Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an And the Explainer of what it contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion Written by Abi Abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH) Verification (Editing) by Dr. Abd Allah ibn Abd al-Muhsin al-Turki Participated in the verification of this volume Muhammad Ridwan 'Irqsusi Volume Nineteen Al-Risala Foundation

अल-जामी' लि-अहकाम अल-कुरान और सुन्नत और कुरान की आयतों में जो कुछ भी है उसका स्पष्टीकरण करने वाला लेखक अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबू बक्र अल-कुरतुबी (मृत्यु 671 हिजरी) संपादन डॉ. अब्दुल्ला इब्न अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की इस खंड के संपादन में सहयोगी मुहम्मद रिज़वान इरकसुसी उन्नीसवां भाग मुअस्ससा अल-रिसाला

الجامع لأحكام القرآن والمبين لما تضمنه من السنة وآي الفرقان تأليف أبى عبد الله محمد بن أحمد بن أبى بكر القرطبى (وفات 671ھ) تحقیق ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن التركى اس حصے كى تحقيق ميں شريک ہوئے محمد رضوان عرقسوسى انيسواں حصہ مؤسسة الرسالة

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

[Watermark: WWW.NAFSEISLAM.COM]

Al-Resalah Foundation for Printing, Publishing, and Distribution Wata Al-Musaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON - Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 - P.O. Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के लिए सर्वाधिकार सुरक्षित प्रथम संस्करण 1427 हिजरी - 2006 ईस्वी

[वॉटरमार्क WWW.NAFSEISLAM.COM]

अल-रिसाला फाउंडेशन मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए वता अल-मुसैतबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान - टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 - पी.ओ. बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

تمام حقوق ناشر کے پاس محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن 1427ھ - 2006ء

[واٹر مارک: WWW.NAFSEISLAM.COM]

مؤسسة الرسالة طباعت، اشاعت اور تقسیم کے لیے وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بناية المسكن، بيروت - لبنان ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 ص.ب: 117460

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان - ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 - پی او باکس: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

Surat Az-Zukhruf Meccan by consensus. Muqatil said: Except for His saying: {And ask those of Our messengers whom We sent before you} [Az-Zukhruf: 45], and it consists of eighty-nine verses(1).

In the Name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

His saying (Exalted is He): {Ha, Meem. (1) By the clear Book, (2) Indeed, We have made it an Arabic Qur'an that you might understand. (3)}

His saying (Exalted is He): {Ha, Meem. By the clear Book} Discussion of this has preceded(2). It was said: "Ha Meem" is an oath, and "by the clear Book" is a second oath, and Allah may swear by whatever He wills, and the answer is: {Indeed, We have made it}(3). Ibn al-Anbari(4) said: Whoever makes the answer to "Ha Meem, and the Book" as if you say: It descended, by Allah; It became necessary, by Allah; he stops at {the clear Book}. And whoever makes the answer to the oath {Indeed, We have made it}, he does not stop at {the clear Book}. And the meaning of: {We have made it} i.e.: We named it and described it(5), and for that reason it takes two objects(6), like His saying (Exalted is He): {Allah has not made [any such thing as] a bahirah} [Al-Ma'idah: 103]. Al-Suddi said: i.e.: We sent it down as a Quran. Mujahid: We said it. Al-Zajjaj and Sufyan al-Thawri: We clarified it. {Arabic} i.e.: We sent it down in the tongue of the Arabs;

(1) Al-Waseet 4/63, Al-Muharrar al-Wajiz 5/45, Al-Kashshaf 3/477, Zad al-Masir 7/301, and Tafsir al-Baghawi 4/133. (2) In the commentary on the first verse of Surat Ghafir. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/97, Al-Kashshaf 3/477, Tafsir al-Samarqandi 3/202, and Al-Nukat wa al-'Uyun 5/214. (4) In 'Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/883. (5) Tafsir al-Samarqandi 3/202, and al-Baghawi 4/133. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/97.

सूरा अज़-ज़ुखरुफ़ आम सहमति के अनुसार यह मक्की है। मुकातिल ने कहा: सिवाय उनके इस कथन के {और उन लोगों से पूछिए जिन्हें हमने आपसे पहले अपने रसूलों में से भेजा था} [अज़-ज़ुखरुफ़: 45], और इसमें नवासी (89) आयतें हैं(1)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है

अल्लाह तआला का कथन: {हा, मीम। (1) स्पष्ट किताब की कसम। (2) निश्चय ही हमने इसे अरबी कुरान बनाया है ताकि तुम समझ सको। (3)}

अल्लाह तआला का कथन: {हा, मीम। स्पष्ट किताब की कसम} - इसके बारे में पहले बात हो चुकी है(2)। कहा गया: "हा मीम" एक शपथ है, और "स्पष्ट किताब की कसम" दूसरी शपथ है, और अल्लाह जिससे चाहे शपथ ले सकता है, और (शपथ का) जवाब है: {निश्चय ही हमने इसे बनाया है} (3)। इब्न अल-अंबारी(4) ने कहा: जिसने "हा मीम और किताब" का जवाब वैसा ही माना जैसे कहना: 'अल्लाह की कसम, यह उतरा', 'अल्लाह की कसम, यह अनिवार्य हुआ'; उसे {स्पष्ट किताब} पर रुकना चाहिए। और जिसने शपथ का जवाब {निश्चय ही हमने इसे बनाया है} माना; उसे {स्पष्ट किताब} पर नहीं रुकना चाहिए। और {हमने इसे बनाया} का अर्थ है: हमने इसे नामित किया और इसका वर्णन किया(5), और इसी कारण इसके दो कर्म (objects) हैं(6), जैसे अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने कोई 'बहीरा' नहीं बनाया} [अल-माइदा: 103]। अल-सुद्दी ने कहा: अर्थात्: हमने इसे कुरान के रूप में उतारा। मुजाहिद: हमने इसे कहा। अल-जज्जाज और सुफयान अल-थौरी: हमने इसे स्पष्ट किया। {अरबी} अर्थात्: हमने इसे अरबों की भाषा में उतारा।

(1) अल-वसीत 4/63, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/45, अल-कशफ़ 3/477, ज़ाद अल-मसीर 7/301, और तफ़सीर अल-बघवी 4/133। (2) सूरा गाफ़िर की पहली आयत की तफ़सीर में। (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 4/97, अल-कशफ़ 3/477, तफ़सीर अल-समरकंदी 3/202, और अल-नुकात व अल-उयून 5/214। (4) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/883 में। (5) तफ़सीर अल-समरकंदी 3/202, और अल-बघवी 4/133। (6) इराब अल-कुरान लिन-नहस 4/97।

سورة الزخرف اجماع کے مطابق مکی ہے۔ مقاتل نے کہا: سوائے اس قول کے: ﴿وَسْئَلْ مَنْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رُّسُلِنَا﴾ [الزخرف: ٤٥]، اور یہ نواسی (89) آیات پر مشتمل ہے(1)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حم ۝١ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ ۝٢ إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ۝٣﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حم ۝ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾ اس پر گفتگو پہلے گزر چکی ہے(2)۔ اور کہا گیا: «حم» ایک قسم ہے، اور «والكتابِ المبينِ» دوسری قسم ہے، اور اللہ کو اختیار ہے کہ جس چیز کی چاہے قسم کھائے، اور جوابِ قسم «إِنَّا جَعَلْنَاهُ» ہے(3)۔ ابن الانباری(4) نے کہا: جس نے «حم وَالْكِتَابِ» کے جواب کو ویسا ہی سمجھا جیسے تم کہتے ہو: 'خدا کی قسم، یہ نازل ہوا'، 'خدا کی قسم، یہ واجب ہوا'؛ تو اسے «الْكِتَابِ الْمُبِينِ» پر وقف کرنا چاہیے۔ اور جس نے جوابِ قسم «إِنَّا جَعَلْنَاهُ» کو ٹھہرایا؛ وہ «الْكِتَابِ الْمُبِينِ» پر وقف نہ کرے۔ اور «جَعَلْنَاهُ» کے معنی ہیں: ہم نے اس کا نام رکھا اور اسے بیان کیا(5)، اسی لیے یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوا ہے(6)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ مِن بَحِيرَةٍ﴾ [المائدة: ١٠٣]۔ اور سدی نے کہا: یعنی: ہم نے اسے قرآن بنا کر نازل کیا۔ مجاہد: ہم نے اسے کہا۔ زجاج اور سفیان ثوری: ہم نے اسے واضح کیا۔ ﴿عَرَبِيًّا﴾ یعنی: ہم نے اسے عربوں کی زبان میں نازل کیا۔

(1) الوسيط ٤/ ٦٣، والمحرر الوجيز ٥/٤٥، والكشاف ٣/ ٤٧٧، وزاد المسير ٧/ ٣٠١، وتفسير البغوي ٤/ ١٣٣۔ (2) سورہ غافر کی پہلی آیت کی تفسیر میں۔ (3) إعراب القرآن للنحاس ٤/ ٩٧، والكشاف ٣/ ٤٧٧، وتفسير السمرقندي ٣/ ٢٠٢، والنكت والعيون ٥/ ٢١٤۔ (4) إيضاح الوقف والابتداء ٢/ ٨٨٣ میں۔ (5) تفسير السمرقندي ٣/ ٢٠٢، والبغوي ٤/ ١٣٣۔ (6) إعراب القرآن للنحاس ٤/ ٩٧۔

Surah Al-Zukhruf: Verses 1 - 4

6

...because every prophet had his book revealed in the language of his people; this was stated by Sufyan al-Thawri and others. Muqatil said: Because the language of the people of heaven is Arabic(1). It was also said: What is meant by "the Book" is all the books revealed to the prophets; because "the Book" is a generic noun, so it is as if He swore by all that was revealed of the books that He made the Quran Arabic. The pronoun in His saying: {We made it} refers back to the Quran(2) even if it was not mentioned in this surah, like His saying, Most High: {Indeed, We revealed it in the Night of Decree} [Al-Qadr: 1]. {That you may understand}, meaning: you understand its rulings and meanings. According to this view, it is specific to the Arabs and not the non-Arabs; this was stated by Ibn Isa. Ibn Zaid said: The meaning is: so that you may reflect, so according to this, it is a general address to Arabs and non-Arabs(3). The Book was described as "clear" because God clarified in it His rulings and obligations(4), as previously mentioned in other places.

His saying, Most High: {And indeed, it is in the Mother of the Book with Us, exalted and full of wisdom}

His saying, Most High: {And indeed, it is in the Mother of the Book} means: the Quran is in the Preserved Tablet (al-Lawh al-Mahfuz). {With Us} means in our presence(5). {Exalted and full of wisdom} means: high and firm, containing no discrepancy or contradiction; God Almighty said: {Indeed, it is a noble Qur'an. In a Register well-protected} [Al-Waqi'ah: 77-78] and He said: {But this is an honored Qur'an. [Inscribed] in a Preserved Slate} [Al-Buruj: 21-22]. Ibn Jurayj said: What is meant by His saying: {And indeed, it}, i.e., the deeds of the creation, including faith and disbelief, obedience and disobedience. "Exalted", meaning: too high to be reached and altered. "Full of wisdom", meaning: protected from deficiency or change(6). Ibn Abbas said: The first thing God created was the Pen, and He commanded it to write what He wanted to create, so the Book is with Him. Then he read: {And indeed, it is in the Mother of the Book...}

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/215. (2) Al-Tabari 20/545, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/45. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/215. (4) Similar wording in Al-Kashshaf 3/477. (5) Tafsir al-Baghawi 4/133, and Al-Samarqandi 3/202. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/215-216.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 1 - 4

6

...क्योंकि प्रत्येक पैगंबर की किताब उनकी अपनी कौम की भाषा में अवतरित की गई थी; यह सुफियान अल-थौरी और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था। मुकातिल ने कहा: क्योंकि स्वर्ग के लोगों की भाषा अरबी है(1)। और यह भी कहा गया है: "किताब" से तात्पर्य पैगंबरों पर अवतरित सभी किताबों से है; क्योंकि "किताब" एक जातिवाचक संज्ञा है, तो ऐसा लगता है जैसे उसने उन सभी किताबों की कसम खाई है जो अवतरित की गई थीं कि उसने कुरान को अरबी बनाया है। उनके इस कथन में सर्वनाम: {हमने इसे बनाया} कुरान की ओर वापस जाता है(2) भले ही इस सूरा में इसका उल्लेख न किया गया हो, जैसा कि परमप्रधान ने कहा है: {निस्संदेह, हमने इसे कद्र की रात में उतारा है} [अल-कद्र: 1]। {ताकि तुम समझ सको}, अर्थात: तुम उसके निर्णयों और अर्थों को समझ सको। इस विचार के अनुसार, यह विशेष रूप से अरबों के लिए है, गैर-अरबों के लिए नहीं; यह इब्न ईसा ने कहा था। इब्न ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ है: ताकि तुम विचार करो, इसलिए इसके अनुसार यह अरबों और गैर-अरबों के लिए एक सामान्य संबोधन है(3)। किताब को "स्पष्ट" के रूप में वर्णित किया गया है क्योंकि भगवान ने इसमें अपने निर्णयों और दायित्वों को स्पष्ट किया है(4), जैसा कि पहले अन्य स्थानों पर उल्लेख किया गया है।

परमप्रधान का कथन: {और वास्तव में, यह हमारे पास मूल ग्रंथ (उम्मुल किताब) में उच्च और हिकमत वाला है}

परमप्रधान का कथन: {और वास्तव में, यह मूल ग्रंथ में है} का अर्थ है: कुरान सुरक्षित पट्टिका (लौह-ए-महफूज़) में है। {हमारे पास} का अर्थ है हमारे सान्निध्य में(5)। {उच्च और हिकमत वाला} अर्थात: ऊंचा और सुदृढ़, जिसमें कोई विसंगति या विरोधाभास नहीं है; अल्लाह तआला ने कहा: {निस्संदेह, यह एक प्रतिष्ठित कुरान है। एक सुरक्षित किताब में} [अल-वाकिया: 77-78] और उसने कहा: {बल्कि, यह एक प्रतिष्ठित कुरान है। एक सुरक्षित पट्टिका में} [अल-बुरूज: 21-22]। इब्न जुराइज ने कहा: उनके कथन {और वास्तव में, यह} से तात्पर्य है: सृष्टि के कार्य, जिनमें विश्वास और अविश्वास, आज्ञाकारिता और अवज्ञा शामिल हैं। "उच्च", अर्थात: इतना ऊंचा कि वहां तक पहुँचकर उसे बदला न जा सके। "हिकमत वाला", अर्थात: कमी या बदलाव से सुरक्षित(6)। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह

ने सबसे पहले कलम को पैदा किया, और उसे वह लिखने का आदेश दिया जो वह पैदा करना चाहता था, इसलिए किताब उसके पास है। फिर उन्होंने पढ़ा: {और वास्तव में, यह मूल ग्रंथ में है...}

---

(1) अल-नुकत वा अल-उयुन 5/215। (2) अल-तबरी 20/545, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/45। (3) अल-नुकत वा अल-उयुन 5/215। (4) अल-कश्शाफ 3/477 में इसी तरह के शब्द। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/133, और अल-समरकंदी 3/202। (6) अल-नुकत वा अल-उयुन 5/215-216।

سورہ الزخرف: آیات ۱ - ۴

۶

...کیونکہ ہر نبی کی کتاب ان کی قوم کی زبان میں نازل ہوئی؛ یہ سفیان الثوری اور دیگر نے کہا ہے۔ اور مقاتل نے کہا: کیونکہ آسمان والوں کی زبان عربی ہے(۱)۔ اور کہا گیا ہے: کتاب سے مراد وہ تمام کتابیں ہیں جو انبیاء پر نازل کی گئیں؛ کیونکہ "کتاب" اسم جنس ہے، گویا اللہ تعالیٰ نے نازل شدہ تمام کتابوں کی قسم کھا کر فرمایا کہ اس نے قرآن کو عربی بنایا ہے۔ اور اس کے ارشاد {جَعَلْنَاهُ} (ہم نے اسے بنایا) میں ضمیر قرآن کی طرف لوٹتی ہے(۲) اگرچہ اس سورت میں اس کا ذکر نہیں ہوا، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّآ أَنزَلْنَهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ [القدر: ۱]۔ ﴿لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾، یعنی: تاکہ تم اس کے احکام اور معانی سمجھ سکو۔ اس قول کے مطابق یہ عربوں کے لیے خاص ہے، غیر عربوں (عجم) کے لیے نہیں؛ یہ ابن عیسیٰ نے کہا ہے۔ اور ابن زید نے کہا: معنی یہ ہے: تاکہ تم غور و فکر کرو، اس لحاظ سے یہ عرب اور عجم دونوں کے لیے عام خطاب ہے(۳)۔ کتاب کو "مبین" (واضح) کے طور پر بیان کیا گیا ہے؛ کیونکہ اللہ نے اس میں اپنے احکام اور فرائض واضح کر دیے ہیں(۴)، جیسا کہ پہلے دوسرے مقامات پر گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَبِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ ﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَبِ﴾ سے مراد ہے: قرآن لوح محفوظ میں ہے۔ ﴿لَدَيْنَا﴾ یعنی ہمارے پاس(۵)۔ ﴿لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ﴾ یعنی: بلند مرتبہ اور محکم جس میں کوئی اختلاف یا تضاد نہیں پایا جاتا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّهُ لَقُرْءَانٌ كَرِيمٌ فِي كِتَبٍ مَّكْنُونٍ﴾ [الواقعہ: ۷۷-۷۸] اور فرمایا: ﴿بَلْ هُوَ قُرْءَانٌ مَّجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ﴾ [البروج: ۲۱-۲۲]۔ اور ابن جریج نے کہا: اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿وَإِنَّهُ﴾ سے مراد مخلوق کے اعمال ہیں، جیسے ایمان و کفر، اور اطاعت و نافرمانی۔ "لَعَلِيٌّ" کا مطلب ہے: اتنا

بلند کہ اس تک رسائی پا کر اسے بدلا نہ جا سکے، "حَكِيمٌ" یعنی: کمی یا تبدیلی سے محفوظ(۶)۔

اور ابن عباس نے کہا: اللہ نے سب سے پہلے قلم کو پیدا کیا، پھر اسے حکم دیا کہ وہ لکھے جو وہ پیدا کرنا چاہتا ہے، پس کتاب اس کے پاس ہے، پھر انہوں نے پڑھا: ﴿وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَبِ ...﴾

---

(۱) النکت والعیون ۲۱۵/۵۔ (۲) الطبری ۵۴۵/۲۰، والمحرر الوجیز ۴۵/۵۔ (۳) النکت والعیون ۲۱۵/۵۔ (۴) الکشاف ۴۷۷/۳ میں اسی طرح کا کلام ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۱۳۳/۴، والسمرقندی ۲۰۲/۳۔ (۶) النکت والعیون ۲۱۵/۵-۲۱۶۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 4 - 5 7

"of the Book with Us, [it is] exalted and full of wisdom" (4). Hamzah and Al-Kisa'i recited the "Hamza" of "Umm al-Kitab" with a kasrah (i), while the rest recited it with a dammah (u), and this has been mentioned before(2).

Allah Most High says: { Should We take away the Reminder from you, turning it aside, because you are a transgressing people? (5) }

Allah Most High says: { Should We take away the Reminder from you, turning it aside }, meaning: the Qur'an; according to Ad-Dahhak and others. It was said: what is meant by "Reminder" (dhikr) is punishment, meaning: Should We withhold punishment from you and not punish you for your excess and disbelief? This was said by Mujahid, Abu Salih, and As-Suddi(3), and it was narrated by Al-Awfi from Ibn Abbas. Ibn Abbas said: The meaning is: Did you think that We would overlook punishment for you when you have not done what you were commanded to do(4)? It was also narrated from him that the meaning is: Do you disbelieve in the Qur'an and not be punished? As-Suddi also said: The meaning is: Should We leave you neglected, neither commanding you nor forbidding you? Qatadah said: The meaning is: Should We destroy you and not command or forbid you? It was also narrated from him: Should We refrain from revealing the Qur'an because you do not believe in it, so We do not send it down to you(5)? This was also said by Ibn Zayd(6). Qatadah said: By Allah, if this Qur'an had been taken away when the first of this Ummah rejected it(7), they would have perished, but Allah repeated it(8) to them out of His mercy. Al-Kisa'i said: Should We fold away the Reminder from you entirely so that you are neither exhorted nor commanded(9)? It was said: "Adh-Dhikr" means remembrance, so it is as if...

(1) Narrated by al-Tabari 20/546, and mentioned by al-Baghawi 4/133. (2) At-Taysir p. 94, Al-Sab'a p. 288, and Salaf 6/119. Hamzah and Al-Kisa'i recite the hamza with a kasra in His saying: "fi immi", and that is when joining. As for starting with "Ummu", it is with a damma. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/58, al-Nukat wal-Uyun 5/216, al-Muharrar al-Wajiz 5/46, and Tafsir Mujahid 2/579. (4) Narrated by al-Tabari 20/549, and al-Nukat wal-Uyun 5/216. (5) Tafsir al-Baghawi 4/134. (6) Narrated by al-Tabari 20/549-550 similarly, and the discussion is in Zad al-Masir 7/303. (7) In the copies: "raddadtahu", and what is established is from al-Tabari 20/549, and al-Baghawi 4/134. (8) In (M): "raddadahu wa karrarahu" (He repeated it and reiterated it). (9) Tafsir al-Baghawi 4/134.

सूरह अज़-ज़ुख़्रूफ़: आयत 4 - 5 7

"मूल किताब में हमारे पास, जो कि ऊँचे पद वाली और हिकमत भरी है" (4)। हमज़ा और अल-किसाई ने "उम्मुल किताब" के हमज़ा को ज़ेर (इ) के साथ पढ़ा है, जबकि बाकियों ने पेश (उ) के साथ, और यह पहले भी बताया जा चुका है(2)।

अल्लाह तआला का इरशाद है: { क्या हम तुम से नसीहत (का ज़िक्र) इस वजह से फेर लें कि तुम हद से गुज़र जाने वाले लोग हो? (5) }

अल्लाह तआला का इरशाद है: { क्या हम तुम से नसीहत (का ज़िक्र) फेर लें }, यानी: कुरान; अज़-दहाक और दूसरों के अनुसार। यह कहा गया है: ज़िक्र से मुराद अज़ाब (दंड) है, यानी: क्या हम तुम से अज़ाब हटा लें और तुम्हारी ज़्यादतियों और कुफ्र (अविश्वास) के लिए तुम्हें सज़ा न दें? यह मुजाहिद, अबू सालेह और अस-सुद्दी ने कहा है(3), और इसे अल-औफी ने इब्ने अब्बास से रिवायत किया है। इब्ने अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: क्या तुमने सोचा कि हम तुम से अज़ाब हटा लेंगे जबकि तुमने वह नहीं किया जिसका तुम्हें हुक्म दिया गया था(4)? उनसे यह भी रिवायत है कि अर्थ यह है: क्या तुम कुरान को झुठलाते रहोगे और तुम्हें सज़ा नहीं दी जाएगी? अस-सुद्दी ने यह भी कहा: अर्थ यह है: क्या हम तुम्हें यूँ ही बेकार छोड़ दें कि न तुम्हें हुक्म दें और न ही मना करें? कतादा ने कहा: अर्थ यह है: क्या हम तुम्हें हलाक (नष्ट) कर दें और तुम्हें कोई हुक्म या मनाही न दें? उनसे यह भी रिवायत है: क्या हम कुरान उतारना बंद कर दें क्योंकि तुम उस पर ईमान नहीं लाते, इसलिए हम इसे तुम पर न उतारें(5)? इब्ने ज़ैद ने भी यही कहा(6)। कतादा ने कहा: अल्लाह की कसम, अगर यह कुरान उस वक्त उठा लिया जाता जब इस उम्मत के शुरुआती लोगों ने इसे ठुकरा दिया था(7), तो वे हलाक हो जाते, लेकिन अल्लाह ने अपनी रहमत से इसे बार-बार उन पर पेश किया(8)। अल-किसाई ने कहा: क्या हम तुम से नसीहत को पूरी तरह लपेट लें ताकि न तुम्हें नसीहत दी जाए और न ही कोई हुक्म दिया जाए(9)? कहा गया है: "अज़-ज़िक्र" का मतलब याद दिलाना है, तो गोया कि...

(1) इसे अल-तब़री (20/546) ने बयान किया है, और अल-बग़वी (4/133) ने इसका ज़िक्र किया है। (2) अत-तयसीर पृ. 94, अल-सबा पृ. 288, और सलफ़ 6/119। हमज़ा और अल-किसाई 'फी अम्मी' में हमज़ा को ज़ेर के साथ पढ़ते हैं जब मिलाकर पढ़ा जाए। जहाँ तक 'उम्मु' से शुरुआत करने की बात है, तो वह पेश के साथ है। (3) इराब अल-कुरान (नह़ास) 4/58, अन-नुकत वल-उयून 5/216, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/46, और तफ़्सीर मुजाहिद 2/579। (4) इसे अल-तब़री (20/549) ने

बयान किया है, और अन-नुकत वल-उयून (5/216) ने। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/134। (6) इसे अल-तब़री (20/549-550) ने इसी तरह बयान किया है, और यह बात ज़ाद अल-मसीर (7/303) में भी है। (7) प्रतियों में: 'रददतहु' है, और जो प्रमाणित है वह अल-तब़री (20/549) और अल-बग़वी (4/134) से है। (8) नुस्खे (म) में: 'रददहु व कर्ररहु' (इसे दोहराया और बार-बार भेजा) है। (9) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/134।

سورة الزخرف: الآيتان ٤ - ٥ ٧

«الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ» ﴿٤﴾۔ اور «أمّ الكتاب» کے ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ قراءت حمزہ اور کسائی کی ہے، اور باقیوں نے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَفَنَضْرِبُ عَنكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا أَن كُنتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِينَ ﴿٥﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَفَنَضْرِبُ عَنكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا ﴾ یعنی: قرآن؛ ضحاک وغیرہ سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: ذکر سے مراد عذاب ہے، یعنی: کیا ہم تم سے عذاب کو ہٹا دیں اور تمہارے اسراف اور کفر پر تمہیں سزا نہ دیں؟ یہ بات مجاہد، ابو صالح اور سدی نے کہی ہے(۳)، اور اسے عوفی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ ابن عباس فرماتے ہیں: معنی یہ ہے کہ کیا تم نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ ہم تم سے عذاب کو ٹال دیں گے جبکہ تم نے وہ کام نہیں کیے جن کا تمہیں حکم دیا گیا تھا(٤)؟ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ معنی یہ ہے: کیا تم قرآن کی تکذیب کرو گے اور تمہیں سزا نہیں دی جائے گی؟ سدی نے یہ بھی کہا: معنی یہ ہے کہ کیا ہم تمہیں یونہی بیکار چھوڑ دیں کہ نہ تمہیں کوئی حکم دیں اور نہ کسی چیز سے منع کریں؟ قتادہ کہتے ہیں: معنی یہ ہے: کیا ہم تمہیں ہلاک کر دیں اور تمہیں نہ حکم دیں نہ منع کریں؟ ان سے یہ بھی مروی ہے: کیا ہم قرآن کے نازل کرنے کو اس لیے روک لیں کہ تم اس پر ایمان نہیں لاتے تو ہم اسے تم پر نازل ہی نہ کریں(٥)؟ ابن زید نے بھی یہی کہا ہے(٦)۔ قتادہ نے کہا: اللہ کی قسم، اگر یہ قرآن اس وقت اٹھا لیا جاتا جب اس امت کے اگلوں نے اسے رد کر دیا تھا(۷)، تو وہ ہلاک ہو جاتے، لیکن اللہ نے اپنی رحمت سے اسے بار بار ان پر لوٹایا(۸)۔ کسائی نے کہا: کیا ہم تم سے ذکر (نصیحت) کو بالکل لپیٹ دیں کہ نہ تمہیں نصیحت کی جائے اور نہ ہی حکم دیا جائے(۹)؟ کہا گیا: «الذکر» سے مراد یاد دہانی ہے، تو گویا کہ...

(١) اسے طبری نے ٥٤٦/٢٠ میں نکالا ہے، اور بغوی نے ١٣٣/٤ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٢) التیسیر ص٩٤، والسبعۃ ص٢٨٨، اور سلف ١١٩/٦۔ حمزہ اور کسائی کے نزدیک «فی أمّ» میں ہمزہ کا زیر وصل کی صورت میں ہے، لیکن جب «أُمّ» سے ابتدا کی جائے تو ہمزہ کے پیش کے ساتھ ہے۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٥٨/٤، والنکت والعیون ٢١٦/٥، والمحرر الوجیز ٤٦/٥، وتفسیر مجاهد ٥٧٩/٢۔ (٤) اسے طبری نے ٥٤٩/٢٠ میں نکالا ہے، اور النکت والعیون ٢١٦/٥ میں بھی۔ (٥) تفسیر البغوي ١٣٤/٤۔ (٦) اسے طبری نے ٥٤٩/٢٠-٥٥٠ میں اسی طرح نکالا ہے، اور یہ کلام زاد المسیر ٣٠٣/٧ میں بھی ہے۔ (٧) نسخوں میں: «رددته» ہے، اور جو طبری ٥٤٩/٢٠ اور بغوی ١٣٤/٤ سے ثابت ہے وہ «ردَّته» ہے۔ (٨) (م) میں: «ردَّده وکرَّره» ہے۔ (٩) تفسیر البغوي ١٣٤/٤۔

Surah Az-Zukhruf: Ayah 5 8 He said: Shall We leave off reminding you because you were a transgressing people(1), according to the recitation of those who opened (the Hamza of 'An'). And whoever broke it (i.e., recited 'In')(2) made it a conditional particle, and what preceded it is its response; because it did not affect the pronunciation(3). Its parallel is: {And give up what remains of riba, if you are believers} [Al-Baqarah: 278]. And it is said: The response is omitted, indicated by what preceded, as you say: You are a wrongdoer if you did so. And the meaning of the breaking (of 'In') according to Al-Zajjaj is 'circumstance' (haal)(5); because the speech contains a sense of confirmation and rebuke. And the meaning of {saf-han} is 'turning away'; it is said: I turned away (safah-tu) from so-and-so when you overlook his sin, and 'I turned away from him' (darab-tu 'anhu saf-han) when you turned away from him and left him(6). The origin of it is 'saf-hat al-'unuq' (the side of the neck); it is said: I turned away from him, i.e., I turned the side of my neck towards him. The poet said: Being turning away, so you meet her only with stinginess; so whoever gets bored of that connection, she gets bored too(7). And 'saf-han' is in the accusative case (nasb) as a verbal noun (masdar); because the meaning of {Afanadribu} (Shall We then take away) is 'Shall We turn away'(8). And it was said: The estimation is: Shall We take away the reminder from you while turning away, just as it is said: So-and-so came walking(9). And the meaning of {musrifeen} (transgressors) is 'polytheists'(10). Abu 'Ubayda chose the opening in 'an' - and it is the recitation of Ibn Kathir, Abu 'Amr, 'Asim, and Ibn 'Amir(11) - he said: Because Allah Almighty rebuked them for what was from them, and He knew it from their actions before that.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/46, see also Amali ibn al-Shajari 3/162. (2) They are: Nafi', Hamza, and al-Kisa'i. Al-Sab'ah p. 584, and Al-Taysir p. 195. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/649. (4) Al-Wasit 4/64. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj, and his wording in it: And whoever breaks it, it is on the meaning of the future. 4/405, and Ibn al-Jawzi quoted it from him in Zad al-Masir 7/303. (6) Al-Sihah (S-F-H). (7) The verse is by Kuthayyir 'Azzah in his Diwan p. 77, and in it: 'Safuhun' with the nominative case. It is narrated by the author in Zad al-Masir 7/302. (8) Al-Bayan 2/352. (9) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/98. (10) Tafsir al-Baghawi 4/134, Al-Nukat wa al-'Uyun 5/216, and Zad al-Masir 7/303. (11) Al-Sab'ah p. 584. Al-Tabari said 20/551: Breaking and opening the Alif in this place are two famous recitations among the reciters of the cities, both correct in meaning, whichever one the reciter recites, he is correct.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयत 5 8 उसने कहा: क्या हम तुम्हें याद दिलाना छोड़ दें क्योंकि तुम मर्यादा तोड़ने वाले लोग थे(1), उन लोगों के पाठ के अनुसार जिन्होंने 'अन्' (के हमज़ा) को खोला। और जिसने इसे तोड़ा (यानी 'इन्' पढ़ा)(2) उसने इसे शर्त का शब्द बना दिया और उससे पहले वाला उसका जवाब है; क्योंकि इसने उच्चारण पर प्रभाव नहीं डाला(3)। इसका समांतर है: {और जो ब्याज बाकी रह गया है उसे छोड़ दो, यदि तुम आस्तिक हो} [अल-बक़रह: 278]। और कहा गया है: जवाब हटा दिया गया है, जो पहले आया है उससे उसका संकेत मिलता है, जैसे आप कहते हैं: यदि आपने [ऐसा] किया तो आप अत्याचारी हैं(4)। और अल-ज़ज्जाज के अनुसार 'इन्' को तोड़ने का अर्थ 'हाल' (स्थिति) है(5); क्योंकि बातचीत में पुष्टि और फटकार का अर्थ है। और {सफ़-हन} का अर्थ 'मुँह फेरना' है; कहा जाता है: मैंने फलां से मुँह फेर लिया (सफ़ह-तु): जब आप उसके पाप को अनदेखा कर देते हैं, और 'मैंने उससे मुँह फेर लिया' (ज़रब-तु 'अन्हु सफ़-हन): जब आपने उससे मुँह फेर लिया और उसे छोड़ दिया(6)। इसका मूल 'सफ़-हत अल-'उनुक' (गर्दन का एक पक्ष) है; कहा जाता है: मैंने उससे मुँह फेर लिया, यानी: मैंने अपनी गर्दन का एक पक्ष उसकी ओर कर लिया। कवि ने कहा: मुँह फेरने वाली, तो तुम उसे केवल कंजूसी के साथ ही पाते हो; तो जो कोई उस संबंध से ऊब जाता है, वह भी ऊब जाती है(7)। और 'सफ़-हन' मस्तर (Verbal noun) के रूप में नसब (Accusative) में है; क्योंकि {अफ़नद्रिबु} (क्या फिर हम ले जाएँ) का अर्थ है: 'क्या हम मुँह फेर लें'(8)। और कहा गया: अनुमान है: क्या हम मुँह फेरते हुए तुम से नसीहत को हटा लें, जैसा कि कहा जाता है: फलां पैदल आया(9)। और {मुसरिफीन} (अतिचारियों) का अर्थ 'मुशरिक' (बहुदेववादी) है(10)। अबू उबैदा ने 'अन्' में 'फ़तह' (खोलना) को चुना - और यह इब्न कसीर, अबू अम्र, आसिम और इब्न आमिर का पाठ है(11) - उन्होंने कहा: क्योंकि अल्लाह तआला ने उनके कार्यों के लिए उन्हें फटकारा, और उसने उनके कार्यों से पहले ही इसे जान लिया था।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/46, और देखें अमाली इब्न अल-शजरी 3/162। (2) वे हैं: नाफ़े, हमज़ा और अल-किसाई। अल-सबअह पृ. 584, और अल-तयसीर पृ. 195। (3) मुश्किल इ'राब अल-कुरआन 2/649। (4) अल-वसीत 4/64। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरआन, और उसमें उनके शब्द हैं: और जो इसे तोड़ता है, वह भविष्य के अर्थ पर है। 4/405, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/303 में उनके हवाले से इसे उद्धृत किया। (6) अल-सिहाह (स-फ़-ह)। (7) यह शेर कुथय्यिर अज़्ज़ा का उनके दीवान पृ. 77 में है, और इसमें: 'सफ़ुहुन' रफ़अ (Nominative) के साथ है। यह लेखक द्वारा ज़ाद अल-मसीर 7/302 में वर्णित है। (8) अल-बयान 2/352। (9) अन-

नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरआन 4/98। (10) तफ़सीर अल-बग़वी 4/134, अल-नुकत वल-उयून 5/216, और ज़ाद अल-मसीर 7/303। (11) अल-सबअह पृ. 584। अल-तबरी ने 20/551 में कहा: इस स्थान पर अलिफ़ का कसरा (तोड़ना) और फ़तह (खोलना) शहरों के कारी के बीच दो प्रसिद्ध पाठ हैं, दोनों अर्थ में सही हैं, कारी इनमें से जिसे भी पढ़े, वह सही है।

سورہ الزخرف: آیت 5 8 فرمایا: کیا ہم تمہیں یاد دہانی کرانا چھوڑ دیں کیونکہ تم حد سے گزرنے والی قوم تھے (1)، ان لوگوں کی قرأت کے مطابق جنہوں نے 'اَن' (کے ہمزہ) کو فتحہ دیا۔ اور جس نے اسے کسرہ دیا (یعنی 'اِن' پڑھا) (2) اس نے اسے شرطیہ کلمہ بنایا اور اس سے پہلے والا جملہ اس کا جواب ہے؛ کیونکہ اس نے لفظ میں عمل نہیں کیا (3)۔ اس کی مثال یہ ہے: {اور جو سود باقی رہ گیا ہے اسے چھوڑ دو، اگر تم مومن ہو} [البقرہ: 278]۔ اور کہا گیا: جواب محذوف ہے، جو پہلے گزر چکا ہے وہی اس پر دلالت کرتا ہے، جیسے تم کہو: تم ظالم ہو اگر تم نے [ایسا] کیا (4)۔ اور زجاج کے نزدیک کسرہ کا معنی 'حال' ہے (5)؛ کیونکہ کلام میں اقرار اور سرزنش کا معنی پایا جاتا ہے۔ اور {صفحاً} کا معنی 'اعراض کرنا' (منہ پھیر لینا) ہے؛ کہا جاتا ہے: میں نے فلاں سے 'صفح' کیا: جب آپ اس کے گناہ سے درگزر کر دیں، اور 'میں نے اس سے پہلو تہی کی' (ضربت عنہ صفحاً): جب آپ نے اس سے اعراض کیا اور اسے چھوڑ دیا (6)۔ اس کی اصل 'صفحة العنق' (گردن کا ایک رخ) ہے؛ کہا جاتا ہے: میں نے اس سے اعراض کیا، یعنی: میں نے اپنی گردن کا رخ اس کی طرف پھیر لیا۔ شاعر نے کہا: وہ اعراض کرنے والی ہے، تم اسے بخل کے سوا کسی حالت میں نہیں پاؤ گے؛ تو جو کوئی اس کے وصال سے اکتا جائے، وہ بھی اکتا جاتی ہے (7)۔ اور 'صفحاً' مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے؛ کیونکہ {أَفَنَضْرِبُ} کا معنی 'کیا ہم اعراض کر لیں' ہے (8)۔ اور کہا گیا: تقدیر (پوشیدہ عبارت) یوں ہے: کیا ہم تم سے یاد دہانی کو ہٹا لیں اعراض کرتے ہوئے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں پیدل آیا (9)۔ اور {مسرفین} کا معنی 'مشرکین' ہے (10)۔ ابو عبیدہ نے 'اَن' میں فتحہ کو اختیار کیا ہے - اور یہ ابن کثیر، ابو عمرو، عاصم اور ابن عامر کی قرأت ہے (11) - انہوں نے کہا: کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان کے اس فعل پر انہیں ملامت کی جو ان سے سرزد ہوا، اور اللہ اسے ان کے فعل سے پہلے ہی جانتا تھا۔

(1) المحرر الوجيز 46/5، اور دیکھیے امالی ابن الشجری 162/3۔ (2) وہ یہ ہیں: نافع، حمزہ اور کسائی۔ السبعة ص 584، اور التیسیر ص 195۔ (3) مشکل إعراب القرآن 649/2۔ (4) الوسیط 64/4۔ (5) زجاج کی معانی القرآن، اور ان کے الفاظ یہ ہیں: اور جس نے اسے کسرہ دیا تو وہ مستقبل کے معنی میں ہے۔ 405/4، اور اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 303/7 میں ان کے حوالے سے نقل کیا ہے۔ (6) الصحاح (صفح)۔ (7) یہ شعر کثیر عزہ کا ان کے دیوان ص 77 میں ہے، اور اس میں: 'صفوح' رفع کے ساتھ ہے۔ یہ مصنف کی روایت سے زاد المسیر 302/7 میں موجود ہے۔ (8) البیان 352/2۔ (9) نحاس کی إعراب القرآن 98/4۔ (10) تفسیر البغوي 134/4، اور النکت والعیون 216/5، اور زاد المسیر 303/7۔ (11) السبعة ص 584۔ طبری نے 551/20 میں کہا: اس مقام پر الف میں کسرہ اور فتحہ شہروں کے قراء کے نزدیک دو مشہور قرأتیں ہیں، دونوں معنی کے اعتبار سے صحیح ہیں، قاری ان میں سے جس کے ساتھ بھی پڑھے تو وہ درست کرنے والا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 6 - 9 | 9

Allah the Almighty said: {And how many a prophet We sent among the former peoples (6) And there came not a prophet to them but they used to mock him (7) Then We destroyed those stronger than them in power, and the example of the former peoples has passed (8)}

Allah the Almighty's saying: {And how many a prophet We sent among the former peoples} - "Kam" (How many) here is informative (khabariyya), intended to signify multiplicity, and the meaning is: how many were the prophets We sent. As He said: {How many gardens and springs they left behind} [Ad-Dukhan: 25] i.e., how many were the things they left behind. {And there came not a prophet to them} i.e., no prophet used to come to them {but they used to mock him} just as your people mock you. He consoles and comforts His Prophet Muhammad ﷺ. {Then We destroyed those stronger than them in power} i.e., a people stronger than them in strength. The pronoun in "than them" refers back to the polytheists addressed by His saying: "Should We take away the Remembrance from you, turning away?" (1), so He referred to them by pronoun after having addressed them directly. And "Ashadda" (stronger) is in the accusative case as a 'hal' (state). It was also said: it is an object (maf'ul), meaning: We have destroyed those who were stronger than these polytheists in their bodies and followers. {and the example of the former peoples has passed} i.e., their punishment; as narrated from Qatada (2). And it was said: the description (3) of the former peoples; so He informed them that they were destroyed for their disbelief; this was related by al-Naqqash and al-Mahdawi (4). And "Al-Mathal" (The example) means: the description and the news.

Allah the Almighty said: {And if you should ask them, "Who created the heavens and the earth?" they would surely say, "The All-Mighty, the All-Knowing created them" (9)}

Allah the Almighty's saying: {And if you should ask them} meaning: the polytheists {Who created the heavens and the earth? they would surely say, "The All-Mighty, the All-Knowing created them"}. Thus, they acknowledged His creation and origination, yet they worshipped others alongside Him out of their ignorance (5). And this has already been mentioned in other places (6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/46, Tafsir al-Samarqandi 3/203, and al-Kashshaf 3/478. (2) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/194, and al-Tabari 20/553. (3) In (M): page (safha), and the discussion is similar in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/99, and Tafsir

al-Baghawi 4/134. (4) Mentioned similarly by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 5/64 from al-Naqqash. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/46, and Tafsir al-Baghawi 4/134. (6) 8/313 and thereafter.

सूरह अज़-ज़ुखरुफ: आयतें 6 - 9 | 9

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने पिछले लोगों में कितने ही नबी भेजे (6) और उनके पास कोई नबी ऐसा नहीं आया जिसका उन्होंने उपहास न किया हो (7) फिर हमने उनसे अधिक शक्तिशाली लोगों को नष्ट कर दिया, और पिछले लोगों का उदाहरण बीत चुका है (8)}

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने पिछले लोगों में कितने ही नबी भेजे} - यहाँ "कम" (कितने) 'खबरिया' है, जिसका उद्देश्य अधिकता बताना है, और अर्थ है: हमने बहुत से नबी भेजे। जैसा कि उसने फरमाया: {वे पीछे कितने ही बाग़ और चश्मे छोड़ गए} [अद-दुखान: 25] अर्थात्: कितनी अधिक चीजें उन्होंने छोड़ीं। {और उनके पास कोई नबी ऐसा नहीं आया} अर्थात्: उनके पास कोई नबी नहीं आता था {जिसका उन्होंने उपहास न किया हो} जैसे आपकी कौम आपका उपहास करती है। वह अपने नबी मुहम्मद ﷺ को सांत्वना और तसल्ली दे रहा है। {फिर हमने उनसे अधिक शक्तिशाली लोगों को नष्ट कर दिया} अर्थात्: उन लोगों से अधिक शक्तिशाली कौम। "उनसे" में सर्वनाम उन मुशरिकों की ओर संकेत करता है जिन्हें संबोधित करते हुए कहा गया था: "तो क्या हम तुमसे इस नसीहत को हटा लें क्योंकि तुम मर्यादा तोड़ने वाले लोग हो?" (1), अतः उन्हें सीधे संबोधित करने के बाद उनके लिए सर्वनाम का प्रयोग किया गया। और "अशद्दा" (अधिक शक्तिशाली) 'हाल' होने के कारण मंसूब है। यह भी कहा गया है कि यह 'मफ़ऊल' (कर्म) है, अर्थात्: हमने इन मुशरिकों से शरीर और अनुयायियों में अधिक शक्तिशाली लोगों को नष्ट कर दिया। {और पिछले लोगों का उदाहरण बीत चुका है} अर्थात्: उनकी सजा; यह क़तादा (2) से वर्णित है। और कहा गया है: पूर्वजों का वर्णन (3); तो उन्हें सूचित किया गया कि वे अपने कुफ़्र (अविश्वास) के कारण नष्ट कर दिए गए थे; इसे अल-नक्काश और अल-महदवी (4) ने उद्धृत किया है। और "अल-मसल" (उदाहरण) का अर्थ है: वर्णन और समाचार।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि आप उनसे पूछें, "किसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया?" तो वे ज़रूर कहेंगे, "उन्हें ज़बरदस्त, सब कुछ जानने वाले ने पैदा किया है" (9)}

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि आप उनसे पूछें} अर्थात्: मुशरिकों से {किसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया? तो वे ज़रूर कहेंगे, "उन्हें ज़बरदस्त, सब कुछ जानने वाले ने पैदा किया है"}। इस प्रकार उन्होंने अल्लाह के सृजन और अस्तित्व में लाने को स्वीकार किया, फिर अपनी अज्ञानता के कारण उसके साथ दूसरों की इबादत की (5)। और यह पहले भी कई स्थानों पर आ चुका है (6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/46, तफ़सीर अल-समरकंदी 3/203, और अल-कश्शाफ 3/478। (2) तफ़सीर में अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा वर्णित 2/194, और अल-तबरी 20/553। (3) (M) में: सफ़हा (पृष्ठ), और इसी तरह की चर्चा अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/99, और तफ़सीर अल-बगवी 4/134 में है। (4) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयून 5/64 में अल-नक्काश से इसी तरह उल्लेख किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/46, और तफ़सीर अल-बगवी 4/134। (6) 8/313 और उसके बाद।

سورة الزخرف: آيات 6 - 9 | 9

الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَكَمْ أَرْسَلْنَا مِن نَّبِيٍّ فِي الْأَوَّلِينَ (6) وَمَا يَأْتِيهِم مِّن نَّبِيٍّ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ (7) فَأَهْلَكْنَا أَشَدَّ مِنْهُم بَطْشًا وَمَضَىٰ مَثَلُ الْأَوَّلِينَ (8)﴾

الله تعالیٰ کا قول: ﴿وَكَمْ أَرْسَلْنَا مِن نَّبِيٍّ فِي الْأَوَّلِينَ﴾ یہاں «كَمْ» خبریہ ہے، اور اس سے مراد کثرت بیان کرنا ہے، اور معنی یہ ہے کہ: ہم نے کتنے ہی انبیاء بھیجے۔ جیسا کہ فرمایا: ﴿كَمْ تَرَكُوا مِن جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾ [الدخان: ۲۵] یعنی: انہوں نے کتنی ہی چیزیں پیچھے چھوڑیں۔ ﴿وَمَا يَأْتِيهِم مِّن نَّبِيٍّ﴾ یعنی: ان کے پاس کوئی نبی نہیں آتا تھا ﴿إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ﴾ مگر وہ اس کا مذاق اڑاتے تھے، جیسا کہ آپ کی قوم آپ کا مذاق اڑاتی ہے۔ اللہ اپنے نبی محمد ﷺ کو تسلی اور دلاسا دے رہا ہے۔ ﴿فَأَهْلَكْنَا أَشَدَّ مِنْهُم بَطْشًا﴾ یعنی: ایسی قوم کو ہلاک کیا جو ان سے زیادہ طاقتور تھی۔ «مِنْهُم» کی ضمیر ان مشرکین کی طرف لوٹتی ہے جن سے یہ خطاب ہے: «أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحاً» (1)، چنانچہ انہیں خطاب کرنے کے بعد ضمیر سے تعبیر کیا گیا۔ اور «أشد» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ مفعول ہے، یعنی: ہم نے ان مشرکین سے بدن اور پیروکاروں کے لحاظ سے زیادہ طاقتور لوگوں کو ہلاک کر دیا۔ ﴿وَمَضَىٰ مَثَلُ الْأَوَّلِينَ﴾ یعنی: ان کی سزا؛ یہ قتادہ (2) سے مروی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: اگلوں کی صفت (3)؛ پس انہیں خبر دی کہ وہ اپنے کفر کی وجہ سے ہلاک ہوئے؛ اسے نقاش اور مہدوی (4) نے نقل کیا ہے۔ اور «المثل» کا مطلب صفت اور خبر ہے۔

الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ (9)﴾

الله تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَئِن سَأَلْتَهُم﴾ یعنی: مشرکین سے ﴿مَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ﴾ چنانچہ انہوں نے تخلیق اور وجود بخشنے کا اعتراف تو کیا، لیکن اپنی جہالت کی

وجہ سے اس کے ساتھ غیروں کی عبادت کرنے لگے (5)۔ اور یہ پہلے بھی کئی جگہوں پر گزر چکا ہے (6)۔

---

(1) المحرر الوجيز 46/5 ، وتفسير السمرقندي 3/ 203 ، والكشاف 478/3 . (2) أخرجه عنه عبد الرزاق في التفسير 2/ 194 ، والطبري 20/ 553 . (3) في (م): صفحة، والكلام بنحوه في إعراب القرآن للنحاس 4/ 99 ، وتفسير البغوي 4/ 134 . (4) ذكره بنحوه الماوردي في النكت والعيون 5/ 64 عن النقاش. (5) المحرر الوجيز 46/5 ، وتفسير البغوي 4/ 134 . (6) 313/8 وما بعدها.

Surah Az-Zukhruf: Verses 10 - 11 10

The Almighty said: { [He] who has made for you the earth a bed and made for you upon it roads that you might be guided (10) }

The words of the Almighty: { Who has made for you the earth a bed } He, glory be to Him, described Himself with perfect power. This is a primary statement from Himself about Himself. Had this been a report of the words of the disbelievers, it would have said: He who made for us the earth a {bed}: a couch and a carpet. This has been mentioned previously (1). The Kufans recited: "mahadan" (2). {And made for you upon it roads} meaning: means of livelihood. It was also said: paths (3), so that you may travel through them to wherever you intend. {that you might be guided} so you might infer His power from His creations. It was also said: "that you might be guided" in your travels; said by Ibn Isa. And it was said: so that you may recognize God's grace upon you; said by Sa'id bin Jubayr. And it was said: guided to your livelihoods (4).

The Almighty said: { And who sends down rain from the sky in measured amounts, and We give life thereby to a dead land; thus will you be brought forth (11) }

The words of the Almighty: { And who sends down rain from the sky in measured amounts } Ibn Abbas said: meaning: not as was sent down upon the people of Noah without measure until it drowned them, but rather it is by measure, neither a drowning flood nor falling short of need (5), so that it may be a livelihood for you and your livestock. {and We give life} meaning: We brought to life (6) {thereby} meaning: with water {to a dead land} meaning: barren of vegetation. {thus will you be brought forth} meaning: from your graves; because whoever is capable of this is capable of that. It has already been discussed in detail in "Al-A'raf" (7).

(1) 14/78. (2) Al-Sab'ah p. 418, and Al-Taysir p. 151. (3) Tafsir al-Tabari 20/554, and Al-Nukat wa al-'Uyun 5/217. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/217. (5) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/65. (6) Tafsir al-Baghawi 4/134, and Zad al-Masir 7/304. (7) 9/255.

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 10 - 11 10

सर्वशक्तिमान अल्लाह ने कहा: { [वह] जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना बनाया और उसमें तुम्हारे लिए रास्ते बनाए ताकि तुम राह पा सको (10) }

सर्वशक्तिमान के शब्द: { जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना बनाया } उसने, वह पवित्र है, अपनी पूर्ण शक्ति का वर्णन किया है। यह उसकी ओर से स्वयं के बारे में एक प्राथमिक सूचना है। यदि यह काफिरों (अविश्वासियों) के कथन की सूचना होती, तो कहा जाता: 'जिसने हमारे लिए धरती को बनाया'। {बिछौना}: यानी बिछावन और गलीचा। यह पहले बताया जा चुका है (1)। कूफ़ा वालों ने इसे "महदान" (2) पढ़ा है। {और उसमें तुम्हारे लिए रास्ते बनाए} यानी: आजीविका के साधन। यह भी कहा गया है: मार्ग (3), ताकि तुम उनके माध्यम से जहाँ चाहो जा सको। {ताकि तुम राह पा सको} यानी तुम उसकी सृजनात्मक शक्तियों से उसकी सामर्थ्य का अनुमान लगा सको। यह भी कहा गया है: "ताकि तुम राह पा सको" अपनी यात्राओं में; यह इब्न ईसा ने कहा है। और कहा गया है: ताकि तुम अपने ऊपर अल्लाह की नेमतों (अनुग्रह) को पहचान सको; यह सईद बिन जुबैर ने कहा है। और कहा गया है: अपनी आजीविका की ओर मार्गदर्शन प्राप्त कर सको (4)।

सर्वशक्तिमान ने कहा: { और वह जिसने आसमान से एक निश्चित मात्रा में पानी उतारा, फिर हमने उसके द्वारा एक मृत भूभाग को जीवित कर दिया; इसी प्रकार तुम (कब्रों से) निकाले जाओगे (11) }

सर्वशक्तिमान के शब्द: { और वह जिसने आसमान से एक निश्चित मात्रा में पानी उतारा } इब्न अब्बास ने कहा: यानी: उस तरह नहीं जैसा नूह की कौम पर बिना किसी माप के उतारा गया था यहाँ तक कि उसने उन्हें डुबो दिया, बल्कि यह एक माप के साथ है, न तो डुबाने वाला सैलाब और न ही ज़रूरत से कम (5), ताकि यह तुम्हारे और तुम्हारे मवेशियों के लिए जीवन का आधार बन सके। {फिर हमने जीवित किया} (6) {उसके द्वारा} यानी: पानी के द्वारा {एक मृत भूभाग को} यानी: वनस्पतियों से रहित बंजर भूमि को। {इसी प्रकार तुम निकाले जाओगे} यानी: अपनी कब्रों से; क्योंकि जो इस पर सक्षम है वह उस पर भी सक्षम है। यह 'अल-अअराफ़' में विस्तार से बताया जा चुका है (7)।

(1) 14/78. (2) अल-सबआ पृ. 418, और अल-तयसीर पृ. 151. (3) तफ़सीर अल-तबरी 20/554, और अल-नुकत व अल-'उयून 5/217. (4) अल-नुकत व अल-'उयून 5/217. (5) अल-वसीत लिल-वाहिदी 4/65. (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/134, और ज़ाद अल-मसीर 7/304. (7) 9/255।

سورة الزخرف: آیات ۱۰ - ۱۱ ۱۰

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَّعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (۱۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا﴾ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنی کمالِ قدرت کا وصف بیان فرمایا، اور یہ اس کی طرف سے اپنی ذات کے بارے میں کلام کی ابتدا ہے۔ اگر یہ کافروں کے قول کی خبر ہوتی تو وہ کہتا: جس نے ہمارے لیے زمین کو بنایا ﴿مَهْدًا﴾: یعنی بچھونا اور فرش۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ اہل کوفہ نے اسے "مَهْدًا" (۲) پڑھا ہے۔ ﴿وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا﴾ یعنی: اسبابِ معیشت۔ اور کہا گیا: راستے (۳)، تاکہ تم ان سے اپنی منزلِ مقصود تک پہنچ سکو۔ ﴿لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ یعنی تم اس کی مخلوقات سے اس کی قدرت پر استدلال کر سکو۔ ابن عیسیٰ نے کہا: اس سے مراد اپنے سفروں میں راستہ پا سکنا ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: تاکہ تم اپنے اوپر اللہ کی نعمتوں کو پہچان سکو۔ اور یہ بھی کہا گیا: اپنی معیشت کی طرف رہنمائی پا سکو (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَنشَرْنَا بِهِ بَلْدَةً مَّيْتًا كَذَٰلِكَ تُخْرَجُونَ (۱۱)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ﴾ ابن عباس نے کہا: یعنی اس طرح نہیں جیسے قوم نوح پر بغیر کسی مقدار کے اتارا گیا تھا یہاں تک کہ اس نے انہیں غرق کر دیا، بلکہ یہ ایک مقررہ مقدار کے مطابق ہے، نہ تو ڈبو دینے والا سیلاب ہے اور نہ ہی حاجت سے کم (۵)، تاکہ یہ تمہارے اور تمہارے مویشیوں کے لیے معاش کا ذریعہ بنے۔ ﴿فَأَنشَرْنَا﴾ یعنی: ہم نے زندہ کیا (۶) ﴿بِهِ﴾ یعنی: پانی کے ذریعے ﴿بَلْدَةً مَّيْتًا﴾ یعنی: وہ زمین جو پودوں سے خالی ہو۔ ﴿كَذَٰلِكَ تُخْرَجُونَ﴾ یعنی: اپنی قبروں سے؛ کیونکہ جو اس پر قادر ہے وہ اس پر بھی قادر ہے۔ سورۃ الاعراف میں یہ تفصیل سے گزر چکا ہے (۷)۔

(١) ١٤/ ٧٨. (٢) السبعة ص ٤١٨ ، والتيسير ص ١٥١. (٣) تفسير الطبري ٢٠ / ٥٥٤ ، والنكت والعيون ٥ / ٢١٧. (٤) النكت والعيون ٥ / ٢١٧. (٥) الوسيط للواحدي ٤ / ٦٥. (٦) تفسير البغوي ٤ / ١٣٤ ، وزاد المسير ٧ / ٣٠٤. (٧) ٩ / ٢٥٥.

11 Surah Az-Zukhruf: Verses 11 - 14

Yahya ibn Wathab, al-A'mash, Hamza, al-Kisa'i, and Ibn Dhakwan from Ibn 'Amir read: «takhrujuna» (you emerge) with a fatha on the 'ta' and a damma on the 'ra'. The rest read it in the passive voice (1).

The Almighty says: {And who created the species, all of them, and has made for you of ships and animals those which you mount (12). That you may settle yourselves upon their backs and then remember the favor of your Lord when you have settled upon them and say, "Exalted is He who has subjected this to us, and we could not [otherwise] have subdued it (13). And indeed, to our Lord we will return (14).}

In it are five issues: First: The Almighty's saying: {And who created the species, all of them} meaning: And Allah who created the pairs/species. Sa'id ibn Jubayr said: meaning: all types. Al-Hasan said: winter and summer, night and day, heavens and earth, sun and moon, and Paradise and Hell. It was said: pairs of animals, male and female; as stated by Ibn 'Isa. It was said: He meant pairs of plants, as the Almighty said: {and We produced therein [every kind] of beautiful growth} [Qaf: 7], and {[every kind] of noble growth} [Ash-Shu'ara': 7]. It was said: whatever a human fluctuates in of good and evil, faith and disbelief, benefit and harm, poverty and wealth, and health and sickness (2).

I say: This statement encompasses all opinions and brings them together in its generality.

{And He has made for you of ships}: the vessels {and animals}: the camels {those which you mount} on land and sea, {That you may settle yourselves upon their backs} the pronoun is singular; because it refers back to what is in His saying: "those which you mount"; as stated by Abu 'Ubayd (3). Al-Farra' said (4): He attributed "backs" (plural) to "it" (singular pronoun); because what is meant by it is the genus (type), so the singular carries the meaning of the plural, like the word "army" (5) or "troop," which is why He used a singular pronoun and a plural for "backs."

(1) Al-Sab'ah p. 584, Al-Taysir p. 109, Al-Muharrar al-Wajiz 5/47, Zad al-Masir 7/304. It occurred in (M) and (D): "yakhrujuna" with a fatha on the 'ya', which is an error. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/217. Without: saying: He meant pairs of plants, and it is in Tafsir al-Samarqandi 3/203. (3) In Zad al-Masir 7/304: Abu 'Ubaydah. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/28. (5) In (D) and (Z): the genus, and the speech is also similar in Tafsir al-Tabari 20/556-557.

11 सूरह अज़-ज़ुखरुफ़: आयतें 11 - 14

यह्या बिन वत्ताब, अल-अमाश, हमज़ा, अल-किसाई और इब्न अमीर से इब्न ज़कवान ने पढ़ा है: «तखरुजूना» (तुम निकलते हो) 'ता' पर फ़त्हा और 'रा' पर दम्मा के साथ। बाकी लोगों ने इसे मज़हूल (पैसिव) क्रिया के रूप में पढ़ा है (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिसने तमाम किस्मों के जोड़े पैदा किए और तुम्हारे लिए कश्तियों और जानवरों में से वे चीज़ें बनाईं जिन पर तुम सवार होते हो (12)। ताकि तुम उनकी पीठों पर जम कर बैठो, फिर जब तुम उन पर बैठ जाओ तो अपने रब की नेमत को याद करो और कहो: पाकी है उस ज़ात को जिसने इसे हमारे बस में कर दिया, वरना हम इसे काबू में करने वाले न थे (13)। और बेशक हमें अपने रब की तरफ़ लौट कर जाना है (14)।}

इसमें पाँच मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और जिसने तमाम किस्मों के जोड़े पैदा किए} यानी: और अल्लाह जिसने जोड़ियाँ/किस्में पैदा कीं। सईद बिन जुबैर ने कहा: यानी: तमाम प्रकार। अल-हसन ने कहा: सर्दी और गर्मी, रात और दिन, आसमान और ज़मीन, सूरज और चाँद, और जन्नत और दोज़ख। यह भी कहा गया: जानवरों के जोड़े नर और मादा में से; जैसा कि इब्न ईसा ने कहा। यह भी कहा गया: इससे मुराद पौधों के जोड़े हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने उनमें हर तरह की खुशनुमा चीज़ें (जोड़े) उगाईं} [क़ाफ़: 7], और {हर तरह की उम्दा चीज़ें (जोड़े)} [अश-शुआरा: 7]। यह भी कहा गया: जिसमें इंसान उलट-पुलट होता रहता है, जैसे खैर और शर, ईमान और कुफ्र, नफ़ा और नुकसान, गरीबी और अमीरी, और सेहत और बीमारी (2)।

मैं कहता हूँ: यह बात तमाम अक़वाल (कथनों) को घेरे हुए है और अपनी उमूमियत (व्यापकता) की वजह से उन्हें इकट्ठा करती है।

{और उसने तुम्हारे लिए कश्तियों में से बनाईं}: जहाज़ {और जानवरों में से}: ऊँट {वे चीज़ें जिन पर तुम सवार होते हो} खुश्की और तरी (पानी) में, {ताकि तुम उनकी पीठों पर जम कर बैठो} यहाँ ज़मीर (सर्वनाम) वाहिद (एकवचन) है; क्योंकि इसे अल्लाह के इस कौल की तरफ लौटाया गया है: "जिन पर तुम सवार होते हो"; यह अबू उबैद ने कहा है (3)। अल-फर्रा ने कहा (4): उसने "पीठों" (बहुवचन) को "उस पर" (एकवचन ज़मीर) की तरफ निस्बत दी है; क्योंकि यहाँ मुराद "जिंस" (प्रजाति/वर्ग) है, लिहाज़ा वाहिद (एकवचन) जमा (बहुवचन) के मायने में हो गया, जैसे "लश्कर" (5) और "फौज" का लफ्ज़, इसी वजह से उसने मुज़क्कर (पुल्लिंग) और जमा (बहुवचन) पीठों का ज़िक्र किया।

(1) अल-सबआ पृ. 584, अल-तयसीर पृ. 109, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/47, ज़ाद अल-मसीर 7/304। (म) और (द) प्रतियों में "यखरुजूना" आया है 'या' पर फ़त्हा के साथ, जो कि गलत है। (2) अल-नुकत व अल-उयून 5/217। इसके बिना: कहना: उसका इरादा पौधों के जोड़े थे, और यह तफ़सीर अल-समरकंदी 3/203 में है। (3) ज़ाद अल-मसीर 7/304 में: अबू उबैदा। (4) मा'नी अल-कुरान 3/28 में। (5) (द) और (ज़) प्रतियों में: जिंस, और इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी 20/556-557 में भी है।

11 سورة الزخرف: آیات 11 - 14

یحییٰ بن وثاب، الاعمش، حمزہ، الکسائی، اور ابن ذکوان نے ابن عامر سے روایت کرتے ہوئے پڑھا ہے: «تَخْرُجُونَ» (تم نکلتے ہو) تاء کے فتحہ اور راء کے ضمہ کے ساتھ باقیوں نے فعلِ مجہول کے ساتھ پڑھا ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ ﴿12﴾ لِتَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ ﴿13﴾ وَإِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنقَلِبُونَ ﴿14﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا﴾ یعنی: اور اللہ جس نے جوڑے پیدا کیے۔ سعید بن جبیر نے کہا: یعنی تمام اقسام۔ الحسن نے کہا: سردی اور گرمی، رات اور دن، آسمان اور زمین، سورج اور چاند، اور جنت اور دوزخ۔ اور کہا گیا: جانوروں کے جوڑے نر اور مادہ میں سے؛ یہ ابن عیسیٰ نے کہا۔ اور کہا گیا: اس سے مراد نباتات کے جوڑے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾ [ق: 7]، اور ﴿مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾ [الشعراء: 7]۔ اور کہا گیا: جس میں انسان الٹتا پلٹتا رہتا ہے، خیر اور شر، ایمان اور کفر، نفع اور نقصان، فقر اور غنا، اور صحت و بیماری میں سے (2)۔

میں کہتا ہوں: یہ قول تمام اقوال کو محیط ہے اور اپنی عمومیت کی وجہ سے انہیں اکٹھا کرتا ہے۔

﴿وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلْكِ﴾: کشتیاں ﴿وَالْأَنْعَامِ﴾: اونٹ ﴿مَا تَرْكَبُونَ﴾ خشکی اور تری میں، ﴿لِتَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ﴾ کنایہ (ضمیر) کا ذکر کیا؛ کیونکہ اس نے اسے اس بات کی طرف لوٹایا جو اس کے قول میں ہے: «ما تَرْكَبُونَ»؛ یہ ابو عبید نے کہا (3)۔ اور الفراء نے کہا (4): ظہور (جمع) کی اضافت

واحد (ضمیر) کی طرف کی؛ کیونکہ اس سے مراد "جنس" ہے، چنانچہ واحد جمع کے معنی میں ہو گیا جیسے "لشکر" (5) اور "جند" کا لفظ، اس لیے ظہور کو جمع لایا اور ضمیر کو مذکر لایا۔

(1) السبعة ص ٥٨٤، والتيسير ص ١٠٩، والمحرر الوجيز ٥/ ٤٧، وزاد المسير ٧ / ٣٠٤، اور (م) اور (د) نسخوں میں "یخرجون" یاء کے فتحہ کے ساتھ واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (2) النكت والعيون ٥/ ٢١٧۔ بغیر اس کے: قول: اس نے نباتات کے جوڑے مراد لیے، اور یہ تفسیر السمرقندی 3/203 میں ہے۔ (3) زاد المسير ٧ / ٣٠٤ میں ہے: ابو عبیدہ۔ (4) معانی القرآن ٢٨/٣ میں۔ (5) (د) اور (ظ) نسخوں میں: الجنس، اور کلام بھی اسی طرح تفسیر الطبری 557-20/556 میں ہے۔

Surat Al-Zukhruf, Verses 12 - 14 12

That is: on the backs of this species. Second: Sa'id bin Jubayr said: Livestock here means camels and cows. Abu Mu'adh said: Camels alone, and this is the correct view; because of the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "While a man was riding a cow, it said to him: 'I was not created for this; I was created for plowing.'" The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "I, Abu Bakr, and Umar believe in that," while they were not among the people. This was already discussed in detail at the beginning of Surat An-Nahl. Praise be to Allah (1). Third: His Almighty's saying: {that you may sit firmly upon their backs} refers specifically to camels, evidenced by what we mentioned, and because ships are ridden on their bellies (inside), but He mentioned both at the beginning of the verse and referred to one at its end. It is possible to consider their outside as their inside (2) because water covers and conceals it, and their inside as their outside (3) because it is exposed to those looking and visible to observers. Fourth: His Almighty's saying: {then remember the favor of your Lord when you have settled upon it} means: when you have mounted it, and remembering the favor is praising Allah for subjugating that for us on land and sea. {and say: "Glory be to Him Who has subjected this to us"} means: made this mount submissive for us (4). In the recitation of Ali bin Abi Talib: "Glory be to Him Who subjected this for us" (5). {and we could never have achieved it [by ourselves]} means: were not capable of it, according to the opinion of Ibn Abbas and Al-Kalbi (6). Al-Akhfash and Abu Ubaidah said: {muqrinin} means controlling (7). It was also said: equals in...

Footnotes: (1) 12/277, and the hadith was narrated by Ahmad (8963), Al-Bukhari (3471), and Muslim (2388), from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). His saying: "while they were not among the people" means: they were not present, and the wording in Al-Bukhari and Muslim is: "and they were not there." (2) In the manuscripts: "their insides" (dual), and what is established is from (M), which corresponds to what is in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 4/1664. And the text is from him. (3) In "Ahkam al-Qur'an": "outside". (4) Al-Waseet 4/65, and Al-Nukat wal-Uyun 5/218. (5) We did not find it except with the author. (6) Al-Nukat wal-Uyun 5/218, and Al-Tabari 20/559 narrated the saying of Ibn Abbas. (7) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/202, and Al-Akhfash's saying in Al-Nukat wal-Uyun 5/218.

सूरा अज़-ज़ुखरुफ़, आयतें 12 - 14 12

यानी: इस जाति की पीठ पर। दूसरा: सईद बिन जुबैर ने कहा: यहाँ 'अनआम' (पशु) का अर्थ ऊँट और गाय हैं। अबू मुआज़ ने कहा: केवल ऊँट, और यही सही है; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "एक आदमी एक गाय पर सवार था, तो उसने उससे कहा: 'मैं इसके लिए पैदा नहीं की गई हूँ; मैं तो हल चलाने के लिए पैदा की गई हूँ।" तब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मैं, अबू बक्र और उमर इस पर ईमान लाए," जबकि वे उस समय लोगों में मौजूद नहीं थे। यह बात सूरा अन-नहल की शुरुआत में विस्तार से बताई जा चुकी है। और तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं (1)। तीसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि तुम उनकी पीठ पर जम कर बैठो} इसका अर्थ विशेष रूप से ऊँट है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और इसलिए कि जहाजों की सवारी उनके पेट (अंदरूनी हिस्से) पर की जाती है, लेकिन उसने आयत की शुरुआत में दोनों का उल्लेख किया और अंत में उनमें से एक की ओर इशारा किया। यह संभव है कि इसके बाहरी हिस्से को उसका आंतरिक हिस्सा माना जाए (2) क्योंकि पानी ने उसे ढाँप लिया है और छिपा दिया है, और इसके आंतरिक हिस्से को बाहरी (3) क्योंकि वह देखने वालों के लिए खुल गया और दिखने लगा। चौथा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर अपने रब के एहसान को याद करो जब तुम उस पर जम कर बैठ जाओ} यानी: जब तुम उस पर सवार हो जाओ, और एहसान को याद करने का अर्थ है ज़मीन और समुद्र में उसे हमारे अधीन करने के लिए अल्लाह की प्रशंसा करना। {और कहो: "पाकी है उस ज़ात के लिए जिसने इसे हमारे वश में कर दिया"} यानी: इस सवारी को हमारे लिए आज्ञाकारी बना दिया (4)। अली बिन अबी तालिब के क़िरात (पठन) में है: "पाकी है उस ज़ात के लिए जिसने हमारे लिए इसे वश में किया" (5)। {और हम इसे अपने वश में करने वाले न थे} यानी: इसके सक्षम न थे; इब्न अब्बास और अल-कल्बी के अनुसार (6)। अल-अखफ़श और अबू उबैदा ने कहा: "मुक़रिनीन" का अर्थ है 'नियंत्रित करने वाले' (7)। और कहा गया है: 'समान' में...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) 12/277, और हदीस अहमद (8963), बुखारी (3471), और मुस्लिम (2388) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है। उनका कहना: "और वे लोगों में नहीं थे", यानी: वे उपस्थित नहीं थे, और बुखारी और मुस्लिम में शब्द हैं: "और वे वहाँ नहीं थे।" (2) हस्तलिखित प्रतियों में: 'उनके आंतरिक हिस्से' (द्विवचन), और जो स्थापित है वह (M) से है जो इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 4/1664 के अनुरूप है। और यह कथन उन्हीं का है। (3) 'अहकाम अल-क़ुरान' में: 'बाहरी'। (4) अल-वसीत 4/65, और अल-नुकत वल-उयून 5/218। (5) हमने इसे लेखक

के अलावा किसी और के पास नहीं पाया। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/218, और अल-तबरी 20/559 ने इब्न अब्बास का कथन उद्धृत किया है। (7) अबू उबैदा द्वारा 'मजाज़ अल-क़ुरान' 2/202, और अल-नुकत वल-उयून 5/218 में अल-अखफ़श का कथन।

سورة الزخرف، آیات ۱۲ - ۱۴ ۱۲

یعنی: اس صنف کی پشتوں پر۔ دوسری بات: سعید بن جبیر نے کہا: یہاں 'انعام' (مویشی) سے مراد اونٹ اور گائے ہیں۔ ابو معاذ نے کہا: صرف اونٹ، اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ کا ارشاد ہے: "ایک شخص ایک گائے پر سوار تھا کہ اس نے اس سے کہا: 'میں اس کام کے لیے پیدا نہیں کی گئی، میں تو ہل چلانے کے لیے پیدا کی گئی ہوں'۔" تو نبی ﷺ نے فرمایا: "میں اس پر ایمان لایا اور ابوبکر و عمر بھی،" حالانکہ وہ اس وقت قوم میں موجود نہ تھے۔ یہ بات سورۃ النحل کے شروع میں مکمل تفصیل کے ساتھ گزر چکی ہے۔ اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں (۱)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لِتَسْتَوُا عَلَى ظُهُورِهِ} (تاکہ تم ان کی پشتوں پر جم کر بیٹھو) اس سے مراد خاص طور پر اونٹ ہیں، اس دلیل کی بنا پر جو ہم نے ذکر کی، اور اس لیے کہ کشتیوں کے تو پیٹ (اندرونی حصے) پر سوار ہوا جاتا ہے، لیکن اس نے آیت کے شروع میں دونوں کا ذکر کیا اور اس کے آخری حصے کا عطف ان میں سے ایک پر کیا۔ یہ بھی ممکن ہے کہ اس کے ظاہر کو اس کا باطن قرار دیا جائے (۲)؛ کیونکہ پانی نے اسے ڈھانپ لیا اور چھپا دیا ہے، اور اس کے باطن کو ظاہر (۳)؛ کیونکہ وہ دیکھنے والوں کے لیے کھل گیا اور نظر آنے لگا۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ} یعنی: جب تم اس پر سوار ہو جاؤ، اور نعمت کا ذکر کرنا اللہ کا شکر ادا کرنا ہے کہ اس نے خشکی اور تری میں اسے ہمارے لیے مسخر کر دیا۔ {وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا} یعنی: ہمارے لیے اس سواری کو مطیع کر دیا (۴)۔ علی بن ابی طالب کی قراءت میں ہے: "سُبْحَانَ مَنْ سَخَّرَ لَنَا هَذَا" (۵)۔ {وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ} یعنی: ہم اسے قابو کرنے کی طاقت نہیں رکھتے تھے؛ ابن عباس اور کلبی کے قول کے مطابق (۶)۔ اخفش اور ابو عبیدہ نے کہا: "مُقْرِنِينَ" کا مطلب ہے 'قابو پانے والے' (۷)۔ اور کہا گیا: 'مماثل' (برابر) میں...

حواشی: (۱) ۱۲/ ۲۷۷، اور یہ حدیث احمد (۸۹۶۳)، بخاری (۳۴۷۱)، اور مسلم (۲۳۸۸) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے۔ ان کا قول: "اور وہ قوم میں نہیں تھے"، یعنی: وہ حاضر نہیں تھے، اور بخاری و مسلم کے الفاظ ہیں: "اور وہ وہاں نہیں تھے۔" (۲) خطی نسخوں میں 'باطنہما' (ان دونوں کے باطن) ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۴/ ۱۶۶۴ کے موافق ہے۔ اور یہ کلام ان کا ہے۔ (۳) احکام القرآن میں: 'ظاہر'۔ (۴) الوسیط ۴/ ۶۵، اور النکت والعیون ۵/ ۲۱۸۔ (۵) مصنف کے علاوہ ہم نے اسے کسی اور کے پاس نہیں پایا۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۲۱۸، اور طبری ۲۰/ ۵۵۹ نے ابن عباس کا قول نقل کیا ہے۔ (۷) ابوعبیدہ کی 'مجاز القرآن' ۲/ ۲۰۲، اور النکت والعیون ۵/ ۲۱۸ میں اخفش کا قول۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 12 - 14. Page 13.

[The term "muqrineen" relates to] might and strength; from their saying: "He is so-and-so's qarn" (peer/equal), if he is like him in strength. It is said: "So-and-so is a muqrin for so-and-so," meaning he can control/manage him. And "I aqrantu such and such," meaning I was capable of it. And "he aqrana for it," meaning he was capable of it and strong enough for it, as if he became a qarn (peer) to it. Allah Almighty said: {And we were not for it capable} [Az-Zukhruf: 13], meaning capable of controlling it. Qutrub recited the saying of 'Amr ibn Ma'adi Yakrib:

The tribes have known that 'Uqayl is not for us in calamities among the capable ones (muqrineena). (1)

Another said: You rode two difficult [matters] out of insolence and injustice, yet you are not capable (muqrineena) of difficult tasks. (2)

A muqrin is also: one who is overwhelmed by his property/estate, having camels or sheep but no helper for them, or he waters his camels and has no one to drive them away [protect them] (3). Ibn al-Sikkit said: "There are two opinions regarding its origin: One: that it is derived from iqran (capability). It is said: aqrana yuqrinu iqranan when he is capable. And 'I aqrantu such and such' when I mastered it and controlled it, as if he put it in a qaran - which is a rope - and bound it and tied it tightly. Second: that it is derived from muqaranah (association/coupling), which is to couple one thing to another in travel. It is said: 'I coupled (qarantu) this with that' when I tied it to it and made it its companion (qareen) (4)."

The Fifth [point]: Allah, Glory be to Him, taught us what to say when we ride animals, and He informed us in another verse, through the words of Noah (peace be upon him), what to say when we board ships, which is His saying: {And [Noah] said, "Embark therein; in the name of Allah is its course and its anchorage. Indeed, my Lord is Forgiving and Merciful."} [Hud: 41] (5). For how many a rider of a beast has it stumbled with him, or bolted, or plunged into a difficult place, or he fell from its back and perished (6)? And how many riders in a ship...

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/218. (2) The verse is by Al-Kumayt ibn Zayd al-Asadi, found in his Diwan p. 462. In version (Z), it appears as "haynan" instead of "hayfan," which is the narration of Abu Ubaida in Majaz al-Quran 2/202. The commentator of Al-Kumayt's Diwan said: i.e., "you rode my matter," and "asharan" means out of arrogance/insolence. (3) Al-Sihah (word 'qarn'). (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi

4/1664, and Al-Nukat wa al-Uyun 5/218. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1664. (6) In (D) and (Z): "so it perished" (feminine).

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 12 - 14। पृष्ठ 13।

[शब्द "मुक़रिनीन" का संबंध] शक्ति और सामर्थ्य से है; उनके कहने से: "वह फलां का 'क़र्न' (समकक्ष) है," यदि वह शक्ति में उसके समान है। और कहा जाता है: "फलां फलां के लिए 'मुक़रिन' है," यानी उसे नियंत्रित करने वाला है। और "मैंने ऐसा-ऐसा 'अक़रंतु' किया," यानी मैं उस पर सक्षम था। और "वह उसके लिए 'अक़रना' हुआ," यानी वह उसके लिए सक्षम और शक्तिशाली हुआ, जैसे कि वह उसके लिए एक 'क़र्न' (समकक्ष) बन गया हो। अल्लाह तआला ने फरमाया: {व मा कुन्ना लहू मुक़रिनीन} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 13] यानी हम उसके सक्षम नहीं थे। क़ुतरुब ने अम्र बिन मादी यकरिब का कथन सुनाया:

"कबीलों ने जान लिया है कि 'उक़ैल मुसीबतों में हमारे लिए सक्षम लोगों (मुक़रिनीना) में से नहीं है।" (1)

एक अन्य ने कहा: "तुमने अभिमान और अन्याय के कारण दो कठिन [मामलों] की सवारी की, जबकि तुम कठिनाइयों के लिए सक्षम (मुक़रिनीना) नहीं हो।" (2)

'मुक़रिन' वह भी है: जिसे उसकी जायदाद/सम्पत्ति ने थका दिया हो, जिसके पास ऊंट या भेड़ें हों और उनकी देखभाल के लिए कोई सहायक न हो, या वह अपने ऊंटों को पानी पिलाता हो और उन्हें हाँकने वाला (रक्षा करने वाला) कोई न हो (3)। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: "इसके मूल के बारे में दो मत हैं: पहला: कि यह 'इक़रान' (सक्षमता) से लिया गया है। कहा जाता है: 'अक़रना युक़रिनु इक़रानन' जब वह सक्षम हो। और 'मैंने ऐसा-ऐसा अक़रंतु किया' जब मैंने उसे वश में कर लिया और उसे नियंत्रित कर लिया, जैसे कि उसने उसे एक 'क़रन' - जो एक रस्सी है - में डाल दिया हो और उसे उससे बांध दिया और कस दिया। दूसरा: कि यह 'मुक़ारना' (मेल/जुड़ाव) से लिया गया है, जो यात्रा में एक को दूसरे से जोड़ना है। कहा जाता है: 'मैंने इसे उसके साथ क़रंतु किया' जब मैंने उसे उससे बांध दिया और उसे उसका साथी (क़रीन) बना दिया (4)।"

पांचवां [बिंदु]: अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने हमें सिखाया कि जब हम जानवरों पर सवार हों तो क्या कहें, और हमें दूसरी आयत में नूह (अलैहिस्सलाम) की ज़ुबानी बताया कि जब हम जहाजों पर सवार हों तो क्या कहें, और वह अल्लाह तआला का फरमान है: {और (नूह ने) कहा: इसमें सवार हो जाओ, अल्लाह के नाम से इसका चलना और इसका ठहरना है। बेशक मेरा रब बहुत बख्शने वाला, बड़ा रहम करने वाला है।} [हूद: 41] (5)। क्योंकि कितने ही चौपायों के सवार ऐसे हैं कि जानवर उन्हें

लेकर लड़खड़ा गया, या भड़क गया, या किसी कठिन जगह में जा गिरा, या वह उसकी पीठ से गिर पड़ा और हलाक हो गया (6), और कितने ही जहाज के सवार...

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/218। (2) यह शेर अल-कुमैत बिन ज़ैद अल-असदी का है और यह उनके दीवान पृष्ठ 462 में है, और (ज़) में "हैनन" आया है "हैफ़न" के बजाय, जो मजाज़ अल-कुरान 2/202 में अबू उबैदा का वर्णन है। कुमैत के दीवान के व्याख्याकार ने कहा: यानी: तुमने मेरे मामले की सवारी की, और "अशरान" का अर्थ है: घमंड/इतराना। (3) अल-सिहाह (क़र्न)। (4) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 4/1664, और अल-नुकात वल-उयून 5/218। (5) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी 4/1664। (6) (द) और (ज़) में: "तो वह (स्त्रीलिंग) हलाक हो गई।"

سورہ الزخرف: آیات ۱۲ - ۱۴۔ صفحہ ۱۳۔

[لفظ "مقرنین" کا تعلق] قوت اور طاقت سے ہے؛ ان کے قول سے: "وہ فلاں کا 'قرن' (ہم پلہ) ہے،" جب وہ طاقت میں اس کے جیسا ہو۔ اور کہا جاتا ہے: "فلاں فلاں کے لیے 'مقرن' ہے،" یعنی اس پر قابو پانے والا ہے۔ اور "میں نے ایسا ایسا 'اقرنتُ' (کیا)" یعنی میں نے اس کی طاقت رکھی۔ اور "وہ اس کے لیے 'اقرنَ' (ہوا)" یعنی وہ اس کے لیے طاقتور اور قادر ہوا، گویا وہ اس کے لیے ایک 'قرن' (برابر کا) بن گیا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ} [الزخرف: ۱۳] یعنی ہم اس پر قابو پانے والے نہ تھے۔ قطرب نے عمرو بن معد یکرب کا یہ قول سنایا:

لقد علم القبائل ما عُقيل لنا في النائبات بمقرنينا (۱)

اور ایک دوسرے نے کہا: ركبتم صَعْبَتَي أشراً وحيفاً ولستم للصعاب بمقرنينا (۲)

'مقرن' وہ بھی ہے: جسے اس کی جائیداد/مال نے مغلوب کر دیا ہو، اس کے پاس اونٹ یا بھیڑیں ہوں اور ان پر اس کا کوئی مددگار نہ ہو، یا وہ اپنے اونٹوں کو پانی پلاتا ہو اور انہیں ہانکنے والا (حفاظت کرنے والا) کوئی نہ ہو (۳)۔ ابن السکیت نے کہا: "اس کی اصل کے بارے میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ یہ 'اقران' (طاقت رکھنے) سے ماخوذ ہے۔ کہا جاتا ہے: 'اقرن یقرن اقراناً' جب وہ طاقت رکھے۔ اور 'میں نے ایسا ایسا اقرنتُ کیا' جب میں نے اسے قابو میں کر لیا اور پختہ کر لیا، گویا اس نے اسے 'قرن' میں ڈال دیا - جو کہ رسی ہے - پھر اسے اس سے باندھ دیا اور کس دیا۔ دوسرا یہ کہ یہ 'مقارنہ' (ساتھ ملانے) سے ماخوذ ہے اور وہ یہ ہے کہ سفر میں ایک کو دوسرے کے ساتھ ملا دیا جائے۔ کہا جاتا ہے: 'میں نے اس کو اس کے ساتھ قرنتُ کیا' جب میں نے اسے اس کے ساتھ باندھ دیا اور اسے اس کا ساتھی (قرین) بنا دیا (۴)۔"

پانچویں بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ہمیں سکھایا کہ جب ہم چوپایوں پر سوار ہوں تو کیا کہیں، اور ہمیں ایک دوسری آیت میں حضرت نوح علیہ السلام کی زبان سے بتایا کہ جب ہم کشتیوں پر سوار ہوں تو کیا کہیں، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} [ہود: ۴۱] (۵)۔ چنانچہ کتنے ہی کسی چوپائے کے سوار ایسے ہیں کہ جانور اسے لے کر لڑکھڑا گیا، یا بدک گیا، یا کسی مشکل جگہ میں جا گرا، یا وہ اس کی پیٹھ سے گر پڑا اور ہلاک ہو گیا (۶)، اور کتنے ہی کشتی کے سوار...

(۱) النکت والعیون ۲۱۸/۵۔ (۲) یہ شعر کمیت بن زید الاسدی کا ہے اور یہ ان کے دیوان ص ۴۶۲ میں ہے، اور (ظ) میں "وحیناً" آیا ہے "وحیفاً" کی جگہ، جو مجاز القرآن ۲/۲۰۲ میں ابو عبیدہ کی روایت ہے۔ کمیت کے دیوان کے شارح نے کہا: یعنی: تم نے میرے معاملے کی سواری کی، اور "اشراً" کا معنی ہے: اترانا/تکبر۔ (۳) الصحاح (قرن)۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۱۶۶۴/۴، والنکت والعیون ۲۱۸/۵۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱۶۶۴/۴۔ (۶) (د) اور (ظ) میں: فہلکت (پس وہ ہلاک ہو گئی)۔

١٤ Surat Al-Zukhruf: Verses 12 - 14 ...they were broken and drowned. Since riding is a direct encounter with a dangerous matter and connection with a cause (1) among the causes of destruction, one is commanded not to forget, upon engaging with it, his final day, and that he is inevitably perishing and returning to God, Mighty and Sublime, unable to escape His decree. He should not neglect to remember this with his heart and tongue, so as to be prepared to meet God by rectifying himself, and to be cautious that his riding might be among the causes of his death in God's knowledge while he is heedless of it. Haky Sulayman bin Yasar narrated that a group of people were on a journey, and whenever they mounted their animals, they would say: "Glory be to Him Who has subjected this to us, and we could never have it [by our efforts]" (Quran 43:13). Among them was a man on a weak she-camel—one that does not move due to emaciation (2)—and he said: "As for me, I am certainly capable of controlling this." He said: Then it bucked with him and broke his neck. It was also narrated that a Bedouin mounted a young camel of his and said: "I am certainly capable of it," so the camel bolted with him until it threw him, and his neck was broken. The first was mentioned by Al-Mawardi, and the second by Ibn al-Arabi (3). He [Ibn al-Arabi] said (4): A servant should not neglect to say this, though it is not mandatory to mention it with the tongue. So when he mounts, especially during travel, if he remembers, he should say: "Glory be to Him Who has subjected this to us, and we could never have it [by our efforts]. And indeed, to our Lord we will surely return" (Quran 43:13-14), O Allah, You are the Companion on the journey, and the Successor (Caretaker) over the family and wealth (5). O Allah, I seek refuge in You from the hardships of travel, from an unpleasant return, from decline after prosperity (al-hawr ba'd al-kawr), and from seeing a distressing sight regarding family and wealth. "Al-hawr ba'd al-kawr" means the scattering of a man's affairs after they were gathered. Amr bin Dinar said: I rode with Abu Ja'far to some land of his near a wall called: (1) In the copies: "a prohibited matter and connection to causes," and what is established is from al-Kashshaf 3/480 and the speech is from it. (2) Following it in (F) and (M) is the text: "The 'razim' among camels is the one fixed to the ground, not standing due to emaciation. The she-camel has 'razamat' (present tense: tarzum and tarzim, verbal nouns: ruzuman and ruzaman): she stood from exhaustion and emaciation, so she did not move; thus she is 'razim'." Al-Jawhari said this in 'al-Sihah'. End quote. This speech was inserted into the text of these two copies, as it appeared as a marginal note in (Z) and (K), and it was not mentioned in (D) and (Zha). (3) Al-Mawardi in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 5/218, and Ibn al-Arabi in 'Ahkam al-Qur'an' 4/1665.

(4) Meaning: Ibn al-Arabi. (5) It is similar in Muslim (1342) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both.

14 सूरह अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 12 - 14 ...वे टूट गए और डूब गए। चूँकि सवारी करना एक खतरनाक मामले का सीधा सामना करना और विनाश के कारणों (1) में से एक कारण के साथ जुड़ना है; इसलिए उसे आदेश दिया गया है कि इसके साथ जुड़ते समय वह अपने उस दिन को न भूले, और यह कि वह निश्चित रूप से नष्ट होने वाला है और अल्लाह, जो अत्यंत शक्तिशाली और महान है, की ओर लौटने वाला है, उसके निर्णय से बचकर कहीं नहीं जा सकता। उसे अपने दिल और जुबान से इसे याद करना नहीं छोड़ना चाहिए, ताकि वह खुद को सुधारकर अल्लाह से मिलने के लिए तैयार रहे, और इस बात से सावधान रहे कि उसका यह सवारी करना अल्लाह के ज्ञान में उसकी मृत्यु के कारणों में से एक हो सकता है जबकि वह इससे गाफिल (बेखबर) है। सुलेमान बिन यसर ने वर्णन किया है कि कुछ लोग यात्रा पर थे, और जब वे सवारी करते थे तो कहते थे: "महिमा है उस (अल्लाह) की जिसने इसे हमारे वश में कर दिया, अन्यथा हम इसे वश में करने वाले न थे" (कुरान 43:13)। उनमें एक व्यक्ति अपनी एक कमजोर ऊँटनी पर सवार था - वह ऊँटनी जो कमजोरी (2) के कारण हिलती भी नहीं थी - उसने कहा: "जहाँ तक मेरी बात है, मैं तो इसे काबू में रखने वाला हूँ।" उसने कहा: फिर उसने उसे झटका दिया, जिससे उसकी गर्दन टूट गई। और यह भी वर्णन किया गया है कि एक ग्रामीण (बदुआ) अपने एक जवान ऊँट पर सवार हुआ और कहा: "मैं तो इसे काबू में रखने वाला हूँ," तो ऊँट उसे लेकर तब तक दौड़ा जब तक कि उसने उसे गिरा नहीं दिया और उसकी गर्दन टूट गई। पहले वाले का उल्लेख अल-मावर्दी ने और दूसरे का इब्न अल-अरबी (3) ने किया है। उन्होंने कहा (4): किसी बंदे को यह कहना नहीं छोड़ना चाहिए, और जुबान से इसका उल्लेख करना अनिवार्य नहीं है; तो जब वह सवारी करे और विशेष रूप से यात्रा में यदि उसे याद आए, तो उसे कहना चाहिए: "महिमा है उस (अल्लाह) की जिसने इसे हमारे वश में कर दिया, अन्यथा हम इसे वश में करने वाले न थे। और निस्संदेह हम अपने रब ही की ओर लौटने वाले हैं" (कुरान 43:13-14), ऐ अल्लाह, तू यात्रा में साथी है, और परिवार और धन (5) का संरक्षक है। ऐ अल्लाह, मैं यात्रा की कठिनाइयों, लौटने के दुख, खुशहाली के बाद बदहाली (अल-हौर बाद अल-कौर), और परिवार और धन में किसी अप्रिय दृश्य को देखने से तेरी शरण माँगता हूँ। "अल-हौर बाद अल-कौर" का अर्थ है किसी व्यक्ति के मामलों का बिखर जाना जबकि वे पहले व्यवस्थित थे। अम्र बिन दीनार ने कहा: मैं अबू जाफ़र के साथ उनकी एक भूमि की ओर गया जो एक दीवार के पास थी जिसे कहा जाता था: (1) प्रतियों में: "एक प्रतिबंधित मामला और कारणों से जुड़ाव," और जो प्रमाणित है वह अल-कशशाफ 3/480 से है और यह कथन उसी से है। (2) (फ़) और (म) प्रतियों में इसके बाद यह पाठ है: "ऊँटों में 'राज़िम' वह है जो कमजोरी के कारण जमीन पर टिका रहे, खड़ा न हो सके।

ऊँटनी 'रज़मत' हुई (वर्तमान काल: तरज़ुम और तरज़िम, भाववाचक संज्ञा: रुज़ूमन और रुज़ामन): वह थकान और कमजोरी से खड़ी रह गई, हिली नहीं; अतः वह 'राज़िम' है।" अल-जौहरी ने 'अल-सिहाह' में यह कहा है। समाप्त। और यह बात इन दो प्रतियों के पाठ में शामिल कर दी गई है, क्योंकि यह (ज़) और (क) के हाशिये में एक टिप्पणी के रूप में थी, और (द) तथा (ज़हा) में इसका उल्लेख नहीं था। (3) अल-मावर्दी 'अल-नुकत वल-उयून' 5/218 में, और इब्न अल-अरबी 'अहकाम अल-कुरान' 4/1665 में। (4) यानी: इब्न अल-अरबी। (5) यह मुस्लिम (1342) में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस के समान है।

١٤ سورة الزخرف: آیات ١٢ - ١٤ ...وہ ٹوٹ گئے اور غرق ہو گئے، چونکہ سواری کرنا ایک پرخطر کام کا براہِ راست سامنا اور ہلاکت کے اسباب (١) میں سے ایک سبب سے جڑنا ہے؛ اس لیے حکم دیا گیا کہ اس سے وابستہ ہوتے وقت وہ اپنے اس دن کو نہ بھولے، اور یہ کہ وہ یقیناً ہلاک ہونے والا ہے اور اللہ عزوجل کی طرف لوٹنے والا ہے، اس کی قضا سے بچ کر کہیں نہیں جا سکتا۔ اسے اپنے دل اور زبان سے اس کا ذکر نہیں چھوڑنا چاہیے تاکہ وہ اپنی اصلاح کر کے اللہ سے ملاقات کے لیے تیار رہے، اور اس بات سے ڈرتا رہے کہ اس کا یہ سوار ہونا اللہ کے علم میں اس کی موت کے اسباب میں سے نہ ہو جائے جبکہ وہ اس سے غافل ہو۔ سلیمان بن یسار نے بیان کیا ہے کہ کچھ لوگ سفر میں تھے، وہ جب سوار ہوتے تو کہتے: «سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ» (پاک ہے وہ ذات جس نے اسے ہمارے قابو میں کر دیا، حالانکہ ہم اسے قابو کرنے والے نہ تھے)۔ ان میں ایک آدمی اپنی ایک کمزور اونٹنی پر سوار تھا - وہ جو نقاہت (٢) کی وجہ سے ہلتی بھی نہیں تھی - اس نے کہا: جہاں تک میری بات ہے، میں تو اسے قابو میں رکھنے والا ہوں۔ کہتے ہیں: پھر اس اونٹنی نے اسے جھٹکا دیا اور اس کی گردن توڑ دی۔ اور روایت ہے کہ ایک دیہاتی اپنے ایک جوان اونٹ پر سوار ہوا اور کہا: میں تو اسے قابو کرنے والا ہوں، تو وہ اونٹ اسے لے کر بھاگا یہاں تک کہ اسے گرا دیا اور اس کی گردن ٹوٹ گئی۔ پہلے واقعے کا ذکر الماوردی نے اور دوسرے کا ابن العربی (٣) نے کیا ہے۔ انہوں نے کہا (٤): کسی بندے کو یہ کلمات کہنا نہیں چھوڑنا چاہیے، اور زبان سے ان کا ذکر کرنا واجب نہیں ہے؛ تو جب وہ سوار ہو اور خاص طور پر سفر میں اگر اسے یاد آئے تو کہے: «سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ وَإِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ»، اے اللہ، تو ہی سفر میں ساتھی ہے اور اہل و مال (٥) میں نگران ہے۔ اے اللہ، میں سفر کی مشقت، واپسی کی اداسی، خوشحالی کے بعد بدحالی (الحور بعد الكور)، اور اہل و

مال میں کسی برے منظر کو دیکھنے سے تیری پناہ مانگتا ہوں۔ "الحور بعد الکور" سے مراد کسی شخص کے معاملات کا یکجا ہونے کے بعد بکھر جانا ہے۔ عمرو بن دینار نے کہا: میں ابو جعفر کے ساتھ ان کی ایک زمین کی طرف سوار ہو کر گیا جو ایک دیوار کے پاس تھی جسے کہا جاتا تھا: (١) نسخوں میں ہے: "امرِ محظور اور اسباب سے جڑنا"، اور جو ثابت ہے وہ الکشاف ٣/ ٤٨٠ سے ہے اور یہ کلام اسی کا ہے۔ (٢) (ف) اور (م) نسخوں میں اس کے بعد یہ عبارت ہے: "اونٹوں میں 'رازم' وہ ہے جو کمزوری کی وجہ سے زمین پر ٹکا رہے، کھڑا نہ ہو سکے۔ اونٹنی 'رزمت' ہوئی (مضارع: ترزم اور ترزم، مصدر: رزوم اور رزام): وہ تھکن اور کمزوری سے کھڑی رہ گئی، ہلی نہیں؛ چنانچہ وہ 'رازم' ہے۔" الجوہری نے 'الصحاح' میں یہی کہا ہے۔ انتہی۔ اور یہ کلام ان دو نسخوں کے متن میں شامل کر دیا گیا ہے، حالانکہ یہ (ز) اور (ک) کے حاشیہ میں ایک نوٹ کے طور پر تھا، اور (د) اور (ظ) میں اس کا ذکر نہیں تھا۔ (٣) الماوردی 'النکت والعیون' ٥/ ٢١٨ میں، اور ابن العربی 'احکام القرآن' ٤/ ١٦٦٥ میں۔ (٤) یعنی: ابن العربی۔ (٥) یہ مسلم (١٣٤٢) میں حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث میں اسی طرح ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 12 - 14 15

...Mudrika. He rode on a difficult camel, and I said to him, "O Abu Ja'far! Are you not afraid it might throw you down?" He replied, "The Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'On the hump of every camel is a devil. When you ride them, mention the name of Allah as He commanded you, then use them for your needs, for it is only Allah who carries (you)." (1)

Ali bin Rabi'ah said: I witnessed Ali bin Abi Talib riding an animal one day. When he placed his foot in the stirrup, he said, "Bismillah (In the name of Allah)." When he was settled on the animal, he said, "Alhamdulillah (Praise be to Allah)." Then he recited: "Glory be to Him who has subjected this to us, and we were not capable of it. And indeed, to our Lord we will return." (Quran 43:13-14). Then he said: "Alhamdulillah" and "Allahu Akbar" - three times - "O Allah, there is no god but You, I have wronged myself, so forgive me; indeed, none forgives sins except You." Then he laughed. I said to him, "What makes you laugh?" He said, "I saw the Messenger of Allah (peace be upon him) do as I have done and say as I have said, then he laughed. I said to him, 'What makes you laugh, O Messenger of Allah?' He said, 'The servant (or he said: it is amazing for a servant) to say: O Allah, there is no god but You. I have wronged myself so forgive me, for indeed none forgives sins except You. He knows that no one forgives sins other than Him.'" Abu Dawud al-Tayalisi recorded it in his "Musnad" (2), and Abu Abdullah Muhammad bin Khuwayzmindad in his "Ahkam".

Al-Thalabi mentioned a summarized version on the authority of Ali (may Allah be pleased with him). His wording is: When the Prophet (peace be upon him) put his foot in the stirrup, he said: "Bismillah." When he was settled, he said: "Alhamdulillah in every state. Glory be to Him who has subjected this to us, and we were not capable of it, and indeed to our Lord we will return. And when you disembark from ships and livestock, say: O Allah, cause us to land at a blessed landing place, for You are the best of those who bring to land."

Ibn Abi Najih narrated from Mujahid who said: Whoever rides and does not say: "Glory be to Him who has subjected this to us, and we were not capable of it," the devil says to him, "Sing!" and if he cannot sing well, he says to him, "Wish/Daydream!" Al-Nahhas mentioned it (3).

---

(1) Recorded by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (9239) through Amr bin Dinar, on the authority of Abu Ja'far Muhammad bin Ali bin Husayn, from the Prophet (pbuh), as a

mursal report. Ahmad also recorded it as a marfu' report (17938) (17939) from the hadith of Abu Las al-Khuza'i (may Allah be pleased with him), and (16039) from the hadith of Hamza al-Aslami (may Allah be pleased with him). (2) No. (132), and it is in Ahmad (1056), and the preceding words are in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1665. (3) In Ma'ani al-Qur'an 6/340, see also Tafsir al-Samarqandi 3/204.

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 12 - 14 15

...मुद्रिका। वह एक कठिन ऊंट पर सवार हुए, तो मैंने उनसे कहा: "ऐ अबू जाफर! क्या आपको डर नहीं लगता कि वह आपको पटक देगा?" उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: 'हर ऊंट के कूबड़ पर एक शैतान होता है। जब तुम उन पर सवार हो, तो अल्लाह का नाम लो जैसा कि उसने तुम्हें हुक्म दिया है, फिर उन्हें अपनी ज़रूरतों के लिए इस्तेमाल करो, क्योंकि अल्लाह ही है जो तुम्हें ले जाता है।'" (1)

अली बिन रबीआ ने कहा: मैंने अली बिन अबी तालिब को एक दिन सवारी पर चढ़ते देखा। जब उन्होंने अपना पैर रकाब में रखा, तो कहा: "बिस्मिल्लाह (अल्लाह के नाम से)"। जब वह सवारी पर जम गए, तो कहा: "अल्हम्दुलिल्लाह (अल्लाह की प्रशंसा है)"। फिर उन्होंने पढ़ा: "पवित्र है वह जिसने इसे हमारे लिए वश में कर दिया, और हम इसे वश में करने वाले न थे। और वास्तव में, हम अपने पालनहार की ओर लौटने वाले हैं।" (क़ुरान 43:13-14)। फिर उन्होंने कहा: "अल्हम्दुलिल्लाह" और "अल्लाहू अकबर" - तीन बार - "ऐ अल्लाह, तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, मैंने अपने आप पर ज़ुल्म किया है, सो मुझे क्षमा कर दे; वास्तव में तेरे सिवा कोई पापों को क्षमा नहीं करता।" फिर वह मुस्कुराए। मैंने उनसे पूछा, "आप किस बात पर मुस्कुराए?" उन्होंने कहा, "मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को वैसे ही करते देखा जैसे मैंने किया और वैसा ही कहते सुना जैसा मैंने कहा, फिर वह मुस्कुराए। मैंने उनसे पूछा, 'ऐ अल्लाह के रसूल, आप किस बात पर मुस्कुराए?' उन्होंने फरमाया, 'बंदा (या उन्होंने कहा: बंदे के लिए यह आश्चर्य की बात है) जब कहता है: ऐ अल्लाह, तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं। मैंने अपने आप पर ज़ुल्म किया है सो मुझे क्षमा कर दे, क्योंकि वास्तव में तेरे सिवा कोई पापों को क्षमा नहीं करता। उसे पता है कि उसके सिवा कोई पापों को क्षमा करने वाला नहीं है।'" अबू दाऊद अल-तायालिसी ने इसे अपनी "मुसनद" (2) में दर्ज किया है, और अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन खुवैज़मिंदाद ने अपनी "अहकाम" में।

अल-थालाबी ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसका संक्षिप्त विवरण उल्लेख किया है। उनके शब्द हैं: जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपना पैर रकाब में रखते थे, तो कहते थे: "बिस्मिल्लाह।" जब वह जम जाते थे, तो कहते थे: "अल्हम्दुलिल्लाह हर हाल में। पवित्र है वह जिसने इसे हमारे लिए वश में कर दिया, और हम इसे वश में करने वाले न थे, और वास्तव में हम अपने पालनहार की ओर लौटने वाले हैं। और जब तुम जहाज़ों और मवेशियों से उतरो, तो कहो: ऐ अल्लाह, हमें एक मुबारक जगह पर उतार, क्योंकि तू ही सबसे बेहतर उतारने वाला है।"

इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जो कोई सवारी करता है और "पवित्र है वह जिसने इसे हमारे लिए वश में कर दिया, और हम इसे वश में करने वाले न थे" नहीं कहता, तो शैतान उससे कहता है: "गाना गाओ!" और यदि वह अच्छा नहीं गा सकता, तो कहता है: "तमन्ना (ख्वाब) करो!" अल-नहस ने इसका उल्लेख किया है (3)।

---

(1) अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ (9239) में अम्र बिन दीनार के माध्यम से, अबू जाफर मुहम्मद बिन अली बिन हुसैन से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से, मुरसल के रूप में इसे दर्ज किया है। अहमद ने इसे मरफू के रूप में (17938) (17939) अबू लास अल-खुज़ाई (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और (16039) हमज़ा अल-अस्लमी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से दर्ज किया है। (2) नंबर (132), और यह अहमद (1056) के पास है, और पिछली बातें इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 4/1665 में हैं। (3) मानी अल-क़ुरान 6/340 में, समरकंदी की तफ़सीर 3/204 भी देखें।

سورہ الزخرف: آیات ۱۲ - ۱۴ ۱۵

...مدرکہ۔ وہ ایک سرکش اونٹ پر سوار ہوئے، تو میں نے ان سے کہا: "اے ابو جعفر! کیا آپ کو ڈر نہیں لگتا کہ وہ آپ کو پٹخ دے گا؟" انہوں نے کہا: "رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'ہر اونٹ کے کوہان پر ایک شیطان ہوتا ہے، لہذا جب تم ان پر سوار ہو تو اللہ کا نام ذکر کرو جیسا کہ اس نے تمہیں حکم دیا ہے، پھر انہیں اپنی ضروریات کے لیے استعمال کرو، کیونکہ صرف اللہ ہی ہے جو اٹھائے ہوئے ہے (لے جاتا ہے)۔'" (۱)

علی بن ربیعہ کہتے ہیں: میں نے ایک دن علی بن ابی طالب کو سواری پر سوار ہوتے دیکھا۔ جب انہوں نے اپنا پاؤں رکاب میں رکھا تو کہا: "بسم اللہ"۔ جب وہ جانور پر جم کر بیٹھ گئے تو کہا: "الحمد للہ"۔ پھر یہ دعا پڑھی: "پاک ہے وہ ذات جس نے اسے ہمارے قابو میں کر دیا، حالانکہ ہم اسے قابو کرنے کی طاقت نہیں رکھتے تھے۔ اور بے شک ہم اپنے رب ہی کی طرف لوٹ کر جانے والے ہیں۔" (القرآن ۱۳:۴۳-۱۴)۔ پھر تین بار "الحمد للہ" اور تین بار "اللہ اکبر" کہا۔ پھر کہا: "اے اللہ، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، میں نے اپنی جان پر ظلم کیا، پس مجھے معاف کر دے، کیونکہ تیرے سوا کوئی گناہوں کو معاف نہیں کرتا۔" پھر وہ مسکرائے۔ میں نے ان سے پوچھا: "آپ کس بات پر مسکرائے؟" انہوں نے کہا: "میں نے رسول اللہ ﷺ کو دیکھا کہ آپ نے بھی ویسے ہی کیا جیسے میں نے کیا، اور ویسے ہی کہا جیسے میں نے کہا، پھر آپ ﷺ مسکرائے۔ میں نے عرض کیا: 'اے اللہ کے رسول، آپ کس بات پر مسکرائے؟' آپ ﷺ نے فرمایا: 'بندہ (یا آپ نے فرمایا: بندے کے لیے یہ تعجب کی بات ہے) جب کہتا ہے: اے اللہ، تیرے سوا کوئی معبود نہیں۔ میں نے اپنے آپ پر ظلم کیا سو مجھے معاف کر دے، کیونکہ حقیقت میں تیرے سوا کوئی گناہوں کو معاف نہیں کرتا۔ وہ جانتا ہے کہ اس کے سوا کوئی گناہ معاف کرنے والا نہیں ہے۔'" اسے ابو

داؤد الطیالسی نے اپنی "مسند" (۲) میں روایت کیا ہے، اور ابو عبداللہ محمد بن خویز منداد نے اپنی "احکام" میں۔

اور ثعلبی نے علی ♦ سے اس کا خلاصہ ذکر کیا ہے، ان کے الفاظ یہ ہیں: "نبی ﷺ جب رکاب میں اپنا پاؤں رکھتے تو کہتے: 'بسم اللہ'۔ جب جم کر بیٹھ جاتے تو کہتے: 'الحمد للہ علیٰ کل حال۔ پاک ہے وہ ذات جس نے اسے ہمارے قابو میں کر دیا اور ہم اسے قابو کرنے والے نہ تھے، اور بے شک ہم اپنے رب ہی کی طرف لوٹنے والے ہیں۔ اور جب تم کشتیوں اور چوپایوں سے اترو تو کہو: اے اللہ، ہمیں برکت والی جگہ پر اتار، اور تو بہترین اتارنے والا ہے'۔"

ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: "جو شخص سوار ہوا اور اس نے 'پاک ہے وہ ذات جس نے اسے ہمارے قابو میں کر دیا اور ہم اسے قابو کرنے والے نہ تھے' نہ کہا، تو شیطان اس سے کہتا ہے: 'گانا گاؤ'۔ اگر اسے گانا نہیں آتا تو وہ اس سے کہتا ہے: 'تمنائیں (خیالی پلاؤ) کرو'۔" اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (۳)۔

---

(۱) اسے عبدالرزاق نے المصنف (۹۲۳۹) میں عمرو بن دینار کے واسطے سے، ابو جعفر محمد بن علی بن حسین سے، نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ اور احمد نے اسے مرفوعاً (۱۷۹۳۸) (۱۷۹۳۹) ابو لاس الخزاعی ♦ کی حدیث سے، اور (۱۶۰۳۹) حمزہ الاسلمی ♦ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) نمبر (۱۳۲)، اور یہ احمد (۱۰۵۶) کے پاس ہے، اور سابقہ گفتگو ابن العربی کی احکام القرآن ۴/۱۶۶۵ میں ہے۔ (۳) معانی القرآن ۶ / ۳۴۰ میں، اور دیکھیں تفسیر سمرقندی ۳ / ۲۰۴۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 12 - 15 16

And he seeks refuge in Allah from the position of those who say to their companions: "Come, let us amuse ourselves on horses or in some boats," and they ride, carrying with them vessels of wine and musical instruments, and they do not cease to be given drink (1) until their necks grow weary while they are on the backs of animals, or in the holds of ships as they carry them along, remembering none but Satan and obeying none but his commands. Al-Zamakhshari (2) said: "It has reached me that one of the sultans rode, drinking wine from one land to another between which was a month's journey, and he did not sober up until he had settled in his home, so he did not feel his journey nor perceive it. How great is the difference between the actions of those riders and what Allah has commanded in this verse?!"

His saying, the Exalted: {And they attributed to Him of His servants a portion; indeed, man is a clear ingrate (15)}.

His saying, the Exalted: {And they attributed to Him of His servants a portion} means: an equal; on the authority of Qatada (3). Meaning: what is worshipped besides Allah, Mighty and Majestic. Al-Zajjaj (4) and Al-Mubarrad said: "The portion here refers to daughters; the believers were amazed by their ignorance; since they acknowledged that the Creator of the heavens and the earth is Allah, they then assigned to Him a partner or a child, not knowing that He who was capable of creating the heavens and the earth does not need anything to rely on or find comfort with; for this is among the attributes of deficiency." Al-Mawardi said: "A portion according to the people of Arabic refers to daughters; it is said: 'The woman has produced a portion' if she has given birth to daughters." The poet said:

If a free woman produces only daughters one day, it is no wonder For sometimes a free woman who usually bears males may also produce only daughters (5)

Al-Zamakhshari (6) said: "Among the innovative interpretations is the interpretation of the 'portion' as females, and the claim that 'portion' in the language..."

---

(1) In (M): they seek water. (2) In Al-Kashshaf 3/480, and what precedes it. (3) Related by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/195, and al-Tabari 20/561. (4) In Ma'ani al-Quran 4/406. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/219. The verse is also in Al-Muharrar al-Wajiz 5/48, and Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/407, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/101 and Zad al-Masir 7/305, and al-Lisan (j-z-'). (6) Al-Kashshaf 3/481.

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 12 - 15 16

और वह उन लोगों की स्थिति से अल्लाह की पनाह मांगता है जो अपने साथियों से कहते हैं: "आओ, घोड़ों पर या कुछ नावों में सैर-सपाटा करें," और वे अपने साथ शराब के बर्तन और वाद्ययंत्र लेकर सवार होते हैं, और वे लगातार पिलाए जाते रहते हैं (1) यहाँ तक कि उनकी गर्दनें थक जाती हैं जबकि वे जानवरों की पीठ पर होते हैं, या जहाजों के पेट में होते हैं जब वे उन्हें ले जा रहे होते हैं, वे शैतान के अलावा किसी को याद नहीं करते और उसके आदेशों के अलावा किसी का पालन नहीं करते। अल-ज़मख़शरी (2) ने कहा: "मुझ तक यह बात पहुँची है कि कुछ सुल्तान एक शहर से दूसरे शहर तक शराब पीते हुए सवार होकर गए, जिनके बीच एक महीने की दूरी थी, और वे तब तक होश में नहीं आए जब तक कि वे अपने घर में स्थिर नहीं हो गए, इसलिए उन्हें अपनी यात्रा का पता नहीं चला और न ही इसे महसूस किया। उन सवारों के कृत्य और इस आयत में अल्लाह ने जो आदेश दिया है, उसके बीच कितना बड़ा अंतर है?!"

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने उसके बंदों में से उसके लिए एक हिस्सा ठहरा दिया; बेशक इंसान तो स्पष्ट रूप से कृतघ्न है (15)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने उसके बंदों में से उसके लिए एक हिस्सा ठहरा दिया} यानी: एक समान; क़तादा (3) के हवाले से। अर्थात: अल्लाह अज़-व-जल के अलावा जिसकी पूजा की जाती है। अल-ज़ज्जाज (4) और अल-मुबर्रद ने कहा: "यहाँ 'हिस्सा' (जुज़) का अर्थ बेटियाँ हैं; मोमिनों को उनकी अज्ञानता पर आश्चर्य हुआ; क्योंकि उन्होंने स्वीकार किया कि आसमानों और ज़मीन का निर्माता अल्लाह है, फिर उन्होंने उसके लिए एक साथी या संतान ठहरा दी, यह न जानते हुए कि जो आसमानों और ज़मीन को बनाने में सक्षम है उसे किसी ऐसी चीज़ की आवश्यकता नहीं है जिसका वह सहारा ले या जिससे उसे सुकून मिले; क्योंकि यह कमियों के गुणों में से है।" अल-मावर्दी ने कहा: "अरबी भाषा के लोगों के अनुसार 'जुज़' का अर्थ बेटियाँ हैं; कहा जाता है: 'स्त्री ने जुज़ दिया' यदि उसने बेटियों को जन्म दिया हो।" कवि ने कहा:

यदि एक स्वतंत्र महिला किसी दिन केवल बेटियाँ पैदा करे, तो इसमें कोई आश्चर्य नहीं क्योंकि कभी-कभी नर संतान पैदा करने वाली स्वतंत्र महिला भी केवल बेटियाँ पैदा कर देती है (5)

अल-ज़मख़शरी (6) ने कहा: "अनोखी व्याख्याओं में से 'जुज़' की व्याख्या मादा के रूप में करना है, और यह दावा करना कि भाषा में 'जुज़'..."

(1) (M) में: वे पानी माँगते हैं। (2) अल-कशशाफ 3/480 में, और उससे पहले। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 2/195 में और अल-तबरी ने 20/561 में उद्धृत किया है। (4) मा'नी अल-कुरान 4/406 में। (5) अल-नुकात व अल-उयून 5/219। यह शेर अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/48, और अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/407, और अल-नहहास की इ'राब अल-कुरान 4/101 और ज़ाद अल-मसीर 7/305, और अल-लिसान (j-z-') में भी है। (6) अल-कशशाफ 3/481।

سورہ الزخرف: آیات ۱۲ - ۱۵ ۱۶

اور وہ اللہ کی پناہ مانگتا ہے ان لوگوں کے مقام سے جو اپنے ساتھیوں سے کہتے ہیں: "آؤ، ہم گھوڑوں پر یا بعض کشتیوں میں تفریح کریں،" پس وہ اپنے ساتھ شراب کے برتن اور موسیقی کے آلات لے کر سوار ہوتے ہیں، اور وہ مسلسل پلاتے رہتے ہیں (۱) یہاں تک کہ ان کی گردنیں تھک جاتی ہیں حالانکہ وہ چوپایوں کی پیٹھ پر ہوتے ہیں، یا کشتیوں کے پیٹ میں ہوتے ہیں جب کہ وہ انہیں لے کر چل رہی ہوتی ہیں، وہ شیطان کے سوا کسی کو یاد نہیں کرتے اور اس کے احکامات کے سوا کسی کی اطاعت نہیں کرتے۔ زمخشری (۲) کہتے ہیں: "مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ بعض سلاطین ایک شہر سے دوسرے شہر تک سوار ہو کر جاتے ہوئے شراب پیتے رہے، جن کے درمیان ایک ماہ کی مسافت تھی، پس وہ ہوش میں نہیں آئے سوائے اس کے جب وہ اپنے گھر میں سکون سے بیٹھ گئے، انہیں اپنے سفر کا احساس ہوا نہ ہی اسے محسوس کیا۔ پس ان سواروں کے فعل اور اس آیت میں اللہ کے حکم کے درمیان کتنا بڑا فرق ہے؟!"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انہوں نے اس کے بندوں میں سے اس کے لیے ایک حصہ ٹھہرا دیا، بے شک انسان تو کھلا ناشکرا ہے (۱۵)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انہوں نے اس کے بندوں میں سے اس کے لیے ایک حصہ ٹھہرا دیا} یعنی: برابر؛ قتادہ (۳) سے روایت ہے۔ یعنی: اللہ عزوجل کے علاوہ جس کی عبادت کی جاتی ہے۔ زجاج (۴) اور مبرد نے کہا: "حصہ (جزء) سے مراد یہاں بیٹیاں ہیں؛ مومنوں کو ان کی جہالت پر تعجب ہوا؛ کیونکہ انہوں نے اعتراف کیا کہ آسمانوں اور زمین کا خالق اللہ ہے، پھر انہوں نے اس کے لیے کوئی شریک یا اولاد بنا لی، اور وہ یہ نہیں جانتے تھے کہ جو آسمانوں اور زمین کو پیدا کرنے پر قادر ہے اسے کسی ایسی چیز کی ضرورت نہیں جس سے وہ سہارا لے یا جس سے اسے

انسیت حاصل ہو؛ کیونکہ یہ کمی کی صفات میں سے ہے۔" ماوردی نے کہا: "اہل عرب کے نزدیک 'جزء' سے مراد بیٹیاں ہیں، کہا جاتا ہے: 'عورت نے جزء دیا (اجزات)' یعنی جب وہ بیٹیاں جنتی ہے۔" شاعر نے کہا:

اگر ایک آزاد عورت کسی دن بیٹیاں جنے تو کوئی تعجب نہیں کبھی کبھی نر اولاد جننے والی آزاد عورت بھی بیٹیاں جن دیتی ہے (٥)

زمخشری (٦) کہتے ہیں: "اور انوکھی تفاسیر میں سے 'جزء' کی تفسیر 'اناث' (مونث) سے کرنا ہے، اور یہ دعویٰ کرنا کہ زبان میں 'جزء'..."

---

(١) (م) میں: وہ پانی مانگتے ہیں۔ (٢) الکشاف ٣/ ٤٨٠ میں، اور اس سے پہلے۔ (٣) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ٢/ ١٩٥ میں، اور طبری نے ٢٠/ ٥٦١ میں نکالا ہے۔ (٤) معانی القرآن ٤/ ٤٠٦ میں۔ (٥) النکت والعیون ٥/ ٢١٩۔ یہ شعر المحرر الوجیز ٥/ ٤٨، اور معانی القرآن للزجاج ٤/ ٤٠٧، اور اعراب القرآن للنحاس ٤/ ١٠١ اور زاد المسیر ٧/ ٣٠٥، اور اللسان (جزأ) میں بھی ہے۔ (٦) الکشاف ٣/ ٤٨١۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 15 - 16 | 17

The Arabs used the name for females, and it is nothing but a lie attributed to the Arabs, and a newly invented and forged fabrication. Not satisfied with that, they even derived from it: "the woman sufficed (ajza'at)," then they composed a verse, and another verse: "If a free woman sufficed (ajza'at) one day, it is no wonder." "I married her to a woman from the daughters of Al-Aws who sufficed (muzi'ah)." His saying: "And they attributed to Him a portion of His servants" (43:15) is connected to His saying: "And if you ask them" (43:9). That is: If you ask them about the Creator of the heavens and the earth, they would certainly acknowledge Him. Yet, along with that acknowledgment, they assigned Him a portion of His servants, describing Him with the attributes of created beings. The meaning of "a portion of His servants" is that they said: The angels are daughters of Allah. So they made them a part and a portion of Him, just as a child is a piece of their parent and a part of them. It was also read as "juzu'an" with two dammahs (3). "Indeed, man" refers to the disbeliever (4) "is clearly ungrateful." Al-Hasan said: He counts misfortunes and forgets blessings (5). "Mubeen" (clear) means: manifesting disbelief. Allah's saying: "Or has He taken daughters out of what He creates and chosen you for sons?" (16) Allah's saying: "Or has He taken daughters out of what He creates": The "meem" is a connective particle; its estimation is: Has He taken daughters from what He creates, as you claimed that the angels are daughters of Allah? Its form is interrogative, but its meaning is reprimand. "And chosen you for sons" means: He singled you out and favored you with sons (6), it is said: "I chose him for such-and-such," meaning: I preferred him for it. "I chose him for affection": I was sincere in it for him. "I was sincere with him and we were sincere with each other": we were exclusive to each other (7). He marveled at their attributing the choice of daughters to Allah while choosing sons for themselves, whereas He is holy and far above being...

(1) In the manuscript copies: "Hamdah," and what is established is from sources. This hemistich is the same as the beginning of the verse preceding it. (2) It is the first half of a verse, its second half is: "For the tender boxthorn in its houses there is a humming sound." It is in Majalis Tha'lab p. 145, and al-Lisan (root j-z-'), and the beginning of this verse and the one before it are in al-Kashshaf 3/481, and the text after it is from it. (3) We have not found it with anyone other than al-Zamakhshari. (4) Tafsir al-Baghawi 4/135, Zad al-Masir 7/305, and al-Wasit by al-Wahidi 4/66. (5) al-Nukat wa al-'Uyun 5/219. (6) al-Wasit 4/66, Zad al-Masir 7/305. (7) al-Sahhah (root s-f-a).

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 15 - 16 | 17

अरबों ने यह नाम मादाओं (स्त्रियों) के लिए इस्तेमाल किया, और यह अरबों पर लगाया गया झूठ और एक नई गढ़ी हुई बात है। वे इससे भी संतुष्ट नहीं हुए यहाँ तक कि उन्होंने इससे निकाला: "स्त्री ने पर्याप्त कर दिया (अजज़अत)", फिर उन्होंने एक शेर बनाया, और दूसरा शेर: "अगर किसी आज़ाद औरत ने एक दिन पर्याप्त कर दिया, तो इसमें कोई आश्चर्य नहीं।" "मैंने उसकी शादी अल-औस की बेटियों में से एक ऐसी औरत से कर दी जो पर्याप्त थी (मुज़िअह)।" अल्लाह का यह कहना: "और उन्होंने उसके लिए उसके बंदों में से एक अंश (हिस्सा) ठहरा दिया" (43:15), उनके इस कथन से जुड़ा है: "और अगर आप उनसे पूछें" (43:9)। यानी: यदि आप उनसे आकाशों और पृथ्वी के रचयिता के बारे में पूछें, तो वे निश्चित रूप से उसे स्वीकार करेंगे। फिर भी, उस स्वीकृति के साथ, उन्होंने उसके बंदों में से उसके लिए एक हिस्सा बना दिया, और उसे सृजित प्राणियों के गुणों के साथ वर्णित किया। "उसके बंदों में से एक हिस्सा" का अर्थ यह है कि उन्होंने कहा: फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं। इसलिए उन्होंने उन्हें उसका एक हिस्सा और अंश बना दिया, जैसे बच्चा अपने माता-पिता का एक हिस्सा और अंग होता है। इसे दो धम्मों (पेश) के साथ "जज़ुअन" (3) भी पढ़ा गया है। "निस्संदेह, मनुष्य" से तात्पर्य काफ़िर (अविश्वासी) है (4) "स्पष्ट रूप से कृतघ्न है।" अल-हसन ने कहा: वह आपदाओं को गिनता है और नेमतों (आशीर्वादों) को भूल जाता है (5)। "मुबीन" का अर्थ है: कुफ़्र (अविश्वास) को प्रकट करने वाला। अल्लाह का कहना: "क्या उसने अपनी रचना में से बेटियाँ चुन ली हैं और तुम्हें बेटों के साथ विशेष किया है?" (16) अल्लाह का कहना: "क्या उसने अपनी रचना में से बेटियाँ चुन ली हैं": इसमें 'मीम' एक संयोजक है; इसका भाव यह है: क्या उसने अपनी रचना में से बेटियाँ चुन ली हैं जैसा कि तुम दावा करते हो कि फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं? इसका शब्द प्रश्नवाचक है लेकिन इसका अर्थ डांट-फटकार है। "और तुम्हें बेटों के साथ विशेष किया" यानी: तुम्हें बेटों के लिए चुना और शुद्ध किया (6), कहा जाता है: "मैंने उसे फलां चीज़ के साथ विशुद्ध किया," अर्थात: मैंने उसे इसके लिए प्राथमिकता दी। "मैंने उसे प्रेम के लिए विशुद्ध किया": मैंने उसके लिए इसमें ईमानदारी बरती। "मैंने उसके साथ निष्कपटता बरती और हम एक-दूसरे के साथ निष्कपट रहे": हम एक-दूसरे के प्रति समर्पित रहे (7)। अल्लाह को इस बात पर आश्चर्य हुआ कि उन्होंने अल्लाह के लिए बेटियाँ चुनीं जबकि स्वयं के लिए बेटे चुनना पसंद करते हैं, जबकि वह इससे पवित्र है कि...

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "हमदा", और स्रोतों से जो स्थापित है वह यही है। यह मिसरा पिछले शेर के पहले भाग के समान ही है। (2) यह एक शेर का पहला हिस्सा है, और इसका दूसरा हिस्सा है: "घर में कोमल झाड़ी के लिए एक भनभनाहट है।" यह मजालिस थलब पृष्ठ 145, और अल-लिसान (ज-ज़-अ) में है, और इस शेर का पहला हिस्सा और इससे पहले वाला अल-कशाफ 3/481 में है, और इसके बाद की बात उसी से है। (3) हमने इसे अल-ज़मखशरी के अलावा किसी और के पास नहीं पाया। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/135, ज़ाद अल-मसीर 7/305, और अल-वाहिदी की अल-वाहित 4/66। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/219। (6) अल-वसीत 4/66, ज़ाद अल-मसीर 7/305। (7) अल-सिहाह (स-फ़-अ)।

عرب یہ نام مؤنث کے لیے استعمال کرتے تھے، اور یہ محض عربوں پر ایک جھوٹ ہے، اور ایک خود ساختہ من گھڑت بات ہے۔ وہ اس پر ہی قناعت نہ کر پائے یہاں تک کہ انہوں نے اس سے یہ نکالا: "عورت نے کافی کام کر دیا (اجزأت المرأة)"، پھر انہوں نے ایک شعر کہا، اور ایک اور شعر: "اگر ایک آزاد عورت کسی دن کافی (اجزأت) ہو جائے تو اس میں کوئی تعجب نہیں۔" "میں نے اس کی شادی بنو اوس کی بیٹیوں میں سے ایک ایسی عورت سے کر دی جو کفایت کرنے والی (مجزءة) تھی۔" اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور انہوں نے اس کے بندوں میں سے اس کے لیے ایک جز ٹھہرا دیا" (43:15) اس کے اس قول سے جڑا ہے: "اور اگر آپ ان سے پوچھیں" (43:9)۔ یعنی: اگر آپ ان سے آسمانوں اور زمین کے خالق کے بارے میں پوچھیں تو وہ ضرور اس کا اعتراف کریں گے۔ لیکن اس اعتراف کے باوجود انہوں نے اس کے بندوں میں سے اس کا ایک جز بنا دیا، اور اسے مخلوقات की صفات سے متصف کر دیا۔ "اس کے بندوں میں سے ایک جز" کا مطلب یہ ہے کہ انہوں نے کہا: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ چنانچہ انہوں نے انہیں اس کا ایک جز اور حصہ بنا دیا، جیسے بچہ اپنے والدین کا ایک لختِ جگر اور جز ہوتا ہے۔ اسے دو پیش کے ساتھ "جُزُؤا" بھی پڑھا گیا ہے (۳)۔ "بے شک انسان" سے مراد کافر ہے (۴) "کھلا ناشکرا ہے۔" حسن بصریؒ نے کہا: وہ مصیبتیں گنتا ہے اور نعمتیں بھول جاتا ہے (۵)۔ "مبین" کا مطلب ہے: کفر کو ظاہر کرنے والا۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا اس نے اپنی مخلوق میں سے اپنے لیے بیٹیاں لی ہیں اور تمہیں بیٹوں کے ساتھ نوازا ہے؟" (۱۶) ارشاد باری تعالیٰ: "کیا اس نے اپنی مخلوق میں سے اپنے لیے بیٹیاں لی ہیں" میں لفظ 'میم' صلہ ہے، اس کی تقدیر یوں ہے: کیا اس نے اپنی مخلوق میں سے بیٹیاں اختیار کی ہیں جیسا کہ تمہارا دعویٰ ہے کہ فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں؟ پس اس کا لفظ

استفہامیہ ہے مگر اس کے معنی ملامت کے ہیں۔ "اور تمہیں بیٹوں کے ساتھ نوازا (خالص کیا)" یعنی: تمہیں بیٹوں کے لیے مخصوص اور ممتاز کیا (۶)، کہا جاتا ہے: "میں نے اسے فلاں چیز کے لیے خالص کر دیا،" یعنی: میں نے اسے اس کے لیے ترجیح دی۔ "میں نے اسے محبت کے لیے خالص کر دیا": میں نے اس کے لیے خلوصِ نیت برتا| "میں نے اس کے ساتھ مخلصانہ معاملہ کیا اور ہم آپس میں مخلص رہے": ہم ایک دوسرے کے لیے خالص ہو گئے (۷)۔ اللہ کو اس بات پر تعجب ہوا کہ انہوں نے اللہ کی طرف بیٹیوں کی نسبت کی جبکہ اپنے لیے بیٹوں کا انتخاب کرتے ہیں، حالانکہ وہ اس سے پاک ہے کہ...

(۱) قلمی نسخوں میں: "حمدہ" ہے، اور جو مستند ماخذوں سے ثابت ہے وہ یہی ہے۔ یہ مصرعہ پچھلے شعر کے پہلے مصرعے جیسا ہی ہے۔ (۲) یہ ایک شعر کا پہلا مصرعہ ہے، اور دوسرا مصرعہ ہے: "گھروں میں نرم جھاڑی کے لیے بھنبھناہٹ ہے۔" یہ مجالس ثعلب ص ۱۴۵، اور لسان العرب (مادہ: جزأ) میں ہے، اور اس شعر کا پہلا مصرعہ اور اس سے پہلا الکشاف ۳/ ۴۸۱ میں ہے، اور اس کے بعد کی بات اسی سے ہے۔ (۳) ہم نے اسے زمخشری کے علاوہ کسی کے پاس نہیں پایا۔ (۴) تفسیر بغوی ۴/ ۱۳۵، زاد المسیر ۷/ ۳۰۵، اور واحدی کی الوسیط ۴/ ۶۶۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۲۱۹۔ (۶) الوسیط ۴/ ۶۶، زاد المسیر ۷/ ۳۰۵۔ (۷) الصحاح (مادہ: صفا)۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 16 - 17 | Page 18

...that He should have a child, if an ignorant person were to imagine that He had taken for Himself a son, then why did he not attribute to Him the more noble of the two genders! And why did these people take for themselves the more honorable of the two genders and leave for Him the baser one? This is as Allah the Almighty said: {Is for you the male and for Him the female? That, then, is an unjust division.} [An-Najm: 21-22].

And His saying, the Almighty: {And when one of them is given good tidings of that which he attributes to the Most Merciful as an example, his face becomes dark, and he is suppressed [with grief].} [Az-Zukhruf: 17].

His saying, the Almighty: {And when one of them is given good tidings of that which he attributes to the Most Merciful as an example,} meaning: that a daughter was born to him. {his face becomes} meaning: his face turned {darkened}. It was said: because of the invalidity of the example he set. And it was said: because of what he was given tidings of, which is a female (1), its evidence is in Surah An-Nahl: {And when one of them is informed of [the birth of] a female...} [An-Nahl: 58].

And part of their condition is that when one of them is told: a female has been born to him, he becomes distressed and his face turns ashen with rage and regret, while he is filled with anguish. It is narrated from some Arabs that a woman gave birth to a female, so her husband abandoned the house where the woman was, and she said:

What is the matter with Abu Hamzah, he does not come to us, He stays in the house next to ours, Angry that we do not bear sons, When we only take what we are given. (2)

And it was read: "Muswadd" and "Muswaadd" (3).

According to the common reading, "wajhuhu" (his face) is the subject of "zhalla" (became/remained), and "muswaddan" (darkened) is the predicate of "zhalla". It is also possible that in "zhalla" there is a pronoun referring back to "ahad" (one [of them]), which would be its subject, and "wajhuhu" would be a substitute for the pronoun, and "muswaddan" the predicate of "zhalla". And it is possible that the nominative case of "wajhuhu" is due to being a subject of a nominal sentence, and "muswaddan" is raised as being...

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/219. (2) The Rajaz is in Al-Kashshaf 3/482, and in it before the last verse: "We have no say in our matter as we wish." And in Al-Bayan wal-Tabyin 1/186 and 4/47. It contains more than what the author mentioned. (3) We did not find it except with Al-Zamakhshari 3/482; he said: on the basis that in "zhalla" there is a pronoun for the one given the news, and "wajhuhu muswaddun" is a sentence in the position of the predicate. The author will mention the linguistic permissibility of this aspect, and Al-Farra mentioned that in Ma'ani al-Qur'an 3/28, and Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/102, and they did not mention that it is a variant reading.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयत 16 - 17 | पृष्ठ 18

...कि उनकी कोई संतान हो, यदि कोई अज्ञानी यह कल्पना करे कि उन्होंने अपने लिए पुत्र अपनाया है, तो उन्होंने उन्हें दोनों लिंगों में से श्रेष्ठ क्यों नहीं माना! और इन लोगों ने अपने लिए दोनों लिंगों में से अधिक सम्माननीय क्यों लिया और उनके लिए निम्नतर को छोड़ दिया? यह वैसा ही है जैसा अल्लाह तआला ने कहा: {क्या तुम्हारे लिए नर है और उसके लिए मादा? तब तो यह एक अन्यायपूर्ण बँटवारा है।} [अन-नजम: 21-22]।

और उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {और जब उनमें से किसी को उस चीज़ की खुशखबरी दी जाती है जिसे वह दयालु के लिए मिसाल के तौर पर पेश करता है, तो उसका चेहरा काला पड़ जाता है, और वह [दुख से] दब जाता है।} [अज़-ज़ुख़्रुफ़: 17]।

उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {और जब उनमें से किसी को उस चीज़ की खुशखबरी दी जाती है जिसे वह दयालु के लिए मिसाल के तौर पर पेश करता है,} अर्थात: कि उसके यहाँ बेटी पैदा हुई है। {उसका चेहरा हो जाता है} अर्थात: उसका चेहरा {काला} पड़ गया। कहा गया: उस मिसाल की अमान्यता के कारण जो उसने दी थी। और कहा गया: उस खुशखबरी के कारण जो उसे दी गई थी, जो कि एक कन्या (1) है, इसका प्रमाण सूरह अन-नहल में है: {और जब उनमें से किसी को [जन्म की] खुशखबरी दी जाती है कन्या की...} [अन-नहल: 58]।

और उनकी स्थिति का एक हिस्सा यह है कि जब उनमें से किसी से कहा जाता है: कि उसके यहाँ एक कन्या का जन्म हुआ है, तो वह व्यथित हो जाता है और क्रोध और पछतावे से उसका चेहरा पीला पड़ जाता है, जबकि वह पीड़ा से भरा होता है। कुछ अरबों से वर्णित है कि एक स्त्री ने एक कन्या को जन्म दिया, तो उसके पति ने उस घर को छोड़ दिया जहाँ वह स्त्री थी, और उसने कहा:

अबू हमज़ा को क्या हो गया है, वह हमारे पास नहीं आता, वह हमारे बगल वाले घर में रहता है, इस बात पर नाराज़ है कि हम बेटों को जन्म नहीं देते, जबकि हम केवल वही लेते हैं जो हमें दिया जाता है। (2)

और इसे पढ़ा गया: "मुसवद्द" और "मुस्वाद" (3)।

आम पाठ के अनुसार, "वजहुहु" (उसका चेहरा) "ज़ल्ला" (हो गया/रहा) का कर्ता है, और "मुसवद्दन" (काला पड़ा हुआ) "ज़ल्ला" का पूरक है। यह भी संभव है कि "ज़ल्ला" में एक सर्वनाम हो जो "अहद"

(उनमें से एक) को संदर्भित करता हो, जो इसका कर्ता होगा, और "वजहुहु" सर्वनाम का विकल्प होगा, और "मुसवद्दन" "ज़ल्ला" का पूरक होगा। और यह भी संभव है कि "वजहुहु" का प्रथमा विभक्ति एक संज्ञा वाक्य का कर्ता होने के कारण हो, और "मुसवद्दन" को इस रूप में उठाया जाए कि...

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/219। (2) रज़ज़ अल-कश्शाफ़ 3/482 में है, और इसमें अंतिम पद से पहले है: "हमारी बात में हमारा कोई वश नहीं है जैसा हम चाहें।" और अल-बयान वल-तबयीन 1/186 और 4/47 में। इसमें लेखक द्वारा उद्धृत बातों से अधिक जानकारी है। (3) हमें अल-ज़मखशरी 3/482 के अलावा और कहीं नहीं मिला; उन्होंने कहा: इस आधार पर कि "ज़ल्ला" में समाचार प्राप्त करने वाले के लिए एक सर्वनाम है, और "वजहुहु मुसवदुन" पूरक के स्थान पर एक वाक्य है। लेखक इस पहलू की भाषाई स्वीकार्यता का उल्लेख करेंगे, और अल-फ़र्रा ने मानी अल-कुरान 3/28 में और अल-नहस ने इराब अल-कुरान 4/102 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने यह उल्लेख नहीं किया कि यह एक पाठ है।

...کہ ان کی اولاد ہو، اگر کوئی جاہل یہ تصور کرے کہ اس نے اپنے لیے بیٹا اختیار کیا ہے، تو کیا اس نے ان کے لیے دونوں صنفوں میں سے افضل کو کیوں منسوب نہ کیا! اور ان لوگوں نے اپنے لیے دونوں صنفوں میں سے معزز صنف کو کیوں چنا اور اس کے لیے ادنیٰ کو چھوڑ دیا؟ یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کیا تمہارے لیے مرد ہے اور اس کے لیے عورت؟ یہ تو پھر بڑی ناانصافی کی تقسیم ہے۔} [النجم: ۲۱-۲۲]۔

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جب ان میں سے کسی کو اس چیز کی خوشخبری دی جاتی ہے جس کی مثال اس نے رحمن کے لیے بیان کی تھی، تو اس کا چہرہ سیاہ پڑ جاتا ہے اور وہ غم سے بھرا ہوتا ہے۔} [الزخرف: ۱۷]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب ان میں سے کسی کو اس چیز کی خوشخبری دی جاتی ہے جس کی مثال اس نے رحمن کے لیے بیان کی تھی} یعنی: اس کے ہاں بیٹی پیدا ہوئی۔ {اس کا چہرہ ہو گیا} یعنی: اس کا چہرہ {سیاہ} ہو گیا۔ کہا گیا: اس کی دی ہوئی مثال کے باطل ہونے کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: اس خوشخبری کی وجہ سے جو اسے دی گئی یعنی مؤنث (۱)، اس کی دلیل سورہ النحل میں ہے {اور جب ان میں سے کسی کو بیٹی کی خوشخبری دی جائے} [النحل: ۵۸]۔

اور ان کے حال میں سے یہ ہے کہ جب ان میں سے کسی سے کہا جاتا ہے: تیرے ہاں بیٹی پیدا ہوئی ہے، تو وہ غمگین ہو جاتا ہے اور غصے اور افسوس سے اس کا چہرہ متغیر ہو جاتا ہے جبکہ وہ کرب سے بھرا ہوتا ہے۔ بعض عربوں سے مروی ہے کہ ایک عورت نے بیٹی کو جنم دیا، تو اس کے شوہر نے اس گھر کو چھوڑ دیا جس میں وہ عورت تھی، تو اس عورت نے کہا:

ابو حمزہ کو کیا ہوا ہے کہ وہ ہمارے پاس نہیں آتا، وہ ہمارے پڑوس والے گھر میں رہتا ہے، اس بات پر ناراض ہے کہ ہم بیٹوں کو جنم نہیں دیتے، حالانکہ ہم وہی کچھ لیتے ہیں جو ہمیں دیا جاتا ہے۔ (۲)

اور پڑھا گیا ہے: "مُسْوَدّ" اور "مُسْوَادّ" (۳)۔

عام قرات کے مطابق "وجہہ" (اس کا چہرہ) "ظل" کا اسم ہے اور "مسوداً" "ظل" کی خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ظل" میں ایک ضمیر ہو جو "احد" کی طرف لوٹ رہی ہو اور وہ اس کا اسم ہو، اور "وجہہ" اس ضمیر سے بدل ہو، اور "مسوداً" "ظل" کی خبر ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "وجہہ" کا رفع ابتدا کی وجہ سے ہو، اور "مسوداً" کو رفع دیا جائے اس بنا پر کہ وہ...

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۱۹۔ (۲) الکّشاف ۳/ ۴۸۲ میں الرجز ہے، اور اس میں آخری شعر سے پہلے ہے: "ہمارے معاملے میں ہمارا کوئی اختیار نہیں جیسا ہم چاہیں۔" اور البیان والتبیین ۱/ ۱۸۶ اور ۴/ ۴۷ میں۔ اس میں مصنف کے ذکر کردہ سے زیادہ اضافہ ہے۔ (۳) ہمیں یہ زمخشری ۳/ ۴۸۲ کے علاوہ کسی کے پاس نہیں ملی؛ انہوں نے کہا: اس بنا پر کہ "ظل" میں خوشخبری پانے والے کی ضمیر ہے، اور "وجہہ مسود" جملہ خبر کے مقام پر واقع ہے۔ مصنف لغوی طور پر اس صورت کے جائز ہونے کا ذکر کریں گے، اور الفراء نے معانی القرآن ۳/ ۲۸ میں اور النحاس نے اعراب القرآن ۴/ ۱۰۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، لیکن انہوں نے یہ ذکر نہیں کیا کہ یہ قرات ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 17 - 19 19

...its predicate, and in "thalla" (it remained), its name is implied, and the sentence is its predicate. {And he is filled with grief} meaning: sad; as said by Qatadah. And it was said: distressed; as said by Ikrimah. And it was said: silent; as said by Ibn Abi Hatim; and that is because of the corruption of its like and the invalidity of its argument (1). And whoever allows the angels to be daughters of Allah has made the angels like Allah; because the child is of the same kind and likeness as the parent (2). And whoever's face turns black from what is attributed to him which he does not approve of, it is more fitting that his face turns black by attributing the likes of that to One who is more exalted than him, so how about Allah Almighty! And what was mentioned in [Surah] An-Nahl regarding the meaning of this verse is sufficient (3).

The Almighty says: {A creature brought up in adornments, and who in dispute cannot make himself clear? (18) And they make the angels, who are themselves servants of the Most Merciful, females. Did they witness their creation? Their testimony will be recorded, and they will be questioned. (19)}

The Almighty says: {A creature brought up in adornments} in which there are two issues: The first: The Almighty's words: {A creature brought up} meaning: raised and grown. And "un-nushū'" is upbringing (4). It is said: "Nash'atu fi bani fulan" (I grew up among so-and-so's tribe) "nash'an" and "nushū'an": if you grew up among them, and "nushshi'a" and "unshi'a" are of the same meaning (5). Ibn Abbas, ad-Dahhak, Ibn Wathab, Hafs, Hamza, al-Kisa'i, and Khalaf read it as: "yunashsha'a" with the damma on the "ya", fatha on the "nun", and shadda on the "shin", meaning: is raised and grows up in adornment. Abu Ubayd chose it because the chain of narration is higher. The rest read it as: "yansha'a" with the fatha on the "ya" and sukun on the "nun" (6), and Abu Hatim chose it, meaning: takes root and grows (7), and its origin is from "nasha'a", meaning: rose, as said by al-Harawi. So, "yunashsha'a" is transitive, and "yansha'a" is intransitive.

---

(1) An-Nukat wa al-Uyun 5/219, and al-Tabari recorded 20/563 the saying of Qatadah. (2) Similarly in Zad al-Masir 7/305. (3) 12/340 onwards. (4) Tafsir al-Baghawi 4/135, and An-Nukat wa al-Uyun 5/219. (5) As-Sihah (nasha'a). (6) As-Sab'ah p. 584, at-Taysir p. 196, and an-Nashr 2/368. (7) In (Z): remains firm.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयत 17 - 19 19

...उसकी खबर (विधेय), और 'थल्ला' (वह बना रहा) में उसका नाम (कर्ता) है, और पूरा वाक्य उसकी खबर है। {और वह क्रोध (या दुख) से भरा है} यानी: उदास; यह कतादाह ने कहा है। और कहा गया: व्यथित; यह इकरीमाह ने कहा है। और कहा गया: चुप; यह इब्न अबी हातिम ने कहा है; और वह उसके जैसे के भ्रष्टाचार और उसके तर्क की अमान्यता के कारण है (1)। और जिसने यह अनुमति दी कि फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं, उसने फ़रिश्तों को अल्लाह के समान बना दिया; क्योंकि संतान माता-पिता की ही जाति और समानता की होती है (2)। और जिसका चेहरा उस चीज़ के जुड़ने से काला पड़ जाए जो उसे पसंद नहीं है, तो उसके लिए यह अधिक उचित है कि उसका चेहरा उस चीज़ को उससे महान व्यक्ति से जोड़ने पर काला पड़ जाए, तो फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान के बारे में क्या कहना! और सूरह 'अन-नहल' में इस आयत के अर्थ में जो कुछ बीत चुका है वह पर्याप्त है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या वह (अल्लाह की संतान हो सकता है) जो गहनों में पाला जाता है, और जो बहस के समय अपनी बात स्पष्ट नहीं कर पाता? (18) और उन्होंने फ़रिश्तों को, जो रहमान के बंदे हैं, औरतें बना दिया। क्या वे उनकी रचना के समय मौजूद थे? उनकी गवाही लिख ली जाएगी और उनसे पूछताछ की जाएगी। (19)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या वह जो गहनों में पाला जाता है} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {क्या वह जो पाला जाता है} यानी: जिसका पालन-पोषण किया जाता है और बड़ा होता है। 'नुशू' का अर्थ है पालन-पोषण (4), कहा जाता है: 'नशअतु फी बनी फुलान' (मैं अमुक के कबीले में पला-बढ़ा) 'नशअन' और 'नुशूअन': यदि आप उनके बीच बड़े हुए, और 'नुश्शि'आ' और 'उन्शि'आ' के अर्थ एक ही हैं (5)। इब्न अब्बास, अद-दहाक, इब्न वथाब, हफ़्स, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने इसे 'यूनशशा' पढ़ा है, यानी: गहनों में पाला और बड़ा किया जाता है। अबू उबैद ने इसे चुना क्योंकि इसमें इसनाद (परंपरा की श्रृंखला) अधिक ऊँची है। बाकियों ने इसे 'यन्शा' पढ़ा है (6), और अबू हातिम ने इसे चुना, जिसका अर्थ है: जड़ पकड़ना और उगना (7), और इसका मूल 'नशआ' से है, यानी: उठना, यह अल-हरवी ने कहा है। तो 'यूनशशा' सकर्मक है, और 'यन्शा' अकर्मक है।

---

(1) अन-नुकत वल-उयून 5/219, और अल-तबरी 20/563 ने कतादाह का कथन उद्धृत किया है। (2) इसी तरह ज़ाद अल-मसीर 7/305 में। (3) 12/340 और उसके बाद। (4) तफ़सीर अल-बगवी

4/135, और अन-नुकत वल-उयून 5/219। (5) अस-सिहाह (नशआ)। (6) अस-सबअह पृ. 584, अत-तयसीर पृ. 196, और अन-नश्र 2/368। (7) (ज़) में: स्थिर रहता है।

سورہ الزخرف: آیات ۱۷ - ۱۹ ۱۹

...اس کی خبر، اور «ظَلَّ» میں اس کا اسم ہے، اور جملہ اس کی خبر ہے۔ ﴿وَهُوَ كَظِيمٌ﴾ یعنی: غمگین؛ یہ قتادہ کا قول ہے۔ اور کہا گیا: رنجیدہ؛ یہ عکرمہ کا قول ہے۔ اور کہا گیا: خاموش؛ یہ ابن ابی حاتم کا قول ہے؛ اور یہ اس جیسی چیز کے فساد اور اس کی حجت کے باطل ہونے کی وجہ سے ہے(۱)۔ اور جس نے یہ جائز قرار دیا کہ فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں، اس نے فرشتوں کو اللہ کی مشابہت دے دی؛ کیونکہ اولاد والدین کی جنس اور ان کی مشابہت سے ہوتی ہے(۲)۔ اور جس کا چہرہ اس چیز کی نسبت سے سیاہ ہو جائے جو اسے ناپسند ہو، تو وہ اس بات کا زیادہ حقدار ہے کہ اس کا چہرہ اس طرح کی نسبت اس کی طرف کرنے سے سیاہ ہو جائے جو اس سے کہیں زیادہ عظمت والا ہے، تو پھر اللہ عزوجل کے بارے میں کیا خیال ہے! اور سورہ «النحل» میں اس آیت کے معنی میں جو گزر چکا ہے وہ کافی ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَوَمَن يُنَشَّؤُاْ فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ ١٨ وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا أَشَهِدُوا خَلْقَهُمْ سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْأَلُونَ ١٩﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوَمَن يُنَشَّؤُاْ فِي الْحِلْيَةِ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَوَمَن يُنَشَّؤُاْ﴾ یعنی: پالا جاتا ہے اور جوان ہوتا ہے۔ اور «النُّشوءُ» کے معنی پرورش کے ہیں(۴)، کہا جاتا ہے: «نَشأتُ في بني فلان نَشْئاً ونشوءاً»: جب تم ان میں پلے بڑھے، اور «نَشَّئُ» اور «أُنشئُ» ایک ہی معنی میں ہیں(۵)۔ اور ابن عباس، ضحاک، ابن وثاب، حفص، حمزہ، کسائی اور خلف نے «يُنَشَّأ» (یا پر پیش، نون پر زبر اور شین پر تشدید کے ساتھ) پڑھا ہے، یعنی: زیور و زینت میں پالا جاتا ہے اور بڑا ہوتا ہے۔ اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا ہے؛ کیونکہ اس میں اسناد زیادہ بلند ہے۔ اور باقی قراء نے «يَنْشأ» (یا پر زبر اور نون پر جزم کے ساتھ) پڑھا ہے(۶)، اور اسے ابو حاتم

نے اختیار کیا ہے، یعنی: راسخ ہوتا ہے اور اگتا ہے(۷)، اور اس کی اصل «نشأ» سے ہے، یعنی: بلند ہوا، یہ ہروی کا قول ہے۔ پس «يُنَشَّأ» متعدی ہے اور «يَنْشأ» لازم ہے۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۱۹، اور طبری نے ۲۰/ ۵۶۳ پر قتادہ کا قول نقل کیا ہے۔ (۲) اسی طرح زاد المسیر ۷/ ۳۰۵ میں۔ (۳) ۱۲/ ۳۴۰ اور اس کے بعد۔ (۴) تفسير البغوي ۴/ ۱۳۵، اور النکت والعیون ۵/ ۲۱۹۔ (۵) الصحاح (نشأ)۔ (۶) السبعة ص ۵۸۴، اور التیسیر ص ۱۹۶، اور النشر ۲/ ۳۶۸۔ (۷) نسخہ (ظ) میں: «یثبت» (ثابت رہتا ہے)۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 18 - 19 20

Second: The saying of Allah the Almighty: ﴿in ornaments﴾, meaning: in adornment. Ibn Abbas and others said: They are the girls; their attire is different from the attire of men. Mujahid said: Gold and silk were permitted for women; and he recited this verse (1). Al-Kiya said (2): There is evidence in it for the permissibility of jewelry for women, and consensus is reached upon it, and the reports regarding it are innumerable.

I say: It was narrated from Abu Huraira that he used to say to his daughter: O my little daughter, beware of adorning yourself with gold, for I fear for you the Flame (3).

His saying, the Almighty: ﴿and he is not clear in contention﴾, meaning: in argumentation and presenting proof. Qatadah said: No woman spoke who had a proof except that she turned it against herself (4). And in the Mushaf of Abdullah: "and he is not clear in speech" (5). And the meaning of the verse is: Is there to be attributed to Allah one who has this description?! i.e., that is not permissible.

And it was said: "The one brought up in ornaments" are their idols which they crafted from gold and silver and adorned; this was said by Ibn Zayd and al-Dahhak (6). The meaning of ﴿and he is not clear in contention﴾ according to this saying would be: i.e., silent from answering. And "who" (man) is in the position of the accusative (nasb), meaning: they took for Allah one who is brought up in ornaments (7). And it is permissible for it to be in the nominative case (raf') as a subject (mubtada') and the predicate (khabar) is implicit; this was said by Al-Farra' (8). And its estimation is:

---

(1) Tafsir al-Tabari 20/563-564. (2) In Ahkam al-Quran 4/369. (3) Narrated by Abd al-Razzaq (19938), Ahmad in Al-Zuhd p. 192, Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/380, and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (6191) and (10691) with the wording: ... do not wear... Al-Dhahabi said in Al-Siyar 2/629: This is authentic from Abu Huraira, and it seems he held the view of prohibiting gold for women as well, or that if a woman is arrogant in wearing gold and boastful, then it is prohibited, as is the case for one who drags their garment out of pride. (4) Narrated by Al-Tabari 20/564. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/49. (6) Narrated by Al-Tabari 20/565 from Ibn Zayd. (7) Al-Hujjah by Abu Ali al-Farisi 6/140. (8) In Ma'ani al-Quran 3/29, and it was said by Makki in Mushkil I'rab al-Quran 2/650.

सूरह अज़-जुख़्रूफ़: आयतें 18 - 19 20

दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: ﴿गहनों में﴾, यानी: सजावट में। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: वे लड़कियां हैं; उनकी पोशाक पुरुषों की पोशाक से अलग है। मुजाहिद ने कहा: महिलाओं के लिए सोने और रेशम की अनुमति दी गई थी; और उन्होंने इस आयत को पढ़ा (1)। अल-किया ने कहा (2): इसमें महिलाओं के लिए गहनों की अनुमति का प्रमाण है, और इस पर आम सहमति बनी है, और इस संबंध में रिपोर्टें अनगिनत हैं।

मैंने कहा: अबू हुरैरा से रिवायत है कि वे अपनी बेटी से कहा करते थे: ऐ मेरी नन्हीं बेटी, अपने आप को सोने से सजाने से बचो, क्योंकि मुझे तुम्हारे लिए आग की लपटों का डर है (3)।

उनका कहना, सर्वशक्तिमान: ﴿और वह विवाद में स्पष्ट नहीं है﴾, यानी: बहस करने और सबूत पेश करने में। कतादाह ने कहा: ऐसी कोई महिला नहीं बोली जिसके पास कोई सबूत हो सिवाय इसके कि उसने उसे अपने ही खिलाफ कर लिया (4)। और अब्दुल्लाह के मुसहफ में है: "और वह बातचीत में स्पष्ट नहीं है" (5)। और आयत का अर्थ है: क्या अल्लाह के साथ उसे जोड़ा जाना चाहिए जिसका यह वर्णन है?! यानी: ऐसा करना जायज़ नहीं है।

और यह कहा गया: "गहनों में पाला गया" उनके वे बुत (मूर्तियाँ) हैं जिन्हें उन्होंने सोने और चाँदी से बनाया और सजाया था; यह इब्न ज़ैद और अल-दह्हाक ने कहा (6)। और इस कथन के अनुसार ﴿और वह विवाद में स्पष्ट नहीं है﴾ का अर्थ होगा: यानी: उत्तर देने से खामोश। और "जो" (मन) 'नस्ब' (accusative case) की स्थिति में है, यानी: उन्होंने अल्लाह के लिए उसे चुना जिसे गहनों में पाला गया (7)। और यह संभव है कि यह मुब्तदा (विषय) के रूप में 'रफ़' (nominative case) हो और खबर (विधेय) छिपी हुई हो; यह अल-फर्रा ने कहा (8)। और इसका अनुमान है:

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 20/563-564। (2) अहकाम अल-क़ुरान 4/369 में। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक (19938), अहमद ने अल-जुहद पृ. 192 में, अबू नुअयम ने अल-हिल्या 1/380 में, और अल-बैहकी ने अल-शुअब (6191) और (10691) में इन शब्दों के साथ निकाला है: ... मत पहनो... अल-ज़हबी ने अल-सियार 2/629 में कहा: यह अबू हुरैरा से सही (authentic) है, और ऐसा लगता है कि वे महिलाओं के लिए भी सोने की मनाही की ओर जाते थे, या यह कि अगर कोई महिला सोने पहनने में अहंकार करती है और घमंड करती है, तो यह हराम है, जैसा कि उस व्यक्ति के लिए है जो घमंड में अपना कपड़ा घसीटता है। (4) इसे तबरी 20/564 ने निकाला है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

5/49। (6) इसे तबरी 20/565 ने इब्न ज़ैद से निकाला है। (7) अबू अली अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जाह 6/140। (8) मआनी अल-कुरान 3/29 में, और इसे मक्की ने मुशकिल इराब अल-कुरान 2/650 में कहा है।

سورہ الزخرف: آیات ۱۸ - ۱۹ ۲۰

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فِي الْحِلْيَةِ﴾ یعنی: زینت میں۔ ابن عباس اور دیگر نے کہا: وہ لڑکیاں ہیں؛ ان کا لباس مردوں کے لباس سے مختلف ہے۔ مجاہد نے کہا: عورتوں کے لیے سونے اور ریشم کی رخصت دی گئی ہے؛ اور انہوں نے یہ آیت پڑھی (۱)۔ الکیا نے کہا (۲): اس میں عورتوں کے لیے زیورات کی اباحت کی دلیل ہے، اور اس پر اجماع منعقد ہے، اور اس بارے میں اخبار (روایات) بے شمار ہیں۔

میں نے کہا: ابو ہریرہ سے مروی ہے کہ وہ اپنی بیٹی سے کہا کرتے تھے: اے میری پیاری بیٹی، سونے سے مزین ہونے سے بچو، کیونکہ میں تمہارے بارے میں (دوزخ کی) آگ کے شعلے سے ڈرتا ہوں (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ﴾ یعنی: بحث و تکرار اور دلیل پیش کرنے میں۔ قتادہ نے کہا: کوئی بھی عورت ایسی نہیں بولی جس کے پاس کوئی دلیل ہو مگر اس نے اسے اپنے ہی خلاف کر لیا (۴)۔ اور عبداللہ (بن مسعود) کے مصحف میں ہے: "اور وہ کلام میں واضح نہیں ہے" (۵)۔ اور آیت کا معنی ہے: کیا اللہ کی طرف ایسی ہستی کو منسوب کیا جائے گا جس کا یہ وصف ہو؟! یعنی: ایسا کرنا جائز نہیں ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ: "زیورات میں پرورش پانے والے" ان کے وہ بت ہیں جو انہوں نے سونے اور چاندی سے بنائے اور انہیں سجایا؛ یہ قول ابن زید اور ضحاک کا ہے (۶)۔ اور اس قول کے مطابق ﴿وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ﴾ کا معنی ہوگا: یعنی: جواب دینے سے خاموش۔ اور "مَن" محلِ نصب میں ہے، یعنی: انہوں نے اللہ کے لیے اسے چن لیا جو زیورات میں پروان چڑھایا جاتا ہے (۷)۔ اور

یہ بھی جائز ہے کہ یہ بطور مبتدا مرفوع ہو اور خبر محذوف ہو؛ یہ قول الفراء کا ہے (۸)۔ اور اس کی تقدیر ہے:

---

(۱) تفسیر طبری ۲۰/ ۵۶۳-۵۶۴ ۔ (۲) احکام القرآن ۴ / ۳۶۹ میں۔ (۳) اسے عبد الرزاق (۱۹۹۳۸)، احمد نے الزہد ص ۱۹۲ میں، ابو نعیم نے الحلیہ ۱ / ۳۸۰ میں، اور بیہقی نے الشعب (۶۱۹۱) اور (۱۰۶۹۱) میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: ... تم نہ پہنو... ذہبی نے السیر ۲/ ۶۲۹ میں کہا: یہ ابو ہریرہ سے صحیح مروی ہے، اور ایسا لگتا ہے کہ ان کا میلان عورتوں کے لیے بھی سونے کی تحریم کی طرف تھا، یا یہ کہ اگر عورت سونے کے پہننے میں اترائے اور فخر کرے تو وہ حرام ہے، جیسا کہ اس شخص کے لیے جو اپنا کپڑا تکبر سے گھسیٹتا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۲۰/ ۵۶۴ میں روایت کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۵/ ۴۹ ۔ (۶) اسے طبری ۲۰ / ۵۶۵ نے ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (۷) الحجہ از ابو علی الفارسی ۶ / ۱۴۰ ۔ (۸) معانی القرآن ۳ / ۲۹ میں، اور اسے مکی نے مشکل اعراب القرآن ۲/ ۶۵۰ میں کہا ہے۔

"Or is one who is in this state deserving of worship?" If you wish, you could say: "Reduced" (grammatically) as a rebuttal to the beginning of the speech, which is His saying: "with what he has compared", or based on "what" in His saying: "from what He creates daughters" (1). And considering (2) the substitute in these two places is weak; because the 'alif' of interrogation stands between the substitute (badal) and the substituted-from (mubdal minhu).

{And they made the angels, who are the servants of the Most Merciful, females.} The Kufans read: "servants" (ibad) in the plural (3), and Abu Ubayd chose it because the attribution in it is higher, and because God Almighty only called them liars in their saying that they are the daughters of God. So He informed them that they are servants, and that they are not His daughters. It is narrated from Ibn Abbas that he read: "servants of the Most Merciful," and Said bin Jubayr said: "In my Mus'haf it is: 'with (inda) the Most Merciful'." He said: "Erase it and write 'servants (ibad) of the Most Merciful'." The confirmation of this reading is the words of the Almighty: {Nay, they are honored servants} (5) [Al-Anbiya: 26], and His saying: {Do those who disbelieve think that they can take My servants as protectors besides Me?} [Al-Kahf: 102], and His saying: {Indeed, those you call upon besides Allah are servants like you} [Al-A'raf: 194].

The others read: "with (inda) the Most Merciful" with a silent 'nun'. Abu Hatim (6) chose it. The confirmation of this reading is the words of the Almighty: {Indeed, those who are with your Lord} [Al-A'raf: 206] and His saying: {And to Him belongs whoever is in the heavens and the earth. And those with Him...} (7) [Al-Anbiya: 19]. The intent is to clarify their lying and show their ignorance in attributing children to God, Glory be to Him, and then in their arbitrary assertion that the angels are females and are the daughters of God. The mention of "servants" is a praise for them, meaning: How could they worship those who are at the pinnacle of servitude, then how did they judge them to be females without evidence. "Jal" (making) here is in the sense of saying and judging, you say: "I made Zayd more knowledgeable."

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 4/136. (2) In (ظ): and his being. (3) And so read Abu Amr. Al-Sab'ah p. 585, and Al-Taysir p. 196. (4) In (د) and (م): servant (abd). And it is an error, and the speech is similar in I'rab by Al-Nahhas 4/103. (5) See Tafsir al-Razi 27/203. (6) Read it from the seven Nafi', Ibn Kathir, and Ibn Amir.

सूरह अज़-ज़ुखरुफ़: आयत १८ - १९ | २१

"या क्या वह जो इस अवस्था में है इबादत के योग्य है?" यदि आप चाहें, तो आप कह सकते हैं: भाषण की शुरुआत के खंडन के रूप में "कमी" (व्याकरणिक रूप से), और वह उसका कथन है: "उससे जिसकी उसने तुलना की", या उसके कथन में "क्या" पर आधारित है: "उससे जो उसने बेटियों को पैदा किया" (१)। और इन दो स्थानों में विकल्प (बदल) को कमजोर मानना (२) है; क्योंकि प्रश्नवाचक 'अलिफ़' विकल्प और जिसके लिए विकल्प लाया गया है (मुबदल मिन्हु) के बीच खड़ा है।

{और उन्होंने फ़रिश्तों को, जो रहमान के बंदे हैं, औरतें बना दिया।} कूफ़ियों ने पढ़ा: "बंदे" (इबाद) बहुवचन में (३), और अबू उबैद ने इसे चुना; क्योंकि इसमें श्रेय देना उच्च है, और क्योंकि अल्लाह तआला ने केवल उनके इस कथन में उन्हें झुठलाया कि वे अल्लाह की बेटियाँ हैं। तो उसने उन्हें सूचित किया कि वे बंदे हैं, और वे उसकी बेटियाँ नहीं हैं। इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "रहमान के बंदे," तो सईद बिन जुबैर ने कहा: "मेरे मुसहफ़ में है: 'रहमान के पास (इंदा)'।" उन्होंने कहा: "इसे मिटा दो और 'रहमान के बंदे (इबाद)' लिखो।" इस पाठ की पुष्टि सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: {बल्कि वे सम्मानित बंदे हैं} (५) [अल-अंबिया: २६], और उनका कहना है: {क्या काफ़िर यह समझते हैं कि वे मेरे सिवा मेरे बंदों को अपना सहायक बना सकते हैं?} [अल-कहफ़: १०२], और उनका कहना है: {बेशक जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारे जैसे ही बंदे हैं} [अल-आराफ़: १९४]।

बाकियों ने पढ़ा: "रहमान के पास (इंदा)" नून साकिन के साथ। और अबू हातिम (६) ने इसे चुना। इस पाठ की पुष्टि सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: {बेशक वे जो तुम्हारे रब के पास हैं} [अल-आराफ़: २०६] और उनका कहना है: {और उसी का है जो कुछ आसमानों और ज़मीन में है, और जो उसके पास हैं...} (७) [अल-अंबिया: १९]। इसका उद्देश्य उनके झूठ को स्पष्ट करना और अल्लाह सुभानहु व तआला की ओर संतान को जोड़ने में उनकी अज्ञानता को दिखाना है, फिर उनके इस फ़ैसले में कि फ़रिश्ते मादा हैं, और वे अल्लाह की बेटियाँ हैं। बंदों का उल्लेख उनकी प्रशंसा है, यानी: उन्होंने उनकी पूजा कैसे की जो बंदगी की पराकाष्ठा पर हैं, फिर उन्होंने बिना किसी सबूत के यह फैसला कैसे किया कि वे मादा हैं। "जाल" (बनाना) यहाँ कहने और न्याय करने के अर्थ में है, आप कहते हैं: "मैंने ज़ैद को अधिक जानकार बनाया (माना)।"

पाद-टिप्पणियाँ: (१) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१३६। (२) (ظ) में: और उसका होना। (३) और इसी तरह अबू अम्र ने पढ़ा। अल-सबअह पृ. ५८५, और अल-तयसीर पृ. १९६। (४) (ا) और (م) में: बंदा (अब्द)। और यह एक त्रुटि है, और अल-नहस ४/१०३ द्वारा एराब में भाषण इसी तरह है। (५) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी २७/२०३। (६) सात में से नाफ़ि, इब्न कसीर और इब्न आमिर ने इसे पढ़ा।

"یا کیا وہ جو اس حال میں ہے عبادت کا مستحق ہے؟" اور اگر آپ چاہیں تو کہہ سکتے ہیں: کلام کے آغاز کے رد میں "خفض" (جر) ہے، اور وہ اس کا قول ہے: "بما ضرب"، یا اس کے قول میں "ما" پر مبنی ہے: "مما یخلق بنات" (۱)۔ اور ان دو جگہوں میں بدل کا ہونا (۲) کمزور ہے؛ کیونکہ الف استفہام بدل اور مبدل منہ کے درمیان حائل ہے۔

{اور انہوں نے فرشتوں کو، جو رحمن کے بندے ہیں، عورتیں بنا دیا۔} کوفیوں نے پڑھا: "عباد" (بندے) جمع کے ساتھ (۳) اور ابو عبید نے اسے پسند کیا؛ کیونکہ اس میں اسناد اعلیٰ ہے، اور اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے اس قول میں انہیں جھٹلایا کہ وہ اللہ کی بیٹیاں ہیں، تو انہیں خبر دی کہ وہ بندے ہیں، اور وہ اس کی بیٹیاں نہیں ہیں۔ اور ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: "عباد الرحمن"، تو سعید بن جبیر نے کہا: "मेरे مصحف میں ہے: 'عند (پاس) الرحمن'" تو انہوں نے کہا: "اسے مٹا دو اور 'عباد الرحمن' لکھو"۔ اور اس قرات کی تصدیق اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {بلکہ وہ معزز بندے ہیں} (۵) [الانبیاء: ۲۶]، اور اس کا قول: {کیا کافروں نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ وہ میرے سوا میرے بندوں کو اپنا کارساز بنا لیں گے؟} [الکہف: ۱۰۲]، اور اس کا قول: {بیشک جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو وہ تمہاری طرح کے بندے ہیں} [الاعراف: ۱۹۴]۔

اور باقیوں نے پڑھا: "عند الرحمن" نون ساکنہ کے ساتھ اور ابو حاتم (۶) نے اسے اختیار کیا۔ اور اس قرات کی تصدیق اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {بیشک وہ جو تمہارے رب کے پاس ہیں} [الاعراف: ۲۰۶] اور اس کا قول: {اور اسی کا ہے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے اور جو اس کے پاس ہیں...} (۷) [الانبیاء: ۱۹]۔ اور مقصد ان کے جھوٹ کی وضاحت اور اللہ سبحانہ کی طرف اولاد کی نسبت کرنے میں ان کی جہالت کا بیان ہے، پھر ان کے اس فیصلے میں کہ فرشتے مادہ ہیں،

اور وہ اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ اور بندوں کا ذکر ان کی تعریف ہے، یعنی: انہوں نے ان کی عبادت کیسے کی جو بندگی کی انتہا پر ہیں، پھر انہوں نے بغیر کسی دلیل کے یہ فیصلہ کیسے کیا کہ وہ مادہ ہیں۔ اور یہاں "جعل" قول اور حکم کے معنی میں ہے، جیسے آپ کہیں: "جعلت زيداً أعلم" (میں نے زید کو زیادہ جاننے والا مانا)۔

حواشی: (۱) تفسیر البغوی ۴/۱۳۶۔ (۲) (ظ) میں: وكونه۔ (۳) اور اسی طرح ابو عمرو نے پڑھا۔ السبعة ص ۵۸۵، والتیسیر ص ۱۹۶۔ (۴) (د) اور (م) میں: عبد۔ اور وہ غلطی ہے، اور کلام اسی طرح النحاس کی اعراب میں ہے ۴/۱۰۳۔ (۵) دیکھئے تفسیر الرازی ۲۷/۲۰۳۔ (۶) اسے سات میں سے نافع، ابن کثیر اور ابن عامر نے پڑھا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 18 - 19 22

people, meaning: I have judged for him so (1). {Did they witness their creation?} meaning: were they present at the time of their creation so that they judged them to be female? (2). It is said: The Prophet ﷺ asked them, saying: "How do you know that they are female?" They said: We heard that from our fathers; and we testify that they did not lie about them being female. Then Allah Almighty said: {Their testimony will be recorded, and they will be questioned} meaning: they will be questioned about it in the Hereafter (3). Nafi' read it as: "A-ushhidu" (4) with an interrogative hamza preceding a softened dammah hamza (5), and he does not lengthen it; except what Al-Musayyibi narrated from him, that he lengthens it (6). Al-Mufaddal narrated from 'Asim something similar and confirmed both hamzas (7). The rest read it as: "Ash-hadu" with a single interrogative hamza (8). It was narrated from Al-Zuhri: "Ushhidu khalqahum" as a statement (9). {Will be recorded} the common reading is with a dammah on the 'ta' in the passive voice, and "shahadatuhum" (their testimony) in the nominative case. Al-Sulami, Ibn al-Sumayfa', and Hubayrah from Hafs read: "Sanaktubu" (We will record) with a 'nun', and "shahadatahum" in the accusative case by naming the doer (10). And from Abu Raja': "Satuktabu shahadatuhum" (Their testimonies will be recorded) in the plural (11).

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Tafsir al-Razi 27 / 203. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4 / 407, and al-Wajiz by al-Wahidi 4 / 67, and Zad al-Masir 7 / 307. (3) Tafsir Abi al-Layth 3 / 205. (4) Al-Wajiz by al-Wahidi 4 / 68, and Tafsir al-Baghawi 4 / 136. (5) Its script differed in the copies; it appeared in (D), (Z), and (M) as: 'A-ushhidu', and in (Zha) and (Fa) as: 'Aw ishhidu', and the established one is from (Qaf). (6) It is from the narration of Warsh from him, and Qalun eased it with the insertion of an alif behind him. Al-Taysir p. 196. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 50. It was mentioned in Al-Sab'ah p. 585 that Al-Mufaddal's narration from 'Asim is like Nafi'. (8) Al-Sab'ah p. 585, and Al-Taysir p. 196. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 50. (10) Hubayrah's narration from Hafs in Jami' al-Bayan 2 / 400. (11) It was attributed in Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 50 and Al-Qira'at al-Shadhah p. 135 to Al-Hasan.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयत 18 - 19 22

लोग, यानी: मैंने उसके लिए वैसा ही फैसला किया (1)। {क्या वे उनकी रचना के गवाह थे?} यानी: क्या वे उनकी रचना के समय उपस्थित थे ताकि उन्होंने उन्हें मादा होने का फैसला सुनाया? (2)। कहा जाता है कि नबी ﷺ ने उनसे पूछा और कहा: "तुम्हें कैसे पता कि वे मादा हैं?" उन्होंने कहा: हमने यह अपने पूर्वजों से सुना है; और हम गवाही देते हैं कि उन्होंने उनके मादा होने के बारे में झूठ नहीं बोला। तब अल्लाह तआला ने फरमाया: {उनकी गवाही लिख ली जाएगी और उनसे सवाल किया जाएगा} यानी: उनसे इसके बारे में आख़िरत में सवाल किया जाएगा (3)। नाफी' ने इसे पढ़ा: "अ-उशहिदू" (4) एक प्रश्नवाचक हमज़ा के साथ जो एक नरम 'दम्मा' वाले हमज़ा से पहले आता है (5), और वे इसे लंबा नहीं खींचते; सिवाय इसके जो अल-मुसय्यिबी ने उनसे रिवायत किया है कि वे इसे लंबा खींचते हैं (6)। अल-मुफद्दल ने आसिम से इसी तरह रिवायत की और दोनों हमज़ों की पुष्टि की (7)। बाकी लोगों ने इसे पढ़ा: "अश-हदू" एक प्रश्नवाचक हमज़ा के साथ (8)। अल-ज़ुहरी से रिवायत है: "उशहिदू खलक़हुम" एक बयान के तौर पर (9)। {लिख ली जाएगी} आम किरात 'ता' पर दम्मा के साथ मजहूल (पैसिव) फेल में है, और "शहादतुहुम" रफ़अ (नामांकित स्थिति) में है। अल-सुलमी, इब्न अल-सुमैफा और हबीरा ने हफ़्स से पढ़ा: "सनक्तुबु" (हम लिखेंगे) 'नुन' के साथ, और "शहादताहुम" नसब (कर्मकारक) में फाइल (कर्ता) का नाम लेकर (10)। और अबू रजा से: "सतुकतब शहादातुहुम" (उनकी गवाहियाँ लिख ली जाएँगी) बहुवचन में (11)।

WWW.NAFSEISLAM.COM (1) तफ़सीर अल-राज़ी 27 / 203। (2) ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4 / 407, और वाहिदी की अल-वसीत 4 / 67, और ज़ाद अल-मसीर 7 / 307। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3 / 205। (4) वाहिदी की अल-वसीत 4 / 68, और तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 136। (5) प्रतियों में इसका लेखन अलग-अलग है; (द), (ज़) और (म) में यह 'أأشهدوا' आया है, और (ज़) और (फ़) में 'أو اشهدوا', और पुष्ट प्रति (क) से है। (6) यह वारश की रिवायत है, और कालून ने उनके पीछे अलिफ़ डालकर इसे आसान बनाया। अल-तयसीर पृ. 196। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5 / 50। अल-सबआ पृ. 585 में उल्लेख है कि आसिम से अल-मुफद्दल की रिवायत नाफी' की तरह है। (8) अल-सबआ पृ. 585, और अल-तयसीर पृ. 196। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5 / 50। (10) जामी' अल-बयान 2 / 400 में हफ़्स से हबीरा की रिवायत। (11) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5 / 50 और अल-किरात अल-शादा पृ. 135 में इसे अल-हसन से जोड़ा गया है।

سورة الزخرف: آیات ۱۸ - ۱۹ ۲۲

لوگ، یعنی: میں نے اس کے لیے ایسا ہی فیصلہ کیا (۱)۔ ﴿أَشَهِدُوا خَلْقَهُمْ﴾ یعنی: کیا وہ ان کی تخلیق کے وقت حاضر تھے کہ انہوں نے فیصلہ کیا کہ وہ مادہ ہیں (۲)۔ کہا گیا ہے کہ نبی ﷺ نے ان سے پوچھا اور فرمایا: "تمہیں کیسے معلوم کہ وہ مادہ ہیں؟" انہوں نے کہا: ہم نے یہ اپنے آباؤ اجداد سے سنا ہے؛ اور ہم گواہی دیتے ہیں کہ انہوں نے ان کے مادہ ہونے کے بارے میں جھوٹ نہیں بولا۔ تب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْئَلُونَ﴾ یعنی: ان سے اس کے بارے میں آخرت میں پوچھا جائے گا (۳)۔ نافع نے اسے پڑھا: "أَأُشْهِدُوا" (٤) استفہامیہ ہمزہ کے ساتھ جو ایک نرم ہمزہ مضمومہ پر داخل ہے (٥)، اور وہ اسے لمبا نہیں کرتے؛ سوائے اس کے جو المسیبی نے ان سے روایت کیا ہے کہ وہ اسے لمبا کرتے ہیں (٦)۔ المفضل نے عاصم سے اسی طرح روایت کی اور دونوں ہمزوں کی تحقیق کی (۷)۔ اور باقیوں نے: "أَشْهِدُوا" ایک استفہامیہ ہمزہ کے ساتھ پڑھا (۸)۔ اور زہری سے روایت ہے: "أُشْهِدُوا خَلْقَهُمْ" خبر کے طور پر (۹)۔ ﴿سَتُكْتَبُ﴾ عام قرأت فعل مجہول میں 'تا' کے پیش (ضم) کے ساتھ ہے، اور "شَهَادَتُهُمْ" رفع کے ساتھ السلمی، ابن السمیفع اور ہبیرہ نے حفص سے پڑھا: "سَنَكْتُبُ" 'نون' کے ساتھ، اور "شَهَادَتَهُمْ" نصب کے ساتھ فاعل کے نام لینے پر (۱۰)۔ اور ابو رجاء سے: "سَتُكْتَبُ شَهَادَاتُهُمْ" جمع کے ساتھ مروی ہے (۱۱)۔

(۱) WWW.NAFSEISLAM.COM تفسیر الرازی ۲۷ / ۲۰۳۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ٤ / ٤٠٧، والوسیط للواحدی ٤ / ٦٧، وزاد المسیر ۷ / ۳۰۷۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۳ / ۲۰۵۔ (٤) الوسیط للواحدی ٤ / ٦٨، وتفسیر البغوی ٤ / ١٣٦۔ (٥) نسخوں میں اس کی تحریر مختلف ہے، (د)، (ز) اور (م) میں یہ 'أأشهدوا' واقع ہوا ہے، اور (ظ) اور (ف) میں 'أو اشهدوا'، اور ثابت شدہ نسخہ (ق) سے ہے۔ (٦) یہ ان سے ورش کی روایت ہے، اور قالون نے ان کے پیچھے الف ڈال کر اسے سہل

بنایا۔ التیسیر ص ۱۹۶۔ (۷) المحرر الوجیز ۵ / ۵۰۔ السبعہ ص ۵۸۵ میں عاصم سے مفضل کی روایت نافع کی طرح مذکور ہے۔ (۸) السبعہ ص ۵۸۵، والتیسیر ص ۱۹۶۔ (۹) المحرر الوجیز ۵ / ۵۰۔ (۱۰) جامع البیان ۲ / ۴۰۰ میں حفص سے ہبیرہ کی روایت۔ (۱۱) المحرر الوجیز ۵ / ۵۰ اور القراءات الشاذہ ص ۱۳۵ میں اسے الحسن کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔

Surah Al-Zukhruf: Verses 20 - 21 / 23

Allah Almighty says: {And they said, "If the Most Merciful had willed, we would not have worshipped them." They have no knowledge of that; they are only guessing. (20)}

The Almighty's saying: {And they said, "If the Most Merciful had willed..."} means: The polytheists said by way of mockery and ridicule: If the Most Merciful had willed, according to your claim, we would not have worshipped these angels. This is a word of truth from them intended for falsehood. Everything is by the will of Allah, and His will is necessary, as is His knowledge, so it is not possible to use them as an argument (1); and what is contrary to what is known and intended is possible even if it does not occur. If they had worshipped Allah instead of idols, we would have known that Allah intended for them what happened from them. This meaning was previously discussed in "Al-An'am" regarding the saying: {Those who associated others with Allah will say, "If Allah had willed, we would not have associated..."} [Verse: 148], and in "Ya-Sin": {Should we feed those whom, if Allah willed, He would have fed?} (2) [Verse: 47].

His saying: {They have no knowledge of that} refers back to His saying: {And they made the angels who are servants of the Most Merciful females}. That is: they have no knowledge in their saying: the angels are daughters of Allah; this was said by Qatadah, Muqatil, and Al-Kalbi (3). Mujahid and Ibn Jurayj said: it means idols (4), i.e., they have no knowledge in worshipping idols. "Min" is a connective particle.

{They are only guessing} i.e., they are conjecturing and lying, so they have no excuse for worshipping other than Allah, Almighty and Majestic. Their speech implied that Allah commanded us to do this, or He was pleased with that from us, and for this reason, He did not forbid us or hasten punishment for us.

Allah Almighty says: {Or have We given them a book before it, so they are holding fast to it? (21)}

This is equivalent to His saying: "Did they witness their creation?". The meaning is: Were they present at their creation, or did We give them a book before it? i.e., before the Quran regarding what they claimed, so they are holding fast to it, acting upon what is in it!

(1) In (m): with it. (2) 9/102, and 17/456-457. (3) Tafsir al-Baghawi 4/136. (4) Narrated by al-Tabari 20/568 on the authority of Mujahid.

सूरह अल-ज़ुख़रुफ़: आयतें 20 - 21 / 23

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उन्होंने कहा, "अगर रहमान चाहता, तो हम उनकी इबादत न करते।" उन्हें इसका कोई ज्ञान नहीं है; वे केवल अटकलें लगा रहे हैं। (20)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्होंने कहा, "अगर रहमान चाहता..."} का अर्थ है: मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने मज़ाक और उपहास के तौर पर कहा: अगर रहमान चाहता, जैसा कि तुम्हारा दावा है, तो हम इन फ़रिश्तों की इबादत न करते। यह उनकी ओर से एक सत्य वचन है जिससे असत्य का इरादा किया गया है। सब कुछ अल्लाह की इच्छा से है, और उसकी इच्छा अनिवार्य है, जैसा कि उसका ज्ञान है, इसलिए उन दोनों को तर्क के रूप में उपयोग करना संभव नहीं है (1); और जो ज्ञात और अभीष्ट के विपरीत है वह संभव है भले ही वह घटित न हो। अगर वे मूर्तियों के बजाय अल्लाह की इबादत करते, तो हमें पता चल जाता कि अल्लाह ने उनके लिए वही चाहा जो उनसे हुआ। यह अर्थ पहले "अल-अनआम" में इस आयत पर बीत चुका है: {जिन्होंने शिर्क किया वे कहेंगे, "अगर अल्लाह चाहता, तो हम शिर्क न करते..."} [आयत: 148], और "या-सीन" में: {क्या हम उन्हें खिलाएं जिन्हें अगर अल्लाह चाहता तो खिला देता?} (2) [आयत: 47]।

उसका फ़रमान: {उन्हें इसका कोई ज्ञान नहीं है} उसके इस कथन की ओर इशारा करता है: {और उन्होंने फ़रिश्तों को, जो रहमान के बंदे हैं, औरतें करार दिया}। अर्थात: उनके इस कथन में उनके पास कोई ज्ञान नहीं है कि फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं; यह क़तादा, मुक़ातिल और अल-कल्बी (3) ने कहा है। मुजाहिद और इब्न जुरैज ने कहा: इसका मतलब मूर्तियाँ (4) है, अर्थात: मूर्तियों की पूजा के बारे में उन्हें कोई ज्ञान नहीं है। "मिन" (من) यहाँ जोड़ने वाला शब्द है।

{वे केवल अटकलें लगा रहे हैं} अर्थात: वे अंदाज़ा लगा रहे हैं और झूठ बोल रहे हैं, इसलिए अल्लाह के सिवा किसी और की इबादत करने में उनके पास कोई बहाना नहीं है। उनकी बातचीत में यह निहित था कि अल्लाह ने हमें इसका हुक्म दिया है, या वह हमसे इस पर राज़ी है, और इसी कारण उसने हमें रोका नहीं और न ही हमें सज़ा देने में जल्दी की।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {या क्या हमने उन्हें इससे पहले कोई किताब दी है जिसे वे मज़बूती से पकड़े हुए हैं? (21)}

यह उसके इस कथन के बराबर है: "क्या वे उनकी पैदाइश के वक़्त मौजूद थे?"। और अर्थ है: क्या वे उनकी पैदाइश के समय हाज़िर थे, या हमने उन्हें इससे पहले कोई किताब दी है? अर्थात: उनके दावे

के बारे में कुरान से पहले, तो वे उसे मज़बूती से थामे हुए हैं और उसमें जो है उस पर अमल कर रहे हैं!

---

(1) (म) में: इसके साथ। (2) 9/102, और 17/456-457। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/136। (4) मुजाहिद के हवाले से अल-तबरी 20/568 द्वारा वर्णित।

سورة الزخرف: الآيتان ٢٠ - ٢١ / ٢٣

الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ (٢٠)﴾

الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ﴾ یعنی: مشرکین نے استہزاء اور تمسخر کے طور پر کہا: اگر رحمن چاہتا جیسا کہ تمہارا دعویٰ ہے تو ہم ان فرشتوں کی عبادت نہ کرتے۔ یہ ان کی طرف سے کلمہ حق ہے جس سے باطل مراد لیا گیا ہے۔ ہر چیز اللہ کے ارادے سے ہے، اور اس کا ارادہ واجب ہے، اور ایسا ہی اس کا علم ہے، لہذا ان دونوں سے استدلال کرنا ممکن نہیں(1)؛ اور جو معلوم اور مراد کے خلاف ہے وہ مقدور ہے اگرچہ وہ واقع نہ ہو۔ اور اگر وہ بتوں کے بجائے اللہ کی عبادت کرتے تو ہمیں معلوم ہو جاتا کہ اللہ نے ان سے وہی چاہا جو ان سے سرزد ہوا۔ یہ معنی "الأنعام" میں گزر چکا ہے جہاں فرمایا: ﴿سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا﴾ [الآية: ١٤٨]، اور "یس" میں: ﴿أَنُطْعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ﴾ (٢) [الآية: ٤٧]۔

اور اس کا فرمان: ﴿مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ﴾ اللہ کے اس قول کی طرف پلٹتا ہے: ﴿وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا﴾ یعنی: ان کے اس قول میں کہ فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں، ان کے پاس کوئی علم نہیں؛ یہ قتادہ، مقاتل اور الکلبی(3) نے کہا ہے۔ اور مجاہد اور ابن جریج نے کہا: یعنی بت(4)، یعنی: بتوں کی عبادت کے بارے میں ان کے پاس کوئی علم نہیں۔ "من" یہاں صلہ ہے۔

﴿إِنْ هُمْ إِلَّا يَخْرُصُونَ﴾ یعنی: وہ اٹکل پچو باتیں کرتے اور جھوٹ بولتے ہیں، لہذا اللہ عزوجل کے سوا کسی اور کی عبادت کرنے میں ان کے پاس کوئی عذر نہیں۔ ان کی گفتگو کے ضمن میں یہ

بات تھی کہ اللہ نے ہمیں اس کا حکم دیا ہے، یا وہ ہم سے اس پر راضی ہے، اور اسی لیے اس نے ہمیں روکا نہیں اور نہ ہی ہمیں سزا دینے میں جلدی کی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهِ فَهُمْ بِهِ مُسْتَمْسِكُونَ (٢١)﴾

یہ اللہ کے اس قول کا متبادل ہے: "کیا وہ ان کی تخلیق کے وقت موجود تھے؟"۔ اور معنی یہ ہے: کیا وہ ان کی تخلیق کے وقت حاضر تھے، یا ہم نے انہیں اس سے پہلے کوئی کتاب دی ہے؟ یعنی: ان کے دعوے کے بارے میں قرآن سے پہلے، تو وہ اسے مضبوطی سے تھامے ہوئے ہیں اور اس پر عمل کر رہے ہیں!

---

(١) (م) میں: بھا۔ (٢) ١٠٢/٩، اور ١٧/ ٤٥٦ - ٤٥٧ . (٣) تفسير البغوي ١٣٦/٤ . (٤) اسے طبری نے ٢٠/٥٦٨ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 22 - 23 | Page 24

Allah the Almighty says: {Nay, they say: "Behold, we found our fathers following a certain way [umma], and we are guided by their footsteps." (22) And even so, We sent not before thee any warner to any town, but the affluent ones thereof said: "Behold, we found our fathers following a certain way [umma], and we are following in their footsteps." (23)}

In this, there are two matters: First: His saying, the Almighty: {following a certain way [umma]}, meaning: following a method and path; this was stated by Umar bin Abdul Aziz (1). He, along with Mujahid and Qatadah, used to read it as "immah" with a kasra under the alif (2). "Immah" means a method (3). Al-Jawhari said (4): "Immah", with a kasra, means favor or blessing. "Immah" is also a variation of "ummah" — meaning method and religion — according to Abu Ubaid (5). Adi bin Zayd said regarding blessing: "Then after success, dominion, and favor [immah], the graves took them there." According to someone other than Al-Jawhari (6). Qatadah and Atiyyah said: {following a certain way [umma]}: following a religion (7), and from it is the saying of Qays bin al-Khatim: "Our fathers were upon a religion [ummah], and the later ones follow the former." (8) Al-Jawhari said: "Ummah" is method and religion. It is said: "Such a person has no ummah," meaning he has no religion or creed. The poet said:

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/221. (2) Al-Farra attributed it to Umar bin Abdul Aziz and Mujahid in Ma'ani al-Quran 3/30, and al-Nahhas in I'rab al-Quran 4/104, and al-Tabari 20/570, and Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 135, and added its attribution to al-Jahdari. (3) Ma'ani al-Quran by al-Farra 3/30, Al-Nukat wa al-'Uyun 5/221, and Tahdhib al-Lughah 15/634. (4) In al-Sihah (umm). (5) In (m), and Tafsir of Abu al-Layth 3/205: Abu Ubaidah. (6) Ma'ani al-Quran by al-Farra 3/30, and Tafsir al-Tabari 20/571. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/221, and narrated by al-Tabari 20/570, on the authority of Ibn Abbas, Qatadah, and al-Suddi. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/221.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 22 - 23 | पृष्ठ 24

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बल्कि उन्होंने कहा: "वास्तव में हमने अपने पूर्वजों को एक तरीके (उम्मत) पर पाया, और हम उन्हीं के पदचिन्हों पर मार्गदर्शन पा रहे हैं।" (22) और इसी प्रकार हमने आपसे पहले किसी भी बस्ती में कोई सचेत करने वाला नहीं भेजा, मगर वहाँ के खुशहाल लोगों ने यही कहा: "वास्तव में हमने अपने पूर्वजों को एक तरीके(उम्मत) पर पाया, और हम उन्हीं के पदचिन्हों का अनुसरण कर रहे हैं।" (23)}

इसमें दो मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {एक तरीके(उम्मत) पर}, यानी: एक तरीके और पंथ पर; यह उमर बिन अब्दुल अजीज (1) ने कहा है। वह और मुजाहिद और क़तादा इसे 'इम्मत' (अलिफ़ के नीचे जेर के साथ) पढ़ते थे (2)। और 'इम्मत' का अर्थ है तरीका (3)। अल-जौहरी (4) ने कहा: 'इम्मत' (जेर के साथ) का अर्थ नेमत (ईश्वरीय उपहार) है। अबू उबैद (5) के अनुसार 'इम्मत' शब्द 'उम्मत' का ही एक रूप है, जिसका अर्थ तरीका और धर्म है। अदी बिन ज़ैद ने नेमत के बारे में कहा: "फिर सफलता, सत्ता और नेमत (इम्मत) के बाद, कब्रों ने उन्हें वहीं दफ़ना दिया।" यह अल-जौहरी के अलावा किसी और से उद्धृत है (6)। क़तादा और अतिय्या ने कहा: {एक तरीके (उम्मत) पर}: यानी एक धर्म पर (7), और इसी से क़ैस बिन अल-खतीम का कथन है: "हमारे पूर्वज एक धर्म (उम्मत) पर थे, और बाद वाले पहले वालों का अनुसरण करते हैं।" (8) अल-जौहरी ने कहा: 'उम्मत' का अर्थ तरीका और धर्म है। कहा जाता है: "फलां व्यक्ति की कोई उम्मत नहीं है," यानी उसका कोई धर्म या पंथ नहीं है। कवि ने कहा:

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/221। (2) अल-फ़र्रा ने इसे 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/30 में उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ और मुजाहिद से संबंधित बताया, और अन-नह़्हास ने 'इराब अल-क़ुरआन' 4/104 में, और अत-तबरी ने 20/570 में, और इब्न खालवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ 135 में, और अल-जह़दरी से इसके संबंध को जोड़ा। (3) अल-फ़र्रा द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/30, 'अन-नुकात वल-उयून' 5/221, और 'तहज़ीब अल-लुग़ह' 15/634। (4) 'अस-सिह़ाह़' (उम्म) में। (5) (म) में, और अबू अल-लैथ की तफ़सीर 3/205 में: अबू उबैदा। (6) अल-फ़र्रा द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/30, और अत-तबरी की तफ़सीर 20/571। (7) 'अन-नुकात वल-उयून' 5/221, और इब्न अब्बास, क़तादा और अस-सुद्दी के हवाले से अत-तबरी 20/570 द्वारा उद्धृत। (8) अन-नुकात वल-उयून 5/221।

سورہ الزخرف: آیات 22 - 23 | صفحہ 24

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بلکہ انہوں نے کہا: "بے شک ہم نے اپنے باپ دادا کو ایک طریقے (امت) پر پایا، اور ہم انہی کے نقشِ قدم پر ہدایت پانے والے ہیں۔" (22) اور اسی طرح ہم نے آپ سے پہلے کسی بستی میں کوئی ڈرانے والا نہیں بھیجا مگر وہاں کے خوشحال لوگوں نے یہی کہا: "بے شک ہم نے اپنے باپ دادا کو ایک طریقے (امت) پر پایا، اور ہم انہی کے نقشِ قدم کی پیروی کرنے والے ہیں۔" (23)}

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ایک امت پر} یعنی: ایک طریقے اور مذہب پر؛ یہ عمر بن عبدالعزیز (1) نے کہا ہے۔ وہ اور مجاہد اور قتادہ اسے 'اِمّۃ' (الف کے نیچے زیر کے ساتھ) پڑھتے تھے (2)۔ اور 'اِمّۃ' کا مطلب طریقہ ہے (3)۔ جوہری (4) نے کہا: 'اِمّۃ' (زیر کے ساتھ) کا مطلب نعمت ہے۔ اور ابو عبید (5) کے مطابق 'اِمّۃ' بھی 'امت' ہی کی ایک لغت ہے - جس کا مطلب طریقہ اور دین ہے۔ عدی بن زید نے نعمت کے بارے میں کہا: "پھر کامیابی، بادشاہت اور نعمت (اِمّۃ) کے بعد، قبروں نے انہیں وہیں چھپا لیا۔" یہ جوہری کے علاوہ کسی اور سے منقول ہے (6)۔ قتادہ اور عطیہ نے کہا: {ایک امت پر}: یعنی ایک دین پر (7)، اور اسی سے قیس بن الخطیم کا قول ہے: "ہمارے باپ دادا ایک دین (امت) پر تھے، اور بعد والے پہلے والوں کی پیروی کرتے ہیں۔" (8) جوہری نے کہا: 'امت' کا مطلب طریقہ اور دین ہے۔ کہا جاتا ہے: "فلاں کی کوئی امت نہیں ہے،" یعنی اس کا کوئی دین یا مذہب نہیں ہے۔ شاعر نے کہا:

(1) النکت والعیون 221/5۔ (2) الفراء نے اسے 'معانی القرآن' 3/30 میں عمر بن عبدالعزیز اور مجاہد سے منسوب کیا، اور النحاس نے 'اعراب القرآن' 104/4 میں، اور الطبری نے 570/20 میں، اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذۃ' ص 135 میں، اور الجحدری کی طرف اس کی نسبت کا

اضافہ کیا۔ (3) الفراء کی 'معانی القرآن' 3/30، 'النکت والعیون' 221/5، اور 'تہذیب اللغۃ' 634/15۔ (4) الصحاح (امم) میں۔ (5) (م) میں، اور تفسیر ابی اللیث 205/3 میں: ابو عبیدہ۔ (6) الفراء کی 'معانی القرآن' 3/30، اور تفسیر الطبری 571/20۔ (7) النکت والعیون 221/5، اور اسے الطبری نے 570/20 میں ابن عباس، قتادہ اور السدی سے روایت کیا ہے۔ (8) النکت والعیون 221/5۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 22 - 24, Page 25

“Does one with a path (ummah) and a disbeliever (kafoor) become equal?” (1)

Mujahid and Qutrub said: [Upon an 'ummah' means] upon a religion, upon a creed. In some Mushafs (manuscripts of the Quran), it says: “They said, 'Indeed, we found our forefathers upon a creed (millah).'” These sayings are close in meaning. It is reported from al-Farra: “Upon a creed” means “upon a direction of prayer” (qiblah). Al-Akhfash said: “Upon steadfastness,” and he recited the verse of al-Nabighah: “I swore and left no doubt for yourself; can one who follows a path (ummah) (2) sin while he is obedient? (3)”

Second: {And indeed we are guided by their footsteps}, meaning: we are guided by them. In the other verse: {following}, meaning: we follow them, and the meaning is the same. Qatadah said: “Following” means “adhering to” (4). This is evidence of the invalidity of blind following (taqlid); because He blamed them for following their fathers blindly and abandoning consideration of what the Messenger ﷺ called them to (5). This statement has already been fully discussed in “Al-Baqarah” (6).

Muqatil narrated that this verse was revealed regarding al-Walid ibn al-Mughirah, Abu Sufyan, Abu Jahl, and Utbah and Shaybah, the sons of Rabi'ah from the Quraysh (7). That is, just as these people said, those before them also said. He consoles His Prophet ﷺ; and its parallel is: {Nothing is said to you except what was already said to the messengers before you} [Fussilat: 43]. The “mutraf” is the one who is pampered (with wealth), and what is meant here are kings and tyrants.

The words of the Almighty: {Say, “Even if I brought you better guidance than that upon which you found your fathers?” They said, “Indeed we, in that with which you were sent, are disbelievers.” (24)}

The words of the Almighty: {Say, “Even if I brought you better guidance”} meaning: Say, O Muhammad, to your people: Is it not that I have brought you from Allah something more guided, meaning more correct, {than that upon which you found your fathers? They said, “Indeed we, in that with which you were sent…”}

(1) Al-Sihah (Amm). (2) It is said in al-Lisan (Amm): and it is narrated as 'Dhu immah'. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/221, and the verse is in Diwan al-Nabighah p. 81, and previously 5/260. (4) Narrated by al-Tabari 20/572, and it is in al-Nukat wa al-Uyun. (5) Ahkam al-Quran by al-Kiya 4/369. (6) 3/16 onwards. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 5/221.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत २२ - २४, पृष्ठ २५

"क्या उम्माह (पंथ) वाला और काफ़ूर (अकृतज्ञ) बराबर हैं? (१)"

मुजाहिद और कुतरुब ने कहा: 'उम्माह पर' का अर्थ है धर्म पर, संप्रदाय पर। कुछ मुसहफों (पांडुलिपियों) में यह 'उन्होंने कहा, "हमने अपने पूर्वजों को एक संप्रदाय (मिल्लत) पर पाया"' के रूप में है। ये कथन एक-दूसरे के निकट हैं। अल-फ़र्रा से वर्णित है: 'संप्रदाय पर' का अर्थ 'किबला' (प्रार्थना की दिशा) पर है। अल-अख़फ़श ने कहा: 'दृढ़ता पर', और उन्होंने अल-नाबिगा की कविता सुनाई: 'मैंने शपथ ली और आपके लिए कोई संदेह नहीं छोड़ा; क्या वह जो उम्माह (पंथ) (२) का पालन करता है, आज्ञाकारी रहते हुए पाप कर सकता है? (३)'

दूसरा: {और वास्तव में हम उनके पदचिन्हों पर मार्गदर्शन पा रहे हैं} यानी: हम उनके द्वारा निर्देशित हो रहे हैं। दूसरी आयत में: {अनुसरण करने वाले}, यानी हम उनका अनुसरण करते हैं, और अर्थ एक ही है। कतादाह ने कहा: 'अनुसरण करने वाले' का अर्थ है 'पीछे चलने वाले' (४)। यह अंधानुकरण (तक़लीद) की अमान्यता का प्रमाण है; क्योंकि उन्होंने अपने पूर्वजों का अंधाधुंध अनुसरण करने और रसूल ﷺ ने उन्हें जिस चीज़ की ओर बुलाया उस पर विचार करने को छोड़ने के लिए उनकी निंदा की (५)। इस पर विस्तार से चर्चा 'सूरा अल-बकरा' में की जा चुकी है (६)।

मुक़ातिल ने बताया कि यह आयत कुरैश के अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा, अबू सुफ़ियान, अबू जहल और रबीआ के पुत्रों उत्बाह और शैबाह के बारे में उतरी थी (७)। अर्थात, जैसा कि इन लोगों ने कहा, वैसा ही उनके पूर्वजों ने भी कहा था। अल्लाह अपने नबी ﷺ को सांत्वना दे रहा है; और इसके समान है: {आपसे वही कहा जा रहा है जो आपसे पहले के रसूलों से कहा गया था} [फ़ुस्सिलत: ४३]। और 'मुतराफ़' का अर्थ है वह जिसे सुख-सुविधाओं (धन) से नवाज़ा गया हो, और यहाँ इसका अर्थ राजा और अत्याचारी है।

अल्लाह तआला का कथन: {कहो, 'भले ही मैं तुम्हारे पास उससे बेहतर मार्गदर्शन लाया हूँ जिस पर तुमने अपने बाप-दादा को पाया?' उन्होंने कहा, 'निश्चय ही हम उस चीज़ का इनकार करते हैं जिसके साथ तुम्हें भेजा गया है।' (२४)}

अल्लाह तआला का कथन: {कहो, 'भले ही मैं तुम्हारे पास बेहतर मार्गदर्शन लाया हूँ'} यानी: ऐ मुहम्मद, अपनी कौम से कहो: क्या ऐसा नहीं है कि मैं तुम्हारे पास अल्लाह की ओर से अधिक

मार्गदर्शन लाया हूँ, जिसका अर्थ है अधिक सही मार्ग, {उससे बेहतर जिस पर तुमने अपने बाप-दादा को पाया? उन्होंने कहा, 'निश्चय ही हम उस चीज़ का...}

(१) अल-सिहाह (अम्म)। (२) अल-लिसान (अम्म) में कहा गया है: और 'ज़ू इम्माह' के रूप में भी वर्णित है। (३) अल-नुक़्त व अल-उयून ५/२२१, और यह शेर दीवान अल-नाबिगा के पृष्ठ ८१ में है, और इससे पहले ५/२६० में। (४) अल-तब़री २०/५७२ द्वारा वर्णित, और यह अल-नुक़्त व अल-उयून में है। (५) अहकाम अल-क़ुरान अल-किया ४/३६९। (६) ३/१६ और उसके बाद। (७) अल-नुक़्त व अल-उयून ५/२२१।

سورہ الزخرف: آیات 22 - 24، صفحہ 25

"اور کیا امت (دین) والا اور کافر (ناشکرا) برابر ہو سکتے ہیں؟ (1)"

مجاہد اور قطرب نے کہا: 'امت پر' یعنی دین پر، ملت پر۔ بعض مصاحف میں ہے: 'انہوں نے کہا، "بے شک ہم نے اپنے باپ دادا کو ایک ملت پر پایا"'۔ یہ اقوال ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ الفراء سے مروی ہے: 'ملت پر' یعنی قبلہ پر۔ الاخفش نے کہا: 'استقامت پر'، اور انہوں نے نابغہ کا یہ شعر پڑھا: 'میں نے قسم کھائی اور تمہارے لئے کوئی شک نہیں چھوڑا؛ کیا وہ جو امت (طریقے) (2) پر ہو گناہگار ہو سکتا ہے جبکہ وہ فرمانبردار ہو؟ (3)'

دوسری بات: {اور بے شک ہم انہی کے نقشِ قدم پر ہدایت پانے والے ہیں} یعنی: ہم انہی کے ذریعے ہدایت پاتے ہیں۔ دوسری آیت میں ہے: {پیروی کرنے والے}، یعنی ہم ان کی پیروی کرتے ہیں، اور معنی ایک ہی ہے۔ قتادہ نے کہا: پیروی کرنے والے یعنی پیچھے چلنے والے (4)۔ یہ تقلید کے باطل ہونے کی دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ نے ان کی اپنے باپ دادا کی تقلید کرنے اور رسول ﷺ کی دعوت پر غور و فکر چھوڑنے کی مذمت کی ہے (5)۔ اس بارے میں تفصیلی کلام 'سورہ بقرہ' میں گزر چکا ہے (6)۔

مقاتل نے روایت کی ہے کہ یہ آیت قریش کے ولید بن مغیرہ، ابو سفیان، ابو جہل اور ربیعہ کے بیٹوں عتبہ اور شیبہ کے بارے میں نازل ہوئی (7)۔ یعنی: جس طرح ان لوگوں نے کہا، ویسے ہی ان سے پہلوں نے بھی کہا تھا۔ اللہ تعالیٰ اپنے نبی ﷺ کو تسلی دے رہا ہے؛ اور اس کی مثال یہ ہے: {آپ سے وہی کہا جا رہا ہے جو آپ سے پہلے رسولوں سے کہا جا چکا ہے} [فصلت: 43]۔ اور 'مترف' وہ ہے جسے نعمتوں (مال و دولت) سے نوازا گیا ہو، اور یہاں اس سے مراد بادشاہ اور جابر لوگ ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجیے: کیا (تب بھی) اگرچہ میں تمہارے پاس اس سے بہتر ہدایت لایا ہوں جس پر تم نے اپنے باپ دادا کو پایا؟ انہوں نے کہا: بے شک ہم اس (دین) کے منکر ہیں جس کے ساتھ تمہیں بھیجا گیا ہے (24)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجیے: کیا اگرچہ میں تمہارے پاس بہتر ہدایت لایا ہوں} یعنی: اے محمد، اپنی قوم سے کہو: کیا ایسا نہیں ہے کہ میں تمہارے پاس اللہ کی طرف سے زیادہ ہدایت لایا ہوں، یعنی زیادہ درست راستہ، {اس سے جس پر تم نے اپنے باپ دادا کو پایا؟ انہوں نے کہا: بے شک ہم اس (دین) کے...}

(1) الصحاح (امم)۔ (2) اللسان (امم) میں کہا گیا: اور اسے 'ذو امہ' بھی روایت کیا گیا ہے۔ (3) النکت والعیون 221/5، اور یہ شعر دیوان نابغہ ص 81 میں ہے، اور پیچھے 260/5۔ (4) اسے طبری 572/20 نے نکالا ہے، اور یہ النکت والعیون میں ہے۔ (5) احکام القرآن للکیا 369/4۔ (6) 16/3 وغیرہ۔ (7) النکت والعیون 221/5۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 24 - 27 26 "in it [they are] disbelievers" means: in everything with which the Messengers were sent. The address is to the Prophet ﷺ, and the wording is in the plural form; because disbelieving him is disbelieving everyone else besides him. It has been read: "Say" and "He said", and "I have come to you" and "We have come to you", meaning: do you follow your fathers even if I have brought you a religion more guided than the religion of your fathers? They said: We are steadfast in the religion of our fathers, we will not part from it even if you have brought us what is more guided (1). The saying and its condemnation have already passed in "Al-Baqarah" (2), so there is no point in repeating it. His words, Most High: "So We took retribution from them; then see how was the end of the deniers." (25) His words, Most High: "So We took retribution from them" with famine, killing, and captivity, "then see how was the end of the deniers": the ultimate outcome for those who belied the Messengers. The general reading is: "Say, 'Even if I have come to you...'" And Ibn 'Amir and Hafs read: "He said, 'Even if...'" (3), as a report from the warner that he said this statement to them. Abu Ja'far read: "Say, 'Even if We have come to you...'" with a nun and alif (4), implying the address is from the Messenger of Allah ﷺ on behalf of all the Messengers. His words, Most High: "And [mention, O Muhammad], when Abraham said to his father and his people, 'Indeed, I am disassociated from that which you worship'" (26) "Except for He who created me; for indeed, He will guide me." (27) His words, Most High: "And when he said" i.e., remind them when he said "Abraham said to his father and his people, 'Indeed, I am disassociated from that which you worship'". 'Bara' (disassociated/free) is used for singular and above; it is not made dual, plural, or feminine; because it is a verbal noun (masdar) put in the place of an adjective (na't) (5); it is not said: 'the two baras' or 'the baras' (plural); because the meaning is: 'possessor of' (6) disassociation.

(1) Al-Kashshaf 3/484, and the mention of the readings will follow. (2) 3/16 onwards. (3) Al-Sab'ah p. 585, and Al-Taysir p. 196. (4) Al-Nashr 2/369. (5) Tafsir al-Tabari 20/575, and Tafsir al-Baghawi 4/137, and see Ma'ani al-Quran for al-Farra' 3/30, and Al-Kashshaf 3/484. (6) In (f): 'two possessors of', and similar speech is in Ma'ani al-Quran for al-Zajjaj 4/409, and Zad al-Masir 7/309, and see Tafsir al-Razi 27/208.

सूरह अज़-ज़ुखरुफ: आयत 24 - 27 26 "इसमें [वे] काफ़िर हैं" का अर्थ है: उन सभी चीज़ों में जिनके साथ रसूल भेजे गए थे। संबोधन नबी ﷺ के लिए है, और शब्द बहुवचन के रूप में हैं; क्योंकि उन्हें झुठलाना उनके अलावा अन्य सभी को झुठलाना है। पढ़ा गया है: "कहो" और "उसने कहा", और "मैं तुम्हारे पास आया हूँ" और "हम तुम्हारे पास आए हैं", जिसका अर्थ है: क्या तुम अपने पूर्वजों का अनुसरण करोगे भले ही मैं तुम्हारे पास तुम्हारे पूर्वजों के धर्म से अधिक सही मार्गदर्शन वाला धर्म लेकर आया हूँ? उन्होंने कहा: हम अपने पूर्वजों के धर्म पर अडिग हैं, हम इससे अलग नहीं होंगे भले ही तुम हमारे पास वह लेकर आए हो जो अधिक सही मार्गदर्शन वाला है (1)। "अल-बकरा" में इसकी बात और इसकी निंदा पहले ही आ चुकी है (2), इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। अल्लाह तआला का कथन: "तो हमने उनसे बदला लिया; फिर देखो कि झुठलाने वालों का क्या अंजाम हुआ।" (25) अल्लाह तआला का कथन: "तो हमने उनसे बदला लिया" अकाल, हत्या और बंदी बनाकर, "फिर देखो कि झुठलाने वालों का क्या अंजाम हुआ": रसूलों को झुठलाने वालों का अंतिम परिणाम। सामान्य पाठ है: "कहो, 'क्या भले ही मैं तुम्हारे पास आया हूँ...'" और इब्न आमिर और हफ्स ने पढ़ा: "उसने कहा, 'क्या भले ही...'" (3), यह डराने वाले की ओर से एक रिपोर्ट के रूप में है कि उसने उनसे यह बात कही। अबू जाफ़र ने पढ़ा: "कहो, 'क्या भले ही हम तुम्हारे पास आए हैं...'" नून और अलिफ़ के साथ (4), इस आधार पर कि संबोधन अल्लाह के रसूल ﷺ की ओर से सभी रसूलों की ओर से है। अल्लाह तआला का कथन: "और [याद करो, ऐ मुहम्मद], जब इब्राहीम ने अपने पिता और अपनी कौम से कहा, 'निश्चय ही, मैं उन चीजों से विरक्त हूँ जिनकी तुम इबादत करते हो'" (26) "सिवाय उसके जिसने मुझे पैदा किया; तो निश्चय ही वह मुझे मार्गदर्शन देगा।" (27) अल्लाह तआला का कथन: "और जब उसने कहा" यानी, उन्हें याद दिलाओ जब "इब्राहीम ने अपने पिता और अपनी कौम से कहा, 'निश्चय ही, मैं उन चीजों से विरक्त हूँ जिनकी तुम इबादत करते हो'"। 'बराह' (विरक्त/मुक्त) शब्द एकवचन और उससे अधिक के लिए उपयोग किया जाता है; इसका द्विवचन, बहुवचन या स्त्रीलिंग नहीं बनाया जाता; क्योंकि यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है जिसे विशेषण (नात) के स्थान पर रखा गया है (5); यह नहीं कहा जाता: 'दो बराह' या 'कई बराह' (बहुवचन); क्योंकि अर्थ है: विरक्ति का 'स्वामी' (6)।

(1) अल-कश्शाफ 3/484, और पाठों का उल्लेख आगे आएगा। (2) 3/16 के बाद। (3) अल-सबआ पृष्ठ 585, और अल-तयसीर पृष्ठ 196। (4) अल-नश्र 2/369। (5) तफ़सीर अल-तबरी 20/575, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/137, और देखें फ़रा का मानी अल-कुरान 3/30, और अल-कश्शाफ 3/484।

(6) (फ़) में: 'दो स्वामी', और इसी तरह की बात ज़ज्जाज के मानी अल-कुरान 4/409 में है, और ज़ाद अल-मसीर 7/309, और देखें तफ़सीर अल-राज़ी 27/208।

سورہ الزخرف: آیات ۲۴ - ۲۷ ۲۶ "بہ کافرون" یعنی: ان تمام چیزوں کے ساتھ جن کے ساتھ رسول بھیجے گئے تھے۔ تو خطاب نبی ﷺ سے ہے، اور اس کے الفاظ جمع کے ہیں؛ اس لیے کہ آپ ﷺ کی تکذیب آپ ﷺ کے علاوہ دوسروں کی بھی تکذیب ہے۔ اور پڑھا گیا ہے: «قُلْ» اور «قال»، اور «جئتکم» اور «جئناکم» یعنی: کیا تم اپنے باپ دادا کی پیروی کرو گے اگرچہ میں تمہارے پاس تمہارے باپ دادا کے دین سے زیادہ ہدایت والا دین لے کر آؤں؟ انہوں نے کہا: ہم اپنے باپ دادا کے دین پر قائم ہیں، ہم اس سے الگ نہیں ہوں گے اگرچہ تم ہمارے پاس وہ لے کر آئے ہو جو زیادہ ہدایت والا ہے (۱)۔ اور "البقرہ" میں یہ بات اور اس کی مذمت گزر چکی ہے (۲)، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: «فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ۲۵» اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ» قحط، قتل اور قید کے ذریعے، «فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ»: رسولوں کو جھٹلانے والوں کا انجام۔ عام قراءت ہے: «قُلْ أَوَلَوْ جِئْتُكُمْ»۔ اور ابن عامر اور حفص نے پڑھا: «قَالَ أَوَلَوْ» (۳)، اس خبر پر کہ خبردار کرنے والے نے ان سے یہ بات کہی۔ اور ابو جعفر نے پڑھا: «قُلْ أَوَلَوْ جِئْنَاكُمْ» نون اور الف کے ساتھ (۴)، اس بنیاد پر کہ اللہ کے رسول ﷺ کی طرف سے تمام رسولوں کی جانب سے خطاب ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ ٢٦ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ ٢٧» اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «وَإِذْ قَالَ» یعنی: انہیں یاد دلائیں جب «إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ» کہا۔ 'البراء' واحد اور اس سے زیادہ کے لیے استعمال ہوتا ہے؛ پس نہ اس کا تثنیہ آتا ہے، نہ جمع اور نہ ہی مونث؛ کیونکہ یہ مصدر ہے جو صفت کی جگہ واقع ہوا ہے (۵)؛ یہ نہیں کہا جاتا: 'البراءان' اور 'البراؤون'؛ کیونکہ معنی ہے: 'بیزاری والا' (۶)۔

(۱) الکشاف ۳ / ۴۸۴، اور قراءات کا ذکر آگے آئے گا۔ (۲) ۳/ ۱۶ کے بعد۔ (۳) السبعۃ ص ۵۸۵، اور التیسیر ص ۱۹۶۔ (۴) النشر ۲/ ۳۶۹۔ (۵) تفسیر الطبری ۲۰ / ۵۷۵، اور تفسیر البغوی ۴ / ۱۳۷، اور دیکھئے معانی القرآن للفراء ۳ / ۳۰، اور الکشاف ۳ / ۴۸۴۔ (۶) (ف) میں: 'بیزاری والے' (تثنیہ)، اور اسی طرح کی بات معانی القرآن للزجاج ۴ / ۴۰۹ میں ہے، اور زاد المسیر ۷ / ۳۰۹، اور دیکھئے تفسیر الرازی ۲۷ / ۲۰۸۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 26 - 28 27

And those who are disassociated (Bara'). Al-Jawhari said (1): I disassociated myself from such-and-such, and I am "Bara'" (free/disassociated) from it, and "Khala'" (void/free) from it. It is not dualized nor pluralized because it is originally a verbal noun (masdar), like "Sami'a" (he heard) has the verbal noun "Sama'an" (hearing). If you say: "I am bari' (innocent/free) of him and khali (free)", then you dualize, pluralize, and feminize. You say in the plural: "We are bara' (free) of him", like "faqih" (jurist) and "fuqaha" (jurists), and also "bara'", like "karim" (noble) and "kiram" (nobles), and "abra'", like "sharif" (honorable) and "ashraf" (honorable people), and "abriya'", like "nasib" (share) and "ansiba'" (shares), and "bari'un" (innocent people). A woman is "bari'ah" (innocent/free), two are "bari'atan", and they (plural feminine) are "bari'at" and "baraya". A man is "bari'" and "bara'", like "'ajib" (wonderful) and "'ujab". And "Al-Bara'", with the fatha (vowel mark), is the first night of the month; it is so named because the moon disassociates itself from the sun. {Except Him who created me} [43:27] is a connected exception because they used to worship Allah along with their gods. Qatadah said: They used to say: "Allah is our Lord" (2), while worshipping idols. It could also be a disconnected exception (3), meaning: but He who created me will guide me. He said that out of trust in Allah and to alert his people that guidance is from his Lord. Allah's saying: {And he made it a word remaining among his descendants that they might return [to it].} (28) There are three issues in it: First: Allah's saying: {And he made it a word remaining}. The pronoun in "ja'alaha" (He made it) refers back to his saying: {Except Him who created me}. The subject pronoun in "ja'alaha" refers to Allah, the Almighty; meaning: Allah made this word and statement remaining in his descendants, who are his children and his children's children. Meaning: they inherited disassociation from the worship of other than Allah, and they exhorted each other to that. "Al-'aqib" (the descendant) is whoever comes after him (4). Al-Suddi said: They are the family of Muhammad ﷺ. Ibn Abbas said: His saying: {in his descendants} (fi 'aqibihi) means: in those who come after him (5). And in...

(1) In Al-Sihah (root: b-r-'). (2) Narrated by Al-Tabari 20/576. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/105, and see Tafsir al-Razi 27/208. (4) See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/106, and al-Kashshaf 3/484. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/222, and Al-Tabari narrated both views 20/578.

सूरह अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 26 - 28 27

और जो विरक्त (बरा) हैं। अल-जौहरी ने कहा (1): मैंने अमुक चीज़ से स्वयं को विरक्त कर लिया, और मैं उससे 'बरा' (मुक्त/विरक्त) हूँ, और 'खला' (शून्य/मुक्त) हूँ। इसका न तो द्विवचन बनाया जाता है और न ही बहुवचन; क्योंकि यह मूल रूप से एक क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) है; जैसे: 'समी'अ' (उसने सुना) का क्रियात्मक संज्ञा 'समाअन' (सुनना) है। यदि आप कहें: "मैं उससे बरी (निर्दोष/मुक्त) और खली (मुक्त) हूँ", तो आप द्विवचन, बहुवचन और स्त्रीलिंग का उपयोग करते हैं। आप बहुवचन में कहते हैं: "हम उससे बरा (मुक्त) हैं", जैसे 'फकीह' (धर्मशास्त्रज्ञ) और 'फुकहा' (धर्मशास्त्रज्ञों), और 'बरा' भी, जैसे 'करीम' (नेक) और 'किराम' (नेकों), और 'अबरा', जैसे 'शरीफ' (सम्मानित) और 'अशराफ' (सम्मानित लोगों), और 'अबरिया', जैसे 'नसीब' (हिस्सा) और 'अनसिबा' (हिस्सों), और 'बरीऊन' (निर्दोष लोगों)। एक महिला 'बरीआह' (निर्दोष/मुक्त) है, दो 'बरीआतन' हैं, और वे (स्त्रीलिंग बहुवचन) 'बरीआत' और 'बराया' हैं। एक पुरुष 'बरी' और 'बरा' है, जैसे 'अजीब' (अद्भुत) और 'उजाब'। और 'अल-बरा', फ़तह (ज़बर) के साथ, महीने की पहली रात है; इसका नाम इसलिए रखा गया है क्योंकि चंद्रमा सूर्य से विरक्त हो जाता है। {सिवाय उसके जिसने मुझे पैदा किया} [43:27] एक निरंतर अपवाद है; क्योंकि वे अपने देवताओं के साथ अल्लाह की भी इबादत करते थे। कतादा ने कहा: वे कहते थे: "अल्लाह हमारा रब है" (2); मूर्तियों की पूजा के साथ। यह एक विच्छेदित अपवाद (3) भी हो सकता है; यानी: लेकिन जिसने मुझे पैदा किया, वही मेरा मार्गदर्शन करेगा। उन्होंने ऐसा अल्लाह पर भरोसे के कारण और अपनी कौम को यह चेतावनी देने के लिए कहा कि हिदायत उनके रब की ओर से है। अल्लाह का कहना है: {और उसने इसे अपनी संतान में एक शेष रहने वाला शब्द बना दिया ताकि वे लौट आएँ।} (28) इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {और उसने इसे शेष रहने वाला शब्द बना दिया}। "जा'अलाहा" (उसने इसे बनाया) में सर्वनाम उसके इस कथन की ओर इशारा करता है: {सिवाय उसके जिसने मुझे पैदा किया}। "जा'अलाहा" में कर्ता सर्वनाम अल्लाह अज़-व-जल्ल के लिए है; यानी: अल्लाह ने इस शब्द और कथन को उसकी संतान में शेष रखा, जो उसके बच्चे और उसके बच्चों के बच्चे हैं; यानी: उन्हें अल्लाह के अलावा दूसरों की पूजा से विरक्ति विरासत में मिली, और उन्होंने एक-दूसरे को इसकी वसीयत की। "अल-अकिब" (संतान) वह है जो उसके बाद आए (4)। अल-सुद्दी ने कहा: वे मुहम्मद ﷺ के परिवार वाले हैं। इब्न अब्बास ने कहा: उनका कहना: {अपनी संतान में} (फी अकिबिही) का अर्थ है: उसके बाद आने वालों में (5)। और इसमें...

(1) अल-सिहाह (मूल: ब-र-') में। (2) अल-तबरी 20/576 द्वारा उद्धृत। (3) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/105, और देखें तफ़सीर अल-राज़ी 27/208। (4) देखें इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/106, और अल-कशशाफ़ 3/484। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/222, और अल-तबरी ने दोनों विचारों को उद्धृत किया है 20/578।

سورہ الزخرف: آیات ٢٦ - ٢٨ ٢٧

اور براء (بیزار) والے۔ جوہری نے کہا (١): میں نے فلاں چیز سے برأت کا اظہار کیا، اور میں اس سے براء (بیزار/الگ) ہوں، اور اس سے خلاء (خالی/آزاد) ہوں۔ اس کا نہ تثنیہ لایا جاتا ہے اور نہ جمع؛ کیونکہ یہ اصل میں مصدر ہے؛ جیسے: 'سَمِعَ' کا مصدر 'سماعاً' ہے۔ پس جب تم کہو: "میں اس سے برئی (بری/الگ) اور خلی (خالی) ہوں"، تو تم نے تثنیہ، جمع اور تانیث کا استعمال کیا۔ اور تم نے جمع میں کہا: "ہم اس سے براء (بیزار) ہیں"، جیسے: 'فقیہ' اور 'فقہاء'، اور 'براء' بھی، جیسے: 'کریم' اور 'کرام'، اور 'أبراء'، جیسے: 'شریف' اور 'أشراف'، اور 'أبریاء'، جیسے: 'نصیب' اور 'أنصباء'، اور 'بریئون'۔ اور عورت 'بریئة' ہے، اور وہ دونوں 'بریئتان' ہیں، اور وہ سب (عورتیں) 'بریئات' اور 'برایا' ہیں۔ اور مرد 'بریئ' اور 'براء' ہے، جیسے: 'عجیب' اور 'عجاب'۔ اور 'البراء'، فتحہ (زبر) کے ساتھ: مہینے کی پہلی رات ہے، اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا ہے کیونکہ چاند سورج سے جدا (بری) ہو جاتا ہے۔ ﴿إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي﴾ یہ استثناء متصل ہے؛ کیونکہ وہ اپنے معبودوں کے ساتھ اللہ کی بھی عبادت کرتے تھے۔ قتادہ نے کہا: وہ کہتے تھے: "اللہ ہمارا رب ہے" (٢)؛ بتوں کی پوجا کے ساتھ۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ (استثناء) منقطع ہو (٣)؛ یعنی: لیکن جس نے مجھے پیدا کیا تو وہی میری رہنمائی فرماتا ہے۔ انہوں نے یہ بات اللہ پر بھروسہ کرتے ہوئے کہی، اور اپنی قوم کو اس بات پر متنبہ کرنے کے لیے کہ ہدایت ان کے رب کی طرف سے ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ (٢٨) اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً﴾۔ "جَعَلَهَا" میں ضمیر اس کے قول: "إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي" کی طرف لوٹتی ہے۔ اور "جَعَلَهَا" میں فاعل کی ضمیر اللہ عز وجل کے لیے ہے؛ یعنی: اللہ نے اس کلمے اور بات کو اس کی نسل میں باقی رکھا، اور وہ اس کی اولاد اور اس کی اولاد کی

اولاد ہے؛ یعنی: وہ اللہ کے سوا دوسروں کی عبادت سے بیزاری کو ورثے میں پاتے رہے، اور انہوں نے ایک دوسرے کو اس کی وصیت کی۔ اور "العقب" وہ ہے جو اس کے بعد آئے (٤)۔ سدی نے کہا: وہ آلِ محمد ﷺ ہیں۔ ابن عباس نے کہا: اللہ کا ارشاد: "فِي عَقِبِهِ" یعنی: اس کے بعد آنے والوں میں (٥)۔ اور...

(١) الصحاح (برأ) میں۔ (٢) اسے طبری نے ٢٠ / ٥٧٦ میں روایت کیا ہے۔ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٤ / ١٠٥، اور دیکھئے تفسیر الرازی ٢٧ / ٢٠٨۔ (٤) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ٤ / ١٠٦، اور الکشاف ٣ / ٤٨٤۔ (٥) النکت والعیون ٥ / ٢٢٢، اور طبری نے دونوں قول بیان کیے ہیں ٢٠ / ٥٧٨۔

Surah Az-Zukhruf: Verse 28 28

The speech involves precedence and delay; the meaning is: He will guide me so that they may return, and He made it a word remaining among his posterity, i.e., he said that to them so that they might repent from worshipping other than Allah (1).

Mujahid and Qatadah said: The "word" is: There is no god but Allah. Qatadah said: There will always be among his descendants someone who worships Allah until the Day of Resurrection (2). Ad-Dahhak said: The word is: that you worship none but Allah. 'Ikrimah said: Islam; because of His, the Almighty's, saying: {He named you Muslims before} (3) [Al-Hajj: 78]. Al-Qurtubi said: He made the bequest of Ibrahim which he enjoined upon his sons - which is his saying: {O my sons, Allah has chosen for you the religion} the verse mentioned in Al-Baqarah [Verse: 132] - a word remaining among his offspring and sons. Ibn Zaid said: The word is his saying: {I have submitted to the Lord of the worlds}, and he read: {He named you Muslims before} (4).

And it was said: The word is: Prophethood. Ibn al-Arabi said (5): Prophethood remained among the offspring of Ibrahim, and monotheism is their root, and others are followers of them in it.

Second: Ibn al-Arabi said (6): It was only for Ibrahim in the descendants connected with the eras; because of his two answered prayers, one of them in his saying: {Indeed, I will make you a leader for the people. [Abraham] said, 'And of my descendants?' [Allah] said, 'My covenant does not include the wrongdoers'} [Al-Baqarah: 124] for He said: Yes, except those of them who did wrong, for there is no covenant. The second of them is his saying: {and keep me and my sons away from worshipping idols} [Ibrahim: 35]. And it was said: rather (7) the first is his saying: {And grant me a reputation of honor among later generations} [Ash-Shu'ara: 84], so every nation honors him, his sons and others; among those who gather with him in Sam or Noah.

Third: Ibn al-Arabi said (8): The mention of the descendant here occurred as connected in meaning.

---

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 4/69. (2) At-Tabari narrated their words 20/576-577. (3) An-Nukat wal-'Uyun 5/222. (4) Al-Baghawi mentioned the two sayings 4/137. At-Tabari narrated Ibn Zaid's saying 20/577. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1666. (6) The previous

source. (7) In Ahkam al-Qur'an: And it was said instead. (8) In Ahkam al-Qur'an 4/1666-1670, and what is between brackets is from it.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ: आयत २८ २८

कलाम (भाषण) में आगे-पीछे होना है; अर्थ यह है: वह मुझे मार्गदर्शन देगा ताकि वे लौट सकें, और उसने इसे अपनी संतान के बीच एक अवशिष्ट शब्द बना दिया, यानी: उसने उनसे यह कहा ताकि वे अल्लाह के अलावा अन्य की पूजा करने से तौबा करें (१)।

मुजाहिद और कतादा ने कहा: "शब्द" है: अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है; कतादा ने कहा: उसकी संतान में कयामत के दिन तक अल्लाह की पूजा करने वाले हमेशा रहेंगे (२)। अद-दह्हाक ने कहा: शब्द यह है: कि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो। इकरीमा ने कहा: इस्लाम; क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उसने पहले तुम्हारा नाम मुसलमान रखा} (३) [अल-हज्ज: ७८]। अल-कुर्तुबी ने कहा: और उसने इब्राहिम की वसीयत को जो उन्होंने अपने बेटों को दी थी - जो उनका कहना है: {ऐ मेरे बेटों, अल्लाह ने तुम्हारे लिए दीन (धर्म) चुन लिया है} अल-बकराह [आयत: १३२] में वर्णित आयत - उनकी संतान और बेटों में एक अवशिष्ट शब्द बना दिया। इब्न ज़ैद ने कहा: शब्द उनका यह कहना है: {मैंने विश्व के प्रतिपालक के सामने आज्ञापालन स्वीकार कर लिया है}, और उन्होंने पढ़ा: {उसने पहले तुम्हारा नाम मुसलमान रखा} (४)।

और कहा गया है: शब्द है: नबूवत (पैगंबरी)। इब्न अल-अरबी ने कहा (५): और नबूवत इब्राहिम की संतान में बनी रही, और तौहीद (एकेश्वरवाद) उनका मूल है, और अन्य लोग इस मामले में उनके अनुयायी हैं।

दूसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (६): यह इब्राहिम के लिए युगों से जुड़ी संतान में ही था; उनकी दो स्वीकार की गई प्रार्थनाओं के कारण, उनमें से एक उनके इस कथन में है: {मैं तुझे लोगों के लिए पेशवा (इमाम) बनाने वाला हूँ। उन्होंने कहा, 'और मेरी संतान में से भी?' [अल्लाह ने] कहा, 'मेरा वादा अत्याचारियों को शामिल नहीं करता'} [अल-बकराह: १२४] तो उसने कहा: हाँ, सिवाय उनके जिन्होंने उनमें से ज़ुल्म किया, तो कोई वादा नहीं। उनमें से दूसरा उनका यह कथन है: {और मुझे और मेरे पुत्रों को मूर्तियों की पूजा करने से दूर रख} [इब्राहिम: ३५]। और कहा गया: बल्कि (७) पहला उनका यह कहना है: {और बाद में आने वालों में मेरी अच्छी प्रशंसा जारी रख} [अश-शुआरा: ८४], तो हर उम्मत उनका सम्मान करती है, उनके बेटे और अन्य; उनमें से जो उनके साथ साम या नूह में एकत्रित होते हैं।

तीसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (८): यहाँ संतान का ज़िक्र अर्थ में जुड़ा हुआ चला है।

(१) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ४/६९। (२) अत-तबारी ने उनके कथनों को २०/५७६-५७७ पर उद्धृत किया। (३) अन-नुकात वल-उयून ५/२२२। (४) अल-बग़वी ने दोनों कथनों का उल्लेख ४/१३७ में किया। अत-तबारी ने इब्न ज़ैद का कथन २०/५७७ पर उद्धृत किया। (५) अहकाम अल-कुरआन ४/१६६६ में। (६) पिछला स्रोत। (७) अहकाम अल-कुरआन में: और इसके बजाय कहा गया। (८) अहकाम अल-कुरआन ४/१६६६-१६७० में, और जो कोष्ठकों के बीच है वह उसी से है।

سورة الزخرف: آیت ۲۸ ۲۸

کلام میں تقدیم و تاخیر ہے؛ معنی یہ ہے: پس وہ میری رہنمائی فرمائے گا تاکہ وہ لوٹ آئیں اور اسے اپنی نسل میں ایک باقی رہنے والا کلمہ بنا دیا، یعنی: ان سے یہ کہا تاکہ وہ اللہ کے سوا دوسروں کی عبادت سے توبہ کریں (۱)۔

مجاہد اور قتادہ نے کہا: "کلمہ" سے مراد لا الہ الا اللہ ہے؛ قتادہ نے کہا: اس کی نسل میں قیامت تک اللہ کی عبادت کرنے والا کوئی نہ کوئی ہمیشہ رہے گا (۲)۔ ضحاک نے کہا: کلمہ یہ ہے کہ اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو۔ عکرمہ نے کہا: اسلام؛ کیونکہ اللہ تعالی کا فرمان ہے: ﴿ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِن قَبْلُ ﴾ (۳) [الحج: ۷۸]۔ قرطبی نے کہا: اور ابراہیم کی وہ وصیت جو انہوں نے اپنے بیٹوں کو کی تھی - اور وہ ان کا قول ہے: ﴿ يَبَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ ﴾ سورۃ البقرہ [آیت: ۱۳۲] میں مذکور آیت - ان کی اولاد اور بیٹوں میں باقی رہنے والا کلمہ بنا دی۔ ابن زید نے کہا: کلمہ ان کا یہ قول ہے: ﴿ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴾، اور انہوں نے پڑھا: ﴿ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِن قَبْلُ ﴾ (۴)۔

اور کہا گیا: کلمہ سے مراد نبوت ہے۔ ابن العربی (۵) نے کہا: اور نبوت ابراہیم کی اولاد میں ہمیشہ رہی، اور توحید ان کی اصل ہے، اور دوسرے اس میں ان کے تابع ہیں۔

دوسری بات: ابن العربی (۶) نے کہا: یہ صرف ابراہیم کی نسلوں میں نسل در نسل چلی آرہی تھی؛ ان کی دو قبول شدہ دعاؤں کی وجہ سے، جن میں سے ایک ان کا یہ قول ہے: ﴿ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِن ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ ﴾ [البقرۃ: ۱۲۴] تو اللہ نے فرمایا: ہاں، سوائے ان کے جنہوں نے ظلم کیا تو ان کے لیے کوئی وعدہ نہیں۔ ان میں سے دوسری دعا ان کا یہ قول ہے: ﴿ وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَن نَّعْبُدَ الْأَصْنَامَ ﴾ [إبراهيم: ۳۵]۔ اور کہا گیا: بلکہ (۷) پہلی دعا ان کا یہ قول ہے:

﴿ وَاجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ ﴾ [الشعراء: ۸۴]، تو ہر امت ان کی تعظیم کرتی ہے، ان کے بیٹے بھی اور دوسرے بھی؛ ان میں سے جو ان کے ساتھ سام یا نوح پر جمع ہوتے ہیں۔

تیسری بات: ابن العربی (۸) نے کہا: یہاں نسل کا ذکر معنی کے اعتبار سے جڑا ہوا چلا ہے۔

---

(۱) الوسیط للواحدی ۴/ ۶۹۔ (۲) طبری نے ان دونوں کے اقوال ۲۰/ ۵۷۶-۵۷۷ پر نقل کیے ہیں۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۲۲۲۔ (۴) بغوی نے دونوں اقوال کا ذکر ۴/ ۱۳۷ میں کیا۔ اور طبری نے ۲۰/ ۵۷۷ پر ابن زید کا قول نقل کیا۔ (۵) احکام القرآن ۴/ ۱۶۶۶ میں۔ (۶) سابقہ مصدر۔ (۷) احکام القرآن میں: اور کہا گیا بدل۔ (۸) احکام القرآن ۴/ ۱۶۶۶-۱۶۷۰ میں، اور جو کچھ خطوط وحدانی میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Surat az-Zukhruf: Verse 28 29 [for periods], and that is something that enters into rulings and upon which contracts of 'Umra (life estate) and Tahbis (endowment/waqf) are arranged(1). The Prophet ﷺ said: "Whosoever is given a life-long grant ('Umra) for himself and his offspring, it belongs to the one to whom it was given; it does not return to the one who gave it, because he gave a gift in which the laws of inheritance apply"(2). And it (the word 'child'/'offspring') applies to eleven terms: The first term: Child (Al-Walad). When used without restriction, it refers to those born to a man and his wife, both female and male. Linguistically and legally, it refers to the children of males, excluding the children of females. Therefore, inheritance applies to the specific child and the children of males from that specific child, excluding the children of females, because they belong to other people. For this reason, they were not included in the endowment (Habs) under this term; Malik stated this in 'Al-Majmu'a' and elsewhere. I say: This is the school of thought of Malik and all his early companions. One of their arguments for this is the consensus that daughters' children have no inheritance rights according to the words of the Almighty: "Allah instructs you concerning your children" [An-Nisa: 11]. A group of scholars have gone so far as to say that daughters' children are among the 'children' and 'offspring' who are included in endowments based on the statement(3) of the endower: "I have endowed it to my child, or to my offspring." This was the choice of Abu 'Umar bin 'Abd al-Barr and others(4). They argued with the words of Allah, the Exalted and Almighty: "Prohibited to you [for marriage] are your mothers and your daughters" [An-Nisa: 23]. They said: Since Allah prohibited daughters, and thus the granddaughter (daughter of a daughter) became prohibited by consensus, it is known that she is a 'daughter,' and it is mandatory that she be included in her father's endowment if he endows it for his children or offspring. This meaning has already been discussed in detail in [the commentary on Surah] 'Al-An'am'(5).

(1) Al-'Umra: From their saying: 'I gave him the house as a life estate ('Umra)': meaning I made it for him to reside in for the duration of his life, and when he dies, it returns to me. Al-Tahbis: The endowment (Al-Waqf). An-Nihayah (Amr) (Habs). (2) Sahih Muslim (1625) from the hadith of Jabir, and previously 11/151. (3) In (M): He says. (4) What Ibn 'Abd al-Barr said in 'Al-Kafi' 2/1018: If a man endows something to his child and his child's child, or to his offspring and his offspring's offspring; daughters' children have no right in that endowment, unless he names them and includes them in it. That is only for his male children and male grandchildren as long as they reproduce. (5) 8/447 - 448.

सूरत अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 28 29 [युगों के लिए], और यह उन चीज़ों में से है जो फैसलों में आती हैं और जिन पर 'उम्रा (जीवन संपदा) और तहबीस (वक्फ/बंदोबस्त) के अनुबंध आधारित होते हैं(1)। पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जिस किसी को उसके और उसकी संतान के लिए आजीवन अनुदान ('उम्रा) दिया जाता है, वह उसी का होता है जिसे वह दिया गया था; वह उसे देने वाले के पास वापस नहीं आता है, क्योंकि उसने ऐसा उपहार दिया है जिसमें उत्तराधिकार के नियम लागू होते हैं"(2)। और यह (शब्द 'बच्चा'/'संतान') ग्यारह शब्दों पर लागू होता है: पहला शब्द: बच्चा (अल-वलद)। जब बिना किसी प्रतिबंध के उपयोग किया जाता है, तो यह पुरुष और उसकी पत्नी से पैदा होने वाले बच्चों को संदर्भित करता है, चाहे वे महिला हों या पुरुष। भाषाई और कानूनी रूप से, यह पुरुषों के बच्चों को संदर्भित करता है, महिलाओं के बच्चों को छोड़कर। इसलिए, विरासत विशिष्ट बच्चे और उस विशिष्ट बच्चे के पुरुष बच्चों पर लागू होती है, महिलाओं के बच्चों को छोड़कर; क्योंकि वे दूसरे लोगों (कौम) से संबंधित हैं। इस कारण से, वे इस शब्द के तहत वक्फ (हब्स) में शामिल नहीं थे; मलिक ने 'अल-मजमूआ' और अन्य जगहों पर यही कहा है। मैं कहता हूँ: यह मलिक और उनके सभी शुरुआती साथियों का मत है। इसके लिए उनके तर्कों में से एक यह सर्वसम्मति है कि बेटियों के बच्चों को विरासत में कोई हिस्सा नहीं मिलता है, अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के अनुसार: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी औलाद के बारे में वसीयत करता है" [अन-निसा: 11]। विद्वानों के एक समूह का मत है कि बेटियों के बच्चे उन 'बच्चों' और 'वंशजों' में से हैं जो वक्फ करने वाले के इस कथन(3) के आधार पर वक्फ में शामिल हैं: "मैंने अपने बच्चे या अपनी संतान के लिए वक्फ किया।" यह अबू उमर बिन अब्दुल बर्र और अन्य(4) की पसंद थी। उन्होंने अल्लाह, महान और सर्वशक्तिमान के शब्दों के साथ तर्क दिया: "तुम पर तुम्हारी माताएँ और तुम्हारी बेटियाँ हराम (वर्जित) कर दी गई हैं" [अन-निसा: 23]। उन्होंने कहा: जब अल्लाह ने बेटियों को हराम किया, और इस तरह बेटी की बेटी भी सर्वसम्मति से हराम हो गई, तो यह ज्ञात हुआ कि वह एक 'बेटी' है, और यह अनिवार्य हो गया कि उसे उसके पिता के वक्फ में शामिल किया जाए यदि वह अपने बच्चों या वंशजों के लिए वक्फ करता है। यह अर्थ 'अल-अनआम' [सूरह की व्याख्या] में विस्तार से आ चुका है(5)।

(1) अल-'उम्रा: उनके कहने से: 'मैंने उसे घर जीवन भर के लिए ('उम्रा) दिया': अर्थात मैंने इसे उसके रहने के लिए उसके जीवन भर के लिए बना दिया, और जब वह मर जाएगा, तो वह मेरे पास वापस आ जाएगा। तहबीस: वक्फ। अन-निहाया (अम्र) (हब्स)। (2) सहीह मुस्लिम (1625) जाबिर की हदीस से, और पहले 11/151। (3) (M) में: वह कहता है। (4) इब्न अब्दुल बर्र ने 'अल-काफी' 2/1018 में

जो कहा: यदि कोई व्यक्ति अपने बच्चे और अपने बच्चे के बच्चे, या अपनी संतान और अपनी संतान की संतान के लिए वक्फ करता है; तो बेटियों के बच्चों का उस वक्फ में कोई अधिकार नहीं है; जब तक कि वह उनका नाम न ले और उन्हें उसमें शामिल न करे। वह केवल उसके पुरुष बच्चों और पुरुष पोते-पोतियों के लिए है जब तक वे पैदा होते रहेंगे। (5) 8/447 - 448।

سورة الزخرف: آیت ۲۸ ۲۹ [زمانوں کے لیے]، اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جو احکام میں داخل ہوتی ہیں اور جن پر عمرٰی (تا حیات جائیداد) اور تحبیس (وقف) کے عقود مرتب ہوتے ہیں(۱)۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «جس شخص کو اس کے اور اس کی نسل کے لیے عمرٰی (تا حیات عطیہ) دیا گیا، تو وہ اسی کا ہے جسے دیا گیا، وہ دینے والے کی طرف واپس نہیں پلٹتا؛ کیونکہ اس نے ایسا عطیہ دیا ہے جس میں وراثت واقع ہو جاتی ہے»(۲)۔ اور یہ (لفظ 'ولد' یا اولاد) گیارہ الفاظ پر صادق آتا ہے: پہلا لفظ: بچہ (الولد)۔ مطلق استعمال کی صورت میں اس سے مراد وہ اولاد ہے جو مرد اور اس کی بیوی سے پیدا ہو، خواہ وہ لڑکیاں ہوں یا لڑکے۔ اور لغوی و شرعی طور پر اس سے مراد بیٹوں کی اولاد ہے نہ کہ بیٹیوں کی اولاد؛ اسی لیے وراثت معین اولاد اور معین اولاد کے بیٹوں کی اولاد پر واقع ہوتی ہے نہ کہ بیٹیوں کی اولاد پر؛ کیونکہ وہ دوسری قوم (قبیلے) سے ہوتے ہیں، اور اسی لیے وہ اس لفظ کے تحت وقف (حبس) میں داخل نہیں ہوتے؛ امام مالک نے 'المجموعہ' اور دیگر کتب میں یہی فرمایا ہے۔ میں کہتا ہوں: یہ امام مالک اور ان کے تمام متقدمین اصحاب کا مذہب ہے، اور اس پر ان کی دلیلوں میں سے ایک اجماع ہے کہ بیٹیوں کی اولاد کے لیے وراثت نہیں ہے جبکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ﴾ [النساء: ۱۱] (اللہ تمہیں تمہاری اولاد کے بارے میں وصیت کرتا ہے)۔ علماء کی ایک جماعت اس طرف گئی ہے کہ بیٹیوں کی اولاد ان 'اولاد' اور 'اعقاب' (نسلوں) میں شامل ہے جو وقف کرنے والے کے اس قول(۳) کی بنا پر وقف میں داخل ہوتے ہیں: "میں نے اپنی اولاد پر، یا اپنی نسل پر وقف کیا۔" یہ ابو عمر بن عبد البر اور دیگر(۴) کا اختیار کردہ موقف ہے؛ اور انہوں نے اللہ عزوجل کے اس فرمان سے استدلال کیا: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ﴾ [النساء: ۲۳] (تم پر تمہاری مائیں اور تمہاری بیٹیاں حرام کر دی گئی ہیں)۔ انہوں نے کہا: جب اللہ نے بیٹیوں کو حرام کیا، تو اس سے بیٹی کی بیٹی بھی بالاجماع حرام ہو گئی، معلوم ہوا کہ وہ 'بیٹی' ہے، اور واجب ہے کہ وہ اپنے باپ کے

وقف میں داخل ہو جب وہ اپنی اولاد یا نسل پر وقف کرے۔ یہ معنی 'الانعام' (کی تفسیر) میں تفصیل سے گزر چکا ہے(۵)۔

(۱) العمری: ان کے قول سے ماخوذ ہے: 'میں نے اسے گھر عمرٰی دیا': یعنی میں نے اسے اس کے لیے اس کی زندگی کی مدت تک رہائش کے لیے دے دیا، پس جب وہ مر جائے گا تو وہ میری طرف لوٹ آئے گا۔ والتحبیس: الوقف۔ النہایہ (عمر) (حبس)۔ (۲) صحیح مسلم (۱۶۲۵) حضرت جابر کی حدیث سے، اور اس سے قبل ۱۱/۱۵۱۔ (۳) نسخہ (م) میں: یقول (وہ کہتا ہے)۔ (۴) جو ابن عبد البر نے 'الکافی' ۱۰۱۸/۲ میں کہا ہے: "اگر کوئی شخص اپنی اولاد اور اولاد کی اولاد پر، یا اپنی نسل اور نسل کی نسل پر وقف کرے؛ تو بیٹیوں کی اولاد کا اس وقف میں کوئی حق نہیں ہے؛ الا یہ کہ وہ ان کا نام لے اور انہیں اس میں شامل کرے، اور یہ صرف اس کی مرد اولاد اور بیٹوں کی اولاد کے لیے ہے جب تک ان کا سلسلہ جاری رہے"۔ (۵) ۸/۴۴۷ - ۴۴۸۔

Surah Al-Zukhruf: Verse 28 (Page 30)

The second term: Sons (Al-Banun). If one says: "This is an endowment (hubs) for my son"; then it does not extend beyond the specific child nor does it multiply. If he says: "my child (waladi)", it extends and multiplies to include everyone born to him. If he says: "to my sons (baniyya)", both males and females are included. Malik said: Whoever gives charity to his sons and his sons' sons, then his daughters and his sons' daughters are included in that. Isa narrated from Ibn al-Qasim regarding one who makes an endowment for his daughters; that his daughter's daughters are included in that along with the daughters of his loins (biological daughters). The majority of his companions hold that the children of daughters are not included among the sons (banin). If it is said: The Prophet ﷺ said regarding Al-Hasan, his daughter's son: "Indeed, this son of mine is a master, and perhaps Allah will reconcile through him between two great groups of Muslims"(1). We say: This is metaphorical, and he only pointed to it to honor and prefer him; do you not see that it is permissible to deny it for him, as a man says about his daughter's child: "He is not my son"? If it were literally true, it would not be permissible to deny it for him; because realities are not denied to those who belong to them(2). Do you not see that he is attributed to his father rather than his mother? Therefore, it was said of Abdullah bin Abbas: He is Hashimi and not Hilali, even though his mother was Hilali.

I say: This reasoning is incorrect; rather, he is a child in reality in the language; because the meaning of birth exists in him, and because the people of knowledge have reached a consensus on the prohibition of a daughter's daughter from the words of Allah the Almighty: "Prohibited to you are your mothers and your daughters" [An-Nisa: 23]. And He the Almighty said: "And of his descendants, David and Solomon..." to His saying: "...of the righteous" [Al-An'am: 84-85], so He made Jesus from his descendants, and he is his daughter's son as previously explained there(3). If it is said: The poet said: Our sons are our sons' sons, and our daughters Their sons are the sons of distant men(4)

(1) Sahih al-Bukhari (2704), and Salaf 5/116. (2) In (f): its similarities, and in Ahkam al-Qur'an: its names. (3) 8/446-447. (4) Kitab al-Hayawan by al-Jahiz 1/346, Al-Insaf by Ibn al-Anbari 1/66, Mughni al-Labib p. 589, and Al-Khizana 1/444 without attribution. Al-Baghdadi said: This verse's author is unknown despite its fame in the books of grammarians and others. I saw in Sharh al-Kirmani on the witnesses of Sharh al-Kafiya by al-Khubaisi that he said: The author of this verse is Abu Firas Hammam al-Farazdaq bin Ghalib. And Allah knows best the truth of the matter.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत २८ (पृष्ठ ३०)

दूसरा शब्द: बेटे (अल-बनून)। यदि कोई कहता है: "यह मेरे बेटे के लिए वक़्फ़ (हब्स) है"; तो यह उस विशिष्ट बच्चे से आगे नहीं बढ़ता और न ही बहुवचन होता है। यदि वह कहता है: "मेरी संतान (वलदी)", तो यह उन सभी तक पहुँचता है जो उससे पैदा हुए हैं। यदि वह कहता है: "मेरे बेटों (बनिय्या) के लिए", तो इसमें पुरुष और महिलाएँ दोनों शामिल हैं। मलिक ने कहा: जो कोई अपने बेटों और अपने बेटों के बेटों को दान देता है, तो उसकी बेटियाँ और उसके बेटों की बेटियाँ उसमें शामिल हैं। ईसा ने इब्न अल-कासिम से उस व्यक्ति के बारे में उल्लेख किया है जो अपनी बेटियों के लिए वक़्फ़ करता है; कि उसकी बेटी की बेटियाँ उसकी अपनी बेटियों के साथ उसमें शामिल हैं। उसके अधिकांश साथियों का मत है कि बेटियों की संतान 'बनून' (बेटों) में शामिल नहीं होती है। यदि यह कहा जाए: पैगंबर ﷺ ने अपनी बेटी के बेटे अल-हसन के बारे में कहा था: "वास्तव में, मेरा यह बेटा एक सरदार है, और शायद अल्लाह उसके माध्यम से मुसलमानों के दो बड़े समूहों के बीच सुलह कराएगा"(१)। हम कहते हैं: यह आलंकारिक है, और उन्होंने केवल उनके सम्मान और प्राथमिकता की ओर इशारा करने के लिए ऐसा कहा; क्या आप नहीं देखते कि उसके लिए इसे नकारना जायज़ है, जैसे एक आदमी अपनी बेटी की संतान के बारे में कहता है: "वह मेरा बेटा नहीं है"? यदि यह वास्तविकता में सच होता, तो उसे नकारना जायज़ नहीं होता; क्योंकि वास्तविकताओं को उनसे संबंधित लोगों से नकारा नहीं जाता है(२)। क्या आप नहीं देखते कि उसे उसकी माँ के बजाय उसके पिता से जोड़ा जाता है? इसीलिए अब्दुल्ला बिन अब्बास के बारे में कहा गया: वह हाशमी हैं और हिलाली नहीं, भले ही उनकी माँ हिलाली थीं।

मैंने कहा: यह तर्क सही नहीं है; बल्कि, वह भाषा में वास्तव में संतान है; क्योंकि उसमें जन्म का अर्थ मौजूद है, और क्योंकि विद्वान अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों से बेटी की बेटी की मनाही पर सहमत हुए हैं: "तुम्हारे लिए तुम्हारी माताएँ और तुम्हारी बेटियाँ हराम (निषिद्ध) कर दी गई हैं" [अन-निसा: २३]। और उसने सर्वशक्तिमान ने कहा: "और उसकी संतान में से दाऊद और सुलेमान..." से उसके कथन तक: "...नेकी करने वालों में से" [अल-अनाम: ८४-८५], तो उसने ईसा को अपनी संतान में बनाया, और वह उनकी बेटी का बेटा है जैसा कि पहले वहां बताया गया है(३)। यदि यह कहा जाए: कवि ने कहा: हमारे बेटे हमारे बेटों के बेटे हैं, और हमारी बेटियाँ उनके बेटे दूर के पुरुषों के बेटे हैं(४)

(१) सहीह अल-बुखारी (२७०४), और सलफ ५/११६। (२) (एफ) में: इसकी समानताएं और अहकाम अल-कुरान में: इसके नाम। (३) ८/४४६-४४७। (४) अल-जाहिज़ की किताब अल-हैवान १/३४६, इब्न अल-अंबारी की अल-इंसाफ १/६६, मुग़नी अल-लबीब पृष्ठ ५८९, और अल-खिज़ा़ना १/४४४ बिना किसी श्रेय के। अल-बगदादी ने कहा: वैयाकरणों और अन्य की पुस्तकों में प्रसिद्ध होने के बावजूद इस छंद के रचयिता का पता नहीं है। मैंने अल-खुबैसी द्वारा शरह अल-काफिया के साक्ष्यों पर शरह अल-किरमानी में देखा कि उन्होंने कहा: इस छंद के रचयिता अबू फिरास हम्माम अल-फ़रज़दक़ बिन ग़ालिब हैं। और अल्लाह ही वास्तविकता को सबसे अच्छी तरह जानता है।

سورہ الزخرف: آیت ۲۸ (صفحہ ۳۰)

دوسرا لفظ: بیٹے (البنون)۔ پس اگر کسی نے کہا: "یہ میرے بیٹے کے لیے وقف ہے"؛ تو یہ اس معین بیٹے سے آگے نہیں بڑھے گا اور نہ ہی متعدد ہوگا۔ اور اگر اس نے کہا: "میری اولاد (ولدی)"، تو یہ ہر اس شخص تک پہنچے گا اور متعدد ہوگا جو اس سے پیدا ہوا ہو۔ اور اگر اس نے کہا: "मेरे बेटों (بنیَّ) پر"، تو اس میں مرد اور عورتیں دونوں داخل ہوں گے۔ امام مالک نے فرمایا: جس نے اپنے بیٹوں اور اپنے بیٹوں کے بیٹوں پر صدقہ کیا، تو اس کی بیٹیاں اور اس کے بیٹوں کی بیٹیاں اس میں داخل ہوں گی۔ عیسیٰ نے ابن القاسم سے روایت کی اس شخص کے بارے میں جس نے اپنی بیٹیوں کے لیے وقف کیا؛ کہ اس کی بیٹی کی بیٹیاں اس کی اپنی صلبی بیٹیوں کے ساتھ اس میں داخل ہوں گی۔ ان کے ساتھیوں کی ایک جماعت کا موقف یہ ہے کہ بیٹیوں کی اولاد بیٹوں (بنین) میں داخل نہیں ہوتی۔ اگر کہا جائے: نبی ﷺ نے اپنی بیٹی کے بیٹے حضرت حسن کے بارے میں فرمایا: "بے شک میرا یہ بیٹا سردار ہے، اور شاید اللہ اس کے ذریعے مسلمانوں کی دو عظیم جماعتوں کے درمیان صلح کرا دے"(۱)۔ ہم کہتے ہیں: یہ مجاز (استعارہ) ہے، اور آپ نے اس کے ذریعے صرف ان کی تشریف اور تقدیم کی طرف اشارہ کیا؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اسے ان سے نفی کرنا جائز ہے، چنانچہ آدمی اپنی بیٹی کی اولاد کے بارے میں کہتا ہے: "وہ میرا بیٹا نہیں ہے"؛ اگر یہ حقیقت ہوتی تو اس کی نفی جائز نہ ہوتی؛ کیونکہ حقائق کی نفی ان کے منسوبین سے نہیں کی جاتی(۲)۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ وہ اپنی ماں کے بجائے اپنے باپ کی طرف منسوب ہوتا ہے؛ اسی لیے عبداللہ بن عباس کے بارے में کہا گیا: وہ ہاشمی ہیں اور ہلالی نہیں، اگرچہ ان کی ماں ہلالی تھیں۔

میں نے کہا: یہ استدلال صحیح نہیں ہے، بلکہ وہ لغت میں حقیقت کے طور پر اولاد ہے؛ اس میں ولادت کے معنی موجود ہونے کی وجہ سے، اور اس لیے کہ اہل علم کا اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے بیٹی کی بیٹی کی حرمت پر اجماع ہے: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ﴾ [النساء: ٢٣]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمِن ذُرِّيَّتِهِ دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ﴾ اپنے اس قول تک: ﴿مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ [الأنعام: ٨٤-٨٥]، تو عیسیٰ علیہ السلام کو ان کی ذریت میں شمار کیا، حالانکہ وہ ان کی بیٹی کے بیٹے ہیں جیسا کہ وہاں اس کا بیان گزر چکا ہے(٣)۔ اگر کہا جائے: تو شاعر نے کہا ہے: ہمارے بیٹے تو ہمارے بیٹوں کے بیٹے ہیں، اور ہماری بیٹیاں ان کے بیٹے تو دور کے (غیر) مردوں کے بیٹے ہیں(٤)

(١) صحیح بخاری (٢٧٠٤)، اور سلف ١١٦/٥ . (٢) (ف) میں: "مشبهاتها" (اس کی مشابہتیں) ہے، اور احکام القرآن میں: "مسمياتها" (اس کے نام) ہے۔ (٣) ٤٤٦/٨-٤٤٧ . (٤) کتاب الحیوان للجاحظ ٣٤٦/١، والانصاف لابن الانباری ٦٦/١، ومغنی اللبیب ص ٥٨٩، والخزانة ٤٤٤/١ بغیر کسی نسبت کے۔ بغدادی نے کہا: نحویوں اور دیگر کی کتابوں میں اس شعر کی شہرت کے باوجود اس کا قائل معلوم نہیں ہے۔ اور میں نے الخبیسی کی شرح الکافیہ کے شواہد میں شرح الکرمانی میں دیکھا کہ انہوں نے کہا: اس شعر کا قائل ابو فراس ہمام الفرزدق بن غالب ہے۔ واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔

Surah Al-Zukhruf: Verse 28 | Page 31

It was said to them: This is no evidence in it; because the meaning of his saying is only that his sons' male children are those who have the ruling of his sons in inheritance and lineage, and that his daughters' children do not have the ruling of his daughters in that; as they are attributed to others. Thus, he informed of their difference in ruling despite their meeting in naming, and he did not negate the name 'child' (walad) from the daughters' children; because they are sons; and a man may say about his child: he is not my son; since he does not obey me or see a right for me, and he does not intend by that to negate the name of child from him, but rather he wants to negate his ruling from him. And whoever inferred from this house [of poetry] that the daughter's child is not called a child, has corrupted its meaning and invalidated its benefit, and interpreted for its speaker what is not correct; as it is not possible that the son's child in the Arabic tongue be called a son, nor the daughter's child be called a son; because the meaning of birth from which the name 'child' was derived is clearer and stronger in it; because the daughter's child is her child by the reality of birth, and the son's child is only his child by what was a cause of birth. And Malik, may Allah have mercy on him, did not exclude the children of daughters from whoever endowed (something) for his children because the name 'child' does not apply to them according to him in the language, but rather he excluded them from it by analogy with inheritance. And this has passed in 'Al-An'am', and praise be to Allah(4).

The third term: Al-Dhurriyyah (Offspring). It is derived from: Allah created (dhara'a) the creation; so the daughters' children are included in it(5), due to His saying: {And of his descendants, David and Solomon} until He said: {and Zechariah and John and Jesus} [Al-An'am: 84-85]. And he [Jesus] was from his descendants only from his mother's side. And the derivation of 'al-Dhurriyyah' has passed in 'Al-Baqarah'(6) and in 'Al-An'am' the talk on {And of his descendants} Verse 84; so there is no meaning for repetition.

(1) The word: 'that' (an) is not in (d) and (m). (2) In (d) and (f): 'so what' (fama). (3) His saying: 'from whoever held', from (z). (4) 8/447-448. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1667 addition: 'according to our scholars'. (6) 2/368. (7) 8/446-447.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 28 | पृष्ठ 31

उनसे कहा गया: इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि उनके कहने का अर्थ केवल यह है कि उनके बेटों की नर संतान ही वे हैं जिन पर विरासत और वंश में उनके बेटों का नियम लागू होता है, और उनकी बेटियों की संतान पर उस संबंध में उनकी बेटियों का नियम लागू नहीं होता; क्योंकि वे दूसरों के वंश से संबंधित होते हैं। इस प्रकार, उन्होंने नामकरण में समानता के बावजूद उनके नियम में भिन्नता की सूचना दी, और उन्होंने बेटियों की संतान से 'संतान' (वलद) नाम का खंडन नहीं किया; क्योंकि वे बच्चे ही हैं; और एक व्यक्ति अपनी संतान के बारे में कह सकता है: वह मेरा बेटा नहीं है; चूँकि वह मेरी आज्ञा नहीं मानता या मेरा अधिकार नहीं मानता, और वह इसके द्वारा उससे संतान का नाम छीनना नहीं चाहता, बल्कि वह केवल उससे अपना नियम हटाना चाहता है। और जिसने इस छंद से यह निष्कर्ष निकाला कि बेटी की संतान को संतान नहीं कहा जाता, उसने इसके अर्थ को बिगाड़ दिया है और इसके लाभ को व्यर्थ कर दिया है, और इसके वक्ता के लिए वह व्याख्या की है जो सही नहीं है; क्योंकि अरबी भाषा में यह संभव नहीं है कि बेटे की संतान को बेटा कहा जाए, और न ही बेटी की संतान को बेटा कहा जाए; क्योंकि जन्म का अर्थ जिससे 'संतान' शब्द निकला है, उसमें अधिक स्पष्ट और प्रबल है; क्योंकि बेटी की संतान जन्म की वास्तविकता के कारण उसकी संतान है, और बेटे की संतान उसकी संतान केवल इसलिए है क्योंकि वह जन्म का कारण बना। और मलिक (अल्लाह उन पर दया करे) ने अपनी संतान के लिए बंदोबस्त (वक़्फ़) करने वाले के मामले में बेटियों की संतान को इसलिए बाहर नहीं किया कि भाषा में उन्हें 'संतान' नहीं कहा जाता, बल्कि उन्होंने उन्हें विरासत के साथ समानता (क़यास) के आधार पर इससे बाहर किया। और यह पहले 'अल-अनाम' में बीत चुका है, और अल्लाह का शुक्र है (4)।

तीसरा शब्द: अल-धुर्रैयाह (संतति)। यह 'धरा अल्लाह-उल-खल्क' (अल्लाह ने सृष्टि की रचना की) से लिया गया है; अतः इसमें बेटियों की संतान भी शामिल है (5), उनके इस कथन के कारण: {और उनकी संतति में से दाऊद और सुलेमान} यहाँ तक कि कहा: {और ज़करीया और यहया और ईसा} [अल-अनाम: 84-85]। और वह (ईसा) उनकी संतति में केवल अपनी माँ की ओर से थे। और 'धुर्रैयाह' की व्युत्पत्ति पहले 'अल-बक़रह' (6) में चर्चित हो चुकी है और 'अल-अनाम' में {और उनकी संतति में से} आयत [84] (7) पर चर्चा हुई थी; इसलिए दोहराने की आवश्यकता नहीं है।

(1) शब्द 'कि' (अन) (द) और (म) में नहीं है। (2) (द) और (फ) में: 'तो क्या' (फमा) है। (3) उनका कथन: 'जिसने रोका', (ज़) से। (4) 8/447-448. (5) अहकाम अल-क़ुरान 4/1667 में जोड़: 'हमारे विद्वानों के अनुसार'। (6) 2/368. (7) 8/446-447.

ان سے کہا گیا: اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ ان کے قول کا معنی صرف یہ ہے کہ ان کے بیٹوں کی نر اولاد ہی وہ ہیں جن پر وراثت اور نسب میں ان کے بیٹوں کا حکم لاگو ہوتا ہے، اور ان کی بیٹیوں کی اولاد پر اس سلسلے میں ان کی بیٹیوں کا حکم لاگو نہیں ہوتا؛ کیونکہ وہ دوسروں کی طرف منسوب ہوتے ہیں۔ چنانچہ، انہوں نے نام میں اشتراک کے باوجود حکم میں ان کے فرق کی خبر دی، اور انہوں نے بیٹیوں کی اولاد سے 'اولاد' (ولد) کا نام نفی نہیں کیا؛ کیونکہ وہ بچہ ہی ہے؛ اور آدمی اپنی اولاد کے بارے میں کہہ دیتا ہے: وہ میرا بیٹا نہیں ہے؛ جب کہ وہ اس کی نافرمانی کرے یا اس کا حق نہ پہچانے، اور اس سے اس کا مقصد اس سے اولاد کا نام چھیننا نہیں ہوتا، بلکہ وہ صرف اس سے اپنے حکم کی نفی کرنا چاہتا ہے۔ اور جس نے اس شعر سے یہ استدلال کیا کہ بیٹی کی اولاد کو اولاد نہیں کہا جاتا، اس نے اس کے معنی کو بگاڑ دیا اور اس کے فائدے کو باطل کر دیا، اور اس کے کہنے والے پر وہ تاویل کی جو صحیح نہیں؛ کیونکہ عربی زبان میں یہ ممکن نہیں کہ بیٹے کی اولاد کو بیٹا کہا جائے، اور نہ ہی بیٹی کی اولاد کو بیٹا کہا جائے؛ اس وجہ سے کہ ولادت کا معنی جس سے لفظ 'ولد' مشتق ہے، اس میں زیادہ واضح اور قوی ہے؛ کیونکہ بیٹی کی اولاد حقیقتِ ولادت کی بنا پر اس کی اولاد ہے، اور بیٹے کی اولاد صرف اس وجہ سے اس کی اولاد ہے کہ وہ ولادت کا سبب بنا۔ اور امام مالک رحمہ اللہ نے اپنی اولاد پر وقف کرنے والے کے معاملے میں بیٹیوں کی اولاد کو اس وجہ سے خارج نہیں کیا کہ ان پر 'ولد' کا نام لغت میں صادق نہیں آتا، بلکہ انہوں نے انہیں وراثت پر قیاس کرتے ہوئے اس سے نکالا۔ اور یہ 'الانعام' میں گزر چکا ہے، والحمد للہ (٤)۔

تیسرا لفظ: الذریۃ (نسل/اولاد)۔ اور یہ 'ذرأ الله الخلق' (اللہ نے مخلوق کو پیدا کیا) سے ماخوذ ہے؛ پس اس میں بیٹیوں کی اولاد بھی داخل ہے (٥)، اللہ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَمِن ذُرِّيَّتِهِۦ دَاوُۥدَ وَسُلَيْمَٰنَ﴾ یہاں تک کہ فرمایا: ﴿وَزَكَرِيَّا وَيَحْيَىٰ وَعِيسَىٰ﴾ [الانعام: ٨٤-٨٥]۔ اور وہ (عیسیٰ علیہ السلام) ان کی ذریت میں ان کی ماں کی طرف سے ہی تھے۔ اور 'ذریہ' کا اشتقاق 'البقرہ' (٦) میں گزر چکا ہے اور 'الانعام' میں ﴿وَمِن ذُرِّيَّتِهِۦ﴾ آیت [٨٤] (٧) پر کلام ہو چکا ہے؛ لہذا اعادہ کی ضرورت نہیں۔

(١) لفظ 'ان' (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٢) (د) اور (ف) میں: 'فما' ہے۔ (٣) ان کا قول: 'جس نے روکا'، (ظ) سے۔ (٤) ٨/ ٤٤٧-٤٤٨۔ (٥) احکام القرآن ١٦٦٧/٤ میں اضافہ ہے: 'ہمارے علماء کے نزدیک'۔ (٦) ٢/ ٣٦٨۔ (٧) ٨/ ٤٤٦ - ٤٤٧۔

32 Surah Az-Zukhruf: Verse 28

The fourth term: Al-'Aqib (the descendant/heel). Linguistically, it refers to something that follows another thing, whether of the same kind or a different kind. It is said: "God succeeded with good," meaning: ease came after hardship. Gray hair succeeded black hair.

And 'aqaba ya'qubu 'uquban wa 'aqban: if he came to something after another. For this reason, it was said of a man's child: his 'aqib (descendant) (1).

Al-Mi'qab among women: she who gives birth to a male after a female, always in this manner. And a man's 'aqib: his children and his grandchildren who remain after him. Al-'Aqibah: the child. Yaqub said regarding the Quranic verse: {And he made it a word remaining among his descendants [aqibihi]}. It was said: rather, all heirs are 'aqib. Al-'Aqibah: the child; and likewise (2) Mujahid interpreted it here. Ibn Zayd said: here they are the offspring (dhurriyyah). Ibn Shihab said: they are the child and the child's child. And other things were said as previously mentioned from Al-Suddi (3).

In Al-Sihah: And al-'aqib, with a kasra on the qaf: the back of the foot (heel), and it is feminine. A man's 'aqib also: his child and his child's child. It has two pronunciations: 'aqib and 'aqb, with a sukun, and it is also feminine, according to Al-Akhfash. So-and-so 'aqaba (succeeded) his father's place 'aqibatan, meaning: he followed him; and it is a noun that comes with the meaning of an infinitive, like the Almighty's saying: {There is no denying its occurrence} (4) [Al-Waqi'ah: 2].

No scholar distinguishes between the term 'aqib and child (walad) in meaning. There was disagreement regarding offspring (dhurriyyah) and progeny (nasl); it was said: they are in the position of child and 'aqib; daughters' children do not enter into them according to Malik's school of thought. And it was said: they are included in them. The discussion on offspring has already passed here and in "Al-An'am."

The fifth term: Nasli (my progeny). According to our scholars, it is like saying: my child and my child's child (5); for it...

---

(1) Tahdhib al-Lugha 1/ 271. (2) In (d) and (m): for that, and what is established is from (z) and (f), which is consistent with what is in Ahkam al-Quran. (3) In the first issue. The saying of Ibn Zayd and Ibn Shihab was related by Al-Tabari 20/ 578. (4) Al-Sihah (aqb). (5) In Ahkam al-Quran: my child's child, instead of: my child and my child's child.

३२ सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ: आयत २८

चौथा शब्द: अल-'अकिब (वंशज/एड़ी)। भाषाई रूप से, यह एक चीज़ के बाद दूसरी चीज़ के आने का संदर्भ है, चाहे वह एक ही तरह की हो या अलग तरह की। कहा जाता है: "ईश्वर ने अच्छाई के साथ उत्तराधिकार दिया," यानी: कठिनाई के बाद आसानी आई। काले बालों के बाद सफेद बाल आए।

और 'अकबा या'कुबु 'उक़ूबन वा 'अक़्बन: यदि वह एक के बाद दूसरी चीज़ पर आया। इसी कारण से, एक आदमी की संतान के लिए कहा गया: उसका 'अकिब (वंशज) (१)।

महिलाओं में अल-मि'काब: वह जो हमेशा एक लड़की के बाद एक लड़के को जन्म देती है। और एक आदमी का 'अकिब: उसके बच्चे और उसके बाद रहने वाले उसके पोते-पोतियां। अल-'आकिबा: संतान। याकूब ने कुरान की आयत के संबंध में कहा: {और उसने इसे अपने वंशजों [अक़िबिही] के बीच एक शेष रहने वाला शब्द बना दिया}। यह कहा गया था: बल्कि, सभी उत्तराधिकारी 'अकिब हैं। अल-'आकिबा: संतान; और इसी तरह (२) मुजाहिद ने यहाँ इसकी व्याख्या की। इब्न ज़ैद ने कहा: यहाँ वे संतान (धुर्रियाह) हैं। इब्न शिहाब ने कहा: वे संतान और संतान की संतान हैं। और सुद्दी (३) से पहले बताई गई बातों के अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं।

अल-सिहाह में: और अल-'अकिब, 'क़ाफ' पर कसरा के साथ: पैर का पिछला हिस्सा (एड़ी), और यह स्त्रीलिंग है। एक आदमी का 'अकिब भी: उसकी संतान और उसकी संतान की संतान। इसके दो उच्चारण हैं: 'अकिब और 'अक़्ब, सुकून के साथ, और अल-अखफ़श के अनुसार यह भी स्त्रीलिंग है। अमुक व्यक्ति अपने पिता के स्थान पर 'अकिबतन आया, अर्थात: उसने उसका स्थान लिया; और यह एक संज्ञा है जो एक भाववाचक संज्ञा के अर्थ में आती है, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन: {इसके घटित होने से कोई इनकार नहीं है} (४) [अल-वाक़िआ: २]।

किसी भी विद्वान के बीच 'अकिब और संतान (वलद) के अर्थ में कोई अंतर नहीं है। संतान (धुर्रियाह) और वंश (नस्ल) के संबंध में असहमति थी; यह कहा गया था: वे संतान और 'अकिब के स्थान पर हैं; मलिक की विचारधारा के अनुसार बेटियों के बच्चे उनमें शामिल नहीं होते हैं। और कहा गया: वे उनमें शामिल हैं। संतान पर चर्चा यहाँ और "अल-अनाम" में हो चुकी है।

पाँचवाँ शब्द: नस्ली (मेरी संतान)। हमारे विद्वानों के अनुसार, यह कहने जैसा है: मेरी संतान और मेरी संतान की संतान (५); क्योंकि यह...

(१) तहज़ीब अल-लुग़ा १/ २७१। (२) (द) और (म) में: उसके लिए, और जो स्थापित है वह (ज़) और (फ़) से है, जो अहकाम अल-क़ुरान में जो है उसके अनुरूप है। (३) पहले मुद्दे में। इब्न ज़ैद और इब्न शिहाब का कथन अल-तबारी २०/ ५७८ द्वारा उद्धृत किया गया था। (४) अल-सिहाह (अक़्ब)। (५) अहकाम अल-क़ुरान में: मेरी संतान की संतान, इसके बजाय: मेरी संतान और मेरी संतान की संतान।

۳۲ سورہ الزخرف: آیت ۲۸

چوتھا لفظ: العَقِب۔ لغت میں اس سے مراد ایک چیز کے بعد دوسری چیز کا آنا ہے، چاہے وہ اسی جنس سے ہو یا کسی اور جنس سے؛ کہا جاتا ہے: "أعقب الله بخير"؛ یعنی: سختی کے بعد آسانی آئی۔ اور سیاہ بالوں کے بعد بڑھاپا (سفید بال) آئے۔

اور عَقَب يَعْقُب عُقُوباً وعَقْباً: جب وہ ایک چیز کے بعد دوسری چیز پر آئے۔ اسی وجہ سے انسان کی اولاد کو اس کا "عَقِب" (۱) کہا گیا ہے۔

عورتوں میں "المِعْقاب": وہ جو ہمیشہ بیٹی کے بعد بیٹا جنے۔ اور مرد کا "عقب": اس کے بچے اور اس کے بعد باقی رہنے والے اس کے پوتے پوتیاں۔ اور "العاقبة": اولاد؛ یعقوب نے قرآن کے بارے میں کہا: ﴿وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ﴾۔ اور کہا گیا: بلکہ تمام وارث "عَقِب" ہیں۔ اور "العاقبة": اولاد؛ اور اسی طرح (۲) مجاہد نے یہاں اس کی تفسیر کی ہے۔ ابن زید نے کہا: یہاں اس سے مراد ذریت (نسل) ہے۔ ابن شہاب نے کہا: وہ اولاد اور اولاد کی اولاد ہیں۔ اور سدی (۳) سے جو پہلے گزر چکا ہے اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔

صحاح میں ہے: "والعَقِب" (قاف کے زیر کے ساتھ): پاؤں کی ایڑی، اور یہ مونث ہے۔ اور مرد کا "عقب" بھی: اس کی اولاد اور اس کی اولاد کی اولاد۔ اس میں دو لغتیں ہیں: "عَقِب" اور "عَقْب" (سکن کے ساتھ)، اور یہ بھی مونث ہے، اخفش سے منقول ہے۔ اور "عَقَب فلان مكان أبيه عاقبة" یعنی: وہ اپنے باپ کے پیچھے (قائم مقام) آیا؛ اور یہ ایک ایسا اسم ہے جو مصدر کے معنی میں آتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ﴾ (۴) [الواقعہ: ۲]۔

علماء میں سے کسی کے نزدیک لفظ "عقب" اور "ولد" (اولاد) کے معنی میں کوئی فرق نہیں ہے۔ اور "ذریت" اور "نسل" کے بارے میں اختلاف ہوا ہے، پس کہا گیا: وہ اولاد اور عقب کے درجے میں ہیں؛ امام مالک کے مذہب کے مطابق بیٹیوں کی اولاد ان میں داخل نہیں ہوتی۔ اور کہا گیا: وہ ان میں داخل ہیں۔ ذریت کے بارے میں کلام یہاں اور "الأنعام" میں گزر چکا ہے۔

پانچواں لفظ: نَسْلي۔ اور یہ ہمارے علماء کے نزدیک اس قول کی طرح ہے: "میری اولاد اور میری اولاد کی اولاد" (۵)؛ کیونکہ یہ...

---

(۱) تہذیب اللغۃ ۱/ ۲۷۱۔ (۲) (د) اور (م) میں: "ولذلك"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (ف) سے ہے، اور وہ "أحكام القرآن" میں موجود متن کے موافق ہے۔ (۳) پہلے مسئلے میں۔ ابن زید اور ابن شہاب کے قول کو طبری نے ۲۰/ ۵۷۸ پر نقل کیا ہے۔ (۴) الصحاح (عقب)۔ (۵) أحكام القرآن میں: "ولد ولدي" کی بجائے "ولدي وولد ولدي" ہے۔

...the children of daughters are included in it. They must be included because "nasal" (progeny/descendants) means "came out," and daughters' children have indeed come out from him in some way. It is not associated with something that restricts it, as was associated with his saying: "my descendants, whatever they reproduced."

Some of our scholars said: "Nasl" (progeny) is equivalent to "walad" (child) and "aqib" (descendant), and does not include daughters' children; unless the endower says: "my progeny and the progeny of my progeny," just as when he says: "my descendants and the descendants of my descendants." But if he says: "my child" or "my descendant" in the singular, then daughters are not included.

The sixth term: Al-Aal (The Family/Kin). They are the "Ahl" (family); which is the seventh term. Ibn al-Qasim said: they are the same, and they are the agnates (male relatives on the father's side), brothers, sisters (1), daughters, and paternal aunts; maternal aunts are not included. The origin of "Ahl" is "ijtimāʻ" (gathering/coming together). It is said: "a populated (āhil) place" if there is a group in it, and that is through agnates and whoever entered the contract (2). The term for agnates (asabah) is derived from it, and it is more specific to it. In the Hadith of the Slander (Ifk): "O Messenger of Allah, your family (ahl)! and we know nothing but good"; meaning Aisha (3). However, the wife is not included by consensus, even though she is the basis of forming a family (ta’ahhul); because her status is not certain, as the bond may change and dissolve through divorce. Malik said: "The family of Muhammad is every pious person (4)"; but this is not from this category. Rather, he meant that faith is more specific than kinship, so the call encompassed it and it was intended for mercy.

Abu Ishaq al-Tunisi said: "Ahl" includes everyone related from both parents' sides. Thus, he gave the etymology its due but overlooked custom and general usage. These meanings are built...

---

(1) His saying: "and sisters" is not in (D), (Z), and (M). (2) Thus in the manuscripts and Ahkam al-Quran 4/1668, and the words are from it, and after it in (M): "of the women." Abu al-Walid al-Baji mentioned in al-Muntaqa 6/124 Ibn al-Qasim's words then said: "The meaning of that to me is the agnates, or whoever was among the women in their count." Al-Qudad: the closest to the oldest forefather. Al-Misbah al-Munir (Qa'ada). (3) The speaker is Usama bin Zaid (may Allah be pleased with them

both) as in al-Bukhari (2661) and Muslim (2770). It was previously mentioned on 1/399. (4) Ibn al-Arabi mentioned it from him in Ahkam al-Quran 4/1668. Al-Uqayli narrated it as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith in al-Du'afa 4/287, Ibn Adi in al-Kamil 7/2513, and al-Bayhaqi 2/152 through Nafi' al-Sulami, from Anas (may Allah be pleased with him). Al-Bayhaqi said: "This is not permissible to use as evidence." Al-Tabarani narrated it in al-Saghir (318) and al-Awsat (3356) through Nuh ibn Abi Maryam, from Yahya bin Said al-Ansari, from Anas. Al-Hafiz said in al-Fath 11/161: "Its chain of narration is very weak."

...बेटियों की संतान भी इसमें शामिल है। उन्हें शामिल किया जाना चाहिए क्योंकि "नसल" (वंश) का अर्थ "बाहर निकलना" है, और बेटियों की संतान भी किसी न किसी रूप में उससे बाहर निकली है। इसके साथ ऐसा कुछ नहीं जुड़ा है जो इसे सीमित करता हो, जैसा कि उसके इस कथन के साथ जुड़ा था: "मेरे वंशज, उन्होंने जो भी पैदा किया।"

हमारे कुछ विद्वानों ने कहा: "नस्ल" (वंश) "वलद" (बच्चे) और "अक़िब" (वंशज) के बराबर है, और इसमें बेटियों की संतान शामिल नहीं है; जब तक कि वक्फ करने वाला यह न कहे: "मेरा वंश और मेरे वंश का वंश," ठीक वैसे ही जैसे वह कहता है: "मेरे वंशज और मेरे वंशजों के वंशज।" लेकिन यदि वह एकवचन में "मेरा बच्चा" या "मेरा वंशज" कहता है, तो इसमें बेटियाँ शामिल नहीं होतीं।

छठा शब्द: "आल" (परिवार/कुटुंब)। वे "अहल" (परिवार) हैं; जो सातवां शब्द है। इब्न अल-क़ासिम ने कहा: वे दोनों समान हैं, और वे "असबाह" (पिता की ओर से पुरुष रिश्तेदार), भाई, बहनें (१), बेटियाँ और बुआएं हैं; इसमें मौसियाँ शामिल नहीं हैं। "अहल" का मूल "इज्तिमा" (एकत्र होना) है। कहा जाता है: "आहिल स्थान" (आबाद जगह) यदि उसमें कोई समूह हो, और वह "असबाह" और अनुबंध (२) में प्रवेश करने वालों के माध्यम से होता है। "असबाह" शब्द इसी से बना है, और यह इसके लिए अधिक विशिष्ट है। इफ्क (झूठे आरोप) की हदीस में है: "हे अल्लाह के रसूल, आपके परिवार (अहल)! और हम भलाई के अलावा कुछ नहीं जानते"; जिसका अर्थ आयशा (३) है। लेकिन आम सहमति से इसमें पत्नी शामिल नहीं है, भले ही वह परिवार बनाने (तअहहुल) का आधार हो; क्योंकि उसकी स्थिति निश्चित नहीं है, क्योंकि तलाक के माध्यम से संबंध बदल सकता है और टूट सकता है। मालिक ने कहा: "मुहम्मद का परिवार हर परहेजगार व्यक्ति है (४)"; लेकिन यह इस श्रेणी से नहीं है। बल्कि उनका मतलब था कि विश्वास (ईमान) रिश्तेदारी से अधिक विशिष्ट है, इसलिए आह्वान (दावत) में इसे शामिल किया गया और दया (रहमत) का उद्देश्य था।

अबू इशाक अल-तुनसी ने कहा: "अहल" में वे सभी लोग शामिल हैं जो दोनों माता-पिता की ओर से संबंधित हैं। इस प्रकार, उन्होंने व्युत्पत्ति (Etymology) को उसका हक दिया, लेकिन प्रथा और सामान्य उपयोग की उपेक्षा की। और ये अर्थ इसी पर आधारित हैं...

---

(१) उसका कहना: "और बहनें" (द), (ज़) और (म) में नहीं है। (२) हस्तलिपियों और अहकाम अल-कुरान ४/१६६८ में ऐसा ही है, और शब्द वहीं से हैं, और इसके बाद (म) में है: "महिलाओं में से।" अबू

अल-वलीद अल-बाजी ने अल-मुंतक़ा ६/१२४ में इब्न अल-क़ासिम के शब्दों का उल्लेख किया और फिर कहा: "मेरे लिए इसका अर्थ 'असबाह' है, या जो महिलाओं की संख्या में शामिल थीं।" अल-कुदद: सबसे बड़े पूर्वज के सबसे करीब। अल-मिसबाह अल-मुनीर (क़ादा)। (३) कहने वाले उसामा बिन ज़ैद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) हैं जैसा कि बुखारी (२६६१) और मुस्लिम (२७७०) में है। इसका उल्लेख पहले १/३९९ पर किया जा चुका है। (४) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान ४/१६६८ में उनसे इसका उल्लेख किया है। अल-उक़ैली ने इसे अल-दुआफ़ा ४/२८७ में, इब्न अदी ने अल-कामिल ७/२५१३ में, और अल-बैहक़ी ने २/१५२ में नाफ़ी अल-सलमी के माध्यम से, अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से मरफू(पैगंबर से संबंधित) के रूप में उद्धृत किया है। अल-बैहक़ी ने कहा: "इसे प्रमाण के रूप में उपयोग करना जायज़ नहीं है।" अल-तबरानी ने इसे अल-सगीर (३१८) और अल-औसत (३३५६) में नूह इब्न अबी मरियम के माध्यम से, यह्या बिन सईद अल-अंसारी से, अनस से उद्धृत किया है। अल-हाफिज़ ने अल-फतह ११/१६१ में कहा है: "इसकी सनद (वर्णन की श्रृंखला) बहुत कमजोर है।"

...بیٹیوں کی اولاد اس میں داخل ہے۔ اور انہیں داخل ہونا چاہیے؛ کیونکہ "نسل" کا مطلب "نکلنا" ہے، اور بیٹیوں کی اولاد بھی کسی نہ کسی طرح اسی سے نکلی ہے۔ اس کے ساتھ کوئی ایسی چیز نہیں جڑی جو اسے خاص کرے جیسا کہ اس کے اس قول کے ساتھ جڑی تھی: "میری نسل، جو بھی انہوں نے پیدا کیا۔"

ہمارے بعض علماء نے کہا: نسل اولاد اور عقب (اولاد کی اولاد) کے درجے میں ہے، اس میں بیٹیوں کی اولاد داخل نہیں ہوتی؛ الا یہ کہ وقف کرنے والا کہے: "میری نسل اور میری نسل کی نسل،" جیسا کہ جب وہ کہتا ہے: "میری اولاد اور میری اولاد کی اولاد،" لیکن اگر وہ مفرد (واحد) کہے: "میرا بچہ" یا "میری نسل،" تو اس میں بیٹیاں داخل نہیں ہوتیں۔

چھٹا لفظ: آل۔ وہ "اہل" ہیں؛ جو ساتواں لفظ ہے۔ ابن القاسم نے کہا: یہ دونوں برابر ہیں، اور وہ عصبہ (باپ کی طرف سے مرد رشتہ دار)، بھائی، بہنیں (١) اور بیٹیاں اور پھوپھیاں ہیں؛ اس میں خالائیں داخل نہیں ہیں۔ "اہل" کی اصل "اجتماع" (اکٹھا ہونا) ہے، کہا جاتا ہے: "مکان آہل" (آباد جگہ): جب اس میں ایک گروہ ہو، اور وہ عصبہ اور عقد (٢) میں داخل ہونے والوں کے ذریعے ہوتا ہے، اور لفظ عصبہ اسی سے نکلا ہے، اور وہ اس کے لیے زیادہ خاص ہے۔ اور افک (تہمت) کی حدیث میں ہے: "اے اللہ کے رسول، آپ کے گھر والے (اہل)! اور ہم بھلائی کے علاوہ کچھ نہیں جانتے"؛ یعنی عائشہ (٣)۔ لیکن بالاتفاق بیوی اس میں داخل نہیں ہے اگرچہ وہ گھر بسانے (تأهل) کی بنیاد ہے؛ کیونکہ اس کا ثبوت یقینی نہیں ہے، اس لیے کہ طلاق کے ذریعے اس کا رشتہ بدل سکتا ہے اور ختم ہو سکتا ہے۔ اور مالک نے کہا: "محمد کی آل ہر پرہیزگار ہے (٤)"؛ لیکن یہ

اس باب سے نہیں ہے۔ بلکہ ان کا مقصد یہ تھا کہ ایمان قرابت (رشتہ داری) سے زیادہ خاص ہے، چنانچہ دعوت اس پر مشتمل ہوئی اور اس سے رحمت کا ارادہ کیا گیا۔

اور ابو اسحاق التونسی نے کہا: اہل میں وہ تمام لوگ داخل ہیں جو والدین دونوں کی طرف سے ہوں۔ چنانچہ انہوں نے اشتقاق (الفاظ کی بناوٹ) کا حق ادا کر دیا، لیکن عرف اور عام استعمال سے غافل رہے۔ اور یہ معانی اسی پر مبنی ہیں...

---

(١) ان کا قول: "اور بہنیں" (د)، (ظ) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٢) قلمی نسخوں اور احکام القرآن ٤/١٦٦٨ میں اسی طرح ہے، اور الفاظ اسی سے ہیں، اور اس کے بعد (م) میں ہے: "عورتوں میں سے۔" اور ابو الولید الباجی نے المنتقی ٦/١٢٤ میں ابن القاسم کا کلام ذکر کیا پھر کہا: "میرے نزدیک اس کا مطلب عصبہ ہے، یا وہ عورتیں جو ان کے شمار میں تھیں۔" القُدَد: دادا کے قریب ترین۔ المصباح المنیر (قعد)۔ (٣) کہنے والے اسامہ بن زید رضی اللہ عنہما ہیں جیسا کہ بخاری (٢٦٦١) اور مسلم (٢٧٧٠) میں ہے۔ اور یہ پہلے ١/٣٩٩ پر گزر چکا ہے۔ (٤) ابن العربی نے احکام القرآن ٤/١٦٦٨ میں ان سے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور اسے عقیلی نے الضعفاء ٤/٢٨٧ میں، ابن عدی نے الکامل ٧/٢٥١٣ میں، اور بیہقی نے ٢/١٥٢ میں نافع السلمی کے واسطے سے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: "اس جیسی روایت سے استدلال کرنا جائز نہیں۔" اور طبرانی نے الصغیر (٣١٨) اور الاوسط (٣٣٥٦) میں نوح ابن ابی مریم کے واسطے سے، یحییٰ بن سعید الانصاری سے، حضرت انس سے روایت کیا ہے۔ حافظ نے الفتح ١١/١٦١ میں کہا: "اس کی سند بہت ہی کمزور ہے۔"

Surah Al-Zukhruf: Verse 28 34

...literally, or according to the custom used in absolute terms; so these are two terms. The eighth term: 'Qarabah' (Kinship). There are four views on it: First: Malik said in the book of Muhammad and Ibn (1) Abdus: They are the closest and then the next closest through independent reasoning (Ijtihad); and it does not include the children of daughters nor the children of maternal aunts. Second: It includes his relatives from both his father's and mother's sides; this was said by Ali bin Ziyad. Third: Ashhab said: It includes every relative (uterine relation) among men and women. Fourth: Ibn Kinanah said: It includes paternal uncles, paternal aunts, maternal uncles, maternal aunts (2), and sisters' daughters. Ibn Abbas said regarding the interpretation of the Almighty's saying: {Say, [O Muhammad], "I do not ask you for this message any payment [but] only goodwill through kinship."} [Ash-Shura: 23], he said: "Except that you maintain the kinship that exists between me and you"; and he said: "There was no clan of Quraysh except that there was a kinship between it and the Prophet ﷺ (3)." This defines it, and Allah knows best. The ninth term: 'Al-Ashirah' (The Clan). It is defined by the authentic Hadith: When Allah Almighty revealed: {And warn, [O Muhammad], your closest kindred} [Ash-Shu'ara: 214], the Prophet ﷺ called the clans of Quraysh and named them, as previously mentioned (4), and they are the closest clan, while others are a clan in general terms. The word is applied to the most specific and closest through independent reasoning, as previously stated from the words of our scholars. The tenth term: 'Al-Qawm' (The People/Folk). This is applied (5) specifically to men from the agnates (male relatives on the father's side), excluding women. However, 'Al-Qawm' includes both men and women, even though the poet said:

(1) The word 'and' (wa) is not in (M). (2) In some manuscript copies of 'Ahkam al-Qur'an' (as in its margins), there is an addition: and brothers' daughters. (3) Narrated by Ahmad (2024) and Al-Bukhari (3497). (4) 16/83. (5) Preceding it in the printed edition of 'Ahkam al-Qur'an': The Qayrawanis said.

सूरा अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 28 34

...वास्तव में, या पूर्ण अर्थ में प्रयुक्त प्रथा के अनुसार; तो ये दो शब्द हैं। आठवाँ शब्द: 'कराबा' (निकटता/रिश्तेदारी)। इस पर चार विचार हैं: पहला: मलिक ने मुहम्मद और इब्न (1) अब्दुल की किताब में कहा: वे इज़्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) के माध्यम से सबसे निकट और फिर अगले निकटतम हैं; और इसमें बेटियों की संतान और मौसियों की संतान शामिल नहीं है। दूसरा: इसमें उसके पिता और माता दोनों ओर के रिश्तेदार शामिल हैं; यह अली बिन ज़ियाद ने कहा था। तीसरा: अशहब ने कहा: इसमें पुरुषों और महिलाओं के बीच के सभी (गर्भाशय संबंधी) रिश्तेदार शामिल हैं। चौथा: इब्न किनाना ने कहा: इसमें चाचा, बुआ, मामा, मौसी (2) और भांजी शामिल हैं। इब्न अब्बास ने सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या में कहा: {कहें, [हे मुहम्मद], "मैं आपसे इस संदेश के लिए कोई प्रतिफल नहीं माँगता [सिवाय] रिश्तेदारों के प्रति प्रेम के।" } [अश-शूरा: 23], उन्होंने कहा: "सिवाय इसके कि आप उस रिश्तेदारी को बनाए रखें जो मेरे और आपके बीच है"; और उन्होंने कहा: "कुरैश का कोई भी गोत्र ऐसा नहीं था जिसके और पैगंबर (3) ﷺ के बीच कोई रिश्तेदारी न हो।" यह इसे परिभाषित करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। नौवाँ शब्द: 'अल-अशीरा' (कुनबा/कबीला)। इसे प्रामाणिक हदीस द्वारा परिभाषित किया गया है: जब सर्वशक्तिमान अल्लाह ने अवतरित किया: {और चेतावनी दें, [हे मुहम्मद], अपने निकटतम संबंधियों को} [अश-शुआरा: 214], तो पैगंबर ﷺ ने कुरैश के गोत्रों को बुलाया और उनका नाम लिया, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (4), और वे निकटतम कुनबा हैं, जबकि अन्य सामान्य अर्थों में कुनबा हैं। शब्द को विद्वानों के कहे अनुसार इज़्तिहाद के माध्यम से सबसे विशिष्ट निकटतम पर लागू किया जाता है। दसवाँ शब्द: 'अल-क़ौम' (लोग/समुदाय)। यह (5) विशेष रूप से महिलाओं को छोड़कर पिता पक्ष के पुरुष रिश्तेदारों (असाबा) पर लागू होता है। और 'क़ौम' में पुरुष और महिलाएँ दोनों शामिल हैं; हालाँकि कवि ने कहा है:

(1) शब्द 'और' (व) (म) में नहीं है। (2) 'अहकाम अल-क़ुरान' की कुछ पांडुलिपि प्रतियों में (जैसा कि इसके हाशिये में है) एक वृद्धि है: और भतीजियां। (3) अहमद (2024) और अल-बुखारी (3497) द्वारा वर्णित। (4) 16/83। (5) 'अहकाम अल-क़ुरान' के मुद्रित संस्करण में इससे पहले है: कैरवानी (अल-क़रौय्यिन) ने कहा।

سورہ الزخرف: آیت ۲۸ ۳٤

حقیقت پر، یا اطلاق کے وقت مستعمل عرف پر؛ تو یہ دو لفظ ہیں۔ آٹھواں لفظ: قرابہ (رشتہ داری)۔ اس میں چار اقوال ہیں: پہلا: مالک نے محمد اور ابن (۱) عبدوس کی کتاب میں کہا ہے کہ: وہ اجتہاد کے ذریعے قریب ترین اور پھر اس سے قریب والے ہیں؛ اور اس میں بیٹیوں کی اولاد اور خالاؤں کی اولاد داخل نہیں ہے۔ دوسرا: اس میں اس کے باپ اور ماں کی طرف کے رشتہ دار داخل ہوتے ہیں؛ یہ علی بن زیاد نے کہا ہے۔ تیسرا: اشہب نے کہا: اس میں مردوں اور عورتوں میں سے ہر ذی رحم (خونی رشتہ دار) داخل ہے۔ چوتھا: ابن کنانہ نے کہا: اس میں چچا، پھوپھیاں، ماموں، خالائیں (۲) اور بھانجیوں شامل ہیں۔ ابن عباس نے اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿ قُل لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى ﴾ [الشوری: ۲۳] کی تفسیر میں کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ تم اس رشتہ داری کو نبھاؤ جو میرے اور تمہارے درمیان ہے؛ اور انہوں نے کہا: قریش کا کوئی ایسا قبیلہ نہ تھا جس کے اور نبی ﷺ (۳) کے درمیان رشتہ داری نہ ہو۔ تو یہ اسے واضح کرتا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ نواں لفظ: العشیرہ (خاندان/کنبہ)۔ اسے حدیثِ صحیح واضح کرتی ہے: جب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿ وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ ﴾ [الشعراء: ۲۱٤] تو نبی ﷺ نے قریش کے خاندانوں کو بلایا اور ان کے نام لیے، جیسا کہ پہلے ذکر گزر چکا ہے (٤)، اور وہ قریب ترین خاندان ہیں، جبکہ ان کے علاوہ عام معنوں میں خاندان ہیں۔ اور یہ لفظ اجتہاد کے ذریعے خاص ترین قریبی رشتہ داروں پر محمول کیا جاتا ہے، جیسا کہ ہمارے علماء کے قول سے پہلے گزر چکا ہے۔ دسواں لفظ: القوم (قوم)۔ اسے (٥) خاص طور پر عصبہ (باپ کی طرف کے رشتہ دار) مردوں پر محمول کیا جاتا ہے، عورتوں کو چھوڑ کر۔ اور قوم مردوں اور عورتوں دونوں کو شامل ہے؛ اگرچہ شاعر نے کہا ہے:

(١) لفظ 'و' (م) میں نہیں ہے۔ (٢) احکام القرآن کے بعض خطی نسخوں میں (جیسا کہ اس کے حاشیوں میں ہے) ایک اضافہ ہے: اور بھتیجیاں۔ (٣) اسے احمد (٢٠٢٤) اور بخاری (٣٤٩٧) نے روایت کیا ہے۔ (٤) ٨٣/١٦۔ (٥) احکام القرآن کے مطبوعہ نسخے میں اس سے پہلے ہے:

قیروانیوں نے کہا۔

Surah Al-Zukhruf: Verses 28 - 32 35

I do not know, and soon I think I will know, are the people of Aal Husn a people (men) or women? (1) But he meant that if a man calls his people for support, he means the men; and if he calls them for sanctity (respect/family honor), both men and women are included. Thus, the general description includes them, while the context specifies it. Term Eleven: Al-Mawali (Freed slaves/Allies). Malik said: It includes his father's freed slaves and his son's freed slaves along with his own. Ibn Wahb said: It includes the children of his freed slaves. Ibn al-Arabi said (2): What is concluded is that it includes whoever inherits from him through 'Wala' (clientage/loyalty). He said: These are the sections and principles of speech linked to the apparent meaning of the Quran and the Sunnah that clarifies it; further elaboration and completion are in the books (3) of rulings (Masa'il), and Allah knows best.

His saying, the Almighty: {Nay, but I gave these (disbelievers) and their fathers enjoyment, until there came to them the Truth (the Quran), and a Messenger making things clear. (29) And when the Truth came to them, they said: 'This is magic, and we are disbelievers therein.' (30) And they say: 'Why is this Quran not sent down to some great man of the two towns?' (31) Is it they who would portion out the Mercy of your Lord? It is We Who portion out between them their livelihood in this world, and We raised some of them above others in degrees, so that some may take others in service. But the Mercy of your Lord is better than what they amass. (32)}

His saying, the Almighty: {Nay, but I gave enjoyment} and it was read as {Nay, but We gave enjoyment} (4). {these and their fathers} meaning: in the world by granting them respite. {until there came to them the Truth} meaning: Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) with Monotheism (Tawhid) and Islam, which is the root of the religion of Abraham; and it is the word that God left among his descendants. {and a Messenger making things clear} i.e., explaining to them what they need. {And when the Truth came to them} meaning the Quran. {they said: 'This is magic, and we are disbelievers therein.'} deniers (5).

---

(1) Previous 2/109. (2) In Ahkam al-Quran 4/1670, and what precedes it is from him. (3) Confirmed from (F) and Ahkam al-Quran, and in other copies: "book". (4) This is the recitation of Al-A'mash as in Al-Muharrar al-Wajiz 5/52, and it is an irregular (shadh) recitation. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/206.

सूरह अज़-जुख़्रुफ: आयतें 28 - 32 35

मुझे नहीं पता, और जल्द ही मुझे लगता है कि मैं जान जाऊँगा, क्या आल-हुस्न के लोग पुरुष हैं या महिलाएँ (1) लेकिन उनका मतलब यह था कि यदि कोई व्यक्ति अपने लोगों को सहायता के लिए बुलाता है, तो उसका मतलब पुरुषों से होता है; और यदि वह उन्हें पवित्रता (सम्मान/पारिवारिक सम्मान) के लिए बुलाता है, तो उसमें पुरुष और महिलाएँ दोनों शामिल होते हैं। इस प्रकार, सामान्य विवरण उन्हें शामिल करता है, जबकि संदर्भ इसे विशिष्ट बनाता है। ग्यारहवां शब्द: अल-मवाली (मुक्त किए गए दास/सहयोगी)। मलिक ने कहा: इसमें उसके पिता के मुक्त दास और उसके पुत्र के मुक्त दास उसके अपने दासों के साथ शामिल हैं। इब्न वहाब ने कहा: इसमें उसके मुक्त दासों की संतानें भी शामिल हैं। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): इससे जो निष्कर्ष निकलता है वह यह है कि इसमें वह व्यक्ति शामिल है जो 'वला' (वफादारी/संरक्षण) के माध्यम से उससे उत्तराधिकार प्राप्त करता है। उन्होंने कहा: ये भाषण के खंड और सिद्धांत हैं जो कुरान के स्पष्ट अर्थ और सुन्नत से जुड़े हैं जो इसे स्पष्ट करते हैं; आगे का विस्तार और पूर्णता मसलों (मसाइल) की पुस्तकों (3) में है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {बल्कि, मैंने इन्हें (इन काफिरों को) और इनके पूर्वजों को सुख-भोग दिया, यहाँ तक कि उनके पास सत्य (कुरान) और एक स्पष्ट वर्णन करने वाला रसूल आ गया। (29) और जब उनके पास सत्य आया, तो वे कहने लगे: 'यह तो जादू है, और हम इसे नहीं मानते।' (30) और उन्होंने कहा: 'यह कुरान इन दो शहरों के किसी बड़े आदमी पर क्यों नहीं उतारा गया?' (31) क्या वे तुम्हारे रब की रहमत को बाँटते हैं? हमने ही उनके बीच इस सांसारिक जीवन में उनकी जीविका को बाँटा है, और हमने उनमें से कुछ को दूसरों पर दर्जों में ऊँचा किया है, ताकि वे एक-दूसरे से सेवा ले सकें। और तुम्हारे रब की रहमत उस (धन) से कहीं बेहतर है जिसे वे इकट्ठा करते हैं। (32)}

व्याख्या: सर्वशक्तिमान का कथन: {बल्कि, मैंने सुख-भोग दिया} और इसे {बल्कि, हमने सुख-भोग दिया} भी पढ़ा गया है (4)। {इन्हें और इनके पूर्वजों को} अर्थात: दुनिया में मोहलत देकर। {यहाँ तक कि उनके पास सत्य आ गया} अर्थात: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एकेश्वरवाद (तौहीद) और इस्लाम के साथ, जो इब्राहीम के धर्म की जड़ है; और यह वही शब्द है जिसे अल्लाह ने उनकी संतान में शेष रखा। {और एक स्पष्ट वर्णन करने वाला रसूल} यानी, उन्हें वह समझाते हुए जिसकी उन्हें ज़रूरत है। {और जब उनके पास सत्य आया} यानी कुरान। {वे कहने लगे: 'यह तो जादू है, और हम इसे नहीं मानते।'} यानी इनकार करने वाले (5)।

(1) पिछला 2/109। (2) अहकाम अल-कुरान 4/1670 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (3) (F) और अहकाम अल-कुरान से पुष्ट, और अन्य प्रतियों में: "किताब"। (4) यह अल-अमश का पाठ है जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/52 में है, और यह एक असामान्य (शाज़) पाठ है। (5) तफसीर अबी अल-लैथ 3/206।

سورة الزخرف: آیات ۲۸ - ۳۲ ۳۵

میں نہیں جانتا، اور قریب ہے کہ میں جان جاؤں گا، کیا آلِ حصن کے لوگ مرد ہیں یا عورتیں؟ (۱) لیکن ان کا مقصد یہ تھا کہ جب کوئی شخص اپنی قوم کو نصرت کے لیے پکارتا ہے تو اس کی مراد مرد ہوتے ہیں، اور جب وہ انہیں حرمت (عزت/خاندانی تقدس) کے لیے پکارتا ہے تو ان میں مرد اور عورتیں دونوں شامل ہوتے ہیں؛ چنانچہ صفت عام ہوتی ہے اور قرینہ اسے خاص کر دیتا ہے۔ گیارہواں لفظ: الموالی۔ مالک نے کہا: اس میں اس کے باپ کے موالی (آزاد کردہ غلام) اور اس کے بیٹے کے موالی اس کے اپنے موالی کے ساتھ داخل ہیں۔ اور ابن وہب نے کہا: اس میں اس کے موالی کی اولاد داخل ہے۔ ابن العربی نے کہا (۲): اس سے جو حاصل ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ اس میں وہ شخص داخل ہے جو 'ولاء' کے ذریعے اس کا وارث بنتا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ کلام کی فصلیں اور اس کے وہ اصول ہیں جو قرآن کے ظاہر اور اس کی وضاحت کرنے والی سنت سے جڑے ہوئے ہیں؛ اور مسائل کی کتابوں (۳) میں اس کی مزید تفصیل اور تکمیل ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ بلکہ میں نے ان لوگوں کو اور ان کے باپ دادا کو فائدہ پہنچایا یہاں تک کہ ان کے پاس حق (قرآن) اور واضح بتانے والا رسول آگیا ﴿۲۹﴾ اور جب ان کے پاس حق آگیا تو کہنے لگے یہ تو جادو ہے اور ہم اس کے منکر ہیں ﴿۳۰﴾ اور کہنے لگے یہ قرآن ان دو بستیوں کے کسی بڑے آدمی پر کیوں نہ اتارا گیا ﴿۳۱﴾ کیا تمہارے رب کی رحمت کو یہ تقسیم کرتے ہیں؟ ہم نے ان کے درمیان ان کی زندگی کا سامان دنیا کی زندگی میں تقسیم کیا ہے اور ہم نے ان میں سے بعض کو بعض پر درجوں میں فوقیت دی ہے تاکہ ان میں سے بعض بعض کو خدمت گار بنا لیں، اور تمہارے رب کی رحمت اس سے بہتر ہے جو وہ جمع کرتے ہیں ﴿۳۲﴾ ﴾

تفسیر: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ بَلْ مَتَّعْتُ ﴾ اور اسے ﴿ بَلْ مَتَّعْنَا ﴾ بھی پڑھا گیا ہے (٤)۔ ﴿ هَؤُلَاءِ وَءَابَاءَهُمْ ﴾ یعنی: دنیا میں مہلت دے کر۔ ﴿ حَتَّى جَاءَهُمُ الْحَقُّ ﴾ یعنی: محمد ﷺ توحید اور اسلام کے ساتھ آئے جو ابراہیم علیہ السلام کے دین کی اصل ہے؛ اور یہ وہی کلمہ ہے جسے اللہ نے ان کی نسل میں باقی رکھا۔ ﴿ وَرَسُولٌ مُبِينٌ ﴾ یعنی: ان کے لیے وہ باتیں واضح کرتا ہے جن کی انہیں ضرورت ہے۔ ﴿ وَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ ﴾ یعنی قرآن۔ ﴿ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ وَإِنَّا بِهِ كَفِرُونَ ﴾ یعنی انکار کرنے والے (جاہدون) (٥)۔

---

(١) سابقہ ١٠٩/٢ ۔ (٢) احکام القرآن ١٦٧٠/٤ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (٣) نسخہ (ف) اور احکام القرآن سے ثابت ہے، اور باقی نسخوں میں "کتاب" ہے۔ (٤) یہ اعمش کی قرات ہے جیسا کہ المحرر الوجیز ٥٢/٥ میں ہے، اور یہ شاذ قرات ہے۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ٢٠٦/٣ ۔

Surah az-Zukhruf: Verses 29 - 32 [Page] 36

"And they said, 'Why was [not]" i.e., why was not "this Quran revealed to a man" - and it is read as "rajli" with a sukun on the jim - "from the two cities, [who is] great?'" i.e., from one of the two cities; like His saying, the Exalted: "From both of them emerge pearl and coral" [ar-Rahman: 22], i.e., from one of them (1). Or to one of two men from the two cities. The two cities: Mecca and Ta'if. The two men: al-Walid ibn al-Mughirah ibn Abd Allah ibn Umar ibn Makhzum, the uncle of Abu Jahl. And the one from Ta'if was Abu Mas'ud Urwah ibn Mas'ud ath-Thaqafi; this was said by Qatadah. And it was said: Umayr ibn Abd Yalayl ath-Thaqafi from Ta'if, and Utbah ibn Rabi'ah from Mecca; this is the opinion of Mujahid. And from Ibn Abbas: that the 'great one' of Ta'if was Habib ibn Amr ath-Thaqafi. As-Suddi said: Kinanah ibn Abd ibn Amr. It was narrated that al-Walid ibn al-Mughirah — who used to be called the 'fragrance of Quraysh' — used to say: If what Muhammad says were true, it would have been revealed to me or to Abu Mas'ud; then Allah the Exalted said: "Do they distribute the mercy of your Lord?" (2) meaning prophecy, so they place it wherever they wish! (3) "We have distributed among them their livelihood in the life of this world," i.e., We made some people poor and some people rich; so if the affairs of this world are not up to them, how can We delegate the matter of prophecy to them? Qatadah said: You find one who is physically weak, lacking in cleverness, and hesitant in speech, yet wealth is spread out for him. And you find one who is very clever and eloquent, yet provision is restricted for him (4).

Ibn Abbas, Mujahid, and Ibn Muhaysin read, in a narration from him: "ma'ayishahum" (their livelihoods) (5). And it was said: i.e., We gave the 'great ones' of the two cities what We gave, not because of their honor in My sight, and I am capable of stripping the blessing from them, so what merit or value do they have?

"And We have raised some of them above others in degrees [of rank]," i.e., We have favored some among them, so there is the superior and the inferior.

---

(1) Al-Kashshaf 3/485. The reading of "rajl" with a sukun on the jim is anomalous (shadhdh). (2) These statements were recorded by al-Tabari 20/580-584, see also al-Wasit by al-Wahidi 4/70. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 5/223. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 5/223, and recorded by al-Tabari 20/584-585. (5) The reading from Ibn Abbas was mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 135.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 29 - 32 [पृष्ठ] 36

"और उन्होंने कहा, 'क्यों नहीं उतारा गया'" यानी, क्यों नहीं उतारा गया "यह क़ुरआन एक ऐसे आदमी पर" - और इसे 'रज्ली' (जीम के सुकून के साथ) भी पढ़ा गया है - "दो शहरों में से [जो] महान है?'" यानी, दो शहरों में से किसी एक से; जैसा कि महामहिम का कथन है: "उन दोनों से मोती और मूँगा निकलते हैं" [अर-रहमान: 22], यानी, उन दोनों में से एक से (1)। या दो शहरों में से दो आदमियों में से एक पर। दो शहर: मक्का और ताएफ़। दो आदमी: अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा बिन अब्द अल्लाह बिन उमर इब्न मखज़ूम, अबू जहल के चाचा। और ताएफ़ से वह अबू मसूद उरवा बिन मसूद अत्-थक़फ़ी थे; यह क़तादा ने कहा है। और कहा गया है: ताएफ़ से उमैर बिन अब्द यालैल अत्-थक़फ़ी, और मक्का से उत्बा बिन रबीआ; यह मुजाहिद की राय है। और इब्न अब्बास से: ताएफ़ का 'महान व्यक्ति' हबीब बिन अम्र अत्-थक़फ़ी था। अस-सुद्दी ने कहा: किनाना बिन अब्द बिन अम्र। यह रिवायत है कि अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा — जिन्हें 'कुरैश की खुशबू' कहा जाता था — कहा करते थे: यदि मुहम्मद जो कह रहे हैं वह सच होता, तो वह मुझ पर या अबू मसूद पर उतरता; तब अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "क्या वे तुम्हारे रब की रहमत बाँटते हैं?" (2) यानी नुबुव्वत (पैग़म्बरी), ताकि वे जहाँ चाहें उसे रख सकें (3) "हमने ही उनके बीच इस दुनिया के जीवन में उनकी जीविका (रोज़ी) बाँटी है," यानी हमने कुछ लोगों को ग़रीब बनाया और कुछ को अमीर; तो जब दुनिया के मामले उनके हाथ में नहीं हैं, तो हम नुबुव्वत का मामला उन्हें कैसे सौंप सकते हैं? क़तादा ने कहा: तुम देखोगे कि कोई शारीरिक रूप से कमज़ोर है, युक्तिहीन है और बोलने में हिचकिचाता है, फिर भी उसके लिए रोज़ी के दरवाज़े खुले हैं। और तुम देखोगे कि कोई बहुत चतुर और वाकपटु है, फिर भी उसके लिए रोज़ी तंग है (4)।

इब्न अब्बास, मुजाहिद और इब्न मुहैसिन ने एक रिवायत में "मआइशहुम" (उनकी जीविकाएँ) पढ़ा है (5)। और कहा गया है: यानी, हमने दो शहरों के'महान व्यक्तियों' को जो कुछ दिया, वह मेरे पास उनके सम्मान के कारण नहीं दिया, और मैं उनसे वह नेमत छीनने पर क़ादिर हूँ, तो उनका क्या गुण या मूल्य है?

"और हमने उनमें से कुछ को दूसरों पर दर्जों में ऊँचा किया है," यानी हमने उनके बीच फ़र्क़ किया है, तो कोई श्रेष्ठ है और कोई निम्न।

(1) अल-कश्शाफ़ 3/485। जीम के सुकून के साथ "रजल" का पाठ असामान्य (शाज़) है। (2) ये कथन अत-तबरी 20/580-584 द्वारा उद्धृत किए गए हैं, अल-वाहिदी की अल-वसीत 4/70 भी देखें। (3) अन-नुकत वल-उयून 5/223। (4) अन-नुकत वल-उयून 5/223, और अत-तबरी 20/584-585 द्वारा उद्धृत। (5) इब्न अब्बास से इस पाठ का उल्लेख इब्न खलवैह ने अल-किरात अल-शाज़ाह, पृष्ठ 135 में किया है।

سورہ الزخرف: آیات 29 - 32 [صفحہ] 36

"اور انہوں نے کہا کہ کیوں نہ نازل کیا گیا" یعنی کیوں نہ اتارا گیا "یہ قرآن کسی ایسے آدمی پر" - اور اسے جیم کے سکون کے ساتھ 'رَجْلِ' بھی پڑھا گیا ہے - "دو بستیوں میں سے [جو] بڑا ہو؟" یعنی دو بستیوں میں سے کسی ایک سے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "ان دونوں سے موتی اور مونگا نکلتے ہیں" [الرحمن: 22] یعنی ان دونوں میں سے ایک سے (1)۔ یا دو بستیوں کے دو آدمیوں میں سے کسی ایک پر۔ دو بستیاں: مکہ اور طائف۔ دو آدمی: ولید بن مغیرہ بن عبداللہ بن عمر بن مخزوم، ابو جہل کے چچا۔ اور طائف سے ابو مسعود عروہ بن مسعود ثقفی تھے؛ یہ قتادہ کا قول ہے۔ اور کہا گیا: طائف سے عمیر بن عبد یالیل ثقفی، اور مکہ سے عتبہ بن ربیعہ؛ یہ مجاہد کا قول ہے۔ اور ابن عباس سے روایت ہے کہ طائف کا 'بڑا آدمی' حبیب بن عمرو ثقفی تھا۔ سدی نے کہا: کنانہ بن عبد بن عمرو۔ اور روایت ہے کہ ولید بن مغیرہ — جسے 'ریحانۂ قریش' کہا جاتا تھا — کہتا تھا: اگر وہ بات سچی ہوتی جو محمد کہتے ہیں تو وہ مجھ پر یا ابو مسعود پر نازل ہوتی؛ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "کیا وہ تمہارے رب کی رحمت تقسیم کرتے ہیں؟" (2) یعنی نبوت، کہ وہ اسے جہاں چاہیں رکھیں! (3) "ہم نے ہی ان کے درمیان دنیا کی زندگی میں ان کی روزی تقسیم کی ہے،" یعنی ہم نے ایک قوم کو فقیر اور ایک کو غنی کیا؛ پس جب دنیا کا معاملہ ان کے اختیار میں نہیں ہے تو ہم نبوت کا معاملہ ان کے سپرد کیسے کر سکتے ہیں؟ قتادہ نے کہا: تم دیکھو گے کہ کوئی کمزور، تدبیر میں کم اور زبان میں لکنت والا ہے مگر اس کے لیے روزی فراخ ہے، اور کوئی بہت ہوشیار اور زبان آور ہے مگر اس پر روزی تنگ ہے (4)۔

ابن عباس، مجاہد اور ابن محیصن نے ایک روایت میں "مَعَايِشَهُمْ" پڑھا ہے (5)۔ اور کہا گیا: یعنی ہم نے ان دو بستیوں کے بڑوں کو جو کچھ دیا وہ میرے نزدیک ان کی عزت کی وجہ سے نہیں دیا، اور میں ان سے وہ نعمت چھیننے پر قادر ہوں، تو ان کی کیا فضیلت اور قدر ہے؟

"اور ہم نے ان میں سے بعض کو بعض پر درجوں میں بلند کیا ہے،" یعنی ہم نے ان کے درمیان فضیلت رکھی، تو کوئی افضل ہے اور کوئی مفضول۔

---

(1) الکشاف 3/ 485۔ جیم کے سکون کے ساتھ "رَجْل" کی قرأت شاذ ہے۔ (2) یہ اقوال طبری 20/ 584-580 نے نکالے ہیں، اور واحدی کی الوسیط 4/ 70 بھی دیکھیں۔ (3) النکت والعیون 5/ 223۔ (4) النکت والعیون 5/ 223، اور طبری نے اسے 20/ 584-585 میں نکالا ہے۔ (5) ابن عباس سے اس قرأت کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 135 میں کیا ہے۔

Page 37 Surat al-Zukhruf: Verses 29 - 33

...and leader and subordinate; this was said by Muqatil. And it was said: through freedom and slavery; some are owners and some are owned. And it was said: through wealth and poverty; some are rich and some are poor. And it was said: through commanding good and forbidding evil (1).

{that some of them may take others in service} Al-Suddi and Ibn Zayd said: as servants and attendants, the rich employ the poor, so some become a means of livelihood for others. Qatadah and al-Dahhak said: it means so that some of them may own others (2). And it was said: it is from "sukhriyyah" in the sense of mockery; i.e., so that the rich man mocks the poor man (3). Al-Akhfash said: "sakhirtu bihi" and "sakhirtu minhu" [I mocked him], "dahiktu minhu" and "dahiktu bihi" [I laughed at him], "haza'tu minhu" and "bihi" [I ridiculed him]; all are said. The noun is "al-sukhriyyah" with a dammah [on the seen]; and "al-sikhriyy" and "al-sukhriyy", with dammah and kasrah (4). All people pronounced "sukhriyyan" with a dammah, except Ibn Muhaysin and Mujahid, for they read it as: "sikhriyyan" (5).

{And the mercy of your Lord is better than what they amass} i.e.: better than what they gather of worldly goods. Then it was said: Mercy is Prophethood; and it was said: Paradise. And it was said: the completion of obligatory acts is better than a multitude of voluntary acts. And it was said: what He bestows upon them out of grace is better than what He recompenses them for their deeds (6).

The Almighty's saying: {And if it were not that mankind would become one community [of disbelievers], We would have made for those who disbelieve in the Most Merciful - for their houses - ceilings of silver and stairways upon which they mount 33}

In it are five issues: The first: The scholars said: He mentioned the insignificance of the world and its lack of importance, and that in His sight it is of low value...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/223. (2) Al-Tabari narrated their sayings in 20/585-586 similarly. (3) See Tafsir Abi al-Layth 3/207. (4) Al-Sihah (skhr), and al-Akhfash's words therein. (5) Ibn Khalawayh mentioned Ibn Muhaysin's recitation in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 135. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/224.

पृष्ठ ३७ सूरा अल-ज़ुख़्रुक: आयत २९ - ३३

...और नेता और अधीनस्थ; मुक़ातिल ने यह कहा। और कहा गया: स्वतंत्रता और गुलामी के माध्यम से; कुछ मालिक हैं और कुछ गुलाम। और कहा गया: अमीरी और गरीबी के माध्यम से; कुछ अमीर हैं और कुछ गरीब। और कहा गया: भलाई का आदेश देने और बुराई से रोकने के माध्यम से (१)।

{ताकि उनमें से कुछ दूसरों को सेवा में ले सकें} अल-सुद्दी और इब्न ज़ैद ने कहा: नौकरों और परिचारकों के रूप में, अमीर गरीबों को काम पर लगाते हैं, जिससे कुछ दूसरों की आजीविका का साधन बन जाते हैं। क़तादा और अद-दह्हाक ने कहा: इसका अर्थ है कि उनमें से कुछ दूसरों के मालिक बन जाएँ(२)। और कहा गया: यह उपहास के अर्थ में "सुख़्रिय्याह" से है; अर्थात, ताकि अमीर आदमी गरीब आदमी का मज़ाक उड़ाए (३)। अल-अखफ़श ने कहा: "सख़िर्तु बिही" और "सख़िर्तु मिन्हु" [मैंने उसका मज़ाक उड़ाया], "दहिक्तू मिन्हु" और "दहिक्तू बिही" [मैं उस पर हँसा], "हज़'तू मिन्हु" और "बिही" [मैंने उसका उपहास किया]; ये सब कहे जाते हैं। संज्ञा "अल-सुख़्रिय्याह" है, सीन पर दम्माह के साथ; और "अल-सिखरिय्य" और "अल-सुखरिय्य", दम्माह और कसराह के साथ (४)। इब्न मुहैसिन और मुजाहिद को छोड़कर सभी लोगों ने "सुख़्रियन" को दम्माह के साथ पढ़ा, क्योंकि उन्होंने इसे "सिख़्रियन" पढ़ा (५)।

{और आपके रब की दया उस सब से बेहतर है जिसे वे इकट्ठा करते हैं} अर्थात: वे दुनिया की जो चीज़ें जमा करते हैं उससे बेहतर है। फिर कहा गया: दया पैगम्बरी है; और कहा गया: स्वर्ग। और कहा गया: अनिवार्य कार्यों की पूर्णता स्वैच्छिक कार्यों की प्रचुरता से बेहतर है। और कहा गया: जो वह उन पर अनुग्रह के रूप में प्रदान करता है वह उससे बेहतर है जिसका वह उन्हें उनके कर्मों के लिए प्रतिफल देता है (६)।

अल्लाह तआला का कहना है: {और यदि यह बात न होती कि सभी लोग एक ही समुदाय [अविश्वासियों का] बन जाएँगे, तो हम उन लोगों के लिए जो रहमान [अत्यंत दयालु] के साथ कुफ़्र करते हैं, उनके घरों के लिए चाँदी की छतें और सीढ़ियाँ बना देते जिन पर वे चढ़ते ३३}

इसमें पाँच मुद्दे हैं: पहला: विद्वानों ने कहा: उन्होंने दुनिया की तुच्छता और उसके महत्व की कमी का उल्लेख किया, और यह कि उनकी दृष्टि में यह अपमानजनक है...

(१) अल-नुकत वल-उयून ५/२२३। (२) अल-तबरी ने उनकी बातों को २०/५८५-५८६ में इसी तरह उद्धृत किया है। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/२०७ देखें। (४) अल-सिहाह (सख़र), और इसमें अल-

अखफ़श के शब्द। (५) इब्न ख़लवैय ने "अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह" पृष्ठ १३५ में इब्न मुहैसिन के पाठ का उल्लेख किया है। (६) अल-नुकत वल-उयून ५/२२४।

صفحہ ۳۷ سورة الزخرف: آیات ۲۹ - ۳۳

...اور حاکم و محکوم؛ یہ مقاتل کا قول ہے۔ اور کہا گیا: آزادی اور غلامی کے ذریعے؛ تو ان میں سے بعض مالک ہیں اور بعض مملوک۔ اور کہا گیا: امیری اور غریبی کے ذریعے؛ تو ان میں سے بعض غنی ہیں اور بعض فقیر۔ اور کہا گیا: نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے کے ذریعے (۱)۔

﴿ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُم بَعْضًا سُخْرِيًّا ﴾ سدی اور ابن زید نے کہا: خادم اور نوکر بنا کر، امیر غریبوں کو مسخر کرتے ہیں، تاکہ بعض بعض کے معاش کا ذریعہ بن سکیں۔ اور قتادہ و ضحاک نے کہا: یعنی تاکہ بعض بعض کے مالک بن جائیں (۲)۔ اور کہا گیا: یہ 'سُخْرِيَّة' سے ہے جو تمسخر (مذاق اڑانے) کے معنی میں ہے؛ یعنی: تاکہ غنی فقیر کا مذاق اڑائے (۳)۔ اخفش نے کہا: 'سخرت بہ' اور 'سخرت منہ'، اور 'ضحکت منہ' اور 'ضحکت بہ'، اور 'ہزئت منہ' اور 'بہ'؛ یہ سب کہے جاتے ہیں، اور اسم 'السُّخْرِيَّةُ' ہے (سین پر) پیش کے ساتھ؛ اور 'السِّخْرِيُّ' اور 'السُّخْرِيُّ' (سین پر) پیش اور زیر کے ساتھ (۴)۔ اور تمام لوگوں نے 'سُخْرِيًّا' پیش کے ساتھ پڑھا ہے سوائے ابن محیصن اور مجاہد کے، کیونکہ ان دونوں نے اسے 'سِخْرِيًّا' (زیر کے ساتھ) پڑھا ہے (۵)۔

﴿ وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ ﴾ یعنی: اس سے بہتر ہے جو وہ دنیا کا مال جمع کرتے ہیں۔ پھر کہا گیا: رحمت سے مراد نبوت ہے، اور کہا گیا: جنت ہے۔ اور کہا گیا: فرائض کی تکمیل نوافل کی کثرت سے بہتر ہے۔ اور کہا گیا: جو کچھ وہ ان پر فضل فرماتا ہے وہ ان کے اعمال کے بدلے سے بہتر ہے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَلَوْلَا أَن يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَّجَعَلْنَا لِمَن يَكْفُرُ بِالرَّحْمَٰنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِّن فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ ۳۳ ﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: علماء نے کہا: دنیا کی حقارت اور اس کی کم قدری کا ذکر کیا، اور یہ کہ وہ (اللہ) کے نزدیک ذلت کی چیزوں میں سے ہے...

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۲۳۔ (۲) طبری نے ان کے اقوال ۲۰/ ۵۸۵-۵۸۶ میں اسی طرح نقل کیے ہیں۔ (۳) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۰۷۔ (۴) الصحاح (سخر)، اور اس میں اخفش کا کلام۔ (۵) ابن خالویہ نے ابن محیصن کی قرات کا ذکر 'القراءات الشاذة' ص ۱۳۵ میں کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۲۲۴۔

Page 38 Surah Az-Zukhruf: Verse 33

...to the extent that He would have made the houses of the disbelievers and their stairs of gold and silver if it were not for the dominance of the love of this world over hearts; which would then lead to disbelief (1).

Al-Hasan said: The meaning is: If it were not for the fact that all people would disbelieve because of their inclination towards this world and their abandonment of the Hereafter, We would have given them in this world what We have described; because of the worthlessness of this world in the sight of Allah, the Almighty. This is the view of most commentators, including Ibn Abbas, As-Suddi, and others.

Ibn Zayd said: "And if it were not that mankind would become one community" in seeking this world and choosing it over the Hereafter, "We would have provided for those who disbelieve in the Most Merciful, for their houses, roofs of silver" (2).

Al-Kisa'i said: The meaning is: Were it not for there being rich and poor among the disbelievers and the same among the Muslims, We would have given the disbelievers this from the world due to its worthlessness.

Second: Ibn Kathir and Abu Amr recited: "suqfan" (singular roof) with a fatha on the 'sin' and a sukun on the 'qaf', meaning the plural, based on the saying of the Almighty: {So the roof fell down upon them from above them} [An-Nahl: 26]. The rest recited it with a damma on both the 'sin' and the 'qaf' as a plural (3); like: 'rahn' and 'ruhun'. Abu 'Ubaydah said (4): There is no third example for them. It was said: It is the plural of 'saqeef'; like: 'katheeb' and 'kuthub', and 'ragheef' and 'rughuf'; as said by Al-Farra'. It was also said: it is the plural of 'suquf' (roofs), thus becoming a plural of a plural (5); 'saqf' and 'suquf', like: 'fils' and 'fulus'. Then they treated 'fu'ul' as if it were a single name, so they pluralized it into 'fu'ul'.

It was narrated from Mujahid: "suqfan" with a sukun on the 'qaf' (6).

It was said: The 'lam' in "libuyutihim" means 'on', i.e., on their houses. And it was said: it is a substitution; as...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1670. (2) These opinions were recorded by al-Tabari 20/587-588. (3) Al-Sab'ah p. 585, and al-Taysir p. 196. See Tafsir al-Tabari 20/589. (4) In Tafsir al-Baghawi 4/138, and the speech is from him: Abu 'Ubaydah. (5) Similarly in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/32. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/54.

पृष्ठ 38 सूरह अज़-जुखरुफ़: आयत 33

...इस हद तक कि वह काफिरों के घरों और उनकी सीढ़ियों को सोने और चांदी का बना देता यदि दिलों पर दुनिया के प्यार का वर्चस्व न होता; जो फिर कुफ्र (अविश्वास) की ओर ले जाता (1)।

अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है: यदि यह बात न होती कि सभी लोग दुनिया के प्रति अपने झुकाव और आख़िरत को छोड़ने के कारण काफिर हो जाते, तो हम उन्हें दुनिया में वह सब देते जिसका हमने वर्णन किया है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की दृष्टि में दुनिया की कोई हैसियत नहीं है। अधिकांश मुफस्सिरीन (टीकाकारों) का यही विचार है, जिनमें इब्न अब्बास, अस-सुद्दी और अन्य शामिल हैं।

इब्न ज़ैद ने कहा: "और यदि यह न होता कि सभी मनुष्य एक ही समुदाय बन जाते" दुनिया की तलाश में और आख़िरत पर उसे चुनने में, "तो हम उन लोगों के लिए जो रहमान (परम दयामय) के साथ कुफ्र करते हैं, उनके घरों के लिए चांदी की छतें बना देते" (2)।

अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: यदि काफिरों में अमीर और गरीब न होते और मुसलमानों में भी वैसा ही न होता, तो हम दुनिया की तुच्छता के कारण काफिरों को यह सब दे देते।

दूसरा: इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा है: "सुफ़न" (एकवचन छत) 'सीन' पर फतह और 'क़ाफ़' के सुकूँ के साथ, जिसका अर्थ बहुवचन है, सर्वशक्तिमान के इस कथन के आधार पर: {तो उन पर छत ऊपर से गिर पड़ी} [अन-नहल: 26]। बाकियों ने 'सीन' और 'क़ाफ़' दोनों पर दम्मा के साथ बहुवचन के रूप में पढ़ा (3); जैसे: 'रहन' और 'रूहून'। अबू उबैदा ने कहा (4): उनके लिए कोई तीसरा उदाहरण नहीं है। यह कहा गया है: यह 'सक़ीफ़' का बहुवचन है; जैसे: 'कसीब' और 'कुसुब', और 'रग़ीफ़' और 'रुग़ुफ़'; जैसा कि अल-फ़र्रा ने कहा। यह भी कहा गया है: यह 'सुकूफ़' (छतों) का बहुवचन है, इस प्रकार यह बहुवचन का बहुवचन (5) बन जाता है; 'सक़्फ़' और 'सुकूफ़', जैसे: 'फ़िल्स' और 'फ़ुलूस'। फिर उन्होंने 'फ़ुऊल' को ऐसा माना जैसे कि वह एक नाम हो, और उसे 'फ़ुउल' के रूप में बहुवचन बना दिया।

मुजाहिद से रिवायत है: "सुफ़न" 'क़ाफ़' के सुकूँ के साथ (6)।

कहा गया है: "लिबुयूतिहिम" में 'लाम' का अर्थ 'पर' है, यानी: उनके घरों पर। और कहा गया है: यह एक बदल (प्रतिस्थापन) है; जैसा कि...

(1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1670। (2) इन कथनों को अल-तबरी 20/587-588 ने उद्धृत किया है। (3) अल-सबआ पृ. 585, और अल-तयसीर पृ. 196। देखें तफ़सीर अल-तबरी 20/589। (4) तफ़सीर अल-बगवी 4/138 में और यह कथन उन्हीं का है: अबू उबैदा। (5) इसी तरह अल-फ़र्रा की मानी अल-क़ुरआन 3/32 में। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/54।

صفحہ 38 سورۃ الزخرف: آیت 33

...اس حد تک کہ وہ کافروں کے گھروں اور ان کی سیڑھیوں کو سونا اور چاندی بنا دیتا اگر دلوں پر دنیا کی محبت کا غلبہ نہ ہوتا؛ جو پھر کفر کی طرف لے جاتا (1)۔

حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: معنی یہ ہے: اگر یہ بات نہ ہوتی کہ تمام لوگ دنیا کی طرف میلان اور آخرت کو چھوڑنے کی وجہ سے کافر ہو جاتے، تو ہم انہیں دنیا میں وہ کچھ دے دیتے جس کا ہم نے ذکر کیا ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل کے نزدیک دنیا کی کوئی حیثیت نہیں ہے۔ اکثر مفسرین، ابن عباس، سدی اور دیگر کا یہی قول ہے۔

ابن زید نے کہا: «وَلَوْلَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً» یعنی دنیا کی طلب اور آخرت پر اسے ترجیح دینے میں، «لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفاً مِنْ فِضَّةٍ» یعنی تو ہم ان لوگوں کے لیے جو رحمن کے ساتھ کفر کرتے ہیں، ان کے گھروں کے لیے چاندی کی چھتیں بنا دیتے (2)۔

کسائی نے کہا: معنی یہ ہے: اگر کافروں میں غنی اور فقیر نہ ہوتے اور مسلمانوں میں بھی ایسا ہی نہ ہوتا، تو ہم دنیا کی بے وقعتی کی وجہ سے کافروں کو یہ سب دے دیتے۔

دوسری بات: ابن کثیر اور ابو عمرو نے «سُقُفاً» (واحد چھت) سین کے فتحہ اور قاف کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے، اور اس کا معنی جمع ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے اعتبار سے: ﴿فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِن فَوْقِهِمْ﴾ [النحل: 26]۔ اور باقی قراء نے سین اور قاف دونوں کے ضمہ کے ساتھ جمع کے طور پر پڑھا ہے (3)؛ جیسے: رھن اور رھن۔ ابو عبیدہ (4) نے کہا: ان دونوں کی کوئی تیسری مثال نہیں ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ سقیف کی جمع ہے؛ جیسے: کثیب اور کثب، اور رغیف اور رغف؛ یہ فرا نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ سُقوف کی جمع ہے، تو یہ جمع الجمع بن جائے گا

(5)؛ سقف اور سقوف، جیسے: فلس اور فلوس۔ پھر انہوں نے فعولاً کو ایسے بنا دیا جیسے وہ ایک نام ہو، تو اسے فعل پر جمع کیا۔

اور مجاہد سے مروی ہے: «سُقُفاً» قاف کے سکون کے ساتھ (6)۔

اور کہا گیا ہے: «لِبُيُوتِهِمْ» میں لام 'علی' (پر) کے معنی میں ہے، یعنی: ان کے گھروں پر۔ اور کہا گیا ہے: یہ بدل ہے؛ جیسے کہ...

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 4/ 1670۔ (2) ان اقوال کو طبری نے اپنی تفسیر 20/ 587 - 588 میں نقل کیا ہے۔ (3) السبعہ ص 585، اور التیسیر ص 196۔ نیز دیکھئے تفسیر طبری 20/ 589۔ (4) تفسیر بغوی 4/ 138 میں اور یہ کلام ان کا ہے: ابو عبیدہ۔ (5) اسی طرح فرا کی معانی القرآن 3/ 32 میں ہے۔ (6) المحرر الوجیز 5/ 54۔

Surah Az-Zukhruf: Verse 33 | 39

It is said: I did this for Zaid out of honor for him; Allah Almighty said: {And for his parents, to each one of them is a sixth} [An-Nisa: 11] Likewise, He said here: {We would have made for those who disbelieve in the Most Merciful, for their houses} (1).

Third: The saying of the Almighty: {and stairways} means steps; so said Ibn Abbas, and it is the view of the majority. Its singular is "mi'raj" (2), and the mi'raj is the ladder; from it comes the Night of Ascension (Lailat al-Mi'raj). The plural is "ma'arij" and "ma'arij"; like "mafatih" and "mafatih" (3); two linguistic forms.

"And ma'arij" was read by Abu Raja' al-Utaridi and Talha bin Musarrif (4); they are levels and ladders. Al-Akhfash said: If you wish, you can make the singular "ma'raj" and "ma'raj"; like "mirqah" and "marqah" (5).

{upon which they appear} meaning: upon the stairways they ascend and go up; it is said: "I appeared on the house," meaning: I climbed onto its roof. This is because whoever ascends something and rises above it becomes apparent to onlookers. And it is said: "I appeared on the thing," meaning: I knew it. And "I appeared over the enemy," meaning: I overcame them.

And Nabigha of the Bani Ja'da recited his saying to the Messenger of Allah ﷺ: We ascended to the sky in glory and awe, and indeed we hope for an appearance above that (6)

Meaning: an ascent; so the Messenger of Allah ﷺ got angry and said: "To where?" He said: To Paradise? He said: "Yes, God willing" (7).

---

(1) Similar speech in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 3/31, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/107. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/224, and the saying of Ibn Abbas and others was reported by al-Tabari 20/590-591. (3) Al-Sihah (Arj). (4) Talha's reading in the Shadhdh readings p. 85. And al-Muharrar al-Wajiz 5/54. (5) Al-Sihah (Arj). (6) The verse appeared in the Diwan p. 51 and 68 in two poems, in the first with a narration: We reached the sky, our glory and our ancestors, and in the second: We reached the sky in glory, generosity and lordship. (7) Reported by al-Bazzar (2104 Kashf al-Astar). Al-Haythami said in al-Majma' 8/126: It contains Ya'la bin al-Ashdaq, and he is weak. End. And the narration of the verse in it is: We ascended over the servants in chastity and nobility.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 33 | 39

कहा जाता है: मैंने जैद के लिए उनके सम्मान में ऐसा किया; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उसके माता-पिता के लिए, उनमें से प्रत्येक के लिए छठा हिस्सा है} [अन-निसा: 11] इसी तरह, उन्होंने यहाँ कहा: {हम उन लोगों के लिए बना देते जो परम दयालु के साथ कुफ़्र (अविश्वास) करते हैं, उनके घरों के लिए} (1)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कहना: {और सीढ़ियाँ} का अर्थ है सीढ़ियाँ; इब्न अब्बास ने यही कहा, और यह बहुमत की राय है। इसका एकवचन "मिराज" (2) है, और मिराज का अर्थ है सीढ़ी; इसी से मेराज की रात (लैलत अल-मिराज) आती है। बहुवचन "मआरिज" और "मआरीज" है; जैसे "मफ़ातिह" और "मफ़ातीह" (3); दो भाषाई रूप।

"और मआरीज" को अबू रजा अल-उतारीदी और तल्हा बिन मुसर्रिफ़ (4) ने पढ़ा था; वे ऊँचे स्थान और सीढ़ियाँ हैं। अल-अख़फ़श ने कहा: यदि आप चाहें, तो आप एकवचन को "मअरज" और "मअरज" बना सकते हैं; जैसे "मिरक़ाह" और "मरक़ाह" (5)।

{जिस पर वे प्रकट होते हैं} अर्थात: सीढ़ियों पर वे चढ़ते और ऊपर जाते हैं; कहा जाता है: "मैं घर पर प्रकट हुआ," जिसका अर्थ है: मैं उसकी छत पर चढ़ गया। ऐसा इसलिए है क्योंकि जो कोई किसी चीज़ पर चढ़ता है और उसके ऊपर उठ जाता है, वह देखने वालों को दिखाई देने लगता है। और कहा जाता है: "मैं चीज़ पर प्रकट हुआ," जिसका अर्थ है: मैंने उसे जान लिया। और "मैं दुश्मन पर प्रकट हुआ," जिसका अर्थ है: मैंने उन्हें हरा दिया।

और बनी जादा के नबीघा ने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपनी बात सुनाई: हम गौरव और विस्मय में आकाश तक चढ़ गए, और वास्तव में हम उसके ऊपर एक उपस्थिति की आशा करते हैं (6)

अर्थात: एक आरोहण; तो अल्लाह के रसूल ﷺ क्रोधित हो गए और कहा: "कहाँ तक?" उन्होंने कहा: जन्नत तक? उन्होंने कहा: "हाँ, इंशा अल्लाह" (7)।

---

(1) अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 3/31 में इसी तरह का भाषण, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/107। (2) अल-नुकत वा अल-उयुन 5/224, और इब्न अब्बास और अन्य लोगों की बात अल-तबारी 20/590-591 द्वारा रिपोर्ट की गई थी। (3) अल-सिहाह (अज़)। (4) शाज़ रीडिंग पृष्ठ 85 में तल्हा की रीडिंग। और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/54। (5) अल-सिहाह (अज़)। (6) यह पद दीवान

के पृष्ठ 51 और 68 में दो कविताओं में आया है, पहली में एक वर्णन के साथ: हम आकाश तक पहुँच गए, हमारा गौरव और हमारे पूर्वज, और दूसरी में: हम महिमा, उदारता और प्रभुत्व में आकाश तक पहुँच गए। (7) अल-बज़्ज़ार (2104 कश्फ़ अल-अस्तर) द्वारा रिपोर्ट किया गया। अल-हैथमी ने अल-मजमा 8/126 में कहा: इसमें याला बिन अल-अशदक़ है, और वह कमजोर है। समाप्त। और इसमें पद का वर्णन है: हम शुद्धता और कुलीनता में दासों के ऊपर चढ़ गए।

سورہ الزخرف: آیت 33 | 39

کہا جاتا ہے: میں نے یہ زید کے لیے اس کی عزت کی خاطر کیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ﴾ [النساء: 11] اسی طرح یہاں فرمایا: ﴿لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ﴾(1)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَعَارِجَ﴾ یعنی سیڑھیاں؛ ابن عباس نے یہی کہا، اور یہی جمہور کا قول ہے۔ اس کا واحد مِعراج(2) ہے، اور معراج کے معنی سیڑھی کے ہیں؛ اسی سے شبِ معراج ہے۔ اور جمع معارج اور معاریج ہے؛ جیسے مفاتح اور مفاتیح(3)؛ دو لغتیں ہیں۔

"وَمَعَارِيجَ" ابو رجاء العطاردی اور طلحہ بن مصرف(4) نے پڑھا ہے؛ یہ بلند مقامات اور سیڑھیاں ہیں۔ اخفش نے کہا: اگر تم چاہو تو واحد کو مَعرج اور مَعرج بنا سکتے ہو؛ جیسے مِرقاہ اور مَرقاہ(5)۔

﴿عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ﴾ یعنی: ان سیڑھیوں پر وہ چڑھتے اور اوپر جاتے ہیں؛ کہا جاتا ہے: "ظہرت علی البیت" یعنی میں اس کی چھت پر چڑھ گیا۔ اور یہ اس لیے کہ جو کسی چیز پر بلند ہوتا ہے اور اس پر چڑھتا ہے وہ دیکھنے والوں پر ظاہر ہو جاتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "ظہرت علی الشیء" یعنی میں نے اسے جان لیا۔ اور "ظہرت علی العدو" یعنی میں ان پر غالب آگیا۔

اور نابغہ بنی جعدہ نے رسول اللہ ﷺ کو اپنا یہ شعر سنایا: ہم عزت اور ہیبت کے ساتھ آسمان پر چڑھ گئے، اور یقیناً ہم اس سے اوپر کے مقام کی امید رکھتے ہیں(6)

یعنی: چڑھنے کی جگہ؛ تو رسول اللہ ﷺ غصہ ہوئے اور فرمایا: "کہاں تک؟" اس نے کہا: جنت تک؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، انشاء اللہ"(7)۔

(1) اسی طرح کی بات الفراء کی معانی القرآن 31/3 اور النحاس کی اعراب القرآن 107/4 میں ہے۔ (2) النکت والعیون 224/5، اور ابن عباس وغیرہ کا قول الطبری 591-590/20 نے روایت کیا ہے۔ (3) الصحاح (عرج)۔ (4) القراءات الشاذة ص 85 میں طلحہ کی قرأت۔ اور المحرر الوجیز 54/5۔ (5) الصحاح (عرج)۔ (6) یہ شعر دیوان کے صفحہ 51 اور 68 پر دو قصیدوں میں آیا ہے، پہلے میں روایت ہے: ہم آسمان تک پہنچ گئے، ہماری شان اور ہمارے آباؤ اجداد، اور دوسرے میں: ہم شان، جود اور سرداری میں آسمان تک پہنچ گئے۔ (7) اسے البزار (2104 کشف الاستار) نے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے المجمع 126/8 میں کہا: اس میں یعلی بن الاشدق ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ اھ اور اس میں شعر کی روایت ہے: ہم پاکدامنی اور سخاوت میں بندوں پر غالب آ گئے۔

Surah Al-Zukhruf: Verse 33 40

Al-Hasan said: By Allah, the world has tilted with most of its people even though He [Allah] did not do that! So how would it be if He had?! (1)

Fourth: Some scholars used this verse as evidence that the roof does not belong to the owner of the upper floor, because Allah Almighty made roofs for houses just as He made doors for them. This is the school of thought (Madhab) of Malik, may Allah have mercy on him.

Ibn al-Arabi said (2): This is because a house consists of a floor, a wall, a roof, and a door; so whoever owns the house, owns its pillars. There is no dispute that the upper space belongs to him up to the sky. They differed regarding the lower part [the ground/subsoil]; some said: it belongs to him, and some said: he has nothing in the depths of the earth. In our school of thought, there are two opinions. The authentic Israeli tradition - mentioned previously - explained that a man sold a house to another man. The buyer built it and found a jar of gold in it. He brought it to the seller and said: "I only bought the house, not the jar." The seller said: "I sold the house with everything in it," and both of them (3) refused to take it. It was judged between them (4) that one should marry his son to the other's daughter and the money would belong to them [the couple] (5). The correct view is that the upper and lower space belong to him, unless he relinquishes them through sale. If he sells one of the two parts, he retains what is beneficial for him, and the rest belongs to the buyer.

Fifth: Among the rulings of the upper and lower floors: If the upper and lower floors are owned by two different men, and the lower floor becomes defective or its owner wants to demolish it; Sahnun mentioned from Ashhab that he said: If the owner of the lower floor wants to demolish it, or the owner of the upper floor wants to build his upper part, the owner of the lower floor is not allowed to demolish except out of necessity, and his demolition should be in a manner gentler for the owner of the upper floor, so that the upper floor does not collapse due to its demolition.

---

(1) Narrated by Al-Tabari 20/587. (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1670. See also Al-Muharrar al-Wajiz 5/54. (3) In some copies, it says "all of them," but the confirmed version is from Ahkam al-Qur'an. (4) In some copies, there is the addition "the Prophet (ﷺ)." Narrated similarly by Ahmad (8191), Al-Bukhari (3472), and Muslim (1721) from the Hadith of Abu Hurairah.

सूरह अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 33 40

अल-हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, दुनिया अपने अधिकांश लोगों के साथ झुक गई है, जबकि उसने [अल्लाह] ऐसा नहीं किया! तो फिर कैसा होता अगर उसने ऐसा किया होता?! (1)

चौथा: कुछ विद्वानों ने इस आयत से यह प्रमाण दिया है कि छत ऊपरी मंजिल के मालिक के हक में नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला ने घरों के लिए छतें वैसी ही बनाई हैं जैसी उनके लिए दरवाजे बनाए हैं। और यह मालिक (रहमतुल्लाह अलैहि) का मज़हब है।

इब्न अल-अरबी ने कहा (2): ऐसा इसलिए है क्योंकि घर का अर्थ हॉल, दीवार, छत और दरवाजा है, इसलिए जिसके पास घर है, उसके पास उसके खंभे हैं। इसमें कोई विवाद नहीं है कि ऊंचाई (ऊपरी स्थान) उसकी है आकाश तक। और उन्होंने गहराई (ज़मीन के नीचे) के बारे में मतभेद किया है; उनमें से कुछ ने कहा: यह उसकी है, और उनमें से कुछ ने कहा: पृथ्वी की गहराई में उसका कुछ भी नहीं है। हमारे मज़हब में ये दोनों कथन हैं। और सही इस्राइली हदीस ने - जो पहले बीत चुकी है - स्पष्ट किया है कि एक आदमी ने दूसरे आदमी को एक घर बेचा, तो उसने उसे बनाया और उसमें सोने का एक घड़ा पाया। वह उसे विक्रेता के पास लाया और कहा: "मैंने केवल घर खरीदा था, घड़ा नहीं।" विक्रेता ने कहा: "मैंने घर उसमें जो कुछ भी था उसके साथ बेचा था।" और दोनों (3) ने इसे लेने से मना कर दिया। उनके बीच यह फैसला किया गया (4) कि उनमें से एक अपने बेटे की शादी दूसरे की बेटी से कर दे और वह धन उन दोनों का हो जाए (5)। और सही बात यह है कि ऊपर और नीचे का स्थान उसका है, जब तक कि वह बिक्री के माध्यम से उन्हें छोड़ न दे। यदि उनमें से कोई एक हिस्सा बेचता है, तो उसके पास वह है जिससे वह लाभ उठाता है, और शेष खरीदार का है।

पांचवां: ऊपर और नीचे के मंजिल के नियमों में से: यदि ऊपर और नीचे की मंजिल दो आदमियों के बीच हो, और नीचे की मंजिल खराब हो जाए या उसका मालिक उसे गिराना चाहे; सहनून ने अश्हब से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: यदि नीचे की मंजिल का मालिक उसे गिराना चाहता है, या ऊपरी मंजिल का मालिक अपना ऊपरी हिस्सा बनाना चाहता है, तो नीचे की मंजिल के मालिक को केवल आवश्यकता पड़ने पर ही गिराने का अधिकार है, और उसका गिराना ऊपरी मंजिल के मालिक के लिए अधिक सुविधाजनक होना चाहिए; ताकि उसके गिरने से ऊपरी मंजिल न गिर जाए।

---

(1) अल-तबरी द्वारा निकाला गया 20/587। (2) अहकाम अल-कुरान 4/1670 में। और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/54 देखें। (3) प्रतियों में "वे सभी", और जो अहकाम अल-कुरान से प्रमाणित है। (4)

प्रतियों में "नबी ﷺ" की वृद्धि है। (5) इसे अहमद (8191), बुखारी (3472), और मुस्लिम (1721) ने अबू हुरैरा की हदीस से इसी तरह निकाला है।

سورہ الزخرف: آیت ۳۳ ۴۰

حسن بصری نے کہا: اللہ کی قسم! دنیا اپنے اکثر لوگوں کی طرف مائل ہو گئی حالانکہ اس نے [اللہ] نے ایسا نہیں کیا! تو پھر کیا حال ہوتا اگر وہ ایسا کر دیتا؟! (۱)

چوتھی بات: بعض علماء نے اس آیت سے یہ استدلال کیا ہے کہ چھت میں اوپر والی منزل کے مالک کا کوئی حق نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے گھروں کے لیے چھتیں ویسے ہی بنائی ہیں جیسے ان کے لیے دروازے بنائے ہیں۔ اور یہ امام مالک رحمہ اللہ کا مذہب ہے۔

ابن العربی (۲) نے کہا: اور وہ اس لیے کہ گھر سے مراد ہال، دیوار، چھت اور دروازہ ہے، تو جس کا گھر ہے، اس کے ارکان بھی اسی کے ہیں۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ بلندی (اوپر کی فضا) آسمان تک اسی کی ہے۔ اور انہوں نے زیریں حصے (زمین کی گہرائی) میں اختلاف کیا ہے؛ ان میں سے بعض نے کہا: وہ اسی کا ہے، اور بعض نے کہا: زمین کی گہرائی میں اس کا کچھ نہیں۔ ہمارے مذہب میں یہ دونوں قول ہیں۔ اور صحیح اسرائیلی حدیث نے - جو پہلے گزر چکی ہے - یہ واضح کر دیا ہے کہ ایک شخص نے دوسرے شخص سے گھر خریدا، اس نے اسے بنایا تو اس میں سے سونے کا ایک مٹکا پایا۔ وہ اسے بیچنے والے کے پاس لایا اور کہا: "میں نے صرف گھر خریدا تھا، مٹکا نہیں خریدا تھا۔" بیچنے والے نے کہا: "میں نے گھر اس میں موجود ہر چیز سمیت بیچا تھا۔" اور دونوں (۳) نے اسے لینے سے انکار کیا۔ ان کے درمیان یہ فیصلہ ہوا (۴) کہ ان میں سے ایک اپنے بیٹے کا نکاح دوسرے کی بیٹی سے کر دے اور وہ مال ان دونوں [جوڑے] کا ہو جائے (۵)۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ اوپر اور نیچے کا حصہ اسی کا ہے، الا یہ کہ وہ انہیں فروخت کر کے اپنے حق سے دستبردار ہو جائے۔ اگر وہ ان دونوں جگہوں میں سے ایک

بیچ دے تو اس کے لیے اس میں سے وہ حصہ ہے جس سے وہ نفع اٹھاتا ہے، اور باقی خریدار کے لیے ہے۔

پانچویں بات: اوپر اور نیچے کی منزل کے احکام میں سے: جب اوپر اور نیچے کی منزل دو آدمیوں کے درمیان ہو، اور نیچے کی منزل خراب ہو جائے یا اس کا مالک اسے ڈھانا چاہے؛ سحنون نے اشہب سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: جب نیچے کی منزل کا مالک اسے ڈھانا چاہے، یا اوپر کی منزل کا مالک اپنی اوپر کی منزل بنانا چاہے، تو نیچے والے کے لیے ڈھانا جائز نہیں مگر ضرورت کی صورت میں، اور اس کا ڈھانا اوپر والے کے لیے زیادہ سہولت والا ہو؛ تاکہ نیچے والی منزل گرنے سے اوپر والی منزل نہ گر جائے۔

---

(۱) اسے طبری نے ۵۸۷/۲۰ میں نکالا ہے۔ (۲) احکام القرآن ۱۶۷۰/۴ میں۔ اور المحرر الوجیز ۵۴/۵ دیکھیں۔ (۳) نسخوں میں "وہ سب" ہے، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (۴) نسخوں میں "نبی ﷺ" کا اضافہ ہے۔ (۵) اسے احمد (۸۱۹۱)، بخاری (۳۴۷۲) اور مسلم (۱۷۲۱) نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

41 Surah Az-Zukhruf: Verse 33 The owner of the upper floor is not permitted to build anything on top of it that was not there before, except for light things that do not harm the owner of the lower floor. If a wooden beam from the ceiling of the upper floor breaks, he may replace it with another beam as long as it is not heavier than the original and its weight is not feared to harm the owner of the lower floor. Ashhab said: The door of the house belongs to the owner of the lower floor. He also said: If the lower floor collapses, the owner is compelled to rebuild it, and the owner of the upper floor is not obligated to build the lower floor; if the owner of the lower floor refuses to build, he is told: Sell it to someone who will build. Ibn al-Qasim narrated from Malik regarding a lower floor belonging to one man and an upper floor to another: if the lower floor becomes defective, its repair is the responsibility of the owner of the lower floor, and he must support (suspend) the upper floor until he repairs his lower floor; because he is obligated either to carry it on a structure or by suspension. Likewise, if there were another floor above the upper one, the suspension of the second upper floor would be the responsibility of the middle floor owner. It has also been said: The suspension of the second upper floor is the responsibility of the first upper floor owner until the lower floor owner builds (1). The Hadith of Nu'man ibn Bashir from the Prophet (PBUH) said: "The likeness of the one who upholds God's limits and the one who falls into them is as the likeness of a people who cast lots for a ship; some of them got the upper part and some the lower part. When those in the lower part wanted water, they had to pass by those above them. So they said: 'If we were to make a hole in our portion, we would not harm those above us.' If those (in the upper part) leave them to do what they intend, they would all perish. But if they restrain them, they would be saved and all of them would be saved" (2). This is a foundational principle in this matter. It is an argument for Malik and Ashhab. In it is proof that the owner of the lower floor has no right to cause harm to the owner of the upper floor, and if he causes harm, he must fix it without the owner of the upper floor's involvement. The owner of the upper floor has the right to prevent him from causing harm, based on the Prophet's saying: "But if they restrain them, they would be saved and all of them would be saved." It is not permissible to restrain except the hands of an oppressor or someone who is prohibited from doing what is not allowed in the Sunnah. In it is also proof for the deserving of punishment for abandoning the commanding of good and the forbidding of evil, and...

(1) See Al-Nawadir wal-Ziyadat 11/227, and 'Aqd al-Jawahir al-Thamina 2/643. (2) Previously mentioned 9/487.

41 सूरह अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 33 ऊपरी मंजिल के मालिक को अपनी ऊपरी मंजिल पर कुछ भी ऐसा बनाने की अनुमति नहीं है जो पहले वहां नहीं था, सिवाय उन हल्की चीजों के जो निचली मंजिल के मालिक को नुकसान न पहुंचाएं। यदि ऊपरी मंजिल की छत की लकड़ी का एक शहतीर टूट जाता है, तो वह उसके स्थान पर दूसरा शहतीर लगा सकता है जब तक कि वह मूल से अधिक भारी न हो और निचली मंजिल के मालिक को नुकसान पहुंचाने का डर न हो। अशहब ने कहा: घर का दरवाजा निचली मंजिल के मालिक का है। उन्होंने कहा: यदि निचली मंजिल ढह जाती है, तो मालिक को उसे फिर से बनाने के लिए मजबूर किया जाता है, और ऊपरी मंजिल के मालिक पर निचली मंजिल बनाने की कोई जिम्मेदारी नहीं है; यदि निचली मंजिल का मालिक बनाने से इनकार करता है, तो उससे कहा जाता है: इसे किसी ऐसे व्यक्ति को बेच दें जो निर्माण करेगा। इब्न अल-कासिम ने मलिक से एक ऐसी निचली मंजिल के बारे में रिवायत की है जो एक आदमी की है और ऊपरी मंजिल दूसरे की है: यदि निचली मंजिल में खराबी आ जाती है, तो उसकी मरम्मत निचली मंजिल के मालिक की जिम्मेदारी है, और उसे ऊपरी मंजिल को तब तक सहारा (लटकाए) रखना चाहिए जब तक वह अपनी निचली मंजिल की मरम्मत नहीं कर लेता; क्योंकि वह या तो उसे किसी निर्माण पर ले जाने या लटकाकर सहारा देने के लिए बाध्य है। इसी तरह, यदि ऊपरी मंजिल के ऊपर एक और मंजिल होती, तो दूसरी ऊपरी मंजिल को सहारा देने की जिम्मेदारी मध्यम मंजिल के मालिक की होती। यह भी कहा गया है: दूसरी ऊपरी मंजिल को सहारा देना पहली ऊपरी मंजिल के मालिक की जिम्मेदारी है जब तक कि निचली मंजिल का मालिक निर्माण नहीं कर लेता (1)। नुकमान बिन बशीर से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस है कि उन्होंने फरमाया: "अल्लाह की सीमाओं पर कायम रहने वाले और उनमें पड़ने वाले की मिसाल उन लोगों की तरह है जिन्होंने एक जहाज के लिए कुर्रा (लॉटरी) निकाला; उनमें से कुछ को ऊपरी हिस्सा मिला और कुछ को निचला हिस्सा। जब निचले हिस्से वाले पानी चाहते थे, तो उन्हें अपने से ऊपर वालों के पास से गुजरना पड़ता था। तो उन्होंने कहा: 'अगर हम अपने हिस्से में एक छेद कर दें, तो हम ऊपर वालों को नुकसान नहीं पहुँचाएँगे।' अगर वे (ऊपरी हिस्से वाले) उन्हें उनके इरादे पर छोड़ दें, तो वे सब तबाह हो जाएंगे। लेकिन अगर वे उनका हाथ पकड़ लें (रोकें), तो वे बच जाएंगे और वे सब बच जाएंगे" (2)। यह इस मामले में एक बुनियादी सिद्धांत है। यह मलिक और अशहब के लिए एक प्रमाण है। इसमें इस बात का सबूत है कि निचली मंजिल के मालिक को ऊपरी मंजिल के मालिक को नुकसान पहुँचाने वाली कोई चीज़ करने का अधिकार नहीं है, और यदि वह उसे नुकसान पहुँचाता है; तो उसे ऊपरी मंजिल के मालिक के बिना ही उसे ठीक करना होगा, और ऊपरी मंजिल के मालिक को उसे नुकसान पहुँचाने से रोकने

का अधिकार है; नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के कारण: "अगर वे उनका हाथ पकड़ लें, तो वे बच जाएंगे और वे सब बच जाएंगे"। और हाथ पकड़ना केवल जालिम या उस व्यक्ति के लिए जायज है जिसे सुन्नत में वर्जित काम करने से रोका गया हो। इसमें भलाई का हुक्म देने और बुराई से रोकने को छोड़ने पर सजा के हकदार होने का भी प्रमाण है, और...

---

(1) देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात 11/227, और 'अकद अल-जवाहिर अल-थमीना 2/643। (2) पहले उल्लेखित 9/487।

41 سورۃ الزخرف: آیت ۳۳ اوپری منزل کے مالک کو اپنی اوپری منزل پر کوئی ایسی چیز بنانے کا حق نہیں ہے جو پہلے وہاں نہیں تھی، سوائے ان ہلکی چیزوں کے جو نچلی منزل کے مالک کو نقصان نہ پہنچائیں۔ اگر اوپری منزل کی چھت کی لکڑی کا ایک شہتیر ٹوٹ جائے تو وہ اس کی جگہ دوسرا شہتیر لگا سکتا ہے بشرطیکہ وہ اصل سے زیادہ بھاری نہ ہو اور نچلی منزل کے مالک کو نقصان پہنچنے کا خوف نہ ہو۔ اشہب نے کہا: گھر کا دروازہ نچلی منزل کے مالک کا ہے۔ انہوں نے کہا: اگر نچلی منزل منہدم ہو جائے تو اس کے مالک کو اسے دوبارہ بنانے پر مجبور کیا جائے گا، اور اوپری منزل کے مالک پر نچلی منزل بنانا لازم نہیں ہے۔ اگر نچلی منزل کا مالک بنانے سے انکار کرے تو اسے کہا جائے گا: اسے کسی ایسے شخص کو بیچ دو جو تعمیر کرے۔ ابن القاسم نے مالک سے ایک ایسی نچلی منزل کے بارے میں روایت کی ہے جو ایک شخص کی ہو اور اوپری منزل دوسرے کی: اگر نچلی منزل میں خرابی آ جائے تو اس کی مرمت نچلی منزل کے مالک کی ذمہ داری ہے، اور اسے اوپری منزل کو اس وقت تک سہارا (لٹکائے) رکھنا چاہیے جب تک وہ اپنی نچلی منزل کی مرمت نہ کر لے؛ کیونکہ وہ یا تو اسے کسی عمارت پر اٹھانے یا لٹکا کر سہارا دینے کا پابند ہے۔ اسی طرح اگر اوپری منزل کے اوپر ایک اور منزل ہوتی تو دوسری اوپری منزل کو سہارا دینے کی ذمہ داری درمیان والی منزل کے مالک کی ہوتی۔ یہ بھی کہا گیا ہے: دوسری اوپری منزل کو سہارا دینا پہلی اوپری منزل کے مالک کی ذمہ داری ہے جب تک کہ نچلی منزل کا مالک تعمیر نہ کر لے (۱)۔ نعمان بن بشیر سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی حدود پر قائم رہنے والے اور ان میں پڑنے والے کی مثال ان لوگوں کی سی ہے جنہوں نے ایک کشتی کے لیے قرعہ ڈالا؛ ان میں سے بعض کو اوپر کا حصہ ملا اور بعض کو نیچے کا۔ جب نچلے حصے والے پانی چاہتے تو انہیں اپنے سے اوپر والوں کے پاس سے گزرنا پڑتا۔ تو انہوں

نے کہا: 'کاش ہم اپنے حصے میں ایک سوراخ کر لیں تو ہم اپنے سے اوپر والوں کو تکلیف نہ دیں گے۔' اگر وہ (اوپر والے) انہیں ان کے ارادے پر چھوڑ دیں تو وہ سب ہلاک ہو جائیں گے، اور اگر وہ ان کا ہاتھ پکڑ لیں (روک دیں) تو وہ بچ جائیں گے اور وہ سب بچ جائیں گے" (۲)۔ یہ اس باب میں ایک اصل (بنیادی اصول) ہے۔ یہ مالک اور اشہب کے لیے ایک دلیل ہے۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ نچلی منزل کے مالک کو اوپری منزل کے مالک کے لیے ایسی کوئی چیز پیدا کرنے کا حق نہیں جو اسے نقصان پہنچائے، اور یہ کہ اگر اس نے کوئی نقصان پہنچایا تو اوپری منزل کے مالک کے بغیر اسے ٹھیک کرنا اسی کے ذمے ہے، اور اوپری منزل کے مالک کو اسے نقصان سے روکنے کا حق ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کا ارشاد ہے: "اگر وہ ان کا ہاتھ پکڑ لیں تو وہ بچ جائیں گے اور وہ سب بچ جائیں گے"۔ اور ہاتھ پکڑنا (روکنا) صرف ظالم یا اس شخص کے لیے جائز ہے جسے سنت میں منع کردہ کام کرنے سے روکا گیا ہو۔ اس میں نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے کے ترک پر سزا کے مستحق ہونے کی بھی دلیل ہے، اور...

---

(۱) دیکھئے النوادر والزیادات ۱۱/۲۲۷، اور عقد الجواہر الثمینہ ۲/۶۴۳۔ (۲) سابقہ حوالہ ۹/۴۸۷۔

٤٢ Surah Al-Zukhruf: Verses 33 - 35

It was previously mentioned in «Al-Anfal»(1). And in it is evidence for the permissibility of drawing lots and its use, as has been mentioned in «Al-Imran»(2). So reflect on each in its context, you will find it explained, and praise be to Allah. His saying, Exalted is He: {And for their houses doors and couches upon which they recline (34) And gold ornaments. And all that is nothing but the enjoyment of the life of this world. And the Hereafter with your Lord is for the righteous (35)} His saying, Exalted is He: {And for their houses doors} meaning: And We would have made for their houses. It was said: «for their houses» is a substitutional appositive (badal ishtimal) for His saying: {for whoever disbelieves in the Most Merciful}(3). «Doors» means: of silver. {And couches} likewise; and it is the plural of 'Sarir' (couch)(4). And it was said: the plural of 'Asirrah', and 'Asirrah' is the plural of 'Sarir', so it would be a plural of a plural(5). {upon which they recline} 'Al-ittika' and 'al-tawakku': leaning on something(6); including: {I lean upon it} [Taha: 18]. And a 'tuka'ah' man, like the example of 'humazah': one who reclines a lot. 'Al-tuka'ah' is also: that which is reclined upon. He reclined on the thing, so he is a 'muttaki''; and the place is 'muttaka''. And he stabbed him until he made him recline (at-ka'ahu), based on the form 'af'alahu', meaning: he threw him into the posture of one reclining. And I leaned (tawakka'tu) on the staff. The origin of the 'T' in all of that is 'W'(7), so the same was done with it as was done with: 'ittazana' and 'itta'ada'. {And gold ornaments} 'Al-zukhruf' here is gold; reported from Ibn Abbas and others(8). Its parallel is: {Or you have ...

---

(1) 9 / 487. (2) 5 / 132. (3) Previously mentioned in the second issue of the previous verse. (4) Al-Waseet by Al-Wahidi 4 / 71. (5) See Tahdhib al-Lughah 12 / 287. (6) Al-Waseet by Al-Wahidi 4 / 71. (7) Al-Sihah (W-K-'). (8) Reported from him and others by Al-Tabari 20 / 592 - 593.

४२ सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें ३३ - ३५

यह «अल-अन्फ़ाल»(१) में बीत चुका है। और इसमें कुर्रा (लॉटरी) की वैधता और उसके उपयोग का प्रमाण है, और यह «आल इमरान»(२) में बीत चुका है। अतः प्रत्येक पर उसके स्थान पर विचार करें, आप इसे स्पष्ट पाएंगे, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है। अल्लाह तआला का कथन: {और उनके घरों के लिए दरवाज़े और तख़्त जिन पर वे टेक लगाते हैं (३४) और सोने के आभूषण। और यह सब कुछ केवल सांसारिक जीवन का आनंद है। और आपके रब के पास आख़िरत (परलोक) केवल परहेज़गारों (मुत्तक़ीन) के लिए है (३५)} अल्लाह तआला का कथन: {और उनके घरों के लिए दरवाज़े} अर्थात: और हम उनके घरों के लिए बना देते। और कहा गया है: «उनके घरों के लिए» उसके कथन: {उसके लिए जो रहमान के साथ कुफ़्र करता है}(३) से 'बदल इश्तिमाल' है। «दरवाज़े» अर्थात: चांदी के। {और तख़्त} भी उसी तरह; और यह 'सरीर' (तख़्त) का बहुवचन है(४)। और कहा गया: 'असिर्राह' का बहुवचन है, और 'असिर्राह' 'सरीर' का बहुवचन है, तो यह बहुवचन का बहुवचन होगा(५)। {जिन पर वे टेक लगाते हैं} 'अल-इत्तिका' और 'अल-तवक्कुः किसी चीज़ पर सहारा लेना(६); इसमें शामिल है: {मैं इस पर टेक लगाता हूँ} [ताहा: १८]। और 'तुक़अह' आदमी, जैसे 'हुमज़ह': बहुत अधिक टेक लगाने वाला। 'अल-तुक़अह' का अर्थ वह वस्तु भी है जिस पर टेक लगाई जाती है। वह चीज़ पर झुक गया तो वह 'मुत्तक़ी' (टेक लगाने वाला) है; और स्थान 'मुत्तक़ा' है। और उसने उसे तब तक मारा जब तक कि उसने उसे झुका दिया (अत्कअहू), 'अफ़अलाहु' के वज़न पर, अर्थात: उसे टेक लगाने की मुद्रा में गिरा दिया। और मैंने लाठी पर सहारा लिया (तवक्कअ्तु)। इन सब में 'त' का मूल 'व' है(७), तो इसके साथ वैसा ही किया गया जैसा 'इत्तज़ना' और 'इत्तअदा' के साथ किया गया। {और सोने के आभूषण} यहाँ 'ज़ुख़रुफ़' का अर्थ सोना है; इब्न अब्बास और अन्यों से रिवायत है(८)। इसका समानांतर है: {या आपके पास हो ...

---

(१) ९ / ४८७। (२) ५ / १३२। (३) पिछली आयत के दूसरे मसले में बीत चुका है। (४) अल-वसीत अल-वाहिदी ४ / ७१। (५) तहज़ीब अल-लुग़ह १२ / २८७ देखें। (६) अल-वसीत अल-वाहिदी ४ / ७१। (७) अल-सिहाह (व-क-अ)। (८) इसे उनसे और अन्यों से अल-तबरी ने २० / ५९२ - ५९३ में उद्धृत किया है।

٤٢ سورہ الزخرف: آیات ٣٣ - ٣٥

یہ «الأنفال»(١) میں گزر چکا ہے۔ اور اس میں قرعہ اندازی کے جواز اور اس کے استعمال کی دلیل ہے، اور یہ «آل عمران»(٢) میں گزر چکا ہے۔ پس ہر ایک کو اس کے مقام پر غور سے دیکھیں، آپ اسے واضح پائیں گے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان کے گھروں کے لیے دروازے اور تخت جن پر وہ ٹیک لگا کر بیٹھتے ہیں (٣٤) اور سونے کے زیورات۔ اور یہ سب کچھ تو محض دنیاوی زندگی کا فائدہ ہے، اور آپ کے رب کے پاس آخرت صرف پرہیزگاروں کے لیے ہے (٣٥)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان کے گھروں کے لیے دروازے} یعنی: اور ہم ان کے گھروں کے لیے بنا دیتے۔ اور کہا گیا ہے کہ: «ان کے گھروں کے لیے» اس کے قول: {جو رحمن کے ساتھ کفر کرتا ہے}(٣) سے بدلِ اشتمال ہے۔ «دروازے» یعنی: چاندی کے۔ {اور تخت} بھی اسی طرح؛ اور یہ "سریر" (تخت) کی جمع ہے(٤)۔ اور کہا گیا: یہ «أَسِرَّة» کی جمع ہے، اور «أَسِرَّة» «سریر» کی جمع ہے، تو یہ جمع الجمع ہو گی(٥)۔ {جس پر وہ ٹیک لگاتے ہیں} «الاتکاء» اور «التوکؤ»: کسی چیز پر سہارا لینا(٦)؛ اسی سے ہے: {میں اس پر ٹیک لگاتا ہوں} [طہٰ: ١٨]۔ اور «تُكَأَة» آدمی، «هُمَزَة» کی طرح: بہت زیادہ ٹیک لگانے والا۔ اور «التُّكَأَة» اس چیز کو بھی کہتے ہیں جس پر ٹیک لگائی جائے۔ وہ کسی چیز پر جھک گیا تو وہ «مُتَّكِئ» (ٹیک لگانے والا) ہے؛ اور جگہ «مُتَّكَأ» ہے۔ اور اس نے اسے اتنا مارا کہ اسے ٹیک لگوا دی (أتكأه)، «أفْعَلَه» کے وزن پر، یعنی: اسے ٹیک لگانے والی حالت میں گرا دیا۔ اور میں نے لاٹھی پر سہارا لیا (توكأتُ)۔ ان سب میں «ت» کی اصل «واؤ» ہے(٧)، چنانچہ اس کے ساتھ وہی سلوک کیا گیا جو «اتَّزَن» اور «اتَّعد» کے ساتھ کیا گیا۔ {اور سونے کے زیورات} یہاں «زخرف» سے مراد سونا ہے؛ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے(٨)۔ اس کی مثال: {یا تمہارے پاس ہو ...

(۱) ۹ / ۴۸۷۔ (۲) ۵ / ۱۳۲۔ (۳) پچھلی آیت کے دوسرے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۴) الوسیط للواحدی ۴ / ۷۱۔ (۵) دیکھیے تہذیب اللغۃ ۱۲ / ۲۸۷۔ (۶) الوسیط للواحدی ۴ / ۷۱۔ (۷) الصحاح (وکأ)۔ (۸) اسے ان سے اور دوسروں سے طبری نے ۲۰ / ۵۹۲ - ۵۹۳ میں روایت کیا ہے۔

43

Surah Az-Zukhruf: Verses 34 - 35

{a house of ornament} [Al-Isra: 93] (1) and it has been mentioned previously (2). Ibn Zaid said: It is what people take in their homes of furnishings and furniture (3). Al-Hasan said: Engravings (4); its root is ornamentation. It is said: "Zakhraftu al-dar" (I decorated the house), meaning: I beautified it. And "Tazakhrafa fulan" (so-and-so decorated himself), meaning: he beautified himself (5). The word "zukhrufan" (ornament) is in the accusative case (nasb) based on the meaning: and We would have made for them along with that ornament. It was also said: by removing the preposition; and the meaning is: We would have made (6) for them ceilings, doors, and couches of silver and of gold; so when "min" (from) was omitted, He said: "wa zukhrufan" (and ornament), thus it was in the accusative case.

{And all that is nothing but the enjoyment of the worldly life} Asim, Hamzah, and Hisham on the authority of Ibn Amir read: {wa in kullu dhalika lamma mata'u al-hayat ad-dunya} with emphasis (shaddah on 'ma'). The rest read it without emphasis (7); this has been mentioned. It was narrated from Abu Raja' that he read with a kasrah on the 'lam' of "lamma"; so "ma" according to him is in the position of "alladhi" (the one who/which), and the referent pronoun is omitted, the estimation being: and indeed all of that is for that which is the enjoyment of the worldly life (8). The omission of the pronoun here is like its omission in the reading of those who read: {a parable [of] a gnat or what is above it} (9) [Al-Baqarah: 26] and {complete for him who did good} [Al-An'am: 154].

Abu al-Fath said: "Kullu" (all) should be in the accusative case according to this reading; because "in" is the lightened form of the heavy one (inna), and when it is lightened and its function is nullified, the 'lam' becomes necessary at the end of the speech; to distinguish between it and the negative "in" which means "ma" (not); for example: "In Zaydun la-qa'im" (Indeed Zayd is standing), and there is no 'lam' here except the prepositional one (10).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/138. (2) 13/176. (3) Reported by at-Tabari 20/593. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 5/225. (5) See Tahdhib al-Lughah 7/672. (6) In (d) and (m): "fa-ja'alna". See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/32, and I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/109. (7) This is the second mode for Hisham. As-Sab'ah p. 586, and at-Taysir p. 196. (8) Al-Muhtasib 2/255, and al-Muharrar al-Wajiz 5/54. (9) Meaning: what is a gnat. Al-Muhtasib 2/255, it is an irregular reading, see 1/365. (10) Al-Muhtasib 2/255. Ibn Jinni said after that: If

it came with it, it would have been obligatory to say: "wa inna kulla dhalika la-mimma..."

४३

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें ३४ - ३५

{आभूषणों का एक घर} [अल-इसरा: ९३] (१) और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (२)। इब्न जैद ने कहा: यह वह है जो लोग अपने घरों में सामान और फर्नीचर के रूप में इस्तेमाल करते हैं (३)। अल-हसन ने कहा: नक्काशी (४); इसका मूल सजावट है। कहा जाता है: "ज़ख्रफ्तु अद-दार" (मैंने घर को सजाया), यानी: मैंने इसे सुंदर बनाया। और "तज़ख्रफ़ फ़ुलान" (अमुक ने खुद को सजाया), यानी: उसने खुद को सुंदर बनाया (५)। शब्द "ज़ुख़रुफ़न" (आभूषण) इस अर्थ में कर्म कारक (नस्ब) में है: और हमने उनके लिए उसके साथ आभूषण भी बना दिए होते। यह भी कहा गया है: पूर्वसर्ग (preposition) को हटाने से; और अर्थ है: हमने उनके लिए (६) चांदी और सोने की छतें, दरवाजे और सोफे बना दिए होते; तो जब "मिन" (से) हटा दिया गया, तो उन्होंने कहा: "वा ज़ुख़रुफ़न" (और आभूषण), इस प्रकार यह कर्म कारक में आ गया।

{और यह सब कुछ सांसारिक जीवन का आनंद मात्र है} असीम, हमजा, और इब्न आमिर के अधिकार पर हिशाम ने पढ़ा: {वा इन कुल्लू ज़ालिका लम्मा मताउ अल-हयात अद-दुनिया} ज़ोर (शद्दा) के साथ। बाकी लोगों ने इसे बिना ज़ोर के पढ़ा (७); इसका उल्लेख किया जा चुका है। अबू रजा से यह रिवायत है कि उन्होंने "लम्मा" के'लाम' पर कस्रह (इ की मात्रा) के साथ पढ़ा; तो उनके अनुसार "मा", "अल्लज़ी" (जो/वह जो) के स्थान पर है, और उस पर लौटने वाला सर्वनाम हटा दिया गया है, अनुमान यह है: और वास्तव में वह सब उसके लिए है जो सांसारिक जीवन का आनंद है (८)। यहाँ सर्वनाम का विलोप वैसा ही है जैसा उन लोगों के पाठ में है जिन्होंने पढ़ा: {एक मच्छर या उससे ऊपर का उदाहरण} (९) [अल-बक़रह: २६] और {उसके लिए पूर्ण जिसने अच्छा किया} [अल-अनअम: १५४]।

अबू अल-फतह ने कहा: इस पाठ के अनुसार "कुल्लू" (सब) कर्म कारक (नस्ब) में होना चाहिए; क्योंकि "इन", भारी (इन्ना) का हल्का रूप है, और जब यह हल्का हो जाता है और इसका कार्य समाप्त हो जाता है, तो भाषण के अंत में 'लाम' आवश्यक हो जाता है; इसे नकारात्मक "इन" से अलग करने के लिए जिसका अर्थ "मा" (नहीं) है; उदाहरण के लिए: "इन ज़ैदुन ला-क़ाइम" (वास्तव में ज़ैद खड़ा है), और यहाँ प्रपोजीशनल लाम के अलावा कोई 'लाम' नहीं है (१०)।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१३८। (२) १३/१७६। (३) अत-तब़री द्वारा रिपोर्ट किया गया २०/५९३। (४) अन-नुक़त वा अल-उयून ५/२२५। (५) तहज़ीब अल-लुग़ह ७/६७२ देखें। (६) (द) और (म) में: "फ़-

जअलना"। अल-फर्रा' द्वारा मआनी अल-क़ुरआन ३/३२, और अन-नह़ास द्वारा एराब अल-क़ुरआन ४/१०९ देखें। (७) यह हिशाम के लिए दूसरा तरीका है। अस-सबअह पृष्ठ ५८६, और अत-तयसीर पृष्ठ १९६। (८) अल-मुह़तसिब २/२५५, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ५/५४। (९) यानी: जो एक मच्छर है। अल-मुह़तसिब २/२५५, यह एक अनियमित पाठ है, १/३६५ देखें। (१०) अल-मुह़तसिब २/२५५। इब्न जिन्नी ने उसके बाद कहा: यदि यह इसके साथ आता, तो यह कहना अनिवार्य होता: "वा इन्ना कुल्ला ज़ालिका ला-मिम्मा..."

٤٣

سورہ الزخرف: آیات ٣٤ - ٣٥

﴿ بَيْتٌ مِّن زُخْرُفٍ ﴾ [الإسراء: ٩٣] (١) اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٢)۔ ابن زید نے کہا: یہ وہ چیز ہے جو لوگ اپنے گھروں میں ساز و سامان اور فرنیچر کے طور پر استعمال کرتے ہیں (٣)۔ حسن بصری نے کہا: نقش و نگار (٤)؛ اس کی اصل زینت ہے۔ کہا جاتا ہے: "زخرفتُ الدار" (میں نے گھر کو سجایا)، یعنی: میں نے اسے آراستہ کیا۔ اور "تزخرف فلان" (فلاں نے خود کو سجایا)، یعنی: اس نے خود کو آراستہ کیا (٥)۔ لفظ "زخرفاً" اس معنی پر منسوب (نصب میں) ہے: اور ہم ان کے لیے اس کے ساتھ سونا (زخرف) بھی بنا دیتے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ حرفِ جر کو گرانے کی وجہ سے (منزوع الخافض)؛ اور معنی یہ ہے: ہم ان کے لیے (٦) چاندی اور سونے کی چھتیں، دروازے اور تخت بنا دیتے؛ پس جب "من" کو حذف کیا گیا تو فرمایا: "وزخرفاً"، پس اسے منسوب کر دیا۔

﴿ وَإِن كُلُّ ذَٰلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ﴾ عاصم، حمزہ اور ہشام نے ابن عامر کی روایت سے ﴿ لَمَّا ﴾ کو تشدید کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے اسے تخفیف (بغیر تشدید) کے ساتھ پڑھا ہے (٧)؛ اور اس کا ذکر ہو چکا ہے۔ ابو رجاء سے مروی ہے کہ انہوں نے "لما" کے 'لام' کے نیچے کسرہ (زیر) پڑھی؛ پس ان کے نزدیک "ما" بمعنی "الذی" (جو کہ) ہے، اور اس کی طرف لوٹنے والی ضمیر محذوف ہے، اور تقدیرِ عبارت یوں ہے: "وإن كل ذلك للذي هو متاع الحياة الدنيا" (اور بیشک یہ سب اس چیز کے لیے ہے جو دنیاوی زندگی کا سامان ہے) (٨)۔ یہاں ضمیر کا حذف کرنا ویسا ہی ہے جیسا ان لوگوں کی قراءت میں ہے جنہوں نے ﴿ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا ﴾ (٩) [البقرة : ٢٦] اور ﴿ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ ﴾ [الأنعام: ١٥٤] پڑھا ہے۔

ابو الفتح کہتے ہیں: اس قراءت کے مطابق "كُلٌّ" کو منسوب ہونا چاہیے؛ کیونکہ "اِنْ" مخففہ ہے (اِنَّ سے)، اور جب یہ مخفف ہو جائے اور اس کا عمل باطل ہو جائے تو کلام کے آخر میں 'لام' آنا لازم ہے؛ تاکہ اس کے اور "اِنْ" نافیہ (جو "ما" کے معنی میں ہے) کے درمیان فرق ہو سکے؛ جیسے: "ان زيدٌ لقائم" (بیشک زید کھڑا ہے)، اور یہاں سوائے حرفِ جر کے کوئی 'لام' نہیں ہے (١٠)۔

(١) تفسير البغوى ٤ / ١٣٨ . (٢) ١٣ / ١٧٦ . (٣) اسے طبری نے ٢٠ / ٥٩٣ پر نقل کیا ہے . (٤) النكت والعيون ٥ / ٢٢٥ . (٥) دیکھیں تہذیب اللغہ ٧ / ٦٧٢ . (٦) (د) اور (م) میں: "فجعلنا"۔ دیکھئے معانی القرآن للفراء ٣ / ٣٢، اور اعراب القرآن للنحاس ٤ / ١٠٩ . (٧) یہ ہشام کی دوسری روایت ہے۔ السبعہ ص ٥٨٦، اور التیسیر ص ١٩٦ . (٨) المحتسب ٢ / ٢٥٥، اور المحرر الوجيز ٥ / ٥٤ . (٩) یعنی: جو کہ مچھر ہے۔ المحتسب ٢ / ٢٥٥، اور یہ ایک شاذ قراءت ہے، دیکھیں ١ / ٣٦٥ . (١٠) المحتسب ٢ / ٢٥٥۔ ابن جنی نے اس کے بعد کہا: اگر یہ اس کے ساتھ آتا تو یہ کہنا واجب ہوتا: "وإن كُلَّ ذلك لَمِما ="

44 Surah Al-Zukhruf: Verses 34 - 35

"And the Hereafter with your Lord is for the righteous." It means: Paradise is for those who fear [Allah] and are wary.

Ka'b said: "I find in some of the revealed books of Allah: 'If it were not for the fact that my believing servant would grieve, I would have crowned the head of my disbelieving servant with a crown, and he would not have a headache nor would a vein of his throb with pain.'" (1)

In Sahih al-Tirmidhi, narrated by Abu Huraira, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The world is a prison for the believer and a paradise for the disbeliever." (2) And from Sahl bin Sa'd, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "If the world were worth even a mosquito's wing to Allah, He would not have given a disbeliever a single drink of water from it." And on the same topic from Abu Huraira, and he said: A sahih (authentic) (3) gharib (uncommon) (4) hadith.

And they recited: If the world were a reward for the doer of good, then there would be no livelihood in it for the oppressor. The Prophets went hungry in it as an honor, while the bellies of cattle were satiated in it.

Another said (5): Listen (6) to the days if you are wise, for you are in it between a forbidder and a commander. If the world preserves a person's religion, then whatever of it he loses is not harmful. The world does not weigh as much as a mosquito's wing, nor the weight of a 'zaff' (7) from the wing of a bird.

= Enjoyment of the worldly life. Al-Samin al-Halabi said in al-Durr al-Masun 9/586: It would have been appropriate for the distinguishing 'lam' to enter because it is not being acted upon, but since the evidence pointed to affirmation, its deletion was permitted. (1) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/197 from Ma'mar, from Aban. (2) Sunan al-Tirmidhi (2324), and it is with Ahmad (8289), and Muslim (2956). (3) In (D) and (M): Hasan (good/sound). (4) Sunan al-Tirmidhi (2320). And it preceded 8/362. (5) He is Abu al-Atahiya, and the verses preceded 8/363 with minor differences. (6) In (M): "Enjoy." (7) In (D), (Z), and (M): 'raq', and in (Zha): 'zaq', and what is fixed is from the previous position of the verses. 'Zaff' is: the small feathers of an ostrich, or any bird. Al-Qamus (zaffafa).

44 सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 34 - 35

"और आपके रब के पास आख़िरत (परलोक) मुत्तक़ियों (परहेज़गारों) के लिए है।" इसका अर्थ है: जन्नत उनके लिए है जो अल्लाह से डरते हैं और बचते हैं।

क'ब ने कहा: "मैं अल्लाह की उतारी गई कुछ किताबों में यह पाता हूँ: 'यदि यह बात न होती कि मेरा मोमिन बंदा दुखी होगा, तो मैं अपने काफ़िर (अविश्वासी) बंदे के सिर पर ताज रख देता, और न तो उसे सिरदर्द होता और न ही उसकी कोई नस दर्द से फड़कती।'" (1)

सहीह तिर्मिज़ी में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "दुनिया मोमिन के लिए कैदखाना है और काफ़िर के लिए जन्नत।" (2) और सहल बिन साद से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अगर दुनिया अल्लाह की नज़रों में एक मच्छर के पंख के बराबर भी मूल्य रखती, तो वह किसी काफ़िर को इसमें से एक घूँट पानी भी न पिलाता।" और इस विषय में अबू हुरैरा से भी है, और उन्होंने कहा: यह सहीह (3) ग़रीब (4) हदीस है।

और उन्होंने ये पंक्तियाँ पढ़ीं: अगर दुनिया नेकी करने वालों के लिए इनाम होती, तो इसमें किसी ज़ालिम (अत्याचारी) के लिए गुज़ारा न होता। पैगंबर इसमें सम्मान के कारण भूखे रहे, जबकि पशुओं के पेट इसमें भरे रहे।

एक अन्य कवि ने कहा (5): अगर तुम बुद्धिमान हो तो दिनों की बातों को सुनो (6), क्योंकि तुम इसमें मना करने वाले और आदेश देने वाले के बीच हो। यदि दुनिया किसी व्यक्ति के धर्म को सुरक्षित रखती है, तो उसका जो कुछ भी इसमें से छूट गया है, वह हानिकारक नहीं है। दुनिया का वजन एक मच्छर के पंख के बराबर भी नहीं है, और न ही किसी पक्षी के पंख के'ज़फ़' (7) के बराबर है।

= दुनिया की ज़िंदगी का आनंद। अस-समीन अल-हलबी ने अल-दुर्र अल-मसून 9/586 में कहा: उचित था कि 'लाम फ़ारिक़' प्रवेश करता क्योंकि यह अमल में नहीं है, लेकिन चूँकि प्रमाण ने पुष्टि की ओर संकेत किया, इसलिए इसे हटाना जायज़ हो गया। (1) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने अपनी तफ़सीर 2/197 में मा'मर से, आबान के हवाले से उद्धृत किया है। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2324), और यह अहमद (8289) और मुस्लिम (2956) के पास भी है। (3) (द) और (म) में: हसन। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2320)। और पहले 8/362 में आ चुका है। (5) वह अबू अल-अताहिया हैं, और ये छंद 8/363 में थोड़े अंतर के साथ पहले आ चुके हैं। (6) (म) में: "आनंद लो"। (7) (द), (ज़) और (म) में:

'रक़', और (ज़ॉ) में: 'ज़क़', और जो तय किया गया है वह छंदों के पिछले स्थान से है। 'ज़फ़' का अर्थ है: शुतुरमुर्ग या किसी भी पक्षी के छोटे पंख। अल-क़ामूस (ज़फ़्फ़ा)।

44 سورة الزخرف: آیات 34 - 35

﴿وَالْآخِرَةُ عِندَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ﴾ یعنی: جنت ان کے لیے ہے جو اللہ سے ڈرے اور پرہیزگاری اختیار کی۔

کعب نے کہا: میں اللہ کی نازل کردہ بعض کتابوں میں پاتا ہوں کہ: "اگر یہ بات نہ ہوتی کہ میرا مومن بندہ رنجیدہ ہوگا، تو میں کافر بندے کے سر پر تاج رکھ دیتا، اور نہ اسے سردرد ہوتا اور نہ اس کی کوئی رگ درد سے تڑپتی۔" (1)

صحیح ترمذی میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "دنیا مومن کے لیے قید خانہ اور کافر کے لیے جنت ہے۔" (2) اور سہل بن سعد رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر دنیا اللہ کے نزدیک مچھر کے پر کے برابر بھی حیثیت رکھتی تو وہ کسی کافر کو اس میں سے ایک گھونٹ پانی بھی نہ پلاتا۔" اور اس باب میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے، اور انہوں نے اسے حدیث صحیح (3) غریب (4) قرار دیا۔

اور انہوں نے اشعار پڑھے: اگر دنیا نیکوکار کے لیے بدلہ ہوتی، تو اس میں کسی ظالم کے لیے رزق نہ ہوتا۔ انبیاء اس میں عزت و تکریم کی خاطر بھوکے رہے، جبکہ اس میں چوپایوں کے پیٹ بھرے رہے۔

ایک اور شاعر (5) نے کہا: اگر تم سمجھدار ہو تو وقت کی باتوں کو سنو (6)، کیونکہ تم اس میں نہی کرنے والے اور امر کرنے والے کے درمیان ہو۔ اگر دنیا کسی شخص کے دین کو سلامت رکھے، تو جو کچھ اس کا دنیا سے چھوٹ گیا وہ نقصان دہ نہیں۔ دنیا مچھر کے پر کے برابر بھی وزن نہیں رکھتی، اور نہ ہی کسی پرندے کے پر کے 'زف' (7) کے برابر۔

= دنیاوی زندگی کا سامان۔ السمین الحلبی نے الدر المصون 9/ 586 میں کہا: قرینہ یہ تھا کہ لام فارقہ داخل ہو کیونکہ اس کا عمل نہیں ہو رہا، لیکن جب دلیل نے اثبات پر دلالت کی تو اس کا حذف کرنا جائز ہو گیا۔ (1) اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر 2/ 197 میں معمر سے، ابان کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ (2) سنن ترمذی (2324)، اور یہ احمد (8289) اور مسلم (2956) کے ہاں بھی ہے۔ (3) (د) اور (م) میں: حسن۔ (4) سنن ترمذی (2320)۔ اور یہ پہلے 8/ 362 پر گزر چکا ہے۔ (5) وہ ابو العتاہیہ ہیں، اور یہ ابیات پہلے 8/ 363 پر معمولی فرق کے ساتھ گزر چکے ہیں۔ (6) (م) میں: تمتع (لطف اٹھاؤ)۔ (7) (د)، (ز) اور (م) میں: رق، اور (ظ) میں: زق، اور ثابت شدہ وہی ہے جو ابیات کے پچھلے مقام پر ہے۔ اور 'زف' شتر مرغ یا کسی بھی پرندے کے چھوٹے پروں کو کہتے ہیں۔ القاموس (زفف)۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 34 - 38 45

He was not satisfied with the world as a reward for a benefactor, nor was He satisfied with the world as a punishment for a disbeliever.

His Almighty's saying: {And whoever turns away blindly from the remembrance of the Most Merciful - We appoint for him a devil, and he is to him a companion. * And indeed, they [i.e., the devils] avert them from the way [of guidance] while they think that they are [rightly] guided * Until, when he comes to Us, he says [to his companion], "Oh, I wish there was between me and you the distance between the two easts - and what a wretched companion!"}

His Almighty's saying: {And whoever turns away blindly from the remembrance of the Most Merciful - We appoint for him a devil, and he is to him a companion.} Ibn Abbas and Ikrimah read: "wa man ya'sha" with a fatha on the shin (1), and its meaning: to go blind; it is said from it: 'ashiya ya'sha 'ashan: when one goes blind. And a man is called 'a'sha and a woman 'ashwa': when they cannot see; and from it is the saying of al-A'sha: She saw a man whose cheekbones had vanished (2) of varied creation, night-blind and blind (2).

And his saying: Is it because she saw a night-blind man, harmed by the vicissitudes of time and an age that is exhaustive and confusing? (3)

The rest read with damma; from: 'asha ya'shu: when what afflicts the night-blind person afflicts him (4). Al-Khalil said: Al-'ashu is looking with weak vision; and he recited: Whenever you come to him, turning blindly towards the light of his fire (5), you find the best of fires with the best of kindlers (5).

And another said: What an excellent young man you turn to the light of his fire, when the wind blows and the place is barren (6).

(1) The reading of Ibn Abbas in Tafsir al-Baghawi 4/139. (2) Diwan al-A'sha p. 145. Al-Wafid: the elevated part of the cheek when chewing. And when one turns gray, his 'wafidah' disappear. Al-Qamus (WFD). (3) Previously 5/174. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/110. (5) The verse is by al-Hutay'ah, and previously 4/491. And al-Khalil's words are in Tafsir al-Baghawi 4/139, and see Kitab al-'Ayn 2/187. (6) Its speaker is al-Hutay'ah, and it is in his Diwan p. 248. Its commentator said: The second hemistich means in winter and drought.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 34 - 38 45

न तो वह दुनिया से एक परोपकारी के लिए इनाम के रूप में संतुष्ट हुआ, और न ही वह दुनिया से एक काफ़िर के लिए सज़ा के रूप में संतुष्ट हुआ।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कोई रहमान (अल्लाह) के ज़िक्र से आँखें मूँद ले, हम उसके लिए एक शैतान मुक़र्रर कर देते हैं, फिर वह उसका साथी बन जाता है। * और बेशक वे उन्हें रास्ते से रोकते हैं और वे समझते हैं कि वे सीधे रास्ते पर हैं * यहाँ तक कि जब वह हमारे पास आएगा, तो (अपने साथी से) कहेगा, "काश! मेरे और तुम्हारे बीच पूरब और पश्चिम की दूरी होती, तो तू कितना बुरा साथी है!"}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कोई रहमान के ज़िक्र से आँखें मूँद ले, हम उसके लिए एक शैतान मुक़र्रर कर देते हैं, फिर वह उसका साथी बन जाता है।} इब्न अब्बास और इक्रिमा ने "व मन याशा" (शीन पर फतह के साथ) पढ़ा है (1), और इसका अर्थ है: अंधा हो जाना; इससे कहा जाता है: 'अशिया याशा 'अशान': जब कोई अंधा हो जाए। और पुरुष को 'अशा' और स्त्री को 'अशवा' कहा जाता है: जब वे देख न सकें, और इसी से अल-अशा का कथन है: उसने एक ऐसे व्यक्ति को देखा जिसके गालों की हड्डियाँ लुप्त हो गई थीं (2), विभिन्न रचना वाला, रात का अंधा और पूर्ण अंधा (2)।

और उसका कहना: क्या इसलिए कि उसने एक रात के अंधे व्यक्ति को देखा, जिसे समय की आपदाओं और थकाने वाले और भ्रमित करने वाले ज़माने ने नुक़सान पहुँचाया है? (3)

बाकी लोगों ने दम्मा (पेश) के साथ पढ़ा है; 'अशा याशू' से: जब उसे वह चीज़ हो जाए जो रात के अंधे व्यक्ति को होती है (4)। अल-खलील ने कहा: अल-'अशू का अर्थ है कमज़ोर दृष्टि से देखना; और उन्होंने ये शेर पढ़ा: जब भी तुम उसके पास आओगे, उसकी आग की रोशनी की ओर (धुंधली आँखों से) बढ़ते हुए (5), तो तुम बेहतरीन जलाने वाले के पास बेहतरीन आग पाओगे (5)।

और दूसरे ने कहा: वह कितना बेहतरीन युवक है जिसकी आग की रोशनी की ओर तुम (अंधेरे में) बढ़ते हो, जब हवा चलती है और जगह बंजर होती है (6)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/139 में इब्न अब्बास की क़िरात। (2) दीवान अल-अशा पृ. 145। अल-वाफ़िद: चबाते समय गाल का उभरा हुआ हिस्सा। और जब कोई बूढ़ा हो जाता है, तो उसके 'वाफ़िदा' गायब हो जाते हैं। अल-क़ामूस (WFD)। (3) पिछला 5/174। (4) इ'राब अल-क़ुरआन अन-

नह़्हास 4/110 द्वारा। (5) यह शेर अल-हुतैया का है, और पिछला 4/491। और अल-खलील के शब्द तफ़सीर अल-बग़वी 4/139 में हैं, और देखें किताब अल-'ऐन 2/187। (6) इसके कहने वाले अल-हुतैया हैं, और यह उनके दीवान पृ. 248 में है। इसके टीकाकार ने कहा: दूसरी पंक्ति का अर्थ सर्दियों और सूखे में है।

سورة الزخرف: آیات 34 - 38 45

نہ وہ دنیا سے ایک نیکوکار کے لیے جزا کے طور پر راضی ہوا، اور نہ وہ دنیا سے ایک کافر کے لیے سزا کے طور پر راضی ہوا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو شخص رحمن کے ذکر سے آنکھیں چرائے (غافل ہو جائے)، ہم اس پر ایک شیطان مسلط کر دیتے ہیں، تو وہ اس کا ساتھی بن جاتا ہے۔ * اور یقیناً وہ (شیاطین) انہیں راستے سے روکتے ہیں اور وہ سمجھتے ہیں کہ وہ ہدایت یافتہ ہیں * یہاں تک کہ جب وہ ہمارے پاس آئے گا تو (اپنے ساتھی سے) کہے گا: "اے کاش! میرے اور تیرے درمیان مشرقین (مشرق و مغرب) جتنی دوری ہوتی، تو تو کتنا برا ساتھی ہے!"}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو شخص رحمن کے ذکر سے آنکھیں چرائے، ہم اس پر ایک شیطان مسلط کر دیتے ہیں، تو وہ اس کا ساتھی بن جاتا ہے۔} ابن عباس اور عکرمہ نے اسے "وَ مَنْ یَعْشَ" شین کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (1)، اور اس کا معنی ہے: اندھا ہو جانا؛ اس سے کہا جاتا ہے: 'عَشِيَ يَعْشَى عَشاً': جب وہ اندھا ہو جائے۔ اور مرد کو 'اَعْشٰی' اور عورت کو 'عَشواء' کہا جاتا ہے: جب وہ دیکھ نہ سکیں؛ اور اسی سے اعشیٰ (شاعر) کا قول ہے: اس نے ایک ایسے شخص کو دیکھا جس کے رخساروں کی ہڈیاں (بڑھاپے سے) چھپ گئی تھیں (2)، مختلف خلقت والا، رات کا اندھا اور نابینا (2)۔

اور اس کا قول: کیا اس لیے کہ اس نے ایک شب کور (رات کے اندھے) شخص کو دیکھا، جسے گردشِ ایام اور تھکا دینے والے اور پریشان کن زمانے نے نقصان پہنچایا ہے؟ (3)

باقی قراء نے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے؛ 'عشا یعشو' سے: جب اسے وہ چیز لاحق ہو جو شب کور کو لاحق ہوتی ہے (4)۔ خلیل نے کہا: 'العشو' کمزور بصارت سے دیکھنا ہے؛ اور یہ شعر پڑھا: جب بھی تو اس کے پاس آئے گا، اس کی آگ کی روشنی کی طرف (دھندلی آنکھوں سے) بڑھتے ہوئے (5)، تو تو بہترین آگ جلانے والے کے پاس بہترین آگ پائے گا (5)۔

اور دوسرے نے کہا: وہ کتنا ہی بہترین جوان ہے جس کی آگ کی روشنی کی طرف تو (اندھیرے میں) بڑھتا ہے، جب ہوا چلتی ہے اور جگہ بنجر ہوتی ہے (6)۔

(1) تفسیر بغوی 139/4 میں ابن عباس کی قرات۔ (2) دیوان الاعشی صفحہ 145۔ الوافد: چباتے وقت گال کا ابھرا ہوا حصہ۔ اور جب کوئی بوڑھا ہو جائے تو اس کے 'وافدہ' غائب ہو جاتے ہیں۔ القاموس (وفد)۔ (3) سابقہ 174/5۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 110/4۔ (5) یہ شعر حطیئہ کا ہے، اور سابقہ 491/4۔ اور خلیل کا کلام تفسیر بغوی 139/4 میں ہے، اور دیکھیں کتاب العین 187/2۔ (6) اس کا کہنے والا حطیئہ ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ 248 میں ہے۔ اس کے شارح نے کہا: دوسرا مصرع موسم سرما اور قحط کی طرف اشارہ کرتا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 36 - 38 46

Al-Jawhari said: Al-asha - a shortened noun - is the infinitive of al-ashaa (the night-blind), who is someone who cannot see at night but sees during the day. A woman is ashwa', and two women areashwawan. And Allah made him asha (night-blind), so he becameashi - with a kasra (under the 'shin') - ya'sha ashan, and two are ya'shayan, and they did not say ya'shawan; because when the 'waw' became a 'ya' in the singular due to the kasra before it, it was left as it was in the dual form. And ta'asha: when someone pretends to be night-blind. The relative adjective fromashaa is ashawi. And for evening (al-ashiyyah), it is ashawi. Al-ashwa' is the she-camel that cannot see in front of her; so she strikes everything with her front legs. And "so-and-so rode the `ashwa'" means: when he acted in his affair without insight. And "so-and-so is striking like the striking of a night-blind she-camel" (1).

This verse is connected to His saying at the beginning of the Surah: {Should We then turn away the reminder from you?} [Verse: 5], meaning: We continue the reminder for you; so whoever turns away from that reminder by turning from it to the sayings of the misleaders and their falsehoods, {We appoint for him a devil}, meaning: We cause a devil for him as a punishment for his disbelief, {so he is a companion for him}. It was said: in this world, he prevents him from the lawful, incites him to the forbidden, forbids him from obedience, and commands him to disobedience; this is the meaning of Ibn Abbas's saying (2).

And it was said: in the Hereafter when he rises from his grave; said by Sa'id al-Jariri. And in the report: that when the disbeliever comes out of his grave, he is accompanied by a devil who remains with him until they both enter the Fire. And that the believer is accompanied by an angel until Allah judges between His creation; mentioned by al-Mahdawi (3).

Al-Qushayri said: The correct view is: he is a companion for him in this world and the Hereafter. Abu al-Haytham and al-Azhari said: I moved towards (ashawtu ila) such-and-such, meaning: I headed for it. And I turned away from (`ashawtu 'an) such-and-such, meaning: I turned away from it, so there is a distinction between "ila" (to/towards) and "an" (from/away from); like: "I leaned towards him" and "I leaned away from him" (4). And so on.

(1) Al-Sihah (root: ashawa). (2) An-Nukat wa al-Uyun 5/226. (3) Narrated by al-Tabari 20/599 from Sa'id al-Jariri in a similar way, and al-Mawardi attributed it in An-Nukat wa al-`Uyun 5/226 to Sa'id ibn Jubayr. (4) Tahdhib al-Lughah 3/55-56.

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 36 - 38 46

अल-जौहरी ने कहा: 'अल-अशा' - एक संक्षिप्त संज्ञा - 'अल-अशा' (रतौंधी वाला) का स्रोत है, वह व्यक्ति जो रात में नहीं देख पाता लेकिन दिन में देखता है। महिला को 'अशवा' कहा जाता है, और दो महिलाओं को 'अशवावान'। अल्लाह ने उसे 'अशा' (रतौंधी वाला) बना दिया, तो वह 'अशी' हो गया - 'शिन' के नीचे कसरा के साथ - 'यश्या अशान', और द्विवचन 'यशयान' है, उन्होंने 'यश्वान' नहीं कहा; क्योंकि जब एकवचन में 'वाव' उससे पहले के कसरा के कारण 'या' बन गया, तो द्विवचन में उसे उसी रूप में छोड़ दिया गया। 'ता'शा': जब कोई खुद को रतौंधी वाला दिखाए। 'अशा' का विशेषण 'अशवी' है। और शाम (अल-अशिय्या) के लिए 'अशवी' है। 'अल-अशवा' वह ऊंटनी है जो अपने सामने नहीं देख सकती; इसलिए वह अपने अगले पैरों से हर चीज को मारती है। और "फलां ने 'अशवा' की सवारी की": यानी जब उसने बिना किसी दूरदर्शिता के अपने मामलों में काम किया। और "फलां अंधाधुंध प्रहार कर रहा है" (1)।

यह आयत सूरह की शुरुआत में उनके इस कथन से जुड़ी है: {क्या फिर हम तुमसे नसीहत को हटा लें?} [आयत: 5] यानी: हम तुम्हारे लिए नसीहत जारी रखते हैं; तो जो कोई उस नसीहत से मुंह मोड़कर गुमराह करने वालों की बातों और उनके झूठ की ओर जाता है, {हम उसके लिए एक शैतान नियुक्त कर देते हैं} यानी: हम उसके कुफ़्र के बदले में एक शैतान को उसका कारण बना देते हैं, {तो वह उसका साथी बन जाता है}। कहा गया: दुनिया में, वह उसे हलाल से रोकता है, उसे हराम के लिए उकसाता है, उसे आज्ञापालन से रोकता है, और उसे अवज्ञा का आदेश देता है; यही इब्न अब्बास के कथन का अर्थ है (2)।

और कहा गया: आखिरत में जब वह अपनी कब्र से उठेगा; यह सईद अल-जरीरी ने कहा। और खबर में है: जब काफिर अपनी कब्र से निकलता है, तो उसके साथ एक शैतान लगा दिया जाता है जो उसके साथ रहता है जब तक कि वे दोनों आग में प्रवेश न कर जाएं। और यह कि मोमिन के साथ एक फरिश्ता होता है जब तक कि अल्लाह अपनी रचना के बीच फैसला न कर दे; अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है (3)।

अल-कुशायरी ने कहा: सही बात यह है: वह दुनिया और आखिरत दोनों में उसका साथी है। अबू अल-हैथम और अल-अज़हरी ने कहा: 'अशौतु इला कज़ा', यानी: मैं उसकी ओर गया। और 'अशौतु अन कज़ा', यानी: मैंने उससे मुंह फेर लिया, तो "इला" (की ओर) और "अन" (से) के बीच अंतर है;

जैसे: "मिलतु इलैही" (मैं उसकी ओर झुका), और "मिलतु अन्हु" (मैं उससे दूर हट गया) (4)। और इसी तरह।

(1) अल-सिहाह (अशवा)। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/226। (3) इसे अल-तबरी 20/599 ने सईद अल-जरीरी से इसी तरह उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 5/226 में इसे सईद इब्न जुबैर के नाम से उद्धृत किया है। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 3/55-56।

سورہ الزخرف: آیات ٣٦ - ٣٨ ٤٦

الجوہری کہتے ہیں: "العشا" - مقصور اسم - "الأعشى" (رات کے اندھے) کا مصدر ہے، اور یہ وہ شخص ہے جو رات کو نہیں دیکھتا اور دن میں دیکھتا ہے۔ عورت کو "عشواء" کہا جاتا ہے، اور دو عورتوں کو "عشواوان"۔ اللہ نے اسے "أعشاه" (اندھا کر دیا) تو وہ "عشي" ہو گیا - شین کے نیچے کسرہ کے ساتھ - "یعشی عشا"، اور تثنیہ "یعشیان" ہے، انہوں نے "یَعْشَوان" نہیں کہا؛ کیونکہ جب واحد میں "واو" اس سے پہلے کے کسرہ کی وجہ سے "یاء" بن گیا، تو تثنیہ میں اسے اسی حال پر چھوڑ دیا گیا۔ اور "تعاشی": جب کوئی اپنے آپ کو رات کا اندھا ظاہر کرے۔ "أعشى" کی نسبت "أعشوي" ہے۔ اور شام (العشيّة) کی طرف نسبت "عَشَويّ" ہے۔ "العشواء" وہ اونٹنی ہے جو اپنے سامنے نہیں دیکھ پاتی؛ چنانچہ وہ اپنے اگلے پیروں سے ہر چیز کو مارتی ہے۔ اور "فلاں شخص العشواء پر سوار ہوا": یعنی جب اس نے بصیرت کے بغیر اپنے معاملے میں ہاتھ پاؤں مارے۔ اور "فلاں اندھا دھند ہاتھ پاؤں مار رہا ہے" (١)۔

اور یہ آیت سورہ کے شروع میں اللہ کے اس قول سے جڑی ہوئی ہے: {أَفَنَضْرِبُ عَنكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا} [آیت: ٥] یعنی: ہم تمہارے لیے نصیحت جاری رکھتے ہیں؛ چنانچہ جو شخص اس نصیحت سے منہ موڑ کر گمراہ کرنے والوں کی باتوں اور ان کے باطل خیالات کی طرف مائل ہوتا ہے، {نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا} یعنی: ہم اس کے کفر کے بدلے میں ایک شیطان اس پر مقرر کر دیتے ہیں، {فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ} کہا گیا: دنیا میں، وہ اسے حلال سے روکتا ہے، اسے حرام پر ابھارتا ہے، اسے اطاعت سے روکتا ہے، اور اسے معصیت کا حکم دیتا ہے؛ ابن عباس کے قول کا یہی مطلب ہے (٢)۔

اور کہا گیا: آخرت میں جب وہ اپنی قبر سے اٹھے گا؛ یہ سعید الجریری نے کہا۔ اور روایت میں ہے: کافر جب اپنی قبر سے نکلتا ہے، تو اس کے ساتھ ایک شیطان لگا دیا جاتا ہے جو اس کے ساتھ رہتا ہے یہاں تک کہ وہ دونوں آگ میں داخل ہو جائیں۔ اور مؤمن کے ساتھ ایک فرشتہ ہوتا ہے یہاں تک کہ اللہ اپنی مخلوق کے درمیان فیصلہ کر دے؛ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے (۳)۔

القشیری نے کہا: صحیح بات یہ ہے کہ وہ دنیا اور آخرت میں اس کا ساتھی ہے۔ ابو الہیثم اور الازہری نے کہا: "عشوتُ إلى كذا"، یعنی: میں نے اس کا قصد کیا۔ اور "عشوتُ عن كذا"، یعنی: میں نے اس سے اعراض کیا، تو "إلى" اور "عن" کے درمیان فرق ہے؛ جیسے: "مِلْتُ إليه" (میں اس کی طرف مائل ہوا)، اور "مِلْتُ عنه" (میں اس سے ہٹ گیا) (٤)۔ اور اسی طرح۔

(١) الصحاح (عشو)۔ (٢) النکت والعیون ٥/٢٢٦۔ (٣) اسے الطبری نے ٢٠/٥٩٩ پر سعید الجریری سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون ٥/٢٢٦ میں اسے سعید بن جبیر سے منسوب کیا ہے۔ (٤) تہذیب اللغة ٣/٥٥-٥٦۔

Qatadah said: "Ya'shu": turns away; and this is the opinion of Al-Farra' (1). Al-Nahas (2) said: This [usage] is not well-known in the language. Al-Qurazi said: He turns his back; and the meaning is the same. Abu Ubaidah and Al-Akhfash said: His eye becomes dark [toward it] (3). Al-Qutabi (4) rejected "Ashautu" in the sense of "I turned away"; he said: rather, the correct word is "Ta'ashaitu". The correct opinion is that of Abu Al-Haytham and Al-Azhari. Likewise, all people of knowledge have said so. Al-Sulami, Ibn Abi Ishaq, Yaqub, and Ismah from Asim and from Al-A'mash read: "Yuqayyid" (He appoints) with the letter 'Ya'; because "Ar-Rahman" (The Most Merciful) was mentioned first; meaning: Ar-Rahman appoints for him a devil (5). The rest read it with the letter 'Noon' [Nuqayyid - We appoint]. And from Ibn Abbas: {He appoints for him a devil, and he is a companion for him} (6), meaning: a persistent companion and associate. It was said: "He" refers to the devil; as mentioned previously. And it was said: [it refers to] the turning away (7) from the Quran; meaning: he is a companion to the devil. {And indeed, they avert them from the way} meaning: and indeed the devils avert them from the path of guidance; it was mentioned in the plural form because "Man" (whoever) in His saying: {And whoever turns away} conveys a plural meaning (8).

---

(1) Ma'ani al-Quran by him, 32/3, and the statement of Qatadah was recorded by Al-Tabari 596/20. Al-Farra' said: "Ya'shu 'an" means: he becomes blind to it. (2) In Ma'ani al-Quran 357/6. (3) Majaz al-Quran by Abu Ubaidah, and what is between the brackets is from it; it was transmitted from him by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 315/7, and Al-Baghawi mentioned it in 139/4 from Abu Ubaidah and Al-Akhfash with the wording: his sight becomes dark by turning his eye away from it. (4) In Tafsir Gharib al-Quran, p. 398. It occurred in (D), (Z), and (M) as: Al-Utbi. (5) The reading of Al-Sulami and Al-A'mash is in Al-Qira'at al-Shadhah, p. 135; the reading of Yaqub is in Al-Nashr 369/2; and the narration of Ismah—which is from Abu Bakr from Asim—is in Jami' al-Bayan 401/2, Al-Nashr 369/2, and Al-Qira'at al-Shadhah, p. 135. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 55/5. (7) In the manuscript copies: exposure (Al-Ta'arrud). (8) See Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 32/3, and I'rab al-Quran by Al-Nahas 110/4.

क़तादाह ने कहा: "या'शु": विमुख होता है; और यह अल-फ़र्राह का कथन है (1)। अल-नह़ास (2) ने कहा: यह भाषा में प्रसिद्ध नहीं है। अल-क़ुरज़ी ने कहा: वह अपनी पीठ फेर लेता है; और अर्थ एक ही है। अबू उबैदाह और अल-अखफ़श ने कहा: उसकी आँख [उससे] धुंधली हो जाती है (3)। अल-कुतबी (4) ने विमुख होने के अर्थ में "अशौतु" को नकारा; उन्होंने कहा: बल्कि सही शब्द "ता'अशैतु" है। सही मत अबू अल-हैथम और अल-अज़हरी का है। इसी प्रकार सभी ज्ञानियों ने कहा है। अल-सुलमी, इब्न अबी इसहाक़, याक़ूब, और आसिम की ओर से इस्माह और अल-अ'मश ने "यक़ीज़" (वह नियुक्त करता है) 'या' के साथ पढ़ा है; क्योंकि "अर-रहमान" का ज़िक्र पहले आया है; यानी: रहमान उसके लिए एक शैतान नियुक्त कर देता है (5)। बाकी लोगों ने 'नुन' [नुक़य्यिज़ - हम नियुक्त करते हैं] के साथ पढ़ा है। इब्न अब्बास से: {वह उसके लिए एक शैतान नियुक्त करता है, तो वह उसका साथी बन जाता है} (6), यानी: एक निरंतर साथ रहने वाला और साथी। कहा गया है: "वह" शैतान का संकेत है; जैसा कि पहले बताया गया है। और कहा गया है: क़ुरआन से विमुख होने (7) का संकेत है; यानी: वह शैतान का साथी है। {और वे उन्हें रास्ते से रोकते हैं} यानी: और निश्चित रूप से शैतान उन्हें हिदायत (मार्गदर्शन) के रास्ते से रोकते हैं; इसे बहुवचन के रूप में उल्लेख किया गया है क्योंकि उनके कथन {और जो कोई विमुख होता है} में "मं" (जो कोई) अर्थ में बहुवचन है (8)।

---

(1) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' 32/3, और क़तादाह का कथन अल-तबरी द्वारा 596/20 में उद्धृत किया गया है। अल-फ़र्राह ने कहा: "या'शु अन" का अर्थ है: वह उससे अंधा हो जाता है। (2) 'मआनी अल-क़ुरआन' 357/6 में। (3) अबू उबैदाह द्वारा रचित 'मजाज़ अल-क़ुरआन', और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है; इसे इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 315/7 में उनसे उद्धृत किया है, और अल-बग़वी ने 139/4 में अबू उबैदाह और अल-अखफ़श से इन शब्दों में उल्लेख किया है: उससे अपनी नज़र हटाने के कारण उसकी दृष्टि धुंधली हो जाती है। (4) 'तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन' पृ. 398 में। और (द), (ज़), और (म) प्रतियों में "अल-उतबी" आया है। (5) अल-सुलमी और अल-अ'मश का पाठ 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृ. 135 में है; याक़ूब का पाठ 'अन्-नश्र' 369/2 में है; और इस्माह का वर्णन — जो अबू बक्र से, आसिम से है — 'जामि अल-बयान' 401/2, 'अन्-नश्र' 369/2, और 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृ. 135 में है। (6) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 55/5। (7) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अत्तअर्रुज़' (सामना करना)। (8) अल-फ़र्राह की 'मआनी अल-क़ुरआन' 32/3, और अल-नह़ास की 'इ'राब अल-क़ुरआन' 110/4 देखें।

سورہ الزخرف: آیات 36 - 38 | 47

قتادہ نے کہا: "يَعْشُ": یعنی وہ منہ پھیر لیتا ہے؛ اور یہی فراء کا قول ہے (1)۔ النحاس (2) نے کہا: یہ لغت میں معروف نہیں ہے۔ اور القرظی نے کہا: وہ اپنی پیٹھ پھیر لیتا ہے؛ اور معنی ایک ہی ہے۔ اور ابو عبیدہ اور الاخفش نے کہا: اس کی آنکھ [اس سے] اندھی ہو جاتی ہے (3)۔ اور القتبی (4) نے "عشوت" کے منہ پھیرنے کے معنی میں ہونے کا انکار کیا؛ انہوں نے کہا: بلکہ صحیح لفظ "تعاشیت" ہے۔ اور صحیح قول ابو الہیثم اور الازہری کا ہے۔ اور تمام اہل علم نے اسی طرح کہا ہے۔ اور السلمی، ابن ابی اسحاق، یعقوب، اور عصمہ نے عاصم اور الاعمش سے "یقیض" 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے؛ کیونکہ "الرحمن" کا ذکر پہلے آ چکا ہے؛ یعنی: رحمن اس کے لیے ایک شیطان مقرر کر دیتا ہے (5)۔ باقی لوگوں نے 'نون' [نقیض] کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: {وہ اس کے لیے ایک شیطان مقرر کر دیتا ہے، سو وہ اس کا ساتھی بن جاتا ہے} (6) یعنی: لازم رہنے والا اور ہم نشین۔ کہا گیا: لفظ "فَهُوَ" میں ضمیر شیطان کے لیے ہے؛ جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور کہا گیا: قرآن سے اعراض (7) سے مراد ہے؛ یعنی: وہ شیطان کا ساتھی ہے۔ {اور وہ انہیں راستے سے روکتے ہیں} یعنی: اور بے شک شیاطین انہیں ہدایت کے راستے سے روکتے ہیں؛ اور اسے جمع کے لفظ کے ساتھ ذکر کیا گیا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کے اس قول "وَمَنْ يَعْشُ" میں لفظ "مَن" (جو کوئی) جمع کے معنی میں ہے (8)۔

---

(1) معانی القرآن للفراء 32/3، اور قتادہ کا قول طبری نے 596/20 میں روایت کیا ہے۔ فراء نے کہا: "يَعْشُ عن" سے مراد ہے: وہ اس سے اندھا ہو جاتا ہے۔ (2) فی معانی القرآن 357/6۔ (3) مجاز القرآن لأبی عبیدہ، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے؛ اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 315/7 میں ان سے نقل کیا ہے، اور البغوی نے 139/4 میں ابو عبیدہ اور الاخفش سے ان

الفاظ میں ذکر کیا ہے: اس سے اپنی نظر پھیرنے کی وجہ سے اس کی بصارت اندھی ہو جاتی ہے۔ (4) فی تفسیر غریب القرآن ص 398۔ اور (د)، (ز) اور (م) نسخوں میں "العتبی" واقع ہوا ہے۔ (5) السلمی اور الاعمش کی قرات "القراءات الشاذة" ص 135 میں ہے؛ یعقوب کی قرات "النشر" 369/2 میں ہے؛ اور عصمہ کی روایت — جو ابو بکر عن عاصم سے ہے — "جامع البیان" 401/2، "النشر" 369/2، اور "القراءات الشاذة" ص 135 میں ہے۔ (6) المحرر الوجیز 55/5۔ (7) خطی نسخوں میں: التعرض۔ (8) دیکھیے معانی القرآن للفراء 32/3، اور اعراب القرآن للنحاس 110/4۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 36 - 38 | 48

{And they think} means: the disbelievers think {that they are guided}. And it was said: the disbelievers think that the devils are guided, so they obey them.

{Until when he comes to Us} Abu Amr, Hamza, Al-Kisa'i, and Hafs read it in the singular form; meaning: the disbeliever on the Day of Resurrection. The rest read it as "Ja'ana" in the dual form (1), meaning: the disbeliever and his companion, as they were placed in a single chain (2); then the disbeliever says: {O would that between me and you there were the distance of the two Easts} meaning: the rising of winter and the rising of summer (3), as the Almighty said: {Lord of the two Easts and Lord of the two Wests} [Ar-Rahman: 17] and something similar was said by Muqatil (4).

And the reading in the singular, although its outward appearance is singular, the meaning applies to both of them; because it was clarified by what follows; as it was said:

"An eye that is round and full, its two corners were split from behind" (5)

Muqatil said: The disbeliever wishes that between them was the distance of the sunrise of the longest day of the year to the sunrise of the shortest day of the year, and that's why he said: {the distance of the two Easts} (6).

Al-Farra' said (7): He meant the East and the West, giving predominance to the name of one of them, just as it is said: "The two moons" for the sun and the moon, "The two Umars" for Abu Bakr and Umar, "The two Basras" for Kufa and Basra, and "The two 'Asrs" for the morning and afternoon. And the poet said:

"We took against you the horizons of the sky, we have its two moons and the rising stars" (8)

---

(1) Al-Sab'a p. 586, and Al-Taysir p. 196. (2) Al-Waseet by Al-Wahidi 4/73, and Tafsir Al-Baghawi 4/139. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 3/33, and Tafsir al-Tabari 20/598. (4) His saying will follow. (5) The verse is by Imru' al-Qais, in his Diwan p. 166, and previously 16/26. (6) Ibn al-Jawzi mentioned his saying similarly in Zad al-Masir 7/316. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/33. (8) Previously mentioned in the interpretation of verse (52) of Surah Fussilat.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयतें 36 - 38 | 48

{और वे समझते हैं} अर्थात: काफ़िर समझते हैं {कि वे सीधे रास्ते पर हैं}। और कहा गया है: काफ़िर समझते हैं कि शैतान सीधे रास्ते पर हैं, इसलिए वे उनकी आज्ञा मानते हैं।

{यहाँ तक कि जब वह हमारे पास आए} अबू अम्र, हमज़ा, अल-किसाई और हफ्स ने इसे एकवचन में पढ़ा है; यानी: कयामत के दिन काफ़िर। बाकियों ने इसे द्विवचन (1) के रूप में "जा-आना" पढ़ा है, यानी: काफ़िर और उसका साथी, क्योंकि उन्हें एक ही ज़ंजीर में रखा गया है (2); तो काफ़िर कहता है: {काश मेरे और तुम्हारे बीच दो पूरबों की दूरी होती} अर्थात: सर्दियों का सूर्योदय और गर्मियों का सूर्योदय (3), जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {दो पूरबों का रब और दो पश्चिमों का रब} [अर-रहमान: 17] और इसी तरह की बात मुकातिल ने कही है (4)।

और एकवचन का पाठ, हालाँकि इसका बाहरी रूप एकवचन है, अर्थ दोनों के लिए है; क्योंकि इसके बाद वाली चीज़ से इसकी व्याख्या हो गई है; जैसा कि कहा गया है:

"एक आँख जो गोल और पूर्ण है, उसके दोनों कोने पीछे से फट गए हैं" (5)

मुकातिल ने कहा: काफ़िर यह इच्छा करता है कि उनके बीच साल के सबसे लंबे दिन के सूर्योदय से लेकर साल के सबसे छोटे दिन के सूर्योदय तक की दूरी हो, और इसीलिए उसने कहा: {दो पूरबों की दूरी} (6)।

अल-फ़रा ने कहा (7): उसका अर्थ पूर्व और पश्चिम था, इसलिए उनमें से एक के नाम को प्रमुखता दी गई, जैसे कि कहा जाता है: "दो चाँद": सूर्य और चंद्रमा के लिए, "दो उमर": अबू बक्र और उमर के लिए, "दो बसरा": कूफ़ा और बसरा के लिए, और "दो अस्र": सुबह और दोपहर के लिए। और कवि ने कहा:

"हमने तुम्हारे विरुद्ध आकाश के क्षितिजों को घेर लिया, हमारे पास इसके दो चाँद और उगते हुए सितारे हैं" (8)

---

(1) अल-सबआ पृष्ठ 586, और अल-तयसीर पृष्ठ 196। (2) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 4/73, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/139। (3) अल-फ़रा द्वारा मानी अल-क़ुरान 3/33, और तफ़सीर अल-तबरी 20/598। (4) उनकी बात आगे आएगी। (5) यह आयत इम्रुल क़ैस की है, जो उनके दीवान के पृष्ठ 166 में है, और पहले 16/26 में आ चुकी है। (6) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/316 में

उनकी बात का इसी तरह उल्लेख किया है। (7) मानी अल-क़ुरान 3/33 में। (8) सूरह फ़ुस्सिलत की आयत (52) की व्याख्या में पहले उल्लेख किया गया है।

سورہ الزخرف: آیات 36 - 38 | 48

﴿ وَيَحْسَبُونَ ﴾ یعنی: کافر گمان کرتے ہیں ﴿ أَنَّهُم مُّهْتَدُونَ ﴾ کہ وہ ہدایت یافتہ ہیں۔ اور کہا گیا: کافر یہ سمجھتے ہیں کہ شیاطین ہدایت یافتہ ہیں چنانچہ وہ ان کی اطاعت کرتے ہیں۔

﴿ حَتَّى إِذَا جَاءَنَا ﴾ اسے واحد کے صیغے کے ساتھ ابو عمرو، حمزہ، کسائی اور حفص نے پڑھا ہے؛ یعنی: قیامت کے دن کافر۔ باقیوں نے "جاءانا" تثنیہ (دو) کے صیغے کے ساتھ پڑھا ہے (1)، یعنی: کافر اور اس کا ساتھی، جبکہ وہ ایک ہی زنجیر میں جکڑے ہوں گے (2)؛ تو کافر کہے گا: ﴿ يَا لَيْتَ بَيْنِي وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ ﴾ یعنی: سردی کا مشرق اور گرمی کا مشرق (3)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ ﴾ [الرحمن: 17] اور اسی طرح مقاتل کا قول ہے (4)۔

اور واحد کی قرات اگرچہ ظاہری طور پر مفرد ہے، لیکن معنی دونوں کے لیے ہے؛ کیونکہ اس کے بعد آنے والے کلام سے اس کی وضاحت ہو گئی ہے؛ جیسا کہ کہا گیا:

"ایک ایسی آنکھ جو گول اور ابھری ہوئی ہے، جس کے دونوں کنارے پیچھے سے چرے ہوئے ہیں" (5)

مقاتل نے کہا: کافر تمنا کرے گا کہ ان کے درمیان سال کے سب سے لمبے دن کے مشرق سے سال کے سب سے چھوٹے دن کے مشرق تک کی دوری ہو، اور اسی لیے اس نے کہا: ﴿ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ ﴾ (6)۔

اور فراء نے کہا (7): اس سے مراد مشرق اور مغرب ہے، پس ایک کے نام کو دوسرے پر غالب کر دیا گیا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "القمران" (دو چاند): سورج اور چاند کے لیے، "العمران" (دو

عمر): ابوبکر اور عمر کے لیے، "البصرتان" (دو بصرہ): کوفہ اور بصرہ کے لیے، اور "العصران" (دو عصر): صبح اور عصر کی نماز کے لیے۔ اور شاعر نے کہا:

"ہم نے تمہارے خلاف آسمان کے افق تھام لیے، ہمارے پاس اس کے دو چاند اور طلوع ہونے والے ستارے ہیں" (8)

---

(1) السبعۃ ص 586، اور التیسیر ص 196۔ (2) الوسیط للواحدی 4/73، اور تفسیر البغوی 4/139۔ (3) معانی القرآن للفراء 3/33، اور تفسیر الطبری 20/598۔ (4) ان کا قول آگے آئے گا۔ (5) یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، جو ان کے دیوان ص 166 میں ہے، اور پیچھے 16/26 پر گزر چکا ہے۔ (6) ابن الجوزی نے زاد المسیر 7/316 میں ان کے قول کا اسی طرح تذکرہ کیا ہے۔ (7) معانی القرآن 3/33 میں۔ (8) سورہ فصلت کی آیت (52) کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 36 - 39 Page 49

Abu Ubaidah recited Jarir: "The Messenger of Allah, and the two Umars (1) (Abu Bakr and Umar), would not be pleased with their actions." And Sibawayh recited: "Enough for me is the victory of the two Khubaybs." Meaning Abdullah and Mus'ab, the sons of az-Zubayr, but Abu Khubayb is Abdullah (2). "And what an evil companion!" meaning: what an evil companion you are; because he leads him to the Fire. Abu Sa'id al-Khudri said: When the disbeliever is resurrected, he is paired with his companion from among the devils, and he does not leave him until he drives him into the Fire (3). Allah the Almighty said: "And never will it benefit you that Day, when you have wronged, that you are sharing in the punishment." (39) Allah the Almighty said: "And never will it benefit you that Day, when you have wronged" - "when" (id) is a substitute for "the Day"; meaning: Allah says to the disbelievers (4): This speech will not benefit you today, since you associated partners with Allah in the world; and that is the disbeliever's saying: "Oh, I wish there was between me and you the distance between the two easts!" Meaning: Regret will not benefit today. "Indeed, you" (innakum) with a kasra, "are sharing in the punishment." This is the recitation of Ibn 'Amir, with variation from him. The rest recite it with a fatha (5). It is in the nominative position, its meaning being: your sharing in the punishment will not benefit you today (6); because each one has his abundant share of it. Allah the Almighty informed that He prevented the people of the Fire from finding solace in each other's misery, as the people of calamities find solace in the world. That is because finding solace is something the people of the world find relief in, and one of them says: "I have..."

---

(1) In (d), (z), and (zha): "al-Tayyan," and this phrasing was previously mentioned in the commentary of verse (34) of Surah Fussilat. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/361. The rajaz was previously mentioned in the commentary of verse (130) of Surah as-Saffat. (3) Tafsir al-Baghawi 4/139. (4) In the manuscripts except (zha): "to the disbeliever." (5) Al-Sab'ah p. 586. The mentioned recitation of Ibn 'Amir is from the narration of al-Taghlibi from him, as mentioned by Abu 'Amr al-Dani in Jami' al-Bayan 2/401. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/111.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत ३६ - ३९ पृष्ठ ४९

अबू उबैदा ने जरीर का शेर पढ़ा: "अल्लाह के रसूल और दोनों उमर (१) (अबू बक्र और उमर) उनके कार्यों से प्रसन्न नहीं होंगे।" और सिबावेह ने पढ़ा: "दो खुबैबों की मदद मेरे लिए काफी है।" इससे अभिप्राय अज़-ज़ुबैर के बेटे अब्दुल्लाह और मुसब हैं, और वास्तव में अबू खुबैब अब्दुल्लाह हैं (२)। "तो वह कितना बुरा साथी है!" अर्थात: तुम कितने बुरे साथी हो; क्योंकि वह उसे आग (नर्क) की ओर ले जाता है। अबू सईद अल-खुदरी ने कहा: जब काफ़िर को उठाया जाएगा, तो उसे शैतानों में से उसके साथी के साथ जोड़ दिया जाएगा, और वह उसे तब तक नहीं छोड़ेगा जब तक कि वह उसे आग में न पहुँचा दे (३)। अल्लाह तआला का फरमान है: "और आज के दिन तुम्हें यह बात कुछ भी लाभ न देगी कि जब तुम ज़ुल्म कर चुके तो अब तुम अज़ाब में साझी हो।" (३९) अल्लाह तआला का फरमान है: "और आज के दिन तुम्हें यह बात कुछ भी लाभ न देगी कि जब तुम ज़ुल्म कर चुके" - "इज़" (जब) "यौम" (दिन) का विकल्प है; अर्थात: अल्लाह काफ़िरों से कहता है (४): आज तुम्हें यह बात कोई लाभ नहीं देगी, क्योंकि तुमने दुनिया में शिर्क किया था; और यह काफ़िर का कहना है: "काश! मेरे और तेरे बीच पूरब और पश्चिम की दूरी होती!" अर्थात: आज पछतावा कोई लाभ नहीं देगा। "बेशक तुम" (इन्नाकुम) कसरा के साथ, "अज़ाब में साझी हो।" यह इब्न आमिर की क़िरात (पठन) है, जिसमें उनसे भिन्नता है। बाक़ी लोग फत्हा (५) के साथ पढ़ते हैं। यह रफ़ (कर्ता कारक) के स्थान पर है, इसका अर्थ है: आज अज़ाब में तुम्हारा साझी होना तुम्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाएगा (६); क्योंकि हर एक का उसमें भरपूर हिस्सा है। अल्लाह तआला ने सूचित किया कि उसने आग वालों को एक-दूसरे के दुख में सांत्वना पाने से रोक दिया है, जैसा कि दुनिया में मुसीबत के मारे लोग सांत्वना पाते हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि सांत्वना पाना एक ऐसी चीज़ है जिससे दुनिया के लोग राहत महसूस करते हैं, और उनमें से एक कहता है: "मेरे लिए..."

---

(१) (द), (ज़) और (ज़्हा) में: "अल-तैयान", और यह शब्द सूरा फुस्सिलत की आयत (३४) की व्याख्या में पहले आ चुका है। (२) मा'नी अल-क़ुरआन ली-नहहास ६/३६१। और रजज़ सूरा अस-साफ़ात की आयत (१३०) की व्याख्या में पहले आ चुका है। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१३९। (४) (ज़्हा) के अलावा अन्य प्रतियों में: "काफ़िर के लिए"। (५) अल-सब'आ पृष्ठ ५८६। इब्न आमिर की उल्लिखित क़िरात उनसे अल-तग़लिबी के वर्णन से है, जैसा कि अबू अम्र अद-दानी ने जामिअ अल-बयान २/४०१ में उल्लेख किया है। (६) इ'राब अल-क़ुरआन ली-नहहास ४/१११।

سورة الزخرف: آیات ۳۶ - ۳۹ صفحہ ۴۹

ابو عبیدہ نے جریر کا یہ شعر پڑھا: "اللہ کے رسول اور دونوں عمر (۱) (ابو بکر اور عمر) ان کے فعل سے راضی نہ تھے۔" اور سیبویہ نے پڑھا: "مجھے دو خبیبوں کی مدد کافی ہے۔" اس سے مراد زبیر کے دو بیٹے عبداللہ اور مصعب ہیں، اور ابو خبیب دراصل عبداللہ ہیں (۲)۔ "پس وہ کتنا برا ساتھی ہے!" یعنی: تو کتنا برا ساتھی ہے؛ کیونکہ وہ اسے آگ (جہنم) کی طرف لے جاتا ہے۔ ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: جب کافر کو اٹھایا جائے گا تو اسے شیاطین میں سے اس کے ساتھی کے ساتھ جوڑ دیا جائے گا، پھر وہ اسے نہیں چھوڑے گا یہاں تک کہ اسے آگ میں پہنچا دے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور ہرگز تمہیں آج کے دن فائدہ نہ دے گا جب تم نے ظلم کیا، کہ تم عذاب میں شریک ہو۔" (۳۹) اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور ہرگز تمہیں آج کے دن فائدہ نہ دے گا جب تم نے ظلم کیا" - "اِذ" یوم سے بدل ہے؛ یعنی: اللہ کافروں سے فرماتا ہے (۴): آج کے دن تمہیں یہ کلام کوئی فائدہ نہ دے گا جب کہ تم نے دنیا میں شرک کیا؛ اور یہ کافر کا قول ہے: "اے کاش! میرے اور تیرے درمیان دونوں مشرقوں جتنا فاصلہ ہوتا!" یعنی: آج ندامت کا کوئی فائدہ نہیں۔ "بے شک تم" (اِنَّکُم) کسرہ کے ساتھ "عذاب میں شریک ہو۔" یہ ابن عامر کی ایک روایت کے مطابق قرأت ہے۔ باقی لوگ فتحہ (۵) کے ساتھ پڑھتے ہیں۔ یہ محلِ رفع میں ہے، اس کی تقدیر یوں ہے: آج عذاب میں تمہاری شراکت تمہیں کوئی فائدہ نہ دے گی (۶)؛ کیونکہ ہر ایک کا اس میں پورا پورا حصہ ہے۔ اللہ تعالیٰ نے آگاہ فرمایا کہ اس نے اہل جہنم کو ایک دوسرے کی تسلی (تأسی) سے محروم کر دیا ہے جیسا کہ دنیا میں مصیبت زدہ لوگ ایک دوسرے کو دیکھ کر تسلی پاتے ہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ تسلی پانے سے دنیا والوں کو سکون ملتا ہے، چنانچہ ان میں سے کوئی کہتا ہے: "میرے لیے..."

(١) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: "والطیان" ہے، اور یہ لفظ سورہ فصلت کی آیت (٣٤) की تفسیر میں گزر چکا ہے۔ (٢) معانی القرآن للنحاس ٣٦١/٦۔ اور یہ رجز سورہ صافات کی آیت (١٣٠) کی تفسیر میں گزر چکا ہے۔ (٣) تفسیر البغوی ١٣٩/٤۔ (٤) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ "کافر کے لیے" ہے۔ (٥) السبعۃ ص ٥٨٦۔ ابن عامر کی مذکورہ قرأت تغلبی کی ان سے روایت ہے، جیسا کہ ابو عمرو دانی نے جامع البیان ٤٠١/٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ١١١/٤۔

Surah Al-Zukhruf: Verses 39 - 42 50

In affliction and calamity, there is a lesson; it calms his grief; as Al-Khansa' said: Were it not for the many weepers around me over their brothers, I would have killed myself. They do not weep for one like my brother, but I comfort my soul through consolation. (1)

If it is in the Hereafter, consolation will not benefit them at all, because they are occupied with punishment.

Muqatil said: Today, apologies and regret will not benefit you; because your companions and you are partners in punishment, just as you were partners in disbelief. (2)

Allah Almighty's saying: {Then can you make the deaf hear, or guide the blind and him who is in manifest error? (40)}

Allah Almighty's saying: {Then can you make the deaf hear, or guide the blind} O Muhammad {and him who is in manifest error} meaning: that is not for you; so do not let your breast be straitened if they disbelieve; for in it is consolation for the Prophet (PBUH). And in it is a refutation of the Qadariyyah and others, and that guidance, right direction, and abandonment in the heart are the creation of Allah Almighty, He leads astray whom He wills and guides whom He wills.

Allah Almighty's saying: {And if We take you away, then surely We shall take vengeance on them (41) Or if We show you that which We promised them; then surely We have power over them (42)}

Allah Almighty's saying: {And if We take you away} meaning: We take you out of Makkah from the harm of the Quraysh (3). {then surely We shall take vengeance on them. Or if We show you that which We promised them} which is the vengeance on them during your lifetime. {then surely We have power over them} Ibn Abbas said: Allah showed him that on the day of Badr (4); and it is the saying of most of the commentators (5).

(1) Her Diwan pp. 84-85. (2) Tafsir Al-Baghawi 4 / 140. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5 / 227. (4) Zad al-Masir 7 / 317. (5) Tafsir Al-Baghawi 4 / 140.

सूरह अल-जुख़्रूफ़: आयत 39 - 42 50

विपत्ति और मुसीबत में एक सीख है; जो उसके शोक को शांत करती है; जैसा कि अल-खंसा ने कहा: अगर मेरे आसपास अपने भाइयों पर रोने वाले बहुत न होते, तो मैं अपनी जान दे देती। वे मेरे भाई जैसे किसी के लिए नहीं रोते, लेकिन मैं सांत्वना के माध्यम से अपनी आत्मा को तसल्ली देती हूँ। (1)

यदि यह परलोक में है, तो सांत्वना उन्हें बिल्कुल लाभ नहीं पहुँचाएगी; क्योंकि वे अज़ाब (दंड) में व्यस्त होंगे।

मुक़ातिल ने कहा: आज माफ़ी और पछतावा तुम्हें लाभ नहीं पहुँचाएगा; क्योंकि तुम्हारे साथी और तुम अज़ाब में साझीदार हो, जैसे तुम कुफ़्र (अविश्वास) में साझीदार थे (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो क्या तुम बहरों को सुना सकते हो या अंधों को और उसे जो स्पष्ट गुमराही में हो, मार्ग दिखा सकते हो? (40)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो क्या तुम बहरों को सुना सकते हो या अंधों को} ऐ मुहम्मद {और उसे जो स्पष्ट गुमराही में हो} अर्थात: यह तुम्हारे वश में नहीं है; अतः यदि वे कुफ़्र करें तो तुम्हारा सीना तंग न हो; इसमें नबी (स.अ.व.) के लिए तसल्ली है। और इसमें क़दरिया और अन्यों का खंडन है, और यह कि हृदय में मार्गदर्शन, सीधा रास्ता और परित्याग अल्लाह तआला की रचना है, वह जिसे चाहता है गुमराह करता है और जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर यदि हम तुम्हें ले जाएँ, तो हम उनसे बदला लेने वाले हैं (41) या यदि हम तुम्हें वह दिखा दें जिसका हमने उनसे वादा किया है; तो हम उन पर पूरी शक्ति रखने वाले हैं (42)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर यदि हम तुम्हें ले जाएँ} अर्थात: हम तुम्हें कुरैश की तकलीफ से मक्का से बाहर ले जाएँ(3)। {तो हम उनसे बदला लेने वाले हैं। या यदि हम तुम्हें वह दिखा दें जिसका हमने उनसे वादा किया है} यानी तुम्हारे जीवन काल में उनसे बदला लेना। {तो हम उन पर पूरी शक्ति रखने वाले हैं} इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने उन्हें बद्र के दिन यह दिखा दिया (4); और यही अधिकांश मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) का कथन है (5)।

(1) उनका दीवान पृ. 84-85। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/140। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/227। (4) ज़ाद अल-मसीर 7/317। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/140।

سورہ الزخرف: آیات ۳۹ - ٤٢ ٥٠

مصیبت اور پریشانی میں ایک سبق ہے؛ جو غم کو ہلکا کر دیتی ہے؛ جیسا کہ الخنساء نے کہا: اگر میرے اردگرد اپنے بھائیوں پر رونے والوں کی کثرت نہ ہوتی تو میں خودکشی کر لیتی۔ وہ میرے بھائی جیسا تو کسی پر نہیں روتے، لیکن میں ہمدردی کے ذریعے اپنے دل کو تسلی دیتی ہوں۔ (۱)

لیکن اگر یہ آخرت میں ہو تو انہیں ہمدردی و تسلی کچھ فائدہ نہ دے گی؛ کیونکہ وہ عذاب میں مشغول ہوں گے۔

مقاتل نے کہا: آج تمہیں معذرت اور ندامت کچھ فائدہ نہ دے گی؛ کیونکہ تمہارے ساتھی اور تم عذاب میں شریک ہو، جیسا کہ تم کفر میں شریک تھے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم بہروں کو سنا سکتے ہو یا اندھوں کو اور اسے جو کھلی گمراہی میں ہو، راستہ دکھا سکتے ہو؟ (٤٠)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم بہروں کو سنا سکتے ہو یا اندھوں کو} اے محمد {اور اسے جو کھلی گمراہی میں ہو} یعنی: یہ تمہارے اختیار میں نہیں ہے؛ لہذا اگر وہ کفر کریں تو تمہارا سینہ تنگ نہ ہو؛ اس میں نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے۔ اور اس میں قدریہ وغیرہ کا رد ہے، اور یہ کہ دل میں ہدایت، رہنمائی اور گمراہی اللہ تعالیٰ کی تخلیق ہے، وہ جسے چاہتا ہے گمراہ کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر ہم آپ کو لے جائیں تو ہم ان سے بدلہ لینے والے ہیں (٤١) یا اگر ہم آپ کو وہ دکھا دیں جس کا ہم نے ان سے وعدہ کیا ہے؛ تو ہم ان پر پوری قدرت رکھنے والے ہیں (٤٢)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر ہم آپ کو لے جائیں} یعنی: ہم آپ کو مکہ سے قریش کی اذیت سے نکال دیں (۳)۔ {تو ہم ان سے بدلہ لینے والے ہیں۔ یا اگر ہم آپ کو وہ دکھا دیں جس کا ہم نے ان سے وعدہ کیا ہے} یعنی آپ کی زندگی میں ان سے بدلہ لینا۔ {تو ہم ان پر پوری قدرت رکھنے والے ہیں} ابن عباس نے کہا: اللہ نے آپ کو جنگِ بدر کے دن یہ دکھا دیا (٤)؛ اور یہی اکثر مفسرین کا قول ہے (٥)۔

(١) دیوان الخنساء، ص ٨٤-٨٥۔ (٢) تفسیر البغوی ٤ / ١٤٠۔ (٣) النکت والعیون ٥ / ٢٢٧۔ (٤) زاد المسیر ٧ / ٣١٧۔ (٥) تفسیر البغوی ٤ / ١٤٠۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 41 - 44 Page 51

Al-Hasan and Qatadah said: It is regarding the people of Islam; referring to the tribulations that occurred after the Prophet ﷺ. And "We take you away" according to this means: We cause you to die. Severe tribulation followed the Prophet ﷺ, so Allah honored His Prophet ﷺ and took him away, so he did not see in his nation except that which pleased him, and He left the tribulation after him. There was no prophet except that he was shown the tribulation in his nation (2). It is narrated that the Prophet ﷺ was shown what his nation would encounter after him, so he remained somber and never smiled broadly until he met Allah, the Mighty and Sublime (3). On the authority of Ibn Mas'ud: The Prophet ﷺ said: "When Allah intends good for a nation, He takes its prophet before it, making him a predecessor and a forerunner for them. And when He intends punishment for a nation, He punishes it while its prophet is alive; so that his eye may be satisfied when they belied him and disobeyed his command" (4).

The Almighty's saying: {So hold fast to that which is revealed to you. Indeed, you are on a straight path (43) And indeed, it is a reminder for you and for your people, and you will be questioned (44)}

His saying: {So hold fast to that which is revealed to you} means: the Quran, even if those who belie it do so; for {Indeed, you are on a straight path} that leads you to Allah, His pleasure, and His reward.

{And indeed, it is a reminder for you and for your people} means: the Quran is an honor for you and for your people from Quraysh (5); as it was revealed in their language and to a man among them. Its parallel is: {We have already sent down to you a Book in which is your reminder} [Al-Anbiya: 10], meaning: your honor. The Quran was revealed in the tongue of Quraysh and addressed them; so all speakers of other languages needed their tongue, everyone who believed in it, becoming dependent on them; because the people of every language needed to take it from their language, until they understood the meaning intended by it, regarding command, prohibition, and everything that...

---

(1) In the copies except (ظ): "which" (feminine). (2) Narrated by Al-Tabari 20/600 from Al-Hasan and Qatadah similarly. (3) It is part of the previous report from Qatadah. (4) We did not find it in the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). Ibn Hibban (6647) narrated it from the hadith of Abu Musa (may Allah be pleased with

him). Muslim (2288) mentioned it and said: Narrated from Abu Usamah. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/227 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with both). Al-Tabari narrated it from him 20/603, and Al-Tabarani in Al-Kabir (13030).

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयतें 41 - 44 पृष्ठ 51

अल-हसन और क़तादा ने कहा: यह इस्लाम के लोगों के बारे में है; इसका अर्थ है नबी ﷺ के बाद होने वाली फ़ितने (आज़माइशें)। और "हम तुम्हें ले जाएँ' का अर्थ यहाँ यह है: हम तुम्हें मृत्यु दे दें। नबी ﷺ के बाद कठोर दंड (फ़ितने) हुए, तो अल्लाह ने अपने नबी ﷺ का सम्मान किया और उन्हें उठा लिया, इसलिए उन्होंने अपनी उम्मत में केवल वही देखा जिससे उनकी आँखें ठंडी हुईं, और उनके बाद दंड को शेष रखा। ऐसा कोई नबी नहीं हुआ जिसे उसकी उम्मत में आने वाला दंड न दिखाया गया हो (2)। यह वर्णित है कि नबी ﷺ को वह दिखाया गया था जो उनके बाद उनकी उम्मत को झेलना पड़ा, इसलिए वे उदास रहे और कभी भी खुल कर नहीं हंसे जब तक कि वे अल्लाह अज़्ज़ा वजल्ल से नहीं मिल गए (3)। इब्न मसूद से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह किसी उम्मत के लिए भलाई का इरादा करता है, तो वह उसके नबी को उससे पहले उठा लेता है, और उसे उनके लिए अग्रदूत और पूर्वज बना देता है। और जब वह किसी उम्मत के लिए दंड का इरादा करता है, तो वह उसे दंड देता है जबकि उसका नबी जीवित होता है; ताकि उसकी आँखें ठंडी हों जब उन्होंने उसे झुठलाया और उसके आदेश की अवज्ञा की" (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {अतः आप उसे मज़बूती से थामे रहें जो आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है। निस्संदेह आप सीधे मार्ग पर हैं (43) और निस्संदेह यह आपके लिए और आपकी कौम के लिए एक ज़िक्र (सम्मान) है, और शीघ्र ही आपसे पूछा जाएगा (44)}

उनका कथन: {अतः आप उसे मज़बूती से थामे रहें जो आपकी ओर वह्य की गई है} का अर्थ है: क़ुरआन, भले ही झुठलाने वाले इसे झुठलाएँ क्योंकि {निस्संदेह आप सीधे मार्ग पर हैं} जो आपको अल्लाह, उसकी प्रसन्नता और उसके प्रतिफल तक पहुँचाता है।

{और निस्संदेह यह आपके लिए और आपकी कौम के लिए एक ज़िक्र है} का अर्थ है: क़ुरआन आपके लिए और क़ुरैश की आपकी कौम के लिए एक सम्मान है (5); क्योंकि यह उनकी भाषा में और उन्हीं में से एक व्यक्ति पर अवतरित हुआ है। इसका समकक्ष है: {हमने तुम्हारी ओर एक ऐसी पुस्तक उतारी है जिसमें तुम्हारा ज़िक्र है} [अल-अंबिया: 10], अर्थात्: तुम्हारा सम्मान। अतः क़ुरआन क़ुरैश की भाषा में उतरा और उन्हें संबोधित किया; इसलिए सभी भाषाओं के लोगों को उनकी भाषा की आवश्यकता हुई, हर वह व्यक्ति जो उस पर विश्वास लाया, वे उन पर आश्रित हो गए; क्योंकि प्रत्येक

भाषा के लोगों को इसे उनकी भाषा से लेने की आवश्यकता हुई, यहाँ तक कि वे उस अर्थ को समझ सकें जो इससे अभिप्रेत है, आदेश, निषेध और उन सभी चीज़ों में...

---

(1) (ظ) के अलावा प्रतियों में: "अल्लती" (जो - स्त्रीलिंग)। (2) इसे अल-तबरी 20/600 ने अल-हसन और क़तादा से इसी तरह उद्धृत किया है। (3) यह क़तादा के पिछले प्रभाव का हिस्सा है। (4) हमें इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस में यह नहीं मिला। इब्न हिब्बान (6647) ने इसे अबू मूसा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। मुस्लिम (2288) ने इसे दर्ज किया और कहा: अबू ओसामा से रिवायत है। (5) अन-नुकातु वल-उयून 5/227 इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से। अल-तबरी ने इसे उनसे 20/603 में और अल-तबरानी ने अल-कबीर (13030) में उद्धृत किया है।

سورہ الزخرف: آیات 41 - 44 صفحہ 51

حسن اور قتادہ نے کہا: یہ اہل اسلام کے بارے میں ہے؛ اس سے مراد وہ فتنے ہیں جو نبی ﷺ کے بعد پیش آئے۔ اور "ہم آپ کو لے جائیں" کا اس پر مطلب یہ ہے: ہم آپ کو وفات دے دیں۔ نبی ﷺ کے بعد سخت فتنے آئے، تو اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو عزت بخشی اور انہیں اٹھا لیا، چنانچہ انہوں نے اپنی امت میں وہی دیکھا جس سے ان کی آنکھیں ٹھنڈی ہوئیں، اور فتنوں کو ان کے بعد باقی رکھا۔ کوئی نبی ایسا نہیں گزرا مگر اسے اس کی امت میں آنے والے فتنے دکھائے گئے (2)۔ مروی ہے کہ نبی ﷺ کو وہ سب دکھایا گیا جو ان کی امت ان کے بعد جھیلے گی، تو آپ ﷺ رنجیدہ رہے، کبھی کھل کر نہیں ہنسے یہاں تک کہ اللہ عزوجل سے جا ملے (3)۔ ابن مسعود سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ کسی امت کے ساتھ خیر کا ارادہ فرماتا ہے، تو اس کے نبی کو اس سے پہلے قبض کر لیتا ہے، اور اسے ان کے لیے پیش رو اور ذخیرہ بنا دیتا ہے۔ اور جب کسی امت کے لیے عذاب کا ارادہ فرماتا ہے، تو اسے عذاب دیتا ہے درآنحالیکہ اس کا نبی زندہ ہوتا ہے؛ تاکہ ان کی آنکھیں ٹھنڈی ہوں جب انہوں نے انہیں جھٹلایا اور ان کے حکم کی نافرمانی کی" (4)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس آپ اس (کتاب) کو مضبوطی سے تھامے رہیں جو آپ کی طرف وحی کی گئی ہے، یقیناً آپ سیدھے راستے پر ہیں (43) اور بے شک یہ آپ کے لیے اور آپ کی قوم کے لیے ایک ذکر (شرف) ہے اور عنقریب تم سے باز پرس ہوگی (44)}

آپ کا قول: {پس آپ اس کو مضبوطی سے تھامے رہیں جو آپ کی طرف وحی کی گئی ہے} سے مراد قرآن ہے، خواہ جھٹلانے والے اسے جھٹلائیں؛ کیونکہ {یقیناً آپ سیدھے راستے پر ہیں} جو آپ کو اللہ تک، اس کی رضا اور اس کے ثواب تک پہنچاتا ہے۔

{اور بے شک یہ آپ کے لیے اور آپ کی قوم کے لیے ایک ذکر ہے} یعنی: قرآن آپ کے لیے اور آپ کی قریش کی قوم کے لیے ایک شرف ہے (5)؛ کیونکہ یہ ان کی زبان میں اور ان ہی میں سے ایک شخص پر نازل ہوا۔ اس کی نظیر یہ ہے: {بیشک ہم نے تمہاری طرف ایسی کتاب نازل کی ہے جس میں تمہارا ذکر ہے} [الانبیاء: 10] یعنی: تمہارا شرف۔ قرآن قریش کی زبان میں نازل ہوا اور انہیں کو مخاطب کیا؛ چنانچہ تمام زبانوں والوں کو ان کی زبان کی ضرورت پڑی، ہر وہ شخص جو اس پر ایمان لایا، وہ ان کے محتاج ہو گئے؛ کیونکہ ہر زبان والے کو اس کی ضرورت پڑی کہ وہ اسے ان کی زبان سے لیں، یہاں تک کہ وہ اس معنی پر واقف ہو سکیں جو اس سے مراد ہے، امر و نہی اور ان تمام چیزوں میں سے...

---

(1) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: "التي" ہے۔ (2) اسے طبری نے 20/600 میں حسن اور قتادہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) یہ قتادہ کے گزشتہ اثر کا حصہ ہے۔ (4) ہمیں یہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث میں نہیں ملا۔ اسے ابن حبان (6647) نے ابوموسیٰ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ مسلم (2288) نے اسے ذکر کیا اور کہا: ابو اسامہ سے روایت ہے۔ (5) النکت والعیون 5/227 ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ طبری نے اسے ان سے 20/603 میں اور طبرانی نے الکبیر (13030) میں روایت کیا ہے۔

52 Surat az-Zukhruf: Verses 43 - 44 ...in it of news, so they were honored by that over all other speakers of languages; and for that reason, it was named Arabic. It was said: It is an explanation for you and for your nation regarding what you have need of. It was said: A reminder by which you remember the matter of religion and act upon it(1). It was said: {And indeed, it is a reminder for you and your people} means the Caliphate; for it is in Quraysh and shall not be in others; the Prophet ﷺ said: "People are followers of Quraysh in this matter; their Muslims follow their Muslims, and their disbelievers follow their disbelievers"(2). Malik said: It is a man's saying: 'My father told me from his father,' narrated by Ibn Abi Salamah from his father, from Malik bin Anas, as mentioned by al-Mawardi(3) and al-Thalabi and others. Ibn al-Arabi said(4): "I did not find this rank(5) in Islam for anyone except in Baghdad, for the Bani al-Tamimi there say: 'My father told me, saying: My father told me,' reaching up to the Messenger of Allah ﷺ; by that, their status was honored, and people magnified their importance, and the Caliphate concerned itself with them. I saw in the City of Peace (Baghdad) the two sons of Abu Muhammad Rizq Allah bin Abdul Wahhab Abi al-Faraj bin Abdul Aziz bin al-Harith bin Asad bin al-Layth bin Sulayman bin Aswad bin Sufyan bin Yazid bin Ukaynah bin Abdullah al-Tamimi, and they both used to say: 'We heard our father Rizq Allah saying: I heard my father saying: I heard my father saying: I heard my father saying: I heard my father saying(6): I heard Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) saying - having been asked about al-Hannan al-Mannan - so he said: Al-Hannan is the One who turns towards the one who turns away from Him,

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/227 from Ibn 'Isa. (2) Reported by Ahmad (7306), al-Bukhari (3495), and Muslim (1818) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/227. (4) In Ahkam al-Quran 4/1671. (5) In Ahkam al-Quran: The rank. (6) The phrase: "I heard my father" occurred in (z) and (q) seven times, in (z) eight times, and in Ahkam al-Quran three times. Al-Khatib narrated it in his history 11/32 from Abdul Wahhab bin Abdul Wahhab bin Abdul Aziz, with this chain of narration.

52 सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 43 - 44 ...इसमें समाचारों में से है, इसलिए वे सभी अन्य भाषाओं के बोलने वालों पर इसके द्वारा सम्मानित किए गए; और इसी कारण इसका नाम अरबी रखा गया। कहा गया है: यह आपके और आपके समुदाय के लिए एक स्पष्टीकरण है उन चीज़ों के बारे में जिनकी आपको आवश्यकता है। कहा गया है: एक अनुस्मारक जिसके द्वारा आप धर्म के मामलों को याद करते हैं और उस पर कार्य करते हैं[1]। कहा गया है: {और वास्तव में, यह आपके और आपकी प्रजा के लिए एक अनुस्मारक है} इसका अर्थ खिलाफत है; क्योंकि यह कुरैश में है और दूसरों में नहीं होगी; पैगंबर ﷺ ने कहा: "इस मामले में लोग कुरैश के अनुयायी हैं; उनके मुसलमान उनके मुसलमानों का अनुसरण करते हैं, और उनके काफ़िर उनके काफ़िरों का अनुसरण करते हैं"[2]। मलिक ने कहा: यह एक आदमी का कहना है: 'मेरे पिता ने मुझे अपने पिता से बताया,' इब्न अबी सलमा ने अपने पिता से, मलिक बिन अनस से उद्धृत किया, जैसा कि अल-मावर्दी[3] और अल-थलाबी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है। इब्न अल-अरबी ने कहा[4]: "मैंने इस्लाम में यह दर्जा[5] बगदाद के अलावा किसी के लिए नहीं पाया, क्योंकि वहां के बनी अल-तमीमी कहते हैं: 'मेरे पिता ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझसे कहा,' अल्लाह के रसूल ﷺ तक पहुँचते हुए; इसके द्वारा उनकी स्थिति सम्मानित हुई, और लोगों ने उनके महत्व को बढ़ाया, और खिलाफत ने उनके बारे में चिंता की। मैंने 'शांति के शहर' (बगदाद) में अबू मुहम्मद रिज़्क़ अल्लाह बिन अब्दुल वहाब अबी अल-फ़रज बिन अब्दुल अज़ीज़ बिन अल-हारिस बिन असद बिन अल-लैथ बिन सुलेमान बिन असवद बिन सुफ़यान बिन यज़ीद बिन उकैना बिन अब्दुल्ला अल-तमीमी के दो बेटों को देखा, और वे दोनों कहते थे: 'हमने अपने पिता रिज़्क़ अल्लाह को कहते सुना: मैंने अपने पिता को कहते सुना: मैंने अपने पिता को कहते सुना: मैंने अपने पिता को कहते सुना: मैंने अपने पिता को कहते सुना[6]: मैंने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को कहते सुना - उनसे अल-हन्नान अल-मन्नान के बारे में पूछा गया था - तो उन्होंने कहा: अल-हन्नान वह है जो उसकी ओर मुड़ता है जो उससे मुँह मोड़ लेता है,

---

(1) अल-नुकत व अल-'उयून 5/227, इब्न ईसा से। (2) इसे अहमद (7306), अल-बुखारी (3495), और मुस्लिम (1818) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित किया है। (3) अल-नुकत व अल-'उयून 5/227। (4) अहकाम अल-कुरान 4/1671 में। (5) अहकाम अल-कुरान में: दर्जा (रैंक)। (6) वाक्यांश: "मैंने अपने पिता को सुना" (ज़) और (क़) में सात बार, (ज़) में आठ बार

और अहकाम अल-कुरान में तीन बार आया है। अल-खतीब ने इसे अपने इतिहास 11/32 में अब्दुल वहाब बिन अब्दुल वहाब बिन अब्दुल अज़ीज़ से इसी इसनाद (शृंखला) के साथ वर्णित किया है।

۵۲ سورة الزخرف: آیات ۴۳ - ۴۴ ...اس میں خبریں ہیں، پس وہ اس کے ذریعے تمام دیگر زبانوں والوں پر معزز ہوئے؛ اور اسی لیے اس کا نام عربی رکھا گیا۔ اور کہا گیا: یہ آپ کے لیے اور آپ کی امت کے لیے ایک وضاحت ہے ان چیزوں میں جن کی آپ کو ضرورت ہے۔ اور کہا گیا: یہ ایک نصیحت ہے جس کے ذریعے تم دین کے معاملے کو یاد کرتے ہو اور اس پر عمل کرتے ہو(۱)۔ اور کہا گیا: {وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ} (اور بیشک یہ آپ کے لیے اور آپ کی قوم کے لیے نصیحت ہے) یعنی خلافت؛ کیونکہ یہ قریش میں ہے، دوسروں میں نہیں ہوگی؛ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "لوگ اس معاملے میں قریش کے تابع ہیں، ان کے مسلمان ان کے مسلمانوں کے تابع ہیں، اور ان کے کافر ان کے کافروں کے تابع ہیں"(۲)۔ اور مالک نے کہا: یہ ایک آدمی کا قول ہے: 'میرے باپ نے مجھ سے اپنے باپ کے واسطے سے بیان کیا،' اسے ابن ابی سلمہ نے اپنے باپ سے، مالک بن انس سے نقل کیا، جیسا کہ ماوردی(۳) اور ثعلبی وغیرہ نے ذکر کیا ہے۔ ابن العربی نے کہا(٤): "میں نے اسلام میں یہ مرتبہ(٥) بغداد کے سوا کسی کے لیے نہیں پایا، کیونکہ وہاں کے بنی تمیمی کہتے ہیں: 'میرے باپ نے مجھ سے بیان کیا، انہوں نے کہا: میرے باپ نے مجھ سے بیان کیا،' رسول اللہ ﷺ تک پہنچتے ہوئے؛ اس طرح ان کے مراتب بلند ہوئے، اور لوگوں میں ان کی شان بڑھی، اور خلافت نے ان کا خیال رکھا۔ میں نے مدینۃ السلام (بغداد) میں ابو محمد رزق اللہ بن عبد الوہاب ابی الفرج بن عبد العزیز بن الحارث بن اسد بن اللیث بن سلیمان بن اسود بن سفیان بن یزید بن أُكَينة بن عبد اللہ التمیمی کے دو بیٹوں کو دیکھا، اور وہ دونوں کہتے تھے: 'ہم نے اپنے باپ رزق اللہ کو کہتے سنا: میں نے اپنے باپ کو کہتے سنا: میں نے اپنے باپ کو کہتے سنا: میں نے اپنے باپ کو کہتے سنا: میں نے اپنے باپ کو کہتے سنا(٦): میں نے علی بن ابی طالب کو کہتے سنا - ان سے الحنَّان المنَّان کے بارے میں پوچھا گیا تھا - تو انہوں نے کہا: الحنَّان وہ ہے جو اس کی طرف متوجہ ہوتا ہے جو اس سے پیٹھ پھیر لے۔

(١) النكت والعيون ٢٢٧/٥ عن ابن عيسىٰ۔ (٢) اسے احمد (٧٣٠٦)، البخاری (٣٤٩٥)، اور مسلم (١٨١٨) نے حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) النكت والعيون ٢٢٧/٥ ۔ (٤) احکام القرآن ١٦٧١/٤ میں۔ (٥) احکام القرآن میں: المرتبہ۔ (٦) عبارت: "میں نے اپنے باپ کو سنا"؛ (ز) اور (ق) میں سات مرتبہ، (ظ) میں آٹھ مرتبہ، اور احکام القرآن میں تین مرتبہ آئی ہے۔ خطیب نے اپنی تاریخ ٣٢/١١ میں عبد الوہاب بن عبد الوہاب بن عبد العزیز سے اسی اسناد کے ساتھ اسے روایت کیا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 43 - 44 53

And the 'Mannan' (The Bestower) is the one who begins with giving before being asked(1). And the speaker said: I heard Ali [saying]: Akinah bin Abdullah was their supreme grandfather. The strongest view is that the meaning of His saying: {And indeed, it is a reminder for you and for your people} refers to the Quran; upon it the speech is built, to it the destiny returns, and Allah knows best. Al-Mawardi said: {And for your people} has two sayings(2): First: Those who follow you from your Ummah; said by Qatadah, and mentioned by Al-Tha'labi(3) from Al-Hasan. Second: For your people from Quraysh; it is asked: From whom is this? It is said: From the Arabs. It is asked: From which of the Arabs? It is said: From Quraysh; said by Mujahid(4). I say: The correct view is that it is an honor for whoever acts upon it, whether they are from Quraysh or others. It was narrated from Ibn Abbas who said: The Prophet of Allah ﷺ returned from a raid or a battle, then he called Fatimah and said: "O Fatimah, buy yourself from Allah, for I cannot avail you anything against Allah." He said the same to his womenfolk, and the same to his kinsfolk, then the Prophet of Allah ﷺ said: "The Banu Hashim are not more deserving of my Ummah than other people; indeed, the most deserving of my Ummah are the pious. Nor are the Quraysh more deserving of my Ummah than other people; indeed, the most deserving of my Ummah are the pious. Nor are the Ansar more deserving of my Ummah than other people; indeed, the most deserving of my Ummah are the pious. Nor are the Mawali (freed slaves) more deserving of my Ummah than other people; indeed, the most deserving of my Ummah are the pious. You are all but from a man and a woman, and you are like the overflow(5) of a measure; no one has superiority over another except by piety(6)." And from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "People must stop boasting about [their ancestors who are now] coals from the coals of Hell, or they will be(7) more insignificant to Allah than the dung beetle that pushes filth with its nose. All of you are children of Adam..."

(1) Cited by Al-Dhahabi in Al-Mizan 2/625 - 626 in the biography of Abdul Aziz bin Al-Harith and said: He harmed himself and fabricated a hadith or two in Musnad Imam Ahmad. He said: Most of his ancestors have no mention in history nor in the names of men. (2) In the copies: "among them," and what is established is from Al-Nukat wa Al-Uyun 5/227 by Al-Mawardi. (3) And Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 5/57. (4) Reported from him by Al-Tabari 20/603. (5) Al-Jimam: The measure up to the top of the measuring vessel. Al-Qamus (J-M-M). (6) We did not find it. It was previously mentioned in meaning 16/83 from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased

with him. (7) In (M): "yakununa" (they will be), and in the sources of graduation: "layakunanna" (they shall certainly be).

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 43 - 44 53

और 'मन्नान' (उपकार करने वाला) वह है जो माँगने से पहले ही प्रदान करना शुरू कर देता है(1)। और वक्ता ने कहा: मैंने अली को कहते सुना: अकीना बिन अब्दुल्ला उनके सर्वोच्च दादा थे। सबसे मज़बूत विचार यह है कि उनके कथन: {और वास्तव में, यह आपके लिए और आपकी कौम के लिए एक अनुस्मारक है} का अर्थ कुरान है; इसी पर बात टिकी है, इसी की ओर अंत लौटता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-मावरदी ने कहा: {और आपकी कौम के लिए} इसमें दो मत हैं(2): पहला: आपकी उम्मत में से जो आपका अनुसरण करते हैं; यह कतादा ने कहा है, और अल-थलाबी(3) ने हसन के हवाले से इसका उल्लेख किया है। दूसरा: कुरैश में से आपकी कौम के लिए; तो पूछा जाता है: यह किसका है? कहा जाता है: अरबों में से। पूछा जाता है: अरबों में से कौन? कहा जाता है: कुरैश में से; यह मुजाहिद(4) ने कहा है। मैंने कहा: सही बात यह है कि यह उन लोगों के लिए सम्मान है जो इस पर अमल करते हैं, चाहे वे कुरैश से हों या दूसरों से। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के नबी ﷺ किसी सैन्य अभियान या युद्ध से लौटे, फिर उन्होंने फातिमा को बुलाया और कहा: "ऐ फातिमा, अल्लाह से अपने आप को खरीद लो, क्योंकि मैं अल्लाह के सामने तुम्हारे किसी काम नहीं आ सकता।" उन्होंने अपनी पत्नियों और अपने रिश्तेदारों के लिए भी यही कहा, फिर अल्लाह के नबी ﷺ ने कहा: "बनी हाशिम मेरी उम्मत के लोगों में सबसे अधिक हकदार नहीं हैं; वास्तव में, मेरी उम्मत के सबसे अधिक हकदार परहेज़गार (अल्लाह से डरने वाले) हैं। न ही कुरैश मेरी उम्मत के लोगों में सबसे अधिक हकदार हैं; वास्तव में, मेरी उम्मत के सबसे अधिक हकदार परहेज़गार हैं। न ही अंसार मेरी उम्मत के लोगों में सबसे अधिक हकदार हैं; वास्तव में, मेरी उम्मत के सबसे अधिक हकदार परहेज़गार हैं। न ही मवाली (आज़ाद किए हुए गुलाम) मेरी उम्मत के लोगों में सबसे अधिक हकदार हैं; वास्तव में, मेरी उम्मत के सबसे अधिक हकदार परहेज़गार हैं। तुम सब एक पुरुष और एक स्त्री से हो, और तुम माप के बर्तन के ऊपर तक भरे होने के समान हो(5); किसी को किसी पर कोई श्रेष्ठता प्राप्त नहीं है सिवाय तक़वा (परहेज़गारी) के(6)।" और अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "लोगों को अपने उन पूर्वजों पर गर्व करना छोड़ देना चाहिए जो जहन्नुम के कोयलों में से कोयले बन चुके हैं, वरना वे(7) अल्लाह की नज़रों में उस गोबर के कीड़े से भी अधिक तुच्छ होंगे जो अपनी नाक से गंदगी धकेलता है। तुम सब आदम की संतान हो..."

(1) इसे अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 2/625 - 626 में अब्दुल अज़ीज़ बिन अल-हारिस की जीवनी में उद्धृत किया है और कहा: उसने खुद को नुकसान पहुँचाया और मुसनद इमाम अहमद में एक या दो हदीसें गढ़ीं। उन्होंने कहा: उनके अधिकांश पूर्वजों का न तो इतिहास में और न ही पुरुषों के नामों में कोई उल्लेख है। (2) प्रतियों में: "उनमें", और जो पुष्ट है वह अल-मावरदी की 'अल-नुकत वल-उयून' 5/227 से है। (3) और इब्न अतिया 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/57 में। (4) इसे अल-तबरी 20/603 ने उनके हवाले से निकाला है। (5) अल-जिमाम: माप के बर्तन के ऊपरी हिस्से तक की मात्रा। अल-कामूस (ज-म-म)। (6) हमें यह नहीं मिला। और इससे पहले अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से 16/83 में इसके अर्थ में उल्लेख किया जा चुका है। (7) (म) में: 'यकुनूना' (वे होंगे), और तख़रीज (हदीस के स्रोतों) में: 'लयकुनन्ना' (वे निश्चित रूप से होंगे)।

سورة الزخرف: آیات 43 - 44 53

اور 'المنان' (بہت احسان کرنے والا) وہ ہے جو سوال سے پہلے ہی عطا کرنا شروع کر دے[1]۔ اور کہنے والے نے کہا کہ میں نے علی سے سنا: اکینہ بن عبداللہ ان کے اعلیٰ دادا تھے۔ اور زیادہ قوی بات یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے مراد: {وإنه لذكرٌ لك ولقومك} یعنی قرآن ہے؛ اسی پر کلام کی بنیاد ہے، اور اسی کی طرف انجام کا رجوع ہے، واللہ اعلم۔ الماوردی نے کہا: {ولقومك} اس میں[2] دو قول ہیں: پہلا: آپ کی امت میں سے جنہوں نے آپ کی پیروی کی؛ یہ قتادہ نے کہا ہے، اور اسے الثعلبی[3] نے حسن سے ذکر کیا ہے۔ دوسرا: آپ کی قوم قریش میں سے؛ پس پوچھا جاتا ہے: یہ کس میں سے ہے؟ کہا جاتا ہے: عرب میں سے، پھر پوچھا جاتا ہے: عرب کے کس قبیلے سے؟ کہا جاتا ہے: قریش سے؛ یہ مجاہد[4] نے کہا ہے۔ میں نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ اس شخص کے لیے شرف ہے جس نے اس پر عمل کیا، خواہ وہ قریش سے ہو یا کسی اور سے۔ ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: اللہ کے نبی ﷺ کسی لشکر یا غزوے سے واپس تشریف لائے، تو فاطمہ کو بلایا اور فرمایا: «اے فاطمہ، اپنے آپ کو اللہ سے خرید لو، کیونکہ میں اللہ کے مقابلے میں تمہارے کچھ کام نہیں آ سکوں گا»۔ اور آپ نے اپنی ازواج کے لیے بھی یہی فرمایا، اور اپنی عترت (خاندان) کے لیے بھی یہی فرمایا، پھر اللہ کے نبی ﷺ نے فرمایا: «بنو ہاشم میری امت کے لوگوں میں سب سے زیادہ حقدار نہیں ہیں، بے شک میری امت کے سب سے زیادہ حقدار متقین ہیں، اور نہ ہی قریش میری امت کے لوگوں میں سب سے زیادہ حقدار ہیں، بے شک میری امت کے سب سے زیادہ حقدار متقین ہیں، اور نہ ہی انصار میری امت کے لوگوں میں سب سے زیادہ حقدار ہیں، بے شک میری امت کے سب سے زیادہ حقدار متقین ہیں، اور نہ ہی موالی (آزاد کردہ غلام) میری امت کے لوگوں میں سب سے زیادہ حقدار ہیں، بے شک میری امت کے سب سے زیادہ حقدار

متقین ہیں۔ تم سب ایک مرد اور ایک عورت سے ہو، اور تم صاع (پیمانے) کی بھرائی[5] کی طرح برابر ہو، کسی کو کسی پر کوئی فضیلت حاصل نہیں مگر تقویٰ کے ساتھ»[6]۔ اور ابوہریرہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «لوگوں کو اپنے ان (آباؤ اجداد) پر فخر کرنا چھوڑ دینا چاہیے جو جہنم کے کوئلوں میں سے کوئلہ بن چکے ہیں، ورنہ وہ[7] اللہ کے نزدیک ان گبریلوں سے بھی زیادہ حقیر ہوں گے جو اپنی ناک سے غلاظت دھکیلتے ہیں، تم سب آدم کی اولاد ہو»۔

(1) اسے الذہبی نے المیزان 2/ 625 - 626 میں عبدالعزیز بن الحارث کے ترجمہ میں ذکر کیا اور کہا: اس نے اپنے آپ کو نقصان پہنچایا اور مسند امام احمد میں ایک یا دو حدیثیں وضع کیں۔ اور کہا: ان کے اکثر آباؤ اجداد کا نہ تو تاریخ میں ذکر ہے اور نہ ہی اسماء الرجال میں۔ (2) نسخوں میں ہے: "فیہم" (ان میں)، اور جو ثابت ہے وہ الماوردی کی 'النکت والعیون' 5/ 227 سے ہے۔ (3) اور ابن عطیہ 'المحرر الوجیز' 5/ 57 میں۔ (4) اسے الطبری 20/ 603 نے ان سے روایت کیا ہے۔ (5) الجمام: پیمانے کے سرے تک بھرنا۔ القاموس (جمم)۔ (6) ہمیں یہ نہیں ملی۔ اور اس کے معنی میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے 16/ 83 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (7) (م) میں ہے: "یکونون" (وہ ہوں گے)، اور تخریج کے مصادر میں ہے: "لیکونن" (وہ ضرور ہوں گے)۔

54 Surah Az-Zukhruf: Verses 43 - 45

...and Adam is from dust. Indeed, Allah has removed from you the arrogance ('ubbiyyah)(1) of the pre-Islamic days of ignorance and its boasting about ancestors. [People are either] a pious believer or a wretched evildoer(2). Both were recorded by Al-Tabari(3). More explanation for this will follow in "Al-Hujurat", if Allah wills (4).

{And you will be questioned} meaning: about gratitude for it; this was stated by Muqatil and Al-Farra'(5). Ibn Jurayj said: It means: You and those with you will be questioned about what He gave you(6). It was also said: You will be questioned about what you did regarding it(7); the meanings are close.

His -The Almighty- saying: {And ask those of Our messengers whom We sent before you: 'Did We appoint besides the Most Merciful any gods to be worshipped?'} [45]

Ibn Abbas and Ibn Zaid said: When the Messenger of Allah ﷺ was taken on a Night Journey from the Sacred Mosque (Al-Masjid al-Haram) to the Farthest Mosque (Al-Masjid al-Aqsa) - which is the mosque of Jerusalem - Allah sent for him Adam and those born of the messengers, and Gabriel was with the Prophet ﷺ; Gabriel ﷺ called the Adhan and then the Iqamah for prayer, then he said: O Muhammad, step forward and lead them in prayer. When the Messenger of Allah ﷺ finished, Gabriel ﷺ said to him: "O Muhammad, ask those of Our messengers whom We sent before you: Did We appoint besides the Most Merciful any gods to be worshipped?" The Messenger of Allah ﷺ replied: "I will not ask; I have enough [knowledge]"(8). Ibn Abbas said: They were seventy prophets, among them Abraham, Moses, and Jesus, peace be upon them; but he did not ask them because he was more knowledgeable about Allah than they were(9).

---

(1) Al-'Ubbiyyah: Arrogance. Al-Nihayah (abb). (2) Narrated by Ahmad (8736), Abu Dawood (5116), and Al-Tirmidhi (3955), who said: A good (hasan) and strange (gharib) hadith. (3) We did not find them both recorded by him. (4) In the commentary of verse (13) thereof. (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/34, and the saying of Muqatil in 'An-Nukat wal-Uyun' 5/227. (6) 'An-Nukat wal-Uyun' 5/227. (7) Tafsir al-Razi 27/215. (8) Mentioned from both of them by Al-Wahidi in 'Al-Wasit' 4/75, and Al-Baghawi in his 'Tafsir' 4/141, and recorded by Al-Tabari 20/605 from Ibn Zaid. (9) 'An-Nukat wal-Uyun' 5/228.

५४ सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें ४३ - ४५

...और आदम मिट्टी से हैं। वास्तव में, अल्लाह ने तुमसे जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के अहंकार ('उब्बिया)(१) और पूर्वजों पर गर्व करने को दूर कर दिया है। [लोग या तो] एक परहेज़गार मोमिन हैं या एक बदकिस्मत पापी(२)। दोनों को अल-तबरी(३) ने संकलित किया है। इसके लिए अधिक स्पष्टीकरण 'अल-हुजुरात' में आएगा, इंशाअल्लाह (यदि अल्लाह ने चाहा)(४)।

{और तुमसे सवाल किया जाएगा} अर्थात: उस पर शुक्र (कृतज्ञता) के बारे में; यह मुक़ातिल और अल-फ़र्रा ने कहा है(५)। इब्न ज़ुरैज ने कहा: अर्थात: आपसे और आपके साथ वालों से उन चीज़ों के बारे में सवाल किया जाएगा जो उसने आपको दीं(६)। यह भी कहा गया है: आपसे उन कामों के बारे में सवाल किया जाएगा जो आपने उसमें किए(७); और अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमारे उन रसूलों (संदेशवाहकों) से पूछिए जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था: क्या हमने रहमान (परम दयालु) के अलावा कोई ऐसे माबूद (ईश्वर) बनाए थे जिनकी पूजा की जाए?} [४५]

इब्न अब्बास और इब्न जैद ने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ को मस्जिद-ए-हराम से मस्जिद-ए-अक्सा - जो बैतुल मुक़द्दस की मस्जिद है - तक मिराज (रात्रिकालीन यात्रा) पर ले जाया गया, तो अल्लाह ने उनके लिए आदम और रसूलों की संतानों को भेजा, और जिब्रील पैगंबर ﷺ के साथ थे; तो जिब्रील ﷺ ने अज़ान दी और फिर नमाज़ के लिए इक़ामत कही, फिर उन्होंने कहा: ऐ मुहम्मद, आगे बढ़ें और उन्हें नमाज़ पढ़ाएं। जब अल्लाह के रसूल ﷺ नमाज़ से फारिग (निवृत्त) हुए, तो जिब्रील ﷺ ने उनसे कहा: "ऐ मुहम्मद, हमारे उन रसूलों से पूछिए जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था: क्या हमने रहमान के अलावा कोई ऐसे माबूद बनाए हैं जिनकी पूजा की जाए"। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैं नहीं पूछूँगा; मुझे पर्याप्त ज्ञान है"(८)। इब्न अब्बास ने कहा: वे सत्तर नबी थे, जिनमें इब्राहीम, मूसा और ईसा (अलैहिस्सलाम) शामिल थे; लेकिन उन्होंने उनसे नहीं पूछा क्योंकि वह अल्लाह के बारे में उनसे अधिक जानते थे(९)।

---

(१) अल-'उब्बिया: अहंकार/घमंड। अन-निहाया (अब्ब)। (२) इसे अहमद (८७३६), अबू दाऊद (५११६), और अल-तिर्मिज़ी (३९५५) ने उद्धृत किया है और कहा है: यह एक हसन ग़रीब हदीस है। (३) हमें उनके पास ये दोनों नहीं मिले। (४) इसकी आयत (१३) की व्याख्या में। (५) 'मा'नी अल-कुरान' ३/३४ में, और 'अन-नुकत वल-उयून' ५/२२७ में मुक़ातिल का कथन। (६) 'अन-नुकत वल-उयून'

५/२२७ । (७) तफ़्सीर अल-राज़ी २७/२१५ । (८) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' ४/७५ में, और अल-बग़वी ने अपनी 'तफ़्सीर' ४/१४१ में उन दोनों से इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने २०/६०५ में इब्न ज़ैद से इसे उद्धृत किया है। (९) 'अन-नुकत वल-उयून' ५/२२८ ।

۵۴ سورة الزخرف: آیات ۴۳ - ۴۵

...اور آدم مٹی سے ہیں، بیشک اللہ نے تم سے جاہلیت کا تکبر (عُبِّيَّة)(۱) اور آباء و اجداد پر فخر کو دور کر دیا ہے۔ [لوگ یا تو] ایک پرہیزگار مومن ہیں یا ایک بدبخت گناہگار(۲)۔ دونوں کو طبری نے روایت کیا ہے(۳)۔ اس کی مزید وضاحت 'الحجرات' میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالی(۴)۔

{اور تم سے عنقریب سوال کیا جائے گا} یعنی: اس پر شکر کے بارے میں؛ یہ مقاتل اور الفراء نے کہا ہے(۵)۔ ابن جریج نے کہا: یعنی: آپ سے اور آپ کے ساتھیوں سے اس کے بارے میں سوال کیا جائے گا جو اس نے آپ کو دیا(۶)۔ اور کہا گیا ہے: تم سے ان کاموں کے بارے میں سوال کیا جائے گا جو تم نے اس میں کیے(۷)؛ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

اللہ تعالی کا ارشاد: {اور ان رسولوں سے پوچھیں جنہیں ہم نے آپ سے پہلے بھیجا تھا: کیا ہم نے رحمان کے سوا کوئی ایسے معبود مقرر کیے تھے جن کی عبادت کی جائے؟} [۴۵]

ابن عباس اور ابن زید نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کو مسجد حرام سے مسجد اقصیٰ - جو بیت المقدس کی مسجد ہے - تک معراج کرائی گئی، تو اللہ نے ان کے لیے آدم اور رسولوں کی اولاد کو بھیجا، اور جبریل علیہ السلام نبی ﷺ کے ساتھ تھے؛ تو جبریل علیہ السلام نے اذان دی پھر نماز کے لیے اقامت کہی، پھر انہوں نے کہا: اے محمد، آگے بڑھیں اور انہیں نماز پڑھائیں؛ جب رسول اللہ ﷺ نماز سے فارغ ہوئے تو جبریل علیہ السلام نے ان سے کہا: "اے محمد، ہمارے ان رسولوں سے پوچھیں جنہیں ہم نے آپ سے پہلے بھیجا تھا: کیا ہم نے رحمان کے سوا کوئی ایسے معبود بنائے ہیں جن کی عبادت کی جائے"۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں نہیں پوچھوں گا؛ مجھے کفایت ہے (کافی علم ہے)"(۸)۔ ابن عباس نے کہا: وہ ستر انبیاء تھے، جن میں ابراہیم، موسیٰ اور عیسیٰ علیہم

السلام شامل تھے؛ لیکن انہوں نے ان سے نہیں پوچھا کیونکہ وہ اللہ کے بارے میں ان سے زیادہ علم رکھنے والے تھے(۹)۔

---

(۱) العبیۃ: تکبر۔ النہایۃ (عبب)۔ (۲) اسے احمد (۸۷۳۶)، ابوداؤد (۵۱۱۶) اور ترمذی (۳۹۵۵) نے روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ (۳) ہمیں ان کے ہاں یہ دونوں نہیں ملیں۔ (۴) اس کی آیت (۱۳) کی تفسیر کے پاس۔ (۵) 'معانی القرآن' ۳/۳۴ میں، اور 'النکت والعیون' ۵/۲۲۷ میں مقاتل کا قول۔ (۶) 'النکت والعیون' ۵/۲۲۷ ۔ (۷) 'تفسیر الرازی' ۲۷/۲۱۵ ۔ (۸) ان دونوں سے اسے الواحدی نے 'الوسیط' ۴/۷۵ میں، اور البغوی نے اپنی 'تفسیر' ۴/۱۴۱ میں ذکر کیا ہے، اور اسے طبری نے ۲۰/۶۰۵ پر ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (۹) 'النکت والعیون' ۵/۲۲۸ ۔

In another narration from Ibn Abbas: They prayed behind the Messenger of Allah (PBUH) in seven rows; the Messengers were three rows, and the Prophets were four. Directly behind the Messenger of Allah (PBUH) was Ibrahim, the Friend of Allah; on his right was Isma'il, and on his left was Ishaq, then Musa, then the rest of the Messengers. He led them in two units of prayer (rak'ahs). When he finished, he stood and said: "Indeed, my Lord has revealed to me to ask you: Was any of you sent to call for the worship of other than Allah Almighty?" They said: "O Muhammad, we bear witness that we were all sent with one call: That there is no god but Allah, and that whatever they worship besides Him is falsehood, and that you are the Seal of the Prophets and the Master of the Messengers. This has become clear to us by your leading us in prayer, and that there is no prophet after you until the Day of Resurrection, except Jesus, son of Mary, for he is commanded to follow your footsteps."

Said bin Jubayr said regarding the word of Allah Almighty: {And ask those of Our messengers whom We sent before you}: He said: He met the Messengers on the night of his Night Journey (Isra). (1)

Al-Walid bin Muslim said regarding the word of Allah Almighty: {And ask those of Our messengers whom We sent before you}: He said: I asked Khulayd bin Dalaj (2) about that, and he narrated to me from Qatadah who said: He asked them on the night of his Night Journey, he met the Prophets, and he met Adam and Malik, the guardian of Hellfire.

I say: This is the correct interpretation of this verse. And the word "who" (man) before "Our messengers" according to this view is not redundant.

Al-Mubarrad and a group of scholars said: The meaning is: Ask the nations of those We sent before you of Our messengers. It was narrated that in the recitation of Ibn Mas'ud: "And ask those (3) to whom We sent before you Our messengers." (4) This is an explanatory recitation; so "who" (man) according to this is redundant, which is the view of Mujahid and al-Suddi.

---

(1) Al-Suyuti cited it in Al-Durr Al-Manthur 6/19, and attributed it to Sa'id bin Mansur, 'Abd bin Humayd, Ibn Jarir, and Ibn al-Mundhir. (2) Abu Khulays, also called Abu 'Ubayd, Abu 'Amr, Abu 'Umar, al-Sadusi. A weak Basran Hadith narrator, he settled in Mosul then lived in Jerusalem. He died in Harran in 166 AH. Al-Siyar 7/195. (3) In the

copies except (F): "alladhi" (singular), which is an error. (4) Al-Tabari cited the recitation in 20/604, and Al-Baghawi mentioned it in his Tafsir 4/141, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/57.

इब्न अब्बास के एक अन्य विवरण में है: उन्होंने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पीछे सात पंक्तियों में नमाज़ पढ़ी; रसूलों की तीन पंक्तियाँ थीं, और नबियों की चार; और अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के ठीक पीछे अल्लाह के मित्र इब्राहीम थे, उनके दाहिनी ओर इस्माइल और बाईं ओर इसहाक, फिर मूसा, फिर शेष रसूल थे। उन्होंने उन्हें दो रकअत नमाज़ पढ़ाई; जब वे नमाज़ से फारिग हुए तो खड़े होकर कहा: "वास्तव में, मेरे रब ने मुझे आदेश दिया है कि मैं आपसे पूछूँ: क्या आप में से किसी को अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा किसी और की इबादत के लिए बुलाया गया था?" उन्होंने कहा: "हे मुहम्मद, हम गवाही देते हैं कि हम सभी को एक ही पुकार के साथ भेजा गया था: कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, और उसके अलावा वे जिसकी भी इबादत करते हैं वह व्यर्थ है, और यह कि आप नबियों की मुहर और रसूलों के सरदार हैं। यह हमारे लिए स्पष्ट हो गया है क्योंकि आपने हमारा नेतृत्व किया, और यह कि कयामत के दिन तक आपके बाद कोई नबी नहीं है, सिवाय मरियम के पुत्र ईसा के, क्योंकि उन्हें आपके पदचिह्नों का पालन करने का आदेश दिया गया है।"

सईद बिन जुबैर ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {और उन रसूलों से पूछिए जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था}: उन्होंने कहा: वे मेराज की रात रसूलों से मिले थे। (1)

अल-वलीद बिन मुस्लिम ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {और उन रसूलों से पूछिए जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था}: उन्होंने कहा: मैंने इसके बारे में खुलैद बिन दलज (2) से पूछा, तो उन्होंने मुझे कतादाह से बताया जिन्होंने कहा: उन्होंने मेराज की रात उनसे पूछा, वे नबियों से मिले, और आदम और आग के रक्षक मलिक से मिले।

मैंने कहा: इस आयत की व्याख्या में यही सही है। और इस विचार के अनुसार "रसूलिना" (हमारे रसूल) से पहले "मं" (जो) शब्द फालतू नहीं है।

अल-मुबर्रद और विद्वानों के एक समूह ने कहा: इसका अर्थ है: उन समुदायों से पूछिए जिनके पास हमने आपसे पहले अपने रसूल भेजे थे। और यह वर्णित है कि इब्न मसूद के पाठ में था: "और उन लोगों से पूछिए (3) जिनकी ओर हमने आपसे पहले अपने रसूल भेजे थे।" (4) और यह एक व्याख्यात्मक पाठ है; तो इस आधार पर "मं" फालतू है, और यही मुजाहिद और अस-सुद्दी का विचार है।

(1) अल-सुयुती ने इसे अद-दुर्र अल-मंसूर 6/19 में उद्धृत किया है, और इसे सईद बिन मंसूर, अब्द बिन हुमैद, इब्न जरीर और इब्न अल-मुन्ज़िर की ओर प्रमाणित किया है। (2) अबू खुलैद, और कहा जाता है: अबू उबैद, और अबू अम्र, और अबू उमर, अस-सद्दूसि। एक कमज़ोर बसरी हदीस वर्णनकर्ता, जो मोसुल में रहे और फिर यरूशलेम में बस गए। उनकी मृत्यु 166 हिजरी में हर्रान में हुई। अल-सियार 7/195। (3) (फ़) को छोड़कर प्रतियों में: "अल्लाज़ी" (एकवचन), जो एक त्रुटि है। (4) अल-तबरी ने इस पाठ को 20/604 में निकाला है, और अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 4/141 में और इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/57 में इसका उल्लेख किया है।

سورة الزخرف: آیت 45 | 55

ابن عباس کی ایک دوسری روایت میں ہے: انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے پیچھے سات صفوں میں نماز پڑھی؛ رسولوں کی تین صفیں تھیں، اور نبیوں کی چار؛ اور رسول اللہ ﷺ کی پشت کے پیچھے اللہ کے خلیل ابراہیم تھے، ان کے دائیں جانب اسماعیل، اور ان کے بائیں جانب اسحاق، پھر موسیٰ، پھر باقی تمام رسول تھے، آپ نے انہیں دو رکعتیں پڑھائیں؛ جب آپ نماز سے فارغ ہوئے تو کھڑے ہو کر فرمایا: "بے شک میرے رب نے مجھے وحی کی ہے کہ میں تم سے پوچھوں: کیا تم میں سے کوئی ایسا بھیجا گیا ہے جو اللہ تعالیٰ کے سوا کسی اور کی عبادت کی دعوت دیتا ہو؟" انہوں نے کہا: اے محمد، ہم گواہی دیتے ہیں کہ ہم سب کو ایک ہی دعوت کے ساتھ بھیجا گیا تھا: کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اس کے سوا جن کی وہ عبادت کرتے ہیں وہ باطل ہے، اور یہ کہ آپ خاتم النبیین اور سید المرسلین ہیں، یہ بات ہمیں آپ کی امامت سے واضح ہو گئی ہے، اور یہ کہ قیامت کے دن تک آپ کے بعد کوئی نبی نہیں ہے، سوائے عیسیٰ ابن مریم کے کیونکہ انہیں آپ کے نقش قدم پر چلنے کا حکم دیا گیا ہے۔"

اور سعید بن جبیر نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {اور ان رسولوں سے پوچھو جنہیں ہم نے تم سے پہلے بھیجا}: انہوں نے کہا: معراج کی رات آپ کی رسولوں سے ملاقات ہوئی۔ (1)

اور الولید بن مسلم نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {اور ان رسولوں سے پوچھو جنہیں ہم نے تم سے پہلے بھیجا}: انہوں نے کہا: میں نے اس بارے میں خلید بن دعلج (2) سے پوچھا، تو انہوں نے مجھے قتادہ سے بیان کیا جنہوں نے کہا: آپ نے ان سے معراج کی رات پوچھا، آپ انبیاء سے ملے، اور آدم اور جہنم کے داروغہ مالک سے ملے۔

میں نے کہا: اس آیت کی تفسیر میں یہی صحیح ہے۔ اور اس قول کے مطابق "رسلنا" سے پہلے جو "مَنْ" ہے وہ زائد نہیں ہے۔

المبرد اور علماء کی ایک جماعت نے کہا: اس کا معنی ہے: ان امتوں سے پوچھو جن کی طرف ہم نے تم سے پہلے اپنے رسول بھیجے تھے۔ اور روایت ہے کہ ابن مسعود کی قرأت میں تھا: "اور ان لوگوں سے پوچھو (3) جن کی طرف ہم نے تم سے پہلے اپنے رسول بھیجے تھے۔" (4) اور یہ ایک مفسرہ (وضاحتی) قرأت ہے؛ پس اس کے مطابق "من" زائد ہے، اور یہی مجاہد اور السدی کا قول ہے۔

---

(1) سیوطی نے اسے الدر المنثور 6/19 میں نقل کیا ہے، اور اسے سعید بن منصور، عبد بن حمید، ابن جریر اور ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) ابو خلیس، اور کہا جاتا ہے: ابو عبید، اور ابو عمرو، اور ابو عمر، السدوسی۔ ایک ضعیف بصری محدث، موصل میں رہے پھر بیت المقدس میں سکونت اختیار کی۔ 166ھ میں حران میں وفات پائی۔ السیر 7/195۔ (3) (ف) کے علاوہ نسخوں میں: "الذی" (واحد)، جو کہ غلط ہے۔ (4) طبری نے اس قرأت کو 20/604 میں نکالا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر 4/141 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/57 میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Page 56 Surah Az-Zukhruf: Verse 45

Ad-Dahhak, Qatadah, 'Ata, al-Hasan, and also Ibn Abbas. Meaning: ask the believers among the people of the two scriptures: the Torah and the Gospel (1). It was said: The meaning is: Ask Us, O Muhammad, about the prophets whom We sent before you (2); thus "about" was omitted, and the pause on "Our messengers" is complete, then he started with a question in the manner of denial. It was said: The meaning is: Ask the followers of those messengers We sent before you; thus the possessed (noun) was omitted. The address is to the Prophet ﷺ, but the intended meaning is his nation (3). {Did We appoint gods to be worshipped besides the Most Merciful?} He spoke of the gods as he would speak of those who possess intellect, saying: "worshipped" (plural masculine personal) and did not say: "to be worshipped" (singular feminine) or "worshipped" (plural feminine), because the gods were treated by them like those who possess intellect, so he treated the information about them like information about those who possess intellect (4). The reason for this command to ask is that the Jews and the polytheists said to the Prophet ﷺ: "Indeed, what you have brought is contrary to those who were before you." So Allah commanded him to ask the prophets by way of verification and affirmation; not because he was in doubt about it (5). The people of interpretation differed regarding the Prophet's ﷺ asking them on two opinions: One: that he did ask them, and the messengers said: "We were sent with monotheism"; this was stated by al-Waqidi. Second: that he did not ask them, due to his certainty in Allah, the Mighty and Sublime; until Ibn Zaid narrated that Mika'il said to Jibril: "Did Muhammad ask you about that?" Jibril said: "He has stronger faith and greater certainty than to ask about that" (6). This meaning has been previously mentioned in the two narrations as we have stated.

Footnotes: (1) Reported by al-Tabari 20/604-605 from Mujahid, al-Suddi, ad-Dahhak, and Qatadah. See also al-Nukat wa al-Uyun 5/228, Tafsir al-Baghawi 4/141, and al-Muharrar al-Wajiz 5/57. (2) Ibn Atiyyah mentioned this meaning in al-Muharrar al-Wajiz 5/57. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/414. (4) The discussion is similar in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/34, Tafsir al-Tabari 20/607, and al-Muharrar al-Wajiz 5/57. (5) al-Nukat wa al-Uyun 5/228. (6) The previous source.

पृष्ठ 56 सूरा अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 45

अद-दह्हाक, क़तादा, अता, अल-हसन और इब्न अब्बास ने भी यही कहा है। अर्थात: दोनों किताबों (तौरात और इंजील) के मानने वालों में से ईमान वालों से पूछें(1)। कहा गया है: इसका अर्थ है: ऐ मुहम्मद, हमसे उन नबियों के बारे में पूछें जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था (2); यहाँ 'से' का लोप कर दिया गया है, और "हमारे रसूलों" पर रुकना पूर्ण है, फिर उन्होंने इनकार के अंदाज़ में एक प्रश्न के साथ शुरुआत की। कहा गया है: अर्थ है: उन रसूलों के अनुयायियों से पूछें जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था; यहाँ मुज़ाफ़ (संबद्ध संज्ञा) को हटा दिया गया है। संबोधन नबी ﷺ के लिए है, लेकिन इसका अर्थ उनकी उम्मत (अनुयायी) है (3)। {क्या हमने अत्यंत दयावान के अलावा भी ऐसे ईश्वर बनाए हैं जिनकी इबादत की जाए?} उन्होंने देवताओं के बारे में वैसे ही बताया जैसे बुद्धिमानों के बारे में बताया जाता है, इसलिए उन्होंने कहा: "यु'बदून" (इबादत किए जाते हैं) और यह नहीं कहा: "तु'बद" या "यु'बदन", क्योंकि उनके यहाँ देवताओं को बुद्धिमानों की तरह माना जाता था, इसलिए उनके बारे में जानकारी को बुद्धिमानों की जानकारी की तरह प्रस्तुत किया गया (4)। पूछने के इस आदेश का कारण यह है कि यहूदियों और मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने नबी ﷺ से कहा: "निश्चय ही आप जो लाए हैं वह उन लोगों के विरुद्ध है जो आपसे पहले थे।" तो अल्लाह ने उन्हें नबियों से पूछने का आदेश दिया ताकि वे इसकी पुष्टि और स्वीकारोक्ति कर सकें, इसलिए नहीं कि उन्हें इस पर कोई संदेह था (5)। नबी ﷺ द्वारा उनसे पूछने के संबंध में व्याख्याकारों के दो मत हैं: पहला: कि उन्होंने उनसे पूछा था, और रसूलों ने कहा: "हमें तौहीद (एकेश्वरवाद) के साथ भेजा गया था"; यह अल-वाकिदी ने कहा है। दूसरा: कि उन्होंने उनसे नहीं पूछा; अल्लाह अज़-व-जल्ल पर उनके अटूट विश्वास के कारण; यहाँ तक कि इब्न ज़ैद ने वर्णन किया है कि मीकाईल ने जिब्रील से कहा: "क्या मुहम्मद ने आपसे इस बारे में पूछा?" जिब्रील ने कहा: "उनका ईमान और यकीन इससे कहीं अधिक मज़बूत है कि वे इस बारे में पूछें" (6)। यह अर्थ पहले ही दो उल्लेखों में वर्णित किया जा चुका है जैसा कि हमने ज़िक्र किया है।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इसे अल-तबरी 20/604-605 ने मुजाहिद, अल-सुद्दी, अद-दह्हाक और क़तादा से उद्धृत किया है। देखें अन-नुकत वल-उयून 5/228, तफ़सीर अल-बग़वी 4/141, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/57। (2) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/57 में इस अर्थ का उल्लेख किया है। (3) देखें अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/414। (4) इसी तरह की बात अल-फ़र्रा की मा'नी

अल-कुरान 3/34, तफ़सीर अल-तबरी 20/607, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/57 में है। (5) अन-नुकत वल-उयून 5/228। (6) पिछला स्रोत।

صفحہ ٥٦ سورة الزخرف: آیت ٤٥

ضحاک، قتادہ، عطا، حسن، اور ابن عباس نے بھی یہی کہا ہے۔ یعنی: دونوں کتابوں (تورات اور انجیل) کے اہل ایمان سے پوچھیں (١)۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اے محمد، ہم سے ان انبیاء کے بارے میں پوچھیں جنہیں ہم نے آپ سے پہلے بھیجا تھا (٢)؛ پس "عن" (کے بارے میں) کو حذف کر دیا گیا، اور "رُسُلِنَا" (ہمارے رسولوں) پر وقف کرنا مکمل ہے، پھر انہوں نے انکار کے طور پر ایک سوال سے آغاز کیا۔ کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: ان رسولوں کے پیروکاروں سے پوچھیں جنہیں ہم نے آپ سے پہلے بھیجا تھا؛ پس مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ خطاب نبی ﷺ سے ہے، لیکن مراد آپ کی امت ہے (٣)۔ {کیا ہم نے رحمن کے علاوہ ایسے معبود بنائے ہیں جن کی عبادت کی جائے؟} انہوں نے معبودوں کے بارے میں اس طرح خبر دی جیسے عقل والوں کے بارے میں دی جاتی ہے، چنانچہ کہا: "يُعْبَدُونَ" (وہ عبادت کیے جاتے ہیں) اور یہ نہیں کہا: "تُعبد" یا "يُعبدن"، کیونکہ ان کے نزدیک معبود عقل رکھنے والوں کے درجے میں تھے، اس لیے ان کے بارے میں خبر کو عقل رکھنے والوں کی خبر کے طور پر جاری کیا (٤)۔ پوچھنے کے اس حکم کا سبب یہ ہے کہ یہودیوں اور مشرکوں نے نبی ﷺ سے کہا: "بیشک آپ جو کچھ لائے ہیں وہ ان لوگوں کے خلاف ہے جو آپ سے پہلے تھے"۔ تو اللہ نے آپ کو انبیاء سے پوچھنے کا حکم دیا تاکہ توثیق اور اقرار ہو جائے؛ اس لیے نہیں کہ آپ کو اس میں کوئی شک تھا (٥)۔ نبی ﷺ کے ان سے پوچھنے کے بارے میں اہل تفسیر کے دو اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ آپ نے ان سے پوچھا تھا، اور رسولوں نے کہا: "ہمیں توحید کے ساتھ بھیجا گیا ہے"؛ یہ واقدی نے کہا ہے۔ دوسرا: یہ کہ آپ نے ان سے نہیں پوچھا؛ اللہ عزوجل پر آپ کے یقین کی وجہ سے؛ یہاں تک کہ ابن زید نے روایت کی ہے کہ میکائیل نے جبرائیل سے کہا: "کیا محمد نے آپ سے اس بارے میں پوچھا؟" جبرائیل نے کہا: "وہ

اس بارے میں پوچھنے سے کہیں زیادہ مضبوط ایمان اور عظیم تر یقین رکھتے ہیں" (٦)۔ یہ معنی پہلے ہی دو روایتوں میں بیان کیا جا چکا ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

حواشی: (١) اسے طبری ٦٠٤/٢٠ - ٦٠٥ نے مجاہد، سدی، ضحاک اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ دیکھئے النکت والعیون ٢٢٨/٥ ، اور تفسیر بغوی ١٤١/٤ ، اور المحرر الوجیز ٥٧/٥۔ (٢) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥٧/٥ میں اس معنی کا ذکر کیا ہے۔ (٣) دیکھئے معانی القرآن زجاج ٤١٤/٤۔ (٤) اسی طرح کی گفتگو معانی القرآن فراء ٣٤/٣ ، تفسیر طبری ٦٠٧/٢٠ ، اور المحرر الوجیز ٥٧/٥ میں ہے۔ (٥) النکت والعیون ٢٢٨/٥۔ (٦) پچھلا ماخذ۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 46 - 52. Page 57.

Allah the Almighty said: {And certainly We sent Moses with Our signs to Pharaoh and his leading men, and he said, "Indeed, I am a messenger of the Lord of the worlds." (46) But when he came to them with Our signs, at once they laughed at them. (47) And We showed them not a sign except that it was greater than its sister, and We seized them with affliction that perhaps they might return [to Us]. (48) And they said [to Moses], "O magician, invoke for us your Lord by what He has promised you. Indeed, we will be guided." (49) But when We removed from them the affliction, at once they broke their word. (50) And Pharaoh called out among his people; he said, "O my people, does not the kingdom of Egypt belong to me, and these rivers flowing beneath me; then do you not see? (51) Or am I [not] better than this one who is insignificant and can hardly explain himself?" (52)}

His saying, the Almighty: {And certainly We sent Moses with Our signs}: When He informed the Prophet ﷺ that He would take revenge on his enemy, and established the proof by the testimony of the prophets and the agreement of all on Monotheism, He emphasized that with the story of Moses and Pharaoh, and what happened from Pharaoh's denial, and what befell him and his people of drowning and denial, meaning: We sent Moses with miracles, which are the nine signs, so he was denied; thus the beautiful outcome was for him, and so it is for you. And the meaning of {they laughed} is mockery and derision; they deluded their followers into thinking that those signs were magic and imagination, and that they were capable of performing them.

And His saying: {And We showed them not a sign except that it was greater than its sister} means: Moses' signs were among the great signs, and each one was greater than what preceded it. It was said: {except that it was greater than its sister} because the first requires knowledge, and the second requires knowledge, so the second is added to the first, and clarity increases. The meaning of sisterhood is similarity and suitability; as it is said: this is the companion of this, meaning: they are close in meaning.

{And We seized them with affliction} i.e.: for their denial of those signs, and it is like His saying, the Almighty: {And We certainly seized the people of Pharaoh with years of famine and deficiency in fruits} [Al-A'raf: 130]; and the flood, locusts, lice, and frogs. These last signs were a punishment for them and signs for Moses. {Perhaps they might return} from their disbelief.

{And they said, "O magician"}: When they witnessed the punishment, they said: O magician; they called him what they used to...

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 46 - 52. पृष्ठ 57.

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमने मूसा को अपनी निशानियों के साथ फ़िरऔन और उसके दरबारियों के पास भेजा, तो उसने कहा, "मैं समस्त जगत के पालनहार का रसूल हूँ।" (46) फिर जब वह उनके पास हमारी निशानियाँ लेकर आया, तो वे उन पर हँसने लगे। (47) और हम उन्हें जो भी निशानी दिखाते थे, वह अपनी पहली (निशानी) से बड़ी होती थी, और हमने उन्हें अज़ाब (यातना) में पकड़ लिया ताकि वे लौट आएँ। (48) और उन्होंने कहा, "ऐ जादूगर! हमारे लिए अपने रब से उस वादे के ज़रिए दुआ कर जो उसने तुझसे कर रखा है, निस्संदेह हम मार्गदर्शन पाने वाले बन जाएँगे।" (49) फिर जब हमने उनसे अज़ाब हटा दिया, तो वे तुरंत वादा तोड़ने लगे। (50) और फ़िरऔन ने अपनी क़ौम में पुकारा, उसने कहा, "ऐ मेरी क़ौम! क्या मिस्र का राज्य मेरा नहीं है और ये नहरें मेरे नीचे बह रही हैं? तो क्या तुम देखते नहीं? (51) या मैं इस व्यक्ति से बेहतर हूँ जो तुच्छ है और साफ़ बोल भी नहीं सकता?" (52)}

अल्लाह का कथन: {और हमने मूसा को अपनी निशानियों के साथ भेजा}: जब अल्लाह ने नबी ﷺ को सूचित किया कि वह उनके दुश्मन से बदला लेगा, और नबियों की गवाही और एकेश्वरवाद पर सभी की सहमति से प्रमाण स्थापित किया, तो मूसा और फ़िरऔन की कहानी के साथ इसकी पुष्टि की। इसमें फ़िरऔन के झुठलाने और उसके और उसकी क़ौम पर डूबने और झुठलाने के कारण आने वाले अज़ाब का वर्णन है। अर्थ: हमने मूसा को चमत्कारों (नौ निशानियों) के साथ भेजा, फिर भी उसे झुठलाया गया; तो अंततः परिणाम उसके लिए सुखद रहा, और ऐसा ही आपके लिए होगा। {वे हँसते थे} का अर्थ है: उपहास और मज़ाक; वे अपने अनुयायियों को भ्रम में डालते थे कि ये निशानियाँ केवल जादू और भ्रम हैं, और वे उन पर सक्षम हैं।

और उसका कथन: {और हम उन्हें जो भी निशानी दिखाते थे, वह अपनी पहली से बड़ी होती थी} यानी: मूसा की निशानियाँ महान निशानियाँ थीं, और प्रत्येक पिछली वाली से बड़ी थी। और कहा गया: {परंतु वह अपनी बहन (पिछली) से बड़ी थी} क्योंकि पहली ज्ञान की माँग करती है, और दूसरी ज्ञान की माँग करती है, इसलिए दूसरी को पहली के साथ मिला दिया जाता है जिससे स्पष्टता बढ़ जाती है। "बहन" होने का अर्थ है: समानता और उपयुक्तता; जैसा कि कहा जाता है: यह उसकी साथी है, यानी वे अर्थ में एक-दूसरे के निकट हैं।

{और हमने उन्हें अज़ाब में पकड़ लिया} यानी: उन निशानियों को झुठलाने पर। यह अल्लाह के इस कथन के समान है: {और हमने फ़िरऔन के लोगों को अकाल और फलों की कमी में पकड़ लिया} [अल-अराफ़: 130]; और तूफ़ान, टिड्डियाँ, जुएँ और मेंढक। ये अंतिम निशानियाँ उनके लिए अज़ाब और मूसा के लिए चमत्कार थीं। {ताकि वे लौट आएँ} अपने कुफ़्र (अविश्वास) से।

{और उन्होंने कहा, "ऐ जादूगर"}: जब उन्होंने अज़ाब देखा, तो उन्होंने कहा: ऐ जादूगर; उसे उसी नाम से पुकारा जिससे वे...

سورہ الزخرف: آیات 46 - 52۔ صفحہ 57۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اور بیشک ہم نے موسیٰ کو اپنی نشانیوں کے ساتھ فرعون اور اس کے سرداروں کی طرف بھیجا، تو انہوں نے کہا: بیشک میں تمام جہانوں کے رب کا رسول ہوں۔ (46) پھر جب وہ ان کے پاس ہماری نشانیاں لے کر آئے تو وہ ان پر ہنسنے لگے۔ (47) اور ہم انہیں جو بھی نشانی دکھاتے تھے وہ اپنی پہلی (نشانی) سے بڑی ہوتی تھی، اور ہم نے انہیں عذاب میں پکڑ لیا تاکہ وہ رجوع کریں۔ (48) اور انہوں نے کہا: اے جادوگر! ہمارے لیے اپنے رب سے اس عہد کے ذریعے دعا کر جو اس نے تجھ سے کر رکھا ہے، بیشک ہم ہدایت پانے والے بن جائیں گے۔ (49) پھر جب ہم نے ان سے عذاب ہٹا دیا تو وہ فوراً عہد توڑنے لگے۔ (50) اور فرعون نے اپنی قوم میں پکارا، اس نے کہا: اے میری قوم! کیا مصر کی بادشاہی میری نہیں ہے اور یہ نہریں میرے نیچے بہہ رہی ہیں؟ تو کیا تم دیکھتے نہیں ہو؟ (51) یا میں اس سے بہتر ہوں جو حقیر ہے اور صاف بات بھی نہیں کر سکتا؟ (52)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور بیشک ہم نے موسیٰ کو اپنی نشانیوں کے ساتھ بھیجا} جب اللہ نے نبی ﷺ کو آگاہ کر دیا کہ وہ ان کے دشمن سے انتقام لے گا، اور انبیاء کی گواہی اور توحید پر سب کے اتفاق سے حجت قائم کر دی، تو اس کی تاکید موسیٰ اور فرعون کے قصے سے کی، اور جو فرعون کی طرف سے تکذیب ہوئی، اور جو اس پر اور اس کی قوم پر غرق ہونے اور تکذیب کی وجہ سے نازل ہوا۔ یعنی: ہم نے موسیٰ کو معجزات کے ساتھ بھیجا، اور وہ نو نشانیاں ہیں، پس انہیں جھٹلایا گیا؛ تو انجام کار ان کے لیے خوبصورت رہا، اسی طرح آپ کے لیے ہوگا۔ اور {ہنستے تھے} کا معنی ہے: استہزاء اور تمسخر؛ وہ اپنے پیروکاروں کو یہ وہم دلاتے تھے کہ یہ نشانیاں جادو اور خیالات ہیں، اور وہ ان پر قادر ہیں۔

اور اس کا قول: {اور ہم انہیں جو بھی نشانی دکھاتے تھے وہ اپنی پہلی سے بڑی ہوتی تھی} یعنی: موسیٰ کی نشانیاں بڑی نشانیوں میں سے تھیں، اور ہر ایک اپنے سے پہلے والی سے بڑی تھی۔ اور کہا گیا: {مگر وہ اپنی بہن (پہلی) سے بڑی تھی} کیونکہ پہلی علم کا تقاضا کرتی ہے، اور دوسری علم کا تقاضا کرتی ہے، پس دوسری کو پہلی کے ساتھ ملایا جاتا ہے تو وضاحت میں اضافہ ہوتا ہے، اور بہن ہونے کا معنی: مشابہت اور مناسبت ہے؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: یہ اس کی ساتھی ہے، یعنی: وہ معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

{اور ہم نے انہیں عذاب میں پکڑ لیا} یعنی: ان نشانیوں کو جھٹلانے پر، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {اور بیشک ہم نے فرعون والوں کو قحط سالیوں اور پھلوں کی کمی میں پکڑ لیا} [الاعراف: 130]؛ اور طوفان، ٹڈیاں، جوئیں اور مینڈک۔ اور یہ آخری نشانیاں ان کے لیے عذاب اور موسیٰ کے لیے نشانیاں تھیں۔ {تاکہ وہ رجوع کریں} اپنے کفر سے۔

{اور انہوں نے کہا اے جادوگر}: جب انہوں نے عذاب کا مشاہدہ کیا تو انہوں نے کہا: اے جادوگر؛ اسے اس نام سے پکارا جس کے ساتھ وہ...

Page 58 Surah Az-Zukhruf: Verses 46 - 52

They used to call him by that [name] before that, according to their custom(1). It is said: they used to call scholars magicians, so they addressed him with that as a form of honor. Ibn Abbas said: "O magician": O scholar; the magician among them was great(2), they respected him, and magic was not a derogatory attribute. It was also said: O you who have overcome us with your magic(3); it is said: "I competed with him in magic and outperformed him," meaning: I defeated him through magic; as the Arabs say: "I argued with him and defeated him," meaning: I defeated him in an argument, and "I competed with him in merit and excelled over him," and similar expressions. It is possible that they meant magician in the literal sense as a form of inquiry, so he did not blame them for that, hoping that they might believe.

Ibn Amir, Abu Haywah, and Yahya bin Wathab read: "Ayyuha-s-Sahir" [O magician] without the Alif [after the Ha], and the Ha is with a Dammah(4). The reason is that the Ha was blended with what preceded it, and the Dammah of the Ya, which was necessitated by the singular vocative, was applied to it. Al-Farra quoted as poetry: O heart, persistent in desire * Recover from the beautiful, dark-lipped white ones(5) So he put a Dammah on the Ha, following the Dammah on the Ya; the meaning of this has already been mentioned in [Surah] An-Nur(6).

Abu Amr, Ibn Abi Ishaq, Yahya, and Al-Kisa'i paused on "Ayyuha" with the Alif according to the original form. The rest [paused] without the Alif(7), because that is how it appeared in the Mushaf (written Quran).

{Pray to your Lord for us by what He has covenanted with you} [43:49], meaning: by what He has informed us regarding His covenant with you that if we believe, He will remove [the punishment] from us; so ask Him to remove it from us(8). {Indeed, we will be guided} meaning: in the future. {But when We removed from them...

(1) Similar speech is in 'Ma'ani al-Quran' by az-Zajjaj 4/414, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/58. (2) Ibn al-Jawzi mentioned his saying in 'Zad al-Masir' 7/320. See also 'Tafsir al-Tabari' 20/609, 'An-Nukat wa al-Uyun' 5/229, 'Al-Wasit' by al-Wahidi 4/76, and 'Tafsir al-Baghawi' 4/141. (3) 'Tafsir al-Baghawi' 4/141. (4) Ibn Amir's reading in 'As-Sab'ah' p. 586, and 'At-Taysir' pp. 161-162. (5) Previously mentioned 15/228. (6) 15/228. The poetry and discussion on it preceded there. (7) 'As-Sab'ah' p. 587, and 'At-Taysir' pp. 61 and 162. (8) 'Tafsir al-Baghawi' 4/141.

पृष्ठ ५८ सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें ४६ - ५२

वे उन्हें उनकी आदत के अनुसार पहले भी इसी नाम से पुकारते थे(१)। और कहा गया है: वे विद्वानों को जादूगर कहते थे, इसलिए उन्होंने सम्मान के तौर पर उन्हें इस नाम से संबोधित किया। इब्न अब्बास ने कहा: "ऐ जादूगर": ऐ विद्वान; उनके बीच जादूगर महान था(२), वे उनका सम्मान करते थे, और जादू कोई निंदनीय गुण नहीं था। और कहा गया: ऐ वह जिसने हमें अपने जादू से हरा दिया(३); कहा जाता है: "मैंने जादू में उसका मुकाबला किया और उसे हरा दिया," अर्थात: मैंने उसे जादू के माध्यम से पराजित किया; जैसा कि अरब कहते हैं: "मैंने उसके साथ बहस की और उसे परास्त किया," अर्थात: मैंने उसे बहस में हरा दिया, और "मैंने योग्यता में उसका मुकाबला किया और उससे श्रेष्ठ रहा," और इसी तरह के भाव। यह संभव है कि उनका इरादा वास्तविक अर्थ में जादूगर कहना था, एक पूछताछ के रूप में, इसलिए उन्होंने उन्हें इस उम्मीद में दोष नहीं दिया कि वे ईमान ले आएंगे।

इब्न आमिर, अबू हयवाह और याह्या बिन वत्तब ने पढ़ा: "अय्युह-स-साहिर" [ऐ जादूगर] बिना अलिफ़ के और हा पर दम्मा [पेश] है(४)। इसका कारण यह है कि हा को उसके पहले वाले अक्षर के साथ मिला दिया गया था, और या के दम्मा को, जो एकवचन संबोधन के कारण आवश्यक था, उस पर भी लागू कर दिया गया। अल-फ़र्रा ने कविता उद्धृत की: ऐ दिल, इच्छाओं में निरंतर * सुंदर, गहरे होंठों वाली श्वेत स्त्रियों से उबर जा(५) इसलिए उन्होंने या के दम्मा के अनुसरण में हा पर दम्मा लगाया; इसका अर्थ [सूरह] अन-नूर में पहले ही बताया जा चुका है(६)।

अबू अम्र, इब्न अबी इसहाक, याह्या और अल-किसई "अय्युहा" पर मूल रूप के अनुसार अलिफ़ के साथ रुके। बाकी लोग बिना अलिफ़ के रुके(७), क्योंकि मुसहफ़ (लिखा हुआ कुरान) में यह इसी तरह आया है।

{हमारे लिए अपने रब से प्रार्थना करो उस वादे के साथ जो उसने तुम्हारे साथ किया है} [४३:४९], अर्थात: जो उसने हमें तुम्हारे साथ अपने वादे के बारे में बताया है कि यदि हम ईमान ले आए, तो वह हमसे [दंड] हटा देगा; इसलिए उससे प्रार्थना करो कि वह इसे हमसे हटा दे(८)। {निश्चित रूप से, हम मार्गदर्शन पाने वाले होंगे} अर्थात: भविष्य में। {लेकिन जब हमने उनसे हटा दिया...

(१) इसी तरह की बात अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' ४/४१४ और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' ५/५८ में है। (२) इब्न अल-जौज़ी ने उनके कथन का उल्लेख 'ज़ाद अल-मसीर' ७/३२० में किया है।

'तफ़सीर अल-तब़री' २०/६०९, 'अन-नुक़त वल-उयून' ५/२२९, अल-वाहिदी की 'अल-वसीत' ४/७६ और 'तफ़सीर अल-बग़वी' ४/१४१ भी देखें। (३) 'तफ़सीर अल-बग़वी' ४/१४१। (४) 'अस-सबा' पृष्ठ ५८६ में इब्न आमिर का पाठ, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ १६१ - १६२। (५) पहले उल्लेख किया गया १५/२२८। (६) १५/२२८। कविता और उस पर चर्चा वहां पहले हो चुकी है। (७) 'अस-सबा' पृष्ठ ५८७, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ ६१ और १६२। (८) 'तफ़सीर अल-बग़वी' ४/१४१।

صفحہ ۵۸ سورۃ الزخرف: آیات ۴۶ - ۵۲

وہ انہیں ان کی عادت کے مطابق اس سے پہلے بھی اسی نام سے پکارتے تھے(۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ: وہ علماء کو جادوگر کہتے تھے، چنانچہ انہوں نے تعظیم کے طور پر انہیں اس نام سے پکارا ۔ ابن عباس نے فرمایا: "اے جادوگر": اے عالم؛ ان میں جادوگر عظیم ہوتا تھا(۲) وہ اس کی توقیر کرتے تھے؛ اور جادو کوئی قابلِ مذمت صفت نہیں تھی۔ اور کہا گیا: اے وہ جس نے ہمیں اپنے جادو سے مغلوب کر دیا(۳)؛ کہا جاتا ہے: "میں نے اس کے ساتھ جادو کا مقابلہ کیا اور اس پر غالب آ گیا"، یعنی: میں نے اسے جادو کے ذریعے شکست دی؛ جیسا کہ اہل عرب کہتے ہیں: "میں نے اس کے ساتھ بحث کی اور اسے مغلوب کر دیا"، یعنی: میں نے اسے بحث میں ہرا دیا، اور "میں نے فضیلت میں اس کا مقابلہ کیا اور اس پر فضیلت حاصل کی"، اور اس جیسی دیگر مثالیں۔ یہ بھی ممکن ہے کہ ان کی مراد حقیقت میں جادوگر کہنا ہو بطورِ استفہام، چنانچہ انہوں نے اس پر انہیں ملامت نہیں کی اس امید پر کہ وہ ایمان لے آئیں گے۔

ابن عامر، ابو حیوہ اور یحییٰ بن وثاب نے پڑھا: "ایُّہ الساحر" بغیر الف کے، اور ہا پر ضمہ [پیش] ہے(۴)، اس کی وجہ یہ ہے کہ ہا کو اس سے پہلے والے حرف کے ساتھ ملا دیا گیا، اور یا کے ضمہ کو اس پر لازم کر دیا گیا جو ندائے مفرد کی وجہ سے واجب تھا۔ الفراء نے یہ شعر پڑھا: اے دل، خواہشات میں پیہم الجھنے والے * حسین و جمیل، گہرے سرخ ہونٹوں والی سفید فاموں کے عشق سے باز آ جا(۵) چنانچہ انہوں نے یا کے ضمہ کی پیروی میں ہا پر ضمہ دیا؛ اس کا مطلب سورہ "النور" میں گزر چکا ہے(۶)۔

ابو عمرو، ابن ابی اسحاق، یحییٰ اور کسائی نے "ایھا" پر اصل کے مطابق الف کے ساتھ وقف کیا۔ باقیوں نے بغیر الف کے وقف کیا(۷)؛ کیونکہ مصحف میں یہ اسی طرح لکھا ہوا ہے۔

{ہمارے لیے اپنے رب سے دعا کرو اس عہد کے ذریعے جو اس نے تمہارے ساتھ کیا ہے} یعنی: اس کے ذریعے جو اس نے ہمیں تمہارے ساتھ اپنے عہد کے بارے میں خبر دی ہے کہ اگر ہم ایمان لائے تو وہ ہم سے عذاب ہٹا دے گا؛ پس اس سے سوال کرو کہ وہ ہم سے عذاب ہٹا دے(۸)۔ {یقیناً ہم ہدایت پانے والے ہوں گے} یعنی: مستقبل میں۔ {پھر جب ہم نے ان سے ہٹا دیا...

(۱) اسی طرح کی گفتگو زجاج کی 'معانی القرآن' ۴/۴۱۴، اور 'المحرر الوجیز' ۵/۵۸ میں ہے۔ (۲) ابن الجوزی نے ان کے قول کا ذکر 'زاد المسیر' ۷/۳۲۰ میں کیا ہے۔ دیکھئے 'تفسیر طبری' ۲۰/۶۰۹، 'النکت والعیون' ۵/۲۲۹، واحدی کی 'الوسیط' ۴/۷۶ اور 'تفسیر بغوی' ۴/۱۴۱۔ (۳) 'تفسیر بغوی' ۴/۱۴۱۔ (۴) 'السبعہ' ص ۵۸۶ میں ابن عامر کی قرات، اور 'التیسیر' ص ۱۶۱ - ۱۶۲۔ (۵) پہلے گزر چکا ۱۵/۲۲۸۔ (۶) ۱۵/۲۲۸۔ اور شعر اور اس پر کلام وہاں گزر چکا ہے۔ (۷) 'السبعہ' ص ۵۸۷، اور 'التیسیر' ص ۶۱ اور ۱۶۲۔ (۸) 'تفسیر بغوی' ۴/۱۴۱۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 46 - 52

59

“...the punishment," meaning: he called [to God] and We removed it. "And behold, they broke [their word]" meaning: they violated the covenant they had made for themselves and did not believe. It was said: Their saying "Indeed we are guided" was their informing about themselves of faith; but when the punishment was removed from them, they apostatized.

God Almighty's saying: "And Pharaoh called out among his people," it was said: When he saw those signs, he feared the people's inclination towards him, so he gathered his people and spoke. "He called out" meaning: he said; this was stated by Abu Malik (1). It is possible that the nobles of the Copts were with him, so he raised his voice with that among them, and then it was spread from him among the masses of the Copts; as if it was called out among them. It was also said: He commanded someone to call out among his people; this was stated by Ibn Jurayj (2). "He said, 'O my people, does not the kingdom of Egypt belong to me?'" meaning: no one disputes with me for it. It was said: He possessed forty farsakhs (leagues) by forty of it; narrated by Al-Naqqash. It was said: He meant by the kingdom here, Alexandria (3).

"And these rivers flowing beneath me," meaning: the branches of the Nile, and most of them are four: the King's river, Tulun river, Damietta river, and Tennis river (4). Qatada said: There were gardens and rivers flowing beneath his palaces. It was also said: from beneath his throne (5). It was said: "beneath me" meaning: my disposal is effective in them without any maker (6). It was said: Whenever he held his reins, the Nile would stop flowing. Al-Qushayri said: It is permissible for miracles to appear from one who claims divinity; for there is no need to distinguish the God from non-God through a miraculous act. It was said: The meaning of "and these rivers flowing beneath me" is: the leaders, chiefs, and tyrants march under my banner; this was stated by Al-Dahhak. It was also said: He meant by rivers wealth, and expressed it as rivers due to its abundance and appearance. And his saying: "flowing beneath me"...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/229. (2) Former source, and see Al-Kashshaf 3/492, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/59. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/229, and the second view is narrated from Mujahid. (4) Al-Kashshaf 3/492. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/230, and Qatada's statement was recorded by al-Tabari 20/610. (6) Al-Wahidi mentioned it with its meaning in Al-Wasit 4/76, and Al-Baghawi in his Tafsir 4/142 and attributed it to Al-Hasan.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 46 - 52

59

"...अज़ाब (दंड)," अर्थात: उसने पुकारा और हमने उसे हटा दिया। "तो वे वादा तोड़ने लगे," अर्थात: उन्होंने उस वादे को तोड़ दिया जो उन्होंने खुद पर अनिवार्य किया था और ईमान नहीं लाए। कहा गया है: उनका यह कहना कि "निश्चित रूप से हम हिदायत पाने वाले हैं" उनके द्वारा अपने ईमान की खबर देना था; फिर जब उनसे अज़ाब हटा लिया गया, तो वे मुकर गए।

अल्लाह तआला का कथन: "और फिरऔन ने अपनी कौम में पुकारा," कहा गया है: जब उसने उन निशानियों को देखा, तो उसे लोगों के अपनी ओर झुकने का डर हुआ, इसलिए उसने अपनी कौम को इकट्ठा किया और कहा। "पुकारा" का अर्थ है: उसने कहा; यह अबू मालिक (1) ने कहा है। यह संभव है कि उसके पास मिस्र के बड़े लोग (क़िब्ती) रहे हों, तो उसने उनके बीच अपनी आवाज़ बुलंद की, फिर इसे मिस्र के आम लोगों के बीच फैलाया गया; जैसे कि उनके बीच इसकी घोषणा की गई हो। यह भी कहा गया है: उसने किसी को अपनी कौम में घोषणा करने का आदेश दिया था; यह इब्न ज़ुरैज (2) ने कहा है। "उसने कहा, 'ऐ मेरी कौम! क्या मिस्र की बादशाहत मेरी नहीं है?'" अर्थात: इसमें मेरा कोई प्रतिद्वंद्वी नहीं है। कहा गया है: उसके पास इसके चालीस कोस के बराबर क्षेत्र का अधिकार था; इसे अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है। कहा गया है: यहाँ राज्य से उसका तात्पर्य अलेक्जेंड्रिया (3) से था।

"और ये नहरें मेरे नीचे बह रही हैं," अर्थात: नील नदी की नहरें, और उनमें से मुख्य चार हैं: नहरे मलिक, नहरे तुलून, नहरे दमिआत और नहरे तनीस (4)। क़तादा ने कहा: उसके महलों के नीचे बागीचे और नहरें बहती थीं। यह भी कहा गया है: उसके तख्त (सिंहासन) के नीचे से (5)। कहा गया है: "मेरे नीचे से" का अर्थ है: मेरा अधिकार उनमें किसी निर्माता के बिना प्रभावी है (6)। कहा गया है: जब भी वह अपनी लगाम थामता, नील नदी बहना बंद कर देती। अल-क़ुशैरी ने कहा: खुदाई (ईश्वर होने) का दावा करने वाले से अलौकिक घटनाएं प्रकट होना संभव है; क्योंकि ईश्वर को गैर-ईश्वर से अलग करने के लिए किसी अलौकिक कार्य की आवश्यकता नहीं होती। कहा गया है: "और ये नहरें मेरे नीचे बह रही हैं" का अर्थ है: सेनापति, नेता और अत्याचारी मेरे झंडे के नीचे चलते हैं; यह अल-दह्हाक ने कहा है। यह भी कहा गया है: नहरों से उसका तात्पर्य धन-संपत्ति से था, और उसकी

प्रचुरता और प्रकटीकरण के कारण उसने उन्हें नहरों के रूप में व्यक्त किया। और उसका कथन: "मेरे नीचे बह रही हैं"...

(1) अल-नुक़्त वल-उयून 5/229. (2) पूर्वोक्त स्रोत, और अल-कश्शाफ़ 3/492, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/59 देखें। (3) अल-नुक़्त वल-उयून 5/229, और दूसरा विचार मुजाहिद से उद्धृत है। (4) अल-कश्शाफ़ 3/492. (5) अल-नुक़्त वल-उयून 5/230, और क़तादा का कथन अल-तबरी 20/610 द्वारा उद्धृत है। (6) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/76 में इसके अर्थ का उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/142 में इसे अल-हसन से जोड़ा है।

سورہ الزخرف: آیات 46 - 52

59

العذاب﴾ یعنی: اس نے دعا کی تو ہم نے عذاب ہٹا دیا۔ ﴿اِذَا هُمْ يَنْكُثُوْنَ﴾ یعنی: وہ اس عہد کو توڑ دیتے ہیں جو انہوں نے خود پر لازم کیا تھا، چنانچہ وہ ایمان نہ لائے۔ اور کہا گیا: ان کا یہ کہنا کہ «ہم ضرور ہدایت پانے والے ہیں» ان کی طرف سے اپنے ایمان کی خبر دینا تھا؛ پس جب ان سے عذاب ہٹا دیا گیا تو وہ پھر گئے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَنَادَى فِرْعَوْنُ فِي قَوْمِهٖ﴾ کہا گیا ہے: جب اس نے وہ نشانیاں دیکھیں تو اسے ڈر ہوا کہ کہیں لوگ اس (موسیٰ علیہ السلام) کی طرف مائل نہ ہو جائیں، چنانچہ اس نے اپنی قوم کو جمع کیا اور کہا۔ 'نادیٰ' سے مراد ہے: اس نے کہا؛ یہ ابو مالک (1) نے کہا ہے۔ پس ممکن ہے کہ اس کے پاس قبطیوں کے بڑے لوگ ہوں، تو اس نے ان کے درمیان اپنی آواز بلند کی، پھر اسے قبطیوں کے عام مجمعوں میں پھیلایا گیا؛ گویا ان کے درمیان اس کی منادی کی گئی۔ اور کہا گیا: اس نے کسی کو حکم دیا جو اس کی قوم میں منادی کرے؛ یہ ابن جریج (2) نے کہا ہے۔ ﴿قَالَ يٰقَوْمِ اَلَيْسَ لِيْ مُلْكُ مِصْرَ﴾ یعنی: اس میں میرا کوئی جھگڑا کرنے والا نہیں ہے۔ کہا گیا ہے: وہ اس کے چالیس فرسخ مربع کا مالک تھا؛ اسے النقاش نے نقل کیا ہے۔ اور کہا گیا: یہاں ملک سے اس کی مراد اسکندریہ (3) تھی۔

﴿وَهٰذِهِ الْاَنْهٰرُ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِيْ﴾ یعنی: دریائے نیل کی نہریں، اور وہ زیادہ تر چار ہیں: نہر الملک، نہر طولون، نہر دمیاط، اور نہر تنیس (4)۔ قتادہ نے کہا: اس کے محلات کے نیچے باغات اور نہریں بہتی تھیں۔ اور کہا گیا: اس کے تخت کے نیچے سے (5)۔ اور کہا گیا: «میرے نیچے سے» یعنی: میرا حکم ان میں کسی بنانے والے کے بغیر نافذ ہے (6)۔ اور کہا گیا: جب وہ اپنی لگام تھامتا

تو نیل بہنے سے رک جاتا۔ القشیری نے کہا: خدائی کا دعویٰ کرنے والے کے ہاتھوں خرقِ عادت (معجزہ نما) امور کا ظہور جائز ہے؛ کیونکہ الہٰ کو غیر الہٰ سے ممتاز کرنے کے لیے کسی خرقِ عادت فعل کی ضرورت نہیں ہوتی۔ اور کہا گیا: «اور یہ نہریں میرے نیچے بہہ رہی ہیں» کا معنی ہے: بڑے لیڈر، سردار اور جابر لوگ میرے جھنڈے تلے چلتے ہیں؛ یہ ضحاک نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: اس نے نہروں سے مراد مال و دولت لیا ہے، اور کثرت اور ظہور کی وجہ سے انہیں نہروں سے تعبیر کیا۔ اور اس کا قول: «میرے نیچے بہہ رہی ہیں»...

(1) النکت والعیون 5/229 ۔ (2) مصدر سابق، اور دیکھئے الکشاف 3/492 ، اور المحرر الوجیز 5/59 ۔ (3) النکت والعیون 5/229 ، اور دوسرا قول مجاہد سے مروی ہے۔ (4) الکشاف 3/492 ۔ (5) النکت والعیون 5/230 ، اور قتادہ کا قول الطبری 20/610 نے روایت کیا ہے۔ (6) الواحدی نے الوسیط 4/76 میں اس کا ہم معنی ذکر کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر 4/142 میں اسے حسن بصری کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 46 - 52 (Page 60)

That is: I distribute them among those who follow me; because the incentive and power lie in wealth rather than rivers (1). {Do you not see?} my greatness and my power and the weakness of Moses. It was said: my power to provide for you (2) and the inability of Moses. And the "waw" (and) in {and these} can be a conjunction connecting rivers to "the kingdom of Egypt" and "flowing" is in the accusative case as a circumstantial phrase (hal) from it. And it can be the "waw" of circumstance, the demonstrative pronoun as the subject (mubtada'), "rivers" as an adjective for the demonstrative pronoun, and "flowing" as the predicate (khabar) of the subject (3). The people of Madinah, Al-Bazzi, and Abu Amr pronounced the "ya" in "tahti" (under me) with a fatha, while the rest kept it silent (sukoon) (4). It is narrated from [Harun] al-Rashid that when he read it, he said: "I will certainly give its governorship to the lowest (5) of my servants," so he gave it to al-Khasib, who was performing his ablution. And from Abdullah bin Tahir that he was appointed over it and went out to it. When he approached it and laid eyes on it, he said: "Is this the village that Pharaoh boasted of until he said: 'Is not the kingdom of Egypt mine'?! By Allah, it is to me less than for me to enter it!" So he turned back (6). Then he explicitly stated his state, saying: {Or am I better?} Abu Ubaidah and al-Suddi said: "am" means "bal" (rather/ nay) (7). It is not a conjunction; according to the opinion of most commentators (8). The meaning: Pharaoh said to his people: Rather, I am better {than this one who is contemptible} i.e., he has no dignity; so he demeans himself in his needs because of his insignificance and weakness {and can hardly express himself clearly} meaning the impediment that was in his tongue; according to what was mentioned before in "Taha" (9).

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/230, and the words of Al-Dahhak are from it. (2) In Al-Nukat wa al-Uyun: your benefit. (3) Al-Kashshaf 3/492, see also I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/113. (4) Al-Sab'a p. 590, Al-Taysir p. 197, and Al-Nashr 2/370. (5) In (m): better, which is a mistake. (6) Al-Kashshaf 3/492. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 5/230, Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/204, and Al-Tabari recorded Al-Suddi's statement in 20/661-662. (8) Tafsir al-Baghawi 4/142. (9) 14/51. We noted there from Ibn Kathir his saying: Pharaoh's accusation of Moses that he can hardly express himself clearly is merely a fabrication...

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 46 - 52 (पृष्ठ 60)

अर्थात्: मैं उन्हें अपने अनुयायियों में बाँटता हूँ; क्योंकि प्रोत्साहन और शक्ति नदियों के बजाय धन-दौलत में है (1)। {क्या तुम देखते नहीं?} मेरी महानता और मेरी शक्ति और मूसा की कमज़ोरी। कहा गया: तुम पर खर्च करने की मेरी शक्ति (2) और मूसा की लाचारी। और {और ये} में 'वाव' नदियों को "मिस्र के राज्य" से जोड़ने वाला संयोजक (अत्फ़) हो सकता है और "बहती हैं" उससे हाल (परिस्थिति) के रूप में मंसूब (अक्यूसेटिव) है। और यह 'वावुल हाल' (परिस्थिति का वाव) भी हो सकता है, जिसमें संकेतवाचक सर्वनाम मुब्तदा (कर्ता) है, "नदियाँ" संकेतवाचक सर्वनाम का विशेषण है, और "बहती हैं" मुब्तदा की ख़बर है (3)। मदीना वालों, अल-बज़्ज़ी और अबू अम्र ने "तहती" (मेरे नीचे) की 'या' को फ़तहा के साथ पढ़ा, और बाकियों ने इसे साकिन (बिना स्वर के) पढ़ा (4)। रशीद से वर्णित है कि जब उन्होंने इसे पढ़ा तो कहा: "मैं निश्चित रूप से इसे अपने सबसे घटिया (5) गुलाम को सौंप दूँगा," तो उन्होंने इसे अल-ख़सीब को सौंप दिया, जो अपने वज़ू पर था। और अब्दुल्ला बिन ताहिर से वर्णित है कि उन्हें इसका गवर्नर नियुक्त किया गया और वह उसकी ओर निकले। जब वह उसके पास पहुँचे और उनकी नज़र उस पर पड़ी, तो उन्होंने कहा: "क्या यह वही बस्ती है जिस पर फ़िरौन ने गर्व किया था यहाँ तक कि उसने कहा: 'क्या मिस्र का राज्य मेरा नहीं है'?! अल्लाह की क़सम, यह मेरे लिए इसमें प्रवेश करने से भी कमतर है!" और वह वापस मुड़ गए (6)। फिर उसने अपनी स्थिति को स्पष्ट करते हुए कहा: {या मैं बेहतर हूँ?} अबू उबैदा और अल-सुद्दी ने कहा: "अम" का अर्थ "बल" (बल्कि) है (7)। यह अधिकांश टीकाकारों (मुफ़स्सिरों) के अनुसार संयोजक (अत्फ़) का अक्षर नहीं है (8)। अर्थ: फ़िरौन ने अपनी प्रजा से कहा: बल्कि, मैं बेहतर हूँ {इस व्यक्ति से जो तुच्छ है} अर्थात्: जिसका कोई सम्मान नहीं है; इसलिए वह अपनी तुच्छता और कमज़ोरी के कारण अपनी ज़रूरतों में खुद को नीचा दिखाता है {और वह साफ बोल भी नहीं पाता} यानी उसकी ज़बान में जो गाँठ (हकलाहट) थी; जैसा कि "ताहा" में पहले बताया जा चुका है (9)।

(1) अल-नुकात वल-उयून 5 / 230, और अल-दह्हाक का कथन इसी से है। (2) अल-नुकात वल-उयून में: तुम्हारा लाभ। (3) अल-कश्शाफ़ 3 / 492, और नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान 4 / 113 देखें। (4) अल-सबा पृ. 590, अल-तयसीर पृ. 197, और अल-नश्र 2 / 370। (5) (m) में: सबसे अच्छा, जो कि एक गलती है। (6) अल-कश्शाफ़ 3 / 492। (7) अल-नुकात वल-उयून 5 / 230, अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 2 / 204, और अल-तबरी 20 / 661-662 ने अल-सुद्दी का कथन उद्धृत किया है। (8) तफ़सीर अल-बगवी 4 / 142। (9) 14 / 51। हमने वहाँ इब्न कसीर का यह

कथन उद्धृत किया है कि: मूसा पर फ़िरौन का यह आरोप कि वे साफ नहीं बोल पाते, मात्र एक मनगढ़ंत आरोप है...

سورة الزخرف: آیات 46 - 52 (صفحہ 60)

یعنی: میں اسے اپنے پیروکاروں میں تقسیم کرتا ہوں؛ کیونکہ ترغیب اور قدرت نہروں کے بجائے مال و دولت میں ہے (1)۔ ﴿أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ میری عظمت اور میری قوت اور موسیٰ کی کمزوری کو۔ اور کہا گیا: تم پر خرچ کرنے کی میری قدرت (2) اور موسیٰ کی عاجزی۔ اور ﴿وَهَٰذِهِ﴾ میں 'واؤ' نہروں کا "ملک مصر" پر عطف ہو سکتا ہے اور "تَجْرِي" اس سے حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ واؤ حالیہ ہو، اسم اشارہ مبتدا ہو، "الْأَنْهَارُ" اسم اشارہ کی صفت ہو، اور "تَجْرِي" مبتدا کی خبر ہو (3)۔ اہل مدینہ، البزی اور ابو عمرو نے "تحتی" کی 'یا' کو فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور باقی قراء نے اسے ساکن پڑھا (4)۔ اور ہارون الرشید سے روایت ہے کہ جب انہوں نے اسے پڑھا تو کہا: "میں اسے اپنے ذلیل ترین (5) غلام کے حوالے کر دوں گا،" چنانچہ انہوں نے اسے الخصیب کے حوالے کر دیا، جو اپنے وضو پر تھا۔ اور عبداللہ بن طاہر سے روایت ہے کہ وہ اس کے والی بنے اور اس کی طرف نکلے۔ جب وہ اس کے قریب پہنچے اور ان کی نظر اس پر پڑی تو کہا: "کیا یہ وہی بستی ہے جس پر فرعون نے فخر کیا تھا یہاں تک کہ اس نے کہا: 'کیا میرے لیے مصر کی بادشاہت نہیں ہے'؟! اللہ کی قسم، یہ میرے نزدیک اس سے بھی کم تر ہے کہ میں اس میں داخل ہوں!" پس انہوں نے اپنی سواری کا رخ موڑ لیا (6)۔ پھر اس نے واضح طور پر اپنی حالت بیان کرتے ہوئے کہا: ﴿أَمْ أَنَا خَيْرٌ﴾ ابو عبیدہ اور سدی نے کہا: "اَم" یہاں "بل" (بلکہ) کے معنی میں ہے (7)۔ اور اکثر مفسرین کے قول کے مطابق یہ حرفِ عطف نہیں ہے (8)۔ معنی یہ ہے کہ فرعون نے اپنی قوم سے کہا: بلکہ میں بہتر ہوں ﴿مِنْ هَٰذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ﴾ یعنی جس کی کوئی عزت نہیں ہے؛ پس وہ اپنی حقارت اور کمزوری کی وجہ سے اپنی حاجتوں میں خود کو ذلیل کرتا

ہے ﴿وَلَا يَكَادُ يُبِينُ﴾ یعنی ان کی زبان میں جو گرہ تھی؛ اس کے مطابق جو پہلے سورہ "طہ" میں گزر چکا ہے (9)۔

(1) النکت والعیون 5 / 230، اور ضحاک کا کلام اسی سے ہے۔ (2) النکت والعیون میں: تمہارا فائدہ۔ (3) الکشاف 3 / 492، اور اعراب القرآن للنحاس 4 / 113 دیکھیں۔ (4) السبعہ ص 590، التیسیر ص 197، اور النشر 2 / 370۔ (5) (م) میں: احسن (بہترین)، جو کہ غلطی ہے۔ (6) الکشاف 3 / 492۔ (7) النکت والعیون 5 / 230، مجاز القرآن لأبی عبیدہ 2 / 204، اور طبری نے 20 / 661-662 پر سدی کا قول نقل کیا ہے۔ (8) تفسیر البغوی 4 / 142۔ (9) 14 / 51۔ اور ہم نے وہاں ابن کثیر کا یہ قول نقل کیا ہے کہ: فرعون کا موسیٰ علیہ السلام پر یہ الزام لگانا کہ وہ صاف نہیں بول سکتے، محض ایک بہتان ہے...

Surah Al-Zukhruf: Verses 46 - 52 61

Al-Farra said(1): Regarding "am" (or), there are two views: If you wish, you can make it part of the interrogation introduced by "am" because of its connection to the preceding speech. If you wish, you can make it a coordination (conjunction) with his saying: "Is not mine the kingdom of Egypt?".

It is also said: It is redundant (extra). Abu Zaid reported from the Arabs that they make "am" redundant; and the meaning is: "I am better than this one who is despicable"(2). Al-Akhfash said: There is an omission in the speech, and the meaning is: "Do you not see, or do you see?"; as he said: O gazelle of the sandy plain between Julajil and the dunes, is it you or Umm Salim?(3) Meaning: Are you more beautiful or Umm Salim? Then he began by saying: "I am better".

Al-Khalil and Sibawayh said: The meaning is: "Do you not see?", or are you discerning? Thus, he used "am" to coordinate with "Do you not see?"; because the meaning of "Or am I better" is: Or do you see?; This is because if they said to him: You are better than him, they would be considered discerning in his view(4).

It was narrated from 'Isa al-Thaqafi and Ya'qub al-Hadrami that they paused at "am" on the basis that the estimation is: "Do you not see, or do you see?"; so the second "do you see" was omitted. It is said: Whoever pauses at "am" makes it redundant, as if he paused at "you see" from his saying: "Do you not see?". According to Al-Khalil and Sibawayh, the speech is not complete at "you see"; because "am" requires connection with what precedes it. A group said: The pause is at his saying: "Do you not see?", then he began "Or am I better" in the sense of: Nay, I am;

= Pharaoh, driven to this by disbelief and stubbornness, and it was not Moses's lack of eloquence due to a speech impediment from a hot coal; because Moses, peace be upon him, asked Allah, the Almighty, to untie the knot from his tongue so they might understand his speech, and Allah, the Blessed and Exalted, answered him in that in His saying: {You have been granted your request, O Moses} [Taha: 26]. (1) In Ma'ani al-Qur'an 3/35. (2) Ibn al-Anbari said in al-Bayan 2/354: Abu Zaid claimed that "am" is redundant, but it is nothing. And similarly in Amali Ibn al-Shajari 3/109-110. (3) The verse is by Dhu al-Rumma, and was mentioned previously 1/282. (4) Sibawayh's words in al-Kitab 3/173, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/415, and Amali Ibn al-Shajari 3/110.

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 46 - 52 61

अल-फ़र्रा (1) ने कहा: "अम" (या) के बारे में दो दृष्टिकोण हैं: यदि आप चाहें, तो इसे उससे पहले के भाषण से इसके संबंध के कारण "अम" द्वारा पेश किए गए पूछताछ का हिस्सा बना सकते हैं। और यदि आप चाहें, तो इसे उनके कथन के साथ एक समन्वय (संयोजन) बना सकते हैं: "क्या मिस्र का राज्य मेरा नहीं है?"।

और यह कहा गया है: यह अतिरिक्त (ज़ायद) है। अबू ज़ैद ने अरबों से उल्लेख किया है कि वे "अम" को अतिरिक्त बनाते हैं; और अर्थ है: "मैं इस व्यक्ति से बेहतर हूँ जो तिरस्कृत है"(2)। अल-अखफ़श ने कहा: भाषण में एक लोप (हज़फ़) है, और अर्थ है: "क्या तुम देखते नहीं हो, या तुम देखते हो?"; जैसा कि उन्होंने कहा: हे रेतीले मैदान की हिरणी, जो जुलाजिल और टीलों के बीच है, क्या तुम हो या उम्म सालिम?(3) अर्थात: क्या तुम अधिक सुंदर हो या उम्म सालिम? फिर उसने यह कहकर शुरुआत की: "मैं बेहतर हूँ"।

अल-खलील और सिबावेह ने कहा: अर्थ है: "क्या तुम देखते नहीं हो?", या क्या तुम समझदार हो? इस प्रकार, उन्होंने "अम" को "क्या तुम देखते नहीं हो?" के साथ जोड़ने के लिए इस्तेमाल किया; क्योंकि "या मैं बेहतर हूँ" का अर्थ है: "या तुम देखते हो?"; ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि उन्होंने उससे कहा: तुम उससे बेहतर हो, तो वे उसकी दृष्टि में समझदार माने जाते(4)।

ईसा अल-थक़फ़ी और याकूब अल-हदरमी से यह वर्णित है कि वे "अम" पर रुक गए, इस आधार पर कि अनुमान यह है: "क्या तुम देखते नहीं हो, या तुम देखते हो?"; इसलिए दूसरा "क्या तुम देखते हो" हटा दिया गया। यह कहा जाता है: जो कोई "अम" पर रुकता है वह इसे अतिरिक्त बनाता है, मानो वह उनके कथन "क्या तुम देखते नहीं हो?" से "तुम देखते हो" पर रुका हो। अल-खलील और सिबावेह के अनुसार "तुम देखते हो" पर भाषण पूरा नहीं होता है; क्योंकि "अम" को अपने से पहले के साथ संबंध की आवश्यकता होती है। एक समूह ने कहा: विराम उनके कथन "क्या तुम देखते नहीं हो?" पर है, फिर उन्होंने "या मैं बेहतर हूँ" शुरू किया, जिसका अर्थ है: "बल्कि मैं";

= फिरौन, इसे अविश्वास और हठ द्वारा प्रेरित किया गया था, और यह मूसा की भाषण बाधा के कारण वाक्पटुता की कमी नहीं थी; क्योंकि मूसा (उन पर शांति हो) ने अल्लाह सर्वशक्तिमान से अपनी जीभ की गांठ खोलने के लिए कहा था ताकि वे उसकी बात समझ सकें, और अल्लाह धन्य और सर्वोच्च ने उनके कथन में उसका उत्तर दिया: {तुम्हारी प्रार्थना स्वीकार कर ली गई, हे मूसा} [ताहा: 26]। (1)

मआनी अल-क़ुरान 3/35 में। (2) इब्न अल-अंबारी ने अल-बयान 2/354 में कहा: अबू ज़ैद ने दावा किया कि "अम" अतिरिक्त है, लेकिन यह कुछ भी नहीं है। और इसी तरह अमाली इब्न अल-शजरी 3/109-110 में। (3) यह शेर धू अल-रुम्मा का है, और पहले 1/282 पर आ चुका है। (4) सिबावेह के शब्द अल-किताब 3/173 में, और ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरान 4/415 देखें, और अमाली इब्न अल-शजरी 3/110।

سورہ الزخرف: آیات 46 - 52 61

الفراء (1) نے کہا: لفظ "اَمْ" میں دو پہلو ہیں: اگر تم چاہو تو اسے استفہام کا حصہ قرار دے سکتے ہو جو اس سے پہلے کی گفتگو سے جڑے ہونے کی وجہ سے "اَمْ" کے ذریعے لایا گیا ہے۔ اور اگر چاہو تو اسے ان کے اس قول پر عطف (conjunction) قرار دے سکتے ہو: "کیا مصر کی بادشاہت میری نہیں ہے؟"۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ زائد ہے۔ ابو زید نے عربوں سے روایت کی ہے کہ وہ "اَمْ" کو زائد قرار دیتے ہیں؛ اور اس کا معنی ہے: "میں اس شخص سے بہتر ہوں جو ذلیل ہے"(2)۔ الاخفش نے کہا: کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: "کیا تم دیکھتے نہیں ہو یا تم دیکھتے ہو؟"؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: اے ریتیلے میدان کی ہرنی، جو جلاجل اور ٹیلوں کے درمیان ہے، کیا تم ہو یا ام سالم؟(3) یعنی: کیا تم زیادہ خوبصورت ہو یا ام سالم؟ پھر اس نے نئی بات شروع کرتے ہوئے کہا: "میں بہتر ہوں"۔

الخلیل اور سیبویہ نے کہا: معنی یہ ہے: "کیا تم دیکھتے نہیں ہو؟"، یا کیا تم بصیرت والے ہو؟ پس اس نے "اَمْ" کا عطف "کیا تم دیکھتے نہیں ہو؟" پر کیا؛ کیونکہ "یا میں بہتر ہوں" کا معنی ہے: "یا تم دیکھتے ہو؟"؛ اور یہ اس لیے ہے کہ اگر وہ اس سے کہتے: تم اس سے بہتر ہو، تو وہ اس کے نزدیک بصیرت والے ہوتے(4)۔

عیسیٰ الثقفی اور یعقوب الحضرمی سے مروی ہے کہ وہ دونوں "اَمْ" پر ٹھہر گئے، اس بنیاد پر کہ اصل عبارت یوں ہے: "کیا تم دیکھتے نہیں ہو یا تم دیکھتے ہو؟"؛ چنانچہ دوسرا "تم دیکھتے ہو" حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: جو شخص "اَمْ" پر ٹھہرتا ہے وہ اسے زائد قرار دیتا ہے، گویا وہ ان کے قول "کیا تم دیکھتے نہیں ہو؟" میں سے "تم دیکھتے ہو" پر ٹھہرا ہو۔ الخلیل اور سیبویہ کے

نزدیک "تم دیکھتے ہو" پر کلام مکمل نہیں ہوتا؛ کیونکہ "اَمْ" اپنے ماقبل سے جڑے ہونے کا تقاضا کرتا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: وقف ان کے اس قول پر ہے: "کیا تم دیکھتے نہیں ہو؟" پھر انہوں نے "یا میں بہتر ہوں" سے ابتدا کی جس کا معنی ہے: "بلکہ میں"؛

= فرعون، اسے اس کفر اور ضد نے ابھارا، اور یہ موسیٰ (علیہ السلام) کی اپنی زبان میں انگارے کی وجہ سے پیدا ہونے والی لکنت کی وجہ سے فصاحت کی کمی نہیں تھی؛ کیونکہ موسیٰ علیہ السلام نے اللہ عزوجل سے دعا کی تھی کہ ان کی زبان کی گرہ کھول دے تاکہ وہ ان کی بات سمجھ سکیں، اور اللہ تبارک و تعالیٰ نے ان کی یہ دعا ان کے اس قول میں قبول فرمائی: {اے موسیٰ تمہاری مانگ تمہیں دے دی گئی} [طہٰ: 26]۔ (1) معانی القرآن 3/35 میں۔ (2) ابن الانباری نے البیان 2/354 میں کہا: ابو زید کا دعویٰ ہے کہ "اَمْ" زائد ہے، لیکن یہ کوئی ٹھوس بات نہیں ہے۔ اسی طرح کا ذکر امالی ابن الشجری 3/109-110 میں بھی ہے۔ (3) یہ شعر ذو الرمہ کا ہے، اور پہلے 1/282 پر گزر چکا ہے۔ (4) سیبویہ کا کلام الکتاب 3/173 میں ہے، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج 4/415، اور امالی ابن الشجری 3/110۔

Surat al-Zukhruf: Verses 46 - 53 62

Al-Farra' recited (1): She appeared like the horn of the sun in the radiance of the morning, and her image, or are you in the eye more beautiful? Its meaning is: Rather, you are more beautiful. Al-Farra' mentioned (2) that some reciters read: "Amma ana khayr" (Am I better); meaning: Am I not better? It was narrated from Mujahid that he paused at "Am", then started "Ana khayr" (3). And it has been mentioned. Allah Almighty's saying: {Why then were bracelets of gold not cast upon him, or angels did not come with him in company? (53)} His saying: {Why then} means: Why not {cast upon him bracelets of gold}? He only said that because it was the custom of the time and the attire of noble people (4). Hafs read it as: "aswiratun" (5), the plural of siwar (bracelet), like khimar (veil) and akhmirah (veils). Ubayy read: "asawir", the plural of iswar. Ibn Mas'ud read: "asawir" (6). The rest read: "asawiratun", the plural of aswirah; so it is the plural of a plural. It is permissible for "asawiratun" to be the plural of "iswar", where the 'ha' (h) was added in the plural as a substitute for the 'ya' (y); it is similar to: zanadiq and zanadiqah (heretics), and batariq and batariqah (patriarchs/ commanders), and the like. Abu 'Amr ibn al-'Ala' said: The singular of asawiratun, asawir, and asawir is iswar (7), which is a linguistic variation of siwar.

(1) In Ma'ani al-Qur'an 1/72. And the verse was mentioned previously in 2/205. (2) In Ma'ani al-Qur'an 3/35. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/59. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/230. (5) Al-Sab'ah p. 587, and al-Taysir p. 197. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/59. The reading "asawir" was attributed in the irregular readings p. 135 to al-A'mash. The reading "asawir" was attributed to Ubayy or Abdullah. See Tafsir al-Tabari 20/615, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/114. (7) Al-Tabari mentioned it in his Tafsir 20/615, and al-Jawhari in al-Sihah (swr).

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 46 - 53 62

अल-फर्रा ने कहा (1): वह सुबह की चमक में सूरज के सींग की तरह दिखाई दी, और उसकी छवि, या तुम आँखों में अधिक सुंदर हो? इसका अर्थ है: बल्कि, तुम अधिक सुंदर हो। अल-फर्रा ने उल्लेख किया (2) कि कुछ पाठकों ने पढ़ा: "अम्मा अना खैरु" (क्या मैं बेहतर हूँ); इसका अर्थ है: क्या मैं बेहतर नहीं हूँ? मुजाहिद से रिवायत है कि वे "अम" पर रुके, फिर "अना खैरुन" (3) से शुरू किया। और इसका उल्लेख किया गया है। अल्लाह तआला का फरमान: {तो उस पर सोने के कंगन क्यों नहीं डाले गए, या उसके साथ फरिश्ते मिलजुल कर क्यों नहीं आए? (53)} उसका फरमान: {तो क्यों नहीं} यानी: क्यों नहीं {उस पर सोने के कंगन डाले गए}? उसने ऐसा इसलिए कहा क्योंकि यह उस समय का रिवाज और कुलीन लोगों की पोशाक थी (4)। हफ्स ने इसे पढ़ा: "अस्विरतुन" (5), जो 'सिवार' (कंगन) का बहुवचन है, जैसे 'खिमार' और 'अख्मिरह'। उबैय ने पढ़ा: "असाविर", 'इस्वार' का बहुवचन। इब्न मसूद ने पढ़ा: "असावीर" (6)। बाकियों ने पढ़ा: "असाविरतुन", जो 'अस्विरतुन' का बहुवचन है; तो यह बहुवचन का बहुवचन है। यह मुमकिन है कि "असाविरतुन", "इस्वार" का बहुवचन हो, और बहुवचन में 'हा' (h) को 'या' (y) के बदले में जोड़ा गया हो; यह इनके समान है: 'ज़नादीक' और 'ज़नादीक़ह', और 'बतारीक' और 'बतारीक़ह', और इसी तरह के शब्द। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: 'असाविरतुन', 'असाविर' और 'असावीर' का एकवचन 'इस्वार' है (7), जो 'सिवार' का एक भाषाई रूप है।

(1) मआनी अल-कुरान 1/72 में। और यह कविता पहले 2/205 में आ चुकी है। (2) मआनी अल-कुरान 3/35 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/59। (4) अल-नुकत व अल-'उयून 5/230। (5) अल-सबआ पृ. 587, और अल-तयसीर पृ. 197। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/59। "असाविर" पाठ को शाज़ (अनियमित) पाठों पृ. 135 में अल-अमाश से जोड़ा गया है। "असावीर" पाठ को उबैय या अब्दुल्ला से जोड़ा गया है। देखें तफसीर अल-तबरी 20/615, और इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 4/114। (7) अल-तबरी ने अपनी तफसीर 20/615 में इसका उल्लेख किया है, और अल-जौहरी ने अल-सिहाह (swr) में।

سورہ الزخرف: آیات 46 - 53 62

الفراء نے اشعار پڑھے (1): وہ صبح کی رونق میں سورج کے سینگ (کنارے) کی طرح نمودار ہوئی، اور اس کی صورت، یا کیا تم آنکھ میں زیادہ خوبصورت ہو؟ اس کا مطلب ہے: بلکہ تم زیادہ خوبصورت ہو۔ الفراء نے ذکر کیا (2) کہ بعض قراء نے پڑھا: «أَمَّا أَنَا خَيْرٌ»؛ اور اس کا مطلب ہے: کیا میں بہتر نہیں ہوں۔ مجاہد سے مروی ہے کہ انہوں نے «أم» پر وقف کیا، پھر «أنا خَيْرٌ» (3) سے ابتدا کی۔ اور یہ ذکر کیا جا چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس کیوں نہ ڈالے گئے اس پر سونے کے کنگن یا آتے اس کے ساتھ فرشتے مل کر (53)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَلَوْلَا} یعنی: کیوں نہ {ڈالے گئے اس پر سونے کے کنگن}؛ اس نے یہ اس لیے کہا کیونکہ یہ اس وقت کا رواج اور معزز لوگوں کا لباس تھا (4)۔ حفص نے پڑھا: «أَسْوِرَةٌ» (5) جو 'سوار' (کنگن) کی جمع ہے، جیسے 'خمار' کی جمع 'أخمرة' ہے۔ اور ابی نے پڑھا: «أساور» جو 'إسوار' کی جمع ہے۔ اور ابن مسعود نے: «أساوير» (6)۔ باقیوں نے: «أَسَاوِرَة» جو «أَسْوِرَة» کی جمع ہے؛ پس یہ جمع الجمع ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «أَسَاوِرَة»، «إِسْوار» کی جمع ہو، اور جمع میں 'ہا' کو 'یا' کے عوض لایا گیا ہو؛ تو یہ «زناديق» اور «زنادقة»، اور «بطاريق» اور «بطارقة» اور اس جیسی مثالوں کی طرح ہے۔ اور ابو عمرو بن العلاء نے کہا: «أساورة» اور «أساور» اور «أساوير» کا واحد «إسوار» ہے (7)، جو کہ «سوار» کی ایک لغت (لہجہ) ہے۔

(1) معانی القرآن 1/72 میں۔ اور یہ بیت پہلے 2/205 میں گزر چکا ہے۔ (2) معانی القرآن 3/35 (3) المحرر الوجیز 5/59۔ (4) النکت والعیون 5/230۔ (5) السبعة ص 587، والتیسیر ص 197۔ (6) المحرر الوجیز 5/59۔ اور «أساور» کی قراءت کو قراءات شاذہ ص 135 میں الاعمش کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ اور «أساوير» کی قراءت کو ابی یا عبد اللہ کی طرف منسوب کیا گیا

ہے۔ دیکھئے تفسیر طبری 20/615، اور اعراب القرآن للنحاس 4/114۔ (7) اسے طبری نے اپنی تفسیر 20/615 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور الجوہری نے الصحاح (سور) میں۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 53 - 54 63

Mujahid said: When they chose a man as leader(1), they would place two bracelets on him and a gold collar as a sign of his leadership. Pharaoh said: Why didn't Moses' Lord cast gold bracelets upon him if he were truthful! {Or (why have) the angels (not) come with him accompanying him?} meaning: one after another, according to the saying of Qatada. Mujahid: Walking together(2). Ibn Abbas: Assisting him against those who oppose him; and the meaning is: Why didn't he join to him the angels he claims are with his Lord so he can multiply with them and direct them to his command and prohibition; thus, he would be more awe-inspiring in hearts. So, he deluded his people into thinking that Allah's messengers should be like the messengers of kings in the seen world. He did not know that Allah's messengers are only supported by heavenly soldiers. Every rational person knows that Allah's protection of Moses, despite his singleness and loneliness, from Pharaoh, despite his many followers, and providing Moses with the staff and the white hand was more profound than him having bracelets or angels as helpers, according to Muqatil's view, or as evidence of his truthfulness, according to Al-Kalbi's view. And this is not necessary; because the miracle is sufficient, and it was possible for him to be denied despite the coming of angels just as he was denied with the appearance of signs. Pharaoh mentioned the angels as a narration of Moses' words, because one who does not know their Creator does not believe in angels(3).

Allah's saying: {So he made light of his people, and they obeyed him. Indeed, they were a people defiantly disobedient. (54)}

Allah's saying: {So he made light of his people} Ibn al-A'rabi said: The meaning is: he incited his people to ignorance(4) {And they obeyed him} due to the lightness of their dreams and the lack of their intellects; it is said: Joy "stakhaffahu" (made him light), meaning: it disturbed him. And "stakhaffahu", meaning: it led him to ignorance. From this is: {And let not those who have no certainty make you light [of heart/faith]} [Ar-Rum: 60]. It was also said: He provoked them with speech, so they obeyed him in denial(5). And it was said: He belittled his people,

(1) In versions other than (F): "surawwa". What is established is from (F), which matches what is in Tafsir al-Baghawi 4/142, and the speech is from it. (2) At-Tabari narrated their sayings in 20/616. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 5/231, and it contains the sayings of Muqatil and Al-Kalbi. (4) Yaqutat al-Sirat p. 460. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/231 from Ibn Ziyad.

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 53 - 54 63

मुजाहिद ने कहा: जब वे किसी व्यक्ति को अपना नेता चुनते थे(1), तो वे उसे दो कंगन पहनाते थे और उसके गले में सोने का हार डालते थे, जो उसके नेतृत्व का प्रतीक होता था। तो फ़िरऔन ने कहा: अगर मूसा सच्चा होता, तो उसके रब ने उस पर सोने के कंगन क्यों नहीं डाले! {या उसके साथ फ़रिश्ते मिलकर (साथ-साथ) क्यों नहीं आए!} क़तादा के अनुसार इसका अर्थ है: एक के बाद एक। मुजाहिद: साथ चलते हुए(2)। इब्न अब्बास: जो उसका विरोध करते हैं उनके विरुद्ध उसकी सहायता करना। इसका अर्थ है: उसने उन फ़रिश्तों को अपने साथ क्यों नहीं जोड़ा जिनके बारे में वह दावा करता है कि वे उसके रब के पास हैं ताकि वह उनकी संख्या बढ़ा सके और उन्हें अपने आदेश और निषेध पर लगा सके, जिससे दिलों में उसका अधिक रौब हो जाए। उसने अपनी प्रजा को इस भ्रम में डाल दिया कि अल्लाह के रसूलों को सांसारिक राजाओं के दूतों की तरह होना चाहिए। वह यह नहीं जानता था कि अल्लाह के रसूलों को केवल स्वर्गीय सेनाओं का समर्थन प्राप्त होता है। हर समझदार व्यक्ति जानता है कि फ़िरऔन के भारी अनुयायियों के बावजूद, मूसा के अकेले और असहाय होने पर भी अल्लाह द्वारा उनकी रक्षा करना, और मूसा को लाठी और चमकता हुआ हाथ प्रदान करना, मुक़ातिल के विचार के अनुसार, उनके पास कंगन होने या फ़रिश्तों के सहायक होने से कहीं अधिक प्रभावशाली था, या अल-कल्बी के विचार के अनुसार, उनकी सच्चाई का प्रमाण था। और यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि चमत्कार पर्याप्त है, और यह संभव था कि फ़रिश्तों के आने के बावजूद उन्हें झुठलाया जाता, जैसे कि निशानियों के प्रकट होने पर उन्हें झुठलाया गया था। फ़िरऔन ने फ़रिश्तों का उल्लेख मूसा के शब्दों के वर्णन के रूप में किया; क्योंकि जो उनके निर्माता को नहीं जानता, वह फ़रिश्तों पर विश्वास नहीं करता(3)।

अल्लाह का कथन: {तो उसने अपनी क़ौम को हल्का समझा (बहला-फुसला लिया), तो उन्होंने उसकी बात मान ली। निस्संदेह वे अवज्ञाकारी लोग थे। (54)}

अल्लाह का कथन: {तो उसने अपनी क़ौम को हल्का समझा} इब्न अल-अराबी ने कहा: इसका अर्थ है: उसने अपनी क़ौम को मूर्ख बनाया(4) {तो उन्होंने उसकी बात मान ली} उनकी समझ की कमी और उनकी बुद्धि की अल्पता के कारण। कहा जाता है: ख़ुशी ने उसे "हल्का" कर दिया (उद्वेलित कर दिया)। और "हल्का कर दिया" का अर्थ है: उसे अज्ञानता की ओर ले गया। इसी से है: {और वे लोग तुम्हें हल्का न पाएँ(विचलित न करें) जिन्हें यकीन नहीं है} [अर-रूम: 60]। यह भी कहा गया है:

उसने उन्हें अपनी बातों से उकसाया, तो उन्होंने झुठलाने में उसका साथ दिया(5)। और कहा गया: उसने अपनी क़ौम का अपमान किया,

(1) प्रतियों में (फ़) के अलावा: "सुरव्वा"। जो स्थापित है वह (फ़) से है, जो तफ़सीर अल-बगवी 4/142 में जो है उसके अनुरूप है, और बात वहीं से है। (2) अत-तबरी ने उनके कथनों को 20/616 में उद्धृत किया है। (3) अन-नुकत व अल-उयून 5/231, और इसमें मुक़ातिल और अल-कल्बी के कथन हैं। (4) याकूतत अल-सिरात पृ. 460। (5) अन-नुकत व अल-उयून 5/231 इब्न ज़ियाद से।

سورہ الزخرف: آیات ۵۳ - ۵۴ ۶۳

مجاہد نے کہا: جب وہ کسی شخص کو سردار بناتے تھے (۱)، تو اسے دو کنگن پہناتے تھے اور سونے کا طوق اس کے گلے میں ڈالتے تھے؛ جو اس کی سرداری کی علامت ہوتا تھا۔ تو فرعون نے کہا: موسیٰ کے رب نے ان پر سونے کے کنگن کیوں نہیں ڈالے اگر وہ سچا ہوتا! ﴿أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ﴾ یعنی: ایک کے بعد ایک آنے والے؛ قتادہ کے قول کے مطابق۔ مجاہد: ایک ساتھ چلتے ہوئے (۲)۔ ابن عباس: اس کی مخالفت کرنے والوں کے خلاف اس کی مدد کرتے؛ اور معنی یہ ہے: اس نے ان فرشتوں کو اپنے ساتھ کیوں نہیں ملا لیا جن کے بارے میں وہ دعویٰ کرتا ہے کہ وہ اس کے رب کے پاس ہیں تاکہ ان کے ذریعے اپنی تعداد بڑھا سکے اور انہیں اپنے حکم اور ممانعت پر لگا سکے؛ اس طرح وہ دلوں میں زیادہ پررعب ہوتا۔ اس نے اپنی قوم کو دھوکے میں رکھا کہ اللہ کے رسولوں کو دنیاوی بادشاہوں کے قاصدوں کی طرح ہونا چاہیے، اور وہ یہ نہیں جانتا تھا کہ اللہ کے رسولوں کی تائید تو آسمانی لشکروں سے کی جاتی ہے۔ ہر عقل مند جانتا ہے کہ موسیٰ علیہ السلام کا تنہا اور اکیلا ہونے کے باوجود، فرعون اور اس کے کثیر پیروکاروں سے اللہ کا انہیں محفوظ رکھنا، اور موسیٰ کو عصا اور یدِ بیضا (چمکتا ہاتھ) عطا کرنا، مقاتل کے قول کے مطابق، ان کے پاس کنگن ہونے یا فرشتوں کے مددگار ہونے سے کہیں زیادہ بلیغ تھا، یا کلبی کے قول کے مطابق، ان کی سچائی کی دلیل تھا۔ اور یہ ضروری نہیں ہے؛ کیونکہ معجزہ کافی ہے، اور فرشتوں کے آنے کے باوجود بھی جھٹلایا جانا ممکن تھا جیسا کہ نشانیوں کے ظاہر ہونے پر جھٹلایا گیا۔ اور فرعون نے فرشتوں کا ذکر موسیٰ کے لفظ کی حکایت کے طور پر کیا؛ کیونکہ جو ان کے پیدا کرنے والے کو نہیں جانتا وہ فرشتوں پر ایمان نہیں لاتا (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ﴾ ابن الاعرابی نے کہا: معنی ہے: اپنی قوم کو جاہل بنایا (۴) ﴿فأطاعوه﴾ ان کی عقلوں کے ہلکے پن اور بصیرت کی کمی کی وجہ سے؛ کہا جاتا ہے: خوشی نے اسے ہلکا کر دیا، یعنی: اسے بے چین کر دیا، اور "استخفّہ" کا مطلب ہے: اسے جہالت پر آمادہ کیا، اور اسی سے ہے: ﴿وَلَا يَسْتَخِفَّنَّكَ الَّذِينَ لَا يُوقِنُونَ ۝﴾ [الروم: ۶۰]۔ اور کہا گیا: اس نے انہیں اپنی بات سے اشتعال دلایا تو انہوں نے جھٹلانے پر اس کی اطاعت کی (۵)۔ اور کہا گیا: اپنی قوم کو ذلیل سمجھا،

(۱) نسخوں میں سوائے (ف) کے: سوروا۔ اور جو ثابت ہے وہ (ف) سے ہے، اور وہ تفسیر البغوی ۱۴۲/۴ کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) طبری نے ان دونوں کے قول ۶۱۶/۲۰ میں نقل کیے ہیں۔ (۳) النکت والعیون ۲۳۱/۵، اور اس میں مقاتل اور کلبی کا قول ہے۔ (۴) یاقوتۃ الصراط ص ۴۶۰۔ (۵) النکت والعیون ۲۳۱/۵ ابن زیاد سے۔

Page 64 Surah Az-Zukhruf: Verses 54 - 56

Meaning: He found them of light intellect. This does not mean they had to obey him; there must be a remote implicit meaning, its estimation being: he found them of light intellect, so he called them to misguidance and they obeyed him. It was said: he made light of his people and coerced them until they followed him; it is said (1): "astakhaffahu" (he lightened him) is the opposite of "astathqalahu" (he found him heavy), and "astakhaffa bihi" means: he humiliated him. {Indeed, they were a people defiantly disobedient} meaning: departing from the obedience of Allah.

Allah Almighty's saying: {So when they angered Us, We took retribution from them and drowned them all 55} His saying: {So when they angered Us, We took retribution from them} Ad-Dahhak narrated from Ibn Abbas: meaning: they vexed and angered Us. Ali bin Abi Talhah narrated from him: meaning: they displeased Us. Al-Mawardi said (2): Their meanings are different, and the difference between them is that "sukht" (displeasure) is the manifestation of dislike, and "ghadhab" (anger) is the intent of retribution. Al-Qushayri: "Asaf" (regret/sorrow/anger) here is in the sense of anger; and anger from Allah is either the intent of punishment, so it would be among the attributes of Essence, or it is the punishment itself, so it would be among the attributes of Action; which is the meaning of Al-Mawardi's saying (3).

And Umar bin Dharr said: O people of disobedience to Allah, do not be deceived by the length of Allah's forbearance towards you, and beware of His "asaf" (anger); for He said: {So when they angered Us, We took retribution from them}. It was said: "asafuna" means: they angered Our messengers and Our believing allies (4); like the magicians and the Children of Israel. It is like Allah's saying: {they harm Allah} [Al-Ahzab: 57] and {they wage war against Allah} [Al-Ma'idah: 33] meaning: His allies and His messengers.

Allah Almighty's saying: {And We made them a precedent and an example for the later peoples 56} His saying: {And We made them a precedent (salafan)} meaning: We made Pharaoh's people a precedent. Abu Mijlaz said: "Salafan" for those who do as they did, "and an example (mathalan)" for those who [did not] do as they did (5). Mujahid said: "Salafan"

--- Footnotes --- (1) Said by Al-Jawhari in Al-Sihah (khaffa). (2) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/231, and what is before it is from it. And the saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, was narrated by Al-Tabari 20/617. (3) The correct view is to affirm the attribute of anger for Allah, Exalted and Majestic, without resemblance,

comparison, or interpretation, in a manner that befits Allah's majesty and greatness. (4) Al-Waseet 4/77-78, and Al-Nukat wal-'Uyun 5/232. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 6/373, and what is between the brackets is from him.

पृष्ठ 64 सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 54 - 56

अर्थ: उसने उन्हें कम अक्ल पाया। इसका मतलब यह नहीं है कि उन्हें उसकी बात माननी ही थी; यहाँ एक छिपा हुआ अर्थ होना चाहिए, जिसका अनुमान यह है: उसने उन्हें कम अक्ल पाया, फिर उसने उन्हें गुमराह होने के लिए बुलाया और उन्होंने उसकी बात मान ली। यह भी कहा गया है: उसने अपनी कौम को तुच्छ समझा और उन्हें दबाया यहाँ तक कि वे उसके पीछे हो लिए; कहा जाता है (1): "अस्तख़फ़हु" (उसने उसे हल्का पाया) "अस्तथ़क़लहु" (उसने उसे भारी पाया) का विपरीत है, और "अस्तख़फ़ा बिही" का अर्थ है: उसने उसका अपमान किया। {निस्संदेह, वे आज्ञा न मानने वाले लोग थे} अर्थात: अल्लाह की आज्ञाकारिता से बाहर।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब उन्होंने हमें क्रोधित किया, तो हमने उनसे बदला लिया और उन सबको डुबो दिया 55} अल्लाह का कथन: {फिर जब उन्होंने हमें क्रोधित किया, तो हमने उनसे बदला लिया} अद-दह्हाक ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: अर्थात: उन्होंने हमें तंग किया और क्रोधित किया। अली बिन अबी तल्हा ने उनसे रिवायत की: अर्थात: उन्होंने हमें नाखुश किया। अल-मावर्दी ने कहा (2): इन दोनों के अर्थ अलग-अलग हैं, और उनके बीच अंतर यह है कि "सुख़्त" (नाराजगी) नापसंदगी का प्रदर्शन है, और "ग़ज़ब" (क्रोध) बदले की इच्छा है। अल-कुशैरी: "असफ़" यहाँ क्रोध के अर्थ में है; और अल्लाह का क्रोध या तो सजा की इच्छा है, तो यह 'सिफ़ाते-ज़ात' (अस्तित्व के गुण) में से होगा, या वह सजा ही है, तो यह 'सिफ़ाते-फ़ेअल' (क्रिया के गुण) में से होगा; जो अल-मावर्दी के कथन (3) का अर्थ है।

और उमर बिन ज़र्र ने कहा: ऐ अल्लाह की नाफ़रमानी करने वाले लोगों, अल्लाह की लंबी सहनशीलता से धोखे में न आना, और उसके"असफ़" (क्रोध) से डरो; क्योंकि उसने कहा: {फिर जब उन्होंने हमें क्रोधित किया, तो हमने उनसे बदला लिया}। कहा गया है: "आसफ़ूना" का अर्थ है: उन्होंने हमारे रसूलों और हमारे मोमिन वलियों (4) को क्रोधित किया; जैसे जादूगरों और बनी इसराइल को। यह अल्लाह के इस कथन जैसा है: {वे अल्लाह को कष्ट पहुँचाते हैं} [अल-अहज़ाब: 57] और {वे अल्लाह से युद्ध करते हैं} [अल-माएदा: 33] अर्थात: उसके वलियों और उसके रसूलों से।

अल्लाह तआला का कथन: {अतः हमने उन्हें बाद वालों के लिए एक मिसाल और एक सबक बना दिया 56} अल्लाह का कथन: {अतः हमने उन्हें एक पूर्वगामी (सलफ़न) बना दिया} अर्थात: हमने

फ़िरऔन की कौम को एक पूर्वगामी बना दिया। अबू मिजलज़ ने कहा: "सलफ़न" उन लोगों के लिए जिन्होंने उनके जैसा काम किया, "और एक उदाहरण (मसलन)" उनके लिए जिन्होंने [नहीं] किया उनके जैसा काम (5)। मुजाहिद ने कहा: "सलफ़न"

--- फुटनोट्स --- (1) अल-जौहरी ने अस-सिहाह (ख़फ़फ़) में कहा है। (2) अन-नुकत वल-उयून 5/231 में, और उससे पहले का हिस्सा भी इसी से है। और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का कथन अल-तबरी 20/617 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) सही बात यह है कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के लिए क्रोध के गुण की पुष्टि बिना किसी उपमा, तुलना या व्याख्या के की जाए, जैसा कि अल्लाह की शान और बड़ाई के अनुरूप है। (4) अल-वसीत 4/77-78, और अन-नुकत वल-उयून 5/232। (5) अन-नह़ास द्वारा मानी अल-क़ुरआन 6/373, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है।

صفحہ 64 سورہ الزخرف: آیات 54 - 56

یعنی: اس نے انہیں عقل کا ہلکا پایا۔ اور یہ اس بات پر دلالت نہیں کرتا کہ ان پر اس کی اطاعت واجب تھی، چنانچہ ایک دور کا مضمر (پوشیدہ معنی) ہونا ضروری ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: اس نے انہیں عقل کا ہلکا پایا تو انہیں گمراہی کی طرف بلایا اور انہوں نے اس کی بات مان لی۔ اور کہا گیا: اس نے اپنی قوم کو ہلکا سمجھا اور ان پر غلبہ پایا یہاں تک کہ انہوں نے اس کی پیروی کی؛ کہا جاتا ہے (1): "استخفہ" "استثقلہ" کی ضد ہے، اور "استخف بہ" کا مطلب ہے: اس کی توہین کی۔ {بے شک وہ نافرمان لوگ تھے} یعنی: اللہ کی اطاعت سے نکل جانے والے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب انہوں نے ہمیں غصہ دلایا تو ہم نے ان سے بدلہ لیا اور ان سب کو غرق کر دیا 55} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب انہوں نے ہمیں غصہ دلایا تو ہم نے ان سے بدلہ لیا} ضحاک نے ابن عباس سے روایت کیا: یعنی: انہوں نے ہمیں غیظ و غضب میں مبتلا کیا اور غصہ دلایا۔ اور ان سے علی بن ابی طلحہ نے روایت کیا: یعنی: انہوں نے ہمیں ناراض کیا۔ ماوردی نے کہا (2): اور ان دونوں کے معنی مختلف ہیں، اور ان کے درمیان فرق یہ ہے کہ "سخط" (ناراضگی) ناپسندیدگی کا اظہار ہے، اور "غضب" (غصہ) انتقام کا ارادہ ہے۔ قشیری: اور یہاں "اسف" غصہ کے معنی میں ہے؛ اور اللہ کی طرف سے غضب یا تو سزا کا ارادہ ہے، تو یہ صفاتِ ذات میں سے ہوگا، یا خود سزا ہے، تو یہ صفاتِ فعل میں سے ہوگا؛ اور یہی ماوردی کے قول (3) کا مطلب ہے۔

اور عمر بن ذر نے کہا: اے اللہ کی نافرمانی کرنے والو، تم پر اللہ کے طویل حلم (بردباری) سے دھوکے میں نہ آنا، اور اس کے "اسف" (غصے) سے ڈرو؛ کیونکہ اس نے فرمایا: {پھر جب انہوں نے ہمیں غصہ دلایا تو ہم نے ان سے بدلہ لیا}۔ اور کہا گیا: "آسفونا" کا مطلب ہے: انہوں نے

ہمارے رسولوں اور ہمارے مومن دوستوں (4) کو غصہ دلایا؛ جیسے جادوگروں اور بنی اسرائیل کو۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {وہ اللہ کو ایذا دیتے ہیں} [الاحزاب: 57] اور {وہ اللہ سے جنگ کرتے ہیں} [المائدہ: 33] یعنی: اس کے دوستوں اور اس کے رسولوں سے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس ہم نے انہیں اگلوں کے لیے پیش رو اور ایک مثال بنا دیا 56} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس ہم نے انہیں سلف بنا دیا} یعنی: ہم نے فرعون کی قوم کو سلف (پیش رو) بنا دیا۔ ابو مجلز نے کہا: "سلف" ان کے لیے جنہوں نے ان جیسا عمل کیا، "اور مثال" ان کے لیے جنہوں نے ان جیسا عمل [نہیں] کیا (5)۔ اور مجاہد نے کہا: "سلف"

--- حواشی --- (1) اسے جوہری نے الصحاح (خفف) میں کہا ہے۔ (2) النکت والعیون 5/ 231 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول طبری نے 20/ 617 میں نقل کیا ہے۔ (3) درست بات یہ ہے کہ اللہ عزوجل کے لیے غصہ کی صفت کو بلا تشبیہ، بلا تمثیل اور بلا تاویل ثابت کیا جائے، جیسا کہ اللہ کے جلال اور عظمت کے لائق ہے۔ (4) الوسیط 4/ 77-78، اور النکت والعیون 5/ 232۔ (5) معانی القرآن للنحاس 6/ 373، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ انہی کا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 56 - 57 65 ...as information for the nation of Muhammad ﷺ, and "a precedent" (mathalan) meaning: a lesson for them. And from him as well: "predecessors" (salafan) for the disbelievers of your people who go before them into the Fire. Qatadah said: "predecessors" (salafan) into the Fire, and "a precedent" (mathalan): a lesson for those who come after them(1). "Al-Salaf" means the one who has gone before; it is said: "salafa yaslufu salafan," like "talaba yatlubu talaban"(2), meaning: he went ahead and passed. And "salafa lahu 'amalun salih" means: he performed a righteous deed previously. And "al-qawmu al-sullaf" refers to those who have gone before. A man's "salaf" are his preceding ancestors; the plural is "aslaf" and "sullaf." The general reading (qira'ah) is: "salafan" with a fatha on the seen and the lam; it is the plural of "salif" (predecessor), like "khadim" (servant) and "khadam" (servants), "rasid" (watcher) and "rasad" (watchers), "haris" (guard) and "haras" (guards). Hamza and Al-Kisa'i read it as "sulufan" with a damma on the seen and the lam(3). Al-Farra' said(4): It is the plural of "salif," like "sarir" (bed) and "surur" (beds). Abu Hatim said: It is the plural of "salaf," like "khashab" (wood/log) and "khushub" (woods/logs), "thamar" (fruit) and "thumur" (fruits); and their meaning is the same. Ali, Ibn Mas'ud, Alqamah, Abu Wa'il, Al-Nakha'i, and Humayd ibn Qays read: "sulafan" with a damma on the seen and a fatha on the lam, the plural of "sulah"(5), meaning: a preceding group. Al-Mu'arrij and Al-Nadr ibn Shumayl said: "sulafan" is the plural of "sulfa," like "ghurfa" (room) and "ghuraf" (rooms), "turfa" (rarity) and "turaf" (rarities), and "zulma" (darkness) and "zulam" (darknesses). The Almighty's saying: {And when the son of Mary was cited as an example, behold, your people shouted [with joy and laughter] at it 57} When the Almighty said: {And ask those of Our messengers whom We sent before you: "Did We ever appoint gods to be worshipped besides the Most Merciful?"}, the polytheists clung to the matter of Jesus and said: "Muhammad only wants us to take him as a god just as the Christians took Jesus, the son of Mary, as a god," said Qatadah. Something similar is reported from Mujahid; she [or he] said: Quraish said: "Muhammad wants us to worship him as the people of Jesus worshipped Jesus." So Allah revealed this verse(6).

(1) These narrations were related by Al-Tabari 20/620-621. (2) His saying: "yatlubu" is from manuscript (Z), and it is consistent with what is in Al-Sihah (Salaf), and the text is from it. (3) Al-Sab'ah p. 587, and Al-Taysir p. 197. (4) His words are in Tafsir Al-Baghawi 4/142, see also Ma'ani al-Qur'an 3/36. (5) Ali's reading is in Al-Muharrar al-Wajiz 5/60, and Humayd's reading is in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 135. (6) Al-Tabari related their saying 20/622.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयतें 56 - 57 65 ...मुहम्मद ﷺ की उम्मत के लिए सूचना के रूप में, और "मसलन" (उदाहरण) का अर्थ है: उनके लिए एक सबक। और उनसे यह भी है: "सल्फ़न" (पूर्वज) आपकी कौम के काफिरों के लिए जो उनसे पहले आग में जाएंगे। क़तादा ने कहा: "सल्फ़न" आग की ओर, और "मसलन": उनके बाद आने वालों के लिए नसीहत(1)। "अस-सल्फ़" का अर्थ है: जो पहले निकल गया हो; कहा जाता है: "सलफ़ा यस्लुफ़ु सल्फ़न", जैसे: "तलबा यत्लुबु तल्बन"(2), अर्थात: वह आगे बढ़ गया और गुज़र गया। और "सलफ़ा लहू अमलुन सालेह" का अर्थ है: उसने पहले नेक काम किया। और "अल-क़ौमु अस-सुल्लाफ़" का अर्थ है: वे लोग जो पहले गुज़र चुके हों। किसी आदमी के"सल्फ़" उसके पूर्वज होते हैं; इसका बहुवचन "अस्लाफ़" और "सुल्लाफ़" है। आम पाठ (क़िरात) है: "सल्फ़न" सीन और लाम पर फतह के साथ; यह "सालिफ़" (पूर्वज) का बहुवचन है; जैसे "ख़ादिम" और "ख़दम", "रासिद" और "रसद", "हारिस" और "हरस"। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "सुलुफ़न" पढ़ा है, सीन और लाम पर दम्मा के साथ(3)। अल-फ़र्रा ने कहा(4): यह "सलीफ़" का बहुवचन है, जैसे: "स्रीर" और "सुरुर"। अबू हातिम ने कहा: यह "सल्फ़" का बहुवचन है; जैसे "ख़शब" और "ख़ुशुब", "थमर" और "थुमुर"; और दोनों का अर्थ एक ही है। अली, इब्न मसूद, अल्क़मा, अबू वाइल, अल-नख़ई और हुमैद बिन क़ैस ने पढ़ा: "सुलफ़न" सीन पर दम्मा और लाम पर फतह के साथ, "सुलफ़ा" का बहुवचन(5), अर्थात: एक आगे जाने वाला समूह। अल-मुआर्रिज और अन-नद्र बिन शुमैल ने कहा: "सुलफ़न", "सुल्फ़ा" का बहुवचन है, जैसे "ग़ुरफ़ा" और "ग़ुरफ़", "तफ़र्फ़" और "तुर्फ़", और "ज़ुल्मा" और "ज़ुलम"। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब मरियम के बेटे का उदाहरण दिया गया, तो आपकी कौम के लोग उससे चिल्ला उठे57} जब अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमारे उन रसूलों से पूछें जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था: "क्या हमने रहमान के सिवा कोई और माबूद ठहराए थे जिनकी इबादत की जाए?"}, तो मुशरिकों ने ईसा के मामले को पकड़ लिया और कहा: "मुहम्मद केवल यह चाहते हैं कि हम उन्हें उसी तरह माबूद बना लें जैसे ईसाइयों ने मरियम के बेटे ईसा को माबूद बना लिया था," क़तादा ने यह कहा। मुजाहिद से भी इसी तरह का वर्णन है; उन्होंने कहा: क़ुरैश ने कहा: "मुहम्मद चाहते हैं कि हम उनकी इबादत करें जैसे ईसा की कौम ने ईसा की इबादत की थी।" तो अल्लाह ने यह आयत नाज़िल की(6)।

(1) इन हदीसों को अल-तबरी ने 20/620-621 में उद्धृत किया है। (2) उनका कहना: "यत्लुबु" पांडुलिपि (ज़) से है, और यह अल-सिहाह (सल्फ़) में जो है उसके अनुकूल है, और पाठ उसी से है। (3) अल-सबआ पृष्ठ 587, और अल-तयसीर पृष्ठ 197। (4) उनकी बात तफ़सीर अल-बग़वी 4/142

में है, और उनकी किताब मआनी अल-क़ुरआन 3/36 भी देखें। (5) अली का पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/60 में है, और हुमैद का पाठ अल-क़िरात अल-शाज़्ह पृष्ठ 135 में है। (6) अल-तबरी ने उन दोनों की बात 20/622 में उद्धृत की है।

سورہ الزخرف: آیات ٥٦ - ٥٧ ٦٥ ...امت محمد ﷺ کے لیے بطور اطلاع، اور «مثلاً» کا مطلب ہے: ان کے لیے عبرت۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: «سلفاً» آپ کی قوم کے کافروں کے لیے جو ان سے پہلے آگ کی طرف جائیں گے۔ قتادہ نے کہا: «سلفاً» آگ کی طرف، اور «مثلاً»: ان کے بعد آنے والوں کے لیے نصیحت(١)۔ اور «السلف» کا مطلب ہے: آگے بڑھ جانے والا؛ کہا جاتا ہے: «سلف یسلف سلفاً»؛ جیسے: «طلب یطلب(٢) طلباً»، یعنی: وہ آگے بڑھ گیا اور گزر گیا۔ اور «سلف لہ عمل صالح» کا مطلب ہے: اس نے پہلے نیک عمل کیا۔ اور «القوام السلاف» سے مراد پہلے گزرے ہوئے لوگ ہیں۔ آدمی کے «سلف» اس کے بزرگ اور آباء و اجداد ہیں جو پہلے گزر چکے ہوں؛ اس کی جمع «أسلاف» اور «سلاف» ہے۔ اور عام قرات «سلفاً» ہے سین اور لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ؛ یہ «سالف» کی جمع ہے؛ جیسے «خادم» کی جمع «خدم»، اور «راصد» کی «رصد»، اور «حارس» کی «حرس»۔ اور حمزہ اور کسائی نے «سلفاً» سین اور لام کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے(٣)۔ فرا (٤) نے کہا: یہ «سلیف» کی جمع ہے، جیسے: «سریر» کی جمع «سرر»۔ اور ابو حاتم نے کہا: یہ «سلف» کی جمع ہے؛ جیسے «خشب» کی جمع «خشب»، اور «ثمر» کی «ثمر»؛ اور ان دونوں کے معنی ایک ہی ہیں۔ اور علی، ابن مسعود، علقمہ، ابو وائل، نخعی اور حمید بن قیس نے «سلفاً» سین کے ضمہ اور لام کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، جو «سلفة» کی جمع ہے(٥)، یعنی: آگے بڑھ جانے والی جماعت۔ مورج اور نضر بن شمیل نے کہا: «سلفاً»، «سلفة» کی جمع ہے، جیسے «غرفة» کی جمع «غرف»، اور «طرفة» کی «طرف»، اور «ظلمة» کی «ظلم»۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ ٥٧﴾ جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَاسْأَلْ مَنْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رُّسُلِنَا أَجَعَلْنَا مِن دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ﴾ تو مشرک عیسیٰ علیہ السلام کے معاملے سے چمٹ گئے اور کہنے لگے: "محمد (ﷺ) بس یہی چاہتے ہیں کہ ہم انہیں معبود بنا لیں جیسے عیسائیوں نے عیسیٰ ابن مریم کو معبود بنا لیا تھا،" یہ قتادہ نے

کہا۔ اسی طرح مجاہد سے بھی مروی ہے؛ انہوں نے کہا: قریش نے کہا: "محمد (ﷺ) چاہتے ہیں کہ ہم ان کی عبادت کریں جیسے عیسیٰ کی قوم نے عیسیٰ کی عبادت کی تھی؛" تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی(٦)۔

(١) ان آثار کو طبری نے ٢٠/٦٢٠-٦٢١ میں نکالا ہے۔ (٢) ان کا قول: «یطلب» نسخہ (ظ) سے ہے، اور یہ صحاح (سلف) میں جو ہے اس کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (٣) السبعہ ص ٥٨٧، اور التیسیر ص ١٩٧۔ (٤) ان کا کلام تفسیر بغوی ١٤٢/٤ میں ہے، اور ان کی کتاب معانی القرآن ٣٦/٣ دیکھیں۔ (٥) علی کی قرات المحرر الوجیز ٦٠/٥ میں ہے، اور حمید کی قرات القراءات الشاذہ ص ١٣٥ میں ہے۔ (٦) ان دونوں کا قول طبری نے ٦٢٢/٢٠ میں نکالا ہے۔

Ibn Abbas said: He meant by this the debate of Abdullah bin al-Ziba'ra with the Prophet (PBUH) regarding Jesus, and that the one who gave this example was Abdullah bin al-Ziba'ra al-Sahmi while he was in a state of disbelief; because the Quraysh told him: Muhammad recites: "Indeed, you and what you worship other than Allah are the fuel of Hell" [Al-Anbiya: 98]... the rest of the verse. He said: "If I had been present with him, I would have refuted him." They asked: "What would you have said to him?" He said: "I would say to him: This Messiah is worshipped by the Christians, and the Jews worship Ezra; are they both among the fuel of Hell?" The Quraysh marveled at his statement and thought he had triumphed in the argument; and that is the meaning of His saying: "yasiddun" (they shout/avert), so Allah Almighty revealed: "Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it [Hell] kept far away." [Al-Anbiya: 101].

If Ibn al-Ziba'ra had contemplated the verse, he would not have objected to it; because He said: "And what (ma) you worship" and did not say: "And who (man) you worship," for He intended the idols and the like which are inanimate, and did not intend the Messiah or the angels even if they were worshipped. This was previously discussed at the end of Surah Al-Anbiya (1).

Ibn Abbas narrated that the Messenger of Allah (PBUH) said to the Quraysh: "O people of Quraysh, there is no good in anyone worshipped besides Allah." They said: "Do you not claim that Jesus was a prophet-servant and a righteous servant? So if it is as you claim, then he was worshipped besides Allah!" Then Allah Almighty revealed: "And when the son of Mary was presented as an example, immediately your people from it avert [their eyes/shout out]" (2). Meaning: they shout like the noise of camels when carrying heavy loads.

Nafi', Ibn Amir, and al-Kisa'i read it as: "yasuddun" with a damma on the Sad, meaning: they turn away; this was said by Al-Nakha'i. The rest read it with a kasra [yasiddun] (3). Al-Kisa'i (4) said: They are two linguistic variants; like: ya'rishun and ya'rushun, and yanmūn and yanmūn, and its meaning is: they shout loudly.

---

(1) 14/290, and the narration of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was mentioned there. (2) Narrated by Ahmad (2918), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul, p. 397. (3) Al-Sab'ah p. 587, and Al-Taysir p. 197, and the statement of Al-Nakha'i in Al-Nukat wal-'Uyun 5/234. (4) Al-Nahhas mentioned his statement in I'rab al-Qur'an

4/115, and Al-Baghawi in his Tafsir 4/143, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/60.

66 | सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 57

इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य ईसा के बारे में पैगंबर ﷺ के साथ अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबारा की बहस से था, और यह कि यह उदाहरण देने वाला अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबारा अल-सहमी था जब वह अविश्वास (कुफ़्र) की स्थिति में था; जब कुरैश ने उससे कहा: मुहम्मद ﷺ यह पढ़ते हैं: ﴿इन्नकुम वमा ताबदुन मिन दूनिल्लाहि हसबु जहन्नम﴾ [अल-अंबिया: 98] (निश्चित रूप से, तुम और वे जिनकी तुम अल्लाह के अलावा पूजा करते हो, जहन्नम का ईंधन हो)। उसने कहा: "यदि मैं उनके पास होता, तो मैं उन्हें उत्तर देता"; उन्होंने पूछा: "तुम उनसे क्या कहते?" उसने कहा: "मैं उनसे कहता: यह मसीह हैं जिनकी ईसाई पूजा करते हैं, और यहूदी उज़ैर की पूजा करते हैं; तो क्या वे दोनों जहन्नम के ईंधन में से हैं?" कुरैश उसके कथन पर चकित रह गए और माना कि उसने तर्क जीत लिया है; और यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: "यसिद्दून" (वे शोर मचाते हैं/विमुख होते हैं), तो अल्लाह तआला ने अवतरित किया: ﴿इन्नल लज़ीना सबक़त लहुम मिन्नल हुस्ना उलाइका अन्हा मुबअदून﴾ [अल-अंबिया: 101] (बेशक वे लोग जिनके लिए हमारी ओर से भलाई पहले ही तय हो चुकी है, वे उससे (जहन्नम से) दूर रखे जाएंगे)।

यदि इब्न अल-ज़िबारा ने आयत पर विचार किया होता, तो वह इस पर आपत्ति नहीं करता; क्योंकि अल्लाह ने कहा: "वमा ताबदुन" (और जिसकी - 'मा' निर्जीव के लिए - तुम पूजा करते हो) और यह नहीं कहा: "वमन ताबदुन" (और जिसकी - 'मन' सजीव के लिए - तुम पूजा करते हो), बल्कि इससे तात्पर्य मूर्तियों और उनके जैसी चीज़ों से था जिनमें बुद्धि नहीं होती, और मसीह या फरिश्ते अभिप्रेत नहीं थे भले ही उनकी पूजा की जाती हो। और यह पहले सूरा अल-अंबिया (1) के अंत में आ चुका है।

इब्न अब्बास ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कुरैश से कहा: "ऐ कुरैश के गिरोह, अल्लाह के अलावा पूजी जाने वाली किसी भी चीज़ में कोई भलाई नहीं है।" उन्होंने कहा: "क्या आप यह दावा नहीं करते कि ईसा एक नबी बंदे और एक नेक बंदे थे? तो यदि वैसा ही है जैसा आप दावा करते हैं, तो उनकी अल्लाह के अलावा पूजा की जाती थी!" तो अल्लाह तआला ने अवतरित किया: ﴿वलम्मा ज़ुरिबबनु मरयमा मसलल इज़ा क़ौमुका मिन्हु यसिद्दून﴾ (2) (और जब मरियम के बेटे का उदाहरण दिया गया, तो अचानक तुम्हारी कौम उससे शोर मचाने लगी)। अर्थात्: वे भारी बोझ ढोते समय ऊंटों के शोर की तरह शोर मचाते हैं।

और नाफ़े इब्न आमिर और अल-किसाई ने इसे "यसुद्दून" (साद पर उ की मात्रा के साथ) पढ़ा है, जिसका अर्थ है: वे विमुख होते हैं; यह अल-नख़ई ने कहा था, और बाकी लोगों ने इ की मात्रा (कसरा) के साथ पढ़ा है (3)। अल-किसाई (4) ने कहा: ये दो बोलियाँ हैं; जैसे: य'रिशुन और य'रुशुन, और यन्मून और यन्मून, और इसका अर्थ है: वे शोर मचाते हैं।

---

(1) 14/290, और इसमें इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का वर्णन बीत चुका है। (2) इसे अहमद (2918) और अल-वाहिदी ने 'असबाब अल-नुज़ूल' पृ. 397 में उद्धृत किया है। (3) अल-सबआ पृ. 587, और अल-तयसीर पृ. 197, और अल-नख़ई का कथन 'अल-नुक़त वल-उयून' 5/234 में। (4) अल-नहहास ने 'इ'राब अल-क़ुरआन' 4/115 में उनके कथन का उल्लेख किया है, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/143 में, और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/60 में।

66 | سورہ الزخرف: آیت 57

ابن عباس نے کہا: اس سے ان کی مراد حضرت عیسیٰ کے بارے میں نبی ﷺ کے ساتھ عبداللہ بن الزبعریٰ کا مناظرہ ہے، اور یہ کہ اس مثال کو پیش کرنے والا عبداللہ بن الزبعری السہمی تھا جبکہ وہ کافر تھا؛ جب قریش نے اس سے کہا: محمد ﷺ تلاوت کرتے ہیں: ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ﴾ [الانبیاء: 98] (بیشک تم اور وہ جن کی تم اللہ کے سوا عبادت کرتے ہو، دوزخ کا ایندھن ہو)۔ تو اس نے کہا: اگر میں ان کے پاس ہوتا تو میں ان کا رد کرتا؛ انہوں نے پوچھا: تم ان سے کیا کہتے؟ اس نے کہا: میں ان سے کہتا: یہ مسیح ہیں جن کی عیسائی عبادت کرتے ہیں، اور یہودی عزیر کی عبادت کرتے ہیں، تو کیا یہ دونوں دوزخ کے ایندھن میں سے ہیں؟ قریش اس کی گفتگو پر حیران رہ گئے اور سمجھا کہ وہ جیت گیا ہے؛ اور یہی اللہ کے اس قول کا مطلب ہے: «یَصِدُّون»، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾ [الانبیاء: 101] (بیشک وہ لوگ جن کے لیے ہماری طرف سے بھلائی پہلے ہی طے ہو چکی ہے، وہ اس سے دور رکھے جائیں گے)۔

اگر ابن الزبعری آیت پر غور کرتا تو اس پر اعتراض نہ کرتا؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: «وَمَا تَعْبُدُونَ» (اور جن کی تم عبادت کرتے ہو - بے جان کے لیے "ما" استعمال کیا) اور یہ نہیں فرمایا: "ومن تعبدون" (اور جن کی تم عبادت کرتے ہو - ذی روح کے لیے "من" استعمال ہوتا ہے)، بلکہ اس سے مراد بت اور اس جیسی چیزیں تھیں جن میں عقل نہیں ہوتی، اور مسیح یا فرشتے مراد نہیں تھے اگرچہ ان کی عبادت کی جاتی تھی۔ اور یہ پہلے سورہ الانبیاء (1) کے آخر میں گزر چکا ہے۔

اور ابن عباس سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے قریش سے فرمایا: «اے گروہِ قریش، اللہ کے سوا جس کی بھی عبادت کی جائے اس میں کوئی خیر نہیں۔» انہوں نے کہا: کیا آپ یہ دعویٰ نہیں

کرتے کہ عیسیٰ ایک نبی بندے اور نیک بندے تھے؟ تو اگر ویسا ہی ہے جیسا آپ دعویٰ کرتے ہیں تو ان کی اللہ کے سوا عبادت کی جاتی تھی! تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ﴾(2)۔ (اور جب ابنِ مریم کی مثال دی گئی تو اچانک تمہاری قوم اس سے شور مچانے لگی)۔ یعنی: وہ بھاری بوجھ اٹھاتے وقت اونٹوں کی آواز کی طرح شور مچاتے ہیں۔

اور نافع، ابن عامر اور الکسائی نے اسے «يَصُدُّون» صاد پر ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور اس کا معنی ہے: وہ اعراض کرتے ہیں؛ یہ النخعی نے کہا ہے، اور باقیوں نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (3)۔ الکسائی (4) نے کہا: یہ دو لغتیں ہیں؛ جیسے: يَعْرِشون اور يَعْرُشون، اور يَنْمُون اور يَنْمُونَ، اور اس کا مطلب ہے: وہ شور مچاتے ہیں۔

---

(1) 14/290، اور اس میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کا اثر گزر چکا ہے۔ (2) اسے احمد (2918) اور الواحدی نے اسباب النزول ص 397 میں روایت کیا ہے۔ (3) السبعہ ص 587، اور التیسیر ص 197، اور النخعی کا قول النکت والعیون 5/234 میں۔ (4) نحاس نے إعراب القرآن 4/115 میں ان کا قول ذکر کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر 4/143 میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/60 میں۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 57 - 58

67

Al-Jawhari said (1): "Wa sadda yasuddu sadeedan," meaning: he shouted or made an uproar. It is said: with the dammah (u sound) it is from 'sudood' (turning away), which is avoidance; and with the kasrah (i sound) it is from 'dajeej' (noise/clamor). This was said by Qutrub (2). Abu Ubaid said: If it were from turning away from the truth, it would be: "When your people turn away from it" (3). Al-Farra' (4): Both are equal; 'min' (from) and 'an' (away from). Ibn al-Musayyib: "yasuddun" means: they shout (5). Ad-Dahhak: they clamor. Ibn Abbas: they laugh (6). Abu Ubaidah (7): Whoever uses dammah, its meaning is: they deviate; so the meaning becomes: because of the inclination, they deviate. And "yasuddun" is not made transitive with "min". And whoever uses kasrah, its meaning is: they make a noise; so "min" is connected to "yasiddun" and the meaning is: they make a noise because of it.

Allah Almighty's saying: {And they said, "Are our gods better, or is he?" They did not present the comparison except for [mere] argument. But, [in fact], they are a people prone to dispute.} (58)

Allah Almighty's saying: {And they said, "Are our gods better, or is he?"} meaning: Are our gods better or Jesus? This was said by As-Suddi. He said: They argued with him and said: Everyone who is worshipped besides Allah is in the Fire, so we are satisfied that our gods be with Jesus, the angels, and Uzair. So Allah Almighty revealed: {Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us - they are from it (Hell) far removed.} [Al-Anbiya: 101] (8). Qatada said: "Am...

(1) In al-Sihah (root s-d-d). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/234. (3) Al-Nahhas mentioned it in I'rab al-Qur'an 4/115-116, then said: This is a refutation of the group whose reading is authoritative, and he has contradicted Al-Kisa'i and Al-Farra' with this statement. The argument he mentioned is not mandatory; because it is said: "sadadtu min qawlihi," meaning: because of his statement. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/37. (5) In (f) and (m): they make a noise. Al-Baghawi mentioned this report and the one after it in his Tafsir 4/143. (6) The well-known report from Ibn Abbas is: they make a noise; as narrated by Al-Farra' 3/36 and others. It is in Musnad Ahmad (2918) and its derivation was mentioned earlier. His statement: "they laugh" was attributed in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/233 to Qatadah, and in Tahdhib al-Lugha 12/104 to Al-Layth. See Al-Muharrar al-Wajiz 5/60. (7) In Majaz al-Qur'an 2/205. (8) Narrated by al-Tabari 20/627.

सूरा अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 57 - 58

67

अल-जौहरी ने कहा (1): "व सद्दा यसुद्दु सदीदान," यानी: वह चिल्लाया या शोर मचाया। कहा गया है: धम्मा (पेश) के साथ यह 'सुद्दूद' (विमुख होना) से है जिसका अर्थ है टालना; और कसरा (ज़ेर) के साथ यह शोर-शराबे (दजीज) से है; यह क़ुतरुब ने कहा (2)। अबू उबैद ने कहा: यदि यह सत्य से विमुख होने के अर्थ में होता, तो यह होता: "जब आपकी जाति उससे विमुख हो जाती है" (3)। अल-फ़र्रा (4): दोनों बराबर हैं; 'मिन' और 'अन' के साथ। इब्न अल-मुसय्यिब: "यसुद्दून" का अर्थ है: वे चिल्लाते हैं (5)। अद-दह्हाक: वे शोर मचाते हैं। इब्न अब्बास: वे हंसते हैं (6)। अबू उबैदा (7): जिसने धम्मा का प्रयोग किया, उसका अर्थ है: वे विचलित होते हैं; तो अर्थ होता है: झुकाव के कारण वे विचलित होते हैं। और "यसुद्दून" को "मिन" के साथ अकर्मक रूप से उपयोग नहीं किया जाता है। और जिसने कसरा का प्रयोग किया, उसका अर्थ है: वे शोर मचाते हैं; तो "मिन", "यसिद्दून" से जुड़ा है और अर्थ है: वे इसके कारण शोर मचाते हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्होंने कहा, "क्या हमारे देवता बेहतर हैं, या वह?" उन्होंने यह तुलना केवल बहस के लिए पेश की थी। बल्कि, वे वास्तव में झगड़ालू लोग हैं।} (58)

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उन्होंने कहा, "क्या हमारे देवता बेहतर हैं, या वह?"} यानी: क्या हमारे देवता बेहतर हैं या ईसा? यह अस-सुद्दी ने कहा। उन्होंने कहा: उन्होंने उनसे बहस की और कहा: अल्लाह के अलावा जिसकी भी इबादत की जाती है वह आग में है, इसलिए हम इस बात से संतुष्ट हैं कि हमारे देवता ईसा, फ़रिश्तों और उज़ैर के साथ हों। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {बेशक, जिनके लिए हमारी ओर से पहले ही भलाई लिख दी गई है, वे उससे (नर्क से) दूर रखे जाएंगे।} [अल-अंबिया: 101] (8)। क़तादा ने कहा: "अम...

(1) अस-सिहाह में (धातु s-d-d)। (2) अल-नुकात वल-'उयून 5/234। (3) अल-नहहास ने इसे एराब अल-कुरान 4/115-116 में उल्लेख किया है, फिर कहा: यह उस समूह का खंडन है जिनका पाठ विश्वसनीय है, और उन्होंने इस कथन के साथ अल-किसाई और अल-फर्रा का विरोध किया है। उन्होंने जिस तर्क का उल्लेख किया है वह अनिवार्य नहीं है; क्योंकि कहा जाता है: "सदादतु मिन क़वलिही," यानी: उसके कथन के कारण। (4) मा'नी अल-कुरान 3/37 में। (5) (फ़) और (म) में: वे शोर मचाते हैं। अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/143 में इस उल्लेख और उसके बाद वाले का ज़िक्र

किया है। (6) इब्न अब्बास से प्रसिद्ध उल्लेख है: वे शोर मचाते हैं; जैसा कि अल-फ़र्रा 3/36 और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है। यह मुसनद अहमद (2918) में है और इसका विवरण पहले आ चुका है। उनका कथन: "वे हंसते हैं", अल-नुकात वल-उयून 5/233 में क़तादा से, और तहज़ीब अल-लुग़ा 12/104 में अल-लैथ से संबंधित है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/60 देखें। (7) मजाज़ अल-कुरान 2/205 में। (8) अल-तबरी 20/627 द्वारा उद्धृत।

سورة الزخرف: آیات ۵۷ - ۵۸

٦٧

الجوہری نے کہا (١): "وصَدَّ یَصُدُّ صدیداً"، یعنی: وہ چلایا یا شور مچایا۔ اور کہا گیا: یہ ضمہ کے ساتھ 'صدود' سے ہے جس کے معنی اعراض (منہ موڑنا) کے ہیں، اور کسرہ کے ساتھ شور و غل (ضجیج) کے معنی میں ہے؛ یہ قول قطرب کا ہے (٢)۔ ابو عبید نے کہا: اگر یہ حق سے اعراض کے معنی میں ہوتا تو اس طرح ہوتا: "جب آپ کی قوم اس سے منہ موڑتی ہے" (٣)۔ الفراء (٤): دونوں برابر ہیں؛ 'من' اور 'عن' کے ساتھ۔ ابن المسیب: "یصدون" یعنی: وہ چلاتے ہیں (٥)۔ الضحاک: وہ شور مچاتے ہیں۔ ابن عباس: وہ ہنستے ہیں (٦)۔ ابو عبیدہ (٧): جس نے ضمہ پڑھا تو اس کے معنی ہیں: وہ انحراف کرتے ہیں؛ تو معنی یہ ہوگا کہ میلان کی وجہ سے وہ انحراف کرتے ہیں۔ اور "یصدون" کا صلہ 'من' نہیں آتا۔ اور جس نے کسرہ پڑھا تو اس کے معنی ہیں: وہ شور مچاتے ہیں؛ پس 'من' کا تعلق "یَصِدُّون" سے ہے اور معنی ہے: وہ اس کی وجہ سے شور مچاتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوٓاْ ءَالِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلَۢاْ بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ ٥٨﴾ (اور کہنے لگے کہ بھلا ہمارے معبود اچھے ہیں یا وہ؟ انہوں نے یہ مثال آپ کے سامنے صرف جھگڑے کے لئے پیش کی ہے، بلکہ یہ لوگ ہیں ہی جھگڑالو۔)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوٓاْ ءَالِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ﴾ یعنی: کیا ہمارے معبود بہتر ہیں یا عیسیٰ؟ یہ سدی نے کہا۔ اور انہوں نے کہا: انہوں نے جھگڑا کیا اور کہا: بیشک ہر وہ شخص جس کی اللہ کے سوا عبادت کی گئی وہ آگ میں ہے، تو ہم اس پر راضی ہیں کہ ہمارے معبود عیسیٰ، فرشتوں اور عزیر کے ساتھ ہوں۔ پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُم مِّنَّا ٱلْحُسْنَىٰٓ أُوْلَٰٓئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾

(بیشک وہ لوگ جن کے لیے ہماری طرف سے پہلے ہی بھلائی لکھ دی گئی ہے، وہ اس (دوزخ) سے دور رکھے جائیں گے۔) [الانبیاء: ۱۰۱] (۸)۔ اور قتادہ نے کہا: "ام...

(۱) الصحاح میں (مادہ صدد)۔ (۲) النکت والعیون ٥/٢٣٤۔ (۳) النحاس نے اسے اعراب القرآن ٤/١١٥-١١٦ میں ذکر کیا ہے، پھر کہا: اور اس میں ان لوگوں کی جماعت پر رد ہے جن کی قرأت حجت ہے، اور انہوں نے اپنے اس قول سے کسائی اور فراء کی مخالفت کی ہے، اور انہوں نے جو دلیل ذکر کی ہے وہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: "صددتُ من قولہ"، یعنی: اس کے قول کی وجہ سے۔ (٤) معانی القرآن ٣/٣٧ میں۔ (٥) (ف) اور (م) میں ہے: "یضجون" (شور مچاتے ہیں)۔ اور البغوی نے اس اثر اور اس کے بعد والے کا ذکر اپنی تفسیر ٤/١٤٣ میں کیا ہے۔ (٦) ابن عباس سے مشہور روایت "یضجون" کی ہے؛ جیسا کہ الفراء ٣/٣٦ وغیرہ نے روایت کیا ہے۔ یہ مسند احمد (٢٩١٨) میں ہے اور اس کی تخریج ابھی پیچھے گزر چکی ہے۔ اور ان کا قول "وہ ہنستے ہیں"، اسے النکت والعیون ٥/٢٣٣ میں قتادہ کی طرف، اور تہذیب اللغۃ ١٢/١٠٤ میں لیث کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ دیکھئے المحرر الوجیز ٥/٦٠۔ (٧) مجاز القرآن ٢/٢٠٥ میں۔ (٨) اسے طبری نے ٦٢٧/٢٠ میں روایت کیا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 58 - 60 68

... "he" refers to Muhammad (1) ﷺ. In the recitation of Ibn Mas'ud: "Are our gods better or is this?" (2). This supports the view of Qatadah, as it is a rhetorical question affirming that their gods are better. The Kufans and Ya'qub recited: "A-alihatuna" pronouncing both hamzas clearly, while the others softened them (3). This was mentioned previously. {They did not present him as a comparison to you except for [the sake of] argument} is a circumstantial clause, i.e., in a state of arguing. Meaning: they only presented this example to you out of a desire for argument; because they knew that what was meant by "fuel for Hell" were the inanimate objects they had taken [as gods] (4). {Rather, they are a people prone to dispute}: they argue for falsehood. In Sahih al-Tirmidhi, on the authority of Abu Umama, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "No people went astray after guidance they were upon except that they were given to disputation." Then the Messenger of Allah ﷺ recited this verse: {They did not present him as a comparison to you except for [the sake of] argument. Rather, they are a people prone to dispute} (5). Allah Almighty's words: {He [Jesus] was not but a servant upon whom We bestowed favor and We made him an example for the Children of Israel (59) And if We willed, We could have made from among you angels in the earth succeeding [you] (60)} Allah Almighty's words: {He was not but a servant upon whom We bestowed favor} meaning: Jesus was nothing but a servant upon whom Allah bestowed favor with prophethood, and He made him an example for the Children of Israel, i.e., a sign and a lesson by which to infer the power of Allah Almighty. For Jesus was born without a father, then He granted him the power to bring the dead to life, heal the blind and the leper, and all ailments, something He did not grant to anyone else in his time, despite the fact that the Children of Israel were then the best of creation and the most beloved to Allah Almighty, and people were below them; no one with Allah Almighty was like them. And it is said: What is meant by the favored servant is Muhammad ﷺ, but the first [opinion] is more apparent.

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/234, Tafsir al-Baghawi 4/143, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/104. (2) Al-Kashshaf 3/494. (3) Al-Sab'ah p. 587, Al-Taysir p. 197, and Ya'qub's recitation is from the narration of Rawh as in Al-Nashr 1/364-365. (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/79. (5) Sunan al-Tirmidhi (3253) and he said: A Hasan Sahih hadith. It is in Musnad Ahmad (22164).

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयत 58 - 60 68

... "वह" का अर्थ है मुहम्मद (1) ﷺ। इब्न मसूद की किरअत (पाठ) में है: "क्या हमारे देवता बेहतर हैं या यह?" (2)। यह क़तादाह के कथन को पुष्ट करता है, क्योंकि यह एक पुष्टिकारक प्रश्न है कि उनके देवता बेहतर हैं। कूफ़ियों और याक़ूब ने पढ़ा: "अ-आलिहतुना" दोनों हमज़ाहों को स्पष्ट उच्चारित करते हुए, जबकि बाकी लोगों ने उन्हें नरम कर दिया (3)। यह पहले बताया जा चुका है। {उन्होंने उसे केवल बहस के लिए ही आपके सामने पेश किया} यह एक हाल (अवस्था) है, यानी: बहस करने वालों के रूप में। अर्थ: उन्होंने यह उदाहरण केवल बहस की इच्छा से आपके सामने रखा; क्योंकि उन्हें पता था कि जहन्नम के ईंधन से तात्पर्य उन निर्जीव वस्तुओं से था जिन्हें उन्होंने [देवता] बना रखा था (4)। {बल्कि वे तो झगड़ालू लोग हैं}: वे असत्य के लिए बहस करते हैं। सहीह अल-तिर्मिज़ी में अबू उमामा से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कोई भी कौम उस हिदायत के बाद गुमराह नहीं हुई जिस पर वे थे, सिवाय इसके कि उन्हें बहसबाज़ी में डाल दिया गया।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने यह आयत पढ़ी: {उन्होंने उसे केवल बहस के लिए ही आपके सामने पेश किया। बल्कि वे तो झगड़ालू लोग हैं} (5)। अल्लाह तआला का कथन: {वह [ईसा] तो केवल एक बंदा था जिस पर हमने अनुग्रह किया और हमने उसे इस्राइल की संतानों के लिए एक मिसाल बना दिया (59) और यदि हम चाहते तो तुममें से धरती पर फ़रिश्ते पैदा कर देते जो तुम्हारे उत्तराधिकारी होते (60)} अल्लाह तआला का कथन: {वह तो केवल एक बंदा था जिस पर हमने अनुग्रह किया} अर्थात: ईसा केवल एक बंदा थे जिस पर अल्लाह ने नबूवत (पैगंबरी) का अनुग्रह किया, और उन्हें इस्राइल की संतानों के लिए एक मिसाल बनाया, यानी: एक निशानी और नसीहत जिससे अल्लाह तआला की शक्ति का अनुमान लगाया जा सके। क्योंकि ईसा बिना पिता के पैदा हुए थे, फिर अल्लाह ने उन्हें मुर्दों को जीवित करने, जन्मजात अंधे और कोढ़ी को ठीक करने और सभी रोगों को दूर करने की शक्ति दी जो उनके समय में किसी और को नहीं दी गई थी, इसके बावजूद कि उस समय इस्राइल की संतान सृष्टि में सबसे अच्छी और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल को सबसे प्रिय थी, और अन्य लोग उनसे नीचे थे; अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के पास उनके जैसा कोई नहीं था। और कहा गया है: अनुग्रह प्राप्त बंदे से तात्पर्य मुहम्मद ﷺ हैं, लेकिन पहला [विचार] अधिक स्पष्ट है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/234, तफ़्सीर अल-बग़वी 4/143, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/104। (2) अल-कश्शाफ़ 3/494। (3) अस-सबअह पृ. 587, अत-तयसीर पृ. 197, और याक़ूब की किरअत रूह के वर्णन से है जैसा कि अन-नश्र 1/364-365 में है। (4) अल-वासित लिल-वाहिदी 4/79। (5)

सुनन अल-तिर्मिज़ी (3253) और उन्होंने कहा: हदीस हसन सहीह है। और यह मुसनद अहमद (22164) में है।

سورہ الزخرف: آیات 58 - 60 68

... "وہ" سے مراد محمد ﷺ ہیں (1)۔ ابن مسعود کی قرأت میں ہے: «آلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هَذَا» (کیا ہمارے معبود بہتر ہیں یا یہ؟) (2)۔ یہ قتادہ کے قول کو تقویت دیتا ہے، پس یہ اس بارے میں استفہامِ تقریری ہے کہ ان کے معبود بہتر ہیں۔ کوفیوں اور یعقوب نے «أَآلِهَتُنا» دونوں ہمزوں کی تحقیق کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے نرم پڑھا (3)۔ یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔ ﴿مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا﴾ حال ہے، یعنی: جھگڑا کرتے ہوئے۔ مراد یہ ہے کہ انہوں نے یہ مثال آپ کے سامنے صرف جھگڑے کی غرض سے پیش کی؛ کیونکہ وہ جانتے تھے کہ جہنم کے ایندھن سے مراد وہ بے جان چیزیں ہیں جنہیں انہوں نے معبود بنا رکھا تھا (4)۔ ﴿بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ﴾: بلکہ وہ جھگڑالو لوگ ہیں: باطل کے ذریعے جھگڑا کرنے والے۔ صحیح ترمذی میں ابو امامہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی قوم اس ہدایت کے بعد گمراہ نہیں ہوئی جس پر وہ تھی، سوائے اس کے کہ انہیں جھگڑے میں ڈال دیا گیا" پھر رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ﴾ (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَهُ مَثَلًا لِبَنِي إِسْرَاءِيلَ 59 وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنكُم مَّلَائِكَةً فِي الْأَرْضِ يَخْلُفُونَ 60﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ﴾ یعنی: عیسیٰ صرف ایک بندہ تھا جس پر اللہ نے نبوت کے ساتھ انعام کیا، اور اسے بنی اسرائیل کے لیے ایک مثال بنایا، یعنی: ایک نشانی اور عبرت جس سے اللہ تعالیٰ کی قدرت پر استدلال کیا جائے، کیونکہ عیسیٰ بغیر باپ کے پیدا ہوئے تھے، پھر ان کے سپرد مردوں کو زندہ کرنا، اندھے اور کوڑھی کو شفایاب کرنا اور تمام بیماریوں کا علاج کرنا اس طرح کیا گیا جو ان کے زمانے میں کسی اور کے لیے نہیں کیا گیا تھا، اس کے باوجود کہ بنی اسرائیل اس وقت بہترین مخلوق اور اللہ عزوجل کے نزدیک سب سے زیادہ محبوب تھے، اور دوسرے لوگ ان سے کم تر

تھے، اللہ عزوجل کے نزدیک ان جیسا کوئی نہ تھا۔ اور کہا گیا ہے: انعام یافتہ بندے سے مراد محمد ﷺ ہیں، لیکن پہلا قول زیادہ واضح ہے۔

(1) النکت والعیون 5/ 234، اور تفسیر البغوی 4/ 143، اور المحرر الوجیز 5/ 104۔ (2) الکشاف 3/ 494۔ (3) السبعہ ص 587، اور التیسیر ص 197، اور یعقوب کی قرأت روح کی روایت سے ہے جیسا کہ النشر 1/ 364-365 میں ہے۔ (4) الوسیط للواحدی 4/ 79۔ (5) سنن ترمذی (3253) اور انہوں نے کہا: حدیث حسن صحیح ہے۔ اور یہ مسند احمد (22164) میں ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 59 - 62 69

"And if We willed, We could have made among you" meaning: instead of you "angels" who would be successors after you; this was said by Al-Suddi. Similar to it was reported from Mujahid, who said: Angels who inhabit the earth instead of you(1). Al-Azhari said: "Min" (from/among) can sometimes mean "instead of," as evidenced by this verse(2). I say: This meaning has already been discussed in [Surah] Bara'ah (At-Tawbah)(3) and elsewhere. It was also said: If We willed, We could have made angels from humans even if that is not the norm(4), for substances are of one kind and differ only in attributes. The meaning is: if We willed, We would have made the angels inhabit the earth, and Our housing them in the heavens is not such an honor that they should be worshipped or called the daughters of Allah. The meaning of "yakhlufoon" (succeeding): they succeed one another; this was said by Ibn Abbas(5). His, the Almighty's, saying: "And indeed, he will be [a sign for] knowledge of the Hour, so be not in doubt of it, and follow Me. This is a straight path." "And let not Satan avert you. Indeed, he is to you a clear enemy." His, the Almighty's, saying: "And indeed, he will be [a sign for] knowledge of the Hour, so be not in doubt of it": Al-Hasan, Qatada, and Sa'id bin Jubayr said: It refers to the Quran(6); because it indicates the nearness of the coming of the Hour, or by it, the Hour, its terrors, and its conditions are known. Ibn Abbas, Mujahid, Al-Dahhak, Al-Suddi, and Qatada also said: It is the coming of Jesus, peace be upon him(7), and that is among the signs of the Hour, because Allah will send him down from heaven shortly before the Hour occurs, just as the coming of the Dajjal (Antichrist) is among the signs of the Hour.

---

(1) Reported by At-Tabari 20/630. (2) Al-Wahidi mentioned his statement in Al-Waseet 4/105. (3) 10/207. (4) See An-Nukat wal-'Uyun 5/235. (5) Reported by At-Tabari 20/630. (6) Reported by At-Tabari 20/634 from Al-Hasan and Qatada, and mentioned from them by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajeez 5/61, and mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 5/235 from Al-Hasan and Sa'id bin Jubayr. (7) Reported by At-Tabari 20/631 - 633. The statement of Ibn Abbas is part of a hadith in Ahmad (2918), and part of it was previously mentioned at verse (57).

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें 59 - 62 69

"और यदि हम चाहते, तो हम तुम्हारे बीच से बना देते" यानी: तुम्हारे बदले में "फ़रिश्ते" जो तुम्हारे उत्तराधिकारी होते; यह अस-सुद्दी ने कहा है। मुजाहिद से भी इसी तरह का वर्णन है, उन्होंने कहा: फ़रिश्ते जो तुम्हारे बदले धरती पर बसते(1)। अल-अज़हरी ने कहा: "मिन" (से/में से) कभी-कभी "बदले में" के अर्थ में हो सकता है; जैसा कि इस आयत से प्रमाणित है(2)। मैं कहता हूँ: यह अर्थ [सूरह] 'बारा'ह' (अत-तौबाह)(3) और अन्य स्थानों पर पहले ही आ चुका है। यह भी कहा गया है: यदि हम चाहते तो इंसानों में से फ़रिश्ते बना देते, भले ही यह सामान्य नियम न हो(4), क्योंकि पदार्थ एक ही प्रकार के होते हैं और केवल गुणों में भिन्न होते हैं; अर्थ यह है: यदि हम चाहते तो हम फ़रिश्तों को धरती पर बसा देते, और हमारा उन्हें आकाश में बसाना इतना सम्मानजनक नहीं है कि उनकी पूजा की जाए या उन्हें अल्लाह की बेटियाँ कहा जाए। "यख्लुफ़ून" (उत्तराधिकारी होना) का अर्थ है: वे एक-दूसरे के पीछे आते हैं; यह इब्न अब्बास ने कहा है(5)। अल्लाह तआला का कथन: "और निःसंदेह वह क़यामत के लिए एक ज्ञान (निशानी) है, अतः तुम इसमें संदेह न करो और मेरा अनुसरण करो। यही सीधा मार्ग है।" "और शैतान तुम्हें न रोके; निःसंदेह वह तुम्हारा खुला शत्रु है।" अल्लाह तआला का कथन: "और निःसंदेह वह क़यामत के लिए एक ज्ञान है, अतः तुम इसमें संदेह न करो": अल-हसन, क़तादा और सईद बिन जुबैर ने कहा: इससे तात्पर्य क़ुरआन है(6); क्योंकि यह क़यामत के आने की निकटता को दर्शाता है, या इसके द्वारा क़यामत, उसकी भयावहता और उसकी स्थितियों को जाना जाता है। इब्न अब्बास, मुजाहिद, अद-दहाक, अस-सुद्दी और क़तादा ने यह भी कहा: यह ईसा अलैहिस्सलाम का आगमन है(7), और यह क़यामत की निशानियों में से है, क्योंकि अल्लाह क़यामत आने से कुछ समय पहले उन्हें आसमान से उतारेगा, जैसे दज्जाल का निकलना क़यामत की निशानियों में से है।

---

(1) अत-तबरी ने इसे 20/630 में उल्लेख किया है। (2) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/105 में उनके कथन का उल्लेख किया है। (3) 10/207. (4) अन-नुकत वल-उयून 5/235 देखें। (5) अत-तबरी 20/630 द्वारा उल्लेखित। (6) अत-तबरी 20/634 ने अल-हसन और क़तादा से इसे उद्धृत किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/61 में उनके हवाले से इसका उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 5/235 में अल-हसन और सईद बिन जुबैर से इसका उल्लेख किया है। (7) अत-तबरी 20/631 - 633 ने उनके कथनों को उद्धृत किया है। इब्न अब्बास का कथन

अहमद (2918) में एक हदीस का हिस्सा है, और इसका कुछ हिस्सा आयत (57) के पास पहले आ चुका है।

سورہ الزخرف: آیات 59 - 62 69

﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَا مِنكُم مَّلَائِكَةً﴾ یعنی: تمہارے بدلے میں ﴿مَّلَائِكَةً﴾ جو تمہارے بعد جانشین ہوں؛ یہ سدی نے کہا ہے۔ اور مجاہد سے بھی اسی طرح مروی ہے، انہوں نے کہا: فرشتے جو تمہارے بدلے زمین کو آباد کرتے(1)۔ اور ازہری نے کہا: "مِن" کبھی بدل (کے بدلے میں) کے معنی میں ہوتا ہے؛ اس آیت کی دلیل سے(2)۔ میں کہتا ہوں: یہ معنی سورہ "براءۃ" (التوبہ)(3) اور دیگر مقامات پر پہلے گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا: اگر ہم چاہتے تو انسانوں میں سے فرشتے بنا دیتے اگرچہ یہ عام دستور نہیں ہے(4)، اور جواہر (مادے) ایک ہی جنس سے ہیں اور فرق صرف اوصاف میں ہے؛ اور معنی یہ ہے: اگر ہم چاہتے تو فرشتوں کو زمین پر بسا دیتے، اور ہمارا انہیں آسمان پر بسانا کوئی ایسی بزرگی نہیں ہے کہ ان کی عبادت کی جائے، یا انہیں اللہ کی بیٹیاں کہا جائے ۔ اور ﴿يَخْلُفُونَ﴾ کے معنی ہیں: وہ ایک دوسرے کے پیچھے آتے ہیں؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے(5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَاتَّبِعُونِ هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ ﴾ ﴿وَلَا يَصُدَّنَّكُمُ الشَّيْطَانُ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا﴾ حسن، قتادہ اور سعید بن جبیر نے کہا: اس سے مراد قرآن ہے(6)؛ کیونکہ یہ قیامت کے قریب آنے کی نشاندہی کرتا ہے، یا اس کے ذریعے قیامت، اس کی ہولناکیوں اور اس کے احوال کو جانا جاتا ہے۔ اور ابن عباس، مجاہد، ضحاک، سدی اور قتادہ نے یہ بھی کہا: اس سے مراد عیسیٰ علیہ السلام کا خروج (آمد) ہے(7)، اور یہ قیامت کی علامات میں سے ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ انہیں قیامت قائم ہونے سے کچھ عرصہ پہلے آسمان سے نازل فرمائے گا، جس طرح دجال کا نکلنا قیامت کی علامات میں سے ہے۔

(۱) ان دونوں کا قول طبری نے 20 / 630 میں نکالا ہے۔ (۲) واحدی نے الوسیط 4 / 105 میں ان کا قول ذکر کیا ہے۔ (۳) 10 / 207 - (۴) دیکھئے النکت والعیون 5 / 235 - (۵) اسے طبری نے 20 / 630 میں نکالا ہے۔ (۶) اسے طبری نے 20 / 634 میں حسن اور قتادہ سے نکالا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5 / 61 میں ان سے ذکر کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون 5 / 235 میں حسن اور سعید بن جبیر سے اسے ذکر کیا ہے۔ (۷) طبری نے ان کے اقوال 20 / 631 - 633 میں نکالے ہیں۔ اور ابن عباس کا قول احمد (2918) میں ایک حدیث کا ٹکڑا ہے، اور اس کا کچھ حصہ آیت (57) کے پاس پہلے گزر چکا ہے۔

70 Surah Az-Zukhruf: Verses 61 - 62

Ibn Abbas, Abu Hurairah, Qatadah, Malik bin Dinar, and Ad-Dahhak recited: "And indeed, he is a sign ('alam) for the Hour" with a fatha on the 'ayn and the lam (1), meaning: a sign. It was also narrated from Ikrimah: "And indeed, he is for the knowledge" with two lams (2), which is contrary to the Mushafs (codices).

On the authority of Abdullah bin Mas’ud, he said: On the night the Messenger of Allah (PBUH) was taken on the Night Journey (Isra), he met Abraham, Moses, and Jesus, peace and blessings be upon them. They discussed the Hour. They started with Abraham and asked him about it, but he had no knowledge of it. Then they asked Moses, and he had no knowledge of it. The discussion was then referred to Jesus son of Mary, and he said: "I have been covenanted regarding what is before its occurrence (wajibatiha). As for its occurrence, none knows it except Allah, the Mighty and Sublime." Then he mentioned the emergence of the Dajjal (Antichrist) and said: "I will descend and kill him." He mentioned the rest of the hadith; recorded by Ibn Majah in his Sunan (3).

And in Sahih Muslim (4): "While he—meaning the Dajjal—is thus, Allah will send the Messiah, son of Mary. He will descend at the white minaret in the east of Damascus, wearing two garments lightly dyed with saffron, placing his hands on the wings of two angels. When he lowers his head, drops fall from it, and when he raises it, beads like pearls roll down from it. No disbeliever who catches the scent of his breath can survive, and his breath reaches as far as his sight extends. He will then seek him [the Dajjal] until he catches up with him at the gate of Ludd and kills him..." the hadith.

Al-Tha'labi, Al-Zamakhshari, and others mentioned from the hadith of Abu Hurairah that the Prophet (PBUH) said: "Jesus son of Mary, peace be upon him (5), will descend on a mountain pass in the Holy Land called Afiq, between two yellowish-red garments, the hair of his head looking oily, holding a spear with which he will kill the Dajjal, and he will come to Jerusalem...

(1) Al-Qira’at al-Shadhdhah pp. 135-136 and al-Muharrar al-Wajiz 5/61. The recitation of Ibn Abbas was extracted by al-Tabari 20/632. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/61, and Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 136. (3) Number (4081). Al-Busiri said in Al-Zawa'id 2/312: This is an authentic chain of narration whose narrators are trustworthy. His saying: "wajibatiha", meaning: its occurrence. Sharh al-Sindi 2/517. (4) Number (2937), and previously in 5/137. (5) After it in (M): from the sky.

70 सूरह अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 61 - 62

इब्न अब्बास, अबू हुरैरा, कतादा, मलिक बिन दीनार और अद-दह्हाक ने पढ़ा: "और बेशक वह कयामत की एक निशानी ('अलम) है" 'ऐन' और 'लाम' पर फ़तह के साथ (1), अर्थात: एक संकेत। और इकरीमा से रिवायत है: "और बेशक वह इल्म के लिए है" दो 'लाम' के साथ (2), जो मुसहफ़ (कुरान की प्रतियों) के खिलाफ है।

अब्दुल्लाह बिन मसऊद से रिवायत है, उन्होंने कहा: जिस रात अल्लाह के रसूल ﷺ को इसरा (मेराज की रात की यात्रा) पर ले जाया गया था, उनकी मुलाकात इब्राहिम, मूसा और ईसा अलैहिमुस्सलाम से हुई। उन्होंने कयामत के बारे में चर्चा की। उन्होंने इब्राहिम से शुरुआत की और उनसे इसके बारे में पूछा, लेकिन उन्हें इसके बारे में कोई जानकारी नहीं थी। फिर उन्होंने मूसा से पूछा, और उन्हें भी इसके बारे में कोई जानकारी नहीं थी। फिर बात ईसा इब्न मरयम की ओर मुड़ गई, तो उन्होंने कहा: "मुझे इसके होने (वाजिबातिहा) से पहले की बातों के बारे में बताया गया है। जहाँ तक इसके होने का सवाल है, तो इसे अल्लाह अज़-ज़-वजल के अलावा कोई नहीं जानता।" फिर उन्होंने दज्जाल के निकलने का ज़िक्र किया और कहा: "मैं उतरूँगा और उसे मार डालूँगा।" उन्होंने पूरी हदीस का ज़िक्र किया; जिसे इब्न माजाह ने अपनी सुनन में दर्ज किया है (3)।

और सहीह मुस्लिम में है (4): "जबकि वह—अर्थात दज्जाल—इसी स्थिति में होगा, अल्लाह मसीह इब्न मरयम को भेजेगा। वह दमिश्क के पूर्व में सफेद मीनार के पास उतरेंगे, केसर से रंगे हुए दो कपड़ों में, अपने हाथ दो फरिश्तों के पंखों पर रखे हुए। जब वह अपना सिर झुकाएंगे, तो उससे पानी की बूंदें टपकेंगी, और जब वह सिर उठाएंगे, तो उससे मोतियों की तरह की बूंदें गिरेंगी। जिस काफिर तक उनकी सांस की महक पहुँचेगी, वह जीवित नहीं रह पाएगा, और उनकी सांस वहाँ तक पहुँचेगी जहाँ तक उनकी नज़र जाएगी। फिर वह उसे [दज्जाल को] खोजेंगे यहाँ तक कि उसे लुद्द (Ludd) के दरवाज़े पर पकड़ लेंगे और उसे मार डालेंगे..." हदीस।

अत-तआलबी, अज़-ज़मखशरी और अन्य लोगों ने अबू हुरैरा की हदीस से ज़िक्र किया है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "ईसा इब्न मरयम अलैहिस्सलाम (5) पवित्र भूमि के एक पहाड़ी दर्रे पर उतरेंगे जिसे 'अफीक' कहा जाता है, दो पीले कपड़ों के बीच, उनके सिर के बाल तेल लगे हुए लग रहे होंगे, उनके हाथ में एक नेज़ा होगा जिससे वह दज्जाल को मारेंगे, फिर वह बैतुल मुक़द्दस आएँगे...

(1) अल-क़िरात अल-शाज़ह पृष्ठ 135 - 136 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/61। इब्न अब्बास की किरात को अल-तबरी 20/632 ने निकाला है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/61, और अल-क़िरात अल-शाज़ह पृष्ठ 136। (3) नंबर (4081)। अल-बुसैरी ने अल-ज़वाइद 2/312 में कहा: यह एक सही सनद है जिसके रावी विश्वसनीय हैं। उनका कहना: "वाजिबातिहा", अर्थात: उसका घटित होना। शरह अल-सिंदी 2/517। (4) नंबर (2937), और पहले 5/137 में। (5) इसके बाद (म) में: आसमान से।

٧٠ سورة الزخرف: آيات ٦١ - ٦٢

ابن عباس، ابوہریرہ، قتادہ، مالک بن دینار اور ضحاک نے پڑھا: "وإنه لعلَمٌ للساعة" (اور بے شک وہ قیامت کی ایک نشانی ہے) عین اور لام کے فتحہ کے ساتھ (١)، یعنی: علامت۔ اور عکرمہ سے مروی ہے: "وإنه لَلْعِلْم" دو لام کے ساتھ (٢)، اور یہ مصاحف کے خلاف ہے۔

اور عبداللہ بن مسعود سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جس رات رسول اللہ ﷺ کو معراج کرائی گئی، آپ کی ملاقات ابراہیم، موسیٰ اور عیسیٰ علیہم السلام سے ہوئی۔ انہوں نے قیامت کا تذکرہ کیا۔ انہوں نے ابراہیم سے آغاز کیا اور ان سے اس کے بارے میں پوچھا، تو انہیں اس کا کوئی علم نہیں تھا۔ پھر انہوں نے موسیٰ سے پوچھا، تو انہیں بھی اس کا کوئی علم نہیں تھا۔ پھر بات عیسیٰ ابن مریم کی طرف لوٹی، تو انہوں نے کہا: "مجھے اس کے واقع ہونے (واجبتیہا) سے پہلے کی باتوں کے بارے میں بتایا گیا ہے۔ جہاں تک اس کے واقع ہونے کا تعلق ہے، تو اللہ عزوجل کے سوا اسے کوئی نہیں جانتا۔" پھر انہوں نے دجال کے نکلنے کا ذکر کیا اور کہا: "میں اتروں گا اور اسے قتل کروں گا۔" انہوں نے پوری حدیث ذکر کی؛ اسے ابن ماجہ نے اپنی سنن میں روایت کیا ہے (٣)۔

اور صحیح مسلم میں ہے (٤): "اسی دوران جب وہ — یعنی دجال — ہوگا کہ اللہ مسیح ابن مریم کو بھیجے گا، تو وہ دمشق کے مشرق میں سفید مینار کے پاس دو زرد چادروں میں، اپنے ہاتھ دو فرشتوں کے پروں پر رکھے ہوئے اتریں گے۔ جب وہ اپنا سر جھکائیں گے تو اس سے قطرے گریں گے، اور جب وہ سر اٹھائیں گے تو اس سے موتیوں کی طرح کے دانے ڈھلکیں گے۔ جس کافر تک ان کی سانس کی خوشبو پہنچے گی وہ مر جائے گا، اور ان کی سانس وہاں تک پہنچے گی جہاں تک ان کی نظر جائے گی۔ پھر وہ اسے [دجال کو] تلاش کریں گے یہاں تک کہ اسے لد (Ludd) کے دروازے پر پا لیں گے اور اسے قتل کر دیں گے..." حدیث۔

اور ثعلبی، زمخشری اور دیگر نے ابوہریرہ کی حدیث سے ذکر کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "عیسیٰ ابن مریم علیہ السلام (٥) ارضِ مقدسہ کے ایک پہاڑی راستے پر اتریں گے جسے 'افیق' کہا جاتا ہے، دو زرد چادروں کے درمیان، ان کے سر کے بال تیل لگے ہوئے معلوم ہوں گے، ان کے ہاتھ میں ایک نیزہ ہوگا جس سے وہ دجال کو قتل کریں گے، پھر وہ بیت المقدس آئیں گے...

(١) القراءات الشاذة ص ١٣٥ - ١٣٦ اور المحرر الوجيز ٥ / ٦١۔ اور ابن عباس کی قرأت طبری نے ٢٠ / ٦٣٢ میں نکالی ہے۔ (٢) المحرر الوجيز ٥ / ٦١، اور القراءات الشاذة ص ١٣٦۔ (٣) نمبر (٤٠٨١)۔ بوصیری نے الزوائد ٢ / ٣١٢ میں کہا: یہ اسناد صحیح ہے اس کے رجال ثقہ ہیں۔ ان کا قول: وجبتها، یعنی: اس کا برپا ہونا۔ شرح السندی ٢ / ٥١٧۔ (٤) نمبر (٢٩٣٧)، اور پہلے ٥ / ١٣٧۔ (٥) اس کے بعد (م) میں ہے: آسمان سے۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 61 - 62 71

...and people are in the Asr prayer and the Imam is leading them, so the Imam steps back, and Jesus comes forward and prays behind him according to the Sharia of Muhammad ﷺ. Then he kills the pigs, breaks the cross, destroys the synagogues and churches, and kills the Christians except for those who believe in him (1).

Khalid narrated from Al-Hasan that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The Prophets are brothers of different mothers (al-allat); their mothers are different and their religion is one. I am the closest of people to Jesus, the son of Mary, for there is no prophet between me and him. He will be the first to descend, so he will break the cross, kill the pig, and fight people for Islam" (2).

Al-Mawardi said: Ibn Isa related from some people that they said: When Jesus descends, religious obligations (Taklif) will be lifted; so that he would not be a messenger to that time, commanding them from Allah Almighty and forbidding them.

This is a rejected view for three reasons; among them: the Hadith, and because the survival of the world requires the [continuation] of obligation in it, and because he descends as one commanding good and forbidding evil. It is not disapproved that the command of Allah Almighty to him be limited to supporting Islam, commanding it, and calling towards it (3).

I say: It is established in Sahih Muslim and Ibn Majah on the authority of Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Jesus son of Mary will certainly descend as a just judge; he will surely break the cross, kill the pig, and abolish the Jizyah. Young female camels will surely be abandoned so that no one will strive to collect from them, and malice, mutual hatred and jealousy will surely disappear. And people will be called to take wealth, but no one will accept it" (4). On his authority, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "How will you be when..."

---

(1) Al-Kashshaf 3/494, and Tafsir al-Baghawi 4/144. His saying: "mumasratayn": they are two garments with a light yellowness. Al-Nihayah (Misr). In Al-Kashshaf: and he has two mumasrat garments on. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/235. Ahmad (9270) extracted it from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him, in a similar but lengthy manner. It is in Al-Bukhari (3442), and Muslim (2365) in brief. His saying: "brothers of different mothers (al-allat)"; Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 6/489: "Al-allat" with a fatha on the "ain" means co-wives... and children of "allat" are

brothers from the father and their mothers are different... The meaning of the hadith is that the root of their religion is one - which is Monotheism - even if the branches of the Sharias differed. It was said: their times were different. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/235, and what preceded in brackets is from it. (4) Sahih Muslim (155): (243), and it is in Sunan Ibn Majah (4078) in brief. And previously 5/155.

सूरह अज़-ज़ुखरुफ: आयत 61 - 62 71

...और लोग अस्र की नमाज़ में हैं और इमाम उनकी इमामत कर रहे हैं, तो इमाम पीछे हट जाते हैं, फिर ईसा आगे बढ़ते हैं और मुहम्मद ﷺ की शरीयत के अनुसार उनके पीछे नमाज़ पढ़ते हैं। फिर वह सूअरों को मारते हैं, सलीब (क्रॉस) को तोड़ते हैं, आराधनालयों और गिरजाघरों को नष्ट करते हैं, और ईसाइयों को मारते हैं सिवाय उन लोगों के जो उन पर विश्वास करते हैं (1)।

खालिद ने अल-हसन से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "नबी सौतेले भाइयों (अल्लात) की तरह हैं; उनकी माताएँ अलग-अलग हैं और उनका धर्म एक है। मैं मरयम के बेटे ईसा के सबसे करीब हूँ, क्योंकि मेरे और उनके बीच कोई नबी नहीं है। वह सबसे पहले उतरने वाले होंगे, इसलिए वह सलीब को तोड़ेंगे, सूअर को मारेंगे, और इस्लाम के लिए लोगों से लड़ेंगे" (2)।

अल-मावर्दी ने कहा: इब्न ईसा ने कुछ लोगों से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: जब ईसा अवतरित होंगे, तो धार्मिक दायित्व (तक्लीफ़) हटा लिया जाएगा; ताकि वह उस समय तक के लिए रसूल न रहें, जो उन्हें अल्लाह तआला की ओर से आदेश दे और उन्हें मना करे।

यह तीन कारणों से खारिज किया गया विचार है; उनमें से: हदीस, और इसलिए कि दुनिया के अस्तित्व के लिए इसमें दायित्व [का बने रहना] आवश्यक है, और इसलिए कि वह अच्छाई का आदेश देने वाले और बुराई से रोकने वाले के रूप में अवतरित होते हैं। यह अस्वीकार्य नहीं है कि अल्लाह तआला का उन्हें आदेश इस्लाम का समर्थन करने, उसका आदेश देने और उसकी ओर बुलाने तक सीमित हो (3)।

मैं कहता हूँ: सहीह मुस्लिम और इब्न माजह में अबू हुरैरा के अधिकार से साबित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मरयम का बेटा ईसा निश्चित रूप से एक न्यायप्रिय न्यायाधीश के रूप में अवतरित होगा; वह निश्चित रूप से सलीब को तोड़ देगा, सूअर को मार डालेगा, और जज़िया को समाप्त कर देगा। ऊँटों को निश्चित रूप से छोड़ दिया जाएगा ताकि कोई भी उन्हें इकट्ठा करने का प्रयास नहीं करेगा, और द्वेष, आपसी नफरत और ईर्ष्या निश्चित रूप से गायब हो जाएगी। और लोगों को धन लेने के लिए बुलाया जाएगा, लेकिन कोई भी उसे स्वीकार नहीं करेगा" (4)। उनके अधिकार से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम्हारा क्या हाल होगा जब..."

(1) अल-कश्शाफ 3/494, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/144। उनका कथन: "मुमस्रतैन": वे दो वस्त्र हैं जिनमें हल्का पीलापन है। अल-निहाया (मिस्र)। अल-कश्शाफ में: और उस पर दो मुमस्रत वस्त्र हैं। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/235। अहमद (9270) ने इसे अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से इसी तरह विस्तार से निकाला है। यह अल-बुखारी (3442) में है, और मुस्लिम (2365) में संक्षिप्त है। उनका कथन: "अल्लात के भाई"; अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह 6/489 में कहा: "अल्लात"; ऐन पर फत्हा के साथ: सौतें... और अल्लात की औलाद: वे भाई हैं जो एक ही पिता से हों लेकिन उनकी माताएँ अलग-अलग हों... हदीस का अर्थ यह है कि उनके धर्म की जड़ एक है - जो कि एकेश्वरवाद (तौहीद) है - भले ही शरीयत की शाखाएँ अलग हों। यह कहा गया था: उनके समय अलग-अलग थे। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/235, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह इसी से है। (4) सहीह मुस्लिम (155): (243), और यह सुनन इब्न माजह (4078) में संक्षिप्त है। और पहले 5/155.

سورہ الزخرف: آیات 61 - 62 71

...اور لوگ عصر کی نماز میں ہیں اور امام ان کی امامت کر رہے ہیں، تو امام پیچھے ہٹ جاتے ہیں، پھر عیسیٰ آگے بڑھتے ہیں اور محمد ﷺ کی شریعت کے مطابق ان کے پیچھے نماز پڑھتے ہیں۔ پھر وہ خنزیروں کو مارتے ہیں، صلیب کو توڑتے ہیں، عبادت گاہوں اور گرجا گھروں کو مسمار کرتے ہیں، اور عیسائیوں کو قتل کرتے ہیں سوائے ان لوگوں کے جو ان پر ایمان لاتے ہیں (1)۔

خالد نے حسن سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "انبیاء علاتی بھائی ہیں؛ ان کی مائیں مختلف ہیں اور ان کا دین ایک ہے۔ میں مریم کے بیٹے عیسیٰ کے سب سے زیادہ قریب ہوں، کیونکہ میرے اور ان کے درمیان کوئی نبی نہیں ہے۔ وہ سب سے پہلے نازل ہونے والے ہوں گے، تو وہ صلیب کو توڑیں گے، خنزیر کو قتل کریں گے، اور لوگوں سے اسلام کے لیے لڑیں گے" (2)۔

الماوردی نے کہا: ابن عیسیٰ نے کچھ لوگوں سے حکایت کی کہ انہوں نے کہا: جب عیسیٰ نازل ہوں گے تو تکلیف (شرعی ذمہ داری) اٹھا لی جائے گی؛ تاکہ وہ اس زمانے کے لیے رسول نہ رہیں کہ انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف سے حکم دیں اور منع کریں۔

یہ قول تین وجوہات کی بنا پر مردود ہے؛ منجملہ: حدیث، اور اس لیے کہ دنیا کی بقا اس میں تکلیف کے [بقا] کا تقاضا کرتی ہے، اور اس لیے کہ وہ نیکی کا حکم دینے والے اور برائی سے روکنے والے بن کر نازل ہوتے ہیں۔ یہ بات قابل اعتراض نہیں ہے کہ اللہ تعالیٰ کا انہیں حکم اسلام کی تائید، اس کا حکم دینے اور اس کی طرف بلانے تک محدود ہو (3)۔

میں کہتا ہوں: صحیح مسلم اور ابن ماجہ میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”عیسیٰ ابن مریم یقیناً ایک عادل حکمران کے طور پر نازل ہوں گے، تو وہ ضرور صلیب کو توڑ دیں گے، اور ضرور خنزیر کو قتل کر دیں گے، اور ضرور جزیہ ختم کر دیں گے، اور اونٹنیوں کو ضرور چھوڑ دیا جائے گا تو ان پر کوئی دوڑ دھوپ نہیں کرے گا، اور کینہ، باہمی بغض اور حسد ضرور ختم ہو جائے گا، اور لوگوں کو مال کی طرف بلایا جائے گا تو کوئی اسے قبول نہیں کرے گا“ (4)۔ انہی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”تمہارا کیا حال ہوگا جب...“

---

(1) الکشاف 3/494، اور تفسیر البغوی 4/144۔ ان کا قول: "ممصرتین": یہ وہ دو کپڑے ہیں جن میں ہلکی زردی ہو۔ النہایہ (مصر)۔ اور الکشاف میں ہے: اور اس پر دو ممصرت کپڑے ہیں۔ (2) النکت والعیون 5/235۔ اور اسے احمد (9270) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح طویل روایت کیا ہے۔ یہ بخاری (3442) میں ہے، اور مسلم (2365) میں مختصر ہے۔ ان کا قول: "علاتی بھائی"؛ الحافظ ابن حجر نے الفتح 489/6 میں کہا: "العلات"؛ عین کے فتحہ کے ساتھ: سوتیں... اور اولادِ علات: وہ بھائی ہیں جن کا باپ ایک ہو اور مائیں مختلف ہوں۔ حدیث کا مطلب یہ ہے کہ ان کے دین کی اصل ایک ہے - اور وہ توحید ہے - اگرچہ شریعتوں کی فروع مختلف ہیں۔ اور کہا گیا: ان کے زمانے مختلف تھے۔ (3) النکت والعیون 5/235، اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (4) صحیح مسلم (155): (243)، اور یہ سنن ابن ماجہ (4078) میں مختصر ہے۔ اور پہلے 5/155۔

٧٢ Surat Az-Zukhruf: Verses 61 - 62

"The son of Mary will descend among you, and your Imam will be from among you." In another narration: "He will lead you from among you." Ibn Abi Dhi'b said: Do you know what "he will lead you from among you" means? I said: Tell me. He said: "He will lead you by the Book of your Lord and the Sunnah of your Prophet (1) ﷺ."

Our scholars (may Allah have mercy on them) said: This is a text indicating that he descends as a renewer for the religion of the Prophet ﷺ, for what has become worn away of it, not with a new law, and the religious obligation remains; as we have explained here and in the book "At-Tadhkirah" (2).

It was said: {And indeed, he is a sign of the Hour} means: Verily, Jesus's bringing the dead back to life is an evidence for the Hour and the resurrection of the dead; as said by Ibn Ishaq (3).

I say: It is possible that the meaning is: {And indeed, he}: And indeed Muhammad ﷺ is a sign for the Hour; evidenced by his ﷺ saying: "I and the Hour have been sent like these two," and he joined the forefinger and the middle finger; recorded by Al-Bukhari and Muslim (4). Al-Hasan said: The first of its signs is Muhammad (5) ﷺ.

{So do not doubt it}: So do not be in doubt about it; meaning: about the Hour; as said by Yahya bin Salam. As-Suddi said: Do not deny it (6), and do not argue about it, for it is inevitably coming.

{And follow me} i.e., in monotheism and in what I convey to you from Allah. {This is a straight path} i.e., a correct path to Allah, meaning: to His Paradise.

Yaqub established the 'Ya' in His saying: "And follow me" in both states (joining and stopping), and likewise "And obey me". Abu Amr and Isma'il from Nafi' in joining without stopping (7), and the rest omitted it in both states.

---

(1) Sahih Muslim (155): (244), (246). See also 5/155. Ibn Abi Dhi'b is one of the narrators of the chain. (2) Page 677 - 678. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/235. (4) Sahih Al-Bukhari (6504), and Sahih Muslim (2951) from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). See also 12/268. (5) Al-Suyuti mentioned it in Al-Durr al-Manthur 6/50 with the wording: "Muhammad ﷺ is among its signs." He attributed it to Ibn Abi Hatim. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/236. Al-Tabari recorded it in 20/634 with the wording: "So do not doubt it." (7) Meaning in His saying: {And follow me}. The famous

recitation of Nafi' is like that of the rest. Al-Sab'ah p. 590, Al-Taysir p. 197, and Al-Nashr 2/370.

७२ सूरह अज़-ज़ुखरुफ़: आयत ६१ - ६२

"मरयम का पुत्र तुम्हारे बीच उतरेगा, और तुम्हारा इमाम तुम्हीं में से होगा।" एक अन्य रिवायत में है: "वह तुम्हारी इमामत (नेतृत्व) करेगा तुम्हीं में से।" इब्न अबी ज़ीब ने कहा: क्या तुम जानते हो कि "वह तुम्हारी इमामत करेगा तुम्हीं में से" का क्या मतलब है? मैंने कहा: मुझे बताइये। उन्होंने कहा: "वह तुम्हारे रब की किताब और तुम्हारे नबी ﷺ की सुन्नत के साथ तुम्हारी इमामत करेगा (१)।"

हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: यह इस बात का प्रमाण है कि वह नबी ﷺ के धर्म के नवीनीकरण के लिए उतरेंगे, जो हिस्सा मिट चुका होगा उसके लिए, न कि किसी नई शरीयत (कानून) के साथ, और धार्मिक दायित्व (तकलीफ) बना रहेगा; जैसा कि हमने यहाँ और किताब "अत-तज़किरा" (२) में स्पष्ट किया है।

कहा गया है: {और बेशक, वह (ईसा) कयामत की एक निशानी है} यानी: बेशक ईसा अलैहिस्सलाम का मुर्दों को जीवित करना कयामत और मुर्दों के दोबारा जीवित किए जाने का प्रमाण है; यह इब्न इशाक ने कहा है (३)।

मैं कहता हूँ: यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: {और बेशक, वह}: और बेशक मुहम्मद ﷺ कयामत की एक निशानी हैं; इसका प्रमाण उनका ﷺ यह कथन है: "मैं और कयामत इन दो उंगलियों की तरह भेजे गए हैं" और उन्होंने तर्जनी (इंडेक्स फिंगर) और मध्यमा (मिडिल फिंगर) उंगली को मिलाया; इसे बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है (४)। हसन ने कहा: इसकी निशानियों में सबसे पहली निशानी मुहम्मद ﷺ हैं (५)।

{तो तुम इसमें संदेह न करो}: यानी कयामत में संदेह न करो; यह यह्या बिन सलाम ने कहा है। सुद्दी ने कहा: इसे झुठलाओ मत (६), और इसमें बहस न करो क्योंकि यह निश्चित रूप से आने वाली है।

{और मेरा अनुसरण करो} यानी: तौहीद (एकेश्वरवाद) में और जो मैं तुम्हें अल्लाह की ओर से पहुँचाता हूँ उसमें। {यह सीधा रास्ता है} यानी: अल्लाह की ओर ले जाने वाला सही रास्ता, यानी: उसकी जन्नत की ओर।

याकूब ने "और मेरा अनुसरण करो" (वत्तबि-ऊनि) में 'या' को दोनों स्थितियों (मिलकर पढ़ने और रुकने) में बरकरार रखा, और इसी तरह "और मेरी आज्ञा मानो" (वअती-ऊनि) में भी। अबू अम्र और

इस्माइल ने नाफ़ेह से रिवायत करते हुए इसे केवल वस्ल (जोड़कर पढ़ने) की स्थिति में रखा, वक्फ (रुकने) में नहीं (७), और बाकी सभी ने दोनों स्थितियों में इसे हटा दिया।

---

(१) सहीह मुस्लिम (१५५): (२४४), (२४६)। और पहले पृष्ठ १५५/५ में गुज़रा। इब्न अबी ज़ीब सनद के रावियों में से एक हैं। (२) पृष्ठ ६७७ - ६७८। (३) अन-नुकात वल-उयून ५/२३५। (४) सहीह अल-बुखारी (६५०४), और सहीह मुस्लिम (२९५१) अनस (रज़ि.) की हदीस से। और पहले १२/२६८ में गुज़रा। (५) सुयूती ने अल-दुर्र अल-मन्सूर ६/५० में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: "मुहम्मद ﷺ इसकी निशानियों में से हैं।" और इसे इब्न अबी हातिम की ओर मंसूब किया है। (६) अन-नुकात वल-उयून ५/२३६। और तबरी ने २०/६३४ में इन शब्दों के साथ निकाला है: "तो इसमें संदेह न करो।" (७) यानी उनके कथन: {और मेरा अनुसरण करो} में। नाफ़ेह की प्रसिद्ध किरअत (पाठ) बाकियों की तरह है। अस-सबअह पृ. ५९०, अत-तयसीर पृ. १९७, और अन-नश्र २/३७०।

۷۲ سورة الزخرف: آیات ۶۱ - ۶۲

"ابن مریم تم میں نازل ہوں گے اور تمہارے امام تم ہی میں سے ہوں گے۔" ایک روایت میں ہے: "پس وہ تمہاری امامت کریں گے تم ہی میں سے۔" ابن ابی ذئب نے کہا: کیا تم جانتے ہو کہ "وہ تمہاری امامت کریں گے تم ہی میں سے" کا کیا مطلب ہے؟ میں نے کہا: آپ بتائیے۔ انہوں نے کہا: "پس وہ تمہارے رب کی کتاب اور تمہارے نبی ﷺ کی سنت کے ساتھ تمہاری امامت کریں گے "(۱)۔

ہمارے علماء (رحمۃ اللہ علیہم) نے کہا: یہ اس بات پر نص (دلیل) ہے کہ وہ نبی ﷺ کے دین کی تجدید کے لیے نازل ہوں گے، اس کے لیے جو مٹ چکا ہوگا، نہ کہ کسی نئی شریعت کے ساتھ، اور حکمِ الٰہی (تکلیف) باقی رہے گا؛ جیسا کہ ہم نے یہاں اور کتاب "التذکرہ" (۲) میں بیان کیا ہے۔

اور کہا گیا: ﴿وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِلسَّاعَةِ﴾ یعنی: بے شک عیسیٰ علیہ السلام کا مردوں کو زندہ کرنا قیامت اور مردوں کے دوبارہ اٹھائے جانے کی دلیل ہے؛ یہ ابن اسحاق کا قول ہے (۳)۔

میں کہتا ہوں: ممکن ہے کہ معنی یہ ہوں: ﴿وَإِنَّهُ﴾: اور بے شک محمد ﷺ قیامت کے لیے ایک نشانی ہیں؛ اس کی دلیل آپ ﷺ کا یہ فرمان ہے: "میں اور قیامت ان دو انگلیوں کی طرح بھیجے گئے ہیں" اور آپ نے شہادت کی انگلی اور بیچ والی انگلی کو ملا دیا؛ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے (۴)۔ حسن نے کہا: اس کی نشانیوں میں سب سے پہلی نشانی محمد ﷺ ہیں (۵)۔

﴿فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا﴾: پس تم اس میں شک نہ کرو؛ یعنی قیامت میں؛ یہ یحییٰ بن سلام کا قول ہے۔ اور سدی نے کہا: پس تم اسے نہ جھٹلاؤ (۶)، اور اس میں بحث نہ کرو کیونکہ یہ یقیناً ہونے والی ہے۔

﴿وَاتَّبِعُونِ﴾ یعنی: توحید میں اور اس میں جو میں تمہیں اللہ کی طرف سے پہنچاتا ہوں۔ ﴿هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ﴾ یعنی: اللہ کی طرف جانے والا سیدھا راستہ، یعنی: اس کی جنت کی طرف۔

اور یعقوب نے "واتبعونِ" میں 'یا' کو دونوں حالتوں (وصل اور وقف) میں ثابت رکھا، اور اسی طرح "وأطيعونِ" میں بھی۔ ابو عمرو اور اسماعیل نے نافع سے روایت کرتے ہوئے وصل (ملانے) کی حالت میں رکھا، وقف میں نہیں (۷)، اور باقی قراء نے دونوں حالتوں میں اسے حذف کر دیا۔

---

(۱) صحیح مسلم (۱۵۵): (۲۴۴)، (۲۴۶)۔ اور پہلے گزر چکا ۱۵۵/۵۔ اور ابن ابی ذئب سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (۲) ص ۶۷۷ - ۶۷۸۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۲۳۵۔ (۴) صحیح بخاری (۶۵۰۴)، اور صحیح مسلم (۲۹۵۱) حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ اور پہلے گزر چکا ۱۲/ ۲۶۸۔ (۵) سیوطی نے الدر المنثور ۶/ ۵۰ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "محمد ﷺ اس کی نشانیوں میں سے ہیں۔" اور اسے ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۲۳۶۔ اور طبری نے ۲۰/ ۶۳۴ میں ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے: "پس تم اس میں شک نہ کرو۔" (۷) یعنی اللہ کے قول: ﴿وَاتَّبِعُونِ﴾ میں۔ اور نافع کی ان سے مشہور قرات باقیوں کی طرح ہے۔ السبعہ ص ۵۹۰، والتیسیر ص ۱۹۷، والنشر ۲/ ۳۷۰۔

{And let not Satan hinder you} meaning: do not be deceived by his whispers and the doubts of the arguing disbelievers; for the laws of the Prophets did not differ in monotheism (Tawhid), nor in what they informed about regarding the knowledge of the Hour and other matters, including Paradise and Hellfire. {Indeed, he is to you a clear enemy} as previously mentioned in 'Al-Baqarah' (1) and others.

Allah's saying: {And when Jesus brought clear proofs, he said, "I have come to you with wisdom and to make clear to you some of that over which you differ, so fear Allah and obey me. ۝ Indeed, Allah is my Lord and your Lord, so worship Him. This is a straight path. ۝}

His saying: {And when Jesus brought clear proofs} Ibn Abbas said: It means reviving the dead, healing the blind, creating birds, the Table (Al-Ma'idah), and other things, and informing of much of the unseen. Qatadah said: Clear proofs here means the Gospel (2). {he said, "I have come to you with wisdom"} meaning: Prophethood; as said by Al-Suddi. Ibn Abbas: Knowledge that leads to what is beautiful and restrains from what is ugly. It was also said: The Gospel; mentioned by Al-Qushayri and Al-Mawardi (3).

{and to make clear to you some of that over which you differ} Mujahid said: regarding the alteration of the Torah (4). Al-Zajjaj (5): The meaning is: to make clear to you in the Gospel some of what you differ about regarding the alteration of the Torah. Mujahid said: He clarified for them in places other than the Gospel what they needed. It was said: He clarified for them some of what they differed about regarding the rulings of the Torah according to what they asked him. It is possible they differed in other things they did not ask him about. It was also said: The Children of Israel differed after Moses' death in matters of their religion and matters of their worldly life, so he clarified their religious matters for them.

(1) 3/13. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/236. Qatadah's statement was narrated by Al-Tabari 20/635. (3) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/236, Ibn Abbas's statement was attributed to Ibn Isa. Al-Suddi's statement was narrated by Al-Tabari 20/663. (4) Narrated by Al-Tabari 20/636. (5) Ma'ani al-Qur'an 4/418, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/118.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयतें 61 - 64 | 73

{और शैतान तुम्हें न रोके} यानी: उसके वसवसों और बहस करने वाले काफ़िरों के संदेहों से धोखे में न आएँ क्योंकि नबियों की शरीयतें तौहीद (एकेश्वरवाद) में अलग नहीं थीं, और न ही उस ज्ञान में जो उन्होंने क़यामत और जन्नत व दोज़ख़ जैसी अन्य चीज़ों के बारे में दिया था। {बेशक वह तुम्हारा खुला दुश्मन है} जैसा कि पहले 'अल-बक़रह' (1) और अन्य में उल्लेख किया गया है।

अल्लाह का कथन: {और जब ईसा स्पष्ट प्रमाण लेकर आए, तो उन्होंने कहा, "मैं तुम्हारे पास हिकमत (बुद्धिमत्ता) लेकर आया हूँ और ताकि मैं तुम्हारे लिए उनमें से कुछ चीज़ों को स्पष्ट कर दूँ जिनमें तुम मतभेद रखते हो, तो अल्लाह से डरो और मेरी आज्ञा मानो। ۝ वास्तव में अल्लाह ही मेरा रब है और तुम्हारा रब है, तो उसी की इबादत करो। यही सीधा मार्ग है। ۝}

उनका कहना: {और जब ईसा स्पष्ट प्रमाण लेकर आए} इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है मुर्दों को जीवित करना, अंधों को चंगा करना, पक्षी बनाना, दस्तरखान (अल-माइदह) और अन्य चीजें, और परोक्ष की बहुत सी बातों की जानकारी देना। क़तादा ने कहा: यहाँ स्पष्ट प्रमाणों से तात्पर्य इंजील (2) है। {उन्होंने कहा, "मैं तुम्हारे पास हिकमत लेकर आया हूँ"} यानी: नुबुव्वत (पैग़म्बरी); जैसा कि अस-सुद्दी ने कहा। इब्न अब्बास: वह ज्ञान जो अच्छाई की ओर ले जाए और बुराई से रोके। यह भी कहा गया है: इंजील; अल-कुशायरी और अल-मावर्दी (3) द्वारा उल्लेखित।

{और ताकि मैं तुम्हारे लिए उनमें से कुछ चीज़ों को स्पष्ट कर दूँ जिनमें तुम मतभेद रखते हो} मुजाहिद ने कहा: तौरात के बदलने के बारे में (4)। अज़-ज़ज्जाज (5): अर्थ है: ताकि मैं तुम्हारे लिए इंजील में उन चीज़ों में से कुछ को स्पष्ट कर दूँ जिनमें तुम तौरात के बदलने के बारे में मतभेद करते हो। मुजाहिद ने कहा: उन्होंने इंजील के अलावा अन्य स्थानों पर भी उनके लिए उन चीज़ों को स्पष्ट किया जिनकी उन्हें आवश्यकता थी। यह कहा गया है: उन्होंने उनके लिए तौरात के अहकामों (नियमों) में से उन कुछ चीज़ों को स्पष्ट किया जिनमें उन्होंने मतभेद किया था, जितना उन्होंने उनसे पूछा था। यह संभव है कि उन्होंने अन्य चीज़ों में मतभेद किया हो जिनके बारे में उन्होंने उनसे नहीं पूछा। यह भी कहा गया है: बनी इस्राइल ने मूसा की मृत्यु के बाद अपने धर्म के मामलों और दुनियावी मामलों में मतभेद किया, इसलिए उन्होंने उनके लिए उनके धर्म के मामलों को स्पष्ट कर दिया।

(1) 13/3। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/236। क़तादा का कथन अल-तबरी 20/635 द्वारा उद्धृत है। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/236 में, इब्न अब्बास का कथन इब्न ईसा को जिम्मेदार ठहराया गया

है। अस-सुद्दी का कथन अल-तबरी 20/663 द्वारा उद्धृत है। (4) अल-तबरी 20/636 द्वारा उद्धृत। (5) उनके लिए मानी अल-कुरान 4/418, और अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 4/118।

سورہ الزخرف: آیات 61 - 64 | 73

{اور شیطان تمہیں نہ روکے} یعنی: اس کے وسوسوں اور بحث کرنے والے کافروں کے شبہات سے دھوکے میں نہ آئیں؛ کیونکہ انبیاء کی شریعتیں توحید میں مختلف نہیں تھیں، اور نہ ہی ان باتوں میں جو انہوں نے قیامت کے علم اور جنت و دوزخ وغیرہ کے بارے میں بتائی تھیں۔ {بے شک وہ تمہارا کھلا دشمن ہے} جیسا کہ پہلے 'البقرہ' (1) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب عیسیٰ واضح نشانیاں لے کر آئے تو انہوں نے کہا، "میں تمہارے پاس حکمت لے کر آیا ہوں اور تاکہ میں تمہارے لیے ان میں سے بعض چیزیں واضح کر دوں جن میں تم اختلاف کرتے ہو، پس اللہ سے ڈرو اور میری اطاعت کرو۔ ۞ بے شک اللہ ہی میرا رب ہے اور تمہارا رب ہے، پس اسی کی عبادت کرو۔ یہی سیدھا راستہ ہے۔ ۞}

ان کا قول: {اور جب عیسیٰ واضح نشانیاں لے کر آئے} ابن عباس نے کہا: اس سے مراد مردوں کو زندہ کرنا، اندھوں کو شفایاب کرنا، پرندے بنانا، دسترخوان (المائدہ) اور دیگر چیزیں، اور غیب کی بہت سی خبریں دینا ہے۔ قتادہ نے کہا: یہاں بینات سے مراد انجیل (2) ہے۔ {انہوں نے کہا، "میں تمہارے پاس حکمت لے کر آیا ہوں"} یعنی: نبوت؛ یہ سدی نے کہا۔ ابن عباس: وہ علم جو اچھائی کی طرف لے جائے اور برائی سے روکے۔ اور کہا گیا ہے: انجیل؛ اسے قشیری اور ماوردی نے ذکر کیا ہے (3)۔

{اور تاکہ میں تمہارے لیے ان میں سے بعض چیزیں واضح کر دوں جن میں تم اختلاف کرتے ہو} مجاہد نے کہا: تورات کی تبدیلی کے بارے میں (4)۔ زجاج (5): معنی یہ ہے: تاکہ میں تمہارے لیے انجیل میں ان بعض چیزوں کو واضح کر دوں جن میں تم تورات کی تبدیلی کے بارے میں اختلاف کرتے ہو۔ مجاہد نے کہا: انہوں نے انجیل کے علاوہ دیگر مقامات پر بھی ان کے لیے ان

چیزوں کو واضح کیا جن کی انہیں ضرورت تھی۔ اور کہا گیا: ان کے لیے تورات کے احکام میں سے ان بعض چیزوں کو واضح کیا جن میں انہوں نے اختلاف کیا تھا، جتنا انہوں نے ان سے پوچھا تھا۔ اور یہ ممکن ہے کہ انہوں نے دوسری چیزوں میں اختلاف کیا ہو جن کے بارے میں انہوں نے ان سے نہیں پوچھا۔ اور کہا گیا: بنی اسرائیل نے موسیٰ علیہ السلام کی وفات کے بعد اپنے دین کے معاملات اور دنیاوی معاملات میں اختلاف کیا، تو انہوں نے ان کے لیے ان کے دین کے معاملات کو واضح کر دیا۔

(1) 13/3۔ (2) النکت والعیون 5/236۔ اور قتادہ کا قول طبری 20/635 نے نقل کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 5/236 میں، اور ابن عباس کا قول ابن عیسیٰ کی طرف منسوب ہے۔ اور سدی کا قول طبری 20/663 نے نقل کیا ہے۔ (4) اسے طبری 20/636 نے نقل کیا ہے۔ (5) ان کی کتاب معانی القرآن 4/418، اور نحاس کی اعراب القرآن 4/118۔

74 Surah Az-Zukhruf: Verses 63 - 66

The view of Abu Ubaidah (1) is that 'some' means 'all'; and from it is the saying of the Almighty: "some of that which he promises you will smite you" [Ghafir: 28]. Al-Akhfash recited the saying of Labid: "A forsaker of places if I do not approve of them ... or if death (himam) attaches itself to some souls" And death does not attach itself to some souls and not others (2). Death is called 'Aluq' and 'Alaqah'. Al-Mufaddal al-Nukri (3) said: "And a woman asking about Tha'labah bin Sayr ... while death (al-Aluq) has attached itself to Tha'labah" (4) Muqatil said: It is like His saying: "and to make lawful to you some of that which was forbidden to you" [Al Imran: 50]. Meaning: what was made lawful in the Gospel of what was forbidden in the Torah; like camel meat, animal fat of every kind, and catching fish on the Sabbath. "So fear Allah" i.e.: fear polytheism and worship none but Allah alone; and if this is the word of Jesus, how can it be permissible for him to be a god or the son of a god?! "And obey me" in what I call you to of monotheism and other things. "Indeed, Allah is my Lord and your Lord, so worship Him. This is a straight path" i.e.: the worship of Allah is a straight path, and everything else is crooked and does not lead its follower to the truth. The Almighty's saying: "But the factions from among them differed [among themselves], so woe to those who have wronged from the punishment of a painful Day. (65) Do they await except the Hour to come upon them suddenly while they perceive not? (66)" The Almighty's saying: "But the factions from among them differed [among themselves]" Qatadah said: Meaning among them, and there are two opinions regarding them: one is that they are the People of the Book from among the Jews and Christians, some of whom differed from others;

---

(1) In Majaz al-Qur'an 2/205. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/237. The verse is in the explanation of the Diwan of Labid p. 313, and previously 5/147. (3) In (F) and (M): Al-Bakri, and in (D): Al-Kubra. Both are mistakes. He is Al-Mufaddal bin Ma'shar bin Asham bin Adi ibn Shayban bin Sud bin 'Udhrah bin Munabbih bin Nukrah. He was distinguished by his poem called: Al-Munsifa. Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/274-275. And the verse is from this poem. (4) Islah al-Mantiq p. 368, and al-Sihah (alaq), and Risalat al-Sahil wa al-Shahij p. 480, and al-Lisan (alaq).

अबू उबैदा (१) का मत है कि 'कुछ' का अर्थ 'सब' है; और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "उसका कुछ हिस्सा तुम पर पड़ेगा जिसका वह तुमसे वादा करता है" [ग़ाफ़िर: २८]। अल-अख़फ़श ने लबीद का कथन सुनाया: "स्थानों का त्याग करने वाला यदि मैं उन्हें स्वीकार नहीं करता ... या यदि मृत्यु (हिमाम) कुछ आत्माओं से चिपक जाती है" और मृत्यु कुछ आत्माओं से चिपकती है और दूसरों से नहीं ऐसा नहीं है (२)। मृत्यु को 'अलुक' और 'अलाक़ाह' कहा जाता है। अल-मुफ़द्दल अल-नुकरी (३) ने कहा: "और सालबा बिन सईर के बारे में पूछने वाली एक महिला ... जबकि मृत्यु (अल-अलुक) सालबा से चिपक गई है" (४) मुक़ातिल ने कहा: यह उसके कथन के समान है: "और तुम्हारे लिए उस चीज़ का कुछ हिस्सा हलाल करने के लिए जो तुम पर हराम की गई थी" [आल इमरान: ५०]। अर्थात: जो इंजील में हलाल किया गया था जो तौरात में हराम था; जैसे ऊंट का मांस, हर जानवर की चर्बी, और सब्त के दिन मछली पकड़ना। "अतः अल्लाह से डरो" अर्थात: शिर्क से डरो और अकेले अल्लाह के अलावा किसी की इबादत न करो; और यदि यह ईसा का कथन है, तो उसका ईश्वर या ईश्वर का पुत्र होना कैसे जायज़ हो सकता है?! "और मेरी आज्ञा मानो" उस चीज़ में जिसकी ओर मैं तुम्हें बुलाता हूँ, जैसे एकेश्वरवाद और अन्य चीजें। "निस्संदेह, अल्लाह मेरा रब और तुम्हारा रब है, सो उसी की इबादत करो। यही सीधा मार्ग है" अर्थात: अल्लाह की इबादत एक सीधा मार्ग है, और इसके अलावा सब कुछ टेढ़ा है और इसके अनुयायी को सत्य तक नहीं ले जाता है। सर्वशक्तिमान का कथन: "परंतु उनके बीच के गिरोहों ने मतभेद किया, तो उन लोगों के लिए तबाही है जिन्होंने ज़ुल्म किया एक दर्दनाक दिन के अज़ाब से। (६५) क्या वे केवल उस घड़ी की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि वह उन पर अचानक आ जाए और उन्हें पता भी न चले? (६६)" सर्वशक्तिमान का कथन: "परंतु उनके बीच के गिरोहों ने मतभेद किया" क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है उनके बीच, और उनके बारे में दो मत हैं: एक यह कि वे यहूदियों और ईसाइयों में से अहल-ए-किताब (किताब वाले) हैं, जिनमें से कुछ ने दूसरों से मतभेद किया;

---

(१) मजाज़ अल-कुरान २/ २०५ में। (२) अल-नुकात वल-उयून ५/ २३७। यह शेर लबीद के दीवान की व्याख्या पृ. ३१३ में है, और पहले ५/ १४७ में। (३) (फ़) और (म) में: अल-बकरी, और (द) में: अल-कुबरा। दोनों गलतियाँ हैं। वह अल-मुफ़द्दल बिन माशर बिन अशम बिन अदी इब्न शैबान बिन सूद बिन उज़रा बिन मुनब्बिह बिन नुकरा है। उन्हें उनकी कविता के कारण विशिष्टता मिली जिसे कहा जाता है: अल-मुनसिफ़ा। तबक़ात फुहुल अल-शुअरा १/ २७४ - २७५। और शेर इसी कविता से है।

(४) इस्लाह अल-मन्तिक़ पृ. ३६८, और अल-सिहाह (अ़लक़), और रिसालत अल-साहिल वल-शाहिज पृ. ४८०, और अल-लिसान (अ़लक़)।

٧٤ سورہ الزخرف: آیات ٦٣ - ٦٦

ابو عبیدہ (١) کا مذہب یہ ہے کہ 'بعض' کا مطلب 'کل' ہے؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿يُصِبْكُم بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ﴾ [غافر: ٢٨] (جس کا وہ تم سے وعدہ کرتا ہے اس کا کچھ حصہ تم پر پڑے گا)۔ اور الاخفش نے لبید کا قول پڑھا: تَرَّاكُ أمكنةٍ إذا لم أرضها ... أو يعتلق ببعض النفوس حمامها (مقامات کو چھوڑ دینے والا جب میں ان سے راضی نہ ہوں... یا اگر موت (حمام) بعض جانوں سے لپٹ جائے) اور موت بعض جانوں سے لپٹتی ہے اور دوسروں سے نہیں ایسا نہیں ہے (٢)۔ اور موت کے لیے 'علوق' اور 'علاقہ' کہا جاتا ہے۔ مفضل النکری (٣) نے کہا: وسائلةٍ بثعلبةَ بنِ سَيْرٍ ... وقد عَلِقت بثعلبة العَلُوقُ(٤) (اور ایک عورت ثعلبہ بن سیر کے بارے میں پوچھنے والی... حالانکہ ثعلبہ سے موت (العلوق) لپٹ چکی ہے) (٤) اور مقاتل نے کہا: یہ اس کے قول کی طرح ہے: ﴿وَلِأُحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ﴾ [آل عمران: ٥٠] (اور تاکہ میں تمہارے لیے اس چیز کا کچھ حصہ حلال کر دوں جو تم پر حرام کی گئی تھی)۔ یعنی: انجیل میں وہ چیزیں حلال کی گئیں جو تورات میں حرام تھیں؛ جیسے اونٹ کا گوشت، ہر جانور کی چربی، اور ہفتے کے دن مچھلی پکڑنا۔ ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ یعنی: شرک سے ڈرو اور اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو؛ اور اگر یہ عیسیٰ علیہ السلام کا قول ہے، تو ان کا معبود یا اللہ کا بیٹا ہونا کیسے جائز ہو سکتا ہے؟! ﴿وَأَطِيعُونِ﴾ ان چیزوں میں جن کی طرف میں تمہیں بلاتا ہوں یعنی توحید وغیرہ۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ﴾ یعنی: اللہ کی عبادت ہی سیدھا راستہ ہے، اور اس کے سوا سب ٹیڑھا ہے جو اپنے چلنے والے کو حق تک نہیں پہنچاتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمٍ أَلِيمٍ ٦٥ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ٦٦﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ﴾ قتادہ نے کہا: یعنی ان کے درمیان، اور ان کے بارے میں دو

اقوال ہیں: پہلا یہ کہ وہ یہودیوں اور عیسائیوں میں سے اہل کتاب ہیں، جن کے بعض نے بعض سے اختلاف کیا؛

---

(۱) مجاز القرآن ۲/ ۲۰۵ میں۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۲۳۷۔ اور یہ شعر دیوان لبید کی شرح ص ۳۱۳ میں ہے، اور پیچھے ۵/ ۱۴۷ میں۔ (۳) (ف) اور (م) میں: البکری، اور (د) میں: الکبریٰ۔ دونوں غلطیاں ہیں۔ وہ المفضل بن معشر بن اسحم بن عدی بن شیبان بن سود بن عذرہ بن منبہ بن نکرہ ہے۔ اسے اس کے قصیدے کی وجہ سے فضیلت ملی جسے کہا جاتا ہے: المنصفہ۔ طبقات فحول الشعراء ۱/ ۲۷۴ - ۲۷۵۔ اور شعر اسی قصیدے سے ہے۔ (۴) اصلاح المنطق ص ۳۶۸ ، والصحاح (علق)، ورسالة الصاهل والشاحج ص ۴۸۰ ، واللسان (علق)۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 65 - 67 75

Mujahid and As-Suddi said this. The second (view): the Christian sects of Nestorians, Melkites, and Jacobites disagreed regarding Jesus. The Nestorians said: He is the son of God. The Jacobites said: He is God. The Melkites said: One of three, one of whom is Allah Almighty. This was stated by Al-Kalbi and Muqatil (1), and this has already been mentioned in Surah Maryam (2).

"So woe to those who have wronged" means: they disbelieved and associated partners [with Allah]; as in Surah Maryam. "From the punishment of a painful day" means: its punishment is painful. Similarly, "a sleeping night" means: a night in which one sleeps.

"Do they wait" means: the parties do not wait (3) "except for the Hour" meaning the Day of Resurrection "that it should come upon them unexpectedly" i.e., suddenly "while they perceive not": they do not notice. This has been mentioned in other places (4).

It is also said the meaning is: the polytheists of the Arabs wait for nothing but the Hour. On this view, "the parties" refers to those who allied against the Prophet (peace be upon him) and called him a liar among the polytheists. This connects to the words of the Almighty: "They did not strike it for you except for argument" [Verse: 58].

The Almighty's saying: "Friends on that Day will be enemies to each other, except the righteous" (Verse 67).

The Almighty's saying: "Friends on that Day" means: the Day of Resurrection. "will be enemies to each other" i.e., enemies, they will be hostile to one another and curse one another. "except the righteous," for they are friends in this world and the hereafter; Ibn Abbas, Mujahid and others said this is its meaning.

An-Naqqash recounted that this verse was revealed concerning Umayyah ibn Khalaf al-Jumahi and Uqbah ibn Abi Mu'ayt. They were close friends. Uqbah used to sit with the Prophet (peace be upon him), so the Quraysh said: Uqbah ibn Abi Mu'ayt has apostatized. Umayyah said to him: "My face is forbidden from your face if you meet Muhammad and do not spit in his face."

---

(1) Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/237. As-Suddi's statement was recorded by Al-Tabari 20/638. (2) 13/ 451 - 454. (3) In the manuscripts except (Q): "they wait". (4) 1/ 299.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयतें 65 - 67 75

मुजाहिद और अस-सुद्दी ने यह कहा। दूसरा (मत): नेस्टोरियन, मेल्काइट और जैकोबाइट के ईसाई संप्रदायों ने ईसा (जीसस) के बारे में मतभेद किया। नेस्टोरियन ने कहा: वह ईश्वर का पुत्र है। जैकोबाइट ने कहा: वह स्वयं ईश्वर है। मेल्काइट ने कहा: तीन में से एक, जिनमें से एक अल्लाह सर्वशक्तिमान है। यह अल-कल्बी और मुकातिल (1) द्वारा कहा गया था, और इसका उल्लेख सूरह मरयम (2) में पहले ही आ चुका है।

"तो उन लोगों के लिए तबाही है जिन्होंने ज़ुल्म किया" का अर्थ है: उन्होंने इनकार किया और [अल्लाह के साथ] साझीदार ठहराया; जैसा कि सूरह मरयम में है। "एक दर्दनाक दिन के अज़ाब से" का अर्थ है: उसका अज़ाब दर्दनाक है। इसी तरह, "एक सोती हुई रात" का अर्थ है: ऐसी रात जिसमें कोई सोता है।

"क्या वे इंतज़ार कर रहे हैं" का अर्थ है: गुट इंतज़ार नहीं कर रहे (3) "सिवाय क़यामत की घड़ी के" यानी पुनरुत्थान का दिन "कि वह उन पर अचानक आ जाए" यानी अचानक "और उन्हें पता भी न चले": वे ध्यान नहीं देते। इसका उल्लेख अन्य स्थानों पर भी आ चुका है (4)।

यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: अरब के मुशरिक (मूर्तिपूजक) क़यामत की घड़ी के अलावा किसी चीज़ का इंतज़ार नहीं कर रहे हैं। इस विचार के अनुसार, "गुट" से तात्पर्य उन लोगों से है जिन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के खिलाफ गठबंधन किया और मुशरिकों में से उन्हें झुठलाया। यह सर्वशक्तिमान के शब्दों से जुड़ता है: "उन्होंने इसे आपके सामने केवल बहस के लिए पेश किया" [आयत: 58]।

सर्वशक्तिमान का कथन: "उस दिन मित्र एक-दूसरे के शत्रु होंगे, सिवाय मुत्तकियों (ईश्वर से डरने वालों) के" (आयत 67)।

सर्वशक्तिमान का कथन: "उस दिन मित्र" का अर्थ है: क़यामत का दिन। "एक-दूसरे के शत्रु होंगे" यानी दुश्मन, वे एक-दूसरे के विरोधी होंगे और एक-दूसरे पर लानत भेजेंगे। "सिवाय मुत्तकियों के" क्योंकि वे दुनिया और आख़िरत (परलोक) में मित्र हैं; इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा कि यही इसका अर्थ है।

अन-नक़्क़ाश ने वर्णन किया कि यह आयत उमय्या बिन खलफ़ अल-जुमही और उक़्बा बिन अबी मुअैत के बारे में उतरी थी। वे गहरे मित्र थे। उक़्बा नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ बैठा करते थे, तो क़ुरैश ने कहा: उक़्बा बिन अबी मुअैत धर्मभ्रष्ट हो गया है। उमय्या ने उससे कहा: "मेरा चेहरा तुम्हारे चेहरे के लिए हराम है यदि तुम मुहम्मद से मिलो और उनके चेहरे पर न थूको।"

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/237। अस-सुद्दी का कथन अल-तबारी 20/638 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) 13/ 451 - 454। (3) पांडुलिपियों में (क़ाफ़) के अलावा: "वे इंतज़ार करते हैं"। (4) 1/ 299।

سورة الزخرف: آیات 65 - 67 75

مجاہد اور سدی نے یہ کہا۔ دوسرا (قول): عیسائیوں کے فرقے نسطوریہ، ملکیہ اور یعاقبہ نے عیسیٰ علیہ السلام کے بارے میں اختلاف کیا۔ نسطوریوں نے کہا: وہ اللہ کے بیٹے ہیں۔ یعقوبیوں نے کہا: وہ اللہ ہیں۔ ملکائیوں نے کہا: تین میں سے تیسرے، ان میں سے ایک اللہ تعالیٰ ہے۔ یہ بات الکلبی اور مقاتل نے کہی (1)، اور یہ پہلے سورہ مریم میں گزر چکا ہے (2)۔

﴿فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ ظَلَمُوا﴾ یعنی: جنہوں نے کفر کیا اور شرک کیا؛ جیسا کہ سورہ مریم میں ہے۔ ﴿مِنْ عَذَابِ يَوْمٍ أَلِيمٍ﴾ یعنی: جس کا عذاب دردناک ہے؛ اور اس کی مثال ایسی ہے جیسے: سونے والی رات؛ یعنی ایسی رات جس میں سویا جائے۔

﴿هَلْ يَنْظُرُونَ﴾ مراد ہے: گروہ انتظار نہیں کر رہے (3) ﴿إِلَّا السَّاعَةَ﴾ مراد ہے قیامت ﴿أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً﴾ یعنی: اچانک ﴿وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾: وہ نہیں جانتے۔ اور یہ دوسرے مقامات پر بھی گزر چکا ہے (4)۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ عرب کے مشرکین صرف قیامت کا انتظار کر رہے ہیں۔ اور اس صورت میں «الأحزاب» سے مراد وہ مشرکین ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کے خلاف جتھہ بندی کی اور آپ کو جھٹلایا۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: ﴿مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا﴾ [الآية: 58]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ 67﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ﴾ مراد ہے: قیامت کا دن۔ ﴿بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ یعنی: دشمن، ایک دوسرے کی دشمنی کریں گے اور ایک دوسرے پر لعنت کریں گے۔ ﴿إِلَّا الْمُتَّقِينَ﴾ کیونکہ وہ دنیا اور آخرت میں دوست ہیں؛ ابن عباس، مجاہد اور دیگر نے اس کا یہی معنی بیان کیا ہے۔

اور النقاش نے حکایت کی ہے کہ یہ آیت امیہ بن خلف الجمحی اور عقبہ بن ابی معیط کے بارے میں نازل ہوئی، وہ دونوں گہرے دوست تھے؛ عقبہ نبی ﷺ کی مجلس میں بیٹھا کرتا تھا، تو قریش نے کہا: عقبہ بن ابی معیط بے دین ہو گیا ہے؛ تو امیہ نے اس سے کہا: میرا چہرہ تیرے چہرے پر حرام ہے اگر تو محمد (ﷺ) سے ملے اور ان کے چہرے پر نہ تھوکے۔

---

(1) النکت والعیون 237/5۔ اور سدی کا قول طبری نے نکالا ہے 638/20۔ (2) 13/ 451 - 454۔ (3) قلمی نسخوں میں (ق) کے علاوہ: "وہ انتظار کرتے ہیں"۔ (4) 1/ 299۔

Surah Al-Zukhruf: Verses 67 - 68 (Page 76)

So 'Uqba did that; then the Prophet (peace be upon him) vowed to kill him, and he was killed on the day of Badr while in captivity (Sabran), and Umayya was killed in battle; regarding them, this verse was revealed (1).

Al-Tha'labi mentioned from Ali (may Allah be pleased with him) (2) concerning this verse. He said: There were two believing friends and two disbelieving friends. One of the believers died and said: "O Lord, indeed so-and-so used to command me to obey You and Your Messenger, and he used to command me towards good and forbid me from evil, and he informed me that I would meet You. O Lord, do not let him go astray after me, and guide him as You guided me, and honor him as You honored me." When his believing friend dies, Allah brings them together, and Allah Almighty says: "Let each one of you praise his companion." So he says: "O Lord, he used to command me to obey You and Your Messenger, and command me towards good and forbid me from evil, and inform me that I would meet You." Then Allah Almighty says: "What an excellent friend, brother, and companion he was." He said: Then one of the disbelievers dies and says: "O Lord, indeed so-and-so used to forbid me from obeying You and Your Messenger, and command me towards evil and forbid me from good, and inform me that I would not meet You. So I ask You, O Lord, not to guide him after me, and to lead him astray as You led me astray, and to humiliate him as You humiliated me." When his disbelieving friend dies, Allah Almighty says to them: "Let each one of you praise his companion." So he says: "O Lord, he used to command me to disobey You and Your Messenger, and command me towards evil and forbid me from good, and inform me that I would not meet You. So I ask You to double the punishment for him." Then Allah Almighty says: "What a wretched companion, brother, and friend you were." Then each of them curses his companion (3).

I say: The verse is general for every believer and righteous person, and for every disbeliever and misguider.

Allah Almighty's saying: {O My servants, no fear shall there be for you this Day, nor shall you grieve (68)}

Muqatil said - and it was narrated by Al-Mu'tamir bin Sulayman from his father -: A caller will call out in the plains (of the Afterlife): "O...

---

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/238. And the saying: "'Uqba did that" is rejected (munkar), and we cited 15/402 from Abd al-Razzaq and al-Tabari that Allah did not enable 'Uqba

to do what he intended. (2) His saying: from Ali, is not in (M). (3) Reported by Al-Baghawi in his Tafsir 4/145 via Al-Tha'labi. It was also reported by Al-Tabari 20/640.

सूरह अज़-जुख़्रुफ़: आयतें 67 - 68 (पृष्ठ 76)

तो उक़्बा ने ऐसा किया; फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसे मारने की मन्नत मानी, और वह बद्र के दिन बंदी अवस्था (सब्रन) में मारा गया, और उमय्या युद्ध में मारा गया; उनके बारे में यह आयत नाज़िल हुई (1)।

अल-थ़ा'लबी ने इस आयत के संबंध में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) (2) से उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: दो मोमिन दोस्त थे और दो काफ़िर दोस्त थे। मोमिनों में से एक की मृत्यु हो गई और उसने कहा: "ऐ रब, फ़लां व्यक्ति मुझे तेरी और तेरे रसूल की आज्ञा मानने का आदेश देता था, और मुझे भलाई का आदेश देता था और बुराई से रोकता था, और मुझे बताता था कि मैं तुझसे मिलूँगा। ऐ रब, मेरे बाद उसे गुमराह न करना, और उसे वैसे ही हिदायत देना जैसे तूने मुझे दी, और उसे वैसे ही सम्मानित करना जैसे तूने मुझे सम्मानित किया।" जब उसका मोमिन दोस्त मर जाता है, तो अल्लाह उन दोनों को मिला देता है, और अल्लाह तआला फ़रमाता है: "तुम में से हर एक अपने साथी की प्रशंसा करे।" तो वह कहता है: "ऐ रब, वह मुझे तेरी और तेरे रसूल की आज्ञा मानने का आदेश देता था, और मुझे भलाई का आदेश देता था और बुराई से रोकता था, और मुझे बताता था कि मैं तुझसे मिलूँगा।" तब अल्लाह तआला फ़रमाता है: "वह कितना अच्छा दोस्त, भाई और साथी था।" उसने कहा: फिर काफ़िरों में से एक मरता है और कहता है: "ऐ रब, फ़लां व्यक्ति मुझे तेरी और तेरे रसूल की आज्ञा मानने से रोकता था, और मुझे बुराई का आदेश देता था और भलाई से रोकता था, और मुझे बताता था कि मैं तुझसे नहीं मिलूँगा। इसलिए मैं तुझसे माँगता हूँ ऐ रब कि मेरे बाद उसे हिदायत न देना, और उसे वैसे ही गुमराह करना जैसे तूने मुझे गुमराह किया, और उसे वैसे ही अपमानित करना जैसे तूने मुझे अपमानित किया।" जब उसका काफ़िर दोस्त मर जाता है, तो अल्लाह तआला उन दोनों से कहता है: "तुम में से हर एक अपने साथी की प्रशंसा करे।" तो वह कहता है: "ऐ रब, वह मुझे तेरी और तेरे रसूल की नाफ़रमानी करने का आदेश देता था, और मुझे बुराई का आदेश देता था और भलाई से रोकता था, और मुझे बताता था कि मैं तुझसे नहीं मिलूँगा। इसलिए मैं तुझसे माँगता हूँ कि उसके लिए अज़ाब को दोगुना कर दे।" तब अल्लाह तआला फ़रमाता है: "तुम कितने बुरे साथी, भाई और दोस्त थे।" फिर उनमें से हर एक अपने साथी पर लानत भेजता है (3)।

मैंने कहा: यह आयत हर मोमिन और मुत्तक़ी, और हर काफ़िर और गुमराह करने वाले के लिए सामान्य है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {ऐ मेरे बंदो, आज तुम पर न कोई डर होगा और न ही तुम दुखी होगे (68)}

मुक़ातिल ने कहा - और इसे अल-मुतामिर बिन सुलेमान ने अपने पिता से रिवायत किया है -: मैदान-ए-महशर (मैदानों) में एक पुकारने वाला पुकारेगा: "ऐ...

---

(1) अल-नुकात व अल-उयून 238/5। और यह कहना: "उक़्बा ने ऐसा किया" मुनकर (अस्वीकार्य) है, और हमने 402/15 में अब्द अल-रज्जाक और अल-तबारी से उद्धृत किया है कि अल्लाह ने उक़्बा को वह करने में सक्षम नहीं बनाया जो उसने इरादा किया था। (2) उनका कहना: अली से, (म) में नहीं है। (3) अल-बघवी ने इसे अपनी तफ़सीर 4/145 में अल-थ़ा'लबी के माध्यम से निकाला है। इसे अल-तबारी ने 20/640 में भी निकाला है।

سورة الزخرف: آیات ۶۷ - ۶۸ (صفحہ ۷۶)

تو عقبہ نے ایسا کیا؛ پس نبی ﷺ نے اسے قتل کرنے کی نذر مانی، چنانچہ وہ بدر کے دن صبر کے طور پر (قید کی حالت میں) قتل کیا گیا، اور امیہ معرکے میں مارا گیا؛ انہی کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی (۱)۔

اور ثعلبی نے اس آیت کے بارے میں علی (رضی اللہ عنہ) (۲) سے ذکر کیا۔ انہوں نے کہا: دو مؤمن دوست تھے اور دو کافر دوست تھے، چنانچہ مومنوں میں سے ایک کا انتقال ہوا تو اس نے کہا: اے رب، فلاں شخص مجھے تیری اور تیرے رسول کی اطاعت کا حکم دیتا تھا، اور وہ مجھے نیکی کا حکم دیتا تھا اور برائی سے روکتا تھا، اور مجھے بتاتا تھا کہ میں تجھ سے ملنے والا ہوں، اے رب! تو میرے بعد اسے گمراہ نہ کرنا، اور اسے ویسے ہی ہدایت دینا جیسے تو نے مجھے ہدایت دی، اور اسے ویسے ہی نوازنا جیسے تو نے مجھے نوازا۔ جب اس کا مومن دوست مر جاتا ہے تو اللہ ان دونوں کو جمع کر دیتا ہے، پھر اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: تم میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کی تعریف کرے، تو وہ کہتا ہے: اے رب، وہ مجھے تیری اور تیرے رسول کی اطاعت کا حکم دیتا تھا، اور مجھے نیکی کا حکم دیتا اور برائی سے روکتا تھا، اور مجھے بتاتا تھا کہ میں تجھ سے ملنے والا ہوں، تو اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: وہ کیا ہی اچھا دوست، بھائی اور ساتھی تھا۔ انہوں نے کہا: اور کافروں میں سے ایک مرتا ہے تو کہتا ہے: اے رب، فلاں شخص مجھے تیری اور تیرے رسول کی اطاعت سے روکتا تھا، اور مجھے برائی کا حکم دیتا اور نیکی سے روکتا تھا، اور مجھے بتاتا تھا کہ میں تجھ سے نہیں ملنے والا، پس اے رب میں تجھ سے سوال کرتا ہوں کہ میرے بعد اسے ہدایت نہ دینا، اور اسے ویسے ہی گمراہ کرنا جیسے تو نے مجھے گمراہ کیا، اور اسے ویسے ہی ذلیل کرنا جیسے تو نے مجھے ذلیل کیا۔ پس جب اس کا کافر دوست مر جاتا ہے تو اللہ

تعالیٰ ان دونوں سے فرماتا ہے: تم میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کی تعریف کرے، تو وہ کہتا ہے: اے رب، وہ مجھے تیری اور تیرے رسول کی نافرمانی کا حکم دیتا تھا، اور مجھے برائی کا حکم دیتا اور نیکی سے روکتا تھا، اور مجھے بتاتا تھا کہ میں تجھ سے نہیں ملنے والا، پس میں تجھ سے سوال کرتا ہوں کہ اس پر عذاب دوگنا کر دے؛ تو اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: تم کیا ہی برے ساتھی، بھائی اور دوست تھے۔ چنانچہ ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی پر لعنت بھیجتا ہے (۳)۔

میں نے کہا: اور یہ آیت ہر مومن و متقی اور کافر و گمراہ کرنے والے کے لیے عام ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اے میرے بندو! آج کے دن تم پر نہ کوئی خوف ہو گا اور نہ تم غمگین ہو گے (۶۸) ﴾

مقاتل نے کہا - اور اسے معتمر بن سلیمان نے اپنے والد سے روایت کیا -: میدانِ محشر (عرصات) میں ایک پکارنے والا پکارے گا: «اے...

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۳۸۔ اور ان کا قول: «پس عقبہ نے ایسا کیا» منکر ہے، اور ہم نے ۱۵/ ۴۰۲ پر عبد الرزاق اور طبری سے نقل کیا ہے کہ اللہ نے عقبہ کو اس بات پر قادر نہیں کیا جس کا اس نے ارادہ کیا تھا۔ (۲) ان کا قول: علی سے، (م) میں نہیں ہے۔ (۳) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۱۴۵ میں ثعلبی کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ اور طبری نے بھی اسے ۲۰/ ۶۴۰ میں روایت کیا ہے۔

Page: 77 Surah Az-Zukhruf: Verses 68 - 70

"O My servants, there is no fear upon you this Day," then the people of the gathering places (1) will raise their heads. Then the caller will say: "Those who believed in Our signs and were Muslims," then the people of other religions will lower their heads, except the Muslims (2). Al-Muhasibi mentioned in "Ar-Ri'ayah": It has been narrated in this Hadith that the caller will call on the Day of Resurrection: "O My servants, there is no fear upon you this day nor shall you grieve." So the creations will raise their heads, saying: "We are the servants of Allah." Then he will call a second time: "Those who believed in Our signs and were Muslims," then the disbelievers will lower their heads, and the monotheists (muwahiddun) will remain with their heads raised. Then he will call a third time: "Those who believed and were fearful [of Allah]," then the people of major sins will lower their heads, and the people of piety will remain with their heads raised, for He has removed fear and grief from them as He promised them; because He is the Most Generous of the generous, He does not forsake His ally nor hand him over at the time of destruction. And it was read: "Ya 'ibadi" (O My servants) (3).

His words, Exalted be He: ﴿(69) Those who believed in Our verses and were Muslims. (70) Enter Paradise, you and your spouses, being made happy.﴾

Az-Zajjaj said (4): "Al-ladhina" (those who) is in the accusative case (nasb) as an adjective for "ibadi"; because "ibadi" is a vocative in the genitive construction (munada mudaf). It was also said: "Those who believed" is [the predicate of an omitted subject, or] (5) a subject (mubtada') whose predicate is omitted; its estimation being: they are those who believed, or those who believed it is said to them: "Enter Paradise".

Abu Bakr and Zirr bin Hubaish read: "Ya 'ibadiya" with the 'ya' opened (fatha) and established in both cases [of pausing and continuing]; similarly, Nafi', Ibn 'Amir, Abu 'Amr, and Ruways (6) established it as quiescent (sakina) in both cases. The rest deleted it in both cases (7); because it was found established in the Mushafs of the people of Sham and Medina only (8).

Footnotes: (1) In the manuscripts except (Za'): Al-Arsah. (2) Statement of Muqatil in Al-Wasit by Al-Wahidi 4 / 80 - 81, and the narration of Al-Mu'tamir was recorded by At-Tabari 20 / 641 similarly. (3) Will come soon. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/419. (5) What is between brackets is an addition for the necessity of context. (6) Contradicting him as

in An-Nashr 2 / 370. (7) As-Sab'ah p. 588, and At-Taisir p. 197. (8) Al-Muqni' by Abu Amr ad-Dani p. 34, and An-Nashr 2 / 370.

पृष्ठ: 77 सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयतें 68 - 70

"मेरे बंदों, आज तुम पर कोई डर नहीं है", तब मैदान-ए-हश्र (1) के लोग अपना सिर उठाएंगे, फिर पुकारने वाला कहेगा: "वो लोग जो हमारी आयतों पर ईमान लाए और मुसलमान थे", तब मुसलमानों के सिवाय दूसरे धर्मों के लोग अपना सिर झुका लेंगे (2)। अल-मुहासिबी ने "अर-रिआयाह" में उल्लेख किया है: इस हदीस में रिवायत किया गया है कि क़यामत के दिन पुकारने वाला पुकारेगा: "ऐ मेरे बंदों! आज तुम पर न कोई डर है और न तुम दुखी होगे।" तो सारी मख्लूक (सृष्टि) अपना सिर उठाएगी, और कहेगी: "हम अल्लाह के बंदे हैं।" फिर वह दूसरी बार पुकारेगा: "वो जो हमारी आयतों पर ईमान लाए और मुसलमान थे", तब काफ़िर (अविश्वासी) अपना सिर झुका लेंगे, और तौहीद पर चलने वाले (मुवहिद) अपना सिर उठाए रहेंगे। फिर वह तीसरी बार पुकारेगा: "वो जो ईमान लाए और डरते रहे [अल्लाह से]", तब बड़े गुनाह करने वाले (अहल-ए-कबाएर) अपना सिर झुका लेंगे और परहेज़गार (अहल-ए-तक़वा) अपना सिर उठाए रहेंगे, क्योंकि अल्लाह ने उनसे वादा किया था कि वह उनका डर और दुख दूर कर देगा; क्योंकि वह सबसे ज़्यादा उदार है, वह अपने दोस्त को अकेला नहीं छोड़ता और न ही तबाही के समय उसे किसी के हवाले करता है। और इसे पढ़ा गया है: "या इबाद" (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿(69) जो हमारी आयतों पर ईमान लाए और फ़रमांबरदार (मुसलमान) रहे। (70) जन्नत में दाख़िल हो जाओ, तुम भी और तुम्हारी पत्नियाँ भी, तुम्हें खुशहाल कर दिया जाएगा।﴾

अज़-ज़ज्जाज ने कहा (4): "अल्लज़ीना" (वो लोग जो) "इबादी" के विशेषण (सिफ़त) के रूप में नसब (accusative) में है; क्योंकि "इबादी" एक मुनादा मुदाफ़ है। और यह भी कहा गया है: "वो लोग जो ईमान लाए" [एक लुप्त कर्ता (मुब्तदा) की खबर है, या] (5) एक कर्ता (मुब्तदा) है जिसकी खबर लुप्त है; इसका अनुमान है: वे वो हैं जो ईमान लाए, या जो ईमान लाए उनसे कहा जाता है: "जन्नत में दाख़िल हो जाओ"।

अबू बक्र और ज़िर्र बिन हुबैश ने पढ़ा: "या इबादिया" 'या' पर ज़बर (फ़तह) के साथ और दोनों स्थितियों [रुकने और जारी रखने] में इसे बरकरार रखा; इसी तरह नाफ़े इब्न आमिर, अबू अम्र और रुवैस (6) ने इसे दोनों स्थितियों में साकिन (शांत) बरकरार रखा। बाक़ियों ने इसे दोनों स्थितियों में

हटा दिया (7); क्योंकि यह केवल शाम और मदीना के लोगों के मुसहफ़ों (क़ुरआन की प्रतियों) में दर्ज था (8)।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) (ज़) को छोड़कर प्रतियों में: अल-अरसाह। (2) अल-वाहिदी की अल-वसीत 4 / 80 - 81 में मुक़ातिल का कथन, और अल-मुतमीर की रिवायत को अत-तबरी ने 20 / 641 में इसी तरह दर्ज किया है। (3) जल्द ही आएगा। (4) मा'आनी अल-क़ुरआन 4/419 में। (5) कोष्ठक के बीच की सामग्री संदर्भ की आवश्यकता के लिए जोड़ी गई है। (6) उनके विरुद्ध जैसा कि अन-नश्र 2 / 370 में है। (7) अस-सबा'अ पृष्ठ 588, और अत-तयसीर पृष्ठ 197। (8) अबू अम्र अद-दानी द्वारा अल-मुकनी पृष्ठ 34, और अन-नश्र 2 / 370।

صفحہ: 77 سورة الزخرف: آیات 68 - 70

"میرے بندو، آج تم پر کوئی خوف نہیں"، تو میدانِ حشر (1) والے اپنے سر اٹھائیں گے، پھر منادی (پکارنے والا) کہے گا: "وہ لوگ جو ہماری آیات پر ایمان لائے اور مسلمان تھے"، تو مسلمانوں کے علاوہ دوسرے مذاہب کے لوگ اپنے سر جھکا لیں گے (2)۔ المحاسبی نے "الرعایۃ" میں ذکر کیا ہے: اس حدیث میں روایت کیا گیا ہے کہ قیامت کے دن منادی پکارے گا: "اے میرے بندو! آج تم پر نہ کوئی خوف ہے اور نہ تم غمگین ہو گے۔" تو تمام مخلوقات اپنے سر اٹھائیں گی، اور کہیں گی: "ہم اللہ کے بندے ہیں۔" پھر وہ دوسری بار پکارے گا: "وہ لوگ جو ہماری آیات پر ایمان لائے اور مسلمان تھے"، تو کفار اپنے سر جھکا لیں گے، اور موحدین اپنے سر اٹھائے رہیں گے۔ پھر وہ تیسری بار پکارے گا: "وہ لوگ جو ایمان لائے اور ڈرتے رہے [اللہ سے]"، تو گناہِ کبیرہ والے اپنے سر جھکا لیں گے اور تقویٰ والے اپنے سر اٹھائے رہیں گے، کیونکہ اللہ نے ان سے خوف اور غم دور کر دیا ہے جیسا کہ اس نے ان سے وعدہ کیا تھا؛ کیونکہ وہ اکرم الاکرمین (سب سے زیادہ کرم کرنے والا) ہے، وہ اپنے ولی کو تنہا نہیں چھوڑتا اور نہ ہی ہلاکت کے وقت اسے کسی کے حوالے کرتا ہے۔ اور اسے پڑھا گیا ہے: "یا عباد" (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿(69) وہ جو ہماری آیتوں پر ایمان لائے اور فرمانبردار (مسلمان) رہے۔ (70) جنت میں داخل ہو جاؤ، تم بھی اور تمہاری بیویاں بھی، تمہاری خاطر تواضع کی جائے گی۔﴾

الزجاج نے کہا (4): "الذین" (وہ لوگ جو) "عبادی" کے لیے صفت ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے؛ کیونکہ "عبادی" منادیٰ مضاف ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "الذین آمنوا" [ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے، یا] (5) مبتدا ہے جس کی خبر محذوف ہے؛ اس کی تقدیر (مراد) یہ ہے: وہ وہی ہیں جو ایمان لائے، یا جو ایمان لائے ان سے کہا جاتا ہے: "جنت میں داخل ہو جاؤ"۔

اور ابوبکر اور زر بن حبیش نے پڑھا: "یا عبادیَ" یاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ اور دونوں حالتوں [وقف اور وصل] میں اسے ثابت رکھا؛ اور اسی طرح نافع، ابن عامر، ابو عمرو اور رویس (6) نے اسے دونوں حالتوں میں ساکن ثابت رکھا۔ اور باقیوں نے اسے دونوں حالتوں میں حذف کر دیا (7)؛ کیونکہ یہ صرف اہل شام اور مدینہ کے مصاحف میں ثابت پایا گیا ہے (8)۔

حاشیہ: (1) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: العرصہ۔ (2) الواحدی کی الوسیط 4 / 80 - 81 میں مقاتل کا قول، اور المعتمر کی روایت کو الطبری نے 20 / 641 میں اسی طرح نکالا ہے۔ (3) جلد ہی آئے گا۔ (4) معانی القرآن 4/419 میں۔ (5) بریکٹ کے درمیان کی عبارت سیاق و سباق کی ضرورت کی بنا پر اضافہ ہے۔ (6) اس کے خلاف جیسا کہ النشر 2 / 370 میں ہے۔ (7) السبعہ ص 588، اور التیسیر ص 197۔ (8) المقنع از ابو عمرو الدانی ص 34، اور النشر 2 / 370।

Surah Az-Zukhruf: Verses 69 - 71 78

{Enter Paradise} Meaning: it is said to them: Enter Paradise, or: O My servants who believed, enter Paradise. {You and your spouses} the Muslim women in this world. And it was said: your companions among the believers. And it was said: your wives (1) among the Hur-ul-Ayn. {Being delighted} means: being honored; as stated by Ibn Abbas; and honor is in rank. Al-Hasan said: being happy, and happiness is in the heart. Qatadah said: being blessed; blessing is in the body. Mujahid said: being joyful; joy is in the eyes. Ibn Abi Najeeh said: being amazed; and amazement here is reaching what is novel. Yahya bin Abi Kathir said: it is the pleasure of listening (2). This was previously mentioned in "Ar-Rum" (3).

Allah the Almighty's saying: {There will be circulated among them trays of gold and cups, and therein is whatever the souls desire and [what] the eyes delight in, and you will abide therein eternally [71]} There are four issues in it: First: Allah the Almighty's saying: {There will be circulated among them trays of gold and cups} meaning: for them in Paradise are foods and drinks circulated to them in trays of gold and cups. The foods and drinks were not mentioned because it is known that there is no meaning in circulating trays and cups among them without there being something in them (4). Gold was mentioned for the trays and it was sufficient without repeating it for the cups; like His saying: {and the men who remember Allah often and the women who do so} [Al-Ahzab: 35]. And in the Two Sahihs (5) from Hudhayfah that he heard the Prophet ﷺ say: "Do not wear silk or brocade, and do not drink in gold and silver vessels, and do not eat in their trays; for they are for them in this world and for you in the Hereafter." And it was previously mentioned in Surah Al-Hajj (6) that whoever eats in them in this world or...

(1) In the manuscript copies: "their wives", and what is established is from (M). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/238. Qatadah's statement was recorded by al-Tabari 20/642, and 'Abd al-Razzaq 2/202, and Yahya's statement was recorded by 'Abd al-Razzaq 2/201. (3) 16/405. (4) Similar speech in Tafsir al-Tabari 20/645. (5) Sahih al-Bukhari (5426), and Muslim (2067). It is in Ahmad (23314). (6) 14/347 - 348.

सूरा अज़-ज़ुखरुफ: आयतें 69 - 71 78

{स्वर्ग में प्रवेश करो} यानी: उनसे कहा जाता है: स्वर्ग में प्रवेश करो, या: हे मेरे सेवकों जो ईमान लाए, स्वर्ग में प्रवेश करो। {तुम और तुम्हारे जीवनसाथी} इस दुनिया की मुस्लिम महिलाएँ। और कहा गया: ईमान वालों में से तुम्हारे साथी। और कहा गया: हूर-अल-ऐन में से तुम्हारी पत्नियाँ (1)। {प्रसन्न किए जाओगे} यानी: सम्मानित किए जाओगे; इब्न अब्बास ने यह कहा; और सम्मान पद में है। अल-हसन ने कहा: तुम खुश होगे, और खुशी दिल में होती है। कतादा ने कहा: तुम्हें नेमतें दी जाएँगी; नेमत शरीर में होती है। मुजाहिद ने कहा: तुम आनंदित होगे; आनंद आँखों में होता है। इब्न अबी नजीह ने कहा: तुम आश्चर्यचित होगे; और यहाँ आश्चर्य का अर्थ है जो कुछ नया और अद्भुत है उसे पाना। यह्या बिन अबी कसीर ने कहा: यह सुनने का आनंद है (2)। इसका उल्लेख पहले "अर-रूम" (3) में हो चुका है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उनके चारों ओर सोने के थाल और प्याले घुमाए जाएँगे, और उसमें वह सब कुछ होगा जो मन चाहेगा और जिससे आँखों को आनंद मिलेगा, और तुम उसमें सदैव रहोगे [71]} इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उनके चारों ओर सोने के थाल और प्याले घुमाए जाएँगे} यानी: उनके लिए स्वर्ग में भोजन और पेय पदार्थ हैं जो उनके पास सोने के थालों और प्यालों में घुमाए जाते हैं। भोजन और पेय का उल्लेख नहीं किया गया क्योंकि यह ज्ञात है कि उनमें कुछ हुए बिना उनके चारों ओर थाल और प्याले घुमाने का कोई अर्थ नहीं है (4)। थालों के लिए सोने का उल्लेख किया गया और प्यालों के लिए इसे दोहराने की आवश्यकता नहीं समझी गई; जैसा कि महामहिम का कथन है: {अल्लाह को अधिक याद करने वाले पुरुष और याद करने वाली स्त्रियाँ} [अल-अहज़ाब: 35]। और सहीहैन (5) में हुजैफ़ा से रिवायत है कि उन्होंने नबी ﷺ को कहते सुना: "रेशम या ब्रोकेड (दीबाज़) न पहनें, और सोने और चांदी के बर्तनों में न पिएं, और उनके थालों में न खाएं, क्योंकि वे उनके लिए इस दुनिया में हैं और तुम्हारे लिए आखिरत में हैं।" और सूरा अल-हज्ज (6) में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है कि जो कोई इस दुनिया में उनमें खाता है या...

(1) पांडुलिपि प्रतियों में: "उनकी पत्नियाँ", और जो स्थापित है वह (M) से है। (2) अल-नुकत वा अल-'उयून 5/238। कतादा का बयान अल-तबरी 20/642, और 'अब्द अल-रज्जाक 2/202 द्वारा दर्ज किया गया था, और यह्या का बयान 'अब्द अल-रज्जाक 2/201 द्वारा दर्ज किया गया था। (3) 16/405। (4) तफ़सीर अल-तबरी 20/645 में इसी तरह की बात। (5) सहीह अल-बुखारी (5426), और मुस्लिम (2067)। यह अहमद (23314) में है। (6) 14/347 - 348।

سورہ الزخرف: آیات 69 - 71 78

{تم جنت میں داخل ہو جاؤ} یعنی: ان سے کہا جاتا ہے: جنت میں داخل ہو جاؤ، یا: اے میرے بندوں جو ایمان لائے، جنت میں داخل ہو جاؤ۔ {تم اور تمہاری بیویاں} دنیا کی مسلمان عورتیں۔ اور کہا گیا: مومنین میں سے تمہارے ساتھی۔ اور کہا گیا: حور العین میں سے تمہاری بیویاں (1)۔ {تم خوش حال کیے جاؤ گے}: تمہارا اکرام کیا جائے گا؛ یہ ابن عباس نے کہا؛ اور اکرام مرتبے میں ہے۔ حسن بصری نے کہا: تم خوش ہو گے، اور خوشی دل میں ہوتی ہے۔ قتادہ نے کہا: تمہیں نعمتیں دی جائیں گی؛ نعمت بدن میں ہوتی ہے۔ مجاہد نے کہا: تم خوش ہو گے؛ خوشی آنکھوں میں ہوتی ہے۔ ابن ابی نجیح نے کہا: تم تعجب کرو گے؛ اور یہاں تعجب سے مراد انوکھی چیزوں کا پانا ہے۔ یحییٰ بن ابی کثیر نے کہا: یہ سننے کی لذت ہے (2)۔ یہ بات سورہ "الروم" (3) میں گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {ان کے گرد سونے کی تھالیاں اور پیالے پھرائے جائیں گے، اور اس میں وہ سب کچھ ہوگا جس کی جی چاہے گا اور جس سے آنکھیں لذت پائیں گی، اور تم اس میں ہمیشہ رہو گے 71} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان کے گرد سونے کی تھالیاں اور پیالے پھرائے جائیں گے} یعنی: جنت میں ان کے لیے کھانے اور پینے کی چیزیں ہیں جو ان کے گرد سونے کی تھالیوں اور پیالوں میں پھرائی جائیں گی۔ کھانے اور پینے کا ذکر نہیں کیا گیا کیونکہ یہ معلوم ہے کہ ان میں کچھ ہوئے بغیر ان کے گرد تھالیاں اور پیالے پھرانے کا کوئی فائدہ نہیں ہے (4)۔ تھالیوں کے ساتھ سونے کا ذکر کیا گیا اور پیالوں کے لیے دوبارہ ذکر کرنے کی ضرورت نہیں سمجھی گئی؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اللہ کو کثرت سے یاد کرنے والے مرد اور یاد کرنے والی عورتیں} [الاحزاب: 35]۔ اور صحیحین (5) میں حضرت حذیفہ سے

مروی ہے کہ انہوں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے سنا: "ریشم اور دیباج نہ پہنو، اور سونے چاندی کے برتنوں میں نہ پیو، اور ان کی تھالیوں میں نہ کھاؤ؛ کیونکہ یہ ان کے لیے دنیا میں ہیں اور تمہارے لیے آخرت میں ہیں۔" اور سورہ الحج (6) میں گزر چکا ہے کہ جس نے دنیا میں ان میں کھایا یا...

(1) خطی نسخوں میں: "ان کی بیویاں"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) النکت والعیون 5/ 238۔ اور قتادہ کا قول طبری 20/ 642، اور عبد الرزاق 2/ 202 نے نکالا، اور یحییٰ کا قول عبد الرزاق 2/ 201 نے نکالا۔ (3) 16/ 405۔ (4) اسی طرح کی گفتگو تفسیر طبری 20/ 645 میں ہے۔ (5) صحیح بخاری (5426)، اور مسلم (2067)۔ اور یہ احمد (23314) کے ہاں ہے۔ (6) 14/ 347 - 348۔

Surah Az-Zukhruf: Verse 71 79

Wearing silk in this world and not repenting makes it forbidden in the Hereafter forever. And Allah knows best.

The commentators said: Seventy thousand youths serve the one with the lowest rank in Paradise, with seventy thousand golden plates. Each plate is brought to him with a dish of a color unlike the others. He eats from the last as he eats from the first, and finds the taste of the last as he finds the taste of the first, none resembling the other. The same is repeated in the evening. For those of higher ranks, seven hundred thousand youths serve them every day, each with a golden plate containing a dish of food of a color unlike the others. He eats from the last as he eats from the first, and finds the taste of the last as he finds the taste of the first, none resembling the other (1).

{And cups} means: they are served with cups, as Allah says: {And there will be circulated among them vessels of silver and cups} [Al-Insan: 15].

Ibn al-Mubarak (2) mentioned: Ma'mar informed us, on the authority of a man, on the authority of Abu Qilaba who said: They are brought food and drink. When they are at the end of that, they are brought a pure drink. This causes their bellies to become lean, and perspiration flows from their skins, more fragrant than the scent of musk. Then he recited: {And their Lord will give them a pure drink} [Al-Insan: 21].

In Sahih Muslim, on the authority of Jabir ibn Abdullah, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "The people of Paradise eat and drink therein, but they do not spit, nor urinate, nor defecate, nor blow their noses." They asked: "What happens to the food?" He said: "[It comes out as] a burp and sweat like the fragrance of musk. They are inspired to glorify (Tasbih), praise (Tahmid) — and in one narration, takbir — as they are inspired to breathe" (3).

Second: The Imams narrated from the hadith of Umm Salama that the Prophet (peace be upon him) said: "He who drinks in gold and silver vessels is only gurgling the fire of Hell in his stomach" (4). And he said: "Do not drink in gold and silver vessels...

---

(1) Tafsir Abd al-Razzaq 2/201, al-Tabari 20/643-644, and Ibn Abi Hatim 10/3286 similarly. (2) In al-Zuhd (274 Zawa'id Nu'aym). (3) Sahih Muslim (2835), and it is with

Ahmad (14401). The bracketed part is from them. (4) Musnad Ahmad (26568), Sahih al-Bukhari (5634), and Sahih Muslim (2065).

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 71 79

दुनिया में रेशम पहनना और तौबा न करना, इसे आख़िरत में हमेशा के लिए हराम बना देता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मुफ़स्सिरों (व्याख्याताओं) ने कहा: जन्नत में सबसे निचले दर्जे वाले के पास सत्तर हज़ार लड़के सत्तर हज़ार सोने की तश्तरियों के साथ घूमेंगे। हर तश्तरी में एक ऐसा रंग (पकवान) होगा जो दूसरी में नहीं होगा। वह आख़िरी वैसे ही खाएगा जैसे पहला खाया था, और आख़िरी का स्वाद वैसे ही पाएगा जैसे पहले का पाया था, उनमें से कोई भी एक दूसरे के समान नहीं होगा। और शाम को भी वैसे ही उनके पास लाया जाएगा। और ऊंचे दर्जे वालों के पास हर दिन सात लाख लड़के घूमेंगे, हर लड़के के पास सोने की एक तश्तरी होगी जिसमें खाने का एक ऐसा रंग होगा जो दूसरी में नहीं होगा। वह आख़िरी वैसे ही खाएगा जैसे पहला खाया था, और आख़िरी का स्वाद वैसे ही पाएगा जैसे पहले का पाया था, उनमें से कोई भी एक दूसरे के समान नहीं होगा (1)।

{और प्याले} यानी: उनके पास प्याले घुमाए जाएंगे; जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और उनके पास चांदी के बर्तन और प्याले घुमाए जाएंगे} [अल-इंसान: 15]।

इब्न अल-मुबारक (2) ने ज़िक्र किया: हमें मअमर ने एक आदमी के माध्यम से अबू क़िलाबा से बताया कि उन्होंने कहा: उन्हें खाना और पीना दिया जाएगा। जब वे उसके आख़िर में होंगे, तो उन्हें पवित्र पेय दिया जाएगा, जिससे उनके पेट पतले हो जाएंगे, और उनकी खालों से पसीना निकलेगा जो कस्तूरी की महक से भी अधिक सुगंधित होगा। फिर उन्होंने पढ़ा: {और उनका रब उन्हें पाक शराब (पेय) पिलाएगा} [अल-इंसान: 21]।

और सहीह मुस्लिम में जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: «जन्नत वाले वहां खाएंगे और पिएंगे, लेकिन वे न तो थूकेंगे, न पेशाब करेंगे, न शौच करेंगे और न ही नाक साफ़ करेंगे]। लोगों ने पूछा: तो खाने का क्या होगा? उन्होंने कहा: डकार और कस्तूरी की महक जैसा पसीना, उन्हें तस्बीह और तहमीद की प्रेरणा दी जाएगी - और एक रिवायत में तकबीर - जैसे उन्हें सांस लेने की प्रेरणा दी जाती है» (3)।

दूसरा: इमामों ने उम्मे सलमा की हदीस से रिवायत किया कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: «जो सोने और चांदी के बर्तनों में पीता है, वह अपने पेट में जहन्नम की आग गड़गड़ा रहा है» (4)। और फ़रमाया: «सोने और चांदी के बर्तनों में न पियो...

(1) तफ़्सीर अब्द अल-रज़्ज़ाक़ 2/201, और अल-तबारी 20/643-644, और इब्न अबी हातिम 10/3286 इसी तरह। (2) अल-ज़ुहद में (274 ज़वाइद नुऐम)। (3) सहीह मुस्लिम (2835), और यह अहमद के पास है (14401)। कोष्ठकों के बीच वाला भाग उन्हीं से है। (4) मुसनद अहमद (26568), और सहीह बुख़ारी (5634), और सहीह मुस्लिम (2065)।

سورہ الزخرف: آیت ۷۱ ۷۹

دنیا میں ریشم پہننا اور توبہ نہ کرنا، اسے آخرت میں ہمیشہ کے لیے حرام بنا دیتا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

مفسرین نے کہا: جنت میں ادنیٰ درجے والے کے پاس ستر ہزار غلام ستر ہزار سونے کی رکابیوں (پلیٹوں) کے ساتھ چکر لگائیں گے، ہر ایک میں ایک ایسا رنگ (کھانا) ہوگا جو دوسرے میں نہیں ہوگا، وہ آخری سے ویسے ہی کھائے گا جیسے پہلے سے کھایا تھا، اور آخری کا ذائقہ ویسے ہی پائے گا جیسے پہلے کا پایا تھا، ان میں سے کوئی ایک دوسرے سے مشابہ نہیں ہوگا، اور شام کو بھی ان کے پاس ویسے ہی لایا جائے گا۔ اور بلند درجے والوں کے پاس ہر روز سات لاکھ غلام چکر لگائیں گے، ہر غلام کے پاس سونے کی ایک رکابی ہوگی جس میں کھانے کا ایک ایسا رنگ ہوگا جو دوسرے میں نہیں ہوگا، وہ آخری سے ویسے ہی کھائے گا جیسے پہلے سے کھائے گا، اور آخری کا ذائقہ ویسے ہی پائے گا جیسے پہلے کا پایا تھا، ان میں سے کوئی ایک دوسرے سے مشابہ نہیں ہوگا (۱)۔

﴿اور پیالے﴾ یعنی: ان کے پاس پیالوں کے ساتھ چکر لگایا جائے گا؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور ان کے پاس چاندی کے برتن اور پیالے گھمائے جائیں گے﴾ [الانسان: ۱۵]۔

ابن المبارک (۲) نے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: ہمیں معمر نے ایک شخص کے واسطے سے ابو قلابہ سے بتایا کہ انہوں نے کہا: انہیں کھانا اور پینا دیا جائے گا۔ جب وہ اس کے آخر میں ہوں گے، تو انہیں پاکیزہ مشروب دیا جائے گا، جس سے ان کے پیٹ دب جائیں گے، اور ان کی کھالوں سے

پسینہ نکلے گا جو کستوری کی خوشبو سے بھی زیادہ پاکیزہ ہوگا؛ پھر انہوں نے پڑھا: ﴿اور ان کا رب انہیں پاکیزہ مشروب پلائے گا﴾ [الانسان: ٢١]۔

اور صحیح مسلم میں جابر بن عبداللہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا: «اہل جنت اس میں کھائیں گے اور پییں گے، اور نہ تھوکیں گے، نہ پیشاب کریں گے، نہ پاخانہ کریں گے اور نہ ہی ناک صاف کریں گے]۔ صحابہ نے پوچھا: پھر کھانے کا کیا بنے گا؟ آپ نے فرمایا: ایک ڈکار اور کستوری کی خوشبو جیسا پسینہ، انہیں تسبیح اور تحمید کی الہام ہوگی - اور ایک روایت میں تکبیر کی - جیسے انہیں سانس لینے کی الہام ہوتی ہے» (٣)۔

دوسری بات: ائمہ نے حضرت ام سلمہ کی حدیث سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جو شخص سونے اور چاندی کے برتن میں پیتا ہے، وہ اپنے پیٹ میں جہنم کی آگ گڑگڑا رہا ہے» (٤)۔ اور فرمایا: «سونے اور چاندی کے برتنوں میں نہ پیو...

---

(١) تفسیر عبد الرزاق ٢٠١/٢، اور الطبری ٦٤٣/٢٠-٦٤٤، اور ابن ابی حاتم ٣٢٨٦/١٠ اسی طرح۔ (٢) الزھد میں (٢٧٤ زوائد نعیم)۔ (٣) صحیح مسلم (٢٨٣٥)، اور یہ احمد کے پاس ہے (١٤٤٠١)۔ بریکٹ کے درمیان والا حصہ ان میں سے ہے۔ (٤) مسند احمد (٢٦٥٦٨)، اور صحیح بخاری (٥٦٣٤)، اور صحیح مسلم (٢٠٦٥)۔

Surah Az-Zukhruf, Verse 71 80

...and silver, and do not eat from their plates” (1). This implies prohibition, and there is no disagreement on this. People differed regarding their use for purposes other than that. Ibn al-Arabi said (2): The correct view is that it is not permissible for men to use them for anything; because of the saying of the Prophet ﷺ concerning gold and silk: “These two are forbidden for the males of my Ummah and lawful for its females” (3). The prohibition of eating and drinking from them indicates the prohibition of using them; because it is a type of utility, so it was not permitted; its basis is eating and drinking. And because the reason for that is hastening a matter (4) of the Hereafter, and in that, eating, drinking, and all other forms of utilization are equal; and because he ﷺ said: “They are for them in this world and for us in the Hereafter” (5), so he did not give us any share of them in this world. Third: If the vessel is repaired with either of them or contains a ring made of them, Malik said: I do not like drinking from it, and similarly for a woman who has a silver ring, I do not like for one to look at his face in it. There was a vessel with Anas repaired with silver, and he said: I gave the Prophet ﷺ drink from it. Ibn Sirin said: It had an iron ring, and Anas wanted to replace it with a silver ring; Abu Talha said: Do not change anything that the Messenger of Allah ﷺ made; so he left it (6). Fourth: If its use is not permissible, then owning it is not permissible; because that which is not permissible to use is not...

---

(1) Mentioned previously in the preceding issue, and it is from the hadith of Hudhayfah (may Allah be pleased with him). (2) In Ahkam al-Quran 4/1676. (3) Narrated by Ibn Majah (3595) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). Also narrated by Ahmad (750), Abu Dawood (4057), and al-Nasa'i 8/160-161 without the phrase: “lawful for its females”. It has supporting evidence, including the hadith of Abu Musa (may Allah be pleased with him) in Ahmad (19515), al-Tirmidhi (1720), and al-Nasa'i 8/190. (4) In Ahkam al-Quran: reward. (5) Mentioned previously in the first issue. (6) It is in al-Bukhari (5638) from Asim al-Ahwal who said: I saw the cup of the Prophet ﷺ with Anas bin Malik, and it had cracked, so he repaired it with silver wire... etc. It includes Abu Talha's saying to Anas: Do not change anything... etc. Abu Talha is the Ansari, the husband of Umm Sulaym, the mother of Anas. The author quoted the wording of the hadith from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi.

सूरा अज़-ज़ुखरुफ़, आयत 71 80

...और चांदी, और उनके बर्तनों में मत खाओ" (1)। यह निषेध (हराम) को दर्शाता है, और इस पर कोई मतभेद नहीं है। अन्य उद्देश्यों के लिए उनके उपयोग के बारे में लोगों में मतभेद था। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): सही विचार यह है कि पुरुषों के लिए किसी भी चीज़ में उनका उपयोग करना जायज़ नहीं है; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने सोने और रेशम के बारे में कहा था: "ये दोनों मेरी उम्मत के पुरुषों के लिए हराम हैं और इसकी महिलाओं के लिए हलाल हैं" (3)। उनमें खाने और पीने की मनाही उनके उपयोग के निषेध को इंगित करती है; क्योंकि यह एक प्रकार की उपयोगिता है, इसलिए इसकी अनुमति नहीं थी; इसका आधार खाना और पीना है। और क्योंकि इसका कारण आख़िरत (परलोक) के मामले (4) में जल्दबाजी करना है, और इसमें खाना, पीना और उपयोग के अन्य सभी रूप समान हैं; और क्योंकि उन्होंने ﷺ कहा: "वे इस दुनिया में उनके लिए हैं और आख़िरत में हमारे लिए हैं" (5), इसलिए उन्होंने इस दुनिया में हमें उनका कोई हिस्सा नहीं दिया। तीसरा: यदि बर्तन की चांदी (या सोने) से मरम्मत की गई हो या उसमें उनकी कोई अंगूठी (छल्ला) हो, तो इमाम मलिक ने कहा: मुझे इसमें से पीना पसंद नहीं है, और इसी तरह उस महिला के लिए जिसके पास चांदी का छल्ला हो, मुझे यह पसंद नहीं है कि कोई इसमें अपना चेहरा देखे। अनस के पास चांदी से मरम्मत किया हुआ एक बर्तन था और उन्होंने कहा: मैंने इसमें पैगंबर ﷺ को पानी पिलाया था। इब्न सिरीन ने कहा: इसमें लोहे का छल्ला था, और अनस इसे चांदी के छल्ले से बदलना चाहते थे; अबू तल्हा ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने जो कुछ बनाया है उसमें कुछ भी मत बदलो; इसलिए उन्होंने इसे छोड़ दिया (6)। चौथा: यदि उनका उपयोग करना जायज़ नहीं है, तो उन्हें पास रखना (संग्रह करना) भी जायज़ नहीं है; क्योंकि जिसका उपयोग करना जायज़ नहीं है वह...

---

(1) पिछली समस्या में उल्लेख किया गया है, और यह हुज़ैफ़ा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से है। (2) अहकाम अल-कुरान 4/1676 में। (3) इब्न माजाह (3595) ने अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया। अहमद (750), अबू दाऊद (4057), और अल-नसाई 8/160-161 द्वारा भी उद्धृत किया गया, बिना वाक्यांश के "इसकी महिलाओं के लिए हलाल"। इसके समर्थन में साक्ष्य हैं, जिसमें अहमद (19515), अल-तिर्मिज़ी (1720), और अल-नसाई 8/190 में अबू मूसा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस शामिल है। (4) अहकाम अल-कुरान में: इनाम (अज्र)। (5) पहली समस्या में उल्लेख किया गया है। (6) यह अल-बुखारी (5638) में आसिम अल-अहवल से है, जिन्होंने कहा: मैंने अनस बिन मलिक के पास पैगंबर ﷺ का प्याला देखा, और वह चटक गया था,

इसलिए उन्होंने चांदी के तार से उसकी मरम्मत की थी... आदि। इसमें अनस से अबू तल्हा का कहना शामिल है: कुछ भी मत बदलो... आदि। अबू तल्हा अंसारी हैं, जो अनस की माँ उम्मे सुलैम के पति थे। लेखक ने इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से हदीस के शब्दों को उद्धृत किया है।

سورہ الزخرف، آیت 71 80

...اور چاندی، اور ان کے برتنوں میں مت کھاؤ" (1)۔ یہ تحریم (حرام ہونے) کا تقاضا کرتا ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ دیگر مقاصد کے لیے ان کے استعمال کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہوا۔ ابن العربی نے کہا (2): صحیح بات یہ ہے کہ مردوں کے لیے ان کا کسی چیز میں استعمال جائز نہیں؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ نے سونے اور ریشم کے بارے میں فرمایا: "یہ دونوں میری امت کے مردوں پر حرام اور اس کی عورتوں کے لیے حلال ہیں" (3)۔ ان میں کھانے پینے کی ممانعت ان کے استعمال کی تحریم پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ یہ ایک قسم کا فائدہ اٹھانا ہے، اس لیے یہ جائز نہیں ہوا؛ اس کی اصل کھانا پینا ہے۔ اور اس لیے کہ اس کی وجہ آخرت کے معاملے (4) میں جلد بازی ہے، اور اس میں کھانا، پینا اور نفع حاصل کرنے کی دیگر تمام صورتیں برابر ہیں؛ اور اس لیے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ ان کے لیے دنیا میں ہیں اور ہمارے لیے آخرت میں" (5)، پس آپ نے دنیا میں ہمارے لیے ان میں کوئی حصہ نہیں رکھا۔ تیسری بات: اگر برتن میں ان دونوں میں سے کسی دھات کا جوڑ (ٹانکا) لگا ہو یا ان کا کوئی چھلا ہو، تو امام مالک نے فرمایا: مجھے اس میں پینا پسند نہیں، اور اسی طرح اس عورت کے لیے جس کے پاس چاندی کا چھلا ہو، مجھے یہ پسند نہیں کہ کوئی اس میں اپنا چہرہ دیکھے۔ حضرت انس کے پاس چاندی سے جوڑا ہوا ایک برتن تھا اور انہوں نے کہا: میں نے اس میں نبی کریم ﷺ کو پانی پلایا تھا۔ ابن سیرین نے کہا: اس میں لوہے کا چھلا تھا، تو حضرت انس نے اس کی جگہ چاندی کا چھلا لگانے کا ارادہ کیا؛ ابو طلحہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے جو چیز بنائی ہے اس میں کچھ تبدیل نہ کرو؛ تو انہوں نے اسے چھوڑ دیا (6)۔ چوتھی بات: جب ان کا استعمال جائز نہیں تو ان کا رکھنا بھی جائز نہیں؛ کیونکہ جس کا استعمال جائز نہیں وہ...

(1) پچھلے مسئلے میں گزر چکا ہے، اور یہ حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (2) احکام القرآن 1676/4 میں۔ (3) اسے ابن ماجہ (3595) نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے احمد (750)، ابو داؤد (4057) اور نسائی 160/8-161 نے روایت کیا ہے، بغیر اس جملے کے: "ان کی عورتوں کے لیے حلال ہے"۔ اور اس کے شواہد موجود ہیں، جن میں احمد (19515)، ترمذی (1720) اور نسائی 190/8 میں حضرت ابوموسیٰ رضی اللہ عنہ کی حدیث شامل ہے۔ (4) احکام القرآن میں ہے: اجر۔ (5) پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (6) یہ بخاری (5638) میں عاصم الاحول سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے حضرت انس بن مالک کے پاس نبی کریم ﷺ کا پیالہ دیکھا، وہ ٹوٹ گیا تھا، تو انہوں نے اسے چاندی کی تار سے جوڑ دیا تھا... الخ۔ اس میں انس رضی اللہ عنہ سے ابو طلحہ کا یہ قول بھی ہے: تم کچھ تبدیل نہ کرنا... الخ۔ اور ابو طلحہ انصاری ہیں جو انس رضی اللہ عنہ کی والدہ ام سلیم کے شوہر تھے۔ مصنف نے ابن العربی کی کتاب احکام القرآن سے حدیث کے الفاظ نقل کیے ہیں۔

Surah Az-Zukhruf: Verse 71 81

... it is permissible to keep them, like an idol or a lute (1). In the books of our scholars: it is mandatory to pay a fine for its value to whoever breaks it, which is a corrupt meaning, for breaking it is obligatory, so there is no price for its value. It is not permissible to evaluate it for Zakat under any circumstances. Anything other than this is not to be paid attention to (2).

The words of the Almighty: ﴿بِصِحَافٍ﴾ (with platters). Al-Jawhari said: The Sahfah is like the Qas'ah, and the plural is Sihaf. Al-Kisa'i said: The largest of the bowls is the Jafnah, then the Qas'ah follows it and satisfies ten people, then the Sahfah satisfies five, then the Mitkalah satisfies two or three men, then the Suhayfah satisfies one man. Sahifah also means a book, and the plural is Suhuf and Saha'if (3).

The words of the Almighty: ﴿وَأَكْوَابٍ﴾ (and cups). Al-Jawhari (4) said: The kub (cup) is a jug with no handle, and the plural is akwab. Al-A'sha said, describing wine: Pure (Srifiyyah) (5), good is its taste, it has froth between the cup and the wine jar.

And another said (6): Reclining, his doors are clapping, the servant strives upon him with the cup.

Qatadah said: The kub is round, with a short neck and a short handle, and the ibriq (pitcher) is long-necked and long-handled. Al-Akhfash said: Akwab are pitchers that have no spouts. Qutrub said: They are pitchers that have no handles. Mujahid said: They are vessels with round mouths. Al-Suddi: They are those that have no ears (7). Ibn Aziz: "Akwab" are pitchers that have no handles nor...

(1) An instrument for play, amusement, and music. Al-Mu'jam al-Wasit (TNB). (2) End of Ibn al-Arabi's words. (3) Al-Sihah (SHF). (4) In Al-Sihah (KWB). (5) In the Diwan p. 67: Salifiyyah, which is the aged wine as its commentator said. Sarifiyyah: related to Sarifun, a town in Wasit from which comes Sarifiyyah wine. Or it is said: Sarifiyyah because it was taken from the jar at that time, like fresh milk (laban sarif). Al-Qamus (SRF). (6) He is 'Adi bin Zayd, and the verse is in Tahdhib al-Lughah 10/400, Al-Sihah, and Al-Lisan (KWB). (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/238-239, and Al-Suddi's statement was recorded by Al-Tabari 20/644-645.

सूरा अज़-ज़ुखरुफ़: आयत 71 81

... इसे रखना जायज़ है, जैसे कि मूर्ति या तंबूरा (1)। हमारे विद्वानों की किताबों में: जो इसे तोड़े उसके लिए इसकी कीमत का जुर्माना देना अनिवार्य है, जो कि एक गलत अर्थ है, क्योंकि इसे तोड़ना वाजिब (अनिवार्य) है, इसलिए इसकी कोई कीमत नहीं है। किसी भी स्थिति में जकात के लिए इसका मूल्यांकन करना जायज़ नहीं है। इसके अलावा किसी भी बात पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए (2)।

सर्वशक्तिमान के शब्द: ﴿بِصِحَافٍ﴾ (बर्तनों के साथ)। अल-जौहरी ने कहा: 'सहफा' 'कसआ' की तरह है, और इसका बहुवचन 'सिहाफ' है। अल-किसाई ने कहा: प्यालों में सबसे बड़ा 'जफ़ना' है, फिर 'कसआ' आता है जो दस लोगों को तृप्त करता है, फिर 'सहफा' पाँच को तृप्त करता है, फिर 'मितकला' दो या तीन पुरुषों को तृप्त करता है, फिर 'सुहैफ़ा' एक आदमी को तृप्त करता है। 'सहीफा' का अर्थ किताब भी है, और बहुवचन 'सुहुफ' और 'सहाइफ' है (3)।

सर्वशक्तिमान के शब्द: ﴿وَأَكْوَابٍ﴾ (और प्याले)। अल-जौहरी (4) ने कहा: 'कूब' (प्याला) एक ऐसा जग है जिसमें हत्था नहीं होता, और इसका बहुवचन 'अकवाब' है। अल-अशा ने शराब का वर्णन करते हुए कहा: शुद्ध (सरीफ़िया) (5), इसका स्वाद अच्छा है, प्याले और शराब के मटके के बीच इसमें झाग है।

एक अन्य ने कहा (6): सहारा लिए हुए, उसके दरवाजे बज रहे हैं, सेवक प्याले के साथ उस पर दौड़ता है।

कतादा ने कहा: 'कूब' गोल, छोटी गर्दन और छोटे हत्थे वाला होता है, और 'इब्रीक' (सुराही) लंबी गर्दन और लंबे हत्थे वाली होती है। अल-अखफश ने कहा: 'अकवाब' ऐसी सुराहियाँ हैं जिनमें टोटियाँ नहीं होतीं। कुतरुब ने कहा: वे ऐसी सुराहियाँ हैं जिनमें हत्थे नहीं होते। मुजाहिद ने कहा: वे गोल मुँह वाले बर्तन हैं। अल-सुद्दी: वे वे हैं जिनके कान (हत्थे) नहीं होते (7)। इब्न अज़ीज़: "अकवाब" ऐसी सुराहियाँ हैं जिनके हत्थे नहीं होते और न ही...

(1) खेल, मनोरंजन और संगीत का एक यंत्र। अल-मुजम अल-वसीत (TNB)। (2) इब्न अल-अरबी की बात का अंत। (3) अल-सिहाह (SHF)। (4) अल-सिहाह (KWB) में। (5) दीवान पृष्ठ 67 में: सलीफ़िया, जो कि पुरानी शराब है जैसा कि इसके टीकाकार ने कहा है। सरीफ़िया: सरीफ़ून से संबंधित, वासित का एक शहर जहाँ से सरीफ़िया शराब आती है। या कहा जाता है: सरीफ़िया क्योंकि इसे उसी समय मटके से निकाला गया था, जैसे ताज़ा दूध (लबन सरीफ़)। अल-कामूस (SRF)। (6) वह अदी बिन ज़ैद

है, और यह छंद तहज़ीब अल-लुग़ाह 10/400, अल-सिहाह और अल-लिसान (KWB) में है। (7) अल-नुकात व अल-उयून 5/238-239, और अल-सुद्दी का बयान अल-तबरी 20/644-645 द्वारा दर्ज किया गया था।

سورة الزخرف: آیت ۷۱ ۸۱

... اسے رکھنا جائز ہے، جیسے بت یا طنبور (۱)۔ ہمارے علماء کی کتابوں میں ہے کہ: جو اسے توڑے اس پر اس کی قیمت کا تاوان لازم ہے، جو کہ ایک فاسد معنی ہے، کیونکہ اسے توڑنا واجب ہے، لہذا اس کی کوئی قیمت نہیں ہے۔ کسی بھی صورت میں زکوٰۃ کے لیے اس کی قیمت لگانا جائز نہیں ہے۔ اس کے علاوہ کسی اور بات کی طرف توجہ نہیں دی جائے گی (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بِصِحَافٍ﴾۔ الجوہری نے کہا: 'صَحفہ' 'قَصْعہ' کی طرح ہے، اور جمع 'صِحاف' ہے۔ الکسائی نے کہا: پیالوں میں سب سے بڑا 'جفنہ' ہے، پھر 'قصعہ' ہے جو دس آدمیوں کو سیر کرتا ہے، پھر 'صحفہ' پانچ کو سیر کرتا ہے، پھر 'متکلہ' دو یا تین مردوں کو سیر کرتا ہے، پھر 'صحیفہ' ایک آدمی کو سیر کرتا ہے۔ 'صحیفہ' کتاب کو بھی کہتے ہیں، اور جمع 'صحف' اور 'صحائف' ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَكْوَابٍ﴾۔ الجوہری (٤) نے کہا: 'کوب' ایسا کوزہ ہے جس کا دستہ نہ ہو، اور جمع 'اکواب' ہے۔ الاعشی نے شراب کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: صاف ستھری (صریفیہ) (٥)، اس کا ذائقہ عمدہ ہے، اس پر کوب (پیالے) اور مٹکے کے درمیان جھاگ ہے۔

ایک اور نے کہا (٦): ٹیک لگائے ہوئے، اس کے دروازے بج رہے ہیں، خادم پیالہ لیے اس کے گرد دوڑتا ہے۔

قتادہ نے کہا: 'کوب' گول، چھوٹی گردن اور چھوٹے دستے والا ہوتا ہے، اور 'ابریق' (صراحی) لمبی گردن اور لمبے دستے والی ہوتی ہے۔ الاخفش نے کہا: 'اکواب' وہ صراحیاں ہیں جن کی ٹونٹیاں نہیں ہوتیں۔ قطرب نے کہا: یہ وہ صراحیاں ہیں جن کے دستے نہیں ہوتے۔ مجاہد نے کہا: یہ

گول منہ والے برتن ہیں۔ السدی: یہ وہ ہیں جن کے کان (دتے) نہیں ہوتے (۷)۔ ابن عزیز: "اکواب" وہ صراحیاں ہیں جن کے نہ دستے ہوتے ہیں اور نہ...

(۱) کھیل کود، لہو و لعب اور موسیقی کے آلات میں سے ایک آلہ۔ المعجم الوسیط (طنب)۔ (۲) ابن العربی کی بات کا اختتام۔ (۳) الصحاح (صحف)۔ (٤) الصحاح (کوب) میں۔ (٥) دیوان ص ٦٧ میں: صلیفیہ، اور یہ پرانی شراب ہے جیسا کہ اس کے شارح نے کہا۔ اور صریفیہ: صریفون کی طرف نسبت ہے، جو واسط کا ایک قصبہ ہے جہاں سے صریفیہ شراب آتی ہے۔ یا اسے صریفیہ کہا گیا کیونکہ اسے اسی وقت مٹکے سے نکالا گیا تھا، جیسے تازہ دودھ (لبن صریف)۔ القاموس (صرف)۔ (٦) وہ عدی بن زید ہے، اور یہ شعر تہذیب اللغۃ ۱۰/ ٤۰۰، الصحاح، اور اللسان (کوب) میں ہے۔ (۷) النکت والعیون ٥/ ۲۳۸-۲۳۹، اور السدی کا قول الطبری ۲۰/٦٤٤-٦٤٥ نے روایت کیا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Ayah 71 82

Al-Akwab (Cups); its singular is Kub (1). I said: This is the meaning of the statement of Mujahid and Al-Suddi, and it is the view of the linguists that they are those that have no handles or ears. His, the Almighty's, saying: {And therein is whatever the souls desire and [what] the eyes delight in} Al-Tirmidhi narrated from Sulayman bin Buraidah, from his father: that a man asked the Prophet ﷺ, saying: "O Messenger of Allah, are there horses in Paradise?" He said: "If Allah admits you to Paradise, you will not desire to be carried therein on a horse of red ruby that flies with you in Paradise wherever you wish [except that it will happen] (2)." He said: And a man asked him, saying: "O Messenger of Allah, are there camels in Paradise?" He said: He did not say to him like what he said to his companion, but he said: "If Allah admits you to Paradise, you will have therein whatever your soul desires and your eye delights in (3)." The people of Medina, Ibn Aamir, and the people of Sham (4) read: "{And therein is what the souls desire}", while the others read: "{desires the souls}" i.e., what the souls desire (5); like you say: "The one I hit, Zaid" (6), meaning: "The one I hit him is Zaid". {And the eyes delight in} You say: a thing is pleasant [ladhdha], it is pleasant [yaladh-dhu], with pleasure [ladhadhan] and delight [ladhadhatan]. And I took pleasure in the thing [ladhidhtu], I take pleasure [aladh-dhu] - with a kasra [i] in the past tense and a fatha [a] in the future tense - with pleasure and delight, meaning: I found it delicious.

(1) Nuzhat al-Qulub, p. 98. (2) In Ahmad's narration, an addition: "except you rode it." (3) Sunan al-Tirmidhi (2543), and the part in brackets is from it, and it is found in Ahmad (22982), both via al-Mas'udi, from Alqama bin Marthad, from Ibn Buraidah... Sufyan al-Thawri contradicted al-Mas'udi - as al-Tirmidhi cited after the hadith - narrating it from Alqama bin Marthad, from Abd al-Rahman bin Sabit as a 'mursal' report. Al-Tirmidhi said: This is more authentic than al-Mas'udi's hadith. The hadith has supporting narrations. (4) In (Z), (Dh), and (Q): "among the people of Sham." (5) Al-Sab'a p. 589, Al-Taysir p. 197, and Al-Nashr 2/ 370. Hafs also narrated from Asim a reading similar to the people of Medina and Ibn Aamir. (6) In the manuscripts: "Zaydan". What is confirmed here is from (M).

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत ७१ ८२

अल-अकवाब (प्याले); इसका एकवचन 'कुब' (Kub) है (१)। मैंने कहा: मुजाहिद और अस-सुद्दी के कथन का यही अर्थ है, और भाषाविदों का मत है कि ये वे (बर्तन) हैं जिनके न तो कान (हैंडल) होते हैं और न ही कुंडे। सर्वशक्तिमान का कथन: {और उसमें वह सब होगा जो आत्माएं चाहेंगी और आँखें आनंद लेंगी} अल-तिर्मिज़ी ने सुलेमान बिन बुरैदा से, उनके पिता के माध्यम से रिवायत की है: कि एक आदमी ने पैगंबर ﷺ से पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या जन्नत में घोड़े होंगे?" उन्होंने कहा: "यदि अल्लाह आपको जन्नत में प्रवेश देता है, तो आप वहां लाल रूबी के घोड़े पर सवार होने की इच्छा नहीं करेंगे जो आपके साथ जन्नत में उड़ेगा] जहाँ भी आप चाहें (२)"। उन्होंने कहा: और एक आदमी ने उनसे पूछा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या जन्नत में ऊंट होंगे?" उन्होंने कहा: उन्होंने उसे वैसा नहीं कहा जैसा उसके साथी से कहा था, बल्कि कहा: "यदि अल्लाह आपको जन्नत में प्रवेश देता है, तो आपके पास वहां वह सब होगा जो आपकी आत्मा चाहेगी और आपकी आँखें आनंद लेंगी (३)"। मदीना के लोगों, इब्न आमिर और शाम के लोगों (४) ने पढ़ा है: "{और उसमें वह है जो आत्माएं चाहती हैं}", जबकि बाकियों ने पढ़ा है: "{आत्माएं चाहती हैं}" यानी, जो आत्माएं चाहती हैं (५); जैसे आप कहें: "जिसे मैंने मारा वह ज़ैद है" (६), यानी: "जिसे मैंने उसे मारा वह ज़ैद है"। {और आँखें आनंद लेंगी} आप कहते हैं: कोई चीज़ सुखद है (लज़-ज़ा), वह सुखद होती है (य-लज़-ज़ु), आनंद (लज़ाज़न) और खुशी (लज़ाज़तन) के साथ। और मैंने किसी चीज़ में आनंद लिया (लज़िज़्तु), मैं आनंद लेता हूँ (अलज़-ज़ु) - अतीत काल में 'कसरा' (इ) के साथ और भविष्य काल में 'फ़तहा' (अ) के साथ - आनंद और खुशी के साथ, यानी: मुझे वह स्वादिष्ट लगा।

(१) नुज़हत अल-कुलूब, पृ. ९८। (२) अहमद की रिवायत में एक वृद्धि है: "सिवाय इसके कि आप सवार हुए"। (३) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२५४३), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और यह अहमद (२२९८२) के पास भी है, दोनों अल-मसूदी के माध्यम से, अलक़मा बिन मरथद से, इब्न बुरैदा से... और सुफियान अल-थौरी ने अल-मसूदी का विरोध किया है - जैसा कि अल-तिर्मिज़ी ने हदीस के बाद उल्लेख किया है - तो उन्होंने इसे अलक़मा बिन मरथद से, अब्द अल-रहमान बिन साबित से एक 'मुरसल' रिपोर्ट के रूप में रिवायत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह अल-मसूदी की हदीस से अधिक प्रामाणिक है। और हदीस के पुख्ता प्रमाण मौजूद हैं। (४) (ज़), (ध), और (क़) में: "शाम के लोगों में"। (५) अल-सबआ पृ. ५८९, अल-तयसीर पृ. १९७, और अल-नश्र २/ ३७०। हफ़्स ने भी

आसिम से मदीना और इब्न आमिर के लोगों की तरह पढ़ा है। (६) पांडुलिपियों में: "ज़ैदन"। यहाँ जो स्थापित है वह (म) से है।

سورة الزخرف: آیت ۷۱ ۸۲

الاکواب (پیالے)؛ اس کا واحد کوب ہے (۱)۔ میں نے کہا: یہی مجاہد اور السدی کے قول کا معنی ہے، اور اہل لغت کا موقف یہ ہے کہ یہ وہ (برتن) ہیں جن کے کان (ہینڈل) اور کڑے نہیں ہوتے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ﴾ (اور اس میں وہ کچھ ہوگا جس کی جی چاہے اور آنکھیں لذت پائیں) امام ترمذی نے سلیمان بن بریدہ سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا ہے: کہ ایک شخص نے نبی کریم ﷺ سے پوچھا: "یا رسول اللہ، کیا جنت میں گھوڑے ہوں گے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: «اگر اللہ نے تجھے جنت میں داخل کر دیا، تو تیری جو بھی خواہش ہوگی کہ تجھے یاقوتِ سرخ کے گھوڑے پر سوار کیا جائے جو تجھے لے کر جنت میں جہاں چاہے اڑے [تو ویسا ہی ہوگا] (۲)»۔ راوی کہتا ہے: ایک اور شخص نے آپ ﷺ سے پوچھا: "یا رسول اللہ، کیا جنت میں اونٹ ہوں گے؟" تو آپ ﷺ نے اس سے وہ بات نہیں کہی جو پہلے شخص سے کہی تھی، بلکہ فرمایا: «اگر اللہ نے تجھے جنت میں داخل کر دیا، تو تیرے لیے اس میں وہ سب کچھ ہوگا جس کی تیری جی چاہے اور تیری آنکھ لذت پائے (۳)»۔ اہل مدینہ، ابن عامر اور اہل شام (٤) نے « وَفِيهَا مَا تَشْتَهِي الأَنْفُسُ » پڑھا ہے، جبکہ باقی قراء نے « تَشْتَهِي الأَنْفُسُ » پڑھا ہے، یعنی: جس کی جی چاہتی ہے (۵)؛ جیسے آپ کہیں: "الذی ضربت زید" (جسے میں نے مارا وہ زید ہے) (٦)، یعنی: "الذی ضربته زید"۔ ﴿وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ﴾ آپ کہتے ہیں: "لذَّ الشيءُ يَلَذُّ لَذَاذاً، ولَذاذةً"۔ اور "لَذِذت بالشيء أَلَذُّ" - ماضی میں کسرہ اور مستقبل میں فتحہ کے ساتھ - "لذاذاً ولذاذة"، یعنی: میں نے اسے لذیذ پایا۔

(۱) نزہۃ القلوب ص ۹۸ ۔ (۲) احمد کی روایت میں یہ اضافہ ہے: سوائے اس کے کہ تم سوار ہو۔ (۳) سنن ترمذی (۲۵۴۳)، اور جو حصہ قوسین میں ہے وہ اسی سے ماخوذ ہے، اور یہ مسند احمد

(۲۲۹۸۲) میں بھی ہے، یہ دونوں مسعودی کے طریق سے ہیں، وہ علقمہ بن مرثد سے، وہ ابن بریدہ سے... اور مسعودی کی مخالفت سفیان ثوری نے کی ہے - جیسا کہ امام ترمذی نے اس حدیث کے بعد ذکر کیا ہے - انہوں نے اسے علقمہ بن مرثد سے، عبد الرحمن بن سابط سے 'مرسل' روایت کیا ہے۔ امام ترمذی فرماتے ہیں: یہ مسعودی کی حدیث سے زیادہ صحیح ہے۔ اور اس حدیث کے دیگر شواہد بھی موجود ہیں۔ (٤) نسخہ (ز)، (ظ) اور (ق) میں ہے: "فی اہل الشام"۔ (٥) السبعہ ص ٥٨٩، التیسیر ص ١٩٧، اور النشر ٢/ ٣٧٠۔ حفص نے بھی عاصم سے اہل مدینہ اور ابن عامر کی طرح قرأت کی ہے۔ (٦) قلمی نسخوں میں یہاں "زیداً" ہے، جبکہ کتاب میں جو درج ہے وہ نسخہ (م) کے مطابق ہے۔

٨٣ Surah Az-Zukhruf: Verses 71 - 73

...and you enjoyed it and took pleasure in it are in the same meaning (1). That is: in Paradise there is what the eye finds pleasurable, so it was beautiful to look at. Said bin Jubayr said: "and the eyes delight": looking at Allah, the Mighty and Sublime; as in the narration: "I ask You for the pleasure of looking at Your face" (2). {And you will abide therein eternally}: remaining forever; because if it were to cease, it would become disliked.

Allah's saying: {And that is Paradise which you are made to inherit for what you used to do ٧٢} Allah's saying: {And that is Paradise} means: it is said to them: This is that Paradise which used to be described to you in the world. Ibn Khalawayh said: Allah referred to Paradise with "that" (tilka - distant) and to Hell with "this" (hadihi - near); to create fear of Hell and emphasize the warning against it. He made it with a near demonstration like something present being looked at. {which you are made to inherit for what you used to do} Ibn Abbas said: Allah created for every soul a Paradise and a Hellfire; so the disbeliever inherits the fire of the Muslim, and the Muslim inherits the Paradise of the disbeliever (3); and this has been mentioned before marfu' (raised to the Prophet) in {Certainly the believers have succeeded} [Al-Mu'minun: 1] from the hadith of Abu Hurairah (4), and in "Al-A'raf" as well (5).

Allah's saying: {For you therein is much fruit from which you eat ٧٣} The fruit is well-known, and its types are fruits, and the fruit-seller: is the one who sells them. Ibn Abbas said: It includes all fruits, fresh and dry, meaning: for them in Paradise, besides food and drink, there is much fruit they eat from.

(1) Al-Sihah (l-dh-dh). (2) Reported by Ahmad (18325), and an-Nasa'i 3/54-55 from the hadith of Ammar bin Yasir, may Allah be pleased with them both, in detail. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/81. (4) 15/15-16. (5) 9/223.

८३ सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत ७१ - ७३

...और तुमने इसका आनंद लिया और इससे सुख पाया एक ही अर्थ में हैं (१)। अर्थात: जन्नत में वह है जिससे आँखों को सुख मिलता है, इसलिए वह देखने में सुंदर थी। सईद बिन जुबैर ने कहा: "और आँखें आनंदित होती हैं": अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल को देखना; जैसा कि रिवायत में है: "मैं तुझसे तेरे चेहरे को देखने की लज्ज़त माँगता हूँ" (२)। {और तुम उसमें हमेशा रहोगे}: सदा के लिए रहने वाले; क्योंकि यदि यह समाप्त हो जाता, तो यह अरुचिकर हो जाता।

अल्लाह का कथन: {और यह वही जन्नत है जिसका तुम्हें वारिस बनाया गया उस कारण जो तुम करते थे ७२} अल्लाह का कथन: {और यह वही जन्नत है} अर्थात: उनसे कहा जाता है: यह वही जन्नत है जिसका वर्णन तुम्हारे लिए दुनिया में किया जाता था। इब्न खालवेह ने कहा: अल्लाह ने जन्नत की ओर "वह" (तिल्का - दूर) के साथ और जहन्नम की ओर "यह" (हाज़िही - पास) के साथ संकेत किया; ताकि जहन्नम से डराया जाए और उससे चेतावनी पर जोर दिया जाए। उन्होंने इसे पास के संकेत के साथ बनाया जैसे कि कोई मौजूद चीज़ जिसे देखा जा रहा हो। {जिसका तुम्हें वारिस बनाया गया उस कारण जो तुम करते थे} इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने हर आत्मा के लिए एक जन्नत और एक जहन्नम बनाई है; तो काफिर मुसलमान की आग का वारिस बनता है, और मुसलमान काफिर की जन्नत का वारिस बनता है (३); और यह अबू हुरैरा (४) की हदीस से {निश्चित रूप से मोमिन सफल हुए} [अल-मुमिनून: १] में मरफू (पैगंबर से संबंधित) के रूप में पहले आ चुका है, और "अल-अराफ" में भी (५)।

अल्लाह का कथन: {तुम्हारे लिए उसमें बहुत से फल हैं जिनमें से तुम खाते हो ७३} फल (फाकिहा) प्रसिद्ध है, और इसके प्रकार फल हैं, और फलवाला (फाकिहानी): वह है जो उन्हें बेचता है। इब्न अब्बास ने कहा: ये सभी फल हैं, ताज़ा और सूखे, अर्थात: उनके लिए जन्नत में भोजन और पेय के अलावा बहुत से फल हैं जिन्हें वे खाते हैं।

(१) अल-सिहाह (ल-द-द)। (२) इसे अहमद (१८३२५) और अन-नसाई ३/५४-५५ ने अम्मार बिन यासिर रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है। (३) अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा ४/८१। (४) १५/१५-१६। (५) ९/२२३।

۸۳ سورة الزخرف: آیات ۷۱ - ۷۳

...اور تم نے اس سے لذت پائ اور تم نے اس سے لطف اندوز ہوئے ایک ہی معنی میں ہیں (۱)۔ یعنی: جنت میں وہ ہے جس سے آنکھیں لذت پاتی ہیں، تو وہ دیکھنے میں خوبصورت تھی۔ سعید بن جبیر نے کہا: "اور آنکھیں لذت پاتی ہیں": اللہ عزوجل کی طرف دیکھنا؛ جیسا کہ روایت میں ہے: "میں تجھ سے تیرے چہرے کی طرف دیکھنے کی لذت کا سوال کرتا ہوں" (۲)۔ {اور تم اس میں ہمیشہ رہو گے}: ہمیشہ رہنے والے؛ کیونکہ اگر یہ ختم ہو جاتی تو ناپسندیدہ ہو جاتی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یہ وہ جنت ہے جس کا تمہیں وارث بنایا گیا اس کے بدلے جو تم کیا کرتے تھے ۷۲} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یہ وہ جنت ہے} یعنی: ان سے کہا جاتا ہے: یہ وہی جنت ہے جس کا تذکرہ تمہارے لیے دنیا میں کیا جاتا تھا۔ ابن خالویہ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے جنت کی طرف "وہ" (تلک - دور) کے ساتھ اور جہنم کی طرف "یہ" (هذه - قریب) کے ساتھ اشارہ کیا؛ تاکہ جہنم سے ڈرایا جائے اور اس سے بچنے کی تاکید کی جائے۔ اور اسے قریب کے اشارے کے ساتھ بنایا جیسے کہ کوئی سامنے موجود چیز ہو جسے دیکھا جا رہا ہو۔ {جس کا تمہیں وارث بنایا گیا اس کے بدلے جو تم کیا کرتے تھے} ابن عباس نے کہا: اللہ نے ہر نفس کے لیے ایک جنت اور ایک آگ (جہنم) بنائی ہے؛ چنانچہ کافر مسلمان کی آگ کا وارث بنتا ہے، اور مسلمان کافر کی جنت کا وارث بنتا ہے (۳)؛ اور یہ بات پہلے ابو ہریرہ (۴) کی حدیث سے {یقیناً مومن کامیاب ہوئے} [المؤمنون: ۱] میں مرفوعاً آ چکی ہے، اور "الاعراف" میں بھی (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تمہارے لیے اس میں بہت سے میوے ہیں جن میں سے تم کھاتے ہو ۷۳} میوہ (فاکہہ) معلوم ہے، اور اس کی اقسام پھل ہیں، اور میوہ فروش (فاکھانی): وہ ہے جو انہیں بیچتا ہے۔

ابن عباس نے کہا: یہ تمام پھل ہیں، تازہ اور خشک، یعنی: ان کے لیے جنت میں کھانے پینے کے علاوہ بہت سے میوے ہیں جن میں سے وہ کھاتے ہیں۔

(۱) الصحاح (لذذ)۔ (۲) اسے احمد (۱۸۳۲۵) اور النسائی ۳/ ۵۴-۵۵ نے عمار بن یاسر رضی اللہ عنہما کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) الوسیط للواحدی ۴/ ۸۱۔ (۴) ۱۵/ ۱۵-۱۶۔ (۵) ۹/ ۲۲۳۔

Surah al-Zukhruf: Verses 74 - 77

84

The Almighty's saying: {Indeed, the criminals will be in the punishment of Hell, abiding eternally (74). It will not be subsided for them, and they will be therein in despair (75). And We did not wrong them, but it was they who were the wrongdoers (76)}

The Almighty's saying: {Indeed, the criminals will be in the punishment of Hell, abiding eternally} After mentioning the states of the people of Paradise, He mentioned the states of the people of Hellfire as well; to show the virtue of the obedient over the disobedient. {It will not be subsided for them} meaning: that punishment will not be lightened for them. {and they will be therein in despair (mublisūn)} meaning: despairing of mercy. It is also said: silent with the silence of despair. This was previously discussed in "al-An'am" (1). {And We did not wrong them} through punishment {but it was they who were the wrongdoers} to themselves through polytheism (shirk). It is permissible to read: "wa lākin kānū humu al-zālimūn" with the nominative case (raf') as subject and predicate, and the sentence is the predicate of "kana" (2).

The Almighty's saying: {And they will call, "O Malik, let your Lord put an end to us!" He will say, "Indeed, you will remain" (77)}

The Almighty's saying: {And they will call, "O Malik"} He is the gatekeeper of Hell, created for His anger; when he rebukes the Fire once, parts of it devour others.

Ali and Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with them) recited: "And they called, O Mal". This is contrary to the Mushaf (3). Abu al-Darda and Ibn Mas'ud said: The Prophet ﷺ recited: "And they called, O Mali" with only the 'lam' (4); meaning he used the elided form (tarkhim) of the name and removed the 'kaf'. Elision (tarkhim) is deletion, including the elision of a name in a vocative call, which is to delete one or more letters from its end. So you say for 'Malik': 'Ya Mal', for 'Harith': 'Ya Har', for 'Fatimah': 'Ya Fatim', for 'Aisha': 'Ya 'Aish', for 'Marwan': 'Ya Marw', and so on. He said (5):

---

(1) 8/381. (2) Similar speech is in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 136. It is the recitation of Ibn Mas'ud as in "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra' 3/37, "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 4/121, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 5/64. Al-Zajjaj said in "Ma'ani al-Qur'an" 4/420: Do not recite with it because it contradicts the Mushaf. (3) "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p.

136, and "Al-Muhtasib" 2/257. (4) Narrated by al-Duri in "Qira'at al-Nabi ﷺ" pp. 146-147 on the authority of Abu al-Darda (may Allah be pleased with him). (5) He is Zuhayr, and the verse is in his Diwan p. 180.

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयत 74 - 77

84

अल्लाह तआला का फरमान: {निस्संदेह अपराधी जहन्नम की यातना में सदैव रहेंगे (74)। वह उनसे कम नहीं की जाएगी और वे उसमें निराश होंगे (75)। और हमने उन पर कोई ज़ुल्म नहीं किया, बल्कि वे स्वयं ही ज़ालिम थे (76)}

अल्लाह तआला का फरमान: {निस्संदेह अपराधी जहन्नम की यातना में सदैव रहेंगे} जब जन्नत वालों की स्थितियों का उल्लेख किया गया; तो जहन्नम वालों की स्थितियों का भी उल्लेख किया गया; ताकि आज्ञाकारी की अवज्ञाकारी पर श्रेष्ठता स्पष्ट हो जाए। {वह उनसे कम नहीं की जाएगी} अर्थात: वह अज़ाब (यातना) उनके लिए हल्का नहीं किया जाएगा। {और वे उसमें निराश होंगे (मुब्लिसून)} अर्थात: दया से निराश। और कहा गया है: निराशा के मौन के साथ चुप। और यह "अल-अनआम" (1) में पहले गुज़र चुका है। {और हमने उन पर ज़ुल्म नहीं किया} अज़ाब के ज़रिए {बल्कि वे स्वयं ही ज़ालिम थे} शिर्क(बहुदेववाद) के ज़रिए अपने आप पर। और यह जायज़ है: "लेकिन कानू हुमुज़-ज़ालिमून" रफ़ा (nominative) के साथ इब्तिदा और ख़बर के तौर पर, और जुमला "काना" की ख़बर है (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे पुकारेंगे, "ऐ मालिक, तुम्हारा रब हमारा अंत कर दे!" वह कहेगा, "निस्संदेह तुम्हें रहना ही है" (77)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे पुकारेंगे, "ऐ मालिक"} और वह जहन्नम का दारोगा है, जिसे अल्लाह ने अपने क्रोध के लिए पैदा किया है; जब वह आग को एक झिड़की देता है, तो उसका एक हिस्सा दूसरे को खा जाता है।

और अली और इब्न मसूद (रज़ि.) ने पढ़ा: "व नादव या माल"। और यह मुसहफ़ (कुरान की प्रति) के विरुद्ध है (3)। अबू दरदा और इब्न मसूद ने कहा: नबी ﷺ ने पढ़ा: "व नादव या मालि" केवल 'लाम' के साथ (4); यानी नाम को छोटा किया (तरखीम) और 'काफ़' को हटा दिया। तरखीम का अर्थ है हटाना, और इसी में पुकारने (निदा) में नाम को छोटा करना शामिल है, और वह यह है कि इसके अंत से एक या अधिक अक्षरों को हटा दिया जाए। तो आप 'मालिक' के लिए कहते हैं: 'या माल', और 'हारिस' में: 'या हार', और 'फ़ातिमा' में: 'या फ़ातिम', और 'आयशा' में: 'या आइश', और 'मरवान' में: 'या मरू', और इसी तरह। उन्होंने कहा (5):

(1) 8/381। (2) इसी तरह की बात "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह" पृ. 136 में है। और यह इब्न मसूद की क़िरात (पठन) है जैसा कि अल-फ़र्रा की "मानी अल-क़ुरान" 3/37, अल-नहहास की "इराब अल-क़ुरान" 4/121, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 5/64 में है। अल-ज़ज्जाज ने "मानी अल-क़ुरान" 4/420 में कहा: इसे न पढ़ें क्योंकि यह मुसहफ़ के विरुद्ध है। (3) "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह" पृ. 136, और "अल-मुहतसिब" 2/257। (4) इसे अल-दूरी ने "क़िरात अल-नबी ﷺ" पृ. 146-147 में अबू दरदा (रज़ि.) से उद्धृत किया है। (5) वह जुहैर है, और शेर उसके दीवान के पृ. 180 में है।

سورة الزخرف: آيات ٧٤ - ٧٧

٨٤

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک مجرم جہنم کے عذاب میں ہمیشہ رہیں گے (٧٤) ان سے وہ (عذاب) ہلکا نہیں کیا جائے گا اور وہ اس میں ناامید ہوں گے (٧٥) اور ہم نے ان پر ظلم نہیں کیا بلکہ وہ خود ہی ظالم تھے (٧٦)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک مجرم جہنم کے عذاب میں ہمیشہ رہیں گے} جب اہل جنت کے احوال ذکر کیے گئے؛ تو اہل دوزخ کے احوال بھی ذکر کیے گئے؛ تاکہ فرمانبردار کی نافرمان پر فضیلت واضح ہو جائے۔ {ان سے وہ ہلکا نہیں کیا جائے گا} یعنی: ان سے وہ عذاب ہلکا نہیں کیا جائے گا۔ {اور وہ اس میں ناامید ہوں گے (مُبْلِسُونَ)} یعنی: رحمت سے مایوس۔ اور کہا گیا: مایوسی کی خاموشی کے ساتھ خاموش۔ اور یہ سورہ "الانعام" (١) میں گزر چکا ہے۔ {اور ہم نے ان پر ظلم نہیں کیا} عذاب کے ذریعے {بلکہ وہ خود ہی ظالم تھے} شرک کے ذریعے اپنی جانوں پر۔ اور "وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمُونَ" رفع کے ساتھ مبتدا اور خبر کے طور پر جائز ہے، اور جملہ 'كان' کی خبر ہے (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ پکاریں گے "اے مالک! تمہارا رب ہمارا قصہ ہی ختم کر دے" وہ کہے گا "تمہیں تو (اسی میں) رہنا ہے" (٧٧)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ پکاریں گے اے مالک} اور وہ جہنم کا داروغہ ہے، جسے اللہ نے اپنے غضب کے لیے پیدا کیا ہے؛ جب وہ آگ کو ایک جھڑکی دیتا ہے تو اس کا ایک حصہ دوسرے کو کھا جاتا ہے۔

اور علی اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما نے پڑھا: "وَنَادَوْا يَا مَال"۔ اور یہ مصحف کے خلاف ہے (۳)۔ ابو الدرداء اور ابن مسعود نے کہا: نبی ﷺ نے پڑھا: "وَنَادَوْا يَا مَالِ" صرف 'لام' کے ساتھ (۴)؛ یعنی نام میں ترخیم کی اور 'کاف' کو حذف کر دیا۔ ترخیم سے مراد حذف کرنا ہے، اور اسی سے ندا میں نام کی ترخیم ہے، اور وہ یہ ہے کہ اس کے آخر سے ایک یا زیادہ حروف حذف کر دیے جائیں۔ چنانچہ آپ 'مالک' کی جگہ کہتے ہیں: 'یا مال'، اور 'حارث' میں: 'یا حار'، اور 'فاطمہ' میں: 'یا فاطم' ، اور 'عائشہ' میں: 'یا عائش' ، اور 'مروان' میں: 'یا مرو' ، اور اسی طرح۔ اس نے کہا (۵):

---

(۱) ۳۸۱/۸۔ (۲) اسی طرح کی گفتگو "القراءات الشاذة" ص ۱۳۶ میں ہے۔ اور یہ ابن مسعود کی قرأت ہے جیسا کہ الفراء کی "معانی القرآن" ۳۷/۳، النحاس کی "اعراب القرآن" ۱۲۱/۴، اور "المحرر الوجیز" ۶۴/۵ میں ہے۔ الزجاج نے "معانی القرآن" ۴۲۰/۴ میں کہا: اس کے ساتھ نہ پڑھا جائے کیونکہ یہ مصحف کے خلاف ہے۔ (۳) "القراءات الشاذة" ص ۱۳۶، اور "المحتسب" ۲۵۷/۲۔ (۴) اسے الدوری نے "قراءات النبی ﷺ" ص ۱۴۶-۱۴۷ میں ابو الدرداء رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (۵) وہ زہیر ہے، اور شعر اس کے دیوان ص ۱۸۰ میں ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Verse 77 85

O Har (short for Harith), let me not be struck by a calamity from you, which neither a commoner nor a king before me has met.

And Imru' al-Qais said (1): O Har, do you see a flash of lightning? I show you its glimmer, like the waving of hands in a crowned rain-cloud.

And he also said (2): O Fatim (short for Fatima), go easy, enough of this coquetry; if you have decided to desert me, then do so gracefully.

Another poet said (3): O Marw (short for Marwan), indeed my mount is tethered, hoping for a gift, and its owner has not lost hope.

And in Sahih Hadith: "O Ful (short for O person), come hither" (4).

Regarding the end of a curtailed name (tarkhim), there are two ways: first, to keep it as it was before the deletion. Second, to construct it with a damma (the 'u' sound); for example: 'Ya Zaydu'; as if you have placed it in its position without considering the deleted part (5).

Abu Bakr al-Anbari mentioned: Muhammad bin Yahya al-Marwazi told us: Muhammad — who is Ibn Sa'dan — told us: Hajjaj told us, from Shu'ba, from al-Hakam bin Utaybah (6), from Mujahid, who said: We did not know what 'Zukhruf' meant until we found it in the recitation of Abdullah as: "a house of gold", and we did not know: "And they cried out, 'O Malik!'" or: "O Malik" — with a fatha on the lam and a kasra on it — until we found it in the recitation of Abdullah: "And they cried out, 'O Maal!'" using tarkhim (7). Abu Bakr said: It is not used...

(1) Diwan, p. 24. Previously mentioned 3/425. (2) Diwan, p. 12. (3) He is Al-Farazdaq, and the verse is in his Diwan 1/384. (4) Sahih al-Bukhari (2841), Sahih Muslim (1027): (86) from a long hadith of Abu Hurayrah. Previously mentioned similarly 8/341. His saying: Ful, i.e.: fulan (so-and-so). (5) Similarly in I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/121. (6) Distorted in the copies to: Uyaynah. (7) Ibn Khalawayh mentioned Mujahid's statement in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 136. Al-Nahhas mentioned the second part of it in 'I'rab al-Quran' 4/121.

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 77 85

ऐ हार (हारिस), तुम्हारे कारण मुझ पर ऐसी विपत्ति न आए जिसे मेरे पूर्व किसी साधारण व्यक्ति या राजा ने न सहा हो।

इमरु अल-क़ैस ने कहा (1): ऐ हार, क्या तुम्हें बिजली की वह चमक दिखती है? मैं तुम्हें उसकी चमक दिखाता हूँ, जैसे मुकुट वाले बादलों में हाथों का हिलना हो।

उसने यह भी कहा (2): ऐ फ़ातिम (फ़ातिमा), थोड़ा ठहर, इस नखरे को कम कर; यदि तुमने मुझे छोड़ने का मन बना लिया है, तो शालीनता से ऐसा करो।

एक अन्य कवि ने कहा (3): ऐ मर्व (मरवान), वास्तव में मेरी सवारी बँधी हुई है, वह इनाम की आशा में है, और उसका स्वामी निराश नहीं हुआ है।

और सहीह हदीस में है: "ऐ फ़ुल (व्यक्ति), यहाँ आओ" (4)।

कटे हुए नाम (तरख़ीम) के अंत के बारे में दो तरीके हैं: पहला: इसे उसी तरह छोड़ देना जैसा कि विलोपन से पहले था। दूसरा: इसे धम्मा (ऊ स्वर) पर आधारित करना; जैसे: ऐ ज़ैद; मानों आपने उसे विलोपित भाग पर विचार किए बिना उसकी जगह पर रख दिया हो (5)।

अबू बक्र अल-अम्बारी ने उल्लेख किया: मुहम्मद बिन याह्या अल-मरवाज़ी ने हमें बताया: मुहम्मद — जो इब्न सादान हैं — ने हमें बताया: हज्जाज ने हमें शुबा से, अल-हकम बिन उतैबा (6) से, मुजाहिद से बताया, जिन्होंने कहा: हमें नहीं पता था कि 'ज़ुख़रुफ़' का क्या अर्थ है जब तक कि हमें अब्दुल्ला के पाठ में यह नहीं मिला: "सोने का घर", और हमें नहीं पता था: "और वे पुकारेंगे, 'ऐ मालिक!'" या: "ऐ मालिक" — लाम पर फतह और उस पर कसरह के साथ — जब तक कि हमें अब्दुल्ला के पाठ में यह नहीं मिला: "और वे पुकारेंगे, 'ऐ माल!'" तरख़ीम का उपयोग करते हुए (7)। अबू बक्र ने कहा: यह प्रयोग नहीं किया जाता...

(1) दीवान, पृ. 24। पूर्व में उल्लेखित 3/425। (2) दीवान, पृ. 12। (3) वह अल-फरज़दक है, और शेर उसके दीवान 1/384 में है। (4) सहीह बुखारी (2841), सहीह मुस्लिम (1027): (86) अबू हुरैरा की एक लंबी हदीस से। पूर्व में इसी तरह 8/341 में उल्लेखित। उनका कहना: फ़ुल, यानी: फ़ुलान (अमुक)। (5) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 4/121 में भी इसी प्रकार। (6) प्रतियों में बदलकर 'उयैना' हो गया है। (7) इब्न खालवेह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा' पृ. 136 में मुजाहिद के कथन का

उल्लेख किया है। अन-नहहास ने 'इराब अल-कुरान' 4/121 में इसके दूसरे हिस्से का उल्लेख किया है।

سورہ زخرف: آیت 77 85

اے حار (حارث)، میں تمہاری طرف سے ایسی مصیبت کا شکار نہ ہوں جس کا سامنا مجھ سے پہلے کسی عام آدمی یا بادشاہ نے نہ کیا ہو۔

امرؤ القیس نے کہا (1): اے حار، کیا تمہیں بجلی کی چمک نظر آتی ہے؟ میں تمہیں اس کی چمک دکھاتا ہوں، جیسے تاجدار بادل میں ہاتھوں کا اشارہ ہو۔

اس نے یہ بھی کہا (2): اے فاطم (فاطمہ)، ذرا ٹھہرو، یہ نخرہ کچھ کم کرو؛ اگر تم نے مجھ سے قطع تعلق کا ارادہ کر لیا ہے تو اسے خوبصورتی سے کرو۔

ایک اور نے کہا (3): اے مرو (مروان)، میری سواری بندھی ہوئی ہے، وہ عطیہ کی امید رکھتی ہے اور اس کا مالک مایوس نہیں ہوا ہے۔

صحیح حدیث میں ہے: "اے قُل (شخص)، ادھر آؤ" (4)۔

منادیٰ ترخیم (جس کا آخری حرف گرا دیا گیا ہو) کے آخر میں دو طریقے ہیں: پہلا یہ کہ اسے اسی حال پر چھوڑ دیا جائے جس پر وہ حذف سے پہلے تھا۔ دوسرا یہ کہ اسے ضمہ پر مبنی کیا جائے؛ جیسے: یا زیدُ؛ گویا کہ آپ نے اسے اس کے مقام پر رکھا اور حذف شدہ حرف کا لحاظ نہیں کیا (5)۔

ابو بکر الانباری نے ذکر کیا کہ: محمد بن یحییٰ المروزی نے ہمیں بتایا: محمد — جو کہ ابن سعدان ہیں — نے ہمیں بتایا: حجاج نے ہمیں شعبہ سے، انہوں نے الحکم بن عتیبہ (6) سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کیا، جنہوں نے کہا: ہمیں نہیں معلوم تھا کہ 'زخرف' کیا ہے یہاں تک کہ ہم نے اسے عبداللہ کی قرأت میں پایا: "سونے کا گھر"، اور ہمیں نہیں معلوم تھا: "وَنَادَوْا يَا مَالِكُ" (اور وہ

پکاریں گے اے مالک!) یا: "یا ملك" - لام کے فتحہ اور اس کے کسرہ کے ساتھ - یہاں تک کہ ہم نے اسے عبداللہ کی قرأت میں ترخیم کے ساتھ پایا: "وَنَادَوْا يَا مَالِ" (7)۔ ابوبکر نے کہا: یہ استعمال نہیں ہوتا...

(1) دیوان ص 24۔ اور سابقہ 3/425۔ (2) دیوان ص 12۔ (3) وہ فرزدق ہے، اور شعر اس کے دیوان 1/384 میں ہے۔ (4) صحیح بخاری (2841)، صحیح مسلم (1027): (86) ابو ہریرہ کی طویل حدیث سے۔ اور سابقہ 8/341 میں اسی طرح ہے۔ ان کا قول: قُل، یعنی: فلان۔ (5) اسی طرح نحاس کی 'اعراب القرآن' 4/121 میں ہے۔ (6) نسخوں میں تحریف ہو کر 'عیینہ' ہو گیا ہے۔ (7) ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذہ' ص 136 میں مجاہد کا قول ذکر کیا ہے۔ اور نحاس نے 'اعراب القرآن' 4/121 میں اس کا دوسرا حصہ ذکر کیا ہے۔

Surah Az-Zukhruf: Ayah 77 86

...on this Hadith; because it is 'Maqtu' (severed), the like of which is not accepted in reports from the Messenger, peace and blessings be upon him. And the Book of Allah is more deserving of being guarded and having falsehood negated from it. I say: In Sahih al-Bukhari, on the authority of Safwan ibn Ya'la, from his father, who said: I heard the Prophet (peace be upon him) reciting on the pulpit: {And they will cry out, "O Malik, let your Lord put an end to us!"} (1) with the 'Kaf' established. Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: It reached me - or it was mentioned to me - that the people of the Fire sought help from the keepers (of Hell). So Allah the Almighty said: {And those in the Fire will say to the keepers of Hell, "Supplicate your Lord to lighten for us a day from the punishment."} So they asked for just one day in which the punishment would be lightened for them. They (the keepers) replied to them: {"Did there not come to you your messengers with clear proofs?" They will say, "Yes." They will reply, "Then supplicate [yourselves], but the supplication of the disbelievers is not but in error [i.e., futility]."} [Ghafir: 49-50]. He said: When they despaired of what was with the keepers, they called out to Malik. He is overlooking (2) them, having a seat in its midst, and there are bridges upon which the angels of punishment pass. He sees its farthest reaches just as he sees its nearest. So they said: "O Malik, let your Lord put an end to us." He (3) said: They asked for death. He said: He remained silent toward them, not answering them for eighty years. A year is three hundred and sixty days, a month is thirty days, and a day is like a thousand years of what you count. Then he looked at them after the eighty years and said: "Indeed, you are to remain." And he mentioned the Hadith; Ibn al-Mubarak mentioned it. And in the Hadith of Abu ad-Darda' from the Prophet (peace be upon him), he said: "They will say: 'Call upon Malik.' So they will say: 'O Malik, let your Lord put an end to us.' He will say: 'Indeed, you (4) are to remain.'" Al-A'mash said: I was informed that between their supplication and Malik's answer to them was a thousand years. Narrated by at-Tirmidhi (5). And Ibn 'Abbas said: They say that, and he does not answer them for a thousand years, then he says: "Indeed, you are to remain."

(1) Sahih al-Bukhari (3230). It is also with Ahmad (17961), and Muslim (871). (2) His saying: 'Mushrif' (overlooking), from (Zha). (3) The word: 'Qala' (He said) is not in (Meem). (4) Before it in Sunan at-Tirmidhi: 'Fa-yujibuhum' (So he answers them). (5) In his Sunan (2586), and he preferred its being Mawquf (stopped at the companion). And al-A'mash is one of the narrators of the chain.

सूरत अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयत ७७ ८६

इस हदीस के आधार पर; क्योंकि यह 'मक़्तू' (कटी हुई) है, जिसके जैसा रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत में स्वीकार नहीं किया जाता है। और अल्लाह की किताब इस बात की अधिक हक़दार है कि उसकी रक्षा की जाए और उससे असत्य को दूर रखा जाए। मैंने कहा: सहीह अल-बुख़ारी में सफ़वान इब्न याला से, उनके पिता के माध्यम से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को मिम्बर पर पढ़ते हुए सुना: {और वे पुकारेंगे, 'ऐ मालिक! तेरा रब हमारा काम तमाम कर दे।'} (१) 'काफ़' (ك) के साथ। मुहम्मद इब्न काब अल-कुरज़ी ने कहा: मुझे पता चला है - या मुझसे ज़िक्र किया गया - कि आग (जहन्नम) वालों ने उसके रखवालों से मदद माँगी। तो अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जो लोग आग में होंगे, वे जहन्नम के रखवालों से कहेंगे, "अपने रब से दुआ करो कि वह हम पर से अज़ाब का एक दिन कम कर दे।" } तो उन्होंने बस एक दिन की माँग की जिसमें उन पर अज़ाब कम किया जाए। उन्होंने (रखवालों ने) उन्हें जवाब दिया: {"क्या तुम्हारे पास तुम्हारे रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर नहीं आए थे?" वे कहेंगे, "हाँ।" वे कहेंगे, "तो तुम ही दुआ करो, और काफ़िरों की दुआ तो बस व्यर्थ ही होती है।"} [गाफ़िर: ४९-५०]। उन्होंने कहा: जब वे रखवालों से निराश हो गए, तो उन्होंने 'मालिक' को पुकारा। वह उन पर नज़र रखने वाला (२) है, उसका जहन्नम के बीच में एक स्थान है, और वहाँ पुल हैं जिनसे अज़ाब के फ़रिश्ते गुज़रते हैं। वह जहन्नम के दूर के हिस्सों को भी वैसे ही देखता है जैसे नज़दीक के हिस्सों को। तो उन्होंने कहा: "ऐ मालिक! तेरा रब हमारा काम तमाम कर दे।" उन्होंने (३) कहा: उन्होंने मौत माँगी। उन्होंने कहा: वह अस्सी साल तक चुप रहा, उन्हें कोई जवाब नहीं दिया। एक साल तीन सौ साठ दिन का है, एक महीना तीस दिन का, और एक दिन तुम्हारे गिने हुए हज़ार साल के बराबर है। फिर अस्सी साल बाद उसने उनकी ओर देखा और कहा: "निश्चय ही तुम्हें यहीं रहना है।" और उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया; इसे इब्न अल-मुबारक ने वर्णित किया है। और अबू दरदा की हदीस में नबी ﷺ से वर्णित है कि आपने फ़रमाया: "वे कहेंगे: 'मालिक को पुकारो।' तो वे कहेंगे: 'ऐ मालिक! तेरा रब हमारा काम तमाम कर दे।' वह कहेगा: 'निश्चय ही तुम्हें (४) यहीं रहना है।'" अल-अ'मश ने कहा: मुझे बताया गया है कि उनकी दुआ और मालिक के जवाब के बीच एक हज़ार साल का अंतर था। इसे तिरमिज़ी ने संकलित किया है (५)। इब्न अब्बास ने कहा: वे ऐसा कहेंगे, तो वह एक हज़ार साल तक उन्हें जवाब नहीं देगा, फिर वह कहेगा: "निश्चय ही तुम्हें यहीं रहना है।"

(१) सहीह अल-बुख़ारी (३२३०)। यह अहमद (१७९६१) और मुस्लिम (८७१) के पास भी है। (२) उनका कहना: 'मुशरिफ' (नज़र रखने वाला), नुस्खा (ज़) से। (३) शब्द: 'क़ाला' (उसने कहा) नुस्खा (म) में नहीं है। (४) सुनन तिरमिज़ी में इससे पहले है: 'फ़-युजीबुहुम' (तो वह उन्हें जवाब देगा)। (५) उनकी सुनन (२५८६) में, और उन्होंने इसके'मौक़ूफ़' होने को प्राथमिकता दी है। और अल-अ'मश सनद के रावियों में से एक है।

سورة الزخرف: آیت ۷۷ ۸٦

اس حدیث پر؛ کیونکہ یہ مقطوع ہے، جس جیسی روایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے قبول نہیں کی جاتی؛ اور اللہ کی کتاب اس بات کی زیادہ حقدار ہے کہ اس کی حفاظت کی جائے اور اس سے باطل کی نفی کی جائے۔ میں نے کہا: صحیح بخاری میں صفوان بن یعلیٰ سے، اپنے والد سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو منبر پر یہ پڑھتے ہوئے سنا: ﴿وَنَادَوْا يَمَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ﴾ (۱) کاف کے اثبات کے ساتھ اور محمد بن کعب القرظی نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے - یا مجھ سے ذکر کی گئی - کہ اہل جہنم نے دروغوں سے فریاد کی، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِّنَ الْعَذَابِ﴾ پس انہوں نے صرف ایک دن کا سوال کیا جس میں ان سے عذاب کم کر دیا جائے؛ تو انہوں نے (دروغوں نے) ان کو جواب دیا: ﴿أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُم بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا بَلَى قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَاءُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾ [غافر: ۴۹-۵۰]۔ انہوں نے کہا: جب وہ دروغوں سے مایوس ہو گئے تو انہوں نے مالک (دروغہ جہنم) کو پکارا؛ اور وہ ان پر نگران (۲) ہے اور اس کی نشست اس کے درمیان میں ہے، اور وہاں پل ہیں جن پر سے عذاب کے فرشتے گزرتے ہیں؛ وہ اس کے دور ترین حصے کو بھی ویسے ہی دیکھتا ہے جیسے قریب ترین حصے کو دیکھتا ہے، تو انہوں نے کہا: «يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ» (اے مالک! آپ کا رب ہمارا قصہ ہی ختم کر دے)۔ انہوں نے (۳) کہا: انہوں نے موت مانگی، کہا: تو وہ اسی سال تک ان سے خاموش رہا، انہیں جواب نہ دیا، اور سال تین سو ساٹھ دن کا ہے، اور مہینہ تیس دن کا، اور دن تمہاری گنتی کے ہزار سال کے برابر ہے، پھر اسی سال کے بعد ان کی طرف توجہ کی اور کہا: «إِنَّكُمْ مَاكِثُونَ» (بے شک تمہیں ٹھہرنا ہی ہے)۔ اور حدیث ذکر کی؛ اسے ابن المبارک نے ذکر کیا ہے۔ اور ابو الدرداء کی حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے، آپ نے فرمایا:

«پس وہ کہیں گے: مالک کو پکارو، تو وہ کہیں گے: اے مالک! آپ کا رب ہمارا قصہ ختم کر دے، وہ کہے گا: بے شک تمہیں (٤) ٹھہرنا ہے»۔ الاعمش نے کہا: مجھے بتایا گیا ہے کہ ان کی دعا اور مالک کے جواب کے درمیان ایک ہزار سال کا فاصلہ تھا۔ اسے ترمذی نے روایت کیا ہے (٥)۔ اور ابن عباس نے کہا: وہ یہ کہیں گے تو وہ انہیں ایک ہزار سال تک جواب نہیں دے گا، پھر کہے گا: بے شک تمہیں ٹھہرنا ہی ہے۔

(١) صحیح بخاری (٣٢٣٠)۔ یہ احمد (١٧٩٦١) اور مسلم (٨٧١) کے ہاں بھی ہے۔ (٢) ان کا قول: 'مشرف' (نگران)، نسخہ (ظ) سے۔ (٣) لفظ: 'قال' نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (٤) اس سے پہلے سنن ترمذی میں ہے: 'فیجیبہم' (پس وہ انہیں جواب دے گا)۔ (٥) اپنی سنن (٢٥٨٦) میں، اور اس کے موقوف ہونے کو ترجیح دی ہے۔ اور الاعمش سند کے راویوں میں سے ایک ہے۔

Surat Az-Zukhruf: Verses 77 - 79 87 Mujahid and Nawf al-Bikali said: Between their call and His response to them was a hundred years (1). Abdullah bin Amr said: Forty years; mentioned by Ibn al-Mubarak (2). Allah Almighty's saying: {We have surely brought you the truth, but most of you are averse to the truth (78)} It is possible that this is from Malik's speech to them, meaning: You are staying in the Fire; because we brought you the truth in the world and you did not accept it. And it is possible that it is from Allah's speech to them today, meaning: We clarified the proofs to you and sent the Messengers to you (3). {But most of them} Ibn Abbas said: "{But most of you}" meaning: but all of you (4). It was said: By "most" he meant the chiefs and leaders among them, as for the followers, they had no influence. {to the truth} meaning: to Islam and the religion of Allah {averse}. Allah Almighty's saying: {Or have they devised a plan? Then We too are devising (79)} Muqatil said: It was revealed concerning their plotting with deception against the Prophet ﷺ in Dar al-Nadwa, until their matter settled on what Abu Jahl suggested to them, that a man from every tribe should come forward to participate in killing him, so that the demand for his blood would be weakened; so this verse was revealed, and Allah killed all of them at Badr (5). "Abramu": They consolidated/tightened. And "Al-Ibram" is consolidating/ tightening. I "abramtu" the thing: I made it firm. And the rope-maker "abrama": when he tightened the twisting, and it is the second twist, and the first is "suhayl"; as it was said: .... from suhayl and mubram (6)

---

(1) The sayings of Ibn Abbas and Nawf al-Bikali were narrated by al-Tabari 20/649, 650. (2) In Al-Zuhd (319 zawa'id Nu'aim) at length. And al-Tabari also narrated it 20/649 - 650. (3) The speech is similar in Al-Muharrar al-Wajiz 5/65. See Al-Kashshaf 3/496. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 4/82. (5) Mentioned briefly by al-Razi in his Tafsir 27/228, and mentioned at length by al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 5/240, though he did not attribute it to anyone. (6) Its speaker is Zuhayr, and it is in his Diwan p. 14, and the full verse is: An oath, for indeed the two masters you found, in every situation, of thin-spun and firm-twisted.

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 77 - 79 87 मुजाहिद और नौफ़ अल-बिकाली ने कहा: उनके पुकारने और उनके प्रति उनके उत्तर के बीच सौ साल का अंतर था (1)। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा: चालीस साल; इब्न अल-मुबारक द्वारा उल्लेखित (2)। अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चय ही हम तुम्हारे पास सत्य लेकर आए, परन्तु तुममें से अधिकांश सत्य को नापसंद करने वाले थे (78)} यह संभव है कि यह मालिक का उनसे कहना हो, अर्थात: तुम आग में रहने वाले हो; क्योंकि हम दुनिया में तुम्हारे पास सत्य लेकर आए थे और तुमने उसे स्वीकार नहीं किया। और यह भी संभव है कि यह आज अल्लाह का उनसे कलाम (संबोधन) हो, अर्थात: हमने तुम्हारे लिए प्रमाण स्पष्ट कर दिए और तुम्हारी ओर रसूल भेजे (3)। {परन्तु उनमें से अधिकांश} इब्न अब्बास ने कहा: "{परन्तु तुममें से अधिकांश}" अर्थात: लेकिन तुम सभी (4)। कहा गया: "अधिकांश" से उनका तात्पर्य उनके बीच के सरदारों और नेताओं से था, जहाँ तक अनुयायियों की बात है, उनका कोई प्रभाव नहीं था। {सत्य के} अर्थात: इस्लाम और अल्लाह के धर्म के{नापसंद करने वाले}। अल्लाह तआला का फरमान: {या उन्होंने कोई योजना बनाई है? तो निश्चय ही हम भी योजना बनाने वाले हैं (79)} मुकातिल ने कहा: यह 'दार अल-नदवा' में नबी ﷺ के विरुद्ध छल-कपट की उनकी योजना के संबंध में अवतरित हुई, यहाँ तक कि उनका मामला उस पर स्थिर हो गया जो अबू जहल ने उन्हें सुझाया था, कि प्रत्येक कबीले से एक व्यक्ति सामने आए ताकि वे उनकी हत्या में शामिल हों, ताकि उनके खून की मांग कमज़ोर पड़ जाए; तब यह आयत अवतरित हुई, और अल्लाह ने बद्र में उन सभी को मार डाला (5)। "अबरमू": उन्होंने पक्का किया/मजबूत किया। और "अल-इबराम" पक्का करना/मजबूत करना है। मैंने चीज़ को "अबरमतु" किया: मैंने उसे दृढ़ बना दिया। और रस्सी बनाने वाले ने "अबरमा": जब उसने बल देने (मोड़ने) को मजबूत किया, और यह दूसरा मोड़ है, और पहला 'सुहैल' है; जैसा कि कहा गया: .... सुहैल (कच्चे सूत) और मुब्रम (पक्के सूत) से (6)

---

(1) इब्न अब्बास और नौफ़ अल-बिकाली के कथनों को अल-तबरी 20/649, 650 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) अल-ज़ुहद (319 ज़वाइद नुऐम) में विस्तार से। और अल-तबरी ने भी इसे 20/649 - 650 पर उद्धृत किया है। (3) इसी तरह की बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/65 में है। अल-कश्शाफ़ 3/496 देखें। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 4/82। (5) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 27/228 में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 5/240 में विस्तार से इसका उल्लेख किया है, हालांकि उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (6) इसके कवि जुहैर हैं,

और यह उनके दीवान पृष्ठ 14 में है, और पूरा शेर है: एक कसम, कि वास्तव में तुम दोनों स्वामियों को पाया गया, हर स्थिति में, कच्चे सूत और पक्के सूत के समान।

سورة الزخرف: آیات ۷۷ - ۷۹ ۸۷ مجاہد اور نوف البکالی نے کہا: ان کی پکار اور ان کے جواب کے درمیان سو سال کا عرصہ تھا (۱)۔ عبد اللہ بن عمرو نے کہا: چالیس سال؛ اسے ابن المبارک نے ذکر کیا ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ یقیناً ہم تمہارے پاس حق لے کر آئے لیکن تم میں سے اکثر حق کو ناپسند کرنے والے تھے ۷۸ ﴾ ممکن ہے کہ یہ مالک (داروغہ جہنم) کا ان سے کلام ہو، یعنی: تم آگ میں رہنے والے ہو؛ کیونکہ ہم دنیا میں تمہارے پاس حق لے کر آئے تھے مگر تم نے اسے قبول نہیں کیا۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ آج اللہ کا ان سے کلام ہو، یعنی: ہم نے تمہارے لیے دلیلیں واضح کیں اور تمہاری طرف رسول بھیجے (۳)۔ ﴿لیکن ان میں سے اکثر﴾ ابن عباس نے کہا: "﴿لیکن تم میں سے اکثر﴾" یعنی: بلکہ تم سب کے سب (۴)۔ کہا گیا: اکثر سے مراد ان کے رؤسا اور قائدین تھے، جہاں تک پیروکاروں کا تعلق ہے تو ان کا کوئی اثر نہ تھا۔ ﴿حق کو﴾ یعنی: اسلام اور اللہ کے دین کو ﴿ناپسند کرنے والے﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ کیا انہوں نے کسی معاملے کا پختہ ارادہ کر لیا ہے؟ تو ہم بھی پختہ فیصلہ کرنے والے ہیں ۷۹ ﴾ مقاتل نے کہا: یہ دار الندوہ میں نبی ﷺ کے خلاف ان کی مکارانہ تدبیر کے بارے میں نازل ہوئی، یہاں تک کہ ان کا معاملہ اس بات پر طے پا گیا جس کا ابو جہل نے انہیں مشورہ دیا تھا کہ ہر قبیلے سے ایک آدمی نکلے تاکہ وہ ان کے قتل میں شریک ہوں، اس طرح ان کے خون کا مطالبہ کمزور پڑ جائے گا؛ پس یہ آیت نازل ہوئی، اور اللہ نے بدر کے دن ان سب کو قتل کر دیا (۵)۔ «أَبْرَمُوا» : انہوں نے پختہ کیا/مضبوط کیا۔ اور "الإبرام" مضبوط کرنا ہے۔ میں نے چیز کو "أبرمتُه" کیا: میں نے اسے مضبوط کر دیا۔ اور رسی بٹنے والا "أبرم" کرتا ہے: جب وہ بٹائی کو مضبوط کرتا ہے، اور یہ دوسری بٹائی ہے، اور پہلی "سحیل" (کچی بٹائی) ہے؛ جیسا کہ کہا گیا: .... کچی اور پکی بٹائی سے (۶)

(۱) ابن عباس اور نوف البکالی کے اقوال کو طبری نے ۶۴۹/۲۰، ۶۵۰ میں نقل کیا ہے۔ (۲) الزہد (۳۱۹ زوائد نعیم) میں تفصیل سے۔ اور طبری نے بھی اسے ۶۴۹/۲۰ - ۶۵۰ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اسی طرح کی بات المحرر الوجیز ۶۵/۵ میں ہے۔ اور الکشاف ۴۹۶/۳ دیکھیں۔ (۴) الوسیط للواحدي ۸۲/۴۔ (۵) رازی نے اپنی تفسیر ۲۲۸/۲۷ میں اسے مختصراً ذکر کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ۲۴۰/۵ میں اسے تفصیل سے ذکر کیا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (۶) اس کے شاعر زہیر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۴ میں ہے، اور پورا شعر یہ ہے: خدا کی قسم، یقیناً تم دونوں سردار پائے گئے، ہر حال میں، کچی اور پکی بٹائی کے مانند۔

The meaning is: Have they devised a plot? Then We are indeed devisers of a plot against them; this was said by Ibn Zayd and Mujahid. Qatadah said: Have they agreed upon denial? Then We have agreed upon the reward on the Day of Resurrection. Al-Kalbi said: Have they decided upon a matter? Then We have decided punishment for them (1). And "Am" [or] here means "Bal" [rather]. It is also said: "Or have they devised [a matter]..." is conjoined to the statement: {Did We appoint gods to be worshipped besides the Most Merciful?} [Verse 45]. It is also said: It means: We have surely brought you the Truth, but you did not listen; or they heard but turned away, because they had internally decided upon a matter through which they felt safe from punishment.

Allah's statement: {Or do they think that We hear not their secrets and their private conversations? Yes [We do], and Our messengers [angels] are with them, recording.} (80)

Allah's statement: {Or do they think that We hear not their secrets and their private conversations?} i.e., what they keep secret within themselves and what they whisper privately among themselves. "Yes" We hear and know. {And Our messengers are with them, recording} i.e., the guardian angels with them record against them. It is narrated that this was revealed concerning three individuals who were between the Kaaba and its curtains; one of them said: "Do you think that Allah hears our speech?" The second said: "If you speak aloud, He hears, and if you speak secretly, He does not hear." The third said: "If He hears when you proclaim it, He hears when you secrete it." This was said by Muhammad bin Ka'b Al-Qurazi (2). This meaning has already been mentioned from Ibn Mas'ud in Surah Fussilat (3).

Allah's statement: {Say, [O Muhammad], "If the Most Merciful had a son, then I would be the first of [his] worshippers. Exalted is the Lord of the heavens and the earth, Lord of the Throne, above what they describe."} (81-82)

Allah's statement: {Say, "If the Most Merciful had a son, then I would be the first of [his] worshippers."} There is difference of opinion regarding its meaning; Ibn Abbas, Al-Hasan, and Al-Suddi said: The meaning is: The Most Merciful has no son, so "In" [if] is in the sense of "Ma" [negation], and the speech on this basis would be complete, then starting anew: "So I am the first of the worshippers" i.e., the monotheists among the people of Mecca.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/240. And Al-Tabari transmitted these reports - except for the saying of Al-Kalbi - 20/652. (2) Transmitted from him by Al-Tabari 20/653. (3) During the interpretation of Verse (22) from Surah Fussilat.

सूरह अल-ज़ुख़्रुफ़: आयत 79 - 82 | 88

इसका अर्थ है: क्या उन्होंने कोई चाल चली है? तो हम भी उनके विरुद्ध चाल चलने वाले हैं; यह इब्न ज़ैद और मुजाहिद ने कहा है। कतादा ने कहा: क्या उन्होंने झुठलाने पर सहमति बना ली है? तो हमने पुनरुत्थान के दिन प्रतिफल पर सहमति बना ली है। अल-कल्बी ने कहा: क्या उन्होंने किसी मामले का फैसला कर लिया है? तो हमने उनके लिए दंड का फैसला कर लिया है (1)। और "अम" [या] का यहाँ अर्थ "बल" [बल्कि] है। और यह भी कहा गया है: {या क्या उन्होंने पक्का इरादा कर लिया है...} उस कथन से जुड़ा है: {क्या हमने रहमान के अलावा और भी पूज्य बनाए हैं जिनकी इबादत की जाए?} [आयत 45]। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: हम तुम्हारे पास सत्य लेकर आए लेकिन तुमने नहीं सुना, या उन्होंने सुना पर मुंह फेर लिया; क्योंकि उन्होंने अपने मन में एक बात ठान ली थी जिससे उन्होंने स्वयं को दंड से सुरक्षित समझा।

अल्लाह का कथन: {क्या वे समझते हैं कि हम उनके भेदों और उनकी कानाफूसी को नहीं सुनते? क्यों नहीं, और हमारे भेजे हुए (फ़रिश्ते) उनके पास लिख रहे हैं।} (80)

अल्लाह का कथन: {क्या वे समझते हैं कि हम उनके भेदों और उनकी कानाफूसी को नहीं सुनते?} अर्थात, जो वे अपने मन में छिपाते हैं और जो वे आपस में चुपकेचुपके बातें करते हैं। "क्यों नहीं" हम सुनते और जानते हैं। {और हमारे भेजे हुए उनके पास लिख रहे हैं} अर्थात, उनके पास मौजूद रक्षक फ़रिश्ते उनके कार्यों को लिख रहे हैं। रिवायत है कि यह आयत तीन व्यक्तियों के बारे में उतरी थी जो काबा और उसके पर्दों के बीच थे; उनमें से एक ने कहा: "क्या तुम्हें लगता है कि अल्लाह हमारी बात सुनता है?" दूसरे ने कहा: "यदि तुम ज़ोर से बोलोगे तो वह सुनेगा, और यदि तुम धीरे बोलोगे तो वह नहीं सुनेगा।" तीसरे ने कहा: "यदि वह तब सुनता है जब तुम इसे प्रकट करते हो, तो वह तब भी सुनता है जब तुम इसे छिपाते हो।" यह मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी ने कहा था (2)। यह अर्थ इब्न मसूद से सूरह फुस्सिलत में पहले भी उल्लेख किया जा चुका है (3)।

अल्लाह का कथन: {कह दो कि यदि रहमान का कोई बेटा होता, तो मैं सबसे पहले इबादत करने वाला होता। पवित्र है वह, आकाशों और धरती का रब, अर्श का रब, उन बातों से जो वे बयान करते हैं।} (81-82)

अल्लाह का कथन: {कह दो कि यदि रहमान का कोई बेटा होता, तो मैं सबसे पहले इबादत करने वाला होता।} इसके अर्थ के बारे में मतभेद है; इब्न अब्बास, अल-हसन और अल-सुद्दी ने कहा: इसका

अर्थ है: रहमान का कोई बेटा नहीं है, इसलिए "इन" [यदि] "मा" [नहीं] के अर्थ में है, और इस आधार पर वाक्य पूरा हो जाएगा, फिर नया वाक्य शुरू होगा: "तो मैं सबसे पहला इबादत करने वाला हूँ" अर्थात मक्का के लोगों में सबसे पहला एकेश्वरवादी।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/240। और इब्न कल्बी के कथन के अलावा, अल-तबरी ने इन रिवायतों को उद्धृत किया है 20/652। (2) इसे अल-तबरी ने 20/653 में उनसे उद्धृत किया है। (3) सूरह फुस्सिलत की आयत (22) की व्याख्या के समय।

سورہ الزخرف: آیات 79 - 82 | 88

پس معنی یہ ہے: کیا انہوں نے کوئی چال چلی ہے؟ تو ہم (بھی) ان کے خلاف پختہ تدبیر کرنے والے ہیں؛ یہ قول ابن زید اور مجاہد کا ہے۔ قتادہ نے کہا: کیا انہوں نے جھٹلانے پر اتفاق کر لیا ہے؟ تو ہم نے قیامت کے دن جزا دینے پر اتفاق کر لیا ہے۔ الکلبی نے کہا: کیا انہوں نے کسی معاملے کا فیصلہ کر لیا ہے؟ تو ہم ان پر عذاب کا فیصلہ کرنے والے ہیں (1)۔ اور یہاں "أم" بمعنی "بل" (بلکہ) ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: {أَمْ أَبْرَمُوا} کا عطف اس قول پر ہے: {أَجَعَلْنَا مِن دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ} [آیت: 45]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یعنی ہم تمہارے پاس حق لائے لیکن تم نے نہیں سنا، یا انہوں نے سنا مگر اعراض کیا؛ کیونکہ انہوں نے اپنے جی میں ایک بات پختہ کر لی تھی جس سے وہ عذاب سے بے خوف ہو گئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ بَلَى وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ} (80)

اللہ تعالیٰ کا قول: {أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ} یعنی: جو وہ اپنے دلوں میں چھپاتے ہیں اور جو آپس میں سرگوشیاں کرتے ہیں۔ "بَلَى" (کیوں نہیں) ہم سنتے اور جانتے ہیں۔ {وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ} یعنی: ان کے پاس رہنے والے نگہبان فرشتے ان کے خلاف لکھتے ہیں۔ مروی ہے کہ یہ آیت تین افراد کے بارے میں نازل ہوئی جو کعبہ اور اس کے پردوں کے درمیان تھے؛ ان میں سے ایک نے کہا: کیا تمہارا خیال ہے کہ اللہ ہماری بات سنتا ہے؟ دوسرے نے کہا: جب تم بلند آواز سے بولو گے تو وہ سنے گا، اور جب تم پوشیدہ بات کرو گے تو نہیں سنے گا۔ تیسرے نے کہا: اگر وہ تمہارے ظاہر کرنے پر سنتا ہے تو پوشیدہ رکھنے پر بھی سنتا ہے؛ یہ محمد بن کعب القرظی نے کہا (2)۔ اور یہ معنی ابن مسعود سے سورہ فصلت میں گزر چکا ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {قُلْ إِن كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَبِدِينَ 81 سُبْحَنَ رَبِّ السَّمَوَتِ وَالْأَرْضِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ 82}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {قُلْ إِن كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَبِدِينَ} اس کے معنی میں اختلاف ہے؛ ابن عباس، حسن اور سدی نے کہا: معنی یہ ہے: رحمن کی کوئی اولاد نہیں ہے، پس "إن" بمعنی "ما" (نفی) ہے، اور کلام اس پر مکمل ہو جائے گا، پھر نیا جملہ شروع ہوگا: "فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ" یعنی: اہل مکہ میں سب سے پہلے توحید پرست۔

(1) النکت والعیون 5 / 240 ۔ اور طبری نے - الکلبی کے قول کے علاوہ - یہ آثار روایت کیے ہیں 20 / 652 ۔ (2) اسے طبری نے ان سے روایت کیا ہے 20 / 653 ۔ (3) سورہ فصلت کی آیت (22) کی تفسیر کے وقت۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 81 - 82 | Page 89

...on the basis that He has no child. And the pause at "the worshippers" (al-ʿābidīn) is complete(1).

It was said: Say, O Muhammad: If a child is proven for Allah, then I am the first to worship His child, but it is impossible for Him to have a child; and this is as you say to someone you are debating with: If what you said is proven by evidence, then I am the first to believe it; and this is an exaggeration in exclusion, meaning: there is no way to believe it. And this is a softening of speech; like His saying: {And indeed, we or you are either upon guidance or in clear error} [Saba: 24]. The meaning based on this is: So I am the first of worshippers of that child, because honoring the child is honoring the parent.

Mujahid said: The meaning is: If the Most Merciful had a child, then I am the first who worshipped Him alone, on the premise that He has no child.

As-Suddi also said: The meaning is: if He had a child, I would have been the first who worshipped Him on the basis that He has a child; but that is not appropriate.

Al-Mahdawi said: So "In" according to these views is conditional (if), which is the best interpretation, and it is the choice of At-Tabari(2); because it being in the sense of "Ma" (negation/not) leads to the illusion that the meaning was that He didn't have any child in the past.

It was said: Indeed, the meaning of "Al-ʿĀbidīn" is: those who feel disdain or indignation. Some scholars said: if it were so, it would have been: "Al-ʿAbidīn" (without the long vowel). And likewise, Abu Abd al-Rahman and al-Yamani(3) read: "So I am the first of the indignant (al-ʿabidīn)" without an alif. It is said: 'abida ya'badu 'abadan—with vowels—if one feels disdain and becomes angry, then he is 'abid, and the noun is al-'abadah, similar to al-anafah (disdain), according to Abu Zaid(4). Al-Farazdaq said:

---

(1) Tafsir al-Tabari 20 / 654 - 655, Zad al-Masir 7 / 332, and an-Nukat wa al-'Uyun 5 / 241. See also al-Waqf wa al-Ibtida' by Ibn al-Anbari 2 / 886. (2) In his Tafsir 20 / 657 - 658, and it contains the reports from Mujahid and as-Suddi pp. 654, 656. (3) In the manuscripts: "Abu Abd al-Rahman al-Yamani", and what is established is from (m). The recitation is in al-Muhtasib 2 / 257, and Majma' al-Bayan 5/99. Ibn 'Atiyyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 5 / 66 to Abu Abd al-Rahman. In the irregular

recitations p. 137, it occurs as: "Abu Abdullah and al-Yamani". See al-Bahr al-Muhit 8 / 28. (4) As-Sihah (root: 'bd).

सूरा अज़-ज़ुखरुफ़: आयतें 81 - 82 | पृष्ठ 89

...इस आधार पर कि उनकी कोई संतान नहीं है। और "इबादत करने वालों" (अल-आबिदीन) पर रुकना पूर्ण है(1)।

कहा गया: कहो ऐ मुहम्मद: यदि अल्लाह की कोई संतान सिद्ध हो जाए, तो मैं उसकी संतान की इबादत करने वाला पहला व्यक्ति होता, लेकिन उनके लिए संतान होना असंभव है; यह वैसा ही है जैसे आप किसी ऐसे व्यक्ति से कहते हैं जिससे आप बहस कर रहे हों: यदि आप जो कह रहे हैं वह प्रमाण से सिद्ध हो जाए, तो मैं उसे मानने वाला पहला व्यक्ति हूँ; और यह बाहर करने में अतिशयोक्ति है, जिसका अर्थ है: इसे मानने का कोई रास्ता नहीं है। यह बोलने में कोमलता है; जैसा कि उनके कथन में है: {और वास्तव में, हम या तुम या तो मार्गदर्शन पर हैं या स्पष्ट त्रुटि में} [सबा: 24]। इसके अनुसार अर्थ यह है: तो मैं उस संतान की इबादत करने वालों में पहला होता, क्योंकि संतान का सम्मान करना माता-पिता का सम्मान करना है।

मुजाहिद ने कहा: अर्थ यह है: यदि रहमान की कोई संतान होती, तो मैं अकेला ही उनकी इबादत करने वाला पहला व्यक्ति होता, इस आधार पर कि उनकी कोई संतान नहीं है।

अस-सुद्दी ने भी कहा: अर्थ यह है: यदि उनकी कोई संतान होती, तो मैं इस आधार पर उनकी इबादत करने वाला पहला व्यक्ति होता कि उनकी संतान है; लेकिन यह उचित नहीं है।

अल-महदवी ने कहा: इन मतों के अनुसार "इन" (यदि) शर्त के लिए है, जो सबसे अच्छा है, और यह अत-तबरी(2) की पसंद है; क्योंकि यदि इसे "मा" (नहीं) के अर्थ में लिया जाता, तो इससे यह भ्रम हो सकता था कि इसका अर्थ यह था कि अतीत में उनकी कोई संतान नहीं थी।

कहा गया: वास्तव में "अल-आबिदीन" का अर्थ है: घृणा या क्रोध महसूस करने वाले। कुछ विद्वानों ने कहा: यदि ऐसा होता, तो यह "अल-अबिदीन" (बिना दीर्घ स्वर के) होता। और इसी तरह, अबू अब्द अल-रहमान और अल-यमानी(3) ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "तो मैं घृणा करने वालों (अल-अबिदीन) में पहला हूँ" बिना अलिफ के। कहा जाता है: अबिदा यअ'बदु अबदन - स्वरों के साथ - यदि कोई घृणा महसूस करता है और क्रोधित होता है, तो वह 'अबिद' है, और संज्ञा 'अल-अबदाह' है, 'अल-अनफह' (घृणा) की तरह, अबू ज़ैद(4) के अनुसार। अल-फरज़दक ने कहा:

(1) तफ़सीर अल-तबरी 20 / 654 - 655, ज़ाद अल-मसीर 7 / 332, और अन-नुकात व अल-'उयून 5 / 241। इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा भी देखें 2 / 886। (2) उनकी तफ़सीर 20 / 657 - 658 में, और इसमें मुजाहिद और अस-सुद्दी के साक्ष्य पृष्ठ 654, 656 पर हैं। (3) पांडुलिपियों में: "अबू अब्द अल-रहमान अल-यमानी", और जो स्थापित है वह (एम) से है। पाठ अल-मुहतासिब 2 / 257 और मजमा' अल-बयान 5/99 में है। इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5 / 66 में अबू अब्द अल-रहमान के लिए जिम्मेदार ठहराया। अनियमित पाठ पृष्ठ 137 में, यह इस प्रकार आता है: "अबू अब्दुल्ला और अल-यमानी"। अल-बहर अल-मुहीत 8 / 28 देखें। (4) अस-सिहाह (जड़: 'बद)।

سورة الزخرف: آیات ۸۱ - ۸۲ | صفحہ ۸۹

اس بنیاد پر کہ اس کی کوئی اولاد نہیں ہے۔ اور لفظ «العابدین» پر وقف تام (مکمل) ہے(۱)۔

اور کہا گیا: اے محمد! کہہ دیجئے: اگر اللہ کے لیے کوئی اولاد ثابت ہو جائے تو میں اس کی اولاد کی عبادت کرنے والا پہلا شخص ہوتا، لیکن اس کے لیے اولاد ہونا ناممکن ہے؛ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے آپ کسی سے مناظرہ کرتے ہوئے کہیں: اگر آپ کی بات دلیل سے ثابت ہو جائے تو میں اسے ماننے والا پہلا شخص ہوں؛ اور یہ کلام میں استبعاد (بعید ہونے) کا مبالغہ ہے، یعنی: اس کے ماننے کی کوئی راہ ہی نہیں ہے۔ اور یہ کلام میں ملائمت کا انداز ہے؛ جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿اور بے شک ہم یا تم ضرور ہدایت پر ہیں یا کھلی گمراہی میں﴾ [سبا: ۲۴]۔ اس اعتبار سے معنی یہ ہے: تو میں اس اولاد کی عبادت کرنے والوں میں پہلا ہوتا، کیونکہ اولاد کی تعظیم دراصل والد کی تعظیم ہے۔

اور مجاہد نے کہا: معنی یہ ہے کہ اگر رحمان کی کوئی اولاد ہوتی تو میں اس کی تنہا عبادت کرنے والا پہلا ہوتا، اس بات پر کہ اس کی کوئی اولاد نہیں ہے۔

اور سدی نے بھی کہا: معنی یہ ہے کہ اگر اس کی اولاد ہوتی تو میں اس کی عبادت کرنے والوں میں اول ہوتا اس بات پر کہ اس کی اولاد ہے؛ لیکن ایسا ہونا مناسب نہیں ہے۔

المھدوی نے کہا: ان اقوال کی روشنی میں لفظ «إن» شرطیہ ہے، اور یہی سب سے بہتر ہے، اور اسی کو طبری(۲) نے اختیار کیا ہے؛ کیونکہ اسے نافیہ («ما» کے معنی میں) لینے سے یہ وہم پیدا ہو سکتا ہے کہ ماضی میں اس کی کوئی اولاد نہیں تھی۔

اور کہا گیا: بے شک «العابدین» کے معنی بیزار اور ناراض ہونے والوں کے ہیں۔ بعض علماء نے کہا: اگر ایسا ہوتا تو لفظ «العَبِدِین» (بغیر الف کے) ہوتا۔ اسی طرح ابو عبد الرحمن اور الیمانی(۳) نے بغیر الف کے «فَأَنَا أَوَّلُ الْعَبِدِينَ» پڑھا ہے، عربی میں کہا جاتا ہے: عَبِدَ يَعْبَدُ عَبَدًا - زبر کے ساتھ - جب کوئی بیزاری اور غصے کا اظہار کرے، تو وہ «عَبِدٌ» کہلاتا ہے، اور اسم «العَبَدَة» ہے جیسے «الأنفة» (بیزاری)، ابو زید(٤) کے حوالے سے۔ فرزدق نے کہا:

---

(۱) تفسیر طبری ۲۰ / ٦٥٤ - ٦٥٥، زاد المسیر ۷ / ۳۳۲، اور النکت والعیون ۵ / ۲۴۱۔ دیکھئے الوقف والابتداء لابن الانباری ۲ / ۸۸۶۔ (۲) اپنی تفسیر ۲۰ / ٦٥٧ - ٦٥٨ میں، اور اس میں مجاہد اور سدی کا اثر ص ٦٥٤ ، ٦٥٦ پر ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں «ابو عبد الرحمن الیمانی» ہے، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ماخوذ ہے۔ یہ قرأت المحتسب ۲ / ۲۵۷ اور مجمع البیان ۹۹/۵۲ میں درج ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵ / ٦٦ میں اسے ابو عبد الرحمن کی طرف منسوب کیا ہے۔ شاذ قرأتوں کی کتاب ص ۱۳۷ میں «ابو عبد اللہ والیمانی» درج ہے، دیکھئے البحر المحیط ۲۸/۸۔ (٤) الصحاح (مادہ: عبد)۔

90 Surah Az-Zukhruf: Verses 81-82

Those are my close companions, so bring me their like, and I am the most disdainful to satirize Kulayb before Darim (1). And it is also recited: Those are people who, if they satirized me, I would satirize them, and I am the most disdainful that Kulayb should be satirized before Darim (2). Al-Jawhari said (3): And Abu Amr said: Regarding the Almighty's saying: {Then I am the first of the worshippers (al-'abidin)}, it is from disdain (al-anaf) and anger. Al-Kisa'i and Al-Qutabi said the same, as Al-Mawardi reported from both of them (4). Al-Harawi said: Regarding the Almighty's saying: {Then I am the first of the worshippers}, it is said: It is from 'abida ya'badu, meaning: from those who are disdainful. Ibn Arafa said: It is only said: 'abida ya'badu, so he is 'abid; and 'abid is rarely said, and the Quran does not come with what is rare or anomalous in language. But the meaning is: I am the first of those who worship Allah, Mighty and Majestic, on the basis that He is One, having no son. It is narrated that a woman came to her husband and gave birth to a child after six months. This was mentioned to Uthman (may Allah be pleased with him), so he ordered her to be stoned. Ali (may Allah be pleased with him) said to him: Allah Almighty said: {And the bearing of him and the weaning of him is thirty months} [Al-Ahqaf: 15]. And He said in another verse: {And his weaning is in two years} [Luqman: 14]. By Allah, Uthman did not delay (literally: did not feel disdain) in sending for her to be brought back. Abd Allah bin Wahb said: Meaning: he did not refrain nor feel disdain (5). Ibn al-A'rabi said: "{Then I am the first of the worshippers}" means: those who are angry and disdainful. It is also said: "{Then I am the first of the worshippers}" means: I am the first of those who worship Him in His Oneness, contrary to you (6). Abu Ubayda (7) said: Its meaning is the deniers; and it is narrated: 'abadani haqqi, meaning: he denied my right (8).

(1) Islah al-Mantiq, p. 59; Al-Sihah (root 'abd); Fadl al-Maqal by Abu Ubayd al-Bakri, p. 381. His saying: 'al-ahlas' is the plural of 'hils', meaning a person of high status. Al-Qamus (root hls). (2) Majaz al-Qur'an, 2/206; Jamharat al-Amthal, 1/512; and Lisan al-Arab (root 'abd) with a slight variation. (3) In Al-Sihah (root 'abd). (4) In Al-Nukat wal-'Uyun, 5/241. Ibn Qutayba's words are in his Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 401. (5) Related by al-Tabari, 20/657. (6) Yaqutat al-Sirat, pp. 461-462. (7) In Majaz al-Qur'an, 6/207. (8) Al-Muharrar al-Wajiz, 5/66.

90 सूरा अज़-ज़ुख़्रुक: आयत 81-82

वे मेरे घनिष्ठ साथी हैं, तो उनके जैसा मेरे पास लाओ, और मैं दारीम के सामने कुलैब की निंदा करने से सबसे अधिक घृणा करता हूँ (1)। और यह भी पढ़ा जाता है: वे ऐसे लोग हैं कि यदि वे मेरी निंदा करते, तो मैं उनकी निंदा करता, और मैं इससे घृणा करता हूँ कि दारीम के सामने कुलैब की निंदा की जाए (2)। अल-जौहरी ने कहा (3): और अबू अम्र ने कहा: अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {तो मैं सबसे पहला इबादत करने वाला (अल-'आबिदीन) हूँ}, यह 'अल-अनफ' (घृणा/अभिमान) और क्रोध से है। अल-किसाई और अल-कुताबी ने भी यही कहा है, जैसा कि अल-मावर्दी ने उन दोनों से उद्धृत किया है (4)। अल-हरवी ने कहा: अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {तो मैं सबसे पहला इबादत करने वाला हूँ}, कहा जाता है: यह 'अबिदा यअ्बदु' से है, यानी: घृणा करने वालों में से। इब्न अराफ़ा ने कहा: यह केवल 'अबिदा यअ्बदु' कहा जाता है, तो वह 'अबिद' है; और 'आबिद' शायद ही कभी कहा जाता है, और कुरान भाषा में दुर्लभ या विसंगत चीज़ों के साथ नहीं आता है। लेकिन अर्थ यह है: मैं अल्लाह अज़्ज़-व-जल् की इबादत करने वालों में पहला हूँ, इस आधार पर कि वह एक है, उसका कोई पुत्र नहीं है। यह वर्णित है कि एक स्त्री अपने पति के पास आई और छह महीने बाद उसने एक बच्चे को जन्म दिया। यह बात उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) को बताई गई, तो उन्होंने उसे संगसार (पत्थरों से मार डालने) का आदेश दिया। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उनसे कहा: अल्लाह तआला ने फ़रमाया है: {और उसके गर्भ धारण और उसके दूध छुड़ाने की अवधि तीस महीने है} [अल-अहकाफ़: 15]। और उसने दूसरी आयत में फ़रमाया: {और उसका दूध छुड़ाना दो वर्षों में है} [लुक़मान: 14]। अल्लाह की कसम, उस्मान ने उसे वापस बुलाने के लिए भेजने में कोई संकोच (या घृणा) नहीं की। अब्दुल्लाह बिन वहब ने कहा: यानी: उन्होंने न तो परहेज किया और न ही घृणा की (5)। इब्न अल-अराबी ने कहा: "{तो मैं सबसे पहला इबादत करने वाला हूँ}" का अर्थ है: वे जो क्रोधित और घृणा करने वाले हैं। यह भी कहा गया है: "{तो मैं सबसे पहला इबादत करने वाला हूँ}" का अर्थ है: मैं तुम्हारी विपरीत, उसकी एकता (वहानियत) पर उसकी इबादत करने वालों में पहला हूँ (6)। अबू उबैदा (7) ने कहा: इसका अर्थ है इनकार करने वाले; और यह वर्णित है: 'अबादनी हक्क़ी', यानी: उसने मेरे अधिकार का इनकार किया (8)।

(1) इस्लाह अल-मन्तिक, पृ. 59; अस-सिहह (मूल 'अब्द'); फज़्ल अल-मक़ाल अबू उबैद अल-बकरी द्वारा, पृ. 381। उनका कहना: 'अल-अहलास' 'हिल्स' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है प्रतिष्ठित व्यक्ति। अल-क़ामूस (मूल हल्स)। (2) मजाज़ अल-कुरान, 2/206; जम्हरत अल-अमशाल, 1/512;

और लिसान अल-अरब (मूल 'अब्द') थोड़े बदलाव के साथ। (3) अस-सिहह (मूल 'अब्द') में। (4) अन-नुकत वल-'उयून, 5/241 में। इब्न क़ुतैबा की बात उनके तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान, पृ. 401 में है। (5) अत-तबरी द्वारा उद्धृत, 20/657। (6) याकूतत अस-सिरात, पृ. 461-462। (7) मजाज़ अल-क़ुरान, 6/207 में। (8) अल-मुहर्रर, अल-वजीज़, 5/66।

۹۰ سورة الزخرف: آیات ۸۱ - ۸۲

وہ میرے قریبی ساتھی ہیں، تو ان جیسا میرے پاس لاؤ، اور میں دارِم کے سامنے کُلَیْب کی ہجو (برائی) کرنے سے حد درجہ بیزار ہوں (۱)۔ اور یہ بھی پڑھا جاتا ہے: وہ ایسے لوگ ہیں کہ اگر وہ میری ہجو کرتے تو میں ان کی ہجو کرتا، اور میں اس بات سے بیزار ہوں کہ دارِم کے سامنے کُلَیْب کی ہجو کی جائے (۲)۔ جوہری نے کہا (۳): اور ابو عمرو نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَأَنَا أَوَّلُ الْعَبِدِينَ} (تو میں سب سے پہلا عبادت کرنے والا ہوں) 'آنف' (بیرازی) اور غصے سے مشتق ہے۔ کسائی اور قتبی نے بھی یہی کہا ہے، اسے ماوردی نے ان دونوں سے نقل کیا ہے (۴)۔ ہروی نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَأَنَا أَوَّلُ الْعَبِدِينَ} کے بارے میں کہا گیا ہے: یہ 'عَبِدَ يَعْبَدُ' سے ہے، یعنی: بیزاری کرنے والوں میں سے۔ ابن عرفہ نے کہا: صرف 'عَبِدَ يَعْبَدُ' کہا جاتا ہے، تو وہ 'عَبِد' ہے؛ اور 'عابد' کم ہی کہا جاتا ہے، اور قرآن زبان کے قلیل یا شاذ (غیر معمولی) الفاظ کے ساتھ نہیں آتا۔ لیکن معنی یہ ہے: میں پہلا وہ شخص ہوں جو اللہ عزوجل کی عبادت اس بنیاد پر کرتا ہے کہ وہ ایک ہے، اس کی کوئی اولاد نہیں ہے۔ مروی ہے کہ ایک عورت اپنے شوہر کے پاس آئی اور اس نے چھ ماہ بعد بچہ جنم دیا۔ یہ بات عثمان رضی اللہ عنہ کو بتائی گئی تو انہوں نے اسے سنگسار کرنے کا حکم دیا۔ علی رضی اللہ عنہ نے ان سے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {وَحَمْلُهُ وَفِصَلُهُ ثَلَثُونَ شَهْرًا} (اور اس کا حمل اور اس کا دودھ چھڑانا تیس مہینے ہے) [الأحقاف : ۱۵]۔ اور ایک دوسری آیت میں فرمایا: {وَفِصَلُهُ فِي عَامَيْنِ} (اور اس کا دودھ چھڑانا دو سال میں ہے) [لقمان : ۱۴]۔ اللہ کی قسم، عثمان رضی اللہ عنہ نے اسے واپس بلانے کے لیے بھیجنے میں کوئی بیزاری (تاخیر) محسوس نہیں کی۔ عبداللہ بن وہب نے کہا: یعنی: انہوں نے نہ تو انکار کیا اور نہ ہی ناگواری محسوس کی (۵)۔ ابن اعرابی نے کہا: "فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِين" یعنی: غصے والے اور بیزار

لوگ۔ اور کہا گیا: "فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِين" یعنی: میں تمہارے برعکس اس کی توحید پر اس کی عبادت کرنے والوں میں پہلا ہوں (۶)۔ ابو عبیدہ (۷) نے کہا: اس کا معنی انکار کرنے والے ہے؛ اور حکایت کی گئی ہے: ’عَبَدَنِی حَقِّی‘، یعنی: اس نے میرے حق کا انکار کیا (۸)۔

(۱) اصلاح المنطق ص ۵۹، والصحاح (عبد)، وفصل المقال لابی عبید البکری ص ۳۸۱۔ ان کا قول: الاحلاس جمع حلس: یعنی لوگوں میں سے بڑے مرتبے والا۔ القاموس (حلس)۔ (۲) مجاز القرآن ۲/۲۰۶، وجمهرة الامثال ۱/۵۱۲، واللسان (عبد) معمولی اختلاف کے ساتھ۔ (۳) الصحاح (عبد) میں۔ (۴) النکت والعیون ۵/۲۴۱ میں۔ اور ابن قتیبہ کا کلام ان کی تفسیر غریب القرآن ص ۴۰۱ میں ہے۔ (۵) اسے طبری نے روایت کیا ۲۰/۶۵۷۔ (۶) یاقوتہ الصراط ص ۴۶۱ - ۴۶۲۔ (۷) مجاز القرآن ۶/۲۰۷ میں۔ (۸) المحرر الوجیز ۵/۶۶۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 81 - 84 91

The people of Kufa, except for Asim, recited: "wuldun" with a damma on the waw and a sukun on the lam. The rest and Asim recited: "waladun". This has been previously mentioned (1). "Exalted be the Lord of the heavens and the earth" i.e., declaring Him free from imperfection and sanctifying Him. He cleared Himself of everything that implies transience. And He commanded the Prophet ﷺ to declare His transcendence "from what they describe" i.e., from the lies they say. The words of the Almighty: "So leave them to converse vainly and amuse themselves until they meet their Day which they are promised 83" The words of the Almighty: "So leave them to converse vainly and amuse themselves" refers to the disbelievers of Mecca when they denied the punishment of the Hereafter. i.e., leave them to engage in their falsehood and play in their worldly life "until they meet their Day which they are promised" either the punishment in this world or in the Hereafter. It was said: this is abrogated by the verse of the sword. And it was said: it is definitive (muhkam), and it was only expressed in the form of a threat (2). Ibn Muhaysin, Mujahid, Humayd, Ibn al-Qa'qa', and Ibn al-Sumayfa' recited: "hatta yalqaw" with a fatha on the ya and a sukun on the lam without an alif and a fatha on the qaf, here and in "at-Tur" and "al-Ma'arij". The rest: "yulaqu" (3). The words of the Almighty: "And it is He who is [the only] deity in the heaven, and on the earth [the only] deity. And He is the Wise, the Knowing. 84" This is a refutation of their claim that Allah has a partner or a son, i.e., He is the One deserving of worship in the heaven and the earth. Umar (may Allah be pleased with him) and others said: the meaning is: and He who is in the heaven is a deity in (4) the earth (5); and thus he recited (6). And the meaning (7) is: that He is worshipped in both of them. It was narrated that he, Ibn Mas'ud, and others recited:

---

(1) Al-Sab'a p. 412, Al-Taysir p. 149 - 150, and mentioned previously 13 / 519. (2) Similar speech is in Al-Musaffa bi-Akuff Ahl al-Rusukh min 'Ilm al-Nasikh wa al-Mansukh by Ibn al-Jawzi p. 48. (3) The recitation of Ibn al-Qa'qa' in these places is in Al-Nashr 2 / 370, and it is from the ten, and the recitation of Ibn Muhaysin is in Al-Qira'at al-Shadhdha p. 137. (4) In (D) and (Z): and in... (5) Following it in (Z): a deity. (6) In (D) and (Z): it was read, and we did not come across it. (7) Before it in (Z): And it is read without waw "and He who is in the heaven is a deity and in the earth is a deity" meaning the deity of heaven and earth is one.. (blackness follows it).

सूरह अज़-ज़ुख़्रुफ़: आयतें 81 - 84 91

और आसिम के अलावा कूफ़ा वालों ने इसे: «वुलदुन» (वाव के दम्मा और लाम के सुकून के साथ) पढ़ा है। बाकी और आसिम ने: «वलदुन» पढ़ा है। और इसका ज़िक्र पहले आ चुका है (1)। ﴿सब्हान रब्बिस्समावाति वल-अर्ज़﴾ यानी: उसकी पाकीज़गी और त़क़दीस बयान करना, उसने अपनी ज़ात को हर उस चीज़ से पाक करार दिया जो मुहादिस (नया) होने का तक़ाज़ा करती हो। और नबी ﷺ को पाकीज़गी बयान करने का हुक्म दिया। ﴿अम्मा यसिफ़ून﴾ यानी: उन झूटों से जो वे कहते हैं। अल्लाह तआला का इरशाद है: ﴿फ़ज़रहुम यख़ूज़ू व-यलबू हत्ता युलाक़ू यौमहुमुल-लज़ी यूअदून 83﴾ अल्लाह तआला का इरशाद: ﴿फ़ज़रहुम यख़ूज़ू व-यलबू﴾ यानी मक्का के काफ़िर जब उन्होंने आख़िरत के अज़ाब को झुठलाया। यानी: उन्हें उनके बातिल में पड़ा रहने दें और वे अपनी दुनिया में खेलते रहें ﴿हत्ता युलाक़ू यौमहुमुल-लज़ी यूअदून﴾ चाहे दुनिया का अज़ाब हो या आख़िरत का। और कहा गया है: यह आयत-ए-सैफ़ से मंसूख़ है। और कहा गया है: यह मोहकम (अटल) है, और इसे सिर्फ़ धमकी (तहदीद) के तौर पर लाया गया है (2)। और इब्न मुहैसिन, मुजाहिद, हुमैद, इब्न अल-क़ाक़ा और इब्न अस-स़मैफ़ा ने: «हत्ता यलक़ौ» (या के फ़तह, लाम के सुकून, बिना अलिफ़ के और क़ाफ़ के फ़तह के साथ) पढ़ा है, यहाँ भी और "अत-तूर" और "अल-मआरिज" में भी। बाक़ी सभी ने: «युलाक़ू» पढ़ा है (3)। अल्लाह तआला का इरशाद है: ﴿व-हुवल-लज़ी फ़िस-समा-इ इलाहुन व-फ़िल-अर्ज़ि इलाहुन व-हुवल-हकीमुल-अलीम 84﴾ यह उन लोगों का खंडन है जो अल्लाह का शरीक और बेटा मानते थे, यानी: आसमान और ज़मीन में वही इबादत का हकदार है। और हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु और अन्य लोगों ने कहा: अर्थ यह है: और वह जो आसमान में है, ज़मीन (4) में (5) इलाह है; और इसी तरह उन्होंने पढ़ा (6)। और अर्थ (7) यह है: कि दोनों में उसी की इबादत की जाती है। और रिवायत है कि उन्होंने, इब्न मसूद और अन्य लोगों ने पढ़ा:

---

(1) अल-सबा पृ. 412, अल-तयसीर पृ. 149 - 150, और पहले उल्लेख किया गया 13 / 519। (2) इब्न अल-जौज़ी की किताब अल-मुसफ़्फ़ा बि-अकुफ़ अहल अल-रुसूख़ मिन इल्म अल-नासिख़ व अल-मंसूस़ पृ. 48 में इसी तरह की बात है। (3) इन स्थानों पर इब्न अल-क़ाक़ा की क़िरअत अल-नश्र 2/370 में है, और यह दस क़िरअतों में से है, और इब्न मुहैसिन की क़िरअत अल-क़िरआत अल-शाज़्ज़ा पृ. 137 में है। (4) (द) और (ज़) में: और इसमें... (5) (ज़) में इसके बाद है: इलाह। (6) (द) और (ज़) में: पढ़ा गया, और हमें यह नहीं मिला। (7) (ज़) में इससे पहले है: और बिना 'वाव' के पढ़ा

जाता है "और वही जो आसमान में इलाह है और ज़मीन में इलाह है" यानी आसमान और ज़मीन का इलाह एक ही है.. (इसके बाद स्याही का धब्बा है)।

سورة الزخرف: آیات 81 - 84 91

اور اہل کوفہ نے سوائے عاصم کے اسے: «وُلْدٌ» (واؤ کے ضمہ اور لام کے سکون کے ساتھ) پڑھا ہے۔ باقی تمام قراء اور عاصم نے اسے: «وَلَدٌ» پڑھا ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔ ﴿سُبْحَانَ رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ یعنی: اس کی تنزیہ اور تقدیس بیان کرنا، اس نے اپنی ذات کو ہر اس چیز سے پاک قرار دیا جو حدوث کا تقاضا کرتی ہو۔ اور نبی ﷺ کو تنزیہ کا حکم دیا۔ ﴿عَمَّا يَصِفُونَ﴾ یعنی: ان جھوٹی باتوں سے جو وہ کہتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ 83﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا﴾ یعنی مکہ کے کفار جب انہوں نے آخرت کے عذاب کو جھٹلایا۔ یعنی: انہیں ان کے باطل میں چھوڑ دیں اور وہ اپنی دنیا میں کھیلتے رہیں ﴿حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ﴾ خواہ دنیا کا عذاب ہو یا آخرت کا۔ اور کہا گیا ہے: یہ آیتِ سیف سے منسوخ ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ محکم ہے، اور اسے محض تہدید کے طور پر لایا گیا ہے (2)۔ اور ابن محیصن، مجاہد، حمید، ابن القعقاع اور ابن السمیقع نے: «حَتَّى يَلْقَوْا» (یاء کے فتحہ، لام کے سکون، بغیر الف کے اور قاف کے فتحہ کے ساتھ) پڑھا ہے، یہاں بھی اور "الطور" اور "المعارج" میں بھی۔ باقی قراء نے «يُلَاقُوا» پڑھا ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ 84﴾ یہ ان کی اس بات کی تکذیب ہے کہ اللہ کا شریک اور بیٹا ہے، یعنی: آسمان اور زمین میں وہی عبادت کا مستحق ہے۔ اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ اور دیگر نے کہا: معنی یہ ہے: اور وہی جو آسمان میں ہے، زمین (4) میں (5) الہ ہے؛ اور اسی طرح انہوں نے پڑھا (6)۔ اور معنی (7) یہ ہے: کہ دونوں میں اسی کی عبادت کی جاتی ہے۔ اور مروی ہے کہ انہوں نے، ابن مسعود اور دوسروں نے پڑھا:

(1) السبعۃ ص 412، والتیسیر ص 149 - 150، اور پہلے گزر چکا ہے 13 / 519۔ (2) ابن الجوزی کی کتاب المصفی بأکف أهل الرسوخ من علم الناسخ والمنسوخ ص 48 میں اسی طرح کی کلام ہے۔ (3) ان مقامات پر ابن القعقاع کی قرأت النشر 2 / 370 میں ہے، اور یہ دس قرأتوں میں سے ہے، اور ابن محیصن کی قرأت القراءات الشاذة ص 137 میں ہے۔ (4) (د) اور (ظ) میں: وفی ... (5) (ظ) میں اس کے بعد ہے: إلہ۔ (6) (د) اور (ظ) میں: قرئ، اور ہمیں یہ نہیں ملی۔ (7) (ظ) میں اس سے پہلے ہے: اور بغیر واؤ کے پڑھا جاتا ہے "وہو الذی فی السماء إلہ وفی الأرض إلہ" یعنی آسمان اور زمین کا الہ ایک ہی ہے.. (اس کے بعد سیاہی ہے)۔

92 Surah Az-Zukhruf: Verses 84 - 86

"And He is the one who is God (Allah) in heaven and God (Allah) on earth" (1) and this is contrary to the Mushaf (the standard text of the Quran). And "Ilah" (God) is in the nominative case (marfu') because it is the predicate of an omitted subject; meaning: He is the one who in heaven is God; this was said by Abu Ali (2). Its omission is considered good due to the length of the sentence (3). It is said: "fi" (in) means "ala" (upon); as in His saying, the Exalted: {And I will surely crucify you on [fi] the trunks of palm trees} [Ta-Ha: 71], meaning: on the trunks of palm trees; meaning: He is the One powerful over the heavens and the earth. {And He is the All-Wise, the All-Knowing} has been mentioned previously (4).

The words of the Exalted: {And blessed is He to whom belongs the dominion of the heavens and the earth and whatever is between them and with Him is knowledge of the Hour and to Him you will be returned.}

{Blessed} (Tabaraka): of the form tafa'ala, from barakah (blessing). And it has been mentioned previously (5). {And with Him is knowledge of the Hour} meaning: the time of its occurrence. {And to Him you will be returned} Ibn Kathir, Hamzah, and Al-Kisa'i read it as "to Him they will be returned" with a 'ya'. The rest read it with a 'ta' (6). Ibn Muhaysin, Humayd, Yaqub, and Ibn Abi Ishaq would open its first letter according to their principles. The rest read it with a damma (7).

The words of the Exalted: {And those they invoke besides Him do not possess [the power of] intercession; but only those who testify to the truth and they know.}

In it are two issues: The first: His saying, the Exalted: {except those who testify to the truth}, "man" (who/those) is in the genitive position (khafd). And He meant by "those they invoke besides Him" Jesus, Ezra, and the angels. The meaning is: these do not possess intercession.

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 136, and al-Muharrar al-Wajiz 5/66. (2) Tafsir al-Razi 27/232. (3) Amali Ibn al-Shajari 1/113 and 331 similarly. (4) 1/429. (5) 9/244. (6) Al-Sab'ah p. 589, and al-Taysir p. 197. (7) Reading of Yaqub in al-Nashr 2/370, and it is with 'ta' from the narration of Ruh, and with 'ya' from the narration of Ruways.

९२ सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयतें ८४ - ८६

"और वही है जो आकाश में अल्लाह है और पृथ्वी पर अल्लाह है" (१) और यह मुसहफ़ के विपरीत है। और "इलाह" (ईश्वर) रफ़ा (पेश) के साथ है क्योंकि यह एक लुप्त मुब्तदा (विषय) की ख़बर है; अर्थात: वह वह है जो आकाश में है, वह ईश्वर है; यह अबू अली (२) ने कहा है। वाक्य की लंबाई के कारण इसका लोप करना अच्छा माना जाता है (३)। और कहा गया है कि: "फ़ि" (में) यहाँ "अला" (पर) के अर्थ में है; जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और मैं तुम्हें खजूर के तनों पर [फ़ि] सूली पर चढ़ा दूँगा} [ता-हा: ७१], अर्थात: खजूर के तनों पर; यानी: वह आकाश और पृथ्वी पर शक्तिशाली है। {और वह तत्वदर्शी, सर्वज्ञ है} का उल्लेख पहले आ चुका है (४)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और बहुत बरकत वाला है वह जिसकी बादशाही है आकाशों और पृथ्वी की और जो कुछ उनके बीच है और उसी के पास है क़यामत का ज्ञान और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे।}

{तबारका} (बरकत वाला): तफ़ाउल के वज़न पर, बरकत से। और यह पहले आ चुका है (५)। {और उसी के पास क़यामत का ज्ञान है} यानी: उसके घटित होने का समय। {और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे} इब्न कसीर, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "उसी की ओर वे लौटाए जाएँगे" (या के साथ) पढ़ा है। बाक़ी लोगों ने ता के साथ पढ़ा है (६)। इब्न मुहैसिन, हुमैद, याकूब और इब्न अबी इसहाक अपने नियमों के अनुसार इसके पहले अक्षर पर ज़बर (फ़तह) पढ़ते थे। और बाक़ी लोगों ने पेश (दम्मा) पढ़ा है (७)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिन्हें वे उसके सिवा पुकारते हैं, वे शफ़ाअत (सिफारिश) का अधिकार नहीं रखते, सिवाय उनके जिन्होंने सत्य की गवाही दी और वे जानते हैं।}

इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {सिवाय उनके जिन्होंने सत्य की गवाही दी}, यहाँ "मन्" (जो/जिन्होंने) खफ़्ज़ (जर) की स्थिति में है। और "जिन्हें वे उसके सिवा पुकारते हैं" से मुराद ईसा, उज़ैर और फ़रिश्ते हैं। अर्थ यह है कि: ये लोग शफ़ाअत का अधिकार नहीं रखते।

(१) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. १३६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/६६। (२) तफ़सीर अल-राज़ी २७/२३२। (३) अमाली इब्न अल-शजरी १/११३ और ३३१ इसी प्रकार। (४) १/४२९। (५) ९/२४४। (६) अल-सबआ पृ. ५८९, और अल-तयसीर पृ. १९७। (७) अल-नश्र २/३७० में याकूब की किराअत, और यह रूह की रिवायत से 'ता' के साथ है, और रुवैस की रिवायत से 'या' के साथ है।

۹۲ سورة الزخرف: آیات ۸۴ - ۸۶

«وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ اللهُ وَفِي الأَرْضِ اللهُ» (۱) اور یہ مصحف (عام قرآنی نسخے) کے خلاف ہے۔ اور لفظ «إله» رفع کی حالت میں ہے اس بنا پر کہ یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے؛ یعنی: وہی ہے جو آسمان میں (وہ) الٰہ ہے؛ یہ قول ابو علی (۲) کا ہے۔ اور کلام کے طویل ہونے کی وجہ سے اس کا حذف کرنا مستحسن ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے کہ: «فی» یہاں «علیٰ» کے معنی میں ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ﴾ [طہٰ: ۷۱] یعنی: کھجور کے تنوں پر؛ مطلب یہ کہ: وہ آسمان اور زمین پر قدرت رکھنے والا ہے۔ ﴿وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ﴾ کا تذکرہ پہلے گزر چکا ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَعِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾

﴿تَبَارَكَ﴾: تفاعل کے وزن پر ہے، لفظ برکت سے ماخوذ ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ ﴿وَعِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ﴾ یعنی: قیامت کے قائم ہونے کا وقت۔ ﴿وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ کو ابن کثیر، حمزہ اور کسائی نے «وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ» (ی کے ساتھ) پڑھا ہے۔ باقیوں نے ت کے ساتھ پڑھا ہے (۶)۔ اور ابن محیصن، حمید، یعقوب اور ابن ابی اسحاق اپنے اصولوں کے مطابق اس کے پہلے حرف کو فتحہ (زبر) دیتے تھے۔ اور باقیوں نے ضمہ (پیش) پڑھا ہے (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَن شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَّا مَن شَهِدَ بِالْحَقِّ﴾ یہاں لفظ «مَنْ» جر (خفض) کی جگہ پر ہے۔ اور «الذین یدعون من دونه» سے مراد حضرت عیسیٰ، حضرت عزیر اور فرشتے ہیں۔ اور معنی یہ ہے: اور یہ لوگ شفاعت کا اختیار نہیں رکھتے۔

(۱) القراءات الشاذة ص ۱۳۶، اور المحرر الوجیز ۵/۶۶۔ (۲) تفسیر الرازی ۲۷/۲۳۲۔ (۳) أمالی ابن الشجری ۱/۱۱۳ اور ۳۳۱ اسی طرح۔ (۴) ۱/۴۲۹۔ (۵) ۹/۲۴۴۔ (۶) السبعة ص ۵۸۹، اور التیسیر ص ۱۹۷۔ (۷) النشر ۲/۳۷۰ میں یعقوب کی قرات، جو روح کی روایت سے ت کے ساتھ اور رویس کی روایت سے ی کے ساتھ ہے۔

93 Surah Az-Zukhruf: Verse 86 ...except for him who bears witness to the truth and believes with knowledge and insight; this was said by Sa'id bin Jubayr and others (1). He said: And the testimony of truth is: "There is no god but Allah." It was said: "Who" (man) is in the position of nominative (raf'); meaning: and those whom they invoke besides Him do not possess the power of intercession - meaning the idols; according to the saying of Qatada (2), meaning: they do not intercede for their worshippers - except him who bears witness to the truth, meaning Ezra, Jesus, and the angels; for they bear witness to the truth and the oneness of Allah (3). {And they know} the reality of what they bore witness to. It was said: It was revealed because Al-Nadr bin Al-Harith and a group of Quraysh said: "If what Muhammad says is true, then we take the angels as patrons, and they are more worthy of interceding for us than him"; so Allah revealed: {And those whom they invoke besides Him do not possess the power of intercession, except him who bears witness to the truth} (4) meaning: they believed that angels, idols, jinn, or devils would intercede for them, but there is no intercession for anyone on the Day of Resurrection. {Except him who bears witness to the truth} meaning the believers if they are given permission. Ibn Abbas said: "{Except him who bears witness to the truth}" means: he bore witness that there is no god but Allah and that Muhammad is the Messenger of Allah (5). It was said: meaning: those worshippers besides Allah do not have anyone to intercede for them EXCEPT him who bears witness to the truth; for whoever bears witness to the truth, intercession is made for him and no intercession is made for a polytheist. And "except" (illa) is in the sense of: "but", meaning: the polytheists (6) do not obtain intercession, but he who bears witness to the truth obtains intercession; so it is a disconnected exception.

(1) Tafsir al-Baghawi 4/147. And Al-Tabari related it 20/661 from Mujahid, and the exception according to this interpretation is disconnected, as Ibn Atiyya mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 5/67. (2) Al-Tabari related his saying 20/662. (3) Tafsir al-Baghawi 4/147, and the exception according to this interpretation is connected, which is what Al-Baghawi and Ibn Atiyya preferred, and "who" (man) is in the position of nominative as a substitute (badal) for "those", and the accusative (nasb) case on account of exception is also permissible. See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/122. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/242, and Zad al-Masir 7/333. (5) Al-Bayhaqi related it in Al-Ba'th wa al-Nushur (3) without his saying: and that Muhammad is the Messenger of Allah. (6) In the manuscripts: Al-mushrikin (the polytheists).

93 सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 86 ...सिवाय उसके जिसने सत्य की गवाही दी और ज्ञान तथा अंतर्दृष्टि के साथ विश्वास किया; यह सईद बिन जुबैर और अन्य लोगों ने कहा है (1)। उन्होंने कहा: और सत्य की गवाही है: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है।" कहा गया है: "जो" (मन्) रफ़ा (कर्ता कारक) के स्थान पर है; अर्थात: और वे जिन्हें वे उसके सिवा पुकारते हैं, शफ़ाअत (सिफ़ारिश) का अधिकार नहीं रखते - यानी देवता; क़तादा के कथन के अनुसार (2), अर्थात: वे अपने पूजने वालों के लिए सिफ़ारिश नहीं करेंगे - सिवाय उसके जिसने सत्य की गवाही दी, यानी उज़ैर, ईसा और फ़रिश्ते; क्योंकि वे अल्लाह की सच्चाई और उसकी एकता की गवाही देते हैं (3)। {और वे जानते हैं} उस चीज़ की हकीक़त जिसकी उन्होंने गवाही दी। कहा गया है: यह इसलिए नाज़िल (अवतरित) हुई क्योंकि अल-नद्र बिन अल-हारिस और कुरैश के एक समूह ने कहा था: "यदि मुहम्मद जो कहते हैं वह सच है, तो हम फ़रिश्तों को अपना संरक्षक बनाते हैं, और वे हमारे लिए उनसे अधिक सिफ़ारिश करने के पात्र हैं"; तो अल्लाह ने अवतरित किया: {और जिन्हें वे उसके सिवा पुकारते हैं, वे शफ़ाअत का अधिकार नहीं रखते, सिवाय उसके जिसने सत्य की गवाही दी} (4) अर्थात: उनका मानना था कि फ़रिश्ते, मूर्तियाँ, जिन्न या शैतान उनके लिए सिफ़ारिश करेंगे, लेकिन क़ियामत के दिन किसी के लिए कोई सिफ़ारिश नहीं होगी। {सिवाय उसके जिसने सत्य की गवाही दी} अर्थात मोमिन (विशवासी) जब उन्हें अनुमति दी जाए। इब्न अब्बास ने कहा: "{सिवाय उसके जिसने सत्य की गवाही दी}" का अर्थ है: उसने गवाही दी कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है और मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं (5)। कहा गया है: अर्थात: अल्लाह के सिवा इन इबादत करने वालों के लिए कोई सिफ़ारिश करने वाला नहीं है सिवाय उसके जिसने सत्य की गवाही दी; क्योंकि जो सत्य की गवाही देता है, उसके लिए सिफ़ारिश की जाती है और मुशरिक (बहुदेववादी) के लिए कोई सिफ़ारिश नहीं की जाती। और "सिवाय" (इल्ला) "लेकिन" के अर्थ में है, अर्थात: मुशरिकों (6) को शफ़ाअत प्राप्त नहीं होगी, लेकिन जो सत्य की गवाही देता है उसे शफ़ाअत प्राप्त होगी; अतः यह एक विच्छिन्न अपवाद (istithna' munqati') है।

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/147। और अल-तबरी ने इसे मुजाहिद से 20/661 पर उद्धृत किया है, और इस व्याख्या के अनुसार अपवाद विच्छिन्न है, जैसा कि इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/67 में उल्लेख किया है। (2) अल-तबरी ने उनके कथन को 20/662 पर उद्धृत किया। (3) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/147, और इस व्याख्या के अनुसार अपवाद निरंतर (mutasil) है, जिसे अल-बग़वी और इब्न अतिय्या ने प्राथमिकता दी है, और "जो" (मन्) "उन लोगों" के विकल्प (बदल) के रूप में

रफ़ा के स्थान पर है, और अपवाद के आधार पर नसब (कर्म कारक) भी जायज़ है। अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 4/122 देखें। (4) अल-नुकत वल-'उयून 5/242, और ज़ाद अल-मसीर 7/333। (5) अल-बैहक़ी ने इसे अल-बा'थ वल-नुशूर (3) में उनके इस कथन के बिना उद्धृत किया: और कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं। (6) पांडुलिपियों में: अल-मुशरिकीन।

۹۳ سورہ الزخرف: آیت ۸۶ ...مگر وہ جس نے حق کی گواہی دی اور علم و بصیرت پر ایمان لایا؛ یہ سعید بن جبیر اور دیگر نے کہا ہے (۱)۔ انہوں نے کہا: اور حق کی گواہی: لا الہ الا اللہ ہے۔ اور کہا گیا: «مَن» محلِ رفع میں ہے؛ یعنی: اور وہ جنہیں وہ اللہ کے سوا پکارتے ہیں شفاعت کا اختیار نہیں رکھتے - یعنی معبودانِ باطل؛ قتادہ کے قول کے مطابق (۲)، یعنی: وہ اپنے عبادت کرنے والوں کی شفاعت نہیں کریں گے - سوائے اس کے جس نے حق کی گواہی دی، یعنی عزیر، عیسیٰ اور فرشتے؛ کیونکہ وہ اللہ کے لیے حق اور وحدانیت کی گواہی دیتے ہیں (۳)۔ ﴿وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ یعنی وہ اس کی حقیقت جانتے ہیں جس کی انہوں نے گواہی دی۔ اور کہا گیا: یہ اس وجہ سے نازل ہوئی کہ نضر بن حارث اور قریش کے چند افراد نے کہا: اگر محمد جو کہتے ہیں وہ سچ ہے تو ہم فرشتوں کو اپنا ولی بناتے ہیں، اور وہ ہمارے حق میں ان سے زیادہ شفاعت کے مستحق ہیں؛ تو اللہ نے نازل فرمایا: ﴿وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَن شَهِدَ بِالْحَقِّ﴾ (۴) یعنی: ان کا گمان تھا کہ فرشتے یا بت یا جن یا شیاطین ان کی شفاعت کریں گے، حالانکہ قیامت کے دن کسی کے لیے کوئی شفاعت نہیں ہوگی۔ ﴿إِلَّا مَن شَهِدَ بِالْحَقِّ﴾ یعنی مومنین جب انہیں اجازت دی جائے۔ ابن عباس نے کہا: «إِلَّا مَن شَهِدَ بِالْحَقِّ» یعنی: اس نے گواہی دی کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد اللہ کے رسول ہیں (۵)۔ اور کہا گیا: یعنی: اللہ کے سوا ان عبادت کرنے والوں کے لیے کوئی شفاعت کرنے والا نہیں ہے سوائے اس کے جس نے حق کی گواہی دی؛ کیونکہ جو حق کی گواہی دیتا ہے اس کے حق میں شفاعت کی جاتی ہے اور کسی مشرک کے لیے شفاعت نہیں کی جاتی۔ اور «إلّا» کے معنی ہیں: لیکن، یعنی: مشرکین (۶) کو شفاعت حاصل نہیں ہوگی، بلکہ شفاعت اسے حاصل ہوگی جس نے حق کی گواہی دی؛ تو یہ استثنائے منقطع ہے۔

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۱۴۷۔ اور اسے طبری نے ۲۰ / ۶۶۱ پر مجاہد سے روایت کیا ہے، اور اس تاویل پر استثنا منقطع ہے، جیسا کہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵ / ۶۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) طبری نے ان کا قول ۲۰ / ۶۶۲ پر روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۴ / ۱۴۷، اور اس تاویل پر استثنا متصل ہے، اور یہی وہ قول ہے جسے بغوی اور ابن عطیہ نے ترجیح دی ہے، اور «مَن» محلِ رفع میں «الذین» کا بدل ہے، اور استثنا کی بنیاد پر نصب بھی جائز ہے۔ دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۱۲۲۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۲۴۲ ، وزاد المسیر ۷ / ۳۳۳۔ (۵) اسے بیہقی نے البعث والنشور (۳) میں ان کے اس قول کے بغیر روایت کیا ہے: اور یہ کہ محمد اللہ کے رسول ہیں۔ (۶) قلمی نسخوں میں: المشرکین|

94 Surah Az-Zukhruf: Verses 86 - 87

And it is permissible for it to be connected; because the phrase "those whom they call upon besides Him" includes the angels(1). And it is said: "Shafa'tuhu" and "Shaffa'tu lahu"; like: "Kiltuhu" and "Keela lahu". The meaning of intercession (Shafa'ah) and its derivation has already been discussed in [the commentary of] Surah "Al-Baqarah"(2), so there is no point in repeating it. It was said: "except him who bears witness to the truth": except those for whom the angels testify that they were on the truth in the worldly life, with their knowledge of that from him by God having informed them of it, or by their witnessing him upon faith. The second: The saying of the Almighty: "except him who bears witness to the truth and they know" indicates two meanings: One of them: that testifying to the truth is of no benefit except with knowledge, and that imitation (taqlid) is of no avail in the absence of knowledge of the validity of the statement. The second: that the condition for all other testimonies in rights and other matters is that the witness be knowledgeable about them. Similar to this is what was narrated from the Prophet ﷺ: "If you see something like the sun, then testify, otherwise leave it." And this has already been mentioned in [the commentary of] "Al-Baqarah"(5).

The saying of the Almighty: "And if you ask them who created them, they will surely say, 'Allah.' How then are they deluded? (87)" The saying of the Almighty: "And if you ask them who created them, they will surely say, 'Allah.'" That is: they would admit that Allah created them after they were nothing. "How then are they deluded?" That is: how do they turn away from His worship and deviate from it until they associate others with Him in the hope of their intercession for them. It is said: "Afakahu ya'fikuhu afkan"; that is: he turned him and diverted him from the thing. From this is the saying of the Almighty: "They said, 'Have you come to us to turn us away from our gods?'"(6) [Al-Ahqaf: 22]. It was said: Meaning: And if you asked the angels and Jesus "Who created them?", they would say: Allah. "How then are they deluded?" That is: How then are these people deluded in their claiming them as gods!

(1) Al-Kashshaf 3/498. (2) 2/76. (3) In (m): Intercession. (4) In 'Ahkam al-Qur'an' by Al-Kiya 4/369 - and the speech is from him -: then indeed. (5) 4/441. (6) Al-Sihah (afaka).

९४ सूरह अज़-जुख़्रूफ: आयत ८६ - ८७

और यह संभव है कि यह जुड़ा हुआ हो; क्योंकि "वे जिन्हें अल्लाह के सिवा पुकारते हैं" वाक्यांश में फरिश्ते (१) भी शामिल हैं। और कहा जाता है: "शफ़अतुहू" और "शफ़अतु लहू"; जैसे: "किलतुहू" और "कीला लहू"। शफ़ाअत (सिफ़ारिश) का अर्थ और इसकी व्युत्पत्ति "अल-बक़रह" (२) में पहले ही गुज़र चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है। कहा गया है: "सिवाय उसके जिसने सत्य की गवाही दी": सिवाय उनके जिनके लिए फरिश्ते गवाही दें कि वे दुनिया में सत्य पर थे, उनके बारे में उनके ज्ञान के साथ कि अल्लाह ने उन्हें इसके बारे में सूचित किया था, या उन्हें ईमान पर देखते हुए। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "सिवाय उसके जिसने सत्य की गवाही दी और वे जानते हैं" दो अर्थों की ओर संकेत करता है: पहला: सत्य की गवाही ज्ञान के बिना लाभदायक नहीं है, और यह कि कथन की वैधता के ज्ञान के अभाव में अंधानुकरण (तक़लीद) किसी काम का नहीं है। दूसरा: अधिकारों और अन्य मामलों में अन्य सभी गवाहियों के लिए शर्त यह है कि गवाह उनके बारे में जानकार हो। इसी तरह का वर्णन पैगंबर ﷺ से मिलता है: "यदि तुम सूर्य के समान (स्पष्ट) कुछ देखो तो गवाही दो, अन्यथा छोड़ दो।" और यह "अल-बक़रह" (५) में पहले ही गुज़र चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: "और यदि आप उनसे पूछें कि उन्हें किसने पैदा किया है, तो वे अवश्य कहेंगे, 'अल्लाह'। फिर वे कहाँ बहके जा रहे हैं? (८७)" अल्लाह तआला का कथन: "और यदि आप उनसे पूछें कि उन्हें किसने पैदा किया है, तो वे अवश्य कहेंगे, 'अल्लाह'।" अर्थात: वे स्वीकार करेंगे कि अल्लाह ने उन्हें पैदा किया जब वे कुछ भी नहीं थे। "फिर वे कहाँ बहके जा रहे हैं?" अर्थात: वे उसकी इबादत से कैसे मुड़ जाते हैं और उससे कैसे विमुख हो जाते हैं यहाँ तक कि उन्होंने उनके लिए उनकी सिफ़ारिश की आशा में दूसरों को उसके साथ शरीक कर लिया। कहा जाता है: "अफ़कहु यअफ़िकुहु अफ़कन"; यानी: उसने उसे चीज़ से फेर दिया और मोड़ दिया। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: "उन्होंने कहा, 'क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हमें हमारे देवताओं से फेर दो?'"(६) [अल-अहक़ाफ़: २२]। कहा गया है: अर्थात: और यदि आप फरिश्तों और ईसा से पूछें कि "उन्हें किसने पैदा किया?", तो वे कहेंगे: अल्लाह। "फिर वे कहाँ बहके जा रहे हैं?" अर्थात: फिर ये लोग उन्हें ईश्वर मानने के अपने दावे में कैसे बहक गए!

(१) अल-कश्शाफ़ ३/४९८। (२) २/७६। (३) (म) में: शफ़ाअत। (४) अल-किया की 'अहकाम अल-कुरआन' ४/३६९ में - और यह कथन उन्हीं का है -: तो वास्तव में। (५) ४/४४१। (६) अल-सिहाह (अफ़क)।

94 سورة الزخرف: آیات 86 - 87

اور جائز ہے کہ یہ متصل ہو؛ کیونکہ «الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ» (جنہیں وہ اس کے سوا پکارتے ہیں) کے جملے میں فرشتے(1) بھی شامل ہیں۔ اور کہا جاتا ہے: «شَفَعْتُه» اور «شَفَّعْتُ له»؛ جیسے: «كِلْتُه» اور «كِيْلَت له»۔ اور «سورة البقره»(2) میں شفاعت کا معنی اور اس کا مشتق ہونا گزر چکا ہے، لہٰذا اس کے اعادے کا کوئی فائدہ نہیں۔ اور کہا گیا: «إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ» (سوائے اس کے جس نے حق کی گواہی دی): یعنی سوائے اس شخص کے جس کے بارے میں فرشتے گواہی دیں کہ وہ دنیا میں حق پر تھا، اس حال میں کہ وہ اس سے واقف ہوں کہ اللہ نے انہیں اس کی خبر دی تھی، یا اس لیے کہ انہوں نے اسے ایمان پر دیکھا تھا۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ دو معنوں پر دلالت کرتا ہے: ایک یہ کہ: حق کی گواہی علم کے بغیر نفع بخش نہیں، اور یہ کہ اندھی تقلید بات کی صحت کے علم کی عدم موجودگی میں کافی نہیں ہے۔ دوسرا یہ کہ: حقوق اور دیگر معاملات میں تمام گواہیوں کی شرط یہ ہے کہ گواہ ان کا علم رکھتا ہو۔ اور اسی طرح کی بات نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ "جب تم سورج کی طرح (واضح) دیکھو تو گواہی دو، ورنہ رہنے دو"۔ اور یہ «سورة البقره»(5) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ (87)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللهُ﴾ یعنی: وہ ضرور اعتراف کریں گے کہ اللہ ہی نے انہیں پیدا کیا اس کے بعد کہ وہ کچھ نہ تھے۔ ﴿فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾ یعنی: وہ کس طرح اس کی عبادت سے پھر جاتے ہیں اور اس سے منہ موڑ لیتے ہیں یہاں تک کہ انہوں نے دوسروں کو اس کا شریک بنا لیا اس امید پر کہ وہ ان کے لیے شفاعت کریں گے۔ کہا جاتا ہے: «أَفَكَه يَأْفِكُه أَفْكاً»؛ یعنی: اس نے اسے پھیرا اور اسے کسی چیز سے ہٹا دیا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِتَأْفِكَنَا عَنْ ءَالِهَتِنَا﴾(6) [الأحقاف:

22]۔ اور کہا گیا: یعنی: اور اگر تم فرشتوں اور عیسیٰ سے پوچھو کہ «مَنْ خَلَقَهُمْ» (انہیں کس نے پیدا کیا) تو وہ کہیں گے: اللہ۔ «فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ» یعنی: پھر یہ لوگ انہیں معبود قرار دینے کے اپنے دعوے میں کہاں بھٹکے جا رہے ہیں!

(1) الکشاف 3/498۔ (2) 2/76۔ (3) (م) میں: الشفاعة۔ (4) الکیا کی 'احکام القرآن' 4/369 میں - اور کلام ان ہی کا ہے -: فإن۔ (5) 4/441۔ (6) الصحاح (أفك)۔

95

Surah Az-Zukhruf: Ayah 88

His, the Almighty's, saying: {And his saying: "O my Lord, indeed these are a people who do not believe."} (88)

In «qilihi» (his saying), there are three recitations: accusative (nasb), genitive (jarr), and nominative (raf'). As for the genitive, it is the recitation of Asim and Hamzah. The rest of the Seven recite it in the accusative (1). As for the nominative, it is the recitation of Al-A'raj, Qatadah, Ibn Hurmuz (2), and Muslim bin Jundab (3).

Whoever recites it in the genitive carries it on the meaning: "And with Him is knowledge of the Hour and knowledge of his saying."

Whoever recites it in the accusative, it is on the meaning: "And with Him is knowledge of the Hour and He knows his saying"; and this is the choice of Az-Zajjaj (4). Al-Farra' and Al-Akhfash (5) said: it is possible that {qilahu} is coordinated with His saying: {that We hear not their secrets and their private counsels} [Ayah: 80].

Ibn al-Anbari (6) said: I asked Abu al-Abbas Muhammad ibn Yazid al-Mubarrid: With what do you put "qil" in the accusative? He said: I put it in the accusative based on "And with Him is knowledge of the Hour and He knows his saying." From this perspective, it is not good to stop at «turja'un» (you are returned), nor at «ya'lamun» (they know). But it is good to stop at «yaktubun» (they write). Al-Farra' and Al-Akhfash (7) allowed "qil" to be in the accusative based on the meaning: [That] We do not hear their secret, their private counsel, and his saying; as we mentioned from them. From this perspective, it is not good to stop at «yaktubun» (8).

Al-Farra' and Al-Akhfash also allowed (9) it to be in the accusative as an infinitive (masdar); as if he said: And he spoke his saying, and complained his complaint to Allah, the Almighty and Majestic, as Ka'b ibn Zuhayr said:

(1) Al-Sab'ah p. 589, and al-Taysir p. 197. (2) He is the same Al-A'raj mentioned, and his name is Abd al-Rahman, the group narrated from him. (3) Al-Muhtasib 2/258, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 136, and Al-Bahr 8/30. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/421. (5) Al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 3/38, and Al-Akhfash's words in Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/421. (6) In Al-Waqf wal-Ibtida' 2/886. (7) Al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 3/38, and Al-Akhfash's words in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/123. (8) Al-Waqf

wal-Ibtida' 2/887. (9) Al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 3/38, and Al-Akhfash's words in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/123.

95

सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 88

अल्लाह तआला का कथन: {और उसके कहने पर कि: 'ऐ मेरे रब! निश्चय ही ये ऐसे लोग हैं जो ईमान नहीं लाते।'} (88)

"क़ीलिही" (उसके कहने) में तीन क़िरातें (पढ़ने के तरीके) हैं: नसब (कर्म कारक), जर्र (संबंध कारक), और रफ़अ (कर्ता कारक)। जहाँ तक जर्र का सवाल है, तो यह आसिम और हमज़ा की क़िरात है। शेष सात इसे नसब के साथ पढ़ते हैं (1)। और रफ़अ के बारे में; यह अल-आरज, क़तादा, इब्न हुरमुज़ (2) और मुस्लिम बिन जुन्दाब (3) की क़िरात है।

जिसने इसे जर्र के साथ पढ़ा, उसने इसे इस अर्थ पर आधारित किया: "और उसी के पास कयामत का ज्ञान है और उसके कहने का ज्ञान है।"

और जिसने इसे नसब के साथ पढ़ा, वह इस अर्थ पर है: "और उसी के पास कयामत का ज्ञान है और वह उसके कहने को जानता है"; और यही अज़-ज़ज्जाज (4) का चुनाव है। अल-फ़र्रा और अल-अख़फ़श (5) ने कहा: यह संभव है कि {क़ीलहु} उनके इस कथन पर आधारित हो: {कि हम उनके भेदों और उनकी गुप्त मंत्रणाओं को नहीं सुनते} [आयत: 80]।

इब्न अल-अंबारी (6) ने कहा: मैंने अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन यज़ीद अल-मुबर्रिद से पूछा: आप "क़ील" को किस आधार पर नसब देते हैं? उन्होंने कहा: मैं इसे "और उसी के पास कयामत का ज्ञान है और वह उसके कहने को जानता है" के आधार पर नसब देता हूँ। इस दृष्टि से, «तुलजऊन» (तुम लौटाए जाओगे) पर रुकना अच्छा नहीं है, और न ही «यलमून» (वे जानते हैं) पर। और «यक्तुबून» (वे लिखते हैं) पर रुकना अच्छा है। अल-फ़र्रा और अल-अख़फ़श (7) ने "क़ील" को इस अर्थ में नसब देने की अनुमति दी है: [कि] हम उनके भेदों, उनकी गुप्त मंत्रणाओं और उसके कहने को नहीं सुनते; जैसा कि हमने उन दोनों के हवाले से उल्लेख किया है। इस दृष्टि से, «यक्तुबून» (8) पर रुकना अच्छा नहीं है।

अल-फ़र्रा और अल-अख़फ़श ने यह भी अनुमति दी है (9) कि इसे मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में नसब दिया जाए; मानो उसने कहा: "उसने अपनी बात कही", और अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल से अपनी शिकायत की, जैसा कि काब बिन ज़ुहैर ने कहा:

(1) अस-सबा पृ. 589, और अत-तयसीर पृ. 197। (2) वह वही अल-आरज है जिसका उल्लेख किया गया है, और उसका नाम अब्दुर्रहमान है, जमात ने उससे वर्णन किया है। (3) अल-मुहतासिब 2/258, और अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. 136, और अल-बह्र 8/30। (4) मानी अल-क़ुरआन 4/421 में। (5) मानी अल-क़ुरआन 3/38 में अल-फ़र्रा के शब्द, और अज़-ज़ज्जाज की मानी अल-क़ुरआन 4/421 में अल-अख़फ़श के शब्द। (6) अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/886 में। (7) मानी अल-क़ुरआन 3/38 में अल-फ़र्रा के शब्द, और अन-नहहास की इराब अल-क़ुरआन 4/123 में अल-अख़फ़श के शब्द। (8) अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/887। (9) मानी अल-क़ुरआन 3/38 में अल-फ़र्रा के शब्द, और अन-नहहास की इराब अल-क़ुरआन 4/123 में अल-अख़फ़श के शब्द।

95

سورہ الزخرف: آیت 88

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقِيلِهِۦ يَٰرَبِّ إِنَّ هَٰٓؤُلَآءِ قَوْمٌ لَّا يُؤْمِنُونَ ٨٨﴾ (ترجمہ: اور اس کا (یہ) کہنا کہ اے میرے رب! بے شک یہ ایسے لوگ ہیں جو ایمان نہیں لاتے)۔

لفظ «قیلہ» میں تین قرأتیں ہیں: نصب، جر، اور رفع۔ جہاں تک جر کا تعلق ہے، تو یہ عاصم اور حمزہ کی قرأت ہے۔ اور باقی سات قراء اسے نصب کے ساتھ پڑھتے ہیں(1)۔ رہا رفع، تو یہ اعرج، قتادہ، ابن ہرمز(2) اور مسلم بن جندب(3) کی قرأت ہے۔

جس نے اسے جر کے ساتھ پڑھا، اس نے اسے اس معنی پر محمول کیا: "اور اسی کے پاس قیامت کا علم ہے اور اس کے کہنے کا علم ہے"۔

اور جس نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا، اس کا معنی یہ ہے: "اور اسی کے پاس قیامت کا علم ہے اور وہ اس کا کہنا جانتا ہے"؛ اور یہی زجاج(4) کا اختیار کردہ قول ہے۔ اور فراء اور اخفش(5) نے کہا: یہ جائز ہے کہ ﴿قِيلَهُۥ﴾ کا عطف اللہ کے اس فرمان پر ہو: ﴿أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَىٰهُم﴾ (کہ ہم ان کے راز اور ان کی سرگوشیاں نہیں سنتے) [آیت: 80]۔

ابن انباری(6) نے کہا: میں نے ابو العباس محمد بن یزید مبرد سے پوچھا: آپ "قیل" کو کس وجہ سے نصب دیتے ہیں؟ انہوں نے کہا: میں اسے «وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيَعْلَم قِيلَه» کے معنی پر نصب دیتا ہوں۔ تو اس رُخ سے «تُرْجَعُونَ» پر وقف کرنا اچھا نہیں ہے، اور نہ ہی «يَعْلَمُونَ» پر۔ البتہ «يَكْتُبُونَ» پر وقف کرنا اچھا ہے۔ اور فراء اور اخفش(7) نے اس بات کی اجازت دی ہے کہ "قیل" کو اس معنی پر نصب دیا جائے: [کہ] ہم ان کے راز، ان کی سرگوشیوں اور ان کے کہنے کو نہیں

سنتے؛ جیسا کہ ہم نے ان دونوں کے حوالے سے ذکر کیا۔ تو اس پہلو سے «يَكْتُبُونَ»(8) پر وقف کرنا اچھا نہیں ہے۔

اور فراء اور اخفش نے یہ بھی جائز قرار دیا ہے(9) کہ اسے مصدر کی بنا پر نصب دیا جائے؛ گویا کہ اس نے کہا: اس نے اپنی بات کہی، اور اللہ عزوجل سے اپنا شکوہ کیا، جیسا کہ کعب بن زہیر نے کہا:

(1) السبعة ص 589 ، اور التيسير ص 197 - (2) یہ وہی مذکورہ اعرج ہیں، اور ان کا نام عبد الرحمن ہے، ان سے جماعت (محدثین) نے روایت کی ہے۔ (3) المحتسب 258/2 ، اور القراءات الشاذة ص 136 ، اور البحر 30/8 - (4) معانی القرآن 421/4 میں۔ (5) فراء کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن 38/3 میں، اور اخفش کا کلام زجاج کی معانی القرآن 421/4 میں۔ (6) الوقف والابتداء 886/2 میں۔ (7) فراء کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن 38/3 میں، اور اخفش کا کلام نحاس کی إعراب القرآن 123/4 (8) میں الوقف والابتداء 887/2 - (9) فراء کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن 38/3 میں، اور اخفش کا کلام نحاس کی إعراب القرآن 123/4 میں۔

96 Surah Az-Zukhruf, Verse 88

"The slanderers walk around its sides and their talk (is): you, O son of Abi Sulma, are surely to be killed." He intended: "and they say their talk" (1). Whoever reads "qilah" with the nominative case (qiluhu), the estimation is: "and with Him is his saying", or: "his saying is heard" (2), or: "his saying is this speech". Al-Zamakhshari: "What they said is not strong in meaning, with the occurrence of separation between the conjoined and what it is conjoined to by what is not good as an objection, and with the discordance of the arrangement. Stronger than that and more appropriate is that the genitive and accusative cases are based on an implied and omitted oath particle. And the nominative is based on their saying: 'By God's right hand' (Aymunu-Allah), 'By God's trust', 'By God's oath', and 'By your life'. His saying: 'Indeed, these are a people who do not believe' would be the response to the oath; as if he said: 'And I swear by his saying: O Lord', or: 'His saying: O Lord is my oath, indeed these are a people who do not believe'" (3). Ibn al-Anbari said (4): "It is permissible in Arabic: 'wa qiluhu' in the nominative case, being raised by 'Indeed, these are a people who do not believe'. Al-Mahdawi: Or it could be on the estimation: 'and his saying is his saying: O Lord'; so the second 'saying' (5), which is the predicate, was omitted, and the position of 'O Lord' is in the accusative because of the implied predicate. This is not prohibited on the basis that the omission of part of the relative clause while part of it remains is prohibited, because the omission of 'saying' has become so frequent that it is treated like what is mentioned." And the pronoun 'ha' in 'qilihi' (his saying) refers to Jesus (6), and it was said for Muhammad (PBUH), and his mention has occurred as he said: 'Say, [O Muhammad], If the Most Merciful had a son...' (7).

(1) Al-Waqf wa al-Ibtida' 2/887. And Ka'b's verse in his Diwan p. 89, and its narration: "The slanderers strive by its two sides and their saying." (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/652. (3) Al-Kashshaf 3/498. (4) In Al-Waqf wa al-Ibtida' 2/887. (5) In the manuscripts: the first. (6) Ibn Atiyyah weakened this statement in Al-Muharrar al-Wajiz 5/67. (7) Similar speech in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/124. See Tafsir al-Tabari 20/664, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/652.

96 सूरा अज़-ज़ुख़रुफ़, आयत 88

"चोरी-छिपे बातें करने वाले इसके चारों ओर चलते हैं और उनकी बात (है): हे अबू सुल्मा के पुत्र, तुम निश्चय ही मारे जाओगे।" उनका इरादा था: "और वे अपनी बात कहते हैं" (1)। और जिसने "क़ीलहू" (qīlahu) को रफ़' (नामांकित मामला) के साथ पढ़ा, तो अनुमान है: "और उनके पास उनका कहना है", या: "उनका कहना सुना गया है" (2), या: "उनका कहना यह वचन है"। अल-ज़मख़शरी: "उन्होंने जो कहा वह अर्थ में मज़बूत नहीं है, क्योंकि जो जोड़ा गया है और जिससे जोड़ा गया है उसके बीच ऐसी चीज़ से अलगाव हो रहा है जो आपत्ति के रूप में अच्छी नहीं है, और व्यवस्था के बेमेल होने के साथ। उससे अधिक शक्तिशाली और अधिक उचित यह है कि जर्र (जेनेटिव) और नसब (अभियोगात्मक) एक अंतर्निहित और हटाए गए शपथ कण पर आधारित हों। और रफ़' उनके इस कथन पर आधारित है: 'अय्मुनुल्लाह' (ईश्वर की सौगंध), 'ईश्वर की अमानत', 'ईश्वर की कसम', और 'तुम्हारे जीवन की कसम'। और उनका यह कहना: 'निश्चय ही, ये वे लोग हैं जो ईमान नहीं लाते' शपथ का उत्तर होगा; मानो उन्होंने कहा: 'और मैं उनके कहने की कसम खाता हूँ: हे रब्ब', या: 'उनका कहना: हे रब्ब मेरी कसम है, वास्तव में ये लोग ईमान नहीं लाते'" (3)। इब्न अल-अंबारी ने कहा (4): "अरबी में यह जायज़ है: 'वा क़ीलुहू' रफ़' के साथ, इस आधार पर कि इसे 'निश्चय ही, ये वे लोग हैं जो ईमान नहीं लाते' द्वारा उठाया गया है। अल-महदवी: या यह इस अनुमान पर हो सकता है: 'और उनका कहना उनका कहना है: हे रब्ब'; तो दूसरे 'कहना' (5) को हटा दिया गया जो कि ख़बर (विधेय) है, और 'हे रब्ब' का स्थान निहित ख़बर के कारण नसब में है। यह उस आधार पर निषिद्ध नहीं है जहाँ सापेक्ष उपवाक्य के कुछ हिस्से को हटाना निषिद्ध है जबकि उसका कुछ हिस्सा शेष रहता है; क्योंकि 'कहने' (क़ौल) को हटाना इतना सामान्य हो गया है कि वह उल्लेखित के समान हो गया है।" और 'क़ीलिही' में जो 'हा' (सर्वनाम) है वह ईसा (6) के लिए है, और कहा गया कि मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए है, और उनका उल्लेख पहले ही हो चुका है जब उन्होंने कहा: "कहो, यदि रहमान का कोई पुत्र होता..." (7)।

(1) अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/ 887। और उनके दीवान पृ. 89 में काब का शेर, और इसका वर्णन: "चोरी-छिपे बातें करने वाले इसके दोनों पक्षों द्वारा प्रयास करते हैं और उनकी बात।" (2) मुश्किल एराब अल-क़ुरान 2/ 652। (3) अल-कश्शाफ़ 3/ 498। (4) अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/ 887 में। (5) हस्तलिखित प्रतियों में: पहला। (6) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/ 67 में इस कथन को

कमज़ोर बताया है। (7) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 4/ 124 में इसी तरह की बात। देखें तफ़सीर अल-तब़री 20/ 664, और मुश्किल एराब अल-कुरान 2/ 652।

96 سورة الزخرف، آیت 88

"چغل خور اس کے پہلوؤں میں چلتے ہیں اور ان کا قول (یہ ہے): اے ابن ابی سلمیٰ تو یقیناً قتل ہونے والا ہے۔" ان کی مراد تھی: "اور وہ اپنا قول کہتے ہیں" (1)۔ اور جس نے "قیله" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا، تو تقدیر (پوشیدہ عبارت) ہے: "اور اس کے پاس اس کا قول ہے"، یا: "اس کا قول سنا گیا ہے" (2)، یا: "اس کا قول یہ بات ہے"۔ زمخشری: "اور جو انہوں نے کہا وہ معنی میں قوی نہیں ہے، اس حال میں کہ معطوف اور معطوف علیہ کے درمیان ایسی چیز سے فاصلہ واقع ہو رہا ہے جو اعتراض کے طور پر اچھی نہیں ہے، اور نظم کے تنافر (بے جوڑ ہونے) کے ساتھ اور اس سے زیادہ قوی اور زیادہ بہتر یہ ہے کہ جر اور نصب حرفِ قسم کے پوشیدہ ہونے اور اسے حذف کرنے پر مبنی ہو۔ اور رفع ان کے اس قول پر مبنی ہے: 'ایمن الله' (اللہ کی قسم)، اللہ کی امانت، اللہ کی قسم، اور 'تیری زندگی کی قسم'۔ اور ان کا قول: 'بیشک یہ وہ لوگ ہیں جو ایمان نہیں لاتے' قسم کا جواب ہوگا؛ گویا انہوں نے کہا: 'اور میں اس کے قول کی قسم کھاتا ہوں: اے رب'، یا: 'اس کا قول: اے رب میری قسم ہے، یقیناً یہ وہ لوگ ہیں جو ایمان نہیں لاتے'" (3)۔ اور ابن الانباری نے کہا (4): "اور عربی میں جائز ہے: 'وقیلُہ' رفع کے ساتھ، اس بنیاد پر کہ اسے 'بیشک یہ وہ لوگ ہیں جو ایمان نہیں لاتے' نے رفع دیا ہو۔ المہدوی: یا یہ اس تقدیر پر ہو سکتا ہے: 'اور اس کا قول اس کا قول ہے: اے رب'؛ چنانچہ دوسرے 'قول' (5) کو حذف کر دیا گیا جو کہ خبر ہے، اور 'یا رب' کا مقام خبرِ مضمر (پوشیدہ خبر) کی وجہ سے نصب میں ہے۔ اور یہ اس لحاظ سے ممنوع نہیں ہے جہاں موصول کے کچھ حصے کا حذف ہونا اور کچھ کا باقی رہنا ممنوع ہوتا ہے؛ کیونکہ 'قول' کا حذف ہونا اتنا کثیر ہو گیا ہے کہ وہ مذکورہ (ذکر کیے گئے) کے درجے میں آ گیا ہے۔" اور "قیله" میں "ہ" (ضمیر) عیسیٰ (6) کے لیے ہے، اور کہا گیا کہ محمد ﷺ کے

لیے ہے، اور آپ کا ذکر گزر چکا ہے جب آپ نے فرمایا: "فرما دیجئے اگر رحمن کی کوئی اولاد ہوتی..." (7)۔

(1) الوقف والابتداء 2/ 887۔ اور کعب کا شعر ان کے دیوان ص 89 میں، اور ان کی روایت ہے: "چغل خور اس کے دونوں اطراف میں کوشش کرتے ہیں اور ان کا قول۔" (2) مشکل إعراب القرآن 2/ 652۔ (3) الکشاف 3/ 498۔ (4) الوقف والابتداء 2/ 887 میں۔ (5) خطی نسخوں میں: پہلا۔ (6) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/ 67 میں اس قول کو ضعیف قرار دیا ہے۔ (7) اسی طرح کی گفتگو نحاس کی اعراب القرآن 4/ 124 میں ہے۔ دیکھئے تفسیر الطبری 20/ 664، اور مشکل اعراب القرآن 2/ 652۔

Surah Az-Zukhruf: Verses 88 - 89 97

Abu Qilabah read: "ya rabba" (O Lord) with a fatha on the 'ba'(1). And 'al-qeel' (the saying) is a verbal noun like 'al-qawl'; from it is the report: "He forbade 'qeel' and 'qaal' (gossip/hearsay)"(2). It is said: I said a 'qawlan' and 'qeelan' and 'qaalan'. And in [Surah] An-Nisa: {And who is truer than Allah in word (qeelan)} [Verse: 122].

His Almighty's saying: {So turn away from them and say, "Peace." For they are going to know. 89} Qatadah said: He commanded him to turn away from them, then He commanded him to fight them, so the turning away became abrogated by the sword. Something similar was reported from Ibn Abbas who said: {So turn away from them}: ignore them. {And say, "Peace"} meaning: something good; i.e., say to the polytheists of the people of Makkah, {For they are going to know}. Then this was abrogated in Surah Bara'ah (At-Tawbah) by His Almighty's saying: {So kill the polytheists wherever you find them} Verse: 5. It is also said: it is 'muhkam' (firmly established) and was not abrogated.

The general reading is: "fasawfa ya'lamun" (for they will know) with a 'ya'; meaning it is news from Allah Almighty to His Prophet as a threat. Nafi' and Ibn 'Amir read: "ta'lamun" (you will know) with a 'ta'(4); meaning it is part of the Prophet's ﷺ speech to the polytheists as a threat. And "Salamun" (Peace) is in the nominative case by implication of: [peace be] 'alaykum' (upon you); this was said by Al-Farra'(5). Its meaning is: a command to bid them farewell with peace, and he did not make it a greeting for them; this was narrated by Al-Naqqash. Shu'ayb bin Al-Hajhab narrated that he made him know through that how peace is upon them(6); and Allah knows best.

---

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/652, and al-Muharrar al-Wajiz 5/67, and it is an irregular (shadhdh) reading. (2) Reported by Muslim (1715) from the hadith of Abu Hurairah, and previously 5/251. (3) Al-Nahhas reported their statements in al-Nasikh wa al-Mansukh 2/624, and Qatadah's statement was also reported by al-Tabari 20/665. (4) Al-Sab'ah p. 589, and al-Taysir p. 197. (5) In Ma'ani al-Qur'an 3/38. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/243.

सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़: आयत 88 - 89 97

अबू किलाबा ने पढ़ा: "या रब्बा" (हे मेरे रब) 'बा' पर ज़बर (फथ) के साथ(1)। और 'अल-कील' (कहना) 'अल-कौल' की तरह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है; इसी से वह खबर है: "उन्होंने 'कील' और 'काल' (बेकार की बातों/गपशप) से मना किया है"(2)। कहा जाता है: मैंने कहा 'कौलन' और 'कीलन' और 'कालान'। और सूरह अन-निसा में है: {और अल्लाह से अधिक सच्चा कौन है बात में (कीलन)} [आयत: 122]।

अल्लाह तआला का फरमान: {तो उनसे विमुख हो जाओ और कहो, "सलाम।" फिर जल्द ही वे जान जाएँगे। 89} क़तादा ने कहा: उन्होंने उसे उनसे विमुख होने का आदेश दिया, फिर उन्हें उनसे लड़ने का आदेश दिया, तो विमुख होना तलवार (के आदेश) द्वारा निरस्त (मन्सूख) हो गया। इब्ने अब्बास से भी इसी तरह वर्णित है, उन्होंने कहा: {तो उनसे विमुख हो जाओ}: यानी उनकी उपेक्षा करें। {और कहो, "सलाम"} यानी: भली बात; यानी मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) से कहो, {फिर जल्द ही वे जान जाएँगे}। फिर इसे सूरह बरात (अत-तौबा) में अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा निरस्त कर दिया गया: {तो मुशरिकों को जहाँ कहीं भी पाओ, कत्ल करो} आयत: 5। और यह भी कहा गया है कि यह 'मोहकम' (दृढ़) है और निरस्त नहीं हुआ है।

सामान्य पाठ (क़िरात) है: "फसौफ़ा यअलमून" (जल्द ही वे जान जाएँगे) 'या' के साथ; इस आधार पर कि यह अल्लाह तआला की ओर से अपने नबी को धमकी के रूप में एक खबर है। और नाफ़े और इब्न आमिर ने 'ता' के साथ "तअलमून" (तुम जान जाओगे) पढ़ा है(4); इस आधार पर कि यह मुशरिकों को धमकी के रूप में नबी ﷺ के संबोधन का हिस्सा है। और "सलाम" पेश (रफ़अ) के साथ है, 'अलैकुम' (तुम पर) के छिपाव के कारण; यह अल-फर्रा ने कहा है(5)। और इसका अर्थ है: उन्हें शांति (सलाम) के साथ विदाई देने का आदेश, और उन्होंने इसे उनके लिए अभिवादन नहीं बनाया; इसे अन-नक्काश ने वर्णित किया है। शुऐब बिन अल-हबहाब ने रिवायत की है कि उन्होंने इसके माध्यम से उन्हें बताया कि उन पर सलाम कैसा है(6); और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(1) मुश्किल एराब अल-कुरान 2/652, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/67, और यह एक शाज़ (दुर्लभ/अनियमित) पाठ है। (2) इसे मुस्लिम (1715) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है, और पहले 5/251 में गुज़रा। (3) अन-नह़्हास ने 'अन्नासिख़ वल मन्सूख़' 2/624 में उनके कथन उद्धृत

किए हैं, और क़तादा का कथन अत्तबरी 20/665 ने भी उद्धृत किया है। (4) अस-सबअ़ पृ. 589, और अत-तयसीर पृ. 197। (5) मानी अल-कुरान 3/38 में। (6) अन-नुक़त वल उ़यून 5/243।

سورة الزخرف: آيات ٨٨ - ٨٩ ٩٧

اور ابو قلابہ نے پڑھا: «يَارَبَّ» باء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ(١)۔ اور 'القيل' مصدر ہے 'القول' کی طرح؛ اور اسی سے وہ خبر ہے: «قِيل و قال سے منع کیا»(٢)۔ اور کہا جاتا ہے: میں نے کہا 'قَوْلًا' اور 'قِيْلًا' اور 'قَالًا'۔ اور سورہ نساء میں ہے: ﴿اور اللہ سے بڑھ کر بات میں سچا کون ہے؟ (قِيْلًا)﴾ [آیت: ١٢٢]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پس ان سے درگزر کیجیے اور کہیے "سلام"۔ سو وہ عنقریب جان لیں گے ٨٩﴾ قتادہ نے کہا: اللہ نے آپ کو ان سے درگزر کرنے کا حکم دیا، پھر ان سے قتال (جنگ) کا حکم دیا، تو درگزر کرنا تلوار (کے حکم) سے منسوخ ہو گیا۔ اور اسی طرح ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ﴿فَاصْفَحْ عَنْهُمْ﴾: ان سے اعراض (کنارہ کشی) کیجیے۔ ﴿وَقُلْ سَلَمٌ﴾ یعنی: بھلی بات؛ یعنی مکہ کے مشرکین سے کہیے ﴿فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ﴾، پھر یہ سورہ براءت (توبہ) میں اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے منسوخ ہو گیا: ﴿پس مشرکین کو جہاں پاؤ قتل کرو﴾ آیت: ٥۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ 'محکم' ہے منسوخ نہیں ہوا۔

اور عام قرأت ہے: «فَسَوْفَ يعلمون» 'یاء' کے ساتھ؛ اس بنیاد پر کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اپنے نبی کے لیے دھمکی کی خبر ہے۔ اور نافع اور ابن عامر نے 'تاء' کے ساتھ «تَعْلَمُونَ» پڑھا ہے(٤)؛ اس بنیاد پر کہ یہ نبی ﷺ کی طرف سے مشرکین کو دھمکی کا خطاب ہے۔ اور «سَلَامٌ» رفع (پیش) کے ساتھ ہے، 'علیکم' کے اضمار (پوشیدہ ہونے) کی وجہ سے؛ یہ بات الفراء نے کہی ہے(٥)۔ اور اس کا معنی ہے: انہیں سلام کے ساتھ رخصت کرنے کا حکم، اور آپ نے اسے ان کے لیے تحیہ (دعا و سلام) نہیں بنایا؛ اسے النقاش نے حکایت کیا ہے۔ اور شعیب بن الحبحاب نے روایت کیا کہ انہوں نے اس کے ذریعے آپ کو بتایا کہ ان پر سلام کیسا ہے(٦)؛ واللہ اعلم۔

(١) مشكل إعراب القرآن ٦٥٢/٢ ، والمحرر الوجيز ٦٧/٥ ، اور یہ قرأت شاذہ ہے۔ (٢) اسے مسلم (١٧١٥) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا، اور پیچھے گزر چکا ٢٥١/٥ ۔ (٣) النحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ٦٢٤/٢ میں ان دونوں کے اقوال نقل کیے ہیں، اور قتادہ کا قول طبری ٦٦٥/٢٠ نے بھی نقل کیا ہے۔ (٤) السبعہ ص ٥٨٩ ، اور التیسیر ص ١٩٧ ۔ (٥) معانی القرآن ٣٨/٣ میں۔ (٦) النکت والعیون ٢٤٣/٥ ۔

Surat ad-Dukhan

It is Meccan by consensus; except for the words of Allah Almighty: {Indeed, We will remove the punishment a little} [Verse: 15]. It contains fifty-seven verses. And it was said: nine (1). In Musnad al-Darimi (2) on the authority of Abu Rafi', he said: "Whoever recites Ad-Dukhan on the night of Friday, he will be forgiven by morning, and he will be married to the maidens with large, beautiful eyes (Al-Hur al-Ayn)." Al-Tha'labi reported it from the hadith of Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "Whoever recites Ad-Dukhan on the night of Friday, he will be forgiven by morning" (3). In another wording on the authority of Abu Hurairah, the Prophet ﷺ said: "Whoever recites Ad-Dukhan in a night, seventy thousand angels will seek forgiveness for him until morning" (4). And on the authority of Abu Umama, he said: I heard the Prophet ﷺ saying: "Whoever recites Ha Mim Ad-Dukhan on the night of Friday or on the day of Friday, Allah builds a house for him in Paradise" (5).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Allah Almighty says: {Ha, Meem (1) By the clear Book (2) Indeed, We sent it down during a blessed night. Indeed, We were ever warning (3)}

If you make "Ha Meem" the answer to the oath, the speech ends at his saying: "the clear", then you begin: "Indeed, We sent it down". And if you make "Indeed, We were ever warning" the answer to the oath which is "the Book", you stop at:

(1) Al-Kashshaf 3/499, and Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrir al-Wajiz 5/68, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/336 that the entire surah is Meccan. (2) Number (3421). (3) Narrated by Al-Tirmidhi (2889) and he said: This is a hadith we do not know except from this perspective, and Hisham Abu al-Miqdam is weak, and Al-Hasan did not hear from Abu Hurairah, this is what Ayyub, Yunus bin Ubayd and Ali bin Zaid said. (4) Narrated by Al-Tirmidhi (2888) and he said: This is a strange hadith, we do not know it except from this perspective, and Omar bin Abi Khath'am is weak, Muhammad [meaning Al-Bukhari] said: it is a rejected (munkar) hadith. (5) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (8026), Al-Haythami said in Al-Majma' 2/168: It contains Faddal bin Jubayr and he is very weak.

सूरा अद-दुख़ान

यह सर्वसम्मति से मक्की है; सिवाय अल्लाह तआला के इस कथन के {निस्संदेह, हम अज़ाब को थोड़ा हटा देंगे} [आयत: 15]। इसमें सत्तावन आयतें हैं। और कहा गया है: नौ (1)। मुसनद अद-दारिमी (2) में अबू राफे से वर्णित है, उन्होंने कहा: "जिसने जुमे की रात में सूरा दुखान पढ़ी, वह सुबह इस हाल में करेगा कि उसे माफ कर दिया गया होगा, और उसका निकाह हूरों से कर दिया जाएगा।" अल-थलाबी ने इसे अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है कि पैगंबर ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने जुमे की रात में दुखान पढ़ा, वह सुबह इस हाल में करेगा कि उसे माफ कर दिया गया होगा" (3)। अबू हुरैरा से एक अन्य शब्द में, पैगंबर ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने एक रात में दुखान पढ़ा, सुबह तक सत्तर हज़ार फ़रिश्ते उसके लिए माफ़ी की दुआ करते हैं" (4)। और अबू उमामा से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने पैगंबर ﷺ को यह कहते सुना: "जिसने जुमे की रात या जुमे के दिन 'हा-मीम अद-दुख़ान' पढ़ा, अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक घर बना देता है" (5)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयावान और अत्यंत दयालु है

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {हा, मीम (1) इस स्पष्ट किताब की कसम (2) निस्संदेह, हमने इसे एक बरकत वाली रात में उतारा है। निस्संदेह, हम डराने वाले थे (3)}

यदि आप "हा-मीम" को कसम का जवाब बनाते हैं, तो बात "अल-मुबीन" (स्पष्ट) पर पूरी हो जाती है, फिर आप शुरू करते हैं: "निस्संदेह हमने इसे उतारा है"। और यदि आप "निस्संदेह हम डराने वाले थे" को कसम का जवाब बनाते हैं जो कि "किताब" है, तो आप रुकते हैं:

(1) अल-कशाफ 3/499, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज 5/68 में उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/336 में उल्लेख किया है कि पूरी सूरा मक्की है। (2) संख्या (3421)। (3) इसे तिरमिज़ी (2889) ने निकाला है और कहा: यह एक ऐसी हदीस है जिसे हम केवल इसी पक्ष से जानते हैं, और हिशाम अबू अल-मिक़दाम कमज़ोर हैं, और अल-हसन ने अबू हुरैरा से नहीं सुना, ऐसा ही अय्यूब, यूनुस बिन उबैद और अली बिन ज़ैद ने कहा है। (4) इसे तिरमिज़ी (2888) ने निकाला है और कहा: यह एक ग़रीब (अजीब) हदीस है, हम इसे केवल इसी पक्ष से जानते हैं, और उमर बिन अबी ख़थम कमज़ोर हैं, मुहम्मद [यानी बुखारी] ने कहा: यह मुनकर हदीस है। (5) इसे तबरानी ने अल-कबीर (8026) में निकाला है, अल-हयथमी ने अल-मजमा 2/168 में कहा: इसमें फज्जाल बिन जुबैर हैं और वे बहुत कमज़ोर हैं।

سورة الدخان

یہ بالاتفاق مکی ہے؛ سوائے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے: ﴿إِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ قَلِيلًا﴾ [آیت: ١٥]۔ یہ ستاون آیات پر مشتمل ہے۔ اور ایک قول کے مطابق نو (١)۔ مسند الدارمی (٢) میں ابو رافع سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "جس شخص نے جمعہ کی رات سورہ دخان پڑھی، وہ صبح اس حال میں کرے گا کہ اس کی مغفرت ہو چکی ہو گی، اور اس کا نکاح حورِ عین سے کر دیا جائے گا"۔ ثعلبی نے اسے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے جمعہ کی رات سورہ دخان پڑھی، اس کی مغفرت کر دی جائے گی" (٣)۔ حضرت ابوہریرہ ہی سے ایک اور لفظ میں مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی رات میں سورہ دخان پڑھی، صبح تک ستر ہزار فرشتے اس کے لیے مغفرت طلب کرتے ہیں" (٤)۔ اور حضرت ابو امامہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس نے جمعہ کی رات یا جمعہ کے دن حم دخان پڑھی، اللہ اس کے لیے جنت میں ایک گھر بنا دے گا" (٥)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿حم ۝١ وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ ۝٢ إِنَّا أَنزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةٍ مُّبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ ۝٣﴾

اگر آپ «حم» کو قسم کا جواب قرار دیں تو بات «المُبین» پر ختم ہو جائے گی، پھر آپ یہاں سے شروع کریں گے: «إِنَّا أَنزَلْنَاهُ»۔ اور اگر آپ «إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ» کو قسم کا جواب قرار دیں جو کہ «الکتاب» ہے، تو آپ وقف کریں گے:

(١) الکشاف ٣/ ٤٩٩، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥/ ٦٨ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٧/ ٣٣٦ میں ذکر کیا ہے کہ یہ پوری سورت مکی ہے۔ (٢) نمبر (٣٤٢١)۔ (٣) اسے ترمذی

(۲۸۸۹) نے روایت کیا ہے اور کہا: یہ ایسی حدیث ہے جسے ہم صرف اسی طریق سے جانتے ہیں، اور ہشام ابو المقدام ضعیف ہے، اور حسن نے ابوہریرہ سے نہیں سنا، ایوب، یونس بن عبید اور علی بن زید نے ایسا ہی کہا ہے۔ (٤) اسے ترمذی (۲۸۸۸) نے روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں، اور عمر بن ابی خثعم ضعیف ہے، محمد [یعنی بخاری] نے کہا: وہ منکر الحدیث ہے۔ (٥) اسے طبرانی نے الکبیر (٨٠٢٦) میں روایت کیا ہے، ہیثمی نے المجمع ٢/ ١٦٨ میں کہا: اس میں فضال بن جبیر ہے اور وہ بہت ضعیف ہے۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 1 - 3

99

"...warners", and it began with: "Therein is distinct every precise matter" (1). And it was said: The answer is: "Indeed, We sent it down" (2). Some grammarians rejected this on the grounds that it was an adjective for what was sworn by, and an adjective for what is sworn by cannot be an answer to an oath.

The pronoun "it" in "We sent it down" refers to the Qur'an (3). Whoever says: He swore by the rest of the books, then his saying "Indeed, We sent it down" used it as an allusion to other than the Qur'an, as previously explained at the beginning of "Az-Zukhruf" (4).

The "blessed night" is Laylat al-Qadr (the Night of Decree). It is also said: the night of the middle of Sha'ban, and it has four names: the Blessed Night, the Night of Innocence (Laylat al-Bara'ah), the Night of the Document (Laylat al-Sakk), and the Night of Decree (5). It is described as blessed because of the blessings, goodness, and rewards that Allah sends down to His servants during it. Qatadah narrated from Wa'ilah that the Prophet ﷺ said: "The scriptures of Ibrahim were revealed on the first night of Ramadan, the Torah was revealed after six days of Ramadan had passed, the Psalms (Zabur) were revealed after twelve days of Ramadan, the Gospel (Injil) was revealed after eighteen days of Ramadan had passed, and the Qur'an was revealed after twenty-four days of Ramadan had passed" (6).

Then it was said: The entire Qur'an was sent down to the lowest heaven on this night. Then it was revealed bit by bit throughout the remaining days according to the occurrence of events (7). It was also said: Whatever was to be revealed was sent down every Night of Decree.

(1) Iḍāḥ al-Waqf wa-al-Ibtidā' 2/888. (2) Al-Kashshaf 3/499, and Zad al-Masir 7/336. (3) Zad al-Masir 7/336. (4) Page 6 of this part. (5) Al-Kashshaf 3/499. (6) Al-Nukat wa-al-'Uyun 5/245, and narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (3752), and Al-Bayhaqi 9/188, where it states that the Gospel was revealed after thirteen days had passed, and the Psalms were revealed after eighteen days had passed. Al-Tabarani said: This hadith was not narrated from Qatadah except by 'Imran al-Qattan, and it is not narrated from the Messenger of Allah ﷺ except with this chain of narration. Al-Haythami said in Al-Majma' 1/197: It contains 'Imran al-Qattan, Yahya weakened him, and Ibn Hibban deemed him reliable, and the rest of its men are trustworthy. And it was

previously mentioned 3/161 without mentioning the Psalms, and it states that the Gospel was revealed for thirteen. (7) This statement was previously mentioned in Surah Al-Baqarah 3/160-161.

सूरह अद-दुखान: आयत 1 - 3

99

"...चेतावनी देने वाले", और यह शुरू हुआ: "उसमें हर हिकमत वाला काम अलग-अलग कर दिया जाता है" (1)। और कहा गया: जवाब है: "बेशक हमने इसे उतारा है" (2)। कुछ व्याकरणविदों ने इसे इस आधार पर खारिज कर दिया कि यह उस चीज़ का विशेषण था जिसकी कसम खाई गई थी, और जिसकी कसम खाई गई है उसका विशेषण कसम का जवाब नहीं हो सकता।

"हमने इसे उतारा" में "इसे" सर्वनाम कुरान के लिए है (3)। और जिसने कहा: उसने बाकी किताबों की कसम खाई, तो उसका कहना: "बेशक हमने इसे उतारा" कुरान के अलावा अन्य की ओर इशारा है, जैसा कि "अज़-ज़ुखरुफ़" (4) की शुरुआत में स्पष्ट किया जा चुका है।

"बरकत वाली रात" लैलतुल क़द्र है। यह भी कहा जाता है: शाबान की पंद्रहवीं रात, और इसके चार नाम हैं: बरकत वाली रात, लैलतुल बरात, लैलतुल सक्क, और लैलतुल क़द्र (5)। इसे बरकत वाली इसलिए कहा गया है क्योंकि अल्लाह इसमें अपने बंदों पर बरकतें, भलाइयाँ और सवाब उतारता है। क़तादा ने वाइला से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "इब्राहिम के सुहूफ़ (सहीफ़े) रमज़ान की पहली रात को उतारे गए, तौरात रमज़ान की छह रातें गुजरने के बाद उतारी गई, ज़बूर रमज़ान की बारह रातें गुजरने के बाद उतारी गई, इंजील रमज़ान की अठारह रातें गुजरने के बाद उतारी गई, और कुरान रमज़ान की चौबीस रातें गुजरने के बाद उतारा गया" (6)।

फिर कहा गया: इसी रात पूरा कुरान दुनिया के आसमान पर उतार दिया गया। फिर वह घटनाओं की ज़रूरत के हिसाब से थोड़े-थोड़े अंतराल पर बाकी दिनों में उतारा गया (7)। और कहा गया: हर लैलतुल क़द्र में वह सब उतारा जाता था जो उतारा जाना होता था।

(1) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/888. (2) अल-कशशाफ़ 3/499, और ज़ाद अल-मसीर 7/336. (3) ज़ाद अल-मसीर 7/336. (4) इस भाग का पृष्ठ 6. (5) अल-कशशाफ़ 3/499. (6) अन-नुक़त वल-उयून 5/245, और इसे तबरानी ने अल-अवसत (3752) में और बैहक़ी ने 9/188 में निकाला है, जिसमें है कि इंजील तेरह रातें गुजरने पर उतारी गई, और ज़बूर अठारह रातें गुजरने पर उतारी गई। तबरानी ने कहा: यह हदीस क़तादा से केवल इमरान अल-क़त्तान ने रिवायत की है, और अल्लाह के रसूल ﷺ से केवल इसी सनद (श्रृंखला) के साथ रिवायत है। हैथमी ने अल-मजमा 1/197 में कहा: इसमें इमरान अल-क़त्तान है, याह्या ने उसे कमज़ोर बताया है, और इब्न हिब्बान ने उसे

विश्वसनीय माना है, और इसके बाकी आदमी भरोसेमंद हैं। और सूरह बक़रह के तहत 3/161 में ज़बूर के ज़िक्र के बिना पहले गुज़र चुका है, और उसमें है कि इंजील तेरह को उतारी गई। (7) यह बात सूरह अल-बक़रह 3/160-161 में पहले गुज़र चुकी है।

سورہ الدخان: آیات 1 - 3

99

«منذرین» (ڈرانے والے)، اور کلام کی ابتدا ہوئی: «فیہا یفرق کل امر حکیم» (1) (اس رات میں ہر حکمت والے کام کا فیصلہ کیا جاتا ہے)۔ اور کہا گیا: قسم کا جواب ہے: «انا انزلناہ» (2) (بے شک ہم نے اسے اتارا ہے)۔ بعض نحویوں نے اس کا انکار کیا ہے اس بنیاد پر کہ یہ 'مقسم بہ' (جس کی قسم کھائی گئی ہے) کی صفت ہے، اور مقسم بہ کی صفت قسم کا جواب نہیں ہو سکتی۔

«انزلناہ» میں 'ہ' (ضمیر) قرآن کے لیے ہے (3)۔ اور جس نے کہا کہ تمام آسمانی کتابوں کی قسم کھائی گئی ہے، تو اس کا کہنا: «انا انزلناہ» قرآن کے علاوہ دیگر کتابوں سے کنایہ ہے، جیسا کہ "الزخرف" (4) کے شروع میں بیان گزر چکا ہے۔

"مبارک رات" سے مراد لیلۃ القدر ہے۔ اور کہا جاتا ہے: شعبان کی پندرہویں رات، اور اس کے چار نام ہیں: مبارک رات، لیلۃ البراءۃ (نجات کی رات)، لیلۃ الصک (پروانہ جاری ہونے کی رات) اور لیلۃ القدر (5)۔ اسے برکت والی اس لیے کہا گیا ہے کیونکہ اللہ اس میں اپنے بندوں پر برکات، خیرات اور ثواب نازل فرماتا ہے۔ قتادہ نے واثلہ سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "ابراہیم علیہ السلام کے صحیفے رمضان کی پہلی رات میں نازل ہوئے، تورات رمضان کی چھ راتیں گزرنے پر نازل ہوئی، زبور رمضان کی بارہ راتیں گزرنے پر نازل ہوئی، اور انجیل رمضان کی اٹھارہ راتیں گزرنے پر نازل ہوئی، اور قرآن رمضان کی چوبیس راتیں گزرنے پر نازل ہوا" (6)۔

پھر کہا گیا: اسی رات پورا قرآن آسمانِ دنیا پر نازل کر دیا گیا۔ پھر حالات و واقعات کے مطابق وقفے وقفے سے باقی دنوں میں نازل کیا جاتا رہا (7)۔ اور کہا گیا: ہر لیلۃ القدر میں وہ سب کچھ نازل ہوتا تھا جو اس سال نازل ہونا ہوتا تھا۔

(1) ایضاح الوقف والابتداء 2/ 888۔ (2) الکشاف 3/ 499، اور زاد المسیر 7/ 336۔ (3) زاد المسیر 7/ 336۔ (4) اس حصے کا صفحہ 6۔ (5) الکشاف 3/ 499۔ (6) النکت والعیون 5/ 245، اور اسے طبرانی نے "الاوسط" (3752) میں اور بیہقی نے 9/ 188 میں روایت کیا ہے، جس میں ہے کہ انجیل تیرہ راتیں گزرنے پر نازل ہوئی، اور زبور اٹھارہ راتیں گزرنے پر نازل ہوئی۔ طبرانی نے کہا: یہ حدیث قتادہ سے صرف عمران القطان نے روایت کی ہے، اور رسول اللہ ﷺ سے صرف اسی سند کے ساتھ مروی ہے۔ ہیثمی نے "المجمع" 1/ 197 میں کہا: اس میں عمران القطان ہے، یحییٰ نے اسے ضعیف کہا ہے، جبکہ ابن حبان نے اسے ثقہ قرار دیا ہے، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں۔ اور زبور کے ذکر کے بغیر 3/ 161 پر پہلے گزر چکا ہے، اور اس میں ہے کہ انجیل تیرہ کو نازل ہوئی۔ (7) یہ قول سورہ بقرہ 3/ 160 - 161 میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Ad-Dukhan, Verses 1 - 4 100

...in the rest of the year (1). And it was said: the beginning of the revelation was on this night (2). Ikrimah said: The blessed night here is the night of the middle of Sha'ban (3). The first view is more correct due to the words of the Almighty: {Indeed, We sent it down during the Night of Decree} [Al-Qadr: 1]. Qatadah and Ibn Zayd said: Allah sent down the entire Qur'an on the Night of Decree from the Mother of the Book to the House of Glory in the lowest heaven, then Allah revealed it to His Prophet ﷺ during nights and days over twenty-three years (4). This meaning has already been mentioned in "Al-Baqarah" (5) at the verse: {The month of Ramadan [is that] in which was revealed the Qur'an} [Ayah: 185], and it will come again shortly, if Allah Almighty wills.

The words of the Almighty: {Therein is made distinct every precise matter (4)}

Ibn Abbas said: Allah ordains the affairs of the world until the next [year] on the Night of Decree, what pertains to life, death, or sustenance. This was also stated by Qatadah, Mujahid, Al-Hasan, and others (6). It was said: except for misery and happiness, for they do not change. This was said by Ibn Umar (7). Al-Mahdawi said: The meaning of this statement is: Allah, Mighty and Majestic, commands the angels regarding what will happen in that year, and that has always been in His knowledge, Mighty and Majestic. Ikrimah said: It is the night of the middle of Sha'ban; in it the affairs of the year are finalized, the living are distinguished from the dead, and the pilgrims are written down, so no one is added to them and no one is reduced from them (8).

And Uthman bin Al-Mughira narrated: The Prophet ﷺ said: "The lifespans are cut off from Sha'ban to..."

(1) See Tafsir Abi al-Layth 3/215, and Al-Wasit 4/85. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/68. (3) Narrated by at-Tabari 9/21. (4) At-Tabari narrated Ibn Zayd's statement 6/21, and Al-Baghawi cited Qatadah's statement in his Tafsir 4/148. (5) 3/160 - 161. (6) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 6/396 - 397. (7) Al-Suyuti attributed it in Al-Durr al-Manthur 6/25 to Ibn Abi Hatim. (8) Narrated by at-Tabari 9/21.

सूरह अद-दुखान, आयत 1 - 4 100

...बाकी साल में (1)। और कहा गया: नुज़ूल (अवतरण) की शुरुआत इसी रात में हुई थी (2)। इक्रमा ने कहा: यहाँ मुबारक रात से मुराद शाबान की पन्द्रहवीं रात है (3)। पहली बात अधिक सही है क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक हमने इसे शबे-क़द्र (क़द्र की रात) में नाज़िल किया} [अल-क़द्र: 1]। क़तादा और इब्न ज़ैद ने कहा: अल्लाह तआला ने पूरा क़ुरआन शबे-क़द्र में 'उम्मुल किताब' से दुनिया के आसमान के'बैतुल इज़्ज़त' में नाज़िल फरमाया, फिर अल्लाह ने इसे अपने नबी ﷺ पर तेईस सालों के दौरान रातों और दिनों में नाज़िल किया (4)। यह अर्थ "अल-बक़रह" (5) में अल्लाह के इस फरमान के पास गुज़र चुका है: {रमज़ान का महीना वह है जिसमें क़ुरआन नाज़िल किया गया} [आयत: 185], और इंशा अल्लाह तआला जल्द ही दोबारा आएगा।

अल्लाह तआला का फरमान: {उसी में हर हिकमत (बुद्धिमत्ता) वाले मामले का फैसला किया जाता है (4)}

इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह तआला शबे-क़द्र में अगले साल तक के दुनिया के मामलात का फैसला फरमाता है, जैसे जीवन, मृत्यु या रोज़ी (आजीविका)। यही बात क़तादा, मुजाहिद, हसन और अन्यों ने कही है (6)। और कहा गया: सिवाय दुर्भाग्य और सौभाग्य के, क्योंकि वे नहीं बदलते। यह इब्न उमर ने कहा (7)। महदवी ने कहा: इस कथन का अर्थ है: अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फरिश्तों को उन कामों का हुक्म देता है जो उस साल में होने वाले हैं, जबकि अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इल्म में यह हमेशा से था। इक्रमा ने कहा: वह शाबान की पन्द्रहवीं रात है, इसमें साल भर के मामलों को अंतिम रूप दिया जाता है, जीवितों को मृतकों से अलग किया जाता है, और हाजियों के नाम लिखे जाते हैं, तो उनमें न तो कोई बढ़ाया जाता है और न ही कोई घटाया जाता है (8)।

उस्मान बिन अल-मुग़ीरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "उम्रें शाबान से (अगले साल तक) काट ली जाती हैं..."

(1) देखें तफ़्सीर अबी अल-लैस 3/215, और अल-वसीत 4/85। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/68। (3) इसे तबरी ने 9/21 पर रिवायत किया है। (4) तबरी ने 6/21 पर इब्न ज़ैद का कौल रिवायत किया, और बगवी ने अपनी तफ़्सीर 4/148 में क़तादा का कौल पेश किया है। (5) 3/160 - 161। (6) मआनी अल-क़ुरआन अज़ नहहास 6/396 - 397। (7) सुयूती ने अल-दुर्र अल-मन्सूर 6/25 में इसे इब्न अबी हातिम की ओर मंसूब किया है। (8) इसे तबरी ने 9/21 पर रिवायत किया है।

سورة الدخان، آیات ۱ - ۴ ۱۰۰

...باقی سال میں (۱)۔ اور کہا گیا ہے: نزول کی ابتدا اسی رات میں ہوئی تھی (۲)۔ عکرمہ رحمہ اللہ نے فرمایا: یہاں مبارک رات سے مراد شعبان کی پندرہویں رات ہے (۳)۔ پہلی بات زیادہ صحیح ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک ہم نے اسے شب قدر میں نازل کیا} [القدر: ۱]۔ قتادہ اور ابن زید نے کہا: اللہ تعالیٰ نے پورا قرآن شب قدر میں ام الکتاب سے آسمانِ دنیا کے بیت العزت میں نازل فرمایا، پھر اللہ تعالیٰ نے اسے اپنے نبی ﷺ پر تئیس سال کے عرصے میں راتوں اور دنوں میں نازل فرمایا (۴)۔ یہ معنی "البقرہ" (۵) میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکا ہے: {رمضان کا مہینہ وہ ہے جس میں قرآن نازل کیا گیا} [آیت: ۱۸۵]، اور عنقریب ان شاء اللہ تعالیٰ دوبارہ آئے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اسی میں ہر حکمت والے معاملے کا فیصلہ کیا جاتا ہے (۴)}

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اللہ تعالیٰ شب قدر میں اگلے سال تک کے دنیا کے معاملات کا فیصلہ فرماتا ہے، جیسے زندگی، موت یا رزق۔ یہی بات قتادہ، مجاہد، حسن اور دیگر نے کہی ہے (۶)۔ اور کہا گیا: سوائے بدبختی اور خوش بختی کے، کیونکہ وہ نہیں بدلتیں۔ یہ ابن عمر رضی اللہ عنہما نے فرمایا (۷)۔ مہدوی نے کہا: اس قول کا مطلب یہ ہے کہ اللہ عزوجل فرشتوں کو ان کاموں کا حکم دیتا ہے جو اس سال میں ہونے والے ہیں، جبکہ اللہ عزوجل کے علم میں یہ ہمیشہ سے تھا۔ عکرمہ نے فرمایا: وہ شعبان کی پندرہویں رات ہے، اس میں سال بھر کے معاملات طے کیے جاتے ہیں، زندوں کو مردوں سے جدا کیا جاتا ہے، اور حاجیوں کے نام لکھ لیے جاتے ہیں، پس ان میں نہ کسی کا اضافہ ہوتا ہے اور نہ کسی کی کمی (۸)۔

عثمان بن المغیرہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "عمریں شعبان سے (اگلے سال تک) کاٹی جاتی ہیں..."

(۱) دیکھیں تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۱۵، اور الوسیط ۴/ ۸۵۔ (۲) المحرر الوجیز ۵/ ۶۸۔ (۳) اسے طبری نے ۹/ ۲۱ پر روایت کیا ہے۔ (۴) طبری نے ۶/ ۲۱ پر ابن زید کا قول روایت کیا، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۱۴۸ میں قتادہ کا قول نقل کیا ہے۔ (۵) ۳/ ۱۶۰ - ۱۶۱۔ (۶) معانی القرآن از نحاس ۶/ ۳۹۶ - ۳۹۷۔ (۷) سیوطی نے الدر المنثور ۶/ ۲۵ میں اسے ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۸) اسے طبری نے ۹/ ۲۱ پر روایت کیا ہے۔

Surah ad-Dukhan: Ayah 4 101

[...of] Sha'ban, to the extent that a man marries and children are born to him, while his name has already appeared among the dead (1). And from the Prophet ﷺ, he said: "When it is the night of the middle of Sha'ban, stand [in prayer] during its night and fast during its day (2), for Allah descends at sunset to the lowest heaven and says: 'Is there anyone seeking forgiveness that I may forgive him? Is there anyone afflicted that I may grant him well-being? Is there anyone seeking provision that I may provide for him? Is there anyone like this, is there anyone like that?' until dawn breaks" (3). Mentioned by al-Tha'labi.

At-Tirmidhi recorded something similar in meaning from Aisha, from the Prophet ﷺ, who said: "Indeed, Allah, the Mighty and Sublime, descends on the night of the middle of Sha'ban to the lowest heaven and forgives more [people] than the number of hairs on the sheep of [the tribe of] Kalb" (4). Regarding this chapter, from Abu Bakr al-Siddiq, Abu 'Isa [at-Tirmidhi] said: We do not know the hadith of Aisha narrated as marfu' (attributed to the Prophet) except from the hadith of al-Hajjaj ibn Arta'ah, from Yahya ibn Abi Kathir, from 'Urwah, from Aisha. And I heard Muhammad [al-Bukhari] weakening this hadith, saying: Yahya ibn Abi Kathir did not hear from 'Urwah, and al-Hajjaj ibn Arta'ah did not hear from Yahya ibn Abi Kathir.

I [the author] say: The author of the book "Al-'Arus" has mentioned the hadith of Aisha at length, and he chose [the opinion] that the night in which every wise matter is decreed is the night of the middle of Sha'ban, and that it is called the Night of Bara'ah (Immunity). We have mentioned his statement and the refutation of it elsewhere, and that the correct view is that it is the Night of Decree (Laylat al-Qadr), as we have explained.

Hammad ibn Salamah narrated: Rabi'ah ibn Kulthum informed us, saying: A man asked al-Hasan while I was with him, "O Abu Sa'id, what do you think of the Night of Decree? Is it in every Ramadan?" He said: "Yes, by Allah."

(1) This was recorded by at-Tabari (10/21) as a mursal report, and by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (3839) from the statement of Uthman ibn al-Mughirah. This Uthman is the son of Muhammad ibn al-Mughirah al-Akhnas, named after his grandfather. Ibn Hajar said in at-Taqrib: Truthful but has illusions. (2) In [manuscripts] (Zh) and (Q): "its day" (yowmaha). (3) Recorded by Ibn Majah (1388) and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (3822). In its chain is Ibn Abi Sabrah, and his name is Abu Bakr ibn Abdullah ibn Muhammad ibn Abi Sabrah. It is stated in Az-Zawa'id: Its chain is weak due to the

weakness of Ibn Abi Sabrah... Ahmad ibn Hanbal and Ibn Ma'in said about him: He fabricates hadith. (4) Sunan at-Tirmidhi (739) and the text following it is from him. It was also recorded by Ahmad (26018) and Ibn Majah (1389).

सूरह अद-दुखान: आयत ४ १०१

शाबान [का महीना], यहाँ तक कि एक आदमी शादी करता है और उसके बच्चे पैदा होते हैं, जबकि उसका नाम मरने वालों में पहले ही आ चुका होता है (१)। और नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जब शाबान की पंद्रहवीं रात हो, तो उसकी रात को इबादत करो और उसके दिन (२) रोज़ा रखो, क्योंकि अल्लाह सूर्यास्त के समय दुनिया के आसमान पर उतरता है और कहता है: 'क्या कोई माफ़ी माँगने वाला है कि मैं उसे माफ़ कर दूँ? क्या कोई मुसीबतज़दा है कि मैं उसे आफ़ियत (सकुशलता) दूँ? क्या कोई रिज़्क माँगने वाला है कि मैं उसे रिज़्क दूँ? क्या ऐसा कोई है, क्या वैसा कोई है?' यहाँ तक कि फज्र (भोर) हो जाए" (३)। इसे अल-त'लाबी ने ज़िक्र किया है।

और तिरमिज़ी ने आयशा से इसी अर्थ में नबी ﷺ से रिवायत किया है कि आपने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल शाबान की पंद्रहवीं रात को दुनिया के आसमान पर उतरता है, और कलब (कबीले) की भेड़ों के बालों की तादाद से भी ज़्यादा लोगों को माफ़ कर देता है" (४)। इस विषय में अबू बक्र अल-सिद्दीक से भी रिवायत है। अबू ईसा (तिरमिज़ी) ने कहा: हम आयशा की हदीस को मरफ़ू (नबी से जुड़ी हुई) के तौर पर केवल अल-हज्जाज बिन अरतात की हदीस से जानते हैं, उन्होंने याह्या बिन अबी कसीर से, उन्होंने उर्वा से, उन्होंने आयशा से। और मैंने मुहम्मद (बुखारी) को इस हदीस को कमज़ोर कहते सुना, उन्होंने कहा: याह्या बिन अबी कसीर ने उर्वा से नहीं सुना, और अल-हज्जाज बिन अरतात ने याह्या बिन अबी कसीर से नहीं सुना।

मैंने [लेखक] कहा: किताब "अल-अरूस" के लेखक ने आयशा की हदीस को विस्तार से बताया है, और उन्होंने यह राय चुनी है कि वह रात जिसमें हर हिकमत वाला काम तय किया जाता है, वह शाबान की पंद्रहवीं रात है, और उसे लैलतुल बरात (मुक्ति की रात) कहा जाता है। हमने उनके बयान और उसके खंडन का ज़िक्र दूसरी जगह किया है, और सही बात यह है कि वह लैलतुल क़द्र ही है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है।

हम्माद बिन सलमा ने रिवायत किया: रबीआ बिन कुलसुम ने हमें बताया: एक आदमी ने अल-हसन से पूछा जबकि मैं उनके पास था, "ऐ अबू सईद, लैलतुल क़द्र के बारे में आपका क्या ख्याल है? क्या वह हर रमज़ान में होती है?" उन्होंने कहा: "हाँ, अल्लाह की क़सम।"

(१) इसे अल-तबरी (१०/२१) ने मुरसल के रूप में और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (३८३९) में उस्मान बिन अल-मुगीरा के कथन से उद्धृत किया है। यह उस्मान, मुहम्मद बिन अल-मुगीरा अल-

अखनस के बेटे हैं, जो अपने दादा के नाम से जाने जाते हैं। इब्न हजर ने अत-तक़रीब में कहा: सच्चे हैं लेकिन उन्हें भ्रम होता है। (२) [पांडुलिपियों] (ज़) और (क़) में: "उसका दिन" (यौमहा)। (३) इसे इब्न माजह (१३८८) और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (३८२२) में उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में इब्न अबी सबरा हैं, और उनका नाम अबू बक्र बिन अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अबी सबरा है। अज़-ज़वाइद में कहा गया है: इसकी श्रृंखला इब्न अबी सबरा की कमज़ोरी के कारण कमज़ोर है... अहमद बिन हंबल और इब्न मईन ने उनके बारे में कहा: वह हदीस गढ़ते हैं। (४) सुनन अत-तिरमिज़ी (७३९) और उसके बाद का पाठ उन्हीं का है। इसे अहमद (२६०१८) और इब्न माजह (१३८९) ने भी उद्धृत किया है।

سورہ الدخان: آیت ٤ ١٠١

شعبان یہاں تک کہ آدمی نکاح کرتا ہے اور اس کے ہاں اولاد پیدا ہوتی ہے جبکہ اس کا نام مرنے والوں کی فہرست میں نکل چکا ہوتا ہے(١)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «جب شعبان کی پندرہویں رات ہو تو اس کی رات کو قیام کرو اور اس کے دن کا روزہ رکھو(٢)، کیونکہ اللہ تعالیٰ غروبِ آفتاب کے وقت آسمانِ دنیا پر نزول فرماتا ہے اور کہتا ہے: کیا کوئی مغفرت مانگنے والا ہے کہ میں اسے بخش دوں؟ کیا کوئی مصیبت زدہ ہے کہ میں اسے عافیت دوں؟ کیا کوئی رزق مانگنے والا ہے کہ میں اسے رزق دوں؟ کیا کوئی ایسا ہے؟ کیا کوئی ویسا ہے؟ یہاں تک کہ فجر طلوع ہو جاتی ہے»(٣) اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

اور ترمذی نے اسی معنی میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے، نبی ﷺ کا فرمان نقل کیا ہے کہ: «بیشک اللہ عزوجل شعبان کی پندرہویں رات آسمانِ دنیا پر نزول فرماتا ہے، پس وہ (قبیلہ) کلب کی بکریوں کے بالوں کی تعداد سے بھی زیادہ لوگوں کی مغفرت فرماتا ہے»(٤)۔ اس باب میں ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے بھی روایت ہے۔ امام ابو عیسیٰ (ترمذی) فرماتے ہیں: ہم حضرت عائشہ کی حدیث کو مرفوعاً نہیں جانتے سوائے حجاج بن ارطاۃ کی حدیث سے، وہ یحییٰ بن ابی کثیر سے، وہ عروہ سے، وہ حضرت عائشہ سے روایت کرتے ہیں۔ اور میں نے محمد (بخاری) کو اس حدیث کی تضعیف کرتے ہوئے سنا، انہوں نے کہا: یحییٰ بن ابی کثیر نے عروہ سے نہیں سنا، اور حجاج بن ارطاۃ نے یحییٰ بن ابی کثیر سے نہیں سنا۔

میں [مصنف] کہتا ہوں: حضرت عائشہ کی حدیث کو صاحبِ کتاب «العروس» نے تفصیل سے ذکر کیا ہے، اور انہوں نے یہ موقف اختیار کیا ہے کہ وہ رات جس میں ہر حکمت والے کام کا فیصلہ کیا جاتا ہے وہ شعبان کی پندرہویں رات ہے، اور اسے لیلۃ البراءۃ کہا جاتا ہے۔ ہم نے ان کے قول

اور اس کے رد کا ذکر دوسری جگہ کر دیا ہے، اور صحیح بات یہی ہے کہ وہ لیلۃ القدر ہی ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے۔

حماد بن سلمہ نے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: ہمیں ربیعہ بن کلثوم نے بتایا، وہ کہتے ہیں: ایک شخص نے حسن بصری سے پوچھا جبکہ میں ان کے پاس تھا، انہوں نے کہا: اے ابو سعید! آپ کا لیلۃ القدر کے بارے میں کیا خیال ہے، کیا وہ ہر رمضان میں ہوتی ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں، اللہ کی قسم۔

(۱) اسی طرح طبری نے ۲۱/۱۰ میں اسے مرسلاً روایت کیا ہے، اور بیہقی نے شعب الایمان (۳۸۳۹) میں عثمان بن المغیرہ کے قول سے اسے روایت کیا ہے۔ یہ عثمان دراصل محمد بن المغیرہ الاخنس کے بیٹے ہیں جو اپنے دادا کی طرف منسوب ہیں، ابن حجر نے التقریب میں کہا: سچے ہیں لیکن وہم کا شکار ہو جاتے ہیں۔ (۲) نسخہ (ظ) اور (ق) میں: "یومھا" (اس کا دن) ہے۔ (۳) اسے ابن ماجہ (۱۳۸۸) اور بیہقی نے شعب الایمان (۳۸۲۲) میں روایت کیا ہے، اس کی سند میں ابن ابی سبرہ ہے اور اس کا نام ابوبکر بن عبداللہ بن محمد بن ابی سبرہ ہے۔ الزوائد میں کہا گیا: اس کی سند ابن ابی سبرہ کی کمزوری کی وجہ سے ضعیف ہے... احمد بن حنبل اور ابن معین نے اس کے بارے میں کہا: وہ حدیثیں گھڑتا ہے۔ (۴) سنن ترمذی (۷۳۹) اور اس کے بعد کی گفتگو انہی کی ہے۔ اور اسے احمد (۲۶۰۱۸) اور ابن ماجہ (۱۳۸۹) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Ad-Dukhan: Verse 4 102

...who there is no god but He. It is in every Ramadan (1). It is the night in which every wise matter is determined. In it, Allah decrees every creation, lifespan, provision, and action until its equivalent [next year] (2). Ibn Abbas said: From the Mother of the Book (Umm al-Kitab), whatever will happen in the year of death, life, provision, and rain is written on Laylat al-Qadr, even the Hajj; it is said: so-and-so will perform Hajj, and so-and-so will perform Hajj (3). Regarding this verse, he said: You might see a man walking in the markets while his name has already fallen among the dead (4). This explanation of the yearly decrees is only for the angels entrusted with the causes of creation. We have mentioned this meaning previously. Judge Abu Bakr ibn al-Arabi (5) said: The majority of scholars are of the opinion that it is Laylat al-Qadr. Among them are those who say: It is the night of the middle of Shaban, but that is false; because Allah the Almighty said in His truthful and decisive Book: {The month of Ramadan [is that] in which was revealed the Qur'an} [Al-Baqarah: 185]. Thus, He specified that the time of its revelation is Ramadan, then He specified the night time from it here by His saying: {In a blessed night}. Whoever claims it is in other than that has fabricated a great lie against Allah. There is no reliable Hadith regarding the night of the middle of Shaban, neither concerning its virtue nor the copying of lifespans therein, so do not pay attention to it (6). Al-Zamakhshari (7) [said]: It is said: The copying of that from the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz) begins on the Night of Bara'ah, and the completion occurs on Laylat al-Qadr. Then, the copy of provisions is handed to Michael, the copy of wars to Gabriel, as well as earthquakes, thunderbolts, and sinkholes, and the copy of deeds to...

---

(1) In (D) and (M): in. (2) Al-Istidhkar 10/338, and Al-Tabari 7/21 extracted it through the route of Yazid and Ibn 'Ulayyah from Rabi'ah bin Kulthum. (3) Mentioned by Al-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 6/25 and attributed it to Muhammad bin Nasr, Ibn al-Mundhir, and Ibn Abi Hatim. (4) Al-Tabari 21/10, and Al-Hakim 2/448-449. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1678. (6) However, its virtue is mentioned in a collection of Hadiths, which - even if there is some criticism in each of their chains of transmission - strengthen each other. See the Hadiths of the chapter in the footnote of Al-Musnad (6642). (7) In Al-Kashshaf 3/500, and to the end of the commentary on the verse therein.

सूरा अद-दुखान: आयत 4 102

...जिसके सिवा कोई माबूद (ईश्वर) नहीं। यह हर रमज़ान (1) में होती है। यह वही रात है जिसमें हर हिकमत वाले काम का फ़ैसला किया जाता है। इसमें अल्लाह हर मखलूक (सृष्टि), उम्र, रिज़्क़ (आजीविका) और अमल का अगले साल की वैसी ही रात तक का फ़ैसला करता है (2)। इब्न अब्बास ने कहा: 'उम्म अल-किताब' (मूल पुस्तक) से लैलातुल कद्र में वह सब लिखा जाता है जो साल भर में होने वाला होता है - जैसे मौत, ज़िंदगी, रिज़्क़ और बारिश, यहाँ तक कि हज भी। कहा जाता है: फ़लाँ हज करेगा और फ़लाँ हज करेगा (3)। इस आयत के बारे में उन्होंने कहा: तुम किसी आदमी को बाज़ारों में चलते हुए देखते हो, जबकि उसका नाम मुर्दों की सूची में दर्ज हो चुका होता है (4)। साल भर के इन फैसलों का यह विवरण केवल उन फ़रिश्तों के लिए है जो सृष्टि के मामलों पर नियुक्त हैं। हमने इस अर्थ का उल्लेख पहले ही कर दिया है। क़ाज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: विद्वानों का बहुमत इस पर है कि यह लैलातुल कद्र ही है। उनमें से कुछ कहते हैं: यह शाबान की पंद्रहवीं रात है, लेकिन यह बात ग़लत है; क्योंकि अल्लाह तआला ने अपनी सच्ची और अटल किताब में फ़रमाया है: {रमज़ान का महीना वह है जिसमें क़ुरआन उतारा गया} [अल-बक़रह: 185]। इस प्रकार उसने स्पष्ट किया कि इसके उतरने का समय रमज़ान है, फिर यहाँ अपनी इस बात से इसके समय को रात निर्धारित किया: {एक बरकत वाली रात में}। तो जिसने दावा किया कि यह इसके अलावा किसी और समय में है, उसने अल्लाह पर बहुत बड़ा झूठ बांधा। शाबान की पंद्रहवीं रात के बारे में कोई ऐसी हदीस नहीं है जिस पर भरोसा किया जा सके, न तो इसकी फ़ज़ीलत (महिमा) के बारे में और न ही इसमें उम्रो के नकल किए जाने के बारे में, इसलिए इस ओर ध्यान न दें (6)। ज़मख़्शारी (7) [ने कहा]: कहा गया है कि 'लौह-ए-महफ़ूज़' से इसकी नकल करना शब-ए-बरात को शुरू होता है और लैलातुल कद्र को पूरा होता है। फिर रिज़्क़ का नुस्खा (विवरण) मीकाईल को सौंप दिया जाता है, जंगों का नुस्खा जिब्रील को, साथ ही भूकंप, बिजली और धंसने का भी, और कर्मों का नुस्खा...

---

(1) (द) और (म) प्रतियों में: 'में' है। (2) अल-इस्तिज़कार 10/338, और अल-तबरी ने 7/21 में यज़ीद और इब्न उलय्याह के माध्यम से रबीआ बिन कुलसुम से इसे निकाला है। (3) सुयुति ने अद-दुर्र अल-मन्सूर 6/25 में इसका उल्लेख किया है और इसे मुहम्मद बिन नसर, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम की ओर प्रेरित किया है। (4) अल-तबरी 21/10, और अल-हाकिम 2/448-449। (5) अहकाम अल-क़ुरआन 4/1678 में। (6) हालाँकि इसकी फ़ज़ीलत हदीसों के एक समूह में आई है, जो - भले ही उनमें से प्रत्येक की सनद (श्रृंखला) में कुछ कलाम (चर्चा) हो - एक-दूसरे से बल प्राप्त

करती हैं। अल-मुसनद (6642) के हाशिये में इस विषय की हदीसें देखें। (7) अल-कशशाफ़ 3/500 में, और वहां से आयत की व्याख्या के अंत तक।

سورة الدخان: آیت ٤ ١٠٢

جس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ یہ ہر رمضان (١) میں ہے، یہ وہ رات ہے جس میں ہر حکمت والے معاملے کا فیصلہ کیا جاتا ہے، اس میں اللہ تعالیٰ ہر مخلوق، عمر، رزق اور عمل کا اگلے سال اسی وقت تک کا فیصلہ فرماتا ہے (٢)۔ اور ابن عباس نے فرمایا: ام الکتاب سے لیلۃ القدر میں وہ سب لکھا جاتا ہے جو سال میں ہونے والا ہوتا ہے، جیسے موت، زندگی، رزق اور بارش، یہاں تک کہ حج بھی۔ کہا جاتا ہے: فلاں حج کرے گا اور فلاں حج کرے گا (٣)۔ اور اس آیت کے بارے میں فرمایا: تم کسی آدمی کو بازاروں میں چلتے پھرتے دیکھتے ہو حالانکہ اس کا نام مرنے والوں میں لکھا جا چکا ہوتا ہے (٤)۔ اور سال بھر کے احکام کی یہ وضاحت ان فرشتوں کے لیے ہے جو تخلیق کے اسباب پر مامور ہیں۔ ہم پہلے بھی اس معنی کا ذکر کر چکے ہیں۔ اور قاضی ابوبکر بن العربی (٥) نے فرمایا: جمہور علماء کی رائے یہ ہے کہ وہ لیلۃ القدر ہی ہے۔ اور بعض نے کہا: وہ شعبان کی پندرہویں رات ہے، اور یہ قول باطل ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنی سچی اور قطعی کتاب میں فرمایا ہے: {رمضان وہ مہینہ ہے جس میں قرآن اتارا گیا} [البقرہ: ١٨٥]، پس اس نے صراحت فرمائی کہ اس کے نزول کا وقت رمضان ہے، پھر اس وقت کی تعیین رات کے طور پر یہاں اپنے اس قول سے فرمائی: {ایک بابرکت رات میں}۔ پس جس نے یہ دعویٰ کیا کہ یہ اس کے علاوہ کسی اور وقت میں ہے تو اس نے اللہ پر بڑا بہتان باندھا، اور شعبان کی پندرہویں رات کے بارے میں ایسی کوئی حدیث نہیں ہے جس پر تکیہ کیا جا سکے، نہ اس کی فضیلت کے بارے میں اور نہ اس میں عمروں کے نقل کیے جانے کے بارے میں، لہٰذا اس کی طرف توجہ نہ کرو (٦)۔ زمخشری (٧) [کہتے ہیں]: کہا گیا ہے کہ لوح محفوظ سے اس کی نقل شروع کرنے کا آغاز شب براءت کو ہوتا ہے اور تکمیل لیلۃ القدر میں ہوتی ہے، پھر رزق کا نسخہ میکائیل علیہ السلام کے

سپرد کر دیا جاتا ہے، اور جنگوں کا نسخہ جبرائیل علیہ السلام کے سپرد، اسی طرح زلزلے، کڑک اور زمین کا دھنسنا بھی، اور اعمال کا نسخہ...

---

(١) (د) اور (م) میں: 'في'۔ (٢) الاستذکار ٣٣٨/١٠، اور طبری نے ٧/٢١ میں یزید اور ابن علیہ کے طریق سے ربیعہ بن کلثوم سے روایت کیا ہے۔ (٣) سیوطی نے الدر المنثور ٢٥/٦ میں اسے نقل کیا ہے اور اسے محمد بن نصر، ابن المنذر اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٤) طبری ١٠/٢١، اور حاکم ٤٤٨/٢ - ٤٤٩۔ (٥) احکام القرآن ١٦٧٨/٤ میں۔ (٦) البتہ اس کی فضیلت احادیث کے ایک مجموعے میں وارد ہوئی ہے، جو - اگرچہ ان میں سے ہر ایک کی سند میں کلام ہے - ایک دوسرے سے تقویت پاتی ہیں۔ المسند (٦٦٤٢) کے حاشیہ میں اس باب کی احادیث دیکھیں۔ (٧) الکشاف ٥٠٠/٣ میں، اور وہاں سے آیت کی تفسیر کے آخر تک۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 4 - 6 103

Ismail, the guardian of the lowest heaven, who is a great angel, and the transcript of calamities to the Angel of Death. According to some: Every worker is given the blessings of his deeds, so praise for him is cast upon the tongues of creation, and awe of him upon their hearts.

It was read: "yufarraqu"(1) with shaddah (doubling the 'r'), and "yafruqu"(2), each based on the active voice and the accusative case of "kull" (every), and the one who divides is Allah, Mighty and Majestic. Zayd bin Ali (may Allah be pleased with him) read: "nafruqu" with the letter 'n'.

{Every wise matter}: every affair possessed of wisdom, i.e., performed according to what wisdom requires.

His Saying, Exalted is He: {A command from Us. Indeed, We were sending (5) As a mercy from your Lord. Indeed, He is the Hearing, the Knowing (6)}

His Saying, Exalted is He: {A command from Us} Al-Naqqash said: The "command" is the Qur'an; Allah sent it down from Himself. Ibn Isa said: It is what Allah decreed on the Blessed Night regarding the affairs of His servants(3).

And it is a verbal noun (masdar) in the position of a circumstantial clause (hal). Similarly, {As a mercy from your Lord}; according to Al-Akhfash(4), they are two circumstantial clauses, their estimation being: We sent it down commanding it and being merciful. Al-Mubarrad: "amran" is in the position of a verbal noun, and the estimation is: We sent it down as a sending down(5). Al-Farra' and Al-Zajjaj: "amran" is in the accusative because of "yufraqu", like your saying: it is separated (yufraqu) as a separation (farqan), so "amr" is in the sense of "farq" (separation), thus it is a verbal noun, like your saying: he hits as a hitting(6). It was said: "yufraqu" indicates "ordered" (yu'maru), so it is a verbal noun acted upon by what precedes it(7).

{Indeed, We were sending. As a mercy from your Lord} Al-Farra'(8) said: "rahmatan" (mercy) is the object of "mursilin" (sending).

---

(1) In (M): nafruqu. And the reading: yufarraqu; with shaddah, mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/500. (2) Al-Hasan, Al-A'raj, and Al-A'mash read "yafruqu" with fatha on the 'y' and damma on the 'r', and Abu Al-Mutawakkil, Abu Nahik, and Mu'adh Al-Qari read it with fatha on the 'y' and kasra on the 'r'. See Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 137, Al-Muharrar Al-Wajiz 5/69, and Zad Al-Masir 7/337. (3) Al-Nukat wa

Al-'Uyun 5/246. (4) In Ma'ani Al-Qur'an 2/691. (5) Mushkil I'rab Al-Qur'an 2/654. (6) Ma'ani Al-Qur'an by Al-Farra' 3/39, and Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/424. (7) Mushkil I'rab Al-Qur'an 2/654. (8) In Ma'ani Al-Qur'an 3/39.

सूरह अद-दुखान: आयतें 4 - 6 103

इस्माइल, दुनिया के आसमान के स्वामी, जो एक महान फरिश्ता है, और मौत के फरिश्ते को मुसीबतों की प्रतिलिपि। कुछ के अनुसार: प्रत्येक कर्मी को उसके कार्यों की बरकतें दी जाती हैं, तो सृष्टि की ज़ुबानों पर उसकी प्रशंसा डाल दी जाती है, और उनके दिलों पर उसका दबदबा।

और इसे पढ़ा गया है: "युफर्रुक़ु(1) तशदीद के साथ, और "यफरुक़ु(2), प्रत्येक कर्ता के निर्माण पर और "कुल्ल" (प्रत्येक) के नसब (कर्मकारक) पर, और बांटने वाला अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल है। ज़ैद बिन अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने पढ़ा: "नफरुक़ु 'न' के साथ।

{प्रत्येक हिकमत वाला मामला}: हिकमत वाला प्रत्येक कार्य, यानी: हिकमत की आवश्यकता के अनुसार किया गया।

अल्लाह तआला का फरमान: {हमारी ओर से एक हुक्म। बेशक हम ही भेजने वाले थे (5) आपके रब की ओर से एक रहमत। बेशक वही सुनने वाला, जानने वाला है (6)}

अल्लाह तआला का फरमान: {हमारी ओर से एक हुक्म} अल-नक्कास ने कहा: हुक्म (अम्र) क़ुरआन है; अल्लाह ने इसे अपनी ओर से उतारा है। इब्न ईसा ने कहा: यह वह है जो अल्लाह ने बरकत वाली रात में अपने बंदों के हालात के बारे में फैसला किया(3)।

और यह 'हाल' (अवस्था) के स्थान पर एक मसदर (संज्ञा रूप) है। इसी तरह {आपके रब की ओर से एक रहमत} और अल-अखफश(4) के अनुसार ये दोनों 'हाल' हैं, उनका अनुमान है: हमने इसे भेजा इसका आदेश देते हुए और दया करते हुए। अल-मुबर्रद: "अम्रन" मसदर के स्थान पर है, और अनुमान है: हमने इसे उतारना उतारा(5)। अल-फर्रा और अल-ज़ज्जाज: "अम्रन" को "युफरक़ु' द्वारा नसब दिया गया है, जैसे आपका कहना: 'युफरकु फरकन', तो 'अम्र' 'फरक' (बंटवारे) के अर्थ में है, इसलिए यह मसदर है, जैसे आपका कहना: 'यदरिबु दरबन'(6)। और कहा गया है: "युफरक़ु' "युअमरु" (आदेश दिया जाना) पर संकेत करता है, इसलिए यह एक मसदर है जिस पर उससे पहले वाले ने काम किया है(7)।

{बेशक हम ही भेजने वाले थे। आपके रब की ओर से एक रहमत} अल-फर्रा(8) ने कहा: "रहमतन" "मुर्सिलीन" का मफ़ऊल (कर्म) है।

(1) (M) में: नफरुकु। और क़िरात: युफर्रुकु तशदीद के साथ, अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 3/500 में इसका उल्लेख किया है। (2) अल-हसन, अल-अअरज और अल-अअमाश ने 'य' पर फतह और 'र' पर दम्मा के साथ "यफरुकु' पढ़ा, और अबू अल-मुतवक्किल, अबू नहिक और मुआज़ अल-कारी ने इसे 'य' पर फतह और 'र' पर कसरा के साथ पढ़ा। देखें अल-किराआत अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ 137, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/69, और ज़ाद अल-मसीर 7/337। (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/246। (4) मानी अल-क़ुरआन 2/691 में। (5) मुश्किल इराब अल-क़ुरआन 2/654। (6) अल-फर्रा की मानी अल-क़ुरआन 3/39, और अल-ज़ज्जाज की मानी अल-क़ुरआन 4/424। (7) मुश्किल इराब अल-क़ुरआन 2/654। (8) मानी अल-क़ुरआन 3/39 में।

سورہ الدخان: آیات ٤ - ٦ ١٠٣

اسماعیل، دنیا کے آسمان کے مالک، جو ایک عظیم فرشتہ ہے، اور مصائب کا نسخہ ملک الموت کی طرف۔ اور بعض سے مروی ہے: ہر عمل کرنے والے کو اس کے اعمال کی برکتیں دی جاتی ہیں، تو مخلوق کی زبانوں پر اس کی مدح ڈالی جاتی ہے، اور ان کے دلوں پر اس کی ہیبت۔

اور پڑھا گیا: «يُفَرَّق»(١) تشدید کے ساتھ، اور «يَفْرُق»(٢) ہر ایک فاعل کی بنا پر اور «كلّ» کے نصب پر، اور تقسیم کرنے والا اللہ عز و جل ہے۔ اور زید بن علی رضی اللہ عنہ نے نون کے ساتھ «نفرق» پڑھا۔

{كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ}: ہر حکمت والا معاملہ، یعنی: حکمت کے تقاضے کے مطابق کیا گیا فعل۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {أَمْرًا مِّنْ عِندِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ (٥) رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (٦)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {أَمْرًا مِّنْ عِندِنَا} نقاش نے کہا: امر سے مراد قرآن ہے؛ اللہ نے اسے اپنی طرف سے نازل کیا۔ ابن عیسیٰ نے کہا: یہ وہ ہے جو اللہ نے مبارک رات میں اپنے بندوں کے احوال کے بارے میں فیصلہ کیا(٣)۔

اور یہ حالت (حال) کے مقام پر مصدر ہے۔ اسی طرح {رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ} اور یہ اخفش(٤) کے نزدیک دو حال ہیں، ان کی تقدیر یہ ہے: ہم نے اسے نازل کیا اس کا حکم دیتے ہوئے اور رحم کرتے ہوئے مبرد: «أمرًا» مصدر کے مقام پر ہے، اور تقدیر ہے: ہم نے اسے نازل کرنا نازل کیا(٥)۔ فراء اور زجاج: «أمرًا» «يُفْرَق» کی وجہ سے منصوب ہے، جیسے آپ کا کہنا: «يُفْرَق فرقًا»، تو امر «فَرْق» کے معنی میں ہے پس وہ مصدر ہے، جیسے آپ کا کہنا: «يضرب

ضرباً»(٦)۔ اور کہا گیا ہے: «يُفْرَق» «يؤمر» پر دلالت کرتا ہے، پس وہ ایسا مصدر ہے جس میں اس سے پہلے والے نے عمل کیا ہے(٧)۔

{إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ . رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ} فراء(٨) نے کہا: «رَحْمَةً» «مرسلين» کا مفعول ہے۔

---

(١) (م) میں: نفرق۔ اور قرأت: يُفَرَّق؛ تشدید کے ساتھ، زمخشری نے الکشاف ٣/ ٥٠٠ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٢) حسن، اعرج اور اعمش نے «يَفْرُق» یا پر فتحہ اور را پر ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور ابو المتوکل، ابو نہیک اور معاذ القارئ نے اسے یا پر فتحہ اور را پر کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ دیکھئے القراءات الشاذة ص ١٣٧، والمحرر الوجيز ٥/ ٦٩، وزاد المسير ٧/ ٣٣٧۔ (٣) النكت والعيون ٥/ ٢٤٦۔ (٤) معانی القرآن ٢/ ٦٩١ میں۔ (٥) مشكل إعراب القرآن ٢/ ٦٥٤۔ (٦) معانی القرآن للفراء ٣/ ٣٩، اور معانی القرآن للزجاج ٤/ ٤٢٤۔ (٧) مشكل إعراب القرآن ٢/ ٦٥٤۔ (٨) معانی القرآن ٣/ ٣٩ میں۔

١٠٤ Surah Ad-Dukhan, Verses 5 - 9

And the mercy is the Prophet ﷺ. Az-Zajjaj said: "Rahmah" (mercy) is an object of purpose, meaning: We sent him as a mercy (1). It was said: it is a substitute for His saying: "Amran" (a matter). And it was said: it is an infinitive (2). Az-Zamakhshari: "Amran" is in the accusative case for specificity; he made every matter great and grand by describing it as wise, then added to its greatness and earned it grandeur by saying: I mean by this matter a matter occurring from Us, being from Us, and as necessitated by Our knowledge and planning.

In the recitation of Zaid bin Ali: "Amrun min 'indina" (a matter from Us) as: It is a matter, and it supports its being in the accusative for specificity. Al-Hasan recited: "Rahmatun" (a mercy) as: That is a mercy, and it supports its being in the accusative as an object of purpose (3).

Allah Almighty says: {The Lord of the heavens and the earth and whatever is between them, if you should be certain (7) There is no deity except Him; He gives life and causes death. [He is] your Lord and the Lord of your first forefathers (8) But they are in doubt, amusing themselves (9)}

His saying Almighty: {The Lord of the heavens and the earth}. The Kufans recited "Rabbi" (Lord) in the genitive case. The rest in the nominative case (4); responding to His saying: {Indeed, He is the Hearing, the Knowing}. Or if you wish, as a subject, and the predicate is: There is no deity except Him. Or it is the predicate of a deleted subject, its estimation being: He is the Lord of the heavens and the earth. The genitive is as a substitute for "Rabbika" (your Lord), and likewise: {Your Lord and the Lord of your first forefathers} in the genitive for both, narrated by Al-Shayzari (5) from Al-Kisa'i. The rest in the nominative as a new sentence.

Then it is possible that this address is with the one who admits that Allah created the heavens...

(1) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/424. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/655. (3) Al-Kashshaf 3/500 - 501. (4) Al-Sab'ah p. 592, and At-Taysir p. 198. (5) He is Isa bin Sulayman Abu Musa al-Hijazi, known as al-Shayzari al-Hanafi, a reciter, scholar, and grammarian. He was Hijazi, then moved to Shayzar and stayed there until he died, so he was attributed to it. He took the recitation by presentation and hearing from al-Kisa'i, and has unique points from him. Tabaqat al-Qurra' 1/608, and his recitations in anomalous recitations p. 137.

१०४ सूरा अद-दुखान, आयतें ५ - ९

और 'रहमत' पैगंबर ﷺ हैं। ज़ज्जाज ने कहा: 'रहमतन' मफ़ऊल बि-अजलिही (उद्देश्य का पूरक) है, जिसका अर्थ है: हमने उन्हें रहमत के तौर पर भेजा (१)। और कहा गया है कि यह 'अमरन' (एक काम) का बदल है। और यह भी कहा गया है कि यह मसदर (संज्ञा) है (२)। ज़मख़्शारी ने कहा: 'अमरन' इख़्तिसास (विशिष्टता) के कारण नसब (कर्मकारक) में है, उन्होंने हर काम को हकीम (बुद्धिमान) बताकर महान और भव्य बना दिया, फिर 'अन्नी बि-हाज़ल अम्रि' (मेरा इस काम से मतलब) कहकर उसकी महानता और भव्यता को और बढ़ा दिया कि यह काम हमारे पास से होने वाला है, और जैसा कि हमारे ज्ञान और प्रबंधन द्वारा अपेक्षित है।

ज़ैद बिन अली के पाठ में: 'अम्रुन मिन 'इन्दिना' (एक काम हमारे यहाँ से) है: 'हुवा अम्रुन' (वह एक काम है), और यह इख़्तिसास के नसब का समर्थन करता है। हसन ने 'रह्मतुन' पढ़ा, यानी: वह एक रहमत है, और यह इसके नसब का समर्थन करता है कि यह मफ़ऊल लहु (३) है।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {आसमानों और ज़मीन का और जो कुछ उन दोनों के दरमियान है उसका रब, अगर तुम यक़ीन रखने वाले हो (७) उसके सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, वही ज़िंदा करता है और मारता है, तुम्हारा रब और तुम्हारे अगले बाप दादाओं का रब (८) बल्कि वह शक में खेल रहे हैं (९)}

अल्लाह का फ़रमान: {आसमानों और ज़मीन का रब}। कूफ़ियों ने 'रब्बि' को ज़र (सम्बन्ध कारक) के साथ पढ़ा। बाकी लोगों ने रफ़अ (कर्ता कारक) (४) के साथ पढ़ा; उनके इस कौल के जवाब में: {बेशक वह सुनने वाला जानने वाला है}। या यदि आप चाहें तो मुब्तदा (उद्देश्य) के रूप में, और ख़बर (विधेय) है: उसके सिवा कोई इलाह नहीं। या यह किसी छिपे हुए मुब्तदा की ख़बर है, जिसका अनुमान है: 'हुवा रब्बुस समावाति वल अर्द' (वह आसमानों और ज़मीन का रब है)। और ज़र 'रब्बिका' से बदल के तौर पर है, और इसी तरह: {तुम्हारा रब और तुम्हारे अगले बाप दादाओं का रब} दोनों में ज़र के साथ, इसे अल-शायज़री (५) ने अल-किसाई से रिवायत किया है। बाकी लोगों ने इस्तिनाफ़ (नया वाक्य) के आधार पर रफ़अ के साथ पढ़ा है।

फिर यह संभावना है कि यह संबोधन उस व्यक्ति के साथ हो जो यह स्वीकार करता है कि अल्लाह ने आसमानों को पैदा किया है...

(१) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज ४/४२४। (२) मुश्किल एराब अल-कुरान २/६५५। (३) अल-कशशाफ़ ३/५०० - ५०१। (४) अल-सब'आ पृ. ५९२, और अत-तयसीर पृ. १९८। (५) वह ईसा बिन सुलेमान अबू मूसा अल-हिजाज़ी हैं जो अल-शायज़री अल-हनफ़ी के नाम से प्रसिद्ध हैं, एक क़ारी, विद्वान और व्याकरणविद् थे। वह हिजाज़ी थे, फिर शयज़र चले गए और वहीं रहे जब तक उनकी मृत्यु नहीं हो गई, इसलिए उन्हें वहीं का माना गया। उन्होंने अल-किसाई से सुनकर पाठ सीखा, और उनके पास उनसे जुड़ी कुछ अनोखी चीज़ें हैं। तबक़ात अल-क़ुर्रा १/६०८, और 'शज़' क़िरात (असामान्य पाठों) में उनके पाठ पृ. १३७।

۱۰۴ سورہ الدخان، آیات ۵ - ۹

اور رحمت نبی ﷺ ہیں۔ زجاج نے کہا: "رَحْمَةً" مفعول لہ ہے، یعنی: ہم نے انہیں رحمت بنا کر بھیجا (۱)۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ "أَمْراً" سے بدل ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ مصدر ہے (۲)۔ زمخشری: "أَمْراً" اختصاص کی بنا پر منصوب ہے، انہوں نے ہر کام کو "حکیم" کہہ کر عظیم اور پرشکوہ بنا دیا، پھر اس میں مزید عظمت پیدا کی یہ کہہ کر کہ: میری مراد اس امر سے وہ امر ہے جو ہماری طرف سے واقع ہونے والا ہے، ہمارے پاس سے ہے، اور جیسا کہ ہمارے علم اور تدبیر کا تقاضا ہے۔

زید بن علی کی قرأت میں "أَمْرٌ مِنْ عِنْدِنَا" ہے: "ہو أمرٌ" کی تقدیر پر، اور یہ اختصاص کی بنا پر اس کے منصوب ہونے کی تائید کرتی ہے۔ حسن نے "رحمةٌ" پڑھا، یعنی: "تلك هي رحمةٌ"، اور یہ اس کے مفعول لہ (۳) ہونے کی بنا پر منصوب ہونے کی تائید کرتی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {آسمانوں اور زمین کا اور جو کچھ ان کے درمیان ہے اس کا پروردگار، اگر تم یقین رکھنے والے ہو (۷) اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہی زندگی دیتا ہے اور وہی موت دیتا ہے، تمہارا رب اور تمہارے اگلے باپ دادا کا رب (۸) بلکہ وہ شک میں کھیل رہے ہیں (۹)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {آسمانوں اور زمین کا پروردگار}۔ کوفیوں نے "رَبِّ" کو جر کے ساتھ پڑھا۔ باقیوں نے رفع (۴) کے ساتھ پڑھا؛ اللہ کے اس قول کے جواب میں: {بے شک وہ سننے والا جاننے والا ہے}۔ یا اگر آپ چاہیں تو بطور مبتدا، اور خبر ہے: "لا إله إلا هو"۔ یا یہ کسی محذوف مبتدا کی خبر ہے، تقدیر یوں ہے: "ہو ربُّ السماوات والأرض"۔ اور جر "رَبِّكَ" سے بدل کی بنا پر ہے، اور اسی طرح: {تمہارا رب اور تمہارے اگلے باپ دادا کا رب} دونوں میں جر کے ساتھ ہے، اسے شیزری (۵) نے کسائی سے روایت کیا ہے۔ باقیوں نے استیناف کی بنا پر رفع کے ساتھ پڑھا ہے۔

پھر یہ احتمال ہے کہ یہ خطاب اس شخص کے ساتھ ہو جو اللہ کے آسمانوں کو پیدا کرنے کا اعتراف کرنے والا ہے...

(۱) معانی القرآن للزجاج ۴/۴۲۴۔ (۲) مشکل إعراب القرآن ۲/۶۵۵۔ (۳) الکشاف ۳/۵۰۰ - ۵۰۱۔ (۴) السبعة ص ۵۹۲، والتیسیر ص ۱۹۸۔ (۵) وہ عیسیٰ بن سلیمان ابو موسیٰ الحجازی ہیں جو شیزری حنفی کے نام سے معروف ہیں، قاری، عالم اور نحوی تھے، حجازی تھے، پھر شیزر منتقل ہوئے اور وہیں وفات تک رہے، چنانچہ اسی کی طرف منسوب ہوئے۔ انہوں نے کسائی سے عرضاً و سماعاً قرأت لی، اور ان کے پاس ان سے متعلق انفرادات ہیں۔ طبقات القراء ۱/۶۰۸، اور ان کی قرأتیں شاذ قرأتوں میں ص ۱۳۷ پر ہیں۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 7 - 11

105

And the earth, meaning: if you are certain of Him; then know that it is for Him to send messengers and reveal books. It is possible that the address is to those who do not acknowledge that He is the Creator, i.e., they should know that He is the Creator, and that He is the One who gives life and causes death. It was said: The 'certain one' (al-muqin) here is the one who seeks and desires certainty, just as you say: so-and-so 'yunjid', i.e., he wants Najd, and 'yuhtim', i.e., he wants Tihama(1).

{There is no deity except Him; He gives life and causes death} meaning: He is the Creator of the world, so it is not permissible to associate anyone else with Him who cannot create anything. {And He gives life and causes death} i.e., He revives the dead and causes the living to die. {Your Lord and the Lord of your first forefathers} i.e., your Owner and the Owner of those who preceded you. And beware of denying Muhammad, lest torment descends upon you.

{But they are in doubt, playing} i.e., they are not certain about what they manifest of faith and acknowledgement in their saying: 'Allah is their Creator'. They only say it in imitation of their fathers without knowledge, so they are in doubt. Even if they imagine themselves to be believers, they are playing in their religion with whatever occurs to them without proof. And it was said: {playing}: they add fabrications to the Prophet ﷺ in mockery. And it is said to whoever turns away from sermons(2): a player, and he is like a child who plays and does what he does not know the consequences of.

The Almighty's saying: {Then watch for the Day when the sky will bring a visible smoke (10) That will envelop the people; this is a painful torment (11)}

The Almighty's saying: {Then watch for the Day when the sky will bring a visible smoke}: 'watch' means: wait, i.e.: wait, O Muhammad, for these(3) disbelievers for the day when the sky brings a visible smoke. Qatada said this(4). And it was said: its meaning is: keep this saying of theirs to testify against them on the day the sky brings a manifest smoke, and for that reason the Guardian was called a 'raqib' (watcher)(5).

(1) See this saying in the interpretation of Al-Razi 27/241. (2) In (Z): The reminder. (3) In (Z): these, and his saying: i.e. wait, from (Z). (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/246, and Al-Tabari cited it 21/13. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/247.

सूरह अद-दुखान: आयत 7 - 11

105

और पृथ्वी, यानी: यदि तुम उस पर विश्वास करते हो; तो जान लो कि यह उसके लिए है कि वह रसूल भेजे और किताबें उतारे। यह भी संभव है कि संबोधन उन लोगों के लिए हो जो यह स्वीकार नहीं करते कि वह निर्माता है, यानी: उन्हें जानना चाहिए कि वह निर्माता है, और वह वही है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है। और कहा गया: यहाँ 'मुकिन' (निश्चित होने वाला) वह है जो निश्चितता चाहता है और उसकी तलाश करता है, जैसे आप कहते हैं: फलां 'युन्जिद' है, यानी: वह नजद चाहता है। और 'युतिम', यानी: वह तिहामा चाहता है(1)।

{उसके सिवा कोई पूज्य नहीं; वही जीवन देता है और मृत्यु देता है} अर्थात: वह संसार का रचयिता है, इसलिए उसके साथ किसी और को साझी बनाना जायज़ नहीं है जो कुछ भी पैदा करने में सक्षम नहीं है। {और वह जीवन देता है और मृत्यु देता है} यानी: वह मुर्दों को जीवित करता है और जीवितों को मारता है। {तुम्हारा रब और तुम्हारे पहले बाप-दादाओं का रब} अर्थात: तुम्हारा स्वामी और उन लोगों का स्वामी जो तुमसे पहले थे। और मुहम्मद को झुठलाने से डरो ताकि तुम पर अज़ाब न उतरे।

{बल्कि वे संदेह में खेल रहे हैं} यानी: वे उस पर निश्चित नहीं हैं जो वे विश्वास और स्वीकृति के बारे में प्रकट करते हैं, उनके इस कथन में: 'अल्लाह उनका रचयिता है'। वे केवल बिना ज्ञान के अपने पूर्वजों के अंधानुकरण में ऐसा कहते हैं, इसलिए वे संदेह में हैं। और यदि वे कल्पना करते हैं कि वे आस्तिक हैं, तो वे बिना किसी प्रमाण के अपने धर्म में जो कुछ भी सामने आता है उसके साथ खेल रहे हैं। और कहा गया: {खेल रहे हैं}: वे उपहास के रूप में पैगंबर ﷺ पर झूठ मढ़ते हैं। और जो उपदेशों(2) से विमुख हो जाता है, उसके बारे में कहा जाता है: खिलाड़ी, और वह उस बच्चे की तरह है जो खेलता है और वह करता है जिसका उसे परिणाम नहीं पता होता।

अल्लाह तआला का कथन: {तो उस दिन की प्रतीक्षा करो जब आकाश साफ़ धुआँ लाएगा (10) जो लोगों को ढँक लेगा; यह एक दुखद यातना है (11)}

अल्लाह तआला का कथन: {तो उस दिन की प्रतीक्षा करो जब आकाश साफ़ धुआँ लाएगा}: 'इरतक़िब' का अर्थ है: प्रतीक्षा करो, यानी: हे मुहम्मद, इन(3) काफ़िरों के लिए उस दिन की प्रतीक्षा करो जब आकाश साफ़ धुआँ लाएगा। यह क़तादा(4) ने कहा है। और कहा गया: इसका अर्थ है:

उनके इस कथन को याद रखो ताकि उस दिन उनके विरुद्ध गवाही दे सको जब आकाश साफ़ धुआँ लाएगा, और इसी कारण संरक्षक को 'रक़ीब' (निगरानी करने वाला)(5) कहा गया।

(1) यह कथन अल-राज़ी की व्याख्या 27/241 में देखें। (2) (ज़) में: अनुस्मारक (अध-धिक्र)। (3) (ज़) में: ये, और उनका कथन: यानी प्रतीक्षा करें, (ज़) से। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/246, और अल-तबारी ने इसे 21/13 में उद्धृत किया है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/247।

سورہ الدخان: آیات 7 - 11

105

اور زمین، یعنی: اگر تم اس پر یقین رکھنے والے ہو؛ تو جان لو کہ یہ اس کے لیے ہے کہ وہ رسول بھیجے اور کتابیں نازل کرے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ خطاب ان لوگوں سے ہو جو اس کے خالق ہونے کا اعتراف نہیں کرتے، یعنی: انہیں جاننا چاہیے کہ وہی خالق ہے، اور وہی ہے جو زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے۔ اور کہا گیا: یہاں 'موقن' وہ ہے جو یقین چاہتا ہے اور اس کا طلب گار ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: فلاں 'ینجد' ہے، یعنی: وہ نجد کا ارادہ رکھتا ہے۔ اور 'یتہم' ہے، یعنی: وہ تہامہ کا ارادہ رکھتا ہے(1)۔

﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ﴾ یعنی: وہ جہان کا خالق ہے، پس اس کے ساتھ کسی اور کو شریک کرنا جائز نہیں جو کچھ بھی پیدا کرنے پر قادر نہ ہو۔ اور ﴿هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ﴾ یعنی: وہ مردوں کو زندہ کرتا ہے اور زندوں کو مارتا ہے۔ ﴿رَبُّكُمْ وَرَبُّ ءَابَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ﴾ یعنی: تمہارا مالک اور ان کا مالک جو تم سے پہلے گزرے۔ اور محمد (ﷺ) کی تکذیب سے ڈرو تاکہ تم پر عذاب نازل نہ ہو۔

﴿بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ﴾ یعنی: وہ جو ایمان اور اقرار ظاہر کرتے ہیں اس میں وہ یقین پر نہیں ہیں ان کے اس قول میں کہ: اللہ ان کا خالق ہے، بلکہ وہ صرف بغیر علم کے اپنے آباء کی تقلید میں یہ کہتے ہیں، پس وہ شک میں ہیں۔ اور اگر وہ گمان کریں کہ وہ مومن ہیں، تو وہ اپنے دین میں بغیر کسی حجت کے جو کچھ جی میں آتا ہے اس کے ساتھ کھیلتے ہیں۔ اور کہا گیا: ﴿يَلْعَبُونَ﴾: وہ بطور استہزاء نبی ﷺ پر بہتان تراشی کرتے ہیں۔ اور کہا جاتا ہے اس کے لیے جو نصیحتوں(2) سے اعراض کرے: کھیلنے والا، اور وہ اس بچے کی طرح ہے جو کھیلتا ہے اور وہ کام کرتا ہے جس کا اسے انجام معلوم نہیں ہوتا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ (١٠) يَغْشَى النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ (١١)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ﴾ ارتقب کا معنی ہے: انتظار کر، یعنی: اے محمد (ﷺ) ان(3) کافروں کے لیے اس دن کا انتظار کریں جب آسمان ایک واضح دھواں لائے گا۔ یہ قتادہ(4) کا قول ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: ان کے اس قول کو محفوظ رکھو تاکہ اس دن ان کے خلاف گواہی دے سکو جب آسمان واضح دھواں لائے گا، اور اسی لیے حافظ (حفاظت کرنے والے) کو 'رقیب'(5) کہا گیا ہے۔

(1) یہ قول تفسیر رازی 27/241 میں دیکھیں۔ (2) (ظ) میں: الذکر۔ (3) (ظ) میں: ہؤلاء (یہ لوگ)، اور ان کا قول: یعنی انتظار کریں، (ظ) سے۔ (4) النکت والعیون 5/246، اور اسے طبری نے 21/13 میں روایت کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/247۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 10 - 11 / 106

There are three opinions regarding "Ad-Dukhan" (the Smoke): The first: It is one of the signs of the Hour that has not yet come. It will stay on Earth for forty days, filling the space between the heavens and the earth. As for the believer, it will affect him like a cold, but as for the disbeliever and the wicked, it will enter their noses, pierce their hearing, and restrict their breathing. It is one of the remnants of Hell on the Day of Resurrection. Among those who said that the Smoke has not yet come are: Ali, Ibn Abbas, Ibn Umar, Abu Hurairah, Zayd ibn Ali, Al-Hasan, Ibn Abi Mulayka, and others (1). Abu Sa'id al-Khudri narrated a Marfu' hadith (attributed to the Prophet) that it is a smoke that will overwhelm people on the Day of Resurrection; it will affect the believer like a cold and swell the disbeliever until it exits from every one of his openings. This was mentioned by Al-Mawardi (2). In Sahih Muslim, narrated from Abu al-Tufail, from Hudhayfah bin Asid al-Ghifari, he said: The Prophet (PBUH) came upon us while we were discussing, and he said: "What are you discussing?" They said: "We are discussing the Hour." He said: "It will not come until you see ten signs before it - and he mentioned - the Smoke, the Dajjal, the Beast, the rising of the sun from the west, the descent of Jesus son of Mary, the coming forth of Gog and Magog, and three landslides: one in the east, one in the west, and one in the Arabian Peninsula; and finally, a fire that comes out of Yemen and drives people to their place of gathering" (3). In another narration from Hudhayfah: "The Hour will not come until there are ten signs: a landslide in the east, a landslide in the west, and a landslide in the Arabian Peninsula, the Smoke, the Dajjal, the Beast of the earth, Gog and Magog, the rising of the sun from its west, and a fire that comes out from the depth of Aden and moves the people" (4).

(1) The statement of Ali in Tafsir Abd al-Razzaq 206/2, and Tafsir Ibn Abi Hatim 3288/10 (18534), and the statement of Ibn Abbas, Ibn Umar, and Al-Hasan in Tafsir al-Tabari 18/21 - 19. And the statement of Abu Hurairah in Zad al-Masir 339/7, and the statement of Zayd bin Ali in Al-Muharrar al-Wajiz 69/5, and the statement of Ibn Abi Mulayka in Al-Mufhim 239/7. (2) In Al-Nukat wal-Uyun 247/5, and recorded by al-Tabari 19/21, and Ibn Abi Hatim 3287/10 (18533). (3) Sahih Muslim (2901) : (39), and it is with Ahmad (16141). (4) Sahih Muslim (2901) : (40).

सूरह अद-दुखान: आयतें 10 - 11 / 106

"अद-दुखान" (धुआं) के संबंध में तीन मत हैं: पहला: यह कयामत (प्रलय) की निशानियों में से एक है जो अभी तक नहीं आई है। यह पृथ्वी पर चालीस दिनों तक रहेगा, जो आकाश और पृथ्वी के बीच की जगह को भर देगा। जहाँ तक आस्तिक (मोमिन) का सवाल है, यह उसे जुकाम की तरह प्रभावित करेगा, लेकिन जहाँ तक अविश्वासी (काफ़िर) और दुष्ट का सवाल है, यह उनके नथुनों में प्रवेश करेगा, उनके सुनने की शक्ति को प्रभावित करेगा, और उनकी सांसें रोक देगा। यह कयामत के दिन जहन्नुम के अवशेषों में से एक है। जिन लोगों ने कहा कि धुआं अभी तक नहीं आया है, उनमें शामिल हैं: अली, इब्न अब्बास, इब्न उमर, अबू हुरैरा, जैद बिन अली, अल-हसन, इब्न अबी मुलैका और अन्य (1)। अबू सईद अल-खुदरी ने एक मरफू हदीस (पैगंबर को जिम्मेदार ठहराया) सुनाई कि यह एक धुआं है जो कयामत के दिन लोगों को परेशान करेगा; यह आस्तिक को जुकाम की तरह प्रभावित करेगा और अविश्वासी को इतना फुला देगा कि यह उसके हर अंग से बाहर निकल जाएगा। इसका उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है (2)। सहीह मुस्लिम में, अबू अल-तुफैल से रिवायत है, हुज़ैफ़ा बिन असद अल-ग़िफ़ारी से, उन्होंने कहा: नबी (स.अ.व.) हमारे पास आए जबकि हम चर्चा कर रहे थे, और उन्होंने कहा: "तुम किस बारे में चर्चा कर रहे हो?" उन्होंने कहा: "हम कयामत के बारे में चर्चा कर रहे हैं।" उन्होंने कहा: "यह तब तक नहीं आएगी जब तक कि तुम उससे पहले दस निशानियाँ न देख लो - और उन्होंने उल्लेख किया - धुआं, दज्जाल, पशु (दाब्बतुल-अर्ज़), पश्चिम से सूरज का उदय, मरियम के पुत्र ईसा का अवतरण, याजूज और माजूज का निकलना, और तीन भूस्खलन: एक पूर्व में, एक पश्चिम में, और एक अरब प्रायद्वीप में; और अंत में, एक आग जो यमन से निकलती है और लोगों को उनके एकत्र होने के स्थान की ओर ले जाती है" (3)। हुज़ैफ़ा की एक अन्य रिवायत में: "कयामत तब तक नहीं आएगी जब तक दस निशानियाँ न हों: पूर्व में एक भूस्खलन, पश्चिम में एक भूस्खलन, और अरब प्रायद्वीप में एक भूस्खलन, धुआं, दज्जाल, पृथ्वी का पशु, याजूज और माजूज, पश्चिम से सूरज का उदय, और एक आग जो अदन की गहराई से निकलती है और लोगों को स्थानांतरित करती है" (4)।

(1) तफ़सीर अब्द अल-रज्जाक 2/206 में अली का कथन, और तफ़सीर इब्न अबी हातिम 10/3288 (18534), और तफ़सीर अल-तबारी 21/18-19 में इब्न अब्बास, इब्न उमर और अल-हसन का कथन। और जाद अल-मसीर 7/339 में अबू हुरैरा का कथन, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/69 में जैद बिन अली का कथन, और अल-मुफिम 7/239 में इब्न अबी मुलैका का कथन। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/247 में, और अल-तबारी 21/19 और इब्न अबी हातिम 10/3287 (18533) द्वारा

उद्धृत। (3) सहीह मुस्लिम (2901): (39), और यह अहमद (16141) के पास है। (4) सहीह मुस्लिम (2901): (40)।

سورہ الدخان: آیات ۱۰ - ۱۱ / ۱۰۶

دخان (دھویں) کے بارے میں تین اقوال ہیں: پہلا: یہ قیامت کی نشانیوں میں سے ایک ہے جو ابھی تک نہیں آئی، اور یہ کہ وہ زمین پر چالیس دن تک ٹھہرے گا، جو آسمان اور زمین کے درمیان کے حصے کو بھر دے گا۔ جہاں تک مومن کا تعلق ہے تو اسے زکام جیسی حالت لاحق ہوگی، اور جہاں تک کافر اور بدکار کا تعلق ہے تو وہ ان کے نتھنوں میں داخل ہو کر ان کے کانوں کے سوراخوں کو متاثر کرے گا، اور ان کے سانسوں کو تنگ کر دے گا، اور وہ قیامت کے دن جہنم کے اثرات میں سے ہوگا۔ جن لوگوں نے یہ کہا کہ دھواں ابھی نہیں آیا ان میں شامل ہیں: علی، ابن عباس، ابن عمر، ابو ہریرہ، زید بن علی، حسن، ابن ابی ملیکہ، اور دیگر (۱)۔ اور ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً مروی ہے کہ وہ ایک دھواں ہے جو قیامت کے دن لوگوں پر چھا جائے گا، مومن کو اس سے زکام جیسی کیفیت ہوگی، اور وہ کافر کو پھلا دے گا یہاں تک کہ وہ اس کے ہر سوراخ سے نکلنے لگے گا۔ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (۲)۔ اور صحیح مسلم میں ابو الطفیل سے، انہوں نے حذیفہ بن اسید الغفاری سے روایت کی، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے جبکہ ہم آپس میں بات چیت کر رہے تھے، آپ ﷺ نے پوچھا: "تم کیا تذکرہ کر رہے ہو؟" انہوں نے کہا: ہم قیامت کا تذکرہ کر رہے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ اس وقت تک قائم نہیں ہوگی جب تک کہ تم اس سے پہلے دس نشانیاں نہ دیکھ لو - پھر ذکر فرمایا - دھواں، دجال، دابۃ (زمین سے نکلنے والا جانور)، سورج کا مغرب سے طلوع ہونا، عیسیٰ ابن مریم کا نزول، یاجوج و ماجوج کا خروج، اور تین خسوف (زمین کا دھنسنا): ایک مشرق میں، ایک مغرب میں، اور ایک جزیرہ نما عرب میں؛ اور ان میں سب سے آخر میں ایک آگ جو یمن سے نکلے گی اور لوگوں کو ان کے محشر (جمع ہونے کی جگہ) کی طرف ہانکے گی" (۳)۔ اور حذیفہ رضی اللہ عنہ

سے ایک اور روایت میں ہے: "قیامت اس وقت تک نہیں ہوگی جب تک کہ دس نشانیاں نہ ہو جائیں: مشرق میں خسوف، مغرب میں خسوف، اور جزیرہ نما عرب میں خسوف، دھواں، دجال، دابة الارض، یاجوج و ماجوج، سورج کا مغرب سے طلوع ہونا، اور ایک آگ جو عدن کی گہرائی سے نکلے گی اور لوگوں کو وہاں سے کوچ کرائے گی" (۴)۔

(۱) علی کا قول تفسیر عبد الرزاق ۲/۲۰۶ میں، اور تفسیر ابن ابی حاتم ۱۰/۳۲۸۸ (۱۸۵۳۴)، اور ابن عباس، ابن عمر اور حسن کا قول تفسیر طبری ۲۱/۱۸-۱۹ میں۔ اور ابو ہریرہ کا قول زاد المسیر ۷/۳۳۹ میں، اور زید بن علی کا قول المحرر الوجیز ۵/۶۹ میں، اور ابن ابی ملیکہ کا قول المفہم ۷/۲۳۹ میں۔ (۲) النکت والعیون ۵/۲۴۷ میں، اور اسے طبری ۲۱/۱۹، اور ابن ابی حاتم ۱۰/۳۲۸۷ (۱۸۵۳۳) نے روایت کیا ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۲۹۰۱) : (۳۹)، اور یہ احمد (۱۶۱۴۱) کے ہاں ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۲۹۰۱) : (۴۰)۔

Al-Tha'labi also narrated it from Hudhayfah, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The first of the signs to appear are: the Dajjal (Antichrist), the Smoke (1), the descent of Jesus son of Mary, and a fire that emerges from the depths of Aden-Abyan driving people to the place of assembly (Mahshar), staying with them wherever they spend the night, resting with them whenever they take a midday nap, being with them when they wake up, and being with them when evening falls." I said: O Prophet of Allah, what is the Smoke? He said: "This verse: {Then watch for the Day when the sky will bring a visible smoke} [Ad-Dukhan: 10], it will fill the space between the east and the west, staying for forty days and nights. As for the believer, it will affect him like a mild cold, but as for the disbeliever, he will be like a drunken person, the smoke coming out of his mouth, nostrils, eyes, ears, and anus" (2). This is one view.

The second view: The smoke refers to the hunger that afflicted the Quraysh due to the prayer of the Prophet (PBUH), until a man would see something like smoke between the sky and the earth. This was said by Ibn Mas'ud (3). He said: Allah removed it from them, and if it were the Day of Resurrection, He would not have removed it from them.

The hadith regarding this is in Sahih al-Bukhari, Muslim, and at-Tirmidhi. Al-Bukhari said: Yahya narrated to me, saying: Abu Mu'awiya narrated to us, from al-A'mash, from Muslim, from Masruq, who said: Abdullah [Ibn Mas'ud] said: This only happened because when Quraysh rebelled against the Prophet (PBUH), he prayed against them for years like the years of Joseph. So, a drought and hardship afflicted them until they ate bones. A man would look towards the sky and see what was between him and it as if it were smoke from the exhaustion. Then Allah the Almighty revealed: {Then watch for the Day when the sky will bring a visible smoke. It will envelop the people; this is a painful punishment} [Ad-Dukhan: 10-11]. He said: Then someone came to the Messenger of Allah (PBUH) and said: O Messenger of Allah, pray to Allah for rain for Mudar, for they have perished. He said: "For Mudar! You are indeed bold." Then he prayed for rain and they were given water. Then it was revealed: {indeed, you will return [to disbelief]} [Ad-Dukhan: 15]. When prosperity reached them, they returned to their former state when prosperity reached them, so Allah the Almighty revealed: {The Day We will seize [them] with the greatest seizure; indeed, We will take retribution} [Ad-Dukhan: 16]. He said: This means the day of Badr (4).

(1) His saying: "And the smoke", from (Z). (2) Narrated by al-Tabari 19/21 - 20. (3) See Al-Nukat wa al-'Uyun 5/247, Al-Muharrar al-Wajiz 5/69, and Zad al-Masir 7/340. (4) Sahih al-Bukhari (4821), Sahih Muslim (2798): (40), Sunan at-Tirmidhi (3254), and it is with Ahmad (3613).

सूरा अद-दुखान: आयत १० - ११ | १०७

अल-थलाबी ने भी हुजैफा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सबसे पहले प्रकट होने वाले संकेतों में से हैं: दज्जाल, धुआं (१), ईसा इब्न मरियम का अवतरण, और अदन-अबयान की गहराई से निकलने वाली एक आग जो लोगों को महशर (इकट्ठा होने का स्थान) की ओर ले जाएगी, जहाँ वे रात गुज़ारेंगे वह उनके साथ रहेगी, जब वे दोपहर में आराम करेंगे तो वह उनके साथ रहेगी, जब वे सुबह उठेंगे तो वह उनके साथ रहेगी और जब शाम होगी तो वह उनके साथ रहेगी।" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, धुआं क्या है? उन्होंने फरमाया: "यह आयत: {तो उस दिन की प्रतीक्षा करो जब आकाश स्पष्ट धुआं लाएगा} [अद-दुखान: १०], यह पूर्व और पश्चिम के बीच सब कुछ भर देगा, चालीस दिन और रात रहेगा। जहाँ तक मोमिन का सवाल है, उसे यह जुकाम जैसा लगेगा, लेकिन काफिर नशे में धुत व्यक्ति की तरह होगा, धुआं उसके मुंह, नथुने, आंखों, कानों और पीछे से निकलेगा" (२)। यह एक विचार है।

दूसरा विचार: धुआं उस भूख को संदर्भित करता है जो नबी ﷺ की दुआ के कारण कुरैश पर आई थी, यहाँ तक कि एक आदमी आकाश और पृथ्वी के बीच धुएं जैसा कुछ देखता था। यह इब्न मसूद (३) ने कहा था। उन्होंने कहा: अल्लाह ने इसे उनसे दूर कर दिया, और यदि यह कयामत का दिन होता, तो वह इसे उनसे दूर नहीं करता।

इस बारे में हदीस सहीह बुखारी, मुस्लिम और तिरमिजी में है। बुखारी ने कहा: याह्या ने मुझसे बयान किया, कहा: हमें अबू मुआविया ने अल-अ'मश से, उन्होंने मुस्लिम से, उन्होंने मसरूक से रिवायत की, जिन्होंने कहा: अब्दुल्ला [इब्न मसूद] ने कहा: यह केवल इसलिए हुआ क्योंकि जब कुरैश ने नबी ﷺ की अवज्ञा की, तो उन्होंने उनके खिलाफ युसूफ के वर्षों की तरह वर्षों के लिए दुआ की। इसलिए उन पर अकाल और कठिनाई आई यहाँ तक कि उन्होंने हड्डियाँ खा लीं। एक आदमी आसमान की ओर देखता और जो उसके और आसमान के बीच होता उसे थकान की वजह से धुएं जैसा देखता। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {तो उस दिन की प्रतीक्षा करो जब आकाश स्पष्ट धुआं लाएगा। वह लोगों को घेर लेगा; यह एक दुखद सजा है} [अद-दुखान: १०-११]। उन्होंने कहा: फिर कोई अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मुदर के लिए अल्लाह से बारिश की दुआ करें, क्योंकि वे नष्ट हो गए हैं। उन्होंने फरमाया: "मुदर के लिए! तुम वाकई साहसी हो।" फिर उन्होंने बारिश की दुआ की और उन्हें पानी दिया गया। फिर अवतरित हुआ: {वास्तव में, तुम (कुफ्र की ओर) लौटोगे} [अद-दुखान: १५]। जब उन्हें समृद्धि मिली, तो वे अपनी पुरानी स्थिति में

लौट आए, इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {जिस दिन हम उन्हें सबसे बड़ी पकड़ के साथ पकड़ेंगे; वास्तव में, हम बदला लेने वाले हैं} [अद-दुखान: १६]। उन्होंने कहा: इसका अर्थ बद्र का दिन है (४)।

---

(१) उनका कथन: "और धुआं", (ज़) से। (२) अल-तबरी १९/२१ - २० द्वारा उद्धृत। (३) देखें अल-नुकत वल-उयून ५/२४७, अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/६९, और ज़ाद अल-मसीर ७/३४०। (४) सहीह बुखारी (४८२१), सहीह मुस्लिम (२७९८): (४०), सुनन अत-तिरमिजी (३२५४), और यह अहमद (३६१३) के पास है।

اور ثعلبی نے بھی حذیفہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ظاہر ہونے والی نشانیوں میں سب سے پہلی نشانیاں یہ ہیں: دجال، دھواں (۱)، عیسیٰ ابن مریم کا نزول، اور ایک آگ جو عدن ابین کی گہرائی سے نکلے گی جو لوگوں کو محشر کی طرف ہنکائے گی، جہاں وہ رات گزاریں گے وہ ان کے ساتھ ٹھہرے گی، جب وہ دوپہر کو آرام کریں گے تو وہ ان کے ساتھ آرام کرے گی، جب وہ صبح اٹھیں گے تو ان کے ساتھ ہوگی اور جب وہ شام کریں گے تو ان کے ساتھ ہوگی۔" میں نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، دھواں کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ آیت: {تو اس دن کا انتظار کرو جب آسمان ایک واضح دھواں لائے گا} [الدخان: ۱۰]، یہ مشرق اور مغرب کے درمیان سب کچھ بھر دے گا، چالیس دن اور رات رہے گا۔ رہا مومن، تو اسے زکام کی طرح کچھ محسوس ہوگا، اور رہا کافر، تو وہ ایک نشے میں دھت شخص کی طرح ہوگا، دھواں اس کے منہ، نتھنوں، آنکھوں، کانوں اور پیچھے سے نکلے گا" (۲)۔ تو یہ ایک قول ہے۔

دوسرا قول: یہ کہ دھواں وہ بھوک ہے جو نبی ﷺ کی بددعا سے قریش کو پہنچی تھی، یہاں تک کہ آدمی آسمان اور زمین کے درمیان دھواں دیکھتا تھا۔ یہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ (۳) نے کہا۔ انہوں نے کہا: اللہ نے اسے ان سے ہٹا دیا، اور اگر یہ قیامت کا دن ہوتا تو وہ اسے ان سے نہ ہٹاتا۔

اس بارے میں حدیث صحیح بخاری، مسلم اور ترمذی میں ہے۔ بخاری نے کہا: مجھ سے یحییٰ نے بیان کیا، کہا: ہم سے ابو معاویہ نے اعمش سے، انہوں نے مسلم سے، انہوں نے مسروق سے روایت کیا، انہوں نے کہا: عبداللہ [ابن مسعود] نے کہا: یہ صرف اس لیے ہوا کہ جب قریش نے نبی ﷺ کی نافرمانی کی تو آپ نے ان کے خلاف یوسف کے برسوں جیسے برسوں (قحط) کی بددعا کی۔ تو انہیں خشک سالی اور مشقت نے آ لیا یہاں تک کہ انہوں نے ہڈیاں کھائیں، اور آدمی آسمان

کی طرف دیکھتا تو تھکن کی وجہ سے اسے اپنے اور آسمان کے درمیان دھوئیں کی مانند دکھائی دیتا۔ پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {تو اس دن کا انتظار کرو جب آسمان ایک واضح دھواں لائے گا۔ وہ لوگوں کو ڈھانپ لے گا؛ یہ دردناک عذاب ہے} [الدخان: ۱۰-۱۱]۔ انہوں نے کہا: پھر رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں کوئی حاضر ہوا اور کہا: اے اللہ کے رسول، مضر کے لیے اللہ سے بارش کی دعا کریں کیونکہ وہ ہلاک ہو گئے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "مضر کے لیے! تم بڑے نڈر ہو۔" پھر آپ نے بارش کی دعا کی اور انہیں سیراب کیا گیا۔ تو نازل ہوا: {بیشک تم (کفر کی طرف) لوٹنے والے ہو} [الآیۃ: ۱۵]۔ پس جب انہیں خوشحالی نصیب ہوئی تو وہ اپنی پہلی حالت پر لوٹ آئے، تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {جس دن ہم سب سے بڑی پکڑ پکڑیں گے، بیشک ہم بدلہ لینے والے ہیں} [الدخان: ۱۶]۔ انہوں نے کہا: اس سے مراد جنگِ بدر کا دن ہے (۴)۔

---

(۱) ان کا قول: "والدخان"، (ظ) سے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۹/۲۱ - ۲۰ میں نکالا ہے۔ (۳) دیکھئے النکت والعیون ۵/۲۴۷، والمحرر الوجیز ۵/۶۹، وزاد المسیر ۷/۳۴۰۔ (۴) صحیح بخاری (۴۸۲۱)، صحیح مسلم (۲۷۹۸): (۴۰)، سنن ترمذی (۳۲۵۴)، اور یہ احمد (۳۶۱۳) کے ہاں ہے۔

108 Surah Ad-Dukhan: Verses 10 - 12

Abu Ubaydah (1) said: And 'the smoke' (ad-dukhan) means drought. Al-Qutaybi (2) said: It was named smoke because of the dryness of the earth from it when it rises like smoke.

The third opinion: It refers to the day of the conquest of Mecca when dust veiled the sky. This was stated by Abd al-Rahman al-A'raj (3).

{Covering the people} is in the position of an adjective for 'the smoke'. If it has already passed according to what Ibn Mas'ud said, then it is specific to the polytheists of the people of Mecca. If it is from the signs of the Hour, then it is general according to what has preceded. {This is a painful torment} means: Allah says to them: "This is a painful torment." So, whoever says the smoke has passed, his statement: "This is a painful torment" is an account of a past state, and whoever makes it future, it is an account of a coming state. It is said: "This" (hadha) means 'that' (dhalika). It is also said: i.e., people say to that smoke: "This is a painful torment" (4). It is also said: It is news of the approach of the matter, as you say: "This is winter, so prepare for it."

The Almighty's saying: {Our Lord, remove from us the torment; indeed, we are believers (12)}

Meaning: They say that: Remove the torment from us, for "indeed, we are believers," meaning: We will believe in You if You remove it from us. It is said: The Quraysh came to the Prophet ﷺ and said: "If Allah removes this torment from us, we will submit (become Muslim)," then they broke this statement (5). Qatadah said: "The torment" here is the smoke. It is also said: Hunger. This was narrated by An-Naqqash (6).

I say: There is no contradiction, for the smoke was only from the hunger that afflicted them, based on what...

---

(1) In 'Majaz al-Qur'an' 2/208, and the author quoted it via Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-Uyun' 5/247. (2) In 'Tafsir Gharib al-Qur'an' p. 402, and the author quoted it via Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-Uyun'. (3) Narrated by Ibn Abi Hatim 10/3287 (18532). (4) This statement is in 'Ma'ani al-Qur'an' by Az-Zajjaj 4/425, and 'Zad al-Masir' 7/341. (5) This statement was previously mentioned in the previous verse in the hadith narrated by Al-Bukhari from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (6) 'An-Nukat wal-Uyun' 5/247.

108 सूरा अद-दुखान: आयत 10 - 12

अबू उबैदा (1) ने कहा: 'धुआं' (अद-दुखान) का अर्थ अकाल है। अल-कुतैबी (2) ने कहा: इसे धुआं इसलिए कहा गया क्योंकि इसके कारण पृथ्वी की शुष्कता से धुआं जैसा उठता है।

तीसरा मत: यह मक्का की जीत के दिन को संदर्भित करता है जब धूल ने आकाश को ढंक दिया था। यह अब्द अल-रहमान अल-अरज (3) द्वारा कहा गया था।

{लोगों को ढांप लेगा} 'धुएं के विशेषण के स्थान पर है। यदि यह इब्न मसूद के कहे अनुसार बीत चुका है, तो यह मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए विशिष्ट है। और यदि यह कयामत की निशानियों में से है, तो यह सामान्य है जैसा कि पहले बताया गया है। {यह एक दुखद यातना है} यानी: अल्लाह उनसे कहता है: "यह एक दुखद यातना है।" तो, जो कोई कहता है कि धुआं बीत चुका है, उसका कथन: "यह एक दुखद यातना है" पिछली स्थिति का वृत्तांत है, और जो इसे भविष्य का मानता है, वह आने वाली स्थिति का वृत्तांत है। कहा गया है: "यह" (हाज़ा) का अर्थ 'वह' (ज़ालिका) है। यह भी कहा गया है: यानी लोग उस धुएं से कहते हैं: "यह एक दुखद यातना है" (4)। यह भी कहा गया है: यह मामले के करीब आने की खबर है, जैसे आप कहते हैं: "यह सर्दी है, इसलिए इसके लिए तैयारी करें।"

अल्लाह तआला का कथन: {हे हमारे रब! हमसे यह यातना दूर कर दे, वास्तव में हम ईमान वाले हैं (12)}

यानी: वे यह कहते हैं: हमसे यातना दूर कर दे, क्योंकि "वास्तव में हम ईमान वाले हैं", यानी: यदि आप इसे हमसे दूर कर देंगे तो हम आप पर ईमान लाएंगे। कहा गया है: कुरैश नबी ﷺ के पास आए और कहा: "यदि अल्लाह हमसे यह यातना दूर कर दे, तो हम मुसलमान हो जाएंगे," फिर उन्होंने इस बात को तोड़ दिया (5)। कतादा ने कहा: यहाँ "यातना" धुआं है। यह भी कहा गया है: भूख। इसे अन-नक्कास (6) ने वर्णित किया है।

मैंने कहा: कोई विरोधाभास नहीं है, क्योंकि धुआं केवल उसी भूख से था जिसने उन्हें प्रभावित किया था, जैसा कि...

---

(1) 'मज़ाज़ अल-कुरान' 2/208 में, और लेखक ने इसे अल-मावर्दी के माध्यम से 'अन-नुकात वल-उयून' 5/247 में उद्धृत किया है। (2) 'तफसीर गरीब अल-कुरान' पृष्ठ 402 में, और लेखक ने इसे

अल-मावर्दी के माध्यम से 'अन-नुकात वल-उयून' में उद्धृत किया है। (3) इब्न अबी हातिम 10/3287 (18532) द्वारा उल्लेखित। (4) यह कथन अज़-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 4/425 और 'ज़ाद अल-मसीर' 7/341 में है। (5) यह बात पिछली आयत में इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से अल-बुखारी द्वारा वर्णित हदीस में पहले ही आ चुकी है। (6) 'अन-नुकात वल-उयून' 5/247।

۱۰۸ سورة الدخان: الآيات ۱۰ - ۱۲

ابو عبیدہ(۱) نے کہا: اور دخان (دھواں) سے مراد قحط ہے۔ القتبی(۲) نے کہا: اسے دھواں اس لیے کہا گیا کہ اس سے زمین کی خشکی کی وجہ سے دھویں کی طرح کچھ اٹھتا ہے۔

تیسرا قول: یہ فتح مکہ کا دن ہے جب گرد و غبار نے آسمان کو چھپا لیا تھا۔ یہ عبد الرحمن الاعرج(۳) نے کہا ہے۔

﴿يَغْشَى النَّاسَ﴾ (لوگوں کو ڈھانپ لے گا) دخان کی صفت کے طور پر ہے۔ اگر یہ گزر چکا ہے جیسا کہ ابن مسعود نے کہا، تو یہ مکہ کے مشرکین کے ساتھ خاص ہے۔ اور اگر یہ قیامت کی نشانیوں میں سے ہے تو یہ عام ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ ﴿هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ یعنی: اللہ ان سے فرماتا ہے: "یہ دردناک عذاب ہے"۔ پس جس نے کہا: دھواں گزر چکا ہے، تو اس کا قول: "یہ دردناک عذاب ہے" ماضی کی حالت کی حکایت ہے، اور جس نے اسے مستقبل قرار دیا، تو وہ آنے والی حالت کی حکایت ہے۔ اور کہا گیا: "هذا" (یہ) "ذلک" (وہ) کے معنی میں ہے۔ اور کہا گیا: یعنی لوگ اس دھوئیں سے کہتے ہیں: "یہ دردناک عذاب ہے"(٤)۔ اور کہا گیا: یہ معاملے کے قریب ہونے کی خبر ہے، جیسے تم کہتے ہو: یہ سردی ہے، پس اس کے لیے تیاری کر لو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ (١٢)﴾

یعنی: وہ یہ کہتے ہیں: ہم سے عذاب دور کر دے، کیونکہ "ہم ایمان لانے والے ہیں"، یعنی: اگر آپ نے ہم سے اسے دور کر دیا تو ہم آپ پر ایمان لائیں گے۔ کہا گیا ہے: قریش نبی ﷺ کے پاس آئے اور کہا: اگر اللہ نے ہم سے یہ عذاب دور کر دیا تو ہم اسلام لے آئیں گے، پھر انہوں نے اس قول کو

توڑ دیا(٥)۔ قتادہ نے کہا: یہاں "عذاب" سے مراد دھواں ہے۔ اور کہا گیا: بھوک۔ اسے النقاش(٦) نے روایت کیا ہے۔

میں نے کہا: کوئی تضاد نہیں ہے، کیونکہ دھواں صرف اس بھوک کی وجہ سے تھا جس نے انہیں متاثر کیا تھا، جیسا کہ...

---

(١) مجاز القرآن ٢٠٨/٢ میں، اور مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے النکت والعیون ٢٤٧/٥ میں نقل کیا ہے۔ (٢) تفسیر غریب القرآن ص ٤٠٢ میں، اور مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے النکت والعیون میں نقل کیا ہے۔ (٣) اسے ابن ابی حاتم نے ١٠/٣٢٨٧ (١٨٥٣٢) میں روایت کیا ہے۔ (٤) یہ قول زجاج کی معانی القرآن ٤/٤٢٥ اور زاد المسیر ٣٤١/٧ میں ہے۔ (٥) یہ قول پچھلی آیت میں اس حدیث میں گزر چکا ہے جسے بخاری نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (٦) النکت والعیون ٢٤٧/٥۔

Surah ad-Dukhan: Verses 12 - 15 109

...it has preceded. It may be said that hunger and drought are called 'smoke' (ad-dukhan) because of the dryness of the earth in a year of drought and the rising of dust due to the lack of rain; hence, a year of drought is called 'al-Ghabra' (the dusty/gray) (1). And it was said: The punishment here is snow. Al-Mawardi said (2): This has no basis because this only happens in the Hereafter or among the people of Mecca, and Mecca was not among the lands of snow, except that it was something said, so we narrated it.

The statement of the Almighty: "How can there be for them a reminder [at that time], when there had come to them a clear Messenger? (13) Then they turned away from him and said, '[He was] taught [and is] a madman.' (14)"

The statement of the Almighty: "How can there be for them a reminder" means: how will they remember and take heed when the punishment falls? "when there had come to them a clear Messenger": explaining the truth to them, and 'al-dhikra' and 'al-dhikr' (reminder) are the same. This was said by al-Bukhari (3). "Then they turned away from him" means: they turned their backs. Ibn Abbas said: that is, when will they take heed when Allah has distanced them from taking heed and remembering after their turning away from Muhammad ﷺ and their denial of him?! And it was said: that is, how will their saying 'Indeed, we are believers' benefit them after the appearance of the punishment tomorrow or after the appearance of the signs of the Hour! For knowledge has become inescapable. This is if you consider the 'smoke' to be an awaited sign. "And they said, '[He was] taught [and is] a madman.'" meaning: a human taught him, or soothsayers and devils taught him, then he is a madman and not a messenger.

The statement of the Almighty: "Indeed, We will remove the punishment a little; indeed, you [will] return [to disbelief]. (15)"

The statement of the Almighty: "Indeed, We will remove the punishment a little" means: for a short time. He promised to lift that punishment from them for a little while, meaning: for a short time to show that they do not fulfill their word, but rather return to disbelief after its removal. This was said by Ibn Mas'ud. So when that was lifted from them through the Prophet's ﷺ prayer for rain for them, they returned to denying him (4). And whoever said: 'The smoke is awaited' said: He pointed by this to the interval between...

(1) Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 402. (2) In an-Nukat wa al-Uyun, 5/247 and what precedes it. (3) In his Sahih before Hadith (4823). (4) an-Nukat wa al-Uyun, 5/247.

सूरा अद-दुखान: आयतें 12 - 15 109

...पहले बताया जा चुका है। और भूख और अकाल को 'धुआं' (अद-दुखान) कहा जा सकता है; सूखे के वर्ष में भूमि के सूखने और वर्षा की कमी के कारण धूल उड़ने के कारण, इसीलिए सूखे के वर्ष को 'अल-ग़बरा' (धूसर/धूल भरा) कहा जाता है (1)। और कहा गया है: यहाँ सज़ा बर्फ है। अल-मावर्दी ने कहा (2): इसका कोई आधार नहीं है; क्योंकि यह केवल परलोक में होगा, या मक्का के लोगों के बीच, और मक्का बर्फ वाले देशों में से नहीं था, सिवाय इसके कि यह एक कही गई बात थी, इसलिए हमने इसे बयान कर दिया।

अल्लाह का कथन: "उनके लिए नसीहत कहाँ हो सकती है, जबकि उनके पास एक साफ़ रसूल आ चुका था? (13) फिर उन्होंने उससे मुँह मोड़ लिया और कहा, 'उसे सिखाया गया है, वह पागल है।' (14)"

अल्लाह का कथन: "उनके लिए नसीहत कहाँ हो सकती है" का अर्थ है: सज़ा आने पर वे कैसे याद करेंगे और नसीहत लेंगे? "जबकि उनके पास एक साफ़ रसूल आ चुका था": उनके लिए सच्चाई को स्पष्ट करते हुए, और 'अल-ज़िक्रा' और 'अल-ज़िक्र' (नसीहत) एक ही हैं। यह अल-बुखारी द्वारा कहा गया था (3)। "फिर उन्होंने उससे मुँह मोड़ लिया" का अर्थ है: उन्होंने पीठ फेर ली। इब्न अब्बास ने कहा: यानी, वे कब नसीहत लेंगे जबकि अल्लाह ने उन्हें मुहम्मद ﷺ से मुँह मोड़ने और उन्हें झुठलाने के बाद नसीहत और याद दिलाने से दूर कर दिया है?! और कहा गया है: यानी, सज़ा के कल आने के बाद या कयामत की निशानियाँ आने के बाद उनका यह कहना कि 'वाकई, हम ईमान वाले हैं' उन्हें कैसे फ़ायदा पहुँचाएगा! क्योंकि तब ज्ञान अनिवार्य हो गया है। यह तब है जब आप 'धुएं को एक प्रतीक्षित निशानी मानते हैं। "और उन्होंने कहा, 'सिखाया गया पागल है।'" यानी: किसी इंसान ने उसे सिखाया है, या ज्योतिषियों और शैतानों ने उसे सिखाया है, फिर वह पागल है और रसूल नहीं है।

अल्लाह का कथन: "हम सज़ा को थोड़ा हटा देंगे; वास्तव में, तुम [कुफ़्र की ओर] लौटने वाले हो। (15)"

अल्लाह का कथन: "हम सज़ा को थोड़ा हटा देंगे" का अर्थ है: थोड़े समय के लिए। उसने उनसे उस सज़ा को थोड़े समय के लिए हटाने का वादा किया, यानी: थोड़े समय के लिए ताकि यह पता चल सके कि वे अपनी बात पूरी नहीं करते, बल्कि उसे हटाने के बाद फिर से कुफ़्र (अविश्वास) की ओर लौट जाते हैं। यह इब्न मसूद ने कहा था। तो जब नबी ﷺ की उनके लिए बारिश की प्रार्थना के माध्यम से

उनसे वह सज़ा हटा दी गई, तो वे फिर से उन्हें झुठलाने लगे (4)। और जिसने कहा: 'धुआं प्रतीक्षित है' उसने कहा: उसने इसके द्वारा अंतराल की ओर इशारा किया...

(1) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन, पृष्ठ 402। (2) अन-नुकत वल-उयून, 5/247 और उससे पहले का भाग। (3) अपनी सहीह में हदीस (4823) से पहले। (4) अन-नुकत वल-उयून, 5/247।

سورہ الدخان: آیات 12 - 15 109

...پہلے گزر چکا ہے۔ اور بھوک اور قحط کو 'دھواں' (الدخان) کہا جا سکتا ہے؛ قحط کے سال میں زمین کے خشک ہونے اور بارش کی کمی کی وجہ سے گرد و غبار اڑنے کی وجہ سے، اسی لیے قحط کے سال کو 'الغَبراء' (دھول بھرا/سرمئی) کہا جاتا ہے (1)۔ اور کہا گیا: یہاں عذاب سے مراد برف ہے۔ الماوردی نے کہا (2): اس کی کوئی وجہ نہیں ہے؛ کیونکہ یہ صرف آخرت میں ہوگا، یا اہل مکہ کے درمیان، اور مکہ برف والے علاقوں میں سے نہیں تھا، سوائے اس کے کہ یہ ایک کہی ہوئی بات تھی، اس لیے ہم نے اسے نقل کر دیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "ان کے لیے نصیحت کہاں ہو سکتی ہے، جبکہ ان کے پاس ایک واضح رسول آ چکا تھا؟ (13) پھر انہوں نے اس سے منہ موڑ لیا اور کہا، '[وہ] سکھایا ہوا [اور] مجنوں ہے۔' "(14)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "ان کے لیے نصیحت کہاں ہو سکتی ہے" کا مطلب ہے: عذاب آنے پر وہ کیسے یاد کریں گے اور نصیحت لیں گے؟ "جبکہ ان کے پاس ایک واضح رسول آ چکا تھا": ان کے لیے حق کو واضح کرتے ہوئے، اور 'الذکریٰ' اور 'الذکر' (نسیحت) ایک ہی ہیں۔ یہ بخاری نے کہا ہے (3)۔ "پھر انہوں نے اس سے منہ موڑ لیا" یعنی: انہوں نے اعراض کیا۔ ابن عباس نے کہا: یعنی، وہ کب نصیحت حاصل کریں گے جبکہ اللہ نے انہیں محمد ﷺ سے منہ موڑنے اور ان کی تکذیب کے بعد نصیحت اور یاد دہانی سے دور کر دیا ہے؟! اور کہا گیا: یعنی، عذاب کے کل ظاہر ہونے کے بعد یا قیامت کی نشانیوں کے ظاہر ہونے کے بعد ان کا یہ کہنا کہ 'بے شک، ہم ایمان لانے والے ہیں' انہیں کیا فائدہ دے گا! کیونکہ تب علم لازمی ہو چکا ہے۔ یہ تب ہے جب آپ 'دھویں' کو

ایک منتظر نشانی قرار دیں۔ "اور انہوں نے کہا، 'سکھایا ہوا مجنوں ہے۔'" یعنی: اسے کسی انسان نے سکھایا ہے، یا کاہنوں اور شیطانوں نے سکھایا ہے، پھر وہ مجنوں ہے رسول نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بے شک، ہم عذاب کو تھوڑا ہٹا لیں گے؛ یقیناً، تم [کفر کی طرف] لوٹنے والے ہو۔ (15)"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "بے شک، ہم عذاب کو تھوڑا ہٹا لیں گے" یعنی: تھوڑے وقت کے لیے۔ اس نے ان سے اس عذاب کو تھوڑی دیر کے لیے ہٹانے کا وعدہ کیا، یعنی: تھوڑے زمانے کے لیے تاکہ معلوم ہو جائے کہ وہ اپنی بات پوری نہیں کرتے، بلکہ اسے ہٹانے کے بعد دوبارہ کفر کی طرف لوٹ جاتے ہیں۔ یہ ابن مسعود نے کہا۔ تو جب نبی ﷺ کی ان کے لیے استسقاء (بارش کی دعا) کے ذریعے ان سے وہ عذاب ہٹ گیا، تو وہ دوبارہ ان کی تکذیب کرنے لگے (4)۔ اور جس نے کہا: 'دھواں منتظر ہے' اس نے کہا: اس نے اس سے درمیان کے وقفے کی طرف اشارہ کیا...

(1) تفسیر غریب القرآن ص 402۔ (2) النکت والعیون 5/247 اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (3) اپنی صحیح میں حدیث (4823) سے پہلے۔ (4) النکت والعیون 5/247۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 15 - 16 110

...a sign and a sign from the signs of the Day of Judgment. Then, whoever is decreed to be a disbeliever will continue in his disbelief. And whoever said this refers to the Day of Resurrection said: it means if We were to remove the punishment from you, you would return to disbelief. It was also said: the meaning of {you will surely return} is to Us, meaning: resurrected after death. And it was said: the meaning is {you will surely return} to the fire of Hell if you do not believe (1).

Allah's saying: {On the Day We shall seize (them) with the greatest seizure; verily, We will exact retribution (16)}. Allah's saying: {On the Day} is based on what is indicated by {We will exact retribution}, meaning: We will take revenge on them on the day We seize them. Some grammarians considered this far-fetched because what comes after 'inna' (verily) does not explain what comes before it. It was said: the governing word for it is {exactors of retribution}. This is also considered far-fetched because what follows 'inna' does not operate on what precedes it. Nor is it appropriate to link it to His saying: {returning}, nor to His saying: {We shall remove the punishment}; as the meaning does not support it. It is permissible for it to be in the accusative case due to a hidden verb, as if He said: 'Remind them', or: 'Remember'. It is also possible that the meaning is: You will return (to disbelief), and when you return, I will take revenge on you on the day We seize with the greatest seizure. This is why it was connected to the story of Pharaoh, for they promised Moses to believe if the punishment was removed from them, then they did not believe until they were drowned. It was said: {We shall remove the punishment a little, verily you will return} is a complete statement. Then He began: {On the Day We shall seize (them) with the greatest seizure; verily, We will exact retribution}, meaning: We will take revenge on all the disbelievers. And it was said: the meaning is 'and watch for the smoke and watch for the Day We shall seize', so the conjunction 'and' was omitted, just as you say: 'fear the Fire, fear the punishment'.

And {the greatest seizure} according to the saying of Ibn Mas'ud is: the Day of Badr. This is also the opinion of Ibn Abbas, Ubayy ibn Ka'b, Mujahid, and Ad-Dahhak (2). It was said: it is the punishment of Hell on the Day of Resurrection. This was said by Al-Hasan, Ikrimah, and also Ibn Abbas (3), and Az-Zajjaj chose it. It was said: a smoke that occurs in this world, or hunger, or famine...

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/247. (2) Their opinion was narrated by At-Tabari 21/25-27. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/248, and their opinion was narrated by At-Tabari 21/27.

सूरह अद-दुखान: आयत 15 - 16 110

कयामत की निशानियों में से एक निशानी और दूसरी निशानी। फिर, जिसके लिए कुफ्र (अविश्वास) तय कर दिया गया है, वह अपने कुफ्र पर कायम रहेगा। और जिसने यह कहा कि यह कयामत के बारे में है, उसने कहा: यानी अगर हम तुमसे अज़ाब (दंड) हटा लें, तो तुम फिर से कुफ्र की ओर लौट जाओगे। और कहा गया है कि: {निश्चित रूप से तुम लौटने वाले हो} का अर्थ हमारी ओर है, यानी: मृत्यु के बाद पुनर्जीवित होना। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है {निश्चित रूप से तुम लौटने वाले हो} जहन्नुम की आग की ओर यदि तुम ईमान नहीं लाए (1)।

अल्लाह का कथन: {जिस दिन हम बड़ी पकड़ पकड़ेंगे, निश्चित रूप से हम बदला लेने वाले हैं (16)}। अल्लाह का कथन: {जिस दिन} उस पर आधारित है जो {बदला लेने वाले हैं} द्वारा इंगित किया गया है, यानी: हम उनसे उस दिन बदला लेंगे जिस दिन हम पकड़ेंगे। कुछ वैयाकरणों ने इसे दूर की कौड़ी माना क्योंकि 'इन्ना' (बेशक) के बाद जो आता है वह उससे पहले वाले की व्याख्या नहीं करता। यह भी कहा गया है: इसमें कार्य करने वाला शब्द {बदला लेने वाले} है। इसे भी दूर की कौड़ी माना गया है; क्योंकि 'इन्ना' के बाद आने वाला शब्द उससे पहले वाले पर कार्य नहीं करता। न ही इसे उनके इस कथन से जोड़ना उचित है: {लौटने वाले}, और न ही उनके इस कथन से: {हम अज़ाब हटाने वाले हैं}; क्योंकि अर्थ इस पर आधारित नहीं है। इसे एक छिपी हुई क्रिया के कारण कर्म कारक (नस्ब) में रखना संभव है, जैसे कि उसने कहा हो: 'उन्हें याद दिलाओ', या: 'याद करो'। यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: तुम लौट जाओगे, और जब तुम लौटोगे तो मैं तुमसे उस दिन बदला लूँगा जिस दिन हम बड़ी पकड़ पकड़ेंगे। इसीलिए इसे फिरौन की कहानी से जोड़ा गया, क्योंकि उन्होंने मूसा से वादा किया था कि अगर उनसे अज़ाब हटा लिया गया तो वे ईमान ले आएंगे, फिर वे तब तक ईमान नहीं लाए जब तक वे डूब नहीं गए। यह कहा गया: {हम अज़ाब को थोड़ा हटा लेंगे, निश्चित रूप से तुम लौटने वाले हो} एक पूर्ण वाक्य है। फिर उसने शुरू किया: {जिस दिन हम बड़ी पकड़ पकड़ेंगे, निश्चित रूप से हम बदला लेने वाले हैं} यानी: हम सभी काफिरों से बदला लेंगे। और कहा गया: अर्थ है 'धुएं की प्रतीक्षा करो और उस दिन की प्रतीक्षा करो जब हम पकड़ेंगे', तो 'और' (संयोजक) को हटा दिया गया, जैसा कि आप कहते हैं: 'आग से डरो, अज़ाब से डरो'।

और इब्न मसूद के अनुसार {बड़ी पकड़} है: बद्र का दिन। यही इब्न अब्बास, उबैय बिन काब, मुजाहिद और अद-दह्हाक का भी मत है (2)। और कहा गया: यह कयामत के दिन जहन्नुम का

अज़ाब है। अल-हसन, इक्रिमा और इब्न अब्बास ने भी यही कहा (3), और अज़-ज़ज्जाज ने इसी को चुना। और कहा गया: एक धुआं जो दुनिया में होगा, या भूख, या अकाल...

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/247। (2) उनकी बात अल-तबरी 21/25-27 ने उद्धृत की है। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/248, और उनकी बात अल-तबरी 21/27 ने उद्धृत की है।

سورة الدخان: آیات ۱۵ - ۱۶ ۱۱۰

قیامت کی نشانیوں میں سے ایک اور نشانی۔ پھر جس پر کفر کا فیصلہ کر دیا گیا وہ اپنے کفر پر قائم رہتا ہے، اور جس نے یہ کہا کہ یہ قیامت کے بارے میں ہے، اس نے کہا: یعنی اگر ہم تم سے عذاب ہٹا لیں تو تم پھر کفر کی طرف لوٹ جاؤ گے۔ اور کہا گیا: {تم یقیناً لوٹنے والے ہو} کا مطلب ہماری طرف ہے، یعنی: موت کے بعد دوبارہ اٹھائے جانا۔ اور کہا گیا: مطلب ہے {تم یقیناً لوٹنے والے ہو} جہنم کی آگ کی طرف اگر تم ایمان نہ لائے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن ہم بڑی پکڑ پکڑیں گے، بے شک ہم بدلہ لینے والے ہیں ۱۶}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن} اس پر مبنی ہے جس پر {بدلہ لینے والے ہیں} نے دلالت کی، یعنی: ہم ان سے اس دن بدلہ لیں گے جس دن ہم پکڑیں گے۔ بعض نحویوں نے اسے بعید قرار دیا ہے اس وجہ سے کہ جو 'انّ' کے بعد ہے وہ اس سے پہلے والے کی تفسیر نہیں کرتا۔ اور کہا گیا: اس میں عامل {بدلہ لینے والے} ہے۔ یہ بھی بعید ہے؛ کیونکہ جو 'انّ' کے بعد ہے وہ اس سے پہلے والے میں عمل نہیں کرتا۔ اور نہ ہی اسے اس کے قول: {لوٹنے والے} سے جوڑنا درست ہے، اور نہ ہی اس کے قول: {ہم عذاب ہٹانے والے ہیں} سے؛ کیونکہ معنی اس پر صادق نہیں آتا۔ اور اسے فعل کے چھپانے کی وجہ سے منسوب کرنا جائز ہے، گویا اس نے کہا: 'ان کا ذکر کرو'، یا: 'ذکر کرو'۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: تم لوٹنے والے ہو، پس جب تم لوٹ جاؤ گے تو میں تم سے اس دن بدلہ لوں گا جس دن ہم بڑی پکڑ پکڑیں گے۔ اسی لیے اسے فرعون کے قصے سے ملایا گیا، کیونکہ انہوں نے موسیٰ سے ایمان لانے کا وعدہ کیا تھا اگر ان سے عذاب ہٹا لیا جائے، پھر وہ ایمان نہ لائے یہاں تک کہ غرق ہو گئے۔ اور کہا گیا: {ہم تھوڑا سا عذاب ہٹانے والے ہیں، یقیناً تم لوٹنے والے ہو} کلامِ تمام ہے۔ پھر شروع کیا: {جس دن ہم بڑی پکڑ پکڑیں گے، بے شک ہم بدلہ

لینے والے ہیں} یعنی: ہم تمام کافروں سے بدلہ لیں گے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ دھوئیں کا انتظار کرو اور اس دن کا انتظار کرو جب ہم پکڑیں گے، پس واؤ عطف کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ تم کہتے ہو: 'آگ سے بچو عذاب سے بچو'۔

اور ابن مسعود کے قول میں {بڑی پکڑ} سے مراد: بدر کا دن ہے۔ یہی ابن عباس، ابی بن کعب، مجاہد اور ضحاک کا قول ہے (۲)۔ اور کہا گیا: قیامت کے دن جہنم کا عذاب۔ یہ حسن، عکرمہ اور ابن عباس نے بھی کہا ہے (۳)، اور زجاج نے اسی کو پسند کیا۔ اور کہا گیا: دھواں جو دنیا میں واقع ہوگا، یا بھوک یا قحط...

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۴۷ ۔ (۲) ان کا قول طبری نے نکالا ہے ۲۱/ ۲۵ - ۲۷ ۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۲۴۸، اور ان کا قول طبری نے نکالا ہے ۲۱/ ۲۷ ۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 16 - 19 111

...occurs before the Day of Resurrection. Al-Mawardi (1) said: It is possible that it refers to the onset of the Hour, for it is the finality of His seizures in the worldly life. It is said: 'Allah took revenge on him,' meaning: He punished him. The noun from it is *an-niqmah* (vengeance), and the plural is *an-niqimaat* (2). It was also said there is a difference between *an-niqmah* and *al-'uqubah* (punishment). *Al-'uqubah* follows the sin because it is part of the consequence (*al-'aqibah*), whereas *an-niqmah* can occur before it. This was stated by Ibn 'Abbas (3). It was also said: *al-'uqubah* is what is predetermined, while revenge (*al-intiqam*) is not predetermined.

Allah's saying: {And We certainly tried before them the people of Pharaoh, and there came to them a noble messenger (17)} Meaning: We tested them. The meaning of this trial and testing is the command to obedience. The meaning is: We dealt with them like an examiner by sending Moses to them; they denied him and were destroyed. Thus I shall do to your enemies, O Muhammad, if they do not believe. It was also said: 'We tried them' means We punished them by drowning. There is a transposition in the speech, and the intended order is: A noble messenger came to the people of Pharaoh and We tried them, i.e., We drowned them; because the trial was after the coming of the messenger. And the 'and' (*waw*) does not imply chronological order.

The meaning of {Noble} is: noble among his people. It was said: noble in character through overlooking and forgiveness (4). Al-Farra' (5) said: Noble to his Lord since He singled him out for prophethood and hearing [His] speech.

Allah's saying: {[Saying], "Deliver to me the servants of Allah. Indeed, I am to you a trustworthy messenger (18) And do not exalt yourselves against Allah. Indeed, I come to you with clear authority (19)}

Allah's saying: {"Deliver to me the servants of Allah"} Ibn 'Abbas said: The meaning is: He came to them and said, 'Follow me' (6). So, "servants of Allah" is a vocative (those being addressed). Mujahid said: The meaning is: Release the servants of Allah with me.

(1) In *An-Nukat wal-'Uyun* 5/248. (2) *As-Sihah* (root n-q-m). (3) In *An-Nukat wal-'Uyun* 5/248, and the speech and what follows: Ibn 'Isa said it. (4) *An-Nukat wal-'Uyun* 5/249. (5) In *Ma'ani al-Qur'an* 3/40. (6) Narrated by at-Tabari 21/29.

सूरह अद-दुखान: आयत 16 - 19 111

...क़यामत के दिन से पहले होता है। अल-मावर्दी (1) ने कहा: यह संभव है कि इससे मुराद क़यामत का आना हो; क्योंकि यह दुनिया में उनके पकड़े जाने का अंत है। और कहा जाता है: 'अल्लाह ने उससे बदला लिया', अर्थात: उसे दंडित किया। इसका संज्ञा रूप 'निक़मह' (बदला) है, और बहुवचन 'निक़िमात' (2) है। यह भी कहा गया है कि 'निक़मह' और 'अक़ुबह' (सज़ा) में अंतर है। सज़ा पाप के बाद होती है क्योंकि यह परिणाम (आक़िबाह) का हिस्सा है, जबकि बदला उससे पहले हो सकता है। यह इब्न अब्बास (3) ने कहा है। और कहा गया: सज़ा वह है जो पूर्व-निर्धारित है, जबकि बदला पूर्व-निर्धारित नहीं है।

अल्लाह का कथन: {और हम ने उन से पहले फ़िरऔन की क़ौम को आज़माया और उन के पास एक नेक रसूल आया (17)} अर्थात: हमने उनकी परीक्षा ली। इस परीक्षा और परीक्षण का अर्थ आज्ञाकारिता का आदेश है। इसका अर्थ यह है: हमने उनके साथ परीक्षक जैसा व्यवहार किया, उनके पास मूसा को भेजकर; उन्होंने उसे झुठलाया और वे नष्ट हो गए। इसी प्रकार मैं तुम्हारे शत्रुओं के साथ करूँगा, हे मुहम्मद, यदि वे ईमान नहीं लाए। और कहा गया: 'हमने उन्हें आज़माया' का अर्थ है हमने उन्हें डूबने के साथ दंडित किया। वाणी में क्रम का उलट-फेर है, और मूल क्रम यह है: फ़िरऔन के लोगों के पास एक नेक रसूल आया और हमने उन्हें आज़माया, यानी उन्हें डुबो दिया; क्योंकि आज़माइश रसूल के आने के बाद हुई थी। और 'वाव' (और) क्रम का संकेत नहीं देता है।

{करीम} (नेक/सम्मानित) का अर्थ है: अपने लोगों के बीच सम्मानित। कहा गया: दरगुज़र करने और क्षमा करने के द्वारा उत्तम चरित्र वाला (4)। अल-फ़र्रा (5) ने कहा: अपने रब के नज़दीक सम्मानित क्योंकि उसने उसे नुबुव्वत (पैग़म्बरी) और कलाम सुनने के लिए चुना।

अल्लाह का कथन: {कि अल्लाह के बन्दों को मेरे हवाले कर दो। मैं तुम्हारे लिए अमानतदार रसूल हूँ (18) और यह कि अल्लाह के मुक़ाबले में सरकशी न करो। मैं तुम्हारे पास खुली सनद (प्रमाण) लेकर आया हूँ (19)}

अल्लाह का कथन: {"अल्लाह के बन्दों को मेरे हवाले कर दो"} इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: वह उनके पास आया और कहा, 'मेरा अनुसरण करो' (6)। तो "अल्लाह के बन्दों" पुकारने के लिए है। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: अल्लाह के बंदों को मेरे साथ भेज दो।

(1) अन-नुक़त वल-'उयून 5/248 में। (2) अस-सिहाह (मूल न-क़-म)। (3) अन-नुक़त वल-'उयून 5/248 में, और जो बात कही गई है वह इब्न ईसा ने कही है। (4) अन-नुक़त वल-'उयून 5/249। (5) म'आनी अल-क़ुरआन 3/40 में। (6) अत्तबरी द्वारा वर्णित 21/29।

سورہ الدخان: آیات ۱۶ - ۱۹ ۱۱۱

قیامت کے دن سے پہلے واقع ہوتا ہے۔ الماوردی(۱) فرماتے ہیں: یہ احتمال ہے کہ اس سے مراد قیامِ قیامت ہو؛ کیونکہ یہ دنیا میں اس کی پکڑ کا خاتمہ ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'اللہ نے اس سے انتقام لیا'، یعنی: اسے سزا دی۔ اس کا اسم 'نِقْمہ' (بدلہ) ہے، اور جمع 'نِقِمات'(۲) ہے۔ یہ بھی کہا گیا کہ 'نقمہ' اور 'عقوبہ' (سزا) کے درمیان فرق ہے، سزا گناہ کے بعد ہوتی ہے کیونکہ وہ عاقبت کا حصہ ہے۔ جبکہ 'نقمہ' اس سے پہلے بھی ہو سکتی ہے۔ یہ قول ابن عباس(۳) کا ہے۔ اور کہا گیا: عقوبہ وہ ہے جو مقدر ہو، اور انتقام مقدر نہیں ہوتا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ ۱۷﴾ یعنی: ہم نے انہیں آزمایا، اور اس فتنے اور آزمائش کا معنی اطاعت کا حکم دینا ہے۔ معنی یہ ہے کہ: ہم نے ان کے پاس موسیٰ کو بھیج کر ان کے ساتھ ایک آزمائش کرنے والے کا سا معاملہ کیا، انہوں نے جھٹلایا تو ہلاک کر دیے گئے، تو اے محمد! آپ کے دشمنوں کے ساتھ بھی میں یہی کروں گا اگر وہ ایمان نہ لائے۔ اور کہا گیا: 'ہم نے انہیں آزمایا' سے مراد ہے: ہم نے انہیں غرق کر کے عذاب دیا۔ اور کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور عبارت کی ترتیب یوں ہے: فرعون والوں کے پاس ایک معزز رسول آیا اور ہم نے انہیں آزمایا، یعنی انہیں غرق کر دیا؛ کیونکہ آزمائش رسول کے آنے کے بعد ہوئی تھی۔ اور 'واؤ' ترتیب کا تقاضا نہیں کرتی۔

اور ﴿كَرِيمٌ﴾ کا معنی ہے: اپنی قوم میں معزز۔ اور کہا گیا: درگزر اور معافی کے اعتبار سے بہترین اخلاق والا(۴)۔ اور الفراء(۵) نے کہا: اپنے رب کے نزدیک معزز کیونکہ اللہ نے اسے نبوت اور اپنا کلام سنانے کے لیے چنا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَنْ أَدُّوا إِلَيَّ عِبَادَ اللَّهِ ۖ إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ ١٨ وَأَن لَّا تَعْلُوا عَلَى اللَّهِ ۖ إِنِّي آتِيكُم بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ ١٩﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَنْ أَدُّوا إِلَيَّ عِبَادَ اللَّهِ﴾ ابن عباس فرماتے ہیں: معنی یہ ہے کہ: ان کے پاس آئے اور فرمایا: میری پیروی کرو(۶)۔ پس ﴿عِبَادَ اللَّهِ﴾ منادیٰ (پکارنے کے لیے) ہے۔ اور مجاہد نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اللہ کے بندوں کو میرے ساتھ روانہ کر دو۔

(۱) النکت والعیون ۲۴۸/۵ میں۔ (۲) الصحاح (نقم)۔ (۳) النکت والعیون ۲۴۸/۵ میں اور کلام اور جو کچھ اس سے آگے آئے گا وہ ابن عیسیٰ کا قول ہے۔ (۴) النکت والعیون ۲۴۹/۵۔ (۵) معانی القرآن ۴۰/۳ میں۔ (۶) اسے طبری نے ۲۹/۲۱ میں روایت کیا ہے۔

...and release them from punishment(1). Thus, "servants of Allah" (ibada Allah) in this context is the object. It is also said that the meaning is: Give to me, O servants of Allah, what is due from you of Allah's rights. And it is said: that is(2): Give me your hearing so that I may convey to you the message of my Lord. "Indeed, I am to you a trustworthy messenger" i.e.: trustworthy over the revelation, so accept my advice. And it is said: trustworthy regarding what I seek from you, so I will not be treacherous in it(3). "And do not exalt yourselves against Allah" i.e.: do not be arrogant towards Him nor elevate yourselves above obedience to Him. Qatada said: Do not rebel against Allah. Ibn Abbas said: Do not invent falsehood against Allah(4). The difference between rebellion (baghi) and fabrication (iftira') is that rebellion is by action and fabrication is by word. Ibn Jurayj said: Do not make yourselves great over Allah. Yahya ibn Salam said: Do not be too arrogant to worship(5) Allah. The difference between glorification (ta'zim) and arrogance (istikbar) is that glorification is the overreaching of the powerful, while arrogance is the haughtiness of the contemptible. Al-Mawardi mentioned this(6). "Indeed, I bring you clear authority" Qatada said: with a clear excuse. Yahya ibn Salam said: with a clear proof. The meaning is the same, i.e.: a clear evidence. His, the Exalted, saying: "And indeed, I seek refuge in my Lord and your Lord, lest you stone me" (20). It is as if they threatened him with death, so he sought protection with Allah. Qatada said: "stone me" with stones(7). Ibn Abbas said: you insult me, saying: a lying sorcerer(8). Nafi' and Ibn [Amir] pronounced the 'dhal' clearly in "udhtu".

(1) Tafsir Mujahid 2/588, similarly. (2) From his saying: Give to me, up to this point from (zha). (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/249. (4) Al-Tabari reported the statements of Qatada and Ibn Abbas 21/31. (5) In (dal) and Al-Nukat wal-Uyun 5/249: servants. (6) In Al-Nukat wal-Uyun 5/249 and what follows from it. (7) Reported by Al-Tabari 21/31. (8) Reported by Al-Tabari 21/32, similarly.

सूरा अद-दुखान: आयत १८ - २० | ११२

...और उन्हें दंड से मुक्त कर दो(१)। इस प्रकार, "अल्लाह के बंदों" यहाँ कर्म (object) है। यह भी कहा गया है कि अर्थ यह है: हे अल्लाह के बंदों, मुझे वह दो जो अल्लाह के अधिकारों के बारे में तुम पर अनिवार्य है। और यह भी कहा गया है(२): मुझे अपना ध्यान (सुनना) दो ताकि मैं तुम्हें अपने रब का संदेश पहुँचा सकूँ। "निश्चित ही, मैं तुम्हारे लिए एक अमानतदार रसूल हूँ" यानी: वह्य (रहस्योद्घाटन) पर अमानतदार, इसलिए मेरी सलाह स्वीकार करो। और कहा गया है: जो मैं तुम से चाहता हूँ उस पर अमानतदार, तो मैं इसमें खयानत नहीं करूँगा(३)। "और अल्लाह के विरुद्ध सरकशी न करो" यानी: उसके प्रति अहंकार न दिखाओ और न ही उसकी आज्ञाकारिता से ऊपर उठो। क़तादा ने कहा: अल्लाह के विरुद्ध विद्रोह न करो। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह के विरुद्ध झूठ न गढ़ो(४)। विद्रोह (बग़ी) और झूठ गढ़ने (इफ़्तिरा) के बीच अंतर यह है कि विद्रोह कर्म से होता है और झूठ गढ़ना शब्दों से। इब्न जुरैज ने कहा: अल्लाह के सामने खुद को बड़ा न समझो। यहया बिन सलाम ने कहा: अल्लाह की इबादत(५) करने में अहंकार न करो। महिमामंडन (ताज़ीम) और अहंकार (इस्तिक़बार) के बीच अंतर यह है कि महिमामंडन शक्तिशाली का अतिक्रमण है, जबकि अहंकार नीच व्यक्ति की शेखी है। अल-मावरदी ने इसका उल्लेख किया है(६)। "निश्चित ही, मैं तुम्हारे पास एक स्पष्ट प्रमाण लाया हूँ" क़तादा ने कहा: एक स्पष्ट बहाने के साथ। यहया बिन सलाम ने कहा: एक स्पष्ट दलील के साथ। अर्थ एक ही है, यानी: एक स्पष्ट प्रमाण। अल्लाह तआला का कथन: "और निश्चय ही, मैं अपने रब और तुम्हारे रब की शरण माँगता हूँ, कि कहीं तुम मुझे संगसार न कर दो" (२०)। ऐसा लगता है जैसे उन्होंने उसे जान से मारने की धमकी दी थी, इसलिए उसने अल्लाह से पनाह मांगी। क़तादा ने कहा: "संगसार करना" पत्थरों से(७)। इब्न अब्बास ने कहा: तुम मुझे अपशब्द कहोगे, कहोगे: एक झूठा जादूगर(८)। "उज़्तु" में 'ज़ाल' को नाफ़ि और इब्न [आमिर] ने स्पष्ट रूप से उच्चारित किया।

(१) तफ़सीर मुजाहिद २/५८८, इसी तरह। (२) उनके कथन "मुझे दो" से लेकर यहाँ (ज़) तक। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/२४९। (४) अल-तबरी ने क़तादा और इब्न अब्बास के कथन उद्धृत किए २१/३१। (५) (द) और अल-नुकत वल-उयून ५/२४९ में: बंदे। (६) अल-नुकत वल-उयून ५/२४९ में और जो उसके बाद आएगा। (७) अल-तबरी द्वारा उद्धृत २१/३१। (८) अल-तबरी द्वारा उद्धृत २१/३२, इसी तरह।

...اور انہیں عذاب سے رہا کر دو(۱)۔ پس «عِبَادَ اللَّهِ» اس (تفسیر) کی بنا پر مفعول ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اے اللہ کے بندو! مجھے وہ ادا کرو جو اللہ کے حقوق میں سے تم پر واجب ہے۔ اور کہا گیا ہے(۲): تم اپنی سماعت میرے حوالے کرو تاکہ میں تمہیں اپنے رب کا پیغام پہنچا سکوں۔ ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾ یعنی: وحی پر امین ہوں لہٰذا میری نصیحت قبول کرو۔ اور کہا گیا: اس پر امین ہوں جو میں تم سے طلب کرتا ہوں، تو میں اس میں خیانت نہیں کروں گا(۳)۔ ﴿وَأَنْ لَا تَعْلُوا عَلَى اللَّهِ﴾ یعنی: اس کے سامنے تکبر نہ کرو اور اس کی اطاعت سے سرکشی نہ کرو۔ قتادہ نے کہا: اللہ پر زیادتی نہ کرو۔ ابن عباس: اللہ پر بہتان نہ باندھو(۴)۔ اور بغاوت (بغی) اور بہتان (افتراء) میں فرق یہ ہے کہ: بغاوت فعل کے ساتھ ہوتی ہے اور بہتان قول کے ساتھ۔ ابن جریج نے کہا: اللہ کے سامنے بڑے نہ بنو۔ یحییٰ بن سلام: اللہ کی عبادت(۵) سے تکبر نہ کرو۔ اور تعظیم اور استکبار میں فرق یہ ہے کہ: تعظیم صاحبِ قدرت کا تجاوز ہے، اور استکبار ذلیل شخص کا خود کو بڑا سمجھنا ہے۔ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے(۶)۔ ﴿إِنِّي آتِيكُم بِسُلْطَانٍ مُّبِينٍ﴾ قتادہ نے کہا: واضح عذر کے ساتھ۔ اور یحییٰ بن سلام نے کہا: واضح حجت کے ساتھ۔ اور معنی ایک ہی ہے، یعنی: واضح برہان۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ أَن تَرْجُمُونِ ﴿٢٠﴾﴾ گویا انہوں نے اسے قتل کی دھمکی دی تو اس نے اللہ کی پناہ مانگی۔ قتادہ نے کہا: «تَرْجُمُونِ» پتھروں سے (مارنا)(۷)۔ ابن عباس نے کہا: تم گالیاں دو گے، تم کہو گے: جھوٹا جادوگر(۸)۔ اور «عُذْتُ» کی 'ذال' کو نافع اور ابن [عامر] نے ظاہر کر کے پڑھا ہے۔

(۱) تفسیر مجاہد ۵۸۸/۲ اسی طرح۔ (۲) ان کے قول: مجھے ادا کرو، سے یہاں (ظ) کے مقام تک۔ (۳) النکت والعیون ۲۴۹/۵۔ (۴) قتادہ اور ابن عباس کا قول طبری نے ۳۱/۲۱ میں نقل کیا ہے۔ (۵)

(د) اور النکت والعیون ۲۴۹/۵ میں ہے: عباد۔ (۶) النکت والعیون ۲۴۹/۵ میں اور جو اس سے آگے آئے گا۔ (۷) اسے طبری نے ۳۱/۲۱ میں نقل کیا ہے۔ (۸) اسے طبری نے ۳۲/۲۱ میں اسی طرح نقل کیا ہے۔

... Kathir, Ibn Amir, Asim, and Ya'qub; while the rest performed idgham (assimilation) (1). Idgham is sought for lightness (ease of pronunciation), while izhar (manifestation) is the original rule. Then it was said: I have sought refuge in Allah in what has passed; because Allah promised him, saying: {So they will not reach you [both]} [Al-Qasas: 35]. And it was said: I seek refuge, as you say: I implore you by Allah, and I adjure you by Allah, meaning: I swear.

His Almighty's saying: {And if you do not believe me, then leave me alone (21)}

His Almighty's saying: {And if you do not believe me} means: if you do not believe me and do not believe in Allah because of my proof. The "lam" in "li" (for me) is the lam of purpose (2). And it was said: meaning: and if you do not believe in me (3), as in His saying: {But none believed for [in] the people of Lot} [Al-Ankabut: 26] meaning: in him. {Then leave me alone} means: leave me as I am, neither for me nor against me (4). Said by Muqatil. And it was said: meaning: be separate from me (5) and I will be separate from you until Allah judges between us. And it was said: so let me go and cease harming me (6). The meanings are close, and Allah knows best.

His Almighty's saying: {Then he called upon his Lord, "Indeed, these are a criminal people." (22)}

His Almighty's saying: {Then he called upon his Lord} contains an omission, meaning: so they disbelieved, and then he called upon his Lord. {That these} with the fatha on 'an' (meaning: that/because) means: because these (7). {A criminal people} means: polytheists (8), who had refused to release the Children of Israel and refused to believe.

(1) Al-Taysir p. 42, and Al-Nashr 2/16. (2) Tafsir al-Razi 27/245. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/71. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/402, and al-Kashshaf 3/503. In al-Qamus: Leave me kafaf, like qatam: stop [bothering] me and I will stop [bothering] you. Al-Zubaidi said in his commentary: it comes declined, and from it is the saying of Umar (may Allah be pleased with him): "I wished that I had escaped from the Caliphate kafaf, not against me nor for me." (5) In (d) and (z): "from me". (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/250. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/426, al-Wasit 4/88, and al-Kashshaf 3/503. (8) Zad al-Masir 7/343.

... कसीर, इब्न आमिर, आसिम और याक़ूब; जबकि बाकी लोगों ने 'इदग़ाम' (संलयन) किया (1)। 'इदग़ाम' बोलने में आसानी (हल्केपन) के लिए है, जबकि 'इज़हार' (स्पष्ट उच्चारण) मूल नियम है। फिर यह कहा गया: मैंने अतीत में जो बीत गया उसमें अल्लाह की पनाह ली है; क्योंकि अल्लाह ने उससे वादा किया था और कहा था: {तो वे तुम [दोनों] तक नहीं पहुँच पाएंगे} [अल-क़सस: 35]। और यह कहा गया: मैं पनाह माँगता हूँ, जैसा कि आप कहते हैं: मैं आपको अल्लाह का वास्ता देता हूँ, और मैं आपको अल्लाह की कसम देता हूँ, अर्थात: मैं कसम खाता हूँ।

अल्लाह का कथन: {और यदि तुम मुझ पर विश्वास नहीं करते, तो मुझसे अलग हो जाओ (21)}

अल्लाह का कथन: {और यदि तुम मुझ पर विश्वास नहीं करते} का अर्थ है: यदि तुम मुझे सच नहीं मानते और मेरे प्रमाण के कारण अल्लाह पर विश्वास नहीं करते। "ली" (मेरे लिए) में 'लाम' उद्देश्य का 'लाम' है (2)। और यह कहा गया: इसका अर्थ है: और यदि तुम मुझ पर विश्वास नहीं करते (3), जैसा कि उनके इस कथन में है: {लेकिन लूत के लोगों के लिए [में] किसी ने विश्वास नहीं किया} [अल-अंकबूत: 26] यानी: उन पर। {तो मुझसे अलग हो जाओ} का अर्थ है: मुझे मेरे हाल पर छोड़ दो, न मेरे पक्ष में और न मेरे विरुद्ध (4)। यह मुक़ातिल ने कहा है। और यह कहा गया: इसका अर्थ है: मुझसे अलग रहो (5) और मैं तुमसे अलग रहूँगा जब तक कि अल्लाह हमारे बीच फैसला न कर दे। और यह कहा गया: तो मेरा रास्ता छोड़ दो और मुझे सताना बंद करो (6)। अर्थ करीब हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {तब उसने अपने रब को पुकारा कि 'निश्चय ही ये अपराधी लोग हैं।' (22)}

अल्लाह का कथन: {तब उसने अपने रब को पुकारा} में कुछ शब्द लुप्त हैं, अर्थात: तो उन्होंने कुफ्र (अविश्वास) किया, फिर उसने अपने रब को पुकारा। {कि ये} 'अन' पर ज़बर (फ़तह) के साथ, अर्थात: क्योंकि ये (7)। {अपराधी लोग} अर्थात: मुशरिक (मूर्तिपूजक) (8), जिन्होंने बनी इसराइल को मुक्त करने और विश्वास करने से इनकार कर दिया था।

(1) अत-तयसीर पृ. 42, और अन-नशर 2/16। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 27/245। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/71। (4) मा'नी अल-कुरान लिन-नह़ह़ास 6/402, और अल-कश्शाफ़ 3/503। और अल-क़ामूस में है: मुझे 'कफ़ाफ़' छोड़ दो, जैसे 'क़ताम': मुझसे रुक जाओ और मैं तुमसे रुक जाऊँगा। अज़-ज़ुबैदी ने अपनी व्याख्या में कहा: यह विभक्ति के साथ आता है, और इसी में से उमर

(रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है: "काश मैं खिलाफत से 'कफ़ाफ़' बच निकलता, न मेरे विरुद्ध और न मेरे पक्ष में।" (5) (द) और (ज़) में: "मुझसे"। (6) अन-नुकत वल-उयून 5/250। (7) मा'नी अल-कुरान लिज़-ज़ज्जाज 4/426, अल-वसीत 4/88, और अल-कश्शाफ़ 3/503। (8) ज़ाद अल-मसीर 7/343।

سورہ الدخان: آیات 21 - 22 | 113

کثیر، ابن عامر، عاصم اور یعقوب؛ جبکہ باقی قراء نے ادغام کیا ہے (1)۔ ادغام تخفیف (آسانی) کے لیے ہے، اور اظہار اصل کے مطابق ہے۔ پھر کہا گیا: میں نے گزشتہ باتوں میں اللہ کی پناہ لی؛ کیونکہ اللہ نے ان سے وعدہ کیا تھا اور فرمایا تھا: ﴿فَلَا يَصِلُونَ إِلَيْكُمَا﴾ [القصص: 35]۔ اور کہا گیا: میں پناہ مانگتا ہوں، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: میں آپ کو اللہ کا واسطہ دیتا ہوں، اور میں آپ کو اللہ کی قسم دیتا ہوں، یعنی: میں قسم کھاتا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِن لَّمْ تُؤْمِنُوا لِي فَاعْتَزِلُونِ ﴿21﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِن لَّمْ تُؤْمِنُوا لِي﴾ یعنی: اگر تم میری تصدیق نہیں کرتے اور میری دلیل کی بنا پر اللہ پر ایمان نہیں لاتے تو۔ "لی" میں لام "لام اجل" (وجہ بتانے والا لام) ہے (2)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: اور اگر تم مجھ پر ایمان نہیں لاتے (3)، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿فَمَا آمَنَ لِقَوْمِ لُوطٍ﴾ [العنکبوت: 26] یعنی: ان پر۔ ﴿فَاعْتَزِلُونِ﴾ یعنی: مجھے میرے حال پر چھوڑ دو، نہ میرے حق میں اور نہ میرے خلاف (4)۔ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: مجھ سے علیحدہ رہو (5) اور میں تم سے علیحدہ رہوں گا یہاں تک کہ اللہ ہمارے درمیان فیصلہ کر دے۔ اور کہا گیا: پس میرا راستہ چھوڑ دو اور مجھے ایذا دینے سے رک جاؤ (6)۔ معانی قریب قریب ہیں، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَدَعَا رَبَّهُ أَنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ مُّجْرِمُونَ ﴿22﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَدَعَا رَبَّهُ﴾ اس میں حذف ہے، یعنی: انہوں نے کفر کیا تو اس نے اپنے رب کو پکارا۔ ﴿أَنَّ هَؤُلَاءِ﴾ "أن" کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، یعنی: اس وجہ سے کہ یہ (7)۔ ﴿قَوْمٌ مُّجْرِمُونَ﴾ یعنی: مشرکین (8)، جنہوں نے بنی اسرائیل کو رہا کرنے اور ایمان لانے سے انکار کر دیا تھا۔

(1) التیسیر ص 42، اور النشر 2/ 16۔ (2) تفسیر الرازی 27/ 245۔ (3) المحرر الوجیز 5/ 71۔ (4) معانی القرآن للنحاس 6/ 402، اور الکشاف 3/ 503۔ اور القاموس میں ہے: "دعني كفاف" (مجھے چھوڑ دو برابر برابر)، جیسے "قطام": مجھ سے رک جاؤ اور میں تم سے رک جاؤں گا۔ زبیدی نے اپنی شرح میں کہا: یہ معرب بھی آتا ہے، اور اسی میں سے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا قول ہے: "کاش میں خلافت سے 'کفاف' نکل جاتا، نہ مجھ پر بوجھ ہوتا اور نہ میرے لیے کوئی اجر ہوتا۔" (5) (د) اور (ظ) کے نسخوں میں: "عني" (مجھ سے)۔ (6) النکت والعیون 5/ 250۔ (7) معانی القرآن للزجاج 4/ 426، والوسیط 4/ 88، والکشاف 3/ 503۔ (8) زاد المسیر 7/ 343۔

114 Surah Ad-Dukhan: Verse 23

Allah the Almighty says: {Then set out with My servants by night, for you will surely be pursued (23)}

In it are two issues:

First: His saying: {Then set out with My servants by night}, meaning: We answered his prayer and revealed to him to travel by night with My servants, meaning: those of the Children of Israel who believed in Allah. {by night} meaning: before morning. {for you will surely be pursued}. The people of Hejaz read it as "fasri" with the joining Alif (hamzat al-wasl). Likewise, Ibn Kathir, from the verb "sara". The rest read it as "fa’asri" with the cutting Hamza (hamzat al-qat'), from "asra" (1). This has been mentioned before (2). And the exit of Pharaoh after Moses has been mentioned in Surahs Al-Baqarah, Al-A'raf, Ta-Ha, Ash-Shu'ara, and Yunus (3), along with his drowning and the rescue of Moses, so there is no point in repeating it.

Second: Moses, peace be upon him, was commanded to leave at night. Night travel is mostly due to fear, and fear is of two types: either from an enemy, so one takes the night as a lowered veil, for it is one of Allah's coverings. Or from fear of hardship on the animals and bodies due to heat or drought, so one takes the night journey as a benefit from that. The Prophet ﷺ used to travel by night (yasri) and at the beginning of the night (yudliju) (4), and he would travel gently or quickly according to the need and what benefit dictated (5). And in the Sahih on the authority of the Prophet ﷺ: "When you travel in fertile times, give the camels their share of the land, and when you travel in drought, hurry through it with their marrow" (6). It has already been mentioned at the beginning of Surah An-Nahl, and praise be to Allah.

(1) Al-Taysir p. 125, and Al-Nashr 2/290. (2) 11/182. (3) 2/92 - 93, 11/45, 14/111, 16/31 and thereafter. (4) His saying: "yudliju" is from "al-duljah", which is traveling at the beginning of the night. Al-Qamus (dalaja). (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1679. (6) Narrated by Muslim (1926) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and previously 12/277. What is meant by "al-sanah" is drought, and "niqyiha" - with a kasra on the noon and sukun on the qaf - which is the marrow. Meaning: if you travel in drought, hasten the journey so that you reach the destination while they still have some of their strength left. Sharh Sahih Muslim by al-Nawawi 13/69.

114 सूरह अद-दुखान: आयत 23

अल्लाह तआला का फरमान: {अतः रात में मेरे बंदों को लेकर चल दो, निश्चय ही तुम्हारा पीछा किया जाएगा (23)}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह का फरमान: {अतः रात में मेरे बंदों को लेकर चल दो}, यानी: हमने उसकी दुआ कुबूल की और उस पर वह्य (प्रकाशना) भेजी कि मेरे बंदों को लेकर रात में निकल जाओ, यानी: बनी इसराइल में से जो अल्लाह पर ईमान लाए थे। {रात में} यानी: सुबह होने से पहले। {निश्चय ही तुम्हारा पीछा किया जाएगा}। हिजाज वालों ने इसे अलिफ़ के वस्ल (मेल) के साथ "फ़सरि" पढ़ा है। इब्न कसीर ने भी ऐसा ही किया है, जो 'सरा' से बना है। बाकियों ने इसे "फ़-अस्रि" हमज़तुल क़तअ (विच्छेद) के साथ पढ़ा है, जो 'अस्रा' से बना है (1)। यह पहले भी गुज़र चुका है (2)। और मूसा के पीछे फ़िरऔन का निकलना 'अल-बक़रह, अल-अराफ़, ता-हा, अश्-शुअरा और यूनुस' में गुज़र चुका है (3), साथ ही उसका डूबना और मूसा की निजात, इसलिए दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

दूसरा: मूसा (उन पर शांति हो) को रात में निकलने का आदेश दिया गया था। रात का सफ़र अक्सर डर की वजह से होता है, और डर दो तरह का होता है: या तो दुश्मन का डर हो तो रात को एक लटके हुए पर्दे की तरह इस्तेमाल किया जाता है, क्योंकि यह अल्लाह तआला के पर्दों में से एक है। या फिर गर्मी या अकाल के कारण जानवरों और शरीरों पर कठिनाई का डर हो, तो रात का सफ़र उसमें फ़ायदेमंद होता है। नबी ﷺ रात के समय सफ़र (सुरी और इदलज) किया करते थे (4), और ज़रूरत और लाभ के अनुसार नरमी या तेज़ी बरतते थे (5)। और सहीह हदीस में नबी ﷺ से वर्णित है: "जब तुम हरियाली (उपजाऊ समय) में सफ़र करो, तो ऊंटों को ज़मीन से उनका हिस्सा दो, और जब तुम अकाल के समय सफ़र करो, तो उसे जल्दी पार कर लो" (6)। यह पहले 'अन-नह्ल' की शुरुआत में गुज़र चुका है, और तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

(1) अत-तयसीर पृ. 125, और अन-नश्र 2/290। (2) 11/182। (3) 2/92-93, 11/45, 14/111, 16/31 और उसके बाद। (4) उनका कहना: "युलिजु" "अल-दुलजह" से है, जिसका अर्थ है रात के शुरू में सफ़र करना। अल-क़ामूस (दलज)। (5) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 4/1679। (6) इसे मुस्लिम (1926) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और यह पहले 12/277 में आया है। यहाँ "अस-सनह" से मुराद अकाल है, और "नक़्यिहा" - 'न' के नीचे ज़ेर और

'क़' पर सुकून के साथ - इसका अर्थ गूदा (मज्जा) है। यानी: यदि तुम अकाल में सफ़र करो तो सफ़र में तेज़ी लाओ ताकि मंज़िल पर पहुँचते समय उनमें कुछ ताक़त बाकी रहे। शरह सहीह मुस्लिम अन-नववी 13/69।

١١٤ سورہ الدخان: آیت ٢٣

قولہ تعالیٰ: {فَأَسْرِ بِعِبَادِي لَيْلًا إِنَّكُم مُّتَّبَعُونَ (٢٣)}

اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس میرے بندوں کو رات کے وقت لے کر نکل جاؤ} یعنی: ہم نے ان کی دعا قبول کی اور ان کی طرف وحی کی کہ میرے بندوں کو لے کر رات کے وقت سفر کرو، یعنی: بنی اسرائیل میں سے وہ لوگ جو اللہ پر ایمان لائے۔ {رات کے وقت} یعنی: صبح ہونے سے پہلے۔ {یقیناً تمہارا پیچھا کیا جائے گا}۔ اہل حجاز نے اسے الف کے وصل کے ساتھ "فاسرِ" پڑھا ہے۔ اسی طرح ابن کثیر نے، "سَرٰی" سے۔ باقی حضرات نے "فَأَسْرِ" قطع (ہمزہ کے اظہار) کے ساتھ پڑھا ہے، "أَسْرٰی" سے (١)۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (٢)۔ اور موسیٰ کے پیچھے فرعون کا نکلنا سورہ بقرہ، اعراف، طہٰ، شعراء اور یونس میں گزر چکا ہے (٣)، اور اس کا غرق ہونا اور موسیٰ علیہ السلام کا نجات پانا بھی، اس لیے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔

دوسرا: موسیٰ علیہ السلام کو رات کو نکلنے کا حکم دیا گیا۔ رات کا سفر غالباً خوف کی وجہ سے ہوتا ہے، اور خوف کی دو صورتیں ہوتی ہیں: یا تو دشمن کا خوف ہو تو وہ رات کو ایک لٹکے ہوئے پردے کی طرح اختیار کرتا ہے، کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کے پردوں میں سے ایک ہے۔ یا پھر گرمی یا قحط کی وجہ سے جانوروں اور ابدان (جسموں) پر مشقت کا خوف ہو، تو وہ رات کے سفر کو اس سے مصلحت سمجھتا ہے۔ اور نبی کریم ﷺ رات کے شروع اور آخری حصے میں سفر فرمایا کرتے تھے (٤) اور ضرورت اور مصلحت کے مطابق نرمی یا جلدی سے کام لیتے (٥)۔ اور صحیح حدیث میں نبی کریم ﷺ سے مروی ہے: "جب تم شادابی میں سفر کرو تو اونٹوں کو

زمین سے ان کا حصہ دو، اور جب تم قحط میں سفر کرو تو ان کے ساتھ تیزی دکھاؤ" (٦)۔ سورہ نحل کے شروع میں یہ بات گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

(١) التیسیر ص ١٢٥، والنشر ٢ / ٢٩٠۔ (٢) ١١ / ١٨٢۔ (٣) ٢ / ٩٢ - ٩٣، و١١ / ٤٥، و١٤ / ١١١، و١٦ / ٣١ اور اس کے بعد۔ (٤) ان کا قول: "ویدلج" "الدلجة" سے ہے، اور وہ رات کے شروع میں سفر کرنا ہے۔ القاموس (دلج)۔ (٥) احکام القرآن لابن العربی ٤ / ١٦٧٩۔ (٦) اسے مسلم (١٩٢٦) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے ١٢ / ٢٧٧ میں گزرا۔ اور یہاں "السَّنة" سے مراد قحط ہے، اور "نِقْیها" - نون کے کسرہ اور قاف کے سکون کے ساتھ - یہ گودا (مغز) ہے، یعنی: اگر تم قحط میں سفر کرو تو سفر میں جلدی کرو تاکہ تم منزل پر پہنچو تو ان میں کچھ قوت باقی ہو۔ شرح صحیح مسلم للنووی ١٣ / ٦٩۔

Page: 115

Surah Ad-Dukhan: Verse 24

Allah Almighty's saying: {And leave the sea as a furrow (motionless/divided); indeed, they are a host to be drowned.} (24)

Ibn Abbas said: {rahwan} means: a path. Ka'b and al-Hasan said the same. Also from Ibn Abbas: a straight path. Ad-Dahhak and ar-Rabi': easy. 'Ikrimah: dry (1), because of His saying: {Strike for them a dry path in the sea} [Taha: 77]. It was also said: divided. Mujahid: wide open (2). And from him: dry (3). And from him: still/motionless (4). This is the known meaning in the language. Qatadah (5) and al-Harawi said this. Others said: wide open.

Ibn Arafa said: Both meanings return to one, even if their words differ, because when its flow stills, it opens up. Similarly, the sea's flow stilled and it opened up for Moses, peace be upon him. Among the Arabs, 'Ar-rahw' means the still one; it is said: "The horses came 'rahwan'", meaning: calmly/stillly. He said:

And the horses tear through (the path) calmly in their reins ... like birds escaping from a cold cloudburst (6)

Al-Jawhari (7) said: It is said: "Do that 'rahwan'", meaning: calmly at your leisure. And a "rah" life, meaning: a calm, comfortable life. And a "rah" khims (8): when it is easy. And "raha al-bahr", meaning: the sea became still. Abu Ubaidah (9) said: "Raha" between his legs "yarhu rahwan", meaning: he opened (them), and from this is Allah's saying: {And leave the sea rahwan}.

Footnotes: (1) These sayings, excluding Ibn Abbas's first saying and al-Hasan's saying, were recorded by at-Tabari 21/35-37. Ibn Abbas's first saying was cited by al-Wahidi in al-Wasit 4/89, and al-Hasan's saying was recorded by Ibn al-Anbari in al-Adhdad p. 151. (2) This saying was cited by Abu al-Layth in his Tafsir 3/218, al-Mawardi in an-Nukat wal-Uyun 5/250, and as-Suyuti in ad-Durr al-Manthur 6/30, attributing it to Abd bin Humayd. (3) Tafsir Mujahid 2/589, and al-Bukhari appended it before Hadith (4820). (4) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 6/403, and al-Wasit 4/88, and al-Bukhari appended it before Hadith (4820). (5) Recorded by Ibn al-Anbari in al-Adhdad p. 151. (6) Its speaker is an-Nabighah adh-Dhubyani and it is in his Diwan p. 34, and in it: "gharban" instead of "rahwan". "Al-gharb" is the horse that runs a lot. "Tamza'u" means: speeds. "Ash-shu'bub" is a burst of rain. Al-Qamus (ghrb), (mz'), and (sh'b). (7) In as-Sihah (raha). (8) Al-khims: regarding thirsty camels, it's when they graze for

three days and return on the fourth day. A man is said to have "akhmmasa" if his camels return on the fifth day. As-Sihah (khms). (9) In (m): Abu Ubayd.

पृष्ठ: 115

सूरा अद-दुखान: आयत 24

अल्लाह तआला का फरमान: {और समुद्र को खुला (शांत/विभाजित) छोड़ दो; वास्तव में, वे डूबने वाली एक सेना हैं।} (24)

इब्न अब्बास ने कहा: {रहवन} यानी: एक रास्ता। काब और अल-हसन ने भी यही कहा। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है: सीधा। अद-दहाक और अर-रबी: आसान। इकरीमा: सूखा (1), क्योंकि अल्लाह का फरमान है: {उनके लिए समुद्र में एक सूखा रास्ता बनाओ} [ताहा: 77]। और कहा गया: विभाजित। मुजाहिद: खुला हुआ (2)। और उनसे वर्णित है: सूखा (3)। और उनसे: शांत (4)। भाषा में यही प्रसिद्ध अर्थ है। कतादा (5) और अल-हरवी ने यही कहा है। दूसरों ने कहा: खुला हुआ।

इब्न अराफ़ा ने कहा: ये दोनों अर्थ एक ही भाव की ओर लौटते हैं, भले ही उनके शब्द अलग हों, क्योंकि जब इसका प्रवाह रुक जाता है, तो यह खुल जाता है। इसी तरह समुद्र का बहाव थम गया और वह मूसा (अ.) के लिए खुल गया। अरबों के यहाँ 'अर-रह्व' का अर्थ है शांत; कहा जाता है: "घोड़े 'रह्वन' आए", यानी: शांति से। उन्होंने कहा:

और घोड़े अपनी लगामों में शांति से दौड़ते हैं... जैसे ओलों वाली तेज़ बारिश से बचते पक्षी (6)

अल-जौहरी (7) ने कहा: कहा जाता है: "उसे 'रह्वन' करो", यानी: अपनी सुविधा के अनुसार शांति से। और "राह" जीवन, यानी: एक शांत, सुखी जीवन। और "राह" खिम्स (8): जब वह आसान हो। और "रहा अल-बह्र", यानी: समुद्र शांत हो गया। अबू उबैदा (9) ने कहा: "रहा" अपने पैरों के बीच "यरहू रह्वन", यानी: उसने (पैर) खोले, और इसी से अल्लाह का यह फरमान है: {और समुद्र को रह्वन छोड़ दो}।

पादलेख (Footnotes): (1) इब्न अब्बास के पहले कथन और अल-हसन के कथन को छोड़कर ये सभी कथन अत-तबरी 21/35-37 द्वारा उद्धृत किए गए हैं। इब्न अब्बास का पहला कथन अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/89 में और अल-हसन का कथन इब्न अल-अंबारी ने अल-अददाद पृ. 151 में दर्ज किया है। (2) इस कथन को अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 3/218 में, अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 5/250 में, और अस-सुयूती ने अद-दुर्र अल-मनथूर 6/30 में उद्धृत किया है, और इसे अब्द बिन हुमैद से जोड़ा है। (3) तफ़सीर मुजाहिद 2/589, और अल-बुखारी ने इसे हदीस

(4820) से पहले जोड़ा है। (4) अन-नहहास की मआनी अल-कुरान 6/403, और अल-वसीत 4/88, और अल-बुखारी ने इसे हदीस (4820) से पहले जोड़ा है। (5) इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-अददाद पृ. 151 में दर्ज। (6) इसके कवि अन-नाबिगा अद-धुब्यानी हैं और यह उनके दीवान पृ. 34 में है, और इसमें "रह्बन" के स्थान पर "ग़रबन" है। "अल-ग़रब" वह घोड़ा है जो बहुत दौड़ता है। "तमज़ुअ" का अर्थ है: तेज़ दौड़ना। "अश-शुअ्बूब" बारिश की बौछार है। अल-कामूस (ग़रब), (मज़अ), और (शाब)। (7) अस-सिहाह में (रहा)। (8) अल-खिम्स: प्यासे ऊंटों के संबंध में, यह तब होता है जब वे तीन दिन चरते हैं और चौथे दिन लौटते हैं। एक आदमी के बारे में कहा जाता है कि उसने "अखमसा" किया यदि उसके ऊंट पांचवें दिन लौटे। अस-सिहाह (खिम्स)। (9) (म) में: अबू उबैद।

صفحہ: 115

سورہ الدخان: آیت 24

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَاتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْوًا إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ (٢٤) ﴾

ابن عباس نے فرمایا: ﴿ رَهْوًا ﴾ یعنی: راستہ۔ کعب اور حسن نے بھی یہی کہا۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: سیدھا۔ ضحاک اور ربیع: آسان۔ عکرمہ: خشک (1)، کیونکہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿ فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا ﴾ [طہ: 77]۔ اور کہا گیا: الگ الگ۔ مجاہد: کھلا ہوا (2)۔ اور ان سے مروی ہے: خشک (3)۔ اور ان سے: ساکن (4)۔ لغت میں یہی مشہور معنی ہے۔ قتادہ (5) اور ہروی نے یہی کہا ہے۔ دوسروں نے کہا: کھلا ہوا۔

ابن عرفہ نے کہا: یہ دونوں ایک ہی معنی کی طرف لوٹتے ہیں اگرچہ ان کے الفاظ مختلف ہیں، کیونکہ جب اس کا بہاؤ ساکن ہو جاتا ہے تو وہ کھل جاتا ہے۔ اسی طرح سمندر کا بہاؤ تھم گیا اور وہ موسیٰ علیہ السلام کے لیے کھل گیا۔ عربوں کے ہاں 'الرَّهْوُ' کا معنی ساکن ہے، کہا جاتا ہے: "گھوڑے 'رَهْوًا' آئے"، یعنی: سکون سے۔ انہوں نے کہا:

اور گھوڑے اپنی لگاموں میں سکون سے تیزی سے دوڑتے ہیں... جیسے پرندے اولوں والی بارش کی بوچھار سے بچ نکلتے ہیں (6)

جوہری (7) نے کہا: کہا جاتا ہے: "اس کام کو 'رَهْوًا' کرو"، یعنی: اپنی سہولت کے مطابق سکون سے۔ اور "راہٍ" زندگی، یعنی: پرسکون، خوشحال زندگی۔ اور "خِمْسٌ" (8) "راہٍ": جب وہ آسان ہو۔ اور "رها البحر"، یعنی: سمندر ساکن ہو گیا۔ ابو عبیدہ (9) نے کہا: "رَهَا" اپنے دونوں پاؤں کے

درمیان "يَرْهُو رَهْوًا"، یعنی: اس نے (پاؤں) کھولے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿ وَاتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْوًا ﴾۔

حواشی: (1) ابن عباس کے پہلے قول اور حسن کے قول کے علاوہ یہ اقوال طبری 21/ 35-37 نے نقل کیے ہیں۔ ابن عباس کا پہلا قول واحدی نے الوسیط 4/ 89 میں، اور حسن کا قول ابن الانباری نے الأضداد ص 151 میں نقل کیا ہے۔ (2) یہ قول ابو لیث نے اپنی تفسیر 3/ 218 میں، ماوردی نے النکت والعیون 5/ 250 میں، اور سیوطی نے الدر المنثور 6/ 30 میں نقل کیا ہے اور اسے عبد بن حمید کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) تفسیر مجاہد 2/ 589، اور بخاری نے اسے حدیث (4820) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا ہے۔ (4) معانی القرآن لنحاس 6/ 403، اور الوسیط 4/ 88، اور بخاری نے اسے حدیث (4820) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا ہے۔ (5) ابن الانباری نے الأضداد ص 151 میں نقل کیا ہے۔ (6) اس کے شاعر نابغہ ذبیانی ہیں اور یہ ان کے دیوان ص 34 میں ہے، اور اس میں "رهواً" کی جگہ "غَرْباً" ہے۔ "الغرب" بہت زیادہ دوڑنے والے گھوڑے کو کہتے ہیں۔ "تمزع" کا مطلب ہے: تیزی دکھانا۔ "الشؤبوب" بارش کی بوچھار کو کہتے ہیں۔ القاموس (غرب)، (مزع) اور (شأب)۔ (7) الصحاح میں (رها)۔ (8) الخمس: پیاسے اونٹوں کے متعلق، یہ وہ ہے کہ وہ تین دن چریں اور چوتھے دن پانی پر آئیں، اور جب آدمی کے اونٹ پانچویں دن پانی پر آئیں تو کہا جاتا ہے "أخمس الرجل"۔ الصحاح (خمس)۔ (9) (م) میں: ابو عبید۔

Surah ad-Dukhan: Verse 24, Page 116.

﴿Rahwan﴾. 'Al-Rahw' means easy walking. It is said: The horses came 'rahwan' (at an easy pace). Ibn al-A'rabi said: 'Raha yarhu' in walking means he walked gently. Al-Qatami said, describing camels: They walk 'rahwan' (at a steady, easy pace), neither their hindquarters fail nor do their chests lean on the hindquarters. (1) 'Al-Rahw' and 'al-Rahwa' also mean a high place, and also a low place where water gathers, which is one of the words with opposite meanings (Al-Addad). Abu Ubayd said: 'Al-Rahw' is a hollow in the middle of a people's settlement where rainwater and other things flow. (2) (3) In the hadith, it is judged that 'there is no pre-emption (shuf'ah) in a courtyard, nor a path, nor a narrow passage (manqabah), nor a back space (rukuh), nor a 'rahw' (a low ground)'. (4) The plural is 'Riha'. 'Al-Rahw' also refers to a woman with a wide vagina, as mentioned by An-Nadr bin Shumayl. 'Al-Rahw' is also a type of bird, said to be the crane (al-kurki). Al-Harawi said: It is possible that ﴿rahwan﴾ is a description of Moses - as also stated by Al-Qushayri - meaning: travel quietly and steadily in your manner. So 'al-Rahw' is a description of Moses and his people, not of the sea. According to the first view, it is a description of the sea, meaning: leave it calm and steady as it has split, and do not command it to close up until Pharaoh and his people have entered. (5) Qatada said: Moses wanted to strike the sea with his staff after he crossed it so that it would close up, fearing that Pharaoh would follow him, so he was told this (verse). (6) It was also said: 'Al-Rahw' does not mean stillness, but rather the gap between two things. It is said: 'Raha' what is between the two legs, meaning he opened them wide. So his saying 'rahwan' means 'gaping/split open'. Al-Layth said: 'Al-Rahw' is a walk in...

---

(1) Diwan al-Qatami, p. 26. (2) Followed by "fina'" (courtyard) in (d) and (z). 'Al-Juba' is a wide, circular pit. Al-Mu'jam al-Wasit. (3) Gharib al-Hadith 3/122. (4) Narrated by Abu Ubayd in Gharib al-Hadith 3/121, and Ibn al-Athir in al-Nihayah 2/285. Abu Ubayd said: 'Al-Manqabah' is a narrow path between two houses that no one can pass through. 'Al-Rukuh' is the area behind the house, sometimes an open space with no building on it. (5) Similar to it in Tahdhib al-Lughah 6/404. (6) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/208, and al-Tabari 21/35.

सूरह अद-दुखान: आयत 24, पृष्ठ 116.

﴿रहْوًا﴾. 'अल-रह्वा' का अर्थ है आसान चलना। कहा जाता है: घोड़े 'रह्वा' (आसान गति से) आए। इब्न अल-अराबी ने कहा: चलने में 'रहा यर्हू' का अर्थ है वह धीरे-धीरे चला। अल-कतामी ने ऊंटों का वर्णन करते हुए कहा: वे 'रह्वा' (एक स्थिर, आसान गति से) चलते हैं, न तो उनके पिछवाड़े विफल होते हैं और न ही उनके सीने पिछवाड़े पर झुकते हैं। (1) 'अल-रह्वा' और 'अल-रह्वात' का अर्थ ऊंचा स्थान भी है, और निचला स्थान भी जहां पानी जमा होता है, जो विपरीत अर्थों वाले शब्दों (अल-अद्दाद) में से एक है। अबू उबैद ने कहा: 'अल-रह्वा' लोगों की बस्ती के बीच में एक खोखली जगह होती है जहाँ बारिश का पानी और अन्य चीजें बहती हैं। (2) (3) हदीस में, यह निर्णय दिया गया है कि 'आंगन में कोई पूर्व-क्रय (शुफह) नहीं है, न ही रास्ते में, न ही संकीर्ण मार्ग (मनकबाह) में, न ही पिछवाड़े की जगह (रुकुह) में, और न ही 'रह्वा' (एक नीची जमीन) में'। (4) इसका बहुवचन 'रिहा' है। 'अल-रह्वा' का अर्थ एक विस्तृत योनि वाली महिला भी है, जैसा कि अन-नद्र बिन शुमैल ने उल्लेख किया है। 'अल-रह्वा' एक प्रकार का पक्षी भी है, जिसे सारस (अल-कुरकी) कहा जाता है। अल-हरवी ने कहा: यह संभव है कि ﴿रहْوًا﴾ मूसा का वर्णन हो - जैसा कि अल-कुशैरी ने भी कहा है - जिसका अर्थ है: अपने स्वभाव के अनुसार शांति से और स्थिर होकर चलें। तो 'अल-रह्वा' मूसा और उनके लोगों का वर्णन है, समुद्र का नहीं। पहले दृष्टिकोण के अनुसार, यह समुद्र का वर्णन है, जिसका अर्थ है: इसे वैसे ही शांत और स्थिर छोड़ दें जैसे यह विभाजित हुआ है, और जब तक फिरौन और उसके लोग प्रवेश न कर लें, तब तक इसे बंद होने का आदेश न दें। (5) क़तादा ने कहा: मूसा समुद्र को पार करने के बाद उसे अपनी लाठी से मारना चाहते थे ताकि वह बंद हो जाए, इस डर से कि फिरौन उनका पीछा करेगा, इसलिए उनसे यह (आयत) कहा गया था। (6) यह भी कहा गया है: 'अल-रह्वा' का अर्थ स्थिरता नहीं है, बल्कि दो चीजों के बीच का अंतर है। कहा जाता है: दो पैरों के बीच जो 'रहा' है, यानी उसने उन्हें चौड़ा खोल दिया। इसलिए उनका 'रह्वा' कहना 'खुला हुआ/फटा हुआ' है। अल-लैथ ने कहा: 'अल-रह्वा' एक चलना है...

---

(1) दीवान अल-कतामी, पृष्ठ 26। (2) (द) और (ज़) में "फ़िना" (आंगन) के बाद। 'अल-जुबा' एक विस्तृत, गोलाकार गड्ढा है। अल-मुजम अल-वसीत। (3) गरीब अल-हदीस 3/122। (4) इसे अबू उबैद ने गरीब अल-हदीस 3/121 में और इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया 2/285 में वर्णित किया है। अबू उबैद ने कहा: 'अल-मनकबाह' दो घरों के बीच का एक संकीर्ण रास्ता है जिससे कोई नहीं गुजर सकता। 'अल-रुकुह' घर के पीछे का क्षेत्र है, कभी-कभी खुली जगह जिस पर कोई इमारत नहीं

होती। (5) तहजीब अल-लुगा 6/404 में इसके समान। (6) अब्दुल रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/208 में और अल-तबरी ने 21/35 में इसे उद्धृत किया है।

سورہ الدخان: آیت 24، صفحہ 116.

﴿رَهْوًا﴾۔ اور 'الرھو' کے معنی ہیں آسان چلنا، کہا جاتا ہے: گھوڑے 'رھوا' (آسان رفتار سے) آئے۔ ابن الاعرابی نے کہا: 'رھا یرھو' کے معنی چلنے میں نرمی برتنا ہیں۔ القطامی نے اونٹوں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: وہ 'رھوا' (ایک ہموار، آسان رفتار سے) چلتے ہیں، نہ ان کے پچھلے حصے پیچھے رہ جاتے ہیں اور نہ ان کے سینے پچھلے حصوں پر ٹیک لگاتے ہیں۔ (1) اور 'الرھو' اور 'الرھوۃ' بلند جگہ کو بھی کہتے ہیں، اور نشیبی جگہ کو بھی جہاں پانی جمع ہوتا ہے، یہ متضاد الفاظ (الاضداد) میں سے ہے۔ ابو عبید نے کہا: 'الرھو' بستی کے بیچ میں ایک گڑھا ہوتا ہے جس میں بارش کا پانی اور دیگر چیزیں بہتی ہیں۔ (2) (3) حدیث میں ہے کہ انہوں نے فیصلہ کیا کہ 'فناء (صحن)، راستے، تنگ گلی (منقبہ)، گھر کے پیچھے کی جگہ (رکح) اور رھو (نشیبی زمین) میں شفعہ نہیں ہے'۔ (4) اس کی جمع 'رھاء' آتی ہے۔ اور 'الرھو' کشادہ اندامِ نہانی والی عورت کو بھی کہتے ہیں، یہ نضر بن شمیل نے ذکر کیا ہے۔ اور 'الرھو' ایک قسم کا پرندہ بھی ہے، کہا جاتا ہے کہ یہ سارس (الکرکی) ہے۔ ہروی نے کہا: یہ بھی ممکن ہے کہ ﴿رَهْوًا﴾ موسیٰ علیہ السلام کی صفت ہو - اور قشیری نے بھی یہی کہا ہے - یعنی: اپنی اسی حالت پر سکون کے ساتھ چلیے، تو 'الرھو' موسیٰ اور ان کی قوم کی صفت ہے نہ کہ سمندر کی۔ اور پہلے قول کے مطابق یہ سمندر کی صفت ہے، یعنی: اسے ویسے ہی ساکن رہنے دو جیسے وہ پھٹا ہوا ہے، پس اسے بند ہونے کا حکم نہ دو یہاں تک کہ فرعون اور اس کی قوم داخل ہو جائے۔ (5) قتادہ نے کہا: موسیٰ علیہ السلام نے چاہا کہ جب وہ سمندر پار کر لیں تو اسے اپنے عصا سے ماریں تاکہ وہ مل جائے، اس ڈر سے کہ فرعون ان کا پیچھا نہ کرے، تو ان سے یہ (آیت) کہی گئی۔ (6) اور یہ بھی کہا گیا ہے: 'الرھو' سکون کے معنی میں نہیں ہے، بلکہ یہ دو چیزوں کے درمیان کشادگی (درز)

کو کہتے ہیں، کہا جاتا ہے: 'رھا ما بین الرجلین' یعنی دونوں ٹانگوں کے درمیان کشادگی پیدا کر دی۔ پس ان کا قول 'رھوا' یعنی 'کشادگی/راستہ' ہے۔ اور لیث نے کہا: 'الرھو' ایک قسم کی چال ہے...

---

(1) دیوان القطامی ص 26۔ (2) (د) اور (ظ) میں اس کے بعد 'فناء' (صحن) کا لفظ ہے۔ انتہی۔ اور 'الجوبۃ' ایک وسیع گول گڑھے کو کہتے ہیں۔ المعجم الوسیط (3) غریب الحدیث 3 / 122۔ (4) اسے ابو عبید نے غریب الحدیث 3 / 121 میں، اور ابن الاثیر نے النہایہ 2 / 285 میں روایت کیا ہے۔ ابو عبید نے کہا: 'المنقبہ' وہ تنگ راستہ ہے جو دو گھروں کے درمیان ہوتا ہے جس سے کوئی گزر نہیں سکتا۔ اور 'الرکح' گھر کے پیچھے کی جانب کو کہتے ہیں، کبھی یہ خالی جگہ ہوتی ہے جس میں کوئی عمارت نہیں ہوتی۔ (5) اسی طرح تہذیب اللغہ 6 / 404 میں ہے۔ (6) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2 / 208 میں، اور طبری نے 21 / 35 میں روایت کیا ہے۔

Stillness (1), it is said: *raha yarhu rahwan*, so he is *rahin*. And *'ayshun rahin*: a peaceful and easy life. And "do that *sahwan rahwan*", meaning: calmly and without intensity. We have mentioned it previously. {Indeed, they} meaning: Pharaoh and his people {are an army to be drowned}. Moses was informed of this so that his heart might be at peace. Allah the Almighty says: {How many gardens and springs they left behind, [25] And cornfields and noble sites, [26] And pleasant things wherein they took delight! [27]} Allah the Almighty says: {How many gardens and springs they left behind, and cornfields and noble sites} "How many" (*kam*) is for abundance. The discussion of the meaning of this verse has already been fully covered in [Surah] "Ash-Shu'ara" (2). {And pleasant things wherein they took delight!} *Al-Na'mah* - with a *fatha* on the *noon* - refers to a life of luxury and pleasure. It is said: "God blessed him and made him comfortable, so he lived in luxury," and "a pampered woman (*mun'ammah* or *muna'imah*)," with the same meaning. *Al-Ni'mah* - with a *kasra* on the *noon* - refers to a favor, a good deed, a gift, and what has been bestowed upon you. Similarly, *al-Nu'ma*. If you open the *noon* (use *fatha*), you elongate it and say: *al-Na'ma'*. *Al-Na'im* is the same. And "so-and-so is of wide *na'mah*", meaning: of great wealth; all of this is from Al-Jawhari (3). Ibn Umar said: What is meant by *al-Na'mah* is the Nile of Egypt. Ibn Lahi'ah said: Al-Fayyum (4). Ibn Ziyad said: The land of Egypt because of its abundant goodness. It is also said: what they were in of abundance and ease. It may be said: *na'mah* and *ni'mah*; with a *fatha* or *kasra* on the *noon*, as related by Al-Mawardi (5). He said: There are two views on the difference between them: The first: that it is with a *kasra* on the *noon* in matters of ownership, and with a *fatha* in matters of body and religion. This was stated by Al-Nadr bin Shumayl. The second: that it is with a *kasra* for *minnah* (favor), which is benevolence and giving, and with a *fatha* for *tan'im* (luxury/pleasure); which is...

(1) Al-Layth's statement was mentioned by Al-Azhari in *Tahdhib al-Lughah* 6/403. (2) 13/102 and onwards. (3) In *As-Sihah* (root: n-'-m). (4) Al-Fayyum: a place in Egypt, four days between it and Al-Fustat, with a waterless and pastureless desert in between. *Mu'jam al-Buldan* 4/286. (5) In *Al-Nukat wal-'Uyun* 5/251-252.

स्थिरता (1), कहा जाता है: 'रहा यरहु रहवान', तो वह 'राहिन' है। और 'ऐशुन राहिन': एक शांतिपूर्ण और सुखद जीवन। और "वह काम सहवन रहवन करो", अर्थात: शांति से और बिना तीव्रता के। हमने इसका पहले उल्लेख किया है। {बेशक वे} अर्थात: फिरौन और उसकी कौम {एक ऐसा लश्कर हैं जिसे डूबना है}। मूसा को यह सूचित किया गया ताकि उनके दिल को सुकून मिल सके। अल्लाह तआला का फरमान है: {वे पीछे कितने ही बाग़ और चश्मे छोड़ गए, [25] और खेत और शानदार ठिकाने, [26] और ऐश-ओ-आराम की वे चीज़ें जिनमें वे मजे उड़ाते थे! [27]} अल्लाह तआला का फरमान है: {वे पीछे कितने ही बाग़ और चश्मे छोड़ गए, और खेत और शानदार ठिकाने} यहाँ "कितने ही" (कम) अधिकता के लिए है। इस आयत के अर्थ पर चर्चा "अश-शुअरा" (2) में पूरी तरह से हो चुकी है। {और ऐश-ओ-आराम की वे चीज़ें जिनमें वे मजे उड़ाते थे!} 'अन्-नअ़मा' - नून पर 'ज़बर' (फ़तहा) के साथ - इसका अर्थ सुख-सुविधा और विलासिता है। कहा जाता है: "अल्लाह ने उसे नवाज़ा और उसे सुखी बनाया, तो उसने ऐश किया", और "एक लाड़ली/सुखभोगी स्त्री (मुनअ़म्मा या मुनाइमा)", एक ही अर्थ में। 'अन्-निअ़मा' - नून के नीचे 'ज़ेर' (कसरा) के साथ - इसका अर्थ उपकार, एहसान, उपहार और वह चीज़ है जो आपको प्रदान की गई हो। इसी तरह 'अन्-नुअ़मा'। यदि आप नून पर ज़बर लगायें, तो आप इसे खींचकर कहेंगे: 'अन्-नअ़मा'। 'अन्-नईम' भी इसी तरह है। और "फलां शख्स वसीअ़-अन्-नअ़मा है", यानी: बड़े माल वाला; यह सब अल-जौहरी (3) से है। इब्न उमर ने कहा: नअ़मा से मुराद मिस्र का नील है। इब्न लहीअ़ह ने कहा: अल-फय्यूम (4)। इब्न ज़ियाद ने कहा: मिस्र की ज़मीन उसकी प्रचुर भलाई के कारण। यह भी कहा गया है: वह प्रचुरता और आराम जिसमें वे थे। 'नअ़मा' और 'निअ़मा' दोनों कहा जा सकता है; नून के ज़बर और ज़ेर के साथ, जैसा कि अल-मावर्दी (5) ने बयान किया है। उन्होंने कहा: उनके बीच के अंतर के बारे में दो मत हैं: पहला: यह कि स्वामित्व के मामलों में नून के नीचे ज़ेर होता है, और शरीर तथा धर्म के मामलों में ज़बर होता है। यह बात अन-नज़र बिन शुमैल ने कही। दूसरा: यह कि यह 'मिन्नत' (एहसान) के लिए ज़ेर के साथ है; जो परोपकार और दान है, और 'तनईम' (विलासिता/सुख) के लिए ज़बर के साथ है; जो कि...

(1) अल-लैथ का कथन अल-अज़हरी द्वारा 'तहदीब अल-लुग़ह' 6/403 में उल्लेख किया गया है। (2) 13/102 और उसके बाद। (3) 'अस-सिहाह' में (न-अ़-म)। (4) अल-फय्यूम: मिस्र में एक स्थान, इसके और अल-फ़ुस्तात के बीच चार दिन का रास्ता है, जिनके बीच पानी और चारे के बिना एक रेगिस्तान है। 'मुअ़जम अल-बुलदान' 4/286। (5) 'अन-नुकात वल-उयून' 5/251-252 में।

سکون (1)، کہا جاتا ہے: رہا یرھو رَھْوًا تو وہ راہٍ ہے۔ اور عیشٌ راہٍ: پُرسکون اور آرام دہ زندگی۔ اور "وہ کام سَھْوًا رَھْوًا کرو", یعنی: خاموشی سے بغیر کسی سختی کے۔ ہم اس کا پہلے ذکر کر چکے ہیں۔ {بے شک وہ} یعنی: فرعون اور اس کی قوم {ایسا لشکر ہیں جو غرق ہونے والے ہیں}۔ موسیٰ علیہ السلام کو اس کی خبر دی گئی تاکہ ان کے دل کو قرار ملے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہ کتنے ہی باغات اور چشمے چھوڑ گئے، [25] اور کھیتیاں اور عالی شان ٹھکانے، [26] اور وہ آرام و راحت جس میں وہ مزے کرتے تھے! [27]} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہ کتنے ہی باغات اور چشمے چھوڑ گئے، اور کھیتیاں اور عالی شان ٹھکانے} یہاں "کم" (کتنے ہی) کثرت کے لیے ہے۔ اس آیت کے معنی پر گفتگو "الشعراء" (2) میں تفصیل سے گزر چکی ہے۔ {اور وہ آرام و راحت جس میں وہ مزے کرتے تھے!} 'النَّعْمَة' - نون کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - اس کا مطلب عیش و عشرت اور لطف اندوزی ہے۔ کہا جاتا ہے: "اللہ نے اسے نوازا اور اسے آسودہ حال کیا، تو اس نے عیش کیا"، اور "آسودہ حال عورت (مُنَعَّمة یا مُنَاعمة)"، ایک ہی معنی میں۔ 'النِّعْمة' - نون کے کسرہ (زیر) کے ساتھ - اس سے مراد احسان، نیکی، عطیہ اور وہ چیز ہے جو آپ کو عطا کی گئی ہو۔ اسی طرح 'النُّعْمی'۔ اگر آپ نون پر زبر پڑھیں تو اسے لمبا کریں گے اور کہیں گے: 'النَّعماء'۔ 'النعیم' بھی اسی طرح ہے۔ اور "فلاں شخص واسع النعمة ہے"، یعنی: بڑے مال والا؛ یہ سب الجوہری (3) سے منقول ہے۔ ابن عمر نے فرمایا: نعمہ سے مراد نیلِ مصر ہے۔ ابن لہیعہ نے کہا: الفیوم (4)۔ ابن زیاد نے کہا: مصر کی سرزمین اپنی بکثرت بھلائی کی وجہ سے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: وہ فراخی اور راحت جس میں وہ تھے۔ نون کے زبر اور زیر کے ساتھ 'نَعْمة' اور 'نِعْمة' دونوں طرح کہا جاتا ہے، جیسا کہ الماوردی (5) نے حکایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: ان دونوں کے

درمیان فرق کی دو صورتیں ہیں: پہلی: یہ کہ ملکیت کے معاملات میں نون کے زیر کے ساتھ ہے، اور بدن اور دین کے معاملات میں زبر کے ساتھ ہے۔ یہ بات النضر بن شمیل نے کہی۔ دوسری: یہ کہ احسان اور عطا کے معنی میں زیر کے ساتھ ہے، اور عیش و آرام (تنعیم) کے معنی میں زبر کے ساتھ ہے؛ جو کہ...

(1) لیث کا قول ازہری نے تہذیب اللغۃ 403/6 میں ذکر کیا ہے۔ (2) 102/13 اور اس کے بعد۔ (3) الصحاح میں (نعم)۔ (4) الفیوم: مصر میں ایک جگہ، اس کے اور الفسطاط کے درمیان چار دن کی مسافت ہے، جن کے درمیان ایک ایسا ریگستان ہے جہاں نہ پانی ہے اور نہ چراگاہ۔ معجم البلدان 286/4۔ (5) النکت والعیون 251/5 - 252 میں۔

Abundance of life and comfort. Ibn Ziyad said this. I say: This difference is what occurred in as-Sihah, and we have already mentioned it. Abu Raja', Al-Hasan, Abu Al-Ashhab, Al-A'raj, Abu Ja'far, and Shaybah recited: {fakihīn} without an 'alif (1), meaning: arrogant and insolent (2). Al-Jawhari said: A man is 'fakiha' - with a kasra - so he is 'fakih' when he is good-natured and joking. 'Al-fakih' also means the arrogant and insolent. It was also recited: {wa na'matin kānū fīhā fakihīn}, meaning: arrogant and insolent. And {fākihīn} means: living in luxury (3). Al-Qushayri: {fākihīn}: amused and joking; it is said: he is indeed 'fākih', meaning a joker. And in him is 'fukāha', meaning joking. Al-Tha'labi: These are two dialects like 'al-hādhira' and 'al-hadhira', and 'al-fārih' and 'al-farih'. It was said: 'Al-fākih' is the one who enjoys various pleasures, just as an eater enjoys various fruits (4). And fruit (fākihah) is more than the essential food. His, the Almighty's, saying: {Thus (it was). And We caused another people to inherit them (28)} Al-Zajjaj said: Meaning, the matter is thus; so one should stop at {kadhalika} (5). It was said: The 'kaaf' is in the position of accusative, assuming: We do an action likewise to those We wish to destroy (6). Al-Kalbi said: {kadhalika} I do to those who disobey Me (7). It was said: {kadhalika} was their affair, so they were destroyed. {And We caused another people to inherit them} means the Children of Israel; Allah the Almighty gave them possession of the land of Egypt after they had been enslaved in it, so they became heirs to it; because it reached them as an inheritance reaches (8). And its like is:

---

(1) Recitation of Abu Raja' and Al-Hasan in Tafsir al-Tabari 21/39, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/73, and the recitation of Abu Ja'far in An-Nashr 2/354, and it is from the ten recitations. (2) Tafsir al-Tabari 21/39. (3) As-Sihah by Al-Jawhari (f-k-h). (4) Al-Mawardi cited this saying in Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/252, and attributed it to Ibn 'Isa. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/426. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/656. (7) Al-Wasit 4/89, and Tafsir al-Baghawi 4/152. (8) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/252.

सूरह अद-दुखान: आयत 25 - 28 118

जीवन की प्रचुरता और आराम। इब्न ज़ियाद ने यह कहा। मैंने कहा: यह अंतर वही है जो अस-सिहाह में हुआ है और हम इसका उल्लेख कर चुके हैं। अबू रजा, अल-हसन, अबू अल-अशहब, अल-अराज, अबू जाफर और शायबा ने पढ़ा है: {फ़किहीन} बिना अलिफ़ के(1), और इसका अर्थ है: अहंकारी और उच्छृंखल (2)। अल-जौहरी ने कहा: एक व्यक्ति 'फ़किहा' है - कसरा के साथ - इसलिए वह 'फ़किह' है: जब वह अच्छे स्वभाव वाला और मज़ाकिया हो। 'अल-फ़किह' का अर्थ अहंकारी और उच्छृंखल भी है। और पढ़ा गया है: {व न'मतिन कानू फीहा फ़किहीन}, अर्थात: अहंकारी और उच्छृंखल। और {फ़ाकिहीन} का अर्थ है: सुख-सुविधा में रहने वाले (3)। अल-कुशैरी: {फ़ाकिहीन}: खेल-कूद करने वाले और मज़ाक करने वाले; कहा जाता है: वह वास्तव में 'फ़ाकिह' है, अर्थात मज़ाकिया। और उसमें 'फ़ुकाहा' है, अर्थात मज़ाक। अल-थालाबी: ये दो बोलियाँ हैं जैसे 'अल-हाधिर' और 'अल-हधिर', और 'अल-फ़ारिह' और 'अल-फ़रिह'। और कहा गया है: 'अल-फ़ाकिह' वह है जो विभिन्न प्रकार के आनंद का उपभोग करता है; जैसे खाने वाला विभिन्न प्रकार के फलों (फ़ाकिहा) का आनंद लेता है (4)। और फल (फ़ाकिहा) उस आवश्यक भोजन से अतिरिक्त है जिसके बिना काम नहीं चल सकता। अल्लाह तआला का कथन: {इसी प्रकार (हुआ)। और हमने अन्य लोगों को उनका उत्तराधिकारी बना दिया (28)} अल-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थात मामला इसी प्रकार है; इसलिए {कज़ालिका} पर रुकना चाहिए (5)। और कहा गया है: काफ़ (ك) नसब (accusative) की स्थिति में है, इस अनुमान पर: हम उसी प्रकार व्यवहार करते हैं जिसे हम नष्ट करना चाहते हैं (6)। अल-कलबी ने कहा: {कज़ालिका} मैं उनके साथ करता हूँ जिन्होंने मेरी अवज्ञा की (7)। और कहा गया है: {कज़ालिका} उनका मामला था तो वे नष्ट हो गए। {और हमने अन्य लोगों को उनका उत्तराधिकारी बना दिया} का अर्थ है बनी इसराइल; अल्लाह तआला ने उन्हें मिस्र की भूमि का मालिक बना दिया, इसके बाद कि वे उसमें गुलाम थे, तो वे उसके वारिस बन गए; क्योंकि वह उन तक उसी तरह पहुँचा जैसे विरासत पहुँचती है (8)। और इसका उदाहरण है:

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 21/39, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/73 में अबू रजा और अल-हसन की क़िरात, और अन-नशर 2/354 में अबू जाफ़र की क़िरात, और यह दस क़िरात में से है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 21/39। (3) अल-जौहरी द्वारा अस-सिहाह (f-k-h)। (4) अल-मावर्दी ने इस कथन को अल-नुकात वल-उयून 5/252 में उद्धृत किया है, और इसे इब्न ईसा को जिम्मेदार ठहराया है। (5)

अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/426। (6) मुशकिल एराब अल-कुरान 2/656। (7) अल-वसीत 4/89, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/152। (8) अल-नुकात वल-उयून 5/252।

سورہ الدخان: آیات ۲۵ - ۲۸ ۱۱۸

زندگی کی وسعت اور راحت۔ ابن زیاد نے یہ کہا۔ میں نے کہا: یہ فرق وہی ہے جو الصحاح میں واقع ہوا ہے اور ہم اس کا ذکر کر چکے ہیں۔ اور ابو رجاء، حسن، ابو الاشہب، اعرج، ابو جعفر اور شیبہ نے پڑھا ہے: {فَكِهِينَ} بغیر الف کے (۱)، اور اس کا معنی ہے: اترانے والے، تکبر کرنے والے (۲)۔ جوہری نے کہا: 'فَكِهَ الرجل' - زیر کے ساتھ - تو وہ 'فَكِهٌ' ہے: جب وہ خوش مزاج اور مذاق کرنے والا ہو۔ اور 'الفَكِه' کا معنی مغرور اور متکبر بھی ہے۔ اور پڑھا گیا ہے: {وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَكِهِينَ}، یعنی: اترانے والے، تکبر کرنے والے۔ اور {فَاكِهِينَ} کا مطلب ہے: نعمتوں میں رہنے والے (۳)۔ قشیری: {فَاكِهِينَ}: لہو و لعب میں مصروف اور مذاق کرنے والے؛ کہا جاتا ہے: وہ بے شک 'فاکہ' ہے، یعنی مذاق کرنے والا۔ اور اس میں 'فکاہت' ہے، یعنی مذاق۔ ثعلبی: یہ دو لغتیں ہیں جیسے 'حاذر' اور 'حذر'، اور 'فارہ' اور 'فرہ'۔ اور کہا گیا ہے: 'الفاکہ' وہ ہے جو طرح طرح کی لذتوں سے لطف اندوز ہوتا ہے؛ جیسا کہ کھانے والا طرح طرح کے پھلوں سے لطف اندوز ہوتا ہے (۴)۔ اور پھل (فاکہہ) اس ضروری خوراک سے زائد ہے جس کے بغیر گزارا ممکن نہیں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {كَذَٰلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْماً ءَاخَرِينَ (۲۸)} زجاج نے کہا: یعنی معاملہ اسی طرح ہے؛ تو {كَذَٰلِكَ} پر وقف کیا جائے گا (۵)۔ اور کہا گیا ہے: 'کاف' حالتِ نصب میں ہے، اس تقدیر پر: ہم ان لوگوں کے ساتھ ایسا ہی کرتے ہیں جنہیں ہم ہلاک کرنا چاہتے ہیں (۶)۔ اور کلبی نے کہا: {كَذَٰلِكَ} میں اس کے ساتھ ایسا ہی کرتا ہوں جس نے میری نافرمانی کی (۷)۔ اور کہا گیا ہے: {كَذَٰلِكَ} ان کا معاملہ ایسا ہی تھا تو وہ ہلاک ہو گئے۔ {وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا ءَاخَرِينَ} سے مراد بنی اسرائیل ہیں، اللہ تعالیٰ نے انہیں مصر کی زمین کا مالک بنا دیا اس کے بعد کہ وہ اس میں غلام بنا کر رکھے گئے

تھے، پس وہ اس کے وارث بن گئے؛ کیونکہ یہ ان تک ایسے ہی پہنچا جیسے میراث پہنچتی ہے (۸)۔ اور اس کی نظیر ہے:

---

(۱) ابو رجاء اور حسن کی قرات تفسیر طبری ۳۹/۲۱، اور المحرر الوجیز ۷۳/۵ میں، اور النشر ۳۵۴/۲ میں ابو جعفر کی قرات، اور یہ دس قراتوں میں سے ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۳۹/۲۱۔ (۳) جوہری کی الصحاح (مادہ ف ک ہ)۔ (۴) ماوردی نے یہ قول 'النکت والعیون' ۲۵۲/۵ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابن عیسیٰ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) زجاج کی معانی القرآن ۴۲۶/۴۔ (۶) مشکل اعراب القرآن ۶۵۶/۲۔ (۷) الوسیط ۸۹/۴، اور تفسیر بغوی ۱۵۲/۴۔ (۸) النکت والعیون ۲۵۲/۵۔

Surah Ad-Dukhan: Verse 29 119

"And We caused the people who had been oppressed to inherit the eastern parts of the land and the western parts thereof" [Al-A'raf: 137]. Allah says: "And the heaven and earth wept not for them, nor were they reprieved." (29) Allah's saying: "And the heaven and earth wept not for them," meaning: due to their disbelief. "nor were they reprieved," meaning: delayed from drowning (1). The Arabs used to say when a leader among them died: "The heaven and the earth wept for him," meaning his tragedy became so widespread that even the heaven, the earth, the wind, and the lightning wept for him, and the winter nights wept for him. A poet said: The wind weeps for his sorrow, and the lightning flashes in its clouds (2) And another said: And the sun is rising, not eclipsed, while the stars of the night and the moon weep for you (3) And the Kharijite woman said: O Khabur tree, why are you leafy, as if you did not grieve for the son of Tarif? (4) This is by way of metaphor and imagination, exaggerating the necessity of grief and weeping for him (5). The meaning is: they perished, and their tragedy was not great, nor was their loss felt. It is said: There is an implicit meaning in the speech, i.e., the inhabitants of the heaven and the earth did not weep for them from...

---

(1) Al-Mawardi mentioned this in Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/253 and attributed it to Al-Kalbi. (2) The verse belongs to Yazid bin al-Mufarrij al-Himyari, and it is in his Diwan p. 143 with the narration: "The wind weeps its sorrow... and the lightning laughs in the cloud." (3) Its author is Jarir, and it is in his Diwan 2/736. The first half came as: "The sun is eclipsed, not rising." It is narrated by the author in Al-Kamil 2/833, Al-Iqd al-Farid 1/96, Al-Muharrar al-Wajiz 5/74, and others. His saying: "Nujum" with fatha is in the accusative case by "kasifa", meaning it eclipses the stars and the moon with the intensity of its light. See Al-Kamil by Al-Mubarrad. (4) Ibn Abd Rabbih cited it in Al-Iqd al-Farid 3/269, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/504. (5) Al-Kashshaf 3/504.

सूरह अद-दुखान: आयत 29 119

"और हमने उन लोगों को जो कमज़ोर समझे जाते थे, ज़मीन के पूर्वी और पश्चिमी हिस्सों का वारिस बना दिया" [अल-अराफ: 137]। अल्लाह तआला का फरमान है: "तो उन पर न आसमान रोया और न ज़मीन, और न उन्हें मोहलत दी गई।" (29) अल्लाह तआला का फरमान: "तो उन पर न आसमान रोया और न ज़मीन," यानी: उनके कुफ्र (अविश्वास) के कारण। "और न उन्हें मोहलत दी गई," यानी: डूबने से टाला नहीं गया (1)। अरब के लोग अपने किसी सरदार की मृत्यु पर कहा करते थे: "उसके लिए आसमान और ज़मीन रोए," यानी उसकी मुसीबत इतनी व्यापक हो गई कि आसमान, ज़मीन, हवा और बिजली भी उसके लिए रोने लगे, और सर्दियों की रातें भी उसके लिए रोईं। कवि ने कहा: हवा उसके गम पर रोती है और बिजली उसके बादलों में चमकती है (2) और दूसरे ने कहा: और सूरज उग रहा है, वह ग्रहण लगा हुआ नहीं है, रात के सितारे और चाँद तुम पर रो रहे हैं (3) और एक खारिजी महिला ने कहा: ऐ खाबूर के पेड़, तुझे क्या हुआ कि तू हरा-भरा है, जैसे कि तूने तरीफ़ के बेटे पर शोक न मनाया हो (4) यह अलंकार और कल्पना के तौर पर है, उस पर शोक और रोने की आवश्यकता में अतिशयोक्ति के लिए (5)। अर्थ यह है कि: वे नष्ट हो गए और उनकी विपत्ति बड़ी नहीं थी, और न ही उनके जाने की कमी महसूस की गई। कहा गया है: इस बात में एक छिपा हुआ अर्थ है, यानी: आसमान और ज़मीन के रहने वाले उन पर नहीं रोए...

---

(1) अल-मावरदी ने इसका उल्लेख 'अल-नुकात वल-उयून' 5/253 में किया है और इसे अल-कल्बी से संबंधित किया है। (2) यह शेर यज़ीद बिन अल-मुफर्रिज अल-हिम्यरी का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 143 में इस पाठ के साथ है: "हवा अपने दुख पर रोती है... और बिजली बादल में हंसती है।" (3) इसके रचयिता जरीर हैं, और यह उनके दीवान 2/736 में है। इसमें पहला मिसरा इस प्रकार आया है: "सूरज ग्रहण लगा हुआ है, उगता हुआ नहीं।" यह लेखक द्वारा 'अल-कामिल' 2/833, 'अल-इकद अल-फरीद' 1/96, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/74 और अन्य में वर्णित है। उनका कहना: 'नजूम' फतह के साथ, 'कासिफह' द्वारा मंसूब (accusative) है, जिसका अर्थ है कि वह सितारों और चाँद को अपनी अत्यधिक रोशनी से ग्रहण लगा देता है। अल-मुबर्रद की 'अल-कामिल' देखें। (4) इब्न अब्द रब्बिह ने इसे 'अल-इकद अल-फरीद' 3/269 में और अज़-ज़मख्शरी ने 'अल-कशशाफ' 3/504 में उद्धृत किया है। (5) अल-कशशाफ 3/504.

سورة الدخان: آیت ۲۹ ۱۱۹

﴿وَأَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَرِقَ الْأَرْضِ وَمَغَرِبَهَا﴾ الآية [الأعراف: ١٣٧]. اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ ﴿٢٩﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ﴾ یعنی: ان کے کفر کی وجہ سے۔ ﴿وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ﴾ یعنی: غرق ہونے سے مؤخر نہیں کیے گئے(۱)۔ اور عرب اپنے کسی سردار کی موت پر کہا کرتے تھے: اس پر آسمان اور زمین روئے، یعنی اس کی مصیبت اتنی عام ہو گئی کہ آسمان، زمین، ہوا اور بجلی تک اس پر روئے، اور سردیوں کی راتیں اس پر روئیں۔ شاعر نے کہا: ہوا اس کے غم پر روتی ہے اور بجلی اس کے بادلوں میں چمکتی ہے(۲) اور دوسرے نے کہا: اور سورج طلوع ہو رہا ہے، اسے گہن نہیں لگا، رات کے ستارے اور چاند تم پر رو رہے ہیں(۳) اور ایک خارجی خاتون نے کہا: اے خابور کے درخت، تجھے کیا ہوا کہ تو سرسبز ہے، گویا تو نے ابنِ طریف پر غم نہیں کیا(٤) اور یہ تمثیل اور تخیل کے طور پر ہے، اس پر جزع و فزع اور رونے کی ضرورت میں مبالغہ آرائی کے لیے(٥)۔ اور مطلب یہ ہے کہ: وہ ہلاک ہو گئے اور ان کی مصیبت بڑی نہ تھی، اور نہ ہی ان کا کوئی فقدان محسوس کیا گیا۔ اور کہا گیا ہے: کلام میں ایک پوشیدہ بات ہے، یعنی: ان پر آسمان اور زمین والوں میں سے کسی نے نہیں رویا...

---

(۱) الماوردی نے النکت والعیون ٥/ ۲٥۳ میں یہ بات ذکر کی ہے اور اسے الکلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) یہ شعر یزید بن المفرغ الحمیری کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱٤۳ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "ہوا اپنے دکھ پر روتی ہے . . . اور بجلی بادل میں ہنستی ہے۔" (۳) اس کا کہنے والا جریر ہے، اور یہ اس کے دیوان ۷۳٦/۲ میں ہے اور اس میں پہلا مصرع اس طرح آیا ہے: "پس سورج گہنایا ہوا ہے، طلوع ہونے والا نہیں"۔ یہ مصنف کی روایت میں الکامل ۲/ ۸۳۳،

العقد الفريد ۹۶/۱، المحرر الوجيز ۷٤/٥ اور دیگر میں ہے۔ اس کا قول: «نجوم» فتح کے ساتھ، «كاسفة» کی وجہ سے منصوب ہے، جس کا مطلب ہے کہ وہ ستاروں اور چاند کو اپنی روشنی کی کثرت سے گہنا دیتا ہے۔ المبرد کی الکامل دیکھیں۔ (٤) اسے ابن عبد ربہ نے العقد الفريد ۳/ ۲٦۹ میں، اور الزمخشری نے الکشاف ۳/ ٥۰٤ میں نقل کیا ہے۔ (٥) الکشاف ۳ / ٥۰٤۔

Surah ad-Dukhan: Verse 29 120 ...the angels, as in the words of the Almighty: "And ask the town" [Yusuf: 82], rather they were rejoiced by their destruction. This was stated by Al-Hasan (1).

Yazid al-Raqashi narrated from Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no believer but that he has two gates in heaven: a gate through which his provision descends, and a gate through which his speech and his deeds enter. When he dies, they miss him and weep for him." Then he recited: "And the heaven and earth wept not for them" (2).

This means that they did not perform righteous deeds on earth for which it would weep for them, nor did any righteous deed of theirs ascend to heaven so that it would weep for the loss of that.

Mujahid said: Indeed, the heaven and the earth weep for the believer for forty mornings (3). Abu Yahya said: I marveled at his saying, so he said: Do you marvel! And why should the earth not weep for a servant who [used to] populate it with bowing and prostration! And why should the heaven not weep for a servant for whose glorification and magnification there was a buzzing in it like the buzzing of bees! (4).

Ali and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) said: His place of prayer on earth and the place where his deeds ascended in heaven weep for him. The interpretation of the verse based on this is: neither the places where their deeds ascended from the heaven wept for them, nor the places of their worship from the earth. And this is the meaning of the saying of Sa'id bin Jubayr (5).

Regarding the weeping of heaven and earth, there are three perspectives: one of them is that it is like the known weeping of animals. And it seems to be the saying of Mujahid (6). Shuraih al-Hadrami said: The Prophet (PBUH) said: "Indeed, Islam...

---

(1) See Al-Nukat wa al-'Uyun 5/252. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/252-253, and narrated by Al-Tirmidhi (3255) who said: This is a hadith we do not know to be Marfu' (elevated to the Prophet) except from this chain, and Musa bin 'Ubayda and Yazid bin Aban are considered weak in hadith. (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/570, and al-Tabari 21/42. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/252, and what is in brackets is from it. Narrated by Abu al-Shaykh in al-'Azamah (1189). Abu Yahya is al-Qattat, and he is lenient in hadith as mentioned in al-Taqrib. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/252, and the saying of Ali was narrated by Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (336), and the saying of Ibn Abbas by al-Tabari

21/42, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (3288) similarly at length, and the saying of Sa'id bin Jubayr by al-Tabari 21/43. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/253.

सूरह अद-दुखान: आयत 29 120 ...फरिश्ते, जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में है: "और बस्ती से पूछो" [यूसुफ: 82], बल्कि वे उनके विनाश से खुश थे। यह अल-हसन (1) द्वारा कहा गया था।

यजीद अल-रक़ाशी ने अनस बिन मालिक से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "कोई भी मोमिन ऐसा नहीं है जिसके लिए आसमान में दो दरवाजे न हों: एक दरवाजा जिससे उसका रिज़्क़ (रोजी) उतरता है, और एक दरवाजा जिससे उसकी बात और उसका काम दाखिल होता है। जब वह मर जाता है, तो वे उसे याद करते हैं और उस पर रोते हैं।" फिर उन्होंने तिलावत की: "तो आसमान और ज़मीन उन पर नहीं रोए" (2)।

इसका मतलब यह है कि उन्होंने ज़मीन पर कोई ऐसा नेक काम नहीं किया जिसके लिए वह उन पर रोए, और न ही उनका कोई नेक काम आसमान पर चढ़ा कि वह उसके खो जाने पर रोए।

मुजाहिद ने कहा: बेशक आसमान और ज़मीन मोमिन पर चालीस सुबह तक रोते हैं (3)। अबू याह्या ने कहा: मुझे उनकी बात पर ताज्जुब हुआ, तो उन्होंने कहा: क्या तुम्हें ताज्जुब होता है! और ज़मीन उस बंदे के लिए क्यों न रोए जो उसे रुकू और सजदों से आबाद करता था! और आसमान उस बंदे के लिए क्यों न रोए जिसकी तस्बीह और तकबीर की गूँज आसमान में शहद की मक्खियों की भनभनाहट की तरह थी! (4)।

अली और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: ज़मीन पर उसकी नमाज़ की जगह और आसमान में उसके आमाल के चढ़ने की जगह उस पर रोती है। इस आधार पर आयत की व्याख्या यह है: न तो उनके आमाल के आसमान पर चढ़ने के मकामात उन पर रोए, और न ही ज़मीन पर उनकी इबादत की जगहें। और यही सईद बिन जुबैर (5) के कौल का मतलब है।

आसमान और ज़मीन के रोने के बारे में तीन पहलू हैं: उनमें से एक यह है कि यह जानवरों के ज्ञात रोने की तरह है। और यह मुजाहिद (6) का कौल मालूम होता है। शुराहिल अल-हदरीमी ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक इस्लाम...

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/252 देखें। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/252-253, और इसे तिरमिजी (3255) ने रिवायत किया और कहा: यह एक ऐसी हदीस है जिसे हम केवल इसी सनद से मरफू जानते हैं, और मूसा बिन उबैदा और यजीद बिन अबान हदीस में कमजोर हैं। (3) इब्न अबी शैबा 13/570 और तबरी 21/42 द्वारा रिवायत किया गया। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/252, और

कोष्ठक में जो है वह उसी से है। अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (1189) में रिवायत किया। अबू याह्या: अल-क़त्तात है, और वह हदीस में नरम है जैसा कि तकरीब में है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/252, और अली का कौल इब्न अल-मुबारक ने अल-ज़ुहद (336) में रिवायत किया, और इब्न अब्बास का कौल तबरी 21/42 ने, और बैहकी ने अल-शुआब (3288) में इसी तरह विस्तार से, और सईद बिन जुबैर का कौल तबरी 21/43 ने। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/253।

سورة الدخان: آیت ۲۹ ۱۲۰ ...فرشتے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲] بلکہ وہ ان کی ہلاکت پر خوش ہوئے۔ یہ قول حسن(۱) کا ہے۔

اور یزید الرقاشی نے انس بن مالک سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی مومن ایسا نہیں ہے مگر اس کے لیے آسمان میں دو دروازے ہیں: ایک دروازہ جس سے اس کا رزق اترتا ہے، اور ایک دروازہ جس سے اس کا کلام اور اس کا عمل داخل ہوتا ہے۔ جب وہ فوت ہو جاتا ہے، تو وہ دونوں اسے گم پاتے ہیں اور اس پر روتے ہیں۔" پھر آپ نے تلاوت فرمائی: ﴿فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ﴾(۲)۔

یعنی انہوں نے زمین پر کوئی ایسا نیک عمل نہیں کیا تھا جس کی وجہ سے وہ ان پر روئے، اور نہ ہی ان کا کوئی نیک عمل آسمان کی طرف بلند ہوا تھا کہ وہ اس کے ضائع ہونے پر روئے۔

اور مجاہد نے کہا: بے شک آسمان اور زمین مومن پر چالیس دن تک روتے ہیں(۳)۔ ابویحییٰ نے کہا: مجھے ان کے اس قول پر تعجب ہوا، تو انہوں نے کہا: کیا تمہیں تعجب ہوتا ہے! زمین اس بندے پر کیوں نہ روئے جو اسے رکوع اور سجدوں سے آباد رکھتا تھا! اور آسمان اس بندے پر کیوں نہ روئے جس کی تسبیح اور تکبیر کی گونج آسمان میں شہد کی مکھیوں کی بھنبھناہٹ کی طرح تھی!(٤)۔

اور علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اس پر زمین سے اس کے نماز پڑھنے کی جگہ روتی ہے، اور آسمان سے اس کے اعمال چڑھنے کی جگہ روتی ہے۔ اس لحاظ سے آیت کی تقدیر یہ ہے: پس نہ تو ان پر ان کے اعمال کے چڑھنے کی جگہ آسمان سے روئی اور نہ ہی زمین سے ان کی عبادت کی جگہیں۔ اور یہی سعید بن جبیر (٥) کے قول کا مطلب ہے۔

اور آسمان و زمین کے رونے کے بارے میں تین وجوہ ہیں: ایک یہ کہ یہ جانوروں کے معروف رونے کی طرح ہے۔ اور یہ مجاہد(٦) کے قول سے مشابہ لگتا ہے۔ اور شریح الحضرمی نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک اسلام...

---

(١) دیکھئے النکت والعیون ٥/ ٢٥٢۔ (٢) النکت والعیون ٥/ ٢٥٢-٢٥٣، اور اسے ترمذی نے روایت کیا (٣٢٥٥) اور کہا: یہ حدیث ہے جسے ہم صرف اسی طریق سے مرفوع جانتے ہیں، اور موسیٰ بن عبیدہ اور یزید بن ابان حدیث میں ضعیف ہیں۔ (٣) اسے ابن ابی شیبہ ١٣ / ٥٧٠، اور طبری ٢١ / ٤٢ نے روایت کیا۔ (٤) النکت والعیون ٥ / ٢٥٢، اور بریکٹ میں دیا گیا حصہ اسی سے ہے، اور اسے ابو الشیخ نے العظمة (١١٨٩) میں روایت کیا، اور ابو یحییٰ: القتات ہے، اور وہ حدیث میں لین ہے جیسا کہ التقریب میں ہے۔ (٥) النکت والعیون ٥ / ٢٥٢ اور علی کا قول ابن المبارک نے الزھد (٣٣٦) میں روایت کیا، اور ابن عباس کا قول طبری ٢١ / ٤٢ نے، اور بیہقی نے الشعب (٣٢٨٨) میں اسی طرح تفصیل سے، اور سعید بن جبیر کا قول طبری ٢١ / ٤٣ نے۔ (٦) النکت والعیون ٥ / ٢٥٣۔

Surah Ad-Dukhan: Verse 29 121

...started as something strange, and it will return to being something strange as it began, so glad tidings to the strangers on the Day of Resurrection. It was asked: Who are they, O Messenger of Allah? He said: They are those who remain righteous when the people become corrupt." Then he said: "Verily, there is no strangeness for a believer, and no believer dies in a foreign land away from those who would weep for him except that the heavens and the earth weep for him." Then the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited: {And the heaven and earth wept not for them} then he said: "Verily, they do not weep for the disbeliever"(1).

I said: Abu Nu'aym mentioned [narrated to us] Muhammad ibn Ma'mar said: Abu Shu'ayb al-Harrani narrated to us, said: Yahya ibn Abdullah narrated to us, said: Al-Awza'i narrated to us, said: Ata al-Khurasaani narrated to me, said: There is no servant who prostrates to Allah once in any spot of the earth except that it testifies for him on the Day of Resurrection, and weeps for him on the day he dies (2).

And it was said: Their weeping is the redness of their horizons. This was said by Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), Ata (3), As-Suddi, and Al-Tirmidhi Muhammad bin Ali, and he narrated it from Al-Hasan. As-Suddi said: When Al-Husayn ibn Ali (may Allah be pleased with them both) was killed, the heaven wept for him, and its weeping was its redness (4). Jarir narrated from Yazid ibn Abi Ziyad who said: When Al-Husayn ibn Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with them both) was killed, the horizons of the heaven turned red for him for four months. Yazid said: And its redness was its weeping (5). Muhammad ibn Sirin said: They informed us that the redness that is with the twilight did not exist until Al-Husayn ibn Ali (may Allah be pleased with them both) was killed (6). Sulayman Al-Qadi said: It rained blood on the day Al-Husayn was killed.

(1) Narrated by al-Tabari 21/43 in brief, and it is mursal. The correct part is his saying: "Islam began as something strange and will return to being something strange as it began, so glad tidings to the strangers," and it was mentioned previously 5/263. (2) Hilyat al-Awliya' by Abu Nu'aym 5/197 and what is between brackets is from it. It was also narrated by Ibn al-Mubarak in az-Zuhd (340) from al-Awza'i from Ata. (3) An-Nukat wal-'Uyun 5/253, and the saying of Ata was narrated by al-Tabari 21/41. (4) Narrated by al-Tabari 21/41, and as-Suddi - who is Muhammad ibn Marwan - is accused of lying as stated in at-Taqrib. (5) An-Nukat wal-'Uyun 5/253, and Yazid ibn Abi Ziyad was weakened by Ibn Hajar in at-Taqrib, and he said: He grew old and his

memory changed, and he used to be prompted (in narrations) and was a Shiite. (6) Narrated by Ibn 'Asakir in Tarikh Dimashq 14/228.

सूरह अद-दुखान: आयत 29 121

...अजीब (अजनबी) के रूप में शुरू हुआ, और वह फिर से वैसे ही अजीब हो जाएगा जैसा शुरू हुआ था, इसलिए कयामत के दिन उन अजनबियों (ग़ुरबा) के लिए खुशखबरी है। पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, वे कौन हैं? आपने फरमाया: वे वे हैं जो तब नेक रहते हैं जब लोग बिगड़ जाते हैं।" फिर आपने फरमाया: "बेशक, एक मोमिन के लिए कोई परदेस (ग़ुरबत) नहीं है, और कोई भी मोमिन किसी परदेस में अपने रोने वालों से दूर नहीं मरता, मगर यह कि आसमान और ज़मीन उस पर रोते हैं।" फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने यह आयत पढ़ी: {तो न आसमान और न ज़मीन उन पर रोए} फिर आपने फरमाया: "बेशक, वे काफिर पर नहीं रोते" (1)।

मैंने कहा: और अबू नुऐम ने ज़िक्र किया [हमसे बयान किया] मुहम्मद बिन मा'मर ने कहा: हमसे अबू शुऐब अल-हरानी ने बयान किया, कहा: हमसे यहया बिन अब्दुल्लाह ने बयान किया, कहा: हमसे अल-औज़ाई ने बयान किया, कहा: मुझसे अता अल-ख़ुरासानी ने बयान किया, कहा: कोई भी बंदा ऐसा नहीं है जो ज़मीन के किसी भी हिस्से में अल्लाह को एक सजदा करे, सिवाय इसके कि वह कयामत के दिन उसके हक में गवाही देगा, और जिस दिन वह मरेगा उस पर रोएगा (2)।

और कहा गया: उनका रोना उनके क्षितिजों (horizons) की लाली है। यह बात अली बिन अबी तालिब (रज़िअल्लाहु अन्हु), अता (3), अस-सुद्दी और अल-तिर्मिज़ी मुहम्मद बिन अली ने कही है, और उन्होंने इसे अल-हसन से रिवायत किया है। अस-सुद्दी ने कहा: जब हुसैन बिन अली (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) शहीद किए गए, तो आसमान उन पर रोया, और उसका रोना उसकी लाली थी (4)। जरीर ने यजीद बिन अबी ज़ियाद से रिवायत की, उन्होंने कहा: जब अली बिन अबी तालिब के बेटे हुसैन (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) शहीद किए गए, तो आसमान के किनारे चार महीने तक उनके गम में लाल रहे। यजीद ने कहा: और उसकी लाली उसका रोना था (5)। मुहम्मद बिन सिरीन ने कहा: हमें बताया गया कि क्षितिज (shafaq) के साथ जो लाली होती है, वह तब तक नहीं थी जब तक हुसैन बिन अली (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) शहीद नहीं हुए (6)। सुलेमान अल-काज़ी ने कहा: जिस दिन हुसैन शहीद हुए, खून की बारिश हुई।

(1) इसे अल-तबरी (21/43) ने संक्षेप में निकाला है, और यह मुरसल है। इसका सही हिस्सा उनका यह कहना है: "इस्लाम अजनबी की तरह शुरू हुआ, और वह वैसे ही लौट आएगा जैसे शुरू हुआ था, तो अजनबियों के लिए खुशखबरी है," और यह पहले 5/263 में गुज़र चुका है। (2) अबू नुऐम की

हिलियत अल-औलिया (5/197) और कोष्ठक के बीच वाला हिस्सा उसी से है। इसे इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (340) में अल-औज़ाई से अता के हवाले से भी निकाला है। (3) अन-नुकात वल-उयून (5/253), और अता का कथन अल-तबरी (21/41) ने निकाला है। (4) इसे अल-तबरी (21/41) ने निकाला है, और अस-सुद्दी - जो मुहम्मद बिन मरवान हैं - पर झूठ बोलने का आरोप है जैसा कि अत-तक़रीब में है। (5) अन-नुकात वल-उयून (5/253), और यज़ीद बिन अबी ज़ियाद को इब्न हजर ने अत-तक़रीब में कमज़ोर बताया है, और कहा: वह बूढ़ा हो गया तो उसकी याददाश्त बदल गई, और उसे (रिवायतों में) पट्टी पढ़ाई जाती थी और वह शिया था। (6) इसे इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क (14/228) में निकाला है।

سورہ الدخان: آیت 29 121

...غریب (اجنبی) کی حیثیت سے شروع ہوا، اور وہ ویسے ہی لوٹ جائے گا جیسے شروع ہوا تھا، پس قیامت کے دن ان اجنبیوں (غرباء) کے لیے خوشخبری ہے۔ پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، وہ کون ہیں؟ آپ نے فرمایا: وہ وہ ہیں جو لوگوں کے بگڑ جانے کے وقت اصلاح کرتے ہیں۔" پھر آپ نے فرمایا: "آگاہ رہو، مومن کے لیے کوئی پردیس (غربت) نہیں ہے، اور کوئی مومن کسی اجنبی جگہ پر اپنے رونے والوں سے دور نہیں مرتا مگر یہ کہ آسمان اور زمین اس پر روتے ہیں۔" پھر اللہ کے رسول ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: {پس آسمان اور زمین ان پر نہ روئے} پھر فرمایا: "آگاہ رہو، وہ دونوں کافر پر نہیں روتے" (1)۔

میں نے کہا: اور ابو نعیم نے ذکر کیا [ہم سے بیان کیا] محمد بن معمر نے کہا: ہم سے ابو شعیب الحرانی نے بیان کیا، کہا: ہم سے یحییٰ بن عبداللہ نے بیان کیا، کہا: ہم سے اوزاعی نے بیان کیا، کہا: مجھ سے عطا الخراسانی نے بیان کیا، کہا: کوئی بندہ ایسا نہیں ہے جو زمین کے کسی بھی حصے میں اللہ کو ایک سجدہ کرے مگر وہ قیامت کے دن اس کے لیے گواہی دے گا، اور اس کی موت کے دن اس پر روئے گا (2)۔

اور کہا گیا: ان کا رونا ان کے آفاق (افق کے کناروں) کی سرخی ہے۔ یہ قول علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ، عطا (3)، سدی اور ترمذی محمد بن علی کا ہے اور انہوں نے اسے حسن سے حکایت کیا ہے۔ سدی نے کہا: جب حسین بن علی رضی اللہ عنہما شہید کیے گئے تو آسمان ان پر رویا، اور اس کا رونا اس کی سرخی تھی (4)۔ جریر نے یزید بن ابی زیاد سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب علی بن ابی طالب کے صاحبزادے حسین رضی اللہ عنہما شہید ہوئے تو آسمان کے آفاق چار ماہ تک ان کے لیے سرخ رہے۔ یزید نے کہا: اور ان کی سرخی ہی ان کا رونا تھا (5)۔

محمد بن سیرین نے کہا: ہمیں بتایا گیا ہے کہ شفق کے ساتھ جو سرخی ہوتی ہے وہ حسین بن علی رضی اللہ عنہما کی شہادت تک نہیں تھی (6)۔ سلیمان القاضی نے کہا: جس دن حسین شہید ہوئے ہم پر خون کی بارش ہوئی۔

(1) اسے طبری نے 21/43 میں مختصراً روایت کیا ہے، اور یہ مرسل ہے، اور اس کا صحیح حصہ ان کا یہ قول ہے: "اسلام اجنبی کی طرح شروع ہوا اور ویسے ہی لوٹ آئے گا جیسے شروع ہوا تھا، تو اجنبیوں کے لیے خوشخبری ہے"، اور یہ 5/263 پر گزر چکا ہے۔ (2) ابو نعیم کی حلیۃ الاولیاء 5/197 اور کوشین (بریکٹ) کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور اسے ابن المبارک نے الزہد (340) میں اوزاعی سے عطا کے واسطے سے بھی روایت کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 5/253، اور عطا کا قول طبری نے 21/41 میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 21/41 میں روایت کیا ہے، اور سدی - جو محمد بن مروان ہیں - پر جھوٹ کا الزام ہے جیسا کہ التقریب میں مذکور ہے۔ (5) النکت والعیون 5/253، اور یزید بن ابی زیاد کو ابن حجر نے التقریب میں ضعیف قرار دیا ہے، اور کہا: وہ بوڑھے ہو گئے تو ان کی یادداشت بدل گئی اور ان کو (روایات میں) لقمہ دیا جانے لگا (تلقین کی جانے لگی) اور وہ شیعہ تھے۔ (6) اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق 14/228 میں روایت کیا ہے۔

Surah ad-Dukhan: Verse 29 122

I said: Al-Daraqutni narrated from the hadith of Malik bin Anas, from Nafi', from Ibn Umar, who said: The Prophet ﷺ said: "The twilight (ash-shafaq) is the redness" (1). And from Ubada bin al-Samit and Shaddad bin Aws, they said: The twilight is of two kinds: the redness and the whiteness. When the redness disappears, the prayer becomes due. And from Abu Huraira, he said: The twilight is the redness (2). This refutes what Ibn Sirin recounted. It was previously mentioned in "Subhan" (3) from Qurrah bin Khalid who said: The sky never wept for anyone except for Yahya bin Zakariya and al-Husayn bin Ali, and its redness is its weeping. Muhammad bin Ali al-Tirmidhi said: Weeping is the flowing of something. When the eye flows with its water, it is said: it wept. When the sky flows with its redness, it is said: it wept. And when the earth flows with its dust, it is said: it wept; because the believer is light and with him is the light of God. The earth is illuminated by his light even if he is hidden from your eyes. If it loses the light of the believer, it becomes dusty and flows with its dust; because it was dusty with the sins of the polytheists, and it only became illuminated by the light of the believer. So when the believer is taken (dies), it flows with its dust. Anas said: When the day the Prophet ﷺ entered Medina came, everything became bright. Then when the day he was taken (passed away) came, everything became dark. We were at his burial, and we hadn't even shaken the dust off our hands when we felt our hearts changed (4). As for the weeping of the sky, it is its redness as Al-Hasan said. Nasr bin Asim said: The first of the signs is a redness that appears, and that is only due to the approach of the Hour, so it flows with weeping because it is emptied of the lights of the believers.

(1) Sunan al-Daraqutni (1056). Al-Bayhaqi said in As-Sunan al-Kubra 1/373: The correct view is that it is 'mawquf' (attributed to a companion). (2) Sunan al-Daraqutni (1054) (1055). Al-Bayhaqi said in Ma'rifat al-Sunan wa al-Athar 2/205: Nothing authentic is reported in this regard from the Prophet (4) .13/27 (3) . . .ﷺ Previously mentioned 5/346.

सूरह अद-दुखान: आयत 29 122

मैंने कहा: अद-दारकुतनी ने मालिक बिन अनस की हदीस से, नाफ़े से, इब्न उमर के हवाले से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "शफ़क़ (सांध्य प्रकाश) लाली है" (1)। और उबादा बिन अल-सामित और शद्दाद बिन औस से वर्णित है, उन्होंने कहा: शफ़क़ दो प्रकार के होते हैं: लाली और सफेदी। जब लाली गायब हो जाती है, तो नमाज़ का समय हो जाता है। और अबू हुरैरा से वर्णित है, उन्होंने कहा: शफ़क़ लाली है (2)। यह इब्न सिरीन द्वारा बताई गई बात का खंडन करता है। "सुब्हान" (3) में कुर्रह बिन खालिद से पहले ही उल्लेख किया जा चुका है कि उन्होंने कहा: आसमान याह्या बिन ज़कारिया और अल-हुसैन बिन अली के अलावा किसी और के लिए कभी नहीं रोया, और इसकी लाली ही इसका रोना है। मुहम्मद बिन अली अल-तिर्मिज़ी ने कहा: रोना किसी चीज़ का बहना है। जब आँख से पानी बहता है, तो कहा जाता है: वह रोई। जब आसमान अपनी लाली के साथ बहता है, तो कहा जाता है: वह रोया। और जब ज़मीन अपनी धूल के साथ बहती है, तो कहा जाता है: वह रोई; क्योंकि मोमिन (आस्तिक) नूर (प्रकाश) है और उसके साथ अल्लाह का नूर है। ज़मीन उसके नूर से रोशन होती है भले ही वह आपकी आँखों से ओझल हो जाए। यदि वह मोमिन का नूर खो देती है, तो वह धूलभरी हो जाती है और अपनी धूल के साथ बहती है; क्योंकि वह मुशरिकों (बहुदेववादियों) के गुनाहों के कारण धूलभरी थी, और वह केवल मोमिन के नूर से रोशन हुई थी। इसलिए जब मोमिन की रूह कब्ज़ कर ली जाती है (उसकी मृत्यु होती है), तो वह अपनी धूल के साथ बहती है। अनस ने कहा: जब वह दिन आया जिस दिन नबी ﷺ मदीना में दाखिल हुए, तो हर चीज़ रोशन हो गई। फिर जब वह दिन आया जिस दिन उनकी रूह कब्ज़ की गई, तो हर चीज़ अंधेरी हो गई। हम उनके दफ़न में थे, और हमने अभी अपने हाथों से धूल भी नहीं झाड़ी थी कि हमें अपने दिलों में बदलाव महसूस हुआ (4)। जहाँ तक आसमान के रोने की बात है, तो वह इसकी लाली है जैसा कि अल-हसन ने कहा। नसर बिन आसिम ने कहा: पहली निशानी एक लाली है जो प्रकट होती है, और वह केवल कयामत के करीब आने के कारण है, इसलिए वह मोमिनों के नूर से खाली होने के कारण रोने के साथ बहती है।

(1) सुनन अल-दारकुतनी (1056)। अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा 1/373 में कहा: सही यह है कि यह 'मौकूफ़' है। (2) सुनन अल-दारकुतनी (1054) (1055)। अल-बैहकी ने मारिफत अल-सुनन वल-असर 2/205 में कहा: नबी ﷺ से इस बारे में कुछ भी सही साबित नहीं है। . . (3) 13/27. (4) पहले उल्लेखित 5/346.

سورة الدخان: آیت ۲۹ ۱۲۲

میں نے کہا: الدارقطنی نے مالک بن انس کی حدیث سے، نافع سے، ابن عمر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”شفق سرخی ہے“ (۱)۔ اور عبادہ بن صامت اور شداد بن اوس سے روایت ہے، ان دونوں نے کہا: شفق دو طرح کی ہے: سرخی اور سفیدی، پس جب سرخی غائب ہو جائے تو نماز (عشاء) کا وقت ہو جاتا ہے۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: شفق سرخی ہے (۲)۔ اور یہ ابن سیرین کے بیان کردہ قول کی تردید کرتا ہے۔ اور ”سبحان“ (۳) میں قرہ بن خالد سے پہلے گزر چکا ہے کہ انہوں نے کہا: آسمان یحییٰ بن زکریا اور حسین بن علی کے علاوہ کسی پر نہیں رویا، اور اس کی سرخی ہی اس کا رونا ہے۔ اور محمد بن علی الترمذی نے کہا: رونا کسی چیز کے جاری ہونے کا نام ہے۔ پس جب آنکھ سے پانی جاری ہو، تو کہا جاتا ہے: وہ روئی، اور جب آسمان اپنی سرخی کے ساتھ جاری ہو، تو کہا جاتا ہے: وہ رویا، اور جب زمین اپنی غبار کے ساتھ جاری ہو، تو کہا جاتا ہے: وہ روئی؛ کیونکہ مومن نور ہے اور اس کے ساتھ اللہ کا نور ہوتا ہے، پس زمین اس کے نور سے روشن ہوتی ہے اگرچہ وہ تمہاری آنکھوں سے اوجھل ہو جائے، پس جب وہ مومن کے نور کو کھو دیتی ہے تو گرد آلود ہو جاتی ہے اور اپنے غبار کے ساتھ جاری ہوتی ہے؛ کیونکہ وہ اہل شرک کے گناہوں کی وجہ سے گرد آلود تھی، اور وہ صرف مومن کے نور سے روشن ہوئی تھی؛ پس جب مومن کی روح قبض کر لی جاتی ہے تو وہ اپنے غبار کے ساتھ جاری ہوتی ہے۔ اور انس رضی اللہ عنہ نے کہا: جس دن نبی کریم ﷺ مدینہ میں داخل ہوئے، ہر چیز روشن ہو گئی، پھر جب وہ دن آیا جس میں آپ کی روح قبض کی گئی، تو ہر چیز تاریک ہو گئی، اور ہم ابھی آپ کی تدفین ہی میں تھے اور ہم نے ابھی اپنے ہاتھ مٹی سے نہیں جھاڑے تھے کہ ہم نے اپنے دلوں میں اجنبیت محسوس کی (ہمیں اپنے دل

بدلے ہوئے محسوس ہوئے)۔ (۴) رہا آسمان کا رونا، تو وہ اس کی سرخی ہے جیسا کہ حسن بصری نے کہا۔ اور نصر بن عاصم نے کہا: پہلی نشانی سرخی ہے جو ظاہر ہوگی، اور وہ صرف قیامت کے قریب ہونے کی وجہ سے ہے، پس وہ مومنوں کے انوار سے خالی ہونے کی وجہ سے رونے کے ساتھ جاری ہوتی ہے۔

(۱) سنن الدارقطنی (۱۰۵۶)۔ بیہقی نے السنن الکبریٰ ۳۷۳/۱ میں کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ موقوف ہے۔ (۲) سنن الدارقطنی (۱۰۵۴) (۱۰۵۵)۔ بیہقی نے معرفۃ السنن والآثار ۲۰۵/۲ میں کہا: اس بارے میں نبی کریم ﷺ سے کچھ بھی ثابت نہیں ہے۔ . . (۳) ۲۷/۱۳۔ (۴) سابقہ ۳۴۶/۵۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 29 - 32 123

And it was said: Their weeping is a sign that appears from them indicating regret and sadness(1).

I say: The first opinion is more apparent; since there is no impossibility in that. If the heavens and the earth glorify, hear, and speak as we have explained in "Subhan, Maryam, and Ha-Meem Fussilat"(2), then likewise they weep, along with what has come in the reports regarding that, and Allah knows best the correctness of these opinions.

Allah Almighty's saying: {And We did certainly save the Children of Israel from the humiliating punishment * From Pharaoh. Indeed, he was haughty [one] among the transgressors.}

Meaning what the Copts used to do to them by Pharaoh's command, of killing sons, utilizing women, enslaving them, and burdening them with difficult tasks. {From Pharaoh} is a substitute for "the humiliating punishment"(3), so "from" is not connected to His saying "from the punishment" because it has been described, and it [the noun] does not function after being described in the manner a verb does. And it was said: Meaning, We saved them from the punishment and from Pharaoh. {Indeed, he was haughty [one] among the transgressors} meaning: a tyrant among the polytheists. This is not the haughtiness of praise, but rather it is haughtiness in transgression, like His saying: {Indeed, Pharaoh exalted himself in the land} [Al-Qasas: 4]. And it was said: This height is the arrogance against worshipping Allah.

Allah Almighty's saying: {And We certainly chose them by knowledge over the worlds.}

Allah Almighty's saying: {And We certainly chose them} meaning the Children of Israel. {by knowledge} meaning: by Our knowledge of them due to the large number of prophets among them. {over the worlds} meaning: the worlds of their time, evidenced by His saying to this nation: {You are the best nation produced [as an example] for mankind} [Aal-Imran: 110]. This is the opinion of Qatada and others(4). And it was said: over all worlds because of what He placed in them of prophets. And this is specific to them and not for others. He narrated it.

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/253. (2) 13/89 and onwards, and 13/521 - 522, and in the interpretation of verse (11) of Surah Fussilat. (3) Al-Kashaf 3/504, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/74. (4) Narrated by Al-Tabari 46/21 in a similar way.

सूरह अद-दुखान: आयतें 29 - 32 123

और कहा गया है: उनका रोना एक संकेत है जो उनसे प्रकट होता है जो अफ़सोस और दुख को दर्शाता है(1)।

मैंने कहा: पहला मत अधिक स्पष्ट है; क्योंकि इसमें कोई असंभवता नहीं है। यदि आकाश और पृथ्वी तस्बीह करते हैं, सुनते हैं और बोलते हैं जैसा कि हमने "सुभान, मरियम और हा-मीम फुस्सीलत"(2) में स्पष्ट किया है, तो वे भी रोते हैं, साथ ही उन हदीसों के साथ जो इस संबंध में आई हैं, और अल्लाह इन कथनों की सत्यता के बारे में सबसे अच्छा जानता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और निश्चित रूप से हमने इस्राईल की संतान को अपमानजनक दंड से बचाया * फिरौन से। वास्तव में, वह मर्यादा तोड़ने वालों में अहंकारी था।}

अर्थात् किबती लोग फिरौन के आदेश पर उनके साथ जो करते थे, बेटों की हत्या करना, महिलाओं का उपयोग करना, उन्हें गुलाम बनाना और उन्हें कठिन कार्यों के लिए विवश करना। {फिरौन से} "अपमानजनक दंड" का विकल्प (बदल) है(3), इसलिए "से" का संबंध उसके कथन "दंड से" से नहीं है क्योंकि इसे वर्णित किया जा चुका है, और यह वर्णन के बाद क्रिया की तरह कार्य नहीं करता है। और कहा गया: अर्थात्, हमने उन्हें दंड से और फिरौन से बचाया। {वास्तव में, वह मर्यादा तोड़ने वालों में अहंकारी था} अर्थात: बहुदेववादियों में से एक तानाशाह। यह प्रशंसा की ऊंचाई नहीं है, बल्कि यह उल्लंघन में अहंकार है, जैसा कि उसका कथन है: {निस्संदेह, फिरौन ने धरती में सरकशी की} [अल-क़सस: 4]। और कहा गया: यह ऊंचाई अल्लाह की इबादत से खुद को ऊपर समझना (अहंकार) है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने जान-बूझकर उन्हें संसार वालों पर चुन लिया।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उन्हें चुन लिया} अर्थात् इस्राईल की संतान को। {जान-बूझकर} अर्थात्: हमारे उनके ज्ञान के आधार पर क्योंकि उनमें नबियों की संख्या अधिक थी। {संसार वालों पर} अर्थात्: उनके समय के संसार वालों पर, जिसका प्रमाण इस उम्मत के लिए उसका कथन है: {तुम बेहतरीन उम्मत हो जो लोगों के लिए निकाली गई है} [आल-इमरान: 110]। यह क़तादा और अन्य का मत है(4)। और कहा गया: सभी संसार वालों पर उस चीज़ के कारण जो उसने उनमें नबियों के रूप में रखी। और यह उनके लिए विशेष है और दूसरों के लिए नहीं। उन्होंने इसे बयान किया।

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/253। (2) 13/89 और उसके बाद, और 13/521 - 522, और सूरह फुस्सीलत की आयत (11) की व्याख्या में। (3) अल-कशाफ 3/504, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/74। (4) इसे अत-तबरी ने 46/21 में इसी तरह उद्धृत किया है।

سورہ الدخان: آیات ۲۹ - ۳۲ ۱۲۳

اور کہا گیا ہے: ان کا رونا ایک ایسی علامت ہے جو ان سے ظاہر ہوتی ہے جو افسوس اور غم پر دلالت کرتی ہے(۱)۔

میں کہتا ہوں: پہلا قول زیادہ ظاہر ہے؛ کیونکہ اس میں کوئی محال (ناممکن) بات نہیں ہے۔ اور جب آسمان و زمین تسبیح کرتے ہیں، سنتے ہیں اور کلام کرتے ہیں جیسا کہ ہم نے «سبحان، مریم اور حم فصلت»(۲) میں بیان کیا ہے، تو اسی طرح وہ روتے بھی ہیں، ساتھ ہی ان خبروں کے جو اس بارے میں وارد ہوئی ہیں، اور اللہ ان اقوال کی درستی کو بہتر جاننے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنَ الْعَذَابِ الْمُهِينِ * مِن فِرْعَوْنَ ۚ إِنَّهُ كَانَ عَالِيًا مِّنَ الْمُسْرِفِينَ﴾

یعنی فرعون کے حکم سے قبطی ان کے ساتھ جو سلوک کرتے تھے، بیٹوں کو قتل کرنا، عورتوں کو کام میں لگانا، انہیں غلام بنانا، اور ان سے مشقت والے کام لینا۔ ﴿مِن فِرْعَوْنَ﴾، «الْعَذَابِ الْمُهِينِ» سے بدل ہے(۳)، لہٰذا «من» کا تعلق اس کے قول «مِنَ الْعَذَابِ» سے نہیں ہے کیونکہ اس کی صفت بیان ہو چکی ہے، اور وہ صفت کے بعد فعل والا عمل نہیں کرتا۔ اور کہا گیا: یعنی، ہم نے انہیں عذاب سے اور فرعون سے نجات دی۔ ﴿إِنَّهُ كَانَ عَالِيًا مِّنَ الْمُسْرِفِينَ﴾ یعنی: مشرکین میں سے ایک سرکش جبار تھا۔ اور یہ بلندی تعریف والی بلندی نہیں ہے، بلکہ یہ اسراف (حد سے تجاوز) میں بلندی ہے، جیسے اللہ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ﴾ [القصص: ۴] اور کہا گیا: یہ بلندی اللہ کی عبادت سے تکبر کرنا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدِ اخْتَرْنَاهُمْ عَلَى عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمِينَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدِ اخْتَرْنَهُمْ﴾ یعنی بنی اسرائیل۔ ﴿عَلَى عِلْمٍ﴾ یعنی: ہماری طرف سے ان کے حال کے علم پر ان میں انبیاء کی کثرت کی وجہ سے۔ ﴿عَلَى الْعَلَمِينَ﴾ یعنی: ان کے زمانے کے جہان والوں پر، جس کی دلیل اس امت کے بارے میں اللہ کا یہ ارشاد ہے: ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾ [آل عمران: ۱۱۰]۔ اور یہ قتادہ اور دیگر کا قول ہے(۴)۔ اور کہا گیا: تمام جہان والوں پر اس فضیلت کی وجہ سے جو اللہ نے ان میں انبیاء بنا کر رکھی۔ اور یہ ان کے لیے خاص ہے دوسروں کے لیے نہیں۔ اسے روایت کیا گیا۔

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۵۳۔ (۲) ۱۳/ ۸۹ اور اس کے بعد، اور ۱۳/ ۵۲۱ - ۵۲۲، اور سورہ فصلت کی آیت (۱۱) کی تفسیر کے پاس۔ (۳) الکشاف ۳/ ۵۰۴، اور المحرر الوجیز ۵/ ۷۴۔ (۴) اسے الطبری نے ۴۶/۲۱ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

124 Surah ad-Dukhan: Verses 30 - 33

...according to Ibn 'Isa (1), Al-Zamakhshari (2), and others. His saying: {You were the best nation} means: after the Children of Israel. And Allah knows best. It is also said: this choice refers to saving them from drowning and making them inherit the land after Pharaoh.

The words of the Almighty: {And We gave them of the signs that in which was a clear trial}

His saying: {And We gave them of the signs} meaning: from the miracles of Moses (3) {that in which was a clear trial}. Qatadah said: The signs are: saving them from Pharaoh, the parting of the sea for them, the shading of the clouds over them, and the sending down of Manna and Salwa (4). This address is directed to the Children of Israel.

It is also said: they are the staff and the hand. This seems to be the opinion of al-Farra (5). And the address is directed to the people of Pharaoh. A third opinion says: it is the evil from which He restrained them and the good He commanded them to do. This was said by Abdul Rahman bin Zaid. The address is directed to both groups together, the people of Pharaoh and the Children of Israel (6).

In His saying: "a clear trial" there are four aspects:

One of them: an apparent blessing. This was said by al-Hasan and Qatadah. As God Almighty said: {and that He might test the believers with a good test from Himself} [Al-Anfal: 17]. Zuhair said:

"So He tested them with the best test with which He tests" (7)

The second: a severe punishment. This was said by al-Farra (8).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/254. (2) In al-Kashshaf 3/504. (3) In (M): of the miracles for Moses. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/254, and narrated by al-Tabari 21/47. (5) Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 3/42 is similar to Qatadah's previous saying, and he did not say: they are the staff and the hand. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/254. (7) The second half of a verse for him, the first half being: "Allah saw with excellence what he did to you," and it is in his Diwan p. 109. And it was mentioned before 18/72. (8) In Ma'ani al-Qur'an 3/42.

124 सूरा अद-दुखान: आयत 30 - 33

[...] इब्न ईसा (1) और अल-ज़मखशरी (2) और अन्य लोगों के अनुसार। उनका कहना: {तुम सबसे अच्छे राष्ट्र थे} का अर्थ है: बनी इस्राइल के बाद। और अल्लाह बेहतर जानता है। यह भी कहा गया है: यह चुनाव उन्हें डूबने से बचाने और फिरौन के बाद उन्हें ज़मीन का वारिस बनाने की ओर इशारा करता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने उन्हें ऐसी निशानियां दीं जिनमें एक स्पष्ट परीक्षा थी}

उनका फ़रमान: {और हमने उन्हें निशानियां दीं} अर्थात: मूसा के चमत्कारों में से (3) {जिसमें एक स्पष्ट परीक्षा थी}। कतादा ने कहा: निशानियाँ हैं: फिरौन से उनका बचाव, उनके लिए समुद्र का फटना, उन पर बादलों की छाया, और मन्न और सलवा का उतारा जाना (4)। यह संबोधन बनी इस्राइल को निर्देशित है।

यह भी कहा गया है: वे लाठी और हाथ हैं। यह अल-फ़र्रा (5) की राय लगती है। और संबोधन फिरौन के लोगों को निर्देशित है। एक तीसरी राय कहती है: यह वह बुराई है जिससे उसने उन्हें रोका और वह भलाई जिसका उसने उन्हें आदेश दिया। यह अब्दुल रहमान बिन जैद ने कहा था। संबोधन दोनों समूहों, फिरौन के लोगों और बनी इस्राइल को एक साथ निर्देशित है (6)।

उनके इस कथन में: "स्पष्ट परीक्षा" के चार पहलू हैं:

पहला: एक स्पष्ट आशीर्वाद। यह अल-हसन और कतादा ने कहा था। जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और ताकि वह मोमिनों को अपनी ओर से एक अच्छी परीक्षा में डाले} [अल-अनफाल: 17]। ज़ुहैर ने कहा:

"तो उसने उन दोनों को उस बेहतरीन परीक्षा के साथ परखा जिससे वह परखता है" (7)

दूसरा: एक गंभीर दंड। यह अल-फ़र्रा (8) ने कहा था।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/254। (2) अल-कश्शाफ 3/504 में। (3) (M) में: मूसा के लिए चमत्कारों में से। (4) अन-नुकात वल-उयून 5/254, और अल-तबारी 21/47 द्वारा उद्धृत। (5) मानी अल-कुरान 3/42 में अल-फ़र्रा का कहना कतादा के पिछले कथन के समान है और उन्होंने यह नहीं कहा: वे लाठी और हाथ हैं। (6) अन-नुकात वल-उयून 5/254। (7) उनके एक शेर का दूसरा भाग, पहला

भाग है: "अल्लाह ने उस एहसान के साथ देखा जो उसने तुम्हारे साथ किया", और यह उनके दीवान पृष्ठ 109 में है। और पहले 18/72 में आ चुका है। (8) मानी अल-कुरान 3/42 में।

۱۲۴ سورة الدخان: آیات ۳۰ - ۳۳

ابن عیسیٰ(۱) اور زَمَخْشَرِی(۲) وغیرہ۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ ﴾ یعنی: بنی اسرائیل کے بعد۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ انتخاب انہیں غرق ہونے سے بچانے اور فرعون کے بعد انہیں زمین کا وارث بنانے کی طرف لوٹتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَءَاتَيْنَٰهُم مِّنَ ٱلْأَيَٰتِ مَا فِيهِ بَلَٰٓؤٌا۟ مُّبِينٌ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَءَاتَيْنَٰهُم مِّنَ ٱلْأَيَٰتِ ﴾ یعنی: موسیٰ علیہ السلام کے معجزات میں سے(۳) ﴿ مَا فِيهِ بَلَٰٓؤٌا۟ مُّبِينٌ ﴾ قتادہ نے کہا: آیات یہ ہیں: انہیں فرعون سے نجات دینا، ان کے لیے سمندر کا پھٹنا، ان پر بادلوں کا سایہ کرنا، اور مَنّ و سَلویٰ کا نازل کرنا(۴)۔ اور یہ خطاب بنی اسرائیل کی طرف متوجہ ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ عصا اور یدِ بیضا ہیں۔ اور یہ فَرَّاء(۵) کا قول معلوم ہوتا ہے۔ اور خطاب فرعون کی قوم کی طرف متوجہ ہے۔ اور تیسرا قول یہ ہے: یہ وہ برائی ہے جس سے انہیں روکا گیا اور وہ بھلائی جس کا انہیں حکم دیا گیا۔ یہ قول عبد الرحمن بن زید کا ہے۔ اور خطاب فرعون کی قوم اور بنی اسرائیل دونوں فریقوں کی طرف ہے(۶)۔

اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: "بَلَاءٌ مُبِينٌ" کے چار پہلو ہیں:

پہلا: ظاہر نعمت۔ یہ حسن اور قتادہ نے کہا ہے۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَاءً حَسَنًا ﴾ [الأنفال: ۱۷]۔ اور زہیر نے کہا:

فأبلاهما خيرَ البلاء الذي يَبْلُو(۷) (ترجمہ: پس اس نے ان دونوں کو بہترین آزمائش کے ساتھ آزمایا جس سے وہ آزماتا ہے)

دوسرا: سخت عذاب۔ یہ فَرَّاء(۸) نے کہا ہے۔

---

(۱) النکت والعیون ۲۵۴/۵۔ (۲) الکشاف ۵۰۴/۳ میں۔ (۳) (م) میں: موسیٰ کے معجزات میں سے۔ (۴) النکت والعیون ۲۵۴/۵، اور طبری نے اسے ۴۷/۲۱ پر روایت کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن ۳/۴۲ میں فراء کا قول قتادہ کے سابقہ قول کی طرح ہے اور انہوں نے یہ نہیں کہا کہ وہ عصا اور ہاتھ ہیں۔ (۶) النکت والعیون ۲۵۴/۵۔ (۷) ان کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے، پہلا مصرعہ ہے: "رأى الله بالإحسان ما فعلا بكم"، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۰۹ میں ہے۔ اور ۱۸/۷۲ پر گزر چکا ہے۔ (۸) معانی القرآن ۳/۴۲ میں۔

Third: A test by which the believer is distinguished from the disbeliever. This was said by Abdul Rahman bin Zaid (1). It is also narrated from him: Testing them with prosperity and adversity (2), then he read: {And We test you with evil and with good as a trial} [Al-Anbiya: 35].

The Almighty's saying: {Indeed, these people are saying (34) "There is nothing but our first death, and we will not be resurrected (35) Then bring [back] our forefathers, if you should be truthful (36)"}.

The Almighty's saying: {Indeed, these people are saying} means the disbelievers of Quraysh (3) {There is nothing but our first death} a subject and predicate, like: {It is not but Your trial} [Al-A'raf: 155], {It is not but our worldly life} [Al-An'am: 29].

{And we will not be resurrected} meaning: be brought back to life. {Then bring [back] our forefathers, if you should be truthful} [that] Allah spreads (revives) the dead so they are spread. It has been mentioned before (4). And the 'spread ones' are the resurrected ones. It is said: The one who said this among the disbelievers of Quraysh was Abu Jahl. He said: "O Muhammad, if you are truthful in what you say, then send back to us two men from our forefathers: one of them: Qusay bin Kilab, for he was a truthful man, so we may ask him about what happens after death." This statement from Abu Jahl is among the weakest of doubts; because the restoration is only for recompense, not for obligation (test). So it is as if he said: "If you are truthful in their restoration for recompense, then restore them for obligation." It is like someone saying: "If people from descendants are to emerge after us, why doesn't those of the forefathers who passed away return?" Al-Mawardi narrated it (5).

Then it was said: "{Bring back our forefathers}" is an address to the Prophet ﷺ alone, like His saying: {My Lord, send me back} [Al-Mu’minun: 99]. This was said by Al-Farra' (6). And it was also said: it is an address to him and his followers.

(1) Al-Mawardi mentioned these three aspects in 'An-Nukat wal-'Uyun' 5/254. (2) Tafsir al-Baghawi 4/152. (3) An-Nukat wal-'Uyun 5/255. (4) 4/306. (5) In 'An-Nukat wal-'Uyun' 5/255. (6) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/42.

तीसरा: एक परीक्षा जिससे मोमिन (आस्तिक) और काफ़िर (नास्तिक) के बीच अंतर किया जाता है। यह अब्दुर रहमान बिन ज़ैद (1) ने कहा है। उनसे यह भी रिवायत है: सुख और दुख के साथ उनकी परीक्षा (2), फिर उन्होंने पढ़ा: {और हम तुम्हें बुराई और भलाई के साथ एक परीक्षा के रूप में जाँचते हैं} [अल-अंबिया: 35]।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक ये लोग कहते हैं (34) "यह तो बस हमारी पहली मौत है और हमें दोबारा नहीं उठाया जाएगा (35) तो हमारे बाप-दादाओं को ले आओ अगर तुम सच्चे हो (36)"}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक ये लोग कहते हैं} इसका मतलब कुरैश के काफ़िर हैं (3) {यह तो बस हमारी पहली मौत है} यह मुब्तदा (उद्देश्य) और ख़बर (विधेय) है, जैसे: {यह तो बस तेरी एक परीक्षा है} [अल-आराफ: 155], {यह तो बस हमारा दुनियावी जीवन है} [अल-अनाम: 29]।

{और हमें दोबारा नहीं उठाया जाएगा} यानी: दोबारा जीवित नहीं किया जाएगा। {तो हमारे बाप-दादाओं को ले आओ अगर तुम सच्चे हो} [कि] अल्लाह मुर्दों को फैलाता (जीवित करता) है तो वे फैल जाते हैं। यह पहले भी आ चुका है (4)। और 'फैलाए गए' का अर्थ है दोबारा उठाए गए लोग। कहा गया है: कुरैश के काफ़िरों में से यह बात अबू जहल ने कही थी, उसने कहा: "ऐ मुहम्मद, अगर आप अपनी बात में सच्चे हैं, तो हमारे बाप-दादाओं में से दो आदमियों को वापस ले आएं उनमें से एक: क़ुसय बिन किलाह, क्योंकि वह एक सच्चा आदमी था, ताकि हम उससे पूछ सकें कि मौत के बाद क्या होता है।" अबू जहल का यह तर्क कमज़ोर तरीन शंकाओं में से एक है; क्योंकि दोबारा जीवित करना केवल प्रतिफल (बदले) के लिए है, न कि कर्तव्य (परीक्षा) के लिए। तो ऐसा है जैसे उसने कहा: "अगर आप उन्हें प्रतिफल के लिए दोबारा उठाने में सच्चे हैं, तो उन्हें कर्तव्य के लिए वापस ले आएं।" यह ऐसा ही है जैसे कोई कहने वाला कहे: "अगर हमारे बाद आने वाली पीढ़ियाँ पैदा होनी हैं, तो जो बाप-दादा चले गए वे वापस क्यों नहीं आते?" इसे अल-मावर्दी ने रिवायत किया है (5)।

फिर कहा गया: "{तो हमारे बाप-दादाओं को ले आओ}" केवल नबी ﷺ को संबोधित है, जैसे उनका फ़रमान: {ऐ मेरे रब! मुझे वापस भेज दे} [अल-मुमिनून: 99]। यह अल-फ़र्रा (6) ने कहा है। और यह भी कहा गया है: यह उन्हें और उनके अनुयायियों को संबोधित है।

(1) अल-मावर्दी ने 'अन-नुकत वल-'उयून' 5/254 में इन तीन पहलुओं का उल्लेख किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/152. (3) अन-नुकत वल-'उयून 5/255. (4) 4/306. (5) अन-नुकत वल-'उयून 5/255 में। (6) मआनी अल-क़ुरआन 3/42 में।

سورہ الدخان: آیات ۳۳ - ۳۶ ۱۲۵

تیسرا: ایک امتحان جس کے ذریعے مومن کو کافر سے ممتاز کیا جاتا ہے۔ یہ بات عبدالرحمن بن زید(۱) نے کہی ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: ان کا خوشحالی اور تنگ دستی کے ساتھ آزمایا جانا(۲)، پھر انہوں نے پڑھا: ﴿وَنَبْلُوكُم بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً﴾ [الانبیاء: ۳۵]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ هَٰؤُلَاءِ لَيَقُولُونَ (٣٤) إِنْ هِيَ إِلَّا مَوْتَتُنَا الْأُولَىٰ وَمَا نَحْنُ بِمُنشَرِينَ (٣٥) فَأْتُوا بِآبَائِنَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ (٣٦)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ هَٰؤُلَاءِ لَيَقُولُونَ﴾ یعنی کفارِ قریش(۳) ﴿إِنْ هِيَ إِلَّا مَوْتَتُنَا الْأُولَىٰ﴾ مبتدا اور خبر ہے، جیسے: ﴿إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ﴾ [الاعراف: ۱۵۵]، ﴿إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا﴾ [الانعام: ۲۹]۔

﴿وَمَا نَحْنُ بِمُنشَرِينَ﴾ یعنی: ہمیں دوبارہ نہیں اٹھایا جائے گا۔ ﴿فَأْتُوا بِآبَائِنَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ کہ اللہ مردوں کو نشر کرے گا (زندہ کرے گا) تو وہ نشر ہو گئے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۴)۔ اور 'منشورون' سے مراد مبعوثون (دوبارہ اٹھائے جانے والے) ہیں۔ کہا گیا ہے کہ کفارِ قریش میں سے یہ کہنے والا ابو جہل تھا، اس نے کہا: اے محمد، اگر آپ اپنی بات میں سچے ہیں، تو ہمارے آباؤ اجداد میں سے دو آدمیوں کو اٹھا لائیں: ان میں سے ایک قصئی بن کلاب ہو، کیونکہ وہ ایک سچا آدمی تھا، تاکہ ہم اس سے پوچھیں کہ موت کے بعد کیا ہوتا ہے۔ اور ابو جہل کا یہ قول کمزور ترین شبہات میں سے ہے؛ کیونکہ دوبارہ زندہ کرنا صرف جزا کے لیے ہے، نہ کہ مکلف بنانے (آزمائش) کے لیے، تو گویا اس نے کہا: اگر آپ ان کو جزا کے لیے دوبارہ اٹھانے میں سچے ہیں، تو انہیں تکلیف (امتحان) کے لیے واپس لائیں۔ اور یہ ایسا ہی ہے جیسے کوئی کہنے والا کہے: اگر ہمارے بعد اولاد کی نسلوں نے پیدا ہونا ہے، تو جو آباؤ اجداد گزر چکے وہ واپس کیوں نہیں آتے۔ اسے الماوردی نے نقل کیا ہے(۵)۔

پھر کہا گیا: «فأْتُوا بِآبَائِنَا» صرف نبی ﷺ سے خطاب ہے، جیسا کہ آپ کا قول ہے: ﴿رَبِّ ارْجِعُونِ﴾ [المؤمنون: ۹۹]، یہ بات الفراء(۶) نے کہی ہے۔ اور کہا گیا: یہ آپ ﷺ اور آپ کے پیروکاروں سے خطاب ہے۔

(۱) الماوردی نے ان تین پہلوؤں کو 'النکت والعیون' ۵ / ۲۵۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۴ / ۱۵۲۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۲۵۵۔ (۴) ۴ / ۳۰۶۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۲۵۵ میں۔ (۶) معانی القرآن ۳ / ۴۲ میں۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 37 - 39 126

Allah Almighty says: {Are they better or the people of Tubba' and those before them? We destroyed them, for they were indeed criminals. (37) And We did not create the heavens and the earth and that between them in play. (38) We did not create them except in truth, but most of them do not know. (39)}

The Almighty's saying: {Are they better or the people of Tubba'?} This is a rhetorical question of disapproval, meaning: they deserve punishment for this statement, since they are no better than the people of Tubba' and the destroyed nations; if We destroyed those, then so too these. It is said the meaning is: are they more manifest in blessing and possessing more wealth than the people of Tubba'? And it is said: are they mightier, stronger, and more unassailable than the people of Tubba'? (1).

By "Tubba'" is not meant one man, but rather the kings of Yemen; they used to call their kings "At-Tababi'ah" (the plural of Tubba'). So, Tubba' was a title for their king, like "Khalifa" for Muslims, "Khosrau" for Persians, and "Caesar" for Romans. Abu Ubaidah said (2): Each one of them was called Tubba' because he follows (yatba') his predecessor. Al-Jawhari said (3): At-Tababi'ah are the kings of Yemen, the singular is Tubba'. "Al-Tubba'" is also "the shadow". He said: "He approaches the waters, both the stationary and the dispersing group, like the approach of the sandgrouse when the shadow (tubba') has faded." (4)

"Al-Tubba'" is also a type of bird.

Al-Suhayli said (5): Tubba' is a name for every king who ruled Yemen, Ash-Shihr (6), and Hadramawt. If he ruled Yemen alone, he was not called Tubba'. This was stated by Al-Mas'udi. Among the Tababi'ah was: Al-Harith al-Raish.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/255. (2) In Majaz al-Qur'an 2/209. (3) In al-Sihah (t-b-'). (4) Narrated by Al-Asma'i in Al-Asma'iyyat p. 103, Ibn al-Sikkit in Islah al-Mantiq p. 392, and Ibn Duraid in al-Ishtiqaq 1/207, attributing it to Su'da bint al-Shamardal al-Juhaniyya. Al-hadira: a group sent to raid, or the vanguard of an army. Al-Qamus (h-d-r). Al-nafida: the people who scout, preceding the army. Ismalla: became lean. See al-Ishtiqaq. (5) In al-Ta'rif wal-I'lam pp. 153 - 155. (6) Ash-Shihr: a region on the coast of the Indian Sea on the side of Yemen. Mu'jam al-Buldan 3/327.

सूरा अद-दुखान: आयतें 37 - 39 126

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या वे बेहतर हैं या तुब्बा के लोग और वे जो उनसे पहले थे? हमने उन्हें नष्ट कर दिया, क्योंकि वे वाकई अपराधी थे। (37) और हमने आकाशों और पृथ्वी को और जो उनके बीच है खेल-खेल में नहीं बनाया। (38) हमने उन्हें सत्य के साथ ही पैदा किया है, लेकिन उनमें से अधिकतर नहीं जानते। (39)}

अल्लाह तआला का यह कहना: {क्या वे बेहतर हैं या तुब्बा के लोग?} यह एक अस्वीकृति सूचक प्रश्न है, जिसका अर्थ है: वे इस कथन के कारण दंड के पात्र हैं; क्योंकि वे तुब्बा के लोगों और नष्ट किए गए राष्ट्रों से बेहतर नहीं हैं; और यदि हमने उन्हें नष्ट किया, तो इन्हें भी करेंगे। और कहा गया है कि अर्थ यह है: क्या वे आशीर्वाद में अधिक प्रकट हैं और तुब्बा के लोगों की तुलना में अधिक धन वाले हैं? और यह भी कहा गया है: क्या वे तुब्बा के लोगों की तुलना में अधिक शक्तिशाली, सशक्त और अभेद्य हैं? (1)।

"तुब्बा" से तात्पर्य एक व्यक्ति नहीं है, बल्कि इससे यमन के राजा अभिप्रेत हैं; वे अपने राजाओं को "अत-तबाबिआ" कहते थे। अत; तुब्बा उनके राजा के लिए एक उपाधि थी, जैसे मुसलमानों के लिए "खलीफ़ा", फारसियों के लिए "किसरा" (खुसरो), और रोमियों के लिए "क़ैसर"। अबू उबैदा ने कहा (2): उनमें से प्रत्येक को तुब्बा कहा जाता था क्योंकि वह अपने पूर्ववर्ती का अनुसरण (यत्बा) करता था। अल-जौहरी ने कहा (3): अत-तबाबिआ यमन के राजा हैं, एकवचन तुब्बा है। "अल-तुब्बा" का अर्थ "छाया" भी होता है। उसने कहा: "वह पानी के पास जाता है, स्थिर और बिखरते हुए समूहों दोनों के पास, जैसे सैंडग्राउज़ का आगमन जब छाया (तुब्बा) फीकी पड़ गई हो।" (4)

"अल-तुब्बा" एक प्रकार का पक्षी भी है।

अल-सुहैली ने कहा (5): तुब्बा उस प्रत्येक राजा का नाम है जिसने यमन, अश-शिह्र (6) और हज़रमौत पर शासन किया। यदि उसने केवल यमन पर शासन किया, तो उसे तुब्बा नहीं कहा जाता था। अल-मसऊदी ने ऐसा ही कहा है। तबाबिआ में से एक था: अल-हारिस अल-रैश।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/255. (2) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/209 में। (3) अस-सिहाह में (त-ब-अ)। (4) इसे अल-असमेई ने अल-असमैयात पृष्ठ 103 में, इब्न अल-सिक्किट ने इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 392 में, और इब्न दुरैद ने अल-इश्तिक़ाक़ 1/207 में उद्धृत किया है, और इसे सुअदा बिन्त

अल-शमरदल अल-जुहनिया से जोड़ा है। अल-हदीरा: वह समूह जिसे छापे मारने के लिए भेजा जाता है, या सेना की अग्रिम पंक्ति। अल-क़ामूस (ह-द-र)। अन-नफ़ीज़ा: वे लोग जो स्काउटिंग करते हैं, सेना से आगे चलते हैं। इस्माल्ला: दुबला हो गया। अल-इश्तिक़ाक़ देखें। (5) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 153 - 155 में। (6) अश-शिह्र: यमन की ओर हिंद महासागर के तट पर स्थित एक क्षेत्र है। मुअजम अल-बुल्दान 3/327.

سورة الدخان: آیات ۳۷ - ۳۹ ۱۲۶

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کیا وہ بہتر ہیں یا تبع کی قوم اور وہ جو ان سے پہلے تھے؟ ہم نے انہیں ہلاک کر دیا، یقیناً وہ مجرم تھے۔ (۳۷) اور ہم نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے کھیل کود کے طور پر پیدا نہیں کیا۔ (۳۸) ہم نے انہیں نہیں پیدا کیا مگر حق کے ساتھ لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔ (۳۹)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا وہ بہتر ہیں یا تبع کی قوم؟} یہ استفہامِ انکاری ہے، یعنی: وہ اس بات پر عذاب کے مستحق ہیں؛ کیونکہ وہ تبع کی قوم اور ہلاک شدہ امتوں سے بہتر نہیں ہیں؛ اور جب ہم نے ان کو ہلاک کیا تو ان کو بھی کریں گے۔ اور کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: کیا وہ تبع کی قوم سے زیادہ نعمتوں والے اور زیادہ مال والے ہیں؟ اور کہا گیا: کیا وہ تبع کی قوم سے زیادہ معزز، زیادہ سخت اور زیادہ طاقتور ہیں؟ (۱)۔

اور تبع سے مراد ایک شخص نہیں ہے، بلکہ اس سے مراد یمن کے بادشاہ ہیں، چنانچہ وہ اپنے بادشاہوں کو تبابعہ کہتے تھے۔ پس تبع ان کے بادشاہ کا لقب تھا، جیسے مسلمانوں کے لیے خلیفہ، فارسیوں کے لیے کسریٰ اور رومیوں کے لیے قیصر۔ ابو عبیدہ نے کہا (۲): ان میں سے ہر ایک کو تبع کہا جاتا تھا کیونکہ وہ اپنے ساتھی کے پیچھے آتا (یتبع) تھا۔ جوہری نے کہا (۳): تبابعہ یمن کے بادشاہ ہیں، ان کا واحد تبع ہے، اور تبع سائے کو بھی کہتے ہیں، اور اس نے کہا: "وہ پانی پر آتا ہے ایک جماعت اور متفرق گروہ کے ساتھ... جیسے قطع پرندے کا آنا جب سایہ (تبع) مٹ گیا ہو۔" (۴)

اور تبع ایک قسم کا پرندہ بھی ہے۔

سہیلی نے کہا (۵): تبع ہر اس بادشاہ کا نام ہے جو یمن، الشحر (۶) اور حضرموت کا مالک بنا۔ اور اگر وہ صرف یمن کا مالک ہوتا تو اسے تبع نہیں کہا جاتا تھا۔ یہ مسعودی نے کہا ہے۔ پس تبابعہ میں سے: الحارث الرائش تھا۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۵۵۔ (۲) مجاز القرآن میں ۲/ ۲۰۹۔ (۳) الصحاح میں (تبع)۔ (۴) اسے اصمعی نے الاصمعیات ص ۱۰۳، ابن السکیت نے اصلاح المنطق ص ۳۹۲، اور ابن درید نے الاشتقاق ۱/ ۲۰۷ میں نقل کیا ہے اور اسے سعدی بنت الشمردل الجہنیہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور الحضیرۃ: وہ گروہ جن سے جنگ کی جائے، اور لشکر کا مقدمہ۔ القاموس (حضر)۔ والنفیضۃ: وہ لوگ جو لشکر سے آگے چلتے ہیں۔ واسمالّ: دبلا ہو گیا۔ الاشتقاق دیکھیں۔ (۵) التعریف والاعلام ص ۱۵۳ - ۱۵۵ میں۔ (۶) الشحر: یہ یمن کی جانب بحر ہند کے ساحل پر ایک علاقہ ہے۔ معجم البلدان ۳/ ۳۲۷۔

Page 127 Surah Ad-Dukhan: Verses 37 - 39

...and he is the son of Hammal Dhi Sadad(1). And Abraha Dhu al-Manar. And Amr Dhu al-Adhar. And Shammar bin Malik, to whom Samarkand is attributed. And Afriqis(2) bin Qais, who drove the Berbers to Africa from the land of Canaan, and after whom Africa was named.

What appears from the verses is that Allah, the Glorified, intended only one of these, and the Arabs knew him by this name more than they knew others. Therefore, he (peace and blessings be upon him) said: "I do not know if Tubba' was cursed or not."(3) Then it was narrated from him that he said: "Do not revile Tubba', for he was a believer."(4) This indicates that he was a specific individual, and he is - Allah knows best - Abu Karib, who clothed the Kaaba after he had intended to invade it, and after he had invaded Medina and intended its destruction, then he turned away from it when he was informed that it was the place of migration for a prophet named Ahmad. He wrote poetry which he entrusted to its people, and they inherited it generation after generation until the Prophet ﷺ emigrated, and they delivered it to him. It is said: the book and the poetry were with Abu Ayyub Khalid bin Zaid. In it:

I testify regarding Ahmad that he is a messenger from Allah, the Creator of souls. If my life were extended to his life, I would have been a vizier and a cousin to him (5).

---

(1) In (M): Dhi Sadad, and in Al-Rawd Al-Unuf 1/34: He is the son of Hammal bin Dhi Sadad. (2) In Al-Ta'rif wal-I'lam: and Afriqish. (3) Narrated by Abu Dawood (4674) via Ibn Abi Dhi'b, from Sa'id bin Abi Sa'id, from Abu Hurairah in marfu' form. Al-Bukhari narrated it in At-Tarikh Al-Kabir 1/153 from Az-Zuhri in mursal form, and said: it is more correct. (4) Narrated by Ahmad (22880), At-Tabarani in Al-Kabir (6013), and Ibn Shahin in Nasikh Al-Hadith wa Mansukhuhu (660) via Ibn Lahi'ah, from Amr bin Jabir, from Sahl bin Sa'd رضي الله عنه. Ibn Hajar said in Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 148: It contains Ibn Lahi'ah from Amr bin Jabir and they are both weak. And it was narrated by At-Tabarani in Al-Kabir (11790), in Al-Awsat (1441), and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 3/205 from Ibn Abbas (May Allah be pleased with them both). Its chain is weak, it contains Mu'ammal bin Isma'il who is truthful but has a poor memory, and it contains Simak bin Harb from Ikrima, and his narration from Ikrima specifically is disturbed, and he changed towards the end of his life, and would sometimes be prompted. Said by Ibn Hajar in At-Taqrib. (5) These two verses were cited by others besides Al-Suhayli, such as Ibn Rashiq in Al-Umda fi Mahasin al-Shi'r wa Adabihi 2/226.

पृष्ठ १२७ सूरह अद-दुखान: आयतें ३७ - ३९

...और वह हम्माल ज़ी सद्द (१) का पुत्र है। और अबरहा ज़ू अल-मनार। और अम्र ज़ू अल-अदआर। और शम्मार बिन मालिक, जिसे समरकंद का श्रेय दिया जाता है। और अफ़्रीकीश (२) बिन क़ैस, जिसने बर्बरों को कनान की भूमि से अफ़्रीका पहुँचाया, और उसी के नाम पर अफ़्रीका का नाम पड़ा।

आयतों से ज़ाहिर होता है कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला का इरादा इनमें से केवल एक से था, और अरब उसे इस नाम से दूसरों की तुलना में अधिक जानते थे। इसलिए उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "मैं नहीं जानता कि तुब्बा अभिशप्त था या नहीं।" (३) फिर उनके बारे में बताया गया कि उन्होंने कहा: "तुब्बा को गाली मत दो, क्योंकि वह एक आस्तिक था।" (४) इससे पता चलता है कि वह एक विशिष्ट व्यक्ति था, और वह है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - अबू करिब जिसने काबा को ढका था, उसके बाद जब उसने उस पर आक्रमण करने का इरादा किया था, और जब उसने मदीना पर आक्रमण किया था और उसके विनाश का इरादा किया था, फिर वह वहाँ से हट गया जब उसे बताया गया कि वह अहमद नाम के एक पैगंबर के हिजरत (प्रवास) का स्थान है। उसने कविता लिखी जिसे उसने वहाँ के लोगों के पास अमानत के तौर पर रखा, और वे इसे पीढ़ी-दर-पीढ़ी विरासत में लेते रहे जब तक कि पैगंबर ﷺ ने हिजरत नहीं की, और उन्होंने इसे उन तक पहुँचाया। यह कहा जाता है: वह किताब और कविता अबू अय्यूब खालिद बिन ज़ैद के पास थी। उसमें था:

मैंने अहमद के बारे में गवाही दी कि वह अल्लाह का रसूल है, रूहों का पैदा करने वाला। अगर मेरी उम्र उसकी उम्र तक बढ़ जाती, तो मैं उसका वज़ीर और चचेरा भाई होता (५)।

---

(१) (म) में: ज़ी सद्द, और अल-रौज़ अल-उनुफ़ १/३४ में: वह हम्माल बिन ज़ी सद्द का पुत्र है। (२) अत-तारीफ़ वल-इलाम में: और अफ़्रीक़िश। (३) इसे अबू दाऊद (४६७४) ने इब्न अबी ज़ीब के माध्यम से, सईद बिन अबी सईद से, अबू हुरैरा से मरफ़ू रूप में वर्णित किया है। अल-बुखारी ने अत-तारीख अल-कबीर १/१५३ में अज़-ज़ुहरी से मुरसल रूप में इसे वर्णित किया है, और कहा: यह अधिक सही है। (४) इसे अहमद (२२८८०), अत-तबरानी ने अल-कबीर (६०१३) में, और इब्न शाहीन ने नासिख अल-हदीस व मंसूख़ुहू (६६०) में इब्न लहिया के माध्यम से, अम्र बिन जाबिर से, सहल बिन साद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित किया है। इब्न हजर ने तखरीज अहादीस अल-कश्शाफ पृष्ठ १४८ में कहा: इसमें अम्र बिन जाबिर से इब्न लहिया है और वे दोनों कमज़ोर हैं। और इसे अत-तबरानी ने

अल-कबीर (११७९०) में, और अल-अवसत (१४४१) में, और अल-खातिब ने तारीख बगदाद ३/२०५ में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से वर्णित किया है। और इसकी श्रृंखला कमज़ोर है, इसमें मुअम्मल बिन इस्माइल है जो सच्चा है लेकिन उसकी याददाश्त खराब है, और इसमें इकरामा से सिमक बिन हर्ब है, और विशेष रूप से इकरामा से उसका वर्णन अव्यवस्थित है, और वह अंत में बदल गया था, और कभी-कभी उसे सिखाया जाता था। इब्न हजर ने अत-तक़रीब में यह कहा। (५) इन दो छंदों को अल-सुहैली के अलावा इब्न रशीक ने अल-उमदा फी महासिन अल-शेर वा अदबिही २/२२६ में उद्धृत किया है।

صفحہ ۱۲۷ سورۃ الدخان: آیات ۳۷ - ۳۹

وہ ابن ہمال ذی سدد(۱) ہے۔ اور ابرہہ ذو المنار۔ اور عمرو ذو الأذعار۔ اور شمر بن مالک، جس کی طرف سمرقند منسوب ہے۔ اور افریقیس(۲) بن قیس، جس نے بربروں کو سرزمینِ کنعان سے افریقہ کی طرف ہانکا، اور اسی کے نام سے افریقہ موسوم ہوا۔

اور آیات سے ظاہر ہوتا ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ان میں سے صرف ایک ہی کا ارادہ فرمایا، اور عرب اسے اس نام سے دوسروں کی نسبت زیادہ جانتے تھے، اسی لیے آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نہیں جانتا کہ تبع ملعون تھا یا نہیں"(۳)۔ پھر آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "تبع کو برا بھلا نہ کہو کیونکہ وہ مومن تھا"(۴)۔ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ ایک ہی معین شخص تھا، اور وہ - واللہ اعلم - ابو کرب ہے جس نے بیت اللہ کو غلاف پہنایا جب اس نے اس پر حملے کا ارادہ کیا تھا، اور مدینہ پر حملہ کیا اور اسے ویران کرنا چاہا، پھر وہاں سے ہٹ گیا جب اسے بتایا گیا کہ یہ احمد نامی نبی کی ہجرت گاہ ہے۔ اس نے اشعار کہے جنہیں وہاں کے لوگوں کے پاس امانت رکھ دیا، اور وہ نسل در نسل اسے ورثے میں پاتے رہے یہاں تک کہ نبی ﷺ نے ہجرت کی، تو انہوں نے وہ اشعار آپ ﷺ کو پہنچا دیے۔ اور کہا جاتا ہے کہ وہ تحریر اور اشعار ابو ایوب خالد بن زید کے پاس تھے۔ ان اشعار میں ہے:

میں نے احمد کے بارے میں گواہی دی کہ وہ اللہ کی طرف سے رسول ہے، جانوں کا پیدا کرنے والا۔ اگر میری عمر ان کی عمر تک بڑھ جاتی، تو میں ان کا وزیر اور چچا زاد بھائی ہوتا(۵)۔

---

(۱) (م) میں: ذی سدد، اور الروض الأنف ۳۴/۱ میں: وہ ہمال بن ذی سدد کا بیٹا ہے۔ (۲) التعریف والإعلام میں ہے: وإفریقش۔ (۳) اسے ابو داؤد (۴۶۷۴) نے ابن ابی ذئب کے واسطے سے، سعید

بن ابی سعید سے، ابوہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے التاریخ الکبیر ۱۵۳/۱ میں زہری سے مرسلاً روایت کیا ہے، اور کہا: یہ زیادہ صحیح ہے۔ (۴) اسے احمد (۲۲۸۸۰)، طبرانی نے الکبیر (۶۰۱۳) میں، اور ابن شاہین نے ناسخ الحدیث ومنسوخہ (۶۶۰) میں ابن لہیعہ کے واسطے سے، عمرو بن جابر سے، سہل بن سعد رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے تخریج أحادیث الکشاف ص ۱۴۸ میں کہا: اس میں عمرو بن جابر سے ابن لہیعہ ہے اور یہ دونوں ضعیف ہیں۔ اور اسے طبرانی نے الکبیر (۱۱۷۹۰) میں، اور الأوسط (۱۴۴۱) میں، اور خطیب نے تاریخ بغداد ۲۰۵/۳ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند ضعیف ہے، اس میں مؤمل بن اسماعیل ہے جو سچا ہے لیکن اس کا حافظہ خراب ہے، اور اس میں عکرمہ سے سماک بن حرب ہے، اور خاص طور پر عکرمہ سے اس کی روایت مضطرب ہے، وہ آخر عمر میں بدل گیا تھا، بسا اوقات اسے لقمہ دیا جاتا تھا۔ ابن حجر نے اسے التقریب میں کہا۔ (۵) ان دو شعروں کو سہیلی کے علاوہ ابن رشیق نے العمدة في محاسن الشعر وآدابه ۲۲۶/۲ میں نقل کیا ہے۔

Az-Zajjaj (1), Ibn Abi ad-Dunya, Az-Zamakhshari (2), and others mentioned that a grave was dug for him in Sana'a - it is said: in the region of Himyar - during the Islamic era. Two sound (intact) women were found in it, and at their heads was a silver tablet inscribed in gold: "This is the grave of Hubba and Lamis." It is also narrated: "Hubba and Tamadhur." And it is also narrated: "This is the grave of Radwa and the grave of Hubba, the two daughters of Tubba'; they died while testifying that there is no god but Allah and associating nothing with Him, and upon that the righteous before them died."

I say: Ibn Ishaq and others narrated that in the letter he wrote, it said: "To proceed, I believe in you and in your Book which was revealed to you, and I follow your religion and your Sunnah. I believe in your Lord and the Lord of everything, and I believe in everything that came from your Lord from the laws of Islam. If I live to see you, then well and good, and if I do not reach you, then intercede for me and do not forget me on the Day of Resurrection, for I am from your first Ummah and I swore allegiance to you before your arrival, and I am on your creed and the creed of your father Ibrahim, peace be upon him." Then he sealed the letter and engraved on it: {To Allah belongs the command before and after} [Ar-Rum: 4]. And he wrote on its address: "To Muhammad ibn Abd Allah, the Prophet of Allah and His Messenger, the Seal of the Prophets and the Messenger of the Lord of the worlds ﷺ. From Tubba' the First." We have mentioned the rest of his story and its beginning in "Al-Luma' al-Lu'lu'iyyah fi (3) Sharh al-Ashr Bayyinat al-Nabawiyyah" by Al-Farabi, may Allah have mercy on him. And from the day Tubba' died until the day the Prophet ﷺ was sent, it was one thousand years, no more and no less.

There was a difference of opinion as to whether he was a prophet or a king? Ibn Abbas said: Tubba' was a prophet (4). Ka'b said: Tubba' was one of the kings, and his people were soothsayers, and with them were people from the People of the Book. He ordered both groups that each group should offer a sacrifice, so they did, and the sacrifice of the People of the Book was accepted, so he became a Muslim (5).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 4/427. (2) In al-Kashshaf 3/505. (3) The word "fi" (in) is not in (m). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/75. (5) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 6/409.

१२८ सूरा अद-दुखान: आयत ३७ - ३९

अज़-ज़ज्जाज (१), इब्न अबी अद-दुनिया, अज़-ज़मखशरी (२) और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है कि सना में उनके लिए एक कब्र खोदी गई थी - कहा जाता है: हिमयार के क्षेत्र में - इस्लामी युग के दौरान। उसमें दो स्वस्थ (अक्षुण्ण) महिलाएं मिलीं, और उनके सिर के पास सोने में अंकित चांदी की एक पट्टिका थी: "यह हुब्बा और लमीस की कब्र है।" यह भी वर्णित है: "हुब्बा और तमाज़ुर।" और यह भी वर्णित है: "यह रदवा की कब्र है और हुब्बा की कब्र है, तुब्बा की दो बेटियाँ; वे इस बात की गवाही देते हुए मरीं कि अल्लाह के अलावा कोई ईश्वर नहीं है और उसके साथ किसी को शरीक नहीं किया, और उसी पर उनसे पहले के नेक लोग मर गए।"

मैंने कहा: इब्न इशाक और अन्य लोगों ने वर्णन किया है कि उन्होंने जो पत्र लिखा था, उसमें था: "इसके बाद, मैं आप पर और आपकी पुस्तक पर विश्वास करता हूँ जो आप पर अवतरित हुई थी, और मैं आपके धर्म और आपकी सुन्नत पर हूँ। मैं आपके रब और हर चीज़ के रब पर विश्वास करता हूँ, और मैं उन सभी चीज़ों पर विश्वास करता हूँ जो आपके रब की ओर से इस्लाम के कानूनों से आईं। यदि मैं आपको पा लेता हूँ, तो बहुत अच्छा, और यदि मैं आप तक नहीं पहुँच पाता, तो मेरे लिए सिफारिश करना और कयामत के दिन मुझे मत भूलना, क्योंकि मैं आपके पहले उम्मत से हूँ और आपके आने से पहले मैंने आपकी बैअत की थी, और मैं आपके पंथ और आपके पिता इब्राहिम के पंथ पर हूँ, उन पर शांति हो।" फिर उन्होंने पत्र को सील कर दिया और उस पर उत्कीर्ण किया: {अल्लाह ही के लिए अधिकार है पहले भी और बाद में भी} [अर-रूम: ४]। और उसके पते पर लिखा: "अल्लाह के नबी और उनके रसूल, नबियों की मुहर और दुनिया के रब के रसूल मुहम्मद बिन अब्दुल्ला के लिए ﷺ। पहले तुब्बा की ओर से।" हमने उनके बाकी समाचार और उसकी शुरुआत अल-फ़ाराबी की "अल-लुमा अल-लुलुइया फ़ी (३) शरह अल-अश्र बय्यिनात अल-नबविया" में उल्लेख की है, अल्लाह उन पर दया करे। और जिस दिन तुब्बा की मृत्यु हुई, उस दिन से लेकर नबी ﷺ के भेजे जाने के दिन तक एक हजार वर्ष थे, न कम और न अधिक।

और इस पर मतभेद था कि क्या वह नबी थे या राजा? इब्न अब्बास ने कहा: तुब्बा एक नबी थे (४)। काब ने कहा: तुब्बा राजाओं में से एक थे, और उनके लोग ज्योतिषी थे, और उनके साथ अहले किताब के लोग थे। उन्होंने दोनों समूहों को आदेश दिया कि प्रत्येक समूह एक बलिदान चढ़ाए, तो उन्होंने ऐसा किया, और अहले किताब का बलिदान स्वीकार कर लिया गया, इसलिए वह मुसलमान हो गए (५)।

(१) मानी अल-कुरान ४/४२७ में। (२) अल-कश्शाफ ३/५०५ में। (३) शब्द "फी" (में), (एम) में नहीं है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/७५। (५) नहस द्वारा मानी अल-कुरान ६/४०९।

۱۲۸ سورة الدخان: آیات ۳۷ - ۳۹

الزجاج (۱) ، ابن ابی الدنیا، الزمخشری (۲) اور دیگر نے ذکر کیا ہے کہ صنعاء میں ان کے لیے ایک قبر کھودی گئی تھی - کہا جاتا ہے: حِمیر کے علاقے میں - اسلام کے دور میں۔ اس میں دو صحیح و سالم عورتیں پائی گئیں، اور ان کے سروں کے پاس چاندی کی ایک تختی تھی جس پر سونے سے لکھا تھا: "یہ حُبّیٰ اور لمیس کی قبر ہے۔" یہ بھی مروی ہے: "حُبّیٰ اور تماضر۔" اور یہ بھی مروی ہے: "یہ رضوی کی قبر اور حبی کی قبر ہے، تبع کی دو بیٹیاں؛ وہ اس حال میں مریں کہ وہ گواہی دے رہی تھیں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور وہ اس کے ساتھ کسی کو شریک نہیں ٹھہراتی تھیں، اور اسی پر ان سے پہلے کے صالحین مرے۔"

میں نے کہا: ابن اسحاق اور دیگر نے روایت کیا ہے کہ انہوں نے جو خط لکھا تھا اس میں تھا: "اما بعد، میں آپ پر اور آپ کی کتاب پر ایمان لایا جو آپ پر نازل ہوئی، اور میں آپ کے دین اور آپ کی سنت پر ہوں، اور میں آپ کے رب اور ہر چیز کے رب پر ایمان لایا، اور میں آپ کے رب کی طرف سے اسلام کی تمام شریعتوں پر ایمان لایا، پس اگر میں نے آپ کو پا لیا تو بہت خوب، اور اگر میں آپ کو نہ پا سکوں تو میری سفارش کیجئے گا اور قیامت کے دن مجھے نہ بھولیے گا، کیونکہ میں آپ کی پہلی امت میں سے ہوں اور آپ کی تشریف آوری سے پہلے میں نے آپ کی بیعت کی ہے، اور میں آپ کی ملت اور آپ کے والد ابراہیم علیہ السلام کی ملت پر ہوں۔" پھر خط کو سیل کیا اور اس پر یہ نقش کیا: ﴿لِلَّهِ الْأَمْرُ مِن قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ﴾ [الروم: ٤]۔ اور اس کے پتے پر لکھا: "اللہ کے نبی اور اس کے رسول، خاتم النبیین اور رب العالمین کے رسول محمد بن عبد اللہ ﷺ کے نام۔ تبع اول کی طرف سے۔" ہم نے ان کی باقی خبریں اور اس کی ابتدا الفارابی رحمہ اللہ کی

کتاب "اللمع اللؤلؤية في (٣) شرح العشر بينات النبوية" میں ذکر کی ہیں۔ اور جس دن تبع فوت ہوئے اس دن سے لے کر جس دن نبی ﷺ مبعوث ہوئے، ایک ہزار سال تھے، نہ زیادہ اور نہ کم۔

اور اس میں اختلاف ہوا کہ کیا وہ نبی تھے یا بادشاہ؟ ابن عباس نے کہا: تبع نبی تھے (٤)۔ کعب نے کہا: تبع بادشاہوں میں سے ایک بادشاہ تھے، اور ان کی قوم کاہن تھی، اور ان کے ساتھ اہل کتاب کی ایک جماعت تھی، تو انہوں نے دونوں گروہوں کو حکم دیا کہ ان میں سے ہر گروہ قربانی پیش کرے، تو انہوں نے ایسا ہی کیا، پس اہل کتاب کی قربانی قبول کر لی گئی تو وہ اسلام لے آئے (٥)۔

---

(١) معانی القرآن ٤٢٧/٤ میں۔ (٢) الکشاف ٥٠٥/٣ میں۔ (٣) لفظ 'فی' (م) میں نہیں ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٧٥/٥ میں۔ (٥) معانی القرآن للنحاس ٤٠٩/٦ میں۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 37 - 39 129

Aisha (may Allah be pleased with her) said: Do not insult Tubba', for he was a righteous man (1). Qatada narrated that Tubba' was a man from Himyar, who marched with armies (2) until he crossed Al-Hirah and reached Samarkand and destroyed it. Al-Mawardi narrated it (3). Al-Tha'labi narrated from Qatada that he was Tubba' Al-Himyari, and he had marched with armies (4) until he crossed Al-Hirah. He built Samarkand (5), killed, and destroyed the lands.

Al-Kalbi said: Tubba' is Abu Karib As'ad ibn Mulayki-Karib (6), and he was only named Tubba' because he followed (taba'a) those before him. Said ibn Jubayr said: He was the one who covered the House (the Kaaba) with hibarat (7). Ka'b said: Allah censured his people but did not censure him, and set them as an example for Quraysh due to their proximity to their land and their greatness in their souls. So when Allah Almighty destroyed them and those before them - because they were criminals - those who committed crimes while being weak of hand and few in number were even more worthy of destruction (8). The people of Yemen took pride in this verse, as Allah made the people of Tubba' better than Quraysh.

It was said: Their first was named Tubba' because he followed the horn of the sun and traveled in the East (9) with the armies.

His saying Almighty: {And those before them We destroyed them} "Those" (al-ladhina) is in the nominative position as a conjunction with "the people of Tubba'" (10). "We destroyed them" (ahlaknahum) is its relative clause. And "before them" (min qablihim) is related to it.

---

(1) Narrated by Al-Tabari 21/50, and Ibn Shahin in Al-Nasikh wa Al-Mansukh (663). (2) In (D) and (M): with soldiers. (3) In Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/255, and narrated by Al-Tabari 21/49, and Al-Hakim in Al-Mustadrak 2/450. (4) In (D) and (M): with soldiers. (5) Tafsir Al-Baghawi 4/152. (6) Tafsir Al-Razi 27/249, and it occurred in the manuscripts: Malikikub, and it came in Al-Sira Al-Nabawiyya 1/34: Kulay Karib. and in Al-Bidaya wa Al-Nihaya 3/122: Kalkiki-Karib. (7) Tafsir Al-Baghawi 4/153, and al-hibarat is the plural of hibara, which is a type of Yemeni cloaks. Al-Qamus (Hibar). (8) Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/256, and narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/208, and Al-Tabari 21/50 from it his saying: Allah censured his people and did not censure him. (9) In (D) and (Z): The Orient. (10) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/133.

सूरह अद-दुखान: आयतें 37 - 39 129

आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: तुब्बा' को बुरा मत कहो क्योंकि वह एक नेक आदमी था (1)। क़तादा ने वर्णन किया कि तुब्बा' हिम्यर का एक व्यक्ति था, जो सेनाओं के साथ चला (2) यहाँ तक कि उसने अल-हीरा को पार किया और समरकंद आया और उसे नष्ट कर दिया। अल-मावरदी ने इसे वर्णित किया है (3)। अल-था'लाबी ने क़तादा से वर्णन किया कि वह तुब्बा' अल-हिम्यरी था, और वह सेनाओं के साथ चला था (4) यहाँ तक कि उसने अल-हीरा को पार किया। उसने समरकंद का निर्माण किया (5), हत्या की और शहरों को नष्ट कर दिया।

अल-कल्बी ने कहा: तुब्बा' अबू करिब अस'द इब्न मुलयकी-करिब है (6), और उसे तुब्बा' केवल इसलिए कहा गया क्योंकि उसने अपने से पहले वालों का अनुसरण (तबा'आ) किया था। सईद इब्न जुबैर ने कहा: वह वही था जिसने काबा को हिबरात (यमन के विशेष वस्त्र) से ढका था (7)। का'ब ने कहा: अल्लाह ने उसके लोगों की निंदा की लेकिन उसकी निंदा नहीं की, और उनके घर की निकटता और उनके दिलों में उनकी महानता के कारण उन्हें कुरैश के लिए एक उदाहरण के रूप में पेश किया। इसलिए जब अल्लाह तआला ने उन्हें और उनसे पहले वालों को नष्ट कर दिया - क्योंकि वे अपराधी थे - तो जो लोग हाथों की कमजोरी और कम संख्या के बावजूद अपराध करते थे, वे विनाश के और भी अधिक पात्र थे (8)। यमन के लोगों ने इस आयत पर गर्व किया, क्योंकि अल्लाह ने तुब्बा' के लोगों को कुरैश से बेहतर बताया।

कहा गया है: उनमें से पहले का नाम तुब्बा' इसलिए रखा गया क्योंकि उसने सूर्य के सींग (किरणों) का अनुसरण किया और सेना के साथ पूर्व (9) की यात्रा की।

अल्लाह तआला का कथन: {और उनसे पहले जिन्हें हमने नष्ट कर दिया} "जो" (अल्लज़ीना) रफ़अ की स्थिति में "तुब्बा' के लोगों" पर अतफ़ (संयोजन) है (10)। "हमने उन्हें नष्ट कर दिया" (अहलकनाहुम) उसका सिला (सापेक्ष उपवाक्य) है। और "उनसे पहले" (मिन क़ब्लिहिम) उससे संबंधित है।

---

(1) इसे अल-तबरी 21/50 और इब्न शाहीन ने अल-नासिख व अल-मंसूख (663) में निकाला है। (2) (द) और (म) में: सैनिकों के साथ। (3) अल-नुकात व अल-'उयुन 5/255 में, और अल-तबरी 21/49 ने इसे निकाला है, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/450 में। (4) (द) और (म) में: सैनिकों के साथ। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/152। (6) तफ़्सीर अल-राज़ी 27/249, और यह पांडुलिपियों में

मिला: मलिकीकूब, और यह अल-सीरा अल-नबविया 1/34 में आया: कुली करीब। और अल-बिदाया व अल-निहाया 3/122 में: कलकीकी-करीब। (7) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/153, और अल-हिबरात हिबरा का बहुवचन है, जो यमनी कपड़ों का एक प्रकार है। अल-कामूस (हिबर)। (8) अल-नुकात व अल-'उयुन 5/256, और अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़्सीर 2/208 में इसे निकाला है, और अल-तबरी 21/50 से उनका कथन है: अल्लाह ने उसके लोगों की निंदा की और उसकी निंदा नहीं की। (9) (द) और (ज़) में: अल-मशरिक (पूर्व)। (10) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/133।

سورہ الدخان: آیات ۳۷ - ۳۹ ۱۲۹

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: تبع کو برا نہ کہو کیونکہ وہ ایک نیک آدمی تھا (۱)۔ قتادہ نے بیان کیا کہ تبع حمیر کا ایک شخص تھا، وہ لشکروں کے ساتھ چلا (۲) یہاں تک کہ اس نے حیرہ کو عبور کیا اور سمرقند پہنچا اور اسے منہدم کر دیا۔ اسے ماوردی نے نقل کیا ہے (۳)۔ ثعلبی نے قتادہ سے روایت کی ہے کہ وہ تبع الحمیری تھا، اور وہ لشکروں کے ساتھ چلا تھا (۴) یہاں تک کہ اس نے حیرہ کو عبور کیا۔ اس نے سمرقند تعمیر کیا (۵)، قتل و غارت کی اور شہروں کو تباہ کیا۔

کلبی نے کہا: تبع ابو کرب اسعد بن ملیکیکرب (۶) ہے، اور اسے تبع اس لیے کہا گیا کیونکہ اس نے اپنے سے پہلے والوں کی پیروی (اتباع) کی تھی۔ سعید بن جبیر نے کہا: یہ وہی ہے جس نے بیت اللہ (کعبہ) کو حبرات (یمنی کپڑے) کا غلاف پہنایا تھا (۷)۔ کعب نے کہا: اللہ نے اس کی قوم کی مذمت کی اور اس کی مذمت نہیں کی، اور قریش کے لیے ان کی مثال ان کے گھروں سے قربت اور ان کے نفوس میں ان کی عظمت کی وجہ سے بیان فرمائی۔ پس جب اللہ تعالیٰ نے انہیں اور ان سے پہلے والوں کو ہلاک کر دیا - کیونکہ وہ مجرم تھے - تو جو لوگ کمزوری اور قلتِ تعداد کے باوجود جرم کرتے تھے وہ ہلاکت کے زیادہ مستحق تھے (۸)۔ اہل یمن نے اس آیت پر فخر کیا، کیونکہ اللہ نے تبع کی قوم کو قریش سے بہتر قرار دیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: ان میں سے پہلے کا نام تبع اس لیے رکھا گیا کیونکہ اس نے سورج کے سینگ (طلوع ہونے کی جگہ) کی پیروی کی اور لشکروں کے ساتھ مشرق (۹) کا سفر کیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ لوگ جو ان سے پہلے تھے ہم نے انہیں ہلاک کر دیا} "الذین" محلِ رفع میں "قوم تبع" پر عطف ہے (۱۰)۔ "أهلكناهم" اس کا صلہ ہے۔ اور "من قبلهم" اس سے متعلق ہے۔

(۱) اسے طبری ۵۰/۲۱ اور ابن شاہین نے ناسخ الحدیث ومنسوخہ (۶۶۳) میں روایت کیا ہے۔ (۲) نسخہ (د) اور (م) میں: لشکروں (بالجنود) کے ساتھ۔ (۳) النکت والعیون ۲۵۵/۵ میں، اور اسے طبری ۴۹/۲۱ اور حاکم نے مستدرک ۴۵۰/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۴) نسخہ (د) اور (م) میں: لشکروں (بالجنود) کے ساتھ۔ (۵) تفسیر بغوی ۱۵۲/۴۔ (۶) تفسیر رازی ۲۴۹/۲۷، اور خطی نسخوں میں یہ 'ملکیکوب' آیا ہے، اور سیرت نبویہ ۳۴/۱ میں 'کلی کرب' آیا ہے۔ اور البدایہ والنہایہ ۱۲۲/۳ میں 'کلکیکرب'۔ (۷) تفسیر بغوی ۱۵۳/۴، الحبرات 'حبرہ' کی جمع ہے اور یہ یمن کی چادروں کی ایک قسم ہے۔ القاموس (حبر)۔ (۸) النکت والعیون ۲۵۶/۵، اور عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲۰۸/۲ میں اسے روایت کیا ہے، اور طبری ۵۰/۲۱ میں ان کا یہ قول ہے: اللہ نے اس کی قوم کی مذمت کی اور اس کی مذمت نہیں کی۔ (۹) نسخہ (د) اور (ظ) میں: المشرق۔ (۱۰) اعراب القرآن للنحاس ۱۳۳/۴۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 37 - 40, 130

It is permissible for "min qablihim" (from before them) to be a relative clause of "al-ladhina" (those who), with the adverbial phrase referring back to the relative pronoun. If that is the case, then "ahlaknahum" (We destroyed them) can be understood in one of two ways: either "qad" (already) is implied, making it a circumstantial clause (hal). Or, the omission of a modified noun is implied, as if saying: a people whom We destroyed. The estimation being: Do you not consider that if We were capable of destroying those mentioned, We are capable of destroying the polytheists.

And it is permissible for "wa al-ladhina min qablihim" (and those before them) to be a subject (mubtada'), whose predicate (khabar) is: "ahlaknahum" (We destroyed them).

And it is permissible for "al-ladhina" (those who) to be in the genitive case, conjoined to "Tubba'", as if saying: the people of Tubba' who were destroyed before them.

And it is permissible for "al-ladhina" to be in the accusative case due to an implied verb indicated by "ahlaknahum" (1). And Allah knows best.

The words of the Almighty: {And We did not create the heavens and the earth and that between them in play} meaning: heedless; as said by Muqatil. And it was said: in diversion; which is the saying of al-Kalbi (2). {We did not create them except with truth} meaning: except for a rightful matter; as said by Muqatil. And it was said: except for the truth; as said by al-Kalbi (3) and al-Hasan. And it was said: except for the establishment of truth and its manifestation through the monotheism of Allah and the commitment to His obedience (4). This meaning has already been discussed in [Surah] Al-Anbiya (5). {But most of them} meaning most of the people {do not know} that.

The words of the Almighty: {Indeed, the Day of Judgement is their appointed time - all of them}

{The Day of Judgement} is the Day of Resurrection, and it was so named because Allah Almighty judges (separates) between His creation on that day. The evidence for this is the Almighty's saying: {Neither your relatives nor your children will benefit you on the Day of Resurrection; He will judge between you} [Al-Mumtahanah: 3].

(1) Previous source. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/256. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/256. (4) Al-Wajiz on the margins of Marah Labid 2/284. (5) 14/184.

सूरह अद-दुखान: आयतें 37 - 40, 130

यह संभव है कि "मिन् क़ब्लिहिम" (उनसे पहले) "अल-लज़ीना" (जो लोग) का संबंध उपवाक्य हो, और क्रिया-विशेषण में संबंधवाचक सर्वनाम का संदर्भ हो। और यदि ऐसा है, तो "अह्लकनाहुम" (हमने उन्हें नष्ट कर दिया) को दो में से एक तरीके से समझा जा सकता है: या तो इसके साथ "क़द" (निश्चित रूप से) निहित है, जिससे यह परिस्थिति-सूचक उपवाक्य (हाल) बन जाता है। या फिर, एक विशेष्य (मूसूफ) का लोप माना जाता है, जैसे कि कहा गया हो: वे लोग जिन्हें हमने नष्ट कर दिया। इसका अर्थ यह है: क्या तुम यह नहीं मानते कि यदि हम उन लोगों को नष्ट करने में सक्षम थे जिनका उल्लेख किया गया है, तो हम मुशरिकों (बहुदेववादियों) को नष्ट करने में भी सक्षम हैं।

और यह भी संभव है कि "व-लज़ीना मिन् क़ब्लिहिम" (और जो लोग उनसे पहले थे) एक उद्देश्य (मुब्तदा) हो, जिसका विधेय (ख़बर) है: "अह्लकनाहुम"।

और यह संभव है कि "अल-लज़ीना" को "तुब्बा" के साथ जोड़कर षष्ठी विभक्ति (ज़र) में रखा जाए, जैसे कि कहा गया हो: तुब्बा के लोग जो उनसे पहले नष्ट हुए।

और यह संभव है कि "अल-लज़ीना" द्वितीय विभक्ति (नस्ब) में हो, एक निहित क्रिया के कारण जिसे "अह्लकनाहुम" द्वारा इंगित किया गया है (1)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

परमेश्वर का कथन: {और हमने आकाशों और पृथ्वी और उनके बीच की चीज़ों को खेल के लिए नहीं बनाया} यानी: बेखबर होकर; यह मुक़ातिल ने कहा है। और कहा गया: मनोरंजन के रूप में; और यह अल-कल्बी का कथन है (2)। {हमने उन्हें सत्य के साथ ही बनाया है} यानी: केवल सत्य के आदेश के साथ; यह मुक़ातिल ने कहा है। और कहा गया: केवल सत्य के लिए; यह अल-कल्बी (3) और अल-हसन ने कहा है। और कहा गया: केवल सत्य की स्थापना और अल्लाह की तौहीद (एकेश्वरवाद) और उसकी आज्ञाकारिता की प्रतिबद्धता के माध्यम से इसे प्रकट करने के लिए (4)। यह अर्थ "अल-अंबिया" (5) में पहले ही आ चुका है। {लेकिन उनमें से अधिकांश} यानी अधिकांश लोग {नहीं जानते} इसे।

परमेश्वर का कथन: {निश्चित रूप से फैसले का दिन उन सबका नियत समय है}

{फैसले का दिन} प्रलय का दिन है, और इसे इसलिए यह नाम दिया गया है क्योंकि अल्लाह तआला उस दिन अपनी रचना के बीच फैसला (विभाजन) करेगा। इसका प्रमाण परमेश्वर का यह कथन है:

{क़ियामत के दिन न तुम्हारे रिश्तेदार तुम्हारे काम आएंगे और न तुम्हारी संतान; वह तुम्हारे बीच फैसला करेगा} [अल-मुमतहिना: 3]।

(1) पूर्व स्रोत। (2) अल-नुक़त वल-उयून 5/256। (3) अल-नुक़त वल-उयून 5/256। (4) अल-वजीज़ मरह लबीद के हाशिये पर 2/284। (5) 14/184।

سورہ الدخان: آیات ۳۷ - ۴۰ ، ۱۳۰

اور یہ جائز ہے کہ «مِنْ قَبْلِهِمْ» «الَّذين» کا صلہ ہو، اور ظرف میں اسم موصول کی طرف لوٹنے والی ضمیر ہو۔ اور اگر ایسا ہو تو «أَهْلَكْنَاهُمْ» دو صورتوں میں سے ایک پر ہو گا: یا تو اس کے ساتھ «قد» مقدر ہو، تو یہ حال کے محل میں ہو گا۔ یا پھر کسی موصوف کا حذف مقدر ہو، گویا اس نے کہا: ایسی قوم جنہیں ہم نے ہلاک کیا۔ اور تقدیر یہ ہے: کیا تم یہ نہیں سمجھتے کہ جب ہم مذکورہ لوگوں کو ہلاک کرنے پر قادر تھے، تو ہم مشرکین کو ہلاک کرنے پر بھی قادر ہیں۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ «وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ» مبتدا ہو، جس کی خبر «أَهْلَكْنَاهُمْ» ہے۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ «الَّذِينَ» «تُبَّع» پر عطف ہونے کی وجہ سے جر کی جگہ پر ہو، گویا اس نے کہا: قومِ تبع جو ان سے پہلے ہلاک کیے گئے۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ «الَّذِينَ» ایک ایسے فعل کے مقدر ہونے کی وجہ سے نصب کی جگہ پر ہو جس پر «أَهْلَكْنَاهُمْ» نے دلالت کی ہے (۱)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَعِبِينَ﴾ یعنی: غافل ہو کر؛ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: لہو و لعب کے طور پر؛ اور یہ کلبی کا قول ہے (۲)۔ ﴿مَا خَلَقْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ یعنی: مگر حق امر کے ساتھ؛ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: مگر حق کے لیے؛ یہ کلبی (۳) اور حسن نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: مگر حق کے قیام اور اللہ کی توحید اور اس کی اطاعت کے التزام کے ذریعے اسے ظاہر کرنے کے لیے (٤)۔ یہ معنی سورہ «الانبیاء» (٥) میں گزر چکا ہے۔ ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ﴾ یعنی اکثر لوگ ﴿لَا يَعْلَمُونَ﴾ اسے نہیں جانتے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ مِيقَتُهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

﴿يَوْمَ الْفَصْلِ﴾ قیامت کا دن ہے، اور اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ اس دن اپنی مخلوق کے درمیان فیصلہ (جدائی) فرمائے گا۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿لَن تَنفَعَكُمْ أَرْحَامُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ﴾ [الممتحنہ: ۳]۔

(۱) سابقہ مصدر۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۲۵٦ ۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۲۵٦ ۔ (٤) الوجیز بھامش مراح لبید ۲/ ۲۸٤ ۔ (۵) ۱٤ / ۱۸٤ ۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 40-42 131

And its likeness is the Almighty's saying: {And the Day the Hour is established, that Day they will separate} [Ar-Rum: 14]. So, "the Day of Judgement" is the appointed time for everyone, as the Almighty said: {Indeed, the Day of Judgement is an appointed time} [An-Naba: 17], meaning: the time set to distinguish the evildoer from the doer of good and to separate them; a group in Paradise and a group in the Blaze. This is the ultimate warning and threat.

There is no disagreement among the reciters regarding the nominative case (raf') of "miqatuhum" (their appointed time) as the predicate (khabar) of "inna", and its subject (ism) is "yawma al-fasl" (the Day of Judgement). Al-Kisa'i and Al-Farra' (1) allowed the accusative case (nasb) of "miqatuhum" with "inna", and "yawm al-fasl" as an adverbial of time (zarf) in the place of the predicate of "inna", meaning: indeed their appointed time is the Day of Judgement.

The Almighty's saying: {The Day when no protector will avail a protector in anything, and they will not be helped (41) except those on whom Allah has mercy. Indeed, He is the Exalted in Might, the Merciful (42)}.

The Almighty's saying: {The Day when no protector will avail a protector in anything} - "The Day" is a substitute (badal) for the first "Day" (2). "Al-mawla" means the ally, and he is the cousin and the helper, meaning: a cousin will not defend his cousin, nor a relative his relative, nor a friend his friend. {And they will not be helped} meaning: a believer will not help a disbeliever because of kinship. A parallel to this verse is: {And fear a Day when no soul will suffice for another soul at all} [Al-Baqarah: 48] until the end of the verse.

{Except those on whom Allah has mercy} - "Man" (who/those) is in the nominative case as a substitute (badal) for the hidden pronoun in "yunsarun" (3), as if you said: No one stands except so-and-so. Or it is a subject (mubtada') with a hidden predicate, as if he said: Except those on whom Allah has mercy, they are forgiven (4), or: he will avail them and intercede for them and they will be helped. Or as a substitute for the first "mawla", as if he said: No one avails except those on whom Allah has mercy (5). According to Al-Kisa'i and Al-Farra' (6), it is in the accusative case (nasb).

(1) In Ma'ani al-Qur'an 3/42, and the author quoted it via Makki in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/657. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/133. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an

2/657. (4) In (Z): then he is forgiven. (5) Makki mentioned this aspect in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/657. (6) In Ma'ani al-Qur'an 3/42.

सूरह अद-दुखान: आयतें 40-42 131

और इसके समान अल्लाह का कथन है: {और जिस दिन कयामत आएगी, उस दिन वे अलग हो जाएँगे} [अर-रूम: 14]। अतः "फैसले का दिन" सभी के लिए नियत समय है, जैसा कि अल्लाह ने कहा है: {निस्संदेह, फैसले का दिन एक नियत समय है} [अन-नबा: 17], अर्थात: बुरा करने वाले को अच्छा करने वाले से अलग करने और उनके बीच फैसला करने के लिए निर्धारित समय; एक समूह स्वर्ग में और एक समूह दहकती आग में। यह चेतावनी और धमकी की चरम सीमा है।

पाठकों (क़ुर्रा) के बीच "मिक़ातुहुम" (उनका नियत समय) को "इन्ना" की ख़बर के रूप में रफ़ (पेश) में पढ़ने पर कोई मतभेद नहीं है, और इसका इस्म "यौम अल-फस्ल" (फैसले का दिन) है। अल-किसई और अल-फर्रा (1) ने "इन्ना" के साथ "मिक़ातुहुम" के नसब (ज़बर) की अनुमति दी है, और "यौम अल-फस्ल" को "इन्ना" की ख़बर के स्थान पर ज़र्फ़(समय वाचक) माना है, अर्थात: वास्तव में उनका नियत समय फैसले का दिन है।

अल्लाह का कथन: {जिस दिन कोई संरक्षक किसी संरक्षक के काम न आएगा और न उनकी मदद की जाएगी (41) सिवाय उसके जिस पर अल्लाह दया करे। निस्संदेह, वह प्रभुत्वशाली, अत्यंत दयावान है (42)}।

अल्लाह का कथन: {जिस दिन कोई संरक्षक किसी संरक्षक के काम न आएगा} - यहाँ "यौम" (दिन) पहले "यौम" का बदल (प्रतिस्थापन) है (2)। "अल-मौला" का अर्थ है वली (संरक्षक), और वह चचेरा भाई और सहायक है, अर्थात: कोई चचेरा भाई अपने चचेरे भाई का बचाव नहीं करेगा, न कोई रिश्तेदार अपने रिश्तेदार का, और न ही कोई मित्र अपने मित्र का। {और न उनकी मदद की जाएगी} अर्थात: कोई मोमिन अपने रिश्तेदार काफ़िर की मदद नहीं करेगा। इस आयत के समान यह आयत है: {और उस दिन से डरो जब कोई व्यक्ति किसी दूसरे व्यक्ति के काम न आएगा} [अल-बक़रह: 48]।

{सिवाय उसके जिस पर अल्लाह दया करे} - "मन्" (जो) यहाँ "युन्सरून" में छुपे हुए सर्वनाम का बदल होने के कारण रफ़ की स्थिति में है (3), जैसे कि आपने कहा हो: "कोई खड़ा नहीं हुआ सिवाय फुलां (अमुक व्यक्ति) के"। या यह मुब्तदा (विषय) है और ख़बर छिपी हुई है, जैसे कि उसने कहा हो: "सिवाय उस व्यक्ति के जिस पर अल्लाह ने दया की, तो वह क्षमा किया हुआ है" (4), या: "वह उसके काम आएगा और उसकी सिफ़ारिश की जाएगी और उसकी मदद की जाएगी"। या पहले "मौला" के

बदल के रूप में, जैसे कि उसने कहा हो: "कोई काम नहीं आएगा सिवाय उसके जिस पर अल्लाह दया करे" (5)। अल-किसई और अल-फर्रा (6) के अनुसार यह नसब की स्थिति में है।

(1) मआनी अल-कुरान 3/42 में, और लेखक ने इसे मक्की के माध्यम से मुश्किल एराब अल-कुरान 2/657 में उद्धृत किया है। (2) एराब अल-कुरान, अन-नहस द्वारा, 4/133। (3) मुश्किल एराब अल-कुरान 2/657। (4) (ज़) पांडुलिपि में: "तो वह क्षमा किया हुआ है"। (5) मक्की ने इस पहलू का उल्लेख मुश्किल एराब अल-कुरान 2/657 में किया है। (6) मआनी अल-कुरान 3/42 में।

سورہ الدخان: آیات ۴۰ - ۴۲ ۱۳۱

اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَتَفَرَّقُونَ﴾ [الروم: ۱۴]۔ پس «يَوْمُ الْفَصْلِ» (فیصلے کا دن) سب کے لیے مقررہ وقت ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا﴾ [النبأ: ۱۷] یعنی: وہ وقت جو برائی کرنے والے کو نیکی کرنے والے سے ممتاز کرنے اور ان کے درمیان جدائی کرنے کے لیے مقرر کیا گیا ہے؛ ایک گروہ جنت میں اور ایک گروہ جہنم میں ہوگا۔ اور یہ انتہائی ڈراوا اور دھمکی ہے۔

اور قراء کے درمیان «مِيقَاتُهُمْ» کو «إِنَّ» کی خبر ہونے کی بنا پر رفع (پیش) پڑھنے میں کوئی اختلاف نہیں ہے، اور اس کا اسم «يَوْمَ الْفَصْلِ» ہے۔ اور الکسائی اور الفراء (۱) نے «مِيقَاتُهُمْ» کو «إِنَّ» کے ساتھ نصب (زبر) پڑھنا جائز قرار دیا ہے، اور «يَوْمَ الْفَصْلِ» کو «إِنَّ» کی خبر کے مقام پر ظرف مانا ہے، یعنی: بیشک ان کا مقررہ وقت فیصلے کا دن ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلًى عَن مَّوْلًى شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ۝ إِلَّا مَن رَّحِمَ اللَّهُ إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ۝﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلًى عَن مَّوْلًى شَيْئًا﴾ میں «يَوْمَ» پہلے «يَوْمَ» سے بدل ہے (۲)۔ اور «الْمَوْلَى» سے مراد ولی ہے، اور وہ چچا زاد بھائی اور مددگار ہے، یعنی: کوئی چچا زاد بھائی اپنے چچا زاد بھائی سے (عذاب) دور نہیں کر سکے گا، اور نہ کوئی رشتہ دار اپنے رشتہ دار سے، اور نہ کوئی دوست اپنے دوست سے۔ ﴿وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ﴾ یعنی: کوئی مومن اپنے کافر رشتہ دار کی مدد نہیں کرے گا۔ اور اس آیت کی مثال یہ آیت ہے: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لَّا تَجْزِي نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْئًا﴾ [البقرہ: ۴۸] الآیہ۔

﴿إِلَّا مَن رَّحِمَ اللَّهُ﴾ میں «مَنْ» لفظ «يُنْصَرُونَ» میں موجود پوشیدہ ضمیر سے بدل ہونے کی بنا پر رفع کی حالت میں ہے (۳)، گویا آپ نے کہا: کوئی کھڑا نہیں ہوتا سوائے فلاں کے۔ یا یہ مبتدا ہے، اور اس کی خبر پوشیدہ ہے، گویا اس نے کہا: مگر جس پر اللہ نے رحم کیا تو وہ بخشا ہوا ہے (۴)، یا: وہ اس کے کام آئے گا اور اس کی شفاعت کی جائے گی اور مدد کی جائے گی۔ یا یہ پہلے «مَوْلًى» سے بدل ہے، گویا اس نے کہا: کوئی کام نہیں آتا سوائے اس کے جس پر اللہ نے رحم کیا (۵)۔ اور الکسائی اور الفراء (۶) کے نزدیک یہ نصب کی حالت میں ہے۔

(۱) معانی القرآن ۳/ ۴۲ میں، اور مصنف نے اسے مکی کے واسطے سے مشکل اعراب القرآن ۲/ ۶۵۷ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۱۳۳۔ (۳) مشکل اعراب القرآن ۲/ ۶۵۷۔ (۴) نسخہ (ظ) میں ہے: پس وہ بخشا ہوا ہے۔ (۵) مکی نے اس پہلو کا ذکر مشکل اعراب القرآن ۲/ ۶۵۷ میں کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن ۳/ ۴۲ میں۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 41 - 46 | Page 132

...as a disconnected exception (1), meaning: but those whom Allah has mercy upon will not be affected by what they would need from others among the creation. It is also possible for it to be a connected exception, meaning: no close relation will avail another close relation except for the believers, for they are permitted to intercede for one another. "Indeed, He is the All-Mighty, the Most Merciful" meaning: the Avenger of His enemies, the Merciful to His allies, as He said: "Severe in punishment, Owner of abundance" [Ghafir: 3], thus pairing the promise with the threat. The Almighty's saying: "Indeed, the tree of Zaqqum (43) Is food for the sinful (44) Like molten brass, it boils in the bellies (45) Like the boiling of scalding water (46)" The Almighty's saying: "Indeed, the tree of Zaqqum": Every mention of 'tree' (shajarat) in the Book of Allah the Almighty, the pause upon it is with a 'ha' [silent 'h' sound - shajarah], except for one instance in Surah Ad-Dukhan: "Indeed, the tree of Zaqqum is food for the sinful." This was said by Ibn al-Anbari (2). And "the sinful" (al-atheem) means the wicked person; as stated by Abu al-Darda' (3). He and Ibn Mas'ud recited it as such. Hammam bin al-Harith said: Abu al-Darda' was teaching a man to recite: "Indeed, the tree of Zaqqum is food for the sinful," but the man kept saying: "food for the orphan." When he failed to understand, he said to him: "food for the wicked" (4). Abu Bakr al-Anbari said: My father narrated to me, saying: Nasr narrated to us, saying: Abu Ubaid narrated to us, saying: Nuaim bin Hammad narrated to us, from Abdul Aziz bin Muhammad, from Ibn Ajlan, from Awn bin Abdullah bin Utbah bin Mas'ud, who said: Abdullah bin Mas'ud was teaching a man: "Indeed, the tree of Zaqqum is food for the sinful." The man said: "food for the orphan." Abdullah repeated the correct version to him, and the man repeated the error. When Abdullah saw that the man's tongue would not conform to the correct way, he said to him: "Can you say: food for the wicked?" He said: "Yes." He said: "Then do so" (5). There is no argument in this for the ignorant among the people of deviation that it is permissible...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/134, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/657. (2) In Idah al-Waqf wal-Ibtida' 1/287. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/412, and al-Kashshaf 3/506. (4) Narrated by Abdul Razzaq (5986), and al-Tabari 21/54 similarly. (5) Narrated by Abu Ubaid in Fada'il al-Qur'an p. 183 similarly.

सूरह अद-दुखान: आयतें 41 - 46 | पृष्ठ 132

...एक विच्छिन्न अपवाद के रूप में (1), अर्थात: लेकिन जिन पर अल्लाह दया करता है, उन्हें उन चीजों का सामना नहीं करना पड़ेगा जिनके लिए उन्हें अन्य प्राणियों की सहायता की आवश्यकता होगी। यह एक जुड़ा हुआ अपवाद भी हो सकता है, जिसका अर्थ है: कोई भी करीबी संबंधी दूसरे करीबी संबंधी के काम नहीं आएगा सिवाय मोमिनों (ईमानवालों) के, क्योंकि उन्हें एक-दूसरे के लिए सिफारिश (शफ़ाअत) करने की अनुमति दी जाएगी। "बेशक, वह जबरदस्त (शक्तिशाली) और अत्यंत दयावान है" अर्थात: अपने दुश्मनों से बदला लेने वाला, अपने प्रियजनों पर दया करने वाला, जैसा कि उसने कहा: "कड़ी सजा देने वाला, बड़ी सामर्थ्य वाला" [ग़ाफ़िर: 3], इस प्रकार उसने वादे को चेतावनी के साथ जोड़ा है। अल्लाह तआला का कथन: "बेशक, ज़क़्क़ूम का पेड़ (43) पापी का भोजन है (44) पिघले हुए तांबे की तरह, पेट में खौलता है (45) जैसे खौलता हुआ पानी खौलता है (46)" अल्लाह तआला का कथन: "बेशक, ज़क़्क़ूम का पेड़": अल्लाह तआला की किताब में पेड़ (शजरत) का जहाँ भी ज़िक्र आया है, उस पर रुकने (वक़्फ़) के लिए 'हा' की आवाज़ निकाली जाती है, सिवाय सूरह अद-दुखान के एक शब्द के: "बेशक, ज़क़्क़ूम का पेड़ पापी का भोजन है।" यह इब्न अल-अंबारी ने कहा है (2)। और "अल-असीम" (पापी) का अर्थ है दुष्ट; जैसा कि अबू अल-दरदा ने कहा (3)। उन्होंने और इब्न मसूद ने इसी तरह पढ़ा। हम्माम बिन अल-हारिस ने कहा: अबू अल-दरदा एक व्यक्ति को पढ़ा रहे थे: "बेशक, ज़क़्क़ूम का पेड़ पापी का भोजन है," और वह आदमी कह रहा था: "अनाथ का भोजन।" जब वह नहीं समझा, तो उन्होंने उससे कहा: "दुष्ट का भोजन" (4)। अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: मेरे पिता ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: नस्र ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू उबैद ने हमें बताया, उन्होंने कहा: नुयम बिन हम्माद ने हमें बताया, अब्दुल अज़ीज़ बिन मुहम्मद से, इब्न अजलान से, औन बिन अब्दुल्ला बिन उतबा बिन मसूद से, जिन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन मसूद एक व्यक्ति को सिखा रहे थे: "बेशक, ज़क़्क़ूम का पेड़ पापी का भोजन है।" उस आदमी ने कहा: "अनाथ का भोजन।" अब्दुल्ला ने उसे सही शब्द दोहराया, और आदमी ने फिर गलती दोहराई। जब अब्दुल्ला ने देखा कि उस आदमी की ज़ुबान सही शब्द नहीं बोल पा रही है, तो उन्होंने उससे कहा: "क्या तुम यह कह सकते हो: दुष्ट का भोजन?" उसने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "तो फिर यही कहो" (5)। गुमराह लोगों में से अज्ञानियों के लिए इसमें कोई दलील नहीं है कि यह जायज़ है...

(1) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 4/134, और मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन 2/657। (2) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' 1/287 में। (3) मानी अल-क़ुरआन - अल-नहहास 6/412, और अल-

कशशाफ़ 3/506। (4) इसे अब्दुल रज्ज़ाक (5986) और अल-तबारी 21/54 ने इसी तरह वर्णित किया है। (5) इसे अबू उबैद ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन पृष्ठ 183 में इसी तरह वर्णित किया है।

سورہ الدخان: آیات 41 - 46 | صفحہ 132

...استثناء منقطع پر (1)، یعنی: لیکن جن پر اللہ رحم فرمائے گا انہیں ان چیزوں کی ضرورت نہیں پڑے گی جن میں وہ مخلوق کے محتاج ہوتے ہیں۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ استثناء متصل ہو، یعنی: کوئی قریبی کسی قریبی کے کام نہیں آئے گا سوائے مؤمنین کے، کیونکہ انہیں ایک دوسرے کی شفاعت کی اجازت دی جائے گی۔ ﴿إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾ یعنی: اپنے دشمنوں سے بدلہ لینے والا، اپنے دوستوں پر رحم فرمانے والا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ﴾ [غافر: 3]، پس وعدے کو وعید کے ساتھ ملا دیا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ 43 طَعَامُ الْأَثِيمِ 44 كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ 45 كَغَلْيِ الْحَمِيمِ 46﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ﴾: اللہ تعالیٰ کی کتاب میں جہاں بھی لفظ 'شجرۃ' (درخت) کا ذکر آیا ہے، اس پر وقف 'ہا' کے ساتھ ہوگا، سوائے سورہ الدخان کے ایک حرف کے: ﴿إِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ﴾۔ یہ ابن الانباری نے کہا ہے (2)۔ اور ﴿الْأَثِيمِ﴾ سے مراد فاجر (بدکار) ہے؛ یہ ابو الدرداء (3) نے کہا ہے۔ اور اسی طرح انہوں نے اور ابن مسعود نے قرآت کی۔ ہمام بن الحارث کہتے ہیں: ابو الدرداء ایک شخص کو پڑھا رہے تھے: "إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ" اور وہ شخص کہتا تھا: "طعام اليتيم" (یتیم کا کھانا)، جب وہ نہیں سمجھا تو انہوں نے اس سے کہا: "طعام الفاجر" (بدکار کا کھانا) (4)۔ ابو بکر الانباری کہتے ہیں: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں نصر نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو عبید نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں نعیم بن حماد نے بتایا، انہوں نے عبد العزیز بن محمد سے، انہوں نے ابن عجلان سے، انہوں نے عون بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود سے روایت کیا کہ عبد اللہ بن مسعود ایک شخص کو سکھا رہے تھے: "إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ طَعَامُ الْأَثِيمِ" تو اس شخص نے کہا: "طعام اليتيم"، عبد اللہ نے اسے صحیح لفظ دہرایا، اور اس شخص نے دوبارہ غلطی کی۔ جب عبد اللہ

نے دیکھا کہ اس شخص کی زبان صحیح لفظ ادا نہیں کر پا رہی تو انہوں نے اس سے کہا: کیا تم یہ کہہ سکتے ہو: "طعام الفاجر"؟ اس نے کہا: جی ہاں، انہوں نے کہا: تو پھر یہی کہو (5)۔ اور اہل زیغ (گمراہوں) میں سے جاہلوں کے لیے اس میں کوئی دلیل نہیں ہے کہ یہ جائز ہے کہ...

(1) إعراب القرآن للنحاس 4 / 134، ومشكل إعراب القرآن 2 / 657۔ (2) في إيضاح الوقف والابتداء 1 / 287۔ (3) معانی القرآن للنحاس 6 / 412، والكشاف 3 / 506۔ (4) اسے عبد الرزاق (5986) اور طبری نے 21 / 54 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (5) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص 183 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah ad-Dukhan: Verses 43 - 46 133

Replacing a letter of the Qur'an with another was only done by Abdullah (Ibn Mas'ud) as an approximation for the learner, and as a preparation for him to return to the correct version, and the use of truth and speaking with the letter according to the revelation of Allah and the narration of the Messenger of Allah (PBUH).

Al-Zamakhshari said (1): This provides evidence that replacing one word with another is permissible if it conveys its meaning. Based on this, Abu Hanifa allowed recitation in Persian on the condition that the reciter conveys the meanings in their entirety without omitting anything from them. They said: This condition testifies that it is an absolute permission; because in the speech of the Arabs—especially in the Qur'an, which is miraculous in its eloquence and the uniqueness of its composition and styles—there are subtleties of meaning and purposes that no tongue from Persian or others can independently convey. Abu Hanifa, may Allah have mercy on him, did not know Persian well, so this was not from him based on verification and insight. Ali bin Al-J'ad narrated from Abu Yusuf, from Abu Hanifa, a statement similar to that of his two companions in rejecting recitation in Persian.

The Tree of Zaqqum: The tree that Allah created in Hell and called the accursed tree. When the people of the Fire become hungry, they resort to it and eat from it, and it boils in their bellies as hot water boils. And what reaches their bellies from it was compared to 'al-muhl', which is molten brass.

The general recitation is: "taghli" (it boils - feminine) referring to the tree. Ibn Kathir, Hafs, Ibn Muhaysin, and Ruways from Ya'qub read: "yaghli" (it/he boils - masculine) referring to the food (2), which is the meaning of the tree. It is not referred to 'al-muhl' because it was mentioned for comparison (3). And "Al-Athim": The sinner, from 'athima, ya'thamu, ithman'; this was said by Al-Qushayri and Ibn Isa (4). And it was said: He is the polytheist who acquires sin; this was said by Yahya bin Salam (5). In Al-Sihah: The man 'athima' (sinned) —with a kasra— 'ithman' and 'ma'thaman': when he fell into sin.

---

(1) In Al-Kashshaf 3/506. (2) Al-Sab'ah p. 592, Al-Taysir p. 198, and Al-Nashr 2/371. (3) See Al-Hujjah 6/166, and Zad al-Masir 7/349. (4) Narrated from Ibn Isa by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 5/257. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/257.

सूरह अद-दुखान: आयत 43 - 46 133

कुरान के एक अक्षर को दूसरे से बदलना, क्योंकि यह अब्दुल्ला (इब्न मसूद) द्वारा केवल सीखने वाले की निकटता के लिए किया गया था, और उसके लिए सही की ओर लौटने की तैयारी के रूप में, और अल्लाह के अवतरण और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के वर्णन के अनुसार सत्य का उपयोग और अक्षर के साथ बोलना था।

अल-ज़मख़शरी ने कहा (1): और इससे यह सिद्ध होता है कि एक शब्द के स्थान पर दूसरे शब्द को बदलना जायज़ है यदि वह अपना अर्थ प्रकट करता है। और इसी आधार पर अबू हनीफा ने फारसी में पढ़ने की अनुमति दी, इस शर्त पर कि पढ़ने वाला अर्थों को बिना कुछ कम किए पूर्णता के साथ प्रस्तुत करे। उन्होंने कहा: और यह शर्त गवाही देती है कि यह अनुमति पूर्ण अनुमति है; क्योंकि अरबों के भाषण में—विशेष रूप से कुरान में जो अपनी वाक्पटुता और अपनी संरचना और शैलियों की विशिष्टता में चमत्कारिक है—अर्थों की ऐसी सूक्ष्मताएं और उद्देश्य हैं जिन्हें फारसी या अन्य भाषाओं की कोई भी ज़बान स्वतंत्र रूप से व्यक्त नहीं कर सकती है। और अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैहि) फारसी अच्छी तरह नहीं जानते थे, इसलिए यह उनकी ओर से सत्यापन और अंतर्दृष्टि पर आधारित नहीं था। अली बिन अल-जद ने अबू यूसुफ से और उन्होंने अबू हनीफा से फारसी में पढ़ने के इनकार में उनके दो साथियों के समान ही कथन वर्णित किया है।

ज़क़्क़ूम का पेड़: वह पेड़ जिसे अल्लाह ने जहन्नम (नरक) में पैदा किया है, और इसे शापित वृक्ष कहा है। जब नरक के लोग भूखे होंगे, तो वे इसकी शरण लेंगे और इसमें से खाएंगे, तो यह उनके पेट में वैसे ही उबलेगा जैसे गर्म पानी उबलता है। और उनके पेट में जाने वाली चीज़ की तुलना 'अल-मुहल' से की गई है, जो पिघला हुआ तांबा है।

सामान्य पाठ (क़िरात) है: पेड़ के संदर्भ में स्त्रीलिंग में "तग़ली" (वह उबलती है)। इब्न कसीर, हफ्श, इब्न मुहयसिन और याकूब से रुवैस ने "यग़ली" (वह उबलता है) पढ़ा है, जो भोजन (2) के संदर्भ में है, जो पेड़ का अर्थ है। इसे 'अल-मुहल' पर नहीं थोपा जाता क्योंकि इसका उल्लेख तुलना के लिए किया गया था (3)। और "अल-असीम": पापी, जो पाप करने ('असिमा') से बना है; यह अल-कुशैरी और इब्न ईसा ने कहा है (4)। और कहा गया है: वह पाप करने वाला मुशरिक (बहुदेववादी) है; यह याह्या बिन सलाम ने कहा है (5)। अल-सिहाह में: आदमी 'असिमा' (पाप किया) - कसरा के साथ - 'इसमन' और 'मअसामन': जब वह पाप में गिर गया।

(1) अल-कशाफ 3/506 में। (2) अल-सबआ पृष्ठ 592, और अल-तयसीर पृष्ठ 198, और अल-नश्र 2/371। (3) अल-हुज्जाह 6/166, और ज़ाद अल-मसीर 7/349 देखें। (4) इब्न ईसा से अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 5/257 में उद्धृत किया। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/257।

سورہ الدخان: آیات 43 - 46 133

قرآن کے ایک حرف کو دوسرے سے بدلنا، کیونکہ یہ عبداللہ (ابن مسعود) کی طرف سے سیکھنے والے کے لیے ایک طرح کی تقریب (آسانی) تھی، اور ان کی طرف سے اسے صحیح کی طرف لوٹنے کی تیاری تھی، اور حق کا استعمال اور اللہ کے نازل کردہ حرف کے مطابق کلام کرنا اور رسول اللہ ﷺ کی حکایت کرنا تھا۔

اور زمخشری نے کہا (1): اور اس سے یہ استدلال کیا جاتا ہے کہ ایک لفظ کی جگہ دوسرے لفظ کا بدلنا جائز ہے اگر وہ اس کے معنی ادا کر رہا ہو۔ اور اسی سے ابوحنیفہ نے فارسی میں قرأت کو ایک شرط پر جائز قرار دیا، اور وہ یہ کہ قاری معانی کو ان کی کاملیت کے ساتھ ادا کرے بغیر اس میں سے کچھ کم کیے بغیر۔ انہوں نے کہا: اور یہ شرط گواہی دیتی ہے کہ یہ اجازت بالکل ویسی ہی ہے جیسی ہونی چاہیے؛ کیونکہ اہل عرب کے کلام میں — خاص طور پر قرآن میں جو اپنی فصاحت اور اپنے نظم و اسالیب کی انفرادیت میں معجزہ ہے — معانی اور مقاصد کے ایسے لطائف ہیں جنہیں فارسی یا اس کے علاوہ کوئی اور زبان مستقل طور پر ادا نہیں کر سکتی۔ اور ابوحنیفہ رحمہ اللہ فارسی اچھی طرح نہیں جانتے تھے، لہذا یہ ان کی طرف سے تحقیق اور بصیرت کی بنا پر نہ تھا۔ اور علی بن الجعد نے ابو یوسف سے، انہوں نے ابوحنیفہ سے، فارسی میں قرأت کے انکار میں ان کے دونوں ساتھیوں (امام ابو یوسف اور امام محمد) کے قول کی طرح ہی روایت کی ہے۔

اور شجرہ زقوم: وہ درخت جسے اللہ نے جہنم میں پیدا کیا، اور اسے ملعون درخت کا نام دیا، چنانچہ جب اہل جہنم بھوکے ہوں گے تو وہ اس کی طرف رجوع کریں گے اور اس میں سے کھائیں

گے، تو وہ ان کے پیٹوں میں اس طرح کھولے گا جیسے گرم پانی کھولتا ہے۔ اور اس سے جو ان کے پیٹوں میں جائے گا اسے 'المہل' سے تشبیہ دی گئی ہے، اور وہ پگھلا ہوا تانبا ہے۔

اور عام قرأت: درخت پر محمول کرتے ہوئے تاء کے ساتھ "تغلی" (وہ ابلتی ہے) ہے۔ اور ابن کثیر، حفص، ابن محیصن اور رویس نے یعقوب سے: طعام (کھانے) پر محمول کرتے ہوئے یاء کے ساتھ "یغلی" (وہ ابلتا ہے) پڑھا ہے (2)، اور وہ درخت کے معنی میں ہے۔ اور اسے 'المہل' پر محمول نہیں کیا جائے گا کیونکہ اس کا ذکر تشبیہ کے لیے کیا گیا ہے (3)۔ اور "الاثیم": گناہ گار، 'اثم یاثم اثماً' سے؛ یہ قشیری اور ابن عیسیٰ نے کہا ہے (4)۔ اور کہا گیا: وہ گناہ کمانے والا مشرک ہے؛ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا ہے (5)۔ اور الصحاح میں ہے: اور آدمی 'اثم' (گناہ گار ہوا) — زیر کے ساتھ — 'اثماً' اور 'ماثماً': جب وہ گناہ میں پڑ گیا۔

---

(1) الکشاف 3/ 506 میں۔ (2) السبعة ص 592، والتیسیر ص 198، والنشر 2/ 371۔ (3) دیکھیے الحجة 6/ 166، وزاد المسیر 7/ 349۔ (4) اسے ابن عیسیٰ سے ماوردی نے النکت والعیون 5/ 257 میں نقل کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/ 257۔

134 Surah ad-Dukhan: Verses 43 - 48

So he is 'aathim' (sinful), 'atheem' (wicked), and 'athooum' as well (1). The meaning of 'the food of the wicked' (ta'am al-atheem) is: the possessor of sin, the evildoer, and he is Abu Jahl (2). That is because he said: Muhammad promises us that in Hell there is Zaqqum, but it is only porridge with butter and dates. So Allah clarified the opposite of what he said. Al-Naqqash related from Mujahid that the tree of Zaqqum is Abu Jahl (3). I say: This is not correct from Mujahid. And it is rejected by what we mentioned regarding this tree in Surah as-Saffat and [Surah] Subhan [al-Isra] (4) as well. The Almighty's saying: {Seize him and drag him into the midst of Hell (47) Then pour over his head the torment of boiling water (48)} The Almighty's saying: {Seize him} meaning: It is said to the Zabaniyah (angels of punishment): Seize him, meaning the sinner (5). {and drag him} meaning: pull him and drive him. And 'al-atlu' is to take a man by his clothes (at the neck) and shake him, i.e., pull him towards you to take him to prison or affliction (6). I dragged (ataltu) the man, I drag him (a'tuluhu and a'tiluhu) with a violent pull: when you pull him (7) violently. And a man is 'mi'tal' - with a kasra [under the mim]. He said describing a horse: We lead it by the head firmly, and we do not drag it violently (8) In it are two linguistic variations, 'atalahu' and 'atanahu', with both 'lam' and 'nun'. Ibn al-Sikkit said it (9). And he read

(1) Al-Sihah (a-th-m). (2) Al-Waseet 4/91, and Tafsir al-Baghawi 4/154. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/257. (4) 13/111 - 112, and 18/41. (5) Al-Waseet 4/92, and Tafsir al-Baghawi 4/155. (6) Tahdhib al-Lughah 2/270. (7) After it in (d) and (z): to you. (8) Cited by Ibn Qutaybah in al-Ma'ani al-Kabir 1/77 and attributed to Abu al-Najm, and Abu Ali al-Qali in his Amali 1/57 without attribution. (9) Al-Sihah (a-t-l).

१३४ सूरह अद-दुखान: आयत ४३ - ४८

तो वह 'आथिम' (पापी), 'असीम' (दुष्ट) और 'अथूम' भी है (१)। अतः 'गुनाहगार के भोजन' (ता'आमुल असीम) का अर्थ है: पाप का स्वामी, दुराचारी, और वह अबू जहल है (२)। ऐसा इसलिए है क्योंकि उसने कहा: मुहम्मद हमसे वादा करते हैं कि जहन्नम में ज़क़्क़ूम है, जबकि वह केवल मक्खन और खजूर वाला दलिया है। अतः अल्लाह ने उसके कहे के विपरीत स्पष्ट किया। अल-नक्काश ने मुजाहिद से रिवायत किया कि ज़क़्क़ूम का पेड़ अबू जहल है (३)। मैं कहता हूँ: यह मुजाहिद से सही साबित नहीं है। और यह उस बात से खारिज है जिसका हमने इस पेड़ के बारे में सूरह अस-साफ़ात और सुभान [अल-इसरा] (४) में भी उल्लेख किया है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसे पकड़ो और उसे खींचते हुए जहन्नम के बीचों-बीच ले जाओ (४७) फिर उसके सिर पर खौलते हुए पानी का अज़ाब डालो (४८)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {उसे पकड़ो} अर्थात: ज़बानिया (सज़ा के फ़रिश्तों) से कहा जाएगा: उसे पकड़ लो, यानी पापी को (५)। {और उसे खींचते हुए ले जाओ} अर्थात: उसे घसीटो और हांक दो। और 'अल-अतलू' का अर्थ है: किसी आदमी को उसके कपड़ों के गलरे (गर्दन के पिछले हिस्से) से पकड़ना और उसे हिलाना, यानी उसे अपनी ओर खींचना ताकि उसे जेल या मुसीबत में ले जाया जा सके(६)। मैंने आदमी को घसीटा (अतल्तु), मैं उसे घसीटता हूँ (अतलुहु और अतिलुहु): जब आप उसे हिंसक रूप से खींचते हैं (७)। और एक आदमी 'मि'तल' है - मीम के नीचे कसरा के साथ। उसने एक घोड़े का वर्णन करते हुए कहा: हम उसे सिर से आगे ले जाते हैं, और हम उसे ज़बरदस्ती नहीं घसीटते (८) इसमें दो भाषाई रूप हैं, 'अतलहू' और 'अतनहू', लाम और नून दोनों के साथ। इब्न अल-सिक्किट ने यह कहा (९)। और उसने पढ़ा

(१) अल-सिहाह (अ-थ-म)। (२) अल-वसीत ४/९१, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/१५४। (३) अल-नुकात वल-उयून ५/२५७। (४) १३/१११ - ११२, और १८/४१। (५) अल-वसीत ४/९२, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/१५५। (६) तहज़ीब अल-लुग़ह २/२७०। (७) इसके बाद (द) और (ज़) में: अपनी ओर। (८) इब्न कुतैबा ने अल-मा'नी अल-कबीर १/७७ में इसका उल्लेख किया और अबू अल-नज्म की ओर मंसूब किया, और अबू अली अल-क़ाली ने अपनी अमाली १/५७ में बिना किसी निसबत के। (९) अल-सिहाह (अ-त-ल)।

۱۳۴ سورہ الدخان: آیات ۴۳ - ۴۸

چنانچہ وہ آثم، اثیم اور اثوم بھی ہے (۱)۔ تو 'گناہگار کا کھانا' (طعام الاثیم) کا معنی ہے: گناہ والا، بدکار، اور وہ ابو جہل ہے (۲)۔ یہ اس لیے کہ اس نے کہا تھا: محمد ہمیں ڈراتے ہیں کہ جہنم میں زقوم ہے، حالانکہ وہ تو محض مکھن اور کھجور کا ملیدہ ہے۔ تو اللہ نے اس کی کہی ہوئی بات کے برعکس واضح فرما دیا۔ اور النقاش نے مجاہد سے روایت کیا ہے کہ زقوم کا درخت ابو جہل ہے (۳)۔ میں کہتا ہوں: یہ مجاہد سے صحیح ثابت نہیں ہے۔ اور یہ اس سے رد ہو جاتا ہے جو ہم نے اس درخت کے بارے میں سورہ الصافات اور سبحان [الاسراء] (۴) میں بھی ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ إِلَى سَوَاء الْجَحِيمِ ﴿۴۷﴾ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ ﴿۴۸﴾ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ خُذُوهُ ﴾ یعنی: زبانیہ (عذاب کے فرشتوں) سے کہا جائے گا: اسے پکڑ لو، یعنی گناہگار کو (۵)۔ ﴿ فَاعْتِلُوهُ ﴾ یعنی: اسے گھسیٹو اور ہانک کر لے جاؤ۔ اور 'العتل' یہ ہے کہ تم آدمی کو اس کے گریبان سے پکڑ کر جھنجھوڑو، یعنی اسے اپنی طرف گھسیٹو تاکہ اسے قید یا مصیبت کی طرف لے جاؤ (۶)۔ 'عتلت الرجل أعتله وأعتله عتلاً': جب تم اسے سختی سے کھینچو (۷)۔ اور ایسا آدمی 'مِعْتَل' ہے - میم کے نیچے زیر کے ساتھ اور اس نے گھوڑے کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: نفرعه فرعاً ولسنا نعتله (۸) (ہم اسے سر سے پکڑ کر آگے چلاتے ہیں اور اسے گھسیٹتے نہیں ہیں) اور اس میں دو لغتیں ہیں، 'عتله' اور 'عتنه' ، لام اور نون دونوں کے ساتھ۔ یہ ابن السکیت نے کہا ہے (۹)۔ اور اس نے پڑھا

(۱) الصحاح (أثم)۔ (۲) الوسیط ۹۱/۴، اور تفسیر البغوي ۱۵۴/۴۔ (۳) النکت والعیون ۲۵۷/۵۔ (۴) ۱۱۱/۱۳ - ۱۱۲، اور ۴۱/۱۸۔ (۵) الوسیط ۹۲/۴، اور تفسیر البغوي ۱۵۵/۴۔ (۶) تهذیب اللغة ۲/ ۲۷۰۔ (۷) اس کے بعد (د) اور (ظ) میں ہے: اپنی طرف۔ (۸) اسے ابن قتیبہ نے المعانی الکبیر

۷۷/۱ میں نقل کیا اور ابو النجم کی طرف منسوب کیا، اور ابو علی القالی نے اپنی امالی ۵۷/۱ میں بغیر کسی نسبت کے۔ (۹) الصحاح (عتل)۔

135 Surah ad-Dukhan: Verses 47 - 50

The Kufans and Abu Amr: "Then drag him" (fāʿtilūhu) with a kasra. The rest read it with a damma (1). {Into the heart of Hellfire}: the middle of Hell (2). {Then pour over his head the punishment of scalding water}. Muqatil said: Malik, the keeper of the Fire, strikes Abu Jahl's head with an iron mace, so his skull shatters from his brain, and his brain flows over his body. Then the angel pours boiling water upon him, whose heat has reached its limit, so it enters his belly, and the angel says: Taste the punishment (3). And its likeness is: {Scalding water will be poured upon their heads} [Al-Hajj: 19].

Almighty's saying: {Taste! Indeed, you are the mighty, the noble (49) Indeed, this is what you used to doubt (50)}

Almighty's saying: {Taste! Indeed, you are the mighty, the noble}. Ibn al-Anbari said (4): The commonality of readers (5) agreed on the kasra of "Inna" (Indeed). It was narrated from Al-Hasan ibn (6) Ali, may Allah have mercy on him: "Dhuq annaka" with the fatha of "anna," and Al-Kisa'i read it this way (7). So whoever reads "inna" with a kasra pauses at "Dhuq" (Taste). And whoever opens it does not pause at "Dhuq"; because the meaning is: Taste because you and for you are the mighty, the noble.

Qatada said: It was revealed concerning Abu Jahl, who had said: "There is no one in it [Makkah] more mighty or noble than me," therefore it was said to him: {Taste! Indeed, you are the mighty, the noble} (8). Ikrimah said: The Prophet ﷺ and Abu Jahl met, so the Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah has commanded me to say to you: 'Woe to you, and woe! (Worthy of you is punishment)'" He replied: "With what...?"

(1) Al-Sab'ah p. 593, and Al-Taysir p. 198. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/257. (3) Zad al-Masir 7/350, and Al-Wahidi mentioned it concisely in Al-Wasit 4/92, and Al-Baghawi in his tafsir 4/155. (4) In Idah al-Waqf wal-Ibtida' 2/889. (5) In (Z) and (Q): Ajma'at (agreed). (6) In the copies: "an" (from), and the fixed one is from Idah al-Waqf wal-Ibtida', and Ma'ani al-Qur'an for Al-Nahhas 6/414, and Al-Kashshaf 3/507, and Al-Muharrar al-Wajiz 8/40. (7) Al-Sab'ah p. 593, and Al-Taysir p. 198. (8) Narrated by Abd al-Razzaq in his tafsir 2/209, and al-Tabari 21/61 similarly.

135 सूरह अद-दुखान: आयतें 47 - 50

कूफी और अबू अम्र: «fāʿtilūhu» (उसे घसीट लो) कसरा के साथ पढ़ते हैं। बाकी लोगों ने इसे धम्मा के साथ पढ़ा है (1)। ﴿إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ﴾ (जहन्नम के बीचों-बीच): जहन्नम का मध्य (2)। ﴿ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ﴾ (फिर उसके सिर के ऊपर खौलते पानी का अज़ाब डालो)। मुक़ातिल ने कहा: आग का दारोगा मलिक, अबू जहल के सिर पर लोहे के गदा (हथौड़े) से वार करता है, जिससे उसका सिर उसके दिमाग से अलग होकर बिखर जाता है, और उसका दिमाग उसके शरीर पर बहने लगता है, फिर फरिश्ता उस पर खौलता हुआ पानी डालता है जिसकी गर्मी अपनी चरम सीमा पर होती है, तो वह उसके पेट में समा जाता है, और फरिश्ता कहता है: अज़ाब चख (3)। और इसके समान है: ﴿يُصَبُّ مِن فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ﴾ [अल-हज्ज: 19]।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ ٤٩ إِنَّ هَذَا مَا كُنتُم بِهِ تَمْتَرُونَ ٥٠﴾ (चख! बेशक तू ही तो वह बड़ा इज़्ज़तदार और शरीफ़ है। बेशक यह वही चीज़ है जिसमें तुम संदेह करते थे।)

अल्लाह तआला का कथन: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾। इब्न अल-अंबारी (4) ने कहा: आम क़ारी (5) "इन्ना" के कसरा पर सहमत हुए हैं। और अल-हसन बिन (6) अली (रह.) से रिवायत है: "Dhuq annaka" "अन्ना" के फतह के साथ, और अल-किसाई (7) ने इसे इसी तरह पढ़ा है। तो जो "इन्ना" को कसरा देता है, वह "Dhuq" पर रुकता है। और जो इसे फतह देता है, वह "Dhuq" पर नहीं रुकता; क्योंकि अर्थ यह है: चख क्योंकि तू और इस वजह से कि तू इज़्ज़तदार और शरीफ़ है।

क़तादा ने कहा: यह अबू जहल के बारे में नाज़िल हुई, उसने कहा था: "इसमें [मक्का में] मुझसे ज़्यादा इज़्ज़तदार और शरीफ़ कोई नहीं है", इसलिए उससे कहा गया: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ (8)। और इकरामा ने कहा: नबी ﷺ और अबू जहल मिले, तो नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने मुझे तुमसे कहने का हुक्म दिया है: 'अफ़सोस है तुझ पर, और अफ़सोस!'" तो उसने कहा: किस चीज़ के लिए...?

(1) अस-सबअह पृ. 593, और अत-तयसीर पृ. 198। (2) अन-नुक़त वल-'उयून 5/257। (3) ज़ाद अल-मसीर 7/350, और अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 4/92 में संक्षिप्त में उद्धृत किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/155 में। (4) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/889 में। (5) (ज़) और (क़) में: अजमअत (सहमत हुए)। (6) प्रतियों में: 'अन' (से), और प्रमाणित ईदाह अल-वक़्फ़ वल-

इब्तिदा से है, और नहहास की मा'नी अल-कुरान 6/414, और अल-कश्शाफ 3/507, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 8/40। (7) अस-सबअह पृ. 593, और अत-तयसीर पृ. 198। (8) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/209 में, और अल-तबरी ने 21/61 में इसी तरह रिवायत किया है।

۱۳۵ سورہ الدخان: آیات ۴۷ - ۵۰

کوفی حضرات اور ابو عمرو: «فَاعْتِلُوهُ» کو کسرہ کے ساتھ پڑھتے ہیں۔ اور باقیوں نے ضمہ پڑھا ہے (۱)۔ ﴿إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ﴾: جہنم کا درمیانی حصہ (۲)۔ ﴿ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِ﴾۔ مقاتل نے کہا: آگ کا داروغہ مالک، ابو جہل کے سر پر لوہے کے ہتھوڑے سے ضرب لگاتا ہے، جس سے اس کا سر دماغ سے الگ ہو کر چور چور ہو جاتا ہے، اور اس کا دماغ اس کے جسم پر بہنے لگتا ہے، پھر فرشتہ اس میں کھولتا ہوا پانی انڈیلتا ہے جس کی تپش انتہا کو پہنچی ہوئی ہوتی ہے، تو وہ اس کے پیٹ میں گرتا ہے، اور فرشتہ کہتا ہے: عذاب چکھ (۳)۔ اور اس کی نظیر ہے: ﴿يُصَبُّ مِن فَوْقِ رُؤُوسِهِمُ الْحَمِيمُ﴾ [الحج: ۱۹]۔

فرمانِ الٰہی: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ ۴۹ إِنَّ هَٰذَا مَا كُنتُم بِهِ تَمْتَرُونَ ۵۰﴾

فرمانِ الٰہی: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾۔ ابن الانباری (۴) نے کہا: تمام قراء (۵) نے «إِنَّ» کے کسرہ پر اتفاق کیا ہے۔ اور حسن بن (۶) علی رحمہ اللہ سے مروی ہے: «ذُقْ أَنَّكَ» «أَنَّ» کے فتحہ کے ساتھ، اور اسی کے ساتھ کسائی (۷) نے قرأت کی ہے۔ پس جس نے «إِنَّ» کو کسرہ دیا، وہ «ذُقْ» پر وقف کرے گا۔ اور جس نے اسے فتحہ دیا وہ «ذُقْ» پر وقف نہیں کرے گا؛ کیونکہ معنی یہ ہے: چکھ اس لیے کہ تو اور بوجہ اس کے کہ تو ہی معزز اور مکرم ہے۔

قتادہ نے کہا: یہ ابو جہل کے بارے میں نازل ہوئی اور اس نے کہا تھا: اس میں [مکہ میں] مجھ سے زیادہ معزز اور مکرم کوئی نہیں ہے، اس لیے اس سے کہا گیا: ﴿ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ﴾ (۸)۔ اور عکرمہ نے کہا: نبی ﷺ اور ابو جہل کی ملاقات ہوئی، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ نے مجھے حکم دیا ہے کہ تجھ سے کہوں: 'تباہی ہو تیرے لیے، پھر تباہی!'" تو اس نے کہا: کس چیز کی وجہ سے...؟

(۱) السبعہ ص ۵۹۳، اور التیسیر ص ۱۹۸۔ (۲) النکت والعیون ۲۵۷/۵۔ (۳) زاد المسیر ۳۵۰/۷، اور الواحدی نے اسے الوسیط ۹۲/۴ میں اختصار کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر ۱۵۵/۴ میں۔ (۴) ایضاح الوقف والابتداء ۸۸۹/۲ میں۔ (۵) (ز) اور (ق) میں: اجمعٹ۔ (۶) نسخوں میں: عن، اور ثابت شدہ ایضاح الوقف والابتداء سے ہے، اور معانی القرآن للناس ۴۱۴/۶، اور الکشاف ۵۰۷/۳، اور المحرر الوجیز ۴۰/۸۔ (۷) السبعہ ص ۵۹۳، اور التیسیر ص ۱۹۸۔ (۸) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲۰۹/۲ میں، اور الطبری نے ۶۱/۲۱ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

136 Surah Ad-Dukhan: Verses 49 - 53

[Abu Jahl said]: "Are you threatening me! By Allah, neither you nor your Lord can do anything to me. I am the most powerful and honored person in this valley among his people." So Allah killed him on the day of Badr and humiliated him, and this verse was revealed (1). That is, the angel says to him: "Taste! Indeed, you are the 'mighty, the noble' in your own claim." It was said: It is meant in the sense of belittlement, reprimand, mockery, insult, and disparagement; meaning it is said to him: Indeed, you are the lowly and humiliated. This is like what the people of Shu'ayb said to Shu'ayb: {Indeed, you are the forbearing, the right-minded} [Hud: 87], meaning the foolish and ignorant according to one of the interpretations as mentioned before (2). This is the saying of Sa'id ibn Jubayr (3). {Indeed, this is what you used to doubt} means the angels say to them: This is what you used to doubt in the worldly life. The Almighty's saying: {Indeed, the righteous will be in a secure place (51) Among gardens and springs (52) Wearing [garments of] fine silk and brocade, facing each other (53)} The Almighty's saying: {Indeed, the righteous will be in a secure place} When He mentioned the abode of the disbelievers and their punishment, He mentioned the residence of the believers and their bliss. Nafi' and Ibn 'Amir read: "fi muqam" with a damma on the mim, while the others read it with a fatha (4). Al-Kisa'i said: 'al-muqam' (with damma) is the place, and 'al-maqam' (with fatha) is the staying/residence, as he said: The lands are effaced, their site and their staying-place (5) Al-Jawhari said: As for 'al-maqam' and 'al-muqam', each of them can mean residence, and can mean the place of standing; because if you derive it from 'qama yaqumu' (to stand), it has a fatha, and if you make it...

---

(1) Narrated by Al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul', p. 398, in brief. As-Suyuti cited it in 'Ad-Durr al-Manthur' 6/33 similarly and attributed it to Al-Umawi. (2) 11/194. (3) Al-Mawardi cited it similarly in 'An-Nukat wal-'Uyun' 5/258, and Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 7/350. (4) Al-Sab'ah p. 593, and At-Taysir p. 198. (5) The beginning of a verse by Labid, found in his Diwan p. 297, its completion is: "at Mina, its wasteland and rocky hills have become eternal", the discussion is in 'Ma'ani al-Qur'an' by An-Nahhas 1/415. His saying: 'afati' means it became worn out. 'Al-mahall' and 'al-muqam', the commentator of the Diwan said: they are the place of settling and the place of residence.

136 सूरह अद-दुखान: आयतें 49 - 53

[अबू जहल ने कहा]: "क्या तुम मुझे धमकी दे रहे हो! अल्लाह की कसम, न तो तुम और न ही तुम्हारा रब मेरा कुछ बिगाड़ सकते हो। मैं इस घाटी का अपनी कौम में सबसे शक्तिशाली और सम्मानित व्यक्ति हूँ।" अतः अल्लाह ने बद्र के दिन उसे मार डाला और उसे अपमानित किया, और यह आयत अवतरित हुई (1)। अर्थात फरिश्ता उससे कहता है: "चखो! निस्संदेह तुम अपने दावे के अनुसार 'शक्तिशाली और सम्मानित' हो।" कहा गया है: यह तुच्छता, फटकार, उपहास, अपमान और तिरस्कार के अर्थ में है; यानी उससे कहा जाता है: वास्तव में तुम नीच और अपमानित हो। यह वैसा ही है जैसा शुऐब की कौम ने शुऐब से कहा था: {निस्संदेह आप तो बहुत ही सहनशील और नेक-स्वभाव हैं} [हूद: 87], जिसका अर्थ मूर्ख और अज्ञानी है जैसा कि पहले उल्लेखित व्याख्याओं में से एक में है (2)। यह सईद बिन जुबैर का कथन है (3)। {निस्संदेह यह वही है जिसमें तुम संदेह करते थे} यानी फरिश्ते उनसे कहते हैं: यह वही है जिसमें तुम दुनिया में संदेह किया करते थे। अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह डर रखने वाले (परहेज़गार) शांति के स्थान में होंगे (51) बागों और चश्मों में (52) बारीक रेशम और मोटे रेशम के लिबास पहनेंगे, एक-दूसरे के आमने-सामने बैठे होंगे (53)} अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह डर रखने वाले शांति के स्थान में होंगे} जब अल्लाह ने काफ़िरों के ठिकाने और उनके अज़ाब का ज़िक्र किया, तो उसने मोमिनों के निवास और उनकी नेमतों का ज़िक्र किया। नाफे और इब्न आमिर ने 'मिम' पर पेश (धम्मा) के साथ "फी मुक़ाम" पढ़ा, बाकी सब ने ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ा (4)। अल-किसाई ने कहा: 'मुक़ाम' (धम्मा के साथ) जगह है, और 'मक़ाम' (फ़तहा के साथ) ठहरना/निवास है, जैसा कि कहा गया है: बस्तियाँ मिट गईं, उनका स्थान और उनका ठहरना (5) अल-जौहरी ने कहा: जहाँ तक 'मक़ाम' और 'मुक़ाम' का संबंध है, उनमें से प्रत्येक का अर्थ निवास हो सकता है, और खड़े होने का स्थान भी हो सकता है; क्योंकि यदि आप इसे 'क़ामा यक़ूमु' (खड़ा होना) से बनाते हैं, तो यह ज़बर वाला (मक़ाम) होगा, और यदि आप इसे...

---

(1) अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. 398 में संक्षेप में इसका वर्णन किया है। और अस-सुयूती ने इसे 'अद-दुर्र अल-मन्सूर' 6/33 में इसी तरह उद्धृत किया है और इसे अल-उमवी से जोड़ा है। (2) 11/194। (3) अल-मावर्दी ने इसे 'अन-नुकत वल-'उयून' 5/258 में इसी तरह उद्धृत किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 7/350 में। (4) अल-सब'आ पृ. 593, और अत-तयसीर पृ. 198। (5) लबीद के एक शेर का शुरुआती हिस्सा, जो उनके दीवान पृ. 297 में है, इसका अगला हिस्सा है:

"मिना में, उसके निर्जन स्थान और चट्टानें अमर हो गई हैं", चर्चा अन-नह़ास की 'मानी अल-कुरआन' 1/415 में है। उनका कहना: 'अफ़ति' का अर्थ है मिट जाना। 'अल-महल्ल' और 'अल-मुक़ाम', दीवान के व्याख्याकार ने कहा: ये ठहरने की जगह और निवास की जगह हैं।

١٣٦ سورة الدخان: آیات ٤٩ - ٥٣

[ابو جہل نے کہا]: "تم مجھے دھمکا رہے ہو! اللہ کی قسم، نہ تم اور نہ تمہارا رب میرا کچھ بگاڑ سکتے ہو، میں اس وادی میں اپنی قوم کے درمیان سب سے معزز اور محترم ہوں۔" چنانچہ اللہ نے اسے بدر کے دن ہلاک کر دیا اور اسے ذلیل کیا، اور یہ آیت نازل ہوئی (١)۔ یعنی فرشتہ اس سے کہتا ہے: "چکھ! بے شک تو اپنے زعم میں 'عزت والا اور معزز' ہے۔" اور کہا گیا ہے: یہ تضحیک، ملامت، استہزاء، اہانت اور تنقیص کے طور پر ہے؛ یعنی اسے کہا جاتا ہے: درحقیقت تو ہی ذلیل اور خوار ہے۔ یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ شعیب کی قوم نے شعیب سے کہا تھا: {بے شک تم تو بڑے بردبار اور سمجھدار ہو} [ہود: ٨٧]، ایک تفسیر کے مطابق ان کی مراد بے وقوف اور جاہل تھی جیسا کہ پہلے گزرا (٢)۔ یہ سعید بن جبیر کا قول ہے (٣)۔ {بے شک یہ وہی ہے جس میں تم شک کرتے تھے} یعنی فرشتے ان سے کہتے ہیں: یہ وہی ہے جس میں تم دنیا میں شک کیا کرتے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک ڈرنے والے امن کی جگہ میں ہوں گے (٥١) باغوں اور چشموں میں (٥٢) باریک اور دبیز ریشم کے لباس پہنیں گے، آمنے سامنے بیٹھے ہوں گے (٥٣)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک ڈرنے والے امن کی جگہ میں ہوں گے} جب اللہ نے کافروں کے ٹھکانے اور ان کے عذاب کا ذکر کیا، تو اس کے بعد مؤمنوں کے قیام اور ان کی نعمتوں کا ذکر فرمایا۔ نافع اور ابن عامر نے میم کے ضمہ کے ساتھ "فی مُقام" پڑھا، جبکہ باقیوں نے فتحہ کے ساتھ پڑھا (٤)۔ الکسائی نے کہا: 'المُقام' (میم کے ضمہ کے ساتھ) جگہ ہے، اور 'المَقام' (میم کے فتحہ کے ساتھ) قیام/رہائش ہے، جیسا کہ کہا گیا: گھر مٹ گئے، ان کا ٹھکانا اور ان کا قیام (٥) الجوہری نے کہا: جہاں تک 'المَقام' اور 'المُقام' کا تعلق ہے، ان میں سے ہر ایک قیام کے معنی میں

بھی ہو سکتا ہے، اور کھڑے ہونے کی جگہ کے معنی میں بھی؛ کیونکہ اگر آپ اسے 'قام یقوم' (کھڑا ہونا) سے بنائیں تو یہ مفتوح (زبر والا) ہوگا، اور اگر اسے...

---

(١) الواحدی نے 'اسباب النزول' ص ٣٩٨ میں مختصراً اسے نقل کیا ہے۔ اور السیوطی نے 'الدر المنثور' ٣٣/٦ میں اسی طرح ذکر کیا اور اسے الاموی کی طرف منسوب کیا۔ (٢) ١٩٤/١١۔ (٣) الماوردی نے اسے 'النکت والعیون' ٢٥٨/٥ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ٣٥٠/٧ میں۔ (٤) السبعہ ص ٥٩٣، والتیسیر ص ١٩٨۔ (٥) لبید کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، جو ان کے دیوان ص ٢٩٧ میں موجود ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "منی میں، اس کا ویرانہ اور پہاڑی ٹیلے ابدی ہو گئے ہیں"، کلام النحاس کی 'معانی القرآن' ٤١٥/١ میں ہے۔ ان کا قول: 'عفت' کا مطلب مٹ جانا ہے۔ 'المحل' اور 'المقام'، دیوان کے شارح نے کہا: یہ اترنے کی جگہ اور رہنے کی جگہ ہیں۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 51 - 54 137

From 'aqama yuqimu' (to reside); it is with a damma (the 'u' sound on the first letter), because when a verb exceeds three letters, its place (noun of place) takes a damma on the 'mim', as it resembles the four-letter verbs, like: 'dahraja' and this is our 'mudahraj' (1). It is said: 'al-maqam' with a fatha (the 'a' sound) means the place of witnessing or assembly, and with a damma it could mean the place of residence, or it could be a verbal noun where an implied genitive is estimated, meaning: in a place of residence (2).

{Secure (amin)}: They are safe (3) therein from calamities. {In gardens and springs} acts as a substitute for {In a secure place}. {Dressed in fine silk and heavy brocade, facing each other} They do not see each other's backs; they are facing one another, their seating arrangement rotates with them wherever they turn. Fine silk (sundus) is thin silk fabric. Heavy brocade (istabraq) is the thick type. This was previously discussed in Surah Al-Kahf (4).

The Almighty's saying: {Thus, and We will wed them to fair maidens with large, beautiful eyes 54} The Almighty's saying: {Thus} means: the matter is as we have mentioned (5). So, one should pause at {Thus}. It is also said: it means: just as We admitted them into Paradise and did for them what was mentioned before, likewise We honored them by marrying them to fair maidens with large eyes. The discussion regarding 'the eyes' (al-ayn) was previously mentioned in Surah As-Saffat (6). And 'al-hur' means white; in the opinion of Qatadah and the general public, it is the plural of 'hawra'. And 'al-hawra' is the fair-skinned woman whose leg can be seen through her clothes, and a beholder can see his face in her ankle, like a mirror, due to the thinness (7) of the skin, the freshness of the complexion, and the purity of color. The evidence for this interpretation is that in the reading of Ibn Mas'ud it is: "with fair, large-eyed ones" (8). Abu Bakr al-Anbari mentioned: Ahmad bin al-Husayn informed us, saying: Husayn narrated to us, saying: Ammar bin narrated to us...

---

(1) Al-Sihah (qawm). (2) See Majma' al-Bayan 25/119. (3) In (d) and (z): "he is safe". (4) 13/266 - 267. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/137, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/658. (6) 18/34. (7) In (m): "delicacy". (8) Al-Qira'at al-Shadhah p. 137, and al-Muhtasib 2/261.

सूरह अद-दुखान: आयतें 51 - 54 137

'अकामा युकीमु' (निवास करना) से; यह दम्मा (पहले अक्षर पर 'उ' की मात्रा) के साथ है, क्योंकि जब एक क्रिया तीन अक्षरों से अधिक होती है, तो उसका स्थान (स्थान का संज्ञा) 'मीम' पर दम्मा लेता है, क्योंकि यह चार-अक्षरों वाली क्रियाओं के समान होता है, जैसे: 'दहरजा' और यह हमारा 'मुदहरज' है (1)। यह कहा गया है: 'अल-मक़ाम' फत्हा ('अ' की मात्रा) के साथ है, जिसका अर्थ है साक्षी होने का स्थान या सभा, और दम्मा के साथ इसका अर्थ निवास स्थान हो सकता है, या यह एक भाववाचक संज्ञा हो सकता है जहाँ एक निहित संबंध कारक का अनुमान लगाया जाता है, जिसका अर्थ है: निवास के स्थान में (2)।

{सुरक्षित (आमीन)}: वे इसमें आपदाओं से सुरक्षित (3) हैं। {बागों और झरनों में} {एक सुरक्षित स्थान में} के बदले में कार्य करता है। {बारीक रेशम और भारी ब्रोकेड के कपड़े पहने हुए, एक-दूसरे के सामने बैठे हुए} वे एक-दूसरे की पीठ नहीं देखते; वे एक-दूसरे के आमने-सामने होते हैं, उनकी बैठने की व्यवस्था उनके साथ घूमती है जहाँ भी वे मुड़ते हैं। बारीक रेशम (सुन्दुस) पतला रेशमी कपड़ा है। भारी ब्रोकेड (इस्तबराक) इसका मोटा प्रकार है। इसकी चर्चा पहले सूरह अल-कहफ (4) में की जा चुकी है।

अल्लाह का कथन: {इसी प्रकार, और हम उनका विवाह बड़ी और सुंदर आँखों वाली हूरों से कर देंगे 54} अल्लाह का कथन: {इसी प्रकार} का अर्थ है: मामला वैसा ही है जैसा हमने उल्लेख किया है (5)। इसलिए, {इसी प्रकार} पर रुकना चाहिए। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: जिस तरह हमने उन्हें जन्नत में प्रवेश कराया और उनके साथ वह किया जो पहले उल्लेख किया गया है, उसी तरह हमने उन्हें बड़ी आँखों वाली हूरों से ब्याह कर उनका सम्मान किया। 'आँखों' (अल-ऐन) के संबंध में चर्चा पहले सूरह अस-साफ़ात (6) में की जा चुकी है। और 'अल-हूर' का अर्थ है गोरी; क़तादाह और आम लोगों की राय में, यह 'हौरा' का बहुवचन है। और 'हौरा' वह गोरी महिला है जिसकी टाँग उसके कपड़ों के आर-पार देखी जा सकती है, और देखने वाला अपना चेहरा उसके टखने में देख सकता है, एक दर्पण की तरह, त्वचा की पतलेपन (7), रंग की ताज़गी और शुद्धता के कारण। इस व्याख्या का प्रमाण यह है कि इब्न मसूद के पाठ में यह है: "गोरी, बड़ी आँखों वाली स्त्रियों के साथ" (8)। अबू बक्र अल-अनबारी ने उल्लेख किया: अहमद बिन अल-हुसैन ने हमें बताया, कहा: हुसैन ने हमें बताया, कहा: अम्मार बिन ने हमें बताया...

(1) अल-सिहाह (क़ौम)। (2) मजमा अल-बयान 25/119 देखें। (3) (द) और (ज़) में: "वह सुरक्षित है"। (4) 13/266 - 267। (5) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरान 4/137, और मुशकिल इराब अल-क़ुरान 2/658। (6) 18/34। (7) (म) में: "कोमलता"। (8) अल-किरात अल-शाधाह पृष्ठ 137, और अल-मुहतासिब 2/261।

سورہ الدخان: آیات 51 - 54 137

'اقام یقیم' (رہائش اختیار کرنا) سے؛ یہ مضموم ہے (پہلے حرف پر پیش کے ساتھ)، کیونکہ جب فعل تین حرفوں سے بڑھ جائے تو اس کا مقام (اسمِ ظرف) 'میم' پر مضموم ہوتا ہے، کیونکہ یہ چار حرفی افعال کے مشابہ ہوتا ہے، جیسے: 'دحرج' اور یہ ہمارا 'مدحرج' ہے (1)۔ اور کہا گیا ہے: 'المقام'؛ زبر کے ساتھ: گواہی دینے یا مجلس کی جگہ، اور پیش کے ساتھ اس سے مراد رہنے کی جگہ ہو سکتی ہے، یا یہ مصدر ہو سکتا ہے اور اس میں مضاف مقدر مانا جائے گا، یعنی: قیام کی جگہ میں (2)۔

{امن والے (آمین)}: اس میں وہ آفات سے محفوظ (3) ہیں۔ {باغوں اور چشموں میں} بدل ہے {مقامِ امین} سے۔ {باریک ریشم اور دبیز دیبا پہنے ہوئے ایک دوسرے کے سامنے بیٹھے ہوئے} ان میں سے کوئی دوسرے کی پیٹھ نہیں دیکھتا، وہ ایک دوسرے کے آمنے سامنے ہوتے ہیں، جہاں وہ مڑتے ہیں ان کی مجلس کی جگہ بھی ان کے ساتھ مڑتی ہے۔ 'سندس' باریک ریشم کو کہتے ہیں۔ اور 'استبرق' موٹے ریشم کو۔ اس کا ذکر پہلے 'سورہ کہف' (4) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اسی طرح، اور ہم نے ان کا نکاح بڑی آنکھوں والی حوروں سے کر دیا 54} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اسی طرح} یعنی: معاملہ اسی طرح ہے جیسا ہم نے ذکر کیا (5)۔ پس {اسی طرح} پر وقف کرنا چاہیے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: جس طرح ہم نے انہیں جنت میں داخل کیا اور ان کے ساتھ وہ سلوک کیا جو پہلے مذکور ہوا، اسی طرح ہم نے ان کا نکاح بڑی آنکھوں والی حوروں سے کر کے ان کی تکریم کی۔ 'عین' (آنکھوں) کے بارے میں گفتگو 'سورہ صافات' (6) میں گزر چکی ہے۔ اور 'حور' سے مراد گوریاں ہیں؛ قتادہ اور عام اہل علم کے نزدیک یہ 'حوراء' کی جمع ہے۔ اور 'حوراء' وہ گوری عورت ہے جس کی پنڈلی اس کے کپڑوں کے پیچھے سے نظر

آتی ہے، اور دیکھنے والا اپنا چہرہ اس کے ٹخنے میں اس طرح دیکھتا ہے جیسے آئینے میں، جلد کی باریکی (7)، رنگت کی شادابی اور صفائی کی وجہ سے۔ اس تاویل کی دلیل یہ ہے کہ ابن مسعود کے حرف (قراءت) میں یہ "بیعیس عین" ہے (8)۔ ابو بکر الانباری نے ذکر کیا: ہمیں احمد بن الحسین نے خبر دی، کہا: ہمیں حسین نے بیان کیا، کہا: ہمیں عمار بن...

---

(1) الصحاح (قوم)۔ (2) دیکھئے مجمع البیان 25/119۔ (3) (د) اور (ظ) میں: "یأمن" (وہ مامون ہے)۔ (4) 13/266 - 267۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 4/137، اور مشکل اعراب القرآن 2/658۔ (6) 18/34۔ (7) (م) میں: "دقت" (باریکی)۔ (8) القراءات الشاذہ ص 137، اور المحتسب 2/261۔

Page 138 Surah ad-Dukhan: Ayah 54

Muhammad said: I prayed behind Mansur ibn al-Mu'tamir, and he recited in "Ha-Mim" ad-Dukhan: "with fair-skinned ones having large beautiful eyes (bi-'īsin 'īn). They do not taste death therein except the first death." And "al-'Is" means white; from it white camels are called " 'Is," the singular of which is an "A'yas" camel, and a female camel is " 'Aysa'." Imru' al-Qais said: "They incline towards my voice when they hear it, as long-necked camels return to the voice of a white-haired male." (1) So the meaning of "al-Hur" here is: the beautiful ones of brilliant, good whiteness.

And Ibn al-Mubarak mentioned: Ma'mar informed us, on the authority of Abu Ishaq, from 'Amr ibn Maymun al-Awdi, from Ibn Mas'ud who said: "Indeed, a woman from the 'Hur al-'In' has the marrow of her leg visible from behind the flesh and bone, and from under seventy garments, just as red wine is seen in a white glass bottle" (2). Mujahid said: "They were called 'Hur' because the eye is dazzled by their beauty, their whiteness, and the clarity of their color" (3).

It was said: They were only called 'Hur' because of the 'Hawar' of their eyes. 'Al-Hawar' is the intensity of the whiteness of the eye against the intensity of its blackness. [It is said]: A woman who is 'Hawra' shows clear 'Hawar'. [And] it is said: his eye became intensely white ('ihwarrat), and the thing became white ('ihwarra). Al-Asma'i said: I do not know what 'al-Hawar' in the eye is? Abu 'Amr said: 'Al-Hawar' is when the whole eye becomes black like the eyes of gazelles and cows. He said: There is no 'Hawar' in the sons of Adam; rather it was said of women: 'Hur al-'In' because they resemble gazelles and cows. Al-'Ajaj said: "With eyes made intensely white, [fair ones]" (4) Meaning the eyes that are pure white, with intensely black pupils (5). And "al-'In" is the plural of " 'Ayna',"

Footnotes: (1) Diwan Imru' al-Qais p. 106, and "al-'Iyt": the best of camels and their young. Al-Qamus (Ayt). (2) Az-Zuhd by Ibn al-Mubarak (260 - additions of Na'im ibn Hammad), and also narrated by Abd al-Razzaq (20867), and at-Tabarani in al-Kabir (8864). (3) Narrated by at-Tabari 21/65 similarly. (4) Diwan al-'Ajaj p. 228, and in it: 'Hur' instead of 'بيض' (white), and before it: "As she casts glances from between the curtains." (5) As-Sihah (Hur) and what is between brackets is from it, and in it: 'Hur' instead of 'بيض' (white).

पृष्ठ १३८ सूरह अद-दुखान: आयत ५४

मुहम्मद ने कहा: मैंने मंसूर बिन अल-मुतामिर के पीछे नमाज़ पढ़ी, और उन्होंने "हा-मीम" अद-दुखान में पढ़ा: "गोरी रंगत वाली बड़ी सुंदर आँखों वालियों (बि-ईसिन ईन) के साथ। वे वहां मौत का स्वाद नहीं चखेंगे, पहली मौत के अलावा।" और "अल-ईस" का अर्थ सफ़ेद है; इसी से सफ़ेद ऊंटों को "ईस" कहा जाता है, जिसका एकवचन "अयास" ऊंट है, और ऊंटनी "आयसा" है। इमरुल क़ैस ने कहा: "वे मेरी आवाज़ की ओर झुक जाते हैं जब वे इसे सुनते हैं, जैसे लंबी गर्दन वाली ऊंटनियाँ सफ़ेद बाल वाले नर की आवाज़ की ओर लौटती हैं।" (१) तो यहाँ "अल-हूर" का अर्थ है: सुंदर, उत्कृष्ट सफ़ेदी वाली खूबसूरत स्त्रियाँ।

और इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: मा'मर ने हमें बताया, अबू इशाक के अधिकार पर, 'अम्र बिन मैमुन अल-अवदी से, इब्न मसूद से जिन्होंने कहा: "वास्तव में, 'हूर अल-ईन' की एक महिला की पिण्डली का गूदा मांस और हड्डी के पीछे से, और सत्तर लिबासों के नीचे से देखा जा सकता है, ठीक वैसे ही जैसे लाल शराब एक सफ़ेद कांच की बोतल में दिखाई देती है" (२)। मुजाहिद ने कहा: "उन्हें 'हूर' इसलिए कहा गया क्योंकि उनकी सुंदरता, उनकी सफ़ेदी और उनके रंग की स्पष्टता से आँखें चौंधिया जाती हैं" (३)।

कहा गया: उन्हें केवल उनकी आँखों के'हवर' के कारण 'हूर' कहा गया। 'अल-हवर' आँख के कालेपन की तीव्रता के मुकाबले उसकी सफ़ेदी की तीव्रता है। [कहा जाता है]: एक महिला जो 'हवरा' है, स्पष्ट 'हवर' दिखाती है। [और] कहा जाता है: उसकी आँख अत्यधिक सफ़ेद हो गई ('इहवर्रत'), और चीज़ सफ़ेद हो गई ('इहवर्रा')। अल-अस्माई ने कहा: मुझे नहीं पता कि आँख में 'अल-हवर' क्या है? अबू अम्र ने कहा: 'अल-हवर' वह है जब पूरी आँख हिरणों और गायों की आँखों की तरह काली हो जाती है। उन्होंने कहा: आदम की संतान में कोई 'हवर' नहीं है; बल्कि महिलाओं के बारे में 'हूर अल-ईन' कहा गया क्योंकि वे हिरणों और गायों के समान हैं। अल-अज्जाज ने कहा: "अत्यधिक सफ़ेद की गई आँखों के साथ, [गोरी स्त्रियाँ]" (४) अर्थात वे आँखें जो शुद्ध सफ़ेद हों, अत्यधिक काली पुतलियों वाली (५)। और "अल-ईन", "अयना" का बहुवचन है।

फुटनोट्स: (१) दीवान इमरुल क़ैस पृ. १०६, और "अल-इयत": ऊंटों में सबसे अच्छे और उनके युवा। अल-कामूस (अयत)। (२) अज़-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक द्वारा (२६० - नईम बिन हम्माद की वृद्धि), और अब्द अल-रज्जाक (२०८६७), और अल-तबरानी ने अल-कबीर (८८६४) में भी इसे उद्धृत किया है।

(३) अल-तबरी २१/६५ द्वारा इसी तरह उद्धृत। (४) दीवान अल-अज्जाज पृ. २२८, और इसमें: 'हूर', 'बैज़' (सफ़ेद) के स्थान पर, और उससे पहले: "जैसा कि वह पर्दों के बीच से नज़र डालती है।" (५) अस-सिहह (हूर) और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और इसमें: 'हूर', 'बैज़' (सफ़ेद) के स्थान पर।

صفحہ ۱۳۸ سورۃ الدخان: آیت ۵۴

محمد نے کہا: میں نے منصور بن المعتمر کے پیچھے نماز پڑھی، تو انہوں نے سورہ «حم» الدخان میں پڑھا: «بِعِيسٍ عِينٍ۔ وہ وہاں موت کا ذائقہ نہیں چکھیں گے سوائے پہلی موت کے»۔ اور «العِيس» سے مراد سفید ہے؛ اسی سے سفید اونٹوں کو «عیس» کہا جاتا ہے، جس کا واحد «أَعْيَس» اونٹ ہے، اور اونٹنی «عَيْساء» ہے۔ امرؤ القیس نے کہا: «وہ میری آواز کی طرف مائل ہو جاتے ہیں جب وہ اسے سنتے ہیں، جس طرح لمبی گردن والی اونٹنیاں سفید بالوں والے نر کی آواز کی طرف لوٹتی ہیں» (۱)۔ پس یہاں «الحُور» کا معنی ہے: حسن و جمال والی نہایت سفید عورتیں۔

اور ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں معمر نے خبر دی، انہوں نے ابو اسحاق سے، انہوں نے عمرو بن میمون الاودی سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: «بیشک حور عین میں سے ایک عورت کی پنڈلی کا گودا گوشت اور ہڈی کے پیچھے سے، اور ستر لباسوں کے نیچے سے دیکھا جا سکتا ہے، جیسے سفید شیشے کی بوتل میں سرخ شراب نظر آتی ہے» (۲)۔ اور مجاہد نے کہا: «انہیں حور اس لیے کہا گیا کیونکہ ان کے حسن، ان کی سفیدی اور ان کے رنگ کی صفائی کی وجہ سے آنکھیں خیرہ (دنگ) ہو جاتی ہیں» (۳)۔

اور کہا گیا: انہیں ان کی آنکھوں کے «حَوَر» کی وجہ سے «حور» کہا گیا ہے۔ اور «الحَوَر» آنکھ کی شدید سیاہی میں اس کی سفیدی کی شدت کو کہتے ہیں۔ [کہا جاتا ہے]: «امرأة حَوْراء» یعنی وہ عورت جس میں واضح «حور» ہو۔ [اور] کہا جاتا ہے: «احورَّت عينه» یعنی اس کی آنکھ بہت سفید ہوگئی، اور «احورَّ الشيء» یعنی وہ چیز سفید ہوگئی۔ اصمعی نے کہا: میں نہیں جانتا کہ آنکھ میں «حور» کیا ہے؟ اور ابو عمرو نے کہا: «حور» یہ ہے کہ پوری آنکھ ہرنوں اور گایوں کی آنکھوں

کی طرح کالی ہو جائے۔ انہوں نے کہا: بنی آدم میں «حور» نہیں ہوتا، بلکہ عورتوں کو «حور عین» اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ ہرنوں اور گایوں سے مشابہت رکھتی ہیں۔ اور العجاج نے کہا: «نہایت سفید کی گئی آنکھوں کے ساتھ، [گوری عورتیں]» (۴)۔ یعنی وہ آنکھیں جو خالص سفید ہوں، جن کی پتلیاں نہایت سیاہ ہوں (۵)۔ اور «العِین»، «عَیْناء» کی جمع ہے۔

حواشی: (۱) دیوان امرؤ القیس ص ۱۰۶، اور «العِیط»: بہترین اور جوان اونٹ۔ القاموس (عیط)۔ (۲) الزہد از ابن المبارک (۲۶۰ - زوائد نعیم بن حماد)، اور اسے عبد الرزاق (۲۰۸۶۷) اور طبرانی نے الکبیر (۸۸۶۴) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۲۱/۶۵ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) دیوان العجاج ص ۲۲۸، اور اس میں «حور»، «بیض» کی جگہ ہے، اور اس سے پہلے ہے: «إذ ترتمي من خلل الخُدُور» (جب وہ پردوں کے درمیان سے نظر ڈالتی ہے)۔ (۵) الصحاح (حور) اور جو کچھ قوسین (brackets) میں ہے وہ اسی سے ہے، اور اس میں «حور»، «بیض» کی جگہ ہے۔

Surah Ad-Dukhan: Verse 54 139

And they are the wide, large-eyed ones (1). And on the authority of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The dowry of the Hoor al-Ayn is handfuls of dates and pieces of bread" (2). And from Abu Qursafa: I heard the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) say: "Removing trash from the mosque is the dowry of the Hoor al-Ayn" (3). And from Anas that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Sweeping the mosques is the dowry of the Hoor al-Ayn" (4) mentioned by Al-Tha'labi, may Allah have mercy on him. We have dedicated a separate chapter for this meaning in the book "Al-Tadhkirah" (5) and praise be to Allah.

And there was a difference of opinion as to which is better in Paradise; human women or the Hoor? Ibn al-Mubarak mentioned, saying: Rushdin informed us, on the authority of Ibn An'um, on the authority of Hibban bin Abi Jabalah, who said: Indeed, the human women who enter Paradise are preferred over the Hoor al-Ayn because of what they did in this world (6). And it was narrated marfu' (attributed to the Prophet): "Indeed, human women are better than the Hoor al-Ayn by seventy thousand fold" (7). And it was said: Indeed, the Hoor al-Ayn are better.

---

(1) Al-Tabari 21/66, Al-Wasit 5/93, and Tafsir Al-Baghawi 4/155. (2) Narrated by Ibn Adi in Al-Kamil 5/1684, and it contains Omar bin Subh bin Imran Al-Tamimi. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 3/206-207: He is not trustworthy or reliable. Ibn Hibban said: He used to fabricate hadiths. Al-Daraqutni said: Abandoned. (3) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (2521) in detail. Al-Haythami said in Al-Majma' 2/9: In its chain of narrators there are unknown people. End. Abu Qursafa's name is Jundara bin Khayshana, he was a companion (of the Prophet), lived in Palestine, and it was said: He lived in the land of Tihama. Al-Isti'ab in the margin of Al-Isaba 12/93-94. (4) Narrated by Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at 2/425 and he said: This is a hadith that is not authentic from any of its routes. The hadith of Anas contains unknown people, and Abdul Wahid is not trustworthy, as said by Yahya. Al-Bukhari, Al-Fallas and An-Nasa'i said: Abandoned in hadith. End. And previously in 15/285 with the wording: ... and indeed sweeping the dust of the mosque is the cash for the Hoor al-Ayn. (5) P. 478-480. (6) Al-Zuhd (255 - additions of Na'im bin Hammad), and Rushdin, who is Ibn Sa'd al-Mahri al-Misri. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 2/49: He was a righteous worshiper but had a poor memory and was not reliable. Ibn Ma'in said: He is nothing. Abu Zur'ah said: Weak. An-Nasa'i

said: Abandoned. End. And Ibn An'um, who is Abd al-Rahman bin Ziyad bin An'um al-Ifriqi, is weak, Al-Mizan 2/562. (7) The author cited it in his book Al-Tadhkirah p. 477, and we have not come across it.

सूरह अद-दुखान: आयत 54 139

और वे बड़ी और खूबसूरत आँखों वाली हैं (1)। और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "हूरुल-ईन का महर मुट्ठी भर खजूर और रोटी के टुकड़े हैं" (2)। और अबू कुरसाफ़ा से रिवायत है: मैंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते सुना: "मस्जिद से कूड़ा निकालना हूरुल-ईन का महर है" (3)। और अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मस्जिदों में झाड़ू लगाना हूरुल-ईन का महर है" (4) इसे अल-थलाबी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने ज़िक्र किया है। हमने "अल-तज़किराह" (5) किताब में इस विषय के लिए एक अलग अध्याय समर्पित किया है, और अल्लाह का शुक्र है।

और इस बारे में मतभेद था कि जन्नत में कौन बेहतर है; इंसानी औरतें या हूरें? इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया, कहा: हमें रुश्दीन ने, इब्न अन'ुम से, हब्बान बिन अबी जबला से खबर दी, जिन्होंने कहा: जन्नत में दाखिल होने वाली इंसानी औरतें, दुनिया में उनके द्वारा किए गए नेक कार्यों के कारण हूरुल-ईन से श्रेष्ठ होंगी (6)। और यह मरफू(नबी से संबंधित) रिवायत है: "इंसानी औरतें हूरुल-ईन से सत्तर हज़ार गुना बेहतर हैं" (7)। और यह भी कहा गया है: हूरुल-ईन बेहतर हैं।

---

(1) अल-तबरी 21/66, अल-वसीत 5/93, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/155। (2) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 5/1684 में निकाला है और इसमें उमर बिन सुब्ह बिन इमरान अल-तमीमी है। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 3/206-207 में कहा: वह भरोसेमंद या विश्वसनीय नहीं है। इब्न हिब्बान ने कहा: वह हदीसें गढ़ा करता था। अल-दाराकुतनी ने कहा: परित्यक्त (मत़रूक)। (3) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (2521) में विस्तार से निकाला है। अल-हैथमी ने अल-मजमा' 2/9 में कहा: इसके रावी की श्रृंखला में अज्ञात लोग हैं। अंत। अबू कुरसाफ़ा का नाम जुंदरा बिन खैशना है, वे एक सहाबी थे, फ़िलिस्तीन में रहते थे, और कहा गया है: वे तिहामा की भूमि में रहते थे। अल-इस्तीआब, अल-इस़ाबा के हाशिए पर 12/93-94। (4) इसे इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत 2/425 में निकाला है और कहा: यह एक ऐसी हदीस है जो अपने किसी भी पहलू से सही नहीं है। अनस की हदीस में अज्ञात लोग हैं, और अब्दुल वाहिद भरोसेमंद नहीं है, जैसा कि यह्या ने कहा। अल-बुखारी, अल-फ़ल्लास और अन-नसाई ने कहा: हदीस में परित्यक्त। अंत। और पहले 15/285 में इन शब्दों के साथ: ... और मस्जिद की धूल झाड़ना हूरुल-ईन के लिए नकद (महर) है। (5) पृ. 478 - 480। (6) अल-ज़ुहद (255 - नईम बिन हम्माद के अतिरिक्त), और रुश्दीन, जो इब्न साद अल-महरी अल-मिसरी है। अल-ज़हबी ने अल-

मीज़ान 2/49 में कहा: वह एक नेक इबादतगुज़ार था लेकिन उसकी याददाश्त खराब थी और वह विश्वसनीय नहीं था। इब्न मुईन ने कहा: वह कुछ भी नहीं है। अबू ज़ुरआ ने कहा: कमज़ोर। अन-नसाई ने कहा: परित्यक्त। अंत। और इब्न अन'ुम जो अब्द अल-रहमान बिन ज़ियाद बिन अन'ुम अल-इफ़्रीकी है, कमज़ोर है, अल-मीज़ान 2/562। (7) लेखक ने अपनी पुस्तक अल-तज़किराह पृ. 477 में इसका उल्लेख किया है, और हमें यह प्राप्त नहीं हुई।

سورہ الدخان: آیت 54 139

وہ کشادہ اور بڑی آنکھوں والی ہیں(1)۔ اور حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «حورِ عین کا مہر مٹھی بھر کھجوریں اور روٹی کے ٹکڑے ہیں»(2)۔ اور حضرت ابو قرصافہ سے روایت ہے: میں نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے ہوئے سنا: «مسجد سے کوڑا کرکٹ نکالنا حورِ عین کا مہر ہے»(3)۔ اور حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «مسجدوں میں جھاڑو دینا حورِ عین کا مہر ہے»(4) اسے ثعلبی رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے۔ اور ہم نے اس موضوع پر اپنی کتاب «التذکرۃ»(5) میں ایک مستقل باب مختص کیا ہے، والحمد للہ۔

اور اس بات میں اختلاف ہوا ہے کہ جنت میں کون افضل ہے؛ انسانی عورتیں یا حوریں؟ ابن المبارک نے ذکر کیا، فرمایا: ہمیں رشدین نے خبر دی، ابن انعم سے، انہوں نے حبان بن ابی جبلہ سے، انہوں نے کہا: بے شک انسانی عورتیں جو جنت میں داخل ہوں گی، وہ اپنے دنیا کے اعمال کی وجہ سے حورِ عین پر فضیلت دی جائیں گی(6)۔ اور مرفوعاً مروی ہے: «بے شک انسانی عورتیں حورِ عین سے ستر ہزار گنا افضل ہیں»(7)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ حورِ عین افضل ہیں۔

---

(1) الطبری 21/66، والوسیط 5/93، وتفسیر البغوی 4/155۔ (2) اسے ابن عدی نے الکامل 5/1684 میں روایت کیا ہے اور اس میں عمر بن صبح بن عمران التمیمی ہے۔ امام ذہبی نے المیزان 3/206-207 میں فرمایا: وہ نہ ثقہ ہے اور نہ ہی مامون۔ ابن حبان نے کہا: وہ حدیثیں گھڑتا تھا۔ اور دارقطنی نے کہا: متروک ہے۔ (3) اسے طبرانی نے الکبیر (2521) میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے المجمع 2/9 میں کہا: اس کی سند میں مجہول راوی ہیں۔ انتہیٰ۔ اور ابو

قرصافہ کا نام جندرہ بن خیشنہ ہے، وہ صحابی ہیں، فلسطین میں مقیم ہوئے، اور کہا گیا ہے کہ وہ تہامہ کی سرزمین میں رہتے تھے۔ الاستیعاب علی ہامش الاصابہ 12/93-94۔ (4) اسے ابن الجوزی نے الموضوعات 2/425 میں روایت کیا اور کہا: یہ ایسی حدیث ہے جو اپنی تمام جہتوں سے صحیح نہیں ہے۔ انس کی حدیث میں مجہول راوی ہیں، اور عبدالواحد ثقہ نہیں ہے، یہ یحییٰ کا قول ہے۔ بخاری، فلاس اور نسائی نے کہا: حدیث میں متروک ہے۔ انتہیٰ۔ اور پہلے 15/285 میں ان الفاظ کے ساتھ گزر چکا ہے: ... اور مسجد کی گرد و غبار جھاڑنا حورِ عین کا نقد مہر ہے۔ (5) ص 478 - 480۔ (6) الزہد (255 - زوائد نعیم بن حماد)، اور رشدین، وہ ابن سعد المہری المصری ہے، امام ذہبی نے المیزان 2/49 میں فرمایا: وہ نیک عبادت گزار تھا لیکن اس کا حافظہ برا تھا اور وہ قابل اعتماد نہیں تھا۔ ابن معین نے کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے۔ ابو زرعہ نے کہا: ضعیف ہے۔ نسائی نے کہا: متروک ہے۔ انتہیٰ۔ اور ابن انعم جو کہ عبدالرحمن بن زیاد بن انعم الافریقی ہے، وہ ضعیف ہے، المیزان 2/562۔ (7) مصنف نے اپنی کتاب التذکرہ ص 477 میں اسے ذکر کیا ہے، لیکن ہمیں یہ نہیں ملی۔

Surah Ad-Dukhan: Verses 54 - 57, Page 140

Better; because of the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) in his supplication: "And replace for him a spouse better than his spouse"(1). And Allah knows best.

Ikrimah recited: "bi-hurin 'inin" as a construct (idhafa)(2). Both the construct form and the nunation (tanwin) in "bi-hurin 'inin" are equal in meaning.

Allah Almighty says: {Calling therein for every [kind of] fruit, secure 55}

Qatadah said: "Secure" from death, disease (wasab), and Satan(3). It was also said: secure from the interruption of the bliss they are in, or from any harm or unpleasantness coming to them from eating it(4).

Allah Almighty says: {They will not taste death therein except the first death, and He will have protected them from the punishment of Hellfire 56 As favor from your Lord. That is the great attainment 57}

Allah Almighty says: {They will not taste death therein except the first death} Meaning: they will never taste death therein because they are immortal in it(5). Then He said: {except the first death} as a disconnected exception (istithna' munqati')(6), meaning: but they have already tasted the first death in the world. Sibawayh recited:

"Whoever was faster in the scattering of a camel herd ... his milking camels have all become mangy and suffered from swollen glands."

Then he excepted with what is not of the first [category], saying:

"Except like the Nashirah which you have lost ... like a branch in its prime growing up" (7)

(1) It is a part of a Hadith narrated by Ahmad (23975) and Muslim (963) from Awf bin Malik al-Ashja'i (may Allah be pleased with him). (2) Al-Muhtasib 2/261. (3) Narrated by at-Tabari 21/67. (4) See Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 6/417. (5) The previous source. (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/658. (7) Al-Kitab by Sibawayh 2/328, attributed it to 'Anz bin Dajajah al-Mazini, and Abu Ubaidah attributed it similarly in Majaz al-Qur'an 1/61, and al-A'lam al-Shantamari in Tahsil 'Ayn al-Dhahab p. 364. As-Sirafi named him in Sharh Abyat Sibawayh 2/171-172 as 'Antar bin Dajajah; he said: and it is narrated for Mu'awiyah bin Kasir, etc. The verse is also attributed to others, see al-

Khizanah 6/362, al-Muqtadab 4/416, and Sirr Sina'at al-I'rab 1/302. His words "aghadat" means it was afflicted by the gland disease.

सूरह अद-दुखान: आयतें 54 - 57, पृष्ठ 140

बेहतर; क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने अपनी दुआ में कहा है: "और उसे उसके जीवनसाथी से बेहतर जीवनसाथी प्रदान कर"(1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

इकरीमा ने इसे "बि-हुरिन 'इनिन" (संबंध कारक) के रूप में पढ़ा(2)। "बि-हुरिन 'इनिन" में संबंध कारक और नून का उच्चारण (तनवीन) दोनों अर्थ में समान हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वे वहां हर प्रकार के फल मांगेंगे, शांति के साथ 55}

कतादा ने कहा: "शांति" मृत्यु, बीमारी (वासब) और शैतान से(3)। यह भी कहा गया है: जिस आनंद में वे हैं उसके रुकने से सुरक्षित, या इसे खाने से उन्हें कोई नुकसान या अप्रिय अनुभव होने से सुरक्षित(4)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वहाँ वे पहली मृत्यु के अतिरिक्त फिर कभी मृत्यु का स्वाद नहीं चखेंगे, और उसने उन्हें नरक की यातना से बचा लिया 56 आपके रब के अनुग्रह से। यही बड़ी सफलता है 57}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वहाँ वे पहली मृत्यु के अतिरिक्त फिर कभी मृत्यु का स्वाद नहीं चखेंगे} यानी: वे वहां मृत्यु का बिल्कुल भी स्वाद नहीं चखेंगे क्योंकि वे उसमें अमर हैं(5)। फिर उसने कहा: {पहली मृत्यु के अतिरिक्त} एक विच्छेदित अपवाद (इस्तिथना मुंकति') के रूप में(6), यानी: लेकिन वे दुनिया में पहली मौत का स्वाद चख चुके हैं। सिबावैह ने सुनाया:

"जो ऊंटों के झुंड के बिखरने में सबसे तेज था... उसके दूध देने वाले ऊंट सब एक साथ खुजली वाले और ग्रंथियों की सूजन से ग्रस्त हो गए।"

फिर उन्होंने उस चीज़ के साथ अपवाद किया जो पहले से नहीं है, कहा:

"सिवाय उस नाशिरा के जिसे तुमने खो दिया... उस टहनी की तरह जो अपनी जवानी में फल-फूल रही है" (7)

(1) यह अहमद (23975) और मुस्लिम (963) द्वारा औफ बिन मलिक अल-अशजई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से उद्धृत हदीस का एक हिस्सा है। (2) अल-मुहतासिब 2/261। (3) अत-तबरी 21/67 द्वारा उद्धृत। (4) अन-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 6/417 देखें। (5) पिछला स्रोत। (6) मुश्किल

इराब अल-कुरान 2/658। (7) सिबावैह द्वारा अल-किताब 2/328, इसे अंज़ बिन दजाजा अल-माज़िनी को जिम्मेदार ठहराया, और अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान 1/61 में इसे इसी तरह जिम्मेदार ठहराया, और अल-आलम अल-शंतमरी ने तहसील आयन अल-धहाब पृष्ठ 364 में। अल-सिराफी ने शर्ह अबयात सिबावैह 2/171-172 में उनका नाम अंतर बिन दजाजा बताया; उन्होंने कहा: और यह मुआविया बिन कासिर के लिए भी वर्णित है, आदि। छंद दूसरों को भी जिम्मेदार ठहराया गया है, अल-ख़िज़ाना 6/362, अल-मुक्तादब 4/416 और सिर्र सिनात अल-इराब 1/302 देखें। उनका शब्द "अघदत" का अर्थ है कि इसे ग्रंथि की बीमारी हो गई।

سورہ الدخان: آیات 54 - 57، صفحہ 140

بہتر؛ کیونکہ نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنی دعا میں فرمایا: "اور اسے اس کے جوڑے سے بہتر جوڑا عطا فرما"(1)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

عکرمہ نے اسے مضاف کے طور پر "بِحُورِ عِينٍ" پڑھا(2)۔ اور "بحور عين" میں مضاف اور تنوین دونوں برابر ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَٰكِهَةٍ ءَامِنِينَ ٥٥﴾

قتادہ نے کہا: "آمنین" یعنی موت، بیماری (وصب) اور شیطان سے بے خوف(3)۔ اور کہا گیا: جس نعمت میں وہ ہیں اس کے ختم ہونے سے بے خوف، یا اسے کھانے سے انہیں کوئی تکلیف یا ناپسندیدہ چیز پہنچنے سے بے خوف(4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ وَوَقَىٰهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ ٥٦ فَضْلًا مِّن رَّبِّكَ ۚ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ٥٧﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ﴾ یعنی: وہ وہاں بالکل موت کا مزہ نہیں چکھیں گے کیونکہ وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے(5)۔ پھر فرمایا: ﴿إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ﴾ استثنائے منقطع کے طور پر(6)، یعنی: لیکن پہلی موت وہ دنیا میں چکھ چکے ہیں۔ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا:

مَن كان أسرع في تَفَرُّقِ فالجٍ ... فلبُونُه جَرِبَتْ معًا وأغَدَّتِ

پھر اس چیز سے استثناء کیا جو پہلے سے نہیں ہے، پس کہا:

إلا كناشرةِ الذي ضيَّعْتُمُ ... كالغصنِ في غُلَوائه المتنبّتِ (7)

(1) یہ اس حدیث کا ایک حصہ ہے جسے احمد (23975) اور مسلم (963) نے عوف بن مالک الاشجعی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (2) المحتسب 261/2 - (3) اسے الطبری نے 67/21 میں روایت کیا ہے۔ (4) النحاس کی معانی القرآن 417/6 ملاحظہ کریں۔ (5) سابقہ مصدر۔ (6) مشکل اعراب القرآن 658/2۔ (7) سیبویہ کی الکتاب 328/2، اور اسے عنز بن دجاجہ المازنی کی طرف منسوب کیا گیا، اور اسی طرح ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 61/1 میں، اور الاعلم الشنتمری نے تحصیل عین الذہب ص 364 میں منسوب کیا ہے۔ اور سیرافی نے شرح ابیات سیبویہ 171/2-172 میں ان کا نام عنتر بن دجاجہ بتایا؛ انہوں نے کہا: اور یہ معاویہ بن کاسر کے لیے بھی مروی ہے، وغیرہ۔ اور شعر دوسروں کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے، دیکھیے الخزانہ 362/6، والمقتضب 416/4، وسر صناعۃ الاعراب 302/1۔ ان کا قول: أغدت؛ یعنی: اسے گلٹی کی بیماری لگ گئی۔

141 Surah ad-Dukhan: Verses 56 - 59

It is said that: "illa" (except) means "ba'd" (after), as in the saying: "I did not speak to a man today except a man who was with you," meaning: after a man who was with you. It is also said: "illa" means "siwa" (other than), meaning: other than the death they died in the world, as in the words of the Almighty: "And do not marry those [women] whom your fathers married, except what has already passed"(1) [An-Nisa: 22]. Meaning: other than what has already passed(2). This is like saying: I have not tasted any food today other than what I ate yesterday. Al-Qutabi said: "Except the first death" means that when a believer is on the brink of death, the angels of mercy meet him and he receives "rawh" (repose) and "rayhan" (good provision/fragrance), and his death was [as if] in Paradise because of being characterized by its causes. So, it is a valid exception(3). Death is an accident that is not tasted, but it was made like food whose taste is disliked, so the word "taste" (dhawq) was used as a metaphor for it. "And He protected them from the punishment of Hellfire. As a favor from your Lord" means: He did that for them as a favor from Him upon them. (4) So "fadlan" (favor) is an infinitive (masdar) whose governing verb is "yad'un" (they call). It is also said: the governing word for it is "wa-waqahum" (He protected them)(5). It is also said: [it is governed by] an implicit verb. And it is said: the meaning of the speech that precedes it, because it is a favor from Him upon them, as He granted them success in the world to perform deeds by which they enter Paradise. "That is the great success" means: happiness, great profit, and great salvation. It is said: it is from your saying: he succeeded in such-and-such, meaning: he attained it and triumphed with it. The words of the Almighty: "So indeed, We have eased it [the Qur'an] in your tongue that they might be reminded (58) So watch; indeed, they are watching (59)" His words: "So indeed, We have eased it in your tongue" meaning the Quran, i.e., We have made it easy in your language for you.

(1) This saying was mentioned by az-Zajjaj in Ma'ani al-Quran 4/428, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/351-352. (2) His words: meaning what has already passed, from (Zha) and (Qaf). (3) See Ta'wil Mushkil al-Quran, pp. 55-56. (4) Tafsir al-Baghawi 4/156. (5) Mushkil I'rab al-Quran 2/658.

141 सूरह अद-दुखान: आयत 56 - 59

कहा गया है कि: "इल्ला" (सिवाय) का अर्थ "बाद" (के बाद) है, जैसे कि कहा जाता है: "मैंने आज किसी आदमी से बात नहीं की सिवाय उस आदमी के जो तुम्हारे पास था," अर्थात्: तुम्हारे पास वाले आदमी के बाद। यह भी कहा गया है: "इल्ला" का अर्थ "सिवा" (के अलावा) है, अर्थात्: उस मृत्यु के अलावा जो वे दुनिया में मर चुके थे, जैसा कि सर्वशक्तिमान का वचन है: "और उन स्त्रियों से विवाह न करो जिनसे तुम्हारे पिताओं ने विवाह किया था, सिवाय उसके जो पहले हो चुका हो"(1) [अन-निसा: 22]। अर्थात्: उसके अलावा जो पहले हो चुका है(2)। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: मैंने आज कल खाए गए भोजन के अलावा कोई भोजन नहीं चखा। अल-कुतबी ने कहा: "सिवाय पहली मृत्यु के" का अर्थ है कि जब एक आस्तिक मृत्यु के कगार पर होता है, तो दया के फरिश्ते उसका स्वागत करते हैं और उसे 'रौह' (शांति) और 'रैहान' (अच्छी आजीविका/सुगंध) प्राप्त होती है, और उसकी मृत्यु [मानो] स्वर्ग में थी क्योंकि वह उसके कारणों से युक्त था। तो, यह एक सही अपवाद है(3)। मृत्यु एक घटना है जिसे चखा नहीं जाता, लेकिन इसे उस भोजन की तरह बनाया गया है जिसका स्वाद नापसंद किया जाता है, इसलिए इसके लिए "स्वाद" (ज़ौक) शब्द का रूपक के रूप में उपयोग किया गया था। "और उसने उन्हें नरक की यातना से बचा लिया। आपके रब की ओर से एक कृपा के रूप में" का अर्थ है: उसने उनके लिए उन पर अपनी कृपा के रूप में ऐसा किया। (4) तो "फ़ज़्लन" (कृपा) एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है जिस पर कार्य करने वाली क्रिया "यदऊन" (वे पुकारते हैं) है। यह भी कहा गया है: इसके लिए कार्य करने वाला शब्द "वा-वकाहुम" (उसने उन्हें बचाया) है(5)। यह भी कहा गया है: [यह] एक अंतर्निहित क्रिया [द्वारा शासित है]। और कहा गया है: इससे पहले की बात का अर्थ, क्योंकि यह उन पर उसकी ओर से एक कृपा है, क्योंकि उसने उन्हें दुनिया में उन कार्यों को करने की सफलता दी जिनके द्वारा वे स्वर्ग में प्रवेश करते हैं। "वही बड़ी सफलता है" का अर्थ है: खुशी, बड़ा लाभ और महान उद्धार। कहा जाता है: यह आपके कहने से है: वह फलां चीज़ में सफल हुआ, अर्थात्: उसने उसे प्राप्त कर लिया और उस पर विजय प्राप्त कर ली। सर्वशक्तिमान का वचन: "तो वास्तव में, हमने इसे [कुरान को] आपकी भाषा में आसान बना दिया है ताकि वे याद रखें (58) तो प्रतीक्षा करें; वास्तव में, वे (भी) प्रतीक्षा कर रहे हैं (59)" उसके शब्द: "तो वास्तव में, हमने इसे आपकी भाषा में आसान बना दिया है" अर्थात् कुरान, यानी, हमने इसे आपकी भाषा में आपके लिए आसान बना दिया है।

(1) इस बात का उल्लेख अज़-ज़ज्जाज ने 'मानी अल-क़ुरान' 4/428 में और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 7/351-352 में किया है। (2) उसके शब्द: अर्थात् जो पहले हो चुका है, (ज़ा) और (क़ाफ़) से। (3) 'तावील मुशकिल अल-क़ुरान' पृष्ठ 55-56 देखें। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/156। (5) मुशकिल इराब अल-क़ुरान 2/658।

١٤١ سورة الدخان: الآيات ٥٦ - ٥٩

اور کہا گیا ہے کہ: «إلا» (سوائے) «بعد» کے معنی میں ہے، جیسے آپ کا قول ہے: "ما كلمت رجلاً اليوم إلا رجلاً عندك" (میں نے آج کسی آدمی سے بات نہیں کی سوائے اس آدمی کے جو تمہارے پاس تھا)، یعنی: تمہارے پاس موجود آدمی کے بعد۔ اور کہا گیا ہے: «إلا» بمعنی «سویٰ» ہے، یعنی: اس موت کے سوا جو وہ دنیا میں مر چکے ہیں، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ ءَابَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ﴾(١) [النساء: ٢٢]۔ یعنی: سوائے اس کے جو گزر چکا(٢)۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے آپ کہیں: میں نے آج کل کے کھائے ہوئے کھانے کے سوا کوئی کھانا نہیں چکھا۔ اور القتبی نے کہا: ﴿إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ﴾ کا مطلب یہ ہے کہ مومن جب موت کے قریب ہوتا ہے تو رحمت کے فرشتے اس کا استقبال کرتے ہیں اور اسے 'روح' اور 'ریحاں' (راحت اور خوشبو) ملتی ہے، اور اس کی موت جنت ہی میں تھی کیونکہ وہ اس کے اسباب سے متصف تھا، چنانچہ یہ استثنا صحیح ہے(٣)۔ اور موت ایک عرض (کیفیت) ہے جسے چکھا نہیں جاتا، لیکن اسے اس کھانے کی طرح بنا دیا گیا جس کا ذائقہ ناپسند کیا جاتا ہے، اس لیے اس میں 'ذوق' (چکھنے) کا لفظ استعارہ کے طور پر استعمال کیا گیا ہے۔ ﴿وَوَقَىٰهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ . فَضْلًا مِّن رَّبِّكَ﴾ یعنی: ان پر اپنے فضل کی وجہ سے ان کے ساتھ ایسا کیا۔ (٤) پس «فضلاً» مصدر ہے جس میں «یدعون» نے عمل کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس میں عامل «ووقاهم» ہے(٥)۔ اور کہا گیا ہے: فعل مقدر ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس سے پہلے والی کلام کا معنی ہے، کیونکہ یہ ان پر اس کی طرف سے فضل ہے، کیونکہ اس نے انہیں دنیا میں ایسے اعمال کی توفیق دی جن کے ذریعے وہ جنت میں داخل ہوں گے۔ ﴿ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ یعنی: سعادت، بڑا نفع اور عظیم نجات۔ اور کہا گیا ہے: یہ تمہارے اس قول سے ہے: "فاز بكذا" یعنی: اسے پا لیا اور اس پر کامیابی حاصل کر لی۔ اللہ

تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنَّمَا يَسَّرْنَهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ٥٨ فَارْتَقِبْ إِنَّهُم مُّرْتَقِبُونَ ٥٩﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿فَإِنَّمَا يَسَّرْنَهُ بِلِسَانِكَ﴾ یعنی قرآن، یعنی: ہم نے اسے آپ کی زبان میں آپ پر آسان کر دیا۔

(١) اس قول کا ذکر الزجاج نے 'معانی القرآن' ٤٢٨/٤ اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ٣٥١/٧ - ٣٥٢ میں کیا ہے۔ (٢) ان کا قول: یعنی جو گزر چکا، (ظ) اور (ق) سے۔ (٣) دیکھیے 'تأویل مشکل القرآن' ص ٥٥ - ٥٦۔ (٤) تفسیر البغوی ١٥٦/٤۔ (٥) مشکل إعراب القرآن ٦٥٨/٢۔

And for those who read it, {that they may take heed}, meaning: they take advice and are deterred. Its likeness is: {And We have indeed made the Qur'an easy to understand and remember, then is there any that will remember?} [al-Qamar: 17]. So the Surah ended with an encouragement to follow the Qur'an even if it wasn't explicitly mentioned, just as He said at the beginning of the Surah: {Indeed, We sent it down during a blessed night}, {Indeed, We sent it down in the Night of Decree} [al-Qadr: 1] as previously mentioned.

{So watch, indeed, they are watching}, meaning: wait for what I promised you of victory over them; they are waiting for death to come to you. This was narrated by al-Naqqash (1).

It was said: wait for the victory from your Lord; they are waiting, according to their claim, for your defeat (2).

It was said: wait for Allah to judge between you and them, for they are waiting for the calamities of time to befall you.

And the meanings are close.

It was said: watch for what I promised you of reward, for they are like those waiting for the punishment you promised them.

It was said: watch for the Day of Resurrection, for it is the Day of Judgement, and even if they do not believe in the occurrence of the Resurrection, they are made like those watching because that is their consequence. And Allah Almighty knows best.

(1) An-Nukat wal-'Uyun 5/259. (2) Al-Wajiz on the margin of Marah Labid 2/286.

और जो इसे पढ़ते हैं, {ताकि वे नसीहत हासिल करें}, अर्थात: वे उपदेश लें और रुक जाएं। इसके समान है: {और बेशक हमने कुरान को नसीहत के लिए आसान बना दिया है, तो क्या कोई है जो सोचे-समझे?} [अल-क़मर: 17]। तो सूरह का अंत कुरान का अनुसरण करने के प्रोत्साहन के साथ हुआ, भले ही इसका उल्लेख न किया गया हो, जैसा कि सूरह की शुरुआत में कहा गया है: {बेशक, हमने इसे एक बरकत वाली रात में उतारा}, {बेशक, हमने इसे कद्र वाली रात में उतारा} [अल-क़द्र: 1] जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

{तो इंतज़ार करो, बेशक वे भी इंतज़ार करने वाले हैं}, अर्थात: उस जीत का इंतज़ार करो जिसका मैंने तुमसे उनके ऊपर वादा किया है; वे तुम्हारे लिए मौत का इंतज़ार कर रहे हैं। इसे अल-नक्काश (1) ने बयान किया है।

कहा गया है: अपने रब से जीत का इंतज़ार करो; वे अपने दावे के अनुसार तुम्हारी हार का इंतज़ार कर रहे हैं (2)।

कहा गया है: इंतज़ार करो कि अल्लाह तुम्हारे और उनके बीच फ़ैसला कर दे, क्योंकि वे तुम्हारे लिए समय की गर्दिश का इंतज़ार कर रहे हैं।

और अर्थ आपस में करीब हैं।

कहा गया है: उस इनाम का इंतज़ार करो जिसका मैंने तुमसे वादा किया है, क्योंकि वे उस सज़ा के इंतज़ार करने वालों की तरह हैं जिसका तुमने उनसे वादा किया था।

कहा गया है: कयामत के दिन का इंतज़ार करो क्योंकि वह फ़ैसले का दिन है, और भले ही वे कयामत के होने का विश्वास न रखते हों, उन्हें इंतज़ार करने वालों की तरह बनाया गया है क्योंकि वही उनका अंजाम है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

(1) अन-नुकत वल-'उयून 5/259। (2) अल-वजीज़, मराह लबीद के हाशिये पर 2/286।

اور ان لوگوں کے لیے جو اسے پڑھتے ہیں ﴿ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴾ یعنی: وہ نصیحت حاصل کریں اور باز آ جائیں۔ اس کی مثال یہ ہے: ﴿ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِن مُدَّكِرٍ ﴾ [القمر: ۱۷]۔ تو سورۃ کا اختتام قرآن کی پیروی کی ترغیب پر ہوا، اگرچہ اس کا ذکر نہ ہوا ہو، جیسا کہ سورۃ کے آغاز میں فرمایا گیا: ﴿ إِنَّا أَنزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةٍ مُّبَارَكَةٍ ﴾، ﴿ إِنَّا أَنزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ ﴾ [القدر: ۱] جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

﴿ فَارْتَقِبْ إِنَّهُم مُّرْتَقِبُونَ ﴾ یعنی: اس فتح کا انتظار کرو جس کا میں نے تم سے ان پر وعدہ کیا ہے، وہ تمہارے لیے موت کا انتظار کر رہے ہیں۔ اسے نقاش (۱) نے بیان کیا ہے۔

اور کہا گیا: اپنے رب کی طرف سے فتح کا انتظار کرو، وہ اپنے گمان میں تمہاری مغلوبیت کے منتظر ہیں (۲)۔

اور کہا گیا: انتظار کرو کہ اللہ تمہارے اور ان کے درمیان فیصلہ کر دے، کیونکہ وہ تمہارے بارے میں زمانے کے حوادث کا انتظار کر رہے ہیں۔

اور معنی قریب قریب ہیں۔

اور کہا گیا کہ اس ثواب کا انتظار کرو جس کا میں نے تم سے وعدہ کیا ہے، پس وہ اس عذاب کے منتظرین کی طرح ہیں جس کا تم نے ان سے وعدہ کیا تھا۔

اور کہا گیا: قیامت کے دن کا انتظار کرو کیونکہ وہ فیصلے کا دن ہے، اور اگرچہ وہ وقوعِ قیامت کے قائل نہیں ہیں، لیکن انہیں انتظار کرنے والوں جیسا قرار دیا گیا ہے کیونکہ وہی ان کا انجام ہے۔ واللہ تعالی اعلم۔

(١) النكت والعيون ٥/٢٥٩. (٢) الوجيز بهامش مراح لبيد ٢/٢٨٦.

Surat al-Jathiya

It is entirely Meccan according to the opinion of al-Hasan, [Ata], Jabir, and Ikrimah. Ibn Abbas and Qatadah said: Except for one verse, which is: {Tell those who believe to forgive those who do not hope for the days of Allah} [Verse: 14], which was revealed in Medina regarding Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him); mentioned by al-Mawardi (1).

Al-Mahdawi and al-Nahhas said on the authority of Ibn Abbas: It was revealed regarding Umar (may Allah be pleased with him); a man from the polytheists in Mecca insulted him before the Hijrah, so he wanted to strike him, and then Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {Tell those who believe to forgive those who do not hope for the days of Allah}. Then it was abrogated by His saying: {Then kill the polytheists wherever you find them} (2) [At-Tawbah: 5]. Thus, the entire surah is Meccan based on this without disagreement. It consists of thirty-seven verses. It is said: thirty-six (3).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

His words (the Most High): {Ha Mim. The revelation of the Book is from Allah, the All-Mighty, the All-Wise.}

His words (the Most High): {Ha Mim} is a subject (mubtada), and {The revelation} (tanzil) is its predicate (khabar). Some said: “Ha Mim” is the name of the Surah, and “The revelation of the Book” is the subject, and its predicate is “from Allah.”

And “the Book”: the Quran. And “the All-Mighty” (Al-Aziz): the Invincible. “The All-Wise” (Al-Hakim) in His actions. All of this has been mentioned before (4).

---

(1) In 'an-Nukat wal-'Uyun' 5 / 260, and what preceded between brackets is from it. (2) Reported by al-Nahhas in 'an-Nasikh wal-Mansukh' 2 / 625, and the author will discuss it in 19 / 150. (3) Al-Kashshaf 3 / 508. (4) 1 / 429, 2 / 403 - 404.

सूरत अल-जाथिया

अल-हसन, [अता], जाबिर और इक्रिमा की राय के अनुसार यह पूरी तरह से मक्का में अवतरित (मक्की) है। इब्न अब्बास और कतादा ने कहा: एक आयत को छोड़कर, जो है: {उन लोगों से कह दो जो ईमान लाए हैं कि वे उन लोगों को क्षमा कर दें जो अल्लाह के दिनों की आशा नहीं रखते} [आयत: 14], जो मदीना में उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में अवतरित हुई थी; इसका उल्लेख अल-मावर्दी (1) ने किया है।

अल-महदवी और अल-नहहास ने इब्न अब्बास के हवाले से कहा: यह उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में अवतरित हुई थी; हिजरत से पहले मक्का में मुशरिकों (बहुदेववादियों) में से एक व्यक्ति ने उन्हें अपशब्द कहे, तो उन्होंने उस पर प्रहार करना चाहा, तब अल्लाह ने अवतरित किया: {उन लोगों से कह दो जो ईमान लाए हैं कि वे उन लोगों को क्षमा कर दें जो अल्लाह के दिनों की आशा नहीं रखते}। फिर इसे इस आयत से निरस्त (मनसूख़) कर दिया गया: {फिर जहाँ कहीं तुम मुशरिकों को पाओ, उन्हें मार डालो} (2) [अत-तौबा: 5]। इस प्रकार, पूरी सूरह बिना किसी मतभेद के मक्की है। इसमें सैंतीस आयतें हैं। और कहा गया है: छत्तीस (3)।

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है)

अल्लाह तआला का कथन: {हा मीम। इस किताब का उतारा जाना अल्लाह की ओर से है, जो प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है।}

अल्लाह तआला का कथन: {हा मीम} मुबतदा (विषय) है, और {तन्ज़ील} (उतारा जाना) इसकी ख़बर (विधेय) है। कुछ ने कहा: “हा मीम” सूरह का नाम है, और “तन्ज़ीलुल किताब” मुबतदा है, और इसकी ख़बर “मिनल्लाह” (अल्लाह की ओर से) है।

और “किताब”: कुरआन है। और “अल-अजीज़”: शक्तिशाली/अजेय। “अल-हकीम” अपने कार्यों में तत्वदर्शी है। यह सब पहले भी बताया जा चुका है (4)।

---

(1) अन-नुकत वल-उयून 5 / 260 में, और जो ब्रैकेट के बीच पहले आया है वह उसी से है। (2) अन-नहहास द्वारा 'अन-नासिख़ वल-मनसूख़' 2 / 625 में उद्धृत, और लेखक इस पर 19 / 150 में चर्चा करेंगे। (3) अल-कश्शाफ़ 3 / 508। (4) 1 / 429, 2 / 403 - 404।

سورة الجاثیہ

حسن، [عطاء]، جابر اور عکرمہ کے قول کے مطابق یہ پوری سورت مکی ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے ایک آیت کے، جو یہ ہے: ﴿قُل لِّلَّذِينَ ءَامَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ﴾ [الآية: 14]، یہ مدینہ میں عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی؛ اسے ماوردی (1) نے ذکر کیا ہے۔

مہدوی اور نحاس نے ابن عباس سے نقل کیا ہے: یہ عمر رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی، مکہ میں ہجرت سے پہلے مشرکین میں سے ایک شخص نے انہیں برا بھلا کہا، تو انہوں نے اس پر گرفت کرنی چاہی، تب اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿قُل لِّلَّذِينَ ءَامَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ﴾۔ پھر اسے اس قول سے منسوخ کر دیا گیا: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ﴾ (2) [التوبة: 5]۔ پس اس بنا پر پوری سورت بلا اختلاف مکی ہے۔ اور یہ سینتیس آیات ہیں۔ اور کہا گیا ہے: چھتیس (3)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حم ۝ تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حم﴾ مبتدا ہے، اور ﴿تَنزِيلُ﴾ اس کی خبر ہے۔ اور بعض نے کہا: ”حم“ سورت کا نام ہے، اور ”تنزیل الکتاب“ مبتدا ہے، اور اس کی خبر ”من اللہ“ ہے۔

اور ”الکتاب“: قرآن ہے۔ اور ”العزیز“: غالب/ناقابل تسخیر۔ ”الحکیم“ اپنے فعل میں حکمت والا۔ یہ تمام باتیں پہلے گزر چکی ہیں (4)۔

(1) النکت والعیون 5 / 260 میں، اور جو کچھ اس سے پہلے قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) اسے نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' 2 / 625 میں روایت کیا ہے، اور مصنف اس پر 19 / 150 میں گفتگو کریں گے۔ (3) الکشاف 3 / 508۔ (4) 1 / 429، 2 / 403 - 404۔

Surah Al-Jathiyah: Verses 3 - 5

144

Allah says: {Indeed, in the heavens and the earth are signs for the believers (3) And in the creation of yourselves and what He disperses of moving creatures are signs for a people who are certain [in faith] (4) And [in] the alternation of night and day and [in] what Allah sends down from the sky of provision and gives life thereby to the earth after its lifelessness and [in His] directing of the winds are signs for a people who reason (5)}.

Allah's saying: {Indeed, in the heavens and the earth} i.e., in their creation {are signs for the believers}. {And in the creation of yourselves and what He disperses of moving creatures are signs for a people who are certain [in faith]}. {And the alternation of night and day and what Allah sends down from the sky of provision} means the rain. {and gives life thereby to the earth after its lifelessness and directing of the winds are signs for a people who reason}. All of this was previously explained in detail in "Al-Baqarah" and others(1).

The general recitation is: {what He disperses of moving creatures, signs [āyātun]} and {directing of the winds, signs [āyātun]} with the nominative case (dhammah) on both. Hamzah and Al-Kisa'i recited with the genitive case (kasrah) on the 'ta' in both(2).

There is no disagreement regarding the first instance, that it is in the accusative case (nasb) as the noun of "inna", and its predicate is "in the heavens". The reason for the kasrah in the second "āyāt" is due to its coordination with what preceded it; the estimation is: {Indeed, in your creation and what He disperses of moving creatures are signs [āyātin]}.

As for the third instance, it was said: the reason for the accusative case in it is the repetition of "āyāt" when the sentence became long; as you say: "I struck Zayd, Zayd"(3).

It was also said: it is based on what "inna" acted upon, assuming the omission of "fi" (in); the estimation being: {And in the alternation of night and day are signs [āyātin]}. So "fi" was omitted because it was previously mentioned. Sibawayh recited regarding the omission(4):

---

(1) 2/490 and thereafter, and 16/466. (2) Al-Sab'ah p. 594, and Al-Taysir p. 198. (3) And Allah's saying: {And the alternation of night and day} is coordinated with {the

heavens}. As Makki mentioned in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/660, and he exemplified it with: "Zayd is not standing, nor is Zayd sitting," where he made 'sitting' accusative because the second Zayd is the same as the first, but shown again for emphasis. Al-Ukbari exemplified it in Al-Imla' 2/232 by saying: "Indeed your garment is blood, and in Zayd's garment is blood." The second 'blood' is repeated; because you can do without mentioning it. (4) Al-Kitab 1/66, and attributed it to Abu Dhu'ad.

सूरह अल-जाथिया: आयतें 3 - 5

144

अल्लाह का कथन है: {बेशक आसमानों और धरती में ईमान वालों के लिए निशानियाँ हैं (3) और तुम्हारी पैदाइश में और उन जानवरों में जिन्हें वह फैलाता है, यकीन रखने वालों के लिए निशानियाँ हैं (4) और रात और दिन के अदल-बदल में और जो अल्लाह ने आसमान से रोज़ी उतारी फिर उससे धरती को उसकी मौत के बाद ज़िंदा कर दिया और हवाओं के रुख बदलने में उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो अक्ल रखते हैं (5)}।

अल्लाह का कथन: {बेशक आसमानों और धरती में} यानी: उनकी पैदाइश में {ईमान वालों के लिए निशानियाँ हैं}। {और तुम्हारी पैदाइश में और उन जानवरों में जिन्हें वह फैलाता है, यकीन रखने वालों के लिए निशानियाँ हैं}। {और रात और दिन के अदल-बदल में और जो अल्लाह ने आसमान से रोज़ी उतारी} यानी बारिश। {फिर उससे धरती को उसकी मौत के बाद ज़िंदा कर दिया और हवाओं के रुख बदलने में उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो अक्ल रखते हैं}। यह सब पहले "अल-बकराह" और अन्य में विस्तार से वर्णित किया जा चुका है(1)।

आम पाठ (किरात) यह है: {जिन्हें वह फैलाता है, निशानियाँ [आयातुन]} और {हवाओं का रुख बदलना, निशानियाँ [आयातुन]} दोनों में रफ़' (धम्म) के साथ। हमज़ा और अल-किसाई ने दोनों में 'ता' के नीचे ज़ेर (कसरह) के साथ पढ़ा है(2)।

पहले वाले में कोई विवाद नहीं है कि यह "इन्ना" के इस्म के रूप में नसब (ज़बर) पर है, और उसकी खबर "आसमानों में" है। दूसरी बार "आयात" में कसरह की वजह उस पर अत्फ़ (जोड़) होना है जिस पर पहले अमल हुआ था; अनुमान है: {बेशक तुम्हारी पैदाइश में और जो वह फैलाता है, निशानियाँ [आयातिन] हैं}।

जहाँ तक तीसरी बार का सवाल है, तो कहा गया: इसमें नसब की वजह "आयात" का दोहराव है जब बात लंबी हो गई; जैसे आप कहते हैं: "मैंने ज़ैद को मारा, ज़ैद को"(3)।

और कहा गया: यह उस पर आधारित है जिस पर "इन्ना" ने अमल किया, "फी" के विलोप (हटाने) के अनुमान पर; अनुमान यह है: {और रात और दिन के अदल-बदल में निशानियाँ [आयातिन] हैं}। तो

पहले उल्लेख किए जाने के कारण "फी" को हटा दिया गया। सीबावेह ने विलोप के बारे में काव्य उद्धृत किया(4):

---

(1) 2/490 और उसके बाद, और 466/16। (2) अल-सबआ पृ. 594, और अल-तयसीर पृ. 198। (3) और अल्लाह का कथन: {और रात और दिन का अदल-बदल} {आसमानों} पर मातूफ़ (जुड़ा हुआ) है। जैसा कि मक्की ने मुशकिल एराब अल-कुरान 2/660 में उल्लेख किया है, और इसका उदाहरण दिया: "ज़ैद न खड़ा है और न ज़ैद बैठा है," तो 'बैठा' को नसब दिया क्योंकि पिछला ज़ैद पहला ही है, लेकिन ज़ोर देने के लिए उसे दोबारा दिखाया गया। अल-उकबारी ने अल-इमला 2/232 में इसका उदाहरण दिया: "बेशक तुम्हारा कपड़ा खून है, और ज़ैद का कपड़ा खून है।" तो दूसरा 'खून' दोहराया गया है; क्योंकि आप इसके उल्लेख के बिना भी काम चला सकते हैं। (4) अल-किताब 1/66, और इसे अबू दुआद की ओर संबंद्ध किया।

سورة الجاثیہ: آیات ۳ - ۵

۱٤٤

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک آسمانوں اور زمین میں مومنوں کے لیے نشانیاں ہیں ﴿۳﴾ اور تمہاری پیدائش میں اور ان جانوروں میں جنہیں وہ پھیلاتا ہے، یقین رکھنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں ﴿٤﴾ اور رات اور دن کے رد و بدل میں اور اس میں جو اللہ نے آسمان سے رزق نازل کیا پھر اس سے زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کر دیا اور ہواؤں کے بدلنے میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو عقل رکھتے ہیں ﴿۵﴾﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک آسمانوں اور زمین میں﴾ یعنی: ان کی تخلیق میں ﴿مومنوں کے لیے نشانیاں ہیں﴾۔ ﴿اور تمہاری پیدائش میں اور ان جانوروں میں جنہیں وہ پھیلاتا ہے، یقین رکھنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں﴾۔ ﴿اور رات اور دن کے رد و بدل میں اور اس میں جو اللہ نے آسمان سے رزق نازل کیا﴾ یعنی بارش۔ ﴿پھر اس سے زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کر دیا اور ہواؤں کے پھیرنے میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو عقل رکھتے ہیں﴾۔ یہ سب پہلے "البقرہ" اور دیگر مقامات پر تفصیل سے گزر چکا ہے(۱)۔

عام قرأت یہ ہے: ﴿اور جو جانور وہ پھیلاتا ہے، نشانیاں [آیاتٌ]﴾ اور ﴿ہواؤں کا پھیرنا، نشانیاں [آیاتٌ]﴾ دونوں میں رفع (پیش) کے ساتھ اور حمزہ اور کسائی نے دونوں میں 'تا' کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے(۲)۔

پہلے میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ وہ "انّ" کا اسم ہونے کی بنا پر نصب (زبر) پر ہے، اور اس کی خبر "آسمانوں میں" ہے۔ اور دوسرے "آیات" میں کسرہ کی وجہ اس پر عطف ہونا ہے جس پر عمل ہوا تھا؛ تقدیر یوں ہے: بیشک تمہاری تخلیق میں اور جو وہ پھیلاتا ہے نشانیاں [آیاتٍ] ہیں۔

جہاں تک تیسرے کا تعلق ہے تو کہا گیا: اس میں نصب کی وجہ کلام طویل ہو جانے کی وجہ سے "آیات" کی تکرار ہے؛ جیسے آپ کہیں: میں نے زید کو مارا، زید کو(٣)۔

اور کہا گیا: یہ اس پر محمول ہے جس پر "انّ" نے عمل کیا، "فی" کے حذف کے تقدیر پر؛ تقدیر یہ ہے: اور رات اور دن کے اختلاف میں نشانیاں [آیاتٍ] ہیں۔ تو پہلے ذکر ہو جانے کی وجہ سے "فی" کو حذف کر دیا گیا۔ اور سیبویہ نے حذف کے بارے میں شعر پڑھا(٤)۔

---

(١) ٢/٤٩٠ اور اس کے بعد، اور ١٦/٤٦٦۔ (٢) السبعہ ص ٥٩٤ ، اور التیسیر ص ١٩٨۔ (٣) اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور رات اور دن کا اختلاف﴾ "آسمانوں" پر معطوف ہے۔ جیسا کہ مکی نے 'مشکل اعراب القرآن' ٢/٦٦٠ میں ذکر کیا ہے، اور اس کی مثال یوں دی: "زید نہ کھڑا ہے اور نہ ہی زید بیٹھا ہے،" تو 'بیٹھا' کو نصب دیا اس بنا پر کہ آخری زید پہلا ہی ہے، لیکن تاکید کے لیے اسے دوبارہ ظاہر کیا۔ اور العکبری نے 'الاملاء' ٢/٢٣٢ میں اس کی مثال یوں دی: "بیشک تیرا لباس خون ہے اور زید کے لباس میں خون ہے۔" تو دوسرا 'خون' مکرر ہے؛ کیونکہ آپ اس کے ذکر سے مستغنی ہیں۔ (٤) الکتاب ١/٦٦ ، اور اسے ابو ذواد کی طرف منسوب کیا۔

145 Surah Al-Jathiya: Verses 3 - 6

"Do you consider every person a man? And a fire kindled at night a fire?" So "kull" (each) which is annexed to the genitive "nar" (fire) was omitted because of its previous mention. It was said: It is a case of coordination (atf) with two operators. Sibawayh did not allow it, while Al-Akhfash and a group of Kufans did. Thus, "wa-ikhtilaf" (and the variation) is coordinated with His saying: "and in your creation" then He said: "and the distribution of the winds are signs", so it requires coordination with two operators. Coordination with two operators is considered poor because coordination particles function as the operator, so they are not strong enough to function as two different operators; for if they functioned as both a raising (raf') and an accusative (nasb) operator, they would be raising and accusative at the same time. As for the reading with the nominative case (raf'), it is based on the position of "inna" along with what it acted upon. Grammarians also required(1) coordination with two operators in this; because he coordinated(2) "wa-ikhtilaf" with "wa fi khalqikum", and coordinated "ayat" with the position of the first "ayat", but it is estimated with the repetition of "fi"(3). It is permissible to be in the nominative due to detachment from what precedes it, so it is raised as a subject (mubtada'), and what precedes it is its predicate (khabar), making it a sentence coordinated with a sentence. Al-Farra narrated the nominative of both "wa-ikhtilaf" and "ayat", and made the "variation" to be the "signs" themselves(4).

His Almighty's saying: {These are the verses of Allah which We recite to you in truth. Then in what statement after Allah and His verses will they believe? 6}

His Almighty's saying: {These are the verses of Allah} i.e.: these are the signs of Allah, meaning: His proofs and evidence indicating His oneness and power.

(1) In (D), (Z), and (Q): 'iltazamat', and in (Zha): 'iltazama'. (2) After it in the manuscripts: 'ala'. (3) See Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/432, and al-Bayan by Abi al-Barakat Ibn al-Anbari 2/363. (4) Ma'ani al-Quran by al-Farra 3/45. Al-Nahhas quoted it in his I'rab al-Quran 4/141 and said: "He has sufficiently dealt with the matter by saying: I have not heard anyone recite it [that way]."

१४५ सूरह अल-जाथिया: आयतें ३ - ६

"क्या आप हर व्यक्ति को एक पुरुष मानते हैं? और रात में जलाई गई आग को आग?" अतः 'कुल्ल' (प्रत्येक) शब्द, जो अनुवांशिक 'नार' (आग) के साथ जुड़ा हुआ है, उसे हटा दिया गया क्योंकि इसका पहले उल्लेख किया जा चुका था। और यह भी कहा गया है: यह दो कारकों (अमल) पर समन्वय (अत्फ़) का मामला है। सिबवैह ने इसकी अनुमति नहीं दी, लेकिन अल-अख़फ़श और कूफियों के एक समूह ने दी; इस प्रकार "वा-इख़्तिलाफ़" (और भिन्नता) को उनके इस कथन के साथ समन्वित किया गया: "और तुम्हारी रचना में" फिर उन्होंने कहा: "और हवाओं का बदलना निशानियाँ हैं" जिसके लिए दो कारकों के साथ समन्वय की आवश्यकता होती है, और दो कारकों के साथ समन्वय को अनुचित माना जाता है क्योंकि समन्वय कण कारक का स्थान लेते हैं, इसलिए वे दो अलग-अलग कारकों का स्थान लेने के लिए पर्याप्त मजबूत नहीं होते हैं; क्योंकि यदि वे एक उत्थानकारी (रफ़) और एक कर्मकारक (नस्ब) कारक का स्थान लेते, तो वे एक ही समय में उत्थानकारी और कर्मकारक दोनों होते। जहाँ तक रफ़ (उत्थानकारी) के साथ पढ़ने की बात है, तो यह "इन्ना" की स्थिति पर आधारित है, इसके साथ जो इसने कार्य किया है। वैयाकरणों ने इस मामले में भी दो कारकों पर समन्वय को अनिवार्य(१) माना है; क्योंकि उन्होंने(२) "वा-इख़्तिलाफ़" को "वा फ़ी ख़ल्क़िकुम" के साथ समन्वित किया, और "आयात" को पहले "आयात" की स्थिति के साथ समन्वित किया, लेकिन इसका अनुमान "फ़ी"(३) की पुनरावृत्ति के आधार पर लगाया जाता है। और इसे पूर्ववर्ती से अलग होने के कारण रफ़ (उत्थानकारी) में रखना भी अनुमत है, इसलिए इसे मुब्तदा (कर्ता) होने के कारण उठाया जाता है, और जो इससे पहले है वह उसका ख़बर (विधेय) है, जिससे यह एक वाक्य का दूसरे वाक्य के साथ समन्वय बन जाता है। अल-फ़र्रा ने "वा-इख़्तिलाफ़" और "आयात" दोनों के लिए रफ़ का वर्णन किया है, और भिन्नता को ही निशानियाँ (आयात) माना है(४)।

अल्लाह तआला का फरमान: {ये अल्लाह की आयतें हैं जो हम आपको सच्चाई के साथ सुनाते हैं। फिर अल्लाह और उसकी आयतों के बाद वे किस बात पर विश्वास करेंगे? ६}

अल्लाह तआला का फरमान: {ये अल्लाह की आयतें हैं} यानी: ये अल्लाह की निशानियाँ हैं, यानी: उसके प्रमाण और साक्ष्य जो उसकी एकता और शक्ति को दर्शाते हैं।

(१) (द), (ज़) और (क़) में: "इल्तज़मत", और (ज़ह) में: "इल्तज़म"। (२) पांडुलिपियों में इसके बाद: "अला"। (३) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ४/४३२, और अबी अल-बरकत इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-बयान २/३६३ देखें। (४) अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान ३/४५। अल-नहहास ने इसे अपनी इ'राब अल-कुरान ४/१४१ में उद्धृत किया और कहा: उन्होंने यह कहकर पर्याप्त बोझ हटा दिया है कि: "मैंने किसी को इस तरह पढ़ते हुए नहीं सुना है।"

۱۴۵ سورہ الجاثیہ: آیات ۳ - ۶

"کیا تم ہر انسان کو مرد گمان کرتی ہو؟ اور رات کو جلائی جانے والی آگ کو آگ؟" پس لفظ 'کُل' کو حذف کر دیا گیا جو مجرور لفظ 'نار' (آگ) کی طرف مضاف تھا، کیونکہ اس کا ذکر پہلے آ چکا تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ دو عاملوں پر عطف کے باب سے ہے۔ سیبویہ نے اسے جائز قرار نہیں دیا، جبکہ الاخفش اور کوفیوں کی ایک جماعت نے اسے جائز قرار دیا؛ پس لفظ "واختلافِ" کا عطف ان کے اس قول پر کیا: "وفي خَلْقِكُمْ" پھر انہوں نے کہا: "وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ آياتٌ" تو اسے دو عاملوں پر عطف کی ضرورت پڑی، اور دو عاملوں پر عطف قبیح (ناپسندیدہ) ہے اس لیے کہ حروفِ عطف عامل کے قائم مقام ہوتے ہیں، پس وہ دو مختلف عاملوں کے قائم مقام ہونے کی طاقت نہیں رکھتے؛ کیونکہ اگر وہ ایک رافع اور ایک ناصب عامل کے قائم مقام ہوتے، تو ایک ہی حالت میں رافع بھی ہوتے اور ناصب بھی۔ رہی بات رفع کے ساتھ پڑھنے کی، تو وہ "انَّ" کے محل پر محمول ہے اس کے عمل سمیت۔ اور نحویوں نے اس میں بھی دو عاملوں پر عطف کو لازم(۱) قرار دیا ہے؛ کیونکہ اس نے عطف(۲) کیا "واختلافِ" کا "وفي خَلْقِكُمْ" پر، اور "آیات" کا عطف "آیات" کے پہلے محل پر کیا، لیکن یہ "في"(۳) کی تکرار کے تخمینے پر مبنی ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اسے ما قبل سے منقطع کر کے رفع دیا جائے، پس اسے مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع دیا جائے گا، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اس کی خبر ہے، اور یہ جملہ کا جملہ پر عطف ہو گا۔ الفراء نے "واختلاف" اور "آیات" دونوں کے رفع کو نقل کیا ہے، اور خود اختلاف ہی کو آیات قرار دیا ہے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللَّهِ وَآيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ ۶﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ﴾ یعنی: یہ اللہ کی آیات ہیں، یعنی: اس کی وہ حجتیں اور براہین جو اس کی وحدانیت اور قدرت پر دلالت کرتی ہیں۔

(۱) نسخہ (د)، (ز) اور (ق) میں: "التزمت"، اور (ظ) میں: "التزم"۔ (۲) قلمی نسخوں میں اس کے بعد ہے: "علی"۔ (۳) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۴/۴۳۲، اور البیان لابی البرکات ابن الانباری ۲/۳۶۳۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۳/ ۴۵۔ اور النحاس نے اپنی کتاب اعراب القرآن ۴/۱۴۱ میں اسے ان سے نقل کیا اور کہا: انہوں نے اس میں یہ کہہ کر کفایت کر دی کہ: "میں نے کسی کو اس طرح پڑھتے ہوئے نہیں سنا۔"

146 Surah Al-Jathiyah: Verses 6 - 8

[We recite them to you in truth] meaning: with the truth in which there is no falsehood or lies. And it was read: "yatluha" (He recites them) with a 'ya'.(1)

[Then in what statement after Allah] meaning: after the statement of Allah, and it was said: after His Quran(2) [and His signs will they believe?] The general reading is with 'ya' (yuminun - they believe) as a report, while Ibn Muhaysin, Abu Bakr from 'Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i read it: "tuminun" (you believe) with 'ta' as an address.(3)

The Almighty said: [Woe to every sinful liar (7) Who hears the verses of Allah being recited to him, then persists arrogantly as if he had not heard them. So give him tidings of a painful punishment (8)]

The Almighty's saying: [Woe to every sinful liar] "Woe" (Wayl) is a valley in Hell.(4) It is a threat to those who abandon seeking evidence through His signs. The "affak" (liar) is the one who lies much, and "ifk" is a lie. "Athim" (sinful) means a perpetrator of sin.(5) It is narrated that what is meant is: An-Nadr bin Al-Harith.(6) From Ibn Abbas, it is said it was Al-Harith bin Kalada.(7) Al-Thalabi narrated that it was Abu Jahl(8) and his companions.

[Who hears the verses of Allah being recited to him] meaning the verses of the Quran. [then persists arrogantly] meaning: continues in...

---

(1) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/509, and it is an anomalous reading. (2) See Al-Kashshaf 3/509. (3) This is also the reading of Ibn 'Amir - from the seven [canonical readings]. Al-Sab'ah p. 594, and Al-Taysir p. 198. (4) A part of a hadith narrated by Ahmad (11712) on the authority of Abu Sa'id al-Khudri. Its chain of narration is weak. Previously mentioned 2/220-221. (5) In (Z): Sin. (6) Abu al-Layth mentioned this opinion in his Tafsir 3/223, and al-Mawardi attributed it in al-Nukat wa al-Uyun 5/263 to Ibn Jurayj. (7) Ibn Abbas's saying as in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/142: that the verse was revealed concerning al-Nadr bin Kalada, and in Zad al-Masir 7/355 from Ibn Abbas also that it was revealed concerning al-Nadr bin al-Harith. (8) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/81, and he mentioned the other opinion that it was revealed concerning al-Nadr bin al-Harith. Then he said: The correct view is that its cause was what the two mentioned and others were doing, and that it encompasses everyone who falls under the mentioned descriptions until the Day of Resurrection.

146 सूरह अल-जासिया: आयत 6 - 8

﴿ हम उन्हें सत्य के साथ आपको सुनाते हैं ﴾ अर्थात: उस सच्चाई के साथ जिसमें न तो कोई असत्य है और न ही कोई झूठ। और इसे "यतलुहा" (वह पढ़ता है) 'या' के साथ भी पढ़ा गया है(1)।

﴿ फिर अल्लाह के बाद किस बात पर ﴾ अर्थात: अल्लाह की बात के बाद, और कहा गया है: उसके कुरान के बाद(2) ﴿ और उसकी निशानियों पर वे विश्वास करेंगे? ﴾ सामान्य पाठ (क़िरात) 'या' के साथ समाचार (ख़बर) के रूप में है, जबकि इब्न मुहयसिन, असीम से अबू बक्र, हमज़ा और किसाई ने इसे: "तु'मिनून" 'ता' के साथ संबोधन (ख़िताब) के रूप में पढ़ा है(3)।

अल्लाह तआला का कथन है: ﴿ तबाही है हर बड़े झूठे गुनहगार के लिए (7) जो अल्लाह की आयतों को सुनता है जो उसे सुनाई जाती हैं, फिर अहंकार करते हुए अड़ा रहता है मानो उसने उन्हें सुना ही न हो, तो उसे दुखद दंड की खुशखबरी सुना दो (8) ﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿ तबाही है हर बड़े झूठे गुनहगार के लिए ﴾ "वैल" (तबाही) नर्क की एक घाटी है(4)। यह उन लोगों के लिए चेतावनी है जिन्होंने उसकी निशानियों से तर्क करना छोड़ दिया। "अफ़्फ़ाक" (झूठा) वह है जो बहुत झूठ बोलता है, और "इफ़्क" झूठ है। "असीम" अर्थात पाप करने वाला(5)। और जो वर्णित है उसमें इसका अर्थ है: अन-नद्र बिन अल-हारिस(6)। और इब्न अब्बास से वर्णित है कि वह अल-हारिस बिन कलदा है(7)। और अल-थलाबी ने वर्णन किया है कि वह अबू जहल(8) और उसके साथी हैं।

﴿ जो अल्लाह की आयतों को सुनता है जो उसे सुनाई जाती हैं ﴾ अर्थात कुरान की आयतें। ﴿ फिर अहंकार करते हुए अड़ा रहता है ﴾ अर्थात: वह अपनी बात पर कायम रहता है...

---

(1) अल-ज़मख़्शरी ने अल-कशफ़ 3/ 509 में इसका उल्लेख किया है, और यह एक असामान्य (शाज़) पाठ है। (2) देखें अल-कशफ़ 3/ 509। (3) और यह इब्न आमिर का पाठ भी है - सातों में से। अल-सबअह पृ. 594, और अल-तयसीर पृ. 198। (4) अहमद (11712) द्वारा अबू सईद अल-ख़ुदरी से उद्धृत एक हदीस का हिस्सा। इसकी प्रामाणिकता (सनद) कमज़ोर है। पहले उल्लेख किया गया 2/ 220 - 221। (5) (ज़) में: पाप। (6) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 3/ 223 में इस राय का उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 5/ 263 में इसे इब्न जुरैज से जोड़ा है। (7) इब्न अब्बास का कथन जैसा कि नहहास की एराब अल-कुरान 4/ 142 में है: कि यह आयत नद्र बिन

कलदा के बारे में उतरी थी, और ज़ाद अल-मसीर 7/ 355 में इब्न अब्बास से यह भी है कि यह नद्र बिन अल-हारिस के बारे में उतरी थी। (8) इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/ 81 में इसका उल्लेख किया है, और दूसरी राय भी दी है कि यह नद्र बिन अल-हारिस के बारे में उतरी थी। फिर उन्होंने कहा: सही बात यह है कि इसका कारण वह था जो वर्णित व्यक्ति और अन्य लोग करते थे, और यह उन सभी को शामिल करता है जो कयामत के दिन तक बताई गई विशेषताओं के अंतर्गत आते हैं।

۱۴۶ سورة الجاثية: آيات ۶ - ۸

﴿ ہم آپ پر انہیں حق کے ساتھ تلاوت کرتے ہیں ﴾ یعنی: اس سچائی کے ساتھ جس میں نہ کوئی باطل ہے اور نہ جھوٹ۔ اور اسے "يَتْلُوهَا" (وہ تلاوت کرتا ہے) یا کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے(۱)۔

﴿ تو اللہ کے بعد اور کس بات پر ﴾ یعنی: اللہ کی بات کے بعد، اور کہا گیا ہے: اس کے قرآن کے بعد(۲) ﴿ اور اس کی نشانیوں پر وہ ایمان لائیں گے؟ ﴾ عام قراءت یا کے ساتھ خبر کے طور پر ہے، اور ابن محیصن، ابو بکر عاصم سے، حمزہ اور کسائی نے اسے: "تُؤْمِنُونَ" تا کے ساتھ تخاطب کے طور پر پڑھا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ تباہی ہے ہر بڑے جھوٹے گنہگار کے لیے (۷) جو اللہ کی آیتیں سنتا ہے جو اس پر پڑھی جاتی ہیں پھر تکبر کرتے ہوئے اڑا رہتا ہے گویا اس نے انہیں سنا ہی نہیں تو اسے دردناک عذاب کی خوشخبری سنا دیجئے (۸) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ تباہی ہے ہر بڑے جھوٹے گنہگار کے لیے ﴾ "وَيْل" جہنم کی ایک وادی ہے(۴)۔ یہ ان لوگوں کے لیے وعید ہے جنہوں نے اللہ کی نشانیوں سے استدلال کرنا چھوڑ دیا۔ "أَفَّاك" کا مطلب ہے بہت بڑا جھوٹا، اور "إفک" جھوٹ کو کہتے ہیں۔ "أثيم" یعنی گناہ کا ارتکاب کرنے والا(۵)۔ اور مروی ہے کہ اس سے مراد نضر بن حارث ہے(۶)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ وہ حارث بن کلدہ ہے(۷)۔ اور ثعلبی نے نقل کیا ہے کہ وہ ابو جہل(۸) اور اس کے ساتھی ہیں۔

﴿ وہ اللہ کی آیتیں سنتا ہے جو اس پر پڑھی جاتی ہیں ﴾ یعنی قرآن کی آیات۔ ﴿ پھر تکبر کرتے ہوئے اڑا رہتا ہے ﴾ یعنی: وہ اپنی سرکشی پر قائم رہتا ہے...

(۱) زمخشری نے الکشاف ۳/ ۵۰۹ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (۲) دیکھیے الکشاف ۳/ ۵۰۹۔ (۳) اور یہ ابن عامر کی قراءت بھی ہے - سبعہ میں سے۔ السبعہ ص ۵۹۴، اور التیسیر ص ۱۹۸۔ (۴) احمد (۱۱۷۱۲) نے ابو سعید خدری سے ایک حدیث کا حصہ نقل کیا ہے۔ اس کی سند ضعیف ہے۔ اور پیچھے ۲/ ۲۲۰-۲۲۱ میں گزر چکا ہے۔ (۵) نسخہ (ظ) میں: گناہ۔ (۶) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۳/ ۲۲۳ میں اس قول کا ذکر کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۲۶۳ میں اسے ابن جریج کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۷) ابن عباس کا قول جیسا کہ نحاس کی اعراب القرآن ۴/ ۱۴۲ میں ہے: کہ یہ آیت نضر بن کلدہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور زاد المسیر ۷/ ۳۵۵ میں ابن عباس سے یہ بھی ہے کہ یہ نضر بن حارث کے بارے میں نازل ہوئی۔ (۸) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/ ۸۱ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور دوسرا قول بھی ذکر کیا ہے کہ یہ نضر بن حارث کے بارے میں نازل ہوئی۔ پھر کہا: درست بات یہ ہے کہ اس کا سبب وہ کام تھا جو مذکورہ افراد اور دیگر کرتے تھے، اور یہ کہ یہ ان تمام لوگوں کو شامل ہے جو قیامت تک مذکورہ صفات کے حامل ہوں گے۔

Surah Al-Jathiyah: Verses 7 - 10 147

His disbelief, growing arrogant in himself from submitting (1); derived from 'sarra al-surrah' (tying the pouch): when he binds it. Ibn Abbas and others mentioned its meaning (2).

It was said: its origin is from a donkey's persistence over the wild donkey (3), which is to lean over it with ears flattened. And "an" from "ka'an" (as if) is the lightened form of the heavy one; as if he didn't hear it, and the pronoun is the "pronoun of the case" (dameer al-shan); as in his saying:

As if a doe reaching for a fresh Salam tree (4)

The position of the sentence is accusative [as a circumstantial clause], meaning he persists like one who does not hear (5). The discussion regarding the meaning of this verse has already preceded at the beginning of "Luqman" (6). And the meaning of {So give him tidings of a painful punishment} has already preceded in "Al-Baqarah" (7).

The Almighty's saying: {And when he knows anything of Our verses, he takes them in ridicule. Those will have a humiliating punishment. (9) Before them is Hell, and what they had earned will not avail them at all, nor what they had taken besides Allah as allies. And they will have a great punishment. (10)}

The Almighty's saying: {And when he knows anything of Our verses, he takes them in ridicule} is similar to his saying about the Zaqqum: it is foam.

---

(1) Majma' al-Bayan 127/25. (2) Al-Nukat wal-Uyun 261/5. It mentions that its speaker is Ibn Isa, instead of Ibn Abbas. (3) Al-'Anah: the wild she-donkey. Al-Qamus al-Muhit (Awn). (4) It is the second half of a verse whose first half is: "And one day she meets us with a divided face." Sibawayh attributed it in Al-Kitab 134/2 to Ibn Sarim al-Yashkuri, and the author of Al-Asma'iyyat attributed it on p. 157 to 'Ilba bin Arqam. 'Ta'tu': reaching, it is said: ata ya'tu, when one reaches for something. It is narrated as: 'wariq al-salam' instead of 'nadir'. 'Nadir' is from 'nadarah', which is beauty, meaning its greenness. 'Al-Salam': a type of desert tree that grows large and has thorns, its singular is 'Salamah'. See Khizanat al-Adab 416/10. (5) Al-Kashshaf 509/3. What was previously between brackets is from it, and Tafsir al-Razi 261/27. (6) 465/16. (7) 301/1, 358.

सूरह अल-जाथियाह: आयत 7 - 10 147

उसका कुफ़्र (अविश्वास), अधीनता से अपने आप में अहंकार करना (1); यह 'सर्रा अल-सुर्रह' (थैली बांधना) से लिया गया है: जब वह उसे कसता है। इब्न अब्बास और अन्य ने इसका अर्थ बताया है (2)।

कहा गया है: इसका मूल गधे के मादा जंगली गधे पर डटे रहने (3) से है, और वह यह है कि अपने कानों को सिकोड़कर उस पर झुकना। और 'कअन' (जैसे कि) में 'अन' भारी शब्द का हल्का रूप है; मानो उसने इसे सुना ही न हो, और यहाँ ज़मीर 'ज़मीर-ए-शैन' (मामले का सर्वनाम) है; जैसा कि उसके इस कथन में है:

जैसे कि एक हिरणी जो हरे-भरे सलम के पेड़ की ओर झुक रही हो (4)

वाक्य का स्थान नसब (accusative) है [हाल (अवस्था) के रूप में], यानी वह न सुनने वाले की तरह अड़ा रहता है (5)। इस आयत के अर्थ के बारे में बात 'लुक़मान' की शुरुआत में पहले ही आ चुकी है (6)। और {तो उसे दर्दनाक अज़ाब की खुशखबरी सुना दो} का अर्थ 'अल-बक़राह' (7) में पहले ही आ चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उसे हमारी आयतों में से किसी बात का पता चलता है, तो वह उनका मज़ाक उड़ाता है। यही वे लोग हैं जिनके लिए अपमानजनक अज़ाब है। (9) उनके आगे जहन्नुम है, और जो कुछ उन्होंने कमाया है वह उनके कुछ काम न आएगा, और न ही वे (काम आएंगे) जिन्हें उन्होंने अल्लाह के सिवा मददगार बनाया था। और उनके लिए बड़ा अज़ाब है। (10)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उसे हमारी आयतों में से किसी बात का पता चलता है, तो वह उनका मज़ाक उड़ाता है} ज़क़्क़ूम के बारे में उसके इस कथन की तरह है: यह झाग है।

---

(1) मजमा अल-बयान 127/25। (2) अन-नुकात वल-उयून 261/5। इसमें है कि इसके कहने वाले इब्न ईसा हैं, इब्न अब्बास के बजाय। (3) अल-आनह: जंगली गधी। अल-क़ामूस अल-मुहीत (अवन)। (4) यह एक शेर का दूसरा हिस्सा है जिसका पहला हिस्सा है: "और एक दिन वह हमें एक विभाजित चेहरे के साथ मिलती है।" सिबवैह ने अल-किताब 134/2 में इसे इब्न सरीम अल-यश्कुरी की ओर मंसूब किया है, और असमाईय्यत के लेखक ने पृष्ठ 157 पर इसे इल्बा बिन अरक़म की ओर मंसूब किया है। 'तअतू': पहुँचना, कहा जाता है: अता यअतू, जब कोई चीज़ तक पहुँचता है। 'नादिर' के बजाय 'वारिक़ अल-सलम' भी रिवायत किया गया है। 'नादिर', 'नदारह' से है, जिसका अर्थ सुंदरता है,

यानी उसकी हरियाली। 'अल-सलम': रेगिस्तानी पेड़ों की एक किस्म जो बड़ी होती है और जिसमें कांटे होते हैं, इसका एकवचन 'सलमह' है। देखिए खिज़ानत अल-अदब 416/10। (5) अल-कशशाफ 509/3। जो पहले कोष्ठकों में था वह इसी से है, और तफ़सीर अल-राज़ी 261/27। (6) 465/16। (7) 301/1, 358।

سورة الجاثیہ: آیات 7 - 10 147

اس کا کفر، اطاعت سے اپنے آپ میں تکبر کرتے ہوئے (1)؛ یہ 'صرّ الصّرّة' (تھیلی باندھنے) سے ماخوذ ہے: جب وہ اسے کس دیتا ہے۔ ابن عباس اور دیگر نے اس کا معنی بیان کیا ہے (2)۔

کہا گیا ہے: اس کی اصل گدھے کے جنگلی گدھی پر اصرار (3) سے ہے، اور وہ یہ ہے کہ اپنے کانوں کو سکیڑ کر اس پر جھکنا۔ اور «كأن» میں «أن» ثقیلہ سے مخففہ ہے؛ گویا اس نے اسے سنا ہی نہیں، اور ضمیر 'ضمیرِ شان' ہے؛ جیسا کہ اس کے قول میں ہے:

گویا وہ ایک ہرنی ہے جو ہرے بھرے سلم کے درخت کی طرف جھک رہی ہے (4)

جملے کا محل نصب ہے [حال کی بنا پر]، یعنی وہ نہ سننے والے کی طرح اصرار کرتا ہے (5)۔ اس آیت کے معنی میں کلام پہلے 'لقمان' کے آغاز میں گزر چکا ہے (6)۔ اور ﴿فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ کا معنی 'بقرہ' (7) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا عَلِمَ مِنْ ءَايَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا أُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ ۝ مِّن وَرَائِهِمْ جَهَنَّمُ وَلَا يُغْنِي عَنْهُم مَّا كَسَبُوا شَيْئًا وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا عَلِمَ مِنْ ءَايَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا﴾ زقوم کے بارے میں اس کے قول کی طرح ہے: یہ جھاگ ہے۔

---

(1) مجمع البیان 127/25۔ (2) النکت والعیون 261/5۔ اس میں ہے کہ اس کے کہنے والے ابن عیسیٰ ہیں، بجائے ابن عباس کے۔ (3) العانۃ: جنگلی گدھی۔ القاموس المحیط (عون)۔ (4) یہ ایک بیت کا دوسرا مصرع ہے جس کا پہلا مصرع ہے: "وَيَوْماً تُوَافِينَا بِوَجْهٍ مُقَسَّمٍ"۔ سیبویہ نے اسے الکتاب 134/2 میں ابن صریم الیشکری کی طرف منسوب کیا ہے، اور صاحب اصمعیات نے

صفحہ 157 پر اسے علباء بن ارقم کی طرف منسوب کیا ہے۔ 'تعطو': حاصل کرنا، کہا جاتا ہے: عطا یعطو، جب وہ کوئی چیز حاصل کرے۔ اور 'ناضر' کے بجائے 'وارق السلم' بھی مروی ہے۔ 'ناضر' نضارت سے ہے، جس کا مطلب حسن ہے اور اس سے مراد اس کی سبزی (ہرا بھرا ہونا) ہے۔ 'السلم': صحرائی درختوں کی ایک قسم جو بڑی ہوتی ہے اور اس میں کانٹے ہوتے ہیں، اس کی واحد 'سَلَمَہ' ہے۔ دیکھیے خزانہ الادب 416/10۔ (5) الکشاف 509/3۔ اور جو کچھ اوپر قوسین میں تھا وہ اسی سے ہے، اور تفسیر الرازی 261/27۔ (6) 465/16۔ (7) 301/1 ، 358۔

Surah Al-Jathiya: Verses 9 - 11 148

...and the dates (1), and his saying about the guardians of Hell: "If they are nineteen, then I will meet them alone" (2). {For them there is a humiliating punishment}—humiliating and disgraceful. {Behind them is Hell} meaning: behind the power they enjoy in this world and their arrogance against the truth is Hell (3). Ibn Abbas said: {Behind them is Hell} means: in front of them (4); its parallel is: {Behind him is Hell and he will be given to drink of purulent water} [Ibrahim: 16], meaning: in front of him. He said: "Is there not behind me, if my death is delayed / crawling with the youths, creeping like an old vulture" (5) {And that which they earned will not avail them at all} meaning: from wealth and children; its parallel is: {Neither their wealth nor their children will avail them at all against Allah} [Aal-Imran: 10] (6). {Nor those they took as allies besides Allah} meaning: the idols. {And for them is a great punishment} meaning: everlasting and painful. His saying, Exalted is He: {This is guidance. And those who disbelieve in the verses of their Lord will have a punishment of a painful scourge (11)} His saying, Exalted is He: {This is guidance}—subject and predicate; meaning the Qur'an. Ibn Abbas said: meaning everything that Muhammad ﷺ brought. {And those who disbelieve in the verses of their Lord} meaning: they denied His signs. {They will have a punishment of a painful scourge}—Al-Rijz: the punishment; meaning: they have a punishment from a painful punishment;

---

(1) The speaker is Abu Jahl, as narrated by al-Tabari (14/648) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) It is a narration of Abu Jahl's mockery of the nineteen guardians. Narrated by al-Tabari (23/436) from Ibn Abbas, Qatada, and Ibn Zayd. The wording of Ibn Abbas's narration is that Abu Jahl said to the Quraysh: "I hear the son of Abu Kabsha telling you that the guardians of the Fire are nineteen, and you are many. Are ten of you incapable of overpowering one man from the guardians of Hell?..." (3) Majma' al-Bayan 25/127. (4) Mentioned by al-Wahidi in Al-Waseet 4/95. (5) Mentioned by al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/510, without attribution. The first hemistich is the beginning of a verse by Labid, and its second hemistich is: "clutching the staff upon which fingers are bent." It is in his Diwan p. 170, and previously 12/120. (6) After it in (D), (Z), and (M): meaning from wealth and children.

सूरा अल-जाथिया: आयत 9 - 11 148

...और खजूर (1), और नरक के पहरेदारों के बारे में उसका कथन: "यदि वे उन्नीस हैं, तो मैं अकेले ही उनका सामना करूँगा" (2)। {उनके लिए अपमानजनक दंड है}—अपमानजनक और शर्मनाक। {उनके पीछे नरक है} यानी: इस दुनिया में वे जिस शक्ति का आनंद ले रहे हैं और सत्य के विरुद्ध उनके अहंकार के पीछे नरक है (3)। इब्न अब्बास ने कहा: {उनके पीछे नरक है} का अर्थ है: उनके सामने (4); इसकी मिसाल है: {उसके पीछे नरक है और उसे पीप वाला पानी पिलाया जाएगा} [इब्राहीम: 16], यानी: उसके सामने। उन्होंने कहा: "क्या मेरे पीछे नहीं है अगर मेरी मृत्यु टल जाए / बच्चों के साथ रेंगना, गिद्ध की तरह घिसटना" (5) {और जो उन्होंने कमाया वह उनके किसी काम न आएगा} यानी: धन और संतान; इसकी मिसाल है: {अल्लाह के विरुद्ध न उनका धन उनके काम आएगा और न उनकी संतान} [आल-इमरान: 10] (6)। {और न ही वे जिन्हें उन्होंने अल्लाह के अलावा संरक्षक बनाया} यानी: मूर्तियाँ। {और उनके लिए बड़ा दंड है} यानी: स्थायी और दर्दनाक। अल्लाह तआला का कथन: {यह मार्गदर्शन है। और जिन्होंने अपने रब की आयतों का इनकार किया, उनके लिए दुखद यातना का दंड है (11)} अल्लाह तआला का कथन: {यह मार्गदर्शन है}—उद्देश्य और विधेय; यानी कुरान। इब्न अब्बास ने कहा: यानी वह सब कुछ जो मुहम्मद ﷺ लेकर आए। {और जिन्होंने अपने रब की आयतों का इनकार किया} यानी: उन्होंने उसके प्रमाणों को झुठलाया। {उनके लिए दुखद यातना का दंड है}—अर-रिज्ज़: दंड; यानी: उनके लिए एक दर्दनाक दंड में से दंड है;

---

(1) वक्ता अबू जहल है जैसा कि अल-तबरी (14/648) ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है। (2) यह उन्नीस पहरेदारों के बारे में अबू जहल के उपहास का वृत्तांत है। इसे अल-तबरी (23/436) ने इब्न अब्बास, कतादा और इब्न जैद से उद्धृत किया है। इब्न अब्बास की रिवायत के शब्द हैं कि अबू जहल ने कुरैश से कहा: "मैं इब्न अबी कब्शा को आपको बताते हुए सुनता हूँ कि आग के पहरेदार उन्नीस हैं, और आप लोग बहुत हैं। क्या आप में से हर दस लोग नरक के पहरेदारों में से एक आदमी को नहीं दबोच सकते?..." (3) मजमा अल-बयान 25/127. (4) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/95 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 3/510 में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। शेर का पहला भाग लबीद का है, और इसका दूसरा भाग है: "छड़ी का सहारा लेना जिस पर उंगलियां झुकी हुई हैं।" यह उनके दीवान पृष्ठ 170 में है, और पहले 12/120 में आ चुका है। (6) इसके बाद संस्करण (द), (ज़) और (म) में है: यानी धन और संतान से।

سورة الجاثیہ: آیات 9 - 11 148

اور کھجور (1)، اور جہنم کے پہرہ داروں کے بارے میں اس کا قول: اگر وہ انیس ہیں، تو میں اکیلا ہی ان کا سامنا کروں گا (2)۔ ﴿اُولٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِيْنٌ﴾ ذلیل کرنے والا، رسوا کن عذاب۔ ﴿مِنْ وَّرَآئِهِمْ جَهَنَّمُ﴾ یعنی: اس دنیا میں جس عزت و جاہ میں وہ ہیں اور حق کے مقابلے میں جو تکبر کر رہے ہیں، اس کے پیچھے جہنم ہے (3)۔ اور ابن عباس نے کہا: ﴿مِنْ وَّرَآئِهِمْ جَهَنَّمُ﴾ یعنی: ان کے سامنے ہے (4)، اس کی مثال: ﴿مِنْ وَّرَآئِهٖ جَهَنَّمُ وَيُسْقٰى مِنْ مَّآءٍ صَدِيْدٍ﴾ [ابراہیم: 16] یعنی: اس کے سامنے۔ شاعر نے کہا: کیا میرے پیچھے نہیں ہے اگر میری موت میں تاخیر ہو جائے / بچوں کے ساتھ رینگنا، گدھ کی طرح گھسٹنا (5) ﴿وَلَا يُغْنِىْ عَنْهُمْ مَّا كَسَبُوْا شَيْئًا﴾ یعنی: مال اور اولاد میں سے کچھ بھی؛ اس کی مثال: ﴿لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَآ اَوْلَادُهُمْ مِّنَ اللّٰهِ شَيْئًا﴾ [آل عمران: 10] (6)۔ ﴿وَلَا مَا اتَّخَذُوْا مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ اَوْلِيَآءَ﴾ یعنی: بت۔ ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيْمٌ﴾ یعنی: دائمی اور دردناک۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هٰذَا هُدًى ۭ وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا بِاٰيٰتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِّنْ رِّجْزٍ اَلِيْمٌ (11)﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هٰذَا هُدًى﴾ مبتدا اور خبر ہے؛ یعنی قرآن۔ اور ابن عباس نے کہا: یعنی ہر وہ چیز جو محمد ﷺ لے کر آئے۔ ﴿وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا بِاٰيٰتِ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: انہوں نے اس کے دلائل کا انکار کیا۔ ﴿لَهُمْ عَذَابٌ مِّنْ رِّجْزٍ اَلِيْمٌ﴾ الرجز: عذاب، یعنی: ان کے لیے دردناک عذاب کی قسم کا عذاب ہے؛

---

(1) کہنے والا ابو جہل ہے جیسا کہ طبری (14/648) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (2) یہ انیس پہرہ داروں کے بارے میں ابو جہل کے استہزاء کا قصہ ہے۔ اسے طبری (23/436) نے ابن عباس، قتادہ اور ابن زید سے روایت کیا ہے۔ ابن عباس کی روایت کے الفاظ ہیں کہ ابو جہل نے قریش سے کہا: "میں ابن ابی کبشہ کو سنتا ہوں کہ وہ تمہیں بتاتا ہے کہ آگ کے پہرہ دار انیس ہیں، اور تم اتنی بڑی تعداد میں ہو، کیا تم میں سے ہر دس آدمی جہنم کے پہرہ داروں

میں سے ایک آدمی پر قابو نہیں پا سکتے؟..." (3) مجمع البیان 25/127۔ (4) الواحدی نے الوسیط 4/95 میں ذکر کیا ہے۔ (5) زمخشری نے الکشاف 3/510 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ پہلا مصرعہ لبید کے شعر کا پہلا حصہ ہے، اور اس کا دوسرا حصہ ہے: "لاٹھی کا سہارا لینا جس پر انگلیاں جھکی ہوئی ہیں۔" یہ ان کے دیوان صفحہ 170 میں ہے، اور پہلے 12/120 پر گزر چکا ہے۔ (6) اس کے بعد نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں ہے: یعنی مال اور اولاد میں سے۔

Surah Al-Jathiyah: Verses 11 - 13

149

The evidence for it is His Almighty's saying: {So We sent down upon those who wronged a punishment from the sky} [Al-Baqarah: 59] meaning: a torment. It was said: "Al-rijz" (punishment) is filth like "al-rijs" (abomination); and it is like His Almighty's saying: {and he will be given to drink of festering water} [Ibrahim: 16] meaning: for them is a punishment from swallowing the filthy drink (1).

And Ibn Muhaysin read with a damma on the "ra" of "al-rijz" wherever it occurred (2). Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, and Hafs read: "aleemun" in the nominative case (3); based on the meaning that they have a painful punishment from a plague. The others read it in the genitive case as an adjective for the word "rijz".

His Almighty's saying: {Allah is He who subjected to you the sea that the ships may sail through it by His command and that you may seek of His bounty and perhaps you will be grateful (12) And He has subjected to you whatever is in the heavens and whatever is on the earth - all from Him. Indeed in that are signs for a people who give thought (13)}.

His Almighty's saying: {Allah is He who subjected to you the sea that the ships may sail through it by His command and that you may seek of His bounty and perhaps you will be grateful} He mentioned the perfection of His power and the completeness of His blessing upon His servants, and explained that He created what He created for their benefits. {And He has subjected to you whatever is in the heavens and whatever is on the earth - all from Him} meaning: that is His action, His creation, His kindness and grace from Him and a blessing. Ibn Abbas, al-Jahdari and others read: "jamian minnatan" with a kasra on the letter "meem", a shadda on the "nun" and tanween on the "ha", in the accusative case as a verbal noun (4). Abu 'Amr said: And likewise I heard Maslamah reading it: "minnatan" (5) meaning: out of favor and generosity. And from Maslamah bin Muharib also: "jamian mannuhu".

---

(1) Similar discussion is in "Al-Hujjah" by Abu Ali al-Farsi 6 / 174 - 175, and see what preceded 2 / 134. (2) "Ithaf Fudala' al-Bashar" p. 180. (3) "Al-Sab'ah" p. 594, and "Al-Taysir" p. 180. Ibn Muhaysin's reading is in "Al-Muharrar al-Wajiz" 5 / 82. (4) "Al-Muhtasib" 2 / 262. Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar" 5 / 82 cited Abu Hatim saying: The chain of this reading to Ibn Abbas is obscure. (5) We did not come across it. Ibn Atiyyah mentioned it in "Al-Muharrar al-Wajiz" 5 / 82, and al-Samin in "Al-Durr al-

Masun" 9 / 645 from Maslamah bin Muharib: "minnatan"; with a kasra on the meem, and with the nominative on the ta. And Maslamah: he is the son of Abdullah bin Muharib, Abu Abdullah al-Fihri al-Basri the grammarian, he has a choice in reading... he was with Ibn Ishaq and Abu Amr bin al-Ala, and Mujahid said: He was among the scholars of Arabic. "Ghayat al-Nihayah" 2 / 298.

सूरह अल-जाथियाह: आयतें 11 - 13

149

इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {फिर हमने उन लोगों पर जिन्होंने ज़ुल्म किया था, आसमान से अज़ाब (रिज्ज़) उतारा} [अल-बक़रह: 59] अर्थात: दंड। कहा गया है: "अल-रिज्ज़" "अल-रिज्स" की तरह गंदगी है; और यह अल्लाह के इस कथन की तरह है: {और उसे मवाद वाला पानी पिलाया जाएगा} [इब्राहीम: 16] अर्थात: उनके लिए गंदा पेय निगलने का दंड है (1)।

और इब्न मुहयसिन ने "अल-रिज्ज़" के"रा" पर दम्मा के साथ पढ़ा जहाँ भी यह आया (2)। इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन और हफ़्स ने "अलीमुन" को रफ़ (नॉमिनेटिव) के साथ पढ़ा (3); इस अर्थ पर कि उनके लिए रिज्ज़ से एक दर्दनाक अज़ाब है। बाकियों ने इसे "रिज्ज़" के विशेषण के रूप में जर (जेनेटिव) के साथ पढ़ा।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ही है जिसने तुम्हारे लिए समुद्र को वश में किया ताकि उसके आदेश से उसमें नौकाएँ चलें और ताकि तुम उसके अनुग्रह की तलाश करो और ताकि तुम कृतज्ञ बनो (12) और उसने तुम्हारे लिए उन सब चीज़ों को वश में कर दिया जो आसमानों में हैं और जो धरती में हैं - सब उसी की ओर से हैं। वास्तव में इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो सोच-विचार करते हैं (13)}।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ही है जिसने तुम्हारे लिए समुद्र को वश में किया...} उसने अपनी शक्ति की पूर्णता और अपने बंदों पर अपनी कृपा की पूर्णता का उल्लेख किया, और स्पष्ट किया कि उसने जो कुछ बनाया है वह उनके लाभ के लिए बनाया है। {और उसने तुम्हारे लिए उन सब चीज़ों को वश में कर दिया जो आसमानों में हैं और जो धरती में हैं - सब उसी की ओर से हैं} अर्थात: वह उसका कार्य, उसका सृजन, उसकी उदारता और उसकी ओर से एहसान और इनाम है। इब्न अब्बास, अल-जहदरी और अन्य लोगों ने "जमीअन मिन्नतन" पढ़ा है, मीम के नीचे कसरा, नून पर शद्दा और हा पर तनवीन के साथ, मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में मंसूब (एक्विज़ेटिव) (4)। अबू अम्र ने कहा: इसी तरह मैंने मलमह को इसे "मिन्नतन" पढ़ते हुए सुना (5) यानी: कृपा और उदारता के रूप में। और मलमह बिन मुहारिब से यह भी है: "जमीअन मन्नुहू"।

(1) इसी तरह की बात अबू अली अल-फ़ारसी की "अल-हुज्जाह" 6 / 174 - 175 में है, और देखें जो पहले बीत चुका है 2 / 134। (2) "इतहाफ़ फुदला अल-बशर" पृष्ठ 180। (3) "अस्-सबआ" पृष्ठ 594, और "अत-तयसीर" पृष्ठ 180। इब्न मुहयसिन की क़िरात "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 5 / 82 में है। (4) "अल-मुहतासिब" 2 / 262। इब्न अतियाह ने "अल-मुहर्रर" 5 / 82 में अबू हातिम से उद्धृत किया है: इब्न अब्बास तक इस क़िरात की सनद अंधेरी (संदिग्ध) है। (5) हमें यह नहीं मिला। इब्न अतियाह ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 5 / 82 में और अस-समीन ने "अद-दुर्र अल-मसन" 9 / 645 में मलमह बिन मुहारिब से उल्लेख किया है: "मिन्नतन"; मीम के नीचे कसरा और ता पर रफ़ के साथ। मलमह: अब्दुल्लाह बिन मुहारिब के पुत्र हैं, अबू अब्दुल्लाह अल-फ़िहरी अल-बसरी नहवी (व्याकरणविद), क़िरात में उनका अपना चयन है... वह इब्न इसहाक और अबू अम्र बिन अल-अला के साथ थे, और मुजाहिद ने कहा: वह अरबी के विद्वानों में से थे। "ग़ायत अन-निहाया" 2 / 298।

سورة الجاثیہ: آیات ۱۱ - ۱۳

۱۴۹

اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿فَأَنزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ﴾ [البقرہ: ۵۹] یعنی: عذاب۔ اور کہا گیا ہے: "الرجز" گندگی ہے جیسے "الرجس"؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿وَيُسْقَىٰ مِن مَّاءٍ صَدِيدٍ﴾ [ابراہیم: ۱۶] یعنی: ان کے لیے گندی پینے کی چیز نگلنے کا عذاب ہے (۱)۔

اور ابن محیصن نے "الرجز" کی "راء" کو ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا جہاں بھی یہ واقع ہوا (۲)۔ اور ابن کثیر، ابن محیصن اور حفص نے "أليم" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا (۳)؛ اس معنی پر کہ ان کے لیے رجز سے ایک دردناک عذاب ہے۔ باقی لوگوں نے اسے "الرجز" کی صفت کے طور پر جر (زیر) کے ساتھ پڑھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَجْرِيَ الْفُلْكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (۱۲) وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ (۱۳)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ...﴾ اس نے اپنی قدرت کے کمال اور اپنے بندوں پر اپنی نعمت کے اتمام کا ذکر کیا، اور واضح کیا کہ اس نے جو کچھ پیدا کیا وہ ان کے فوائد کے لیے پیدا کیا۔ ﴿وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ﴾ یعنی: یہ اس کا فعل، اس کی تخلیق، اس کی مہربانی اور اس کی طرف سے احسان و انعام ہے۔ اور ابن عباس، الجحدری اور دیگر نے پڑھا: «جَمِيعاً مِنَّةً» میم کے کسرہ (زیر)، نون کی تشدید اور ہاء کی تنوین کے ساتھ، مصدر ہونے کی بنا پر منصوب (۴)۔ ابو عمرو نے کہا: اور اسی طرح میں نے مسلمہ کو اسے «مِنَّةً» پڑھتے

سنا (۵) یعنی: تفضل اور کرم کے طور پر۔ اور مسلمہ بن محارب سے یہ بھی منقول ہے: «جَمِيعاً مَنُّهُ»۔

---

(۱) اسی طرح کی بات ابو علی الفارسی کی "الحجة" ۶ / ۱۷۴ - ۱۷۵ میں ہے، اور جو پہلے گزر چکا ہے اسے دیکھیں ۲ / ۱۳۴۔ (۲) إتحاف فضلاء البشر ص ۱۸۰۔ (۳) السبعة ص ۵۹۴، اور التیسیر ص ۱۸۰۔ اور ابن محیصن کی قرأت المحرر الوجیز ۵ / ۸۲ میں ہے۔ (۴) المحتسب ۲ / ۲۶۲۔ اور ابن عطیہ نے المحرر ۵ / ۸۲ میں ابو حاتم سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: ابن عباس تک اس قرأت کی سند تاریک ہے۔ (۵) ہمیں یہ نہیں ملی۔ اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵ / ۸۲ میں، اور السمین نے الدر المصون ۹ / ۶۴۵ میں مسلمہ بن محارب سے ذکر کیا ہے: مِنَّةً؛ میم کے کسرہ کے ساتھ، اور تاء کے رفع کے ساتھ۔ اور مسلمہ: یہ عبد اللہ بن محارب کے بیٹے ہیں، ابو عبد اللہ الفہری البصری نحوی، قرأت میں ان کا اپنا اختیار ہے... وہ ابن اسحاق اور ابو عمرو بن العلاء کے ساتھ تھے، اور مجاہد نے کہا: وہ عربی کے علماء میں سے تھے۔ غایة النهایة ۲ / ۲۹۸۔

...on the addition of 'al-mann' to the pronoun 'ha'. According to Abu Hatim, it is the predicate of a deleted subject, meaning: "That [is so]", or "It is from His favor"(1). The reading of the congregation is clear. {Indeed in that are signs for a people who give thought.}

Allah Almighty's saying: {Say to those who have believed that they [should] forgive those who expect not the days of Allah so that He may recompense a people for what they used to earn. 14}

His saying: {Say to those who have believed that they [should] forgive} is in the jussive case as an answer to the command 'Say', resembling a conditional and its consequence; as if you said: "Stand up and you will find good"(2). It was also said: it is due to the omission of the 'lam'. And it was said: it has the meaning "Say to them: Forgive; and they will forgive"; so it is the answer to a deleted command, which the speech indicates. This was said by Ali bin Isa and chosen by Ibn al-Arabi(3).

The verse was revealed because a man from the Quraysh insulted Umar ibn al-Khattab, and he intended to strike him. Ibn al-Arabi said: This is not authentic(4).

Al-Wahidi(5), Al-Qushayri, and others mentioned from Ibn Abbas that the verse was revealed concerning Umar and Abdullah bin Ubayy during the expedition of Bani al-Mustaliq. They had stopped at a well called al-Muraysi'. Abdullah sent his servant to fetch water, and he was delayed. He asked, "What kept you?" The servant replied, "Umar ibn al-Khattab's servant sat at the mouth of the well and didn't let anyone draw water until he filled the water skins for the Prophet ﷺ, for Abu Bakr, and for his master." Abdullah then said, "The example of us and them is only as the saying goes: 'Fatten your dog and it will eat you.'" This reached Umar (may Allah be pleased with him), so he strapped on his sword intending to go to him and kill him. Then Allah revealed this verse. This is the narration of Ata from Ibn Abbas.

---

(1) Al-Muhtasib 2/262. (2) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 3/46, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/143. (3) Narrated from Ali bin Isa by al-Nahhas in I'rab al-Quran 4/143, and chosen by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 4/1681. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1681, and the preceding report on the occasion of revelation is on p. 143 of this volume. (5) In Asbab al-Nuzul p. 401.

150 सूरा अल-जाथिया: आयत 12 - 14

... सर्वनाम 'हा' के साथ 'अल-मन्न' को जोड़ने पर। अबू हातिम के अनुसार, यह एक लुप्त विषय का विधेय है, जिसका अर्थ है: "वह [ऐसा है]", या "यह उसकी कृपा से है"(1)। आम लोगों का पाठ स्पष्ट है। {निश्चय ही इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो सोच-विचार करते हैं।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {उन लोगों से कह दो जो ईमान लाए हैं कि वे उन लोगों को क्षमा कर दें जो अल्लाह के दिनों की आशा नहीं रखते, ताकि वह लोगों को उनके किए का बदला दे। 14}

उनका कथन: {उन लोगों से कह दो जो ईमान लाए हैं कि वे क्षमा कर दें} यह 'कह दो' आदेश के उत्तर के रूप में जज़्म (jussive case) में है, जो शर्त और उसके परिणाम के समान है; जैसे आप कहें: "खड़े हो जाओ और तुम्हें भलाई मिलेगी"(2)। यह भी कहा गया है: यह 'लाम' के लोप के कारण है। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है "उनसे कहो: क्षमा करो; और वे क्षमा करेंगे"; इसलिए यह एक लुप्त आदेश का उत्तर है, जिसकी ओर बात संकेत करती है। यह अली बिन ईसा ने कहा है और इब्न अल-अरबी द्वारा चुना गया है(3)।

यह आयत इसलिए उतरी क्योंकि कुरैश के एक व्यक्ति ने उमर इब्न अल-खत्ताब को अपशब्द कहे थे, और उन्होंने उस पर प्रहार करने का इरादा किया था। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह प्रामाणिक नहीं है(4)।

अल-वाहिदी(5), अल-कुशायरी और अन्य ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि यह आयत बनी अल-मुस्तलिक के अभियान के दौरान उमर और अब्दुल्ला बिन उबैय के बारे में उतरी थी। वे अल-मुरैसी' नामक कुएँ पर रुके थे। अब्दुल्ला ने अपने सेवक को पानी लाने के लिए भेजा, और उसे देर हो गई। उसने पूछा, "तुम्हें किसने रोका?" सेवक ने उत्तर दिया, "उमर इब्न अल-खत्ताब का सेवक कुएँ के मुँह पर बैठ गया और उसने किसी को पानी नहीं खींचने दिया जब तक कि उसने नबी ﷺ के लिए, अबू बक्र के लिए और अपने मालिक के लिए मशकें नहीं भर लीं।" तब अब्दुल्ला ने कहा, "हमारा और उनका उदाहरण वैसा ही है जैसा कि कहावत है: 'अपने कुत्ते को पाल-पोसकर मोटा करो और वह तुम्हें ही खा जाएगा'।" यह बात उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) तक पहुँची, तो उन्होंने उसे मारने के इरादे से अपनी तलवार बाँध ली। तब अल्लाह ने यह आयत उतारी। यह इब्न अब्बास से अता की रिवायत है।

(1) अल-मुहतासिब 2/262। (2) अल-फर्रा' द्वारा मानी अल-कुरान 3/46, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/143। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/143 में अली बिन ईसा से उद्धृत, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1681 में चुना गया। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1681, और इस खंड के पृष्ठ 143 पर उतरने के कारण पर पिछली रिपोर्ट। (5) असबाब अल-नुज़ूल पृष्ठ 401 में।

۱۵۰ سورہ الجاثیہ: آیات ۱۲ - ۱۴

... کنایہ کی 'ہا' کی طرف 'المن' کی اضافت پر۔ اور یہ ابو حاتم کے نزدیک ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے، یعنی: وہ، یا وہ اس کا احسان ہے(۱)۔ اور جمہور کی قرات واضح ہے ۔ ﴿ یقیناً اس میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو غور و فکر کرتے ہیں ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ ان لوگوں سے کہہ دیجئے جو ایمان لائے ہیں کہ وہ ان لوگوں کو معاف کر دیں جو اللہ کے دنوں کی امید نہیں رکھتے تاکہ وہ ایک قوم کو ان کے اعمال کا بدلہ دے جو وہ کرتے تھے ۱۴ ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ ان لوگوں سے کہہ دیجئے جو ایمان لائے ہیں کہ وہ معاف کر دیں ﴾ 'قُلْ' (کہہ دیجئے) کے جواب میں جزم کے ساتھ ہے، شرط اور جزا کے مشابہ ہونے کی بنا پر؛ جیسے آپ کا قول ہے: "کھڑے ہو جاؤ تو تم خیر پاؤ گے"(۲)۔ اور ایک قول یہ ہے کہ یہ 'لام' کے حذف ہونے پر ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ اس کے معنی یہ ہیں: ان سے کہو: معاف کرو؛ وہ معاف کریں گے؛ پس یہ ایک محذوف امر کا جواب ہے جس پر کلام دلالت کرتا ہے؛ یہ بات علی بن عیسیٰ نے کہی ہے اور اسے ابن العربی نے پسند کیا ہے(۳)۔

اور یہ آیت اس وجہ سے نازل ہوئی کہ قریش کے ایک شخص نے عمر بن الخطاب کو گالی دی، تو انہوں نے اس پر حملہ کرنے کا ارادہ کیا۔ ابن العربی نے کہا: یہ صحیح ثابت نہیں ہے(۴)۔

اور واحدی(۵) اور قشیری اور دوسروں نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے کہ یہ آیت حضرت عمر اور عبد اللہ بن ابی کے بارے میں غزوہ بنی المصطلق میں نازل ہوئی، کیونکہ وہ لوگ ایک کنویں پر اترے تھے جسے 'مریسیع' کہا جاتا تھا، تو عبد اللہ نے اپنے غلام کو پانی لانے کے لیے بھیجا،

اور اسے دیر ہو گئی تو اس نے پوچھا: تمہیں کس چیز نے روکا؟ اس نے کہا: عمر بن الخطاب کا غلام کنویں کے دہانے پر بیٹھ گیا، اور اس نے کسی کو پانی نہیں بھرنے دیا یہاں تک کہ اس نے نبی ﷺ کے مشکیزے اور ابوبکر کے مشکیزے بھر لیے، اور اپنے مالک کے مشکیزے بھر لیے۔ تو عبد اللہ نے کہا: ہماری اور ان لوگوں کی مثال تو وہی ہے جو کہا گیا ہے: 'اپنے کتے کو پال کر موٹا کرو وہ تمہیں ہی کھائے گا'۔ تو یہ بات حضرت عمر رضی اللہ عنہ کو پہنچی، تو انہوں نے اپنی تلوار سنبھالی اور اسے قتل کرنے کے ارادے سے اس کی طرف جانا چاہا؛ تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ یہ ابن عباس سے عطا کی روایت ہے۔

---

(۱) المحتسب ۲/ ۲۶۲۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۳/ ۴۶ ، اور اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۱۴۳۔ (۳) اسے نحاس نے اعراب القرآن ۴/ ۱۴۳ میں علی بن عیسیٰ سے نقل کیا ہے، اور ابن العربی کا انتخاب احکام القرآن ۴/ ۱۶۸۱ میں۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/ ۱۶۸۱ ، اور اسی حصے کے صفحہ ۱۴۳ پر سبب نزول میں اس خبر کا ذکر گزر چکا ہے۔ (۵) اسباب النزول صفحہ ۴۰۱ میں۔

Page 151

Surah Al-Jathiyah: Verse 14

It was narrated from Maymun bin Mihran who said: When the verse {Who is it that would loan Allah a goodly loan} [Al-Baqarah: 245] was revealed, a Jew in Medina named Finhas said: Muhammad's Lord has become needy! He said: When Umar heard of that, he girded on his sword and went out in search of him. Then Gabriel, peace be upon him, came to the Prophet ﷺ and said: Verily your Lord says to you: {Tell those who believe to forgive those who do not hope for the days of Allah}. And know that Umar has girded on his sword and went out in search of the Jew; so the Messenger of Allah ﷺ sent for him. When he came, he said: "O Umar, put down your sword." He said: O Messenger of Allah, you have spoken the truth, I bear witness that you have been sent with the truth. He said: "For your Lord says: {Tell those who believe to forgive those who do not hope for the days of Allah}." He said: No doubt, by Him Who sent you with the truth, you will not see anger in my face (again)." (1)

I say: What Al-Mahdawi and Al-Nahhas (2) mentioned is the narration of Al-Dahhak from Ibn Abbas, and it is the opinion of Al-Quradhi and Al-Suddi (3), and based on this, abrogation (naskh) is directed towards the verse. And if the verse was revealed in Medina, or during the expedition of Banu al-Mustaliq, it is not abrogated.

The meaning of "to forgive" (yaghfiru): to pardon and overlook. And the meaning of {those who do not hope for the days of Allah}: meaning they do not hope for His reward. It was also said: meaning they do not fear Allah's punishment and His vengeance. It was also said: "hope" (raja') is in the sense of "fear" (khawf); as in His saying: {What is the matter with you that you do not hope for Allah's dignity} i.e., you do not fear His greatness. The meaning is: they do not fear (4) the likes of the punishment of past nations. "Days" (al-ayyam) is used to refer to historical events (battles/punishments). It was also said: they do not hope for Allah's victory for His allies and His inflicting it upon His enemies (5). And it was said: the meaning is: they do not fear the Resurrection.

{That He may recompense a people for what they used to earn} The general recitation is: "Liyajziya" with the letter 'ya', meaning: that Allah may recompense.

---

(1) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi, pp. 401-402. (2) Their statement was mentioned at the beginning of the Surah. (3) Their statement, as mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/158: It was revealed concerning some of the companions of the Messenger

of Allah ﷺ from the people of Mecca who were in severe harm from the polytheists, before they were commanded to fight, so they complained about that to the Messenger of Allah ﷺ; so Allah revealed this verse. (4) In (M): "you do not fear". (5) See Al-Kashshaf 3/510.

पृष्ठ 151

सूरह अल-जाथिया: आयत 14

मैमून बिन मिहरान से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जब आयत {कौन है जो अल्लाह को अच्छा कर्ज दे} [अल-बक़रह: 245] नाजिल हुई, तो मदीना के एक यहूदी ने जिसका नाम फिन्हास था, कहा: मुहम्मद का रब जरूरतमंद हो गया है! उन्होंने कहा: जब उमर ने यह सुना, तो उन्होंने अपनी तलवार थामी और उसकी तलाश में निकल पड़े। फिर जिब्रील अलैहिस्सलाम नबी ﷺ के पास आए और कहा: बेशक आपका रब आपसे कहता है: {ईमान वालों से कह दो कि वे उन्हें माफ़ कर दें जो अल्लाह के दिनों की उम्मीद नहीं रखते}। और जान लें कि उमर ने अपनी तलवार थाम ली है और उस यहूदी की तलाश में निकल गए हैं; तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें बुलाने के लिए भेजा। जब वे आए, तो आपने फरमाया: "ऐ उमर, अपनी तलवार रख दो।" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपने सच कहा, मैं गवाही देता हूँ कि आपको हक के साथ भेजा गया है। आपने फरमाया: "बेशक आपका रब फरमाता है: {ईमान वालों से कह दो कि वे उन्हें माफ़ कर दें जो अल्लाह के दिनों की उम्मीद नहीं रखते}"। उन्होंने कहा: कोई शक नहीं, उसकी कसम जिसने आपको हक के साथ भेजा है, आप मेरे चेहरे पर गुस्सा नहीं देखेंगे।" (1)

मैं कहता हूँ: जो अल-महदावी और अल-नहहास (2) ने उल्लेख किया है, वह इब्न अब्बास से अल-दहहाक की रिवायत है, और यही अल-कुरज़ी और अल-सुद्दी (3) का कहना है, और इसके आधार पर आयत में मंसूख (निरस्त) होने का रुख होता है। और इस आधार पर कि आयत मदीना में नाजिल हुई, या बनू अल-मुस्तलिक के युद्ध के दौरान; तो यह मंसूख नहीं है।

"यगफिरू" (माफ़ कर दें) का अर्थ है: क्षमा करना और अनदेखा करना। और {जो अल्लाह के दिनों की उम्मीद नहीं रखते} का अर्थ है: यानी वे उसके सवाब (पुरस्कार) की उम्मीद नहीं रखते। और कहा गया है: यानी वे अल्लाह के प्रकोप और उसके अज़ाब से नहीं डरते। और कहा गया है कि 'उम्मीद' (रजा) का अर्थ 'डर' (खौफ़) है; जैसे अल्लाह का फरमान है: {तुम्हें क्या हो गया है कि तुम अल्लाह के लिए गरिमा की उम्मीद नहीं रखते} यानी: तुम उसकी महानता से नहीं डरते। और इसका अर्थ है: वे पिछली कौमों के अज़ाब की तरह अज़ाब से नहीं डरते (4)। "दिनों" (अय्याम) का उपयोग घटनाओं (युद्धों/सजाओं) को व्यक्त करने के लिए किया जाता है। और कहा गया है: वे अपने दोस्तों के लिए

अल्लाह की मदद और उसके दुश्मनों पर उसके प्रहार की उम्मीद नहीं रखते (5)। और कहा गया है: अर्थ यह है कि वे कयामत से नहीं डरते।

{ताकि वह एक कौम को उनके किए का बदला दे} आम किरअत (पाठ) है: "लियजज़िया" 'या' के साथ, इस अर्थ में: ताकि अल्लाह बदला दे।

---

(1) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल, पृ. 401 - 402। (2) सूरह की शुरुआत में उनकी बात बीत चुकी है। (3) उनकी बात जैसा कि अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 4/158 में उल्लेख किया है: यह मक्का के लोगों में से अल्लाह के रसूल ﷺ के कुछ साथियों के बारे में नाजिल हुई, जो मुशरिकों (बहुदेववादियों) से बहुत अधिक तकलीफ में थे, इससे पहले कि उन्हें लड़ने का हुक्म दिया जाता, तो उन्होंने इसकी शिकायत अल्लाह के रसूल ﷺ से की; तब अल्लाह ने यह आयत नाजिल की। (4) (म) में "तुम नहीं डरते"। (5) देखें अल-कश्शाफ 3/510।

صفحہ 151

سورة الجاثیہ: آیت 14

میمون بن مہران سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جب آیت ﴿مَن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ [البقرہ: 245] نازل ہوئی، تو مدینہ کے ایک یہودی نے، جس کا نام فنحاص تھا، کہا: محمد کا رب محتاج ہو گیا ہے! انہوں نے کہا: جب حضرت عمرؓ نے یہ سنا تو اپنی تلوار سنبھالی اور اس کی تلاش میں نکل پڑے۔ پس جبرائیل علیہ السلام نبی ﷺ کے پاس آئے اور کہا: بے شک آپ کا رب آپ سے فرماتا ہے: ﴿قُل لِّلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ﴾ (ایمان والوں سے کہہ دو کہ وہ ان لوگوں کو معاف کر دیں جو اللہ کے دنوں کی امید نہیں رکھتے)۔ اور جان لیں کہ عمر اپنی تلوار سنبھالے ہوئے یہودی کی تلاش میں نکلے ہیں؛ تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں بلوا بھیجا۔ جب وہ آئے تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے عمر، اپنی تلوار رکھ دو۔" انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، آپ نے سچ فرمایا، میں گواہی دیتا ہوں کہ آپ حق کے ساتھ بھیجے گئے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہارا رب فرماتا ہے: ﴿قُل لِّلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ﴾"۔ انہوں نے عرض کیا: کوئی شک نہیں، اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، آپ میرے چہرے پر غصہ نہیں دیکھیں گے۔"(1)

میں کہتا ہوں: اور جو مہدوی اور نحاس (2) نے ذکر کیا ہے، وہ ابن عباس سے ضحاک کی روایت ہے، اور یہی قرظی اور سدی (3) کا قول ہے، اور اسی بنیاد پر آیت میں نسخ (منسوخ ہونے) کا احتمال پیدا ہوتا ہے۔ اور اس بنیاد پر کہ آیت مدینہ میں نازل ہوئی، یا غزوہ بنی المصطلق میں؛ تو یہ منسوخ نہیں ہے۔

اور "یغفروا" کا معنی ہے: معاف کر دیں اور درگزر کریں۔ اور ﴿لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ﴾ کا معنی ہے: یعنی وہ اس کے ثواب کی امید نہیں رکھتے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی وہ اللہ کے عذاب اور اس کی پکڑ سے نہیں ڈرتے۔ اور کہا گیا ہے کہ "رجا" (امید) "خوف" کے معنی میں ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿مَّا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا﴾ یعنی: تمہیں کیا ہوا کہ تم اللہ کی عظمت سے نہیں ڈرتے۔ اور معنی یہ ہے کہ: وہ گزشتہ امتوں کے عذاب جیسے عذاب سے نہیں ڈرتے (4)۔ اور "ایام" سے مراد واقعات (جنگیں/سزائیں) لیے جاتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: وہ اپنے دوستوں کے لیے اللہ کی نصرت اور اس کے دشمنوں پر اس کے عذاب کی امید نہیں رکھتے (5)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ وہ قیامت (دوبارہ جی اٹھنے) سے نہیں ڈرتے۔

﴿لِيَجْزِيَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ عام قراءت "لیجزی" 'یا' کے ساتھ ہے، اس معنی میں کہ: تاکہ اللہ بدلہ دے۔

---

(1) اسباب النزول للواحدی ص 401 - 402۔ (2) ان دونوں کا قول سورہ کے شروع میں گزر چکا ہے۔ (3) ان دونوں کا قول جیسا کہ بغوی نے اپنی تفسیر 158/4 میں ذکر کیا ہے: یہ رسول اللہ ﷺ کے مکہ کے رہنے والے ان صحابہ کے بارے میں نازل ہوئی جو مشرکین کی طرف سے سخت اذیت میں تھے، اس سے پہلے کہ انہیں لڑنے کا حکم دیا جاتا، تو انہوں نے اس کی شکایت رسول اللہ ﷺ سے کی؛ پس اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ (4) (م) میں ہے "تم نہیں ڈرتے"۔ (5) دیکھیے الکشاف 510/3۔

Hamza, Al-Kisa'i, and Ibn 'Amir recited: {li-najziya} (that We may recompense) with the letter 'Nun' for glorification. Abu Ja'far, Al-A'raj, and Shaybah recited: {li-yujza} (that it may be recompensed) with a 'Ya' with dammah and a 'Zay' with fathah, in the passive voice, and "qawman" (a people) in the accusative case (1). Abu 'Amr said: This is a clear grammatical error. Al-Kisa'i said: Its meaning is: that the recompense may be given to a people (2), similar to: {And thus do We deliver the believers} according to the recitation of Ibn 'Amir and Abu Bakr in Surah Al-Anbiya [Verse: 88] (3). The poet said: Even if Qufayrah had given birth to a puppy... the dogs would have been insulted because of that puppy (4) Meaning: the insult was insulted.

His Word, the Exalted: {Whoever does righteousness - it is for his [own] soul; and whoever does evil - it is against it. Then to your Lord you will be returned. (15)} Mentioned before (5).

His Word, the Exalted: {And We certainly gave the Children of Israel the Scripture and judgment and prophethood, and We provided them with good things and favored them over the worlds (16). And We gave them clear proofs of the matter [of religion]. And they did not differ except after knowledge had come to them - out of animosity among themselves. Indeed, your Lord will judge between them on the Day of Resurrection concerning that over which they used to differ. (17)}

His Word, the Exalted: {And We certainly gave the Children of Israel the Scripture} meaning: the Torah. {and judgment and prophethood} Judgment: understanding of the Scripture. It is said: judgment over people and the judiciary (6). "And prophethood" meaning: the prophets from the time of Joseph, peace be upon him, to the time of Jesus, peace be upon him.

---

(1) Al-Sab'ah p. 595, Al-Taysir p. 198, and Al-Nashr 2/ 372. (2) Tafsir Al-Baghawi 4/ 158. (3) Al-Taysir p. 155. (4) The verse is by Jarir, and was mentioned in 14/ 276. (5) At the commentary of verse (46) of Surah Fussilat. (6) Al-Kashshaf 3/ 511.

हमज़ा, अल-किसाई और इब्न आमिर ने पढ़ा: {लि-नज़िया} 'नून' के साथ महिमा के लिए। और अबू जाफ़र, अल-अ'रज और शैबा ने पढ़ा: {लि-युज़िया} 'या' पर दम्मा और 'ज़य' पर फतह के साथ, कर्मवाच्य (passive voice) के रूप में, और "क़ौमन" (एक कौम) को कर्म कारक (accusative case) में पढ़ा (1)। अबू अम्र ने कहा: यह एक स्पष्ट व्याकरणिक त्रुटि है। अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: ताकि बदला एक कौम को दिया जाए (2), इसके समान: {और इसी प्रकार हम ईमान वालों को निजात देते हैं} सूरह अल-अंबिया [आयत: 88] में इब्न आमिर और अबू बक्र के पाठ के अनुसार (3)। कवि ने कहा: अगर कुफ़ैरा ने एक कुत्ते के पिल्ले को जन्म दिया होता... तो उस पिल्ले की वजह से कुत्तों को गाली दी जाती (4) अर्थात्: गाली दी गई।

अल्लाह तआला का कथन: {जो कोई नेक काम करता है, तो वह अपने ही फायदे के लिए करता है; और जो कोई बुराई करता है, तो उसका बोझ उसी पर होगा। फिर तुम अपने रब की ओर लौटाए जाओगे। (15)} पहले उल्लेख किया जा चुका है (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {और बेशक हमने बनी इसराईल को किताब, हिकमत और नुबुव्वत (पैग़म्बरी) अता की, और उन्हें पाक चीज़ों से रोज़ी दी, और उन्हें संसार वालों पर प्रधानता दी (16)। और हमने उन्हें दीन के मामले में स्पष्ट प्रमाण दिए। फिर उन्होंने ज्ञान आने के बाद ही आपस में ईर्ष्या-द्वेष के कारण मतभेद किया। बेशक तुम्हारा रब कयामत के दिन उनके बीच उस बात का फैसला कर देगा जिसमें वे मतभेद करते थे। (17)}

अल्लाह तआला का कथन: {और बेशक हमने बनी इसराईल को किताब अता की} यानी: तौरात। {और हिकमत और नुबुव्वत} हुक्म (हिकमत): किताब की समझ। और कहा गया है: हुक्म का अर्थ लोगों पर शासन और न्याय करना है (6)। और "नुबुव्वत" यानी: यूसुफ अलैहिस्सलाम के समय से लेकर ईसा अलैहिस्सलाम के समय तक के नबी।

---

(1) अल-सब'ह पृ. 595, अल-तयसीर पृ. 198, और अल-नश्र 2/ 372। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/ 158। (3) अल-तयसीर पृ. 155। (4) यह शेर जरीर का है, और पहले 14/ 276 में आ चुका है। (5) सूरह फ़ुस्सिलत की आयत (46) की व्याख्या में। (6) अल-कशशाफ़ 3/ 511।

152 سورہ الجاثیہ: آیات 14 - 17

حمزہ، الکسائی اور ابن عامر نے پڑھا: ﴿لِنَجْزِيَ﴾ تعظیم کے لیے 'نون' کے ساتھ اور ابو جعفر، الاعرج اور شیبہ نے پڑھا: ﴿لِيُجْزَى﴾ 'یا' پر ضمہ اور 'زا' پر فتحہ کے ساتھ فعلِ مجہول کے طور پر، اور "قَوْماً" کو حالتِ نصب میں (1)۔ ابو عمرو نے کہا: یہ ایک واضح لسانی (نحوی) غلطی ہے۔ الکسائی نے کہا: اس کا معنی ہے: تاکہ ایک قوم کو جزا (بدلہ) دی جائے (2)، اس کی مثال: ﴿وَكَذَٰلِكَ نُجِي الْمُؤْمِنِينَ﴾ ہے، سورہ الانبیاء [آیت: 88] میں ابن عامر اور ابو بکر کی قرات کے مطابق (3)۔ شاعر نے کہا: اگر قفیرہ نے کتے کا بچہ جنا ہوتا... تو اس بچے کی وجہ سے کتوں کو گالی دی جاتی (4) یعنی: گالی دی گئی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَنْ عَمِلَ صَٰلِحًا فَلِنَفْسِهِۦ ۖ وَمَنْ أَسَآءَ فَعَلَيْهَا ۖ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ ١٥﴾ پہلے گزر چکا ہے (5)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱلْكِتَٰبَ وَٱلْحُكْمَ وَٱلنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَٰهُم مِّنَ ٱلطَّيِّبَٰتِ وَفَضَّلْنَٰهُمْ عَلَى ٱلْعَٰلَمِينَ ١٦ وَءَاتَيْنَٰهُم بَيِّنَٰتٍ مِّنَ ٱلْأَمْرِ ۖ فَمَا ٱخْتَلَفُوٓا۟ إِلَّا مِنۢ بَعْدِ مَا جَآءَهُمُ ٱلْعِلْمُ بَغْيًۢا بَيْنَهُمْ ۚ إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِى بَيْنَهُمْ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ فِيمَا كَانُوا۟ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ١٧﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱلْكِتَٰبَ﴾ یعنی: تورات۔ ﴿وَٱلْحُكْمَ وَٱلنُّبُوَّةَ﴾ الحکم: کتاب کی سمجھ۔ اور کہا گیا ہے: لوگوں پر حکومت اور فیصلہ کرنا (6)۔ "والنُّبُوَّة" یعنی: حضرت یوسف علیہ السلام کے وقت سے لے کر حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے زمانے تک کے انبیاء۔

(1) السبعہ ص 595، والتیسیر ص 198، والنشر 2/ 372۔ (2) تفسیر البغوی 4/ 158۔ (3) التیسیر ص 155۔ (4) یہ شعر جریر کا ہے، اور 14/ 276 میں پہلے آ چکا ہے۔ (5) سورہ فصلت کی آیت (46) کی تفسیر کے پاس۔ (6) الکشاف 3/ 511۔

Surah Al-Jathiyah: Verses 16 - 18 153 {And provided them with good things} Meaning: the lawful sustenance, fruits, and foods that were in Ash-Sham (Greater Syria). It is also said: it means Manna and Quail in the wilderness. {And favored them over the worlds} Meaning: over the worlds of their time; according to what was previously explained in [Surah] Ad-Dukhan (1). {And We gave them clear proofs of the matter} Ibn Abbas said: it means the matter of the Prophet ﷺ, and the evidence of his prophethood that he would emigrate from Tihamah to Yathrib, and the people of Yathrib would support him (2). It was also said: clear proofs of the matter: clear laws regarding the lawful and the prohibited and miracles. {And they did not differ except after knowledge had come to them} He means Joshua bin Nun; some of them believed and some disbelieved; narrated by Al-Naqqash (3). It was also said: {after knowledge had come to them} regarding the prophethood of the Prophet ﷺ, so they differed about it. {out of mutual envy} Meaning: envy of the Prophet ﷺ; Al-Dahhak said this is its meaning (4). It was also said: the meaning of "envy" (baghyan): i.e., some of them transgressed against others in seeking virtue and leadership, and they killed the prophets; so likewise the polytheists of your era, O Muhammad, the clear proofs have come to them, but they turned away from them to compete for leadership. {Indeed, your Lord will judge between them} Meaning: He will judge and decide {on the Day of Resurrection concerning that over which they used to differ} in this world. His (The Almighty's) saying: {Then We put you on a clear path of the matter; so follow it and do not follow the desires of those who do not know} [Verse 18] It contains two matters:

(1) Page 123 of this volume. (2) Tafsir al-Razi 27 / 265. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5 / 263. (4) Al-Dahhak's statement as in Al-Nukat wal-'Uyun 5 / 263: Envy against the Messenger of Allah ﷺ in denying what is in their book regarding his prophethood and description.

सूरा अल-जाथिया: आयत 16 - 18 153 {और उन्हें अच्छी चीज़ों का रिज़्क़ दिया} यानी: शाम (सीरिया) में मौजूद हलाल रोज़ी, फल और भोजन। और कहा गया है: इसका मतलब है 'मन्न और सलवा' (मैदान-ए-तीह में)। {और उन्हें संसार वालों पर फ़ज़ीलत दी} यानी: उनके ज़माने के संसार वालों पर; जैसा कि 'अद-दुखान' के बयान में पहले गुज़र चुका है (1)। {और हमने उन्हें मामले की साफ़ दलीलें दीं} इब्ने अब्बास ने कहा: इसका मतलब नबी ﷺ का मामला और उनकी नुबुव्वत की गवाहियां हैं कि वह तिहामा से यसरिब (मदीना) हिजरत करेंगे, और यसरिब वाले उनकी मदद करेंगे (2)। यह भी कहा गया है: मामले की साफ़ दलीलें: हलाल और हराम के बारे में साफ़ शरीयतें और चमत्कार। {तो उन्होंने मतभेद नहीं किया मगर इसके बाद कि उनके पास इल्म आ चुका था} उनका मतलब यूशा बिन नून से है; तो उनमें से कुछ ईमान लाए और कुछ ने कुफ़्र किया; इसे अल-नक्काश ने बयान किया है (3)। यह भी कहा गया है: {इसके बाद कि उनके पास इल्म आ चुका था} नबी ﷺ की नुबुव्वत के बारे में, फिर उन्होंने इसमें मतभेद किया। {आपस की ज़िद (बग़यान) की वजह से} यानी: नबी ﷺ से हसद (जलन) की वजह से; अल-दह्हाक ने यही अर्थ बताया है (4)। यह भी कहा गया है: "बग़यान" का अर्थ है: यानी, उनमें से कुछ ने दूसरों पर फ़ज़ीलत और पद की चाहत में ज़्यादती की, और नबियों को क़त्ल किया; इसी तरह ऐ मुहम्मद, आपके ज़माने के मुश्रिक, उनके पास साफ़ दलीलें आ गईं, लेकिन उन्होंने पद के मुक़ाबले के कारण उनसे मुँह मोड़ लिया। {बेशक आपका रब उनके बीच फ़ैसला करेगा} यानी: वह फ़ैसला और निपटारा करेगा {क़यामत के दिन उस चीज़ के बारे में जिसमें वे मतभेद करते थे} दुनिया में। अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर हमने आपको मामले की एक शरीयत (रास्ते) पर रखा, तो आप उसी का पालन करें और उन लोगों की इच्छाओं का पालन न करें जो नहीं जानते} इसमें दो मसले हैं:

(1) इस जिल्द का पृष्ठ 123। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 27/265। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/263। (4) अल-दह्हाक का कथन जैसा कि अल-नुकत वल-उयून 5/263 में है: अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रति हसद की वजह से उनकी नुबुव्वत और सिफ़ात (विशेषताओं) का इनकार करना जो उनकी किताब में मौजूद थीं।

سورة الجاثیہ: آیات ۱۶ - ۱۸ ۱۵۳ ﴿وَرَزَقْنَهُم مِّنَ الطَّيِّبَاتِ﴾ یعنی: شام میں موجود پاکیزہ روزی، پھل اور کھانے۔ اور ایک قول ہے: اس سے مراد میدانِ تیہ میں "من و سلویٰ" ہے۔ ﴿وَفَضَّلْنَهُمْ عَلَى الْعَلَمِينَ﴾ یعنی: ان کے زمانے کے جہان والوں پر؛ جیسا کہ "الدخان" میں اس کی وضاحت پہلے گزر چکی ہے(۱)۔ ﴿وَءَاتَيْنَهُم بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْأَمْرِ﴾ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد نبی ﷺ کا معاملہ اور آپ کی نبوت کے شواہد ہیں کہ آپ تہامہ سے یثرب کی طرف ہجرت فرمائیں گے، اور اہل یثرب آپ کی مدد کریں گے(۲)۔ ایک قول یہ بھی ہے: امر سے مراد حلال و حرام کے واضح قوانین اور معجزات ہیں۔ ﴿فَمَا اخْتَلَفُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ﴾ اس سے مراد یوشع بن نون کا زمانہ ہے؛ تو ان میں سے کچھ ایمان لائے اور کچھ نے کفر کیا؛ اسے النقاش نے نقل کیا ہے(۳)۔ ایک قول یہ بھی ہے: ﴿مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ﴾ نبی ﷺ کی نبوت کے علم کے بعد، پھر انہوں نے اس میں اختلاف کیا۔ ﴿بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: نبی ﷺ سے حسد کی بنا پر؛ ضحاک نے یہی معنی بیان کیا ہے(۴)۔ اور کہا گیا ہے: "بغياً" کا مطلب ہے: یعنی ان میں سے بعض نے دوسروں پر فضیلت اور ریاست کی طلب میں سرکشی کی، اور انبیاء کو قتل کیا؛ اسی طرح اے محمد، آپ کے دور کے مشرکین کے پاس بھی واضح دلائل آگئے، لیکن انہوں نے ریاست کے مقابلے کی وجہ سے ان سے اعراض کیا۔ ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: وہ فیصلہ کرے گا ﴿يَوْمَ الْقِيَمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾ جس میں وہ دنیا میں اختلاف کرتے تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ جَعَلْنَكَ عَلَى شَرِيعَةٍ مِّنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

(۱) اسی جلد کا صفحہ ۱۲۳۔ (۲) تفسیر رازی ۲۷ / ۲۶۵۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۲۶۳۔ (۴) ضحاک کا قول جیسا کہ النکت والعیون ۵ / ۲۶۳ میں ہے: رسول اللہ ﷺ کی نبوت اور ان کی ان صفات کے انکار میں جو ان کی کتاب میں تھیں، ان سے حسد کی بنا پر۔

Surah Al-Jathiyah: Verse 18 | 154

First: The words of Allah, the Exalted: {Then We put you on a Shari'a (ordained way) of the matter}. Shari'a in language: the path and the religion. It is also said for a watering place - which is the place where drinkers come - a shari'a (1). From it is 'ash-shari'' (the street); because it is a path to the destination. So Shari'a is what Allah has ordained for His servants of the religion, and the plural is shara'i' (2). And shara'i' in religion: the paths that Allah ordained for His creation. So the meaning of: {We put you on a Shari'a of the matter} i.e., on a clear methodology from the matter of religion that directs you to the truth.

Ibn Abbas said: "On a Shari'a" means: on guidance from the matter. Qatadah said: Shari'a is: the command, the prohibition, the prescribed punishments, and the obligatory duties (3). Muqatil said: evidence; because it is a path to the truth. Al-Kalbi said: the Sunnah; because he follows the path of the prophets before him. Ibn Zayd said: the Religion; because it is the path of salvation (4).

Ibn al-Arabi said (5): "Matter" (al-Amr) occurs in the language with two meanings: one: in the sense of 'affair', as His saying: {So they followed the command of Pharaoh, but the command of Pharaoh was not right} [Hud: 97]. The second: one of the divisions of speech which is opposed by prohibition. Both of them could validly be the intended meaning here; its interpretation is: Then We made you follow a path of religion, which is the nation of Islam; as the Exalted said: {Then We revealed to you, "Follow the religion of Abraham, inclining toward truth; and he was not of those who associate others with Allah"} [An-Nahl: 123].

There is no disagreement that Allah the Exalted did not differentiate between laws (Shara'i') in monotheism, noble character, and public interests, but rather He varied them (6) in secondary branches; according to what He, glorified be He, knew.

Second: Ibn al-Arabi said (7): Some who spoke (8) in knowledge thought that this verse is proof...

(1) Al-Sihah (sh-r-'). (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/424 - 425. (3) Reported by al-Tabari 21/85. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/264. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1682. (6) In the manuscripts: between them. What is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi. (7) In Ahkam al-Qur'an 4/1682, and what follows between brackets is from him. (8) In (d), (z), (q), and (m): speaks.

सूरह अल-जाथिया: आयत १८ | १५४

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {फिर हमने आपको (दीन के) मामले में एक स्पष्ट मार्ग (शरीयत) पर स्थापित कर दिया}। भाषा में शरीयत का अर्थ है: पंथ और धर्म। और पानी के घाट को - जहाँ लोग पानी पीने आते हैं - शरीयत कहा जाता है (१)। इसी से 'शारि' (सड़क) निकला है; क्योंकि यह गंतव्य तक पहुँचने का एक रास्ता है। अतः शरीयत वह है जो अल्लाह ने अपने बंदों के लिए दीन (धर्म) के रूप में निर्धारित की है, और इसका बहुवचन 'शराइ' (२) है। और दीन में शराइ वे मार्ग हैं जो अल्लाह ने अपनी सृष्टि के लिए निर्धारित किए हैं। तो {हमने आपको मामले में एक शरीयत पर स्थापित किया} का अर्थ है: दीन के मामले में एक स्पष्ट पद्धति पर जो आपको सत्य की ओर ले जाती है।

इब्न अब्बास ने कहा: "शरीयत पर" का अर्थ है: मामले के मार्गदर्शन पर। क़तादा ने कहा: शरीयत है: आदेश, निषेध, दंड और अनिवार्य कर्तव्य (३)। मुक़ातिल ने कहा: प्रमाण; क्योंकि यह सत्य तक पहुँचने का मार्ग है। अल-कल्बी ने कहा: सुन्नत; क्योंकि इसमें उनसे पहले के नबियों के तरीके का पालन किया जाता है। इब्न ज़ैद ने कहा: दीन; क्योंकि यह उद्धार का मार्ग है (४)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (५): भाषा में 'अम्र' (मामला/आदेश) दो अर्थों में आता है: एक: मामले (शान) के अर्थ में, जैसा कि अल्लाह का कथन है: {तो उन्होंने फिरौन के आदेश का पालन किया, जबकि फिरौन का आदेश सही नहीं था} [हूद: ९७]। दूसरा: भाषण के उन प्रकारों में से एक जिसका विलोम 'नही' (मनाही) है। और यहाँ दोनों ही अर्थ सही हो सकते हैं; और इसकी व्याख्या यह है: फिर हमने आपको दीन के एक मार्ग पर रखा, जो इस्लाम का मार्ग है; जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर हमने आपकी ओर वह्य भेजी कि इब्राहीम के पंथ का अनुसरण करें, जो एकनिष्ठ थे; और वह मुशरिकों (अल्लाह के साथ शरीक करने वालों) में से नहीं थे} [अन-नहल: १२३]।

और इसमें कोई मतभेद नहीं है कि अल्लाह तआला ने तौहीद (एकेश्वरवाद), उच्च नैतिकता और जनहित में शरीयतों के बीच कोई अंतर नहीं किया, बल्कि केवल उप-नियमों (फ़ुरू) में अंतर किया (६); जैसा कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने अपने ज्ञान के अनुसार निर्धारित किया।

दूसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (७): ज्ञान के विषय में चर्चा करने वाले (८) कुछ लोगों का मानना है कि यह आयत प्रमाण है...

(१) अल-सिहाह (श-र-')। (२) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा ६/४२४ - ४२५। (३) अल-तबरी द्वारा वर्णित २१/८५। (४) अल-नुकत व अल-उयून ५/२६४। (५) अहकाम अल-कुरान में ४/१६८२। (६)

प्रतियों में: उनके बीच। जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की किताब अहकाम अल-कुरान से है। (७) अहकाम अल-कुरान ४/१६८२ में, और जो ब्रैकेट के बीच आएगा वह उन्हीं से है। (८) (द), (ज़), (क़), और (म) प्रतियों में: बोलता है।

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے آپ کو دین کے معاملے میں ایک واضح راستے (شریعت) پر قائم کر دیا}۔ لغت میں شریعت کا مطلب: مسلک اور ملت ہے۔ اور پانی کے گھاٹ کو - جہاں لوگ پانی پینے آتے ہیں - شریعہ کہا جاتا ہے (۱)۔ اسی سے 'شارع' (راستہ) نکلا ہے؛ کیونکہ یہ منزل تک پہنچنے کا راستہ ہوتا ہے۔ پس شریعت وہ ہے جو اللہ نے اپنے بندوں کے لیے دین سے مقرر فرمائی، اور اس کی جمع 'شرائع' ہے (۲)۔ اور دین میں شرائع وہ مذاہب (راستے) ہیں جو اللہ نے اپنی مخلوق کے لیے وضع فرمائے۔ تو {ہم نے آپ کو دین کے معاملے میں ایک واضح راستے پر قائم کر دیا} کا معنی ہے: دین کے معاملے میں ایک واضح منہج پر جو آپ کو حق کی طرف لے جائے۔

ابن عباس نے فرمایا: 'علی شریعۃ' یعنی معاملے کی ہدایت پر۔ قتادہ نے کہا: شریعت: امر و نہی، حدود اور فرائض ہیں (۳)۔ مقاتل نے کہا: واضح دلیل؛ کیونکہ یہ حق تک پہنچنے کا راستہ ہے۔ کلبی نے کہا: سنت؛ کیونکہ اس میں ان سے پہلے کے انبیاء کے طریقے کی پیروی کی جاتی ہے۔ ابن زید نے کہا: دین؛ کیونکہ یہ نجات کا راستہ ہے (۴)۔

ابن العربی نے کہا (۵): لغت میں 'امر' دو معنوں میں آتا ہے: ایک: معاملے (شأن) کے معنی میں، جیسے اللہ کا ارشاد ہے: {سو انہوں نے فرعون کے حکم کی پیروی کی، حالانکہ فرعون کا حکم ہدایت والا نہ تھا} [ہود: ۹۷]۔ دوسرا: کلام کی ان اقسام میں سے ایک جس کا متضاد 'نہی' (روکنا) ہے۔ اور یہاں یہ دونوں ہی مراد ہو سکتے ہیں؛ اور اس کی تقدیر یہ ہے: پھر ہم نے آپ کو دین کے ایک راستے پر قائم کیا، جو کہ ملت اسلام ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر ہم نے آپ کی

طرف وحی کی کہ ملتِ ابراہیم کی پیروی کریں جو ہر باطل سے کٹ کر ایک اللہ کے ہو رہے تھے اور وہ مشرکوں میں سے نہ تھے} [النحل: ۱۲۳]۔

اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اللہ تعالیٰ نے توحید، مکارم اخلاق اور مفادِ عامہ (مصالح) میں شریعتوں کے درمیان کوئی فرق نہیں رکھا، بلکہ صرف فروعی مسائل میں ان کے درمیان فرق رکھا ہے (۶)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے علم کے مطابق مناسب سمجھا۔

دوسرا: ابن العربی نے کہا (۷): علم میں گفتگو کرنے والے (۸) بعض لوگوں کا خیال ہے کہ یہ آیت دلیل ہے...

(۱) الصحاح (شرع)۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۶ / ۴۲۴ - ۴۲۵ ۔ (۳) ان دونوں کو طبری نے روایت کیا ہے ۲۱ / ۸۵ ۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۲۶۴ ۔ (۵) احکام القرآن میں ۴ / ۱۶۸۲ ۔ (۶) نسخوں میں: 'بینهما' ہے، اور جو متن میں ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ (۷) احکام القرآن ۴ / ۱۶۸۲ میں، اور جو کچھ آگے بریکٹ میں آئے گا وہ انہی سے ہے۔ (۸) نسخہ (د)، (ز)، (ق) اور (م) میں: 'یتکلم' ہے۔

Surah Al-Jathiyah: Verses 18 - 20 (Page 155)

...based on the view that the law of those before us is not a law for us; because Allah, Exalted is He, singled out the Prophet ﷺ and his Ummah in this verse with a law. We do not deny (1) that the Prophet ﷺ and his Ummah are unique in having a law, the disagreement is only regarding what the Prophet ﷺ reported about the law of those before us in the context of praise, commendation, [and exhortation]: is it necessary to follow it or not?

His words, Exalted is He: "And do not follow the desires of those who do not know" means: the polytheists. Ibn Abbas said: Qurayzah and Al-Nadir. And from him: it was revealed when Quraysh called him to the religion of his forefathers (2).

His words, Exalted is He: "Indeed, they will never avail you against Allah at all. And indeed, the wrongdoers are allies of one another; and Allah is the ally of the righteous." (19)

His words, Exalted is He: "Indeed, they will never avail you against Allah at all" i.e., if you followed their desires, they would not repel any of Allah's punishment from you (3). "And indeed, the wrongdoers are allies of one another" i.e., friends, supporters, and beloved ones. Ibn Abbas said (4): He means that the hypocrites are allies of the Jews.

"And Allah is the ally of the righteous" i.e., their Supporter and Helper. The "righteous" here are those who avoid polytheism and sins.

His words, Exalted is He: "This [Qur'an] is enlightenment for mankind and guidance and mercy for a people who are certain [in faith]." (20)

His words, Exalted is He: "This is enlightenment for mankind" - subject and predicate, i.e., this which I have sent down to you are proofs, evidences, and landmarks for people in limits and rulings (5). And it was read as: "These are enlightenments" i.e., these verses (6). "And guidance" i.e., right conduct and a path leading to Paradise for whoever takes it. "And mercy".

---

(1) In (Kh), (Z), and (Q): "denies". (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/360. (3) Tafsir al-Baghawi 4/159. (4) In (Z): Ibn Zayd. (5) Tafsir al-Baghawi 4/159. (6) Al-Kashshaf 3/511, and the mentioned reading is irregular (shadh).

सूरह अल-जाथिया: आयतें 18 - 20 (पृष्ठ 155)

...इस आधार पर कि हमसे पहले वालों का कानून हमारे लिए कानून नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला ने इस आयत में नबी ﷺ और उनकी उम्मत को एक शरीयत (कानून) के साथ विशिष्ट किया है। हम इस बात से इनकार नहीं करते (1) कि नबी ﷺ और उनकी उम्मत एक विशिष्ट शरीयत वाले हैं, विवाद तो केवल उस बारे में है जिसकी सूचना नबी ﷺ ने हमसे पहले वालों की शरीयत के बारे में प्रशंसा और स्तुति [और उपदेश] के संदर्भ में दी है: क्या उसका पालन करना अनिवार्य है या नहीं?

अल्लाह तआला का कथन: "और उन लोगों की इच्छाओं का पालन न करें जो नहीं जानते" अर्थात: मुशरिक (मूर्तिपूजक)। इब्न अब्बास ने कहा: कुरैज़ा और अल-नदीर। और उन्हीं से रिवायत है: यह तब उतरी जब कुरैश ने उन्हें उनके पूर्वजों के धर्म की ओर बुलाया (2)।

अल्लाह तआला का कथन: "बेशक वे अल्लाह के मुकाबले में आपके किसी काम नहीं आएँगे। और बेशक ज़ालिम एक-दूसरे के साथी हैं; और अल्लाह डर रखने वालों (मुत्तक़ीन) का साथी है।" (19)

अल्लाह तआला का कथन: "बेशक वे अल्लाह के मुकाबले में आपके किसी काम नहीं आएँगे" अर्थात: यदि आप उनकी इच्छाओं का पालन करेंगे, तो वे अल्लाह के अज़ाब (दंड) से आपको कुछ भी नहीं बचा पाएंगे (3)। "और बेशक ज़ालिम एक-दूसरे के साथी हैं" अर्थात: मित्र, सहायक और प्रियजन। इब्न अब्बास ने कहा (4): उनका अर्थ है कि मुनाफिक (पाखंडी) यहूदियों के साथी हैं।

"और अल्लाह डर रखने वालों (मुत्तक़ीन) का साथी है" अर्थात: उनका सहायक और मददगार। यहाँ 'मुत्तक़ीन' वे लोग हैं जो शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को साझा करना) और पापों से बचते हैं।

अल्लाह तआला का कथन: "यह (क़ुरआन) लोगों के लिए सूझ-बूझ की बातें हैं और यक़ीन रखने वालों के लिए मार्गदर्शन और दया है।" (20)

अल्लाह तआला का कथन: "यह लोगों के लिए सूझ-बूझ की बातें हैं" - यह मुब्तदा (उद्देश्य) और खबर (विधेय) है, अर्थात: यह जो मैंने आप पर उतारा है, वह लोगों के लिए सीमाओं और आदेशों में प्रमाण, साक्ष्य और निशानियाँ हैं (5)। और इसे "ये सूझ-बूझ की बातें हैं" के रूप में भी पढ़ा गया है, अर्थात: ये आयतें (6)। "और मार्गदर्शन" अर्थात: सही रास्ता और जन्नत (स्वर्ग) की ओर ले जाने वाला मार्ग उसके लिए जो इसे अपना ले। "और दया"।

(1) (ख), (ज़) और (क़) प्रतियों में: "इनकार करता है"। (2) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/360 में इसका उल्लेख किया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/159. (4) (ज़) प्रति में: इब्न ज़ैद। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/159. (6) अल-कश्शाफ 3/511, और उल्लिखित क़िरात (पठन) शाज़ (अनियमित) है।

سورة الجاثیہ: آیات ۱۸ - ۲۰ (صفحہ ۱۵۵)

...اس بنیاد پر کہ ہم سے پہلوں کی شریعت ہمارے لیے شریعت نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں نبی ﷺ اور ان کی امت کو ایک شریعت کے ساتھ خاص کیا ہے، اور ہم اس بات کا انکار نہیں کرتے (۱) کہ نبی ﷺ اور ان کی امت ایک منفرد شریعت والے ہیں، اختلاف تو صرف اس میں ہے جس کی خبر نبی ﷺ نے ہم سے پہلوں کی شریعت کے بارے میں مدح و ثناء [اور نصیحت] کے پیرائے میں دی ہے: کیا اس کی پیروی لازم ہے یا نہیں؟

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ یعنی: مشرکین۔ ابن عباس نے فرمایا: قریظہ اور النضیر۔ اور ان سے مروی ہے: یہ اس وقت نازل ہوئی جب قریش نے آپ کو اپنے آباؤ اجداد کے دین کی طرف بلایا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّهُمْ لَن يُغْنُوا عَنكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَإِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ ۱۹﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّهُمْ لَن يُغْنُوا عَنكَ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا﴾ یعنی: اگر آپ نے ان کی خواہشات کی پیروی کی تو وہ اللہ کے عذاب سے آپ کو ذرا بھی نہیں بچا سکیں گے (۳)۔ ﴿وَإِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ﴾ یعنی: دوست، مددگار اور محبوب۔ ابن عباس نے فرمایا (۴): ان کی مراد یہ ہے کہ منافقین یہودیوں کے دوست ہیں۔

﴿وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ﴾ یعنی: ان کا ناصر و مددگار۔ اور متقین یہاں وہ ہیں جو شرک اور گناہوں سے بچتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ ۲۰﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ﴾ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: یہ جو میں نے آپ پر نازل کیا ہے لوگوں کے لیے حدود اور احکام میں دلیلیں، نشانیاں اور سنگِ میل ہیں (۵)۔ اور اسے «هذه بَصَائِرُ» بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: یہ آیات (۶)۔ ﴿وَهُدًى﴾ یعنی: ہدایت اور راستہ جو اس پر عمل کرنے والے کو جنت تک لے جاتا ہے۔ ﴿وَرَحْمَةٌ﴾۔

---

(۱) (خ)، (ظ) اور (ق) کے نسخوں میں: ینکر (انکار کرتا ہے)۔ (۲) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۷ / ۳۶۰ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۴ / ۱۵۹۔ (۴) (ظ) میں: ابن زید۔ (۵) تفسیر البغوی ۴ / ۱۵۹۔ (۶) الکشاف ۳ / ۵۱۱، اور مذکورہ قرات شاذ ہے۔

Page 156 Surah Al-Jathiyah: Verse 21

...in the Hereafter {for a people who are certain}. Allah the Almighty says: {Or do those who commit evils think that We will make them like those who have believed and done righteous deeds - [make them] equal in their life and their death? Evil is that which they judge.} (21)

Allah's saying: {Or do those who commit (ejtarahu) evils think} means: they earned them. "Al-Ijtrah" means "earning" (acquisition); from it comes the word "al-jawarih" (limbs/predatory animals) (1), and it has been mentioned before in Al-Ma'idah (2).

{that We will make them like those who have believed and done righteous deeds} Al-Kalbi said: "Those who commit [evils]" are Utbah and Shaybah, the sons of Rabi'ah, and Al-Walid bin Utbah. And "those who believed" are Ali, Hamzah, and Ubaydah bin Al-Harith (may Allah be pleased with them) when they came out for a duel against them on the day of Badr and killed them (3). It is also said: It was revealed regarding a group of polytheists who said: They will be given in the Hereafter better than what the believer is given (4); as the Lord informed about them in His saying: {And if I am returned to my Lord, I will surely have with Him the best [reward]} [Fussilat: 50].

And His saying: "Or do [they] think" is a coordinated interrogative meaning denial. Linguists allow this without coordination if it is in the middle of a speech. Some say: There is an omission, meaning: Allah is the Protector of the righteous; do the polytheists know that; or do they think that We treat them equally.

It is said: It is the "disconnected am" (am al-munqati'ah), and the meaning of the hamza in it is a denial of the thought (5). The general reading is: "Sawa'un" (equal) in the nominative case as an advanced predicate (khabar mubtada' muqaddam), meaning: their life and their death are equal. The pronoun in "their life and their death" refers to the disbelievers (6), meaning: their life is a life of evil, and their death is likewise.

(1) Al-Kashshaf 3/511. (2) 7/300. (3) An-Nukat wal-Uyun 5/264. And the report of the duel was narrated by Ahmad (948) from Ali (may Allah be pleased with him). (4) Al-Baghawi mentioned something similar in his tafsir 4/159. (5) Al-Kashshaf 3/511. (6) Similar words are in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/662.

पृष्ठ १५६ सूरा अल-जाथिया: आयत २१

...आख़िरत में {उन लोगों के लिए जो यक़ीन रखते हैं}। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {क्या उन लोगों ने, जिन्होंने बुराइयाँ कमाई हैं, यह समझ रखा है कि हम उन्हें उन लोगों के समान कर देंगे जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, कि उनका जीना और मरना बराबर हो जाए? बुरा है वह जो वे फ़ैसला करते हैं।} (२१)

अल्लाह का फ़रमान: {क्या उन लोगों ने, जिन्होंने बुराइयाँ कमाई (इज्तराहू) हैं, यह समझ रखा है} यानी: उन्हें अर्जित किया। "इज्तिराह" का अर्थ है अर्जन (कमाना); इसी से "जवारिह" (अंग/शिकारी जानवर) शब्द निकला है (१), और इसका उल्लेख पहले अल-माइदा में हो चुका है (२)।

{कि हम उन्हें उन लोगों के समान कर देंगे जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए} कल्बी ने कहा: "जिन्होंने बुराइयाँ कीं" वे रबीया के बेटे उत्बा और शैबा और वलीद बिन उत्बा हैं। और "जो ईमान लाए" वे अली, हमज़ा और उबैदा बिन अल-हारिस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हैं जब वे बद्र के दिन उनके मुक़ाबले के लिए निकले और उन्हें मार डाला (३)। और कहा गया है: यह मुशरिकों (बहुदेववादियों) के एक समूह के बारे में उतरी जिन्होंने कहा: उन्हें आख़िरत में मोमिन को दी जाने वाली चीज़ से बेहतर दिया जाएगा (४); जैसा कि रब ने उनके बारे में अपने इस कथन में बताया है: {और यदि मैं अपने रब की ओर लौटाया गया, तो निश्चित रूप से उसके पास मेरे लिए भलाई होगी} [फ़ुस्सिलत: ५०]।

और उसका कथन: "अम हसिबा" (क्या समझ रखा है) एक समन्वित प्रश्नवाचक है जिसका अर्थ इनकार है। अरबी भाषा के विद्वान इसे बिना समन्वय के भी स्वीकार करते हैं जब यह भाषण के बीच में हो। और कुछ लोग कहते हैं: इसमें एक छिपा हुआ अर्थ है, यानी: अल्लाह परहेज़गारों का संरक्षक है; क्या मुशरिक यह जानते हैं; या उन्होंने सोचा कि हम उनके बीच समानता करेंगे।

और कहा गया है: यह "अम मुनक़तिआ" है, और इसमें हमज़ा का अर्थ धारणा का खंडन है (५)। आम पाठ (क़िरात) "सवाउं" रफ़ (पेश) के साथ है, इस आधार पर कि यह पहले आने वाली ख़बर (ख़बर मुक़द्दम) है, यानी: उनका जीवन और उनकी मृत्यु बराबर है। "मयाहुम व ममातुहुम" (उनका जीवन और उनकी मृत्यु) में सर्वनाम काफिरों (अविश्वासियों) की ओर जाता है (६), अर्थात: उनका जीवन बुराई का जीवन है, और उनकी मृत्यु भी वैसी ही है।

(१) अल-कशशाफ़ ३/५११। (२) ७/३००। (३) अन-नुकत वल-उयून ५/२६४। और द्वंद्वयुद्ध की सूचना अहमद (९४८) ने अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से दी है। (४) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१५९ में इसी तरह का उल्लेख किया है। (५) अल-कशशाफ़ ३/५११। (६) इसी तरह के शब्द मुश्किल एराब अल-क़ुरआन २/६६२ में हैं।

صفحہ ۱۵۶ سورۃ الجاثیہ: آیت ۲۱

...آخرت میں {ایسے لوگوں کے لیے جو یقین رکھتے ہیں}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا ان لوگوں نے جو برائیوں کا ارتکاب کرتے ہیں، یہ سمجھ رکھا ہے کہ ہم انہیں ان لوگوں جیسا کر دیں گے جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے، (اس طرح کہ) ان کا جینا اور مرنا برابر ہو جائے؟ برا ہے وہ فیصلہ جو وہ کرتے ہیں۔} (۲۱)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا ان لوگوں نے جو برائیوں کا ارتکاب (اجترحوا) کرتے ہیں، یہ سمجھ رکھا ہے} یعنی: انہوں نے انہیں کمایا۔ "الاجتراح" کے معنی ہیں کمانا؛ اسی سے لفظ "الجوارح" (اعضاء/شکاری جانور) نکلا ہے (۱)، اور اس کا ذکر پہلے المائدہ میں ہو چکا ہے (۲)۔

{کہ ہم انہیں ان لوگوں جیسا کر دیں گے جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے} کلبی کہتے ہیں: "جنہوں نے برائیوں کا ارتکاب کیا" اس سے مراد عتبہ اور شیبہ پسران ربیعہ اور ولید بن عتبہ ہیں۔ اور "جو ایمان لائے" وہ علی، حمزہ اور عبیدہ بن الحارث (رضی اللہ عنہم) ہیں جب وہ بدر کے دن ان کے مقابلے کے لیے نکلے اور انہیں قتل کیا (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ مشرکین کے ایک گروہ کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے کہا: ہمیں آخرت میں مومن کو دیے جانے والے سے بہتر عطا کیا جائے گا (۴)؛ جیسا کہ پروردگار نے ان کے بارے میں اپنے اس قول میں خبر دی ہے: {اور اگر میں اپنے رب کی طرف واپس لوٹایا گیا تو یقیناً اس کے پاس میرے لیے بھلائی (ہی) ہوگی} [فصلت: ۵۰]۔

اور اس کا قول: "أَمْ حَسِبَ" (کیا سمجھ رکھا ہے) یہ ایک معطوف استفہام ہے جس کے معنی انکار کے ہیں۔ اہل عرب اسے بغیر عطف کے بھی جائز قرار دیتے ہیں جب یہ کلام کے درمیان میں ہو۔

اور کچھ لوگ کہتے ہیں: اس میں اخفاء ہے، یعنی: اللہ متقین کا ولی ہے؛ کیا مشرکین یہ جانتے ہیں؛ یا انہوں نے سمجھ رکھا ہے کہ ہم ان کے درمیان برابری کریں گے۔

اور کہا گیا ہے: یہ "ام منقطعہ" ہے، اور اس میں ہمزہ کے معنی گمان کا انکار ہے (۵)۔ عام قراءت "سَوَاءٌ" رفع (پیش) کے ساتھ ہے، اس بنیاد پر کہ یہ خبرِ مبتداء مقدم ہے، یعنی: ان کی زندگی اور ان کی موت برابر ہے۔ "مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ" (ان کی زندگی اور ان کی موت) میں ضمیر کفار کی طرف لوٹتی ہے (۶)، یعنی: ان کی زندگی برائی کی زندگی ہے، اور ان کی موت بھی ویسی ہی ہے۔

(۱) الکشاف ۳/۵۱۱۔ (۲) ۷/۳۰۰۔ (۳) النکت والعیون ۵/۲۶۴۔ اور مبارزے کی خبر احمد (۹۴۸) نے علی (رضی اللہ عنہ) سے روایت کی ہے۔ (۴) بغوی نے اپنی تفسیر ۴/۱۵۹ میں اس کی مثل ذکر کیا ہے۔ (۵) الکشاف ۳/۵۱۱۔ (۶) کلام اسی طرح مشکل اعراب القرآن ۲/۶۶۲ میں ہے۔

Surah Al-Jathiyah: Verse 21 157

Hamzah, Al-Kisa'i, and Al-A'mash recited: "sawa'an" (equal) in the accusative case (1), and Abu Ubayd chose it, saying: its meaning is "We make them equal" (2). Al-A'mash also recited, as did Isa ibn Umar: "wa mamatuhum" (and their death) in the accusative case (3); based on the meaning of "equal in their life and their death"; so when the preposition was omitted, it became accusative. It is also permissible for "mahyahum wa mamatuhum" (their life and their death) to be a substitute (badal) for the pronoun suffix (-hum) in "naj'alahum" (We make them); the meaning being: that We make their life and their death equal to the life and death of those who believe (4). It is also permissible for the pronoun in "mahyahum wa mamatuhum" to refer to both the disbelievers and the believers together (5).

Mujahid said: The believer dies as a believer and is resurrected as a believer, and the disbeliever dies as a disbeliever and is resurrected as a disbeliever (6). Ibn al-Mubarak mentioned: Shu'bah informed us, from Amr ibn Murrah, from Abu al-Duha, from Masruq, who said: A man from the people of Mecca said: "This is the station of Tamim al-Dari. I saw him one night until morning, or close to morning, reciting a verse from the Book of Allah, bowing, prostrating, and weeping: 'Or do those who commit evil deeds think that We will make them like those who believe and do righteous deeds...'" the entire verse (7).

He said: Nusayr (8) said: "I stayed overnight with Al-Rabi' ibn Khuthaym one night. He stood up to pray and passed by this verse. He remained all night until morning, not moving past it, weeping intensely" (9). Ibrahim ibn al-Ash'ath said: Many...

(1) This is also the recitation of Hafs from Asim. Al-Sab'ah p. 595, and Al-Taysir p. 198. Ibn Khalawayh mentioned it from Al-A'mash in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" (Irregular Recitations) by Ibn Khalawayh, p. 138. (2) Similar to it is in "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 4/145. (3) Recitation of Al-A'mash in "Al-Qira'at al-Shadhdhah", p. 138. (4) Similar discourse is in "Ma'ani al-Qur'an" by al-Zajjaj 4/433, and "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 4/146-147. (5) Tafsir al-Baghawi 4/159. (6) Tafsir Mujahid 2/591, and it was extracted by al-Tabari 21/88 similarly. (7) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (64), and it was extracted by al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (1250). Ibn Hajar said in Al-Isabah 1/305: narrated by al-Baghawi in Al-Ja'diyyat with a sound chain of transmission to Masruq. (8) In the manuscripts: Bashir, and the confirmed one from the sources is Nusayr ibn Dhu'luq al-Thawri, their client, Abu Tu'mah al-Kufi. Tahdhib al-Tahdhib 4/216. (9) Extracted by Ibn Abi Shaybah 2/477, 13/396.

सूरह अल-जाथिया: आयत 21 157

हमज़ा, अल-किसाई और अल-अ'मश ने "सवाअन" (बराबर) को नसब (अक्यूसेटिव केस) में पढ़ा (1), और अबू उबैद ने इसे चुना, यह कहते हुए: इसका अर्थ है "हम उन्हें बराबर बनाते हैं" (2)। अल-अ'मश और ईसा इब्न उमर ने भी "वा ममतुहुम" (और उनकी मृत्यु) को नसब में पढ़ा (3); जिसका अर्थ है "उनके जीवन और उनकी मृत्यु में बराबर"; इसलिए जब प्रीपोज़िशन हटा दिया गया, तो यह नसब हो गया। यह भी जायज़ है कि "मह्याहुम वा ममतुहुम" (उनका जीवन और उनकी मृत्यु) "नज'अलहुम" (हम उन्हें बनाते हैं) में 'हुम' सर्वनाम के लिए बदल (बदल) हो; जिसका अर्थ है: कि हम उनके जीवन और उनकी मृत्यु को उन लोगों के जीवन और मृत्यु के बराबर बना दें जो ईमान लाए (4)। यह भी जायज़ है कि "मह्याहुम वा ममतुहुम" में सर्वनाम का संदर्भ काफ़िरों और मोमिनों दोनों की ओर हो (5)।

मुजाहिद ने कहा: मोमिन मोमिन की तरह मरता है और मोमिन की तरह उठाया जाएगा, और काफ़िर काफ़िर की तरह मरता है और काफ़िर की तरह उठाया जाएगा (6)। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया: शुअबा ने हमें बताया, अम्र इब्न मुर्रह से, अबू अल-दुहा से, मसरुक से, जिन्होंने कहा: मक्का के लोगों में से एक व्यक्ति ने कहा: "यह तमीम अल-दारी का स्थान है। मैंने उन्हें एक रात सुबह तक, या सुबह के करीब तक देखा, अल्लाह की किताब से एक आयत पढ़ते हुए, रुकू करते हुए, सजदा करते हुए और रोते हुए: 'या क्या उन लोगों ने जिन्होंने बुरे काम किए हैं, यह समझ रखा है कि हम उन्हें उन लोगों जैसा बना देंगे जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए...' पूरी आयत (7)।

उन्होंने कहा: नुसैर (8) ने कहा: "मैं एक रात अल-रबी' इब्न खुथयम के पास रहा। वह नमाज़ पढ़ने के लिए खड़े हुए और इस आयत के पास से गुजरे। वह पूरी रात सुबह तक इसी आयत पर रहे, इसे पार नहीं किया और ज़ोर-ज़ोर से रोते रहे" (9)। इब्राहिम इब्न अल-अश'अथ ने कहा: बहुत से...

(1) यह असीम से हफ़्स की किराअत भी है। अल-सब'आ पृ. 595, और अल-तयसीर पृ. 198। इब्न खलवैह ने अल-अ'मश से इसका उल्लेख इब्न खलवैह की "अल-किरात अल-शज़्ज़ह" (अनियमित किराअत) में किया है, पृ. 138। (2) अल-नहस की "इराब अल-क़ुरआन" 4/145 में इसी तरह है। (3) "अल-किरात अल-शज़्ज़ह" में अल-अ'मश की किराअत, पृ. 138। (4) इसी तरह की चर्चा अल-ज़ज्जाज की "मा'नी अल-क़ुरआन" 4/433 और अल-नहस की "इराब अल-क़ुरआन" 4/146-147 में है। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/159। (6) तफ़्सीर मुजाहिद 2/591, और अल-तब़री ने इसे 21/88 में

इसी तरह उद्धृत किया है। (7) इब्न अल-मुबारक द्वारा अल-ज़ुहद (64), और इसे अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (1250) में उद्धृत किया। इब्न हजर ने अल-इसाबा 1/305 में कहा: इसे अल-बग़वी ने अल-ज'दियात में मसरुक तक एक सही सनद के साथ रिवायत किया है। (8) प्रतियों में: बशीर, और स्रोतों से पुष्ट नाम नुसैर इब्न ज़ुलुक अल-थौरी है, उनके मौला, अबू तु'माह अल-कूफी। तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/216। (9) इब्न अबी शयबाह 2/477, 13/396 द्वारा उद्धृत।

سورہ الجاثیہ: آیت ۲۱ ۱۵۷

اور حمزہ، کسائی اور اعمش نے «سَوَاءً» کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے(۱)، اور ابو عبید نے اسی کو اختیار کیا ہے، انہوں نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ ہم انہیں برابر کر دیں(۲)۔ اور اعمش اور عیسیٰ بن عمر نے «وَمَمَاتَهم» کو بھی نصب کے ساتھ پڑھا ہے(۳)؛ اس معنی پر کہ وہ اپنی زندگی اور موت میں برابر ہوں؛ پس جب حرفِ جار حذف ہوا تو یہ منصوب ہو گیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ» ، «نجعلهم» میں موجود ضمیر (ہم) سے بدل ہو؛ معنی یہ ہو گا کہ: ہم ان کی زندگی اور موت کو ایمان لانے والوں کی زندگی اور موت کے برابر کر دیں(٤)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ» میں ضمیر کافروں اور مومنوں دونوں کے لیے ہو(٥)۔

مجاہد نے کہا: مومن مومن ہو کر مرتا ہے اور مومن ہو کر ہی اٹھایا جائے گا، اور کافر کافر ہو کر مرتا ہے اور کافر ہو کر ہی اٹھایا جائے گا(٦)۔ اور ابن المبارک نے ذکر کیا: ہمیں شعبہ نے خبر دی، انہوں نے عمرو بن مرہ سے، انہوں نے ابو الضحیٰ سے، انہوں نے مسروق سے روایت کی کہ: اہل مکہ کے ایک شخص نے کہا: یہ تمیم داری کا مقام ہے، میں نے انہیں ایک رات دیکھا کہ وہ صبح ہونے تک یا صبح کے قریب تک اللہ کی کتاب کی ایک آیت پڑھتے رہے، رکوع کرتے رہے، سجدہ کرتے رہے اور روتے رہے: ﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَن نَّجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ پوری آیت (۷)۔

اور کہا: نُسیر(۸) نے بیان کیا: میں ایک رات ربیع بن خثیم کے پاس ٹھہرا، وہ نماز کے لیے کھڑے ہوئے اور اس آیت پر پہنچے، تو وہ پوری رات صبح ہونے تک اس آیت سے آگے نہیں بڑھے اور سخت گریہ و زاری کرتے رہے(۹)۔ اور ابراہیم بن اشعث نے کہا: اکثر...

(١) اور یہی عاصم سے حفص کی قرات بھی ہے۔ السبعة ص ٥٩٥، والتیسیر ص ١٩٨۔ اور ابن خالویہ نے اسے اعمش سے اپنی کتاب "القراءات الشاذة" ص ١٣٨ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) اسی طرح نحاس کی "إعراب القرآن" ٤/ ١٤٥ میں ہے۔ (٣) القراءات الشاذة ص ١٣٨ میں اعمش کی قرات۔ (٤) اسی طرح کی بحث زجاج کی "معاني القرآن" ٤/ ٤٣٣، اور نحاس کی "إعراب القرآن" ٤/ ١٤٦ - ١٤٧ میں موجود ہے۔ (٥) تفسير البغوي ٤/ ١٥٩۔ (٦) تفسیر مجاهد ٢/ ٥٩١، اور اسے طبری نے ٨٨/٢١ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٧) الزهد لابن المبارک (٦٤)، اور اسے طبرانی نے "المعجم الکبیر" (١٢٥٠) میں روایت کیا ہے۔ اور ابن حجر نے "الإصابة" ١/ ٣٠٥ میں کہا: اسے بغوی نے "الجعدیات" میں مسروق تک صحیح سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (٨) نسخوں میں: بشیر ہے، جبکہ مستند مصادر کے مطابق "نُسیر بن ذُعلُوق الثوری" ان کے مولیٰ، ابو طعمہ کوفی ہیں۔ تهذیب التهذیب ٤/ ٢١٦۔ (٩) اسے ابن ابی شیبہ نے ٢/ ٤٧٧ اور ١٣/ ٣٩٦ میں روایت کیا ہے۔

158 Surah Al-Jathiyah: Verses 21 - 23

I never saw Al-Fudayl ibn Iyad repeat a verse from the beginning of the night to its end more than this verse and its likes, then say: "I wish I knew! Of which of the two groups are you (1)?" And this verse used to be called "the weeper of the worshipers" (2), because it is precise.

His Saying, the Almighty: {And Allah created the heavens and the earth in truth and so that every soul may be recompensed for what it has earned, and they will not be wronged (22)}.

His Saying, the Almighty: {And Allah created the heavens and the earth in truth} means: by the true command. {And so that it may be recompensed} means: so that every soul might be rewarded. {Every soul for what it has earned} means: in the Hereafter. {And they will not be wronged}.

His Saying, the Almighty: {Have you seen he who has taken as his god his [own] desire, and Allah has sent him astray due to knowledge and has set a seal upon his hearing and his heart and put over his vision a veil? So who will guide him after Allah? Then will you not be reminded? (23)}.

Ibn Abbas, Al-Hasan, and Qatadah said: That is the disbeliever who took his religion as what he desires; he does not desire something except that he pursues it (3). And Ikrimah said: Have you seen him who made his god that he worships what he desires or deems good; so if he deems something good and desires it, he takes it as a god.

Said ibn Jubayr said: One of them would worship a stone; then if he saw something better than it, he would throw it away and worship the other (4).

Muqatil said: It was revealed regarding Al-Harith ibn Qays al-Sahmi, one of the mockers, because he used to worship what his soul desired (5).

Sufyan ibn Uyaynah said: They only worshiped stones because the House (Kaaba) is made of stones.

---

(1) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/512, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/85 without attribution. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/85 and attributed this saying to Al-Tha'labi. (3) Tafsir al-Baghawi 4/159, and see Al-Nukat wa'l-Uyun 5/264, and the saying of Ibn Abbas and Qatadah was extracted by Al-Tabari 21/92-93. (4) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/265. (5) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/362.

158 सूरह अल-जाथिया: आयत 21 - 23

मैंने फ़ुदैल इब्न अयाद को रात की शुरुआत से अंत तक इस आयत और इसके जैसी अन्य आयतों को दोहराते हुए नहीं देखा, फिर वे कहते थे: "काश मुझे पता होता! तुम दोनों में से किस समूह से हो (1)?" और इस आयत को "इबादत करने वालों को रुलाने वाली" (2) कहा जाता था, क्योंकि यह अत्यंत सुदृढ़ है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ही ने आकाशों और पृथ्वी को सत्य के साथ पैदा किया और ताकि प्रत्येक जीव को उसके किए का फल दिया जाए और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा (22)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ने आकाशों और पृथ्वी को सत्य के साथ पैदा किया} यानी: सच्चे हुक्म के साथ। {ताकि बदला दिया जाए} यानी: ताकि बदला मिले। {प्रत्येक जीव को उसके किए का} यानी: आख़िरत (परलोक) में। {और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा}।

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या आपने उसे देखा जिसने अपनी इच्छा (हवा) को अपना पूज्य बना लिया है और अल्लाह ने उसे ज्ञान के बावजूद पथभ्रष्ट कर दिया और उसके कान और उसके दिल पर मुहर लगा दी और उसकी आँखों पर पर्दा डाल दिया? तो अल्लाह के बाद उसे कौन मार्ग दिखाएगा? क्या तुम ध्यान नहीं देते? (23)}।

इब्न अब्बास, अल-हसन और क़तादा ने कहा: वह काफ़िर है जिसने अपनी इच्छा को अपना धर्म बना लिया; वह जिस चीज़ की इच्छा करता है, उसी के पीछे चल पड़ता है (3)। इकरामा ने कहा: क्या आपने देखा उस व्यक्ति को जिसने अपनी इच्छा या अपनी पसंद को अपना माबूद बना लिया जिसकी वह इबादत करता है; जब वह किसी चीज़ को अच्छा समझता और उसकी चाहत करता, तो उसे ख़ुदा मान लेता।

सईद इब्न जुबैर ने कहा: उनमें से कोई एक पत्थर की पूजा करता था; फिर जब वह उससे बेहतर पत्थर देखता, तो उसे फेंक देता और दूसरे की पूजा करने लगता (4)।

मुक़ातिल ने कहा: यह आयत हारिस इब्न क़ैस अल-सहमी के बारे में उतरी, जो मज़ाक उड़ाने वालों में से एक था, क्योंकि वह अपनी मनमर्जी की इबादत करता था (5)।

सुफ़यान इब्न उययना ने कहा: उन्होंने केवल इसलिए पत्थरों की पूजा की क्योंकि काबा (अल्लाह का घर) भी पत्थरों का बना हुआ है।

---

(1) अल-ज़मखशरी ने अल-कशाफ 3/512 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/85 में बिना किसी श्रेय के। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/85 और इस कथन का श्रेय अल-थालाबी को दिया गया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/159, और देखें अल-नुकत वल-उयून 5/264, और इब्न अब्बास और क़तादा का कथन अल-तबरी 21/92-93 द्वारा निकाला गया था। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/265। (5) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/362 में इसका उल्लेख किया है।

158 سورہ الجاثیہ: آیات 21 - 23

میں نے فضیل بن عیاض کو نہیں دیکھا کہ وہ رات کے شروع سے آخر تک اس آیت اور اس جیسی دوسری آیت کو دہراتے ہوں، پھر وہ کہتے: "کاش مجھے معلوم ہوتا! تم دونوں میں سے کس گروہ سے ہو (1)؟" اور اس آیت کو "عابدوں کو رلانے والی" (2) کہا جاتا تھا، کیونکہ یہ پختہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ ہی نے آسمانوں اور زمین کو برحق پیدا کیا اور تاکہ ہر جان کو اس کے کیے کا بدلہ دیا جائے اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا (22)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ نے آسمانوں اور زمین کو برحق پیدا کیا} یعنی: سچے حکم کے ساتھ {تاکہ بدلہ دیا جائے} یعنی: تاکہ بدلہ ملے۔ {ہر جان کو اس کے کیے کا} یعنی: آخرت میں۔ {اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بھلا آپ نے اس شخص کو دیکھا جس نے اپنی خواہش کو اپنا معبود بنا لیا ہے اور اللہ نے اسے (اس کے) علم کے باوجود گمراہ کر دیا اور اس کے کان اور اس کے دل پر مہر لگا دی اور اس کی آنکھ پر پردہ ڈال دیا، تو اللہ کے بعد اسے کون ہدایت دے گا؟ کیا تم نصیحت نہیں پکڑتے؟ (23)}۔

ابن عباس، حسن اور قتادہ نے کہا: وہ کافر ہے جس نے اپنی خواہش کو اپنا دین بنا لیا؛ وہ جس چیز کی خواہش کرتا ہے اسی کے پیچھے چل پڑتا ہے (3)۔ عکرمہ نے کہا: کیا آپ نے دیکھا اس شخص کو جس نے اپنی خواہش یا اپنی پسند کو اپنا معبود بنا لیا جسے وہ پوجتا ہے؛ پس جب وہ کسی چیز کو پسند کرتا اور اس کی خواہش کرتا تو اسے معبود بنا لیتا۔

سعید بن جبیر نے کہا: ان میں سے کوئی ایک پتھر کی عبادت کرتا تھا، پھر جب اس سے بہتر کوئی چیز دیکھتا تو اسے پھینک دیتا اور دوسرے کی عبادت کرنے لگتا (4)۔

مقاتل نے کہا: یہ آیت حارث بن قیس السہمی کے بارے میں نازل ہوئی، جو مذاق اڑانے والوں میں سے ایک تھا، کیونکہ وہ اپنی نفسانی خواہشات کی عبادت کرتا تھا (5)۔

سفیان بن عیینہ نے کہا: انہوں نے پتھروں کی عبادت صرف اس لیے کی کیونکہ بیت اللہ (کعبہ) بھی پتھروں کا بنا ہوا ہے۔

---

(1) الزمخشری نے الکشاف 3/512 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/85 میں بغیر کسی نسبت کے۔ (2) المحرر الوجیز 5/85 اور اس قول کی نسبت الثعلبی کی طرف کی گئی ہے۔ (3) تفسیر البغوی 4/159، اور دیکھیں النکت والعیون 5/264، اور ابن عباس اور قتادہ کا قول الطبری 21/92-93 نے نقل کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 5/265۔ (5) ابن الجوزی نے زاد المسیر 7/362 میں اس کا ذکر کیا ہے۔

159 Surah Al-Jathiya: Verse 23

It was said: The meaning is: Have you seen him who submits to his passion as he submits to his god and object of worship? Expressing wonder for those possessed of intellect at such ignorance(1). And Al-Husayn bin Al-Fadl said: In this verse there is a transposition and delay; its figurative meaning is: Have you seen him who has taken his desire as his god. And Al-Sha'bi said: It is called "hawa" (desire/passion) because it causes its possessor to fall ("yahwi") into the Fire. And Ibn Abbas said: Allah has not mentioned desire in the Quran except to condemn it(3). Allah the Exalted said: "...and followed his own desire. So his likeness is as the likeness of a dog..." [Al-A'raf: 176]. And He the Exalted said: "...and followed his own desire and his affair was in neglect." [Al-Kahf: 28]. And He the Exalted said: "Nay, but those who do wrong follow their own desires without knowledge. Then who can guide him whom Allah has sent astray?" [Ar-Rum: 29]. And He the Exalted said: "And who is more astray than he who follows his own desire without guidance from Allah?" [Al-Qasas: 50]. And He the Exalted said: "...and follow not desire that it beguile thee from the way of Allah." [Saad: 26]. And Abdullah bin 'Amr bin al-'As reported that the Prophet ﷺ said: "None of you [truly] believes until his desire is subservient to what I have brought."(4) And Abu Umama said: I heard the Prophet ﷺ saying: "No god worshipped under the sky is more hated by Allah than desire."(5) And Shaddad bin Aws reported from the Prophet ﷺ: "The wise person is one who takes account of himself and works for..."

---

(1) His words: his submission to his god. From (Kh) and (Zha). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/265. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/86. And Al-Sha'bi's previous statement is from it. (4) Narrated by Ibn Abi 'Asim in Al-Sunnah (15), Al-Khatib Al-Baghdadi in Tarikh Baghdad 4/369, and Al-Baghawi in Sharh Al-Sunnah 1/213. Imam Al-Nawawi said: A good authentic (Hasan Sahih) hadith. See also the words of Al-Hafiz Ibn Rajab in Jami' al-'Ulum wa al-Hikam 2/393-395. (5) Narrated with this wording by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/99. Narrated similarly by Ibn Abi 'Asim in Al-Sunnah (3), and Al-Tabarani in Al-Kabir (7502). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/188: It contains Al-Hasan bin Dinar, and he is a discarded narrator of hadith. End quote. Ibn al-Jawzi said in Al-Mawdu'at 2/326: This is a fabricated (mawdu') hadith attributed to the Messenger of Allah ﷺ, and it contains a group of weak narrators, and Al-Hasan bin Dinar and Al-Khasib are liars according to the scholars of transmission.

१५९ सूरह अल-जाथिया: आयत २३

और कहा गया है: इसका अर्थ है: क्या आपने उसे देखा है जो अपनी इच्छाओं का पालन उसी तरह करता है जैसे अपने ईश्वर और पूज्य की आज्ञा मानता है; बुद्धिमानों के लिए इस अज्ञानता पर आश्चर्य व्यक्त करते हुए।(१) अल-हुसैन बिन अल-फदल ने कहा: इस आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम व ताखीर) है, इसका अलंकारिक अर्थ है: क्या आपने उसे देखा है जिसने अपनी इच्छा को ही अपना ईश्वर बना लिया है। अल-शा'बी ने कहा: इसे "हवा" (इच्छा) इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह अपने स्वामी को (नर्क की) आग में गिरा देती है (यहवी)। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने कुरान में इच्छा (हवा) का उल्लेख केवल उसकी निंदा करने के लिए ही किया है।(३) अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "...और उसने अपनी इच्छा का पालन किया, तो उसका उदाहरण कुत्ते जैसा है..." [अल-अ'राफ़: १७६]। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "...और उसने अपनी इच्छा का पालन किया और उसका मामला सीमा से बाहर हो गया।" [अल-कहफ़: २८]। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "बल्कि ज़ालिमों ने बिना ज्ञान के अपनी इच्छाओं का पालन किया, तो उसे कौन मार्ग दिखा सकता है जिसे अल्लाह ने गुमराह कर दिया हो?" [अल-रूम: २९]। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और उससे अधिक गुमराह कौन है जिसने अल्लाह के मार्गदर्शन के बिना अपनी इच्छा का पालन किया?" [अल-क़सस: ५०]। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "...और इच्छा का पालन न करो कि वह तुम्हें अल्लाह के मार्ग से भटका दे।" [साद: २६]। अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की: "तुममें से कोई तब तक मोमिन (ईमान वाला) नहीं हो सकता जब तक कि उसकी इच्छा उस शिक्षा के अधीन न हो जाए जिसे मैं लेकर आया हूँ।"(४) अबू उमामा ने कहा: मैंने पैगंबर ﷺ को कहते हुए सुना: "आसमान के नीचे पूजे जाने वाले देवताओं में अल्लाह के नज़दीक इच्छा (हवा) से अधिक घृणित कोई नहीं है।"(५) शद्दाद बिन औस ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की: "समझदार वह है जिसने अपने नफ़्स (मन) को वश में किया और उसके लिए कार्य किया जो..."

---

(१) उनके शब्द: अपने ईश्वर के प्रति उनका समर्पण। (ख) और (ज़) से। (२) अल-नुकात वल-उयून ५/२६५। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/८६। और अल-शा'बी का पिछला कथन इसी से है। (४) इसे इब्न अबी आसिम ने 'अल-सुन्नत' (१५) में, अल-खतीब अल-बगदादी ने 'तारीख बगदाद' ४/३६९ में और अल-बगवी ने 'शरह अल-सुन्नत' १/२१३ में उद्धृत किया है। इमाम नववी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। जामे अल-उलूम वल-हिकम २/३९३-३९५ में हाफिज़ इब्न रजब के शब्दों को देखें। (५) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' ४/९९ में इन्ही शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है। इब्न अबी आसिम

ने 'अल-सुन्नत' (३) में और तबरानी ने 'अल-कबीर' (७५०२) में इसके समान उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' १/१८८ में कहा: इसमें अल-हसन बिन दिनार है, और वह मतारूक (त्यागा हुआ) रावी है। इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौज़ूआत' २/३२६ में कहा: यह रसूलुल्लाह ﷺ पर गढ़ी गई (मौज़ू) हदीस है, और इसमें कई कमज़ोर रावी हैं, और अल-हसन बिन दिनार और अल-खसीब हदीस के विद्वानों के नज़दीक झूठे हैं।

۱۵۹ سورة الجاثیہ: آیت ۲۳

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: کیا آپ نے اسے دیکھا جو اپنی خواہش کا ویسا ہی فرمانبردار ہے جیسے اپنے معبود اور بندگی کے لائق کی فرمانبرداری کی جاتی ہے(۱)؛ یہ عقل مندوں کے لیے اس جہالت پر تعجب کے طور پر ہے(۲)۔ اور الحسین بن الفضل نے کہا: اس آیت میں تقدیم و تاخیر ہے، اس کا مجازی معنی یہ ہے: کیا آپ نے اسے دیکھا جس نے اپنی خواہش کو اپنا معبود بنا لیا۔ اور امام شعبی نے فرمایا: اسے "ہویٰ" (خواہش) اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ اپنے صاحب کو (جہنم کی) آگ میں گرا دیتی ہے (یہوی)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے قرآن میں خواہش (ہویٰ) کا تذکرہ صرف اس کی مذمت میں ہی کیا ہے(۳)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ﴾ [الاعراف: ۱۷۶]۔ اور فرمایا: ﴿وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا﴾ [الکہف: ۲۸]۔ اور فرمایا: ﴿بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُم بِغَيْرِ عِلْمٍ فَمَن يَهْدِي مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ﴾ [الروم: ۲۹]۔ اور فرمایا: ﴿وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوَاهُ بِغَيْرِ هُدًى مِّنَ اللَّهِ﴾ [القصص: ۵۰]۔ اور فرمایا: ﴿وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ﴾ [ص: ۲۶]۔ اور عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «تم میں سے کوئی اس وقت تک کامل مومن نہیں ہو سکتا جب تک کہ اس کی خواہش اس چیز کے تابع نہ ہو جائے جو میں لے کر آیا ہوں»(۴)۔ اور ابو امامہ رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: میں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «آسمان کے نیچے پوجے جانے والے معبودوں میں اللہ کے نزدیک خواہش (ہویٰ) سے بڑھ کر کوئی ناپسندیدہ نہیں ہے»(۵)۔ اور شداد بن اوس رضی اللہ عنہ نبی کریم ﷺ سے روایت کرتے ہیں: «عقل مند وہ ہے جس نے اپنے نفس کو قابو میں رکھا، اور اس کے لیے عمل کیا جو...»

(۱) ان کا قول: اس کی اپنے معبود کے لیے فرمانبرداری۔ (خ) اور (ظ) سے۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۲۶۵۔ (۳) المحرر الوجیز ۵/ ۸۶۔ اور امام شعبی کا گزشتہ قول اسی سے ہے۔ (۴) اسے ابن ابی عاصم نے السنۃ (۱۵) میں، خطیب بغدادی نے تاریخ بغداد ۳۶۹/۴ میں، اور بغوی نے شرح السنۃ ۱/ ۲۱۳ میں روایت کیا ہے۔ امام نووی رحمہ اللہ نے فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور حافظ ابن رجب رحمہ اللہ کا کلام جامع العلوم والحکم ۲/ ۳۹۳ - ۳۹۵ میں ملاحظہ کریں۔ (۵) اسے ان الفاظ کے ساتھ واحدی نے الوسیط ۴/ ۹۹ میں روایت کیا ہے۔ اور اسی طرح کی روایت ابن ابی عاصم نے السنۃ (۳) میں، اور طبرانی نے الکبیر (۷۵۰۲) میں کی ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱/ ۱۸۸ میں کہا: اس میں الحسن بن دینار ہے، اور وہ متروک الحدیث ہے۔ اھ اور ابن الجوزی نے الموضوعات ۲/ ۳۲۶ میں کہا: یہ رسول اللہ ﷺ پر گھڑی ہوئی (موضوع) حدیث ہے، اور اس میں کمزور راویوں کی ایک جماعت ہے، اور الحسن بن دینار اور الخصیب علمائے حدیث کے نزدیک جھوٹے ہیں۔

160 Surah al-Jathiyah, Verse 23

...after death. And the helpless one is he who follows his soul's desire and pins his hopes on Allah. And the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "When you see avarice being obeyed, passion being followed, worldly life being preferred, and everyone with an opinion being conceited about their own opinion; then attend to yourself and leave the affairs of the common people." And he (PBUH) said: "Three things are destructive, and three are salvific. The destructive ones are: avarice that is obeyed, passion that is followed, and a person's conceit with themselves. The salvific ones are: fear of Allah in private and public, moderation in wealth and poverty, and justice in contentment and anger." Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) said: "When a man wakes up, his passion, his action, and his knowledge come together; if his action follows his passion, then his day is an evil day, and if his action follows his knowledge, then his day is a righteous day."

Al-Asma'i said: I heard a man saying: Indeed, 'Hawan' (humiliation) is 'Hawa' (passion) with its letters reversed / So if you fall into passion, you have met humiliation.

Ibn al-Muqaffa' was asked about passion (al-Hawa) and he said: "It is 'Hawan' (humiliation) whose 'nun' has been stolen." Then a poet put it into verse and said: The 'nun' of humiliation is stolen from passion / So if you fall into passion, you have met humiliation.

Another said: Indeed, passion is humiliation itself / So if you fall into passion, you have earned humiliation.

---

(1) In (D), (Z), (Q), and (M): 'the wicked' (al-Fajir), and in (Dh): 'the immediate' (al-'Ajil), and what is established from (Kh) is what matches the sources. (2) Narrated by Ahmad (17123), and in its chain is Abu Bakr bin Abi Maryam, who is weak. Part of it preceded in 1/221. (3) Preceded in 8/250. (4) Narrated by al-Bazzar (Kashf al-Astar) (80), and al-Tabarani in al-Awsat (5448) from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him). Al-Mundhiri said in al-Targhib wal-Tarhib 1/362: It is narrated from a group of companions, and even if none of its chains are free from criticism, they collectively are good (Hasan), God willing. (5) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Dhamm al-Hawa p. 22, and Sifat al-Safwa 1/636 in a similar manner. (6) In (M): A poet took it and versified it and said. (7) Dhamm al-Hawa by Ibn al-Jawzi p. 33. This verse was attributed by al-Tha'alibi in al-Tamthil wal-Muhadara p. 113 to Ubayd Allah ibn Abd Allah ibn Tahir.

160 सूरा अल-जाथिया, आयत 23

...मृत्यु के बाद। और असहाय वह है जिसने अपने मन की इच्छाओं (हवा) का अनुसरण किया और अल्लाह से (बिना कर्म के) उम्मीदें बाँधी।" और पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "जब तुम देखो कि लालच की बात मानी जा रही है, इच्छाओं का पालन किया जा रहा है, दुनिया को प्राथमिकता दी जा रही है, और हर राय रखने वाला अपनी राय पर घमंड कर रहा है; तो अपने आप पर ध्यान दो और आम लोगों के मामलों को छोड़ दो।" और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "तीन चीजें विनाशकारी हैं और तीन चीजें बचाने वाली हैं। विनाशकारी ये हैं: लालच जिसकी बात मानी जाए, इच्छा जिसका पालन किया जाए, और व्यक्ति का खुद पर घमंड करना। बचाने वाली ये हैं: अकेले में और सबके सामने अल्लाह का डर, अमीरी और गरीबी में संयम, और खुशी और गुस्से में न्याय।" अबू अल-दरदा (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने कहा: "जब कोई व्यक्ति सुबह उठता है, तो उसकी इच्छा, उसका कर्म और उसका ज्ञान एक साथ होते हैं; यदि उसका कर्म उसकी इच्छा के अधीन है, तो उसका दिन बुरा है, और यदि उसका कर्म उसके ज्ञान के अधीन है, तो उसका दिन नेक है।"

अल-असमाई ने कहा: मैंने एक आदमी को यह कहते सुना: वास्तव में, 'हवान' (अपमान) ही 'हवा' (इच्छा) है जिसके अक्षरों को उलट दिया गया है / इसलिए यदि तुम इच्छा (हवा) के वश में हुए, तो समझो तुमने अपमान (हवान) पाया।

इब्न अल-मुकफ्फा से 'हवा' (इच्छा) के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "यह 'हवान' (अपमान) है जिसका 'न' (नुन) चोरी हो गया है।" फिर एक कवि ने इसे कविता में ढाला और कहा: 'हवान' का 'न' (नुन) 'हवा' से चुरा लिया गया है / इसलिए यदि तुम इच्छा के वश में हुए, तो समझो तुमने अपमान पाया।

एक अन्य ने कहा: वास्तव में, 'हवा' ही साक्षात 'हवान' है / इसलिए यदि तुम इच्छा के वश में हुए, तो तुमने अपमान कमाया।

---

(1) (द), (ज़), (क़) और (म) में: 'पापी' (अल-फाजिर), और (ज़ो) में: 'तत्काल' (अल-आजिल), और (ख़) से जो प्रमाणित है वह स्रोतों के अनुरूप है। (2) इसे अहमद (17123) ने संकलित किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अबू बक्र बिन अबी मरियम हैं, जो कमज़ोर हैं। इसका कुछ हिस्सा 1/221 में पहले आ चुका है। (3) 8/250 में पहले आ चुका है। (4) इसे अल-बज़ार (कश्फ अल-अस्तार) (80), और अल-तबरानी ने अल-औसत (5448) में अनस बिन मलिक (रज़िअल्लाहु अन्हु) से

संकलित किया है। अल-मुंज़िरी ने अल-तरग़ीब वल-तरहीब 1/362 में कहा: यह सहाबाओं के एक समूह से वर्णित है, और भले ही इसकी कोई भी श्रृंखला आलोचना से मुक्त न हो, फिर भी वे सामूहिक रूप से 'हसन' (अच्छी) हैं, इंशा अल्लाह। (5) इब्न अल-जौज़ी ने धम्म अल-हवा पृष्ठ 22 और सिफत अल-सफ़वा 1/636 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है। (6) (म) में: एक कवि ने इसे लेकर कविता में पिरोया और कहा। (7) इब्न अल-जौज़ी की धम्म अल-हवा पृष्ठ 33। इस पद को अल-थआलिबी ने अल-तमसील वल-मुहादरा पृष्ठ 113 में उबैदुल्ला इब्न अब्दुल्ला इब्न ताहिर के नाम से दर्ज किया है।

160 سورة الجاثیہ، آیت 23

...موت کے بعد۔ اور عاجز وہ ہے جس نے اپنے نفس کو اپنی خواہش کے پیچھے لگا دیا اور اللہ پر (بے جا) تمنائیں رکھیں۔" اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جب تم دیکھو کہ بخل (لالچ) کی اطاعت کی جا رہی ہے، خواہشِ نفس کی پیروی کی جا رہی ہے، دنیا کو ترجیح دی جا رہی ہے، اور ہر صاحبِ رائے اپنی رائے پر اتراتا ہے؛ تو تم پر اپنی ذات کی فکر لازم ہے، اور عام لوگوں کے معاملے کو چھوڑ دو۔" اور آپ ﷺ نے فرمایا: "تین چیزیں ہلاک کرنے والی ہیں اور تین نجات دینے والی ہیں۔ ہلاک کرنے والی یہ ہیں: بخل جس کی اطاعت کی جائے، خواہشِ نفس جس کی پیروی کی جائے، اور آدمی کا خود پسندی میں مبتلا ہونا۔ اور نجات دینے والی یہ ہیں: تنہائی اور اعلانیہ میں اللہ کا خوف، مالداری اور فقر میں میانہ روی، اور خوشی و غصے میں عدل و انصاف۔" حضرت ابو الدرداء ؓ نے فرمایا: "جب آدمی صبح کرتا ہے تو اس کی خواہش، اس کا عمل اور اس کا علم اکٹھے ہوتے ہیں؛ اگر اس کا عمل اس کی خواہش کے تابع ہو تو اس کا دن برا دن ہے، اور اگر اس کا عمل اس کے علم کے تابع ہو تو اس کا دن نیک دن ہے۔"

الاصمعی کہتے ہیں: میں نے ایک شخص کو کہتے سنا: بے شک 'ہوان' (ذلت) ہی 'ہویٰ' (خواہش) ہے جس کا نام الٹ دیا گیا ہے / پس جب تو نے خواہش کی تو تو نے ذلت پائی۔

ابن المقفع سے خواہش (الھویٰ) کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "یہ 'ہوان' ہے جس کا 'ن' چوری ہو گیا ہے"، پھر ایک شاعر نے اسے منظوم کیا اور کہا: 'ہوان' کا 'نون' خواہش سے چرا لیا گیا ہے / پس جب تو نے خواہش کی تو تو نے ذلت پائی۔

ایک اور نے کہا: بے شک خواہش نفس بعینہٖ ذلت ہے / پس جب تو نے خواہش کی تو تو نے ذلت کما لی۔

---

(1) نسخہ (د)، (ز)، (ق) اور (م) میں: 'الفاجر' (گناہ گار)، اور (ظ) میں: 'العاجل'، اور جو نسخہ (خ) سے ثابت ہے وہ مآخذ کے موافق ہے۔ (2) اسے امام احمد نے روایت کیا ہے (17123)، اس کی سند میں ابوبکر بن ابی مریم ہے جو ضعیف ہے۔ اس کا کچھ حصہ 1/221 پر گزر چکا ہے۔ (3) 8/250 پر گزر چکا ہے۔ (4) اسے البزار نے 'کشف الاستار' (80) میں، اور الطبرانی نے 'الاوسط' (5448) میں حضرت انس بن مالکؓ سے روایت کیا ہے۔ منذری نے 'الترغیب والترہیب' 1/362 میں کہا: یہ صحابہ کی ایک جماعت سے مروی ہے، اور اگرچہ اس کی اسناد کلام سے خالی نہیں لیکن مجموعی طور پر یہ حسن ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ (5) ابن الجوزی نے 'ذم الہویٰ' ص 22 اور 'صفۃ الصفوۃ' 1/636 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (6) نسخہ (م) میں ہے: ایک شاعر نے اسے لیا اور منظوم کر کے کہا۔ (7) ابن الجوزی کی 'ذم الہویٰ' ص 33۔ اور یہ شعر ثعالبی نے 'التمثیل والمحاضرۃ' ص 113 میں عبید اللہ بن عبد اللہ بن طاہر کی طرف منسوب کیا ہے۔

١٦١ Surah Al-Jathiya: Verse 23

And if you fall in love/desire, then passion has enslaved you, so submit to your love, whoever it may be. (1)

And from Abdullah bin al-Mubarak: Among the afflictions, and a sign of affliction (2), is that no turning away from your passion is seen in you. The slave is the slave of the soul in its desires, while the free person is satisfied at times and hungry at others. (3)

And for Ibn Durayd: If the soul one day demands a desire from you, and there was a way to oppose it, Then leave it and oppose what you desired, for indeed your passion is an enemy and opposition is a friend. (4)

And for Abu Ubaid al-Tusi: If you give the soul its wish, its mouth gapes open towards its desire. (5)

Ahmad bin Abi al-Hawari said: I passed by a monk and found him thin. I said to him: "Are you ill?" He said: "Yes." I said: "Since when?" He said: "Since I knew myself!" I said: "Do you take medicine?" He said: "Medicine has exhausted me, and I have decided on cautery." I said: "And what is cautery?" He said: "Opposing passion." (6)

Sahl bin Abdullah al-Tustari said: Your passion is your disease; if you oppose it, it is your medicine.

Wahb said: If you are in doubt about two matters and do not know which is better, look at whichever is furthest from your passion and do it. (7)

---

(1) Al-Tha'alibi mentioned the second verse in 'Al-Tamthil wal-Muhadara', p. 454, preceded by the previous verse starting with: 'Noon al-hawan...' (2) In (d), (z), and (m): 'And from the afflictions for affliction', and in (kh) and (q): 'And from the affliction for affliction'. The confirmed text is from (dh) and the sources. (3) The two verses are in 'Bahjat al-Majalis', 2/306, and 'Dhamm al-Hawa', p. 34. (4) Al-Tha'alibi mentioned the two verses in 'Al-Tamthil wal-Muhadara', p. 453, without attribution. In it: 'Oppose its passion as much as you can' instead of: 'Leave it and oppose what you desired'. (5) The verse is by Abu al-Atahiya as in his poems and reports, p. 459, and in it: 'you followed it' instead of: 'you gave it'. (6) 'Dhamm al-Hawa', p. 28. (7) 'Al-Muharrar al-Wajiz', 5/86. The last saying was also attributed to Sahl instead of Wahb.

१६१ सूरा अल-जाथिया: आयत २३

और यदि आप किसी की चाहत करने लगते हैं, तो वासना ने आपको अपना दास बना लिया है, अतः अपने प्रेम के आगे झुक जाइए, चाहे वह जो भी हो। (१)

और अब्दुल्ला बिन मुबारक का कथन है: विपत्तियों में से एक, और विपत्ति की एक निशानी (२) यह है कि आपके अंदर अपनी वासना से विमुख होने की कोई प्रवृत्ति न देखी जाए। दास वह है जो अपनी इच्छाओं में अपनी आत्मा का दास बन जाए, जबकि स्वतंत्र व्यक्ति कभी तृप्त होता है और कभी भूखा रहता है। (३)

और इब्न दुरैद के लिए: यदि आत्मा किसी दिन आपसे किसी वासना की मांग करे, और उसके विरोध का कोई मार्ग हो, तो उसे छोड़ दें और अपनी इच्छा के विपरीत करें, क्योंकि वास्तव में आपकी वासना शत्रु है और विरोध मित्र है। (४)

और अबू उबैद अल-तुसी के लिए: यदि आप आत्मा को उसकी अभिलाषा दे देते हैं, तो उसका मुख अपनी वासना की ओर खुला का खुला रह जाता है। (५)

अहमद बिन अबी अल-हवारी ने कहा: मैं एक सन्यासी के पास से गुजरा और उसे बहुत दुबला पाया। मैंने उससे पूछा: "क्या तुम बीमार हो?" उसने कहा: "हाँ।" मैंने पूछा: "कब से?" उसने कहा: "जब से मैंने अपने मन को पहचाना है!" मैंने पूछा: "क्या तुम इलाज नहीं करते?" उसने कहा: "दवा ने मुझे थका दिया है और अब मैंने दागने (कय्य) का निश्चय किया है।" मैंने पूछा: "और दागना क्या है?" उसने कहा: "वासना का विरोध करना।" (६)

सह्ल बिन अब्दुल्ला अल-तुस्तरी ने कहा: आपकी वासना ही आपकी बीमारी है; यदि आप इसका विरोध करते हैं, तो यही आपकी दवा है।

वहब ने कहा: यदि आपको दो कार्यों में संदेह हो और आप न जान सकें कि उनमें से कौन सा बेहतर है, तो देखें कि उनमें से कौन सा आपकी वासना से सबसे दूर है, फिर उसे ही करें। (७)

---

(१) अल-थ'आलिबी ने 'अल-तमथील वल-मुहादरा', पृ. ४५४ में दूसरे छंद का उल्लेख किया है, और इससे पहले पिछला छंद है जो शुरू होता है: 'नून अल-हवान...' (२) (द), (ज़), और (म) में: 'और विपत्तियों में से विपत्ति के लिए', और (ख) और (क) में: 'और विपत्ति में से विपत्ति के लिए'। पुष्ट पाठ (ध) और स्रोतों से है। (३) ये दो छंद 'बहजत अल-मजालिस', २/३०६, और 'धम्म अल-हवा', पृ. ३४ में

हैं। (४) अल-थ'आलिबी ने 'अल-तमथील वल-मुहादरा', पृ. ४५३ में बिना किसी श्रेय के इन दो छंदों का उल्लेख किया है। इसमें: 'जितना हो सके उसकी वासना का विरोध करें' के स्थान पर: 'उसे छोड़ दें और अपनी इच्छा के विपरीत करें' है। (५) यह छंद अबू अल-अताहिया का है जैसा कि उनकी कविताओं और वृत्तांतों, पृ. ४५९ में है, और इसमें: 'आपने उसका अनुसरण किया' के स्थान पर: 'आपने उसे दिया' है। (६) 'धम्म अल-हवा', पृ. २८। (७) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़', ५/८६। अंतिम कहावत वहब के बजाय सह्ल को भी दी गई है।

١٦١ سورہ الجاثیہ: آیت ٢٣

اور جب تم کسی کی خواہش کرنے لگو تو خواہشِ نفس تمہیں اپنا غلام بنا لیتی ہے، پس اپنی محبت کے سامنے جھک جاؤ، وہ جو کوئی بھی ہو۔ (١)

اور عبداللہ بن المبارک رحمہ اللہ نے فرمایا: آزمائشوں میں سے ایک علامت یہ ہے کہ تجھ میں اپنی خواہشات سے پیچھے ہٹنے کا کوئی رجحان نہ دیکھا جائے۔ (٢) غلام وہ ہے جو اپنی خواہشات کا بندہ بن جائے، اور آزاد وہ ہے جو کبھی سیر ہوتا ہے اور کبھی بھوکا رہتا ہے۔ (٣)

اور ابنِ درید کا قول ہے: اگر تمہارا نفس کسی دن تم سے کسی خواہش کا مطالبہ کرے اور اس کی مخالفت کا کوئی راستہ ہو، تو اسے چھوڑ دو اور اپنی خواہش کے خلاف کرو، کیونکہ تمہاری خواہش دشمن ہے اور مخالفت دوست ہے۔ (٤)

اور ابو عبید الطوسی کا قول ہے: اگر تم نفس کو اس کی تمنا دے دو، تو وہ اپنی خواہش کی طرف منہ پھاڑے کھڑا رہتا ہے۔ (٥)

احمد بن ابی الحواری رحمہ اللہ نے فرمایا: میرا گزر ایک راہب کے پاس سے ہوا، میں نے اسے دبلا پتلا پایا۔ میں نے پوچھا: "کیا تم بیمار ہو؟" اس نے کہا: "ہاں۔" میں نے پوچھا: "کب سے؟" اس نے کہا: "جب سے میں نے اپنے نفس کو پہچانا ہے!" میں نے پوچھا: "کیا تم علاج نہیں کرتے؟" اس نے کہا: "دوا نے مجھے عاجز کر دیا ہے اور اب میں نے داغنے (کئی) کا ارادہ کر لیا ہے۔" میں نے پوچھا: "اور داغنا کیا ہے؟" اس نے کہا: "خواہشِ نفس کی مخالفت کرنا۔" (٦)

سہل بن عبداللہ تستری رحمہ اللہ نے فرمایا: تمہاری خواہش تمہاری بیماری ہے، پس اگر تم اس کی مخالفت کرو گے تو یہی تمہاری دوا ہے۔

اور وہب رحمہ اللہ نے فرمایا: جب تمہیں دو کاموں میں شک ہو اور تم نہ جان سکو کہ ان میں سے بہتر کون سا ہے، تو دیکھو کہ ان میں سے کون سا تمہاری خواہشِ نفس سے زیادہ دور ہے، پھر اسے اختیار کرو۔ (۷)

---

(۱) الثعالبی نے 'التمثیل والمحاضرة' ص ٤٥٤ میں دوسرے بیت کا ذکر کیا ہے، اور اس سے پہلے وہ بیت ہے جو 'نون الهوان' سے شروع ہوتا ہے۔ (۲) نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں 'ومن البلایا للبلاء' ہے، اور (خ) اور (ق) میں 'ومن البلاء للبلاء' ہے۔ متن (ظ) اور مصادر کے مطابق ہے۔ (۳) یہ دونوں اشعار 'بهجة المجالس' ۳۰٦/۲ اور 'ذم الهوی' ص ۳٤ میں ہیں۔ (٤) الثعالبی نے ان دونوں اشعار کا ذکر 'التمثیل والمحاضرة' ص ٤٥۳ میں بغیر نسبت کے کیا ہے۔ اس میں 'فخالف هواها ما استطعت' ہے بجائے 'فدعها وخالف ما هویت' کے۔ (٥) یہ شعر ابوالعتاہیہ کا ہے جیسا کہ ان کے اشعار اور اخبار ص ٤٥۹ میں ہے، اور اس میں 'اتبعتها' ہے بجائے 'أعطیتها' کے۔ (٦) 'ذم الهوی' ص ۲۸۔ (۷) 'المحرر الوجیز' ۸٦/٥۔ آخری قول وہب کے بجائے سہل کی طرف بھی منسوب ہے۔

162 Surah Al-Jathiya: Verse 23

Regarding this topic of condemning whims (desires) and opposing them, scholars have written books and chapters to which we have pointed out sufficient information. It is enough for you to consider the words of the Almighty: "But as for him who feared the position of his Lord and prevented the soul from [unlawful] inclination, then indeed, Paradise will be [his] refuge." [An-Nazi'at: 40-41].

The Almighty's saying: "And Allah has led him astray upon knowledge" means: based on knowledge He already had about him. It was also said: He led him astray from the reward based on knowledge that he does not deserve it (1). Ibn Abbas said: based on knowledge that had preceded with Him that he would go astray. Muqatil said: based on knowledge that he is astray (2). The meanings are similar. And it was said: based on the idol-worshiper's knowledge that it neither benefits nor harms. Then it was said: "upon knowledge" can be a 'hal' (circumstantial state) for the subject; meaning: He led him astray with His knowledge of him, i.e., He led him astray while knowing that he is among the people of misguidance in His prior knowledge. And it can be a 'hal' for the object; so the meaning would be: He led him astray in a state where the disbeliever knows that he is astray.

"And has set a seal upon his hearing and his heart" means: He sealed his hearing so that he does not hear the admonition, and sealed his heart so that he does not understand guidance. "And has placed over his vision a veil" means: a cover so that he does not see the right path (3). Hamza and Al-Kisa'i read it as "Ghashwa" with a fatha on the ghayn without an alif (4), and this has already been mentioned in "Al-Baqarah" (5). The poet said: Indeed, by the One Whose servant I am... an oath, and by the Owner of my beginning, the Right Hand If you have clothed me in a veil... indeed, I had purified my love for you for a time (6)

"Who then will guide him after Allah?" meaning: after He has led him astray. "Will you not then remember?": meaning, will you not take heed and know.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/147-148. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/265. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/265. (4) Al-Sab'ah p. 595, and al-Taysir p. 199. (5) 1/291-292. (6) We did not find them (the lines of poetry).

162 सूरा अल-जाथिया: आयत 23

इस विषय में, यानी अपनी इच्छाओं (हवा) की निंदा करने और उनका विरोध करने के बारे में, विद्वानों ने कई पुस्तकें और अध्याय लिखे हैं, जिनमें से हमने पर्याप्त संकेत दिया है। आपके लिए सर्वशक्तिमान ईश्वर का यह वचन पर्याप्त है: "परंतु जो कोई अपने रब के समक्ष खड़े होने से डरा और स्वयं को (कुत्सित) इच्छा से रोका, तो निश्चित रूप से जन्नत ही (उसका) ठिकाना होगी।" [अन-नाज़ियात: 40-41]।।

ईश्वर का कथन: "और अल्लाह ने उसे ज्ञान के आधार पर पथभ्रष्ट कर दिया" इसका अर्थ है: उस ज्ञान के आधार पर जो उसे उसके बारे में पहले से था। और यह भी कहा गया है: उसने उसे इस ज्ञान के आधार पर प्रतिफल से वंचित कर दिया कि वह उसका पात्र नहीं है (1)। इब्न अब्बास ने कहा: उस ज्ञान के आधार पर जो उसके पास पहले से था कि वह पथभ्रष्ट हो जाएगा। मुक़ातिल ने कहा: उसके इस ज्ञान पर कि वह पथभ्रष्ट है (2)। इनके अर्थ आपस में मिलते-जुलते हैं। और यह भी कहा गया है: मूर्ति पूजक के इस ज्ञान पर कि वह (मूर्ति) न लाभ पहुँचाती है और न हानि। फिर कहा गया: "ज्ञान के आधार पर" कर्ता (فاعل) की स्थिति (हाल) हो सकती है; अर्थ यह है: उसने उसे उसके बारे में अपने ज्ञान के आधार पर पथभ्रष्ट किया, यानी उसे यह जानते हुए पथभ्रष्ट किया कि वह अपने पूर्व ज्ञान में पथभ्रष्ट लोगों में से है। और यह कर्म (مفعول) की स्थिति भी हो सकती है; तब अर्थ होगा: उसने उसे उस स्थिति में पथभ्रष्ट किया जब काफ़िर को पता था कि वह पथभ्रष्ट है।

"और उसके कानों और उसके हृदय पर मुहर लगा दी" यानी: उसके सुनने की शक्ति पर मुहर लगा दी ताकि वह नसीहत न सुन सके, और उसके हृदय पर मुहर लगा दी ताकि वह मार्गदर्शन को न समझ सके। "और उसकी आँखों पर परदा डाल दिया" यानी: एक आवरण ताकि वह सही रास्ता न देख सके(3)। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे अलिफ़ के बिना ग़ैन पर फ़तह (ज़बर) के साथ "ग़श्वह" पढ़ा है (4), और इसका उल्लेख "अल-बक़रह" (5) में हो चुका है। कवि ने कहा है: सच तो यह है कि जिसकी मैं इबादत करता हूँ... उसकी कसम, और मेरी शुरुआत के मालिक की, दाहिने हाथ की यदि तुमने मुझे परदे में लपेट दिया है... तो वास्तव में मैंने एक समय के लिए तुम्हारे लिए अपना प्रेम शुद्ध कर दिया था (6)

"तो अल्लाह के बाद उसे कौन मार्ग दिखाएगा?" अर्थात: उसे पथभ्रष्ट करने के बाद। "तो क्या तुम ध्यान नहीं देते?": यानी नसीहत हासिल नहीं करते और पहचानते नहीं।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/147-148। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/265। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/265। (4) अल-सबह पृ. 595, और अल-तयसीर पृ. 199। (5) 1/291-292। (6) हमें ये शेर नहीं मिले।

١٦٢ سورة الجاثیہ: آیت ٢٣

اور علماء کے لیے اس باب میں یعنی خواہشِ نفس کی مذمت اور اس کی مخالفت کے بارے میں بہت سی کتابیں اور ابواب ہیں، جن میں سے ہم نے بقدرِ کفایت اشارہ کر دیا ہے۔ آپ کے لیے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد کافی ہے: "اور جو شخص اپنے رب کے سامنے کھڑے ہونے سے ڈرا اور نفس کو خواہش (ناجائز) سے روکا، تو یقیناً جنت ہی (اس کا) ٹھکانا ہے۔" [النازعات: ٤٠-٤١]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ﴾ یعنی: اس علم کی بنیاد پر جو اسے پہلے سے اس کے بارے میں حاصل تھا۔ اور کہا گیا ہے: اسے ثواب سے اس علم کی بنا پر محروم کر دیا کہ وہ اس کا مستحق نہیں (١)۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی اس علم کی بنا پر جو اس کے پاس پہلے سے تھا کہ وہ گمراہ ہو جائے گا۔ مقاتل نے کہا: اس کے اس علم کی بنا پر کہ وہ گمراہ ہے (٢)۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ اور کہا گیا ہے: بت پرست کے اس علم کی بنا پر کہ وہ (بت) نہ نفع پہنچاتا ہے نہ نقصان۔ پھر کہا گیا: «عَلَىٰ عِلْمٍ» فاعل سے حال ہو سکتا ہے؛ معنی یہ ہے: اسے اس کے بارے میں اپنے علم کی بنیاد پر گمراہ کیا، یعنی اسے یہ جانتے ہوئے گمراہ کیا کہ وہ اپنے سابقہ علم میں گمراہوں میں سے ہے۔ اور یہ مفعول سے بھی حال ہو سکتا ہے؛ تب معنی ہوگا: اسے اس حال میں گمراہ کیا جب کافر کو معلوم تھا کہ وہ گمراہ ہے۔

﴿وَخَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ، وَقَلْبِهِ﴾ یعنی: اس کے کانوں پر مہر لگا دی تاکہ وہ نصیحت نہ سن سکے، اور اس کے دل پر مہر لگا دی تاکہ وہ ہدایت کو نہ سمجھ سکے۔ ﴿وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ غِشَاوَةً﴾ یعنی: پردہ تاکہ وہ ہدایت کو نہ دیکھ سکے (٣)۔ حمزہ اور کسائی نے اسے الف کے بغیر غین پر فتحہ کے ساتھ «غَشْوَةً» پڑھا ہے (٤)، اور یہ سورۃ «البقرہ» (٥) میں گزر چکا ہے۔ شاعر نے کہا ہے: خبردار،

جس کا میں بندہ ہوں اس کی قسم... حلفاً، اور اے میری ابتدا کے مالک، دائیں ہاتھ کی قسم اگر تو نے مجھے پردہ پہنا دیا ہے... تو میں ایک مدت تک تیری محبت میں مخلص رہا (٦)

﴿فَمَن يَهْدِيهِ مِن بَعْدِ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ کے اسے گمراہ کرنے کے بعد۔ ﴿أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾: کیا تم نصیحت حاصل نہیں کرتے اور پہچانتے نہیں۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٤/١٤٧-١٤٨۔ (٢) النكت والعيون ٥/٢٦٥۔ (٣) النكت والعيون ٥/٢٦٥۔ (٤) السبعة ص ٥٩٥، والتيسير ص ١٩٩۔ (٥) ١/٢٩١-٢٩٢۔ (٦) ہمیں یہ اشعار نہیں ملے۔

Surah Al-Jathiyah: Verses 23 - 24 163

That He is capable of whatever He wills.

And this verse refutes the Qadariyyah and the Imamiyyah and those who followed their path in belief; since it explicitly states their being prevented from guidance.

Then it was said: "And has set a seal upon his hearing and his heart" [45:23] - it is phrased as information about their condition. And it was said: it is phrased as a supplication against them(1); as mentioned at the beginning of "Al-Baqarah"(2).

And Ibn Jurayj narrated that it was revealed concerning Al-Harith bin Qays from the Ghiyatalah(3).

And An-Naqqash narrated that it was revealed concerning Al-Harith bin Nawfal bin Abd Manaf(4).

Muqatil said: It was revealed concerning Abu Jahl, and that is because he was circumambulating the House [Kaaba] one night with Al-Walid ibn al-Mughirah; and they spoke about the Prophet ﷺ. Abu Jahl said: "By Allah, I know that he is truthful!" He [Al-Walid] said to him: "Wait! What led you to that?" He [Abu Jahl] said: "O Abu Abd Shams, we used to call him in his youth 'the Truthful, the Trustworthy'; and when his intellect matured and his guidance was complete, we call him 'the Lying, the Treacherous'!! By Allah, I know that he is truthful!" He said: "So what prevents you from believing him and having faith in him?" He said: "The daughters of Quraysh will talk about me saying that I followed Abu Talib's orphan for the sake of a morsel [of bread]. By Al-Lat and Al-Uzza, I will never follow him." So it was revealed: "And has set a seal upon his hearing and his heart"(5).

Allah the Almighty says: {And they say, "There is not but our worldly life; we die and live, and nothing destroys us except time." And they have of that no knowledge; they are only assuming. [24]}

The words of the Almighty: {And they say, "There is not but our worldly life; we die and live"} - this is a denial from them of the Hereafter,

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/265. (2) 1/284. (3) Ibn Durayd said in al-Ishtiqaq 1/120: Banu Qays bin Adi, they were among the men of Quraysh, nicknamed Al-Ghayatal. And Qays bin Adi was the master of Quraysh in his time, undefended... and Al-Ghayatal: plural of ghaytalah, which is thick trees. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/265 and attributed the last saying to Al-Dahhak instead of An-Naqqash. (5) We did not find it.

सूरह अल-जाथियाह: आयत 23 - 24 163

कि वह जो चाहे उस पर सक्षम है।

और यह आयत क़दरिया और इमामिया और विश्वास में उनके रास्ते पर चलने वालों का खंडन करती है; क्योंकि यह स्पष्ट रूप से उन्हें मार्गदर्शन से रोकने के बारे में बताती है।

फिर कहा गया: "और उसके कानों और उसके दिल पर मुहर लगा दी" [45:23] - यह उनकी स्थितियों के बारे में एक खबर के रूप में आया है। और कहा गया: यह उनके खिलाफ़ बद्दुआ (प्रार्थना) के रूप में आया है(1); जैसा कि "अल-बकरा" की शुरुआत में पहले उल्लेख किया गया है(2)।

और इब्न जुरैज ने वर्णन किया कि यह अल-घियातलाह के अल-हारिस बिन क़ैस के बारे में अवतरित हुई थी(3)।

और अन-नक़्क़ाश ने वर्णन किया कि यह अल-हारिस बिन नौफ़ल बिन अब्द मुनाफ़ के बारे में अवतरित हुई थी(4)।

मुक़ातिल ने कहा: यह अबू जहल के बारे में अवतरित हुई थी, और वह इसलिए क्योंकि वह एक रात वलीद इब्न अल-मुग़ीरा के साथ काबा की परिक्रमा कर रहा था; और उन्होंने नबी ﷺ के बारे में बात की। अबू जहल ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं जानता हूँ कि वह सच्चा है!" उसने [वलीद] उससे कहा: "रुको! तुम्हें ऐसा किस चीज़ ने बताया?" उसने [अबू जहल] कहा: "ऐ अबू अब्द शम्स, हम उसे उसके बचपन में अल-सादिक अल-अमीन (सच्चा और अमानतदार) पुकारते थे; और जब उसकी बुद्धि परिपक्व हो गई और उसका मार्गदर्शन पूर्ण हो गया, तो हम उसे झूठा और विश्वासघाती कहने लगे!! अल्लाह की कसम, मैं जानता हूँ कि वह सच्चा है!" उसने कहा: "तो फिर तुम्हें उस पर विश्वास करने और ईमान लाने से क्या रोकता है?" उसने कहा: "क़ुरैश की बेटियाँ मेरे बारे में बातें करेंगी कि मैंने एक निवाले के लिए अबू तालिब के यतीम का अनुसरण किया। लात और उज़्ज़ा की कसम, मैं कभी उसका अनुसरण नहीं करूँगा।" तो अवतरित हुई: "और उसके कानों और उसके दिल पर मुहर लगा दी"(5)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वे कहते हैं, "यह तो बस हमारा सांसारिक जीवन ही है; हम मरते हैं और जीते हैं, और हमें केवल समय ही नष्ट करता है।" और उन्हें इसका कोई ज्ञान नहीं है; वे केवल अनुमान लगाते हैं। [24]}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे कहते हैं, "यह तो बस हमारा सांसारिक जीवन ही है; हम मरते हैं और जीते हैं"} - यह उनकी ओर से आख़िरत (परलोक) का इनकार है,

---

(1) अल-नुकत वा अल-'उयून 5/265। (2) 1/284। (3) इब्न दुरैद ने अल-इश्तिताक़ 1/120 में कहा: बनू क़ैस बिन अदी, वे क़ुरैश के पुरुषों में से थे, जिन्हें अल-घियातल उपनाम दिया गया था। और क़ैस बिन अदी अपने समय में क़ुरैश के निर्विवाद स्वामी थे... और अल-घियातल: घीतला का बहुवचन है, जिसका अर्थ है घने पेड़। (4) अल-नुकत वा अल-'उयून 5/265 और अंतिम बात को अन-नक़्क़ाश के बजाय अल-दह्हाक के नाम बताया गया। (5) हमें यह नहीं मिला।

سورة الجاثیہ: آیات ۲۳ - ۲٤ ١٦٣

کہ وہ جو چاہے اس پر قادر ہے۔

اور یہ آیت قدریہ اور امامیہ اور عقیدے میں ان کے راستے پر چلنے والوں کی تردید کرتی ہے؛ کیونکہ یہ واضح طور پر انہیں ہدایت سے روکنے کے بارے میں بتاتی ہے۔

پھر کہا گیا: "اور اس کے کان اور اس کے دل پر مہر لگا دی" [٤٥:٢٣] - یہ ان کے حالات کے بارے میں ایک خبر کے طور پر آیا ہے۔ اور کہا گیا: یہ ان کے خلاف بددعا کے طور پر آیا ہے(١)؛ جیسا کہ "البقرہ" کے شروع میں پہلے گزر چکا ہے(٢)۔

اور ابن جریج نے روایت کی کہ یہ غیاطلہ کے الحارث بن قیس کے بارے میں نازل ہوئی تھی(٣)۔

اور النقاش نے روایت کی کہ یہ الحارث بن نوفل بن عبد مناف کے بارے میں نازل ہوئی تھی(٤)۔

مقاتل نے کہا: یہ ابو جہل کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ اس لیے کہ وہ ایک رات ولید بن المغیرہ کے ساتھ کعبہ کا طواف کر رہا تھا؛ تو انہوں نے نبی ﷺ کے بارے میں بات کی۔ ابو جہل نے کہا: "اللہ کی قسم، میں جانتا ہوں کہ وہ سچا ہے!" اس نے [ولید] اس سے کہا: "رک جاؤ! تمہیں کس چیز نے اس پر اکسایا؟" اس نے [ابو جہل] کہا: "اے ابو عبد شمس، ہم اسے اس کے بچپن میں الصادق الامین (سچا اور امانت دار) پکارتے تھے؛ اور جب اس کی عقل پختہ ہو گئی اور اس کی ہدایت مکمل ہو گئی، تو ہم اسے جھوٹا اور خیانت کار کہنے لگے!! اللہ کی قسم، میں جانتا ہوں کہ وہ سچا ہے!" اس نے کہا: "تو پھر تمہیں اس کی تصدیق کرنے اور اس پر ایمان لانے سے کیا چیز روکتی ہے؟" اس نے کہا: "قریش کی بیٹیاں میرے بارے میں باتیں کریں گی کہ میں نے ایک نوالے

کی خاطر ابو طالب کے یتیم کی پیروی کی۔ لات اور عزیٰ کی قسم، میں کبھی اس کی پیروی نہیں کروں گا۔" تو نازل ہوئی: "اور اس کے کان اور اس کے دل پر مہر لگا دی"(٥)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہ کہتے ہیں، "یہ تو بس ہماری دنیاوی زندگی ہی ہے؛ ہم مرتے ہیں اور جیتے ہیں، اور ہمیں صرف زمانہ ہی ہلاک کرتا ہے۔" اور انہیں اس کا کوئی علم نہیں ہے؛ وہ صرف گمان کرتے ہیں۔ [٢٤]}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ کہتے ہیں، "یہ تو بس ہماری دنیاوی زندگی ہی ہے؛ ہم مرتے ہیں اور جیتے ہیں"} - یہ ان کی طرف سے آخرت کا انکار ہے،

---

(١) النکت والعیون ٥/ ٢٦٥۔ (٢) ١/ ٢٨٤۔ (٣) ابن درید نے الاشتقاق ١/ ١٢٠ میں کہا: بنو قیس بن عدی، وہ قریش کے مردوں میں سے تھے، جن کا لقب الغیاطل تھا۔ اور قیس بن عدی اپنے زمانے میں قریش کے غیر متنازعہ سردار تھے... اور الغیاطل: غیطلہ کی جمع ہے، جس کا مطلب گھنے درخت ہیں۔ (٤) النکت والعیون ٥/ ٢٦٥ اور آخری قول کو النقاش کے بجائے الضحاک کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (٥) ہمیں یہ نہیں ملا۔

164 Surah Al-Jathiyah: Verse 24

And [this is] a denial of the Resurrection and an invalidation of recompense. The meaning of: {We die and we live} is: we die and our children live(1); this was said by Al-Kalbi. It was also read: "wa-nuhayya" with a damma on the nun (passive voice: we are lived). It was said: some of us die and some of us live. It was also said: there is an inversion in it, meaning: we live and we die; and this is the reading of Ibn Mas'ud(2).

{And nothing destroys us but time} Mujahid said: meaning the years and the days. Qatada said: except lifetime(3); and the meaning is the same. And it was read: "except a passing time"(4).

Ibn ‘Uyayna said: The people of Jahiliyyah (the pre-Islamic period of ignorance) used to say: Time is what destroys us, and it is what gives us life and causes us death; so this verse was revealed(5). Qutrub said: Nothing destroys us but death; and he quoted the words of Abu Dhu’ayb:

Do you grieve over the fates and their calamities? While time does not grant favor to the one who is distressed(6)

‘Ikrimah said: Meaning: and nothing destroys us but Allah(7). Abu Hurairah narrated from the Prophet ﷺ that he said: "The people of Jahiliyyah used to say: Nothing destroys us but the night and the day, and it is what destroys us, causes us death, and gives us life, so they used to curse time. Allah Almighty said: 'The son of Adam harms Me by cursing time, and I am time; in My hand is the command, I alternate the night and the day'(8)." WWW.NAFSEISLAM.COM

I say: His saying: "Allah said..." to the end, is the text of Al-Bukhari and his wording. Muslim also narrated it.

---

(1) In (D) and (M): "yahya" (lives). (2) Similar speech in An-Nukat wal-'Uyun 5/266. (3) Narrated by At-Tabari 21/96. (4) It is the reading of Ibn Mas'ud as in Tafsir At-Tabari 21/96, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/87. Ibn Khalawayh said: "yahlikuna illa dahran" (nothing destroys us but a time); Ibn Mas'ud. Its interpretation is: "except a passing time." (5) Narrated by Ibn Hibban (5715), and Al-Hakim 2/453. (6) An-Nukat wal-'Uyun 5/266. The verse is in Diwan al-Hudhaliyyin 1/1. (7) An-Nukat wal-'Uyun 5/266. (8) Narrated by At-Tabari 21/97.

१६४ सूरह अल-जाथिया: आयत २४

और [यह] पुनरुत्थान का खंडन और प्रतिफल का अमान्य होना है। {हम मरते हैं और जीते हैं} का अर्थ है: हम मरते हैं और हमारी संतान जीवित रहती है (१); यह अल-कल्बी ने कहा है। इसे "व-नुहया" (न पर पेश के साथ) भी पढ़ा गया है। और कहा गया: हम में से कुछ मरते हैं और कुछ जीते हैं। और यह भी कहा गया: इसमें शब्दों का क्रम आगे-पीछे है, जिसका अर्थ है: हम जीते हैं और मरते हैं; और यह इब्न मसूद का पाठ (किरअत) है (२)।

{और हमें काल (समय) के सिवा कोई नष्ट नहीं करता} मुजाहिद ने कहा: यानी वर्ष और दिन। कतादा ने कहा: सिवाए उम्र के(३); और अर्थ एक ही है। और पढ़ा गया है: "सिवाए बीतने वाले काल के" (४)।

इब्न उयैना ने कहा: जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के लोग कहा करते थे: काल ही हमें नष्ट करता है, और वही हमें जीवित करता है और मारता है; तब यह आयत उतरी (५)। कुतरुब ने कहा: मौत के सिवा हमें कोई नष्ट नहीं करता; और उन्होंने अबू ज़ुऐब का शेर उद्धृत किया:

क्या तुम भाग्य और उसकी विपदाओं पर विलाप करते हो? जबकि काल उस पर दया नहीं करता जो व्यथित होता है (६)

इक्रमा ने कहा: यानी: और अल्लाह के सिवा हमें कोई नष्ट नहीं करता (७)। अबू हुरैरा ने नबी ﷺ से रिवायत की कि उन्होंने फरमाया: "जाहिलियत के लोग कहा करते थे: हमें रात और दिन के सिवा कोई नष्ट नहीं करता, और वही हमें नष्ट करता है, मारता है और जिलाता है, और वे काल को कोसते थे। अल्लाह तआला ने फरमाया: 'आदम का बेटा काल को गाली देकर मुझे कष्ट पहुँचाता है, जबकि मैं ही काल हूँ; अधिकार मेरे हाथ में है, मैं रात और दिन को बदलता हूँ'(८)।"
WWW.NAFSEISLAM.COM

मैं कहता हूँ: उनका कहना: "अल्लाह ने फरमाया..." अंत तक, बुखारी का मूल पाठ और शब्द हैं। इसे मुस्लिम ने भी उद्धृत किया है।

---

(१) (द) और (म) में: "यह्या" (जीवित रहता है)। (२) इसी तरह की बात अन-नुकात वल-'उयून ५/२६६ में है। (३) अत-तबरी द्वारा २१/९६ में उद्धृत। (४) यह इब्न मसूद का पाठ है जैसा कि तफ़सीर अत-तबरी २१/९६ और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/८७ में है। इब्न खालवैह ने कहा: हमें सिवाए एक ज़माने

के कोई नष्ट नहीं करता; इब्न मसूद। इसकी व्याख्या है: "सिवाए गुज़रते ज़माने के।" (५) इब्न हिब्बान (५७१५) और अल-हाकिम २/४५३ द्वारा उद्धृत। (६) अन-नुकात वल-'उयून ५/२६६। यह शेर दीवान अल-हुज़ालिय्यीन १/१ में है। (७) अन-नुकात वल-'उयून ५/२६६। (८) अत-तबरी द्वारा २१/९७ में उद्धृत।

١٦٤ سورة الجاثیہ: آیت ٢٤

اور [یہ] بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کی تکذیب اور جزا (بدلے) کو باطل قرار دینا ہے۔ اور {نَمُوتُ وَنَحْيَا} (ہم مرتے ہیں اور جیتے ہیں) کا مطلب ہے: ہم مرتے ہیں اور ہماری اولاد زندہ رہتی ہے(١)؛ یہ الکلبی نے کہا ہے۔ اور اسے 'ونُحَيَّا' (ن پر پیش کے ساتھ) بھی پڑھا گیا ہے۔ اور کہا گیا: ہم میں سے کچھ مرتے ہیں اور کچھ جیتے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: ہم جیتے ہیں اور مرتے ہیں؛ اور یہ ابن مسعود کی قرأت ہے(٢)۔

{وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ} (اور ہمیں زمانے کے سوا کوئی ہلاک نہیں کرتا) مجاہد نے کہا: یعنی سال اور دن۔ اور قتادہ نے کہا: سوائے عمر کے(٣)؛ اور مطلب ایک ہی ہے۔ اور پڑھا گیا ہے: "إلا دهرٌ يمر" (سوائے گزرتے زمانے کے)(٤)۔

ابن عیینہ نے کہا: اہل جاہلیت کہا کرتے تھے: زمانہ ہی ہمیں ہلاک کرتا ہے، اور وہی ہمیں زندہ کرتا ہے اور مارتا ہے؛ پس یہ آیت نازل ہوئی(٥)۔ قطرب نے کہا: ہمیں موت کے سوا کچھ ہلاک نہیں کرتا؛ اور انہوں نے ابو ذؤیب کا قول (شعر) پڑھا:

کیا تم موت اور اس کے حادثات پر غمگین ہوتے ہو؟ حالانکہ زمانہ اس پر مہربانی نہیں کرتا جو گریہ و زاری کرتا ہے(٦)

عکرمہ نے کہا: یعنی: اور اللہ کے سوا ہمیں کوئی ہلاک نہیں کرتا(٧)۔ اور ابوہریرہ نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: "اہل جاہلیت کہتے تھے: ہمیں رات اور دن کے سوا کوئی ہلاک نہیں کرتا، اور وہی ہمیں ہلاک کرتا ہے، مارتا ہے اور زندہ کرتا ہے، پس وہ زمانے کو برا بھلا کہتے تھے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ابن آدم زمانے کو گالی دے کر مجھے تکلیف دیتا ہے، حالانکہ میں ہی

زمانہ ہوں، میرے ہاتھ میں اختیار ہے، میں ہی رات اور دن کو بدلتا ہوں(٨)۔"

WWW.NAFSEISLAM.COM

میں نے کہا: ان کا قول: "اللہ نے فرمایا..." آخر تک، یہ بخاری کی نص اور ان کے الفاظ ہیں۔ اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے۔

---

(١) (د) اور (م) میں: "يحيىٰ" (زندہ رہتا ہے)۔ (٢) اسی طرح کی گفتگو 'النكت والعيون' ٢٦٦/٥ میں ہے۔ (٣) اسے طبری نے ٩٦/٢١ میں روایت کیا ہے۔ (٤) یہ ابن مسعود کی قرأت ہے جیسا کہ تفسیر طبری ٩٦/٢١ اور 'المحرر الوجيز' ٨٧/٥ میں ہے۔ اور ابن خالویہ نے کہا: "يهلكنا إلا دهراً"؛ ابن مسعود۔ اس کی تاویل ہے "إلا دهراً يمر"۔ (٥) اسے ابن حبان (٥٧١٥) اور حاکم نے ٤٥٣/٢ میں روایت کیا ہے۔ (٦) 'النكت والعيون' ٢٦٦/٥۔ اور یہ شعر 'ديوان الهذليين' ١/١ میں ہے۔ (٧) 'النكت والعيون' ٢٦٦/٥۔ (٨) اسے طبری نے ٩٧/٢١ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Jathiya: Verse 24 165

...and Abu Dawood (1).

In Al-Muwatta, narrated by Abu Huraira, the Messenger of Allah (PBUH) said: "None of you should say: 'O disappointment of time (ad-dahr)', for Allah is Time" (2).

Some have used this hadith to argue that 'Ad-Dahr' (Time) is one of the names of Allah (3). Those scholars who do not consider it a name say: It was said as a refutation of the Arabs in the pre-Islamic era (Jahiliyyah); for they believed that Time was the actor, as Allah informed about them in this verse. Whenever harm, oppression, or something disliked befell them, they attributed it to Time. So they were told: Do not abuse Time, for Allah is Time; meaning: Allah is the Actor of these things that you attribute to Time. Thus, the abuse returns to Him, Glory be to Him, so they were forbidden from that. The correctness of this is indicated by what was mentioned in the hadith of Abu Huraira: The Messenger of Allah (PBUH) said: Allah, Blessed and Exalted be He, said: The son of Adam harms me ... the hadith (4). How well-spoken was he who said, and he is Abu Ali al-Thaqafi:

O you who blame Time when trouble strikes ** Do not blame Time for its betrayal (5) Time is commanded, it has a Commander ** and Time ends at His command How many a disbeliever has abundant wealth ** increasing manifold upon his disbelief (6) And a believer who does not have a dirham ** increases in faith upon his poverty (7)

(1) Sahih al-Bukhari (4826), Sahih Muslim (2246): (2), Sunan Abi Dawood (5274), and it is with Ahmad (7245). (2) Al-Muwatta 2/984, also narrated by Ahmad (9116) and Muslim (2246) (4). (3) The correct view is that Ad-Dahr is not among the names of Allah, Mighty and Majestic. See the author's words after it. (4) Mentioned previously. Similar discussion is in Al-Mufhim 5/549. (5) The first hemistich in the sources to be mentioned: "O blamer of time when it recedes." (6) The first hemistich in the sources: "How many a disbeliever in Allah has wealth." (7) Rawdat al-Uqala' p. 280, Shuab al-Iman 1/232. Attributed therein to Ahmad ibn `Ubayd Allah al-Darimi.

सूरह अल-जाथिया: आयत 24 165

...और अबू दाऊद (1)।

अल-मुवत्ता में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तुम में से कोई यह न कहे: 'ए ज़माने की निराशा', क्योंकि अल्लाह ही ज़माना (अद-दह्र) है" (2)।

कुछ लोगों ने इस हदीस से यह दलील ली है कि 'अद-दह्र' अल्लाह के नामों में से एक है (3)। और जिन विद्वानों ने इसे नाम नहीं माना, उन्होंने कहा: यह जाहिलियत के दौर में अरबों के खंडन के तौर पर आया है; क्योंकि उनका मानना था कि ज़माना ही कर्ता (فاعل) है, जैसा कि अल्लाह ने इस आयत में उनके बारे में बताया है। जब भी उन्हें कोई नुकसान, ज़ुल्म या नापसंद चीज़ पहुँचती, तो वे उसे ज़माने की तरफ़ मन्सूब (जोड़ते) कर देते थे। इसलिए उनसे कहा गया: ज़माने को बुरा-भला न कहो; क्योंकि अल्लाह ही ज़माना है, यानी: अल्लाह ही उन कामों का करने वाला है जिन्हें तुम ज़माने की तरफ़ मन्सूब करते हो। इस तरह बुरा-भला कहना अल्लाह सुब्हानहू व तआला की तरफ़ लौटता है, इसलिए उन्हें इससे मना किया गया। इसकी पुष्टि अबू हुरैरा की उस हदीस से होती है जिसमें उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: अल्लाह तबारक व तआला ने फरमाया: आदम का बेटा मुझे तकलीफ पहुँचाता है ... हदीस (4)। और अबू अली अल-थकफी ने क्या ही खूब कहा है:

ऐ ज़माने को कोसने वाले जब मुसीबत आए ** ज़माने को उसकी बेवफ़ाई के लिए दोष न दे (5)
ज़माना तो एक हुक्म का गुलाम है, उसका एक हाकिम है ** और ज़माना उसी के हुक्म पर खत्म होता है कितने ही काफ़िर हैं जिनके पास बेहिसाब दौलत है ** जो उनके कुफ़्र पर और भी बढ़ती जाती है (6) और एक मोमिन जिसके पास एक दिरहम भी नहीं ** वह अपनी गरीबी पर ईमान में और बढ़ता जाता है (7)

(1) सहीह अल-बुखारी (4826), सहीह मुस्लिम (2246): (2), सुनन अबू दाऊद (5274), और यह अहमद (7245) के पास है। (2) अल-मुवत्ता 2/984, और इसे अहमद (9116) और मुस्लिम (2246) (4) ने भी रिवायत किया है। (3) सही बात यह है कि 'अद-दह्र' अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के नामों में से नहीं है। इसके बाद मुसन्निफ़ की बात देखें। (4) पहले गुज़र चुका है। और इसी तरह की बात अल-मुफ़्हिम 5/549 में है। (5) आने वाले स्रोतों में पहला मिसरा है: "ऐ ज़माने को बुरा कहने वाले जब वह

मुड़ जाए"। (6) स्रोतों में पहला मिसरा है: "अल्लाह के कितने ही काफ़िर हैं जिनके पास माल है"। (7) रौदत अल-उक़ला पृ. 280, शुअब अल-ईमान 1/232। इसमें इसे अहमद बिन उबैदुल्लाह अल-दारमी की तरफ़ मन्सूब किया गया है।

سورة الجاثیہ: آیت ٢٤ ١٦٥

اور ابو داؤد (١)۔

الموطأ میں ابو ہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: اے زمانے کی محرومی، کیونکہ اللہ ہی زمانہ (دہر) ہے» (٢)۔

اس حدیث سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جنہوں نے کہا ہے کہ 'الدہر' اللہ کے ناموں میں سے ایک ہے۔ (٣) اور جن علماء نے اسے نام قرار نہیں دیا انہوں نے کہا: یہ دراصل دورِ جاہلیت کے عربوں کے رد میں ہے؛ کیونکہ ان کا عقیدہ تھا کہ زمانہ ہی فاعل (کرنے والا) ہے، جیسا کہ اللہ نے اس آیت میں ان کے بارے میں خبر دی؛ چنانچہ جب انہیں کوئی تکلیف، ظلم یا ناپسندیدہ بات پہنچتی تو وہ اسے زمانے کی طرف منسوب کر دیتے تھے۔ اس پر ان سے کہا گیا: زمانے کو برا نہ کہو؛ کیونکہ اللہ ہی زمانہ ہے، یعنی: اللہ ہی ان امور کا فاعل ہے جنہیں تم زمانے کی طرف منسوب کرتے ہو، پس برا بھلا کہنا اس سبحانہ کی طرف لوٹتا ہے، اس لیے انہیں اس سے منع کر دیا گیا۔ اس کی صحت پر وہ بات دلالت کرتی ہے جو انہوں نے ابو ہریرہ کی حدیث سے ذکر کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: ابنِ آدم مجھے تکلیف دیتا ہے... الحدیث (٤)۔ اور کیا ہی خوب کہا اس نے جس نے کہا، اور وہ ابو علی الثقفی ہیں:

اے زمانے کو برا کہنے والے جب کوئی مصیبت آئے ** زمانے کو اس کی بے وفائی پر ملامت نہ کر (٥) زمانہ تو ایک مامور ہے، اس کا ایک آمر ہے ** اور زمانہ اپنے انجام کو اسی کے حکم پر پہنچتا ہے کتنے ہی کافر ہیں جن کے پاس مال کی کثرت ہے ** جو ان کے کفر پر کئی گنا بڑھتا جاتا ہے (٦) اور وہ مومن جس کے پاس ایک درہم بھی نہیں ** وہ اپنی فقیری پر ایمان میں بڑھتا جاتا ہے (٧)

(١) صحیح بخاری (٤٨٢٦)، صحیح مسلم (٢٢٤٦): (٢)، سنن ابی داؤد (٥٢٧٤)، اور یہ احمد (٧٢٤٥) کے ہاں ہے۔ (٢) الموطأ ٢ / ٩٨٤، اور اسے احمد (٩١١٦) اور مسلم (٢٢٤٦) (٤) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٣) صحیح بات یہ ہے کہ دہر اللہ عزوجل کے ناموں میں سے نہیں ہے۔ مصنف کا کلام اس کے بعد ملاحظہ کریں۔ (٤) پیچھے گزر چکا ہے۔ اور اس جیسی بات المفہم ٥/٥٤٩ میں ہے۔ (٥) آنے والے مصادر میں پہلا مصرعہ یوں ہے: یا لائم الدهر إذا ما نبا (اے زمانے کو ملامت کرنے والے جب وہ بے رخی برتے)۔ (٦) مصادر میں پہلا مصرعہ ہے: کم کافر باللہ أمواله (اللہ کے کتنے ہی کافر ہیں جن کے پاس مال ہے)۔ (٧) روضة العقلاء ص ٢٨٠، اور شعب الإیمان ١ / ٢٣٢۔ اس میں اسے احمد بن عبید اللہ الدارمی کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔

166 Surah Al-Jathiyah: Ayah 24

It is narrated that Salim bin Abdullah bin Umar used to mention "time" (Al-Dahr) frequently, so his father rebuked him and said: Beware, my son, of mentioning time! And he recited: "Time is not the perpetrator of anything at its moment, nor is it the bringer of affliction, so do not revile time. Rather, whenever God sends an instigator against a people, He turns their ease into hardship." Abu Ubayd (1) said: I debated some atheists, and one said: "Do you not see Him saying: 'Indeed, Allah is Time'?" So I said: "Did anyone ever revile Allah throughout the ages? Rather, they used to say as Al-A'sha said: 'Truly there is a place of staying and truly there is a place of departure, and truly in the journey there is a respite when they pass on. Allah has reserved faithfulness and justice for Himself, and left blame to men (Ar-Rujula).'" (2) Abu Ubayd (3) said: It is the custom of the Arabs to disparage time during misfortunes and calamities, even mentioning it in their poetry and attributing events to it. Amr ibn Qami'ah (4) said: "The daughters of time (calamities) shot at me from where I do not see, so how can one be shot at when the shooter is not seen? If they were arrows, I would have warded them off, but I am shot with non-arrows. Once on my palms and once on a staff, I struggle three times to stand after them." And there is much like this in poetry. They attribute that to time and add it to it, while Allah—Glory be to Him—is the Doer, and there is no Lord besides Him. {And they have no knowledge of that} meaning: real knowledge. And "min" is extra, meaning: they said what they said while doubting. {They are only guessing} meaning: they only speak based on conjecture. And the polytheists were of various types;

(1) In Gharib al-Hadith 2/145-146. (2) Diwan al-A'sha p. 283. In it: "ma mada" instead of "idh madau". (3) In Gharib al-Hadith 2/146-147. (4) In his Diwan p. 45-46.

166 सूरह अल-जाथिया: आयत 24

यह वर्णित है कि सालिम बिन अब्दुल्लाह बिन उमर अक्सर "काल" (अद-दहर) का उल्लेख किया करते थे, तो उनके पिता ने उन्हें झिड़का और कहा: मेरे बेटे, काल का उल्लेख करने से बचो! और उन्होंने पढ़ा: "काल अपनी नियत अवधि पर किसी चीज़ का अपराधी नहीं है, न ही वह विपत्ति लाने वाला है, इसलिए काल को बुरा-भला न कहो। बल्कि जब भी अल्लाह किसी कौम पर कोई प्रेरक भेजता है, तो वह उनकी आसानी को मुश्किल में बदल देता है।" अबू उबैद (1) ने कहा: मैंने कुछ नास्तिकों के साथ बहस की, तो एक ने कहा: "क्या आप उसे यह कहते हुए नहीं देखते: 'बेशक अल्लाह ही काल है'?" तो मैंने कहा: "क्या युगों-युगों में किसी ने अल्लाह को अपशब्द कहे? बल्कि वे वैसा ही कहते थे जैसा अल-अशा ने कहा: 'निश्चित रूप से रहने का एक स्थान है और निश्चित रूप से प्रस्थान का एक स्थान है, और निश्चित रूप से यात्रा में उनके गुजरने पर विलंब है। अल्लाह ने वफादारी और न्याय को अपने पास रखा है, और दोष पुरुषों (अर-रुजुला) पर छोड़ दिया है।'" (2) अबू उबैद (3) ने कहा: अरबों का यह रिवाज रहा है कि वे मुसीबतों और आपदाओं के समय काल की निंदा करते हैं; यहाँ तक कि उन्होंने अपनी कविताओं में इसका उल्लेख किया और घटनाओं का श्रेय इसे दिया। अम्र इब्न कामिया (4) ने कहा: "समय की बेटियों (मुसीबतों) ने मुझ पर वहां से हमला किया जहाँ से मैं देख नहीं सकता, तो उस पर हमला कैसे न हो जब हमलावर दिखाई न दे? यदि वे तीर होते, तो मैं उनसे बच जाता, लेकिन मुझ पर बिना तीरों के प्रहार किया जा रहा है। कभी हथेलियों के बल और कभी लाठी के बल, उनके बाद खड़े होने के लिए मैं तीन बार संघर्ष करता हूँ।" और कविता में ऐसा बहुत कुछ है। वे उसे काल के प्रति समर्पित करते हैं और उसमें जोड़ते हैं, जबकि अल्लाह—वह महिमामय है—ही कर्ता है, उसके सिवा कोई रब नहीं है। {और उन्हें इसका कोई ज्ञान नहीं है} अर्थात्: वास्तविक ज्ञान। और "मिन" अतिरिक्त है, जिसका अर्थ है: उन्होंने जो कुछ कहा वह संदेह में कहा। {वे केवल अनुमान लगाते हैं} अर्थात्: वे केवल अटकलों के आधार पर बात करते हैं। और मुशरिक (बहुदेववादी) कई प्रकार के थे;

(1) गरीब अल-हदीस 2/145-146 में। (2) दीवान अल-अशा पृ. 283। इसमें "इज़ मदौ" के बजाय "मा मदा" है। (3) गरीब अल-हदीस 2/146-147 में। (4) उनके दीवान पृ. 45-46 में।

١٦٦ سورہ الجاثیہ: آیت ٢٤

مروی ہے کہ سالم بن عبداللہ بن عمر اکثر "دہر" (وقت/زمانہ) کا ذکر کیا کرتے تھے، تو ان کے والد نے انہیں ڈانٹا اور کہا: اے میرے بیٹے! زمانہ کا ذکر کرنے سے بچو! اور انہوں نے یہ اشعار پڑھے: زمانہ اپنے وقت پر کسی چیز کا مجرم نہیں ہے، اور نہ ہی مصیبت لانے والا ہے، لہذا زمانے کو برا بھلا نہ کہو۔ بلکہ جب بھی اللہ کسی قوم پر کوئی معاملہ بھیجتا ہے، تو وہ ان کی آسانیوں کو تنگی میں بدل دیتا ہے۔ ابو عبید (١) کہتے ہیں: میں نے بعض ملحدوں سے بحث کی تو اس نے کہا: کیا تم نہیں دیکھتے کہ وہ کہتا ہے: "بے شک اللہ ہی دہر ہے"؟ میں نے کہا: کیا زمانے کے کسی بھی دور میں کسی نے اللہ کو گالی دی ہے؟ بلکہ وہ تو ویسا ہی کہتے تھے جیسا اعشیٰ نے کہا: یقیناً ایک قیام گاہ ہے اور ایک کوچ کرنے کی جگہ، اور بے شک سفر میں جب وہ گزر جائیں تو مہلت ہے۔ اللہ نے وفاداری اور عدل کو اپنے لئے خاص کر لیا ہے، اور ملامت کو مردوں (لوگوں) کے لئے چھوڑ دیا ہے۔ (٢) ابو عبید (٣) نے کہا: عربوں کا یہ شیوہ رہا ہے کہ وہ مصائب اور حادثات کے وقت زمانے کی مذمت کرتے تھے، یہاں تک کہ انہوں نے اپنی شاعری میں भी اس کا ذکر کیا اور واقعات کو زمانے کی طرف منسوب کیا۔ عمرو بن قمیئہ (٤) نے کہا: زمانے کی بیٹیوں (مصیبتوں) نے مجھ پر وہاں से वार کیا جہاں سے میں دیکھ نہیں سکتا، تو اس پر کیسے وار نہ ہو جس کا نشانہ لینے والا سامنے نہ ہو؟ اگر وہ تیر ہوتے تو میں ان سے بچ جاتا، لیکن مجھے تو بغیر تیروں کے مارا جا رہا ہے۔ کبھی ہتھیلیوں کے بل اور کبھی لاٹھی کے سہارے، ان کے بعد کھڑے ہونے کے لئے میں تین بار کوشش کرتا ہوں۔ اور شاعری میں اس طرح کی بہت سی مثالیں موجود ہیں۔ وہ اسے زمانے کی طرف منسوب کرتے ہیں اور اسے اسی کی طرف جوڑتے ہیں، حالانکہ اللہ سبحانہ ہی اصل فاعل ہے، اس کے سوا کوئی رب نہیں۔ ﴿وَمَا لَهُم بِذَٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ ۖ﴾

یعنی: انہیں اس کا حقیقی علم نہیں۔ اور "من" زائد ہے، یعنی: انہوں نے جو کچھ کہا شک کی بنیاد پر کہا۔ ﴿إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ﴾ یعنی: وہ صرف گمان اور اٹکل کی بنیاد پر گفتگو کرتے ہیں۔ اور مشرکین کئی قسم کے تھے؛

(١) غريب الحديث ٢/ ١٤٥ - ١٤٦ میں۔ (٢) دیوان الاعشیٰ ص ٢٨٣۔ اس میں: "ما مضی" ہے، بجائے: "اذ مضوا" کے۔ (٣) غريب الحديث ٢/ ١٤٦ - ١٤٧ میں۔ (٤) ان کے دیوان ص ٤٥-٤٦ میں۔

Surat al-Jathiyah: Verses 24 - 26 167

Among them are those, and among them are those who affirmed the Creator and denied the Resurrection, and among them are those who doubted the Resurrection and did not categorically deny it. And there appeared in Islam groups who could not deny the Resurrection out of fear of Muslims; so they interpret and see the Resurrection as the death of the body, and they see reward and punishment as imaginations that occur to souls in their claim. The evil of these is more harmful than the evil of all the disbelievers; because these people dress up the truth, and one is deceived by their outward dressing. The polytheist who is blatant with his evil is warned against by the Muslim. And it was said: We die and our traces live; this is the life of remembrance. And it was said: They pointed to reincarnation, meaning: a man dies and his soul is placed in a dead body so it comes to life with it. The Almighty's saying: {And when Our verses are recited to them as clear evidences, their argument is only that they say, "Bring [back] our forefathers, if you should be truthful." * Say, "Allah causes you to live, then causes you to die; then He will assemble you for the Day of Resurrection, about which there is no doubt, but most of the people do not know."} The Almighty's saying: {And when Our verses are recited to them as clear evidences} meaning: and when Our revealed verses regarding the possibility of Resurrection are read to these polytheists, there was no rebuttal then. {their argument is only that they say, "Bring [back] our forefathers"} "their argument" (hujjatahum) is the predicate of 'kana', and the subject is {only that they say, "Bring [back] our forefathers"} who are dead; so we can ask them about the truth of what you say; so Allah refuted them by His saying: {Say, "Allah causes you to live"} meaning: after you were lifeless sperm drops {then causes you to die; then He will assemble you for the Day of Resurrection} just as He gave you life in the world. {but most of the people do not know} that Allah will restore them as He originated them. Al-Zamakhshari: If you say: Why did He call their saying an argument (hujjah), when it is not an argument? I say: Because they presented it as a claimant presents his argument, and they pursued it in that manner, so it was called an argument by way of sarcasm. Or because in their estimation and calculation it is an argument. Or because it is in the style of their saying (1): "Their greeting among themselves is a painful blow" (2)

---

(1) In copies other than (Za): His saying. What is established is in accordance with Al-Kashshaf. (2) Part of a verse by Amr ibn Ma'adi Karib, and it preceded in 3/389.

सूरा अल-जाथिया: आयतें 24 - 26 167

उनमें से ये लोग हैं, और उनमें से वे हैं जो रचयिता को तो मानते थे पर पुनरुत्थान (क़यामत) का इनकार करते थे, और उनमें से वे थे जिन्हें पुनरुत्थान में संदेह था और वे इसके इनकार पर अटल नहीं थे। और इस्लाम में ऐसे समूह पैदा हुए जो मुसलमानों के डर से पुनरुत्थान का इनकार नहीं कर सकते थे; इसलिए वे इसकी व्याख्या करते हैं और पुनरुत्थान को शरीर की मृत्यु के रूप में देखते हैं, और पुरस्कार और दंड को उनके दावे के अनुसार आत्माओं के साथ होने वाली कल्पनाओं के रूप में देखते हैं। इनका बुरा होना सभी काफिरों की बुराई से अधिक हानिकारक है; क्योंकि ये लोग सत्य पर पर्दा डालते हैं, और लोग उनके बाहरी दिखावे से धोखे में आ जाते हैं। खुल्लम-खुल्ला बुराई करने वाले मुशरिक (बहुदेववादी) से मुसलमान सावधान रहता है। और कहा गया: हम मर जाते हैं और हमारी निशानियाँ जीवित रहती हैं; यह याद रखने वाला जीवन है। और कहा गया: उन्होंने पुनर्जन्म की ओर संकेत किया, यानी: एक आदमी मर जाता है और उसकी आत्मा को किसी मृत चीज़ में डाल दिया जाता है तो वह उससे जीवित हो जाती है। अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उनके सामने हमारी स्पष्ट आयतें पढ़ी जाती हैं, तो उनके पास इसके सिवा कोई तर्क नहीं होता कि वे कहते हैं, "हमारे बाप-दादाओं को ले आओ, यदि तुम सच्चे हो।" * कहो, "अल्लाह ही तुम्हें जीवन देता है, फिर तुम्हें मृत्यु देता है; फिर वह तुम्हें पुनरुत्थान के दिन के लिए इकट्ठा करेगा, जिसमें कोई संदेह नहीं है, लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते।" } अल्लाह तआला का फरमान: {और जब उनके सामने हमारी स्पष्ट आयतें पढ़ी जाती हैं} यानी: और जब इन मुशरिकों के सामने पुनरुत्थान की संभावना के बारे में हमारी अवतरित आयतें पढ़ी जाती हैं, तो उनके पास कोई जवाब नहीं होता। {उनके पास इसके सिवा कोई तर्क नहीं होता कि वे कहते हैं, "हमारे बाप-दादाओं को ले आओ"} "हुज्जतहुम" (उनका तर्क) 'काना' की खबर है, और संज्ञा {इसके सिवा कि वे कहते हैं, "हमारे बाप-दादाओं को ले आओ"} जो मर चुके हैं; ताकि हम उनसे पूछें कि तुम जो कह रहे हो वह सच है या नहीं; तो अल्लाह ने उन्हें अपने इस कथन से उत्तर दिया: {कहो, "अल्लाह ही तुम्हें जीवन देता है"} यानी: तुम्हारे निर्जीव वीर्य की बूंदों के होने के बाद {फिर तुम्हें मृत्यु देता है; फिर वह तुम्हें पुनरुत्थान के दिन के लिए इकट्ठा करेगा} जैसे उसने तुम्हें दुनिया में जीवन दिया। {लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते} कि अल्लाह उन्हें वैसे ही दोबारा जीवित करेगा जैसे उसने उन्हें शुरू किया था। अल-ज़मख्शरी: यदि तुम कहो: उनके कथन को 'हुज्जत' (तर्क) क्यों कहा गया, जबकि वह तर्क नहीं है? मैंने कहा: क्योंकि उन्होंने इसे वैसे ही प्रस्तुत किया जैसे कोई तर्क देने वाला अपना तर्क प्रस्तुत करता है, और इसे उसी तरह पेश किया,

इसलिए व्यंग्य के तौर पर इसे हुज्जत कहा गया। या इसलिए कि उनके हिसाब और अंदाज़ में यह एक तर्क है। या इसलिए कि यह उनके कहने के अंदाज़ में है (1): "उनके बीच का अभिवादन एक दर्दनाक प्रहार है" (2)

---

(1) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: उनका कहना। और जो स्थापित है वह अल-कशाफ के अनुसार है। (2) अम्र इब्न मादी कारिब की एक कविता का हिस्सा, और यह 3/389 में पहले आ चुका है।

سورة الجاثیہ: آیات ٢٤ - ٢٦ ١٦٧

ان میں سے یہ لوگ ہیں، اور ان میں سے وہ ہیں جو صانع (خالق) کا اقرار کرتے تھے اور بعث (دوبارہ زندہ کیے جانے) کا انکار کرتے تھے، اور ان میں سے وہ تھے جو بعث میں شک کرتے تھے اور اس کے انکار پر پختہ نہ تھے۔ اور اسلام میں ایسی قومیں پیدا ہوئیں جو مسلمانوں کے خوف سے بعث کا انکار نہیں کر سکتی تھیں؛ چنانچہ وہ تاویل کرتے ہیں اور قیامت کو بدن کی موت سمجھتے ہیں، اور ثواب و عذاب کو ان کے گمان کے مطابق روحوں کو ہونے والے خیالات قرار دیتے ہیں۔ ان لوگوں کا شر تمام کافروں کے شر سے زیادہ نقصان دہ ہے؛ کیونکہ یہ لوگ حق کو چھپاتے ہیں، اور ان کے ظاہری بناوٹ سے دھوکا کھایا جاتا ہے۔ اور وہ مشرک جو کھلم کھلا برائی کرتا ہے، مسلمان اس سے خبردار رہتا ہے۔ اور کہا گیا: ہم مر جاتے ہیں اور ہمارے آثار زندہ رہتے ہیں؛ تو یہ ذکر (یاد) کی زندگی ہے۔ اور کہا گیا: انہوں نے تناسخ (آواگون) کی طرف اشارہ کیا، یعنی: آدمی مر جاتا ہے تو اس کی روح کسی مردہ چیز میں ڈال دی جاتی ہے تو وہ اس سے زندہ ہو جاتی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ ءَايَٰتُنَا بَيِّنَٰتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا ائْتُوا بِآبَائِنَا إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ۝ قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ ءَايَٰتُنَا بَيِّنَٰتٍ﴾ یعنی: اور جب ان مشرکین پر بعث کے جواز میں ہماری نازل کردہ آیات پڑھی جاتی ہیں، تو وہاں کوئی دفاع (جواب) نہیں ہوتا۔ ﴿مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا ائْتُوا بِآبَائِنَا﴾ «حُجَّتَهُمْ» 'کان' کی خبر ہے، اور اسم ﴿إِلَّا أَن قَالُوا ائْتُوا بِآبَائِنَا﴾ مرے ہوئے؛ ہم ان سے پوچھیں کہ جو تم کہتے ہو وہ سچ ہے یا نہیں؛ تو اللہ نے ان کے اس قول سے جواب دیا: ﴿قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ﴾ یعنی: تمہارے نطفہ ہونے کے بعد جو مردہ حالت تھی ﴿ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ جیسا کہ تمہیں دنیا میں زندگی دی۔ ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ کہ اللہ انہیں

دوبارہ پیدا کرے گا جیسا کہ اس نے انہیں شروع کیا تھا۔ زمخشری: اگر تم کہو: ان کے قول کو حجت کیوں کہا گیا، حالانکہ وہ حجت نہیں ہے؟ میں نے کہا: اس لیے کہ انہوں نے اسے اسی طرح پیش کیا جیسے کوئی دلیل دینے والا اپنی دلیل پیش کرتا ہے، اور اسے اسی رنگ میں پیش کیا، چنانچہ بطور طنز اسے حجت کہا گیا۔ یا اس لیے کہ ان کے خیال اور اندازے میں یہ ایک حجت ہے۔ یا اس لیے کہ یہ ان کے کہنے کے اسلوب میں ہے (١): تَحِيَّةُ بَينِهِم ضَربٌ وَجيعُ (٢) (ان کے درمیان کا سلام ایک دردناک مار ہے)

---

(١) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: اس کا قول۔ اور ثابت شدہ کشاف کے موافق ہے۔ (٢) عمرو بن معدي كرب کے ایک شعر کا مصرعہ ہے، اور یہ ٣٨٩/٣ میں گزر چکا ہے۔

Page 168 Surah Al-Jathiyah: Verses 25 - 28

It is as if it were said: Their argument was nothing but what is not an argument. The intention is to deny that they have any argument at all. If you say: How did His saying: {Say, "Allah gives you life"} occur as an answer [to their saying]: {Bring [back] our forefathers, if you should be truthful}? I say: When they denied the Resurrection, belied the messengers, and thought that what they said was a silencing argument(1), they were bound by what they acknowledge, which is that Allah Almighty is the One who gives them life and then causes them to die. Added to that binding is the obligation to acknowledge what is mandatory if they were fair and listened to the caller of truth, which is gathering them for(2) the Day of Resurrection. Whoever was capable of that, was capable of bringing their forefathers, and it was the easiest thing for Him(3).

Words of the Almighty: {And to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth. And the Day the Hour is established - on that Day the falsifiers will lose (27)}.

His saying: {And to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth} in terms of creation and ownership. {And the Day the Hour is established - on that Day the falsifiers will lose}. The first "Yawma" (Day) is an object of "Yakhsaru" (will lose), and "Yawma'idhin" (on that Day) is a repetition for emphasis(4) or a substitute. It was said: The underlying meaning is: To Him belongs the dominion on the Day the Hour is established. The governing factor in "Yawma'idhin" is "Yakhsaru", and the object of "Yakhsaru" is omitted; the meaning: they lose their places in Paradise.

Words of the Almighty: {And you will see every nation kneeling [from fear]. Every nation will be called to its record, [and it will be said], "Today you will be recompensed for what you used to do" (28)}.

His saying: {And you will see every nation kneeling} meaning: from the horror of that day. And "Ummah" (nation) here means: the people of every creed. And for the word "Al-Jathiyah" (kneeling), there are five interpretations.

---

(1) Al-Tabkit: Prevailing by means of argument. Al-Qamus (b-k-t). (2) His saying: "ila" (to/until). Not present in copies (D) and (M). (3) Al-Kashshaf 3/513, and what was between brackets is from it. (4) Mushkil I'rab al-Quran 2/663.

पृष्ठ 168 सूरा अल-जासिया: आयतें 25 - 28

जैसे कि कहा गया हो: उनका तर्क कुछ भी नहीं था सिवाय उसके जो तर्क नहीं है। इसका उद्देश्य यह नकारना है कि उनके पास कोई तर्क है ही नहीं। यदि आप कहें: उनका कहना: {कह दो, "अल्लाह तुम्हें जीवन देता है"} उनके[कहने] के जवाब में कैसे हुआ: {यदि तुम सच्चे हो तो हमारे बाप-दादाओं को ले आओ}? मैंने कहा: जब उन्होंने पुनरुत्थान को झुठलाया, रसूलों को झुठलाया, और सोचा कि उन्होंने जो कहा है वह एक खामोश कर देने वाला तर्क(1) है, तो उन्हें उस बात के लिए बाध्य किया गया जिसे वे स्वीकार करते हैं, वह यह कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ही है जो उन्हें जीवन देता है और फिर उन्हें मृत्यु देता है। इस बाध्यता के साथ वह भी जोड़ दिया गया जिसे स्वीकार करना अनिवार्य है यदि वे न्यायप्रिय हों और सत्य के बुलाने वाले की बात सुनें, और वह है प्रलय के दिन(2) उन्हें इकट्ठा करना। जो इस पर सक्षम था, वह उनके बाप-दादाओं को लाने में भी सक्षम था, और यह उसके लिए सबसे आसान बात थी(3)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ही के लिए आसमानों और ज़मीन की बादशाही है। और जिस दिन कयामत कायम होगी, उस दिन झूठ बोलने वाले घाटे में रहेंगे (27)}।

उनका फरमान: {और अल्लाह ही के लिए आसमानों और ज़मीन की बादशाही है} सृष्टि और स्वामित्व में। {और जिस दिन कयामत कायम होगी, उस दिन झूठ बोलने वाले घाटे में रहेंगे}। पहला "यौमा" (जिस दिन) "यखसरु" (घाटे में रहेंगे) का कर्म है, और "यौमइज़िन" (उस दिन) ज़ोर देने(4) के लिए दोहराव है या बदल है। कहा गया है कि इसका अर्थ है: उसके लिए बादशाही है जिस दिन कयामत कायम होगी। "यौमइज़िन" में कारक "यखसरु" है, और "यखसरु" का कर्म हटा दिया गया है; अर्थ है: वे जन्नत में अपने ठिकानों को खो देंगे।

अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम हर उम्मत को घुटनों के बल गिरा हुआ देखोगे। हर उम्मत को उसके नामा-ए-आमाल की ओर बुलाया जाएगा, (कहा जाएगा) "आज तुम्हें उन कामों का बदला दिया जाएगा जो तुम किया करते थे" (28)}।

उनका फरमान: {और तुम हर उम्मत को घुटनों के बल गिरा हुआ देखोगे} यानी: उस दिन की दहशत से। और "उम्मत" से यहाँ मुराद है: हर दीन (धर्म) के लोग। और "जासिया" (घुटनों के बल गिरना) की पाँच व्याख्याएँ हैं।

(1) तबकीत: तर्क के माध्यम से जीतना। अल-कामूस (ब-क-त)। (2) उनका कहना: "इला" (तक/की ओर)। (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। (3) अल-कशशाफ़ 3/513, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (4) मुश्किल एराब अल-कुरान 2/663।

صفحہ 168 سورہ الجاثیہ: آیات 25 - 28

گویا یہ کہا گیا: ان کی دلیل کچھ نہ تھی سوائے اس کے جو دلیل نہیں ہے۔ اور مراد یہ نفی کرنا ہے کہ ان کے پاس سرے سے کوئی دلیل ہے۔ اگر تم کہو: ان کا یہ قول: {فرما دیجیے: اللہ ہی تمہیں زندگی بخشتا ہے} ان کے [اس قول] کے جواب میں کیسے واقع ہوا: {اگر تم سچے ہو تو ہمارے باپ دادا کو لے آؤ}؟ میں نے کہا: جب انہوں نے بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کا انکار کیا، رسولوں کو جھٹلایا، اور گمان کیا کہ ان کی کہی ہوئی بات ایک لاجواب کر دینے والی دلیل(1) ہے، تو انہیں اس بات کا پابند کیا گیا جس کا وہ اقرار کرتے ہیں، وہ یہ کہ اللہ عزوجل ہی وہ ہے جو انہیں زندہ کرتا ہے پھر انہیں موت دیتا ہے، اور اس کے ساتھ اس بات کا التزام بھی شامل کیا گیا جس کا اقرار کرنا واجب ہے اگر وہ انصاف کریں اور حق کی پکارنے والے کی طرف کان دھریں، اور وہ ہے قیامت کے دن(2) ان کا جمع کیا جانا۔ جو اس پر قادر تھا، وہ ان کے باپ دادا کو لانے پر بھی قادر تھا، اور یہ اس کے لیے سب سے آسان چیز تھی(3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ ہی کے لیے ہے آسمانوں اور زمین کی بادشاہی، اور جس دن قیامت قائم ہوگی اس دن اہل باطل خسارے میں رہیں گے (27)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ ہی کے لیے ہے آسمانوں اور زمین کی بادشاہی} تخلیق اور ملکیت کے اعتبار سے۔ {اور جس دن قیامت قائم ہوگی اس دن اہل باطل خسارے میں رہیں گے}۔ پہلا لفظ "یومَ" (جس دن) فعل "یخسرُ" (خسارے میں رہیں گے) کی وجہ سے منسوب ہے، اور "یومئذٍ" (اس دن) تاکید(4) کے لیے تکرار ہے یا بدل ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ تقدیر یہ ہے: اور اس کے لیے بادشاہی ہے جس دن قیامت قائم ہوگی۔ اور "یومئذٍ" میں عمل کرنے والا فعل "یخسرُ" ہے، اور "یخسرُ" کا مفعول محذوف ہے؛ اور معنی یہ ہے کہ: وہ جنت میں اپنے ٹھکانوں سے محروم ہو جائیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور تم ہر امت کو گھٹنوں کے بل گرا ہوا دیکھو گے، ہر امت کو اس کے نامہ اعمال کی طرف بلایا جائے گا، (کہا جائے گا) آج تمہیں ان کاموں کا بدلہ دیا جائے گا جو تم کرتے تھے (28)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور تم ہر امت کو گھٹنوں کے بل گرا ہوا دیکھو گے} یعنی اس دن کی ہولناکی کی وجہ سے۔ اور یہاں "امت" سے مراد ہر ملت کے لوگ ہیں۔ اور لفظ "جاثیہ" (گھٹنوں کے بل گرنے) کی پانچ تاویلات ہیں۔

---

(1) التبکیت: دلیل کے ذریعے مغلوب کرنا۔ القاموس (ب ک ت)۔ (2) ان کا قول: "الی" (تک/کی طرف)۔ نسخہ (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (3) الکشاف 3/513، اور بریکٹ میں جو کچھ پہلے گزرا ہے وہ اسی سے ہے۔ (4) مشکل اعراب القرآن 2/663۔

Surah Al-Jathiyah: Verse 28 169

First: Mujahid said: Crouched. Sufyan said: The crouched one is he whose knees and fingertips are the only parts touching the ground. Al-Dahhak: That is during the accounting. Second: Gathered; said by Ibn Abbas. Al-Farra: The meaning is: and you see the people of every religion gathered together. Third: Distinct; said by Ikrimah. Fourth: Submissive, in the dialect of Quraysh; said by Mu'arrij. Fifth: Kneeling on the knees; said by Al-Hasan (1). And "al-juthuw" means sitting on the knees. He knelt on his knees (jatha 'ala rukbatayh), yajthu and yajthi, juthuwan and juthiyan; following the pattern of 'fu'ul' in both. This was previously mentioned in [Surah] "Maryam" (2). The origin of "al-juthwa" is a collection of anything. Tarafa said, describing two graves: You see two mounds of earth over them, solid slabs of layered stone (3). Then it was said: It is specific to the disbelievers; said by Yahya bin Sallam. And it was said: It is general for both the believer and the disbeliever, waiting for the accounting (4). Sufyan bin 'Uyaynah narrated from Amr from Abdullah bin Babah that the Prophet (peace be upon him) said: "It is as if I see you kneeling on the mounds before Hellfire." Mentioned by Al-Mawardi (5). Salman said: Verily, on the Day of Resurrection, there is an hour that lasts ten years, in which people fall down on their knees...

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/267 except for the sayings of Al-Dahhak and Al-Farra. Al-Tabari (21/101) reported Al-Dahhak's saying, and Al-Farra's saying is in Ma'ani al-Quran 3/48. (2) 13/487. (3) Diwan Tarafa bin al-Abd p. 33, and previously 13/488. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/267. (5) In Al-Nukat wal-Uyun 5/267. The hadith was reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/213, and Ibn Abi Hatim 10/3292 (18541), and Abu Nu'aym in Al-Hilya 7/299. Amr: is Ibn Dinar. Ibn Hajar said in Al-Fath 11/405: Al-Bayhaqi reported it in Al-Ba'th from the mursal of Abdullah bin Babah with a chain whose men are trustworthy as a marfu' narration. End. And Al-Kawm: with 'fatha' (the 'a' sound): the elevated places, singular: kawmah. Al-Nihayah (Kawm).

सूरह अल-जाथिया: आयत 28 169

प्रथम: मुजाहिद ने कहा: उकड़ूँ बैठे हुए। सुफ़यान ने कहा: उकड़ूँ बैठने वाला वह है जिसके केवल घुटने और उंगलियों के पोर ज़मीन को छूते हैं। अल-दह्हाक: वह हिसाब के समय होगा। द्वितीय: एकत्रित; इब्न अब्बास ने यह कहा। अल-फ़र्रा: अर्थ है: और आप देखेंगे कि हर धर्म के लोग एक साथ एकत्रित हैं। तृतीय: विशिष्ट; इकरिमा ने यह कहा। चतुर्थ: विनम्रीकृत, क़ुरैशी बोली में; मुअरीज ने यह कहा। पंचम: घुटनों के बल झुके हुए; अल-हसन ने यह कहा (1)। और "अल-जुथुव" का अर्थ है घुटनों के बल बैठना। वह अपने घुटनों के बल बैठ गया (जथा अला रुकबतैह), यज्थू और यज्थी, जुथुवन और जुथियन; दोनों में 'फ़ुऊल' के पैटर्न पर। इसका उल्लेख पहले "मरियम" (2) में हो चुका है। "अल-जुथवा" का मूल अर्थ किसी भी चीज़ का समूह है। तरफ़ा ने दो कब्रों का वर्णन करते हुए कहा: तुम उन पर मिट्टी के दो ढेर देखते हो, जिन पर परतदार ठोस पत्थर की सिलें हैं (3)। फिर कहा गया: यह विशेष रूप से काफ़िरों के लिए है; याह्या बिन सल्लम ने यह कहा। और यह भी कहा गया: यह हिसाब की प्रतीक्षा में आस्तिक और नास्तिक दोनों के लिए सामान्य है (4)। सुफ़यान बिन उयैना ने अम्र से और उन्होंने अब्दुल्ला बिन बाबा से रिवायत की है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जैसे कि मैं तुम्हें जहन्नम के सामने टीलों पर घुटनों के बल बैठा देख रहा हूँ।" अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (5)। सलमान ने कहा: बेशक, क़ियामत के दिन एक ऐसी घड़ी है जो दस साल की है, जिसमें लोग घुटनों के बल गिर पड़ेंगे...

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/267, अल-दह्हाक और अल-फ़र्रा के कथनों को छोड़कर। अल-तबरी (21/101) ने अल-दह्हाक का कथन रिपोर्ट किया, और अल-फ़र्रा का कथन मा'आनी अल-कुरान 3/48 में है। (2) 13/487। (3) दीवान तरफ़ा बिन अल-अब्द पृ. 33, और पहले 13/488। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/267। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/267 में। हदीस को अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने अपनी तफ़सीर 2/213 में, और इब्न अबी हातिम 10/3292 (18541), और अबू नुऐम ने अल-हिल्या 7/299 में रिपोर्ट किया है। अम्र: इब्न दीनार हैं। इब्न हजर ने अल-फ़तह 11/405 में कहा: अल-बैहक़ी ने इसे अल-बाथ में अब्दुल्ला बिन बाबा के मुर्सल से एक ऐसी श्रृंखला के साथ रिपोर्ट किया है जिसके पुरुष विश्वसनीय हैं। समाप्त। और अल-कौम: 'फ़तहा' के साथ: ऊँचे स्थान, एकवचन: कौमः। अल-निहाया (कौम)।

سورہ الجاثیہ: آیت ۲۸ ۱۶۹

پہلا: مجاہد نے کہا: اکھڑو بیٹھے ہوئے۔ سفیان نے کہا: اکھڑو بیٹھنے والا وہ ہے جس کے صرف گھٹنے اور انگلیوں کے پورے زمین کو چھو رہے ہوں۔ ضحاک: یہ حساب کے وقت ہو گا۔ دوسرا: جمع شدہ؛ ابن عباس نے یہ کہا۔ الفراء: معنی یہ ہے کہ: اور آپ دیکھیں گے کہ ہر مذہب والے اکٹھے جمع ہیں۔ تیسرا: ممتاز؛ عکرمہ نے یہ کہا۔ چوتھا: عاجزی کرنے والے، قریش کی لغت میں؛ مؤرج نے یہ کہا۔ پانچواں: گھٹنوں کے بل جھکے ہوئے؛ حسن نے یہ کہا (۱)۔ اور "جثو" کا مطلب ہے گھٹنوں کے بل بیٹھنا۔ وہ اپنے گھٹنوں کے بل بیٹھ گیا (جثا علی رکبتیه)، یجثو اور یجثی، جثوّاً اور جثیّاً؛ دونوں میں 'فعول' کے وزن پر۔ اس کا ذکر پہلے سورہ "مریم" (۲) میں گزر چکا ہے۔ "جثوہ" کی اصل کسی بھی چیز کا مجموعہ ہے۔ طرفہ نے دو قبروں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: تم ان پر مٹی کے دو ڈھیر دیکھتے ہو جن پر جمی ہوئی ٹھوس پتھر کی سلیں ہیں (۳)۔ پھر کہا گیا: یہ کافروں کے ساتھ خاص ہے؛ یحییٰ بن سلام نے یہ کہا| اور کہا گیا: یہ حساب کے انتظار میں مومن اور کافر دونوں کے لیے عام ہے (۴)۔ سفیان بن عیینہ نے عمرو سے، انہوں نے عبداللہ بن باباہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "گویا کہ میں تمہیں جہنم کے سامنے ٹیلوں پر گھٹنوں کے بل بیٹھا دیکھ رہا ہوں۔" اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (۵)۔ سلمان نے کہا: بیشک قیامت کے دن ایک ایسی گھڑی ہے جو دس سال کی ہے، جس میں لوگ گھٹنوں کے بل گر پڑیں گے...

---

(۱) النکت والعیون ۲۶۷/۵ سوائے ضحاک اور فراء کے قول کے۔ اور ضحاک کا قول طبری نے ۱۰۱/۲۱ میں، اور فراء کا قول معانی القرآن ۴۸/۳ میں نکالا ہے۔ (۲) ۱۳ / ۴۸۷۔ (۳) دیوان طرفہ بن العبد ص ۳۳، اور سابقہ ۱۳ / ۴۸۸۔ (۴) النکت والعیون ۲۶۷/۵۔ (۵) النکت والعیون ۲۶۷/۵

میں۔ اس حدیث کو عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۲۱۳/۲ میں، ابن ابی حاتم ۱۰/ ۳۲۹۲ (۱۸۵۴۱) میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۲۹۹/۷ میں نکالا ہے۔ عمرو: یہ ابن دینار ہیں۔ ابن حجر نے الفتح ۱۱/ ۴۰۵ میں کہا: بیہقی نے اسے 'البعث' میں عبداللہ بن باباہ کی مرسل روایت سے ایسی سند کے ساتھ نکالا ہے جس کے راوی ثقہ ہیں، اسے مرفوع کیا۔ انتہیٰ۔ اور 'الکوم': فتحہ کے ساتھ: اونچے مقامات، اس کا واحد کومہ ہے۔ النہایہ (کوم)۔

...their knees, until even Ibrahim, peace be upon him, calls out: "I ask You today for nothing but myself"(1). {Every nation will be called to its record} Yahya ibn Sallam said: to its reckoning. It was said: to its book in which what they did of good and evil was transcribed; this was said by Muqatil. It is the meaning of Mujahid's statement(2). It was said: {its record}: what the angels wrote about them(3). It was said: its book revealed to them to see if they acted according to what was in it(4). It was said: the "record" here is the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz)(5). Ya'qub al-Hadrami read: {Kulla ummatin} with the accusative case (nasb) as a substitute for the first "kull" because the second contains clarification not present in the first; as there is nothing in their kneeling that explains the state of kneeling as there is in the second mentioning the reason for it, which is their being called to their record. It was said: it is in the accusative by the implicit action of "you see"(6). And the nominative case (raf') is as a subject. {This day you will be recompensed for what you used to do} of good or evil.

His Almighty's saying: {This is Our record which speaks against you in truth. Indeed, We were transcribing what you used to do} (Verse 29). His Almighty's saying: {This is Our record} It was said: from Allah's words to them. And it was said: from the words of the angels. {speaks against you in truth} meaning: bears witness. It is a metaphor; it is said: "the book spoke thus," meaning: it made it clear. It was said: they read it, so the book reminds them of what they did; so it is as if it speaks against them(7); the evidence for it is His saying: {And they say, "Woe to us! What is this book that leaves nothing small or great except that it has enumerated it?"} [Al-Kahf: 49]. And in "Al-Mu'minun": {And with Us is a record which speaks with truth, and they will not be wronged} [Verse: 62].

---

(1) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/101. (2) It is the saying of Al-Kalbi, not the saying of Muqatil or Mujahid, as in An-Nukat wal-'Uyun 5/269. The saying of Muqatil and Mujahid regarding it is in the interpretation of the verse following it. And Allah knows best. (3) Mentioned similarly by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/89. (4) Mentioned similarly by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 5/268 and attributed to Al-Jahiz. (5) Tafsir Al-Baghawi 4/161. (6) See Majma' al-Bayan 25/137, and the reading of Ya'qub in An-Nashr 2/372, and he is among the ten (readers). (7) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 405.

सूरह अल-जाथियाह: आयत 28 - 29 | 170

...उनके घुटने, यहाँ तक कि इब्राहीम अलैहिस्सलाम पुकारेंगे: "मैं आज आपसे केवल अपने लिए ही माँगता हूँ"(1)। {हर उम्मत को उसकी किताब (अमलनामे) की ओर बुलाया जाएगा} याह्या बिन सल्लम ने कहा: उसके हिसाब की ओर। कहा गया: उसकी उस किताब की ओर जिसमें उनके द्वारा किए गए अच्छे और बुरे कर्मों को लिखा गया था; यह मुक़ातिल ने कहा है। और यही मुजाहिद के कथन का अर्थ है(2)। कहा गया: {उसकी किताब}: जो फ़रिश्तों ने उनके बारे में लिखा था(3)। कहा गया: वह किताब जो उन पर उतारी गई थी ताकि देखा जा सके कि क्या उन्होंने उसमें मौजूद बातों पर अमल किया(4)। कहा गया: यहाँ "किताब" से मुराद 'लौह-ए-महफ़ूज़' (सुरक्षित पट्टिका) है(5)। याक़ूब अल-हदरमी ने {कुल्ला उम्मतिन} को पहले 'कुल्ल' के बदल (substitute) के रूप में नसब (accusative) के साथ पढ़ा है, क्योंकि दूसरे में वह स्पष्टीकरण है जो पहले में नहीं है; क्योंकि घुटने टेकने की स्थिति में घुटने टेकने की स्थिति का वह विवरण नहीं है जैसा दूसरे में इसके कारण का उल्लेख है, जो कि उनकी किताब की ओर उनका बुलाया जाना है। कहा गया: यह "तारा" (आप देखते हैं) की अंतर्निहित क्रिया द्वारा नसब में है(6)। और रफ़' (nominative) इब्तिदा (subject) के तौर पर है। {आज तुम्हें उसी का बदला दिया जाएगा जो तुम किया करते थे} चाहे वह भला हो या बुरा।

अल्लाह तआला का फरमान: {यह हमारी किताब है जो तुम्हारे विरुद्ध सच बोलती है। वास्तव में, तुम जो कुछ भी किया करते थे, हम उसे लिखवा लिया करते थे} (आयत 29)। अल्लाह का फरमान: {यह हमारी किताब है} कहा गया: यह अल्लाह का उनसे कहना है। और कहा गया: फ़रिश्तों के शब्दों से है। {तुम्हारे विरुद्ध सच बोलती है} अर्थात: गवाही देती है। यह एक रूपक (metaphor) है; कहा जाता है: "किताब ने ऐसा बोला," अर्थात: उसने स्पष्ट कर दिया। कहा गया: वे इसे पढ़ेंगे, तो किताब उन्हें याद दिलाएगी कि उन्होंने क्या किया था; तो मानो वह उनके विरुद्ध बोल रही है(7); इसका प्रमाण अल्लाह का यह फरमान है: {और वे कहेंगे, "हाय हमारी तबाही! यह कैसी किताब है जिसने न तो किसी छोटी चीज़ को छोड़ा और न ही किसी बड़ी चीज़ को, बल्कि सबको गिन रखा है?"} [अल-कहफ़: 49]। और "अल-मुमिनून" में है: {और हमारे पास एक किताब है जो सच बोलती है, और उनके साथ अन्याय नहीं किया जाएगा} [आयत: 62]।

(1) अल-वसीत - अल-वाहिदी 4/101। (2) यह अल-कल्बी का कथन है, मुक़ातिल या मुजाहिद का नहीं, जैसा कि अन-नुकात वल-उयून 5/269 में है। मुक़ातिल और मुजाहिद का कथन इसके बारे में अगली आयत की व्याख्या में है। और अल्लाह बेहतर जानता है। (3) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/89 में इसका इसी तरह उल्लेख किया है। (4) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 5/268 में इसका इसी तरह उल्लेख किया है और इसे अल-जाहिज़ की ओर संदर्भीत किया है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/161। (6) मजमा अल-बयान 25/137 देखें, और अन-नश्र 2/372 में याकूब की क़िरात, और वे दसों में से एक हैं। (7) इब्न क़ुतैबाह की तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 405।

...ان کے گھٹنے، یہاں تک کہ ابراہیم علیہ السلام پکاریں گے: "آج میں آپ سے صرف اپنی جان کا سوال کرتا ہوں"(۱)۔ ﴿ كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا ﴾ یحییٰ بن سلام نے کہا: اس کے حساب کی طرف۔ اور کہا گیا: اس کی اس کتاب کی طرف جس میں ان کے کیے ہوئے اچھے اور برے اعمال لکھے جاتے تھے؛ یہ مقاتل نے کہا ہے۔ اور یہی مجاہد کے قول کا معنی ہے(۲)۔ اور کہا گیا: ﴿ كِتَابِهَا ﴾: جو فرشتوں نے ان کے بارے میں لکھا تھا(۳)۔ اور کہا گیا: اس کی کتاب جو ان پر نازل ہوئی تھی تاکہ دیکھا جائے کہ کیا انہوں نے اس پر عمل کیا جو اس میں تھا(۴)۔ اور کہا گیا: یہاں "کتاب" سے مراد لوحِ محفوظ ہے(۵)۔ اور یعقوب حضرمی نے ﴿ كُلَّ أُمَّةٍ ﴾ کو پہلے "کُل" سے بدل ہونے کی بنا پر نصب کے ساتھ پڑھا ہے کیونکہ دوسرے میں وہ وضاحت ہے جو پہلے میں نہیں ہے؛ کیونکہ ان کے گھٹنے ٹیکنے میں گھٹنے ٹیکنے کی حالت کی وہ شرح نہیں ہے جو دوسرے میں اس کے سبب کے ذکر کی صورت میں ہے، اور وہ ان کا اپنی کتاب کی طرف بلایا جانا ہے۔ اور کہا گیا: یہ "تَرٰی" کے فعلِ مقدر کی وجہ سے منسوب ہے(۶)۔ اور رفع، ابتدا کی بنا پر ہے۔ ﴿ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ بھلائی ہو یا برائی، تمہیں اس کا بدلہ دیا جائے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ هَٰذَا كِتَابُنَا يَنطِقُ عَلَيْكُم بِالْحَقِّ ۚ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (۲۹) ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ هَٰذَا كِتَابُنَا ﴾ کہا گیا: یہ اللہ کا ان سے قول ہے۔ اور کہا گیا: فرشتوں کا قول ہے۔ ﴿ يَنطِقُ عَلَيْكُم بِالْحَقِّ ﴾ یعنی: گواہی دیتی ہے۔ اور یہ استعارہ ہے؛ کہا جاتا ہے: "کتاب نے یہ بات کہی،" یعنی: اس نے واضح کر دیا۔ اور کہا گیا: وہ اسے پڑھیں گے، تو کتاب انہیں ان کے اعمال یاد دلائے گی؛ گویا وہ ان کے خلاف بول رہی ہے(۷)؛ اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: ﴿ وَيَقُولُونَ يٰوَيْلَتَنَا

مَالِ هَٰذَا ٱلۡكِتَٰبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحۡصَىٰهَاۚ ﴾ [الكهف: ۴۹]۔ اور سورہ "المؤمنون" میں ہے: ﴿ وَلَدَيۡنَا كِتَٰبٞ يَنطِقُ بِٱلۡحَقِّ وَهُمۡ لَا يُظۡلَمُونَ ﴾ [آیت: ۶۲]۔

---

(۱) الوسیط للواحدی ۴/۱۰۱۔ (۲) یہ کلبی کا قول ہے، مقاتل یا مجاہد کا قول نہیں ہے۔ جیسا کہ النکت والعیون ۵/۲۶۹ میں ہے۔ اور مقاتل و مجاہد کا قول اس بارے میں اس کے بعد والی آیت کی تفسیر میں ہے۔ واللہ اعلم۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/۸۹ میں اسے اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۴) ماوردی نے النکت والعیون ۵/۲۶۸ میں اسے اسی طرح ذکر کیا ہے اور اسے جاحظ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۴/۱۶۱۔ (۶) دیکھیے مجمع البیان ۲۵/۱۳۷، اور النشر ۲/۳۷۲ میں یعقوب کی قرات، اور وہ دس (قراء) میں سے ہیں۔ (۷) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ صفحہ ۴۰۵۔

Surah al-Jathiyah: Verse 29 171

And it has been previously mentioned (1). And "yanitqu" (speaks) is in the position of a circumstantial clause (hal) from "al-kitab" (the book), or from "dha" (this), or it is a second predicate for "dha", or "kitabuna" (our book) is a substitute (badal) for "hadha" (this), and "yanitqu" is the predicate (2). {Verily, We have been recording what you were doing} meaning: We command the transcription of what you were doing. Ali (may Allah be pleased with him) said: Indeed, Allah has angels who descend every day with something in which they write the deeds of the children of Adam (3). And Ibn Abbas said: Indeed, Allah has entrusted purified angels, so they transcribe from the Mother of the Book in Ramadan all that will be of the deeds of the children of Adam, then they compare it with the guardian angels of the servants every Thursday, so they find what the guardian angels brought of the deeds of the servants consistent with what is in their book which they transcribed from that book, without addition or deficiency in it (4). Ibn Abbas said: And is there any transcription except from a book? (5). Al-Hasan: We transcribe what the guardian angels have written about the children of Adam; because the guardian angels raise the scrolls of deeds to the treasurers (6). And it was said: The guardian angels carry every day what they have written about the servant, then when they return to their place, the good and bad deeds are transcribed (7) from it; and the permissible matters are not transferred to the second copy. And it was said: Indeed, when the angels raise the deeds of the servants to Allah, the Mighty and Majestic, He commands that what contains reward and punishment be affirmed with Him from it, and what has no reward or punishment in its entirety is dropped from it (8).

(1) 13/297 - 298 and 15/60. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/663. (3) Narrated by al-Tabari 21/105. (4) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 3/227 from the narration of al-Dahhak from Ibn Abbas. (5) Narrated by al-Tabari 21/105. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/268. (7) In (D) and (Z): they transcribed. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 3/48 - 49.

सूरह अल-जाथिया: आयत 29 171

और यह पहले भी बताया जा चुका है (1)। और "यन्तिक़ु" (बोलता है) "अल-किताब" (किताब) से, या "धा" (यह) से 'हाल' (परिस्थितिजन्य उपवाक्य) के स्थान पर है, या "धा" के लिए दूसरा 'ख़बर' (विधेय) है, या "किताबुना" (हमारी किताब) "हाज़ा" (यह) के लिए 'बदल' (विकल्प) है, और "यन्तिक़ु" 'ख़बर' है (2)। {निश्चित रूप से, हम वह सब दर्ज (नस्ख) कर रहे थे जो तुम कर रहे थे} अर्थात: हम आदेश देते हैं कि जो तुम कर रहे थे उसे प्रतिलिपि (नस्ख) किया जाए। अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: वास्तव में अल्लाह के पास फ़रिश्ते हैं जो हर दिन कुछ लेकर उतरते हैं जिसमें वे आदम की संतानों के कर्म लिखते हैं (3)। और इब्न अब्बास ने कहा: वास्तव में अल्लाह ने पवित्र फ़रिश्तों को नियुक्त किया है, तो वे रमज़ान में 'उम्म अल-किताब' (मूल किताब) से आदम की संतानों के उन सभी कर्मों की नकल करते हैं जो होंगे, फिर वे हर गुरुवार को बंदों के संरक्षक फ़रिश्तों (हाफिज़ों) के साथ उसका मिलान करते हैं, तो वे पाते हैं कि संरक्षक फ़रिश्ते बंदों के कर्मों का जो कुछ लाए हैं, वह उनकी उस किताब के अनुरूप है जिसे उन्होंने उस किताब से उतारा था, न उसमें कोई वृद्धि है और न ही कमी (4)। इब्न अब्बास ने कहा: और क्या किसी किताब के बिना भी नकल (नस्ख) हो सकती है? (5)। अल-हसन: हम उस चीज़ की नकल करते हैं जो संरक्षक फ़रिश्तों ने आदम की संतानों के बारे में लिखी है; क्योंकि संरक्षक फ़रिश्ते कर्मों के पत्रों को खज़ाना-रक्षकों (खज़ना) तक पहुँचाते हैं (6)। और कहा गया है: संरक्षक फ़रिश्ते हर दिन वह ले जाते हैं जो उन्होंने बंदे के बारे में लिखा होता है, फिर जब वे अपने स्थान पर लौटते हैं, तो उससे नेकियाँ और बुराइयाँ नकल (नस्ख) (7) कर ली जाती हैं; और अनुमत (मुबाह) चीज़ों को दूसरी प्रति में स्थानांतरित नहीं किया जाता है। और कहा गया है: वास्तव में जब फ़रिश्ते बंदों के कर्मों को अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के पास ले जाते हैं, तो वह आदेश देता है कि उनमें से वह चीज़ उसके पास स्थापित की जाए जिसमें सवाब (पुण्य) और अज़ाब (दंड) हो, और जिसके कुल भाग में न सवाब हो और न अज़ाब, उसे हटा दिया जाता है (8)।

(1) 13/297 - 298 और 15/60। (2) मुशकिल इ'राब अल-कुरान 2/663। (3) अत-तबरी द्वारा वर्णित 21/105। (4) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 3/227 में इब्न अब्बास से अज़-ज़हहाक के वर्णन से इसका उल्लेख किया है। (5) अत-तबरी द्वारा वर्णित 21/105। (6) अन-नुकात वल-उयून 5/268। (7) (द) और (ज़) में: उन्होंने नकल की। (8) मा'नी अल-कुरान अल-फ़र्रा द्वारा 3/48 - 49।

سورة الجاثیہ: آیت ۲۹ ۱۷۱

اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ اور "یَنْطِقُ" (بولتا ہے) کتاب سے، یا "ذا" سے 'حال' کے مقام پر ہے، یا "ذا" کے لیے دوسری خبر ہے، یا "کِتَابُنَا" "ھَذَا" کا بدل ہے، اور "یَنْطِقُ" خبر ہے (۲)۔ {بے شک ہم لکھ رہے تھے جو کچھ تم عمل کرتے تھے} یعنی: ہم تمہارے اعمال کو نقل (نسخ) کرنے کا حکم دیتے تھے۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: بے شک اللہ کے کچھ فرشتے ہیں جو ہر روز کچھ لے کر اترتے ہیں جس میں وہ بنی آدم کے اعمال لکھتے ہیں (۳)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: بے شک اللہ نے پاکیزہ فرشتے مقرر کیے ہیں، تو وہ رمضان میں 'ام الکتاب' سے بنی آدم کے ان تمام اعمال کو نقل کرتے ہیں جو ہونے والے ہیں، پھر وہ ہر جمعرات کو بندوں کے محافظ فرشتوں (حفظہ) کے پاس موجود اعمال سے ان کا موازنہ کرتے ہیں، تو وہ پاتے ہیں کہ محافظ فرشتے بندوں کے اعمال میں سے جو کچھ لائے ہیں وہ ان کی اس کتاب کے مطابق ہے جسے انہوں نے اس کتاب سے نقل کیا تھا، اس میں نہ کوئی زیادتی ہے اور نہ کمی (۴)۔ ابن عباس نے فرمایا: اور کیا نسخ (نقل کرنا) کتاب کے بغیر بھی ہوتا ہے؟ (۵)۔ حسن بصری: ہم اس چیز کو نقل کرتے ہیں جو محافظ فرشتوں نے بنی آدم کے بارے میں لکھی ہے؛ اس لیے کہ محافظ فرشتے اعمال کے صحیفے خزانچیوں (خزنہ) کی طرف اٹھاتے ہیں (۶)۔ اور کہا گیا: محافظ فرشتے ہر روز وہ کچھ لے جاتے ہیں جو انہوں نے بندے کے بارے میں لکھا ہوتا ہے، پھر جب وہ اپنے مقام پر واپس جاتے ہیں تو اس سے نیکیاں اور برائیاں نقل (نسخ) (۷) کر لی جاتی ہیں؛ اور مباح کاموں کو دوسری نقل میں منتقل نہیں کیا جاتا۔ اور کہا گیا: بے شک فرشتے جب بندوں کے اعمال اللہ عزوجل کی طرف اٹھاتے ہیں، تو وہ حکم دیتا ہے کہ اس میں سے وہ چیز اس

کے ہاں ثابت رکھی جائے جس میں ثواب اور عذاب ہو، اور جس کے مجموعے میں نہ ثواب ہو اور نہ عذاب، اسے ساقط کر دیا جاتا ہے (۸)۔

(۱) ۲۹۷/۱۳ - ۲۹۸ اور ۱۵ / ۶۰ ۔ (۲) مشکل اعراب القرآن ۶۶۳/۲ ۔ (۳) اسے طبری نے ۱۰۵/۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۴) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۲۲۷/۳ میں ضحاک کی ابن عباس سے روایت سے ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۰۵/۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۲۶۸/۵ ۔ (۷) (د) اور (ظ) میں ہے: انہوں نے نسخ کیا۔ (۸) معانی القرآن للفراء ۳/ ۴۸ - ۴۹ ۔

Surah Al-Jathiya: Verses 30 - 32 172

The Almighty says: {As for those who believed and did righteous deeds, their Lord will admit them into His mercy. That is the clear success. (30) But as for those who disbelieved, [it will be said], "Were not My verses recited to you, but you were arrogant and became a criminal people?" (31)}

His words: {As for those who believed and did righteous deeds, their Lord will admit them into His mercy} meaning: Paradise. {That is the clear success}. {But as for those who disbelieved, [it will be said], "Were not My verses recited to you?"} meaning: this is said to them, and it is an interrogative for rebuke. {but you were arrogant} against accepting them. {and became a criminal people} meaning: polytheists who earn sins. It is said: "So-and-so is the criminal (breadwinner) of his family" when he is the one who provides for them; thus, the criminal (mujrim) is the one who makes his soul earn sins. Allah the Almighty has said: {Then will We treat the Muslims like the criminals?} [Al-Qalam: 35]. Thus, the criminal is the opposite of the Muslim; he is the one who sins with disbelief then.

His words: {And when it was said, "Indeed, the promise of Allah is truth and the Hour [is coming], no doubt about it," you said, "We do not know what is the Hour. We assume only assumption, and we are not convinced." (32)}

His words: {And when it was said, "Indeed, the promise of Allah is truth"} meaning: the Resurrection is happening. {and the Hour [is coming], no doubt about it} Hamzah recited: "Wa-as-sa'ata" in the accusative case as a conjunction with "wa'da". The rest recited it in the nominative case as a subject (ibtida'), or as a conjunction with the position of "inna wa'da Allahi". It is not preferred on the pronoun in the source; because it is not emphasized, and a nominative pronoun is only conjoined without emphasis in poetry (3).

{you said, "We do not know what is the Hour"} Is it true or false?! {We assume only assumption} Its estimation according to Al-Mubarrad is: We are nothing but assuming an assumption. It was said the estimation is: You only think that you are assuming an assumption (4). And it was said: i.e., and you said: We only assume an assumption. {and we are not convinced} that the Hour is coming.

(1) Al-Sihah (J-R-M). (2) Al-Sab'ah p. 595, and Al-Taysir p. 199. (3) Similar speech in Al-Hujjah 6/179-180. (4) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/663.

सूरा अल-जाथिया: आयतें 30 - 32 172

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {अतः जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनका रब उन्हें अपनी दया (रहमत) में दाखिल करेगा। यही स्पष्ट सफलता है। (30) और रहे वे लोग जिन्होंने इनकार किया, (उनसे कहा जाएगा) "क्या मेरी आयतें तुम्हें पढ़कर नहीं सुनाई जाती थीं? फिर तुमने अहंकार किया और तुम अपराधी लोग थे।" (31)}

अल्लाह का फ़रमान: {अतः जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनका रब उन्हें अपनी दया में दाखिल करेगा} यानी: स्वर्ग (जन्नत)। {यही स्पष्ट सफलता है}। {और रहे वे लोग जिन्होंने इनकार किया, (उनसे कहा जाएगा) "क्या मेरी आयतें तुम्हें पढ़कर नहीं सुनाई जाती थीं?"} यानी: उनसे यह कहा जाएगा, और यह डांट-फटकार के लिए एक सवाल है। {फिर तुमने अहंकार किया} उन्हें स्वीकार करने से। {और तुम अपराधी लोग थे} यानी: मुशरिक (अल्लाह के साथ शरीक करने वाले) जो गुनाह कमाते थे। कहा जाता है: "फलां व्यक्ति अपने परिवार का अपराधी (कमाने वाला) है," जब वह उनका भरण-पोषण करने वाला हो; अतः अपराधी (मुजरिम) वह है जो अपनी आत्मा को गुनाहों का आदी बना देता है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया है: {तो क्या हम मुस्लिमों (आज्ञाकारियों) को अपराधियों जैसा कर देंगे?} [अल-क़लम: 35]। अतः अपराधी मुस्लिम का विलोम है, वह कुफ्र (इनकार) के साथ पापी है।

अल्लाह का फ़रमान: {और जब कहा गया कि "निश्चय ही अल्लाह का वादा सच्चा है और प्रलय (कयामत) की घड़ी, इसमें कोई संदेह नहीं," तो तुमने कहा, "हम नहीं जानते कि प्रलय की घड़ी क्या है। हम तो बस एक गुमान (अनुमान) ही करते हैं और हमें पूरा विश्वास नहीं है।" (32)}

अल्लाह का फ़रमान: {और जब कहा गया कि "निश्चय ही अल्लाह का वादा सच्चा है"} यानी: पुनरुत्थान (दोबारा जीवित होना) होने वाला है। {और प्रलय की घड़ी, इसमें कोई संदेह नहीं} हमज़ा ने इसे नसब (accuative) के साथ "वअद" पर जोड़ते हुए "वस-साअता" पढ़ा है। बाकियों ने इसे रफ़अ (nominative) के साथ इब्तिदा (विषय) के रूप में पढ़ा है, या "इन्ना वअदल्लाहि" के स्थान पर जोड़ते हुए। स्रोत (मस्दर) में मौजूद ज़मीर (pronoun) पर इसे जोड़ना उचित नहीं है; क्योंकि वह पुख्ता नहीं है, और रफ़अ वाली ज़मीर पर बिना ताकीद के केवल कविता में ही जोड़ा जाता है (3)।

{तुमने कहा, "हम नहीं जानते कि प्रलय की घड़ी क्या है"} क्या वह सत्य है या असत्य?! {हम तो बस एक गुमान ही करते हैं} अल-मुबर्रद के अनुसार इसका अनुमानित अर्थ है: हम केवल एक अनुमान

ही लगा रहे हैं। और कहा गया कि अनुमान यह है: तुम केवल यही सोचते हो कि तुम अनुमान लगा रहे हो (4)। और कहा गया: यानी: और तुमने कहा: हम केवल एक अनुमान ही लगाते हैं। {और हमें पूरा विश्वास नहीं है} कि प्रलय की घड़ी आने वाली है।

(1) अल-सिहाह (ज-र-म)। (2) अल-सबआ पृष्ठ 595, और अल-तयसीर पृष्ठ 199। (3) इसी तरह की बात अल-हुज्जाह 6/179-180 में है। (4) मुश्किल एराब अल-क़ुरआन 2/663।

سورہ الجاثیہ: آیات ۳۰ - ۳۲ ۱۷۲

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پس جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے، ان کا رب انہیں اپنی رحمت میں داخل کرے گا۔ یہی کھلی کامیابی ہے۔ (۳۰) اور رہے وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا، (ان سے کہا جائے گا) "کیا میری آیات تمہیں پڑھ کر نہیں سنائی جاتی تھیں؟ پھر تم نے تکبر کیا اور تم مجرم لوگ تھے۔" (۳۱)}

اللہ کا فرمان: {پس جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے، ان کا رب انہیں اپنی رحمت میں داخل کرے گا} یعنی: جنت۔ {یہی کھلی کامیابی ہے}۔ {اور رہے وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا، (ان سے کہا جائے گا) "کیا میری آیات تمہیں پڑھ کر نہیں سنائی جاتی تھیں؟"} یعنی: ان سے یہ کہا جائے گا، اور یہ ڈانٹ ڈپٹ کے لیے ایک استفہام (سوال) ہے۔ {پھر تم نے تکبر کیا} انہیں قبول کرنے سے۔ {اور تم مجرم لوگ تھے} یعنی: مشرکین جو گناہ کماتے تھے۔ کہا جاتا ہے: "فلاں شخص اپنے گھر والوں کا جریمہ (کمانے والا) ہے،" جب وہ ان کا کفیل ہو؛ پس مجرم وہ ہے جس نے اپنے نفس کے لیے گناہ کمائے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {کیا ہم مسلمانوں کو مجرموں جیسا کر دیں گے؟} [القلم: ۳۵]۔ پس مجرم مسلمان کی ضد ہے، وہ کفر کے ساتھ گناہ گار ہے۔

اللہ کا فرمان: {اور جب کہا گیا کہ "بے شک اللہ کا وعدہ سچا ہے اور قیامت کی گھڑی، اس میں کوئی شک نہیں،" تو تم نے کہا، "ہم نہیں جانتے کہ قیامت کی گھڑی کیا ہے۔ ہم تو صرف ایک گمان ہی کرتے ہیں اور ہمیں پورا یقین نہیں ہے۔" (۳۲)}

اللہ کا فرمان: {اور جب کہا گیا کہ "بے شک اللہ کا وعدہ سچا ہے"} یعنی: بعث (دوبارہ جی اٹھنا) ہونے والا ہے۔ {اور قیامت کی گھڑی، اس میں کوئی شک نہیں} حمزہ نے اسے "وعد" پر عطف کرتے ہوئے نصب (زبر) کے ساتھ "والساعۃَ" پڑھا ہے۔ باقیوں نے اسے رفیع (پیش) کے ساتھ

مبتدا ہونے کی بنا پر پڑھا ہے، یا "ان وعد اللہ" کے محل پر عطف کرتے ہوئے پڑھا ہے۔ اور مصدر میں موجود ضمیر پر عطف کرنا مناسب نہیں ہے؛ کیونکہ وہ مؤکد نہیں ہے، اور ضمیر مرفوع پر بغیر تاکید کے صرف شاعری میں عطف کیا جاتا ہے (۳)۔

{تم نے کہا، "ہم نہیں جانتے کہ قیامت کی گھڑی کیا ہے"} کیا وہ حق ہے یا باطل؟! {ہم تو صرف ایک گمان ہی کرتے ہیں} المبرد کے نزدیک اس کی تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: ہم صرف ایک گمان ہی کر رہے ہیں۔ اور کہا گیا کہ تقدیر یہ ہے: تم صرف یہی سوچتے ہو کہ تم گمان کر رہے ہو (۴)۔ اور کہا گیا: یعنی: اور تم نے کہا: ہم صرف ایک گمان ہی کرتے ہیں۔ {اور ہمیں پورا یقین نہیں ہے} کہ قیامت آنے والی ہے۔

(۱) الصحاح (جرم)۔ (۲) السبعۃ ص ۵۹۵، والتیسیر ص ۱۹۹۔ (۳) کلام اس کی مثل الحجۃ ۶/۱۷۹-۱۸۰ میں ہے۔ (۴) مشکل اعراب القرآن ۲/۶۶۳۔

173

Surah Al-Jathiyah: Verses 33 - 35

The Almighty said: {And the evils of what they did will appear to them, and they will be enveloped by what they used to ridicule.} [33]

His saying: {And the evils of what they did will appear to them} means: the recompense for the evils of what they did will become apparent to them. {and they will be enveloped by} means: it descended upon them and surrounded them {what they used to ridicule} from the punishment of Allah.

The Almighty said: {And it will be said, "This day We will forget you as you forgot the meeting of this Day of yours, and your refuge is the Fire, and for you there are no helpers."} [34]

His saying: {And it will be said, "This day We will forget you"} means: We will leave you in the Fire as you left the meeting of this Day of yours, meaning: you left doing work for it. {and your refuge is the Fire} means: your dwelling and your permanent place. {and for you there are no helpers}: meaning who can help you.

The Almighty said: {That is because you took the verses of Allah in ridicule, and the worldly life deluded you." So this Day they will not be taken out of it, nor will they be asked to appease [Allah].} [35]

His saying: {That is because you took the verses of Allah} meaning: the Quran {in ridicule}: as play. {and the worldly life deluded you} means: it deceived you with its falsehoods and ornaments; so you thought there was nothing else besides it, and that there is no resurrection.

{So this Day they will not be taken out of it} meaning: from the Fire. {nor will they be asked to appease [Allah]}: i.e., to seek pleasure. And this has been mentioned before (1).

Hamzah and Al-Kisa'i read: "so this day they will not go out" (yakhrujun) with a fatha on the 'ya' and a damma on the 'ra' (2); because of His saying: {Every time they want to go out from it, they are returned into it} [As-Sajdah: 20]. The rest read it with a damma on the 'ya' and a fatha on the 'ra' (yukhrajun - passive: will not be taken out); because of His saying: {Our Lord, take us out} [An-Nisa: 75]. And the like of it (3).

---

(1) 12/407 - 408. (2) Al-Sab'ah p. 595, and Al-Taysir p. 175. (3) Al-Hujjah lil-Farisi 6/179.

173

सूरह अल-जाथिया: आयतें 33 - 35

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनके कर्मों की बुराइयाँ उन पर ज़ाहिर हो जाएँगी और उन्हें वह (अज़ाब) घेर लेगा जिसका वे मज़ाक उड़ाया करते थे।} [33]

उनका यह कहना: {और उनके कर्मों की बुराइयाँ उन पर ज़ाहिर हो जाएँगी} यानी: उनके किए हुए बुरे कामों का बदला उनके सामने आ जाएगा। {और उन्हें घेर लेगा} यानी: उन पर उतर आएगा और उन्हें घेर लेगा {जिसका वे मज़ाक उड़ाया करते थे} यानी अल्लाह का अज़ाब।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और कह दिया जाएगा, "आज हम तुम्हें भुला देंगे जैसा कि तुम इस दिन की मुलाक़ात को भूल गए थे, और तुम्हारा ठिकाना आग है और तुम्हारा कोई मददगार नहीं है।" } [34]

उनका यह कहना: {और कह दिया जाएगा, "आज हम तुम्हें भुला देंगे"} यानी: हम तुम्हें आग में वैसे ही छोड़ देंगे जैसे तुमने इस दिन की मुलाक़ात को छोड़ दिया था, यानी: इसके लिए नेक काम करना छोड़ दिया था। {और तुम्हारा ठिकाना आग है} यानी: तुम्हारा घर और रहने की जगह। {और तुम्हारा कोई मददगार नहीं है}: यानी जो तुम्हारी मदद कर सके।

अल्लाह तआला का फरमान है: {यह इसलिए है कि तुमने अल्लाह की आयतों को मज़ाक बना लिया था और दुनियावी ज़िन्दगी ने तुम्हें धोखे में डाल दिया था।" तो आज वे इससे नहीं निकाले जाएँगे और न ही उनसे माफी माँगने (अल्लाह को राज़ी करने) को कहा जाएगा।} [35]

उनका यह कहना: {यह इसलिए है कि तुमने अल्लाह की आयतों को} यानी: कुरान को {मज़ाक बना लिया था}: खेल-तमाशा। {और दुनियावी ज़िन्दगी ने तुम्हें धोखे में डाल दिया था} यानी: इसकी बातिल चीज़ों और चमक-धमक ने तुम्हें धोखे में रखा; तो तुमने सोचा कि इसके अलावा कुछ और नहीं है, और यह कि दोबारा ज़िन्दा होना नहीं है।

{तो आज वे इससे नहीं निकाले जाएँगे} यानी: आग से। {और न ही उनसे माफी माँगने को कहा जाएगा}: यानी उनसे राज़ी होने को नहीं कहा जाएगा। और यह पहले गुज़र चुका है (1)।

हम्ज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "आज वे नहीं निकलेंगे" (yakhrujun) 'या' पर ज़बर और 'रा' पर पेश के साथ (2); अल्लाह के इस फरमान के कारण: {जब भी वे उससे निकलना चाहेंगे, उन्हें उसी में

वापस कर दिया जाएगा} [अस-सजदा: 20]। बाकियों ने 'या' पर पेश और 'रा' पर ज़बर के साथ पढ़ा (yukhrajun - उन्हें नहीं निकाला जाएगा); अल्लाह के इस फरमान के कारण: {ऐ हमारे रब! हमें निकाल ले} [अन-निसा: 75]। और इसी तरह (3)।

---

(1) 12/407 - 408. (2) अल-सबआ पृ. 595, और अल-तयसीर पृ. 175। (3) अल-हुज्जा लिल-फ़ारसी 6/179।

173

سورة الجاثیہ: آیات 33 - 35

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ان پر ان کے اعمال کی برائیاں ظاہر ہو جائیں گی اور انہیں وہ (عذاب) گھیر لے گا جس کا وہ مذاق اڑایا کرتے تھے﴾ [الجاثیہ: 33]

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اور ان پر ان کے اعمال کی برائیاں ظاہر ہو جائیں گی﴾ یعنی: ان کے برے اعمال کا بدلہ ان پر ظاہر ہو جائے گا۔ ﴿اور انہیں گھیر لے گا﴾ یعنی: ان پر نازل ہوگا اور انہیں ڈھانپ لے گا ﴿جس کا وہ مذاق اڑایا کرتے تھے﴾ یعنی اللہ کا عذاب۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اور کہہ دیا جائے گا، "آج ہم تمہیں بھلا دیں گے جیسا کہ تم نے اپنے اس دن کی ملاقات کو بھلا دیا تھا، اور تمہارا ٹھکانا آگ ہے اور تمہارا کوئی مددگار نہیں ہے"﴾ [الجاثیہ: 34]

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اور کہہ دیا جائے گا، "آج ہم تمہیں بھلا دیں گے"﴾ یعنی: ہم تمہیں آگ میں اسی طرح چھوڑ دیں گے جیسے تم نے اپنے اس دن کی ملاقات کو چھوڑ دیا تھا، یعنی: اس کے لیے عمل کرنا چھوڑ دیا تھا۔ ﴿اور تمہارا ٹھکانا آگ ہے﴾ یعنی: تمہارا مسکن اور رہنے کی جگہ۔ ﴿اور تمہارا کوئی مددگار نہیں ہے﴾: یعنی جو تمہاری مدد کر سکے۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿یہ اس لیے ہے کہ تم نے اللہ کی آیات کا مذاق اڑایا تھا اور دنیاوی زندگی نے تمہیں دھوکے میں ڈال دیا تھا۔ پس آج وہ اس سے نہیں نکالے جائیں گے اور نہ ہی ان سے توبہ و استغفار (اللہ کو راضی کرنا) طلب کیا جائے گا﴾ [الجاثیہ: 35]

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿یہ اس لیے ہے کہ تم نے اللہ کی آیات کو﴾ یعنی: قرآن کو ﴿مذاق﴾: کھیل تماشا بنا لیا تھا۔ ﴿اور دنیاوی زندگی نے تمہیں دھوکے میں ڈال دیا تھا﴾ یعنی: اس کی باطل چیزوں اور آرائش و زیبائش نے تمہیں فریب دیا؛ پس تم نے گمان کیا کہ اس کے علاوہ کچھ نہیں ہے، اور یہ کہ دوبارہ جی اٹھنا نہیں ہے۔

﴿پس آج وہ اس سے نہیں نکالے جائیں گے﴾ یعنی: آگ سے۔ ﴿اور نہ ہی ان سے توبہ و استغفار طلب کیا جائے گا﴾: یعنی انہیں راضی کرنے کا موقع نہیں دیا جائے گا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔

حمزہ اور الکسائی نے پڑھا: "پس آج وہ نہیں نکلیں گے" (يَخْرُجُوْنَ) 'یا' کے فتحہ اور 'را' کے ضمہ کے ساتھ (2)؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿جب بھی وہ اس سے نکلنا چاہیں گے، اسی میں واپس لوٹا دیے جائیں گے﴾ [السجدہ: 20]۔ باقیوں نے 'یا' کے ضمہ اور 'را' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (يُخْرَجُوْنَ - یعنی انہیں نہیں نکالا جائے گا)؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿اے ہمارے رب! ہمیں نکال لے﴾ [النساء: 75]۔ اور اسی طرح (3)۔

---

(1) 12/407 - 408۔ (2) السبعہ ص 595، اور التیسیر ص 175۔ (3) الحجۃ للفارسی 6/179۔

174

Surah Al-Jathiyah: Verses 36 - 37

Allah the Almighty said: {Then, to Allah belongs [all] praise, Lord of the heavens and Lord of the earth, Lord of the worlds. (36) And to Him belongs [all] majesty within the heavens and the earth, and He is the Exalted in Might, the Wise. (37)}

His saying: {Then, to Allah belongs [all] praise, Lord of the heavens and Lord of the earth, Lord of the worlds.}

Mujahid, Humayd, and Ibn Muhaysin read: "Rabb-u as-samawati wa rabb-u al-ardi rabb-u al-'alamin" with the nominative case (marfu') for all of them, meaning: He is the Lord (1).

{And to Him belongs [all] majesty} meaning: Greatness, glory, permanence, authority, power, and perfection {within the heavens and the earth, and He is the Exalted in Might, the Wise} (2).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 90, and it mentions the reading from Ibn Muhaysin, which is an anomalous reading. (2) Followed in (D) and (M) by: And Allah knows best. End of the tafsir (exegesis) of Surah Al-Jathiyah, and praise be to Allah.

१७४

सूरह अल-जासिया: आयतें ३६ - ३७

अल्लाह तआला का फरमान है: {तो सारी प्रशंसा अल्लाह ही के लिए है, जो आकाशों का रब और धरती का रब, सारे संसार का रब है। (३६) और आकाशों और धरती में उसी के लिए बड़ाई है, और वही अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है। (३७)}

उनका कथन: {तो सारी प्रशंसा अल्लाह ही के लिए है, जो आकाशों का रब और धरती का रब, सारे संसार का रब है।}

मुजाहिद, हुमैद और इब्न मुहयसिन ने इसे "रब्बुस-समावाति व रब्बुल-अर्दि रब्बुल-आलामीन" पढ़ा है, उन सभी में पेश (रफ़ा) के साथ, जिसका अर्थ है: वह रब है (१)।

{और उसी के लिए बड़ाई है} यानी: महानता, गौरव, स्थायित्व, अधिकार, शक्ति और पूर्णता {आकाशों और धरती में, और वही अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} (२)।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज ५ / ९०, और इसमें इब्न मुहयसिन से किरात का उल्लेख किया गया है, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) किरात है। (२) इसके बाद (द) और (म) में है: और अल्लाह बेहतर जानता है। सूरह अल-जासिया की तफ़सीर समाप्त हुई और अल्लाह का शुक्र है।

١٧٤

سورة الجاثیہ: آیات ٣٦ - ٣٧

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اللہ ہی کے لیے حمد ہے جو آسمانوں کا رب اور زمین کا رب، تمام جہانوں کا رب ہے۔ (٣٦) اور آسمانوں اور زمین میں اسی کے لیے کبریائی (بڑائی) ہے، اور وہی نہایت غالب، حکمت والا ہے۔ (٣٧)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس اللہ ہی کے لیے حمد ہے جو آسمانوں کا رب اور زمین کا رب، تمام جہانوں کا رب ہے۔}

مجاہد، حمید اور ابن محیصن نے اسے "رَبُّ السَّمواتِ وربُّ الأرضِ ربُّ العالمین" پڑھا ہے، ان سب میں رفع (پیش) کے ساتھ اس معنی پر کہ: وہ رب ہے (١)۔

{اور اسی کے لیے کبریائی ہے} یعنی: عظمت، جلال، بقا، سلطنت، قدرت اور کمال {آسمانوں اور زمین میں، اور وہی نہایت غالب، حکمت والا ہے} (٢)۔

---

(١) المحرر الوجیز ٥ / ٩٠، اور اس میں ابن محیصن سے قراءت کا ذکر کیا گیا ہے، اور یہ ایک شاذ قراءت ہے۔ (٢) اس کے بعد (د) اور (م) میں ہے: واللہ اعلم۔ سورۃ الجاثیہ کی تفسیر مکمل ہوئی اور اللہ ہی کے لیے حمد ہے۔

Surah Al-Ahqaf

It is Meccan according to the consensus of all of them. It has thirty-four verses, and it is said: thirty-five (1).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Allah the Almighty says: {Ha-Mim (1) The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Wise (2) We did not create the heavens and the earth and what is between them except in truth and for a specified term. But those who disbelieve, from that of which they are warned, are turning away (3)}.

Allah the Almighty says: {Ha-Mim}. {The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Wise} has been mentioned previously (2). {We did not create the heavens and the earth and what is between them except in truth} has also been mentioned (3). {and for a specified term} meaning the Day of Resurrection; in the saying of Ibn Abbas and others (4). It is the term at which the heavens and the earth end (5). And it is said: it is the decreed term for every creature (6). {But those who disbelieve, from that of which they are warned}: they were frightened. {turning away}: turning back, heedless, and not prepared for it. And it is permissible for "ma" to be a gerundive (masdariyah), i.e., from their warning of that day (7).

---

(1) Al-Kashshaf 3/514, and his saying: Meccan according to the consensus of all, is subject to review; for it has been narrated from Ibn Abbas and Qatada that there is a Medinan verse in it, as in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/270, and Zad al-Masir 7/368. It was also narrated from Muqatil: It was revealed in Mecca except for two verses. Mentioned by Ibn al-Jawzi also. See Al-Muharrar al-Wajiz 5/91. (2) P. 143 of this volume. (3) 12/249. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/271. (5) Al-Wasit 4/102. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/271. (7) Al-Kashshaf 3/515.

सूरह अल-अहक़ाफ़

सभी के कथनानुसार यह मक्की है। इसमें चौंतीस आयतें हैं, और कहा गया है: पैंतीस (1)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील, परम दयालु है।

अल्लाह तआला का कथन है: {हा-मीम (1) इस किताब का अवतरण अल्लाह की ओर से है, जो प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है (2) हमने आकाशों और धरती को और जो कुछ उनके बीच है, सत्य के साथ और एक नियत समय के लिए ही पैदा किया है। और जिन लोगों ने इनकार किया है, जिस चीज़ से उन्हें डराया गया है, वे उससे मुँह मोड़े हुए हैं (3)}।

अल्लाह तआला का कथन: {हा-मीम}। {इस किताब का अवतरण अल्लाह की ओर से है, जो प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} पहले आ चुका है (2)। {हमने आकाशों और धरती को और जो कुछ उनके बीच है, सत्य के साथ (पैदा किया)} यह भी पहले आ चुका है (3)। {और एक नियत समय के लिए} यानी क़ियामत (पुनरुत्थान का दिन); इब्न अब्बास और अन्य के कथनानुसार (4)। यह वह समय है जिस पर आकाश और धरती समाप्त हो जाएँगे (5)। और कहा गया है: यह हर जीव के लिए निर्धारित समय है (6)। {और जिन लोगों ने इनकार किया है, जिस चीज़ से उन्हें डराया गया है}: उन्हें डराया गया। {मुँह मोड़े हुए हैं}: पीछे हटने वाले, बेपरवाह और इसके लिए तैयार नहीं हैं। और यह संभव है कि "मा" (ma) मसदरी (gerundive) हो, यानी: उस दिन की उनकी चेतावनी से (7)।

---

(1) अल-कशशाफ 3/514, और उनका कहना: "सभी के मतानुसार मक्की", विचारणीय है; क्योंकि इब्न अब्बास और कतादा से रिवायत है कि इसमें एक मदनी आयत है, जैसा कि अल-नुकत वल-उयून 5/270 में है, और ज़ाद अल-मसीर 7/368 में। मुक़ातिल से भी रिवायत है: यह मक्का में नाजिल हुई सिवाय दो आयतों के। इसे इब्न अल-जौज़ी ने भी ज़िक्र किया है। देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/91। (2) इस भाग का पृष्ठ 143। (3) 12/249। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/271। (5) अल-वसीत 4/102। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/271। (7) अल-कशशाफ 3/515।

سورة الاحقاف

سب کے قول کے مطابق مکی ہے۔ اور یہ چونتیس آیات پر مشتمل ہے، اور کہا گیا ہے: پینتیس (۱)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حم (۱) تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۲) مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أُنذِرُوا مُعْرِضُونَ (۳)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حم﴾۔ ﴿تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ﴾ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔ ﴿مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ یہ بھی پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ ﴿وَأَجَلٍ مُّسَمًّى﴾ یعنی قیامت؛ ابن عباس وغیرہ کے قول میں (٤)۔ اور یہ وہ وقت ہے جس پر آسمان اور زمین ختم ہو جائیں گے (٥)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ہر مخلوق کے لیے مقررہ وقت ہے (٦)۔ ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أُنذِرُوا﴾: انہیں ڈرایا گیا۔ ﴿مُعْرِضُونَ﴾: پیٹھ پھیرنے والے، غافل اور اس کے لیے تیار نہ ہونے والے۔ اور یہ جائز ہے کہ «ما» مصدریہ ہو، یعنی: اس دن کے ان کے ڈرائے جانے سے (۷)۔

---

(۱) الکشاف ۳/ ٥١٤، اور ان کا قول: "سب کے نزدیک مکی"، اس میں نظر (غور کی ضرورت) ہے؛ کیونکہ ابن عباس اور قتادہ سے روایت ہے کہ اس میں ایک مدنی آیت ہے جیسا کہ النکت والعیون ٥/ ۲۷۰ میں ہے، اور زاد المسیر ۷/ ۳٦۸ میں اضافہ ہے۔ اور مقاتل سے بھی روایت ہے: مکہ میں نازل ہوئی سوائے دو آیتوں کے۔ اسے ابن الجوزی نے بھی ذکر کیا ہے۔ اور دیکھئے المحرر الوجیز ٥/ ۹۱۔ (۲) اس حصے کا صفحہ ۱٤۳۔ (۳) ۱۲/ ۲٤۹۔ (٤) النکت والعیون ٥/ ۲۷۱۔ (٥) الوسیط ٤/ ۱۰۲۔ (٦) النکت والعیون ٥/ ۲۷۱۔ (۷) الکشاف ۳/ ٥۱٥۔

Surah al-Ahqaf: Ayah 4 176 The Almighty says: {Say, "Have you considered that which you invoke besides Allah? Show me what they have created of the earth; or have they a partnership in the heavens? Bring me a scripture [revealed] before this, or a remaining trace of knowledge, if you should be truthful."} [46:4] There are five issues in it: The first: His saying, the Almighty: {Say, "Have you considered that which you invoke besides Allah?"} meaning: what you worship of idols and rivals besides Allah. {Show me what they have created of the earth} meaning: have they created anything of the earth? {Or have they a partnership} meaning: a share {in the heavens} meaning: in the creation of the heavens with Allah. {Bring me a scripture [revealed] before this} meaning: before this Qur'an (1). The second: His saying, the Almighty: {Or a remaining trace of knowledge} The common recitation is: "Aw atharatin" with an alif after the tha. Ibn Abbas reported from the Prophet ﷺ: "It is a line that the Arabs used to draw on the ground" (2); mentioned by al-Mahdawi and al-Tha'labi. Ibn al-Arabi (3) said: It is not authentic. And in the well-known Hadith from the Prophet ﷺ, he said: "There was a prophet among the prophets who used to draw lines; so whoever's line coincides with his line, that is it," and it is also not authentic. I say: It is established from the hadith of Muawiyah bin al-Hakam al-Sulami; Muslim (4) recorded it. Al-Nahhas related: Muhammad bin Ahmad - known as al-Jarayhi (5) - told us, he said: Muhammad bin Bundar told us, he said: Yahya bin Sa'id told us, from Sufyan al-Thawri, from Safwan bin Sulaym, from Abu Salama, from Ibn Abbas, from the Prophet ﷺ regarding the saying of the Mighty and Majestic: {Or a remaining trace of knowledge}, he said: "The line," and this is also authentic (6).

---

(1) Tafsir Abi al-Layth al-Samarqandi 3/229-230. (2) Recorded by al-Tabari 21/113, and the author will mention it with the wording: {Or a remaining trace of knowledge}: the line. (3) In Ahkam al-Qur'an 4/1684. (4) Number (537), and it is with Imam Ahmad (23762). (5) In (kh) and (d) as al-Jurayhi. In (za) as al-Hurayhi. (6) Recorded by Imam Ahmad (1992), al-Baghdadi in Tarikh Baghdad 4/355, Abd al-Razzaq 2/215, al-Tabari 21/113, and mentioned previously.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 4 176 अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "भला देखो तो जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो? मुझे दिखाओ कि उन्होंने धरती में क्या पैदा किया है? या आसमानों में उनकी कोई साझेदारी है? इससे पहले की कोई किताब मेरे पास लाओ या ज्ञान का कोई बचा-खुचा अंश (अथारा), यदि तुम सच्चे हो।" } [46:4] इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "भला देखो तो जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो?"} यानी: अल्लाह के सिवा जिन बुतों और शरीकों की तुम इबादत करते हो। {मुझे दिखाओ कि उन्होंने धरती में क्या पैदा किया है?} यानी: क्या उन्होंने धरती का कोई हिस्सा पैदा किया है? {या उनकी कोई साझेदारी है} यानी: कोई हिस्सा है {आसमानों में} यानी: अल्लाह के साथ आसमानों के बनाने में। {इससे पहले की कोई किताब मेरे पास लाओ} यानी: इस क़ुरआन से पहले की (1)। दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {या ज्ञान का कोई बचा-खुचा अंश} आम क़िरात (पठन) है: "أَوْ أَثَارَةٍ" (औ अथा-रातिन) 'था' के बाद अलिफ़ के साथ। इब्न अब्बास ने नबी ﷺ से रिवायत किया है: "यह एक लकीर (ख़त) है जिसे अरब ज़मीन पर खींचते थे" (2); इसे अल-महदवी और अल-थ़ालबी ने ज़िक्र किया है। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: यह सही नहीं है। और नबी ﷺ से मशहूर हदीस में है, आपने फ़रमाया: "पैग़म्बरों में से एक पैग़म्बर लकीरें खींचते थे; तो जिसकी लकीर उनकी लकीर के मुताबिक़ हो गई, तो वही है," और यह भी सही नहीं है। मैं कहता हूँ: यह मुआविया बिन अल-हकम अल-सुलमी की हदीस से साबित है; मुस्लिम (4) ने इसे निकाला है। अल-नह्हास ने इस्नाद (हवाला) दिया: हमसे मुहम्मद बिन अहमद - जो अल-जरैह़ी (5) के नाम से जाने जाते हैं - ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे मुहम्मद बिन बुंदार ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे यह्या बिन सईद ने बयान किया, सुफ़यान अल-थ़ौरी से, सफ़वान बिन सुलैम से, अबू सलमा से, इब्न अब्बास से, नबी ﷺ से अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इस फ़रमान के बारे में: {या ज्ञान का कोई बचा-खुचा अंश}, आपने फ़रमाया: "लकीर (ख़त)," और यह भी सही है (6)।

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ़ अल-समरकंदी 3/229-230। (2) अल-तबरी 21/113 ने इसे निकाला है, और मुसन्निफ़ (लेखक) इसे इन शब्दों के साथ ज़िक्र करेंगे: {या ज्ञान का कोई बचा-खुचा अंश}: लकीर। (3) अहकाम अल-क़ुरआन 4/1684 में। (4) नंबर (537), और यह इमाम अहमद (23762) के पास है। (5) (ख़) और (द) प्रतियों में अल-जुरैह़ी। और (ज़ा) में अल-हुरैह़ी। (6) इमाम अहमद (1992), तारीख़ बग़दाद 4/355 में अल-बग़दादी, अब्द अल-रज़्ज़ाक़ 2/215, अल-तबरी 21/113 ने इसे निकाला है, और पहले गुज़र चुका है।

سورة الاحقاف: آیت 4 176 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَوَاتِ ائْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَرَةٍ مِنْ عِلْمٍ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٤﴾﴾ ترجمہ: آپ کہہ دیجیے کہ بھلا دیکھو تو جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو؟ مجھے دکھاؤ کہ انہوں نے زمین میں کیا پیدا کیا ہے؟ یا آسمانوں میں ان کی کوئی شرکت ہے؟ اس سے پہلے کی کوئی کتاب میرے پاس لاؤ یا علم کا کوئی بچا کھچا حصہ، اگر تم سچے ہو۔ اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ یعنی: اللہ کے سوا جن بتوں اور شریکوں کی تم عبادت کرتے ہو۔ ﴿أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ﴾ یعنی: کیا انہوں نے زمین کا کوئی حصہ پیدا کیا ہے؟ ﴿أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ﴾ یعنی: کوئی حصہ ہے ﴿فِي السَّمَوَاتِ﴾ یعنی: اللہ کے ساتھ آسمانوں کی تخلیق میں۔ ﴿ائْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا﴾ یعنی: اس قرآن سے پہلے (1)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوْ أَثَرَةٍ مِنْ عِلْمٍ﴾ عام قرأت ہے: "أَوْ أَثَارَةٍ" ثاء کے بعد الف کے ساتھ ابن عباس نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے: "یہ ایک لکیر (خط) ہے جو عرب زمین پر کھینچا کرتے تھے" (2)؛ اسے مہدوی اور ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ ابن العربی (3) نے کہا: یہ صحیح نہیں ہے۔ اور نبی ﷺ سے مشہور حدیث میں ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "انبیاء میں سے ایک نبی لکیر کھینچا کرتے تھے؛ تو جس کی لکیر ان کی لکیر کے مطابق ہو گئی، تو وہی ہے،" اور یہ بھی صحیح نہیں ہے۔ میں کہتا ہوں: یہ معاویہ بن الحکم السلمی کی حدیث سے ثابت ہے؛ مسلم (4) نے اسے روایت کیا ہے۔ النحاس نے سند بیان کی: ہمیں محمد بن احمد - جو الجرائحی (5) کے نام سے مشہور ہیں - نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن بندار نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں یحییٰ بن سعید نے بتایا، سفیان ثوری سے، انہوں نے صفوان بن سلیم سے، انہوں نے ابوسلمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے، انہوں نے نبی ﷺ سے اللہ عزوجل کے اس فرمان کے بارے میں روایت کیا: ﴿أَوْ أَثَرَةٍ مِنْ عِلْمٍ﴾، آپ ﷺ نے فرمایا: "لکیر (خط)"، اور یہ بھی صحیح ہے (6)۔

(1) تفسیر ابواللیث سمرقندی 3/ 229-230۔ (2) اسے طبری 21/ 113 نے نکالا ہے، اور مصنف اسے ان الفاظ کے ساتھ ذکر کریں گے: ﴿أَوْ أَثَرَةٍ مِنْ عِلْمٍ﴾: خط (لکیر)۔ (3) احکام القرآن 4/ 1684 میں۔ (4) نمبر (537)، اور یہ امام احمد کے ہاں ہے (23762)۔ (5) (خ) اور (د) کے نسخوں میں 'الجریحی' ہے۔ اور (ظ) میں 'الحریحی' ہے۔ (6) اسے امام احمد (1992)، خطیب بغدادی نے تاریخ بغداد 4/ 355، عبد الرزاق 2/ 215 اور طبری 21/ 113 نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 4 177 Ibn al-Arabi (1) said: They differed in its interpretation; some said: It came to permit divination by lines (Al-Darb); because some prophets used to do it. Others said: It came to forbid it; because he ﷺ said: "Whoever's line coincides [with his], then that is it." And there is no way to know the method of the previous prophet in it; therefore, there is no way to practice it. He said (2): By your life, those who strike with pebbles do not know, nor do those who restrain birds, what Allah is doing. Its reality for its practitioners goes back to the forms of the stars. What emerges from it indicates what those stars indicate of good or bad fortune that will befall them. Thus, it became a conjecture built upon conjecture, and an attachment to an absent matter whose path has been obliterated and whose realization is missed. The Sharia has forbidden it and informed that this is among what Allah has reserved for Himself and cut off from creation. Even if they had means before that to which they clung in perceiving hidden things, Allah has removed those means, obliterated those doors, and singled Himself out with knowledge of the unseen. It is not permissible to compete with Him in that, and it is not lawful for anyone to claim it. Seeking it is a futility even if there were no prohibition, so since a prohibition has been issued, seeking it is a sin or disbelief depending on the seeker's intention. I said: What he chose is the view of al-Khattabi (3). Al-Khattabi said: His saying, peace and blessings be upon him: "Whoever's line coincides, then that is it," this may imply a deterrent since that was a sign of his prophethood, and it has ceased, so we are forbidden from engaging in that. Al-Qadi 'Iyad (4) said: The apparent meaning of the wording is contrary to this, and it is the validation of the line of whoever's line coincides; but from where is the coincidence known, while the Sharia has forbidden conjecture and claiming the unseen altogether? Its meaning is only that whoever's line coincides, that is the one whose accuracy they find; it does not mean that he intends to permit that for its practitioner as some of them interpreted.

(1) In Ahkam al-Qur'an 4/1684-1685. (2) Labid bin Rabi'ah, his Diwan p. 90. (3) See Ma'alim al-Sunan 1/222. (4) In Ikmal al-Mu'allim 2/464, and quoted by Abu al-Abbas in al-Mufhim 2/141-142, and the speech and what precedes it are from them.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 4 177 इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: इसके अर्थ में विद्वानों के बीच मतभेद है; उनमें से कुछ ने कहा: यह 'अल-दरब' (रेत पर लकीरें खींचकर भविष्यवाणी करना) की अनुमति देने के लिए आया है; क्योंकि कुछ पैगंबर ऐसा करते थे। और उनमें से कुछ ने कहा: यह इससे रोकने के लिए आया है; क्योंकि उन्होंने ﷺ फरमाया: "जिसकी लकीर [उनके] अनुकूल हो, तो वह वही है।" और उस पिछले पैगंबर के तरीके को जानने का कोई रास्ता नहीं है; इसलिए, उस पर अमल करने का भी कोई रास्ता नहीं है। उन्होंने कहा (2): तुम्हारी उम्र की कसम, कंकड़ मारने वाले नहीं जानते, और न ही पक्षियों को उड़ाकर शगुन लेने वाले, कि अल्लाह क्या करने वाला है। इसके जानकारों के पास इसकी वास्तविकता नक्षत्रों के रूपों पर आधारित है, तो जो उससे निकलता है वह उन्हीं नक्षत्रों द्वारा दर्शाए गए सौभाग्य या दुर्भाग्य की ओर संकेत करता है जो उन पर घटित होंगे। इस प्रकार, यह धारणा पर आधारित एक धारणा बन गई, और एक ऐसी अदृश्य वस्तु से जुड़ाव बन गया जिसका मार्ग मिट चुका है और जिसकी वास्तविकता को पाना असंभव है। शरीयत ने इससे मना किया है, और सूचित किया है कि यह उन चीज़ों में से है जिसे अल्लाह ने अपने लिए विशेष रखा है और सृजन से काट दिया है। यद्यपि इससे पहले उनके पास ऐसे साधन थे जिनसे वे छिपी हुई चीज़ों को जानने के लिए जुड़े हुए थे, लेकिन अल्लाह ने उन साधनों को हटा दिया है, उन दरवाजों को बंद कर दिया है, और परोक्ष (गायब) के ज्ञान को अपने लिए सीमित कर लिया है। इसलिए इसमें उसके साथ मुक़ाबला करना जायज़ नहीं है, और न ही किसी के लिए इसका दावा करना हलाल है। इसे खोजना एक व्यर्थ प्रयास है भले ही इसकी मनाही न होती, और चूंकि मनाही आ चुकी है, तो इसे खोजना साधक के इरादे के अनुसार पाप या कुफ्र (अविश्वास) है। मैंने कहा: जो उन्होंने चुना है वही अल-खत्ताबी (3) का कथन है। अल-खत्ताबी ने कहा: उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) यह कहना: "जिसकी लकीर अनुकूल हो, तो वह वही है," इसमें झिझक की संभावना है क्योंकि वह उनकी नबुवत (पैगंबरी) का एक चिह्न था, और वह समाप्त हो चुकी है, अतः हमें ऐसा करने से मना किया गया है। अल-काजी अयाज (4) ने कहा: शब्द का स्पष्ट अर्थ इसके विपरीत है, और वह यह है कि जिसकी लकीर मेल खाती है उसकी पुष्टि करना; लेकिन मेल खाने का पता कहाँ से चलेगा, जबकि शरीयत ने अनुमान लगाने और परोक्ष का दावा करने से पूरी तरह मना किया है? इसका अर्थ केवल यह है कि: जिसकी लकीर मेल खाती है, वही वह है जिसकी सटिकता वे पाते हैं; इसका अर्थ यह नहीं है कि वे इसे करने वाले के लिए इसकी अनुमति देना चाहते हैं जैसा कि उनमें से कुछ ने व्याख्या की है।

(1) अहकाम अल-कुरान 4/1684-1685 में। (2) लबीद बिन रबीआ, उनका दीवान पृष्ठ 90। (3) मआलिम अल-सुनन 1/222 देखें। (4) इकमल अल-मुअल्लिम 2/464 में, और अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ़्हिम 2/141-142 में इसे उद्धृत किया है, और बात और उससे पहले की बातें उन्हीं से हैं।

سورہ الاحقاف: آیت ۴ ۱۷۷ ابن العربی (۱) نے کہا: اس کی تاویل میں اختلاف ہوا ہے؛ چنانچہ ان میں سے بعض نے کہا: یہ 'الضرب' (ریت پر لکیریں کھینچ کر فال نکالنے) کی اباحت کے لیے آیا ہے؛ کیونکہ بعض انبیاء ایسا کیا کرتے تھے۔ اور بعض نے کہا: یہ اس سے روکنے کے لیے آیا ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس کی لکیر [ان کی لکیر کے] موافق ہو گئی تو بس وہی ٹھیک ہے"۔ اور اس پہلے نبی کے طریقے کو جاننے کی کوئی راہ نہیں ہے؛ چنانچہ اس پر عمل کی بھی کوئی راہ نہیں ہے۔ انہوں نے کہا (۲): تمہاری زندگی کی قسم، نہ کنکریاں مار کر فال نکالنے والے جانتے ہیں اور نہ پرندوں کو اڑانے والے کہ اللہ کیا کرنے والا ہے۔ اور اس کے ماہرین کے نزدیک اس کی حقیقت ستاروں کی صورتوں کی طرف لوٹتی ہے، تو اس سے جو نکلتا ہے وہ انہی ستاروں کی دلالت کردہ خوش بختی یا بدبختی پر دلالت کرتا ہے جو ان پر نازل ہونے والی ہو، تو یہ گمان پر مبنی ایک گمان بن گیا، اور ایک ایسی غائب چیز سے تعلق ہو گیا جس کا راستہ مٹ چکا ہے اور اس کی حقیقت کا پانا فوت ہو چکا ہے؛ اور شریعت نے اس سے منع فرمایا ہے، اور خبر دی ہے کہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جسے اللہ نے اپنے لیے خاص کر لیا ہے، اور مخلوق سے منقطع کر دیا ہے، اگرچہ اس سے پہلے ان کے پاس کچھ اسباب تھے جن سے وہ چھپی ہوئی چیزوں کے ادراک کے لیے جڑے ہوئے تھے؛ تو اللہ نے ان اسباب کو اٹھا لیا ہے، اور ان دروازوں کو مٹا دیا ہے، اور علم غیب کو اپنے لیے خاص کر لیا ہے؛ چنانچہ اس میں اس سے مزاحمت کرنا جائز نہیں، اور نہ ہی کسی کے لیے اس کا دعویٰ کرنا حلال ہے۔ اس کی طلب ایک مشقت ہے اگر اس میں ممانعت نہ بھی ہوتی، تو اب جبکہ ممانعت وارد ہو چکی ہے؛ تو اس کی طلب طالب کے مقصد کے حساب سے معصیت یا کفر ہے۔ میں نے کہا: انہوں نے جو اختیار کیا ہے وہ خطابی (۳) کا قول ہے۔ خطابی نے کہا: آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا یہ قول: "جس کی لکیر موافق ہو گئی تو بس وہی

ہے" یہ زجر و توبیخ کا احتمال رکھتا ہے کیونکہ وہ ان کی نبوت کی ایک نشانی تھی، اور وہ منقطع ہو چکی ہے، تو ہمیں ایسا کرنے سے روک دیا گیا۔ قاضی عیاض (۴) نے کہا: لفظ کا ظاہر اس کے خلاف ہے، اور وہ یہ ہے کہ جس کی لکیر موافق ہو اس کی تصحیح کرنا؛ لیکن موافقت کا پتہ کہاں سے چلے گا جبکہ شرع نے اٹکل پچو باتوں اور مجموعی طور پر غیب کے دعوے سے منع کر رکھا ہے؟ تو اس کا مطلب صرف یہ ہے کہ: جس کی لکیر موافق ہو جائے، تو یہ وہ ہے جس کی درستی وہ پاتے ہیں؛ یہ نہیں کہ وہ اس کے کرنے والے کے لیے اس کی اباحت چاہتے ہیں جیسا کہ ان میں سے بعض نے تاویل کی ہے۔

(۱) احکام القرآن ۴/ ۱۶۸۴ - ۱۶۸۵ میں۔ (۲) لبید بن ربیعہ، دیوان ص ۹۰۔ (۳) دیکھئے معالم السنن ۱/ ۲۲۲۔ (۴) اکمال المعلم ۲/ ۴۶۴ میں، اور اسے ابو العباس نے المفہم ۲/ ۱۴۱ - ۱۴۲ میں نقل کیا ہے، اور کلام اور اس سے پہلے کی بات ان دونوں سے ہے۔

Makki related in the interpretation of the saying: "There was a prophet among the prophets who would draw lines": that he used to draw lines with his index and middle fingers in the sand and then divine. Ibn Abbas said in the interpretation of the saying: "And among us are men who draw lines"(1): it is the line drawn by the soothsayer(2) who is given(3) a reward/payment, and he says: Sit so I can draw lines for you. Before the soothsayer is a boy (helper). Then he goes to soft ground, and the master draws lines quickly so that the count cannot be followed, then he goes back and slowly erases lines two by two. If two lines remain, it is a sign of success, and if one line remains, it is a sign of failure. The Arabs call it: al-as-ham, and it is ill-omened to them.

Third: Ibn al-Arabi said(4): Verily, Allah Almighty has not left any of the causes indicating the unseen that He permitted attachment to and seeking evidence from except dreams; for He permitted them, and informed that they are a part of prophecy(5), and likewise the good omen (fa'l)(6). As for bad omens (tiyarah) and divining from bird flights (zajr), He forbade them. Fa'l (good omen) is: seeking evidence from spoken words heard regarding an intended matter if it is good; if one hears something disliked, it is bad omen (tataiyyur). Sharia commands him to rejoice in the good omen and proceed with his matter happily. If he hears something disliked, he turns away from it and does not return because of it. The Prophet ﷺ said: "O Allah, there is no omen except Your omen, no good except Your good, and no god besides You"(7). Some literati narrated:

The good omen, the bird divination, and the soothsayers are all misleading, and before the unseen are locks(8).

---

(1) It is part of the hadith of Mu'awiyah ibn al-Hakam al-Sulami previously mentioned. (2) Al-Hazi: is the soothsayer (kahin), also called: al-Hazzaa', who estimates things and guesses by his conjecture. Al-Nihayah (h-z-w). (3) In (m), (d), and (z) "he is given". What is established is from (kh), (z), (q), al-Ikmal, and al-Mufhim. It is in al-Nihayah by Ibn al-Athir (kh-t-t), mentioned also from Ibn Abbas. (4) In Ahkam al-Qur'an 4/1685. (5) His ﷺ saying previously mentioned in 11/247 regarding dreams being "one part of forty-six parts of prophecy." (6) Previously in 7/290-291, the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) raised to the Prophet: "There is no bad omen (tiyarah), and the best of it is the good omen (fa'l)." It was asked: O Messenger of Allah, what is fa'l? He said: "A good word that one of you hears," and it is in the Two

Sahihs. (7) A piece from the hadith of Abdullah bin Amr bin al-Aas, previously mentioned in 9/307. (8) Mentioned by al-Mubarrad in al-Kamil 1/419, and al-Baghdadi in al-Khazanah 10/321 without attribution.

मक्की ने इस कथन की व्याख्या में उल्लेख किया है: "पैगंबरों में से एक पैगंबर थे जो रेखाएँ खींचते थे": कि वह अपनी तर्जनी और मध्यमा उंगली से रेत में रेखाएँ खींचते थे और फिर शगुन निकालते थे। इब्न अब्बास ने इस कथन की व्याख्या में कहा: "और हममें से कुछ पुरुष हैं जो रेखाएँ खींचते हैं" (1): यह वह रेखा है जिसे भविष्यवक्ता (2) खींचता है जिसे इनाम (3) दिया जाता है, और वह कहता है: बैठो ताकि मैं तुम्हारे लिए रेखाएँ खींचूँ। भविष्यवक्ता के सामने एक लड़का होता है। फिर वह नरम ज़मीन पर जाता है, और गुरु जल्दी-जल्दी रेखाएँ खींचता है ताकि गिनती का पता न चले, फिर वह वापस आता है और धीरे-धीरे दो-दो करके रेखाएँ मिटाता है। यदि दो रेखाएँ बचती हैं, तो यह सफलता का संकेत है, और यदि एक रेखा बचती है, तो यह विफलता का संकेत है। अरब इसे 'अल-असहम' कहते हैं, और वे इसे मनहूस मानते हैं।

तीसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (4): वास्तव में अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अनदेखी (ग़ैब) की ओर इशारा करने वाले कारणों में से कुछ भी नहीं छोड़ा है जिनसे जुड़ने और जिनसे प्रमाण लेने की अनुमति दी गई हो, सिवाय सपनों के, क्योंकि उसने इसकी अनुमति दी है, और सूचित किया है कि यह नबूवत (पैगंबरी) का एक हिस्सा है (5), और इसी तरह शुभ शगुन (फ़ाल) (6); जहाँ तक अपशकुन (तियरा) और पक्षियों से शगुन लेने (ज़ज्र) का सवाल है, उसने इन दोनों से मना किया है। फ़ाल (शुभ शगुन) है: किसी नेक काम के बारे में जो शब्द सुने जाएं उनसे प्रमाण लेना; यदि वह कोई अप्रिय बात सुनता है तो वह 'ततय्युर' (अपशकुन) है। शरीयत ने उसे आदेश दिया है कि वह फ़ाल से खुश हो और अपने काम पर खुशी-खुशी आगे बढ़े। और यदि वह अप्रिय बात सुनता है, तो वह उससे मुंह फेर ले और उसके कारण वापस न लौटे। पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "हे अल्लाह, तेरे शगुन के अलावा कोई शगुन नहीं है, और तेरी भलाई के अलावा कोई भलाई नहीं है, और तेरे सिवा कोई और ईश्वर नहीं है" (7)। कुछ विद्वानों ने कहा है:

शुभ शगुन, पक्षी शगुन और ज्योतिषी सभी गुमराह करने वाले हैं, और ग़ैब के सामने ताले लगे हैं (8)।

---

(1) यह मुआजिया बिन अल-हकम अल-सलमी की पिछली हदीस का एक हिस्सा है। (2) अल-हाज़ी: भविष्यवक्ता (काहिन) है, जिसे 'अल-हज्ज़ा' भी कहा जाता है, जो चीजों का अनुमान लगाता है। अल-निहाया (ह-ज़-व)। (3) (म), (द), और (ज़) में "दिया जाता है"। जो प्रमाणित है वह (ख), (ज़), (क), अल-इकमल और अल-मुफिम से है। यह इब्न अल-अथिर की अल-निहाया (ख-त-त) में भी है, इब्न

अब्बास से भी उद्धृत है। (4) अहकाम अल-कुरान 4/1685 में। (5) सपनों के बारे में उनका ﷺ पिछला कथन 11/247 में कि सपना "नबूवत के छियालीस हिस्सों में से एक हिस्सा है।" (6) पहले 7/290-291 में, अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस: "कोई अपशकुन नहीं है, और उसमें सबसे अच्छा शुभ शगुन (फ़ाल) है।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, फ़ाल क्या है? उन्होंने कहा: "एक अच्छी बात जो तुम में से कोई सुने," और यह बुखारी और मुस्लिम दोनों में है। (7) अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस की हदीस का एक टुकड़ा, पहले 9/307 में। (8) अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 1/419 में, और अल-बगदादी द्वारा अल-खज़ाना 10/321 में बिना किसी संदर्भ के उल्लेख किया गया है।

مکی نے اس قول کی تفسیر میں بیان کیا ہے: «انبیاء میں سے ایک نبی تھے جو لکیریں کھینچتے تھے»: کہ وہ اپنی انگشت شہادت اور درمیانی انگلی سے ریت میں لکیریں کھینچتے تھے پھر شگون لیتے۔ اور ابن عباس نے اس قول کی تفسیر میں کہا: «اور ہم میں سے کچھ مرد ہیں جو لکیریں کھینچتے ہیں»(١): یہ وہ لکیر ہے جو کاہن(٢) کھینچتا ہے جسے اجرت(٣) دی جاتی ہے، تو وہ کہتا ہے: بیٹھو تاکہ میں تمہارے لیے لکیر کھینچوں۔ کاہن کے سامنے ایک لڑکا ہوتا ہے، پھر وہ نرم زمین کی طرف جاتا ہے، تو استاد تیزی سے لکیریں کھینچتا ہے تاکہ ان کی گنتی نہ ہو سکے، پھر وہ واپس آکر آہستہ آہستہ دو دو لکیریں مٹاتا ہے، اگر دو لکیریں باقی بچ جائیں تو یہ کامیابی کی علامت ہے، اور اگر ایک لکیر باقی رہے تو یہ ناکامی کی علامت ہے۔ عرب اسے «الاسحم» کہتے ہیں اور وہ ان کے نزدیک منحوس ہے۔

تیسرا: ابن العربی نے کہا (٤): اللہ تعالیٰ نے غیب پر دلالت کرنے والے اسباب میں سے جن سے وابستہ ہونے اور استدلال کرنے کی اجازت دی ہے، سوائے خواب کے کچھ باقی نہیں چھوڑا؛ کیونکہ اس نے اس کی اجازت دی ہے اور خبر دی ہے کہ یہ نبوت کا ایک حصہ ہے (٥) اور اسی طرح فال (٦)؛ رہے بدشگونی (طیرہ) اور پرندوں سے فال لینا (زجر) تو اس نے ان سے منع کیا ہے۔ فال یہ ہے: جو بات سنی جائے اس سے اس کام پر استدلال کرنا جو وہ کرنا چاہتا ہے بشرطیکہ وہ اچھا ہو؛ پس اگر وہ کوئی ناپسندیدہ بات سنے تو وہ بدشگونی ہے، شریعت نے اسے حکم دیا ہے کہ وہ فال سے خوش ہو اور اپنے کام پر مسرور ہو کر چل پڑے۔ اور جب وہ ناپسندیدہ بات سنے تو اس سے اعراض کرے اور اس کی وجہ سے نہ لوٹے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ، تیرے

شگون کے سوا کوئی شگون نہیں، تیری دی ہوئی خیر کے سوا کوئی خیر نہیں، اور تیرے سوا کوئی معبود نہیں»(۷)۔ بعض اہل ادب نے روایت کیا ہے:

فال، بدشگونی اور کاہن سب گمراہ کرنے والے ہیں، اور غیب کے سامنے تالے ہیں(۸)

---

(۱) یہ معاویہ بن الحکم السلمی کی گزشتہ حدیث کا ایک حصہ ہے۔ (۲) الحازی: کاہن ہے، اسے «الحزاء» بھی کہا جاتا ہے، جو چیزوں کا اندازہ لگاتا ہے۔ النہایہ (ح ز و)۔ (۳) (م)، (د)، اور (ظ) میں «فیعطی» (دیا جاتا ہے)۔ مستند متن (خ)، (ز)، اور (ق) اور الإکمال اور المفہم سے ہے۔ یہ ابن الاثیر کی النہایہ (خطط) میں بھی ہے، ابن عباس سے بھی مروی ہے۔ (٤) أحکام القرآن ٤ / ١٦٨٥ میں۔ (٥) خواب کے بارے میں آپ ﷺ کا سابقہ ارشاد ١١/٢٤٧ کہ یہ «نبوت کے چھیالیس حصوں میں سے ایک حصہ ہے»۔ (٦) سابقہ ٧ / ٢٩٠ - ٢٩١ میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی مرفوع حدیث: «کوئی بدشگونی نہیں، اور ان میں بہترین فال ہے»۔ پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، فال کیا ہے؟ فرمایا: «پاکیزہ بات جو تم میں سے کوئی سن لے»، اور یہ بخاری و مسلم میں ہے۔ (۷) عبداللہ بن عمرو بن العاص کی حدیث کا ایک حصہ، سابقہ ۹ / ۳۰۷۔ (۸) المبرد نے الکامل ١/٤١٩ میں، اور البغدادی نے الخزانہ ١٠/٣٢١ میں بغیر انتساب کے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 4 179

And this is a correct statement, except regarding "Al-fa'l" (optimism), for the Sharia (Islamic law) has excepted and approved it. Therefore, what this poet composed about it is not accepted, because he spoke out of ignorance, and the Lawgiver (the Prophet/Allah) is more truthful, knowledgeable, and wise.

I say: Enough has already been mentioned about "at-tiyarah" (superstition) and "Al-fa'l", and the difference between them, in [Surah] Al-Ma'idah (1) and elsewhere. And it was previously mentioned in [Surah] Al-An'am (2) that Allah, Glory be to Him, is unique in His knowledge of the unseen (Ghayb), and that no one knows anything of it except what Allah has taught him, or if He places upon it an ordinary indication by which what will happen according to the usual course of events is known, although it may differ. For example: if one sees a palm tree that has sprouted, he knows it will bear fruit; and if he sees that its blossoms have fallen, he knows it will not bear fruit. Yet it is possible for a blight to come upon it and destroy its fruit so it does not produce; just as it is possible for the palm tree whose blossoms have fallen for Allah to bring forth a second blossoming so it bears fruit. And it is also possible that a month may not follow its month nor a day follow its day if Allah willed the annihilation of the world at that time. Among other things that have been explained previously in Al-An'am.

Fourth: Ibn Khuwayz Mindad said: The Almighty's saying: {or a remnant of knowledge} refers to handwriting. Malik, may Allah have mercy on him, used to rule based on handwriting if the witness recognized his own handwriting. And if the judge recognized his own handwriting or the handwriting of the one who wrote to him, he would rule based on it. Then he retracted that when the ruses and forgery that appeared among people became evident. It has been narrated that he said: "As people commit new sins, new judicial rulings are created for them." However, if witnesses testify to the handwriting being ruled upon, such as testifying that this is the judge's handwriting and letter, and they testify to its contents even if they do not know what is in the book. Likewise, a will or a man's handwriting acknowledging money belonging to another, they testify that it is his handwriting, and suchlike; his school of thought (madhhab) does not differ that it is ruled upon (3).

And it was said: "{or a remnant of knowledge}": i.e., or a remnant of knowledge; this was stated by Ibn Abbas, Al-Kalbi (4), and Abu Bakr.

(1) 7/290. (2) 8/402 and what follows. (3) See Al-Kafi by Ibn Abd al-Barr 2/915. (4) Tafsir Al-Baghawi 4/163.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 4 179

और यह कथन सही है, सिवाय 'अल-फाल' (शुभ शकुन या आशावाद) के मामले में, क्योंकि शरीयत ने इसे अपवाद स्वरूप स्वीकार किया है। इसलिए, इस कवि ने इसके बारे में जो कुछ भी रचा है, उसे स्वीकार नहीं किया जाएगा; क्योंकि उसने अज्ञानता में बात की है, और शरीयत का मालिक (पैगंबर/अल्लाह) अधिक सच्चा, जानकार और हकीम है।

मैं कहता हूँ: 'तियराह' (अशुभ शकुन) और 'फाल' के बारे में और उनके बीच के अंतर के बारे में 'अल-माएदा' (1) और अन्य जगहों पर पर्याप्त चर्चा हो चुकी है। और 'अल-अनआम' (2) में यह बताया गया है कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ग़ैब (परोक्ष) के ज्ञान में अद्वितीय है, और उसके बारे में कोई कुछ नहीं जानता सिवाय उसके जिसे अल्लाह ने सिखाया हो, या वह उस पर कोई सामान्य संकेत दे दे जिससे यह पता चले कि सामान्य आदतों के अनुसार क्या होने वाला है, हालाँकि यह अलग भी हो सकता है। उदाहरण के लिए: यदि कोई खजूर का पेड़ देखता है जो अंकुरित हो गया है, तो वह जानता है कि वह फल देगा; और यदि वह देखता है कि उसके फूल झड़ गए हैं, तो वह जानता है कि वह फल नहीं देगा। फिर भी यह संभव है कि उस पर कोई आफ़त आ जाए और उसके फल को नष्ट कर दे जिससे वह फल न दे; ठीक वैसे ही जैसे यह संभव है कि जिस खजूर के पेड़ के फूल झड़ गए हों, अल्लाह उसमें दोबारा फूल खिला दे और वह फल दे। और यह भी संभव है कि महीना अपने महीने के बाद न आए और न ही दिन अपने दिन के बाद आए यदि अल्लाह उस समय दुनिया को खत्म करने का इरादा कर ले। इन सबके अलावा और भी बातें हैं जो पहले 'अल-अनआम' में स्पष्ट की जा चुकी हैं।

चौथा: इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: अल्लाह तआला का कथन: {या ज्ञान का कोई अवशेष} से तात्पर्य लिखावट से है। इमाम मालिक (रह.) लिखावट के आधार पर फैसला सुनाते थे यदि गवाह अपनी लिखावट पहचान ले। और यदि न्यायाधीश अपनी लिखावट या उसे पत्र लिखने वाले की लिखावट पहचान लेता था, तो वह उसके आधार पर फैसला सुनाता था। फिर उन्होंने इस फैसले को वापस ले लिया जब लोगों में छल और धोखाधड़ी के मामले सामने आने लगे। यह उनसे रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जैसे-जैसे लोग नए गुनाह करेंगे, उनके लिए नए अदालती फैसले बनाए जाएंगे।" लेकिन अगर गवाह उस लिखावट पर गवाही दें जिस पर फैसला सुनाया गया है; जैसे कि वे गवाही दें कि यह न्यायाधीश की लिखावट और पत्र है, और वे इसमें जो कुछ है उस पर गवाही दें भले ही वे नहीं जानते हों कि किताब में क्या है। इसी तरह वसीयत या किसी व्यक्ति की अपनी लिखावट में किसी दूसरे के

लिए संपत्ति का इकरार, वे गवाही देते हैं कि यह उसकी लिखावट है, और इसी तरह की अन्य बातें; उनके मज़हब (विचारधारा) में इस पर फैसला सुनाने में कोई मतभेद नहीं है (3)।

और कहा गया है: "{या ज्ञान का कोई अवशेष}": यानी ज्ञान का बचा हुआ हिस्सा; यह इब्न अब्बास, अल-कल्बी (4) और अबू बक्र ने कहा है।

---

(1) 7/290. (2) 8/402 और उसके बाद। (3) देखें इब्न अब्द अल-बर्र की अल-काफी 2/915. (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/163।

سورہ الاحقاف: آیت ٤ ١٧٩

اور یہ کلام صحیح ہے، سوائے 'فال' (نیک شگون) کے معاملے میں، کیونکہ شریعت نے اسے مستثنیٰ قرار دیا اور اسے قبول کیا ہے، لہٰذا اس شاعر نے اس بارے میں جو کچھ نظم کیا ہے وہ قبول نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ اس نے جہالت کی بنا پر بات کی ہے، اور شریعت والا (نبی کریم ﷺ/اللہ تعالیٰ) زیادہ سچا، زیادہ جاننے والا اور زیادہ حکمت والا ہے۔

میں کہتا ہوں: 'طیرہ' (بد شگونی) اور 'فال' کے بارے میں اور ان کے درمیان فرق کے بارے میں 'المائدہ' (١) اور دیگر مقامات پر اتنا تذکرہ ہو چکا ہے جو کافی ہے۔ اور 'الانعام' (٢) میں گزر چکا ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ علم غیب میں منفرد ہے، اور کوئی بھی اس میں سے کچھ نہیں جانتا سوائے اس کے جس کی اللہ نے اسے تعلیم دی ہو، یا وہ اس پر کوئی ایسی عادی نشانی بنا دے جس سے معلوم ہو جائے کہ عادت کے مطابق کیا ہونے والا ہے، اگرچہ یہ مختلف بھی ہو سکتا ہے، مثال کے طور پر: جب کوئی کھجور کا درخت دیکھتا ہے کہ وہ شگوفہ نکال چکا ہے، تو وہ جانتا ہے کہ وہ پھل دے گا؛ اور اگر وہ دیکھتا ہے کہ اس کے شگوفے جھڑ چکے ہیں تو اسے معلوم ہو جاتا ہے کہ وہ پھل نہیں دے گا۔ حالانکہ یہ بھی ممکن ہے کہ اس پر کوئی آفت آ جائے جو اس کے پھل کو ہلاک کر دے اور وہ پھل نہ دے؛ جس طرح یہ بھی جائز ہے کہ وہ کھجور کا درخت جس کے شگوفے جھڑ چکے ہوں، اللہ اس میں دوبارہ شگوفہ نکال دے اور وہ پھل دے دے۔ اور جس طرح یہ بھی جائز ہے کہ مہینے کے بعد مہینہ نہ آئے اور دن کے بعد دن نہ آئے اگر اللہ اس وقت دنیا کو فنا کرنے کا ارادہ کر لے۔ ان کے علاوہ دیگر امور بھی ہیں جو 'الانعام' میں بیان ہو چکے ہیں۔

چوتھا: ابن خویز منداد نے کہا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یا علم کا کوئی بقیہ حصہ} اس سے مراد تحریر (خط) ہے۔ اور امام مالک رحمہ اللہ تحریر کی بنیاد پر فیصلہ صادر کر دیتے تھے جب گواہ اپنی تحریر کو پہچان لیتا تھا۔ اور جب قاضی اپنی تحریر یا اس شخص کی تحریر کو پہچان لیتا تھا جس نے اسے خط لکھا ہو تو وہ اس کی بنیاد پر فیصلہ دیتا تھا، پھر انہوں نے اس سے رجوع کر لیا جب لوگوں میں وہ حیلے اور جعلسازی ظاہر ہوئی جو ظاہر ہوئی۔ ان سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "جیسے جیسے لوگ نئے گناہ پیدا کریں گے، ان کے لیے نئے عدالتی فیصلے پیدا کیے جائیں گے۔" لیکن اگر گواہ اس تحریر پر گواہی دیں جس کے بارے میں فیصلہ کیا گیا ہے؛ مثلاً یہ کہ وہ گواہی دیں کہ یہ قاضی کی تحریر اور اس کا خط ہے، ہم نے اس میں موجود مواد پر گواہی دی اگرچہ وہ یہ نہ جانتے ہوں کہ تحریر میں کیا ہے۔ اسی طرح وصیت یا کسی شخص کی اپنی تحریر سے کسی دوسرے کے مال کا اقرار، وہ گواہی دیں کہ یہ اس کی تحریر ہے، اور اس جیسی دیگر باتیں؛ تو ان کے مسلک میں اس پر فیصلہ دینے میں کوئی اختلاف نہیں ہے (۳)۔

اور کہا گیا: "{یا علم کا کوئی بقیہ حصہ}": یعنی علم کا کچھ حصہ؛ یہ بات ابن عباس، الکلبی (٤) اور ابوبکر نے کہی ہے۔

---

(۱) ۲۹۰/۷۔ (۲) ٤۰۲/۸ اور اس کے بعد۔ (۳) دیکھیے ابن عبد البر کی الکافی ۹۱٥/۲۔ (٤) تفسیر البغوی ۱٦۳/٤۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 4 180 Ibn 'Ayyash(1) and others. In as-Sihah(2) "or a remnant of knowledge": a remainder of it. Likewise is al-atharah, with vowel movement. It is said: The camels became fat upon atharah, meaning: a remainder of fat that was before that. Al-Mawardi(3) and Al-Tha'labi recited the saying of Al-Ra'i: "And a possessor of a remnant [of fat], she ate upon it, plants in their coverings, in a deserted place"(4) Al-Harawi said: Al-atharah and al-athar mean the remainder; it is said: There is neither eye nor trace there. Maymun ibn Mehran, Abu Salamah ibn Abdur Rahman, and Qatadah said: "or a remnant of knowledge": a specific part of knowledge(5). Mujahid said: A narration you relate from those who were before you(6). 'Ikrimah and Muqatil said: A narration from the Prophets(7). Al-Quradhi said: It is the Isnad (chain of narration)(8). Al-Hasan: The meaning is something that is stirred up or extracted(9). Az-Zajjaj(10) said: "or atharah" meaning: a sign. Al-atharah is an infinitive noun like tolerance and courage(11). The origin of the word is from al-athar (trace), which is narration; it is said: I narrated the Hadith, narrating it, as a trace, a remnant, or a narration, so I am a narrator; when you mention it from someone else. From it, it was said: "Ma'thur Hadith," meaning: a successor transmitted it from a predecessor. Al-A'sha said: (1) An-Nukat wa al-'Uyun 5/271, and Al-Tabari extracted it from him 21/115. (2) Entry: (athr). (3) In An-Nukat wa al-'Uyun 5/271. (4) Diwan Al-Ra'i al-Numayri p. 142, and it appeared in the manuscripts: "qusara" instead of "qifara," and the established one is from (m), and the verse was also attributed to Al-Shammahh, and it is in his Diwan p. 445. His saying: "in its akimmah" meaning: in its sheaths, plural of kimam, which is the plural of kimm, and al-kimm is the covering of the flower and its sheath. And his saying: "qifara" meaning: empty of people. The camel grazed on it alone. And qifara is a description of plants. Al-Khizanah 10/141. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/271, and Al-Tabari extracted it 21/114. (6) Extracted by Al-Tabari 21/114-115. (7) Tafsir al-Baghawi 4/163. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 5/92. (9) Extracted by Abdul Razzaq 2/215, and Al-Tabari 21/114. (10) In Ma'ani al-Qur'an for him 4/438. (11) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra' 3/50.

सूरा अल-अहकाफ़: आयत 4 180 इब्न 'अय्याश (1) और अन्य। अस-सिह़ाह (2) में "या ज्ञान का कोई अवशेष": उसका एक बचा हुआ हिस्सा। इसी तरह 'अल-अथराह' (हरकत के साथ) है। कहा जाता है: ऊँट 'अथराह' पर मोटे हो गए, यानी: चर्बी का वह अवशेष जो उससे पहले था। अल-मावरदी (3) और अल-थालाबी ने अल-राई की यह बात सुनाई: "और वह जिसके पास [चर्बी का] अवशेष है, उसने उस पर पौधों को उनके आवरणों में, एक उजाड़ स्थान पर खाया" (4) अल-हरवी ने कहा: अल-अथराह और अल-अथर का अर्थ है अवशेष; कहा जाता है: वहां न कोई आंख है और न कोई निशान। मैमुन इब्न मेहरान, अबू सलमा इब्न अब्दुर रहमान और क़तादा ने कहा: "या ज्ञान का कोई अवशेष": ज्ञान का एक विशेष हिस्सा (5)। मुजाहिद ने कहा: एक वर्णन जिसे तुम अपने से पहले के लोगों से लेते हो (6)। इक्रमा और मुक़ातिल ने कहा: नबियों से एक वर्णन (7)। अल-क़ुरज़ी ने कहा: यह इस्नाद (वर्णन की श्रृंखला) है (8)। अल-हसन: अर्थ वह चीज़ है जो उभारी या निकाली गई हो (9)। अज़-ज़ज्जाज (10) ने कहा: "या अथराह" यानी: एक चिन्ह। अथराह एक भाववाचक संज्ञा है जैसे सहनशीलता और साहस (11)। शब्द का मूल 'अथर' (निशान) से है, जिसका अर्थ वर्णन है; कहा जाता है: मैंने हदीस का वर्णन किया। इसलिए मैं वर्णन करने वाला हूँ; जब आप इसे किसी और से उल्लेख करते हैं। इसी से कहा गया: "मासूर हदीस," यानी: एक उत्तराधिकारी ने इसे पूर्ववर्ती से प्रसारित किया। अल-अशा ने कहा: (1) अन-नुकत व अल-'उयून 5/271, और अल-तबरी ने इसे उनसे उद्धृत किया 21/115। (2) शब्दकोश प्रविष्टि: (अथर)। (3) अन-नुकत व अल-'उयून 5/271 में। (4) दीवान अल-राई अल-नुमैरी पृष्ठ 142, और हस्तलिपियों में आया है: 'कुसारा', 'किफ़ारा' के बजाय, और (म) से पुष्ट है, और कविता को अल-शम्माख से भी जोड़ा गया है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 445 में है। उनका कहना है: 'फ़ि अकिम्मतिह' यानी: उनके आवरणों में, 'किमाम' का बहुवचन, जो 'किम्म' का बहुवचन है, और 'किम्म' फूल का आवरण और उसकी म्यान है। और उनका कहना है: 'किफ़ारा' यानी: लोगों से रहित। ऊँटनी ने अकेले ही इसे चरा। और किफ़ारा: पौधों का एक वर्णन। अल-खिजाना 10/141। (5) अन-नुकत व अल-'उयून 5/271, और अल-तबरी ने इसे उद्धृत किया 21/114। (6) अल-तबरी ने उद्धृत किया 21/114-115। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/163। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/92। (9) अब्दुल रज्जाक 2/215 और अल-तबरी 21/114 द्वारा उद्धृत। (10) उनके लिए मा'आनी अल-कुरान 4/438 में। (11) अल-फर्रा के लिए मा'आनी अल-कुरान 3/50 में।

سورہ الاحقاف: آیت 4 180 ابن عیاش(1) اور دیگر۔ اور صحاح(2) میں ہے "أَوْ أَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ": اس کا ایک بقیہ (بچا ہوا حصہ)۔ اور اسی طرح الأثَرَة ہے، تحریک (زبر) کے ساتھ۔ اور کہا جاتا ہے: اونٹ أثارہ پر موٹے ہو گئے، یعنی: چربی کا وہ بقیہ جو اس سے پہلے تھا۔ الماوردی(3) اور الثعلبی نے الراعی کا قول نقل کیا: "اور وہ [چربی کا] بقیہ رکھنے والی، اس نے اس پر ان کے غلافوں میں پودے کھائے، ایک سنسان جگہ پر"(4) اور الہروی نے کہا: الاثارہ اور الاثر سے مراد بقیہ ہے؛ کہا جاتا ہے: وہاں نہ کوئی عین (ذات) ہے نہ کوئی اثر (نشان)۔ اور میمون بن مہران، ابو سلمہ بن عبد الرحمن اور قتادہ نے کہا: "أَوْ أَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ": علم کی ایک خاص چیز(5)۔ اور مجاہد نے کہا: وہ روایت جسے تم اپنے سے پہلے والوں سے لیتے ہو(6)۔ اور عکرمہ اور مقاتل نے کہا: انبیاء سے ایک روایت(7)۔ اور القرظی نے کہا: یہ اسناد (سلسلہ روایت) ہے(8)۔ الحسن: معنی وہ چیز ہے جو ابھاری یا نکالی جائے(9)۔ اور الزجاج(10) نے کہا: "أَوْ أَثَارَةٍ" یعنی: نشانی۔ اور الاثارہ ایک مصدر ہے جیسے سماحت اور شجاعت(11)۔ اور لفظ کی اصل الاثر (نشان) سے ہے، اور وہ روایت ہے؛ کہا جاتا ہے: میں نے حدیث کی روایت کی، روایت کرنا۔ تو میں روایت کرنے والا ہوں؛ جب تم اسے کسی دوسرے سے ذکر کرو۔ اور اسی سے کہا گیا: "حدیث مأثور"، یعنی: اسے بعد والے نے پہلے والے سے نقل کیا۔ الاعشی نے کہا: (1) النکت والعیون 271/5، اور اسے الطبری نے ان سے نقل کیا 115/21۔ (2) مادہ: (اثر)۔ (3) النکت والعیون 271/5 میں۔ (4) دیوان الراعی النمیری ص 142، اور قلمی نسخوں میں آیا ہے: قصارا، بجائے: قفارا، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور اس شعر کی نسبت الشماخ کی طرف بھی کی گئی ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 445 میں ہے۔ ان کا قول: "فی أکمته" یعنی: اس کے غلافوں میں، کمام کی جمع، جو کہ کِمّ کی جمع ہے، اور الکِمّ: پھول کا غلاف اور اس کی نیام۔ اور ان کا قول: "قفارا" یعنی: لوگوں سے خالی۔ اونٹنی نے اسے اکیلے ہی چرایا۔ اور قفارا: پودوں کی ایک صفت ہے۔ الخزانہ 141/10۔ (5)

النکت والعیون 271/5، اور اسے الطبری نے نقل کیا 114/21۔ (6) اسے الطبری نے نقل کیا 114/21 - 115۔ (7) تفسیر البغوی 163/4۔ (8) المحرر الوجیز 92/5۔ (9) اسے عبد الرزاق 215/2 اور الطبری 114/21 نے نقل کیا۔ (10) ان کی معانی القرآن میں 438/4۔ (11) الفراء کی معانی القرآن میں 50/3۔

181 Surah Al-Ahqaf: Verses 4 - 5

"That in which you both doubted is clear to the hearer and the narrator." It is narrated: "bayyana" (1) and recited: "aw uthrah" with a damma on the hamza and a sukun on the tha. It is possible its meaning is: a remnant of knowledge. And it is possible its meaning is: something narrated from the books of the ancients (2). The narrated (ma'thur) is that which is spoken of whose chain of transmission is sound from those whom it is narrated from. Al-Sulami, Al-Hasan, and Abu Raja’ recited with a fatha on the hamza and the tha without an alif (3), meaning: a specialty of knowledge given to you, or you were preferred with it over others. It was also narrated from Al-Hasan and a group: "atharah" with an open alif and a silent tha; Al-Tha’labi mentioned the first and Al-Mawardi mentioned the second (4). Al-Tha’labi narrated from Ikrimah: Or an inheritance of knowledge (5). {If you are truthful}. Fifth: His Almighty saying: {Bring me a book before this or a remnant of knowledge} contains an explanation of all methods of evidence. The first of them is the rational, which is His Almighty saying: {Say, "Have you considered that which you invoke besides Allah? Show me what they have created of the earth; or have they a partnership in the heavens?"} This is an argument with rational evidence that inanimate objects should not be called upon besides Allah; for they neither harm nor benefit. Then He said: {Bring me a book before this} containing an explanation of the evidence of hearing {or a remnant of knowledge} (6). His Almighty saying: {And who is more astray than he who invokes besides Allah those who will not respond to him until the Day of Resurrection, and they, of their invocation, are unaware. 5} His Almighty saying: {And who is more astray} meaning: no one is more astray and ignorant {than he who invokes besides Allah those who...}

Footnotes: (1) Al-Sihah (Athar), and the verse is in the Diwan of Al-A'sha p. 191, Gharib al-Hadith 2/59, Al-Muharrar al-Wajiz 5/92, Al-Khizanah 3/400, and the narration of the Diwan and the Khizanah is: and the observer, instead of: and the narrator. (2) Zad al-Masir 7/370. (3) Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 139, and Al-Muhtasib 2/264. (4) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/271, and Ibn al-Jawzi also mentioned it in Zad al-Masir 7/369. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/92. (6) Ahkam al-Qur'an for Al-Kiya 4/371.

181 सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 4 - 5

"जिसमें तुम दोनों को संदेह था वह सुनने वाले और वर्णन करने वाले के लिए स्पष्ट है।" यह भी वर्णित है: "बय्यना" (1) और पढ़ा गया: "औ उथ्रह" हमज़ा पर दम्मा और था पर सुकून के साथ। यह संभव है कि इसका अर्थ हो: ज्ञान का एक अंश। और यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: पूर्वजों की पुस्तकों से वर्णित कोई बात (2)। "मअसूर" (वर्णित) वह है जिसके बारे में बात की जाती है और जिसका वर्णन करने वालों से सिलसिला (सनद) सही हो। अल-सुलमी, अल-हसन और अबू रजा ने हमज़ा और था पर फ़तहा के साथ बिना अलिफ़ के पढ़ा (3), जिसका अर्थ है: ज्ञान की वह विशेषता जो तुम्हें दी गई, या जिसके साथ तुम्हें दूसरों पर प्राथमिकता दी गई। अल-हसन और एक समूह से यह भी वर्णित है: "अथरह" खुले अलिफ़ और शांत था के साथ; अल-सालबि ने पहली और अल-मावर्दी ने दूसरी का उल्लेख किया (4)। अल-सालबि ने इकरामा से वर्णन किया: या ज्ञान की विरासत (5)। {यदि तुम सच्चे हो}। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {मेरे पास इससे पहले की कोई किताब लाओ या ज्ञान का कोई अवशेष} इसमें प्रमाणों के सभी मार्गों का विवरण है। उनमें से पहला तर्कसंगत (बुद्धि आधारित) है, और वह अल्लाह तआला का कथन है: {कहो, "क्या तुमने देखा है जिन्हें तुम अल्लाह के अलावा पुकारते हो? मुझे दिखाओ कि उन्होंने पृथ्वी का क्या बनाया है; या क्या आकाशों में उनकी कोई साझेदारी है?"} यह बुद्धि के प्रमाण के साथ एक तर्क है कि निर्जीव वस्तुओं को अल्लाह के अलावा नहीं पुकारा जाना चाहिए; क्योंकि वे न तो नुकसान पहुँचाते हैं और न ही लाभ। फिर उसने कहा: {मेरे पास इससे पहले की कोई किताब लाओ} जिसमें सुनने के प्रमाणों का विवरण है {या ज्ञान का कोई अवशेष} (6)। अल्लाह तआला का कथन: {और उससे अधिक पथभ्रष्ट कौन है जो अल्लाह के अलावा उन्हें पुकारता है जो प्रलय के दिन तक उसे उत्तर नहीं देंगे, और वे उनकी पुकार से बेखबर हैं। 5} अल्लाह तआला का कथन: {और कौन अधिक पथभ्रष्ट है} अर्थात: कोई भी अधिक पथभ्रष्ट और अज्ञानी नहीं है {उससे जो अल्लाह के अलावा उन्हें पुकारता है जो...}

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अल-सिहाह (असर), और पद्य अल-अशा के दीवान पृष्ठ 191, ग़रीब अल-हदीस 2/59, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/92, अल-खिज़ाना 3/400 में है, और दीवान और खिज़ाना का वर्णन है: और "अल-नाज़िर", "अल-आसिर" के बजाय। (2) ज़ाद अल-मसीर 7/370। (3) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ 139, और अल-मुहतासिब 2/264। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/271 में, और इब्न अल-जौज़ी ने भी ज़ाद अल-मसीर 7/369 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/92। (6) अहकाम अल-क़ुरान लिल-किया 4/371।

۱۸۱ سورة الاحقاف: آیات ۴ - ۵

"وہ جس میں تم دونوں نے شک کیا وہ سننے والے اور روایت کرنے والے کے لیے واضح ہے۔"
اور روایت ہے: «بَيَّنَ» (۱) اور پڑھا گیا: «أُوْ أُثُرَةٍ» حمزہ پر ضمہ اور ثاء پر سکون کے ساتھ اور جائز ہے کہ اس کا معنی ہو: علم کا باقی ماندہ حصہ۔ اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ اس کا معنی ہو: پہلوں کی کتابوں سے منقول کوئی چیز (۲)۔ اور ماثور: وہ ہے جس کے بارے میں بات کی جائے اور اس کی سند ان سے صحیح ہو جن سے یہ نقل کیا گیا ہو۔ اور السلمی، الحسن اور ابورجاء نے حمزہ اور ثاء کے فتحہ کے ساتھ بغیر الف کے پڑھا (۳)، یعنی: علم کی وہ خصوصیت جو تمہیں دی گئی، یا جس کے ذریعے تمہیں دوسروں پر ترجیح دی گئی۔ اور حسن اور ایک گروہ سے یہ بھی مروی ہے: «أَثَرَةٍ» الف کے فتحہ اور ثاء کے سکون کے ساتھ؛ ثعلبی نے پہلی اور ماوردی نے دوسری کا ذکر کیا (۴)۔ اور ثعلبی نے عکرمہ سے نقل کیا: یا علم کی میراث (۵)۔ ﴿إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾۔ پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ائْتُونِي بِكِتَابٍ مِّن قَبْلِ هَذَا أَوْ أَثَارَةٍ مِّنْ عِلْمٍ﴾ اس میں تمام دلائل کی راہوں کا بیان ہے، تو ان میں سے پہلی عقلی دلیل ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُم مَّا تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ﴾ اور یہ عقل کی دلیل کے ساتھ احتجاج ہے کہ جمادات (بے جان چیزوں) کو اللہ کے سوا پکارنا صحیح نہیں؛ کیونکہ وہ نہ نقصان پہنچاتے ہیں اور نہ نفع۔ پھر فرمایا: ﴿ائْتُونِي بِكِتَابٍ مِّن قَبْلِ هَذَا﴾ اس میں سمعی دلائل کا بیان ہے ﴿أَوْ أَثَارَةٍ مِّنْ عِلْمٍ﴾ (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن أَضَلُّ مِمَّن يَدْعُوا مِن دُونِ اللَّهِ مَن لَّا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَهُمْ عَن دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ ۵﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَنْ أَضَلُّ﴾ یعنی: اس سے بڑھ کر گمراہ اور جاہل کوئی نہیں ﴿مِمَّن يَدْعُوا مِن دُونِ اللَّهِ مَن ...﴾

حواشی: (۱) الصحاح (أثر)، اور یہ شعر دیوان الأعشی ص ۱۹۱، غریب الحدیث ۵۹/۲، المحرر الوجیز ۹۲/۵، اور الخزانة ۳/ ۴۰۰ میں ہے، اور دیوان و خزانہ کی روایت ہے: "والناظر"، بجائے: "والآثر"۔ (۲) زاد المسیر ۳۷۰/۷۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۱۳۹، اور المحتسب ۲/ ۲۶۴۔ (۴) النکت والعیون ۲۷۱/۵ میں، اور ابن الجوزی نے بھی زاد المسیر ۳۶۹/۷ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۹۲/۵۔ (۶) احکام القرآن للکیا ۳۷۱/۴۔

"...will not respond to him until the Day of Resurrection," and they are the idols. "and they are unaware of their supplication" means they do not hear or understand; so they were referred to - while being inanimate objects - with the masculine plural form of human beings; because their worshippers likened them to kings and princes who are served (1).

Allah the Almighty says: {And when the people are gathered, they will be enemies to them and will be deniers of their worship 6}.

Allah the Almighty says: {And when the people are gathered} means on the Day of Resurrection. {they will be enemies to them} i.e.: these deities will be enemies to the disbelievers on the Day of Resurrection. Thus, the angels are enemies to the disbelievers, and the Jinn and devils will disassociate themselves from their worshippers tomorrow, and they will curse each other. It is possible that the idols will be enemies to the disbelievers who worshipped them, assuming life is created in them; the evidence is Allah's saying: {We disassociate ourselves [from them] before You. It was not us they were worshipping} (2) [Al-Qasas: 63]. It is said: they became enemies to their deities because they were the cause of their destruction, and the worshipped ones denied their worship; and that is His saying: {and will be deniers of their worship}.

Allah the Almighty says: {And when Our verses are recited to them as clear proofs, those who disbelieve say of the truth when it has come to them, "This is obvious magic" 7}.

Allah the Almighty says: {And when Our verses are recited to them as clear proofs} means the Quran. {those who disbelieve say of the truth when it has come to them, "This is obvious magic"}.

Allah the Almighty says: {Or do they say, "He has invented it"? Say, "If I have invented it, you will not possess for me [protection] from Allah at all. He is most knowing of that in which you are involved. Sufficient is He as a witness between me and you, and He is the Forgiving, the Merciful" 8}.

Allah the Almighty says: {Or do they say, "He has invented it"?} The 'Meem' is a conjunction, the estimation being: 'Do they say he invented it', meaning: Muhammad fabricated it. It is a turning away from mentioning their naming of the verses as magic. The meaning of the 'Hamza' in 'Am' (Or) is for denial and wonderment, as if He

said: Leave this and listen to their reprehensible saying that leads to wonder (3), and that...

---

(1) Tafsir al-Tabari 21/117. (2) Similar words are in Tafsir Abi al-Layth al-Samarqandi 3/230, and al-Wasit 4/103. (3) In (D), and al-Kashshaf 3/516: "al-Mufdi" (leading to).

"...क़यामत के दिन तक उसे कोई उत्तर नहीं देंगे," और वे मूर्तियाँ हैं। "और वे उनके पुकारने से बेख़बर हैं" अर्थात वे न सुनते हैं और न समझते हैं; इसलिए उन्हें - जबकि वे निर्जीव वस्तुएं हैं - मनुष्यों के पुल्लिंग बहुवचन रूप में संबोधित किया गया; क्योंकि उनके पूजकों ने उनकी तुलना उन राजाओं और राजकुमारों से की जिनकी सेवा की जाती है (1)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जब लोग इकट्ठा किए जाएंगे, तो वे उनके दुश्मन होंगे और उनकी इबादत से इनकार करने वाले होंगे 6}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जब लोग इकट्ठा किए जाएंगे} इसका अर्थ है क़यामत के दिन। {वे उनके दुश्मन होंगे} अर्थात: ये पूज्य देवता क़यामत के दिन काफ़िरों के दुश्मन होंगे। इस प्रकार, फ़रिश्ते काफ़िरों के दुश्मन हैं, और जिन्न और शैतान कल अपने पूजकों से अलग हो जाएंगे, और वे एक-दूसरे पर लानत करेंगे। यह संभव है कि मूर्तियाँ उन काफ़िरों की दुश्मन होंगी जिन्होंने उनकी पूजा की थी; इस आधार पर कि उनमें जीवन पैदा किया जाएगा; इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {हमने तेरे सामने उनसे बरी होने का एलान कर दिया, वे हमारी इबादत नहीं करते थे} (2) [अल-क़सस: 63]। कहा गया है: वे अपने पूज्यों के दुश्मन बन गए क्योंकि वे उनके विनाश का कारण थे, और पूज्यों ने उनकी इबादत से इनकार किया; और यही उसका कथन है: {और उनकी इबादत से इनकार करने वाले होंगे}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जब उनके सामने हमारी साफ़-साफ़ आयतें पढ़ी जाती हैं, तो काफ़िर लोग उस सत्य (क़ुरआन) के बारे में, जब वह उनके पास आया, कहते हैं, "यह तो प्रत्यक्ष जादू है" 7}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जब उनके सामने हमारी साफ़-साफ़ आयतें पढ़ी जाती हैं} अर्थात क़ुरआन। {काफ़िर लोग उस सत्य के बारे में, जब वह उनके पास आया, कहते हैं, "यह तो प्रत्यक्ष जादू है"}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {क्या वे कहते हैं कि उसने (पैग़म्बर ने) इसे स्वयं गढ़ लिया है? कह दो, "अगर मैंने इसे गढ़ा है, तो तुम मुझे अल्लाह से बचाने का कोई अधिकार नहीं रखते। तुम जो कुछ चर्चाएँ कर रहे हो, वह उसे भली-भाँति जानता है। मेरे और तुम्हारे बीच गवाह के रूप में वही पर्याप्त है, और वह अत्यंत क्षमाशील, दयावान है" 8}।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {क्या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है?} 'मीम' यहाँ जोड़ने के लिए है, भाव यह है: 'क्या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ा है', अर्थात: मुहम्मद ने इसे स्वयं बनाया है। यह उनके द्वारा आयतों को जादू कहने के ज़िक्र से हटना है। 'अम' (क्या) में 'हमज़ा' का अर्थ इनकार और आश्चर्य के लिए है, जैसे कि उसने कहा: इसे छोड़ो और उनकी उस निंदनीय बात को सुनो जो आश्चर्य पैदा करती है (3), और वह...

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 21/117। (2) इसी तरह की बात तफ़सीर अबी अल-लैथ अल-समरकंदी 3/230 और अल-वसीत 4/103 में है। (3) (D) में, और अल-कश्शाफ़ 3/516 में: "अल-मुफ़्दी" (पहुंचाने वाला)।

"...قیامت کے دن تک اسے جواب نہیں دیں گے،" اور وہ بت ہیں۔ "اور وہ ان کے پکارنے سے بے خبر ہیں" یعنی وہ نہ سنتے ہیں اور نہ سمجھتے ہیں؛ چنانچہ ان کے لیے - جبکہ وہ بے جان ہیں - انسانوں کے مذکر صیغے استعمال کیے گئے؛ کیونکہ ان کے پجاریوں نے ان کی تشبیہ ان بادشاہوں اور شہزادوں سے دی تھی جن کی خدمت کی جاتی ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَفِرِينَ ٦﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ﴾ اس سے مراد قیامت کا دن ہے۔ ﴿كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً﴾ یعنی: یہ معبود قیامت کے دن کافروں کے دشمن ہوں گے۔ پس فرشتے کافروں کے دشمن ہیں، اور جنات و شیاطین کل اپنے پجاریوں سے بیزاری کا اظہار کریں گے، اور ایک دوسرے پر لعنت کریں گے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ وہ بت ان کافروں کے دشمن بن جائیں جنہوں نے ان کی عبادت کی تھی؛ اس مفروضے پر کہ ان میں زندگی پیدا کر دی جائے گی؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِيَّانَا يَعْبُدُونَ﴾ (۲) [القصص: ۶۳]۔ اور کہا گیا ہے: وہ اپنے معبودوں کے دشمن اس لیے بن گئے کیونکہ وہ ان کی ہلاکت کا سبب بنے تھے، اور معبودوں نے ان کی عبادت کا انکار کیا؛ اور یہی اس کا قول ہے: ﴿وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَفِرِينَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ ٧﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ﴾ یعنی قرآن۔ ﴿قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ إِنِ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللَّهِ شَيْئًا هُوَ أَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ كَفَىٰ بِهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ٨﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ﴾ میم صلہ ہے، تقدیر کلام یہ ہے: کیا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے، یعنی: محمد ﷺ نے اسے اپنی طرف سے بنا لیا ہے۔ یہ ان کے آیات کو جادو قرار دینے کے تذکرے سے اعراض ہے۔ اور «أم» میں ہمزہ کا معنی انکار اور تعجب کے لیے ہے، گویا اس نے کہا: اسے چھوڑو اور ان کی وہ منکر بات سنو جو تعجب کا باعث ہے (۳)، اور وہ...

---

(۱) تفسیر الطبری ۱۱۷/۲۱۔ (۲) اسی طرح کی بات تفسیر ابی اللیث السمرقندی ۲۳۰/۳، اور الوسیط ۱۰۳/۴ میں ہے۔ (۳) (د) میں، اور الکشاف ۵۱۶/۳ میں: «المفضی»۔

Page 183 Surat Al-Ahqaf: Verses 8 - 9

That Muhammad was unable to do it until he said it and fabricated it against Allah, and if he were able to do it without the Arab nation, his ability to do it would be a miracle because it breaks the norm, and if it were a miracle, it would be a confirmation from Allah for him. The Wise one does not confirm the liar, so he would not be a fabricator, and the pronoun refers to the truth, and what is meant by it is the verses. {Say, "If I have fabricated it..."} by way of hypothesis. {then you would not possess for me from Allah anything} meaning: you are not able to ward off from me the punishment of Allah; so how can I fabricate against Allah for your sake?! (1) {He is most knowing of that in which you are engaged} meaning: what you say; from Mujahid (2). It was said: what you delve into of denial (3). And "Al-Ifada" in something is: delving into it and rushing. They "overflowed" in the conversation, meaning: they rushed into it. And the camel "overflowed", meaning: it pushed its cud from its stomach and brought it out; from this is the poet's saying: And they overflowed after their silence with cud (4) And the people overflowed from Arafat to Mina, meaning: they rushed, and every rush is an "Ifada" (5). {Sufficient is He as a witness} it is in the accusative case as a specification. {between me and you} meaning: He knows my truthfulness and that you are falsifiers. {And He is the Forgiving} to those who repent, {the Merciful} to His believing servants. His saying, Exalted is He: {Say, "I am not something original among the messengers, nor do I know what will be done with me or with you. I only follow that which is revealed to me, and I am not but a clear warner."} (9) His saying, Exalted is He: {Say, "I am not something original among the messengers"} meaning: the first to be sent; there were messengers before me; from Ibn Abbas and others (6). And "Al-Bid'": the first.

(1) Al-Waseet 4/103, and Tafsir Al-Baghawi 4/163. (2) Tafsir Mujahid 2/593, and Al-Tabari extracted it from him 21/118. (3) Tafsir Al-Baghawi 4/163. (4) The opening verse by Al-Ra'i Al-Numayri, and it is in his Diwan p. 224, and previously 5/318, and its ending is: from Dhu Al-Abariq. If they grazed on a field and his saying: their silence with cud. Al-Fayrouz said: The camel silenced: it held back from the cud. And the cud is: what the camel overflows with and then eats again, and the morsel that the camel amuses itself with until its feeding time. Al-Qamus (Kazam and Jarar). (5) Al-Sihah (Fayd), and similarly in Tahdhib Al-Lugha 12/77 - 78. (6) Al-Tabari extracted it 21/119 - 120, and Ibn Abi Hatim as in Taghliq Al-Ta'liq 4/311.

पृष्ठ १८३ सूरह अल-अहकाफ़: आयतें ८ - ९

कि मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ऐसा करने में असमर्थ थे जब तक कि उन्होंने इसे कह नहीं दिया और अल्लाह के खिलाफ इसे नहीं गढ़ा, और यदि वे पूरे अरब राष्ट्र के बिना ऐसा करने में सक्षम होते, तो उनकी ऐसा करने की क्षमता एक चमत्कार होती क्योंकि यह सामान्य नियमों के विरुद्ध है, और यदि यह एक चमत्कार होता, तो यह अल्लाह की ओर से उनके लिए एक पुष्टि होती। और बुद्धिमान सत्ता झूठे की पुष्टि नहीं करती है, इसलिए वे झूठ गढ़ने वाले नहीं हो सकते, और सर्वनाम सत्य की ओर संकेत करता है, और इससे अभिप्राय आयतें हैं। {कह दो, "अगर मैंने इसे गढ़ा है..."} एक परिकल्पना के तौर पर। {तो तुम अल्लाह के मुकाबले में मेरे लिए किसी चीज़ का अधिकार नहीं रखते} अर्थात: तुम अल्लाह के अज़ाब को मुझसे टालने की शक्ति नहीं रखते; तो फिर मैं तुम्हारे लिए अल्लाह पर झूठ क्यों गढ़ूँगा?! (१) {वह भली-भाँति जानता है जो कुछ तुम बातें बनाते हो} अर्थात: जो तुम कहते हो; मुजाहिद के अनुसार (२)। यह भी कहा गया: जिस झुठलाने में तुम डूबे हुए हो (३)। और किसी चीज़ में "इफ़ादा" का अर्थ है: उसमें डूबना और आगे बढ़ना। वे बातचीत में "बह निकले", अर्थात: वे उसमें आवेश में आ गए। और ऊँट "बह निकला", अर्थात: उसने अपने पेट से जुगाली निकाली; इसी से कवि का कथन है: और वे अपनी चुप्पी के बाद जुगाली के साथ बह निकले (४) और लोग अराफ़ात से मिना की ओर बह निकले (उमड़ पड़े), अर्थात: वे तेजी से बढ़े, और प्रत्येक तेजी से बढ़ना "इफ़ादा" है (५)। {वही गवाह के रूप में काफी है} यहाँ 'गवाह' शब्द व्याकरणिक रूप से विशेषता (तमीज़) के रूप में है। {मेरे और तुम्हारे बीच} अर्थात: वह मेरी सच्चाई को जानता है और यह भी कि तुम झूठे हो। {और वह अत्यंत क्षमाशील है} तौबा करने वालों के लिए, {परम दयालु है} अपने मोमिन बंदों के लिए। अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "मैं रसूलों में कोई नया नहीं हूँ, और मुझे नहीं मालूम कि मेरे साथ क्या किया जाएगा और न यह कि तुम्हारे साथ क्या होगा। मैं तो बस उसी का अनुसरण करता हूँ जो मेरी ओर प्रकाशना (वही) की जाती है, और मैं तो बस एक स्पष्ट रूप से सचेत करने वाला हूँ।"} (९) अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "मैं रसूलों में कोई नया नहीं हूँ"} अर्थात: भेजा गया पहला व्यक्ति नहीं हूँ; मुझसे पहले भी रसूल गुज़रे हैं; इब्न अब्बास और अन्य के अनुसार (६)। और "अल-बिद'": पहला।

(१) अल-वसीत ४/१०३, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/१६३। (२) तफ़सीर मुजाहिद २/५९३, और अल-तबरी ने इसे २१/११८ में उनसे उद्धृत किया है। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१६३। (४) अल-रा'ई अल-नुमैरी द्वारा रचित काव्य का प्रथम पद, और यह उनके दीवान पृष्ठ २२४ में है, और पहले ५/३१८ में,

और इसका अंत है: 'ज़ू अल-अबारीक' से। जब वे किसी मैदान में चरते थे और उसका कहना: 'उनकी चुप्पी जुगाली के साथ'। अल-फ़ैरुज़ाबादी ने कहा: ऊँट शांत हुआ: उसने जुगाली करना बंद कर दिया। और 'जिर्रा' (जुगाली) वह है: जो ऊँट बाहर निकालता है और फिर उसे दोबारा खाता है, और वह ग्रास जिससे ऊँट अपने चारे के समय तक बहलता रहता है। अल-क़ामूस (कज़म और जर्र)। (५) अल-सिहाह (फ़ैद), और इसी तरह तहज़ीब अल-लुग़ा १२/७७ - ७८ में। (६) अल-तबरी ने इसे २१/११९ - १२० में निकाला है, और इब्न अबी हातिम ने भी जैसा कि तग़लीक़ अल-ता'लीक़ ४/३११ में है।

صفحہ ۱۸۳ سورہ الاحقاف: آیات ۸ - ۹

کہ محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) اس پر قادر نہ تھے یہاں تک کہ انہوں نے اسے کہہ دیا اور اللہ پر بہتان لگایا، اور اگر وہ قوم عرب کے بغیر اس پر قادر ہوتے تو ان کی یہ قدرت معجزہ ہوتی کیونکہ یہ عام عادت کے خلاف ہے، اور اگر یہ معجزہ ہوتا تو یہ اللہ کی طرف سے ان کی تصدیق ہوتی۔ اور حکیم (اللہ) جھوٹے کی تصدیق نہیں کرتا، لہذا وہ مفتری (بہتان لگانے والے) نہیں ہو سکتے، اور ضمیر حق کی طرف ہے، اور اس سے مراد آیات ہیں۔ {فرما دیجئے: اگر میں نے اسے گھڑ لیا ہے...} یہ مفروضے کے طور پر ہے۔ {تو تم اللہ کے مقابلے میں میرے لیے کسی چیز کا اختیار نہیں رکھتے} یعنی: تم مجھ سے اللہ کا عذاب دور کرنے کی قدرت نہیں رکھتے؛ تو پھر میں تمہاری خاطر اللہ پر بہتان کیوں لگاؤں گا؟! (۱) {وہ اسے خوب جانتا ہے جس میں تم مصروف رہتے ہو} یعنی: جو تم کہتے ہو؛ مجاہد سے مروی ہے (۲)۔ اور کہا گیا: جس جھٹلانے میں تم پڑے ہوئے ہو (۳)۔ اور کسی چیز میں 'افاضہ' کا مطلب ہے: اس میں مشغول ہونا اور تیزی سے داخل ہونا۔ وہ گفتگو میں 'افاضہ' کر گئے، یعنی: اس میں منہمک ہو گئے۔ اونٹ نے 'افاضہ' کیا، یعنی: اپنے پیٹ سے جگالی نکالی اور اسے باہر نکالا؛ اسی سے شاعر کا قول ہے: اور وہ اپنی خاموشی کے بعد جگالی کے ساتھ بہ نکلیں (۴) اور لوگ عرفات سے منیٰ کی طرف بہ نکلے، یعنی: وہ تیزی سے بڑھے، اور ہر دفعہ بڑھنا 'افاضہ' ہے (۵)۔ {وہی گواہ کافی ہے} یہ تمیز کی بنا پر منسوب ہے۔ {میرے اور تمہارے درمیان} یعنی: وہ میری سچائی کو جانتا ہے اور یہ کہ تم باطل پر ہو۔ {اور وہ بخشنے والا ہے} توبہ کرنے والوں کو، {نہایت مہربان ہے} اپنے مومن بندوں پر۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فرما دیجئے: میں رسولوں میں سے کوئی انوکھا نہیں ہوں اور میں نہیں جانتا کہ میرے ساتھ کیا کیا جائے گا اور نہ (یہ کہ) تمہارے ساتھ کیا ہوگا، میں تو صرف اسی کی پیروی

کرتا ہوں جو میری طرف وحی کی جاتی ہے اور میں نہیں ہوں مگر واضح طور پر ڈرانے والا}

(۹) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فرما دیجئے: میں رسولوں میں سے کوئی انوکھا نہیں ہوں} یعنی: پہلا رسول نہیں ہوں، مجھ سے پہلے بھی رسول گزرے ہیں؛ ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے (۶)۔ اور 'البدع': پہلا۔

(۱) الوسیط ۴/۱۰۳، اور تفسیر البغوی ۴/۱۶۳۔ (۲) تفسیر مجاہد ۲/۵۹۳، اور اسے طبری نے ان سے ۲۱/۱۱۸ میں نقل کیا ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/۱۶۳۔ (۴) راعی النمیری کے ایک بیت کا پہلا مصرع ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۲۲۴ میں ہے، اور اس سے پہلے ۵/۳۱۸، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: من ذی الابارق۔ جب انہوں نے حقل (ایک پودا) چرا اور اس کا قول: ان کا جگالی کے ساتھ خاموش ہونا۔ فیروزآبادی نے کہا: اونٹ نے کظم کیا: اس نے جگالی روک لی۔ اور 'جرہ' وہ ہے: جو اونٹ باہر نکالتا ہے پھر اسے دوبارہ کھاتا ہے، اور وہ لقمہ جس سے اونٹ چارے کے وقت تک بہلتا رہتا ہے۔ القاموس (کظم اور جرر)۔ (۵) الصحاح (فیض)، اور اسی طرح تہذیب اللغہ ۱۲/۷۷ - ۷۸ میں۔ (۶) اسے طبری ۲۱/۱۱۹ - ۱۲۰ نے نکالا ہے، اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ تغلیق التعلیق ۴/۳۱۱ میں ہے۔

184 Surah Al-Ahqaf: Verse 9

Ikrima and others recited: «bada'an» with a fatha on the dal, assuming the omission of a possessive; the meaning is: I was not a person of innovations (1).

It is said: «bid'» and «badi'» are synonyms; like: nisf and nasif. A poet «abda'a» means he brought something novel (badi'). Something «bid'» - with kasra - means it is innovated. Such a person is «bid'» in this matter, meaning novel/original. The plural is «abda'»; according to Al-Akhfash (2). Qutrub recited the lines of Adi bin Zayd:

I am not a novelty among the events that afflict ... men who, after misery, have become more fortunate (3).

{And I do not know what will be done with me or with you} refers to the Day of Judgment - When it was revealed, the polytheists, Jews, and hypocrites rejoiced, saying: How can we follow a prophet who does not know what will be done with him or with us? He has no superiority over us. If he had not invented what he says from himself, the one who sent him would have informed him of what would be done with him. Then it was revealed: {That Allah may forgive you what preceded of your sin and what will follow} [Al-Fath: 2]. So this verse abrogated [the previous one], and Allah humbled the disbelievers. The Companions said: "Congratulations to you, O Messenger of Allah! Allah has made clear to you what will be done with you, O Messenger of Allah. If only we knew what He will do with us?" Then it was revealed: {That He may admit the believing men and believing women into gardens beneath which rivers flow} [Al-Fath: 5] until the end of the verse. And it was revealed: {And give good tidings to the believers that they will have from Allah great bounty} [Al-Ahzab: 47] (4) - stated by Anas, Ibn Abbas, Qatada, Al-Hasan, Ikrima, and Al-Dahhak (5).

(1) Al-Muhtasib 2/264, and mentioned by Ibn Khalawayh in the anomalous readings p. 139 from Abu Haywa. (2) See Ma'ani al-Quran 2/693, and we did not find his words in full there; it is similar in Tafsir al-Tabari 21/119 and Al-Baghawi 4/164 without attribution. (3) Tafsir al-Tabari 21/119, Al-Muharrar al-Wajiz 5/92, Al-Hamasa al-Basriyya 2/49, Jamharat Ash'ar al-Arab 1/500, and in some of them: "arat" instead of "ghadat", and "as'adu" instead of "bi-as'adu", and it is with this wording in Al-Nukat wa al-Uyun 5/272. (4) Reported by Al-Tabari 21/121 from Ikrima and Al-Hasan al-Basri in a similar way, and the author will mention it from Ata' from Ibn Abbas at the beginning of Surah Al-Fath. The report of the Companions saying "Congratulations to you..." will also appear in Al-Fath, from the hadith of Anas, which is in the Sahih, but it

does not mention the verse from Al-Ahqaf. (5) Meaning their saying in the interpretation of the verse above: "He means the Day of Judgment", as in Al-Muharrar al-Wajiz 5/94, and Zad al-Masir 7/373.

184 सूरा अल-अहकाफ़: आयत 9

इकरीमा और अन्य लोगों ने दाल पर फ़तहा के साथ «बदअन» पढ़ा है, इस आधार पर कि एक पूरक (मुज़ाफ़) को हटा दिया गया है; अर्थ यह है कि: मैं नवाचारों (बिद'अतों) वाला व्यक्ति नहीं था (1)।

कहा गया है: «बिद'» और «बदी'» समानार्थक हैं; जैसे: निसफ़ और नसीफ़। कवि ने «अब्द'अ» किया: यानी वह नयापन (बदी) लाया। कोई चीज़ «बिद'» (कसरह के साथ) है, यानी वह नई बनाई गई है। और फलां व्यक्ति इस मामले में «बिद'» है, यानी वह अनोखा/नया है। इसका बहुवचन «अब्दा'» है; अल-अख़फ़श के अनुसार (2)। कुतरुब ने अदी बिन ज़ैद के शेर पढ़े:

मैं उन घटनाओं में से कोई नया नहीं हूँ जो घेर लेती हैं ... उन लोगों को जो बदहाली के बाद खुशहाल हो गए (3)।

{और मैं नहीं जानता कि मेरे साथ क्या किया जाएगा और न ही तुम्हारे साथ} इसका अर्थ कयामत के दिन से है - जब यह आयत उतरी, तो मुशरिक, यहूदी और मुनाफ़िक़ खुश हुए और कहने लगे: हम ऐसे पैगंबर का अनुसरण कैसे कर सकते हैं जिसे यह नहीं पता कि उसके साथ या हमारे साथ क्या किया जाएगा? उसे हम पर कोई श्रेष्ठता नहीं है। यदि उसने अपनी ओर से यह बातें न गढ़ी होतीं, तो उसे भेजने वाले ने उसे बता दिया होता कि उसके साथ क्या किया जाएगा। तब यह आयत उतरी: {ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दे} [अल-फ़तह: 2]। इस प्रकार इस आयत ने [पिछली आयत को] मंसूख (रद्द) कर दिया, और अल्लाह ने काफिरों का मुँह काला किया। सहाबा ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आपको मुबारक हो! अल्लाह ने आपके लिए स्पष्ट कर दिया है कि आपके साथ क्या किया जाएगा, ऐ अल्लाह के रसूल, लेकिन काश हमें पता होता कि हमारे साथ क्या किया जाएगा?" तब यह उतरी: {ताकि वह मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों को ऐसे बागों में दाखिल करे जिनके नीचे नहरें बहती हैं} [अल-फ़तह: 5]। और यह उतरी: {और ईमान वालों को खुशखबरी दे दें कि उनके लिए अल्लाह की ओर से बड़ा फज़्ल (अनुग्रह) है} [अल-अहज़ाब: 47] (4) - यह अनस, इब्न अब्बास, क़तादा, अल-हसन, इकरीमा और अल-दह्हाक ने कहा है (5)।

(1) अल-मुहतासिब 2/264, और इब्न खालवाय ने इसे शाज़ किरातों में पृष्ठ 139 पर अबू हयवा के हवाले से उल्लेख किया है। (2) मआनी अल-कुरान 2/693 देखें, और हमें वहां उनका पूरा बयान नहीं मिला; यह तफ़सीर अल-तबरी 21/119 और अल-बग़वी 4/164 में बिना श्रेय के उसी तरह है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 21/119, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/92, अल-हमासा अल-बसरिया 2/49,

जमहरात अशआर अल-अरब 1/500, और इनमें से कुछ में: "ग़दत" के बजाय "अत", और "बि-असअदु" के बजाय "असअदु", और यह अल-नुकात व अल-उयून 5/272 में इसी शब्द के साथ है। (4) इसे तबरी ने 21/121 में इकरीमा और हसन बसरी से इसी तरह रिवायत किया है, और लेखक इसे अल-फ़तह की शुरुआत में अता से इब्न अब्बास के हवाले से उल्लेख करेंगे। सहाबा का यह कहना कि "आपको मुबारक हो..." अल-फ़तह में भी आएगा, यह अनस की हदीस है जो सहीह में है, लेकिन उसमें अल-अहकाफ़ की आयत का कोई ज़िक्र नहीं है। (5) यानी उपरोक्त आयत की व्याख्या में उनका यह कहना कि: उसका अर्थ कयामत का दिन है, जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/94 और ज़ाद अल-मसीर 7/373 में है।

١٨٤ سورة الاحقاف: آیت ٩

عکرمہ اور دیگر نے دال کے فتحہ کے ساتھ «بَدَعًا» پڑھا ہے، مضاف کے حذف کے تقدیر پر؛ اور معنی یہ ہے کہ: میں بدعتوں والا (صاحب بدع) نہیں تھا (١)۔

اور کہا گیا ہے کہ: «بِدْع» اور «بدیع» ایک ہی معنی میں ہیں؛ جیسے: نصف اور نصیف۔ شاعر نے «أبدع» کیا: یعنی وہ بدیع (انوکھا کلام) لایا۔ اور کوئی چیز «بِدْع» - کِسرہ کے ساتھ - یعنی: وہ نئی ایجاد کردہ ہے۔ اور فلاں شخص اس معاملے میں «بِدْع» ہے، یعنی: انوکھا/بدیع ہے۔ اور اس کی جمع «أبداع» ہے؛ الاخفش سے منقول ہے (٢)۔ اور قطرب نے عدی بن زید کا یہ قول پڑھا:

نہ میں ان پیش آنے والے حادثات میں انوکھا ہوں جو ... ان مردوں پر گزرے جو بدحالی کے بعد خوشحال ہو گئے (٣)۔

﴿وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ﴾ اس سے مراد قیامت کا دن ہے - جب یہ آیت نازل ہوئی تو مشرکین، یہودی اور منافقین خوش ہوئے اور کہنے لگے: ہم ایسے نبی کی پیروی کیسے کریں جو نہیں جانتا کہ اس کے ساتھ کیا کیا جائے گا اور نہ ہی ہمارے ساتھ کیا ہوگا؟ اس کی ہم پر کوئی فضیلت نہیں ہے۔ اگر اس نے یہ باتیں اپنی طرف سے نہ گھڑی ہوتیں تو اسے بھیجنے والا اسے ضرور بتا دیتا کہ اس کے ساتھ کیا کیا جائے گا۔ چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ [الفتح: ٢] پس اس آیت نے (پہلی آیت کو) منسوخ کر دیا، اور اللہ نے کافروں کی ناک خاک آلود کر دی۔ صحابہ نے کہا: "اے اللہ کے رسول، آپ کو مبارک ہو! اللہ نے آپ کے لیے واضح کر دیا ہے کہ آپ کے ساتھ کیا کیا جائے گا، اے اللہ کے رسول، لیکن کاش ہمیں بھی معلوم ہوتا کہ ہمارے ساتھ کیا کیا جائے گا؟" تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾

[الفتح: ٥] پوری آیت۔ اور یہ نازل ہوئی: ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا﴾ [الأحزاب: ٤٧] (٤) - یہ قول انس، ابن عباس، قتادہ، حسن، عکرمہ اور ضحاک کا ہے (٥)۔

(١) المحتسب ٢/ ٢٦٤، اور اسے ابن خالویہ نے شاذ قرأتوں میں ص ١٣٩ پر ابوحیوہ کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (٢) ان کے معانی القرآن ٢/ ٦٩٣ کو دیکھیں، اور ہمیں وہاں ان کا مکمل کلام نہیں ملا؛ اور یہ اسی طرح تفسیر الطبری ٢١/ ١١٩ اور البغوی ٤/ ١٦٤ میں بغیر نسبت کے موجود ہے۔ (٣) تفسیر الطبری ٢١/ ١١٩، اور المحرر الوجیز ٥/ ٩٢، اور الحماسۃ البصریۃ ٢/ ٤٩، اور جمہرۃ اشعار العرب ١/ ٥٠٠، اور ان میں سے بعض میں: «غدت» کی جگہ «عرت»، اور «بأسعد» کی جگہ «أسعد» ہے، اور یہ ان الفاظ کے ساتھ النکت والعیون ٥/ ٢٧٢ میں ہے۔ (٤) اسے الطبری نے ٢١/ ١٢١ میں عکرمہ اور حسن بصری سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور مصنف اسے سورہ الفتح کے شروع میں عطا سے ابن عباس کے حوالے سے ذکر کریں گے۔ اور الفتح میں صحابہ کے اس قول کی خبر بھی آئے گی: "آپ کو مبارک ہو..." الخ، جو حضرت انس کی حدیث سے ہے، اور وہ صحیح (بخاری/مسلم) میں ہے، اور اس میں الاحقاف کی آیت کا ذکر نہیں ہے۔ (٥) یعنی اوپر والی آیت کی تفسیر میں ان کا قول: اس سے مراد قیامت کا دن ہے، جیسا کہ المحرر الوجیز ٥/ ٩٤ میں ہے، اور زاد المسیر ٧/ ٣٧٣ میں اس کا اضافہ ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 9 185

Umm al-Ala'—a woman from the Ansar—said: "We divided the Emigrants (among us) by lots, and Uthman ibn Maz'oon ibn Hudhafah ibn Jumah fell to our lot. We hosted him in our homes, but then he passed away. I said: 'May Allah have mercy on you, O Abu al-Sa'ib! I testify that Allah has honored you.' The Prophet (PBUH) said: 'How do you know that Allah has honored him?' I said: 'O Messenger of Allah, by my father and mother! Then who else?!' He said: 'As for him, certainty (death) has come to him, and we have seen nothing but good from him. By Allah, I hope for Paradise for him. Yet, by Allah, although I am the Messenger of Allah, I do not know what will be done with me or with you.' She said: 'By Allah, I will never testify for anyone's purification after him ever.' (1) This was mentioned by al-Tha'labi, who said: 'He only said this when he did not yet know of the forgiveness of his sins; Allah forgave his sins at the Battle of Hudaybiyyah, four years before his death.'

I say: The Hadith of Umm al-Ala' was narrated by al-Bukhari, and my version of it states: 'and I do not know what will be done with him' and does not contain: 'with me or with you', and that is the correct version, Allah willing (2), as will be explained later. The verse is not abrogated (mansukh) because it is a statement of fact (khabar).

Al-Nahhas said (3): "It is impossible for there to be an abrogator (nasikh) or an abrogated (mansukh) here for two reasons: First, it is a statement of fact (khabar), and second, from the beginning of the Surah until this point, the address is to the polytheists, serving as an argument and a rebuke against them. Thus, it was necessary for this also to be an address to the polytheists as it was before and after it. It is impossible for the Prophet (PBUH) to say to the polytheists: 'I do not know what will be done with me or with you' in..."

---

(1) Recorded similarly by Imam Ahmad (27457) and al-Bukhari (1243) from Kharijah ibn Zaid ibn Thabit, from Umm al-Ala'. Umm al-Ala' al-Ansariyya was among those who gave the pledge (al-mubayi'at), and her narration is found among the people of Madinah. It was said she is the daughter of al-Harith ibn Thabit. Al-Isabah 13/355. (2) The narration: "and I do not know what will be done with him" was recorded by al-Bukhari - as mentioned by the author, may Allah have mercy on him - (2687), and the narration: "what will be done with me or with you" was also recorded by al-Bukhari (7018) and is in Imam Ahmad (27458). Regarding the author's statement regarding the narration "what will be done with him" being the correct one: Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari 3/115-116: In the narration of al-Kushmihani "with him" is an error

on his part... Rather, the Messenger of Allah (PBUH) said that - meaning: "what will be done with me or with you" - in agreement with Allah's words in Surah al-Ahqaf: {And I do not know what will be done with me or with you}, and that was before the revelation of Allah's words: {That Allah may forgive you what was past of your sins and what was to come}... (3) In Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/628-629.

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 9 185

उम्म अल-अला - जो अंसार की एक महिला थीं - ने कहा: हमने मुहाजिरों को आपस में बाँटा, तो हमारे हिस्से में उस्मान बिन मज़ून बिन हुज़ैफ़ा बिन जुमह आए। हमने उन्हें अपने यहाँ ठहराया, फिर उनका निधन हो गया। मैंने कहा: 'अबू साएब, आप पर अल्लाह की रहमत हो! मैं गवाही देती हूँ कि अल्लाह ने आपका सम्मान किया है।' पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'तुम्हें कैसे पता कि अल्लाह ने उनका सम्मान किया है?' मैंने कहा: 'मेरे माता-पिता आप पर कुर्बान हों ऐ अल्लाह के रसूल! फिर और कौन?!' उन्होंने फ़रमाया: 'जहाँ तक उनकी बात है, तो उनके पास यक़ीन (मौत) आ चुका है, और हमने उनके बारे में सिर्फ़ भलाई ही देखी है। अल्लाह की कसम, मैं उनके लिए जन्नत की उम्मीद करता हूँ। और अल्लाह की कसम, मैं अल्लाह का रसूल होने के बावजूद नहीं जानता कि मेरे साथ क्या किया जाएगा और न ही तुम्हारे साथ।' उन्होंने कहा: 'अल्लाह की कसम, उनके बाद मैं कभी किसी की पवित्रता की गवाही नहीं दूँगी।' (1) इसे अल-थलाबी ने उल्लेख किया है और कहा: 'उन्होंने यह तब कहा था जब उन्हें अपने पापों की क्षमा के बारे में पता नहीं था; अल्लाह ने हुदैबिया के युद्ध के समय उनकी मृत्यु से चार साल पहले उनके पापों को क्षमा कर दिया था।'

मैंने कहा: उम्म अल-अला की हदीस अल-बुखारी ने दर्ज की है, और मेरी रिवायत में है: 'और मैं नहीं जानता कि उनके साथ क्या किया जाएगा' इसमें 'मेरे साथ या तुम्हारे साथ' शब्द नहीं हैं, और यही सही है, इंशाअल्लाह (2), जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। और यह आयत मनसूख (निरस्त) नहीं है क्योंकि यह एक ख़बर (जानकारी) है।

अल-नह्हास (3) ने कहा: 'यहाँ नासिख (निरस्त करने वाला) या मनसूख (निरस्त) होने की संभावना दो कारणों से नहीं है: पहला यह कि यह एक ख़बर है, और दूसरा यह कि सूरा की शुरुआत से लेकर इस जगह तक का संबोधन मुशरिकों (बहुदेववादियों) से है, जो उनके विरुद्ध तर्क और डांट-फटकार है; इसलिए यह आवश्यक था कि यह भी मुशरिकों के लिए संबोधन हो जैसा कि इससे पहले और इसके बाद था। और यह असंभव है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुशरिकों से कहें: मैं नहीं जानता कि मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा...'

---

(1) इसे इसी तरह इमाम अहमद (27457) और अल-बुखारी (1243) ने खारिजाह बिन ज़ैद बिन साबित से, उम्म अल-अला के माध्यम से निकाला है। उम्म अल-अला अल-अंसारिया बैत (शपथ) लेने वाली महिलाओं में से थीं, उनकी हदीस मदीना के लोगों के पास है। कहा जाता है कि वह अल-हारिस

बिन साबित की बेटी हैं। अल-इसबाह 13/355। (2) रिवायत: 'और मैं नहीं जानता कि उनके साथ क्या किया जाएगा' इसे अल-बुखारी ने निकाला है - जैसा कि लेखक (रह.) ने कहा - (2687), और रिवायत: 'मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा' इसे भी अल-बुखारी ने निकाला है (7018) और यह इमाम अहमद (27458) के पास भी है। जहाँ तक लेखक की बात है रिवायत 'उसके साथ क्या किया जाएगा' के बारे में कि 'वही सही है': तो हाफिज़ इब्न हजर ने फ़तह अल-बारी 3/115-116 में कहा है: अल-कुशमिहनी की रिवायत में 'उसके साथ' उनकी ओर से एक गलती है... बल्कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने यह कहा था - यानी: 'मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा' - सूरा अल-अहक़ाफ़ में अल्लाह के इस कथन के अनुसार: {और मैं नहीं जानता कि मेरे साथ क्या किया जाएगा और न तुम्हारे साथ} और यह अल्लाह के इस कथन के उतरने से पहले था: {ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले पापों को क्षमा कर दे}... (3) अन-नासिख़ वल-मनसूख़ 2/628-629 में।

سورہ الأحقاف: آیت ۹ ۱۸۵

ام العلاء - جو انصار کی ایک خاتون تھیں - نے کہا: ہم نے مہاجرین کو آپس میں تقسیم کیا، تو ہمارے حصے میں عثمان بن مظعون بن حذافہ بن جمح آئے۔ ہم نے انہیں اپنے گھروں میں ٹھہرایا، پھر ان کا انتقال ہو گیا۔ میں نے کہا: 'اے ابو السائب! آپ پر اللہ کی رحمت ہو، میں گواہی دیتی ہوں کہ اللہ نے آپ کی تکریم فرمائی ہے'۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: 'تمہیں کیسے معلوم کہ اللہ نے ان کی تکریم فرمائی ہے؟' میں نے عرض کیا: 'اے اللہ کے رسول، میرے ماں باپ آپ پر قربان! پھر اور کون؟!' آپ ﷺ نے فرمایا: 'جہاں تک ان کا تعلق ہے، تو ان کے پاس یقین (موت) آ چکا ہے، اور ہم نے ان کے بارے میں بھلائی ہی دیکھی ہے۔ اللہ کی قسم، میں ان کے لیے جنت کی امید رکھتا ہوں۔ حالانکہ اللہ کی قسم، میں اللہ کا رسول ہوں لیکن میں نہیں جانتا کہ میرے ساتھ کیا کیا جائے گا اور نہ تمہارے ساتھ'۔ انہوں نے کہا: 'اللہ کی قسم، میں ان کے بعد کبھی کسی کی پاکبازی کی گواہی نہیں دوں گی'۔ (۱) اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے، اور کہا ہے: 'آپ ﷺ نے یہ اس وقت فرمایا تھا جب آپ کو اپنے گناہوں کی مغفرت کا علم نہیں ہوا تھا، حالانکہ اللہ نے غزوہ حدیبیہ کے موقع پر آپ کی وفات سے چار سال پہلے آپ کے گناہ معاف فرما دیے تھے'۔

میں کہتا ہوں: ام العلاء کی حدیث کو بخاری نے روایت کیا ہے، اور میری روایت میں یہ ہے: 'اور میں نہیں جانتا کہ ان کے ساتھ کیا کیا جائے گا' اس میں 'میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ' کے الفاظ نہیں ہیں، اور ان شاء اللہ یہی صحیح ہے (۲)، جیسا کہ آگے اس کی وضاحت آئے گی۔ اور یہ آیت منسوخ نہیں ہے کیونکہ یہ خبر (بیانِ واقعہ) ہے۔

نحاس (۳) نے کہا: 'یہاں ناسخ اور منسوخ ہونا دو وجوہات سے محال ہے: ایک یہ کہ یہ خبر ہے، اور دوسری یہ کہ سورہ کے آغاز سے لے کر یہاں تک کا خطاب مشرکین سے ہے اور ان پر

حجت اور زجر و توبیخ ہے؛ لہٰذا ضروری تھا کہ یہ بھی مشرکین کے لیے ہی خطاب ہو جیسا کہ اس سے پہلے اور اس کے بعد ہے، اور یہ محال ہے کہ نبی ﷺ مشرکین سے کہیں: میں نہیں جانتا کہ میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا...'

---

(۱) اسے اسی طرح امام احمد (۲۷٤۵۷) اور بخاری (۱۲٤۳) نے خارجہ بن زید بن ثابت سے، انہوں نے ام العلاء سے روایت کیا ہے۔ ام العلاء انصاریہ، بیعت کرنے والی خواتین میں سے ہیں، ان کی حدیث اہل مدینہ کے پاس ہے، اور کہا گیا کہ وہ حارث بن ثابت کی بیٹی ہیں۔ الإصابة ۱۳/۳۵۵۔ (۲) روایت: 'اور میں نہیں جانتا کہ ان کے ساتھ کیا کیا جائے گا' اسے بخاری نے نکالا ہے - جیسا کہ مصنف رحمہ اللہ نے کہا - (۲٦۸۷)، اور روایت: 'میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا' اسے بھی بخاری نے نکالا ہے (۷۰۱۸) اور یہ امام احمد (۲۷٤۵۸) کے پاس بھی ہے۔ جہاں تک مصنف کے اس قول کا تعلق ہے کہ روایت 'ان کے ساتھ کیا کیا جائے گا' ہی صحیح ہے، تو حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۱۱۵/۳ - ۱۱٦ میں کہا ہے: کشمیہنی کی روایت میں 'ان کے ساتھ' ان کی غلطی ہے... بلکہ رسول اللہ ﷺ نے یہ - یعنی: 'میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا' - سورہ احقاف میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی موافقت میں فرمایا تھا: {اور میں نہیں جانتا کہ میرے ساتھ کیا کیا جائے گا اور نہ تمہارے ساتھ} اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے نزول سے پہلے تھا: {تاکہ اللہ آپ کے اگلے اور پچھلے گناہ معاف فرما دے}... (۳) الناسخ والمنسوخ ٦۲۸/۲ - ٦۲۹ میں۔

Page Header: 186 Surah Al-Ahqaf: Verse 9

The afterlife, and he ﷺ, since the beginning of his mission until his death, continued to inform that whoever dies in disbelief is eternally in the Fire, and whoever dies in faith, following and obeying him, is in Paradise. Thus, he ﷺ saw what would be done with him and with them in the hereafter. It is not permissible for him to say to them: "I do not know what will be done with me or with you in the hereafter," for they would say: "How can we follow you when you do not know whether you will end up in ease and comfort or in punishment and retribution?!"

The correct view on the verse is the saying of Al-Hasan, as read to Muhammad (1) bin Ja'far bin Hafs, from Yusuf bin Musa, who said: Waki' narrated to us, saying: Abu Bakr al-Hudhali narrated to us, from Al-Hasan: "And I do not know what will be done with me or with you in this world" (2). Abu Ja'far said (3): This is the most correct and best saying; he ﷺ does not know what will befall him and them of illness or health, cheapness or dearness, wealth or poverty. Similar to it is: "If I knew the unseen, I would have acquired much wealth, and no harm would have touched me. I am only a warner and a bringer of good tidings" [Al-A'raf: 188]. Al-Wahidi and others mentioned, from Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas: When the trials of the companions of the Messenger of Allah ﷺ intensified, he saw in a dream that he was migrating to a land with palm trees, trees, and water. He told his companions about it, and they rejoiced at it, seeing in it relief from the harm of the polytheists. Then they waited for a while without seeing that, and they said: "O Messenger of Allah, when will we migrate to the land you saw?" So the Prophet ﷺ remained silent, and Allah the Almighty revealed: "And I do not know what will be done with me or with you," meaning: I do not know whether I will go out to the place I saw in my dream or not. Then he said: "It was only something I saw in my dream; I only follow what is revealed to me" (4), meaning: what I told you has not been revealed to me. Al-Qushayri said: Based on this, there is no abrogation in the verse. And it was said: The meaning is: I do not know what...

Footnotes: (1) In the manuscripts: "As Ali bin Muhammad read," and the confirmed version is from "An-Nasikh wal-Mansukh" by An-Nahhas. (2) Also recorded by At-Tabari 21/122-123 at length, and it will come shortly. (3) In "An-Nasikh wal-Mansukh" 2/629. (4) "Asbab al-Nuzul" by Al-Wahidi, p. 401. Its chain of narration is weak. It was also mentioned on the authority of Ibn Abbas by Al-Baghawi in his tafsir 4/164, Ibn al-Jawzi in "Zad al-Masir" 7/372, Al-Razi 8/28, and Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 5/95 summarized from him, and Abu al-Layth al-Samarqandi 3/230 from Al-Kalbi.

पेज हेडर: 186 सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 9

परलोक, और वे ﷺ अपने मिशन की शुरुआत से अपनी मृत्यु तक यह सूचित करते रहे कि जो कोई कुफ्र (अविश्वास) की स्थिति में मरता है वह नरक में हमेशा रहेगा, और जो कोई ईमान (विश्वास) की स्थिति में मरता है और उनका अनुसरण और आज्ञापालन करता है, वह स्वर्ग में होगा। इस प्रकार, उन्होंने ﷺ देखा कि परलोक में उनके और उनके साथ क्या किया जाएगा। उनके लिए यह कहना जायज़ नहीं है: "मैं नहीं जानता कि परलोक में मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा," क्योंकि वे कहेंगे: "हम तुम्हारा अनुसरण कैसे कर सकते हैं जब तुम नहीं जानते कि तुम्हारा अंत सुख और शांति में होगा, या सजा और दंड में?!"

आयत पर सही विचार अल-हसन का कहना है, जैसा कि मुहम्मद (1) बिन जाफर बिन हफ़्स को पढ़ा गया था, यूसुफ बिन मूसा से, जिन्होंने कहा: वकी' ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: अबू बक्र अल-हुदाली ने अल-हसन से हमें बताया: "और मैं नहीं जानता कि इस दुनिया में मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा" (2)। अबू जाफर (3) ने कहा: यह सबसे सही और सबसे अच्छी बात है; वे ﷺ नहीं जानते कि उन्हें और उन्हें बीमारी या स्वास्थ्य, सस्तापन या महंगाई, धन या गरीबी में से क्या होगा। इसी तरह का है: "अगर मुझे अनदेखे का ज्ञान होता, तो मैंने बहुत सा धन इकट्ठा कर लिया होता, और मुझे कोई नुकसान नहीं पहुँचा होता। मैं तो केवल एक डराने वाला और खुशखबरी देने वाला हूँ" [अल-अराफ़: 188]। अल-वाहिदी और अन्य ने अल-कल्बी से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से उल्लेख किया है: जब अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों पर मुसीबतें बढ़ गईं, तो उन्होंने सपने में देखा कि वे खजूर के पेड़ों, वृक्षों और पानी वाली भूमि की ओर प्रवास कर रहे हैं। उन्होंने इसके बारे में अपने साथियों को बताया, और वे इससे खुश हुए, उन्होंने इसे मुशरिकों (बहुदेववादियों) के नुकसान से राहत के रूप में देखा। फिर वे कुछ समय तक रहे और उन्होंने ऐसा नहीं देखा, तो उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, हम उस भूमि पर कब प्रवास करेंगे जिसे आपने देखा था?" तो नबी ﷺ चुप रहे, और अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: "और मैं नहीं जानता कि मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा," यानी: मैं नहीं जानता कि मैं उस जगह जाऊंगा जो मैंने अपने सपने में देखी थी या नहीं। फिर उन्होंने कहा: "यह केवल वही है जो मैंने अपने सपने में देखा था; मैं केवल उसी का पालन करता हूँ जो मुझ पर प्रकट (वही) किया जाता है" (4), यानी: मैंने जो तुम्हें बताया वह मुझ पर प्रकट नहीं हुआ है। अल-कुशैरी ने कहा: इसके आधार पर, आयत में कोई निरसन (नस्ख) नहीं है। और कहा गया: अर्थ है: मैं नहीं जानता कि क्या...

पाद टिप्पणियाँ: (1) प्रतियों में: "जैसा कि अली बिन मुहम्मद ने पढ़ा," और पुष्ट संस्करण अन-नहास द्वारा "अन-नासीख वल-मनसूख" से है। (2) इसे अल-तबरी 21/122-123 ने भी विस्तार से उद्धृत किया है, और यह जल्द ही आएगा। (3) "अन-नासीख वल-मनसूख" 2/629 में। (4) अल-वाहिदी द्वारा "असबब अल-नुज़ूल" पृष्ठ 401। इसकी वर्णन श्रृंखला कमजोर है। इसका उल्लेख इब्न अब्बास के अधिकार पर अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/164 में, इब्न अल-जौज़ी ने "ज़ाद अल-मसीर" 7/372 में, अल-राज़ी ने 8/28 में, और इब्न अतियाह ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 5/95 में उनसे संक्षिप्त में किया है, और अबू अल-लैथ अल-समरकंदी ने 3/230 में अल-कल्बी से किया है।

صفحہ کا عنوان: ۱۸٦ سورۃ الاحقاف: آیت ۹

آخرت، اور آپ ﷺ اپنی بعثت کے آغاز سے اپنی وفات تک مسلسل یہ خبر دیتے رہے کہ جو کفر پر مرا وہ ہمیشہ آگ میں رہے گا، اور جو ایمان پر مرا اور آپ کی پیروی اور اطاعت کی وہ جنت میں ہے، پس آپ ﷺ نے دیکھ لیا کہ آخرت میں آپ کے ساتھ اور ان کے ساتھ کیا کیا جائے گا۔ اور آپ کے لیے یہ کہنا جائز نہیں کہ: "میں نہیں جانتا کہ آخرت میں میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا"؛ کیونکہ وہ کہیں گے: "ہم آپ کی پیروی کیسے کریں جب کہ آپ نہیں جانتے کہ آپ آسودگی اور راحت کی طرف جائیں گے، یا عذاب اور سزا کی طرف؟!"۔

اور آیت میں صحیح قول حسن کا ہے، جیسا کہ محمد (۱) بن جعفر بن حفص پر پڑھا گیا، یوسف بن موسیٰ سے، انہوں نے کہا ہمیں وکیع نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو بکر الہذلی نے حسن سے بیان کیا: «اور میں نہیں جانتا کہ دنیا میں میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا» (۲)۔ ابو جعفر (۳) نے کہا: یہ سب سے صحیح اور بہترین قول ہے، آپ ﷺ نہیں جانتے کہ آپ کو اور انہیں بیماری، صحت، ارزانی، گرانی، غنا یا فقر میں سے کیا پیش آئے گا۔ اور اس کی مثال: ﴿اور اگر میں غیب جانتا ہوتا تو بہت سی بھلائی جمع کر لیتا اور مجھے کوئی تکلیف نہ پہنچتی، میں تو محض ڈرانے والا اور خوشخبری دینے والا ہوں﴾ [الاعراف: ۱۸۸]۔ اور الواحدی وغیرہ نے کلبی سے، انہوں نے ابو صالح سے، انہوں نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے: جب رسول اللہ ﷺ کے صحابہ پر آزمائشیں سخت ہو گئیں، تو آپ نے خواب میں دیکھا کہ آپ ایک ایسی زمین کی طرف ہجرت کر رہے ہیں جہاں کھجور کے درخت، دیگر درخت اور پانی ہے، تو آپ نے یہ خواب اپنے صحابہ کو سنایا، وہ اس پر خوش ہوئے، اور انہوں نے اسے مشرکین کی اذیت سے نجات کی صورت میں دیکھا، پھر وہ کچھ عرصہ ٹھہرے اور انہوں نے وہ (ہجرت) نہ دیکھی، تو انہوں نے

عرض کیا: یا رسول اللہ، ہم اس زمین کی طرف کب ہجرت کریں گے جو آپ نے دیکھی تھی؟ تو نبی ﷺ خاموش رہے، پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿اور میں نہیں جانتا کہ میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا﴾ یعنی: میں نہیں جانتا کہ میں اس جگہ جاؤں گا جو میں نے خواب میں دیکھی تھی یا نہیں۔ پھر آپ نے فرمایا: «یہ محض ایک چیز تھی جو میں نے خواب میں دیکھی تھی، میں تو صرف اسی کی پیروی کرتا ہوں جو میری طرف وحی کی جاتی ہے» (٤) یعنی: مجھے وہ وحی نہیں کیا گیا جو میں نے تمہیں بتایا تھا۔ قشیری نے کہا: پس اس بنیاد پر آیت میں کوئی نسخ نہیں ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: میں نہیں جانتا کہ...

حواشی: (١) نسخوں میں ہے: جیسا کہ علی بن محمد نے پڑھا، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی "الناسخ والمنسوخ" سے ہے۔ (٢) اسے طبری نے بھی ٢١/ ١٢٢ - ١٢٣ طوالت کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ عنقریب آئے گا۔ (٣) "الناسخ والمنسوخ" میں ٦٢٩/٢۔ (٤) الواحدی کی "اسباب النزول" ص ٤٠١۔ اور اس کی سند ضعیف ہے، اور اسے ابن عباس سے بغوی نے اپنی تفسیر ٤/ ١٦٤، ابن الجوزی نے "زاد المسیر" ٧/ ٣٧٢، رازی نے ٨/ ٢٨ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ٥/ ٩٥ میں اسے مختصراً ذکر کیا ہے، اور ابو اللیث سمرقندی نے ٣/ ٢٣٠ میں کلبی سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 9 / 187

...what is imposed upon me and upon you of the obligations. Al-Tabari (1) chose the meaning to be: I do not know what will become of my affair and your affair in this world; will you believe or disbelieve? Will you be hastened with punishment or delayed? I say: This is the meaning of the statement of Al-Hasan, Al-Suddi, and others. Al-Hasan said: I do not know what will be done with me or with you in this world; as for the Hereafter, God forbid! It has been known that he is in Paradise since his covenant was taken among the Messengers. But he said: I do not know what will be done with me in this world: will I be driven out as the prophets before me were driven out, or will I be killed as the prophets before me were killed? And I do not know what will be done with you: will my nation be believing or disbelieving? Or will my nation be pelted with stones from the sky, or swallowed up by the earth? Then it was revealed: "It is He who has sent His Messenger with guidance and the religion of truth to manifest it over all religion" [Al-Fath: 28]. He says: He will make his religion prevail over all religions. Then He said regarding his nation: "But Allah would not punish them while you, [O Muhammad], are among them" [Al-Anfal: 33]. So Allah, the Exalted, informed him of what He would do with him and with his nation (2). And there is no abrogation (naskh) in all of this, praise be to Allah. Al-Dahhak also said: "I do not know what will be done with me or with you," meaning: what you will be commanded with and what you will be forbidden from (3). It was also said: The Prophet ﷺ was commanded to say to the believers: I do not know what will be done with me or with you on the Day of Resurrection. Then Allah, the Exalted, clarified that in His saying: "That Allah may forgive for you what preceded of your sin and what will follow" [Al-Fath: 2]. And He clarified after that the state of the believers, and then clarified the state of the disbelievers (4). I say: This is the meaning of the first statement, except that abrogation was mentioned in it in the sense of clarification, and that he was commanded to say that to the believers. The correct view is what we mentioned from Al-Hasan and others.

(1) In his Tafsir 21/123, and the statement before it is from him. (2) Narrated by Al-Tabari 21/122, and in its chain of narration is Abu Bakr Al-Hudhali; Al-Hafiz Ibn Hajar said in Taqrib al-Tahdhib: He is a chronicler whose narrations are rejected. (3) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/273, and Al-Razi in his Tafsir 28/8, and Ibn Atiyyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz 5/94 without attribution. (4) Tafsir al-Tabari 21/120.

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 9 / 187

...जो मुझ पर और तुम पर अनिवार्य कर्तव्यों में से लगाया गया है। अल-तबरी (1) ने इसका अर्थ चुना है: मुझे नहीं पता कि इस दुनिया में मेरा और तुम्हारा मामला क्या होगा; क्या तुम विश्वास करोगे या इनकार? क्या तुम्हें सजा जल्दी दी जाएगी या देरी से? मैंने कहा: यही अल-हसन, अल-सुद्दी और अन्य लोगों के कथन का अर्थ है। अल-हसन ने कहा: मुझे नहीं पता कि इस दुनिया में मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा; जहाँ तक आख़िरत (परलोक) की बात है, तो खुदा न करे! यह पता चला है कि वह जन्नत में हैं जब से उनका वादा रसूलों के बीच लिया गया था। लेकिन उन्होंने कहा: मुझे नहीं पता कि इस दुनिया में मेरे साथ क्या किया जाएगा: क्या मुझे वैसे ही निकाल दिया जाएगा जैसे मुझसे पहले के नबियों को निकाला गया था, या मुझे वैसे ही मार दिया जाएगा जैसे मुझसे पहले के नबियों को मार दिया गया था? और मुझे नहीं पता कि तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा: क्या मेरी उम्मत (राष्ट्र) सच मानने वाली होगी या झुठलाने वाली? या क्या मेरी उम्मत पर आसमान से पत्थर बरसाए जाएंगे, या उन्हें ज़मीन में धँसा दिया जाएगा? फिर यह नाज़िल (अवतरित) हुआ: "वही है जिसने अपने रसूल को मार्गदर्शन और सत्य के धर्म के साथ भेजा ताकि उसे हर धर्म पर प्रबल कर दे" [अल-फ़तह: 28]। वह कहते हैं: वह अपने धर्म को सभी धर्मों पर विजयी बनाएगा। फिर उन्होंने अपनी उम्मत के बारे में कहा: "और अल्लाह उन्हें दंड देने वाला नहीं था जबकि आप उनके बीच में थे" [अल-अनफ़ाल: 33]। तो अल्लाह तआला ने उन्हें सूचित किया कि वह उनके और उनकी उम्मत (2) के साथ क्या करेगा। और इस सब पर कोई मनसूख (निरसन) नहीं है, और अल्लाह का शुक्र है। अल-दह्हाक ने यह भी कहा: "मुझे नहीं पता कि मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा," यानी: तुम्हें क्या हुक्म दिया जाएगा और किस चीज़ से मना किया जाएगा (3)। और यह भी कहा गया: नबी ﷺ को मोमिनों (विश्वासियों) से कहने का हुक्म दिया गया था: मुझे नहीं पता कि कयामत के दिन मेरे साथ या तुम्हारे साथ क्या किया जाएगा। फिर अल्लाह तआला ने इसे अपने इस कथन में स्पष्ट किया: "ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दे" [अल-फ़तह: 2]। और इसके बाद मोमिनों के हाल को स्पष्ट किया, और फिर काफिरों (अविश्वासियों) के हाल को स्पष्ट किया (4)। मैंने कहा: और यह पहले कथन का अर्थ है, सिवाय इसके कि इसमें 'बयान' (स्पष्टीकरण) के अर्थ में 'नस्ख' (निरसन) शब्द का प्रयोग किया गया है, और यह कि उन्हें मोमिनों से ऐसा कहने का हुक्म दिया गया था। और सही बात वही है जो हमने अल-हसन और अन्य लोगों से ज़िक्र की है।

(1) उनकी तफ़सीर 21/123 में, और इससे पहले का कथन भी उन्हीं का है। (2) इसे अल-तबरी 21/122 ने निकाला है, और इसके इसनाद (सूत्र) में अबू बक्र अल-हुज़ली है; हाफ़िज़ इब्न हजर ने तक़रीब अल-तहज़ीब में कहा है: वह एक इतिहासकार है जिसकी हदीस छोड़ी हुई (अस्वीकार्य) है। (3) अल-मावर्दी ने इसका ज़िक्र अल-नुकत वल-उयून 5/273 में किया है, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 28/8 में, और इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/94 में बिना किसी श्रेय के ज़िक्र किया है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 21/120.

سورة الاحقاف: آیت 9 / 187

...جو مجھ پر اور تم پر فرائض میں سے عائد کیا گیا ہے۔ اور طبری (1) نے یہ معنی پسند کیا ہے: میں نہیں جانتا کہ دنیا میں میرا اور تمہارا انجام کیا ہوگا، کیا تم ایمان لاؤ گے یا کفر کرو گے، کیا تمہیں عذاب جلدی دیا جائے گا یا تاخیر سے۔ میں نے کہا: یہی حسن، سدی اور دیگر کا قول ہے۔ حسن نے کہا: میں نہیں جانتا کہ دنیا میں میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا، رہا آخرت کا معاملہ، تو معاذ اللہ! یہ معلوم ہو چکا ہے کہ وہ جنت میں ہیں جب سے رسولوں میں ان سے عہد لیا گیا تھا۔ لیکن انہوں نے کہا: میں نہیں جانتا کہ دنیا میں میرے ساتھ کیا کیا جائے گا: کیا مجھے نکالا جائے گا جیسے مجھ سے پہلے انبیاء کو نکالا گیا، یا مجھے قتل کیا جائے گا جیسے مجھ سے پہلے انبیاء کو قتل کیا گیا؟ اور میں نہیں جانتا کہ تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا، کیا میری امت تصدیق کرنے والی ہوگی یا جھٹلانے والی، یا میری امت پر آسمان سے پتھر برسائے جائیں گے، یا انہیں زمین میں دھنسا دیا جائے گا؟ پھر یہ آیت نازل ہوئی: "وہی ہے جس نے اپنے رسول کو ہدایت اور دینِ حق کے ساتھ بھیجا تاکہ اسے تمام ادیان پر غالب کر دے" [الفتح: 28]۔ وہ فرماتے ہیں: وہ اپنے دین کو تمام ادیان پر غالب کر دے گا۔ پھر انہوں نے اپنی امت کے بارے میں فرمایا: "اور اللہ انہیں عذاب دینے والا نہ تھا جب کہ آپ ان میں موجود تھے" [الانفال: 33]۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے انہیں بتا دیا کہ وہ ان کے اور ان کی امت (2) کے ساتھ کیا کرنے والا ہے۔ اور اس سب پر کوئی نسخ نہیں ہے، والحمد للہ۔ اور ضحاک نے بھی کہا: "میں نہیں جانتا کہ میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا" یعنی: تمہیں کس چیز کا حکم دیا جائے گا اور کس سے روکا جائے گا (3)۔ اور کہا گیا: نبی ﷺ کو حکم دیا گیا کہ وہ مومنوں سے کہیں: میں نہیں جانتا کہ قیامت کے دن میرے ساتھ یا تمہارے ساتھ کیا کیا جائے گا، پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں اسے واضح کر دیا: "تاکہ

اللہ آپ کے لیے آپ کی اگلی اور پچھلی خطائیں معاف کر دے" [الفتح: 2] اور اس کے بعد مومنوں کا حال بیان فرمایا، پھر کافروں کا حال بیان فرمایا (4)۔ میں نے کہا: اور یہ پہلے قول کا مفہوم ہے، سوائے اس کے کہ اس میں نسخ کا لفظ بیان کے معنی میں استعمال کیا گیا ہے، اور یہ کہ انہیں مومنوں سے یہ کہنے کا حکم دیا گیا تھا، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے حسن وغیرہ سے ذکر کیا ہے۔

(1) ان کی تفسیر 21/123 میں، اور اس سے پہلے والا قول بھی انہی کا ہے۔ (2) اسے طبری نے 21/122 میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابوبکر الہذلی ہے؛ حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں کہا ہے: وہ اخبار نگار ہے جس کی حدیث متروک ہے۔ (3) اسے ماوردی نے النکت والعیون 5/273 میں ذکر کیا ہے، اور رازی نے اپنی تفسیر 28/8 میں، اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 5/94 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (4) تفسیر طبری 21/120۔

And "ma" (what) in {ma yuf'alu}: It is permissible for it to be a relative pronoun, and for it to be an interrogative in the nominative case. {I follow not except what is revealed to me, and I am not but a clear warner} And it was recited as: "yuwhi" meaning: Allah Mighty and Majestic(1). This has been mentioned previously in several places.

His saying, the Exalted: {Say, "Have you considered: if the Qur'an was from Allah, and you disbelieved in it while a witness from the Children of Israel has testified to something similar and believed while you were arrogant? Indeed, Allah does not guide the wrongdoing people."}

His saying, the Exalted: {Say, "Have you considered: if it was from Allah"} meaning the Qur'an. {and you disbelieved in it}

Ash-Sha'bi said: The intended person is Muhammad, peace be upon him(2). {and a witness from the Children of Israel has testified} Ibn Abbas, Al-Hasan, Ikrimah, Qatadah, and Mujahid said: He is Abdullah bin Salam, who testified against the Jews that the Messenger of Allah, peace be upon him, is mentioned in the Torah, and that he is a Prophet from Allah(3).

And in At-Tirmidhi(4) from him: "Verses from the Book of Allah were revealed regarding me; they were revealed regarding me: {and a witness from the Children of Israel has testified to something similar and believed while you were arrogant? Indeed, Allah does not guide the wrongdoing people.}" and this has already been mentioned at the end of Surah Ar-Ra'd(5).

Masruq said: It is Moses and the Torah, not Ibn Salam; because he accepted Islam in Medina, and the Surah is Meccan. He also said: His saying: {and you disbelieved in it} is addressing the Quraysh.

Ash-Sha'bi: He refers to those from the Children of Israel who believed in Moses and the Torah; because Ibn Salam only accepted Islam two years before the death of the Prophet, peace be upon him, and the Surah is Meccan(6).

---

(1) Al-Kashshaf 3/518, and Abu Hayyan also mentioned the reading in Al-Bahr 8/75, and it is an anomalous reading. (2) An-Nukat wal-Uyun 5/273. (3) Tafsir Mujahid 2/593, Tafsir al-Tabari 21/128-130, Tafsir Abd al-Razzaq 2/215, and An-Nukat wal-Uyun

5/273. (4) Number (3256). (5) 12/98. (6) An-Nukat wal-Uyun 5/273, and similarly in Tafsir al-Tabari 21/125 - 126.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 9 - 10 | 188

और {मा युफ़'अलु} में 'मा': यह मुसूला (relational pronoun) हो सकता है, और यह इस्तिफ़हामिया (interrogative) रफ़अ की स्थिति में भी हो सकता है। {मैं केवल उसी का अनुसरण करता हूँ जो मेरी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है, और मैं तो केवल एक स्पष्ट सचेत करने वाला हूँ} और इसे "यूही" भी पढ़ा गया है, अर्थात्: अल्लाह अज़ व जल्ल (प्रतापी और महान)(1)। यह अन्य स्थानों पर पहले आ चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "क्या तुमने देखा, यदि यह अल्लाह की ओर से होता और तुमने इसका इनकार किया होता, जबकि इस्राईल की संतान में से एक गवाह ने इसके जैसे की गवाही दी और वह ईमान ले आया, जबकि तुम घमंड करते रहे? निश्चय ही अल्लाह अन्यायी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।" }

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "क्या तुमने देखा, यदि यह अल्लाह की ओर से होता"} अर्थात् क़ुरआन। {और तुमने इसका इनकार किया}

अश-शा'बी ने कहा: इससे तात्पर्य मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं(2)। {और इस्राईल की संतान में से एक गवाह ने गवाही दी} इब्न अब्बास, अल-हसन, इकरिमा, क़तादा और मुजाहिद ने कहा: वह अब्दुल्ला बिन सलाम हैं, जिन्होंने यहूदियों के विरुद्ध गवाही दी कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का उल्लेख तौरात में है, और वह अल्लाह की ओर से एक नबी हैं(3)।

और तिर्मिज़ी (4) में उनके हवाले से है: "मेरे बारे में अल्लाह की किताब से कुछ आयतें उतरीं, मेरे बारे में उतरीं: {और इस्राईल की संतान में से एक गवाह ने इसके जैसे की गवाही दी और वह ईमान ले आया, जबकि तुम घमंड करते रहे? निश्चय ही अल्लाह अन्यायी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता।}" और यह सूरह अर-रा'द (5) के अंत में पहले ही आ चुका है।

मसरूक़ ने कहा: वह मूसा और तौरात हैं, न कि इब्न सलाम; क्योंकि उन्होंने मदीना में इस्लाम स्वीकार किया था, जबकि यह सूरह मक्की है। उन्होंने यह भी कहा: उनका कथन: {और तुमने इसका इनकार किया} क़ुरैश को संबोधित है।

अश-शा'बी: वह इस्राईल की संतान में से वे लोग हैं जो मूसा और तौरात पर ईमान लाए; क्योंकि इब्न सलाम ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मृत्यु से केवल दो वर्ष पहले इस्लाम स्वीकार किया था, जबकि सूरह मक्की है(6)।

---

(1) अल-कश्शाफ़ 3/518, और अबू हय्यान ने भी अल-बहर 8/75 में इस क़िराअत का उल्लेख किया है, और यह एक शाज़ (अनियमित) क़िराअत है। (2) अन-नुकत वल-उयून 5/273। (3) तफ़्सीर मुजाहिद 2/593, तफ़्सीर अत-तबरी 21/128-130, तफ़्सीर अब्द अर-रज़्ज़ाक 2/215, और अन-नुकत वल-उयून 5/273। (4) संख्या (3256)। (5) 12/98। (6) अन-नुकत वल-उयून 5/273, और इसी तरह तफ़्सीर अत-तबरी 21/125 - 126 में।

اور ﴿مَا يُفْعَلُ﴾ میں «ما»: یہ موصولہ بھی ہو سکتا ہے، اور استفہامیہ مرفوع بھی۔ ﴿إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَى إِلَيَّ وَمَا أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ﴾ اور اسے «يُوحي» بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: اللہ عز و جل(۱)۔ یہ کئی جگہوں پر پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ أَرَءَيْتُمْ إِن كَانَ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَكَفَرْتُم بِهِۦ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ عَلَىٰ مِثْلِهِۦ فَـَٔامَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ ۖ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّٰلِمِينَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ أَرَءَيْتُمْ إِن كَانَ مِنْ عِندِ اللَّهِ﴾ یعنی قرآن۔ ﴿وَكَفَرْتُم بِهِۦ﴾

امام شعبی نے کہا: اس سے مراد محمد ﷺ ہیں(۲)۔ ﴿وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ﴾ ابن عباس، حسن، عکرمہ، قتادہ اور مجاہد نے کہا: وہ عبداللہ بن سلام ہیں، جنہوں نے یہودیوں پر گواہی دی کہ اللہ کے رسول ﷺ کا ذکر تورات میں موجود ہے، اور وہ اللہ کی طرف سے نبی ہیں(۳)۔

ترمذی(۴) میں ان سے روایت ہے: میرے بارے میں اللہ کی کتاب کی کچھ آیات نازل ہوئیں، میرے بارے میں نازل ہوئیں: ﴿وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ عَلَىٰ مِثْلِهِۦ فَـَٔامَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ ۖ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّٰلِمِينَ﴾ اور یہ سورہ رعد(۵) کے آخر میں گزر چکا ہے۔

مسروق نے کہا: وہ موسیٰ اور تورات ہیں، ابن سلام نہیں؛ کیونکہ انہوں نے مدینہ میں اسلام قبول کیا تھا، جبکہ یہ سورہ مکی ہے۔ اور کہا: اس کا قول: ﴿وَكَفَرْتُم بِهِۦ﴾ قریش سے خطاب ہے۔

شعبی: وہ بنی اسرائیل میں سے وہ لوگ ہیں جو موسیٰ اور تورات پر ایمان لائے؛ کیونکہ ابن سلام نے تو نبی ﷺ کی وفات سے صرف دو سال قبل اسلام قبول کیا تھا، اور سورہ مکی ہے(۶)۔

(۱) الکشاف ۳/ ۵۱۸، اور ابو حیان نے بھی البحر ۸/ ۷۵ میں اس قرأت کا ذکر کیا ہے، اور یہ قرأتِ شاذہ ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۲۷۳۔ (۳) تفسیر مجاہد ۲/ ۵۹۳، تفسیر طبری ۲۱/ ۱۲۸-۱۳۰، تفسیر عبد الرزاق ۲/ ۲۱۵، اور النکت والعیون ۵/ ۲۷۳۔ (۴) نمبر (۳۲۵۶)۔ (۵) ۹۸/ ۱۲۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۲۷۳، اور اسی طرح تفسیر طبری ۲۱/ ۱۲۵ - ۱۲۶ میں۔

Al-Qushayri said: For whoever said: "The witness is Moses," they said: the Surah is Meccan, and Ibn Salam converted to Islam two years before the death of the Prophet (1) ﷺ. It is possible that the verse was revealed in Medina and placed in a Meccan Surah; for a verse would be revealed and the Prophet ﷺ would say "place it in such-and-such Surah" (2).

The verse is in the context of arguing with the polytheists, and the point of the argument is that they used to refer to the Jews in matters, meaning: their testimony for them and the testimony of their Prophet for me is one of the clearest arguments. It is not unlikely that the Surah is about arguing with the Jews. When Ibn Salam came as a Muslim before the Jews knew of his conversion, he said: "O Messenger of Allah, make me an arbiter between you and the Jews." So he asked them about him: "What kind of man is he among you?" They said: "Our master and our scholar." Then he said: "He has believed in me," so they spoke ill of him... the Hadith, and it has been mentioned previously (3). Ibn Abbas said: The Jews accepted the judgment of Ibn Salam, and they said to the Prophet ﷺ: "If he testifies for you, we will believe in you." So he was asked and he testified, then he converted (4). {Upon the like thereof} i.e., upon the like of what I have brought to you. So Moses testified to the Torah, and Muhammad to the Quran. Al-Jurjani said: "Like" is a connecting word, meaning: a witness testified about it that it is from God. {So he believed} i.e., this witness. {And you were arrogant} you were too arrogant to believe. The answer to "If it were" is omitted, estimated as: "So he believed, will you believe?" This was said by al-Zajjaj (5).

It was said: "{So he believed and you were arrogant}" Is it not that you have committed injustice? It is explained by: {Indeed, Allah does not guide the wrongdoing people}. It was said: "{So he believed and you were arrogant}" Do you feel safe from the punishment of Allah? (6). And "Have you seen" is a term placed for questioning and inquiry; therefore, it does not require an object. Al-Naqqash and others narrated: that in the verse there is a transposition (advancement and delay), and its estimation is: "Say, have you seen if it is from Allah and a witness from the Children of Israel has testified, so he believed and you disbelieved; indeed, Allah does not guide the wrongdoing people" (7).

(1) This statement of al-Qushayri preceded at 12/99. (2) Al-Razi mentioned this statement in his Tafsir 28/10 from al-Kalbi. (3) Narrated by Imam Ahmad (12057) and al-Bukhari (3329) from the Hadith of Anas in similar wording. (4) Narrated by al-Tabari

21/127 - 128 in similar wording. (5) In his 'Ma'ani al-Quran' 4/440, and al-Baghawi mentioned this talk in his Tafsir 4/165. (6) Al-Wasit 4/104 - 105, and Zad al-Masir 7/374. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/274.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 10 | 189

अल-कुशायरी ने कहा: जिसने कहा: "गवाह मूसा हैं," उन्होंने कहा: सूरह मक्की है, और इब्न सलाम पैगंबर ﷺ की मृत्यु से दो साल पहले इस्लाम लाए थे (1)। यह संभव है कि आयत मदीना में अवतरित हुई हो और एक मक्की सूरह में रखी गई हो; क्योंकि आयत अवतरित होती थी तो पैगंबर ﷺ कहते थे "इसे अमुक सूरह में रखें" (2)।

आयत मुशरिकों (बहुदेववादियों) के साथ बहस के संदर्भ में है, और दलील का पहलू यह है कि वे कुछ मामलों में यहूदियों से परामर्श करते थे, यानी: उनके लिए उनकी गवाही और मेरे लिए उनके पैगंबर की गवाही सबसे स्पष्ट दलीलों में से है। यह भी असंभव नहीं है कि सूरह यहूदियों के साथ बहस के बारे में हो। जब इब्न सलाम यहूदियों को उनके इस्लाम लाने का पता चलने से पहले मुस्लिम बनकर आए, तो उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मुझे अपने और यहूदियों के बीच एक मध्यस्थ बनाएं।" तो उन्होंने उनसे उनके बारे में पूछा: "वह तुम्हारे बीच कैसा व्यक्ति है?" उन्होंने कहा: "हमारे सरदार और हमारे विद्वान।" फिर उन्होंने कहा: "उन्होंने मुझ पर विश्वास किया है," तो उन्होंने उनके बारे में बुरा बोलना शुरू कर दिया... हदीस, और यह पहले भी आ चुका है (3)। इब्न अब्बास ने कहा: यहूदी इब्न सलाम के फैसले पर राजी हो गए, और उन्होंने पैगंबर ﷺ से कहा: "यदि वह आपके पक्ष में गवाही देता है, तो हम आप पर विश्वास करेंगे।" तो उनसे पूछा गया और उन्होंने गवाही दी, फिर वह इस्लाम लाए (4)। {उसी के समान पर} यानी: जो मैं तुम्हारे पास लाया हूं उसके समान पर। तो मूसा ने तौरात पर गवाही दी, और मुहम्मद ने कुरान पर। अल-जुरजानी ने कहा: "समान" (मिस्ल) एक जोड़ने वाला शब्द (सिला) है, यानी: एक गवाह ने इसके बारे में गवाही दी कि यह अल्लाह की ओर से है। {तो उसने विश्वास किया} यानी: इस गवाह ने। {और तुम अहंकारी बने} तुम ईमान लाने से कतराते रहे। "यदि हो" (इन काना) का उत्तर हटा दिया गया है, जिसका अनुमान है: "तो उसने विश्वास किया, क्या तुम विश्वास करोगे?" यह अल-ज़ज्जाज ने कहा (5)।

कहा गया है: "{तो उसने विश्वास किया और तुम अहंकारी बने}" क्या तुमने अन्याय नहीं किया? इसे स्पष्ट करता है: {वास्तव में, अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता}। और कहा गया है: "{तो उसने विश्वास किया और तुम अहंकारी बने}" क्या तुम अल्लाह के दंड से सुरक्षित महसूस करते हो? (6)। और "क्या तुमने देखा" (अराअइतुम) एक शब्द है जो प्रश्न और पूछताछ के लिए है; इसलिए इसे कर्म (मफूल) की आवश्यकता नहीं है। अल-नक्काश और अन्य लोगों ने वर्णन किया है: कि आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम व ताखीर) है, और इसका अनुमान है: "कहो, क्या तुमने देखा कि

यदि यह अल्लाह की ओर से है और बनी इसराइल में से एक गवाह ने गवाही दी, तो वह ईमान लाया और तुमने इनकार किया; वास्तव में, अल्लाह अत्याचारी लोगों को मार्ग नहीं दिखाता" (7)।

(1) अल-कुशायरी का यह कथन 12/99 पर पहले आ चुका है। (2) राजी ने अपनी तफ़सीर 10/28 में कल्बी के हवाले से इस कथन का उल्लेख किया है। (3) इसे इमाम अहमद (12057) और बुखारी (3329) ने अनस की हदीस से इसी तरह के शब्दों में उद्धृत किया है। (4) इसे तबरी ने 21/127 - 128 में इसी तरह के शब्दों में उद्धृत किया है। (5) उनके'मआनी अल-कुरान' 4/440 में, और बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/165 में इस बात का उल्लेख किया है। (6) अल-वसीत 4/104 - 105, और ज़ाद अल-मसीर 7/374। (7) अल-नुकात वल-उयून 5/274।

القُشَیری نے کہا: اور جس نے کہا کہ: "گواہ موسیٰ (علیہ السلام) ہیں"، انہوں نے کہا: سورت مکی ہے، اور ابن سلام نبی ﷺ کی وفات سے دو سال پہلے اسلام لائے (۱)۔ اور یہ جائز ہے کہ آیت مدینہ میں نازل ہوئی ہو اور مکی سورت میں رکھی گئی ہو؛ کیونکہ آیت نازل ہوتی تھی تو نبی ﷺ فرماتے تھے کہ اسے فلاں سورت میں رکھ دو (۲)۔

اور یہ آیت مشرکین سے بحث کے بارے میں ہے، اور دلیل کی صورت یہ ہے کہ وہ بعض باتوں میں یہودیوں سے رجوع کرتے تھے، یعنی: ان کی ان کے حق میں گواہی اور ان کے نبی کی میرے حق میں گواہی واضح ترین دلیلوں میں سے ہے۔ اور یہ بعید نہیں کہ سورت یہودیوں سے بحث کے بارے میں ہو، اور جب ابن سلام یہودیوں کے ان کے اسلام سے باخبر ہونے سے پہلے مسلمان ہو کر آئے تو انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، مجھے اپنے اور یہودیوں کے درمیان ثالث بنا دیں، تو آپ نے ان سے ان کے بارے میں پوچھا: "تم میں وہ کیسا آدمی ہے؟" انہوں نے کہا: ہمارے سردار اور ہمارے عالم۔ تو آپ نے فرمایا: "وہ مجھ پر ایمان لا چکا ہے" تو انہوں نے ان کے بارے میں برا بھلا کہنا شروع کر دیا... الحدیث، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ ابن عباس نے کہا: یہودی ابن سلام کے فیصلے پر راضی ہو گئے، اور انہوں نے نبی ﷺ سے کہا: اگر وہ آپ کی گواہی دے دے تو ہم آپ پر ایمان لے آئیں گے؛ تو ان سے پوچھا گیا اور انہوں نے گواہی دی، پھر وہ اسلام لے آئے (۴)۔ ﴿عَلَىٰ مِثْلِهِۦ﴾ یعنی: اس جیسی چیز پر جو میں تمہارے پاس لایا ہوں، چنانچہ موسیٰ نے تورات پر گواہی دی اور محمد نے قرآن پر۔ اور جرجانی نے کہا: "مثل" صلہ ہے، یعنی: اور ایک گواہ نے اس پر گواہی دی کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے۔ ﴿فَـَٔامَنَ﴾ یعنی: اس گواہ نے۔

﴿وَٱسْتَكْبَرْتُمْ﴾ تم نے ایمان لانے سے تکبر کیا۔ اور "إِنْ كَانَ" کا جواب محذوف ہے جس کا اندازہ یہ ہے: تو اس نے ایمان لایا، کیا تم ایمان لاؤ گے؟ یہ زجاج نے کہا ہے (۵)۔

اور کہا گیا: "﴿فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ﴾" کیا تم نے ظلم نہیں کیا؟ اس کی وضاحت یہ آیت کرتی ہے: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَهْدِى ٱلْقَوْمَ ٱلظَّٰلِمِينَ﴾۔ اور کہا گیا: "﴿فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ﴾" کیا تم اللہ کے عذاب سے بے خوف ہو؟ (۶)۔ اور "أرأيتُم" کا لفظ سوال اور استفہام کے لیے وضع کیا گیا ہے؛ اس لیے اسے مفعول کی ضرورت نہیں ہوتی۔ اور نقاش وغیرہ نے حکایت کی ہے کہ: آیت میں تقدیم و تاخیر ہے، اور اس کی تقدیر یوں ہے: کہو، بھلا دیکھو تو سہی اگر یہ اللہ کی طرف سے ہو اور بنی اسرائیل میں سے ایک گواہ گواہی دے دے اور وہ ایمان لے آئے اور تم کفر کرو، بیشک اللہ ظالم لوگوں کو ہدایت نہیں دیتا (۷)۔

(۱) قشیری کا یہ قول ۹۹/۱۲ پر گزر چکا ہے۔ (۲) رازی نے اپنی تفسیر ۱۰/۲۸ میں کلبی کے حوالے سے اس قول کا ذکر کیا ہے۔ (۳) اسے امام احمد (۱۲۰۵۷) اور بخاری (۳۳۲۹) نے حضرت انس کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۲۷/۲۱ - ۱۲۸ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۵) ان کی کتاب معانی القرآن ۴۴۰/۴ میں، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۴/۱۶۵ میں اس کلام کا ذکر کیا ہے۔ (۶) الوسیط ۱۰۴/۴ - ۱۰۵، اور زاد المسیر ۳۷۴/۷۔ (۷) النکت والعیون ۲۷۴/۵۔

190 Surah Al-Ahqaf: Verse 11

Allah Almighty says: {And those who disbelieve say of those who believe, "If it had been good, they would not have preceded us to it." And when they are not guided by it, they will say, "This is an ancient falsehood." (11)}

His Almighty's saying: {And those who disbelieve say of those who believe, "If it had been good, they would not have preceded us to it."} There is a difference of opinion regarding the reason for its revelation based on six sayings:

The First: That Abu Dharr al-Ghifari was called to Islam by the Prophet (peace be upon him) in Makkah, and he responded, and his people sought refuge with him. Their leader came to him and embraced Islam, then the leader called them and they embraced Islam. When this reached Quraysh, they said: "The Ghifar are allies; if this were good, they would not have preceded us to it." So this verse was revealed, as stated by Abu al-Mutawakkil (1).

The Second: That Zinnirah embraced Islam and lost her sight. They said to her: "Al-Lat and Al-Uzza have afflicted you." Then Allah restored her sight. The leaders of Quraysh said: "If what Muhammad brought were good, Zinnirah would not have preceded us to it." So Allah Almighty revealed this verse; as stated by Urwah ibn al-Zubayr (2).

The Third: That those who disbelieved were Banu Amir, Ghatafan, Tamim, Asad, Hanzalah, and Ashja'. They said to those who embraced Islam from Ghifar, Aslam, Juhaynah, Muzaynah, and Khuza'ah: "If what Muhammad brought were good, the shepherds of small cattle would not have preceded us to it, for we are more noble than they are." This was stated by al-Kalbi and al-Zajjaj (3), and related by al-Qushayri from Ibn Abbas.

Qatadah said: It was revealed concerning the polytheists of Quraysh, who said: "If what Muhammad calls us to were good, they would not have preceded us to it."

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/274, and Zad al-Masir 7/375. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/274. Al-Wahidi narrated something similar in Al-Wasit 4/105 from Abu al-Zinad, from his father. Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 7/375 from Abu al-Zinad without mentioning Zinnirah. Zinnirah was a freedwoman of Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him). She was one of the seven who were tortured for the sake of Allah, so Abu Bakr bought and freed them. See Al-Isti'ab on the margin of Al-Isabah 13/14-15. (3) In Ma'ani al-Qur'an for him 4/440. It was also mentioned by al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 5/274, al-Baghawi in his tafsir 4/166, Ibn Atiyyah in Al-Muharrar

al-Wajiz 5/95, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/375 without mentioning Tamim, Hanzalah, and Khuza'ah.

१९० सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत ११

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जो लोग काफ़िर हुए उन्होंने ईमान लाने वालों के बारे में कहा, "अगर यह कोई अच्छी चीज़ होती, तो ये लोग हमसे पहले इसकी तरफ़ न बढ़ते।" और चूंकि उन्हें इससे हिदायत न मिली, तो वे कहेंगे, "यह तो एक पुराना झूठ है।" (११)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जो लोग काफ़िर हुए उन्होंने ईमान लाने वालों के बारे में कहा, "अगर यह कोई अच्छी चीज़ होती, तो ये लोग हमसे पहले इसकी तरफ़ न बढ़ते।"} इसके नाज़िल होने के कारण के बारे में छह कथनों पर मतभेद है:

पहला: कि अबू ज़र अल-ग़िफ़ारी को पैग़ंबर ﷺ ने मक्का में इस्लाम की दावत दी और उन्होंने इसे स्वीकार कर लिया, और उनके कबीले ने उनसे शरण मांगी। उनका नेता उनके पास आया और इस्लाम अपनाया, फिर नेता ने उन्हें बुलाया और वे भी इस्लाम ले आए। जब यह बात कुरैश तक पहुँची, तो उन्होंने कहा: "ग़िफ़ार तो सहयोगी हैं; अगर यह अच्छी चीज़ होती, तो वे हमसे पहले इसकी तरफ़ न बढ़ते।" तब यह आयत नाज़िल हुई, जैसा कि अबू अल-मुतवक्किल (१) ने कहा है।

दूसरा: कि ज़िन्नीरा ने इस्लाम अपनाया और उनकी आँखों की रोशनी चली गई। लोगों ने उनसे कहा: "लात और उज़्ज़ा ने तुम्हें पीड़ित किया है।" फिर अल्लाह ने उनकी रोशनी वापस कर दी। कुरैश के सरदारों ने कहा: "अगर मुहम्मद जो लाए हैं वह अच्छा होता, तो ज़िन्नीरा हमसे पहले उसकी तरफ़ न बढ़ती।" तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल की; जैसा कि उरवा बिन अल-ज़ुबैर (२) ने कहा है।

तीसरा: कि वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया, वे बनू आमिर, ग़तफ़ान, तमीम, असद, हनज़ला और अशजअ थे। उन्होंने ग़िफ़ार, असलम, जुहैना, मुज़ैना और खुज़ाआ के उन लोगों से कहा जो इस्लाम लाए थे: "अगर मुहम्मद जो लाए हैं वह अच्छा होता, तो भेड़-बकरियों के ये चरवाहे हमसे पहले उसकी तरफ़ न बढ़ते, क्योंकि हम उनसे अधिक सम्मानित हैं।" यह अल-कल्बी और अल-ज़ज्जाज (३) ने कहा है, और अल-कुशैरी ने इसे इब्न अब्बास से रिवायत किया है।

और क़तादा ने कहा: यह कुरैश के मुशरिकों के बारे में नाज़िल हुई, जिन्होंने कहा: "मुहम्मद हमें जिसकी दावत दे रहे हैं, अगर वह अच्छा होता, तो वे हमसे पहले उसकी तरफ़ न बढ़ते।"

(१) अल-नुक़्त वल-उयून ५/२७४, और ज़ाद अल-मसीर ७/३७५। (२) अल-नुक़्त वल-उयून ५/२७४। अल-वाहिदी ने अल-वसीत ४/१०५ में अबू अल-ज़िनाद से, उनके पिता के हवाले से इसी तरह की रिवायत की है। इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ७/३७५ में अबू अल-ज़िनाद के हवाले से ज़िन्नीरा का ज़िक्र किए बिना इसका उल्लेख किया है। ज़िन्नीरा अबू बक्र अल-सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) की लौंडी थीं। वह उन सात लोगों में से एक थीं जिन्हें अल्लाह के रास्ते में प्रताड़ित किया गया था, इसलिए अबू बक्र ने उन्हें खरीदा और आज़ाद कर दिया। अल-इस्तीआब, अल-इसाबा के हाशिए पर, १४/१३ - १५ देखें। (३) उनके लिए मा'नी अल-कुरआन ४/४४० में। अल-मावर्दी ने अल-नुक़्त वल-उयून ५/२७४ में, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१६६ में, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/९५ में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ७/३७५ में तमीम, हनज़ला और खुज़ाआ का ज़िक्र किए बिना इसका उल्लेख किया है।

۱۹۰ سورہ الاحقاف: آیت ۱۱

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَّا سَبَقُونَا إِلَيْهِ ۚ وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَٰذَا إِفْكٌ قَدِيمٌ ﴿١١﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جن لوگوں نے کفر کیا انہوں نے ایمان لانے والوں کے بارے میں کہا: "اگر یہ (دین) بہتر ہوتا تو یہ لوگ اس کی طرف ہم سے سبقت نہ لے جاتے۔"} اس کے سببِ نزول کے بارے میں چھ اقوال کا اختلاف ہے:

پہلا: یہ کہ ابو ذر غفاریؓ کو نبی کریم ﷺ نے مکہ میں اسلام کی دعوت دی تو انہوں نے قبول کر لیا، اور ان کی قوم نے ان سے پناہ چاہی۔ ان کا سردار ان کے پاس آیا اور اسلام لایا، پھر سردار نے انہیں بلایا تو وہ سب اسلام لے آئے۔ جب یہ بات قریش کو پہنچی تو انہوں نے کہا: "غفار تو حلیف ہیں؛ اگر یہ بہتر ہوتا تو وہ ہم سے پہلے اس کی طرف نہ جاتے۔" تو یہ آیت نازل ہوئی، یہ ابو المتوکل (۱) کا قول ہے۔

دوسرا: یہ کہ زِنّیرہؓ اسلام لائیں تو ان کی بینائی چلی گئی۔ لوگوں نے ان سے کہا: "تمہیں لات اور عزیٰ نے پکڑ لیا ہے"؛ پھر اللہ نے ان کی بینائی لوٹا دی۔ قریش کے بڑوں نے کہا: "اگر محمد ﷺ جو لائے ہیں وہ بہتر ہوتا تو زِنّیرہ ہم سے پہلے اس کی طرف نہ بڑھتیں۔" تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی؛ یہ عروہ بن زبیر (۲) کا قول ہے۔

تیسرا: یہ کہ جنہوں نے کفر کیا وہ بنو عامر، غطفان، تمیم، اسد، حنظلہ اور اشجع تھے۔ انہوں نے غفار، اسلم، جہینہ، مزینہ اور خزاعہ کے ایمان لانے والوں سے کہا: "اگر محمد ﷺ جو لائے ہیں وہ

بہتر ہوتا تو یہ ریوڑ چرانے والے ہم سے پہلے اس کی طرف نہ بڑھتے، کیونکہ ہم ان سے زیادہ معزز ہیں۔" یہ کلبی اور زجاج (۳) کا قول ہے، اور قشیری نے اسے ابن عباس سے نقل کیا ہے۔

اور قتادہ نے کہا: یہ قریش کے مشرکین کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے کہا: "اگر محمد ﷺ ہمیں جس چیز کی دعوت دے رہے ہیں وہ بہتر ہوتی تو یہ لوگ ہم سے پہلے اس کی طرف نہ جاتے۔"

(۱) النکت والعیون ۲۷۴/۵ ، اور زاد المسیر ۳۷۵/۷ ۔ (۲) النکت والعیون ۲۷۴/۵ ، اور اسی طرح واحدی نے الوسیط ۱۰۵/۴ میں ابو الزناد سے، ان کے والد کے حوالے سے روایت کیا ہے۔ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳۷۵/۷ میں ابو الزناد سے زِنّیرہ کے ذکر کے بغیر اسے بیان کیا ہے۔ اور زِنّیرہ حضرت ابو بکر صدیق ؓ کی آزاد کردہ لونڈی تھیں، وہ ان سات افراد میں سے ایک تھیں جنہیں اللہ کی راہ میں عذاب دیا جاتا تھا، تو حضرت ابو بکر نے انہیں خریدا اور آزاد کر دیا۔ دیکھئے الاستیعاب، الاصابہ کے حاشیہ پر ۱۴/۱۳ - ۱۵ ۔ (۳) ان کی کتاب معانی القرآن ۴۴۰/۴ میں، اور ماوردی نے النکت والعیون ۲۷۴/۵ میں، بغوی نے اپنی تفسیر ۱۶۶/۴ میں، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۹۵/۵ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳۷۵/۷ میں تمیم، حنظلہ اور خزاعہ کے ذکر کے بغیر اسے بیان کیا ہے۔

"Bilal, Suhayb, Ammar, so-and-so, and so-and-so preceded us to it"(1). This is the fourth opinion.

The fifth opinion: That those who disbelieved from among the Jews said to those who believed—meaning Abdullah bin Salam and his companions: "If Muhammad's religion were true, they would not have preceded us to it." This was said by most commentators, narrated by Al-Tha'labi(2).

Masruq said: The disbelievers said: "If it were good, the Jews would not have preceded us to it"; so this verse was revealed.

This opposition from the disbelievers in their saying: "If it were good, they would not have preceded us to it" is among the greatest oppositions because it turns against them for anyone who disagrees with them; so it is said to them: "If what you are upon were good, we would not have turned away from it, and if your denial of the Messenger were good, you would not have preceded us to it"; mentioned by Al-Mawardi(3).

Then it was said: His saying: {they would not have preceded us to it} may be from the words of the disbelievers to some of the believers, and it may be a shift from direct address to the third person; like His saying, Exalted is He: {until when you are in ships and they sail with them}(4) [Yunus: 22]. {And when they are not guided by it} means faith. And it was said: the Quran. And it was said: Muhammad ﷺ. {they will say, "This is an ancient falsehood"} i.e.: when they did not attain guidance through the Quran or through the one who brought it; they showed hostility towards it and attributed it to lies, and said: "This is an ancient falsehood"; as they said: "Legends of the ancients"(5). It was said to some of them: Is there in the Quran: "Whoever is ignorant of something becomes its enemy"? He said: Yes, Allah Exalted said: {And when they are not guided by it, they will say, "This is an ancient falsehood"} and its like:

---

(1) Mentioned by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/161, and Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 5/95, and narrated similarly by Abd al-Razzaq 2/216, and al-Tabari 21/132-133, and see what preceded 15/391. (2) al-Muharrar al-Wajiz 5/95. (3) In al-Nukat wa al-'Uyun 5/274-275, and Masruq's saying is the sixth opinion. (4) Tafsir al-Razi 28/11. (5) Tafsir al-Baghawi 4/166 similarly.

"बिलाल, सुहैब, अम्मार, फलां और फलां हमसे पहले इसकी ओर बढ़ गए"(1)। और यह चौथा मत है।

पाँचवाँ मत: कि यहूदियों में से जिन लोगों ने इनकार किया, उन्होंने ईमान लाने वालों से कहा - यानी अब्दुल्ला बिन सलाम और उनके साथियों से -: "अगर मुहम्मद का धर्म सच्चा होता, तो वे हमसे पहले इसकी ओर न बढ़ते।" यह अधिकांश टीकाकारों ने कहा है, अल-था'लाबी द्वारा वर्णित है(2)।

और मसरूक ने कहा: काफिरों ने कहा: "अगर यह अच्छा होता, तो यहूदी हमसे पहले इसकी ओर न बढ़ते"; इसलिए यह आयत उतरी।

और काफिरों का यह विरोध उनके इस कथन में: "अगर यह अच्छा होता, तो वे हमसे पहले इसकी ओर न बढ़ते" सबसे बड़े विरोधों में से एक है क्योंकि यह उनके खिलाफ उन सभी के लिए उलट जाता है जो उनसे असहमत हैं; यहाँ तक कि उनसे कहा जाता है: "यदि वह जिस पर तुम हो अच्छा होता, तो हम उससे विमुख न होते, और यदि रसूल का तुम्हारा झुठलाना अच्छा होता, तो तुम हमसे पहले उसकी ओर न बढ़ते"; इसका उल्लेख अल-मावर्दी ने किया है(3)।

फिर कहा गया: उनका कथन: {वे हमसे पहले इसकी ओर न बढ़ते} काफिरों द्वारा कुछ मोमिनों से कहा गया हो सकता है, और यह प्रत्यक्ष संबोधन से परोक्ष (third person) में बदलाव हो सकता है; जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {यहाँ तक कि जब तुम नौकाओं में होते हो और वे उन्हें लेकर चलती हैं}(4) [यूनुस: 22]। {और जब उन्होंने इससे मार्गदर्शन नहीं पाया} यानी ईमान। और कहा गया: कुरान। और कहा गया: मुहम्मद ﷺ। {तो वे कहेंगे, "यह एक पुराना झूठ है"} यानी: जब उन्होंने कुरान के माध्यम से या उसे लाने वाले के माध्यम से मार्गदर्शन प्राप्त नहीं किया; तो उन्होंने इसके प्रति शत्रुता दिखाई और इसे झूठ ठहराया, और कहा: "यह एक पुराना झूठ है"; जैसा कि उन्होंने कहा: "पूर्वाजों की कहानियाँ"(5)। उनमें से किसी से कहा गया: क्या कुरान में है: "जो किसी चीज़ से अनभिज्ञ होता है, वह उसका शत्रु बन जाता है"? तो उसने कहा: हाँ, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जब उन्होंने इससे मार्गदर्शन नहीं पाया, तो वे कहेंगे, "यह एक पुराना झूठ है"} और इसी तरह:

(1) इसका उल्लेख अल-नहहास ने इ'राब अल-कुरान 4/161 में, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/95 में किया है, और इसे अब्द अल-रज्जाक 2/216, और अल-तबरी 21/132-133 द्वारा समान रूप से उद्धृत किया गया है, और जो पहले गुजर चुका है उसे 15/391 देखें। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/95. (3) अल-नुकत वल-'उयुन 5/274-275 में, और मसरूक का कथन छठा मत है। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 28/11. (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/166 समान रूप से।

"بلال، صہیب، عمار، فلاں اور فلاں ہم سے پہلے اس کی طرف بڑھ گئے"(۱)۔ اور یہ چوتھا قول ہے۔

پانچواں قول: یہ کہ یہودیوں میں سے جن لوگوں نے کفر کیا، انہوں نے ایمان لانے والوں سے کہا - یعنی عبداللہ بن سلام اور ان کے ساتھیوں سے -: "اگر محمد کا دین برحق ہوتا تو وہ ہم سے پہلے اس کی طرف نہ بڑھتے"؛ یہ اکثر مفسرین نے کہا ہے، اسے ثعلبی نے نقل کیا ہے(۲)۔

اور مسروق نے کہا: کافروں نے کہا: "اگر یہ بہتر ہوتا تو یہودی ہم سے پہلے اس کی طرف نہ بڑھتے"؛ تو یہ آیت نازل ہوئی۔

اور کافروں کا اپنے اس قول میں یہ اعتراض: "اگر یہ بہتر ہوتا تو وہ ہم سے پہلے اس کی طرف نہ بڑھتے" بڑے اعتراضات میں سے ہے کیونکہ یہ ان کے خلاف ہر اس شخص کے لیے پلٹ جاتا ہے جو ان کی مخالفت کرے؛ یہاں تک کہ ان سے کہا جائے: "اگر وہ جس پر تم ہو بہتر ہوتا تو ہم اس سے منہ نہ موڑتے، اور اگر رسول کی تمہاری تکذیب بہتر ہوتی تو تم ہم سے پہلے اس کی طرف نہ بڑھتے"؛ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے(۳)۔

پھر کہا گیا: ان کا قول: {وہ ہم سے پہلے اس کی طرف نہ بڑھے} جائز ہے کہ کافروں کا بعض مومنوں سے کہنا ہو، اور جائز ہے کہ خطاب سے غائب کی طرف خروج (التفات) ہو؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {حتیٰ کہ جب تم کشتیوں میں ہوتے ہو اور وہ انہیں لے کر چلتی ہیں}(۴) [یونس: ۲۲]۔ {اور جب انہوں نے اس سے ہدایت نہ پائی} یعنی ایمان۔ اور کہا گیا: قرآن۔ اور کہا گیا: محمد ﷺ۔ {تو وہ کہیں گے، "یہ ایک پرانا جھوٹ ہے"} یعنی: جب انہوں نے قرآن کے ذریعے اور نہ ہی

اسے لانے والے کے ذریعے ہدایت پائی؛ تو انہوں نے اس سے دشمنی کی اور اسے جھوٹ کی طرف منسوب کیا، اور کہا: "یہ ایک پرانا جھوٹ ہے"؛ جیسا کہ انہوں نے کہا: "پہلوں کے قصے کہانیاں"(۵)۔ ان میں سے کسی سے کہا گیا: کیا قرآن میں ہے: "جو کسی چیز سے جاہل ہوتا ہے وہ اس کا دشمن ہو جاتا ہے"؟ تو اس نے کہا: ہاں، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جب انہوں نے اس سے ہدایت نہ پائی، تو وہ کہیں گے، "یہ ایک پرانا جھوٹ ہے"} اور اسی طرح:

---

(۱) اسے نحاس نے اعراب القرآن ۱۶۱/۴ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۹۵/۵ میں ذکر کیا ہے، اور اسے اسی طرح عبد الرزاق ۲۱۶/۲، اور طبری ۱۳۲/۲۱ - ۱۳۳ نے نکالا ہے، اور جو گزر چکا ہے اسے دیکھیں ۳۹۱/۱۵۔ (۲) المحرر الوجیز ۹۵/۵۔ (۳) النکت والعیون ۲۷۴/۵ - ۲۷۵ میں، اور مسروق کا قول چھٹا قول ہے۔ (۴) تفسیر الرازی ۱۱/۲۸۔ (۵) تفسیر البغوی ۱۶۶/۴ اسی طرح۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 12 192

﴿Nay, they deny that whose knowledge they did not encompass﴾ [Yunus: 39].

The Almighty's saying: ﴿And before it was the Book of Moses as a guide and a mercy. And this is a confirming Book in an Arabic tongue to warn those who have wronged and as glad tidings to the doers of good ١٢﴾.

The Almighty's saying: ﴿And before it﴾ meaning: and before the Quran ﴿the Book of Moses﴾ meaning: the Torah ﴿as a guide﴾ to be followed in what it contains ﴿and a mercy﴾ from Allah. And there is an omission in the speech; meaning: so they did not seek guidance through it. And that is because in the Torah was the description of the Prophet ﷺ and faith in him, so they abandoned that. And "Imaman" (as a guide) is in the accusative case (nasb) as a circumstantial qualifier (hal); because the meaning is: and the Book of Moses preceded it as a guide. "And a mercy" is conjoined to it. It is also said: it is in the accusative by a hidden verb, i.e.: We sent it down as a guide and a mercy(1). Al-Akhfash said(2): due to severance (al-qat'); because the Book of Moses is definite by annexation; for if an indefinite noun is repeated or annexed or has 'Alif and Lam' (the) entered upon it, it becomes definite. ﴿And this is a Book﴾ meaning the Quran ﴿confirming﴾ meaning the Torah and what was before it of the Books. It is also said: confirming the Prophet ﷺ. ﴿In an Arabic tongue﴾ is in the accusative case as a circumstantial qualifier (hal); meaning: confirming what was before it in Arabic, and ﴿a tongue﴾ is a preparation for the state, meaning: for emphasis; like their saying: Zaid came to me as a righteous man, so you mention 'a man' for emphasis(3). It is also said: it is in the accusative by a hidden verb whose estimation is: and this is a confirming Book; I mean an Arabic tongue. It is also said: it is in the accusative by dropping the preposition (harf al-khafd), its estimation being: in an Arabic tongue. It is also said: that 'a tongue' is an object (maf'ul), and the intention behind it is the Prophet ﷺ, meaning: and this is a book confirming the Prophet ﷺ because it is his miracle; and the estimation: confirming the possessor of an Arabic tongue. So 'the tongue' is in the accusative by 'confirming', and he is the Prophet ﷺ. It is unlikely that 'the tongue' would be the Quran; because the meaning would be that it confirms itself(4). ﴿To warn those who have wronged﴾ the general recitation: "li-yundhira" (to warn) with the letter 'ya' is information about the Book, meaning: to warn those who wronged themselves with disbelief and disobedience.

(1) Similar speech in 'Ma'ani al-Quran' by Al-Zajjaj 4/440-441, and 'Al-Waseet' 4/105-106. (2) See his words in 'Ma'ani al-Quran' belonging to him 2/693. (3) 'Ma'ani

al-Quran' by Al-Zajjaj 4/441, and 'Al-Waseet' 4/106. (4) 'Tafsir al-Tabari' 21/134, and similarly in 'Ma'ani al-Quran' by Al-Akhfash 2/693.

सूरा अल-अहकाफ: आयत 12 192

﴿बल्कि उन्होंने उस चीज़ को झुठलाया जिसका उन्होंने अपने ज्ञान से घेरा नहीं किया था﴾ [यूनुस: 39]।

अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿और इससे पहले मूसा की किताब एक मार्गदर्शक और दया थी। और यह एक पुष्टिकारक किताब है अरबी भाषा में, ताकि उन लोगों को डराए जिन्होंने ज़ुल्म किया और नेकी करने वालों के लिए शुभ समाचार हो १२﴾।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿और इससे पहले﴾ यानी: और कुरआन से पहले ﴿मूसा की किताब﴾ यानी: तौरात ﴿मार्गदर्शक﴾ ताकि उसमें जो कुछ है उसका अनुसरण किया जाए ﴿और दया﴾ अल्लाह की ओर से। और इस कलाम में लोप है; यानी: तो उन्होंने उससे मार्गदर्शन प्राप्त नहीं किया। और वह इसलिए कि तौरात में पैगंबर ﷺ का वर्णन और उन पर ईमान का उल्लेख था, तो उन्होंने उसे छोड़ दिया। और "इमामन्" (एक मार्गदर्शक) हाल (स्थिति) होने के कारण नसब (accusative) में है; क्योंकि अर्थ है: और मूसा की किताब उससे पहले मार्गदर्शक के रूप में आई। "व रहमतन्" (और दया) इस पर आधारित है। कहा गया है: यह एक छिपी हुई क्रिया के कारण नसब में है, यानी: हमने इसे मार्गदर्शक और दया के रूप में उतारा(1)। अख़फ़श ने कहा(2): विच्छेद (अल-क़त) के आधार पर; क्योंकि मूसा की किताब 'इज़ाफ़त' (जोड़ने) के कारण मारिफ़ा (निश्चित) है; क्योंकि यदि नकिरा (अनिश्चित) संज्ञा को दोहराया जाए या जोड़ा जाए या उस पर 'अलिफ़ और लाम' लगाया जाए, तो वह मारिफ़ा बन जाती है। ﴿और यह एक किताब है﴾ यानी कुरआन ﴿पुष्टिकारक﴾ यानी तौरात और उससे पहले की किताबों का। यह भी कहा गया है: पैगंबर ﷺ की पुष्टि करने वाली। ﴿अरबी भाषा में﴾ हाल के रूप में नसब में है; यानी: अरबी में अपने से पहले वाली चीज़ों की पुष्टि करने वाली, और ﴿भाषा﴾ हाल के लिए भूमिका है, यानी: ताकीद (ज़ोर) के लिए; जैसे वे कहते हैं: ज़ैद मेरे पास एक नेक आदमी के रूप में आया, तो आप ताकीद के लिए 'आदमी' शब्द का उल्लेख करते हैं(3)। यह भी कहा गया है: यह एक छिपी हुई क्रिया के कारण नसब में है जिसका अनुमान है: और यह एक पुष्टिकारक किताब है; मेरा मतलब एक अरबी भाषा है। यह भी कहा गया है: प्रिपोज़िशन को हटाने के कारण नसब में है जिसका अनुमान है: अरबी भाषा के साथ। यह भी कहा गया है: कि 'भाषा' मफ़ऊल (कर्म) है, और इससे तात्पर्य पैगंबर ﷺ हैं, यानी: और यह किताब पैगंबर ﷺ की पुष्टि करने वाली है क्योंकि यह उनका चमत्कार है; और अनुमान है: अरबी भाषा वाले की पुष्टि करने वाली। तो 'भाषा' शब्द 'पुष्टिकारक' के कारण नसब में है, और वह पैगंबर ﷺ हैं। यह दूर की बात लगती है कि 'भाषा' कुरआन हो; क्योंकि तब अर्थ यह होगा कि वह अपनी ही पुष्टि करता है(4)। ﴿ताकि उन लोगों को

डराए जिन्होंने ज़ुल्म किया؛ आम क़िरात है: "लियुन्ज़िरा" (ताकि वह डराए) 'या' के साथ किताब के बारे में खबर है, यानी: ताकि उन लोगों को डराए जिन्होंने कुफ़्र और गुनाह के ज़रिए अपनी जानों पर ज़ुल्म किया।

(1) ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरआन' 4/440-441, और 'अल-वसीत' 4/105-106 में इसी तरह की बात है। (2) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरआन' 2/693 में उनके शब्दों को देखें। (3) ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरआन' 4/441, और 'अल-वसीत' 4/106। (4) 'तफ़्सीर अल-तबरी' 21/134, और इसी तरह अख़फ़श की 'मआनी अल-कुरआन' 2/693 में।

سورة الاحقاف: آیت ۱۲ ۱۹۲

﴿بلکہ انہوں نے اس چیز کو جھٹلایا جس کے علم کا انہوں نے احاطہ نہیں کیا تھا﴾ [یونس: ۳۹]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اس سے پہلے موسیٰ کی کتاب ایک پیشوا اور رحمت تھی، اور یہ کتاب (اس کی) تصدیق کرنے والی ہے عربی زبان میں، تاکہ ان لوگوں کو ڈرائے جنہوں نے ظلم کیا اور نیکوکاروں کے لیے خوشخبری ہو ۱۲﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اس سے پہلے﴾ یعنی: اور قرآن سے پہلے ﴿موسیٰ کی کتاب﴾ یعنی: تورات ﴿پیشوا﴾ تاکہ اس میں موجود احکامات کی پیروی کی جائے ﴿اور رحمت﴾ اللہ کی طرف سے۔ اور کلام میں حذف ہے؛ یعنی: پس انہوں نے اس سے ہدایت حاصل نہیں کی۔ اور یہ اس لیے کہ تورات میں نبی ﷺ کی نعت اور ان پر ایمان کا ذکر تھا، تو انہوں نے اسے چھوڑ دیا۔ لفظ "اماماً" حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے کہ: موسیٰ کی کتاب اس سے پہلے بطور پیشوا گزری۔ "وَرَحْمَةً" اس پر معطوف ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ فعلِ مقدر کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: ہم نے اسے بطور پیشوا اور رحمت نازل کیا (۱)۔ اخفش نے کہا (۲): علی القطع (منقطع ہونے پر)؛ کیونکہ کتابِ موسیٰ اضافت کی وجہ سے معرفہ ہے؛ اس لیے کہ نکرہ جب لوٹایا جائے یا مضاف ہو جائے یا اس پر الف لام داخل ہو جائے تو وہ معرفہ بن جاتا ہے۔ ﴿اور یہ ایک کتاب ہے﴾ یعنی قرآن ﴿تصدیق کرنے والی﴾ یعنی تورات اور اس سے پہلی کتابوں کی۔ اور کہا گیا ہے: نبی ﷺ کی تصدیق کرنے والی۔ ﴿عربی زبان میں﴾ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے؛ یعنی: اپنے سے پہلے والی کتابوں کی عربی زبان میں تصدیق کرنے والی۔ اور لفظ ﴿لساناً﴾ حال کے لیے توطئہ (تمہید) ہے، یعنی: تاکید کے لیے؛ جیسا کہ ان کا قول ہے: میرے پاس زید ایک صالح آدمی کی صورت میں آیا، تو آپ تاکید کے لیے 'آدمی' کا ذکر کرتے ہیں (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ فعلِ مقدر

کی وجہ سے منصوب ہے جس کی تقدیر یہ ہے: اور یہ تصدیق کرنے والی کتاب ہے؛ یعنی عربی زبان۔ اور کہا گیا ہے: حرفِ جر (خفض) کے گر جانے کی وجہ سے منصوب ہے، تقدیر یہ ہے: عربی زبان کے ساتھ اور کہا گیا ہے: کہ "لساناً" مفعول ہے، اور اس سے مراد نبی ﷺ ہیں، یعنی: یہ کتاب نبی ﷺ کی تصدیق کرنے والی ہے کیونکہ یہ آپ کا معجزہ ہے؛ اور تقدیر یہ ہے: عربی زبان والے کی تصدیق کرنے والی۔ تو "اللسان" لفظ "مصدق" کی وجہ سے منصوب ہے، اور وہ نبی ﷺ ہیں۔ اور یہ بعید ہے کہ 'لسان' سے مراد قرآن ہو؛ کیونکہ پھر معنی یہ ہوگا کہ وہ اپنی ہی تصدیق کر رہا ہے (۴)۔ ﴿تاکہ ان لوگوں کو ڈرائے جنہوں نے ظلم کیا﴾ عام قراءت "لِيُنْذِرَ" یاء کے ساتھ ہے جو کتاب کی خبر ہے، یعنی: تاکہ ان لوگوں کو ڈرائے جنہوں نے کفر اور نافرمانی کے ذریعے اپنی جانوں پر ظلم کیا۔

(۱) کلام اسی طرح معانی القرآن للزجاج ۴/ ۴۴۰ - ۴۴۱، اور الوسیط ۴/ ۱۰۵ - ۱۰۶ میں ہے۔ (۲) ان کا کلام ان کی کتاب معانی القرآن ۲/ ۶۹۳ میں دیکھیں۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۴۴۱، اور الوسیط ۴/ ۱۰۶۔ (۴) تفسیر الطبری ۲۱/ ۱۳۴، اور اسی طرح معانی القرآن للاحفش ۲/ ۶۹۳ میں۔

Page 193 Surah Al-Ahqaf: Verses 12 - 15

And it was said: It is news from the Messenger ﷺ. Nafi', Ibn 'Amir, and Al-Bazzi read it with 'ta'(1), and Abu 'Ubayd and Abu Hatim chose it; addressing the Prophet ﷺ, Allah Almighty said: {Indeed, you are only a warner} [Ar-Ra'd: 7]. {And good tidings for the doers of good} "Bishra" (good tidings) is in the nominative case(2), meaning: and it is good tidings. And it was said: Conjoined to "the Book", meaning: and this is a confirming book and good tidings. And it is permissible for it to be in the accusative case by omitting the preposition, meaning: to warn those who have wronged, and for good tidings; so when the preposition was omitted, it became accusative. And it was said: As an infinitive (verbal noun), meaning: and you give glad tidings to the doers of good as a glad tiding. So when "bishra" or "bishara" (good news) was put in place of "tabshir" (to give good news), it became accusative; as you say: I came to you to visit you, and as an honor for you and to fulfill your right; meaning to visit you, honor you, and fulfill your right; so "karama" (honor) was put in the accusative case by an implied verb(3).

Allah Almighty says: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah," and then remained on a right course - there will be no fear concerning them, nor will they grieve. (13) Those are the companions of Paradise, abiding eternally therein as reward for what they used to do. (14)}

Allah Almighty says: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah," and then remained on a right course} the meaning of the verse has been previously mentioned(4). Ibn Abbas said: It was revealed concerning Abu Bakr As-Siddiq(5). But the verse is general. {Jaza'an} (as a reward) is in the accusative case as an infinitive(6).

Allah Almighty says: {And We have enjoined upon man, to his parents, good treatment. His mother carried him with hardship and gave birth to him with hardship, and his gestation and weaning period is thirty months. [He grows] until, when he has reached maturity and has reached forty years, he says, "My Lord, enable me to be grateful for Your favor which You have bestowed upon me and upon my parents and to work righteousness of which You will approve and make righteous for me my offspring. Indeed, I have turned to You, and indeed, I am of the Muslims." (15)}

It contains seven issues:

(1) Al-Sab'ah p. 596, and Al-Taysir p. 199. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/162, and see Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab' 2/271. (3) Tafsir al-Tabari 21/135, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/51-52. (4) At the commentary of verse (30) of Surah Fussilat. (5) Tafsir Abi al-Layth al-Samarqandi 3/232, and al-Suyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 6/40 to Ibn 'Asakir. (6) Imla' ma manna bihi al-Rahman 4/320 on the margins of al-Futuhat al-Ilahiyyah.

पृष्ठ 193 सूरह अल-अहक़ाफ़: आयतें 12 - 15

और कहा गया: यह रसूल ﷺ से मिली ख़बर है। नाफ़ि', इब्न आमिर और अल-बज़्ज़ी ने इसे 'ता' (1) के साथ पढ़ा है, और अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना है; नबी ﷺ को संबोधित करते हुए, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {बेशक, आप तो केवल एक डराने वाले हैं} [अर-राद: 7]। {और नेक लोगों के लिए खुशखबरी} "बुशरा" (खुशखबरी) रफ़ (nominative case) की स्थिति में है (2), यानी: और यह खुशखबरी है। और कहा गया: यह किताब पर अत्फ़ (conjunction) है, यानी: और यह तस्दीक़ करने वाली किताब और खुशखबरी है। और यह भी जायज़ है कि यह हर्फ़ए-जर (preposition) को हटाकर नसब (accusative case) में हो, यानी: ताकि उन लोगों को डराए जिन्होंने ज़ुल्म किया, और खुशखबरी के लिए; तो जब हर्फ़ए-जर हटा दिया गया, तो यह नसब हो गया। और कहा गया: मसदर (infinitive) के तौर पर, यानी: और आप नेक लोगों को खुशखबरी दें, तो जब 'तब्शीर' (खुशखबरी देना) की जगह 'बुशरा' या 'बिशारा' रख दिया गया, तो यह नसब हो गया; जैसे आप कहते हैं: मैं तुम्हारे पास आया ताकि तुम्हारी ज़ियारत करूँ्और तुम्हारा सम्मान करने और तुम्हारा हक़ अदा करने के लिए; यानी तुम्हारी ज़ियारत करने, तुम्हारा सम्मान करने और तुम्हारा हक़ अदा करने के लिए; तो 'करामा' (सम्मान) को एक छुपे हुए फेल (verb) द्वारा नसब दिया गया (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक, जिन लोगों ने कहा, "हमारा रब अल्लाह है," फिर वे उस पर डटे रहे, तो न उन्हें कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे। (13) वही जन्नत वाले हैं, उसमें हमेशा रहेंगे, उस बदले में जो वे करते थे। (14)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक, जिन लोगों ने कहा, "हमारा रब अल्लाह है," फिर वे उस पर डटे रहे} आयत का अर्थ पहले बताया जा चुका है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: यह अबू बक्र सिद्दीक़ (रज़ि.) के बारे में नाज़िल हुई (5)। लेकिन आयत आम है। {जज़ाअन} (बदले के तौर पर) मसदर होने के कारण नसब है (6)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने इंसान को अपने माँ-बाप के साथ नेक सुलूक करने की ताकीद की है। उसकी माँ ने उसे तकलीफ़ के साथ पेट में रखा और तकलीफ़ के साथ उसे जना, और उसके पेट में रहने और दूध छुड़ाने की मुद्दत तीस महीने है। यहाँ तक कि जब वह अपनी पूरी जवानी को पहुँच गया और चालीस साल का हो गया, तो उसने कहा, "ऐ मेरे रब! मुझे तौफ़ीक़ दे कि मैं तेरी उस नेमत का शुक्र अदा करूँ जो तूने मुझ पर और मेरे माँ-बाप पर की है, और यह कि मैं ऐसे

नेक काम करूँ जिनसे तू राज़ी हो जाए, और मेरे लिए मेरी औलाद में सालेहियत (नेकी) पैदा कर दे। बेशक मैंने तेरी तरफ़ रुजू किया और बेशक मैं फ़रमाबरदारों में से हूँ।" (15)}

इसमें सात मसले हैं:

(1) अल-सबआ, पृ. 596, और अल-तयसीर, पृ. 199। (2) इ'राब अल-क़ुरआन लिन-नहहास 4/162, और देखें अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात अल-सब' 2/271। (3) तफ़सीर अल-तबरी 21/135, और देखें मआनी अल-क़ुरआन लिल-फ़र्रा 3/51-52। (4) सूरह फ़ुस्सीलत की आयत (30) की तफ़सीर में। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ अल-समरकंदी 3/232, और सुयूती ने अल-दुर्र अल-मन्सूर 6/40 में इसे इब्न असाकिर की तरफ़ मन्सूब किया है। (6) इमला मा मन्ना बिही अल-रहमान 4/320, अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिय्या के हाशिये पर।

صفحہ 193 سورہ الاحقاف: آیات 12 - 15

اور کہا گیا: یہ رسول ﷺ کی طرف سے خبر ہے۔ اور نافع، ابن عامر اور البزی نے 'تا' (1) کے ساتھ پڑھا ہے، اور ابو عبید اور ابو حاتم نے اسی کو پسند کیا ہے؛ نبی ﷺ کو مخاطب کرتے ہوئے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بیشک آپ تو صرف ڈر سنانے والے ہیں} [الرعد: 7]۔ {اور نیکوکاروں کے لیے خوشخبری} "بشری" حالتِ رفع (2) میں ہے، یعنی: اور وہ خوشخبری ہے۔ اور کہا گیا: کتاب پر عطف ہے، یعنی: اور یہ تصدیق کرنے والی کتاب اور خوشخبری ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ حرفِ جر کو حذف کر کے حالتِ نصب میں ہو، یعنی: تاکہ ان لوگوں کو ڈرائے جنہوں نے ظلم کیا، اور خوشخبری کے لیے؛ پس جب حرفِ جر حذف ہوا تو نصب آگیا۔ اور کہا گیا: بطور مصدر ہے، یعنی: اور آپ نیکوکاروں کو خوشخبری سنائیں، پس جب 'تبشیر' کی جگہ 'بشری' یا 'بشارۃ' رکھ دیا گیا تو نصب ہو گیا؛ جیسے آپ کہتے ہیں: میں تمہارے پاس آیا تاکہ تمہاری زیارت کروں، اور تمہاری عزت افزائی اور تمہارا حق ادا کرنے کے لیے؛ یعنی تمہاری زیارت کرنے، تمہاری عزت کرنے اور تمہارا حق ادا کرنے کے لیے؛ پس 'کرامۃ' کو فعلِ مضمر (پوشیدہ فعل) کے ذریعے نصب دیا گیا (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بیشک جن لوگوں نے کہا کہ ہمارا رب اللہ ہے پھر وہ اس پر قائم رہے، تو ان پر نہ کوئی خوف ہو گا اور نہ وہ غمگین ہوں گے۔ (13) یہی جنت والے ہیں، اس میں ہمیشہ رہیں گے، ان اعمال کے بدلے جو وہ کرتے تھے۔ (14)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک جن لوگوں نے کہا کہ ہمارا رب اللہ ہے پھر وہ اس پر قائم رہے} اس آیت کا مفہوم پہلے گزر چکا ہے (4)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ ابوبکر صدیق رضی

اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی (5)۔ لیکن آیت عام ہے۔ {جزاءً} مصدر ہونے کی بنا پر نصب ہے (6)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے انسان کو اپنے والدین کے ساتھ حسنِ سلوک کی وصیت کی ہے۔ اس کی ماں نے اسے تکلیف کے ساتھ پیٹ میں اٹھائے رکھا اور تکلیف کے ساتھ اسے جنا، اور اس کے حمل اور دودھ چھڑانے کی مدت تیس مہینے ہے۔ یہاں تک کہ جب وہ اپنی پوری جوانی کو پہنچا اور چالیس سال کا ہو گیا، تو اس نے کہا: اے میرے رب! مجھے توفیق دے کہ میں تیری اس نعمت کا شکر ادا کروں جو تو نے مجھ پر اور میرے والدین پر کی ہے، اور یہ کہ میں ایسے نیک اعمال کروں جن سے تو راضی ہو جائے، اور میرے لیے میری اولاد میں نیکی (صلاحیت) پیدا کر دے۔ بیشک میں نے تیری طرف رجوع کیا اور بیشک میں مسلمانوں میں سے ہوں۔ (15)}

اس میں سات مسائل ہیں:

(1) السبعۃ ص 596، اور التیسیر ص 199۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 4/ 162، اور دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات السبع 2/ 271۔ (3) تفسیر الطبری 21/ 135، اور دیکھئے معانی القرآن للفراء 3/ 51 - 52۔ (4) سورہ فصلت کی آیت (30) کی تفسیر کے پاس۔ (5) تفسیر ابی اللیث السمرقندی 3/ 232، اور سیوطی نے الدر المنثور 6/ 40 میں اسے ابن عساکر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) املاء ما من بہ الرحمن 4/ 320، الفتوحات الٰہیہ کے حاشیہ پر۔

194 Surah Al-Ahqaf: Verse 15

First: The words of the Almighty: "And We have enjoined upon man, to his parents, good treatment [Ihsanan]." This clarifies the varying conditions of man with his parents; he may obey them or oppose them. This means such a situation is not far-fetched regarding the Prophet (PBUH) and his people, where some respond to him and others disbelieve. This is the rationale for how the discourse is interconnected, as stated by al-Qushayri (1).

Second: The words of the Almighty: "good [Husnan]." The general reading is "Husnan," and it is recorded as such in the manuscripts of the people of the Two Sanctuaries (Makkah and Madinah), Basra, and Sham. Ibn Abbas and the Kufans read it as "Ihsanan." Their evidence is the Almighty’s word in Surah Al-An'am [Verse: 151] and Bani Israel [Verse: 23]: "and to parents, good treatment [Ihsanan]." It is also thus in the manuscripts of Kufa.

The evidence for the first reading is the Almighty’s words in Surah Al-Ankabut: "And We have enjoined upon man goodness towards his parents [Husnan]" (2) [Verse: 8], and they did not differ in it. "Al-Husn" (goodness) is the opposite of "Al-Qubh" (ugliness/foulness). "Al-Ihsan" (benevolence/kindness) is the opposite of "Al-Isaa'ah" (ill-treatment) (3). "Al-Tawsiya" (enjoining) is the command. Discussion on this and on whom it was revealed has already passed (4).

Third: The words of the Almighty: "His mother carried him with hardship [Kurhan] and gave birth to him with hardship [Kurhan]," meaning: with aversion and difficulty (5). The general reading is with a 'fatha' on the letter 'Kaf' (Karhan). Abu Ubayd chose this, saying: Likewise is the word "Kurh" in all of the Quran—with a 'fatha'—except for that which is in Surah Al-Baqarah: "Fighting has been enjoined upon you while it is hateful [Kurhun] to you" [Verse: 216] because that is a noun, and these are all verbal nouns (masadir). The Kufans read: "Kurhan" with a 'damma' (6). It is said: they are two dialects like "al-da’f" and "al-du’f" (weakness), and "al-shahd" and "al-shuhd" (honey) (7); this was stated by Al-Kisa'i, and similarly.

(1) After it in (Za) is an addition: and Qatada. (2) Asim, Hamza, and al-Kisa'i read: "Ihsanan", while the rest of the seven readers read: "Husnan". Al-Sab'ah p. 596, al-Taysir p. 199, see also Ma'ani al-Quran by al-Farra' 3/52, and al-Tabari 21/136-137. (3) Tafsir al-Razi 14/28. (4) 13/328-329. (5) Tafsir al-Tabari 21/137. (6) Asim, Hamza, al-Kisa'i, and Ibn Amir in the narration of Ibn Dhakwan read it with a 'damma', and the

rest of the seven read it with a 'fatha'. Al-Sab'ah p. 596, al-Taysir p. 199. (7) Similar discourse is in Tafsir al-Razi 14/28.

१९४ सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत १५

पहला: सर्वशक्तिमान के शब्द: "और हमने मनुष्य को उसके माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करने का आदेश दिया [एहसानन]"। यह मनुष्य और उसके माता-पिता की अलग-अलग स्थितियों को स्पष्ट करता है; वह उनकी आज्ञा मान सकता है और उनके विरुद्ध भी हो सकता है। इसका अर्थ यह है कि नबी ﷺ और उनके लोगों के संबंध में ऐसी स्थिति दूर नहीं है, जहाँ कुछ उनकी बात मानते हैं और कुछ इनकार करते हैं। अल-कुशायरी (१) के अनुसार यह बात आपस में जुड़ने का आधार है।

दूसरा: सर्वशक्तिमान के शब्द: "[हुस्नन]"। आम पाठ "हुस्नन" है, और हरमैन (मक्का और मदीना), बसरा और शाम के लोगों के मुसहफ़ों (पांडुलिपियों) में ऐसा ही है। इब्न अब्बास और कूफ़ावासियों ने इसे "एहसानन" पढ़ा है। उनका प्रमाण सूरह अल-अनआम [आयत: १५१] और बनी इस्राइल [आयत: २३] में सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: "और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार [एहसानन]"। कूफ़ा के मुसहफ़ों में भी ऐसा ही है।

पहले पाठ का प्रमाण सूरह अल-अंकबूत में सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: "और हमने मनुष्य को उसके माता-पिता के साथ भलाई [हुस्नन] करने की ताकीद की" (२) [आयत: ८], और इसमें उन्होंने कोई मतभेद नहीं किया। "अल-हुस्न" (भलाई) "अल-क़ुब्ह" (बुराई/कुरूपता) का विलोम है। और "अल-एहसान" (परोपकार) "अल-इसाअह" (दुर्व्यवहार) का विलोम है (३)। "अल-तौसिया" (ताकीद करना) का अर्थ है आदेश। इस पर और यह किसके बारे में अवतरित हुई, इस पर चर्चा पहले ही हो चुकी है (४)।

तीसरा: सर्वशक्तिमान के शब्द: "उसकी माँ ने उसे कष्ट [कुरहन] के साथ गर्भ में रखा और कष्ट [कुरहन] के साथ उसे जन्म दिया," जिसका अर्थ है: अनिच्छा और कठिनाई के साथ (५)। आम पाठ 'काफ़' अक्षर पर 'फ़तहा' के साथ (करहन) है। अबू उबैद ने इसे चुना और कहा: इसी तरह पूरे कुरान में "कुरह" शब्द—फ़तहा के साथ—है, सिवाय सूरह अल-बकरा में: "तुम पर युद्ध अनिवार्य किया गया है जबकि वह तुम्हें नापसंद [कुरहुन] है" [आयत: २१६] क्योंकि वह संज्ञा है, और ये सभी क्रियावाचक संज्ञाएँ(मसा़दिर) हैं। कूफ़ावासियों ने इसे 'दम्मा' (६) के साथ "कुरहन" पढ़ा है। कहा गया है: ये दो बोलियाँ हैं जैसे "अद-दा'फ़" और "अद-दु'फ़" (कमज़ोरी), और "अश-शाहद" और "अश-शुहद" (शहद) (७); अल-किसाई ने ऐसा कहा है, और इसी तरह।

(१) (ज़) में इसके बाद एक अतिरिक्त शब्द है: और क़तादा। (२) आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने "एहसानन" पढ़ा, जबकि सात पाठकों में से शेष ने "हुस्नन" पढ़ा। अस-सबाअह पृष्ठ ५९६, अत-तयसीर पृष्ठ १९९, अल-फ़र्रा की मा'नी अल-कुरान ३/५२ और अत-तबरी २१/१३६-१३७ भी देखें। (३) तफ़्सीर अल-राज़ी १४/२८। (४) १३/३२८-३२९। (५) तफ़्सीर अत-तबरी २१/१३७। (६) आसिम, हमज़ा, अल-किसाई और इब्न आमिर ने इब्न धकवान के वर्णन में इसे 'दम्मा' के साथ पढ़ा, और सात पाठकों में से शेष ने इसे 'फ़तहा' के साथ पढ़ा। अस-सबाअह पृष्ठ ५९६, अत-तयसीर पृष्ठ १९९। (७) तफ़्सीर अल-राज़ी १४/२८ में भी इसी तरह की चर्चा है।

۱۹۴ سورة الاحقاف: آیت ۱۵

پہلی: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَوَصَّيْنَا الْإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا ﴾ "اور ہم نے انسان کو اپنے والدین کے ساتھ بھلائی کرنے کی ہدایت کی"۔ اس میں انسان کے اپنے والدین کے ساتھ مختلف حالات کا بیان ہے، وہ کبھی ان کی فرمانبرداری کرتا ہے اور کبھی ان کی نافرمانی۔ یعنی نبی ﷺ اور آپ کی قوم کے حق میں اس جیسی بات بعید نہیں کہ کچھ آپ کی بات مانیں اور کچھ کفر کریں۔ کلام کے ایک دوسرے سے مربوط ہونے کی یہ ایک صورت ہے؛ یہ القشیری (۱) کا قول ہے۔

دوسری: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ حُسْنًا ﴾۔ عام قرأت "حُسْنًا" ہے اور حرمین، بصرہ اور شام والوں کے مصاحف میں بھی ایسا ہی ہے۔ ابن عباس اور کوفیوں نے اسے "إِحْسَانًا" پڑھا ہے، ان کی دلیل سورہ الانعام [آیت: ۱۵۱] اور بنی اسرائیل [آیت: ۲۳] میں اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا ﴾ "اور والدین کے ساتھ اچھا سلوک کرو"۔ کوفہ کے مصاحف میں بھی اسی طرح ہے۔

پہلی قرأت کی دلیل سورہ العنکبوت میں اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿ وَوَصَّيْنَا الْإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا ﴾ (۲) [آیت: ۸]، اور اس میں انہوں نے اختلاف نہیں کیا۔ "الحُسن" قبیح (برائی) کی ضد ہے۔ اور "الإحسان" اساءت (برا سلوک) کی ضد ہے (۳)۔ "التوصية" کا معنی حکم دینا ہے۔ اس بارے میں اور یہ کس کے حق میں نازل ہوئی، اس پر بحث پہلے گزر چکی ہے (۴)۔

تیسری: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا ﴾ یعنی: ناگواری اور مشقت کے ساتھ (۵)۔ عام قرأت کاف کے فتحہ (کَرہاً) کے ساتھ ہے۔ ابو عبید نے اسی کو اختیار کیا، انہوں نے کہا: اسی طرح پورے قرآن میں لفظ "کرہ" فتحہ کے ساتھ ہے، سوائے اس کے جو سورہ البقرہ میں ہے: ﴿ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ ﴾ [آیت: ۲۱۶] کیونکہ وہ اسم ہے، اور یہ سب مصادر ہیں۔ کوفیوں نے "کُرہاً" کاف کے ضمہ (۶) کے ساتھ پڑھا ہے۔ کہا گیا ہے: یہ دو لغتیں ہیں جیسے "الضَّعف"

اور "الضُّعف" (کمزوری)، اور "الشَّہد" اور "الشُّہد" (شہد) (۷)؛ یہ الکسائی کا قول ہے، اور اسی طرح۔

(۱) اس کے بعد (ظ) میں یہ اضافہ ہے: اور قتادہ۔ (۲) عاصم، حمزہ اور الکسائی نے "إحساناً" پڑھا، اور سات قرأتوں میں سے باقی سب نے "حسناً" پڑھا۔ السبعۃ ص ۵۹۶، التیسیر ص ۱۹۹، نیز الفراء کی معانی القرآن ۳/۵۲ اور الطبری ۲۱/۱۳۶-۱۳۷ دیکھیں۔ (۳) تفسیر الرازی ۱۴/ ۲۸۔ (۴) ۱۳/ ۳۲۹-۳۲۸۔ (۵) تفسیر الطبری ۲۱/ ۱۳۷۔ (۶) عاصم، حمزہ، الکسائی اور ابن عامر نے ابن ذکوان کی روایت میں ضمہ کے ساتھ پڑھا، اور سات قرأتوں میں سے باقی سب نے فتحہ کے ساتھ پڑھا۔ السبعۃ ص ۵۹۶، التیسیر ص ۱۹۹۔ (۷) تفسیر الرازی ۱۴/ ۲۸ میں اسی کی مثل کلام ہے۔

It is the view of all the Basrans. Al-Kisa'i and Al-Farra' also said regarding the difference between them: "Al-Kurh" (with damma) is what a person forces upon himself, and "Al-Karh" (with fatha) is what is forced upon others (1); meaning, by coercion and anger; that's why some linguists said: indeed, "karhan" - with fatha of the kaf - is a solecism (2).

Fourth: His, the Exalted, saying: {and the bearing of him and the weaning of him is thirty months} [Al-Ahqaf: 15]. Ibn Abbas said: If she carries for nine months, she breastfeeds for twenty-one months, and if she carries for six months, she breastfeeds for twenty-four months (3).

It was narrated that a woman who had given birth after six months was brought to Uthman, and he intended to carry out the legal punishment (hadd) on her; then Ali, may Allah be pleased with him, said to him: "That is not against her, for Allah the Exalted said: {and the bearing of him and the weaning of him is thirty months} and He said: {And mothers shall suckle their children for two whole years} [Al-Baqarah: 233], so breastfeeding is twenty-four months, and pregnancy is six months." So Uthman retracted his word and did not punish her (4). This has already been discussed in "Al-Baqarah" (5).

It was said: The first three months of pregnancy were not counted; because the child in them is a zygote (nutfa), a clot (alaqa), and a lump of flesh (mudgha), so it does not have a weight that can be felt. This is the meaning of His, the Exalted, saying: {Then when he covers her, she bears a light burden and passes on with it} (6) [Al-A'raf: 189]. And "al-fisal" means weaning. The discussion about it has already preceded in "Luqman" (7).

---

(1) An-Nukat wa al-Uyun 5/276. (2) The author of this saying said: If she carried it by "karh", she would have cast it away from herself, because "karh" is coercion and anger. Al-Nahhas mentioned it in I'rab al-Qur'an 4/164, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/97. Abu Ja'far al-Nahhas rejected it, stating that "al-kurh" and "al-karh" are two dialects meaning the same thing. (3) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-Uyun 5/276, Al-Wahidi in Al-Wasit 4/107, and previously in 4/110-111. (4) Preceded on page 90 of this volume. (5) That which preceded the discussion about the rulings of breastfeeding 4/106 and following. (6) Tafsir al-Razi 28/14. (7) 16/474.

सूरह अल-अहकाफ़: आयत 15 195

यह सभी बसरा वासियों का मत है। अल-किसाई और अल-फर्रा ने भी उनके बीच अंतर के बारे में कहा: "अल-कुर्ह" (दम्मा के साथ) वह है जो एक व्यक्ति स्वयं पर थोपता है, और "अल-कर्ह" (फथा के साथ) वह है जो दूसरों पर थोपा जाता है (1); अर्थात, ज़बरदस्ती और क्रोध से; इसीलिए कुछ भाषाविदों ने कहा: वास्तव में, "कर्हन" - काफ पर फथा के साथ - एक अशुद्धि (लैह्न) है (2)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और उसका गर्भ और उसका दूध छुड़ाना तीस महीने है} [अल-अहकाफ़: 15]। इब्न अब्बास ने कहा: यदि वह नौ महीने गर्भ धारण करती है, तो वह इक्कीस महीने दूध पिलाती है, और यदि वह छह महीने गर्भ धारण करती है, तो वह चौबीस महीने दूध पिलाती है (3)।

वर्णित है कि उस्मान (रज़ि.) के पास एक ऐसी महिला लाई गई जिसने छह महीने में जन्म दिया था, तो उन्होंने उस पर हद (दण्ड) लागू करने का इरादा किया; फिर अली (रज़ि.) ने उनसे कहा: "यह उसके विरुद्ध नहीं है, क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा है: {और उसका गर्भ और उसका दूध छुड़ाना तीस महीने है} और उसने कहा: {और माताएँ अपनी सन्तानों को पूरे दो वर्ष तक दूध पिलाएँ} [अल-बक़रह: 233], अतः स्तनपान चौबीस महीने का है, और गर्भ छह महीने का है।" अतः उस्मान अपनी बात से पीछे हट गए और उसे दंडित नहीं किया (4), और यह "अल-बक़रह" (5) में पहले आ चुका है।

कहा गया है: गर्भावस्था की शुरुआत के तीन महीनों को नहीं गिना गया; क्योंकि उनमें बच्चा नुतफा (शुक्राणु-अंडाणु), अलका (लोथड़ा) और मुदगा (मांस का टुकड़ा) होता है, इसलिए उसका कोई ऐसा भार नहीं होता जिसे महसूस किया जा सके, और यही अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: {फिर जब उसने उसे ढाँप लिया तो वह एक हल्के बोझ से गर्भवती हो गई और उसे लेकर चलती रही} (6) [अल-आराफ़: 189]। और "अल-फिसाल" का अर्थ दूध छुड़ाना (विथान) है। इसके बारे में चर्चा "लुकमान" (7) में पहले हो चुकी है।

---

(1) अन-नुकात व अल-उयून 5/276। (2) इस कथन के लेखक ने कहा: यदि वह उसे "कर्ह" (ज़बरदस्ती) से उठाती, तो वह उसे अपने आप से दूर फेंक देती, क्योंकि "कर्ह" ज़बरदस्ती और क्रोध है। अल-नहहास ने इसे इराब अल-कुरान 4/164 में और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/97 में उल्लेख किया है। अबू जाफ़र अल-नहहास ने इसे यह कहते हुए खारिज कर दिया कि

"अल-कुर्ह" और "अल-कर्ह" एक ही अर्थ वाली दो बोलियाँ हैं। (3) अल-मावर्दी ने अन-नुकात व अल-उयून 5/276 में, अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/107 में, और पहले 4/110-111 में इसका उल्लेख किया है। (4) इस खंड के पृष्ठ 90 पर पहले आ चुका है। (5) स्तनपान के नियमों के बारे में चर्चा 4/106 और उसके बाद आ चुकी है। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 28/14। (7) 16/474।

سورہ الاحقاف: آیت ۱۵ ۱۹۵

یہ تمام بصریوں کا قول ہے۔ الکسائی اور الفراء نے بھی ان دونوں کے درمیان فرق کے بارے میں کہا: "الکُرہ" - پیش کے ساتھ - وہ ہے جو انسان اپنے آپ پر لازم کرے، اور "الکَرہ" - زبر کے ساتھ - وہ ہے جو دوسرے پر مسلط کیا جائے (۱)؛ یعنی: زبردستی اور غصے سے؛ اسی لیے بعض ماہرین لغت نے کہا ہے: بے شک "کَرہاً" - کاف کے زبر کے ساتھ - ایک غلطی (لحن) ہے (۲)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا﴾ "اور اس کا حمل اور اس کا دودھ چھڑانا تیس مہینے ہیں" [الاحقاف: ۱۵]۔ ابن عباس نے فرمایا: اگر وہ نو ماہ حاملہ رہے تو اکیس ماہ دودھ پلائے گی، اور اگر چھ ماہ حاملہ رہے تو چوبیس ماہ دودھ پلائے گی (۳)۔

اور روایت ہے کہ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کے پاس ایک ایسی عورت لائی گئی جس نے چھ ماہ میں بچہ جنا تھا، تو انہوں نے اس پر حد جاری کرنے کا ارادہ کیا؛ تو حضرت علی رضی اللہ عنہ نے ان سے فرمایا: "اس پر کوئی حد نہیں ہے، اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا﴾ اور اللہ فرماتا ہے: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ﴾ [البقرة: ۲۳۳] 'اور مائیں اپنی اولاد کو پورے دو سال دودھ پلائیں'۔ پس رضاعت چوبیس ماہ ہے، اور حمل چھ ماہ ہے"۔ پس عثمان رضی اللہ عنہ اپنے قول سے رجوع کر گئے اور اسے حد نہیں لگائی (۴)، اور یہ بات سورہ "البقرہ" (۵) میں گزر چکی ہے۔

اور کہا گیا: حمل کی ابتدا کے تین ماہ شمار نہیں کیے گئے؛ کیونکہ ان میں بچہ نطفہ، علقہ اور مضغہ کی صورت میں ہوتا ہے، اس لیے اس کا کوئی ایسا بوجھ نہیں ہوتا جو محسوس کیا جا سکے، اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کا مطلب ہے: ﴿فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ﴾ (۶)

"پھر جب اس نے اسے ڈھانپ لیا تو اسے ہلکا سا حمل ٹھہر گیا تو وہ اسے لیے پھرتی رہی" [الأعراف: ۱۸۹]۔ اور "الفصال" کا مطلب دودھ چھڑانا ہے۔ اور سورہ "لقمان" (۷) میں اس پر کلام گزر چکا ہے۔

---

(۱) النکت والعیون ۲۷۶/۵۔ (۲) اور اس قول کے صاحب نے کہا: اگر وہ اسے "کَرہاً" (زبردستی) اٹھاتی تو وہ اسے اپنے سے دور پھینک دیتی، کیونکہ "کرہ" قہر اور غصہ ہے۔ النحاس نے اسے اعراب القرآن ۱۶۴/۴ میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۹۷/۵ میں ذکر کیا ہے۔ اور ابو جعفر النحاس نے اسے یہ کہہ کر مسترد کر دیا کہ "الکُرہ" اور "الکَرہ" ایک ہی معنی کی دو لغتیں ہیں۔ (۳) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۲۷۶/۵ میں، الواحدی نے الوسیط ۱۰۷/۴ میں، اور اس سے پہلے ۱۱۰/۴-۱۱۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) اس جلد کے صفحہ ۹۰ پر گزر چکا ہے۔ (۵) جو رضاعت کے احکام کے بارے میں کلام ۱۰۶/۴ اور اس کے بعد گزر چکا ہے۔ (۶) تفسیر الرازی ۱۴/۲۸۔ (۷) ۴۷۴/۱۶۔

196 Surah Al-Ahqaf: Verse 15

Al-Hasan, Ya'qub, and others recited: "wa fasluhu" (and his weaning) with a fatḥah on the fā' and a sukūn on the ṣād (1). It is narrated that the verse was revealed concerning Abu Bakr al-Siddiq, and his carrying and weaning were in thirty months (2); his mother carried him for nine months and breastfed him for twenty-one months. There is an ellipsis in the speech, meaning: the period of his carrying and the period of his weaning are thirty months. Had it not been for this ellipsis, "thirty" would have been in the accusative case as an adverb of time, and the meaning would have changed (3). Fifth: His words, the Almighty: {Until, when he reaches his maturity}. Ibn Abbas said: eighteen years (4). In the narration of 'Ata from him, he said: Abu Bakr accompanied the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) when he was eighteen years old, and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was twenty years old. They were heading to the Levant for trade, and they stopped at a place where there was a lote tree (Sidra). The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) sat in its shade, and Abu Bakr went to a monk there and asked him about religion. The monk asked: Who is the man in the shade of the tree? He said: That is Muhammad bin Abdullah bin Abdul Muttalib. He said: By Allah, this is a prophet; no one has shaded himself under it after Jesus. Thus, certainty and belief settled in Abu Bakr's heart. He would hardly leave the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) in his travels or at home. When the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was called to prophethood at the age of forty, Abu Bakr believed in the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) at the age of thirty-eight. When he reached forty years, he said: {My Lord, grant me the power and ability that I may be grateful for Your favor which You have bestowed upon me and upon my parents} (5) the verse. Ash-Sha'bi and Ibn Zayd said: "al-ashudd" (maturity) is puberty (6). Al-Hasan said: it is...

(1) Al-Hasan's recitation was mentioned by Al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 4/164, and by Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 5/97, and Ya'qub's recitation is in "Al-Nashr" 2/279, which is one of the ten readings. (2) Al-Wahidi mentioned it in "Al-Wasit" 4/107 in a similar way, and Al-Farra' recorded it in "Ma'ani al-Qur'an" 3/53 from Al-Kalbi on the authority of Abu Salih, from Ibn Abbas, without the statement: "and his carrying and weaning were in thirty months...". (3) "Mushkil I'rab al-Qur'an" 2/666, and see "Imla' ma bihi bin al-Rahman" 4/320 on the margins of "Al-Futuhat". (4) We did not find it; Al-Tabari recorded it 13/67-68 from him that it was thirty-odd, then he said: It

was narrated from Ibn Abbas from an unsatisfactory source that he said: between eighteen and thirty years. (5) "Asbab al-Nuzul" by Al-Wahidi, pp. 401-402, and "Zad al-Masir" 7/377-378, and Al-Hafiz Ibn Hajar indicated its weakness in "Al-Isabah" 1/294 (biography of Bahira). (6) Al-Tabari recorded it in his commentary from them 9/664, and Ibn Abi Hatim 5/1419 (8088) from Ash-Sha'bi, and it was previously mentioned 9/112 from the words of Ibn Zayd.

196 सूरह अल-अहकाफ़: आयत 15

अल-हसन, याकूब और अन्य ने इसे 'व-फ़स्लुहु' (और उनका दूध छुड़ाना) पढ़ा है, 'फा' पर फतह और 'साद' पर सुकून के साथ (1)। यह वर्णित है कि यह आयत अबू बक्र अस-सिद्दीक के बारे में अवतरित हुई थी, और उनके गर्भ और दूध छुड़ाने की अवधि तीस महीने थी (2); उनकी माँ ने उन्हें नौ महीने तक कोख में रखा और इक्कीस महीने तक स्तनपान कराया। भाषा में एक लुप्त शब्द (इज़मार) है, जिसका अर्थ है: उनके गर्भ की अवधि और उनके दूध छुड़ाने की अवधि तीस महीने है। यदि यह इज़मार न होता, तो 'तीस' को कालवाचक क्रिया विशेषण के रूप में कर्म कारक में रखा जाता और अर्थ बदल जाता (3)। पाँचवाँ: अल्लाह का यह कथन: {यहाँ तक कि जब वह अपनी परिपक्वता (अशद्दुहु) को पहुँचता है}। इब्न अब्बास ने कहा: अठारह वर्ष (4)। अता के माध्यम से उनसे वर्णित एक रिवायत में है कि अबू बक्र पैगंबर ﷺ के साथ रहे जब वह अठारह वर्ष के थे, और पैगंबर ﷺ बीस वर्ष के थे। वे व्यापार के लिए शाम (सीरिया) जा रहे थे, और उन्होंने एक स्थान पर पड़ाव डाला जहाँ एक बेरी का पेड़ (सिद्रा) था। पैगंबर ﷺ उसकी छाया में बैठ गए, और अबू बक्र वहाँ एक पादरी (राहब) के पास गए और उससे धर्म के बारे में पूछा। पादरी ने पूछा: वह आदमी कौन है जो पेड़ की छाया में है? उन्होंने कहा: वह अब्दुल्ला के बेटे मुहम्मद बिन अब्दुल मुत्तलिब हैं। पादरी ने कहा: अल्लाह की कसम, यह एक नबी (पैगंबर) हैं; ईसा (यीशु) के बाद इसके नीचे किसी ने छाया नहीं ली है। तब अबू बक्र के दिल में यकीन और विश्वास बैठ गया; और वह पैगंबर ﷺ से उनकी यात्राओं और घर पर शायद ही कभी अलग होते थे। जब अल्लाह के रसूल ﷺ को चालीस वर्ष की आयु में नबी बनाया गया, तो अबू बक्र ने अड़तीस वर्ष की आयु में उनकी पुष्टि की (ईमान लाए)। जब वह चालीस वर्ष के हुए, तो उन्होंने कहा: {ऐ मेरे रब, मुझे तौफीक दे कि मैं तेरी उस नेमत का शुक्र अदा करूँ जो तूने मुझ पर और मेरे माता-पिता पर की है} (5) आयत के अंत तक। अल-शबी और इब्न जैद ने कहा: 'अशद्दु' का अर्थ वयस्कता (बुलूग) है (6)। अल-हसन ने कहा: वह...

(1) अल-हसन के पाठ का उल्लेख अल-नहहास ने 'इराब अल-कुरान' 4/164 में और इब्न अतियाह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 5/97 में किया है, और याकूब का पाठ 'अल-नश्र' 2/279 में है, जो दस पाठों में से एक है। (2) अल-वाहिदी ने इसे 'अल-वसीत' 4/107 में इसी तरह वर्णित किया है, और अल-फर्रा ने 'मा'नी अल-कुरान' 3/53 में इसे अल-कल्बी के माध्यम से अबू सालिह से, इब्न अब्बास के हवाले से निकाला है, बिना इस वाक्य के "और उनके गर्भ और दूध छुड़ाने की अवधि तीस महीने थी..."। (3) 'मुश्किल इराब अल-कुरान' 2/666, और 'अल-फुतुहात' के हाशिए पर 'इमला' मा बिही

बिन अल-रहमान' 4/320 देखें। (4) हमें यह नहीं मिला; अल-तबरी ने 13/67-68 में उनके हवाले से निकाला है कि यह तीस से कुछ अधिक था, फिर उन्होंने कहा: इब्न अब्बास से एक असंतोषजनक माध्यम से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अठारह से तीस वर्ष के बीच। (5) अल-वाहिदी की 'अस्बाब अल-नुजूल' पृष्ठ 401-402, और 'जाद अल-मसीर' 7/377-378, और हाफिज इब्न हजर ने 'अल-इसाबा' 1/294 (बहीरा की जीवनी) में इसकी कमजोरी की ओर संकेत किया है। (6) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 9/664 में और इब्न अबी हातिम 5/1419 (8088) ने अल-शबी से इसे निकाला है, और इब्न जैद के कथन से 9/112 पहले आ चुका है।

196 سورة الاحقاف: آیت 15

الحسن، یعقوب اور دیگر نے اسے «وفَصْلُه» (اور اس کا دودھ چھڑانا) فاء کے زبر اور صاد کے جزم کے ساتھ پڑھا ہے (1)۔ اور روایت ہے کہ یہ آیت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور ان کے حمل اور دودھ چھڑانے کی مدت تیس ماہ تھی (2)؛ ان کی والدہ نے انہیں نو ماہ تک پیٹ میں رکھا، اور اکیس ماہ تک انہیں دودھ پلایا۔ اور کلام میں ایک لفظ مخفی (اضمار) ہے، یعنی: اس کے حمل کی مدت اور اس کے دودھ چھڑانے کی مدت تیس ماہ ہے۔ اور اگر یہ اضمار نہ ہوتا تو "تیس" کو ظرف کی بنا پر زبر (نصب) دیا جاتا اور معنی بدل جاتا (3)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ﴾ (یہاں تک کہ جب وہ اپنی پختگی کو پہنچا)۔ ابن عباس نے فرمایا: اٹھارہ سال (4)۔ اور عطاء کی روایت میں ان سے مروی ہے کہ: ابوبکر رضی اللہ عنہ نبی کریم ﷺ کے ساتھ رہے جبکہ ان کی عمر اٹھارہ سال تھی، اور نبی کریم ﷺ کی عمر بیس سال تھی۔ وہ تجارت کے لیے شام جا رہے تھے، تو وہ ایک جگہ اترے جہاں بیری کا ایک درخت (سدرہ) تھا، نبی کریم ﷺ اس کے سائے میں بیٹھ گئے، اور ابوبکر رضی اللہ عنہ وہاں ایک راہب کے پاس گئے اور اس سے دین کے بارے میں پوچھا۔ راہب نے پوچھا: درخت کے سائے میں وہ کون آدمی ہے؟ انہوں نے کہا: وہ محمد بن عبداللہ بن عبدالمطلب ہیں۔ اس نے کہا: اللہ کی قسم یہ نبی ہیں، عیسیٰ علیہ السلام کے بعد اس کے نیچے کسی نے سایہ نہیں لیا۔ پس ابوبکر رضی اللہ عنہ کے دل میں یقین اور تصدیق جاگزیں ہوگئی؛ اور وہ سفر و حضر میں رسول اللہ ﷺ سے شاید ہی کبھی جدا ہوتے تھے۔ پس جب رسول اللہ ﷺ کو چالیس سال کی عمر میں نبوت ملی، تو ابوبکر رضی اللہ عنہ نے اڑتیس سال کی عمر میں رسول اللہ ﷺ کی تصدیق کی۔ پھر جب وہ چالیس سال کے ہوئے تو

انہوں نے کہا: ﴿رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ﴾ (5) الآیہ۔ اور شعبی اور ابن زید نے کہا: "الأشدّ" سے مراد بلوغت (خواب دیکھنا) ہے (6)۔ اور الحسن نے کہا: وہ...

(1) الحسن کی قرأت کا ذکر النحاس نے "إعراب القرآن" 4/164 میں، اور ابن عطیہ نے "المحرر الوجيز" 5/97 میں کیا ہے، اور یعقوب کی قرأت "النشر" 2/279 میں ہے جو دس قرأتوں میں سے ایک ہے۔ (2) اسے الواحدی نے "الوسيط" 4/107 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور الفراء نے "معانی القرآن" 3/53 میں الکلبی کے واسطے سے ابوصالح سے، ابن عباس کے حوالے سے اس جملے کے بغیر نقل کیا ہے: "اور ان کے حمل اور دودھ چھڑانے کی مدت تیس ماہ تھی..."۔ (3) "مشكل إعراب القرآن" 2/666، اور "الفتوحات" کے حاشیے پر "إملاء ما به بن الرحمن" 4/320 دیکھیں۔ (4) ہمیں یہ نہیں ملا، اور الطبری نے اسے 13/67-68 میں ان کے حوالے سے نقل کیا ہے کہ وہ تیس سے کچھ زیادہ تھا، پھر کہا: اور ابن عباس سے ایک غیر پسندیدہ طریقے سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اٹھارہ سے تیس سال کے درمیان۔ (5) الواحدی کی "أسباب النزول" ص 401-402، اور "زاد المسير" 7/377-378، اور الحافظ ابن حجر نے "الإصابة" 1/294 (بحیرا کا تذکرہ) میں اس کے ضعف کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (6) الطبری نے اپنی تفسیر میں ان دونوں سے 9/664، اور ابن ابی حاتم نے 5/1419 (8088) شعبی سے اسے نقل کیا ہے، اور ابن زید کے قول سے 9/112 پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 15 197

Reaching forty (1). And from him: establishing proof against him. And the discussion regarding the verse has already passed in "Al-An'am" (2). Al-Suddi and Al-Dahhak said: It was revealed regarding Sa'd bin Abi Waqqas. And it has been mentioned before (3). Al-Hasan said: It is general, revealed for everyone (4). And Allah knows best. Sixth: His Almighty's saying: {My Lord, inspire me} (Qal Rabbi Awzi'ni) meaning: inspire me. {To be grateful} (An Ashkura) is in the accusative position as an infinitive, i.e., [to give] thanks for your favor {upon me} (Alayya) meaning: what You have blessed me with of guidance {and upon my parents} (Wa 'ala walidayya) through affection and compassion until they raised me as a child. It was also said: You blessed me with health and well-being, and my parents with wealth and riches (5). Ali (may Allah be pleased with him) said: This verse was revealed regarding Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him); both his parents embraced Islam, and it did not happen for any of the Muhajireen [that] (6) both parents embraced Islam except for him, so Allah enjoined him regarding them, and that became obligatory for those after him (7). And his father is Abu Quhafah Uthman bin 'Amir bin 'Amr bin Ka'b bin Sa'd bin Taym (8). And his mother is Umm al-Khair, and her name is Salma bint Sakhr bin 'Amir (9) bin Ka'b bin Sa'd (10). And the mother of his father Abu Quhafah is Qaylah, with the letter 'ya' having two dots below it (11), and the wife of Abi...

(1) Reported by Ibn Abi Hatim 5/1419 (8087). WWW.NAFSEISLAM.COM (2) 9/111 and onwards. (3) 16/473. (4) Zad al-Masir 7/378. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/277. (6) The word "an" is from (m). (7) Al-Wasit 4/107, and Tafsir al-Baghawi 4/167. (8) Al-Isti'ab 12/92 in the margins of Al-Isabah, and Al-Ta'rif wal-I'lam by Al-Suhayli p. 156. (9) In (d), (z), and (zha): 'Amr. (10) Al-Isti'ab in the margins of Al-Isabah 13/216, and in Al-Isabah 12/310 and 13/203: daughter of Sakhr bin 'Amir ibn Ka'b... it was also said: daughter of Sakhr bin 'Amr bin 'Amir al-Qurashiyyah. (11) Ibn Makula mentioned in Al-Ikmal 7/130: that her name is: Qaylah bint Adhah bin Riyyah.. and Ibn Hajar said in Al-Isabah 6/389: His mother: Aminah bint 'Abd al-'Uzza al-Adawiyyah, Adiy Quraysh, and it was said: her name is: Qaylah ..

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 15 197

चालीस तक पहुँचना (1)। और उनसे: उनके विरुद्ध प्रमाण स्थापित करना। और आयत के बारे में चर्चा "अल-अनआम" (2) में पहले ही हो चुकी है। अस-सुद्दी और अद-दहाक ने कहा: यह साद बिन अबी वक़्क़ास के बारे में उतरी थी। और यह पहले आ चुका है (3)। अल-हसन ने कहा: यह सामान्य है, जो आम लोगों के लिए उतरी है (4)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। छठा: अल्लाह का कथन: {ऐ मेरे रब, मुझे प्रेरित कर} यानी: मुझे प्रेरणा दे। {कि मैं शुक्र अदा करूँ} यह शब्द मस्तर (इनफिनिटिव) के रूप में है, यानी: आपके उपकार के लिए शुक्र अदा करना {मुझ पर} यानी: आपने मुझे मार्गदर्शन की जो कृपा की है {और मेरे माता-पिता पर} स्नेह और करुणा के माध्यम से यहाँ तक कि उन्होंने मुझे बचपन में पाला। यह भी कहा गया है: आपने मुझे स्वास्थ्य और तंदुरुस्ती का आशीर्वाद दिया, और मेरे माता-पिता को धन और समृद्धि का (5)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: यह आयत अबू बक्र अस-सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में उतरी थी; उनके माता-पिता दोनों ने इस्लाम स्वीकार किया, और मुहाजिरीन में से किसी और के साथ ऐसा नहीं हुआ कि उनके माता-पिता दोनों ने इस्लाम स्वीकार किया हो, सिवाय उनके। इसलिए अल्लाह ने उन्हें उनके बारे में वसीयत (निर्देश) दी, और यह उनके बाद वालों के लिए भी अनिवार्य हो गया (7)। और उनके पिता हैं: अबू क़ुहाफ़ा उस्मान बिन आमिर बिन अम्र बिन काब बिन साद बिन तैम (8)। और उनकी माता हैं: उम्म अल-खैर, और उनका नाम सलमा बिन्त सख़्र बिन आमिर (9) बिन काब बिन साद (10) है। और उनके पिता अबू क़ुहाफ़ा की माता का नाम क़ैला है, जिसमें 'या' अक्षर के नीचे दो नुक्ते (बिंदु) हैं (11), और अबू की पत्नी...

(1) इब्न अबी हातिम 5/1419 (8087) द्वारा उद्धृत। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) 9/111 और उसके बाद। (3) 16/473. (4) ज़ाद अल-मसीर 7/378. (5) अन-नुक़त वल-उयून 5/277. (6) "अन" शब्द (म) से है। (7) अल-वसीत 4/107, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/167. (8) अल-इस्तीआब 12/92 अल-इसाबा के हाशिये पर, और अस-सुहैली द्वारा अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 156। (9) (द), (ज़), और (ज़ा) में: अम्र। (10) अल-इसाबा के हाशिये पर अल-इस्तीआब 13/216, और अल-इसाबा 12/310 और 13/203 में: सख़्र बिन आमिर इब्न काब की बेटी... और कहा गया: सख़्र बिन अम्र बिन आमिर अल-क़ुरैशिय्या की बेटी। (11) इब्न माकूला ने अल-इक़माल 7/130 में उल्लेख किया है: कि उसका नाम: क़ैला बिन्त अज़्ह बिन रियाह था.. और इब्न हजर ने अल-इसाबा 6/389 में कहा: उसकी

माँ: आमिना बिन्त अब्द अल-उज़्ज़ा अल-अदविया, अदी क़ुरैश, और कहा गया: उसका नाम: क़ैला था..

سورہ الاحقاف: آیت ۱۵ ۱۹۷

چالیس سال کی عمر کو پہنچنا (۱)۔ اور ان سے روایت ہے: اس پر حجت قائم ہونا۔ اور آیت کے بارے میں کلام "الأنعام" (۲) میں گزر چکا ہے۔ اور السُّدِّي اور الضحاک نے کہا: یہ آیت سعد بن ابی وقاص کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور یہ پہلے بیان ہو چکا ہے (۳)۔ الحسن نے کہا: یہ عام ہے جو سب کے لیے نازل ہوئی (۴)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي﴾ یعنی: مجھے الہام فرما۔ ﴿أَنْ أَشْكُرَ﴾ مفعول ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: تیری اس نعمت کا شکر ادا کرنا ﴿عَلَيَّ﴾ یعنی: جو تو نے مجھ پر ہدایت کی صورت میں انعام فرمایا ﴿وَعَلَى وَالِدَيَّ﴾ شفقت اور محبت کے ساتھ یہاں تک کہ انہوں نے مجھے بچپن میں پالا۔ اور یہ بھی کہا گیا: تو نے مجھ پر صحت و عافیت کے ساتھ انعام فرمایا، اور میرے والدین پر مال و دولت کے ساتھ (۵)۔ اور حضرت علی (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: یہ آیت ابوبکر صدیق (رضی اللہ عنہ) کے بارے میں نازل ہوئی؛ ان کے والدین دونوں مسلمان ہوئے، اور مہاجرین میں سے کسی کے والدین دونوں مسلمان نہیں ہوئے سوائے ان کے، تو اللہ نے انہیں ان کے بارے میں وصیت کی، اور یہ ان کے بعد والوں کے لیے لازم ہو گیا (۷)۔ اور ان کے والد ہیں: وہ ابوقحافہ عثمان بن عامر بن عمرو بن کعب بن سعد بن تیم ہیں (۸)۔ اور ان کی والدہ: ام الخیر ہیں، اور ان کا نام سلمیٰ بنت صخر بن عامر (۹) بن کعب بن سعد (۱۰) ہے۔ اور ان کے والد ابوقحافہ کی والدہ کا نام: قَيْلَة ہے، دو نقطوں والی 'یا' کے ساتھ (۱۱)، اور ابو کی بیوی...

(۱) اسے ابن ابی حاتم نے ۱۴۱۹/۵ (۸۰۸۷) میں روایت کیا ہے۔

۱۱۱/۹ (۲) WWW.NAFSEISLAM.COM اور اس کے بعد۔ (۳) ۴۷۳/۱۶۔ (۴) زاد المسیر ۳۷۸/۷۔ (۵) النکت والعیون ۲۷۷/۵۔ (۶) لفظ "أن" (م) سے ہے۔ (۷) الوسیط ۱۰۷/۴، اور تفسیر

البغوی ۱۶۷/۴۔ (۸) الاستیعاب ۹۲/۱۲ الاصابہ کے حاشیے پر، اور السہیلی کی التعریف والاعلام صفحہ ۱۵۶۔ (۹) (د)، (ز) اور (ظ) میں: عمرو۔ (۱۰) الاستیعاب الاصابہ کے حاشیے پر ۲۱۶/۱۳، اور الاصابہ ۳۱۰/۱۲ اور ۲۰۳/۱۳ میں: بنت صخر بن عامر ابن کعب... اور کہا گیا: بنت صخر بن عمرو بن عامر القرشیہ۔ (۱۱) ابن ماکولا نے الاکمال ۱۳۰/۷ میں ذکر کیا ہے: کہ ان کا نام: قیلہ بنت اذہ بن ریاح تھا.. اور ابن حجر نے الاصابہ ۳۸۹/۶ میں کہا: ان کی والدہ: آمنہ بنت عبدالعزی العدویہ، عدی قریش، اور کہا گیا: ان کا نام: قیلہ تھا..

Surah Al-Ahqaf: Verse 15 198 [Abu] Bakr al-Siddiq, her name was Qutaylah (1) - with the letter 'ta' having two dots above it - daughter of Abd al-Uzza. "And that I may do righteous deeds with which You are pleased." Ibn Abbas said: So Allah answered him, and he emancipated nine of the believers who were being tortured for the sake of Allah, among them Bilal and 'Amir bin Fuhayrah; and he did not leave any good thing except that Allah helped him in it (2). And in the Sahih (3) from Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Who among you is fasting today?" Abu Bakr said: I am. He said: "Who among you followed a funeral today?" Abu Bakr said: I am. He said: "Who among you fed a poor person today?" Abu Bakr said: I am. He said: "Who among you visited a sick person today?" Abu Bakr said: I am. The Messenger of Allah ﷺ said: "These qualities do not gather in a person except that he enters Paradise." The Seventh [point]: His words, the Exalted: "And amend for me my offspring," meaning: make my offspring righteous (4). Ibn Abbas said: No child, father, or mother remained for him except that they believed in Allah alone (5). No one from the companions of the Messenger of Allah ﷺ embraced Islam along with his parents, sons, and daughters all together except Abu Bakr (6). Sahl bin Abdullah said: The meaning is, make them for me a truthful succession, and for You true servants. Abu Uthman said: Make them righteous for me, obedient to You. Ibn 'Ata' said: Grant them success in righteous deeds with which You are pleased from them. Muhammad bin Ali said: Do not let Satan, the soul, or desires have a way over them (7). Malik bin Mighwal (8) said: Abu Ma'shar complained about his son to Talha bin Musarrif;

(1) In (M): Qatila, which is also correct; Tawdih al-Mushtabih 144/7. (2) Al-Wasit by al-Wahidi 107/4-108, and Zad al-Masir 387/7. Ibn Hisham in al-Sirah 318/1 - 319 named seven of those whom Abu Bakr (may Allah be pleased with him) emancipated. (3) Sahih Muslim (1028). (4) Tafsir Abi al-Layth al-Samarqandi 232/3. (5) Al-Wasit 108/4. (6) Zad al-Masir 387/7. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 278/5. (8) In (M): Muqawwal, and it is an error.

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत १५ १९८ [अबू] बक्र अल-सिद्दीक़, उनका नाम क़ुतैला (१) था - 'ता' के साथ जिसके ऊपर दो बिंदु हैं - अब्द अल-उज़्ज़ा की बेटी। "और यह कि मैं नेक काम करूँ जिससे तू प्रसन्न हो जाए।" इब्न अब्बास ने कहा: तो अल्लाह ने उनकी दुआ स्वीकार की, और उन्होंने अल्लाह की राह में प्रताड़ित किए जा रहे नौ मोमिनों को आज़ाद किया, जिनमें बिलाल और आमिर बिन फ़ुहैरा शामिल थे; और उन्होंने कोई भी नेक काम नहीं छोड़ा जिसमें अल्लाह ने उनकी मदद न की हो (२)। और सहीह (३) में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "आज तुम में से कौन रोज़े से है?" अबू बक्र ने कहा: मैं। फरमाया: "आज तुम में से किसने जनाज़े का पीछा किया?" अबू बक्र ने कहा: मैं। फरमाया: "आज तुम में से किसने किसी गरीब को खाना खिलाया?" अबू बक्र ने कहा: मैं। फरमाया: "आज तुम में से किसने किसी बीमार की तीमारदारी की?" अबू बक्र ने कहा: मैं। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ये गुण जिस व्यक्ति में भी एक साथ जमा हो जाते हैं, वह जन्नत में दाखिल होता है।" सातवाँ [बिंदु]: अल्लाह तआला का फरमान: "और मेरे लिए मेरी संतान में सुधार कर दे," यानी: मेरी संतान को नेक बना दे (४)। इब्न अब्बास ने कहा: उनके लिए कोई बच्चा, पिता या माँ ऐसी नहीं बची जिसने अकेले अल्लाह पर ईमान न लाया हो (५)। अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों में से अबू बक्र के अलावा कोई ऐसा नहीं था जो अपने माता-पिता, पुत्रों और पुत्रियों सहित इस्लाम लाया हो (६)। सह्ल बिन अब्दुल्ला ने कहा: इसका अर्थ है, उन्हें मेरे लिए सच्ची संतान और तेरे लिए सच्चे बंदे बना दे। अबू उस्मान ने कहा: उन्हें मेरे लिए नेक और तेरे लिए आज्ञाकारी बना दे। इब्न अता ने कहा: उन्हें नेक कार्यों की तौफीक दे जिनसे तू उनसे प्रसन्न हो जाए। मुहम्मद बिन अली ने कहा: शैतान, नफ्स और ख्वाहिशों को उन पर हावी न होने दे (७)। मालिक बिन मिग़वल (८) ने कहा: अबू माशर ने अपने बेटे की शिकायत तल्हा बिन मुसर्रिफ़ से की;

(१) (M) में: क़तीला, जो कि सही भी है; तौदीह अल-मुश्तबिह १४४/७। (२) अल-वसीत अल-वाहिदी १०७/४-१०८, और ज़ाद अल-मसीर ३८७/७। इब्न हिशाम ने अल-सीरा ३१८/१ - ३१९ में उन सात लोगों के नाम बताए हैं जिन्हें अबू बक्र (रज़ि.) ने आज़ाद किया था। (३) सहीह मुस्लिम (१०२८)। (४) तफ़्सीर अबी अल-लैथ अल-समरकंदी २३२/३। (५) अल-वसीत १०८/४। (६) ज़ाद अल-मसीर ३८७/७। (७) अल-नुक़्त व अल-उयून २७८/५। (८) (M) में: मुक़व्वल, और यह एक गलती है।

سورة الاحقاف: آیت ۱۵ ۱۹۸ بکر الصدیق، ان کا نام قتیلہ (۱) تھا - 'تاء' کے ساتھ جس کے اوپر دو نقطے ہیں - بنت عبد العزی۔ ﴿وَأَنْ أَعْمَلَ صَلِحًا تَرْضَهُ﴾ ابن عباس نے کہا: تو اللہ نے ان کی دعا قبول فرمائی، اور انہوں نے نو مؤمنوں کو آزاد کیا جو اللہ کی راہ میں عذاب دیئے جا رہے تھے، جن میں بلال اور عامر بن فہیرہ بھی شامل تھے؛ اور انہوں نے نیکی کا کوئی کام ایسا نہیں چھوڑا جس میں اللہ نے ان کی مدد نہ فرمائی ہو (۲)۔ اور صحیح (۳) میں ابوہریرہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آج تم میں سے کون روزے سے ہے؟" ابوبکر نے کہا: میں۔ فرمایا: "آج تم میں سے کون جنازے کے پیچھے چلا؟" ابوبکر نے کہا: میں۔ فرمایا: "آج تم میں سے کس نے کسی مسکین کو کھانا کھلایا؟" ابوبکر نے کہا: میں۔ فرمایا: "آج تم میں سے کس نے کسی مریض کی عیادت کی؟" ابوبکر نے کہا: میں۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ خصلتیں جس شخص میں جمع ہو جائیں وہ جنت میں داخل ہو گیا۔" ساتواں [نکتہ]: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي﴾ یعنی: میری اولاد کو نیک بنا دے (۴)۔ ابن عباس نے کہا: ان کی اولاد، والدین میں سے کوئی ایسا نہ بچا جو اکیلے اللہ پر ایمان نہ لایا ہو (۵)۔ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے ابوبکر کے علاوہ کوئی ایسا نہ تھا جو خود، ان کے والدین، بیٹے اور بیٹیاں سب کے سب اسلام لائے ہوں (۶)۔ سہل بن عبداللہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ انہیں میرے لیے سچا جانشین اور تیرے لیے سچا بندہ بنا دے۔ ابو عثمان نے کہا: انہیں میرے لیے نیک اور تیرا فرمانبردار بنا دے۔ ابن عطا نے کہا: انہیں ان نیک اعمال کی توفیق دے جن سے تو ان سے راضی ہو جائے۔ محمد بن علی نے کہا: شیطان، نفس اور خواہشات کو ان پر غلبہ پانے کا راستہ نہ دینا (۷)۔ مالک بن مغول (۸) نے کہا: ابو معشر نے اپنے بیٹے کی شکایت طلحہ بن مصرف سے کی؛

(۱) (م) میں: قتیلہ، اور یہ بھی صحیح ہے؛ توضیح المشتبہ ۱۴۴/۷۔ (۲) الوسیط للواحدی ۱۰۷/۴-۱۰۸، اور زاد المسیر ۳۸۷/۷۔ ابن ہشام نے السیرہ ۳۱۸/۱ - ۳۱۹ میں ان سات کے نام بتائے ہیں جنہیں ابوبکر رضی اللہ عنہ نے آزاد کیا تھا۔ (۳) صحیح مسلم (۱۰۲۸)۔ (۴) تفسیر ابی اللیث السمرقندی ۲۳۲/۳۔ (۵) الوسیط ۱۰۸/۴۔ (۶) زاد المسیر ۳۸۷/۷۔ (۷) النکت والعیون ۲۷۸/۵۔ (۸) (م) میں: مقول، اور یہ غلطی ہے۔

199 Surah al-Ahqaf: Verses 15 - 16

He said: Seek help against it with this verse; and he recited: {My Lord, enable me to be grateful for Your favor which You have bestowed upon me and upon my parents and to work righteousness of which You will approve and make righteous for me my offspring. Indeed, I have turned to You, and indeed, I am of the Muslims} (1).

{Indeed, I have turned to You} Ibn Abbas said: I have turned back from the matter I was on (2). {And indeed, I am of the Muslims} meaning: those sincere in monotheism (Tawhid) (3).

The Almighty's Saying: {Those are the ones from whom We will accept the best of what they did and overlook their misdeeds, [their being] among the companions of Paradise. [That is] the promise of truth which they had been promised} (16).

The Almighty's Saying: {Those are the ones from whom We will accept the best of what they did and overlook their misdeeds} The common reading is with the damma on the 'ya' in both [yuqabbalu, yutajawazu]. It was also read as: "yataqabbalu, yatajawazu" with the fatha on the 'ya' (4); the pronoun in both refers back to Allah, Mighty and Majestic. Hafs, Hamzah, and al-Kisa'i read: "nataqabbalu, natajawazu" with the 'nun' in both (5), meaning: We forgive them and pardon them. Overlooking (at-tajawuz) originates from "jazatu al-shay'": when you do not stop at it. This verse indicates that the verse before it {And We have enjoined upon man...} to its end was sent down for general application. This is the saying of al-Hasan (6).

The meaning of "accept from them" is: We accept from them the good deeds, and overlook the misdeeds. Zaid ibn Aslam said - narrating it as marfu' (ascribed to the Prophet): Indeed, when they embrace Islam, their good deeds are accepted and their misdeeds are forgiven. It was said: "the best" refers to that which necessitates reward from acts of obedience, and there is no reward in permissible good actions nor...

(1) Reported by Ibn Abi Hatim as in ad-Durr al-Manthur 6/41, and Abu Nu'aym in al-Hilya 5/19. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 5/278. (3) Tafsir Abi al-Layth al-Samarqandi 3/232. (4) This is the reading of 'Isa and al-A'mash as in al-Qira'at al-Shadhah p. 139, and Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 7/379 to Abu al-Mutawakkil, Abu Raja', and Abu 'Imran al-Juni, and Ibn 'Atiyyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 5/98 to al-Hasan. (5) The rest of the seven read with 'ya', as previously mentioned, and they

are Nafi', Ibn Kathir, Abu 'Amr, Ibn 'Amir, and 'Asim in the narration of Abu Bakr. Al-Sab'ah p. 597, and al-Taysir p. 199. (6) His saying preceded on p. 197 of this volume.

199 सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 15 - 16

उन्होंने कहा: इस आयत के साथ इसके विरुद्ध सहायता मांगो; और उन्होंने पाठ किया: {ऐ मेरे रब! मुझे सामर्थ्य दे कि मैं तेरे उस उपकार का आभार स्वीकार करूँ जो तूने मुझपर और मेरे माता-पिता पर किया है, और यह कि मैं ऐसा अच्छा कर्म करूँ जो तुझे पसंद हो, और मेरे लिए मेरी संतान में सुधार कर दे। निस्संदेह, मैंने तेरी ओर रुजू किया और निस्संदेह, मैं आज्ञाकारियों (मुसलमानों) में से हूँ} (1)।

{निस्संदेह, मैंने तेरी ओर रुजू किया} इब्न अब्बास ने कहा: मैं उस मामले से पलट आया जिस पर मैं था (2)। {और निस्संदेह, मैं मुसलमानों में से हूँ} यानी: तौहीद (एकेश्वरवाद) में निष्ठा रखने वाले (3)।

अल्लाह का कथन: {ये वे लोग हैं जिनसे हम उनके सर्वोत्तम कर्मों को स्वीकार करेंगे और उनकी बुराइयों से दरगुज़र करेंगे, जन्नत वालों में शामिल करके। यह वह सच्चा वादा है जो उनसे किया जाता रहा है} (16)।

अल्लाह का कथन: {ये वे लोग हैं जिनसे हम उनके सर्वोत्तम कर्मों को स्वीकार करेंगे और उनकी बुराइयों से दरगुज़र करेंगे} सामान्य पाठ (क़िरात) दोनों में 'या' पर पेश (ज़म्मा) के साथ है। और इसे 'या' पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ "यतक़ब्बलु, यतजावज़ु" भी पढ़ा गया है (4); इन दोनों में सर्वनाम अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर लौटता है। हफ़्स, हमज़ा और अल-किसाई ने दोनों में 'नून' के साथ "नतक़ब्बलु, नतजावज़ु" पढ़ा है (5), यानी: हम उन्हें माफ़ करते हैं और दरगुज़र करते हैं। 'तजावज़' का मूल अर्थ 'जज़तुल शय' से है: जब आप उस पर न रुकें। यह आयत संकेत करती है कि इससे पहली आयत {और हमने इंसान को वसीयत की...} इसके अंत तक, सामान्य रूप से अवतरित हुई है। यह अल-हसन का कथन है (6)।

"उनसे स्वीकार करना" का अर्थ है: हम उनसे नेकियाँ स्वीकार करते हैं और बुराइयों को दरगुज़र करते हैं। ज़ैद इब्न असलम ने इसे 'मरफ़ू के रूप में उद्धृत करते हुए कहा: निस्संदेह, जब वे इस्लाम स्वीकार करते हैं, तो उनकी नेकियाँ स्वीकार की जाती हैं और उनकी बुराइयाँ क्षमा कर दी जाती हैं। यह भी कहा गया है: "सर्वोत्तम" वह है जो आज्ञाकारिता के कार्यों से प्रतिफल (सवाब) की माँग करता है, और अनुमेय (मुबाह) अच्छे कार्यों में कोई सवाब नहीं होता और...

(1) इब्न अबी हातिम ने इसे 'अल-दुर अल-मंसूर' 6/41 में उद्धृत किया है, और अबू नुऐम ने 'अल-हिलिया' 5/19 में। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/278। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ अल-समरकंदी

3/232। (4) यह ईसा और अल-अअमश की क़िरात है जैसा कि 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृ. 139 में है, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 7/379 में इसे अबू अल-मुतवक्किल, अबू रजा और अबू इमरान अल-जौनी की ओर मनसूब किया है, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/98 में इसे अल-हसन की ओर मनसूब किया है। (5) सातों में से बाकियों ने 'या' के साथ पढ़ा है, जैसा कि पहले बताया गया है, और वे नाफ़े इब्न कसीर, अबू अम्र, इब्न आमिर और अबू बक्र के वर्णन में आसिम हैं। अल-सबअह पृ. 597, और अल-तयसीर पृ. 199। (6) उनका कथन इस भाग के पृ. 197 पर पहले आ चुका है।

199 سورة الاحقاف: آیات 15 - 16

فرمایا: اس کے خلاف اس آیت سے مدد لو؛ اور تلاوت کی: {اے میرے رب! مجھے توفیق دے کہ میں تیری اس نعمت کا شکر ادا کروں جو تو نے مجھ پر اور میرے والدین پر کی ہے، اور یہ کہ میں ایسا نیک عمل کروں جسے تو پسند کرے، اور میرے لیے میری اولاد میں اصلاح فرما دے۔ بے شک میں نے تیری طرف رجوع کیا اور بے شک میں مسلمانوں (فرمانبرداروں) میں سے ہوں} (1)۔

{بے شک میں نے تیری طرف رجوع کیا} ابن عباس نے کہا: میں اس معاملے سے لوٹ آیا جس پر میں تھا (2)۔ {اور بے شک میں مسلمانوں میں سے ہوں} یعنی: توحید کے ساتھ مخلص (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہی وہ لوگ ہیں جن سے ہم ان کے بہترین اعمال قبول کریں گے اور ان کی برائیوں سے درگزر کریں گے، جنت والوں میں شامل کر کے۔ یہ وہ سچا وعدہ ہے جس کا ان سے وعدہ کیا جاتا رہا ہے} (16)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہی وہ لوگ ہیں جن سے ہم ان کے بہترین اعمال قبول کریں گے اور ان کی برائیوں سے درگزر کریں گے} عام قرأت دونوں میں 'یا' کے ضمہ (پیش) کے ساتھ ہے۔ اور 'یا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ "یَتَقَبَّلُ ، وَیَتَجَاوَزُ" بھی پڑھا گیا ہے (4)؛ ان دونوں میں ضمیر اللہ عزوجل کی طرف لوٹتی ہے۔ حفص، حمزہ اور کسائی نے دونوں میں 'نون' کے ساتھ "نَتَقَبَّلُ ، وَنَتَجَاوَزُ" پڑھا ہے (5)، یعنی: ہم انہیں معاف کرتے ہیں اور ان سے درگزر کرتے ہیں۔ 'تجاوز' کی اصل 'جزت الشیء' سے ہے: جب آپ اس پر نہ رکیں۔ یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اس سے پہلی آیت {اور ہم نے انسان کو وصیت کی...} آخر تک عام طور پر نازل ہوئی ہے۔ یہ حسن کا قول ہے (6)۔

اور "نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ" کے معنی ہیں: یعنی ہم ان سے نیکیوں کو قبول کرتے ہیں اور برائیوں سے درگزر کرتے ہیں۔ زید بن اسلم نے - اسے مرفوعاً روایت کرتے ہوئے - کہا: بے شک جب وہ اسلام لاتے ہیں تو ان کی نیکیاں قبول کی جاتی ہیں اور ان کے گناہ معاف کر دیے جاتے ہیں۔ اور کہا گیا: "بہترین" وہ ہے جو اطاعت کے کاموں سے ثواب کا تقاضا کرتا ہے، اور مباح (جائز) نیک کاموں میں ثواب نہیں ہوتا اور نہ...

(1) اسے ابن ابی حاتم نے الدر المنثور 41/6 میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ 19/5 میں روایت کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 278/5۔ (3) تفسیر ابی اللیث السمرقندی 232/3۔ (4) یہ عیسیٰ اور اعمش کی قرأت ہے جیسا کہ القراءات الشاذہ ص 139 میں ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 379/7 میں اسے ابو المتوکل، ابو رجاء اور ابو عمران الجونی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 98/5 میں اسے حسن کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) سات میں سے باقی قراء نے 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے، جیسا کہ گزر چکا ہے، اور وہ نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر، اور روایت ابی بکر میں عاصم ہیں۔ السبعہ ص 597، اور التیسیر ص 199۔ (6) ان کا قول اس حصے کے صفحہ 197 پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verses 16 - 18 200

...punishment; as narrated by Ibn Isa (1). {Among the companions of Paradise} (Qur'an 46:16). "Fi" (in) here means "ma'a" (with) (2), i.e., with the companions of Paradise. You might say: "I honor you and treat you well among all the people of the town," meaning with all of them (3). {The promise of truth} (Qur'an 46:16) is in the accusative case because it is a cognate infinitive (masdar) emphasizing what preceded it. That is: God promised the people of faith that He would accept from their righteous and overlook their evildoers, a promise of truth (4). It belongs to the category of adding something to itself; because truth is that very promise which God made. It is like His saying: {The absolute certainty (haqq al-yaqin)} [Al-Hijr: 99]. This is according to the Kufans. As for the Basrans, its estimation is: a promise of truthful words or a truthful book, where the noun modified was omitted. This has been discussed elsewhere (5). {Which they were promised} in this world through the tongues of the Messengers; and that is Paradise (6). God's words: {But he who says to his parents, "Uff to you both! Do you threaten me that I will be brought forth [resurrected] when generations have already passed before me?" while they both call upon Allah for help [and say], "Woe to you! Believe! Indeed, the promise of Allah is truth." But he says, "This is not but legends of the former peoples" (17) Those are the ones upon whom the word [of punishment] has come into effect among nations which had passed before them of jinn and men. Indeed, they [all] were losers (18)} (Qur'an 46:17-18). God's words: {But he who says to his parents, "Uff to you both! Do you threaten me that I will be brought forth [resurrected]"} meaning: that I will be raised (7). {When generations have already passed before me}. The recitation of Nafi', Hafs, and others is "uffin" (with kasra and tanwin). Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Ibn 'Amir, and Al-Mufaddal from 'Asim read "uffa" (with fatha without tanwin). The rest read it with kasra without tanwin (8). All are linguistic variations, and this was previously discussed in [Surah] Bani Isra'il (9).

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/279, and we did not find the saying of Zayd bin Aslam narrated back to the Prophet (marfu'). (2) Zad al-Masir 7/379. (3) Similar speech is in Al-Kashshaf 3/521. (4) Similar speech is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/443. (5) 12/128. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 5/279. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 5/279. (8) 'Asim, in the narration of Hafs, read: uffin, with kasra and tanwin, and in the narration of Shu'bah, he read: uffa. Al-Sab'ah p. 597, Al-Taysir p. 139, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/99. (9) 13/57.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयतें 16 - 18 200

...सज़ा; जैसा कि इब्न ईसा (1) द्वारा वर्णित है। {स्वर्ग के साथियों के बीच} (क़ुरआन 46:16)। यहाँ "फ़ी" (में) का अर्थ "मअ" (के साथ) (2) है, यानी: स्वर्ग के साथियों के साथ। आप कह सकते हैं: "मैं शहर के सभी लोगों के बीच आपका सम्मान करता हूँ और आपके साथ अच्छा व्यवहार करता हूँ," जिसका अर्थ है: उन सभी के साथ (3)। {सच्चाई का वादा} (क़ुरआन 46:16) कर्म कारक (नसब) में है क्योंकि यह अपने से पहले वाली बात पर ज़ोर देने वाला एक स्रोत (मस्दर) है। अर्थात: अल्लाह ने ईमान वालों से वादा किया कि वह उनके नेक लोगों की ओर से स्वीकार करेगा और उनके गुनहगारों को माफ़ कर देगा, सच्चाई का वादा (4)। यह किसी चीज़ को स्वयं में जोड़ने की श्रेणी से है; क्योंकि सच्चाई वही वादा है जो अल्लाह ने किया था। यह उसके कथन की तरह है: {पूर्ण निश्चितता (हक्कुल यक़ीन)} [अल-हिज्र: 99]। यह कूफ़ियों के अनुसार है। जहाँ तक बसरा वालों का सवाल है, इसका अनुमान है: सच्चे शब्दों का वादा या सच्ची किताब का वादा, जहाँ विशेष्य (मूसूफ़) को हटा दिया गया है। इसकी चर्चा अन्य स्थानों पर की जा चुकी है (5)। {जिसका उनसे वादा किया गया था} दुनिया में रसूलों की ज़ुबान से; और वह जन्नत है (6)। अल्लाह का फरमान: {और वह जिसने अपने माता-पिता से कहा, "धिक्कार है तुम दोनों पर! क्या तुम मुझे डराते हो कि मैं (दोबारा) निकाला जाऊँगा, जबकि मुझसे पहले कई पीढ़ियाँ गुज़र चुकी हैं?" जबकि वे दोनों अल्लाह से मदद की गुहार लगा रहे थे [और कह रहे थे], "तेरा बुरा हो! ईमान ला! बेशक अल्लाह का वादा सच्चा है।" पर वह कहता है, "यह तो बस पहले के लोगों की कहानियाँ हैं" (17) ये वे लोग हैं जिन पर [सज़ा की] बात उन उम्मतों के साथ सच हो चुकी है जो उनसे पहले जिन्नों और इंसानों में से गुज़र चुकी हैं। बेशक वे घाटे में रहने वाले थे (18)} (क़ुरआन 46:17-18)। अल्लाह का फरमान: {और वह जिसने अपने माता-पिता से कहा, "धिक्कार है तुम दोनों पर! क्या तुम मुझे डराते हो कि मैं (दोबारा) निकाला जाऊँगा"} यानी: मुझे फिर से जीवित किया जाएगा (7)। {जबकि मुझसे पहले कई पीढ़ियाँ गुज़र चुकी हैं}। नाफ़े हफ़्स और अन्य लोगों का क़िरात (पाठ) "उफ़्फ़िन" (कसरा और तनवीन के साथ) है। इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, इब्न आमिर और आसिम से अल-मुफ़द्दल ने "उफ़्फ़ा" (बिना तनवीन के फ़तहा के साथ) पढ़ा। बाकी लोगों ने बिना तनवीन के कसरा के साथ पढ़ा (8); ये सभी भाषाई बोलियां हैं, और यह पहले [सूरह] बनी इसराइल में गुज़र चुका है (9)।

---

(1) अन-नुकातु वल-उयून 5/279, और हमें ज़ैद बिन असलम का कोई मरफ़ू' कथन नहीं मिला। (2) ज़ाद अल-मसीर 7/379। (3) अल-कश्शाफ़ 3/521 में इसी तरह की बात है। (4) अज़-ज़ज्जाज द्वारा

मा'नी अल-क़ुरआन 4/443 में इसी तरह की बात है। (5) 12/128. (6) अन-नुकातु वल-उयून 5/279। (7) अन-नुकातु वल-उयून 5/279। (8) हफ़्स की रिवायत में आसिम ने पढ़ा: उफ़्फ़िन, कसरा और तनवीन के साथ, और शुअबा की रिवायत में उन्होंने पढ़ा: उफ़्फ़ा। अस्-सबह पृष्ठ 597, अत-तयसीर पृष्ठ 139, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/99। (9) 13/57.

سورة الاحقاف: آیات ۱۶ - ۱۸ ۲۰۰

...عقاب؛ اسے ابن عیسیٰ (۱) نے بیان کیا ہے۔ ﴿فِيٓ أَصۡحَٰبِ ٱلۡجَنَّةِ﴾ (جنت والوں میں) یہاں "فی" (میں) "مع" (کے ساتھ) کے معنی میں ہے (۲)، یعنی: جنت والوں کے ساتھ۔ آپ کہتے ہیں: "میں شہر کے تمام لوگوں میں تمہاری عزت کرتا ہوں اور تمہارے ساتھ اچھا سلوک کرتا ہوں،" یعنی: ان سب کے ساتھ (۳)۔ ﴿وَعۡدَ ٱلصِّدۡقِ﴾ (سچائی کا وعدہ) نصب میں ہے کیونکہ یہ اپنے سے پہلے والے کلام کی تاکید کرنے والا مصدر ہے؛ یعنی: اللہ نے اہل ایمان سے وعدہ کیا کہ وہ ان کے نیکو کاروں سے قبول فرمائے گا اور ان کے گنہگاروں سے درگزر کرے گا، سچائی کا وعدہ (۴)۔ یہ کسی چیز کو اس کی اپنی طرف مضاف کرنے کے قبیل سے ہے؛ کیونکہ سچائی وہی وعدہ ہے جو اللہ نے کیا تھا۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿حَقُّ ٱلۡيَقِينِ﴾ [الحجر: ۹۹]۔ یہ کوفیوں کے نزدیک ہے۔ رہا بصریوں کے نزدیک، تو اس کی تقدیر یہ ہے: کلامِ صدق کا وعدہ یا کتابِ صدق کا وعدہ، تو موصوف کو حذف کر دیا گیا۔ یہ بات کئی جگہ گزر چکی ہے (۵)۔ ﴿ٱلَّذِي كَانُواْ يُوعَدُونَ﴾ (جس کا ان سے وعدہ کیا جاتا تھا) دنیا میں رسولوں کی زبانوں پر؛ اور وہ جنت ہے (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَٱلَّذِي قَالَ لِوَٰلِدَيۡهِ أُفٖ لَّكُمَآ أَتَعِدَانِنِيٓ أَنۡ أُخۡرَجَ وَقَدۡ خَلَتِ ٱلۡقُرُونُ مِن قَبۡلِي وَهُمَا يَسۡتَغِيثَانِ ٱللَّهَ وَيۡلَكَ ءَامِنۡ إِنَّ وَعۡدَ ٱللَّهِ حَقّٞ فَيَقُولُ مَا هَٰذَآ إِلَّآ أَسَٰطِيرُ ٱلۡأَوَّلِينَ ١٧ أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ حَقَّ عَلَيۡهِمُ ٱلۡقَوۡلُ فِيٓ أُمَمٖ قَدۡ خَلَتۡ مِن قَبۡلِهِم مِّنَ ٱلۡجِنِّ وَٱلۡإِنسِۖ إِنَّهُمۡ كَانُواْ خَٰسِرِينَ ١٨﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَٱلَّذِي قَالَ لِوَٰلِدَيۡهِ أُفٖ لَّكُمَآ أَتَعِدَانِنِيٓ أَنۡ أُخۡرَجَ﴾ یعنی: کہ مجھے دوبارہ زندہ کیا جائے گا (۷)۔ ﴿وَقَدۡ خَلَتِ ٱلۡقُرُونُ مِن قَبۡلِي﴾ (حالانکہ مجھ سے پہلے بہت سی نسلیں گزر چکی ہیں)۔ نافع، حفص اور دیگر کی قرأت ہے: "أُفٍّ" (کسرہ اور تنوین کے ساتھ)۔ ابن کثیر، ابن محیصن، ابن عامر اور عاصم سے مفضل نے پڑھا:

"أُفَّ" (بغیر تنوین کے فتحہ کے ساتھ)۔ باقیوں نے بغیر تنوین کے کسرہ کے ساتھ پڑھا (۸)؛ اور یہ سب لغات ہیں، اور یہ پہلے "بنی اسرائیل" میں گزر چکا ہے (۹)۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۷۹، اور ہمیں زید بن اسلم کا کوئی مرفوع قول نہیں ملا۔ (۲) زاد المسیر ۷/ ۳۷۹۔ (۳) اسی طرح کی بات الکشاف ۳/ ۵۲۱ میں ہے۔ (۴) اسی طرح کی بات الزجاج کی معانی القرآن ۴/ ۴۴۳ میں ہے۔ (۵) ۱۲/ ۱۲۸۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۲۷۹۔ (۷) النکت والعیون ۵/ ۲۷۹۔ (۸) عاصم نے حفص کی روایت میں پڑھا: أُفٍّ، کسرہ اور تنوین کے ساتھ، اور شعبہ کی روایت میں انہوں نے پڑھا: أُفَّ۔ السبعہ ص ۵۹۷، التیسیر ص ۱۳۹، اور المحرر الوجیز ۵/ ۹۹۔ (۹) ۱۳/ ۵۷۔

201 Surah Al-Ahqaf: Verses 17 - 18

The general recitation is: «أَتَعِدَانِنِي» (ataʿidānanī) with two light (non-emphasized) nun's. The people of Madinah and Makkah pronounced the 'ya' with a fatha (vowel 'a'), while the others kept it silent (sukun). Abu Haywah, Al-Mughira, and Hisham recited: «أَتَعِدَانِّنِي» (ataʿidānnanī) with one emphasized (shadda) nun, and it is similarly written in the codices of the people of Sham (1). The general public recites it with a damma on the Alif and a fatha on the Ra in «أَنْ أُخْرَجَ» (an ukhraja). However, Al-Hasan, Nasr, Abu Al-Aliya, Al-A'mash, and Abu Ma'mar recited it with a fatha on the Alif and a damma on the Ra (2).

Ibn Abbas, As-Suddi, Abu Al-Aliya, and Mujahid said: This was revealed regarding Abdullah bin Abi Bakr (may Allah be pleased with them both), whose parents used to invite him to Islam, and he would respond as Allah Almighty has informed (3). Qatada and As-Suddi also said: It refers to Abdul-Rahman bin Abi Bakr before his conversion to Islam; his father and mother, Umm Ruman, used to invite him to Islam and promise him resurrection, but he would respond to them with what Allah Almighty narrated about him. This was before his Islam (4).

It was narrated that Aisha (may Allah be pleased with her) denied that it was revealed about Abdul-Rahman (5). Al-Hasan and Qatada also said: It is a description of a disbelieving servant who is undutiful to his parents (6). Az-Zajjaj said (7): How can it be said it was revealed about Abdul-Rahman before his Islam when Allah Almighty says: {Those are the ones against whom the Word [of punishment] has become due among nations}, meaning the punishment, and its necessity is a lack of faith, while Abdul-Rahman is among the best of the believers; therefore, the correct view is that it was revealed regarding a disbelieving servant who was undutiful to his parents.

---

(1) Al-Taysir p. 199. (2) Mentioned by Ibn Khalawayh from Al-Hasan in Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 139, and from Al-A'mash by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/99. (3) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 5/280, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/380 from Mujahid. (4) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 5/279-280 from Al-Suddi, and narrated by Abd al-Razzaq 2/219 from Qatada and Al-Kalbi. (5) Narrated by Abd al-Razzaq 2/219. Al-Bukhari narrated in his Sahih (4827) from Yusuf bin Mahak... Aisha said from behind the hijab: Allah did not reveal anything of the Quran regarding us, except that Allah revealed my exoneration. (6) Narrated from them by Al-Tabari 21/145. (7) In Ma’ani al-Quran 4/443-444, and

narrated from him through Al-Wahidi in Al-Wasit 4/109, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/380.

२०१ सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत १७ - १८

आम पाठ (क़िरात) है: «أَتَعِدَانِنِي» (अतअददाननी) दो हल्की 'नून' के साथ। मदीना और मक्का के लोगों ने इसके'या' पर फ़तहा पढ़ा है, जबकि बाकियों ने इसे सुकूँ(शांत) रखा है। अबू हय्या, अल-मुग़ीरा और हिशाम ने इसे «أَتَعِدَانِّنِي» (अतअददानन्नी) पढ़ा है, एक मुशद्दद (दोहरी) 'नून' के साथ, और शाम के लोगों के मुसहफ़ों में भी यह इसी तरह है (१)। आम लोग «أَنْ أُخْرَجَ» (अन उखरजा) में अलिफ़ पर धम्मा और रा पर फ़तहा पढ़ते हैं। अल-हसन, नस्र, अबू अल-आलिया, अल-अ'मश और अबू म'अमर ने अलिफ़ पर फ़तहा और रा पर धम्मा पढ़ा है (२)।

इब्न अब्बास, अस-सुद्दी, अबू अल-आलिया और मुजाहिद ने कहा: यह अब्दुल्लाह बिन अबी बक्र (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के बारे में उतरी थी, जिनके माता-पिता उन्हें इस्लाम की ओर बुलाते थे, और वह उन्हें वैसा ही उत्तर देते थे जैसा कि अल्लाह अज़्ज़ व जल ने बताया है (३)। क़तादा और अस-सुद्दी ने यह भी कहा: यह इस्लाम लाने से पहले अब्दुर्रहमान बिन अबी बक्र के बारे में है; उनके पिता और माँ उम्मे रुमान उन्हें इस्लाम की ओर बुलाते थे और पुनरुत्थान का वादा करते थे; लेकिन वह उन्हें उसी तरह जवाब देते थे जैसा अल्लाह अज़्ज़ व जल ने उनके बारे में बताया है; और यह उनके इस्लाम लाने से पहले की बात थी (४)।

यह रिवायत है कि आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने इस बात से इनकार किया कि यह अब्दुर्रहमान के बारे में उतरी है (५)। अल-हसन और क़तादा ने भी कहा: यह एक काफ़िर बंदे का वर्णन है जो अपने माता-पिता का अवज्ञाकारी है (६)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (७): यह कैसे कहा जा सकता है कि यह इस्लाम लाने से पहले अब्दुर्रहमान के बारे में उतरी थी, जबकि अल्लाह अज़्ज़ व जल कहता है: {यही वे लोग हैं जिन पर उन समुदायों में [यातना की] बात सच हो गई}, यानी अज़ाब, और इसकी अनिवार्यता ईमान की कमी है, जबकि अब्दुर्रहमान श्रेष्ठ मोमिनों में से हैं; इसलिए सही बात यह है कि यह एक काफ़िर बंदे के बारे में उतरी जो अपने माता-पिता का अवज्ञाकारी था।

---

(१) अत-तयसीर पृ. १९९। (२) इब्न खालवेह ने अल-हसन से 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृ. १३९ में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ५/९९ में अल-अ'मश से। (३) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' ५/२८० में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ७/३८० में मुजाहिद से। (४) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' ५/२७९-२८० में अस-सुद्दी से इसका उल्लेख किया है, और अब्द अल-रज्जाक ने २/२१९ में क़तादा और अल-कलबी से इसे

उद्धृत किया है। (५) इसे अब्द अल-रज्जाक २/२१९ ने उद्धृत किया है। और बुखारी ने अपनी सहीह (४८२७) में यूसुफ बिन माहक से उद्धृत किया है... आयशा ने पर्दे के पीछे से कहा: अल्लाह ने हमारे बारे में कुरान में कुछ भी नहीं उतारा, सिवाय इसके कि अल्लाह ने मेरी बेगुनाही (का बयान) उतारा। (६) अल-तबरी २१/१४५ ने उन दोनों से इसे उद्धृत किया है। (७) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' ४/४४३-४४४ में, और अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' ४/१०९ में उनके माध्यम से इसे उद्धृत किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ७/३८० में।

۲۰۱ سورہ الاحقاف: آیات ۱۷ - ۱۸

عام قراءت ہے: «أَتَعِدَانِنِي» دو ہلکی نون کے ساتھ اہل مدینہ اور مکہ نے اس کی 'یاء' پر فتحہ پڑھا ہے، جبکہ باقیوں نے اسے ساکن رکھا ہے۔ ابو حیوہ، المغیرہ اور ہشام نے اسے «أَتَعِدَانِّنِي» ایک مشدد نون کے ساتھ پڑھا ہے، اور اہل شام کے مصاحف میں بھی یہ اسی طرح ہے (۱)۔ عام لوگ «أَنْ أُخْرَجَ» میں الف پر ضمہ اور را پر فتحہ پڑھتے ہیں۔ الحسن، نصر، ابو العالیہ، الاعمش اور ابو معمر نے الف پر فتحہ اور را پر ضمہ پڑھا ہے (۲)۔

ابن عباس، السدی، ابو العالیہ اور مجاہد نے کہا: یہ عبد اللہ بن ابی بکر رضی اللہ عنہما کے بارے میں نازل ہوئی، جن کے والدین انہیں اسلام کی دعوت دیتے تھے، اور وہ انہیں وہی جواب دیتے تھے جس کی اللہ عز وجل نے خبر دی ہے (۳)۔ قتادہ اور السدی نے یہ بھی کہا: یہ اسلام لانے سے پہلے عبد الرحمن بن ابی بکر کے بارے میں ہے؛ ان کے والد اور والدہ ام رومان انہیں اسلام کی دعوت دیتے تھے اور دوبارہ جی اٹھنے کا وعدہ کرتے تھے؛ لیکن وہ انہیں وہی جواب دیتے تھے جو اللہ عز وجل نے ان کے بارے میں بیان کیا ہے؛ اور یہ ان کے اسلام لانے سے پہلے کی بات تھی (۴)۔

مروی ہے کہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے اس بات سے انکار کیا کہ یہ عبد الرحمن کے بارے میں نازل ہوئی ہے (۵)۔ الحسن اور قتادہ نے بھی کہا: یہ ایک کافر بندے کی صفت ہے جو اپنے والدین کا نافرمان ہے (۶)۔ الزجاج نے کہا (۷): یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ یہ اسلام لانے سے پہلے عبد الرحمن کے بارے میں نازل ہوئی جبکہ اللہ عز وجل فرماتا ہے: {یہی وہ لوگ ہیں جن پر ان امتوں میں [عذاب کی] بات ثابت ہو چکی}، یعنی عذاب، اور اس کی ناگزیر ضرورت عدم ایمان ہے،

جبکہ عبد الرحمن بہترین مومنین میں سے ہیں؛ لہٰذا درست بات یہی ہے کہ یہ ایک کافر بندے کے بارے میں نازل ہوئی جو اپنے والدین کا نافرمان تھا۔

---

(۱) التیسیر ص ۱۹۹۔ (۲) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۳۹ میں الحسن سے اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۹۹/۵ میں الاعمش سے۔ (۳) الماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۲۸۰ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۷/ ۳۸۰ میں مجاہد سے۔ (٤) الماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۲۷۹ - ۲۸۰ میں السدی سے اس کا ذکر کیا ہے، اور عبد الرزاق نے ۲۱۹/۲ میں قتادہ اور الکلبی سے اسے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے عبد الرزاق ۲ / ۲۱۹ نے روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے اپنی صحیح (۴۸۲۷) میں یوسف بن ماہک سے روایت کیا ہے... عائشہ نے پردے کے پیچھے سے کہا: اللہ نے قرآن میں ہمارے بارے میں کچھ بھی نازل نہیں کیا، سوائے اس کے کہ اللہ نے میری براءت نازل فرمائی۔ (٦) الطبری ۲۱/ ۱۴۵ نے ان دونوں سے اسے روایت کیا ہے۔ (۷) ان کی کتاب معانی القرآن ۴/ ۴۴۳ - ۴۴۴ میں، اور الواحدی نے الوسیط ۴ / ۱۰۹ میں ان کے واسطے سے اسے نقل کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۷/ ۳۸۰ میں۔

Surah al-Ahqaf: Verses 17 - 18 202

Muhammad ibn Ziyad said: Muawiya wrote to Marwan ibn al-Hakam so that people would pledge allegiance to Yazid; so Abdul-Rahman ibn Abi Bakr said: "You have brought a Heraclian (dynastic) system; are you pledging allegiance to your sons?" Marwan replied: "He is the one about whom Allah says: {And the one who says to his parents, 'Uff to you both...'}" the verse. He (Abdul-Rahman) said: "By Allah, it is not him, and if I wanted, I could have named (him), but Allah cursed your father while you were in his loins, so you are a remnant of Allah's curse."(1)

Al-Mahdawi said: For whoever considers the verse to be about Abdul-Rahman, then His subsequent statement {Those are the ones against whom the Word has come into effect} is intended for whoever believed what was previously mentioned; so the beginning of the verse is specific and its end is general.(2)

It was said: When Abdul-Rahman said: {while generations have passed away before me}, he also said: "So where is Abdullah ibn Jud'an, and where is Uthman ibn 'Amr, and where is 'Amir ibn Ka'b and the elders of Quraysh, so that I may ask them about what they say?"(3) So His statement: {Those are the ones against whom the Word has come into effect} refers back to those peoples.

I say: There has already passed from the report of Abdul-Rahman ibn Abi Bakr in Surah Al-An'am(4) at His saying: {He has companions calling him to guidance} [Verse: 71] that which indicates the revelation of this verse about him; since he was a disbeliever, but upon his conversion to Islam and his excellence, it became certain that he is not the one intended by His saying: {Those are the ones against whom the Word has come into effect}.

---

(1) Narrated by an-Nasa'i in al-Kubra (11427), and al-Hakim 2/481 from Muhammad ibn Ziyad al-Jumahi. His saying: "You have brought a Heraclian system" meant that pledging allegiance to the sons of kings was the custom of the kings of Rome and non-Arabs. Heraclius: the name of the king of Rome. Al-Nihaya (Heracle). And his saying: "so you are a remnant (faddad) of Allah's curse" meant a piece or a part of it. Al-Nihaya (Faddad). (2) Al-Hafiz Ibn Hajar (may Allah have mercy on him) mentioned in al-Fath 8/577 that the view regarding Abdul-Rahman is weak; like the view regarding Abdullah. Aisha's denial that it was revealed about Abdul-Rahman and his household is more authentic in its chain of narration and more worthy of acceptance. (3) In (D) and (Z): "So where is Abdul-Rahman ibn Jud'an, and Ibn Uthman ibn 'Amr,

and Ibn 'Amir ibn Ka'b...". It was mentioned by al-Farra in Ma'ani al-Quran 3/54, and al-Wahidi in al-Wasit 4/109, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/521-522, and the wording according to al-Farra is: "Ibn Jud'an ibn 'Amr, and Uthman ibn 'Amr", and they were two of his ancestors. Similarly recorded by al-Zamakhshari. (4) 8/428.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 17 - 18 202

मुहम्मद बिन ज़ियाद ने कहा: मुआविया ने मरवान बिन अल-हकम को लिखा ताकि लोग यज़ीद के लिए वफ़ादारी की शपथ (बैअत) लें; तब अब्दुल-रहमान बिन अबी बक्र ने कहा: "तुमने इसे हेराक्लिअन (शाही व्यवस्था) बना दिया है, क्या तुम अपने बेटों के लिए बैअत ले रहे हो!" मरवान ने कहा: "यह वही है जिसके बारे में अल्लाह फ़रमाता है: {और वह जिसने अपने माता-पिता से कहा, 'तुम दोनों पर उफ़ है...'}" आयत। उन्होंने (अब्दुल-रहमान ने) कहा: "अल्लाह की क़सम, यह वह नहीं है, और अगर मैं चाहता तो नाम बता सकता था, लेकिन अल्लाह ने तुम्हारे पिता पर लानत भेजी जब तुम उनकी पीठ में थे, तो तुम अल्लाह की लानत के एक अंश हो।" (1)

अल-महदवी ने कहा: जो कोई इस आयत को अब्दुल-रहमान के बारे में मानता है, उसके लिए अल्लाह का अगला कथन {यही वे लोग हैं जिन पर बात (सज़ा का फ़ैसला) सच हो गई} उन लोगों के लिए है जो पहले बताई गई बातों पर विश्वास करते थे; अतः आयत की शुरुआत विशिष्ट है और उसका अंत सामान्य है। (2)

यह कहा गया: जब अब्दुल-रहमान ने कहा: {जबकि मुझसे पहले पीढ़ियां गुज़र चुकी हैं}, तो उन्होंने इसके साथ यह भी कहा: "तो कहाँ है अब्दुल्लाह बिन जुदआन, और कहाँ है उस्मान बिन अम्र, और कहाँ है आमिर बिन काब और क़ुरैश के बुज़ुर्ग, ताकि मैं उनसे पूछ सकूँ जो वे कहते हैं?" (3) तो अल्लाह का यह कहना: {यही वे लोग हैं जिन पर बात सच हो गई} उन्हीं समुदायों की ओर संकेत करता है।

मैं कहता हूँ: सूरह अल-अनआम (4) में अब्दुल-रहमान बिन अबी बक्र की कहानी में, उनके इस कथन के पास: {उसके कुछ साथी हैं जो उसे हिदायत की तरफ बुलाते हैं} [आयत: 71], वह सब उल्लेखित हो चुका है जो उनके बारे में इस आयत के उतरने का संकेत देता है; क्योंकि वे काफ़िर थे, और उनके इस्लाम स्वीकार करने और उनकी श्रेष्ठता के बाद यह निश्चित हो गया कि वे उनके इस कथन का उद्देश्य नहीं हैं: {यही वे लोग हैं जिन पर बात सच हो गई}।

---

(1) इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (11427) में, और अल-हाकिम ने 2/481 में मुहम्मद बिन ज़ियाद अल-जुमही से उद्धृत किया है। उनके इस कथन: "तुमने इसे हेराक्लिअन बना दिया है" का अर्थ था कि राजाओं के बेटों की बैअत रोम और ग़ैर-अरब राजाओं की परंपरा थी। हेराक्लिअस (Heraclius): रोम के राजा का नाम। अल-निहाया (हेराक्ल)। और उनके इस कथन: "तुम अल्लाह की लानत के

एक अंश (फ़ददद) हो" का अर्थ था उसका एक टुकड़ा या हिस्सा। अल-निहाया (फ़ददद)। (2) हाफ़िज़ इब्न हजर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने अल-फ़त्ह 8/577 में उल्लेख किया है कि अब्दुल-रहमान के बारे में यह राय कमज़ोर है; जैसे अब्दुल्लाह के बारे में राय। और आयशा का यह इनकार करना कि यह आयत अब्दुल-रहमान और उनके घर वालों के बारे में उतरी है, अधिक सही सनद (कड़ी) वाली और स्वीकार करने के अधिक योग्य है। (3) (द) और (ज़) में: "तो कहाँ है अब्दुल-रहमान बिन जुदआन, और इब्न उस्मान बिन अम्र, और इब्न आमिर बिन काब.."। अल-फ़र्रा ने मानी अल-क़ुरान 3/54 में, अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/109 में, और अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ़ 3/521-522 में इसका उल्लेख किया है। अल-फ़र्रा के शब्द हैं: "इब्न जुदआन बिन अम्र, और उस्मान बिन अम्र", और ये दोनों उनके पूर्वजों में से हैं। अल-ज़मख्शरी के पास भी ऐसा ही है। (4) 8/428.

سورة الاحقاف: آیات ۱۷ - ۱۸ ۲۰۲

اور محمد بن زیاد نے کہا: معاویہ نے مروان بن الحکم کو لکھا تاکہ لوگ یزید کی بیعت کریں؛ تو عبد الرحمن بن ابی بکر نے کہا: تم نے تو اسے ہرقلیہ (شاہی طریقہ) بنا دیا، کیا تم اپنے بیٹوں کے لیے بیعت لے رہے ہو! مروان نے کہا: یہ وہی ہے جس کے بارے میں اللہ فرماتا ہے: ﴿وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أُفٍّ لَّكُمَا﴾ (اور وہ جس نے اپنے والدین سے کہا، تم دونوں پر اف ہے) آیت کے آخر تک۔ انہوں نے (عبد الرحمن نے) کہا: اللہ کی قسم وہ یہ نہیں ہے، اور اگر میں چاہتا تو نام بتا دیتا، لیکن اللہ نے تمہارے باپ پر لعنت کی جبکہ تم اس کی پشت میں تھے، تو تم اللہ کی لعنت کا ایک حصہ ہو۔(۱)

المہدوی نے کہا: جس نے اس آیت کو عبد الرحمن کے حق میں مانا، تو اس کے بعد اللہ کا یہ قول ﴿أُوْلَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ﴾ (یہی وہ لوگ ہیں جن پر بات ثابت ہو چکی ہے) ان لوگوں کے لیے مراد ہوگا جنہوں نے وہ عقیدہ رکھا جو پہلے ذکر ہوا؛ پس آیت کا اول حصہ خاص ہے اور اس کا آخر عام ہے۔(۲)

اور کہا گیا: جب عبد الرحمن نے کہا: ﴿وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِن قَبْلِي﴾ (حالانکہ مجھ سے پہلے کئی نسلیں گزر چکی ہیں)، تو اس کے ساتھ یہ بھی کہا: پھر عبد اللہ بن جدعان کہاں ہے، اور عثمان بن عمرو کہاں ہے، اور عامر بن کعب اور قریش کے مشائخ کہاں ہیں تاکہ میں ان سے پوچھوں جو وہ کہتے ہیں۔(۳) پس ان کا یہ قول: ﴿أُوْلَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ﴾ ان لوگوں کی طرف لوٹتا ہے۔

میں کہتا ہوں: سورۃ الانعام(۴) میں اللہ کے اس قول کے پاس: ﴿لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى﴾ (اس کے کچھ ساتھی ہیں جو اسے ہدایت کی طرف بلاتے ہیں) [آیت: ۷۱] عبد الرحمن بن ابی بکر کے بارے میں جو بات گزری ہے وہ اس آیت کے ان کے حق میں نازل ہونے پر دلالت کرتی ہے؛

کیونکہ وہ کافر تھے، اور ان کے اسلام اور فضیلت کے بعد یہ متعین ہو گیا کہ وہ اللہ کے اس قول ﴿أُوْلَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ﴾ کا مصداق نہیں ہیں۔

---

(۱) اسے النسائی نے الکبری (۱۱۴۲۷) میں، اور الحاکم نے ۲/ ۴۸۱ میں محمد بن زیاد الجمحی سے روایت کیا ہے، اور ان کا قول: 'تم اسے ہرقلیہ لائے ہو'۔ ان کی مراد تھی کہ بادشاہوں کی اولاد کے لیے بیعت لینا روم و عجم کے بادشاہوں کا طریقہ ہے۔ ہرقل: شاہِ روم کا نام ہے۔ النہایہ (ہرقل)۔ اور ان کا قول: 'پس تم اللہ کی لعنت کا ایک حصہ (فضض) ہو' اس سے مراد اس کا ایک ٹکڑا اور گروہ تھا۔ النہایہ (فضض)۔ (۲) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نے الفتح ۸/ ۵۷۷ میں ذکر کیا ہے کہ عبد الرحمن کے بارے میں یہ بات ضعیف ہے؛ جیسے عبد اللہ کے بارے میں بات۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا اس بات کی نفی کرنا کہ یہ آیت عبد الرحمن اور ان کے گھر والوں کے بارے میں نازل ہوئی ہے، زیادہ صحیح سند والی اور قبول کیے جانے کے زیادہ لائق ہے۔ (۳) نسخہ (د) اور (ظ) میں ہے: پس عبد الرحمن بن جذعان کہاں ہے، اور ابن عثمان بن عمرو، اور ابن عامر بن کعب..، اور اسے الفراء نے معانی القرآن ۳/ ۵۴ میں، اور الواحدی نے الوسیط ۴/ ۱۰۹ میں، اور الزمخشری نے الکشاف ۳/ ۵۲۱ - ۵۲۲ میں ذکر کیا ہے اور الفراء کے الفاظ ہیں: ابن جدعان بن عمرو، اور عثمان بن عمرو اور وہ دونوں ان کے اجداد میں سے ہیں، اور اسی طرح الزمخشری کے ہاں بھی ہے۔ (۴) ۸/ ۴۲۸۔

203 Surah Al-Ahqaf: Verses 17 - 19

"And they both" meaning his parents. "implore Allah's help" i.e., they pray to Allah for his guidance (1). Or they seek help with Allah from his disbelief; when the preposition was omitted, the verb became transitive and the object took the accusative case. It is also said: Seeking help (istighatha) is supplication (du'a); so there is no need for the preposition 'bi' (2). Al-Farra' said: Allah answered his prayer and cry for help.

"Woe to you! Believe" i.e., testify to the truth of the Resurrection. "Indeed, the promise of Allah is truth" i.e., truth in which there is no violation.

"But he says: 'What is this...?'" i.e., what his parents say. "but fables of the ancients" i.e., their stories and what they wrote down which has no basis.

"Those are the ones against whom the word [of punishment] has come into effect" refers to those whom the son of Abu Bakr indicated in his saying: 'Bring back to life the elders of Quraysh for me,' and they are the ones meant by his saying: 'while generations have passed away before me.' As for the son of Abu Bakr, Abdullah or Abd al-Rahman, Allah answered his father's prayer concerning him in his saying: 'and make righteous for me my offspring' as mentioned before (3).

And the meaning of 'the word has come into effect against them' is: punishment has become mandatory for them, and it is the word of Allah: "These are in Paradise and I do not mind, and these are in the Fire and I do not mind" (4). "among nations" i.e., with nations. "that have passed away": preceded and gone by. "before them of jinn and mankind" the disbelievers "Indeed they" i.e., those disbelieving nations "were losers" of their deeds; i.e., their efforts were lost and they lost Paradise.

The words of the Almighty: "And for all there are degrees [of reward and punishment] for what they have done, and that He may fully compensate them for their deeds, and they will not be wronged (19)"

The words of the Almighty: "And for all there are degrees" i.e., for each one of the two groups, the believers and the disbelievers from among jinn and mankind, there are ranks with Allah on the Day of Resurrection according to their deeds. Ibn Zayd said: The degrees of the people of the Fire in this verse go downwards, and the steps of the people of Paradise go upwards (5). "and that He may fully compensate them"

(1) Al-Waseet 4/109. (2) Tafsir al-Razi 28/24. (3) Page 198 of this volume. (4) Previously mentioned 5/15. (5) Narrated by al-Tabari 21/146.

२०३ सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत १७ - १९

"और वे दोनों" अर्थात उसके माता-पिता। "अल्लाह से मदद माँगते हैं" यानी: वे उसके मार्गदर्शन के लिए अल्लाह से प्रार्थना करते हैं (१)। या वे उसके कुफ़्र (अविश्वास) से अल्लाह की पनाह माँगते हैं; जब प्रीपोज़िशन (बी) हटा दिया गया, तो क्रिया कर्मवाचक हो गई। और कहा गया है: इस्तिगासा (मदद माँगना) दुआ (प्रार्थना) है; इसलिए 'बी' की कोई आवश्यकता नहीं है (२)। अल-फ़र्रा ने कहा: अल्लाह ने उसकी दुआ और पुकार स्वीकार कर ली।

"धिक्कार है तुझ पर! ईमान ला" यानी: पुनरुत्थान को सच मान। "बेशक अल्लाह का वादा सच्चा है" यानी: सच जिसमें कोई उल्लंघन नहीं है।

"तो वह कहता है: यह क्या है?" यानी: जो उसके माता-पिता कहते हैं। "मगर पूर्वजों की कहानियाँ" यानी: उनकी बातें और जो उन्होंने लिखा है जिसका कोई आधार नहीं है।

"यही वे लोग हैं जिन पर [सज़ा की] बात साबित हो चुकी है" इसका अर्थ वे लोग हैं जिनकी ओर अबू बक्र के बेटे ने अपने इस कथन में संकेत किया था: 'मेरे लिए क़ुरैश के बुज़ुर्गों को जीवित करो,' और वे ही उसके इस कथन के अर्थ में हैं: 'जबकि मुझसे पहले कितनी ही पीढ़ियाँ बीत चुकी हैं।' जहाँ तक अबू बक्र के बेटे, अब्दुल्लाह या अब्दुर्रहमान का सवाल है, अल्लाह ने उनके बारे में उनके पिता की दुआ स्वीकार कर ली थी उनके इस कथन में: 'और मेरी संतान को मेरे लिए नेक बना दे' जैसा कि पहले बताया जा चुका है (३)।

और 'उन पर बात साबित हो चुकी है' का अर्थ है: उन पर अज़ाब (दंड) अनिवार्य हो गया है, और यह अल्लाह का वचन है: "ये स्वर्ग में हैं और मुझे परवाह नहीं, और ये नर्क में हैं और मुझे परवाह नहीं" (४)। "उन समुदायों में" यानी: समुदायों के साथ। "जो बीत चुके हैं": पहले गुजर चुके हैं। "उनसे पहले जिन्नों और इंसानों में से" काफ़िर (अविश्वासी)। "बेशक वे" यानी: वे काफ़िर समुदाय "घाटे में रहने वाले थे" अपने कर्मों के कारण; यानी: उनके प्रयास व्यर्थ गए और उन्होंने स्वर्ग खो दिया।

अल्लाह तआला का कथन: "और प्रत्येक के लिए उनके कर्मों के अनुसार दर्जे हैं, ताकि वह उन्हें उनके कर्मों का पूरा बदला दे, और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा (१९)"

अल्लाह तआला का कथन: "और प्रत्येक के लिए दर्जे हैं" यानी: मोमिनों और काफ़िरों के दोनों समूहों में से जिन्नों और इंसानों के प्रत्येक व्यक्ति के लिए क़यामत के दिन अल्लाह के पास उनके कर्मों के

अनुसार स्तर हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: इस आयत में नर्क वालों के दर्जे नीचे की ओर जाते हैं, और जन्नत वालों की सीढ़ियाँ ऊपर की ओर जाती हैं (५)। "ताकि वह उन्हें पूरा बदला दे"

(१) अल-वसीत ४/१०९। (२) तफ़सीर अल-राज़ी २८/२४। (३) इस भाग का पृष्ठ १९८। (४) पहले उल्लेखित ५/१५। (५) इसे अल-तबरी २१/१४६ ने उद्धृत किया है।

۲۰۳ سورة الاحقاف: آیات ۱۷ - ۱۹

﴿وَ هُمَا﴾ یعنی اس کے والدین۔ ﴿يَسْتَغِيثَانِ اللَّهَ﴾ یعنی: وہ اس کی ہدایت کے لیے اللہ سے دعا کرتے ہیں(۱)۔ یا وہ اس کے کفر سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں؛ پس جب حرفِ جار حذف کر دیا گیا تو فعل متعدی ہو کر نصب میں آ گیا۔ اور کہا گیا ہے: استغاثہ دعا ہی ہے؛ لہٰذا 'باء' کی ضرورت نہیں ہے(۲)۔ الفراء نے کہا: اللہ نے اس کی دعا اور فریاد قبول کر لی۔

﴿وَيْلَكَ آمِنْ﴾ یعنی: بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کی تصدیق کر۔ ﴿إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ یعنی: سچائی جس میں کوئی خلاف ورزی نہیں۔

﴿فَيَقُولُ مَا هَٰذَا﴾ یعنی: جو اس کے والدین کہتے ہیں۔ ﴿إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾ یعنی: ان کی کہانیاں اور وہ کچھ جو انہوں نے لکھا ہے جس کی کوئی اصل نہیں۔

﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ﴾ یعنی وہ لوگ جن کی طرف ابن ابی بکر نے اپنے اس قول میں اشارہ کیا: 'میرے لیے قریش کے شیوخ کو زندہ کر دو'، اور وہی اس قول کے مصداق ہیں: ﴿وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِن قَبْلِي﴾۔ جہاں تک ابن ابی بکر، عبداللہ یا عبدالرحمن کا تعلق ہے، تو اللہ نے ان کے بارے میں ان کے والد کی دعا قبول کر لی تھی ان کے اس قول میں: ﴿وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي﴾ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔

اور 'حق علیہم القول' کا معنی ہے: ان پر عذاب واجب ہو گیا، اور یہ اللہ کا کلمہ ہے: "یہ جنت میں ہیں اور مجھے پرواہ نہیں، اور یہ آگ میں ہیں اور مجھے پرواہ نہیں"(۴)۔ ﴿فِي أُمَمٍ﴾ یعنی: امتوں کے ساتھ۔ ﴿قَدْ خَلَتْ﴾: پہلے گزر چکیں۔ ﴿مِن قَبْلِهِم مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ﴾ کافروں میں سے۔ ﴿إِنَّهُمْ﴾ یعنی: وہ

کافر امتیں ﴿كَانُوا خَاسِرِينَ﴾ اپنے اعمال کی وجہ سے؛ یعنی: ان کی کوشش رائیگاں گئی اور وہ جنت سے محروم ہو گئے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِّمَّا عَمِلُوا وَلِيُوَفِّيَهُمْ أَعْمَالَهُمْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٩﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ﴾ یعنی: جن و انس میں سے مومنین اور کافرین کے دونوں گروہوں میں سے ہر ایک کے لیے قیامت کے دن اللہ کے ہاں ان کے اعمال کے مطابق درجات ہیں۔ ابن زید نے کہا: اس آیت میں اہل جہنم کے درجات نیچے کی طرف گرتے ہیں، اور اہل جنت کے درجات اوپر کی طرف بلند ہوتے ہیں(۵)۔ ﴿وَلِيُوَفِّيَهُمْ﴾

(۱) الوسیط ۴/۱۰۹۔ (۲) تفسیر الرازی ۲۸/۲۴۔ (۳) اس جزو کا صفحہ ۱۹۸۔ (۴) سلف ۵/۱۵۔
(۵) اسے طبری نے ۱۴۶/۲۱ میں روایت کیا ہے۔

204 Surah Al-Ahqaf: Verses 19 - 20

“A'malahum” (their deeds): Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Asim, Abu Amr, and Ya'qub read it with the letter 'ya' due to the mention of Allah before it, in His saying: {Indeed, the promise of Allah is true}, and Abu Hatim chose this. The rest read it with the letter 'nun'(1) as a response to His saying: {And We have enjoined upon man [care] for his parents}, which is the choice of Abu Ubayd. {And they will not be wronged} meaning: no extra punishment for the evildoer, and no reduction in reward for the doer of good.

The Almighty said: {And the Day those who disbelieved are exposed to the Fire, [it will be said], "You exhausted your pleasures during your worldly life and enjoyed them, so this Day you will be awarded the punishment of [extreme] humiliation because you were arrogant upon the earth without right and because you were defiantly disobedient."} (20).

The Almighty said: {And the Day [they] are exposed} meaning: Remind them, O Muhammad, of the Day those who disbelieved are exposed to the Fire. This means the cover is removed, so they draw near to the Fire and look at it(2). {You exhausted your pleasures}: meaning it is said to them: You have exhausted(3); thus the speech is implied. Al-Hasan, Nasr, Abu Al-Aliya, Ya'qub, and Ibn Kathir read: “A-adhhabtum” with two softened hamzas, and Abu Hatim chose this. Abu Haywah and Hisham read: “Aadhhabtum” with one elongated hamza as an interrogation. The rest read with one hamza without elongation as a statement(4), and all of them are eloquent dialects and their meaning is rebuke, and the Arabs rebuke with interrogation and without interrogation(5); as previously mentioned. Abu Ubayd chose to omit the interrogation because it is the reading of most of the seven imams: Nafi', Asim, Abu Amr, Hamza, and Al-Kisa'i, along with those who agreed with them: Shaybah, Al-Zuhri, Ibn Muhaysin, Al-Mughirah bin Abi Shihab, Yahya bin Al-Harith, Al-A'mash, Yahya bin Wathab and others; these are the majority of people. Omitting the interrogation is better; because its affirmation suggests that they did not...

(1) And it was also read with 'ya' among the Seven by Ibn Amir in Hisham's narration, and with 'nun' in Ibn Dhakwan's narration. As-Sab'ah p. 598, Al-Taysir p. 199, and An-Nashr 2 / 373. (2) Tafsir of Abu Al-Layth Al-Samarqandi 3 / 233 - 234. (3) Al-Muharrar Al-Wajiz 5 / 100. (4) As-Sab'ah p. 598, Al-Taysir p. 199, Ma'ani Al-Qur'an for Al-Farra 3 / 54, I'rab Al-Qur'an for Al-Nahhas 4 / 66, and An-Nashr 1 / 366. (5) Ma'ani Al-Qur'an for Al-Nahhas 6 / 451.

२०४ सूरह अल-अहकाफ़: आयतें १९ - २०

{अ'मालहुम} (उनके कर्म): इब्न कथीर, इब्न मुहयसिन, असीम, अबू अम्र और याकूब ने इसे 'या' के साथ पढ़ा क्योंकि अल्लाह का उल्लेख इससे पहले हुआ है, उनके इस कथन में: {बेशक अल्लाह का वादा सच्चा है}, और अबू हातिम ने इसे चुना। बाकियों ने इसे 'नून'(१) के साथ पढ़ा, उनके इस कथन के उत्तर में: {और हमने इंसान को उसके माता-पिता के प्रति ताकीद की}, जो अबू उबैद की पसंद है। {और उन पर ज़ुल्म नहीं किया जाएगा} अर्थात: न तो बुराई करने वाले पर ज्यादती होगी और न ही नेक काम करने वाले के प्रति कमी की जाएगी।

अल्लाह तआला का इरशाद है: {और जिस दिन वो लोग जिन्होंने कुफ्र किया आग के सामने लाए जाएंगे, (उनसे कहा जाएगा): 'तुमने अपनी दुनियावी ज़िंदगी में अपनी पाक चीज़ों (मज़ों) को गंवा दिया और उनसे फ़ायदा उठाया, तो आज तुम्हें ज़िल्लत का अज़ाब दिया जाएगा क्योंकि तुम ज़मीन पर नाहक तक़ब्बुर (घमंड) करते थे और इसलिए कि तुम नाफरमानी करते थे।'} (२०)।

अल्लाह तआला का इरशाद: {और जिस दिन [वे] सामने लाए जाएंगे} अर्थात: हे मुहम्मद, उन्हें उस दिन की याद दिलाएं जब कुफ्र करने वाले आग के सामने लाए जाएंगे। इसका मतलब है कि पर्दा हटा दिया जाएगा, इसलिए वे आग के करीब आएंगे और उसे देखेंगे(२)। {तुमने अपनी पाक चीज़ों को गंवा दिया}: यानी उनसे कहा जाता है: तुमने गंवा दिया(३); यहाँ 'कहना' छिपा हुआ है। अल-हसन, नसर, अबू अल-आलिया, याकूब और इब्न कथीर ने पढ़ा: "अ-अज़हबतुम" दो हल्की हमज़ा के साथ, और अबू हातिम ने इसे चुना। अबू हयवा और हिशाम ने पढ़ा: "आज़हबतुम" सवाल के तौर पर एक लंबी हमज़ा के साथ। बाकी सब ने बिना किसी खिंचाव के एक हमज़ा के साथ खबर के तौर पर पढ़ा(४), और ये सभी फसीह बोलियां हैं और इनका अर्थ फटकार है, और अरब सवाल के ज़रिये और बिना सवाल के फटकार लगाते हैं(५); जैसा कि पहले बताया गया है। अबू उबैद ने सवाल को छोड़ना चुना; क्योंकि यह सात इमामों में से अधिकांश की क़िरात है: नाफी, असीम, अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई, उन लोगों के साथ जिन्होंने उनकी सहमति दी: शयबा, अल-ज़ुहरी, इब्न मुहयसिन, अल-मुग़ीरा बिन अबी शिहाब, यह्या बिन अल-हारिस, अल-आमश, यह्या बिन वथाब और अन्य; यह लोगों के बहुमत की राय है। सवाल छोड़ना बेहतर है; क्योंकि इसे साबित करने से यह वहम हो सकता है कि उन्होंने...

(१) इब्न आमिर ने हिशाम की रिवायत में भी सात क़िरात में से इसे 'या' के साथ पढ़ा, और इब्न ज़कवान की रिवायत में 'नून' के साथ। अस-सबअह पृ. ५९८, अत-तयसीर पृ. १९९, और अन-नश्र २ / ३७३। (२) तफ़सीर अबू अल-लैथ अस-समरकंदी ३ / २३३ - २३४। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५ / १००। (४) अस-सबअह पृ. ५९८, अत-तयसीर पृ. १९९, मा'नी अल-कुरान फ़र्रा ३ / ५४, इ'राब अल-कुरान नहहास ४ / ६६, और अन-नश्र १ / ३६६। (५) मा'नी अल-कुरान नहहास ६ / ४५१।

۲۰۴ سورہ الاحقاف: آیات ۱۹ - ۲۰

﴿أَعْمَلَهُمْ﴾: ابن کثیر، ابن محیصن، عاصم، ابو عمرو اور یعقوب نے اسے 'یا' کے ساتھ پڑھا کیونکہ اس سے پہلے اللہ کا ذکر ہوا ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ اور اسے ابو حاتم نے پسند کیا ہے۔ باقیوں نے اسے 'نون'(۱) کے ساتھ پڑھا، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے جواب میں: ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنسَانَ بِوَالِدَيْهِ﴾ اور یہ ابو عبید کا انتخاب ہے۔ ﴿وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ یعنی: نہ کسی برائی کرنے والے پر اضافہ کیا جائے گا اور نہ کسی نیکی کرنے والے کے ثواب میں کمی کی جائے گی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُم بِهَا فَالْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنتُمْ تَفْسُقُونَ (۲۰)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَوْمَ يُعْرَضُ﴾ یعنی: اے محمد! انہیں اس دن کی یاد دلائیں جب کافروں کو آگ پر پیش کیا جائے گا۔ یعنی: پردہ ہٹا دیا جائے گا تو وہ آگ کے قریب ہوں گے اور اسے دیکھیں گے(۲)۔ ﴿أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ﴾ یعنی: ان سے کہا جائے گا: تم نے ختم کر دیں(۳)؛ تو بات پوشیدہ ہے۔ حسن، نصر، ابو العالیہ، یعقوب اور ابن کثیر نے دو ہلکی ہمزہ کے ساتھ "أَأَذْهَبْتُمْ" پڑھا ہے، اور ابو حاتم نے اسے پسند کیا ہے۔ ابو حیوہ اور ہشام نے استفہام (سوالیہ انداز) کے طور پر ایک لمبی ہمزہ کے ساتھ "آذهبتم" پڑھا ہے۔ باقیوں نے خبر کے طور پر بغیر مد کے ایک ہمزہ کے ساتھ پڑھا(۴)، اور یہ تمام فصیح لغات ہیں اور ان کا مطلب ملامت اور ڈانٹ ڈپٹ ہے، اور عرب استفہام اور بغیر استفہام کے بھی ملامت کرتے ہیں(۵)؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ ابو عبید نے استفہام چھوڑنے کو ترجیح دی ہے کیونکہ یہ سات ائمہ میں سے اکثر کی قرأت ہے: نافع، عاصم، ابو عمرو، حمزہ اور کسائی، ان لوگوں کے ساتھ جنہوں نے ان کی موافقت کی: شیبہ، زہری، ابن

محیصن، مغیرہ بن ابی شہاب، یحییٰ بن حارث، اعمش، یحییٰ بن وثاب اور دیگر؛ یہ عام لوگوں کی قرأت ہے۔ استفہام چھوڑنا زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اس کا اثبات یہ وہم پیدا کر سکتا ہے کہ انہوں نے...

(۱) سات قرأ میں سے ابن عامر نے ہشام کی روایت میں بھی اسے 'یا' کے ساتھ پڑھا، اور ابن ذکوان کی روایت میں 'نون' کے ساتھ السبعہ ص ۵۹۸، التیسیر ص ۱۹۹، اور النشر ۲ / ۳۷۳۔ (۲) تفسیر ابی اللیث سمرقندی ۳ / ۲۳۳ - ۲۳۴۔ (۳) المحرر الوجیز ۵ / ۱۰۰۔ (۴) السبعہ ص ۵۹۸، التیسیر ص ۱۹۹، معانی القرآن للفراء ۳ / ۵۴، اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۶۶، والنشر ۱ / ۳۶۶۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۶ / ۴۵۱۔

205 Surah Al-Ahqaf: Verse 20

...they do that, just as you might say: "Did I wrong you?" meaning "I did not wrong you." Stating it affirmatively is also good; a speaker says: "You went and did such-and-such," rebuking and saying: "You went and did!" All of that is permissible(1). The meaning of "You exhausted your good things" is: you enjoyed pleasures in the worldly life and followed desires and delights; meaning sins(2). "So this day you will be recompensed with the punishment of humiliating disgrace" i.e., the punishment of shame and scandal. Mujahid(3) said: 'Al-Hawn' means humiliation. Qatada said: it is in the dialect of Quraysh.

"because you were arrogant in the land without right" i.e., you acted superior towards its people without deserving to. "and because you were defiantly disobedient" in your actions through transgression and injustice. It was also said: "You exhausted your good things" means: you wasted your youth in disbelief and sins. Ibn Bahr said: 'Al-Tayyibat' refers to youth and strength; derived from the saying: "His two best things have gone," meaning his youth and strength. Al-Mawardi(4) said: I found that Al-Dahhak also said this.

I say: The first opinion is more apparent. Al-Hasan narrated from Al-Ahnaf ibn Qays that he heard Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) saying: "Indeed, I am well aware of a comfortable life. If I wished, I could have had [various fine foods like] liver, grilled meat, condiments, and thin bread, but I preserve my good deeds; for Allah, the Mighty and Majestic, described certain people saying: 'You exhausted your good things in your worldly life and enjoyed them.'"(5)

Abu Ubaid said regarding the narration of Umar: "If I wished, I would have called for thin bread, condiments, camel humps, and camel humps." In some narrations: "and liver pieces."(6) Abu Amr and others said: 'Al-Salaa' - with elongation...

---

(1) Similar discourse is found in I’rab al-Qur’an by al-Nahhas 4/166-167. (2) Similar discourse is found in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/281. (3) In his Tafsir 2/594, and it was extracted by al-Tabari 21/149-150. (4) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/281, and what precedes it is from it except for his saying: i.e., you wasted your youth... (5) Extracted by Ibn Abi al-Dunya in Islah al-Maal (357), and mentioned by al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/281 from al-Hasan ibn Dinar from al-Ahnaf. Ibn al-Mubarak extracted it similarly in Az-Zuhd (579), Ibn Sa'd in At-Tabaqat 3/279, and Abu Nu'aym in Al-Hilya

1/49 from Jarir ibn Hazim who said: I heard al-Hasan saying... and he mentioned it. (6) Mentioned by al-Zamakhshari in Al-Fa’iq 2/311.

२०५ सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत २०

...वे ऐसा करते हैं, जैसा कि आप कहते हैं: "क्या मैंने तुम्हारे साथ अन्याय किया?" आपका अर्थ है: "मैंने तुम्हारे साथ अन्याय नहीं किया।" इसे सकारात्मक रूप से कहना भी अच्छा है; एक वक्ता कहता है: "तुम गए और ऐसा-वैसा किया;" फटकारते हुए और कहते हुए: "तुम गए और किया!" यह सब जायज़ है (१)। "तुमने अपनी अच्छी चीजों को खत्म कर दिया" का अर्थ है: तुमने दुनिया की ज़िन्दगी में अच्छी चीज़ों का आनन्द लिया और वासनाओं और सुखों का पालन किया; यानी गुनाह (२)। "तो आज तुम्हें अपमानजनक दंड का बदला दिया जाएगा" अर्थात: ज़िल्लत और बदनामी का अज़ाब। मुजाहिद (३) ने कहा: 'अल-हौन' का अर्थ है अपमान। क़तादा ने कहा: यह कुरैश की बोली में है।

"क्योंकि तुम ज़मीन में नाहक़ अहंकार करते थे" यानी: तुम बिना किसी हक़ के इसके लोगों पर अपनी श्रेष्ठता जताते थे। "और क्योंकि तुम अवज्ञा करते थे" अपने कार्यों में ज़ुल्म और अन्याय के माध्यम से। यह भी कहा गया है: "तुमने अपनी अच्छी चीज़ों को खत्म कर दिया" का अर्थ है: तुमने कुफ़्र और गुनाहों में अपनी जवानी बर्बाद कर दी। इब्न बहर ने कहा: 'अल-तय्यिबात' का अर्थ जवानी और शक्ति है; यह इस कहावत से लिया गया है: "उसके दो सबसे अच्छे भाग चले गए," जिसका अर्थ है उसकी जवानी और शक्ति। अल-मावर्दी (४) ने कहा: मैंने पाया कि अल-दह्हाक ने भी यही कहा था।

मैं कहता हूँ: पहला विचार अधिक स्पष्ट है। अल-हसन ने अल-अहनफ बिन क़ैस से रिवायत की है कि उन्होंने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) को यह कहते सुना: "मैं ऐशो-आराम की ज़िंदगी के बारे में अच्छी तरह जानता हूँ। अगर मैं चाहता, तो कलेजी, भुना हुआ मांस, चटनी और महीन रोटियाँ खा सकता था, लेकिन मैं अपनी नेकियाँ बचाकर रखता हूँ; क्योंकि अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने कुछ लोगों का वर्णन करते हुए कहा है: 'तुमने अपनी दुनिया की ज़िन्दगी में अपनी अच्छी चीज़ों को खत्म कर दिया और उनसे लाभ उठाया।'" (५)

अबू उबैद ने उमर की हदीस के बारे में कहा: अगर मैं चाहता तो महीन रोटियाँ, चटनी, ऊँट के कूबड़ और ऊँट के कूबड़ माँग लेता। कुछ हदीसों में है: "और जिगर के टुकड़े।" (६) अबू अम्र और अन्य ने कहा: 'अल-सला' - मद (खींचने) के साथ...

(१) इसी तरह की बात अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ४/१६६-१६७ में है। (२) इसी तरह की बात अल-नुकत वल-उयून ५/२८१ में है। (३) उनकी तफ़सीर २/५९४ में, और इसे अल-तबरी २१/१४९-१५० द्वारा उद्धृत किया गया है। (४) अल-नुकत वल-उयून ५/२८१ में, और उससे पहले का हिस्सा वहीं से है सिवाय उनके इस कथन के यानी तुमने अपनी जवानी बर्बाद कर दी... (५) इब्न अबी अल-दुनिया ने इस्लाह अल-माल (३५७) में इसे उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून ५/२८१ में अल-हसन बिन दीनार से अल-अहनफ के हवाले से इसका उल्लेख किया है। इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (५७९) में, इब्न साद ने अत-तबक़ात ३/२७९ में, और अबू नुऐम ने अल-हिलिया १/४९ में जरीर बिन हाज़िम से इसे इसी तरह उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: मैंने अल-हसन को कहते सुना... और उन्होंने इसका उल्लेख किया। (६) अल-ज़मखशरी ने अल-फ़ैक २/३११ में इसका उल्लेख किया है।

۲۰۵ سورة الاحقاف: آیت ۲۰

...وہ ایسا کرتے ہیں، جیسے آپ کہیں: "کیا میں نے تم پر ظلم کیا؟" آپ کی مراد ہوتی ہے: "میں نے تم پر ظلم نہیں کیا۔" اسے اثباتی طور پر کہنا بھی اچھا ہے؛ بولنے والا کہتا ہے: "تم گئے اور ایسا کیا؛" وہ ملامت کرتے ہوئے کہتا ہے: "تم گئے اور کیا!" یہ سب جائز ہے(۱)۔ اور ﴿أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ﴾ کا معنی ہے: یعنی تم دنیا میں پاکیزہ چیزوں سے لطف اندوز ہوئے اور شہوتوں اور لذتوں کی پیروی کی؛ مراد گناہ ہیں(۲)۔ ﴿فَالْيَوْمَ تُجزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ﴾ یعنی: ذلت اور رسوائی کا عذاب۔ مجاہد(۳) نے کہا: 'الہون' سے مراد رسوائی ہے۔ قتادہ نے کہا: یہ قریش کی لغت میں ہے۔

﴿بِمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ﴾ یعنی: تم بغیر کسی حق کے زمین والوں پر بڑائی جتاتے تھے۔ ﴿وَبِمَا كُنتُمْ تَفْسُقُونَ﴾ یعنی اپنے افعال میں سرکشی اور ظلم کرتے تھے۔ اور کہا گیا ہے: ﴿أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ﴾ یعنی: تم نے اپنی جوانی کفر اور معاصی میں ختم کر دی۔ ابن بحر نے کہا: 'الطیبات' سے مراد جوانی اور قوت ہے؛ یہ ان کے اس قول سے ماخوذ ہے: "اس کی دو بہترین چیزیں چلی گئیں،" یعنی اس کی جوانی اور قوت۔ الماوردی(۴) نے کہا: میں نے پایا کہ ضحاک نے بھی یہی کہا ہے۔

میں کہتا ہوں: پہلا قول زیادہ واضح ہے، حسن نے احنف بن قیس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کو فرماتے سنا: "میں عیش و آرام کی زندگی کو خوب جانتا ہوں، اگر میں چاہتا تو کلیجی، بھنا ہوا گوشت، سالن اور باریک روٹیاں دسترخوان پر سجا لیتا، لیکن میں اپنی نیکیوں کو بچا کر رکھتا ہوں؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے ایک قوم کی صفت بیان کرتے ہوئے فرمایا: ﴿أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُم بِهَا﴾۔"(۵)

اور ابو عبید نے حضرت عمر کی حدیث کے بارے میں کہا: اگر میں چاہتا تو باریک روٹیاں، سالن، کوہان اور کوہان کے گوشت منگوا لیتا۔ اور بعض احادیث میں ہے: "اور جگر کے ٹکڑے"(۶)۔ ابو عمرو اور دیگر نے کہا: 'الصلاء' - مد کے ساتھ...

---

(۱) اسی طرح کی گفتگو النحاس کی 'اعراب القرآن' ۱۶۶/۴ - ۱۶۷ میں ہے۔ (۲) اسی طرح کی گفتگو 'النکت والعیون' ۲۸۱/۵ میں ہے۔ (۳) اپنی تفسیر ۵۹۴/۲ میں، اور اسے طبری نے ۱۴۹/۲۱ - ۱۵۰ پر نقل کیا ہے۔ (۴) 'النکت والعیون' ۲۸۱/۵ میں، اور اس سے پہلے کا کلام وہیں سے ہے سوائے ان کے اس قول کے: یعنی تم نے اپنی جوانی ختم کر دی... (۵) اسے ابن ابی الدنیا نے 'اصلاح المال' (۳۵۷) میں نقل کیا ہے، اور الماوردی نے 'النکت والعیون' ۲۸۱/۵ میں حسن بن دینار سے، انہوں نے احنف سے روایت کیا ہے۔ اور ابن المبارک نے 'الزہد' (۵۷۹) میں، ابن سعد نے 'الطبقات' ۲۷۹/۳ میں، اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' ۴۹/۱ میں جریر بن حازم سے اس کی مانند روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے حسن کو فرماتے سنا... اور اس کا ذکر کیا۔ (۶) اسے زمخشری نے 'الفائق' ۳۱۱/۲ میں ذکر کیا ہے۔

Page 206 Surah Al-Ahqaf: Verse 20

...and the kasr [al-shiwa' (roasted meat)]; it is so called because it is roasted (yusla) by fire (1). Al-sala' is also: the roasting of fire; if you open the 'sad', it is shortened and you say: sala al-nar (the roasting of fire). Al-sunab: condiments made from mustard and raisins (2). Abu 'Amr said: For this reason, a packhorse is called 'sunabi'; its color was likened to that. He said: Al-sala'iq - with the letter 'sin' - is what is boiled from legumes and others. Others said: It is al-sala'iq with the letter 'sad'; Jarir said: You charge me with the livelihood of the family of Zaid... and who can give me roasted bread and mustard sauce? (3) Al-sala'iq: Thin, wide bread. This meaning has already passed in "Al-A'raf" (4). As for al-karakir, they are the callosities of camels, the singular is kirkirah, and it is well-known; this is the saying of Abu 'Ubayd (5). In Al-Sihah (6): Al-kirkirah is the millstone of the camel's chest, and it is one of the five callosities (7). Al-kirkirah also means: a group of people. Abu Malik Amr ibn Kirkirah was a man from among the scholars of the language (8). Abu 'Ubayd said: As for al-afladh, the singular is fildh, and it is a piece of liver. A'sha Bahilah said: A piece of liver suffices him if he encounters it... of roast meat, and a small cup quenches his thirst (9).

(1) Gharib al-Hadith by Abu 'Ubayd 3/ 263-264. (2) Al-Sihah (s-l-y - s-n-b). (3) Gharib al-Hadith 3/ 264, and the verse is in the Diwan of Jarir 2/ 812. (4) 9/ 207. (5) In Gharib al-Hadith 3/ 265. (6) Entry (k-r-r). (7) Al-zawr: the upper part of the chest, and al-thafinat: plural of thafinah, which are the parts of the camel's limbs that touch the ground when it kneels and becomes thick, like the knees and others. Al-Sihah (z-w-r) (th-f-n). (8) He is Abu Malik al-A'rabi, he entered the city and people learned from him, and he was a client of the Banu Sa'd, and it is said: he used to memorize the entire language, and he was of the Basra school, mentioned by al-Azhari in al-Tahdhib 1/12 in the second class of imams on whom he relied in compiling his book, his biography in Inbah al-Ruwat 2/ 360, and Mu'jam al-Udaba 16/ 131-132. (9) Gharib al-Hadith 3/ 265, and the verse is in al-Asma'iyyat p. 91, and al-Kamil by al-Mubarrad 1/ 459, and al-Khizanah =

पृष्ठ 206 सूरह अल-अहकाफ़: आयत 20

...और कस्र [अल-शिवा (भुना हुआ मांस)]; इसे ऐसा इसलिए कहा जाता है क्योंकि इसे आग से भुना जाता है (युस्ला) (1)। अल-सला भी है: आग का भुनना; यदि आप 'साद' खोलते हैं, तो यह छोटा हो जाता है और आप कहते हैं: सला अल-नार (आग का भुनना)। अल-सुनाब: सरसों और किशमिश से बने मसाले (2)। अबू अमर ने कहा: इसी कारण से, एक भार ढोने वाले घोड़े को 'सुनाबी' कहा जाता है; इसके रंग की तुलना उससे की गई थी। उन्होंने कहा: अल-सलैक - अक्षर 'सीन' के साथ - वह है जो फलियों और अन्य से उबाला जाता है। दूसरों ने कहा: यह 'साद' अक्षर के साथ अल-सलैक है; जरीर ने कहा: तुम मुझ पर ज़ैद के परिवार की जीविका का भार डालते हो... और मुझे भुनी हुई रोटी और सरसों की चटनी कौन दे सकता है? (3) अल-सलैक: पतली, चौड़ी रोटी। यह अर्थ "अल-अराफ" (4) में पहले ही आ चुका है। जहाँ तक अल-कराकिर का सवाल है, वे ऊंटों की कलाई के गांठे हैं, एकवचन किरकिराह है, और यह प्रसिद्ध है; यह अबू उबैद (5) का कहना है। अल-सिहाह (6) में: अल-किरकिराह ऊंट की छाती की चक्की है, और यह पांच गांठों (7) में से एक है। अल-किरकिराह का अर्थ यह भी है: लोगों का एक समूह। अबू मलिक अम्र इब्न किरकिराह भाषा के विद्वानों में से एक व्यक्ति थे (8)। अबू उबैद ने कहा: जहाँ तक अल-अफ़लाद का सवाल है, एकवचन फ़िलध है, और यह जिगर का एक टुकड़ा है। अशा बाहिला ने कहा: जिगर का एक टुकड़ा उसके लिए पर्याप्त है यदि वह इसका सामना करता है... भुने हुए मांस का, और एक छोटा प्याला उसकी प्यास बुझाता है (9)।

(1) अबू उबैद द्वारा गरीब अल-हदीस 3/ 263-264। (2) अल-सिहाह (स-ल-य - स-न-ब)। (3) गरीब अल-हदीस 3/ 264, और श्लोक जरीर के दीवान 2/ 812 में है। (4) 9/ 207। (5) गरीब अल-हदीस 3/ 265 में। (6) प्रविष्टि (क-र-र)। (7) अल-ज़ौर: छाती का ऊपरी भाग, और अल-थफ़िनात: थफ़िनाह का बहुवचन, जो ऊंट के अंगों के वे हिस्से हैं जो ज़मीन को छूते हैं जब वह घुटने टेकता है और मोटा हो जाता है, जैसे घुटने और अन्य। अल-सिहाह (ज़-व-र) (थ-फ़-न)। (8) वह अबू मलिक अल-अराबी हैं, उन्होंने शहर में प्रवेश किया और लोगों ने उनसे सीखा, और वह बनू साद के एक मुवक्किल थे, और कहा जाता है: वे पूरी भाषा को याद रखते थे, और वह बसरा स्कूल के थे, अल-अज़हरी द्वारा अल-तहज़ीब 1/12 में इमामों के दूसरे वर्ग में उल्लेख किया गया है, जिन पर उन्होंने अपनी पुस्तक संकलित करने में भरोसा किया, उनकी जीवनी इनबाह अल-रुवात 2/ 360 में, और मुअजम अल-उदबा 16/ 131-132। (9) गरीब अल-हदीस 3/ 265, और श्लोक अल-असमाइयात पृ. 91 में है, और अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 1/ 459, और अल-खिजाना =

صفحہ 206 سورۃ الاحقاف: آیت 20

...اور کسر [الشواء (بھنا ہوا گوشت)]؛ اسے اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ اسے آگ سے بھونا جاتا ہے (یصلی) (1)۔ اور الصلاء بھی ہے: آگ کا بھوننا؛ پس اگر آپ 'صاد' کو زبر دیں تو یہ قصر ہو جاتا ہے اور آپ کہتے ہیں: صَلَی النار۔ اور الصناب: رائی اور کشمش سے بنے ہوئے رنگ یا سالن (2)۔ ابو عمرو نے کہا: اسی لیے ٹٹو (خچر نما گھوڑے) کو 'صنابی' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ اس کا رنگ اس سے مشابہ ہوتا ہے۔ انہوں نے کہا: السلائق - سین کے ساتھ - وہ ہے جو دالوں وغیرہ کو ابال کر بنایا جائے۔ اور دوسروں نے کہا: یہ الصاد کے ساتھ 'الصلائق' ہے؛ جریر نے کہا: تو مجھے آلِ زید کی معیشت کا مکلف بناتا ہے... اور میرے پاس الصلائق (پتلی روٹی) اور الصناب (رائی کا سالن) کہاں سے آئے گا؟ (3) اور الصلائق: پتلی اور چوڑی روٹی۔ یہ معنی سورہ "الاعراف" (4) میں گزر چکے ہیں۔ جہاں تک الکراکر کا تعلق ہے، تو یہ اونٹوں کے سینے کے نیچے کے سخت حصے ہیں، اس کا واحد کِرکِرۃ ہے، اور یہ معروف ہے؛ یہ ابو عبید (5) का قول ہے۔ اور الصحاح (6) میں ہے: اور الکِرکِرۃ: اونٹ کے سینے کی ہڈی، اور یہ پانچ سخت حصوں (ثفنات) میں سے ایک ہے (7)۔ اور الکِرکِرۃ کے معنی لوگوں کی جماعت کے بھی ہیں۔ اور ابو مالک عمرو بن کرکرہ علمائے لغت میں سے ایک شخص تھے (8)۔ ابو عبید نے کہا: اور جہاں تک الافلاذ کا تعلق ہے، تو اس کا واحد فِلذ ہے، اور یہ کلیجی کا ٹکڑا ہے۔ اعشیٰ باہلہ نے کہا: اسے کلیجی کا ایک ٹکڑا کافی ہے اگر وہ اسے مل جائے... بھنے ہوئے گوشت میں سے، اور ایک چھوٹا پیالہ اس کی پیاس بجھا دیتا ہے (9)۔

(1) غریب الحدیث لابی عبید 3/ 263 - 264۔ (2) الصحاح (صلی - صنب)۔ (3) غریب الحدیث 3/ 264، اور یہ شعر دیوان جریر 2/ 812 میں ہے۔ (4) 9/ 207۔ (5) غریب الحدیث 3/ 265 میں۔

(6) مادہ (کرر)۔ (7) الزَّوْر: سینے کا اوپر کا حصہ، اور الثَّفِنات: ثفینہ کی جمع ہے، اور یہ اونٹ کے اعضاء کا وہ حصہ ہے جو زمین پر لگتا ہے جب وہ بیٹھتا ہے اور سخت ہو جاتا ہے، جیسے گھٹنے وغیرہ۔ الصحاح (زور) (ثفن)۔ (8) وہ ابو مالک الاعرابی ہیں، وہ شہر میں آئے اور لوگوں نے ان سے علم حاصل کیا، اور وہ بنو سعد کے آزاد کردہ غلام تھے، اور کہا جاتا ہے کہ وہ تمام لغت حفظ رکھتے تھے، اور بصری مکتب فکر سے تھے، ازہری نے 'التہذیب' 1/12 میں ان ائمہ کے دوسرے طبقے میں ان کا ذکر کیا ہے جن پر انہوں نے اپنی کتاب کی تالیف میں اعتماد کیا، ان کا تذکرہ 'انباہ الرواۃ' 2/ 360، اور 'معجم الادباء' 16/ 131-132 میں ہے۔ (9) غریب الحدیث 3/ 265، اور شعر الاصمعیات ص 91، اور الکامل للمبرد 1/ 459، اور الخزانہ =

Surah Al-Ahqaf: Verse 20 207

Qatada said: It was mentioned to us that Umar (may Allah be pleased with him) said: "If I wished, I could have been the best of you in food and the softest in clothing, but I preserve my good things for the hereafter." When Umar arrived in ash-Sham (Greater Syria), food was prepared for him the likes of which he had never seen before. He said: "Is this for us? What about the poor Muslims who died without ever having their fill of barley bread?" Khalid bin Al-Walid said: "They have Paradise." Umar's eyes welled with tears, and he said: "If our portion of the world is this wreckage, and they have gone with their portion in Paradise, then they have surpassed us by a great distance." (1)

In Sahih Muslim and others, it is reported that Umar (may Allah be pleased with him) entered upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in his upper room when he had separated from his wives. He said: "I looked around and saw nothing that met my gaze except some tanned hides whose smell was strong. I said: 'O Messenger of Allah, you are the Messenger of Allah and His chosen one, while Khosrow and Caesar are in brocade and silk?' He sat up straight and said: 'Are you in doubt, O son of Al-Khattab? Those are a people whose good things have been hastened for them in this worldly life.' I said: 'Pray for my forgiveness!' He said: 'O Allah, forgive him.'" (2)

Hafs bin Abi Al-As said: "I used to lunch with Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) on bread and oil, bread and vinegar, bread and milk, bread and dried meat, and rarely fresh meat (3). He used to say: 'Do not sift the flour, for it is all food.' Then thick, cracked (4) bread was brought. He began to eat and said: 'Eat.' But we did not eat. He said: 'What is the matter with you, why are you not eating?' We said: 'By Allah, O Commander of the Faithful, we are going back to food softer than this food of yours.' He said: 'O son of Abi Al-As, do you not see that I know that if I ordered a fat young female goat (5) to be prepared, and its hair removed, then..."

= 1/198, and his saying: "Huzza" means: a piece of meat cut lengthwise. And "Alam biha": he reached it, meaning he ate it. And "Al-Ghumur": a small cup that does not quench thirst. Thus in Al-Khizana. (1) Reported by Abd al-Razzaq 2/217 in brief, and Al-Tabari 21/147 in full. (2) Sahih Muslim (1479): (34) similarly from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and it is with Imam Ahmad (222), Al-Bukhari (4913), and Salaf similarly 18/190. (3) Meaning: Fresh. (4) In (Kh) and (Zha): broken, and in (D)

and (Q): uprooted. And 'al-mutafalla'' means: cracked and broken. Al-Qamus (f-l-'). (5) 'Al-Anاق': The female of the offspring of goats. Al-Qamus ('-n-q).

सूरा अल-अहकाफ़: आयत 20 207

क़तादा ने कहा: हमें बताया गया कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: "यदि मैं चाहता, तो मैं भोजन में आप सभी में सबसे उत्तम और वस्त्रों में सबसे कोमल हो सकता था, लेकिन मैं अपनी अच्छी चीज़ों को परलोक के लिए सुरक्षित रखता हूँ।" जब उमर शाम (सीरिया) पहुँचे, तो उनके लिए ऐसा भोजन तैयार किया गया जैसा उन्होंने पहले कभी नहीं देखा था। उन्होंने कहा: "क्या यह हमारे लिए है! उन गरीब मुसलमानों का क्या जो कभी जौ की रोटी से पेट भरे बिना मर गए!" ख़ालिद बिन अल-वलीद ने कहा: "उनके लिए जन्नत (स्वर्ग) है।" उमर की आँखों में आँसू भर आए और उन्होंने कहा: "यदि दुनिया का हमारा हिस्सा यह कूड़ा-करकट है, और वे जन्नत में अपना हिस्सा लेकर चले गए हैं, तो वे हमसे बहुत आगे निकल गए हैं।" (1)

सहीह मुस्लिम और अन्य में वर्णित है कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास उनके ऊपरी कमरे में गए जब उन्होंने अपनी पत्नियों से दूरी बना ली थी। उन्होंने कहा: "मैंने इधर-उधर देखा और मुझे कुछ भी दिखाई नहीं दिया सिवाय कुछ कमाई हुई खालों के जिनकी गंध तेज थी। मैंने कहा: 'हे अल्लाह के रसूल, आप अल्लाह के रसूल और उसके चुने हुए हैं, जबकि खुसरो और कैसर रेशम और साटन में हैं?' वह सीधे होकर बैठ गए और कहा: 'क्या तुम संदेह में हो, ऐ खत्ताब के बेटे? वे ऐसे लोग हैं जिनकी अच्छी चीज़ें उन्हें इसी सांसारिक जीवन में जल्दी दे दी गई हैं।' मैंने कहा: 'मेरे लिए क्षमा की प्रार्थना करें!' उन्होंने कहा: 'हे अल्लाह, उसे क्षमा कर दे'।" (2)

हफ़्स बिन अबी अल-आस ने कहा: "मैं उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के साथ दोपहर का भोजन रोटी और तेल, रोटी और सिरका, रोटी और दूध, रोटी और सूखे मांस, और बहुत कम ताज़ा मांस (3) के साथ किया करता था। वह कहा करते थे: 'आटा मत छानो, क्योंकि यह सब भोजन है।' फिर मोटी, फटी हुई (4) रोटी लाई गई। उन्होंने खाना शुरू किया और कहा: 'खाओ।' लेकिन हमने नहीं खाया। उन्होंने कहा: 'तुम्हें क्या हुआ है, तुम क्यों नहीं खा रहे हो?' हमने कहा: 'अल्लाह की कसम, ऐ अमीरुल मोमिनीन (मोमिनों के अमीर), हम आपके इस भोजन से अधिक कोमल भोजन की ओर लौट रहे हैं।' उन्होंने कहा: 'ऐ अबी अल-आस के बेटे, क्या तुम नहीं देखते कि मैं जानता हूँ कि अगर मैं एक मोटी युवा मादा बकरी (5) तैयार करने का आदेश देता, और उसके बाल हटा दिए जाते, तो...'"

= 1/198, और उनका कहना: "हुज़्ज़ा" का अर्थ है: मांस का एक टुकड़ा जो लंबाई में काटा गया हो। और "अल्लम बिहा": उसे पाया, यानी उसे खाया। और "अल-ग़ुमुर": एक छोटा प्याला जो प्यास नहीं बुझाता। अल-ख़िज़ा़ना में ऐसा ही है। (1) अब्द अल-रज्जाक 2/217 द्वारा संक्षेप में, और अल-तभारी 21/147 द्वारा पूर्ण रूप से उद्धृत। (2) सहीह मुस्लिम (1479): (34) इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से इसी तरह, और यह इमाम अहमद (222), अल-बुखारी (4913) के पास है, और इसी तरह के पूर्वज 18/190। (3) अर्थात: ताजा। (4) (ख़) और (ज़) में: कटा हुआ, और (द) और (क़) में: उखड़ा हुआ। 'अल-मुतफ़ल्ला' का अर्थ है: फटा हुआ और कटा हुआ। अल-कामूस (फ़-ल-')। (5) 'अल-अनाक़': बकरियों के बच्चों में मादा। अल-कामूस (अ-न-क़)।

سورۃ الاحقاف: آیت 20 207

قتادہ کہتے ہیں: ہمیں ذکر کیا گیا کہ عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اگر میں چاہتا تو تم سب سے بہتر کھانا کھانے والا اور سب سے نرم لباس پہننے والا ہوتا، لیکن میں اپنی پاکیزہ چیزیں آخرت کے لیے بچا کر رکھتا ہوں۔" جب حضرت عمر رضی اللہ عنہ شام تشریف لائے تو ان کے لیے ایسا کھانا تیار کیا گیا جس کی مثال انہوں نے کبھی نہ دیکھی تھی۔ آپ نے فرمایا: "یہ ہمارے لیے ہے! تو ان غریب مسلمانوں کا کیا ہوا جو جو کی روٹی سے پیٹ بھرے بغیر ہی فوت ہو گئے!" حضرت خالد بن ولید رضی اللہ عنہ نے کہا: "ان کے لیے جنت ہے۔" حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی آنکھوں میں آنسو بھر آئے اور آپ نے فرمایا: "اگر دنیا سے ہمارا حصہ یہ کوڑا کرکٹ ہے، اور وہ جنت میں اپنا حصہ لے کر چلے گئے، تو وہ ہم سے بہت دور نکل گئے ہیں۔" (1)

صحیح مسلم وغیرہ میں مروی ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس آپ کے بالا خانے میں داخل ہوئے جب آپ نے اپنی ازواج مطہرات سے علیحدگی اختیار کر رکھی تھی۔ انہوں نے کہا: "میں نے ادھر ادھر دیکھا تو مجھے کچھ نظر نہ آیا سوائے رنگے ہوئے چمڑوں کے جن کی بو پھیل رہی تھی۔ میں نے عرض کیا: 'اے اللہ کے رسول! آپ اللہ کے رسول اور اس کے برگزیدہ ہیں، اور یہ کسریٰ و قیصر ریشم و دیباج میں ہیں؟' آپ صلی اللہ علیہ وسلم سیدھے ہو کر بیٹھ گئے اور فرمایا: 'اے ابن خطاب! کیا تم شک میں ہو؟ یہ وہ لوگ ہیں جن کی پاکیزہ چیزیں انہیں دنیا کی زندگی میں ہی جلد دے دی گئی ہیں۔' میں نے عرض کیا: 'मेरे लिए بخشش کی دعا کریں!' آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: 'اے اللہ، اسے بخش دے'۔" (2)

حفص بن ابی العاص کہتے ہیں: "میں حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کے پاس دوپہر کا کھانا کھایا کرتا تھا، جس میں روٹی اور زیتون کا تیل، روٹی اور سرکہ، روٹی اور دودھ، روٹی اور

خشک گوشت ہوتا تھا، اور بہت کم تازہ گوشت (3) ہوتا تھا۔ آپ فرمایا کرتے تھے: 'آٹا نہ چھانو، کیونکہ یہ سب کھانا ہے'۔ پھر ایسی روٹی لائی گئی جو موٹی اور پھٹی ہوئی (4) تھی۔ آپ کھانے لگے اور فرمایا: 'کھاؤ'۔ لیکن ہم نے نہ کھایا۔ آپ نے فرمایا: 'تمہیں کیا ہوا، تم کیوں نہیں کھا رہے؟' ہم نے عرض کیا: 'اللہ کی قسم اے امیر المؤمنین! ہم آپ کے اس کھانے سے زیادہ نرم کھانے کی طرف لوٹ رہے ہیں'۔ آپ نے فرمایا: 'اے ابن ابی العاص! کیا تم نہیں دیکھتے کہ میں جانتا ہوں کہ اگر میں حکم دوں کہ ایک فربہ بکری کا بچہ (5) لایا جائے، اس کے بال صاف کیے جائیں، پھر...'

"

= 1/198، اور ان کا قول: "حزّة" یعنی: گوشت کا ایک ٹکڑا جسے لمبائی میں کاٹا گیا ہو۔ اور "ألمّ بہا": اس تک پہنچا یعنی اسے کھا لیا۔ اور "الغُمَر": ایک چھوٹا پیالہ جو پیاس نہیں بجھاتا۔ الخزانہ میں اسی طرح ہے۔ (1) اسے عبد الرزاق نے 2/217 پر مختصراً اور طبری نے 21/147 پر مکمل روایت کیا ہے۔ (2) صحیح مسلم (1479): (34) ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسی طرح مروی ہے، اور یہ امام احمد (222)، بخاری (4913) کے ہاں ہے، اور سلف نے اسی طرح 18/190 پر نقل کیا ہے۔ (3) یعنی: تازہ۔ (4) (خ) اور (ظ) میں: منقطع، اور (د) اور (ق) میں: متقلع۔ والمتفلع: پھٹا ہوا اور کٹا ہوا۔ القاموس (فلع)۔ (5) العناق: بکری کے بچوں میں مادہ۔ القاموس (عنق)۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 20 208

...it comes out cooked like such and such. Do you not see that I know if I ordered a sa' or two of raisins and put them in a water skin then poured water over it, it would become like the blood of a gazelle? I said: "O Commander of the Faithful, yes! You did not pursue (1) a luxurious life." He said: "Yes! By Allah, besides Whom there is no other god, were it not that I fear my good deeds would be diminished on the Day of Resurrection, I would have shared in your lifestyle! But I heard Allah Almighty say to some people: 'You exhausted your pleasures during your worldly life and enjoyed them' (2).

'So today you will be recompensed with the punishment of [extreme] humiliation' meaning: degradation. 'for what you used to be arrogant upon the earth without right' meaning: you aggrandized yourselves against the obedience of Allah and over His servants. 'and for what you used to defiantly disobey': you go out from the obedience of Allah.

Jabir said: My family craved meat, so I bought it for them. I passed by Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) and he said: "What is this, O Jabir?" I told him. He said: "Does everyone of you, whenever he craves something, put it in his belly! Does he not fear being among the people of this verse: 'You exhausted your pleasures...' verse (3)."

Ibn al-Arabi said (4): This is a reproach from him for expanding in purchasing meat and going beyond the coarseness of bread and water; for engaging in lawful pleasures makes the nature greedy for them and habituates to them. If one loses them, he finds it easy to obtain them through doubtful matters until he falls into pure forbidden things due to the dominance of habit and the spread of desire over the soul that commands evil. So Umar took the matter from its beginning and protected it from its start as someone like him would do. What regulates this matter and preserves its law for a person is to eat what is available, whether it is good or plain, and not to burden oneself for luxury or make it a habit; and it was so.

---

(1) In (M), (Z), and (Q): "tun'at" (describe). It is not found in (Kh). (2) Narrated by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 3/280, and Ibn Asakir in Tarikh Madinat Dimashq 14/415. Hafs bin Abi al-As bin Bishr al-Thaqafi is the brother of Uthman bin Abi al-As, the famous companion; mentioned by Ibn Hajar in Al-Isaba 2/266, and said: Al-Baladhuri narrated with a chain that is not bad that Hafs used to attend Umar's food, the

hadith. (3) Narrated by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/111-112, and similarly Imam Malik in Al-Muwatta 2/936, and Ahmad in Al-Zuhd p. 153. (4) In Ahkam al-Quran 4/1686-1687.

सूरह अल-अहकाफ़: आयत २० २०८

...वह पक कर ऐसी और वैसी निकलती है। क्या तुम नहीं देखते कि मैं जानता हूँ कि यदि मैं एक या दो साअ किशमिश मँगवाता और उसे एक मशक में रख देता, फिर उस पर पानी डाल देता, तो वह हिरण के खून जैसा (लाल और मीठा) हो जाता? मैंने कहा: "हे अमीरुल मोमिनीन, हाँ! आपने विलासिता पूर्ण जीवन (1) का अनुसरण नहीं किया।" उन्होंने कहा: "हाँ! उस अल्लाह की कसम जिसके सिवा कोई और ईश्वर नहीं है, यदि मुझे यह डर न होता कि प्रलय के दिन मेरे पुण्य कम हो जाएंगे, तो मैं भी तुम्हारे जीवन स्तर में हिस्सा लेता! लेकिन मैंने अल्लाह सर्वशक्तिमान को कुछ लोगों से कहते हुए सुना है: 'तुमने अपने सांसारिक जीवन में अपनी अच्छी चीजें (सुख-सुविधाएं) खो दीं और उनका भरपूर आनंद लिया' (2)।

'अतः आज तुम्हें अपमानजनक दंड दिया जाएगा' अर्थात: ज़िल्लत। 'उस अहंकार के कारण जो तुम धरती पर बिना किसी अधिकार के करते थे' अर्थात: तुम अल्लाह की आज्ञाकारिता और उसके बंदों के प्रति घमंड करते थे। 'और उस अवज्ञा के कारण जो तुम करते थे': तुम अल्लाह की आज्ञाकारिता से बाहर निकल जाते थे।

जाबिर ने कहा: मेरे परिवार को मांस खाने की इच्छा हुई, तो मैंने उनके लिए मांस खरीदा। मैं उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास से गुज़रा तो उन्होंने पूछा: "यह क्या है, ऐ जाबिर?" मैंने उन्हें बताया। उन्होंने कहा: "क्या जब भी तुममें से किसी को किसी चीज़ की इच्छा होती है, तो वह उसे अपने पेट में डाल लेता है! क्या उसे इस आयत वाले लोगों में से होने का डर नहीं है: 'तुमने अपनी अच्छी चीजें खो दीं...' आयत (3)।"

इब्न अल-अरबी ने कहा (4): यह उनकी ओर से मांस खरीदने में विस्तार करने और सादी रोटी और पानी से बाहर निकलने पर एक डांट है; क्योंकि हलाल चीज़ों में विलासिता करना स्वभाव को उनके प्रति लालची बना देता है और आदत उन्हें आत्मसात कर लेती है। जब वे नहीं मिलतीं, तो वह संदिग्ध चीज़ों के माध्यम से उन्हें प्राप्त करना आसान समझने लगता है, यहाँ तक कि आदत के प्रभुत्व और बुराई का आदेश देने वाले मन पर इच्छा के प्रसार के कारण वह शुद्ध हराम (वर्जित) चीज़ों में गिर जाता है। इसलिए उमर ने मामले को शुरू से ही पकड़ लिया और इसकी शुरुआत से ही इसकी रक्षा की, जैसा कि उनके जैसा व्यक्ति करता है। इस विषय को नियंत्रित करने और व्यक्ति के लिए इसके

कानून को सुरक्षित रखने वाली बात यह है कि जो कुछ उपलब्ध हो उसे खाए, चाहे वह अच्छा हो या सादा, और विलासिता के लिए खुद पर बोझ न डाले और न ही इसे आदत बनाए; और ऐसा ही था।

---

(१) (म), (ज़) और (क़) में 'तुनअत' है। (ख़) में यह नहीं मिला। (२) इसे इब्न साद ने अल-तबाकात ३/२८० में और इब्न असाकिर ने तारीख़ मदीना दमिश्क १४/४१५ में उद्धृत किया है। हफ़्स इब्न अबी अल-आस इब्न बिशर अल-थकफ़ी, प्रसिद्ध सहाबी उस्मान इब्न अबी अल-आस के भाई हैं, जिनका उल्लेख इब्न हजर ने अल-इसाबा २/२६६ में किया है, और कहा: अल-बलाज़ुरी ने एक ऐसी सनद के साथ रिवायत किया है जिसमें कोई बुराई नहीं है कि हफ़्स उमर के भोजन में उपस्थित होते थे। (३) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ४/१११-११२ में, और इसी तरह इमाम मालिक ने अल-मुवत्ता २/९३६ में, और अहमद ने अल-ज़ुहद पृष्ठ १५३ में उद्धृत किया है। (४) अहकाम अल-क़ुरान ४/१६८६-१६८७ में।

سورہ الأحقاف: آیت ۲۰ ۲۰۸

...وہ پکی ہوئی ایسی اور ویسی نکلتی ہے۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ میں جانتا ہوں کہ اگر میں ایک یا دو صاع کشمش منگواتا اور اسے ایک مشکیزے میں رکھ دیتا، پھر اس پر پانی ڈال دیتا تو وہ ہرن کے خون جیسا (سرخ و شیریں) ہو جاتا؟ میں نے کہا: "اے امیر المومنین، ہاں! آپ نے پرتعیش زندگی (۱) کا پیچھا نہیں کیا۔" انہوں نے کہا: "ہاں! اس اللہ کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں، اگر مجھے یہ ڈر نہ ہوتا کہ قیامت کے دن میری نیکیاں کم ہو جائیں گی تو میں بھی تمہاری زندگی میں شریک ہوتا! لیکن میں نے اللہ تعالیٰ کو کچھ لوگوں سے فرماتے ہوئے سنا ہے: 'تم نے اپنی دنیاوی زندگی میں اپنی طیبات (پاکیزہ چیزیں/لذتیں) گنوا دیں اور ان سے فائدہ اٹھا لیا' (۲)۔

'پس آج تمہیں ذلت کا عذاب دیا جائے گا' یعنی: رسوائی۔ 'اس وجہ سے کہ تم زمین میں ناحق تکبر کرتے تھے' یعنی: تم اللہ کی اطاعت اور اس کے بندوں پر بڑائی چاہتے تھے۔ 'اور اس وجہ سے کہ تم فسق کرتے تھے': یعنی تم اللہ کی اطاعت سے باہر نکل جاتے تھے۔

جابر رضی اللہ عنہ نے کہا: میرے گھر والوں کا گوشت کھانے کو جی چاہا تو میں نے ان کے لیے خرید لیا۔ میرا گزر عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کے پاس سے ہوا تو انہوں نے پوچھا: "یہ کیا ہے اے جابر؟" میں نے انہیں بتایا۔ انہوں نے فرمایا: "کیا جب بھی تم میں سے کسی کا جی کچھ چاہے تو وہ اسے اپنے پیٹ میں ڈال لیتا ہے! کیا اسے ڈر نہیں لگتا کہ وہ اس آیت والوں میں سے ہو جائے: 'تم نے اپنی پاکیزہ چیزیں گنوا دیں...' آیت (۳)۔"

ابن العربی نے کہا (۴): یہ ان کی طرف سے گوشت کی خریداری میں وسعت پیدا کرنے اور روٹی اور پانی کی سادگی سے باہر نکلنے پر ڈانٹ ہے؛ کیونکہ حلال میں طیبات (لذتوں) کا کثرت سے استعمال طبیعت کو ان کا حریص بنا دیتا ہے اور عادت انہیں رچا بسا لیتی ہے۔ جب انسان انہیں کھو

دیتا ہے تو وہ مشتبہ چیزوں کے ذریعے انہیں حاصل کرنے کو آسان سمجھنے لگتا ہے یہاں تک کہ عادت کے غلبے اور برائی کا حکم دینے والے نفس پر خواہشات کے تسلط کی وجہ سے وہ خالص حرام میں جا گرتا ہے۔ چنانچہ حضرت عمر نے معاملے کو شروع سے ہی پکڑا اور اس کے آغاز سے ہی اس کا سدِ باب کیا جیسا کہ ان جیسا (عظیم انسان) کرتا ہے۔ اس باب کو جو چیز منضبط کرتی ہے اور انسان کے لیے اس کا قانون محفوظ رکھتی ہے وہ یہ ہے کہ جو کچھ مل جائے اسے کھا لے، خواہ وہ طیب (لذیذ) ہو یا سادہ، اور لذت کے لیے تکلف نہ کرے اور نہ ہی اسے عادت بنائے؛ اور ایسا ہی تھا۔

---

(۱) (م)، (ز) اور (ق) میں 'تنعت' ہے۔ (خ) میں نہیں ملا۔ (۲) اسے ابن سعد نے الطبقات ۳/۲۸۰ میں اور ابن عساکر نے تاریخ مدینہ دمشق ۱۴/۴۱۵ میں روایت کیا ہے۔ حفص بن ابی العاص بن بشر الثقفی، مشہور صحابی عثمان بن ابی العاص کے بھائی ہیں، ابن حجر نے الاصابہ ۲/۲۶۶ میں ان کا ذکر کیا ہے اور کہا: بلاذری نے ایسی اسناد کے ساتھ روایت کی ہے جس میں کوئی حرج نہیں کہ حفص عمر کے کھانے پر حاضر ہوتے تھے، الحدیث۔ (۳) اسے الواحدی نے الوسیط ۴/۱۱۱-۱۱۲ میں اور اسی طرح امام مالک نے الموطا ۲/۹۳۶ میں اور احمد نے الزہد ص ۱۵۳ میں روایت کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن ۴/۱۶۸۶-۱۶۸۷ میں۔

The Prophet ﷺ would eat his fill when it was available, and remain patient when it was not. He would eat sweets if they were available to him, and drink honey if it was obtained for him, and eat meat if it was easy to get; however, he did not depend on it primarily, nor did he make it a constant habit. The living condition of the Prophet ﷺ is well-known, and the way of the Sahaba is narrated; as for today, with the prevalence of forbidden things and the corruption of worldly gains, salvation is difficult. Allah grants sincerity and aids in salvation through His mercy.

It was said: The reprimand is for neglecting gratitude, not for consuming permissible good things, and this is a good view; for consuming permissible good things is allowed. So, if one neglects gratitude for them and uses them for what is not permissible, then he has lost them. And Allah knows best.

The words of the Almighty: {And mention the brother of 'Ad, when he warned his people in Al-Ahqaf—and warners had already passed away before him and after him—saying, "Worship none but Allah. Indeed, I fear for you the punishment of a tremendous Day." (21)}

The words of the Almighty: {And mention the brother of 'Ad}—he is Hud ibn Abdullah ibn Rabah, peace be upon him (1). He was their brother in lineage, not in religion (2).

{When he warned his people in Al-Ahqaf}—meaning: Mention to these polytheists the story of 'Ad so they may take heed from it. And it was said: He was commanded to remember within himself the story of Hud to follow his example, making the denial of his people easier for him to bear (3).

And Al-Ahqaf: the dwellings of 'Ad, which are great sand dunes; according to the saying of Al-Khalil and others (4). They had conquered the people of the earth by virtue of their strength. Al-Ahqaf is the plural of 'Hiqf,' which is an elongated part of great sand that curves but does not reach the size of a mountain (5). The plurals are Hiqaf, Ahqaf, [and Huquf] (6).

---

(1) Al-Ta'rif wa al-I'lam, p. 156. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun, 5/282. (3) See Tafsir al-Razi, 28/27. (4) Al-Muharrar al-Wajiz, 5/101, similarly. (5) Tafsir al-Tabari, 21/150. (6) From (m), and see Al-Lisan (haqf).

नबी ﷺ जब उपलब्ध होता तो भरपेट खाते थे, और जब नहीं होता तो धैर्य रखते थे। यदि उन्हें मिठाई मिलती तो वे उसे खाते थे, और यदि शहद उपलब्ध होता तो उसे पीते थे, और मांस खाते थे यदि वह आसानी से मिल जाता; लेकिन वे मुख्य रूप से उस पर निर्भर नहीं रहते थे, और न ही उन्होंने इसे अपनी आदत बनाया था। नबी ﷺ की जीवनशैली ज्ञात है, और सहाबा का तरीका वर्णित है; जहाँ तक आज की बात है, हराम (वर्जित) चीजों की प्रबलता और सांसारिक वस्तुओं के भ्रष्टाचार के साथ, मुक्ति कठिन है। अल्लाह ईमानदारी प्रदान करता है और अपनी दया से मुक्ति में सहायता करता है।

कहा गया है: फटकार कृतज्ञता छोड़ने पर है, न कि अनुमेय अच्छी चीजों के सेवन पर, और यह एक अच्छा विचार है; क्योंकि अनुमेय अच्छी चीजों का सेवन करने की अनुमति है। अत; यदि कोई उनके लिए कृतज्ञता छोड़ देता है और उनका उपयोग उस काम में करता है जो जायज़ नहीं है, तो उसने उन्हें खो दिया है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और 'आद के भाई का ज़िक्र करो, जब उसने अहक़ाफ़ में अपनी क़ौम को डराया था—और उससे पहले और उसके बाद भी डराने वाले गुज़र चुके थे—कि "अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो। निस्संदेह, मैं तुम्हारे लिए एक बड़े दिन के अज़ाब (याद) से डरता हूँ।" (21)}

अल्लाह तआला का कथन: {और 'आद के भाई का ज़िक्र करो}—वह हूद बिन अब्दुल्ला बिन रबाह, उन पर शांति हो, (1) हैं। वे वंश के आधार पर उनके भाई थे, धर्म के आधार पर नहीं (2)।

{जब उसने अहक़ाफ़ में अपनी क़ौम को डराया था}—अर्थात: इन मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए 'आद की कहानी का उल्लेख करें ताकि वे इससे सबक लें। और यह भी कहा गया है: उन्हें स्वयं हूद की कहानी याद करने का आदेश दिया गया था ताकि वे उनके उदाहरण का अनुसरण कर सकें, जिससे उनकी क़ौम द्वारा उनका झुठलाया जाना उनके लिए आसान हो जाए (3)।

और अहक़ाफ़: 'आद के घर, और वे रेत के बड़े टीले हैं; अल-खलील और अन्य के अनुसार (4)। उन्होंने अपनी शक्ति के बल पर धरती के लोगों पर विजय प्राप्त की थी। अहक़ाफ़ 'हिक़्फ़' का बहुवचन है, जो रेत का वह लंबा हिस्सा है जो मुड़ा हुआ हो लेकिन पहाड़ जितना बड़ा न हो (5)। इसके बहुवचन हिक़ाफ़, अहक़ाफ़ [और हुक़ूफ़] (6) हैं।

(1) अत-तारीफ़ वल-इलाम, पृष्ठ 156। (2) अन-नुकत वल-उयून, 5/282। (3) देखें तफ़सीर अर-राज़ी, 28/27। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 5/101, इसी प्रकार। (5) तफ़सीर अत-तबरी, 21/150। (6) (म) से, और देखें अल-लिसान (हक़्फ़)।

سورہ الاحقاف: آیات ۲۰ - ۲۱ ۲۰۹

نبی ﷺ جب میسر ہوتا تو پیٹ بھر کر کھاتے تھے، اور نہ ہونے پر صبر فرماتے تھے۔ اگر انہیں مٹھائی ملتی تو کھا لیتے، اور اگر شہد میسر آتا تو اسے نوش فرماتے، اور گوشت کھاتے اگر وہ آسانی سے مل جاتا؛ لیکن وہ بنیادی طور پر اس پر انحصار نہیں کرتے تھے، اور نہ ہی اسے اپنی عادت بنایا تھا۔ نبی ﷺ کا طرز زندگی معلوم ہے، اور صحابہ کا طریقہ منقول ہے؛ جہاں تک آج کا تعلق ہے، حرام کی کثرت اور دنیاوی مال و متاع کے بگاڑ کے ساتھ، نجات مشکل ہے، اور اللہ ہی اخلاص عطا فرماتا ہے اور اپنی رحمت سے نجات پر مدد فرماتا ہے۔

اور کہا گیا: ڈانٹ ڈپٹ شکر چھوڑنے پر ہے، نہ کہ حلال و پاکیزہ چیزوں کے استعمال پر، اور یہ ایک اچھی رائے ہے؛ کیونکہ حلال و پاکیزہ چیزوں کا استعمال جائز ہے۔ چنانچہ اگر کوئی ان پر شکر چھوڑ دے اور ان کے ذریعے ایسی باتوں میں مدد لے جو جائز نہیں، تو اس نے انہیں ضائع کر دیا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور عاد کے بھائی کو یاد کرو جب اس نے اپنی قوم کو احقاف میں ڈرایا تھا—حالانکہ اس سے پہلے اور اس کے بعد بھی ڈرانے والے گزر چکے تھے—کہ "تم اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کرو۔ بے شک میں تم پر ایک بڑے دن کے عذاب کا اندیشہ رکھتا ہوں۔" (۲۱)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور عاد کے بھائی کو یاد کرو}—وہ ہود بن عبداللہ بن رباح علیہ السلام (۱) ہیں، وہ نسب میں ان کے بھائی تھے، دین میں نہیں (۲)۔

{جب اس نے اپنی قوم کو احقاف میں ڈرایا}—یعنی: ان مشرکین کے سامنے عاد کا قصہ بیان کریں تاکہ وہ اس سے عبرت حاصل کریں۔ اور کہا گیا: آپ کو حکم دیا گیا کہ اپنے دل میں ہود کے قصے کو یاد کریں تاکہ ان کی پیروی کریں، اور ان کی قوم کا انہیں جھٹلانا ان پر آسان ہو جائے (۳)۔

اور الاحقاف: عاد کے گھر ہیں، اور وہ ریت کے بڑے ٹیلے ہیں؛ خلیل اور دیگر کے قول کے مطابق (۴)۔ وہ اپنی طاقت کے بل بوتے پر اہل زمین پر غالب آ گئے تھے۔ اور الاحقاف 'حِقف' کی جمع ہے، اور وہ ریت کا وہ طویل حصہ ہے جو مڑ جائے لیکن پہاڑ بننے تک نہ پہنچے (۵)، اور اس کی جمع حقاف، احقاف [اور حقوف] (۶) ہے۔

---

(۱) التعریف والاعلام ص ۱۵۶۔ (۲) النکت والعیون ۲۸۲/۵۔ (۳) دیکھئے تفسیر الرازی ۲۷/۲۸۔ (۴) المحرر الوجیز ۱۰۱/۵ اسی طرح۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۵۰/۲۱۔ (۶) (م) سے، اور دیکھئے اللسان (حقف)۔

210 Surah Al-Ahqaf: Verse 21

And the sand and the crescent moon became "ahqawqafa," meaning: it curved. It is said: "al-hiqf" is the plural of "hiqaf," and "al-ahqaf" is the plural of the plural. It is said: "hiqfun ahqaf" (1). Al-A'sha said: "He spent the night at an Arta tree of a curved sand dune" (2). Meaning: long, elevated sand. The verb from it is "ahqawqaqa." Al-Ajjaj said: "Folded by nights, stage by stage, the height of the crescent until it curved" (3). Meaning: it bent and became circular. Imru' al-Qais said: "Like a curved sand mound that children walk upon, content with its softness to the touch and ease" (4). There is disagreement regarding what is meant by "al-ahqaf" here: Ibn Zaid said: They are elevated, long sands shaped like mountains but not quite mountains; the evidence for this is what we mentioned (5). Qatadah said: They are elevated mountains in ash-Shihr, and ash-Shihr is near Aden; it is called Shihr Amman and Shihr Uman, which is the seacoast between Oman and Aden. From him also: It was mentioned to us that 'Ad were alive in Yemen, people of sand hills overlooking the sea in a land called ash-Shihr (6).

(1) Similar speech in Tahdhib al-Lugha 4/68, and al-Sihah (hqf). (2) Thus he said, and the rajaz is by Al-Ajjaj bin Ru'ba, in his Diwan p. 427, and Ma'ani al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/213, Tafsir al-Tabari 21/153, and al-Nukat wa al-Uyun 5/282. His saying: "Arta"; Al-Arta: a tree that grows in the sand. Al-Lisan (art). As for Al-A'sha's verse, it is: "He seeks refuge at an Arta tree of a sand dune, wrapped around him by a piercing north wind that leaves the face gloomy." It is in his Diwan p. 345. (3) Diwan Al-Ajjaj p. 426, its commentator said: His saying "zulafan fa-zulafa" means: stage by stage, i.e., step by step, and al-zulaf: steps. "Samawat al-hilal" is its top part. (4) Diwan Imru' al-Qais p. 30, its commentator said: "Al-Naqa": the rounded part of sand. "Ihtasaba": were satisfied with. He says: The body of this woman or her buttocks is like this sand mound in its softness and fullness, yet despite its softness, it is firm and solid, not collapsing and scattering... (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/282, and Ibn Zaid's saying was also mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/170, and recorded by Al-Tabari 21/153. (6) Tafsir Al-Baghawi 4/170, Zad al-Masir 7/384, recorded by Abd al-Razzaq 2/217, and Al-Tabari 21/152-153 similarly, see Mu'jam al-Buldan 3/327, and al-Qamus al-Muhit (shahr).

२१० सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत २१

और रेत और अर्धचंद्र "अहक़ौक़फ़ा" हो गए, यानी: वे मुड़ गए। कहा जाता है: "अल-हिक़्फ़" "हिक़ाफ़" का बहुवचन है, और "अल-अहक़ाफ़" बहुवचन का बहुवचन है। कहा जाता है: "हिक़्फ़ुन अहक़फ़" (१)। अल-अशा ने कहा: "उसने मुड़े हुए रेत के टीले के अरता पेड़ के पास रात बिताई" (२)। अर्थ: लंबी, ऊँची रेत। इससे बनने वाली क्रिया "अहक़ौक़क़ा" है। अल-अज्जाज ने कहा: "रातों द्वारा मोड़ा गया, दर-ब-दर, अर्धचंद्र की ऊंचाई जब तक कि वह मुड़ न गया" (३)। यानी: वह झुक गया और गोल हो गया। इमरुल क़ैस ने कहा: "रेत के एक मुड़े हुए टीले की तरह जिस पर बच्चे चलते हैं, उसके स्पर्श की कोमलता और आसानी से संतुष्ट होकर" (४)। यहाँ "अल-अहक़ाफ़" से क्या तात्पर्य है, इस बारे में मतभेद है: इब्न जैद ने कहा: वे ऊँचे, लंबे रेत के टीले हैं जो पहाड़ों के समान हैं, लेकिन वे पहाड़ नहीं बन पाए; इसका प्रमाण वही है जिसका हमने उल्लेख किया है (५)। क़तादा ने कहा: वे अल-शिह्र में ऊँचे पहाड़ हैं, और अल-शिह्र अदन के पास है; इसे शिह्र अम्मान और शिह्र ओमान कहा जाता है, जो ओमान और अदन के बीच का समुद्र तट है। उन्हीं से यह भी है: हमें बताया गया कि आद लोग यमन में जीवित थे, जो अल-शिह्र नामक भूमि में समुद्र के किनारे ऊंचे रेत के टीलों पर रहने वाले लोग थे (६)।

(१) तहज़ीब अल-लुग़ा ४/६८, और अल-सिहाह (हक़फ़) में इसी तरह की बात है। (२) ऐसा उन्होंने कहा, और रजज़ अज्जाज बिन रूबा का है, उनके दीवान पृष्ठ ४२७ में, और अबू उबैदा द्वारा मानी अल-कुरान २/२१३, तफ़सीर अल-तबरी २१/१५३, और अल-नुकत वल-उयून ५/२८२। उनका कथन: "अरता"; अल-अरता: एक पेड़ जो रेत में उगता है। अल-लिसान (अर्त)। जहाँ तक अल-अशा के शेर का सवाल है, वह है: "वह रेत के टीले के एक अरता पेड़ की शरण लेता है, जिसे उत्तर की एक तेज़ हवा ने घेर रखा है जो चेहरे को उदास कर देती है।" यह उनके दीवान पृष्ठ ३४५ में है। (३) दीवान अल-अज्जाज पृष्ठ ४२६, इसके व्याख्याकार ने कहा: उनके"ज़ुलफ़न फ़-ज़ुलफ़ा" कहने का अर्थ है: कदम-दर-कदम, और अल-ज़ुलफ़: सीढ़ियाँ। "समावत अल-हिलाल" इसका ऊपरी हिस्सा है। (४) दीवान इमरुल क़ैस पृष्ठ ३०, इसके व्याख्याकार ने कहा: "अल-नक़ा": रेत का गोल हिस्सा। "इह्तसबा": संतुष्ट हो गए। वह कहता है: इस महिला का शरीर या उसके नितंब अपनी कोमलता और परिपूर्णता में इस रेत के टीले की तरह हैं, फिर भी अपनी कोमलता के बावजूद, यह दृढ़ और ठोस है, ढहने और बिखरने वाला नहीं... (५) अल-नुकत वल-उयून ५/२८२, और इब्न जैद के कथन का उल्लेख अल-बाग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१७० में भी किया है, और अल-तबरी २१/१५३ द्वारा

उद्धृत किया गया है। (६) तफ़सीर अल-बाग़वी ४/१७०, ज़ाद अल-मसीर ७/३८४, अब्द अल-रज्ज़ाक़ २/२१७ द्वारा उद्धृत, और अल-तबरी २१/१५२-१५३ इसी तरह, देखें मुअजम अल-बुल्दान ३/३२७, और अल-क़ामूस अल-मुहीत (शिह्व)।

۲۱۰ سورہ الاحقاف: آیت ۲۱

اور ریت اور ہلال "احقوقفا" ہو گئے، یعنی: ٹیڑھے ہو گئے۔ کہا گیا ہے: "الحقف" "حقاف" کی جمع ہے۔ اور "الاحقاف" جمع الجمع ہے۔ کہا جاتا ہے: "حِقْفٌ أحقف"(۱)۔ اعشی نے کہا: "وہ ٹیڑھے ریت کے ٹیلے کے ارطا (درخت) کے پاس ٹھہرا"(۲) یعنی: لمبی اور اونچی ریت۔ اس سے فعل "احقوقق" ہے۔ عجاج نے کہا: "راتوں نے اسے تہہ در تہہ لپیٹا، ہلال کی بلندی یہاں تک کہ وہ ٹیڑھا ہو گیا"(۳) یعنی: وہ جھک گیا اور گول ہو گیا۔ اور امرؤ القیس نے کہا: "جیسے ریت کا ٹیڑھا ٹیلہ جس پر بچے اس کی نرمی اور سہولت سے خوش ہو کر چلتے ہیں"(۴) اور یہاں الاحقاف سے کیا مراد ہے، اس میں اختلاف ہے: ابن زید نے کہا: وہ اونچی اور لمبی ریت ہے جو پہاڑوں کی شکل میں ہے، لیکن پہاڑ نہیں بن سکی؛ اور اس کی گواہی وہی ہے جو ہم نے ذکر کی(۵)۔ اور قتادہ نے کہا: وہ الشحر میں اونچے پہاڑ ہیں، اور الشحر عدن کے قریب ہے؛ اسے شحر عمان اور شحر عُمان کہا جاتا ہے، اور یہ عمان اور عدن کے درمیان سمندری ساحل ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: ہمیں بتایا گیا کہ عاد یمن میں آباد تھے، وہ سمندر کے کنارے اونچی ریت پر رہنے والے لوگ تھے ایک زمین میں جسے الشحر کہا جاتا ہے(۶)۔

(۱) اسی طرح کی گفتگو تہذیب اللغہ ۴/ ۶۸ اور الصحاح (حقف) میں ہے۔ (۲) ایسا ہی اس نے کہا، اور رجز عجاج بن روبہ کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۴۲۷، اور معانی القرآن ابو عبیدہ ۲/ ۲۱۳، تفسیر طبری ۲۱/ ۱۵۳، اور النکت والعیون ۵/ ۲۸۲ میں ہے۔ اور اس کا قول: "ارطاۃ"؛ الارطیٰ: ایک درخت جو ریت میں اگتا ہے۔ اللسان (ارط)۔ جہاں تک اعشی کے شعر کا تعلق ہے تو وہ یہ ہے: "وہ ریت کے ٹیلے کے ایک ارطا درخت کی پناہ لیتا ہے جسے شمال کی تیز ہوا نے لپیٹ رکھا ہے جو چہرے کو غبار آلود کر دیتی ہے" اور یہ ان کے دیوان ص ۳۴۵ میں ہے۔ (۳) دیوان

العجاج ص ۴۲۶، اس کے شارح نے کہا: ان کا قول "زلفاً فزلفاً" سے مراد ہے: درجہ بدرجہ، اور الزلف: سیڑھیاں۔ اور "سماوة الہلال" اس کا اوپر والا حصہ ہے۔ (۴) دیوان امرؤ القیس ص ۳۰، اس کے شارح نے کہا: "النقا": ریت کا گول حصہ۔ "احتسبا": کافی سمجھا۔ وہ کہتا ہے: اس عورت کا جسم یا اس کے کولہے اپنی نرمی اور پر ہونے میں اس ٹیلے کی طرح ہیں، اور اپنی نرمی کے باوجود وہ سخت اور مضبوط ہے، بکھرنے والا نہیں... (۵) النکت والعیون ۵/ ۲۸۲، اور ابن زید کا قول بغوی نے بھی اپنی تفسیر ۴/ ۱۷۰ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے ۲۱/ ۱۵۳ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۶) تفسیر بغوی ۴/ ۱۷۰، زاد المسیر ۷/ ۳۸۴، اسے عبد الرزاق ۲/ ۲۱۷ نے روایت کیا ہے، اور طبری ۲۱/ ۱۵۲-۱۵۳ نے اسی طرح، اور دیکھیں معجم البلدان ۳/ ۳۲۷، اور القاموس المحیط (شحر)۔

211 Surah Al-Ahqaf: Verse 21

Mujahid said: It is a land of Hismā called Al-Ahqaf (1). Hismā - with a kasra under the 'H' - is the name of a land in the desert, in which there are high mountains with smooth sides, from which dust (qatam) almost never leaves. Al-Nabighah said:

"He became rational at the mountains of Hismā ... fine dust, girded with dust clouds."

Al-Jawhari said it (2).

Ibn Abbas and Al-Dahhak said: Al-Ahqaf is a mountain in the Levant. Also from Ibn Abbas: A valley between Oman and Mahrah (3).

Muqatil said: The dwellings of ‘Ad were in Yemen, in Hadramout, in a valley called Mahrah (4), and the Mahri camels are attributed to it; it is said: Mahri camels and Mahara. They were people of pillars who moved in the spring, and when the greenery withered, they returned to their homes; and they were from the tribe of Iram (5).

Al-Kalbi said: The Ahqaf of the mountain is what the water receded from during the time of the flood, when the water would recede from the land and its traces remained.

[Abu] Al-Tufayl narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: The best of two valleys among people are a valley in Mecca and a valley where Adam descended in the land of India, and the worst of two valleys among people are a valley in Al-Ahqaf and a valley...

---

(1) Tafsir Mujahid 2/594, with the wording: Khasaf from Hismā, and Al-Mawardi mentioned his saying in 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5/282, and Al-Tabari included it in 21/152. (2) In 'As-Sahah' (Hasm) and from his saying: 'and Hismā...' to this place, it is not in (Zha'). Perhaps it is a marginal note in the original, and the verse is in the Diwan of Al-Nabighah Al-Dhubyani, p. 114, and in it: 'and it became radiant'. His saying: 'Al-Qatam', i.e., dust. 'Al-Qamus' (Qatam) Ibn Barri said: i.e., Hismā was surrounded by dust like a belt for it. 'Al-Lisan' (Hasm). And Hismā is a land in the desert of the Levant, see Mu'jam al-Buldan 2/258-259. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/282, and Al-Tabari included it in 21/151. (4) Yaqut al-Hamawi said in Mu'jam al-Buldan 5/234: Mahrah is a tribe, and it is Mahrah bin Haydan bin 'Amr bin al-Haf bin Quda'ah. (5) Tafsir al-Baghawi 4/170.

211 सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 21

मुजाहिद ने कहा: यह हिस्मा की एक भूमि है जिसे अल-अहक़ाफ़ (1) कहा जाता है। हिस्मा - 'ह' के नीचे कसरा के साथ - रेगिस्तान में एक भूमि का नाम है, जिसमें चिकनी ढलानों वाले ऊंचे पहाड़ हैं, जहां से धूल (क़ताम) लगभग कभी नहीं हटती। अल-नाबिगाह ने कहा:

"वह हिस्मा के पहाड़ों पर समझदार हो गया ... बारीक धूल, धूल के बादलों से घिरा हुआ।"

अल-जौहरी ने यह कहा (2)।

इब्न अब्बास और अद-दहहाक ने कहा: अल-अहक़ाफ़ शाम (लेवेंट) में एक पहाड़ है। इब्न अब्बास से यह भी है: ओमान और महरा के बीच एक घाटी (3)।

मुक़ातिल ने कहा: आद के घर यमन के हज़रमौत में एक घाटी में थे जिसे महरा (4) कहा जाता है, और महरी ऊंट इसी से संबंधित हैं; कहा जाता है: महरी ऊंट और महरा। वे खंभों वाले लोग थे जो वसंत ऋतु में घूमते थे, और जब हरियाली सूख जाती थी, तो वे अपने घरों को लौट आते थे; और वे इरम जनजाति से थे (5)।

अल-कल्बी ने कहा: पहाड़ के अहक़ाफ़ वह है जहां से बाढ़ के समय पानी कम हो गया था, जब ज़मीन से पानी कम हो जाता था और उसके निशान रह जाते थे।

[अबू] अल-तुफ़ैल ने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: लोगों के बीच दो सबसे अच्छी घाटियां मक्का की एक घाटी और भारत की भूमि में एक घाटी है जहां आदम उतरे थे, और लोगों के बीच दो सबसे खराब घाटियां अल-अहक़ाफ़ की एक घाटी और एक घाटी...

---

(1) तफ़सीर मुजाहिद 2/594, शब्दों के साथ: हिस्मा से खसाफ़, और अल-मावर्दी ने अल-नुक़ात वल-उयून 5/282 में उनकी बात का उल्लेख किया है, और अल-तबारी ने इसे 21/152 में निकाला है। (2) अस-सहाह़ (ह़स्म) में और उनकी बात से: 'और हिस्मा...' इस स्थान तक, (ज़) में नहीं है। शायद यह मूल में एक हाशिये का नोट है, और शेर नाबिगाह अल-धुब्यानी के दीवान पृष्ठ 114 में है और इसमें है: 'और वह चमकता हुआ हो गया'। उनका कहना: "अल-क़ताम", यानी: धूल। अल-क़ामूस (क़तम) इब्न बर्री ने कहा: यानी: हिस्मा को धूल ने उसके लिए बेल्ट की तरह घेर लिया था। अल-लिसान (ह़स्म)। और हिस्मा शाम के रेगिस्तान में एक भूमि है, देखें मुअजम अल-बुलदान

2/258-259। (3) अल-नुक़ात वल-उयून 5/282, और अल-तबारी ने इसे 21/151 में निकाला है। (4) याक़ूत अल-हमावी ने मुअजम अल-बुलदान 5/234 में कहा: महरा एक कबीला है, और वह महरा बिन हैदान बिन अम्र बिन अल-हाफ़ बिन क़ुदाआ है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/170।

211 سورہ الاحقاف: آیت 21

مجاہد نے کہا: یہ حسما کی ایک زمین ہے جسے الاحقاف (1) کہا جاتا ہے۔ حسما - 'ح' کے نیچے کسرہ کے ساتھ - صحرا میں ایک زمین کا نام ہے، جس میں ہموار کناروں والے اونچے پہاڑ ہیں، جہاں سے غبار (قتام) شاید ہی کبھی جدا ہوتا ہے۔ النابغہ نے کہا:

"تو وہ حسما کے پہاڑوں پر ہوشمند ہو گیا... باریک مٹی، گرد و غبار سے گھرا ہوا۔"

یہ الجوہری نے کہا (2)۔

ابن عباس اور الضحاک نے کہا: الاحقاف شام میں ایک پہاڑ ہے۔ ابن عباس سے یہ بھی روایت ہے: عمان اور مہرہ کے درمیان ایک وادی (3)۔

مقاتل نے کہا: عاد کے مکانات یمن کے علاقے حضرموت میں ایک وادی میں تھے جسے مہرہ (4) کہا جاتا ہے، اور اسی کی طرف مہری اونٹوں کی نسبت کی جاتی ہے؛ پس کہا جاتا ہے: مہری اونٹ اور مہاری۔ وہ موسم بہار میں ستونوں والے خیموں میں رہنے والے خانہ بدوش تھے، پھر جب چارہ خشک ہو جاتا تو اپنے گھروں کو لوٹ جاتے؛ اور وہ قبیلہ ارم (5) سے تھے۔

الکلبی نے کہا: پہاڑ کے احقاف وہ ہیں جہاں سے طوفان کے زمانے میں پانی اتر گیا تھا، زمین سے پانی خشک ہو جاتا تھا اور اس کے نشان باقی رہ جاتے تھے۔

[ابو] الطفیل نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: لوگوں میں بہترین دو وادیاں مکہ کی ایک وادی اور وہ وادی ہے جہاں آدم زمین ہند میں اترے، اور لوگوں میں بدترین دو وادیاں الاحقاف کی ایک وادی ہے اور ایک وادی...

(1) تفسیر مجاہد 2/594، ان الفاظ کے ساتھ: حسما سے خساف، اور الماوردی نے النکت والعیون 5/282 میں ان کا قول ذکر کیا ہے، اور اسے الطبری نے 21/152 میں روایت کیا ہے۔ (2) الصحاح (حسم) میں اور ان کے قول سے: 'اور حسما...' اس مقام تک، (ظ) میں نہیں ہے۔ شاید یہ اصل میں ایک حاشیہ ہے، اور شعر دیوان النابغہ الذبیانی ص 114 میں ہے اور اس میں ہے: 'اور وہ روشن ہو گیا'۔ اور ان کا قول: "القتام" یعنی: غبار۔ القاموس (قتم) ابن بری نے کہا: یعنی: حسما کو غبار نے اس کے لیے بیلٹ کی طرح گھیر لیا تھا۔ اللسان (حسم)۔ اور حسما شام کے صحرا میں ایک زمین ہے، دیکھیں معجم البلدان 2/258-259۔ (3) النکت والعیون 5/282، اور اسے الطبری نے 21/151 میں روایت کیا ہے۔ (4) یاقوت الحموی نے معجم البلدان 5/234 میں کہا: مہرہ ایک قبیلہ ہے، اور وہ مہرہ بن حیدان بن عمرو بن الحاف بن قضاعہ ہے۔ (5) تفسیر البغوی 4/170۔

212 Surah Al-Ahqaf: Verses 21 - 25 ...in Hadramaut called Barahut, where the souls of the disbelievers are received. The best well among people is the Well of Zamzam, and the worst well among people is the Well of Barahut, which is in that valley in Hadramaut (1). "And warners have passed away" meaning: the messengers have gone. "Before him" meaning: before Hud. "And behind him" meaning: and after him; as said by Al-Farra. In the recitation of Ibn Mas'ud: "from before him and from after him" (2). "That you worship none but Allah" – this is from the words of the Messenger (sent by God), so it is a parenthetical statement (3). Then Hud said: "Indeed, I fear for you the punishment of a great day." It was also said: "That you worship none but Allah" is from the words of Hud, and Allah knows best. Allah Almighty says: "They said, 'Have you come to turn us away from our gods? Then bring us what you promise us, if you should be of the truthful.' (22) He said, 'Knowledge is only with Allah, and I convey to you that with which I was sent; but I see you [to be] a people behaving ignorantly.' (23) And when they saw it as a cloud approaching their valleys, they said, 'This is a cloud bringing us rain!' Rather, it is that for which you were impatient: a wind, within it a painful punishment, (24) destroying everything by command of its Lord. And they became such that nothing was seen [of them] except their dwellings. Thus do We recompense the criminal people. (25)" Allah Almighty says: "They said, 'Have you come to turn us away (li-ta'fikana) from our gods?'" There are two interpretations for this: First: To remove us from worshipping them through falsehood (al-ifk). Second: To divert us from our gods by prevention; as said by Al-Dahhak (4). Urwa ibn Udhayna said: If you are turned away from the best deed... then others have been turned away before.

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/282-283 and what is between brackets is from it, and it is correct. Ibn Abi Hatim also narrated it as in Al-Durr al-Manthur 6/43. And his saying: "The best well among people is Zamzam... to his saying: in Hadramaut" was narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (11167) from the hadith of Ibn Abbas as a marfu' report, similarly. Al-Haythami said in Al-Majma' 3/286: Al-Tabarani narrated it in Al-Kabir and its narrators are trustworthy, and Ibn Hibban authenticated it. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/283, and Al-Tabari also mentioned this recitation in his Tafsir 21/154, and Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/168-169. (3) Similar speech is in Al-Wasit 4/113. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/283. (5) In (Z): 'hasan al-sani'a'. The verse was previously mentioned in the commentary of verse (25) of Surah Fussilat.

212 सूरह अल-अहक़ाफ़: आयतें 21 - 25 ...हज़रमौत में जिसे बरहूत कहा जाता है, जहाँ काफ़िरों की रूहें प्राप्त की जाती हैं। लोगों में सबसे अच्छा कुआँ ज़मज़म का कुआँ है, और लोगों में सबसे बुरा कुआँ बरहूत का कुआँ है, जो हज़रमौत की उस घाटी में है (1)। "और चेतावनी देने वाले गुज़र चुके हैं" अर्थात: रसूल गुज़र चुके हैं। "उससे पहले" अर्थात: हूद (अलैहिस्सलाम) से पहले। "और उसके बाद" अर्थात: उनके बाद; जैसा कि अल-फ़र्रा ने कहा। इब्न मसूद की क़िरात में है: "उसके सामने से और उसके पीछे से" (2)। "कि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो" – यह रसूल की बात है, इसलिए यह एक कोष्ठक (parenthetical) कथन है (3)। फिर हूद ने कहा: "بیشک، मुझे तुम पर एक बड़े दिन के अज़ाब का डर है।" यह भी कहा गया है कि: "कि तुम अल्लाह के सिवा किसी की इबादत न करो" हूद की बात है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला फरमाता है: "उन्होंने कहा, 'क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हमें हमारे माबूदों (देवताओं) से फेर दो? तो ले आओ हमारे पास वह जिसकी तुम हमें धमकी देते हो, अगर तुम सच बोलने वालों में से हो।' (22) उन्होंने (हूद ने) कहा, 'इल्म तो बस अल्लाह ही के पास है, और मैं तुम्हें वह पहुँचा रहा हूँ जिसके साथ मुझे भेजा गया है; लेकिन मैं देख रहा हूँ कि तुम जाहिल लोग हो।' (23) फिर जब उन्होंने उसे एक बादल के रूप में अपनी घाटियों की ओर आते देखा, तो बोले, 'यह तो बादल है जो हम पर बरसेगा!' नहीं, बल्कि यह वही है जिसके लिए तुम जल्दी मचा रहे थे: एक आँधी, जिसमें दर्दनाक अज़ाब है, (24) जो अपने रब के हुक्म से हर चीज़ को तबाह कर देगी। फिर वे ऐसे हो गए कि उनके घरों के सिवा कुछ नज़र न आता था। मुजरिम लोगों को हम इसी तरह बदला देते हैं। (25)" अल्लाह तआला फरमाता है: "उन्होंने कहा, 'क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हमें हमारे माबूदों से फेर दो (लि-ता'फ़िक़ना)?'" इसके दो अर्थ हैं: पहला: हमें झूठ (इफ़्क) के ज़रिए उनकी इबादत से हटा दो। दूसरा: हमें रोककर हमारे माबूदों से दूर कर दो; जैसा कि अज़-ज़ह्हाक ने कहा (4)। उरवा इब्न उज़ैना ने कहा: अगर तुम बेहतरीन अमल से फेर दिए गए हो... तो दूसरे भी पहले फेरे जा चुके हैं।

(1) अन-नुकत वल-'उयून 5/282-283 और इसके कोष्ठकों के बीच जो है, और यही सही है। इब्न अबी हातिम ने भी इसे अल-दुर्र अल-मनसूर 6/43 में उद्धृत किया है। और उनका कहना: "लोगों में सबसे अच्छा कुआँ ज़मज़म है... हज़रमौत तक" अत-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (11167) में इब्न अब्बास की हदीस से मरफ़ू' के रूप में रिवायत किया है। अल-हैथमी ने अल-मजमा' 3/286 में कहा: तबरानी ने इसे कबीर में रिवायत किया और इसके रावी विश्वसनीय हैं, और इब्न हिब्बान ने इसे सही माना है। (2) अन-नुकत वल-'उयून 5/283, और अल-तबारी ने भी अपनी तफ़सीर 21/154 में

इस क़िरात का ज़िक्र किया है, और अन-नह्हास ने ए'राब अल-क़ुरआन 4/168-169 में। (3) अल-वसीत 4/113 में इसी तरह की बात है। (4) अन-नुकत वल-'उयून 5/283. (5) (ज़) में: 'हसन अल-सनीआ'। यह शे'र सूरह फ़ुस्सिलत की आयत (25) की तफ़सीर में पहले आ चुका है।

۲۱۲ سورہ الاحقاف: آیات ۲۱ - ۲۵ ...حضرموت میں جسے بَرَہُوت کہا جاتا ہے جہاں کافروں کی روحیں جمع ہوتی ہیں۔ لوگوں میں بہترین کنواں زمزم کا کنواں ہے، اور لوگوں میں بدترین کنواں بَرَہُوت کا کنواں ہے، جو حضرموت کی اس وادی میں ہے (۱)۔ ﴿وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ﴾ یعنی: رسول گزر چکے۔ ﴿مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ﴾ یعنی: ہود علیہ السلام سے پہلے۔ ﴿وَمِنْ خَلْفِهِ﴾ یعنی: اور ان کے بعد؛ یہ فراء کا قول ہے۔ ابن مسعود کی قرات میں ہے: «من بين يديه ومن بعده» (۲)۔ ﴿أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ﴾ یہ مرسل (اللہ کے بھیجے ہوئے رسول) کا قول ہے، تو یہ جملہ معترضہ ہے (۳)۔ پھر ہود نے کہا: ﴿إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: ﴿أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ﴾ ہود کا کلام ہے، واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِتَأْفِكَنَا عَنْ ءَالِهَتِنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ٢٢ قَالَ إِنَّمَا الْعِلْمُ عِندَ اللَّهِ وَأُبَلِّغُكُم مَّا أُرْسِلْتُ بِهِ، وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ ٢٣ فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا مُّسْتَقْبِلَ أَوْدِيَتِهِمْ قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُم بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ ٢٤ تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ ٢٥﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِتَأْفِكَنَا عَنْ ءَالِهَتِنَا﴾ اس کے دو پہلو ہیں: ایک: ہمیں افک (جھوٹ) کے ذریعے ان کی عبادت سے ہٹانے کے لیے۔ دوسرا: ہمیں روک کر ہمارے معبودوں سے پھیر دینے کے لیے؛ یہ ضحاک کا قول ہے (۴)۔ عروہ بن اذینہ نے کہا: ان تک عن احسن الصنيعة ما ... فوكاً ففى آخرين قد افكوا

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۸۲ - ۲۸۳ اور اس کے قوسین کے درمیان کا حصہ، اور یہی درست ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے اسے الدر المنثور ۶/ ۴۳ میں نکالا ہے۔ اور ان کا قول: «لوگوں میں بہترین کنواں زمزم ہے... حضرموت تک» طبرانی نے المعجم الکبیر (۱۱۱۶۷) میں ابن عباس کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے المجمع ۳/ ۲۸۶ میں کہا: اسے طبرانی نے الکبیر میں روایت کیا اور اس کے راوی ثقہ ہیں، اور ابن حبان نے اسے صحیح قرار دیا۔ (۲) النکت والعیون ۵/

۲۸۳، اور طبری نے اپنی تفسیر ۲۱/ ۱۵۴ میں، اور نحاس نے اعراب القرآن ۴/ ۱۶۸ - ۱۶۹ میں بھی اس قرات کا ذکر کیا ہے۔ (۳) الوسیط ۴/ ۱۱۳ میں اسی طرح کا کلام موجود ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۲۸۳. (۵) (ظ) میں: «حسن الصنیعة»۔ یہ شعر سورہ فصلت کی آیت (۲۵) کی تفسیر میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verses 22 - 25 213

He says: If you are not granted success in doing good, then you are among a people who have been turned away. "So bring us what you threaten us with" - This indicates that a threat might be placed in the position of a warning. "if you should be of the truthful" - That you are a prophet. "He said, 'The knowledge" - of the time when the punishment will come - "is only with Allah" - not with me - "and I convey to you that with which I was sent" - from your Lord. "but I see you are a people behaving ignorantly" - in your request for the haste of the punishment. "Then, when they saw it as a cloud" - Al-Mubarrad said: The pronoun in "they saw it" refers to something not previously mentioned; it is clarified by his saying: "as a cloud" (عارضاً), so the pronoun refers to the clouds; that is: when they saw the clouds appearing (1). "A'ridan" is in the accusative case due to repetition; it is so named because it appears in the width (breadth) of the sky. It was also said: it is in the accusative as a circumstantial adverb (hal) (2). It was also said: the pronoun refers back to his saying: "So bring us what you threaten us with" (3). When they saw it, they thought it was a cloud that would bring them rain, as rain had been delayed for them. So when they saw it "approaching their valleys", they rejoiced (4). It had come to them from a valley where it was customary that what came from it was a source of rain; this was said by Ibn Abbas and others. Al-Jawhari said: "Al-A'rid" is the cloud that presents itself on the horizon; hence the Almighty's saying: "This is a cloud that will bring us rain" - meaning: bringing rain for us; because it is definite, it cannot be an adjective for "A'rid" which is indefinite. The Arabs only do such things with names derived from verbs and not others. Jarir said: "O, many who envy us, if they were seeking you, they would meet with distance from you and deprivation." (5) And it is not permissible to say: "This is a man our boy." An Arab said after breaking the fast: "Many a fasting woman who will not..."

---

(1) Tafsir al-Razi 27/28. (2) Al-Kashshaf 3/524. (3) Tafsir al-Razi 28/28. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/283, and Al-Razi 28/28. (5) Diwan Jarir 1/163, and it is in 'The Book' 1/427, and 'Al-Muqtadab' by Al-Mubarrad 3/227 and 4/150, and 'Tahsil Ayn al-Dhahab' p. 242, and 'Sharh al-Mufassal' by Ibn Ya'ish 3/51. Al-Shantamari said in his commentary: Many who envy us and delight us by seeking our favor, if they sought what is with you, they would be far and deprived. The evidence in the verse is the addition of "rubba" (many a) to "ghabituna" (one who envies us), and "rubba" only acts on indefinite nouns, so "ghabituna" is in the intention of nunation and separation.

सूरह अल-अहकाफ: आयतें 22 - 25 213

वह कहता है: यदि आप भलाई करने में सफल नहीं होते हैं, तो आप उन लोगों में से हैं जिन्हें फेर दिया गया है। "तो हमारे पास वह ले आओ जिसका तुम हमसे वादा करते हो" - यह इंगित करता है कि खतरे को चेतावनी के स्थान पर रखा जा सकता है। "यदि तुम सच्चे हो" - कि तुम एक नबी हो। "उसने कहा, 'ज्ञान तो केवल अल्लाह के पास है'" - अज़ाब आने के समय का - "मेरे पास नहीं" - "और मैं तुम्हें वह पहुँचाता हूँ जिसके साथ मुझे भेजा गया है" - तुम्हारे रब की ओर से। "लेकिन मैं तुम्हें देख रहा हूँ कि तुम अज्ञानता बरतने वाले लोग हो" - अज़ाब की जल्दबाजी की तुम्हारी माँग में। "फिर जब उन्होंने उसे एक बादल के रूप में देखा" - अल-मुबर्रद ने कहा: "देखा उसे" में सर्वनाम किसी ऐसे का उल्लेख करता है जिसका पहले ज़िक्र नहीं हुआ है; यह उनके कहने से स्पष्ट होता है: "बादल के रूप में" (عارضاً), इसलिए सर्वनाम बादलों की ओर लौटता है; यानी: जब उन्होंने बादलों को सामने आते देखा (1)। "आरिदन" (عارضاً) दोहराव के कारण कर्म कारक (accusative) में है; इसे ऐसा इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह आकाश की चौड़ाई (विस्तार) में दिखाई देता है। यह भी कहा गया है: यह अवस्था (hal) के रूप में कर्म कारक में है (2)। यह भी कहा गया है: सर्वनाम उनके इस कथन की ओर लौटता है: "तो हमारे पास वह ले आओ जिसका तुम हमसे वादा करते हो" (3)। जब उन्होंने इसे देखा, तो उन्होंने इसे एक बादल समझा जो उन पर वर्षा करेगा, क्योंकि वर्षा उनके लिए देरी से आ रही थी। फिर जब उन्होंने उसे "अपनी घाटियों की ओर आते हुए" देखा, तो वे खुश हो गए (4)। वह उनके पास एक ऐसी घाटी से आया था जहाँ से आने वाली चीज़ आमतौर पर बारिश होती थी; यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है। अल-जौहरी ने कहा: "अल-आरिज़" वह बादल है जो क्षितिज पर सामने आता है; इसी से सर्वशक्तिमान का यह कथन है: "यह एक बादल है जो हमें वर्षा देगा" - अर्थात: हमारे लिए वर्षा लाने वाला; क्योंकि यह निश्चित (definite) है, इसलिए यह "आरिज़" के लिए विशेषण नहीं हो सकता जो अनिश्चित (indefinite) है। अरब लोग केवल क्रियाओं से निकले नामों के साथ ऐसा करते हैं, दूसरों के साथ नहीं। जरीर ने कहा: "ओ, कई लोग जो हमसे ईर्ष्या करते हैं, अगर वे आपकी तलाश में होते, तो उन्हें आपसे दूरी और वंचना मिलती।" (5) और यह कहना जायज़ नहीं है: "यह आदमी हमारा लड़का है।" इफ्तार के बाद एक अरबी ने कहा: "कितनी ही रोज़ा रखने वाली महिलाएँ जो नहीं..."

---

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 27/28। (2) अल-कश्शाफ़ 3/524। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 28/28। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 5/283, और अल-राज़ी 28/28। (5) दीवान जरीर 1/163, और यह 'अल-

किताब' 1/427 में है, और अल-मुबर्रद की 'अल-मुक्तदब' 3/227 और 4/150 में, और 'तहसील अयन अल-धहब' पृष्ठ 242, और इब्न यईश की 'शर्ह अल-मुफस्सल' 3/51 में। अल-शन्तमारी ने अपनी व्याख्या में कहा: कई लोग जो हमसे ईर्ष्या करते हैं और हमारी कृपा की तलाश में हमें प्रसन्न करते हैं, अगर वे वह माँगते जो तुम्हारे पास है, तो वे दूर और वंचित रह जाते। पद में प्रमाण "रुब्बा" (कितने ही) का "ग़ाबितुना" (हमसे ईर्ष्या करने वाला) के साथ जुड़ना है, और "रुब्बा" केवल अनिश्चित संज्ञाओं पर काम करता है, इसलिए "ग़ाबितुना" नुनता (nunation) और अलगाव के इरादे में है।

سورہ الاحقاف: آیات ۲۲ - ۲۵ ۲۱۳

وہ کہتا ہے: اگر تم نیکی کی توفیق نہیں پاتے تو تم ان لوگوں میں سے ہو جنہیں پھیر دیا گیا ہے۔ ﴿فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا﴾ (پس لے آ ہمارے پاس وہ جس کا تو ہم سے وعدہ کرتا ہے) - یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وعید کو تنبیہ کی جگہ رکھا جا سکتا ہے۔ ﴿إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾ (اگر تو سچوں میں سے ہے) - کہ تو نبی ہے۔ ﴿قَالَ إِنَّمَا الْعِلْمُ﴾ (اس نے کہا، علم تو بس اللہ ہی کے پاس ہے) - عذاب آنے کے وقت کا - ﴿عِندَ اللَّهِ﴾ (اللہ کے پاس) - میرے پاس نہیں۔ ﴿وَأُبَلِّغُكُم مَّا أُرْسِلْتُ بِهِ﴾ (اور میں تم تک وہ پہنچاتا ہوں جس کے ساتھ مجھے بھیجا گیا ہے) - تمہارے رب کی طرف سے۔ ﴿وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ﴾ (لیکن میں تمہیں دیکھتا ہوں کہ تم نادانی کرنے والے لوگ ہو) - عذاب میں جلدی کرنے کے اپنے مطالبے میں۔ ﴿فَلَمَّا رَأَوْهُ عَارِضًا﴾ (پھر جب انہوں نے اسے ایک بادل کے طور پر دیکھا) - المبرد نے کہا: «رأوہ» میں ضمیر ایک ایسی چیز کی طرف لوٹتی ہے جس کا پہلے ذکر نہیں ہوا؛ اسے اس کے اس قول نے واضح کر دیا: «عارضاً»، پس ضمیر بادل کی طرف لوٹتی ہے؛ یعنی: جب انہوں نے بادل کو سامنے آتے دیکھا (۱)۔ پس «عارضاً» تکرار کی بنا پر نصب میں ہے؛ اسے اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ یہ آسمان کی وسعت (عرض) میں ظاہر ہوتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ حال کی بنا پر نصب میں ہے (۲)۔ اور کہا گیا: ضمیر اس کے قول ﴿فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا﴾ کی طرف لوٹتی ہے (۳)۔ پس جب انہوں نے اسے دیکھا تو اسے ایک بادل سمجھا جو ان پر بارش برسائے گا، اور بارش ان سے رک گئی تھی، تو جب انہوں نے اسے ﴿مُسْتَقْبِلَ أَوْدِيَتِهِمْ﴾ (اپنی وادیوں کی طرف رخ کیے ہوئے) دیکھا تو خوش ہو گئے (۴)۔ اور وہ ان کے پاس ایک ایسی وادی سے آیا تھا جس کے بارے میں یہ رواج تھا کہ وہاں سے جو آتا وہ بارش ہوتی تھی؛ یہ ابن عباس وغیرہ نے کہا ہے۔ جوہری نے کہا: «العارض» وہ بادل ہے جو افق پر سامنے آ جائے؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے:

﴿هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا﴾ (یہ بادل ہے جو ہم پر بارش برسانے والا ہے) - یعنی: ہمارے لیے بارش برسانے والا؛ کیونکہ یہ معرفہ ہے، اس لیے یہ «عارض» کی صفت نہیں ہو سکتا جو کہ نکرہ ہے۔ اور عرب افعال سے مشتق اسماء میں ہی ایسا کرتے ہیں دوسروں میں نہیں۔ جریر نے کہا: یا رُبَّ غابطِنا لو کان یطلبکم لاقی مباعدةً منکم وحِرْمَانَا (۵) (اے بہت سے ہم پر رشک کرنے والے، اگر وہ تمہیں تلاش کرتے، تو وہ تم سے دوری اور محرومی پاتے)۔ اور یہ کہنا جائز نہیں ہے: «هذا رجلُ غلامنا» (یہ آدمی ہمارا لڑکا ہے)۔ ایک بدوی نے افطار کے بعد کہا: «رُبَّ صائمة لن...» (کتنی ہی روزہ دار عورتیں جو نہیں...)

---

(۱) تفسیر الرازی ۲۷ / ۲۸۔ (۲) الکشاف ۳ / ۵۲۴۔ (۳) تفسیر الرازی ۲۸ / ۲۸۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۲۸۳، اور الرازی ۲۸ / ۲۸۔ (۵) دیوان جریر ۱ / ۱۶۳، اور یہ الکتاب ۱ / ۴۲۷ میں ہے، اور المبرد کی المقتضب ۳ / ۲۲۷ اور ۴ / ۱۵۰ میں، اور تحصیل عین الذہب ص ۲۴۲، اور ابن یعیش کی شرح المفصل ۳ / ۵۱ میں۔ شنتمری نے اپنی شرح میں کہا: بہت سے وہ جو ہم پر رشک کرتے ہیں اور ہماری بھلائی کی تلاش میں ہمیں خوش کرتے ہیں، اگر وہ وہ مانگتے جو تمہارے پاس ہے تو دوری اور محرومی کا شکار ہوتے۔ شعر میں شاہد «رب» کا اضافہ «غابطنا» کی طرف ہے، اور «رب» صرف نکرہ میں عمل کرتی ہے، پس «غابطنا» تنوین اور انفصال کی نیت میں ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verses 22 - 25 214

...fasting it, and standing that you will not stand; so he made it an adjective for the indefinite noun and added it to the definite noun(1). I said: His saying: "It is not permissible to be an adjective for 'aridh' (a passing cloud)" is contrary to the saying of the grammarians. The annexation (idhafa) is in the estimation of separation; it is a verbal annexation, not a real one, because it did not provide definition to the first term. Rather, the noun remains indefinite in its state; therefore, it acted as an adjective for an indefinite noun. This is the opinion of the grammarians regarding the verse and the poetic line. The description of an indefinite noun is indefinite. And "rubba" only enters upon an indefinite noun. {NAY, BUT IT IS} i.e., Hud said to them. The evidence for this is the recitation of those who read: "Hud said: Nay, but it is"(2). And it was recited: "Say: Nay, but that which you are seeking to hasten is a wind"(3) meaning: Allah said: Say, rather, it is what you sought to hasten; meaning their saying: {BRING US WHAT YOU PROMISE US}. Then He clarified what it is and said: {A WIND WHEREIN IS A PAINFUL TORMENT}. The wind with which they were punished originated from that cloud which they saw. Hud came out from among them, and it began to carry the tents and carry the traveling women, lifting them as if they were locusts(4), then striking them against the rocks. Ibn Abbas said: When they first saw the passing cloud, they stood and stretched out their hands. The first thing they knew that it was a punishment was when they saw what was outside their homes, of men and livestock, being blown by the wind between the sky and the earth like feathers. So they entered their houses and locked their doors, but the wind tore off the doors and struck them down. Allah commanded the wind, and it tilted the sands over them. They were under the sands for seven nights and eight consecutive days(5), and they had a moaning sound. Then Allah commanded the wind, so it uncovered the sand from them, carried them, and threw them into the sea. This is what Allah Almighty said about it: {DESTROYING EVERYTHING BY THE COMMAND OF ITS LORD} i.e., everything it passed over of the men of 'Ad and their wealth(6). Ibn Abbas said: i.e., everything...

(1) Al-Sihah (Ardh). (2) It is the recitation of Ibn Mas'ud as mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasab 2/265. (3) It is also the recitation of Ibn Mas'ud as mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at Al-Shadhdhah p. 139. (4) Al-Kashshaf 3/524. (5) His saying: "Husuman" (consecutive), is not in the sources to be mentioned later, and it is most likely. (6) Tafsir al-Baghawi 4/170-171, Al-Kashshaf 3/524, and Al-Razi 28/28.

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 22 - 25 214

...उसका रोज़ा रखना, और खड़ा होना जो तुम नहीं खड़े होगे; तो उसने इसे एक अनिश्चित संज्ञा (नकिरा) के लिए विशेषण बनाया और इसे एक निश्चित संज्ञा (मारिफा) के साथ जोड़ा(1)। मैंने कहा: उनका यह कहना कि "आरिज़ (एक गुज़रता बादल) के लिए विशेषण होना जायज़ नहीं है" वैयाकरणों के कथन के विपरीत है। संबंध (इज़ाफ़त) अलगाव के अनुमान में है; यह एक शाब्दिक संबंध है, वास्तविक नहीं, क्योंकि इसने पहले पद को परिभाषा (तारीफ़) प्रदान नहीं की। बल्कि, संज्ञा अपनी स्थिति में अनिश्चित (नकिरा) ही रहती है। इसलिए, यह एक अनिश्चित संज्ञा के विशेषण के रूप में कार्य करता है। आयत और काव्य पंक्ति के बारे में वैयाकरणों की यही राय है। और अनिश्चित संज्ञा का विशेषण अनिश्चित ही होता है। और "रुब्बा" केवल अनिश्चित संज्ञा पर ही आता है। {बल्कि वह} यानी: हूद ने उनसे कहा। इसका प्रमाण उन लोगों का पाठ है जिन्होंने पढ़ा: "हूद ने कहा: बल्कि वह"(2)। और यह भी पढ़ा गया: "कह दो: बल्कि वह जिसके लिए तुम जल्दी मचा रहे हो, एक हवा है"(3) यानी: अल्लाह ने कहा: कहो बल्कि यह वही है जिसके लिए तुमने जल्दी की थी; यानी उनका कहना: {हमारे पास वह लाओ जिसका तुम हमसे वादा करते हो}। फिर उसने स्पष्ट किया कि वह क्या है और कहा: {एक हवा जिसमें दर्दनाक अज़ाब (दंड) है}। जिस हवा से उन्हें दंडित किया गया था, वह उसी बादल से उत्पन्न हुई थी जिसे उन्होंने देखा था। हूद उनके बीच से बाहर निकल आए, और वह हवा तंबू उठाने लगी और ऊंटों पर सवार महिलाओं को ले जाने लगी, उन्हें ऐसे उठाने लगी जैसे कि वे टिड्डियां हों(4), फिर उन्हें चट्टानों से टकराने लगी। इब्न अब्बास ने कहा: जब उन्होंने पहली बार गुज़रते बादल को देखा, तो वे खड़े हो गए और अपने हाथ फैला दिए। पहली बात जो उन्हें पता चली कि यह एक अज़ाब है, वह तब थी जब उन्होंने अपने घरों के बाहर जो कुछ था, आदमियों और मवेशियों को, हवा द्वारा आसमान और ज़मीन के बीच पंखों की तरह उड़ते देखा। इसलिए वे अपने घरों में घुस गए और अपने दरवाज़े बंद कर लिए, लेकिन हवा ने दरवाज़ों को उखाड़ दिया और उन्हें पछाड़ दिया। अल्लाह ने हवा को आदेश दिया, और उसने उन पर रेत गिरा दी। वे सात रातों और आठ लगातार दिनों(5) तक रेत के नीचे रहे, और उनकी कराहने की आवाज़ आती थी। फिर अल्लाह ने हवा को आदेश दिया, तो उसने उन पर से रेत हटाई, उन्हें उठाया और समुद्र में फेंक दिया। यही वह है जिसके बारे में अल्लाह तआला ने कहा: {अपने रब के आदेश से हर चीज़ को नष्ट करने वाली} यानी, आद के आदमियों और उनके धन-दौलत में से हर वह चीज़ जिस पर से वह गुज़री(6)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी हर चीज़...

(1) अल-सिहाह (अर्द)। (2) यह इब्न मसूद का पाठ है जैसा कि इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासब 2/265 में उल्लेख किया है। (3) यह भी इब्न मसूद का पाठ है जैसा कि इब्न खालवैह ने अल-क़िराअत अल-शाज़्ज़ाह पृष्ठ 139 में उल्लेख किया है। (4) अल-कशशाफ़ 3/524। (5) उनका कहना: "हसूमन" (लगातार), बाद में बताए जाने वाले स्रोतों में नहीं है, और यही सबसे अधिक संभावित है। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/170-171, अल-कशशाफ़ 3/524, और अल-राज़ी 28/28।

سورة الاحقاف: آیات ۲۲ - ۲۵ ۲۱۴

...اس کا روزہ رکھنا، اور کھڑا ہونا جو تم نہیں کھڑے ہو گے؛ پس اس نے اسے نکرہ کی صفت بنایا اور اسے معرفہ کی طرف مضاف کیا(۱)۔ میں نے کہا: ان کا قول کہ "عارض (ایک گزرتا ہوا بادل) کے لیے صفت ہونا جائز نہیں" نحویوں کے قول کے خلاف ہے، اور اضافت علیحدگی کے تقدیر میں ہے؛ یہ اضافت لفظی ہے، حقیقی نہیں، کیونکہ اس نے پہلے لفظ کو تعریف (معرفہ بنانا) کا فائدہ نہیں دیا۔ بلکہ اسم اپنی حالت پر نکرہ ہی رہتا ہے۔ اسی لیے یہ نکرہ کی صفت کے طور پر واقع ہوا۔ آیت اور شعر کے بارے میں نحویوں کا یہی قول ہے۔ اور نکرہ کی صفت نکرہ ہوتی ہے۔ اور لفظ "رُبّ" صرف نکرہ پر داخل ہوتا ہے۔ ﴿ بَلْ هُوَ ﴾ یعنی: ہود نے ان سے کہا۔ اس کی دلیل ان لوگوں کی قرأت ہے جنہوں نے پڑھا: "قال هود بل هو" (ہود نے کہا: بلکہ وہ)(۲)۔ اور پڑھا گیا: ﴿ قُلْ بَلْ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ هِيَ رِيحٌ ﴾ (کہہ دو: بلکہ وہ جس کی تم جلدی مچا رہے ہو، ایک ہوا ہے)(۳) یعنی: اللہ نے فرمایا: کہو بلکہ یہ وہی ہے جس کی تم نے جلدی کی تھی؛ یعنی ان کا قول: ﴿ فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا ﴾ (پس لے آ ہم پر وہ جس کا تو ہم سے وعدہ کرتا ہے)۔ پھر اللہ نے واضح کیا کہ وہ کیا ہے تو فرمایا: ﴿ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴾ (ایک ہوا جس میں دردناک عذاب ہے)۔ جس ہوا کے ذریعے انہیں عذاب دیا گیا وہ اسی بادل سے پیدا ہوئی تھی جسے انہوں نے دیکھا تھا۔ ہود ان کے درمیان سے نکل آئے، اور وہ ہوا خیموں کو اٹھانے لگی اور ہودجوں میں سوار عورتوں کو اٹھانے لگی اور انہیں اس طرح اوپر لے جاتی جیسے وہ ٹڈیاں ہوں(۴)، پھر انہیں چٹانوں سے دے مارتی۔ ابن عباس نے فرمایا: جب انہوں نے پہلی بار بادل کو آتے دیکھا تو وہ کھڑے ہو گئے اور اپنے ہاتھ پھیلائے۔ پہلی چیز جس سے انہیں معلوم ہوا کہ یہ عذاب ہے وہ یہ تھی کہ انہوں نے دیکھا کہ ان کے گھروں سے باہر جو کچھ تھا یعنی مرد اور مویشی، ہوا انہیں آسمان اور زمین کے درمیان پرندوں کے

پروں کی طرح اڑا رہی تھی۔ پس وہ اپنے گھروں میں گھس گئے اور اپنے دروازے بند کر لیے، تو ہوا نے دروازوں کو اکھاڑ پھینکا اور انہیں پچھاڑ دیا۔ اور اللہ نے ہوا کو حکم دیا تو اس نے ان پر ریت کی تہیں چڑھا دیں، پس وہ سات راتوں اور آٹھ دن مسلسل(۵) ریت کے نیچے دبے رہے، اور ان کے کراہنے کی آوازیں آتی تھیں۔ پھر اللہ نے ہوا کو حکم دیا تو اس نے ان پر سے ریت ہٹا دی اور انہیں اٹھا کر سمندر میں پھینک دیا۔ یہ وہی ہے جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا ﴾ یعنی: ہر وہ چیز جس پر سے وہ گزری، قومِ عاد کے مرد اور ان کے مال و اسباب(۶)۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی ہر چیز...

(۱) الصحاح (عرض)۔ (۲) یہ ابن مسعود کی قرأت ہے جیسا کہ ابن جنی نے المحتسب ۲/ ۲۶۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) یہ بھی ابن مسعود کی قرأت ہے جیسا کہ ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۳۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) الکشاف ۳/ ۵۲۴۔ (۵) ان کا قول "حسوماً" (مسلسل)، ان ذرائع میں نہیں ہے جن کا ذکر آگے آئے گا، اور یہی زیادہ قرینِ قیاس ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۴/ ۱۷۰ - ۱۷۱ ، الکشاف ۳/ ۵۲۴ ، اور الرازی ۲۸/ ۲۸۔

thing it was sent for, and 'Tadmir' (destruction) means 'Halak' (ruin). So is 'Damar'. It was recited: {yudammiru kulla shay'in} from 'damara damaran' (1). It is said: 'dammara-hu tadmiran wa damaran' and 'dammara 'alayhi' with the same meaning. And 'damara yadmuru dumuran' means: entered without permission. And in the Hadith: "Whoever's gaze precedes his permission has indeed 'damara'" with a lightened 'Mim'. And 'Tadmur' is a town in Sham (Levant). And a 'Tadmuri' jerboa if it is small and short (2). {By the command of its Lord}: by the permission of its Lord (3). In Al-Bukhari (4) from Aisha, may Allah be pleased with her, the wife of the Prophet ﷺ, she said: I never saw the Messenger of Allah ﷺ laughing until I could see his uvula; he would only smile. She said: Whenever he saw a cloud or wind, it could be recognized in his face. She said: O Messenger of Allah, when people see a cloud, they rejoice hoping it contains rain, but I see that when you see it, dislike is recognized in your face! He said: "O Aisha, what can assure me that there is no punishment in it? A people were punished by the wind, and a people saw the punishment and said: 'This is a cloud bringing us rain'." Related by Muslim and At-Tirmidhi, and he said about it: a Hasan (good) Hadith (5).

And in Sahih Muslim (6) from Ibn Abbas, from the Prophet ﷺ that he said: "I was aided by the East wind (Saba), and 'Ad was destroyed by the West wind (Dabur)."

Al-Mawardi mentioned (7) that the one saying: "This is a cloud bringing us rain" from the people of 'Ad was: Bakr bin Mu'awiyah; and when he saw the clouds he said: I see a dark gray cloud, it will not leave anyone of 'Ad.

(1) Al-Kashshaf 3/524, and it is an irregular recitation. (2) Al-Sihah (DMR), and Al-Tabarani narrated the Hadith in Al-Mu'jam al-Kabir (7507) similarly from the hadith of Abu Umamah ♦. In its chain is Abdullah bin Salih: truthful but prone to many mistakes, sound in his book but had oversight. And Al-Safar bin Nusayr: weak. This is what Hafiz Ibn Hajar said in Al-Taqrib. (3) Tafsir Abi al-Layth al-Samarqandi 3/235. (4) (4828 - 4829). (5) Sahih Muslim (899): (16), and Sunan al-Tirmidhi (3257) similarly, and

it is in Imam Ahmad (24369) and previously narrated similarly 2/503. (6) Number (900), and previously 2/499. (7) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/382 - 284.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 22 - 25 215

चीज़ जिसके लिए उसे भेजा गया था, और 'तदमीर' (विनाश) का अर्थ है 'हलाक' (बर्बाद)। 'दमार' का भी यही अर्थ है। और पढ़ा गया: {युदम्मिरु कुल्ला शयइन} 'दमर दमारन' से (1)। कहा जाता है: 'दम्मरहु तदमीरन व दमारन' और 'दम्मर अलैहि' एक ही अर्थ में। और 'दमर यदमुरु दुमूरन' का अर्थ है: बिना अनुमति के प्रवेश करना। और हदीस में है: "जिसकी निगाह उसकी अनुमति से पहले पड़ गई, उसने 'दमार' किया" मीम के हल्के उच्चारण के साथ। और 'तदमुर' शाम (सीरिया) का एक शहर है। और एक 'तदमुरी' जरबोआ (एक छोटा चूहा जैसा जानवर) यदि वह छोटा और नाटा हो (2)। {अपने रब के आदेश से}: अपने रब की अनुमति से (3)। अल-बुखारी में (4) हज़रत आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत है, जो नबी ﷺ की पत्नी हैं, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कभी इतना खिलखिलाकर हँसते नहीं देखा कि मुझे उनके गले का भीतरी हिस्सा दिखाई दे, वे केवल मुस्कुराते थे। उन्होंने कहा: जब वे बादल या हवा देखते, तो उनके चेहरे पर उसके निशान पहचाने जा सकते थे। उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, लोग जब बादलों को देखते हैं, तो इस उम्मीद में खुश होते हैं कि उसमें बारिश होगी, और मैं देखती हूँ कि जब आप उसे देखते हैं, तो आपके चेहरे पर नापसंदगी के भाव पहचाने जाते हैं! तो आप ﷺ ने फरमाया: "ऐ आयशा, मुझे क्या यकीन दिला सकता है कि उसमें अज़ाब (दंड) नहीं है? एक कौम को हवा के जरिए अज़ाब दिया गया, और एक कौम ने अज़ाब को देखा तो कहा: 'यह बादल हमें बारिश देने वाला है'।" इसे मुस्लिम और तिरमिज़ी ने रिवायत किया है, और उन्होंने इसके बारे में कहा है: यह हसन (अच्छी) हदीस है (5)।

और सहीह मुस्लिम (6) में इब्न अब्बास से रिवायत है, नबी ﷺ से कि उन्होंने फरमाया: "मेरी मदद सबा (पूर्वी हवा) के ज़रिए की गई, और आद (कौम) को दबूर (पश्चिमी हवा) के ज़रिए तबाह किया गया।"

और अल-मावर्दी (7) ने ज़िक्र किया है कि यह कहने वाला: "यह बादल हमें बारिश देने वाला है" आद की कौम में से बक्र बिन मुआविया था; और जब उसने बादलों को देखा तो कहा: मैं एक गहरा भूरा बादल देख रहा हूँ, जो आद के किसी भी व्यक्ति को नहीं छोड़ेगा।

(1) अल-कश्शाफ़ 3/524, और यह एक शाज़ (अनियमित) किरात है। (2) अल-सिहाह (द-म-र), और अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (7507) में अबू उमामा ♦ की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है। इसके इस्नाद (सूत्र) में अब्दुल्ला बिन सालेह हैं: जो सच्चे हैं लेकिन बहुत गलतियाँ करते थे, अपनी किताब में पक्के थे लेकिन उनमें लापरवाही थी। और अल-सफर बिन नुसैर: कमज़ोर हैं। हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में ऐसा ही कहा है। (3) तफ़्सीर अबी अल-लैथ अल-समरकंदी 3/235। (4) (4828 - 4829)। (5) सहीह मुस्लिम (899): (16), और सुनन अल-तिरमिज़ी (3257) इसी तरह, और यह इमाम अहमद (24369) के पास है और पहले भी इसी तरह 2/503 है। (6) नंबर (900), और पहले 2/499। (7) अल-नुकत वल-'उयून 5/382 - 284 में।

سورة الاحقاف: آیات ۲۲ - ۲۵ ۲۱۵

چیز جس کے لیے اسے بھیجا گیا، اور 'تدمیر': ہلاکت ہے۔ اور اسی طرح 'دمار'۔ اور پڑھا گیا: {يُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ} 'دَمَرَ دماراً' سے (۱)۔ کہا جاتا ہے : 'دَمَّرہ تدميراً ودماراً' اور 'دَمَّر عليه' ایک ہی معنی میں۔ اور 'دَمَر يَدْمُر دُموراً' : بغیر اجازت داخل ہونا۔ اور حدیث میں ہے : «جس کی نگاہ اس کی اجازت سے پہلے پڑ گئی، اس نے 'دَمَر' کیا» میم کی تخفیف کے ساتھ۔ اور 'تَدْمُر' : شام کا ایک شہر ہے۔ اور 'يَرْبُوع تَدْمُري' (ایک قسم کا چوہا) اگر وہ چھوٹا اور پستہ قد ہو (۲)۔ ﴿ اپنے رب کے حکم سے ﴾ : اپنے رب کی اجازت سے (۳)۔ اور بخاری میں (۴) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے جو نبی ﷺ کی زوجہ ہیں، وہ فرماتی ہیں : میں نے رسول اللہ ﷺ کو کبھی اس طرح ہنستے ہوئے نہیں دیکھا کہ آپ کے حلق کا اندرونی حصہ نظر آنے لگے، آپ صرف مسکرایا کرتے تھے۔ کہتی ہیں : اور جب آپ بادل یا ہوا دیکھتے تو آپ کے چہرے پر اس کے اثرات پہچان لیے جاتے۔ کہتی ہیں : اے اللہ کے رسول، لوگ جب بادل دیکھتے ہیں تو اس امید میں خوش ہوتے ہیں کہ اس میں بارش ہوگی، اور میں آپ کو دیکھتی ہوں کہ جب آپ اسے دیکھتے ہیں تو آپ کے چہرے پر ناگواری کے آثار پہچان لیے جاتے ہیں ! تو آپ ﷺ نے فرمایا : «اے عائشہ، مجھے کیا چیز اس بات سے بے خوف کر سکتی ہے کہ اس میں عذاب نہ ہو ؟ ایک قوم کو ہوا کے ذریعے عذاب دیا گیا، اور ایک قوم نے عذاب دیکھا تو کہا : یہ بادل ہمیں بارش دینے والا ہے» اسے مسلم اور ترمذی نے نکالا ہے، اور اس کے بارے میں کہا ہے : یہ حدیث حسن ہے (۵)۔

اور صحیح مسلم (۶) میں ابن عباس سے مروی ہے، نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا : «میری مدد صبا (مشرقی ہوا) کے ذریعے کی گئی، اور عاد (قوم) کو دبور (مغربی ہوا) کے ذریعے ہلاک کیا گیا»۔

اور الماوردی (۷) نے ذکر کیا ہے کہ یہ کہنے والا کہ : «هَذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَا» قومِ عاد میں سے بکر بن معاویہ تھا؛ اور جب اس نے بادل دیکھا تو کہا : میں ایک گہرا سرمئی بادل دیکھ رہا ہوں، جو عاد میں سے کسی کو نہیں چھوڑے گا۔

(۱) الکشاف ۳/ ۵۲۴ ، اور یہ شاذ قرأت ہے۔ (۲) الصحاح (دمر)، اور طبرانی نے المعجم الکبیر (۷۵۰۷) میں ابو امامہ ♦ کی حدیث سے اسی طرح نکالا ہے۔ اس کی سند میں عبد اللہ بن صالح ہیں : وہ سچے ہیں لیکن غلطیاں بہت کرتے تھے، اپنی کتاب میں پکے تھے، اور ان میں غفلت تھی۔ اور السفر بن نُسَيْر : ضعیف ہیں۔ حافظ ابن حجر نے التقریب میں ایسا ہی کہا ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث السمرقندی ۳/ ۲۳۵ ۔ (۴) (۴۸۲۸ - ۴۸۲۹)۔ (۵) صحیح مسلم (۸۹۹) : (۱۶)، اور سنن ترمذی (۳۲۵۷) اسی طرح، اور یہ امام احمد (۲۴۳۶۹) کے ہاں ہے اور پہلے اسی طرح ۲/ ۵۰۳ گزر چکا ہے۔ (۶) نمبر (۹۰۰) پر، اور پہلے ۲/ ۴۹۹ گزر چکا ہے۔ (۷) النکت والعیون ۵/ ۳۸۲ - ۲۸۴ میں۔

Surah Al-Ahqaf: Verses 22 - 25 216

Amr ibn Maymun mentioned: It (the wind) would bring them the absent man and cast him into their gathering place. Ibn Ishaq said: Hud and those believers with him withdrew into an enclosure; nothing of it (the wind) reached him and those with him except what softened their garments. Souls would find pleasure in it. Indeed, it (the wind) would pass by those of 'Ad who were traveling between heaven and earth and smash them with stones until they perished. Al-Kalbi related that their poet said regarding that: So Hud prayed against them, a prayer that left them lifeless. A wind stormed over them, leaving 'Ad as piles of dust. Subjugated for seven nights, it left not a stalk in the earth.

And Hud lived among his people after them for one hundred and fifty years. "And they became such that nothing could be seen except their dwellings" (Surah Al-Ahqaf 46:25). Asim and Hamza read it as: "la yura illa masakinuhum" with a 'ya' in the passive voice. Similarly, Hammad ibn Salama narrated from Ibn Kathir, except that he read: "tara" with a 'ta'. This was also narrated from Abu Bakr from Asim. The rest read: "tara" with a 'ta' having a fat-ha. "masakinahum" is in the accusative case, meaning: You, O Muhammad, see nothing but their dwellings. Al-Mahdawi said: Whoever reads with a 'ta' in the passive voice does so based on the feminine gender of 'masakin' (dwellings), which is rare and only used in poetry. Abu Hatim said: This is not linguistically sound unless there is an implied pronoun; as you say in speech: "The women are not seen except Zaynab." And it is not permissible to say: "is not seen (fem.) except Zaynab." Sibawayh said: The meaning is: their persons are not seen, only their dwellings.

Abu Ubayd and Abu Hatim chose the reading of Asim and Hamza. Al-Kisa'i said: The meaning is that nothing is seen except their dwellings, so it is based on the intended meaning; just as you say: "No one stood up except Hind," meaning "no person stood up except Hind." Al-Farra' said: The people are not seen because they were under the sand, and only [their dwellings] are seen...

(1) In the copies: 'ala (higher). What is established is from (d) and Al-Nukat wa al-'Uyun, and the phrase there is: "except what softened on the skins." (2) Al-Sab'ah p. 598, and Al-Taysir p. 200. We did not find the two versions of the reading for Ibn Kathir and Asim; the tawatur (concurrent reading) from Asim is 'yura', and from Ibn Kathir 'tara'. (3) Tafsir al-Razi 28/28.

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयतें 22 - 25 216

अम्र इब्न मय़मून ने उल्लेख किया: वह (हवा) उनके पास गायब आदमी को ले आती थी और उसे उनकी सभा में फेंक देती थी। इब्न इशाक ने कहा: हूद और उनके साथ मौजूद मोमिनों ने एक घेरे में शरण ली; उस (हवा) का कुछ भी उन तक और उनके साथियों तक नहीं पहुँचा, सिवाय इसके जो उनके कपड़ों को नरम कर देता था। आत्माएँ उससे आनंद पाती थीं। और वास्तव में, वह (हवा) आद के उन लोगों के पास से गुज़रती थी जो आसमान और ज़मीन के बीच यात्रा कर रहे थे और उन्हें पत्थरों से कुचल देती थी यहाँ तक कि वे नष्ट हो गए। अल-कल्बी ने उल्लेख किया कि उनके कवि ने इस बारे में कहा: हूद ने उनके विरुद्ध प्रार्थना की, एक ऐसी प्रार्थना कि वे निर्जीव हो गए। उन पर एक तेज़ हवा चली, जिसने आद को धूल के ढेर जैसा छोड़ दिया। सात रातों तक वश में रही, उसने ज़मीन पर एक तिनका भी नहीं छोड़ा।

और हूद अपनी कौम में उनके बाद एक सौ पचास साल तक जीवित रहे। "तो वे ऐसे हो गए कि उनके घरों के सिवा कुछ दिखाई न देता था" (सूरा अल-अहक़ाफ़ 46:25)। आसिम और हमज़ा ने इसे पढ़ा: "ला युरा इल्ला मसाकिनुहुम" कर्मवाच्य (passive) में 'या' के साथ। इसी तरह, हम्माद इब्न सलमा ने इब्न कथीर से रिवायत की, सिवाय इसके कि उन्होंने पढ़ा: "तारा" 'ता' के साथ। यह आसिम से अबू बक्र के माध्यम से भी रिवायत किया गया है। बाकी लोगों ने पढ़ा: "तारा" ज़बर (fat-ha) वाली 'ता' के साथ। "मसाकिनहुम" मफ़ऊल (accusative) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: हे मुहम्मद, आप उनके घरों के अलावा कुछ नहीं देखते। अल-महदवी ने कहा: जिसने कर्मवाच्य में 'ता' के साथ पढ़ा, उसने 'मसाकिन' (घरों) के स्त्रीलिंग होने के आधार पर ऐसा किया, जो दुर्लभ है और केवल कविता में उपयोग किया जाता है। अबू हातिम ने कहा: यह भाषा में तब तक सही नहीं है जब तक कि इसमें कोई छुपा हुआ शब्द न हो; जैसा कि आप बातचीत में कहते हैं: "ज़ैनब के अलावा औरतें नहीं देखी जातीं।" और यह कहना जायज़ नहीं है: "नहीं देखी जाती (स्त्रीलिंग) सिवाय ज़ैनब के।" सिबवैह ने कहा: इसका अर्थ है: उनके व्यक्तित्व नहीं देखे जाते, केवल उनके घर देखे जाते हैं।

अबू उबैद और अबू हातिम ने आसिम और हमज़ा के किरअत (पढ़ने के तरीके) को चुना। अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है कि उनके घरों के अलावा कुछ भी दिखाई नहीं देता, इसलिए यह अर्थ पर आधारित है; जैसे आप कहते हैं: "हिंद के अलावा कोई नहीं उठा," जिसका अर्थ है "हिंद के अलावा कोई व्यक्ति नहीं उठा।" अल-फर्रा ने कहा: लोग दिखाई नहीं देते क्योंकि वे रेत के नीचे थे, और केवल [उनके घर] दिखाई देते हैं...

(1) प्रतियों में: 'अला' (ऊपर)। जो प्रमाणित है वह (द) और 'अल-नुकात वल-उयून' से है, और वहां वाक्यांश है: "सिवाय इसके जो खालों पर नरम हो गया।" (2) अस-सबअह पृ. 598, और अत-तयसीर पृ. 200। हमें इब्न कथीर और आसिम के लिए किरअ ت के दो पहलुओं का पता नहीं चला; आसिम से मुतवातिर 'युरा' है, और इब्न कथीर से 'तारा'। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 28/28।

سورة الاحقاف: آیات ۲۲ - ۲۵ ۲۱۶

عمرو بن میمون نے ذکر کیا کہ: وہ (ہوا) غائب آدمی کو لاتی یہاں تک کہ اسے ان کی مجلس میں پھینک دیتی۔ ابن اسحاق نے کہا: ہود اور ان کے ساتھ موجود مومنین ایک باڑے میں الگ ہو گئے تھے، ان تک اور ان کے ساتھیوں تک اس (ہوا) کا کچھ اثر نہیں پہنچتا تھا سوائے اس کے جو ان کے کپڑوں پر نرم پڑ جاتا تھا۔ اور جانیں اس سے لذت پاتی تھیں؛ اور بے شک وہ ہوا عاد کے ان لوگوں پر سے گزرتی تھی جو آسمان و زمین کے درمیان سفر (ظعن) میں ہوتے تھے اور انہیں پتھروں سے کچل دیتی یہاں تک کہ وہ ہلاک ہو گئے۔ کلبی نے حکایت کی کہ ان کے شاعر نے اس بارے میں کہا: پس ہود نے ان کے خلاف دعا کی، ایسی دعا کہ وہ بے جان ہو گئے۔ ان پر ایسی تیز ہوا چلی جس نے قوم عاد کو راکھ کے ڈھیر بنا دیا۔ وہ سات راتوں تک مسلط رہی، اس نے زمین پر ایک تنکا بھی نہ چھوڑا۔

اور ہود اپنی قوم میں ان کے بعد ایک سو پچاس سال زندہ رہے۔ ﴿فَأَصْبَحُوا لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ﴾ (پس وہ ایسے ہو گئے کہ ان کے مکانات کے سوا کچھ نظر نہ آتا تھا)۔ عاصم اور حمزہ نے پڑھا: «لَا يُرَىٰ إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ» مجہول (passive) کے ساتھ 'یاء' کے ذریعے۔ اسی طرح حماد بن سلمہ نے ابن کثیر سے روایت کیا سوائے اس کے کہ انہوں نے «تَرَى» 'تاء' کے ساتھ پڑھا۔ اور یہی عاصم سے ابوبکر کے واسطے سے مروی ہے۔ باقی قراء نے «تَرَى» تاء مفتوحہ (زبر والی تاء) کے ساتھ پڑھا۔ «مَسَاكِنَهُمْ» حالتِ نصبی میں ہے، یعنی: اے محمد! آپ ان کے مکانات کے سوا کچھ نہیں دیکھ پاتے۔ مہدوی نے کہا: جس نے مجہول کی 'تاء' کے ساتھ پڑھا تو وہ 'مساکن' کے لفظِ ظاہر کی وجہ سے ہے جو کہ مؤنث ہے، اور یہ قلیل ہے، صرف شاعری میں مستعمل ہے۔ ابو حاتم نے کہا: یہ لغت میں درست نہیں جب تک کہ اس میں کوئی پوشیدہ ضمیر نہ ہو؛ جیسا کہ کلام میں کہا جاتا ہے:

"عورتیں نظر نہیں آتیں سوائے زینب کے"۔ اور یہ جائز نہیں ہے: "نظر نہیں آتی (مؤنث) سوائے زینب کے"۔ سیبویہ نے کہا: اس کا معنی ہے: ان کے اشخاص نظر نہیں آتے، صرف ان کے مکانات نظر آتے ہیں۔

ابو عبید اور ابو حاتم نے عاصم اور حمزہ کی قرات کو اختیار کیا۔ کسائی نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ ان کے مکانات کے سوا کچھ نظر نہیں آتا، پس یہ معنی پر محمول ہے؛ جیسے آپ کہتے ہیں: "ہند کے سوا کوئی کھڑا نہیں ہوا"، اور معنی یہ ہے کہ "ہند کے سوا کوئی شخص کھڑا نہیں ہوا"۔ فراء نے کہا: لوگ نظر نہیں آتے کیونکہ وہ ریت کے نیچے دب گئے تھے، اور صرف [ان کے مکانات] نظر آتے ہیں...

(۱) نسخوں میں: "أعلی" ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ (د) اور "النکت والعیون" سے ہے، اور عبارت وہاں یہ ہے: "سوائے اس کے جو کھالوں پر نرم ہو گیا"۔ (۲) السبعہ ص ۵۹۸، اور التیسیر ص ۲۰۰۔ ہمیں ابن کثیر اور عاصم کے لیے قرات کی دو صورتوں کا علم نہیں ہو سکا، عاصم سے متواتر "یُری" ہے، اور ابن کثیر سے "تری"۔ (۳) تفسیر رازی ۲۸/۲۸۔

Surah Al-Ahqaf: Verses 22 - 26 217

...their dwellings because they are still standing (1). {Thus do We recompense the criminal people} meaning: like this punishment We punish the polytheists.

The Almighty said: {And We had certainly established them in such as We have not established you, and We made for them hearing and vision and hearts. But their hearing and vision and hearts availed them not from anything [of the punishment of Allah] as they were rejecting the signs of Allah; and they were enveloped by what they used to ridicule. (26)}

The Almighty's saying: {And We had certainly established them in such as We have not established you} It was said: 'In' (إِن) is extra; its estimation is: And We had established them in what We have established you. This is the saying of Al-Qutaybi (2).

And Al-Akhfash recited: Man hopes for what he does not see, and calamities intervene before his lowest goals (3)

Another said: So our nature was not cowardice, but our deaths and the turn of others (4)

And it was said: 'Ma' (ما) means 'the one who/which', and 'In' (إن) means 'not'; and the estimation: And We had certainly established them in what We have not established you in; this was said by Al-Mubarrad (5).

And it was said: It is conditional and its answer is implied and omitted; the estimation: And We had certainly established them in what if...

---

(1) Similar speech in I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/170. (2) Tafsir Gharib al-Quran p. 408, and Tafsir al-Razi 28/29. (3) Al-Nawadir fi al-Lughah p. 60, Al-Manhal wa al-Sharih p. 254, and Khizanat al-Adab 8/440. Its author - as in Al-Nawadir - is Jabir bin Ra'lan al-Ta'i, from the Pre-Islamic period. (4) The verse is for Farwa bin Musayk as in al-Kitab 3/153, Al-Manhal wa al-Sharih pp. 254-255, and Al-Mubarrad mentioned it in Al-Kamil 1/441, and Al-Baghdadi in Al-Khizana 4/112 without attribution. His saying: 'tibbunā' (طِبُّنا) 'Al-Tibb' means cause and reason, i.e.: the reason for our being killed was not cowardice but rather what happened by fate from the presence of death and the transition of state and power from us. He said it in Al-Khizana. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/170, Al-Wasit 4/114, and Tafsir al-Baghawi 4/171.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 22 - 26 217

...उनके घर क्योंकि वे खड़े हैं (1)। {इसी तरह हम अपराधी लोगों को बदला देते हैं} अर्थात: इस सज़ा की तरह हम बहुदेववादियों को सज़ा देते हैं।

सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने उन्हें वैसी ही शक्ति और अधिकार दिए थे जैसे तुम्हें नहीं दिए, और हमने उन्हें कान और आँखें और दिल दिए थे। लेकिन उनके कानों और आँखों और दिलों ने उन्हें [अल्लाह के अज़ाब से] कुछ भी लाभ नहीं पहुँचाया, क्योंकि वे अल्लाह की आयतों का इनकार करते थे; और उन्हें उस चीज़ ने घेर लिया जिसका वे मज़ाक उड़ाया करते थे। (26)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उन्हें वैसी ही शक्ति दी थी जैसी तुम्हें नहीं दी} कहा गया है: 'इन' (إن) अतिरिक्त है; इसका अनुमान है: और हमने उन्हें उसी में शक्ति दी थी जिसमें हमने तुम्हें शक्ति दी है। यह अल-कुतैबी (2) का कथन है।

अल-अख़फ़श ने पढ़ा: मनुष्य उस चीज़ की आशा करता है जिसे वह नहीं देखता, और मुसीबतें उसके न्यूनतम लक्ष्यों से पहले आ जाती हैं (3)

एक अन्य ने कहा: तो हमारा स्वभाव कायरता नहीं था, बल्कि हमारी मृत्यु और दूसरों की बारी थी (4)

और यह कहा गया: 'मा' (मा) का अर्थ 'जो' है, और 'इन' (إن) का अर्थ 'नहीं' है; और अनुमान: और हमने उन्हें उस चीज़ में शक्ति दी थी जिसमें हमने तुम्हें शक्ति नहीं दी; यह अल-मुबर्रद (5) द्वारा कहा गया था।

और यह कहा गया: यह शर्तिया है और इसका उत्तर निहित और लुप्त है; अनुमान: और हमने उन्हें उस चीज़ में शक्ति दी थी जिसमें यदि...

---

(1) अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 4/170 में इसी तरह की बात। (2) तफसीर गरीब अल-कुरान पृष्ठ 408, और तफसीर अल-राज़ी 28/29। (3) अल-नवादिर फी अल-लुग़ह पृष्ठ 60, अल-मनहल वा अल-शरीह पृष्ठ 254, और खिज़ानत अल-अदब 8/440। इसके रचयिता - जैसा कि अल-नवादिर में है - जाबिर बिन रआलान अल-ताई हैं, जो जाहिली काल के थे। (4) यह शेर फरवा बिन मुसैक का है जैसा कि अल-किताब 3/153, अल-मनहल वा अल-शरीह पृष्ठ 254-255 में है, और अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 1/441 में इसका उल्लेख किया है, और अल-बगदादी ने अल-खिज़ाना 4/112 में बिना किसी संदर्भ के। उनका कहना है: 'तिब्बुना' (طِبُّنا) 'अल-तिब्ब' का अर्थ कारण और वजह है,

अर्थात: हमारे मारे जाने का कारण कायरता नहीं थी, बल्कि भाग्य द्वारा मृत्यु की उपस्थिति और हमसे राज्य और शक्ति का स्थानांतरण था। उन्होंने अल-खिज़ा़ना में यह कहा। (5) अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 4/170, अल-वसीत 4/114, और तफसीर अल-बग़वी 4/171।

سورة الاحقاف: آیات 22 - 26 217

...ان کے مکانات کیونکہ وہ کھڑے ہیں (1)۔ {اسی طرح ہم مجرم قوم کو بدلہ دیتے ہیں} یعنی: اسی طرح کی سزا ہم مشرکین کو دیتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور بیشک ہم نے انہیں وہ قدرت و تمکنت دی تھی جو تمہیں نہیں دی، اور ہم نے ان کے لیے کان اور آنکھیں اور دل بنائے تھے۔ تو نہ ان کے کانوں نے، نہ ان کی آنکھوں نے اور نہ ان کے دلوں نے انہیں کسی کام سے [اللہ کے عذاب سے] بچایا، کیونکہ وہ اللہ کی نشانیوں کا انکار کرتے تھے؛ اور انہیں اسی چیز نے گھیر لیا جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے۔ (26)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بیشک ہم نے انہیں وہ قدرت دی تھی جو تمہیں نہیں دی} کہا گیا ہے کہ: 'إن' (إن) زائد ہے؛ اس کی تقدیر یہ ہے: اور بیشک ہم نے انہیں اس میں قدرت دی تھی جس میں تمہیں قدرت دی ہے۔ اور یہ القتبی (2) کا قول ہے۔

اور الاخفش نے پڑھا: آدمی اس چیز کی امید رکھتا ہے جسے وہ نہیں دیکھتا، اور مصیبتیں اس کے ادنیٰ مقاصد سے پہلے آ جاتی ہیں (3)

دوسرے نے کہا: پس ہمارا مزاج بزدلی نہیں تھا، بلکہ ہماری موت اور دوسروں کی باری تھی (4)

اور کہا گیا: 'ما' (ما) بمعنی 'جو'، اور 'إن' (إن) بمعنی 'نہیں'؛ اور تقدیر یہ ہے: اور بیشک ہم نے انہیں اس میں قدرت دی تھی جس میں تمہیں قدرت نہیں دی؛ یہ المبرد (5) کا قول ہے۔

اور کہا گیا: یہ شرطیہ ہے اور اس کا جواب پوشیدہ اور محذوف ہے؛ اور تقدیر یہ ہے: اور بیشک ہم نے انہیں اس میں قدرت دی کہ اگر...

(1) اسی طرح کی گفتگو النحاس کی اعراب القرآن 4/170 میں ہے۔ (2) تفسیر غریب القرآن ص 408، اور تفسیر الرازی 28/29۔ (3) النوادر فی اللغہ ص 60، والمنہل والشانح ص 254، وخزانۃ الادب 8/440۔ اس کا کہنے والا - جیسا کہ النوادر میں ہے - جابر بن رآلان الطائی ہے جو کہ جاہلی شاعر ہے۔ (4) یہ شعر فروہ بن مسیک کا ہے جیسا کہ الکتاب 3/153، والمنہل والشانح ص 254-255 میں ہے، اور المبرد نے الکامل 1/441 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور البغدادی نے الخزانہ 4/112 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا۔ ان کا قول: 'طِبُّنا' (طِبُّنا) الطب سے مراد علت اور سبب ہے، یعنی: ہمارے قتل ہونے کا سبب بزدلی نہیں تھی بلکہ وہ تھا جو تقدیر میں موت کی آمد اور ہم سے حکومت و ریاست کی منتقلی کا فیصلہ ہو چکا تھا۔ انہوں نے الخزانہ میں یہ کہا۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 4/170، والوسیط 4/114، وتفسیر البغوی 4/171۔

218 Surah Al-Ahqaf: Verses 26 - 28

[The context of our establishing you was] that your rebellion was greater and your stubbornness more severe; and the sentence is complete (1). Then He began and said: {And We gave them hearing and sight and hearts} meaning hearts with which they understand (2). {But their hearing and their sight and their hearts did not avail them at all when they used to reject the signs of Allah}: they disbelieve. {And surrounded them}: encompassed them (3) {that which they used to mock.}

The Almighty says: {And We have already destroyed what surrounds you of the townships, and We have diversified the signs that perhaps they might return.}

The Almighty says: {And We have already destroyed what surrounds you of the townships} meaning Hijr of Thamud and the towns of Lot and the like of what used to neighbor the Hijaz region, and their news were common knowledge among them. {And We have diversified the signs} meaning the arguments, proofs, types of clear evidences, and sermons, i.e., We explained them to the people of those towns (4). {That perhaps they might return} but they did not return. It was also said: i.e., We have diversified the verses of the Quran in promises, warnings, stories, and miracles so that these polytheists might return.

The Almighty says: {Then why did those whom they had taken for gods besides Allah as a means of nearness (qurban) not help them? But they strayed away from them. And that was their lie and what they used to invent.}

The Almighty says: {Then why did... not help them} "Lawla" here means "why didn't", i.e., why did their gods - whom they claimed would bring them closer to Allah to intercede for them when they said: {These are our intercessors with Allah} [Yunus: 18] - not help them and protect them from the destruction that befell them? Al-Kisa'i said: "Al-Qurban" is everything through which one seeks nearness to Allah Almighty through obedience and sacrifice, and the plural is "Qarabun"; like "Ruhban" and "Rahabin" (5).

And one of the two objects of "ittakhadha" (taken) refers back to "alladhina" (those) which is omitted, and the second is "alihatan" (gods).

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 5 / 284 - 285. (2) Zad al-Masir 7 / 386. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Farra 3 / 56. (4) Similar words in Tafsir al-Tabari 21/161, and Majma' al-Bayan 26/21. (5) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4 / 171 - 172 without attribution.

218 सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 26 - 28

[जिसमें हमने तुम्हें बसाया था] तुम्हारा विद्रोह अधिक था और तुम्हारी हठधर्मिता अधिक गंभीर थी; और बात पूरी हुई (1)। फिर उन्होंने शुरू किया और कहा: {और हमने उन्हें सुनने और देखने की शक्ति और दिल दिए} अर्थात वे दिल जिनसे वे समझते हैं (2)। {लेकिन न उनके कान, न उनकी आँखें और न उनके दिल उनके किसी काम आए, क्योंकि वे अल्लाह की आयतों का इनकार करते थे}: वे कुफ़्र करते थे। {और उन्हें घेर लिया}: उन्हें चारों ओर से घेर लिया (3) {उस चीज़ ने जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे।}

अल्लाह तआला फरमाता है: {और हमने तुम्हारे चारों ओर की बस्तियों को नष्ट कर दिया, और हमने निशानियों को बार-बार पेश किया ताकि शायद वे लौट आएँ।}

अल्लाह तआला फरमाता है: {और हमने तुम्हारे चारों ओर की बस्तियों को नष्ट कर दिया} इसका अर्थ है समूद का हिज्र और लूत की बस्तियाँ और उनके जैसी अन्य बस्तियाँ जो हिजाज़ क्षेत्र के करीब थीं, और उनकी खबरें उनके बीच आम थीं। {और हमने निशानियों को बार-बार पेश किया} अर्थात दलीलें, प्रमाण, स्पष्ट प्रमाणों के प्रकार और उपदेश, यानी हमने उन बस्तियों के लोगों को उन्हें समझाया (4)। {ताकि शायद वे लौट आएँ} लेकिन वे नहीं लौटे। और यह भी कहा गया है: यानी, हमने कुरान की आयतों को वादों, चेतावनियों, कहानियों और चमत्कारों में विविध किया है ताकि ये मुशरिक (मूर्तिपूजक) वापस लौट आएं।

अल्लाह तआला फरमाता है: {तो उन लोगों ने उनकी मदद क्यों नहीं की जिन्हें उन्होंने अल्लाह के अलावा करीब (कुर्बान) होने के लिए खुदा बना लिया था? बल्कि वे उनसे गुम हो गए। और यही उनका झूठ था और जो वे गढ़ते थे।}

अल्लाह तआला फरमाता है: {तो उनकी मदद क्यों नहीं की} "लौला" का अर्थ है "क्यों नहीं", यानी, उनके उन देवताओं ने उनकी मदद क्यों नहीं की, जिनके बारे में उनका दावा था कि वे उन्हें अल्लाह के करीब ले जाएंगे ताकि वे उनके लिए सिफारिश करें जब उन्होंने कहा था: {ये अल्लाह के पास हमारे सिफारिशी हैं} [यूनुस: 18] - और उन्हें उस तबाही से क्यों नहीं बचाया जो उन पर आई! अल-किसई ने कहा: "अल-कुर्बान" वह सब कुछ है जिसके माध्यम से कोई आज्ञाकारिता और बलिदान के माध्यम से अल्लाह सर्वशक्तिमान की निकटता चाहता है, और इसका बहुवचन "कराबून" है; जैसे "रूहबान" और "रहाबीन" (5)।

और "इत्तखदा" (लिया) के दो कर्मों में से एक "अल्लाज़ीना" (वे लोग) की ओर इशारा करता है जो लुप्त है, और दूसरा "आलिहतन" (देवता) है।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 5 / 284 - 285. (2) जाद अल-मसीर 7 / 386. (3) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 3 / 56. (4) तफसीर अल-तबरी 21/161 और मजमा अल-बयान 26/21 में इसी तरह के शब्द। (5) अल-बगवी ने अपनी तफसीर 4 / 171 - 172 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है।

۲۱۸ سورة الاحقاف: آیات ۲۶ - ۲۸

جس میں ہم نے تم کو بسایا تھا، تمہاری سرکشی زیادہ تھی اور تمہاری ضد زیادہ شدید تھی؛ اور بات مکمل ہو گئی (۱)، پھر اس نے شروع کیا اور فرمایا: ﴿اور ہم نے ان کو کان اور آنکھیں اور دل دیے تھے﴾ یعنی وہ دل جن سے وہ سمجھتے ہیں (۲)۔ ﴿تو نہ ان کے کان ان کے کچھ کام آئے، نہ ان کی آنکھیں اور نہ ان کے دل، جب وہ اللہ کی آیات کا انکار کرتے تھے﴾: وہ کفر کرتے تھے۔ ﴿اور ان کو گھیر لیا﴾: ان کا احاطہ کر لیا (۳) ﴿اس چیز نے جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے۔﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور یقیناً ہم نے تمہارے ارد گرد की بستیوں کو ہلاک کر دیا اور ہم نے اپنی نشانیاں طرح طرح سے بیان کیں تاکہ وہ رجوع کریں۔﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور یقیناً हम ने तुम्हारे ارد گرد کی بستیوں کو ہلاک کر دیا﴾ اس سے مراد ثمود کا حجر اور لوط کی بستیاں اور ان جیسی دیگر بستیاں ہیں جو حجاز کے علاقے کے قریب تھیں، اور ان کی خبریں ان کے ہاں مشہور تھیں۔ ﴿اور ہم نے اپنی نشانیاں طرح طرح سے بیان کیں﴾ یعنی دلائل، براہین، قسم قسم کے واضح ثبوت اور نصیحتیں، یعنی ہم نے ان بستیوں والوں کے لیے ان کو واضح کر دیا (۴)۔ ﴿تاکہ وہ رجوع کریں﴾ لیکن انہوں نے رجوع نہ کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یعنی ہم نے قرآن کی آیات کو وعدوں، وعیدوں، قصوں اور اعجاز میں پھیر پھیر کر بیان کیا تاکہ یہ مشرکین رجوع کریں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تو ان لوگوں نے ان کی مدد کیوں نہ کی جنہیں انہوں نے اللہ کے سوا قرب حاصل کرنے کے لیے معبود بنا لیا تھا؟ بلکہ وہ ان سے گم ہو گئے، اور یہ ان کا جھوٹ تھا اور وہ جو افترا کرتے تھے۔﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تو ان کی مدد کیوں نہ کی﴾ "لولا" یہاں "کیوں نہ" کے معنی میں ہے، یعنی ان کے ان معبودوں نے ان کی مدد کیوں نہ کی جن کے بارے میں ان کا خیال تھا کہ وہ اللہ کے قریب کر دیں گے تاکہ وہ ان کی سفارش کریں جب انہوں نے کہا تھا: ﴿یہ اللہ کے پاس ہمارے سفارشی ہیں﴾ [یونس: ۱۸] - اور ان کو اس ہلاکت سے نہ بچایا جو ان پر واقع ہوئی! کسائی نے کہا: "القربان" ہر وہ چیز ہے جس کے ذریعے اطاعت اور قربانی کے ذریعے اللہ تعالیٰ کا قرب حاصل کیا جائے، اور اس کی جمع "قرابین" ہے؛ جیسے "رہبان" اور "رہابین" (۵)۔

اور "اتخذ" کے دو مفعولوں میں سے ایک "الذین" کی طرف لوٹتا ہے جو محذوف ہے، اور دوسرا "آلهة" ہے۔

---

(۱) النکت والعیون ۵ / ۲۸۴ - ۲۸۵۔ (۲) زاد المسیر ۷ / ۳۸۶۔ (۳) معانی القرآن للفراء ۳ / ۵۶۔ (۴) اسی طرح کی گفتگو تفسیر طبری ۲۱/۱۶۱، اور مجمع البیان ۲۶/۲۱ میں ہے۔ (۵) بغوی نے اسے اپنی تفسیر ۴ / ۱۷۱ - ۱۷۲ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 28 219

And "Qurbanan" (sacrifice): it is a state (hal), and it is not correct for "Qurbanan" to be a second object, with "alihatan" (gods) as a substitute for it; because of the corruption of meaning; as Al-Zamakhshari said. And it was read as: "Qurbunan"; with a damma on the ra(1). {But they went astray from them} means: they perished away from them. And it was said: {But they went astray from them} meaning: their gods went astray from them; because what befell them did not befall the gods; as they are inanimate objects. And it was said: {they went astray from them}, meaning: they left the idols and disassociated themselves from them. {And that was their lie} meaning: and the gods that went astray from them are their lie in their saying: they bring them closer to Allah (2). The general reading: "ifkuhum" with a kasra on the hamza and a sukun on the fa, meaning: their lie. And "al-ifk" is lying, as is "al-afikah", and the plural is "al-afa'ik". And a man who is "affak" is a liar. Ibn Abbas, Mujahid, and Ibn al-Zubayr read: "wa dhalika afakahum" with a fatha on the hamza, fa, and kaf, as a verb, meaning: that saying turned them away from monotheism (3). And "al-afk" - with a fatha - is the source of your saying: "afakahu ya'fikuhu afkan", meaning: he turned him over and turned him away from the thing. Ikrimah read: "affakahum" with a shadda on the fa for emphasis and intensification (4). Abu Hatim said: it means He turned them away from the bliss they were in. Al-Mahdawi mentioned from Ibn Abbas also: "āfikahum" with elongation and a kasra on the fa, meaning their turner away.

---

(1) Al-Kashshaf 4/526. Al-Ukbari in Al-Imla' 2/235 parsed "qurbanan" as the object of "ittakhadhu" and "alihatan" as a substitute for it, and Makki mentioned it in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/669. And his saying: It is not correct for "qurbanan" to be a second object... etc., Al-Samin al-Halabi said in Al-Durr al-Masun 9/677: The reason for the corruption - and Allah knows best - is that "qurban" is a name for what is used to draw closer to a deity. So if we made it a second object and "alihatan" a substitute for it, it would follow that the thing used for drawing closer would be gods, while the assumption is that it is other than the gods; rather, it is something used to draw closer to them, so it is different from them. How then can the gods be a substitute for it? This is not permissible. (2) Similar wording in Tafsir al-Baghawi 4/172. (3) Mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah, p. 139, and from Ibn Abbas by Ibn Jinni in Al-Muhtasab 2/267, and also related from him by Al-Tabari in his Tafsir 21/163. (4) Ikrimah's reading in Al-Muharrar al-Wajiz 5/104, mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasab 2/267, and Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 139 from 'Iyad.

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 28 219

और "क़ुर्बानन" (क़ुर्बानी): यह एक 'हाल' (स्थिति) है, और "क़ुर्बानन" का दूसरा कर्म (मफ़ऊल) होना सही नहीं है, जिसमें "आलिहतन" (देवता) उसका 'बदल' हो; अर्थ के भ्रष्ट होने के कारण; जैसा कि अल-ज़मखशरी ने कहा है। और इसे "क़ुर्बूनन" भी पढ़ा गया है; 'रा' पर दम्मा के साथ (1)। {बल्कि वे उनसे भटक गए} का अर्थ है: वे उनसे नष्ट हो गए। और यह भी कहा गया है: {बल्कि वे उनसे भटक गए} का अर्थ है: उनके देवता उनसे भटक गए; क्योंकि जो उन पर बीता वह देवताओं पर नहीं बीता; क्योंकि वे निर्जीव वस्तुएं हैं। और यह भी कहा गया है: {वे उनसे भटक गए}, अर्थात: उन्होंने मूर्तियों को छोड़ दिया और उनसे किनारा कर लिया। {और वह उनका झूठ था} अर्थात: और वे देवता जो उनसे भटक गए, उनके इस कथन में उनका झूठ हैं कि: वे उन्हें अल्लाह के करीब लाते हैं (2)। सामान्य पाठ (क़िरात): "इफ़कुहुम" है, हमज़ा पर कसरा और फ़ा पर सुकून के साथ, अर्थात: उनका झूठ। और "अल-इफ़्क" का अर्थ झूठ है, जैसे "अल-अफ़िक़ह", और इसका बहुवचन "अल-अफ़ाइक" है। और एक आदमी जो "अफ़्फ़ाक" है, वह झूठा है। इब्न अब्बास, मुजाहिद और इब्न अल-जुबैर ने पढ़ा: "वा ज़ालिका अफ़कहुम" हमज़ा, फ़ा और काफ़ पर फ़तह के साथ, एक क्रिया के रूप में, अर्थात: उस बात ने उन्हें एकेश्वरवाद से फेर दिया (3)। और "अल-अफ़्क" - फ़तह के साथ - आपके कहने का स्रोत है: "अफ़कहु याफ़िकुहु अफ़कन", अर्थात: उसने उसे पलट दिया और उसे चीज़ से फेर दिया। इक़रिमह ने पढ़ा: "अफ़्फ़कहुम" ज़ोर और अधिकता के लिए फ़ा पर शद्दा के साथ (4)। अबू हातिम ने कहा: इसका मतलब है कि उसने उन्हें उस सुख से फेर दिया जिसमें वे थे। अल-महदवी ने इब्न अब्बास से यह भी उल्लेख किया है: "आफ़िकहुम" मद (खींचकर) और फ़ा पर कसरा के साथ, जिसका अर्थ है उन्हें फेरने वाला।

---

(1) अल-कश्शाफ़ 4/526। अल-उकबरी ने अल-इमला 2/235 में "क़ुर्बानन" को "इत्तखज़ू" के कर्म के रूप में और "आलिहतन" को उसके बदल के रूप में पार्स किया, और मक्की ने मुश्किल इराब अल-क़ुरान 2/669 में इसका उल्लेख किया। और उनका कहना: "क़ुर्बानन" का दूसरा कर्म होना सही नहीं है... आदि, अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसनून 9/677 में कहा: भ्रष्टाचार का कारण - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - यह है कि "क़ुर्बान" उस चीज़ का नाम है जिसके ज़रिए देवता के करीब आया जाता है। इसलिए यदि हम इसे दूसरा कर्म और "आलिहतन" को उसका बदल बनाते हैं, तो इसका अर्थ यह होगा कि जिससे निकटता प्राप्त की जा रही है वह देवता हैं, जबकि धारणा यह है कि वह देवताओं के अलावा है; बल्कि, वह कुछ ऐसा है जिसका उपयोग उनके

करीब आने के लिए किया जाता है, इसलिए वह उनसे अलग है। फिर देवता इसके बदले कैसे हो सकते हैं? यह जायज़ नहीं है। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/172 में भी इसी तरह के शब्द हैं। (3) इब्न खालवेह ने अल-क़िरात अल-शाज़ाह, पृष्ठ 139 में उन सभी का उल्लेख किया है, और इब्न अब्बास से इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसब 2/267 में, और अल-तबरी ने भी अपनी तफ़सीर 21/163 में उनसे इसे उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/104 में इक़रिमह का पाठ, इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुहतसब 2/267 में उल्लेख किया गया, और इब्न खालवेह द्वारा अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृष्ठ 139 में इयाद से।

سورہ الاحقاف: آیت ۲۸ ۲۱۹

اور «قُرْبَانًا» : حال ہے، اور «قُرْبَانًا» کا مفعول ثانی ہونا درست نہیں ہے، جبکہ «آلِهَةً» اس کا بدل ہو؛ کیونکہ اس سے معنی فاسد ہو جاتے ہیں؛ یہ زمخشری کا قول ہے۔ اور «قُرْبُاناً» بھی پڑھا گیا ہے؛ راء کے ضمہ کے ساتھ (۱)۔ ﴿بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ﴾ یعنی: وہ ان سے ہلاک (غائب) ہو گئے۔ اور کہا گیا: ﴿بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ﴾ یعنی: ان کے معبود ان سے گم ہو گئے؛ کیونکہ جو مصیبت ان پر پڑی وہ ان معبودوں پر نہیں پڑی؛ کیونکہ وہ جمادات (بے جان) ہیں۔ اور کہا گیا: ﴿ضَلُّوا عَنْهُمْ﴾، یعنی: انہوں نے بتوں کو چھوڑ دیا اور ان سے بیزاری کا اظہار کیا۔ ﴿وَذَلِكَ إِفْكُهُمْ﴾ یعنی: اور وہ معبود جو ان سے گم ہو گئے، ان کے اس قول میں ان کا جھوٹ ہیں کہ: وہ انہیں اللہ کے قریب کر دیں گے (۲)۔ عام قرأت: «إِفْكُهُمْ» ہے، ہمزہ کے کسرہ اور فاء کے سکون کے ساتھ، یعنی: ان کا جھوٹ۔ اور "الافک" جھوٹ کو کہتے ہیں، اسی طرح "الافیکہ" بھی، اور اس کی جمع "الافائک" ہے۔ اور "افّاک" اس شخص کو کہتے ہیں جو بہت جھوٹ بولنے والا ہو۔ ابن عباس، مجاہد اور ابن زبیر نے پڑھا: «وَذَلِكَ أَفَكَهُمْ» ہمزہ، فاء اور کاف کے فتحہ کے ساتھ، فعل کے طور پر، یعنی: اس قول نے انہیں توحید سے پھیر دیا (۳)۔ اور "الافک" - فتحہ کے ساتھ - آپ کے اس قول کا مصدر ہے: «أَفَكَهُ يَأفِكُه أفكاً»، یعنی: اس نے اسے پلٹ دیا اور اسے چیز سے پھیر دیا۔ عکرمہ نے پڑھا: «أَفَّكهم» فاء کی تشدید کے ساتھ تاکید اور تکثیر کے لیے (۴)۔ ابو حاتم نے کہا: یعنی اس نے انہیں اس نعمت سے پھیر دیا جس میں وہ تھے۔ المہدوئی نے ابن عباس سے یہ بھی ذکر کیا ہے: «آفِكَهم» مد اور فاء کے کسرہ کے ساتھ، یعنی انہیں پھیرنے والا۔

---

(۱) الکشاف ۵۲۶/۴۔ العکبری نے الاملاء ۲/ ۲۳۵ میں «قرباناً» کو "اتخذوا" کا مفعول اور «آلهة» کو اس کا بدل قرار دیا ہے، اور مکی نے مشکل اعراب القرآن ۲/ ۶۶۹ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور

ان کا یہ قول کہ: «قرباناً» کا مفعول ثانی ہونا درست نہیں ہے... الخ، سمین حلبی نے الدر المصون ۶۷۷/۹ میں کہا: فساد کی وجہ - اور اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے کہ "قربان" اس چیز کا نام ہے جس کے ذریعے معبود کا قرب حاصل کیا جائے، پس اگر ہم اسے مفعول ثانی اور «آلهة» کو اس کا بدل بنا دیں تو لازم آئے گا کہ جس چیز سے قرب حاصل کیا جا رہا ہے وہ معبود ہوں، حالانکہ فرض یہ ہے کہ وہ معبودوں کے علاوہ ہے؛ بلکہ وہ ایسی چیز ہے جس کے ذریعے ان کا قرب حاصل کیا جاتا ہے تو وہ ان سے غیر ہے، پھر معبود اس کا بدل کیسے ہو سکتے ہیں؟ یہ جائز نہیں ہے۔ (۲) اسی طرح کی گفتگو تفسیر بغوی ۴/ ۱۷۲ میں ہے۔ (۳) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۳۹ میں ان سب کا ذکر کیا ہے، اور ابن عباس سے ابن جنی نے المحتسب ۲/ ۲۶۷ میں، اور طبری نے بھی اپنی تفسیر ۲۱/ ۱۶۳ میں اسے ان سے روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۵/ ۱۰۴ میں عکرمہ کی قرأت، ابن جنی نے المحتسب ۲/ ۲۶۷ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۳۹ میں عیاض سے۔

Page 220 Surah Al-Ahqaf: Verses 28 - 29

And from Abdullah bin Al-Zubayr, with variation: "āfakahum" with elongation (madd) (1), so it could be "af'alahum", meaning: he turned them towards falsehood (ifk). And it could be "fā'alahum", like "khāda'ahum" (he deceived them). The evidence for the common recitation: "ifkuhum" (their falsehood) is His saying: "and what they used to invent," meaning: they lie. It was said: "ifkuhum" is like "afakuhum". "Al-Ifk" and "Al-Afak" are like "Al-Hidhr" and "Al-Hadhar" (caution)(2); as Al-Mahdawi said. Allah Almighty's saying: "And [mention, O Muhammad], when We directed to you a few of the jinn, listening to the Qur'an. And when they attended it, they said, 'Listen quietly.' And when it was concluded, they went back to their people as warners." (Verse 29) Allah Almighty's saying: "And when We directed to you a few of the jinn" - this is a rebuke to the polytheists of Quraysh, meaning: that the jinn heard the Qur'an and believed in it, and knew that it was from Allah, while you are turning away and persisting in disbelief(3). And the meaning of "sarafna" (directed): We turned towards you and sent. That is because they were turned away from eavesdropping on the heaven by the pelting of shooting stars - as will come - and they had not been turned away from it after Jesus except at the time of the Prophet's ﷺ mission(4). The commentators said; Ibn Abbas, Sa'id bin Jubayr, Mujahid and others: When Abu Talib died, the Prophet ﷺ went out alone to Ta'if seeking support from Thaqif, so he went to 'Abd Yalil, Mas'ud, and Habib, who were brothers, sons of 'Amr bin 'Umayr, and with them was a woman from Quraysh from the Banu Jumah. He invited them to faith and asked them to support him against his people. One of them said: "He is tearing the cloths of the Kaaba(5) if Allah sent you!" And the other said: "Could Allah not find anyone else but you to send?" And he said...

(1) It means with the madd (prolongation) and the opening (fatha) of the 'fa' and 'kaf' as in the Shadh recitations p. 139, Al-Muhtasib 2/267, and Al-Muharrar Al-Wajiz 5/104. (2) Al-Muhtasib 2/267-268, and the author of Al-Qamus mentioned that it is with the breaking (kasra) of the hamza and its opening and with movement (tahrik). (3) The speech is similar to it in Tafsir al-Tabari 21/163. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/285. (5) Meaning: he tears it off and lets it fall from it. See Al-Qamus (marata).

पृष्ठ २२० सूरा अल-अहक़ाफ: आयत २८ - २९

अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर से एक भिन्नता के साथ रिवायत है: "āfakahum" मद के साथ(१), तो यह संभव है कि यह "af'alahum" हो, अर्थात: उसने उन्हें झूठ (इफ़्क) की ओर मोड़ दिया। और यह भी संभव है कि यह "fā'alahum" हो, जैसे "khāda'ahum" (उसने उन्हें धोखा दिया)। आम पाठ (क़िरात) का प्रमाण: "ifkuhum" (उनका झूठ) अल्लाह का यह कथन है: "और जो कुछ वे गढ़ा करते थे," अर्थात: वे झूठ बोलते थे। कहा गया है: "ifkuhum", "afakuhum" के समान है। "अल-इफ़्क" और "अल-अफ़क" वैसे ही हैं जैसे "अल-हिज़्र" और "अल-हज़ार" (सावधानी)(२); यह अल-महदवी ने कहा है। अल्लाह तआला का कथन: "और (याद करो) जब हमने जिन्नों के एक समूह को तुम्हारी ओर मोड़ा कि वे कुरान सुनें। फिर जब वे वहाँ पहुँचे, तो उन्होंने कहा, 'खामोश रहो।' फिर जब वह (पाठ) पूरा हो गया, तो वे अपनी कौम के पास डराने वाले बनकर लौटे।" (आयत २९) अल्लाह तआला का कथन: "और जब हमने जिन्नों के एक समूह को तुम्हारी ओर मोड़ा" - यह कुरैश के मुशरिकों के लिए एक फटकार है, अर्थात: जिन्नों ने कुरान सुना और उस पर ईमान लाए, और जान लिया कि यह अल्लाह की ओर से है, जबकि तुम मुँह मोड़ रहे हो और कुफ़्र पर अड़े हुए हो(३)। और "सरफ़ना" (मोड़ा) का अर्थ है: हमने तुम्हारी ओर रुख किया और भेजा। ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्हें टूटते सितारों (शुहुब) के प्रहार द्वारा आसमान से बातें सुनने से रोक दिया गया था - जैसा कि आगे आएगा - और ईसा (अलैहिस्सलाम) के बाद उन्हें इससे नहीं रोका गया था, सिवाय पैगंबर ﷺ के भेजे जाने के समय(४)। मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने कहा; इब्न अब्बास, सईद बिन जुबैर, मुजाहिद और अन्य: जब अबू तालिब की मृत्यु हो गई, तो पैगंबर ﷺ अकेले ताएफ़ की ओर निकले, सक़ीफ़ से मदद माँगने के लिए। वह अब्द यालील, मसूद और हबीब के पास गए, जो भाई थे, अम्र बिन उमैर के बेटे, और उनके पास बनू जुमह की कुरैश की एक महिला थी। उन्होंने उन्हें ईमान की दावत दी और उनसे अपनी कौम के खिलाफ मदद माँगी। उनमें से एक ने कहा: "वह काबा के कपड़ों को फाड़ रहा है(५) अगर अल्लाह ने तुम्हें भेजा है!" और दूसरे ने कहा: "क्या अल्लाह को तुम्हारे अलावा भेजने के लिए कोई और नहीं मिला!" और उसने कहा...

(१) इसका अर्थ मद के साथ और 'फ़ा' और 'काफ़' पर ज़बर (फ़तह) के साथ है, जैसा कि शाज़ क़िरात पृष्ठ १३९, अल-मुहतासिब २/२६७ और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ ५/१०४ में है। (२) अल-मुहतासिब २/२६७-२६८, और अल-क़ामूस के लेखक ने उल्लेख किया है कि यह हमज़ा के ज़ेर (कसरा) और ज़बर के साथ और हरकत के साथ है। (३) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी

२१/१६३ में है। (४) अल-नुकत वल-उयून ५/२८५। (५) अर्थात: वह उसे उतार देता है और उससे गिरा देता है। अल-क़ामूस (मरत) देखें।

صفحہ ۲۲۰ سورۃ الاحقاف: آیات ۲۸ - ۲۹

اور عبداللہ بن زبیر سے ایک روایت میں اختلاف کے ساتھ منقول ہے: «آفَكَهُم» مد کے ساتھ(۱)، تو جائز ہے کہ یہ "افعلہم" کے وزن پر ہو، یعنی: اس نے انہیں جھوٹ (افک) की तरफ پھیر دیا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "فاعلہم" کے وزن پر ہو، جیسے "خادعہم" (اس نے انہیں دھوکہ دیا)۔ عام قرات کی دلیل: «إِفْكُهُمْ» (ان کا جھوٹ) اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ﴾ یعنی: وہ جھوٹ بولتے تھے۔ اور کہا گیا ہے: «إِفْكُهُمْ» کی مثال «أَفَكُهُمْ» جیسی ہے۔ "الافک" اور "الافک" ایسے ہی ہیں جیسے "الحذر" اور "الحذر" (احتیاط)(۲)؛ یہ مہدوی نے کہا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا إِلَى قَوْمِهِم مُّنذِرِينَ ۲۹﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ﴾ یہ مشرکینِ قریش کے لیے سرزنش ہے، یعنی: جنوں نے قرآن سنا تو اس پر ایمان لے آئے، اور جان لیا کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے، جبکہ تم اعراض کر رہے ہو اور کفر پر اڑے ہوئے ہو(۳)۔ اور «صَرَفْنَا» (ہم نے موڑا) کے معنی ہیں: ہم نے آپ کی طرف متوجہ کیا اور بھیجا۔ اور یہ اس لیے ہے کہ انہیں آسمان سے چوری چھپے باتیں سننے سے شہابِ ثاقب کے ذریعے روک دیا گیا تھا - جیسا کہ آگے آئے گا - اور حضرت عیسیٰؑ کے بعد انہیں اس سے نہیں روکا گیا تھا سوائے نبی کریم ﷺ کی بعثت کے وقت(۴)۔ مفسرین؛ ابن عباس، سعید بن جبیر، مجاہد اور دیگر نے کہا: جب ابوطالب کی وفات ہوئی تو نبی کریم ﷺ اکیلے طائف کی طرف نکلے، ثقیف سے مدد طلب کرنے کے لیے، چنانچہ آپ عبد یاللیل، مسعود اور حبیب کے پاس گئے جو کہ بھائی تھے، عمرو بن عمیر کے بیٹے، اور ان کے پاس بنو جمح کی ایک قریشی عورت تھی۔ آپ ﷺ نے انہیں ایمان کی دعوت دی اور ان سے اپنی قوم کے خلاف مدد مانگی۔ ان میں سے ایک نے کہا: "وہ کعبہ کے غلاف کو پھاڑ رہا ہے(۵) اگر اللہ نے آپ کو رسول

بنا کر بھیجا ہے!" اور دوسرے نے کہا: "کیا اللہ کو آپ کے سوا رسول بنا کر بھیجنے کے لیے کوئی اور نہیں ملا!" اور کہا...

(۱) یعنی مد کے ساتھ اور فاء اور کاف کے زبر (فتحہ) کے ساتھ جیسا کہ شاذ قرات صفحہ ۱۳۹، المحتسب ۲ / ۲۶۷، اور المحرر الوجیز ۵ / ۱۰۴ میں ہے۔ (۲) المحتسب ۲ / ۲۶۷ - ۲۶۸، اور صاحبِ قاموس نے ذکر کیا ہے کہ یہ ہمزہ کے زیر (کسرہ) اور زبر کے ساتھ اور متحرک ہے۔ (۳) اسی طرح کی گفتگو تفسیر طبری ۱۶۳/۲۱ میں ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۲۸۵۔ (۵) یعنی: وہ اسے اتار دیتا ہے اور اس سے گرا دیتا ہے۔ القاموس (مرط) ملاحظہ کریں۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 29 Page 221

Thirdly: By Allah, I will never speak a word to you; if Allah sent you as you say, then you are too great for me to reply to you, and if you are lying, then it is not appropriate for me to speak to you. Then they incited their foolish ones and slaves against him, who cursed and laughed at him, until the people gathered around him and drove him to a garden belonging to 'Utbah and Shaybah, the sons of Rabi'ah. He said to the Jumahi woman: "What have we faced from your in-laws?" Then he said: "O Allah, I complain to You of my weakness, my lack of resources, and my insignificance in the eyes of the people. O Most Merciful of those who show mercy, You are the Lord of the weak, and You are my Lord. To whom do You entrust me? To a stranger who frowns at me (1), or to an enemy to whom You have given power over me? If You are not angry with me, then I do not care, but Your wellbeing is broader for me. I seek refuge in the light of Your face from Your wrath descending upon me, or Your displeasure falling upon me. To You belongs the right to be pleased until You are satisfied, and there is no power nor strength except with You." The two sons of Rabi'ah felt pity for him and said to a Christian servant of theirs named Addas: "Take a cluster of grapes, put it in this tray, then place it before this man." When he placed it before the Messenger of Allah (peace be upon him), the Prophet (peace be upon him) said: "In the name of Allah," then he ate. Addas looked at his face and then said: "By Allah, this is not the speech of the people of this town!" The Prophet (peace be upon him) said: "From which land are you, O Addas, and what is your religion?" He said: "I am a Christian from the people of Nineveh." The Prophet (peace be upon him) said to him: "From the village of the righteous man Yunus bin Matta?" He said: "And what do you know about Yunus bin Matta?" He said: "That is my brother; he was a prophet and I am a prophet." Then Addas fell upon the Prophet (peace be upon him) and kissed his head, hands, and feet. The two sons of Rabi'ah said to him: "Why did you do that!?" He said: "O my masters, there is no one on earth better than this man; he told me something that only a prophet knows." Then the Prophet (peace be upon him) left when he despaired of any good from Thaqif, until he was in the valley of Nakhla; he stood up at night to pray, and a group of jinn from the people of Nasibin (2) passed by him.

(1) That is: he meets me with harshness and a frowning face. An-Nihayah (Jahm). (2) Al-Sirah al-Nabawiyyah 1/419-422 similarly, and Al-Tabarani recorded it briefly in Al-Mu'jam al-Kabir 25/346, and Al-Baghdadi in Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi (1901) from the Hadith of Abdullah bin Ja'far (may Allah be pleased with them both). Ibn Hibban

mentioned it in Al-Thiqat 1/76-79, and Ibn Hajar in Al-Isabah 6/399 briefly in the biography of Addas (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 29 पृष्ठ 221

तीसरा: अल्लाह की कसम, मैं आपसे कभी एक शब्द भी नहीं कहूंगा; यदि अल्लाह ने आपको वैसे ही भेजा है जैसा आप कहते हैं, तो आप मेरे लिए इतने महान हैं कि मैं आपको उत्तर न दूँ, और यदि आप झूठ बोल रहे हैं, तो मेरे लिए आपसे बात करना उचित नहीं है। फिर उन्होंने अपने मूर्खों और गुलामों को उनके खिलाफ उकसाया, जो उन्हें अपशब्द कहते और उन पर हंसते थे, यहाँ तक कि लोग उनके इर्द-गिर्द जमा हो गए और उन्हें रबीआ के बेटों उतबा और शैबा के एक बाग़ की ओर धकेल दिया। उन्होंने जुमही महिला से कहा: "हमने आपके ससुराल वालों से क्या सामना किया है?" फिर उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, मैं अपनी कमज़ोरी, अपने संसाधनों की कमी और लोगों की नज़र में अपनी तुच्छता की शिकायत तुझसे करता हूँ। ऐ दया करने वालों में सबसे दयालु, तू कमज़ोरों का रब है, और तू मेरा रब है। तू मुझे किसके सुपुर्द करता है? किसी अजनबी के पास जो मुझे देखकर माथे पर बल डालता है (1), या किसी दुश्मन के पास जिसे तूने मुझ पर अधिकार दे दिया है? यदि तू मुझसे नाराज़ नहीं है, तो मुझे कोई परवाह नहीं, लेकिन तेरी दी हुई राहत मेरे लिए बहुत व्यापक है। मैं तेरे चेहरे के नूर की पनाह मांगता हूँ कि तेरा गुस्सा मुझ पर उतरे, या तेरी नाराज़गी मुझ पर आए। तुझे प्रसन्न करना मेरा कर्तव्य है जब तक कि तू संतुष्ट न हो जाए, और तेरे सिवा कोई शक्ति या ताकत नहीं है।" रबीआ के दोनों बेटों को उन पर दया आई और उन्होंने अदस नाम के अपने एक ईसाई नौकर से कहा: "अंगूर का एक गुच्छा लो, उसे इस थाली में रखो, फिर उसे इस आदमी के सामने रख दो।" जब उसने उसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने रखा, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "बिस्मिल्लाह" (अल्लाह के नाम से), फिर उन्होंने खाया। अदस ने उनके चेहरे की ओर देखा और फिर कहा: "अल्लाह की कसम, यह बात इस शहर के लोग नहीं कहते!" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "ऐ अदस, तुम किस देश के हो और तुम्हारा धर्म क्या है?" उसने कहा: "मैं निनवे के लोगों में से एक ईसाई हूँ।" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "नेक आदमी यूनुस बिन मत्ता की बस्ती से?" उसने कहा: "और आप यूनुस बिन मत्ता के बारे में क्या जानते हैं?" उन्होंने कहा: "वह मेरा भाई है; वह एक नबी था और मैं एक नबी हूँ।" फिर अदस नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर गिर पड़ा और उनके सिर, हाथों और पैरों को चूमने लगा। रबीआ के दोनों बेटों ने उससे कहा: "तुमने ऐसा क्यों किया!?" उसने कहा: "ऐ मेरे आकाओं, ज़मीन पर इस आदमी से बेहतर कोई नहीं है; उसने मुझे ऐसी बात बताई है जो केवल एक नबी ही जानता है।" फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वहां से चले गए जब उन्हें थक़ीफ़ से किसी भलाई की

उम्मीद नहीं रही, यहाँ तक कि जब वे नखला की घाटी में थे; वे रात को नमाज़ पढ़ने के लिए खड़े हुए, और नसीबीन (2) के जिन्नों का एक समूह उनके पास से गुज़रा।

(1) यानी: वह मुझसे कठोरता और अप्रिय चेहरे के साथ मिलता है। अन-निहाया (जहम)। (2) अस-सीरा अल-नबविया 1/419-422 इसी तरह, और अल-तबरानी ने इसे अल-मुअजम अल-कबीर 25/346 में संक्षेप में दर्ज किया है, और अल-बगदादी ने अल-जामी ली-अखलाक अल-रावी (1901) में अब्दुल्ला बिन जाफर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से। इब्न हिब्बान ने इसका उल्लेख अल-थिकात 1/76-79 में किया है, और इब्न हजर ने अल-इसाबा 6/399 में अदस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की जीवनी में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है।

سورہ الاحقاف: آیت 29 صفحہ 221

تیسرا: اللہ کی قسم، میں تم سے کبھی ایک لفظ بھی نہیں کہوں گا؛ اگر اللہ نے تمہیں اسی طرح بھیجا ہے جیسا تم کہتے ہو، تو تم اس سے کہیں زیادہ عظیم ہو کہ میں تمہیں جواب دوں، اور اگر تم جھوٹ بول رہے ہو، تو میرے لیے تم سے بات کرنا مناسب نہیں ہے۔ پھر انہوں نے اپنے بیوقوفوں اور غلاموں کو ان کے خلاف اکسایا جو انہیں برا بھلا کہتے اور ان پر ہنستے تھے، یہاں تک کہ لوگ ان کے گرد جمع ہو گئے اور انہیں ربیعہ کے بیٹوں عتبہ اور شیبہ کے ایک باغ کی طرف دھکیل دیا۔ انہوں نے جمحی خاتون سے کہا: "ہم نے تمہارے سسرال والوں سے کیا کیا دیکھا؟" پھر انہوں نے دعا کی: "اے اللہ، میں تجھ سے اپنی کمزوری، اپنی بے بسی اور لوگوں کی نظر میں اپنی بے وقعتی کی شکایت کرتا ہوں۔ اے رحم کرنے والوں میں سب سے زیادہ رحم کرنے والے، تو کمزوروں کا رب ہے، اور تو میرا رب ہے۔ تو مجھے کس کے حوالے کرتا ہے؟ کسی اجنبی کے پاس جو مجھے دیکھ کر ماتھے پر بل ڈالتا ہے (1)، یا کسی دشمن کے پاس جسے تو نے مجھ پر اختیار دے دیا ہے؟ اگر تو مجھ سے ناراض نہیں ہے تو مجھے کوئی پرواہ نہیں، لیکن تیری عافیت میرے لیے بہت وسیع ہے۔ میں تیرے چہرے کے نور کی پناہ مانگتا ہوں اس سے کہ تیرا غصہ مجھ پر نازل ہو، یا تیری ناراضگی مجھ پر آئے۔ تجھے راضی کرنا میرا کام ہے یہاں تک کہ تو خوش ہو جائے، اور تیرے سوا کوئی قدرت اور طاقت نہیں۔" ربیعہ کے دونوں بیٹوں کو ان پر رحم آیا اور انہوں نے عداس نامی اپنے ایک عیسائی غلام سے کہا: "انگور کا ایک خوشہ لو، اسے اس طبق میں رکھو، پھر اسے اس آدمی کے سامنے رکھ دو۔" جب اس نے اسے رسول اللہ ﷺ کے سامنے رکھا تو نبی ﷺ نے فرمایا: "بسم اللہ" پھر کھایا۔ عداس نے ان کے چہرے کی طرف دیکھا اور پھر کہا: "اللہ کی قسم، یہ کلام اس بستی کے لوگ نہیں کہتے!" نبی ﷺ نے فرمایا: "اے عداس،

تم کس ملک کے ہو اور تمہارا دین کیا ہے؟" اس نے کہا: "میں نینویٰ کے باشندوں میں سے ایک عیسائی ہوں۔" نبی ﷺ نے اس سے پوچھا: "کیا اس نیک آدمی یونس بن متی کی بستی سے؟" اس نے کہا: "اور آپ کو یونس بن متی کے بارے میں کیا معلوم ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ میرا بھائی ہے؛ وہ نبی تھا اور میں بھی نبی ہوں۔" پھر عداس نبی ﷺ پر جھک گیا اور ان کے سر، ہاتھوں اور پاؤں کو بوسہ دیا۔ ربیعہ کے دونوں بیٹوں نے اس سے کہا: "تم نے ایسا کیوں کیا!؟" اس نے کہا: "اے میرے آقاؤں، زمین پر اس شخص سے بہتر کوئی نہیں ہے؛ اس نے مجھے ایسی بات بتائی ہے جسے صرف ایک نبی ہی جانتا ہے۔" پھر نبی ﷺ وہاں سے رخصت ہوئے جب آپ ثقیف سے کسی خیر کی امید سے مایوس ہو گئے، یہاں تک کہ جب آپ وادی نخلہ میں تھے؛ آپ رات کو نماز پڑھنے کے لیے کھڑے ہوئے، تو نصیبین (2) کے جنوں کا ایک گروہ آپ کے پاس سے گزرا۔

(1) یعنی: وہ مجھ سے سختی اور ناپسندیدہ چہرے کے ساتھ ملتا ہے۔ النہایہ (جہم)۔ (2) السیرۃ النبویہ 419/1 - 422 اسی طرح، اور الطبرانی نے اسے المعجم الکبیر 346/25 میں اختصار کے ساتھ روایت کیا ہے، اور البغدادی نے الجامع لاخلاق الراوی (1901) میں حضرت عبداللہ بن جعفر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ ابن حبان نے اسے الثقات 76/1-79 میں ذکر کیا ہے، اور ابن حجر نے الاصابہ 399/6 میں عداس رضی اللہ عنہ کے تذکرے میں اختصار کے ساتھ ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 29 222

The reason for this was that the jinn used to eavesdrop on heaven. When heaven was guarded and they were pelted with shooting stars, Iblis said: "This thing that happened in heaven is because of something that happened on earth." So he sent his raiding parties to find out the news - the first of them were the riders of Nasibin, who were the nobles of the jinn - to Tihama. When they reached Batn Nakhla, they heard the Prophet ﷺ praying the morning prayer (Fajr) at Batn Nakhla and reciting the Quran. They listened to him and said: "Be silent" (1).

Another group said: Rather, the Prophet ﷺ was commanded to warn the jinn, call them to Allah Almighty, and recite the Quran to them. So Allah, the Mighty and Sublime, diverted a group of jinn from Nineveh towards him and gathered them for him. The Prophet ﷺ said: "I intend to recite the Quran to the jinn tonight, so which of you will follow me?" They lowered their heads. Then he said it a second time, and they lowered their heads. Then he said it a third time, and they lowered their heads. Then Ibn Mas'ud said: "I will, O Messenger of Allah." Ibn Mas'ud said: "And no one else was present with him but me. So we set off until we were in the upper part of Mecca. The Prophet ﷺ entered a valley called 'Sh'ib al-Hajun' (2). He drew a line for me and ordered me to sit in it and said: 'Do not leave it until I return to you.' Then he set off until he stood and began reciting the Quran. I started seeing things like vultures swooping down and walking in their fluttering wings (3). I heard a clamor and murmuring until I feared for the Prophet ﷺ. Many black shadows covered him, coming between me and him until I could no longer hear his voice. Then they began to disperse like pieces of clouds moving away. The Prophet ﷺ finished at dawn and asked: 'Did you sleep?' I said: 'No, by Allah, and I several times intended to call out for help from the people until I heard you striking them with your staff saying: "Sit down".' He said: 'If you had come out, I would not have been safe from one of them snatching you.' Then he asked: 'Did you see anything?' I said: 'Yes, O Messenger of Allah, I saw black men tucking their white clothes between their legs (4).'" He said:

(1) Reported by Al-Tabari 21/164 from Ibn Abbas at length. And reported by Imam Ahmad (2271), Al-Bukhari (773), and Muslim (449) similarly. (2) Al-Hajun: A mountain in the upper part of Mecca where its people's graves are located. Mu'jam al-Buldan 2/225. (3) In (Z) its fluttering. (4) Thus in the copies, and in the Tafsir of Al-Tabari 21/168: tucking white clothes. 'Al-Istithfar' is when a man enters his garment between his legs as a dog does with its tail. Al-Nihaya (thafar).

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 29 222

इसका कारण यह था कि जिन्न आसमान की बातें चोरी-छिपे सुना करते थे। जब आसमान की पहरेदारी की गई और उन पर टूटते सितारों (उल्कापिंडों) से प्रहार किया गया, तो इब्लीस ने कहा: "आसमान में जो कुछ हुआ है, वह ज़मीन पर हुई किसी घटना के कारण है।" तो उसने ख़बर जानने के लिए अपनी टुकड़ियाँ भेजीं - उनमें से पहले नसीबीन के सवार थे, जो जिन्नों के रईस थे - तिहामा की ओर। जब वे बत्न नखला पहुँचे, तो उन्होंने नबी ﷺ को बत्न नखला में सुबह की नमाज़ पढ़ते और कुरान की तिलावत करते सुना। उन्होंने उसे सुना और कहा: "खामोश हो जाओ" (1)।

एक अन्य समूह ने कहा: बल्कि, नबी ﷺ को आदेश दिया गया था कि वे जिन्नों को आगाह करें, उन्हें अल्लाह तआला की ओर बुलाएँ और उनके सामने कुरान पढ़ें। अतः अल्लाह अज़-व-जल्ल ने निनवे के जिन्नों के एक समूह को उनकी ओर मोड़ दिया और उन्हें उनके लिए इकट्ठा किया। नबी ﷺ ने फरमाया: "मैं आज रात जिन्नों को कुरान सुनाना चाहता हूँ, तो तुममें से कौन मेरे पीछे आएगा?" उन्होंने अपने सिर झुका लिए। फिर आपने दूसरी बार कहा, तो उन्होंने सिर झुका लिए। फिर आपने तीसरी बार कहा, तो उन्होंने सिर झुका लिए। तब इब्ने मसूद ने कहा: "मैं चलूँगा, ऐ अल्लाह के रसूल।" इब्ने मसूद ने कहा: "और मेरे सिवा कोई और उनके साथ मौजूद नहीं था। सो हम चल पड़े यहाँ तक कि जब हम मक्का के ऊपरी हिस्से में थे, तो नबी ﷺ एक घाटी में दाखिल हुए जिसे 'शेब अल-हजून' (2) कहा जाता है। उन्होंने मेरे लिए एक लकीर खींची और मुझे उसमें बैठने का आदेश दिया और फरमाया: 'जब तक मैं तुम्हारे पास वापस न आ जाऊँ इससे बाहर मत निकलना।' फिर आप चले गए यहाँ तक कि खड़े हुए और कुरान पढ़ना शुरू किया। मैं गिद्धों जैसी चीज़ों को नीचे उतरते और अपने पंख फड़फड़ाते हुए चलते देखने लगा (3)। मैंने शोर-शराबा और बड़बड़ाहट सुनी यहाँ तक कि मुझे नबी ﷺ के लिए डर लगने लगा। बहुत सी काली परछाइयों ने उन्हें ढँक लिया, जो मेरे और उनके बीच आ गईं यहाँ तक कि मुझे उनकी आवाज़ सुनाई देना बंद हो गई। फिर वे बादलों के टुकड़ों की तरह छँटने लगे। नबी ﷺ सुबह के समय फारिग हुए और पूछा: 'क्या तुम सो गए थे?' मैंने कहा: 'नहीं, खुदा की कसम, और मैंने कई बार लोगों से मदद माँगने का इरादा किया यहाँ तक कि मैंने सुना कि आप उन्हें अपनी लाठी से मारते हुए कह रहे हैं: "बैठ जाओ"।' आपने फरमाया: 'अगर तुम बाहर निकलते, तो मुझे डर था कि उनमें से कोई तुम्हें उठा ले जाता।' फिर आपने पूछा: 'क्या तुमने कुछ देखा?' मैंने कहा: 'हाँ, ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने काले आदमियों को देखा जो अपने सफ़ेद कपड़ों को अपनी टाँगों के बीच दबाए हुए थे (4)।'" आपने फरमाया:

(1) इसे अल-तब़री 21/164 ने इब्ने अब्बास से विस्तार से उद्धृत किया है। और इसे इमाम अहमद (2271), अल-बुखारी (773) और मुस्लिम (449) ने इसी तरह उद्धृत किया है। (2) अल-हजून: मक्का के ऊपरी हिस्से में एक पहाड़ जहाँ वहाँ के लोगों की कब्रगाह है। मुअजम अल-बुल्दान 2/225। (3) (ज़) में 'दफुफुहा' (उसका फड़फड़ाना) है। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और तब़री की तफ़सीर 21/168 में है: सफ़ेद कपड़ों को दबाए हुए। 'अल-इस्तिथफ़ार' का अर्थ है आदमी का अपने कपड़े को अपनी टाँगों के बीच डालना जैसे कुत्ता अपनी पूँछ के साथ करता है। अल-निहाया (थफ़र)।

سورہ الاحقاف: آیت ۲۹ ۲۲۲

اور اس کی وجہ یہ تھی کہ جن آسمان کی باتیں چوری چھپے سنا کرتے تھے، پھر جب آسمان کی پہرہ داری کی گئی اور ان پر انگارے (شہاب ثاقب) برسائے گئے تو ابلیس نے کہا: آسمان میں یہ جو کچھ ہوا ہے، یہ زمین میں پیش آنے والے کسی واقعے کی وجہ سے ہے۔ چنانچہ اس نے خبر معلوم کرنے کے لیے اپنے دستے روانہ کیے - ان میں سب سے پہلے نصیبین کے سوار تھے، جو جنوں کے شرفاء تھے - تہامہ کی طرف۔ جب وہ بطن نخلہ پہنچے تو انہوں نے نبی کریم ﷺ کو بطن نخلہ میں صبح کی نماز پڑھتے اور قرآن کی تلاوت کرتے ہوئے سنا، تو انہوں نے اسے غور سے سنا اور کہا: خاموش ہو جاؤ(۱)۔

اور ایک گروہ نے کہا: بلکہ نبی ﷺ کو حکم دیا گیا کہ وہ جنوں کو ڈرائیں، انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف بلائیں اور انہیں قرآن پڑھ کر سنائیں، تو اللہ عزوجل نے نینویٰ کے جنوں کی ایک جماعت کو آپ کی طرف پھیر دیا اور انہیں آپ کے لیے جمع کر دیا۔ پس نبی ﷺ نے فرمایا: «میں آج رات جنوں کو قرآن سنانا چاہتا ہوں، تو تم میں سے کون میرے پیچھے آئے گا؟» تو انہوں نے سر جھکا لیے، پھر آپ نے دوسری بار فرمایا تو انہوں نے سر جھکا لیے، پھر آپ نے تیسری بار فرمایا تو انہوں نے سر جھکا لیے؛ تو ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے کہا: میں (حاضر ہوں) اے اللہ کے رسول؛ ابن مسعود نے کہا: اور میرے سوا کوئی اور آپ کے ساتھ موجود نہ تھا۔ پس ہم چل پڑے یہاں تک کہ جب ہم مکہ کے بالائی حصے میں پہنچے تو نبی ﷺ ایک گھاٹی میں داخل ہوئے جسے «شِعب الحجون»(۲) کہا جاتا ہے اور میرے لیے ایک لکیر کھینچی اور مجھے اس میں بیٹھنے کا حکم دیا اور فرمایا: «اس سے باہر نہ نکلنا یہاں تک کہ میں تمہارے پاس واپس آ جاؤں»۔ پھر آپ تشریف لے گئے یہاں تک کہ کھڑے ہوئے اور قرآن شروع کیا، تو میں گدھ کے مانند چیزوں کو اترتے اور

اپنے پروں میں چلتے ہوئے دیکھنے لگا(۳)، اور میں نے شور و غل اور بھنبھناہٹ سنی یہاں تک کہ مجھے نبی ﷺ کے بارے میں خوف محسوس ہونے لگا، اور آپ کو بہت سے سیاہ سائے ڈھانپ گئے جو میرے اور آپ کے درمیان حائل ہو گئے یہاں تک کہ مجھے آپ کی آواز سنائی نہ دی، پھر وہ بادل کے ٹکڑوں کی طرح چھٹنا شروع ہو گئے، پس نبی ﷺ فجر کے وقت فارغ ہوئے تو فرمایا: «کیا تم سو گئے تھے؟» میں نے کہا: نہیں اللہ کی قسم، اور میں نے کئی بار ارادہ کیا کہ لوگوں سے مدد مانگوں یہاں تک کہ میں نے آپ کو سنا کہ آپ انہیں اپنی لاٹھی سے مار رہے ہیں اور کہہ رہے ہیں: بیٹھ جاؤ؛ آپ نے فرمایا: «اگر تم باہر نکلتے تو مجھے اندیشہ تھا کہ ان میں سے کوئی تمہیں اچک لے گا» پھر آپ نے پوچھا: «کیا تم نے کچھ دیکھا؟» میں نے کہا: جی ہاں اے اللہ کے رسول، میں نے سیاہ فام لوگوں کو دیکھا جنہوں نے اپنے سفید کپڑے اپنی ٹانگوں کے درمیان دبائے ہوئے تھے(٤)؛ تو آپ نے فرمایا:

(۱) اسے الطبری نے ۲۱/۱٦٤ میں ابن عباس سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ اور اسے امام احمد (۲۲۷۱)، بخاری (۷۷۳) اور مسلم (٤٤۹) نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) الحجون: مکہ کے بالائی حصے میں ایک پہاڑ ہے جہاں وہاں کے رہنے والوں کے قبرستان ہیں۔ معجم البلدان ۲/۲۲٥۔ (۳) (ظ) کے نسخے میں 'دفوفها' (ان کے پروں کا پھڑپھڑانا) ہے۔ (٤) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور تفسیر الطبری ۲۱/۱٦۸ میں ہے: سفید کپڑوں کو دبائے ہوئے۔ 'الاستئفار' کا مطلب ہے کہ آدمی اپنا کپڑا اپنی دونوں ٹانگوں کے درمیان اس طرح داخل کر لے جیسے کتا اپنی دم کے ساتھ کرتا ہے۔ النہایہ (ئفر)۔

Surah al-Ahqaf: Verse 29 223

"Those are the jinn of Nasibin. They asked me for provisions and supplies, so I provided them with every dry bone (1) and every piece of dung and camel dropping." They said: "O Messenger of Allah, people find them filthy." So the Messenger of Allah ﷺ forbade using bones and dung for cleaning after defecation (istinja). I said: "O Prophet of Allah, how does that benefit them?" He said: "They do not find a bone except that they find on it its meat as it was the day it was eaten, and they do not find dung except that they find in it its seeds as they were the day it was eaten." I said: "O Messenger of Allah, I heard a loud commotion?" He said: "The jinn were disputing over someone killed among them, so they came to me for judgment, and I judged between them with truth." Then the Prophet ﷺ went to relieve himself, then came to me and asked: "Do you have any water with you?" I said: "O Prophet of Allah, I have a vessel with some date-mead (nabidh) in it." So I poured it on his hands and he performed ablution, then he said: "A good date and pure water" (2). Ma'mar reported its meaning from Qatadah and Shu'bah also from Ibn Mas'ud. But in Ma'mar's narration, there is no mention of date-mead.

It was reported from Abu 'Uthman al-Nahdi that Ibn Mas'ud saw Zutt (3) and said: "Who are these?" He said: "These are the Zutt." He said: "I have not seen anyone resembling them more than the jinn on the night of the jinn; they were provoked, following one another" (4).

Al-Daraqutni mentioned (5) from Abdullah bin Lahi'ah, Qais bin al-Hajjaj told me, from Hanash, from Ibn Abbas, from Ibn Mas'ud that he performed ablution for the Prophet ﷺ on the night of the jinn with nabidh. He performed ablution with it and said: "A drink and pure water." Ibn Lahi'ah's reports are not used as evidence. With this chain from Ibn Mas'ud: that he went out with the Prophet ﷺ on the night of the jinn, and the Messenger of Allah ﷺ said to him: "Do you have water with you, O Ibn Mas'ud?" He said: "I have...

(1) Meaning changed, altered by decay. Al-Nihayah (hawl). (2) Al-Tabari included it in fragments in his Tafsir 21/166-169, and Imam Ahmad (4381) reported it in a more concise context, and its chain of narration is weak. His statement "A good date and pure water" was mentioned previously in 15/441, and its pivot is Abu Zayd, who is unknown. Al-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 4/169: "The hadith of nabidh is weak by the consensus of the Muhaddithin." (3) Al-Zutt: A race from Sudan and India. Al-Nihayah (z-t-t). (4) Al-Zayla'i attributed it in Nasb al-Rayah 1/140 to al-

Bayhaqi, and it was similarly reported by Abd al-Razzaq 2/218-119, and al-Tabari 21/167. (5) Number (243).

सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 29 223

"वे नसीबीन के जिन्न हैं। उन्होंने मुझसे सामान और रसद माँगी, तो मैंने उन्हें हर सूखी हड्डी (1) और लीद और गोबर दिया।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, लोग हमारे लिए इन्हें गंदा समझते हैं।" तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने हड्डी और लीद से इस्तिंजा (शौच के बाद सफाई) करने से मना कर दिया। मैंने कहा: "हे अल्लाह के नबी, इससे उन्हें क्या फायदा होता है!" उन्होंने कहा: "उन्हें कोई ऐसी हड्डी नहीं मिलती जिस पर उन्हें मांस न मिले जैसा कि वह खाए जाने वाले दिन था, और उन्हें कोई ऐसी लीद नहीं मिलती जिसमें उन्हें उसके दाने न मिलें जैसे कि वे खाए जाने वाले दिन थे।" मैंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैंने बहुत शोर-शराबा सुना?" उन्होंने कहा: "जिन्न आपस में किसी मारे गए व्यक्ति को लेकर विवाद कर रहे थे, तो वे मेरे पास फ़ैसले के लिए आए और मैंने उनके बीच सत्य के साथ फ़ैसला किया।" फिर नबी ﷺ शौच के लिए गए, फिर मेरे पास आए और पूछा: "क्या तुम्हारे पास पानी है?" मैंने कहा: "हे अल्लाह के नबी, मेरे पास एक बर्तन है जिसमें कुछ खजूर का नबीज़ (एक पेय) है।" तो मैंने उसे उनके हाथों पर उड़ेला और उन्होंने वज़ू किया, फिर उन्होंने कहा: "अच्छी खजूर और पाक पानी" (2)। मा'मर ने इसका अर्थ कतादा और शु'बा से और उन्होंने इब्न मसूद से भी रिवायत किया है। लेकिन मा'मर की हदीस में खजूर के नबीज़ का उल्लेख नहीं है।

अबू उस्मान अल-नहदी से रिवायत है कि इब्न मसूद ने जुत्त (3) को देखा और पूछा: "ये कौन हैं?" उन्होंने कहा: "ये जुत्त हैं।" उन्होंने कहा: "मैंने जिन्न की रात में जिन्नों के अलावा उनके जैसा किसी को नहीं देखा; वे उत्तेजित थे, एक-दूसरे के पीछे चल रहे थे" (4)।

और अल-दारकुतनी (5) ने अब्दुल्ला बिन लहिया से उल्लेख किया, कैस बिन अल-हज्जाज ने मुझे हनश से, इब्न अब्बास से, इब्न मसूद से बताया कि उन्होंने जिन्न की रात में नबी ﷺ को नबीज़ से वज़ू कराया। उन्होंने इससे वज़ू किया और कहा: "पेय और पाक करने वाला।" इब्न लहिया की दलील नहीं ली जाती। और इसी सनद (श्रृंखला) के साथ इब्न मसूद से: कि वह जिन्न की रात नबी ﷺ के साथ निकले, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "हे इब्न मसूद, क्या तुम्हारे पास पानी है?" उन्होंने कहा: "मेरे पास...

(1) यानी बदला हुआ, सड़न से बदल गया हो। अल-निहाया (हवल)। (2) अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 21/166-169 में टुकड़ों में निकाला है, और इमाम अहमद (4381) ने इसे अधिक संक्षिप्त संदर्भ में निकाला है, और इसकी सनद कमज़ोर है। उनका कथन "अच्छी खजूर और पाक पानी"

15/441 में पहले आ चुका है, और इसका दारोमदार अबू ज़ैद पर है, जो अज्ञात है। अल-नववी ने सहीह मुस्लिम 4/169 की अपनी शरह (व्याख्या) में कहा: "नबीज़ की हदीस मुहद्दिसों की आम राय से कमज़ोर है।" (3) अल-ज़ुत्त: सूडान और भारतीयों की एक जाति। अल-निहाया (ज़-त-त)। (4) अल-ज़यलई ने इसे नसब अल-राया 1/140 में अल-बैहकी की ओर मंसूब किया है, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक 2/218-119 और अल-तबरी 21/167 ने इसी तरह निकाला है। (5) नंबर (243) के साथ।

سورہ الاحقاف: آیت ۲۹ ۲۲۳

"وہ نصیبین کے جنات تھے، انہوں نے مجھ سے زادِ راہ اور سامانِ زندگی مانگا، تو میں نے ان کے لیے ہر پرانی ہڈی (۱) اور گوبر و لید کو سامانِ زندگی بنا دیا۔" پس انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، لوگ ان چیزوں کو ہم پر گندہ کر دیتے ہیں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے ہڈی اور لید سے استنجا کرنے سے منع فرما دیا۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، یہ ان کے کس کام آتی ہیں! آپ ﷺ نے فرمایا: "انہیں کوئی ایسی ہڈی نہیں ملتی جس پر انہیں گوشت نہ ملے جیسا کہ وہ کھائے جانے والے دن تھا، اور نہ کوئی ایسی لید ملتی ہے جس میں انہیں اس کے دانے نہ ملیں جیسے کہ وہ کھائے جانے والے دن تھے۔" میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میں نے سخت شور و غل سنا تھا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جنات میں سے کسی مقتول کے بارے میں ان کے درمیان جھگڑا ہو گیا تھا، تو وہ میرے پاس فیصلہ کروانے آئے، پس میں نے ان کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر دیا۔" پھر نبی ﷺ رفعِ حاجت کے لیے تشریف لے گئے، پھر میرے پاس آئے اور پوچھا: "کیا تمہارے پاس پانی ہے؟" میں نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، میرے پاس ایک برتن ہے جس میں کھجور کی کچھ نبیذ ہے، پس میں نے اسے آپ کے ہاتھوں پر انڈیل دیا اور آپ نے وضو کیا، پھر فرمایا: "پاکیزہ کھجور اور پاک پانی" (۲)۔ معمر نے اس کے معنی قتادہ اور شعبہ سے، انہوں نے ابن مسعود سے بھی روایت کیے ہیں۔ اور معمر کی حدیث میں کھجور کی نبیذ کا ذکر نہیں ہے۔

اور ابو عثمان النہدی سے مروی ہے کہ ابن مسعود نے زط (۳) (کالے لوگوں) کو دیکھا تو پوچھا: یہ کون لوگ ہیں؟ انہوں نے کہا: یہ زط ہیں۔ انہوں نے کہا: میں نے جنات کی رات جنوں کے علاوہ ان کے مشابہ کسی کو نہیں دیکھا، وہ ایک دوسرے کے پیچھے لپک رہے تھے (٤)۔

اور دارقطنی (٥) نے عبد اللہ بن لہیعہ سے، انہوں نے قیس بن الحجاج سے، انہوں نے حنش سے، انہوں نے ابن عباس سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کی ہے کہ انہوں نے جنوں کی رات نبی ﷺ کو نبیذ سے وضو کرایا، پس آپ ﷺ نے اس سے وضو کیا اور فرمایا: "پینے کی چیز اور پاک کرنے والا"۔ ابن لہیعہ سے حجت نہیں پکڑی جاتی۔ اور اسی سند کے ساتھ ابن مسعود سے مروی ہے کہ وہ جنوں کی رات نبی ﷺ کے ساتھ نکلے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اے ابن مسعود، کیا تمہارے پاس پانی ہے؟" انہوں نے عرض کیا: میرے پاس...

(١) یعنی متغیر، جو بوسیدگی سے بدل گئی ہو۔ النہایہ (حول)۔ (٢) اسے طبری نے اپنی تفسیر ١٦٦/٢١ - ١٦٩ میں ٹکڑوں میں روایت کیا ہے، اور امام احمد (٤٣٨١) نے اسے اس سے مختصر سیاق کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے۔ اور ان کا قول: "پاکیزہ کھجور اور پاک پانی" ٤٤١/١٥ میں پہلے گزر چکا ہے، اور اس کا مدار ابو زید پر ہے، جو کہ مجہول ہے۔ اھ نووی نے صحیح مسلم کی اپنی شرح ١٦٩/٤ میں کہا: "نبیذ کی حدیث محدثین کے اتفاق سے ضعیف ہے۔" (٣) الزط: سوڈان اور ہندوؤں کی ایک جنس۔ النہایہ (زطط)۔ (٤) زیلعی نے نصب الرایہ ١٤٠/١ میں اسے بیہقی کی طرف منسوب کیا ہے، اور اسے عبد الرزاق ٢١٨/٢ - ١١٩ اور طبری ١٦٧/٢١ نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٥) نمبر (٢٤٣) کے ساتھ۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 29 224

...date-wine in a vessel; the Messenger of Allah (PBUH) said: "Pour some of it on me." He performed ablution and said: "It is a drink and it is pure." Ibn Lahi'ah was alone in reporting this, and he is a weak narrator (1). Al-Daraqutni said (2): It is said that Ibn Mas'ud did not witness the night of the Jinn with the Prophet (PBUH). Similarly, Alqama ibn Qays, Abu Ubaydah ibn Abdullah, and others narrated from him that he said: "I did not witness the night of the Jinn." Abu Muhammad ibn Sa'id narrated to us, Abu Al-Ash'ath narrated to us, Bishr ibn Al-Mufaddal narrated to us (3), Dawood ibn Abi Hind narrated to us, from 'Amir, from Alqama ibn Qays, who said: I said to Abdullah ibn Mas'ud: "Did any of you witness the Messenger of Allah (PBUH) on the night the caller of the Jinn came to him?" He said: "No." Al-Daraqutni said: "This is an authentic chain of narration, and the integrity of its narrators is not disputed" (4). From Amr ibn Murrah, who said: I said to Abu Ubaydah: "Did Abdullah ibn Mas'ud attend the night of the Jinn?" He replied: "No" (5). Ibn Abbas said: "The Jinn were seven individuals from the Jinn of Nasibin, and the Prophet (PBUH) appointed them as messengers to their people" (6). Zirr ibn Hubaysh said: "They were nine; one of them was Zawba'ah." Qatadah said: "They were from the people of Nineveh" (7). Mujahid said: "From the people of Najran." Ikrimah said: "From the island of Mosul." It was also said: "They were seven; three from the people of Najran, and four from the people of Nasibin" (8).

---

(1) Sunan al-Daraqutni (244). (2) Following the preceding hadith (243). (3) In (ظ) and (م) "Al-Fadl". What is established in the rest of the copies and Sunan al-Daraqutni is "Bishr ibn Al-Mufaddal". (4) In (م) "its narrator". What is established in the rest of the copies and Sunan al-Daraqutni and its number is (245), and it is with Imam Ahmad (4149), and Muslim (450). (5) Sunan al-Daraqutni (246). (6) Narrated by al-Tabari 21/165, and al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir 11/256 (11660) and Ibn Adi in al-Kamil 7/2488. (7) Al-Tabari narrated both their statements 21/165-166. (8) Established from (خ) which is consistent with what is in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/286, and the speech is from it, and in other than (خ): Harran.

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 29 224

...एक बर्तन में खजूर की शराब; तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मुझ पर इसमें से कुछ डालो।" उन्होंने वज़ू किया और कहा: "यह पीने योग्य है और पवित्र भी है।" इब्न लहिया इस रिवायत को बयान करने में अकेले थे, और उनकी हदीस कमज़ोर है (1)। अद-दारक़ुतनी ने कहा (2): और कहा गया है कि इब्न मसूद जिन्नों की रात में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ उपस्थित नहीं थे। इसी प्रकार अलक़मा बिन क़ैस, अबू उबैदा बिन अब्दुल्लाह और अन्य लोगों ने उनसे रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "मैं जिन्नों की रात में उपस्थित नहीं था।" हमसे अबू मुहम्मद बिन साइद ने बयान किया, हमसे अबू अल-अशअथ ने बयान किया, हमसे बिशर बिन अल-मुफ़द्दल ने बयान किया (3), हमसे दाऊद बिन अबी हिंद ने बयान किया, आमिर से, अलक़मा बिन क़ैस से, उन्होंने कहा: मैंने अब्दुल्लाह बिन मसूद से कहा: "क्या आप में से कोई उस रात अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ था जब जिन्नों का बुलाने वाला उनके पास आया था?" उन्होंने कहा: "नहीं।" अद-दारक़ुतनी ने कहा: "यह सनद सही है, इसके रावी (वर्णनकर्ताओं) की विश्वसनीयता में कोई विवाद नहीं है" (4)। और अम्र बिन मुर्रा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अबू उबैदा से कहा: "क्या अब्दुल्लाह बिन मसूद जिन्नों की रात में हाज़िर थे?" उन्होंने कहा: "नहीं" (5)। इब्न अब्बास ने कहा: "जिन्नों की संख्या नसीबीन के जिन्नों में से सात थी, फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें अपनी कौम के पास पैगंबर बनाकर भेजा" (6)। ज़िर बिन हुबैश ने कहा: "वे नौ थे; उनमें से एक ज़ौबाआ था।" क़तादा ने कहा: "वे निनेवे (निनवा) के लोग थे" (7)। मुजाहिद ने कहा: "नजरान के लोगों में से।" इक्रमा ने कहा: "मोसुल के द्वीप से।" और कहा गया है: "वे सात थे, तीन नजरान के लोगों में से, और चार नसीबीन के लोगों में से" (8)।

---

(1) सुनन अद-दारक़ुतनी (244)। (2) पिछली हदीस (243) के बाद। (3) (ظ) और (م) में "अल-फ़ज़ल" है। अन्य प्रतियों और सुनन अद-दारक़ुतनी में जो प्रमाणित है वह "बिशर बिन अल-मुफ़द्दल" है। (4) (م) में "राविह" (एकवचन) है। अन्य प्रतियों और सुनन अद-दारक़ुतनी संख्या (245) में जो प्रमाणित है, और यह इमाम अहमद (4149) और मुस्लिम (450) के पास भी है। (5) सुनन अद-दारक़ुतनी (246)। (6) इसे अल-तबरी 21/165, और अल-तबरानी ने अल-मुजम अल-कबीर 11/256 (11660) में और इब्न अदी ने अल-कामिल 7/2488 में उद्धृत किया है। (7) अल-तबरी ने उन दोनों के कथनों को 21/165-166 में उद्धृत किया है। (8) (خ) से प्रमाणित, जो 'अल-नुकात वल-

उयून' 5/286 में है, उसके अनुरूप है, और यह कथन उसी से है, जबकि (ج) के अलावा अन्य प्रतियों में: 'हर्रान' है।

سورة الاحقاف: آیت ۲۹ ۲۲٤

نبيذ في إداوة؛ تو رسول الله ﷺ نے فرمایا: «مجھ پر اس میں سے کچھ انڈیل دو»۔ آپ ﷺ نے وضو کیا اور فرمایا: «یہ پینا ہے اور پاکیزہ ہے»۔ ابن لہیعہ اس حدیث کی روایت میں اکیلے ہیں، اور وہ ضعیف الحدیث ہیں (۱)۔ دارقطنی نے کہا (۲): اور کہا گیا ہے کہ ابن مسعودؓ رات کو جنات کے واقعے کے وقت نبی ﷺ کے ساتھ موجود نہیں تھے۔ اسی طرح علقمہ بن قیس، ابو عبیدہ بن عبداللہ اور دیگر نے ان سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں جنات کی رات موجود نہیں تھا۔ ہمیں ابو محمد بن صاعد نے بتایا، ہمیں ابو الاشعث نے بتایا، ہمیں بشر بن المفضل نے بتایا (۳)، ہمیں داؤد بن ابی ہند نے عامر سے، انہوں نے علقمہ بن قیس سے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: میں نے عبداللہ بن مسعودؓ سے پوچھا: کیا آپ میں سے کوئی اس رات رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تھا جب جنات کا پکارنے والا ان کے پاس آیا تھا؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ دارقطنی نے کہا: یہ اسناد صحیح ہے، اس کے راویوں کی عدالت میں کوئی اختلاف نہیں ہے (٤)۔ اور عمرو بن مرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابو عبیدہ سے پوچھا: کیا عبداللہ بن مسعودؓ جنات کی رات موجود تھے؟ انہوں نے کہا: نہیں (٥)۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: جنات کی تعداد نصیبین کے جنات میں سے سات تھی، تو نبی ﷺ نے انہیں اپنی قوم کی طرف رسول بنا کر بھیجا (٦)۔ اور زر بن حبیش نے کہا: وہ نو تھے؛ ان میں سے ایک زوبعہ تھا۔ اور قتادہ نے کہا: وہ نینویٰ کے رہنے والے تھے (۷)۔ اور مجاہد نے کہا: نجران کے رہنے والوں میں سے۔ اور عکرمہ نے کہا: جزیرہ موصل سے۔ اور کہا گیا ہے: وہ سات تھے، تین اہل نجران میں سے اور چار اہل نصیبین میں سے (۸)۔

---

(۱) سنن دارقطنی (۲٤٤)۔ (۲) گزشتہ حدیث (۲٤۳) کے بعد۔ (۳) (ظ) اور (م) میں "الفضل" ہے۔ دیگر نسخوں اور سنن دارقطنی میں جو ثابت ہے وہ "بشر بن المفضل" ہے۔ (٤) (م) میں "راویہ"

ہے۔ دیگر نسخوں اور سنن دارقطنی (نمبر ٢٤٥) میں جو ثابت ہے، اور یہ امام احمد (٤١٤٩) اور مسلم (٤٥٠) کے ہاں بھی ہے۔ (٥) سنن دارقطنی (٢٤٦)۔ (٦) اسے طبری نے ٢١/١٦٥، اور طبرانی نے المعجم الکبیر ٢٥٦/١١ (١١٦٦٠) میں اور ابن عدی نے الکامل ٢٤٨٨/٧ میں روایت کیا ہے۔ (٧) طبری نے ان دونوں کے اقوال ٢١/١٦٥-١٦٦ میں نقل کیے ہیں۔ (٨) (خ) سے ثابت ہے، جو النکت والعیون ٢٨٦/٥ میں موجود روایت کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی کا ہے، اور (خ) کے علاوہ نسخوں میں: حران (موجود ہے)۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 29 Page 225

Ibn Abi al-Dunya narrated that the Prophet (peace be upon him) said in this hadith, mentioning Nasibin: "It was raised to me until I saw it, so I prayed to Allah to increase its rain, make its trees lush, and make its river abundant" (1).

Al-Suhayli said (2): It is said: They were seven, and they were Jews who embraced Islam; that is why they said: {revealed after Moses}.

It was said regarding their names: Shasir, Masir, Mansha, Masha, and Al-Ahqab; Ibn Duraid mentioned these five. Among them was Amr ibn Jabir; mentioned by Ibn Salam through Abu Ishaq al-Sabi'i from his teachers, on the authority of Ibn Mas'ud: that he was among a group of the companions of the Prophet (peace be upon him) walking, and a whirlwind rose before them, then a greater whirlwind followed it; and there was a slain snake. A man from among us took his cloak, tore it, and shrouded the snake with part of it, then buried it. When night fell, two women came asking: Which of you buried Amr ibn Jabir? We said: We do not know who Amr ibn Jabir is! They said: If you sought reward, you have found it; for the wicked among the jinn fought with the believers and Amr was killed, and he is the snake you saw. He was one of the group who listened to the Quran from Muhammad (peace be upon him) then went back to their people as warners. Ibn Salam mentioned another narration: that the one who shrouded him was Safwan ibn al-Mu'attal.

I say: Al-Tha'labi mentioned this report in a similar way and said: Thabit ibn Qutbah said: Some people came to Ibn Mas'ud and said: We were on a journey, and we saw a snake wallowing in its blood (3), so a man among us took it and buried it. Then people came and said: Which of you buried Amr? We said: Who is Amr! They said: The snake you buried in such and such a place; indeed, he was one of the group who heard the Quran from the Prophet (peace be upon him).

(1) Narrated by Ibn Abi al-Dunya in 'al-Hawatif' (74) in a similar manner from Hudhayfah ibn Ghanim al-Adawi, and in its chain is Muhammad ibn Abbad ibn Musa al-Ukli; Al-Hafiz Ibn Hajar said about him in 'al-Taqrib': Truthful but makes mistakes. And Muhammad ibn Ziyad ibn Zubbar al-Kalbi, Yahya ibn Ma'in said about him: He is nothing, Al-Mizan 3/255. And Hudhayfah ibn Ghanim al-Adawi is unknown to us. (2) In 'al-Ta'rif wal-I'lam', pp. 156-157. (3) i.e., smeared with blood. See 'al-Qamus' (shahata).

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 29 पृष्ठ 225

इब्न अबी अल-दुनिया ने रिवायत किया कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इस हदीस में नसीबिन का उल्लेख करते हुए कहा: "वह मेरे सामने उठाया गया यहाँ तक कि मैंने उसे देख लिया, तो मैंने अल्लाह से दुआ की कि उसकी बारिश बढ़ा दे, उसके पेड़ों को हरा-भरा कर दे और उसकी नदी को भरपूर कर दे" (1)।

अल-सुहैली ने कहा (2): और कहा जाता है: वे सात थे, और वे यहूदी थे जो इस्लाम लाए; इसीलिए उन्होंने कहा: {मूसा के बाद अवतरित}।

उनके नामों के बारे में कहा गया: शासीर, मासीर, मंशा, माशा और अल-अहक़ब; इब्न दुरैद ने इन पाँचों का उल्लेख किया है। उनमें से अम्र इब्न जाबिर भी थे; इब्न सलाम ने अबू इसहाक अल-सबीई के माध्यम से उनके उस्तादों से, इब्न मसूद के हवाले से इसका उल्लेख किया है: कि वे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के कुछ साथियों के साथ चल रहे थे, कि उनके सामने एक बवंडर उठा, फिर उससे भी बड़ा बवंडर आया; और वहाँ एक मरी हुई साँप थी। हममें से एक आदमी ने अपनी चादर ली, उसे फाड़ा और उसके एक हिस्से से साँप को कफ़न दिया, और उसे दफना दिया। जब रात हुई, तो दो औरतें आईं और पूछा: तुममें से किसने अम्र इब्न जाबिर को दफनाया है? हमने कहा: हम नहीं जानते कि अम्र इब्न जाबिर कौन है! उन्होंने कहा: यदि आपने इनाम की तलाश की थी, तो आपने उसे पा लिया है; जिन्नों के दुष्टों ने मोमिनों (ईमान वालों) के साथ लड़ाई की और अम्र मारा गया, और वह वही साँप है जिसे आपने देखा था। वह उस समूह में से एक था जिसने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कुरान सुना था और फिर अपने लोगों के पास चेतावनी देने वाले बनकर वापस चले गए थे। इब्न सलाम ने एक और रिवायत का उल्लेख किया है: कि उसे कफ़न देने वाले सफ़वान इब्न अल-मुअत्तल थे।

मैंने कहा: अल-सा'लाबी ने इस खबर का इसी तरह उल्लेख किया और कहा: साबित इब्न कुतबा ने कहा: कुछ लोग इब्न मसूद के पास आए और कहा: हम एक यात्रा पर थे, और हमने एक साँप को अपने खून में लथपथ देखा (3), तो हममें से एक आदमी ने उसे लिया और उसे दफना दिया। फिर कुछ लोग आए और बोले: तुममें से किसने अम्र को दफनाया? हमने कहा: अम्र कौन है! उन्होंने कहा: वह साँप जिसे तुमने फलां जगह दफनाया था; जान लो कि वह उन लोगों में से था जिन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कुरान सुना था।

(1) इसे इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-हवातिफ़' (74) में हुज़ैफ़ा इब्न ग़ानिम अल-अदवी के हवाले से इसी तरह निकाला है, और इसके इसनाद में मुहम्मद इब्न अब्बाद इब्न मूसा अल-उकली है; हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-तक़रीब' में उनके बारे में कहा: सच्चा है लेकिन गलतियाँ करता है। और मुहम्मद इब्न ज़ियाद इब्न ज़ुब्बार अल-कल्बी के बारे में याह्या इब्न मुईन ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, अल-मीज़ान 3/255। और हुज़ैफ़ा इब्न ग़ानिम अल-अदवी को हम नहीं जानते। (2) 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' में, पृष्ठ 156 - 157। (3) यानी: खून से लथपथ। देखें 'अल-कामूस' (शहता)।

سورة الاحقاف: آیت 29 صفحہ 225

اور ابن ابی الدنیا نے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے اس حدیث میں نصیبین کا ذکر کرتے ہوئے فرمایا: "وہ میرے سامنے لائی گئی یہاں تک کہ میں نے اسے دیکھ لیا، تو میں نے اللہ سے دعا کی کہ اس کی بارش زیادہ کرے، اس کے درختوں کو سرسبز کرے اور اس کی نہر کو لبریز کرے" (1)۔

اور السہیلی نے کہا (2): اور کہا جاتا ہے: وہ سات تھے، اور وہ یہودی تھے جو اسلام لائے؛ اسی لیے انہوں نے کہا: {موسیٰ کے بعد نازل کی گئی}۔

ان کے ناموں کے بارے میں کہا گیا: شاصر، ماصر، منشی، ماشی اور الاحقب؛ ابن درید نے ان پانچوں کا ذکر کیا ہے۔ ان میں عمرو بن جابر بھی تھے؛ ابن سلام نے ابو اسحاق السبیعی کے واسطے سے اپنے اساتذہ سے، ابن مسعود کے حوالے سے ذکر کیا ہے: کہ وہ نبی ﷺ کے صحابہ کی ایک جماعت میں چل رہے تھے، تو ان کے سامنے ایک بگولا اٹھا، پھر اس سے بھی بڑا بگولا آیا؛ تو وہاں ایک مری ہوئی سانپ تھی۔ ہم میں سے ایک شخص نے اپنی چادر لی، اسے پھاڑا اور اس کے ایک حصے سے سانپ کو کفن دیا، اور اسے دفن کر دیا۔ جب رات ہوئی تو دو عورتیں آئیں اور پوچھا: تم میں سے کس نے عمرو بن جابر کو دفن کیا؟ ہم نے کہا: ہم نہیں جانتے کہ عمرو بن جابر کون ہے! انہوں نے کہا: اگر تم نے اجر کی طلب کی تھی تو تم نے اسے پا لیا؛ جنوں کے نافرمانوں نے مومنوں کے ساتھ جنگ کی اور عمرو مارا گیا، اور وہ وہی سانپ ہے جسے تم نے دیکھا تھا۔ وہ اس جماعت میں سے تھا جس نے محمد ﷺ سے قرآن سنا تھا پھر اپنی قوم کی طرف ڈرانے والے بن کر لوٹ گئے تھے۔ ابن سلام نے ایک اور روایت کا ذکر کیا ہے: کہ جس نے اسے کفن دیا وہ صفوان بن المعطل تھے۔

میں نے کہا: الثعلبی نے اس خبر کا اسی طرح ذکر کیا اور کہا: ثابت بن قطبہ نے کہا: کچھ لوگ ابن مسعود کے پاس آئے اور کہا: ہم ایک سفر میں تھے، تو ہم نے ایک سانپ کو اپنے خون میں لت پت دیکھا (3)، تو ہم میں سے ایک شخص نے اسے لیا اور اسے چھپا دیا (دفن کر دیا)؛ پھر کچھ لوگ آئے اور پوچھا: تم میں سے کس نے عمرو کو دفن کیا؟ ہم نے کہا: عمرو کون ہے! انہوں نے کہا: وہ سانپ جسے تم نے فلاں جگہ دفن کیا تھا؛ آگاہ رہو کہ وہ ان لوگوں میں سے تھا جنہوں نے نبی ﷺ سے قرآن سنا تھا۔

(1) اسے ابن ابی الدنیا نے 'الہواتف' (74) میں حذیفہ بن غانم العدوی سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں محمد بن عباد بن موسیٰ العکلی ہے؛ حافظ ابن حجر نے 'التقریب' میں ان کے بارے میں کہا: سچا ہے لیکن غلطیاں کرتا ہے۔ اور محمد بن زیاد بن زبار الکلبی کے بارے میں یحییٰ بن معین نے کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے، المیزان 3/255۔ اور حذیفہ بن غانم العدوی کو ہم نہیں جانتے۔ (2) 'التعریف والإعلام' ص 156 - 157 میں۔ (3) یعنی: خون سے بھرا ہوا۔ دیکھیے 'القاموس' (شحط)۔

226 Surah Al-Ahqaf: Verse 29

There was a fight between two tribes of the jinn, Muslims and non-believers, and [someone] was killed (1). In this report, Ibn Mas'ud was not on a journey, nor did he attend the burial; and Allah knows best. Ibn Abi al-Dunya mentioned, on the authority of a man from the Tabi'in whom he named: That a snake entered his tent, panting from thirst, so he gave it water to drink, then it died and he buried it. Someone came to him at night, greeted him, and thanked him; and informed him that the snake was a man from the jinn of Nasibin whose name was Zawba'ah. Al-Suhayli said (2): We were informed regarding the virtues of Umar bin Abd al-Aziz, may Allah be pleased with him, from what Abu Bakr bin Tahir al-Ishbili narrated to us, that Umar bin Abd al-Aziz was walking in a wasteland, when he found a dead snake, so he wrapped it in a shroud from a piece of his cloak and buried it. Suddenly, someone said: "O Saraq, I bear witness that I heard the Messenger of Allah ﷺ say: 'You will die in a wasteland, and a righteous man will shroud you.'" He said: "And who are you, may Allah have mercy on you?" He replied: "A man from the jinn who listened to the Quran from the Messenger of Allah ﷺ. None of them remain except for me and Saraq; and this is Saraq who has died" (3). Aisha, may Allah be pleased with her, had killed a snake she saw in her room listening (4) while Aisha was reciting. She was visited in her dream and told: "Indeed, you have killed a believing man from among the jinn who came to the Messenger of Allah ﷺ." She said: "If he were a believer, he would not have entered upon the sanctity of the Messenger of Allah ﷺ." It was said to her: "He only entered upon you while you were veiled, and he only came to listen to the remembrance (dhikr)." Aisha woke up terrified, and she bought slaves and freed them (5).

---

(1) Mentioned by Thabit al-Hakim al-Tirmidhi in 'Nawadir al-Usul', p. 51, similarly; and Allah knows best of its authenticity. (2) In 'Al-Ta'rif wal-I'lam', pp. 157-158, and what precedes it. (3) Narrated by Ibn Asakir in 'Tarikh Madinat Dimashq' 45/146 on the authority of Abu Ma'mar al-Ansari... so he mentioned it; and Allah knows best of its authenticity. (4) After it in (Z): the Quran. (5) Mentioned by al-Hakim al-Tirmidhi in 'Nawadir al-Usul', p. 51, and Ibn Abd al-Barr in 'al-Istidhkar' 27/259 on the authority of Ibn Abi Mulaykah and others from Aisha, may Allah be pleased with her. And al-Ayni mentioned it in 'Umdat al-Qari' 10/185 on the authority of Ibn Abi Mulaykah from Aisha bint Talhah that Aisha, Mother of the Believers, may Allah be pleased with her, saw a snake in her bathing place and killed it... so he mentioned it.

जिनों के दो कबीलों, मुसलमानों और काफिरों के बीच लड़ाई हुई और [कोई] मारा गया (1)। इस रिपोर्ट में, इब्न मसूद न तो यात्रा पर थे और न ही दफन में शामिल हुए थे; और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। इब्न अबी अल-दुनिया ने ताबिईन के एक आदमी के हवाले से उल्लेख किया है जिसका उन्होंने नाम लिया: कि एक सांप उनके खेमे में घुसा, प्यास से हाँफ रहा था, इसलिए उन्होंने उसे पानी पिलाया, फिर वह मर गया और उन्होंने उसे दफना दिया। रात में कोई उनके पास आया, उनका अभिवादन किया और उन्हें धन्यवाद दिया; और सूचित किया कि वह सांप नसीबिन के जिनों में से एक आदमी था जिसका नाम ज़ौबा'ह था। अल-सुहैली ने कहा (2): हमें उमर बिन अब्दुल अज़ीज़, रज़ियल्लाहु अन्हु के गुणों के बारे में बताया गया, जो हमें अबू बक्र बिन ताहिर अल-इशबीली ने सुनाया, कि उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ एक बंजर भूमि में चल रहे थे, तभी उन्हें एक मरा हुआ सांप मिला, तो उन्होंने उसे अपनी चादर के एक टुकड़े से कफन पहनाया और उसे दफना दिया। अचानक, किसी ने कहा: "ऐ सराक़, मैं गवाही देता हूँ कि मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना है: 'तुम एक बंजर भूमि में मरोगे, और एक नेक आदमी तुम्हें कफन देगा।'" उन्होंने कहा: "और तुम कौन हो, अल्लाह तुम पर रहम करे?" उसने उत्तर दिया: "जिनों में से एक आदमी जिसने अल्लाह के रसूल ﷺ से कुरान सुना था। मेरे और सराक़ के अलावा उनमें से कोई भी नहीं बचा है; और यह सराक़ है जो मर गया है" (3)। आयशा, रज़ियल्लाहु अन्हा ने एक सांप को मार दिया था जिसे उन्होंने अपने कमरे में सुना था (4) जब आयशा कुरान पढ़ रही थीं। उनके सपने में कोई आया और उनसे कहा: "वास्तव में, आपने उन जिनों में से एक मोमिन आदमी को मार दिया है जो अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए थे।" उन्होंने कहा: "अगर वह मोमिन होता, तो वह अल्लाह के रसूल ﷺ की हुरमत (घर) में दाखिल नहीं होता।" उनसे कहा गया: "वह केवल तभी आपके पास आया जब आप पर्दे में थीं, और वह केवल अल्लाह का जिक्र सुनने आया था।" आयशा घबराकर उठीं, और उन्होंने गुलाम खरीदे और उन्हें आजाद कर दिया (5)।

---

(1) साबित अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी द्वारा 'नवादिर अल-उसूल', पृष्ठ 51 में इसी तरह उल्लेख किया गया है; और अल्लाह इसकी प्रमाणिकता के बारे में सबसे बेहतर जानता है। (2) 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' में, पृष्ठ 157-158, और उससे पहले के पृष्ठों में। (3) इब्न असाकिर ने 'तारीख मदीनात दमिश्क' 45/146 में अबू मा'मर अल-अंसारी के हवाले से बयान किया... फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया; और अल्लाह इसकी प्रमाणिकता के बारे में सबसे बेहतर जानता है। (4) (ज़) में इसके बाद:

कुरान। (5) अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने 'नवादिर अल-उसूल', पृष्ठ 51 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-इस्तिज़कार' 27/259 में इब्न अबी मुलैका और अन्य के माध्यम से आयशा, रज़ियल्लाहु अन्हा से इसका उल्लेख किया है। और अल-ऐनी ने 'उमदत अल-क़ारी' 10/185 में इब्न अबी मुलैका से आयशा बिंत तलहा के माध्यम से इसका उल्लेख किया है कि आयशा, उम्मुल मोमिनीन रज़ियल्लाहु अन्हा ने अपने नहाने की जगह पर एक सांप देखा और उसे मार दिया... फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया।

۲۲۶ سورة الاحقاف: آیت ۲۹

اور جنوں کے دو قبیلوں، مسلمانوں اور کافروں کے درمیان لڑائی ہوئی اور (کوئی) مارا گیا (۱)۔ اس خبر میں ہے کہ ابن مسعود نہ تو سفر پر تھے اور نہ ہی تدفین میں شریک ہوئے تھے؛ واللہ اعلم۔ ابن ابی الدنیا نے تابعین میں سے ایک شخص کے حوالے سے ذکر کیا جس کا انہوں نے نام لیا: کہ ایک سانپ ان کے خیمے میں داخل ہوا جو پیاس سے ہانپ رہا تھا، چنانچہ انہوں نے اسے پانی پلایا، پھر وہ مر گیا تو انہوں نے اسے دفن کر دیا۔ رات کو کوئی ان کے پاس آیا، انہیں سلام کیا اور ان کا شکریہ ادا کیا؛ اور بتایا کہ وہ سانپ نصیبین کے جنوں میں سے ایک شخص تھا جس کا نام زوبعہ تھا۔ سہیلی نے کہا (۲): ہمیں عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ عنہ کے فضائل کے بارے میں وہ بات پہنچی جو ہمیں ابوبکر بن طاہر الاشبیلی نے بیان کی، کہ عمر بن عبدالعزیز ایک بیابان زمین میں چل رہے تھے، اچانک ایک مرا ہوا سانپ دیکھا تو اپنی چادر کے ایک ٹکڑے سے اسے کفن دیا اور دفن کر دیا؛ اچانک ایک کہنے والے نے کہا: اے سراق، میں گواہی دیتا ہوں کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا ہے: "تم ایک بیابان زمین میں مرو گے، اور ایک نیک شخص تمہیں کفن دے گا"۔ انہوں نے پوچھا: تم کون ہو، اللہ تم پر رحم کرے! اس نے جواب دیا: جنوں میں سے ایک شخص جنہوں نے رسول اللہ ﷺ سے قرآن سنا تھا۔ ان میں سے میرے اور سراق کے علاوہ کوئی باقی نہیں بچا؛ اور یہ سراق ہے جو فوت ہو گیا (۳)۔ اور عائشہ رضی اللہ عنہا نے ایک سانپ کو مار دیا تھا جسے انہوں نے اپنے حجرے میں (قرآن) سنتے ہوئے دیکھا تھا (۴) جب وہ تلاوت کر رہی تھیں؛ تو خواب میں ان کے پاس آ کر کہا گیا: تم نے ان جنوں میں سے ایک مومن شخص کو مار دیا ہے جو رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے تھے؛ انہوں نے کہا: اگر وہ مومن ہوتا تو رسول اللہ ﷺ کی حرمت میں داخل نہ ہوتا؛ تو ان سے کہا گیا: وہ آپ کے پاس صرف اسی وقت داخل ہوا جب

آپ باپردہ تھیں، اور وہ صرف ذکر سننے آیا تھا۔ چنانچہ عائشہ گھبرائی ہوئی بیدار ہوئیں، اور انہوں نے غلام خرید کر آزاد کر دیے (۵)۔

---

(۱) اسے ثابت الحکیم الترمذی نے 'نوادر الاصول' ص ۵۱ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، واللہ اعلم بصحتہ۔ (۲) 'التعریف والاعلام' ص ۱۵۷ - ۱۵۸ اور اس سے پہلے کے صفحات میں۔ (۳) اور اسے ابن عساکر نے 'تاریخ مدینۃ دمشق' ۱۴۶/۴۵ میں ابومعمر الانصاری سے روایت کیا ہے... تو انہوں نے اسے ذکر کیا، واللہ اعلم بصحتہ۔ (۴) (ظ) میں اس کے بعد ہے: القرآن۔ (۵) اسے الحکیم الترمذی نے 'نوادر الاصول' ص ۵۱ میں، اور ابن عبدالبر نے 'الاستذکار' ۲۵۹/۲۷ میں ابن ابی ملیکہ اور دیگر سے عائشہ رضی اللہ عنہا کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ اور عینی نے 'عمدۃ القاری' ۱۸۵/۱۰ میں ابن ابی ملیکہ سے عائشہ بنت طلحہ کے حوالے سے ذکر کیا ہے کہ ام المومنین عائشہ رضی اللہ عنہا نے اپنے غسل خانے میں ایک سانپ دیکھا تو اسے مار دیا... تو انہوں نے اسے ذکر کیا۔

Al-Suhayli said (1): We have mentioned from the names of these jinn what was available to us; if they were seven, then "Al-Ahqab" among them is a description of one of them, and not a proper name; for the names we mentioned earlier are eight including Al-Ahqab. And Allah knows best.

I said: And Al-Hafiz Ibn Asakir mentioned in his history: Hamah bin Al-Haym bin Al-Aqyas (2) bin Iblis; it was said: he is one of the believers among the jinn and among those who met the Prophet ﷺ and he taught him Surah {Idha Waqa'at Al-Waqi'ah}, {Al-Mursalat}, {Amma Yatasa'alun}, {Idha Al-Shamsu Kuwwirat}, {Al-Hamd} and {Al-Mu'awwidhatayn}. And he mentioned that he was present at the killing of Abel and shared in his blood while he was a boy of some years, and that he met Noah and repented at his hands, and Hud, Salih, Jacob, Joseph, Elias, Moses bin Imran, and Jesus bin Mary, peace be upon them (3). And Al-Mawardi mentioned their names from Mujahid, so he said: Hassa, Massa, Mansha, Shasir, Masir, Al-Ard, Anyan, and Al-Ahqam (4). And Abu Amr Uthman bin Ahmad, known as Ibn Al-Sammak, mentioned them, saying: Muhammad bin Al-Bara narrated to us, saying: Al-Zubayr bin Bakkar narrated to us, saying: Hamza bin Utbah bin Abi Lahab used to name the jinn of Nasibin who came to the Messenger of Allah ﷺ by saying: Hassa, Massa, Shasir, Masir, Al-Afkhar, Al-Ard, and Anyal.

(1) In 'Al-Ta'rif wa Al-I'lam' p. 158, and what precedes it from there. (2) In the following sources: 'Laqis' instead of 'Al-Aqyas', and Ibn Hajar said in 'Al-Isabah' 10/227 under "Hamah": Ja'far al-Mustaghfiri mentioned him among the companions, and said: The chain of narration for his report is not established. (3) Narrated by Ibn Abi al-Dunya in 'Al-Hawatif' (101), and Al-Uqayli in 'Al-Du'afa' 4/96-97, from the hadith of Anas (RA). In its chain is Muhammad bin Abdullah al-Ansari, rejected in hadith as in 'Al-Du'afa' and 'Tahdhib al-Kamal' 25/481-482. And it was also narrated by Al-Uqayli in 'Al-Du'afa' 1/98-100, and Al-Bayhaqi in 'Al-Dala'il' 5/418-420 from the hadith of Umar ibn al-Khattab (RA). Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' 1/186: I do not know of a more hideous hadith than the one narrated by Al-Uqayli... then he mentioned it and said: This hadith has been narrated by Al-Bayhaqi with a chain better than this... End. Al-Uqayli said 3/599: ... it is void by both chains. (4) 'Al-Nukat wa Al-Uyun' 5/286, and narrated by Ibn Abi Hatim 10/3297 (18580) from Suwayd bin Abdul Aziz, from a man he named from Ibn Jurayj. Suwayd is weak as Al-Hafiz Ibn Hajar said in 'Al-Taqrib'. The name "Mansha" was not mentioned in the sources, and see 'Al-Durr al-Manthur' 6/45.

अल-सुहैली ने कहा (1): हमने इन जिन्नों के उन नामों का उल्लेख किया है जो हमारे पास उपलब्ध थे; यदि वे सात थे, तो उनमें से "अल-अहक़ब" उनमें से एक का वर्णन है, न कि कोई संज्ञा नाम; क्योंकि हमने पहले जिन नामों का उल्लेख किया है, वे अल-अहक़ब सहित आठ हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: हाफ़िज़ इब्न असाकिर ने अपने इतिहास में उल्लेख किया है: हमाह बिन अल-हयम बिन अल-अक़यास (2) बिन इब्लीस; कहा गया है कि: वह जिन्नों में से आस्तिक थे और उन लोगों में से थे जिन्होंने नबी ﷺ से मुलाकात की और उन्होंने उन्हें सूरह {इज़ा वक़'अतिल वाक़िअह}, {अल-मुर्सलात}, {अम्मा यतसाअलून}, {इज़ा अश-शम्सु कुव्विरत}, {अल-हम्द} और {मुअव्विज़तैन} सिखाई। और उन्होंने उल्लेख किया कि वह हाबिल की हत्या के समय उपस्थित थे और उनके रक्त में सहभागी थे जब वह कुछ वर्षों के बालक थे, और यह कि उन्होंने नूह (अलैहिस्सलाम) से मुलाकात की और उनके हाथों तौबा की, और हूद, सालेह, याकूब, यूसुफ़, इलियास, मूसा बिन इमरान और ईसा बिन मरयम (अलैहिमुस्सलाम) से भी मिले (3)। और अल-मावर्दी ने मुजाहिद से उनके नामों का उल्लेख करते हुए कहा: हस्सी, मस्सी, मंशी, शासिर, मासिर, अल-अर्द, अन्यान और अल-अहक़म (4)। और अबू अम्र उस्मान बिन अहमद, जिन्हें इब्न अल-सम्माक के नाम से जाना जाता है, ने उनका उल्लेख करते हुए कहा: मुहम्मद बिन अल-बराह ने हमें बताया, उन्होंने कहा: जुबैर बिन बक्कर ने हमें बताया, उन्होंने कहा: हमजा बिन उत्बाह बिन अबी लहब नसीबीन के उन जिन्नों का नाम लेते थे जो रसूलुल्लाह ﷺ के पास आए थे, वे कहते थे: हस्सी, मस्सी, शासिर, मासिर, अल-अफ़खर, अल-अर्द और अन्याल।

(1) 'अल-तारीफ़ व अल-इलाम' पृ. 158 में, और उससे पहले का भाग। (2) निम्नलिखित स्रोतों में: 'अल-अक़यास' के स्थान पर 'लाक़िस', और इब्न हजर ने 'अल-इसाबाह' 10/227 में "हमाह" के अंतर्गत कहा है: जाफर अल-मुस्तग़फिरी ने उन्हें साथियों (सहाबा) में उल्लेख किया है, और कहा: उनकी रिपोर्ट की श्रृंखला स्थापित नहीं है। (3) इसे इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अल-हवातिफ़' (101) में, और अल-उक़ैली ने 'अल-दुआफ़ा' 4/96-97 में, अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इसकी श्रृंखला में मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-अंसारी हैं, जिन्हें 'अल-दुआफ़ा' और 'तहरीब अल-कमाल' 25/481-482 में हदीस के मामले में नकारा गया है। और इसे अल-उक़ैली ने 'अल-दुआफ़ा' 1/98-100 में, और अल-बैहक़ी ने 'अल-दला'इल' 5/418-420 में उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु

अन्हु) की हदीस से भी उद्धृत किया है। अल-धहाबी ने 'अल-मीज़ान' 1/186 में कहा: मुझे अल-उक़ैली द्वारा सुनाई गई हदीस से अधिक भयानक हदीस नहीं पता... फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया और कहा: यह हदीस अल-बैहक़ी द्वारा इससे बेहतर श्रृंखला के साथ सुनाई गई है। अल-उक़ैली ने 3/599 में कहा: ... यह दोनों श्रृंखलाओं से शून्य है। (4) 'अल-नुकत व अल-उयून' 5/286, और इब्न अबी हातिम 10/3297 (18580) द्वारा सुवैद बिन अब्दुल अजीज से, एक व्यक्ति से जिसे उन्होंने इब्न जुरैज से नामित किया था। सुवैद कमजोर हैं जैसा कि हाफिज इब्न हजर ने 'अल-तक़रीब' में कहा है। स्रोतों में "मंशी" नाम का उल्लेख नहीं किया गया था, और देखें 'अल-दुर अल-मंसूर' 6/45।

السہیلی نے کہا (1): ہم نے ان جنوں کے ان ناموں کا ذکر کیا ہے جو ہمیں معلوم ہوئے؛ اگر وہ سات تھے تو ان میں سے "الاحقب" ان میں سے ایک کی صفت ہے، کوئی مخصوص نام نہیں ہے؛ کیونکہ ہم نے پہلے جن ناموں کا ذکر کیا ہے وہ الاحقب کو ملا کر آٹھ ہیں۔ اللہ بہتر جانتا ہے۔

میں نے کہا: حافظ ابن عساکر نے اپنی تاریخ میں ذکر کیا ہے: ہامہ بن الہیم بن الاقیس (2) بن ابلیس؛ کہا گیا ہے کہ: وہ جنوں میں سے مومن تھے اور ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے نبی ﷺ سے ملاقات کی اور آپ نے انہیں سورہ {اذا وقعت الواقعہ}، {المرسلات}، {عم یتسائلون}، {اذا الشمس کورت}، {الحمد} اور {معوذتین} سکھائی۔ اور انہوں نے ذکر کیا کہ وہ ہابیل کے قتل کے وقت موجود تھے اور ان کے خون میں شریک تھے جبکہ وہ چند برس کے لڑکے تھے، اور یہ کہ وہ نوحؑ سے ملے اور ان کے ہاتھ پر توبہ کی، اور ہودؑ، صالحؑ، یعقوبؑ، یوسفؑ، الیاسؑ، موسیٰ بن عمرانؑ اور عیسیٰ بن مریمؑ سے بھی ملے (3)۔ اور الماوردی نے مجاہد سے ان کے ناموں کا ذکر کرتے ہوئے کہا: حسی، مسی، منشی، شاصر، ماصر، الارد، انیان اور الاحقم (4)۔ اور ابو عمرو عثمان بن احمد المعروف بابن السماک نے ان کا ذکر کرتے ہوئے کہا: ہمیں محمد بن البراء نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں زبیر بن بکار نے بتایا، انہوں نے کہا: حمزہ بن عتبہ بن ابی لہب نصیبین کے ان جنوں کے نام لیتا تھا جو رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے تھے اور وہ کہتا تھا: حسی، مسی، شاصر، ماصر، الافخر، الارد اور انیال۔

(1) التعریف والاعلام ص 158، اور اس سے پہلے کے صفحات میں۔ (2) درج ذیل مآخذ میں: الاقیس کے بجائے لاقیس، اور ابن حجر نے الاصابہ 10/227 میں "ہامہ" کے تحت کہا: اسے جعفر المستغفری نے صحابہ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اس کی خبر کی سند ثابت نہیں ہے۔ (3)

اسے ابن ابی الدنیا نے الہواتف (101) میں، اور العقیلی نے الضعفاء 4/96-97 میں، حضرت انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں محمد بن عبداللہ الانصاری ہیں، جو منکر الحدیث ہیں جیسا کہ الضعفاء اور تہذیب الکمال 25/481-482 میں ہے۔ اور اسے العقیلی نے الضعفاء 1/98-100 میں، اور البیہقی نے الدلائل 5/418-420 میں حضرت عمر بن الخطابؓ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ الذہبی نے المیزان 1/186 میں کہا: میں العقیلی کی روایت کردہ حدیث سے زیادہ بری حدیث نہیں جانتا... پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا اور کہا: یہ حدیث البیہقی نے اس سے بہتر سند کے ساتھ روایت کی ہے.. انتہی۔ اور العقیلی نے 3/599 میں کہا: ... یہ دونوں سندوں سے باطل ہے۔ (4) النکت والعیون 5/286، اور اسے ابن ابی حاتم 10/3297 (18580) نے سوید بن عبدالعزیز سے، انہوں نے ایک شخص سے جس کا نام انہوں نے ابن جریج سے لیا، روایت کیا ہے۔ سوید ضعیف ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا ہے۔ مآخذ میں "منشی" نام کا ذکر نہیں ملا، اور دیکھئے الدر المنثور 6/45۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 29 228

Allah the Almighty's words: {So when they were present at it} means: they were present with the Prophet ﷺ, and it is a form of shift in address. It is also said: when they were present at the Quran and its listening (1) {they said, "Listen attentively"} meaning: some of them said to others: be quiet to listen to the Quran. Ibn Mas'ud said: They descended upon the Prophet ﷺ while he was reciting the Quran at Batn Nakhlah. When they heard it {they said, "Listen attentively"} they said: "Sah" (shush). They were seven, one of them was Zawba'ah. So Allah Almighty revealed: {And [mention, O Muhammad], when We directed to you a few of the jinn, listening to the Qur'an. And when they attended it, they said, "Listen quietly."} the verse until His words: {in manifest error} (2).

It was said: "Listen attentively" to hear the words of the Messenger of Allah ﷺ; and the meanings are close. {So when it was finished} and Lahiq bin Humayd and Khubayb bin Abdullah bin Al-Zubayr read: "Fa-lamma qada" with a fatha on the Qaf and the Dad (3); meaning the Prophet ﷺ before the prayer. That is because they went out when the heavens were guarded from eavesdropping to investigate what caused that? They came to the valley of Nakhlah while the Prophet ﷺ was reciting in the Fajr prayer. They were seven, so they heard it and departed to their people as warners, and the Prophet ﷺ did not know of them. It was also said: rather, the Prophet ﷺ was commanded to warn the Jinn and recite the Quran to them, so Allah directed a group of Jinn to him so that they could listen from him and warn their people. When he recited the Quran to them and finished; they departed by his command, heading to those behind them from their people among the Jinn, warning them against opposing the Quran and cautioning them about Allah's wrath if they do not believe. This indicates that they believed in the Prophet ﷺ, and that he sent them. This is evidenced by their saying: {O our people, respond to the Messenger of Allah and believe in him.} otherwise they would not have warned their people (4). It has been previously mentioned from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ made them messengers to their people (5); based on this, the night of the Jinn...

(1) Tafsir al-Tabari 21 / 170. (2) Narrated by al-Daraqutni in al-Ilal 5 / 55 without his saying: so He revealed: {When We directed...}, and narrated in full by al-Hakim in al-Mustadrak 2 / 456, and as-Siyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 6 / 44 to Ibn Abi Shaybah, Ibn Mani', Ibn Marduwayh, Abu Nu'aym and al-Bayhaqi. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 105, and al-Bahr al-Muhit 8 / 67, and it is an anomalous reading. (4) Similar speech is in Tafsir al-Tabari 21 / 164 and 171. (5) P. 224 of this volume.

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत २९ २२८

अल्लाह तआला का फरमान: {तो जब वे वहां पहुंचे} यानी: वे नबी ﷺ के पास पहुंचे, और यह संबोधन के परिवर्तन के नियमों में से है। और कहा गया है: जब वे क़ुरआन और उसे सुनने के लिए उपस्थित हुए (१) {तो उन्होंने कहा, "खामोश रहो"} यानी: उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: क़ुरआन सुनने के लिए शांत हो जाओ। इब्न मसूद ने कहा: वे नबी ﷺ पर तब उतरे जब वे बत्न नखला में क़ुरआन पढ़ रहे थे, तो जब उन्होंने इसे सुना {तो उन्होंने कहा, "खामोश रहो"} उन्होंने कहा: "सह" (चुप हो जाओ)। वे सात थे: उनमें से एक ज़ौबाअह था; तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और [याद करो] जब हमने आपकी ओर जिन्नों के एक समूह को फेर दिया जो क़ुरआन सुन रहे थे। फिर जब वे वहाँ उपस्थित हुए, तो उन्होंने कहा, "खामोश रहो।"} आयत उसके अंत तक: {स्पष्ट पथभ्रष्टता में} (२)।

और कहा गया: अल्लाह के रसूल ﷺ की बात सुनने के लिए "खामोश रहो"; और अर्थ करीब-करीब एक ही है। {तो जब [तिलावत] पूरी हो गई} और लाहिक बिन हुमैद और खुबैब बिन अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर ने पढ़ा: "फ़-लम्मा क़ज़ा" क़ाफ़ और ज़ाद पर फ़तहा (ज़बर) के साथ (३); यानी नबी ﷺ नमाज़ से पहले। और वह इसलिए कि जब आसमान की जासूसी से सुरक्षा की गई तो वे यह जानने निकले कि इसका कारण क्या है? तो वे नखला की घाटी में आए और नबी ﷺ फज्र की नमाज़ में तिलावत कर रहे थे। वे सात थे, उन्होंने उसे सुना और अपने लोगों के पास चेतावनी देने वाले बनकर लौट गए, और नबी ﷺ को उनके बारे में पता नहीं था। और कहा गया है: बल्कि नबी ﷺ को आदेश दिया गया था कि वे जिन्नों को चेतावनी दें और उन्हें क़ुरआन पढ़कर सुनाएं, इसलिए अल्लाह ने जिन्नों के एक समूह को उनकी ओर फेर दिया ताकि वे उनसे सुनें और अपने लोगों को चेतावनी दें; जब उन्होंने उन्हें क़ुरआन सुनाया और पूरा किया; तो वे उनके आदेश से अपने लोगों के पास लौट गए जो उनके पीछे थे, उन्हें क़ुरआन की मुखालफत के खिलाफ चेतावनी देते हुए और उन्हें अल्लाह के अज़ाब से डराते हुए यदि वे ईमान नहीं लाए। यह इस बात का प्रमाण है कि वे नबी ﷺ पर ईमान लाए थे, और उन्होंने उन्हें भेजा था। और इसका प्रमाण उनका यह कथन है: {ऐ हमारी कौम! अल्लाह की ओर बुलाने वाले की पुकार पर लब्बैक कहो और उस पर ईमान लाओ।} और यदि ऐसा न होता तो वे अपनी कौम को चेतावनी न देते (४)। इब्न अब्बास से पहले ही उल्लेख किया जा चुका है कि नबी ﷺ ने उन्हें अपनी कौम के लिए दूत बनाया था (५); तो इसके अनुसार जिन्नों की रात...

(१) तफसीर अल-तबरी २१ / १७०। (२) अल-दाराकुतनी ने अल-इलाल ५ / ५५ में इसे उनके इस कथन के बिना निकाला है: तो नाज़िल फ़रमाया: {जब हमने फेर दिया...}, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक २ / ४५६ में इसे पूर्ण रूप से निकाला है, और अल-सुयुति ने अल-दुर्र अल-मनसूर ६ / ४४ में इसे इब्न अबी शैबा, इब्न मनीअ, इब्न मरदुवैह, अबू नुऐम और अल-बैहकी के हवाले से दिया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५ / १०५, और अल-बह्र अल-मुहीत ८ / ६७, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) किराअत है। (४) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी २१ / १६४ और १७१ में है। (५) इसी खंड का पृष्ठ २२४।

سورہ الاحقاف: آیت ۲۹ ۲۲۸

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَمَّا حَضَرُوهُ﴾ یعنی: وہ نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے، اور یہ کلام کے اسلوب کی تبدیلی (تلوین الخطاب) میں سے ہے۔ اور کہا گیا: جب وہ قرآن اور اسے سننے کے لیے حاضر ہوئے (۱) ﴿قَالُوا أَنصِتُوا﴾ یعنی: ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: قرآن سننے کے لیے خاموش ہو جاؤ۔ ابن مسعود نے کہا: وہ نبی ﷺ پر اس وقت اترے جب آپ بطنِ نخلہ میں قرآن پڑھ رہے تھے، تو جب انہوں نے اسے سنا ﴿قَالُوا أَنصِتُوا﴾ انہوں نے کہا: "صہ" (خاموش ہو جاؤ)۔ وہ سات تھے: ان میں سے ایک زوبعہ تھا؛ پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِّنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنصِتُوا﴾ آیت سے لے کر اس کے قول ﴿فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾ تک (۲)۔

اور کہا گیا: رسول اللہ ﷺ کی بات سننے کے لیے "خاموش ہو جاؤ"؛ اور معنی قریب قریب ہیں۔ ﴿فَلَمَّا قُضِيَ﴾ اور لاحق بن حمید اور خبیب بن عبد اللہ بن الزبیر نے پڑھا: "فَلَمَّا قَضَى" قاف اور ضاد کے فتحہ کے ساتھ (۳)؛ یعنی نماز سے پہلے نبی ﷺ۔ اور وہ اس لیے کہ وہ اس وقت نکلے تھے جب آسمان کی چوکسی کی جانے لگی اور انہیں خبر نہ مل سکی، تو وہ یہ معلوم کرنے نکلے کہ اس کا سبب کیا ہے؟ وہ وادیِ نخلہ پہنچے تو نبی ﷺ نمازِ فجر میں قرآن پڑھ رہے تھے۔ وہ سات تھے، انہوں نے اسے سنا اور اپنی قوم کی طرف خبردار کرنے والے بن کر لوٹے، اور نبی ﷺ کو ان کا علم نہ تھا۔ اور کہا گیا: بلکہ نبی ﷺ کو حکم دیا گیا تھا کہ وہ جنوں کو ڈرائیں اور انہیں قرآن پڑھ کر سنائیں، تو اللہ نے جنوں کی ایک جماعت کو آپ کی طرف پھیر دیا تاکہ وہ آپ سے سنیں اور اپنی قوم کو خبردار کریں؛ پس جب آپ نے انہیں قرآن پڑھ کر سنایا اور فارغ ہوئے؛ تو وہ آپ کے حکم سے اپنی قوم کے پاس لوٹے جو ان کے پیچھے تھے، انہیں قرآن کی مخالفت سے ڈراتے

ہوئے اور انہیں اللہ کے عذاب سے خبردار کرتے ہوئے اگر وہ ایمان نہ لائے۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ نبی ﷺ پر ایمان لے آئے تھے، اور آپ نے انہیں بھیجا تھا۔ اور اس پر ان کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ﴾ اور اگر ایسا نہ ہوتا تو وہ اپنی قوم کو خبردار نہ کرتے (۴)۔ اور ابن عباس سے پہلے ذکر ہو چکا ہے کہ نبی ﷺ نے انہیں اپنی قوم کی طرف رسول بنا دیا تھا (۵)؛ پس اس بنا پر لیلۃ الجن...

(۱) تفسیر الطبری ۲۱ / ۱۷۰۔ (۲) اسے الدارقطنی نے "العلل" ۵ / ۵۵ میں ان کے اس قول کے بغیر نکالا ہے: پس نازل کیا: ﴿إذ صرفنا ...﴾، اور الحاکم نے اسے مکمل طور پر المستدرک ۲ / ۴۵۶ میں نکالا ہے، اور السیوطی نے اسے "الدر المنثور" ۶ / ۴۴ میں ابن ابی شیبہ، ابن منیع، ابن مردویہ، ابو نعیم اور البیہقی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۵ / ۱۰۵، اور البحر المحیط ۸ / ۶۷، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (۴) اسی طرح کی بات تفسیر الطبری ۲۱ / ۱۶۴ اور ۱۷۱ میں ہے۔ (۵) اسی جلد کا صفحہ ۲۲۴۔

two nights, and this meaning has already been explained fully. In Sahih Muslim (1), there is evidence for this; according to what will be explained in "Say, [O Muhammad], it has been revealed to me" [Al-Jinn: 1].

In Sahih Muslim, from Ma'n, who said: I heard my father say: I asked Masruq: Who informed the Prophet ﷺ about the jinn on the night they listened to the Quran? He said: Your father - meaning Ibn Mas'ud - told me that a tree (2) informed him of them.

The Almighty's saying: {They said, "O our people, indeed we have heard a Book sent down after Moses, confirming what was before it, guiding to the truth and to a straight path (30). O our people, respond to the Caller of Allah and believe in Him; He will forgive you for your sins and protect you from a painful punishment (31)."}

The Almighty's saying: {They said, "O our people, indeed we have heard a Book sent down after Moses"} meaning: the Quran; and they were believers in Moses. Ata said: They were Jews then they embraced Islam, and that is why they said: "sent down after Moses." And from Ibn Abbas: The jinn had not heard about the matter of Jesus; therefore they said: "sent down after Moses" (3).

{Confirming what was before it} meaning what preceded it of the Torah. {Guiding to the truth}: the religion of truth. {And to a straight path}: the upright religion of Allah. {O our people, respond to the Caller of Allah} meaning Muhammad ﷺ, and this indicates that he was sent to both jinn and mankind. Muqatil said: Allah did not send a prophet to both jinn and mankind before Muhammad (4) ﷺ.

---

(1) Number (449) from the Hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with him, and it was previously mentioned on pages 220-222 of this part. (2) Sahih Muslim (450) (153), and his saying: "a tree informed him of them" means it let him know about them, and the apparent meaning is that Allah the Almighty created speech in it which the Prophet ﷺ understood, just as He created speech in the poisoned leg [of mutton]. Al-Mufhim 7/422. And the meaning: he is the son of Abdur-Rahman bin Abdullah bin Mas'ud. (3) Al-Kashshaf 3/527, and the saying of Ata was mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/390, and the saying of Ibn Abbas was mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/106. (4) Al-Waseet 4/115, and Al-Razi 28/32-33.

दो रातें, और इस अर्थ को पूरी तरह से पहले ही स्पष्ट किया जा चुका है। और सहीह मुस्लिम (1) में इसका प्रमाण है; जैसा कि "कहो, [ऐ मुहम्मद], मुझ पर वह्य (प्रकाशना) की गई है" [अल-जिन्न: 1] की व्याख्या में आएगा।

और सहीह मुस्लिम में मान से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अपने पिता को कहते सुना: मैंने मसरूक से पूछा: नबी ﷺ को उस रात जिन्नों के बारे में किसने बताया था जब उन्होंने कुरान सुना था? उन्होंने कहा: तुम्हारे पिता - यानी इब्न मसूद - ने मुझे बताया कि एक पेड़ (2) ने उन्हें उनके बारे में बताया था।

अल्लाह तआला का फरमान: {उन्होंने कहा, "ऐ हमारी कौम! हमने एक किताब सुनी है जो मूसा के बाद उतारी गई है, जो अपने से पहले वाली (किताबों) की पुष्टि करती है, सत्य और सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन करती है (30)। ऐ हमारी कौम! अल्लाह के बुलाने वाले की पुकार स्वीकार करो और उस पर ईमान लाओ; वह तुम्हारे गुनाहों को माफ कर देगा और तुम्हें दुखद यातना से बचाएगा (31)।"}

अल्लाह तआला का फरमान: {उन्होंने कहा, "ऐ हमारी कौम! हमने एक किताब सुनी है जो मूसा के बाद उतारी गई है"} यानी: कुरान; और वे मूसा पर ईमान रखने वाले थे। अता ने कहा: वे यहूदी थे फिर मुसलमान हो गए, इसीलिए उन्होंने कहा: "मूसा के बाद उतारी गई।" और इब्न अब्बास से रिवायत है कि: जिन्नों ने ईसा के बारे में नहीं सुना था; इसीलिए उन्होंने कहा: "मूसा के बाद उतारी गई" (3)।

{जो अपने से पहले वाली (किताबों) की पुष्टि करती है} यानी उससे पहले वाली तौरात। {सत्य की ओर मार्गदर्शन करती है}: सत्य का धर्म। {और सीधे मार्ग की ओर}: अल्लाह का सीधा धर्म। {ऐ हमारी कौम! अल्लाह के बुलाने वाले की पुकार स्वीकार करो} यानी मुहम्मद ﷺ, और यह इस बात का प्रमाण है कि उन्हें जिन्नों और मनुष्यों दोनों के लिए भेजा गया था। मुक़ातिल ने कहा: अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ से पहले जिन्नों और मनुष्यों दोनों के लिए कोई नबी नहीं भेजा (4)।

---

(1) हदीस संख्या (449) इब्न अब्बास (रज़ि.) से, और इसी तरह का वर्णन इस भाग के पृष्ठ 220-222 पर आ चुका है। (2) सहीह मुस्लिम (450) (153), और उनका कहना: "एक पेड़ ने उन्हें उनके बारे में बताया" यानी उन्हें उनके बारे में अवगत कराया, और इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि अल्लाह तआला ने उसमें वाणी पैदा की जिसे नबी ﷺ ने समझ लिया, जैसे उसने ज़हरीली दस्ती (बकरी के

पैर) में वाणी पैदा की थी। अल-मुफ़हिम 7/422। और अर्थ: वह अब्दुर-रहमान बिन अब्दुल्ला बिन मसूद के पुत्र हैं। (3) अल-कश्शाफ 3/527, और अता का कथन इब्न अल-जौजी ने ज़ाद अल-मसीर 7/390 में उल्लेख किया है, और इब्न अब्बास का कथन इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/106 में उल्लेख किया है। (4) अल-वसीत 4/115, और अल-राज़ी 28/32-33।

سورہ الاحقاف: آیات ۲۹ - ۳۱ ۲۲۹

دو راتیں، اور یہ معنی پہلے ہی پوری طرح بیان ہو چکا ہے۔ اور صحیح مسلم (۱) میں اس پر دلیل موجود ہے؛ جیسا کہ ﴿قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ﴾ [الجن: ۱] کی تفسیر میں آئے گا۔

اور صحیح مسلم میں مَعن سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے اپنے والد کو کہتے سنا: میں نے مسروق سے پوچھا: نبی ﷺ کو اس رات جنات کے بارے میں کس نے مطلع کیا تھا جب انہوں نے قرآن سنا تھا؟ تو انہوں نے کہا: تمہارے والد - یعنی ابن مسعود - نے مجھے بتایا کہ انہیں ایک درخت (۲) نے ان کی خبر دی تھی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا، "اے ہماری قوم! ہم نے ایک کتاب سنی ہے جو موسیٰ کے بعد اتاری گئی ہے، جو اپنے سے پہلے والی کتابوں کی تصدیق کرتی ہے، حق اور سیدھے راستے کی طرف رہنمائی کرتی ہے (۳۰)۔ اے ہماری قوم! اللہ کے پکارنے والے کی پکار قبول کرو اور اس پر ایمان لاؤ؛ وہ تمہارے گناہ معاف کر دے گا اور تمہیں دردناک عذاب سے بچائے گا (۳۱)۔"}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا، "اے ہماری قوم! ہم نے ایک کتاب سنی ہے جو موسیٰ کے بعد اتاری گئی ہے"} یعنی: قرآن؛ اور وہ موسیٰ پر ایمان رکھنے والے تھے۔ عطا نے کہا: وہ یہودی تھے پھر مسلمان ہو گئے، اسی لیے انہوں نے کہا: "موسیٰ کے بعد اتاری گئی"۔ اور ابن عباس سے روایت ہے کہ: جنات نے عیسیٰ علیہ السلام کے معاملے کے بارے میں نہیں سنا تھا؛ اسی لیے انہوں نے کہا: "موسیٰ کے بعد اتاری گئی" (۳)۔

﴿مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ یعنی اس سے پہلے والی تورات کی۔ ﴿يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ﴾: دینِ حق۔ ﴿وَإِلَى طَرِيقٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾: اللہ کا سیدھا دین۔ ﴿يَقَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ﴾ یعنی محمد ﷺ، اور یہ اس بات کی دلیل ہے کہ

آپ ﷺ جن و انس دونوں کی طرف مبعوث ہوئے تھے۔ مقاتل نے کہا: اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ سے پہلے جن و انس دونوں کی طرف کوئی نبی مبعوث نہیں فرمایا (٤)۔

---

(١) حدیث نمبر (٤٤٩) ابن عباس رضی اللہ عنہ سے، اور اسی طرح کا ذکر اس پارے کے صفحات ٢٢٠-٢٢٢ پر گزر چکا ہے۔ (٢) صحیح مسلم (٤٥٠) (١٥٣)، اور ان کا قول: "انہیں ایک درخت نے ان کی خبر دی" یعنی انہیں ان کے بارے میں آگاہ کیا، اور بظاہر اس کا مطلب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اس میں گویائی پیدا فرمائی جسے نبی ﷺ نے سمجھ لیا، جیسا کہ زہریلی دستی (بکری کی ٹانگ) میں گویائی پیدا فرمائی تھی۔ المفہم ٤٢٢/٧۔ اور معنی: وہ عبدالرحمن بن عبداللہ بن مسعود کے بیٹے ہیں۔ (٣) الکشاف ٣/ ٥٢٧، اور عطا کا قول ابن الجوزی نے زاد المسیر ٣٩٠/٧ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عباس کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥/ ١٠٦ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) الوسیط ٤ / ١١٥، اور الرازی ٢٨ / ٣٢ - ٣٣۔

I say: What is in Sahih Muslim (1) indicates his statement: On the authority of Jabir ibn Abd Allah al-Ansari, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I have been given five things which were not given to anyone before me: every prophet was sent specifically to his own people, but I was sent to every red and black person; spoils of war have been made lawful for me and were not lawful for anyone before me; the earth has been made for me a good, pure place and a mosque, so wherever a man is when the time for prayer comes, let him pray; I have been supported by awe for the distance of a month's journey; and I have been given the right of intercession." Mujahid said: "Red and black" means: jinn and humans (2). In a narration from the hadith of Abu Hurairah: "And I was sent to all of creation, and the prophets were sealed with me" (3).

{And believe in him} meaning: in the caller, who is Muhammad (peace be upon him). It was said: "in him" means: in Allah; because of His saying: {He will forgive you your sins}. Ibn Abbas said: Seventy men from their people responded to them, so they returned to the Prophet (peace be upon him) and met him at al-Batha'; he recited the Quran to them and commanded and forbade them.

Issue: These verses indicate that jinn are like humans in command, prohibition, reward, and punishment (4). Al-Hasan said: Believing jinn have no reward other than being saved from the Fire (5); this is indicated by the Almighty's saying: {He will forgive you your sins and protect you from a painful punishment}. Abu Hanifa agreed with this, saying: The reward of the jinn is only to be protected from the Fire (6), then it will be said to them: "Be dust," like animals. Others said: just as they are punished for wrongdoing, they are rewarded for good deeds like humans.

---

(1) No. (521), and previously 4/258 and 9/32. (2) Musnad Ahmad (21299). (3) Sahih Muslim (523); (5) and it is with Imam Ahmad (9337). (4) Tafsir al-Razi 31/28. (5) We did not find it from the saying of al-Hasan. Al-Bayhaqi related in al-Ba'th (117) from al-Hasan, from Anas ibn Malik (may Allah be pleased with him), from the Prophet (peace be upon him): "Indeed, the believers of the jinn have reward and punishment upon them." So we asked him about their reward and their believers? He said: "On the Heights (al-A'raf), and they are not in Paradise with the nation of Muhammad (peace be upon him)"... In its chain of narration: Yusuf ibn Yazid: truthful but sometimes makes mistakes, and Urwa ibn Ruwaym: truthful but often narrates mursal. Thus in Taqrib al-Tahdhib. Imam al-Nawawi said in the commentary on Sahih Muslim 4/169:

The correct view is that they enter [i.e., Paradise] and enjoy eating, drinking, and other things. This is the view of al-Hasan al-Basri and others... (6) Al-Kashshaf 4/527.

मैं कहता हूँ: सहीह़ मुस्लिम (1) में जो है वह उनके कथन की पुष्टि करता है: जाबिर बिन अब्दुल्लाह अल-अंसारी से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "मुझे पाँच ऐसी चीज़ें दी गई हैं जो मुझसे पहले किसी को नहीं दी गईं: हर नबी विशेष रूप से अपनी कौम की ओर भेजा जाता था और मुझे हर लाल और काले (इंसान और जिन्न) की ओर भेजा गया है; मेरे लिए गनीमत का माल (युद्ध का माल) हलाल कर दिया गया है जबकि मुझसे पहले किसी के लिए हलाल नहीं था; मेरे लिए पूरी ज़मीन पाक और नमाज़ की जगह (मस्जिद) बना दी गई है, इसलिए जिस आदमी को जहाँ भी नमाज़ का वक़्त मिल जाए, वह वहीं नमाज़ पढ़ ले; मेरी मदद एक महीने की दूरी तक रोब (दबदबे) के ज़रिए की गई है; और मुझे शफ़ाअत (सिफारिश) का अधिकार दिया गया है।" मुजाहिद ने कहा: "लाल और काले" से मुराद जिन्न और इंसान हैं (2)। अबू हुरैरा की एक हदीस की रिवायत में है: "और मैं तमाम मख्लूक की तरफ भेजा गया हूँ, और मेरे ज़रिए नबियों का सिलसिला खत्म कर दिया गया है" (3)।

{और उस पर ईमान लाओ} यानी: दावत देने वाले पर, जो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं। और कहा गया: "उस पर" यानी: अल्लाह पर; क्योंकि उनका फरमान है: {वह तुम्हारे गुनाह माफ़ कर देगा}। इब्न अब्बास ने कहा: उनकी कौम के सत्तर लोगों ने उनकी बात मान ली, फिर वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आए और उनसे अल-बतहा में मिले; तो आपने उन्हें कुरान पढ़कर सुनाया और उन्हें आदेश दिए और मना किया।

मसला: ये आयतें इस बात पर दलालत करती हैं कि जिन्न हुक्म, मनाही, सवाब और सज़ा में इंसानों की तरह हैं (4)। अल-हसन ने कहा: मोमिन जिन्नों के लिए आग से निजात के अलावा कोई सवाब नहीं है (5); इस पर अल्लाह तआला का यह फरमान दलालत करता है: {वह तुम्हारे गुनाह माफ़ कर देगा और तुम्हें दर्दनाक अज़ाब से बचा लेगा}। अबू हनीफ़ा ने भी यही कहा: जिन्नों का सवाब केवल आग से बचाया जाना है (6), फिर उनसे कहा जाएगा: "मिट्टी हो जाओ," जानवरों की तरह। दूसरों ने कहा: जिस तरह उन्हें बुराई पर सज़ा दी जाती है, उसी तरह उन्हें भलाई पर इंसानों की तरह सवाब दिया जाता है।

---

(1) नंबर (521), और पहले 4/258 और 9/32। (2) मुसनद अहमद (21299)। (3) सहीह मुस्लिम (523); (5) और यह इमाम अहमद (9337) के पास है। (4) तफसीर अल-राज़ी 31/28। (5) हमें यह

अल-हसन के कथन से नहीं मिला। अल-बैहकी ने अल-बा'थ (117) में अल-हसन से, अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत किया है: "बेशक जिन्नों के मोमिनों के लिए सवाब है और उन पर सज़ा है।" तो हमने उनसे उनके सवाब और उनके मोमिनों के बारे में पूछा? तो उन्होंने कहा: "आराफ़ पर, और वे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उम्मत के साथ जन्नत में नहीं होंगे"... इसकी सनद में: यूसुफ बिन यज़ीद: सच्चे हैं लेकिन कभी-कभी गलती करते हैं, और उरवा बिन रुवयम: सच्चे हैं लेकिन मुर्सल रिवायतें बहुत करते हैं। तक़रीब अल-तहज़ीब में इसी तरह है। इमाम अल-नवावी ने सह़ीह़ मुस्लिम की व्याख्या 4/169 में कहा: सही बात यह है कि वे जन्नत में दाखिल होंगे और वहां खाने-पीने और दूसरी चीज़ों का आनंद लेंगे। यह अल-हसन अल-बसरी और अन्य लोगों का मत है... (6) अल-कश्शाफ 4/527।

۲۳۰ سورہ الأحقاف: الآیتان ۳۰ - ۳۱

میں کہتا ہوں: صحیح مسلم (۱) میں جو کچھ ہے وہ ان کے قول کی دلیل ہے: جابر بن عبداللہ انصاری سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے پانچ ایسی چیزیں دی گئی ہیں جو مجھ سے پہلے کسی کو نہیں دی گئیں: ہر نبی کو خاص طور پر اس کی قوم کی طرف بھیجا جاتا تھا اور مجھے ہر سرخ اور سیاہ کی طرف بھیجا گیا ہے، اور میرے لیے مالِ غنیمت حلال کر دیا گیا ہے جبکہ مجھ سے پہلے کسی کے لیے حلال نہیں تھا، اور میرے لیے زمین کو پاک اور مسجد بنا دیا گیا ہے، پس جس شخص کو جہاں بھی نماز کا وقت مل جائے وہ وہیں نماز پڑھ لے، اور ایک مہینے کی مسافت تک رعب کے ذریعے میری مدد کی گئی ہے، اور مجھے شفاعت دی گئی ہے"۔ مجاہد نے کہا: "سرخ اور سیاہ" سے مراد جن اور انس ہیں (۲)۔ اور ابوہریرہ کی ایک حدیث کی روایت میں ہے: "اور میں تمام مخلوق کی طرف بھیجا گیا ہوں، اور مجھ پر نبیوں کا سلسلہ ختم کر دیا گیا ہے" (۳)۔

﴿وَءَامِنُوا بِهِۦ﴾ یعنی: داعی پر، اور وہ محمد ﷺ ہیں۔ اور کہا گیا: "بہ" یعنی: اللہ پر؛ کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿يَغْفِرْ لَكُم مِّن ذُنُوبِكُمْ﴾۔ ابن عباس نے کہا: ان کی قوم کے ستر آدمیوں نے ان کی دعوت قبول کر لی، پھر وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور آپ سے بطحاء میں ملے؛ آپ نے انہیں قرآن پڑھ کر سنایا اور انہیں حکم دیا اور منع کیا۔

مسئلہ: یہ آیات اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ جنات حکم، ممانعت، ثواب اور سزا میں انسانوں کی طرح ہیں (۴)۔ اور حسن نے کہا: مومن جنات کے لیے جہنم سے نجات کے سوا کوئی ثواب نہیں ہے (۵)؛ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان دلالت کرتا ہے: ﴿يَغْفِرْ لَكُم مِّن ذُنُوبِكُمْ وَيُجِرْكُم مِّنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾۔ امام ابوحنیفہ نے بھی یہی کہا: جنات کا ثواب صرف یہ ہے کہ انہیں آگ سے بچا لیا جائے (۶)، پھر

ان سے کہا جائے گا: "مٹی ہو جاؤ،" چوپایوں کی طرح۔ دوسروں نے کہا: وہ جیسے برائی پر سزا پاتے ہیں ویسے ہی نیکی پر انسانوں کی طرح جزا پاتے ہیں۔

---

(۱) برقم (۵۲۱)، اور پہلے ۴/ ۲۵۸ اور ۹ / ۳۲۔ (۲) مسند احمد (۲۱۲۹۹)۔ (۳) صحیح مسلم (۵۲۳)؛ (۵) اور یہ امام احمد (۹۳۳۷) کے پاس ہے۔ (۴) تفسیر الرازی ۳۱/ ۲۸۔ (۵) ہمیں یہ حسن کے قول سے نہیں ملا، اور بیہقی نے البعث (۱۱۷) میں حسن سے، انہوں نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے: "بے شک مومن جنات کے لیے ثواب ہے اور ان پر سزا ہے" تو ہم نے ان سے ان کے ثواب اور ان کے مومنوں کے بارے میں پوچھا؟ تو انہوں نے کہا: "اعراف پر، اور وہ امتِ محمد ﷺ کے ساتھ جنت میں نہیں ہوں گے"... اور اس کی اسناد میں: یوسف بن یزید: صدوق ہے کبھی خطا کر جاتا ہے، اور عروہ بن رویم: صدوق ہے مرسل روایت بہت کرتا ہے۔ اسی طرح تقریب التہذیب میں ہے۔ امام نووی نے شرح صحیح مسلم ۴ / ۱۶۹ میں کہا: اور صحیح یہ ہے کہ وہ [جنت میں] داخل ہوں گے اور اس میں کھانے پینے وغیرہ سے لطف اندوز ہوں گے۔ اور یہی حسن بصری اور دیگر کا قول ہے... (۶) الکشاف ۴/ ۵۲۷۔

231 Surah Al-Ahqaf: Verses 30 - 33

And to this view went Malik, Al-Shafi'i, and Ibn Abi Layla. Al-Dahhak said: The Jinn enter Paradise and eat and drink (1). Al-Qushayri said: The correct view is that this is something about which no definitive conclusion has been reached, and knowledge is with Allah. I said: The Almighty's saying: {And for all are degrees from what they have done} indicates that they are rewarded and enter Paradise; because He said at the beginning of the verse: {O company of jinn and mankind, did there not come to you messengers from among you, relating to you My verses...} until He said: {And for all are degrees from what they have done} [Al-An'am: 130-132]. And Allah knows best; and further clarification of this will come in Surah Ar-Rahman (2), if Allah Almighty wills.

The Almighty's saying: ﴿وَمَن لَّا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِن دُونِهِ﴾ ﴿أَوْلِيَاءَ ۚ أُولَٰئِكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ٣٢﴾ {And whoever does not respond to the caller of Allah cannot escape Him on earth, and he will not have besides Him any protectors. Those are in manifest error (32)}. The Almighty's saying: {And whoever does not respond to the caller of Allah cannot escape Him on earth} meaning: he cannot elude Allah nor outrun Him. {and he will not have besides Him any protectors} i.e., supporters who prevent him from Allah's punishment. {Those are in manifest error}.

The Almighty's saying: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ﴾ ﴿عَلَىٰ أَن يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ ۚ بَلَىٰ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ٣٣﴾ {Do they not see that Allah, who created the heavens and the earth and was not tired by their creation, is able to give life to the dead? Yes, indeed, He is over all things competent (33)}. The Almighty's saying: {Do they not see that Allah, who created the heavens and the earth} The "seeing" (ru'ya) here is in the sense of knowledge. And "anna" (that), its noun, and its predicate take the place of the two objects of "seeing". {and was not tired by their creation, is able to give life to the dead} is an argument against those who deny the Resurrection. The meaning of "did not become tired" (lam ya'ya) is: to be unable and weak in creating them. It is said: 'ayya with his matter and 'ayiya: if he was not guided to its way (3); and assimilation (idgham) is more common. And you say in the plural: 'ayu - lightly - and 'ayyu also; with stress (tashdid). He said:

(1) Similar speech in Tafsir al-Razi 33/28. (2) At the interpretation of verse (46) of it. (3) Zad al-Masir 7/391 similarly.

231 सूरह अल-अहक़ाफ़: आयत 30 - 33

और मलिक, अल-शाफ़ई और इब्न अबी लैला इसी विचार के थे। अल-दहक़ाक ने कहा: जिन्न जन्नत में दाखिल होंगे और खाएंगे-पिएंगे (1)। अल-कुशैरी ने कहा: सही मत यह है कि यह उन चीज़ों में से है जिनके बारे में कोई निश्चित निर्णय नहीं लिया गया है, और ज्ञान अल्लाह के पास है। मैंने कहा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हर एक के लिए उनके कर्मों के अनुसार दरजे हैं} यह दर्शाता है कि उन्हें प्रतिफल दिया जाएगा और वे जन्नत में प्रवेश करेंगे; क्योंकि उसने आयत की शुरुआत में कहा है: {हे जिन्नों और मनुष्यों के समूह, क्या तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल नहीं आए थे जो तुम्हें मेरी आयतें सुनाते थे...} यहाँ तक कि उसने कहा: {और हर एक के लिए उनके कर्मों के अनुसार दरजे हैं} [अल-अनआम: 130-132]। और अल्लाह बेहतर जानता है; इसका और अधिक विवरण सूरह अर-रहमान (2) में आएगा, इंशा अल्लाह तआला।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿وَمَن لَّا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءُ ۚ أُولَٰئِكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ٣٢﴾ {और जो अल्लाह के बुलाने वाले की बात न माने, तो वह धरती में (अल्लाह को) बेबस नहीं कर सकता और न अल्लाह के सिवा उसका कोई मददगार होगा। ऐसे लोग खुली गुमराही में हैं (32)}। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो अल्लाह के बुलाने वाले की बात न माने, तो वह धरती में बेबस नहीं कर सकता} यानी: वह अल्लाह से बच नहीं सकता और न ही उससे आगे निकल सकता है। {और न अल्लाह के सिवा उसका कोई मददगार होगा} यानी: ऐसे समर्थक जो उसे अल्लाह के अज़ाब (दंड) से बचा सकें। {ऐसे लोग खुली गुमराही में हैं}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَن يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ ۚ بَلَىٰ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ٣٣﴾ {क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह, जिसने आसमानों और धरती को पैदा किया और उनके पैदा करने से थका नहीं, वह इस पर क़ादिर है कि मुर्दों को ज़िंदा कर दे? हाँ, बेशक वह हर चीज़ पर क़ादिर है (33)}। अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह, जिसने आसमानों और धरती को पैदा किया} यहाँ "देखना" (रुय्या) "जानना" के अर्थ में है। और "अन्न" (कि), उसका संज्ञा और उसका विधेय "देखने" के दो कर्मों का स्थान लेते हैं। {और उनके पैदा करने से थका नहीं, वह इस पर क़ादिर है कि मुर्दों को ज़िंदा कर दे} यह पुनरुत्थान के इनकार करने वालों के खिलाफ एक दलील है। "नहीं थका" (लम यअया) का अर्थ है: उनके निर्माण में असमर्थ और कमज़ोर होना। कहा जाता है: 'अय्या' (عَيَّ) और 'अयिया' (عَيِيَ) अपने मामले में: यदि उसे उसके रास्ते का पता न चले (3); और इद्गाम (समावेश)

अधिक प्रचलित है। और आप बहुवचन में कहते हैं: 'अयु' (اعيُوا) - हल्के तौर पर - और 'अय्यु' (اعيُّوا) भी; तशदीद (ज़ोर) के साथ। उसने कहा:

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 33/28 में इसी तरह का वर्णन है। (2) इसकी (सूरह अर-रहमान) आयत (46) की व्याख्या में। (3) ज़ाद अल-मसीर 7/391 में भी इसी प्रकार है।

231 سورہ الاحقاف: آیات 30 - 33

اور اسی طرف مالک، شافعی اور ابن ابی لیلیٰ گئے ہیں۔ اور ضحاک نے کہا: جن جنت میں داخل ہوں گے اور کھائیں پیئیں گے (1)۔ قشیری نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ ان باتوں میں سے ہے جن میں کوئی حتمی فیصلہ نہیں ہوا، اور علم اللہ کے پاس ہے۔ میں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہر ایک کے لیے ان کے اعمال کے مطابق درجے ہیں} اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ انہیں جزا دی جائے گی اور وہ جنت میں داخل ہوں گے؛ کیونکہ اس نے آیت کے شروع میں فرمایا: {اے جنوں اور انسانوں کے گروہ، کیا تمہارے پاس تم ہی میں سے رسول نہیں آئے تھے جو تمہیں میری آیات سناتے تھے...} یہاں تک کہ اس نے فرمایا: {اور ہر ایک کے لیے ان کے اعمال کے مطابق درجے ہیں} [الانعام: 130-132]۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے؛ اس کی مزید تفصیل انشاء اللہ تعالیٰ سورہ الرحمن (2) میں آئے گی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَن لَّا يُجِبْ دَاعِيَ اللَّهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْأَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءُ ۚ أُولَٰئِكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ٣٢﴾ {اور جو اللہ کے بلانے والے کی بات نہ مانے، تو وہ زمین میں (اللہ کو) عاجز نہیں کر سکتا اور نہ اللہ کے سوا اس کا کوئی مددگار ہوگا۔ یہی لوگ کھلی گمراہی میں ہیں (32)}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو اللہ کے بلانے والے کی بات نہ مانے، تو وہ زمین میں عاجز نہیں کر سکتا} یعنی: وہ اللہ کو ہرا نہیں سکتا اور نہ اس سے آگے نکل سکتا ہے۔ {اور نہ اللہ کے سوا اس کا کوئی مددگار ہوگا} یعنی ایسے مددگار جو اسے اللہ کے عذاب سے بچا سکیں۔ {یہی لوگ کھلی گمراہی میں ہیں}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَن يُحْيِيَ الْمَوْتَىٰ ۚ بَلَىٰ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ٣٣﴾ {کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ اللہ، جس نے آسمانوں اور

زمین کو پیدا کیا اور ان کی پیدائش سے نہیں تھکا، وہ اس پر قادر ہے کہ مردوں کو زندہ کر دے؟ ہاں، بے شک وہ ہر چیز پر قادر ہے (33)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ اللہ، جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا} یہاں رویت (دیکھنا) علم کے معنی میں ہے۔ اور «أنّ» اپنے اسم اور خبر کے ساتھ مل کر رویت کے دو مفعولوں کے قائم مقام ہے۔ {اور ان کی پیدائش سے نہیں تھکا، وہ اس پر قادر ہے کہ مردوں کو زندہ کر دے} یہ بعث (دوبارہ زندہ کیے جانے) کے منکروں پر حجت ہے۔ اور «لم یعی» کا معنی ہے: ان کی تخلیق سے عاجز اور کمزور نہ ہونا۔ کہا جاتا ہے: «عَيَّ» اور «عَيِيَ» اپنے معاملے میں: جب وہ اس کے صحیح رخ کی طرف رہنمائی نہ پا سکے (3)؛ اور ادغام زیادہ عام ہے۔ اور آپ جمع میں کہتے ہیں: «عَيُوا» - تخفیف کے ساتھ - اور «عَيُّوا» بھی؛ تشدید کے ساتھ۔ اس نے کہا:

(1) تفسیر رازی 33/28 میں اسی طرح کی گفتگو ہے۔ (2) اس سورۃ کی آیت (46) کی تفسیر میں۔ (3) زاد المسیر 7/391 میں اسی طرح ہے۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 33 (p. 232)

'They failed in their affair, just as the pigeon failed with its egg.' (1)

'And I failed in my affair': meaning when I was not guided to its proper course. And 'it made me weary' [a'yani huwa].

Al-Hasan recited: «وَلَمْ يَعِيَ» [wa lam ya'i] with a kasra on the 'ayn and a sukun on the ya' (2); it is a rare and irregular recitation. The elision (i'lal) of the 'ayn and the preservation (tashih) of the lam only occurs in a few nouns, like 'ghaya' [goal] and 'ayah' [verse/sign]. It does not occur in verbs except in a verse cited by Al-Farra; which is the poet's saying:

'As if she, among the women, is a piece of gold, walking through the doorway of her house and she becomes weary [fatu'iyy].' (3)

﴿بِقَـٰدِرٍ﴾ [Bi-qadirin - Able]. Abu Ubaida and Al-Akhfash said: The 'Ba' is extra for emphasis, like the 'Ba' in His saying: ﴿وَكَفَىٰ بِٱللَّهِ شَهِيدًا﴾ [And Allah is sufficient as a Witness] [An-Nisa: 79], and His saying: ﴿تَنۢبُتُ بِٱلدُّهْنِ﴾ [It grows with oil] [Al-Mu'minun: 20]. Al-Kisa'i, Al-Farra, and Al-Zajjaj said: The 'Ba' in it replaces the interrogation and negation at the beginning of the speech (4). Al-Zajjaj said (5): And the Arabs include it with negation; you say: 'I did not think Zaid is standing [bi-qa'imin].' You do not say: 'I thought Zaid is standing [bi-qa'imin].' This is due to the presence of 'ma' [negation] and the entry of 'anna' for emphasis. The implied meaning is: 'Is Allah not Able?', similar to His saying: ﴿أَوَلَيْسَ ٱلَّذِى خَلَقَ ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ بِقَـٰدِرٍ﴾ [Is He not Able who created the heavens and the earth?] [Ya-Sin: 81].

Ibn Mas'ud, Al-A'raj, Al-Jahdari, Ibn Abi Ishaq, and Ya'qub recited: «يَقدر» [Yaqdir] (6).

---

(1) The verse is by Abid ibn al-Abras as in 'Adab al-Katib' by Ibn Qutayba p. 67-68, and 'As-Sihah' (root 'yy), and 'Zahr al-Akam' 2/190. In the Diwan of Abid p. 138 it is worded: 'The sons of Asad grew tired just as the pigeon grew tired with its egg.' It is also attributed to Salama ibn Jandal, and is in his Diwan p. 248. (2) 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 139, and 'Al-Muhtasib' 2/269. (3) The verse is by Al-Hutay'ah as in 'Taj al-Arus' (root 'yy), and Al-Azhari mentioned it in 'Tahdhib al-Lugha' 3/258, and Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 2/269. Abu Ishaq al-Nahwi said - as in 'Tahdhib al-Lugha' -: This is not permissible according to proficient grammarians. He mentioned that the verse cited by Al-Farra is unknown. Al-Azhari said: The correct analogy is what Abu Ishaq said and the speech of the Arabs is upon it... (4) 'Al-Wasit' 4/116, and see 'Majaz al-Qur'an'

by Abu Ubaida 2/213, 'Ma'ani al-Akhfash' 2/694, and 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra 3/56. (5) In his 'Ma'ani al-Qur'an' 4/447 in a similar way. (6) Ya'qub's recitation is in 'An-Nashr' 2/355, and it is among the Ten recitations. From Al-A'raj, Al-Jahdari, and Ibn Abi Ishaq in 'Tafsir al-Tabari' 21/175, and 'I'rab al-Qur'an' by An-Nahhas 4/173-174.

सूरह अल-अहकाफ़: आयत 33 (पृष्ठ 232)

'वे अपने मामले में विफल रहे, जैसे कबूतर अपने अंडे के साथ विफल हो जाता है।' (1)

'और मैं अपने मामले में विफल रहा': अर्थात जब मुझे इसके सही मार्ग की ओर मार्गदर्शन नहीं मिला। और 'उसने मुझे थका दिया' [अयानी हुवा]।

अल-हसन ने पढ़ा: «وَلَمْ يَعِيَ» ['ऐन' पर कसरा और 'या' पर सुकून के साथ] (2); यह एक दुर्लभ और अनियमित पाठ है। 'ऐन' का एलाल और 'लाम' का शुद्ध रहना केवल कुछ संज्ञाओं में होता है, जैसे: 'गाया' [लक्ष्य] और 'आया' [आयत/चिन्ह]। यह क्रियाओं में नहीं आया है सिवाय एक शेर के जिसे अल-फ़र्रा ने उद्धृत किया है; जो कवि का कथन है:

'जैसे कि वह स्त्रियों के बीच सोने का एक टुकड़ा है, जो अपने घर के दरवाज़े से गुज़रते समय थक जाती है [फ़तु'इय्य]।' (3)

﴿ بِقَـٰدِرٍ ﴾ [क़ादिर - सक्षम]। अबू उबैदा और अल-अखफ़श ने कहा: 'बा' ज़ोर देने के लिए अतिरिक्त है, जैसे उनके इस कथन में 'बा': ﴿ وَكَفَىٰ بِٱللَّهِ شَهِيدًا ﴾ [और अल्लाह गवाह के रूप में पर्याप्त है] [अन-निसा: 79], और उनका कथन: ﴿ تَنۢبُتُ بِٱلدُّهْنِ ﴾ [यह तेल के साथ उगता है] [अल-मुमिनून: 20]। अल-किसाई, अल-फ़र्रा और अल-ज़ज्जाज ने कहा: इसमें 'बा' वाक्य की शुरुआत में प्रश्न और निषेध का स्थान लेता है (4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): और अरब लोग इसे निषेध के साथ जोड़ते हैं; आप कहते हैं: 'मैंने नहीं सोचा कि ज़ैद खड़ा है [बि-क़ायिमिन]'। आप यह नहीं कहते: 'मैंने सोचा कि ज़ैद खड़ा है [बि-क़ायिमिन]'। यह 'मा' [निषेध] और ज़ोर देने के लिए 'अन्न' के प्रवेश के कारण है। अनुमानित अर्थ है: 'क्या अल्लाह सक्षम नहीं है?', जैसा कि महामहिम का कथन है: ﴿ أَوَلَيْسَ ٱلَّذِى خَلَقَ ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ بِقَـٰدِرٍ ﴾ [क्या वह सक्षम नहीं है जिसने आकाश और पृथ्वी को बनाया?] [या-सीन: 81]।

इब्न मसूद, अल-अराज, अल-जहदरी, इब्न अबी इशाक और याकूब ने पढ़ा: «(6) «يَقدر।

---

(1) यह शेर उबैद बिन अल-अबरस का है जैसा कि इब्न कुतैबा की 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ 67-68 में है, और 'अस-सिहाह' (मूल 'य्य') में, और 'ज़हर अल-आकाम' 2/190 में। उबैद के दीवान पृष्ठ 138 में यह इन शब्दों में है: 'असद के बेटे थक गए जैसे कबूतर अपने अंडे के साथ थक गया।' और इसे सलामा बिन जंदल से भी जोड़ा गया है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 248 में है. (2) 'अल-क़िरआत

अल-शाज़ाह' पृष्ठ 139, और 'अल-मुहतसिब' 2/269। (3) यह शेर अल-हुतैया का है जैसा कि 'ताज अल-अरूस' (मूल 'य्य') में है, और अल-अज़हरी ने इसे 'तहदीब अल-लुगा' 3/258 में उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' 2/269 में। अबू इशाक अल-नहवी ने कहा - जैसा कि 'तहदीब अल-लुगा' में है -: यह कुशल व्याकरणविदों के अनुसार जायज़ नहीं है। उन्होंने उल्लेख किया कि अल-फ़र्रा द्वारा उद्धृत शेर अज्ञात है। अल-अज़हरी ने कहा: सही सादृश्य वह है जो अबू इशाक ने कहा और अरबों की भाषा इसी पर है... (4) 'अल-वसीत' 4/116, और देखें अबू उबैदा की 'मजाज़ अल-क़ुरआन' 2/213, 'मानी अल-अखफ़श' 2/694, और अल-फ़र्रा की 'मानी अल-क़ुरआन' 3/56। (5) उनके'मानी अल-क़ुरआन' 4/447 में इसी प्रकार है। (6) याकूब का पाठ 'अन-नश्र' 2/355 में है, और यह दस पाठों में से एक है। और अल-अराज, अल-जहदरी और इब्न अबी इशाक से तबरी की तफ़सीर 21/175 में, और नहहास की 'एराब अल-क़ुरआन' 4/173 - 174 में।

سورہ الاحقاف: آیت ۳۳ (صفحہ ۲۳۲)

'وہ اپنے معاملے میں عاجز آگئے، جیسا کہ کبوتر اپنے انڈے کے ساتھ عاجز آ جاتا ہے۔' (۱)

'وعييتُ بأمري' : یعنی جب میں نے اس کے صحیح رخ کی طرف رہنمائی نہ پائی۔ اور 'أعاني هو' (اس نے مجھے تھکا دیا)۔

اور حسن نے پڑھا: «وَلَمْ يَعِيَ» عین کے کسرہ اور یا کے سکون کے ساتھ (۲)؛ اور یہ قلیل اور شاذ ہے، عین کا اعلال اور لام کی تصحیح (جیسے کا تیسا رہنا) نہیں آئی سوائے چند اسماء کے، جیسے: غاية اور آية۔ اور فعل میں یہ سوائے ایک شعر کے نہیں آیا جسے فراء نے نقل کیا ہے؛ اور وہ شاعر کا قول ہے:

'گویا وہ عورتوں کے درمیان سونے کی ڈلی ہے، جو اپنے گھر کے دروازے سے گزرتے ہوئے تھک جاتی ہے [فتُعِيُّ]۔' (۳)

﴿ بِقَٰدِرٍ ﴾ ابوعبیدہ اور اخفش نے کہا: 'با' تاکید کے لیے زائد ہے جیسے اللہ کے اس قول میں 'با': ﴿ وَكَفَىٰ بِٱللَّهِ شَهِيدًا ﴾ [النساء: ۷۹]، اور اس کا قول: ﴿ تَنۢبُتُ بِٱلدُّهْنِ ﴾ [المؤمنون: ۲۰]۔ اور کسائی، فراء اور زجاج نے کہا: اس میں 'با' کلام کے شروع میں استفہام اور جحد (نفی) کا قائم مقام ہے (٤)۔ زجاج نے کہا (٥): اور عرب اسے جحد کے ساتھ داخل کرتے ہیں؛ تم کہتے ہو: 'ما ظننت أن زيداً بقائم'۔ اور تم یہ نہیں کہتے: 'ظننت أن زيداً بقائم'۔ اور یہ 'ما' اور تاکید کے لیے 'أنّ' کے داخل ہونے کی وجہ سے ہے۔ اور تقدیر یہ ہے: 'أليس الله بقادر' (کیا اللہ قادر نہیں ہے؟)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ أَوَلَيْسَ ٱلَّذِى خَلَقَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ بِقَٰدِرٍ ﴾ [یس: ۸۱]۔

اور ابن مسعود، اعرج، جحدری، ابن ابی اسحاق اور یعقوب نے پڑھا: «يَقدر» (٦)۔

(١) یہ شعر عبید بن الابرص کا ہے جیسا کہ ابن قتیبہ کی 'ادب الکاتب' ص ٦٧ - ٦٨، اور 'الصحاح' (مادہ عیی)، اور 'زہر الاکم' ٢/ ١٩٠ میں ہے۔ اور یہ عبید کے دیوان ص ١٣٨ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: برمت بنوا أسد کما برمت ببیضتہا الحمامہ اور اسے سلامہ بن جندل کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٢٤٨ میں ہے۔ (٢) 'القراءات الشاذہ' ص ١٣٩، اور 'المحتسب' ٢/ ٢٦٩۔ (٣) یہ شعر حطئیہ کا ہے جیسا کہ 'تاج العروس' (مادہ عیی) میں ہے، اور ازہری نے اسے 'تہذیب اللغہ' ٣/ ٢٥٨ میں ذکر کیا ہے، اور ابن جنی نے 'المحتسب' ٢/ ٢٦٩ میں۔ اور ابو اسحاق نحوی نے کہا - جیسا کہ تہذیب اللغہ میں ہے -: یہ ماہر نحویوں کے نزدیک جائز نہیں ہے۔ اور ذکر کیا کہ وہ شعر جس سے فراء نے استشہاد کیا ہے وہ معروف نہیں ہے۔ اور ازہری نے کہا: قیاس وہی ہے جو ابو اسحاق نے کہا اور عربوں کا کلام اسی پر ہے... (٤) 'الوسیط' ٤/ ١١٦، اور دیکھیے ابوعبیدہ کی 'مجاز القرآن' ٢/ ٢١٣، اور 'معانی الاخفش' ٢/ ٦٩٤، اور فراء کی 'معانی القرآن' ٣/ ٥٦۔ (٥) ان کی 'معانی القرآن' ٤/ ٤٤٧ میں اسی طرح ہے۔ (٦) یعقوب کی قرات 'النشر' ٢/ ٣٥٥ میں ہے، اور یہ دس قراتوں میں سے ہے۔ اور اعرج، جحدری اور ابن ابی اسحاق سے طبری کی تفسیر ٢١/ ١٧٥ میں، اور نحاس کی 'اعراب القرآن' ٤/ ١٧٣ - ١٧٤ میں۔

Surah Al-Ahqaf: Verses 33 - 35 [Page] 233

Abu Hatim chose it; because the entry of the 'ba' (particle 'bi') into the predicate of 'anna' is unsightly (grammatically weak). Abu Ubaydah chose the common reading; because in the reading of Abdullah [ibn Mas'ud], it is: (He who created the heavens and the earth is capable) without the 'ba' (1).

And Allah knows best.

The words of Allah Almighty: {And the Day those who disbelieved are exposed to the Fire [it will be said], "Is this not the truth?" They will say, "Yes, by our Lord." He will say, "Then taste the punishment because you used to disbelieve."} (34)

His words: {And the Day those who disbelieved are exposed to the Fire} i.e.: mention to them the day they are presented [to the Fire] and it is said to them: {"Is this not the truth?" They will say, "Yes, by our Lord."} Then the one making them confess says to them: {"Then taste the punishment because you used to disbelieve."} i.e., because of your disbelief.

The words of Allah Almighty: {So be patient, [O Muhammad], as were those of determination among the messengers and do not be impatient for them. It will be - on the Day they see that which they are promised - as though they had not remained [in the world] except an hour of a day. [This is] notification. And will [any] be destroyed except the defiantly disobedient people?} (35)

His words: {So be patient, [O Muhammad], as were those of determination among the messengers} Ibn Abbas said: [Meaning] those of resolve and patience (2).

Mujahid said: They are five: Noah, Abraham, Moses, Jesus, and Muhammad, peace and blessings be upon them. And they are the possessors of the [great] Laws (3).

---

(1) Tafsir al-Tabari 21/175, al-Kashshaf 3/528, and al-Muharrar al-Wajiz 5/106. (2) Zad al-Masir 7/392 without attribution, and al-Baghawi mentioned it from Ibn Abbas in his Tafsir 4/176 without his saying: "and patience" - and he mentioned it from al-Dhahhak with the wording: "those of effort and patience". (3) Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 7/392 from Mujahid and others, and al-Baghawi mentioned it in his Tafsir 4/176 from Ibn Abbas and Qatadah, and al-Tabari extracted it in 21/177 from Ata al-Khurasani. These five prophets: they are the ones mentioned in the words of Allah Almighty: {And [remember, O Muhammad], when We took from the prophets

their covenant and from you and from Noah and Abraham and Moses and Jesus, the son of Mary} [Al-Ahzab: 7] and the author pointed to that there.

सूरह अल-अहकाफ़: आयतें 33 - 35 [पृष्ठ] 233

अबू हातिम ने इसे चुना; क्योंकि 'अन्ना' के समाचार (ख़बर) में 'बा' का प्रवेश भद्दा है। अबू उबैदा ने आम पाठ (किरात) को चुना; क्योंकि अब्दुल्लाह [इब्न मसूद] के पाठ में यह इस प्रकार है: (वह जिसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया, सक्षम है) बिना 'बा' के(1)।

और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन इनकार करने वाले आग के सामने लाए जाएंगे (उनसे कहा जाएगा), "क्या यह सत्य नहीं है?" वे कहेंगे, "हाँ, हमारे रब की शपथ!" वह कहेगा, "तो यातना का मज़ा चखो, उस कारण से जो तुम इनकार किया करते थे।"} (34)

अल्लाह का कथन: {और जिस दिन इनकार करने वाले आग के सामने लाए जाएंगे} यानी: उनके सामने उस दिन का ज़िक्र करो जब उन्हें पेश किया जाएगा और उनसे कहा जाएगा: {"क्या यह सत्य नहीं है?" वे कहेंगे, "हाँ, हमारे रब की शपथ!"} फिर निर्धारित करने वाला उनसे कहेगा: {"तो यातना का मज़ा चखो उस कारण से जो तुम इनकार किया करते थे।"} यानी: तुम्हारे कुफ़्र (इनकार) के कारण।

अल्लाह तआला का कथन: {अतः तुम धैर्य रखो (ऐ मुहम्मद), जैसे रसूलों में से दृढ़ संकल्प वालों ने धैर्य रखा था, और उनके लिए जल्दी न करो। जिस दिन वे उसे देखेंगे जिसका उनसे वादा किया जाता है, तो उन्हें ऐसा लगेगा जैसे वे [संसार में] दिन की एक घड़ी से अधिक नहीं रहे। [यह एक] संदेश है। तो क्या आज्ञा का उल्लंघन करने वाले लोगों के अतिरिक्त कोई और विनाश को प्राप्त होगा?} (35)

अल्लाह का कथन: {अतः तुम धैर्य रखो जैसे रसूलों में से दृढ़ संकल्प वालों ने धैर्य रखा था} इब्न अब्बास ने कहा: [इसका अर्थ है] संकल्प और धैर्य वाले (2)।

मुजाहिद ने कहा: वे पाँच हैं: नूह, इब्राहिम, मूसा, ईसा और मुहम्मद, उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो। और वे शरीअत (कानूनों) के धारक हैं (3)।

---

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 21/175, अल-कशशाफ़ 3/528, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/106। (2) ज़ाद अल-मसीर 7/392 बिना किसी श्रेय के, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर 4/176 में इब्न अब्बास से इसका ज़िक्र किया है, बिना उनके इस कथन के "और धैर्य" - और उन्होंने इसे अल-दह्हाक से इन शब्दों में उद्धृत किया: "प्रयास और धैर्य वाले"। (3) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/392 में

मुजाहिद और अन्य से इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर 4/176 में इब्न अब्बास और क़तादा से इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने 21/177 में अता अल-ख़ुरासानी से इसे निकाला है। ये पाँच नबी: वे ही हैं जिनका उल्लेख अल्लाह तआला के इस कथन में है: {और (याद करो ऐ मुहम्मद) जब हमने नबियों से उनका वचन लिया और आपसे और नूह से और इब्राहिम से और मूसा से और मरयम के पुत्र ईसा से} [अल-अहज़ाब: 7] और लेखक ने वहाँ इसकी ओर संकेत किया है।

سورة الاحقاف: آیات 33 - 35 [صفحہ] 233

اور ابو حاتم نے اسے اختیار کیا؛ کیونکہ «أَنَّ» کی خبر میں 'باء' کا داخل ہونا قبیح (ناپسندیدہ) ہے۔ اور ابو عبیدہ نے جمہور کی قراءت کو اختیار کیا؛ کیونکہ عبد اللہ بن مسعود کی قراءت میں ہے: (خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ قَادِرٌ) بغیر باء کے (1)۔

واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس دن وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا آگ پر پیش کیے جائیں گے (ان سے کہا جائے گا) "کیا یہ حق نہیں ہے؟" وہ کہیں گے "کیوں نہیں، ہمارے رب کی قسم!" اللہ فرمائے گا "تو اب عذاب کا مزہ چکھو اس کفر کی پاداش میں جو تم کرتے تھے۔"} (34)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جس دن وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا آگ پر پیش کیے جائیں گے} یعنی: ان کے سامنے اس دن کا تذکرہ کرو جب وہ پیش کیے جائیں گے تو ان سے کہا جائے گا: {"کیا یہ حق نہیں ہے؟" وہ کہیں گے "کیوں نہیں، ہمارے رب کی قسم!"} تو اقرار کروانے والا ان سے کہے گا: {"تو اب عذاب کا مزہ چکھو اس کفر کی پاداش میں جو تم کرتے تھے۔"} یعنی: تمہارے کفر کی وجہ سے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس (اے محمد ﷺ) آپ صبر کیجیے جیسا کہ ہمت والے رسولوں نے صبر کیا اور ان کے لیے جلدی نہ کیجیے، جس دن وہ اسے دیکھ لیں گے جس کا ان سے وعدہ کیا جاتا ہے (تو انہیں ایسا لگے گا) گویا وہ دن کی ایک گھڑی سے زیادہ (دنیا میں) نہیں رہے، یہ ایک پیغام ہے، پس کیا نافرمان لوگوں کے سوا کوئی اور ہلاک کیا جائے گا؟} (35)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس آپ صبر کیجیے جیسا کہ ہمت والے رسولوں نے صبر کیا} ابن عباس نے کہا: [یعنی] پختہ ارادے اور صبر والے (2)۔

مجاہد نے کہا: وہ پانچ ہیں: نوح، ابراہیم، موسیٰ، عیسیٰ اور محمد علیہم الصلاۃ والسلام۔ اور وہ شریعتوں والے ہیں (3)۔

---

(1) تفسیر الطبری 21/175، الکشاف 3/528، اور المحرر الوجیز 5/106۔ (2) زاد المسیر 7/392 بغیر نسبت کے، اور اسے ابن عباس سے البغوی نے اپنی تفسیر 4/176 میں ذکر کیا ہے بغیر اس قول کے: "والصبر" - اور اسے الضحاک سے ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا: "ذوو الجد والصبر" (محنت اور صبر والے)۔ (3) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 7/392 میں مجاہد وغیرہ سے ذکر کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر 4/176 میں ابن عباس اور قتادہ سے ذکر کیا، اور اسے الطبری نے 21/177 میں عطا الخراسانی سے روایت کیا۔ اور یہ پانچوں انبیاء وہی ہیں جن کا ذکر اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: {اور (یاد کیجیے) جب ہم نے نبیوں سے ان کا عہد لیا اور آپ سے بھی اور نوح سے اور ابراہیم سے اور موسیٰ سے اور عیسیٰ بن مریم سے} [الاحزاب: 7] اور مصنف نے وہاں اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔

234 Surah Al-Ahqaf: Verse 35

Abu al-Aliyah said: The "Ulu al-Azm" (Messengers of Firm Resolve) are Noah, Hud, and Ibrahim. So Allah (Almighty and Majestic) commanded His Prophet (peace and blessings be upon him) to be the fourth of them. As-Suddi said: They are six: Ibrahim, Musa, Dawud, Sulaiman, Isa, and Muhammad; may Allah's prayers be upon them all (1).

It is also said: Noah, Hud, Salih, Shu'ayb, Lut, and Musa, and they are the ones mentioned in order in Surah Al-A'raf and Ash-Shu'ara (2).

Muqatil said: They are six: Noah; who was patient with the harm of his people for a long time, and Ibrahim; who was patient with the fire, and Ishaq; who was patient with being slaughtered, and Yaqub; who was patient with the loss of his child and the loss of his sight, and Yusuf; who was patient with the well and the prison, and Ayub; who was patient with affliction (3).

Ibn Jurayj said: Among them are Ismail, Yaqub, and Ayub, but neither Yunus, Sulaiman, nor Adam are among them (4).

Ash-Sha'bi, Al-Kalbi, and Mujahid also said: They are those who were commanded to fight, so they showed open resistance and fought the disbelievers (5). It was also said: They are the noble messengers mentioned in Surah Al-An'am (6), and they are eighteen: Ibrahim, Ishaq, Yaqub, Noah, Dawud, Sulaiman, Ayub, Yusuf, Musa, Harun, Zakariya, Yahya, Isa, Ilyas, Ismail, Al-Yasa, Yunus, and Lut. Al-Hasan ibn al-Fadl chose this because of the saying following it: "Those are the ones whom Allah has guided, so follow their guidance" (7) [Al-An'am: 90].

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/288, and Zad al-Masir 7/392. (2) Tafsir al-Baghawi 4/176. (3) Al-Wasit 4/116, Tafsir al-Baghawi 4/176, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/107. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/289, and Zad al-Masir 7/392. (5) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/116, and Al-Baghawi in his Tafsir 4/176 from Al-Kalbi. (6) Tafsir al-Baghawi 4/176. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/107.

पृष्ठ २३४ सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत ३५

अबू अल-आलिया ने कहा: 'उलुल अज़्म' (दृढ़ संकल्प वाले पैगंबर) नूह, हूद और इब्राहीम हैं। तो अल्लाह (महान और प्रतापी) ने अपने नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) को उनका चौथा होने का आदेश दिया। अस-सुद्दी ने कहा: वे छह हैं: इब्राहीम, मूसा, दाऊद, सुलेमान, ईसा और मुहम्मद; अल्लाह की दुआएं उन सभी पर हों (१)।

और यह भी कहा गया है: नूह, हूद, सालेह, शुऐब, लूत और मूसा, और वे वही हैं जिनका उल्लेख सूरा अल-आराफ़ और अश-शुआरा में क्रमवार किया गया है (२)।

मुकातिल ने कहा: वे छह हैं: नूह; जिन्होंने एक लंबे समय तक अपनी कौम के कष्टों पर धैर्य रखा, और इब्राहीम; जिन्होंने आग पर धैर्य रखा, और इसहाक़; जिन्होंने ज़बह होने पर धैर्य रखा, और याकूब; जिन्होंने अपनी संतान के खोने और अपनी दृष्टि जाने पर धैर्य रखा। और यूसुफ; जिन्होंने कुएं और जेल पर धैर्य रखा। और अय्यूब; जिन्होंने बीमारी और कष्ट पर धैर्य रखा (३)।

इब्न जुरैज ने कहा: उनमें इस्माईल, याकूब और अय्यूब शामिल हैं, लेकिन उनमें यूनुस, सुलेमान और आदम शामिल नहीं हैं (४)।

अश-शाबी, अल-कल्बी और मुजाहिद ने भी कहा: वे वे हैं जिन्हें युद्ध का आदेश दिया गया था, इसलिए उन्होंने खुलकर मुकाबला किया और काफिरों से जिहाद किया (५)। और यह भी कहा गया है: वे कुलीन रसूल हैं जिनका उल्लेख सूरा अल-अनआम (६) में किया गया है, और वे अठारह हैं: इब्राहीम, इसहाक़, याकूब, नूह, दाऊद, सुलेमान, अय्यूब, यूसुफ, मूसा, हारून, ज़करिया, यह्या, ईसा, इलियास, इस्माईल, अल-यसा, यूनुस और लूत। अल-हसन बिन अल-फ़ज़ल ने इसे चुना है; क्योंकि उसके बाद कहा गया है: "वही वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी है, तो तुम भी उनके मार्ग का अनुसरण करो" (७) [अल-अनआम: ९०]।

(१) अल-नुकत वल उयून ५/२८८, और ज़ाद अल-मसीर ७/३९२। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१७६। (३) अल-वसीत ४/११६, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/१७६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१०७। (४) अल-नुकत वल उयून ५/२८९, और ज़ाद अल-मसीर ७/३९२। (५) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ४/११६ में इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१७६ में अल-कल्बी से इसका उल्लेख किया है। (६) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१७६। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१०७।

صفحہ ۲۳۴ سورہ الاحقاف: آیت ۳۵

ابو العالیہ نے کہا: اولوالعزم (پختہ ارادے والے) پیغمبر یہ ہیں: نوح، ہود، اور ابراہیم۔ تو اللہ عزوجل نے اپنے نبی (صلی اللہ علیہ وسلم) کو حکم دیا کہ ان کے چوتھے بن جائیں۔ اور سدی نے کہا: وہ چھ ہیں: ابراہیم، موسیٰ، داؤد، سلیمان، عیسیٰ، اور محمد؛ اللہ کی رحمتیں ان سب پر ہوں (۱)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: نوح، ہود، صالح، شعیب، لوط، اور موسیٰ، اور یہ وہی ہیں جن کا ذکر سورہ الاعراف اور الشعراء میں ترتیب وار کیا گیا ہے (۲)۔

اور مقاتل نے کہا: وہ چھ ہیں: نوح؛ جنہوں نے ایک مدت تک اپنی قوم کی اذیتوں پر صبر کیا، اور ابراہیم؛ جنہوں نے آگ پر صبر کیا، اور اسحاق؛ جنہوں نے ذبح ہونے پر صبر کیا، اور یعقوب؛ جنہوں نے اولاد کے کھونے اور بینائی جانے پر صبر کیا۔ اور یوسف؛ جنہوں نے کنویں اور قید پر صبر کیا۔ اور ایوب؛ جنہوں نے تکلیف (بیماری) پر صبر کیا (۳)۔

اور ابن جریج نے کہا: ان میں اسماعیل، یعقوب اور ایوب شامل ہیں، اور ان میں یونس، سلیمان اور آدم شامل نہیں ہیں (۴)۔

اور شعبی، کلبی اور مجاہد نے بھی کہا: یہ وہ لوگ ہیں جنہیں قتال (جنگ) کا حکم دیا گیا تھا، تو انہوں نے اعلانیہ مقابلہ کیا اور کافروں سے جہاد کیا (۵)۔ اور کہا گیا ہے: وہ وہ برگزیدہ رسول ہیں جن کا ذکر سورہ الانعام (۶) میں ہے، اور وہ اٹھارہ ہیں: ابراہیم، اسحاق، یعقوب، نوح، داؤد، سلیمان، ایوب، یوسف، موسیٰ، ہارون، زکریا، یحییٰ، عیسیٰ، الیاس، اسماعیل، الیسع، یونس، اور

لوط اور حسن بن الفضل نے اسی رائے کو پسند کیا ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ارشاد ہے: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ هَدَى ٱللَّهُ فَبِهُدَىٰهُمُ ٱقْتَدِهْ﴾ (۷) [الانعام: ۹۰]۔

(۱) النکت والعیون ۵/ ۲۸۸ ، اور زاد المسیر ۷ / ۳۹۲ . (۲) تفسیر البغوی ۴/ ۱۷۶ . (۳) الوسیط ۴ / ۱۱۶ ، اور تفسیر البغوی ۴ / ۱۷۶ ، اور المحرر الوجیز ۵ / ۱۰۷ . (۴) النکت والعیون ۵ / ۲۸۹ ، اور زاد المسیر ۷ / ۳۹۲ . (۵) الواحدی نے الوسیط ۴ / ۱۱۶ میں اسے ذکر کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر ۴ / ۱۷۶ میں الکلبی سے روایت کیا ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۴ / ۱۷۶ . (۷) المحرر الوجیز ۵ / ۱۰۷ .

Surah Al-Ahqaf: Verse 35 235

Ibn Abbas also said: All messengers were people of resolve (Ulu al-Azm)(1). This was also chosen by Ali bin Mahdi al-Tabari, who said: The word "min" (from/of) was used for classification, not for partitive purposes(2); as you say: I bought cloaks of linen and garments of silk(3). Meaning: endure as the messengers endured. It is said: All prophets are people of resolve except Jonah (Yunus) bin Matta(4); do you not see that the Prophet (peace be upon him) was forbidden from being like him? Due to a lightness and haste that appeared from him when he turned away in anger from his people(5). So Allah tested him with three things: He set the giants upon him until they raided his family and wealth, He set a wolf upon his son who ate him, and He set the whale upon him which swallowed him; this was stated by Abu al-Qasim al-Hakim.

Some scholars said: The people of resolve were twelve prophets sent to the Children of Israel in the Levant (Sham), but they disobeyed them. So Allah revealed to the prophets: "I am sending My punishment upon the disobedient of the Children of Israel." This was difficult for the messengers, so Allah revealed to them: "Choose for yourselves: if you wish, I will bring the punishment upon you and save the Children of Israel, and if you wish, I will save you and bring the punishment upon the Children of Israel." They consulted among themselves, and their consensus was for the punishment to descend upon them, and for Allah to save the Children of Israel(6). So Allah saved the Children of Israel and brought the punishment upon those [prophets]. This was by setting the kings of the earth over them; some were sawn with saws, some had the skin of their heads and faces peeled off, some were crucified on wood until they died, and some were burned with fire. And Allah knows best.

Al-Hasan said: The people of resolve are four: Ibrahim (Abraham), Musa (Moses), Dawud (David), and Isa (Jesus); as for...

---

(1) Narrated by al-Tabari 21/177 from Ibn Zaid. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/107. (3) Tafsir al-Baghawi 4/176. (4) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/107 from the saying of Abu al-Qasim al-Hakim, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/393 from al-Tha'labi. (5) Tafsir al-Baghawi 4/176 similarly. (6) See Tafsir Abi al-Layth 3/237.

सूरा अल-अहक़ाफ़: आयत 35 235

इब्न अब्बास ने यह भी कहा: सभी रसूल (संदेशवाहक) संकल्प वाले (उलुल-अज़्म) थे(1)। अली बिन महदी अल-तबरी ने भी इसे चुना, उन्होंने कहा: "मिन" (से/का) शब्द वर्गीकरण के लिए आया है न कि आंशिक बताने के लिए(2); जैसा कि आप कहते हैं: मैंने सन के वस्त्र और रेशम के कपड़े खरीदे(3)। अर्थात: वैसे ही धैर्य रखें जैसे रसूलों ने धैर्य रखा। कहा जाता है: यूनुस (योनह) बिन मत्ता के अलावा सभी नबी संकल्प वाले हैं(4); क्या आप नहीं देखते कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उनके जैसा होने से मना किया गया था? उनके उस उतावलेपन और जल्दबाजी के कारण जो उनसे तब प्रकट हुई जब वे अपनी कौम से नाराज होकर चले गए थे(5)। तो अल्लाह ने उन्हें तीन चीजों से परखा: उन पर दिग्गजों (अमालिका) को वर्चस्व दे दिया यहाँ तक कि उन्होंने उनके परिवार और धन पर छापा मारा, उनके बेटे पर भेड़िया छोड़ दिया जिसने उसे खा लिया, और उन पर मछली (व्हेल) छोड़ दी जिसने उन्हें निगल लिया; यह अबू अल-कासिम अल-हाकिम ने कहा है।

कुछ विद्वानों ने कहा: संकल्प वाले (उलुल-अज़्म) बारह नबी थे जिन्हें शाम (लेवेंट) में बनी इस्राइल के पास भेजा गया था, लेकिन उन्होंने उनकी अवज्ञा की। तो अल्लाह ने नबियों पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: "मैं बनी इस्राइल के अवज्ञाकारियों पर अपना अज़ाब (दंड) भेजने वाला हूँ।" यह रसूलों के लिए कठिन था, तो अल्लाह ने उन्हें वह्य भेजी: "अपने लिए चुन लें: यदि आप चाहें, तो मैं आप पर अज़ाब उतारूँ और बनी इस्राइल को बचा लूँ, और यदि आप चाहें, तो मैं आपको बचा लूँ और बनी इस्राइल पर अज़ाब उतारूँ।" उन्होंने आपस में परामर्श किया, और उनकी राय इस बात पर बनी कि अज़ाब उन पर उतरे और अल्लाह बनी इस्राइल को बचा ले(6)। अतः अल्लाह ने बनी इस्राइल को बचा लिया और उन (नबियों) पर अज़ाब उतारा। वह इस तरह कि उन पर दुनिया के राजाओं को हावी कर दिया; उनमें से कुछ को आरों से चीर दिया गया, कुछ के सिर और चेहरे की खाल उतार दी गई, कुछ को लकड़ी पर सूली पर चढ़ा दिया गया जब तक कि उनकी मृत्यु नहीं हो गई, और उनमें से कुछ को आग में जला दिया गया। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल-हसन ने कहा: संकल्प वाले (उलुल-अज़्म) चार हैं: इब्राहिम, मूसा, दाऊद और ईसा; जहाँ तक...

---

(1) अल-तबरी 21/177 ने इब्न ज़ैद के हवाले से उद्धृत किया। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/107। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/176। (4) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/107 में अबू अल-कासिम अल-हाकिम के कथन से और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/393 में अल-सालाबी के

हवाले से इसका उल्लेख किया है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/176 इसी तरह। (6) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/237।

سورة الاحقاف: آیت ۳۵ ۲۳۵

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے یہ بھی فرمایا: تمام رسول 'اولو العزم' (صاحبِ عزم) تھے(۱)۔ علی بن مہدی الطبری نے اسی کو اختیار کیا، انہوں نے کہا: لفظ «من» جنس بتانے کے لیے آیا ہے نہ کہ تبعیض (کچھ حصہ بتانے) کے لیے(۲)؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: میں نے سن کے لباس اور ریشم کے کپڑے خریدے(۳)۔ یعنی: اسی طرح صبر کیجیے جس طرح رسولوں نے صبر کیا۔ اور کہا گیا: یونس بن متی کے علاوہ تمام انبیاء اولو العزم ہیں(٤)؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ نبی ﷺ کو ان جیسا ہونے سے روکا گیا؛ اس ہلکے پن اور جلد بازی کی وجہ سے جو ان سے اس وقت ظاہر ہوئی جب وہ اپنی قوم سے ناراض ہو کر چلے گئے تھے(٥)، تو اللہ نے انہیں تین چیزوں سے آزمایا: ان پر عمالقہ کو مسلط کر دیا یہاں تک کہ انہوں نے ان کے اہل و عیال اور مال پر حملہ کر دیا، ان کے بیٹے پر بھیڑیے کو مسلط کر دیا جس نے اسے کھا لیا، اور ان پر مچھلی کو مسلط کر دیا جس نے انہیں نگل لیا؛ یہ بات ابو القاسم الحکیم نے کہی ہے۔

بعض علماء نے کہا: اولو العزم بارہ انبیاء تھے جنہیں ملکِ شام میں بنی اسرائیل کی طرف بھیجا گیا تھا لیکن انہوں نے ان کی نافرمانی کی، تو اللہ تعالیٰ نے ان انبیاء کی طرف وحی بھیجی: "میں بنی اسرائیل کے نافرمانوں پر اپنا عذاب بھیجنے والا ہوں"۔ یہ بات رسولوں پر گراں گزری، تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: "اپنے لیے خود انتخاب کر لو، اگر چاہو تو تم پر عذاب نازل کروں اور بنی اسرائیل کو نجات دے دوں، اور اگر چاہو تو تمہیں نجات دے دوں اور بنی اسرائیل پر عذاب نازل کر دوں"۔ انہوں نے آپس میں مشورہ کیا، تو ان کی رائے اس پر متفق ہوئی کہ عذاب ان پر نازل ہو اور اللہ بنی اسرائیل کو بچا لے(٦)؛ چنانچہ اللہ نے بنی اسرائیل کو بچا لیا اور ان (انبیاء) پر عذاب نازل کیا۔ وہ اس طرح کہ ان پر زمین کے بادشاہوں کو مسلط کر دیا؛ پس ان میں سے کچھ کو

آریوں سے چیرا گیا، کسی کے سر اور چہرے کی کھال اتاری گئی، کسی کو لکڑی پر سولی چڑھایا گیا یہاں تک کہ وہ فوت ہو گئے، اور ان میں سے بعض کو آگ میں جلایا گیا۔ واللہ اعلم (اللہ بہتر جانتا ہے)۔

اور حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: اولو العزم چار ہیں: ابراہیم، موسیٰ، داؤد، اور عیسیٰ؛ پس رہا...

---

(١) اسے طبری ٢١/١٧٧ نے ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ١٠٧/٥۔ (٣) تفسیر البغوی ١٧٦/٤۔ (٤) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١٠٧/٥ میں ابوالقاسم الحکیم کے قول سے ذکر کیا، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٣٩٣/٧ میں ثعلبی سے۔ (٥) تفسیر البغوی ١٧٦/٤ اسی طرح۔ (٦) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ٢٣٧/٣۔

236 Surah Al-Ahqaf: Verse 35

Abraham was told: {I have submitted to the Lord of the worlds} [Al-Baqarah: 131], then he was tested with his wealth, his children, his homeland, and himself, and he was found truthful and faithful in everything he was tested with. As for Moses, his resolve was when his people said to him: {Indeed, we are to be overtaken. He said, 'No! Indeed, with me is my Lord; He will guide me.'} [Ash-Shu'ara: 61-62]. As for David, he committed a mistake and was alerted to it, so he stayed weeping for forty years until a tree grew from his tears, and he sat under its shade. As for Jesus, his resolve was that he never placed one brick upon another and said: It is a crossing, so cross it and do not build upon it(1). It is as if God Almighty is saying to His Messenger ﷺ: Be patient, meaning: be truthful in what you are tested with like the truthfulness of Abraham; trusting in the support of your Master like the trust of Moses; concerned with your past slips like the concern of David; and ascetic in this world like the asceticism of Jesus.

Then it was said: It is abrogated by the Verse of the Sword. And it was said: It is definitive (muhkama); and the more apparent view is that it is abrogated because the Surah is Meccan. Muqatil mentioned: This verse was revealed to the Messenger of Allah ﷺ on the day of Uhud, so Allah Almighty commanded him to be patient with what befell him as the messengers of resolve (Ulu al-Azm) were patient; to make it easier for him and to strengthen him(2). And Allah knows best.

{And do not be in haste for them} Muqatil said: in praying against them(3). And it was said: in bringing punishment upon them, for the furthest of their ends is the Day of Resurrection. The object of "haste" is omitted, and it is the punishment(4).

{On the Day they see that which they are promised} Yahya said: of punishment. Al-Naqqash: of the hereafter. {as though they had not remained} meaning: in this world until the punishment came to them, which is consistent with Yahya's saying. Al-Naqqash said: in their graves until they were resurrected for judgment(5). {except for an hour of a day} meaning: in comparison to the Day of Resurrection.

(1) Al-Kashshaf 3/528, and Al-Razi 28/35. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/289. (3) The previous source. (4) Tafsir Al-Razi 28/35. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/289.

236 सूरह अल-अहकाफ़: आयत 35

इब्राहिम से कहा गया: {मैंने विश्वों के प्रतिपालक के समक्ष आत्मसमर्पण कर दिया} [अल-बक़रह: 131], फिर उनकी संपत्ति, उनकी संतान, उनकी मातृभूमि और उनके स्वयं के साथ परीक्षा ली गई, और उन्हें उन सभी चीज़ों में सच्चा और वफादार पाया गया जिनकी उनकी परीक्षा ली गई थी। जहाँ तक मूसा की बात है, उनका संकल्प तब था जब उनकी प्रजा ने उनसे कहा: {निश्चित रूप से, हम पकड़े जाने वाले हैं। उन्होंने कहा, 'नहीं! वास्तव में, मेरे साथ मेरा रब है; वह मेरा मार्गदर्शन करेगा।'} [अश-शुअरा: 61-62]। जहाँ तक दाऊद की बात है, उन्होंने एक गलती की और उन्हें इसके प्रति सचेत किया गया, इसलिए वे चालीस वर्षों तक रोते रहे जब तक कि उनके आँसुओं से एक पेड़ नहीं उग आया, और वे उसकी छाया के नीचे बैठ गए। जहाँ तक ईसा की बात है, उनका संकल्प यह था कि उन्होंने कभी एक ईंट पर दूसरी ईंट नहीं रखी और कहा: यह एक पार करने की जगह है, इसलिए इसे पार करो और इस पर निर्माण न करो(1)। मानो अल्लाह तआला अपने रसूल ﷺ से कह रहे हैं: धैर्य रखें, अर्थात: उस चीज़ में सच्चे रहें जिसकी आपकी परीक्षा ली जा रही है जैसे इब्राहिम की सच्चाई; अपने स्वामी की सहायता में भरोसा रखें जैसे मूसा का भरोसा; अपनी पिछली भूलों के बारे में चिंतित रहें जैसे दाऊद की चिंता; और दुनिया में वैसे ही विरक्त रहें जैसे ईसा की विरक्ति थी।

फिर कहा गया: यह तलवार की आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख) है। और कहा गया: यह अटल (मोहकम) है; और अधिक स्पष्ट मत यह है कि यह निरस्त है क्योंकि सूरह मक्की है। मुकातिल ने उल्लेख किया: यह आयत अल्लाह के रसूल ﷺ पर उहुद के दिन नाजिल हुई थी, इसलिए अल्लाह अज्ज व जल ने उन्हें आदेश दिया कि वे उन पर जो कुछ बीता है उस पर धैर्य रखें जैसा कि दृढ़ संकल्प वाले रसूलों (उलुल अज़्म) ने धैर्य रखा था; उनके लिए सुगमता पैदा करने और उन्हें सुदृढ़ करने के लिए(2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

{और उनके लिए जल्दी न करें} मुकातिल ने कहा: उनके विरुद्ध प्रार्थना करने में(3)। और कहा गया: उन पर अज़ाब लाने में, क्योंकि उनका सबसे दूर का लक्ष्य कयामत का दिन है। जल्दी करने का कर्म (मफूल) लुप्त है, और वह अज़ाब है(4)।

{जिस दिन वे वह देखेंगे जिसका उनसे वादा किया गया है} यह्या ने कहा: अज़ाब में से। अल-नक्काश: आखिरत में से। {जैसे कि वे नहीं ठहरे थे} अर्थात: दुनिया में जब तक उन पर अज़ाब नहीं आया, जो

यह्या के कथन के अनुकूल है। अल-नक्काश ने कहा: अपनी कब्रों में जब तक कि उन्हें हिसाब के लिए नहीं उठाया गया(5)। {सिवाय दिन की एक घड़ी के} यानी कयामत के दिन के मुकाबले में।

(1) अल-कश्शाफ 3/528, और अल-राज़ी 28/35। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/289। (3) पिछला स्रोत। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 28/35। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/289।

۲۳۶ سورہ الاحقاف: آیت ۳۵

ابراہیم علیہ السلام سے کہا گیا: {میں نے رب العالمین کے لیے سر تسلیم خم کر دیا} [البقرہ: ۱۳۱]، پھر ان کے مال، اولاد، وطن اور جان کے ذریعے ان کی آزمائش کی گئی، تو وہ ان تمام چیزوں میں جن میں ان کی آزمائش کی گئی تھی، سچے اور وفادار پائے گئے۔ اور جہاں تک موسیٰ علیہ السلام کا تعلق ہے تو ان کا عزم اس وقت ظاہر ہوا جب ان کی قوم نے ان سے کہا: {ہم تو پکڑ لیے گئے، انہوں نے کہا: ہرگز نہیں، میرے ساتھ میرا رب ہے وہ ضرور میری رہنمائی فرمائے گا} [الشعراء: ۶۱-۶۲]۔ اور جہاں تک داؤد علیہ السلام کا تعلق ہے تو ان سے ایک لغزش ہوئی جس پر انہیں متنبہ کیا گیا، تو وہ چالیس سال تک روتے رہے یہاں تک کہ ان کے آنسوؤں سے ایک درخت اگ آیا، اور وہ اس کے سائے تلے بیٹھ گئے۔ اور عیسیٰ علیہ السلام کا عزم یہ تھا کہ انہوں نے ایک اینٹ پر دوسری اینٹ نہیں رکھی اور فرمایا: یہ ایک گزرگاہ ہے، پس اس سے گزر جاؤ اور اسے آباد نہ کرو(۱)۔ گویا اللہ تعالیٰ اپنے رسول ﷺ سے فرما رہا ہے: صبر کیجیے، یعنی: جس چیز میں آپ کی آزمائش کی گئی ہے اس میں ابراہیم علیہ السلام کی طرح سچے رہیں؛ اپنے مولیٰ کی نصرت پر موسیٰ علیہ السلام کی طرح بھروسہ رکھیں، اپنی گزشتہ لغزشوں کے بارے میں داؤد علیہ السلام کی طرح فکر مند رہیں، اور دنیا میں عیسیٰ علیہ السلام کی طرح زاہد بن کر رہیں۔

پھر کہا گیا: یہ آیت سیف (تلوار والی آیت) سے منسوخ ہے۔ اور کہا گیا: یہ محکم ہے؛ اور ظاہر یہ ہے کہ یہ منسوخ ہے؛ کیونکہ یہ سورہ مکی ہے۔ مقاتل نے ذکر کیا ہے کہ: یہ آیت رسول اللہ ﷺ پر احد کے دن نازل ہوئی، تو اللہ عزوجل نے آپ کو حکم دیا کہ جو تکلیف آپ کو پہنچتی ہے اس پر ویسے ہی صبر کریں جیسے اولو العزم رسولوں نے صبر کیا؛ تاکہ آپ کے لیے آسانی ہو اور آپ کو ثبات قدمی حاصل ہو(۲)۔ واللہ اعلم۔

{اور ان کے لیے جلدی نہ کریں} مقاتل نے کہا: ان کے خلاف بددعا کرنے میں(۳)۔ اور کہا گیا: ان پر عذاب لانے میں، کیونکہ ان کی آخری حد قیامت کا دن ہے۔ استعجال کا مفعول محذوف ہے، اور وہ عذاب ہے(۴)۔

{جس دن وہ اسے دیکھ لیں گے جس کا ان سے وعدہ کیا گیا ہے} یحییٰ نے کہا: عذاب سے۔ نقاش: آخرت سے۔ {گویا کہ وہ نہیں ٹھہرے تھے} یعنی: دنیا میں یہاں تک کہ ان پر عذاب آ گیا، اور یہی یحییٰ کے قول کا مقتضا ہے۔ اور نقاش نے کہا: اپنی قبروں میں یہاں تک کہ وہ حساب کے لیے اٹھائے گئے(۵)۔ {مگر دن کی ایک گھڑی} یعنی قیامت کے دن کے مقابلے میں۔

(۱) الکشاف ۳/۵۲۸، اور الرازی ۲۸/۳۵۔ (۲) النکت والعیون ۵/۲۸۹۔ (۳) المصدر السابق۔ (۴) تفسیر الرازی ۲۸/۳۵۔ (۵) النکت والعیون ۵/۲۸۹۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 35

237

It is said: The horror of the punishment they witnessed made them forget the duration of their stay in the world. Then He said: ﴿بلاغ﴾ (A proclamation/sufficiency), meaning: this Quran is a proclamation; this was said by Al-Hasan (1). So, "balagh" (بلاغ) is in the nominative case due to an implied subject (2); the evidence is the Almighty's saying: ﴿هَذَا بَلَغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ﴾ [Ibrahim: 52], and His saying: ﴿إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدِينَ﴾ [Al-Anbiya: 106]. "Balagh" means delivery (of a message). It was also said: that stay is a proclamation; said by Ibn Isa (3), so the stop would be on "balagh" and on "nahar" (day). Abu Hatim mentioned that some of them stopped at ﴿وَلَا تَسْتَعْجِلْ﴾ (and do not be in haste), then started with: "lahum" (for them); in the sense: they have a proclamation. Ibn al-Anbari said: This is a mistake; because you have separated the "balagh" and the "lam" (preposition) - which is elevating it - by something that belongs to neither.

In Arabic, it is permissible to say: "balaghan" (accusative) and "balaghin" (genitive); the accusative is in the sense of "except for an hour of proclamation", as an infinitive or as an adjective for the hour. The genitive is in the sense of "from a day of proclamation". Isa bin Umar and Al-Hasan read it with the accusative (4). It was narrated from some reciters: "balligh" (convey!) as a command; according to this reading, the stop would be on "min nahar" (from a day) then start with: "balligh" (5).

﴿فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ﴾ (Will any be destroyed except the defiantly disobedient people?), meaning: those who go against God's command (6); said by Ibn Abbas and others.

Ibn Muhaysin read: "fa-hal yahluku illa al-qawmu" (7) attributing the action to the people.

(1) Previous source. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/175. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/289. (4) Al-Muhtasab 2/268, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 140. (5) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/894-895, and the reading "balligh" was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 140, and Ibn Jinni in Al-Muhtasab 2/268 from the reading of Abu Mijlaz and Siraj. (6) Al-Wasit 4/117, and Tafsir al-Baghawi 4/177 without attribution. (7) Al-Qira'at al-Shadhah p. 140, and Al-Muhtasab 2/268.

सूरा अल-अहकाफ: आयत 35

237

और कहा गया: जिस अज़ाब को उन्होंने देखा उसके ख़ौफ़ ने उन्हें दुनिया में रहने की मुद्दत भुला दी। फिर फरमाया: ﴿بلاغ﴾ (एक पैगाम/पर्याप्त), यानी: यह कुरान एक पैगाम है; अल-हसन (1) ने यह कहा है। तो "बलाग़" (بلاغ) को एक छिपे हुए मुब्तदा (विषय) के कारण मरफ़ू(nominative) माना गया है (2); इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह फरमान है: ﴿هَذَا بَلَغٌ لِّلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ﴾ [इब्राहीम: 52], और उनका फरमान: ﴿إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَغًا لِّقَوْمٍ عَٰبِدِينَ﴾ [अल-अंबिया: 106]। 'बलाग़' का अर्थ संदेश पहुँचाना (तबलीग़) है। यह भी कहा गया है: यानी वह ठहरना ही एक पैगाम है; इब्न ईसा (3) ने यह कहा है, तो यहाँ रुकना "बलाग़" पर और "नहार" (दिन) पर होगा। अबू हातिम ने उल्लेख किया है कि उनमें से कुछ ﴿وَلَا تَسْتَعْجِلْ﴾ (और जल्दी न करो) पर रुके फिर शुरू किया: "लहुम" (उनके लिए); इस अर्थ में कि उनके लिए एक पैगाम है। इब्न अल-अंबारी ने कहा: यह गलत है; क्योंकि आपने 'बलाग़' और 'लाम' (कारक चिह्न) के बीच विच्छेद कर दिया है - जो इसे रफ़ा (उठाना) दे रहा है - ऐसी चीज़ से जो दोनों में से किसी का हिस्सा नहीं है।

अरबी भाषा में यह जायज़ है: 'बलाग़न' और 'बलाग़िन'; नसब (accusative) इस अर्थ में कि "एक पैगाम की घड़ी के सिवा", मस्तर (infinitive) के रूप में या घड़ी के विशेषण के रूप में। और जर (genitive) "एक पैगाम के दिन से" के अर्थ में। ईसा बिन उमर और अल-हसन ने नसब के साथ पढ़ा (4)। कुछ कारियों (reciters) से "बल्लिग़" (पहुँचाओ!) हुक्म (आदेश) के तौर पर रिवायत किया गया है; इस किराअत के अनुसार रुकना "मिन नहार" (एक दिन से) पर होगा फिर शुरू होगा: "बल्लिग़" (5)।

﴿فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَٰسِقُونَ﴾ (तो क्या नाफरमान लोगों के सिवा कोई और हलाक किया जाएगा?), यानी: अल्लाह के हुक्म से बाहर निकलने वाले (6); इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने यह कहा है।

और इब्न मुहयसिन ने पढ़ा: "फ़-हल यह्लिकु इल्लल क़ौमू" (7) फेल (क्रिया) को क़ौम (लोगों) की तरफ निस्बत करते हुए।

(1) पिछला स्रोत। (2) इराबुल कुरान लिन्-नह़ास 4/175। (3) अन्-नुक़त वल उयून 5/289। (4) अल-मुह्तसिब 2/268, और अल-क़िरातुल शाज़्ज़ह पृ. 140। (5) ईदाह़ुल वक़्फ़ वल इब्तिदा

2/894-895, और "बल्लिग़" की किराअत का ज़िक्र इब्न खालवैह ने अल-क़िरातुल शाज़्ज़ह पृ. 140 में किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुह्तसिब 2/268 में अबू मिज्लज़ और सिराज की किराअत से। (6) अल-वसीत 4/117, और तफ़्सीर अल-बग़वी 4/177 बिना निस्बत के। (7) अल-क़िरातुल शाज़्ज़ह पृ. 140, और अल-मुह्तसिब 2/268।

سورة الاحقاف: آیت ۳۵

۲۳۷

اور کہا گیا: عذاب کی اس ہولناکی نے جسے انہوں نے دیکھا، دنیا میں اپنے قیام کی طوالت کو ان سے بھلا دیا۔ پھر فرمایا: ﴿ بلاغ ﴾ یعنی: یہ قرآن ایک پیغام (بلاغ) ہے؛ یہ حسن (1) نے کہا۔ تو "بلاغ" ایک پوشیدہ مبتدا کی وجہ سے حالت رفع میں ہے (2)؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿هَذَا بَلَغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ﴾ [ابراہیم: 52]، اور اس کا قول: ﴿إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَغًا لِقَوْمٍ عَبِدِينَ﴾ [الانبیاء: 106]۔ اور بلاغ کے معنی پہنچانے (تبلیغ) کے ہیں۔ اور کہا گیا: یعنی وہ ٹھہرنا ہی ایک پیغام ہے؛ یہ ابن عیسیٰ (3) نے کہا، تو اس پر وقف "بلاغ" پر اور "نہار" (دن) پر ہوگا۔ اور ابوحاتم نے ذکر کیا کہ ان میں سے بعض نے ﴿ وَلَا تَسْتَعْجِلْ ﴾ (اور جلدی نہ کریں) پر وقف کیا، پھر "لھم" (ان کے لیے) سے ابتدا کی؛ اس معنی میں کہ: ان کے لیے ایک پیغام ہے۔ ابن الانباری نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ آپ نے "بلاغ" اور "لام" کے درمیان فصل کر دیا ہے - جبکہ وہ (لام) اسے رفع دینے والی ہے - ایسی چیز کے ذریعے جو ان دونوں میں سے نہیں ہے۔

اور عربی میں جائز ہے: "بلاغاً" اور "بلاغٍ"؛ نصب اس معنی پر کہ "سوائے ایک پیغام کی گھڑی کے"، مصدر کے طور پر یا گھڑی کی صفت کے طور پر۔ اور جر اس معنی پر کہ "پیغام والے دن سے"۔ عیسیٰ بن عمر اور حسن نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا (4)۔ اور بعض قراء سے "بَلِّغْ" امر (حکم) کے طور پر مروی ہے؛ اس قرات کے مطابق وقف "مِنْ نَهَارٍ" پر ہوگا پھر ابتدا ہوگی: "بَلِّغْ" (5)۔

﴿فَهَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الْفَسِقُونَ﴾ یعنی: وہ لوگ جو اللہ کے حکم سے باہر نکلنے والے ہیں (6)؛ یہ ابن عباس وغیرہ نے کہا۔

اور ابن محیصن نے پڑھا: "فَهَلْ يَهْلِكُ إِلَّا الْقَوْمُ" (7) فعل کی نسبت قوم کی طرف کرتے ہوئے (یعنی کیا قوم ہلاک ہوتی ہے)۔

(1) مصدر سابق۔ (2) اعراب القرآن للنحاس ٤ / ١٧٥۔ (3) النکت والعیون ٥/ ٢٨٩۔ (4) المحتسب ٢/ ٢٦٨، والقراءات الشاذة ص ١٤٠۔ (5) ایضاح الوقف والابتداء ٢/ ٨٩٤ - ٨٩٥، اور "بَلِّغ" کی قرات ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ١٤٠ میں ذکر کی ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ٢/ ٢٦٨ میں ابو مجلز اور سراج کی قرات سے۔ (6) الوسیط ٤/ ١١٧، وتفسیر البغوي ٤/ ١٧٧ بغیر کسی نسبت کے۔ (7) القراءات الشاذة ص ١٤٠، والمحتسب ٢/ ٢٦٨۔

Surah Al-Ahqaf: Verse 35 238

Ibn Abbas said: If a woman has difficulty in childbirth, write these two verses and two phrases on a scroll, then it is washed and she is given to drink from it. They are: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful; There is no god but Allah, the Great, the Forbearing, the Generous. Glory be to Allah, Lord of the heavens and Lord of the earth and Lord of the Great Throne. {It will be as if, on the day they see it, they had not tarried [in the world] except for an afternoon or a morning.} {On the day they see that which they are promised, it will be as if they had not tarried [in the world] except for an hour of a day. [This is] a notification. And will [any] be destroyed except the defiantly disobedient people?} (1) Allah Almighty has spoken the truth."

And from Qatada: "Allah does not destroy anyone except a doomed polytheist (2). And it was said: This is the strongest verse regarding hope (3)."

And Allah knows best.

---

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 8/27, and its chain of narration is weak. (2) In (D) and (Z): "None is destroyed except a doomed polytheist." Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/117, and narrated by Al-Tabari 21/178 similarly. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/108 from Al-Tha'labi.

सूरह अल-अहकाफ़: आयत 35 238

इब्न अब्बास ने कहा: यदि किसी महिला को प्रसव में कठिनाई हो, तो इन दो आयतों और दो वाक्यांशों को एक कागज पर लिखें, फिर उसे धोया जाए और उसे उसमें से पिलाया जाए। वे हैं: "अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत दयावान है; अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, जो महान, अत्यंत सहनशील और उदार है। पवित्र है अल्लाह, आकाशों का रब, धरती का रब और महान अर्श का रब। {जिस दिन वे इसे देखेंगे, ऐसा लगेगा मानो वे (दुनिया में) केवल एक शाम या एक सुबह ही रहे हों।} {जिस दिन वे उस चीज़ को देखेंगे जिसका उनसे वादा किया जाता है, ऐसा लगेगा मानो वे (दुनिया में) दिन की केवल एक घड़ी ही रहे हों। [यह] एक संदेश पहुँचा देना है। तो क्या अवज्ञाकारी लोगों के सिवा कोई और नष्ट किया जाएगा?} (1) महान अल्लाह ने सत्य कहा है।"

और कतादाह से वर्णित है: "अल्लाह केवल उसी को नष्ट करता है जो विनाशकारी मुशरिक (बहुदेववादी) हो (2)। और कहा गया: यह आशा के संबंध में सबसे सशक्त आयत है (3)।"

और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(1) इसे इब्न अबी शैबाह 8/27 ने उद्धृत किया है और इसकी सनद (परंपरा की कड़ी) कमजोर है।
(2) (द) और (ज़) में: "विनाशकारी मुशरिक के अलावा कोई नष्ट नहीं होता।" अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/117 में इसका उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने 21/178 में इसी तरह उद्धृत किया है।
(3) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/108 में अल-थालाबी के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

سورة الاحقاف: آیت ۳۵ ۲۳۸

اور ابن عباس نے کہا: اگر عورت کے ہاں بچے کی ولادت میں دشواری ہو، تو یہ دو آیتیں اور دو کلمات ایک پرچے پر لکھے جائیں، پھر اسے دھو کر اسے پلایا جائے، وہ یہ ہیں: بسم اللہ الرحمن الرحیم؛ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں جو عظمت والا، بردبار اور کریم ہے، پاک ہے اللہ جو آسمانوں کا رب، زمین کا رب اور عرشِ عظیم کا رب ہے، ﴿ جس دن وہ اسے دیکھیں گے تو گویا وہ (دنیا میں) نہیں رہے تھے مگر ایک شام یا اس کی صبح ﴾ ﴿ جس دن وہ اس (عذاب) کو دیکھیں گے جس کا ان سے وعدہ کیا جاتا ہے، تو ایسا لگے گا جیسے وہ دن کی ایک گھڑی سے زیادہ (دنیا میں) نہیں ٹھہرے تھے۔ [یہ] پیغام پہنچا دینا ہے۔ تو کیا نافرمان لوگوں کے سوا کوئی اور ہلاک کیا جائے گا؟ ﴾(۱) اللہ عظیم نے سچ فرمایا۔

اور قتادہ سے روایت ہے: اللہ صرف ہلاک ہونے والے مشرک ہی کو ہلاک کرتا ہے (۲)۔ اور کہا گیا: یہ امید کے باب میں سب سے قوی آیت ہے(۳)۔

واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔

---

(۱) اسے ابن ابی شیبہ نے ۸/ ۲۷ میں روایت کیا ہے اور اس کی سند ضعیف ہے۔ (۲) نسخہ (د) اور (ظ) میں ہے: "ہلاک نہیں ہوتا مگر ہلاک ہونے والا مشرک"۔ اور اسے الواحدی نے الوسیط ۴/ ۱۱۷ میں ذکر کیا ہے، اور الطبری نے ۲۱/ ۱۷۸ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/ ۱۰۸ میں الثعلبی سے روایت کرتے ہوئے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Qital, and it is Surah Muhammad ﷺ It is Madinan according to the opinion of Ibn Abbas; mentioned by An-Nahhas (1). Al-Mawardi (2) said: [Madinan] according to everyone except Ibn Abbas and Qatadah, as they both said: except for one verse that was revealed to him after the Farewell Pilgrimage when he left Makkah, and he began looking at the House (Kaaba) while weeping in sorrow for it; then it was revealed to him: {And how many a city was stronger than your city} [Muhammad: 13]. Al-Tha'labi said: It is Makkan; and Ibn Hibatullah narrated it from Al-Dahhak and Sa'id ibn Jubayr. It consists of thirty-nine verses. And it was said: thirty-eight (3).

In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful

The Almighty's saying: {Those who disbelieve and avert [people] from the way of Allah - He will waste their deeds (1)} Ibn Abbas and Mujahid said: They are the people of Makkah; they disbelieved in the Oneness of Allah (4), and averted themselves and the believers from the religion of Allah - which is Islam - by forbidding them from entering it, and this was said by Al-Suddi. Al-Dahhak said: "from the way of Allah": from the House of Allah by preventing those intending to visit it (5). The meaning of "He will waste their deeds": He invalidated their plot and deception against the Prophet ﷺ, and turned the tide against them. This was said by Al-Dahhak (6). And it was said: He invalidated what they did in their state of disbelief of what they used to call noble deeds; such as maintaining family ties, freeing captives, feeding guests, and protecting neighbors (7).

---

(1) In 'An-Nasikh wal-Mansukh' by him, 3/4. (2) In 'An-Nukat wal-'Uyun', 5/290, and what is between the brackets is from it. (3) Similarly in 'Al-Kashshaf', 3/529. (4) Tafsir Abi al-Layth, 3/239. (5) An-Nukat wal-'Uyun, 5/290. (6) Tafsir al-Baghawi, 4/177. (7) Al-Kashshaf, 3/529-530.

सूरत अल-क़िताल, और यह सूरा मुहम्मद ﷺ है इब्न अब्बास के कथन के अनुसार यह मदनी है; इसे अन-नहस द्वारा उल्लेख किया गया है (१)। अल-मावर्दी (२) ने कहा: सभी के अनुसार [मदनी] है, सिवाय इब्न अब्बास और क़तादा के, क्योंकि उन दोनों ने कहा: इसके एक आयत को छोड़कर जो विदाई हज के बाद उन पर तब नाज़िल हुई थी जब वे मक्का से निकले थे, और वे काबा (घर) की ओर देखते हुए उसके लिए दुख में रो रहे थे; तब उन पर नाज़िल हुआ: {और कितनी ही बस्तियाँ तुम्हारी उस बस्ती से अधिक शक्तिशाली थीं} [मुहम्मद: १३]। अल-थ'लबी ने कहा: यह मक्की है; और इब्न हिबतुल्लाह ने इसे अल-दहक और सईद इब्न जुबैर से रिवायत किया है। इसमें उनतालीस आयतें हैं। और कहा गया है: अड़तीस (३)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपालु है

सर्वशक्तिमान का कथन: {जिन लोगों ने कुफ्र किया और अल्लाह के रास्ते से रोका, अल्लाह ने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया (१)} इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: वे मक्का के लोग हैं; उन्होंने अल्लाह की तौहीद (एकेश्वरवाद) का इनकार किया (४), और स्वयं को और ईमान वालों को अल्लाह के दीन - जो कि इस्लाम है - से रोका, उन्हें इसमें प्रवेश करने से मना करके, और यही अल-सुद्दी ने कहा। अल-दहक ने कहा: "अल्लाह के रास्ते से": अल्लाह के घर से, वहां जाने का इरादा रखने वालों को रोककर (५)। "उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया" का अर्थ है: उसने पैगंबर ﷺ के खिलाफ उनकी साजिश और धोखे को बेकार कर दिया, और पासा उनके खिलाफ पलट दिया। अल-दहक ने यही कहा (६)। और यह भी कहा गया है: उसने कुफ्र की हालत में उनके उन कामों को बेकार कर दिया जिन्हें वे नेक काम (मकारिम) समझते थे; जैसे कि रिश्तेदारी निभाना, कैदियों को छुड़ाना, मेहमानों की खातिरदारी करना और पड़ोसियों की रक्षा करना (७)।

---

(१) उनके द्वारा 'अन-नासिख वल-मंसूख' में, ३/४। (२) 'अन-नुकत वल-उयून' ५/२९० में, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (३) इसी तरह 'अल-कश्शाफ़' ३/५२९ में। (४) तफसीर अबी अल-लैथ ३/२३९। (५) अन-नुकत वल-उयून ५/२९०। (६) तफसीर अल-बगवी ४/१७७। (७) अल-कश्शाफ़ ३/५२९-५३०।

سورۃ القتال، اور یہ سورہ محمد ﷺ ہے ابن عباس کے قول کے مطابق مدنی ہے؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (1)۔ اور الماوردی نے کہا (2): سب کے نزدیک [مدنی] ہے سوائے ابن عباس اور قتادہ کے، کیونکہ ان دونوں نے کہا: سوائے اس کی ایک آیت کے جو ان پر حجۃ الوداع کے بعد اس وقت نازل ہوئی جب وہ مکہ سے نکلے تھے، اور وہ بیت اللہ کی طرف دیکھ کر اس پر غم سے رو رہے تھے؛ تو ان پر نازل ہوا: ﴿وَكَأَيِّن مِّن قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِّن قَرْيَتِكَ﴾ [محمد: 13]۔ اور الثعلبی نے کہا: یہ مکی ہے؛ اور اسے ابن ہبۃ اللہ نے الضحاک اور سعید بن جبیر سے حکایت کیا ہے۔ یہ انتالیس آیات پر مشتمل ہے۔ اور کہا گیا: اڑتیس (3)۔

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ (1)﴾ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: وہ اہل مکہ ہیں؛ انہوں نے اللہ کی توحید کا کفر کیا (4)، اور اپنے آپ کو اور مومنین کو اللہ کے دین - جو اسلام ہے - سے روکا، انہیں اس میں داخل ہونے سے منع کر کے، اور یہی سدی نے کہا۔ اور الضحاک نے کہا: «عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ»: اللہ کے گھر سے اس کے ارادہ کرنے والوں کو روک کر (5)۔ اور «أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ» کا معنی ہے: نبی ﷺ کے خلاف ان کی تدبیر اور مکر کو باطل کر دیا، اور گردش ان کے خلاف کر دی۔ یہ الضحاک نے کہا (6)۔ اور کہا گیا: ان کے کفر کی حالت میں کیے گئے ان کاموں کو باطل کر دیا جنہیں وہ مکارم (اچھے اخلاق) کہتے تھے؛ جیسے صلہ رحمی، قیدیوں کو چھڑانا، مہمان نوازی، اور پڑوسیوں کی حفاظت (7)۔

---

(1) ان کی کتاب 'الناسخ والمنسوخ' میں 4/3۔ (2) 'النکت والعیون' میں 5/290، اور بریکٹ کے درمیان کی بات اسی سے ہے۔ (3) اسی طرح 'الکشاف' میں 529/3۔ (4) تفسیر ابی اللیث 239/3۔ (5) النکت والعیون 290/5۔ (6) تفسیر البغوی 177/4۔ (7) الکشاف 529/3 - 530۔

Surah Muhammad: Verses 1 - 2 240

Ibn Abbas said: It was revealed regarding the providers of food (Al-Mut'imeen) at Badr, and they were twelve men: Abu Jahl, Al-Harith bin Hisham, 'Utbah and Shaybah the sons of Rabi'ah, Ubayy and Umayyah the sons of Khalaf, Munabbih and Nubayh the sons of Al-Hajjaj, Abu Al-Bakhtari bin Hisham, Zam'ah bin Al-Aswad, Hakim bin Hizam, and Al-Harith bin 'Amir bin Nawfal (1).

The Almighty said: {And those who believe and do righteous deeds and believe in what has been sent down to Muhammad—and it is the truth from their Lord—He will remove from them their misdeeds and amend their condition.}

The Almighty's saying: {And those who believe and do righteous deeds and believe in what has been sent down to Muhammad}. Ibn Abbas and Mujahid said: They are the Ansar. Muqatil said: It was revealed specifically for people from Quraysh (2). It was also said: Both verses are general for whoever disbelieved and then believed (3).

And the meaning of "He rendered their deeds astray": He invalidated them. It was also said: He led them away from guidance by what He diverted them from of success (Tawfiq) (4).

{and did righteous deeds}: Whoever said they are the Ansar, then it is the mutual support in their dwellings and wealth. Whoever said they are from Quraysh, then it is the Hijrah (migration) (5). And whoever spoke in general terms, then righteous deeds are all deeds that please Allah the Almighty.

{and believed in what was sent down to Muhammad}: They did not oppose him in anything. This was said by Sufyan al-Thawri (6). It was also said: They believed Muhammad ﷺ in what he brought. {and it is the truth from their Lord} He means that their faith is the truth from

---

(1) Similarly in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 5/291, in which it is "Al-Walid bin 'Uqbah and 'Uqbah bin Abi Mu'ayt" instead of "Al-Harith bin Hisham and Ubayy bin Khalaf". (2) "Al-Nukat wa al-'Uyun" 5/291 without mentioning Mujahid, and Ibn 'Atiyyah mentioned his saying in "Al-Muharrar al-Wajiz" 5/109. (3) Similarly in "Al-Kashshaf" 3/530. (4) "Al-Nukat wa al-'Uyun" 5/291. (5) The previous source. (6) "Tafsir al-Baghawi" 4/177.

सूरा मुहम्मद: आयतें 1 - 2 240

इब्न अब्बास ने कहा: यह बद्र में खाना खिलाने वालों के बारे में उतरी थी, और वे बारह आदमी थे: अबू जहल, अल-हारिस बिन हिशाम, उत्बा और शयबा रबिया के बेटे, उबै और उमय्या खलफ के बेटे, मुनब्बिह और नुबैह अल-हज्जाज के बेटे, अबू अल-बख्तरी बिन हिशाम, जम'आ बिन अल-असवद, हकीम बिन हिज़ाम, और अल-हारिस बिन आमिर बिन नौफल (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जो लोग ईमान लाए और नेक काम किए और उस चीज़ पर ईमान लाए जो मुहम्मद पर उतारी गई है—और वही उनके रब की ओर से सत्य है—उसने उनकी बुराइयों को उनसे दूर कर दिया और उनकी दशा सुधार दी।}

अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग ईमान लाए और नेक काम किए और उस चीज़ पर ईमान लाए जो मुहम्मद पर उतारी गई है}। इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: वे अंसार हैं। मुक़ातिल ने कहा: यह विशेष रूप से कुरैश के कुछ लोगों के बारे में उतरी है (2)। और कहा गया: ये दोनों आयतें उन लोगों के लिए सामान्य हैं जिन्होंने कुफ्र किया और फिर ईमान लाए (3)।

और "उसने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया" का अर्थ है: उन्हें अमान्य कर दिया। और कहा गया: उसने उन्हें तौफीक से वंचित करके मार्गदर्शन से भटका दिया (4)।

{और नेक काम किए}: जिसने कहा कि वे अंसार हैं, तो वह उनके आवासों और संपत्ति में परस्पर सहयोग है। और जिसने कहा कि वे कुरैश से हैं, तो वह हिजरत (प्रवास) है (5)। और जिसने व्यापक अर्थ में कहा, तो नेक काम वे सभी कर्म हैं जो अल्लाह तआला को प्रसन्न करते हैं।

{और उस चीज़ पर ईमान लाए जो मुहम्मद पर उतारी गई है}: उन्होंने किसी भी चीज़ में उसका विरोध नहीं किया। यह सुफ़यान अल-थौरी ने कहा है (6)। और कहा गया: उन्होंने मुहम्मद ﷺ की उस चीज़ में पुष्टि की जो वे लेकर आए। {और वही उनके रब की ओर से सत्य है} उसका तात्पर्य यह है कि उनका ईमान ही सत्य है जो...

---

(1) "अल-नुकत व अल-उयून" 5/291 में इसी तरह है, और इसमें "अल-हारिस बिन हिशाम और उबै बिन खलफ" के बजाय "अल-वलीद बिन उकबा और उकबा बिन अबी मुऐत" है। (2) "अल-नुकत व अल-उयून" 5/291 मुजाहिद के उल्लेख के बिना, और इब्न अतिया ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़"

5/109 में उनका कथन उद्धृत किया है। (3) "अल-कशशाफ़" 3/530 में इसी तरह है। (4) "अल-नुकत व अल-उयून" 5/291। (5) पिछला स्रोत। (6) "तफ़सीर अल-बग़वी" 4/177।

سورہ محمد: آیات ۱ - ۲ ۲۴۰

ابن عباسؓ نے فرمایا: یہ (آیت) بدر میں کھانا کھلانے والوں (مطعمین) کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ بارہ آدمی تھے: ابو جہل، حارث بن ہشام، عتبہ اور شیبہ پسرانِ ربیعہ، ابی اور امیہ پسرانِ خلف، منبہ اور نبہیہ پسرانِ حجاج، ابو البختری بن ہشام، زمعہ بن اسود، حکیم بن حزام، اور حارث بن عامر بن نوفل(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَىٰ مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَىٰ مُحَمَّدٍ ﴾ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: یہ انصار ہیں۔ مقاتل نے کہا: یہ خاص طور پر قریش کے کچھ لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی(۲)۔ اور کہا گیا: یہ دونوں (آیات) ان کے بارے میں عام ہیں جنہوں نے کفر کیا اور پھر ایمان لائے(۳)۔

اور «أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ» (ان کے اعمال ضائع کر دیے) کا معنی ہے: انہیں باطل کر دیا۔ اور کہا گیا: انہیں توفیق سے محروم کر کے ہدایت سے بھٹکا دیا(۴)۔

﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾: جس نے کہا کہ وہ انصار ہیں، تو اس سے مراد ان کے گھروں اور مالوں میں غمخواری و ہمدردی ہے۔ اور جس نے کہا کہ وہ قریش میں سے ہیں، تو اس سے مراد ہجرت ہے(۵)۔ اور جس نے عموم کا قول اختیار کیا، تو صالحات سے مراد وہ تمام اعمال ہیں جو اللہ تعالیٰ کو راضی کریں۔

﴿وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَىٰ مُحَمَّدٍ﴾: انہوں نے کسی چیز میں بھی آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کی مخالفت نہیں کی۔ یہ سفیان ثوری نے کہا ہے(۶)۔ اور کہا گیا: انہوں نے محمد ﷺ کی لائی ہوئی باتوں کی تصدیق کی۔ ﴿وَهُوَ الْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ﴾ آپ کا مطلب ہے کہ ان کا ایمان ہی حق ہے جو...

---

(۱) اسی طرح "النکت والعیون" ۵/۲۹۱ میں ہے، اس میں "حارث بن ہشام اور ابی بن خلف" کے بجائے "الولید بن عقبہ اور عقبہ بن ابی معیط" ہے۔ (۲) "النکت والعیون" ۵/۲۹۱ میں مجاہد کے ذکر کے بغیر، اور ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ۵/۱۰۹ میں ان کا قول ذکر کیا ہے۔ (۳) اسی طرح "الکشاف" ۳/۵۳۰ میں ہے۔ (۴) "النکت والعیون" ۵/۲۹۱۔ (۵) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔ (۶) "تفسیر البغوی" ۴/۱۷۷۔

241 / Surah Muhammad: Verse 2

... their Lord. It was said: meaning: indeed the Quran is the truth from their Lord(1), it abrogated what came before it. {He will expiate from them their misdeeds} i.e., what passed of their misdeeds before faith.

{and will reform their condition} i.e., their state; from Mujahid and others. Qatadah said: their condition. Ibn Abbas: their affairs. The three are close, and they are interpreted as reforming what relates to their worldly life. Al-Naqqash related that the meaning is: He reformed their intentions; and from it is the poet's saying:

If you come forward with affection, I come forward with its like And if you turn away, I go to a state of indifference (bali)(2)

And based on this interpretation(3), it is understood as reforming their religion(4).

"And 'al-baal'" is like a gerund, no verb is known from it, and the Arabs do not pluralize it except in the necessity of poetry, saying: 'baalat'(5).

Al-Mubarrad: 'Al-baal' may be in another position with the meaning of heart; it is said: So-and-so does not cross my mind (baali), i.e., my heart(6).

Al-Jawhari(7): 'Al-baal' is peace of mind; it is said: So-and-so is of relaxed mind (rakhiyy al-baal). 'Al-baal' is condition (haal); it is said: What is your state (baaluk)? And their saying: This is not of my concern (baali), i.e., of what I care about. 'Al-baal' is the great whale from the sea whales, and it is not Arabic. 'Al-baalah' is a container for perfume; it is a Persian word arabized, and its origin in Persian is 'bileh'. Abu Dhu'ayb said:

As if there were upon her a fragrant bag (baalah) of musk From which a scent wafts from between the shoulder blades(8)

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/291. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/291-292, and the verse is also in Amali al-Zajjaji p. 161 unattributed. (3) In (m): Al-Ta'awwul. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/292. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/110, and in it: al-baal: gerund, like al-haal and al-sh'an. (6) I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 4/178. (7) In al-Sahhah (b-w-l). (8) The verse is in Diwan al-Hudhaliyin p. 59. Al-Latmiyya: or: al-Latima: it is the piece of ambergris that was rubbed with musk, then it split =

241 / सूरा मुहम्मद: आयत 2

... उनके रब। और कहा गया: यानी: वास्तव में कुरान उनके रब की ओर से सत्य है(1), इसने इससे पहले की चीज़ों को निरस्त कर दिया। {वह उनके पापों को उनसे दूर कर देगा} यानी: ईमान लाने से पहले के उनके बीते हुए पाप।

{और उनकी स्थिति सुधार देगा} यानी: उनका मामला; मुजाहिद और अन्यों से। क़तादा ने कहा: उनकी स्थिति। इब्न अब्बास: उनके मामले। ये तीनों करीब हैं, और उनकी व्याख्या उनके सांसारिक जीवन से संबंधित सुधार के रूप में की गई है। अल-नक्काश ने बताया कि अर्थ है: उसने उनकी नीयतें सुधार दीं; और इसी से कवि का कथन है:

यदि तुम स्नेह के साथ आगे आती हो, तो मैं भी वैसा ही करता हूँ और यदि तुम मुड़ जाती हो, तो मैं अपनी पुरानी स्थिति (बाली) में चला जाता हूँ। (2)

और इस व्याख्या(3) के आधार पर, इसे उनके धर्म के सुधार (4) पर आधारित माना जाता है।

"और 'अल-बाल'" एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) की तरह है, इससे कोई क्रिया ज्ञात नहीं है, और अरब इसका बहुवचन केवल कविता की विवशता में करते हैं, वे कहते हैं: बा़लात (5)।

अल-मुबर्रद: 'बाल' किसी अन्य स्थान पर 'दिल' के अर्थ में हो सकता है; कहा जाता है: फलां मेरे मन (बाली) में नहीं आता, यानी: मेरे दिल में (6)।

अल-जौहरी (7): और 'बाल' मन की शांति है; कहा जाता है: फलां 'रखी अल-बाल' (निश्चिंत) है। और 'बाल' का अर्थ 'हाल' (स्थिति) है; कहा जाता है: 'मा बालुक' (तुम्हारा क्या हाल है)? और उनका कहना: यह मेरे सरोकार (बाली) का नहीं है, यानी: उन चीज़ों में से जिसे मैं महत्व देता हूँ। और 'बाल': समुद्र की मछलियों में से एक विशाल व्हेल है, और यह अरबी शब्द नहीं है। और 'बाला': इत्र का बर्तन है; यह फारसी से अरबी में आया है, और फारसी में इसका मूल 'बीलह' है। अबू जुहैब ने कहा:

मानो उस पर कस्तूरी की एक सुगंधित थैली (बाला) हो जिसकी खुशबू दोनों कंधों के बीच से आती है। (8)

(1) अल-नुकात व अल-उयून 5/291। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/291-292, और यह शेर अमाली अल-ज़ज्जाजी पृ. 161 में भी बिना किसी श्रेय के है। (3) (म) में: अल-तअव्वल। (4) अल-नुकात व अल-उयून 5/292। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/110, और इसमें: अल-बाल: मस्दर है,

जैसे अल-हाल और अल-शान। (6) इराब अल-कुरान अल-नहहास 4/178। (7) अल-सिहाह में (ब-व-ल)। (8) शेर दीवान अल-हुज़ालियीन पृ. 59 में है। अल-लत्मिया: या: अल-लतीमा: यह अंबर का वह टुकड़ा है जिसे कस्तूरी से रगड़ा गया, फिर वह फट गया =

241 / سورہ محمد: آیت 2

... ان کے رب کی طرف سے۔ اور کہا گیا: یعنی: یقیناً قرآن ان کے رب کی طرف سے حق ہے(1)، اس نے اپنے سے پہلے (کی کتابوں) کو منسوخ کر دیا۔ {ان سے ان کی برائیاں دور کر دیں} یعنی: ایمان لانے سے پہلے ان کی جو برائیاں گزر چکی تھیں۔

{اور ان کی حالت سنوار دی} یعنی: ان کی شان؛ مجاہد اور دیگر سے مروی ہے۔ قتادہ نے کہا: ان کا حال۔ ابن عباس: ان کے معاملات۔ یہ تینوں معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں، اور ان کی تاویل ان کے دنیاوی معاملات کی اصلاح پر کی گئی ہے۔ نقاش نے ذکر کیا ہے کہ معنی یہ ہے کہ: ان کی نیتوں کی اصلاح کر دی؛ اسی سے شاعر کا قول ہے:

پس اگر تم محبت کے ساتھ آؤ گی تو میں بھی ویسا ہی کروں گا اور اگر تم پیٹھ پھیرو گی تو میں اپنی پرانی حالت (بالیا) کی طرف چلا جاؤں گا۔(2)

اور اس تاویل(3) کی بنا پر، اسے ان کے دین کی اصلاح (4) پر محمول کیا گیا ہے۔

لفظ "البال" مصدر کی طرح ہے، اس سے کوئی فعل معلوم نہیں، اور اہل عرب اس کی جمع صرف ضرورت شعری کے تحت ہی لاتے ہیں، چنانچہ وہ "بالات" (5) کہتے ہیں۔

المبرد: "البال" کبھی کبھی دوسرے مقام پر 'دل' کے معنی میں بھی آتا ہے؛ کہا جاتا ہے: فلاں میرے دل (بالی) میں نہیں گزرتا، یعنی: میرے دل پر (6)۔

الجوہری (7): "البال" نفس کا سکون ہے؛ کہا جاتا ہے: فلاں "رخی البال" (پرسکون) ہے۔ اور "البال" کا معنی 'حال' ہے؛ کہا جاتا ہے: "ما بالک؟" (تمہارا کیا حال ہے؟)۔ اور ان کا قول: "ليس هذا من بالي" (یہ میری پرواہ کی چیز نہیں ہے)، یعنی ان چیزوں میں سے جن کی میں پرواہ کرتا

ہوں۔ اور "البال": سمندری مچھلیوں میں سے ایک بڑی وہیل مچھلی ہے، اور یہ عربی لفظ نہیں ہے۔ اور "البالۃ": خوشبو کا برتن ہے؛ یہ فارسی کا معرب ہے، اور فارسی میں اس کی اصل 'بیلہ' ہے۔ ابو ذؤیب نے کہا:

گویا اس پر کستوری کی ایک تھیلی (بالہ) ہے جس کی خوشبو دونوں کندھوں کے درمیان سے مہکتی ہے۔(8)

(1) النکت والعیون 291/5۔ (2) النکت والعیون 291/5 - 292، اور یہ شعر 'امالی الزجاجی' ص 161 میں بھی غیر منسوب موجود ہے۔ (3) (م) میں: التأول۔ (4) النکت والعیون 292/5۔ (5) المحرر الوجیز 110/5، اس میں ہے: البال: مصدر ہے، جیسے الحال اور الشأن۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 178/4۔ (7) الصحاح میں (بول) کے تحت۔ (8) شعر دیوان الہذلیین ص 59 میں ہے۔ اللطمیہ: یا اللطیمہ: وہ عنبر ہے جس پر مشک لگایا جائے، پھر وہ پھٹ جائے =

Page 242 Surah Muhammad: Verses 3 - 4

Allah Almighty says: {That is because those who disbelieve follow falsehood and those who believe follow the truth from their Lord. Thus does Allah present to the people their descriptions (3)}

Allah Almighty's saying: {That is because those who disbelieve follow falsehood and those who believe follow the truth from their Lord}—"That" (ذَٰلِكَ) is in the position of nominative (raf'), meaning: the matter is that, or that the aforementioned misguidance and guidance is caused by this(1). The disbeliever followed falsehood, and the believer followed the truth. Falsehood is polytheism (shirk), and the truth is monotheism (tawhid) and faith (iman). {Thus does Allah present to the people their descriptions} meaning: like this explanation that He made clear; Allah explains to people the matter of good deeds and evil deeds(2). The pronoun in "their descriptions" (أَمْثَالَهُمْ) refers to those who disbelieved and those who believed(3).

Allah Almighty says: {So when you meet those who disbelieve [in battle], strike [their] necks until, when you have inflicted slaughter upon them, then secure their bonds, and either [confer] favor afterwards or ransom [them] until the war lays down its burdens. That [is the command]. And if Allah had willed, He could have taken vengeance upon them [Himself], but [He ordered armed struggle] in order to test some of you by means of others. And those who are killed in the cause of Allah - never will He waste their deeds (4)}

In it are four issues: First: His saying: {So when you meet those who disbelieve [in battle], strike [their] necks}—When He distinguished between the two groups, He commanded the Jihad against the disbelievers. Ibn Abbas said: The disbelievers are the polytheists, the idol-worshippers. It was also said: Every one who opposes the religion of Islam, whether a polytheist or a person of the Book (Kitabi), if he is not a person of a treaty or a dhimma. Mentioned by Al-Mawardi(4), and chosen by Ibn al-Arabi(5), who said: it is the correct view due to the general wording of the verse concerning it.

= with it until its smell spread. Ad-Da’y: the ribs of the chest where they meet and meet the side. Al-Areej: the pleasant scent. Lisan al-Arab (latm) (da’y) (arij). (1) Meaning: "dhalika" (that) is either in the position of a predicate (khabar) of a hidden subject (mubtada), i.e., the matter is that; or in the position of a subject (mubtada) and what follows it is its predicate. I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/178. (2) Ma'ani al-

Qur'an by al-Nahhas 6/461. (3) Tafsir al-Razi 28/43. (4) In al-Nukat wa al-Uyun 5/293. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1688.

पृष्ठ २४२ सूरह मुहम्मद: आयत ३ - ४

अल्लाह तआला का फरमान है: {यह इसलिए कि जिन्होंने कुफ़्र किया उन्होंने असत्य का अनुसरण किया और जो लोग ईमान लाए उन्होंने अपने रब की ओर से सत्य का अनुसरण किया। इसी प्रकार अल्लाह लोगों के लिए उनके उदाहरण (हालत) प्रस्तुत करता है (३)}

अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए कि जिन्होंने कुफ़्र किया उन्होंने असत्य का अनुसरण किया और जो लोग ईमान लाए उन्होंने अपने रब की ओर से सत्य का अनुसरण किया}—इसमें "यह" (दालिका) रफ़अ (nominative) की स्थिति में है, अर्थात्: मामला ऐसा ही है, या पहले वर्णित पथभ्रष्टता और मार्गदर्शन का कारण यही है(१)। काफिर ने असत्य का पालन किया और मोमिन ने सत्य का पालन किया। असत्य से तात्पर्य शिर्क(बहुदेववाद) है और सत्य से तात्पर्य तौहीद (एकेश्वरवाद) और ईमान है। {इसी प्रकार अल्लाह लोगों के लिए उनके उदाहरण प्रस्तुत करता है} अर्थात्: जैसे यह स्पष्ट वर्णन है; अल्लाह लोगों के लिए पुण्य और पाप के मामले को स्पष्ट करता है(२)। "उनके उदाहरण" (अमसालाहुम) में सर्वनाम उन लोगों की ओर संकेत करता है जिन्होंने कुफ़्र किया और जो ईमान लाए(३)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {अतः जब तुम उन लोगों से मिलो जिन्होंने कुफ़्र किया है (युद्ध में), तो उनकी गर्दनों पर प्रहार करो, यहाँ तक कि जब तुम उन्हें अच्छी तरह कुचल दो तो उन्हें मज़बूती से बाँध लो, फिर इसके बाद या तो उपकार करो या फ़िद्या (मुक्ति-धन) लो, यहाँ तक कि युद्ध अपने हथियार डाल दे। यही आदेश है। और यदि अल्लाह चाहता तो उनसे स्वयं बदला ले लेता, परन्तु (युद्ध का आदेश इसलिए दिया) ताकि वह तुममें से कुछ की परीक्षा कुछ दूसरों के माध्यम से ले। और जो अल्लाह के मार्ग में मारे गए, वह उनके कर्मों को कभी व्यर्थ नहीं होने देगा (४)}

इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {अतः जब तुम उन लोगों से मिलो जिन्होंने कुफ़्र किया है, तो उनकी गर्दनों पर प्रहार करो}—जब दो समूहों के बीच अंतर स्पष्ट कर दिया गया, तो काफिरों के विरुद्ध जिहाद का आदेश दिया गया। इब्न अब्बास ने कहा: काफिरों से तात्पर्य मुशरिक, मूर्तिपूजक हैं। यह भी कहा गया है: हर वह व्यक्ति जो इस्लाम के धर्म का विरोध करता है, चाहे वह मुशरिक हो या अह्ले-किताब, यदि उसका कोई संधि या सुरक्षा समझौता न हो। अल-मावर्दी(४) ने इसका उल्लेख किया है, और इब्न अल-अरबी(५) ने इसे चुना है और कहा: आयत की व्यापकता के कारण यही सही है।

= उससे यहाँ तक कि उसकी गंध फैल गई। अद्-दई: छाती की पसलियाँ जहाँ वे आपस में और बगल से मिलती हैं। अल-अरीज: सुखद सुगंध। लिसान अल-अरब (लत्म) (दई) (अरीज)। (१) अर्थात्: "दालिका" या तो एक छिपे हुए उद्देश्य (मुब्तदा) के विधेय (ख़बर) के स्थान पर है, यानी: बात ऐसी है; या उद्देश्य (मुब्तदा) के स्थान पर है और उसके बाद वाला हिस्सा उसका विधेय है। इ'राब अल-कुरान, अल-नहस ४/१७८। (२) मा'नी अल-कुरान, अल-नहस ६/४६१। (३) तफ़सीर अल-राज़ी २८/४३। (४) अल-नुकत वल-उयून ५/२९३ में। (५) अहकाम अल-कुरान ४/१६८८ में।

صفحہ ۲۴۲ سورہ محمد: آیات ۳ - ٤

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہ اس لیے کہ جنہوں نے کفر کیا انہوں نے باطل کی پیروی کی اور جو لوگ ایمان لائے انہوں نے اپنے رب کی طرف سے حق کی پیروی کی۔ اسی طرح اللہ لوگوں کے لیے ان کی مثالیں (حالات) بیان فرماتا ہے (۳)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ اس لیے کہ جنہوں نے کفر کیا انہوں نے باطل کی پیروی کی اور جو لوگ ایمان لائے انہوں نے اپنے رب کی طرف سے حق کی پیروی کی}—لفظ "ذلک" (یہ) محلِ رفع میں ہے، یعنی: معاملہ یوں ہی ہے، یا پہلے ذکر کردہ گمراہی اور ہدایت کا سبب یہی ہے(۱)۔ پس کافر نے باطل کی پیروی کی اور مومن نے حق کی پیروی کی۔ باطل سے مراد شرک ہے، اور حق سے مراد توحید اور ایمان ہے۔ {اسی طرح اللہ لوگوں کے لیے ان کی مثالیں بیان فرماتا ہے} یعنی: اسی طرح جیسے یہ بیان واضح کیا گیا؛ اللہ لوگوں کے لیے نیکیوں اور برائیوں کا معاملہ واضح کرتا ہے(۲)۔ لفظ "امثالہم" (ان کی مثالیں) میں ضمیر کافروں اور مومنوں کی طرف لوٹتی ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس جب تمہارا مقابلہ ان لوگوں سے ہو جنہوں نے کفر کیا ہے (میدانِ جنگ میں)، تو ان کی گردنیں مارو، یہاں تک کہ جب تم انہیں اچھی طرح کچل دو تو انہیں مضبوطی سے قید کر لو، پھر اس کے بعد یا تو احسان کر کے چھوڑ دینا یا فدیہ لے لینا، یہاں تک کہ لڑائی اپنے ہتھیار ڈال دے۔ یہ حکم ہے۔ اور اگر اللہ چاہتا تو خود ہی ان سے بدلہ لے لیتا، لیکن (لڑائی کا حکم اس لیے دیا) تاکہ وہ تم میں سے بعض کو بعض کے ذریعے آزمائے۔ اور جو اللہ کی راہ میں مارے گئے، اللہ ان کے اعمال کو ہرگز ضائع نہ کرے گا (٤)}

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس جب تمہارا مقابلہ ان لوگوں سے ہو جنہوں نے کفر کیا ہے، تو ان کی گردنیں مارو}—جب دونوں گروہوں کے درمیان فرق واضح کر

دیا گیا تو کافروں کے خلاف جہاد کا حکم دیا گیا۔ ابن عباس نے فرمایا: کافروں سے مراد مشرکین، بت پرست ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: ہر وہ شخص جو دینِ اسلام کی مخالفت کرے خواہ وہ مشرک ہو یا کتابی، بشرطیکہ وہ صاحبِ عہد (معاہدہ شدہ) یا ذمی نہ ہو۔ اس کا ذکر الماوردی(٤) نے کیا ہے، اور ابن العربی(٥) نے اسے اختیار کیا ہے اور فرمایا: آیت کے عموم کی وجہ سے یہی صحیح ہے۔

= اس کے ساتھ یہاں تک کہ اس کی بو پھیل گئی۔ الدای: سینے کی پسلیاں جہاں وہ آپس میں اور پہلو سے ملتی ہیں۔ الاریج: خوشگوار خوشبو۔ لسان العرب (لطم) (دای) (ارج)۔ (١) یعنی: لفظ "ذلک" یا تو محذوف مبتدا کی خبر ہونے کی بنا پر محلِ رفع میں ہے، یعنی: معاملہ یہ ہے؛ یا مبتدا ہونے کی بنا پر محلِ رفع میں ہے اور اس کے بعد والا جملہ اس کی خبر ہے۔ اعراب القرآن للنحاس ٤/ ١٧٨۔ (٢) معانی القرآن للنحاس ٦/ ٤٦١۔ (٣) تفسیر رازی ٢٨/ ٤٣۔ (٤) النکت والعیون ٥/ ٢٩٣ میں۔ (٥) احکام القرآن ٤/ ١٦٨٨ میں۔

Surah Muhammad: Verse 4 243

“Then striking of the necks” is a verbal noun (1). Al-Zajjaj said (2): meaning: strike the necks with a striking. The necks were specifically mentioned because killing most frequently occurs there (3). It was also said: it is in the accusative case for encouragement (4). Abu Ubaida said (5): It is like your saying: O soul, be patient. And it was said: The estimation is: aim for the striking of necks (6). And he said: “Then striking of the necks” and he did not say: kill them; because in the expression “striking of the necks” there is a harshness and severity not found in the word “killing”; due to its depiction of killing in the most gruesome form, which is cutting the neck and flying off the organ which is the head of the body, its peak, and the most prominent of its members (7). Second: His saying, the Almighty: {Until, when you have thoroughly subdued them} meaning: you have increased the killing. This has already been mentioned in “Al-Anfal” at His saying, the Almighty: {Until he has subdued [the enemy] in the land} [Al-Anfal: 67] (8). {Then bind them firmly} meaning: when you take them as captives. “Al-Wathaq” is a noun derived from “Al-Iithaq” (binding), and it can also be a verbal noun; it is said: I bound him an “Iithaqan” and a “Wathaqan” (9). As for “Al-Withaq” – with a kasra – it is the name of the thing used for binding; like a rope. This was said by Al-Qushayri. Al-Jawhari said (10): “And I bound him in ‘Al-Withaq’”, meaning: tied him. And the Almighty said: {Then bind them firmly}. And “Al-Withaq” – with a kasra on the waw – is a linguistic variant of it.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/179. (2) In Ma'ani al-Qur'an for him 5/6. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/461. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/179 - and he attributed the statement to al-Farra' - and Tafsir al-Baghawi 4/178. (5) In Majaz al-Qur'an 2/214. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1688. (7) Al-Kashshaf 3/530. (8) 10/74. (9) Al-Wasit 4/119, and Zad al-Masir 7/397. (10) In Al-Sihah (W-Th-Q).

सूरह मुहम्मद: आयत 4 243

“गर्दन मारना” (फ़-ज़र्ब अर-रिक़ाब) एक भाववाचक संज्ञा है (1)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (2): यानी: गर्दनों पर प्रहार करो। गर्दनों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि वध सबसे अधिक वहीं होता है (3)। यह भी कहा गया है कि यह ‘इग्रा’ (प्रोत्साहन) के रूप में प्रयुक्त हुआ है (4)। अबू उबैदा ने कहा (5): यह ऐसा है जैसे कोई कहे: हे आत्मा, धैर्य रख। और कहा गया है कि इसका अर्थ है: गर्दन मारने का लक्ष्य रखें (6)। और कहा गया है: “गर्दन मारना” और यह नहीं कहा: “उन्हें मार डालो”; क्योंकि “गर्दन मारना” की अभिव्यक्ति में वह कठोरता और तीव्रता है जो “वध” शब्द में नहीं है; क्योंकि यह वध को सबसे भयानक रूप में चित्रित करता है, जो गर्दन काटना और शरीर के उस अंग को उड़ा देना है जो शरीर का सिर, उसका सबसे ऊँचा हिस्सा और अंगों में सबसे महत्वपूर्ण है (7)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {यहाँ तक कि जब तुम उन्हें अच्छी तरह कुचल दो} यानी: तुमने हत्याओं की संख्या बढ़ा दी हो। यह बात “अल-अनफ़ाल” में अल्लाह तआला के इस कथन के पास आ चुकी है: {जब तक वह ज़मीन में [दुश्मनों को] कुचल न दे} [अल-अनफ़ाल: 67] (8)। {तो मज़बूती से बाँधो} यानी: जब तुम उन्हें बंदी बना लो। “अल-वथाक़” बंधन (इथाक़) से निकला हुआ एक संज्ञा है, और यह भाववाचक संज्ञा भी हो सकता है; कहा जाता है: मैंने उसे “इथाक़न” और “वथाक़न” बाँधा (9)। जहाँ तक “अल-विथाक़” - ‘व’ पर कसरह (इ की मात्रा) के साथ - की बात है, तो यह उस चीज़ का नाम है जिससे बाँधा जाता है, जैसे रस्सी। यह अल-कुशैरी ने कहा है। अल-जौहरी ने कहा (10): और मैंने उसे “अल-विथाक़” में बाँधा, यानी: उसे जकड़ दिया। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तो मज़बूती से बाँधो}। और “अल-विथाक़” - वाव के नीचे कसरह के साथ - इसकी एक भाषाई बोली है।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/179। (2) मआनी अल-कुरान, 5/6। (3) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 6/461। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/179 - और उन्होंने इस कथन को अल-फ़र्रा की ओर श्रेय दिया है - और तफ़सीर अल-बग़वी 4/178। (5) मजाज़ अल-कुरान, 2/214। (6) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 4/1688। (7) अल-कशशाफ़ 3/530। (8) 10/74। (9) अल-वसीत 4/119, और ज़ाद अल-मसीर 7/397। (10) अल-सिहाह में (व-थ-क़)।

سورہ محمد: آیت 4 243

«فَضَرْبَ الرِّقَابِ» (گردنیں مارنا) مصدر ہے (1)۔ زجاج نے کہا (2): یعنی: گردنوں پر ضرب لگاؤ۔ گردنوں کا خاص طور پر ذکر اس لیے کیا گیا کیونکہ قتل اکثر وہیں ہوتا ہے (3)۔ اور کہا گیا کہ یہ 'اغراء' (ترغیب) کی بنیاد پر منصوب ہے (4)۔ ابو عبیدہ نے کہا (5): یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: اے نفس صبر کر۔ اور کہا گیا ہے: اس کا تخمینہ (تقدیر) ہے: گردنیں مارنے کا قصد کرو (6)۔ اور کہا: «فَضَرْبَ الرِّقَابِ» (گردنیں مارنا) اور یہ نہیں کہا: انہیں قتل کرو؛ کیونکہ گردنیں مارنے کی تعبیر میں وہ سختی اور شدت ہے جو لفظِ قتل میں نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں قتل کی ایسی تصویر کشی ہے جو نہایت ہولناک ہے، یعنی گردن کاٹنا اور اس عضو کو اڑا دینا جو بدن کا سر، اس کی بلندی اور اس کے اعضاء میں سب سے نمایاں ہے (7)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حَتَّىٰ إِذَا أَثْخَنتُمُوهُمْ﴾ یعنی: جب تم بکثرت قتل کر چکے ہو۔ اور یہ «الأنفال» میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکا ہے: ﴿حَتَّىٰ يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ﴾ [الأنفال: 67] (8)۔ ﴿فَشُدُّوا الْوَثَاقَ﴾ یعنی: جب تم انہیں قیدی بنا لو۔ اور "الوثاق" ایثاق (باندھنا) سے ایک اسم ہے، اور یہ مصدر بھی ہو سکتا ہے؛ کہا جاتا ہے: میں نے اسے "ایثاقاً" اور "وثاقاً" باندھا (9)۔ جہاں تک "الوثاق" - کسرہ (زیر) کے ساتھ - کا تعلق ہے تو یہ اس چیز کا نام ہے جس سے باندھا جائے؛ جیسے رسی۔ یہ قشیری نے کہا ہے۔ جوہری نے کہا (10): اور میں نے اسے "الوثاق" میں باندھا، یعنی: اسے جکڑ دیا۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَشُدُّوا الْوَثَاقَ﴾۔ اور "الوثاق" - واؤ کے کسرہ کے ساتھ - اس میں ایک لغت (لہجہ) ہے۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 179/4۔ (2) في معاني القرآن له 6/5۔ (3) معاني القرآن للنحاس 461/6۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 179/4 - اور یہ قول الفراء کی طرف منسوب کیا گیا ہے - اور تفسیر

البغوي 178/4- (5) في مجاز القرآن 214/2- (6) أحكام القرآن لابن العربي 1688/4- (7) الكشاف 530/3- (8) 74/10- (9) الوسيط 119/4، اور زاد المسير 397/7- (10) في الصحاح (وثق)-

Page 244 Surah Muhammad: Ayah 4

And indeed, the command was given to bind them firmly so that they would not escape. {Thereafter [it is] either favor} upon them by releasing them without ransom, {or ransom} (1). Killing was not mentioned here; as the mention of killing at the beginning of the speech was sufficient. And "mannan" (favor) and "fida'an" (ransom) are in the accusative case (nasb) due to an implied verb. It was read as: "fadan" with the short vowel (qasr) and the letter 'Fa' having a fatha, meaning: either you show favor to them, or you ransom them (2). It was narrated from some that he said: I was standing at the head of al-Hajjaj when the prisoners from the companions of Abd al-Rahman bin al-Ash'ath were brought. They were four thousand and eight hundred. He killed about three thousand of them until a man from Kindah came forward to him and said: "O Hajjaj, may Allah not reward you with good regarding the Sunnah and generosity!" He said: "And why is that?" He said: "Because Allah Almighty said: {So when you meet those who disbelieve [in battle], strike [their] necks until, when you have inflicted slaughter upon them, then secure their bonds, and either [confer] favor afterwards or ransom} regarding those who disbelieved. By Allah, you have neither shown favor nor taken ransom!" And your poet said in describing his people's noble character: "And we do not kill prisoners, but we release them / When the burden of debts weighs heavily upon their necks" (3). Al-Hajjaj said: "Fie on these carcasses! Was there not among them someone who could speak like this?!" Release those who remain. So the rest of the prisoners - who were about two thousand - were released on that day due to that man's words (4). Third: Scholars differed in interpreting this verse into five opinions: The first: that it is abrogated (mansukha), and it concerns the idolaters; it is not permissible to ransom them or show favor to them. The abrogating verse (al-nasikh) for it, in their view, is the saying of the Almighty: {So kill the polytheists wherever you find them} (5).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/178 similarly. (2) Al-Kashshaf 3/531, and Tafsir al-Razi 28/44, and al-Zamakhshari mentioned the reading: fadaa, which is an irregular reading. (3) The verse is by al-Farazdaq as in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 2/402, and al-Aghani 15/343. (4) The story is summarized in al-Iqd al-Farid 2/174 and the narration of the verse in it is: (al-qala'id) instead of (al-magharim), and Bahjat al-Majalis 1/99, and it occurred in Wafayat al-A'yan by Ibn Khallikan 2/39 that he was a man from Banu Tamim. (5) Al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 3/5.

पृष्ठ 244 सूरा मुहम्मद: आयत 4

और वास्तव में, उन्हें मजबूती से बांधने का आदेश दिया गया था ताकि वे भाग न सकें। {उसके बाद [यह] या तो उपकार है} उन्हें बिना किसी फिरौनी के रिहा करके {या फिरौती} (1)। यहाँ हत्या का उल्लेख नहीं किया गया है; क्योंकि भाषण की शुरुआत में हत्या का उल्लेख पर्याप्त था। और "मन्नन" (उपकार) और "फिदाअन" (फिरौती) एक निहित क्रिया के कारण कर्म कारक (नस्ब) में हैं। इसे इस प्रकार पढ़ा गया: "फदन" छोटे स्वर (क़स्र) के साथ और 'फा' पर फतहा के साथ, जिसका अर्थ है: या तो आप उन पर उपकार करें, या आप उन्हें फिरौती दें (2)। कुछ लोगों से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं अल-हज्जाज के सिर के पास खड़ा था जब अब्द अल-रहमान बिन अल-अश'अथ के साथियों में से कैदियों को लाया गया। वे चार हजार आठ सौ थे। उसने उनमें से लगभग तीन हजार को मार डाला जब तक कि किन्दा का एक आदमी उसके पास नहीं आया और कहा: "हे हज्जाज, अल्लाह तुम्हें सुन्नत और उदारता के संबंध में भलाई का बदला न दे!" उसने कहा: "और वह क्यों?" उसने कहा: "क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {तो जब तुम्हारा सामना उन लोगों से हो जिन्होंने कुफ्र किया है, तो गर्दनों पर प्रहार करो, यहाँ तक कि जब तुम उन्हें अच्छी तरह कुचल दो, तो बंधनों को मजबूती से बांध लो, फिर उसके बाद या तो उपकार करो या फिरौती लो} उन लोगों के बारे में जिन्होंने कुफ्र किया। अल्लाह की कसम, तुमने न तो उपकार किया और न ही फिरौती ली!" और तुम्हारे कवि ने अपने लोगों के महान चरित्र का वर्णन करते हुए कहा था: "और हम कैदियों को नहीं मारते, बल्कि उन्हें रिहा कर देते हैं / जब ऋण का बोझ उनकी गर्दनों पर भारी हो जाता है" (3)। अल-हज्जाज ने कहा: "लानत है इन लाशों पर! क्या उनमें से कोई ऐसा नहीं था जो इस तरह बात कर सके?!" जो बचे हैं उन्हें छोड़ दो। तो बाकी कैदी - जो लगभग दो हजार थे - उस दिन उस व्यक्ति की बातों के कारण रिहा कर दिए गए (4)। तीसरा: इस आयत की व्याख्या में विद्वानों के पांच मत हैं: पहला: कि यह निरस्त (मंसूखा) है, और यह मूर्तिपूजकों के बारे में है; उन्हें फिरौती देना या उन पर उपकार करना अनुमेय नहीं है। उनके विचार में इसके लिए निरस्त करने वाली आयत (नासिख) सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {तो मुशरिकों (बहुदेववादियों) को जहाँ कहीं भी पाओ, मार डालो} (5)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/178 इसी तरह। (2) अल-कश्शाफ 3/531, और तफ़सीर अल-राज़ी 28/44, और अल-ज़मखशारी ने पाठ का उल्लेख किया: फ़दा, जो एक अनियमित पाठ है। (3) यह शेर अल-फ़रज़दक़ का है जैसा कि तबक़ात फुहूल अल-शुअरा 2/402 और अल-अघानी 15/343 में

है। (4) यह कहानी अल-इक्द अल-फरीद 2/174 में संक्षिप्त है और इसमें शेर का संस्करण है: (अल-क़लाइद) के बजाय: (अल-मघारिम), और बहजत अल-मजालिस 1/99, और इब्न खल्लीकन द्वारा वफ़ायत अल-अयान 2/39 में उल्लेख है कि वह बनू तमीम का एक व्यक्ति था। (5) अल-नासिख व अल-मंसूख अल-नहस द्वारा 3/5।

صفحہ 244 سورہ محمد: آیت 4

اور درحقیقت انہیں مضبوطی سے باندھنے کا حکم اس لیے دیا گیا تاکہ وہ بھاگ نہ سکیں۔ ﴿فَإِمَّا مَنًّا﴾ یعنی ان پر احسان کرتے ہوئے بغیر فدیہ کے رہا کر دینا ﴿وَإِمَّا فِدَاءً﴾ (1)۔ اور یہاں قتل کا ذکر نہیں کیا گیا؛ کیونکہ کلام کے آغاز میں قتل کا ذکر کافی تھا۔ اور "منّا" اور "فداء" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے حالت نصب میں ہیں۔ اور اسے "فَدًی" بھی پڑھا گیا ہے (فاء کے فتحہ اور قصر کے ساتھ)، یعنی: یا تو تم ان پر احسان کرو، یا تم ان سے فدیہ لے کر چھوڑو (2)۔ بعض سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں حجاج کے پاس کھڑا تھا جب عبدالرحمن بن الاشعث کے ساتھیوں میں سے قیدیوں کو لایا گیا۔ وہ چار ہزار آٹھ سو تھے۔ اس نے ان میں سے تقریباً تین ہزار کو قتل کر دیا یہاں تک کہ قبیلہ کندہ کا ایک شخص اس کے سامنے آیا اور کہا: "اے حجاج، اللہ تجھے سنت اور سخاوت کے حوالے سے کوئی بہتر جزا نہ دے!" اس نے پوچھا: "وہ کیوں؟" اس نے کہا: "کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثْخَنتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾ ان لوگوں کے حق میں جنہوں نے کفر کیا۔ خدا کی قسم، نہ تو نے احسان کیا اور نہ ہی فدیہ لیا!" اور تمہارے شاعر نے اپنی قوم کے مکارم اخلاق کی تعریف میں کہا تھا: "اور ہم قیدیوں کو قتل نہیں کرتے بلکہ انہیں رہا کر دیتے ہیں / جب تاوان کا بوجھ گردنوں کو گراں گزرتا ہے" (3)۔ حجاج نے کہا: "تف ہے ان لاشوں پر! کیا ان میں کوئی ایسا نہ تھا جو ایسی بات کر سکے؟!" جو باقی رہ گئے ہیں انہیں چھوڑ دو۔ چنانچہ اس شخص کے کہنے پر باقی ماندہ قیدیوں کو چھوڑ دیا گیا - جو کہ تقریباً دو ہزار تھے (4)۔ تیسری بات: علماء نے اس آیت کی تاویل میں پانچ اقوال پر اختلاف کیا ہے: پہلا قول: یہ کہ یہ منسوخ ہے، اور یہ بت پرستوں کے بارے میں

ہے، جن سے فدیہ لینا یا ان پر احسان کرنا جائز نہیں۔ ان کے نزدیک اس کی ناسخ اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ﴾ (5)

(1) تفسیر بغوی 178/4 کی مانند۔ (2) الکشاف 531/3، اور تفسیر رازی 44/28، اور زمخشری نے قرأت کا ذکر کیا: "فَدَىٰ"، جو کہ ایک شاذ قرأت ہے۔ (3) یہ شعر فرزدق کا ہے جیسا کہ طبقات فحول الشعراء 402/2 اور الاغانی 343/15 میں ہے۔ (4) یہ قصہ العقد الفرید 174/2 میں مختصراً موجود ہے اور وہاں شعر کی روایت میں "المغارم" کی جگہ "القلائد" ہے، اور بہجة المجالس 99/1، اور ابن خلکان کی وفیات الاعیان 39/2 میں ہے کہ وہ بنو تمیم کا ایک شخص تھا۔ (5) الناسخ والمنسوخ للنحاس 5/3۔

Surah Muhammad: Verse 4 245 [At-Tawbah: 5] and His saying: {So if you gain mastery over them in war, disperse those who follow them with them} [Al-Anfal: 57] and His saying: {And fight against the polytheists collectively} [At-Tawbah: 36] the verse. This was said by Qatadah, Al-Dahhak, Al-Suddi, Ibn Jurayj, and Al-Awfi on the authority of Ibn Abbas, and many of the Kufans said it (1). Abd al-Karim al-Jazari (2) said: It was written to Abu Bakr regarding a prisoner who was captured, and they mentioned that they sought him for such and such a ransom. He said: Kill him, for killing one man from among the polytheists is dearer to me than such and such [ransom] (3). Second: That it applies to all the disbelievers. It is abrogated according to a group of scholars and people of insight, including Qatadah and Mujahid. They said: If a polytheist is captured, it is not permissible to grant him favor (set him free without ransom), nor to ransom him so that he returns to the polytheists. It is not permissible to ransom them, in their view, except for a woman, because she is not killed. And the abrogating verse for it is: {Kill the polytheists wherever you find them} [At-Tawbah: 5] since "Bara'ah" (At-Tawbah) was the last to be revealed by divine ordinance; so it became obligatory to kill every polytheist except those for whom there is evidence for leaving them, such as women, children, and those from whom the jizya is taken (4) - which is the famous view of the school of Abu Hanifa (5) - for fear that they would return to war against the Muslims. Abd al-Razzaq mentioned, Ma'mar informed us from Qatadah: {Then either [set them free] as a favor afterwards or [release them] for ransom} he said: It was abrogated by: {Disperse those who follow them with them} [Al-Anfal: 57]. Mujahid said: It was abrogated by: {Kill the polytheists wherever you find them} [At-Tawbah: 5]. This is the opinion of Al-Hakam (6). Third: That it is abrogating. Al-Dahhak and others said so. Al-Thawri narrated from Juwaybir from Al-Dahhak:

---

(1) Tafsir al-Tabari 21/183-185. (2) In (M), (D), (Z), and (Q): Al-Jawzi, and what is established in the rest of the manuscripts is the correct one. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/220, and al-Tabari in his Tafsir 21/184, and Abu al-Layth mentioned it in his Tafsir 3/240. (4) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/424, 3/7. (5) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1690. (6) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 3/10, and the effect of Qatadah in the Tafsir of Abd al-Razzaq 2/221.

सूरह मुहम्मद: आयत 4 245 [अत-तौबा: 5] और उनका कहना है: {तो यदि आप युद्ध में उन पर महारत हासिल कर लेते हैं, तो उनके साथ उनके पीछे आने वालों को तितर-बितर कर दें} [अल-अनफाल: 57] और उनका कहना है: {और मुशरिकों (बहुदेववादियों) के खिलाफ सामूहिक रूप से लड़ें} [अत-तौबा: 36] आयत। यह कतदाह, अद-दह्हाक, अस-सुद्दी, इब्न जुैराज और अल-औफी ने इब्न अब्बास के अधिकार पर कहा था, और कई कूफियों ने इसे कहा था (1)। अब्द अल-करीम अल-जज़री (2) ने कहा: अबू बक्र को एक कैदी के बारे में लिखा गया था जिसे पकड़ लिया गया था, और उन्होंने उल्लेख किया कि उन्होंने उसे इतने और इतने फिरौती के लिए मांगा था। उन्होंने कहा: उसे मार डालो, क्योंकि मुशरिकों में से एक आदमी को मारना मुझे इतने और इतने [फिरौती] से अधिक प्रिय है (3)। दूसरा: कि यह सभी काफिरों पर लागू होता है। विद्वानों और अंतर्दृष्टि वाले लोगों के एक समूह के अनुसार इसे निरस्त (मंसूख) कर दिया गया है, जिनमें कतदाह और मुजाहिद शामिल हैं। उन्होंने कहा: यदि किसी मुशरिक को पकड़ लिया जाता है, तो उस पर कृपा करना (बिना फिरौती के उसे मुक्त करना) जायज़ नहीं है, और न ही उसे फिरौती देना जायज़ है ताकि वह मुशरिकों के पास वापस चला जाए। उनके विचार में महिलाओं के अलावा किसी के लिए फिरौती देना जायज़ नहीं है; क्योंकि उसे मारा नहीं जाता है। और इसके लिए निरस्त करने वाली आयत है: {मुशरिकों को जहाँ कहीं भी पाओ, उन्हें मार डालो} [अत-तौबा: 5] क्योंकि "बाराअत" (अत-तौबा) ईश्वरीय आदेश द्वारा अंतिम रूप से प्रकट की गई थी; इसलिए हर मुशरिक को मारना अनिवार्य हो गया सिवाय उनके जिनके लिए उन्हें छोड़ने का प्रमाण है, जैसे कि महिलाएँ, बच्चे और वे जिनसे जज़िया लिया जाता है (4) - जो कि अबू हनीफा के संप्रदाय का प्रसिद्ध विचार है (5) - इस डर से कि वे मुसलमानों के खिलाफ युद्ध में वापस आ जाएंगे। अब्द अल-रज्जाक ने उल्लेख किया, मामर ने हमें कतदाह से बताया: {फिर बाद में या तो [उन्हें स्वतंत्र कर दें] एक एहसान के रूप में या फिरौती के लिए [उन्हें छोड़ दें]} उन्होंने कहा: इसे निरस्त कर दिया गया था: {उनके साथ उनके पीछे आने वालों को तितर-बितर कर दें} [अल-अनफाल: 57]। मुजाहिद ने कहा: इसे निरस्त कर दिया गया था: {मुशरिकों को जहाँ कहीं भी पाओ, उन्हें मार डालो} [अत-तौबा: 5]। यह अल-हकम की राय है (6)। तीसरा: कि यह निरस्त करने वाला (नासिख) है। अद-दह्हाक और अन्यों ने ऐसा कहा। अल-थौरी ने जुवैबिर से अद-दह्हाक के हवाले से रिवायत किया:

---

(1) तफ़सीर अल-तबारी 21/183-185। (2) (M), (D), (Z), और (Q) में: अल-जौज़ी, और बाकी पांडुलिपियों में जो स्थापित है वह सही है। (3) अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/220 में इसे

निकाला, और अल-तबारी ने अपनी तफ़सीर 21/184 में, और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 3/240 में इसका उल्लेख किया। (4) अल-नहस द्वारा अल-नासिख वल-मंसूख 2/424, 3/7। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1690 देखें। (6) अल-नहस द्वारा अल-नासिख वल-मंसूख 3/10, और अब्द अल-रज्जाक की तफ़सीर 2/221 में कतदाह का प्रभाव।

سورہ محمد: آیت 4 245 [التوبہ: 5] اور آپ کا فرمان: {پس اگر تم انہیں لڑائی میں پاؤ تو ان کے ذریعے انہیں تتر بتر کر دو جو ان کے پیچھے ہیں} [الانفال: 57] اور آپ کا فرمان: {اور تم سب مل کر مشرکوں سے لڑو} [التوبہ: 36] آیت۔ یہ قتادہ، ضحاک، سدی، ابن جریج اور عوفی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور بہت سے کوفیوں نے بھی یہی کہا ہے (1)۔ اور عبدالکریم الجزری (2) نے کہا: ابوبکر (رضی اللہ عنہ) کو ایک قیدی کے بارے میں لکھا گیا جو پکڑا گیا تھا، تو انہوں نے ذکر کیا کہ انہوں نے اس کا اتنا اتنا فدیہ طلب کیا ہے، تو انہوں نے کہا: اسے قتل کر دو، مشرکوں کے ایک آدمی کا قتل مجھے اتنے اتنے (فدیے) سے زیادہ محبوب ہے (3)۔ دوسرا: کہ یہ تمام کافروں کے بارے میں ہے۔ اور یہ علماء اور اہل نظر کی ایک جماعت کے نزدیک منسوخ ہے، جن میں قتادہ اور مجاہد شامل ہیں۔ انہوں نے کہا: جب مشرک قید ہو جائے تو نہ اس پر احسان کرنا جائز ہے (یعنی بلا فدیہ چھوڑنا) اور نہ ہی اس کا فدیہ لینا کہ وہ مشرکوں کی طرف واپس چلا جائے، اور ان کے نزدیک عورت کے علاوہ کسی کا فدیہ لینا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اسے قتل نہیں کیا جاتا۔ اور اسے منسوخ کرنے والی آیت یہ ہے: {پس مشرکوں کو جہاں کہیں پاؤ قتل کرو} [التوبہ: 5] کیونکہ "براءت" (سورہ توبہ) توقیف کے اعتبار سے سب سے آخر میں نازل ہوئی تھی؛ پس ہر مشرک کو قتل کرنا واجب ہو گیا سوائے ان کے جن کے چھوڑنے پر دلیل قائم ہو گئی جیسے عورتیں، بچے اور وہ جن سے جزیہ لیا جاتا ہے (4) - اور یہ امام ابو حنیفہ (5) کے مذہب میں مشہور ہے - اس خوف سے کہ وہ مسلمانوں کے لیے دوبارہ جنگ کا باعث بنیں گے۔

عبدالرزاق نے ذکر کیا، ہمیں معمر نے قتادہ سے خبر دی: {پھر اس کے بعد یا تو احسان کر کے چھوڑ دو یا فدیہ لے کر} انہوں نے کہا: اسے منسوخ کر دیا: {پس ان کے ذریعے انہیں تتر بتر کر دو جو ان کے پیچھے ہیں} [الانفال: 57]۔ اور مجاہد نے کہا: اسے منسوخ کر دیا: {پس مشرکوں

کو جہاں کہیں پاؤ قتل کرو} [التوبہ: 5]۔ اور یہی حکم کا قول ہے (6)۔ تیسرا: کہ یہ ناسخ ہے۔ ضحاک اور دیگر نے یہی کہا ہے۔ ثوری نے جویبر سے، انہوں نے ضحاک سے روایت کیا:

---

(1) تفسیر طبری 21/ 183-185۔ (2) نسخہ (م)، (د)، (ز) اور (ق) میں: الجوزی ہے، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی صحیح ہے۔ (3) اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر 2/ 220 میں، اور طبری نے اپنی تفسیر 21/ 184 میں روایت کیا ہے، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر 3/ 240 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) الناسخ والمنسوخ للنحاس 2/ 424، 3/ 7۔ (5) دیکھیے احکام القرآن لابن العربی 4/ 1690۔ (6) الناسخ والمنسوخ للنحاس 3/ 10، اور تفسیر عبدالرزاق 2/ 221 میں اثرِ قتادہ۔

246 Surah Muhammad: Verse 4 "Kill the polytheists wherever you find them" [At-Tawbah: 5]. He said: It was abrogated by "either [confer] favor afterwards or ransom [them]" [Muhammad: 4]. Ibn al-Mubarak reported from Ibn Jurayj from 'Ata': "[confer] favor afterwards or ransom [them]", thus the polytheist is not killed, but favored or ransomed, as Allah the Almighty said. Al-Ash'ath said: Al-Hasan disliked the killing of prisoners and would recite: "either [confer] favor afterwards or ransom [them]"(1). Al-Hasan also said: There is an advancement and delay in the verse; as if He said: so striking of necks until the war lays down its burdens. Then He said: "until when you have thoroughly subdued them, then bind them firmly". He claimed that the leader (Imam), once a prisoner is in his hands, does not have the right to kill him, but has a choice among three options: either to grant favor (release without ransom), to ransom, or to enslave(2). Fourth: The opinion of Sa'id bin Jubayr: There is no ransom or taking of prisoners except after thorough subduing and killing with the sword; because of His, the Exalted, saying: "It is not for a prophet to have captives until he has thoroughly subdued [the enemy] in the land" [Al-Anfal: 67]. If captured after that, the leader may rule as he sees fit, whether execution or otherwise(3). Fifth: That the verse is decisive (Muhkam), and the leader has a choice in all cases(4); narrated by Ali bin Abi Talhah from Ibn Abbas(5), and said by many scholars; among them Ibn Umar, Al-Hasan, and 'Ata'. This is the school of thought of Malik, Ash-Shafi'i, Ath-Thawri, Al-Awza'i, Abu Ubaid, and others. This is the preferred choice; because the Prophet ﷺ and the Rightly Guided Caliphs did all of that(6); the Prophet ﷺ executed 'Uqbah bin Abi Mu'ayt and An-Nadr bin Al-Harith on the day of Badr while in captivity (Sabran)(7), ransomed the rest of the Badr prisoners, and granted favor to Abu 'Urwa...

(1) An-Nasikh wal-Mansukh by An-Nahhas 3/10-11. (2) Ahkam al-Quran by Al-Kiya 4/374. (3) An-Nasikh wal-Mansukh by An-Nahhas 3/5, 11. (4) An-Nasikh wal-Mansukh 3/5. (5) Narrated by Abu Ubaid in Al-Amwal p. 170 (342), and An-Nahhas in An-Nasikh wal-Mansukh 3/12. (6) Al-Awsat by Ibn al-Mundhir 11/224-227, see also Tafsir al-Baghawi 4/178. (7) Previous 10/23.

246 सूरह मुहम्मद: आयत 4 "मुशरिकों (बहुदेववादियों) को जहाँ कहीं पाओ, कत्ल करो" [अत-तौबा: 5]। उन्होंने कहा: इसे "या तो बाद में अहसान करो या फ़िद्या (मुआवज़ा) ले लो" [मुहम्मद: 4] द्वारा निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया था। इब्न अल-मुबारक ने इब्न जुरैज के माध्यम से अता से रिवायत की: "या तो बाद में अहसान करो या फ़िद्या ले लो", अतः मुशरिक को कत्ल नहीं किया जाता, बल्कि उस पर अहसान किया जाता है या फ़िद्या लिया जाता है; जैसा कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फरमाया है। अल-अश'अथ ने कहा: अल-हसन कैदियों की हत्या को नापसंद करते थे और पढ़ते थे: "या तो बाद में अहसान करो या फ़िद्या ले लो"(1)। अल-हसन ने यह भी कहा: आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (तकदीम व ताखीर) है; जैसे कि उन्होंने कहा हो: तो गर्दनें मारना यहाँ तक कि लड़ाई अपने हथियार डाल दे। फिर कहा: "यहाँ तक कि जब तुम उन्हें अच्छी तरह कुचल दो, तो उन्हें मज़बूती से बांध लो"। उन्होंने दावा किया कि इमाम (शासक) के पास, जब कोई कैदी उसके हाथ आ जाए, तो उसे मारने का अधिकार नहीं है, बल्कि उसके पास तीन विकल्पों में से चुनने का अधिकार है: या तो अहसान करना (बिना कुछ लिए छोड़ देना), या फ़िद्या लेना, या दास बनाना(2)। चौथा: सईद बिन जुबैर का विचार: फ़िद्या या कैद तभी हो सकती है जब तलवार से अच्छी तरह कुचल दिया जाए और कत्ल कर दिया जाए; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: "किसी नबी के लिए यह उचित नहीं है कि उसके पास कैदी हों, जब तक कि वह ज़मीन में [दुश्मनों को] अच्छी तरह कुचल न दे" [अल-अन्फ़ाल: 67]। यदि उसके बाद कैद किया जाता है, तो इमाम को अधिकार है कि वह जो उचित समझे फैसला करे, चाहे कत्ल हो या कुछ और(3)। पाँचवाँ: यह कि आयत मोहकम (अटल) है, और इमाम को हर स्थिति में अधिकार है(4); इसे अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास(5) से रिवायत किया है, और कई विद्वानों ने यही कहा है; जिनमें इब्न उमर, अल-हसन और अता शामिल हैं। यही मालिक, अल-शाफ़ई, अल-थौरी, अल-औज़ाई, अबू उबैद और अन्यों का मज़हब (विचारधारा) है। यही पसंदीदा विकल्प है; क्योंकि नबी ﷺ और खुलफ़ा-ए-राशिदीन ने यह सब किया था(6); नबी ﷺ ने बद्र के दिन उकबा बिन अबी मुअैत और अल-नद्र बिन अल-हारिस को कैद की हालत (सब्रन) में कत्ल किया था(7), बद्र के बाकी कैदियों से फ़िद्या लिया था, और अबू उर्वा पर अहसान किया था...

(1) अन-नासिख वल-मन्सूख, अन-नहहास द्वारा 3/10-11। (2) अहकाम अल-कुरान, अल-किया द्वारा 4/374। (3) अन-नासिख वल-मन्सूख, अन-नहहास द्वारा 3/5, 11। (4) अन-नासिख वल-मन्सूख 3/5। (5) इसे अबू उबैद ने अल-अमवाल पृष्ठ 170 (342) में और अन-नहहास ने अन-नासिख वल-

मन्सूख 3/12 में उद्धृत किया है। (6) अल-अवसत, इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा 11/224-227, तफ़सीर अल-बगवी 4/178 भी देखें। (7) पूर्व 10/23।

۲۴۶ سورہ محمد: آیت ۴ ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُمُوهُمْ﴾ [التوبة: ٥] (مشرکین کو جہاں پاؤ قتل کرو)۔ انہوں نے کہا: اسے ﴿فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾ (پھر یا تو احسان کر کے چھوڑ دو یا فدیہ لے لو) نے منسوخ کر دیا۔ ابن المبارک نے ابن جریج سے، انہوں نے عطا سے نقل کیا ہے: ﴿فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾ پس مشرک کو قتل نہیں کیا جائے گا بلکہ اس پر احسان کیا جائے گا یا اس سے فدیہ لیا جائے گا؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا ہے۔ اشعث نے کہا: حسن بصری قیدی کو قتل کرنا ناپسند کرتے تھے اور یہ تلاوت کرتے تھے: ﴿فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾(۱)۔ حسن بصری نے یہ بھی فرمایا: آیت میں تقدیم و تاخیر ہے؛ گویا انہوں نے فرمایا: پس گردنیں مارنا یہاں تک کہ جنگ اپنے ہتھیار ڈال دے۔ پھر فرمایا: ﴿حَتَّىٰ إِذَا أَثْخَنتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ﴾ (یہاں تک کہ جب تم انہیں اچھی طرح کچل دو تو انہیں مضبوطی سے باندھ لو)۔ ان کا دعویٰ تھا کہ امام کے لیے یہ جائز نہیں کہ جب کوئی قیدی اس کے ہاتھ آجائے تو اسے قتل کر دے، بلکہ اسے تین صورتوں میں اختیار حاصل ہے: یا تو احسان کرے، یا فدیہ لے، یا غلام بنا لے(۲)۔ چوتھا قول: سعید بن جبیر کا قول ہے: فدیہ اور قید صرف اسی صورت میں ہوگی جب تلوار سے دشمن کو اچھی طرح کچل دیا جائے اور قتل و غارت ہو جائے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَكُونَ لَهُ أَسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ﴾ [الأنفال: ٦٧] (کسی نبی کے لیے سزاوار نہیں کہ اس کے پاس قیدی ہوں جب تک کہ وہ زمین میں [دشمن کو] اچھی طرح کچل نہ دے)۔ اگر اس کے بعد قید کیا جائے تو امام کو اختیار ہے کہ وہ جو چاہے فیصلہ کرے، قتل یا کچھ اور(۳)۔ پانچواں قول: یہ کہ آیت محکم ہے، اور امام کو ہر حال میں اختیار حاصل ہے(۴)؛ اسے علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس(۵) سے روایت کیا ہے، اور بہت سے علماء نے یہی کہا ہے؛ جن میں ابن عمر، حسن اور عطا شامل ہیں، اور یہی مالک، شافعی، ثوری، اوزاعی اور ابو عبید وغیرہ کا مذہب ہے، اور یہی پسندیدہ قول ہے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ اور خلفائے راشدین نے یہ سب کچھ کیا ہے(۶)؛ نبی کریم ﷺ نے جنگ بدر کے دن عقبہ بن ابی معیط اور نضر

بن الحارث کو قید کی حالت (صبراً) میں قتل کیا تھا(۷)، اور بدر کے باقی قیدیوں سے فدیہ لیا تھا، اور ابو عروہ پر احسان کیا تھا...

(۱) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/ ۱۰-۱۱۔ (۲) أحكام القرآن للكيا ۴/ ۳۷۴۔ (۳) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/ ۵، ۱۱۔ (۴) الناسخ والمنسوخ ۳/ ۵۔ (۵) اسے ابوعبید نے 'الاموال' ص ۱۷۰ (۳۴۲) میں اور النحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ۳/ ۱۲ میں روایت کیا ہے۔ (۶) الأوسط لابن المنذر ۱۱/ ۲۲۴-۲۲۷، نیز دیکھئے تفسیر البغوی ۴/ ۱۷۸۔ (۷) سابقہ ۱۰/ ۲۳۔

[Al-]Jumahi(1), and the killing of Banu Qurayza after they surrendered to the judgment of Sa'd and fell into his hands as captives(2). And he [the Prophet] showed favor to Thumamah bin Uthal al-Hanafi while he was a prisoner in his hands(3), and he took a young girl from Salamah bin al-Akwa' and ransomed some Muslims with her(4). A group of people from Mecca came down to him - peace be upon him - and the Prophet ﷺ captured them and then showed them favor. He also showed favor to the captives of Hawazin(5). All of this is established in the Sahih [authentic collections], and all of it has already been mentioned in "Al-Anfal"(6) and elsewhere. An-Nahhas said(7): This is based on the fact that both verses are definitive and acted upon, which is a good opinion; because abrogation only occurs for something conclusive. If it is possible to act upon both verses, then there is no sense in claiming abrogation. Since it was permissible for the act of worship to take place, if we encounter those who disbelieve, we kill them, and if there is capture, then killing, enslavement, ransom, and favor are permitted based on what is beneficial for the Muslims. This opinion is narrated from the people of Medina, ash-Shafi'i, and Abu Ubayd. At-Tahawi narrated it as a view from Abu Hanifa, and what is well-known from him is what we presented earlier(8). And with Allah, Almighty and Majestic, is the success. Fourth: His, the Almighty's, saying: "until the war lays down its burdens" [47:4]. Mujahid and Ibn Jubayr said: It is the emergence of Jesus, peace be upon him(9). And from Mujahid also: that the meaning is until there is no religion except the religion of...

(1) Al-Kashshaf 3/531, where it has (Al-Hujubi) instead of (Al-Jumahi). (2) From his saying: "And he showed favor to Abu Urwah" to his saying: "as captives in his hand". From (kh), (d), (zh), and (f). And Sa'd's judgment on Banu Qurayza was mentioned earlier in 6/63. In (d) it occurs as "and he killed from Qurayza" instead of "and he killed Banu Qurayza". (3) Preceded in 2/422. (4) Reported by Ahmad (16502) and Muslim (1755) in detail. (5) Preceded in 10/11. (6) 10/71 and what follows it. (7) In "An-Nasikh wal-Mansukh" 3/12. (8) Al-Kashshaf 3/531. (9) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Nahhas 6/463, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/597.

[अल-] जुमाही(1), और बनू क़ुरैज़ा की हत्या जब वे साद के फैसले पर उतर आए और उनके हाथों में कैदी बन गए(2)। और उन्होंने [नबी ने] थुमामाह बिन उथाल अल-हनफी पर उपकार किया जब वह उनके हाथों में कैदी था(3), और उन्होंने सलामाह बिन अल-अकवा से एक दासी ली और उसके बदले कुछ मुसलमानों को छुड़ाया(4)। मक्का के लोगों का एक समूह उनके पास आया - उन पर शांति हो - तो नबी ﷺ ने उन्हें पकड़ लिया और फिर उन पर उपकार किया, और उन्होंने हवाज़िन के कैदियों पर भी उपकार किया(5)। यह सब 'सहीह' [प्रामाणिक संग्रहों] में प्रमाणित है, और यह सब पहले 'अल-अनफाल'(6) और अन्य जगहों पर बीत चुका है। अन-नहहास ने कहा(7): और यह इस आधार पर है कि दोनों आयतें मुस्तहकम (सुदृढ़) हैं और उन पर अमल किया जाता है, और यह एक अच्छी राय है; क्योंकि निरसन (नस्ख़) केवल किसी निर्णायक चीज़ के लिए होता है, इसलिए यदि दोनों आयतों पर अमल करना संभव है, तो निरसन कहने का कोई अर्थ नहीं है। क्योंकि यह अनुमत था कि इबादत (उपासना) हो, यदि हम उन लोगों से मिलें जो अविश्वास करते हैं तो हम उन्हें मार डालें, और यदि युद्धबंदी बनाए जाएं तो हत्या, दास बनाना, फिरौती और उपकार करना अनुमत है, उस आधार पर जो मुसलमानों के लिए हितकारी हो। यह राय मदीना के लोगों, अल-शाफ़ई और अबू उबैद से वर्णित है। अल-तहावी ने इसे अबू हनीफ़ा के एक मत के रूप में वर्णित किया है, और उनके बारे में जो प्रसिद्ध है वह वह है जिसे हमने पहले प्रस्तुत किया है(8)। और अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ही सफलता है। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "जब तक कि युद्ध अपने हथियार न रख दे" [47:4]। मुजाहिद और इब्न जुबैर ने कहा: यह ईसा अलैहिस्सलाम का आगमन है(9)। और मुजाहिद से यह भी वर्णित है: कि इसका अर्थ यह है कि जब तक कि दीन (धर्म) केवल वही दीन न रह जाए...

(1) अल-कश्शाफ 3/531, और इसमें (अल-जुमाही) के बजाय (अल-हुजुबी) है। (2) उनके कथन से: "और उन्होंने अबू उरवा पर उपकार किया" से उनके कथन तक: "उनके हाथ में कैदी के रूप में"। (ख), (द), (ज़), और (फ) से। और बनू क़ुरैज़ा के बारे में साद का फैसला 6/63 में बीत चुका है। और (द) में "बनू क़ुरैज़ा की हत्या" के बजाय "क़ुरैज़ा में से हत्या की" आया है। (3) 2/422 में बीत चुका है। (4) इसे अहमद (16502) और मुस्लिम (1755) ने विस्तार से उद्धृत किया है। (5) 10/11 में बीत चुका है। (6) 10/71 और उसके बाद। (7) "अन-नासिफ़ वल-मनसूख़" 3/12 में। (8) अल-कश्शाफ 3/531। (9) अन-नहहास की "मानी अल-क़ुरआन" 6/463, और मुजाहिद का उनकी तफ़सीर 2/597 में कथन।

[ال] جُمحی(1)، اور بنو قریظہ کا قتل جبکہ وہ سعد کے فیصلے پر اتر آئے تھے اور ان کے ہاتھ میں قیدی ہو گئے تھے(2)۔ اور آپ ﷺ نے ثمامہ بن اثال الحنفی پر احسان کیا جبکہ وہ آپ کے قبضے میں قیدی تھے(3)، اور سلمہ بن اکوع سے ایک لونڈی لی اور اس کے بدلے کچھ مسلمانوں کا فدیہ دیا(4)۔ مکہ کے کچھ لوگ آپ ﷺ کے پاس آئے، تو نبی ﷺ نے انہیں پکڑ لیا اور پھر ان پر احسان کیا، اور آپ ﷺ نے ہوازن کے قیدیوں پر بھی احسان کیا(5)۔ یہ سب صحیح احادیث میں ثابت ہے، اور یہ تمام تذکرہ "الانفال"(6) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔ النحاس نے کہا(7): اور یہ اس بات پر مبنی ہے کہ دونوں آیتیں محکم ہیں اور ان پر عمل کیا جاتا ہے، اور یہ ایک اچھی بات ہے؛ کیونکہ نسخ صرف کسی قطعی چیز کے لیے ہوتا ہے، لہذا اگر دونوں آیتوں پر عمل ممکن ہو تو نسخ کا قول کرنے کا کوئی فائدہ نہیں، کیونکہ یہ جائز تھا کہ عبادت واقع ہو، جب ہم ان لوگوں سے ملیں جنہوں نے کفر کیا تو انہیں قتل کریں، اور جب قیدی بنانا ہو؛ تو قتل، غلام بنانا، فدیہ لینا اور احسان کرنا اس بنیاد پر جائز ہے جس میں مسلمانوں کی مصلحت ہو۔ یہ قول اہل مدینہ، شافعی اور ابو عبید سے مروی ہے۔ اور الطحاوی نے اسے ابو حنیفہ سے ایک مذہب کے طور پر بیان کیا ہے، اور ان سے جو مشہور ہے وہ وہی ہے جو ہم پہلے بیان کر چکے ہیں(8)۔ اور اللہ عزوجل ہی کی طرف سے توفیق ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "حتی کہ جنگ اپنے ہتھیار ڈال دے" [47:4]۔ مجاہد اور ابن جبیر نے کہا: اس سے مراد عیسیٰ علیہ السلام کا خروج (ظہور) ہے(9)۔ اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے: کہ اس کا معنی یہ ہے کہ یہاں تک کہ کوئی دین نہ رہے سوائے اس دین کے...

(1) الکشاف 3/531، اور اس میں (الجمحی) کی جگہ (الحجبی) ہے۔ (2) ان کے قول: "اور انہوں نے ابوعروہ پر احسان کیا" سے ان کے قول: "ان کے ہاتھ میں قیدی کے طور پر" تک۔ (خ)، (د)، (ظ) اور (ف) سے۔ اور بنو قریظہ کے بارے میں سعد کا فیصلہ 6/63 میں گزر چکا ہے۔ اور (د) میں "بنو قریظہ کو قتل کیا" کی جگہ "قریظہ میں سے قتل کیا" واقع ہوا ہے۔ (3) 2/422 میں گزر چکا ہے۔ (4) اسے احمد (16502) اور مسلم (1755) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (5) 10/11 میں گزر چکا ہے۔ (6) 10/71 اور اس کے بعد۔ (7) "الناسخ والمنسوخ" 3/12 میں۔ (8) الکشاف 3/531۔ (9) النحاس کی "معانی القرآن" 6/463، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/597 میں۔

248 Surah Muhammad: Verse 4

Islam, so every Jew, Christian, and follower of any creed becomes a Muslim, and the sheep is safe from the wolf(1). Similar [views] were reported from al-Hasan, al-Kalbi, al-Farra'(2), and al-Kisa'i. Al-Kisa'i said: Until all creation submits. Al-Farra' said: Until they believe and disbelief vanishes. Al-Kalbi said: Until Islam prevails over all religions(3). Al-Hasan said: Until they worship none but Allah.

It was also said: The meaning of 'awzar' (burdens) is weapons; so the meaning is: bind them firmly until you are safe and lay down your arms(4).

It was also said: its meaning is until the war—meaning the warring enemies—lays down its burdens(5); which is their weapons, either through defeat or a truce(6). It is said of cavalry: 'awzar'. Al-A'sha said: I have prepared for war its burdens: long spears and male horses. And from the weaving of David, which is spread out on the tracks of the tribe, pack-animal after pack-animal(7).

It was said: "Until the war lays down its burdens" means: its heavy loads. 'Wizr' means weight, and from it comes the word 'wazir' (minister) of a king, because he carries the king's heavy burdens. Its burdens are: weapons; due to the heaviness of carrying them(8).

Ibn al-Arabi said(9): Al-Hasan and 'Ata said: In the verse, there is a transposition (advancing and delaying); the meaning is:

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 4/374-375, and Mujahid's statement also in his Tafsir 2/597, and reported by al-Tabari 21/188. (2) In his Ma'ani al-Qur'an 3/57-58. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/293. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/464, similarly. (5) Tafsir al-Razi 28/45. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/293. (7) Tafsir Gharib al-Qur'an p. 409, and the two verses are in the Diwan of al-A'sha p. 149, and the narration of the second verse in it is: And of the weaving of David, a coat of mail, driven with the tribe, pack-animal after pack-animal. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/293. (9) In Ahkam al-Qur'an 1691-1692.

248 सूरह मुहम्मद: आयत 4

इस्लाम, ताकि हर यहूदी, ईसाई और किसी भी पंथ का अनुयायी मुसलमान हो जाए, और भेड़ भेड़िये से सुरक्षित हो जाए (1)। अल-हसन, अल-कलबी, अल-फर्रा' (2) और अल-किसाई से भी इसी तरह की बातें कही गई हैं। अल-किसाई ने कहा: जब तक कि सारी सृष्टि आज्ञाकारी न हो जाए। अल-फर्रा' ने कहा: जब तक वे विश्वास न करें और कुफ्र (अविश्वास) दूर न हो जाए। अल-कलबी ने कहा: जब तक इस्लाम सभी धर्मों पर हावी न हो जाए (3)। अल-हसन ने कहा: जब तक वे अल्लाह के अलावा किसी और की पूजा न करें।

यह भी कहा गया है: 'औज़ार' (बोझ) का अर्थ हथियार है; तो अर्थ है: उन्हें मजबूती से बांध लो जब तक कि तुम सुरक्षित न हो जाओ और हथियार न डाल दो (4)।

यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है जब तक युद्ध—अर्थात युद्धरत शत्रु—अपने बोझ न रख दे (5); जो कि उनके हथियार हैं, चाहे हार के माध्यम से हो या संधि के माध्यम से (6)। घुड़सवारों के लिए भी 'औज़ार' शब्द का प्रयोग किया जाता है। अल-आशा ने कहा: मैंने युद्ध के लिए उसके बोझ तैयार किए हैं: लंबे भाले और नर घोड़े। और दाऊद की बुनाई से, जो कबीले के पदचिन्हों पर फैला हुआ है, एक गधे के बाद दूसरा गधा (7)।

कहा गया: "जब तक कि युद्ध अपना बोझ न उतार दे" का अर्थ है: उसका भारी सामान। 'विज़र' का अर्थ है भार, और इसी से राजा का 'वज़ीर' (मंत्री) शब्द आया है; क्योंकि वह उसके भारी बोझ उठाता है। इसका बोझ है: हथियार; उन्हें ले जाने के भारीपन के कारण (8)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (9): अल-हसन और अता ने कहा: आयत में शब्दों का आगे-पीछे होना (प्रस्तुति और विलंब) है; अर्थ है:

(1) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरआन 4/374-375, और मुजाहिद का कथन भी उनके तफ़सीर 2/597 में, और अल-तबरी 21/188 द्वारा उद्धृत। (2) उनके मानी अल-कुरआन 3/57-58 में। (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/293। (4) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरआन 6/464, इसी तरह। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 28/45। (6) अल-नुकात व अल-उयून 5/293। (7) तफ़सीर गरीब अल-कुरआन पृ. 409, और दो पद अल-आशा के दीवान पृ. 149 में हैं, और उसमें दूसरे पद का वर्णन है: और दाऊद की बुनाई से, एक जिरह, जिसे कबीले के साथ ले जाया जाता है, एक गधे के बाद दूसरा गधा। (8) अल-नुकात व अल-उयून 5/293। (9) अहकाम अल-कुरआन 1691-1692 में।

۲۴۸ سورہ محمد: آیت ۴

اسلام، پس ہر یہودی، نصرانی اور صاحبِ ملت مسلمان ہو جائے، اور بکری بھیڑیے سے محفوظ ہو جائے(۱)۔ اسی طرح کی بات حسن، کلبی، فراء(۲) اور کسائی سے مروی ہے۔ کسائی نے کہا: یہاں تک کہ ساری مخلوق مطیع ہو جائے۔ فراء نے کہا: یہاں تک کہ وہ ایمان لے آئیں اور کفر چلا جائے۔ کلبی نے کہا: یہاں تک کہ اسلام تمام ادیان پر غالب آ جائے(۳)۔ حسن نے کہا: یہاں تک کہ وہ اللہ کے سوا کسی کی عبادت نہ کریں۔

اور کہا گیا: اوزار کے معنی اسلحہ ہیں؛ پس معنی یہ ہے: خوب مضبوطی سے باندھ لو یہاں تک کہ تم مامون ہو جاؤ اور اسلحہ رکھ دو(۴)۔

اور کہا گیا: اس کے معنی ہیں یہاں تک کہ جنگ—یعنی لڑنے والے دشمن—اپنے اوزار رکھ دیں(۵)؛ اور وہ ان کا اسلحہ ہے جو شکست یا صلح کے ذریعے (رکھا جاتا ہے)(۶)۔ اور گھڑ سواروں کے لشکر کو 'اوزار' کہا جاتا ہے۔ اعشی نے کہا: اور میں نے جنگ کے لیے اس کا سامان (اوزار) تیار کر رکھا ہے: لمبے نیزے اور نر گھوڑے۔ اور داؤد (علیہ السلام) کی بنائی ہوئی (زرہ)، جس کے ساتھ قبیلے کے پیچھے ایک گدھے کے بعد دوسرا گدھا لدا ہوا جا رہا ہے(۷)۔

اور کہا گیا: «حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا» یعنی: اپنے بوجھ۔ 'وزر' کے معنی بوجھ کے ہیں، اور اسی سے بادشاہ کا 'وزیر' ہے؛ کیونکہ وہ اس کے بوجھ اٹھاتا ہے۔ اور اس کے بوجھ: اسلحہ ہیں؛ ان کے اٹھانے کے بوجھ کی وجہ سے(۸)۔

ابن العربی نے کہا(۹): حسن اور عطا نے کہا: آیت میں تقدیم و تاخیر ہے؛ معنی یہ ہے:

(۱) احکام القرآن للکیا ۳۷۴/۴-۳۷۵، اور مجاہد کا قول بھی ان کی تفسیر ۵۹۷/۲ میں، اور اسے طبری نے نکالا ۱۸۸/۲۱۔ (۲) ان کی معانی القرآن ۵۷/۳-۵۸ میں۔ (۳) النکت والعیون ۲۹۳/۵۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۴۶۴/۶ اسی طرح۔ (۵) تفسیر الرازی ۴۵/۲۸۔ (۶) النکت والعیون ۲۹۳/۵۔ (۷) تفسیر غریب القرآن ص ۴۰۹، اور دونوں شعر دیوان اعشی ص ۱۴۹ میں ہیں، اور اس میں دوسرے شعر کی روایت ہے: اور داؤد کی بنائی ہوئی زرہ، جو قبیلے کے ساتھ ایک گدھے کے بعد دوسرے گدھے پر لاد کر لے جائی جاتی ہے۔ (۸) النکت والعیون ۲۹۳/۵۔ (۹) احکام القرآن ۱۶۹۱-۱۶۹۲ میں۔

249 Surah Muhammad: Ayah 4

"...smite the necks until the war lays down its burdens, then when you have subdued them, bind them fast." It is not for the Imam to kill the captive. It has been narrated about Al-Hajjaj that he handed a captive to Abdullah bin Umar to kill him, but he refused and said: "This is not what Allah commanded us," and he recited: "{Until, when you have subdued them, bind them fast}." We said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said and did this (1), and there is nothing in Allah's interpretation of grace (2) and ransom that prohibits anything else. For Allah explained the ruling of flogging for adultery, and the Prophet (peace be upon him) explained the ruling of stoning. Perhaps Ibn Umar disliked that [act] at the hand of Al-Hajjaj and excused himself with what he said, and your Lord knows best.

His Almighty's saying: "{That [is so]. And if Allah had willed, He could have taken vengeance upon them [Himself]}" "That" is in a position of elevation (Raf') based on what preceded, meaning: the matter is that which I mentioned and clarified (3). It was also said: it is in the accusative case (Mansub) meaning "do that" (4). It is permissible for it to be a subject (Mubtada'), meaning: that is the ruling for the disbelievers. It is a word used by the eloquent when transitioning from one speech to another, as the Almighty said: "{This [is so]. And indeed, for the transgressors is an evil place of return}" [Sad: 55]. Meaning: this is true and I am informing you that for the wrongdoers is such-and-such.

The meaning of: "{He could have taken vengeance upon them}" means: He could have destroyed them without fighting (5). Ibn Abbas said: He could have destroyed them with an army of angels (6). "{But [He ordered war] in order to test some of you by others}" means: He commanded you to war to try and test some of you with others, so He may know the mujahideen and the patient ones, as mentioned in the same Surah (7). "{And those who are killed in the cause of Allah}" referring to those killed at Uhud among the believers "{never will He waste their deeds}". The common reading is "fought" (qaatalu), which is the choice of Abu Ubayd. Abu Amr and Hafs recited: "were killed" (qutilu) with a damma on the Qaf and a kasra on the Ta (8).

---

(1) Preceded 10/73. (2) In manuscript copies, (lakum - for you) instead of (lil-mann - for grace), and it is a version of Ahkam al-Quran as in its footnotes, and what is established is from (m) and al-Ahkam. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/179. (4) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/7. (5) Tafsir al-Baghawi 4/179. (6) The saying is

attributed in al-Nukat wa al-'Uyun 5/294 to al-Kalbi. (7) Ayah 31, see al-Kashshaf 3/531. (8) Al-Sab'ah p. 600, and al-Taysir p. 200.

249 सूरा मुहम्मद: आयत 4

"...गर्दनों पर वार करो यहाँ तक कि युद्ध अपने बोझ उतार दे, फिर जब तुम उन्हें अच्छी तरह कुचल दो, तो उन्हें मज़बूती से बाँध लो।" इमाम के लिए कैदी को मारना जायज़ नहीं है। अल-हज्जाज के बारे में रिवायत है कि उसने एक कैदी को अब्दुल्लाह बिन उमर के पास उसे मारने के लिए भेजा, तो उन्होंने इनकार कर दिया और कहा: "अल्लाह ने हमें यह हुक्म नहीं दिया," और पढ़ा: "{यहाँ तक कि जब तुम उन्हें अच्छी तरह कुचल दो, तो मज़बूती से बाँध लो}।" हमने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने यह कहा और किया है (1), और अल्लाह की एहसान (2) और फिदये (फिरौती) की व्याख्या में किसी और चीज़ की मनाही नहीं है। जैसे अल्लाह ने ज़िना (व्यभिचार) के लिए कोड़े मारने का हुक्म बताया, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने रज़म (पत्थर मार कर मार डालने) का हुक्म बताया। शायद इब्ने उमर को अल-हज्जाज के हाथों वह काम नापसंद था, इसलिए उन्होंने जो कहा उससे माज़रत (बहाना) कर ली, और आपका रब बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान: "{यह (हुक्म है)। और अगर अल्लाह चाहता तो उनसे बदला ले लेता}"। "यह" (ज़ालिका) रफ़ (ऊपर की स्थिति) में है जैसा कि पहले बताया गया, यानी: मामला वही है जो मैंने ज़िक्र किया और स्पष्ट किया (3)। और कहा गया है कि यह नसब (कर्म कारक) में है, जिसका अर्थ है "ऐसा करो" (4)। यह मुब्तदा (विषय) भी हो सकता है, अर्थ है: यह काफिरों का हुक्म है। यह एक ऐसा शब्द है जिसे वाकपटु लोग एक बात से दूसरी बात की ओर मुड़ते समय इस्तेमाल करते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "{यह (तो है ही)। और निश्चय ही सरकशों के लिए बुरा ठिकाना है}" [साद: 55]। यानी: यह हक़ है और मैं तुम्हें बता रहा हूँ कि ज़ालिमों के लिए ऐसा-ऐसा है।

और "{उनसे बदला ले लेता}" का अर्थ है: उन्हें बिना युद्ध के हलाक कर देता (5)। इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें फरिश्तों के लश्कर से हलाक कर देता (6)। "{लेकिन (यह इसलिए है) ताकि वह तुममें से एक को दूसरे के ज़रिए आज़माए}" यानी: तुम्हें युद्ध का हुक्म दिया ताकि तुममें से कुछ को दूसरों के ज़रिए परखे और आज़माए, ताकि वह मुजाहिदीन और सब्र करने वालों को जान ले, जैसा कि इसी सूरा में है (7)। "{और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए}" इससे मुराद उहुद के मोमिन शहीद हैं "{वह उनके कर्मों को कभी व्यर्थ नहीं करेगा}"। आम किराअत "क़ातालू" (लड़े) है, जो अबू उबैद की पसंद है। और अबू अम्र और हफ़्स ने पढ़ा: "क़ुतिलू" (मारे गए) क़ाफ पर पेश और ता के नीचे ज़ेर के साथ (8)।

(1) पहले आ चुका है 10/73। (2) हस्तलिखित प्रतियों में (लकुम) 'लिल-मन्न' के बदले है, और यह अहकाम अल-क़ुरआन का एक संस्करण है जैसा कि इसके हाशिये में है, और जो स्थापित है वह (म) और अल-अहकाम से है। (3) इराब अल-क़ुरआन लिन-नहहास 4/179। (4) मानी अल-क़ुरआन लिज़-ज़ज्जाज 5/7। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/179। (6) अल-नुकात वल-उयून 5/294 में यह बात अल-कलबी की ओर मंसूब है। (7) आयत 31, और देखें अल-कश्शाफ़ 3/531। (8) अल-सबआ पृ. 600, और अल-तयसीर पृ. 200।

249 سورہ محمد: آیت 4

"...گردنیں مارو یہاں تک کہ جنگ اپنے ہتھیار ڈال دے، پھر جب تم انہیں اچھی طرح کچل دو تو انہیں مضبوطی سے باندھ لو۔" امام کے لیے قیدی کو قتل کرنا جائز نہیں ہے۔ حجاج کے بارے میں مروی ہے کہ اس نے ایک قیدی عبداللہ بن عمر کے پاس بھیجا تاکہ وہ اسے قتل کر دیں، تو انہوں نے انکار کر دیا اور کہا: "اللہ نے ہمیں اس کا حکم نہیں دیا،" اور پڑھا: "{یہاں تک کہ جب تم انہیں اچھی طرح کچل دو تو مضبوطی سے باندھ لو}۔" ہم نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے یہ فرمایا اور کیا ہے (1)، اور اللہ کی منّ (احسان) (2) اور فدیہ کی تفسیر میں کسی اور چیز کی ممانعت نہیں ہے، جس طرح اللہ نے زنا میں کوڑوں کی سزا بیان فرمائی، اور نبی ﷺ نے رجم کی سزا بیان فرمائی، اور شاید ابن عمر نے حجاج کے ہاتھ سے اسے ناپسند کیا تو جو کہا اس سے معذرت کر لی، اور آپ کا رب بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "{یہ (حکم ہے)۔ اور اگر اللہ چاہتا تو ان سے بدلہ لے لیتا}"۔ "ذلک" (یہ) یہاں رفع کے محل میں ہے جیسا کہ پہلے گزرا، یعنی: معاملہ وہی ہے جو میں نے ذکر کیا اور واضح کیا (3)۔ اور کہا گیا کہ یہ منصوب ہے یعنی "ایسا کرو" (4)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہو، معنی ہے: یہ کافروں کا حکم ہے۔ یہ ایک ایسا کلمہ ہے جسے فصیح کلام کرنے والے ایک بات سے دوسری بات کی طرف منتقل ہوتے وقت استعمال کرتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "{یہ (تو ہے ہی)۔ اور بے شک سرکشوں کے لیے برا ٹھکانا ہے}" [ص: 55]۔ یعنی: یہ حق ہے اور میں تمہیں بتاتا ہوں کہ ظالموں کے لیے ایسا ایسا ہے۔

اور "{ان سے بدلہ لے لیتا}" کا معنی ہے: انہیں بغیر لڑائی کے ہلاک کر دیتا (5)۔ ابن عباس نے فرمایا: انہیں فرشتوں کے لشکر کے ذریعے ہلاک کر دیتا (6)۔ "{لیکن (یہ اس لیے ہے) تاکہ وہ

تمہارے ایک کو دوسرے کے ذریعے آزمائے}" یعنی: تمہیں جنگ کا حکم دیا تاکہ تمہارے ایک کو دوسرے کے ذریعے پرکھے اور آزمائے، پس وہ مجاہدین اور صبر کرنے والوں کو جان لے، جیسا کہ اسی سورہ میں ہے (7)۔ "{اور جو لوگ اللہ کی راہ میں مارے گئے}" اس سے مراد شہدائے احد کے مؤمنین ہیں "{وہ ان کے اعمال کو ہرگز ضائع نہیں کرے گا}"۔ عام قراءت "قاتلوا" (لڑے) ہے، جو ابو عبید کا انتخاب ہے۔ اور ابو عمرو اور حفص نے پڑھا: "قُتلوا" (مارے گئے) قاف کے ضمہ اور تاء کے کسرہ کے ساتھ (8)۔

---

(1) سلف 10/73۔ (2) قلمی نسخوں میں (لکم) 'للمنّ' کے بدلے ہے، اور یہ احکام القرآن کا ایک نسخہ ہے جیسا کہ اس کے حاشیے میں ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور الاحکام سے ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 4/179۔ (4) معانی القرآن للزجاج 5/7۔ (5) تفسیر البغوی 4/179۔ (6) النکت والعیون 5/294 میں یہ قول کلبی کی طرف منسوب ہے۔ (7) آیت 31، اور دیکھئے الکشاف 3/531۔ (8) السبعة ص 600، والتیسیر ص 200۔

250 Surah Muhammad: Verses 4 - 5 Likewise, Al-Hasan read it, but he doubled the 'Taa' for intensification (1). Al-Jahdari, 'Isa ibn 'Umar, and Abu Haywah read: "qatalu" with a 'fatha' on the 'Qaf' and 'Taa' without an 'Alif' (2); meaning those who killed the polytheists. Qatadah said: It was mentioned to us that this verse was revealed on the day of Uhud while the Messenger of Allah (peace be upon him) was in the mountain pass, and wounds and killing had spread among them (3). The polytheists called out: "Rise high, Hubal!" The Muslims called out: "Allah is Higher and more Majestic." The polytheists said: "A day for the day of Badr, and war is like buckets [alternating fortune]." The Prophet (peace be upon him) said: "Say: Not equal. Our dead are alive with their Lord, provided for, and your dead are in the Fire, being punished." The polytheists said: "We have Al-Uzza, and you have no Uzza." The Muslims said: "Allah is our Protector, and you have no protector." This was previously mentioned in 'Al 'Imran' (4). Allah's words: {He will guide them and set right their state 5} Al-Qushayri said: Abu 'Amr's recitation: "qutilu" (were killed) is remote; because of Allah's words: "He will guide them and set right their state," and the one who is killed is not described with this. Others said: The meaning is He will guide them to Paradise, or He will guide those of them who remained. That is: He fulfills guidance for them. Ibn Ziyad said: He will guide them to the argument with Munkar and Nakir in the grave (5). Abu Al-Ma'ali said: Guidance may be used to mean directing the believers to the paths of Paradise and the ways leading to it; from that is Allah's words in the description of the Mujahideen: {He will never let their deeds go to waste. He will guide them}. And from it is Allah's words: {Then guide them to the path of Hell-Fire} [As-Saffat: 23] meaning: lead them to it (6). (1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 140. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/180, and al-Muharrar al-Wajiz 5/111. (3) Tafsir al-Baghawi 4/179, and recorded by al-Tabari in his Tafsir 21/190-191. (4) 5/358-359. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/294. (6) In (M) and (Q): lead them with them to it, and what is established is from the rest of the copies, which agrees with what is in al-Muharrar al-Wajiz 1/73 and Abu al-Ma'ali's words from it.

250 सूरह मुहम्मद: आयतें 4 - 5 इसी तरह अल-हसन ने पढ़ा, लेकिन उन्होंने अधिकता के लिए 'ता' पर तशदीद लगाया (1)। अल-जहदरी, ईसा इब्न उमर और अबू हयवाह ने पढ़ा: "क़तलू" (qatalu), क़ाफ और ता पर फतह के साथ और अलिफ़ के बिना (2); यानी वे जिन्होंने बहुदेववादियों (मुशरिकों) को मार डाला। क़तादह ने कहा: हमें बताया गया कि यह आयत उहुद के दिन नाज़िल हुई थी जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) घाटी में थे, और उनके बीच घाव और हत्याएँ फैल गई थीं (3)। बहुदेववादियों ने पुकारा: "हुबल, ऊँचा हो!" मुसलमानों ने पुकारा: "अल्लाह सबसे ऊँचा और सबसे महान है।" बहुदेववादियों ने कहा: "बद्र के दिन का बदला, और युद्ध में कभी एक का पलड़ा भारी होता है कभी दूसरे का।" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "कहो: बराबर नहीं। हमारे मृतक अपने रब के पास जीवित हैं, उन्हें रिज़्क़ दिया जा रहा है, और तुम्हारे मृतक आग में हैं, उन्हें अज़ाब दिया जा रहा है।" बहुदेववादियों ने कहा: "हमारे पास उज़्ज़ा है, और तुम्हारे पास कोई उज़्ज़ा नहीं है।" मुसलमानों ने कहा: "अल्लाह हमारा मौला (रक्षक) है, और तुम्हारा कोई मौला नहीं है।" इसका उल्लेख पहले 'आल इमरान' में किया जा चुका है (4)। अल्लाह का फरमान: {वह उन्हें मार्गदर्शन देगा और उनकी स्थिति सुधार देगा 5} अल-कुशैरी ने कहा: अबू अम्र की क़िरात: "कुतिलू" (qutilu - मारे गए) दूर की बात है; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: "वह उन्हें मार्गदर्शन देगा और उनकी स्थिति सुधार देगा," और जो मारा गया है उसे इसके साथ वर्णित नहीं किया जाता है। दूसरों ने कहा: इसका अर्थ यह है कि वह उन्हें जन्नत की ओर निर्देशित करेगा, या उनमें से जो बच गए उन्हें मार्गदर्शन देगा। यानी: उनके लिए मार्गदर्शन सुनिश्चित करता है। इब्न ज़ियाद ने कहा: वह उन्हें कब्र में मुनकर और नकीर के सवालों का जवाब देने में मार्गदर्शन देगा (5)। अबू अल-म'आली ने कहा: मार्गदर्शन (हिदायत) का प्रयोग मोमिनों को जन्नत के रास्तों और वहां तक ले जाने वाली राहों की ओर निर्देशित करने के अर्थ में भी हो सकता है; इसी से मुजाहिदीन के विवरण में अल्लाह का फरमान है: {तो वह उनके कर्मों को कभी व्यर्थ नहीं होने देगा। वह उन्हें मार्गदर्शन देगा}। और इसी से अल्लाह का फरमान है: {तो उन्हें जहन्नुम के रास्ते की ओर ले चलो} [अस-साफ़्फ़ात: 23] जिसका अर्थ है: उन्हें उसकी ओर ले जाओ (6)। (1) अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 140। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नहस 4/180, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/111। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/179, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 21/190-191 में इसे निकाला है। (4) 5/358 - 359। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/294। (6) (म) और (क़) में: उनके साथ उन्हें उसकी ओर ले चलो, और शेष प्रतियों में जो प्रमाणित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/73 और अबू अल-म'आली की बातों के अनुकूल है।

250 سورہ محمد: آیات 4 - 5 اسی طرح حسن نے پڑھا سوائے اس کے کہ انہوں نے کثرت کے لیے 'تا' پر تشدید دی (1)۔ اور الجحدری، عیسیٰ بن عمر اور ابو حیوہ نے پڑھا: «قَتَلُوا» قاف اور تا کے فتحہ کے ساتھ بغیر الف کے (2)؛ یعنی وہ جنہوں نے مشرکین کو قتل کیا۔ قتادہ نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ یہ آیت احد کے دن نازل ہوئی اور رسول اللہ ﷺ گھاٹی میں تھے، اور ان میں زخم اور قتل کثرت سے پھیل چکے تھے (3)، اور مشرکین نے پکارا: اے ہبل بلند ہو۔ اور مسلمانوں نے پکارا: اللہ سب سے بلند اور سب سے بزرگ ہے۔ اور مشرکین نے کہا: بدر کے دن کے بدلے ایک دن، اور جنگ باری باری ہوتی ہے۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «کہو: برابر نہیں۔ ہمارے مقتول زندہ ہیں اپنے رب کے پاس رزق دیے جاتے ہیں، اور تمہارے مقتول آگ میں عذاب دیے جاتے ہیں»۔ تو مشرکین نے کہا: ہمارے پاس عزیٰ ہے اور تمہارے لیے کوئی عزیٰ نہیں۔ مسلمانوں نے کہا: اللہ ہمارا مولا ہے اور تمہارا کوئی مولا نہیں۔ اور اس کا ذکر پہلے «آل عمران» میں گزر چکا ہے (4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ ٥﴾ (وہ انہیں ہدایت دے گا اور ان کے حال کی اصلاح کر دے گا) القشیری نے کہا: ابو عمرو کی قرات: «قُتِلُوا» بعید ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: «سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ» اور مقتول کی یہ صفت بیان نہیں کی جاتیا دوسروں نے کہا: اس کا معنی ہوگا کہ وہ انہیں جنت کی ہدایت دے گا، یا ان میں سے جو باقی رہ گئے انہیں ہدایت دے گا۔ یعنی: ان کے لیے ہدایت کو یقینی بنائے گا۔ ابن زیاد نے کہا: وہ قبر میں منکر و نکیر کے سامنے حجت (جواب دینے) کی ہدایت دے گا (5)۔ ابو المعالی نے کہا: کبھی ہدایت سے مراد مومنوں کو جنت کے راستوں اور ان تک پہنچانے والی راہوں کی طرف رہنمائی کرنا ہوتا ہے؛ اسی میں سے مجاہدین کی صفت میں اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَلَن يُضِلَّ أَعْمَلَهُمْ . سَيَهْدِيهِمْ﴾۔ اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ﴾ [الصافات: 23] اس کا معنی ہے: انہیں اس کی طرف لے چلو (6)۔ (1) القراءات الشاذة ص 140۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 4 /

180، اور المحرر الوجيز 5/111۔ (3) تفسير البغوي 4 / 179، اور اسے طبری نے اپنی تفسیر 21/ 191-190 میں نقل کیا ہے۔ (4) 5/ 358 - 359۔ (5) النكت والعيون 5 / 294۔ (6) (م) اور (ق) میں ہے: پس انہیں لے چلو ان کے ساتھ اس کی طرف، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ المحرر الوجيز 1/ 73 میں موجود عبارت اور ابو المعالی کے کلام کے موافق ہے۔

Surah Muhammad: Verse 6 251 Allah the Almighty says: {And He will admit them to Paradise, which He has made known to them (6)} Meaning: When they enter it, it is said to them: disperse to your homes. They are more knowledgeable of their homes than the people of Friday are when they disperse to their homes. This meaning was stated by Mujahid and most commentators (1). And in Al-Bukhari (2) there is evidence of the validity of this statement from Abu Sa'id al-Khudri, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The believers will be saved from the Fire, then they will be detained on a bridge between Paradise and Hell [where they will settle scores among themselves for wrongs they had done to one another in the world] until, when they have been refined and purified, they will be given permission to enter Paradise. By Him in Whose hand is the soul of Muhammad, each of them will know the way to his home in Paradise better than he knew the way to his home in the world (3)." It was said: "He has made it known to them" means: He clarified it for them until they knew it without needing guidance (4). Al-Hasan said: Allah the Almighty described Paradise for them in this world, so when they entered it, they recognized it by its description (5). And it was said: there is an omission here, meaning: He made known its paths, dwellings, and houses to them, so the annexed noun was omitted. It was said: This knowledge is by way of evidence, which is the angel entrusted with the servant's deeds who walks before him (6), and the servant follows him until the servant reaches his home, and the angel makes known to him everything that was assigned to him in Paradise. But the hadith of Abu Sa'id al-Khudri refutes this. Ibn Abbas said: "He has made it known to them" means: He made it pleasant for them with all kinds of delights; derived from 'arf' (fragrance/pleasant scent).

---

(1) Al-Waseet 4/121 without mentioning Mujahid, see his statement in Al-Kashshaf 3/532, and Zad al-Masir 7/398. (2) In his Sahih (6535) and what follows in brackets is from it, and it was mentioned previously in the commentary of verse (73) of Surah Az-Zumar. Al-Qantarah: the bridge. Lisan al-Arab (q-n-t-r). (3) The word "was" is not in (m). (4) Al-Waseet 4/121. (5) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/294-295. (6) Tafsir al-Razi 28/48 similarly.

सूरा मुहम्मद: आयत 6 पृष्ठ 251 अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और वह उन्हें जन्नत (स्वर्ग) में दाखिल करेगा, जिसकी उसने उन्हें पहचान करा दी है (6)} अर्थ: जब वे इसमें प्रवेश करेंगे, तो उनसे कहा जाएगा: अपने-अपने घरों की ओर चले जाओ। वे अपने घरों को शुक्रवार की नमाज़ के बाद अपने घरों को लौटने वाले लोगों से भी बेहतर जानते होंगे। मुजाहिद और अधिकांश व्याख्याकारों (मुफस्सिरीन) ने यही अर्थ बताया है (1)। और बुखारी (2) में अबू सईद अल-खुद़री से इस कथन की सत्यता का प्रमाण मिलता है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मोमिनों को आग से बचा लिया जाएगा, फिर उन्हें जन्नत और जहन्नम (नरक) के बीच एक पुल (क़न्तरा) पर रोक लिया जाएगा [जहाँ वे दुनिया में एक-दूसरे के साथ किए गए अन्यायों का बदला चुकाएंगे] यहाँ तक कि जब वे संवर जाएँगे और पाक-साफ़ हो जाएँगे, तो उन्हें जन्नत में प्रवेश की अनुमति दी जाएगी। उस हस्ती की कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, उनमें से हर एक जन्नत में अपने घर का रास्ता दुनिया में अपने घर के रास्ते से कहीं बेहतर जानता होगा (3)।" कहा गया है: "उसकी पहचान करा दी है" का अर्थ है: उसने इसे उनके लिए इतना स्पष्ट कर दिया है कि वे इसे बिना किसी मार्गदर्शन के पहचान लेंगे (4)। अल-हसन ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने दुनिया में उनके लिए जन्नत का वर्णन किया है, इसलिए जब वे इसमें दाखिल हुए, तो उन्होंने इसे इसके वर्णन से पहचान लिया (5)। और कहा गया है: इसमें कुछ शब्द लुप्त हैं, यानी: उसने उनके लिए इसके रास्तों, आवासों और घरों की पहचान करा दी, इसलिए संबंधित संज्ञा (मुज़ाफ़) को हटा दिया गया। कहा गया है: यह पहचान एक प्रमाण के माध्यम से है, और वह है बंदे के कर्मों पर नियुक्त फरिश्ता जो उसके आगे चलता है (6) और बंदा उसका अनुसरण करता है जब तक कि बंदा अपने घर नहीं पहुँच जाता, और फरिश्ता उसे वह सब कुछ बताता है जो उसके लिए जन्नत में रखा गया है। लेकिन अबू सईद अल-खुद़री की हदीस इसे खारिज करती है। इब्न अब्बास ने कहा: "उसकी पहचान करा दी है" का अर्थ है: उसने उनके लिए इसे विभिन्न प्रकार के सुखों के साथ सुखद बना दिया है; यह 'अर्फ़ (खुशबू) शब्द से निकला है।

---

(1) अल-वसीत 121/4 मुजाहिद का उल्लेख किए बिना, अल-कश्शाफ़ 532/3 में उनका कथन देखें, और ज़ाद अल-मसीर 398/7। (2) अपनी सहीह (6535) में और कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है, और सूरा अज़-ज़ुमर की आयत (73) की व्याख्या में पहले आ चुका है। अल-क़न्तरा: पुल। लिसान (क़न्तर)। (3) शब्द "था" (म) में नहीं है। (4) अल-वसीत 121/4। (5) अन-नुकातु वल-उयून 294/5 - 295। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 48/28 इसी तरह।

سورہ محمد: آیت 6 صفحہ 251 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ (٦)﴾ ترجمہ: اور وہ انہیں اس جنت میں داخل فرمائے گا جس کی اس نے انہیں پہچان کروا دی ہے۔ یعنی: جب وہ اس میں داخل ہوں گے تو ان سے کہا جائے گا: اپنے اپنے گھروں کی طرف چلے جاؤ۔ پس وہ اپنے گھروں کو جمعہ کے دن اپنے گھروں کی طرف لوٹنے والوں سے بھی زیادہ جانتے ہوں گے۔ مجاہد اور اکثر مفسرین نے یہی معنی بیان کیا ہے (1)۔ اور بخاری (2) میں ابو سعید الخدریؓ سے اس قول کی صداقت پر دلیل موجود ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مؤمنوں کو آگ سے نجات دے دی جائے گی، پھر انہیں جنت اور دوزخ کے درمیان ایک پل (قنطرہ) پر روک لیا جائے گا [جہاں وہ ان مظالم کا بدلہ لیں گے جو دنیا میں ان کے درمیان ہوئے تھے] یہاں تک کہ যখন وہ پاک صاف کر دیے جائیں گے، تو انہیں جنت میں داخلے کی اجازت دی جائے گی۔ اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں محمد کی جان ہے، ان میں سے ہر ایک جنت میں اپنے گھر کو دنیا میں اپنے گھر کے ٹھکانے سے زیادہ بہتر جانتا ہوگا (3)۔" اور کہا گیا: "عَرَّفَهَا لَهُمْ" یعنی: ان کے لیے اسے واضح کر دیا یہاں تک کہ وہ بغیر کسی رہنمائی کے اسے پہچان لیں گے (4)۔ حسن بصریؒ نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے دنیا ہی میں جنت کی صفت بیان فرما دی تھی، پس جب وہ اس میں داخل ہوئے تو انہوں نے اسے اس کی صفت سے پہچان لیا (5)۔ اور کہا گیا: اس میں حذف ہے، یعنی: ان کے لیے اس کے راستوں، مسکنوں اور گھروں کی پہچان کرا دی، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: یہ پہچان ایک دلیل کے ذریعے ہے، اور وہ فرشتہ ہے جو بندے کے عمل پر مقرر ہے، وہ بندے کے آگے چلتا ہے (6) اور بندہ اس کے پیچھے چلتا ہے یہاں تک کہ بندہ اپنے گھر پہنچ جاتا ہے، اور فرشتہ اسے وہ تمام چیزیں بتاتا ہے جو جنت میں اس کے لیے بنائی گئی ہیں۔ لیکن ابو سعید الخدریؓ کی حدیث اس کی تردید کرتی ہے۔ اور ابن عباسؓ نے فرمایا: "عَرَّفَهَا لَهُمْ"

یعنی: ان کے لیے اسے ہر طرح کی لذتوں کے ساتھ خوشگوار بنا دیا؛ یہ 'العَرْف' (خوشبو) سے ماخوذ ہے۔

---

(1) الوسیط 121/4 مجاہد کے ذکر کے بغیر، اور الکشاف 532/3 میں ان کا قول دیکھیں، اور زاد المسیر 398/7۔ (2) اپنی صحیح (6535) میں اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور سورہ زمر کی آیت (73) کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے۔ القنطرہ: پل۔ اللسان (قنطر)۔ (3) لفظ "کان" (م) میں نہیں ہے۔ (4) الوسیط 121/4۔ (5) النکت والعیون 294/5 - 295۔ (6) تفسیر رازی 48/28 اسی طرح۔

And it is the good scent. And 'mu'arraf' food, meaning: spiced (1). The Arabs say: I 'arraf'ed the pot: when I spiced it with salt and seasonings (2). And the poet said, addressing a man and praising him: You are known (urifta) like an 'ithb' that the 'lata'im' have perfumed. He says (3): just as the 'ithb' is known, which is the 'baqir' and 'baqira', and it is a shirt without sleeves (4) for him, worn by women (5). And it was said: it is from placing food on top of each other due to its abundance. It is said: 'khazir' (6) mu'arraf, meaning: some of it is on top of others, and it is from 'urf' (the mane) which is consecutive like the mane of a horse. And it was said: "arrafaha lahum" (He has made it known to them), meaning: He guided them to obedience until they deserved Paradise. And it was said: He made the people of heaven know that it is for them; to demonstrate their dignity in it. And it was said: He made the obedient ones know that it is for them. His word (Exalted be He): {O you who have believed, if you support Allah, He will support you and plant firmly your feet 7} His word (Exalted be He): {O you who have believed, if you support Allah, He will support you} meaning: if you support the religion of Allah, He will support you against the disbelievers. Its parallel is: {And Allah will surely support those who support Him} [Al-Hajj: 40] and it has been mentioned before (7). And Qutrub said: If you support the Prophet of Allah, Allah will support you, and the meaning is one. {and plant firmly your feet} meaning: during fighting. And it was said: upon Islam. And it was said: upon the Sirat (the bridge).

(1) Al-Wasit 4/121, and Tafsir al-Baghawi 4/179. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/112 similarly. (3) In (m): he says it. (4) In the manuscript copies: kammi (sleeved). (5) Al-Sihah (arf) (baqr). Al-Lata'im: - plural of latima - a piece of musk. Al-Lisan (latm). (6) In the copies: harir, and the confirmed is from Tahdhib al-Lughah 2/345, and the speech is from it. And khazir: meat whose smell has changed, taken and cut small into the pot, then cooked with plenty of water and salt. Al-Lisan (khazar). (7) 14/412.

२५२ सूरा मुहम्मद: आयतें ६ - ७

और वह अच्छी सुगंध है। और 'मुअर्रफ़' (संस्कारित) भोजन, अर्थात: सुगन्धित या मसालेदार (१)। अरब कहते हैं: मैंने बर्तन को 'अर्राफ़' किया: जब मैंने इसे नमक और मसालों के साथ सुगन्धित किया (२)। और कवि ने एक व्यक्ति को संबोधित करते हुए और उसकी प्रशंसा करते हुए कहा: तुम एक 'इथ्ब' की तरह जाने जाते हो जिसे 'लताइम' ने सुगन्धित किया है। वह कहता है (३): जैसे 'इथ्ब' जाना जाता है, जो 'बक़ीर' और 'बक़ीरा' है, और यह बिना आस्तीन की एक कमीज है (४), जिसे महिलाएं पहनती हैं (५)। और यह भी कहा गया है: यह भोजन की प्रचुरता के कारण उसे एक-दूसरे के ऊपर रखने से है। कहा जाता है: 'खज़ीर' (६) मुअर्रफ़, अर्थात: इसका कुछ हिस्सा दूसरों के ऊपर है, और यह 'उर्फ़ (अयाल) से है जो घोड़े की अयाल की तरह निरंतर होता है। और यह कहा गया: "अर्रफ़ाहा लहुम" (उसने उन्हें इसकी पहचान करा दी), अर्थात: उन्हें आज्ञाकारिता के लिए प्रेरित किया जब तक कि वे स्वर्ग के पात्र नहीं बन गए। और कहा गया: स्वर्ग के लोगों को ज्ञात करा दिया कि यह उनके लिए है; इसमें उनकी गरिमा दिखाने के लिए। और कहा गया: आज्ञाकारी लोगों को बता दिया कि यह उनके लिए है। अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालों! यदि तुम अल्लाह (के धर्म) की सहायता करोगे, तो वह तुम्हारी सहायता करेगा और तुम्हारे पैरों को जमा देगा ७} अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालों! यदि तुम अल्लाह की सहायता करोगे, तो वह तुम्हारी सहायता करेगा} अर्थात: यदि तुम अल्लाह के धर्म की सहायता करोगे, तो वह काफ़िरों के विरुद्ध तुम्हारी सहायता करेगा। इसके समान है: {और अल्लाह अवश्य उसकी सहायता करेगा जो उसकी सहायता करता है} [अल-हज्ज: ४०] और यह पहले आ चुका है (७)। और क़ुत्रुब ने कहा: यदि तुम अल्लाह के नबी की सहायता करोगे, तो अल्लाह तुम्हारी सहायता करेगा, और अर्थ एक ही है। {और तुम्हारे पैरों को जमा देगा} अर्थात: युद्ध के समय। और कहा गया: इस्लाम पर। और कहा गया: सिरात (पुल) पर।

(१) अल-वसीत ४/१२१, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/१७९। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/११२ के समान। (३) (म) में: वह कहता है। (४) हस्तलिखित प्रतियों में: कम्मी। (५) अल-सिहाह (अर्फ़) (बक़्र)। अल-लताइम: - लतीमा का बहुवचन - कस्तूरी का एक टुकड़ा। अल-लिसान (लतम)। (६) प्रतियों में: हरीर, और तहज़ीब अल-लुग़ह २/३४५ से पुष्ट है, और बात वहीं से है। और खज़ीर: बासी माँस जिसे बर्तन में छोटा काटकर बहुत सारे पानी और नमक के साथ पकाया जाता है। अल-लिसान (खज़र)। (७) १४/४१२।

۲۵۲ سورہ محمد: آیات ۶ - ۷

اور وہ اچھی خوشبو ہے۔ اور 'مُعَرَّف' کھانا، یعنی: خوشبودار یا مصالحہ دار (۱)، عرب کہتے ہیں: میں نے ہانڈی کو 'عَرَّفْتُ' کیا: جب میں نے اسے نمک اور مسالوں سے خوشبودار کیا (۲)۔ اور شاعر نے ایک شخص کو مخاطب کرتے ہوئے اور اس کی تعریف کرتے ہوئے کہا: عُرِفْتَ كإِثْبِ عرّفته اللطائم وہ کہتا ہے (۳): جیسے 'اِثْب' پہچانا جاتا ہے، اور وہ 'بَقِير' اور 'بَقِيره' ہے، اور وہ بغیر آستینوں کی قمیض ہے (۴)، جسے عورتیں پہنتی ہیں (۵)۔ اور کہا گیا: یہ کھانے کی کثرت کی وجہ سے اسے ایک دوسرے کے اوپر رکھنے سے ہے، کہا جاتا ہے: 'خَزِير' (۶) مُعَرَّف، یعنی: اس کا کچھ حصہ دوسرے پر ہے، اور یہ 'عُرْف' (ایال) سے ہے جو گھوڑے کی ایال کی طرح پیہم ہوتا ہے۔ اور کہا گیا: "عَرَّفَهَا لَهُمْ" یعنی: انہیں اطاعت کی توفیق دی یہاں تک کہ وہ جنت کے مستحق ہو گئے۔ اور کہا گیا: آسمان والوں کو بتا دیا کہ یہ ان کے لیے ہے؛ اس میں ان کی عزت ظاہر کرنے کے لیے۔ اور کہا گیا: فرمانبرداروں کو بتا دیا کہ یہ ان کے لیے ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو! اگر تم اللہ (کے دین) کی مدد کرو گے تو وہ تمہاری مدد کرے گا اور تمہارے قدموں کو جما دے گا ۷} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو! اگر تم اللہ کی مدد کرو گے تو وہ تمہاری مدد کرے گا} یعنی: اگر تم اللہ کے دین کی مدد کرو گے تو وہ کافروں کے مقابلے میں تمہاری مدد کرے گا۔ اس کی نظیر ہے: {اور اللہ یقیناً اس کی مدد کرے گا جو اس کی مدد کرتا ہے} [الحج: ۴۰] اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۷)۔ اور قُطْرُب نے کہا: اگر تم اللہ کے نبی کی مدد کرو گے تو اللہ تمہاری مدد کرے گا، اور مطلب ایک ہی ہے۔ {اور تمہارے قدموں کو جما دے گا} یعنی: لڑائی کے وقت۔ اور کہا گیا: اسلام پر۔ اور کہا گیا: صراط پر۔

(١) الوسيط ١٢١/٤، اور تفسير البغوي ١٧٩/٤۔ (٢) المحرر الوجيز ١١٢/٥ اسی طرح۔ (٣) (م) میں: وہ کہتا ہے۔ (٤) قلمی نسخوں میں: کمّی۔ (٥) الصحاح (عرف) (بقر)۔ اللطائم: - لطیمہ کی جمع - مشک کا ٹکڑا۔ اللسان (لطم)۔ (٦) نسخوں میں: حریر، اور تہذیب اللغة ٢/ ٣٤٥ سے ثابت ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ اور الخزیر: باسی گوشت جسے ہانڈی میں چھوٹا کاٹ کر زیادہ پانی اور نمک کے ساتھ پکایا جاتا ہے۔ اللسان (خزر)۔ (٧) ٤١٢/١٤۔

٢٥٣ Surat Muhammad: Verses 7 - 8

It was said: The meaning is the firming of hearts with security (1); thus, firming the feet is an expression of victory and aid in the place of war (2). This meaning (3) has already been mentioned in "Al-Anfal". It said there: "{[Remember] when your Lord inspired to the angels, 'I am with you, so strengthen those who have believed'}" [Al-Anfal: 12]. There, He established a medium (the angels) and denied it here, like His saying: "{Say, 'The angel of death will take you'}" [As-Sajdah: 11], then He negated it by saying: "{Allah is the one who created you, then provided for you, then will cause you to die}" [Ar-Rum: 40]. "{[He] who created death and life}" [Al-Mulk: 2], and many similar examples; for there is no real actor except Allah alone.

The Almighty's saying: "{But those who disbelieve, for them is destruction and He has caused their deeds to go astray (8)}" His saying: "{But those who disbelieve}" could be in the nominative case as a subject, or in the accusative case by what explains it "destruction for them", as if He said: "May He destroy those who disbelieved" (4). And "destruction for them" is in the accusative as a verbal noun (masdar) used as a supplication. This was stated by Al-Farra (5), like saying: "May he be watered and may he be tended to." It is the opposite of: "May he be raised up (recover)". Al-A'sha said: "So destruction is more fitting for her than me saying 'recover'" (6)

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/295. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 2/507. (3) 9/466. (4) Al-Kashshaf 3/532. (5) Cited from him by Al-Baghawi in his Tafsir 4/180. (6) Al-Kashshaf 4/532, and the verse is in the Diwan of Al-A'sha p. 153, and Durrat al-Ghawwas by al-Hariri p. 110. Their narration is (adna - closer) instead of (awla - more fitting). Its first half is: "With a strong, powerful she-camel if she stumbles." Lauth with fatha: strength, and naqah 'afarnah means: strong. Lisan al-Arab (L-W-Th) ('-F-R). It is said in Durrat al-Ghawwas: The Arabs say in supplication against one who stumbles: "Destruction to him," and in supplication for him: "May you recover."

२५३ सूरा मुहम्मद: आयतें ७ - ८

यह कहा गया है: इसका अर्थ सुरक्षा के साथ दिलों को स्थिर करना है(१); इस प्रकार पैरों को स्थिर करना युद्ध के स्थान में विजय और सहायता की अभिव्यक्ति है(२)। यह अर्थ(३) "अल-अनफाल" में पहले ही बताया जा चुका है। वहाँ कहा गया है: "{[याद करो] जब तुम्हारे रब ने फरिश्तों की ओर प्रकाशना भेजी कि 'मैं तुम्हारे साथ हूँ, अतः जो लोग ईमान लाए हैं उन्हें अडिग रखो'}" [अल-अनफाल: १२]। वहाँ उसने एक माध्यम (फरिश्तों) को स्थापित किया और यहाँ उसे नकार दिया, जैसे कि अल्लाह तआला का कथन है: "{कहो, 'मृत्यु का फरिश्ता तुम्हें ले लेगा'}" [अस-सजदा: ११], फिर उसने अपने इस कथन से इसे नकारा: "{अल्लाह वह है जिसने तुम्हें पैदा किया, फिर तुम्हें जीविका दी, फिर वह तुम्हें मृत्यु देगा}" [अर-रुम: ४०]। "{[वह] जिसने मृत्यु और जीवन को पैदा किया}" [अल-मुल्क: २], और इसके जैसे कई उदाहरण हैं; क्योंकि वास्तव में अल्लाह के अलावा कोई कर्ता नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: "{और जो लोग काफिर हुए, उनके लिए विनाश है और उसने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया (८)}" अल्लाह का कथन: "{और जो लोग काफिर हुए}" यह कर्ता (मुब्तदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ़) में हो सकता है, या उस शब्द के कारण द्वितीया (नसब) में हो सकता है जो इसकी व्याख्या करता है "उनके लिए विनाश हो", मानो उसने कहा हो: "अल्लाह उन लोगों को नष्ट कर दे जिन्होंने कुफ्र किया"(४)। और "उनके लिए विनाश हो" यह प्रार्थना (दुआ) के रूप में क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) के तौर पर द्वितीया (नसब) में है। अल-फ़र्रा(५) ने ऐसा कहा है, जैसे: "सक़यन लहू वरअयन" (उसे सींचा जाए और उसकी देखभाल की जाए)। और यह "लअन लहू" (वह उठ जाए/ठीक हो जाए) का विलोम है। अल-आशा ने कहा है: "तो विनाश उसके लिए अधिक योग्य है बजाय इसके कि मैं कहूँ 'उठ जाओ'"(६)

(१) अन-नुकात वल-उयून ५/२९५। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज २/५०७। (३) ९/४६६। (४) अल-कशशाफ ३/५३२। (५) उनके हवाले से अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१८० में उद्धृत किया है। (६) अल-कशशाफ ४/५३२, और यह शेर दीवान अल-आशा पृ. १५३ में है, और अल-हरीरी की दुर्रत अल-ग़व्वास पृ. ११० में। उनकी रिवायत में (औला - अधिक योग्य) के बजाय (अदना - निकटतर) है। इसका पहला आधा भाग है: "एक मजबूत, शक्तिशाली ऊँटनी के साथ यदि वह लड़खड़ा जाए।" फतह के साथ लौथ: शक्ति, और नाक़ा अफ़रनाह यानी: शक्तिशाली। लिसान अल-अरब (ल-व-थ)

(अ-फ़-र)। दुर्रत अल-ग़व्वास में कहा गया है: अरब लोग लड़खड़ाने वाले के खिलाफ बददुआ में कहते हैं: "तअसन लहू" (उसका विनाश हो) और उसके लिए दुआ में: "लअन" (तुम संभल जाओ)।

۲۵۳ سورة محمد: آیت ۷ - ۸

اور کہا گیا: اس سے مراد امن کے ساتھ دلوں کو ثابت قدم رکھنا ہے(۱)؛ پس قدموں کو جمانا میدانِ جنگ میں نصرت اور مدد کا کنایہ ہو گا(۲)۔ اور "الانفال" میں یہ معنی(۳) گزر چکا ہے۔ وہاں فرمایا: ﴿إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا الَّذِينَ ءَامَنُواْ﴾ [الأنفال: ۱۲] تو وہاں واسطے (فرشتوں) کو ثابت کیا اور یہاں اس کی نفی کی، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ﴾ [السجدة: ۱۱] پھر اس کی نفی اپنے اس قول سے کی: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ﴾ [الروم: ٤٠]۔ ﴿الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَوةَ﴾ [الملک: ۲] اور اس کی مثالیں کثیر ہیں؛ پس اللہ وحدہ کے سوا کوئی حقیقی فاعل نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُواْ فَتَعْسًا لَّهُمْ وَأَضَلَّ أَعْمَٰلَهُمْ (٨)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُواْ﴾ کا اعراب ابتدا کی بنا پر رفع ہو سکتا ہے، یا اس کے ذریعے نصب ہو سکتا ہے جس کی تفسیر "فَتَعْسًا لَّهُمْ" کر رہا ہے، گویا اس نے کہا: اللہ نے کافروں کو ہلاک کر دیا(٤)۔ اور "تَعْسًا لَّهُمْ" دعا کے طور پر مصدر ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ یہ بات الفراء(٥) نے کہی ہے، جیسے: "سَقْيًا له ورَعْيًا"۔ اور یہ "لَعًا له" (خدا اسے اٹھائے/سنبھالے) کی ضد ہے۔ اعشیٰ نے کہا: فالتَّعْسُ أوْلَى لها من أن أقول لَعَا(٦)

(۱) النکت والعیون ٥ / ۲۹٥۔ (۲) المحرر الوجیز ۲ / ٥۰۷۔ (۳) ۹ / ٤٦٦۔ (٤) الکشاف ۳ / ٥۳۲۔ (٥) ان سے بغوی نے اپنی تفسیر ٤ / ۱۸۰ میں نقل کیا ہے۔ (٦) الکشاف ٤ / ٥۳۲، اور یہ شعر دیوان الأعشی ص ۱٥۳، اور حریری کی درة الغواص ص ۱۱۰ میں ہے اور ان دونوں کی روایت (أولی) کی جگہ (أدنی) ہے اور اس کا پہلا مصرع ہے: "بذات لَوْثٍ عَفَرْنَاةٍ إذا عثرت"۔ لوث (لام پر زبر کے ساتھ): قوت، اور ناقہ عفرناہ یعنی: طاقتور اونٹنی۔ لسان العرب (لوت، عفر)۔ درة الغواص

میں ہے: عرب ٹھوکر کھانے والے کے لیے بددعا میں کہتے ہیں: "تعساً لہ" اور اس کے لیے دعا میں کہتے ہیں: "لعاً"۔

Surah Muhammad: Verse 8 254 And regarding it, there are ten sayings: First: Ruin for them. Said by Ibn Abbas and Ibn Jurayj (1). Second: Disgrace for them (2). Said by al-Suddi. Third: Misery for them. Said by Ibn Zayd. Fourth: Insult for them from Allah. Said by al-Hasan. Fifth: Destruction for them. Said by Tha'lab. Sixth: Disappointment for them. Said by al-Dahhak and Ibn Zayd. Seventh: Vileness for them. Narrated by al-Naqqash. Eighth: Humiliation for them. Also said by al-Dahhak (3). Ninth: Evil for them. Also said by Tha'lab (4). Tenth: Wretchedness for them. Said by Abu al-Aliya (5). It was said: Indeed, *al-Ta's* is decline and stumbling (6). Ibn al-Sikkit said: *Al-Ta's* is to fall on one's face (7). And *al-Naks* is to fall on one's head. He said: And *al-Ta's* is also destruction (8). Al-Jawhari said (9): Its origin is to stumble, and it is the opposite of recovery. It is said *ta'asa* - with a *fatha* on the *ayn* - *yat'asu ta'san*, and may Allah cause him to perish (*at'asahu Allah*). Mujammi' ibn Hilal said (10): She says, after I separated her from her husband (11), "May you perish as you have caused me to perish, O Mujammi'" (12). Nafseislam

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/180. (2) In (m), (z), and (q): grief for them, and what is fixed is from the rest of the copies, which is consistent with what is in al-Nukat wa al-Uyun 5/295 and the speech is from it. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/295, and Tafsir al-Baghawi 4/180. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/467. (5) Tafsir al-Baghawi 4/180, and in it: (falling) instead of (wretchedness). (6) Al-Nukat wa al-Uyun 5/295. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/467, and al-Muharrar al-Wajiz 5/112, and it was attributed in Tahdhib al-Lugha 2/78 to al-Rustami. (8) Tahdhib al-Lugha 2/78, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/468. (9) In al-Sihah (ta'asa). (10) He is Mujammi' ibn Malik ibn Hilal, a pre-Islamic poet. Mu'jam al-Shu'ara p. 438. (11) In (m) and (q) 'her friend' (khaliluha), and what is fixed is from the rest of the copies. (12) The verse is in Durrat al-Ghawwas p. 110, and al-Khizana 10/403.

सूरह मुहम्मद: आयत 8 254 और इसमें दस कथन हैं: पहला: उनके लिए बर्बादी। यह इब्न अब्बास और इब्न ज़ुराइज ने कहा (1)। दूसरा: उनके लिए अपमान (2)। यह अल-सुद्दी ने कहा। तीसरा: उनके लिए दुख/विपत्ति। यह इब्न ज़ैद ने कहा। चौथा: अल्लाह की ओर से उनके लिए तिरस्कार। यह अल-हसन ने कहा। पांचवां: उनके लिए विनाश। यह थलाब ने कहा। छठा: उनके लिए निराशा। यह अल-दह्हाक और इब्न ज़ैद ने कहा। सातवां: उनके लिए कुरुपता। यह अल-नक्कास ने बताया है। आठवां: उनके लिए ज़िल्लत। यह भी अल-दह्हाक ने कहा (3)। नौवां: उनके लिए बुराई। यह भी थलाब ने कहा (4)। दसवां: उनके लिए बदकिस्मती। यह अबू अल-आलिया ने कहा (5)। और कहा गया है: 'अल-तास' (al-Ta's) का अर्थ है गिरावट और ठोकर खाना (6)। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: 'अल-तास' चेहरे के बल गिरना है (7)। और 'अल-नक्स' सिर के बल गिरना है। उन्होंने कहा: 'अल-तास' का अर्थ विनाश भी है (8)। अल-जौहरी ने कहा (9): इसका मूल अर्थ अंधे मुंह गिरना है, और यह संभलने (उभार) का विलोम है। शब्द है 'ता'सा' - ऐन पर ज़बर के साथ - 'यत'असु ता'सन', और 'अत'असहू अल्लाह' (अल्लाह उसे नष्ट करे)। मुजम्मी इब्न हिलाल ने कहा (10): वह कहती है, जब मैंने उसे उसके पति से अलग कर दिया (11), "तेरा बुरा हो जैसे तूने मेरा बुरा किया है, ऐ मुजम्मी!" (12) नफ़से इस्लाम

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/180। (2) (म), (ज़) और (क़) में: 'उनके लिए दुख', और अन्य प्रतियों से जो सिद्ध है, वह अल-नुक़त वल-उयून 5/295 में जो है उसके अनुरूप है और मूल कथन वहीं से है। (3) अल-नुक़त वल-उयून 5/295, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/180। (4) मा'नी अल-क़ुरान लिल-नह़ास 6/467। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/180 और इसमें: (पतन) शब्द (बदकिस्मती) की जगह है। (6) अल-नुक़त वल-उयून 5/295। (7) मा'नी अल-क़ुरान लिल-नह़ास 6/467, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 5/112, और तहज़ीब अल-लुग़ा 2/78 में इसे अल-रुस्तमी से जोड़ा गया है। (8) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/78, और मा'नी अल-क़ुरान लिल-नह़ास 6/468। (9) अल-सिह़ाह़ में (तास)। (10) वह मुजम्मी बिन मलिक बिन हिलाल है, एक जाहिली (इस्लाम-पूर्व) कवि। मुअजम अल-शुअरा पृ. 438। (11) (म) और (क़) में 'उसका दोस्त' (ख़लीलुहा), और बाकी प्रतियों से सिद्ध 'उसका पति' (ह़लीलुहा) है। (12) यह पद दुर्रत अल-ग़व्वास पृ. 110 और अल-ख़िज़ाना 10/403 में है।

سورہ محمد: آیت ۸ ۲۵۴ اور اس میں دس اقوال ہیں: پہلا: ان کے لیے دوری (تباہی)۔ یہ ابن عباس اور ابن جریج نے کہا (۱)۔ دوسرا: ان کے لیے رسوائی (۲)۔ یہ سدی نے کہا۔ تیسرا: ان کے لیے شقاوت (بدبختی)۔ یہ ابن زید نے کہا۔ چوتھا: اللہ کی طرف سے ان کے لیے سبّ و شتم (برا بھلا کہنا)۔ یہ حسن نے کہا۔ پانچواں: ان کے لیے ہلاکت۔ یہ ثعلب نے کہا۔ چھٹا: ان کے لیے نامرادی (خیبة)۔ یہ ضحاک اور ابن زید نے کہا۔ ساتواں: ان کے لیے قباحت۔ اسے نقاش نے بیان کیا۔ آٹھواں: ان کے لیے ذلت و خواری۔ یہ بھی ضحاک نے کہا (۳)۔ نواں: ان کے لیے شر۔ یہ بھی ثعلب نے کہا (۴)۔ دسواں: ان کے لیے بدبختی (شقوة)۔ یہ ابوالعالیہ نے کہا (۵)۔ اور کہا گیا ہے کہ: "التعس" گراوٹ اور ٹھوکر کھانا ہے (۶)۔ ابن السکیت نے کہا: "التعس" منہ کے بل گرنا ہے (۷)۔ اور "النکس" سر کے بل گرنا ہے۔ انہوں نے کہا: "التعس" ہلاکت بھی ہے (۸)۔ جوہری نے کہا (۹): اس کی اصل اوندھے منہ گرنا ہے، اور یہ سنبھلنے (انتعاش) کی ضد ہے، اور کہا جاتا ہے "تَعَسَ" - عین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - "یَتْعَس تَعْساً"، اور "أتعسه الله" (اللہ اسے ہلاک کرے)۔ مجمع بن ہلال نے کہا (۱۰): وہ کہتی ہے جبکہ میں نے اسے اس کے شوہر سے جدا کر دیا (۱۱) "تیری بربادی ہو جیسے تو نے مجھے برباد کیا، اے مجمع!" (۱۲) نفیس اسلام

---

(۱) تفسیر البغوی ۴/ ۱۸۰ ۔ (۲) (م)، (ز) اور (ق) میں ہے: "حزناً لهم" (ان کے لیے رنج)، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ "خزياً لهم" (ان کے لیے رسوائی) ہے جو "النکت والعیون" ۲۹۵/۵ کے مطابق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۲۹۵ ، اور تفسیر البغوی ۴ / ۱۸۰ ۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۶/ ۴۶۷ ۔ (۵) تفسیر البغوی ۴ / ۱۸۰ اور اس میں "شقوة" کے بجائے "سقوطاً" (گرنا) ہے۔ (۶) النکت والعیون ۵ / ۲۹۵ ۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۶ / ۴۶۷ ، اور المحرر الوجیز ۵ / ۱۱۲ ، اور تہذیب اللغة ۲/ ۷۸ میں اسے الرستمی کی طرف منسوب کیا گیا

ہے۔ (۸) تہذیب اللغة ۲/ ۷۸ ، اور معانی القرآن للنحاس ۶/ ۴۶۸ ۔ (۹) الصحاح میں (تعس)۔ (۱۰) وہ مجمع بن مالک بن ہلال ہیں، جاہلی شاعر۔ معجم الشعراء ص ۴۳۸ ۔ (۱۱) (م) اور (ق) میں "خلیلها" (اس کا دوست) ہے، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ "حلیلها" (اس کا شوہر) ہے۔ (۱۲) یہ شعر درة الغواص ص ۱۱۰ اور الخزانة ۱۰/ ۴۰۳ میں ہے۔

Surah Muhammad: Verses 8 - 9 / 255

It is said: "T'asan" (perdition) to so-and-so, meaning: may Allah obligate destruction upon him (1). Al-Qushayri said: Some people allowed "ta'isa" with a kasra on the 'ayn.

I say: From it is the hadith of Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Wretched is the slave of the dinar, the dirham, the velvet (qatifah), and the khamisah (a decorated garment); if he is given, he is pleased, and if he is not given, he is not pleased." Narrated by al-Bukhari (2). In some narrations of this hadith: "Wretched and relapsed; and if he is pricked by a thorn, may he not be able to extract it." Narrated by Ibn Majah (3).

Allah's saying: {and He rendered their deeds vain} meaning: annulled them; because they were in obedience to Satan (4). The "fa" entered in His saying: {so perdition [be for them]} because of the ambiguity in "those who", and {and He rendered their deeds vain} came as information based on the wording of "those who"; because it is information in wording, so the entry of "fa" is based on the meaning, and "rendered vain" is based on the wording.

Allah's saying: {That is because they disliked what Allah revealed, so He rendered their deeds worthless} meaning: that misguidance and misery (5); because they {disliked what Allah revealed} of books and laws. {so He rendered their deeds worthless} meaning: whatever good deeds they had, like maintaining the mosque, feeding guests, and various forms of proximity (acts of worship), for Allah does not accept deeds except from a believer. It was also said: He rendered their deeds worthless, meaning: idol worship.

---

(1) Al-Sihah (ta'isa). (2) In his Sahih (2886). His saying: Al-qatifah is a cloth with pile; and al-khamisah: a garment of silk or patterned wool, which was part of the ancient people's clothing. Al-Nihayah (qataf) (khams). (3) In his Sunan (4136), and it is also in Sahih al-Bukhari (2887). His saying: "intakasa" means: he fell on his head, and it is a supplication against him for failure. And his saying: "if he is pricked by a thorn, may he not extract it" means: if a thorn enters him, may it not be removed from its place, which is also a supplication against him. Al-Nihayah (naqsh) (nakas). (4) Tafsir al-Baghawi 4/180. (5) Al-Wasit 4/121, and Tafsir al-Baghawi 4/180.

सूरह मुहम्मद: आयत 8 - 9 / 255

कहा जाता है: "त'सन" (दुर्भाग्य/विनाश) अमुक व्यक्ति के लिए, जिसका अर्थ है: अल्लाह उस पर विनाश अनिवार्य कर दे (1)। अल-कुशैरी ने कहा: कुछ लोगों ने 'ऐन' पर कसरा के साथ "त'इसा" की अनुमति दी है।

मैं कहता हूँ: इसी से अबू हुरैरा की हदीस है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "दीनार, दिरहम, मखमली कपड़े (क़तीफ़ा) और खमीसा (एक अलंकृत वस्त्र) का दास तबाह हो गया; यदि उसे दिया जाता है, तो वह प्रसन्न होता है, और यदि उसे नहीं दिया जाता है, तो वह प्रसन्न नहीं होता।" इसे अल-बुखारी ने उद्धृत किया है (2)। इस हदीस के कुछ संस्करणों में है: "वह तबाह हो गया और औंधा गिर गया; और यदि उसे काँटा चुभ जाए, तो वह उसे निकाल न पाए।" इसे इब्न माजाह ने उद्धृत किया है (3)।

अल्लाह का कथन: {और उसने उनके कर्म व्यर्थ कर दिए} अर्थात: उन्हें निष्फल कर दिया; क्योंकि वे शैतान की आज्ञाकारिता में थे (4)। {तो [उनके लिए] तबाही हो} में "फ़ा" उन "जो लोग" की अस्पष्टता के कारण आया, और {और उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया} "उन लोगों" शब्द के आधार पर समाचार के रूप में आया; क्योंकि यह शब्द में समाचार है, इसलिए "फ़ा" का प्रवेश अर्थ के आधार पर है, और "व्यर्थ कर दिया" शब्द के आधार पर है।

अल्लाह का कथन: {यह इसलिए कि उन्होंने उसे नापसंद किया जो अल्लाह ने उतारा, तो उसने उनके कर्म निष्फल कर दिए} अर्थात: वह पथभ्रष्टता और दुर्भाग्य (5); क्योंकि उन्होंने अल्लाह द्वारा उतारी गई {किताबों और शरीयतों को नापसंद किया}। {तो उसने उनके कर्म निष्फल कर दिए} अर्थात: उनके पास जो भी भलाई के कार्य थे, जैसे मस्जिद का रखरखाव, मेहमानों की आवभगत और विभिन्न प्रकार की निकटता (इबादत), क्योंकि अल्लाह मोमिन के अलावा किसी का कर्म स्वीकार नहीं करता। यह भी कहा गया है: उनके कर्मों को निष्फल कर दिया, अर्थात: मूर्ति पूजा।

---

(1) अस-सिहाह (त'इसा)। (2) अपनी सहीह में (2886)। उनका कथन: अल-क़तीफ़ा रोएँदार कपड़ा है; और अल-खमीसा: रेशम या कसीदाकारी वाले ऊन का कपड़ा है, जो प्राचीन लोगों के पहनावे में से था। अन-निहाया (क़तफ़) (ख़मस)। (3) अपनी सुनन में (4136), और यह सहीह अल-बुखारी (2887) में भी है। उनका कथन: "इंतकसा" का अर्थ है: वह अपने सिर के बल गिर गया, और यह उसके लिए विफलता की प्रार्थना है। और उनका कथन: "यदि उसे काँटा चुभ जाए, तो वह उसे

निकाल न पाए" का अर्थ है: यदि उसमें काँटा घुस जाए, तो वह उसे उसके स्थान से बाहर न निकाले, जो उसके विरुद्ध एक प्रार्थना भी है। अन-निहाया (नक़्श) (नकस)। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/180। (5) अल-वसीत 4/121, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/180।

سورہ محمد: آیات ۸ - ۹ / ۲۵۵

کہا جاتا ہے: "تعساً" (ہلاکت ہو) فلاں کے لیے، یعنی: اللہ اس پر ہلاکت لازم کر دے (۱)۔ القشیری نے کہا: ایک جماعت نے "تَعِسَ" عین کے کسرہ کے ساتھ جائز قرار دیا ہے۔

میں کہتا ہوں: اسی سے ابوہریرہ کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "دینار، درہم، قطیفہ اور خمیصہ کا بندہ ہلاک ہو گیا، اگر اسے دیا جائے تو خوش ہوتا ہے اور اگر نہ دیا جائے تو خوش نہیں ہوتا" اسے بخاری نے روایت کیا (۲)۔ اس حدیث کے بعض طریقوں میں ہے: "وہ ہلاک ہوا اور اوندھا گرا، اور جب اسے کانٹا چبھے تو وہ اسے نہ نکال سکے" اسے ابن ماجہ نے روایت کیا (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ﴾ یعنی: انہیں باطل کر دیا؛ کیونکہ وہ شیطان کی اطاعت میں تھے (٤)۔ اور ان کے قول: "فَتَعْساً" میں "فاء" کا داخل ہونا "الَّذِينَ" میں پائے جانے والے ابہام کی وجہ سے ہے، اور ﴿وَأَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ﴾ خبر کے طور پر "الذین" کے لفظ پر محمول ہو کر آیا ہے؛ کیونکہ یہ لفظ میں خبر ہے، پس "فاء" کا داخل ہونا معنی پر محمول ہے، اور "أضل" لفظ پر محمول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَرِهُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ ﴾ یعنی: وہ گمراہی اور ہلاکت (٥)؛ اس لیے کہ انہوں نے ﴿مَا أَنزَلَ اللَّهُ ﴾ یعنی کتابوں اور شریعتوں کو ناپسند کیا۔ ﴿فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ ﴾ یعنی: ان کے پاس خیر کی جو بھی صورتیں تھیں، جیسے مسجد کی تعمیر، مہمان نوازی اور مختلف قسم کی نیکیاں، اور اللہ مومن کے سوا کسی کا عمل قبول نہیں کرتا۔ اور کہا گیا: ان کے اعمال کو اکارت کر دیا، یعنی: بتوں کی عبادت۔

(١) الصحاح (تعس)۔ (٢) اپنی صحیح میں (٢٨٨٦)۔ ان کا قول: قطیفہ وہ چادر ہے جس کے رواں ہوں؛ اور خمیصہ: ریشم یا نشان زدہ اون کا کپڑا، جو قدیم لوگوں کے لباس میں سے تھا۔ النہایہ (قطف) (خمص)۔ (٣) اپنی سنن میں (٤١٣٦)، اور یہ صحیح بخاری (٢٨٨٧) میں بھی ہے، ان کا قول: "انتکس" یعنی: اپنے سر کے بل گرا، اور یہ اس کے لیے ناکامی کی بد دعا ہے، اور ان کا قول: "وإذا شيك فلا انتقش" یعنی: اگر اس میں کانٹا داخل ہو جائے، تو وہ اسے اپنی جگہ سے نہ نکال سکے، یہ بھی اس کے خلاف بد دعا ہے۔ النہایہ (نقش) (نکس)۔ (٤) تفسیر البغوی ٤ / ١٨٠۔ (٥) الوسیط ٤ / ١٢١، اور تفسیر البغوی ٤ / ١٨٠۔

Surah Muhammad: Verses 10 - 11, 256

The Almighty says: {Have they not traveled through the land and seen how was the end of those before them? Allah destroyed [everything] over them, and for the disbelievers is something comparable.} (10) He explained the states of the believer and the disbeliever as a reminder of the obligation of faith, then connected this with observation; meaning: have these people not traveled in the lands of 'Ad, Thamud, the people of Lot, and others to learn from them {and seen} with their hearts {how was} the final outcome for the disbelievers before them? {Allah destroyed [everything] over them} i.e., He perished them and uprooted them. It is said: "dammarahu tadmiran" and "dammara 'alayhi", with the same meaning (1). Then He threatened the polytheists of Mecca, saying: {and for the disbelievers is something comparable} (2) i.e., examples of this act (3); meaning destruction. Al-Zajjaj and Al-Tabari said: The pronoun "ha" [in amthalu-ha] refers back to "al-'aqibah" (the end/ consequence); meaning: for the disbelievers of Quraysh are similar consequences to the denial of previous nations if they do not believe (4).

The Almighty says: {That is because Allah is the protector of those who have believed and because the disbelievers have no protector.} (11) Meaning: their guardian and supporter (5). In the reading (harf) of Ibn Mas'ud: "That is because Allah is the guardian (wali) of those who have believed." So "Al-Mawla" means the supporter here. This was said by Ibn Abbas and others. He [a poet] said: So both openings became as though he thought ... the master of fear was behind her and in front of her (6)

---

(1) Al-Sihah (dmr). (2) Tafsir al-Baghawi 4/180. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/113. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/8, and Tafsir al-Tabari 21/195. (5) Tafsir al-Baghawi 4/180. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/181-182. The verse is by Labid, and it is in his Diwan p. 311. The verse is also in Tahdhib al-Lughah 15/639 and the narration there is: (fa'adat) instead of (faghadat) and Al-Azhari mentioned in the explanation of the verse that he describes =

सूरह मुहम्मद: आयत 10 - 11, 256

ईश्वर का कथन है: {क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की कि वे देखते कि उन लोगों का अंजाम कैसा हुआ जो उनसे पहले थे? अल्लाह ने उन्हें पूरी तरह नष्ट कर दिया, और इन्कार करने वालों के लिए भी ऐसा ही कुछ है।} (10) उन्होंने ईमान के दायित्व के प्रति सचेत करने के लिए मोमिन और काफिर की स्थितियों को स्पष्ट किया, फिर इसे अवलोकन (देखने) से जोड़ा; अर्थात: क्या ये लोग आद, समूद, लूत की कौम और अन्य लोगों की धरती में नहीं चले ताकि वे उनसे सबक ले सकें{और वे देखें} अपने दिलों से {कि कैसा था} उनसे पहले के काफिरों का अंतिम परिणाम? {अल्लाह ने उन्हें पूरी तरह नष्ट कर दिया} यानी: उन्हें हलाक कर दिया और जड़ से मिटा दिया। कहा जाता है: "दम्मरहु तद्मीरन" और "दम्मरा अलैहि", एक ही अर्थ में (1)। फिर उन्होंने मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) को धमकी देते हुए कहा: {और इन्कार करने वालों के लिए भी ऐसा ही कुछ है} (2) अर्थात: इस कृत्य के समान (3); यानी तबाही। अल-ज़ज्जाज और अल-तबरी ने कहा: सर्वनाम 'हा' (अमसालु-हा में) 'अक़िबा' (अंजाम) की ओर लौटता है; अर्थात: क़ुरैश के काफिरों के लिए पिछली उम्मतों के झुठलाने के अंजाम के समान ही अंजाम होगा यदि वे ईमान नहीं लाते (4)।

ईश्वर का कथन है: {यह इसलिए कि अल्लाह उन लोगों का संरक्षक है जो ईमान लाए और इसलिए कि काफिरों का कोई संरक्षक नहीं है।} (11) अर्थात: उनका वली (अभिभावक) और सहायक (5)। इब्न मसूद की किरअत में है: "यह इसलिए कि अल्लाह उन लोगों का वली है जो ईमान लाए।" तो यहाँ 'मौला' का अर्थ सहायक है। यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है। कवि ने कहा: तो दोनों दरारें ऐसी हो गईं जैसे उसने सोचा कि ... भय का स्वामी उसके पीछे और उसके आगे था (6)

---

(1) अल-सिहाह (दम्मर)। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/180। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/113। (4) मआनी अल-क़ुरआन अल-ज़ज्जाज द्वारा 5/8, और तफ़्सीर अल-तबरी 21/195। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/180। (6) एराब अल-क़ुरआन अल-नह्हास द्वारा 4/181-182। यह शेर लबीद का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 311 में है। शेर तहज़ीब अल-लुग़ह 15/639 में भी है और वहां इसका पाठ है: (फा'अदत) के बजाय (फग़दत) और अल-अज़हरी ने शेर की व्याख्या में उल्लेख किया है कि वह वर्णन करता है =

سورہ محمد: آیات ۱۰ - ۱۱ ، ۲۵٦

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کیا انہوں نے زمین میں سیر و سیاحت نہیں کی کہ وہ دیکھتے کہ ان لوگوں کا انجام کیسا ہوا جو ان سے پہلے تھے؟ اللہ نے انہیں نیست و نابود کر دیا، اور کافروں کے لیے بھی اسی طرح کے (انجام) ہیں۔} (۱۰) اللہ نے مومن اور کافر کے حالات بیان کیے تاکہ ایمان کے واجب ہونے پر آگاہ کیا جائے، پھر اس کو غور و فکر سے جوڑا؛ یعنی: کیا ان لوگوں نے عاد، ثمود، قومِ لوط اور دیگر اقوام کی سرزمین میں سیر نہیں کی تاکہ وہ ان سے عبرت حاصل کریں {اور وہ دیکھیں} اپنے دلوں سے {کہ کیسا تھا} ان سے پہلے کافروں کا انجام؟ {اللہ نے انہیں نیست و نابود کر دیا} یعنی: انہیں ہلاک کر دیا اور جڑ سے اکھاڑ پھینکا۔ کہا جاتا ہے: "دمرہ تدميراً" اور "دمر علیہ"، دونوں ایک ہی معنی میں ہیں (۱)۔ پھر مکہ کے مشرکین کو ڈراتے ہوئے فرمایا: {اور کافروں کے لیے بھی اسی طرح کے (انجام) ہیں} (۲) یعنی: اسی طرح کے فعل کی مثالیں (۳)؛ یعنی تباہی۔ الزجاج اور الطبری نے کہا: ضمیر "ہا" [امثالہا میں] عاقبت کی طرف لوٹتی ہے؛ یعنی: قریش کے کافروں کے لیے بھی پچھلی امتوں کے جھٹلانے کے انجام جیسی مثالیں ہیں اگر وہ ایمان نہ لائے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یہ اس لیے کہ اللہ ان لوگوں کا کارساز ہے جو ایمان لائے اور اس لیے کہ کافروں کا کوئی کارساز نہیں ہے۔} (۱۱) یعنی: ان کا ولی اور مددگار (٥)۔ ابن مسعود کی قرأت میں ہے: "ذلک بأن اللہ ولیُّ الذین آمنوا"۔ پس یہاں "المولیٰ" کا مطلب مددگار ہے۔ یہ ابن عباس اور دیگر نے کہا ہے۔ شاعر نے کہا: پس دونوں شگاف ایسے ہو گئے کہ اس نے گمان کیا ... کہ خوف کا مالک اس کے پیچھے اور اس کے آگے ہے (٦)

(١) الصحاح (دمر). (٢) تفسير البغوى ٤/ ١٨٠. (٣) المحرر الوجيز ٥/ ١١٣. (٤) معانى القرآن للزجاج ٥/ ٨، اور تفسير الطبرى ٢١/ ١٩٥. (٥) تفسير البغوى ٤/ ١٨٠. (٦) إعراب القرآن للنحاس ٤/ ١٨١-١٨٢. اور یہ شعر لبید کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٣١١ میں ہے، اور یہ شعر تہذیب اللغۃ ١٥/ ٦٣٩ میں بھی ہے اور اس کی روایت وہاں یہ ہے: (فعدت) بجائے (فغدت) اور الازہری نے شعر کی شرح میں ذکر کیا ہے کہ وہ وصف بیان کرتا ہے =

Qatada said: It was revealed on the day of Uhud while the Prophet ﷺ was in the mountain pass, when the polytheists shouted: "A day for a day; we have Al-Uzza and you have no Uzza." The Prophet ﷺ said: "Say: Allah is our Protector and you have no protector." This was previously mentioned (1). {And that the disbelievers have no protector for them} i.e., no one will help them against Allah (2).

His (Allah's) saying: {Indeed, Allah will admit those who have believed and done righteous deeds into gardens beneath which rivers flow, and those who disbelieve enjoy themselves and eat as grazing livestock eat, and the Fire will be a residence for them (12)}.

His saying: {Indeed, Allah will admit those who have believed and done righteous deeds into gardens beneath which rivers flow} has been mentioned in other places.

{and those who disbelieve enjoy themselves} in this world as if they are livestock; they have no concern except for their bellies and private parts, heedless of what is in their tomorrow. It was said: The believer in this world takes provisions, the hypocrite adorns himself, and the disbeliever enjoys himself (3). {and the Fire will be a residence for them} i.e., a place of stay and a home (4).

His saying: {And how many a city was stronger than your city which drove you out? We destroyed them; so there was no helper for them (13)}.

His saying: {And how many a city}: The discussion on "ka-ayyin" (how many) was mentioned in "Al Imran" (5). Here it means 'kam', i.e., how many a town. Al-Akhfash recited the words of Labid: And how many kings and commoners have we seen, and the key to the shackle for the fettered captive (6)

= A wild cow deceived by the hunter, so she ran, and both her 'farj' (openings): they are her front and back. And it was said in Al-Lisan (under 'faraj'): Al-Faraj is the fearful gap, and it is a place of fear. (1) Page 250 of this volume. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/8. (3) Tafsir al-Baghawi 4/180. (4) Al-Kashshaf 3/532. (5) 5/349-351. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/296, and the verse is in the Diwan of Labid p. 3, and the narration of the verse in it is: And how many kings and commoners have I seen, and I accompanied a noble delegation and a procession.

सूरह मुहम्मद: आयतें 11 - 13 257

क़तादा ने कहा: यह उहुद के दिन नाज़िल हुई थी जब नबी ﷺ घाटी में थे, जब मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने चिल्लाकर कहा: "एक दिन के बदले एक दिन; हमारे पास अल-उज्ज़ा है और तुम्हारे पास कोई उज्ज़ा नहीं।" नबी ﷺ ने कहा: "कहो: अल्लाह हमारा संरक्षक है और तुम्हारा कोई संरक्षक नहीं।" यह पहले बताया जा चुका है (1)। {और यह कि काफ़िरों का कोई संरक्षक नहीं है} यानी: अल्लाह के मुकाबले में उनकी कोई मदद नहीं करेगा (2)।

अल्लाह का फ़रमान: {निस्संदेह अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए, ऐसे बाग़ों में दाख़िल करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी। और जो काफ़िर हैं वे (दुनिया में) फ़ायदा उठाते हैं और ऐसे खाते हैं जैसे चौपाये (जानवर) खाते हैं, और आग उनका ठिकाना है (12)}।

उसका फ़रमान: {निस्संदेह अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए, ऐसे बाग़ों में दाख़िल करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी} अन्य स्थानों पर उल्लेख किया गया है।

{और जो काफ़िर हैं वे फ़ायदा उठाते हैं} दुनिया में मानों वे चौपाये हैं, उनका पेट और शर्मगाह के अलावा कोई और मकसद नहीं है, वे अपने कल से बेख़बर हैं। कहा गया है: दुनिया में मोमिन प्रावधान (तैयारी) करता है, मुनाफ़िक़ (पाखंडी) संवरता है, और काफ़िर मजे उड़ाता है (3)। {और आग उनका ठिकाना है} यानी: रहने की जगह और घर (4)।

उसका फ़रमान: {और कितनी ही बस्तियाँ तुम्हारी उस बस्ती (मक्का) से अधिक शक्तिशाली थीं जिसने तुम्हें निकाल दिया? हमने उन्हें नष्ट कर दिया; तो उनका कोई सहायक न था (13)}।

उसका फ़रमान: {और कितनी ही बस्तियाँ}: "क-अय्यिन" (कितनी ही) पर चर्चा "आल इमरान" में हो चुकी है (5)। यहाँ इसका अर्थ 'कम' है, यानी कितनी ही बस्तियाँ। अल-अख़फ़श ने लबीद का यह शेर पढ़ा: और कितने ही राजा और आम लोग हमने देखे, और बेड़ियों में जकड़े हुए कैदी के लिए बेड़ियों की चाबी (6)

= एक जंगली गाय जिसे शिकारी ने धोखा दिया और वह भाग गई, और उसके दोनों 'फरज' (द्वार): वे उसके आगे और पीछे हैं। और अल-लिसान (शब्द 'फरज' के तहत) में कहा गया है: अल-फरज एक डरावनी दरार है, और यह डर की जगह है। (1) इस भाग का पृष्ठ 250। (2) मानी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 5/8। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/180। (4) अल-कश्शाफ़ 3/532। (5) 5/349-351। (6)

अल-नुकात वल-उयून 5/296, और यह छंद लबीद के दीवान पृष्ठ 3 में है, और उसमें छंद का वर्णन इस प्रकार है: और कितने ही राजा और आम लोग मैंने देखे, और मैं एक महान प्रतिनिधिमंडल और जुलूस के साथ रहा।

سورہ محمد: آیات ۱۱ - ۱۳ ۲۵۷

قتادہ نے کہا: یہ آیت احد کے دن نازل ہوئی جب نبی کریم ﷺ گھاٹی میں تھے، جب مشرکین نے چیخ کر کہا: "ایک دن کے بدلے ایک دن؛ ہمارے پاس عزیٰ ہے اور تمہارے پاس کوئی عزیٰ نہیں۔" نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "کہو: اللہ ہمارا مولیٰ ہے اور تمہارا کوئی مولیٰ نہیں"۔ یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۱)۔ ﴿وَأَنَّ الْكَفِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ﴾ یعنی: اللہ کے مقابلے میں کوئی ان کی مدد نہیں کرے گا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ جَنَّتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَمُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَّهُمْ ١٢﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ جَنَّتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَرُ﴾ یہ بات دیگر مقامات پر گزر چکی ہے۔

﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ﴾ دنیا میں گویا وہ چوپائے ہیں، ان کی ہمت صرف ان کے پیٹوں اور شرمگاہوں تک محدود ہے، وہ اپنے کل سے غافل ہیں۔ اور کہا گیا ہے: مومن دنیا میں زادِ راہ لیتا ہے، منافق بناؤ سنگھار کرتا ہے، اور کافر فائدہ اٹھاتا ہے (۳)۔ ﴿وَالنَّارُ مَثْوًى لَّهُمْ﴾ یعنی: قیام گاہ اور ٹھکانا (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَأَيِّن مِّن قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِّن قَرْيَتِكَ الَّتِي أَخْرَجَتْكَ أَهْلَكْنَهُمْ فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ ١٣﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَأَيِّن مِّن قَرْيَةٍ﴾ لفظ "کأین" پر بحث "آل عمران" میں گزر چکی ہے (٥)۔ یہاں یہ 'کم' (کتنے) کے معنی میں ہے، یعنی کتنی ہی بستیاں۔ اور الاخفش نے لبید کا یہ قول پڑھا: وکائن

رأينا من ملوك وسوقةٍ ومفتاح قيدٍ للأسير المكبل (٦) (اور ہم نے کتنے ہی بادشاہ اور رعایا دیکھے، اور جکڑے ہوئے قیدی کے لیے بیڑی کی چابی)

= ایک وحشی گائے جسے شکاری نے دھوکہ دیا تو وہ بھاگ نکلی، اور اس کے دونوں 'فرجیها' (راستے): وہ اس کے آگے اور پیچھے ہیں، اور لسان العرب (لفظ فرج کے تحت) میں کہا گیا ہے: الفرج خوفناک دراڑ ہے، اور وہ خوف کی جگہ ہے۔ (١) اس جلد کا ص ٢٥٠۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ٥/٨۔ (٣) تفسیر البغوی ٤/١٨٠۔ (٤) الکشاف ٣/٥٣٢۔ (٥) ٥/٣٤٩-٣٥١۔ (٦) النکت والعیون ٥/٢٩٦، اور یہ شعر دیوانِ لبید ص ٣ میں ہے، اور اس میں شعر کی روایت یہ ہے: وکائن رأیتُ من ملوك وسوقة وصاحبتُ من وفدٍ کرام وموکب

Surah Muhammad: Verses 13 - 14 | Page 258

So its meaning is: And how many a people of a town {which was stronger in power than your town which has driven you out} meaning: its people drove you out (1). {We destroyed them; and there was no helper for them} Qatadah and Ibn Abbas said: When the Prophet ﷺ left Mecca for the cave, he turned towards Mecca and said: "O Allah, you are the most beloved of lands to Allah, and you are the most beloved of lands to me, and had the polytheists [your people] not driven me out, I would not have left you." Then the verse was revealed (2); mentioned by Al-Tha'labi, and it is a Sahih (authentic) Hadith.

The Almighty's saying: {Is he who is on a clear evidence from his Lord like him for whom the evil of his work has been made attractive, and they follow their desires? (14)} His saying: {Is he who is on a clear evidence from his Lord} The "Alif" [in 'Afaman'] is an Alif of affirmation (3). And the meaning of "on a clear evidence" means: upon steadfastness and certainty. This was said by Ibn Abbas. Abu al-Aliyah: It refers to Muhammad ﷺ. And the "clear evidence" is Revelation (4). {Like him for whom the evil of his work has been made attractive} meaning: the worship of idols, and he is Abu Jahl and the disbelievers (5). {And they follow their desires} meaning: what they lusted after. This 'making attractive' (tazyin) is from God in terms of creation. And it is possible that it is from Satan through calling and whispering. And it is possible that it is from the disbeliever, meaning: he made the evil of his work attractive to himself and persisted in disbelief. And he said: "Su'u" [evil - singular] follows the wording of "man" [who - singular], and "attaba'u" [they followed - plural] follows its meaning (6).

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/296. (2) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 21/198 from Ibn Abbas, and reported similarly by Al-Tirmidhi (3926). (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/9. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/296. (5) Tafsir al-Baghawi 4/180 similarly. (6) Al-Kashshaf 4/533.

सूरह मुहम्मद: आयत 13 - 14 | पृष्ठ 258

इसका अर्थ है: और कितनी ही बस्तियां {जो उस बस्ती से अधिक शक्तिशाली थीं जिसने आपको निकाल दिया} यानी: उसके रहने वालों ने आपको निकाल दिया (1)। {हमने उन्हें नष्ट कर दिया, तो उनके लिए कोई सहायक न था} क़तादा और इब्न अब्बास ने कहा: जब नबी ﷺ मक्का से गुफा की ओर निकले, तो उन्होंने मक्का की ओर मुड़कर देखा और कहा: "ऐ अल्लाह, तू अल्लाह के पास सबसे प्रिय भूमि है, और तू मेरे लिए सबसे प्रिय भूमि है, और यदि मुशरिकों (तेरी प्रजा) ने मुझे न निकाला होता, तो मैं तुझे छोड़कर न जाता।" तब यह आयत उतरी (2); अल-थलाबी ने इसका उल्लेख किया है, और यह एक सहीह हदीस है।

अल्लाह का कथन: {क्या वह जो अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर है, उस व्यक्ति जैसा है जिसके लिए उसके बुरे कर्म को सुशोभित कर दिया गया है और वे अपनी इच्छाओं का पालन करते हैं? (14)} उनका कथन: {क्या वह जो अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर है} "अलिफ़" ['अफ़मन' में] पुष्टि का अलिफ़ है (3)। और "स्पष्ट प्रमाण पर" का अर्थ है: दृढ़ता और निश्चितता पर। यह इब्न अब्बास ने कहा। अबू अल-आलिया: यह मुहम्मद ﷺ हैं। और "स्पष्ट प्रमाण" 'वही' (प्रकाशना) है (4)। {उस व्यक्ति जैसा है जिसके लिए उसके बुरे कर्म को सुशोभित कर दिया गया है} यानी: मूर्तियों की पूजा, और वह अबू जहल और काफिर हैं (5)। {और वे अपनी इच्छाओं का पालन करते हैं} यानी: जिसकी उन्होंने इच्छा की। और यह सुशोभिकरण (तज़यीन) सृष्टि के संदर्भ में अल्लाह की ओर से है। और यह संभव है कि यह शैतान की ओर से पुकारने और फुसफुसाहट के माध्यम से हो। और यह भी संभव है कि यह काफिर की ओर से हो, अर्थात: उसने अपने लिए अपने बुरे काम को सुशोभित किया और कुफ्र (अविश्वास) पर अड़ा रहा। और उन्होंने कहा: "सूअ" [बुराई - एकवचन] "मन" [जो - एकवचन] के शब्द के अनुसार है, और "अत्तब'उ" [उन्होंने पालन किया - बहुवचन] इसके अर्थ के अनुसार है (6)।

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/296। (2) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 21/198 में इब्न अब्बास से इसे उद्धृत किया है, और अल-तिर्मिज़ी (3926) ने इसी तरह इसे उद्धृत किया है। (3) मा'आनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/9। (4) अन-नुकात वल-उयून 5/296। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/180 इसी तरह। (6) अल-कश्शाफ 4/533।

پس اس کا مطلب ہے: اور کتنی ہی بستیاں {جو تمہاری اس بستی سے کہیں زیادہ طاقتور تھیں جس نے تمہیں نکال دیا} یعنی: اس کے رہنے والوں نے تمہیں نکالا (۱)۔ {ہم نے انہیں ہلاک کر دیا تو ان کا کوئی مددگار نہ تھا} قتادہ اور ابن عباس نے کہا: جب نبی ﷺ مکہ سے غار کی طرف روانہ ہوئے تو مکہ کی طرف مڑ کر دیکھا اور فرمایا: "اے اللہ، تو اللہ کے نزدیک سب سے محبوب سرزمین ہے، اور تو میرے نزدیک سب سے محبوب سرزمین ہے، اور اگر مشرکین (تیری قوم) مجھے نہ نکالتے تو میں تجھے نہ چھوڑتا۔" تب یہ آیت نازل ہوئی (۲)؛ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے، اور یہ ایک صحیح حدیث ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بھلا وہ شخص جو اپنے رب کی طرف سے واضح دلیل پر ہو، اس شخص کی طرح ہو سکتا ہے جس کے لیے اس کے برے عمل کو خوشنما بنا دیا گیا ہو اور وہ اپنی خواہشات کی پیروی کرتے ہوں؟ (۱۴)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بھلا وہ شخص جو اپنے رب کی طرف سے واضح دلیل پر ہو} [لفظ 'افمن' میں] 'الف' الفِ تقریر ہے (۳)۔ اور "واضح دلیل پر" کا مطلب ہے: ثابت قدمی اور یقین پر۔ یہ ابن عباس نے کہا۔ ابو العالیہ: یہ محمد ﷺ ہیں۔ اور "واضح دلیل" وحی ہے (۴)۔ {اس شخص کی طرح جس کے لیے اس کا برا عمل خوشنما بنا دیا گیا ہو} یعنی: بتوں کی پوجا، اور وہ ابوجہل اور کفار ہیں (۵)۔ {اور انہوں نے اپنی خواہشات کی پیروی کی} یعنی: جس کی انہوں نے خواہش کی۔ اور یہ تزیین (خوبصورت بنانا) اللہ کی طرف سے بحیثیت خالق ہے۔ اور ممکن ہے کہ یہ شیطان کی طرف سے پکار اور وسوسہ ہو۔ اور یہ ؏ ممکن ہے کہ کافر کی طرف سے ہو، یعنی: اس نے خود اپنے لیے اپنے برے عمل کو دیدہ زیب بنایا اور کفر پر

اصرار کیا۔ اور فرمایا: "سُوءُ" [برائی - واحد] کا لفظ "مَن" [جو - واحد] کے مطابق ہے، اور "اتَّبَعُوا" [انہوں نے پیروی کی - جمع] اس کے معنی کے اعتبار سے ہے (۶)۔

(۱) النکت والعیون ۲۹۶/۵۔ (۲) طبری نے اپنی تفسیر ۱۹۸/۲۱ میں ابن عباس سے روایت کی ہے، اور ترمذی (۳۹۲۶) نے اس کی مثل روایت کی ہے۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۹/۵۔ (۴) النکت والعیون ۲۹۶/۵۔ (۵) تفسیر البغوی ۱۸۰/۴ اس کی مانند۔ (۶) الکشاف ۵۳۳/۴۔

Surah Muhammad: Verse 15 259

The saying of the Almighty: {The description of Paradise, which the righteous are promised, wherein are rivers of water unaltered, rivers of milk the taste of which never changes, rivers of wine delicious to those who drink, and rivers of purified honey, in which they will have from all [kinds of] fruits and forgiveness from their Lord, [is that] like [the reward of] those who abide eternally in the Fire and are given to drink scalding water that severs their intestines?} [Muhammad: 15].

His words: {The description of Paradise, which the righteous are promised}: Since He, Mighty and Majestic, said: "Indeed, Allah will admit those who have believed and done righteous deeds to gardens," He described those gardens, meaning: the description of the Paradise prepared for the righteous. This was previously discussed in [Surah] Ar-Ra'd (1). Ali ibn Abi Talib read it as: "The example (Mithaal) of Paradise which the righteous are promised" (2). {wherein are rivers of water unaltered (ghayri aasin)} i.e., without its smell changing. "Aasin" water is like "aajin" (3). Water has "asina" (becomes stagnant), it becomes "ya'san" or "ya'sin," "usoonan": when its smell changes. Likewise, water has "ajana" (becomes stale), it becomes "ya'jan" or "ya'jun," "ajnan" or "ujoonan" (4). It is also said with the 'kasra' (vowel 'i') in both: "ajina ya'jan" and "asina ya'san," "asnan" and "ajanan." Al-Yazidi said this. A man is also said to be "asina," "ya'san" with a 'kasra' only (5): when he enters a well and is hit by a foul smell from the well or otherwise, causing him to faint or his head to spin. Zuhair said: "I may leave the peer with yellowed fingers, swaying on the spear like the swaying of an 'aasin' drawer (of water)." (6)

(1) 12/80-81. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/114. (3) Zad al-Masir 7/401, similarly. (4) Tafsir al-Baghawi 4/181. (5) Meaning in the past tense as restricted by the author of al-Qamus on the pattern of: "faraha" (rejoice). (6) Al-Sihah (ajina) (asina), and the verse is in the Explanation of Diwan Zuhair p. 121, Khizanat al-Adab 11/259, and the Diwan narration is: "He leaves the peer with yellowed fingers, leaning on the spear like the leaning of an 'asun' drawer." The 'qirn': your equal in courage. Al-Sihah (qarna). The commentator on the Diwan said: "his fingers yellowed" means his death drew near so his fingers turned yellow. The 'ma'ih': the one who descends to the bottom of the well to fill the bucket when water is scarce.

सूरह मुहम्मद: आयत 15 259

अल्लाह तआला का फरमान: {उस जन्नत की मिसाल जिसका वादा परहेजगारों से किया गया है (यह है कि) उसमें ऐसे पानी की नहरें हैं जो खराब नहीं होता, और दूध की नहरें हैं जिसका मज़ा नहीं बदलता, और शराब की नहरें हैं जो पीने वालों के लिए लजीज हैं, और साफ-सुथरे शहद की नहरें हैं, और उनके लिए वहाँ हर तरह के फल हैं और उनके रब की तरफ से मगफिरत (माफी) है। क्या ये लोग उन जैसे हो सकते हैं जो हमेशा आग में रहने वाले हैं और जिन्हें खौलता हुआ पानी पिलाया जाएगा जो उनकी आंतों को टुकड़े-टुकड़े कर देगा?} [मुहम्मद: 15] ।

उसका फरमान: {उस जन्नत की मिसाल जिसका वादा परहेजगारों से किया गया है}: चूँकि अल्लाह रब्बुल इज्ज़त ने फरमाया: "बेशक अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए, जन्नत के बागों में दाखिल करेगा," तो उसने उन बागों की सिफत (विशेषता) बयान की, यानी: परहेजगारों के लिए तैयार की गई जन्नत की सिफत। इस पर पहले 'अर-रअद' (1) में चर्चा हो चुकी है। अली इब्न अबी तालिब ने इसे पढ़ा: "मिसालुल जन्नतिल्लती वुइदल मुत्तकून" (2)। {उसमें ऐसे पानी की नहरें हैं जो 'आसिन' (अपरिवर्तित) नहीं होता} यानी: जिसकी गंध नहीं बदलती। पानी का 'आसिन' होना 'आजिन' की तरह है (3)। और पानी 'असिना' (ठहरा हुआ/खराब होना) हो गया है, वह 'यअसन' या 'यअसिन', 'उसूअन' होता है: जब उसकी गंध बदल जाए। इसी तरह पानी 'अजना', 'यअजन' या 'यअजुन', 'अजनन' या 'उजूनन' (4)। और दोनों में 'कसरा' (इ स्वर) के साथ भी कहा जाता है: 'अजिन यअजन' और 'असिन यअसन', 'असनन' और 'अजनन'। अल-यज़ीदी ने यह कहा है। और एक आदमी के लिए भी 'असिना' कहा जाता है, 'यअसन' केवल कसरा के साथ (5): जब वह कुएं में उतरे और उसे कुएं की बदबू या कुछ और लग जाए, जिससे वह बेहोश हो जाए या उसका सिर चकराने लगे। जुहैर ने कहा: "मैं अपने प्रतिद्वंद्वी को पीली उंगलियों के साथ छोड़ सकता हूँ, जो भाले पर वैसे ही झूल रहा है जैसे कुएं से पानी निकालने वाला (आसिन) झूलता है।" (6)

(1) 12/80-81. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/114. (3) जाद अल-मसीर 7/401, इसी तरह। (4) तफसीर अल-बगवी 4/181. (5) यानी भूतकाल में जैसा कि अल-कामूस के लेखक ने 'फरहा' के वजन पर सीमित किया है। (6) अल-सिहाह (अजिन) (असिन), और यह शेर दीवान जुहैर की शरह (व्याख्या) पृष्ठ 121, खिजानतुल अदब 11/259 में है, और दीवान का पाठ है: "वह प्रतिद्वंद्वी को पीली उंगलियों के साथ छोड़ देता है, भाले पर वैसे ही झुकता है जैसे 'असुन' (पानी निकालने वाला) झुकता है।" अल-किर्न: बहादुरी में आपका बराबर वाला। अल-सिहाह (कर्ण)। दीवान के व्याख्याकार ने कहा:

उसकी उंगलियां पीली पड़ गईं; उसकी मौत करीब आ गई इसलिए उसकी उंगलियां पीली हो गईं।
अल-माइह: वह व्यक्ति जो पानी कम होने पर डोल भरने के लिए कुएं के तल तक जाता है।

سورہ محمد: آیت ۱۵ ۲۵۹

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اس جنت کی مثال جس کا وعدہ پرہیزگاروں سے کیا گیا ہے (یہ ہے کہ) اس میں ایسے پانی کی نہریں ہیں جو خراب نہیں ہوتا، اور دودھ کی نہریں ہیں جن کا مزہ نہیں بدلتا، اور شراب کی نہریں ہیں جو پینے والوں کے لیے لذیذ ہیں، اور صاف ستھرے شہد کی نہریں ہیں، اور ان کے لیے وہاں ہر قسم کے پھل ہیں اور ان کے رب کی طرف سے مغفرت ہے۔ (کیا یہ لوگ) ان جیسے (ہو سکتے ہیں) جو ہمیشہ آگ میں رہنے والے ہیں اور جنہیں کھولتا ہوا پانی پلایا جائے گا جو ان کی آنتوں کو ٹکڑے ٹکڑے کر دے گا؟﴾ [محمد: ۱۵]۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اس جنت کی مثال جس کا وعدہ پرہیزگاروں سے کیا گیا ہے﴾: چونکہ اللہ عزوجل نے فرمایا: "بیشک اللہ ان لوگوں کو جو ایمان لائے اور جنہوں نے نیک عمل کیے، جنت کے باغوں میں داخل کرے گا،" تو اس نے ان باغات کی صفت بیان کی، یعنی: پرہیزگاروں کے لیے تیار کی گئی جنت کی صفت۔ اس پر پہلے 'الرعد' (۱) میں کلام ہو چکا ہے۔ اور علی بن ابی طالب نے پڑھا: "مِثَالُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ" (۲)۔ ﴿اس میں ایسے پانی کی نہریں ہیں جو 'آسن' (خراب) نہیں ہوتا﴾ یعنی: جس کی بو نہیں بدلتی۔ پانی کا 'آسن' ہونا 'آجن' کی طرح ہے (۳)۔ اور پانی 'اَسِنَ' (بدبودار ہونا) ہو جاتا ہے، وہ 'یَأْسَن' یا 'یَأْسِن'، 'اُسُوناً' ہوتا ہے: جب اس کی بو بدل جائے۔ اسی طرح پانی 'اَجَنَ' ہوتا ہے، 'یَأْجَن' یا 'یَأْجُن'، 'اَجْناً' یا 'اُجُوناً' (۴)۔ اور دونوں میں 'کسرہ' (زیر) کے ساتھ بھی کہا جاتا ہے: 'اَجِنَ یَأْجَن' اور 'اَسِنَ یَأْسَن'، 'اَسْناً' اور 'اَجَناً'۔ یہ یزیدی نے کہا ہے۔ اور آدمی کے لیے بھی 'اَسِنَ' کہا جاتا ہے، 'یَأْسَن' صرف کسرہ کے ساتھ (۵): جب وہ کنویں میں اترے اور اسے کنویں کی بدبو یا کچھ اور لگ جائے، جس سے وہ بے ہوش ہو جائے یا اس کا

سر چکرانے لگے، زہیر نے کہا: "میں اپنے مدِ مقابل کو زرد انگلیوں کے ساتھ چھوڑ سکتا ہوں، جو نیزے پر اس طرح جھول رہا ہو جیسے کنویں سے پانی نکالنے والا (آسن) جھولتا ہے۔" (۶)

(۱) ۸۱-۸۰/۱۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۵/۱۱۴۔ (۳) زاد المسیر ۴۰۱/۷ اسی طرح۔ (۴) تفسیر البغوی ۱۸۱/۴۔ (۵) یعنی ماضی میں جیسا کہ صاحب القاموس نے اسے 'فرح' کی مثال پر مقید کیا ہے۔ (۶) الصحاح (أجن) (أسن)، اور یہ شعر شرح دیوان زہیر ص ۱۲۱، خزانہ الادب ۲۵۹/۱۱ میں ہے، اور دیوان کی روایت یہ ہے: "وہ اپنے ہم پلہ کو زرد انگلیوں کے ساتھ چھوڑتا ہے، نیزے پر اس طرح جھکتا ہے جیسے 'اَسُن' (پانی نکالنے والا) جھکتا ہے۔" القرن: شجاعت میں آپ کا برابر کا شخص۔ الصحاح (قرن)۔ دیوان کے شارح نے کہا: "مصفراً اناملہ"؛ اس کی موت قریب آگئی تو اس کی انگلیاں زرد پڑ گئیں، اور المائح: وہ شخص جو پانی کم ہونے پر ڈول بھرنے کے لیے کنویں کی تہہ میں اترتا ہے۔

260 Surah Muhammad: Verse 15

It is narrated: "al-wasan". And "ta'assan al-ma'" means: the water changed. Abu Zaid said: "ta'assana 'alayya ta'assunan" means: he fell ill and slowed down. Abu 'Amr said: "ta'assana al-rajulu abahu" means: he took on his father's character. Al-Lihyani said: If he tends towards him in resemblance(1). The general recitation is: "aasin" with elongation (madd). Ibn Kathir and Humayd read: "asin" with shortening (qasr), and they are two dialects(2), like "haadhir" and "hadhir". Al-Akhfash said: "aasin" is for the present state, and "asin" is like "fa'il" intended for the future. {And rivers of milk whose taste has not changed} i.e., it has not turned sour by staying long as the milk of this world changes to acidity(3). {And rivers of wine delicious to the drinkers} i.e., feet have not defiled it nor have hands made it murky like the wine of this world(4); so it is delicious in taste, pleasant to drink, and the drinkers do not find it loathsome. It is said: "sharabun ladhdhun" and "ladhidhun" with the same meaning. And "istaladh-dhahu": he considered it delicious(5). {And rivers of purified honey} Honey is what flows from the saliva of bees(6). "Purified" means: from wax and impurities; God created it like that; it was not cooked over fire, nor defiled by bees. In at-Tirmidhi from Hakim bin Mu'awiyah, from his father, from the Prophet ﷺ who said: "Indeed, in Paradise there is a sea of water, a sea of honey, a sea of milk, and a sea of wine, then the rivers split off after." He said: A fair and authentic Hadith(7). In Sahih Muslim(8) from Abu Hurayrah ؓ, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Sayhan, Jayhan, the Nile, and the Euphrates are all from the rivers of Paradise." Ka'b said: The Tigris River is the water river of the people of...

(1) Al-Sihah (Asn). (2) Al-Sab'ah p. 600, and Al-Taysir p. 200. (3) Al-Wasit 4/122. (4) Tafsir al-Baghawi 4/181 similarly. "Turanniq" means: to become murky. (5) Al-Sihah (Ladhdh). (6) Tahdhib al-Lughah 2/93. (7) Sunan at-Tirmidhi (2571), and it is in Musnad Ahmad (20052). (8) No. (2839), and previously 16/29.

२६० सूरह मुहम्मद: आयत १५

और रिवायत है: «अल-वसन»। और «ता-अस्सन अल-माउ» का अर्थ है: पानी बदल गया। अबू ज़ैद ने कहा: «ता-अस्सना अलीया ता-अस्सुनन» का अर्थ है: वह बीमार हो गया और धीमा हो गया। अबू अम्र ने कहा: «ता-अस्सना अल-रजुलु अबाहु» का अर्थ है: उसने अपने पिता के स्वभाव को अपनाया। अल-लिहयानी ने कहा: जब वह समानता में उसकी ओर झुकता है(१)। आम क़िरात (पठन) है: «आसिन» मद (खींचकर) के साथ। इब्न कसीर और हुमैद ने पढ़ा: «असिन» क़स्र (छोटा) के साथ, और ये दो बोलियाँ हैं(२), जैसे «हाज़िर» और «हज़िर»। अल-अख़फ़श ने कहा: «आसिन» वर्तमान स्थिति के लिए है, और «आसिन» 'फ़ाइल' की तरह है जिसका इरादा भविष्य के लिए है। {और दूध की नहरें जिनका स्वाद नहीं बदला} यानी: लंबे समय तक रहने से वह खट्टा नहीं हुआ जैसे दुनिया का दूध खटास में बदल जाता है(३)। {और शराब की नहरें पीने वालों के लिए स्वादिष्ट} यानी: इसे पैरों ने गंदा नहीं किया और न ही हाथों ने इसे मैला किया जैसे दुनिया की शराब(४); तो यह स्वाद में स्वादिष्ट है, पीने में सुखद है, और पीने वाले इसे नापसंद नहीं करते। कहा जाता है: «शराबुन लज़्ज़ुन» और «लज़ीज़ुन» एक ही अर्थ में। और «इस्तलज़्ज़हु»: उसने इसे स्वादिष्ट पाया(५)। {और छने हुए शहद की नहरें} शहद वह है जो मधुमक्खियों की लार से बहता है(६)। «मुसफ़्फ़ा» (छना हुआ) का अर्थ है: मोम और गंदगी से पाक, अल्लाह ने इसे वैसे ही पैदा किया है; इसे आग पर नहीं पकाया गया, न ही मधुमक्खियों ने इसे गंदा किया। और तिरमिज़ी में हकीम बिन मुआविया से, उनके पिता से, नबी ﷺ से रिवायत है कि आप ﷺ ने फ़रमाया: «बेशक जन्नत में पानी का समंदर है, और शहद का समंदर है, और दूध का समंदर है, और शराब का समंदर है, फिर उसके बाद नहरें निकलती हैं»। उन्होंने कहा: हदीस हसन सहीह है(७)। और सहीह मुस्लिम(८) में अबू हुरैरा ؓ से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: «सैहान और जैहान और नील और फुरात, ये सब जन्नत की नहरों में से हैं»। और कअब ने कहा: दजला नहर लोगों के पानी की नहर है...

(१) अल-सिहाह (असन)। (२) अल-सबआ पृष्ठ ६००, और अल-तयसीर पृष्ठ २००। (३) अल-वसीत ४/१२२। (४) तफ़सीर अल-बगवी ४/१८१ इसी तरह। «तुरन्निक़» का अर्थ है: गंदा या मटमैला होना। (५) अल-सिहाह (लज़)। (६) तहज़ीब अल-लुग़ा २/९३। (७) सुनन अल-तिरमिज़ी (२५७१), और यह मुसनद अहमद (२००५२) में है। (८) संख्या (२८३९) के तहत, और पहले १६/२९।

۲٦۰ سورہ محمد: آیت ۱۵

اور مروی ہے: «الوسن»۔ اور «تأسّن الماء» کا مطلب ہے: پانی بدل گیا۔ ابو زید نے کہا: «تأسّن عليّ تأسّناً» کا مطلب ہے: وہ بیمار ہو گیا اور سست پڑ گیا۔ ابو عمرو نے کہا: «تأسّن الرجل أباه» کا مطلب ہے: اس نے اپنے باپ کی خصلتیں اختیار کیں۔ اللحیانی نے کہا: جب وہ مشابہت میں اس کی طرف مائل ہو(۱)۔ عام قرات ہے: «آسن» مد کے ساتھ۔ ابن کثیر اور حمید نے «أسن» قصر کے ساتھ پڑھا، اور یہ دو زبانیں/بولیاں ہیں(۲)، جیسے «حاذر» اور «حذر»۔ اخفش نے کہا: «آسن» حال کے لیے ہے، اور «آسن» فاعل کی طرح ہے جس سے استقبال (مستقبل) مراد ہے۔ ﴿وَأَنْهَارٌ مِّن لَّبَنٍ لَّمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ﴾ یعنی: زیادہ عرصہ رہنے سے وہ کھٹا نہیں ہوا جیسا کہ دنیا کا دودھ کھٹاس کی وجہ سے بدل جاتا ہے(۳)۔ ﴿وَأَنْهَارٌ مِّنْ خَمْرٍ لَّذَّةٍ لِّلشَّارِبِينَ﴾ یعنی: اسے پیروں نے ناپاک نہیں کیا اور نہ ہی ہاتھوں نے اسے گدلا کیا جیسے دنیا کی شراب(٤)؛ پس وہ ذائقہ میں لذیذ ہے، پینے میں خوشگوار ہے، پینے والے اس سے کراہت نہیں کرتے۔ کہا جاتا ہے: «شراب لَذّ» اور «لذیذ» ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور «استلذّہ»: اس نے اسے لذیذ پایا(۵)۔ ﴿وَأَنْهَارٌ مِّنْ عَسَلٍ مُّصَفًّى﴾ شہد وہ ہے جو شہد کی مکھیوں کے لعاب سے بہتا ہے(٦)۔ «مصفّی» یعنی: موم اور گندگی سے پاک، اللہ نے اسے اسی طرح پیدا کیا؛ اسے آگ پر نہیں پکایا گیا، اور نہ ہی مکھیوں نے اسے گندہ کیا۔ اور ترمذی میں حکیم بن معاویہ سے، انہوں نے اپنے باپ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «بیشک جنت میں پانی کا سمندر ہے، اور شہد کا سمندر ہے، اور دودھ کا سمندر ہے، اور شراب کا سمندر ہے، پھر اس کے بعد نہریں پھوٹتی ہیں»۔ انہوں نے کہا: حدیث حسن صحیح ہے(۷)۔ اور صحیح مسلم(۸) میں ابوہریرہ ؓ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے

فرمایا: «سیحان اور جیحان اور نیل اور فرات، یہ سب جنت کی نہروں میں سے ہیں»۔ اور کعب نے کہا: نہر دجلہ اہل... کی نہرِ آب ہے۔

(١) الصحاح (أسن)۔ (٢) السبعة ص ٦٠٠، والتيسير ص ٢٠٠۔ (٣) الوسيط ١٢٢/٤۔ (٤) تفسير البغوي ١٨١/٤ اسی طرح۔ اور «ترنّق» یعنی: گدلا ہونا۔ (٥) الصحاح (لذذ)۔ (٦) تهذيب اللغة ٩٣/٢۔ (٧) سنن الترمذی (٢٥٧١)، اور یہ مسند احمد (٢٠٠٥٢) میں ہے۔ (٨) رقم (٢٨٣٩) کے تحت، اور سابقہ ٢٩/١٦۔

Page 261 Surah Muhammad: Ayahs 15 - 17

...Paradise, and the Euphrates is their river of milk, the Nile of Egypt is their river of wine, and the Sayhan is their river of honey. These four rivers emerge from the River of Kawthar (1). Honey: it can be masculine or feminine. Ibn Abbas said: "of clarified honey" means: it did not come out of the bellies of bees (2). {And they will have therein every [kind of] fruit} "min" (from/of) is extra for emphasis. {and forgiveness from their Lord} meaning: for their sins. {Can those be like those who abide eternally in the Fire} Al-Farra' said: The meaning is, can one who abides in this bliss be like one who abides eternally in the Fire? (3). Al-Zajjaj said (4): meaning: can one who follows clear evidence from his Lord and is given these things be like one for whom his evil deeds have been made fair-seeming, while he abides eternally in the Fire?! So the phrase: "like those" is a substitute for the phrase: "Is he then for whom the evil of his conduct has been made fair-seeming?". Ibn Kisan said: The likeness of this Paradise containing fruits and rivers is like the likeness of the Fire containing scalding water and Zaqqum. And the likeness of the people of Paradise in perpetual bliss is like the likeness of the people of the Fire in perpetual punishment. {and are given to drink scalding water} meaning: intense boiling heat, when it is brought near (5) to them, it fries their faces, and the scalps of their heads fall off; then when they drink it, it tears their intestines apart and expels them from their rear. "Al-Am'aa'" (intestines) is the plural of "mi'an", and the dual is "mi'ayan", and it refers to everything in the belly from the entrails (6). The Almighty's saying: {And among them are those who listen to you, until when they depart from you, they say to those who were given knowledge, "What did he say just now?" Those are the ones upon whose hearts Allah has set a seal and who follow their [own] desires. (16) And those who are guided - He increases them in guidance and gives them their righteousness. (17)} The Almighty's saying: {And among them are those who listen to you} meaning: from these people who enjoy themselves and eat as...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/181. (2) Al-Kashshaf 3/534 without attribution. (3) Zad al-Masir 7/401. (4) In his Ma'ani al-Qur'an 5/10. (5) In the manuscripts: "duny", and what is established is from (M). (6) Tafsir al-Baghawi 4/181.

पृष्ठ २६१ सूरह मुहम्मद: आयत १५ - १७

...जन्नत, और फ़ुरात नदी उनके दूध की नदी है, मिस्र की नील नदी उनकी शराब की नदी है, और सैहन नदी उनके शहद की नदी है। और ये चारों नदियाँ कौसर नदी से निकलती हैं (१)। शहद (अल-असल): यह पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है। इब्न अब्बास ने कहा: "साफ किए हुए शहद से" यानी: यह मधुमक्खियों के पेट से नहीं निकला (२)। {और उनके लिए उसमें हर प्रकार के फल होंगे} "मिन" (से/का) यहाँ जोर देने के लिए अतिरिक्त है। {और उनके रब की ओर से क्षमा} यानी: उनके पापों के लिए। {क्या वे उस व्यक्ति की तरह हो सकते हैं जो हमेशा आग (नरक) में रहेगा} अल-फर्रा ने कहा: इसका अर्थ है, क्या वह जो इस आनंद में हमेशा रहेगा, उस व्यक्ति के समान हो सकता है जो हमेशा नरक की आग में रहेगा? (३)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (४): यानी: क्या वह व्यक्ति जो अपने रब के स्पष्ट प्रमाण पर है और उसे ये चीजें दी गई हैं, उस व्यक्ति के समान हो सकता है जिसके लिए उसके बुरे कर्मों को आकर्षक बना दिया गया है, जबकि वह हमेशा आग में रहने वाला है?! तो वाक्यांश: "उसकी तरह जो" (क-मन) उस वाक्यांश के लिए एक विकल्प (बदल) है: "तो क्या वह जिसके लिए उसके आचरण की बुराई को आकर्षक बना दिया गया है"। इब्न किसान ने कहा: इस जन्नत का उदाहरण जिसमें फल और नदियाँ हैं, उस आग के उदाहरण की तरह है जिसमें खौलता हुआ पानी और ज़क़्क़ूम है। और स्थायी सुख में जन्नत वालों का उदाहरण स्थायी सजा में आग वालों के उदाहरण की तरह है। {और उन्हें खौलता हुआ पानी पिलाया जाएगा} यानी: तीव्र उबलती हुई गर्मी, जब इसे उनके पास लाया जाता है (५), तो यह उनके चेहरे झुलसा देता है, और उनके सिर की खाल गिर जाती है; फिर जब वे इसे पीते हैं, तो यह उनकी आंतों को टुकड़े-टुकड़े कर देता है और उन्हें उनके पीछे से निकाल देता है। "अल-अम्'आ" (आंतें) "मिअन" का बहुवचन है, और द्विवचन "मि'अयान" है, और यह पेट के भीतर की सभी अंतड़ियों को संदर्भित करता है (६)। अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो आपकी बात सुनते हैं, यहाँ तक कि जब वे आपके पास से निकलते हैं, तो वे उन लोगों से कहते हैं जिन्हें ज्ञान दिया गया है, "उसने अभी क्या कहा?" ये वे लोग हैं जिनके दिलों पर अल्लाह ने मुहर लगा दी है और वे अपनी इच्छाओं का पालन करते हैं। (१६) और जो लोग मार्गदर्शन पर हैं - वह उन्हें मार्गदर्शन में बढ़ा देता है और उन्हें उनका परहेज़गारी (धर्मपरायणता) प्रदान करता है। (१७)} अल्लाह तआला का कथन: {और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो आपकी बात सुनते हैं} यानी: उन लोगों में से जो आनंद लेते हैं और खाते हैं जैसे...

(१) तफ़सीर अल-बगवी ४/१८१। (२) अल-कश्शाफ ३/५३४ बिना श्रेय के। (३) ज़ाद अल-मसीर ७/४०१। (४) उनकी 'म'आनी अल-कुरआन' ५/१० में। (५) पांडुलिपियों में: "दनी", और जो स्थापित है वह (एम) से है। (६) तफ़सीर अल-बगवी ४/१८१।

صفحہ ۲۶۱ سورہ محمد: آیات ۱۵ - ۱۷

...جنت، اور دریائے فرات ان کے دودھ کی نہر ہے، مصر کا دریائے نیل ان کی شراب کی نہر ہے، اور دریائے سیحان ان کے شہد کی نہر ہے۔ اور یہ چاروں نہریں نہرِ کوثر سے نکلتی ہیں (۱)۔ شہد (العسل): یہ مذکر اور مونث دونوں استعمال ہوتا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: "صاف ستھرے شہد سے" یعنی: یہ شہد کی مکھیوں کے پیٹوں سے نہیں نکلا (۲)۔ {اور ان کے لیے اس میں ہر قسم کے پھل ہوں گے} "من" یہاں تاکید کے لیے زائد ہے۔ {اور ان کے رب کی طرف سے مغفرت} یعنی: ان کے گناہوں کی بخشش۔ {کیا وہ اس کی طرح ہو سکتا ہے جو ہمیشہ آگ میں رہے گا} الفراء نے کہا: معنی یہ ہے کہ کیا وہ شخص جو اس نعمت میں ہمیشہ رہے گا، اس شخص کی طرح ہو سکتا ہے جو ہمیشہ آگ میں رہے گا؟ (۳)۔ الزجاج نے کہا (۴): یعنی: کیا وہ شخص جو اپنے رب کی طرف سے واضح دلیل پر ہے اور اسے یہ چیزیں دی گئیں، اس شخص کی طرح ہو سکتا ہے جس کے لیے اس کے برے عمل کو خوشنما بنا دیا گیا ہو، جبکہ وہ ہمیشہ آگ میں رہنے والا ہے؟! چنانچہ لفظ: "کمن" (اس کی طرح جو) اللہ کے اس قول کا بدل ہے: "افمن زین لہ سوء عملہ" (کیا وہ شخص جس کے لیے اس کا برا عمل مزین کر دیا گیا)۔ ابن کیسان نے کہا: اس جنت کی مثال جس میں پھل اور نہریں ہیں، اس آگ کی مثال کی طرح ہے جس میں کھولتا ہوا پانی اور زقوم ہے۔ اور دائمی نعمتوں میں اہل جنت کی مثال، دائمی عذاب میں اہل دوزخ کی مثال کی طرح ہے۔ {اور انہیں کھولتا ہوا پانی پلایا جائے گا} یعنی: شدید کھولتا ہوا گرم پانی، جب وہ ان کے قریب لایا جائے گا (۵) تو ان کے چہروں کو بھون دے گا اور ان کے سروں کی کھال گر جائے گی، پھر جب وہ اسے پیئیں گے تو وہ ان کی آنتوں کو ٹکڑے ٹکڑے کر دے گا اور ان کی پاخانہ کی جگہ سے نکال دے گا۔ "الامعاء" (آنتیں) "معیٰ" کی جمع ہے، اس کا تثنیہ "معیان" ہے، اور اس سے

مراد پیٹ کے اندر کی تمام اوجھڑی وغیرہ ہے (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان میں سے بعض وہ ہیں جو آپ کی بات سنتے ہیں، یہاں تک کہ جب وہ آپ کے پاس سے نکلتے ہیں تو ان لوگوں سے کہتے ہیں جنہیں علم دیا گیا ہے کہ "اس نے ابھی کیا کہا تھا؟" یہی وہ لوگ ہیں جن کے دلوں پر اللہ نے مہر لگا دی ہے اور وہ اپنی خواہشات کے پیچھے چلے ہیں۔ (۱۶) اور جو لوگ ہدایت یافتہ ہیں، اللہ ان کی ہدایت میں اضافہ فرماتا ہے اور انہیں ان کا تقویٰ عطا کرتا ہے۔ (۱۷)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان میں سے وہ ہیں جو آپ کی طرف کان لگاتے ہیں} یعنی: ان لوگوں میں سے جو عیش و عشرت کرتے ہیں اور کھاتے ہیں جیسے...

---

(۱) تفسیر البغوی ۴/ ۱۸۱۔ (۲) الکشاف ۳/ ۵۳۴ بغیر نسبت کے۔ (۳) زاد المسیر ۷/ ۴۰۱۔ (۴) ان کی کتاب معانی القرآن ۵/ ۱۰ میں۔ (۵) خطی نسخوں میں: "دنیٰ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۴/ ۱۸۱۔

262 Surah Muhammad: Verses 16 - 17

[They] eat as cattle eat, and their evil deeds are made to seem fair to them, people who listen to you. And they are the hypocrites: Abdullah ibn Ubayy ibn Salul, Rifa'ah ibn al-Tabut, Zayd ibn al-Silt, al-Harith ibn 'Amr, and Malik ibn Dukhshum. They used to attend the sermon on Friday, and when they heard the mention of hypocrites in it, they would turn away from it, and when they left, they asked about it. This was said by al-Kalbi and Muqatil. And it was said: They used to attend the presence of the Messenger of Allah (peace be upon him) with the believers, so they would listen to what he says, and the believer would understand it while the disbeliever would not (1). {When they depart from you} meaning: when they leave your gathering. {They say to those who have been given knowledge} 'Ikrimah said: He is Abdullah ibn al-Abbas (2). Ibn Abbas said: I was among those who were asked (3), meaning: I was among those who were given knowledge.

And in a narration from Ibn Abbas: He means Abdullah ibn Mas'ud (4). Likewise, Abdullah ibn Buraydah said: He is Abdullah ibn Mas'ud. Al-Qasim ibn Abd al-Rahman said: He is Abu al-Darda'. Ibn Zayd said: They are the Sahabah (Companions) (5).

{What has he said just now?} meaning: now; by way of mockery, meaning: we did not pay attention (6) to his words. And "anifan" (just now) refers to the hour that is the closest time to you (7), from your saying: I started the thing anew (ista'naftu al-shay'): when you began it. From it is an "unuf" matter, and an "unuf" meadow; meaning: no one has grazed in it (8). And an "unuf" cup: when nothing has been drunk from it, as if its drinking has been started anew, like an "unuf" meadow (9).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/297, and in it: "the hypocrite does not understand it" instead of "the disbeliever does not understand it". (2) Previous source. (3) Tafsir al-Baghawi 4/181, al-Kashshaf 3/534, narrated by al-Tabari in his Tafsir 21/204, and al-Hakim in al-Mustadrak 2/457. (4) Tafsir al-Baghawi 4/181, and al-Muharrar al-Wajiz 5/115 without mentioning it as a narration from Ibn Abbas. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/298. (6) In the copies except (d) and (z): I turned (altafat). (7) His words: "to you" from (m). (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/475 similarly. (9) Al-Sihah (anf).

२६२ सूरह मुहम्मद: आयतें १६ - १७

[वे] वैसे ही खाते हैं जैसे मवेशी खाते हैं, और उनके बुरे कर्म उन्हें अच्छे लगते हैं, वे लोग जो आपको सुनते हैं। और वे मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं: अब्दुल्लाह इब्न उबैय इब्न सलूल, रिफाआ इब्न अल-ताबूत, ज़ैद इब्न अल-सिल्त, अल-हारिस इब्न अम्र, और मालिक इब्न दुख़शुम। वे जुमे के दिन खुत्बे (भाषण) में शामिल होते थे, और जब उसमें मुनाफ़िक़ों का ज़िक्र सुनते, तो उससे मुँह फेर लेते, और जब बाहर निकलते, तो उसके बारे में पूछते। यह अल-कल्बी और मुक़ातिल ने कहा है। और कहा गया है: वे ईमान वालों के साथ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास मौजूद रहते थे, तो वे उनकी बातों को सुनते थे, ईमान वाला उसे समझ लेता था जबकि काफ़िर उसे नहीं समझ पाता था (१)। {जब वे तुम्हारे पास से निकलते हैं} यानी: जब वे तुम्हारी सभा को छोड़ देते हैं। {वे उन लोगों से कहते हैं जिन्हें ज्ञान दिया गया है} इकरीमा ने कहा: वह अब्दुल्लाह इब्न अल-अब्बास हैं (२)। इब्न अब्बास ने कहा: मैं उन लोगों में से था जिनसे पूछा जाता था (३), यानी: मैं उन लोगों में से था जिन्हें ज्ञान दिया गया था।

और इब्न अब्बास से एक रिवायत में है: उनका मतलब अब्दुल्लाह इब्न मसूद है (४)। इसी तरह अब्दुल्लाह इब्न बुरैदा ने कहा: वह अब्दुल्लाह इब्न मसूद हैं। अल-क़ासिम इब्न अब्द अल-रहमान ने कहा: वह अबू अल-दरदा हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: वे सहाबा (साथी) हैं (५)।

{उसने अभी-अभी क्या कहा?} यानी: अभी; मज़ाक के तौर पर, यानी: हमने उनकी बात पर ध्यान (६) नहीं दिया। और "आनिफ़न" (अभी-अभी) से तात्पर्य उस समय से है जो आपके सबसे नज़दीकी समय है (७), आपके इस कहने से: मैंने चीज़ को नए सिरे से शुरू किया (इस्तअनफ़्तु अश-शैया): जब आपने इसे शुरू किया। इसी से 'अम्रुन उनुफ़' (नया मामला), और 'रौदतुन उनुफ़' (नई चरागाह) है; यानी: जिसमें किसी ने चराई नहीं की है (८)। और 'कासुन अनुफ़' (नया प्याला): जब उसमें से कुछ भी न पिया गया हो, मानो उसका पीना नए सिरे से शुरू किया गया हो, 'रौदतुन उनुफ़' की तरह (९)।

---

(१) अल-नुकत वल-उयून ५/२९७ और इसमें: "मुनाफ़िक़ इसे नहीं समझता" के बजाय "काफ़िर इसे नहीं समझता"। (२) पिछला स्रोत। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१८१, अल-कशफ़ ३/५३४, और अल-तबरी ने अपनी तफ़्सीर २१/२०४ में इसका उल्लेख किया है, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक २/४५७ में। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१८१, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/११५ बिना यह ज़िक्र किए कि यह इब्न अब्बास की रिवायत है। (५) अल-नुकत वल-उयून ५/२९८। (६) प्रतियों में (द) और (ज़)

को छोड़कर: 'अल्तफ़त' (मैं मुड़ा)। (७) उनके शब्द: "इलैका" (आपकी ओर) (म) से है। (८) नह़स की मानी अल-क़ुरआन ६/४७५ इसी तरह। (९) अल-सिह़ाह़ (अनफ़)।

۲۶۲ سورہ محمد: آیات ۱۶ - ۱۷

[وہ] چوپایوں کی طرح کھاتے ہیں، اور ان کے برے اعمال ان کے لیے خوشنما بنا دیے گئے ہیں، وہ لوگ جو آپ کو سنتے ہیں۔ اور وہ منافق ہیں: عبداللہ بن ابی بن سلول، رفاعہ بن التابوت، زید بن الصلت، الحارث بن عمرو، اور مالک بن دخشم۔ وہ جمعہ کے دن خطبے میں حاضر ہوتے تھے، پس جب اس میں منافقوں کا ذکر سنتے تو اس سے اعراض کرتے، اور جب باہر نکلتے تو اس کے بارے میں پوچھتے۔ یہ کلبی اور مقاتل نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ مومنوں کے ساتھ رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوتے تھے، پس وہ جو کچھ آپ فرماتے سنتے، مومن اسے سمجھ لیتا اور کافر اسے نہیں سمجھ پاتا تھا (۱)۔ {حتیٰ کہ جب وہ آپ کے پاس سے نکلتے ہیں} یعنی: جب وہ آپ کی مجلس سے جدا ہوتے ہیں۔ {تو ان لوگوں سے کہتے ہیں جنہیں علم دیا گیا} عکرمہ نے کہا: وہ عبداللہ بن عباس ہیں (۲)۔ ابن عباس نے کہا: میں ان میں سے تھا جن سے پوچھا جاتا تھا (۳)، یعنی: میں ان لوگوں میں سے تھا جنہیں علم دیا گیا تھا۔

اور ابن عباس سے ایک روایت میں ہے: اس سے مراد عبداللہ بن مسعود ہیں (۴)۔ اسی طرح عبداللہ بن بریدہ نے کہا: وہ عبداللہ بن مسعود ہیں۔ اور قاسم بن عبد الرحمن نے کہا: وہ ابو الدرداء ہیں۔ ابن زید نے کہا: وہ صحابہ ہیں (۵)۔

{اس نے ابھی کیا کہا؟} یعنی: ابھی؛ استہزاء کے طور پر، یعنی: ہم نے ان کے قول کی طرف توجہ (۶) نہیں دی۔ اور «آنفاً» سے مراد وہ گھڑی ہے جو آپ کے قریب ترین اوقات میں سے ہے (۷)، آپ کے قول سے: میں نے چیز کا استئناف کیا (دوبارہ شروع کیا): جب آپ نے اسے شروع کیا۔ اور اسی سے 'امرٌ أُنُف' (نیا معاملہ)، اور 'روضةٌ أُنُف' (ایسا باغ) ہے؛ یعنی: جسے کسی نے نہ چرایا

ہو (۸)۔ اور 'كأسٌ أنف': جب اس میں سے کچھ نہ پیا گیا ہو، گویا اس کا پینا نئے سرے سے شروع کیا گیا ہو، جیسے 'روضة أنف' (۹)۔

---

(۱) النکت والعیون ۲۹۷/۵ اور اس میں: «ولا یعیه المنافق» (منافق اسے نہیں سمجھتا) بجائے «ولا یعیه الکافر»۔ (۲) پچھلا مصدر۔ (۳) تفسیر بغوی ۱۸۱/۴، اور کشاف ۵۳۴/۳، اور طبری نے اپنی تفسیر ۲۰۴/۲۱ میں اسے نکالا ہے، اور حاکم نے مستدرک ۴۵۷/۲ میں۔ (۴) تفسیر بغوی ۱۸۱/۴، اور المحرر الوجیز ۱۱۵/۵ ابن عباس سے روایت ہونے کے ذکر کے بغیر۔ (۵) النکت والعیون ۲۹۸/۵۔ (۶) (د) اور (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: «ألتفت»۔ (۷) ان کا قول: «إلیک» (م) سے ہے۔ (۸) معانی القرآن للنحاس ۴۷۵/۶ اسی طرح۔ (۹) الصحاح (أنف)۔

Surah Muhammad: Verses 16 - 17 263

The poet said: Their neighbor's secret is forbidden to them, while their neighbor eats the choicest part (anuf) of the platters. (1) Another said: Indeed, roasted meat, boiled meat, loaves of bread, a beautiful singing girl, and the untouched cup [are] for those who strike the horses while they are swift/lively. (2) Imru' al-Qais said: He set out early, carrying me in his beginning (anuf). (3) Meaning: in its first part. And the 'anf' (nose/beginning) of everything is its first part. Qatadah said regarding these hypocrites: "People are of two types: a man who understood from Allah and benefited from what he heard, and a man who did not understand and did not benefit from what he heard." And it used to be said: "People are of three types: a listener who acts, a listener who understands, and a heedless listener who abandons." (4) Allah's saying: {Those are the ones upon whose hearts Allah has set a seal} so they did not believe. {and they followed their desires} in disbelief. {And those who are guided} meaning: to faith; Allah increased them in guidance. And it was said: The Prophet (peace be upon him) increased them in guidance. (5)

(1) The verse is by Al-Hutay'ah, and his saying: 'anuf al-qisa' means the best and purest part of the food, and the verse was previously mentioned on page 4/149. (2) The Rajaz (metered poem) is by Laqit ibn Zurarah as in Al-Kamil 2/887. It is also in 'Al-Shi'r wa Al-Shu'ara' 2/711, where it has 'qutuf' instead of 'khunuf'. 'Khunuf' is the plural of 'khanuf', which is an animal that leans with its forelegs to one side out of liveliness. Lisan [al-Arab] (kh-n-f). It occurred in (kh), which is marginalia in (q), stating: 'al-nashil' is meat cooked without spices, and 'al-rughuf' is the plural of 'raghif' (loaf), also called 'arghifah' and 'rughfan'. End quote. The discussion is in 'Al-Sihah' (n-sh-l). (3) Diwan Imru' al-Qais p. 146, and the second half of the verse is: 'lahiq al-itlayn mahbuk mamarr'. His commentator said: 'carrying me in its anuf' means: in the beginning of this rain shower, and the 'anuf' of everything is its beginning. 'Lahiq al-itlayn' refers to a horse with slender flanks, and 'mahbuk' means well-built and strong, and 'mamarr' is similar in meaning. (4) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 21/203. (5) Tafsir al-Razi 28/59 similarly.

सूरह मुहम्मद: आयतें 16 - 17 263

कवि ने कहा: उनके पड़ोसियों का रहस्य उन पर वर्जित है, जबकि उनका पड़ोसी थालों का सबसे उत्तम भाग (अनुफ़) खाता है। (1) दूसरे ने कहा: निश्चित रूप से, भुना हुआ मांस, उबला हुआ मांस, रोटियाँ, एक सुंदर गायिका और अछूता प्याला उन लोगों के लिए है जो घोड़ों पर प्रहार करते हैं जबकि वे तेज़/फुर्तीले होते हैं। (2) इमरुल क़ैस ने कहा: वह सवेरे ही निकल पड़ा, मुझे उसकी शुरुआत (अनुफ़) में ले जाते हुए। (3) अर्थात: उसके पहले भाग में। और हर चीज़ का 'अन्फ़' (नाक/शुरुआत) उसका पहला भाग होता है। क़तादा ने इन मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में कहा: "लोग दो प्रकार के होते हैं: एक व्यक्ति जिसने अल्लाह की बात समझी और जो सुना उससे लाभ उठाया, और एक व्यक्ति जिसने नहीं समझा और जो सुना उससे लाभ नहीं उठाया।" और कहा जाता था: "लोग तीन प्रकार के होते हैं: सुनने वाला जो अमल करता है, सुनने वाला जो समझता है, और गाफ़िल (लापरवाह) सुनने वाला जो छोड़ देता है।" (4) अल्लाह का कथन: {ये वे लोग हैं जिनके दिलों पर अल्लाह ने मुहर लगा दी है} इसलिए वे ईमान नहीं लाए। {और उन्होंने अपनी इच्छाओं का पालन किया} कुफ़्र (अविश्वास) में। {और जो लोग हिदायत (मार्गदर्शन) पर हैं} अर्थात: ईमान के लिए; अल्लाह ने उनके मार्गदर्शन को बढ़ा दिया। और कहा गया: नबी ﷺ ने उनके मार्गदर्शन को बढ़ा दिया। (5)

(1) यह पद्य अल-हुतैआ का है, और उनका कहना है: 'अनफ़ अल-क़िसा' का अर्थ है भोजन का सबसे अच्छा और शुद्ध भाग, और यह पद्य पहले 4/149 पर आ चुका है। (2) रजज़ (काव्य छंद) लक़ीत बिन ज़ुरारा का है जैसा कि अल-कामिल 2/887 में है। यह अल-शेर व अल-शुअरा 2/711 में भी है, जिसमें 'खुनुफ़' के स्थान पर 'क़ुतुफ़' है। 'खुनुफ़', 'ख़नूफ़' का बहुवचन है, जो वह जानवर है जो जोश के कारण अपने पैरों के साथ एक तरफ झुक जाता है। लिसान [अल-अरब] (ख़-न-फ़)। (ख) में पाया गया, जो (क़) में एक हाशिय्या (नोट) है: 'अल-नशील' बिना मसालों के पका हुआ मांस है, और 'अल-रुगुफ़', 'रग़ीफ़' (रोटी) का बहुवचन है, इसे 'अर्गीफ़ा' और 'रगुफ़ान' भी कहा जाता है। समाप्त। चर्चा 'अल-सिहा' (न-श-ल) में है। (3) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 146, और पद्य का दूसरा भाग है: 'लाहिक़ अल-इतलैन महबूक ममर्' । उनके व्याख्याकार ने कहा: 'मुझे उसके अन्फ़ में ले जाते हुए' का अर्थ है: इस बारिश की शुरुआत में, और हर चीज़ का 'अन्फ़' उसकी शुरुआत होती है। 'लाहिक़ अल-इतलैन' का अर्थ दुबले बगल वाला घोड़ा है, और 'महबूक' का अर्थ सुगठित और मज़बूत है, और

'ममर्' का अर्थ भी इसी के समान है। (4) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 21/203 में इसे उद्धृत किया है। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 28/59 इसी तरह।

سورہ محمد: آیات 16 - 17 263

شاعر نے کہا: ان کے پڑوسی کا راز ان پر حرام ہے، جبکہ ان کا پڑوسی تھالوں کا بہترین حصہ (اُنُف) کھاتا ہے۔ (1) دوسرے نے کہا: بے شک بھنا ہوا گوشت، ابلا ہوا گوشت، روٹیاں، ایک خوبصورت مغنیہ اور اچھوتا پیالہ ان لوگوں کے لیے ہے جو گھوڑوں پر ضرب لگاتے ہیں جبکہ وہ تیز رفتار/پھرتیلے ہوتے ہیں۔ (2) امرؤالقیس نے کہا: وہ صبح سویرے نکل پڑا، مجھے اس کی ابتدا (اُنُف) میں اٹھائے ہوئے۔ (3) یعنی: اس کے اول حصے میں۔ اور ہر چیز کا 'اَنف' (ناک/ابتدا) اس کا پہلا حصہ ہوتا ہے۔ قتادہ نے ان منافقین کے بارے میں کہا: "لوگ دو قسم کے ہیں: ایک وہ شخص جس نے اللہ کی بات سمجھی اور جو سنا اس سے فائدہ اٹھایا، اور ایک وہ شخص جس نے نہیں سمجھا اور جو سنا اس سے فائدہ نہیں اٹھایا۔" اور کہا جاتا تھا: "لوگ تین طرح کے ہیں: سننے والا عمل کرنے والا، سننے والا سمجھنے والا، اور غافل سننے والا جو چھوڑ دیتا ہے۔" (4) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ وہ لوگ ہیں جن کے دلوں پر اللہ نے مہر لگا دی ہے} پس وہ ایمان نہ لائے۔ {اور انہوں نے اپنی خواہشات کی پیروی کی} کفر میں۔ {اور وہ لوگ جو ہدایت پر ہیں} یعنی: ایمان کے لیے؛ اللہ نے ان کی ہدایت میں اضافہ کر دیا۔ اور کہا گیا: نبی ﷺ نے ان کی ہدایت میں اضافہ کر دیا۔ (5)

(1) یہ شعر الحطیئہ کا ہے، اور ان کا قول: 'اُنُف القصاع' سے مراد کھانے کا عمدہ اور خالص حصہ ہے، اور یہ شعر پہلے 4/149 پر گزر چکا ہے۔ (2) یہ رجز لقیط بن زرارہ کا ہے جیسا کہ الکامل 2/887 میں ہے۔ یہ الشعر والشعراء 2/711 میں بھی ہے، جس میں 'خُنُف' کی جگہ 'قُطُف' ہے۔ 'خُنُف' ، 'خنوف' کی جمع ہے، اور یہ وہ جانور ہے جو چستی کی وجہ سے اپنے ہاتھ ایک طرف جھکا کر چلے۔ لسان [العرب] (خ-ن-ف)۔ اور (خ) میں پایا گیا جو (ق) میں حاشیہ ہے، جس

کا متن یہ ہے: 'النشیل' وہ گوشت ہے جو بغیر مسالوں کے پکایا جائے، اور 'الرغف' ، 'رغیف' (روٹی) کی جمع ہے، اسے 'ارغفہ' اور 'رغفان' بھی کہا جاتا ہے۔ انتہیٰ۔ اور بحث الصحاح (ن-ش-ل) میں ہے۔ (3) دیوان امرؤالقیس ص 146، اور شعر کا دوسرا مصرعہ ہے: 'لاحق الإطلین محبوكُ مَمَرّ'۔ اس کے شارح نے کہا: 'مجھے اس کے اُنُف میں اٹھائے ہوئے' کا مطلب ہے: اس بارش کی ابتدا میں، اور ہر چیز کا 'اُنُف' اس کی ابتدا ہوتی ہے۔ 'لاحق الإطلین' سے مراد دبلی کوکھ والا گھوڑا ہے، اور 'محبوک' کا مطلب ہے گٹھی ہوئی بناوٹ والا مضبوط، اور 'ممر' بھی معنی میں اسی طرح ہے۔ (4) اسے طبری نے اپنی تفسیر 21/203 میں روایت کیا ہے۔ (5) تفسیر رازی 28/59 اسی طرح۔

It was said: "What they hear from the Quran is guidance, meaning: their certainty increases. Al-Farra' said(1): The turning away and mocking of the hypocrites increased their guidance. And it was said: The revelation of the abrogating [verses] increased their guidance."

Regarding the guidance He increased them in, there are four opinions: First: He increased their knowledge. Said by Al-Rabi' bin Anas. Second: They learned what they heard and acted upon what they learned. Said by Al-Dahhak. Third: He increased their insight into their religion and belief in their Prophet. Said by Al-Kalbi. Fourth: He expanded their chests with the faith they hold(2).

{And He gave them their righteousness (taqwahum)} meaning: He inspired them with it(3). Five views were mentioned regarding it: First: He gave them fear [of Allah]. Said by Al-Rabi'. Second: The reward for their piety in the Hereafter. Said by Al-Suddi. Third: He granted them success in the work He mandated for them. Said by Muqatil. Fourth: He clarified for them what they should avoid. Said by Ibn Ziyad and Al-Suddi as well. Fifth: That it is leaving the abrogated and acting upon the abrogating. Said by Atiyyah. Al-Mawardi(4). A sixth possibility is: that it is leaving concessions and adhering to firm resolves(5).

And it was recited: "And He gave them (wa-a'tahum)" instead of "And He gave them (wa-atahum)"(6). Ikrimah said: This was revealed regarding those of the People of the Book who believed(7).

Allah Almighty's saying: {Then do they await except the Hour - that it should come upon them unexpectedly? But its signs have already come. So how [will they be aided] when their reminder has come to them?}

Allah Almighty's saying: {Then do they await except the Hour - that it should come upon them unexpectedly?} meaning: suddenly. And this is a threat.

---

(1) In his "Ma'ani al-Qur'an" 3/61 similarly, and the author cited it from him via "al-Nukat wa al-'Uyun" 5/298 and what precedes it from it. (2) "Al-Nukat wa al-'Uyun" 5/298. (3) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Zajjaj 5/11. (4) "Al-Nukat wa al-'Uyun" 5/298 and what precedes it from it, excluding al-Suddi's statement: "He clarified for them what they should avoid," which is in "al-Kashshaf" 3/534. (5) "Majma' al-Bayan" 26/38. (6) "Al-Kashshaf" 3/534. (7) "Zad al-Masir" 7/403.

सूरह मुहम्मद: आयत 17 - 18 | 264

कहा गया: "वे कुरान से जो सुनते हैं वह मार्गदर्शन है, अर्थात: उनकी निश्चितता बढ़ जाती है। अल-फर्रा ने कहा(1): मुनाफ़िकों (पाखंडियों) की उपेक्षा और उनके मज़ाक ने उनके मार्गदर्शन को बढ़ा दिया। और यह भी कहा गया: मंसूख़ करने वाली (निरस्त करने वाली) आयतों के अवतरण ने उनके मार्गदर्शन को बढ़ा दिया।"

उस मार्गदर्शन के बारे में जिसमें उसने उन्हें बढ़ाया, चार मत हैं: पहला: उसने उनके ज्ञान को बढ़ाया। यह रबी बिन अनस ने कहा। दूसरा: उन्होंने जो सुना उसे सीखा और जो सीखा उस पर अमल किया। यह अल-दहक ने कहा। तीसरा: उसने उनके धर्म में उनकी अंतर्दृष्टि और उनके पैगंबर में उनके विश्वास को बढ़ाया। यह अल-कल्बी ने कहा। चौथा: उनके सीनों को उस ईमान (आस्था) के लिए खोल दिया जिस पर वे हैं(2)।

{और उसने उन्हें उनकी परहेज़गारी (तक़वा) प्रदान की} अर्थात: उन्हें इसके लिए प्रेरित किया(3)। इसके बारे में पाँच विचार कहे गए हैं: पहला: उसने उन्हें डर (ख़ुदा का ख़ौफ़) दिया। यह रबी ने कहा। दूसरा: परलोक में उनकी परहेज़गारी का प्रतिफल। यह अल-सुद्दी ने कहा। तीसरा: उन्हें उस कार्य के लिए सफलता दी जो उन पर अनिवार्य किया गया था। यह मुक़ातिल ने कहा। चौथा: उनके लिए स्पष्ट कर दिया कि उन्हें किन चीज़ों से बचना चाहिए। यह इब्न ज़ियाद और अल-सुद्दी ने भी कहा। पाँचवाँ: यह कि मंसूख़ (निरस्त) को छोड़ना और नासिख़ (निरस्त करने वाले) पर अमल करना है। यह अतिया ने कहा। अल-मावर्दी(4)। एक छठा मत संभव है: यह कि रियायतों को छोड़ना और दृढ़ संकल्पों को अपनाना है(5)।

और इसे "व-आताहुम" के बजाय "व-अ'ताहुम" (और उसने उन्हें दिया) भी पढ़ा गया है(6)। इकरीमा ने कहा: यह उन अहले किताब (किताब वाले लोगों) के बारे में उतरा जो ईमान लाए(7)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {तो क्या वे बस क़यामत की घड़ी की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि वह उन पर अचानक आ जाए? जबकि उसके लक्षण तो आ चुके हैं। फिर जब वह उनके पास आ जाएगी, तो उनके लिए नसीहत कहाँ (काम आएगी)?}

अल्लाह तआला का फरमान: {तो क्या वे बस क़यामत की घड़ी की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि वह उन पर अचानक आ जाए?} अर्थात: अचानक। और यह एक चेतावनी है।

(1) उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरान' 3/61 में इसी तरह, और लेखक ने इसे 'अल-नुक़त वल-उयून' 5/298 और उससे पहले के माध्यम से उद्धृत किया है। (2) 'अल-नुक़त वल-उयून' 5/298। (3) ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' 5/11। (4) 'अल-नुक़त वल-उयून' 5/298 और उससे पहले का भाग, अल-सुद्दी के इस कथन के बिना: 'उनके लिए स्पष्ट कर दिया कि उन्हें किन चीज़ों से बचना चाहिए', जो 'अल-कश्शाफ' 3/534 में है। (5) 'मजमा अल-बयान' 26/38। (6) 'अल-कश्शाफ' 3/534। (7) 'ज़ाद अल-मसीर' 7/403।

اور کہا گیا: جو کچھ وہ قرآن سے سنتے ہیں وہ ہدایت ہے، یعنی: ان کا یقین بڑھ جاتا ہے۔ الفراء نے کہا(۱): منافقوں کے اعراض اور ان کے استہزاء نے ان کی ہدایت میں اضافہ کر دیا۔ اور کہا گیا: ناسخ کے نزول نے ان کی ہدایت میں اضافہ کر دیا۔

اور اس ہدایت کے بارے میں جس میں اللہ نے ان کا اضافہ کیا، چار اقوال ہیں: پہلا: ان کے علم میں اضافہ کیا۔ یہ ربیع بن انس نے کہا۔ دوسرا: انہوں نے جو سنا اسے جانا اور جو جانا اس پر عمل کیا۔ یہ ضحاک نے کہا۔ تیسرا: ان کے دین میں ان کی بصیرت اور ان کے نبی کی تصدیق میں اضافہ کیا۔ یہ کلبی نے کہا۔ چوتھا: ان کے سینوں کو اس ایمان کے لیے کھول دیا جس پر وہ قائم ہیں(۲)۔

﴿وَءَاتَىٰهُمْ تَقْوَاهُمْ﴾ یعنی: انہیں اس کا الہام کیا(۳)۔ اس بارے میں پانچ وجوہات کہی گئی ہیں: پہلی: انہیں خشیت (خوفِ خدا) عطا کی۔ یہ ربیع نے کہا۔ دوسری: آخرت میں ان کے تقویٰ کا ثواب۔ یہ سدی نے کہا۔ تیسری: انہیں اس عمل کی توفیق دی جو ان پر فرض کیا گیا تھا۔ یہ مقاتل نے کہا۔ چوتھی: ان کے لیے واضح کر دیا کہ کن چیزوں سے بچنا ہے۔ یہ ابن زیاد اور سدی نے بھی کہا۔ پانچویں: یہ کہ منسوخ کو چھوڑنا اور ناسخ پر عمل کرنا ہے۔ یہ عطیہ نے کہا۔ الماوردی(٤)۔ چھٹا احتمال یہ ہے کہ: رخصتوں کو چھوڑنا اور عزیمتوں پر عمل کرنا ہے(٥)۔

اور «وَآتَاهُمْ» کے بجائے «وَأَعْطَاهُمْ» بھی پڑھا گیا ہے(٦)۔ اور عکرمہ نے کہا: یہ ان اہل کتاب کے بارے میں نازل ہوئی جو ایمان لائے(٧)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا فَأَنَّى لَهُمْ إِذَا جَاءَتْهُمْ ذِكْرَاهُمْ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَهَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَن تَأْتِيَهُم بَغْتَةً﴾ یعنی: اچانک۔ اور یہ ایک وعید (دھمکی) ہے۔

---

(١) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ٣ / ٦١ میں اسی طرح ہے، اور مصنف نے اسے 'النکت والعیون' ٥ / ٢٩٨ اور اس سے پہلے کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (٢) 'النکت والعیون' ٥ / ٢٩٨۔ (٣) زجاج کی 'معانی القرآن' ٥ / ١١۔ (٤) 'النکت والعیون' ٥ / ٢٩٨ اور اس سے پہلے کا حصہ سوائے سدی کے اس قول کے: 'ان کے لیے واضح کر دیا کہ کن چیزوں سے بچنا ہے'، جو کہ 'الکشاف' ٣ / ٥٣٤ میں ہے۔ (٥) 'مجمع البیان' ٢٦ / ٣٨۔ (٦) 'الکشاف' ٣ / ٥٣٤۔ (٧) 'زاد المسیر' ٧ / ٤٠٣۔

Page 265 Surah Muhammad: Verse 18

...for the disbelievers. {For its signs have already come} [Quran 47:18], meaning: its portents and signs(1). They had read in their books that Muhammad ﷺ is the last of the prophets, so his sending is one of its signs and proofs. This was said by al-Dahhak and al-Hasan(2).

And in the Sahih on the authority of Anas, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I and the Hour have been sent like these two," and he joined his forefinger and middle finger; this is the wording of Muslim, and it was recorded by al-Bukhari, al-Tirmidhi, and Ibn Majah(3).

And it is narrated: "I and the Hour were sent like two racing horses"(4). It was said: The signs (ashrat) of the Hour are its causes that are lesser than its main events; hence, the common people are called 'al-sharat' (the lowly/base)(5).

And it was said: It means the signs of the Hour; the splitting of the moon, and the smoke, as al-Hasan also said(6).

On the authority of al-Kalbi: abundance of wealth, trade, false testimony, severing of kinship ties, scarcity of the honorable, and abundance of the ignoble(7). We have covered this chapter thoroughly in the book "Al-Tadhkirah," and praise be to Allah(8).

The singular of 'ashrat' is 'sharat', and its root is 'al-a'lam' (banners/marks). From this, the 'shurat' (guards/police) were named because they made a sign for themselves by which they are known; and from it comes 'shart' (condition) in sales and other things(9).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Tafsir al-Baghawi 182/4. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 299/5 similarly mentioned by al-Dahhak. (3) Sahih Muslim (2951): (135), Sahih al-Bukhari (6504), Sunan al-Tirmidhi (2214), and it is in Musnad Ahmad (12245) from the hadith of Anas. Al-Bukhari recorded it (6505), and Ibn Majah (4040) from the hadith of Abu Hurairah. Ahmad recorded it (14431), and Ibn Majah (45) from the hadith of Jabir ibn Abdullah (may Allah be pleased with them both). The hadith of Anas was mentioned previously in 268/12. (4) Ahmad recorded it (22809), al-Bayhaqi in al-Shu'ab (10237), and Abu al-Shaykh in al-Amthal (347) from the hadith of Sahl ibn Sa'd. His saying: "like two racing horses" means: they are racing towards a goal. Al-Nihayah (faras). (5) Tahdhib al-

Lughah 309/11. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 299/5 without mentioning the smoke. (7) Al-Kashshaf 353/3. (8) P. 624 onwards. (9) Tahdhib al-Lughah 308/11-309.

पृष्ठ २६५ सूरा मुहम्मद: आयत १८

...काफ़िरों के लिए। {इसके संकेत पहले ही आ चुके हैं} [क़ुरआन ४७:१८], अर्थात्: इसके पूर्व लक्षण और निशानियाँ(१)। उन्होंने अपनी किताबों में पढ़ा था कि मुहम्मद ﷺ आख़िरी नबी हैं, इसलिए उनका भेजा जाना इसकी निशानियों और प्रमाणों में से एक है। यह अल-दह्हाक और अल-हसन ने कहा है(२)।

और सहीह में अनस से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "मुझे और क़यामत को इन दो की तरह भेजा गया है," और उन्होंने अपनी तर्जनी और बीच की उंगली को मिलाया; यह मुस्लिम के शब्द हैं, और इसे अल-बुख़ारी, अल-तिर्मिज़ी और इब्न माजह ने उल्लेख किया है(३)।

और रिवायत है: "मुझे और क़यामत को दौड़ के दो घोड़ों की तरह भेजा गया है"(४)। कहा गया है: क़यामत के'अशरात' (संकेत) इसके वे कारण हैं जो इसकी मुख्य घटनाओं से कमतर हैं; इसलिए आम लोगों को 'अल-शरत' (नीच/साधारण) कहा जाता है(५)।

और कहा गया है: इसका अर्थ क़यामत की निशानियाँ हैं; चाँद का फटना, और धुआँ, जैसा कि अल-हसन ने भी कहा है(६)।

अल-कल्बी से रिवायत है: धन की प्रचुरता, व्यापार, झूठी गवाही, रिश्तों को तोड़ना, सम्मानित लोगों की कमी और नीच लोगों की अधिकता(७)। हमने इस अध्याय को "अल-तज़किराह" पुस्तक में विस्तार से कवर किया है, और अल्लाह का शुक्र है(८)।

'अशरात' का एकवचन 'शरत' है, और इसका मूल 'अल-आलाम' (चिह्न/निशान) है। इसी से 'शुरत' (रक्षक/पुलिस) का नाम पड़ा क्योंकि उन्होंने अपने लिए एक चिन्ह बनाया जिससे वे पहचाने जाते हैं; और इसी से बिक्री और अन्य चीज़ों में 'शर्त' (अनुबंध/स्थिति) शब्द आया है(९)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१८२। (२) अल-नुकत वल-उयून ५/२९९ अल-दह्हाक के पास इसी तरह। (३) सहीह मुस्लिम (२९५१): (१३५), सहीह अल-बुख़ारी (६५०४), सुनन अल-तिर्मिज़ी (२२१४) और यह अनस की हदीस से मुसनद अहमद (१२२४५) में है। अल-बुख़ारी ने इसे (६५०५) और इब्न माजह ने (४०४०) अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। अहमद ने इसे (१४४३१) और इब्न माजह ने (४५) जाबिर

बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है। अनस की हदीस २६८/१२ में पहले आ चुकी है। (४) अहमद ने इसे (२२८०९), अल-बैहक़ी ने अल-शुआब (१०२३७) में, और अबू अल-शेख़ ने अल-अमताल (३४७) में सहल बिन साद की हदीस से निकाला है। उनका कहना है: "दौड़ के दो घोड़ों की तरह": यानी: वे एक लक्ष्य की ओर दौड़ रहे हैं। अल-निहाया (फ़रस)। (५) तहज़ीब अल-लुग़ह ११/३०९। (६) अल-नुकत वल-उयून ५/२९९ धुएँ के ज़िक्र के बिना। (७) अल-कशाफ़ ३/३५३। (८) पृ. ६२४ और उसके बाद। (९) तहज़ीब अल-लुग़ह ११/३०८-३०९।

صفحہ ٢٦٥ سورہ محمد: آیت ١٨

کفار کے لیے۔ ﴿ فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا ﴾ یعنی: اس کی علامتیں اور نشانیاں(١)۔ اور وہ اپنی کتابوں میں پڑھ چکے تھے کہ محمد ﷺ آخری نبی ہیں، چنانچہ آپ ﷺ کی بعثت اس کی علامتوں اور دلیلوں میں سے ہے۔ یہ بات ضحاک اور حسن نے کہی ہے(٢)۔

اور صحیح میں انس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں اور قیامت ان دو کی طرح بھیجے گئے ہیں،" اور آپ ﷺ نے شہادت کی انگلی اور درمیانی انگلی کو ملایا؛ یہ مسلم کے الفاظ ہیں، اور اسے بخاری، ترمذی اور ابن ماجہ نے روایت کیا ہے(٣)۔

اور روایت ہے: "میں اور قیامت دو گھڑ دوڑ کے گھوڑوں کی طرح بھیجے گئے ہیں"(٤)۔ اور کہا گیا: قیامت کے اشراط (علامات) وہ اسباب ہیں جو اس کے بڑے واقعات سے کم تر ہیں، اسی سے لوگوں کے نچلے طبقے کو 'الشرط' کہا جاتا ہے(٥)۔

اور کہا گیا: اس سے مراد قیامت کی نشانیاں ہیں؛ شق القمر، اور دھواں، یہ بات حسن نے بھی کہی ہے(٦)۔

اور کلبی سے مروی ہے: مال کی کثرت، تجارت، جھوٹی گواہی، قطع رحمی، معزز لوگوں کی کمی، اور کمینوں کی کثرت(٧)۔ ہم نے اس باب کو کتاب "التذکرہ" میں مکمل طور پر بیان کر دیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں(٨)۔

اور اشراط کا واحد شَرَط ہے، اور اس کی اصل 'الاعلام' (نشانیاں/جھنڈے) ہے۔ اسی سے 'الشرط' (پولیس/محافظ) کہا گیا؛ کیونکہ انہوں نے اپنے لیے ایک ایسی علامت بنائی جس سے وہ پہچانے جاتے ہیں، اور اسی سے خرید و فروخت وغیرہ میں 'شرط' ہے(٩)۔

(١) تفسیر البغوی ١٨٢/٤۔ (٢) النکت والعیون ٢٩٩/٥ ضحاک کے ہاں اسی طرح۔ (٣) صحیح مسلم (٢٩٥١): (١٣٥)، صحیح بخاری (٦٥٠٤)، سنن ترمذی (٢٢١٤) اور یہ مسند احمد (١٢٢٤٥) میں انس کی حدیث سے ہے۔ اور اسے بخاری (٦٥٠٥) اور ابن ماجہ (٤٠٤٠) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٤٤٣١) اور ابن ماجہ (٤٥) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور انس کی حدیث ٢٦٨/١٢ میں گزر چکی ہے۔ (٤) اسے احمد (٢٢٨٠٩)، بیہقی نے الشعب (١٠٢٣٧) میں، اور ابو الشیخ نے الامثال (٣٤٧) میں سہل بن سعد کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "گھڑ دوڑ کے دو گھوڑوں کی طرح": یعنی: وہ ایک منزل کی طرف مقابلہ کر رہے ہیں۔ النہایہ (فرس)۔ (٥) تہذیب اللغۃ ٣٠٩/١١۔ (٦) النکت والعیون ٢٩٩/٥ دھوئیں کے ذکر کے بغیر۔ (٧) الکشاف ٣٥٣/٣۔ (٨) ص ٦٢٤ اور اس کے بعد۔ (٩) تہذیب اللغۃ ٣٠٨/١١-٣٠٩۔

Surah Muhammad: Verse 18 266

Abu al-Aswad said: "If you have resolved to part ways with us... the signs of its beginning have already started to appear." (1) It is said: "So-and-so marked (ashrata) himself for such a task," meaning he designated it for himself and made himself known for it. Aws ibn Hajar said, describing a man who lowered himself by a rope from a mountaintop to a 'nab'a' tree to cut it and make a bow from it (2): "He marked (ashrata) himself for it while clinging on... and he cast down his ropes and relied [on God]." (4) "That it [the Hour] should come upon them suddenly" (Quran 47:18). "That" (An) is a substitute of inclusion (badal ishtimal) for "the Hour," similar to His saying: "lest you trample them" (Quran 48:25) from His saying: "believing men and believing women." And it was recited as: "baghtatan" with the weight of "jarabatan" (5), which is a rare form whose sister does not appear in source texts; it is narrated from Abu Amr. Al-Zamakhshari (6) said: "What I fear most is that it is a mistake from the narrator from Abu Amr, and that the correct form is 'baghtatan' with a fatha on the ghayn without shadda, like the recitation of al-Hasan." Abu Ja'far al-Ru'asi and others from the people of Mecca narrated: "If it comes to them suddenly" (7). Al-Mahdawi said: "And whoever recites: 'If it comes to them suddenly,' the pause would be on 'the Hour,' then the conditional statement starts anew. Any doubt that the speech might imply is redirected to the creation, as if he said: If they doubt its arrival, 'then its signs have already come.'" His saying, the Almighty: "Then how [will it benefit] them, when it has come to them, their remembrance?" (Quran 47:18). "Their remembrance" is the subject (mubtada'), and "Then how [will it benefit] them" is the predicate (khabar). The nominative pronoun in "it has come to them" refers to the Hour; the meaning is: From where will they get the remembrance once it has come to them?

Footnotes: (1) The verse is in al-Aghani 12/334, and al-Kashshaf 3/535. 'Al-Sarm': abandonment, Lisan al-Arab (s-r-m). These are verses he said regarding Abu al-Jarud the poet, who had abandoned him, as mentioned in al-Aghani. (2) In (m): "to cut it to make." (3) In the manuscripts: "himself in it," and what is established is from Jamharat al-Lugha (r-sh-t) - and the discussion on it is similar, and from what preceded 5/237. (4) It appeared in (kh) and (z) after the verse - and it is in the margin of (q) - what follows: The 'nab'a' is a tree from which bows are made, singular: nab'a, and arrows are made from its branches. End. And this discussion is in al-Sihah (n-b-'). (5) Meaning: a group of donkeys. Lisan al-Arab (j-r-b). (6) In al-Kashshaf 3/535 and what precedes it, and the recitation is also in al-Muharrar al-Wajiz 5/116, and al-

Muhtasib 2/271. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/116, and the recitation in al-Muhtasib 2/270, and it occurred in the manuscripts except (m) and (q) as "ta'tihim".

सूरह मुहम्मद: आयत 18 266

अबू अल-असवद ने कहा: "यदि आपने हमसे अलग होने का संकल्प कर लिया है... तो इसके प्रारंभ के लक्षण प्रकट होने लगे हैं।" (1) कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति ने इस कार्य के लिए स्वयं को चिह्नित (अशरत) किया," अर्थात् उसने स्वयं को इसके लिए समर्पित कर दिया और इसके लिए प्रसिद्ध हो गया। औस इब्न हजर ने एक व्यक्ति का वर्णन करते हुए कहा जो एक रस्सी के सहारे पहाड़ की चोटी से 'नबा' के पेड़ तक उतरा ताकि उसे काटकर उससे धनुष बना सके(2): "उसने स्वयं को इसके लिए समर्पित (अशरत) कर दिया जबकि वह मजबूती से पकड़े हुए था... और उसने अपनी रस्सियाँ डालीं और [ईश्वर पर] भरोसा किया।" (4) "कि वह [क़यामत की घड़ी] उन पर अचानक आ जाए" (क़ुरान 47:18)। "कि" (अन) "घड़ी" के लिए 'बदल इश्तमाल' (समावेशी विकल्प) है, जैसे उनका कथन: "कि तुम उन्हें कुचल न डालो" (क़ुरान 48:25) उनके कथन से: "मोमिन पुरुष और मोमिन स्त्रियाँ।" और इसे "बघ्ततन" के रूप में पढ़ा गया, "जरबतन" (5) के वजन पर, जो एक दुर्लभ रूप है जिसकी समरूपता अन्य स्रोतों में नहीं मिलती; यह अबू अम्र से वर्णित है। अल-ज़मख्शरी (6) ने कहा: "मुझे सबसे अधिक डर इस बात का है कि यह अबू अम्र के वर्णनकर्ता की गलती हो सकती है, और सही रूप 'बघ्ततन' है जिसमें 'ग़ैन' पर फतहा है बिना शद्दा के, जैसे अल-हसन का पाठ है।" अबू जाफ़र अल-रुआसी और मक्का के अन्य लोगों ने वर्णन किया: "यदि वह उनके पास अचानक आए" (7)। अल-महदवी ने कहा: "और जो कोई पढ़ता है: 'यदि वह उनके पास अचानक आए,' तो विराम 'घड़ी' पर होगा, फिर शर्त वाला वाक्य नए सिरे से शुरू होगा। इस कथन में संदेह की जो भी संभावना है वह सृष्टि की ओर मोड़ी गई है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: यदि वे इसके आने में संदेह करते हैं, 'तो इसके लक्षण तो आ ही चुके हैं'।" अल्लाह तआला का कथन: "फिर उनके लिए क्या लाभ, जब वह (घड़ी) उनके पास आ जाएगी, उनकी नसीहत (याद करना)?" (क़ुरान 47:18)। "उनकी नसीहत" (ज़िक्राहुम) उद्देश्य (मुब्तदा) है, और "फिर उनके लिए क्या लाभ" (फ़ अन्ना लहुम) विधेय (खबर) है। "जब वह उनके पास आ जाएगी" में सर्वनाम 'घड़ी' के लिए है; अर्थ यह है: उनके पास नसीहत कहाँ से आएगी जब वह आ चुकी होगी।

पाद टिप्पणियाँ: (1) यह छंद अल-अघानी 12/334 और अल-कशफ़ 3/535 में है। 'अल-सर्म': त्यागना, लिसान अल-अरब (स-र-म)। ये छंद उन्होंने कवि अबू अल-जरूद के बारे में कहे थे जिसने उन्हें त्याग दिया था, जैसा कि अल-अघानी में है। (2) (म) में: "उसे काटने के लिए ताकि बना सके।" (3) प्रतियों में: "स्वयं उसमें," और जो स्थापित है वह जमहरात अल-लुग़ा (र-श-ट) से है - और उस पर

चर्चा उसी के समान है, और जो पहले बीत चुका है 5/237। (4) (ख़) और (ज़) में छंद के बाद आया है - और यह (क़) के हाशिये में है - जिसका अर्थ है: नबा एक पेड़ है जिससे धनुष बनाए जाते हैं, एकवचन: नबा, और उसकी शाखाओं से तीर बनाए जाते हैं। समाप्त। और यह चर्चा अल-सिहाह (न-ब-अ) में है। (5) अर्थात्: गधों का समूह। लिसान अल-अरब (ज-र-ब)। (6) अल-कशफ़ 3/535 और उससे पहले वाले हिस्से में, और पाठ अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/116 और अल-मुहतसिब 2/271 में भी है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/116, और पाठ अल-मुहतसिब 2/270 में, और प्रतियों में (म) और (क़) को छोड़कर "ता'तिहिम" के रूप में आया है।

سورہ محمد: آیت ۱۸ ۲۶۶

ابو الاسود نے کہا: "پس اگر آپ نے ہمارے درمیان قطع تعلقی کا پکا ارادہ کر لیا ہے... تو اس کے آغاز کی نشانیاں ظاہر ہونا شروع ہو گئی ہیں۔" (۱) اور کہا جاتا ہے: "فلاں شخص نے خود کو فلاں کام کے لیے نشان زد (اشرط) کر لیا،" یعنی اس نے اسے اپنے لیے مخصوص کر لیا اور اس کے لیے خود کو مشہور کر دیا۔ اوس بن حجر نے ایک ایسے شخص کی تعریف کرتے ہوئے کہا جو پہاڑ کی چوٹی سے ایک رسی کے ذریعے 'نبعہ' کے درخت تک اترا تاکہ اسے کاٹ کر اس سے کمان بنا سکے (۲): "پس اس نے خود کو اس کے لیے وقف (اشرط) کر دیا جبکہ وہ مضبوطی سے تھامے ہوئے تھا... اور اس نے اپنی رسیاں ڈال دیں اور [اللہ پر] توکل کیا۔" (۴) ﴿ کہ وہ [قیامت کی گھڑی] ان پر اچانک آ جائے ﴾ (قرآن ۴۷:۱۸)۔ "کہ" (أن) بدلِ اشتمال ہے لفظ "قیامت" (الساعة) سے، جیسے ان کا قول: ﴿ کہ تم انہیں روند نہ ڈالو ﴾ (قرآن ۴۸:۲۵) ان کے قول: ﴿ مومن مرد اور مومن عورتیں ﴾ سے۔ اور اسے "بَغْتَةً" پڑھا گیا "جَرَبَةً" (۵) کے وزن پر، جو ایک نادر صیغہ ہے جس کی نظیر لغات میں نہیں ملتی؛ یہ ابو عمرو سے مروی ہے۔ الزمخشری (۶) نے کہا: "مجھے سب سے زیادہ ڈر اس بات کا ہے کہ یہ ابو عمرو کے راوی سے کوئی غلطی ہو، اور صحیح لفظ 'بغتہ' ہو غین پر فتحہ کے ساتھ بغیر تشدید کے، جیسے حسن کی قرآت ہے۔" اور ابو جعفر الرواسی اور اہل مکہ کے دیگر لوگوں نے روایت کیا: "اگر وہ ان کے پاس اچانک آئے" (۷)۔ المهدوی نے کہا: "اور جس نے قرآت کی: 'اگر وہ ان کے پاس اچانک آئے'، تو وقف 'الساعة' پر ہوگا، پھر شرطیہ کلام نئے سرے سے شروع ہوگا۔ کلام میں شک کا جو بھی پہلو ہے وہ مخلوق کی طرف لوٹتا ہے، گویا اس نے کہا: اگر وہ اس کے آنے میں شک کرتے ہیں تو 'بیشک اس کی نشانیاں آ چکی ہیں'۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ پھر ان کے لیے کہاں (فائدہ) ہو گا جب وہ (قیامت) ان

کے پاس آ جائے گی، ان کی نصیحت؟ ﴾ (قرآن ۴۷:۱۸)۔ "ان کی نصیحت" (ذِكْرَاهُمْ) مبتدا ہے، اور "پھر ان کے لیے کہاں" (فَأَنَّىٰ لَهُمْ) خبر ہے۔ اور "جب وہ آ جائے گی" میں ضمیر مرفوع قیامت (الساعة) کے لیے ہے؛ مراد یہ ہے کہ: جب قیامت آ جائے گی تو ان کے لیے نصیحت کہاں سے آئے گی (یعنی اس کا کوئی فائدہ نہ ہوگا)۔

حواشی: (۱) یہ شعر الاغانی ۱۲ / ۳۳۴ اور الکشاف ۳ / ۵۳۵ میں ہے۔ 'الصرم': قطع تعلقی، لسان العرب (صرم)۔ یہ وہ اشعار ہیں جو اس نے شاعر ابو الجارود کے بارے میں کہے تھے جس نے اسے چھوڑ دیا تھا جیسا کہ الاغانی میں ہے۔ (۲) (م) میں ہے: "اسے کاٹنے کے لیے تاکہ بنا سکے۔" (۳) نسخوں میں ہے: "اس میں خود کو،" اور ثابت شدہ جمہرۃ اللغہ (رشط) سے ہے - اور اس پر کلام اسی طرح ہے، اور جو پہلے گزر چکا ہے ۵ / ۲۳۷۔ (۴) (خ) اور (ز) میں شعر کے بعد آیا ہے - اور یہ (ق) کے حاشیے میں ہے - جس کی عبارت یہ ہے: نبع ایک درخت ہے جس سے کمانیں بنائی جاتی ہیں، واحد: نبعہ، اور اس کی شاخوں سے تیر بنائے جاتے ہیں۔ تمام شد۔ اور یہ کلام الصحاح (نبع) میں ہے۔ (۵) یعنی: گدھوں کی جماعت۔ لسان العرب (جرب)۔ (۶) الکشاف ۳ / ۵۳۵ اور اس سے پہلے کے حصے میں، اور یہ قرآت المحرر الوجیز ۵ / ۱۱۶ اور المحتسب ۲ / ۲۷۱ میں بھی ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۵ / ۱۱۶، اور قرآت المحتسب ۲ / ۲۷۰ میں، اور نسخوں میں سوائے (م) اور (ق) کے "تأتيهم" واقع ہوا ہے۔

Page 267

Surah Muhammad: Verses 18 - 19

The Hour. Qatadah and others said its meaning (1).

It was said: How can they be saved when the remembrance comes to them at the arrival of the Hour! This was said by Ibn Zaid (2).

There are two views regarding "the remembrance": First: Reminding them of what they have done of good or evil. Second: Calling them by their names as good tidings or as a warning. Aban narrated from Anas, from the Prophet (peace be upon him) who said: "Make your names good, for you will be called by them on the Day of Resurrection: 'O so-and-so, rise to your light,' 'O so-and-so, rise, there is no light for you'." This was mentioned by Al-Mawardi (3).

Allah Almighty says: {So know [O Muhammad] that there is no god but Allah, and ask forgiveness for your sin and for the believing men and believing women. And Allah knows your movement and your resting place.} (19)

Allah Almighty says: {So know that there is no god but Allah}. Al-Mawardi said (4): In this - even though the Messenger was already knowledgeable about Allah - there are three aspects: First, it means know that Allah has informed you that there is no god but Allah. Second, what you knew by deduction, know it now as a certain report. Third, it means remember that there is no god but Allah, so He expressed remembrance as "knowing" because remembrance results from knowledge.

From Sufyan ibn 'Uyaynah, he was asked about the merit of knowledge, so he said: Did you not hear His saying when He began with it: {So know that there is no god but Allah, and ask forgiveness for your sin}. So He commanded action after knowledge. And He said: {Know that the life of this world is but play and amusement} until His saying: {Race with one another towards forgiveness from your Lord} [Al-Hadid: 20-21]. And He said: {And know that your properties and your children are but a trial} [Al-Anfal: 28]. Then He said after: {so beware of them} (5). And Allah Almighty says: {And know that whatever of a thing you take as war booty, then for Allah is one-fifth of it} [Al-Anfal: 41]. Then He commanded...

---

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/673 without attribution, and the meaning of Qatadah's statement was mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 3/243, and al-Wahidi in al-Wasit 4/124. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/299. (3) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/299-300,

and it was mentioned by al-Daylami in al-Firdaws 1/98, and Salaf 13/101 similarly from Abu al-Darda', and its chain of narration is interrupted. (4) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/300. (5) Thus it appeared in the copies, and in al-Kashshaf 3/535, and perhaps he means verse (14) of At-Taghabun: {Indeed, among your wives and your children are enemies to you, so beware of them}.

पृष्ठ २६७

सूरा मुहम्मद: आयत १८ - १९

कयामत। कतादा और अन्यों ने यही अर्थ बताया है (१)।

और कहा गया: जब कयामत के आने के समय उन्हें नसीहत दी जाएगी तो उनका बचाव कैसे होगा! यह इब्न ज़ैद ने कहा है (२)।

"नसीहत" (जिक्र) के दो पहलू हैं: पहला: उन्हें उनके द्वारा किए गए अच्छे या बुरे कार्यों की याद दिलाना। दूसरा: उन्हें शुभ समाचार या चेतावनी के रूप में उनके नामों से पुकारना। अबान ने अनस से, और उन्होंने पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "अपने नाम अच्छे रखो, क्योंकि कयामत के दिन तुम्हें उन्हीं नामों से पुकारा जाएगा: ऐ फलां, अपनी रोशनी की ओर उठो; ऐ फलां, उठो, तुम्हारे लिए कोई रोशनी नहीं है।" इसे अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है (३)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {तो जान लो कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है और अपने गुनाहों के लिए और मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों के लिए क्षमा माँगो, और अल्लाह तुम्हारी गतिविधियों और तुम्हारे ठिकाने को जानता है।} (१९)

अल्लाह तआला का फरमान: {तो जान लो कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है}। अल-मावर्दी ने कहा (४): इसमें - यद्यपि रसूल अल्लाह के बारे में जानते थे - तीन पहलू हैं: यानी जान लें कि अल्लाह ने आपको सूचित किया है कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है। दूसरा: जो आपने तर्क से जाना है उसे अब निश्चित सूचना के रूप में जानें। तीसरा: यानी याद करें कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, अतः उन्होंने ज़िक्र (याद) को इल्म (ज्ञान) के रूप में व्यक्त किया क्योंकि ज़िक्र उसी से उत्पन्न होता है।

सुफियान इब्न उयैना से रिवायत है कि उनसे ज्ञान की श्रेष्ठता के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: क्या आपने उनका कथन नहीं सुना जब उन्होंने इससे शुरुआत की: {तो जान लो कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है और अपने गुनाहों के लिए क्षमा माँगो}। तो उन्होंने ज्ञान के बाद कर्म का आदेश दिया। और उन्होंने कहा: {जान लो कि सांसारिक जीवन केवल खेल और तमाशा है} उनके इस कथन तक: {अपने रब की क्षमा की ओर दौड़ो} [अल-हदीद: २०-२१]। और उन्होंने कहा: {और जान लो कि तुम्हारी संपत्ति और तुम्हारी संतान केवल एक परीक्षा है} [अल-अनफाल: २८]। फिर उसके बाद कहा:

{तो उनसे बचो} (५)। और अल्लाह तआला ने कहा: {और जान लो कि तुम्हें जो कुछ भी युद्ध सामग्री के रूप में प्राप्त हो, उसका पाँचवाँ हिस्सा अल्लाह के लिए है} [अल-अनफाल: ४१]। फिर आदेश दिया...

---

(१) मुश्किल इराब अल-कुरान २/६७३ बिना किसी श्रेय के, और कतादा के कथन का अर्थ अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर ३/२४३ में और अल-वाहिदी ने अल-वसीत ४/१२४ में उल्लेख किया है। (२) अल-नुकात वल-उयून ५/२९९। (३) अल-नुकात वल-उयून ५/२९९-३०० में, और इसे अद-दयलामी ने अल-फिरदौस १/९८ में और सलफ १३/१०१ में इसी तरह अबू अद-दर्दा से उल्लेख किया है और इसका सिलसिला कटा हुआ (मुनकाति) है। (४) अल-नुकात वल-उयून ५/३०० में। (५) ऐसा प्रतियों में हुआ है, और अल-कश्शाफ ३/५३५ में, और शायद उनका तात्पर्य अत-तगाबुन की आयत (१४) से है: {वास्तव में, तुम्हारी पत्नियों और तुम्हारी संतान में से कुछ तुम्हारे दुश्मन हैं, इसलिए उनसे सावधान रहो}।

صفحہ ۲۶۷

سورہ محمد: آیت ۱۸ - ۱۹

قیامت۔ قتادہ اور دیگر نے یہی معنی بیان کیا ہے(۱)۔

اور کہا گیا: جب قیامت کے آنے کے وقت انہیں نصیحت آئے گی تو ان کا بچاؤ کیسے ہوگا! یہ ابن زید نے کہا ہے(۲)۔

"ذکر" (نصیحت) کے دو پہلو ہیں: پہلا: انہیں ان کے کیے گئے نیک یا بد اعمال کی یاد دہانی کرانا۔ دوسرا: انہیں خوشخبری یا ڈرانے کے لیے ان کے ناموں سے پکارنا۔ ابان نے انس سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "اپنے نام اچھے رکھو، کیونکہ تمہیں قیامت کے دن انہی ناموں سے پکارا جائے گا: اے فلاں، اپنے نور کی طرف اٹھو؛ اے فلاں، اٹھو، تمہارے لیے کوئی نور نہیں ہے" اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ ١٩﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ﴾ الماوردی نے کہا(۴): اس میں - باوجود اس کے کہ رسول اللہ ﷺ اللہ کے بارے میں علم رکھتے تھے - تین پہلو ہیں: یعنی جان لیجئے کہ اللہ نے آپ کو مطلع کیا ہے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ دوسرا: جو آپ نے استدلال سے جانا اسے اب یقینی خبر کے طور پر جانیں۔ تیسرا: یعنی یاد کیجئے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، پس ذکر کو علم سے تعبیر کیا کیونکہ ذکر علم ہی سے پیدا ہوتا ہے۔

سفیان بن عیینہ سے روایت ہے کہ ان سے علم کی فضیلت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: کیا تم نے اللہ کا قول نہیں سنا جب اس نے اس سے ابتدا کی: ﴿فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ﴾ پس اس نے علم کے بعد عمل کا حکم دیا۔ اور فرمایا: ﴿اعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ﴾ اس کے اس قول تک: ﴿سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ [الحدید: ۲۰-۲۱]۔ اور فرمایا: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ﴾ [الأنفال : ۲۸]۔ پھر اس کے بعد فرمایا: ﴿فَاحْذَرُوهُمْ﴾ (۵)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ﴾ [الأنفال : ۴۱]۔ پھر حکم دیا...

---

(۱) مشکل إعراب القرآن ۲/۶۷۳ بغیر نسبت کے، اور قتادہ کے قول کا معنی ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۳/۲۴۳ میں اور الواحدی نے الوسیط ۴/۱۲۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵/۲۹۹۔ (۳) النکت والعیون ۵/۲۹۹-۳۰۰ میں، اور اسے الدیلمی نے الفردوس ۱/۹۸ میں اور سلف ۱۳/۱۰۱ میں اسی طرح ابو الدرداء سے ذکر کیا ہے اور اس کی سند منقطع ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/۳۰۰ میں۔ (۵) نسخوں میں اسی طرح واقع ہوا ہے، اور الکشاف ۳/۵۳۵ میں، اور غالباً ان کی مراد التغابن کی آیت (۱۴) ہے: ﴿إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوّاً لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ﴾۔

Surah Muhammad: Verse 19 | 268

...with action afterwards.

His saying, the Almighty: {And ask forgiveness for your sin} carries two meanings: one: it means ask God's forgiveness if a sin occurs from you. The second: ask God's forgiveness so that He may protect you from sins(1).

And it was said: When He mentioned to him the state of the disbelievers and the believers, He commanded him to remain firm in faith, i.e.: remain firm in what you are on of monotheism, sincerity, and caution from what you would need forgiveness for with it(2).

And it was said: The address is to him, but the intention is the Ummah (the Muslim community), and according to this saying, the verse necessitates a person's seeking forgiveness for all Muslims(3).

And it was said: His heart (peace and blessings be upon him) was constricted by the disbelief of the disbelievers and the hypocrites; so the verse was revealed. I.e.: so know that no one reveals what is in you except God; so do not attach your heart to anyone other than Him.

And it was said: He was commanded to seek forgiveness so that the Ummah may follow his example(4). {And for the believing men and believing women} i.e.: and for their sins. And this is a command for intercession(5).

And Muslim narrated from Asim al-Ahwal, from Abdullah bin Sarjis al-Makhzumi, who said: I came to the Prophet ﷺ and ate from his food, and I said: O Messenger of God, may God forgive you! My companion said to him: Did the Prophet ﷺ ask forgiveness for you? He said: Yes, and for you. Then he recited this verse: {And ask forgiveness for your sin and for the believing men and believing women}. Then I turned and looked at the Seal of Prophethood between his shoulders, a cluster (of flesh)(6); moles as if they were warts(7).

(1) An-Nukat wal-Uyun 5/300. (2) Al-Kashshaf 3/535 similarly. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/116. (4) Tafsir al-Baghawi 4/182 similarly. (5) Al-Wasit 4/125. (6) Thus in (kh), (d), (z), (f), and (q), and in (z): 'jami'', and it is a version as mentioned by al-Nawawi in his commentary on Sahih Muslim 15/99. In (m): 'jam'an'. (7) Sahih Muslim (2346) similarly and what is between brackets is from it, and Ahmad also narrated it similarly (20778). His saying: =

सूरह मुहम्मद: आयत १९ | २६८

...बाद में कर्म के साथ।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपने पाप के लिए क्षमा माँगें} इसके दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: इसका अर्थ है कि यदि आपसे कोई पाप हो जाए तो ईश्वर से क्षमा माँगें। दूसरा: ईश्वर से क्षमा माँगें ताकि वह आपको पापों से सुरक्षित रखे(१)।

और यह कहा गया: जब उन्होंने उन्हें काफिरों और मोमिनों (ईमान वालों) की स्थिति के बारे में बताया, तो उन्हें ईमान पर अडिग रहने का आदेश दिया, यानी: आप जिस एकेश्वरवाद, ईमानदारी और सावधानी पर हैं, उस पर अडिग रहें जिससे आपको क्षमा माँगने की आवश्यकता पड़े(२)।

और यह कहा गया: संबोधन उनके लिए है, लेकिन इसका अर्थ उम्मत (मुस्लिम समुदाय) है, और इस कथन के अनुसार, आयत एक व्यक्ति को सभी मुसलमानों के लिए क्षमा माँगना अनिवार्य बनाती है(३)।

और यह कहा गया: काफिरों और मुनाफिकों (पाखंडियों) के कुफ्र से नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का सीना तंग हो जाता था; तब यह आयत उतरी। यानी: तो जान लो कि अल्लाह के सिवा कोई नहीं है जो आपके दिल की बात को प्रकट कर सके, इसलिए अपने दिल को अल्लाह के सिवा किसी और से न जोड़ें।

और यह कहा गया: उन्हें क्षमा माँगने का आदेश दिया गया ताकि उम्मत उनका अनुसरण करे(४)। {और मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों के लिए} यानी: और उनके पापों के लिए। और यह शिफ़ाअत (सिफारिश) का आदेश है(५)।

और मुस्लिम ने आसिम अल-अहवाल से, अब्दुल्ला बिन सरजिस अल-मखज़ूमी से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के पास आया और उनके भोजन में से खाया और मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह आपको क्षमा करे! मेरे साथी ने उनसे पूछा: क्या नबी ﷺ ने आपके लिए क्षमा माँगी? उन्होंने कहा: हाँ, और तुम्हारे लिए भी। फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: {और अपने पाप के लिए और मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों के लिए क्षमा माँगें}। फिर मैं मुड़ा और उनके कंधों के बीच नुबुव्वत (पैगंबरी) की मुहर को देखा, जो मुट्ठी के समान थी(६); तिल जैसे कि वे मस्से हों(७)।

(१) अन-नुकात वल-उयून ५/३००। (२) अल-कशशाफ ३/५३५ इसी तरह। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/११६। (४) तफ़सीर अल-बगवी ४/१८२ इसी तरह। (५) अल-वसीत ४/१२५। (६) (ख), (द), (ज़), (फ़), और (क़) में ऐसा ही है, और (ज़ह) में: 'जमीअ', और यह एक प्रति है जैसा कि अल-नववी ने सहीह मुस्लिम १५/९९ पर अपनी टिप्पणी में उल्लेख किया है। और (म) में: 'जमअन' आया है। (७) सहीह मुस्लिम (२३४६) इसी तरह और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और अहमद ने भी इसे इसी तरह (२०७७८) रिवायत किया है। उनका कहना: =

...بعد میں عمل کے ساتھ۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ﴾ (اور اپنے گناہ کے لیے بخشش مانگیں) دو پہلو رکھتا ہے: ایک: یعنی اگر آپ سے کوئی گناہ سرزد ہو جائے تو اللہ سے معافی مانگیں۔ دوسرا: اللہ سے معافی مانگیں تاکہ وہ آپ کو گناہوں سے بچائے(۱)۔

اور کہا گیا: جب ان کے سامنے کافروں اور مومنوں کا حال ذکر کیا گیا تو انہیں ایمان پر ثابت قدم رہنے کا حکم دیا، یعنی: آپ جس توحید، اخلاص اور احتیاط پر ہیں اس پر قائم رہیں جس کے ساتھ آپ کو استغفار کی ضرورت پڑے(۲)۔

اور کہا گیا: خطاب ان سے ہے، لیکن مراد امت ہے، اور اس قول کے مطابق، یہ آیت انسان پر تمام مسلمانوں کے لیے استغفار کو واجب کرتی ہے(۳)۔

اور کہا گیا: کافروں اور منافقوں کے کفر کی وجہ سے آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کا سینہ تنگ ہوتا تھا؛ تو یہ آیت نازل ہوئی۔ یعنی: پس جان لیں کہ اللہ کے سوا کوئی نہیں جو آپ کی کیفیت کو دور کر سکے؛ لہٰذا اپنے دل کو اس کے سوا کسی سے نہ لگائیں۔

اور کہا گیا: انہیں استغفار کا حکم دیا گیا تاکہ امت ان کی پیروی کرے(۴)۔ ﴿وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ یعنی: اور ان کے گناہوں کے لیے۔ اور یہ شفاعت کا حکم ہے(۵)۔

اور مسلم نے عاصم الاحول سے، عبد اللہ بن سرجس المخزومی سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور آپ کے کھانے میں سے کھایا، تو میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ آپ کو معاف فرمائے! میرے ساتھی نے ان سے پوچھا: کیا نبی ﷺ نے آپ کے

لیے استغفار کیا؟ انہوں نے کہا: ہاں، اور تمہارے لیے بھی۔ پھر آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ پھر میں مڑا اور آپ کے کندھوں کے درمیان مہر نبوت کو دیکھا، وہ بند مٹھی کی مانند تھی(۶)؛ اس پر تل تھے جیسے وہ مسے ہوں(۷)۔

(۱) النكت والعيون ۵ / ۳۰۰۔ (۲) الكشاف ۳ / ۵۳۵ بنحوہ۔ (۳) المحرر الوجيز ۵ / ۱۱۶۔ (۴) تفسير البغوي ۴ / ۱۸۲ بنحوہ۔ (۵) الوسيط ۴ / ۱۲۵۔ (۶) (خ)، (د)، (ز)، (ف) اور (ق) میں اسی طرح ہے، اور (ظ) میں: 'جمیع' ہے، اور یہ ایک نسخہ ہے جیسا کہ نووی نے اپنی شرح صحیح مسلم ۱۵ / ۹۹ میں ذکر کیا ہے۔ اور (م) میں: 'جمعاً' آیا ہے۔ (۷) صحیح مسلم (۲۳۴۶) بنحوہ اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور اسے احمد نے بھی اسی طرح (۲۰۷۷۸) روایت کیا ہے۔ ان کا قول: =

Surah Muhammad: Verses 19 - 21 [Page] 269

“And Allah knows your movement and your resting place.” [Quran 47:19] Regarding this, there are five interpretations: First: He knows your actions in your movement and your standing still (1). Second: “your movement” refers to your actions by day and “your resting place” to your sleep at night (2).

It was also said: “your movement” in the world and “your resting place” in both the world and the hereafter. This was said by Ibn Abbas and al-Dahhak. Ikrimah said: “your movement” is from the loins of fathers into the wombs of mothers, and “your resting place” is your dwelling on earth. Ibn Kisan said: “your movement” is from back to belly to the world, and “your resting place” is in the graves (3).

I say: Generality applies to all of this; nothing of the movements or stillness of the children of Adam is hidden from Him, glorified be He, as is the case for all of His creation. He knows all of that before it happens, in general and in detail, first and last. Glorified be He, there is no god but He.

His Almighty's saying: “Those who believe say, ‘Why has a surah not been sent down?’ But when a precise surah is sent down and fighting is mentioned therein, you see those in whose hearts is disease looking at you with a look of one overcome by death. So more appropriate for them [would have been] (20) obedience and good words. And when the matter [of fighting] is determined, if they had been true to Allah, it would have been better for them (21).”

His Almighty's saying: “Those who believe say,” meaning: the sincere believers. “Why has a surah not been sent down?” out of longing for revelation and eagerness for Jihad and its reward. The meaning of “lawla” (why not) is “halla” (4). “But when a precise surah is sent down” which contains no abrogation. Qatada said: Every surah in which Jihad is mentioned is precise (muhkamah), and it is more severe...

= Jam' (plural/collection); he means like the gathering of the palm; which is to gather the fingers and join them. Khaylan: plural of Khal; which is a mole on the body. Thaalil: plural of Thulul (warts): which are these grains that appear on the skin like chickpeas or smaller. Al-Nihaya (Jam') (Khayl) (Thaal). (1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/12. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/300. (3) Tafsir al-Baghawi 4/183. (4) Zad al-Masir 7/405.

सूरह मुहम्मद: आयतें 19 - 21 [पृष्ठ] 269

“और अल्लाह तुम्हारी गतिविधियों और तुम्हारे आराम करने के स्थानों को जानता है।” [क़ुरान 47:19] इसके बारे में पाँच मत हैं: पहला: वह तुम्हारी गतिविधियों और स्थिरता में तुम्हारे कर्मों को जानता है (1)। दूसरा: “तुम्हारी गतिविधियाँ” दिन के समय तुम्हारे कर्मों में और “तुम्हारे आराम करने के स्थान” रात में तुम्हारी नींद में (2)।

यह भी कहा गया है: “तुम्हारी गतिविधियाँ” इस दुनिया में, और “तुम्हारे आराम करने के स्थान” इस दुनिया और परलोक में। यह इब्न अब्बास और अद-दहक द्वारा कहा गया था। इकरिमा ने कहा: “तुम्हारी गतिविधियाँ” पिताओं की पीठ से माताओं के गर्भाशय तक, और “तुम्हारे आराम करने के स्थान”: पृथ्वी पर तुम्हारा निवास। इब्न किसान ने कहा: “तुम्हारी गतिविधियाँ” पीठ से पेट और फिर दुनिया तक, और “तुम्हारे आराम करने के स्थान” कब्रों में (3)।

मैं कहता हूँ: सामान्यता इन सभी पर लागू होती है; आदम की संतानों की गतिविधियों या स्थिरता में से कुछ भी उससे छिपा नहीं है, वह महिमामय है, और इसी तरह उसकी पूरी रचना भी। वह इसके होने से पहले इन सब बातों को जानता है; सामान्य रूप से और विस्तार से; पहले और बाद में। वह महिमामय है, उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है।

अल्लाह तआला का कथन: “और जो लोग विश्वास करते हैं वे कहते हैं, ‘कोई सूरह क्यों नहीं उतारा गया?’ लेकिन जब एक स्पष्ट सूरह उतारा जाता है और उसमें युद्ध का उल्लेख किया जाता है, तो आप उन लोगों को देखते हैं जिनके दिलों में रोग है, वे आपकी ओर इस तरह देख रहे होते हैं जैसे मौत से बेहोश होने वाला व्यक्ति देखता है। तो उनके लिए बेहतर होता (20) आज्ञाकारिता और अच्छी बात। फिर जब मामला [युद्ध का] तय हो जाए, तो यदि वे अल्लाह के प्रति सच्चे होते, तो यह उनके लिए बेहतर होता (21)।”

अल्लाह तआला का कथन: “और जो लोग विश्वास करते हैं वे कहते हैं,” यानी: सच्चे आस्तिक। “कोई सूरह क्यों नहीं उतारा गया?” रहस्योद्घाटन की लालसा और जिहाद तथा उसके प्रतिफल की उत्सुकता के कारण। “लौला” (क्यों नहीं) का अर्थ “हल्ला” है (4)। “लेकिन जब एक स्पष्ट सूरह उतारा जाता है,” जिसमें कोई निरसन (abrogation) न हो। कतादा ने कहा: हर वह सूरह जिसमें जिहाद का उल्लेख है, वह स्पष्ट (मुहकम) है, और वह अधिक कठोर है...

= जम' (बहुवचन/संग्रह); उसका तात्पर्य हथेली को इकट्ठा करने जैसा है; जो उंगलियों को इकट्ठा करना और उन्हें मिलाना है। खैलान: खाल का बहुवचन; जो शरीर पर तिल होता है। थआलील: थुलुल (मस्से) का बहुवचन: जो त्वचा पर चने या उससे छोटे दाने के रूप में दिखाई देते हैं। अन-निहाया (जम') (खैल) (थअल)। (1) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/12। (2) अन-नुकत वल-'उयून 5/300। (3) तफ़सीर अल-बगवी 4/183। (4) ज़ाद अल-मसीर 7/405।

سورہ محمد: آیات ۱۹ - ۲۱ ۲۶۹

﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ﴾ (اور اللہ تمہارے چلنے پھرنے اور ٹھکانے کو جانتا ہے) [سورہ محمد: 19] اس میں پانچ اقوال ہیں: پہلا: وہ تمہارے تصرف اور قیام میں تمہارے اعمال کو جانتا ہے (۱)۔ دوسرا: «مُتَقَلَّبَكُمْ» دن کے وقت تمہارے اعمال میں اور «مَثْوَاكُمْ» رات کو تمہاری نیند میں (۲)۔

اور کہا گیا: «مُتَقَلَّبَكُمْ» دنیا میں، اور «مَثْوَاكُمْ» دنیا اور آخرت میں۔ یہ ابن عباس اور ضحاک نے کہا۔ عکرمہ نے کہا: «مُتَقَلَّبَكُمْ» باپوں کی پشت سے ماؤں کے رحموں تک، اور «مَثْوَاكُمْ»: زمین میں تمہارا قیام۔ ابن کیسان نے کہا: «مُتَقَلَّبَكُمْ» پشت سے پیٹ اور پھر دنیا تک، اور «مَثْوَاكُمْ» قبروں میں (۳)۔

میں کہتا ہوں: عموم ان سب پر محیط ہے، پس اللہ سبحانہ پر بنی آدم کی حرکات و سکنات میں سے کچھ بھی مخفی نہیں ہے، اور اسی طرح اس کی تمام مخلوق۔ وہ ان سب کے ہونے سے پہلے ان کا جاننے والا ہے؛ اجمالاً بھی اور تفصیلاً بھی؛ پہلے بھی اور بعد میں بھی۔ وہ پاک ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ ءَامَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ مُّحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأَوْلَى لَهُمْ ٢٠ طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ ٢١﴾۔ (اور ایمان والے کہتے ہیں کہ کوئی سورت کیوں نہیں اتاری گئی؟ پھر جب کوئی واضح سورت اتار دی جاتی ہے اور اس میں قتال کا ذکر ہوتا ہے تو تم ان لوگوں کو دیکھتے ہو جن کے دلوں میں بیماری ہے کہ وہ تمہاری طرف اس شخص کی طرح دیکھتے ہیں جس پر موت کی غشی طاری ہو، تو ان کے لیے بہتر تھا (20) فرمانبرداری کرنا اور

اچھی بات کہنا۔ پھر جب معاملہ طے پا جائے، تو اگر وہ اللہ سے سچے رہتے تو یہ ان کے لیے بہتر ہوتا (21))۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَقُولُ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ یعنی: مخلص مومنین۔ ﴿لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ﴾ وحی کے شوق اور جہاد اور اس کے ثواب کی حرص میں۔ اور «لَوْلَا» کے معنی «ہلا» (کیوں نہیں) کے ہیں (٤)۔ ﴿فَإِذَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ مُّحْكَمَةٌ﴾ جس میں کوئی منسوخ نہ ہو۔ قتادہ نے کہا: ہر وہ سورت جس میں جہاد کا ذکر ہے وہ محکم ہے، اور وہ زیادہ سخت ہے...

= جمع؛ اس سے مراد ہتھیلی کو بند کرنا ہے؛ یعنی انگلیوں کو اکٹھا کر کے ملانا۔ خیلان: خال کی جمع؛ اس سے مراد جسم پر تِل ہے۔ الثآلیل: ثؤلول (مسے) کی جمع: یہ وہ دانے ہیں جو جلد پر چنے یا اس سے چھوٹے دانے کی طرح نمودار ہوتے ہیں۔ النہایہ (جمع) (خیل) (ثأل)۔ (١) معانی القرآن للزجاج ٥/ ١٢۔ (٢) النکت والعیون ٥/٣٠٠۔ (٣) تفسیر البغوی ٤/١٨٣۔ (٤) زاد المسیر ٧/ ٤٠٥۔

... the Quran against the hypocrites (1). In the reading of Abdullah [ibn Mas'ud]: "When a newly revealed Surah is sent down" (2), meaning: newly revealed. *And fighting is mentioned therein* means: Jihad was ordained in it (3). And it was read: "When a Surah has come down, and He mentioned fighting therein" (4) in the active voice and the accusative case for 'fighting'. *You see those in whose hearts is a disease* means: doubt and hypocrisy (5). *Looking at you with a look of one who is fainting from death* means: the look of those who are overwhelmed (6), enraged with fixed and staring eyes, like one whose sight becomes fixed at death; that is due to their cowardice regarding fighting out of fear and panic (7), and because of their secret inclination towards the disbelievers. The Almighty's saying: *So woe to them. Obedience and a word that is known.* "So woe to them" [fa-awla lahum] Al-Jawhari said (8): Their saying: "Woe to you" [awla laka], is a threat and a warning. The poet said: So woe, then woe, then woe / Is there milk to be milked from a dry udder? Al-Asma'i said: It means what destroys him has drawn near; i.e., it has descended upon him. And he recited: He alternated between two of them / and it was close to increasing to three (9) Meaning: it was close to increasing. Tha'lab said: No one has said anything better regarding "awla" than what Al-Asma'i said (10).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/183, and recorded by al-Tabari in his Tafsir 21/210. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/300, and al-Kashshaf 3/535. (3) Zad al-Masir 7/405. (4) In (M) and (Kh): "was sent down", and what is established is from the rest of the copies, and it matches what is in al-Kashshaf 3/535 and the speech is from it. (5) Tafsir Abi al-Layth 3/244. (6) In (M) and (Kh): "maghmooseen", and what is established is from the rest of the copies. (7) Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 352, and al-Kashshaf 3/535 similarly. (8) In al-Sihah (W-L-Y), and the following verse is by Abdullah bin al-Zubayr al-Asadi as in al-Aghani 14/237. (9) The verse is also in Khizanat al-Adab 9/345. Al-Baghdadi said: Ibn Aqil said: 'aada; from 'adaa, which is pursuing two preys by striking down one after the other in a single run, and al-hadiya: the first of the wild animals. (10) Al-Sihah (W-L-Y), and Tahdhib al-Lugha 15/448.

२७० सूरह मुहम्मद: आयत २० - २१

... मुनाफिकों (पाखंडियों) के खिलाफ कुरान (१)। अब्दुल्ला [इब्न मसूद] के पाठ में है: "जब एक नई नाजिल हुई सूरह उतारी जाती है" (२), अर्थात: हाल ही में नाजिल हुई। और उसमें युद्ध का उल्लेख किया गया है का अर्थ है: उसमें जिहाद अनिवार्य कर दिया गया था (३)। और इसे इस तरह भी पढ़ा गया है: "जब एक सूरह उतर आई, और उसने उसमें युद्ध का उल्लेख किया" (४) कर्तावाच्य (active voice) में और 'युद्ध' को कर्म कारक (accusative case) में रखकर। तुम उन लोगों को देखते हो जिनके दिलों में बीमारी है का अर्थ है: संदेह और पाखंड (५)। तुम्हारी ओर उस व्यक्ति की दृष्टि से देखते हैं जो मौत के डर से मूर्छित हो रहा हो का अर्थ है: व्याकुल लोगों की दृष्टि (६) जो तीखी और टकटकी लगाकर गुस्से में देख रहे हों, जैसे कि मौत के समय किसी की दृष्टि स्थिर हो जाती है; यह युद्ध के प्रति उनकी कायरता, भय और घबराहट के कारण है (७), और इसलिए भी कि वे गुप्त रूप से काफिरों की ओर झुके हुए हैं। अल्लाह तआला का कथन: तो उनके लिए तबाही है। आज्ञाकारिता और एक भली बात। "फा-औला लहुम" (तो उनके लिए तबाही है) के बारे में अल-जौहरी ने कहा (८): उनका कहना "औला लका" (तुम्हारे लिए तबाही हो), एक धमकी और चेतावनी है। कवि ने कहा है: तो तबाही, फिर तबाही, फिर तबाही / क्या सूखे थन से दूध दुहा जा सकता है? अल-असमी ने कहा: इसका अर्थ है जो उसे नष्ट कर दे वह उसके निकट आ गया है; यानी उस पर उतर आया है। और उन्होंने पढ़ा: उसने उनमें से दो के बीच बारी-बारी से शिकार किया / और वह तीन तक बढ़ने के करीब था (९) अर्थात: बढ़ने के करीब था। थलब ने कहा: "औला" के बारे में अल-असमी ने जो कहा, उससे बेहतर किसी ने नहीं कहा (१०)।

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१८३, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर २१/२१० में इसे उद्धृत किया है। (२) अल-नुकात वल-उयून ५/३००, और अल-कश्शाफ ३/५३५। (३) ज़ाद अल-मसीर ७/४०५। (४) (म) और (ख) में: "नाजिल की गई", और बाकी प्रतियों से जो सिद्ध है वह अल-कश्शाफ ३/५३५ के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/२४४। (६) (म) और (ख) में: "मघमूसिन", और बाकी प्रतियों से जो सिद्ध है वही सही है। (७) ताविल मुश्किल अल-कुरान पृ. ३५२, और अल-कश्शाफ ३/५३५ इसी तरह। (८) अल-सिहाह (व-ल-य) में, और अगला शेर अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर अल-असदी का है जैसा कि अल-अग़ानी १४/२३७ में है। (९) यह शेर खिज़ानत अल-अदब ९/३४५ में भी है। अल-बगदादी ने कहा: इब्न अकील ने कहा: 'आदा'; 'अदा' से, जिसका अर्थ है एक

ही दौड़ में एक के बाद एक दो शिकारों को मार गिराना, और अल-हादिया: जंगली जानवरों में से पहला। (१०) अल-सिहाह (व-ल-य), और तहज़ीब अल-लुग़ा १५/४४८।

۲۷۰ سورہ محمد: آیات ۲۰ - ۲۱

...منافقین کے خلاف قرآن (۱)۔ اور عبداللہ [بن مسعود] کی قرات میں ہے: «فَإِذَا أُنزِلَتْ سُورَةٌ مُّحْدَثَةٌ» (۲) ، یعنی: نئی نازل شدہ۔ ﴿وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ﴾ یعنی: اس میں جہاد فرض کیا گیا (۳)۔ اور پڑھا گیا: « فَإِذَا نَزَلَتْ (٤) سُورَةٌ، وَذَكَرَ فِيهَا القِتَالَ» معروف (active voice) کے ساتھ اور 'قتال' کو نصب کے ساتھ۔ ﴿رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ﴾ یعنی: شک اور نفاق (۵)۔ ﴿يَنظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ﴾ یعنی: مغلوب اور پریشان حال لوگوں کی نظر (۶) جو تیزی اور ٹکٹکی باندھ کر غصے میں دیکھ رہے ہوں، جیسے موت کے وقت کسی کی نظر پتھرا جاتی ہے؛ یہ قتال سے ان کی بزدلی، خوف اور گھبراہٹ کی وجہ سے ہے (۷)، اور خفیہ طور پر کفار کی طرف ان کے میلان کی وجہ سے بھی۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَوْلَىٰ لَهُمْ . طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ﴾ «فَأَوْلَى لَهُمْ» (پس ان کے لیے ہلاکت ہے) الجوہری نے کہا (۸): ان کا قول: «أَوْلَى لَكَ»، دھمکی اور وعید ہے۔ شاعر نے کہا: پس ہلاکت پھر ہلاکت پھر ہلاکت / کیا خشک تھن سے دودھ دوہا جا سکتا ہے؟ اصمعی نے کہا: اس کا مطلب ہے جو اسے ہلاک کر دے وہ اس کے قریب آگیا؛ یعنی اس پر اتر آیا۔ اور انہوں نے پڑھا: اس نے ان میں سے دو کے درمیان باری باری شکار کیا / اور وہ تین سے بڑھنے کے قریب تھا (۹) یعنی: بڑھنے کے قریب تھا۔ ثعلب نے کہا: "اولی" کے بارے میں اصمعی نے جو کہا اس سے بہتر کسی نے نہیں کہا (۱۰)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۱۸۳ ، اور اسے الطبری نے اپنی تفسیر ۲۱ / ۲۱۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۳۰۰ ، اور الکشاف ۳ / ۵۳۵۔ (۳) زاد المسیر ۷ / ۴۰۵۔ (۴) (م) اور (خ) میں: «أنزلت»، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ الکشاف ۳ / ۵۳۵ کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۳ / ۲۴۴۔ (۶) (م) اور (خ) میں: «مغموصین»، اور باقی نسخوں

سے جو ثابت ہے وہی صحیح ہے۔ (۷) تأویل مشکل القرآن ص ۳۵۲ ، اور الکشاف ۳ / ۵۳۵ اسی طرح۔ (۸) الصحاح (ولی) میں، اور آنے والا شعر عبداللہ بن الزبیر الاسدی کا ہے جیسا کہ الاغانی ۱۴ / ۲۳۷ میں ہے۔ (۹) یہ شعر خزانہ الادب ۹ / ۳۴۵ میں بھی ہے۔ البغدادی نے کہا: ابن عقیل نے کہا: «عادی»؛ «عداء» سے ہے، جس کا مطلب ہے ایک ہی دوڑ میں ایک کے بعد دوسرے شکار کو گرا کر دو شکاروں کے درمیان پیہم عمل کرنا، اور «الہادیہ»: جنگلی جانوروں میں سے پہلا۔ (۱۰) الصحاح (ولی)، اور تہذیب اللغہ ۱۵ / ۴۴۸۔

Al-Mubarrad said: It is said to someone who was on the verge of destruction (1) and then escaped: "Awla laka"; meaning: you have approached destruction (2). As it is narrated that a Bedouin used to continuously shoot at game, but it would escape from him, and he would say: "Awla laka". Then he shot at some game, came close to it, then it escaped from him, so he said: If "awla" could feed the people, I would have caught [the game] for them, but "awla" leaves the people hungry (3). It was also said: It is like a man's word to his companion: O deprived one, what a thing you have missed (4)? Al-Jurjani said: It is derived from "al-wayl" (woe), so it is [on the weight of] "af'alu", but there is a transposition (qalb) in it; which is that the "ayn" of the verb took the place of the "lam". And the speech was completed with His saying: "So woe to them." Qatadah said: It is as if he said: Punishment is more appropriate for them (5). And it was said: meaning: evil has come upon them (6). Then He said: "Obedience and good words," meaning: obedience and good words are more exemplary and better, and this is the school of Sibawayh and Al-Khalil. And it was said: The underlying structure is: Our command is obedience and good words (7); so the subject (mubtada) is omitted, and a pause is made on "so woe to them." Likewise, for those who interpreted it as: They say, from us is obedience (8), and it is the recitation of Ubayy: "They say obedience" (9).

(1) In (Zha): was concerned with anger. (2) In (Zha): approached anger. (3) In (Dal), (Zha), and (Qaf): "saydahum", and what is confirmed from the rest of the copies, which agrees with what is in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/479 and the text is from it. The verse is also in al-Kamil 3/1416, and al-Khizanah 9/346. Al-Baghdadi said: It is a verse for a man hunting game, and if the game escapes, he says: "Awla laka". End quote. And his saying: "sad-tuhum", meaning: I hunted for them, it says in al-Lisan: I hunted for so-and-so game: if I hunted it for him. Al-Lisan (S-Y-D). (4) Tahdhib al-Lughah 15/448. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/301. (6) Tafsir Abi al-Layth 3/244. (7) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/187. (8) Mushkil I'rab al-Quran 2/674. (9) His saying: and it is the recitation of Ubayy... etc., occurred in (Zha) in this position, which is the correct one, and it occurred in the rest of the copies =

२७१ सूरा मुहम्मद: आयत २० - २१

अल-मुबर्रद ने कहा: जो विनाश (१) के करीब पहुँच कर बच जाए, उसके लिए कहा जाता है: "अव्ला लका"; यानी: तू विनाश के करीब पहुँच गया था (२)। जैसा कि वर्णित है कि एक मरुस्थली अरब (अराबी) लगातार शिकार पर तीर चलाता था, लेकिन वह उससे छूट जाता था, तो वह कहता था: "अव्ला लका"। फिर उसने एक शिकार पर तीर चलाया, उसके करीब पहुँच गया लेकिन वह उससे बच निकला, तो उसने कहा: अगर "अव्ला" लोगों को खिला पाता, तो मैं उनके लिए शिकार कर लेता, लेकिन "अव्ला" लोगों को भूखा छोड़ देता है (३)। और कहा गया है: यह एक आदमी के अपने साथी से कहने जैसा है: ओ वंचित व्यक्ति, तुमने क्या चीज़ खो दी (४)? अल-जुरजानी ने कहा: यह "वैल" (विनाश) से लिया गया है, तो यह "अफ़अलु" के वज़न पर है, लेकिन इसमें अक्षरों का स्थान परिवर्तन (क़ल्ब) हुआ है; और वह यह कि क्रिया का "ऐन" अक्षर "लाम" के स्थान पर आ गया है। और "फ़-अव्ला लहुम" (तो उनके लिए तबाही है) पर बात पूरी हो गई। क़तादा ने कहा: जैसे कि उन्होंने कहा हो: सज़ा उनके लिए अधिक उचित है (५)। और कहा गया: यानी: उनके पास बुराई आ गई (६)। फिर उन्होंने कहा: "आज्ञाकारिता और अच्छी बात" अर्थात: आज्ञाकारिता और अच्छी बात अधिक अनुकरणीय और बेहतर है, और यह सीबावेह और अल-खलील का मत है। और कहा गया: अनुमान यह है: हमारा आदेश आज्ञाकारिता और अच्छी बात है (७); इस प्रकार उद्देश्य (मुब्तदा) को हटा दिया गया है, इसलिए "फ़-अव्ला लहुम" पर रुकना चाहिए। इसी तरह जिन्होंने इसका अर्थ यह लगाया: वे कहते हैं, हमारी ओर से आज्ञाकारिता है (८), और यह उबय्य की क़िराअत (पठन) है: "वे आज्ञाकारिता कहते हैं" (९)।

(१) (ज़ो) में है: गुस्से का इरादा किया। (२) (ज़ो) में है: गुस्से के करीब पहुँच गया। (३) (दाल), (ज़ो) और (क़ाफ़) में "सैदहुम" है, और शेष प्रतियों में जो प्रमाणित है वह अल-नहहास की 'मानी अल-कुरान' ६/४७९ के अनुरूप है और पाठ उसी से है। यह शेर 'अल-कामिल' ३/१४१६ और 'अल-खिज़ाना' ९/३४६ में भी है। अल-बगदादी ने कहा: यह एक ऐसे व्यक्ति का शेर है जो शिकार करता है, और जब शिकार भाग जाता है, तो वह कहता है: "अव्ला लका"। समाप्त। और उसका कहना: "सद-तुहुम", यानी: मैंने उनके लिए शिकार किया, 'अल-लिसान' में कहा गया है: मैंने फलां के लिए शिकार किया: जब मैंने उसके लिए शिकार किया। अल-लिसान (स-य-द)। (४) तहज़ीब अल-लुग़ा १५/४४८। (५) अल-नुक़त वल-'उयून ५/३०१। (६) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/२४४। (७) एराब अल-कुरान अल-

नहहास ४/१८७। (८) मुश्किल एराब अल-कुरान २/६७४। (९) उनका कहना: और यह उबय्य की क़िराअत है... आदि, इस स्थान पर (ज़ो) में आया है, जो कि सही है, और बाकी प्रतियों में आया है =

۲۷۱ سورة محمد: آیات ۲۰ - ۲۱

المبرد نے کہا: جو ہلاکت (۱) کے قریب پہنچ کر بچ جائے، اس کے لیے کہا جاتا ہے: "أولى لك"؛ یعنی: تو ہلاکت کے قریب پہنچ گیا تھا (۲)۔ جیسا کہ روایت ہے کہ ایک دیہاتی عرب مسلسل شکار پر تیر چلاتا تھا، لیکن وہ اس سے نکل بھاگتا، تو وہ کہتا: "أولى لك"۔ پھر اس نے ایک شکار پر تیر چلایا، اس کے قریب پہنچ گیا پھر وہ اس سے بچ نکلا، تو اس نے کہا: اگر لفظ "أولى" لوگوں کو کھانا کھلا سکتا تو میں ان کے لیے شکار کر لیتا، لیکن "أولى" لوگوں کو بھوکا چھوڑ دیتا ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ایک آدمی کے اپنے ساتھی سے کہنے کی طرح ہے: اے محروم شخص، تم سے کیسی چیز چھٹ گئی (۴)؟ الجرجانی نے کہا: یہ "ویل" سے ماخوذ ہے، تو یہ "أفعل" کے وزن پر ہے، لیکن اس میں قلب (حروف کی تبدیلی) ہے؛ اور وہ یہ کہ فعل کا "عین" کلمہ "لام" کلمہ کی جگہ پر آگیا ہے۔ اور "فأولى لهم" پر کلام مکمل ہو گیا۔ قتادہ نے کہا: گویا انہوں نے کہا: سزا ان کے لیے زیادہ موزوں ہے (۵)۔ اور کہا گیا: یعنی: ان پر ناپسندیدہ مصیبت آ پڑی (۶)۔ پھر فرمایا: "طاعة وقول معروف" یعنی: فرمانبرداری اور بھلی بات زیادہ بہتر اور موزوں ہے، اور یہی سیبویہ اور الخلیل کا مذہب ہے۔ اور کہا گیا: تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: ہمارا حکم فرمانبرداری اور بھلی بات ہے (۷)؛ چنانچہ مبتدا کو حذف کر دیا گیا، تو "فأولى لهم" پر وقف کیا جائے گا۔ اسی طرح جنہوں نے تقدیر یوں مانی: وہ کہتے ہیں کہ ہماری طرف سے فرمانبرداری ہے (۸)، اور یہ ابیّ کی قرأت ہے: "يقولون طاعة" (وہ فرمانبرداری کہتے ہیں) (۹)۔

(۱) (ظ) میں ہے: غصے کا ارادہ کیا۔ (۲) (ظ) میں ہے: غصے کے قریب ہوا۔ (۳) (د)، (ظ) اور (ق) میں "صیدهم" ہے، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ النحاس کی 'معانی القرآن' ۴۷۹/۶ کے موافق ہے اور عبارت اسی سے لی گئی ہے، اور یہ شعر 'الکامل' ۱۴۱۶/۳ اور 'الخزانہ'

۳۴۶/۹ میں بھی ہے۔ البغدادی نے کہا: یہ ایک ایسے شخص کا شعر ہے جو شکار کرتا ہے، جب شکار نکل جاتا ہے تو وہ کہتا ہے: "أولى لك"۔ اھ اور اس کا قول: "صدتهم"، یعنی: ان کے لیے شکار کیا، 'لسان العرب' میں ہے: "صدت فلاناً صيداً": جب اس کے لیے شکار کیا۔ اللسان (صید)۔ (۴) تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۴۴۸۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۳۰۱۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۴۴۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۱۸۷۔ (۸) مشکل اعراب القرآن ۲/ ۶۷۴۔ (۹) ان کا قول: "وهي قراءة أُبيّ... الخ"، اس مقام پر (ظ) میں واقع ہوا ہے، جو کہ درست ہے، اور باقی نسخوں میں واقع ہوا ہے =

Surah Muhammad: Verses 20 - 24 272

It was said: The second verse is connected to the first. And the 'Lam' in His saying: "for them" (lahum) is in the meaning of 'Ba' (1); i.e., obedience is more worthy and fitting for them, and more rightful for them than abandoning compliance with God's command. And it was said that: "obedience" (ta'atun) is an adjective for "Surah"; on the assumption: "So when a Surah having [a call to] obedience is sent down." Therefore, one does not stop on this [reading] at "then more worthy for them" (2). Ibn Abbas said: Their saying: "obedience" is information from Allah, Exalted and Majestic, about the hypocrites. The meaning is: they [claim to] have obedience and a kind word. It was said: [it refers to] the obligation of religious duties upon them, so when the duties are sent down, their descent becomes hard for them. Thus, one stops on this [reading] at "then more worthy". His saying, the Exalted: {Then when the matter is determined} means: when fighting becomes serious, or the obligation of fighting becomes mandatory (3), they disliked it. So they disliked it is the answer to "when" (idha) and it is omitted. And it was said: The meaning is when the masters of the matter determined (4). {So if they were true to Allah} i.e., in faith and Jihad (5). {it would have been better for them} than disobedience and opposition. His saying, the Exalted: {So would you perhaps, if you turned away, cause corruption on earth and sever your [ties of] kinship? (22) Those are the ones whom Allah has cursed, so He deafened them and blinded their vision. (23) Then do they not reflect upon the Qur'an, or are there locks upon [their] hearts? (24)} In it are four issues: First: His saying, the Exalted: {So would you perhaps, if you turned away} There was a difference of opinion regarding the meaning of "if you turned away" (in tawallaytum). It was said: it is from 'Wilayah' (authority/rule).

= after His saying: "and more rightful for them than abandoning compliance with God's command." The upcoming. And it is in Al-Kashshaf 3/536, and Al-Razi 28/63. (1) Tafsir al-Baghawi 4/183. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/674. Makki said: The first two sayings are clearer and more famous. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/13, and Tafsir al-Baghawi 4/183 similarly. (4) Al-Kashshaf 3/536, and Tafsir al-Razi 28/63. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/481.

सूरह मुहम्मद: आयतें 20 - 24 272

और कहा गया है: दूसरी आयत पहली आयत से जुड़ी हुई है। और अल्लाह के इस कथन में 'लाम': "उनके लिए" (लहुम), 'बा' (बिहिम) के अर्थ में है (1); यानी: आज्ञाकारिता उनके लिए अधिक योग्य और उपयुक्त है, और अल्लाह के आदेश का पालन न करने की तुलना में उनके लिए अधिक उचित है। और यह भी कहा गया है कि: "आज्ञाकारिता" (ता'अतुन) "सूरह" के लिए एक विशेषण है; इस धारणा पर कि: "जब आज्ञाकारिता वाली कोई सूरह उतारी जाए।" इसलिए, इस [पाठ] पर "तो उनके लिए अधिक योग्य" (2) पर नहीं रुकना चाहिए। इब्न अब्बास ने कहा: उनका कहना: "आज्ञाकारिता" अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल की ओर से मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में जानकारी है। अर्थ यह है: वे [दावा करते हैं कि] उनके पास आज्ञाकारिता और एक अच्छी बात है। यह कहा गया है: [इसका अर्थ है] उन पर धार्मिक कर्तव्यों की अनिवार्यता, इसलिए जब कर्तव्य उतारे जाते हैं, तो उनका उतारा जाना उन पर भारी पड़ता है। अत; इस [पाठ] पर "तो अधिक योग्य" पर रुकना चाहिए। अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब मामला पक्का हो गया} का अर्थ है: जब लड़ाई गंभीर हो गई, या लड़ाई का कर्तव्य अनिवार्य हो गया (3), तो उन्होंने इसे नापसंद किया। "तो उन्होंने इसे नापसंद किया" 'इज़ा' (जब) का उत्तर है और यह यहाँ छिपा हुआ है। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है जब मामले के मालिकों ने पक्का इरादा कर लिया (4)। {तो अगर वे अल्लाह के प्रति सच्चे होते} यानी: ईमान और जिहाद में (5)। {तो यह उनके लिए बेहतर होता} अवज्ञा और विरोध की तुलना में। अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या तुमसे यह अपेक्षित है कि यदि तुम मुँह फेर लो, तो धरती में बिगाड़ पैदा करो और अपने नाते-रिश्तों को काट डालो? (22) यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने लानत की है, तो उसने उन्हें बहरा कर दिया और उनकी आँखों को अंधा कर दिया। (23) क्या वे कुरआन पर विचार नहीं करते, या दिलों पर ताले लगे हुए हैं? (24)} इसमें चार मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या तुमसे यह अपेक्षित है कि यदि तुम मुँह फेर लो} "यदि तुम मुँह फेर लो" (इन तवल्लैतुम) के अर्थ में मतभेद है। कहा गया है: यह 'विलायत' (अधिकार/शासन) से है।

= अल्लाह के इस कथन के बाद: "और अल्लाह के आदेश का पालन न करने की तुलना में उनके लिए अधिक उचित है"। आगामी। और यह अल-कश्शाफ 3/536 और अल-राज़ी 28/63 में है। (1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/183। (2) मुश्किल ए'राब अल-क़ुरआन 2/674। मक्की ने कहा: पहले दो कथन अधिक स्पष्ट और प्रसिद्ध हैं। (3) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 5/13, और तफ़्सीर अल-

बग़वी 4/183 इसी तरह। (4) अल-कश्शाफ 3/536, और तफ़्सीर अल-राज़ी 28/63। (5) मआनी अल-क़ुरआन अन-नह़्हास 6/481।

سورہ محمد: آیات ۲۰ - ۲٤ ۲۷۲

اور کہا گیا ہے کہ: دوسری آیت پہلی آیت سے جڑی ہوئی ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے قول «لَهُم» میں 'لام'، 'با' کے معنی میں ہے(۱)؛ یعنی: فرمانبرداری ان کے لیے زیادہ بہتر اور موزوں ہے، اور اللہ کے حکم کی تعمیل چھوڑنے سے ان کے لیے زیادہ حقدار ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: «طاعةٌ» لفظ «سورة» کی صفت ہے؛ اس تقدیر پر کہ: جب کوئی فرمانبرداری والی سورت نازل کی جائے۔ تو اس (قرأت) کی بنا پر «فَأَوْلَى لَهُم»(۲) پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: ان کا یہ قول: «طاعةٌ»، اللہ عزوجل کی طرف سے منافقین کے بارے میں خبر ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ: ان کے ذمے فرمانبرداری اور اچھی بات ہے، کہا گیا ہے: یعنی فرائض کی وجوب، پھر جب فرائض نازل کیے گئے تو ان کا نزول ان پر گراں گزرا۔ تو اس (تفسیر) کی بنا پر «فأولى» پر وقف کیا جائے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ﴾ یعنی: جب لڑائی سنگین ہو گئی، یا قتال فرض ہو گیا(۳)، تو انہوں نے اسے ناپسند کیا۔ پس "انہوں نے اسے ناپسند کیا" لفظ «إذا» کا جواب ہے جو کہ محذوف ہے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ جب صاحبانِ امر نے پختہ ارادہ کر لیا(٤)۔ ﴿فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ﴾ یعنی: ایمان اور جہاد میں(٥)۔ ﴿لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ﴾ نافرمانی اور مخالفت سے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِن تَوَلَّيْتُمْ أَن تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ (٢٢) أُوْلَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعْمَى أَبْصَرَهُمْ (٢٣) أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْءَانَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا (٢٤) ﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِن تَوَلَّيْتُمْ ﴾، «إِن تَوَلَّيْتُمْ» کے معنی میں اختلاف ہوا ہے، پس کہا گیا ہے: یہ 'ولایت' (حکمرانی) سے ہے۔

= اس قول کے بعد: «اور اللہ کے حکم کی تعمیل چھوڑنے سے ان کے لیے زیادہ حقدار ہے»۔ جو آگے آئے گا۔ اور یہ الکشاف ٥٣٦/٣، اور الرازی ٦٣/٢٨ میں ہے۔ (١) تفسیر البغوی ٤ / ١٨٣ .

(۲) مشکل إعراب القرآن ۲/ ٦٧٤ . اور مکی نے کہا: پہلے دو قول زیادہ واضح اور مشہور ہیں۔

(۳) معانی القرآن للزجاج ۱۳/٥ ، اور تفسیر البغوی ٤ / ۱۸۳ اسی کی مانند۔ (٤) الکشاف ٥۳٦/۳ ، وتفسیر الرازی ۲۸/ ٦۳ . (٥) معانی القرآن للنحاس ٦ / ٤۸۱ .

273 Surah Muhammad: Verses 22 - 24

Abu al-Aliyah said: The meaning is: Would you then, if you were given authority and appointed as rulers, cause corruption in the land by taking bribes? Al-Kalbi said: That is: Would you then, if you took charge of the nation's affairs, cause corruption in the land through injustice? Ibn Jurayj said: The meaning is: Would you then, if you turned away from obedience, cause corruption in the land through sins and severing ties of kinship? (1).

Ka'b said: The meaning is: Would you then, if you took over the matter, kill one another? (2).

And it was said: From turning away from something.

Qatadah said: That is: Would you then, if you turned away from the Book of Allah, cause corruption in the land by shedding forbidden blood and severing your ties of kinship? (3).

And it was said: {Would you then} means: perhaps if you turned away from the Quran and abandoned its rulings, you would cause corruption in the land and return to your pre-Islamic ignorance (Jahiliyyah) (4).

It was read with both fatha and kasra on the letter Seen (5). A comprehensive explanation was previously given in "Al-Baqarah" (6).

Bakr al-Muzani said: It was revealed regarding the Haruriyyah and the Khawarij. This is unlikely; the more apparent view is that it refers to the hypocrites. Ibn Hayyan said: Quraish (7).

Something similar was said by Al-Musayyib bin Sharik and Al-Farra; they both said: It was revealed regarding Banu Umayya and Banu Hashim (8). The evidence for this interpretation is what Abdullah bin Mughaffal narrated, saying: I heard the Prophet (peace be upon him) say: "Would you then..."

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/301 - 302. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/482. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/302. (4) Tafsir al-Baghawi 4/183. (5) Nafi' read it with a kasra on the Seen, and the rest with a fatha. Al-Sab'ah p. 186, and al-Taysir p. 81. (6) 4/229. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 5/302 without mentioning the Haruriyyah, and it was mentioned as being about the Haruriyyah by al-Nahhas in his Ma'ani al-Quran 6/482. (8) Tafsir al-Baghawi 4/184.

273 सूरह मुहम्मद: आयतें 22 - 24

अबू अल-आलिया ने कहा: अर्थ यह है कि: तो क्या तुम से यह अपेक्षा की जा सकती है कि यदि तुम्हें सत्ता मिल जाए और तुम शासक बना दिए जाओ, तो तुम रिश्वत लेकर धरती में बिगाड़ पैदा करोगे? अल-कल्बी ने कहा: अर्थात: क्या तुम से यह अपेक्षा है कि यदि तुम उम्मत के मामलों की बागडोर संभाल लो, तो अन्याय के माध्यम से धरती में बिगाड़ पैदा करोगे? इब्न जुरैज ने कहा: अर्थ यह है: तो क्या तुम से यह अपेक्षा है कि यदि तुम आज्ञाकारिता से मुँह मोड़ लो, तो पापों और नाते-रिश्ते तोड़ने के द्वारा धरती में बिगाड़ पैदा करोगे? (1)।

काब ने कहा: अर्थ यह है: क्या तुम से यह अपेक्षा है कि यदि तुम्हें सत्ता मिल जाए, तो तुम एक-दूसरे की हत्या करोगे? (2)।

और कहा गया: किसी चीज़ से मुँह मोड़ने के अर्थ में।

क़तादा ने कहा: अर्थात: क्या तुम से यह अपेक्षा है कि यदि तुम अल्लाह की किताब से मुँह मोड़ लो, तो हराम खून बहाकर धरती में बिगाड़ पैदा करोगे और अपने नाते-रिश्ते काट दोगे? (3)।

और कहा गया: {तो क्या तुम से यह अपेक्षा है} का अर्थ है: शायद यदि तुम कुरान से मुँह मोड़ लो और उसके नियमों को छोड़ दो, तो तुम धरती में बिगाड़ पैदा करोगे और अपनी अज्ञानता (जाहिलियत) की ओर लौट जाओगे (4)।

इसे अक्षर 'सीन' पर फतह और कसरा दोनों के साथ पढ़ा गया है (5)। "अल-बकराह" में इस पर विस्तृत चर्चा हो चुकी है (6)।

बक्र अल-मुज़नी ने कहा: यह हरूरिया और खवारिज के बारे में अवतरित हुई थी। यह बात दूर की लगती है, अधिक स्पष्ट यह है कि इससे मुराद मुनाफिक (पाखंडी) हैं। इब्न हय्यान ने कहा: कुरैश (7)।

इसी तरह की बात अल-मुसैयिब बिन शरीक और अल-फर्रा ने कही; उन दोनों ने कहा: यह बनू उमैया और बनू हाशिम के बारे में अवतरित हुई थी (8)। इस व्याख्या का प्रमाण वह है जिसे अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते हुए सुना: "तो क्या..."

(1) अल-नुकत वल-'उयुन 5/301 - 302। (2) नह्हास की मानी अल-कुरान 6/482। (3) अल-नुकत वल-'उयुन 5/302। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/183। (5) नाफ़े ने 'सीन' पर कसरा के साथ पढ़ा, और

बाकी ने फतह के साथ। अल-सबआ पृ. 186, और अल-तयसीर पृ. 81। (6) 4/229। (7) अल-नुकत वल-'उयुन 5/302 में हरूरिया का उल्लेख किए बिना, और नह़्हास ने अपनी मानी अल-कुरान 6/482 में इसे हरूरिया के बारे में बताया है। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 4/184।

۲۷۳ سورہ محمد: آیات ۲۲ - ۲۴

ابو العالیہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: کیا تم سے یہ توقع ہے کہ اگر تمہیں حکومت مل جائے اور تمہیں حاکم بنا دیا جائے تو تم رشوت لے کر زمین میں فساد برپا کرو گے؟ الکلبی نے کہا: یعنی: کیا تم سے یہ توقع ہے کہ اگر تم امت کے معاملات کے ذمہ دار بن جاؤ تو ظلم کے ذریعے زمین میں فساد پھیلاؤ گے؟ ابن جریج نے کہا: معنی یہ ہے: کیا تم سے یہ توقع ہے کہ اگر تم اطاعت سے روگردانی کرو تو گناہوں اور قطع رحمی کے ذریعے زمین میں فساد کرو گے؟ (۱)۔

کعب نے کہا: معنی یہ ہے: کیا تم سے یہ توقع ہے کہ اگر تمہیں اختیار مل جائے تو تم ایک دوسرے کو قتل کرو گے؟ (۲)۔

اور کہا گیا: کسی چیز سے اعراض (منہ موڑنے) کے معنی میں۔

قتادہ نے کہا: یعنی: کیا تم سے یہ توقع ہے کہ اگر تم اللہ کی کتاب سے روگردانی کرو تو حرام خون بہا کر زمین میں فساد کرو گے اور اپنے رشتوں کو کاٹ دو گے؟ (۳)۔

اور کہا گیا: {فَهَلْ عَسَيْتُمْ} یعنی: شاید اگر تم قرآن سے اعراض کرو اور اس کے احکامات کو چھوڑ دو تو تم زمین میں فساد کرو گے اور اپنی جاہلیت کی طرف لوٹ جاؤ گے (٤)۔

اسے سین کے فتحہ اور کسرہ دونوں کے ساتھ پڑھا گیا ہے (٥)۔ "البقرہ" میں اس پر مفصل گفتگو گزر چکی ہے (٦)۔

بکر المزنی نے کہا: یہ حروریہ اور خوارج کے بارے میں نازل ہوئی۔ یہ بات بعید ہے، زیادہ ظاہر یہ ہے کہ اس سے مراد منافقین ہیں۔ ابن حیان نے کہا: قریش (٧)۔

اسی طرح کی بات المسیب بن شریک اور الفراء نے کہی؛ ان دونوں نے کہا: یہ بنی امیہ اور بنی ہاشم کے بارے میں نازل ہوئی (۸)۔ اس تاویل کی دلیل وہ ہے جو عبداللہ بن مغفل نے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "فَهَلْ..."

(١) النكت والعيون ٣٠١/٥ - ٣٠٢ ـ (٢) معانى القرآن للنحاس ٤٨٢/٦ ـ (٣) النكت والعيون ٣٠٢/٥ ـ (٤) تفسير البغوي ٤ / ١٨٣ ـ (٥) قرأ نافع بكسر السين، والباقون بالفتح . السبعة ص ١٨٦ ، والتيسير ص ٨١ . (٦) ٢٢٩/٤ . (٧) النكت والعيون ٣٠٢/٥ دون ذكر الحرورية، وذكر أنها في الحرورية النحاس في معاني القرآن له ٤٨٢/٦ . (٨) تفسير البغوي ٤ / ١٨٤ .

"Would you then, if you were given authority, cause corruption in the land..." then he said: "They are this tribe of Quraysh; Allah took a pledge from them that if they govern the people, they should not cause corruption in the land nor sever their ties of kinship." (1)

Ali bin Abi Talib read: "If you were given authority (tu-wallaytum) to cause corruption in the land" with a damma on the 'Ta' and 'Waw' and a kasra on the 'Lam' (2). This is the reading of Ibn Abi Ishaq, and was narrated by Ruways from Ya'qub (3).

He says: If unjust rulers were put in charge of you, and you went out with them in fitna (trial/strife) and fought them (4). "...and sever your ties of kinship" through rebellion, injustice, and killing (5).

Ya'qub, Salam, Isa, and Abu Hatim read: "wa-taqta'u" (6) with a fatha on the 'Ta' and a lightened (non-doubled) 'Qaf', derived from 'al-qat'' (cutting); considering the Almighty's saying: "...and sever what Allah has ordered to be joined" [Al-Baqarah: 27]. Harun narrated this reading from Abu Amr (7). Al-Hasan read: "wa-taqatta'u" with all letters having fatha and being doubled (shadda) (8); considering the Almighty's saying: "But they [the people] have cut off their affair (of unity) between them" [Al-Anbiya: 93]. The rest read: "wa-tuqatti'u" with a damma on the 'Ta' and a doubled (shadda) 'Ta', from 'taqti'' (repetitive or intensive cutting), which is the choice of Abu Ubaid. The mention of "asaytum" preceded in "Al-Baqarah" (9).

Al-Zajjaj said (10) regarding Nafi's reading: If this were permissible, it would have been permissible to say "asiya" with a kasra.

Al-Jawhari said (11): It is said "asitu" (I might have) to do that, and "asitu" with a kasra. And it was read: "fa-hal asitum" with a kasra.

---

(1) Reported by Al-Tabari in his Tahdhib as in Fath al-Bari 8/581. (2) Tafsir al-Baghawi 4/184, and the reading is in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 140, and Al-Muhtasib 2/272. (3) Al-Nashr 2/374, and it is from the Ten readings. (4) Tafsir al-Baghawi 4/184. (5) Al-Wasit 4/127. (6) Reading of Ya'qub in Al-Nashr 2/374, and it is from the Ten readings, and the reading of Salam in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 140. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/118 without mentioning Harun. (8) Al-Bahr al-Muhit 8/82. (9) 4/229. (10) In 'Ma'ani al-Quran' by him 5/13, and the author quoted it from him via 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 4/187. (11) In Al-Sihah (asa).

सूरह मुहम्मद: आयतें 22 - 24 | 274

"क्या तुम (ईमान से) फिर जाने के बाद ज़मीन में बिगाड़ पैदा करोगे..." फिर उन्होंने कहा: "वे कुरैश का यह कबीला हैं; अल्लाह ने उनसे वादा लिया था कि अगर वे लोगों के शासक बनें तो वे ज़मीन में फसाद न करें और अपने रिश्तेदारों से संबंध न तोड़ें।" (1)

अली बिन अबी तालिब ने पढ़ा: "यदि तुम्हें ज़मीन में फसाद करने का अधिकार दिया जाए (तुलैतुम)" ता और वाव पर दम्मा के साथ और लाम पर कसरा के साथ (2)। यह इब्न अबी इसहाक का पाठ (क़िरात) है, और इसे रुवैस ने याकूब से रिवायत किया है (3)।

वह कहते हैं: यदि तुम पर अत्याचारी शासक नियुक्त किए जाएं और तुम उनके साथ फितने में निकल पड़ो और उनसे लड़ो (4)। "...और अपने रिश्तेदारों से संबंध तोड़ लो" विद्रोह, अन्याय और हत्या के माध्यम से (5)।

याकूब, सलाम, ईसा और अबू हातिम ने पढ़ा: "व-तक़्तऊ" (6) ता पर फत्हा और क़ाफ़ को हल्का (बिना शद्दा) पढ़ते हुए, 'क़त' (काटने) से; अल्लाह तआला के इस कथन को ध्यान में रखते हुए: "...और वे उसे काटते हैं जिसे अल्लाह ने जोड़ने का आदेश दिया है" [अल-बक़रह: 27]। हारून ने अबू अम्र से इस क़िरात को रिवायत किया है (7)। अल-हसन ने "व-तक़त्तऊ" पढ़ा है जिसमें सभी अक्षरों पर फत्हा और शद्दा है (8); अल्लाह तआला के इस कथन को ध्यान में रखते हुए: "लेकिन उन्होंने अपने बीच अपने मामले के टुकड़े-टुकड़े कर दिए" [अल-अंबिया: 93]। बाकियों ने "व-तुक़त्तिऊ" ता पर दम्मा और ता पर शद्दा के साथ पढ़ा है, जो 'तक़्ती' (बार-बार काटने) से है, और यह अबू उबैद की पसंद है। "असैतुम" का उल्लेख "अल-बक़रह" में पहले आ चुका है (9)।

अल-ज़ज्जाज ने (10) नाफी के पाठ के संबंध में कहा: यदि यह जायज़ होता, तो "असि" को कसरा के साथ पढ़ना भी जायज़ होता।

अल-जौहरी ने कहा (11): कहा जाता है "असैतु" कि मैं वह काम करूँऔर कसरा के साथ "असैतु"। और पढ़ा गया: "फ़-हल असैतुम" कसरा के साथ।

---

(1) अल-तबरी ने अपनी तहज़ीब में इसे उद्धृत किया है जैसा कि फ़तह अल-बारी 8/581 में है। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/184, और यह क़िरात 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह' पृष्ठ 140, और अल-मुहतासिब 2/272 में है। (3) अल-नश्र 2/374, और यह दस क़िरात में से है। (4) तफ़सीर अल-बगवी

4/184. (5) अल-वसीत 4/127. (6) अल-नश्र 2/374 में याकूब की क़िरात, और यह दस में से है, और सलाम की क़िरात 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह' पृष्ठ 140 में है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/118 हारून के उल्लेख के बिना। (8) अल-बहर अल-मुहीत 8/82. (9) 4/229. (10) उनकी किताब 'मआनी अल-कुरान' 5/13 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास की 'इराब अल-कुरान' 4/187 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (11) अल-सिहाह (असा) में।

«عَسَيْتُمْ إِن تَوَلَّيْتُمْ أَن تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ» پھر فرمایا: "یہ قریش کا یہ قبیلہ ہے؛ اللہ تعالیٰ نے ان سے عہد لیا تھا کہ اگر وہ لوگوں کے حاکم بنیں تو زمین میں فساد نہ کریں اور قطع رحمی نہ کریں (یعنی رشتہ داری کے تعلقات نہ توڑیں)"(۱)۔

اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے پڑھا: «إن تُولَّيْتُمْ أَن تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ» تاء اور واؤ کے ضمہ اور لام کے کسرہ کے ساتھ (۲)۔ یہ ابن ابی اسحاق کی قراءت ہے، اور اسے رویس نے یعقوب سے روایت کیا ہے (۳)۔

وہ فرماتے ہیں: اگر تم پر جابر حکمران مقرر کر دیے جائیں، تو تم ان کے ساتھ فتنہ میں نکل کھڑے ہو گے اور ان سے لڑو گے (٤)۔ «وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ» سرکشی، ظلم اور قتل کے ذریعے (٥)۔

اور یعقوب، سلام، عیسیٰ اور ابو حاتم نے پڑھا ہے: «وَتَقْطَعُوا» (٦) تاء کے فتحہ اور قاف کی تخفیف کے ساتھ، 'القطع' (کاٹنے) سے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پیشِ نظر: «وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللهُ بِهِ أَن يُوصَلَ» [البقرة: ۲۷]۔ اور یہ قراءت ہارون نے ابو عمرو سے روایت کی ہے (۷)۔ اور حسن بصری نے پڑھا: «وَتَقَطَّعُوا» تمام حروف کے فتحہ اور شد کے ساتھ (۸)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پیشِ نظر: «وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُم بَيْنَهُمْ» [الأنبياء: ۹۳]۔ باقی قراء نے «وَتُقَطِّعُوا» تاء کے ضمہ اور طاء کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، جو کثرت کے معنی میں 'تقطیع' سے ہے، اور یہی ابو عبید کا اختیار ہے۔ اور «عَسَيْتُمْ» کا تذکرہ سورہ بقرہ میں گزر چکا ہے (۹)۔

اور زجاج نے (١٠) نافع کی قراءت کے بارے میں کہا: اگر یہ جائز ہوتا تو «عَسِي» کسرہ کے ساتھ بھی جائز ہوتا۔

جوہری نے کہا (١١): کہا جاتا ہے «عَسِيت أن أفعل ذلك»، اور «عَسِيت» کسرہ کے ساتھ بھی۔ اور پڑھا گیا ہے: «فَهَلْ عَسِيْتُمْ» کسرہ کے ساتھ۔

---

(١) اسے طبری نے اپنی 'تہذیب' میں نقل کیا ہے جیسا کہ فتح الباری ٥٨١/٨ میں ہے۔ (٢) تفسیر بغوی ١٨٤/٤، اور یہ قراءت 'القراءات الشاذہ' ص ١٤٠، اور المحتسب ٢٧٢/٢ میں ہے۔ (٣) النشر ٢/٣٧٤، اور یہ دس قراءات میں سے ہے۔ (٤) تفسیر بغوی ١٨٤/٤. (٥) الوسیط ١٢٧/٤. (٦) یعقوب کی قراءت النشر ٢/٣٧٤ میں، جو دس میں سے ہے، اور سلام کی قراءت 'القراءات الشاذہ' ص ١٤٠ میں ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ١١٨/٥ ہارون کے تذکرے کے بغیر۔ (٨) البحر المحیط ٨٢/٨. (٩) ٢٢٩/٤. (١٠) ان کی کتاب 'معانی القرآن' ١٣/٥ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کی 'اعراب القرآن' ١٨٧/٤ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (١١) الصحاح (عسا) میں۔

I say: His saying this indicates that they are two linguistic variants. The statement regarding it has already been fully discussed in "Al-Baqarah" (1) in detail.

{Those are the ones whom Allah has cursed} meaning: He has expelled them and distanced them from His mercy (2). {So He made them deaf} to the truth {and blinded their vision} meaning: their hearts from goodness. He followed the news by stating that whoever does that, His curse is rightfully upon him, and He strips him of the benefit of his hearing and sight so that he does not submit to the truth even if he hears it, making him like a beast that does not reason. He said: "Is it then to be expected of you," then He said: {Those are the ones whom Allah has cursed}, shifting from direct address to third-person reference according to the custom of the Arabs in that regard.

The second point: His words, Exalted is He: {Do they not then ponder the Qur'an?} meaning: they should understand it and know what Allah has prepared for those who do not turn to anything other (3) than Islam. {Or are there locks upon [their] hearts?} meaning: rather, upon hearts are locks that Allah, Mighty and Sublime, has locked upon them, so they do not reason (4). This refutes the doctrine of the Qadariyyah and the Imamiyyah.

In a Marfu' hadith (attributed to the Prophet), the Prophet ﷺ said: "Indeed, upon them are locks like locks of iron until Allah opens them" (5). The root meaning of "Al-Qufl" (lock) is dryness and hardness.

It is said of trees when they dry up: Al-Qafl. And Al-Qafil is the same. Al-Qafil is also: a plant. And Al-Qafil: a whip (6). The Rajiz (poet) said:

---

(1) 4/229 - 230. (2) Tafsir Abi al-Layth 3/245. (3) In (M): "from". (4) Tafsir al-Tabari 21/215. (5) Thus the author mentioned it, may Allah have mercy on him. What Al-Tabari included in his Tafsir 21/217, Al-Wahidi in Al-Wasit 4/127, and Al-Baghawi 184/4, from the hadith of Hisham ibn Urwah, from his father. He said: The Messenger of Allah ﷺ recited: {Do they not then ponder the Qur'an, or are there locks upon [their] hearts?} A young man from Yemen said: "Rather, upon hearts are their locks until Allah opens them or releases them." The wording is Al-Baghawi's. (6) In (M), (D), (Z), and (Q): "the sound". What is established is from the rest of the manuscripts, and it corresponds to what is in Al-Sihah and the discussion is from it.

सूरह मुहम्मद: आयतें 22 - 24 275

मैंने कहा: उनकी यह बात दर्शाती है कि वे दो भाषाई रूप हैं। इसके बारे में विस्तार से चर्चा 'अल-बक़रह' (1) में हो चुकी है।

{यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने लानत की है} यानी: उन्हें अपनी रहमत (दया) से निकाल दिया और दूर कर दिया (2)। {तो उन्हें बहरा कर दिया} हक (सत्य) से {और उनकी आँखों को अंधा कर दिया} यानी: उनके दिलों को भलाई से। इसके बाद यह बताया गया कि जो ऐसा करता है, उस पर उसकी लानत वाजिब हो जाती है, और वह उसे सुनने और देखने के लाभ से वंचित कर देता है ताकि वह सत्य को स्वीकार न करे चाहे वह उसे सुन ही क्यों न ले, और उसे उस जानवर की तरह बना देता है जिसमें बुद्धि नहीं होती। उसने कहा: "क्या तुमसे यही अपेक्षित है," फिर उसने कहा: {यही वे लोग हैं जिन पर अल्लाह ने लानत की है}, संबोधन (प्रत्यक्ष) से परोक्ष (अन्य पुरुष) की ओर मुड़ते हुए, जैसा कि अरबों की आदत थी।

दूसरा बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या वे कुरआन पर गौर नहीं करते?} यानी: वे इसे समझें ताकि वे जान सकें कि अल्लाह ने उन लोगों के लिए क्या तैयार किया है जो इस्लाम के अलावा (3) किसी और की ओर नहीं मुड़े। {या दिलों पर ताले लगे हैं?} यानी: बल्कि दिलों पर ताले हैं जिन्हें अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उन पर लगा दिया है, इसलिए वे नहीं समझते (4)। यह क़दरिया और इमामिया के संप्रदाय का खंडन करता है।

एक मरफू हदीस में है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "बेशक उन पर लोहे के तालों जैसे ताले हैं जब तक कि अल्लाह उन्हें न खोल दे" (5)। 'अल-क़ुफ़्ल' (ताले) का मूल अर्थ है सूखापन और कठोरता।

जब पेड़ सूख जाते हैं तो उन्हें 'अल-क़फ़्ल' कहा जाता है। 'अल-क़फ़ील' भी वैसा ही है। 'अल-क़फ़ील' का एक अर्थ पौधा भी है। और 'अल-क़फ़ील' का अर्थ कोड़ा (6) भी है। राजीज़ (कवि) ने कहा:

---

(1) 4/229 - 230. (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/245. (3) (M) में: "से"। (4) तफ़सीर अल-तबरी 21/215. (5) ऐसा ही लेखक (रहिमहुल्लाह) ने उल्लेख किया है, और जिसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 21/217 में, अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/127 में, और अल-बग़वी ने 184/4 में हिशाम बिन उरवा के अपने पिता से हदीस के हवाले से शामिल किया है। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने तिलावत की: {तो क्या वे कुरआन पर गौर नहीं करते, या दिलों पर ताले लगे हैं?} यमन के एक

युवक ने कहा: "बल्कि दिलों पर उनके ताले हैं जब तक कि अल्लाह उन्हें खोल न दे या उन्हें मुक्त न कर दे।" शब्द अल-बग़वी के हैं। (6) (M), (D), (Z) और (Q) में: "आवाज़"। जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों से है, और यह अल-सिहाह में जो है उसके अनुरूप है और चर्चा वहीं से है।

سورہ محمد: آیات ۲۲ - ۲٤ ۲۷۵

میں نے کہا: ان کا یہ قول اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ دو لغتیں (زبان کے لہجے) ہیں۔ اس کے بارے میں گفتگو "البقرة" (1) میں مکمل طور پر گزر چکی ہے۔

{یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے لعنت کی ہے} یعنی: انہیں اپنی رحمت سے دھتکار دیا اور دور کر دیا (2)۔ {پس انہیں بہرا کر دیا} حق سے {اور ان کی آنکھوں کو اندھا کر دیا} یعنی: ان کے دلوں کو خیر سے۔ پھر یہ خبر دی کہ جو ایسا کرے گا اس پر اللہ کی لعنت برحق ہوگی، اور وہ اسے اس کے سننے اور دیکھنے کے فائدے سے محروم کر دے گا یہاں تک کہ وہ حق کی پیروی نہیں کرے گا اگرچہ اسے سن لے، پس اسے اس چوپائے کی طرح بنا دیا جو عقل نہیں رکھتا۔ اللہ نے فرمایا: "کیا تم سے یہی توقع کی جا سکتی ہے"، پھر فرمایا: {یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے لعنت کی ہے}، تو خطاب سے غائب کی طرف رجوع کیا جیسا کہ اس سلسلے میں عربوں کی عادت ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ قرآن پر غور نہیں کرتے؟} یعنی: وہ اسے سمجھیں تاکہ جان لیں کہ اللہ نے ان لوگوں کے لیے کیا تیار کر رکھا ہے جنہوں نے اسلام کے علاوہ (3) کسی اور کا رخ نہیں کیا۔ {یا دلوں پر ان کے تالے لگے ہیں؟} یعنی: بلکہ دلوں پر ایسے تالے ہیں جو اللہ عزوجل نے ان پر لگا دیے ہیں پس وہ نہیں سمجھتے (4)۔ اور یہ قدریہ اور امامیہ کے مذہب کی تردید کرتا ہے۔

ایک مرفوع حدیث میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک ان پر لوہے کے تالوں جیسے تالے ہیں یہاں تک کہ اللہ انہیں کھول دے" (5)۔ قفل کی اصل خشکی اور سختی ہے۔

اور درخت جب سوکھ جائیں تو انہیں "القفْل" کہا جاتا ہے۔ اور "القفیل" بھی اسی طرح ہے۔ اور "القفیل" کا ایک مطلب پودا بھی ہے۔ اور "القفیل": کوڑا (6)۔ راجز (شاعر) نے کہا:

---

(1) ٤/٢٢٩ - ٢٣٠۔ (2) تفسیر ابی اللیث ٣/٢٤٥۔ (3) (م) میں: "سے"۔ (4) تفسیر الطبری ٢١/٢١٥۔ (5) اسی طرح مصنف رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے، اور جسے طبری نے اپنی تفسیر ٢١/٢١٧ میں، واحدی نے الوسیط ٤/١٢٧ میں، اور بغوی نے ٤/١٨٤ میں ہشام بن عروہ کی اپنے والد سے روایت کردہ حدیث سے نکالا ہے۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے تلاوت فرمائی: {کیا وہ قرآن پر غور نہیں کرتے یا دلوں پر تالے لگے ہیں؟} تو اہل یمن کے ایک نوجوان نے کہا: بلکہ دلوں پر ان کے تالے ہیں یہاں تک کہ اللہ انہیں کھول دے یا انہیں کشادہ کر دے۔ اور الفاظ بغوی کے ہیں۔ (6) (م)، (د)، (ز) اور (ق) میں: "آواز"۔ اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہ الصحاح میں موجود بات کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔

Surah Muhammad: Verses 22 - 24 | Page 276

When he came to you dry and old (qirshabb)... I stood up to him with a stick (qafil), striking. How did you host your hairy old man? (1)

Al-Qirshabb; with a kasra on the 'qaf': the elderly; from Al-Asma'i. And "aqfalahu al-sawm" means it dried him out. This was stated by Al-Qushayri and Al-Jawhari (2). The "locks" (aqfal) here are an indication of the closure of the heart and its emptiness of faith. That is: faith does not enter their hearts nor does disbelief leave them; because God Almighty has sealed their hearts. He said: {upon hearts} because if He had said: "upon their hearts," the hearts of others would not have entered into this statement. The meaning is: or are there locks upon the hearts of these people and the hearts of those who possessed this quality.

The third point: In Sahih Muslim from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah created the creation, and when He finished from them, Kinship (al-Rahim) stood up and said: This is the position of one who seeks refuge in You from being severed. He said: Yes; are you not satisfied that I should maintain ties with those who maintain ties with you and sever ties with those who sever ties with you? She said: Yes. He said: That is for you." Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Read if you wish: {So would you perhaps, if you turned away, cause corruption on earth and sever your [ties of] relationship? Those [who do so] are the ones whom Allah has cursed, so He deafened them and blinded their vision. Then do they not reflect upon the Qur'an, or are there locks upon [their] hearts?}" (3)

The apparent meaning of the verse is that it is an address to all disbelievers. Qatada and others said: The meaning of the verse is 'perhaps you', or 'it is feared for you', if you turn away from faith, that you would return to corruption on earth by shedding (4) blood (5).

Qatada said: How did you see the people when they turned away from the Book of Allah Almighty! Did they not shed blood?

(1) As-Sihah (q-f-l) (q-r-sh-b), and the rajaz poem is attributed in Al-Lisan (q-f-l) to Abu Muhammad al-Faq'asi, and it is also in Al-Asma'iyyat p. 163 without attribution and with a different order, and in it: (ya'isan) instead of (yabisan), and (dayfaka) instead of (shaykhaka). His saying: Al-Azabb, meaning: having much hair on the forearms, eyebrows, and eyes. Al-Lisan (z-b-b). (2) In As-Sihah (q-r-sh-b) without his saying: "and fasting dried him out". It is in Tahdhib al-Lugha 9/161. (3) Sahih Muslim (2554), and

narrated by Ahmad (8367), and Al-Bukhari (4830). (4) In (m) to shed. (5) Al-Mufhim 6/526.

सूरह मुहम्मद: आयतें 22 - 24 | पृष्ठ 276

"जब वह तुम्हारे पास सूखा और वृद्ध (किरशब्ब) होकर आया... तो मैं उसके पास लाठी (क़फ़ील) लेकर प्रहार करने के लिए खड़ा हुआ।" "तुमने अपने उस बालों वाले वृद्ध की मेज़बानी कैसे की?" (1)

'किरशब्ब' (Al-Qirshabb); 'क़ाफ़' पर कसरा के साथ: वृद्ध; अल-असमी के अनुसार। और "अक़फ़लाहु अस-सौम" का अर्थ है: रोज़े (उपवास) ने उसे सुखा दिया। यह अल-कुशैरी और अल-जौहरी (2) द्वारा कहा गया है। यहाँ "ताले" (अक़फ़ाल) हृदय के बंद होने और उसके ईमान (विश्वास) से रहित होने का संकेत हैं। अर्थात: उनके दिलों में ईमान प्रवेश नहीं करता और न ही उनसे कुफ़्र (अविश्वास) बाहर निकलता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके दिलों पर मुहर लगा दी है। उन्होंने कहा: {दिलों पर} क्योंकि यदि वे कहते: "उनके दिलों पर", तो दूसरों के दिल इस कथन में शामिल नहीं होते। उद्देश्य यह है: क्या इन लोगों के दिलों पर और उन लोगों के दिलों पर ताले हैं जिनमें यह गुण था।

तीसरी बात: सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने सृष्टि की रचना की, और जब वह उनसे फारिग हुआ, तो 'रहीम' (नातेदारी) खड़ी हुई और कहा: यह उस व्यक्ति का स्थान है जो आपसे नाता टूटने से पनाह माँगता है। अल्लाह ने फरमाया: हाँ; क्या तुम इस बात से संतुष्ट नहीं हो कि मैं उससे रिश्ता जोड़ूँ जो तुमसे रिश्ता जोड़े, और उससे रिश्ता तोड़ दूँ जो तुमसे रिश्ता तोड़े? उसने कहा: हाँ। अल्लाह ने फरमाया: यह तुम्हारे लिए है।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यदि तुम चाहो तो पढ़ो: {फिर क्या तुम से यह भी अपेक्षित है कि यदि तुम मुँह मोड़ लो तो धरती में बिगाड़ पैदा करो और अपने नाते-रिश्तों को काट डालो? ये वही लोग हैं जिनपर अल्लाह ने लानत की है, अतः उसने उन्हें बहरा कर दिया और उनकी आँखों को अंधा कर दिया। तो क्या वे क़ुरआन पर विचार नहीं करते, या दिलों पर उनके ताले लगे हैं?}" (3)

आयत का प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि यह सभी काफिरों के लिए संबोधन है। कतादा और अन्य ने कहा: आयत का अर्थ है 'शायद तुम', या 'तुम्हारे बारे में डर है', यदि तुम ईमान से विमुख हो गए, कि तुम खून बहाकर (4) धरती पर भ्रष्टाचार (5) की ओर लौट आओगे।

कतादा ने कहा: तुमने उन लोगों को कैसे देखा जब वे अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब से विमुख हो गए! क्या उन्होंने खून नहीं बहाया?

(1) अस-सिहह (क़फ़ल) (क़रशब), और लिसान (क़फ़ल) में रजज़ कविता अबू मुहम्मद अल-फक़ासी की ओर प्रेषित है, और यह बिना श्रेय के असमायत पृष्ठ 163 में भी है, और इसमें: (यबिसन) के स्थान पर (या'इसन), और (शायखक) के स्थान पर (दैफ़क) है। उनका कहना: अल-अज़ब्ब, यानी: बाहों, भौंहों और आँखों पर बहुत बाल होना। लिसान (ज़ब्ब)। (2) अस-सिहह (क़रशब) में "और रोज़े ने उसे सुखा दिया" के बिना। यह तहजीब अल-लुगा 9/161 में है। (3) सहीह मुस्लिम (2554), और अहमद (8367) और अल-बुखारी (4830) द्वारा वर्णित। (4) (m) में खून बहाने के लिए। (5) अल-मुफ़हिम 6/526।

لـمّـا أتـاك يـابـسـاً قِـرْشَـبّـاً ... قـمـتُ إلـيـه بـالـقَـفِـيـل ضـربـا كـيـف قـرَيـتَ شـيـخـك الأزبّـا (١)

(ترجمہ: جب وہ تمہارے پاس خشک اور بوڑھا ہو کر آیا... میں اس کی طرف لاٹھی لے کر مارنے کھڑا ہوا۔ تم نے اپنے اس بال والے بوڑھے کی مہمانی کیسے کی؟)

'القِرْشَبُّ'؛ قاف کے کسرہ کے ساتھ: بوڑھا؛ اصمعی سے منقول ہے۔ اور "أقفله الصوم" یعنی روزے نے اسے خشک کر دیا۔ یہ قشیری اور جوہری نے کہا (۲)۔ یہاں 'اقفال' (تالوں) سے مراد دل کا بند ہو جانا اور ایمان سے خالی ہونا ہے۔ یعنی ان کے دلوں میں ایمان داخل نہیں ہوتا اور نہ کفر ان سے نکلتا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ان کے دلوں پر مہر لگا دی ہے۔ اور فرمایا: ﴿عَلَىٰ قُلُوبٍ﴾ (دلوں پر) کیونکہ اگر وہ فرماتا 'ان کے دلوں پر'، تو دوسروں کے دل اس جملے میں شامل نہ ہوتے۔ اور مراد یہ ہے کہ: کیا ان لوگوں کے دلوں پر اور ان لوگوں کے دلوں پر جو اس صفت کے حامل ہیں، تالے پڑے ہوئے ہیں۔

تیسری بات: صحیح مسلم میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے مخلوق کو پیدا کیا، یہاں تک کہ جب وہ ان سے فارغ ہوا، تو 'رحم' (رشتہ داری) کھڑی ہوئی اور کہا: یہ اس کا مقام ہے جو ناطہ ٹوٹنے سے آپ کی پناہ مانگتا ہے۔ اللہ نے فرمایا: 'ہاں، کیا تو اس بات پر راضی نہیں کہ میں اس سے جڑوں جو تجھ سے جڑے، اور اس سے کٹ جاؤں جو تجھ سے کٹے؟' اس نے کہا: 'کیوں نہیں'۔ اللہ نے فرمایا: 'تو یہ تیرے لیے ہے'۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'اگر تم چاہو تو پڑھو: ﴿فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِن تَوَلَّيْتُمْ أَن تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ... أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْءَانَ أَمْ عَلَىٰ قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾ (۳) (ترجمہ: پھر کیا تم سے یہ بھی توقع ہے کہ اگر تم حاکم بن جاؤ تو زمین میں فساد مچاؤ اور اپنے رشتوں کو توڑ ڈالو؟

یہی وہ لوگ ہیں جن پر اللہ نے لعنت کی، پس انہیں بہرا کر دیا اور ان کی آنکھوں کو اندھا کر دیا۔ کیا وہ قرآن میں غور نہیں کرتے، یا دلوں پر ان کے تالے لگے ہوئے ہیں؟)"

آیت کا ظاہری مفہوم یہ ہے کہ یہ تمام کفار کے لیے خطاب ہے۔ قتادہ اور دیگر نے کہا: آیت کا معنی ہے کہ 'شاید تم'، یا 'تمہارے بارے میں اندیشہ ہے'، کہ اگر تم ایمان سے پھر گئے تو تم خون بہا کر(۴) زمین میں فساد کی طرف لوٹ جاؤ گے(۵)۔

قتادہ نے کہا: تم نے ان لوگوں کو کیسے دیکھا جب وہ اللہ تعالیٰ کی کتاب سے پھر گئے! کیا انہوں نے خون نہیں بہایا؟

(۱) الصحاح (قفل) (قرشب)، اور 'لسان العرب' میں اس رجز کو ابو محمد الفقعسی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور یہ بغیر کسی نسبت کے 'الاصمعیات' ص ۱۶۳ میں مختلف ترتیب کے ساتھ بھی موجود ہے، اس میں 'یابساً' کی جگہ 'یائساً' اور 'شیخک' की جگہ 'ضیفک' ہے۔ اس کا قول 'الازب' یعنی: بازوؤں، بھنوؤں اور آنکھوں پر بہت زیادہ بال ہونا۔ لسان (زبب)۔ (۲) الصحاح (قرشب) میں ان کے اس قول کے بغیر: "اور روزے نے اسے خشک کر دیا"۔ یہ 'تہذیب اللغۃ' ۹/۱۶۱ میں موجود ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۲۵۵۴)، اور اسے احمد (۸۳۶۷) اور بخاری (۴۸۳۰) نے روایت کیا ہے۔ (۴) (م) میں 'خون بہانے کے لیے'۔ (۵) المفہم ۵۲۶/۶۔

...forbidden things, sever the ties of kinship, and disobey the Most Merciful (1). Kinship (Al-Rahim), according to this, is the kinship of the religion of Islam and faith, which Allah has called brotherhood in His saying: {The believers are but brothers} [Al-Hujurat: 10]. According to Al-Farra', the verse was revealed regarding the Banu Hashim and Banu Umayya (2), and the meaning is: those among them who harbored hypocrisy. Thus, severing the ties of kinship refers to the relationship between them and the Prophet ﷺ due to their denial of the Prophet ﷺ. This necessitates fighting. In summary, kinship is of two types: general and specific. General kinship is the kinship of religion, and maintaining it is mandatory through steadfastness in faith, love for its people and supporting them, sincere advice and refraining from harming them, justice among them, fairness in dealing with them, and fulfilling their obligatory rights; such as visiting the sick, the rights of the dead including washing them, praying over them, and burying them, and other [rights] resulting for them. As for specific kinship - which is the kinship of relatives from both the father's and mother's side - the general rights (3) are mandatory for them along with additions; such as financial support, checking on their conditions, and not neglecting to care for them in times of their necessity. General kinship rights are emphasized for them, so that if rights conflict, one begins with the closest and then the next closest. Some scholars said: The kinship that must be maintained is every mahram (unmarriageable) relative, and according to this, it is not mandatory for cousins from the paternal and maternal sides. It was also said: rather, this applies to every relative who falls under the category of "Dhu al-Arham" (kindred) in inheritance, whether mahram or non-mahram. From this, it follows that maternal relatives through whom inheritance does not occur do not require maintaining ties, nor is it forbidden to sever them. This is not correct; the correct view is that all that is included and encompassed by kinship must be maintained in all cases, as an act of worship and religious duty, as we mentioned first, and Allah knows best (4).

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/184. In it: the forbidden blood, and they severed... (2) Al-Mufhim 6/526. (3) In (m), (d), (z), and (q) it says 'specific', and what is established is from (kh) and (zha), which matches what is in Al-Mufhim and the speech is from it. (4) Al-Mufhim 6/524 and 527 - 528.

...वर्जित चीज़ें, और रिश्तेदारों से संबंध तोड़ें, और रहमान (अत्यंत दयालु) की अवज्ञा करें(1)। इस प्रकार, रिश्तेदारी (अल-रहीम), इसके अनुसार इस्लाम धर्म और ईमान की रिश्तेदारी है, जिसे अल्लाह ने अपने इस कथन में भाईचारा कहा है: {मोमिन (आस्थावान) तो आपस में भाई-भाई ही हैं} [अल-हुजुरात: 10]। अल-फर्रा के अनुसार: यह आयत बनू हाशिम और बनू उमय्या (2) के बारे में अवतरित हुई थी, और अर्थ यह है: उनमें से वे जिन्होंने पाखंड को छिपाया था। इस प्रकार, रिश्तेदारी तोड़ने का संकेत उस नातेदारी की ओर है जो उनके और नबी ﷺ के बीच थी, नबी ﷺ को झुठलाने के कारण। और यह युद्ध को अनिवार्य बनाता है। संक्षेप में, रिश्तेदारी दो प्रकार की होती है: सामान्य और विशेष। सामान्य रिश्तेदारी धर्म की रिश्तेदारी है, और इसे ईमान पर अडिग रहकर, इसके मानने वालों से प्रेम और उनकी सहायता करके, नेक सलाह देकर और उन्हें नुकसान पहुँचाना छोड़कर, उनके बीच न्याय करके, उनके साथ व्यवहार में निष्पक्षता बरतकर, और उनके अनिवार्य अधिकारों को पूरा करके बनाए रखना अनिवार्य है; जैसे बीमारों की सेवा करना, मृतकों के अधिकार जैसे उन्हें नहलाना, उनके लिए प्रार्थना करना और उन्हें दफनाना, और उनके लिए मिलने वाले अन्य [अधिकार]। जहाँ तक विशेष रिश्तेदारी का सवाल है - जो पुरुष के पिता और माता दोनों तरफ के रिश्तेदारों की रिश्तेदारी है - तो उनके लिए सामान्य अधिकार (3) अनिवार्य हैं और साथ ही अतिरिक्त भी; जैसे भरण-पोषण, उनकी स्थिति का पता लगाना, और उनकी आवश्यकता के समय उनकी देखभाल करने में कोताही न करना। उनके लिए सामान्य रिश्तेदारी के अधिकार और अधिक पुख्ता हो जाते हैं, ताकि यदि अधिकारों में टकराव हो, तो पहले निकटतम और फिर अगले निकटतम से शुरुआत की जाए। कुछ विद्वानों ने कहा है: वह रिश्तेदारी जिसे बनाए रखना अनिवार्य है, वह हर महरम (निकट) रिश्तेदार है, और इसके अनुसार, चचेरे, ममेरे, फुफेरे और मौसेरे भाई-बहनों के लिए यह अनिवार्य नहीं है। और यह भी कहा गया है: बल्कि यह हर उस रिश्तेदार के लिए है जो विरासत में "ज़ुवुल अरहाम" (रिश्तेदारों) की श्रेणी में आता है, चाहे वह महरम हो या गैर-महरम। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि माँ की तरफ के वे रिश्तेदार जिनसे विरासत नहीं मिलती, उनके साथ संबंध बनाए रखना अनिवार्य नहीं है और न ही उन्हें तोड़ना हराम (वर्जित) है। यह सही नहीं है, और सही बात यह है कि रिश्तेदारी के दायरे में आने वाली हर चीज़ को हर हाल में बनाए रखना अनिवार्य है, एक इबादत और धार्मिक कर्तव्य के रूप में; जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है (4)।

(1) तफ़सीर अल-बगवी 4/184। इसमें है: हराम खून, और उन्होंने काट दिया... (2) अल-मुफ़हिम 6/526। (3) (म), (द), (ज़) और (क़) में 'विशेष' है, और (ख़) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह अल-मुफ़हिम में जो है उसके अनुरूप है और बात उसी से है। (4) अल-मुफ़हिम 6/524 और 527 - 528।

...حرام اور رشتوں کو کاٹیں اور رحمن کی نافرمانی کریں (1)۔ پس رحم (رشتہ داری) اس لحاظ سے دینِ اسلام اور ایمان کا رحم ہے، جسے اللہ نے اپنے اس قول میں بھائی چارہ قرار دیا ہے: {مومن تو آپس میں بھائی بھائی ہی ہیں} [الحجرات: 10]، اور الفراء کے قول کے مطابق: یہ آیت بنو ہاشم اور بنو امیہ (2) کے بارے میں نازل ہوئی تھی، اور مراد وہ لوگ ہیں جنہوں نے نفاق چھپایا تھا؛ پس قطع رحمی سے اشارہ اس رشتہ داری کی طرف ہے جو ان کے اور نبی ﷺ کے درمیان تھی، ان کے نبی ﷺ کو جھٹلانے کی وجہ سے۔ اور یہ جنگ کو واجب کرتا ہے۔ خلاصہ یہ کہ رحم (رشتہ داری) کی دو قسمیں ہیں: عام اور خاص۔ عام رحم دین کا رحم ہے، اور اسے ایمان پر ثابت قدمی، اہل ایمان سے محبت اور ان کی نصرت، خیر خواہی اور انہیں نقصان پہنچانے سے گریز، ان کے درمیان عدل، ان کے ساتھ معاملے میں انصاف، اور ان کے واجب حقوق کی ادائیگی کے ذریعے برقرار رکھنا واجب ہے؛ جیسے مریضوں کی عیادت، مرنے والوں کے حقوق جیسے انہیں غسل دینا، ان کی نماز جنازہ پڑھنا اور انہیں دفن کرنا، اور ان کے لیے مقررہ دیگر [حقوق]۔ جہاں تک خاص رحم کا تعلق ہے - اور وہ مرد کے ماں اور باپ دونوں طرف کے رشتہ داروں کا رحم ہے - تو ان کے لیے عام حقوق (3) واجب ہیں اور مزید بھی؛ جیسے نفقہ، ان کے حالات کی خبر گیری، اور ان کی ضرورت کے اوقات میں ان کی دیکھ بھال سے غفلت نہ برتنا؛ اور ان کے حق میں عام رحم کے حقوق مزید مؤکد ہو جاتے ہیں، یہاں تک کہ اگر حقوق میں ٹکراؤ ہو تو سب سے قریبی سے آغاز کیا جائے گا پھر اس کے بعد والے سے۔ بعض اہل علم نے کہا ہے: وہ رحم جس کا جوڑنا واجب ہے وہ ہر محرم رشتہ دار ہے، اور اس بنا پر چچا زادوں اور ماموں زادوں میں یہ واجب نہیں ہے۔ اور کہا گیا ہے: بلکہ یہ ہر اس رشتہ دار میں ہے جس پر وراثت میں "ذوی

الارحام" کا اطلاق ہوتا ہے، خواہ وہ محرم ہو یا غیر محرم۔ اس سے یہ نکلتا ہے کہ ماں کے وہ رشتہ دار جن سے وراثت نہیں ملتی، ان کا جوڑنا واجب نہیں اور نہ ہی ان کا کاٹنا حرام ہے۔ اور یہ درست نہیں ہے، اور صحیح بات یہ ہے کہ جو کچھ بھی رحم کے زمرے میں آتا ہے اسے ہر حال میں جوڑنا واجب ہے، قربت اور دینی فریضہ کے طور پر؛ جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا، واللہ اعلم (4)۔

---

(1) تفسیر البغوی 4/184۔ اور اس میں ہے: خونِ حرام، اور انہوں نے کاٹا... (2) المفہم 6/526۔ (3) (م)، (د)، (ز) اور (ق) میں 'خاص' ہے، اور (خ) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ المفہم کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (4) المفہم 6/524 اور 527 - 528۔

278 Surah Muhammad: Verses 22 - 24

Abu Dawud al-Tayalisi narrated in his Musnad (1) saying: Shu'bah narrated to us saying: Muhammad ibn 'Abd al-Jabbar informed me, saying: I heard Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi narrating from Abu Hurayrah, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: “Indeed, kinship (al-rahim) will have a tongue on the Day of Resurrection beneath the Throne, saying: ‘O Lord, I have been severed; O Lord, I have been wronged; O Lord, I have been treated ill.’ Her Lord will answer her: ‘Are you not pleased that I join him who joins you and sever him who severs you?’”

And in Sahih Muslim from Jubayr ibn Mut'im, from the Prophet (peace be upon him), who said: “No severer [of kinship] shall enter Paradise.” Ibn Abi ‘Umar said: Sufyan said: It means a severer of kinship. And Bukhari narrated it (2).

Fourth: His saying (peace and blessings be upon him): “Indeed, Allah Almighty created the creation until when He finished with them…” “Created” (khalaqa) means invented, and its root is estimation, as previously mentioned (3). And “creation” (al-khalq) here means the created. From this is the saying of the Almighty: {This is the creation of Allah} [Luqman: 11], meaning: His created beings. The meaning of “He finished with them” is: He completed their creation. Not that He was occupied with them and then finished His preoccupation with them; for His action is not by direct physical contact or handling, nor is His creation by means of a tool or attempt, exalted is He above that (4).

And his saying: “Kinship stood up and said” is interpreted in one of two ways: One of them: That Allah Almighty appointed someone from among the angels to speak on behalf of kinship and say that, as if He entrusted this worship to someone who defends it and records the reward of those who joined it and the sin of those who severed it; just as Allah entrusted the rest of deeds to noble scribing angels, and the witnessing of prayer times to alternating angels.

The second: That this is by way of figurative estimation and representation to convey the extent (5) and intense concern.

---

(1) Number (2543). (2) Sahih Muslim (2556) (18), and Sahih al-Bukhari (5984), and it is in Musnad Ahmad (16763). (3) 1/341, and the Hadith preceded in the issue before it. (4) Al-Mufhim 524/6. (5) In the copies other than (kh) it is “for fatigue” (al-i’ya’), and what is established is from (kh) which matches what is in Al-Mufhim 525/6 and the speech is from it.

278 सूरह मुहम्मद: आयतें 22 - 24

अबू दाऊद अल-तयालिसी ने अपने मसनद (1) में रिवायत किया है: शुबा ने हमसे कहा: मुहम्मद इब्न अब्द अल-जब्बार ने मुझे सूचित किया, उन्होंने कहा: मैंने मुहम्मद बिन काब अल-कुरजी को अबू हुरैरा से रिवायत करते हुए सुना, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते हुए सुना: "निस्संदेह कयामत के दिन अर्श के नीचे 'रहम' (रिश्तेदारी) की एक जुबान होगी, वह कहेगी: 'ऐ मेरे रब, मुझे काट दिया गया; ऐ मेरे रब, मुझ पर जुल्म किया गया; ऐ मेरे रब, मेरे साथ बुरा व्यवहार किया गया।' तो उसका रब उसे जवाब देगा: 'क्या तुम इस पर राजी नहीं हो कि मैं उसे जोड़ूँ जो तुझे जोड़े और उसे काट दूँ जो तुझे काटे?'"

और सहीह मुस्लिम में जुबैर बिन मुतीम से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत है कि आपने फरमाया: "कोई 'काते' (रिश्ता तोड़ने वाला) जन्नत में प्रवेश नहीं करेगा।" इब्न अबी उमर ने कहा: सुफियान ने कहा: यानी रिश्तेदारी तोड़ने वाला। और इसे बुखारी ने रिवायत किया है (2)।

चौथा: आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का यह कथन: "निश्चित रूप से अल्लाह तआला ने सृष्टि की रचना की यहाँ तक कि जब वह उनसे फारिग हुआ..." "खलक" (पैदा करना) का अर्थ है ईजाद करना, और इसका मूल 'अनुमान' है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (3)। और यहाँ "खल्क" का अर्थ 'मखलूक' (सृष्टि) है। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {यह अल्लाह की रचना है} [लुकमान: 11] यानी: उसकी मखलूक। "उनसे फारिग हुआ" का अर्थ है: उनकी रचना पूरी की। ऐसा नहीं है कि वह उनमें व्यस्त था और फिर उनके काम से फारिग हुआ; क्योंकि उसका कार्य प्रत्यक्ष स्पर्श या हाथ लगाने से नहीं होता, और न ही उसकी रचना किसी उपकरण या प्रयास से होती है, वह इससे बहुत ऊपर है (4)।

और उनका कथन: "'रहम' खड़ी हुई और कहा" इसे दो अर्थों में से किसी एक पर समझा जाता है: पहला: यह कि अल्लाह तआला ने फरिश्तों में से किसी को नियुक्त किया हो जो 'रहम' की ओर से बोले और यह कहे, जैसे कि उसने इस इबादत पर किसी को नियुक्त किया हो जो इसका बचाव करे और इसे जोड़ने वाले का सवाब और इसे तोड़ने वाले का गुनाह लिखे; जैसे अल्लाह ने बाकी कामों के लिए 'किरामन कातिबीन' को नियुक्त किया है, और नमाज के समय की गवाही के लिए बारी-बारी से आने वाले फरिश्तों को।

दूसरा: यह कि यह अलौकिक अनुमान और उदाहरण के तौर पर है ताकि इसकी गहराई (5) और अत्यधिक ध्यान को समझाया जा सके।

---

(1) संख्या (2543)। (2) सहीह मुस्लिम (2556) (18), और सहीह बुखारी (5984), और यह मसनद अहमद (16763) में है। (3) 1/341, और हदीस पहले के मामले में गुजर चुकी है। (4) अल-मुफहिम 6/524। (5) (ख़) के अलावा अन्य प्रतियों में 'थकान के लिए' (अल-इया) है, और (ख़) से पुष्ट किया गया है जो अल-मुफहिम 6/525 के अनुरूप है और यह कथन उसी से है।

۲۷۸ سورہ محمد: آیات ۲۲ - ۲۴

اور ابوداؤد الطیالسی نے اپنی مسند (۱) میں روایت کیا ہے، کہا: ہمیں شعبہ نے حدیث بیان کی، کہا: مجھے محمد بن عبدالجبار نے خبر دی، کہا: میں نے محمد بن کعب القرظی کو ابوہریرہ سے روایت کرتے ہوئے سنا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک قیامت کے دن عرش کے نیچے رحم (رشتہ داری) کی ایک زبان ہوگی، وہ کہے گی: اے میرے رب، مجھے کاٹا گیا؛ اے میرے رب، مجھ پر ظلم کیا گیا؛ اے میرے رب، میرے ساتھ برا سلوک کیا گیا؛ تو اس کا رب اسے جواب دے گا: کیا تو اس پر راضی نہیں کہ میں اس سے جڑوں جو تجھ سے جڑے اور اسے کاٹ دوں جو تجھے کاٹے؟"

اور صحیح مسلم میں جبیر بن مطعم سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "قطع کرنے والا جنت میں داخل نہیں ہوگا۔" ابن ابی عمر نے کہا: سفیان نے کہا: یعنی رشتہ داری توڑنے والا۔ اور اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (۲)۔

چوتھی بات: آپ ﷺ کا یہ قول: "بے شک اللہ تعالیٰ نے مخلوق کو پیدا کیا یہاں تک کہ جب وہ ان سے فارغ ہوا..." یہاں 'خلق' سے مراد ایجاد کرنا ہے، اور اس کی اصل 'اندازہ لگانا' ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ اور یہاں 'خلق' سے مراد 'مخلوق' ہے۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {یہ اللہ کی تخلیق ہے} [لقمان: ۱۱] یعنی اس کی مخلوق۔ اور "ان سے فارغ ہوا" کا مطلب ہے: ان کی تخلیق مکمل کی۔ اس کا یہ مطلب نہیں ہے کہ وہ ان میں مصروف رہا پھر ان کی مصروفیت سے فارغ ہوا؛ کیونکہ اس کا فعل چھونے یا ہاتھ لگانے سے نہیں ہوتا، اور نہ ہی اس کی تخلیق کسی آلے یا کوشش سے ہوتی ہے، وہ اس سے بہت بلند و برتر ہے (۴)۔

اور آپ کا قول: "رِحم کھڑی ہوئی اور کہا" اس کے دو میں سے ایک معنی لیے جاتے ہیں: پہلا: یہ کہ اللہ تعالیٰ نے فرشتوں میں سے کسی کو مقرر کیا ہو جو رحم کی طرف سے کلام کرے اور یہ کہے، گویا اس نے اس عبادت پر کسی کو مقرر کر دیا جو اس کا دفاع کرے اور اسے جوڑنے والے کا ثواب اور اسے توڑنے والے کا گناہ لکھے؛ جیسے اللہ نے باقی اعمال کے لیے 'کراماً کاتبین' مقرر کیے ہیں، اور نمازوں کے اوقات کی گواہی کے لیے باری باری آنے والے فرشتوں کو۔

دوسرا: یہ کہ یہ اندازے اور مثال کے طور پر ہے تاکہ اس کی انتہا (۵) اور شدید توجہ کو سمجھایا جا سکے۔

---

(۱) نمبر (۲۵۴۳)۔ (۲) صحیح مسلم (۲۵۵۶) (۱۸)، اور صحیح بخاری (۵۹۸۴)، اور یہ مسند احمد (۱۶۷۶۳) میں ہے۔ (۳) ۱/۳۴۱، اور حدیث اس سے پہلے والے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (۴) المفہم ۶/۵۲۴۔ (۵) نسخوں میں (خ) کے علاوہ 'تھکاوٹ کے لیے' ہے، اور (خ) سے ثابت شدہ وہ ہے جو المفہم ۶/۵۲۵ کے موافق ہے اور یہ کلام اسی سے ہے۔

Surah Muhammad: Verses 22 - 25

279

As if he said: If the womb were among those who reason and speak, it would have said these words, just as Allah Almighty said: {Had We sent down this Quran on a mountain, you would have seen it humbled and rent asunder for fear of Allah} Then He said: {And these examples We present to the people so that they may reflect} (1) [Al-Hashr: 21].

And His saying: "So it (the womb) said: This is the station of one seeking refuge with You from being severed." The purpose of this speech is to inform of the confirmation of the matter of kinship ties, and that Allah, Glory be to Him, has placed it in the position of one who sought His protection and He protected him, and admitted him into His protection and safeguard(2). And if it is so, then the one under Allah's protection is not forsaken, and His covenant is not broken. Therefore, He said, addressing the womb: "Are you not pleased that I should maintain ties with those who maintain ties with you, and sever ties with those who sever ties with you?" This is as the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Whoever prays the morning prayer is under the protection of Allah Almighty, so let not Allah demand from you anything concerning His protection, for whoever He demands anything concerning His protection, He will reach him, then cast him on his face into the Fire."(3).

Almighty's saying: {Indeed, those who reverted to their backs after guidance had become clear to them - Satan enticed them and prolonged hope for them} [25]

Qatadah said: They are the disbelievers of the People of the Book; they disbelieved in the Prophet ﷺ after they knew his description among them. Ibn Jurayh(4) said it too. Ibn Abbas, Al-Dahhak, and Al-Suddi said: They are the hypocrites(5), who refrained from fighting after they knew it in the Quran.

{Satan enticed them} i.e., he beautified their sins for them. Al-Hasan said it. {and prolonged hope for them} i.e., Satan extended their hopes and promised them long life; also from Al-Hasan. And he said: Indeed, the one who...

(1) Al-Mufhim 6/524 - 525. (2) Al-Khafarah: protection. Al-Lisan (Khafar). (3) Narrated by Muslim (657): (262), and narrated by Ahmad (18814) in brief, from the hadith of Jundub al-Bajali, and narrated by Ahmad (5898) - also in brief - from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (4) An-Nukat wal-Uyun 5/302. (5) Tafsir al-Baghawi 4/184.

सूरा मुहम्मद: आयतें 22 - 25

279

जैसे कि उन्होंने कहा: यदि गर्भाशय (नातेदारी) उन लोगों में से होता जो समझते और बोलते हैं, तो वह ये शब्द कहता, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {यदि हम इस कुरआन को किसी पहाड़ पर उतारते, तो तुम उसे अल्लाह के डर से विनम्र और फटा हुआ देखते} फिर उन्होंने कहा: {और हम ये मिसालें लोगों के लिए पेश करते हैं ताकि वे सोच-विचार करें} (1) [अल-हश्र: 21]।

और उनका कथन: "तो उसने (गर्भाशय ने) कहा: यह विच्छेद से आपसे शरण मांगने वाले का स्थान है।" इस कथन का उद्देश्य नातेदारी के संबंधों के मामले की पुष्टि की सूचना देना है, और यह कि अल्लाह सुब्हानहु ने इसे उस व्यक्ति के पद पर रखा है जिसने उससे शरण मांगी और उसने उसे शरण दी, और उसे अपनी सुरक्षा और संरक्षण(2) में ले लिया। और यदि ऐसा है, तो अल्लाह की शरण में रहने वाला असहाय नहीं होता, और उसका वाचा (वचन) नहीं तोड़ा जाता। इसलिए, उन्होंने नातेदारी को संबोधित करते हुए कहा: "क्या तुम इस बात से प्रसन्न नहीं हो कि मैं उससे संबंध जोड़ूँ जो तुमसे संबंध जोड़े, और उससे संबंध तोड़ दूँ जो तुमसे संबंध तोड़े?" यह वैसा ही है जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "जिसने सुबह की नमाज़ पढ़ी वह अल्लाह सर्वशक्तिमान की सुरक्षा में है, इसलिए अल्लाह को अपनी सुरक्षा के बारे में तुमसे कुछ भी माँगने न दो, क्योंकि जिससे वह अपनी सुरक्षा के बारे में कुछ भी मांगेगा, वह उसे पा लेगा, फिर उसे उसके चेहरे के बल आग में डाल देगा।" (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह वे लोग जो अपनी पीठ फेर कर लौट गए इसके बाद कि उनके लिए मार्गदर्शन स्पष्ट हो चुका था - शैतान ने उन्हें लुभाया और उनके लिए झूठी उम्मीदें बढ़ा दीं} [25]

क़तादा ने कहा: वे किताब वालों के काफ़िर हैं; उन्होंने नबी ﷺ को झुठलाया जबकि वे उनके बीच उनके विवरण को जान चुके थे। इब्न जुरैज(4) ने भी यही कहा। इब्न अब्बास, अद-दहहाक और अस-सुद्दी ने कहा: वे मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं(5), जो कुरआन में इसके बारे में जानने के बाद लड़ाई से पीछे हट गए।

{शैतान ने उन्हें लुभाया} यानी: उनके लिए उनके गुनाहों को संवार कर पेश किया। अल-हसन ने यह कहा। {और उनके लिए उम्मीदें बढ़ा दीं} यानी: शैतान ने उनकी उम्मीदों को बढ़ा दिया और उन्हें लंबी उम्र का वादा किया; यह भी अल-हसन से है। और उन्होंने कहा: बेशक वह जो...

(1) अल-मुफहिम 6/524 - 525। (2) अल-खफारा: सुरक्षा। अल-लिसान (खफ़र)। (3) इसे मुस्लिम (657): (262) ने उद्धृत किया है, और अहमद (18814) ने संक्षेप में जुंदुब अल-बजली की हदीस से उद्धृत किया है, और अहमद (5898) ने भी संक्षेप में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) अन-नुकत वल-उयून 5/302। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/184।

سورہ محمد: آیات ۲۲ - ۲۵

۲۷۹

گویا انہوں نے کہا: اگر رحم (رشتہ داری) ان میں سے ہوتی جو سمجھتے اور بولتے ہیں تو وہ یہ بات کہتی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اگر ہم اس قرآن کو کسی پہاڑ پر نازل کرتے تو تم اسے اللہ کے ڈر سے دبا ہوا اور پھٹا ہوا دیکھتے} پھر فرمایا: {اور یہ مثالیں ہم لوگوں کے لیے بیان کرتے ہیں تاکہ وہ غور و فکر کریں} (۱) [الحشر: ۲۱]۔

اور ان کا قول: "پس اس (رہم) نے کہا: یہ مقام ہے آپ سے قطع رحمی (رشتہ داری توڑنے) سے پناہ مانگنے والے کا۔" اس کلام کا مقصد صلہ رحمی کے معاملے کی تاکید کی خبر دینا ہے، اور یہ کہ اللہ سبحانہ نے اسے اس شخص کے مرتبے پر رکھا ہے جس نے اس سے پناہ مانگی تو اس نے اسے پناہ دی، اور اسے اپنی ذمہ داری اور حفاظت(۲) میں داخل کر لیا۔ اور جب ایسا ہے تو اللہ کا پڑوسی (جسے اللہ نے پناہ دی) بے یار و مددگار نہیں چھوڑا جاتا، اور اس کا عہد نہیں توڑا جاتا۔ اسی لیے اس نے رحم سے مخاطب ہو کر فرمایا: "کیا تم اس بات پر راضی نہیں ہو کہ میں اس سے رشتہ جوڑوں جو تجھ سے جوڑے اور اس سے رشتوں توڑ دوں جو تجھ سے توڑ دے؟" اور یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس نے صبح کی نماز پڑھی وہ اللہ تعالیٰ کے ذمہ (حفاظت) میں ہے، پس اللہ تم سے اپنے ذمے کے بارے میں کسی چیز کا مطالبہ نہ کرے، کیونکہ جس سے وہ اپنے ذمے کے بارے میں کسی چیز کا مطالبہ کرے گا اسے پا لے گا، پھر اسے اوندھے منہ آگ میں ڈال دے گا"(۳)۔

فرمان الہی: {بیشک وہ لوگ جو اپنی پیٹھوں پر پھر گئے اس کے بعد کہ ان پر ہدایت واضح ہو چکی تھی، شیطان نے انہیں ورغلایا اور ان کے لیے امیدیں دراز کر دیں} [۲۵]

قتادہ نے کہا: وہ اہل کتاب کے کافر ہیں، انہوں نے نبی ﷺ کے ساتھ کفر کیا اس کے بعد کہ انہوں نے اپنے ہاں ان کی صفت کو پہچان لیا تھا۔ اور یہی بات ابن جریج(۴) نے کہی۔ اور ابن عباس، ضحاک اور سدی نے کہا: وہ منافقین ہیں(۵)، جو قرآن میں اس کے بارے میں جان لینے کے بعد قتال سے پیچھے ہٹ گئے۔

{شیطان نے انہیں ورغلایا} یعنی: ان کے لیے ان کی خطاؤں کو مزین کر دیا (خوبصورت بنا دیا)۔ یہ حسن (بصری) نے کہا۔ {اور ان کے لیے امیدیں دراز کر دیں} یعنی: شیطان نے ان کی امیدوں کو طول دے دیا، اور ان سے لمبی عمر کا وعدہ کیا؛ یہ بھی حسن سے مروی ہے۔ اور انہوں نے کہا: بے شک وہ جو...

(۱) المفہم ۶/۵۲۴ - ۵۲۵۔ (۲) الخفارۃ: امان۔ اللسان (خفر)۔ (۳) اسے مسلم نے (۶۵۷): (۲۶۲) روایت کیا ہے، اور احمد نے (۱۸۸۱۴) مختصر طور پر جندب البجلی کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد نے (۵۸۹۸) - یہ بھی مختصر ہے - ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/۳۰۲۔ (۵) تفسیر البغوی ۴/۱۸۴۔

280 Surah Muhammad: Verses 25 - 26

"He granted them hope and extended their lives," refers to Allah, the Mighty and Sublime. This was stated by Al-Farra' and Al-Mufaddal. Al-Kalbi and Muqatil said: The meaning of "He prolonged [it] for them" (amla lahum) is "He granted them respite." Based on this, it means Allah Almighty granted them respite before their punishment (1).

Abu 'Amr, Ibn Abi Ishaq, 'Isa bin 'Umar, Abu Ja'far, and Shaybah recited it as: "wa-umliya lahum" (2) with a damma on the hamza, a kasra on the lam, and a fatha on the ya; in the passive voice (3). Likewise, Ibn Hurmuz, Mujahid, Al-Jahdari, and Ya'qub recited it similarly, except they made the ya silent (sukun); as a statement from Allah Almighty about Himself doing that to them, as if He said: "And I grant them respite" (4). Abu Hatim chose this, saying: Because opening the hamza might suggest that Satan is the one granting them respite, which is not the case; hence he opted for the damma. Al-Mahdawi said: For whoever recites "wa-amla lahum", the subject is the Name of Allah Almighty. It was also said: Satan. Abu 'Ubayd chose the common recitation, saying: Because the meaning is known; for His saying: "that you [people] may believe in Allah and His Messenger and honor him and respect him and exalt him" [Al-Fath: 9], the exaltation (tasbih) refers back to the Name of Allah, while honor and respect refer to the name of the Messenger.

The words of Allah the Almighty: {That is because they said to those who disliked what Allah sent down, "We will obey you in part of the matter." And Allah knows what they keep secret.} (26)

The words of Allah the Almighty: {That is because they said} meaning: that prolongation for them so they would persist in disbelief was because they said; referring to the hypocrites and the Jews {to those who disliked what Allah sent down} who are the polytheists: {"We will obey you in part of the matter"} meaning: in opposing Muhammad, demonstrating hostility towards him, refraining from Jihad with him, and weakening his cause in secret. They only said that secretly, so Allah informed His Prophet (5).

---

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 5/303. (2) The recitation of Abu 'Amr in Al-Sab'ah p. 600, Al-Taysir p. 201, and the recitation of 'Isa and Shaybah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/119. Abu Ja'far's famous recitation is "wa-amla" like the common recitation. Al-Nashr 2/374. (3) Tafsir al-Baghawi 4/184. (4) Mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasib 2/272,

and Ya'qub's recitation in Al-Nashr 2/374, which is among the ten, see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/14. (5) Tafsir al-Baghawi 4/184, similarly.

२८० सूरा मुहम्मद: आयत २५ - २६

"उन्होंने उन्हें उम्मीद दी और उनके जीवन को बढ़ा दिया," वह अल्लाह महान और प्रतापी है। यह अल-फर्रा और अल-मुफद्दल ने कहा है। अल-कल्बी और मुकातिल ने कहा: "अम़ला लहुम" (अल्लाह ने उन्हें मोहलत दी) का अर्थ है: उसने उन्हें ढील दी; इस आधार पर, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें उनके दंड में मोहलत दी (१)।

अबू अम्र, इब्न अबी इसहाक, ईसा बिन उमर, अबू जाफर और शायबा ने इसे पढ़ा: "वा-उमलिया लहुम" (२) हमजा पर दम्मा (पेश), लाम पर कसरा (जेर) और या पर फथा (जबर) के साथ; कर्मवाच्य (passive voice) के रूप में (३)। इसी तरह इब्न हुर्मुज़, मुजाहिद, अल-जहदरी और याकूब ने पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने 'या' को साकिन (मौन) कर दिया; अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से स्वयं के बारे में एक कथन के रूप में कि वह उनके साथ ऐसा करता है, मानो उसने कहा: "और मैं उन्हें ढील देता हूँ" (४)। अबू हातिम ने इसे चुना, उन्होंने कहा: क्योंकि हमज़ा को फथा (जबर) के साथ पढ़ने से यह भ्रम हो सकता है कि शैतान उन्हें मोहलत दे रहा है, जबकि ऐसा नहीं है; इसलिए उन्होंने दम्मा (पेश) को प्राथमिकता दी। अल-महदवी ने कहा: जो कोई "वा-अमला लहुम" पढ़ता है, तो कर्ता (فاعل) अल्लाह सर्वशक्तिमान का नाम है। यह भी कहा गया है: शैतान। अबू उबैद ने जनसाधारण (आम) के पाठ को चुना, उन्होंने कहा: क्योंकि अर्थ ज्ञात है; उनके कथन के लिए: "ताकि तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ और उसकी सहायता करो और उसका सम्मान करो और उसकी तस्बीह (महिमा गान) करो" [अल-फत: ९], यहाँ तस्बीह अल्लाह के नाम की ओर लौटती है, और सम्मान और सहायता रसूल के नाम की ओर।

अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए कि उन्होंने उन लोगों से कहा जिन्होंने अल्लाह के उतारे हुए को नापसंद किया कि, "हम कुछ मामलों में तुम्हारी बात मानेंगे।" और अल्लाह उनके भेदों को जानता है।} (२६)

अल्लाह तआला का कथन: {यह इसलिए कि उन्होंने कहा} यानी: उनके लिए वह मोहलत ताकि वे कुफ्र (अविश्वास) में बने रहें, इसलिए थी क्योंकि उन्होंने कहा; यानी मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) और यहूदियों ने {उन लोगों से जिन्होंने अल्लाह के उतारे हुए को नापसंद किया} और वे मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं: {"हम कुछ मामलों में तुम्हारी बात मानेंगे"} यानी: मुहम्मद (सल्ल.) का विरोध करने, उनके प्रति शत्रुता दिखाने, उनके साथ जिहाद से दूर रहने और गुप्त रूप से उनके मामले को

कमज़ोर करने में। उन्होंने यह बात गुप्त रूप से कही थी, इसलिए अल्लाह ने अपने नबी को सूचित कर दिया (५)।

---

(१) अन-नुकत वल-उयून ५/३०३। (२) अबू अम्र का पाठ 'अस-सबआ' पृष्ठ ६०० में, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ २०१ में, और ईसा और शायबा का पाठ 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' ५/११९ में। अबू जाफर का प्रसिद्ध पाठ "वा-अमला" है जैसा कि आम पाठ है। 'अन-नश्र' २/३७४। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१८४। (४) इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' २/२४२ में इसका उल्लेख किया है, और 'अन-नश्र' २/३७४ में याकूब का पाठ, जो दस पाठों में से है, और अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' ५/१४ देखें। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१८४ के समान।

۲۸۰ سورہ محمد: آیات ۲۵ - ۲۶

"ان کو آرزوؤں میں ڈال دیا اور ان کی مدتِ حیات دراز کر دی" وہ اللہ عزوجل ہے۔ یہ قول الفراء اور المفضل کا ہے۔ الکلبی اور مقاتل نے کہا: «أَمْلَىٰ لَهُمْ» کا معنی ہے: "ان کو مہلت دی"؛ اس بنا پر اللہ تعالیٰ نے ان کو ان کے عذاب میں مہلت دے رکھی ہے (۱)۔

اور ابو عمرو، ابن ابی اسحاق، عیسیٰ بن عمر، ابو جعفر اور شیبہ نے پڑھا: «وَأُمْلِيَ لَهُمْ» (۲) حمزہ کے ضمہ (پیش)، لام کے کسرہ (زیر) اور یاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ؛ مجہول کے صیغے کے طور پر (۳)۔ اسی طرح ابن ہرمز، مجاہد، الجحدری اور یعقوب نے بھی پڑھا، سوائے اس کے کہ انہوں نے یاء کو ساکن کیا؛ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اپنی ذات کے بارے میں خبر دینے کے طور پر کہ وہ ان کے ساتھ ایسا کرتا ہے؛ گویا فرمایا: "اور میں ان کو مہلت دیتا ہوں" (۴)۔ اور اسے ابو حاتم نے پسند کیا، انہوں نے کہا: کیونکہ حمزہ کا فتحہ یہ وہم پیدا کرتا ہے کہ شیطان انہیں ڈھیل دے رہا ہے، حالانکہ ایسا نہیں ہے؛ اسی لیے انہوں نے ضمہ کی طرف رجوع کیا۔ المہدوی نے کہا: جس نے «وَأَمْلَىٰ لَهُمْ» پڑھا تو فاعل اللہ تعالیٰ کا نام ہے۔ اور کہا گیا: شیطان۔ ابو عبید نے عام قراءت کو اختیار کیا، انہوں نے کہا: کیونکہ معنی معلوم ہے؛ اللہ کے اس ارشاد کی وجہ سے: «لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ» [الفتح: ۹] تسبیح کو اللہ کے نام کی طرف لوٹایا گیا، اور توقیر و تعزیر کو رسول کے نام کی طرف۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذِينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللَّهُ سَنُطِيعُكُمْ فِي بَعْضِ الْأَمْرِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ ﴿٢٦﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا ﴾ یعنی: ان کو وہ مہلت یہاں تک کہ وہ کفر میں حد سے بڑھ جائیں، اس وجہ سے تھی کہ انہوں نے کہا؛ یعنی منافقین اور یہودیوں نے ﴿ لِلَّذِينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللَّهُ ﴾ اور وہ مشرکین ہیں: ﴿ سَنُطِيعُكُمْ فِي بَعْضِ الْأَمْرِ ﴾ یعنی: محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کی مخالفت کرنے، ان کے خلاف دشمنی کا اظہار کرنے، ان کے ساتھ جہاد سے پیچھے رہنے اور خفیہ طور پر ان کے کام کو کمزور کرنے میں۔ انہوں نے یہ بات صرف پوشیدہ طور پر کہی تھی، تو اللہ نے اپنے نبی کو خبر دے دی (۵)۔

---

(۱) النکت والعیون ۳۰۳/۵۔ (۲) السبعة ص ۶۰۰ میں ابو عمرو کی قراءت، اور التیسیر ص ۲۰۱، اور المحرر الوجیز ۱۱۹/۵ میں عیسیٰ اور شیبہ کی قراءت۔ اور ابو جعفر سے مشہور قراءت عام قراءت کی طرح «وأملی» ہے۔ النشر ۳۷۴/۲۔ (۳) تفسیر البغوی ۱۸۴/۴۔ (۴) ابن جنی نے المحتسب ۲۷۲/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور النشر ۳۷۴/۲ میں یعقوب کی قراءت ہے، جو کہ عشرہ (دس قراءات) میں سے ہے، اور زجاج کی معانی القرآن ۱۴/۵ ملاحظہ کریں۔ (۵) تفسیر البغوی ۱۸۴/۴ اسی طرح۔

Surah Muhammad: Verses 26 - 28 / 281

The general recitation is: «أَسْرَارَهُمْ» (asrārahum) with a fatha on the hamza, the plural of 'sirr' (secret), and it is the choice of Abu Ubayd and Abu Hatim. The Kufans, Ibn Waththab, al-A'mash, Hamzah, al-Kisa'i, and Hafs on the authority of Asim recited: «إِسْرَارَهُمْ» (isrārahum) with a kasra on the hamza as a verbal noun(1), similar to the words of the Almighty: {And I have spoken to them in private} [Nuh: 9]. It was pluralized due to the different kinds of secrets(2).

Almighty's saying: {Then how [will it be] when the angels take them in death, striking their faces and their backs? 27}

Almighty's saying: {Then how} means: then how will their condition be?(3). {when the angels take them in death, striking} i.e., striking them; so it is in the position of a 'hal' (circumstantial adverb)(4). The meaning of the speech is intimidation and threat, i.e., if the punishment is delayed for them, it is until the end of their lives. This has already been discussed in "Al-Anfal" and "Al-Nahl"(5).

Ibn Abbas said: No one dies in a state of disobedience except with severe beating to his face and the back of his neck(6).

It was said: That was during battle as a victory for the Messenger of Allah ﷺ, by the angels striking their faces when they seek [to engage], and their backs when they flee. And it was said: That is on the Day of Resurrection when they are driven to the Fire(7).

Almighty's saying: {That is because they followed what angered Allah and disliked His pleasure, so He rendered their deeds worthless. 28}

Almighty's saying: {That} means: that is their recompense(8). {because they followed what angered Allah}

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/119, Al-Sab'ah p. 601, Al-Taysir p. 201, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/190. (2) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/278. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/190. (4) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/674. (5) 10/44-45 and 12/315. (6) Al-Kashshaf 3/537 similarly, and it occurred in (Z): he was struck with a severe blow. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/303-304. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/190.

सूरह मुहम्मद: आयतें 26 - 28 / 281

आम पाठ (किरात) है: «أَسْرَارَهُمْ» (असरारहुम) हमज़ा पर फ़तहा के साथ, जो 'सिर्र' (रहस्य) का बहुवचन है, और यह अबू उबैद और अबू हातिम का चुनाव है। कूफ़ियों, इब्न वत्थाब, अल-अमाश, हमज़ा, अल-किसाई और आसिम की रिवायत से हफ़्स ने इसे «إِسْرَارَهُمْ» (इसरारहुम) हमज़ा पर कसरा के साथ मस्तर (क्रियात्मक संज्ञा) के रूप में पढ़ा है(1), जैसा कि सर्वशक्तिमान का वचन है: {और मैंने उनसे गुप्त रूप से बात की} [नुह: 9]। रहस्यों की विभिन्न किस्मों के कारण इसे बहुवचन में लाया गया(2)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या हाल होगा जब फ़रिश्ते उनके प्राण निकाल रहे होंगे, उनके चेहरों और उनकी पीठों पर मारते हुए? 27}

सर्वशक्तिमान का कथन: {तो क्या हाल होगा} अर्थात: फिर उनकी स्थिति कैसी होगी?(3)। {जब फ़रिश्ते उनके प्राण निकाल रहे होंगे, मारते हुए} यानी: मारते हुए; तो यह 'हाल' (स्थितिवाचक क्रियाविशेषण) के स्थान पर है(4)। कथन का अर्थ डराना और धमकाना है, अर्थात: यदि उनके लिए दंड में देरी हुई है, तो वह जीवन के अंत तक है। यह बात "अल-अनफ़ाल" और "अल-नहल" में पहले आ चुकी है(5)।

इब्न अब्बास ने कहा: कोई भी अवज्ञा (गुनाह) की स्थिति में नहीं मरता, सिवाय इसके कि उसके चेहरे और सिर के पिछले हिस्से पर ज़ोरदार पिटाई की जाए(6)।

कहा गया: यह युद्ध के समय अल्लाह के रसूल ﷺ की मदद के लिए था, फ़रिश्तों द्वारा उनके चेहरों पर प्रहार किया जाना जब वे आगे बढ़ते थे, और उनकी पीठ पर जब वे भागते थे। और यह भी कहा गया: यह क़ियामत के दिन होगा जब उन्हें आग की ओर हांका जा रहा होगा(7)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {यह इसलिए कि उन्होंने उस चीज़ का अनुसरण किया जिसने अल्लाह को क्रोधित कर दिया और उसकी प्रसन्नता को नापसंद किया, तो उसने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया। 28}

सर्वशक्तिमान का कथन: {यह} अर्थात: यह उनका बदला है(8)। {इसलिए कि उन्होंने उस चीज़ का अनुसरण किया जिसने अल्लाह को क्रोधित कर दिया}

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/119, अल-सबअह पृ. 601, अल-तयसीर पृ. 201, और इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/190। (2) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात 2/278। (3) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/190। (4) मुश्किल इराब अल-कुरान 2/674। (5) 10/44-45 और 12/315। (6) अल-कश्शाफ़ 3/537 इसी तरह, और (ज़) में आया है: उसे ज़ोरदार प्रहार मारा गया। (7) अल-नुकत व अल-उयून 5/303-304। (8) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/190।

سورہ محمد: آیات ٢٦ - ٢٨ / ٢٨١

عام قراءت: «أَسْرَارَهُمْ» ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ ہے، جو «سِرّ» (راز) کی جمع ہے، اور یہ ابو عبید اور ابو حاتم کا اختیار کردہ قول ہے۔ کوفیوں، ابن وثاب، اعمش، حمزہ، کسائی اور حفص نے عاصم سے روایت کرتے ہوئے اسے «إِسْرَارَهُمْ» ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ بطور مصدر پڑھا ہے(١)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَأَسْرَرْتُ لَهُمْ إِسْرَارًا﴾ [نوح: ٩]۔ رازوں کی مختلف قسموں کی وجہ سے اسے جمع لایا گیا ہے(٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ ٢٧﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَكَيْفَ﴾ یعنی: پھر ان کا حال کیسا ہوگا(٣)۔ ﴿إِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ﴾ یعنی: مارتے ہوئے؛ پس یہ حال کے محل میں ہے(٤)۔ کلام کا مقصد ڈرانا اور دھمکانا ہے، یعنی: اگر ان سے عذاب موخر کر دیا گیا ہے تو وہ عمر ختم ہونے تک ہے۔ اور یہ بات سورہ «الانفال» اور «النحل» میں گزر چکی ہے(٥)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: کوئی شخص گناہ کی حالت میں فوت نہیں ہوتا مگر اس کے چہرے اور گدی پر سخت مار پڑتی ہے(٦)۔

ایک قول یہ ہے کہ: یہ قتال کے وقت رسول اللہ ﷺ کی نصرت کے لیے تھا، جب فرشتے طلب کے وقت ان کے چہروں پر اور بھاگنے کے وقت ان کی پیٹھوں پر مارتے تھے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یہ قیامت کے دن ہوگا جب انہیں آگ کی طرف ہانکا جا رہا ہوگا(٧)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَلِكَ بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا مَا أَسْخَطَ اللَّهَ وَكَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَأَحْبَطَ أَعْمَالَهُمْ ٢٨﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَلِكَ﴾ یعنی: یہ ان کی جزا ہے(٨)۔ ﴿بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا مَا أَسْخَطَ اللَّهَ﴾

(١) المحرر الوجيز ١١٩/٥، والسبعة ص٦٠١، والتيسير ص٢٠١، وإعراب القرآن للنحاس ١٩٠/٤.

(٢) الكشف عن وجوه القراءات ٢٧٨/٢. (٣) إعراب القرآن للنحاس ١٩٠/٤. (٤) مشكل إعراب القرآن ٦٧٤/٢. (٥) ٤٤/١٠ - ٤٥ و ١٢/ ٣١٥. (٦) الكشاف ٥٣٧/٣ بنحوه، ووقع في (ظ): يضرب ضرباً شديداً. (٧) النكت والعيون ٣٠٣/٥-٣٠٤. (٨) إعراب القرآن للنحاس ١٩٠/٤.

Surah Muhammad: Verses 28 - 30 282

Ibn Abbas said: It refers to their concealment of the description of Muhammad ﷺ found in the Torah (1). If applied to the hypocrites, it is a reference to the disbelief they harbored in their hearts. {and disliked His pleasure} means: faith. {so He rendered their deeds worthless} i.e., whatever they did of charity, maintaining family ties, and other such things; as previously mentioned (2).

Allah Almighty says: {Do those in whose hearts is a disease think that Allah will never expose their grudges? (29) And if We willed, We could show them to you, and you would know them by their mark; but you will surely know them by the tone of [their] speech. And Allah knows your deeds. (30)}.

Allah Almighty's saying: {Do those in whose hearts is a disease}: hypocrisy and doubt (3), meaning the hypocrites. {that Allah will never expose their grudges}: "Al-Adhghan" (grudges) refers to the ill-will that is hidden. Opinions differed on its meaning; Al-Suddi said: their deceit. Ibn Abbas said: their envy. Qutrub said: their enmity, and he recited the poet's saying: "Tell the son of Hind, what did you mean by speech That offended the friend and built up grudges" It is also said: their hatreds (4). Its singular is "dhign" (5). He said: "And one with a grudge, I restrained myself from him" This was mentioned previously (6). Amr ibn Kulthum said: "And indeed, grudge after grudge spreads Against you and brings out the hidden illness" (7)

(1) Al-Waseet 4/128, and Tafsir al-Baghawi 4/185. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/15, and previously on p. 255 of this volume. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/304. (4) The previous source, and in it: (and the secret of the one with grudges) instead of (and built up grudges). (5) Tafsir al-Baghawi 4/185. (6) The beginning of a verse by al-Zubayr ibn 'Abd al-Muttalib, and its second half is: "and I was detestable to his grievance", and previously mentioned in 6/486. (7) Sharh al-Mu'allaqat by al-Nahhas 2/101 - Mu'allaqah of Amr ibn Kulthum - al-Nahhas said: The illness: means hatred.

सूरह मुहम्मद: आयतें 28 - 30 282

इब्न अब्बास ने कहा: यह तौरात में मुहम्मद ﷺ के वर्णन को उनके द्वारा छिपाने के बारे में है (1)। यदि इसे मुनाफिकों (पाखंडियों) पर लागू किया जाए, तो यह उस कुफ्र (अविश्वास) की ओर इशारा है जिसे उन्होंने अपने दिलों में छिपा रखा था। {और उसकी प्रसन्नता को नापसंद किया} का अर्थ है: ईमान (आस्था)। {तो उसने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया} यानी दान-पुण्य, पारिवारिक संबंधों को बनाए रखने और इसी तरह के अन्य कार्य जो उन्होंने किए थे; जैसा कि पहले बताया जा चुका है (2)।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {क्या वे जिनके दिलों में रोग है, यह समझते हैं कि अल्लाह उनके द्वेष को कभी प्रकट नहीं करेगा? (29) और यदि हम चाहते, तो हम उन्हें तुम्हें दिखा देते और तुम उन्हें उनके लक्षणों से पहचान लेते; और तुम उन्हें निश्चित रूप से (उनकी) बात के लहजे से पहचान लोगे। और अल्लाह तुम्हारे कर्मों को जानता है। (30)}।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या वे जिनके दिलों में रोग है}: पाखंड और संदेह (3), यानी मुनाफिक (पाखंडी)। {कि अल्लाह उनके द्वेष (अधघान) को कभी प्रकट नहीं करेगा}: 'अधघान' का अर्थ है वह बुराई जो छिपी हुई हो। इसके अर्थ के बारे में मतभेद है; अल-सुद्दी ने कहा: उनका धोखा। इब्न अब्बास ने कहा: उनका ईर्ष्या। कुत्रुब ने कहा: उनकी शत्रुता, और उन्होंने कवि के वचन को उद्धृत किया: "हिन्द के पुत्र से कहो, तुम्हारी बातों का क्या मतलब था जिसने मित्र को दुखी किया और द्वेष को बढ़ा दिया" यह भी कहा गया है: उनकी नफरतें (4)। इसका एकवचन "धिग्न" (5) है। उन्होंने कहा: "और एक द्वेष रखने वाला, जिससे मैंने खुद को रोक लिया" यह पहले आ चुका है (6)। और अम्र इब्न कुलथुम ने कहा: "और वास्तव में, द्वेष के बाद द्वेष फैलता है तुम्हारे खिलाफ और छिपी हुई बीमारी को बाहर लाता है" (7)

(1) अल-वसीत 4/128, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/185। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 5/15, और इस खंड के पृष्ठ 255 पर पहले आ चुका है। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/304। (4) पिछला स्रोत, और इसमें: (और द्वेष रखने वाले का रहस्य) के बजाय (और द्वेष को बढ़ा दिया)। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/185। (6) अल-ज़ुबैर इब्न अब्द अल-मुत्तलिब की एक कविता की पहली पंक्ति, और इसकी दूसरी पंक्ति है: "और मैं उसकी शिकायत पर घृणित था", और पहले 6/486 में आ चुका है। (7) अल-नहहास द्वारा शरह अल-मुअल्लाक़ात 2/101 - अम्र इब्न कुलथुम की मुअल्लाक़ा - अल-नहहास ने कहा: बीमारी: यानी नफरत।

سورہ محمد: آیات ۲۸ - ۳۰ ۲۸۲

ابن عباس نے کہا: اس سے مراد تورات میں محمد ﷺ کی نعت (صفت) کو ان کا چھپانا ہے (۱)۔ اور اگر اسے منافقین پر محمول کیا جائے تو یہ اس کفر کی طرف اشارہ ہے جو انہوں نے اپنے دلوں میں چھپا رکھا تھا۔ ﴿وکرہوا رضوانہ﴾ یعنی: ایمان۔ ﴿فأحبط أعمالہم﴾ یعنی: انہوں نے صدقہ، صلہ رحمی اور اس جیسے دوسرے جو اعمال کیے تھے؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ام حسب الذین فی قلوبہم مرض ان لن یخرج اللہ اضغانہم ۲۹ ولو نشاء لاریناکہم فلعرفتہم بسیماہم ولتعرفنہم فی لحن القول واللہ یعلم اعمالکم ۳۰﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ام حسب الذین فی قلوبہم مرض﴾ : نفاق اور شک (۳)، یعنی منافقین۔ ﴿ان لن یخرج اللہ اضغانہم﴾ "اضغان" ان ناپسندیدہ باتوں کو کہتے ہیں جو دلوں میں چھپی ہوتی ہیں۔ اس کے معنی میں اختلاف ہے؛ سدی نے کہا: ان کا دھوکہ۔ ابن عباس نے کہا: ان کا حسد۔ قطرب نے کہا: ان کی دشمنی، اور انہوں نے شاعر کا قول پڑھا: اے ابنِ ہند! تم نے ایسی بات سے کیا چاہا جس نے دوست کو برا لگا اور کینوں کو ہوا دی اور کہا گیا: ان کے کینے (۴)۔ اس کا واحد "ضغن" ہے (۵)۔ کہا: اور ایک کینہ پرور جس سے میں نے خود کو روک لیا یہ پہلے گزر چکا ہے (۶)۔ اور عمرو بن کلثوم نے کہا: اور بے شک کینہ پر کینہ ظاہر ہوتا رہتا ہے تمہارے خلاف اور وہ چھپی ہوئی بیماری (کینے) کو نکال لاتا ہے (۷)

(۱) الوسیط ۴/ ۱۲۸، اور تفسیر البغوی ۴/ ۱۸۵۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۱۵، اور اس جلد کے صفحہ ۲۵۵ پر گزر چکا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۳۰۴۔ (۴) پچھلا مصدر، اور اس میں: (وسرّ ذا الأضغان) ہے بجائے (وشید الأضغانا) کے۔ (۵) تفسیر البغوی ۴/ ۱۸۵۔ (۶) زبیر بن عبد المطلب کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے اور دوسرا مصرع ہے: "وکنت علی مساءتہ مقیتا"، اور

پہلے ۶ / ۴۸۶ پر گزر چکا ہے۔ (۷) شرح المعلقات للنحاس ۲/ ۱۰۱ - معلقہ عمرو بن کلثوم - نحاس نے کہا: بیماری سے مراد: کینہ ہے۔

283 Surah Muhammad: Verses 29 - 30

Al-Jawhari said: Al-Dhign and Al-Dhaghina mean hatred/rancor. It is said: 'Dhighana alayhi' (with a kasra on the ghayn) meaning he bore a grudge. People 'tadhaghanu' and 'idhtaghanu' means they harbored (1) hatreds within themselves. 'Idhtaghantu al-sabiy' means: when you take the child under your arm/into your bosom. Al-Ahmar recited: As if he is carrying a child under his arm (2) Meaning: carrying him in his lap. Ibn Muqbil said: When I carried my weapon at its girth | and an elbow like the hilt of a sword when it is thin (3) A 'dhaghin' horse: one that does not give its full speed unless it is beaten.

The meaning: Or did those [hypocrites] think that Allah would never expose their enmity and hatred for the people of Islam? {And if We willed, We could show them to you} meaning: We would have made them known to you (4). Ibn Abbas said: And He indeed made them known to him in Surah Bara'ah (5). The Arabs say: 'I will show you what I do,' meaning: I will inform you (6), and from this is the Almighty's saying: {by what Allah has shown you} [An-Nisa: 105], meaning: by what He has informed you. {And you would know them by their mark} meaning: by their signs. Anas said: No one among the hypocrites remained hidden from the Prophet (PBUH) after this verse; he used to know them by their marks (7). And we were in a military expedition in which there were seven hypocrites about whom people were complaining (8), and one morning, on the forehead of each of them was written...

(1) In the manuscripts: 'abtanu' (concealed), and the fixed text is from Al-Sihah, and the speech is from it. (2) Al-Sihah (Dh-Gh-N), and the rajaz verse is also in 'Gharib al-Hadith' by Abu Ubaid 4/193. (3) This is the narration of Al-Sihah, and in the Diwan of Ibn Muqbil p. 186: (then idhtabantu) instead of (when idhtaghantu). Idhtabantu: meaning: I embraced, and the 'maghrid' is the side of the belly under the ribs, and the 'riyas' of the sword is its hilt, and 'shaffa' means: it dried out from thinness and emaciation. Lisan al-Arab (Dh-B-N) (Gh-R-Dh) (R-A-S) (Sh-F-F). (4) Tafsir al-Baghawi 4/185 similarly. (5) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 21/222. (6) Tafsir al-Tabari 21/222. (7) Tafsir al-Baghawi 4/185, and al-Kashshaf 3/537. (8) In (F): 'yashku al-nas' (the people complain), and in al-Kashshaf 3/537 the text is: 'yashkuhum al-nas' (the people complain about them).

२८३ सूरह मुहम्मद: आयत २९ - ३०

अल-जौहरी ने कहा: 'अद-दिग्न' (Al-Dhign) और 'अद-दिगिना' (Al-Dhaghina) का अर्थ द्वेष या नफरत है। कहा जाता है: 'दिगिना अलैहि' (घायन पर कसरा के साथ) यानी उसने द्वेष रखा। लोगों का 'तदाघानू' और 'इज़तघानू' होना यानी उन्होंने अपने भीतर द्वेष छुपा लिया (१)। 'इज़तघन्तु अल-सबिय': जब आप बच्चे को अपनी गोद या बगल में लेते हैं। अल-अहमर ने पढ़ा: जैसे कि वह एक बच्चे को अपनी गोद में लिए हुए है (२) यानी: उसे अपनी गोद में उठाए हुए। इब्न मुक्बिल ने कहा: जब मैंने अपनी बगल में अपना हथियार रखा | और एक कोहनी तलवार की मूठ की तरह जब वह सूखी हो (३) एक 'दागिन' (dhaghin) घोड़ा: वह जो अपनी पूरी दौड़ तब तक नहीं देता जब तक उसे मारा न जाए।

और अर्थ यह है: क्या उन्होंने (मुनाफिकों ने) यह समझ रखा है कि अल्लाह इस्लाम के मानने वालों के प्रति उनकी शत्रुता और द्वेष को कभी प्रकट नहीं करेगा? {और यदि हम चाहें, तो हम उन्हें आपको दिखा दें} यानी: हम उन्हें आपको पहचानवा दें (४)। इब्न अब्बास ने कहा: और उसने (अल्लाह ने) सूरह बरात (तौबा) में उन्हें पहचानवा दिया था (५)। अरब कहते हैं: 'मैं तुम्हें दिखाऊंगा कि मैं क्या करता हूँ,' यानी: मैं तुम्हें बताऊंगा (६), और इसी से अल्लाह तआला का यह कहना है: {उससे जो अल्लाह ने आपको दिखाया है} [अन-निसा: १०५], यानी: उससे जो उसने आपको बताया है। {और आप उन्हें उनके लक्षणों से पहचान लेंगे} यानी: उनके चिन्हों से। अनस ने कहा: इस आयत के बाद नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुनाफिकों में से कोई भी छिपा नहीं रहा; वह उन्हें उनके लक्षणों से पहचान लेते थे (७)। और हम एक युद्ध में थे जिसमें सात मुनाफिक थे जिनकी लोग शिकायत कर रहे थे (८), तो वे एक सुबह उठे और उनमें से हर एक के माथे पर लिखा था...

(१) प्रतियों में: 'अब्तनू' (छिपाया), और निर्धारित पाठ 'अल-सिहाह' से है, और कथन उसी का है। (२) अल-सिहाह (दिग्न), और रजज़ छंद अबू उबैद की 'गरीब अल-हदीस' ४/१९३ में भी है। (३) यह अल-सिहाह का विवरण है, और इब्न मुक्बिल के दीवान पृष्ठ १८६ में: (इज़तबन्तु) है (इज़तघन्तु) के बजाय। इज़तबन्तु: यानी गोद में लिया, 'मग्रिद': पसलियों के नीचे पेट का हिस्सा, और तलवार का 'रियास': उसकी मूठ, और 'शफ़ा' यानी: कमजोरी और दुबलेपन से सूख जाना। लिसान अल-अरब। (४) तफ़सीर अल-बगवी ४/१८५ इसी तरह। (५) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर २१/२२२ में इसे निकाला है। (६) तफ़सीर अल-तबरी २१/२२२। (७) तफ़सीर अल-बगवी ४/१८५, और अल-कश्शाफ़ ३/५३७। (८)

(एफ) में: 'यश्कु अल-नास', और अल-कश्शाफ़ ३/५३७ में पाठ है: 'यश्कुहुम अल-नास' (लोग उनकी शिकायत करते हैं)।

۲۸۳ سورہ محمد: آیات ۲۹ - ۳۰

جوہری نے کہا: 'الضغن' اور 'الضغينة' کا معنی کینہ اور بغض ہے۔ کہا جاتا ہے: 'ضغن عليه' (غین کے کسرہ کے ساتھ) یعنی اس نے کینہ رکھا۔ لوگوں کا 'تضاغن' اور 'اضطغن' کرنا یعنی انہوں نے اپنے سینوں میں کینہ چھپایا (۱)۔ 'اضطغنت الصبي': جب تم بچے کو اپنی گود یا بغل میں لیتے۔ اور الاحمر نے پڑھا: گویا کہ وہ بچے کو اپنی گود میں لیے ہوئے ہے (۲) یعنی: اسے اپنی گود میں اٹھائے ہوئے۔ اور ابن مقبل نے کہا: جب میں نے اپنا اسلحہ اس کی جگہ (بغل) میں رکھا | اور کہنی جو تلوار کے دستے کی طرح تھی جب وہ دبلی ہو (۳) اور 'ضاغن' گھوڑا: وہ جو اپنی پوری دوڑ نہیں دکھاتا مگر مار پڑنے پر۔

اور مطلب یہ ہے: کیا ان (منافقوں) نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ اللہ اہل اسلام کے لیے ان کی دشمنی اور کینے کو ہرگز ظاہر نہیں کرے گا؟ {اور اگر ہم چاہیں تو ہم آپ کو وہ دکھا دیں} یعنی: ہم آپ کو ان کی پہچان کروا دیں (۴)۔ ابن عباس نے فرمایا: اور اللہ نے سورہ براءت (توبہ) میں انہیں آپ کو پہچنوا دیا تھا (۵)۔ عرب کہتے ہیں: 'میں تجھے دکھاؤں گا کہ میں کیا کرتا ہوں'، یعنی: میں تجھے بتا دوں گا (۶)، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {بما أراك الله} [النساء: ۱۰۵] یعنی: اس کے ذریعے جو اس نے آپ کو بتایا۔ {تو آپ انہیں ان کی علامات سے پہچان لیں گے} یعنی: ان کے نشانات سے۔ حضرت انسؓ نے فرمایا: اس آیت کے بعد نبی کریم ﷺ پر منافقین میں سے کوئی بھی پوشیدہ نہ رہا؛ آپ ﷺ انہیں ان کے چہروں کی علامات سے پہچان لیتے تھے (۷)۔ اور ہم ایک غزوے میں تھے جس میں سات منافق تھے جن کی لوگ شکایت کر رہے تھے (۸)، تو وہ ایک صبح اٹھے اور ان میں سے ہر ایک کی پیشانی پر لکھا ہوا تھا...

(۱) نسخوں میں ہے: 'أبطنوا' (چھپایا)، اور درست متن 'الصحاح' سے ہے اور عبارت اسی کی ہے۔ (۲) الصحاح (ضغن)، اور یہ رجز ابو عبید کی 'غریب الحدیث' ۴/۱۹۳ میں بھی ہے۔ (۳) یہ الصحاح کی روایت ہے، اور ابن مقبل کے دیوان ص ۱۸۶ میں: 'اضطغنت' کے بجائے 'اضطبنت' ہے۔ اضطبنت: یعنی گود میں لیا، 'المغرض': پسلیوں کے نیچے پیٹ کا حصہ، 'رئاس السیف': اس کا دستہ، اور 'شف': یعنی لاغری اور دبلے پن سے خشک ہو جانا۔ لسان العرب۔ (۴) تفسیر بغوی ۴/۱۸۵ اسی کی مانند۔ (۵) طبری نے اپنی تفسیر ۲۱/۲۲۲ میں اسے نقل کیا ہے۔ (۶) تفسیر طبری ۲۱/۲۲۲۔ (۷) تفسیر بغوی ۴/۱۸۵، اور الکشاف ۳/۵۳۷۔ (۸) (ف) میں ہے: 'یشکوا الناس' اور الکشاف ۳/۵۳۷ میں عبارت ہے: 'یشکوھم الناس' (لوگ ان کی شکایت کرتے ہیں)۔

284 Surah Muhammad: Verses 29 - 30

"This is a hypocrite," so that is their mark (1). And Ibn Zaid said: Allah decreed their exposure and ordered that they be expelled from the mosque, but they insisted on adhering to "There is no god but Allah," so their blood was spared, and they were married and given in marriage by it (2). {And you will surely know them by the tone of [their] speech} meaning: in its implication and meaning. And from it is the saying of the poet: "And the best of speech is that which is allusive (lahnan)." Meaning: what is known by the meaning and not explicitly stated (3). It is derived from "al-lahn" in grammar, which is deviating from correctness. From it is the saying of the Prophet (peace be upon him): "You bring your disputes to me, and perhaps some of you are more eloquent (alhan) with their argument than others," meaning: more persuasive in the answer due to their strength in manipulating speech (4). Abu Zaid: "Lahantu lahu" - with fatha - "alhanu lahnan": if you said words to him that he understands from you, and it is hidden from others. And he "lahinahu" from me - with kasra - "yalhanuhu lahnan," meaning: he understood it. And I "alhantuhu" it. And I "laahantu" people: I outwitted them. Al-Fazari said: "And a conversation that I cherish is of what the describers describe, weighed precisely, A wonderful logic, and sometimes it is allusive, and the best of speech is what is allusive (5)." He means that she speaks while intending something else, and uses innuendo in her speech, diverting it from its direct meaning out of her cunning and intelligence. And Allah Almighty said: {And you will surely know them by the tone of [their] speech}. And Al-Qattal Al-Kilabi said:

(1) Al-Kashshaf 3/537, and in it (nine) instead of (seven). (2) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 21/223. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 6/485-486, and in it: (and the best of talk) instead of (and the best of speech), and the poetry is by Malik bin Asma al-Fazari and will come soon. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/304-305, and the hadith was previously mentioned in 2/274. (5) Al-Sihah (lahn) and this is its narration, and the verse is also in Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 2/782, and Al-Aghani 17/236 and their narration in it is (correct) instead of (wonderful), and (sweeter) instead of (best), and it also occurred in Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' (is desired) instead of (describes), and the Fazari, Ibn Qutaybah said he is Malik bin Asma bin Kharija, and his fathers were masters of Ghatafan.

पृष्ठ २८४ सूरह मुहम्मद: आयत २९ - ३०

"यह एक मुनाफ़िक़ (पाखंडी) है," तो यह उनकी पहचान है (१)। इब्न ज़ैद ने कहा: अल्लाह ने उनके प्रकटीकरण का आदेश दिया, और आदेश दिया कि उन्हें मस्जिद से निकाल दिया जाए, लेकिन उन्होंने "ला इलाहा इल्लल्लाह" पर टिके रहने पर ज़ोर दिया, इसलिए उनका खून सुरक्षित रहा, और उनके साथ निकाह किया गया और कराया गया (२)। {और तुम उन्हें उनकी बातों के ढंग से ज़रूर पहचान लोगे} अर्थात्: उसके आशय और अर्थ में। और इसी से कवि का कथन है: "और सबसे अच्छी बात वह है जो संकेतपूर्ण (लहन) हो।" अर्थात्: जिसे अर्थ से समझा जाए और स्पष्ट रूप से न कहा जाए (३)। यह व्याकरण में "अल-लहन" से लिया गया है, जिसका अर्थ है सही बात से भटकना। इसी से नबी (सल्ल.) का कथन है: "तुम मेरे पास अपने विवाद लेकर आते हो, और शायद तुममें से कुछ अपनी दलील पेश करने में दूसरों से अधिक वाक्पटु (अलहन) हों," अर्थात्: बातचीत को घुमाने-फिराने की अपनी शक्ति के कारण उत्तर देने में अधिक प्रभावी हों (४)। अबू ज़ैद: "लहन्तु लहू" - फतह के साथ - "अलहनु लह़नन्": यदि आपने उससे ऐसी बात कही जिसे वह आपसे समझ ले, और वह दूसरों से छिपी रहे। और उसने मुझसे इसे "लहिनहू" - कस्र के साथ - "यल्हनुहू लह़नन्", यानी: उसने इसे समझ लिया। और मैंने उसे यह "अलहन्तुहू" समझाया। और मैंने लोगों से "लाह़न्तु" किया: मैंने उन्हें अपनी बुद्धिमत्ता से पछाड़ दिया। अल-फ़ज़ारी ने कहा: "और वह बातचीत जो मुझे पसंद है, वह वैसी ही है जैसा वर्णन करने वाले वर्णन करते हैं, नपी-तुली, एक शानदार तर्क और कभी-कभी यह संकेतपूर्ण होता है, और सबसे अच्छी बात वह है जो संकेतपूर्ण हो (५)।" उसका अर्थ है कि वह बात कुछ और कर रही होती है जबकि उसका इरादा कुछ और होता है, और अपनी बातचीत में इशारों-इशारों में बात करती है, अपनी चतुराई और बुद्धिमत्ता से उसे उसके सीधे रास्ते से हटा देती है। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और तुम उन्हें उनकी बातों के ढंग से ज़रूर पहचान लोगे}। और अल-क़त्ताल अल-किलाबी ने कहा:

(१) अल-कश्शाफ ३/५३७, और इसमें (सात) के स्थान पर (नौ) है। (२) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर २१/२२३ में उद्धृत किया है। (३) अल-नह़्हास द्वारा मआनी अल-क़ुरआन ६/४८५-४८६, और इसमें: (व ख़ैरुल ह़दीस) के स्थान पर (व ख़ैरुल कलाम) है, और कविता मालिक बिन अस्मा अल-फ़ज़ारी की है और जल्द ही आएगी। (४) अल-नुक़त वल उयून ५/३०४-३०५, और हदीस २/२७४ में पहले आ चुकी है। (५) अल-सिह़ाह़ (लहन) और यह इसका वर्णन है, और यह छंद अश-शेर वश-शुअरा २/७८२ और अल-अग़ानी १७/२३६ में भी है और उनमें उनका वर्णन (रायइ') के बजाय

(साहिब) है, और (ख़ैर) के बजाय (अह़ला) है, और अश-शेर वश-शुअरा में (यन्अत) के बजाय (यश्तही) भी आया है, और फ़ज़ारी के बारे में इब्न क़ुतैबा ने कहा कि वह मालिक बिन अस्मा बिन ख़ारिजा हैं, और उनके पिता ग़तफ़ान के सरदार थे।

صفحہ ۲۸۴ سورۃ محمد: آیات ۲۹ - ۳۰

«یہ منافق ہے» تو یہ ان کی نشانی ہے(۱)۔ اور ابن زید نے کہا: اللہ نے ان کے اظہار کا فیصلہ فرمایا، اور حکم دیا کہ انہیں مسجد سے نکال دیا جائے، لیکن انہوں نے "لا الہ الا اللہ" پر قائم رہنے پر اصرار کیا، چنانچہ ان کا خون محفوظ رہا، اور ان کے نکاح ہوئے اور کیے گئے(۲)۔ ﴿اور تم انہیں ان کے اندازِ گفتگو سے ضرور پہچان لو گے﴾ یعنی: اس کے فحویٰ اور معنی میں۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: وخیرُ الکلام ما کان لَحْنَا یعنی: جو معنی سے پہچان لیا جائے اور اس کی صراحت نہ کی جائے(۳)۔ یہ اعراب میں "لحن" سے ماخوذ ہے، جو کہ درستی سے ہٹ جانے کا نام ہے، اور اسی سے نبی کریم ﷺ کا قول ہے: «تم میرے پاس جھگڑے لاتے ہو، اور شاید تم میں سے کوئی اپنی حجت پیش کرنے میں دوسرے سے زیادہ زبان آور (اَلحَن) ہو» یعنی: کلام کو پھیرنے کی اپنی قدرت کی وجہ سے جواب دینے میں زیادہ آگے نکل جائے(۴)۔ ابو زید: "لَحَنْتُ لہ" - فتح کے ساتھ - "اَلْحَنُ لَحْناً": جب تم نے اس سے کوئی ایسی بات کہی جو وہ تم سے سمجھ لے، اور دوسرے پر مخفی رہے۔ اور اس نے مجھ سے اسے "لَحِنہ" - کسرہ کے ساتھ - "یلحنہ لَحْناً" کیا، یعنی: اسے سمجھ لیا۔ اور میں نے اسے یہ سمجھایا "الحنتہ"۔ اور میں نے لوگوں سے "لاحنتُ" کیا: میں نے انہیں اپنی ذہانت سے مات دی۔ فزاری نے کہا: وحدیثٍ ألدُّہ ھو مما ینعت الناعتون یوزن وزنا منطقٌ رائعٌ وتلحن أحیا نا وخیر الحدیث ما کان لحنا(۵) اس کی مراد یہ ہے کہ وہ بات کرتی ہے اور اس کا ارادہ کچھ اور ہوتا ہے، اور اپنی گفتگو میں کنایہ کرتی ہے تو اپنی فطانت اور ذہانت کی وجہ سے اسے اس کے رخ سے پھیر دیتی ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور تم انہیں ان کے اندازِ گفتگو سے ضرور پہچان لو گے﴾۔ اور القتال الکلابی نے کہا:

(١) الكشاف ٣/ ٥٣٧، اور اس میں (سبعہ) کی جگہ (تسعہ) ہے۔ (٢) اسے طبری نے اپنی تفسیر ٢١/ ٢٢٣ میں نکالا ہے۔ (٣) معانی القرآن لنحاس ٦/ ٤٨٥-٤٨٦، اور اس میں: (وخير الكلام) کی جگہ (وخير الحديث) ہے، اور یہ شعر مالک بن اسماء فزاری کا ہے اور عنقریب آئے گا۔ (٤) النکت والعیون ٥/ ٣٠٤-٣٠٥، اور حدیث ٢/ ٢٧٤ میں گزر چکی ہے۔ (٥) الصحاح (لحن) اور یہ اس کی روایت ہے، اور یہ بیت الشعر والشعراء ٢/ ٧٨٢، اور الاغانی ١٧/ ٢٣٦ میں بھی ہے اور ان میں ان کی روایت (رائع) کی جگہ (صائب)، اور (خیر) کی جگہ (أحلی) ہے، اور الشعر والشعراء میں (ینعت) کی جگہ (يشتهي) بھی آیا ہے، اور فزاری کے بارے میں ابن قتیبہ نے کہا ہے کہ وہ مالک بن اسماء بن خارجہ ہے، اور اس کے آباؤ اجداد غطفان کے سردار تھے۔

٢٨٥ Surah Muhammad: Verses 29 - 31

"And I have indicated to you so that you may understand, and I have spoken in a manner that is not for the doubter."(1) Murar al-Asadi said: "You spoke in a way that had deceit, and your turning away bothered me; you are pleasing the enemy slanderers." Al-Kalbi said: After its revelation, no hypocrite spoke in the presence of the Prophet ﷺ except that he recognized him(2). It was said: The hypocrites used to address the Prophet ﷺ with speech they had agreed upon among themselves, and the Prophet ﷺ would hear that and take it according to the usual outward appearance. Then Allah Almighty alerted him to it, so after this, he recognized the hypocrites whenever he heard their speech. Anas said: No hypocrite was hidden from the Messenger of Allah ﷺ after this verse; Allah made him know that through revelation or a sign he recognized by Allah's making him know it(3). {And Allah knows your deeds} i.e., nothing of them is hidden from Him. His saying Almighty: {And We will surely test you until We know those who strive among you and the patient, and We will test your affairs}. His saying Almighty: {And We will surely test you} i.e., We make you worship with laws even though We know the consequences of matters. It was said: We will treat you like the treatment of examiners(4). {Until We know those who strive among you and the patient} upon it. Ibn Abbas said: "Until We know": until We distinguish. And Ali (may Allah be pleased with him) said: "Until We know": until We see. And this has already been mentioned in "Al-Baqarah"(5).

(1) Al-Sihah (Lahn) and this is its narration, and it is in the Diwan of Al-Qattal Al-Kilabi p. 36 with the narration: "And I have spoken to you so that you may understand, and I have indicated an indication that is not for the doubter." And Al-Qattal Al-Kilabi: He is Abdullah bin Muhibb bin Al-Madrahi, a knight poet. Al-Mu'talif wal-Mukhtalif by Al-Amidi p. 252. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/305, and the previous verse is in it. (3) Tafsir al-Baghawi 4/185, and Al-Kashshaf 3/537. (4) Tafsir al-Baghawi 4/185. (5) 2/ 437 - 438.

पृष्ठ २८५ सूरा मुहम्मद: आयतें २९ - ३१

"और मैंने तुम्हें संकेत दिया ताकि तुम समझ सको, और मैंने ऐसी शैली में बात की है जो संशयवादी के लिए नहीं है।"(१) मुरार अल-असदी ने कहा: "तुमने इस तरह से बात की जिसमें छल था, और तुम्हारी विमुखता ने मुझे परेशान किया; तुम दुश्मन चुगलखोरों को प्रसन्न कर रहे हो।" अल-कल्बी ने कहा: इसके अवतरण के बाद, नबी ﷺ की उपस्थिति में कोई भी मुनाफ़िक (पाखंडी) नहीं बोला जिसे उन्होंने पहचान न लिया हो(२)। कहा गया: मुनाफ़िक नबी ﷺ को ऐसी बातों से संबोधित करते थे जिसे उन्होंने आपस में तय किया होता था, और नबी ﷺ उसे सुनते थे और सामान्य बाहरी स्वरूप के अनुसार लेते थे। फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें इसके बारे में सचेत किया, इसलिए इसके बाद, जब भी वे उनकी बात सुनते, वे मुनाफ़िकों को पहचान लेते थे। अनस ने कहा: इस आयत के बाद अल्लाह के रसूल ﷺ से कोई भी मुनाफ़िक छिपा नहीं रहा; अल्लाह ने उन्हें इसके बारे में वह्य (प्रकाशना) या अल्लाह द्वारा दिए गए ज्ञान के माध्यम से पहचाने गए संकेत के माध्यम से बता दिया(३)। {और अल्लाह तुम्हारे कर्मों को जानता है} यानी उनमें से कुछ भी उससे छिपा नहीं है। सर्वशक्तिमान का कथन: {और हम निश्चित रूप से तुम्हारी परीक्षा लेंगे यहाँ तक कि हम तुममें से उन लोगों को जान लें जो जिहाद करने वाले और धैर्यवान हैं, और हम तुम्हारी खबरों की जाँच करेंगे}। सर्वशक्तिमान का कथन: {और हम निश्चित रूप से तुम्हारी परीक्षा लेंगे} यानी, हम तुम्हें शरीयत के माध्यम से इबादत करवाते हैं हालाँकि हम मामलों के परिणामों को जानते हैं। कहा गया: हम तुम्हारे साथ परीक्षकों जैसा व्यवहार करेंगे(४)। {यहाँ तक कि हम तुममें से उन लोगों को जान लें जो जिहाद करने वाले और धैर्यवान हैं} उस पर। इब्न अब्बास ने कहा: "यहाँ तक कि हम जान लें": यहाँ तक कि हम अलग कर दें (पहचान लें)। और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "यहाँ तक कि हम जान लें": यहाँ तक कि हम देख लें। और यह "अल-बक़रह" में पहले ही आ चुका है(५)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अल-सिहाह (लहन) और यह इसका वर्णन है, और यह अल-क़त्तल अल-किलाबी के दीवान पृ. ३६ में इस वर्णन के साथ है: "और मैंने तुम्हारे लिए बात की ताकि तुम समझ सको, और मैंने ऐसा संकेत दिया जो संशयवादी के लिए नहीं है।" और अल-क़त्तल अल-किलाबी: वह अब्दुल्ला बिन मुहिब बिन अल-मद्रही हैं, जो एक योद्धा कवि थे। अल-मुतालिफ़ वल-मुख़्तलिफ़ लिल-आमिदी पृ. २५२। (२) अल-नुकात वल-उयून ५/३०५, और पिछला शेर उसमें है। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१८५, और अल-कशफ़ ३/५३७। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१८५। (५) २/ ४३७ - ४३८।

صفحہ ۲۸۵ سورہ محمد: آیات ۲۹ - ۳۱

"اور یقیناً میں نے تمہارے لیے اشارہ کیا تاکہ تم سمجھ سکو، اور میں نے ایک ایسا انداز گفتگو اپنایا جو شک کرنے والے کے لیے نہیں ہے۔"(۱) مرار الاسدی نے کہا: "اور تم نے ایسی گفتگو کی جس میں فریب تھا اور تمہارے اعراض (منہ موڑنے) نے مجھے بے چین کر دیا، تم دشمن چغل خوروں کو خوش کر رہی ہو۔" الکلبی نے کہا: اس (آیت) کے نازل ہونے کے بعد نبی ﷺ کی موجودگی میں جس منافق نے بھی بات کی، آپ ﷺ نے اسے پہچان لیا(۲)۔ اور کہا گیا: منافقین نبی ﷺ سے ایسی گفتگو کرتے تھے جو انہوں نے آپس میں طے کر رکھی ہوتی تھی، اور نبی ﷺ اسے سنتے اور ظاہری معمول کے مطابق لیتے تھے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے آپ ﷺ کو اس پر آگاہ کر دیا، چنانچہ اس کے بعد آپ ﷺ جب بھی ان کی گفتگو سنتے تو منافقوں کو پہچان لیتے۔ حضرت انس نے کہا: اس آیت کے بعد کوئی منافق رسول اللہ ﷺ سے چھپا نہ رہا؛ اللہ نے انہیں وحی کے ذریعے یا کسی ایسی نشانی کے ذریعے بتا دیا جسے آپ ﷺ اللہ کی دی ہوئی پہچان سے پہچان لیتے تھے(۳)۔ ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ﴾ یعنی: ان میں سے کوئی چیز اس سے پوشیدہ نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبْلُوا أَخْبَارَكُمْ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ﴾ یعنی: ہم تمہیں شریعت کے احکام کا مکلف بناتے ہیں اگرچہ ہمیں امور کے نتائج کا علم ہے۔ اور کہا گیا: ہم تمہارے ساتھ آزمائش کرنے والوں جیسا معاملہ کریں گے(۴)۔ ﴿حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنكُمْ وَالصَّابِرِينَ﴾ یعنی اس پر صبر کرنے والے۔ ابن عباس نے کہا: "حَتَّى نَعْلَمَ" یعنی: یہاں تک کہ ہم ممتاز (الگ) کر دیں۔ اور حضرت علی نے فرمایا: "حَتَّى نَعْلَمَ" یعنی: یہاں تک کہ ہم دیکھ لیں۔ اور یہ پہلے "البقرہ" میں گزر چکا ہے(۵)۔

حواشی: (۱) الصحاح (لحن) اور یہ اس کی روایت ہے، اور یہ دیوان القتال الکلابی ص ۳۶ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "اور یقیناً میں نے تمہارے لیے بات کی تاکہ تم سمجھ سکو، اور میں نے ایسا اشارہ کیا جو شک کرنے والے کے لیے نہیں ہے۔" اور القتال الکلابی: یہ عبداللہ بن محب بن المضرحی ہیں، جو ایک شہسوار شاعر تھے۔ المؤتلف والمختلف للآمدی ص ۲۵۲۔ (۲) النکت والعیون ۳۰۵/۵، اور مذکورہ بالا شعر اس میں ہے۔ (۳) تفسیر البغوی ۱۸۵/۴، اور الکشاف ۵۳۷/۳۔ (۴) تفسیر البغوی ۱۸۵/۴۔ (۵) ۲/ ۴۳۷ - ۴۳۸۔

Surah Muhammad: Verses 31 - 32 286

The general recitation is with the letter 'nun' in "nabluwannakum" (We will surely test you) and "na'lama" (We know). Abu Bakr narrated from Asim with 'ya' in them. Ruways narrated from Ya'qub the sukūn (vowellessness) of the 'wāw' in "nablu" due to disconnection from what preceded it. The rest recited it with 'nasb' (fatha) in response to His saying: "until We know (1)".

And this knowledge is the knowledge by which the recompense occurs; because He only recompenses them for their deeds, not by His eternal knowledge of them. Its interpretation is: until We know the mujahideen (those who strive) with the knowledge of witnessing; because when they are commanded to work, what they have done is witnessed from them. So, the reward and punishment are based on the knowledge of witnessing (2). {And We will test your reports}: We test them and reveal them.

Ibrahim bin al-Ash'ath said: Whenever al-Fudayl bin Iyad read this verse, he would weep and say: "O Allah, do not test us (3); for if You test us, You will disgrace us and tear down our veils (4)."

His saying, the Almighty: {Indeed, those who disbelieve and avert [people] from the way of Allah and oppose the Messenger after guidance has become clear to them - never will they harm Allah at all, and He will render their deeds worthless. (32)}

This refers to the hypocrites or the Jews (5).

And Ibn Abbas said: They are those who provided food on the day of Badr. Its equivalent is: {Indeed, those who disbelieve spend their wealth to avert [people] from the way of Allah} [Al-Anfal: 36] the verse (6).

{And oppose the Messenger} means: they were hostile to him and opposed him. {After guidance has become clear to them} means: they knew he was a prophet through proofs and signs. {Never will they harm Allah at all} with their disbelief. {And He will render their deeds worthless} means: the reward of what they did (7).

---

(1) Al-Sab'ah p. 601, al-Taysir p. 201, and al-Nashr 2/375. Similar wording is in al-Muharrar al-Wajiz 5/121. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/16 similarly. (3) Confirmed from (Z), and in others: do not test us. (4) Al-Kashshaf 3/538, and al-Muharrar al-Wajiz 5/121 without mentioning Ibrahim bin al-Ash'ath. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 5/121. (6) Tafsir al-Baghawi 4/186. (7) Tafsir Abi al-Layth 3/247.

सूरह मुहम्मद: आयतें 31 - 32 286

सामान्य पाठ 'नबलुवन्नकुम' (हम निश्चित रूप से तुम्हारी परीक्षा लेंगे) और 'नालमा' (हम जानते हैं) में 'नून' के साथ है। अबू बक्र ने असीम से उनमें 'या' के साथ पाठ किया। रुवैस ने याकूब से 'नबलु' में 'वाव' के सुकुन (व्यंजन) को पिछले से अलग होने के कारण वर्णित किया। शेष ने उनके इस कथन के जवाब में 'नस्ब' (फथ) के साथ पाठ किया: "जब तक कि हम न जान लें (1)"।

और यह ज्ञान वह ज्ञान है जिसके द्वारा प्रतिफल घटित होता है; क्योंकि वह उन्हें केवल उनके कार्यों के लिए प्रतिफल देता है, न कि उनके बारे में अपने शाश्वत ज्ञान के आधार पर। इसकी व्याख्या यह है: जब तक हम मुजाहिदीन (संघर्ष करने वालों) को साक्षी के ज्ञान के साथ न जान लें; क्योंकि जब उन्हें कार्य करने का आदेश दिया जाता है, तो उनके द्वारा किए गए कार्यों का साक्ष्य मिलता है। अत; प्रतिफल और दंड साक्षी के ज्ञान पर आधारित होता है (2)। {और हम तुम्हारी खबरों की परीक्षा लेंगे}: हम उनका परीक्षण करेंगे और उन्हें प्रकट करेंगे।

इब्राहिम बिन अल-अशअथ ने कहा: जब भी अल-फुदैल बिन इयाद इस आयत को पढ़ते थे, तो वे रोते थे और कहते थे: "हे अल्लाह, हमारी परीक्षा न ले (3); क्योंकि यदि तूने हमारी परीक्षा ली, तो तू हमें अपमानित कर देगा और हमारे परदे फाड़ देगा (4)।"

सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, जिन लोगों ने कुफ्र किया और अल्लाह के रास्ते से रोका और रसूल का विरोध किया, इसके बाद कि उनके लिए हिदायत (मार्गदर्शन) स्पष्ट हो गई थी, वे अल्लाह को कुछ भी नुकसान नहीं पहुँचा सकेंगे, और वह उनके कर्मों को व्यर्थ कर देगा। (32)}

यह मुनाफ़िकों (पाखंडियों) या यहूदियों की ओर इशारा करता है (5)।

इब्न अब्बास ने कहा: वे वे लोग हैं जिन्होंने बद्र के दिन भोजन खिलाया था। इसके समान आयत है: {निस्संदेह, जो लोग कुफ्र करते हैं, वे अपने माल अल्लाह के रास्ते से रोकने के लिए खर्च करते हैं} [अल-अनफ़ाल: 36] आयत (6)।

{और रसूल का विरोध किया} अर्थात: उन्होंने उनके प्रति शत्रुता रखी और उनका विरोध किया। {इसके बाद कि उनके लिए हिदायत स्पष्ट हो गई थी} अर्थात: वे प्रमाणों और आयतों के माध्यम से जान गए थे कि वे नबी हैं। {वे अल्लाह को कुछ भी नुकसान नहीं पहुँचा सकेंगे} अपने कुफ्र के साथ। {और वह उनके कर्मों को व्यर्थ कर देगा} अर्थात: उनके द्वारा किए गए कार्यों का फल (7)।

(1) अल-सबआ पृ. 601, अल-तयसीर पृ. 201, और अल-नश्र 2/375। अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/121 में भी इसी प्रकार की बात है। (2) अल-जज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/16 इसी प्रकार। (3) (ज़) से पुष्टि की गई, और अन्यों में: ला तब्तलीना। (4) अल-कश्शाफ 3/538, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/121 में इब्राहिम बिन अल-अशअथ के उल्लेख के बिना। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/121। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/186। (7) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/247।

سورہ محمد: آیت 31 - 32 286

عام قراءت «نَبْلُوَنَّكُمْ» (ہم ضرور تمہیں آزمائیں گے) اور «نعلم» (ہم جان لیں) میں 'نون' کے ساتھ ہے۔ اور ابوبکر نے عاصم سے ان میں 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور رویس نے یعقوب سے «نبلو» میں واؤ کے سکون کو ما قبل سے انقطاع کی بنا پر روایت کیا ہے۔ اور باقیوں نے اسے «حَتَّى نَعْلَمَ(1)» کے قول کے رد کے طور پر منصوب پڑھا ہے۔

اور یہ علم وہ علم ہے جس سے جزا واقع ہوتی ہے؛ کیونکہ وہ ان کے اعمال ہی پر جزا دیتا ہے نہ کہ ان پر اپنے قدیم علم کی بنا پر۔ تو اس کی تاویل یہ ہے: یہاں تک کہ ہم مجاہدین کو علمِ شہادت (دیکھنے والے علم) کے طور پر جان لیں؛ کیونکہ جب انہیں عمل کا حکم دیا جاتا ہے تو ان سے وہ کچھ ظاہر ہوتا ہے جو انہوں نے کیا، پس ثواب اور عذاب کا بدلہ علمِ شہادت پر واقع ہوتا ہے (2)۔ ﴿وَنَبْلُواْ أَخْبَارَكُمْ﴾: ہم ان کی آزمائش کریں گے اور انہیں ظاہر کریں گے۔

ابراہیم بن الاشعث نے کہا: فضیل بن عیاض جب یہ آیت پڑھتے تو روتے اور کہتے: اے اللہ، ہمیں نہ آزما (3)؛ کیونکہ اگر تو نے ہمیں آزمایا تو ہمیں رسوا کر دے گا اور ہمارے پردے چاک کر دے گا (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ وَصَدُّواْ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ وَشَآقُّواْ ٱلرَّسُولَ مِنۢ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ ٱلْهُدَىٰ لَن يَضُرُّواْ ٱللَّهَ شَيْـًٔا وَسَيُحْبِطُ أَعْمَـٰلَهُمْ (32)﴾

یہ منافقین یا یہودیوں کی طرف راجع ہے (5)۔

اور ابن عباس نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے بدر کے دن کھانا کھلایا تھا۔ اس کی نظیر یہ ہے: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمْ لِيَصُدُّواْ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ﴾ [الأنفال : 36] الآیۃ (6)۔

﴿وَشَآقُّواْ ٱلرَّسُولَ﴾ یعنی: اس سے دشمنی کی اور اس کی مخالفت کی۔ ﴿مِنۢ بَعۡدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ ٱلۡهُدَىٰ﴾ یعنی: وہ دلائل اور نشانات سے جان گئے تھے کہ وہ نبی ہیں۔ ﴿لَن يَضُرُّواْ ٱللَّهَ شَيۡـٔٗا﴾ اپنے کفر سے۔ ﴿وَسَيُحۡبِطُ أَعۡمَٰلَهُمۡ﴾ یعنی: جو انہوں نے کیا اس کا ثواب ضائع کر دے گا (7)۔

---

(1) السبعۃ ص 601، والتیسیر ص 201، والنشر 2/ 375۔ اور اسی طرح کی کلام المحرر الوجیز 5/ 121 میں ہے۔ (2) معانی القرآن للزجاج 5/ 16 اسی طرح۔ (3) (ظ) سے ثابت ہے، اور دوسروں میں: لا تبتلینا۔ (4) الکشاف 3/ 538 ، والمحرر الوجیز 5/ 121 ابراہیم بن الاشعث کے ذکر کے بغیر۔ (5) المحرر الوجیز 5/ 121 . (6) تفسیر البغوی 4/ 186 . (7) تفسیر ابی اللیث 3/ 247 .

Surah Muhammad: Verse 33 287

Allah Almighty says: {O you who have believed, obey Allah and obey the Messenger and do not invalidate your deeds (33)}

There are two issues in it:

First: The saying of the Almighty: {O you who have believed, obey Allah and obey the Messenger} Since He has explained the state of the disbelievers, He commanded the believers to adhere to obedience in His commands, and the Messenger in his Sunnah.

{And do not invalidate your deeds} i.e., your good deeds through disobedience. This was said by Al-Hasan. Al-Zuhri said: through major sins. Ibn Jurayj said: through showing off and seeking reputation (1). Muqatil and Al-Thamali said: through reminding people of favors (2); and it is an address to those who used to remind the Prophet ﷺ of their Islam as a favor. All of it is close in meaning, and Al-Hasan's saying encompasses it.

In it is an indication that major sins nullify acts of obedience, and disobedience takes one out of faith (3).

Second: Our scholars and others argued with this verse that leaving a voluntary act - whether prayer or fasting - after starting it is not permissible; because it involves invalidating the deed, and Allah has forbidden it. Those who allowed it - Imam Al-Shafi'i and others - said: What is meant by that is invalidating the reward of the obligatory deed, so He forbade a man from losing his reward. As for what is voluntary, it is not; because it is not obligatory upon him. If they claim that the wording is general, the general wording can be specified. The basis for its specification is that a voluntary act is an optional act, and optionality implies choice (4).

On the authority of Abu al-Aliya: They used to think that no sin harms alongside Islam, until this verse was revealed, so they feared that major sins would nullify deeds. Muqatil said: Allah Almighty says if you disobey the Messenger, you have invalidated your deeds (5).

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/306. (2) Zad al-Masir 7/412 without attribution. (3) Al-Kashshaf 3/538 - 539 similarly, and this is the speech of the Mu'tazilites. The path of the People of Sunnah is that sins do not nullify good deeds, and do not take their

owner out of faith, except that for one who persists in them, it is feared for him that they will rust over his heart, taking him out of faith. See Ruh al-Ma'ani 26/79 - 80, and Al-Da' wal-Dawa' pp. 103 - 105. (4) Ahkam al-Qur'an for Al-Kiya Al-Tabari 4/375. (5) The wording of Muqatil's saying in Tafsir Al-Baghawi 4/186: "Do not remind the Messenger of Allah ﷺ of your favors; for then you would invalidate your deeds." Abu al-Aliya's saying was also mentioned similarly by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/129, and Abu al-Layth in his Tafsir 3/247.

सूरह मुहम्मद: आयत 33 287

अल्लाह ताआला का फरमान है: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल का हुक्म मानो और अपने कर्मों को नष्ट न करो (33)}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह ताआला का फरमान: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल का हुक्म मानो} चूंकि उसने काफिरों की स्थिति स्पष्ट कर दी है, इसलिए उसने ईमान वालों को उसके आदेशों में उसकी आज्ञाकारिता और रसूल की सुन्नत में उनके पालन करने का आदेश दिया है।

{और अपने कर्मों को नष्ट न करो} यानी: अवज्ञा (गुनाहों) के ज़रिये अपनी नेकियाँ बर्बाद न करो। यह अल-हसन ने कहा। अल-ज़ुहरी ने कहा: बड़े गुनाहों (कबाएर) के ज़रिये। इब्न ज़ुरैज ने कहा: दिखावे और नाम-ओ-नमूद के ज़रिये (1)। मुक़ातिल और अल-थमली ने कहा: एहसान जताने के ज़रिये (2); और यह उन लोगों के लिए संबोधन है जो नबी ﷺ पर अपने इस्लाम लाने का एहसान जताते थे। ये सब अर्थ करीब-करीब एक जैसे हैं, और अल-हसन का कहना इन सबको समेट लेता है।

इसमें इस बात का संकेत है कि बड़े गुनाह इबादतों को बर्बाद कर देते हैं, और गुनाह ईमान से बाहर निकाल देते हैं (3)।

दूसरा: हमारे विद्वानों और अन्य लोगों ने इस आयत से यह दलील दी है कि किसी नफली इबादत - चाहे वह नमाज़ हो या रोज़ा - को शुरू करने के बाद छोड़ना जायज़ नहीं है; क्योंकि इसमें काम को अमान्य करना (इब्ताल) है, और अल्लाह ने इससे मना किया है। जिन्होंने इसे जायज़ माना है - और वे इमाम अल-शाफ़ई और अन्य हैं - उन्होंने कहा: इससे मुराद फ़र्ज़ इबादत के सवाब को बर्बाद करना है, लिहाज़ा उसने आदमी को अपना सवाब बर्बाद करने से मना किया। रही बात नफ़ल की, तो वह (मुराद) नहीं है; क्योंकि वह उस पर वाजिब नहीं है। यदि वे दावा करते हैं कि शब्द आम (सामान्य) हैं, तो आम को खास (विशिष्ट) किया जा सकता है। इसके विशेष होने का कारण यह है कि नफ़ल एक स्वैच्छिक कार्य है, और स्वैच्छिक कार्य में विकल्प (इख्तियार) होता है (4)।

अबू अल-आलिया से रिवायत है: वे समझते थे कि इस्लाम के साथ कोई गुनाह नुकसान नहीं पहुँचाता, यहाँ तक कि यह आयत नाज़िल हुई तो वे डरने लगे कि कहीं बड़े गुनाह नेक अमल को बर्बाद न कर

दें। मुक़ातिल ने कहा: अल्लाह ताआला फरमाता है कि यदि तुम रसूल की अवज्ञा करोगे तो तुमने अपने अमल बर्बाद कर दिए (5)।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/306. (2) ज़ाद अल-मसीर 7/412 बिना श्रेय के। (3) अल-कश्शाफ 3/538 - 539 इसी तरह, और यह मुअतज़िला की बात है। अहल-ए-सुन्नत का मज़हब यह है कि गुनाह नेक आमाल को बर्बाद नहीं करते और न ही अपने मालिक को ईमान से बाहर निकालते हैं, सिवाय इसके कि जो उन पर अड़ा रहे, उसके बारे में यह डर है कि वे उसके दिल पर ज़ंग चढ़ा देंगे, और उसे ईमान से बाहर निकाल देंगे। देखें रूह अल-मानी 26/79 - 80, और अल-दा वल-दवा पृ. 103 - 105। (4) अहकाम अल-कुरान लिल-किया अल-तबरी 4/375. (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/186 में मुक़ातिल के कहने के शब्द हैं: "अल्लाह के रसूल ﷺ पर एहसान न जताओ; वरना तुम अपने अमल बर्बाद कर दोगे।" अबू अल-आलिया की बात भी इसी तरह अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/129 में और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 3/247 में ज़िक्र की है।

سورہ محمد: آیت ۳۳ ۲۸۷

قولہ تعالی : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا أَطِيعُوا ٱللَّهَ وَأَطِيعُوا ٱلرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوٓا أَعْمَٰلَكُمْ ۝ ﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالی کا ارشاد: ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا أَطِيعُوا ٱللَّهَ وَأَطِيعُوا ٱلرَّسُولَ ﴾ جب کفار کا حال بیان کر دیا، تو مومنوں کو اس کے احکامات میں اطاعت پر جمے رہنے کا حکم دیا، اور رسول کی ان کی سنت میں۔

﴿ وَلَا تُبْطِلُوٓا أَعْمَٰلَكُمْ ﴾ یعنی: معصیت (گناہوں) کے ذریعے اپنی نیکیاں ضائع نہ کرو۔ یہ حسن بصری نے کہا۔ زہری نے کہا: گناہانِ کبیرہ کے ذریعے۔ ابن جریج نے کہا: ریاکاری اور شہرت کے ذریعے(۱)۔ مقاتل اور الثمالی نے کہا: احسان جتلانے کے ذریعے(۲)؛ اور یہ ان لوگوں سے خطاب ہے جو نبی ﷺ پر اپنے اسلام کا احسان جتلاتے تھے۔ یہ سب ایک دوسرے سے قریب ہیں، اور حسن کا قول ان سب کو سمیٹ لیتا ہے۔

اس میں اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ کبیرہ گناہ عبادتوں کو برباد کر دیتے ہیں، اور گناہ ایمان سے نکال دیتے ہیں(۳)۔

دوسرا: ہمارے علماء اور دیگر نے اس آیت سے یہ دلیل لی ہے کہ نفلی عبادت - خواہ نماز ہو یا روزہ - میں شروع ہو جانے کے بعد اس سے نکلنا (توڑنا) جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس میں عمل کو باطل کرنا ہے، اور اللہ نے اس سے منع فرمایا ہے۔ جنہوں نے اسے جائز قرار دیا - وہ امام شافعی اور دیگر ہیں - انہوں نے کہا: اس سے مراد فرض عمل کے ثواب کو ضائع کرنا ہے، چنانچہ آدمی کو اپنا ثواب ضائع کرنے سے روکا گیا۔ رہا وہ جو نفل ہو تو نہیں؛ کیونکہ وہ اس پر واجب نہیں

ہے۔ اگر وہ یہ دعویٰ کریں کہ لفظ عام ہے، تو عام کی تخصیص جائز ہے۔ اس کی تخصیص کی وجہ یہ ہے کہ نفل تطوع (خوشی سے کیا جانے والا کام) ہے، اور تطوع اختیار کا تقاضا کرتا ہے(۴)۔

اور ابوالعالیہ سے مروی ہے: وہ سمجھتے تھے کہ اسلام کے ہوتے ہوئے کوئی گناہ نقصان نہیں دیتا، یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی تو وہ کبیرہ گناہوں کے اعمال کو برباد کر دینے سے ڈرنے لگے۔ مقاتل نے کہا: اللہ تعالیٰ فرماتا ہے کہ جب تم نے رسول کی نافرمانی کی تو تم نے اپنے اعمال باطل کر دیے(۵)۔

---

(۱) النکت والعیون ۳۰۶/۵ ۔ (۲) زاد المسیر ۴۱۲/۷ بغیر نسبت کے۔ (۳) الکشاف ۵۳۸/۳ ۔ ۵۳۹ اس طرح، اور یہ معتزلہ کا قول ہے، اور اہل سنت کا مذہب یہ ہے کہ گناہ نیکیوں کو باطل نہیں کرتے، اور نہ ہی اپنے صاحب کو ایمان سے نکالتے ہیں، سوائے اس کے کہ جو ان پر اصرار کرے تو اس کے بارے میں یہ اندیشہ ہے کہ وہ اس کے دل پر چھا جائیں گے اور اسے ایمان سے نکال دیں گے۔ دیکھیے روح المعانی ۷۹/۲۶ ۔ ۸۰ ، اور الداء والدواء ص ۱۰۳ ۔ ۱۰۵ ۔ (٤) أحکام القرآن للکیا الطبری ۳۷۵/٤ ۔ (۵) تفسیر بغوی ۱۸۶/٤ میں مقاتل کے قول کے الفاظ ہیں: "رسول اللہ ﷺ پر احسان نہ جتلاؤ؛ ورنہ تم اپنے اعمال باطل کر دو گے"۔ ابوالعالیہ کا قول بھی اسی طرح واحدی نے الوسیط ۱۲۹/٤ میں اور ابواللیث نے اپنی تفسیر ۲۴۷/۳ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Muhammad: Verses 34 - 35 288

His Almighty words: {Indeed, those who disbelieve and avert [people] from the way of Allah and then die while they are disbelievers - never will Allah forgive them.} (34)

He clarified that consideration of death upon disbelief necessitates eternal residence in Hellfire. Discussion on this has passed in Surah "Al-Baqarah" (1). It was said: The intended meaning of the verse is the people of the well (al-qalib). And its ruling is general (2).

His Almighty words: {So do not weaken and call for peace while you are superior; and Allah is with you and will never deprive you of [the reward of] your deeds.} (35)

In it are three issues: First: His Almighty words: {So do not weaken} meaning: do not become feeble in fighting (3). "Al-wahn" is weakness. A person becomes weak (wahan) and another makes him weak (wahana-hu); it is both intransitive and transitive. He said: I am not weakened by poverty (4) And it is also "wahana" - with a kasra - meaning weakness (5). And it was read: "fa-ma wahunu" with a damma on the ha' and its kasra. It has passed in "Al Imran" (6).

Second: His Almighty words: {and call for peace} meaning: reconciliation. {while you are superior} meaning: you are more knowledgeable about Allah than them. It was said: and you are superior in argument (7). And it was said: The meaning is: you are the victors because you are believers, even if they overcome you outwardly in some situations (8).

---

(1) 3 / 430 . (2) Al-Kashshaf 3 / 539, and 'al-qalib' means the well, and the intended meaning is the well of Badr. Al-Nihayah (q-l-b). (3) Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3 / 393 . (4) A hemistich of a verse by Tarafa, and its beginning is: "And if their tongues dispute with me," and it is in his Diwan p. 53, and the discussion is in al-Sihah (w-h-n). (5) Al-Sihah (w-h-n). (6) 5 / 353 , and we did not find anyone who read "wahunu" with a damma on the ha'. (7) Tafsir Abi al-Layth 1 / 301 . (8) Tafsir al-Baghawi 4 / 186 .

सूरा मुहम्मद: आयत 34 - 35 288

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक जिन लोगों ने कुफ़्र किया और अल्लाह की राह से रोका, फिर वे मर गए जबकि वे काफ़िर थे, तो अल्लाह उन्हें कभी माफ़ नहीं करेगा।} (34)

उन्होंने स्पष्ट किया कि कुफ़्र पर मृत्यु का विचार नरक में अनंत काल तक रहने का कारण बनता है। इस पर चर्चा "अल-बक़रह" (1) में बीत चुकी है। यह कहा गया है: इस आयत से अभिप्राय 'अल-क़लीब' (कुएं) वाले लोग हैं। और इसका नियम सामान्य है (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो तुम कमज़ोरी न दिखाओ और सुलह की दावत न दो, जबकि तुम ही ग़ालिब (श्रेष्ठ) हो और अल्लाह तुम्हारे साथ है, और वह तुम्हारे कर्मों का प्रतिफल कदापि कम नहीं करेगा।} (35)

इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो तुम कमज़ोरी न दिखाओ} यानी: युद्ध में कमज़ोर न पड़ो (3)। 'अल-वह्न' का अर्थ कमज़ोरी है। मनुष्य कमज़ोर हो जाता है (वहन) और दूसरे ने उसे कमज़ोर कर दिया (वहना-हु); यह अकर्मक और सकर्मक दोनों है। उसने कहा: मैं गरीबी से कमज़ोर नहीं हुआ हूँ (4) और इसे "वहन" - कसरा के साथ - भी कहा गया है, जिसका अर्थ कमज़ोरी है (5)। और पढ़ा गया: "फ़मा वहुनू" हा पर दम्मा और उसके कसरा के साथ। यह "आल इमरान" (6) में बीत चुका है।

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और सुलह की दावत दो} यानी: संधि। {जबकि तुम ही ग़ालिब हो} यानी: तुम उनसे बढ़कर अल्लाह को जानने वाले हो। यह कहा गया है: और तुम तर्क में श्रेष्ठ हो (7)। और यह कहा गया है: इसका अर्थ है: तुम विजेता हो क्योंकि तुम मोमिन हो, भले ही वे कुछ स्थितियों में तुम पर ज़ाहिरी तौर पर हावी हो जाएं(8)।

---

(1) 3 / 430 . (2) अल-कशशाफ़ 3 / 539, और 'अल-क़लीब' का अर्थ कुआं है, और उद्देश्य बदर का कुआं है। अल-निहाया (क़-ल-ब)। (3) अहकाम अल-क़ुरआन अल-जस्सास द्वारा 3 / 393 . (4) तरफ़ा के एक शेर का अंतिम चरण, और उसका आदि है: "और अगर उनकी ज़ुबानें मुझसे झगड़ें," और यह उनके दीवान पृष्ठ 53 में है, और चर्चा अल-सिहह (व-ह-न) में है। (5) अल-सिहह (व-ह-न)। (6) 5 / 353 , और हमें कोई ऐसा नहीं मिला जिसने हा पर दम्मा के साथ "वहुनू" पढ़ा हो। (7) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1 / 301 . (8) तफ़्सीर अल-बग़वी 4 / 186 .

سورہ محمد: آیت 34 - 35 288

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک جن لوگوں نے کفر کیا اور اللہ کی راہ سے روکا، پھر وہ کفر کی حالت میں مر گئے، تو اللہ انہیں ہرگز معاف نہیں کرے گا۔} (34)

واضح کیا کہ کفر پر موت کا اعتبار جہنم میں ہمیشگی کا موجب ہے۔ اس پر کلام "البقرہ" (1) میں گزر چکا ہے۔ کہا گیا ہے: آیت سے مراد اصحاب القلیب (کنویں والے) ہیں۔ اور اس کا حکم عام ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پس تم کمزوری نہ دکھاؤ اور صلح کی طرف نہ بلاؤ حالانکہ تم ہی غالب رہو گے اور اللہ تمہارے ساتھ ہے اور وہ تمہارے اعمال کو ہرگز ضائع نہیں کرے گا۔} (35)

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس تم کمزوری نہ دکھاؤ} یعنی: قتال سے کمزور نہ پڑو (3)۔ 'الوہن' کا معنی کمزوری ہے۔ انسان کمزور ہوا (وَہَنَ) اور دوسرے نے اسے کمزور کیا (وَہَنَہُ)؛ یہ لازم اور متعدی دونوں ہے۔ اس نے کہا: میں فقر کی وجہ سے کمزور نہیں ہوں (4) اور "وَہِنَ" بھی - کسرہ کے ساتھ - یعنی کمزوری (5)۔ اور پڑھا گیا: "فما وَہُنُوا" ہاء کے ضمہ اور اس کے کسرہ کے ساتھ یہ "آل عمران" (6) میں گزر چکا ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور صلح کی طرف بلاؤ} یعنی: مصالحت۔ {اور تم ہی برتر ہو} یعنی: تم ان سے زیادہ اللہ کو جاننے والے ہو۔ کہا گیا ہے: اور تم حجت (دلیل) میں برتر ہو (7)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: تم ہی غالب ہو کیونکہ تم مومن ہو اگرچہ وہ بعض حالات میں بظاہر تم پر غالب آ جائیں (8)۔

(1) 3 / 430 . (2) الکشاف 3 / 539، اور القلیب: کنواں، اور مراد: قلیبِ بدر ہے۔ النہایہ (قلب)۔ (3) احکام القرآن للجصاص 3 / 393 . (4) طرفہ کے ایک شعر کا مصرعہ ثانی، اور اس کا مصرعہ اولیٰ ہے: "واذا تلسننی السنہا"، اور یہ ان کے دیوان ص 53 میں ہے، اور کلام الصحاح (وہن) میں ہے۔ (5) الصحاح (وہن)۔ (6) 5 / 353 ، اور ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے "وہنوا" ہاء کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہو۔ (7) تفسیر ابی اللیث 1 / 301 . (8) تفسیر البغوی 4 / 186 .

Qatada said: "Do not be the first of the two parties to submit to the other (1)."

Third: Scholars differed regarding its ruling; it was said: It abrogates His Almighty saying: {And if they incline to peace, then incline to it} [Al-Anfal: 61] because God Almighty forbade leaning towards peace if there was no need for it by Muslims. It was also said: It is abrogated by His Almighty saying: {And if they incline to peace, then incline to it} [Al-Anfal: 61]. It was said: It is definitive (Muhkama), and the two verses were revealed in two different times of circumstance. It was also said that His saying: "And if they incline to peace, then incline to it" is specific to certain people, while the other is general (2).

It is not permissible to make a truce with the disbelievers except in case of necessity; and that is if we are unable to resist them due to the weakness of the Muslims (3). This meaning has already been explained in full (4).

{And Allah is with you} meaning: with victory and support (5); like: {And indeed Allah is with the doers of good} [Al-Ankabut: 69].

{And He will not deprive you of [the reward of] your deeds} meaning: He will not decrease them for you; as narrated by Ibn Abbas and others (6).

From this comes 'Al-Mawtuur', one whose kin has been killed and he hasn't obtained revenge for his blood. You say from it: 'Watara-hu ya-tiru-hu watran wa tiratan' (7).

From this is the saying of the Prophet (Peace and Blessings Be Upon Him): "Whoever misses the Asr prayer, it is as if he has been deprived of his family and property" meaning: they have been taken away from him (8).

---

(1) Al-Kashshaf 3/539, and it states: submitted to the other by reconciliation. Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/224. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 3/13, and see 2/385 from it. (3) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 4/375. (4) 10/62 and onwards. (5) Tafsir al-Baghawi 4/186. (6) Al-Nukat wal-'Uyun 5/306 from Mujahid and Qutrub, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/599. (7) Al-Sihah (Wtr). (8) Narrated by Ahmad (6324), Bukhari (552), and Muslim (626): (201) from the Hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both.

सूरह मुहम्मद: आयत ३५ | २८९

क़तादा ने कहा: "दोनों समूहों में से पहले न बनें जो दूसरे के सामने झुक जाए (१)।"

तीसरा: इसके हुक्म के बारे में विद्वानों में मतभेद है; कहा गया: यह अल्लाह तआला के इस कथन को रद्द (नासीख़) करने वाली है: {और यदि वे शांति की ओर झुकें, तो आप भी उसकी ओर झुकें} [अल-अनफ़ाल: ६१] क्योंकि अल्लाह तआला ने शांति की ओर झुकाव से मना किया है यदि मुसलमानों को शांति की आवश्यकता न हो। यह भी कहा गया: इसे अल्लाह तआला के इस कथन द्वारा रद्द (मनसूख़) किया गया है: {और यदि वे शांति की ओर झुकें, तो आप भी उसकी ओर झुकें} [अल-अनफ़ाल: ६१]। कहा गया: यह मुहकम (अपरिवर्तनीय) है, और दोनों आयतें दो अलग-अलग परिस्थितियों के समय में उतरीं। और यह भी कहा गया कि उनका कथन: "और यदि वे शांति की ओर झुकें, तो आप भी उसकी ओर झुकें" कुछ विशिष्ट लोगों के लिए है, और दूसरी आयत आम है (२)।

काफिरों के साथ युद्धविराम तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि आवश्यकता न हो; और वह तब है जब हम मुसलमानों की कमजोरी के कारण उनका विरोध करने में असमर्थ हों (३)। यह अर्थ पूरी तरह से पहले ही बताया जा चुका है (४)।

{और अल्लाह तुम्हारे साथ है} अर्थात: विजय और सहायता के साथ (५); जैसे: {और वास्तव में अल्लाह नेक काम करने वालों के साथ है} [अल-अनकबूत: ६९]।

{और वह तुम्हारे कर्मों में कमी नहीं करेगा} अर्थात: वह तुम्हारे लिए उन्हें कम नहीं करेगा; इब्न अब्बास और अन्य से मरुवि है (६)।

इसी से 'अल-मौतूर' शब्द आया है, जिसका अर्थ है वह व्यक्ति जिसका कोई मारा गया हो और वह उसका बदला न ले पाया हो। कहा जाता है: 'वतरहु यतिरुहु वत्रन व तिरतन' (७)।

और इसी से सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का कथन है: "जिसकी अस्र की नमाज़ छूट गई, वह ऐसा है मानो उसके परिवार और धन-दौलत छीन लिए गए हों" अर्थात: वे दोनों चले गए (८)।

---

(१) अल-कश्शाफ ३/५३९, और इसमें है: सुलह के साथ दूसरे के सामने झुक गया। इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर २/२२४ में उल्लेख किया है। (२) अल-नासीख़ वल-मनसूख़ अल-नहस ३/१३ द्वारा, और इसमें से २/३८५ देखें। (३) अहकाम अल-कुरान अल-किया अल-तबारी ४/३७५ द्वारा। (४) १०/६२ और उसके बाद। (५) तफ़सीर अल-बगवी ४/१८६। (६) अल-नुकात वल-'उयून ५/३०६

मुजाहिद और कुतरुब से, और मुजाहिद का उनकी तफ़सीर २/५९९ में कथन। (७) अल-सिहाह (वतर)। (८) अहमद (६३२४), बुखारी (५५२), और मुस्लिम (६२६): (२०१) इब्न उमर (रज़ी.) की हदीस से।

قتادہ نے کہا: "دونوں فریقوں میں سے پہلے وہ نہ بنو جو دوسرے کے سامنے جھک جائے (۱)۔"

تیسرا: اس کے حکم کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے؛ کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے لیے ناسخ ہے: {اور اگر وہ صلح کی طرف مائل ہوں تو تم بھی اس کی طرف مائل ہو جاؤ} [الانفال: ۶۱] کیونکہ اللہ تعالیٰ نے صلح کی طرف مائل ہونے سے منع فرمایا ہے اگر مسلمانوں کو صلح کی ضرورت نہ ہو۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہے: {اور اگر وہ صلح کی طرف مائل ہوں تو تم بھی اس کی طرف مائل ہو جاؤ} [الانفال: ۶۱]۔ اور کہا گیا: یہ محکم ہے، اور دونوں آیتیں دو مختلف حالات کے وقت میں نازل ہوئی تھیں۔ اور کہا گیا کہ آپ کا یہ فرمان: "اور اگر وہ صلح کی طرف مائل ہوں تو تم بھی اس کی طرف مائل ہو جاؤ" خاص لوگوں کے بارے میں ہے، اور دوسری عام ہے (۲)۔

کافروں سے صلح کرنا جائز نہیں مگر ضرورت کے وقت؛ اور وہ اس صورت میں ہے جب ہم مسلمانوں کی کمزوری کی وجہ سے ان کا مقابلہ کرنے سے عاجز ہوں (۳)۔ اور یہ معنی مکمل طور پر گزر چکا ہے (۴)۔

{اور اللہ تمہارے ساتھ ہے} یعنی: نصرت اور مدد کے ساتھ (۵)؛ جیسے: {اور بے شک اللہ محسنین کے ساتھ ہے} [العنکبوت: ۶۹]۔

{اور وہ تمہارے اعمال میں ہرگز کمی نہیں کرے گا} یعنی: وہ تمہارے لیے ان میں کمی نہیں کرے گا؛ ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے (۶)۔

اور اسی سے 'موتور' ہے جس کا کوئی مقتول ہو اور وہ اس کے خون کا بدلہ نہ لے سکا ہو، اس سے کہا جاتا ہے: 'وترة يتره وترا وتِرة' (٧)۔

اور اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "جس کی عصر کی نماز فوت ہوگئی تو گویا اس کے اہل اور مال چھین لیے گئے" یعنی: وہ دونوں چلے گئے (٨)۔

---

(١) الکشاف ٣/٥٣٩، اور اس میں ہے: صلح کے ساتھ دوسرے کے سامنے عاجزی کی۔ اور اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ٢/٢٢٤ میں روایت کیا ہے۔ (٢) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٣/١٣، اور اسی سے ٢/٣٨٥ دیکھیں۔ (٣) احکام القرآن للکیا الطبری ٤/٣٧٥۔ (٤) ١٠/٦٢ اس کے بعد۔ (٥) تفسیر البغوی ٤/١٨٦۔ (٦) النکت والعیون ٥/٣٠٦ مجاہد اور قطرب سے، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ٢/٥٩٩ میں۔ (٧) الصحاح (وتر)۔ (٨) اسے احمد (٦٣٢٤)، بخاری (٥٥٢) اور مسلم (٦٢٦): (٢٠١) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Likewise "wa-tara-hu" his right, meaning: he diminished it. And the Almighty’s saying: {And He will never deprive you of [the reward of] your deeds} [47:35], meaning: He will not diminish your deeds, just as you say: "I entered the house"; while you mean into the house. This was said by al-Jawhari(1).

Al-Farra': {And He will never deprive you} is derived from "al-watr", which is the single/odd one; so the meaning was: He will not leave you alone without reward(2).

The Almighty's saying: {The life of this world is but play and diversion. If you believe and fear Allah, He will give you your rewards and not ask of you your properties. (36) If He should ask them of you and press you, you would withhold, and He would expose your resentment (37)}

The Almighty's saying: {The life of this world is but play and diversion} was previously discussed in [Surah] al-An'am(3). {If you believe and fear Allah, He will give you your rewards} is a condition and its response. {And not ask of you your properties} meaning: He does not command you to give out all of them in Zakat; rather, He commanded the giving of some. This was said by Ibn 'Uyaynah and others(4).

And it was said: "He does not ask of you your properties" for Himself(5) or because of a need He has for them. He only commands you to spend in His cause so that its reward returns to you.

And it was said: {And not ask of you your properties} He only asks you for His property; because He is more of an owner(6) of it, and He is the Giver of it(7).

And it was said: Muhammad does not ask you for your properties as a wage for conveying the message. Its parallel is: {Say, "I do not ask of you for it any payment"} [Al-Furqan: 57] the verse. {If He should ask them of you and press you}: he persists with you.

(1) In Al-Sihah (watr). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/122 without attribution. And he said: the first is more correct. (3) 8/360 - 361. (4) Tafsir al-Baghawi 4/186, and al-Muharrar al-Wajiz 5/123 similarly from Ibn 'Uyaynah. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/306. (6) In (M): The Owner. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/307.

इसी तरह "वतरहु" उसका हक़, अर्थात: उसने उसे कम कर दिया। और अल्लाह तआला का कथन: {और वह तुम्हारे कर्मों का फल कदापि कम न करेगा} [47:35] अर्थात: वह तुम्हारे कर्मों में कमी नहीं करेगा, जैसे आप कहते हैं: "मैं घर में दाखिल हुआ"; और आपका मतलब होता है घर के भीतर। यह अल-जौहरी ने कहा है(1)।

अल-फर्रा: {और वह कदापि कम न करेगा} "अल-वत्र" से निकला है, जिसका अर्थ है "अकेला/विषम"; तो अर्थ हुआ: वह तुम्हें बिना प्रतिफल के अकेला नहीं छोड़ेगा(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {यह सांसारिक जीवन तो बस एक खेल और तमाशा है। यदि तुम ईमान लाओगे और अल्लाह का डर रखोगे, तो वह तुम्हें तुम्हारे प्रतिफल देगा और तुमसे तुम्हारे माल नहीं मांगेगा। (36) यदि वह तुमसे वे माल मांगे और तुम पर दबाव डाले, तो तुम कंजूसी करोगे और वह तुम्हारे द्वेष प्रकट कर देगा (37)}

अल्लाह तआला का कथन: {यह सांसारिक जीवन तो बस एक खेल और तमाशा है} इसका उल्लेख पहले "अल-अनआम" में आ चुका है(3)। {यदि तुम ईमान लाओगे और अल्लाह का डर रखोगे, तो वह तुम्हें तुम्हारे प्रतिफल देगा} यह शर्त और उसका उत्तर है। {और तुमसे तुम्हारे माल नहीं मांगेगा} अर्थात: वह तुम्हें ज़कात में अपना सारा माल देने का आदेश नहीं देता; बल्कि कुछ हिस्सा देने का आदेश दिया है। यह इब्न उययना और अन्य लोगों ने कहा है(4)।

और कहा गया: "वह तुमसे तुम्हारे माल नहीं मांगता" अपने लिए(5) या अपनी किसी ज़रूरत के कारण, वह तो केवल तुम्हें अपनी राह में खर्च करने का आदेश देता है; ताकि उसका पुण्य तुम्हें वापस मिले।

और कहा गया: {वह तुमसे तुम्हारे माल नहीं मांगता} वह तो केवल अपना ही माल तुमसे मांगता है; क्योंकि वह उसका अधिक मालिक है(6), और वही उसे प्रदान करने वाला है(7)।

और कहा गया: मुहम्मद तुमसे संदेश पहुँचाने के बदले में तुम्हारा माल नहीं मांगते। इसके समान है: {कह दो, "मैं तुमसे इस पर कोई प्रतिफल नहीं मांगता"} [अल-फ़ुरकान: 57] आयत। {यदि वह तुमसे वे माल मांगे और तुम पर दबाव डाले}: यानी वह तुम पर ज़ोर दे।

(1) अल-सिहाह (वत्र) में। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/122 बिना श्रेय के। और उन्होंने कहा: पहला अधिक सही है। (3) 8/360 - 361. (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/186, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/123 में इब्न उययना से इसी तरह। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/306. (6) (म) में: अल-मालिक (मालिक)। (7) अल-नुकत वल-उयून 5/307।

اسی طرح "وَتَرَهُ" اس کا حق، یعنی: اس میں کمی کر دی۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَن يَتِرَكُمْ أَعْمَٰلَكُمْ﴾ یعنی: وہ تمہارے اعمال میں ہرگز کمی نہیں کرے گا، جیسا کہ تم کہتے ہو: "میں گھر میں داخل ہوا"؛ حالانکہ تمہاری مراد ہوتی ہے گھر کے اندر۔ یہ جوہری نے کہا ہے(۱)۔

فراء: ﴿وَلَن يَتِرَكُمْ﴾ وتر سے مشتق ہے، جس کے معنی اکیلا یا طاق کے ہیں؛ تو معنی یہ ہوا: وہ تمہیں اجر و ثواب کے بغیر اکیلا نہیں چھوڑے گا(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّمَا الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَإِن تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ أُجُورَكُمْ وَلَا يَسْتَلْكُمْ أَمْوَلَكُمْ (۳۶) إِن يَسْأَلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ تَبْخَلُوا وَيُخْرِجْ أَضْغَانَكُمْ (۳۷)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّمَا الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ﴾ اس کا تذکرہ سورہ "الانعام" میں گزر چکا ہے(۳)۔ ﴿وَإِن تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ أُجُورَكُمْ﴾ شرط اور اس کی جزا ہے۔ ﴿وَلَا يَسْتَلْكُمْ أَمْوَلَكُمْ﴾ یعنی: وہ تمہیں زکوٰۃ میں اپنا سارا مال نکالنے کا حکم نہیں دیتا؛ بلکہ کچھ حصہ نکالنے کا حکم دیا ہے۔ یہ ابن عیینہ اور دیگر نے کہا ہے(۴)۔

اور کہا گیا: "وہ تم سے تمہارے مال نہیں مانگتا" اپنی ذات کے لیے(۵) یا اپنی کسی ضرورت کی وجہ سے، وہ تو تمہیں محض اپنی راہ میں خرچ کرنے کا حکم دیتا ہے؛ تاکہ اس کا ثواب تمہاری طرف لوٹے۔

اور کہا گیا: ﴿لَا يَسْتَلْكُمْ أَمْوَلَكُمْ﴾ وہ تو تم سے اپنے ہی مال مانگتا ہے؛ کیونکہ وہ ان کا زیادہ مالک(۶) ہے، اور وہی انہیں عطا کرنے والا ہے(۷)۔

اور کہا گیا: محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) پیغام پہنچانے پر تم سے تمہارے مال بطور اجرت نہیں مانگتے۔ اس کی نظیر یہ ہے: ﴿قُلْ مَا أَسْتَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ﴾ [الفرقان: ٥٧] آیت۔ ﴿إِن يَسْأَلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ﴾: وہ تم پر اصرار کرے۔

(١) الصحاح (وتر) میں۔ (٢) المحرر الوجيز ١٢٢/٥ بغیر نسبت کے۔ اور کہا: پہلا زیادہ صحیح ہے۔ (٣) ٣٦٠/٨ - ٣٦١۔ (٤) تفسير البغوی ١٨٦/٤، اور المحرر الوجيز ١٢٣/٥ میں ابن عیینہ سے اسی طرح۔ (٥) النكت والعيون ٣٠٦/٥۔ (٦) (م) میں: المالك (مالک)۔ (٧) النكت والعيون ٣٠٧/٥۔

It is said: "Ahfa" in asking, "Alhafa" (persistence), and "Alahha" (insistence) all have the same meaning. "Al-Hafiyy" is one who is exhaustive in questioning. Similarly, "Al-Ihfaa" is exhaustiveness in speech and dispute. From this comes "Ahfa sharibahu," meaning he trimmed his mustache thoroughly (1).

{If you are stingy, He will bring out your resentment} meaning: stinginess brings out your resentment.

Qatadah said: Allah knew that asking for money brings out resentment (2).

Ibn Abbas, Mujahid, Ibn Muhaysin, and Humayd read: "wa takhruju" (and it comes out) with a fatha on the 'ta' and a damma on the 'ra'. "Adghanukum" (your resentment) is in the nominative case (marfu') because it is the subject (3). Al-Walid narrated from Ya'qub al-Hadrami "wa nukhriju" (and We bring out) with the letter 'nun' (4). Abu Mu'ammar narrated from Abd al-Warith from Abu 'Amr: "wa yakhruju" with a damma on the 'jeem' as a disconnected and new sentence (5). The well-known reading from him is: "wa yukhrij" like the rest of the reciters, conjoined to what preceded.

The Almighty's saying: {Here you are, those who are invited to spend in the way of Allah; but among you are some who are stingy. And whoever is stingy is only stingy towards himself. And Allah is the Free of need, while you are the needy. And if you turn away, He will replace you with another people; then they will not be the likes of you. 38}

The Almighty's saying: {Here you are, those who are invited} meaning: Here you are, O believers, being called {to spend in the way of Allah} meaning: in Jihad and the path of goodness. {but among you are some who are stingy. And whoever is stingy is only stingy towards himself} meaning: against his own soul; that is, he deprives it of the reward and recompense. {And Allah is the Free of need} meaning: He is not in need of your wealth. {while you are the needy} of Him.

(1) Al-Sihah (Hafa). (2) Tafsir Abi al-Layth 3/248, Al-Wasit 4/130, and narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/224. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 141, Al-Bahr al-Muhit 8/86. (4) Al-Bahr al-Muhit 8/86, mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 141 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (5) Al-Muhtasib 2/273, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 141.

कहा जाता है: सवाल करने में "अहफ़ा", "अल्हाफ़ा" (लगातार पूछना), और "अलहा" (ज़ोर देना) सभी का एक ही अर्थ है। "अल-हफ़ी" वह है जो सवाल करने में बहुत गहरा और पूरी तरह से जाँच करने वाला हो। इसी तरह, "अल-इहफ़ा" बातचीत और विवाद में गहराई तक जाना है। इसी से निकला है "अहफ़ा शारिबहु"; यानी: उसने अपनी मूँछों को पूरी तरह से तराशा (1)।

{यदि तुम कंजूसी करोगे, तो वह तुम्हारी नफरत को बाहर निकाल देगा} यानी: कंजूसी तुम्हारी नफरत को बाहर निकाल देती है।

क़तादाह ने कहा: अल्लाह जानता था कि पैसे माँगने से नफरत बाहर आती है (2)।

इब्न अब्बास, मुजाहिद, इब्न मुहयसिन और हुमैद ने पढ़ा: "वा तख़रुजु" (और वह निकलता है) 'ता' पर फ़था और 'रा' पर दम्मा के साथ। "अदग़ानुकुम" (तुम्हारी नफरत) पेश की हालत में है क्योंकि यह कर्ता (फ़ाइल) है (3)। अल-वलीद ने याकूब अल-हदरामी से "वा नुख़रिजू" (और हम निकालते हैं) 'नुन' अक्षर के साथ रिवायत किया (4)। अबू मुअम्मर ने अब्द अल-वारिस से अबू अम्र के हवाले से रिवायत किया: "वा यख़रुजू" 'जीम' पर दम्मा के साथ, एक स्वतंत्र वाक्य के रूप में (5)। उनके बारे में प्रसिद्ध रिवायत है: "वा युख़रिज" अन्य सभी पाठकों की तरह, जो पहले आए हुए शब्द से जुड़ा है।

अल्लाह का फरमान है: {सुनो! तुम वही लोग हो जिन्हें अल्लाह की राह में खर्च करने के लिए बुलाया जाता है, फिर तुम में से कुछ कंजूसी करते हैं। और जो कंजूसी करता है, वह वास्तव में अपने ही खिलाफ कंजूसी करता है। अल्लाह बेनियाज़ (स्वतंत्र) है, और तुम मोहताज हो। और अगर तुम मुँह मोड़ लोगे, तो वह तुम्हारी जगह दूसरी कौम ले आएगा, फिर वे तुम्हारे जैसे नहीं होंगे। 38}

अल्लाह का फरमान है: {सुनो! तुम वही लोग हो जिन्हें बुलाया जाता है} यानी: ऐ ईमान वालो! तुम्हें बुलाया जा रहा है {अल्लाह की राह में खर्च करने के लिए} यानी: जिहाद और भलाई के रास्ते में। {फिर तुम में से कुछ कंजूसी करते हैं। और जो कंजूसी करता है, वह वास्तव में अपने ही खिलाफ कंजूसी करता है} यानी: अपनी ही जान पर; यानी वह उसे पुण्य और इनाम से वंचित रखता है। {अल्लाह बेनियाज़ है} यानी: उसे तुम्हारे माल की कोई ज़रूरत नहीं है। {और तुम मोहताज हो} उसके।

(1) अल-सिहाह (हफ़ा)। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/248, अल-वसीत 4/130, और इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/224 में निकाला है। (3) अल-क़िराआत अल-शादज़ह पृ. 141, अल-बहर अल-मुहीत 8/86। (4) अल-बहर अल-मुहीत 8/86, और इब्न खालवेह ने अल-क़िराआत अल-शादज़ह पृ. 141 में इब्न अब्बास (रज़ि.) से इसका ज़िक्र किया है। (5) अल-मुह्तसिब 2/273, और अल-क़िराआत अल-शादज़ह पृ. 141।

کہا جاتا ہے: سوال میں "أحفى" ، "ألحف" اور "ألحّ" کے ایک ہی معنی ہیں۔ اور "الحفيّ" سوال میں انتہا تک پہنچنے والا ہے۔ اسی طرح "الإحفاء" کلام اور جھگڑے میں کھوج لگانا اور انتہا تک پہنچنا ہے۔ اسی سے "أحفى شاربه" ہے؛ یعنی: اس نے اپنی مونچھیں پوری طرح کتریں (۱)۔

﴿تَبْخَلُوا وَيُخْرِجْ أَضْغَانَكُمْ﴾ یعنی: بخل تمہارے کینوں کو نکال دے گا۔

قتادہ نے کہا: اللہ جانتا تھا کہ مال مانگنے میں کینوں کا نکلنا ہے (۲)۔

ابن عباس، مجاہد، ابن محیصن اور حمید نے پڑھا ہے: "وتَخْرُجُ" 'تا' کے زبر اور 'را' کے پیش کے ساتھ "أَضْغَانُكُمْ" رفع (پیش) کے ساتھ ہے کیونکہ یہ فاعل ہے (۳)۔ الولید نے یعقوب الحضرمی سے "ونخرج" 'نون' کے ساتھ روایت کیا ہے (٤)۔ اور ابو معمر نے عبد الوارث سے انہوں نے ابو عمرو سے روایت کیا: "ويخرج" 'جیم' کے رفع کے ساتھ، کلام کے انقطاع اور استیناف (نئے سرے سے شروع کرنے) کی بنا پر (٥)، اور ان سے مشہور روایت "ويُخْرِجْ" ہے باقی قراء کی طرح، جو ماقبل پر عطف ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هَاأَنتُمْ هَؤُلَاءِ تُدْعَوْنَ لِتُنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنكُم مَّن يَبْخَلُ ۖ وَمَن يَبْخَلْ فَإِنَّمَا يَبْخَلُ عَن نَّفْسِهِ ۚ وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنتُمُ الْفُقَرَاءُ ۚ وَإِن تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُم ۳۸﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هَاأَنتُمْ هَؤُلَاءِ تُدْعَوْنَ﴾ یعنی: اے مومنو! یہ تم ہو جنہیں بلایا جاتا ہے ﴿لِتُنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ یعنی: جہاد اور خیر کے راستے میں۔ ﴿فَمِنكُم مَّن يَبْخَلُ وَمَن يَبْخَلْ فَإِنَّمَا يَبْخَلُ عَن نَّفْسِهِ﴾ یعنی: اپنی ہی جان پر بخل کرتا ہے؛ یعنی: اسے اجر و ثواب سے روکتا ہے۔ ﴿وَاللَّهُ الْغَنِيُّ﴾ یعنی: بے شک وہ تمہارے مالوں کا محتاج نہیں ہے۔ ﴿وَأَنتُمُ الْفُقَرَاءُ﴾ اس کی طرف۔

(١) الصحاح (حفا). (٢) تفسير ابى الليث ٣/ ٢٤٨، والوسيط ٤/ ١٣٠، وأخرجه عبد الرزاق فى تفسيره ٢/ ٢٢٤. (٣) القراءات الشاذة ص ١٤١، والبحر المحيط ٨/ ٨٦. (٤) البحر المحيط ٨/ ٨٦، وذكرها ابن خالويه فى القراءات الشاذة ص ١٤١ عن ابن عباس رضى الله عنهما. (٥) المحتسب ٢/ ٢٧٣، والقراءات الشاذة ص ١٤١

Surah Muhammad: Verse 38 | 292

“And if you turn away, He will replace you with another people” meaning: more obedient to Allah than you(1).

At-Tirmidhi(2) narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah ﷺ recited this verse: “And if you turn away, He will replace you with another people; then they will not be like you.” They asked: “Who will replace us?” He said: So the Messenger of Allah ﷺ struck Salman on the shoulder and said: “This man and his people. This man and his people.” He [At-Tirmidhi] said: A strange (Gharib) hadith with some issues in its chain.

Abdullah bin Ja'far bin Najih, the father of Ali bin al-Madini, also narrated this hadith from al-Ala bin Abd al-Rahman from his father from Abu Hurairah, who said: Some people from the companions of the Messenger of Allah ﷺ said: “O Messenger of Allah, who are these people whom Allah mentioned that if we turn away, they would be substituted, and then they would not be like us?” He said: Salman was beside the Messenger of Allah ﷺ, and he said: The Messenger of Allah ﷺ struck Salman's thigh and said: “This man and his companions. By Him in Whose Hand is my soul, if faith were tied to the Pleiades (the stars), men from Persia would have attained it.”(3).

Al-Hasan said: They are the non-Arabs (Ajam). Ikrimah said: They are Persia and Rome(4). Al-Muhasibi said: No one after the Arabs from all the races of the non-Arabs has a better religion, nor were there scholars from among them except the Persians.

And it was said: They are Yemen, and they are the Ansar. This was said by Shurayh bin Ubayd(5). Ibn Abbas said the same:

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/248. (2) In his Sunan (3260). (3) Sunan at-Tirmidhi (3261), and it is in Sahih Ibn Hibban (7123) from the path of Muslim bin Khalid from al-Ala... and Al-Bukhari recorded it (4897), and Muslim (2546) (231) with the wording: “...and he placed his hand on Salman then said: ‘If faith were at the Pleiades, men from these would reach it’.” And Ahmad recorded it (8081), and Muslim (2546) (230) with the wording: “If the religion were at the Pleiades, a man from Persia - or he said - from the sons of Persia, would go to it.” (4) Tafsir al-Baghawi 4/187, and al-Kashshaf 3/540. (5) An-Nukat wal-'Uyun 5/307.

सूरह मुहम्मद: आयत 38 | 292

“और यदि तुम मुंह मोड़ लोगे, तो वह तुम्हारे स्थान पर दूसरी जाति को ले आएगा” अर्थात्: वे तुमसे अधिक अल्लाह के आज्ञाकारी होंगे(1)।

तिर्मिज़ी(2) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने यह आयत पढ़ी: “और यदि तुम मुंह मोड़ लोगे, तो वह तुम्हारे स्थान पर दूसरी जाति को ले आएगा; फिर वे तुम्हारे जैसे नहीं होंगे।” उन्होंने पूछा: “हमारे स्थान पर कौन बदले जाएंगे?” उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने सलमान के कंधे पर हाथ मारा और कहा: “यह और इसकी कौम। यह और इसकी कौम।” उन्होंने [तिर्मिज़ी] कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है जिसकी सनद (श्रृंखला) में कुछ चर्चा है।

अब्दुल्ला बिन जाफ़र बिन नजीह, अली बिन अल-मदीनी के पिता ने भी अल-अला बिन अब्द अल-रहमान से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अबू हुरैरा से यह हदीस रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों में से कुछ लोगों ने कहा: “हे अल्लाह के रसूल, ये कौन लोग हैं जिनका अल्लाह ने उल्लेख किया है कि यदि हम मुंह मोड़ लें, तो वे बदल दिए जाएंगे, और फिर वे हमारे जैसे नहीं होंगे?” उन्होंने कहा: सलमान अल्लाह के रसूल ﷺ के बगल में थे, उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने सलमान की जांघ पर हाथ मारा और कहा: “यह और इसके साथी। उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, यदि ईमान सुरैया (सितारों के समूह) से लटका होता, तो फ़ारस के लोग उसे प्राप्त कर लेते।“(3)।

अल-हसन ने कहा: वे अजम (गैर-अरब) हैं। इकरामा ने कहा: वे फ़ारस और रोम हैं(4)। अल-मुहासिबी ने कहा: अरबों के बाद गैर-अरबों की सभी नस्लों में से किसी का धर्म बेहतर नहीं है, और न ही उनमें फ़ारसियों के अलावा कोई विद्वान थे।

और कहा गया: वे यमन हैं, और वे अंसार हैं। यह शुरैह बिन उबैद ने कहा है(5)। इब्न अब्बास ने भी यही कहा है:

---

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/248। (2) उनकी सुनन (3260) में। (3) सुनन तिर्मिज़ी (3261), और यह सहीह इब्न हिब्बान (7123) में मुस्लिम बिन खालिद के माध्यम से अल-अला से है... और अल-बुखारी (4897) ने इसे निकाला, और मुस्लिम (2546) (231) ने इन शब्दों के साथ: “...तो उन्होंने अपना हाथ सलमान पर रखा और कहा: ‘अगर ईमान सुरैया के पास होता, तो इन लोगों में से कुछ

पुरुष उसे पा लेते'।" और अहमद (8081) ने इसे निकाला, और मुस्लिम (2546) (230) ने इन शब्दों के साथ: "अगर दीन सुरैया के पास होता, तो फ़ारस का एक आदमी - या कहा - फ़ारस के बेटों में से एक, उस तक पहुँच जाता।" (4) तफ़सीर अल-बगवी 4/187, और अल-कश्शाफ 3/540। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/307।

﴿وَإِن تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ﴾ یعنی: وہ تم سے زیادہ اللہ کے فرمانبردار ہوں گے[1]۔

ترمذی[2] نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَإِن تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ﴾ صحابہ نے عرض کیا: وہ کون لوگ ہیں جو ہماری جگہ لائے جائیں گے؟ تو رسول اللہ ﷺ نے حضرت سلمان رضی اللہ عنہ کے کندھے پر ہاتھ مار کر فرمایا: «یہ اور اس کی قوم۔ یہ اور اس کی قوم» امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے اس کی اسناد میں کلام ہے۔

اور عبد اللہ بن جعفر بن نجیح، والد علی بن المدینی نے بھی یہ حدیث علاء بن عبد الرحمن سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے کچھ صحابہ نے عرض کیا: یا رسول اللہ، یہ کون لوگ ہیں جن کا اللہ نے ذکر کیا ہے کہ اگر ہم پیٹھ پھیر لیں تو انہیں بدل دیا جائے گا، پھر وہ ہماری طرح نہ ہوں گے؟ انہوں نے کہا: اور سلمان رضی اللہ عنہ رسول اللہ ﷺ کے پہلو میں بیٹھے تھے، آپ ﷺ نے سلمان کی ران پر ہاتھ مارا اور فرمایا: «یہ اور اس کے ساتھی۔ اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، اگر ایمان ثریا (ستاروں) پر بھی معلق ہوتا تو فارس کے لوگ اسے حاصل کر لیتے۔»[3]۔

اور حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: وہ عجمی ہیں۔ اور عکرمہ رحمہ اللہ نے فرمایا: وہ اہل فارس اور رومی ہیں[٤]۔ المحاسبی نے کہا: عربوں کے بعد عجمیوں کی تمام نسلوں میں کوئی بھی دین کے لحاظ سے بہتر نہیں ہے، اور نہ ہی ان میں فارس کے علاوہ علماء تھے۔

اور کہا گیا: وہ اہل یمن ہیں، اور وہ انصار ہیں۔ یہ شریح بن عبید(٥) نے کہا ہے۔ اور اسی طرح ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا:

---

(١) تفسیر ابی اللیث ٣/ ٢٤٨۔ (٢) اپنی سنن (٣٢٦٠) میں۔ (٣) سنن ترمذی (٣٢٦١)، اور یہ صحیح ابن حبان (٧١٢٣) میں مسلم بن خالد عن العلاء کے طریق سے ہے... اور اسے بخاری (٤٨٩٧) اور مسلم (٢٥٤٦) (٢٣١) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: «... پس آپ نے اپنا ہاتھ سلمان پر رکھا اور فرمایا: 'اگر ایمان ثریا کے پاس ہوتا، تو ان میں سے کچھ لوگ اسے ضرور پا لیتے۔'» اور اسے احمد (٨٠٨١) اور مسلم (٢٥٤٦) (٢٣٠) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: «اگر دین ثریا کے پاس ہوتا، تو فارس کا ایک شخص - یا فرمایا - ابنائے فارس میں سے کوئی شخص اسے جا لیتا۔» (٤) تفسیر بغوی ٤/ ١٨٧، اور الکشاف ٣/ ٥٤٠۔ (٥) النکت والعیون ٣٠٧/٥۔

They are the Ansar(1). And from him (another report): they are the angels(2). And from him: they are the Tabi'un (followers). Mujahid said: they are whoever Allah wills from the rest of the people(3).

{Then they will not be like you} Al-Tabari said: meaning, in stinginess in spending in the way of Allah. It is narrated from Abu Musa al-Ash'ari that when this verse was revealed, the Messenger of Allah ﷺ rejoiced and said: "It is dearer to me than the world"(4). And Allah knows best.

The Surah ended with the praise and help of Allah, and may Allah's peace and blessings be upon our master Muhammad, and upon his family and pure companions.

(1) Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 7/416 to Muqatil. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/17 without attribution. (3) Zad al-Masir 7/416. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/308.

वे अंसार हैं(1)। और उनसे (एक अन्य रिवायत): वे फ़रिश्ते हैं(2)। और उनसे: वे ताबेईन हैं। मुजाहिद ने कहा: वे शेष लोगों में से जो भी अल्लाह चाहे(3)।

{फिर वे तुम्हारी तरह नहीं होंगे} अल-तबरी ने कहा: यानी, अल्लाह की राह में खर्च करने में कंजूसी करने में। अबू मूसा अल-अशअरी से वर्णित है कि जब यह आयत उतरी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ खुश हुए और कहा: "यह मुझे दुनिया से ज्यादा प्रिय है"(4)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सूरह अल्लाह की प्रशंसा और सहायता के साथ समाप्त हुई, और अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हमारे स्वामी मुहम्मद पर, और उनके परिवार और शुद्ध साथियों पर हों।

(1) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/416 में इसे मुक़ातिल से संबंधित किया है। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/17 बिना श्रेय के। (3) ज़ाद अल-मसीर 7/416। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/308।

وہ انصار ہیں (۱)۔ اور ان سے (ایک دوسری روایت ہے کہ): وہ فرشتے ہیں (۲)۔ اور ان سے: وہ تابعین ہیں۔ مجاہد نے کہا: وہ باقی تمام لوگوں میں سے جس کو اللہ چاہے (۳)۔

{پھر وہ تمہاری طرح نہیں ہوں گے} الطبری نے کہا: یعنی اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کے معاملے میں بخل کرنے میں۔ ابوموسیٰ الاشعری سے مروی ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ خوش ہوئے اور فرمایا: "یہ مجھے دنیا سے زیادہ محبوب ہے" (۴)۔ واللہ اعلم۔

سورہ اللہ کی حمد و ثنا اور اس کی مدد سے ختم ہوئی، اور اللہ تعالیٰ ہمارے سردار محمد ﷺ پر اور ان کی آل اور پاکیزہ صحابہ پر درود و سلام بھیجے۔

(۱) ابن الجوزی نے زاد المسیر ۷/۴۱۶ میں اسے مقاتل سے منسوب کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۵/۱۷ بغیر نسبت کے۔ (۳) زاد المسیر ۷/۴۱۶۔ (۴) النکت والعیون ۳۰۸/۵۔

Surah Al-Fath

It is Medinan by consensus, and it has twenty-nine verses. It was revealed at night between Makkah and Medina concerning the matter of Al-Hudaybiyyah. Muhammad ibn Ishaq narrated from Al-Zuhri, from Urwah, from Al-Miswar ibn Makhramah and Marwan ibn Al-Hakam, who said: Surat Al-Fath was revealed between Makkah and Medina concerning the matter of Al-Hudaybiyyah from its beginning to its end (1).

In the Sahihayn, from Zayd ibn Aslam, from his father, that the Messenger of Allah ﷺ was traveling on one of his journeys, and Umar ibn Al-Khattab was traveling with him at night. Umar asked him about something, but the Messenger of Allah ﷺ did not answer him. Then he asked him again, and he did not answer. Then he asked him a third time, and he did not answer. So Umar ibn Al-Khattab said: "May Umar's mother be bereft of him! You have pestered the Messenger of Allah ﷺ three times, and each time he did not answer you." Umar said: "So I spurred my camel and went ahead of the people, fearing that some Quranic revelation might be sent down concerning me. It wasn't long before I heard a caller calling me. I said: I feared that Quranic revelation had been sent down concerning me. So I came to the Messenger of Allah ﷺ and greeted him. He said: 'Tonight a Surah has been revealed to me that is dearer to me than everything upon which the sun rises.' Then he recited: {Verily, We have given you a manifest victory}. This is the wording of Al-Bukhari (2). Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Gharib Sahih Hadith (3).

In Sahih Muslim (4), from Qatadah, that Anas ibn Malik narrated to them saying: When it was revealed: {Verily, We have given you a manifest victory, that Allah may forgive you your sins of the past and the future, and complete His Favor on you, and guide you on the Straight Path} up to {a supreme success}, upon his return from Al-Hudaybiyyah while they were overcome with grief and sadness, having already sacrificed the sacrificial animals at Al-Hudaybiyyah, he said: "A verse has been revealed to me that is dearer to me than the entire world."

---

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 403. (2) Sahih al-Bukhari (4177) and (4833). It is not in Sahih Muslim, and al-Mizzi did not attribute it to him 6/8. It is in Musnad Ahmad (209). His saying: "Nazarta Rasool Allah," meaning: you were persistent in questioning him. "Wa lam yan-shab an fa'ala kadha," meaning: he did not delay. Al-Nihayah (Nazar) (Nashab). (3) Sunan al-Tirmidhi (3262). (4) Number (1786), and also narrated by Ahmad (13246).

सूरह अल-फतह

यह सर्वसम्मति से मदनी (मदीना में अवतरित) है, और इसमें उनतीस आयतें हैं। यह मक्का और मदीना के बीच रात में हुदैबिया के मामले में नाजिल हुई। मुहम्मद इब्न इसहाक ने ज़ुहरी से, उन्होंने उर्वा से, उन्होंने अल-मिसवर इब्न मखरमा और मरवान इब्न अल-हकम से रिवायत की है, उन दोनों ने कहा: सूरह अल-फतह मक्का और मदीना के बीच हुदैबिया के मामले में शुरू से अंत तक नाजिल हुई (1)।

और सहीहैन में ज़ैद बिन असलम से उनके पिता के हवाले से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ अपने किसी सफ़र में चल रहे थे, और उमर बिन अल-ख़त्ताब रात के समय उनके साथ चल रहे थे। उमर ने उनसे किसी चीज़ के बारे में पूछा, लेकिन अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें जवाब नहीं दिया। फिर उन्होंने पूछा, तो भी जवाब नहीं दिया, फिर उन्होंने तीसरी बार पूछा, तो भी जवाब नहीं दिया। तो उमर बिन अल-ख़त्ताब ने (स्वयं से) कहा: "उमर की माँ उसे खो दे! आपने अल्लाह के रसूल ﷺ को तीन बार परेशान किया और हर बार उन्होंने आपको जवाब नहीं दिया।" उमर ने कहा: "तो मैंने अपने ऊँट को तेज़ किया और लोगों से आगे निकल गया, मुझे डर था कि कहीं मेरे बारे में कुरान की कोई आयत नाजिल न हो जाए। अभी कुछ ही समय बीता था कि मैंने एक पुकारने वाले को मुझे पुकारते हुए सुना। मैंने (मन में) कहा: मुझे डर था कि मेरे बारे में कुरान नाजिल हुआ होगा। चुनाँचे मैं अल्लाह के रसूल ﷺ की सेवा में हाज़िर हुआ और उन्हें सलाम किया। उन्होंने फरमाया: 'आज रात मुझ पर एक ऐसी सूरह नाजिल हुई है जो मुझे उन सभी चीज़ों से ज़्यादा प्यारी है जिन पर सूरज उगता है।' फिर उन्होंने पढ़ा: {बेशक हमने आपको एक स्पष्ट विजय प्रदान की है}। यह बुखारी के शब्द हैं (2)। और तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन ग़रीब सहीह है (3)।

और सहीह मुस्लिम (4) में क़तादा से वर्णित है कि अनस बिन मलिक ने उन्हें बताया कि जब यह नाजिल हुई: {बेशक हमने आपको एक स्पष्ट विजय प्रदान की है, ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाहों को क्षमा कर दे, और आप पर अपनी नेमत पूरी कर दे, और आपको सीधे रास्ते पर ले चले} से लेकर {एक महान सफलता} तक, हुदैबिया से वापसी के समय जब वे दुःख और उदासी में डूबे हुए थे, और उन्होंने हुदैबिया में कुरबानी के जानवरों को ज़बह कर दिया था, तो उन्होंने (पैगंबर ﷺ ने) फरमाया: "मुझ पर एक ऐसी आयत नाजिल हुई है जो मुझे पूरी दुनिया से ज़्यादा प्यारी है।"

(1) असबाब अल-नुज़ुल, अल-वाहिदी, पृष्ठ 403। (2) सहीह अल-बुखारी (4177) और (4833)। यह सहीह मुस्लिम में नहीं है और अल-मिज़्ज़ी ने इसे उनकी ओर नहीं जोड़ा है 6/8। यह मसनद अहमद (209) में है। और उनका कहना "नज़रता रसूल अल्लाह" यानी आपने उनसे सवाल करने में बहुत ज़ोर दिया। "वलम यनशब" यानी देर नहीं लगाई। अल-निहाया (नज़र) (नशब)। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3262)। (4) संख्या (1786), और इसे अहमद (13246) ने भी रिवायत किया है।

سورة الفتح

یہ بالاتفاق مدنی ہے، اور اس کی انتیس آیات ہیں۔ یہ مکہ اور مدینہ کے درمیان رات کے وقت صلح حدیبیہ کے معاملے میں نازل ہوئی۔ محمد بن اسحاق نے زہری سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے مسور بن مخرمہ اور مروان بن حکم سے روایت کیا، ان دونوں نے کہا: سورۃ الفتح مکہ اور مدینہ کے درمیان صلح حدیبیہ کے بارے میں شروع سے آخر تک نازل ہوئی (۱)۔

اور صحیحین میں زید بن اسلم سے مروی ہے، وہ اپنے والد سے روایت کرتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ اپنے کسی سفر میں جا رہے تھے، اور عمر بن خطابؓ رات کے وقت آپ کے ساتھ چل رہے تھے۔ عمرؓ نے آپ سے کسی چیز کے بارے میں پوچھا تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں جواب نہ دیا۔ پھر انہوں نے پوچھا تو آپ نے جواب نہ دیا، پھر انہوں نے پوچھا تو آپ نے جواب نہ دیا۔ تو عمر بن خطابؓ نے (اپنے آپ سے) کہا: "عمر کی ماں اسے کھو دے! تو نے رسول اللہ ﷺ کو تین بار تنگ کیا اور ہر بار آپ نے تجھے جواب نہ دیا"۔ عمرؓ کہتے ہیں: "پس میں نے اپنا اونٹ دوڑایا اور لوگوں سے آگے نکل گیا، اور مجھے ڈر لگا کہ کہیں میرے بارے میں قرآن کی کوئی آیت نازل نہ ہو جائے۔ ابھی تھوڑی دیر ہی گزری تھی کہ میں نے ایک پکارنے والے کو سنا جو مجھے پکار رہا تھا۔ میں نے (دل میں) کہا: مجھے ڈر تھا کہ میرے بارے میں قرآن نازل ہوا ہوگا۔ چنانچہ میں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور آپ کو سلام کیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: 'آج رات مجھ پر ایک ایسی سورت نازل ہوئی ہے جو مجھے ان تمام چیزوں سے زیادہ محبوب ہے جن پر سورج طلوع ہوتا ہے'۔ پھر آپ ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا﴾ (بے شک ہم نے آپ کو کھلی فتح عطا فرمائی)۔ یہ بخاری کے الفاظ ہیں (۲)۔ اور امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے (۳)۔

اور صحیح مسلم (۴) میں قتادہ سے مروی ہے کہ حضرت انس بن مالکؓ نے انہیں بتایا کہ جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾ سے لے کر ﴿فَوْزًا عَظِيمًا﴾ تک، حدیبیہ سے واپسی کے موقع پر جبکہ صحابہ غم اور اداسی کی کیفیت میں تھے، اور انہوں نے حدیبیہ میں قربانیاں ذبح کر دی تھیں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھ پر ایک ایسی آیت نازل ہوئی ہے جو مجھے پوری دنیا سے زیادہ پیاری ہے"۔

---

(۱) اسباب النزول للواحدی، ص ۴۰۳۔ (۲) صحیح بخاری (۴۱۷۷) اور (۴۸۳۳)۔ اور یہ صحیح مسلم میں نہیں ہے اور مزی نے اس کی طرف اسے منسوب نہیں کیا ۶/۸۔ یہ مسند احمد (۲۰۹) میں ہے۔ اور ان کا قول "نزرت رسول الله" یعنی آپ سے سوال کرنے میں اصرار کیا۔ "لم ینشب" یعنی دیر نہ لگائی۔ النہایۃ (نزر) (نشب)۔ (۳) سنن ترمذی (۳۲۶۲)۔ (۴) نمبر (۱۷۸۶)، اور اسے احمد (۱۳۲۴۶) نے بھی روایت کیا ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 1 295

Ataa reported from Ibn Abbas: The Jews insulted the Prophet (ﷺ) and the Muslims when the Almighty's saying was revealed: "And I do not know what will be done with me or with you" [Al-Ahqaf: 9]. They said: "How can we follow a man who does not know what will be done with him!" This distressed the Prophet (ﷺ), so Allah Almighty revealed: "Indeed, We have granted you a clear victory, so that Allah may forgive you what preceded of your sin and what will follow" (1).

And similarly, Muqatil bin Sulayman said: When the Almighty's saying was revealed: "And I do not know what will be done with me or with you", the polytheists and hypocrites rejoiced and said: "How can we follow a man who does not know what will be done with him or with his companions?" So after he returned from Al-Hudaybiyyah, there was revealed: "Indeed, We have granted you a clear victory," meaning: We have decreed for you a decree. This verse abrogated that one. Then the Prophet (ﷺ) said: "A Surah has been revealed to me that is more beloved to me than red camels" (2).

Al-Mas'udi said: I was informed that whoever recites Surah Al-Fath on the first night of Ramadan in voluntary prayer, Allah will protect him that year (3).

In the Name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

The Almighty's saying: "Indeed, We have granted you a clear victory" (4)

There is disagreement about what this victory is. In Bukhari (4): Muhammad bin Bashar narrated to me, saying: Ghundar narrated to us, saying: Shu'bah narrated to us, saying: I heard Qatadah reporting from Anas regarding "Indeed, We have granted you a clear victory" - he said: It is Al-Hudaybiyyah.

(1) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi, pp. 403-404, and a similar narration preceded in its place in Al-Ahqaf. (2) Mentioned similarly by Abu al-Layth in his Tafsir 3/249, but it does not mention abrogation, nor the Prophet's (ﷺ) saying "A Surah has been revealed to me...". (3) Al-Suyuti mentioned it in Al-Durr al-Manthur 6/70 and attributed it to Al-Silafi in Al-Tuyuriyyat, and Al-Mas'udi did not mention his chain of narration to whom it reached him, so the report is weak. Furthermore, Al-Mas'udi - who is Abdul Rahman bin Abdullah bin Utbah bin Abdullah bin Mas'ud - was truthful but became confused before his death, as Mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Taqrib. (4) Under No. (4834).

सूरह अल-फ़तह: आयत 1 295

अता ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: यहूदियों ने नबी (ﷺ) और मुसलमानों का अपमान किया जब अल्लाह तआला का यह फरमान उतरा: "और मैं नहीं जानता कि मेरे साथ क्या किया जाएगा और न ही तुम्हारे साथ" [अल-अहकाफ: 9]। उन्होंने कहा: "हम उस आदमी का अनुसरण कैसे कर सकते हैं जिसे यह नहीं पता कि उसके साथ क्या किया जाएगा!" यह बात नबी (ﷺ) को बहुत नागवार गुज़री, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: "बेशक हमने आपको एक खुली फतह (जीत) अता की है, ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाहों को माफ कर दे" (1)।

और इसी तरह मुकातिल बिन सुलेमान ने कहा: जब अल्लाह तआला का यह फरमान उतरा: "और मैं नहीं जानता कि मेरे साथ क्या किया जाएगा और न ही तुम्हारे साथ", तो मुशरिकों और मुनाफ़िक़ों को खुशी हुई और उन्होंने कहा: "हम उस आदमी का अनुसरण कैसे कर सकते हैं जिसे यह नहीं पता कि उसके साथ या उसके साथियों के साथ क्या किया जाएगा?" तो हुदैबिया से लौटने के बाद नाज़िल हुआ: "बेशक हमने आपको एक खुली फतह अता की है," यानी: हमने आपके लिए एक फैसला कर दिया है। तो इस आयत ने उस आयत को मंसूख (निरस्त) कर दिया। फिर नबी (ﷺ) ने फरमाया: "मुझ पर एक ऐसी सूरह नाज़िल हुई है जो मुझे लाल ऊंटों से भी ज्यादा प्रिय है" (2)।

अल-मसूदी ने कहा: मुझे यह खबर पहुँची है कि जो कोई रमज़ान की पहली रात में नफ़्ल नमाज़ में सूरह अल-फ़तह पढ़ता है, अल्लाह उस साल उसकी हिफाज़त करता है (3)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है

अल्लाह तआला का फरमान: "बेशक हमने आपको एक खुली फतह अता की है" (4)

इस बारे में मतभेद है कि यह फतह क्या है? बुखारी में है (4): मुझसे मुहम्मद बिन बशार ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे ग़ुन्दर ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे शुबा ने बयान किया, उन्होंने कहा: मैंने कतादा से सुना, वह अनस से रिवायत करते हैं: "बेशक हमने आपको एक खुली फतह अता की है" के बारे में उन्होंने कहा: यह हुदैबिया है।

(1) अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल, पृ. 403-404, और इसी तरह का वर्णन अल-अहकाफ में अपने स्थान पर पहले आ चुका है। (2) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 3/249 में इसी तरह का उल्लेख किया है, लेकिन इसमें मंसूख होने का ज़िक्र नहीं है, और न ही नबी (ﷺ) का यह कथन कि

"मुझ पर एक सूरह नाज़िल हुई है..."। (3) अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मन्शूर 6/70 में इसका उल्लेख किया है और इसे अल-तयुरियात में अल-सिलाफी के हवाले से बताया है, और अल-मसूदी ने अपनी सनद (सूत्र) का ज़िक्र नहीं किया कि यह खबर उन तक कैसे पहुँची, इसलिए यह खबर ज़ईफ़ (कमज़ोर) है। इसके अलावा, अल-मसूदी - जो अब्दुल रहमान बिन अब्दुल्ला बिन उतबा बिन अब्दुल्ला बिन मसूद हैं - सच्चे थे लेकिन अपनी मृत्यु से पहले उनका हाफिज़ा गड़बड़ा गया था; जैसा कि हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में उल्लेख किया है। (4) नंबर (4834) के तहत।

سورة الفتح: آیت ۱ ۲۹۵

عطاء نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ: یہودیوں نے نبی ﷺ اور مسلمانوں کو برا بھلا کہا جب اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نازل ہوا: ﴿وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ﴾ [الاحقاف: ۹] (اور میں نہیں جانتا کہ میرے ساتھ کیا کیا جائے گا اور نہ تمہارے ساتھ)۔ انہوں نے کہا: ہم ایسے شخص کی پیروی کیسے کریں جسے یہ معلوم نہیں کہ اس کے ساتھ کیا کیا جائے گا! یہ بات نبی ﷺ پر شاق گزری، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا لِّيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ (بے شک ہم نے آپ کو کھلی فتح عطا فرمائی، تاکہ اللہ آپ کے اگلے اور پچھلے گناہ معاف فرما دے) (۱)۔

اور اسی طرح مقاتل بن سلیمان نے کہا: جب اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نازل ہوا: ﴿وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ﴾، تو مشرکین اور منافقین خوش ہوئے اور کہنے لگے: ہم ایسے شخص کی پیروی کیسے کریں جسے یہ پتہ نہیں کہ اس کے ساتھ یا اس کے ساتھیوں کے ساتھ کیا کیا جائے گا؟ تو حدیبیہ سے واپسی کے بعد نازل ہوا: ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا﴾ یعنی: ہم نے آپ کے حق میں ایک فیصلہ کر دیا۔ چنانچہ اس آیت نے اس (پہلی) آیت کو منسوخ کر دیا۔ پھر نبی ﷺ نے فرمایا: "مجھ پر ایسی سورت نازل ہوئی ہے جو مجھے سرخ اونٹوں سے زیادہ عزیز ہے" (۲)۔

اور مسعودی نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ جو شخص رمضان کی پہلی رات میں نفل نماز میں سورۃ الفتح پڑھے، اللہ اس سال اس کی حفاظت فرماتا ہے (۳)۔

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا﴾ (۴)

اس بارے میں اختلاف ہے کہ یہ فتح کیا ہے؟ چنانچہ بخاری میں ہے (۴): مجھ سے محمد بن بشار نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے غندر نے بیان کیا، انہوں ने कहा: ہم سے شعبہ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے قتادہ سے سنا، وہ انسؓ سے روایت کرتے ہیں: ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا﴾ کے بارے میں انہوں نے کہا: یہ حدیبیہ ہے۔

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۴۰۳-۴۰۴، اور اس جیسی پہلے گزر چکی ہے الاحقاف کے مقام پر۔ (۲) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۳/۲۴۹ میں اس کی مثل ذکر کیا ہے، لیکن اس میں نسخ کا ذکر نہیں ہے، اور نہ ہی نبی ﷺ کا یہ قول کہ "مجھ پر ایک سورت نازل ہوئی ہے..."۔ (۳) سیوطی نے الدر المنثور ۶/۷۰ میں اس کا ذکر کیا ہے اور اسے طیوریات میں سلفی کی طرف منسوب کیا ہے، اور مسعودی نے اپنی سند کا ذکر نہیں کیا کہ یہ بات ان تک کیسے پہنچی، لہذا یہ خبر ضعیف ہے۔ مزید یہ کہ مسعودی - جو کہ عبد الرحمن بن عبد اللہ بن عتبہ بن عبد اللہ بن مسعود ہیں - سچے تھے مگر موت سے پہلے ان کا حافظہ خلط ملط ہو گیا تھا؛ جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ (۴) نمبر (۴۸۳۴) کے تحت۔

Jabir said: "We did not consider the conquest of Mecca to be anything but the day of Al-Hudaybiyyah."(1) And Al-Bara'(2) said: "You consider the conquest to be the conquest of Mecca, and indeed the conquest of Mecca was a conquest, but we consider the conquest to be the Pledge of Ar-Ridwan on the day of Al-Hudaybiyyah. We used to count fourteen hundred with the Prophet ﷺ, and Al-Hudaybiyyah is a well."(3) And Ad-Dahhak said regarding: {Verily, We have given you a manifest victory}: without fighting. And the peace treaty was part of the victory.(4) And Mujahid(5) said: It is his sacrifice at Al-Hudaybiyyah and his shaving of his head. And(6) the conquest of Al-Hudaybiyyah was a great sign; its water was depleted, so he spat into it, and it gushed with water until everyone with him drank.(7) And Musa ibn 'Uqbah said: A man said upon their departure from Al-Hudaybiyyah: "This is not a victory; they have barred us from the House." So the Prophet ﷺ said: "Nay, it is the greatest victory. The polytheists have been pleased to repel you from their land with comfort, and to ask you for the matter [the treaty], and to desire security from you, and they have seen from you what they disliked."(8) And Ash-Sha'bi said regarding the words of the Almighty: {Verily, We have given you a manifest victory}: He said: It is the conquest of Al-Hudaybiyyah, indeed...

---

(1) Narrated by At-Tabari 21/242. (2) In the manuscripts: Al-Farra'. And it is an error. (3) A piece of the hadith of Al-Bara' narrated by Al-Bukhari (4150), and At-Tabari 21/243, and some of it narrated by Ahmad (18563). In At-Tabari: fifteen hundred instead of fourteen hundred. Al-Hafiz Ibn Hajar said 7/440: "The reconciliation between this disagreement is that they were more than fourteen hundred; so whoever said fifteen hundred rounded up the fraction, and whoever said fourteen hundred disregarded it." (4) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/188. (5) Tafsir Mujahid 2/601, and narrated by At-Tabari 21/239. (6) In the manuscripts except (d) and (z): "And he said: it was" instead of "And it was". (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/19, and Al-Kashshaf 3/540. This meaning is part of the hadith of Al-Bara' in Al-Bukhari (4150) mentioned before. (8) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/541. Narrated by Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 4/160.

जाबिर ने कहा: "हम मक्का की विजय को हुदैबिया के दिन के अलावा कुछ नहीं मानते थे।"(1) और अल-बरा'(2) ने कहा: "आप विजय को मक्का की विजय मानते हैं, और वास्तव में मक्का की विजय एक विजय थी, लेकिन हम हुदैबिया के दिन 'बैया-ए-रिज़वान' को विजय मानते हैं। हम नबी ﷺ के साथ चौदह सौ गिने जाते थे, और हुदैबिया एक कुआँ है।"(3) और अद-दह्हाक ने {बेशक, हमने आपको एक स्पष्ट विजय प्रदान की है} के बारे में कहा: बिना युद्ध के। और शांति संधि विजय का हिस्सा थी।(4) और मुजाहिद(5) ने कहा: यह हुदैबिया में उनकी कुर्बानी और उनके सिर मुंडवाने के बारे में है। और(6) हुदैबिया की विजय एक महान चमत्कार था; इसका पानी खत्म हो गया था, तो उन्होंने उसमें थूक दिया, और वह पानी से लबालब भर गया यहाँ तक कि उनके साथ मौजूद सभी लोगों ने पानी पी लिया।(7) और मूसा इब्न 'उक़्बाह ने कहा: हुदैबिया से लौटते समय एक व्यक्ति ने कहा: "यह कोई विजय नहीं है; उन्होंने हमें अल्लाह के घर (काबा) से रोक दिया है।" तो नबी ﷺ ने फरमाया: "नहीं, बल्कि यह सबसे बड़ी विजय है। मुशरिक (मूर्तिपूजक) इस बात पर राजी हो गए हैं कि वे तुम्हें आसानी से अपने देश से दूर रख सकें, और वे तुमसे समझौते के लिए कहें, और तुमसे सुरक्षा की इच्छा रखें, और उन्होंने तुमसे वह देखा है जो उन्हें नापसंद था।"(8) और अल-शाबी ने अल्लाह ताला के इस कथन के बारे में कहा: {बेशक, हमने आपको एक स्पष्ट विजय प्रदान की है}: उन्होंने कहा: यह हुदैबिया की विजय है, वास्तव में...

---

(1) इसे अल-तबरी 21/242 ने निकाला है। (2) पांडुलिपियों में: अल-फ़र्रा। और यह एक त्रुटि है। (3) अल-बरा' की हदीस का एक हिस्सा जिसे अल-बुखारी (4150) और अल-तबरी 21/243 ने निकाला है, और इसका कुछ हिस्सा अहमद (18563) ने निकाला है। अल-तबरी में: 'चौदह सौ' के बजाय 'पंद्रह सौ'। अल-हाफिज इब्न हजर 7/440 ने कहा: "इस मतभेद के बीच सामंजस्य यह है कि वे चौदह सौ से अधिक थे; इसलिए जिसने पंद्रह सौ कहा उसने संख्या को पूरा कर दिया, और जिसने चौदह सौ कहा उसने अतिरिक्त संख्या को छोड़ दिया।" (4) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 4/188 में इसका उल्लेख किया है। (5) तफ़सीर मुजाहिद 2/601, और अल-तबरी 21/239 द्वारा निकाला गया। (6) (द) और (ज़) को छोड़कर पांडुलिपियों में: "और उसने कहा: था" के बजाय "और था"। (7) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 5/19, और अल-कशफ़ 3/540। यह अर्थ पहले उल्लेखित अल-बुखारी (4150) में अल-बरा' की हदीस का हिस्सा है। (8) अल-ज़मख्शरी ने 'अल-कशफ़'

3/541 में इसका उल्लेख किया है। अल-बैहकी द्वारा 'दलाईल अल-नुबुव्वह' 4/160 में निकाला गया।

اور حضرت جابر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "ہم مکہ کی فتح کو صرف حدیبیہ کے دن ہی شمار کرتے تھے۔"(۱) اور حضرت براء رضی اللہ عنہ(۲) نے فرمایا: "تم فتح مکہ کو فتح شمار کرتے ہو، حالانکہ فتح مکہ بھی ایک فتح تھی، لیکن ہم تو حدیبیہ کے دن بیعت رضوان کو اصل فتح شمار کرتے ہیں۔ ہم نبی ﷺ کے ساتھ چودہ سو (افراد) تھے، اور حدیبیہ ایک کنواں ہے۔"(۳) اور ضحاک نے {بے شک ہم نے آپ کو کھلی فتح عطا فرمائی} کے بارے میں فرمایا: بغیر لڑائی کے۔ اور صلح بھی فتح ہی کا حصہ تھی۔(۴) اور مجاہد(۵) نے فرمایا: اس سے مراد حدیبیہ میں آپ ﷺ کا قربانی کرنا اور سر منڈوانا ہے۔ اور(۶) حدیبیہ کی فتح ایک عظیم نشانی تھی؛ اس کا پانی خشک ہو گیا تھا، تو آپ ﷺ نے اس میں لعابِ دہن ڈالا، تو وہ پانی سے بھر گیا یہاں تک کہ آپ ﷺ کے ساتھ موجود تمام لوگوں نے پی لیا۔(۷) اور موسیٰ بن عقبہ نے کہا: حدیبیہ سے واپسی پر ایک شخص نے کہا: "یہ کیسی فتح ہے؛ انہوں نے ہمیں بیت اللہ سے روک دیا۔" تو نبی ﷺ نے فرمایا: "بلکہ یہ سب سے بڑی فتح ہے، مشرکین اس بات پر راضی ہو گئے کہ وہ تمہیں اپنے ملک سے آرام کے ساتھ واپس کر دیں، اور تم سے صلح کی درخواست کریں، اور تم سے امن کی خواہش کریں، حالانکہ انہوں نے تم سے وہ دیکھا جو انہیں ناپسند تھا۔"(۸) اور شعبی نے اللہ تعالیٰ کے اس قول: {بے شک ہم نے آپ کو کھلی فتح عطا فرمائی} کے بارے میں فرمایا: یہ صلحِ حدیبیہ کی فتح ہے، یقیناً...

---

(۱) اسے طبری ۲۱/ ۲۴۲ نے نقل کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں: الفراء (ہے)۔ اور یہ غلطی ہے۔ (۳) حضرت براء کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے بخاری (۴۱۵۰) اور طبری ۲۱/ ۲۴۳ نے نقل کیا ہے، اور اس کا کچھ حصہ احمد (۱۸۵۶۳) نے نقل کیا ہے۔ اور طبری میں: 'چودہ سو' کے بجائے 'پندرہ سو' ہے۔ حافظ ابن حجر ۷/۴۴۰ نے فرمایا: "اس اختلاف میں مطابقت یہ ہے کہ وہ چودہ سو

سے زیادہ تھے، پس جس نے 'پندرہ سو' کہا اس نے کسر (باقی عدد) کو پورا کر دیا، اور جس نے 'چودہ سو' کہا اس نے اسے نظر انداز کر دیا۔" (۴) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۱۸۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) تفسیر مجاہد ۲/ ۶۰۱، اور اسے طبری ۲۱/ ۲۳۹ نے نقل کیا ہے۔ (۶) (د) اور (ز) کے علاوہ نسخوں میں: "وکان" کے بجائے "وقال: کان" ہے۔ (۷) معانی القرآن للزجاج ۱۹/۵، اور الکشاف ۳/ ۵۴۰۔ اور یہ معنی بخاری (۴۱۵۰) میں مذکورہ بالا حضرت براء کی حدیث کا کچھ حصہ ہے۔ (۸) اسے زمخشری نے الکشاف ۳/ ۵۴۱ میں ذکر کیا ہے۔ اور اسے بیہقی نے دلائل النبوۃ ۴/ ۱۶۰ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Fath: Ayah 1 - 297

He achieved through it what he had not achieved in any battle: Allah forgave him his past and future sins, the Pledge of Ridwan (Bay'at al-Ridwan) was given, they were fed from the palm trees of Khaybar, the sacrificial animals reached their destination, and the Byzantines triumphed over the Persians, so the believers rejoiced at the victory of the People of the Book over the Magians (1).

Az-Zuhri said: Al-Hudaybiyyah was indeed the greatest of conquests; this is because the Prophet ﷺ came to it with one thousand four hundred people. When the peace treaty was signed, the people mingled with one another, learned, and heard about Allah. No one wanted to embrace Islam except that he was able to do so. Before those two years had passed, the Muslims had come to Mecca with ten thousand men (2). Mujahid and Al-Awfi also said (3): It is the conquest of Khaybar. But the first opinion is more prevalent; Khaybar was only a promise they were given, as explained later in the verse: "Those who remained behind will say when you set out..." [Al-Fath: 15], and the verse: "Allah has promised you many spoils that you will take, and He has hastened this for you" [Al-Fath: 20].

Mujammi' bin Jariyah—who was one of the reciters who read the Quran—said: We witnessed Al-Hudaybiyyah with the Prophet ﷺ. When we turned back from it, people were urging their camels on. Some people said to others: "What is the matter with the people?" They said: "Allah has sent a revelation to the Prophet ﷺ." He said: So we hurried forward and found the Prophet of Allah ﷺ at Kura' al-Ghamim. When the people gathered, the Prophet ﷺ recited: "Indeed, We have granted you a clear victory." Umar ibn al-Khattab said: "Is it a victory, O Messenger of Allah?" He said: "Yes, by Him in Whose Hand is my soul, it is indeed a victory." So Khaybar was divided among the people of Al-Hudaybiyyah; no one partook in it (4) except those who had witnessed Al-Hudaybiyyah (5).

(1) Reported by Abdur-Razzaq in his Tafsir 2/255, At-Tabari 21/244, and Al-Bayhaqi in Ad-Dala'il 4/162-163. (2) Reported by An-Nahhas in An-Nasikh wal-Mansukh 17/3. (3) Ibn al-Jawzi mentioned their statement in Zad al-Masir 7/423. (4) The word "therein" is not in (M). (5) Reported by Ahmad (15470) and Abu Dawood (2736). Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari 6/68: Its chain of narration is weak. End. His words: "urging their camels": meaning driving them and pushing them, and 'wahz' is intense pushing and treading. An-Nihayah (w-h-z), and his words: "nujif": Al-Iyjaf is the speed

of travel, An-Nihayah (w-j-f). Kura' al-Ghamim: a place in the Hijaz region between Mecca and Medina. Mu'jam al-Buldan 4/443.

सूरह अल-फतह: आयत 1 - 297

इसके माध्यम से उन्होंने वह हासिल किया जो उन्होंने किसी भी युद्ध में हासिल नहीं किया था: अल्लाह ने उनके पिछले और भविष्य के पापों को क्षमा कर दिया, रिज़वान की प्रतिज्ञा (बैअत-ए-रिज़वान) ली गई, उन्हें खैबर के खजूर के पेड़ों से खिलाया गया, बलि के जानवर अपने गंतव्य तक पहुँच गए, और रोमियों ने फारसियों पर विजय प्राप्त की, इसलिए विश्वासियों ने पारसियों पर अहले किताब (किताब वाले लोगों) की जीत पर खुशी मनाई (1)।

अज़-ज़ुहरी ने कहा: अल-हुदैबिया वास्तव में सबसे बड़ी विजय थी; इसका कारण यह था कि पैगंबर ﷺ वहां एक हजार चार सौ लोगों के साथ आए थे। जब शांति संधि पर हस्ताक्षर किए गए; लोग एक-दूसरे से मिलने लगे, अल्लाह के बारे में सीखा और सुना। कोई भी इस्लाम स्वीकार करना नहीं चाहता था सिवाय इसके कि वह ऐसा करने में सक्षम हो गया; उन दो वर्षों के बीतने से पहले ही मुस्लिम दस हजार लोगों के साथ मक्का आ चुके थे (2)। मुजाहिद और अल-औफ़ी ने भी कहा (3): यह खैबर की विजय है। और पहला विचार अधिक प्रचलित है; खैबर केवल एक वादा था जो उनसे किया गया था, जैसा कि बाद में आयत में बताया गया है: "पीछे रह जाने वाले कहेंगे जब तुम निकलोगे..." [अल-फतह: 15], और आयत: "अल्लाह ने तुमसे बहुत सी लूट के माल का वादा किया है जिसे तुम प्राप्त करोगे, और उसने तुम्हारे लिए इसे जल्दी कर दिया" [अल-फतह: 20]।

मुजम्मी' बिन जारिया - जो कुरान पढ़ने वाले पाठकों में से एक थे - ने कहा: हमने पैगंबर ﷺ के साथ हुदैबिया को देखा। जब हम वहां से वापस लौटे, तो लोग अपने ऊंटों को हांक रहे थे। कुछ लोगों ने दूसरों से कहा: "लोगों को क्या हुआ है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह ने पैगंबर ﷺ पर वह्य (प्रकाशना) भेजी है।" उन्होंने कहा: तो हम जल्दी से आगे बढ़े और अल्लाह के पैगंबर ﷺ को कुरा' अल-ग़मीम में पाया। जब लोग इकट्ठा हुए, तो पैगंबर ﷺ ने पढ़ा: "बेशक, हमने आपको एक स्पष्ट विजय प्रदान की है।" उमर इब्न अल-खत्ताब ने कहा: "क्या यह विजय है, हे अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "हाँ, उस अल्लाह की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, यह वास्तव में एक विजय है।" इसलिए खैबर को हुदैबिया के लोगों के बीच विभाजित किया गया था; इसमें कोई भी शामिल नहीं हुआ (4) सिवाय उनके जिन्होंने हुदैबिया को देखा था (5)।

(1) इसे अब्दुर-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/255 में, अत-तबरी ने 21/244 में और अल-बैहकी ने अद-दलाईल 4/162-163 में उद्धृत किया है। (2) इसे अन-नहस ने अन-नासिह वल-मंसूख 17/3 में

उद्धृत किया है। (3) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/423 में उनके कथन का उल्लेख किया है। (4) शब्द: 'फीहा' (इसमें) पांडुलिपि (म) में नहीं है। (5) इसे अहमद (15470) और अबू दाऊद (2736) ने उद्धृत किया है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने फतह अल-बारी 6/68 में कहा: इसके इसनाद (कथावाचकों की श्रृंखला) में कमजोरी है। समाप्त। उनका कहना है: "ऊंटों को हिलाना": यानी उन्हें उकसाना और आगे धकेलना, और 'वहज़' का अर्थ है जोर से धकेलना और रौंदना। अन-निहाया (वहज़), और उनका कहना है: 'नुजिफ़': इयजाफ़ का अर्थ है यात्रा की गति, अन-निहाया (वजफ़)। कुरा' अल-ग़मीम: हिजाज़ क्षेत्र में मक्का और मदीना के बीच एक स्थान। मुअजम अल-बुल्दान 4/443।

سورہ الفتح: آیت ۱ - ۲۹۷

اس کے ذریعے وہ سب حاصل ہوا جو کسی غزوہ میں حاصل نہ ہوا تھا، اللہ نے ان کے اگلے پچھلے گناہ معاف فرما دیے، بیعتِ رضوان ہوئی، اہل ایمان کو خیبر کی کھجوریں کھلائی گئیں، ہدی (قربانی کے جانور) اپنے مقام پر پہنچ گئے، اور روم فارس پر غالب آگیا، تو اہل ایمان مجوسیوں پر اہل کتاب کے غلبے پر خوش ہوئے (۱)۔

زہری رحمہ اللہ کہتے ہیں: صلحِ حدیبیہ سب سے بڑی فتح تھی؛ وہ اس لیے کہ نبی کریم ﷺ وہاں چودہ سو صحابہ کے ساتھ تشریف لائے تھے۔ جب صلح ہو گئی تو لوگ ایک دوسرے میں گھل مل گئے، انہوں نے اللہ کے بارے میں جانا اور سنا۔ جس نے بھی اسلام کا ارادہ کیا وہ اس پر قادر ہو گیا؛ چنانچہ دو سال بھی نہ گزرے تھے کہ مسلمان دس ہزار کی تعداد میں مکہ پہنچ گئے (۲)۔ مجاہد اور عوفی رحمہما اللہ نے بھی کہا (۳): یہ فتحِ خیبر ہے۔ اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے؛ خیبر تو محض ایک وعدہ تھا جو ان سے کیا گیا تھا، جیسا کہ اللہ تعالی کے اس قول کی وضاحت میں آئے گا: ﴿ سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقْتُمْ ﴾ [الفتح: ۱۵]، اور اللہ کا قول: ﴿ وَعَدَكُمُ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ ﴾ [الفتح: ۲۰]۔

مجمع بن جاریہ - جو ان قراء میں سے تھے جنہوں نے قرآن پڑھا تھا - کہتے ہیں: ہم نبی کریم ﷺ کے ساتھ حدیبیہ میں موجود تھے۔ جب ہم وہاں سے واپس ہوئے، تو دیکھا کہ لوگ اپنے اونٹوں کو تیز دوڑا رہے ہیں۔ کچھ لوگوں نے دوسروں سے پوچھا: لوگوں کو کیا ہوا ہے؟ انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ پر وحی نازل ہوئی ہے۔ وہ کہتے ہیں: پس ہم تیزی سے چلے اور اللہ کے نبی ﷺ کو کراع الغمیم کے مقام پر پایا۔ جب لوگ جمع ہو گئے تو نبی کریم ﷺ نے پڑھا: ﴿ إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا ﴾۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا یہ واقعی فتح ہے؟ آپ

ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، یقیناً یہ فتح ہے"۔ چنانچہ خیبر کو اہل حدیبیہ میں تقسیم کر دیا گیا، اس میں (٤) کوئی بھی شریک نہ ہوا سوائے ان کے جو حدیبیہ میں موجود تھے (٥)۔

(١) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ٢/٢٥٥، طبری نے ٢١/٢٤٤ اور بیہقی نے الدلائل ٤/١٦٢-١٦٣ میں روایت کیا ہے۔ (٢) اسے نحاس نے الناسخ والمنسوخ ١٧/٣ میں روایت کیا ہے۔ (٣) ابن الجوزی نے ان کا قول زاد المسیر ٤٢٣/٧ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) لفظ: 'فیہا' (اس میں) نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (٥) اسے احمد (١٥٤٧٠) اور ابوداؤد (٢٧٣٦) نے روایت کیا ہے۔ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نے فتح الباری ٦/٦٨ میں کہا: اس کی سند میں ضعف ہے۔ انتہی۔ ان کا قول: 'یہزون الأباعر': یعنی انہیں ہانک رہے تھے اور اکسا رہے تھے، 'الوہز': زور سے دھکیلنا اور پاؤں رکھنا۔ النہایہ (وہز)، اور ان کا قول: 'نوجف': الإیجاف کا معنی ہے رفتار کی تیزی، النہایہ (وجف)۔ 'کراع الغمیم': حجاز کے علاقے میں مکہ اور مدینہ کے درمیان ایک جگہ کا نام ہے۔ معجم البلدان ٤٤٣/٤۔

Surah Al-Fath: Verses 1 - 3 298

And it was said: Indeed, the saying of the Almighty: "a conquest (fathan)" indicates that Mecca was conquered by force ('anwatan); because the name "fath" (conquest/ opening) is not applied absolutely except to what is conquered by force. This is the literal reality of the name. It might be said: "The city was opened peacefully (sulhan)," but peace is only understood when coupled with "opening," thus "opening" in peace becomes metaphorical(1). Reports indicate that it was conquered by force; discussion on this has passed and will come again(2).

The Almighty's saying: {That Allah may forgive for you what preceded of your sin and what will follow and complete His favor upon you and guide you to a straight path (2) And [that] Allah may aid you with a mighty victory (3)}

Ibn al-Anbari said: "a clear conquest (fathan mubeenan)" is not complete [in meaning]; because His saying: {That Allah may forgive for you what preceded} is connected to the conquest. It is as if He said: Indeed, We have granted you a clear conquest so that Allah may combine for you forgiveness with the conquest; thus, through it, Allah combines for you what gladdens your eye in this world and the hereafter. Abu Hatim al-Sijistani said: It is the 'lam' of the oath. And this is an error; because the 'lam' of the oath is not vowelized with a kasra nor does it cause the accusative case (nasb); if this were permissible, it would be permissible to say: "liyaquma Zayd" with the interpretation "liyaqumanna Zayd"(3).

Al-Zamakhshari(4): If you say: How is the conquest of Mecca made a cause for forgiveness? I say: It was not made a cause for forgiveness alone, but for the gathering of the four matters mentioned; which are: forgiveness, completion of the favor, guidance to the straight path, and mighty victory. It is as if it were said(5): We have facilitated for you the conquest of Mecca and aided you against your enemy to gather for you the glory of both worlds, and the objectives(6) of the immediate and the delayed. And it is possible that the conquest of Mecca, as it is a Jihad against the enemy, is a cause for forgiveness and reward.

And in At-Tirmidhi, on the authority of Anas, he said: It was revealed to the Prophet ﷺ: {That Allah may forgive for you what preceded of your sin...}

(1) See Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/393. (2) Previously mentioned 14/352, and will come on page 282 of this part. (3) Idah al-Waqf wal-Ibtida' 2/900 and 700. (4) In al-

Kashshaf 3/514. (5) In (m): he said. (6) In the copies: "a'rad" (symptoms/accidents). What is established is from al-Kashshaf (aghrad - objectives).

सूरह अल-फत्ह: आयत १ - ३ २९८

और कहा गया: वास्तव में सर्वशक्तिमान का कथन: "एक विजय (फ़तहन)" इस बात की ओर संकेत करता है कि मक्का को बलपूर्वक ('अनवतन) जीता गया था; क्योंकि "फ़त्ह" (विजय/उद्घाटन) नाम निरपेक्ष रूप से केवल उसी पर लागू होता है जो बलपूर्वक जीता गया हो। यह नाम की शाब्दिक वास्तविकता है। यह कहा जा सकता है: "शहर शांतिपूर्वक (सुल्हन) खोला गया था," लेकिन शांति को तब तक नहीं समझा जाता जब तक कि उसे "उद्घाटन" के साथ न जोड़ा जाए, इस प्रकार शांति में "उद्घाटन" लाक्षणिक हो जाता है(१)। रिपोर्टें बताती हैं कि इसे बलपूर्वक जीता गया था; इस पर चर्चा हो चुकी है और आगे भी आएगी(२)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {ताकि अल्लाह आपके पापों में से जो पहले हो चुके और जो बाद में होंगे, उन्हें क्षमा कर दे और आप पर अपनी नेमत पूरी कर दे और आपको सीधे मार्ग पर चलाए (२) और अल्लाह आपको ज़बरदस्त सहायता प्रदान करे (३)}

इब्न अल-अंबारी ने कहा: "एक स्पष्ट विजय (फ़तहन मुबीनन)" [अर्थ में] पूर्ण नहीं है; क्योंकि उनका कहना: {ताकि अल्लाह आपके लिए क्षमा कर दे जो पहले हुआ} विजय से जुड़ा है। मानो उसने कहा: वास्तव में, हमने आपको एक स्पष्ट विजय प्रदान की है ताकि अल्लाह आपके लिए विजय के साथ क्षमा को जोड़ दे; इस प्रकार, इसके माध्यम से, अल्लाह आपके लिए वह सब एकत्रित कर देता है जो इस दुनिया और आखिरत में आपकी आँखों को ठंडक पहुँचाता है। अबू हातिम अल-सिजिस्तानी ने कहा: यह शपथ का 'लाम' है। और यह एक त्रुटि है; क्योंकि शपथ का 'लाम' कसरा के साथ नहीं आता और न ही यह नसब (अव्यय) का कारण बनता है; यदि यह स्वीकार्य होता, तो यह कहना स्वीकार्य होता: "लियाक़ुमा ज़ैद" इस व्याख्या के साथ "लियाक़ुमन्ना ज़ैद"(३)।

अल-ज़मख़्शरी(४): यदि आप कहें: मक्का की विजय को क्षमा का कारण कैसे बनाया गया? मैं कहता हूँ: इसे अकेले क्षमा का कारण नहीं बनाया गया था, बल्कि उल्लेखित चार मामलों के एकत्र होने के लिए; जो हैं: क्षमा, नेमत का पूरा होना, सीधे मार्ग का मार्गदर्शन, और ज़बरदस्त विजय। मानो यह कहा गया हो(५): हमने आपके लिए मक्का की विजय को सुगम बना दिया और आपके शत्रु के विरुद्ध आपकी सहायता की ताकि आपके लिए दोनों लोकों का सम्मान, और तात्कालिक और विलंबित उद्देश्यों(६) को एकत्रित किया जा सके। और यह संभव है कि मक्का की विजय, क्योंकि यह शत्रु के विरुद्ध जिहाद है, क्षमा और पुरस्कार का कारण हो।

और तिरमिज़ी में अनस के हवाले से कहा गया है: नबी ﷺ पर अवतरित हुआ: {ताकि अल्लाह आपके पापों में से जो पहले हो चुके..}

(१) जस्सास द्वारा अहकाम अल-कुरआन ३/३९३ देखें। (२) पहले १४/३५२ में उल्लेखित, और इस भाग के पृष्ठ २८२ पर आएगा। (३) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/९०० और ७००। (४) अल-कश्शाफ ३/५१४ में। (५) (म) में: उन्होंने कहा। (६) प्रतियों में: "आराज़" (लक्षण)। जो स्थापित है वह अल-कश्शाफ (अग़राज़ - उद्देश्य) से है।

سورہ الفتح: آیات ۱ - ۳ ۲۹۸

اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان: «فَتْحاً» اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ مکہ عنوۃً (بزورِ قوت) فتح ہوا؛ کیونکہ فتح کا لفظ مطلقاً صرف اسی پر بولا جاتا ہے جو بزورِ قوت فتح ہوا ہو۔ یہ اس نام کی حقیقی حقیقت ہے۔ اور کبھی کہا جاتا ہے: شہر صلحاً فتح ہوا، تو صلح کو نہیں سمجھا جاتا مگر یہ کہ اسے فتح کے ساتھ جوڑا جائے، پس صلح میں فتح کا استعمال مجازی ہو گیا(۱)۔ اور اخبار (روایات) اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ وہ بزورِ قوت فتح ہوا؛ اس بارے میں کلام گزر چکا ہے اور آگے آئے گا(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا (۲) وَيَنصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا (۳)﴾

ابن الانباری نے کہا: «فَتْحاً مُبيناً» (پر کلام) تام نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ کا ارشاد: ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ﴾ فتح سے متعلق ہے۔ گویا اللہ نے فرمایا: ہم نے تمہارے لیے فتحِ مبین کی تاکہ اللہ تمہارے لیے فتح کے ساتھ مغفرت کو جمع کر دے؛ پس اللہ اس کے ذریعے تمہارے لیے وہ چیزیں جمع کر دے جس سے دنیا و آخرت میں تمہاری آنکھیں ٹھنڈی ہوں۔ اور ابو حاتم السجستانی نے کہا: یہ لامِ قسم ہے۔ اور یہ غلط ہے؛ کیونکہ لامِ قسم مکسور (زیر والا) نہیں ہوتا اور نہ ہی اس سے نصب (زبر) آتا ہے؛ اور اگر یہ جائز ہوتا تو یہ کہنا بھی جائز ہوتا: "ليقوم زيد"؛ "ليقومن زيد" کی تاویل کے ساتھ(۳)۔

الزمخشری(۴): پس اگر تم کہو: فتحِ مکہ کو مغفرت کی علت (سبب) کیسے بنایا گیا؟ میں کہوں گا: اسے صرف مغفرت کی علت نہیں بنایا گیا، بلکہ ان چار امور کے اجتماع کے لیے جو شمار کیے گئے ہیں؛ اور وہ ہیں: مغفرت، اتمامِ نعمت، صراطِ مستقیم کی ہدایت، اور نصرِ عزیز۔ گویا کہا

گیا(۵): ہم نے تمہارے لیے فتحِ مکہ کو آسان کر دیا، اور تمہارے دشمن پر تمہاری مدد کی تاکہ تمہارے لیے دارین (دونوں جہان) کی عزت، اور عاجل (دنیا) و آجل (آخرت) کے اغراض(۶) کو جمع کر دیا جائے۔ اور یہ جائز ہے کہ فتحِ مکہ دشمن کے خلاف جہاد ہونے کی وجہ سے مغفرت اور ثواب کا سبب ہو۔

اور ترمذی میں حضرت انس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ پر یہ آیت نازل ہوئی: ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنْبِكَ...﴾

(۱) دیکھیے احکام القرآن للجصاص ۳ / ۳۹۳۔ (۲) سابقہ ۱۴ / ۳۵۲، اور اس حصہ کے صفحہ ۲۸۲ پر آئے گا۔ (۳) ایضاح الوقف والابتداء ۲ / ۹۰۰ اور ۷۰۰۔ (۴) الکشاف ۳ / ۵۱۴ میں۔ (۵) (م) میں ہے: قال (انہوں نے کہا)۔ (۶) نسخوں میں ہے: اعراض۔ اور جو ثابت ہے وہ الکشاف سے ہے (اغراض)۔

299 Surah Al-Fath: Verses 2 - 3

...and what is to come after his return from Al-Hudaybiyyah; the Prophet ﷺ said: «A verse has been revealed to me that is dearer to me than everything on the face of the earth». Then the Prophet ﷺ recited it to them. They said: «Congratulations and blessings to you, O Messenger of Allah! Allah has made clear to you what will be done with you; but what will be done with us?» Then there was revealed to him: ﴿That He may admit the believing men and the believing women into gardens under which rivers flow﴾ until he reached: ﴿a great success﴾ [Al-Fath: 5]. He said: It is a good and authentic Hadith, and it contains reports from Mujammi' bin Jariyah(1).

Scholars of interpretation differed concerning the meaning of ﴿That Allah may forgive you what preceded of your sin and what will follow﴾. It was said: ﴿what preceded of your sin﴾ before the Message, and ﴿what will follow﴾ after it; this was stated by Mujahid(2). Al-Tabari and Sufyan al-Thawri said something similar.

Al-Tabari said: It refers back to the words of the Almighty: ﴿When the victory of Allah has come and the conquest﴾ until His words: ﴿the Accepter of Repentance﴾ [An-Nasr: 1-3]. ﴿That Allah may forgive you what preceded of your sin﴾ before the Message, ﴿and what will follow﴾ until the time this verse was revealed(3).

Sufyan al-Thawri said: ﴿That Allah may forgive you what preceded of your sin﴾: what you did in the time of ignorance (Jahiliyyah) before revelation was sent to you. ﴿and what will follow﴾: everything you have not done; this was also stated by Al-Wahidi(4).

The discussion regarding the possibility of minor sins occurring in prophets has already passed in Surah Al-Baqarah(5); this is one opinion.

And it was said: «what preceded»: before the Conquest. «and what will follow»: after the Conquest. And it was said: «what preceded»: before the revelation...

---

(1) Sunan at-Tirmidhi (3263), and it is with Ahmad (12226), and Al-Bukhari recorded it (4172) via Shu'bah from Qatadah. Shu'bah said: I came to Kufa and narrated all of this from Qatadah, then I returned and mentioned it to him, so he said: As for ﴿Indeed, We have granted you a clear triumph﴾, it is from Anas, and as for 'congratulations and blessings', it is from Ikrimah. End quote. And Muslim recorded (1786) the first part of it. The Hadith of Mujammi' bin Jariyah was mentioned recently. (2) Mentioned by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/196. (3) Tafsir al-Baghawi 4/189, and from him the author quoted Al-Tabari's words. However, Al-Tabari's statement as in

his Tafsir 21/236 is: «...what preceded of your sin before His opening for you what He opened, and what follows after His opening that for you.» (4) In Al-Wasit 4/134. (5) 1/458 - 460.

२९९ सूरह अल-फथ: आयतें २ - ३

...और जो कुछ अल-हुदैबिया से उनकी वापसी के बाद आने वाला है; तो नबी ﷺ ने फरमाया: «मुझ पर एक ऐसी आयत नाज़िल हुई है जो मुझे ज़मीन पर मौजूद हर चीज़ से ज़्यादा प्यारी है»। फिर नबी ﷺ ने इसे उन्हें पढ़कर सुनाया; तो उन्होंने कहा: «ऐ अल्लाह के रसूल, आपको मुबारक हो, अल्लाह ने आपके लिए स्पष्ट कर दिया है कि आपके साथ क्या किया जाएगा; लेकिन हमारे साथ क्या किया जाएगा?» तब उन पर नाज़िल हुआ: ﴿ताकि वह मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों को ऐसे बागों में दाखिल करे जिनके नीचे नदियाँ बहती हैं﴾ यहाँ तक कि वह: ﴿एक महान सफलता﴾ [अल-फथ: ५] तक पहुँच गए। उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है, और इसमें मुजम्मी' बिन जारिया (१) से रिवायत है।

और व्याख्या करने वालों ने ﴿ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ कर दे﴾ के अर्थ में मतभेद किया है। कहा गया है: ﴿आपके पिछले गुनाह﴾ रिसालत (पैग़म्बरी) से पहले, और ﴿जो बाद में हों﴾ उसके बाद के; यह मुजाहिद (२) ने कहा है। इसी तरह की बात अल-तबरी और सुफियान अल-थौरी ने भी कही है।

अल-तबरी ने कहा: यह अल्लाह तआला के इस कथन की ओर लौटता है: ﴿जब अल्लाह की मदद और फतह आ जाए﴾ उसके इस कथन तक: ﴿तौबा कुबूल करने वाला﴾ [अन-नस्र: १-३]। ﴿ताकि अल्लाह आपके पिछले गुनाह माफ कर दे﴾ रिसालत से पहले, ﴿और जो बाद में हों﴾ इस आयत के नाज़िल होने के समय तक (३)।

सुफियान अल-थौरी ने कहा: ﴿ताकि अल्लाह आपके पिछले गुनाह माफ कर दे﴾: जो आपने जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में किया था, आप पर वह्य (प्रकाशना) आने से पहले। ﴿और जो बाद में हों﴾: वह सब जो आपने नहीं किया; और यही बात अल-वाहिदी (४) ने भी कही है।

और नबियों से छोटे गुनाह होने की संभावना के बारे में चर्चा सूरह अल-बकरा (५) में हो चुकी है; तो यह एक राय है।

और कहा गया है: «जो पहले हुआ»: फतह (विजय) से पहले। «जो बाद में हुआ»: फतह के बाद। और कहा गया है: «जो पहले हुआ»: नुज़ूल (अवतरण) से पहले...

(१) सुनन अत-तिर्मिज़ी (३२६३), और यह अहमद (१२२२६) के पास है, और बुखारी (४१७२) ने इसे क़तादा से शुअबा के माध्यम से निकाला है। शुअबा ने कहा: मैं कूफ़ा आया और यह सब क़तादा से बयान किया, फिर मैं लौटा और उन्हें इसका ज़िक्र किया तो उन्होंने कहा: जहाँ तक ﴿बेशक हमने आपको खुली फतह दी﴾ का सवाल है, वह अनस से है, और जहाँ तक 'मुबारक हो' का सवाल है, वह इकरीमा से है। इति। और मुस्लिम (१७८६) ने इसका पहला हिस्सा निकाला है। और मुजम्मी' बिन जारिया की हदीस हाल ही में गुज़री है। (२) अल-नहस ने इ'राब अल-कुरान ४/१९६ में इसका ज़िक्र किया है। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१८९, और उससे लेखक ने अल-तबरी की बात उद्धृत की है। सिवाय इसके कि अल-तबरी का कहना जैसा कि उनकी तफ़्सीर २१/२३६ में है: «...आपके पिछले गुनाह जो उस फतह से पहले हुए जो उन्होंने आपके लिए की, और वह जो उस फतह के बाद के हैं।» (४) अल-वसीत ४/१३४ में। (५) १/४५८ - ४६०।

۲۹۹ سورہ الفتح: آیتیں ۲ - ۳

...اور جو کچھ حدیبیہ سے واپسی کے بعد ہونے والا ہے؛ تو نبی ﷺ نے فرمایا: «مجھ پر ایک ایسی آیت نازل ہوئی ہے جو مجھے روئے زمین کی ہر چیز سے زیادہ محبوب ہے»۔ پھر نبی ﷺ نے انہیں وہ پڑھ کر سنائی؛ تو انہوں نے کہا: «اے اللہ کے رسول، آپ کو مبارک ہو، اللہ نے آپ کے لیے واضح کر دیا ہے کہ آپ کے ساتھ کیا کیا جائے گا؛ تو ہمارے ساتھ کیا کیا جائے گا؟» تب آپ پر نازل ہوا: ﴿لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ یہاں تک کہ پہنچے: ﴿فَوْزًا عَظِيمًا﴾ [الفتح: ۵]۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور اس میں مجمع بن جاریہ (۱) سے مروی ہے۔

اور اہل تاویل نے ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ کے معنی میں اختلاف کیا ہے، تو کہا گیا: ﴿مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنْبِكَ﴾ رسالت سے پہلے، اور ﴿وَمَا تَأَخَّرَ﴾ اس کے بعد؛ یہ مجاہد (۲) نے کہا۔ اور اسی طرح طبری اور سفیان ثوری نے بھی کہا ہے۔

طبری نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرف لوٹتا ہے: ﴿إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ﴾ اس کے قول تک: ﴿تَوَّابًا﴾ [النصر: ۱-۳]۔ ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنْبِكَ﴾ رسالت سے پہلے، اور ﴿وَمَا تَأَخَّرَ﴾ اس آیت کے نزول کے وقت تک (۳)۔

اور سفیان ثوری نے کہا: ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنْبِكَ﴾: جو آپ نے جاہلیت میں کیا تھا اس سے پہلے کہ آپ کی طرف وحی کی جاتی۔ ﴿وَمَا تَأَخَّرَ﴾: ہر وہ چیز جو آپ نے نہیں کی؛ اور یہی بات واحدی (۴) نے کہی ہے۔

اور انبیاء پر صغائر (چھوٹے گناہوں) کے جاری ہونے کے بارے میں گفتگو سورہ بقرہ (۵) میں گزر چکی ہے؛ تو یہ ایک قول ہے۔

اور کہا گیا: «مَا تَقَدَّمَ»: فتح سے پہلے۔ «وَمَا تَأَخَّرَ» فتح کے بعد۔ اور کہا گیا: «مَا تَقَدَّمَ»: نزول سے پہلے...

---

(۱) سنن ترمذی (۳۲۶۳)، اور یہ احمد (۱۲۲۲۶) کے ہاں ہے، اور اسے بخاری (۴۱۷۲) نے قتادہ سے شعبہ کے واسطے سے نکالا ہے۔ شعبہ نے کہا: میں کوفہ آیا، تو میں نے یہ سب قتادہ سے بیان کیا، پھر میں واپس آیا اور ان سے اس کا ذکر کیا تو انہوں نے کہا: جہاں تک ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ﴾ کا تعلق ہے تو وہ انس سے ہے، اور جہاں تک 'مبارک ہو' کا تعلق ہے تو وہ عکرمہ سے ہے۔ ا ھ اور مسلم (۱۷۸۶) نے اس کا پہلا حصہ نکالا ہے۔ اور مجمع بن جاریہ کی حدیث حال ہی میں گزری ہے۔

(۲) اسے نحاس نے اعراب القرآن ۴/ ۱۹۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) تفسیر بغوی ۴/ ۱۸۹، اور ان سے مصنف نے کلام طبری نقل کیا ہے۔ سوائے اس کے کہ طبری کا قول جیسا کہ ان کی تفسیر ۲۱/ ۲۳۶ میں ہے: «...آپ کے وہ گناہ جو فتح سے پہلے ہوئے اور جو اس فتح کے بعد کے ہیں۔» (۴) الوسیط ۴/ ۱۳۴ میں۔ (۵) ۱/ ۴۵۸ - ۴۶۰۔

this verse. "...and what was delayed" after it (1).

Ata' al-Khurasani said: "What preceded of your sin" means from the sin of your parents, Adam and Eve. "And what was delayed" from the sins of your nation (2).

And it was said: From the sin of your father Ibrahim. "And what was delayed" from the sins of the prophets.

And it was said: "What preceded": from the sin of the day of Badr. "And what was delayed" from the sin of the day of Hunayn. That is because the preceding sin on the day of Badr was that he began to pray and say: "O Allah, if this group is destroyed, You will never be worshipped on earth." He repeated this several times, so Allah revealed to him: "How do you know that if I destroyed this group, I would never be worshipped?" So this was the preceding sin. As for the delayed sin on the day of Hunayn, when the people were defeated, he said to his uncle Al-Abbas and his cousin Abu Sufyan: "Give me a handful of the valley's pebbles." They gave it to him, he took it in his hand and threw it at the faces of the polytheists and said: "Disfigured be the faces. Ha-Mim. They shall not be helped." Then the people were completely defeated, not one remained whose eyes were not filled with sand and pebbles. Then he called out to his companions and they returned, and he said to them upon their return: "If I had not thrown at them, they would not have been defeated." Then Allah Almighty revealed: {And you threw not when you threw, but it was Allah who threw} [Al-Anfal: 17]. So this was the delayed sin.

Abu Ali al-Rudhabari said: He says: If you had an old or new sin, We would have forgiven it for you (3).

His saying, Exalted is He: {and complete His favor upon you} Ibn Abbas said: In Paradise (4). And it was said: By prophethood and wisdom (5). And it was said: By the conquest of Makkah, At-Ta'if, and Khaybar. And it was said: By the submission of those who were arrogant, and the obedience of those who were tyrannical (6). {and guide you to a straight path} meaning: establish you on guidance until He takes your soul.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/310. (2) Mentioned by Al-Baghawi 4/189, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/126. (3) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 26/53 without attribution. (4) Al-Wasit 4/134. (5) Tafsir al-Baghawi 4/189. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/310.

300 सूरा अल-फतह, आयत 2 - 3

यह आयत। इसके बाद 'और जो बाद में हुआ' (1)।

अता अल-खुरासानी ने कहा: 'जो तुम्हारे पापों में से पहले हो चुका' का अर्थ है तुम्हारे माता-पिता आदम और हव्वा के पाप। 'और जो बाद में हुआ' तुम्हारी उम्मत के पापों से (2)।

और कहा गया: तुम्हारे पिता इब्राहिम के पाप से। 'और जो बाद में हुआ' नबियों के पापों से।

और कहा गया: 'जो पहले हुआ': बद्र के दिन के पाप से। 'और जो बाद में हुआ': हुनैन के दिन के पाप से। और वह इसलिए कि बद्र के दिन का पिछला पाप यह था कि उन्होंने दुआ करना शुरू किया और कहा: 'हे अल्लाह, अगर यह जमात नष्ट हो गई, तो पृथ्वी पर तेरी इबादत कभी नहीं की जाएगी।' उन्होंने इसे कई बार दोहराया, तो अल्लाह ने उनकी ओर वह्य भेजी: 'तुम्हें कैसे पता कि अगर मैं इस जमात को नष्ट कर दूँ, तो मेरी इबादत कभी नहीं होगी?' तो यह पिछला पाप था। जहाँ तक हुनैन के दिन के बाद के पाप का सवाल है, जब लोग हार गए, तो उन्होंने अपने चाचा अल-अब्बास और अपने चचेरे भाई अबू सुफयान से कहा: 'मुझे घाटी के कंकड़ की एक मुट्ठी दो।' उन्होंने उसे दिया, उन्होंने उसे अपने हाथ में लिया और मुशरिकों के चेरों पर फेंक दिया और कहा: 'चेहरे बिगड़ जाएं। हा-मीम। उनकी मदद नहीं की जाएगी।' फिर वे लोग पूरी तरह से हार गए, कोई ऐसा नहीं बचा जिसकी आँखें रेत और कंकड़ से न भर गई हों। फिर उन्होंने अपने साथियों को पुकारा और वे वापस आए, और उन्होंने उनके लौटने पर उनसे कहा: 'अगर मैंने उन पर न फेंका होता, तो वे न हारते।' तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {और आपने नहीं फेंका जब आपने फेंका, बल्कि अल्लाह ने फेंका} [अल-अनफाल: 17]। तो यह बाद का पाप था।

अबू अली अल-रुधबारी ने कहा: वह कहता है: यदि आपका कोई पुराना या नया पाप होता, तो हम उसे आपके लिए क्षमा कर देते (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और आप पर अपनी नेमत पूरी कर दे} इब्न अब्बास ने कहा: जन्नत में (4)। और कहा गया: नुबुव्वत और हिकमत के साथ (5)। और कहा गया: मक्का, ताइफ़ और खैबर की जीत के साथ। और कहा गया: उन लोगों के झुकने से जो अहंकारी थे, और उन लोगों की आज्ञाकारिता से जो अत्याचारी थे (6)। {और आपको सीधे रास्ते पर ले जाए} यानी: आपको हिदायत पर तब तक कायम रखे जब तक कि वह आपकी रूह कब्ज़ न कर ले।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/310। (2) अल-बगवी 4/189 द्वारा उल्लेखित, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/126 में इब्न अतिया द्वारा। (3) अल-तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान 26/53 में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया गया है। (4) अल-वसीत 4/134। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/189। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/310।

300 سورہ الفتح، آیات 2 - 3

یہ آیت۔ 'اور جو بعد میں ہوا' اس کے بعد (1)۔

عطا الخراسانی نے کہا: 'جو تمہارے گناہوں میں سے پہلے گزر چکا' اس سے مراد تمہارے والدین آدم اور حوا کا گناہ ہے۔ 'اور جو بعد میں ہوا' تمہاری امت کے گناہوں سے (2)۔

اور کہا گیا: تمہارے باپ ابراہیم کے گناہ سے۔ 'اور جو بعد میں ہوا' انبیاء کے گناہوں سے۔

اور کہا گیا: 'جو پہلے ہوا': غزوہ بدر کے دن کے گناہ سے۔ 'اور جو بعد میں ہوا': غزوہ حنین کے دن کے گناہ سے۔ اور وہ اس لیے کہ بدر کے دن کا سابقہ گناہ یہ تھا کہ انہوں نے دعا مانگنا شروع کی اور کہا: 'اے اللہ، اگر یہ گروہ ہلاک ہو گیا تو زمین پر تیری عبادت کبھی نہیں کی جائے گی۔' انہوں نے اسے کئی بار دہرایا، تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: 'تمہیں کیسے معلوم کہ اگر میں اس گروہ کو ہلاک کر دوں تو میری عبادت کبھی نہیں ہوگی؟' تو یہ سابقہ گناہ تھا۔ جہاں تک حنین کے دن کے بعد کے گناہ کا تعلق ہے، جب لوگ بھاگ کھڑے ہوئے تو آپ نے اپنے چچا عباس اور اپنے چچا زاد بھائی ابو سفیان سے فرمایا: 'مجھے وادی کی کنکریوں کی ایک مٹھی دو۔' انہوں نے آپ کو دیا، آپ نے اسے اپنے ہاتھ میں لیا اور مشرکین کے چہروں پر مارا اور فرمایا: 'چہرے بگڑ جائیں۔ حا-میم۔ ان کی مدد نہیں کی جائے گی۔' پھر وہ لوگ مکمل طور پر شکست کھا گئے، کوئی ایسا نہ بچا جس کی آنکھیں ریت اور کنکریوں سے نہ بھر گئی ہوں۔ پھر آپ نے اپنے صحابہ کو پکارا اور وہ واپس آئے، تو آپ نے ان کی واپسی پر ان سے فرمایا: 'اگر میں نے ان پر نہ پھینکا ہوتا تو وہ شکست نہ کھاتے۔' تب اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: {اور آپ نے نہیں پھینکا جب آپ نے پھینکا، بلکہ اللہ نے پھینکا} [الأنفال: 17]۔ تو یہ بعد کا گناہ تھا۔

ابو علی الروذباری نے کہا: وہ فرماتے ہیں: اگر تمہارا کوئی پرانا یا نیا گناہ ہوتا تو ہم اسے تمہارے لیے معاف کر دیتے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپ پر اپنی نعمت پوری کر دے} ابن عباس نے فرمایا: جنت میں (4)۔ اور کہا گیا: نبوت اور حکمت کے ساتھ (5)۔ اور کہا گیا: مکہ، طائف اور خیبر کی فتح کے ساتھ۔ اور کہا گیا: تکبر کرنے والوں کے جھکنے اور سرکشی کرنے والوں کی اطاعت سے (6)۔ {اور آپ کو سیدھے راستے پر چلائے} یعنی: آپ کو ہدایت پر ثابت قدم رکھے یہاں تک کہ وہ آپ کو اپنی طرف بلا لے۔

(1) النکت والعیون 5/310۔ (2) اسے بغوی 4/189 نے اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/126 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسے طبرسی نے مجمع البیان 26/53 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (4) الوسیط 4/134۔ (5) تفسیر البغوی 4/189۔ (6) النکت والعیون 5/310۔

"And that Allah may help you with a mighty help" means: a prevailing and invincible help followed by no humiliation.

The Almighty's saying: "He it is Who sent down as-Sakinah (calmness and tranquillity) into the hearts of the believers that they may grow more in Faith along with their (present) Faith. And to Allah belong the hosts of the heavens and the earth, and Allah is Ever All-Knower, All-Wise (4)."

"As-Sakinah": peace and tranquillity. Ibn Abbas said: Every "Sakinah" in the Quran refers to tranquillity except for the one in Surah Al-Baqarah (1). The meaning of increasing in faith was previously mentioned in Surah Aal-Imran (2).

Ibn Abbas said: The Prophet ﷺ was sent with the testimony that there is no god but Allah. When they believed him in that, He added prayer for them. When they believed him in that, He added Zakat for them. When they believed him in that, He added fasting for them. When they believed him in that, He added Hajj for them. Then He completed their religion for them (3). This is the meaning of His saying: "that they may grow more in Faith along with their (present) Faith", meaning: belief in the laws of faith along with their belief in faith (itself). Al-Rabi' bin Anas said: Fear along with their fear (4). Al-Dahhak said: Certainty along with their certainty (5).

"And to Allah belong the hosts of the heavens and the earth": Ibn Abbas said: He means the angels, the jinn, the devils, and humans (6). "And Allah is Ever All-Knower" of the conditions of His creation, "All-Wise" in what He intends.

The Almighty's saying: "That He may admit the believing men and the believing women to Gardens under which rivers flow (i.e. Paradise), to abide therein forever, and He may expiate from them their sins; and that is with Allah a supreme success (5)."

Meaning: He sent down tranquillity so they would increase in faith. Then that increase is the cause (7) for their admission into Paradise. It is also said:

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/189. (2) 5/423. (3) Narrated by al-Tabari 21/246, and al-Tabarani in al-Kabir (13028). (4) Al-Rabi' said this in the interpretation of the verse: "and when His Verses are recited unto them, they (i.e. the Verses) increase their Faith" [Al-Anfal: 2]. As in Tafsir al-Tabari 11/29-30. (5) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/189. (6) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 4/135. (7) In (d), (z), and (q): "li-sabab" (for a

reason). In (m): "bi-sabab" (because of). What is established is from (kh), (t), and (f). See Tafsir al-Razi 28/81-82.

सूरह अल-फ़तह: आयत 4 - 5 | 301

"और अल्लाह आपकी ज़बरदस्त मदद फ़रमाए" अर्थात: एक ऐसी प्रबल और अजेय मदद जिसके बाद कोई अपमान न हो।

अल्लाह का कहना: "वही है जिसने मोमिनों के दिलों में सुकून उतारा ताकि उनके ईमान के साथ उनके ईमान में और इज़ाफ़ा हो, और आसमानों और ज़मीन के तमाम लश्कर अल्लाह ही के हैं, और अल्लाह सब कुछ जानने वाला, हिकमत वाला है (4)।"

"अल-सकीना": शांति और इत्मीनान। इब्न अब्बास ने कहा: कुरान में हर "सकीना" का मतलब इत्मीनान है सिवाय सूरह अल-बकराह वाली (1) के। ईमान में बढ़ोतरी का अर्थ पहले सूरह आल-इमरान (2) में बताया जा चुका है।

इब्न अब्बास ने कहा: नबी ﷺ को इस गवाही के साथ भेजा गया था कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं। जब उन्होंने इसमें उन्हें सच माना, तो उसने उनके लिए नमाज़ बढ़ा दी। जब उन्होंने इसमें उन्हें सच माना, तो उसने उनके लिए ज़कात बढ़ा दी। जब उन्होंने इसमें उन्हें सच माना, तो उसने उनके लिए रोज़ा बढ़ा दिया। जब उन्होंने इसमें उन्हें सच माना, तो उसने उनके लिए हज बढ़ा दिया। फिर उसने उनके लिए उनके दीन को मुकम्मल कर दिया (3); तो यह अल्लाह के इस फरमान का मतलब है: "ताकि उनके ईमान के साथ उनके ईमान में और इज़ाफ़ा हो", अर्थात: ईमान की शरीअतों में विश्वास के साथ-साथ उनके ईमान (स्वयं) में विश्वास। अल-रबी' बिन अनस ने कहा: उनके डर के साथ डर (4)। अल-दहाक ने कहा: उनके यकीन के साथ यकीन (5)।

"और आसमानों और ज़मीन के तमाम लश्कर अल्लाह ही के हैं": इब्न अब्बास ने कहा: उनका मतलब फरिश्तों, जिन्नों, शैतानों और इंसानों से है (6)। "और अल्लाह (अपनी मखलूक के हाल को) जानने वाला है" "हिकमत वाला है" जो वह चाहता है उसमें।

अल्लाह का कहना: "ताकि वह मोमिन मर्दों और मोमिन औरतों को उन जन्नतों में दाखिल करे जिनके नीचे नहरें बहती होंगी, वे उनमें हमेशा रहेंगे, और वह उनके गुनाहों को उनसे दूर कर दे; और यह अल्लाह के नज़दीक बड़ी कामयाबी है (5)।"

अर्थात: उसने सुकून उतारा ताकि उनका ईमान बढ़ जाए। फिर वह बढ़ोतरी उन्हें जन्नत में दाखिल करने का सबब (7) है। और कहा गया है:

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/189। (2) 5/423। (3) इसे तबरी ने 21/246 और तबरानी ने अल-कबीर (13028) में निकाला है। (4) अल-रबी' ने इसे इस आयत की तफ़सीर में कहा: "और जब उनके सामने उसकी आयतें पढ़ी जाती हैं, तो वे उनके ईमान को बढ़ा देती हैं" [अल-अनफाल: 2]। जैसा कि तफ़सीर तबरी 11/29-30 में है। (5) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/189 में इसका उल्लेख किया है। (6) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/135 में इसका उल्लेख किया है। (7) (द), (ज़) और (क़) में: "ली-सबब" (एक कारण से)। (म) में: "बी-सबब" (कारण से)। जो स्थापित है वह (ख), (त) और (फ़) से है। देखें तफ़सीर अल-राज़ी 28/81-82।

"اور تاکہ اللہ آپ کی زبردست مدد فرمائے" یعنی: ایسی غالب اور ناقابلِ تسخیر مدد جس کے بعد کوئی ذلت نہ ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "وہی ہے جس نے مومنوں کے دلوں میں سکینت (تسکین) اتاری تاکہ ان کے ایمان کے ساتھ ان کے ایمان میں اور اضافہ ہو، اور آسمانوں اور زمین کے تمام لشکر اللہ ہی کے ہیں، اور اللہ سب کچھ جاننے والا، حکمت والا ہے (4)۔"

"السکینہ": سکون اور اطمینان۔ ابن عباس نے فرمایا: قرآن میں ہر "سکینہ" سے مراد اطمینان ہے سوائے اس کے جو "البقرہ" (1) میں ہے۔ ایمان میں اضافے کا معنی پہلے "آل عمران" (2) میں گزر چکا ہے۔

ابن عباس نے فرمایا: نبی ﷺ اس گواہی کے ساتھ مبعوث کیے گئے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ جب لوگوں نے اس میں آپ کی تصدیق کی تو اللہ نے ان کے لیے نماز کا اضافہ کر دیا۔ جب انہوں نے اس میں آپ کی تصدیق کی تو زکوٰۃ کا اضافہ کر دیا۔ جب انہوں نے اس میں آپ کی تصدیق کی تو روزے کا اضافہ کر دیا۔ جب انہوں نے اس میں آپ کی تصدیق کی تو حج کا اضافہ کر دیا۔ پھر اللہ نے ان کے لیے ان کا دین مکمل کر دیا (3)؛ تو یہ اللہ کے اس قول کا مطلب ہے: "تاکہ ان کے ایمان کے ساتھ ان کے ایمان میں اور اضافہ ہو"، یعنی: ایمان کی شریعتوں کی تصدیق کے ساتھ ساتھ ان کے (اصل) ایمان کی تصدیق۔ ربیع بن انس نے کہا: ان کی خشیت کے ساتھ مزید خشیت (4)۔ ضحاک نے کہا: ان کے یقین کے ساتھ مزید یقین (5)۔

"اور آسمانوں اور زمین کے تمام لشکر اللہ ہی کے ہیں": ابن عباس نے کہا: اس سے مراد فرشتے، جن، شیاطین اور انسان ہیں (6)۔ "اور اللہ (اپنی مخلوق کے حالات کو) خوب جاننے والا" ہے، "حکمت والا" ہے جو وہ چاہتا ہے اس میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "تاکہ وہ مومن مردوں اور مومن عورتوں کو ان جنتوں میں داخل کرے جن کے نیچے نہریں بہتی ہیں، وہ ان میں ہمیشہ رہیں گے، اور ان سے ان کے گناہ مٹا دے؛ اور یہ اللہ کے نزدیک بڑی کامیابی ہے (5)۔"

یعنی: اللہ نے سکینت نازل فرمائی تاکہ ان کا ایمان بڑھ جائے۔ پھر وہ اضافہ انہیں جنت میں داخل کرنے کا سبب (7) بنا۔ اور کہا گیا ہے:

---

(1) تفسیر البغوی 4/189۔ (2) 5/423۔ (3) اسے طبری نے 21/246 اور طبرانی نے الکبیر (13028) میں روایت کیا ہے۔ (4) ربیع نے یہ بات اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں کہی: "اور جب ان کے سامنے اس کی آیتیں پڑھی جاتی ہیں تو وہ ان کے ایمان کو بڑھا دیتی ہیں" [الانفال: 2]۔ جیسا کہ تفسیر طبری 11/29-30 میں ہے۔ (5) بغوی نے اپنی تفسیر 4/189 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (6) واحدی نے الوسیط 4/135 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (7) (د)، (ز) اور (ق) میں: "لسبب" (کسی سبب کے لیے)۔ اور (م) میں: "بسبب" (کسی سبب سے)۔ اور جو ثابت ہے وہ (خ) ، (ط) اور (ف) سے ہے۔ دیکھئے تفسیر رازی 28/81-82۔

Surah Al-Fath: Verses 5 - 7 302

The 'lam' in "to admit" (li-yudkhila) is connected to what the 'lam' is connected to in His saying: "That Allah may forgive you" (li-yaghfira laka Allah) (1). "And that was" meaning: that promise of entering Mecca and the forgiveness of sins "with Allah a great success" meaning: salvation from every grief, and attaining every goal. It was said: When the Prophet (peace be upon him) read to his companions: "That Allah may forgive you of your sin what has preceded and what will follow," they said: "Congratulations to you, O Messenger of Allah, so what is for us?" Then it was revealed: "That He may admit the believing men and believing women into gardens." And when he read: "and complete His favor upon you," they said: "Congratulations to you"; so it was revealed: "and completed My favor upon you" [Al-Ma'idah: 3]. When he read: "and guide you to a straight path," it was revealed regarding the Ummah: "and He may guide you to a straight path" [Al-Fath: 20]. And when he said: "and that Allah may aid you with a mighty victory," it was revealed: "and it was incumbent upon Us to aid the believers" [Ar-Rum: 47]. This is like His Almighty saying: "Indeed, Allah and His angels bless the Prophet. O you who have believed, ask [Allah to confer] blessing upon him and ask [Allah to grant him] peace" [Al-Ahzab: 56]. Then He said: "It is He who confers blessing upon you" [Al-Ahzab: 43], mentioned by Al-Qushayri. His Almighty's saying: "And [that] He may punish the hypocrite men and hypocrite women, and the polytheist men and polytheist women - those who think of Allah an evil thought. Upon them is a misfortune of evil; and Allah has become angry with them and has cursed them and prepared for them Hell, and evil it is as a destination (6). And to Allah belong the soldiers of the heavens and the earth. And ever is Allah Exalted in Might and Wise (7)." His Almighty's saying: "And [that] He may punish the hypocrite men and hypocrite women, and the polytheist men and polytheist women" means: by bringing worries to them because of the superiority of the word of the Muslims, and by the Prophet (peace and blessings be upon him) being empowered over them through killing, capturing, and enslavement. "Those who think of Allah an evil thought" means their thought that the Prophet (peace be upon him) would not return to Medina, nor any of his companions when he went out to Hudaybiyyah, and that the polytheists would eradicate them. As He said: "But you thought that the Messenger and the believers would never return to their families" [Al-Fath: 12]. Al-Khalil and Sibawayh said: "Al-Su'" (evil) here means corruption (2).

(1) Similar speech is in Tafsir al-Tabari 21/247. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/20.

सूरा अल-फतह: आयत 5 - 7 302

"लि-युदखिला" (प्रवेश कराने के लिए) में 'लाम' उसी से संबंधित है जिससे "लि-यग़फिरा लका अल्लाह" (ताकि अल्लाह तुम्हें क्षमा कर दे) में 'लाम' संबंधित है (1)। "और यह था" यानी: मक्का में प्रवेश और पापों की क्षमा का वह वादा "अल्लाह के पास एक बड़ी सफलता" यानी: हर दुख से मुक्ति, और हर लक्ष्य की प्राप्ति। कहा गया है: जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अपने साथियों के सामने पढ़ा: "ताकि अल्लाह तुम्हारे पिछले और अगले पापों को क्षमा कर दे," तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आपको मुबारक हो, तो हमारे लिए क्या है?" तब उतरा: "ताकि वह मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों को बागों में प्रवेश कराए।" और जब उन्होंने पढ़ा "और तुम पर अपनी कृपा पूरी कर दे," तो उन्होंने कहा: "आपको मुबारक हो"; तो उतरा: "और मैंने तुम पर अपनी कृपा पूरी कर दी" [अल-माइदा: 3]। जब उन्होंने पढ़ा: "और तुम्हें सीधे रास्ते पर चलाए," तो उम्माह के हक़ में उतरा: "और वह तुम्हें सीधे रास्ते पर चलाए" [अल-फतह: 20]। और जब उन्होंने कहा: "और अल्लाह तुम्हारी ज़बरदस्त मदद करे," तो उतरा: "और मोमिनों की मदद करना हम पर लाज़िम था" [अर-रूम: 47]। यह अल्लाह के इस कथन के समान है: "निस्संदेह अल्लाह और उसके फ़रिश्ते नबी पर दुरूद भेजते हैं। ऐ ईमान वालो! तुम भी उन पर दुरूद और खूब सलाम भेजो" [अल-अहज़ाब: 56]। फिर उसने कहा: "वही है जो तुम पर दुरूद (रहमत) भेजता है" [अल-अहज़ाब: 43], अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। अल्लाह तआला का कथन: "और ताकि वह मुनाफ़िक़ (कपटी) पुरुषों और मुनाफ़िक़ स्त्रियों को, और मुशरिक (बहुदेववादी) पुरुषों और मुशरिक स्त्रियों को सज़ा दे - जो अल्लाह के बारे में बुरा विचार रखते हैं। उन्हीं पर बुराई का चक्र है; और अल्लाह उन पर क्रोधित हुआ और उन पर लानत की और उनके लिए जहन्नम (नरक) तैयार की, और वह बहुत बुरा ठिकाना है (6)। और अल्लाह ही के लिए आसमानों और ज़मीन की सेनाएं हैं। और अल्लाह प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है (7)।" अल्लाह तआला का कथन: "और ताकि वह मुनाफ़िक़ पुरुषों और मुनाफ़िक़ स्त्रियों को, और मुशरिक पुरुषों और मुशरिक स्त्रियों को सज़ा दे" यानी: मुसलमानों के शब्द (इस्लाम) की सर्वोच्चता के कारण उन तक चिंताएँ पहुँचाकर, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उन पर कत्ल, कैद और गुलामी के ज़रिये अधिकार देकर। "जो अल्लाह के बारे में बुरा विचार रखते हैं" इसका अर्थ है उनका यह विचार कि जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हुदैबिया के लिए निकले, तो वह और उनके साथियों में से कोई भी मदीना वापस नहीं लौटेगा, और यह कि मुशरिक उन्हें जड़ से खत्म कर देंगे। जैसा कि उसने कहा: "बल्कि तुमने तो यह समझ लिया था कि रसूल और मोमिन

अपने घरवालों की ओर कभी भी पलटकर न आएँगे" [अल-फतह: 12]। अल-खलील और सिबवैह ने कहा: यहाँ "अल-सू" (बुराई) का अर्थ भ्रष्टाचार/बिगाड़ है (2)।

(1) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी 21/247 में है। (2) मआनी अल-कुरान, अज़-ज़ज्जाज 5/20।

سورة الفتح: آیات 5 - 7 302

﴿لِيُدخل﴾ میں 'لام' اسی سے متعلق ہے جس سے ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ﴾ میں 'لام' متعلق ہے(۱)۔ ﴿وَكَانَ ذَلِكَ﴾ یعنی: مکہ میں داخل ہونے اور گناہوں کی مغفرت کا وہ وعدہ ﴿عِنْدَ اللَّهِ فَوْزًا عَظِيمًا﴾ یعنی: ہر غم سے نجات، اور ہر مطلوبہ مقصد کا حصول۔ کہا گیا ہے: جب نبی کریم ﷺ نے اپنے صحابہ کرام کے سامنے تلاوت فرمائی: ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ تو انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، آپ کو مبارک ہو، ہمارے لیے کیا ہے؟ تو نازل ہوا: ﴿لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ﴾۔ اور جب آپ ﷺ نے پڑھا ﴿وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ﴾ تو انہوں نے کہا: آپ کو مبارک ہو؛ پس نازل ہوا: ﴿وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي﴾ [المائدة: ۳]۔ پھر جب آپ ﷺ نے پڑھا: ﴿وَيَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾ تو امت کے حق میں نازل ہوا: ﴿وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾ [الفتح: ۲۰]۔ اور جب آپ ﷺ نے پڑھا: ﴿وَيَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا﴾ تو نازل ہوا: ﴿وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [الروم: ٤٧]۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ [الأحزاب: ٥٦]۔ پھر فرمایا: ﴿هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ﴾ [الأحزاب: ٤٣] اسے قشیری نے ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّانِّينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ٦ وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ٧﴾۔ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ﴾ یعنی: مسلمانوں کے کلمہ کی بلندی کی وجہ سے ان تک غم پہنچا کر، اور اس طرح کہ نبی کریم ﷺ کو ان پر قتل، قید اور غلام بنانے کے ذریعے مسلط کر کے۔ ﴿الظَّانِّينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ﴾ یعنی ان کا یہ گمان کہ جب نبی کریم ﷺ حدیبیہ کے لیے نکلے تو آپ ﷺ اور آپ کے صحابہ میں سے کوئی بھی مدینہ واپس نہیں آئے گا، اور یہ کہ مشرکین ان کا نام و نشان مٹا دیں گے۔ جیسا

کہ اللہ نے فرمایا: ﴿بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَى أَهْلِيهِمْ أَبَدًا﴾ [الفتح: ١٢]۔ خلیل اور سیبویہ نے کہا: یہاں "السوء" سے مراد فساد ہے(٢)۔

(١) اسی قسم کی بات تفسیر طبری ٢٤٧/٢١ میں ہے۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ٢٠/٥۔

303

Surah Al-Fath: Verses 6 - 9

"Upon them is the circle of evil" in this world through killing, captivity, and imprisonment, and in the Hereafter through Hell. Ibn Kathir and Abu Amr recited: "the circle of evil" (al-Su') with a damma. The rest recited it with a fatha (1). Al-Jawhari (2) said: "Sa'ahu yasw'uhu saw'an" with a fatha, and "masa'atan" and "masa'iyatan"; the opposite of gladdening someone, and the noun is "Al-Su'" with a damma. It was recited "Upon them is the circle of evil" meaning: defeat and evil. And whoever recited with fatha, it is derived from "al-masa'ah" (unpleasantness).

"And Allah's wrath is upon them, and He has cursed them and prepared for them Hell, and an evil destination it is. And to Allah belong the soldiers of the heavens and the earth. And Allah is ever Exalted in Might and Wise." All of this has been mentioned previously in various places, and praise be to Allah.

It was said: When the Treaty of Hudaybiyyah took place, Ibn Ubayy said: Does Muhammad think that if he makes peace with the people of Makkah or conquers it, no enemy will remain for him? Where then are Persia and Rome? So Allah the Almighty and Majestic made clear that the soldiers of the heavens and the earth are more numerous than Persia and Rome.

It was said: This includes all creatures. Ibn Abbas said: "And to Allah belong the soldiers of the heavens": meaning the angels, "and the soldiers of the earth": the believers. This was repeated because the previous mention followed the mention of the polytheists of Quraysh, while this follows the mention of the hypocrites and other polytheists. The intent in both places is to strike fear and issue a threat. For if He wished to destroy the hypocrites and polytheists, it would not be beyond His capability, but He delays them until a specified term.

The Almighty's saying: "Indeed, We have sent you as a witness and a bringer of good tidings and a warner (8) That you [people] may believe in Allah and His Messenger and honor him and respect him and exalt Him morning and afternoon (9)"

The Almighty's saying: "Indeed, We have sent you as a witness" Qatadah said: as a witness over your nation regarding the delivery of the message. It was said: a witness over them for their deeds, whether obedience or disobedience. It was said: one who makes clear to them that which We sent you with to them (3). And it was said:

(1) Al-Sab'ah, p. 603, and Al-Taysir, p. 119. (2) In Al-Sahah (su'). (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/312.

303

सूरह अल-फत्ह: आयत 6 - 9

"उन पर बुराई का घेरा है" इस दुनिया में हत्या, बंदी बनाने और कैद के रूप में, और परलोक में नरक के रूप में। इब्न कथीर और अबू अम्र ने पढ़ा: "बुराई का घेरा" (अल-सू') दम्मा के साथ। बाकी सब ने इसे फथा के साथ पढ़ा (1)। अल-जौहरी (2) ने कहा: "सा-अहु यसू-उहु सौ-अन" फथा के साथ, और "मसा-अतन" और "मसा-इयतन"; यह खुश करने का विपरीत है, और संज्ञा है: "अल-सू'" दम्मा के साथ। और पढ़ा गया "उन पर बुराई का घेरा है" जिसका अर्थ है: हार और बुराई। और जिसने फथा के साथ पढ़ा, वह "मसा-अह" (अप्रियता) से है।

"और अल्लाह का उन पर प्रकोप हुआ और उसने उन्हें शापित किया और उनके लिए नरक तैयार किया, और वह बुरा ठिकाना है। और अल्लाह ही के लिए आकाशों और पृथ्वी की सेनाएँ हैं। और अल्लाह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।" यह सब पहले भी विभिन्न स्थानों पर बताया जा चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा है।

कहा गया: जब हुदैबिया की संधि हुई, तो इब्न उबैय ने कहा: क्या मुहम्मद सोचते हैं कि यदि वे मक्का वालों से संधि कर लेते हैं या उसे जीत लेते हैं, तो उनके लिए कोई शत्रु नहीं बचेगा? फिर फारस और रोम कहाँ हैं? तो अल्लाह अज्ज़-व-जल्ल ने स्पष्ट किया कि आकाशों और पृथ्वी की सेनाएँ फारस और रोम से अधिक हैं।

कहा गया: इसमें सभी जीव शामिल हैं। इब्न अब्बास ने कहा: "और अल्लाह ही के लिए आकाशों की सेनाएँ हैं": यानी फरिश्ते, "और पृथ्वी की सेनाएँ": यानी मोमिन। इसे इसलिए दोहराया गया क्योंकि पिछला उल्लेख कुरैश के मुशरिकों के उल्लेख के बाद था, जबकि यह मुनाफिकों और अन्य मुशरिकों के उल्लेख के बाद है। दोनों स्थानों पर उद्देश्य डराना और धमकी देना है। यदि वह मुनाफिकों और मुशरिकों को नष्ट करना चाहता, तो यह उसके लिए असंभव नहीं था, लेकिन वह उन्हें एक निश्चित समय तक मोहलत देता है।

अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चय ही हमने तुम्हें एक गवाह और शुभ सूचना देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है (8) ताकि तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ और उसकी सहायता करो और उसका सम्मान करो और सुबह और शाम उसकी तस्बीह (महिमा गान) करो (9)"

अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चय ही हमने तुम्हें एक गवाह बनाकर भेजा है" कतादा ने कहा: अपनी उम्मत पर पैगाम पहुँचाने की गवाही देने वाला। कहा गया: उनके आज्ञापालन या अवज्ञा के कार्यों पर उनके विरुद्ध गवाह। कहा गया: उनके लिए स्पष्ट करने वाला कि हमने तुम्हें उनके पास क्या देकर भेजा है (3)। और कहा गया:

(1) अल-सबआ, पृ. 603, और अल-तयसीर, पृ. 119। (2) अल-सिहाह (सौ') में। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/312।

303

سورة الفتح: آیات 6 - 9

﴿عَلَيْهِمْ دَابِرَةُ السَّوْءِ﴾ دنیا میں قتل، قید اور غلامی کی صورت میں، اور آخرت میں جہنم کے ساتھ۔ ابن کثیر اور ابو عمرو نے ﴿دائرة السُّوءِ﴾ پیش (ضم) کے ساتھ پڑھا، اور باقی قراء نے زبر (فتح) کے ساتھ پڑھا (1)۔ جوہری (2) نے کہا: ساءه يسوؤه سَوْءاً؛ زبر کے ساتھ، اور مَساءة و مَسائية؛ یہ خوش کرنے کی ضد ہے، اور اسم 'السُّوء' پیش کے ساتھ ہے۔ اور ﴿عليهم دائرة السُّوء﴾ پڑھا گیا، جس کا مطلب ہے: شکست اور برائی۔ اور جس نے زبر کے ساتھ پڑھا وہ 'المساءة' (ناخوشگواری) سے ہے۔

﴿وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا . وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا﴾۔ یہ تمام حصہ پہلے بھی مختلف مقامات پر گزر چکا ہے، اور اللہ کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔

اور کہا گیا: جب صلح حدیبیہ ہوئی تو ابن ابی نے کہا: کیا محمد (ﷺ) یہ سمجھتے ہیں کہ اگر وہ اہل مکہ سے صلح کر لیں یا اسے فتح کر لیں تو ان کا کوئی دشمن باقی نہیں رہے گا؟ پھر فارس اور روم کہاں ہیں؟ تو اللہ عزوجل نے واضح فرمایا کہ آسمانوں اور زمین کے لشکر فارس اور روم سے کہیں زیادہ ہیں۔

اور کہا گیا: اس میں تمام مخلوقات شامل ہیں۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ ہی کے لیے آسمانوں کے لشکر ہیں: یعنی فرشتے، اور زمین کے لشکر: یعنی مومنین۔ اور اس کا اعادہ اس لیے کیا کیونکہ پہلے جو ذکر ہوا وہ مشرکینِ قریش کے ذکر کے بعد تھا، جبکہ یہ منافقین اور دیگر مشرکین کے

ذکر کے بعد ہے۔ دونوں جگہوں پر مقصد ڈرانا اور دھمکانا ہے۔ اگر اللہ منافقین اور مشرکین کو ہلاک کرنا چاہتا تو یہ اسے عاجز نہ کر سکتا تھا، لیکن وہ انہیں ایک مقررہ وقت تک مہلت دیتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا ٨ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ٩﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا﴾ قتادہ نے کہا: اپنی امت پر پیغام پہنچانے کی گواہی دینے والا۔ اور کہا گیا: ان کے اعمال خواہ وہ اطاعت ہوں یا نافرمانی، ان پر گواہ۔ اور کہا گیا: ان کے لیے واضح کرنے والا کہ ہم نے آپ کو ان کی طرف کیا پیغام دے کر بھیجا ہے (3)۔ اور کہا گیا:

(1) السبعۃ ص 603، اور التیسیر ص 119۔ (2) الصحاح (سوأ) میں۔ (3) النکت والعیون 312/5۔

304 Surah Al-Fath: Verses 8 - 9

...a witness against them on the Day of Resurrection. For He is the witness of their deeds today, and the witness over them on the Day of Resurrection. This meaning has already been explained in Surah an-Nisa' on the authority of Sa'id bin al-Musayyib (1).

﴿And as a bringer of good tidings﴾ to those who obey Him, of Paradise. ﴿And as a warner﴾ from the Fire to those who disobey Him; this was said by Qatadah and others (2). The derivation of "bashara" (good tidings) and "nadhara" (warning) and their meanings have already been discussed in Surah al-Baqarah (3). The words "shahidan" (as a witness), "mubashshiran" (as a bringer of good tidings), and "nadhiran" (as a warner) are in the accusative case (mansub) as a "hal muqaddarah" (circumstantial phrase referring to the future). Sibawayh (4) narrated: "I passed by a man who had a falcon, hunting with it tomorrow." The meaning is: "Indeed, We have sent you, ordaining your testimony on the Day of Resurrection." Accordingly, you would say: "I saw 'Amr standing tomorrow."

﴿That you [people] may believe in Allah and His Messenger﴾: Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, and Abu 'Amr read it as "li-yu'minu" (that they may believe) with the letter 'ya', and similarly "and aid him and honor him and exalt Him" (wa-yu'azziruhu wa-yuwaqqiruhu wa-yusabbihuhu) all with 'ya' as reporting (third person). Abu 'Ubayd chose this because of the mention of believers before and after it. As for before it, His saying: ﴿That He may admit [the believing men...]﴾ and as for after it, His saying: ﴿Indeed, those who pledge allegiance to you.﴾ The rest read it with 'ta' as direct address (second person) (5), and this was chosen by Abu Hatim.

﴿And aid him﴾ (wa-yu'azziruhu) meaning: you honor him and glorify him; this was said by Al-Hasan and Al-Kalbi (6). Al-Ta'zir (aiding/strengthening) means honoring and respecting. Qatadah said: You support him and prevent [harm] from him (7). From this comes "ta'zir" in legal punishment (hadd); because it is a deterrent. Al-Qutami (8) said:

Did Mayy set out early without folly, / admonishing, and the beloved is benefited by strengthening (al-'azr)?

---

(1) In the manuscripts except (kh) and (z): Sa'id bin Jubayr - and this meaning was previously cited from Sa'id bin al-Musayyib 6/326. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/313, and the saying of Qatadah was cited by Al-Tabari 21/250. (3) 1/281, 358. (4) In "Al-Kitab"

2/49. (5) The reading of Ibn Kathir and Abu 'Amr in "Al-Sab'ah" p. 603, and "Al-Taysir" p. 201. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/313. (7) Cited by Al-Tabari 21/251. (8) In his Diwan p. 124. It was mentioned by Al-Mawardi in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 5/313, and the discussion therein is similar.

३०४ सूरह अल-फ़तह: आयत ८ - ९

...कयामत के दिन उन पर गवाह। क्योंकि वह आज उनके कर्मों का गवाह है, और कयामत के दिन उन पर गवाह होगा। और सूरह 'अन-निसा' में सईद बिन अल-मुसय्यब (१) के हवाले से यह अर्थ स्पष्ट रूप से बीत चुका है।

﴿और खुशखबरी देने वाला﴾ (व मुबश्शिरन) उन लोगों के लिए जो जन्नत के साथ उनकी आज्ञा मानते हैं। ﴿और डराने वाला﴾ (व नज़ीरन) आग से उन लोगों के लिए जो अवज्ञा करते हैं; यह क़तादा और अन्य लोगों (२) ने कहा है। 'बशारत' (खुशखबरी) और 'निज़ारत' (चेतावनी) की व्युत्पत्ति और उनके अर्थ सूरह 'अल-बक़रह' (३) में पहले ही आ चुके हैं। "शाहिदन व मुबश्शिरन व नज़ीरन" शब्द 'हाल मुक़द्दरह' (भविष्य की परिस्थिति) के रूप में 'मंसूब' (कर्म कारक) हुए हैं। सिबवैह (४) ने उल्लेख किया है: "मैं एक ऐसे आदमी के पास से गुजरा जिसके पास एक बाज़ था, जो कल उससे शिकार करने वाला था।" तो अर्थ यह है: "बेशक, हमने आपको भेजा है, कयामत के दिन आपकी गवाही को निर्धारित करते हुए।" और इसी आधार पर आप कहेंगे: "मैंने कल अम्र को खड़े हुए देखा।"

﴿ताकि तुम अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाओ﴾: इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन और अबू अम्र ने इसे 'य' के साथ "लि-युअमिनू" (ताकि वे ईमान लाएं) पढ़ा है, और इसी तरह "और उसकी मदद करें और उसका सम्मान करें और उसकी तस्बीह करें" (व युअज़्ज़िरुहु व युवक़्क़िरुहु व युसब्बिहुहु) सभी 'य' के साथ परोक्ष कथन (थर्ड पर्सन) के रूप में। अबू उबैद ने इसे इससे पहले और बाद में मोमिनों के ज़िक्र के कारण चुना है; जहाँ तक इसके पहले की बात है, तो उसका कहना है: ﴿ताकि वह दाखिल करे [मोमिन मर्दों को...]﴾ और जहाँ तक इसके बाद की बात है, तो उसका कहना है: ﴿बेशक, जो लोग आपसे बैअत (प्रतिज्ञा) करते हैं।﴾ बाकी लोगों ने इसे संबोधन (सेकंड पर्सन) के रूप में 'त' के साथ पढ़ा है (५), और इसे अबू हातिम ने चुना है।

﴿और उसकी मदद करें﴾ (व युअज़्ज़िरुहु) यानी: आप उसका सम्मान करें और उसे महिमामंडित करें; यह अल-हसन और अल-कल्बी (६) ने कहा है। 'तज़ीर' का अर्थ सम्मान और आदर करना है। क़तादा ने कहा: तुम उसकी मदद करो और उसे [नुकसान से] बचाओ (७)। इसी से कानूनी सज़ा (हद) में 'तज़ीर' आता है; क्योंकि यह एक निवारक है। अल-क़ुतमी (८) ने कहा है:

क्या मय्य सुबह-सवेरे बिना किसी मूर्खता के निकली, / उलाहना देते हुए, और प्रिय को सुदृढ़ीकरण (अल-अज़्र) से लाभ होता है?

(१) (ख) और (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: सईद बिन जुबैर - और यह अर्थ पहले सईद बिन अल-मुसय्यब ६/३२६ से उद्धृत किया जा चुका है। (२) अल-नुकात व अल-उयून ५/३१३, और क़तादा का कथन अल-तबरी २१/२५० द्वारा उद्धृत है। (३) १/२८१, ३५८। (४) अल-किताब २/४९ में। (५) "अल-सबअह" पृष्ठ ६०३, और "अल-तयसीर" पृष्ठ २०१ में इब्न कसीर और अबू अम्र का पाठ। (६) अल-नुकात व अल-उयून ५/३१३। (७) अल-तबरी २१/२५१ द्वारा उद्धृत। (८) उनके दीवान पृष्ठ १२४ में। अल-मावरदी ने इसका उल्लेख 'अल-नुकात व अल-उयून' ५/३१३ में किया है, और उसमें चर्चा इसी प्रकार है।

٣٠٤ سورہ الفتح: آیتیں ٨ - ٩

...قیامت کے دن ان پر گواہ۔ پس وہ آج ان کے افعال کا مشاہدہ کرنے والا ہے، اور قیامت کے دن ان پر گواہ ہوگا۔ اور سورہ «النساء» میں سعید بن المسیب٨{(١)} کے حوالے سے یہ معنی وضاحت کے ساتھ گزر چکا ہے۔

﴿وَمُبَشِّرًا﴾ جنت کی خوشخبری دینے والا اس کے لیے جس نے اس کی اطاعت کی۔ ﴿وَنَذِيرًا﴾ آگ سے ڈرانے والا اس کے لیے جس نے نافرمانی کی؛ یہ قتادہ اور دیگر٨{(٢)} نے کہا ہے۔ اور سورہ «البقرہ» میں بشارت اور نذارت کا اشتقاق اور ان کے معنی گزر چکے ہیں٨{(٣)}۔ اور «شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا» حالِ مقدرہ کی بنا پر منصوب ہیں۔ سیبویہ٨{(٤)} نے حکایت کی ہے: "میں ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرا جس کے پاس شکاری پرندہ (صقر) تھا، وہ کل اس سے شکار کرنے والا تھا۔" تو معنی یہ ہے: "بے شک ہم نے آپ کو بھیجا ہے، اس حال میں کہ قیامت کے دن آپ کی گواہی مقدر ہے۔" اور اسی پر آپ کہیں گے: "میں نے کل عمرو کو کھڑا دیکھا۔"

﴿لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ ابن کثیر، ابن محیصن اور ابو عمرو نے اسے «لِيُؤْمِنُوا» یاء کے ساتھ پڑھا ہے، اور اسی طرح «وَيُعَزِّرُوهُ وَيُوَقِّرُوهُ وَيُسَبِّحُوهُ» سب یاء کے ساتھ غائب کے طور پر۔ اور ابو عبید نے اسے اس سے پہلے اور بعد میں مومنین کے ذکر کی وجہ سے اختیار کیا ہے؛ رہا اس سے پہلے تو اس کا قول: ﴿لِيُدْخِلَ﴾ اور رہا اس کے بعد تو اس کا قول: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ﴾ باقی قراء نے اسے تاء کے ساتھ خطاب کے طور پر پڑھا ہے٨{(٥)}، اور اسے ابو حاتم نے اختیار کیا ہے۔

﴿وَيُعَزِّرُوهُ﴾ یعنی: تم اس کی تعظیم و توقیر کرو؛ یہ حسن بصری اور کلبی٨{(٦)} نے کہا ہے۔ اور تعزیر کے معنی تعظیم اور توقیر کے ہیں۔ قتادہ نے کہا: تم اس کی مدد کرو اور اسے (تکلیف سے)

روکو[٨]{(٧)}۔ اور اسی سے سزا میں تعزیر ہے؛ کیونکہ یہ (برائی سے) روکنے والی ہے۔

قطامی[٨]{(٨)} نے کہا:

ألا بَكَرَتْ مَيٌّ بِغيرِ سَفَاهَةٍ تُعاتِبُ والمَوْدُودُ ينفعه العَزْرُ (کیا مئی بغیر کسی حماقت کے صبح سویرے نکل پڑی، ملامت کرتے ہوئے، اور محبوب کو تقویت (تعزیر) نفع دیتی ہے)

---

(١) نسخوں میں (خ) اور (ظ) کے علاوہ: سعید بن جبیر ہے - اور یہ معنی سعید بن المسیب ۶/ ۳۲۶ سے پہلے گزر چکا ہے۔ (٢) النکت والعیون ۵/ ۳۱۳، اور طبری نے قتادہ کا قول ۲۱/ ۲۵۰ پر نکالا ہے۔ (٣) ۱/ ۲۸۱، ۳۵۸۔ (۴) الکتاب ۲/ ۴۹ میں۔ (۵) السبعۃ ص ۶۰۳ اور التیسیر ص ۲۰۱ میں ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرات۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۳۱۳۔ (٧) طبری نے اسے نکالا ہے ۲۱/ ۲۵۱۔ (٨) ان کے دیوان ص ۱۲۴ میں۔ اور الماوردی نے اسے النکت والعیون ۵/ ۳۱۳ میں ذکر کیا ہے، اور وہاں کلام اسی طرح ہے۔

305 Surah Al-Fath: Verses 8 - 10

Ibn Abbas and Ikrimah said: You fight with him with the sword (1). Some linguists said: You obey him. {and honor him} i.e., make him a leader; this was said by Al-Suddi (2). It was also said: you glorify him. 'Tawqeer' (honoring) also means glorification and showing respect (3). The pronoun in both refers to the Prophet ﷺ. There is a complete stop here, then you begin with: {and glorify Him}. Meaning: glorify Allah {morning and evening} i.e., at night. It was said: All the pronouns refer to Allah Almighty; accordingly, the interpretation of {you assist him and honor him} would be: you affirm the correctness of His Lordship and negate that He has a son or a partner (4). Al-Qushayri chose this view. The first view is the saying of Al-Dahhak, and according to it, part of the speech refers to Allah Glorified and Exalted, which is: {and glorify Him} without disagreement, and part of it refers to His Messenger ﷺ, which is {you assist him and honor him} meaning: you call him by messengership and prophethood, not by name and kunya (nickname). Regarding {and glorify Him}, there are two aspects: First: His glorification by declaring Him free from everything foul. Second: performing the prayer in which there is glorification. {morning and evening} means: morning and evening (5). The discussion on this has already passed (6). The poet said (7): By my life, you are the House whose people I honor... and I sit in its shadows in the evenings. Allah Almighty said: {Indeed, those who pledge allegiance to you, [O Muhammad] - they are actually pledging allegiance to Allah. The hand of Allah is over their hands. So he who breaks his word only breaks it to the detriment of himself. And he who fulfills that which he has promised Allah - He will give him a great reward.} Allah Almighty said: {Indeed, those who pledge allegiance to you} at Al-Hudaybiyyah, O Muhammad. {they are actually pledging allegiance to Allah}; clarifying...

(1) The saying of Ibn Abbas through Mubashir ibn 'Ubayd from Al-Hajjaj ibn Artah from Ikrimah from him, narrated by Al-Hakim in his Mustadrak 2/460 and said: Correct chain of narration and they did not narrate it, and Al-Dhahabi followed him and said: Ahmad said: Mubashir ibn 'Ubayd used to fabricate hadith. And the saying of Ikrimah was narrated by Al-Tabari 21/252. (2) Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/313. (3) Al-Sihah (Waqar). And his previous saying: you glorify him from Al-Hasan and Al-Kalbi. (4) Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/313. (5) Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/313 - 314. (6) 17/ 167 - 168. (7) He is Abu Dhu'ayb. And the verse is in Diwan al-Hudhaliyyin 1/141. And previously 9/435.

305 सूरह अल-फथ: आयतें 8 - 10

इब्न अब्बास और इकरीमा ने कहा: आप उसके साथ तलवार से लड़ें (1)। कुछ भाषाविदों ने कहा: आप उसकी आज्ञा मानें। {और उसका सम्मान करें} अर्थात: उसे नेता बनाएं यह अल-सुद्दी द्वारा कहा गया था (2)। यह भी कहा गया: आप उसकी महिमा करें। 'तौकीर' (सम्मान) का अर्थ महिमा और सम्मान दिखाना भी है (3)। दोनों में सर्वनाम पैगंबर ﷺ को संदर्भित करता है। यहाँ एक पूर्ण विराम है, फिर आप शुरू करें: {और उसकी महिमा करें}। अर्थात्: अल्लाह की महिमा करो {सुबह और शाम} यानी रात में। यह कहा गया था: सभी सर्वनाम अल्लाह सर्वशक्तिमान को संदर्भित करते हैं; तदनुसार, {आप उसकी सहायता करें और उसका सम्मान करें} की व्याख्या होगी: आप उसके प्रभुत्व की शुद्धता की पुष्टि करें और इस बात को नकारें कि उसका कोई पुत्र या साथी है (4)। अल-कुशायरी ने इस विचार को चुना। पहला विचार अल-दह्हाक का कथन है, और इसके अनुसार, भाषण का कुछ हिस्सा अल्लाह महिमामय और महान को संदर्भित करता है, जो है: {और उसकी महिमा करें} बिना किसी असहमति के, और इसका कुछ हिस्सा उनके रसूल ﷺ को संदर्भित करता है, जो {आप उसकी सहायता करें और उसका सम्मान करें} है, जिसका अर्थ है: आप उन्हें संदेशवाहकता और पैगंबर के रूप में बुलाएं, नाम और कुनियत (उपनाम) से नहीं। {और उसकी महिमा करें} के संबंध में, दो पहलू हैं: पहला: हर अशुद्ध चीज से उसे मुक्त घोषित करके उसकी महिमा करना। दूसरा: वह नमाज़ पढ़ना जिसमें महिमा (तस्बीह) हो। {सुबह और शाम} का अर्थ है: सुबह और शाम (5)। इस पर चर्चा पहले ही हो चुकी है (6)। कवि ने कहा (7): मेरे जीवन की कसम, तुम वह घर हो जिसके लोगों का मैं सम्मान करता हूँ... और मैं शाम को उसकी छाया में बैठता हूँ। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, जो लोग आपसे बैअत (निष्ठा की प्रतिज्ञा) करते हैं, [ऐ मुहम्मद] - वे वास्तव में अल्लाह से बैअत कर रहे हैं। अल्लाह का हाथ उनके हाथों के ऊपर है। अतः जो कोई अपना वचन तोड़ता है वह केवल अपने ही नुकसान के लिए उसे तोड़ता है। और जो कोई उस वादे को पूरा करता है जो उसने अल्लाह से किया है - वह उसे बड़ा प्रतिफल देगा।} अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, जो लोग आपसे बैअत करते हैं} अल-हुदैबिया में, ऐ मुहम्मद। {वे वास्तव में अल्लाह से बैअत कर रहे हैं}; स्पष्ट करते हुए...

(1) मुबशिर बिन उबैद के माध्यम से इब्न अब्बास का कथन, अल-हज्जाज बिन अर्ताह से, इकरीमा से, उनके द्वारा, अल-हाकिम ने अपनी मुस्तदरक 2/460 में सुनाया और कहा: सही श्रृंखला और उन्होंने इसे नहीं सुनाया, और अल-ज़हाबी ने उनका अनुसरण किया और कहा: अहमद ने कहा: मुबशिर

बिन उबैद हदीस गढ़ता था। और इकरीमा का कथन अल-तबारी 21/252 द्वारा सुनाया गया था। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/313। (3) अल-सिहाह (वकार)। और उनका पिछला कथन: आप अल-हसन और अल-कल्बी से उसकी महिमा करते हैं। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/313। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/313 - 314। (6) 17/ 167 - 168। (7) वह अबू जुऐब है। और पद्य दीवान अल-हुज़ालिय्यिन 1/141 में है। और पहले 9/435।

ابن عباس اور عکرمہ نے کہا: تم اس کے ساتھ تلوار سے لڑو (۱)۔ بعض اہل لغت نے کہا: تم اس کی اطاعت کرو۔ ﴿وَتُوَقِّرُوهُ﴾ یعنی: تم اسے سردار مانو؛ یہ سدی نے کہا ہے (۲)۔ اور کہا گیا: تم اس کی تعظیم کرو۔ اور توقیر کا مطلب تعظیم اور وقار دینا بھی ہے (۳)۔ اور دونوں میں 'ہا' کی ضمیر نبی ﷺ کے لیے ہے۔ یہاں وقفِ تام ہے، پھر تم شروع کرو: ﴿وَتُسَبِّحُوهُ﴾۔ یعنی: اللہ کی تسبیح کرو ﴿بُكْرَةً وَأَصِيلاً﴾ یعنی: صبح و شام۔ اور کہا گیا: تمام ضمیریں اللہ تعالیٰ کے لیے ہیں؛ اس بنا پر ﴿تُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ﴾ کی تاویل یہ ہوگی کہ: تم اس کے لیے ربوبیت کی صحت کو ثابت کرو اور اس سے اس بات کی نفی کرو کہ اس کی کوئی اولاد یا شریک ہے (٤)۔ قشیری نے اسی قول کو اختیار کیا ہے۔ اور پہلا قول ضحاک کا ہے، اور اس کے مطابق کلام کا کچھ حصہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی طرف لوٹتا ہے، اور وہ ہے: ﴿وَتُسَبِّحُوهُ﴾ بغیر کسی اختلاف کے، اور کچھ حصہ اس کے رسول ﷺ کی طرف لوٹتا ہے اور وہ ہے ﴿تُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ﴾ یعنی: تم انہیں رسالت اور نبوت کے ساتھ پکارو، نام اور کنیت کے ساتھ نہیں۔ اور ﴿تُسَبِّحُوهُ﴾ میں دو پہلو ہیں: پہلا: اللہ سبحانہ کو ہر بری چیز سے پاک قرار دے کر اس کی تسبیح کرنا۔ دوسرا: وہ نماز پڑھنا جس میں تسبیح ہو۔ ﴿بُكْرَةً وَأَصِيلاً﴾ یعنی: صبح اور شام (٥)۔ اس بارے میں قول پہلے گزر چکا ہے (٦)۔ اور شاعر نے کہا (٧): میری عمر کی قسم، تم وہ گھر ہو جس کے رہنے والوں کی میں عزت کرتا ہوں... اور میں شام کے وقت اس کے سایوں میں بیٹھتا ہوں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿جو لوگ آپ سے بیعت کرتے ہیں وہ دراصل اللہ سے بیعت کرتے ہیں، اللہ کا ہاتھ ان کے ہاتھوں کے اوپر ہے، پھر جس نے عہد شکنی کی اس کی عہد شکنی کا وبال خود اسی پر ہے اور جس نے اس عہد کو پورا کیا جو اس نے اللہ سے کیا تھا تو

وہ عنقریب اسے بڑا اجر دے گا﴾۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بیشک جو لوگ آپ سے بیعت کر رہے ہیں﴾ حدیبیہ میں اے محمد۔ ﴿وہ دراصل اللہ ہی سے بیعت کر رہے ہیں﴾؛ واضح کرتے ہوئے...

(۱) ابن عباس کا قول مبشر بن عبید کے واسطے سے حجاج بن ارطاہ سے عکرمہ سے، اسے حاکم نے اپنی مستدرک ۲ / ٤٦٠ میں روایت کیا ہے اور کہا: اس کی سند صحیح ہے اور ان دونوں نے اسے روایت نہیں کیا، اور ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: احمد نے کہا: مبشر بن عبید حدیثیں گھڑتا تھا۔ اور عکرمہ کا قول طبری ۲۱ / ۲۵۲ نے روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳۱۳/٥۔ (۳) الصحاح (وقر)۔ اور ان کا سابقہ قول: تم حسن اور کلبی سے اس کی تعظیم کرو۔ (٤) النکت والعیون ۳۱۳/٥۔ (٥) النکت والعیون ۳۱۳/٥ - ۳۱٤۔ (٦) ۱۷/ ۱٦۷ - ۱٦۸۔ (۷) وہ ابو ذؤیب ہیں۔ اور شعر دیوان الہذلیین ۱٤۱/۱ میں ہے۔ اور پہلے ۹ / ٤۳٥۔

306 Surah Al-Fath: Verses 10 - 11

That their pledge of allegiance to His Prophet ﷺ is indeed a pledge to Allah; as the Almighty said: {He who obeys the Messenger has obeyed Allah} [An-Nisa: 80]. This pledge is the Pledge of Ridwan; its explanation will follow in this Surah, if Allah wills.

{The hand of Allah is over their hands}. It is said that the meaning(1) is: His hand in reward is over their hands in fulfillment, and His hand in favoring them with guidance is over their hands in obedience(2). Al-Kalbi said: It means Allah's grace upon them is above what they did in the pledge(3). Ibn Kisan said: Allah's power and support are above their power and support(4).

{So whoever breaks [his word]} after the pledge. {He only breaks it to the detriment of himself}, meaning: the harm of breaking it returns to him; because he deprived himself of the reward and incurred punishment.

{And whoever fulfills that which he has covenanted with Allah}. It is said: in the pledge. And it is said: in his faith. {He will soon grant him a great reward}, meaning in Paradise.

Hafs and Al-Zuhri read: "alayh-ul-Lah" with a damma on the 'h'. The others read it with a kasra. Nafi', Ibn Kathir, and Ibn 'Amir read: "fas-na'teehi" with a 'nun'. This was chosen by Al-Farra and Abu Mu'adh. The rest read it with a 'ya'(5). This is the choice of Abu 'Ubayd and Abu Hatim, due to the proximity of the name of Allah to it.

The Almighty's saying: {The Bedouins who stayed behind will say to you: "Our properties and our families kept us occupied, so ask forgiveness for us." They say with their tongues what is not in their hearts. Say: "Who then can prevail for you against Allah in anything if He intends for you harm or intends for you benefit? Rather, Allah is ever, of what you do, Aware." (11)}

The Almighty's saying: {The Bedouins who stayed behind will say to you}. Mujahid and Ibn Abbas said: it means

---

(1) The word: "the meaning". It is not in (m). (2) Similar wording in "Ma'ani al-Quran" by Al-Zajjaj 5/22. (3) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/190. (4) Mentioned by Al-Wahidi in "Al-Wasit" 4/136. (5) "Al-Sab'ah" p. 603, and "Al-Taysir" p. 144, 201.

३०६ सूरह अल-फतह: आयत १० - ११

कि उनका नबी ﷺ के प्रति निष्ठा की प्रतिज्ञा वास्तव में अल्लाह के प्रति प्रतिज्ञा है; जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {जिसने रसूल की आज्ञा मानी उसने अल्लाह की आज्ञा मानी} [अन-निसा: ८०]। और यह बैअत (प्रतिज्ञा) बैअत-ए-रिज़वान है; जैसा कि इस सूरह में आगे अल्लाह की इच्छा से इसका विवरण आएगा।

{अल्लाह का हाथ उनके हाथों के ऊपर है}। कहा गया है कि इसका अर्थ(१) है: पुरस्कार देने में उनका हाथ वफादारी में उनके हाथों के ऊपर है, और मार्गदर्शन के साथ उन पर एहसान करने में उनका हाथ आज्ञाकारिता में उनके हाथों के ऊपर है(२)। अल-कल्बी ने कहा: इसका अर्थ है कि उन पर अल्लाह की कृपा उनके द्वारा की गई बैअत से कहीं अधिक है(३)। इब्न किसन ने कहा: अल्लाह की शक्ति और सहायता उनकी शक्ति और सहायता से ऊपर है(४)।

{फिर जिसने (प्रतिज्ञा) तोड़ी} बैअत के बाद। {तो वह केवल अपने ही नुकसान के लिए तोड़ता है} अर्थात्: प्रतिज्ञा तोड़ने का नुकसान उसी पर वापस आता है; क्योंकि उसने स्वयं को पुरस्कार से वंचित कर लिया और स्वयं पर दंड अनिवार्य कर लिया।

{और जिसने उस प्रतिज्ञा को पूरा किया जो उसने अल्लाह से की थी}। कहा गया: बैअत में। और कहा गया: उसके ईमान में। {तो वह शीघ्र ही उसे बड़ा प्रतिफल देगा} अर्थात् स्वर्ग में।

हफ़्स और अल-ज़ुहरी ने इसे "अलैहुल्लाह" (हा पर दम्मा के साथ) पढ़ा है। बाकियों ने इसे जेर (कसरा) के साथ पढ़ा है। नफी, इब्न कसीर और इब्न आमिर ने इसे "फ़सनु'तीही" (नून के साथ) पढ़ा है। इसे अल-फ़र्रा और अबू मुआज़ ने चुना है। बाकी लोगों ने इसे 'या' के साथ पढ़ा है(५)। और यह अबू उबैद और अबू हातिम का चुनाव है; क्योंकि अल्लाह का नाम इसके करीब है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {पीछे रह जाने वाले बद्दू तुमसे कहेंगे कि हमें हमारे मालों और हमारे घर वालों ने व्यस्त कर दिया था, तो हमारे लिए क्षमा की प्रार्थना करें। वे अपनी ज़बानों से वह कहते हैं जो उनके दिलों में नहीं है। कह दो: तो कौन है जो अल्लाह के मुक़ाबले में तुम्हारे लिए किसी चीज़ का अधिकार रखता हो, यदि वह तुम्हें कोई हानि पहुँचाना चाहे या तुम्हें कोई लाभ पहुँचाना चाहे? बल्कि अल्लाह उससे जो तुम करते हो, पूरी तरह ख़बरदार है। (११)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {पीछे रह जाने वाले बद्दू तुमसे कहेंगे}। मुजाहिद और इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है

---

(१) शब्द: "अर्थ"। (म) में नहीं है। (२) अज़-ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरान" ५/२२ में इसी तरह का शब्द है। (३) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१९० में इसका उल्लेख किया है। (४) अल-वाहिदी ने "अल-वसीत" ४/१३६ में इसका उल्लेख किया है। (५) "अल-सबआ" पृष्ठ ६०३, और "अत-तयसीर" पृष्ठ १४४, २०१।

۳۰۶ سورہ الفتح: آیات ۱۰ - ۱۱

ان کی نبی کریم ﷺ سے بیعت درحقیقت اللہ سے بیعت ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿جس نے رسول کی اطاعت کی اس نے اللہ کی اطاعت کی﴾ [النساء: ۸۰]۔ اور یہ بیعت، بیعتِ رضوان ہے؛ جیسا کہ اس سورت میں ان شاء اللہ تعالیٰ آگے اس کا بیان آئے گا۔

﴿اللہ کا ہاتھ ان کے ہاتھوں کے اوپر ہے﴾ کہا گیا کہ اس کا معنی(۱) ہے: ثواب دینے میں اس کا ہاتھ وفاداری میں ان کے ہاتھوں کے اوپر ہے، اور ہدایت کے ذریعے ان پر احسان کرنے میں اس کا ہاتھ اطاعت میں ان کے ہاتھوں کے اوپر ہے(۲)۔ الکلبی نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ ان پر اللہ کی نعمت اس سے بڑھ کر ہے جو انہوں نے بیعت میں کیا(۳)۔ ابن کیسان نے کہا: اللہ کی قوت اور نصرت ان کی قوت اور نصرت کے اوپر ہے(۴)۔

﴿پس جس نے عہد توڑا﴾ بیعت کے بعد۔ ﴿تو وہ اپنے ہی خلاف عہد شکنی کرتا ہے﴾ یعنی: عہد شکنی کا نقصان اسی کی طرف لوٹتا ہے؛ اس لیے کہ اس نے خود کو ثواب سے محروم کر لیا اور اپنے اوپر عذاب لازم کر لیا۔

﴿اور جس نے اس عہد کو پورا کیا جو اس نے اللہ سے کیا تھا﴾ کہا گیا: بیعت میں۔ اور کہا گیا: اپنے ایمان میں۔ ﴿تو وہ عنقریب اسے اجرِ عظیم عطا فرمائے گا﴾ یعنی جنت میں۔

حفص اور الزہری نے: «علیہُ اللہ» ہاء کے پیش (ضمہ) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور باقیوں نے اسے زیر کے ساتھ پڑھا ہے۔ نافع، ابن کثیر اور ابن عامر نے: «فَسَنُؤْتِيهِ» نون کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور اسے الفراء اور ابو معاذ نے پسند کیا ہے۔ باقیوں نے اسے یاء کے ساتھ پڑھا ہے(۵)۔ اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے؛ اللہ کے نام کے اس سے قریب ہونے کی وجہ سے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿دیہاتیوں میں سے پیچھے رہ جانے والے تم سے کہیں گے کہ ہمیں ہمارے مالوں اور ہمارے گھر والوں نے مشغول کر دیا تھا، تو آپ ہمارے لیے مغفرت کی دعا کیجیے۔ وہ اپنی زبانوں سے وہ بات کہتے ہیں جو ان کے دلوں میں نہیں ہے۔ آپ کہ دیجیے: تو کون ہے جو اللہ کے مقابلے میں تمہارے لیے کسی چیز کا اختیار رکھتا ہو اگر وہ تمہیں نقصان پہنچانا چاہے یا تمہیں نفع پہنچانا چاہے؟ بلکہ اللہ تمہارے کاموں سے پوری طرح باخبر ہے (۱۱)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿دیہاتیوں میں سے پیچھے رہ جانے والے تم سے کہیں گے﴾ مجاہد اور ابن عباس نے کہا: یعنی

---

(۱) لفظ: المعنی۔ (م) میں نہیں ہے۔ (۲) اسی طرح کی بات زجاج کی "معانی القرآن" ۵/۲۲ میں ہے۔ (۳) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/۱۹۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) اسے واحدی نے "الوسیط" ۴/۱۳۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) "السبعۃ" ص ۶۰۳، اور "التیسیر" ص ۱۴۴، ۲۰۱۔

307 Surah Al-Fath: Verse 11

Bedouins from Ghifar, Muzaynah, Juhaynah, Aslam, Ashja', and Al-Dil; these were the Bedouins who lived around Medina. They stayed behind from the Messenger of Allah (peace be upon him) when he intended to travel to Mecca in the year of the Conquest, after he had called upon them to go out with him as a precaution against Quraysh. He had entered the state of Ihram for Umrah and took the sacrificial animals with him so that people would know he did not intend war. However, they hesitated and excused themselves by claiming to be occupied; thus this verse was revealed (1). He used the term "those who were left behind" (Al-Mukhallafūn) because Allah left them behind from the company of His Prophet. A 'mukhalla' is someone who is left behind or abandoned. This was previously discussed in Surah Al-Bara'ah (At-Tawbah) (2).

"Our possessions and our families occupied us" meaning: there is no one else to look after them. "So ask forgiveness for us" they came seeking forgiveness while their inner beliefs contradicted their outward appearance; so Allah exposed them by saying: "They say with their tongues what is not in their hearts." And this is pure hypocrisy.

"Say, 'Who then can avail you at all against Allah, if He intends for you harm...'" Hamza and al-Kisa'i recited it as "Durran" (with a damma on the Daad) here only, meaning: something that harms you. Ibn Abbas said: defeat. The rest of the reciters read it with a fatha (3); it is the verbal noun of "darartahu darran." With the damma, it is a noun for what afflicts a person of emaciation and bad condition (4). The verbal noun can signify a single instance or more. Abu 'Ubayd and Abu Hatim chose this; they said: because it is contrasted with benefit, and it is the opposite of "Durr" (5). It is also said that both are two linguistic forms with the same meaning, like "faqr" and "fuqr", or "da'f" and "du'f" (6). "...or if He intends for you benefit" meaning: victory and spoils of war. This is a rebuttal to them when they thought that staying behind from the Prophet would ward off harm and hasten benefit for them (7).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/191. (2) 10/316. (3) Al-Sab'ah p. 604, and Al-Taysir p. 201. (4) See Al-Sihah (darara). (5) Al-Nahhas mentioned the saying of Abu 'Ubayd in 'I'rab al-Qur'an' 4/199. (6) Hujjat al-Qira'at by Ibn Zanjalah p. 672, and Al-Hujjah by Al-Farisi 6/202. (7) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/137.

३०७ सूरा अल-फतह: आयत ११

ग़िफ़ार, मुज़ायना, जुहैना, असलम, अशजा' और अल-दील के बद्दू; ये वे बद्दू थे जो मदीना के आसपास रहते थे। वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से पीछे रह गए जब उन्होंने फतह (मक्का की जीत) के वर्ष मक्का की यात्रा करने का इरादा किया, जब उन्होंने उन्हें कुरैश से सावधानी के तौर पर अपने साथ निकलने के लिए बुलाया था। उन्होंने उमराह के लिए एहराम बांधा था और अपने साथ कुर्बानी के जानवर ले गए थे ताकि लोगों को पता चले कि उनका इरादा युद्ध का नहीं है। फिर भी, वे सुस्त पड़ गए और काम में व्यस्त होने का बहाना बनाया; तब यह आयत नाजिल हुई (१)। उन्होंने "पीछे छोड़े गए लोग" (अल-मुख़ल्लफ़ून) शब्द का इस्तेमाल किया क्योंकि अल्लाह ने उन्हें अपने नबी की सोहबत से पीछे छोड़ दिया। 'मुख़ल्लफ़' का अर्थ है छोड़ा हुआ या परित्यक्त। यह बात पहले 'बाराह' (तौबा) में आ चुकी है (२)।

"हमारे धन और हमारे परिवारों ने हमें व्यस्त रखा" यानी: उनकी देखभाल करने वाला हमारे सिवा कोई नहीं है। "अतः हमारे लिए क्षमा माँगें" वे क्षमा माँगने आए जबकि उनकी मान्यता उनके बाहरी दिखावे के विपरीत थी; इसलिए अल्लाह ने उन्हें यह कहकर बेनकाब कर दिया: "वे अपनी ज़ुबानों से वह कहते हैं जो उनके दिलों में नहीं है।" और यही शुद्ध पाखंड है।

"कह दो, 'तो कौन अल्लाह के मुक़ाबले में तुम्हारे लिए कुछ अधिकार रखता है, यदि वह तुम्हें कोई हानि पहुँचाना चाहे...'" हमज़ा और अल-किसाई ने इसे केवल यहाँ 'दुर्रन' (दाद पर पेश के साथ) पढ़ा है, जिसका अर्थ है: कोई ऐसी चीज़ जो तुम्हें नुकसान पहुँचाए। इब्न अब्बास ने कहा: हार। बाकी कारी इसे ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ते हैं (३); और यह 'दरर्तुहु दर्रन' का स्रोत (मस्दर) है। पेश के साथ, यह उस चीज़ का नाम है जो मनुष्य को दुबलेपन और बुरी स्थिति के रूप में पहुँचती है (४)। स्रोत एक बार या उससे अधिक का बोध कराता है। अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना है; उन्होंने कहा: क्योंकि यह लाभ के विपरीत है, और यह 'दुर्र' का विलोम है (५)। यह भी कहा गया है कि ये दोनों एक ही अर्थ वाली दो भाषाई शैलियाँ हैं; जैसे 'फ़क़्र' और 'फ़ुक़्र', और 'ज़'फ़' और 'ज़ु'फ़' (६)। "...या वह तुम्हें कोई लाभ पहुँचाना चाहे" यानी: जीत और लूट का माल। यह उनके लिए एक जवाब है जब उन्होंने सोचा था कि पैगंबर से पीछे रहना उनके नुकसान को दूर करेगा और उनके लिए लाभ लाएगा (७)।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१९१। (२) १०/३१६। (३) अल-सबआ पृ. ६०४, और अल-तयसीर पृ. २०१। (४) देखें अल-सिहाह (दरर)। (५) अबू उबैद अल-नहस का कथन 'इराब अल-क़ुरआन' ४/१९९ में उल्लेखित है। (६) हुज्जत अल-क़िरात इब्न ज़ंजला द्वारा पृ. ६७२, और अल-हुज्जह अल-फ़ारिसी द्वारा ६/२०२। (७) अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा ४/१३७।

۳۰۷ سورة الفتح: آیت ۱۱

غفار، مزینہ، جہینہ، اسلم، اشجع اور الدیل کے اعراب (بدو)؛ اور یہ وہ بدو تھے جو مدینہ کے گرد و نواح میں رہتے تھے؛ یہ رسول اللہ ﷺ سے پیچھے رہ گئے تھے جب آپ نے فتح کے سال مکہ کے سفر کا ارادہ فرمایا، اس کے بعد کہ آپ نے قریش کے خوف سے بچنے کے لیے انہیں اپنے ساتھ نکلنے کی دعوت دی تھی، اور آپ نے عمرہ کا احرام باندھا تھا اور اپنے ساتھ ہدی (قربانی کے جانور) لے گئے تھے؛ تاکہ لوگوں کو معلوم ہو جائے کہ آپ جنگ کا ارادہ نہیں رکھتے، تو وہ سستی کر گئے، اور کاموں میں مشغولیت کا عذر پیش کیا؛ پس یہ آیت نازل ہوئی (۱)۔ اور آپ نے فرمایا: «الْمُخَلَّفُونَ» (پیچھے چھوڑے ہوئے)؛ کیونکہ اللہ نے انہیں اپنے نبی کی صحبت سے پیچھے چھوڑ دیا۔ اور 'مخلف' کا مطلب ہے چھوڑا ہوا۔ اور یہ بات 'براءت' (سورہ توبہ) میں گزر چکی ہے (۲)۔

﴿شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا﴾ یعنی: ان کی دیکھ بھال کرنے والا ہمارے علاوہ کوئی نہیں۔ ﴿فَاسْتَغْفِرْ لَنَا﴾ وہ استغفار کے لیے آئے جبکہ ان کا عقیدہ ان کے ظاہر کے خلاف تھا؛ پس اللہ تعالیٰ نے ان کو رسوا کرتے ہوئے فرمایا: ﴿يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِم مَّا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ﴾ اور یہی خالص منافقت ہے۔

﴿قُلْ فَمَن يَمْلِكُ لَكُم مِّنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا﴾ حمزہ اور کسائی نے صرف یہاں ضاد کے ضمہ کے ساتھ «ضُرًّا» پڑھا ہے، یعنی: ایسی چیز جو تمہیں نقصان پہنچائے۔ اور ابن عباس نے کہا: شکست۔ باقی قراء نے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (۳)؛ اور یہ 'ضررتہ ضرّاً' کا مصدر ہے۔ اور ضمہ کے ساتھ، یہ اس کا نام ہے جو انسان کو دبلا پن اور بری حالت کی صورت میں پہنچتا ہے (۴)۔ اور مصدر ایک بار یا زیادہ کے معنی دیتا ہے۔ اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا؛ انہوں نے کہا: کیونکہ یہ نفع کے مقابلے میں آیا ہے، اور یہ 'ضر' کی ضد ہے (۵)۔ اور کہا گیا ہے

کہ: یہ دونوں ایک ہی معنی کی دو لغتیں ہیں؛ جیسے 'فَقْر' اور 'فُقْر'، اور 'ضَعْف' اور 'ضُعْف' (۶)۔ ﴿أَوْ أَرَادَ بِكُمْ نَفْعًا﴾ یعنی: نصرت اور مالِ غنیمت۔ اور یہ ان پر رد ہے جب انہوں نے گمان کیا تھا کہ رسول سے پیچھے رہنا ان سے نقصان کو دور کر دے گا اور ان کے لیے نفع میں جلدی کرے گا (۷)۔

(۱) تفسیر البغوی ۱۹۱/۴۔ (۲) ۳۱۶/۱۰۔ (۳) السبعۃ ص ۶۰۴، والتیسیر ص ۲۰۱۔ (۴) دیکھئے الصحاح (ضرر)۔ (۵) اعراب القرآن ۱۹۹/۴ میں ابو عبید النحاس کے قول کا ذکر ہے۔ (۶) حجۃ القراءات از ابن زنجلہ ص ۶۷۲، والحجۃ از الفارسی ۲۰۲/۶۔ (۷) الوسیط از الواحدی ۱۳۷/۴۔

Surah Al-Fath: Verse 12 308

Almighty's words: {Nay, but you thought that the Messenger and the believers would never return to their families; and that was made fair-seeming in your hearts, and you thought an evil thought and you became a ruined people (12)}.

His words: {Nay, but you thought that the Messenger and the believers would never return to their families ever} This is because they said: Muhammad and his companions are but a single meal (a few) who will not return(1). {and that was made fair-seeming} meaning: hypocrisy. {in your hearts} and this beautification is from Satan, or Allah creates that in their hearts.

{and you thought an evil thought} that Allah would not support His Messenger. {and you became a ruined (buran) people} meaning: destroyed; as said by Mujahid. Qatada said: corrupt people who are not fit for any good(2). Al-Jawhari said(3): 'Al-Bur' is the corrupt, destroyed man in whom there is no good. Abdullah bin Al-Ziba'ra Al-Sahmi said (4): O Messenger of the Sovereign, indeed my tongue / mends what I rent when I was ruined (bur).

A woman can also be 'bur'; related by Abu Ubaid(5). And a people 'bur' are the destroyed ones. Allah Almighty said: {and you became a ruined (buran) people} which is the plural of 'ba'ir'; like 'ha'il' and 'hul'. 'So-and-so bar', meaning: he perished. And 'Allah abarahu', meaning: He destroyed him.

It was also said: 'buran' means: evil ones; as said by Ibn Bahr(6). Hassan bin Thabit said: Tallness does not benefit against the folly of hearts, yet / God might guide the path of the ruined (bur) assembly(7) Meaning: the destroyed.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/191. Their saying "they are a single meal" (aklata ra's) means they are few enough for one head (of livestock) to satisfy them. Al-Sihah (akl). (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/314. (3) In Al-Sihah (bur). (4) His Diwan, p. 36. (5) In Al-Sihah: Abu Ubaida. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 5/314. (7) Diwan Hassan, p. 123. There: "men" instead of "hearts". The author quoted it from Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 5/413. It appeared in the Diwan and Al-Khizana 4/72 as "and He does not guide" instead of "and God might guide". His words: "al-nuk", with a damma on the nun, means: foolishness.

सूरह अल-फत्ह: आयत 12 308

अल्लाह का कथन: {बल्कि तुमने यह समझ लिया था कि रसूल और मोमिन अपने घर-वालों की ओर कभी पलटकर न आएँगे और यह बात तुम्हारे दिलों को भली लगी और तुमने बहुत बुरा गुमान किया और तुम विनष्ट होने वाले लोग होकर रहे (12)}।

उसका कथन: {बल्कि तुमने यह समझ लिया था कि रसूल और मोमिन अपने घर-वालों की ओर कभी पलटकर न आएँगे} ऐसा इसलिए था क्योंकि उन्होंने कहा: मुहम्मद और उनके साथी मुट्ठी भर लोग हैं जो कभी वापस नहीं आएंगे(1)। {और यह बात भली लगी} यानी: मुनाफ़िक़त (पाखंड)। {तुम्हारे दिलों में} और यह सुशोभन शैतान की ओर से है, या अल्लाह उनके दिलों में इसे पैदा कर देता है।

{और तुमने बुरा गुमान किया} कि अल्लाह अपने रसूल की मदद नहीं करेगा। {और तुम विनष्ट (बूरन) लोग होकर रहे} यानी: बर्बाद; यह मुजाहिद का कथन है। क़तादा ने कहा: भ्रष्ट लोग जो किसी भी भलाई के योग्य नहीं हैं(2)। अल-जौहरी ने कहा(3): 'अल-बूर' वह भ्रष्ट, नष्ट व्यक्ति है जिसमें कोई भलाई न हो। अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबा'रा अल-सहमी ने कहा (4): हे सम्राट के रसूल, वास्तव में मेरी जुबान / उसे जोड़ रही है जिसे मैंने तब फाड़ा था जब मैं नष्ट (बूर) था।

एक महिला भी 'बूर' हो सकती है; अबू उबैद द्वारा उद्धृत(5)। और एक कौम 'बूर' नष्ट होने वाले लोग हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और तुम विनष्ट (बूरन) लोग होकर रहे} जो 'बाइर' का बहुवचन है; जैसे 'हाइल' और 'हुल'। 'फ़लां बार', यानी: वह हलाक हो गया। और 'अल्लाह अबरहू', यानी: उसे हलाक कर दिया।

यह भी कहा गया है: 'बूरन' का अर्थ है: बुरे लोग; यह इब्न बहर का कथन है(6)। हस्सान बिन साबित ने कहा: लंबा कद दिलों की मूर्खता के खिलाफ काम नहीं आता, और फिर भी / ईश्वर नष्ट (बूर) समुदाय के मार्ग का मार्गदर्शन कर सकता है(7) अर्थ: हलाक (नष्ट)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/191। उनका कहना "वे सिर खाने वाले हैं" (अक्लत रास) का अर्थ है कि वे इतने कम हैं कि एक सिर (पशु का) उन्हें तृप्त कर देगा। अल-सिहह (अक्ल)। (2) अल-नुक़त वा अल-उयून 5/314। (3) अल-सिहह में (बूर)। (4) उनका दीवान, पृष्ठ 36। (5) अल-सिहह में: अबू उबैदा। (6) अल-नुक़त वा अल-उयून 5/314। (7) दीवान हस्सान, पृष्ठ 123। वहाँ: "हृदय" के बजाय "पुरुष"। लेखक ने इसे अल-नुक़त वा अल-उयून 5/413 में अल-मावरदी से उद्धृत किया है। दीवान और

अल-खिज़ाना 4/72 में यह "और वह मार्गदर्शन नहीं करता" के रूप में आया है, "और अल्लाह मार्गदर्शन कर सकता है" के बजाय। उनका शब्द: "अल्-नुक", नून पर धम्मा के साथ, का अर्थ है: मूर्खता।

سورہ الفتح: آیت ۱۲ ۳۰۸

فرمانِ الہی: ﴿ بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَى أَهْلِيهِمْ أَبَدًا وَزُيِّنَ ذَلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا (١٢) ﴾

فرمانِ الہی: ﴿ بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَى أَهْلِيهِمْ أَبَدًا ﴾ اور یہ اس لیے تھا کہ انہوں نے کہا: محمد اور ان کے ساتھی چند مٹھی بھر لوگ ہیں جو کبھی واپس نہیں آئیں گے(۱)۔ ﴿ وَزُيِّنَ ذَلِكَ ﴾ یعنی: نفاق۔ ﴿ فِي قُلُوبِكُمْ ﴾ اور یہ مزین کرنا شیطان کی طرف سے ہے، یا اللہ ان کے دلوں میں اسے پیدا کر دیتا ہے۔

﴿ وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ ﴾ کہ اللہ اپنے رسول کی مدد نہیں کرے گا۔ ﴿ وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا ﴾ یعنی: ہلاک ہونے والے؛ یہ مجاہد کا قول ہے۔ اور قتادہ نے کہا: فاسد لوگ جو کسی بھلائی کے لائق نہیں(۲)۔ جوہری نے کہا(۳): البُور وہ فاسد اور ہلاک ہونے والا شخص ہے جس میں کوئی خیر نہ ہو۔ عبداللہ بن الزبعری السہمی نے کہا (۴): اے بادشاہ (خدا) کے رسول، بے شک میری زبان / اسے پیوند لگا رہی ہے جو میں نے ادھیڑا تھا جب میں ہلاک (بُور) تھا۔

اور عورت بھی 'بُور' کہلاتی ہے؛ اسے ابو عبید نے بیان کیا(۵)۔ اور قوم 'بُور' ہلاک ہونے والے لوگ ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا ﴾ اور یہ 'بائر' کی جمع ہے؛ جیسے 'حائل' اور 'حول'۔ اور 'بار فلاں' کا مطلب ہے: وہ ہلاک ہو گیا۔ اور 'اباره الله' یعنی: اللہ نے اسے ہلاک کر دیا۔

اور کہا گیا ہے: 'بُوراً' کا مطلب ہے: شریر لوگ؛ یہ ابن بحر کا قول ہے(۶)۔ اور حسان بن ثابت نے کہا: قد کی طوالت دلوں کی حماقت کے مقابلے میں کام نہیں آتی، اور بسا اوقات / خدا ہلاک (بُور) گروہ کی راہ کی ہدایت فرما دیتا ہے(۷) یعنی: ہلاک ہونے والا۔

(۱) تفسیر بغوی ۴ / ۱۹۱۔ اور ان کا قول "وہ ایک سر کھانے والے ہیں" (اکلة رأس) کا مطلب ہے کہ وہ اتنے کم ہیں کہ ایک سر انہیں سیر کر دے گا۔ الصحاح (أكل)۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۳۱۴۔ (۳) الصحاح میں (بور)۔ (۴) ان کا دیوان، ص ۳۶۔ (۵) الصحاح میں: ابو عبیدہ۔ (۶) النکت والعیون ۵ / ۳۱۴۔ (۷) دیوانِ حسان ص ۱۲۳۔ وہاں: "دلوں" کے بجائے "مردوں" ہے۔ اور مصنف نے اسے الماوردی سے النکت والعیون ۵ / ۴۱۳ میں نقل کیا ہے، اور دیوان اور الخزانہ ۴ / ۷۲ میں "اور وہ ہدایت نہیں دیتا" آیا ہے، "اور اللہ ہدایت دے سکتا ہے" کی جگہ۔ اور ان کا قول: 'النوک'، نون پر پیش کے ساتھ، کا مطلب ہے: حماقت۔

Surah Al-Fath: Verses 13 - 15 | 309

Allah the Almighty says: {And whoever has not believed in Allah and His Messenger - then indeed, We have prepared for the disbelievers a Blaze.} [13] This is a threat to them and an explanation that they disbelieved through hypocrisy.

Allah the Almighty says: {And to Allah belongs the sovereignty of the heavens and the earth. He forgives whom He wills and punishes whom He wills. And ever is Allah Forgiving and Merciful.} [14] That is: He is independent of His servants, and He only tested them with religious obligations to reward whoever believes and punish whoever disbelieves and disobeys.

Allah the Almighty says: {Those who remained behind will say when you set out toward the war booty to take it, "Let us follow you." They wish to change the word of Allah. Say, "Never will you follow us. Thus did Allah say before." So they will say, "Rather, you envy us." But they were not understanding except a little.} [15]

Allah's saying: {Those who remained behind will say when you set out toward the war booty to take it} means the spoils of Khaybar; because Allah, the Mighty and Sublime, promised the people of Hudaybiyyah the conquest of Khaybar, and that it was specifically for them, those who were absent among them and those who were present. None of them was absent from it except Jabir bin Abdullah, so the Messenger of Allah ﷺ allocated him a share like the share of those who were present (1).

Ibn Ishaq said: The person in charge of the distribution in Khaybar was Jabbar bin Sakhr al-Ansari from Banu Salama (2), and Zaid bin Thabit from Banu al-Najjar; they were accountants and distributors (3).

{Let us follow you} means: leave us. You say: "dhar-hu", meaning: "da'hu" (leave him). And "yadharuhu" means "yada'uhu" (he leaves him). Its origin is: "wadharahu yadharuhu", like "wasi'ahu yas'ahu". Its infinitive form (masdar) was abandoned (4); it is not said: "wadhran" nor...

(1) Sirat Ibn Hisham 2/349. (2) Jabbar bin Sakhr (may Allah be pleased with him) was among those who witnessed Badr, and he was thirty-two years old. Then he witnessed Uhud and subsequent battles, and was one of the seventy on the night of Al-Aqabah. He died in Medina in the year thirty. Al-Isti'ab (marginalia of Al-Isabah) 2/125. (3) Al-Durar p. 237, and in Sirat Ibn Hisham 2/357 it says: Yazid bin Thabit. (4) In the copies: his chest (sadruhu). The correction is from Al-Sihah (w-dh-r) and the

text is from it. Al-Zubaydi said in Taj al-Arus (w-dh-r): They let its infinitive and past tense die out.

सूरह अल-फत्ह: आयत 13 - 15 | 309

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान न लाया, तो हमने काफिरों के लिए भड़कती आग तैयार कर रखी है।} [13] यह उनके लिए एक चेतावनी है, और इस बात का स्पष्टीकरण कि उन्होंने मुनाफ़िक़त (पाखंड) के ज़रिए कुफ़्र किया।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और आसमानों और ज़मीन की बादशाहत अल्लाह ही के लिए है। वह जिसे चाहे माफ कर दे और जिसे चाहे सज़ा दे। और अल्लाह बहुत बख्शने वाला, निहायत मेहरबान है।} [14] अर्थात्: वह अपने बंदों से बेपरवाह (स्वतंत्र) है, और उसने उन्हें केवल धार्मिक दायित्वों के साथ आज़माया ताकि ईमान लाने वाले को बदला दे और कुफ्र व अवज्ञा करने वाले को सज़ा दे।

अल्लाह तआला का फरमान है: {जब तुम गनीमत (युद्ध का माल) लेने के लिए निकलोगे, तो पीछे रह जाने वाले कहेंगे, "हमें भी अपने साथ चलने दो।" वे अल्लाह के कलाम (आदेश) को बदलना चाहते हैं। कह दो, "तुम हमारे साथ कभी नहीं चलोगे। अल्लाह ने पहले ही ऐसा फरमा दिया है।" तब वे कहेंगे, "बल्कि तुम हमसे हसद (जलन) करते हो।" बल्कि वे बहुत कम समझते थे।} [15]

अल्लाह का फरमान: {पीछे रह जाने वाले कहेंगे, जब तुम गनीमत (युद्ध का माल) लेने के लिए निकलोगे} इसका मतलब खैबर की गनीमत है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने हुदैबिया वालों से खैबर की जीत का वादा किया था, और यह कि वह विशेष रूप से उन्हीं के लिए है, उनमें से जो अनुपस्थित थे और जो उपस्थित थे। उनमें से जाबिर बिन अब्दुल्ला के अलावा कोई भी अनुपस्थित नहीं था, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके लिए भी वैसे ही हिस्सा तय किया जैसे उपस्थित रहने वालों के लिए था (1)।

इब्न इशाक ने कहा: खैबर में वितरण के प्रभारी बनू सलमा के जब्बार बिन सख़्र अल-अंसारी (2) और बनू अल-नज्जार के ज़ैद बिन साबित थे; वे दोनों हिसाब रखने वाले और बाँटने वाले थे (3)।

{हमें अपने पीछे आने दो (ज़रूना नत्तबि'कुम)} यानी: हमें छोड़ दो। आप कहते हैं: "ज़र-हु", यानी: "द'हु" (उसे छोड़ दो)। और "यज़रूहु" का अर्थ है "यद'उहु" (वह उसे छोड़ देता है)। इसका मूल है: "वज़रहु यज़रूहु", जैसे "वसि'अहु यस'अहु"। इसके मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) का प्रयोग छोड़ दिया गया है (4), यह नहीं कहा जाता: "वज़रन" और न ही...

(1) सीरत इब्न हिशाम 2/349। (2) जब्बार बिन सख़्र (रज़ि.) उन लोगों में से थे जिन्होंने बद्र में भाग लिया था, और वे बत्तीस वर्ष के थे। फिर उन्होंने उहुद और उसके बाद के युद्धों में भाग लिया, और अल-अक़बा की रात सत्तर लोगों में से एक थे। उनका निधन सन तीस में मदीना में हुआ। अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिए पर) 2/125। (3) अल-दुरर पृष्ठ 237, और सीरत इब्न हिशाम 2/357 में आता है: यज़ीद बिन साबित। (4) प्रतियों में: "सद्रुहु" (उसका सीना)। सही पाठ "अल-सिहाह" (व-ध-र) से लिया गया है और विवरण वहीं से है। अल-ज़ुबैदी ने "ताज अल-अरूस" (व-ध-र) में कहा: उन्होंने इसके मस्तर और माज़ी (भूतकाल) को त्याग दिया।

سورة الفتح: آیات ۱۳ - ۱۵ | ۳۰۹

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَن لَّمْ يُؤْمِن بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا ١٣﴾ یہ ان کے لیے ایک وعید ہے، اور اس بات کی وضاحت کہ انہوں نے نفاق کے ذریعے کفر کیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا ١٤﴾ یعنی: وہ اپنے بندوں سے بے نیاز ہے، اور اس نے انہیں صرف تکلیف (شرعی احکامات) کے ساتھ آزمایا تاکہ ایمان لانے والے کو ثواب دے، اور کفر و نافرمانی کرنے والے کو سزا دے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ يُرِيدُونَ أَن يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللَّهِ قُل لَّن تَتَّبِعُونَا كَذَٰلِكُمْ قَالَ اللَّهُ مِن قَبْلُ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا ١٥﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقْتُمْ إِلَى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا﴾ اس سے مراد خیبر کی غنیمتیں ہیں؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے اہل حدیبیہ سے خیبر کی فتح کا وعدہ کیا تھا، اور یہ کہ وہ خاص طور پر انہی کے لیے ہے، ان میں سے جو غائب تھے اور جو حاضر تھے۔ ان میں سے جابر بن عبداللہ کے سوا کوئی غائب نہیں رہا، تو رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے بھی ویسا ہی حصہ تقسیم فرمایا جیسا حاضر ہونے والوں کے لیے تھا (۱)۔

ابن اسحاق کہتے ہیں: خیبر میں تقسیم کے انچارج بنو سلمہ کے جبار بن صخر الانصاری (۲) اور بنو النجار کے زید بن ثابت تھے؛ یہ دونوں حساب رکھنے والے اور تقسیم کرنے والے تھے (۳)۔

﴿ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ﴾ یعنی: ہمیں چھوڑ دو۔ آپ کہتے ہیں: "ذَرْهُ"، یعنی: "دَعْهُ" (اسے چھوڑ دو)۔ اور "يَذَرُهُ" کا مطلب ہے "يَدَعُهُ" (وہ اسے چھوڑتا ہے)۔ اس کی اصل ہے: "وَذَرَهُ يَذَرُهُ"، جیسے "وَسِعَهُ يَسَعُهُ"۔ اور اس کا مصدر متروک (اماتت) ہو چکا ہے (۴)، نہیں کہا جاتا: "وَذْرَه" اور نہ...

(۱) سیرت ابن ہشام ۲/۳۴۹۔ (۲) جبار بن صخر (رضی اللہ عنہ) ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے بدر میں شرکت کی، اور وہ بتیس سال کے تھے، پھر انہوں نے احد اور اس کے بعد کے غزوات میں شرکت کی، اور لیلۃ العقبیٰ کے ستر صحابہ میں سے ایک تھے، مدینہ میں سن تیس ہجری میں وفات پائی۔ الاستیعاب (بہامش الاصابہ) ۲/۱۲۵۔ (۳) الدرر ص ۲۳۷، اور سیرت ابن ہشام ۲/۳۵۷ میں آیا ہے: یزید بن ثابت۔ (۴) نسخوں میں: "صدره" ہے۔ اور صحیح متن "الصحاح" (وذر) سے ہے اور کلام اسی سے ہے۔ زبیدی نے تاج العروس (وذر) میں کہا: انہوں نے اس کے مصدر اور ماضی کو ترک کر دیا ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 15 | 310

...and a helper, but his leaving them is while he is an abandoner. Mujahid said: "They stayed behind from going out to Mecca, but when the Prophet ﷺ went out, took a people, and directed them, they said: 'Let us follow you so we may fight with you' (1)." "﴿They want to change the words of Allah﴾" meaning: to alter. Ibn Zayd said: "It is His, the Exalted, saying: ﴿So if they ask your permission to go out, say: 'You shall never go out with me, nor shall you fight an enemy with me'﴾ the verse [At-Tawbah: 83]." Al-Tabari (2) and others rejected this view because the campaign of Tabuk was after the conquest of Khaybar and after the conquest of Mecca. It was said: "The meaning is they want to change Allah's promise which He promised to the people of Al-Hudaybiyyah, and that is because Allah the Exalted made for them the spoils of Khaybar as compensation for the conquest of Mecca when they returned from Hudaybiyyah on a peace treaty; this was said by Mujahid and Qatadah, and chosen by Al-Tabari (3), and the general people of interpretation (4) are upon it." Hamza and Al-Kisa'i read: "Kalima" (words) by omitting the Alif and breaking the Lam; as a plural of 'Kalimah' (word); like 'salima' and 'salim'. The rest read: "Kalam" (speech) as an infinitive noun (5). Abu Ubayd and Abu Hatim chose this, considering His saying: ﴿Indeed, I have chosen you over the people with My messages and My speech﴾ [Al-A'raf: 144]. And speech (Al-Kalam): is what is independent in itself from sentences. Al-Jawhari said: "Al-Kalam is a generic noun that applies to little and much. And 'Al-Kalim' cannot be less than three words; because it is the plural of 'Kalimah'; like 'Nabiqah' and 'Nabiq'. For this reason, Sibawayh said (6): 'This is a chapter on the knowledge of what 'Al-Kalim' is in Arabic,' and he did not say 'what is Al-Kalam'; because he intended exactly three things: the noun, the verb, and the particle, so he brought what can only be a plural, and left what could apply to the singular and the group. And the tribe of Tamim says: it is 'Kilmah', with a Kasra...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/501, and recorded by al-Tabari 21/262. (2) In his Tafsir 21/263. (3) In his Tafsir 21/261-262, and he cited the views of Mujahid and Qatadah in it. (4) See Tafsir al-Baghawi 4/192. (5) Al-Sab'ah p. 604, and Al-Taysir p. 201. (6) In Al-Kitab 1/12.

सूरह अल-फत्ह: आयत 15 | 310

...और एक सहायक, लेकिन उनका उसे छोड़ना ऐसा है जैसे वह छोड़ने वाला हो। मुजाहिद ने कहा: "वे मक्का जाने से पीछे रह गए, लेकिन जब पैगंबर ﷺ निकले, लोगों को लिया और उन्हें निर्देशित किया, तो उन्होंने कहा: 'हमें अपने पीछे आने दें ताकि हम आपके साथ लड़ सकें (1)।" "﴿वे अल्लाह के शब्दों को बदलना चाहते हैं﴾" यानी: परिवर्तन करना। इब्न ज़ैद ने कहा: "यह अल्लाह का वचन है: ﴿तो यदि वे आपसे बाहर जाने की अनुमति मांगें, तो कह दें: 'तुम मेरे साथ कभी नहीं निकलोगे, और न ही मेरे साथ किसी शत्रु से लड़ोगे'﴾ आयत [अत-तौबा: 83]।" अल-तबरी (2) और अन्य लोगों ने इस राय को अस्वीकार कर दिया क्योंकि तबुक का अभियान खैबर की विजय और मक्का की विजय के बाद हुआ था। कहा गया: "इसका अर्थ है कि वे अल्लाह के उस वादे को बदलना चाहते हैं जो उसने अल-हुदैबियाह के लोगों से किया था, और वह इसलिए कि अल्लाह ने उनके लिए खैबर की लूट को मक्का की विजय के बदले में मुआवजे के रूप में बनाया था जब वे हुदैबियाह से एक संधि पर लौटे थे; यह मुजाहिद और कतादा ने कहा है, और अल-तबरी (3) द्वारा चुना गया है, और व्याख्या के अधिकांश लोग (4) इसी पर हैं।" हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "कलिम" (शब्द) अलिफ को हटाकर और लाम को कसरा देकर; 'कलिमा' (शब्द) के बहुवचन के रूप में; जैसे 'सलिमा' और 'सलिम'। बाकियों ने पढ़ा: "कलाम" (भाषण) एक स्रोत (मस्दर) के रूप में (5)। अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना, अल्लाह के इस कथन पर विचार करते हुए: ﴿निश्चित रूप से, मैंने आपको अपने संदेशों और आपकी वाणी (कलाम) के साथ लोगों पर चुना है﴾ [अल-आराफ: 144]। और 'कलाम' (भाषण): वह है जो वाक्यों से अपने आप में स्वतंत्र हो। अल-जौहरी ने कहा: "'कलाम' एक जातिवाचक संज्ञा है जो थोड़े और बहुत दोनों पर लागू होती है। और 'कलिम' तीन शब्दों से कम नहीं हो सकता; क्योंकि यह 'कलिमा' का बहुवचन है; जैसे 'नबिक़ह' और 'नबिक़'। इसी कारण से सिबवैह ने कहा (6): 'यह इस ज्ञान का अध्याय है कि अरबी में 'कलिम' क्या है,' और उन्होंने यह नहीं कहा 'कलाम क्या है'; क्योंकि उनका इरादा ठीक तीन चीजों से था: संज्ञा, क्रिया और अक्षर, इसलिए वह उसे लाए जो केवल बहुवचन हो सकता है, और उसे छोड़ दिया जो एकवचन और समूह दोनों पर लागू हो सकता है। और तमीम कबीले का कहना है: यह 'किल्मा' है, कसरा के साथ...

(1) नहस द्वारा मआनी अल-कुरान 6/501, और अल-तबरी 21/262 द्वारा उद्धृत। (2) उनकी तफ़सीर 21/263 में। (3) उनकी तफ़सीर 21/261-262 में, और उन्होंने इसमें मुजाहिद और कतादा

के बयानों को शामिल किया है। (4) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 4/192। (5) अल-सबआ पृष्ठ 604, और अल-तयसीर पृष्ठ 201। (6) अल-किताब 1/12 में।

"...اور ایک مددگار، لیکن اس کا ان کو چھوڑنا ایسا ہے جیسے وہ چھوڑنے والا ہو۔" مجاہد نے کہا: "وہ مکہ جانے سے پیچھے رہ گئے، پھر جب نبی ﷺ نکلے، ایک قوم کو ساتھ لیا اور ان کی رہنمائی فرمائی، تو انہوں نے کہا: 'ہمیں اپنے پیچھے آنے دو تاکہ ہم تمہارے ساتھ مل کر لڑیں' (۱)۔" "﴿وہ چاہتے ہیں کہ اللہ کے کلام کو بدل دیں﴾" یعنی: تبدیل کر دیں۔ ابن زید نے کہا: "یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿پس اگر وہ تم سے باہر جانے کی اجازت مانگیں تو کہہ دو: 'تم میرے ساتھ کبھی نہیں نکلو گے اور نہ میرے ساتھ کسی دشمن سے لڑو گے'﴾ آیت [التوبہ: ۸۳]۔" الطبری (۲) اور دیگر نے اس قول کا انکار کیا ہے؛ کیونکہ غزوہ تبوک، فتح خیبر اور فتح مکہ کے بعد ہوا تھا۔ اور کہا گیا: "معنی یہ ہے کہ وہ اللہ کے اس وعدے کو بدلنا چاہتے ہیں جو اس نے اہل حدیبیہ سے کیا تھا، اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے خیبر کی غنیمتوں کو فتح مکہ کے عوض بنایا تھا جب وہ حدیبیہ سے صلح پر واپس آئے تھے؛ یہ مجاہد اور قتادہ نے کہا، اور الطبری (۳) نے اسے اختیار کیا، اور عام اہل تفسیر (٤) اسی پر ہیں۔" حمزہ اور الکسائی نے پڑھا: «كَلِمَ» الف کے گرانے اور لام کے زیر کے ساتھ؛ کلمہ کی جمع؛ جیسے سَلِمَة اور سَلِم۔ باقیوں نے پڑھا: «كَلَامَ» مصدر کے طور پر (٥)۔ اور ابو عبید اور ابو حاتم نے اسے پسند کیا، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے اعتبار سے: ﴿بے شک میں نے تمہیں اپنی رسالتوں اور اپنے کلام کے ذریعے لوگوں پر منتخب کیا ہے﴾ [الاعراف: ١٤٤]۔ اور 'کلام': وہ ہے جو جملوں میں سے خود مختار ہو۔ الجوہری نے کہا: "کلام اسم جنس ہے جو تھوڑے اور بہت پر بولا جاتا ہے۔ اور 'الکلم' تین لفظوں سے کم نہیں ہوتا؛ کیونکہ وہ 'کلمہ' کی جمع ہے؛ جیسے نَبِقَة اور نَبِق۔ اسی وجہ سے سیبویہ نے کہا (٦): 'یہ اس علم کا باب ہے کہ عربی میں کلم کیا ہے،' اور اس نے یہ نہیں کہا کہ کلام کیا ہے؛ کیونکہ اس کا ارادہ

تین ہی چیزوں سے تھا: اسم، فعل اور حرف، پس وہ اسے لایا جو صرف جمع ہو سکتا ہو، اور اسے چھوڑ دیا جو واحد اور جماعت دونوں پر واقع ہو سکتا ہے۔ اور بنو تمیم کہتے ہیں: یہ 'کِلمہ' ہے، زیر کے ساتھ...

(۱) معانی القرآن للنحاس ۵۰۱/٦ ، اور اسے الطبری نے ۲٦۲/۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اپنی تفسیر ۲٦۳/۲۱ میں۔ (۳) اپنی تفسیر ۲٦۱/۲۱-۲٦۲ میں، اور اس میں مجاہد اور قتادہ کے اقوال نقل کیے ہیں۔ (٤) دیکھئے تفسیر البغوی ۱۹۲/٤ ۔ (٥) السبعة ص ٦۰٤ ، اور التیسیر ص ۲۰۱ ۔ (٦) الکتاب ۱۲/۱ میں۔

Surah Al-Fath: Verses 15 - 16 311

...the 'Kaf'(1), and the discussion about it has already passed in [Surah] 'Bara'ah' (Repentance)(2).

﴿كَذَلِكُمْ قَالَ اللَّهُ مِن قَبْلُ﴾ "Thus said Allah before" (Quran 48:15), meaning: before our return from Hudaybiyyah: that the spoils of Khaybar are specifically for those who witnessed [the Treaty of] Hudaybiyyah. ﴿فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا﴾ "But they will say: 'Nay, but you are jealous of us'" (Quran 48:15) that we might get a share of the spoils with you(3). It was said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If you come out, I will not prevent you, but you will have no share." They said: "This is jealousy." The Muslims said: Allah already told us in Hudaybiyyah what they would say, which is His Almighty's saying: ﴿فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا﴾ "But they will say: 'Nay, but you are jealous of us'". Then Allah Almighty said: ﴿بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ "Nay, but they understood but little" (Quran 48:15), meaning: they only know about worldly affairs. It was also said: they only understand a little of the matters of religion; which is abandoning the fight.

Allah Almighty's saying: ﴿قُل لِّلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ فَإِن تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا وَإِن تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُم مِّن قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ١٦﴾ "Say to the desert Arabs who lagged behind: 'Ye shall be summoned (to fight) against a people given to vehement war: then shall ye fight, or they shall submit. Then if ye show obedience, Allah will grant you a goodly reward, but if ye turn back as ye did before, He will punish you with a grievous penalty.'" (Quran 48:16).

There are four issues in it:

First: His Almighty's saying: ﴿قُل لِّلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ﴾ "Say to the desert Arabs who lagged behind", meaning: say to those who stayed behind from Hudaybiyyah: ﴿سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾ "Ye shall be summoned (to fight) against a people given to vehement war". Ibn Abbas, Ata' bin Abi Rabah, Mujahid, Ibn Abi Layla, and Ata' al-Khurasani said: they are the Persians. Ka'b, al-Hasan, and Abd al-Rahman bin Abi Layla said: the Byzantines (Romans). And from al-Hasan also: the Persians and Byzantines. Ibn Jubayr said: [the tribes of] Hawazin and Thaqif. Ikrima said: Hawazin. Qatadah said: Hawazin and Ghatafan on the day of [the Battle of] Hunayn. Al-Zuhri and Muqatil said: Banu Hanifah, the people of Yamama, the companions of Musaylimah. Rafi' bin Khadij said: By Allah, we used to read this verse in the past: ﴿سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾ "Ye shall be summoned (to fight) against a people

given to vehement war", and we did not know who they were; until Abu Bakr called us to fight Banu Hanifah; then we knew it was them. Abu Huraira said: No...

(1) Al-Sihah (word: kalm). (2) 10/219 - 220. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/138, and Tafsir Al-Baghawi 4/192.

सूरह अल-फथ: आयतें 15 - 16 311

...'काफ'(1), और इसके बारे में चर्चा 'बारा'ह' [सूरह तौबा] में बीत चुकी है(2)।

﴿كَذَٰلِكُمْ قَالَ اللَّهُ مِن قَبْلُ﴾ "अल्लाह ने पहले ही ऐसा कह दिया था" (कुरान 48:15), यानी: हुदैबिया से हमारी वापसी से पहले: कि खैबर की गनीमत (युद्ध का माल) विशेष रूप से उन लोगों के लिए है जो हुदैबिया [की संधि] के गवाह थे। ﴿فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا﴾ "बल्कि वे कहेंगे: 'नहीं, तुम हमसे जलते हो'" (कुरान 48:15) कि हम तुम्हारे साथ गनीमत में हिस्सा पा लेंगे(3)। कहा गया है कि: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अगर तुम बाहर निकलते हो, तो मैं तुम्हें नहीं रोकूंगा, लेकिन तुम्हारा कोई हिस्सा नहीं होगा।" उन्होंने कहा: "यह जलन है।" मुसलमानों ने कहा: अल्लाह ने हमें हुदैबिया में पहले ही बता दिया था कि वे क्या कहेंगे, जो अल्लाह तआला का यह कथन है: ﴿فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَا﴾ "बल्कि वे कहेंगे: 'नहीं, तुम हमसे जलते हो'"। फिर अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ "बल्कि वे बहुत कम समझते थे" (कुरान 48:15), यानी: वे केवल दुनिया के मामलों के बारे में जानते हैं। यह भी कहा गया है: वे धर्म के मामलों के बारे में बहुत कम समझते हैं; जो कि युद्ध छोड़ना है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿قُل لِّلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ فَإِن تُطِيعُوا يُؤْتِكُمُ اللَّهُ أَجْرًا حَسَنًا وَإِن تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُم مِّن قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ١٦﴾ "पीछे रह जाने वाले बद्दू अरबों से कह दो: 'तुम्हें जल्द ही एक ऐसी कौम से लड़ने के लिए बुलाया जाएगा जो बड़े लड़ाके होंगे: फिर तुम उनसे लड़ोगे, या वे आत्मसमर्पण कर देंगे। फिर यदि तुम आज्ञा मानोगे, तो अल्लाह तुम्हें अच्छा प्रतिफल देगा, लेकिन यदि तुम फिर जाओगे जैसे तुम पहले फिर गए थे, तो वह तुम्हें दुखद यातना देगा।'" (कुरान 48:16)।

इसमें चार मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: ﴿قُل لِّلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ﴾ "पीछे रह जाने वाले बद्दू अरबों से कह दो", यानी: उन लोगों से कहो जो हुदैबिया से पीछे रह गए थे: ﴿سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾ "तुम्हें जल्द ही एक ऐसी कौम से लड़ने के लिए बुलाया जाएगा जो बड़े लड़ाके होंगे"। इब्न अब्बास, अता बिन अबी रबाह, मुजाहिद, इब्न अबी लैला और अता अल-खुरासानी ने कहा: वे फारसी (ईरानी) हैं। काब, अल-हसन और अब्द अल-रहमान बिन अबी लैला ने कहा: वे रोमी (बाइजेंटाइन) हैं। और अल-हसन से यह भी है: फारसी और रोमी। इब्न जुबैर ने कहा: [कबीले]

हवाज़िन और सक़ीफ़। इकरामा ने कहा: हवाज़िन। क़तादाह ने कहा: हुनैन के दिन हवाज़िन और गताफ़ान। अल-ज़ुहरी और मुक़ातिल ने कहा: बनू हनीफ़ा, यमामा के लोग, मुसैलमा के साथी। रफ़ी बिन खदीज ने कहा: अल्लाह की कसम, हम अतीत में यह आयत पढ़ते थे: ﴿سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ﴾ "तुम्हें जल्द ही एक ऐसी कौम से लड़ने के लिए बुलाया जाएगा जो बड़े लड़ाके होंगे", और हम नहीं जानते थे कि वे कौन हैं; यहाँ तक कि अबू बक्र ने हमें बनू हनीफ़ा से लड़ने के लिए बुलाया; तब हमें पता चला कि वे वही थे। अबू हुरैरा ने कहा: नहीं...

(1) अल-सिहाह (शब्द: कलम)। (2) 10/219 - 220। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 4/138, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/192।

سورہ الفتح: آیات ۱۵ - ۱۶ ۳۱۱

...کاف(۱)، اور اس کے بارے میں گفتگو 'براءة' [سورہ توبہ] میں گزر چکی ہے(۲)۔

﴿كَذٰلِكُمْ قَالَ اللّٰهُ مِنْ قَبْلُ﴾ یعنی: حدیبیہ سے ہماری واپسی سے پہلے: کہ خیبر کی غنیمت خاص طور پر ان لوگوں کے لیے ہے جو حدیبیہ میں موجود تھے۔ ﴿فَسَيَقُوْلُوْنَ بَلْ تَحْسُدُوْنَنَا﴾ کہ ہم تمہارے ساتھ مالِ غنیمت میں سے حصہ پائیں گے(۳)۔ کہا گیا ہے کہ: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اگر تم باہر نکلو گے تو میں تمہیں نہیں روکوں گا مگر تمہارا کوئی حصہ نہیں ہوگا»۔ انہوں نے کہا: «یہ حسد ہے»۔ مسلمانوں نے کہا: اللہ نے ہمیں حدیبیہ میں پہلے ہی بتا دیا تھا کہ وہ کیا کہیں گے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿فَسَيَقُوْلُوْنَ بَلْ تَحْسُدُوْنَنَا﴾ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بَلْ كَانُوْا لَا يَفْقَهُوْنَ اِلَّا قَلِيْلًا﴾ یعنی: وہ دنیا کے معاملات کے سوا کچھ نہیں جانتے۔ اور یہ بھی کہا گیا: وہ دین کے معاملے میں سے بہت کم سمجھتے ہیں؛ اور وہ ہے لڑائی کو چھوڑ دینا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ لِّلْمُخَلَّفِيْنَ مِنَ الْاَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ اِلٰى قَوْمٍ اُولِيْ بَاْسٍ شَدِيْدٍ تُقَاتِلُوْنَهُمْ اَوْ يُسْلِمُوْنَ ۚ فَاِنْ تُطِيْعُوْا يُؤْتِكُمُ اللّٰهُ اَجْرًا حَسَنًا ۚ وَ اِنْ تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِّنْ قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا اَلِيْمًا ﴿۱۶﴾﴾

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ لِّلْمُخَلَّفِيْنَ مِنَ الْاَعْرَابِ﴾ یعنی: ان لوگوں سے کہو جو حدیبیہ سے پیچھے رہ گئے تھے: ﴿سَتُدْعَوْنَ اِلٰى قَوْمٍ اُولِيْ بَاْسٍ شَدِيْدٍ﴾ ابن عباس، عطاء بن ابی رباح، مجاہد، ابن ابی لیلیٰ اور عطاء الخراسانی نے کہا: وہ اہل فارس ہیں۔ کعب، الحسن اور عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ نے کہا: وہ رومی ہیں۔ اور حسن سے یہ بھی مروی ہے: فارس اور روم۔ ابن جبیر نے کہا: ہوازن اور ثقیف۔ عکرمہ نے کہا: ہوازن۔ قتادہ نے کہا: ہوازن اور غطفان حنین کے دن۔ زہری اور مقاتل

نے کہا: بنو حنیفہ، یمامہ کے رہنے والے، مسیلمہ کے ساتھی۔ رافع بن خدیج نے کہا: اللہ کی قسم، ہم پہلے یہ آیت پڑھا کرتے تھے: ﴿سَتُدۡعَوۡنَ اِلٰی قَوۡمٍ اُولِیۡ بَاۡسٍ شَدِیۡدٍ﴾، اور ہم نہیں جانتے تھے کہ وہ کون ہیں؛ یہاں تک کہ ابوبکرؓ نے ہمیں بنو حنیفہ سے لڑنے کے لیے بلایا؛ تب ہمیں معلوم ہوا کہ وہ وہی ہیں۔ ابوہریرہؓ نے کہا: نہیں...

(۱) الصحاح (کلم)۔ (۲) ۲۱۹/۱۰ - ۲۲۰۔ (۳) الوسیط للواحدی ۴ / ۱۳۸، اور تفسیر البغوی ۴ / ۱۹۲۔

312 Surah Al-Fath: Verse 16

...this verse comes after. And the apparent meaning of the verse refutes it^{(1)}.

Second: In this verse there is evidence for the validity of the leadership (Imamate) of Abu Bakr and Umar, may Allah be pleased with them; because Abu Bakr called them to fight Banu Hanifa, and Umar called them to fight Persia and Rome. As for the saying of Ikrimah and Qatadah: that this was in Hawazin and Ghatafan on the day of Hunayn. No; because it is impossible for the one calling them to be the Messenger, peace and blessings be upon him, because he said: {You shall never go forth with me, nor shall you ever fight an enemy with me}. This indicates that the intended caller is someone other than the Prophet ﷺ. It is known that no one called these people after the Prophet ﷺ except Abu Bakr and Umar, may Allah be pleased with them^{(2)}. Al-Zamakhshari^{(3)} said: If that is correct from Qatadah, then the meaning is: You shall never go forth with me as long as you remain as you are with diseased hearts and instability in religion. Or according to the saying of Mujahid: the appointment was that they would not follow the Messenger of Allah ﷺ except as volunteers with no share in the spoils. And Allah knows best.

Third: His saying, Exalted is He: {You will fight them or they will submit [become Muslim]}. This is the ruling for those from whom Jizyah is not taken, and it is conjoined to "you will fight them." Meaning: it will be one of two things: either fighting or Islam, no third option for them. In the recitation of Ubayy: "or they submit (yuslimu)"^{(4)} meaning: until they submit, just as you say: Eat or be satiated, meaning: until you are satiated. He said^{(5)}:

I said to him, let not your eye weep; we are only seeking a kingdom or we die and be excused^{(5)}

Al-Zajjaj said: He said: "{or they submit (yuslimun)}"; because the meaning is: or they submit without fighting^{(6)}. And this is in the fighting of the polytheists, not the People of the Book.

---

(1) These sayings are in Al-Nukat wa Al-Uyun 5/315-316, Tafsir Al-Baghawi 4/192, and Zad al-Masir 7/431. (2) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/393-394. (3) In al-Kashshaf 3/545. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 143. (5) The verse is by Imru' al-Qais and it is in his Diwan p. 66, and previously 5/173. (6) Al-Zajjaj's words are similar in Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/377.

312 सूरा अल-फतह: आयत 16

...यह आयत बाद में आती है। और आयत का स्पष्ट अर्थ इसका खंडन करता है^{(1)}।

दूसरा: इस आयत में अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की इमामत (नेतृत्व) की वैधता का प्रमाण है; क्योंकि अबू बक्र ने उन्हें बनू हनीफा से लड़ने के लिए बुलाया था, और उमर ने उन्हें फारस और रोम से लड़ने के लिए बुलाया था। जहाँ तक इकरीमा और कतादा के इस कथन का प्रश्न है कि: यह हुनैन के दिन हवाज़िन और गताफ़ान में था। तो नहीं; क्योंकि यह असंभव है कि उन्हें बुलाने वाले रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हों, क्योंकि उन्होंने कहा था: {तुम मेरे साथ कभी बाहर नहीं निकलोगे और न ही मेरे साथ कभी किसी दुश्मन से लड़ोगे}। इससे पता चलता है कि बुलाने वाला नबी ﷺ के अलावा कोई और है। और यह ज्ञात है कि नबी ﷺ के बाद अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के अलावा किसी और ने इन लोगों को नहीं बुलाया^{(2)}। अल-ज़मखशरी^{(3)} ने कहा: यदि कतादा से यह सही है, तो अर्थ यह है: तुम मेरे साथ कभी बाहर नहीं निकलोगे जब तक तुम वैसे ही रहोगे जैसे तुम दिल की बीमारी और धर्म में अस्थिरता के साथ हो। या मुजाहिद के कथन के अनुसार; वादा यह था कि वे अल्लाह के रसूल ﷺ का अनुसरण केवल स्वयंसेवकों के रूप में करेंगे, जिनका गनीमत (युद्ध के माल) में कोई हिस्सा नहीं होगा। और अल्लाह बेहतर जानता है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तुम उनसे लड़ोगे या वे इस्लाम स्वीकार कर लेंगे}। यह उन लोगों का हुक्म है जिनसे जिज़्या नहीं लिया जाता है, और यह "तुम उनसे लड़ोगे" पर जुड़ा हुआ है। यानी: दो चीजों में से एक होगा: या तो लड़ाई या इस्लाम, उनके लिए तीसरा कोई विकल्प नहीं है। उबैय की किरअत (वाचन) में है: "या वे इस्लाम लाएं(युस्लिमू)"^{(4)} यानी: जब तक वे इस्लाम न ले आएं जैसे आप कहते हैं: खाओ या पेट भर जाए, यानी: जब तक पेट न भर जाए। उसने कहा^{(5)}:

तो मैंने उससे कहा, अपनी आँखें मत रोओ; हम केवल राज्य की तलाश कर रहे हैं या हम मर जाएंगे और क्षमा कर दिए जाएंगे^{(5)}

अल-ज़ज्जाज ने कहा: उन्होंने कहा: "{या वे इस्लाम लाएं(युस्लिमून)}"; क्योंकि अर्थ है: या वे बिना लड़ाई के इस्लाम स्वीकार कर लें^{(6)}। और यह मुशरिकों (बहुदेववादियों) से लड़ाई के बारे में है, अहले किताब (किताब वाले लोगों) के बारे में नहीं।

(1) ये कथन 'अन-नुकत वल-उयून' 5/315-316, 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/192 और 'ज़ाद अल-मसीर' 7/431 में हैं। (2) अहकाम अल-कुरान लिल-जस्सास 3/393-394। (3) अल-कशशाफ़ 3/545 में। (4) अल-किराआत अल-शाज़ाह, पृष्ठ 143। (5) यह शेर इम्रुल कैस का है और यह उनके दीवान पृष्ठ 66 और पहले 5/173 में है। (6) अल-ज़ज्जाज की बात इब्न अल-अंबारी की 'अल-बयान' 2/377 में इसी तरह है।

...یہ آیت بعد میں آتی ہے۔ اور آیت کا ظاہر اس کی تردید کرتا ہے۸{(١)}۔

دوسرا: اس آیت میں ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کی امامت کی صحت پر دلیل ہے؛ اس لیے کہ ابوبکر نے انہیں بنو حنیفہ سے لڑنے کے لیے بلایا، اور عمر نے انہیں فارس اور روم سے لڑنے کے لیے بلایا۔ رہا عکرمہ اور قتادہ کا یہ قول کہ: یہ غزوہ حنین کے دن ہوازن اور غطفان کے بارے میں تھا، تو یہ درست نہیں؛ کیونکہ یہ ناممکن ہے کہ انہیں بلانے والے رسول اللہ ﷺ ہوں، اس لیے کہ آپ ﷺ نے فرمایا تھا: {تم میرے ساتھ کبھی نہیں نکلو گے اور نہ ہی میرے ساتھ کبھی کسی دشمن سے لڑو گے}۔ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ پکارنے والا نبی ﷺ کے علاوہ کوئی اور ہے۔ اور یہ معلوم ہے کہ نبی ﷺ کے بعد ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کے علاوہ کسی نے ان لوگوں کو نہیں بلایا۸{(٢)}۔ الزمخشری۸{(٣)} نے کہا: اگر قتادہ سے یہ بات ثابت ہو تو معنی یہ ہے کہ: تم میرے ساتھ کبھی نہیں نکلو گے جب تک تم دلوں کی بیماری اور دین میں تذبذب کی اسی حالت پر رہو گے۔ یا مجاہد کے قول کے مطابق؛ وعدہ یہ تھا کہ وہ اللہ کے رسول ﷺ کی پیروی صرف رضاکارانہ طور پر کریں گے، مالِ غنیمت میں ان کا کوئی حصہ نہیں ہوگا۔ واللہ اعلم۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تم ان سے لڑو گے یا وہ اسلام لے آئیں گے} یہ ان لوگوں کا حکم ہے جن سے جزیہ نہیں لیا جاتا، اور اس کا عطف «تُقَاتِلُونَهُمْ» پر ہے۔ یعنی: دو میں سے ایک بات ہوگی: یا تو لڑائی یا پھر اسلام، ان کے لیے کوئی تیسری صورت نہیں ہے۔ اور ابی بن کعب کی قرأت میں «أَوْ يُسْلِمُوا»۸{(٤)} ہے جس کے معنی ہیں: یہاں تک کہ وہ اسلام لے آئیں، جیسے تم کہو: کھاؤ یا پیٹ بھر جائے، یعنی: یہاں تک کہ پیٹ بھر جائے۔ انہوں نے کہا۸{(٥)}:

تو میں نے اس سے کہا اپنی آنکھ کو نہ رلا، ہم صرف بادشاہت کی تلاش میں ہیں یا ہم مر جائیں گے تو معذور سمجھے جائیں گے[8]{(۵)}

اور الزجاج نے کہا: انہوں نے کہا: «أَوْ يُسْلِمُونَ»؛ اس لیے کہ معنی ہے: یا وہ بغیر لڑائی کے اسلام لے آئیں[8]{(۶)}۔ اور یہ مشرکین کے ساتھ لڑائی کے بارے میں ہے، اہل کتاب کے بارے میں نہیں۔

---

(۱) یہ اقوال النکت والعیون ۵/ ۳۱۵-۳۱۶، اور تفسیر البغوی ۴/ ۱۹۲، اور زاد المسیر ۷/ ۴۳۱ میں ہیں۔ (۲) أحکام القرآن للجصاص ۳/ ۳۹۳-۳۹۴۔ (۳) الکشاف ۳/ ۵۴۵ میں۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۱۴۳۔ (۵) یہ شعر امرؤ القیس کا ہے اور ان کے دیوان ص ۶۶، اور سلف ۵/ ۱۷۳ میں ہے۔ (۶) زجاج کی کلام اسی طرح ابن الانباری کی البیان ۲/ ۳۷۷ میں ہے۔

Fourth: His words, Exalted be He: {But if you obey, Allah will give you a good reward}: booty and victory in this world, and Paradise in the hereafter. {But if you turn away as you turned away before}: in the year of Al-Hudaybiyyah, {He will punish you with a painful punishment}: which is the punishment of the Fire.

His words, Exalted be He: {There is not upon the blind any guilt or upon the lame any guilt or upon the ill any guilt [for remaining behind]. And whoever obeys Allah and His Messenger - He will admit him into gardens beneath which rivers flow; but whoever turns away - He will punish him with a painful punishment. (17)}

Ibn Abbas said: When {But if you turn away as you turned away before, He will punish you with a painful punishment} was revealed, the people of chronic disability said: "How about us, O Messenger of Allah?" So it was revealed: {There is not upon the blind any guilt or upon the lame any guilt or upon the ill any guilt} (1) meaning: there is no sin upon them for staying behind from Jihad due to their blindness, disability, and weakness. The discussion of this has already been detailed in "Bara'ah" (At-Tawbah) and other places (2).

And lameness: is an affliction that affects one leg, and if that is significant; then an abnormality in both legs is even more significant.

Muqatil said: They are the people of chronic disability who stayed behind from Al-Hudaybiyyah and He (Allah) excused them (3). Meaning: whoever among them wishes to proceed with you to Khaybar may do so.

{And whoever obeys Allah and His Messenger} in what He commanded him. {He will admit him into gardens beneath which rivers flow}. Nafi' and Ibn 'Amir read it as "Nudkhiluhu" (We will admit him) with the letter 'Nun' for glorification. The rest read it with 'Ya' (Yudkhiluhu - He will admit him) (4), and Abu Ubayd and Abu Hatim chose it because the name of Allah preceded it first. {But whoever turns away - He will punish him with a painful punishment}.

---

(1) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 3/256, and attributed it to al-Kalbi. (2) 10/331, 15/343-344. (3) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Waseet 4/139. (4) Al-Sab'ah p. 604, and Al-Taysir p. 201.

३१३ | सूरा अल-फ़तह: आयत १६ - १७

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन अगर तुम आज्ञा मानोगे, तो अल्लाह तुम्हें अच्छा प्रतिफल देगा}: दुनिया में गनीमत और जीत, और आख़िरत में जन्नत। {लेकिन अगर तुम मुँह मोड़ लोगे जैसे तुमने पहले मुँह मोड़ा था}: अल-हुदैबिया के वर्ष में, {तो वह तुम्हें दर्दनाक अज़ाब (यातना) देगा}: और वह आग का अज़ाब है।

अल्लाह तआला का कथन: {न अंधे पर कोई दोष है, न लंगड़े पर कोई दोष है और न बीमार पर कोई दोष है। और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करेगा, वह उसे ऐसे बाग़ों में प्रवेश देगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी; और जो कोई मुँह मोड़ेगा, वह उसे दुखद यातना देगा। (१७)}

इब्न अब्बास ने कहा: जब {लेकिन अगर तुम मुँह मोड़ लोगे जैसे तुमने पहले मुँह मोड़ा था, तो वह तुम्हें दर्दनाक अज़ाब देगा} उतरा, तो विकलांग लोगों (अहले ज़माना) ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, हमारा क्या होगा?" तब उतरा: {न अंधे पर कोई दोष है, न लंगड़े पर कोई दोष है और न बीमार पर कोई दोष है} (१) यानी: उनके अंधेपन, विकलांगता और कमज़ोरी के कारण जिहाद से पीछे रहने पर उन पर कोई गुनाह नहीं है। इसका ज़िक्र सूरा 'बारात' (अत-तौबा) और अन्य स्थानों पर विस्तार से हो चुका है (२)।

लंगड़ापन: एक पैर में होने वाला दोष है, और यदि वह प्रभाव डालता है; तो दोनों पैरों की खराबी और अधिक प्रभावकारी होगी।

मुक़ातिल ने कहा: वे विकलांग लोग हैं जो अल-हुदैबिया के समय पीछे रह गए थे और उसने (अल्लाह ने) उन्हें माफ़ कर दिया था (३)। यानी: उनमें से जो कोई तुम्हारे साथ खैबर जाना चाहे, वह ऐसा कर सकता है।

{और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करेगा} उस चीज़ में जिसका उसने आदेश दिया। {वह उसे ऐसे बाग़ों में प्रवेश देगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी} नाफ़े और इब्न आमिर ने महिमा के लिए 'नुन' के साथ "नुदख़िलुहू" (हम उसे प्रवेश देंगे) पढ़ा है। बाकी लोगों ने 'या' के साथ "युदख़िलुहू" (वह उसे प्रवेश देगा) पढ़ा है (४), और अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे इसलिए चुना क्योंकि अल्लाह का नाम पहले आया है। {लेकिन जो कोई मुँह मोड़ेगा, वह उसे दुखद यातना देगा।}

(१) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर ३/२५६ में इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-कल्बी से जोड़ा है। (२) १०/३३१, १५/३४३-३४४। (३) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ४/१३९ में इसका उल्लेख किया है। (४) अल-सबा पृ. ६०४, और अल-तयसीर पृ. २०१।

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اگر تم اطاعت کرو گے تو اللہ تمہیں اچھا اجر دے گا}: دنیا میں غنیمت اور فتح، اور آخرت میں جنت۔ {اور اگر تم منہ پھیر لو گے جیسا کہ تم نے اس سے پہلے منہ پھیرا تھا}: یعنی حدیبیہ کے سال، {تو وہ تمہیں دردناک عذاب دے گا}: اور وہ جہنم کی آگ کا عذاب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اندھے پر کوئی حرج نہیں اور نہ لنگڑے پر کوئی حرج ہے اور نہ بیمار پر کوئی حرج ہے اور جو اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرے گا وہ اسے ایسی جنتوں میں داخل کرے گا جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی، اور جو منہ پھیر لے گا وہ اسے دردناک عذاب دے گا۔ {(۱۷)

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب آیت {اور اگر تم منہ پھیر لو گے جیسا کہ تم نے اس سے پہلے منہ پھیرا تھا، تو وہ تمہیں دردناک عذاب دے گا} نازل ہوئی تو معذور لوگوں (اہلِ زمانہ) نے کہا: اے اللہ کے رسول! ہمارا کیا ہوگا؟ تب یہ نازل ہوئی: {اندھے پر کوئی حرج نہیں اور نہ لنگڑے پر کوئی حرج ہے اور نہ بیمار پر کوئی حرج ہے} (۱) یعنی: ان کے اندھے پن، معذوری اور کمزوری کی وجہ سے جہاد سے پیچھے رہ جانے پر ان پر کوئی گناہ نہیں۔ اس کا تذکرہ سورہ "براءة" (التوبہ) وغیرہ میں مفصل گزر چکا ہے (۲)۔

اور لنگڑا پن: ایک پاؤں میں پیدا ہونے والی آفت ہے، اور جب وہ اثر انداز ہو رہی ہو تو دونوں پاؤں کی خرابی تو بطریق اولیٰ اثر انداز ہوگی۔

اور مقاتل نے کہا: یہ وہ معذور لوگ ہیں جو حدیبیہ کے موقع پر پیچھے رہ گئے تھے اور اللہ نے انہیں معذور قرار دے دیا تھا (۳)۔ یعنی: ان میں سے جو کوئی تمہارے ساتھ خیبر جانا چاہے تو وہ جا سکتا ہے۔

{اور جو اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرے گا} اس چیز میں جس کا اس نے حکم دیا۔ {وہ اسے ایسی جنتوں میں داخل کرے گا جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی۔} نافع اور ابن عامر نے عظمت کی خاطر نون کے ساتھ "نُدْخِلُهُ" پڑھا ہے۔ باقیوں نے یاء کے ساتھ پڑھا ہے (۴)، اور ابو عبید اور ابو حاتم نے اسے اختیار کیا کیونکہ اللہ کا نام پہلے آ چکا ہے۔ {اور جو منہ پھیر لے گا وہ اسے دردناک عذاب دے گا۔}

---

(۱) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۳/۲۵۶ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اسے کلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) ۱۰/۳۳۱، ۱۵/۳۴۳-۳۴۴۔ (۳) الواحدی نے الوسیط ۴/۱۳۹ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) السبعۃ ص ۶۰۴، والتیسیر ص ۲۰۱۔

Surah Al-Fath: Verses 18 - 19 | 314

Allah the Almighty says: {Certainly was Allah pleased with the believers when they pledged allegiance to you, [O Muhammad], under the tree, and He knew what was in their hearts, so He sent down tranquility upon them and rewarded them with an imminent conquest (18) And much war booty which they will take. And ever is Allah Exalted in Might and Wise (19)}.

His saying: {Certainly was Allah pleased with the believers when they pledged allegiance to you under the tree} - This is the "Bay'ah al-Ridwan" (Pledge of Satisfaction), and it took place at Hudaybiyyah. Here is the account of Hudaybiyyah in brief: The Prophet ﷺ stayed upon his return from the campaign of Banu al-Mustaliq during Ramadan and Shawwal, then he set out in Dhul-Qa'dah to perform Umrah. He called upon the Bedouins around Madinah to join, but most of them delayed. The Prophet ﷺ set out with those from the Muhajirin (Emigrants), Ansar (Helpers), and those Arabs who followed him. Their total number was about one thousand four hundred (1), and it is said: one thousand five hundred (2). Other numbers have been mentioned as well, as will be seen. He took the sacrificial animals (Hadi) with him. The Messenger of Allah ﷺ assumed the state of Ihram so that people would know he did not set out for war. When the news of his departure reached Quraysh, they gathered to block the Messenger of Allah ﷺ from the Sacred Mosque and from entering Makkah, and if he were to fight them, they would fight him before that. They sent Khalid bin al-Walid forward with a cavalry to Kura' al-Ghamim (3). This news reached the Messenger of Allah ﷺ while he was in 'Usfan (4), and the one who informed him was Bishr bin Sufyan al-Ka'bi (5). So he took...

---

(1) This is the statement of Jabir, as in Musnad Ahmad (14823), Sahih Bukhari (4154), and Muslim (1856): (67). It will appear in full on page 317 of this volume, and it was previously mentioned from the statement of Al-Bara' on page 296 of this volume. (2) This is also the statement of Jabir, as in Musnad Ahmad (14181), and it will appear on page 317 of this volume. (3) This is stated in the Seerah of Ibn Hisham 2/309, and Al-Durar by Ibn Abd al-Barr p. 222, and the wording is his. In Sahih Bukhari (2731-2732) in a long Hadith from Al-Miswar bin Makhramah and Marwan... the Prophet ﷺ said: "Indeed, Khalid bin al-Walid is at Al-Ghamim with cavalry..." Ibn Hajar said in Fath al-Bari 5/335: The context of the Hadith makes it clear that it was near Hudaybiyyah, so it is not Kura' al-Ghamim... which is between Makkah and Madinah. As for this Ghamim, Ibn Habib said: It is near a place between Rabigh and Al-Juhfah. (4) 'Usfan:

At two stages from Makkah on the road to Madinah. Mu'jam al-Buldan 4/122. (5) Seerah of Ibn Hisham 2/309. Then Ibn Hisham said: And it is said: Busr. End. The latter is what Al-Hafiz Ibn Hajar corrected in Fath al-Bari 5/334. He is Bishr bin Sufyan bin 'Amr bin 'Uwaimir al-Khuza'i. He embraced Islam in the sixth year of Hijrah. Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 1/309.

सूरह अल-फत्ह: आयतें 18 - 19 | 314

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿निश्चित रूप से अल्लाह मोमिनों से प्रसन्न हुआ जब वे पेड़ के नीचे आपसे बैअत (वफ़ादारी की शपथ) कर रहे थे, और उसे पता था कि उनके दिलों में क्या है, इसलिए उसने उन पर सुकून (शांति) उतारा और उन्हें एक नज़दीकी फ़तह (जीत) से नवाज़ा (18) और बहुत सी ग़नीमतें जो वे प्राप्त करेंगे। और अल्लाह अत्यंत प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है (19)﴾

उनका यह कथन: {निश्चित रूप से अल्लाह मोमिनों से प्रसन्न हुआ जब वे पेड़ के नीचे आपसे बैअत कर रहे थे} - यह "बैअते रिज़वान" है, और यह हुदैबिया में हुई थी। हुदैबिया का संक्षिप्त विवरण यह है: नबी ﷺ रमज़ान और शव्वाल में बनू अल-मुस्तलिक के अभियान से लौटने के बाद रुके, फिर ज़िल-क़ादा में उमराह के लिए निकले। उन्होंने मदीना के आस-पास के बदुओं को भी बुलाया, लेकिन उनमें से अधिकांश ने आने में देरी की। नबी ﷺ मुहाजिरीन, अंसार और उनके साथ चलने वाले अरबों के साथ निकले। उनकी कुल संख्या लगभग एक हज़ार चार सौ (1) थी, और कहा जाता है कि एक हज़ार पाँच सौ (2) थी। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं, जैसा कि आगे आएगा। उन्होंने अपने साथ क़ुर्बानी के जानवर (हद्य) लिए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने एहराम बाँधा ताकि लोगों को पता चले कि वे युद्ध के लिए नहीं निकले हैं। जब कुरैश को उनके प्रस्थान की सूचना मिली, तो वे अल्लाह के रसूल ﷺ को मस्जिद-ए-हराम और मक्का में प्रवेश करने से रोकने के लिए जमा हुए, और यह कि यदि वे उनसे लड़ेंगे तो वे उससे पहले ही उनसे लड़ेंगे। उन्होंने खालिद बिन अल-वलीद को घुड़सवारों के साथ 'कुरा अल-ग़मीम' (3) की ओर आगे भेजा। यह सूचना अल्लाह के रसूल ﷺ को तब मिली जब वे 'उस्फ़ान' (4) में थे, और उन्हें सूचित करने वाले बिश्र बिन सुफ़ियान अल-का'बी (5) थे। तो वे चले...

---

(1) यह जाबिर का कथन है जैसा कि मुसनद अहमद (14823), सहीह बुखारी (4154), और मुस्लिम (1856): (67) में है। यह इस खंड के पृष्ठ 317 पर विस्तार से आएगा, और इसी खंड के पृष्ठ 296 पर अल-बरा के कथन में भी इसका उल्लेख हो चुका है। (2) यह भी जाबिर का कथन है जैसा कि मुसनद अहमद (14181) में है, और यह पृष्ठ 317 पर आएगा। (3) ऐसा इब्न हिशाम की सीरत 2/309 में है, और इब्न अब्द अल-बर की 'अल-दुरर' पृष्ठ 222 में और शब्द उन्हीं के हैं। सहीह बुखारी (2731-2732) में अल-मिसवर बिन मखरमा और मरवान से एक लंबी हदीस में है... नबी ﷺ ने कहा: "बेशक खालिद बिन अल-वलीद घुड़सवारों के साथ अल-ग़मीम में है..." इब्न हजर ने 'फ़तह अल-

बारी' 5/335 में कहा: हदीस का संदर्भ स्पष्ट है कि वह हुदैबिया के पास था, इसलिए वह कुरा अल-ग़मीम नहीं है... जो मक्का और मदीना के बीच है। जहाँ तक इस ग़मीम की बात है, इब्न हबीब ने कहा: यह राबिग़ और अल-जुहफ़ा के बीच एक स्थान के पास है। (4) उस्फ़ान: मदीना के रास्ते पर मक्का से दो मंज़िल की दूरी पर। मोजम अल-बुलदान 4/122। (5) इब्न हिशाम की सीरत 2/309। फिर इब्न हिशाम ने कहा: और कहा जाता है: बुस्र। समाप्त। अंतिम वही है जिसे हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'फ़तह अल-बारी' 5/334 में सही ठहराया है। वे बिश्र बिन सुफ़ियान बिन अम्र बिन उवैमिर अल-खोज़ाई हैं। उन्होंने हिजरत के छठे वर्ष में इस्लाम स्वीकार किया। अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 1/309।

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ لَّقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا ﴿١٨﴾ وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا ۗ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴿١٩﴾ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک اللہ مومنوں سے راضی ہوا جب وہ درخت کے نیچے آپ سے بیعت کر رہے تھے} - یہ بیعت الرضوان ہے، اور یہ حدیبیہ کے مقام پر ہوئی تھی۔ حدیبیہ کا خلاصہ یہ ہے: جب نبی ﷺ غزوہ بنو المصطلق سے واپسی پر رمضان اور شوال میں ٹھہرے، تو آپ ﷺ ذوالقعدہ میں عمرہ کی نیت سے نکلے، اور مدینہ کے گرد و نواح کے دیہاتیوں (اعراب) کو بھی بلایا، لیکن ان میں سے اکثر پیچھے رہ گئے۔ نبی ﷺ اپنے ساتھ موجود مہاجرین، انصار اور دیگر عربوں کے ساتھ نکلے، ان کی کل تعداد تقریباً چودہ سو تھی (۱) اور کہا جاتا ہے کہ پندرہ سو (۲) تھی۔ اس کے علاوہ بھی مروی ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ آپ ﷺ اپنے ساتھ ہدی (قربانی کے جانور) لے گئے، تو رسول اللہ ﷺ نے احرام باندھا تاکہ لوگوں کو معلوم ہو جائے کہ آپ ﷺ جنگ کے لیے نہیں نکلے۔ جب قریش کو آپ ﷺ کی روانگی کی خبر ملی، تو ان کی جماعت رسول اللہ ﷺ کو مسجد حرام اور مکہ میں داخل ہونے سے روکنے کے لیے نکلی، اور یہ طے پایا کہ اگر آپ ان سے لڑیں گے تو وہ اس سے پہلے آپ سے لڑیں گے۔ انہوں نے خالد بن ولید کو گھڑ سواروں کے دستے کے ساتھ "کُراع الغَمیم" (۳) کی طرف آگے بھیجا۔ یہ خبر رسول اللہ ﷺ کو اس وقت ملی جب آپ عسفان (۴) میں تھے، اور خبر دینے والے بشر بن سفیان الکعبی (۵) تھے، تو آپ روانہ ہوئے...

(۱) یہ حضرت جابر رضی اللہ عنہ کا قول ہے جیسا کہ مسند احمد (۱۴۸۲۳)، صحیح بخاری (۴۱۵۴)، اور مسلم (۱۸۵۶): (۶۷) میں ہے، اور اس کا مکمل ذکر اسی جلد کے صفحہ ۳۱۷ پر آئے گا، اور اس سے پہلے حضرت براء رضی اللہ عنہ کے قول سے بھی صفحہ ۲۹۶ پر گزر چکا ہے۔ (۲) یہ بھی حضرت جابر رضی اللہ عنہ کا قول ہے جیسا کہ مسند احمد (۱۴۱۸۱) میں ہے، اور اسی جلد کے صفحہ ۳۱۷ پر آئے گا۔ (۳) ابن ہشام کی سیرت ۲/۳۰۹ میں اسی طرح ہے، اور ابن عبد البر کی 'الدرر' صفحہ ۲۲۲ میں، اور کلام انہی کا ہے۔ اور صحیح بخاری (۲۷۳۱-۲۷۳۲) میں مسور بن مخرمہ اور مروان سے مروی ایک طویل حدیث میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "خالد بن ولید غمیم میں گھڑ سواروں کے ساتھ ہے..." ابن حجر نے فتح الباری ۵/۳۳۵ میں کہا: حدیث کا سیاق واضح ہے کہ وہ حدیبیہ کے قریب تھا، لہذا وہ کُراع الغمیم نہیں ہے... جو مکہ اور مدینہ کے درمیان ہے۔ رہا یہ غمیم، تو ابن حبیب نے کہا: یہ رابغ اور جحفہ کے درمیان ایک مقام کے قریب ہے۔ (۴) عسفان: مکہ سے مدینہ کے راستے پر دو منزلوں کی مسافت پر ہے۔ معجم البلدان ۴/۱۲۲۔ (۵) سیرت ابن ہشام ۲/۳۰۹۔ پھر ابن ہشام نے کہا: اور کہا جاتا ہے: بُسر۔ انتہیٰ۔ اور آخری بات وہ ہے جسے حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۵/۳۳۴ میں صحیح قرار دیا ہے۔ وہ بشر بن سفیان بن عمرو بن عویمر الخزاعی ہیں۔ سن ۶ ہجری میں اسلام لائے۔ الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) ۱/۳۰۹۔

Surah Al-Fath: Verses 18 - 19 315

...a path to come out behind them. He went out to Al-Hudaybiyyah from the lower part of Mecca. His guide in this (1) was a man from the Aslam tribe. When this reached the Quraysh cavalry who were with Khalid, they galloped to the Quraysh to inform them of that. When the Messenger of Allah (ﷺ) arrived at Al-Hudaybiyyah, his she-camel (ﷺ) knelt down. People said: "She has balked! She has balked!" The Prophet (ﷺ) said: "She has not balked; that is not her nature. Rather, He who restrained the Elephant from Mecca has restrained her. Today, the Quraysh will not call me to a plan in which they ask me to maintain the ties of kinship except that I will grant it to them." Then he (ﷺ) alighted there. It was said: "O Messenger of Allah, there is no water in this valley!" So, peace and blessings be upon him, he took an arrow from his quiver and gave it to one of his companions. He descended into one of those wells, stuck it into its bottom, and abundant water gushed forth until it sufficed the entire army (2). It was said: The one who descended with the arrow into the well was Najiyah bin Jundub bin Umayr al-Aslami, who was the driver of the Prophet's (ﷺ) sacrificial camels that day. It was also said: Al-Bara' bin 'Azib descended with the arrow into the well. Then ambassadors went back and forth between the Messenger of Allah (ﷺ) and the disbelievers of Quraysh. The back-and-forth and disputes lasted until Suhayl bin 'Amr al-'Amiri came to him (3). He settled with him on the condition that he (peace and blessings be upon him) would leave that year. Then, the following year, he would come for Umrah and enter Mecca with his companions without weapons (4), except for swords in their scabbards. He would stay there for three days and then leave. And on the condition that between him...

(1) In (Z), (F), (Q), and (M): "among them." What is established from (Kh), (D), and (Z) is what accords with Ad-Durar p. 222, and the text is from it. (2) The report of his she-camel (ﷺ) stopping and water gushing from the well is in Ahmad (18910) and Al-Bukhari (2731, 2732) from a lengthy hadith by Al-Miswar bin Makhramah and Marwan bin Al-Hakam. Regarding the word 'Khala'at' (balked): 'Al-Khala' for she-camels is like 'Al-Ilhah' (stubbornness) for camels and 'Al-Hiran' for beasts of burden. An-Nihayah (Kh-L-A). 'Ma' Ruwa' means: abundant water that quenches thirst. Al-Lisan (R-W-Y). (3) In (M): "came." (4) In (D) and (M): "without weapons." In (Kh): "with weapons." In (Z): "with a weapon." What is established is from (Z), (F), and (Q), which accords with Ad-Durar and the text is from it.

सूरह अल-फत्ह: आयत 18 - 19 315

...एक रास्ता जिससे उनके पीछे से निकला जा सके। वे मक्का के निचले हिस्से से अल-हुदैबियाह की ओर निकले। इसमें (1) उनका मार्गदर्शक असलम कबीले का एक व्यक्ति था। जब यह खबर खालिद के साथ मौजूद कुरैश के घुड़सवारों तक पहुँची; तो वे कुरैश को इसकी जानकारी देने के लिए तेज़ी से दौड़े। जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हुदैबियाह पहुँचे; तो उनकी ऊँटनी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) बैठ गई। लोगों ने कहा: "यह अड़ गई! यह अड़ गई!" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "यह अड़ी नहीं है; और न ही यह इसका स्वभाव है, बल्कि उसे उसी ने रोक लिया है जिसने हाथी को मक्का से रोका था। आज कुरैश मुझे किसी ऐसी योजना के लिए नहीं बुलाएंगे जिसमें वे मुझसे नातेदारी निभाने का अनुरोध करें, सिवाय इसके कि मैं उसे उन्हें दे दूँगा।" फिर आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) वहाँ उतरे; कहा गया: "ऐ अल्लाह के रसूल, इस घाटी में पानी नहीं है!" तो आप (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) ने अपने तरकश से एक तीर निकाला और उसे अपने एक साथी को दे दिया। वह उन कुओं में से एक में उतरा, उसे उसकी तह में गाड़ दिया, और प्रचुर मात्रा में पानी फूट पड़ा यहाँ तक कि वह पूरी सेना के लिए पर्याप्त हो गया (2)। कहा गया है: जो व्यक्ति कुएँ में तीर लेकर उतरा था, वह नाजियाह बिन जुंदुब बिन उमैर अल-अस्लमी था, जो उस दिन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के कुर्बानी के ऊँटों का हांकने वाला था। यह भी कहा गया है: अल-बरा बिन अज़िब कुएँ में तीर लेकर उतरे थे। फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और कुरैश के काफिरों के बीच दूतों का आना-जाना शुरू हुआ। बहस और विवाद तब तक चला जब तक सुहैल बिन अम्र अल-आमिरी उनके पास नहीं आया (3)। उसने उनके साथ इस शर्त पर समझौता किया कि आप (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) उस वर्ष वापस लौट जाएँगे। फिर अगले वर्ष, वह उमराह के लिए आएँगे और वे और उनके साथी बिना हथियारों के(4) मक्का में प्रवेश करेंगे, सिवाय म्यान में रखी तलवारों के। वे वहाँ तीन दिन रुकेंगे और फिर चले जाएँगे। और इस शर्त पर कि उनके बीच...

(1) (ज़), (फ़), (क़) और (म) में: "उनमें"। (ख़), (द) और (ज़) से जो सिद्ध है वह अद-दुरर पृ. 222 के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (2) उनकी ऊँटनी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के रुकने और कुएँ से पानी निकलने की खबर अहमद (18910) और बुखारी (2731, 2732) में अल-मिसवर बिन मखरमा और मरवान बिन अल-हकम की एक लंबी हदीस से है। शब्द 'ख़लाअत' (अड़ गई) के बारे में: 'अल-ख़ला' मादा ऊँटों के लिए वैसा ही है जैसे ऊँटों के लिए 'अल-इल्हा' (ज़िद) और बोझा ढोने

वाले जानवरों के लिए 'अल-हिरान'। अन-निहायाह (ख़-ल-अ)। 'मा रुवा' का अर्थ है: प्रचुर पानी जो प्यास बुझा दे। अल-लिसान (र-व-य)। (3) (म) में: "आया"। (4) (द) और (म) में: "बिना हथियार के", और (ख़) में: "हथियार के साथ", और (ज़) में: "एक हथियार के साथ"। जो सिद्ध है वह (ज़), (फ़) और (क़) से है, और वह अद-दुरर के अनुरूप है और पाठ उसी से है।

سورة الفتح: آیات ۱۸ - ۱۹ ۳۱۵

...ایسا راستہ جس سے ان کے پیچھے سے نکلا جا سکے۔ اور وہ مکہ کے نچلے حصے سے حدیبیہ کی طرف نکلے۔ اس سفر میں ان کا رہنما (۱) قبیلہ اسلم کا ایک شخص تھا۔ جب یہ خبر خالد کے ساتھ موجود قریش کے سواروں تک پہنچی تو وہ قریش کو اس بات کی اطلاع دینے کے لیے دوڑ پڑے۔ پس جب رسول اللہ ﷺ حدیبیہ پہنچے تو آپ ﷺ کی اونٹنی بیٹھ گئی۔ لوگوں نے کہا: "یہ اڑ گئی! یہ اڑ گئی!" نبی ﷺ نے فرمایا: "یہ اڑی نہیں ہے اور نہ ہی یہ اس کی عادت ہے، بلکہ اسے اسی نے روک لیا ہے جس نے ہاتھی کو مکہ سے روکا تھا۔ آج قریش مجھے کسی ایسے منصوبے کی طرف نہیں بلائیں گے جس میں وہ مجھ سے صلہ رحمی کا سوال کریں مگر یہ کہ میں انہیں وہ عطا کر دوں گا۔" پھر آپ ﷺ وہاں اترے؛ کہا گیا: "اے اللہ کے رسول، اس وادی میں پانی نہیں ہے!" تو آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے اپنے ترکش سے ایک تیر نکالا اور اسے اپنے ایک صحابی کو دے دیا۔ وہ ان کنوؤں میں سے ایک میں اترا اور اسے اس کی تہہ میں گاڑ دیا، پس میٹھا اور سیراب کرنے والا پانی ابل پڑا یہاں تک کہ پوری فوج کے لیے کافی ہو گیا (۲)۔ اور کہا گیا: جو شخص کنویں میں تیر لے کر اترا تھا وہ ناجیہ بن جندب بن عمیر الاسلمی تھا، جو اس دن نبی ﷺ کی قربانی کے اونٹوں کا ہانکنے والا تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: کنویں میں تیر لے کر براء بن عازب اترے تھے۔ پھر رسول اللہ ﷺ اور کفار قریش کے درمیان سفیروں کی آمد و رفت شروع ہوئی، اور بحث و تکرار طویل ہو گئی یہاں تک کہ سہیل بن عمرو العامری آپ ﷺ کے پاس آیا (۳)۔ اس نے آپ ﷺ سے اس شرط پر صلح کی کہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام اس سال واپس لوٹ جائیں، پھر جب اگلا سال آئے تو آپ عمرہ کے لیے آئیں اور آپ اور آپ کے صحابہ مکہ میں بغیر ہتھیار (۴) کے

داخل ہوں، سوائے میان میں بند تلواروں کے، پس آپ وہاں تین دن قیام کریں گے اور پھر نکل جائیں گے، اور اس شرط پر کہ ان کے درمیان...

(۱) (ز)، (ف)، (ق) اور (م) میں ہے: "ان میں"۔ اور جو (خ)، (د) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ 'الدرر' ص ۲۲۲ کے مطابق ہے اور عبارت اسی سے لی گئی ہے۔ (۲) آپ ﷺ کی اونٹنی کے رکنے اور کنویں سے پانی ابلنے کی خبر احمد (۱۸۹۱۰) اور بخاری (۲۷۳۱، ۲۷۳۲) میں مسور بن مخرمہ اور مروان بن الحکم کی طویل حدیث سے منقول ہے۔ اور لفظ 'خلأت' (اڑ گئی) کے بارے میں: اونٹنیوں کے لیے 'الخلاء' وہی ہے جو اونٹوں کے لیے 'الالحاح' (ضد) اور چوپایوں کے لیے 'الهران' ہے۔ النہایہ (خلأ)۔ اور 'ماء رواء' یعنی: بہت زیادہ سیراب کرنے والا پانی۔ اللسان (روی)۔ (۳) (م) میں ہے: "جاء" (آیا)۔ (۴) (د) اور (م) میں ہے: "بغير سلاح" (بغیر ہتھیار)، اور (خ) میں ہے: "بالسلاح" (ہتھیار کے ساتھ)، اور (ز) میں ہے: "بسلاح" (ایک ہتھیار کے ساتھ)۔ اور جو (ظ)، (ف) اور (ق) سے ثابت ہے وہ 'الدرر' کے مطابق ہے اور عبارت اسی سے ہے۔

316 Surah Al-Fath: Verses 18 - 19

And between them was a peace treaty for ten years, during which people would mingle and be safe from one another, on the condition that whoever came from the disbelievers to the Muslims as a Muslim, whether man or woman, would be returned to the disbelievers, and whoever came from the Muslims to the disbelievers as an apostate, they would not return him to the Muslims. This was hard for the Muslims to accept, to the point that some of them spoke out about it. But the Messenger of Allah (PBUH) knew better because of what (1) Allah had taught him: that He would provide relief for the Muslims. So he said to his companions: "Be patient; for Allah will make this peace a means for the triumph of His religion." The people then felt reassured by his words after their initial aversion.

Suhayl bin Amr refused to have "From Muhammad, the Messenger of Allah" written at the beginning of the treaty document. They said to him (2): "If we believed you in that, we would not have prevented you from what you want! You must write: In Your Name, O Allah." So he said to Ali—who was writing the treaty document—: "Erase [it], O Ali, and write: In Your Name, O Allah." Ali refused to erase "Muhammad, the Messenger of Allah" with his own hand. So the Messenger of Allah (PBUH) said to him: "Show it to me," and he pointed to it, so the Messenger of Allah (PBUH) erased it with his own hand and ordered him to write: "From Muhammad bin Abdullah."

Abu Jandal bin Suhayl came at that time, following the writing of the treaty, dragging his chains. The Messenger of Allah (PBUH) returned him to his father. This was hard on the Muslims, so the Messenger of Allah (PBUH) informed them and informed Abu Jandal that Allah would provide for him relief and a way out (3).

Before the peace treaty, the Messenger of Allah (PBUH) had sent Uthman bin Affan to Mecca as a messenger. News reached the Messenger of Allah (PBUH) that the people of Mecca had killed him. Thereupon, the Messenger of Allah (PBUH) called for a pledge of allegiance for war and fighting against the people of Mecca. It is narrated that he took their pledge unto death. It is also narrated that he took their pledge that they would not flee. This is the Pledge of Ridwan under the tree, about which Allah Almighty revealed that He was well-pleased with those who pledged allegiance to the Messenger of Allah (PBUH) beneath it. The Messenger of Allah (PBUH) informed that they would not enter Hellfire. And he struck...

(1) In (M) and Al-Durar p. 224: "with what". (2) In Al-Durar: "And he said to him". (3) Al-Durar p. 224, and the story of Abu Jandal was narrated by Ahmad in the long hadith

from Al-Miswar bin Makhrama and Marwan bin Al-Hakam (18910), and it is in Sahih Al-Bukhari (2731-2732) without the saying: "that Allah will provide for him relief and a way out."

316 सूरह अल-फत्ह: आयत 18 - 19

और उनके बीच दस साल के लिए सुलह हुई, जिसमें लोग एक-दूसरे से मिलेंगे-जुलेंगे और सुरक्षित रहेंगे, इस शर्त पर कि जो कोई काफिरों की ओर से मुसलमानों के पास मुसलमान होकर आएगा, चाहे वह पुरुष हो या स्त्री, उसे काफिरों को लौटा दिया जाएगा, और जो कोई मुसलमानों में से काफिरों के पास मुर्तद (धर्मत्यागी) होकर जाएगा, वे उसे मुसलमानों को नहीं लौटाएंगे। यह बात मुसलमानों पर बहुत भारी पड़ी, यहाँ तक कि उनमें से कुछ ने इस पर आपत्ति भी जताई। लेकिन अल्लाह के रसूल ﷺ अधिक जानते थे; क्योंकि (1) अल्लाह ने उन्हें सिखाया था कि वह मुसलमानों के लिए राहत का रास्ता निकालेंगे। इसलिए उन्होंने अपने साथियों से कहा: "धैर्य रखो; अल्लाह इस सुलह को अपने दीन (धर्म) के वर्चस्व का कारण बनाएगा।" उनके इस कथन के बाद लोगों को तसल्ली हुई, जबकि पहले वे विमुख हो रहे थे।

सुहैल बिन अम्र ने सुलह के दस्तावेज़ की शुरुआत में "मुहम्मद अल्लाह के रसूल की ओर से" लिखने से मना कर दिया। उन्होंने उनसे कहा (2): "अगर हम इस बात में आपकी पुष्टि करते, तो हम आपको उस चीज़ से नहीं रोकते जो आप चाहते हैं! आपको लिखना होगा: ऐ अल्लाह, तेरे नाम से।" तब उन्होंने अली से कहा - जो सुलह का दस्तावेज़ लिख रहे थे -: "ऐ अली, इसे मिटा दो और लिखो: ऐ अल्लाह, तेरे नाम से।" अली ने अपने हाथ से "मुहम्मद अल्लाह के रसूल" मिटाने से इनकार कर दिया। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "इसे मुझे दिखाओ," और उन्होंने उसकी ओर इशारा किया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे अपने हाथ से मिटा दिया और उन्हें लिखने का आदेश दिया: "मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह की ओर से।"

अबू जंदल बिन सुहैल उसी समय सुलहनामा लिखे जाने के तुरंत बाद आए, जबकि वे अपनी बेड़ियों में जकड़े हुए थे। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें उनके पिता को लौटा दिया। यह बात मुसलमानों पर बहुत भारी पड़ी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें और अबू जंदल को सूचित किया कि अल्लाह उनके लिए राहत और निकलने का रास्ता बनाएगा (3)।

सुलह से पहले, अल्लाह के रसूल ﷺ ने उस्मान बिन अफ़्फ़ान को एक दूत के रूप में मक्का भेजा था। अल्लाह के रसूल ﷺ के पास खबर आई कि मक्का वालों ने उन्हें मार दिया है। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने मक्का वालों के विरुद्ध युद्ध और लड़ाई के लिए बैअत (शपथ) का आह्वान किया। रिवायत है कि उन्होंने मौत पर उनकी बैअत ली। यह भी रिवायत है कि उन्होंने इस बात पर बैअत ली कि वे

भागेंगे नहीं। यही पेड़ के नीचे 'बैअते रिज़वान' है, जिसके बारे में अल्लाह तआला ने खबर दी है कि वह उन लोगों से राज़ी हो गया जिन्होंने पेड़ के नीचे अल्लाह के रसूल ﷺ के हाथ पर बैअत की थी। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने खबर दी कि वे आग (नरक) में प्रवेश नहीं करेंगे। और उन्होंने...

(1) (म) और अल-दुरर पृष्ठ 224 में: 'बिमा' (जिसके साथ)। (2) अल-दुरर में: 'और उनसे कहा'। (3) अल-दुरर पृष्ठ 224, और अबू जंदल की कहानी अहमद ने अल-मिसवर बिन मखरमा और मरवान बिन अल-हकम (18910) से लंबी हदीस में निकाली है, और यह सहीह बुखारी (2731-2732) में है, सिवाय इस कथन के "कि अल्लाह उनके लिए राहत और निकलने का रास्ता बनाएगा"।

٣١٦ سورہ الفتح: آیات ١٨ - ١٩

اور ان کے درمیان دس سال کی صلح ہوئی، جس میں لوگ ایک دوسرے سے میل جول رکھیں گے اور امن سے رہیں گے، اس شرط پر کہ جو کوئی کافروں کی طرف سے مسلمانوں کے پاس مسلمان ہو کر آئے گا، خواہ وہ مرد ہو یا عورت، اسے کافروں کی طرف واپس کر دیا جائے گا، اور جو مسلمانوں میں سے مرتد ہو کر کافروں کے پاس جائے گا، وہ اسے مسلمانوں کی طرف نہیں لوٹائیں گے۔ یہ بات مسلمانوں پر بہت گراں گزری یہاں تک کہ بعض نے اس پر کلام بھی کیا۔ اللہ کے رسول ﷺ زیادہ جانتے تھے کیونکہ (١) اللہ نے انہیں سکھایا تھا کہ وہ مسلمانوں کے لیے کشادگی پیدا کرے گا۔ چنانچہ آپ ﷺ نے اپنے صحابہ سے فرمایا: "صبر کرو؛ اللہ تعالیٰ اس صلح کو اپنے دین کے غلبے کا سبب بنائے گا۔" آپ ﷺ کے اس قول سے لوگوں کو اطمینان ہوا جبکہ اس سے پہلے ان میں بے چینی تھی۔

سہیل بن عمرو نے صلح نامے کی پیشانی پر "من محمد رسول اللہ" لکھنے سے انکار کر دیا۔ انہوں نے آپ ﷺ سے کہا (٢): "اگر ہم آپ کی اس بات کی تصدیق کرتے تو ہم آپ کو اس چیز سے نہ روکتے جو آپ چاہتے ہیں! لہٰذا آپ کو 'باسمک اللّٰھم' (اے اللہ، تیرے نام سے) لکھنا ہوگا۔" آپ ﷺ نے حضرت علی سے فرمایا - جو صلح نامہ لکھ رہے تھے -: "اے علی، اسے مٹا دو اور لکھو: باسمک اللّٰھم۔" حضرت علی نے اپنے ہاتھ سے "محمد رسول اللہ" مٹانے سے انکار کر دیا۔ تو اللہ کے رسول ﷺ نے ان سے فرمایا: "مجھے دکھاؤ" اور حضرت علی نے اس کی طرف اشارہ کیا تو اللہ کے رسول ﷺ نے اسے اپنے ہاتھ سے مٹا دیا اور انہیں حکم دیا کہ لکھیں: "من محمد بن عبد اللہ"۔

اسی وقت صلح نامہ لکھنے کے فوراً بعد ابو جندل بن سہیل اپنی بیڑیوں میں گھسٹتے ہوئے آ پہنچے۔ اللہ کے رسول ﷺ نے انہیں ان کے والد کے سپرد کر دیا۔ یہ بات مسلمانوں پر بہت شاق گزری، تو اللہ رسول ﷺ نے انہیں اور ابو جندل کو بتایا کہ اللہ عنقریب ان کے لیے کشادگی اور نکلنے کا راستہ پیدا کر دے گا (۳)۔

صلح سے پہلے اللہ کے رسول ﷺ نے عثمان بن عفان کو بطور قاصد مکہ بھیجا تھا۔ اللہ کے رسول ﷺ کو یہ خبر ملی کہ اہل مکہ نے انہیں شہید کر دیا ہے۔ اس وقت اللہ کے رسول ﷺ نے اہل مکہ کے خلاف جنگ اور قتال کے لیے بیعت طلب فرمائی| روایت ہے کہ آپ ﷺ نے ان سے موت پر بیعت لی۔ اور یہ بھی مروی ہے کہ آپ ﷺ نے اس بات پر بیعت لی کہ وہ میدان سے بھاگیں گے نہیں۔ یہی درخت کے نیچے 'بیعتِ رضوان' ہے، جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ وہ ان لوگوں سے راضی ہو گیا جنہوں نے اس درخت کے نیچے اللہ کے رسول ﷺ کے ہاتھ پر بیعت کی تھی۔ اور اللہ کے رسول ﷺ نے بتایا کہ وہ لوگ آگ (جہنم) میں داخل نہیں ہوں گے۔ اور آپ ﷺ نے مارا...

(۱) (م) اور الدرر ص ۲۲٤ میں: بما۔ (۲) الدرر میں: "اور ان سے کہا"۔ (۳) الدرر ص ۲۲٤، اور ابو جندل کا قصہ امام احمد نے مسور بن مخرمہ اور مروان بن الحکم (۱۸۹۱۰) سے طویل حدیث میں نکالا ہے، اور یہ صحیح بخاری (۲۷۳۱-۲۷۳۲) میں ہے، سوائے اس قول کے: "کہ اللہ ان کے لیے کشادگی اور نکلنے کا راستہ پیدا کر دے گا"۔

The Messenger of Allah (peace be upon him) placed his right hand on his left for Uthman and said: "This is for Uthman" (1); so he was like one who witnessed it. Waki' mentioned from Ismail bin Abi Khalid from Al-Sha'bi who said: The first one to pledge allegiance to the Messenger of Allah (peace be upon him) on the day of Hudaybiyyah was Abu Sinan (2) al-Asadi (3).

In Sahih Muslim from Abu al-Zubair from Jabir who said: We were one thousand and four hundred on the day of Hudaybiyyah; we pledged allegiance to him while Umar was holding his hand under the tree, which was a thorny acacia (Samurah) tree. He said: We pledged allegiance to him that we would not flee, and we did not pledge allegiance to him unto death (4).

From him that he heard Jabir being asked: How many were they on the day of Hudaybiyyah? He said: We were fourteen hundred; so we pledged allegiance to him while Umar was holding his hand under the tree; and it was a Samurah tree; so we pledged allegiance to him, except for Jadd bin Qais al-Ansari, who hid under his camel's belly (5).

From Salim bin Abi al-Ja'd who said: I asked Jabir bin Abdullah about the companions of the tree, and he said: If we were a hundred thousand, it would have been enough for us, but we were fifteen hundred (6). In another narration: We were fifteen hundred (7).

From Abdullah bin Abi Awfa who said: The companions of the tree were thirteen hundred, and the tribe of Aslam was one-eighth of the Muhajireen (8).

---

(1) The report of the Prophet's (peace be upon him) pledge on behalf of Uthman (may Allah be pleased with him) was narrated by al-Bukhari (3698) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). (2) In the copies: Abu Sufyan. What is confirmed is from the sources. (3) Al-Durar pp. 222-225 and the speech is from the beginning of the Hudaybiyyah story therein. The report of al-Sha'bi was narrated by Ibn Abi Shaybah 12/204. (4) Sahih Muslim (1856): (67), and part of it preceded on p. 314 of this volume. Al-Samurah: It is the tree where the Bay'at al-Ridwan took place. Al-Nihayah (Samar). (5) Narrated by Ahmad (15259) and Muslim (1856): (69). (6) Narrated by Ahmad (14181) and Muslim (1856): (72). His saying: "it would have been enough for us" refers to the water that began to gush from between his (peace be upon him) fingers when he placed his noble hand in the vessel, as in al-Bukhari's

narration (4152). (7) Narrated by al-Bukhari (3576) and Muslim (1856): (73). (8) Narrated by al-Bukhari (4152) and Muslim (1857).

अल्लाह के रसूल ﷺ ने उस्मान के लिए अपना दायां हाथ अपने बाएं हाथ पर रखा और कहा: "यह उस्मान की ओर से है" (1); इसलिए वह उसके गवाह की तरह थे। वकी' ने इस्माइल बिन अबी खालिद से और उन्होंने अल-शा'बी से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: हुदैबिया के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रति निष्ठा की शपथ लेने वाले पहले व्यक्ति अबू सिनान (2) अल-असदी (3) थे।

सहीह मुस्लिम में अबू अल-जुबैर से रिवायत है कि जाबिर ने कहा: हुदैबिया के दिन हम चौदह सौ थे; हमने पेड़ के नीचे उनके प्रति निष्ठा की शपथ ली और उमर ने उनका हाथ पकड़ा हुआ था, और वह एक बबूल (समुरा) का पेड़ था। उन्होंने कहा: हमने उनके प्रति शपथ ली कि हम भागेंगे नहीं, और हमने मौत तक के लिए शपथ नहीं ली थी (4)।

उनसे रिवायत है कि उन्होंने जाबिर को यह पूछते हुए सुना: हुदैबिया के दिन वे कितने थे? उन्होंने कहा: हम चौदह सौ थे; हमने पेड़ के नीचे उनके प्रति निष्ठा की शपथ ली और उमर ने उनका हाथ पकड़ा हुआ था; और वह एक समुरा का पेड़ था; हमने उनके प्रति शपथ ली, सिवाय जद्द बिन कैस अल-अंसारी के, जो अपने ऊंट के पेट के नीचे छिप गया था (5)।

सलीम बिन अबी अल-जाद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने जाबिर बिन अब्दुल्लाह से पेड़ के साथियों (अshab-ush-shajarah) के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: अगर हम एक लाख भी होते तो हमारे लिए काफी होता, हम पंद्रह सौ थे (6)। एक अन्य रिवायत में: हम पंद्रह सौ थे (7)।

अब्दुल्ला बिन अबी औफ़ा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: पेड़ के साथी तेरह सौ थे, और असलम कबीला मुहाजिरीन का आठवां हिस्सा था (8)।

---

(1) उस्मान (रज़ि.) की ओर से नबी ﷺ की शपथ की खबर अल-बुखारी (3698) ने इब्न उमर (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत की है। (2) प्रतियों में: अबू सुफयान। स्रोतों से जो पुष्ट है वह लिखा गया है। (3) अल-दुरार पृ. 222-225 और इसमें हुदैबिया की कहानी की शुरुआत से भाषण है। अल-शा'बी की रिपोर्ट इब्न अबी शयबा 12/204 द्वारा उद्धृत की गई है। (4) सहीह मुस्लिम (1856): (67), और इसका कुछ हिस्सा इस खंड के पृष्ठ 314 पर पहले आ चुका है। अल-समुरा: वह पेड़ है जिसके पास बैअत-ए-रिज़वान हुई थी। अल-निहाया (समर)। (5) अहमद (15259) और मुस्लिम (1856): (69) द्वारा उद्धृत। (6) अहमद (14181) और मुस्लिम (1856): (72) द्वारा उद्धृत। उनका कहना: "हमारे

लिए काफी होता", उस पानी की ओर इशारा करता है जो उनके ﷺ की उंगलियों के बीच से फूटने लगा था जब उन्होंने अपना मुबारक हाथ बर्तन में रखा था, जैसा कि अल-बुखारी की रिवायत (4152) में है। (7) अल-बुखारी (3576) और मुस्लिम (1856): (73) द्वारा उद्धृत। (8) अल-बुखारी (4152) और मुस्लिम (1857) द्वारा उद्धृत।

رسول اللہ ﷺ نے اپنا دایاں ہاتھ اپنے بائیں ہاتھ پر عثمان کے لیے رکھا اور فرمایا: "یہ عثمان کی طرف سے ہے" (۱)؛ پس وہ اس کے گواہ کی طرح تھے۔ وکیع نے اسماعیل بن ابی خالد سے، انہوں نے الشعبي سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: حدیبیہ کے دن رسول اللہ ﷺ کی سب سے پہلے بیعت کرنے والے ابو سنان (۲) الاسدی (۳) تھے۔

صحیح مسلم میں ابو الزبیر سے روایت ہے، انہوں نے جابر سے، انہوں نے کہا: حدیبیہ کے دن ہم چودہ سو تھے؛ ہم نے درخت کے نیچے ان کی بیعت کی اور عمر نے ان کا ہاتھ پکڑا ہوا تھا، اور وہ درخت سمرہ (ببول) کا تھا۔ انہوں نے کہا: ہم نے ان سے اس بات پر بیعت کی کہ ہم بھاگیں گے نہیں، اور ہم نے موت پر بیعت نہیں کی تھی (٤)۔

انہی سے روایت ہے کہ انہوں نے جابر کو یہ پوچھتے ہوئے سنا: حدیبیہ کے دن وہ کتنے تھے؟ انہوں نے کہا: ہم چودہ سو تھے؛ ہم نے درخت کے نیچے ان کی بیعت کی اور عمر نے ان کا ہاتھ پکڑا ہوا تھا؛ اور وہ سمرہ کا درخت تھا؛ ہم سب نے ان کی بیعت کی سوائے جد بن قیس الانصاری کے، جو اپنے اونٹ کے پیٹ کے نیچے چھپ گیا تھا (٥)۔

سالم بن ابی الجعد سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے جابر بن عبداللہ سے اصحابِ شجرہ کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: اگر ہم ایک لاکھ بھی ہوتے تو ہمارے لیے کافی ہوتا، ہم پندرہ سو تھے (٦)۔ ایک اور روایت میں ہے: ہم پندرہ سو تھے (٧)۔

عبداللہ بن ابی اوفی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: اصحابِ شجرہ تیرہ سو تھے، اور قبیلہ اسلم مہاجرین کا آٹھواں حصہ تھا (٨)۔

(١) عثمان رضی اللہ عنہ کی طرف سے نبی ﷺ کی بیعت کی خبر بخاری (٣٦٩٨) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کی ہے۔ (٢) نسخوں میں: ابو سفیان۔ اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے لیا گیا ہے۔ (٣) الدرر ص ٢٢٢-٢٢٥ اور کلام اس میں قصہ حدیبیہ کے آغاز سے ہے۔ اور الشعبي کی خبر ابن ابی شیبہ ٢٠٤/١٢ نے روایت کی ہے۔ (٤) صحیح مسلم (١٨٥٦): (٦٧)، اور اس کا کچھ حصہ اس جلد کے صفحہ ٣١٤ پر گزر چکا ہے۔ السمرہ: یہ وہ درخت ہے جس کے پاس بیعت الرضوان ہوئی تھی۔ النہایہ (سمر)۔ (٥) اسے احمد (١٥٢٥٩) اور مسلم (١٨٥٦): (٦٩) نے روایت کیا ہے۔ (٦) اسے احمد (١٤١٨١) اور مسلم (١٨٥٦): (٧٢) نے روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: "ہمارے لیے کافی ہوتا"، اس پانی کی طرف اشارہ ہے جو آپ ﷺ کی انگلیوں کے درمیان سے ابلنے لگا تھا جب آپ نے اپنا مبارک ہاتھ برتن میں رکھا تھا، جیسا کہ بخاری کی روایت (٤١٥٢) میں ہے۔ (٧) اسے بخاری (٣٥٧٦) اور مسلم (١٨٥٦): (٧٣) نے روایت کیا ہے۔ (٨) اسے بخاری (٤١٥٢) اور مسلم (١٨٥٧) نے روایت کیا ہے۔

Narrated by Yazid bin Abi Ubaid: I said to Salamah: "On what basis did you pledge allegiance to the Messenger of Allah (peace be upon him) on the day of Al-Hudaybiyyah?" He said: "On [the pledge of] death." (1)

Narrated by Al-Bara bin Azib: Ali (may Allah be pleased with him) wrote the peace treaty between the Prophet (peace be upon him) and the polytheists on the day of Al-Hudaybiyyah. He wrote: "This is what Muhammad, the Messenger of Allah, has agreed upon." They said: "Do not write 'Messenger of Allah'; if we knew you were the Messenger of Allah, we would not have fought you." So the Prophet (peace be upon him) said to Ali: "Erase it." He replied: "I am not the one to erase it." Then the Prophet (peace be upon him) erased it with his own hand. One of the conditions they set was that they [the Muslims] would enter Makkah and stay there for three days, and they would not enter it with weapons except for 'Jalubban al-Silah' (sheathed weapons); the scabbard and what is in it. (2)

Narrated by Anas: The Quraysh made peace with the Prophet (peace be upon him); among them was Suhayl bin Amr. The Prophet (peace be upon him) said to Ali: "Write: 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful'." Suhayl bin Amr said: "As for 'In the name of Allah', we do not know what 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful' is! Instead, write what we know: 'In your name, O Allah' (Bismika Allahumma)." He then said: "Write: 'From Muhammad, the Messenger of Allah'." They said: "If we knew you were His messenger, we would have followed you! Instead, write your name and your father's name." The Prophet (peace be upon him) said: "Write: 'From Muhammad bin Abdullah'." They stipulated to the Prophet (peace be upon him) that anyone from you [the Quraysh] who comes to you [the Muslims], you shall not return him to us, but anyone who comes (3) from us to you, you must return him to us. They [the companions] said: "O Messenger of Allah, shall we write this?" He said: "Yes, for whoever from us goes (4) to them, may Allah keep him away, and whoever from them comes to us, Allah will provide for him a way out and a relief." (5)

Narrated by Abu Wa’il: Sahl bin Hunaif stood up on the day of Siffin and said: "O people, blame yourselves! We were with the Messenger of Allah (peace be upon him) on the day of Hudaybiyyah, and if we had seen [it necessary to] fight, we would have fought; and that was in..."

(1) Reported by Ahmad (16509), Al-Bukhari (2960), and Muslim (1860). (2) Reported by Ahmad (18567), Al-Bukhari (2698), and Muslim (1783): (90). And his saying: "the scabbard and what is in it" is from the words of Abu Ishaq, the narrator of the hadith from Al-Bara, as in Sahih Muslim. (3) In (M): "comes to you". (4) In the manuscripts: "comes", and what is established is from (M). (5) Reported by Ahmad (13827), and Muslim (1784).

सूरह अल-फ़त्ह: आयत 18 - 19 | 318

यज़ीद बिन अबी उबैद से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने सलमा से पूछा: "हुदैबिया के दिन आपने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से किस बात पर बैअत (वफ़ादारी की शपथ) की थी?" उन्होंने कहा: "मौत पर।" (1)

अल-बरा बिन आज़िब से रिवायत है, उन्होंने कहा: अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने हुदैबिया के दिन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और मुशरिकों के बीच सुलहनामा लिखा; उन्होंने लिखा: "यह वह है जिस पर अल्लाह के रसूल मुहम्मद ने सहमति व्यक्त की है।" उन्होंने (मुशरिकों ने) कहा: "अल्लाह के रसूल मत लिखो, अगर हम जानते कि तुम अल्लाह के रसूल हो तो हम तुमसे न लड़ते।" तब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अली से कहा: "इसे मिटा दो।" उन्होंने कहा: "मैं वह नहीं हूँ जो इसे मिटाए।" फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे अपने हाथ से मिटा दिया। और उनकी शर्तों में यह भी था कि वे (मुसलमान) मक्का में प्रवेश करेंगे और वहाँ तीन दिन रहेंगे, और वे वहां हथियारों के साथ प्रवेश नहीं करेंगे सिवाय 'जुलुब्बान अल-सिलाह' (कोश में रखे हथियार) के, म्यान और जो उसमें है। (2)

अनस से रिवायत है: कुरैश ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ सुलह की; उनमें सुहैल बिन अम्र भी थे। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अली से कहा: "लिखो: बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम (अल्लाह के नाम से जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है)।" सुहैल बिन अम्र ने कहा: "जहाँ तक 'बिस्मिल्लाह' की बात है, हम नहीं जानते कि 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' क्या है! बल्कि वह लिखो जिसे हम जानते हैं: 'बिस्मिका अल्लाहुम्मा' (हे अल्लाह, तेरे नाम से)।" फिर आपने कहा: "लिखो: मुहम्मद, अल्लाह के रसूल की ओर से।" उन्होंने कहा: "अगर हम जानते कि तुम उसके रसूल हो तो हम तुम्हारा अनुसरण करते! बल्कि अपना और अपने पिता का नाम लिखो।" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "लिखो: मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह की ओर से।" उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर यह शर्त रखी कि तुममें से (कुरैश में से) जो कोई तुम्हारे पास (मुसलमानों के पास) आए, तुम उसे हमें वापस नहीं करोगे, और जो (3) हमारी ओर से तुम्हारे पास आए, उसे तुम हमें वापस कर दोगे। उन्होंने (साहबों ने) कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या हम यह लिखें!" आपने कहा: "हाँ, क्योंकि हममें से जो कोई उनके पास जाएगा (4), अल्लाह उसे दूर रखे, और उनमें से जो कोई हमारे पास आएगा, अल्लाह उसके लिए कोई रास्ता और राहत प्रदान करेगा।" (5)

अबू वाइल से रिवायत है, उन्होंने कहा: सहल बिन हुनैन सिफ्फिन के दिन खड़े हुए और कहा: "ओ लोगो, अपने आप को दोषी ठहराओ! हम हुदैबिया के दिन अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ थे, और अगर हम लड़ना [ज़रूरी] देखते तो हम लड़ते; और वह था..."

(1) इसे अहमद (16509), बुखारी (2960) और मुस्लिम (1860) ने उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद (18567), बुखारी (2698) और मुस्लिम (1783): (90) ने उद्धृत किया है। और उनका कहना: "म्यान और जो उसमें है" अल-बरा से हदीस के रावी अबू इसहाक के शब्द हैं, जैसा कि सहीह मुस्लिम में है। (3) (म) में: "तुम्हारे पास आए"। (4) हस्तलिपियों में: "आए", और जो स्थापित है वह (म) से है। (5) इसे अहमद (13827) और मुस्लिम (1784) ने उद्धृत किया है।

یزید بن ابی عبید سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے سلمہ سے پوچھا: "آپ لوگوں نے حدیبیہ کے دن رسول اللہ ﷺ سے کس چیز پر بیعت کی تھی؟" انہوں نے کہا: "موت پر۔" (۱)

البراء بن عازب سے روایت ہے کہ علیؓ نے حدیبیہ کے دن نبی ﷺ اور مشرکین کے درمیان صلح نامہ لکھا؛ انہوں نے لکھا: "یہ وہ ہے جس پر محمد رسول اللہ ﷺ نے صلح کی۔" تو انہوں نے (مشرکین نے) کہا: "رسول اللہ نہ لکھیں، اگر ہمیں معلوم ہوتا کہ آپ اللہ کے رسول ہیں تو ہم آپ سے نہ لڑتے۔" چنانچہ نبی ﷺ نے علی سے فرمایا: "اسے مٹا دو۔" انہوں نے کہا: "میں اسے مٹانے والا نہیں ہوں۔" تو نبی ﷺ نے اسے اپنے ہاتھ سے مٹا دیا۔ اور ان کی شرائط میں یہ بھی تھا کہ وہ (مسلمان) مکہ میں داخل ہوں گے اور وہاں تین دن قیام کریں گے، اور وہ ہتھیاروں کے ساتھ داخل نہیں ہوں گے سوائے 'جلبان السلاح' (نیام میں بند ہتھیار) کے؛ یعنی میان اور جو اس میں ہے۔ (۲)

انس سے روایت ہے کہ قریش نے نبی ﷺ سے صلح کی؛ ان میں سہیل بن عمرو بھی تھے۔ نبی ﷺ نے علی سے فرمایا: "لکھو: بسم اللہ الرحمن الرحیم۔" تو سہیل بن عمرو نے کہا: "رہی بات 'بسم اللہ' کی، تو ہم نہیں جانتے کہ 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' کیا ہے! بلکہ وہ لکھو جسے ہم جانتے ہیں: 'باسمک اللھم'۔" پھر آپ نے فرمایا: "لکھو: محمد رسول اللہ کی طرف سے۔" انہوں نے کہا: "اگر ہم جانتے کہ آپ اس کے رسول ہیں تو ہم آپ کی پیروی کرتے! بلکہ اپنا اور اپنے باپ کا نام لکھیں۔" نبی ﷺ نے فرمایا: "لکھو: محمد بن عبداللہ کی طرف سے۔" انہوں نے نبی ﷺ پر یہ شرط رکھی کہ آپ میں سے (قریش میں سے) جو شخص آپ (مسلمانوں) کے پاس آئے گا، ہم اسے آپ کو واپس نہیں کریں گے، اور جو (۳) ہماری طرف سے آپ کے پاس آئے گا، اسے آپ ہمیں واپس کریں گے۔ صحابہ نے کہا: "یا رسول اللہ، کیا ہم یہ لکھیں؟" آپ نے فرمایا: "ہاں، کیونکہ ہم میں سے جو کوئی

ان کے پاس جائے گا (۴)، اللہ اسے دور رکھے، اور ان میں سے جو کوئی ہمارے پاس آئے گا، اللہ اس کے لیے کوئی راہ اور نکلنے کی جگہ پیدا فرمائے گا۔" (۵)

ابو وائل سے روایت ہے کہ سہل بن حنیف صفین کے دن کھڑے ہوئے اور کہا: "اے لوگو، اپنے آپ کو موردِ الزام ٹھہراؤ! ہم حدیبیہ کے دن رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تھے، اور اگر ہم لڑنا (ضروری) سمجھتے تو لڑتے؛ اور وہ اس لیے تھا کہ..."

(۱) اسے احمد (۱۶۵۰۹)، بخاری (۲۹۶۰) اور مسلم (۱۸۶۰) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۱۸۵۶۷)، بخاری (۲۶۹۸) اور مسلم (۱۷۸۳): (۹۰) نے روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: "میان اور جو اس میں ہے" یہ البراء سے حدیث کے راوی ابو اسحاق کا کلام ہے، جیسا کہ صحیح مسلم میں ہے۔ (۳) (م) میں ہے: "تمہارے پاس آئے"۔ (۴) قلمی نسخوں میں: "آئے" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۵) اسے احمد (۱۳۸۲۷) اور مسلم (۱۷۸۴) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Fath: Verses 18 - 19 319 The peace treaty that took place between the Messenger of Allah ﷺ and the polytheists. Umar ibn al-Khattab رضي الله عنه came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "O Messenger of Allah, are we not on the truth and they on falsehood?" He said: "Yes." He said: "Are our martyrs not in Paradise and their dead in the Fire?" He said: "Yes." He said: "Then why should we accept humiliation in our religion and return before Allah has judged between us and them?" He said: "O son of al-Khattab, I am the Messenger of Allah, and Allah will never forsake me." Umar went away, unable to contain his anger, and went to Abu Bakr and said: "O Abu Bakr, are we not on the truth and they on falsehood?" He said: "Yes." He said: "Are our martyrs not in Paradise and their dead in the Fire?" He said: "Yes." He said: "Then why should we accept humiliation in our religion and return before Allah has judged between us and them?" He said: "O son of al-Khattab, he is the Messenger of Allah, and Allah will never forsake him." He said: Then the Quran was revealed to the Messenger of Allah ﷺ about the victory (Fath), so he sent for Umar and recited it to him. He said: "O Messenger of Allah, is it a victory?" He said: "Yes." Then his heart was at ease and he returned (1). His saying (the Most High): {He knew what was in their hearts} of sincerity and loyalty; said Al-Farra (2). Ibn Jurayj and Qatadah said: of pleasure with the matter of the pledge not to flee. Muqatil said: of the dislike of the pledge to fight with him unto death (3). {So He sent down tranquility upon them} until they pledged allegiance. It was also said: {He knew what was in their hearts} of grief due to the polytheists turning them away, and the delay of the Prophet's ﷺ vision about them; since (4) he saw that he was entering the Kaaba, until the Messenger of Allah ﷺ said: "That was only a dream." And Al-Siddiq said: Entering was not meant for this year. Tranquility (As-Sakinah): Peace of mind and the soul's resting in the truth of the promise. It was also said: Patience. {And rewarded them with a near victory} Qatadah and Ibn Abi Layla said: The victory of Khaybar. It was also said: The victory of Makkah (5).

(1) Narrated by Ahmad (15975), Al-Bukhari (3182), and Muslim (1785): (94). (2) An-Nukat wal-'Uyun 5/316. (3) Al-Mawardi mentioned Muqatil's saying in An-Nukat wal-'Uyun 5/316, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/134. Ibn Atiyyah said: This is weak; it contains dispraise of the companions. (4) In (d) and (m): when. (5) An-Nukat wal-'Uyun 5/316, and the saying of Qatadah and Ibn Abi Layla was narrated by Al-Tabari 21/278.

सूरह अल-फ़त्ह: आयत 18 - 19 319 अल्लाह के रसूल ﷺ और मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बीच हुई संधि। उमर इब्न अल-खत्ताब रज़ियल्लाहु अन्हु आए और अल्लाह के रसूल ﷺ के पास गए और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या हम हक़ (सच्चाई) पर नहीं हैं और वे बातिल (झूठ) पर?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "क्या हमारे शहीद जन्नत में नहीं हैं और उनके मरने वाले आग में?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "तो फिर हम अपने दीन में अपमान क्यों स्वीकार करें और वापस लौटें, जबकि अल्लाह ने अभी तक हमारे और उनके बीच फैसला नहीं किया है?" उन्होंने कहा: "हे खत्ताब के बेटे, मैं अल्लाह का रसूल हूँ, और अल्लाह मुझे कभी अकेला नहीं छोड़ेगा।" उमर चले गए, वे क्रोध से भरे हुए थे और सब्र नहीं कर पा रहे थे, फिर वे अबू बक्र के पास गए और कहा: "हे अबू बक्र, क्या हम हक़ पर नहीं हैं और वे बातिल पर?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "क्या हमारे शहीद जन्नत में नहीं हैं और उनके मरने वाले आग में?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "तो फिर हम अपने दीन में अपमान क्यों स्वीकार करें और वापस लौटें, जबकि अल्लाह ने अभी तक हमारे और उनके बीच फैसला नहीं किया है?" उन्होंने कहा: "हे खत्ताब के बेटे, वे अल्लाह के रसूल हैं, और अल्लाह उन्हें कभी अकेला नहीं छोड़ेगा।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ पर 'फ़त्ह' (जीत) के बारे में कुरान नाज़िल हुई, तो उन्होंने उमर को बुलवाया और उन्हें वह पढ़कर सुनाया। उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, क्या यह जीत है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" फिर उनका मन शांत हो गया और वे लौट आए (1)। अल्लाह तआला का कथन: {उसे मालूम था जो उनके दिलों में था} यानी उनकी सच्चाई और वफादारी; यह फ़रा (2) ने कहा है। इब्न जुरैज और क़तादह ने कहा: इस बात पर रज़ामंदी कि वे बैअत (शपथ) के मामले में भागेंगे नहीं। मुक़ातिल ने कहा: मौत पर उनके साथ लड़ने की बैअत की नापसंदगी से (3)। {फिर उसने उन पर सकीनत (शांति) उतारी} यहाँ तक कि उन्होंने बैअत कर ली। और यह भी कहा गया है: {उसे मालूम था जो उनके दिलों में था} यानी मुशरिकों द्वारा उन्हें रोके जाने के कारण दुख, और नबी ﷺ के ख्वाब के पूरा होने में देरी; क्योंकि (4) उन्होंने देखा था कि वे काबा में दाखिल हो रहे हैं, यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "वह केवल एक स्वप्न था।" और सिद्दीक (अबू बक्र) ने कहा: इस साल दाखिल होना मुराद नहीं था। सकीनत: इत्मीनान और वादे की सच्चाई पर मन का सुकून। और यह भी कहा गया है: सब्र (धैर्य)। {और उसने उन्हें पुरस्कार में एक करीबी जीत दी} क़तादह और इब्न अबी लैला ने कहा: खैबर की जीत। और कहा गया: मक्का की जीत (5)।

(1) इसे अहमद (15975), बुखारी (3182) और मुस्लिम (1785): (94) ने निकाला है। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/316. (3) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 5/316 में मुकातिल का कथन

उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/134 में। इब्न अतिया ने कहा: यह कमज़ोर है; इसमें सहाबा की बुराई है। (4) (द) और (म) में: 'इज़ा' (जब)। (5) अन-नुकात वल-उयून 5/316, और क़तादह और इब्न अबी लैला का कथन अल-तबरी 21/278 ने निकाला है।

سورہ الفتح: آیات ۱۸ - ۱۹ ۳۱۹ وہ صلح جو رسول اللہ ﷺ اور مشرکین کے درمیان ہوئی۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ آئے، وہ رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور عرض کی: "اے اللہ کے رسول، کیا ہم حق پر اور وہ باطل پر نہیں ہیں؟" آپ نے فرمایا: "ہاں"، انہوں نے کہا: "کیا ہمارے مقتول جنت میں اور ان کے مقتول دوزخ میں نہیں ہیں؟" آپ نے فرمایا: "ہاں" انہوں نے عرض کی: "پھر ہم اپنے دین میں کیوں دبیں، اور کیوں واپس لوٹیں حالانکہ ابھی اللہ نے ہمارے اور ان کے درمیان فیصلہ نہیں کیا؟" آپ نے فرمایا: "اے ابن خطاب، میں اللہ کا رسول ہوں، اور اللہ مجھے کبھی ضائع نہیں کرے گا۔" عمر وہاں سے چل دیے، وہ غصے کی وجہ سے صبر نہ کر سکے، پھر ابوبکر کے پاس آئے اور کہا: "اے ابوبکر، کیا ہم حق پر اور وہ باطل پر نہیں ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہاں"، انہوں نے کہا: "کیا ہمارے مقتول جنت میں اور ان کے مقتول دوزخ میں نہیں ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہاں" انہوں نے کہا: "پھر ہم اپنے دین میں کیوں دبیں، اور کیوں واپس لوٹیں حالانکہ ابھی اللہ نے ہمارے اور ان کے درمیان فیصلہ نہیں کیا؟" انہوں نے کہا: "اے ابن خطاب، وہ اللہ کے رسول ہیں، اور اللہ انہیں کبھی ضائع نہیں کرے گا۔" راوی کہتے ہیں: پھر رسول اللہ ﷺ پر فتح کے بارے میں قرآن نازل ہوا، تو آپ نے عمر کو بلا بھیجا اور انہیں وہ پڑھ کر سنایا۔ انہوں نے عرض کی: "اے اللہ کے رسول، کیا یہ فتح ہے؟" آپ نے فرمایا: "ہاں"۔ تب ان کا دل مطمئن ہوا اور وہ واپس لوٹ آئے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ ﴾ سچائی اور وفاداری میں سے؛ یہ فراء (۲) نے کہا ہے۔ اور ابن جریج اور قتادہ نے کہا: بیعت کے معاملے میں اس بات پر راضی ہونے سے کہ وہ نہیں بھاگیں گے۔ اور مقاتل نے کہا: موت پر آپ کے ساتھ لڑنے کی بیعت کی ناپسندیدگی سے (۳)۔ ﴿ فَأَنزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ ﴾ یہاں تک کہ انہوں نے بیعت کر لی۔ اور کہا گیا: ﴿ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ ﴾ مشرکین کے روکنے کی وجہ سے رنج و غم، اور نبی ﷺ کے خواب کے مؤخر ہونے سے؛ کیونکہ (٤) آپ نے دیکھا تھا کہ وہ کعبہ میں داخل ہو رہے ہیں، یہاں تک کہ

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "وہ صرف خواب کی رؤیا تھی"۔ اور صدیق (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: اس سال داخل ہونا اس میں شامل نہیں تھا۔ اور سکینہ: اطمینان اور وعدے کی سچائی پر نفس کا سکون۔ اور کہا گیا: صبر۔ ﴿ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا ﴾ قتادہ اور ابن ابی لیلیٰ نے کہا: فتح خیبر۔ اور کہا گیا: فتح مکہ (٥)۔

(١) اسے احمد (١٥٩٧٥)، بخاری (٣١٨٢) اور مسلم (١٧٨٥): (٩٤) نے روایت کیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٣١٦/٥۔ (٣) الماوردی نے مقاتل کا قول النکت والعیون ٣١٦/٥ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١٣٤/٥ میں۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ ضعیف ہے؛ اس میں صحابہ کی مذمت ہے۔ (٤) (د) اور (م) میں: اذا۔ (٥) النکت والعیون ٣١٦/٥، اور قتادہ اور ابن ابی لیلیٰ کا قول طبری ٢٧٨/٢١ نے روایت کیا ہے۔

320 Surah Al-Fath: Verses 19 - 20

And it was read: "and He gave them" (1).

{And many gains they take} meaning: the wealth of Khaybar, and Khaybar was a place of real estate and wealth, and it was between Hudaybiyyah and Mecca. So "gains" in this context is a substitute for "a near victory", and the 'waw' (and) is intrusive. And it was said: "and gains" of Persia and Rome.

The Almighty's saying: {Allah has promised you many gains which you will take, and He has hastened this for you and held back the hands of people from you and that it may be a sign for the believers and guide you to a straight path 20}

The Almighty's saying: {Allah has promised you many gains which you will take}: Ibn Abbas and Mujahid said: they are the gains that will be until the Day of Resurrection. And Ibn Zaid said: they are the gains of Khaybar. {and He has hastened this for you} meaning: Khaybar; said Mujahid. And Ibn Abbas said: He hastened for you the treaty of Hudaybiyyah.

{and held back the hands of people from you} meaning the people of Mecca; He held them back from you by the peace treaty. And Qatada said: He held back the hands of the Jews from Medina after the Prophet (PBUH) went out to Hudaybiyyah and Khaybar. And it is the choice of Al-Tabari (2); because holding back the hands of the polytheists at Hudaybiyyah is mentioned in His saying: {And He it is who has withheld their hands from you} [Al-Fath: 24]. And Ibn Abbas said: regarding "He withheld the hands of people from you" meaning 'Uyaynah ibn Hisn al-Fazari and Awf ibn Malik al-Nadri and those who were with them; when they came to support the people of Khaybar while the Prophet (PBUH) was besieging them; so Allah Almighty cast terror into their hearts, and held them back from the Muslims (3).

{and that it may be a sign for the believers} i.e., and so that their defeat and your safety might be a sign for the believers; so they would know that Allah guards them in their presence and absence (4). And it was said: i.e., so that (5) the withholding of their hands from you.

(1) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 8/96, and attributed it to Al-Hasan and Nuh Al-Qari, and it is an irregular recitation. (2) In his Tafsir 21/282, and all the previous sayings were narrated by Al-Tabari 21/279-282. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/201. (4) Tafsir al-Tabari 21/283. (5) In (f) and (m): "And to be" [feminine form].

320 सूरा अल-फतह: आयतें 19 - 20

और पढ़ा गया: "व आताहुम" (और उसने उन्हें दिया) (1)।

{और बहुत से लाभ जिन्हें वे प्राप्त करेंगे} इसका अर्थ है: खैबर का धन, और खैबर अचल संपत्ति और धन का स्थान था, और यह हुदैबिया और मक्का के बीच था। तो इस संदर्भ में "लाभ" (मगानिम) "निकट की जीत" के लिए एक विकल्प है, और 'वाव' (और) अतिरिक्त है। और कहा गया है: "लाभ" से तात्पर्य फारस और रोम के लाभ से है।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने तुमसे बहुत से लाभों का वादा किया है जिन्हें तुम प्राप्त करोगे, तो उसने तुम्हारे लिए इसे शीघ्र कर दिया और लोगों के हाथ तुमसे रोक दिए ताकि वह ईमान वालों के लिए एक निशानी हो और तुम्हें सीधे रास्ते पर ले जाए 20}

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ने तुमसे बहुत से लाभों का वादा किया है जिन्हें तुम प्राप्त करोगे}: इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: ये वे लाभ हैं जो कयामत के दिन तक रहेंगे। और इब्न जैद ने कहा: ये खैबर के लाभ हैं। {तो उसने तुम्हारे लिए इसे शीघ्र कर दिया} यानी: खैबर; यह मुजाहिद ने कहा। और इब्न अब्बास ने कहा: उसने तुम्हारे लिए हुदैबिया की संधि को शीघ्र कर दिया।

{और लोगों के हाथ तुमसे रोक दिए} यानी मक्का के लोग; उसने संधि के माध्यम से उन्हें तुमसे रोक दिया। और कतादा ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के हुदैबिया और खैबर जाने के बाद उसने मदीना से यहूदियों के हाथों को रोक दिया। और यही अल-तबरी का चयन है (2); क्योंकि हुदैबिया में मुशरिकों के हाथों को रोकने का उल्लेख उनके इस कथन में है: {और वही है जिसने उनके हाथों को तुमसे रोक दिया} [अल-फतह: 24]। और इब्न अब्बास ने कहा: "लोगों के हाथों को तुमसे रोकने" के बारे में, इसका अर्थ है उयैना इब्न हिसन अल-फ़ज़ारी और औफ़ इब्न मलिक अल-नदरी और जो उनके साथ थे; जब वे खैबर के लोगों की मदद करने आए थे जबकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें घेर रखा था; तो अल्लाह ने उनके दिलों में डर पैदा कर दिया और उन्हें मुसलमानों से रोक दिया (3)।

{ताकि वह ईमान वालों के लिए एक निशानी हो} यानी, उनकी हार और तुम्हारी सुरक्षा ईमान वालों के लिए एक निशानी हो; ताकि वे जान सकें कि अल्लाह उनकी उपस्थिति और अनुपस्थिति में उनकी रक्षा करता है (4)। और कहा गया है: यानी, ताकि (5) उनके हाथों का तुमसे रुकना।

(1) अबू हय्यान ने अल-बहर 8/96 में इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-हसन और नूह अल-कारी से जोड़ा है, और यह एक असामान्य पाठ है। (2) उनकी तफ़सीर 21/282 में, और पिछली सभी बातें अल-तबरी 21/279-282 द्वारा उद्धृत की गई हैं। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/201। (4) तफ़सीर अल-तबरी 21/283। (5) (फ) और (म) में: "ताकि हो जाए" [स्त्रीलिंग रूप] ।

اور پڑھا گیا: «وآتاهُمْ» (۱)۔ (یعنی اور اس نے انہیں عطا کیا)۔

﴿وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا﴾ یعنی: خیبر کے اموال، اور خیبر جائیداد اور اموال والا علاقہ تھا، اور وہ حدیبیہ اور مکہ کے درمیان تھا۔ پس «مَغَانِمَ» اس پر «فَتْحًا قَرِيبًا» سے بدل ہے، اور 'واؤ' زائدہ (مداخلت شدہ) ہے۔ اور کہا گیا: «وَمَغَانِمَ» سے مراد فارس اور روم کے غنائم ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَعَدَكُمُ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ وَكَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنكُمْ وَلِتَكُونَ ءَايَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا ٢٠﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَعَدَكُمُ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا﴾ ابن عباس اور مجاہد نے کہا: یہ وہ غنائم ہیں جو قیامت کے دن تک ہوں گے۔ اور ابن زید نے کہا: یہ خیبر کے غنائم ہیں۔ ﴿فَعَجَّلَ لَكُمْ هَذِهِ﴾ یعنی: خیبر؛ یہ مجاہد نے کہا۔ اور ابن عباس نے کہا: تمہارے لیے صلح حدیبیہ میں جلدی کی۔

﴿وَكَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنكُمْ﴾ یعنی اہل مکہ؛ صلح کے ذریعے انہیں تم سے روک دیا۔ اور قتادہ نے کہا: نبی ﷺ کے حدیبیہ اور خیبر کی طرف نکلنے کے بعد مدینہ سے یہودیوں کے ہاتھوں کو روک دیا۔ اور یہی طبری (۲) کا انتخاب ہے؛ کیونکہ حدیبیہ میں مشرکین کے ہاتھوں کو روکنے کا ذکر اس قول میں ہے: ﴿وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنكُمْ﴾ [الفتح: ۲۴]۔ اور ابن عباس نے کہا: «كَفَّ أَيْدِيَ النَّاسِ عَنكُمْ» میں مراد عُیینہ بن حصن الفزاری اور عوف بن مالک النضری اور ان کے ساتھی ہیں؛ جب وہ اہل خیبر کی مدد کے لیے آئے جبکہ نبی ﷺ ان کا محاصرہ کیے ہوئے تھے؛ تو اللہ عزوجل نے ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا، اور انہیں مسلمانوں سے روک دیا (۳)۔

﴿وَلِتَكُونَ ءَايَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: تاکہ ان کی شکست اور تمہاری سلامتی مومنوں کے لیے ایک نشانی ہو؛ تاکہ وہ جان لیں کہ اللہ ان کی موجودگی اور غیر موجودگی میں ان کی حفاظت کرتا ہے (۴)۔

اور کہا گیا: یعنی: تاکہ (۵) ان کے ہاتھوں کا تم سے رکنا۔

(۱) ابو حیان نے البحر ۹۶/۸ میں اس کا ذکر کیا، اور اسے حسن اور نوح القاری کی طرف منسوب کیا، اور یہ شاذ قرآت ہے۔ (۲) اپنی تفسیر ۲۸۲/۲۱ میں، اور تمام سابقہ اقوال کو طبری نے ۲۸۲-۲۷۹/۲۱ میں نقل کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۰۱/۴۔ (۴) تفسیر طبری ۲۸۳/۲۱۔ (۵) (ف) اور (م) میں: «ولتكون» (مونث کے صیغے کے ساتھ)۔

...a sign for the believers. And it was said: meaning: and so that this which He hastened for you would be a sign for the believers of your truthfulness where you promised them that they would attain it(1). The 'waw' (and) in «walitakuna» is redundant according to the Kufans. The Basrans said: it is conjoined to an implied [element], meaning: and He restrained the hands of people from you so that you might thank Him and so that it would be a sign for the believers(2). {And guide you to a straight path} meaning: He increases your guidance, or makes you firm upon guidance. His Almighty's saying: {And other [spoils] which you were not able to take; Allah has already encompassed them. And Allah is over all things competent (21)} His Almighty's saying: {And other} «other» is conjoined to «this»; meaning: He hastened for you these spoils and other spoils(3). {which you were not able to take; Allah has already encompassed them} Ibn Abbas said: They are the conquests that were opened for the Muslims; like the land of Persia and Rome, and all that the Muslims conquered(4). This is the opinion of Al-Hasan, Muqatil, and Ibn Abi Layla(5). And from Ibn Abbas also, and Ad-Dahhak, Ibn Zaid, and Ibn Ishaq: It is Khaibar, Allah promised it to His Prophet before he conquered it, and they were not hoping for it until Allah informed them of it(6). And from Al-Hasan also and Qatadah: It is the conquest of Makkah(7). And Ikrimah said: Hunayn(8); because He said:

(1) See Al-Nukat wa al-Uyun 5/317, and Zad al-Masir 7/436. (2) See the disagreement between Kufans and Basrans on the addition of 'waw' in Al-Insaf fi Masa'il al-Khilaf by Abu al-Barakat al-Anbari 2/456. (3) Al-Kashshaf 3/547. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/318. (5) Al-Tabari narrated the saying of Ibn Abbas, Al-Hasan and Ibn Abi Layla 21/284, and the saying of Muqatil is in Tafsir al-Baghawi 4/198. (6) Al-Tabari narrated their saying 285/21. (7) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/135 and he preferred it. It was also preferred by al-Tabari 21/286. (8) Tafsir al-Baghawi 4/198.

321 सूरह अल-फत्ह: आयत 20 - 21

...मोमिनों के लिए एक निशानी। और कहा गया है: यानी: और ताकि वह जो उसने तुम्हारे लिए जल्दी कर दिया, मोमिनों के लिए तुम्हारी सच्चाई की एक निशानी हो जाए जहाँ तुमने उनसे वादा किया था कि वे उसे प्राप्त करेंगे(1)। 'वलितकूना' में 'वाव' (और) कूफ़ा के विद्वानों के अनुसार अतिरिक्त (रिडंडेंट) है। बसरा के विद्वानों ने कहा: यह एक छिपे हुए पद पर जुड़ा हुआ (आतफ) है, अर्थात: उसने लोगों के हाथों को तुमसे रोक लिया ताकि तुम उसका शुक्रिया अदा करो और ताकि यह मोमिनों के लिए एक निशानी हो जाए(2)। {और तुम्हें सीधे रास्ते पर चलाए} यानी: वह तुम्हारे मार्गदर्शन में वृद्धि करता है, या तुम्हें मार्गदर्शन पर स्थिर रखता है। अल्लाह तआला का फरमान: {और अन्य (ग़नीमतें) जिन पर तुम सामर्थ्य नहीं रखते थे, अल्लाह ने उन्हें घेर लिया है। और अल्लाह हर चीज़ पर क़ादिर (सक्षम) है (21)} अल्लाह तआला का फरमान: {और अन्य} 'अन्य' शब्द 'इसे' (पिछली आयत के संदर्भ में) से जुड़ा है; यानी: उसने तुम्हारे लिए इन ग़नीमतों को और अन्य ग़नीमतों को जल्दी प्रदान कर दिया(3)। {जिन पर तुम सामर्थ्य नहीं रखते थे, अल्लाह ने उन्हें घेर लिया है} इब्न अब्बास ने कहा: ये वे विजयें हैं जो मुसलमानों के लिए खोली गईं; जैसे फारस और रोम की भूमि, और वह सब जो मुसलमानों ने जीता(4)। यह अल-हसन, मुक़ातिल और इब्न अबी लैला की राय है(5)। इब्न अब्बास, अद-दह्हाक, इब्न ज़ैद और इब्न इशाक़ से यह भी वर्णित है: यह खैबर है, अल्लाह ने इसे जीतने से पहले अपने पैगंबर से इसका वादा किया था, और वे इसकी आशा नहीं कर रहे थे जब तक कि अल्लाह ने उन्हें इसके बारे में सूचित नहीं कर दिया(6)। अल-हसन और कतादाह से यह भी है: यह मक्का की विजय है(7)। और इकरिमा ने कहा: हुनैन(8); क्योंकि उसने कहा:

(1) अन-नुकातु वल उयून 5/317, और ज़ाद अल-मसीर 7/436 देखें। (2) अबू अल-बरकात अल-अंबारी द्वारा अल-इंसाफ फी मसाइल अल-खिलाफ 2/456 में 'वाव' जोड़ने पर कूफ़ियों और बसरा वालों के बीच मतभेद देखें। (3) अल-कश्शाफ 3/547। (4) अन-नुकातु वल उयून 5/318। (5) अल-तबरी (21/284) ने इब्न अब्बास, अल-हसन और इब्न अबी लैला का कथन उद्धृत किया है, और मुक़ातिल का कथन तफ़सीर अल-बगवी 4/198 में है। (6) अल-तबरी ने उनका कथन 285/21 उद्धृत किया है। (7) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/135 में इसका उल्लेख किया है और इसे पसंद किया है। अल-तबरी 21/286 ने भी इसे तरजीह दी है। (8) तफ़सीर अल-बगवी 4/198।

321 سورہ الفتح: آیات 20 - 21

...مومنوں کے لیے ایک نشانی۔ اور کہا گیا: یعنی: اور تاکہ یہ جو اس نے تمہارے لیے جلدی کر دیا، مومنوں کے لیے تمہاری سچائی کی نشانی ہو جائے جہاں تم نے ان سے وعدہ کیا تھا کہ وہ اسے حاصل کریں گے(1)۔ لفظ «وِلِتَكُونَ» میں 'واو' اہل کوفہ کے نزدیک زائد ہے۔ اور اہل بصرہ نے کہا: یہ ایک پوشیدہ جملے پر عاطفہ (جڑنے والا) ہے، یعنی: اس نے لوگوں کے ہاتھ تم سے روک لیے تاکہ تم اس کا شکر ادا کرو اور تاکہ یہ مومنوں کے لیے ایک نشانی ہو جائے(2)۔ {اور تمہیں سیدھے راستے پر چلائے} یعنی: تمہاری ہدایت میں اضافہ کرے، یا تمہیں ہدایت پر ثابت قدم رکھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور دوسری (غنیمتیں) جن پر تم قدرت نہیں رکھتے تھے، اللہ نے ان کا احاطہ کر لیا ہے۔ اور اللہ ہر چیز پر قدرت رکھنے والا ہے (21)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور دوسری} «دوسری» کا عطف «اس» (پچھلی آیت کے حوالے سے) پر ہے؛ یعنی: اس نے تمہارے لیے یہ غنیمتیں اور دوسری غنیمتیں بھی جلد فراہم کر دیں(3)۔ {جن پر تم قدرت نہیں رکھتے تھے، اللہ نے ان کا احاطہ کر لیا ہے} ابن عباس نے کہا: یہ وہ فتوحات ہیں جو مسلمانوں کے لیے کھولی گئیں؛ جیسے فارس اور روم کی سرزمین، اور ہر وہ چیز جو مسلمانوں نے فتح کی(4)۔ یہ حسن، مقاتل اور ابن ابی لیلیٰ کا قول ہے(5)۔ ابن عباس، ضحاک، ابن زید اور ابن اسحاق سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ خیبر ہے، اللہ نے اپنے نبی سے اس کی فتح سے پہلے اس کا وعدہ کیا تھا، اور وہ اس کی امید نہیں رکھتے تھے یہاں تک کہ اللہ نے انہیں اس کی خبر دی(6)۔ حسن اور قتادہ سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ فتحِ مکہ ہے(7)۔ اور عکرمہ نے کہا: یہ حنین ہے(8)؛ کیونکہ اس نے کہا:

(1) دیکھئے النکت والعیون 317/5، اور زاد المسیر 436/7۔ (2) ابو البرکات الانباری کی کتاب الانصاف فی مسائل الخلاف 456/2 میں 'واو' کی زیادتی پر کوفیوں اور بصریوں کے درمیان

اختلاف دیکھیں۔ (3) الکشاف 547/3۔ (4) النکت والعیون 318/5۔ (5) طبری (21/284) نے ابن عباس، حسن اور ابن ابی لیلیٰ کا قول نقل کیا ہے، اور مقاتل کا قول تفسیر بغوی 198/4 میں ہے۔ (6) طبری نے ان کا قول 285/21 نقل کیا ہے۔ (7) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 135/5 میں اس کا ذکر کیا اور اسے ترجیح دی۔ طبری 286/21 نے بھی اسے ترجیح دی۔ (8) تفسیر بغوی 198/4۔

{which you were not able to (take control of)}. This indicates a prior attempt at it, and the missing out on achieving the objective at that time, as was the case in Makkah; this was said by al-Qushayri.

Mujahid said: It is what will be until the Day of Resurrection(1).

The meaning of {Allah has already encompassed it}: that is: He has prepared it for you, so it is like something that has been surrounded from all its sides, so it is confined and will not escape. So even if you are not able to take it at the moment, it is reserved for you and will not pass you by.

It was also said: {Allah has already encompassed it}: He knew that it would be yours, just as He said: {and that Allah has encompassed all things in knowledge} [At-Talaq: 12].

It was also said: Allah preserved it for you, so that its conquest would be yours(2). {And Allah is over all things competent}.

The Almighty says: {And if those who disbelieve had fought you, they would have turned their backs [in flight]. Then they would not find a protector or a helper. [This is] the established way of Allah which has occurred before. And never will you find in the way of Allah any change.} [Verses 22-23]

His (the Almighty's) saying: {And if those who disbelieve had fought you, they would have turned their backs}: Qatadah said: It means: the disbelievers of Quraysh at Hudaybiyyah(3). It was also said: "And if they had fought you," Ghatafan and Asad, and those who wanted to support the people of Khaybar(4); the turn of fortune would have been against them.

{Then they would not find a protector or a helper. * [This is] the established way of Allah which has occurred before} meaning: the way of Allah and His previous customs of supporting His allies against His enemies. The word "Sunnah" (way/ established law) is in the accusative case as a verbal noun (Masdar). It was also said: "Sunnat Allah" meaning: Like the way of Allah(5). And Sunnah means: the way and the biography(6). He said:

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/507. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/318. (3) Reported by al-Tabari 21/287. (4) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/198. (5) Tafsir al-Baghawi 4/198. (6) Al-Sihah (Sunan).

पृष्ठ ३२२

सूरा अल-फ़तह: आयत २१ - २३

{जिस पर तुम क़ाबू न पा सके}। यह इस पर पहले किए गए प्रयास की ओर संकेत करता है, और उस समय वांछित लक्ष्य को प्राप्त करने में असफलता की ओर, जैसा कि मक्का में हुआ था; यह अल-कुशैरी ने कहा है।

मुजाहिद ने कहा: यह वह है जो कयामत के दिन तक होगा(१)।

और {अल्लाह ने उसे घेर रखा है} का अर्थ है: यानी: उसने इसे तुम्हारे लिए तैयार किया है, तो यह उस वस्तु के समान है जिसे उसके चारों ओर से घेर लिया गया हो, अतः वह सीमित है और बचकर नहीं जा सकती। तो भले ही तुम वर्तमान में उस पर सक्षम न हो सको; वह तुम्हारे लिए सुरक्षित है और तुमसे छूटेगी नहीं।

और यह भी कहा गया है: {अल्लाह ने उसे घेर रखा है}: उसे पता था कि वह तुम्हारे लिए होगा, जैसा कि उसने कहा: {और यह कि अल्लाह ने हर चीज़ को अपने ज्ञान से घेर रखा है} [अत-तलाक़: १२]।

और यह भी कहा गया है: अल्लाह ने इसे तुम्हारे लिए सुरक्षित रखा; ताकि इसकी विजय तुम्हारे लिए हो(२)। {और अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है}।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे लोग जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया है, तुमसे लड़ते तो वे पीठ फेर लेते। फिर वे न कोई संरक्षक पाते और न कोई सहायक। (यही) अल्लाह की वह रीति है जो पहले से चली आ रही है, और तुम अल्लाह की रीति में कोई परिवर्तन नहीं पाओगे।} [आयत २२-२३]

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे लोग जिन्होंने कुफ़्र किया है, तुमसे लड़ते तो वे पीठ फेर लेते}: क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है: हुदैबिया में कुरैश के काफ़िर(३)। और यह भी कहा गया है: "और यदि वे तुमसे लड़ते," ग़तफ़ान और असद, और वे जो खैबर के लोगों की सहायता करना चाहते थे(४); तो पासा उनके विरुद्ध पलट जाता।

{फिर वे न कोई संरक्षक पाते और न कोई सहायक * (यही) अल्लाह की वह रीति है जो पहले से चली आ रही है} अर्थात: अल्लाह का तरीका और उसकी पुरानी आदतें कि वह अपने शत्रुओं के विरुद्ध अपने मित्रों की सहायता करता है। "सुन्नत" (रीति) शब्द यहाँ कर्मवाचक संज्ञा (मस्दर) के रूप में

प्रयुक्त हुआ है। और यह भी कहा गया है: "सुन्नत अल्लाह" यानी: अल्लाह की रीति की तरह(५)। और सुन्नत का अर्थ है: तरीका और जीवन-वृत्त(६)। उसने कहा:

---

(१) मा'नी अल-क़ुरआन - अन-नह़्ह़ास ५०७/६। (२) अन-नुकातु वल-उयून ३१८/५। (३) अत-त़बरी द्वारा उद्धृत २८७/२१। (४) अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर १९८/४ में इसका उल्लेख किया है। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी १९८/४। (६) अस-सिह़ाह़ (सुनन)।

صفحہ ۳۲۲

سورہ الفتح: آیات ۲۱ - ۲۳

﴿تم ان پر قادر نہ ہو سکے﴾۔ اور یہ اس پر کسی سابقہ کوشش کی طرف اشارہ کرتا ہے، اور اس وقت مطلوبہ مقصد کے ہاتھ سے نکل جانے کی طرف، جیسا کہ مکہ میں ہوا تھا؛ یہ القشیری نے کہا۔

اور مجاہد نے کہا: یہ وہ ہے جو قیامت کے دن تک ہوگا(۱)۔

اور ﴿اللہ نے ان کا احاطہ کر رکھا ہے﴾ کا مطلب ہے: یعنی: اس نے اسے تمہارے لیے تیار کر رکھا ہے، پس وہ اس چیز کی طرح ہے جس کا چاروں طرف سے احاطہ کر لیا گیا ہو، لہذا وہ محصور ہے، بھاگ نہیں سکتی۔ پس تم اگرچہ فی الحال اس پر قدرت نہیں رکھتے؛ لیکن وہ تمہارے لیے روکی ہوئی ہے، تمہارے ہاتھ سے نہیں نکلے گی۔

اور کہا گیا: ﴿اللہ نے ان کا احاطہ کر رکھا ہے﴾: وہ جانتا تھا کہ وہ تمہارے لیے ہوں گی، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿اور یہ کہ اللہ نے ہر چیز کا اپنے علم سے احاطہ کر رکھا ہے﴾ [الطلاق: ۱۲]۔

اور کہا گیا: اللہ نے انہیں تمہارے لیے محفوظ کر لیا؛ تاکہ ان کا فتح ہونا تمہارے لیے ہو(۲)۔ ﴿اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا تم سے لڑتے تو پیٹھ پھیر کر بھاگ جاتے پھر نہ کوئی حمایتی پاتے اور نہ کوئی مددگار۔ اللہ کا وہی طریقہ ہے جو پہلے سے چلا آ رہا ہے، اور تم اللہ کے طریقے میں کوئی تبدیلی نہ پاؤ گے﴾ [آیات ۲۲-۲۳]

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اور اگر وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا تم سے لڑتے تو پیٹھ پھیر کر بھاگ جاتے﴾ قتادہ نے کہا: یعنی: حدیبیہ میں کفارِ قریش(۳)۔ اور کہا گیا: "اور اگر وہ تم سے لڑتے،" غطفان اور اسد، اور وہ جنہوں نے اہل خیبر کی مدد کا ارادہ کیا تھا(۴)؛ تو پانسہ ان پر الٹ جاتا۔

﴿پھر نہ کوئی حمایتی پاتے اور نہ کوئی مددگار * اللہ کا وہی طریقہ ہے جو پہلے سے چلا آ رہا ہے﴾ یعنی: اللہ کا طریقہ اور اس کی قدیم عادتیں کہ وہ اپنے دشمنوں کے خلاف اپنے اولیاء کی نصرت کرتا ہے۔ اور لفظ "سنة" (طریقہ) مفعولِ مطلق (مصدر) ہونے کی بنا پر منسوب ہے۔ اور کہا گیا: "سنة الله" یعنی: اللہ کے طریقے کی طرح(۵)۔ اور سنت کا مطلب ہے: طریقہ اور سیرت(۶)۔ اس نے کہا:

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۶ / ۵۰۷۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۳۱۸۔ (۳) اسے طبری نے روایت کیا ۲۱ / ۲۸۷۔ (۴) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴ / ۱۹۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) تفسیر البغوی ۴ / ۱۹۸۔ (۶) الصحاح (سنن)۔

323 Surah Al-Fath: Verses 23 - 24

"So do not be grieved by a tradition (sunnah) that you have followed, for the first one pleased with a tradition is the one who practices it."(2) And Sunnah also means: a type of date from Madinah(3). {And you will never find in the way (sunnah) of Allah any change}. Allah's saying: {And it is He who withheld their hands from you and your hands from them within [the area of] Makkah after He caused you to overcome them. And ever is Allah, of what you do, Seeing.} Allah's saying: {And it is He who withheld their hands from you and your hands from them within [the area of] Makkah} - and it is Al-Hudaybiyyah(4). {after He caused you to overcome them}. Yazid ibn Harun narrated: Hammad ibn Salamah told us from Thabit from Anas that eighty men from the people of Makkah descended upon the Prophet ﷺ from Mount Al-Tan'im armed, wanting to catch the Prophet ﷺ and his companions off guard; so we took them peacefully and spared them; then Allah revealed: {And it is He who withheld their hands from you and your hands from them within [the area of] Makkah after He caused you to overcome them}(5). Abdullah ibn Mughaffal al-Muzani said: We were with the Prophet ﷺ at Al-Hudaybiyyah under the base of the tree that Allah mentioned in the Quran; while we were like that, thirty young men came out against us with weapons, they rushed at us, so the Prophet ﷺ supplicated against them, and Allah took away their sight. The Messenger of Allah ﷺ said to them: "Have you come under anyone's covenant, or has anyone given you security?" They said: "O Allah, no." So he let them go. Then Allah revealed: {And it is He who withheld their hands from you...} the verse(6).

---

(1) In (M): Seerah (way of life/biography). (2) The verse is by Khalid ibn Zuhayr al-Hudhali, and it is in the Diwan of the Hudhalis 1/157. (3) Al-Sihah (SNN). (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/318, and it is the saying of Anas as in Zad al-Masir 7/438. (5) Narrated by Ahmad (12254) and Muslim (1808). In them: "he took them peacefully and spared them." Al-Ghirrah: means heedlessness. Al-Sihah (GRR). (6) Narrated in detail - Ahmad (16800), and Al-Nasa’i in Al-Kubra (11447).

323 सूरा अल-फतह: आयत 23 - 24

"तो उस परंपरा (सुन्नत)(1) से मत घबराओ जिस पर तुम चले हो, क्योंकि परंपरा से सबसे पहले वही प्रसन्न होता है जो उस पर चलता है।"(2) सुन्नत का अर्थ यह भी है: मदीना के खजूर का एक प्रकार(3)। {और तुम अल्लाह के तरीक़े(सुन्नत) में कभी कोई बदलाव नहीं पाओगे}। अल्लाह तआला का फरमान है: {और वही है जिसने मक्का की घाटी में उनके हाथों को तुमसे और तुम्हारे हाथों को उनसे रोक दिया, इसके बाद कि उसने तुम्हें उन पर विजय प्रदान की। और अल्लाह उसे देख रहा है जो तुम करते हो।} अल्लाह तआला का फरमान है: {और वही है जिसने मक्का की घाटी में उनके हाथों को तुमसे और तुम्हारे हाथों को उनसे रोक दिया} - और वह हुदैबिया है(4)। {इसके बाद कि उसने तुम्हें उन पर विजय प्रदान की}। यज़ीद इब्न हारून ने रिवायत की, उन्होंने कहा: हम्माद इब्न सलमा ने हमें साबित के हवाले से अनस से बताया कि मक्का के अस्सी लोग हथियारों से लैस होकर अल-तन'ईम पर्वत से पैगंबर ﷺ पर उतरे, वे पैगंबर ﷺ और उनके साथियों को असावधानी (गफ़लत) में पकड़ना चाहते थे; इसलिए हमने उन्हें शांतिपूर्वक पकड़ लिया और उन्हें छोड़ दिया; तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {और वही है जिसने मक्का की घाटी में उनके हाथों को तुमसे और तुम्हारे हाथों को उनसे रोक दिया, इसके बाद कि उसने तुम्हें उन पर विजय प्रदान की।}(5) अब्दुल्ला इब्न मुग़फ़्फ़ल अल-मुज़नी ने कहा: हम हुदैबिया में पैगंबर ﷺ के साथ उस पेड़ की जड़ के पास थे जिसका ज़िक्र अल्लाह ने कुरान में किया है; जब हम इसी स्थिति में थे, तभी तीस युवक हथियार लिए हुए हम पर निकले, उन्होंने हमारे चेहरों पर हमला कर दिया, तो पैगंबर ﷺ ने उनके खिलाफ दुआ की, तो अल्लाह ने उनकी आंखों की रोशनी छीन ली। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "क्या तुम किसी के वादे (अहद) पर आए हो, या किसी ने तुम्हें सुरक्षा दी है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, नहीं।" तो उन्होंने उन्हें जाने दिया। फिर अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {और वही है जिसने उनके हाथों को तुमसे रोक दिया...} आयत के अंत तक (6)।

---

(1) (म) में: सीरा। (2) यह शेर खालिद बिन ज़ुहैर अल-हुज़ली का है, और यह दीवान अल-हुज़लीईन 1/157 में है। (3) अल-सिहाह (सनन)। (4) अल-नुकत वल-उयून 318/5, और यह अनस का कथन है जैसा कि ज़ाद अल-मसीर 438/7 में है। (5) इसे अहमद (12254) और मुस्लिम (1808) ने निकाला है। उनमें है: "उसने उन्हें शांतिपूर्वक ले लिया और उन्हें छोड़ दिया।" अल-ग़िर्रह: यानी असावधानी। अल-सिहाह (ग़र्र)। (6) इसे विस्तार से निकाला गया है - अहमद (16800), और अल-नसाई ने अल-कुबरा (11447) में।

"تو اس طریقے (سنت)(۱) سے مت گھبراؤ جس پر تم چلے ہو، کیونکہ سنت سے سب سے پہلے وہی خوش ہوتا ہے جو اس پر چلتا ہے۔"(۲) اور سنت کا ایک مطلب یہ بھی ہے: مدینہ کی کھجور کی ایک قسم(۳)۔ {اور تم اللہ کے طریقے (سنت) میں ہرگز کوئی تبدیلی نہیں پاؤ گے۔} اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہی ہے جس نے مکہ کی وادی میں ان کے ہاتھ تم سے اور تمہارے ہاتھ ان سے روک دیے، اس کے بعد کہ اس نے تمہیں ان پر فتح عطا فرمائی۔ اور اللہ اسے دیکھ رہا ہے جو تم کر رہے ہو۔} اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہی ہے جس نے مکہ کی وادی میں ان کے ہاتھ تم سے اور تمہارے ہاتھ ان سے روک دیے} - اور وہ حدیبیہ ہے(٤)۔ {اس کے بعد کہ اس نے تمہیں ان پر فتح عطا فرمائی}۔ یزید بن ہارون نے روایت کی، انہوں نے کہا: ہمیں حماد بن سلمہ نے ثابت کے واسطے سے انس رضی اللہ عنہ سے بتایا کہ اہل مکہ کے اسی آدمی مسلح ہو کر جبلِ تنعیم سے نبی اکرم ﷺ پر اترے، وہ نبی اکرم ﷺ اور آپ کے صحابہ کو غافل پا کر حملہ کرنا چاہتے تھے؛ تو ہم نے انہیں باامن طریقے سے پکڑ لیا اور انہیں چھوڑ دیا؛ تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور وہی ہے جس نے مکہ کی وادی میں ان کے ہاتھ تم سے اور تمہارے ہاتھ ان سے روک دیے، اس کے بعد کہ اس نے تمہیں ان پر فتح عطا فرمائی۔}(٥) اور عبداللہ بن مغفل المزنی نے کہا: ہم حدیبیہ میں نبی اکرم ﷺ کے ساتھ اس درخت کی جڑ کے پاس تھے جس کا اللہ نے قرآن میں ذکر کیا ہے؛ ہم اسی حال میں تھے کہ اچانک تیس نوجوان ہتھیار بند ہو کر ہمارے سامنے نکل آئے، انہوں نے ہم پر حملہ کر دیا، تو نبی اکرم ﷺ نے ان کے خلاف دعا کی، تو اللہ نے ان کی بصارت چھین لی۔ اللہ کے رسول ﷺ نے ان سے فرمایا: "کیا تم کسی کے عہد پر آئے ہو، یا کسی نے تمہیں امان دی

ہے؟" انہوں نے کہا: "اے اللہ، نہیں۔" تو آپ نے انہیں چھوڑ دیا۔ پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور وہی ہے جس نے ان کے ہاتھ تم سے روک دیے...} آخرِ آیت تک(٦)۔

---

(١) (م) میں: سیرۃ۔ (٢) یہ شعر خالد بن زہیر الہذلی کا ہے، اور یہ دیوان الہذلیین ١٥٧/١ میں ہے۔ (٣) الصحاح (سنن)۔ (٤) النکت والعیون ٣١٨/٥ ، اور یہ انس کا قول ہے جیسا کہ زاد المسیر ٤٣٨/٧ میں ہے۔ (٥) اسے احمد (١٢٢٥٤) اور مسلم (١٨٠٨) نے روایت کیا ہے۔ ان میں ہے: "ان کو باامن طریقے سے پکڑ لیا اور چھوڑ دیا۔" الغرۃ: یعنی غفلت۔ الصحاح (غرر)۔ (٦) اسے تفصیل سے احمد (١٦٨٠٠) اور النسائی نے الکبریٰ (١١٤٤٧) میں روایت کیا ہے۔

And Ibn Hisham mentioned from Waki': And Quraish had sent about seventy or eighty men from among them to fall upon the Muslims and seize an opportunity at their edges; but the Muslims were alert to them, so they took them as prisoners. That occurred while the mediators were moving between them for peace, so the Messenger of Allah (PBUH) released them, and they are the ones who are called 'the freed ones' (Al-'Utaqa), and among them were Mu'awiyah and his father (1).

And Mujahid said: The Prophet (PBUH) approached for Umrah, when his companions caught some people from the Sanctuary (Al-Haram) unaware, so the Prophet (PBUH) sent them back; and that is the 'victory in the valley of Makkah' (2).

And Qatada said: It was mentioned to us that a man from the companions of the Messenger of Allah (PBUH) called: Zunaim, looked out from the pass of Al-Hudaybiyyah, so the polytheists shot him with an arrow and killed him; so the Prophet (PBUH) sent twelve horsemen of the disbelievers [to be captured], so the Prophet (PBUH) said to them: "Do you have any protection for me?" They said: No. So he released them, so [the verse] was revealed (3). And Ibn Abzi and Al-Kalbi said: They are the people of Al-Hudaybiyyah, Allah withheld their hands from the Muslims until the peace treaty took place, and they had gone out all together intending to attack the Muslims, but Allah withheld their hands from them.

And it has been mentioned previously that Khalid bin Al-Walid was among the cavalry of the polytheists (4). Al-Qushayri said: So this is one narration, and the correct view is that he was with the Prophet (PBUH) at that time.

And Salama bin Al-Akwa' said: They were discussing the matter of peace when Abu Sufyan approached, and when the valley was teeming with men and weapons, he said: So I came with six of the polytheists, their arms [were with them], armed, they did not possess for themselves any benefit nor harm; so I brought them to the Messenger of Allah (PBUH) (5).

And Umar said on the way: O Messenger of Allah, we are coming for war and we have no weapons with us.

---

(1) Al-Durar by Ibn Abd al-Barr p. 225. (2) Tafsir Mujahid 2/601-602, and Al-Tabari narrated it 21/290. (3) Al-Tabari narrated it 21/290-291. (4) p. 314 of this volume. (5) Ibn Abi Shaybah narrated it at length in his Musannaf 14/440-441.

सूरह अल-फथ, आयत 24 | 324

और इब्न हिशाम ने वकी' से ज़िक्र किया: और कुरैश की ओर से लगभग सत्तर या अस्सी आदमी मुसलमानों पर हमला करने और उनके किनारों पर अवसर का लाभ उठाने के लिए आए थे; लेकिन मुसलमान उनके प्रति सचेत थे, इसलिए उन्होंने उन्हें बंदी बना लिया, और ऐसा ही हुआ, और दूत उनके बीच शांति के लिए चल रहे थे, इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें रिहा कर दिया, तो वे वही हैं जिन्हें 'मुक्त' (अल-उताक़ा) कहा जाता है, और उनमें मुआविया और उनके पिता थे (1)।

और मुजाहिद ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उमराह करने आए, जब उनके साथियों ने हरम के कुछ लोगों को बेखबर पकड़ लिया, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें वापस भेज दिया; और यही मक्का की घाटी में 'विजय' (इज़फ़ार) है (2)।

और कतादा ने कहा: हमें ज़िक्र किया गया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों में से एक व्यक्ति जिसे ज़ुनैम कहा जाता था, अल-हुदैबिया के दर्रे से झांका, तो मुशरिकों ने उसे तीर मारकर शहीद कर दिया; फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने काफिरों के बारह घुड़सवारों को [पकड़ने के लिए] भेजा, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनसे कहा: "क्या तुम्हारे पास मेरे लिए कोई सुरक्षा है?" उन्होंने कहा: नहीं। तो उन्होंने उन्हें छोड़ दिया, तब यह आयत नाजिल हुई (3)। और इब्न अबज़ी और अल-कल्बी ने कहा: वे हुदैबिया वाले हैं, अल्लाह ने उनके हाथों को मुसलमानों से रोके रखा जब तक कि सुलह नहीं हो गई, और वे सब मिलकर बाहर निकले थे और मुसलमानों का इरादा किया था, और अल्लाह ने उनके हाथों को उनसे रोके रखा।

और यह पहले ही बताया जा चुका है कि खालिद बिन अल-वलीद मुशरिकों के घुड़सवारों में थे (4)। अल-कुशैरी ने कहा: तो यह एक रिवायत है, और सही यह है कि वह उस समय नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ थे।

और सलमा बिन अल-अकवा ने कहा: वे सुलह के मामले में थे जब अबू सुफियान आया, और जब घाटी आदमियों और हथियारों से भरी थी, उन्होंने कहा: तो मैं मुशरिकों के छह लोगों को लाया, उनके हथियार [उनके साथ थे], सशस्त्र, वे अपने लिए न लाभ के मालिक थे और न ही हानि के, तो मैं उन्हें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास ले आया (5)।

और उमर ने रास्ते में कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हम युद्ध के लिए आ रहे हैं और हमारे पास कोई हथियार नहीं है।

---

(1) अल-दुरर इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा पृष्ठ 225। (2) तफ़सीर मुजाहिद 2/601-602, और अल-तबरी ने इसे 21/290 में उद्धृत किया है। (3) अल-तबरी ने इसे 21/290-291 में उद्धृत किया है। (4) इसी खंड का पृष्ठ 314। (5) इब्न अबी शायबा ने इसे अपने मुसन्नफ़ 14/440-441 में विस्तार से उद्धृत किया है।

اور ابن ہشام نے وکیع سے ذکر کیا ہے: قریش کی طرف سے تقریباً ستر یا اسی آدمی مسلمانوں پر اچانک حملہ کرنے اور ان کے اطراف میں موقع پانے کے لیے آئے تھے؛ لیکن مسلمان ان سے باخبر تھے، چنانچہ انہوں نے انہیں قیدی بنا لیا، اور یہ اس وقت ہوا جب سفراء ان کے درمیان صلح کے لیے چل رہے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں آزاد کر دیا، پس یہی وہ لوگ ہیں جنہیں 'العتفاء' (آزاد کردہ) کہا جاتا ہے، اور ان میں معاویہ اور ان کے والد بھی تھے (1)۔

اور مجاہد نے کہا: نبی کریم ﷺ عمرہ کی نیت سے تشریف لائے، تو آپ کے صحابہ نے حرم کے کچھ لوگوں کو غافل پا کر پکڑ لیا، تو نبی کریم ﷺ نے انہیں چھوڑ دیا؛ یہی مکہ کے بطن میں غلبہ (اظفار) ہے (2)۔

اور قتادہ نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص جسے 'زنیم' کہا جاتا تھا، حدیبیہ کی گھاٹی سے جھانکا، تو مشرکین نے اسے تیر مار کر شہید کر دیا؛ چنانچہ نبی کریم ﷺ نے کافروں کے بارہ سواروں کو [پکڑنے کے لیے] بھیجا، تو نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: "کیا تمہارے پاس میرے لیے کوئی عہد و پیمان ہے؟" انہوں نے کہا: نہیں۔ تو آپ نے انہیں چھوڑ دیا، پس یہ آیت نازل ہوئی (3)۔ اور ابن ابزی اور کلبی نے کہا: وہ اہل حدیبیہ ہیں، اللہ نے ان کے ہاتھ مسلمانوں سے روک لیے یہاں تک کہ صلح ہو گئی، اور وہ سب کے سب نکلے تھے اور مسلمانوں کا ارادہ کیا تھا، لیکن اللہ نے ان کے ہاتھ ان سے روک دیے۔

اور پہلے یہ گزر چکا ہے کہ خالد بن ولید مشرکین کے سواروں میں تھے (4)۔ قشیری نے کہا: تو یہ ایک روایت ہے، اور صحیح یہ ہے کہ وہ اس وقت نبی کریم ﷺ کے ساتھ تھے۔

اور سلمہ بن اکوع نے کہا: وہ صلح کے معاملے میں تھے جب ابو سفیان سامنے آیا، اور جب وادی مردوں اور اسلحہ کے ساتھ چل رہی تھی، انہوں نے کہا: تو میں مشرکین کے چھ آدمیوں کو لے کر آیا، ان کے بازوؤں پر اسلحہ تھا، وہ اپنے لیے نہ نفع کے مالک تھے اور نہ ہی نقصان کے؛ تو میں انہیں رسول اللہ ﷺ کے پاس لے آیا (5)۔

اور عمر نے راستے میں کہا: اے اللہ کے رسول، ہم جنگ کے لیے آ رہے ہیں اور ہمارے پاس اسلحہ نہیں ہے۔

---

(1) الدرر لابن عبد البر ص 225۔ (2) تفسیر مجاہد 2/601-602، اور اسے طبری نے 21/290 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 21/290-291 میں روایت کیا ہے۔ (4) اسی جلد کا ص 314۔ (5) اسے ابن ابی شیبہ نے اپنی مصنف 14/440-441 میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 24 325

...and no horses? So the Messenger of Allah ﷺ sent to Madinah from the road, and they brought him every weapon and horse that was there. The Messenger of Allah ﷺ was informed that Ikrimah bin Abi Jahl had come out against you with five hundred horsemen; so the Messenger of Allah ﷺ said to Khalid bin al-Walid: "This is your cousin who has come to you with five hundred." Khalid said: "I am the sword of Allah and the sword of His Messenger," and on that day he was named the Sword of Allah. He went out with cavalry and defeated the disbelievers, driving them back to the walls of Makkah (1). And this narration is more authentic.

And there was fighting between them with stones (2). It was also said: with arrows and the 'Zufr' (tips of the bow) (3). And it was said: He meant by 'restraining the hands' that he stipulated in the treaty that whoever comes to us from them shall be returned to them. So some people left Makkah as Muslims and feared that the Prophet ﷺ would return them to the polytheists, so they went to the coast, including Abu Basir. They began raiding the disbelievers and taking their caravans, until the elders of Quraish came to the Prophet ﷺ and said: "Take them to yourself so that we may be safe"; and he did so (4).

It was also said: Ghatafan and Asad intended to prevent the Muslims from the Jews of Khaybar (5); because they were their allies, so Allah prevented them from that; and that is the 'restraining of the hand'.

{In the valley of Makkah}: regarding this there are two opinions: First: He means Makkah itself. Second: Al-Hudaybiyyah; because part of it is considered part of the Haram. Al-Mawardi said (6): And regarding His saying: {after He gave you victory over them}: it refers to the conquest of Makkah (7). Thus, this verse was revealed after the conquest of Makkah, and it contains evidence that Makkah was conquered peacefully.

(1) Narrated by at-Tabari 21/291 from Ibn Abza. Al-Kura' is a name that includes horses. As-Sihah (k-r-'). (2) This is the saying of Ibn Abbas as in al-Kashshaf 3/547. (3) This is the saying of Muqatil as in Zad al-Masir 7/438. Al-Zufr: It is what is behind the knot of the bowstring to the end of the bow, or the end of the bow. Al-Qamus (z-f-r). (4) The story of Abu Basir was narrated by Ahmad (18910), and al-Bukhari (2731, 2732) in the long hadith from al-Miswar bin Makhramah and Marwan bin al-Hakam. (5) Mentioned by Imam as-Suyuti in al-Durr al-Manthur 6/75, and attributed to Ibn al-Mundhir from Ibn Jurayj. (6) In al-Nukat wal-'Uyun 5/318, and what preceded it is

from it. (7) It means He gave you victory over them by the conquest of Makkah, which is one of three opinions in the interpretation of the verse mentioned by al-Mawardi, and the author restricted himself to the first.

सूरह अल-फतह: आयत 24 325

...और कोई घोड़ा नहीं? तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने रास्ते से मदीना संदेश भेजा, और वे वहां मौजूद हर हथियार और घोड़ा लेकर आए। अल्लाह के रसूल ﷺ को सूचित किया गया कि इक्रिमा बिन अबी जहल पांच सौ घुड़सवारों के साथ आपके विरुद्ध निकला है; तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने खालिद बिन अल-वलीद से कहा: "यह तुम्हारा चचेरा भाई है जो पांच सौ के साथ तुम्हारे पास आया है।" खालिद ने कहा: "मैं अल्लाह की तलवार और उसके रसूल की तलवार हूँ," और उसी दिन उनका नाम 'अल्लाह की तलवार' (सैफुल्लाह) पड़ा। वे घुड़सवार सेना के साथ निकले और काफिरों को पराजित किया और उन्हें मक्का की दीवारों तक खदेड़ दिया (1)। और यह वर्णन अधिक प्रामाणिक है।

और उनके बीच पत्थरों से लड़ाई हुई (2)। यह भी कहा गया: तीरों और धनुष के सिरों (जुफ़्र) से (3)। और यह भी कहा गया: 'हाथों को रोकने' से उनका तात्पर्य यह था कि उन्होंने संधि में यह शर्त रखी थी कि उनमें से जो कोई हमारे पास आएगा, उसे उन्हें वापस कर दिया जाएगा। इसलिए कुछ लोग मुसलमान बनकर मक्का से निकल गए और उन्हें डर था कि पैगंबर ﷺ उन्हें मुशरिकों को वापस कर देंगे, इसलिए वे समुद्र तट पर चले गए, जिनमें अबू बसीर भी शामिल थे। वे काफिरों पर छापे मारने लगे और उनके काफिलों को लूटने लगे, यहाँ तक कि कुरैश के बड़े लोग पैगंबर ﷺ के पास आए और कहा: " उन्हें अपने पास रख लें ताकि हम सुरक्षित रहें"; और उन्होंने ऐसा ही किया (4)।

यह भी कहा गया: गतफ़ान और असद ने मुसलमानों को खैबर के यहूदियों से रोकने का इरादा किया था (5); क्योंकि वे उनके सहयोगी थे, इसलिए अल्लाह ने उन्हें उससे रोक दिया; और यही 'हाथ रोकना' है।

{मक्का की घाटी में}: इसके संबंध में दो मत हैं: पहला: उनका तात्पर्य मक्का से है। दूसरा: अल-हुदैबिया; क्योंकि इसका कुछ हिस्सा हरम (पवित्र क्षेत्र) से जुड़ा है। अल-मावर्दी ने कहा (6): और उनके इस कथन के बारे में: {इसके बाद कि उसने तुम्हें उन पर विजय प्रदान की}: यह मक्का की विजय को संदर्भित करता है (7)। इस प्रकार, यह आयत मक्का की विजय के बाद नाजिल हुई थी, और इसमें इस बात का प्रमाण है कि मक्का शांतिपूर्वक जीता गया था।

(1) इब्न अब्ज़ा से अत-तबरी 21/291 द्वारा उद्धृत। अल-कुरा' एक नाम है जिसमें घोड़े शामिल हैं। अस-सिह (क-र-')। (2) यह इब्न अब्बास का कथन है जैसा कि अल-कश्शाफ 3/547 में है। (3) यह मुकातिल का कथन है जैसा कि ज़ाद अल-मसीर 7/438 में है। अल-जुफ़्र: यह वह हिस्सा है जो धनुष

की डोरी की गांठ के पीछे से धनुष के सिरे तक, या धनुष का सिरा होता है। अल-क़ामूस (ज़-फ़-र)। (4) अबू बसीर की कहानी अहमद (18910) और अल-बुखारी (2731, 2732) द्वारा अल-मिसवर बिन मखरमा और मरवान बिन अल-हकम से लंबी हदीस में उद्धृत की गई है। (5) इमाम अस-सुयुती द्वारा अल-दुर अल-मंसूर 6/75 में उल्लेख किया गया है, और इब्न जुरैज से इब्न अल-मुन्जिर को जिम्मेदार ठहराया गया है। (6) अल-नुकात वल-'उयुन 5/318 में, और इससे पहले जो कुछ था वह उसी से है। (7) इसका अर्थ है कि मक्का की विजय द्वारा उसने तुम्हें उन पर विजय दी, जो अल-मावर्दी द्वारा उल्लिखित आयत की व्याख्या में तीन मतों में से एक है, और लेखक ने खुद को पहले मत तक सीमित रखा।

سورہ الفتح: آیت ٢٤ ٣٢٥

...اور کوئی گھوڑا نہیں؟ چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے راستے سے مدینہ کی طرف پیغام بھیجا، تو وہ وہاں موجود ہر ہتھیار اور گھوڑا لے آئے۔ رسول اللہ ﷺ کو خبر دی گئی کہ عکرمہ بن ابی جہل پانچ سو سواروں کے ساتھ آپ کے مقابلے کے لیے نکلا ہے؛ تو رسول اللہ ﷺ نے خالد بن ولید سے فرمایا: "یہ تمہارا چچا زاد بھائی ہے جو پانچ سو کے ساتھ تمہارے پاس آیا ہے۔" خالد نے کہا: "میں اللہ کی تلوار اور اس کے رسول کی تلوار ہوں،" اور اسی دن ان کا نام 'سیف اللہ' پڑا۔ وہ گھڑ سواروں کے ساتھ نکلے اور کفار کو شکست دی اور انہیں مکہ کی دیواروں تک دھکیل دیا (١)۔ اور یہ روایت زیادہ صحیح ہے۔

اور ان کے درمیان پتھروں سے لڑائی ہوئی (٢)۔ ایک قول یہ بھی ہے: تیروں اور کمان کے گوشوں (ظفر) کے ساتھ (٣)۔ اور کہا گیا: 'ہاتھ روکنے' سے مراد یہ ہے کہ انہوں نے معاہدے میں یہ شرط رکھی تھی کہ ان میں سے جو کوئی ہمارے پاس (مسلمان ہو کر) آئے گا اسے واپس کر دیا جائے گا۔ چنانچہ کچھ لوگ مکہ سے مسلمان ہو کر نکلے اور انہیں ڈر ہوا کہ رسول اللہ ﷺ انہیں مشرکین کو واپس کر دیں گے، تو وہ ساحل کی طرف چلے گئے، جن میں ابو بصیر بھی تھے۔ وہ کفار پر چھاپے مارنے لگے اور ان کے قافلے لوٹنے لگے، یہاں تک کہ قریش کے بڑے لوگ نبی ﷺ کے پاس آئے اور کہا: "انہیں اپنے پاس رکھ لیں تاکہ ہم محفوظ رہیں"؛ تو آپ ﷺ نے ایسا ہی کیا (٤)۔

ایک قول یہ بھی ہے کہ: غطفان اور اسد نے مسلمانوں کو خیبر کے یہودیوں سے روکنے کا ارادہ کیا تھا (٥)؛ کیونکہ وہ ان کے حلیف تھے، تو اللہ نے انہیں اس سے روک دیا؛ یہی 'ہاتھ کا روکنا' ہے۔

{مکہ کی وادی میں}: اس میں دو اقوال ہیں: پہلا: اس سے مراد خود مکہ ہے۔ دوسرا: حدیبیہ؛ کیونکہ اس کا کچھ حصہ حرم کے ساتھ ملا ہوا ہے۔ الماوردی نے کہا (٦): اور اللہ کے اس قول کے بارے میں: {اس کے بعد کہ اس نے تمہیں ان پر فتح دی}: یعنی فتح مکہ (٧)۔ اور یہ آیت فتح مکہ کے بعد نازل ہوئی، اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ مکہ صلح کے ساتھ فتح ہوا تھا۔

(١) اسے الطبری (٢١/٢٩١) نے ابن ابزیٰ سے روایت کیا ہے۔ اور الکراع: وہ نام ہے جو گھوڑوں کے مجموعے کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ الصحاح (کرع)۔ (٢) یہ ابن عباس کا قول ہے جیسا کہ الکشاف (٣/٥٤٧) میں ہے۔ (٣) یہ مقاتل کا قول ہے جیسا کہ زاد المسیر (٧/٤٣٨) میں ہے۔ والظفر: وہ جگہ جو کمان کے تانت کی گرہ کے پیچھے سے کمان کے کنارے تک ہوتی ہے، یا کمان کا کنارہ۔ القاموس (ظفر)۔ (٤) ابو بصیر کا قصہ احمد (١٨٩١٠) اور بخاری (٢٧٣١ ، ٢٧٣٢) نے مسور بن مخرمہ اور مروان بن الحکم سے مروی طویل حدیث میں روایت کیا ہے۔ (٥) اسے امام سیوطی نے الدر المنثور (٦/٧٥) میں ذکر کیا ہے، اور ابن منذر کے حوالے سے ابن جریج سے منسوب کیا ہے۔ (٦) النکت والعیون (٥/٣١٨) میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (٧) یعنی فتح مکہ کے ذریعے اللہ نے تمہیں ان پر غلبہ دیا، یہ آیت کی تفسیر میں الماوردی کی ذکر کردہ تین آراء میں سے ایک ہے، اور مصنف نے پہلی رائے پر اکتفا کیا ہے۔

Surah Al-Fath: Verses 24 - 25 326

Due to the word of Allah Almighty: {restrained their hands from you and your hands from them}. I say: The correct view is that this verse was revealed in Al-Hudaybiyyah before the conquest of Mecca, as we have previously mentioned from the people of interpretation among the Companions and the Successors (Tabi'un). Al-Tirmidhi narrated, saying: 'Abd ibn Humayd narrated to us, saying: Sulayman ibn Harb narrated to me, saying: Hammad ibn Salamah narrated to us from Thabit, from Anas; that eighty men descended upon the Messenger of Allah (peace be upon him) and his companions from the mountain of Al-Tan'im, at the time of the morning prayer, intending to kill him. They were captured, but the Messenger of Allah (peace be upon him) set them free. Then Allah Almighty revealed: {And He it is Who restrained their hands from you and your hands from them} [Al-Fath: 24]. Abu 'Isa (Al-Tirmidhi) said: This is a fair and authentic (hasan sahih) hadith. It has been mentioned before (1). As for the conquest of Mecca, the reports indicate that it was conquered by force, and the discussion on that has already passed in the chapter on "Hajj" and others (2). {And Allah is Ever All-Seer of what you do}. Allah Almighty's saying: {They are the ones who disbelieved and barred you from Al-Masjid Al-Haram and [prevented] the offering from reaching its place of sacrifice. And if not for believing men and believing women whom you did not know - that you might trample them and there would befall you because of them a crime without [your] knowledge - [He would have let you enter]. [This was] so that Allah might admit to His mercy whom He wills. If they had been apart [from them], We would have punished those who disbelieved among them with painful punishment (25)}. Regarding the words of the Almighty: {They are the ones who disbelieved and barred you from Al-Masjid Al-Haram and [prevented] the offering from reaching its place of sacrifice}, there are three issues: First: The words of the Almighty: {They are the ones who disbelieved} mean: Quraish; they prevented you from entering Al-Masjid Al-Haram in the year of Al-Hudaybiyyah, when the Prophet (peace be upon him) had entered the state of ihram with his companions for 'Umrah (3). They also barred the sacrificial offering (al-hady) and prevented it from reaching its place of sacrifice. They did not actually believe in doing this, but they were driven by arrogance and invited by...

(1) Sunan al-Tirmidhi (3264), and mentioned on page 323 of this volume. (2) 14/ 352. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/ 319.

सूरह अल-फतह: आयत 24 - 25 326

अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के कारण: {उनके हाथ तुमसे और तुम्हारे हाथ उनसे रोक दिए}। मैं कहता हूँ: सही बात यह है कि यह आयत मक्का की विजय से पहले हुदैबिया में उतरी थी, जैसा कि हमने सहाबा और ताबिईन के व्याख्याकारों से पहले उल्लेख किया है। अल-तिर्मिज़ी ने वर्णन किया: हमसे अब्द बिन हुमैद ने कहा, उन्होंने कहा: सुलेमान बिन हर्ब ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: हमसे हम्माद बिन सलमा ने साबित से, अनस से रिवायत किया कि अस्सी लोग सुबह की नमाज़ के समय अल-तनीम पहाड़ से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके साथियों पर टूट पड़े, उन्हें मारने के इरादे से। उन्हें पकड़ लिया गया, लेकिन अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें आज़ाद कर दिया। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और वही है जिसने उनके हाथ तुमसे और तुम्हारे हाथ उनसे रोक दिए} आयत के अंत तक। अबू ईसा (अल-तिर्मिज़ी) ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। और इसका पहले उल्लेख हो चुका है (1)। जहाँ तक मक्का की विजय का सवाल है, रिपोर्टों से पता चलता है कि इसे जबरन जीता गया था, और इसका वर्णन "हज" और अन्य अध्यायों में पहले ही हो चुका है (2)। {और जो कुछ तुम करते हो, अल्लाह उसे देख रहा है}। अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे ही लोग हैं जिन्होंने कुफ्र किया और तुम्हें मस्जिद-ए-हराम से रोका और कुरबानी के जानवर को उसकी जगह पहुँचने से रोक दिया। और यदि ऐसे मोमिन पुरुष और मोमिन स्त्रियाँ न होतीं जिन्हें तुम नहीं जानते थे - कि तुम उन्हें रौंद डालते और तुम्हें उनकी वजह से अनजाने में कोई पाप लग जाता - [तो वह तुम्हें अनुमति दे देता]। [यह इसलिए] ताकि अल्लाह जिसे चाहे अपनी रहमत में दाखिल कर ले। यदि वे अलग-अलग होते, तो हम उनमें से उन लोगों को जिन्होंने कुफ्र किया, दुखद दंड देते (25)}। अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {वे ही लोग हैं जिन्होंने कुफ्र किया और तुम्हें मस्जिद-ए-हराम से रोका और कुरबानी के जानवर को उसकी जगह पहुँचने से रोक दिया}, इसमें तीन बातें हैं: पहली: अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे ही लोग हैं जिन्होंने कुफ्र किया} यानी: कुरैश; उन्होंने तुम्हें हुदैबिया के साल मस्जिद-ए-हराम में प्रवेश करने से रोका, जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने साथियों के साथ उमराह के लिए एहराम बाँधा था (3)। उन्होंने कुरबानी (हद्य) को भी रोका और उसे उसके वध के स्थान तक पहुँचने से रोक दिया। वे वास्तव में ऐसा करने में विश्वास नहीं रखते थे, लेकिन उन्हें अहंकार ने उकसाया और उन्हें प्रेरित किया...

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3264), और इस भाग के पृष्ठ 323 पर पहले उल्लेखित। (2) 14/ 352. (3) अल-नुकत वल-'उयून 5/ 319.

سورة الفتح: آیات 24 - 25 326

اللہ عزوجل کے اس قول کی وجہ سے: ﴿كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ عَنْهُم﴾۔ میں کہتا ہوں: صحیح یہ ہے کہ یہ آیت فتح مکہ سے پہلے حدیبیہ میں نازل ہوئی، جیسا کہ ہم نے صحابہ اور تابعین میں سے اہل تاویل کے حوالے سے پہلے ذکر کیا ہے۔ امام ترمذی نے روایت کیا، کہا: ہم سے عبد بن حمید نے بیان کیا، کہا: مجھ سے سلیمان بن حرب نے بیان کیا، کہا: ہم سے حماد بن سلمہ نے ثابت سے، انہوں نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ اسّی (80) آدمی جبلِ تنعیم سے رسول اللہ ﷺ اور آپ کے صحابہ پر صبح کی نماز کے وقت اترے، وہ آپ کو قتل کرنا چاہتے تھے۔ انہیں پکڑ لیا گیا، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں آزاد کر دیا۔ تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ عَنْهُم﴾ الآیہ۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکی ہے (1)۔ رہا مکہ کا فتح ہونا، تو اخبار (روایات) اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ وہ بزورِ شمشیر (عنوہ) فتح ہوا تھا، اور اس بارے میں گفتگو "الحج" اور دیگر مقامات پر گزر چکی ہے (2)۔

﴿وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا أَن يَبْلُغَ مَحِلَّهُ وَلَوْلَا رِجَالٌ مُّؤْمِنُونَ وَنِسَاءٌ مُّؤْمِنَاتٌ لَّمْ تَعْلَمُوهُمْ أَن تَطَئُوهُمْ فَتُصِيبَكُم مِّنْهُم مَّعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ لِّيُدْخِلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا (٢٥)﴾۔ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں: ﴿هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا أَن يَبْلُغَ مَحِلَّهُ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی قریش؛ انہوں نے تمہیں حدیبیہ والے سال مسجدِ حرام میں داخل ہونے سے روکا، جب نبی ﷺ نے اپنے صحابہ کے ساتھ عمرے کا احرام باندھا تھا (3)۔ اور انہوں نے ہدی (قربانی کے جانور) کو بھی روکا اور اسے

اپنی جگہ پہنچنے سے باز رکھا۔ اور وہ اس بات کے قائل نہ تھے، لیکن ان کی غیرت و حمیت نے انہیں اس پر مجبور کیا اور انہیں اکسایا...

(1) سنن ترمذی (3264)، اور اس پارے کے صفحہ 323 پر گزر چکا ہے۔ (2) 14/ 352. (3) النکت والعیون 319/5.

Surah Al-Fath: Verse 25 | Page 327

...the zealotry of ignorance (hamiyyat al-jahiliyyah) until they do what they do not believe to be a religion. Allah rebuked them for that and threatened them, and brought comfort to the Messenger of Allah (peace be upon him) through His explanation and promise (1).

Second: The words of the Almighty: {and the sacrificial animals were detained} (al-hadyu ma'koofa), meaning: imprisoned. It was also said: standing (2). Abu Amr bin Al-Ala said: gathered.

Al-Jawhari (3): "akafahu" (عكَفَه), meaning: held him back and stopped him; he detains him with detention ('akfan). From this is the verse: {and the sacrificial animals were detained}; it is said: "What detained you from such and such?" From this also is i'tikaf in the mosque, which means seclusion/confinement.

{from reaching their place of sacrifice} (an yablugha mahillahu) means: their place of slaughter; as stated by Al-Farra (4). Al-Shafi'i (may Allah have mercy on him) said: The Haram (5). Likewise, Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) said: The place for the sacrificial offering of a person who is prevented (muhsar) is the Haram (6). And "al-mahill" (with a kasra on the letter ha) is the ultimate end of something. With a fatha (al-mahall), it is the place where people alight. There were seventy camels for sacrifice (7), but Allah, by His grace, made that place a destination for it (8). Scholars have differed on this as previously explained in "Al-Baqarah" (9) regarding the verse: {But if you are prevented} [Verse 196], and what we mentioned is the correct view.

In Sahih Muslim, from Abu Al-Zubayr, from Jabir bin Abdullah, he said: We sacrificed with the Messenger of Allah (peace be upon him) in the year of Al-Hudaybiyah, a camel on behalf of seven, and a cow on behalf of seven (10).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1694. (2) In (m): "standing". What is established from the manuscripts and "Al-Nukat wal-Uyun" 5/319, and the words are from it. (3) In Al-Sahah (root: 'akf). (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/68. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/319. (6) Similar wording in Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 4/378. (7) Al-Nukat wal-Uyun 5/319. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1694. (9) 3/283-284. (10) Sahih Muslim (1318): (350), and also narrated by Ahmad (14127).

सूरत अल-फतह: आयत 25 | पृष्ठ 327

...जाहिलियत का पक्षपात (कट्टरता) यहाँ तक कि वे वह काम करें जिसे वे धर्म नहीं मानते, इसलिए अल्लाह ने उन्हें इसके लिए फटकार लगाई और उन्हें चेतावनी दी, और अपने बयान और वादे के माध्यम से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को सुकून पहुँचाया (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और कुर्बानी के जानवर जो रुके हुए थे} (अल-हदी मककूफ़ा) यानी: कैद किए हुए। और कहा गया: खड़े हुए (2)। अबू अम्र बिन अल-अला ने कहा: इकट्ठे किए हुए।

अल-जौहरी (3): अक्फाहू (عكَفَه), यानी: उसे रोक दिया और थाम दिया। इसी से अल्लाह तआला का फरमान है: {और कुर्बानी के जानवर जो रुके हुए थे}। कहा जाता है: "तुम्हें फलां चीज़ से किसने रोका?" इसी से मस्जिद में ऐतिकाफ है, जिसका अर्थ है खुद को रोक रखना (एकांतवास)।

{अपने हलाल होने की जगह तक पहुँचने से} (अन यब्लुगा महिल्लहु) यानी: उनके ज़िब्ह (कुर्बानी) होने की जगह; यह अल-फर्रा (4) ने कहा है। इमाम शाफ़ई (रह.) ने कहा: हरम (5)। इसी तरह अबू हनीफा (रह.) ने कहा: रोके गए व्यक्ति (मुहसर) की कुर्बानी की जगह हरम है (6)। 'अल-महिल्ल' (हा के नीचे ज़ेर के साथ) किसी चीज़ का अंत है। और 'अल-महल्ल' (ज़बर के साथ) वह स्थान है जहाँ लोग उतरते हैं। कुर्बानी के लिए सत्तर ऊँट थे (7), लेकिन अल्लाह ने अपनी कृपा से उस स्थान को उनके लिए ठिकाना बना दिया (8)। इस पर विद्वानों के बीच मतभेद रहा है जैसा कि पहले 'अल-बकरा' (9) में आयत {लेकिन अगर तुम रोक दिए जाओ} [आयत: 196] की व्याख्या में बताया गया है, और जो हमने उल्लेख किया है वही सही है।

सहीह मुस्लिम में अबू अल-जुबैर से, उन्होंने जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हमने हुदैबिया के वर्ष अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ एक ऊँट सात लोगों की ओर से और एक गाय सात लोगों की ओर से कुर्बान की (10)।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1694। (2) (म) में "मवक़ूफ़न"। पांडुलिपियों और 'अल-नुकात वल-उयून' 5/319 से जो प्रमाणित है वह यही है, और यह कथन उसी से है। (3) अल-सिहाह में (अक्फ़)। (4) मआनी अल-कुरान 3/68 में। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/319। (6) अल-किया अल-तबरी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/378 में इसी तरह के शब्द। (7) अल-नुकात वल-उयून

5/319। (8) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1694। (9) 3/283-284। (10) सहीह मुस्लिम (1318): (350), और अहमद द्वारा भी रिवायत किया गया (14127)।

...جاہلیت کی عصبیت یہاں تک کہ وہ وہ کام کریں جسے وہ دین نہیں سمجھتے، چنانچہ اللہ نے انہیں اس پر ملامت کی اور انہیں ڈرایا، اور اپنے بیان اور وعدے کے ذریعے رسول اللہ ﷺ کو تسلی دی (1)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا﴾ یعنی: روکا ہوا۔ اور کہا گیا: کھڑا کیا ہوا (2)۔ ابو عمرو بن العلاء نے کہا: جمع کیا ہوا۔

الجوہری (3): عکَفَہ، یعنی: اسے روکا اور ٹھہرایا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا﴾؛ کہا جاتا ہے: "تمہیں فلاں چیز سے کس نے روکا؟" اسی سے مسجد میں اعتکاف ہے، جو کہ بند ہونا (گوشہ نشینی) ہے۔

﴿أَن يَبْلُغَ مَحِلَّهُ﴾ یعنی: اس کے ذبح ہونے کی جگہ؛ یہ الفراء (4) نے کہا۔ امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: حرم (5)۔ اسی طرح امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: محصر (روکے گئے شخص) کی قربانی کی جگہ حرم ہے (6)۔ اور 'المَحِلّ' (حاء کے نیچے زیر کے ساتھ) کسی چیز کی انتہا ہے، اور زبر کے ساتھ 'المَحَلّ' وہ جگہ ہے جہاں لوگ اترتے ہیں۔ قربانی کے اونٹ ستر تھے (7)، لیکن اللہ نے اپنے فضل سے اس مقام کو ان کے لیے ٹھکانہ بنا دیا (8)۔ اس بارے میں علماء کا اختلاف رہا ہے جیسا کہ پہلے 'البقرہ' (9) میں اللہ تعالیٰ کے قول ﴿فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ﴾ [آیت: 196] کے پاس گزر چکا ہے، اور صحیح وہی ہے جو ہم نے ذکر کیا۔

اور صحیح مسلم میں ابو الزبیر سے، انہوں نے جابر بن عبداللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ حدیبیہ کے سال ایک اونٹ سات کی طرف سے اور ایک گائے سات کی طرف سے ذبح کی (10)۔

(1) احکام القرآن از ابن العربی 4/1694۔ (2) نسخہ (م) میں 'موقوفاً' ہے۔ صحیح وہ ہے جو خطی نسخوں اور 'النکت والعیون' 5/319 میں ثابت ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے۔ (3) الصحاح میں (عکف)۔ (4) معانی القرآن 3/68 میں۔ (5) النکت والعیون 5/319۔ (6) الکیا الطبری کی احکام القرآن 4/378 میں اسی طرح کا کلام۔ (7) النکت والعیون 5/319۔ (8) احکام القرآن از ابن العربی 4/1694۔ (9) 3/ 283-284۔ (10) صحیح مسلم (1318): (350)، اور اسے احمد نے بھی روایت کیا (14127)۔

Surah Al-Fath: Verse 25 | 328

And on his authority, he said: We shared with the Messenger of Allah (PBUH) in Hajj and Umrah, every seven [people] for one camel. A man said to Jabir: Is a camel shared in the same way as a cow is shared? He said: It is nothing but one of the camels. Jabir was present at Hudaybiyyah and said: On that day, we slaughtered seventy camels, with every seven [people] sharing one camel (1).

In Bukhari (2), on the authority of Ibn Umar, he said: We went out with the Messenger of Allah (PBUH) as pilgrims for Umrah; the disbelievers of Quraysh prevented us from the House (Kaaba), so the Messenger of Allah (PBUH) slaughtered his camel and shaved his head.

It was said: The one who shaved his head that day was Kharash bin Umayyah bin Abi Al-Ays Al-Khuza'i (3). The Messenger of Allah (PBUH) ordered the Muslims to slaughter and exit their state of Ihram; they did so after a hesitation that angered the Messenger of Allah (PBUH). Umm Salama said to him: If you were to slaughter, they would slaughter; so the Messenger of Allah (PBUH) slaughtered his sacrificial animal (Hady), and they slaughtered following his slaughter, and the Messenger of Allah (PBUH) shaved his head and prayed for those who shave their heads three times and for those who shorten their hair once (4). He saw Ka'b bin Ujrah with lice falling on his face; he said: "Are your lice bothering you?" He said: Yes; so he ordered him to shave while he was at Hudaybiyyah. Recorded by Al-Bukhari and Al-Daraqutni (5). This has already been mentioned in "Al-Baqarah" (6).

The third [point]: His words, the Almighty: {And the Hady} "Al-Hadyu" and "Al-Hadiyyu" are two dialects. It was read as: {Until the Hady reaches its place of sacrifice}.

(1) Sahih Muslim (1318): (353), and abridged by Ahmad (15043). (2) Number (1812). (3) Al-Durar p. 225, and in it, and in Sirat Ibn Hisham 2/319: Ibn Al-Fadl Al-Khuza'i instead of Ibn Abi Al-Ays. He is Kharash bin Umayyah bin Rabi'ah bin Al-Fadl Al-Khuza'i, from Medina, he witnessed Hudaybiyyah, Khaybar and subsequent battles with the Messenger of Allah (PBUH). He died at the end of Muawiyah's caliphate. Al-Isabah 3/86, and Al-Isti'ab (in the margin of Al-Isabah) 3/191-192. (4) Al-Durar p. 225, and the story of Umm Salama was recorded by Bukhari in the long hadith on the authority of Al-Miswar bin Makhramah and Marwan bin Al-Hakam (2731-2732), and some of it was previously mentioned on p. 325 of this volume. The Prophet's supplication for those who shave and then those who shorten was previously mentioned in 3/287. (5)

Sahih Bukhari (1817), Sunan Al-Daraqutni (2780), and also recorded by Ahmad (18113) and Muslim (1201). (6) 3/290.

और उनसे रिवायत है, उन्होंने कहा: हमने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के साथ हज और उमराह में शिरकत की, हर सात लोग एक ऊँट में शरीक थे। एक आदमी ने जाबिर से कहा: क्या ऊँट में वही हिस्सा होता है जो गाय (जज़ूर) में होता है? उन्होंने कहा: यह ऊँटों में से ही है। जाबिर हुदैबिया में मौजूद थे, उन्होंने कहा: उस दिन हमने सत्तर ऊँटों की कुर्बानी दी, हर सात लोग एक ऊँट में शरीक थे(1)।

और बुखारी(2) में इब्न उमर से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के साथ उमराह के लिए निकले; तो कुरैश के काफिरों ने हमें बैतुल्लाह (काबा) से रोक दिया, तो अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने अपना ऊँट कुर्बान किया और अपना सिर मुंडवाया।

कहा गया है: उस दिन जिसने उनका सिर मुंडवाया था, वह खराश बिन उमैया बिन अबी अल-ऐस अल-खुज़ाई(3) थे। और अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने मुसलमानों को कुर्बानी देने और एहराम खोलने का हुक्म दिया; उन्होंने ऐसा ही किया, लेकिन शुरू में उनकी हिचकिचाहट ने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) को नाराज कर दिया। उम्म सलमा ने उनसे कहा: अगर आप कुर्बानी देंगे, तो वे भी देंगे; फिर अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने अपनी कुर्बानी (हदी) दी, और उनके पीछे उन्होंने भी कुर्बानी दी, और अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने अपना सिर मुंडवाया, और सिर मुंडवाने वालों के लिए तीन बार और बाल छोटे करने वालों के लिए एक बार दुआ की(4)। उन्होंने काब बिन उजरा को देखा कि उनके चेहरे पर जुएं गिर रही थीं; उन्होंने पूछा: "क्या तुम्हारे सिर के कीड़े तुम्हें परेशान कर रहे हैं?" उन्होंने कहा: हाँ; तो उन्होंने उन्हें हुदैबिया में ही सिर मुंडवाने का हुक्म दिया। इसे बुखारी और दारकुतनी(5) ने रिवायत किया है। और यह "अल-बकराह"(6) में पहले गुजर चुका है।

तीसरा [बिंदु]: अल्लाह तआला का इरशाद: {और हदी} 'अल-हद्यु' और 'अल-हदिइयु' दो बोलियाँ हैं। और पढ़ा गया: {जब तक कि हदी अपनी कुर्बानी की जगह न पहुँच जाए}।

(1) सहीह मुस्लिम (1318): (353), और इसे अहमद (15043) ने संक्षेप में पेश किया है। (2) नंबर (1812)। (3) अल-दुरर पृष्ठ 225, और इसमें, और सीरत इब्न हिशाम 2/319 में: इब्न अल-फज़ल अल-खुज़ाई, बजाय: इब्न अबी अल-ऐस। वह खराश बिन उमैया बिन रबिया बिन अल-फज़ल अल-खुज़ाई हैं, मदनी हैं, अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के साथ हुदैबिया और खैबर और उनके बाद के युद्धों में शामिल रहे, मुआविया के खिलाफत के अंत में उनकी मृत्यु हुई। अल-इसबाह 3/86, और अल-

इस्तिआब (अल-इसबाह के हाशिए पर) 3/191-192। (4) अल-दुरर पृष्ठ 225, और उम्म सलमा की कहानी अल-मिसवर बिन मखरामा और मरवान इब्न अल-हकम (2731-2732) से लंबी हदीस में बुखारी द्वारा उद्धृत की गई है, और इसका कुछ हिस्सा इसी खंड के पृष्ठ 325 पर पहले आ चुका है। सिर मुंडवाने वालों और फिर बाल कटवाने वालों के लिए नबी की दुआ का जिक्र 3/287 में पहले आ चुका है। (5) सहीह बुखारी (1817), सुनन अल-दारकुतनी (2780), और इसे अहमद (18113) और मुस्लिम (1201) ने भी रिवायत किया है। (6) 3/290।

اور ان سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ حج اور عمرہ میں شرکت کی، ہر سات افراد ایک اونٹ میں شریک تھے۔ ایک آدمی نے جابر سے کہا: کیا اونٹ (بدنہ) میں وہی شرکت ہے جو گائے (جزور) میں ہوتی ہے؟ انہوں نے کہا: وہ اونٹ ہی تو ہیں۔ جابر حدیبیہ میں موجود تھے، انہوں نے کہا: اس دن ہم نے ستر اونٹوں کی قربانی دی، ہر سات افراد ایک اونٹ میں شریک تھے(۱)۔

اور بخاری(۲) میں ابن عمر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ عمرہ کے ارادے سے نکلے؛ تو کفارِ قریش بیت اللہ کے درمیان حائل ہو گئے، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے اپنا اونٹ ذبح کیا اور اپنا سر منڈوایا۔

کہا گیا ہے: جس نے اس دن آپ ﷺ کا سر منڈوایا وہ خراش بن امیہ بن ابی العیص الخزاعی(۳) تھے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے مسلمانوں کو قربانی دینے اور احرام کھولنے کا حکم دیا؛ تو انہوں نے ایسا ہی کیا، لیکن ان کے ایک توقف نے رسول اللہ ﷺ کو غصہ دلایا۔ حضرت ام سلمہ نے آپ ﷺ سے کہا: اگر آپ قربانی دیں گے تو وہ بھی قربانی دیں گے؛ چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے اپنی ہدی (قربانی کا جانور) ذبح کی، اور آپ ﷺ کے ذبح کرنے پر انہوں نے بھی ذبح کیا، اور رسول اللہ ﷺ نے اپنا سر منڈوایا، اور سر منڈوانے والوں کے لیے تین بار اور بال چھوٹے کروانے والوں کے لیے ایک بار دعا کی(۴)۔ آپ ﷺ نے کعب بن عجرہ کو دیکھا کہ جوئیں ان کے چہرے پر گر رہی تھیں؛ تو آپ ﷺ نے پوچھا: "کیا تمہارے سر کے کیڑے تمہیں تکلیف دے رہے ہیں؟" انہوں نے کہا: جی ہاں؛ تو آپ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ وہ سر منڈوا لیں جبکہ وہ حدیبیہ میں ہی تھے۔ اسے بخاری اور دارقطنی(۵) نے روایت کیا ہے۔ اور یہ پہلے "البقرہ"(۶) میں گزر چکا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْهَدْيَ﴾ 'الھدیٰ' اور 'الھدِیُّ' دو لغتیں ہیں۔ اور پڑھا گیا: ﴿حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ﴾ (یہاں تک کہ ہدی اپنی قربانی کی جگہ پہنچ جائے)۔

(۱) صحیح مسلم (۱۳۱۸) : (۳۵۳)، اور اسے احمد (۱۵۰۴۳) نے مختصراً روایت کیا ہے۔ (۲) نمبر (۱۸۱۲)۔ (۳) الدرر ص ۲۲۵، اور اس میں، اور سیرت ابن ہشام ۳۱۹/۲ میں: ابن الفضل الخزاعی، بجائے: ابن ابی العیص۔ وہ خراش بن امیہ بن ربیعہ بن الفضل الخزاعی ہیں، مدنی ہیں، رسول اللہ ﷺ کے ساتھ حدیبیہ، خیبر اور ان کے بعد کے غزوات میں شریک رہے، معاویہ کی خلافت کے آخر میں وفات پائی۔ الاصابہ ۸۶/۳، اور الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیہ پر) ۱۹۲-۱۹۱/۳ ۔ (۴) الدرر ص ۲۲۵، اور ام سلمہ کا قصہ بخاری نے مسور بن مخرمہ اور مروان ابن الحکم سے طویل حدیث (۲۷۳۱-۲۷۳۲) میں روایت کیا ہے اور اس کا کچھ حصہ اس جلد کے ص ۳۲۵ پر گزر چکا ہے۔ سر منڈوانے والوں اور پھر قصر کرنے والوں کے لیے نبی کریم کی دعا کا ذکر ۳ / ۲۸۷ میں گزر چکا ہے۔ (۵) صحیح بخاری (۱۸۱۷)، اور سنن دارقطنی (۲۷۸۰)، اور اسے احمد (۱۸۱۱۳) اور مسلم (۱۲۰۱) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۶) ۲۹۰/۳ ۔

Surah Al-Fath: Verse 25 329

yahillahu [Al-Baqarah: 196] with lightened or doubled [pronunciation] (1); the singular is hadyah [and hadiyyah] (2). It was also mentioned in [Surah] "Al-Baqarah" (3). It is coordinated with the [suffix pronouns] *kaaf* and *meem* from "saddookum" (they barred you). And "ma'koofah" (detained) is a circumstantial case (*hal*). The position of "an" in His saying: "an yablugha mahillahu" (from reaching its destination) is accusative (*nasb*) based on the estimation of being carried over to "saddookum," meaning: they barred you and barred the sacrificial animals from reaching [their destination] (4). It is permissible for it to be an object of reason (*maf'ul lahu*); as if He said: and they barred the sacrificial animals out of dislike for them reaching their destination. Abu Ali: It is not correct to carry it over to "al-'ukf" (detention) (5); because we do not know of "akafa" being used transitively (6). The occurrence of "ma'koofah" in the verse may be based on the meaning; since it implies "confinement" (*habs*), the meaning was carried over to that, just as "rafath" was carried over to the meaning of "ifdah" (intercourse), thus becoming transitive with "ila." If it is carried over to that, its position would be accusative following Sibawayh's view, or genitive following Al-Khalil's view. Or it could be an object of reason; as if he said: detained for fear (7) of them reaching their destination. It is permissible to estimate a genitive case for "an"; because "an" (from) preceded it; so it is as if He said: and they barred you from the Sacred Mosque, and barred the sacrificial animals from reaching their destination. Similar is what Sibawayh narrated from Yunus: "I passed by a man if Zayd's and if Amr's"; so the preposition was implied due to its prior mention.

His saying, the Almighty: {And if not for believing men and believing women whom you did not know - that you might trample them and there would befall you because of them a crime without [your] knowledge...}

In it are three issues:

The first: His saying, the Almighty: {And if not for believing men} means the weakened believers in Makkah.

---

(1) The reading with *tashdid* (doubling) is the reading of Al-A'raj as in "Al-Qira'at Al-Shadhdhah" p. 12, and with *takhfif* (lightening) is the reading of the majority. (2) Al-Sihah (hady) and what is between brackets is from it. (3) 3/282. (4) Similar wording in "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 4/202. (5) What is established from (q) and (m), and in

others: "al-'atf" (coordination). (6) Similar wording in "Al-Muharrar al-Wajiz" 5/136. (7) In (m): "karahiyah" (dislike/aversion).

सूरह अल-फत्ह: आयत 25 329

'yahillahu' [अल-बक़रह: 196] तखफीफ (हल्का) और तशदीद (भारी) के साथ (1); एकवचन 'hadyah' [और 'hadiyyah'] है (2)। यह "अल-बक़रह" में भी आ चुका है (3)। यह "सद्दूककुम" के'काफ़' और 'मीम' पर आधारित है। और "माकूफ़न" (रुका हुआ) हाल (परिस्थिति) है, और अल्लाह तआला के कथन "अन यबलुगा महिल्लहु" में "अन" का स्थान "सद्दूककुम" पर आधारित होने के अनुमान पर नसब (कर्मकारक) में है, जिसका अर्थ है: उन्होंने तुम्हें रोका और बलि के जानवरों (हदी) को उनके गंतव्य तक पहुँचने से रोका (4)। यह 'मफ़ऊल लहू' (कारणवाचक कर्म) भी हो सकता है; मानो उसने कहा: उन्होंने बलि के जानवरों को उनके गंतव्य तक पहुँचने की नापसंदगी के कारण रोक दिया। अबू अली: इसे 'अकफ़' (रोकना) पर आधारित करना सही नहीं है (5); क्योंकि हम नहीं जानते कि 'अकफ़ा' सकर्मक (transitive) क्रिया के रूप में आया हो (6)। आयत में "माकूफ़न" का आना अर्थ के आधार पर हो सकता है; क्योंकि जब यह 'हब्स' (क़ैद) के अर्थ में था, तो अर्थ उसी पर आधारित किया गया, जैसे 'रफ़थ' को 'इफ़दा' के अर्थ पर आधारित किया गया, इसलिए इसे 'इला' के साथ जोड़ा गया। यदि इसे उस पर आधारित किया जाए, तो सिबावैह के कथन के अनुसार इसका स्थान नसब होगा, और अल-खलील के कथन के अनुसार जर्र (संबंध कारक) होगा। या यह 'मफ़ऊल लहू' हो सकता है; मानो उसने कहा: उनके गंतव्य तक पहुँचने की नापसंदगी (7) के कारण उन्हें रोक लिया गया। "अन" में जर्र का अनुमान लगाना संभव है; क्योंकि "अन" (से) पहले आ चुका है; तो मानो उसने कहा: और उन्होंने तुम्हें मस्जिद-ए-हराम से रोका, और बलि के जानवरों को उनके गंतव्य तक पहुँचने से रोका। इसी के समान सिबावैह ने यूनुस से उद्धृत किया है: "मैं एक आदमी के पास से गुज़रा, अगर ज़ैद का और अगर अम्र का"; तो पहले उल्लेख के कारण पूर्वसर्ग (preposition) को छिपा दिया गया।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि ऐसे मोमिन पुरुष और मोमिन स्त्रियाँ न होतीं जिन्हें तुम नहीं जानते थे कि तुम उन्हें कुचल देते और तुम्हें उनकी ओर से अनजाने में कोई कष्ट पहुँचता...}

इसमें तीन मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और यदि मोमिन पुरुष न होते} का अर्थ मक्का के कमज़ोर मोमिन हैं।

(1) तशदीद के साथ पढ़ना अल-अरज का पाठ है जैसा कि 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृ. 12 में है, और तखफीफ के साथ बहुमत का पाठ है। (2) अल-सिहाह (हदी) और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) 3/282। (4) इसी तरह की बात अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' 4/202 में है। (5) (क़) और (म) से प्रमाणित, और दूसरों में: "अल-अत्फ़"। (6) इसी तरह की बात 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/136 में है। (7) (म) में: 'कराहिया' (नापसंदगी)।

سورة الفتح: آیت ۲۵ ۳۲۹

'يَحِلَّهُ' [البقرہ: ۱۹۶] تخفیف اور تشدید کے ساتھ (۱)؛ واحد 'ہَدْیَہ' [اور 'ہَدِیَّہ'] ہے (۲)۔ اور یہ پہلے 'البقرہ' میں بھی گزر چکا ہے (۳)۔ یہ "صَدُّوكُمْ" کے کاف اور میم پر معطوف ہے۔ اور "مَعْكُوفاً" حال ہے، اور اللہ کے فرمان: "أَن يَبْلُغَ مَحِلَّهُ" میں "أَنْ" کا محل "صَدُّوكُمْ" پر محمول ہونے کی تقدیر پر نصب ہے، یعنی: انہوں نے تمہیں روکا اور ہدی (قربانی کے جانور) کو پہنچنے سے روکا (۴)۔ اور یہ 'مفعول لہ' بھی ہو سکتا ہے؛ گویا اس نے کہا: انہوں نے ہدی کو اس کے پہنچنے کی جگہ تک پہنچنے کی ناپسندیدگی کی وجہ سے روک دیا۔ ابو علی: اسے 'عکف' پر محمول کرنا صحیح نہیں ہے (۵)؛ کیونکہ ہم نہیں جانتے کہ 'عکف' متعدی استعمال ہوا ہو (۶)، اور آیت میں "مَعْكُوفاً" کا آنا معنی پر محمول ہونا جائز ہے؛ گویا جب یہ 'حبس' (روکنے) کے معنی میں تھا تو معنی کو اس پر محمول کیا گیا، جیسا کہ 'رفث' کو 'افضاء' کے معنی پر محمول کیا گیا، پس اسے 'الی' کے ساتھ متعدی کیا گیا، اگر اسے اس پر محمول کیا جائے تو اس کا محل سیبویہ کے قول کے قیاس پر نصب ہوگا، اور خلیل کے قول کے قیاس پر جر ہوگا۔ یا یہ مفعول لہ ہو؛ گویا اس نے کہا: اسے اس کے ٹھکانے تک پہنچنے کی ناپسندیدگی (۷) کی وجہ سے روکا گیا ہے۔ اور "ان" میں جر کی تقدیر جائز ہے؛ کیونکہ "عن" پہلے آ چکا ہے؛ گویا اس نے کہا: اور انہوں نے تمہیں مسجد حرام سے روکا، اور ہدی کو اس کے ٹھکانے تک پہنچنے سے روکا۔ اسی طرح کی مثال سیبویہ نے یونس سے حکایت کی ہے: "میں ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرا اگر زید کا اور اگر عمرو کا"؛ پس پہلے ذکر کی وجہ سے حرف جار کو پوشیدہ رکھا گیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر ایسے مومن مرد اور مومن عورتیں نہ ہوتیں جنہیں تم نہیں جانتے تھے کہ تم انہیں روند ڈالتے اور تمہیں ان کی وجہ سے نادانستہ طور پر کوئی تکلیف پہنچتی...}

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر مومن مرد نہ ہوتے} سے مراد مکہ کے کمزور مسلمان ہیں۔

---

(۱) تشدید کے ساتھ قراءت الاعرج کی ہے جیسا کہ 'القراءات الشاذہ' ص ۱۲ میں ہے، اور تخفیف کے ساتھ جمہور کی قراءت ہے۔ (۲) الصحاح (ہدی) اور جو کچھ خطوط وحدانی (بریکٹ) میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) ۳/ ۲۸۲۔ (۴) اسی طرح کی گفتگو النحاس کی 'اعراب القرآن' ۴/ ۲۰۲ میں ہے۔ (۵) جو (ق) اور (م) سے ثابت ہے، اور دوسروں میں: "العطف" ہے۔ (۶) اسی طرح کی گفتگو 'المحرر الوجیز' ۱۳۶/۵ میں ہے۔ (۷) (م) میں: "کراہیت" ہے۔

330 Surah Al-Fath: Verse 25

...among the disbelievers (1); such as Salama ibn Hisham, Ayash ibn Abi Rabi'ah, Abu Jandal ibn Suhayl, and their likes.

"(Whom) you did not know" meaning: recognize them. It is also said: you did not know that they were believers (2).

"That you might trample them" through killing and striking them; it is said: "I trampled the people," meaning: I struck them. And "that" (an) can be in the nominative case (raf') as a substitute (badal) for "men and women," as if it were said: "And if it were not for your trampling of believing men and believing women." It can also be in the accusative case (nasb) as a substitute for the pronoun "hum" (them) in "you did not know them"; thus the estimation would be: "you did not know their being trampled." In both cases, it is a substitute of inclusion (badal al-ishti'mal).

And "you did not know them" is an adjective for "men" and "women." The response to "lawla" (if it were not for) is omitted (3); the estimation being: If it were not for the fact that you might trample believing men and women whom you did not know, Allah would have permitted you to enter Mecca and would have given you power over them; but We protected those in it who were concealing their faith out of fear (5). Ad-Dahhak said: If it were not for those in the loins of the disbelievers and the wombs of their women who were believing men and women, whom you did not know (6), such that you might trample their fathers and their sons would perish (7).

Second: His, the Exalted, saying: "And there should befall you on their account harm without knowledge." Harm (Ma'arrah): defect/disgrace, and it is a noun from 'urr, which is scabies, meaning: the polytheists would say: they have killed the people of their own religion. It is also said: the meaning is: there should befall you from killing them what necessitates an atonement (kaffarah) for accidental killing; because Allah the Exalted only made atonement obligatory for the killer of a believer in the land of war (dar al-harb) if they had not emigrated from it and their faith was not known, without the blood money (diyah) in His saying: "And if he was from a people hostile to you and was a believer, then the freeing of a [believing] slave..."

(1) Al-Wasit by al-Wahidi 4/143. (2) Al-Wajiz on the margins of Marah Labid 2/309. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/678. (4) In (M): "Law" (if). (5) The word: "out of fear" is not in (M). See Tafsir al-Tabari 21/306, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1695. (6) In (Z),

(Zha), and (F): "know," and the established text is from (Kh), (Q), and (M). (7) An-Nukat wa al-'Uyun 5/320.

पृष्ठ 330 | सूरा अल-फतह: आयत 25

...काफिरों के बीच (1); जैसे सलमा बिन हिशाम, अयाश बिन अबी रबीअ, अबू जंदल बिन सुहैल और उनके जैसे लोग।

"जिन्हें तुम नहीं जानते थे" यानी: उन्हें पहचानते नहीं थे। यह भी कहा गया है कि तुम नहीं जानते थे कि वे मोमिन (ईमान वाले) हैं (2)।

"कि तुम उन्हें रौंद डालो" कत्ल और उन पर प्रहार करने के ज़रिए; कहा जाता है: "मैंने लोगों को रौंदा," यानी: मैंने उन पर प्रहार किया। और "कि" (अन) "पुरुषों और महिलाओं" के लिए बदल (प्रतिस्थापन) के रूप में रफ़ (कर्ता कारक) में हो सकता है, जैसे कि कहा गया हो: "और यदि तुम्हारा मोमिन पुरुषों और मोमिन महिलाओं को रौंदना न होता।" यह "तुम उन्हें नहीं जानते" में 'हुम' (उन्हें) सर्वनाम के लिए बदल के रूप में नसब (कर्म कारक) में भी हो सकता है; तो इसका अर्थ होगा: "तुमने उनके रौंदे जाने को नहीं जाना"; और दोनों ही स्थितियों में यह 'बदल अल-इश्तमल' (अंतर्वेशन का प्रतिस्थापन) है।

और "जिन्हें तुम नहीं जानते थे" 'पुरुषों' और 'महिलाओं' का विशेषण है। "लौला" (यदि न होता) का उत्तर लुप्त है (3); अनुमान यह है: यदि यह बात न होती कि तुम मोमिन पुरुषों और महिलाओं को रौंद देते जिन्हें तुम नहीं जानते थे, तो अल्लाह तुम्हें मक्का में प्रवेश की अनुमति दे देता और तुम्हें उन पर प्रभुत्व दे देता; लेकिन हमने उन लोगों की रक्षा की जो वहां डर के कारण अपना ईमान छिपा रहे थे (5)। अद-दहाक ने कहा: यदि काफिरों की पीठ में और उनकी महिलाओं के गर्भाशय में मोमिन पुरुष और महिलाएं न होते, जिन्हें तुम नहीं जानते थे (6), कि तुम उनके पिताओं को रौंद देते और उनके बेटे हलाक हो जाते (7)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "तो तुम्हें उनकी ओर से अज्ञानता में कष्ट पहुँचता।" कष्ट (मअर्रह): दोष/कलंक, और यह 'उर्र' से बना है, जिसका अर्थ है खुजली, यानी: मुशरिक कहते: उन्होंने अपने ही धर्म के लोगों को मार डाला। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: उन्हें मारने के कारण तुम पर वह अनिवार्य हो जाता जिसके लिए गलती से हत्या का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) देना पड़ता है; क्योंकि अल्लाह तआला ने 'दारुल हर्ब' (युद्ध क्षेत्र) में एक मोमिन के कातिल पर कफ़्फ़ारा तभी अनिवार्य किया है जब उसने वहां से हिजरत (प्रवास) न की हो और उसके ईमान का पता न हो, न कि दियत (रक्त धन),

जैसा कि उसके कथन में है: "और यदि वह ऐसी कौम से हो जो तुम्हारी शत्रु है और वह मोमिन हो, तो एक गर्दन (गुलाम) को आज़ाद करना है..."

(1) अल-वासित, अल-वाहिदी द्वारा 4/143। (2) अल-वजीज़, मराह लबीद के हाशिये पर 2/309। (3) मुश्किल एराब अल-कुरान 2/678। (4) (म) में: "लौ"। (5) शब्द: "डर के कारण" (म) में नहीं है। देखें तफ़सीर अल-तबरी 21/306, और अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1695। (6) (ज़), (ज़ा) और (फ़) में: "तुम जानो" और पुष्ट पाठ (ख़), (क़) और (म) से है। (7) अन-नुकत वल-उयून 5/320।

...کفار کے درمیان (۱)؛ جیسے سلمہ بن ہشام، عیاش بن ابی ربیعہ، ابو جندل بن سہیل، اور ان جیسے دوسرے لوگ۔

"جنہیں تم نہیں جانتے تھے" یعنی: انہیں پہچانتے نہیں تھے۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ تم نہیں جانتے تھے کہ وہ مومن ہیں (۲)۔

"کہ تم انہیں روند ڈالو" قتل اور ان پر ضرب لگانے کے ذریعے؛ کہا جاتا ہے: "میں نے لوگوں کو روندا،" یعنی: میں نے ان پر ضرب لگائی۔ اور "کہ" (اَن) "مردوں اور عورتوں" سے بدل (بدلِ کل) ہونے کی وجہ سے رفع کی حالت میں ہو سکتا ہے، گویا اس نے کہا: "اور اگر تمہارا مومن مردوں اور مومن عورتوں کو روندنا نہ ہوتا۔" اور یہ "تم انہیں نہیں جانتے" میں 'ہم' (انہیں) ضمیر سے بدل ہونے کی وجہ سے نصب کی حالت میں بھی ہو سکتا ہے؛ تو اس کا تخمینہ ہوگا: "تم نے ان کے روندے جانے کو نہیں جانا"؛ اور دونوں صورتوں میں یہ بدلِ اشتمال ہے۔

اور "جنہیں تم نہیں جانتے تھے" 'مردوں' اور 'عورتوں' کی صفت ہے۔ "لولا" (اگر نہ ہوتا) کا جواب حذف ہے (۳)؛ اور تخمینہ یہ ہے: اگر یہ بات نہ ہوتی کہ تم مومن مردوں اور عورتوں کو روند دیتے جنہیں تم نہیں جانتے تھے، تو اللہ تمہیں مکہ میں داخل ہونے کی اجازت دے دیتا اور تمہیں ان پر غلبہ دے دیتا؛ لیکن ہم نے ان لوگوں کی حفاظت کی جو وہاں خوف کی وجہ سے اپنا ایمان چھپا رہے تھے (۵)۔ ضحاک نے کہا: اگر کفار کی پشتوں میں اور ان کی عورتوں کے رحموں میں مومن مرد اور عورتیں نہ ہوتے، جنہیں تم نہیں جانتے تھے (٦)، کہ تم ان کے باپوں کو روند دیتے اور ان کے بیٹے ہلاک ہو جاتے (۷)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "تو تمہیں ان کی طرف سے نادانستہ طور پر تکلیف پہنچتی۔"

تکلیف (مَعَرَّة): عیب یا بدنامی، اور یہ 'عُر' سے ماخوذ ہے، جس کے معنی خارش کے ہیں، یعنی: مشرکین کہتے: انہوں نے اپنے ہی دین والوں کو قتل کر دیا۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس کا مطلب ہے: تمہیں ان کے قتل سے وہ چیز لاحق ہوتی جس کی وجہ سے تم پر قتلِ خطا کا کفارہ لازم ہو جاتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے دارالحرب میں کسی مومن کے قاتل पर کفارہ اسی صورت میں واجب کیا ہے جب اس نے وہاں سے ہجرت نہ کی ہو اور اس کے ایمان کا علم نہ ہو، بغیر دیت کے، جیسا کہ اس کے قول میں ہے: "پھر اگر وہ تمہاری دشمن قوم میں سے ہو اور وہ مومن ہو تو ایک گردن (غلام) آزاد کرنا ہے..."

(١) الوسیط از واحدی ٤ / ١٤٣ . (٢) الوجیز بہامش مراح لبید ٢ / ٣٠٩ . (٣) مشکل إعراب القرآن ٢ / ٦٧٨ . (٤) (م) میں: لو . (٥) لفظ: "خوفاً" (م) میں نہیں ہے۔ دیکھیے تفسیر طبری ٢١ / ٣٠٦ ، اور احکام القرآن از ابن العربی ٤ / ١٦٩٥ . (٦) (ز)، (ظ) اور (ف) میں: "تعلموا" ہے اور متن (خ)، (ق) اور (م) سے ثابت ہے ۔ (٧) النکت والعیون ٥ / ٣٢٠ .

"a believing woman" [An-Nisa: 92]. This was stated by Al-Kalbi, Muqatil, and others (1). The discussion on this has already passed in "An-Nisa" (2).

Ibn Zayd said: "ma'arrah" means sin; Al-Jawhari also said this (3). Ibn Ishaq (4) said: payment of blood money. Qutrub said: severity. It is also said: grief (5).

The Third Point: The Almighty's saying: {without knowledge} is a preference for the Companions, and a report on their noble quality of abstaining from disobedience, and protection from transgression, so that even if they had struck anyone, it would have been unintentional. This is as the ant described Solomon's army, peace be upon him, in its saying: {lest Solomon and his hosts crush you, while they perceive not} [An-Naml: 18].

The Almighty's saying: {That Allah may admit into His mercy whom He wills. Had they been apart...} contains four issues:

The first: The Almighty's saying: {That Allah may admit into His mercy whom He wills. Had they been apart...} The "Lam" (L) in "Liyudkhila" (that He may admit) is related to something omitted (7), meaning: If you had killed them, Allah would have admitted them into His mercy (8). It is also permissible for it to relate to "faith" (9). It should not be applied to male believers excluding female believers, nor to female believers excluding male believers; because all of them enter into mercy.

It was said: The meaning is that Allah did not permit you to fight the polytheists so that those of the people of Makkah whom He decreed should embrace Islam would do so after the peace treaty; and so it was, many of them embraced Islam, became good Muslims, and entered into His mercy, i.e., His Paradise.

(1) Al-Mawardi attributed it to Al-Kalbi in An-Nukat wa al-'Uyun 5/320. It is in Tafsir al-Tabari 21/306 without attribution. (2) 7/25. (3) In As-Sahhah (ʿ-r-r), and Ibn Zayd's statement was recorded by Al-Tabari 21/305. (4) In (M): Al-Jawhari and Ibn Ishaq said. This is an error. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/320. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1695. (7) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/143. (8) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 6/510. (9) The estimation - as in Al-Muharrar al-Wajiz 5/137 -: If there were not believing people who believed, so that Allah might admit into His mercy whom He wills.

"एक ईमान वाली औरत" [अन-निसा: 92]। यह अल-कल्बी, मुकातिल और अन्य लोगों ने कहा है (1)। इस पर चर्चा "अन-निसा" (2) में पहले ही हो चुकी है।

इब्न ज़ैद ने कहा: "मअर्राह" का अर्थ है पाप; अल-जौहरी ने भी यही कहा (3)। इब्न इसहाक (4) ने कहा: दियत (खून का जुर्माना) का भुगतान। कुत्रुब ने कहा: गंभीरता। यह भी कहा गया है: शोक (5)।

तीसरा बिंदु: अल्लाह का कथन: {बिना ज्ञान के} सहाबा की श्रेष्ठता है, और उनकी आज्ञाकारिता के नेक गुण, और उल्लंघन से सुरक्षा के बारे में एक रिपोर्ट है, ताकि अगर वे किसी को मारते भी, तो वह अनजाने में होता। यह वैसा ही है जैसा कि चींटी ने सुलैमान (अ.) की सेना का वर्णन करते हुए कहा था: {कहीं सुलैमान और उसकी सेना तुम्हें कुचल न डालें और उन्हें पता भी न चले} [अन-नमल: 18]।

अल्लाह का कथन: {ताकि अल्लाह जिसे चाहे अपनी रहमत में दाखिल कर ले। अगर वे अलग होते...} इसमें चार मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {ताकि अल्लाह जिसे चाहे अपनी रहमत में दाखिल कर ले। अगर वे अलग होते...} "लियुदखिला" (ताकि वह दाखिल करे) में "लाम" एक लुप्त शब्द (7) से संबंधित है, अर्थात: यदि तुम उन्हें मार देते, तो अल्लाह उन्हें अपनी रहमत में दाखिल कर लेता (8)। यह "ईमान" (9) से भी संबंधित हो सकता है। इसे पुरुष मोमिनों पर महिला मोमिनों के बिना, या महिला मोमिनों पर पुरुष मोमिनों के बिना लागू नहीं किया जाना चाहिए; क्योंकि सभी रहमत में प्रवेश करते हैं।

कहा गया: अर्थ यह है कि अल्लाह ने तुम्हें मुशरिकों से लड़ने की अनुमति इसलिए नहीं दी, ताकि मक्का के उन लोगों में से जो इस्लाम स्वीकार करने वाले थे, वे सुलह के बाद ऐसा कर सकें; और ऐसा ही हुआ, उनमें से बहुत से लोगों ने इस्लाम स्वीकार किया, अच्छे मुसलमान बने और उसकी रहमत यानी जन्नत में दाखिल हुए।

(1) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकत वल-उयून 5/320 में अल-कल्बी से संबंधित किया है। यह तफसीर अल-तबरी 21/306 में बिना श्रेय के है। (2) 7/25। (3) अल-सिहाह ('-r-r) में, और इब्न ज़ैद का बयान अल-तबरी 21/305 द्वारा दर्ज किया गया था। (4) (एम) में: अल-जौहरी और इब्न इसहाक ने कहा। यह एक त्रुटि है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/320। (6) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1695। (7) अल-वासित अल-वाहिदी द्वारा 4/143। (8) मानी अल-कुरान अल-नहस द्वारा 6/510।

(9) अनुमान - जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/137 में है -: यदि ईमान वाले लोग न होते जो ईमान लाए, ताकि अल्लाह जिसे चाहे अपनी रहमत में दाखिल कर दे।

"مؤمن عورت" [النساء: ۹۲]۔ یہ بات الکلبی، مقاتل اور دیگر نے کہی ہے (۱)۔ اس کے بارے میں گفتگو "النساء" (۲) میں گزر چکی ہے۔

ابن زید نے کہا: "مَعَرَّةٌ" کا مطلب گناہ ہے؛ الجوہری نے بھی یہی کہا (۳)۔ ابن اسحاق (۴) نے کہا: دیت کا جرمانہ۔ قطرب نے کہا: سختی۔ اور کہا گیا: غم (۵)۔

تیسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾ صحابہ کی فضیلت کا بیان ہے، اور ان کی معصیت سے بچنے اور زیادتی سے محفوظ رہنے کی کریمانہ صفت کی خبر ہے، یہاں تک کہ اگر وہ ان میں سے کسی کو نقصان پہنچاتے تو وہ غیر ارادی طور پر ہوتا۔ یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ چیونٹی نے سلیمان علیہ السلام کے لشکر کے بارے میں کہا تھا: ﴿لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾ [النمل: ۱۸] (کہیں سلیمان اور ان کا لشکر تمہیں کچل نہ ڈالیں اور انہیں خبر بھی نہ ہو)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لِيُدْخِلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ لَوْ تَزَيَّلُوا﴾ (تاکہ اللہ جسے چاہے اپنی رحمت میں داخل کر دے۔ اگر وہ الگ الگ ہوتے...) اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لِيُدْخِلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ لَوْ تَزَيَّلُوا﴾۔ "لِيُدْخِلَ" میں "لام" ایک محذوف (۷) سے متعلق ہے، یعنی: اگر تم انہیں قتل کر دیتے تو اللہ انہیں اپنی رحمت میں داخل کر دیتا (۸)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا تعلق ایمان (۹) سے ہو۔ اسے صرف مومن مردوں پر بغیر مومن عورتوں کے، یا مومن عورتوں پر بغیر مومن مردوں کے محمول نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ تمام رحمت میں داخل ہوتے ہیں۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اللہ نے تمہیں مشرکین سے لڑنے کی اجازت نہیں دی، تاکہ صلح کے بعد وہ لوگ اسلام لائیں جن کے حق میں اللہ نے اسلام لانے کا فیصلہ کیا تھا؛ اور ایسا ہی ہوا، ان میں سے بہت سے لوگ اسلام لائے اور ان کا اسلام بہترین رہا، اور وہ اس کی رحمت یعنی جنت میں داخل ہوئے۔

(۱) الماوردی نے اسے 'النکت والعیون' ۳۲۰/۵ میں الکلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ یہ 'تفسیر الطبری' ۳۰۶/۲۱ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ (۲) ۲۵/۷۔ (۳) 'الصحاح' (عرر) میں، اور ابن زید کا قول الطبری ۳۰۵/۲۱ نے نکالا ہے۔ (۴) (م) میں ہے: الجوہری اور ابن اسحاق نے کہا۔ اور یہ غلطی ہے۔ (۵) 'النکت والعیون' ۳۲۰/۵۔ (۶) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۱۶۹۵/۴۔ (۷) الواحدی کی 'الوسیط' ۱۴۳/۴۔ (۸) النحاس کی 'معانی القرآن' ۵۱۰/۶۔ (۹) اور تقدیر - جیسا کہ 'المحرر الوجیز' ۱۳۷/۵ میں ہے -: اگر ایمان لانے والے لوگ نہ ہوتے تاکہ اللہ جسے چاہے اپنی رحمت میں داخل کر دے۔

Surah Al-Fath: Verse 25 332

Second: The words of the Almighty: "If they had been separated" [Law Tazayyalu], meaning: if they had been distinguished; this was said by Al-Qutaybi(1). It was also said: "If they had been dispersed"; this was said by Al-Kalbi. It was also said: "If the believers had departed from among the unbelievers, He would have punished the unbelievers with the sword"; this was said by Al-Dahhak. However, Allah protects the unbelievers because of the believers(2). Ali (may Allah be pleased with him) said: "I asked the Prophet (peace be upon him) about this verse: 'If they had been separated, We would have punished those who disbelieved,' and he said: 'They are the polytheists among the ancestors of the Prophet of Allah, and those who came after them and in their time; in their loins were a believing people. So, if the believers had separated from the loins of the disbelievers, Allah the Almighty would have punished the disbelievers with a painful punishment.'"(3).

Third: This verse is evidence for considering the disbeliever due to the sanctity of the believer; since it is not possible to harm the disbeliever except by harming(4) the believer. Abu Zayd said: I said to Ibn al-Qasim: "What do you think if a group of polytheists were in one of their fortresses, besieged by the people of Islam, and among them were a group of Muslims who were prisoners in their hands; should this fortress be burned or not?" He said: "I heard Malik, when asked about a group of polytheists in their boats: 'Should we throw fire at their boats while they have prisoners with them in their boats?' He said: Malik said: 'I do not see that being done; because of the Almighty's word to the people of Makkah: "If they had been separated, We would have punished those among them who disbelieved with a painful punishment."'"(5). Similarly, if a disbeliever uses a Muslim as a human shield, it is not permissible to shoot at him. If someone does that and kills one of the Muslims, he must pay blood money [Diyah] and perform an expiation [Kaffarah]. If they did not know, there is no blood money or expiation; this is because if they know, they are not allowed to shoot, and if they do it, they become accidental killers, and the blood money is due from their male paternal relatives ['Aqilah]. If they did not know, they are permitted to shoot, and if the action is permitted, no consequence should remain upon them for it."

Ibn al-Arabi said: "A group said: Its meaning is: if they were separated from the wombs of women and the loins [of men]..."

(1) In Ta'wil Mushkil al-Qur'an, p. 285. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun, 5/320. (3) Mentioned by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz, 5/137 in brief. Attributed to al-Tha'labi and al-Naqqash. There is some doubt about its being marfu' (directly attributed to the Prophet). (4) In (M): "harming the disbeliever except by harming...". (5) Al-Mudawwanah al-Kubra, 3/24, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1695-1696.

सूरा अल-फ़तह: आयत 25 332

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: "अगर वे अलग हो जाते" [लौ तज़य्यलू], यानी: अगर वे अलग-थलग हो जाते; यह अल-कुतयबी(1) ने कहा है। यह भी कहा गया है: "अगर वे तितर-बितर हो जाते"; यह अल-कल्बी ने कहा है। यह भी कहा गया है: "यदि मोमिन काफ़िरों के बीच से हट जाते, तो वह काफ़िरों को तलवार से सज़ा देता"; यह अल-दहाक ने कहा है। लेकिन, अल्लाह मोमिनों के कारण काफ़िरों की रक्षा करता है(2)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "मैंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से इस आयत के बारे में पूछा: 'अगर वे अलग हो जाते, तो हम उन लोगों को दंड देते जिन्होंने कुफ़्र किया,' तो उन्होंने कहा: 'वे अल्लाह के नबी के पूर्वजों में से मुशरिक हैं, और वे जो उनके बाद आए और उनके समय में थे; उनकी पीठ (वंश) में मोमिन लोग थे। इसलिए, यदि मोमिन काफ़िरों की पीठ से अलग हो जाते, तो अल्लाह तआला काफ़िरों को दुखद दंड देता।'"(3)।

तीसरा: यह आयत मोमिन की पवित्रता के कारण काफ़िर का ख्याल रखने का प्रमाण है; क्योंकि मोमिन को नुकसान पहुँचाए बिना(4) काफ़िर को नुकसान पहुँचाना संभव नहीं है। अबू ज़ैद ने कहा: मैंने इब्न अल-क़ासिम से कहा: "आपका क्या विचार है यदि मुशरिकों का एक समूह अपने किलों में से एक में हो, इस्लाम के लोगों द्वारा उन्हें घेर लिया गया हो, और उनमें मुसलमानों का एक समूह हो जो उनके हाथों में कैदी हों; क्या इस किले को जलाया जाना चाहिए या नहीं?" उन्होंने कहा: "मैंने मलिक को सुना, जब उनसे उनकी नौकाओं में मुशरिकों के एक समूह के बारे में पूछा गया था: 'क्या हम उनकी नौकाओं में आग फेंकें जबकि उनके साथ उनकी नौकाओं में कैदी भी हैं?' उन्होंने कहा: मलिक ने कहा: 'मैं इसे उचित नहीं समझता; क्योंकि मक्का के लोगों के लिए अल्लाह का फ़रमान है: "अगर वे अलग हो जाते, तो हम उनमें से उन लोगों को दर्दनाक सज़ा देते जिन्होंने कुफ़्र किया।"'"(5)। इसी तरह, यदि कोई काफ़िर किसी मुसलमान को मानव ढाल के रूप में इस्तेमाल करता है, तो उस पर निशाना साधना जायज़ नहीं है। यदि कोई ऐसा करता है और किसी मुसलमान की जान ले लेता है, तो उसे खून की कीमत (दियाह) और प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) देना होगा। यदि उन्हें पता नहीं था, तो न कोई दियाह है और न ही कफ़्फ़ारा; इसका कारण यह है कि यदि उन्हें पता है, तो उन्हें निशाना साधने की अनुमति नहीं है, और यदि वे ऐसा करते हैं, तो वे गलती से हत्या करने वाले बन जाते हैं, और दियाह उनके पुरुष पैतृक रिश्तेदारों ('अकिलाह) पर देय होता है। यदि उन्हें पता नहीं था, तो उन्हें निशाना साधने की अनुमति है, और यदि कार्य की अनुमति दी गई है, तो उन पर कोई जिम्मेदारी शेष नहीं रहनी चाहिए।"

इब्न अल-अरबी ने कहा: "एक समूह ने कहा: इसका अर्थ है: यदि वे महिलाओं के गर्भ और [पुरुषों की] पीठ से अलग हो जाते..."

---

(1) 'ता'वील मुश्किल अल-कुरान', पृष्ठ 285 में। (2) 'अल-नुकात वल-'उयुन', 5/320। (3) इब्न 'अतिय्याह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़', 5/137 में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है। इसे अल-थलाबी और अल-नक्काशा के नाम से उद्धृत किया गया है। इसके मरफू होने (सीधे पैगंबर से जुड़े होने) में संदेह है। (4) (म) में: "काफ़िर को नुकसान पहुँचाना सिवाय इसके कि मोमिन को नुकसान पहुँचाया जाए"। (5) 'अल-मुदव्वनाह अल-कुबरा', 3/24, और इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान', 4/1695-1696।

سورہ الفتح: آیت ۲۵ ۳۳۲

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَوْ تَزَيَّلُوا﴾ یعنی: اگر وہ الگ ہو جاتے؛ یہ قول القُتَبِيُّ (۱) کا ہے۔ اور کہا گیا: اگر وہ منتشر ہو جاتے؛ یہ کلبی کا قول ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: اگر مومنین کافروں کے درمیان سے نکل جاتے، تو اللہ کافروں کو تلوار کے ذریعے عذاب دیتا؛ یہ ضحاک کا قول ہے۔ لیکن اللہ تعالیٰ مومنین کی وجہ سے کافروں سے عذاب کو ٹال دیتا ہے (۲)۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: میں نے نبی کریم ﷺ سے اس آیت: ﴿لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ اللہ کے نبی کے آباؤ اجداد میں سے مشرکین ہیں، اور جو ان کے بعد اور ان کے دور میں تھے، ان کی پشتوں میں ایمان والے لوگ تھے، پس اگر مومن کافروں کی پشتوں سے الگ ہو جاتے تو اللہ تعالیٰ کافروں کو دردناک عذاب دیتا۔" (۳)۔

تیسری بات: یہ آیت اس بات کی دلیل ہے کہ مومن کی حرمت کی وجہ سے کافر کا لحاظ رکھا جائے گا؛ کیونکہ مومن کو تکلیف پہنچائے (۴) بغیر کافر کو تکلیف پہنچانا ممکن نہیں ہے۔ ابو زید کہتے ہیں: میں نے ابن القاسم سے کہا: آپ کا کیا خیال ہے اگر مشرکین کی ایک جماعت اپنے کسی قلعے میں ہو، اہل اسلام نے ان کا محاصرہ کر رکھا ہو، اور ان میں مسلمانوں کی ایک جماعت قیدیوں کی صورت میں موجود ہو، تو کیا اس قلعے کو جلایا جا سکتا ہے یا نہیں؟ انہوں نے کہا: میں نے امام مالک سے سنا، ان سے ان مشرکین کے بارے میں پوچھا گیا جو اپنی کشتیوں میں ہوں: کیا ہم ان کی کشتیوں پر آگ پھینکیں جبکہ ان کے ساتھ قیدی بھی کشتیوں میں ہوں؟ انہوں نے کہا: امام مالک نے فرمایا: میں اسے درست نہیں سمجھتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا اہل مکہ کے بارے میں فرمان ہے: ﴿لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾ (۵)۔ اسی طرح اگر کوئی کافر کسی مسلمان کی آڑ لے لے (انسانی ڈھال بنا لے)، تو اس پر تیر چلانا جائز نہیں ہے۔ اور اگر کوئی ایسا

کرے اور کسی مسلمان کو ہلاک کر دے، تو اس پر دیت اور کفارہ لازم ہوگا۔ اگر انہیں علم نہ ہو تو پھر دیت اور کفارہ نہیں ہے؛ اور وہ اس لیے کہ اگر انہیں علم ہو تو ان کے لیے تیر چلانا جائز نہیں ہے، اور اگر وہ ایسا کریں گے تو وہ خطا سے قتل کرنے والے قرار پائیں گے، اور دیت ان کے عاقلہ (عصبہ رشتہ داروں) پر ہوگی۔ اور اگر انہیں علم نہ ہو تو ان کے لیے تیر چلانا مباح ہے، اور جب فعل مباح ہو تو ان پر کوئی مواخذہ باقی نہیں رہنا چاہیے۔

ابن العربی فرماتے ہیں: ایک جماعت نے کہا ہے: اس کا معنی یہ ہے کہ: اگر وہ عورتوں کے رحموں اور [مردوں کی] پشتوں سے الگ ہو جاتے۔۔۔

---

(۱) تأویل مشکل القرآن، ص ۲۸۵ میں۔ (۲) النکت والعیون، ۵ / ۳۲۰۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز، ۵ / ۱۳۷ میں اختصاراً اسے ذکر کیا ہے۔ اور اسے ثعلبی اور نقاش کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور اس کے مرفوع ہونے میں کلام ہے۔ (۴) (م) میں: کافر کو اذیت دینا مگر مومن کو اذیت کے ساتھ (۵) المدونة الکبری، ۳ / ۲۴، اور ابن العربی کی أحکام القرآن، ۴ / ۱۶۹۵-۱۶۹۶۔

...men. And this is weak; because those in the loins or in the womb are not trodden upon, nor is any harm inflicted upon them. And He, Glory be to Him, has clearly stated: {Had it not been for believing men and believing women whom you did not know, that you might trample them underfoot}. This does not apply to those in a woman's womb or a man's loins; rather, it applies to the likes of Al-Walid bin Al-Walid, Salamah bin Hisham, 'Ayyash bin Abi Rabi'ah, and Abu Jandal bin Suhayl, as Malik also said. We once besieged a city of the Romans(1) and their water was cut off. They used to send down prisoners to fetch water for them, so no one could shoot arrows at them, and they obtained water against our will. Abu Hanifa, his companions, and Al-Thawri permitted shooting into the fortresses of the polytheists even if there were Muslim prisoners and their children among them. If a disbeliever uses a Muslim child as a shield (Turs), the polytheist is to be shot at. If any Muslim is hit, there is no blood money (Diyah) or expiation (Kaffarah) required. Al-Thawri said: Expiation is required but no blood money. Al-Shafi'i held our view. This is evident; for reaching what is permissible through what is prohibited is not allowed, especially regarding a Muslim's soul. So, there is no saying except what Malik, may Allah have mercy on him, said. And Allah knows best(2).

I say: Killing the shield (Turs) may be permissible, and there would be no disagreement, God willing, if the benefit is necessary (daruriya), universal (kulliya), and certain (qat'iya). Meaning it is necessary: that the disbelievers cannot be reached except by killing the shield. Meaning it is universal: that it covers the entire Ummah, such that by killing the shield, the benefit of all Muslims is achieved; for if it is not done, the disbelievers would kill the shield and take over the entire nation. Meaning it is certain: that the benefit is definitely achieved by killing the shield(3).

Our scholars said(4): This benefit, with these conditions, should not be disputed in its consideration; because the premise is that the shield will definitely be killed; either at the hands of the enemy, leading to a great harm, which...

---

(1) In the manuscripts except for (f): Al-Rum. What is established is from (f), which is consistent with "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1696. (3) See Al-Mustasfa, 1/420, and Al-Mahsul, 6/164. (4) In (z): He said.

...पुरुष। और यह मत कमज़ोर है; क्योंकि जो वीर्य में हैं या गर्भ में हैं उन्हें रौंदा नहीं जाता और न ही उन्हें कोई नुकसान पहुँचता है। और स्वयं अल्लाह ने स्पष्ट रूप से फ़रमाया है: {यदि वे मोमिन पुरुष और मोमिन स्त्रियाँ न होतीं जिन्हें तुम नहीं जानते थे कि तुम उन्हें अनजाने में रौंद डालते}। यह उन पर लागू नहीं होता जो स्त्री के गर्भ में या पुरुष के वीर्य में हैं; बल्कि यह अल-वलीद बिन अल-वलीद, सलमा बिन हिशाम, अय्याश बिन अबी रबीआ और अबू जंदल बिन सुहैल जैसों पर लागू होता है, जैसा कि मलिक ने भी कहा है। हमने रोम के एक शहर की घेराबंदी की(1) और उनका पानी रुक गया। वे कैदियों को अपने लिए पानी लाने के लिए नीचे भेजते थे, इसलिए कोई उन पर तीर नहीं चला सकता था, और वे हमारी इच्छा के विरुद्ध पानी प्राप्त कर लेते थे। अबू हनीफ़ा, उनके साथियों और अल-थौरी ने मुशरिकों के किलों पर हमला करने की अनुमति दी है, चाहे उनमें मुस्लिम कैदी और उनके बच्चे ही क्यों न हों। यदि कोई काफिर किसी मुस्लिम बच्चे को ढाल (तुर्स) के रूप में इस्तेमाल करता है, तो मुशरिक पर हमला किया जाएगा। यदि कोई मुसलमान मारा जाता है, तो उसके लिए कोई दियत (रक्त धन) या कफ्फारा (प्रायश्चित) नहीं है। अल-थौरी ने कहा: कफ्फारा है लेकिन दियत नहीं। अल-शाफ़ी ने हमारी राय दी है। और यह स्पष्ट है; क्योंकि हराम के ज़रिए हलाल तक पहुँचना जायज़ नहीं है; विशेष रूप से एक मुसलमान की जान के मामले में। अतः मलिक (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने जो कहा, उसके अलावा कोई और बात नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है(2)।

मैं कहता हूँ: ढाल (तुर्स) को मारना जायज़ हो सकता है, और इसमें कोई मतभेद नहीं होगा, इंशा अल्लाह, यदि वह लाभ अनिवार्य (ज़रूरी), सार्वभौमिक (कुल्लिया) और निश्चित (कतई) हो। 'अनिवार्य' होने का अर्थ है: काफिरों तक पहुँचने का ढाल को मारने के अलावा कोई और रास्ता न हो। 'सार्वभौमिक' होने का अर्थ है: वह पूरी उम्मत के लिए निर्णायक हो, ताकि ढाल को मारने से सभी मुसलमानों का लाभ हो; क्योंकि यदि ऐसा नहीं किया गया, तो काफिर ढाल को मार देंगे और पूरी उम्मत पर कब्जा कर लेंगे। और 'निश्चित' होने का अर्थ है: ढाल को मारने से वह लाभ निश्चित रूप से प्राप्त हो(3)।

हमारे विद्वानों ने कहा(4): इन शर्तों के साथ इस लाभ पर विचार करने में कोई मतभेद नहीं होना चाहिए; क्योंकि धारणा यह है कि ढाल का मारा जाना निश्चित है; या तो दुश्मन के हाथों, जिससे बड़ी तबाही होगी, जो...

(1) प्रतियों में (f) को छोड़कर: अल-रुम। जो स्थापित है वह (f) से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" के अनुकूल है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान, 4/1696। (3) अल-मुस्तस्फ़ा, 1/420, और अल-महसूल, 6/164 देखें। (4) (z) में: उन्होंने कहा।

...مرد۔ اور یہ (قول) ضعیف ہے؛ کیونکہ وہ جو صلب (پیٹھ) میں ہوں یا بطن (پیٹ) میں ہوں انہیں پامال نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی انہیں کوئی گزند پہنچتی ہے۔ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے خود واضح طور پر فرمایا ہے: {اگر وہ مومن مرد اور مومن عورتیں نہ ہوتیں جنہیں تم نہیں جانتے تھے کہ تم انہیں نادانستہ روند ڈالتے}۔ یہ بات ان پر صادق نہیں آتی جو عورت کے پیٹ یا مرد کی پشت میں ہیں؛ بلکہ یہ ولید بن ولید، سلمہ بن ہشام، عیاش بن ابی ربیعہ اور ابو جندل بن سہیل جیسے لوگوں پر صادق آتی ہے، جیسا کہ مالک نے بھی کہا ہے۔ ہم نے رومیوں کے ایک شہر کا محاصرہ کیا(1) تو ان کا پانی بند کر دیا گیا، وہ قیدیوں کو پانی لانے کے لیے نیچے بھیجتے تھے، تو کوئی ان پر تیر چلانے کی قدرت نہیں رکھتا تھا، اور وہ ہماری مرضی کے بغیر پانی حاصل کر لیتے تھے۔ امام ابو حنیفہ، ان کے اصحاب اور ثوری نے مشرکین کے قلعوں پر تیر اندازی کی اجازت دی ہے، چاہے ان میں مسلمان قیدی اور ان کے بچے ہی کیوں نہ ہوں۔ اگر کوئی کافر کسی مسلمان بچے کو ڈھال (تُرس) کے طور پر استعمال کرے، تو مشرک پر تیر چلایا جائے گا، اور اگر کوئی مسلمان زخمی ہو جائے تو اس میں نہ دیت ہے اور نہ کفارہ۔ ثوری نے کہا: اس میں کفارہ ہے دیت نہیں۔ امام شافعی نے ہمارا ہی قول اختیار کیا ہے۔ اور یہ بات ظاہر ہے؛ کیونکہ ممنوعہ ذریعے سے مباح تک پہنچنا جائز نہیں ہے، خاص طور پر مسلمان کی جان کے معاملے میں؛ چنانچہ امام مالک رحمہ اللہ کے قول کے علاوہ کوئی قول نہیں۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)(2)۔

میں کہتا ہوں: ڈھال (تُرس) کو قتل کرنا جائز ہو سکتا ہے، اور اس میں انشاء اللہ کوئی اختلاف نہیں ہوگا، اور وہ اس صورت میں جب مصلحت ضروری، کلی اور قطعی ہو۔ ضروری ہونے کا مطلب یہ ہے کہ: کفار تک رسائی ڈھال کو قتل کیے بغیر ممکن نہ ہو۔ کلی ہونے کا مطلب یہ ہے کہ: وہ

پوری امت کے لیے فیصلہ کن ہو، یہاں تک کہ ڈھال کے قتل سے تمام مسلمانوں کی مصلحت حاصل ہو؛ اگر ایسا نہ کیا گیا تو کفار ڈھال کو قتل کر دیں گے اور پوری امت پر غلبہ پا لیں گے۔ اور قطعی ہونے کا مطلب یہ ہے کہ: وہ مصلحت ڈھال کے قتل سے یقینی طور پر حاصل ہو رہی ہو(3)۔

ہمارے علماء نے کہا(4): ان قیود (شرائط) کے ساتھ اس مصلحت کے اعتبار کرنے میں کوئی اختلاف نہیں ہونا چاہیے؛ کیونکہ فرض یہ ہے کہ ڈھال کا قتل ہونا یقینی ہے؛ یا تو دشمن کے ہاتھوں جس سے عظیم فساد پیدا ہوگا، جو...

---

(1) نسخوں میں (ف) کے سوا: الروم۔ اور جو ثابت ہے وہ (ف) سے ہے اور یہی ابن العربی کی احکام القرآن کے موافق ہے۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 1696/4۔ (3) دیکھئے المستصفی 420/1، اور المحصول 164/6۔ (4) (ظ) میں ہے: قالہ۔

...is the enemy's takeover of all Muslims. Or by the hands of Muslims, so the enemy is destroyed and all Muslims are saved. A rational person cannot say: "The shield (Turs) should not be killed in this scenario at all"; because it results (1) in the loss of the shield, Islam, and the Muslims. However, since this benefit is not free from harm, the souls of those who do not look deeply into it were repelled by it; for that harm compared to what results from it is non-existent or like non-existent. And Allah knows best.

Fourth: The general reading is: {If they had been apart (law tazayyaloo)} except for Abu Haywah, who read: "tazaayaloo" (2) and it is like "tazayyaloo" in meaning. "Al-tazaayul" means separation (3). "Tazayyaloo" is on the pattern of tafa'aloo, from the root "zilt". It was said it is "tafay'aloo".

"We would have punished those who disbelieved" - it was said: the 'lam' is an answer to two statements; one of them is "Were it not for men..." and the second is "If they had been apart" (4). It was also said the answer to "Were it not" is omitted; and it has been mentioned before (5). "If they had been apart" is the beginning of a sentence.

Allah's saying: {When those who disbelieved put in their hearts pride - the pride of ignorance - then Allah sent down His tranquility upon His Messenger and upon the believers and imposed upon them the word of righteousness, and they were more deserving of it and worthy of it. And ever is Allah, of all things, Knowing (26)}.

The agent for "when (idh)" is Allah's saying: "We would have punished", meaning: We would have punished them when they did (6) this. Or an implied verb estimated as: "And remember" (7).

---

(1) In (m): tilzam (it necessitates). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/137. (3) Al-Sihah (z-y-l). (4) Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 285. (5) Page 330 of this volume. (6) In (m): ja'aloo (they made). (7) Similar speech in Al-Kashshaf 3/548-549, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/139.

...दुश्मन का सभी मुसलमानों पर कब्ज़ा है। या मुसलमानों के हाथों, ताकि दुश्मन नष्ट हो जाए और सभी मुसलमान बच जाएं। एक बुद्धिमान व्यक्ति यह नहीं कह सकता: "इस सूरत में ढाल (तुर्स) को बिल्कुल भी नहीं मारा जाना चाहिए"; क्योंकि इसके कारण (1) ढाल, इस्लाम और मुसलमानों का नुकसान होता है। हालाँकि, चूंकि यह लाभ नुकसान से मुक्त नहीं है, इसलिए जो लोग इसमें गहराई से नहीं देखते, उनके मन इससे विमुख हो गए; क्योंकि वह नुकसान उसके परिणाम की तुलना में नगण्य या नगण्य जैसा है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: आम पाठ (किरात) है: {लौ तज़य्यलू (अगर वे अलग होते)} सिवाय अबू हयवा के, जिन्होंने पढ़ा: "तज़ायलू" (2) और यह अर्थ में "तज़य्यलू" की तरह है। "अल-तज़ायुल" का अर्थ है अलगाव (3)। "तज़य्यलू" 'तफ़अलू' के वज़न पर है, 'ज़िल्त' से। कहा गया कि यह 'तफ़ैअलू' है।

"हम उन लोगों को सज़ा देते जिन्होंने कुफ़्र किया" - कहा गया: 'लाम' दो बयानों का जवाब है; उनमें से एक है "अगर पुरुष न होते..." और दूसरा है "अगर वे अलग होते" (4)। यह भी कहा गया कि "अगर न होते" का जवाब लुप्त (महज़ूफ़) है; और यह पहले आ चुका है (5)। "अगर वे अलग होते" कलाम की शुरुआत है।

अल्लाह का फरमान: {जब उन लोगों ने जिन्होंने कुफ़्र किया अपने दिलों में तासुब (घमंड) पैदा किया - जाहिलियत वाला तासुब - तो अल्लाह ने अपनी सक़ीनत (शांति) अपने रसूल पर और मोमिनों पर उतारी और उनके लिए तक़वा की बात ज़रूरी कर दी, और वे इसके ज़्यादा हक़दार और इसके अहल थे। और अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है (26)}।

"जब (इज़)" के लिए आमिल (क्रिया कारक) अल्लाह का यह कहना है: "हम सज़ा देते", यानी: हम उन्हें सज़ा देते जब उन्होंने यह किया (6)। या एक छुपा हुआ फेल (क्रिया) जिसका अनुमान है: "और याद करो" (7)।

---

(1) (म) में: 'तिलज़म'। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/137। (3) अल-सिहाह (ज़-य-ल)। (4) तावील मुश्किल अल-कुरआन पृ. 285। (5) इस जिल्द का पृ. 330। (6) (म) में: 'जअलू'। (7) इसी तरह की बात अल-कशाफ 3/548-549 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/139 में है।

...دشمن کا تمام مسلمانوں پر غلبہ ہے۔ یا مسلمانوں کے ہاتھوں، پس دشمن ہلاک ہو جائے اور تمام مسلمان نجات پا جائیں۔ اور کسی عاقل کے لیے یہ کہنا ممکن نہیں کہ: اس صورت میں ڈھال (تُرس) کو کسی بھی طرح قتل نہ کیا جائے؛ کیونکہ اس سے (۱) ڈھال، اسلام اور مسلمانوں کا جانا لازم آتا ہے، لیکن جب یہ مصلحت مفسدہ (نقصان) سے خالی نہ تھی، تو ان لوگوں کے نفوس اس سے متنفر ہوئے جنہوں نے اس میں گہری نظر نہیں ڈالی؛ کیونکہ وہ مفسدہ اس کے نتیجے میں حاصل ہونے والی چیز کے مقابلے میں عدم یا عدم کے برابر ہے۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

چوتھی بات: عام قرأت ہے: ﴿لَوْ تَزَيَّلُوا﴾ سوائے ابو حیوہ کے کہ انہوں نے «تَزَايَلُوا» (۲) پڑھا اور یہ معنی میں «تَزَيَّلُوا» کی طرح ہی ہے۔ اور تزایل کا معنی ہے: جدائی (۳)۔ اور «تَزَيَّلُوا» تفعَّلوا کے وزن پر ہے، 'زِلْت' سے۔ اور کہا گیا کہ یہ 'تَفَيْعَلُوا' ہے۔

«لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا» کہا گیا: 'لام' دو کلاموں کا جواب ہے؛ ایک: «لَوْلَا رِجَالٌ» اور دوسرا: «لَوْ تَزَيَّلُوا» (۴)۔ اور کہا گیا کہ «لَوْلَا» کا جواب محذوف ہے؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ اور «لَوْ تَزَيَّلُوا» کلام کا آغاز ہے۔

اللہ تعالی کا ارشاد ہے: ﴿جب ان کافروں نے اپنے دلوں میں حمیت پیدا کی - جاہلیت والی حمیت - تو اللہ نے اپنی سکینت اپنے رسول اور مومنوں پر نازل فرمائی اور ان کے لیے تقویٰ کی بات لازم کر دی، اور وہ اس کے زیادہ حقدار اور اس کے اہل تھے۔ اور اللہ ہر چیز کا علم رکھنے والا ہے (۲۶)﴾۔

«إِذْ» میں عامل اللہ تعالی کا قول ہے: «لَعَذَّبْنَا» یعنی: ہم انہیں عذاب دیتے جب انہوں نے یہ کیا (۶)۔ یا ایک پوشیدہ فعل جس کا تخمینہ ہے: «واذکروا» (اور یاد کرو) (۷)۔

---

(۱) (م) میں ہے: تلزم۔ (۲) المحرر الوجیز ۵ / ۱۳۷۔ (۳) الصحاح (زیل)۔ (۴) تأویل مشکل القرآن ص ۲۸۵۔ (۵) اسی جزء کا ص ۳۳۰۔ (۶) (م) میں ہے: جعلوا۔ (۷) اسی طرح کی بات الکشاف ۳ / ۵۴۸-۵۴۹، اور المحرر الوجیز ۵ / ۱۳۹ میں ہے۔

335 Surat Al-Fath: Verse 26

{Al-Hamiyyah} is of the form 'fa’ilah', and it refers to pride and disdain. It is said: I felt 'hamiyyah' (pride) regarding such a thing - with the double consonant - and 'makhmiyyah': If you were disdainful of it and felt within yourself shame and pride to do it (1). From this is the saying of Al-Mutalammis:

Indeed, I am of them, and my honor is their honor ... Like the one with a nose protecting his nose from being mutilated (2)

Meaning: prevents. Al-Zuhri said: Their 'hamiyyah' (pride) was: their disdain for acknowledging the Prophet ﷺ's message and starting with 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful', and their preventing him from entering Makkah (3). The one who refused to write 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful', and 'Muhammad is the Messenger of Allah' was Suhayl ibn Amr; as previously mentioned (4). Ibn Bahr said: Their 'hamiyyah' was their fanaticism for their gods which they worshipped besides Allah Almighty, and their disdain for worshipping others (5). It was said: '{The hamiyyah of the Age of Ignorance}' is that they said: 'They killed our sons and brothers, and then they enter upon us in our homes; by Al-Lat and Al-Uzza, they shall never enter it!' (6). {Then Allah sent down His tranquility} meaning: tranquility and dignity {upon His Messenger and upon the believers}. It is said: He made them firm in contentment and submission, and did not let into their hearts what had entered the hearts of those [others] of hamiyyah. {And He made them adhere to the word of righteousness} It is said: 'There is no god but Allah'. It was narrated as a 'marfu' (elevated) tradition from the hadith of Ubayy bin Ka'b from the Prophet (7) ﷺ. This is the opinion of Ali, Ibn Umar, Ibn Abbas, and Amr bin Maymun.

---

(1) Al-Sihah (Hama). (2) In the manuscript copies: 'Like the head protecting its nose from being broken', and what is established is from (M), which corresponds to Khizanat al-Adab 10/58, and the verse is in it with the word 'yahshama' instead of 'yukashama'. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/320. (4) Page 316 of this volume. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/320. (6) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/143, and Tafsir Al-Baghawi 4/204. (7) Recorded by Ahmad (21255) and At-Tirmidhi (3625). Abu Isa said: This is a strange (gharib) hadith, we do not know it as marfu' except from the hadith of Al-Hasan bin Qaza'ah. He said: I asked Abu Zur'ah about this hadith and he did not know it as marfu' except from this path.

335 सूरत अल-फत्ह: आयत 26

{अल-हमिआ} (Al-Hamiyyah) 'फ़इलाह' (fa'ilah) के रूप में है, और इसका अर्थ है अभिमान और तिरस्कार। कहा जाता है: मैंने ऐसी चीज़ के बारे में 'हमिआ' (गर्व) महसूस किया - द्वि-व्यंजन के साथ - और 'मख़मिया': यदि आप इससे विमुख हों और अपने भीतर इसे करने में शर्म और तिरस्कार महसूस करें (1)। इसी से अल-मुतलमिस का कहना है:

वास्तव में, मैं उनमें से हूँ, और मेरा सम्मान उनका सम्मान है ... उस नाक वाले की तरह जो अपनी नाक को कटने से बचाता है (2)

अर्थात्: रोकता है। अल-ज़ुहरी ने कहा: उनकी 'हमिआ' (गर्व) यह थी: पैगंबर ﷺ के संदेश को स्वीकार करने और 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' से शुरुआत करने के प्रति उनका तिरस्कार, और उन्हें मक्का में प्रवेश करने से रोकना (3)। जिस व्यक्ति ने 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' और 'मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं' लिखने से मना किया था, वह सुहैल इब्न अम्र था; जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (4)। इब्न बहर ने कहा: उनकी 'हमिआ' उनके उन देवताओं के प्रति कट्टरता थी जिनकी वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा पूजा करते थे, और दूसरों की पूजा करने के प्रति उनका तिरस्कार था (5)। कहा गया: '{जाहिलियत का अहंकार}' यह है कि उन्होंने कहा: 'उन्होंने हमारे बेटों और भाइयों को मार डाला, और फिर वे हमारे घरों में हमारे पास आते हैं; लात और उज्जा की कसम, वे इसमें कभी प्रवेश नहीं करेंगे!' (6)। {फिर अल्लाह ने अपनी शांति उतारी} अर्थात्: शांति और गरिमा {अपने रसूल पर और मोमिनों पर}। कहा जाता है: उसने उन्हें संतोष और समर्पण में दृढ़ कर दिया, और उनके दिलों में वह प्रवेश नहीं करने दिया जो उन [दूसरों] के दिलों में अहंकार (हमिआ) के रूप में प्रविष्ट हुआ था। {और उसने उन्हें तक़वा की बात पर जमाए रखा} कहा गया: यह 'ला इलाहा इल्लल्लाह' है। यह उबय बिन काब की हदीस से पैगंबर ﷺ से एक 'मरफ़ू' (उच्चासीन) परंपरा के रूप में वर्णित है (7)। यह अली, इब्न उमर, इब्न अब्बास और अम्र बिन मैमुन की राय है।

---

(1) अल-सिहाह (हमा)। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: 'जैसे सिर अपनी नाक को टूटने से बचाता है', और जो स्थापित है वह (M) से है, जो खिज़ानत अल-अदब 10/58 के अनुरूप है, और श्लोक इसमें 'युकशमा' के स्थान पर 'यहशमा' शब्द के साथ है। (3) अल-नुकात व अल-'उयून 5/320। (4) इस खंड का पृष्ठ 316। (5) अल-नुकात व अल-'उयून 5/320। (6) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 4/143, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/204। (7) अहमद (21255) और अत-तिरमिज़ी (3625) द्वारा उद्धृत।

अबू ईसा ने कहा: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है, हम इसे अल-हसन बिन कज़ाह की हदीस के अलावा मरफ़ू के रूप में नहीं जानते हैं। उन्होंने कहा: मैंने अबू ज़ुरआ से इस हदीस के बारे में पूछा और वे इसे इस मार्ग के अलावा मरफ़ू के रूप में नहीं जानते थे।

٣٣٥ سورة الفتح: آیت ٢٦

﴿الْحَمِيَّةَ﴾ فعیلہ کے وزن پر ہے، اور اس سے مراد غیرت اور آن ہے۔ کہا جاتا ہے: حَمِيْتُ عن كذا حَمِيَّةً ۔ تشدید کے ساتھ ۔ اور مَحْمِيَّةً: جب تم اس سے ناگواری محسوس کرو اور تمہارے اندر اسے کرنے سے عار اور ناپسندیدگی پیدا ہو (١)۔ اسی سے المتلمس کا قول ہے:

ألا إنني منهم وعِرْضي عِرْضهم كذي الأنف يحمي أنفه أن يُكَشَّما(٢) (خبردار! بے شک میں ان میں سے ہوں اور میری عزت ان کی عزت ہے... اس ناک والے کی طرح جو اپنی ناک کو کٹنے سے بچاتا ہے)

یعنی: روکتا ہے۔ زہری نے کہا: ان کی 'حمیت' ان کا انکار (عصبیات) تھا: نبی ﷺ کے لیے رسالت کے اقرار اور 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' سے آغاز کرنے سے، اور ان کا آپ کو مکہ میں داخل ہونے سے روکنا تھا (٣)۔ وہ سہیل بن عمرو تھا جس نے 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' اور 'محمد رسول اللہ' لکھنے سے انکار کیا تھا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (٤)۔ ابن بحر نے کہا: ان کی حمیت ان کے ان معبودوں کے لیے عصبیت تھی جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے، اور دوسروں کی عبادت کرنے سے عار محسوس کرنا تھا (٥)۔ اور کہا گیا: ﴿حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ﴾ ان کا یہ قول ہے: 'انہوں نے ہمارے بیٹوں اور بھائیوں کو قتل کیا، پھر وہ ہمارے گھروں میں ہمارے پاس داخل ہوتے ہیں؛ لات اور عزیٰ کی قسم، وہ اس میں کبھی داخل نہیں ہوں گے!' (٦)۔ ﴿فَأَنزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ﴾ یعنی: اطمینان اور وقار ﴿عَلَى رَسُولِهِ، وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾۔ اور کہا گیا: انہیں رضا اور تسلیم پر ثابت قدم رکھا، اور ان کے دلوں میں وہ (حمیت) داخل نہیں ہونے دی جو ان (کفار) کے دلوں میں داخل ہوئی تھی۔ ﴿وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى﴾ کہا گیا: یہ 'لا الہ الا اللہ' ہے۔ یہ ابی بن کعب کی حدیث سے نبی ﷺ سے

مرفوعاً مروی ہے (۷)۔ اور یہی قول حضرت علی، ابن عمر، ابن عباس اور عمرو بن میمون کا ہے۔

---

(۱) الصحاح (حمی)۔ (۲) قلمی نسخوں میں: 'جیسے سر اپنی ناک کو ٹوٹنے سے بچاتا ہے'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو 'خزانۃ الادب' ۱۰/۵۸ کے مطابق ہے، اور شعر اس میں 'یکشما' کی بجائے 'یھشما' کے لفظ کے ساتھ ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵/۳۲۰۔ (٤) اس جلد کا صفحہ ۳۱٦۔ (٥) النکت والعیون ۵/۳۲۰۔ (٦) الوسیط للواحدي ٤/١٤٣، اور تفسیر البغوی ٤/٢٠٤۔ (۷) اسے احمد (۲۱۲۵۵) اور ترمذی (۳٦۲۵) نے روایت کیا ہے۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے حسن بن قزعہ کی حدیث کے علاوہ مرفوع نہیں جانتے۔ انہوں نے کہا: میں نے ابو زرعہ سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا تو وہ اسے اسی طریق کے علاوہ مرفوع نہیں جانتے تھے۔

...and Mujahid, Qatada, Ikrima, al-Dahhak, Salama bin Kuhayl, Ubayd bin Umayr, Talha ibn Musarrif, al-Rabi', al-Suddi, and Ibn Zayd. Ata al-Khurasani said it, and added: Muhammad is the Messenger of Allah(1). And from Ali and Ibn Umar also: It is "There is no god but Allah, and Allah is Greatest"(2). Ata bin Abi Rabah and Mujahid also said: It is "There is no god but Allah alone, no partner has He, to Him belongs the dominion and to Him belongs the praise and He is over all things powerful"(3). Al-Zuhri said: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful." He means that the polytheists did not acknowledge this statement; so Allah specifically assigned it to the believers, and the "word of righteousness" (kalimat al-taqwa) is that by which one guards oneself against polytheism. From Mujahid also: The "word of righteousness" is "sincerity" (al-ikhlas)(4). "And they were more deserving of it and worthy of it" means: more deserving of it than the disbelievers of Mecca; because Allah the Almighty chose them for His religion and the companionship of His Prophet. "And Allah is ever knowing of all things." The words of the Almighty: "Allah has certainly fulfilled for His Messenger the vision in truth. You will surely enter al-Masjid al-Haram, if Allah wills, in safety, with your heads shaved and [hair] shortened, not fearing [anyone]. He knew what you did not know and has ordained before that a conquest near." (27) Qatada said: The Messenger of Allah (peace be upon him) saw in a dream that he was entering Mecca in this manner; so when he made peace with Quraysh at al-Hudaybiyyah, the hypocrites doubted, until the Messenger of Allah (peace be upon him) said: Indeed, he enters...

(1) Al-Tabari cited these sayings in 21/310-313, except for the sayings of Ibn Umar, Salama bin Kuhayl, Ubayd bin Umayr, Talha bin Musarrif, al-Rabi', and al-Suddi. Al-Nahhas mentioned Ibn Umar's saying in I'rab al-Qur'an 4/203, and Ibn al-Jawzi mentioned al-Suddi's saying in Zad al-Masir 7/441. (2) Al-Tabari cited them in 21/310-311, 313. (3) Al-Tabari cited it in 21/314 from the path of Ibn Jurayj from Mujahid and Ata. Mujahid's saying in it: The word of righteousness is sincerity, and it will follow. (4) Al-Tabari cited both sayings in 21/314.

३३६ सूरह अल-फत्ह: आयत २६ - २७

...और मुजाहिद, क़तादा, इक्रमा, अद-दह्हाक, सलमा बिन कुहैल, उबैद बिन उमैर, तल्हा इब्न मुसर्रिफ, अर-रबी, अस-सुद्दी, और इब्न ज़ैद। अता अल-ख़ुरासानी ने इसे कहा, और जोड़ा: मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं(१)। और अली और इब्न उमर से भी: यह "ला इलाहा इल्लल्लाह, वल्लाहु अकबर" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, और अल्लाह सबसे बड़ा है) है(२)। अता बिन अबी रबाह और मुजाहिद ने यह भी कहा: यह "ला इलाहा इल्लल्लाहु वहदहू ला शरीका लहू, लहुल मुल्कु वलहुल हम्दु वहुवा अला कुल्लि शयइन क़दीर" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, वह अकेला है, उसका कोई साथी नहीं, उसी का राज्य है और उसी की प्रशंसा है और वह हर चीज़ पर शक्तिशाली है) है(३)। अल-ज़ुहरी ने कहा: "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम।" उनका अर्थ है कि बहुदेववादियों ने इस बात को स्वीकार नहीं किया; इसलिए अल्लाह ने इसे विशेष रूप से विश्वासियों को दिया, और "तक़वा का शब्द" (कलिमत अल-तक़वा) वह है जिससे इंसान शिर्क(बहुदेववाद) से बचता है। मुजाहिद से यह भी है: "तक़वा का शब्द" इखलास (निष्ठा) है(४)। ﴿وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا﴾ "और वे इसके अधिक पात्र और इसके योग्य थे" यानी: मक्का के काफ़िरों की तुलना में इसके अधिक पात्र; क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें अपने धर्म और अपने नबी की संगति के लिए चुना था। ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ "और अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है।" अल्लाह तआला का कथन: ﴿لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِن شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِن دُونِ ذَٰلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا (٢٧)﴾ "बेशक अल्लाह ने अपने रसूल को सचमुच सच्चा ख़्वाब दिखाया था। तुम मस्जिदुल हराम में ज़रूर दाख़िल होगे, अगर अल्लाह ने चाहा, अमन के साथ, अपने सिर मुंडवाए हुए और बाल छोटे कराए हुए, तुम्हें कोई डर न होगा। पस उसने वह जाना जो तुमने नहीं जाना, तो उसने उससे पहले एक नज़दीकी फ़तह रख दी।" (२७) क़तादा ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने सपने में देखा था कि वह इस तरह मक्का में प्रवेश कर रहे हैं; फिर जब उन्होंने हुदैबिया में कुरैश के साथ संधि की, तो मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) को संदेह हुआ, यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: निश्चय ही, वह प्रवेश करता है...

(१) अत-तब़री ने इन कथनों को २१ / ३१०-३१३ में उद्धृत किया है। इब्न उमर, सलमा बिन कुहैल, उबैद बिन उमैर, तल्हा बिन मुसर्रिफ़, अर-रबी और अस-सुद्दी के कथनों के अलावा। अन-नह़्हास ने इब्न उमर के कथन का ज़िक्र 'इराब अल-कुरान' ४ / २०३ में किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने अस-सुद्दी के कथन का ज़िक्र 'ज़ाद अल-मसीर' ७ / ४४१ में किया है। (२) अत-तब़री ने उन्हें २१ /

३१०-३११, ३१३ में उद्धृत किया है। (३) अत-तब़री ने इसे २१ / ३१४ में इब्न जुरैज के माध्यम से मुजाहिद और अता से उद्धृत किया है। इसमें मुजाहिद का कथन है: तक़वा का शब्द निष्ठा है, और यह आगे आएगा। (४) अत-तब़री ने दोनों कथनों को २१ / ३१४ में उद्धृत किया है।

۳۳۶ سورة الفتح: آیات ۲۶ - ۲۷

...اور مجاہد، قتادہ، عکرمہ، ضحاک، سلمہ بن کہیل، عبید بن عمیر، طلحہ ابن مصرف، ربیع، سدی، اور ابن زید۔ عطا الخراسانی نے یہ کہا، اور اضافہ کیا: محمد اللہ کے رسول ہیں(۱)۔ اور علی اور ابن عمر سے بھی مروی ہے: یہ "لا الہ الا اللہ، واللہ اکبر" ہے(۲)۔ عطا بن ابی رباح اور مجاہد نے بھی کہا: یہ "لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ، لہ الملک ولہ الحمد وھو علی کل شیء قدیر" ہے(۳)۔ زہری نے کہا: "بسم اللہ الرحمن الرحیم"۔ ان کا مطلب یہ ہے کہ مشرکین نے اس کلمے کا اقرار نہیں کیا تھا؛ چنانچہ اللہ نے اسے مومنوں کے لیے خاص کر دیا، اور "کلمہ تقویٰ" وہ ہے جس کے ذریعے شرک سے بچا جاتا ہے۔ اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے کہ "کلمہ تقویٰ" اخلاص ہے(۴)۔ ﴿وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا﴾ یعنی: وہ مکہ کے کافروں کے مقابلے میں اس کے زیادہ حقدار تھے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں اپنے دین اور اپنے نبی کی صحبت کے لیے منتخب کیا تھا۔ ﴿وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ "اور اللہ ہر چیز کا خوب جاننے والا ہے"۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِن شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِن دُونِ ذَٰلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا (۲۷)﴾ "بے شک اللہ نے اپنے رسول کو سچا خواب حق کے ساتھ دکھایا تھا۔ تم مسجد حرام میں ضرور داخل ہو گے، اگر اللہ نے چاہا، امن و امان کے ساتھ، اپنے سر منڈوائے ہوئے اور بال کتروائے ہوئے، تمہیں کوئی خوف نہ ہوگا، پس اس نے وہ جان لیا جو تم نہیں جانتے تھے، سو اس نے اس سے پہلے ایک قریبی فتح رکھ دی" (۲۷)۔ قتادہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے خواب میں دیکھا تھا کہ وہ اس صفت کے ساتھ مکہ میں داخل ہو رہے ہیں؛ پھر جب آپ ﷺ نے حدیبیہ میں قریش سے صلح کی تو منافقین شک میں پڑ گئے، یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: بے شک وہ داخل ہوتا ہے...

(۱) طبری نے ان اقوال کی تخریج ۳۱۰/۲۱-۳۱۳ میں کی ہے۔ سوائے ابن عمر، سلمہ بن کہیل، عبید بن عمیر، طلحہ بن مصرف، ربیع اور سدی کے اقوال کے۔ اور نحاس نے ابن عمر کا قول 'اعراب القرآن' ۲۰۳/۴ میں ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے سدی کا قول 'زاد المسیر' ۴۴۱/۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) ان دونوں سے طبری نے ۳۱۰/۲۱-۳۱۱، ۳۱۳ میں تخریج کی ہے۔ (۳) طبری نے ۳۱۴/۲۱ میں ابن جریج کے واسطے سے مجاہد اور عطا سے اس کی تخریج کی ہے۔ اور اس میں مجاہد کا قول ہے: کلمہ تقویٰ اخلاص ہے، اور یہ آگے آئے گا۔ (۴) ان دونوں اقوال کی تخریج طبری نے ۳۱۴/۲۱ میں کی ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 27 337

Mecca; so Allah Almighty revealed: {Allah has certainly fulfilled the vision for His Messenger in truth}. He informed them that they would enter in another year, and that his vision ﷺ was true (1). It is said: It was Abu Bakr who said: The dream was not limited to a specific time, and that he would enter. It was narrated that the vision was at Al-Hudaybiyyah (2), and the visions (3) of the Prophets are true. The vision is one of the aspects of revelation to the Prophets.

{You will surely enter} meaning: in the following year {the Sacred Mosque, if Allah wills}. Ibn Kaisan said: It is a narration of what was said to the Prophet ﷺ in his sleep; he was addressed in his dream according to what was customary; so Allah informed about His Messenger that he said that, and for this reason he made an exception; he was disciplined by the manners of Allah Almighty where He said: {And never say of anything, "Indeed, I will do that tomorrow," Except [if adding], "If Allah wills."} [Al-Kahf: 23] (4). It is said: Allah addressed the servants with what He likes (5) them to say, as He said: {And never say of anything, "Indeed, I will do that tomorrow," Except [if adding], "If Allah wills."}. It is said: He made an exception in what He knows, so that the creation might make an exception in what they do not know, as said by Tha'lab (6). It is said: Allah knew that He would cause some of those who were with him at Al-Hudaybiyyah to die, so the exception occurred for this reason, as said by Al-Husayn ibn al-Fadl (7). It is said: The exception is from {in security}, and that refers back to addressing the servants according to what was customary (8). It is said: The meaning of "if Allah wills" is: if Allah commands you to enter (9). It is said: meaning: if Allah makes it easy. It is said: "if Allah wills" means:

(1) A similar statement is in Al-Nukat wal-'Uyun 5/322, and was summarized by Al-Tabari 21/316. (2) This is the saying of Mujahid. Al-Tabari recorded it 21/316, and Al-Alusi mentioned 26/120 that the saying of those who say: that the vision was before his departure to Al-Hudaybiyyah is the most correct. (3) In (m): "And indeed the vision". (4) A similar statement is in Tafsir al-Baghawi 4/205. (5) In (z): "it is necessary". (6) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/145, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/443. (7) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/205. (8) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/444 similarly, and attributed it to Al-Tha'labi. (9) It is the saying of Al-Zajjaj as in his Ma'ani al-Qur'an 5/28.

सूरह अल-फतह: आयत 27 337

मक्का; तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {अल्लाह ने वास्तव में अपने रसूल के सपने को सच कर दिखाया है}। उन्होंने उन्हें सूचित किया कि वे उस वर्ष के अलावा प्रवेश करेंगे, और उनका ﷺ सपना सच था (1)। कहा जाता है: यह अबू बक्र थे जिन्होंने कहा था: सपना एक विशिष्ट समय तक सीमित नहीं था, और वे प्रवेश करेंगे। यह वर्णित है कि दर्शन हुदैबिया (2) में हुआ था, और नबियों के सपने (3) सच होते हैं। सपना नबियों पर वह्य (प्रकाशना) के पहलुओं में से एक है।

{तुम अवश्य प्रवेश करोगे} अर्थात: अगले वर्ष {मस्जिद-ए-हराम में, यदि अल्लाह चाहे}। इब्न कैसान ने कहा: यह वह कहानी है जो नबी ﷺ से उनकी नींद में कही गई थी; उनकी नींद में उनसे वही बात की गई जो सामान्य थी; इसलिए अल्लाह ने अपने रसूल के बारे में सूचित किया कि उन्होंने ऐसा कहा था, और इसी कारण उन्होंने अपवाद रखा; वे अल्लाह तआला के शिष्टाचार से अनुशासित थे जहाँ उन्होंने कहा: {और कभी किसी चीज़ के बारे में न कहें, "निश्चित रूप से, मैं वह कल करूँगा," सिवाय [यह जोड़ते हुए], "यदि अल्लाह चाहे।" } [अल-कहफ़: 23] (4)। कहा जाता है: अल्लाह ने बंदों को उसी तरह संबोधित किया जैसा वह उनसे सुनना पसंद (5) करता है, जैसा कि उन्होंने कहा: {और कभी किसी चीज़ के बारे में न कहें, "निश्चित रूप से, मैं वह कल करूँगा," सिवाय [यह जोड़ते हुए], "यदि अल्लाह चाहे।" }। कहा जाता है: उन्होंने उस चीज़ में अपवाद रखा जो वह जानते हैं, ताकि सृष्टि उस चीज़ में अपवाद रखे जो वे नहीं जानते, जैसा कि थ़लब (6) ने कहा। कहा जाता है: अल्लाह को पता था कि वह हुदैबिया में उनके साथ मौजूद कुछ लोगों को मार देगा, इसलिए इस कारण से अपवाद हुआ, जैसा कि अल-हुसैन इब्न अल-फदल (7) ने कहा। कहा जाता है: अपवाद {सुरक्षा के साथ} से है, और यह बंदों को सामान्य व्यवहार के अनुसार संबोधित करने की ओर वापस जाता है (8)। कहा जाता है: "यदि अल्लाह चाहे" का अर्थ है: यदि अल्लाह तुम्हें प्रवेश करने का आदेश दे (9)। कहा जाता है: अर्थात: यदि अल्लाह आसान कर दे। कहा जाता है: "यदि अल्लाह चाहे" का अर्थ है:

(1) इसी तरह का कथन 'अल-नुकत वल-उयून' 5/322 में है, और अल-तबरी ने 21/316 में इसका संक्षेप में उल्लेख किया है। (2) यह मुजाहिद का कथन है। अल-तबरी ने इसे 21/316 में निकाला है, और अल-अलुसी ने 26/120 में उल्लेख किया है कि कहने वालों का कहना है: हुदैबिया जाने से पहले का सपना सबसे सही है। (3) (m) में: और वास्तव में सपना। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/205 में इसी तरह का कथन। (5) (z) में: आवश्यक है। (6) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 4/145 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 7/443 में। (7) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर

4/205 में इसका उल्लेख किया है। (8) इब्न अल-जौज़ी ने इसी तरह 'ज़ाद अल-मसीर' 7/444 में इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-थअलबी को जिम्मेदार ठहराया है। (9) यह ज़ज्जाज का कथन है जैसा कि उनकी किताब 'मआनी अल-कुरान' 5/28 में है।

سورة الفتح: آیت 27 337

مکہ؛ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {بیشک اللہ نے اپنے رسول کے خواب کو سچ کر دکھایا} تو انہیں مطلع کیا کہ وہ اس سال کے علاوہ داخل ہوں گے، اور ان ﷺ کا خواب حق تھا(1)۔ اور کہا گیا: یہ ابوبکر تھے جنہوں نے کہا: خواب کسی وقت کے ساتھ مقید نہیں تھا، اور وہ داخل ہوں گے۔ اور مروی ہے کہ خواب حدیبیہ میں تھا(2)، اور انبیاء کا خواب (3) حق ہوتا ہے۔ اور خواب انبیاء کی طرف وحی کی صورتوں میں سے ایک صورت ہے۔

{تم ضرور داخل ہو گے} یعنی: اگلے سال {مسجد حرام میں ان شاء اللہ} ابن کیسان نے کہا: یہ اس بات کی حکایت ہے جو نبی ﷺ سے ان کے خواب میں کہی گئی؛ ان سے خواب میں اس طرح خطاب کیا گیا جیسے عام طور پر ہوتا ہے؛ تو اللہ نے اپنے رسول کے بارے میں خبر دی کہ انہوں نے یہ کہا، اور اسی لیے استثناء فرمایا؛ اللہ تعالیٰ کے ادب سے با ادب ہو کر جہاں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہرگز کسی چیز کے بارے میں یہ نہ کہنا کہ میں کل اسے کرنے والا ہوں مگر یہ کہ اللہ چاہے} الکہف: 23۔ اور کہا گیا: اللہ نے بندوں سے اس طرح خطاب کیا جس طرح وہ ان سے سننا پسند فرماتا ہے(5)، جیسا کہ فرمایا: {اور ہرگز کسی چیز کے بارے میں یہ نہ کہنا کہ میں کل اسے کرنے والا ہوں مگر یہ کہ اللہ چاہے}۔ اور کہا گیا: اس نے اس چیز میں استثناء فرمایا جو وہ جانتا ہے، تاکہ مخلوق اس میں استثناء کرے جسے وہ نہیں جانتے، یہ ثعلب (6) نے کہا۔ اور کہا گیا: اللہ کو معلوم تھا کہ وہ ان میں سے بعض کو مار دے گا جو حدیبیہ میں آپ کے ساتھ تھے، تو اس معنی کے لیے استثناء واقع ہوا، یہ حسین بن فضل (7) نے کہا۔ اور کہا گیا: استثناء {امن و امان کے ساتھ} سے ہے، اور یہ بندوں سے اس طرح خطاب کرنے کی طرف لوٹتا ہے جو عام طور پر

رائج ہے(8)۔ اور کہا گیا: «ان شاء اللہ» کا معنی ہے: اگر اللہ تمہیں داخل ہونے کا حکم دے(9)۔ اور کہا گیا: یعنی: اگر اللہ آسان کر دے۔ اور کہا گیا: «ان شاء اللہ» یعنی:

(1) اسی طرح کا قول النکت والعیون 322/5 میں ہے، اور اسے طبری نے مختصراً 316/21 میں روایت کیا ہے۔ (2) یہ مجاہد کا قول ہے۔ اور اسے طبری نے 316/21 میں روایت کیا ہے، اور آلوسی نے 120/26 میں ذکر کیا ہے کہ کہنے والے کا قول ہے: کہ خواب حدیبیہ کی طرف نکلنے سے پہلے تھا، زیادہ صحیح ہے۔ (3) (م) میں ہے: اور بے شک خواب۔ (4) اسی طرح کا قول تفسیر بغوی 205/4 میں ہے۔ (5) (ظ) میں ہے: واجب ہے۔ (6) اسے واحدی نے الوسیط 145/4 میں اور ابن جوزی نے زاد المسیر 443/7 میں ذکر کیا ہے۔ (7) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 205/4 میں ذکر کیا ہے۔ (8) اسے ابن جوزی نے زاد المسیر 444/7 میں اسی طرح ذکر کیا ہے اور اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (9) یہ زجاج کا قول ہے جیسا کہ ان کی کتاب معانی القرآن 28/5 میں ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 27

338

As God willed. Abu Ubaidah said: "In" means "id"(1), i.e., since God willed, like the Almighty's saying: {Fear God and give up what remains of usury, if you are believers} [Al-Baqarah: 278], meaning: since you were. And there is a distance in this, because "id" refers to the past of the verb, and "idha" refers to the future, and this entry is in the future. So He promised them entry into the Sacred Mosque and made it conditional upon [His] will, and that was in the year of Al-Hudaybiyyah; He informed his companions of that, and they rejoiced; then it was delayed from the year they had hoped for, which grieved them and was hard on them, and he made peace with them and returned; then God permitted it in the following year, so God revealed: {God has certainly fulfilled His Messenger's vision in truth}. It was said to him in a dream: {You will surely enter the Sacred Mosque, if God wills}. So He related in the revelation what was said to him in the dream; there is no doubt here as some claimed that the exception (istithna) indicates doubt, for God Almighty does not doubt, and "you will surely enter" is a certainty, so how could there be doubt? So "in" means "idha"(2).

{Secure} i.e., from the enemy. {Having your heads shaved and [hair] shortened} Shaving and shortening are both for men, and that is why the masculine form prevails over the feminine. Shaving is better, and for women there is only shortening. The discussion on this has already passed in "Al-Baqarah"(3). In the Sahih [hadith], Mu'awiyah took some of the Prophet's ﷺ hair at Al-Marwa with a mishqas(4). This was during the Umrah, not the Hajj; because the Prophet ﷺ shaved [his head] during his Hajj(5).

{Without fear} is a 'hal' (circumstantial adverb) for 'those who shave and those who shorten', and the meaning is: not fearing(6).

---

(1) Mentioned from Abu Ubaidah by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/145, and Al-Baghawi in his Tafsir 4/205, and Al-Nahhas pointed to it in I'rab al-Qur'an 5/204, then rejected it. (2) In the manuscripts: 'id', and the established one is from (m). (3) 3/287. (4) Recorded by Ahmad (16885), Al-Bukhari (1730), and Muslim (1246). The mishqas is an arrow-head if it is long and not wide. Al-Nihayah (Shaqs). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1697 and the report of the Prophet ﷺ shaving in his Hajj; recorded by Ahmad (4889), Al-Bukhari (1726), and Muslim (1304). (6) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/678.

सूरह अल-फतह: आयत 27

338

जैसा कि अल्लाह ने चाहा। अबू उबैदाह ने कहा: "इन" का अर्थ "इज़"(1) है, यानी: जब अल्लाह ने चाहा, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कहना है: {अल्लाह से डरो और जो सूद (ब्याज) बच गया है उसे छोड़ दो, यदि तुम आस्तिक हो} [अल-बक़रह: 278], यानी: चूँकि तुम थे। और इसमें कुछ दूरी है, क्योंकि "इज़" क्रिया के अतीत के लिए है, और "इज़ा" भविष्य के लिए है, और यह प्रवेश भविष्य में है। इसलिए उसने उनसे मस्जिद-अल-हराम में प्रवेश का वादा किया और इसे अपनी इच्छा (मशीयत) पर निर्भर कर दिया, और वह हुदैबिया का वर्ष था; उसने अपने साथियों को इस बारे में सूचित किया, और वे हर्षित हुए; फिर जिस वर्ष की उन्होंने आशा की थी उससे इसमें देरी हुई, जिससे उन्हें दुख हुआ और यह उन पर भारी पड़ा, और उसने उनके साथ समझौता किया और वापस लौट आए; फिर अगले वर्ष अल्लाह ने अनुमति दी, तो अल्लाह ने अवतरित किया: {निश्चित रूप से अल्लाह ने अपने रसूल को सच्चाई के साथ स्वप्न को सच कर दिखाया}। उनसे स्वप्न में कहा गया था: {तुम अवश्य मस्जिद-अल-हराम में प्रवेश करोगे, यदि अल्लाह ने चाहा}। तो उसने रहस्योद्घाटन (तन्ज़ील) में वही बताया जो उनसे स्वप्न में कहा गया था; यहाँ कोई संदेह नहीं है जैसा कि कुछ लोगों ने दावा किया कि अपवाद (इस्तिथना) संदेह को दर्शाता है, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान संदेह नहीं करता है, और "तुम अवश्य प्रवेश करोगे" एक वास्तविकता (तहक़ीक़) है, तो संदेह कैसे हो सकता है? तो "इन" का अर्थ "इज़ा"(2) है।

{सुरक्षित} अर्थात: शत्रु से। {अपने सिर मुँड़ाते हुए और [बाल] छोटे कराते हुए} मुँड़ाना (तहलीक़) और छोटा कराना (तक्सीर) दोनों पुरुषों के लिए हैं, और इसीलिए स्त्रीलिंग पर पुल्लिंग को प्रधानता दी गई है। मुँड़ाना बेहतर है, और महिलाओं के लिए केवल छोटा कराना है। इस पर चर्चा "अल-बक़रह"(3) में पहले ही हो चुकी है। सहीह [हदीस] में है कि मुआविया ने अल-मरवा में एक 'मिश्क़स'(4) से नबी ﷺ के कुछ बाल लिए थे। यह उमरा के दौरान था, हज के दौरान नहीं; क्योंकि नबी ﷺ ने अपने हज(5) के दौरान अपना सिर मुँड़ाया था।

{बिना किसी डर के} 'मुहल्लिकीन' (मुँड़ाने वालों) और 'मुकस्सरीन' (छोटा कराने वालों) के लिए एक 'हाल' (परिस्थितिजन्य क्रिया विशेषण) है, और इसका अर्थ है: बिना डरे हुए(6)।

(1) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/145 में अबू उबैदाह से इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/205 में, और अल-नहस ने इराब अल-कुरान 5/204 में इसकी ओर संकेत किया, फिर इसे खारिज कर दिया। (2) हस्तलिपियों में: 'इज़', और स्थापित वाला (म) से है। (3) 3/287। (4) इसे अहमद (16885), बुखारी (1730) और मुस्लिम (1246) द्वारा संकलित किया गया है। मिश्क़स एक तीर का फल है यदि वह लंबा हो और चौड़ा न हो। अल-निहाया (शक़्स)। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1697 और नबी ﷺ के अपने हज में सिर मुँड़ाने की खबर; अहमद (4889), बुखारी (1726) और मुस्लिम (1304) द्वारा संकलित। (6) मुश्किल इराब अल-कुरान 2/678।

سورة الفتح: آیت ۲۷

۳۳۸

جیسا کہ اللہ نے چاہا۔ اور ابوعبیدہ نے کہا: «إنْ» بمعنی «إذْ»(۱) ہے، یعنی: جب اللہ نے چاہا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَوا إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ [البقرة: ۲۷۸] یعنی: جب تم (مومن) تھے۔ اور اس میں (حقیقت سے) دوری ہے، کیونکہ «إذ» فعل کے ماضی کے لیے ہے، اور «إذا» مستقبل کے لیے ہے، اور یہ داخلہ مستقبل میں ہے۔ چنانچہ اللہ نے ان سے مسجدِ حرام میں داخلے کا وعدہ کیا اور اسے اپنی مشیت (چاہت) پر معلق کر دیا، اور وہ حدیبیہ کا سال تھا؛ تو آپ ﷺ نے اپنے صحابہ کو اس کی خبر دی، جس پر وہ خوش ہوئے؛ پھر جس سال کی وہ امید کر رہے تھے اس سے اس میں تاخیر ہو گئی، جس سے وہ غمزدہ ہوئے اور یہ ان پر شاق گزرا، اور آپ ﷺ نے ان سے صلح کر لی اور واپس لوٹ آئے؛ پھر اگلے سال اللہ نے اجازت دے دی، تو اللہ نے نازل فرمایا: ﴿لَّقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ﴾۔ اور آپ ﷺ سے خواب میں کہا گیا تھا: ﴿لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِن شَاءَ اللَّهُ﴾۔ پس اللہ نے تنزیل (وحی) میں وہی ذکر فرمایا جو خواب میں کہا گیا تھا؛ لہٰذا یہاں کوئی شک نہیں جیسا کہ بعض نے گمان کیا کہ استثناء شک پر دلالت کرتا ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ شک نہیں کرتا، اور «لَتَدْخُلُنَّ» (تم ضرور داخل ہو گے) تحقیق ہے، تو شک کیسے ہو سکتا ہے۔ پس «إنْ» بمعنی «إذا»(۲) ہے۔

﴿ءَامِنِينَ﴾ یعنی: دشمن سے محفوظ۔ ﴿مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ﴾ سر منڈوانا اور بال کٹوانا دونوں مردوں کے لیے ہیں، اسی لیے مؤنث پر مذکر کو غالب رکھا گیا ہے۔ اور حلق (سر منڈوانا) افضل ہے، اور عورتوں کے لیے صرف قصر (بال کٹوانا) ہے۔ اور اس بارے میں بات «البقرة»(۳) میں گزر چکی ہے۔ اور صحیح [حدیث] میں ہے کہ معاویہ نے مروہ پر ایک «مِشْقَص»(٤) سے نبی ﷺ

کے کچھ بال لیے تھے۔ اور یہ عمرہ میں تھا نہ کہ حج میں؛ کیونکہ نبی ﷺ نے اپنے حج(٥) میں سر منڈوایا تھا۔

﴿لَا تَخَافُونَ﴾ محلِّقین اور مقصِّرین کے لیے 'حال' ہے، اور تقدیر (مطلب) ہے: بغیر خوف زدہ ہوئے(٦)۔

---

(١) اسے ابوعبیدہ سے الواحدی نے الوسیط ٤/١٤٥ میں، اور البغوي نے اپنی تفسیر ٤/٢٠٥ میں ذکر کیا ہے، اور النحاس نے إعراب القرآن ٥/٢٠٤ میں اس کی طرف اشارہ کیا، پھر اسے رد کر دیا۔ (٢) خطی نسخوں میں: «إذ»، اور ثابت شدہ نسخہ (م) سے ہے۔ (٣) ٣/٢٨٧۔ (٤) اسے احمد (١٦٨٨٥)، البخاري (١٧٣٠)، اور مسلم (١٢٤٦) نے روایت کیا ہے۔ اور مشقص: تیر کا پھل جب وہ لمبا ہو اور چوڑا نہ ہو۔ النہایۃ (شقص)۔ (٥) ابن العربي کی أحکام القرآن ٤/١٦٩٧ اور نبی ﷺ کے اپنے حج میں سر منڈوانے کی خبر؛ اسے احمد (٤٨٨٩)، البخاري (١٧٢٦)، اور مسلم (١٣٠٤) نے روایت کیا ہے۔ (٦) مشکل إعراب القرآن ٢/٦٧٨۔

Surah Al-Fath: Verses 27 - 28 339

{What you knew not} i.e., He knew what good and benefit lay in delaying the entry [into Makkah] which you did not know (1). That is because when he, peace and blessings be upon him, returned [from Hudaybiyyah], he proceeded to Khaybar and conquered it. He returned with the wealth of Khaybar, and acquired many times more equipment and strength than he had that year. He then approached Makkah with preparation, strength, and equipment many times over. Al-Kalbi said: i.e., He knew that entry into it was delayed for a year, which you did not know. And it was said: He knew that in Makkah there were believing men and believing women whom you did not know (2). {And He granted, besides that, a near victory} i.e., before the fulfillment of the Prophet's ﷺ vision, the conquest of Khaybar; this was said by Ibn Zayd and Ad-Dahhak (3). It was also said: the conquest of Makkah. Mujahid said: It is the Treaty of Hudaybiyyah (4); and this was the view of most commentators. Az-Zuhri said: There was no victory (5) in Islam greater than the Treaty of Hudaybiyyah; because fighting would only occur when people met. When the truce took place, the war laid down its burdens, and people felt safe with one another. They met and engaged in conversation and debate. No one of sound mind was spoken to about Islam but that they embraced it. Indeed, in those two years, as many people entered Islam as had entered it before then, or even more (6). Evidence of this is that on the day of Hudaybiyyah in the sixth year, they were one thousand and four hundred, and after the year of Hudaybiyyah, in the eighth year, they were ten thousand. Allah Almighty's saying: {He it is Who has sent His Messenger with guidance and the religion of truth, that He may make it prevail over all religions. And sufficient is Allah as a Witness. (28)} Allah Almighty's saying: {He it is Who has sent His Messenger} meaning: Muhammad ﷺ {with guidance and the religion of truth}.

---

(1) Al-Waseet 4/145. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/322. (3) Ibn Jarir at-Tabari recorded the saying of Ibn Zayd 21/319. (4) Tafsir Mujahid 2/603, and at-Tabari recorded it 21/318. (5) In (Z) and (M): What Allah opened. (6) Recorded by at-Tabari 21/318, and in it: No victory was opened in Islam.

सूरह अल-फतह: आयत 27 - 28 339

{जो तुम नहीं जानते थे} यानी, वह उस भलाई और सुधार को जानता था जो प्रवेश में देरी करने में थी जिसे तुम नहीं जानते थे (1)। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम (हुदैबिया से) लौटे, तो वहां से खैबर की ओर गए और उसे फतह किया। वह खैबर के माल के साथ लौटे, और उस वर्ष उनके पास जितनी सामग्री और शक्ति थी, उससे कई गुना अधिक प्राप्त की। फिर वह मक्का की ओर उससे कई गुना अधिक तैयारी, शक्ति और सामग्री के साथ बढ़े। अल-कल्बी ने कहा: यानी वह जानता था कि इसमें प्रवेश एक साल के लिए टल गया है, जिसे तुम नहीं जानते थे। और कहा गया: वह जानता था कि मक्का में कुछ मोमिन मर्द और मोमिन औरतें थीं जिन्हें तुम नहीं जानते थे (2)। {और उसने इसके अलावा एक करीबी फतह दी} यानी, नबी ﷺ के ख्वाब के पूरा होने से पहले खैबर की फतह; यह इब्न ज़ैद और अद-दह्हाक ने कहा है (3)। और कहा गया: मक्का की फतह। मुजाहिद ने कहा: यह हुदैबिया की संधि है (4); और अधिकांश मुफस्सिरीन (टीकाकारों) ने यही कहा है। अज़-ज़ुहरी ने कहा: इस्लाम में हुदैबिया की संधि से बड़ी कोई जीत (5) नहीं हुई; क्योंकि युद्ध तभी होता था जब लोग मिलते थे। जब सुलह (युद्धविराम) हो गई, तो युद्ध ने अपने हथियार डाल दिए, और लोग एक-दूसरे से सुरक्षित हो गए। वे मिले और आपस में बातचीत और बहस की। जिस किसी बुद्धिमान व्यक्ति से इस्लाम के बारे में बात की गई, उसने उसे स्वीकार कर लिया। वास्तव में, उन दो वर्षों में इस्लाम में उतने ही लोग शामिल हुए जितने उससे पहले शामिल हुए थे या उससे भी अधिक (6)। इसका प्रमाण यह है कि छठे वर्ष हुदैबिया के दिन वे चौदह सौ थे, और हुदैबिया के साल के बाद आठवें वर्ष में वे दस हजार थे। अल्लाह तआला का फरमान: {वही है जिसने अपने रसूल को मार्गदर्शन और सच्चे धर्म के साथ भेजा ताकि उसे सब धर्मों पर प्रबल कर दे। और अल्लाह गवाह के रूप में पर्याप्त है। (28)} अल्लाह तआला का फरमान: {वही है जिसने अपने रसूल को भेजा} यानी: मुहम्मद ﷺ को {मार्गदर्शन और सच्चे धर्म के साथ}।

---

(1) अल-वसीत 4/145। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/322। (3) इब्न ज़रीर अत-तबरी ने इब्न ज़ैद का कथन दर्ज किया है 21/319। (4) तफ़सीर मुजाहिद 2/603, और अत-तबरी ने इसे दर्ज किया है 21/318। (5) (ज़) और (म) में: जो अल्लाह ने खोला। (6) अत-तबरी ने इसे 21/318 में दर्ज किया है, और उसमें है: इस्लाम में कोई फतह नहीं हुई।

سورہ الفتح: آیات ۲۷ - ۲۸ ۳۳۹

﴿ما لم تعلموا﴾ یعنی: وہ جانتا تھا کہ داخلے میں تاخیر میں کیا خیر اور بھلائی تھی جو تم نہیں جانتے تھے (۱)۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ جب آپ صلی اللہ علیہ وسلم (حدیبیہ سے) واپس آئے تو وہاں سے خیبر کی طرف بڑھے اور اسے فتح کر لیا۔ آپ خیبر کے مال و دولت کے ساتھ واپس آئے، اور اس سال جتنی تیاری اور قوت تھی اس سے کئی گنا زیادہ حاصل کی، اور مکہ کی طرف اس سے کئی گنا زیادہ تیاری، قوت اور ساز و سامان کے ساتھ متوجہ ہوئے۔ اور کلبی نے کہا: یعنی وہ جانتا تھا کہ اس میں داخلہ ایک سال کے لیے موخر ہے، جو تم نہیں جانتے تھے۔ اور کہا گیا: وہ جانتا تھا کہ مکہ میں ایسے مومن مرد اور مومن عورتیں تھیں جنہیں تم نہیں جانتے تھے (۲)۔ ﴿فجعل من دون ذلك فتحا قريبا﴾ یعنی: نبی ﷺ کے خواب (کے پورا ہونے) سے پہلے خیبر کی فتح؛ یہ ابن زید اور ضحاک نے کہا (۳)۔ اور کہا گیا: فتح مکہ۔ مجاہد نے کہا: یہ صلح حدیبیہ ہے (۴)؛ اور اکثر مفسرین نے یہی کہا ہے۔ زہری نے کہا: اسلام میں صلح حدیبیہ سے بڑی کوئی فتح (۵) نہیں ہوئی؛ کیونکہ جنگ صرف اس وقت ہوتی تھی جب لوگ ملتے تھے۔ پس جب صلح ہوگئی تو جنگ نے اپنے ہتھیار ڈال دیے، اور لوگ ایک دوسرے سے مامون ہوگئے؛ پس وہ ملے اور بات چیت اور مناظرہ کیا، چنانچہ جس کسی عقل مند شخص سے اسلام کے بارے میں بات کی گئی اس نے اسے قبول کر لیا| پس یقیناً ان دو سالوں میں اسلام میں اتنے لوگ داخل ہوئے جتنے اس سے پہلے اسلام میں داخل ہوئے تھے بلکہ اس سے بھی زیادہ (۶)۔ اس پر یہ بات دلالت کرتی ہے کہ سن چھ ہجری حدیبیہ کے دن وہ چودہ سو تھے، اور سالِ حدیبیہ کے بعد سن آٹھ ہجری میں وہ دس ہزار تھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ ۚ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا ۲۸﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ﴾ یعنی: محمد ﷺ کو ﴿بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ﴾

(١) الوسيط ٤/ ١٤٥۔ (٢) النكت والعيون ٣٢٢/٥۔ (٣) ابن جرير طبرى نے ابن زيد كا قول نقل كيا ہے ٣١٩/٢١۔ (٤) تفسير مجاہد ٦٠٣/٢، اور اسے طبرى نے نكالا ہے ٣١٨/٢١۔ (٥) (ز) اور (م) ميں ہے: جو الله نے فتح كيا۔ (٦) اسے طبرى نے ٣١٨/٢١ ميں نكالا ہے، اور اس ميں ہے: اسلام ميں كوئى فتح نہيں ہوئى جو اس جيسى ہو۔

340 Surah Al-Fath: Verses 28 - 29

“That He may manifest it over all religion”: meaning, to elevate it over all religions. “Religion” (Ad-Din) is a noun functioning as an infinitive, and the singular and plural forms are identical in it. And it was said: meaning: that He may manifest His Messenger over all religion - i.e., over the religion which He has legislated - with proof, then with hand and sword; and abrogate what is besides it.

“And sufficient is Allah as a Witness”: “Witness” (shahidan) is in the accusative case as an explanation (tamyiz), and the “ba” is extra, meaning: Allah is sufficient as a witness for His Prophet (PBUH); and His witnessing for him clarifies the truth of his prophethood through miracles. And it was said: “Witness” over what he was sent with; because the disbelievers refused to write: “This is what Muhammad, the Messenger of Allah, has agreed upon” (1).

The Almighty's saying: “Muhammad is the Messenger of Allah; and those with him are forceful against the disbelievers, merciful among themselves. You see them bowing and prostrating [in prayer], seeking bounty from Allah and [His] pleasure. Their mark is on their faces from the trace of prostration. That is their description in the Torah. And their description in the Gospel is as a plant which produces its offshoots and strengthens them so they grow firm and stand upon their stalks, delighting the sowers, so that He may enrage by them the disbelievers. Allah has promised those who believe and do righteous deeds among them forgiveness and a great reward.”

There are five matters in it:

The first: The Almighty's saying: “Muhammad is the Messenger of Allah”. “Muhammad” is the subject (mubtada), and “Messenger” is its predicate (khabar). It was also said: “Muhammad” is the beginning, and “Messenger of Allah” is its attribute (na't), and “and those with him” is conjoined to the subject, and the predicate is in what follows it; so one does not stop, according to this estimation, at “Messenger of Allah”. According to the first [view], one stops at “Messenger of Allah”; because his attributes, peace and blessings be upon him, are more than what he described his companions with (2); thus “Muhammad” is the beginning, and “Messenger of Allah” is the predicate; “and those with him” is a second subject, “forceful” is its predicate, and “merciful” is a second predicate (3).

And that the attributes are in a sentence [describing] the companions of the Prophet (PBUH) is most likely. Ibn Abbas said: People...

(1) The story was mentioned earlier 16/316, 318. (2) The word “be” is not in (M). (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/678-679.

३४० सूरा अल-फतह: आयत २८ - २९

“ताकि उसे समस्त धर्मों पर प्रबल कर दे”: अर्थात्, उसे सभी धर्मों पर ऊंचा कर दे। 'दीन' (धर्म) एक संज्ञा है जिसका अर्थ स्रोत (मस्दर) के रूप में है, और इसमें एकवचन और बहुवचन शब्द समान होते हैं। और कहा गया: अर्थात्: ताकि वह अपने रसूल को समस्त धर्मों पर - यानी उस धर्म पर जिसे उसने शरीयत बनाया है - प्रमाण के साथ, फिर हाथ और तलवार के साथ प्रबल कर दे; और उसके अलावा अन्य को निरस्त कर दे।

“और अल्लाह गवाह के रूप में काफी है”: 'गवाह' (शहीदन) व्याख्या (तफ़सीर) के रूप में नसब (accusative) में है, और 'बा' अतिरिक्त है, अर्थात: अल्लाह अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए गवाह के रूप में काफी है; और उसके लिए उसकी गवाही चमत्कारों के माध्यम से उसकी नुबुब्बत की सच्चाई को स्पष्ट करती है। और कहा गया: 'गवाह' उस चीज़ पर जिसके साथ उसे भेजा गया था; क्योंकि काफिरों ने यह लिखने से इनकार कर दिया था: 'यह वह है जिस पर अल्लाह के रसूल मुहम्मद ने संधि की है' (१)।

अल्लाह तआला का फरमान: “मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं; और जो लोग उनके साथ हैं, वे काफिरों पर कड़े और आपस में दयावान हैं। तुम उन्हें रुकू और सजदा करते हुए देखोगे, वे अल्लाह का फज़ल और उसकी रज़ा चाहते हैं। उनके चेहरों पर सजदों के निशान हैं। यह उनका हाल तौरात में है। और इंजील में उनका हाल उस खेती की तरह है जिसने अपनी कोपल निकाली, फिर उसे मज़बूत किया, फिर वह मोटी हुई और अपने तने पर सीधी खड़ी हो गई, किसानों को खुश करती है, ताकि वह उनके ज़रिये काफिरों को जलाए। अल्लाह ने उन लोगों से जो उनमें से ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए, मगफिरत और बड़े अज्र का वादा किया है।”

इसमें पाँच मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: “मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं”। 'मुहम्मद' मुबतदा (विषय) है, और 'रसूल' उसकी खबर (विधेय) है। और कहा गया: 'मुहम्मद' इब्तिदा (शुरुआत) है, और 'रसूलुल्लाह' उसकी सिफ़त (विशेषण) है, 'और जो लोग उनके साथ हैं' मुबतदा पर अत्फ़ (संयोजन) है, और खबर इसके बाद वाले हिस्से में है; तो इस अनुमान के अनुसार 'रसूलुल्लाह' पर रुकना (वक़्फ़) नहीं चाहिए। और पहले (मत) के अनुसार 'रसूलुल्लाह' पर रुका जाएगा; क्योंकि आपकी सिफ़तें, आप पर दुरूद और सलाम हो, उन सिफ़तों से ज़्यादा हैं जिनके साथ उन्होंने अपने साथियों

का वर्णन किया (२); तो 'मुहम्मद' इब्तिदा होगा, और 'रसूलुल्लाह' खबर; 'और जो लोग उनके साथ हैं' दूसरा मुबतदा है, 'अशिद्दा' उसकी खबर है, और 'रुहमा' दूसरी खबर है (३)।

और सिफ़तों का नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सहाबा के जुमले में होना अधिक संभावित है। इब्न अब्बास ने कहा: लोग...

(१) कहानी पहले १६/३१६, ३१८ में आ चुकी है। (२) शब्द: 'बिही' (be). (M) में नहीं है। (३) मुशकिल इराब अल-कुरान २/ ६७८-६७९।

۳۴۰ سورة الفتح: آیات ۲۸ - ۲۹

«لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» یعنی: اسے تمام ادیان پر بلندی عطا فرمائے۔ پس 'دین' مصدر کے معنی میں ایک اسم ہے، اور اس میں واحد اور جمع کا لفظ برابر رہتا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: تاکہ وہ اپنے رسول کو پورے دین پر - یعنی اس دین پر جسے اس نے مشروع کیا ہے - دلیل کے ساتھ، پھر ہاتھ اور تلوار کے ساتھ غالب کر دے؛ اور اس کے علاوہ جو کچھ ہے اسے منسوخ کر دے۔

«وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً» 'شہیداً' تفسیر کی بنیاد پر منصوب ہے، اور 'باء' زائدہ ہے، یعنی: اللہ اپنے نبی ﷺ کے لیے بطور گواہ کافی ہے؛ اور ان کے لیے اس کی گواہی معجزات کے ذریعے ان کی نبوت کی سچائی کو ظاہر کرتی ہے۔ اور کہا گیا: 'شہیداً' اس بات پر جس کے ساتھ انہیں بھیجا گیا؛ کیونکہ کفار نے یہ لکھنے سے انکار کر دیا تھا: «هذا ما صالح عليه محمّدٌ رسولُ الله» (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُّحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ ۚ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ ۖ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا ۖ سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِم مِّنْ أَثَرِ السُّجُودِ ۚ ذَٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ ۚ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ ۗ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُم مَّغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُّحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ﴾ «محمد» مبتدا ہے، اور «رسول» اس کی خبر ہے۔ اور کہا گیا: «محمد» ابتدا ہے، اور «رسول اللہ» اس کی صفت ہے، «وَالَّذِينَ مَعَهُ» مبتدا پر عطف ہے، اور خبر اس کے بعد والے حصے میں ہے؛ پس اس تقدیر کے مطابق «رَسُولُ اللَّهِ» پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور پہلے (قول) کے مطابق «رَسُولُ اللَّهِ» پر وقف کیا جائے گا؛ کیونکہ آپ علیہ الصلوٰۃ

والسلام کی صفات ان صفات سے زیادہ ہیں جن کے ساتھ آپ نے اپنے صحابہ کو متصف کیا (۲)؛ پس «محمد» ابتدا ہوگا، اور «رسول اللہ» خبر؛ «والذین معہ» دوسرا مبتدا ہے، «اشداء» اس کی خبر ہے، اور «رحماء» دوسری خبر ہے (۳)۔

اور صفات کا نبی ﷺ کے صحابہ کے جملے میں ہونا زیادہ قرین قیاس ہے۔ ابن عباس نے کہا: اہل...

(۱) قصہ پہلے ۱۶/ ۳۱۶، ۳۱۸ میں گزر چکا ہے۔ (۲) لفظ: 'بہ'۔ (م) میں نہیں ہے۔ (۳) مشکل اعراب القرآن ۲/ ۶۷۸-۶۷۹۔

Surah Al-Fath: Verse 29 341

Al-Hudaybiyyah "severe against the disbelievers," meaning: harsh towards them like a lion with its prey (1). It was said: the meaning of "those with him" refers to all believers. "Compassionate among themselves," i.e., they show mercy to one another. It was said: they are sympathetic and loving (2). Al-Hasan read: "severe against the disbelievers, compassionate among themselves" in the accusative case as a state (hal) (3), as if he said: And those with him, in their state of being harsh toward the disbelievers and compassionate among themselves, "you see them bowing and prostrating," an indication of their frequent prayer. "Seeking bounty from Allah and [His] pleasure," i.e., they seek Paradise and the pleasure of Allah Almighty. Second: His saying, Exalted is He: "Their mark is on their faces from the trace of prostration." Sima means the mark; it has two linguistic forms: with elongation (Mad) and shortening (Qasr), meaning: the signs of late-night prayer (Tahajjud) and indicators of staying awake appeared. In Sunan Ibn Majah, it says: Ismail ibn Muhammad al-Talhi told us, he said: Thabit ibn Musa Abu Yazid told us, from Sharik, from al-A'mash, from Abu Sufyan, from Jabir, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever prays much at night, his face becomes beautiful during the day" (4). Ibn al-Arabi said (5): A group of people inserted it into the Hadith of the Prophet (peace be upon him) by mistake, and there is no mention of it from the Prophet (peace be upon him) even by a single letter. Ibn Wahb narrated from Malik regarding "Their mark is on their faces from the trace of prostration": This refers to what clings to their foreheads from the ground during prostration; Sa'id ibn Jubayr said the same. In the authentic Hadith from the Prophet (peace be upon him): He prayed on the morning of the twenty-first of Ramadan, and the mosque's roof leaked...

---

(1) Al-Waseet by al-Wahidi 4/146. (2) Tafsir al-Baghawi 4/206. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 143, and al-Muhtasib 2/276. (4) Sunan Ibn Majah (1333). Al-Hafiz Ibn Hajar (may Allah have mercy on him) said in al-Kafi al-Shaf p. 154: The imams of Hadith, Ibn Adi, al-Daraqutni, al-Uqayli, Ibn Hibban, and al-Hakim agreed that it is a saying of Sharik which he said to Thabit when he entered. Ibn Adi said: A group stole it from Thabit, like Abdullah ibn Shubruma al-Shurayki and Abd al-Hamid ibn Bahr and others. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1698-1699.

सूरह अल-फत्ह: आयत 29 341

अल-हुदैबियाह "काफिरों के खिलाफ सख्त," यानी: उनके प्रति शेर की तरह कठोर जो अपने शिकार पर होता है (1)। यह भी कहा गया है: "जो उनके साथ हैं" का अर्थ सभी आस्तिक हैं। "आपस में दयालु," यानी, वे एक-दूसरे पर दया करते हैं। यह भी कहा गया है: वे सहानुभूतिपूर्ण और प्रेम करने वाले हैं (2)। अल-हसन ने पढ़ा: "काफिरों के खिलाफ सख्त, आपस में दयालु" हाल (स्थिति) के रूप में (3), जैसे कि उन्होंने कहा: और जो उनके साथ हैं, काफिरों के खिलाफ उनकी सख्ती और आपस में उनकी दयालुता की स्थिति में, "आप उन्हें रुकू और सजदा करते हुए देखते हैं," उनकी अधिक नमाज़ों के बारे में सूचना है। "अल्लाह के अनुग्रह और उसकी प्रसन्नता की तलाश में," यानी, वे जन्नत और अल्लाह तआला की रज़ा चाहते हैं। दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: "सजदे के निशान से उनके चेहरों पर उनकी निशानी है।" सीमा का अर्थ है 'निशान'; इसमें दो भाषाई रूप हैं: मद और क़स्र, यानी: रात की नमाज़ (तहज्जुद) के निशान और जागने के संकेत दिखाई देने लगे। सुनन इब्न माजह में है: इस्माइल बिन मुहम्मद अल-तल्ही ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: साबित बिन मूसा अबू यज़ीद ने हमसे शरीक से, उन्होंने अल-आमश से, उन्होंने अबू सुफ़यान से, उन्होंने जाबिर से रिवायत की, कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जो रात में बहुत नमाज़ पढ़ता है, दिन में उसका चेहरा सुंदर हो जाता है" (4)। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): कुछ लोगों ने इसे गलती से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस में डाल दिया, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसके बारे में एक अक्षर का भी ज़िक्र नहीं है। इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की "सजदे के निशान से उनके चेहरों पर उनकी निशानी है" के बारे में: यह उस चीज़ से संबंधित है जो सजदे के समय ज़मीन से उनके माथे पर चिपक जाती है; सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सही हदीस में है: उन्होंने रमजान की इक्कीसवीं सुबह को नमाज़ पढ़ी, और मस्जिद की छत टपक रही थी...

---

(1) अल-वासीत वाहिदी द्वारा 4/146। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/206। (3) अल-किरात अल-शादा पृ. 143, और अल-मुहतासिब 2/276। (4) सुनन इब्न माजह (1333)। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने अल-काफ़ी अल-शाफ़ पृ. 154 में कहा: हदीस के इमामों, इब्न अदी, अल-दारकुतनी, अल-उकैली, इब्न हिब्बान और अल-हाकिम ने इस बात पर सहमति व्यक्त की कि यह शरीक का कथन है जो उन्होंने साबित से तब कहा था जब वे दाखिल हुए थे। इब्न अदी ने कहा:

एक समूह ने इसे साबित से चुराया, जैसे अब्दुल्ला बिन शुबरुमा अल-शुरैकी और अब्दुल हमीद बिन बहर और अन्य। (5) अहकाम अल-कुरान 4/1698-1699 में।

سورة الفتح: آیت 29 341

حدیبیہ "کافروں پر سخت"، یعنی: ان پر ویسے ہی سخت جیسے شیر اپنے شکار پر ہوتا ہے (1)۔ اور کہا گیا: "الَّذِينَ مَعَهُ" (جو اس کے ساتھ ہیں) سے مراد تمام مومنین ہیں۔ "آپس میں رحم دل"، یعنی: وہ ایک دوسرے پر رحم کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: ایک دوسرے سے ہمدردی اور محبت کرنے والے ہیں (2)۔ اور الحسن نے پڑھا: "أَشِدَّاءَ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءَ بَيْنَهُمْ" حال کی بنا پر منسوب (3)، گویا انہوں نے کہا: اور جو اس کے ساتھ ہیں، کافروں پر اپنی سختی اور آپس میں اپنی رحمدلی کی حالت میں "تم انہیں رکوع اور سجدہ کرتے ہوئے دیکھتے ہو"، یہ ان کی کثرتِ نماز کی خبر ہے۔ "اللہ کا فضل اور اس کی رضا تلاش کرتے ہیں"، یعنی: وہ جنت اور اللہ تعالیٰ کی رضا چاہتے ہیں۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "سجدوں کے اثر سے ان کے چہروں پر ان کی نشانی ہے"۔ 'سیما' کے معنی علامت کے ہیں؛ اس میں دو لغتیں ہیں: مد اور قصر، یعنی: رات کے تہجد کی علامتیں اور جاگنے کے آثار ظاہر ہوئے۔ اور سنن ابن ماجہ میں ہے: ہمیں اسماعیل بن محمد الطلحی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ثابت بن موسیٰ ابو یزید نے شریک سے، انہوں نے الاعمش سے، انہوں نے ابو سفیان سے، انہوں نے جابر سے بیان کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس کی رات کی نماز زیادہ ہو، دن میں اس کا چہرہ خوبصورت ہو جاتا ہے" (4)۔ اور ابن العربی نے کہا (5): اسے کچھ لوگوں نے غلطی سے نبی ﷺ کی حدیث میں داخل کر دیا، جبکہ نبی ﷺ سے اس کے بارے میں ایک حرف کا بھی ذکر نہیں ہے۔ اور ابن وہب نے مالک سے روایت کیا: "سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِم مِّنْ أَثَرِ السُّجُودِ" اس سے مراد وہ چیز ہے جو سجدے کے وقت زمین سے ان کی پیشانیوں پر لگ جاتی ہے؛ سعید بن جبیر نے بھی یہی کہا۔ اور نبی ﷺ سے صحیح حدیث میں ہے: آپ نے رمضان کی اکیسویں کی صبح نماز پڑھی، اور مسجد کی چھت ٹپک رہی تھی...

(1) الوسیط للواحدی 4/146۔ (2) تفسیر البغوی 4/206۔ (3) القراءات الشاذة ص 143، اور المحتسب 2/276۔ (4) سنن ابن ماجہ (1333)۔ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ نے الکافی الشاف ص 154 میں کہا: ائمہ حدیث، ابن عدی، دارقطنی، عقیلی، ابن حبان اور حاکم کا اس پر اتفاق ہے کہ یہ شریک کا قول ہے جو انہوں نے ثابت سے اس وقت کہا جب وہ داخل ہوئے۔ ابن عدی نے کہا: اسے ایک جماعت نے ثابت سے چرایا ہے جیسے عبداللہ بن شبرمہ الشریکي اور عبد الحمید بن بحر وغیرہ۔ (5) احکام القرآن 4/1698-1699 میں۔

342 Surah Al-Fath: Verse 29

...and it was on a booth; the Prophet ﷺ finished his prayer with the trace of water and mud on his forehead and the tip of his nose (1).

Al-Hasan said: It is a whiteness that will be on the face on the Day of Resurrection (2). Sa'id bin Jubayr also said it, Al-Awfi narrated it from Ibn Abbas (3), and Az-Zuhri said it (4).

And in the Sahih on the authority of the Messenger of Allah ﷺ from the hadith of Abu Hurairah, in which: "Until when Allah has finished judging between the servants and wants to bring out by His mercy whom He wills from the people of the Fire; He orders the angels to bring out of the Fire whoever used not to associate anything with Allah, from among those whom Allah wants to have mercy on, among those who say 'There is no god but Allah'. They will recognize them in the Fire, recognizing them (5) by the trace of prostration. The Fire consumes the son of Adam except the trace of prostration; Allah has forbidden the Fire to consume the trace of prostration" (6).

Shahr bin Hawshab said: The place of prostration on their faces will be like the moon on the night of the full moon (7).

Ibn Abbas and Mujahid said: The mark (As-Sima) is in this world, and it is a good appearance. Mujahid also said: it is humility and modesty. Mansur said: I asked Mujahid about the saying of Allah Almighty: {Their mark is on their faces}, is it a mark that is between a man's eyes? He said: No; a man might have between his eyes something like a goat's knee, and he is harder of heart than stone, but it is a light in their faces from humility (8).

---

(1) Sahih al-Bukhari (2018), and Sahih Muslim (1167): (213) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him), and it is with Ahmad (11187). The meaning of 'wakafa' is 'dripped'. Al-Sihah (wakafa). (2) Narrated by at-Tabari 21/323. (3) Al-Awfi's narration from Ibn Abbas in Tafsir al-Baghawi 4/206. (4) In (z), (f), (q), and (m): 'He said'. Without 'waw'. What is established from (kh) and (za) and the narration of Az-Zuhri was mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 4/146. (5) The word: 'recognizing them'. Is not in (z), (q), and (m). (6) A portion of a long hadith narrated by Ahmad (7717), al-Bukhari (7437), and Muslim (182). (7) Tafsir al-Baghawi 4/206. (8) At-Tabari narrated their sayings 21/323-324.

342 सूरह अल-फत्ह: आयत 29

...और यह एक छप्पर पर था; तो पैगंबर ﷺ अपनी नमाज़ से फारिग हुए और उनके माथे और नाक की नोक पर पानी और मिट्टी का निशान था(1)।

हसन ने कहा: यह वह सफेदी है जो कयामत के दिन चेहरे पर होगी(2)। सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा, और इसे औफी ने इब्न अब्बास से रिवायत किया(3), और जुहरी ने भी यही कहा(4)।

और सहीह (बुखारी व मुस्लिम) में अल्लाह के रसूल ﷺ से अबू हुरैरा की हदीस में मरवी है: "यहाँ तक कि जब अल्लाह बंदों के बीच फैसला कर चुकेगा, और अपनी रहमत से आग वालों में से जिसे निकालना चाहेगा, निकालने का इरादा फरमाएगा; तो फरिश्तों को हुक्म देगा कि वे आग से उसे निकालें जो अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करता था, उनमें से जिन पर अल्लाह रहम करने का इरादा फरमाएगा, जो 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहते थे। तो वे उन्हें आग में पहचान लेंगे, उन्हें सजदे के निशान से पहचानेंगे(5)। आग इब्न आदम के(शरीर को) खा जाती है सिवाय सजदे के निशान के, अल्लाह ने आग पर हराम कर दिया है कि वह सजदे के निशान को खाए"(6)।

शहर बिन हौशब ने कहा: उनके चेहरों पर सजदे की जगह चौदहवीं के चाँद की तरह (रोशन) होगी(7)।

इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: 'सीमा' (निशान) दुनिया में है, और वह नेक सीरत और अच्छा आचरण है। मुजाहिद से यह भी मरवी है: वह खुशु (विनम्रता) और आज़िज़ी है। मंसूर कहते हैं: मैंने मुजाहिद से अल्लाह के इस कौल के बारे में पूछा: {उनकी निशानी उनके चेहरों पर है} क्या यह वह निशान है जो आदमी की आँखों के बीच (माथे पर) होता है? उन्होंने कहा: नहीं; कभी-कभी आदमी की आँखों के बीच बकरी के घुटने जैसा निशान होता है, और वह पत्थर से भी ज्यादा सख्त दिल होता है, बल्कि यह खुशु की वजह से उनके चेहरों का एक नूर (प्रकाश) है(8)।

---

(1) सहीह बुखारी (2018), और सहीह मुस्लिम (1167): (213) अबू सईद अल-खुद री रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से, और यह अहमद (11187) के पास है। और 'वकफा' का अर्थ है: बूंद। अस-सिहाह (वकफा)। (2) इसे अल-तबरी 21/323 ने रिवायत किया है। (3) तफ़सीर अल-बगवी 4/206 में इब्न अब्बास से अल-औफी की रिवायत। (4) (ज़), (फ), (क) और (म) में है: 'का-ला' (उन्होंने कहा)। वाव के बिना। और जो (ख) और (ज़) से साबित है और अल-ज़ुहरी की रिवायत को अल-वाहिदी ने

अल-वसीत 4/146 में ज़िक्र किया है। (5) शब्द: 'य'रिफूनहुम' (वे उन्हें पहचान लेंगे)। (ज़), (क) और (म) में नहीं है। (6) एक लंबी हदीस का टुकड़ा जिसे अहमद (7717), बुखारी (7437) और मुस्लिम (182) ने रिवायत किया है। (7) तफ़सीर अल-बगवी 4/206। (8) तबरी ने उनके कथनों को 21/323-324 में उद्धृत किया है।

342 سورہ الفتح: آیت 29

...اور وہ ایک چھپر پر تھا؛ تو نبی ﷺ اپنی نماز سے فارغ ہوئے اور آپ کی پیشانی اور ناک کے سرے پر پانی اور مٹی کا اثر تھا(1)۔

حسن بصری نے کہا: یہ وہ سفیدی ہے جو قیامت کے دن چہرے پر ہوگی(2)۔ سعید بن جبیر نے بھی یہی کہا، اور اسے عوفی نے ابن عباس سے روایت کیا(3)، اور زہری نے بھی یہی کہا(4)۔

اور صحیح (بخاری و مسلم) میں رسول اللہ ﷺ سے حضرت ابوہریرہ کی حدیث مروی ہے، جس میں ہے: "یہاں تک کہ جب اللہ بندوں کے درمیان فیصلہ کر چکے گا، اور اپنی رحمت سے آگ والوں میں سے جسے نکالنا چاہے گا تو نکالنے کا ارادہ فرمائے گا؛ تو فرشتوں کو حکم دے گا کہ وہ آگ سے اسے نکالیں جو اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہیں ٹھہراتا تھا، ان میں سے جن پر اللہ رحم کرنے کا ارادہ فرمائے گا، جو 'لا الہ الا اللہ' کہتے تھے۔ پس وہ انہیں آگ میں پہچان لیں گے، انہیں سجدے کے نشان سے پہچانیں گے(5)۔ آگ ابن آدم کے (جسم کے ہر حصے کو) کھاتی ہے سوائے سجدے کے نشان کے، اللہ نے آگ پر حرام کر دیا ہے کہ وہ سجدے کے نشان کو کھائے"(6)۔

شہر بن حوشب نے کہا: ان کے چہروں پر سجدے کی جگہ چودھویں کے چاند کی طرح (روشن) ہوگی(7)۔

ابن عباس اور مجاہد نے کہا: 'سیما' (علامت) دنیا میں ہے، اور وہ حسن اخلاق اور نیک سیرت ہے۔ مجاہد سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ خشوع اور عاجزی ہے۔ منصور کہتے ہیں: میں نے مجاہد سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: ﴿ان کی علامت ان کے چہروں میں ہے﴾ کیا یہ وہ نشان

ہے جو آدمی کی آنکھوں کے درمیان (پیشانی پر) ہوتا ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں؛ بسا اوقات آدمی کی آنکھوں کے درمیان بکری کے گھٹنے جیسا نشان ہوتا ہے، اور وہ پتھر سے بھی زیادہ سخت دل ہوتا ہے، بلکہ یہ خشوع کی وجہ سے ان کے چہروں کا ایک نور ہے(8)۔

---

(1) صحیح البخاری (2018)، اور صحیح مسلم (1167): (213) ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ احمد (11187) کے ہاں ہے۔ اور 'وکف' کے معنی ہیں: قطرہ ٹپکنا۔ الصحاح (وکف)۔ (2) اسے طبری نے 21/323 میں روایت کیا ہے۔ (3) تفسیر بغوی 4/206 میں ابن عباس سے عوفی کی روایت۔ (4) (ز)، (ف)، (ق) اور (م) میں ہے: "قاله" (انہوں نے کہا)۔ واؤ کے بغیر۔ اور جو (خ) اور (ظ) سے ثابت ہے اور زہری کی روایت اسے واحدی نے الوسیط 4/146 میں ذکر کیا ہے۔ (5) لفظ: "یعرفونهم" (وہ انہیں پہچان لیں گے)۔ (ز)، (ق) اور (م) میں نہیں ہے۔ (6) ایک طویل حدیث کا ٹکڑا جسے احمد (7717)، بخاری (7437) اور مسلم (182) نے روایت کیا ہے۔ (7) تفسیر بغوی 4/206۔ (8) طبری نے ان کے اقوال 21/323-324 میں نقل کیے ہیں۔

Ibn Jurayj said: It is solemnity and beauty. Shamr bin Atiyah said: It is the paleness of the face from standing in prayer at night (1). Al-Hasan said: When you see them, you think they are ill, but they are not ill. Al-Dahhak said: It is not a scar on their faces, but it is paleness (2). Sufyan al-Thawri said: They pray at night, and when they reach the morning, that is seen in their faces; its explanation is the saying of the Prophet (PBUH): "Whoever's prayer at night is frequent, his face becomes beautiful during the day." The discussion on this has preceded recently. Ata al-Khurasani said: Everyone who maintains the five daily prayers is included in this verse (3).

Thirdly: The words of the Almighty: ﴿That is their description in the Torah. And their description in the Gospel﴾ Al-Farra' said (4): There are two interpretations of it. If you wish, you can say: the meaning is: that is their description in the Torah and in the Gospel as well; like their description in the Quran; so the pause would be on "the Gospel". And if you wish, you can say: the completion of the speech is: "That is their description in the Torah." Then he started and said: "And their description in the Gospel" (5). Similarly, Ibn Abbas and others said: They are two descriptions; one of them is in the Torah, and the other is in the Gospel; so according to this, the pause is on "the Torah" (6). Mujahid said: It is one description (7); meaning that this is their attribute in both the Torah and the Gospel, so one should not pause on "the Torah" based on this, and instead pause on "the Gospel", and begin with: ﴿like a plant which produces its offshoots﴾ meaning: and they are like a plant.

(1) Narrated by al-Tabari 21/325 with the wording: excitation, instead of: paleness. (2) Tafsir al-Baghawi 4/206. (3) Tafsir al-Baghawi 4/206. (4) In Ma'ani al-Quran 3/69. (5) Iydah al-Waqf wal-Ibtida' 2/901, and the previous words of al-Farra' are from it. (6) Similar words are in al-Muharrar al-Wajiz 5/142 without attributing it to Ibn Abbas. (7) Narrated by al-Tabari 21/329.

सूरा अल-फतह: आयत 29 343

इब्न जुरैज ने कहा: यह गंभीरता और सौंदर्य है। शम्र बिन अतियाह ने कहा: यह रात की इबादत के कारण चेहरे का पीलापन है (1)। अल-हसन ने कहा: जब तुम उन्हें देखोगे, तो उन्हें बीमार समझोगे, जबकि वे बीमार नहीं हैं। अल-दह्हाक ने कहा: यह उनके चेहरों पर घाव का निशान नहीं है, बल्कि यह पीलापन है (2)। सुफ़यान अल-थौरी ने कहा: वे रात में नमाज़ पढ़ते हैं, और जब सुबह होती है, तो वह उनके चेहरों पर दिखाई देता है; इसका स्पष्टीकरण पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "जिसकी रात की नमाज़ अधिक होती है, उसका चेहरा दिन में सुंदर हो जाता है।" इस पर पहले चर्चा हो चुकी है। अता अल-खुरासानी ने कहा: इस आयत में वे सभी लोग शामिल हैं जो पांच वक्त की नमाज़ों की पाबंदी करते हैं (3)।

तीसरा: अल्लाह ताला का फरमान: ﴿तौरात में उनका यही वर्णन है और इंजील में उनका वर्णन...﴾ अल-फर्रा' ने कहा (4): इसके दो पहलू हैं। यदि आप चाहें तो कहें: अर्थ यह है: उनका वर्णन तौरात और इंजील में भी वैसा ही है जैसा कि कुरान में है; तो ठहराव "इंजील" पर होगा। और यदि आप चाहें तो कहें: बात यहाँ पूरी होती है: "तौरात में उनका यही वर्णन है।" फिर उसने शुरू किया और कहा: "और इंजील में उनका वर्णन" (5)। इसी तरह इब्न अब्बास और अन्यों ने कहा: ये दो मिसालें हैं; उनमें से एक तौरात में है, और दूसरी इंजील में; तो इस आधार पर ठहराव "तौरात" पर होगा (6)। मुजाहिद ने कहा: यह एक ही मिसाल है (7); यानी कि तौरात और इंजील में उनका यही गुण है, इसलिए इस आधार पर "तौरात" पर नहीं रुका जाएगा, बल्कि "इंजील" पर रुका जाएगा, और शुरुआत यहाँ से होगी: ﴿उस खेती की तरह जिसने अपनी कोंपल निकाली﴾ इस अर्थ में कि: और वे एक खेती की तरह हैं।

(1) इसे अल-तब़री 21/325 ने इन शब्दों में निकाला है: उत्तेजना। इसके बजाय: पीलापन। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/206। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/206। (4) मा'नी अल-कुरान 3/69 में। (5) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/901, और अल-फर्रा' के पूर्व शब्द उसी से हैं। (6) इसी तरह की बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/142 में है, इब्न अब्बास के नाम के बिना। (7) इसे अल-तब़री 21/329 ने निकाला है।

سورة الفتح: آیت ۲۹ ۳۴۳

اور ابن جریج نے کہا: یہ وقار اور خوبصورتی ہے۔ اور شمر بن عطیہ نے کہا: یہ رات کے قیام کی وجہ سے چہرے کی زردی ہے(۱)۔ حسن نے کہا: جب تم انہیں دیکھو گے تو انہیں مریض سمجھو گے، حالانکہ وہ مریض نہیں ہیں۔ اور ضحاک نے کہا: یہ ان کے چہروں پر زخم کے نشان نہیں ہیں، بلکہ یہ زردی ہے(۲)۔ اور سفیان ثوری نے کہا: وہ رات کو نماز پڑھتے ہیں، پھر جب صبح کرتے ہیں تو وہ ان کے چہروں پر نظر آتا ہے؛ اس کی وضاحت نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: «جس کی رات کی نماز کثرت سے ہو، اس کا چہرہ دن میں خوبصورت ہو جاتا ہے»۔ اور اس پر پہلے گفتگو گزر چکی ہے۔ اور عطاء الخراسانی نے کہا: اس آیت میں وہ ہر شخص شامل ہے جو پانچوں نمازوں کی پابندی کرتا ہے(۳)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ﴾ (یہ ان کی مثال تورات میں ہے اور ان کی مثال انجیل میں ہے)۔ فراء نے کہا(۴): اس میں دو صورتیں ہیں، اگر تم چاہو تو کہو: معنی یہ ہے کہ تورات اور انجیل میں بھی ان کی مثال قرآن میں ان کی مثال کی طرح ہے؛ تو وقف «الْإِنجِيلِ» پر ہوگا۔ اور اگر تم چاہو تو کہو: کلام یہاں مکمل ہوتا ہے: «ذَٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ» (یہ ان کی مثال تورات میں ہے)۔ پھر اس نے ابتدا کی اور کہا: «ومَثَلُهُمْ فِي الإنجيل» (اور ان کی مثال انجیل میں ہے) (۵)۔ اور اسی طرح ابن عباس وغیرہ نے کہا: یہ دو مثالیں ہیں؛ ایک تورات میں ہے اور دوسری انجیل میں؛ تو اس بنا پر وقف «التَّوْرَاةِ» پر ہوگا(۶)۔ اور مجاہد نے کہا: یہ ایک ہی مثال ہے(۷)؛ یعنی تورات اور انجیل میں ان کی صفت یہی ہے، چنانچہ اس بنا پر «التَّوْرَاةِ» پر وقف نہیں کیا جائے گا، بلکہ «الْإِنجِيلِ» پر وقف ہوگا، اور ابتدا یوں ہوگی: ﴿كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ﴾ (اس کھیتی کی طرح جس نے اپنی کونپل نکالی) اس معنی میں کہ: اور وہ ایک کھیتی کی طرح ہیں۔

(۱) اسے طبری نے ۳۲۵/۲۱ میں لفظ "تہیج" کے ساتھ روایت کیا ہے، بجائے "صفرہ" کے۔ (۲) تفسیر البغوی ۲۰۶/۴۔ (۳) تفسیر البغوی ۲۰۶/۴۔ (۴) معانی القرآن ۶۹/۳ میں۔ (۵) ایضاح الوقف والابتداء ۹۰۱/۲، اور فراء کا سابقہ کلام اسی سے ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱۴۲/۵ میں اسی طرح کا کلام ہے، ابن عباس کی نسبت کے بغیر۔ (۷) اسے طبری نے ۳۲۹/۲۱ میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 29 344

And "shat'ahu" means its sprouts and offspring, as stated by Ibn Zayd and others(1). Muqatil said: It is a single plant, and when what follows it emerges, it has "shot out" (shat'ahu)(2). Al-Jawhari said: "Shat'" of crops and plants: its sprouts, and the plural is "ashtaa". A crop has "ash-ta'a" when its shoots emerge. Al-Akhfash said regarding the saying: "brought forth its shoot", meaning: its tip(3). Al-Thalabi related this from Al-Kisa'i. Al-Farra' said: A crop has "ash-ta'a" (is shooting) and is "mushti'" (shooting) when it emerges. The poet said: It brought forth the shoot upon the face of the earth, and from the trees the branches of fruit(4) Al-Zajjaj(5): It brought forth its shoot, meaning: its plant. It was said: "Al-Shat'" is the awn (bristle) of the ear of grain, and the Arabs also call it: Al-Safa, and Al-Buhma(6), as stated by Qutrub. And it was said: It is the ear of grain itself, so from one grain ten ears of grain, or nine or eight, emerge; this was said by Al-Farra'(7), and related by Al-Mawardi(8). Ibn Kathir and Ibn Dhakwan recited it: "shata'ahu" with a fatha on the "ta", while the rest kept it silent (sukun)(9). Anas, Nasr bin Asim, and Ibn Waththab recited it: "shataahu", like: "asahu"(10). Al-Jahdari and Ibn Abi...

(1) Narrated by al-Tabari 21 / 330. (2) Tafsir al-Baghawi 4 / 206. (3) Al-Sihah (sh-t-'). (4) The verse is by Al-Zubayr bin Al-Awwam (may Allah be pleased with him). It is in Jamharat Ash'ar al-Arab 1/139, where it has: "emerges" instead of "brought forth". (5) In Ma'ani al-Qur'an 5/29. (6) In the manuscripts: Al-Safa and Al-Buhm, and what is established is from Al-Nukat wa Al-Uyun and the discussion is from it. It is said in Al-Sihah: Al-Safa: the thorns of Al-Buhma, and similarly in (M). It is said in Al-Qamus: Al-Safa: every tree that has thorns. And Al-Buhma: it is a plant (resembling barley) for which sheep find strong craving as long as it is green, but when it dries, its thorns drop and they avoid it. Tahdhib al-Lugha 6 / 339. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3 / 69. (8) In Al-Nukat wa Al-Uyun 5/323. (9) Al-Sab'ah p. 604, and Al-Taysir p. 202. (10) Ibn Jinni attributed this recitation in Al-Muhtasab 2/277 to Issa Al-Hamdani, and Abu Hayyan attributed it in Al-Bahr 8/102 to Zaid bin Ali.

सूरह अल-फत्ह: आयत 29 344

और "शत्अहु" का अर्थ है उसकी टहनियाँ और उसकी संतान, जैसा कि इब्न ज़ैद और अन्य लोगों ने कहा है(1)। मुक़ातिल ने कहा: यह एक ही पौधा है, और जब उसके बाद वाला हिस्सा निकलता है, तो उसने "शत्अ" (कोंपल) निकाली है(2)। अल-जौहरी ने कहा: फसल और पौधों का "शत्अ": उसकी टहनियाँ, और बहुवचन: "अशता" है। फसल ने "अशता" किया यानी उसकी कोंपलें निकलीं। अल-अख्फश ने इस कथन के बारे में कहा: 'अपनी कोंपल निकाली' यानी: उसका सिरा(3)। अल-थालाबी ने इसे अल-किसाई से उद्धृत किया है। अल-फर्रा ने कहा: फसल ने "अशता" किया तो वह "मुश्ती" है, जब वह निकलती है। कवि ने कहा: उसने धरती की सतह पर कोंपलें निकालीं, और पेड़ों से फलों की शाखाएँ(4) अल-ज़ज्जाज(5): उसने अपनी कोंपल निकाली, यानी: उसका पौधा। कहा गया है: 'अल-शत्अ' अनाज की बाली का काँटा है, और अरब इसे 'अल-सफा' और 'अल-बुहमा'(6) भी कहते हैं, यह कुतरुब ने कहा है। और कहा गया है: यह अनाज की बाली है, तो एक दाने से दस बालियाँ, नौ या आठ निकलती हैं; यह अल-फर्रा(7) ने कहा है, जिसे अल-मावरदी(8) ने उद्धृत किया है। इब्न कसीर और इब्न धकवान ने इसे 'ता' पर फ़त्हा के साथ 'शताअहु' पढ़ा है, और बाकी लोगों ने इसे साकिन (बिना स्वर के) पढ़ा है(9)। अनस, नसर बिन आसिम और इब्न वथ्थाब ने इसे 'शताहु' पढ़ा है, जैसे: 'असाहु'(10)। अल-जहदूरी और इब्न अबी...

(1) इसे अल-तबरी 21/330 ने उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/206। (3) अल-सिहाह (श-त-अ)। (4) यह शेर अल-ज़ुबैर बिन अल-अवाम रज़ियल्लाहु अन्हु का है। यह जमहरत अश'आर अल-अरब 139/1 में है, और उसमें 'अख्रजा' (निकाली) के बजाय 'यखरुजा' (निकलती है) है। (5) म'आनी अल-कुरान 29/5 में। (6) हस्तलिखित प्रतियों में: अल-सफ़ा और अल-बुहम, और जो अल-नुकात वल-उयून से पुष्ट है और बात उसी की है। अल-सिहाह में कहा गया है: अल-सफ़ा: अल-बुहमा का काँटा, और इसी तरह (म) में भी है। अल-कामूस में कहा गया है: अल-सफ़ा: हर वह पेड़ जिसमें काँटे हों। और अल-बुहमा: यह एक पौधा है (जौ के समान) जिसके लिए भेड़ें बहुत तीव्र इच्छा रखती हैं जब तक वह हरा रहता है, और जब वह सूख जाता है, तो उसके काँटे झड़ जाते हैं और वे इससे बचती हैं। तहज़ीब अल-लुग़ा 6/339। (7) म'आनी अल-कुरान 3/69 में। (8) अल-नुकात वल-उयून 323/5 में। (9) अल-सबआ पृ. 604, और अल-तयसीर पृ. 202। (10) इब्न जिन्नी ने इस किराअत (पठन) को अल-मुहतासब 2/277 में ईसा अल-हमदानी से जोड़ा है, और अबू हयान ने इसे अल-बहर 102/8 में ज़ैद बिन अली से जोड़ा है।

سورہ الفتح: آیت ۲۹ ٣٤٤

اور «شَطْأَهُ» (اس کی کونپل) سے مراد اس کی شاخیں اور اس کی اولاد ہے، یہ قول ابن زید وغیرہ کا ہے(۱)۔ مقاتل نے کہا: یہ ایک ہی پودا ہے، پھر جب اس کے بعد والا حصہ نکل آتا ہے تو اس نے «شطأہ» (کونپل نکالی)(۲)۔ جوہری نے کہا: «شطء»، کھیتی اور پودے کی شاخیں، اور اس کی جمع «أشطاء» ہے۔ کھیتی اس وقت «أشطأ» ہوتی ہے جب اس کی کونپل نکل آئے۔ اخفش نے «أَخْرَجَ شَطْأَهُ» کے بارے میں کہا: یعنی اس کا کنارہ(۳)۔ ثعلبی نے اسے کسائی سے نقل کیا ہے۔ فراء نے کہا: «أشطأ الزرع» (کھیتی نے کونپل نکالی) تو وہ «مُشْطِئٌ» ہے، جب وہ نکل آئے۔ شاعر نے کہا: اس نے زمین کی سطح پر کونپل نکالی اور درختوں سے پھلوں کی شاخیں(٤) زجاج(٥): اس نے اپنی کونپل نکالی، یعنی: اس کا پودا۔ اور کہا گیا: «الشطء» غلے کی بالی کا کانٹا ہے، اور عرب اسے «السفا» اور «البُهمی»(٦) بھی کہتے ہیں، یہ قول قطرب کا ہے۔ اور کہا گیا: یہ غلے کی بالی ہے، چنانچہ ایک دانے سے دس بالیاں، نو اور آٹھ نکلتی ہیں؛ یہ فراء(٧) کا قول ہے، جسے ماوردی(٨) نے نقل کیا ہے۔ ابن کثیر اور ابن ذکوان نے «ط» پر فتحہ کے ساتھ «شَطَأَهُ» پڑھا ہے، اور باقیوں نے اسے ساکن پڑھا ہے(٩)۔ انس، نصر بن عاصم اور ابن وثاب نے اسے «شطاہ» پڑھا ہے، جیسے: «عصاہ»(١٠)۔ جحدری اور ابن ابی...

(١) اسے طبری نے ٢١ / ٣٣٠ میں روایت کیا ہے۔ (٢) تفسیر بغوی ٤ / ٢٠٦۔ (٣) الصحاح (شطأ)۔ (٤) یہ شعر زبیر بن عوام رضی اللہ عنہ کا ہے۔ یہ «جمهرة أشعار العرب» ١٣٩/١ میں ہے، اور اس میں «أخرج» کی جگہ «يخرج» ہے۔ (٥) معانی القرآن ٢٩/٥ میں۔ (٦) قلمی نسخوں میں: «السفا والبهم»، اور جو «النكت والعيون» سے ثابت ہے اور اسی کا کلام ہے۔ الصحاح میں ہے: «السفا»: بہمی کا کانٹا، اور اسی طرح (م) میں ہے۔ القاموس میں ہے: «السفا»: ہر وہ درخت

جس میں کانٹے ہوں۔ اور «البُهمی»: یہ ایک پودا ہے (جو کے مشابہ) جس کی طرف بھیڑیں بہت رغبت کرتی ہیں جب تک وہ ہرا رہتا ہے، اور جب وہ خشک ہو جاتا ہے تو اس کے کانٹے گر جاتے ہیں اور وہ اس سے گریز کرتی ہیں۔ تہذیب اللغہ ٦ / ٣٣٩۔ (٧) معانی القرآن ٣ / ٦٩ میں۔ (٨) النکت والعیون ٣٢٣/٥ میں۔ (٩) السبعة ص ٦٠٤، والتیسیر ص ٢٠٢۔ (١٠) ابن جنی نے «المحتسب» ٢/ ٢٧٧ میں اس قرأت کی نسبت عیسیٰ ہمدانی کی طرف کی ہے، اور ابو حیان نے «البحر» ٨/ ١٠٢ میں اس کی نسبت زید بن علی کی طرف کی ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 29 345

Ishaq: «shata’ahu» without hamza; all are different dialects of it (1). This is a parable that Allah Almighty struck for the companions of the Prophet ﷺ; meaning that they would be few and then increase and multiply. The Prophet ﷺ, when he began calling to his religion, was weak, and one after another answered him until his matter became strong; like a plant that appears weak after sowing, then grows stronger stage by stage until its stalk (2) and its shoots become thick. This was one of the most accurate parables and clearest (3) explanations. Qatadah said: The likeness of Muhammad's companions ﷺ is written in the Gospel: that a people will emerge who grow like plants, commanding what is right and forbidding what is evil (4). {So He strengthened it} means: He fortified it, aided it, and made it firm; meaning: the shoot strengthened the plant. And it was said the opposite, meaning: the plant strengthened the shoot (5). The common reading is: «āzarahu» with lengthening (madd). Ibn Dhakwan, Abu Haywah, and Humayd bin Qays read it as: «fa-azarahu» short, like «fa’alahu» (6). The known one is with lengthening. Imru' al-Qais said: In a bend (of a valley) whose vegetation has strengthened the 'Daal' trees... a path for armies, victors and the disappointed (7). {And it stood straight on its stalk}: on its stem upon which it stands, becoming a stalk for it (8). «Al-Suq» (stalks) is the plural of «Saq» (stalk).

(1) Abu Hayyan attributed it to al-Jahdari in Al-Bahr al-Muhit, 103/8. (2) In (Z) and (M): its plant, and in (Q): its state. (3) In (M): and stronger. What is confirmed is from the manuscripts, and it matches An-Nukat wal-'Uyun, 324/5, and the speech is from it. (4) Narrated by al-Tabari, 330/21. (5) Similar speech in Al-Muharrar al-Wajiz, 142/5. (6) Ibn Dhakwan's reading - he is a narrator of Ibn 'Amir - in Al-Sab'ah p. 605, and Al-Taysir p. 202. (7) Diwan Imru' al-Qais p. 45. Its commentator said: Al-Mahniyah: where the valley bends; it is the most fertile place in it... and his saying: 'majarra juyush'. Meaning: this bend is in a place where armies pass through, whether victorious or unsuccessful, so no one stops there to graze for fear of the armies; therefore, its fertility is more abundant and its pasture is more complete. Ended. 'Al-Daal': wild lote-trees, or those watered only by rain. Al-Qamus (daal). (8) An-Nukat wal-'Uyun, 323/5.

सूरह अल-फतह: आयत 29 345

इसहाक: हमज़ा के बिना «शतहू» (shata’ahu); ये सभी इसकी विभिन्न बोलियाँ हैं (1)। यह एक उपमा है जो अल्लाह तआला ने नबी ﷺ के साथियों के लिए दी है; इसका अर्थ है कि वे कम होंगे और फिर बढ़ते जाएँगे और संख्या में बहुत हो जाएँगे। नबी ﷺ ने जब अपने धर्म की ओर बुलाना शुरू किया था तो वह कमज़ोर थे, फिर एक के बाद एक ने उन्हें उत्तर दिया यहाँ तक कि उनका मामला मज़बूत हो गया; जैसे एक पौधा बुवाई के बाद कमज़ोर दिखाई देता है, फिर वह एक अवस्था के बाद दूसरी अवस्था में मज़बूत होता जाता है यहाँ तक कि उसका तना (2) और उसकी शाखाएँ मोटी हो जाती हैं। यह सबसे सटीक उपमाओं और स्पष्ट (3) विवरणों में से एक था। क़तादाह ने कहा: मुहम्मद ﷺ के साथियों की उपमा इंजिल (बाइबल) में लिखी हुई है कि ऐसे लोग निकलेंगे जो पौधों की तरह उगेंगे, जो भलाई का हुक्म देंगे और बुराई से रोकेंगे (4)। {तो उसने उसे शक्ति दी} अर्थात: उसे मज़बूत किया, उसकी सहायता की और उसे दृढ़ किया; यानी: अंकुर ने पौधे को मज़बूत किया। और इसके विपरीत भी कहा गया है, यानी: पौधे ने अंकुर को मज़बूत किया (5)। आम पाठ (क़िरात) है: «आज़राहू» (āzarahu) मद (खींचकर) के साथ। इब्न ज़कवान, अबू हैवा और हुमैद बिन क़ैस ने इसे पढ़ा: «फ़-अज़राहू» (fa-azarahu) छोटा, जैसे: «फ़'अलाहू» (6)। प्रसिद्ध मद के साथ है। इमरुल क़ैस ने कहा: एक घाटी के मोड़ में जिसकी वनस्पति ने 'दाल' के पेड़ों को सहारा दिया है... सेनाओं का रास्ता, विजेताओं और निराशों का (7)। {और वह अपने तने पर सीधा खड़ा हो गया}: उस तने पर जिस पर वह खड़ा होता है, तो वह उसके लिए एक डंठल बन जाता है (8)। «अल-सुक़» (Suq) «साक़» (Saq - तना) का बहुवचन है।

(1) अबू हय्यान ने इसे अल-बह्र अल-मुहीत 103/8 में अल-जहदरी से जोड़ा है। (2) (ज़) और (म) में: उसका पौधा, और (क़) में: उसकी स्थिति। (3) (म) में: और अधिक शक्तिशाली। पांडुलिपियों से जो पुष्ट है वह अन-नुकत वल-उयून 324/5 के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (4) अल-तबरी 330/21 द्वारा उद्धृत। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 142/5 में इसी तरह की बात है। (6) इब्न ज़कवान की क़िरात - वह इब्न आमिर के रावी हैं - अल-सब'आ पृष्ठ 605 और अल-तयसीर पृष्ठ 202 में। (7) दीवान इमरुल क़ैस पृष्ठ 45, इसके व्याख्याकार ने कहा: अल-महनियाह: जहाँ घाटी मुड़ती है; यह उसमें सबसे उपजाऊ स्थान है... और उसका कहना: 'मजर्रा जुयूश'। अर्थात: यह मोड़ उस स्थान पर है जहाँ से सेनाएँ गुज़रती हैं, चाहे वे विजयी हों या असफल, इसलिए सेनाओं के डर से कोई भी वहाँ चरने के लिए नहीं रुकता; इसलिए, उसकी उर्वरता अधिक भरपूर है और उसका चारा अधिक पूर्ण

है। समाप्त। 'अल-दाल': जंगली बेरी के पेड़, या जिन्हें केवल बारिश का पानी मिलता है। अल-क़ामूस (दाल)। (8) अन-नुकत वल-उयून 323/5।

سورہ الفتح: آیت 29 345

اسحاق: «شطه» بغیر ہمزہ کے؛ اور یہ سب اس میں لغات (بولیاں) ہیں (1)۔ اور یہ ایک ایسی مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے نبی ﷺ کے صحابہ کے لیے بیان فرمائی؛ یعنی وہ پہلے تھوڑے ہوں گے پھر بڑھیں گے اور کثیر ہو جائیں گے؛ پس نبی ﷺ جب اپنے دین کی طرف دعوت کا آغاز کیا تو کمزور تھے، پھر ایک کے بعد ایک نے آپ کی دعوت قبول کی یہاں تک کہ آپ کا معاملہ قوی ہو گیا؛ جیسے بیج بونے کے بعد پودا کمزور نکلتا ہے، پھر وہ حال بہ حال قوی ہوتا جاتا ہے یہاں تک کہ اس کا تنا (2) اور اس کی شاخیں موٹی ہو جاتی ہیں۔ پس یہ سب سے صحیح مثال اور واضح ترین (3) بیان تھا۔ اور قتادہ نے کہا: محمد ﷺ کے صحابہ کی مثال انجیل میں لکھی ہوئی ہے کہ ایک ایسی قوم نکلے گی جو کھیتی کی طرح اگیں گے، نیکی کا حکم دیں گے اور برائی سے روکیں گے (4)۔ ﴿فَآزَرَهُ﴾ یعنی: اسے قوت دی، اس کی مدد کی اور اسے مضبوط کیا؛ یعنی: کونپل نے کھیتی کو قوت دی۔ اور اس کے برعکس بھی کہا گیا ہے، یعنی: کھیتی نے کونپل کو قوت دی (5)۔ اور عام قراءت: «آزَرَهُ» مد کے ساتھ ہے۔ اور ابن ذکوان، ابو حیوہ اور حمید بن قیس نے اسے «فَأَزَرَهُ» مقصورہ (بغیر مد کے) پڑھا، جیسے: «فَعَلَه» (6)۔ اور معروف مد والا ہے۔ امرؤ القیس نے کہا: وادی کے ایک موڑ پر جس کی نباتات نے 'ضال' کے درختوں کو سہارا دیا ہے... لشکروں کے گزرنے کی جگہ، غنیمت پانے والے اور محروم (7)۔ ﴿فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ﴾: یعنی اس لکڑی (تنے) پر جس پر وہ کھڑا ہوتا ہے، تو وہ اس کے لیے ایک تنا بن جاتا ہے (8)۔ اور «السُّوق» جمع ہے «الساق» (تنا) کی۔

(1) ابو حیان نے اسے 'البحر المحیط' 103/8 میں الجحدری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) (ز) اور (م) میں: «نباته» (اس کا پودا)، اور (ق) میں: «شانه» (اس کی شان/حالت)۔ (3) (م) میں:

«وأقوى» (اور زیادہ قوی)۔ اور جو نسخوں سے ثابت ہے وہ «النکت والعیون» 324/5 کے موافق ہے اور یہ کلام اسی سے ہے۔ (4) اسے طبری نے 330/21 میں روایت کیا ہے۔ (5) اسی طرح کا کلام «المحرر الوجیز» 142/5 میں ہے۔ (6) ابن ذکوان کی قراءت - جو ابن عامر کے راوی ہیں - «السبعة» ص 605 اور «التیسیر» ص 202 میں ہے۔ (7) «دیوان امرئ القیس» ص 45، اس کے شارح نے کہا: المحنیة: جہاں وادی مڑتی ہے؛ اور وہ اس میں سب سے زیادہ زرخیز جگہ ہوتی ہے... اور اس کا قول: «مجر جیوش»۔ یعنی: یہ موڑ ایسی جگہ پر ہے جہاں سے لشکر گزرتے ہیں، خواہ وہ کامیاب ہوں یا ناکام، پس لشکروں کے خوف سے کوئی وہاں (مویشی) چرانے کے لیے نہیں رکتا؛ اسی لیے اس کی زرخیزی زیادہ وافر اور چارہ زیادہ بھرپور ہوتا ہے۔ اھ اور «الضَّالُّ»: جنگلی بیری کا درخت، یا وہ جسے صرف بارش کا پانی سیراب کرے۔ القاموس (ضال)۔ (8) «النکت والعیون» 323/5۔

Surah Al-Fath: Verse 29 346

“{delighting the sowers}” i.e., this crop delights its sowers. This is a parable as we have explained; the crop is Muhammad (peace be upon him), and the shoots are his companions. They were few and then became many, and they were weak and then became strong, as said by Ad-Dahhak and others. “{that He may enrage the disbelievers through them}.” The "Lam" (of purpose) relates to a hidden verb, i.e., God did this for Muhammad (peace be upon him) and his companions to enrage the disbelievers through them (1). Fourth: His words, the Almighty: “{Allah has promised those who believe}” i.e., Allah promised these who are with Muhammad (peace be upon him), and they are the believers whose deeds are righteous. “{forgiveness and a great reward}” i.e., a reward that does not cease, which is Paradise. The word "min" (from/among) in His saying "among them" (minhum) does not indicate a part of some companions to the exclusion of others; rather, it is general and categorical, like His saying, the Almighty: “{So avoid the filth of idols}” [Al-Hajj: 30]. It is not intended for partiality; but rather refers to the genus, i.e., avoid filth from the category of idols, as filth occurs in various categories; including adultery, usury, drinking wine, and lying. So He inserted "min" to indicate the genus, and likewise "among them," meaning: from this genus, that is: the genus of the companions. It is said: spend your expense "from" dirhams, i.e., make your expense of this genus. The companions of Muhammad (peace be upon him) may be specifically mentioned with the promise of forgiveness as a preference for them, even though Allah promised all believers forgiveness. There is another answer in the verse: which is that "min" is emphatic for the speech, and the meaning is: Allah promised them all forgiveness and a great reward. So it followed the way of the Arab's saying: "I cut a shirt from the cloth," meaning: I cut the whole cloth into a shirt. And "min" did not divide anything. A witness of this from the Quran is: “{And We send down of the Quran that which is a healing}” [Al-Isra: 82], meaning: We send down the Quran as a healing; because every letter of it heals, and healing is not exclusive to some of it to the exclusion of others. However, some linguists say:

(1) Al-Wajiz (with the marginalia of Marah Labid) 2/312. (2) What is between brackets is an addition necessitated by the context.

सूरह अल-फतह: आयत 29 346

“{जो बोने वालों को प्रसन्न करती है}” यानी: यह फ़सल इसे बोने वालों को प्रसन्न करती है। जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, यह एक उदाहरण है; फ़सल मुहम्मद (उन पर शांति हो) हैं, और टहनियाँ उनके साथी हैं। वे कम थे फिर बढ़ गए, और वे कमज़ोर थे फिर शक्तिशाली हो गए, जैसा कि अद-दहाक और अन्य लोगों ने कहा है। “{ताकि वह उनके माध्यम से अविश्वासियों को क्रोधित करे}।” यहाँ "लाम" (उद्देश्य के लिए) एक छिपी हुई क्रिया से संबंधित है, यानी: अल्लाह ने मुहम्मद (उन पर शांति हो) और उनके साथियों के लिए ऐसा किया ताकि उनके ज़रिये काफ़िरों को जलाया जा सके(1)। चौथा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: “{अल्लाह ने उन लोगों से वादा किया है जो ईमान लाए}” यानी: अल्लाह ने उन लोगों से वादा किया जो मुहम्मद (उन पर शांति हो) के साथ हैं, और वे वो मोमिन हैं जिनके कर्म नेक हैं। “{क्षमा और बड़े प्रतिफल का}” यानी: ऐसा प्रतिफल जो कभी समाप्त नहीं होगा, और वह स्वर्ग (जन्नत) है। उनके कथन "उनमें से" (मिनहुम) में "मिन" का अर्थ कुछ साथियों को दूसरों से अलग करना नहीं है; बल्कि, यह व्यापक और श्रेणीबद्ध है, जैसे अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: “{अतः मूर्तियों की गन्दगी से बचो}” [अल-हज्ज: 30]। यहाँ इसका उद्देश्य हिस्सा करना नहीं है; बल्कि यह श्रेणी को दर्शाता है, यानी: मूर्तियों की श्रेणी वाली गन्दगी से बचो, क्योंकि गन्दगी विभिन्न श्रेणियों में होती है; जिनमें व्यभिचार, ब्याज, शराब पीना और झूठ बोलना शामिल है। इसलिए उन्होंने श्रेणी बताने के लिए "मिन" लगाया, और इसी तरह "उनमें से", यानी: इस श्रेणी से, यानी: साथियों की श्रेणी। यह कहा जाता है: अपना खर्च दिरहम "में से" करो, यानी: अपना खर्च इस श्रेणी का बनाओ। मुहम्मद (उन पर शांति हो) के साथियों को विशेष रूप से क्षमा के वादे के साथ उनके सम्मान में अलग से उल्लेख किया जा सकता है, भले ही अल्लाह ने सभी मोमिनों से क्षमा का वादा किया हो। आयत में एक और उत्तर भी है: और वह यह है कि "मिन" बात पर ज़ोर देने के लिए है, और अर्थ यह है: अल्लाह ने उन सभी से क्षमा और बड़े प्रतिफल का वादा किया है। तो यह अरबों के कथन के अनुसार हुआ: "मैंने कपड़े में से एक कमीज़ काटी"; जिसका अर्थ है: मैंने पूरे कपड़े को एक कमीज़ में काट दिया। और "मिन" ने किसी चीज़ का हिस्सा नहीं किया। कुरान से इसका प्रमाण यह है: “{और हम कुरान में से वह उतारते हैं जो एक शिफा (इलाज) है}” [अल-इसरा: 82], इसका अर्थ है: हम कुरान को शिफा के रूप में उतारते हैं; क्योंकि उसका हर अक्षर शिफा देता है, और शिफा इसके कुछ हिस्से के लिए विशिष्ट नहीं है बल्कि पूरे के लिए है। हालांकि, कुछ भाषाविदों का कहना है:

(1) अल-वजीज़ (मराह लबिद के हाशिये के साथ) 2/312। (2) कोष्ठकों के बीच जो है वह संदर्भ द्वारा आवश्यक वृद्धि है।

سورہ الفتح: آیت ۲۹ ٣٤٦

”{کاشتکاروں کو خوش کرتی ہے}“ یعنی: یہ کھیتی اپنے بونے والوں کو خوش کرتی ہے۔ جیسا کہ ہم نے واضح کیا، یہ ایک مثال ہے؛ چنانچہ کھیتی محمد ﷺ ہیں، اور کونپلیں ان کے صحابہ ہیں، وہ پہلے تھوڑے تھے پھر زیادہ ہو گئے، اور کمزور تھے پھر طاقتور ہو گئے، یہ ضحاک اور دیگر کا قول ہے۔ ”{تاکہ ان کے ذریعے کافروں کو غصہ دلائے}۔“ یہاں "لام" ایک محذوف فعل سے متعلق ہے، یعنی: اللہ نے محمد ﷺ اور ان کے صحابہ کے لیے ایسا کیا، تاکہ ان کے ذریعے کافروں کو غصہ دلائے(۱)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ”{اللہ نے ان لوگوں سے وعدہ کیا ہے جو ایمان لائے}“ یعنی: اللہ نے ان لوگوں سے وعدہ کیا جو محمد ﷺ کے ساتھ ہیں اور وہ وہ مومن ہیں جن کے اعمال صالحہ ہیں۔ ”{مغفرت اور بڑے اجر کا}“ یعنی: ایسا ثواب جو کبھی ختم نہ ہو، اور وہ جنت ہے۔ اور اللہ کے قول ”ان میں سے“ (منھم) میں لفظ ”من“ بعض صحابہ کے لیے مخصوص نہیں ہے، بلکہ یہ عام اور نوعی (صنفی) ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ”{پس بتوں کی گندگی سے بچو}“ [الحج: ۳۰]، یہاں تبعیض (حصہ کرنا) مراد نہیں ہے؛ بلکہ یہ جنس (نوع) کی طرف جاتا ہے، یعنی: بتوں کی جنس والی گندگی سے بچو، کیونکہ گندگی مختلف اقسام کی ہوتی ہے؛ جیسے زنا، سود، شراب نوشی اور جھوٹ۔ چنانچہ ”من“ کو جنس کے فائدے کے لیے داخل کیا، اسی طرح ”منھم“ ہے، یعنی: اس جنس میں سے، یعنی: صحابہ کی جنس۔ اور کہا جاتا ہے: اپنا خرچہ درہموں ”میں سے“ کرو، یعنی: اپنا خرچہ اس جنس کا بناؤ۔ اور ہو سکتا ہے کہ محمد ﷺ کے صحابہ کو ان کی فضیلت کے طور پر مغفرت کے وعدے کے ساتھ خاص کیا گیا ہو، حالانکہ اللہ نے تمام مومنوں سے مغفرت کا وعدہ کیا ہے۔ آیت میں ایک دوسرا جواب بھی ہے: اور وہ یہ کہ ”من“ کلام میں تاکید کے لیے ہے، اور معنی یہ ہے کہ اللہ نے ان سب سے مغفرت اور بڑے اجر کا

وعدہ کیا ہے۔ چنانچہ یہ عرب کے قول کے مطابق ہوا: "میں نے کپڑے میں سے قمیض کاٹی"؛ مراد یہ ہے کہ میں نے پورے کپڑے کو قمیض کے طور پر کاٹا۔ اور یہاں "من" نے کسی چیز کی تبعیض (ٹکڑا) نہیں کی۔ قرآن سے اس کا شاہد یہ ہے: "{اور ہم قرآن میں سے وہ نازل کرتے ہیں جو شفا ہے}" [الإسراء: ۸۲] اس کا مطلب ہے: ہم قرآن کو بطور شفا نازل کرتے ہیں؛ کیونکہ اس کا ہر حرف شفا دیتا ہے، اور شفا اس کے بعض حصے کے ساتھ مخصوص نہیں ہے۔ بایں ہمہ بعض ماہرین لغت کا کہنا ہے:

(۱) الوجیز (بحاشیہ مراح لبید) ۲/ ۳۱۲۔ (۲) بریکٹ کے درمیان عبارت سیاق و سباق کے تقاضے کے مطابق اضافہ ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 29 347

“Min” (from) here is for categorization; its meaning is: We send down healing from the nature of the Quran, and from the direction of the Quran, and from the perspective of the Quran. Zuhair said (1):

“Is it from Umm Awfa, a trace of a dwelling that did not speak?”

He meant: from the side of Umm Awfa a trace, or from her dwellings a trace. Another poet said:

A brother of bounties, he gives them and is asked for them; the noble, generous man refuses injustice from himself. (2)

So “min” did not denote partitive sense here, as the intent was: he refuses injustice because he is a “Nawfal Zufar”. “Nawfal” means one who gives a lot. “Zufar” is one who carries heavy burdens and provides for people.

Fifth: Abu Urwah al-Zubayri, from the progeny of Al-Zubayr, narrated: We were with Malik ibn Anas, and they mentioned a man who belittled the companions of the Messenger of Allah ﷺ, so Malik recited this verse: {Muhammad is the Messenger of Allah; and those with him…} until he reached: {…delighting the sowers, so that He may enrage the disbelievers through them.} Then Malik said: Whoever among the people finds in his heart resentment towards any of the companions of the Messenger of Allah ﷺ, then this verse has applied to him; mentioned by Al-Khatib Abu Bakr (3).

I say: Malik did well in his statement and was correct in his interpretation. Whoever belittles one of them, or attacks his narration, has opposed Allah, the Lord of the worlds, and invalidated the laws of the Muslims. Allah the Almighty said: {Muhammad is the Messenger of Allah; and those with him are forceful against the disbelievers…} the verse. And He said: {Certainly was Allah pleased with the believers when they pledged allegiance to you under the tree} [Al-Fath: 18]. And other verses that included praise for them and testimony for their truthfulness and success. Allah the Almighty said: {Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah} [Al-Ahzab: 23]. And He said: {For the poor emigrants who were expelled from their homes and their properties, seeking bounty from Allah and [His] pleasure…} until His saying: {…it is those who are the truthful.}

(1) In his Diwan p. 4, and previously 4/473. (2) Similar speech is in Al-Anbari’s Book of Opposites pp. 252-253. The verse is by A’sha Bahila as in Al-Asma’iyyat p. 90. (3) We did not find it in Al-Khatib’s work, but Abu Nu’aym included it in Al-Hilya 6/327.

सूरह अल-फत्ह: आयत 29 347

"मिन" (से) यहाँ श्रेणीबद्ध करने के लिए है; इसका अर्थ है: हम कुरान की प्रकृति से, और कुरान की दिशा से, और कुरान के पहलू से उपचार भेजते हैं। जुहैर ने कहा (1):

"क्या यह उम्म औफ़ा से है, एक घर का निशान जो बोला नहीं?"

उनका मतलब था: उम्म औफ़ा की ओर से एक निशान, या उसके घरों से एक निशान। दूसरे ने कहा:

इच्छाओं का भाई, वह उन्हें देता है और उनसे मांगा जाता है; उदार और महान व्यक्ति स्वयं से अन्याय को रोकता है। (2)

तो "मिन" ने यहाँ विभाजन का अर्थ नहीं दिया, क्योंकि आशय यह था: वह अन्याय को रोकता है क्योंकि वह "नौफ़ल ज़ुफ़र" है। "नौफ़ल" का अर्थ है वह जो बहुत दान देता है। "ज़ुफ़र" वह है जो भारी बोझ उठाता है और लोगों का भरण-पोषण करता है।

पांचवां: ज़ुबैर की संतान में से अबू उरवा अल-ज़ुबैरी ने वर्णन किया: हम मालिक इब्न अनस के साथ थे, और उन्होंने एक ऐसे व्यक्ति का उल्लेख किया जिसने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों को कमतर आंका। तो मालिक ने इस आयत को पढ़ा: {मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं; और जो उनके साथ हैं...} जब तक कि वह यहाँ नहीं पहुँच गए: {...किसानों को प्रसन्न करने वाले, ताकि वह उनके माध्यम से अविश्वासियों को क्रोधित करे।} फिर मालिक ने कहा: लोगों में से जिसके भी दिल में अल्लाह के रसूल ﷺ के किसी भी साथी के प्रति क्रोध हो, तो यह आयत उस पर लागू होती है; अल-खतीब अबू बक्र द्वारा उल्लेखित (3)।

मैंने कहा: मालिक ने अपने कथन में बहुत अच्छा किया और अपनी व्याख्या में सही थे। जो कोई भी उनमें से किसी एक को कमतर आंकता है, या उनके वर्णन पर हमला करता है, उसने दुनिया के रब अल्लाह का विरोध किया है, और मुसलमानों के कानूनों को अमान्य कर दिया है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं; और जो उनके साथ हैं, वे काफिरों के खिलाफ सख्त हैं...} आयत। और उन्होंने कहा: {निश्चित रूप से अल्लाह मोमिनों से प्रसन्न हुआ जब उन्होंने पेड़ के नीचे आपसे प्रतिज्ञा की} [अल-फत्ह: 18]। और अन्य आयतें जिनमें उनकी प्रशंसा और उनकी सच्चाई और सफलता की गवाही शामिल थी। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {मोमिनों में ऐसे लोग हैं जिन्होंने अल्लाह के साथ अपने वादे को सच कर दिखाया} [अल-अहज़ाब: 23]। और उन्होंने कहा:

{उन गरीब मुहाजिरों के लिए जो अपने घरों और अपनी संपत्ति से निकाल दिए गए थे, अल्लाह से कृपा और [उसकी] प्रसन्नता की तलाश में...} उनके इस कथन तक: {...वही लोग सच्चे हैं।}

(1) उनके दीवान पृष्ठ 4 में, और पहले 4/473 में। (2) अल-अनबारी की 'किताब अल-अज़दाद' पृष्ठ 252-253 में इसी तरह की बात है। यह पद आशा बाहिला का है जैसा कि अल-असमाइयात पृष्ठ 90 में है। (3) हमें यह अल-खतीब के यहाँ नहीं मिला, और अबू नुऐम ने इसे अल-हिलया 6/327 में निकाला।

سورہ الفتح: آیت 29 347

«من» یہاں جنس بتانے کے لیے ہے؛ اس کا مفہوم ہے: ہم شفاء کو قرآن کی جنس سے، قرآن کی جہت سے اور قرآن کے پہلو سے نازل کرتے ہیں۔ زہیر نے کہا (1):

"کیا یہ ام اوفیٰ سے ہے، ایک گھر کا نشان جو کلام نہیں کرتا؟"

اس کی مراد تھی: ام اوفیٰ کی جانب سے ایک نشان، یا اس کے ٹھکانوں سے ایک نشان۔ دوسرے نے کہا:

عطاؤں والا بھائی وہ انہیں دیتا ہے اور ان کا سوال کیا جاتا ہے؛ سخی اور بہادر شخص اپنی ذات سے ظلم کو دور رکھتا ہے۔ (2)

پس «من» نے یہاں بعضیت کا فائدہ نہیں دیا، کیونکہ مقصد یہ تھا: وہ ظلم کو ناپسند کرتا ہے کیونکہ وہ "نوفل زفر" ہے۔ "نوفل" کا مطلب ہے بہت زیادہ عطا کرنے والا۔ "زفر" وہ ہے جو بوجھ اٹھانے والا اور لوگوں کی کفالت کرنے والا ہو۔

پانچویں بات: ابو عروہ الزبیری نے جو زبیر کی اولاد میں سے تھے، روایت کی: ہم مالک بن انس کے پاس تھے، تو انہوں نے ایک ایسے شخص کا تذکرہ کیا جو رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کی تنقیص کرتا تھا۔ چنانچہ مالک نے یہ آیت پڑھی: ﴿مُّحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ ۚ وَالَّذِينَ مَعَهُ﴾ یہاں تک پہنچے: ﴿يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ﴾۔ پھر مالک نے کہا: لوگوں میں سے جس کسی کے دل میں رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے کسی کے بارے میں غصہ اور کینہ پیدا ہو جائے، تو اس پر یہ آیت صادق آتی ہے؛ اسے خطیب ابو بکر نے ذکر کیا ہے (3)۔

میں کہتا ہوں: مالک نے اپنی بات میں بہت اچھا کیا اور اپنی تاویل میں درستگی پائی۔ پس جس نے ان میں سے کسی ایک کی تنقیص کی، یا اس کی روایت پر طعن کیا، تو اس نے رب العالمین اللہ کا رد کیا، اور مسلمانوں کی شریعتوں کو باطل کر دیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مُّحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ ۚ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ﴾ پوری آیت۔ اور فرمایا: ﴿لَّقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ﴾ [الفتح: 18]۔ ان کے علاوہ دیگر آیات تک جو ان کی تعریف اور ان کی سچائی اور کامیابی کی گواہی پر مشتمل ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾ [الاحزاب: 23]۔ اور فرمایا: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِن دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا﴾ اس کے قول تک: ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ﴾۔

(1) ان کے دیوان ص 4 میں، اور سابقہ 4/ 473 میں۔ (2) اسی طرح کی گفتگو انباری کی کتاب الازداد ص 252-253 میں ہے۔ اور یہ شعر اعشیٰ باہلہ کا ہے جیسا کہ اصمعیات ص 90 میں ہے۔ (3) ہمیں یہ خطیب کے ہاں نہیں ملا، اور ابو نعیم نے اسے الحلیہ 6/ 327 میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 29 348

[Al-Hashr: 8], then He, the Almighty, said: "And [also for] those who were settled in the Home [Madinah] and [adopted] the faith before them" up to His saying: "And those are the successful" [Al-Hashr: 9]. All of this is despite His knowledge, blessed and exalted be He, of their state and the outcome of their affairs. The Messenger of Allah ﷺ said: "The best of people are my generation, then those who follow them." And he said: "Do not abuse my companions, for if one of you were to spend the weight of Uhud in gold, it would not reach a mudd [a measure] of one of them, nor even half of it." Both were narrated by Al-Bukhari (1). In another hadith: "If one of you were to spend all that is on earth, it would not reach a mudd of one of them, nor half of it" (2). Abu Ubaid said (3): It means he would not reach the mudd of one of them if he were to give it in charity, nor half a mudd; for 'nasif' here means half. Similarly, for a tenth it is said 'ashir', for a fifth 'khamis', for a ninth 'tasie', for an eighth 'thamin', for a seventh 'sabie', for a sixth 'sadis', and for a fourth 'rabie'. The Arabs did not say 'thulaith' for a third. In Al-Bazzar from Jabir, as a sahih marfu' hadith: "Indeed, Allah chose my companions over all the worlds except for the prophets and messengers, and He chose for me four of my companions - meaning Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali - and made them my companions. And he said regarding my companions: 'All of them are good'" (4). And Uwaim bin Sa'idah narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah, Mighty and Majestic, chose me and chose for me my companions, and He made from among them ministers, helpers, and in-laws for me. So whoever abuses them, upon him is the curse of Allah, the angels, and all people. Allah will not accept from him on the Day of Resurrection any obligatory or voluntary act [sarf or 'adl]" (5).

---

(1) The first hadith was narrated by Al-Bukhari (2652), and it is with Ahmad (3594) and Muslim (2533) from Abdullah bin Masoud (RA). The second hadith was narrated by Al-Bukhari (3673), and it is with Ahmad (11079) and Muslim (2541) from Abu Sa'id al-Khudri (RA). (2) Narrated by Al-Qazwini in 'At-Tadwin fi Akhbar Qazwin' 2/397-398. (3) In 'Gharib al-Hadith' 2/164-165. (4) Narrated by Al-Bazzar as in 'Kashf al-Astar' (2763). Al-Bazzar said: We do not know it narrated from Jabir except with this chain of narration, and we do not know of anyone who shared with Abdullah bin Salih in his narration of this from Nafi' bin Yazid. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 10/16: Its narrators are trustworthy, though there is disagreement regarding some of them. (5) Narrated by Ibn Abi Asim in 'As-Sunnah' (1000), Al-Tabarani in 'Al-Awsat' (459), and 'Al-Kabir' 17/(349), he said =

सूरह अल-फतह: आयत 29 348

[अल-हश्र: 8], फिर उसने, जो कहने वालों में सबसे महान है, कहा: "और [उनके लिए भी] जो उनसे पहले घर [मदीना] और ईमान में बस गए थे" उसके इस कथन तक: "और वही सफल होने वाले हैं" [अल-हश्र: 9]। यह सब उनके हाल और उनके मामलों के परिणाम के बारे में अल्लाह के ज्ञान के बावजूद है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "सबसे अच्छे लोग मेरी पीढ़ी के हैं, फिर वे जो उनके बाद आते हैं।" और उन्होंने कहा: "मेरे साथियों को बुरा-भला न कहो, क्योंकि यदि तुममें से कोई उहुद पहाड़ के बराबर सोना खर्च करे, तो वह उनमें से किसी के एक 'मुद्द' (एक माप) या उसके आधे तक भी नहीं पहुँच पाएगा।" इन दोनों को अल-बुखारी (1) ने निकाला है। एक अन्य हदीस में है: "यदि तुममें से कोई वह सब खर्च कर दे जो ज़मीन में है, तो भी वह उनमें से किसी के एक 'मुद्द' या उसके आधे तक नहीं पहुँच पाएगा" (2)। अबू उबैद (3) ने कहा: इसका अर्थ यह है कि यदि वह उसे दान में दे, तो वह उनमें से किसी के'मुद्द' तक नहीं पहुँच पाएगा, और न ही आधे मुद्द तक; यहाँ 'नसीफ' का अर्थ आधा है। इसी तरह दसवें हिस्से के लिए 'अशीर', पाँचवें के लिए 'खमीस', नौवें के लिए 'तसीअ', आठवें के लिए 'थमीन', सातवें के लिए 'सबीअ', छठे के लिए 'सदीस' और चौथे के लिए 'रबीअ' कहा जाता है। अरबों ने तीसरे हिस्से के लिए 'थुलैथ' नहीं कहा। अल-बज़्ज़ार में जाबिर से एक सहीह मरफू हदीस है: "बेशक अल्लाह ने नबियों और रसूलों के अलावा तमाम जहानों पर मेरे साथियों को चुना, और मेरे लिए मेरे साथियों में से चार को चुना - यानी अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली - और उन्हें मेरा साथी बनाया। और उन्होंने मेरे साथियों के बारे में कहा: 'वे सभी नेक हैं'" (4)। और उवयम बिन साइदा ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने मुझे चुना और मेरे लिए मेरे साथियों को चुना, और उनमें से मेरे लिए वज़ीर, मददगार और ससुराल वाले बनाए। तो जो कोई उन्हें बुरा-भला कहे, उस पर अल्लाह, फरिश्तों और तमाम इंसानों की लानत हो। कयामत के दिन अल्लाह उससे न कोई फ़र्ज़ इबादत कुबूल करेगा और न ही नफ़्ल" (5)।

---

(1) पहली हदीस अल-बुखारी (2652) ने निकाली है, और यह अहमद (3594) और मुस्लिम (2533) के पास अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है। दूसरी हदीस अल-बुखारी (3673) ने निकाली है, और यह अहमद (11079) और मुस्लिम (2541) के पास अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है। (2) इसे अल-कज़वीनी ने 'अत-तदवीन फी अख़बार कज़वीन' 2/397-398 में निकाला है। (3) 'गरीब अल-हदीस' 2/164 - 165 में। (4) इसे अल-बज़्ज़ार ने निकाला है जैसा कि 'कश्फ अल-अस्तार' (2763) में है। अल-बज़्ज़ार ने कहा: हम इसे जाबिर से इसी सनद के सिवा किसी और

से रिवायत किया हुआ नहीं जानते, और हम किसी को नहीं जानते जिसने नाफ़े बिन यज़ीद से इसकी रिवायत में अब्दुल्ला बिन सालेह का साथ दिया हो। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 10/16 में कहा: इसके रावी विश्वसनीय हैं और उनमें से कुछ में मतभेद है। (5) इसे इब्न अबी आसिम ने 'अस-सुन्ना' (1000) में, अल-तबरानी ने 'अल-औसत' (459) में, और 'अल-कबीर' 17/(349) में निकाला है, उन्होंने कहा =

سورہ الفتح: آیت ۲۹ ۳٤۸

[الحشر: 8]، پھر اس نے، جو کہنے والوں میں سب سے بڑھ کر ہے، فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّءُو الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِن قَبْلِهِمْ﴾ سے لے کر اس کے قول: ﴿فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ [الحشر: 9] تک۔ اور یہ سب اللہ تبارک و تعالیٰ کے ان کے حال اور ان کے معاملات کے انجام کے علم کے باوجود ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بہترین لوگ میری نسل (دور) کے ہیں، پھر وہ جو ان کے بعد آئیں گے۔" اور آپ ﷺ نے فرمایا: "میرے صحابہ کو برا بھلا نہ کہو، کیونکہ اگر تم میں سے کوئی احد پہاڑ کے برابر سونا خرچ کرے تو وہ ان میں سے کسی کے ایک 'مد' (ایک پیمانہ) یا اس کے آدھے تک بھی نہیں پہنچ سکتا۔" ان دونوں کو بخاری (1) نے روایت کیا ہے۔ ایک دوسری حدیث میں ہے: "اگر تم میں سے کوئی وہ سب خرچ کر دے جو زمین میں ہے، تب بھی وہ ان میں سے کسی کے ایک 'مد' یا اس کے آدھے تک نہیں پہنچ سکتا" (2)۔ ابو عبید (3) نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ اگر وہ اسے صدقہ کرے تو وہ ان میں سے کسی کے 'مد' تک نہیں پہنچ سکے گا، اور نہ ہی آدھے مد تک؛ کیونکہ یہاں 'نصیف' سے مراد آدھا ہے۔ اسی طرح دسویں حصے کے لیے 'عشیر'، پانچویں کے لیے 'خمیس'، نویں کے لیے 'تسیع'، آٹھویں کے لیے 'ثمین'، ساتویں کے لیے 'سبیع'، چھٹے کے لیے 'سدیس' اور چوتھے کے لیے 'ربیع' کہا جاتا ہے۔ عربوں نے تیسرے حصے کے لیے 'ثلیث' نہیں کہا۔ اور بزار میں جابر سے مرفوعاً صحیح روایت ہے: "بے شک اللہ نے انبیاء اور رسولوں کے علاوہ تمام جہانوں پر میرے صحابہ کو منتخب کیا، اور میرے لیے میرے صحابہ میں سے چار کو منتخب کیا - یعنی ابوبکر، عمر، عثمان اور علی - اور انہیں میرا ساتھی بنایا۔ اور آپ ﷺ نے میرے صحابہ کے بارے میں فرمایا: 'وہ سب کے سب بھلے ہیں'" (4)۔ اور عویم بن ساعدہ نے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ عزوجل نے مجھے منتخب کیا اور میرے لیے

میرے صحابہ کو منتخب کیا، اور ان میں سے میرے لیے وزراء، مددگار اور سسرالی رشتہ دار بنائے۔ تو جس نے انہیں برا بھلا کہا، اس پر اللہ، فرشتوں اور تمام انسانوں کی لعنت ہو، اللہ قیامت کے دن اس سے نہ کوئی فرض عبادت قبول کرے گا اور نہ ہی نفل" (5)۔

---

(1) پہلی حدیث بخاری (2652) نے نکالی ہے، اور یہ احمد (3594) اور مسلم (2533) کے پاس عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے ہے۔ دوسری حدیث بخاری (3673) نے نکالی ہے، اور یہ احمد (11079) اور مسلم (2541) کے پاس ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے ہے۔ (2) اسے قزوینی نے 'التدوین فی اخبار قزوین' 2/ 397-398 میں نکالا ہے۔ (3) 'غریب الحدیث' 2/ 164 - 165 میں۔ (4) اسے بزار نے نکالا ہے جیسا کہ 'کشف الاستار' (2763) میں ہے۔ بزار نے کہا: ہم اسے جابر سے اسی سند کے سوا کسی اور سے مروی نہیں جانتے، اور ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے نافع بن یزید سے اس کی روایت میں عبداللہ بن صالح کا ساتھ دیا ہو۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' 10/ 16 میں کہا: اس کے راوی ثقہ ہیں اور ان میں سے بعض میں اختلاف ہے۔ (5) اسے ابن ابی عاصم نے 'السنۃ' (1000) میں، طبرانی نے 'الاوسط' (459) میں، اور 'الکبیر' 17/ (349) میں نکالا ہے، انہوں نے کہا =

The hadiths with this meaning are many (1), so beware of falling into [disrespecting] any of them, as did one who attacked the religion and said: "The Mu'awwidhatayn (the last two chapters of the Quran) are not part of the Quran, and no authentic hadith has been reported from the Messenger of Allah ﷺ confirming them and their inclusion in the Revelation except from Uqbah bin Amir (2), and Uqbah bin Amir is weak and no one else agreed with him on this, so his narration is rejected!" This is a rejection of what we have mentioned from the Book and the Sunnah, and an invalidation of what the Companions transmitted to us from the religion. For indeed, Uqbah bin Amir bin Isa al-Juhani is among those who narrated the Sharia to us in the Sahihayn: Al-Bukhari, Muslim, and others. He is among those whom Allah praised, described, commended, and promised forgiveness and a great reward. So, whoever attributes a lie to him or to any of the Companions has stepped outside the Sharia, invalidated the Quran, and attacked the Messenger of Allah ﷺ. Whenever any of them is accused of lying, they have been insulted; because after disbelief in Allah, there is no greater shame or fault than lying. The Messenger of Allah ﷺ cursed whoever insults his Companions; so, anyone who accuses the least of them of lying — and there is none among them who is 'least' — falls under the curse of Allah testified to by the Messenger of Allah ﷺ, which he applied to everyone who insults one of his Companions or attacks them.

And from Umar bin Habib (3) who said: I attended the assembly of Harun al-Rashid. An issue arose over which the attendees disputed, and their voices rose. Some of them argued with a hadith narrated by Abu Hurayrah from the Messenger of Allah ﷺ. Some rejected the hadith, and the defense and dispute intensified until some of them said: This hadith is not accepted from the Messenger of Allah ﷺ, because Abu Hurayrah is accused in what he narrates...

= Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Awsat: It is not narrated from Uwaim bin Sa'ida except with this chain of narration; Muhammad bin Talha al-Taymi was alone in it. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/16: In it is someone I do not know. And Ibn Hajar included it in Al-Amali al-Mutlaqa pp. 70-71 and said: This is a Hasan (good) hadith. (1) In (M): many (feminine form). (2) Refers to the hadith narrated by Muslim (814) from Uqbah bin Amir, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Have you not seen verses revealed this night, the likes of which have never been seen?: 'Say, I seek refuge in the Lord of the daybreak' and 'Say, I seek refuge in the Lord of mankind'?" (3) He is al-Adawi al-Basri al-Qadi. Al-Bukhari said:

They speak [criticize] about him. Yahya bin Ma'in said: He is weak, he used to lie. He died in Basra in the year 207 AH. Siyar A'lam al-Nubala 9/490-491.

सूरह अल-फतह: आयत 29 | पृष्ठ 349

इस अर्थ में हदीसें बहुत हैं (1), इसलिए उनमें से किसी की भी बुराई करने से बचें, जैसा कि उस व्यक्ति ने किया जिसने धर्म पर प्रहार किया और कहा: "मुअव्विज़तैन (कुरान के अंतिम दो अध्याय) कुरान का हिस्सा नहीं हैं, और अल्लाह के रसूल ﷺ से उनके कुरान में शामिल होने की पुष्टि के बारे में कोई सही हदीस उकबा बिन आमिर (2) के अलावा नहीं मिली है, और उकबा बिन आमिर कमज़ोर हैं, किसी और ने इस पर उनकी बात नहीं मानी, इसलिए उनकी रिवायत अस्वीकार्य है!" यह किताब और सुन्नत से हमारे द्वारा बताई गई बातों का खंडन है, और सहाबा (साथियों) ने धर्म से जो हमें हस्तांतरित किया है उसे अमान्य करना है। वास्तव में, उकबा बिन आमिर बिन ईसा अल-जुहनी उन लोगों में से हैं जिन्होंने सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) और अन्य में हमें शरीयत की रिवायत की है। वह उन लोगों में से हैं जिनकी अल्लाह ने प्रशंसा की है, उनके गुणों का वर्णन किया है, उनकी सराहना की है और उनसे क्षमा और महान प्रतिफल का वादा किया है। इसलिए, जो कोई उन्हें या किसी भी सहाबा को झूठा बताता है, वह शरीयत से बाहर है, कुरान को अमान्य करने वाला है और अल्लाह के रसूल ﷺ पर प्रहार करने वाला है। जब भी उनमें से किसी को झूठा ठहराया जाता है, तो उनका अपमान किया जाता है; क्योंकि अल्लाह के साथ कुफ्र के बाद झूठ से बड़ा कोई कलंक या दोष नहीं है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने सहाबा को गाली देने वालों पर लानत भेजी है; इसलिए उनमें से सबसे छोटे को भी झूठा कहने वाला — जबकि उनमें कोई छोटा नहीं है — अल्लाह की उस लानत का पात्र है जिसकी अल्लाह के रसूल ﷺ ने गवाही दी है, और इसे हर उस व्यक्ति पर लागू किया है जो उनके सहाबा में से किसी को गाली देता है या उन पर हमला करता है।

उमर बिन हबीब (3) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं हारून अल-रशीद की सभा में उपस्थित था। वहां एक ऐसा मामला उठा जिस पर उपस्थित लोगों के बीच विवाद हो गया और उनकी आवाज़ें तेज़ हो गईं। उनमें से कुछ ने अल्लाह के रसूल ﷺ से अबू हुरैरा द्वारा वर्णित एक हदीस का प्रमाण दिया। कुछ ने हदीस का विरोध किया, और बहस और विवाद इतना बढ़ गया कि उनमें से कुछ ने कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल ﷺ से स्वीकार्य नहीं है; क्योंकि अबू हुरैरा जो कुछ भी सुनाते हैं उसमें वे संदिग्ध हैं...

= अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-अवत में कहा: उवैम बिन साइदा से इस सनद (श्रृंखला) के अलावा कोई रिवायत नहीं है, मुहम्मद बिन तल्हा अल-तैमी इसमें अकेले थे। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/16 में कहा: इसमें कोई ऐसा व्यक्ति है जिसे मैं नहीं जानता। और इब्न हजर ने अल-

अमाली अल-मुतलका पृष्ठ 70-71 में इसे उद्धृत किया और कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। (1) (M) में: बहुत (स्त्रीलिंग रूप)। (2) मुस्लिम (814) द्वारा उकबा बिन आमिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित हदीस की ओर संकेत करता है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क्या तुमने आज रात नाज़िल हुई आयतें नहीं देखीं, जिनके जैसी पहले कभी नहीं देखी गईं?: 'कह दो, मैं सुबह के रब की पनाह मांगता हूँ' और 'कह दो, मैं लोगों के रब की पनाह मांगता हूँ'?" (3) वह अल-अदवी अल-बसरी अल-काज़ी हैं। अल-बुखारी ने कहा: लोग उनके बारे में (आलोचनात्मक) बात करते हैं। याह्या बिन मईन ने कहा: वह कमज़ोर थे, वह झूठ बोला करते थे। उनकी मृत्यु 207 हिजरी में बसरा में हुई। सियर अलाम अल-नुबाला 9/490-491।

اس معنی میں احادیث کثیر ہیں (۱)، لہذا ان میں سے کسی کی توہین کرنے سے بچیں، جیسا کہ اس شخص نے کیا جس نے دین پر طعن کیا اور کہا: "معوذتین قرآن کا حصہ نہیں ہیں، اور رسول اللہ ﷺ سے ان کے نزول اور قرآن میں شامل ہونے کے بارے میں کوئی صحیح حدیث مروی نہیں ہے سوائے عقبہ بن عامر (۲) سے، اور عقبہ بن عامر ضعیف ہیں، کسی اور نے ان کی اس بات پر موافقت نہیں کی، لہذا ان کی روایت مسترد ہے!" یہ ان باتوں کا رد ہے جو ہم نے کتاب و سنت سے ذکر کی ہیں، اور ان باتوں کا ابطال ہے جو صحابہ کرام نے دین سے ہمیں منتقل کیں۔ بے شک عقبہ بن عامر بن عیسیٰ الجہنی ان لوگوں میں سے ہیں جنہوں نے صحیحین (بخاری و مسلم) وغیرہ میں ہمیں شریعت کی روایات پہنچائیں۔ وہ ان لوگوں میں سے ہیں جن کی اللہ نے مدح کی، ان کی صفات بیان کیں، ان کی ثنا کی اور ان سے مغفرت اور اجرِ عظیم کا وعدہ کیا۔ پس جس نے ان کی طرف یا صحابہ میں سے کسی کی طرف جھوٹ منسوب کیا، وہ شریعت سے خارج، قرآن کو باطل کرنے والا اور رسول اللہ ﷺ پر طعن کرنے والا ہے۔ جب بھی ان میں سے کسی کو جھوٹا قرار دیا گیا، تو گویا انہیں گالی دی گئی؛ کیونکہ اللہ کے ساتھ کفر کے بعد جھوٹ سے بڑا کوئی عیب اور عار نہیں ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے اپنے صحابہ کو گالی دینے والے پر لعنت کی ہے؛ پس ان میں سے سب سے چھوٹے کو جھوٹا کہنے والا — حالانکہ ان میں کوئی چھوٹا نہیں ہے — اللہ کی اس لعنت میں داخل ہے جس کی رسول اللہ ﷺ نے گواہی دی، اور اسے ہر اس شخص پر لازم قرار دیا جس نے ان کے صحابہ میں سے کسی کو گالی دی یا اس پر طعن کیا۔

اور عمر بن حبیب (۳) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں ہارون الرشید کی مجلس میں حاضر تھا۔ وہاں ایک مسئلہ چھڑا جس پر حاضرین کے درمیان اختلاف ہوا اور ان کی آوازیں بلند ہوئیں۔ بعض

نے اس پر ایک حدیث سے استدلال کیا جسے ابو ہریرہؓ رسول اللہ ﷺ سے روایت کرتے ہیں۔ بعض نے اس حدیث کو مسترد کر دیا، اور بحث و تکرار اتنی بڑھی کہ ان میں سے بعض کہنے لگے: رسول اللہ ﷺ سے یہ حدیث قبول نہیں کی جائے گی، کیونکہ ابو ہریرہ اپنی روایات میں متہم (مشکوک) ہیں...

= المعجم الاوسط میں طبرانی: یہ عویم بن ساعدہ سے صرف اسی سند کے ساتھ مروی ہے، محمد بن طلحہ التیمی اس میں اکیلے تھے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۰/۱۶ میں کہا: اس میں کوئی ایسا شخص ہے جسے میں نہیں جانتا۔ اور ابن حجر نے الأمالي المطلقۃ صفحہ ۷۰-۷۱ میں اسے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (۱) (م) میں: کثیرہ۔ (۲) اس حدیث کی طرف اشارہ ہے جسے مسلم (۸۱۴) نے عقبہ بن عامرؓ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم نے وہ آیات نہیں دیکھیں جو آج رات نازل ہوئیں، ان جیسی کبھی نہیں دیکھی گئیں: ﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ﴾ اور ﴿قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ﴾"۔ (۳) یہ العدوی البصری القاضی ہیں۔ بخاری نے کہا: لوگ ان کے بارے میں کلام کرتے ہیں۔ یحییٰ بن معین نے کہا: ضعیف ہے، جھوٹ بولتا تھا۔ بصرہ میں سن ۲۰۷ ہجری میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ۹ / ۴۹۰-۴۹۱۔

Surah Al-Fath: Verse 29, Page 350

They explicitly accused him of lying, and I saw that Al-Rashid had inclined towards them and supported their claim. So I said: "The hadith is authentic from the Messenger of Allah (PBUH), and Abu Hurairah is reliable in transmission, truthful in what he narrates from the Prophet of Allah (PBUH) and others." Al-Rashid looked at me with an angry look, so I rose from the gathering and went to my home. No sooner had I arrived than it was said: "The mail carrier is at the door." He entered and said to me: "Answer the Commander of the Faithful like a man condemned to death, put on embalming and a shroud!" I said: "O Allah, You know that I defended the companion of Your Prophet, and I exalted Your Prophet above having his companions slandered, so save me from him." I was brought before Al-Rashid while he was sitting on a golden throne, his sleeves rolled up, a sword in his hand, and the leather execution mat (1) before him. When he saw me, he said: "O Amr bin Habib, do you meet me with such rejection and opposition as you did!" I said: "O Commander of the Faithful, what you said and what I argued against involves disparagement (2) of the Messenger of Allah (PBUH) [and of what he brought]. If his companions were liars, then the Sharia is void, and the obligations and rulings on fasting, prayer, divorce, marriage, and penalties; all of it would be rejected and unacceptable!" He reflected and then said: "You have given me life, O Amr bin Habib, may Allah give you life; you have given me life, O Amr bin Habib, may Allah give you life (3)." And he ordered ten thousand dirhams for me (4).

I say: All the Sahaba (companions) are upright, the friends of Allah the Almighty, His chosen ones, and the best of His creation after His prophets and messengers. This is the creed of the People of Sunnah, and what the community of the leaders of this Ummah adheres to. A negligible group went on to say that the condition of the companions is like the condition of others, so it is necessary to investigate their uprightness.

(1) Al-Natt': A leather mat. Al-Qamus (N-T-'). (2) In (m): contempt (izdira'). (3) His saying: "You have given me life, O Amr bin Habib, may Allah give you life." The second part is from (kh) and the History of Baghdad by Al-Khatib Al-Baghdadi 11/196-197. The story is narrated therein. What preceded in brackets is from it. (4) This story was narrated by Al-Khatib Al-Baghdadi in the History of Baghdad 11/196-197, and through him by Al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 21/294-295. The strangeness in this story is evident, as its narrator, Amr bin Habib al-Adawi, is weak and accused of lying as previously mentioned.

सूरह अल-फतह: आयत 29, पृष्ठ 350

उन्होंने स्पष्ट रूप से उसे झुठलाया, और मैंने देखा कि अल-रशीद उनकी ओर झुक गया था और उनकी बात का समर्थन किया था। तो मैंने कहा: "हदीस अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) से प्रमाणित है, और अबू हुरैरा रिवायत करने में सही हैं, अल्लाह के नबी (स.अ.व.) और दूसरों से जो कुछ वे बयान करते हैं, उसमें वे सच्चे हैं।" अल-रशीद ने मेरी ओर क्रोध भरी नज़रों से देखा, तो मैं महफिल से उठकर अपने घर चला गया। अभी कुछ ही समय बीता था कि कहा गया: "डाक वाहक दरवाज़े पर है।" वह अंदर आया और मुझसे कहा: "अमीरुल मोमिनीन को एक मौत की सजा पाए व्यक्ति की तरह जवाब दो, हनूत (सुगंध) लगाओ और कफन पहन लो!" मैंने कहा: "ऐ अल्लाह, तू जानता है कि मैंने तेरे नबी के साथी का बचाव किया है, और मैंने तेरे नबी का सम्मान किया कि उनके साथियों पर आक्षेप न लगाया जाए, इसलिए मुझे उससे बचा ले।" मुझे अल-रशीद के सामने लाया गया, वह सोने की कुर्सी पर बैठा था, अपनी बाँहें चढ़ाए हुए; उसके हाथ में तलवार थी, और उसके सामने चमड़े की चटाई (1) बिछी थी। जब उसने मुझे देखा, तो उसने मुझसे कहा: "ऐ अम्र बिन हबीब, क्या तुम मुझसे उसी तरह के विरोध और प्रतिवाद के साथ मिलते हो जैसे तुम पहले मिले थे!" मैंने कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, आपने जो कहा और जिसके बारे में मैंने बहस की, उसमें अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) [और जो कुछ वे लाए थे] की तौहीन (2) है। यदि उनके साथी झूठे थे, तो शरीयत बातिल (अमान्य) है, और रोज़ा, नमाज़, तलाक, निकाह और सीमाओं (सजाओं) के बारे में जो फराएज़ और अहकाम हैं; वे सब खारिज और अस्वीकार्य हैं!" वह अपने आप में लौटा और फिर कहा: "तुमने मुझे जीवन दिया है, ऐ अम्र बिन हबीब, अल्लाह तुम्हें जीवन दे; तुमने मुझे जीवन दिया है, ऐ अम्र बिन हबीब, अल्लाह तुम्हें जीवन दे (3)।" और उसने मेरे लिए दस हजार दिरहम देने का आदेश दिया (4)।

मैंने कहा: सभी सहाबा न्यायप्रिय (उचित) हैं, अल्लाह तआला के वली और उसके चुनिंदा हैं, और उसके नबियों और रसूलों के बाद उसकी सृष्टि में सबसे अच्छे हैं। यह सुन्नत वालों का पंथ है, और जिस पर इस उम्मत के इमामों की जमाअत कायम है। और एक उपेक्षित समूह का मानना है कि सहाबा की स्थिति दूसरों की स्थिति की तरह है, इसलिए उनकी न्यायप्रियता की जांच करना आवश्यक है।

(1) अल-नत्त: चमड़े का बिछौना। अल-कामूस (नत्त)। (2) (म) में 'इज़दिरा' (अवमानना) है। (3) उनका कहना: "तुमने मुझे जीवन दिया है, ऐ अम्र बिन हबीब, अल्लाह तुम्हें जीवन दे।" दूसरा हिस्सा (ख़) और अल-खतीब अल-बगदादी के'तारीख-ए-बगदाद' 11/196-197 से है। कहानी उसी में दी गई है।

कोष्ठकों के बीच जो पहले आया है, वह उसी से है। (4) इस कहानी को अल-खतीब अल-बगदादी ने 'तारीख-ए-बगदाद' 11/196-197 में और उनके माध्यम से अल-मिज़्ज़ी ने 'तहज़ीब अल-कमाल' 21/294-295 में उद्धृत किया है। इस कहानी की अस्वाभाविकता स्पष्ट है, क्योंकि इसका कथावाचक अम्र बिन हबीब अल-अदवी कमजोर है और उस पर झूठ बोलने का आरोप है, जैसा कि पहले उल्लेख किया जा चुका है।

سورة الفتح: آیت ۲۹، صفحہ ۳۵۰

اور انہوں نے صراحت سے اسے جھٹلا دیا، اور میں نے دیکھا کہ الرشید ان کی طرف مائل ہو گیا ہے، اور ان کے قول کی تائید کی، تو میں نے کہا: حدیث رسول اللہ ﷺ سے صحیح ہے، اور ابوہریرہ کی نقل درست ہے، وہ اللہ کے نبی ﷺ اور دوسروں سے جو روایت کرتے ہیں اس میں سچے ہیں۔ تو الرشید نے میری طرف غصے بھری نظر سے دیکھا، اور میں محفل سے اٹھ کر اپنے گھر چلا گیا، ابھی تھوڑی ہی دیر گزری تھی کہ کہا گیا: ڈاک والا دروازے پر ہے۔ وہ داخل ہوا اور مجھ سے کہا: امیر المومنین کو ایک مقتول کی طرح جواب دو، حنوط لگاؤ اور کفن پہن لو! میں نے کہا: اے اللہ، تو جانتا ہے کہ میں نے تیرے نبی کے صحابی کا دفاع کیا، اور میں نے تیرے نبی کی اس بات سے تعظیم کی کہ ان کے صحابہ پر طعن کیا جائے، پس مجھے اس سے سلامتی عطا فرما۔ مجھے الرشید کے سامنے لایا گیا جبکہ وہ سونے کی کرسی پر بیٹھا ہوا تھا، اپنی آستینیں چڑھائے ہوئے؛ اس کے ہاتھ میں تلوار تھی، اور اس کے سامنے چمڑے کا دسترخوان (نطع) (۱) تھا؛ جب اس نے مجھے دیکھا تو مجھ سے کہا: اے عمرو بن حبیب، کیا تم مجھ سے اسی رد اور مدافعت کے ساتھ ملتے ہو جس طرح تم ملے تھے! میں نے کہا: اے امیر المومنین، جو کچھ آپ نے کہا اور جس کے بارے میں میں نے بحث کی، اس میں رسول اللہ ﷺ [اور جو کچھ آپ لائے ہیں] پر حرف (۲) آتا ہے۔ اگر ان کے صحابہ جھوٹے تھے، تو شریعت باطل ہے، اور روزے، نماز، طلاق، نکاح اور حدود کے بارے میں جو فرائض اور احکام ہیں؛ وہ سب مردود اور ناقابل قبول ہیں! وہ اپنے آپ میں لوٹا اور پھر کہا: تم نے مجھے زندگی دی اے عمرو بن حبیب، اللہ تمہیں زندگی دے، تم نے مجھے زندگی دی اے عمرو بن حبیب، اللہ تمہیں زندگی دے (۳)؛ اور میرے لیے دس ہزار درہم کا حکم دیا (٤)۔

میں نے کہا: تمام صحابہ عادل ہیں، اللہ تعالی کے ولی اور اس کے برگزیدہ ہیں، اور اس کے انبیاء اور رسل کے بعد اس کی مخلوق میں سب سے بہتر ہیں۔ یہ اہل سنت کا مذہب ہے، اور جس پر اس امت کے ائمہ کی جماعت قائم ہے۔ اور ایک بے وقعت گروہ کا خیال ہے کہ صحابہ کا حال دوسروں کے حال کی طرح ہے، تو ان کی عدالت کے بارے میں تحقیق کرنا لازم ہے۔

(١) النطع: چمڑے کا بچھونا۔ القاموس (نطع)۔ (٢) (م) میں ازراء (تہین) ہے۔ (٣) ان کا قول: تم نے مجھے زندگی دی اے عمرو بن حبیب اللہ تمہیں زندگی دے۔ دوسرا حصہ (خ) اور خطیب بغدادی کی تاریخ بغداد ١٩٦/١١ - ١٩٧ سے ہے۔ اور قصہ اس میں موجود ہے۔ اور جو بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ (٤) اس قصے کو خطیب بغدادی نے تاریخ بغداد ١٩٦/١١-١٩٧ میں، اور ان کے واسطے سے مزی نے تہذیب الکمال ٢٩٤/٢١-٢٩٥ میں نکالا ہے۔ اور اس قصے کی منکر ہونا مخفی نہیں ہے، کیونکہ اس کا راوی عمرو بن حبیب العدوی ضعیف ہے اور جھوٹ کا متہم ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Fath: Verse 29 351

Among them are those who distinguished between their state at the beginning of the matter, saying: Indeed, they were on the path of justice at that time; then their circumstances changed, and wars and bloodshed appeared among them; so investigation is necessary.

And this is rejected; for the best of the Companions and their most virtuous ones, such as Ali, Talha, Al-Zubayr, and others (may Allah be pleased with them), are among those whom Allah praised, purified, was pleased with, made them pleased, and promised them Paradise by His words, the Most High: "...forgiveness and a great reward." Especially the ten who were definitely promised Paradise by the report of the Messenger; they are the role models despite their knowledge of many trials and matters that would occur to them after their Prophet, based on his informing them of that. And that does not lower their rank or virtue, as those matters were based on ijtihad (independent legal reasoning), and every mujtahid (one who exercises ijtihad) is correct (in the sense of being rewarded for the effort).

Discussion on those matters will come clarified in Surah Al-Hujurat, if Allah Almighty wills (1).

The exegesis of Surah Al-Fath is complete, and praise be to Allah.

---

(1) 16/321-322.

सूरह अल-फतह: आयत 29 351

उनमें से कुछ ने शुरुआत में उनकी स्थिति के बीच अंतर किया और कहा: वे उस समय न्याय (ईमानदारी) पर थे; फिर उनकी परिस्थितियाँ बदल गईं, और उनमें युद्ध और रक्तपात प्रकट हुए; इसलिए जांच आवश्यक है।

यह बात खारिज कर दी गई है; क्योंकि सबसे अच्छे सहाबा (साथी) और उनके सबसे गुणवान लोग जैसे कि अली, तल्हा, अल-जुबैर और अन्य (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो), उन लोगों में से हैं जिनकी अल्लाह ने प्रशंसा की, उन्हें पवित्र किया, उनसे प्रसन्न हुआ, उन्हें संतुष्ट किया और अपनी वाणी से उन्हें स्वर्ग का वादा किया: "...क्षमा और एक महान प्रतिफल।" विशेष रूप से वे दस जिन्हें रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की खबर से निश्चित रूप से स्वर्ग का वादा किया गया था; वे आदर्श हैं, इसके बावजूद कि वे अपने नबी के बाद उनके सामने आने वाले कई फितनों और मामलों को जानते थे, क्योंकि उन्होंने उन्हें इसके बारे में सूचित किया था। यह उनके पद या गुण को कम नहीं करता है, क्योंकि वे मामले इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) पर आधारित थे, और प्रत्येक मुज्तहिद (इज्तिहाद करने वाला) सही है (इनाम पाने के मामले में)।

उन मामलों पर चर्चा सूरह अल-हुजुरात में स्पष्ट रूप से आएगी, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा (1)।

सूरह अल-फतह की व्याख्या पूरी हुई, और अल्लाह का शुक्र है।

---

(1) 16/321-322.

سورہ الفتح: آیت 29 351

ان میں سے بعض نے شروع میں ان کے حال کے درمیان فرق کیا اور کہا: وہ اس وقت عدل پر تھے؛ پھر ان کے حالات بدل گئے، اور ان میں جنگیں اور خونریزی ظاہر ہوئی؛ لہذا تحقیق ضروری ہے۔

اور یہ بات رد شدہ ہے؛ کیونکہ بہترین صحابہ اور ان کے فضلاء جیسے علی، طلحہ، زبیر اور دیگر (رضی اللہ عنہم) ان لوگوں میں سے ہیں جن کی اللہ نے تعریف کی، انہیں پاکیزہ قرار دیا، ان سے راضی ہوا، انہیں خوش کیا اور اپنے قولِ باری تعالیٰ کے ذریعے ان سے جنت کا وعدہ فرمایا: "...بخشش اور بہت بڑا اجر۔" بالخصوص وہ دس جن کے لیے رسول اللہ کی خبر کے ذریعے جنت کی قطعی گواہی دی گئی، وہ نمونہ ہیں باوجود اس کے کہ وہ اپنے نبی کے بعد پیش آنے والے بہت سے فتنوں اور معاملات سے واقف تھے، کیونکہ آپ نے انہیں اس کی اطلاع دی تھی۔ اور یہ ان کے مرتبے یا فضیلت کو گرانے والا نہیں ہے، کیونکہ وہ معاملات اجتہاد پر مبنی تھے، اور ہر مجتہد درست ہوتا ہے (اجر کے لحاظ سے)۔

ان معاملات کے بارے میں گفتگو سورہ الحجرات میں وضاحت کے ساتھ آئے گی، اگر اللہ تعالیٰ نے چاہا (۱)۔

سورہ الفتح کی تفسیر مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

---

(۱) ۱۶/۳۲۱-۳۲۲۔

Exegesis of Surah Al-Hujurat

It is Medinan by consensus, and it consists of eighteen verses. (1)

In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful.

"O you who have believed, do not put [yourselves] before Allah and His Messenger but fear Allah. Indeed, Allah is Hearing and Knowing." (1)

There are three issues in it:

First: The words of the Almighty: *"O you who have believed, do not put [yourselves] before Allah and His Messenger."* The scholars said: There was harshness and a lack of etiquette among the Arabs in addressing the Prophet ﷺ and in nicknaming people. So, the Surah is a command for noble character and observance of etiquette.

Al-Dahhak and Ya'qub al-Hadrami recited it as: "lā taqaddamū" (do not advance) with a fat-ha on the 'ta' and 'dal' from 'al-taqaddum' (2). The rest read it as: "tuqaddimū" (do not put forward) with a damma on the 'ta' and a kasra on the 'dal' from 'al-taqdim', and their meanings are apparent. That is: do not put any word or action before Allah and the word and action of His Messenger in matters that you are meant to take from him concerning religion and worldly affairs. And whoever puts his word or action before the Messenger ﷺ, has indeed put it before Allah Almighty; because the Messenger ﷺ only commands by the command of Allah, the Mighty and Sublime.

Second: Opinions differed regarding the reason for its revelation into six statements:

First: What Al-Wahidi (3) mentioned from the hadith of Ibn Jurayj who said: Ibn Abi Mulaykah told me that Abdullah bin Al-Zubayr informed him that a group of riders from Bani Tamim came to the Messenger of Allah ﷺ. Abu Bakr said: Appoint Al-Qa'qa' bin Ma'bad as leader. Umar said: [Rather] appoint Al-Aqra' bin Habis. Abu Bakr said: What...

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/208. (2) Al-Muhtasab 2/278, and Al-Nashr 2/375, and it is from the ten [readings]. (3) In Asbab al-Nuzul p. 406, and what will follow between two brackets from it.

सूरह अल-हुजुरात की व्याख्या

आम सहमति से यह मदनी है, और इसमें अठारह आयतें हैं (1)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और विशेष रूप से कृपालु है।

"हे वे लोगों जो ईमान लाए हो, अल्लाह और उसके रसूल के सामने (किसी बात या काम में) आगे न बढ़ो, और अल्लाह से डरो। निस्संदेह अल्लाह सब कुछ सुनने वाला और जानने वाला है।" (1)

इसमें तीन विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: "हे वे लोगों जो ईमान लाए हो, अल्लाह और उसके रसूल के सामने आगे न बढ़ो।" विद्वानों ने कहा: अरबों के बीच नबी ﷺ को संबोधित करने और लोगों को उपनाम देने में कठोरता और शिष्टाचार की कमी थी। इसलिए यह सूरह नेक अख़लाक़ और शिष्टाचार के पालन का आदेश देने के बारे में है।

अल-दहक और याकूब अल-हद्रमी ने इसे 'त' और 'दाल' पर फतह के साथ 'ला तक़द्दमू' (आगे बढ़ना) पढ़ा है (2)। बाकी लोगों ने इसे 'त' पर दम्मा और 'दाल' के नीचे कसरा के साथ 'तुक़द्दिमू' (पेश करना) पढ़ा है, और दोनों के अर्थ स्पष्ट हैं। अर्थात: अल्लाह और उसके रसूल के वचन और कर्म से पहले कोई बात या काम न करो उन मामलों में जो तुम्हें उनसे दीन और दुनिया के बारे में लेने हैं। और जिसने अपने वचन या कर्म को रसूल ﷺ पर प्राथमिकता दी, उसने उसे अल्लाह तआला पर प्राथमिकता दी; क्योंकि रसूल ﷺ केवल अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के आदेश से आदेश देते हैं।

दूसरा: इसके अवतरण (नुज़ूल) के कारणों के बारे में छह कथनों पर मतभेद है:

पहला: जिसे अल-वाहिदी (3) ने इब्न जुरैज की हदीस से उद्धृत किया है: इब्न अबी मुलैका ने मुझे बताया कि अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर ने उन्हें सूचित किया कि बनी तमीम के सवारों का एक समूह रसूलुल्लाह ﷺ के पास आया। अबू बक्र ने कहा: अल-क़ाक़ा बिन मअ़बद को अमीर बनाइए। उमर ने कहा: [बल्कि] अल-अक़रा बिन हाबिस को अमीर बनाइए। अबू बक्र ने कहा: क्या...

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 208/4। (2) अल-मुहतसब 278/2, और अल-नश्र 375/2, और यह दस (क़िरात) में से है। (3) असबाब अल-नुज़ूल पृ. 406 में, और इसके बाद जो कोष्ठक के बीच आएगा।

تفسیر سورہ الحجرات

اجماع کے مطابق مدنی ہے، اور یہ اٹھارہ آیات پر مشتمل ہے (۱)۔

اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور بہت رحم والا ہے ۔

﴿اے ایمان والو! اللہ اور اس کے رسول کے سامنے (کسی بات یا کام میں) پیش قدمی نہ کرو اور اللہ سے ڈرو، بے شک اللہ سب کچھ سننے والا اور جاننے والا ہے﴾ (۱)

اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! اللہ اور اس کے رسول کے سامنے پیش قدمی نہ کرو﴾ علماء نے کہا: عربوں میں نبی ﷺ سے خطاب کرنے اور لوگوں کے القاب رکھنے میں سختی اور بدتہذیبی پائی جاتی تھی۔ چنانچہ یہ سورت مکارم اخلاق اور آداب کی رعایت کے حکم میں ہے۔

ضحاک اور یعقوب الحضرمی نے اسے 'التقدم' (آگے بڑھنے) سے 'تا' اور 'دال' کے فتحہ کے ساتھ «لا تَقَدَّمُوا» پڑھا ہے (۲)۔ باقی قراء نے اسے 'التقديم' (آگے کرنے) سے 'تا' کے ضمہ اور 'دال' کے کسرہ کے ساتھ «تُقَدِّمُوا» پڑھا ہے، اور ان دونوں کے معنی واضح ہیں۔ یعنی: اللہ اور اس کے رسول کے قول و فعل سے پہلے کوئی قول یا فعل پیش نہ کرو ان معاملات میں جنہیں آپ نے ان سے دین و دنیا کے بارے میں لینا ہے۔ اور جس نے اپنے قول یا فعل کو رسول ﷺ پر مقدم کیا، اس نے اسے اللہ تعالیٰ پر مقدم کیا؛ کیونکہ رسول ﷺ صرف اللہ عزوجل کے حکم سے حکم دیتے ہیں۔

دوسرا: اس کے سببِ نزول کے بارے میں چھ اقوال پر اختلاف ہے:

پہلا: جسے الواحدی (۳) نے ابن جریج کی حدیث سے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھے ابن ابی ملیکہ نے بتایا کہ عبداللہ بن الزبیر نے انہیں خبر دی کہ بنی تمیم کا ایک وفد رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا۔ تو ابوبکرؓ نے کہا: القعقاع بن معبد کو امیر بنائیے۔ اور عمرؓ نے کہا: [بلکہ] الاقرع بن حابس کو امیر بنائیے۔ تو ابوبکرؓ نے کہا: ما...

---

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۰۸ ۔ (۲) المحتسب ۲ / ۲۷۸ ، والنشر ۲ / ۳۷۵ ، اور یہ دس میں سے ہے۔

(۳) اسباب النزول ص ۴۰۶ میں، اور جو کچھ اس کے بعد دو قوسین کے درمیان آئے گا۔

I intended nothing but to oppose you. And Umar said: I did not intend to oppose you. Then they disputed (1) until their voices grew loud, and regarding that, it was revealed: "O you who have believed, do not put [yourselves] ahead of Allah and His Messenger" until His saying: "And if they had been patient until you could come out to them". Narrated by Al-Bukhari from Al-Hasan bin Muhammad bin Al-Sabah (2); Al-Mahdawi also mentioned it.

The second: What was narrated that the Prophet ﷺ intended to appoint a man as his deputy over Madinah when he set out for Khaybar, but Umar suggested another man to him; so it was revealed: "O you who have believed, do not put [yourselves] ahead of Allah and His Messenger." Al-Mahdawi also mentioned it.

The third: What Al-Mawardi mentioned from Al-Dahhak from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): that the Prophet ﷺ sent twenty-four of his companions to Bani Amir, and they killed them; except for three who fell behind, so they survived and returned to Madinah. They met two men from Bani Sulaym and asked them about their lineage. They replied: from Bani Amir, because they were more powerful than Bani Sulaym. So they killed them. Then a group from Bani Sulaym came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "There is a covenant between us and you, and two of our men have been killed." So the Prophet ﷺ paid their blood money with a hundred camels, and this verse was revealed regarding their killing of the two men (3).

Qatadah said: Some people used to say: "If only such-and-such were revealed about me, if only such-and-such were revealed about me?" Then this verse was revealed.

Ibn Abbas: They were forbidden from speaking before his speech (4).

Mujahid: Do not precede Allah and His Messenger until Allah decides through the tongue of His Messenger. Mentioned by him.

(1) In (M): "fatamadaya" (they persisted), which is an error. (2) Sahih Al-Bukhari (4847). (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/326, and the following statements are from it. Ibn Hajar said in Takhrīj Ahādīth al-Kashshāf p. 154: It was narrated in Ad-Dala'il [3/341-342] via Ibn Ishaq, and via Musa bin Uqbah, this story in a different context, and that the slain were from Bani Kilab, and that one of the three was killed, which is preserved and well-known in the Maghazi (accounts of military expeditions). (4) Al-Tabari recorded the saying of Qatadah and Ibn Abbas 21/336.

मैंने आपके विरोध के अलावा कुछ नहीं चाहा। और उमर ने कहा: मैंने आपके विरोध का इरादा नहीं किया था। फिर उनमें बहस हुई (1) यहाँ तक कि उनकी आवाज़ें बुलंद हो गईं, और इसके बारे में यह आयत उतरी: "ऐ ईमान वालो! अल्लाह और उसके रसूल के सामने आगे न बढ़ो" उसके इस कथन तक: "और यदि वे धैर्य रखते यहाँ तक कि आप उनके पास बाहर आ जाते"। इसे अल-बुखारी ने अल-हसन बिन मुहम्मद बिन अल-सबा (2) से रिवायत किया है; अल-महदवी ने भी इसका उल्लेख किया है।

दूसरा: जो रिवायत किया गया है कि नबी ﷺ ने मदीना पर एक आदमी को अपना नायब (प्रतिनिधि) नियुक्त करने का इरादा किया जब वे खैबर के लिए निकले, तो उमर ने उन्हें दूसरे आदमी का सुझाव दिया; तब यह उतरा: "ऐ ईमान वालो! अल्लाह और उसके रसूल के सामने आगे न बढ़ो।" अल-महदवी ने भी इसका उल्लेख किया है।

तीसरा: जो अल-मावर्दी ने अल-दह्हाक के माध्यम से इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उल्लेख किया है: कि नबी ﷺ ने अपने साथियों में से चौबीस लोगों को बनी आमिर के पास भेजा और उन्होंने उन्हें मार डाला; सिवाय तीन के जो पीछे रह गए थे, इसलिए वे बच गए और मदीना लौट आए। वे बनी सुलैम के दो आदमियों से मिले और उनसे उनके वंश के बारे में पूछा। उन्होंने जवाब दिया: बनी आमिर से, क्योंकि वे बनी सुलैम से ज़्यादा शक्तिशाली थे। इसलिए उन्होंने उन्हें मार डाला। फिर बनी सुलैम के कुछ लोग अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए और कहा: "हमारे और आपके बीच एक संधि है, और हमारे दो आदमी मारे गए हैं।" तो नबी ﷺ ने सौ ऊँटों के साथ उनका खून का बदला (दियत) चुकाया, और उन दो आदमियों की हत्या के संबंध में यह आयत उतरी (3)।

क़तादाह ने कहा: कुछ लोग कहा करते थे: "काश मेरे बारे में ऐसा-वैसा नाज़िल होता, काश मेरे बारे में ऐसा-वैसा नाज़िल होता?" तब यह आयत उतरी।

इब्न अब्बास: उन्हें उनके बोलने से पहले बोलने से मना किया गया था (4)।

मुजाहिद: अल्लाह और उसके रसूल से आगे न बढ़ो जब तक कि अल्लाह अपने रसूल की ज़ुबान से फैसला न कर दे। उनके द्वारा उल्लेखित।

(1) (म) में: "फ़तमादया" (वे अड़े रहे), जो कि एक त्रुटि है। (2) सहीह अल-बुखारी (4847)। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/326, और आने वाले कथन उसी से हैं। इब्न हजर ने तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ़ पृष्ठ 154 में कहा: अद-दलालिल [3/341-342] में इब्न इशाक के माध्यम से, और मूसा बिन उकबा के माध्यम से, यह कहानी एक अलग संदर्भ में रिवायत की गई है, और यह कि मारे गए लोग बनी किलाब से थे, और यह कि उन तीनों में से एक मारा गया था, जो मग़ाज़ी (युद्ध अभियानों के विवरण) में संरक्षित और प्रसिद्ध है। (4) अत-तबरी ने क़तादाह और इब्न अब्बास का कथन 21/336 निकाला है।

میں نے سوائے آپ کی مخالفت کے کچھ نہیں چاہا۔ اور عمر نے کہا: میرا مقصد آپ کی مخالفت نہیں تھا۔ پھر دونوں میں جھگڑا ہوا (۱) یہاں تک کہ ان کی آوازیں بلند ہوگئیں، تو اس بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ یہاں تک کہ اللہ کا قول: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّىٰ تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ﴾۔ اسے بخاری نے حسن بن محمد بن الصباح سے روایت کیا ہے (۲)؛ مہدوی نے بھی اس کا ذکر کیا ہے۔

دوسرا: جو روایت کیا گیا ہے کہ نبی ﷺ نے مدینہ پر ایک شخص کو اپنا جانشین مقرر کرنے کا ارادہ کیا جب وہ خیبر روانہ ہوئے، تو عمر نے انہیں دوسرے شخص کا مشورہ دیا؛ تب نازل ہوا: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾۔ اسے مہدوی نے بھی ذکر کیا ہے۔

تیسرا: جو ماوردی نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے: کہ نبی ﷺ نے اپنے صحابہ میں سے چوبیس آدمیوں کو بنی عامر کی طرف بھیجا تو انہوں نے انہیں قتل کر دیا؛ سوائے تین کے جو پیچھے رہ گئے تھے، پس وہ بچ گئے اور مدینہ واپس آ گئے۔ راستے میں انہیں بنی سلیم کے دو آدمی ملے تو انہوں نے ان سے ان کے نسب کے بارے میں پوچھا۔ انہوں نے جواب دیا: بنی عامر سے، کیونکہ وہ بنی سلیم سے زیادہ معزز تھے۔ تو انہوں نے ان دونوں کو قتل کر دیا۔ پھر بنی سلیم کے کچھ لوگ رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے اور کہا: "ہمارے اور آپ کے درمیان عہد ہے، اور ہمارے دو آدمی قتل کر دیے گئے ہیں۔" تو نبی ﷺ نے سو اونٹوں کے بدلے ان کا خون بہا ادا کیا، اور ان دو آدمیوں کے قتل کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی (۳)۔

قتادہ نے کہا: کچھ لوگ کہا کرتے تھے: "کاش میرے بارے میں ایسا نازل ہوتا، کاش میرے بارے میں ویسا نازل ہوتا؟" تب یہ آیت نازل ہوئی۔

ابن عباس: انہیں ان کی گفتگو سے پہلے بولنے سے منع کیا گیا تھا (۴)۔

مجاہد: اللہ اور اس کے رسول سے آگے نہ بڑھو یہاں تک کہ اللہ اپنے رسول کی زبان سے فیصلہ فرما دے۔ ان کے ذریعے مذکور ہے۔

(۱) (م) میں: "فتمادیا" (پس وہ اڑے رہے)، جو کہ غلط ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۴۸۴۷)۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۳۲۶، اور آنے والے اقوال اسی سے ہیں۔ ابن حجر نے تخریج أحادیث الکشاف ص ۱۵۴ میں کہا: الدلائل [۳/ ۳۴۱ - ۳۴۲] میں ابن اسحاق کے واسطے سے، اور موسیٰ بن عقبہ کے واسطے سے یہ قصہ اس سیاق کے علاوہ مروی ہے، اور یہ کہ مقتولین بنی کلاب سے تھے، اور یہ کہ ان تینوں میں سے ایک قتل ہوا تھا، اور یہی مغازی میں محفوظ اور مشہور ہے۔ (۴) طبری نے قتادہ اور ابن عباس کا قول ۳۳۶/۲۱ نکالا ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 1 354

Al-Bukhari also (reported it) (1). Al-Hasan said: It was revealed concerning some people who slaughtered (their sacrifices) before the Messenger of Allah (peace be upon him) had prayed, so he ordered them to repeat the slaughter (2). Ibn Jurayj said: Do not perform acts of obedience before the time commanded by Allah the Almighty and His Messenger (peace be upon him) (3). I say: These last five opinions were mentioned by Judge Abu Bakr ibn al-Arabi (4), and Al-Mawardi listed them before him. The Judge said: They are all correct and fall under the general meaning. Allah knows best what was the specific cause that triggered the verse among them, or perhaps it was revealed without a specific cause, and Allah knows best. The Judge said: If we say that it was revealed concerning performing acts of obedience before their times, then that is correct; because every worship timed with a specific time limit is not permissible to be performed before it, such as prayer, fasting, and Hajj, and that is clear. Except that (5) the scholars differed regarding Zakat, since it is a financial worship and was required for an understood reason, which is to fulfill the need of the poor, and because the Prophet (peace be upon him) hastened from Al-Abbas the charity of two years, and because of what has been reported regarding collecting Sadaqat al-Fitr before the day of Fitr so that it can be given to those entitled to it (6) on the day it becomes obligatory, which is...

(1) Al-Bukhari mentioned it as a comment before (4845), and Al-Tabari connected it in 21/336, and Al-Bayhaqi in Ash-Shu'ab (1516), and it is in the Tafsir of Mujahid 2/605. (2) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/230, and Al-Tabari 21/336. (3) This is the saying of Al-Zajjaj, not Ibn Jurayj, and it is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/31, and the author quoted it from him via Al-Mawardi in An-Nukat wal-Uyun 5/326, and Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 4/1700. (4) In Ahkam al-Qur'an 4/1700. The five opinions mean the mentioned opinions of Qatadah, Ibn Abbas, Mujahid, Al-Hasan, and Al-Zajjaj. (5) In some manuscripts: "And that is because", and what is established is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi. (6) In (Kh): "its deserving person (singular)", and in (M): "its deserving persons (plural)".

सूरह अल-हुजुरात: आयत 1 354

अल-बुखारी ने भी (इसे रिपोर्ट किया) (1)। अल-हसन ने कहा: यह उन लोगों के बारे में उतरी जिन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के नमाज़ पढ़ने से पहले (अपने जानवरों की) बलि दे दी थी, तो उन्होंने उन्हें दोबारा बलि देने का आदेश दिया (2)। इब्न जुरैज ने कहा: आज्ञाकारिता के कार्यों को उस समय से पहले न करें जो अल्लाह तआला और उसके रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा आदेशित है (3)। मैं कहता हूँ: इन अंतिम पाँच मतों का उल्लेख न्यायाधीश अबू बक्र इब्न अल-अरबी (4) ने किया है, और अल-मावर्दी ने उनसे पहले उन्हें सूचीबद्ध किया था। न्यायाधीश ने कहा: वे सभी सही हैं और सामान्य अर्थ के अंतर्गत आते हैं। अल्लाह ही बेहतर जानता है कि उनमें से आयत को प्रेरित करने वाला विशिष्ट कारण क्या था, या शायद यह बिना किसी विशेष कारण के उतरी, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। न्यायाधीश ने कहा: यदि हम कहें कि यह आज्ञाकारिता के कार्यों को उनके समय से पहले करने के बारे में उतरी है, तो यह सही है; क्योंकि हर वह इबादत जिसका एक निश्चित समय है, उसे उससे पहले करना जायज़ नहीं है, जैसे नमाज़, रोज़ा और हज, और यह स्पष्ट है। सिवाय इसके कि (5) विद्वानों ने ज़कात के संबंध में मतभेद किया है, क्योंकि यह एक वित्तीय इबादत है और एक समझे जाने वाले अर्थ के लिए आवश्यक थी, जो कि गरीब की ज़रूरत को पूरा करना है, और क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अल-अब्बास से दो साल की ज़कात अग्रिम रूप से ली थी, और इस कारण भी कि सदक़ा-ए-फ़ित्र को फ़ित्र के दिन से पहले एकत्र करने की बात आई है ताकि इसे इसके हकदारों (6) को उस दिन दिया जा सके जब यह वाजिब होता है, जो कि...

(1) अल-बुखारी ने इसे (4845) से पहले एक टिप्पणी के रूप में दिया है, और अल-तबरी ने इसे 21/336 में जोड़ा है, और अल-बैहक़ी ने अल-शुअब (1516) में, और यह मुजाहिद की तफ़सीर 2/605 में है। (2) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने अपनी तफ़सीर 2/230 में और अल-तबरी ने 21/336 में उद्धृत किया है। (3) यह अल-ज़ज्जाज का कथन है, इब्न जुरैज का नहीं, और यह अल-ज़ज्जाज की 'मा'नी अल-कुरान' 5/31 में है, और लेखक ने इसे अल-मावर्दी के माध्यम से 'अल-नुकत वल-उयून' 5/326 से और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 4/1700 से उद्धृत किया है। (4) अहकाम अल-कुरान 4/1700 में। पाँच मतों का अर्थ है क़तादह, इब्न अब्बास, मुजाहिद, अल-हसन और अल-ज़ज्जाज के उल्लिखित मत। (5) प्रतियों में: "और वह इसलिए क्योंकि", और जो स्थापित है वह इब्न

अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' से है। (6) (ख़) में: "उसके हकदार (एकवचन)", और (म) में: "उसके हकदारों (बहुवचन)"।

سورة الحجرات: آیت ۱ ۳۵۴

بخاری نے بھی (اسے روایت کیا) ہے (۱)۔ حسن بصری رحمہ اللہ فرماتے ہیں: یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے رسول اللہ ﷺ کے نماز پڑھنے سے پہلے قربانی کر لی تھی، تو آپ ﷺ نے انہیں دوبارہ قربانی کرنے کا حکم دیا (۲)۔ ابن جریج فرماتے ہیں: اطاعت کے کاموں کو ان کے اس وقت سے پہلے نہ کرو جس کا اللہ تعالیٰ اور اس کے رسول ﷺ نے حکم دیا ہے (۳)۔ میں کہتا ہوں: یہ آخری پانچ اقوال قاضی ابوبکر بن العربی (۴) نے ذکر کیے ہیں، اور ان سے پہلے ماوردی نے انہیں ترتیب وار بیان کیا ہے۔ قاضی صاحب فرماتے ہیں: یہ سب اقوال صحیح ہیں اور عموم کے تحت داخل ہیں، پس اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ ان میں سے آیت کے نزول کا اصل محرک کیا سبب تھا، اور شاید یہ بغیر کسی سبب کے نازل ہوئی ہو، واللہ اعلم۔ قاضی صاحب فرماتے ہیں: اگر ہم یہ کہیں کہ یہ آیت اطاعت کے کاموں کو ان کے اوقات سے پہلے کرنے کے بارے میں نازل ہوئی ہے، تو یہ صحیح ہے؛ کیونکہ ہر وہ عبادت جو ایک خاص وقت کے ساتھ مقید ہے، اسے وقت سے پہلے کرنا جائز نہیں ہے، جیسے نماز، روزہ اور حج، اور یہ بات واضح ہے۔ سوائے اس کے کہ (۵) علماء نے زکوٰۃ میں اختلاف کیا ہے، چونکہ یہ ایک مالی عبادت ہے اور ایک سمجھ میں آنے والے مقصد کے لیے طلب کی گئی ہے، جو کہ فقیر کی حاجت پوری کرنا ہے، اور اس لیے کہ نبی کریم ﷺ نے حضرت عباس رضی اللہ عنہ سے دو سال کی زکوٰۃ وقت سے پہلے طلب فرمائی تھی، اور اس لیے بھی کہ صدقہ فطر کو عید کے دن سے پہلے جمع کرنے کا ذکر آیا ہے تاکہ وجوب کے دن وہ اس کے مستحقین (۶) کو دیا جا سکے، اور وہ دن...

(۱) اسے بخاری نے (۴۸۴۵) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا ہے، اور طبری (۲۱/ ۳۳۶) اور بیہقی نے الشعب (۱۵۱۶) میں اسے موصولاً بیان کیا ہے، اور یہ تفسیر مجاہد (۲/ ۶۰۵) میں بھی ہے۔ (۲)

اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر (۲/ ۲۳۰) میں اور طبری نے (۲۱/ ۳۳۶) میں روایت کیا ہے۔

(۳) یہ زجاج کا قول ہے، نہ کہ ابن جریج کا، اور یہ زجاج کی معانی القرآن (۵/ ۳۱) میں ہے، اور مصنف نے اسے ماوردی کے واسطے سے النکت والعیون (۵/ ۳۲۶) اور ابن العربی نے احکام القرآن (۴/ ۱۷۰۰) میں نقل کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن (۴/ ۱۷۰۰) میں۔ پانچ اقوال سے مراد قتادہ، ابن عباس، مجاہد، حسن اور زجاج کے مذکورہ اقوال ہیں۔ (۵) نسخوں میں ہے: "وذلک أن" (اور وہ اس لیے کہ)، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ (۶) (خ) میں ہے: "مستحقہا" (اس کا مستحق - واحد)، اور (م) میں ہے: "لمستحقیہا" (اس کے مستحقین - جمع)۔

355 Surah Al-Hujurat: Verse 1

...day of Fitr, so all of that necessitated the permissibility of advancing it by a year or two (1). If the head of the year comes while the Nisab (minimum amount of wealth for Zakat) remains unchanged, it fulfills its purpose. If the head of the year arrives and the Nisab has changed, it is revealed to be a voluntary charity (Sadaqah). Ashhab said: It is not permissible to advance it before the completion of the year even for a moment, like prayer; it is as if he followed the original principle in acts of worship, seeing it as one of the pillars of Islam, thus giving it its due right in system and good order. The rest of our scholars saw that a slight advance in it is permissible because it is pardoned in Sharia, unlike a large advance. What Ashhab said is more correct, for distinguishing between a small and large amount in the principles of Sharia is valid, but it is for reasons specific to the small amount and not the large. As for our issue, a day is like a month, and a month is like a year. Either it is a total advancement as Abu Hanifa and al-Shafi'i said, or the preservation of the worship at its appointed time as Ashhab said.

Thirdly: The Almighty's saying: {O you who have believed, do not put [yourselves] before Allah...} is a principle in refraining from challenging the sayings of the Prophet ﷺ and the obligation to follow him and emulate him. Likewise, the Prophet ﷺ said during his illness: "Command Abu Bakr to lead the people in prayer." Aisha said to Hafsa (may Allah be pleased with them): Say to him: Abu Bakr is a tender-hearted man (Asif), and whenever he stands in your place, he will not be heard by the people because of weeping, so command Umar (2) to lead the people in prayer. He ﷺ said: "Verily, you are like the female companions of Joseph. Command Abu Bakr to lead the people in prayer" (3). So the meaning...

(1) In (T) and (F): and two years. (2) In "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 4/1701 - 1702 (and the speech is from him): Ali, and it is an error. (3) Narrated by Ahmad (25876), al-Bukhari (713), and Muslim (418): (95) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) in detail, and the wording is Ibn al-Arabi's in "Ahkam al-Qur'an". The meaning of his saying: "Asif" means: quick to cry and grieve. An-Nihayah (Asaf). And his saying: "companions of Joseph" as in "Fath al-Bari" 2/153: meaning that they are like the companions of Joseph in showing the opposite of what is hidden within. Furthermore, although this address is in the plural form, what is intended is one person, which is Aisha only, just as "companions" is a plural form but intended Zulaikha only. The point of similarity between them in that regard is that Zulaikha invited the women and showed them honor through hospitality while her intention

was more than that, which was for them to look at Joseph's beauty and excuse her for loving him; and that Aisha showed that the reason for her wanting to divert the imamate from her father was that he would not let the congregants hear the recitation due to his crying, while her intention was more than that, which was that people should not associate him with bad luck. She stated this clearly later on, saying: "I argued with him, and nothing moved me to argue so much except that it did not occur to my heart that people would ever love a man who stood in his place after him."

355 सूरह अल-हुजुरात: आयत 1

...फ़ित्र का दिन, तो इस सब ने इसे एक या दो साल पहले देने की अनुमति को आवश्यक बना दिया (1)। यदि वर्ष का अंत आता है और निसाब (ज़कात के लिए न्यूनतम धन) वैसा ही रहता है, तो यह अपने स्थान पर सही बैठता है। और यदि वर्ष का अंत आता है और निसाब बदल गया होता है, तो यह स्पष्ट हो जाता है कि यह स्वैच्छिक दान (सदका) है। अशहब ने कहा: इसे वर्ष पूरा होने से एक पल पहले भी देना जायज़ नहीं है, जैसे नमाज़; मानो उन्होंने इबादतों के मूल सिद्धांत का पालन किया, इसे इस्लाम के स्तंभों में से एक माना, और इस प्रकार इसे व्यवस्था और अच्छे क्रम में इसका उचित अधिकार दिया। हमारे बाकी विद्वानों का मानना था कि इसमें थोड़ा सा पहले देना जायज़ है; क्योंकि शरीयत में इसे माफ किया गया है, बड़े अंतर के विपरीत। अशहब ने जो कहा वह अधिक सही है, क्योंकि शरीयत के सिद्धांतों में थोड़े और बहुत के बीच अंतर करना सही है, लेकिन यह उन अर्थों के लिए है जो थोड़े के लिए विशिष्ट हैं न कि बहुत के लिए। जहाँ तक हमारे मसले का सवाल है, इसमें दिन महीने के समान है, और महीना साल के समान है। या तो पूर्ण रूप से पहले देना जैसा कि अबू हनीफा और अल-शाफ़ई ने कहा, या इबादत को उसके नियत समय पर सुरक्षित रखना जैसा कि अशहब ने कहा।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह से पहले मत बढ़ो...} नबी ﷺ की बातों पर आपत्ति न करने, और उनका अनुसरण करने और उनका अनुकरण करने की अनिवार्यता का मूल है। इसी प्रकार, नबी ﷺ ने अपनी बीमारी के दौरान कहा: "अबू बक्र को कहो कि वह लोगों को नमाज़ पढ़ाएं।" आयशा ने हफ्सा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से कहा: उनसे कहो: अबू बक्र एक भावुक (आसिफ़) व्यक्ति हैं, और जब भी वह आपके स्थान पर खड़े होंगे, वे रोने के कारण लोगों को (किरात) सुना नहीं पाएंगे, इसलिए उमर (2) को कहो कि वह लोगों को नमाज़ पढ़ाएं। उन्होंने ﷺ कहा: "निश्चित रूप से, तुम यूसुफ़ की सहेलियों की तरह हो। अबू बक्र को कहो कि वह लोगों को नमाज़ पढ़ाएं' (3)। तो अर्थ यह है कि...

(1) (त) और (फ़) में: और दो साल। (2) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरआन" 4/1701 - 1702 में (और शब्द उन्हीं के हैं): अली, और यह एक गलती है। (3) इसे अहमद (25876), बुखारी (713), और मुस्लिम (418): (95) ने आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है, और शब्द इब्न अल-अरबी के"अहकाम अल-क़ुरआन" के हैं। उनके शब्द "आसिफ़" का अर्थ है: जल्दी रोने और दुखी होने वाला। अन-निहाया (असफ़)। और उनके शब्द:

"यूसुफ़ की सहेलियाँ" जैसा कि "फ़तह अल-बारी" 2/153 में है: यानी वे भीतर जो छुपा है उसके विपरीत दिखाने में यूसुफ़ की सहेलियों जैसी हैं। फिर यह संबोधन यद्यपि बहुवचन के रूप में है, लेकिन इससे तात्पर्य केवल एक व्यक्ति है और वह आयशा हैं, जैसे कि "सहेलियाँ" बहुवचन का रूप है लेकिन तात्पर्य केवल ज़ुलैखा है। इस संबंध में उनके बीच समानता का बिंदु यह है कि ज़ुलैखा ने महिलाओं को आमंत्रित किया और मेहमाननवाज़ी के माध्यम से उन्हें सम्मान दिखाया जबकि उनका इरादा उससे कहीं अधिक था, जो कि यह था कि वे यूसुफ़ की सुंदरता को देखें और उनके प्रति उसके प्रेम के लिए उसे क्षमा करें; और आयशा ने यह दिखाया कि अपने पिता से इमामत को हटाने की उनकी इच्छा का कारण यह था कि वे अपने रोने के कारण मुक्तदियों को क़िरात नहीं सुना पाएंगे, जबकि उनका इरादा उससे कहीं अधिक था, जो कि यह था कि लोग उन्हें अपशकुन न समझें। उन्होंने बाद में इसे स्पष्ट किया और कहा: "मैंने उनसे बार-बार आग्रह किया और इस बार-बार आग्रह का कारण केवल यह था कि मेरे दिल में यह बात नहीं आई कि लोग कभी भी उस आदमी से प्यार करेंगे जो उनके बाद उनके स्थान पर खड़ा होगा।"

...فطر کا دن، تو ان سب باتوں نے اسے ایک یا دو سال پہلے ادا کرنے کے جواز کا تقاضا کیا (۱)۔ پس اگر سال کا آغاز ہو اور نصاب اپنی حالت پر برقرار ہو تو وہ اپنی جگہ درست واقع ہوئی۔ اور اگر سال کا آغاز ہو اور نصاب تبدیل ہو چکا ہو تو واضح ہو گیا کہ وہ نفل صدقہ ہے۔ اشہب نے کہا: سال پورا ہونے سے ایک لمحہ پہلے بھی اسے ادا کرنا جائز نہیں، جیسے نماز؛ گویا انہوں نے عبادات میں اصل قاعدے کی پیروی کی، چنانچہ اسے اسلام کے ستونوں میں سے ایک سمجھا، اور اسے نظم اور حسن ترتیب میں اس کا پورا حق دیا۔ ہمارے باقی علماء کی رائے یہ تھی کہ اس میں تھوڑی سی تقدیم (پہلے ادائیگی) جائز ہے؛ کیونکہ شریعت میں تھوڑے کی گنجائش ہے برخلاف زیادہ کے۔ اور جو اشہب نے کہا وہ زیادہ صحیح ہے، کیونکہ شریعت کے اصولوں میں تھوڑے اور زیادہ کے درمیان فرق کرنا صحیح ہے، لیکن یہ ان معانی کی بنا پر ہے جو تھوڑے کے ساتھ خاص ہیں نہ کہ زیادہ کے ساتھ۔ جہاں تک ہمارے مسئلے کا تعلق ہے، تو اس میں دن مہینے کی طرح ہے، اور مہینہ سال کی طرح ہے۔ یا تو مکمل تقدیم جیسا کہ ابو حنیفہ اور شافعی نے کہا، یا عبادت کو اس کے مقررہ وقت پر محفوظ رکھنا جیسا کہ اشہب نے کہا۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو! اللہ (اور اس کے رسول) سے آگے نہ بڑھو...} نبی ﷺ کے ارشادات پر اعتراض نہ کرنے، اور آپ کی اتباع اور اقتداء کے واجب ہونے کی اصل ہے۔ اسی طرح نبی ﷺ نے اپنی علالت کے دوران فرمایا: "ابو بکر سے کہو کہ وہ لوگوں کو نماز پڑھائیں۔" عائشہ نے حفصہ رضی اللہ عنہما سے کہا: آپ ان سے کہیں: ابو بکر ایک نرم دل (آسیف) آدمی ہیں، اور جب بھی وہ آپ کے مقام پر کھڑے ہوں گے، رونے کی وجہ سے لوگوں کو (قراءت) سنا نہیں سکیں گے، لہذا عمر (۲) سے کہیں کہ وہ لوگوں کو نماز پڑھائیں۔ آپ ﷺ نے

فرمایا: "بیشک تم یوسف کی سہیلیوں جیسی ہو۔ ابوبکر سے کہو کہ وہ لوگوں کو نماز پڑھائیں" (۳)۔ پس معنی یہ ہے کہ...

(۱) (ط) اور (ف) میں ہے: اور دو سال۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۱۷۰۱/٤ - ۱۷۰۲ میں (اور یہ کلام انھی کا ہے): علی، اور یہ غلطی ہے۔ (۳) اسے احمد (۲۵۸۷٦)، بخاری (۷۱۳) اور مسلم (٤۱۸): (۹۵) نے عائشہ رضی اللہ عنہا کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ الفاظ ابن العربی کے احکام القرآن میں ہیں۔ اور ان کے قول "آسیف" کا معنی ہے: جلد رونے اور غمگین ہونے والا۔ النہایہ (اسف)۔ اور ان کا قول: "یوسف کی سہیلیاں" جیسا کہ فتح الباری ۱۵۳/۲ میں ہے: یعنی وہ باطن کے خلاف ظاہر کرنے میں یوسف کی سہیلیوں کی طرح ہیں۔ پھر یہ خطاب اگرچہ جمع کے صیغے میں ہے، لیکن اس سے مراد ایک ہی ہے اور وہ صرف عائشہ ہیں، جس طرح کہ "صواحب" (سہیلیاں) جمع کا صیغہ ہے اور مراد صرف زلیخا ہے۔ اور اس سلسلے میں ان کے درمیان مشابہت کی وجہ یہ ہے کہ زلیخا نے عورتوں کو بلایا اور مہمانی کے ذریعے ان کی عزت افزائی کی جبکہ اس کی مراد اس سے بڑھ کر تھی، اور وہ یہ کہ وہ یوسف کا حسن دیکھیں اور ان کی محبت میں اسے معذور سمجھیں؛ اور عائشہ نے یہ ظاہر کیا کہ اپنے والد سے امامت کو ہٹانے کی ان کی وجہ یہ تھی کہ وہ اپنے رونے کی وجہ سے مقتدیوں کو قراءت نہیں سنا سکیں گے، جبکہ ان کی مراد اس سے بڑھ کر تھی اور وہ یہ کہ لوگ ان سے بد شگونی نہ لیں۔ انہوں نے بعد میں خود اس کی صراحت کی اور کہا: "میں نے ان سے بار بار تکرار کی اور مجھے اس کثرتِ تکرار پر کسی چیز نے آمادہ نہیں کیا سوائے اس کے کہ میرے دل میں یہ بات نہیں بیٹھی تھی کہ لوگ آپ کے بعد آپ کے مقام پر کھڑے ہونے والے شخص سے کبھی محبت کریں گے۔"

Surah Al-Hujurat: Verses 1 - 2 356

His saying: "companions of Joseph," refers to the fitna (trial) of turning away from what is permissible to what is impermissible. And perhaps those who negate (1) analogy (qiyas) argue with this verse, which is invalid on their part, for what its evidence has established is not a 'preceding' in its action before him. The evidence of the Book and the Sunnah has established the necessity of following analogy in the branches of Sharia, so it is not, then, a 'preceding' before him. {And fear Allah} means regarding the forbidden preceding. {Indeed, Allah is Hearing} of your speech {Knowing} of your actions.

The Almighty's saying: {O you who have believed, do not raise your voices above the voice of the Prophet or be loud to him in speech like the loudness of some of you to others, lest your deeds become worthless while you perceive not [2]}

It contains six issues: The first: The Almighty's saying: {O you who have believed, do not raise your voices above the voice of the Prophet.} Al-Bukhari and At-Tirmidhi narrated from Ibn Abi Mulaika who said: Abdullah bin Al-Zubayr narrated to me that Al-Aqra' bin Habis came to the Prophet (PBUH), so Abu Bakr said: O Messenger of Allah, appoint him over his people. Omar said: Do not appoint him, O Messenger of Allah. They both spoke in the presence of the Prophet (PBUH) until their voices were raised. Abu Bakr said to Omar: You intended nothing but to oppose me. Omar said: I did not intend to oppose you. He said: Then this verse was revealed: {O you who have believed, do not raise your voices above the voice of the Prophet.} He said: After that, whenever Omar spoke in the presence of the Prophet (PBUH), his words could not be heard until he was asked to clarify. He said: And Ibn Al-Zubayr did not mention his grandfather, meaning Abu Bakr. [Abu Isa] said: This is a strange (gharib) good (hasan) hadith. Some have narrated it from Ibn Abi Mulaika as mursal (2), not mentioning Abdullah bin Al-Zubayr (3).

---

(1) In (Z), (Zha), and (M): "bughat" (rebels), which is an error, and the text is in "Ahkam al-Qur'an" by Al-Kiya Al-Tabari 4/381. (2) Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in Al-Fath 8/590 that its form is mursal, but it appeared at its end that Ibn Mulaika received it from Ibn Al-Zubayr, as will be mentioned later, then Ibn Abi Mulaika explicitly stated that Ibn Al-Zubayr informed him, as in Al-Bukhari's narration (4847). (3) This is the wording of At-Tirmidhi's hadith (3266), and it is from the narration of Mu'ammil bin Isma'il, from Nafi' bin 'Umar, from Ibn =

सूरह अल-हुजुरात: आयतें 1 - 2 356

उनका कहना: "युसूफ की सहेलियाँ" इसका अर्थ है जायज़ से नाजायज़ की ओर मोड़ने की फ़ितना (परीक्षा)। और शायद सादृश्य (क़ियास) को नकारने वाले (1) इस आयत से तर्क करते हैं, जो उनकी ओर से अमान्य है, क्योंकि जिसका प्रमाण स्थापित हो चुका है, उसके कार्य में उसके समक्ष कोई 'अग्रता' (तक़्दीम) नहीं है। किताब और सुन्नत के प्रमाणों ने शरीयत की शाखाओं में सादृश्य (क़ियास) का पालन करने की अनिवार्यता को स्थापित किया है, इसलिए यह उसके समक्ष 'अग्रता' नहीं है। {और अल्लाह से डरो} यानी मना की गई अग्रता के बारे में। {बेशक अल्लाह सुनने वाला है} तुम्हारी बात को {जानने वाला है} तुम्हारे कर्मों को।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! अपनी आवाज़ों को नबी की आवाज़ से ऊपर न करो और उनके साथ ज़ोर से न बोलो जैसे तुम आपस में एक-दूसरे के साथ ज़ोर से बोलते हो, कहीं ऐसा न हो कि तुम्हारे नेक अमल बर्बाद हो जाएँ और तुम्हें ख़बर भी न हो [2]}

इसमें छह मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! अपनी आवाज़ों को नबी की आवाज़ से ऊपर न करो।} अल-बुखारी और अत-तिर्मिज़ी ने इब्न अबी मुलैका से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मुझसे अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर ने बयान किया कि अल-अकरा बिन हबिस नबी (स.अ.व.) के पास आए, तो अबू बक्र ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, उन्हें उनकी कौम पर नियुक्त कर दें। उमर ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, उन्हें नियुक्त न करें। वे दोनों नबी (स.अ.व.) के पास बोलने लगे यहाँ तक कि उनकी आवाज़ें बुलंद हो गईं। अबू बक्र ने उमर से कहा: तुम्हारा इरादा सिर्फ़ मेरा विरोध करना था। उमर ने कहा: मेरा इरादा तुम्हारा विरोध करना नहीं था। उन्होंने कहा: फिर यह आयत उतरी: {ऐ ईमान वालो! अपनी आवाज़ों को नबी की आवाज़ से ऊपर न करो।} उन्होंने कहा: उसके बाद उमर जब भी नबी (स.अ.व.) के सामने बोलते थे, तो उनकी बात तब तक सुनाई नहीं देती थी जब तक कि उनसे दोबारा न पूछा जाए। उन्होंने कहा: और इब्न अल-जुबैर ने अपने दादा यानी अबू बक्र का ज़िक्र नहीं किया। [अबू ईसा] ने कहा: यह हदीस ग़रीब हसन है। कुछ लोगों ने इसे इब्न अबी मुलैका से मुर्सल (2) के रूप में रिवायत किया है, जिसमें अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर का ज़िक्र नहीं किया गया (3)।

---

(1) (ज़), (ज़ा) और (म) में: "बुग़ात" (विद्रोही), जो एक त्रुटि है, और यह लेख अल-किया अल-तबरी की "अहकाम अल-क़ुरआन" 4/381 में है। (2) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 8/590 में

उल्लेख किया है कि इसका स्वरूप मुर्सल है, लेकिन इसके अंत में स्पष्ट हुआ कि इब्न मुलैका ने इसे इब्न अल-जुबैर से लिया था, जैसा कि बाद में आएगा, फिर इब्न अबी मुलैका ने स्पष्ट किया कि इब्न अल-जुबैर ने उन्हें सूचित किया था, जैसा कि बुखारी की रिवायत (4847) में है। (3) यह अत-तिर्मिज़ी की हदीस (3266) के शब्द हैं, और यह मुअम्मिल बिन इस्माइल की रिवायत है, नाफी बिन उमर से, इब्न =

سورة الحجرات: آیات ۱ - ۲ ۳۵۶

ان کا قول: «صواحب یوسف» سے مراد جائز سے ناجائز کی طرف موڑنے کا فتنہ ہے۔ اور شاید قیاس کی نفی کرنے والوں (۱) نے اس آیت سے استدلال کیا ہو، جو کہ ان کی طرف سے باطل ہے، کیونکہ جس کی دلیل قائم ہو چکی ہو اس کے فعل میں اس کے سامنے کوئی 'تقدیم' (پہل) نہیں ہے۔ کتاب و سنت کے دلائل نے شریعت کے فروعی مسائل میں قیاس کے وجوب پر دلالت کی ہے، لہذا یہ اس کے سامنے کوئی 'تقدیم' نہیں ہے۔ ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ﴾ یعنی اس تقدیم (پہل) کے بارے میں جس سے منع کیا گیا ہے۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ﴾ تمہارے قول کو ﴿عَلِيمٌ﴾ تمہارے فعل کو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَن تَحْبِطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنتُمْ لَا تَشْعُرُونَ ٢﴾

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ﴾ بخاری اور ترمذی نے ابن ابی ملیکہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے عبداللہ بن زبیر نے بیان کیا کہ الاقرع بن حابس نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے، تو ابوبکرؓ نے کہا: اے اللہ کے رسول، انہیں ان کی قوم پر مقرر فرما دیں، عمرؓ نے کہا: اے اللہ کے رسول، انہیں مقرر نہ فرمائیں۔ وہ دونوں نبی ﷺ کے پاس کلام کرنے لگے یہاں تک کہ ان کی آوازیں بلند ہوگئیں، تو ابوبکرؓ نے عمرؓ سے کہا: تم نے صرف میری مخالفت کا ارادہ کیا۔ عمرؓ نے کہا: میں نے آپ کی مخالفت کا ارادہ نہیں کیا تھا، انہوں نے کہا: پھر یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ﴾ انہوں نے کہا: اس کے بعد عمرؓ جب بھی نبی ﷺ کے سامنے بات کرتے تھے تو ان کی بات سنی نہیں جاتی تھی یہاں تک کہ آپ ان سے دوبارہ پوچھتے۔ انہوں نے کہا: اور ابن زبیر نے اپنے دادا یعنی ابوبکر کا ذکر نہیں کیا۔ [ابو عیسیٰ] نے کہا: یہ حدیث غریب حسن ہے۔

اور بعض نے اسے ابن ابی ملیکہ سے مرسل (٢) کے طور پر روایت کیا ہے، اس میں عبداللہ بن زبیر (٣) کا ذکر نہیں کیا۔

---

(١) (ز)، (ظ) اور (م) میں: "بغات" ہے، جو کہ غلطی ہے، اور یہ کلام الکیا الطبری کی احکام القرآن ٣٨١/٤ میں ہے۔ (٢) حافظ ابن حجر نے الفتح ٨/٥٩٠ میں ذکر کیا ہے کہ اس کی صورت ارسال کی ہے، لیکن اس کے آخر میں ظاہر ہوا کہ ابن ملیکہ نے اسے ابن زبیر سے لیا ہے، جیسا کہ بعد میں آئے گا، پھر ابن ابی ملیکہ نے صراحت کی کہ ابن زبیر نے انہیں خبر دی ہے، جیسا کہ بخاری کی روایت (٤٨٤٧) میں ہے۔ (٣) یہ ترمذی کی حدیث (٣٢٦٦) کے الفاظ ہیں، اور یہ مؤمل بن اسماعیل کی روایت ہے، نافع بن عمر سے، ابن =

Surah Al-Hujurat: Verse 2 357

I said: It is Al-Bukhari, narrated from Abu Mulaikah: The two best ones were almost destroyed: Abu Bakr and Umar, they raised their voices in the presence of the Prophet ﷺ when a delegation from the tribe of Banu Tamim arrived. One of them pointed to Al-Aqra' ibn Habis of the tribe of Banu Mujashi', and the other pointed to another man - Nafi' said: I don't remember his name. Abu Bakr said to Umar: "You only intended to oppose me." He replied: "I did not intend to oppose you." So their voices were raised regarding that; then Allah Almighty revealed: {O you who have believed, do not raise your voices above the voice of the Prophet} the verse. Ibn al-Zubayr said: After this verse, Umar would not speak to the Messenger of Allah ﷺ in a way that he could be heard until he (the Prophet) asked him to repeat. And he did not mention that about his father, meaning Abu Bakr al-Siddiq (1).

Al-Mahdawi mentioned from Ali (may Allah be pleased with him): The verse: {Do not raise your voices above the voice of the Prophet} was revealed regarding us when our voices were raised - mine, Ja'far's, and Zaid ibn Harithah's - as we were disputing over the daughter of Hamzah when Zaid brought her from Makkah. The Messenger of Allah ﷺ ruled in favor of Ja'far because her maternal aunt was with him. This hadith has been previously mentioned in "Al Imran" (2).

In the Sahihayn (Bukhari and Muslim), from Anas ibn Malik, that the Prophet ﷺ missed Thabit ibn Qays. A man said: O Messenger of Allah, I will bring you news of him. So he went to him and found him sitting in his house with his head bowed. He asked him: "What is the matter with you?" He replied: "Evil, he used to raise his voice (3) above the voice of the Prophet ﷺ, so his deeds have been nullified and he is among the people of Hellfire." The man went to the Prophet ﷺ and informed him of what he said. Musa (4) said: So he returned...

= Abu Mulaikah; Mu'ammal ibn Isma'il contradicted Ibn Jurayj - whose narration is in Al-Bukhari (4847), and was mentioned at the beginning of the Surah - in his account of the words of Abu Bakr and Umar regarding the request to appoint Al-Qa'qa' as leader. Ibn Jurayj's narration is more authentic than Mu'ammal's, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Fath 8/591. And his saying: "And what Ibn Al-Zubayr mentioned about his grandfather," means he did not mention about Abu Bakr what he mentioned about Umar (may Allah be pleased with him) regarding how the Prophet ﷺ could not hear his speech until he asked him to repeat; this is clarified by the upcoming saying of Ibn Al-Zubayr, which is in Al-Bukhari as the author will mention.

(1) Sahih Al-Bukhari (4845), and it is in Ahmad (16133), and his saying: "He did not mention that about his father," means his maternal grandfather through Asma'. See Umdat al-Qari 19/183. (2) 5/134, and it also preceded in Al-Baqarah 4/113. (3) Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 6/621: He mentioned it in the third person, which is an 'iltifat' (transition), while the context required him to say: "I used to raise my voice." (4) He is Musa ibn Anas, one of the men in the chain of narration.

सूरह अल-हुजुरात: आयत २ ३५७

मैंने कहा: यह अल-बुखारी है, अबू मुलैका से वर्णित है: दो सर्वोत्तम लोग लगभग नष्ट हो गए थे: अबू बक्र और उमर, उन्होंने पैगंबर ﷺ की उपस्थिति में अपनी आवाज़ें उठाईं जब बनू तमीम जनजाति का एक प्रतिनिधिमंडल आया। उनमें से एक ने बनू मुजाशी जनजाति के अल-अकरा बिन हबिस की ओर इशारा किया, और दूसरे ने एक अन्य व्यक्ति की ओर इशारा किया - नाफ़े ने कहा: मुझे उसका नाम याद नहीं है। अबू बक्र ने उमर से कहा: "तुम्हारा इरादा केवल मेरा विरोध करना था।" उन्होंने उत्तर दिया: "मेरा इरादा तुम्हारा विरोध करना नहीं था।" अतः इस बारे में उनकी आवाज़ें उठ गईं; तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {हे ईमान वालों! अपनी आवाज़ें नबी की आवाज़ से ऊपर न करो} आयत। इब्न अल-जुबैर ने कहा: इस आयत के बाद, उमर अल्लाह के रसूल ﷺ से ऐसी धीमी आवाज़ में बात करते थे कि उन्हें तब तक नहीं सुना जा सकता था जब तक कि पैगंबर ﷺ उनसे दोबारा न पूछें। और उन्होंने अपने पिता यानी अबू बक्र अल-सिद्दीक (१) के बारे में ऐसा उल्लेख नहीं किया।

अल-महदवी ने अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उल्लेख किया है: आयत: {अपनी आवाज़ें नबी की आवाज़ से ऊपर न करो} हमारे बारे में अवतरित हुई थी जब हमारी आवाज़ें उठ गई थीं - मेरी, जाफ़र और ज़ैद इब्न हारिसह की - जब हम हमज़ाह की बेटी के हक को लेकर विवाद कर रहे थे जब ज़ैद उसे मक्का से लाए थे। अल्लाह के रसूल ﷺ ने जाफ़र के पक्ष में फैसला सुनाया क्योंकि उसकी मौसी उसके साथ थी। यह हदीस पहले "आल इमरान" (२) में उल्लेखित है।

साहिहैन (बुखारी और मुस्लिम) में अनस इब्न मालिक से वर्णित है कि पैगंबर ﷺ ने साबित इब्न क़ैस की कमी महसूस की। एक आदमी ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं आपको उनकी खबर ला दूँगा। तो वह उनके पास गया और उन्हें अपने घर में सिर झुकाए बैठा पाया। उसने उनसे पूछा: "तुम्हें क्या हुआ?" उन्होंने उत्तर दिया: "बुराई, वह पैगंबर ﷺ की आवाज़ से ऊपर अपनी आवाज़ (३) उठाता था, इसलिए उसके कर्म व्यर्थ हो गए हैं और वह नरक के लोगों में से है।" वह आदमी पैगंबर ﷺ के पास गया और उन्हें बताया कि उन्होंने क्या कहा। मूसा (४) ने कहा: तो वह वापस आए...

= अबू मुलैका; मुअम्मल इब्न इस्माइल ने इब्न जुरैज का विरोध किया है - जिनकी रिवायत अल-बुखारी (४८४७) में है, और सूरह की शुरुआत में उल्लेखित है - अल-कक़ा को नेता नियुक्त करने के अनुरोध के संबंध में अबू बक्र और उमर के शब्दों के अपने वर्णन में। इब्न जुरैज की रिवायत मुअम्मल की

तुलना में अधिक प्रामाणिक है, जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह ८/५९१ में उल्लेख किया है। और उनका कहना है: "और इब्न अल-जुबैर ने अपने दादा के बारे में जो उल्लेख किया है," इसका मतलब है कि उन्होंने अबू बक्र के बारे में वह उल्लेख नहीं किया जो उन्होंने उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के बारे में उल्लेख किया है कि कैसे पैगंबर ﷺ उनकी बात तब तक नहीं सुन पाते थे जब तक कि वह उनसे दोबारा न पूछें; यह इब्न अल-जुबैर के आगामी कथन द्वारा स्पष्ट किया गया है, जो अल-बुखारी में है जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे। (१) साहिह अल-बुखारी (४८४५), और यह अहमद (१६१३३) में है, और उनका कहना है: "उन्होंने अपने पिता के बारे में इसका उल्लेख नहीं किया," इसका मतलब है कि उनकी मां अस्मा के माध्यम से उनके नाना। देखें उम्दत अल-कारी १९/१८३। (२) ५/१३४, और यह अल-बक़रह ४/११३ में भी पहले आ चुका है। (३) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह ६/६२१ में कहा: उन्होंने इसे अन्य पुरुष (थर्ड पर्सन) में उल्लेख किया है, जो एक 'इल्तिफ़ात' है, जबकि संदर्भ के अनुसार उन्हें कहना चाहिए था: "मैं अपनी आवाज़ उठाता था।" (४) वह मूसा इब्न अनस हैं, जो इसनाद (रिवायत की श्रृंखला) के व्यक्तियों में से एक हैं।

سورہ الحجرات: آیت ۲ ۳۵۷

میں نے کہا: یہ بخاری ہے، ابن ابی ملیکہ سے روایت ہے: قریب تھا کہ دو بہترین لوگ ہلاک ہو جائیں: ابوبکر اور عمر، انہوں نے نبی کریم ﷺ کی موجودگی میں اپنی آوازیں بلند کیں جب بنو تمیم کا ایک وفد آپ ﷺ کے پاس آیا۔ ان میں سے ایک نے بنو مجاشع کے اقرع بن حابس کی طرف اشارہ کیا، اور دوسرے نے ایک اور شخص کی طرف - نافع نے کہا: مجھے اس کا نام یاد نہیں۔ ابوبکر نے عمر سے کہا: "تمہارا ارادہ صرف میری مخالفت کرنا تھا۔" انہوں نے جواب دیا: "میرا ارادہ آپ کی مخالفت کرنا نہیں تھا۔" چنانچہ اس معاملے میں ان کی آوازیں بلند ہو گئیں؛ تب اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: {اے ایمان والو! اپنی آوازیں نبی کی آواز سے بلند نہ کرو}۔ ابن زبیر نے کہا: اس آیت کے بعد عمر رضی اللہ عنہ رسول اللہ ﷺ سے اس طرح کلام کرتے کہ آپ ﷺ انہیں سن نہ پاتے یہاں تک کہ آپ ان سے دوبارہ دریافت فرماتے۔ اور انہوں نے اپنے والد (یعنی نانا) ابوبکر صدیق (۱) کے بارے میں ایسا ذکر نہیں کیا۔

المدوی نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے کہ: آیت {اپنی آوازیں نبی کی آواز سے بلند نہ کرو} ہمارے بارے میں نازل ہوئی تھی جب ہماری آوازیں بلند ہوئیں - میری، جعفر اور زید بن حارثہ کی - جب ہم حضرت حمزہ کی صاحبزادی کے بارے میں جھگڑ رہے تھے جب زید انہیں مکہ سے لائے تھے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے جعفر کے حق میں فیصلہ دیا کیونکہ ان کی خالہ ان کے پاس تھیں۔ یہ حدیث پہلے "آل عمران" (۲) میں گزر چکی ہے۔

صحیحین میں حضرت انس بن مالک سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے ثابت بن قیس کو نہ پایا (غیر حاضر پایا)۔ ایک شخص نے کہا: یا رسول اللہ، میں آپ کو ان کی خبر لاتا ہوں۔ وہ ان کے پاس گیا تو انہیں اپنے گھر میں سر لٹکائے بیٹھے پایا۔ اس نے ان سے پوچھا: "تمہیں کیا ہوا؟"

انہوں نے جواب دیا: "برا ہوا، وہ اپنی آواز (۳) نبی کریم ﷺ کی آواز سے بلند کرتا تھا، تو اس کے اعمال ضائع ہو گئے اور وہ اہل نار میں سے ہے۔" وہ شخص نبی کریم ﷺ کے پاس آیا اور آپ کو بتایا جو انہوں نے کہا تھا۔ موسیٰ (۴) نے کہا: تو وہ لوٹ آئے...

= ابن ابی ملیکہ؛ اور مؤمل بن اسماعیل نے ابن جریج کی مخالفت کی ہے - اور ان کی روایت بخاری (۴۸۴۷) میں ہے، اور سورہ کے آغاز میں گزر چکی ہے - ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کے القعقاع کو امیر بنانے کی درخواست کے قول کی حکایت میں۔ ابن جریج کی روایت مؤمل کی روایت سے زیادہ ثابت ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے الفتح ۵۹۱/۸ میں ذکر کیا ہے۔ اور ان کا یہ قول: "اور ابن زبیر نے اپنے دادا کا ذکر نہیں کیا،" یعنی انہوں نے ابوبکر کے بارے میں وہ ذکر نہیں کیا جو عمر رضی اللہ عنہ کے بارے میں ذکر کیا ہے کہ آپ ﷺ ان کی بات نہیں سن پاتے تھے یہاں تک کہ آپ ان سے دوبارہ دریافت فرماتے؛ اسے ابن زبیر کا آنے والا قول واضح کرتا ہے، جو بخاری میں ہے جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے۔ (۱) صحیح بخاری (۴۸۴۵)، اور یہ احمد (۱۶۱۳۳) میں ہے، اور ان کا قول: "انہوں نے اپنے والد کے بارے میں اس کا ذکر نہیں کیا،" یعنی ان کی والدہ اسماء کی طرف سے ان کے نانا۔ دیکھئے عمدۃ القاری ۱۸۳/۱۹۔ (۲) ۱۳۴/۵ ، اور البقرہ ۱۱۳/۴ میں بھی گزر چکا ہے۔ (۳) حافظ ابن حجر نے الفتح ۶۲۱/۶ میں کہا: انہوں نے اسے غائب کے صیغے (تھرڈ پرسن) کے ساتھ ذکر کیا ہے جو کہ التفات ہے، جبکہ سیاق کا تقاضا تھا کہ وہ کہتے: "میں اپنی آواز بلند کرتا تھا۔" (۴) وہ موسیٰ بن انس ہیں، جو اسناد کے رجال میں سے ایک ہیں۔

Surah Al-Hujurat: Verse 2 358

...the last time with a great glad tiding; he (the Prophet) said: "Go to him and tell him: You are not from the people of Hellfire, but you are from the people of Paradise." Wording of Bukhari (1).

This Thabit is Thabit bin Qais bin Shammas al-Khazraji, nicknamed Abu Muhammad after his son Muhammad. It is also said: Abu Abdur-Rahman. Three of his sons were killed on the Day of al-Harra (2): Muhammad, Yahya, and Abdullah. He was an eloquent orator known for that; he was called the Orator of the Messenger of Allah (PBUH), just as Hassan was called the Poet of the Messenger of Allah (PBUH). When the delegation of Tamim came to the Messenger of Allah (PBUH) and requested a contest of boasting, their orator stood and boasted, then Thabit bin Qais stood and delivered an eloquent, powerful speech and surpassed them. Their poet, Al-Aqra' bin Habis, stood and recited:

We have come to you so that people may know our virtue, when they oppose us during the mention of noble deeds. Indeed, we are the leaders of the people from every group, and there is none in the land of Hijaz like Darim. And indeed, we take the fourth part (Al-Mirba') in every raid that takes place in Najd or in the land of Tihamah (4).

Then Hassan stood and said:

(1) Sahih al-Bukhari (4846), and Sahih Muslim (119): (187), and it is with Ahmad (12480). It came in Muslim and Ahmad that the man whom the Prophet (PBUH) asked about Thabit was Sa'd bin Mu'adh, but Sa'd died during Banu Qurayza in the year five, and the mentioned verse was revealed during the Year of Delegations because of Al-Aqra' bin Habis and others, and that was in the year nine. Al-Hafiz Ibn Hajar reconciled them in Al-Fath 6/620: that what was revealed in Thabit's story was just the raising of the voice, and what was revealed in Al-Aqra's story was the beginning of the Surah, which is His saying: "Do not put (yourselves) forward before Allah and His Messenger." (2) It is Harra Waqim, one of the two volcanic tracts of Medina, the eastern one. The famous battle took place there during the days of Yazid bin Mu'awiya in 63 AH with the people of Medina who did not agree to pledge allegiance to him. See Al-Kamil by Ibn al-Athir 4/111-112, and Mu'jam al-Buldan 2/249. (3) With the accusative case (Nasb) considering 'ma' as extra, and with the nominative case (Raf') considering it restrictive. See Khizanat al-Adab 8/498-499. (4) Al-Wahidi mentioned these verses in Asbab al-Nuzul p. 411, and Abu al-Abbas al-Qurtubi

mentioned them without the last verse in Al-Mufhim 7/399. Ibn Hisham mentioned them in Al-Sira al-Nabawiyya 2/565-566 with a slight difference and attributed them to Al-Zibriqan bin Badr, and the second half of the first verse came as: "When they gather at the attendance of the seasons." And his saying: 'like Darim', Darim is from Banu Tamim. And 'Al-Mirba'': taking a quarter of the booty, meaning they are leaders. Al-Imla' al-Mukhtasar fi Sharh Gharib al-Siyar 3/153-154.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 2 358

...अंतिम बार एक महान शुभ समाचार के साथ; उन्होंने (पैगंबर) कहा: "उसके पास जाओ और उससे कहो: तुम नरक के लोगों में से नहीं हो, बल्कि तुम स्वर्ग के लोगों में से हो।" बुखारी के शब्द (1)।

यह साबित, साबित बिन क़ैस बिन शम्मास अल-खज़रजी हैं, जिनका उपनाम उनके बेटे मुहम्मद के नाम पर अबू मुहम्मद था। यह भी कहा जाता है: अबू अब्दुर-रहमान। अल-हर्रा के दिन (2) उनके तीन बेटे मारे गए थे: मुहम्मद, यह्या और अब्दुल्ला। वे एक बहुत ही कुशल वक्ता थे और इसी के लिए जाने जाते थे; उन्हें 'अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) का वक्ता' कहा जाता था, जैसे हसान को 'अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) का कवि' कहा जाता था। जब बनी तमीम का प्रतिनिधिमंडल अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पास आया और गर्व की प्रतियोगिता (मुफाखरा) की मांग की, तो उनके वक्ता ने खड़े होकर अपनी बड़ाई की, फिर साबित बिन क़ैस खड़े हुए और एक बहुत ही प्रभावशाली और ओजस्वी भाषण दिया और उन पर हावी हो गए। फिर उनके कवि अकरा बिन हाबिस खड़े हुए और काव्य पाठ किया:

हम आपके पास आए हैं ताकि लोग हमारी श्रेष्ठता जान लें, जब वे महान कार्यों के उल्लेख के दौरान हमारा विरोध करते हैं। और वास्तव में हम हर समूह के लोगों के नेता हैं, और हिजाज़ की भूमि में दारिम (कबीले) जैसा कोई नहीं है। और वास्तव में हर उस आक्रमण में हमारा चौथा हिस्सा (अल-मिर्बा) होता है जो नजद में या तिहामा की भूमि में होता है (4)।

फिर हसान खड़े हुए और कहा:

(1) सहीह अल-बुखारी (4846), और सहीह मुस्लिम (119): (187), और यह अहमद (12480) के पास है। मुस्लिम और अहमद में आया है कि जिस व्यक्ति से पैगंबर (स.अ.व.) ने साबित के बारे में पूछा था, वह साद बिन मुआज थे, लेकिन साद की मृत्यु बनू कुरैज़ा के दौरान वर्ष पांच में हो गई थी, और उल्लेखित आयत अकरा बिन हाबिस और अन्य के कारण प्रतिनिधिमंडलों के वर्ष के दौरान नाजिल हुई थी, और वह वर्ष नौ में था। हाफिज इब्न हजर ने अल-फतह 6/620 में उनके बीच समन्वय किया है: कि साबित की कहानी में जो नाजिल हुआ वह केवल आवाज बुलंद करने के बारे में था, और अकरा की कहानी में जो नाजिल हुआ वह सूरह की शुरुआत थी, और वह उनका कथन है: "अल्लाह और उसके रसूल के आगे मत बढ़ो।" (2) यह हर्रा वाकिम है, मदीना के दो ज्वालामुखीय क्षेत्रों में से एक, पूर्वी वाला। वहां यजीद बिन मुआविया के दिनों में 63 हिजरी में मदीना के उन लोगों के साथ

प्रसिद्ध युद्ध हुआ था जो उसके प्रति निष्ठा की शपथ लेने के लिए सहमत नहीं थे। इब्न अल-असीर की अल-कामिल 4/111-112, और मुअजम अल-बुल्दान 2/249 देखें। (3) 'मा' को अतिरिक्त मानकर नसब (कर्म कारक) के साथ, और उसे प्रतिबंधात्मक मानकर रफ़ (कर्ता कारक) के साथ। खज़ानत अल-अदब 8/498-499 देखें। (4) अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 411 में इन छंदों का उल्लेख किया है, और अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने अल-मुफहिम 7/399 में अंतिम छंद के बिना उनका उल्लेख किया है। इब्न हिशाम ने अल-सीरा अल-नबविया 2/565-566 में थोड़े अंतर के साथ उनका उल्लेख किया है और उन्हें अल-ज़िब्रिकान बिन बद्र के नाम से संदर्भित किया है, और पहले छंद का दूसरा भाग इस प्रकार आया है: "जब वे मौसमों की उपस्थिति में एकत्र होते हैं।" और उनका कहना: 'दारिम की तरह', दारिम बनू तमीम में से हैं। और 'अल-मिर्बा': लूट के माल का चौथाई हिस्सा लेना, जिसका अर्थ है कि वे नेता हैं। अल-इमला अल-मुख्तसर फी शरह गरीब अल-सियार 3/153-154।

سورہ الحجرات: آیت ۲ ۳۵۸

...آخری بار ایک عظیم خوشخبری کے ساتھ؛ چنانچہ آپ (ﷺ) نے فرمایا: «اس کے پاس جاؤ اور اس سے کہو: تم اہل نار میں سے نہیں ہو، بلکہ تم اہل جنت میں سے ہو»۔ بخاری کے الفاظ (۱)۔

اور یہ ثابت، ثابت بن قیس بن شماس الخزرجی ہیں، اپنے بیٹے محمد کی نسبت سے ان کی کنیت ابو محمد تھی۔ اور کہا گیا: ابو عبد الرحمن۔ یوم حرہ (۲) کے دن ان کے تین بیٹے شہید ہوئے: محمد، یحییٰ اور عبد اللہ۔ وہ ایک فصیح و بلیغ خطیب تھے اور اسی سے مشہور تھے، انہیں رسول اللہ ﷺ کا خطیب کہا جاتا تھا، جیسا کہ حسان کو رسول اللہ ﷺ کا شاعر کہا جاتا تھا۔ اور جب وفدِ تمیم رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور انہوں نے فخر و مباہات کا مطالبہ کیا، تو ان کا خطیب اٹھا اور فخر کیا، پھر ثابت بن قیس اٹھے اور ایک فصیح، جاندار خطبہ دیا اور ان پر غالب آ گئے۔ پھر ان کا شاعر اقرع بن حابس کھڑا ہوا اور یہ اشعار پڑھے:

ہم تمہارے پاس آئے ہیں تاکہ لوگ ہماری فضیلت جان لیں، جب وہ مکارم (اعلیٰ اقدار) کے ذکر کے وقت ہماری مخالفت کریں۔ اور بے شک ہم ہر گروہ کے لوگوں کے سردار ہیں، اور سرزمینِ حجاز میں 'دارم' جیسا کوئی نہیں۔ اور بے شک ہر اس غارت گری (حملے) میں ہمارا چوتھائی حصہ (المرباع) ہوتا ہے جو نجد میں ہو یا تہامہ کی سرزمین میں (۴)۔

फिर हसान खड़े हुए और कहा:

(۱) صحیح بخاری (۴۸۴۶)، اور صحیح مسلم (۱۱۹) : (۱۸۷)، اور یہ احمد (۱۲۴۸۰) کے ہاں ہے، اور مسلم و احمد کے پاس آیا ہے کہ جس شخص سے نبی ﷺ نے ثابت کے بارے میں پوچھا تھا وہ سعد بن معاذ تھے، اور سعد بنو قریظہ کے موقع پر سن ۵ ہجری میں وفات پا گئے تھے، اور

مذکورہ آیت وفود کے سال (سن ۹ ہجری) اقرع بن حابس وغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۶ / ۶۲۰ میں ان کے درمیان تطبیق دی ہے: کہ ثابت کے قصے میں جو نازل ہوا وہ محض آواز بلند کرنا تھا، اور جو اقرع کے قصے میں نازل ہوا وہ سورت کا آغاز ہے یعنی اللہ کا قول: «لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ»۔ (۲) یہ حرہ واقم ہے جو مدینہ کے دو حروں (آتش فشانی پتھریلے میدانوں) میں سے ایک ہے، اور یہ مشرقی ہے، اور وہاں یزید بن معاویہ کے ایام میں سن ۶۳ ھ میں اہل مدینہ کے ساتھ مشہور معرکہ ہوا تھا جنہوں نے اس کی بیعت کرنے پر آمادگی ظاہر نہیں کی تھی۔ دیکھئے الکامل لابن الاثیر ۴ / ۱۱۱ - ۱۱۲، اور معجم البلدان ۲ / ۲۴۹۔ (۳) 'ما' کو زائدہ مانتے ہوئے نصب کے ساتھ، اور اسے کافہ مانتے ہوئے رفع کے ساتھ۔ دیکھئے خزانہ الادب ۸ / ۴۹۸ - ۴۹۹۔ (۴) ان اشعار کو الواحدی نے اسباب النزول ص ۴۱۱ میں ذکر کیا ہے، اور ابو العباس القرطبی نے المَفہم ۷ / ۳۹۹ میں آخری شعر کے بغیر ذکر کیا ہے۔ اور ابن ہشام نے السیرۃ النبویۃ ۲ / ۵۶۵ - ۵۶۶ میں معمولی اختلاف کے ساتھ ذکر کیا ہے اور اسے الزبرقان بن بدر کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس میں پہلے شعر کا دوسرا مصرعہ یوں آیا ہے: «إذا احتفلوا عند احتضار المواسم»۔ اور ان کا قول: «کدارم»، دارم بنو تمیم میں سے ہیں۔ اور المرباع: غنیمت سے چوتھائی حصہ لینا، مراد یہ کہ وہ سردار ہیں۔ الاملاء المختصر فی شرح غریب السیر ۳ / ۱۵۳ - ۱۵۴۔

Surah Al-Hujurat: Verse 2 359

O Banu Darim, do not boast, for your boasting turns into a burden when noble deeds are mentioned. You have lost your senses by boasting over us while you are but servants to us, between a wet-nurse and a domestic worker. (1)

In some verses of theirs. They said: Their orator is more eloquent than our orator, and their poet is more poetic than our poet. Their voices rose, so Allah Almighty revealed: {O you who have believed, do not raise your voices above the voice of the Prophet or be loud to him in speech} (2).

Ata al-Khorasani said: The daughter of Thabit ibn Qays told me: When {O you who have believed, do not raise your voices above the voice of the Prophet} the verse was revealed, her father entered his house and closed his door. The Prophet ﷺ missed him and sent someone to ask about him. He said: I am a man with a loud voice, and I fear that my deeds have become null. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "You are not of them; rather, you will live well and die well."

He said: Then Allah revealed: {Indeed, Allah does not like everyone self-deluded and boastful} [Luqman: 18], so he closed his door and began to cry. The Prophet ﷺ missed him and sent to ask what was the matter with him (3). He said: O Messenger of Allah, I love beauty, and I love to lead my people. He said: "You are not of them; rather, you will live praised, be killed as a martyr, and enter Paradise." She said: When the Day of Yamama came, he went out with Khalid ibn al-Walid against Musaylimah. When they met, the Muslims retreated. Thabit and Salim, the freed slave of Abu Hudhayfa, said: This is not how we used to fight with the Messenger of Allah ﷺ. Then each of them dug a hole for himself, stood firm, and fought until they were killed. On that day, Thabit was wearing precious armor, and a man from the Muslims passed by and took it. While a man was...

---

(1) Diwan Hassan, p. 440; also cited by Ibn Hisham in As-Sirah an-Nabawiyyah 2/566, Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul pp. 411-412, and Abu al-Abbas al-Qurtubi in Al-Mufhim 7/399. In As-Sirah an-Nabawiyyah, it says: "between a wet-nurse and a domestic worker" instead of "from among...". His saying "Habil-tum" means "you lost". "Al-Khawl" means servants. "Az-Zi'r" is the woman who breastfeeds another's child, often for a fee. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/154, and see Lisan al-Arab (kh-w-l). (2) Al-Mufhim 7/398-399. (3) In (z), (z'), and (m): "so he informed him", and the confirmed version is

from (kh), (f), and (q), which is consistent with what is in Al-Mufhim 7/399 and the text is from it.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 2 359

हे बनू दारिम, गर्व न करो, क्योंकि जब नेक कामों का उल्लेख होता है तो तुम्हारा गर्व बोझ बन जाता है। तुमने हम पर गर्व करके अपना होश खो दिया है, जबकि तुम हमारे लिए केवल सेवक हो, एक दाई और एक घरेलू नौकर के बीच। (1)

उनकी कुछ पंक्तियों में। उन्होंने कहा: उनका वक्ता हमारे वक्ता से अधिक वाक्पटु है, और उनका कवि हमारे कवि से अधिक काव्यमय है। उनकी आवाज़ें बुलंद हुईं, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {हे ईमान वालो! अपनी आवाज़ें नबी की आवाज़ से ऊपर न करो और न उनसे ऊँचे स्वर में बात करो} (2)।

अता अल-खुरासानी ने कहा: साबित बिन क़ैस की बेटी ने मुझे बताया: जब {हे ईमान वालो! अपनी आवाज़ें नबी की आवाज़ से ऊपर न करो} आयत अवतरित हुई, तो उसके पिता अपने घर में घुस गए और अपना दरवाज़ा बंद कर लिया। नबी ﷺ ने उन्हें याद किया और उनका हाल पूछने के लिए किसी को भेजा। उन्होंने कहा: मैं ऊँची आवाज़ वाला आदमी हूँ, और मुझे डर है कि कहीं मेरे नेक काम बेकार न हो गए हों। नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "तुम उनमें से नहीं हो; बल्कि तुम अच्छी तरह जिओगे और अच्छी तरह मरोगे।"

उन्होंने कहा: फिर अल्लाह ने अवतरित किया: {निश्चय ही अल्लाह किसी भी अभिमानी और डींग मारने वाले को पसंद नहीं करता} [लुक़मान: 18]। तो उन्होंने अपना दरवाज़ा बंद कर लिया और रोने लगे। नबी ﷺ ने उन्हें याद किया और उनके बारे में पूछने के लिए भेजा (3)। उन्होंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मुझे सुंदरता पसंद है, और मुझे अपने लोगों का नेतृत्व करना पसंद है। उन्होंने कहा: "तुम उनमें से नहीं हो; बल्कि तुम प्रशंसित जिओगे, शहीद के रूप में मारे जाओगे, और जन्नत में प्रवेश करोगे।" उन्होंने कहा: जब यमामा का दिन आया, तो वे खालिद बिन अल-वलीद के साथ मुसैलमा के खिलाफ निकले। जब उनका सामना हुआ, तो मुस्लिम पीछे हट गए। साबित और अबू हुज़ैफा के आज़ाद किए हुए गुलाम सालिम ने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ इस तरह नहीं लड़ते थे। फिर उनमें से प्रत्येक ने अपने लिए एक गड्ढा खोदा, डटे रहे और तब तक लड़े जब तक कि वे मारे नहीं गए। उस दिन साबित ने कीमती कवच पहना हुआ था, और मुसलमानों में से एक आदमी वहाँ से गुज़रा और उसे ले लिया। इसी बीच एक आदमी...

(1) दीवान हसान, पृ. 440; इब्न हिशाम द्वारा अस-सीराह अन-नबविय्याह 2/566 में, अल-वाहिदी द्वारा असबाब अल-नुज़ुल पृ. 411-412 में, और अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी द्वारा अल-मुफहीम 7/399 में भी उद्धृत। अस-सीराह अन-नबविय्याह में आता है: "एक दाई और एक नौकर के बीच", इसके बजाय: "में से...।" उनका कहना "हबिल-तुम" का अर्थ है: "तुमने खो दिया।" "अल-खवल" का अर्थ है सेवक। "अज़-ज़ि'र" वह महिला है जो दूसरे के बच्चे को स्तनपान कराती है, अक्सर इसके लिए शुल्क लेती है। अल-इमला अल-मुख्तसर 3/154, और लिसान अल-अरब (ख-व-ल) देखें। (2) अल-मुफहीम 7/398-399। (3) (ज़), (ज़'), और (म) में: "तो उसने उसे बताया", और पुष्ट संस्करण (ख), (फ) और (क़) से है, जो अल-मुफहीम 7/399 में जो है उसके अनुरूप है और लेख वहीं से है।

سورہ الحجرات: آیت ۲ ۳۵۹

اے بنو دارم فخر نہ کرو، کیونکہ جب نیکیوں کا ذکر ہوتا ہے تو تمہارا فخر وبال بن جاتا ہے۔ تم نے ہم پر فخر کر کے اپنی عقل کھو دی حالانکہ تم ہمارے لیے ایک دایہ اور ایک خادم کے درمیان نوکر ہو۔ (۱)

ان کے کچھ اشعار میں۔ انہوں نے کہا: ان کا خطیب ہمارے خطیب سے زیادہ فصیح ہے، اور ان کا شاعر ہمارے شاعر سے زیادہ بڑا شاعر ہے، تو ان کی آوازیں بلند ہوئیں تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اے ایمان والو! اپنی آوازیں نبی کی آواز سے بلند نہ کرو اور نہ ان سے اونچی آواز میں بات کرو} (۲)۔

اور عطا الخراسانی نے کہا: مجھے ثابت بن قیس کی بیٹی نے بتایا، انہوں نے کہا: جب آیت: {اے ایمان والو! اپنی آوازیں نبی کی آواز سے بلند نہ کرو} نازل ہوئی، تو ان کے والد اپنے گھر میں داخل ہوئے اور اپنا دروازہ بند کر لیا، تو نبی ﷺ نے انہیں نہ پایا، تو آپ ﷺ نے ان کی خیریت دریافت کرنے کے لیے کسی کو بھیجا، تو انہوں نے کہا: میں بلند آواز والا آدمی ہوں، مجھے ڈر ہے کہ کہیں میرے عمل ضائع نہ ہو گئے ہوں۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "تم ان میں سے نہیں ہو، بلکہ تم خیر کے ساتھ زندگی گزارو گے اور خیر کے ساتھ مرو گے۔"

انہوں نے کہا: پھر اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {بیشک اللہ کسی اترانے والے اور شیخی باز کو پسند نہیں کرتا} [لقمان: ۱۸]، تو انہوں نے اپنا دروازہ بند کر لیا اور رونے لگے، تو نبی ﷺ نے انہیں نہ پایا تو ان کی خبر دریافت کرنے کے لیے بھیجا (۳)، تو انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، مجھے خوبصورتی پسند ہے اور مجھے پسند ہے کہ میں اپنی قوم کا سردار بنوں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم ان

میں سے نہیں ہو، بلکہ تم قابل تعریف زندگی گزارو گے، شہید ہو کر مارے جاؤ گے اور جنت میں داخل ہو گے۔" انہوں نے کہا: جب یمامہ کا دن آیا، تو وہ خالد بن ولید کے ساتھ مسیلمہ کی طرف نکلے، جب ان کا سامنا ہوا تو مسلمان پیچھے ہٹ گئے، تو ثابت اور ابو حذیفہ کے مولیٰ سالم نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ اس طرح نہیں لڑتے تھے۔ پھر ان دونوں میں سے ہر ایک نے اپنے لیے ایک گڑھا کھودا، پس وہ ڈٹ گئے اور لڑتے رہے یہاں تک کہ شہید ہو گئے، اور ثابت نے اس دن ایک قیمتی زرہ پہنی ہوئی تھی، تو مسلمانوں میں سے ایک شخص گزرا اور اسے لے لیا، اسی دوران ایک آدمی...

---

(۱) دیوان حسان ص ۴۴۰، اور اسے ابن ہشام نے سیرت نبوی ۲/ ۵۶۶ میں، الواحدی نے اسباب النزول ص ۴۱۱-۴۱۲ میں، اور ابو العباس القرطبی نے المفہم ۷/ ۳۹۹ میں بھی ذکر کیا ہے۔ اور سیرت نبوی میں آیا ہے: "ما بين ظئر وخادم" بجائے: "من بين ظئر وخادم"۔ اور ان کا قول: "ہبلتم" یعنی: تم نے کھو دیا۔ اور "الخول" سے مراد خادم ہیں۔ اور "الظئر" وہ عورت ہے جو دوسرے کے بچے کو دودھ پلائے اور اس پر اجرت بھی لے سکتی ہے۔ الاملاء المختصر ۳/ ۱۵۴، اور دیکھئے لسان العرب (خول)۔ (۲) المفہم ۷/ ۳۹۸-۳۹۹۔ (۳) (ز)، (ظ) اور (م) میں: "فأخبره" (تو اسے بتایا)، اور جو (خ)، (ف) اور (ق) میں ہے وہی ثابت ہے، اور یہ المفہم ۷/ ۳۹۹ کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔

Surah Al-Hujurat, Verse 2 360

...[among the] Muslims while he was sleeping; Thabit came to him in his dream and said to him: 'I charge you with a testament, so beware of saying: this is a dream and wasting it. When I was killed yesterday, a man from the Muslims passed by me, took my armor, and his dwelling is at the furthest end of the people. Near his tent is a horse frolicking on its long rope (1), and he has inverted a stone cooking pot (2) over the armor, and above the pot is a saddle. So go to Khalid and command him to send for my armor and take it. And when you reach Medina and meet the Caliph of the Messenger of Allah ﷺ - meaning Abu Bakr - tell him: I have such and such debt, and so-and-so among my slaves are free.' So the man went to Khalid and informed him. He sent for the armor and it was brought. He told Abu Bakr about his vision, and he executed his testament. He said: 'We do not know of anyone whose testament was executed after his death except for Thabit, may Allah have mercy on him' (3). Mentioned by Abu Umar in Al-Isti'ab (4).

Second: The Almighty's saying: {And do not be loud to him in speech} meaning: Do not address him as: 'O Muhammad' or 'O Ahmad.' Rather: 'O Prophet of Allah' or 'O Messenger of Allah,' out of reverence for him (5). It was also said: The hypocrites used to raise their voices in the presence of the Prophet ﷺ so that the weak among the Muslims would follow them, so the Muslims were forbidden from doing that (6). It was also said: {Do not be loud to him} meaning: Do not be loud against him, just as it is said: 'He fell to his mouth' (Saqata li-fihi), i.e., onto his mouth. {As you are loud to one another} The 'Ka' is the 'ka' of comparison in the position of accusative (nasb), meaning: do not be loud to him with a loudness like your loudness to one another. And in this is evidence [that] they were not forbidden from loudness absolutely, such that it would not be permissible for them except to speak to him in a whisper or low voice; rather, they were forbidden from a specific kind of loudness.

(1) His saying: 'Yastannu', meaning: he runs in his playfulness and activity a stretch or two with no rider on him. 'Al-Tuwal': the long rope whose one end is tied to a stake or something else, and the other end is in the horse's hand to circle around it, graze, and not wander off. Al-Nihayah (sunan) and (tuwal). (2) Al-Burmah: a cooking pot in general, its plural is 'biram'. Originally, it refers to those made of stone known in Hijaz and Yemen. Al-Nihayah (baram). (3) Al-Mufhim 7/399 - 400. (4) Al-Isti'ab on the margin of Al-Isabah 2/75 - 78, and recorded by Ibn Abi Asim in Al-Ahad wal-Mathani (1921), and Al-Tabarani in Al-Kabir (1320), and Al-Hakim 3/235. (5) Al-Mufhim 7/400. (6) See Al-Kashshaf 3/555.

सूरह अल-हुजुरात, आयत २ ३६०

...मुसलमानों में जब वह सो रहा था; साबित उसके सपने में आया और उससे कहा: 'मैं तुम्हें एक वसीयत सौंपता हूँ, तो यह कहने से सावधान रहना कि यह एक सपना है और इसे बर्बाद कर देना। जब कल मैं मारा गया, तो मुसलमानों में से एक आदमी मेरे पास से गुजरा, उसने मेरा कवच ले लिया, और उसका घर लोगों के सबसे दूर के छोर पर है। उसके तंबू के पास एक घोड़ा अपनी लंबी रस्सी (१) पर उछल-कूद कर रहा है, और उसने कवच पर पत्थर की एक हांडी (२) उलट दी है, और हांडी के ऊपर एक काठी है। इसलिए खालिद के पास जाओ और उसे मेरे कवच के लिए भेजने और उसे लेने का आदेश दो। और जब तुम मदीना पहुँचो और अल्लाह के रसूल ﷺ के खलीफा - यानी अबू बक्र - से मिलो, तो उनसे कहना: मुझ पर इतना और इतना कर्ज है, और मेरे गुलामों में से फलां-फलां आजाद हैं।' वह आदमी खालिद के पास गया और उन्हें सूचित किया। उन्होंने कवच के लिए भेजा और वह लाया गया। उसने अबू बक्र को अपने सपने के बारे में बताया, और उन्होंने उसकी वसीयत को पूरा किया। उन्होंने कहा: 'हम साबित के अलावा किसी और को नहीं जानते जिसकी मृत्यु के बाद उसकी वसीयत पूरी की गई हो, अल्लाह उन पर रहम करे' (३)। अबू उमर ने अल-इस्तियाब (४) में इसका उल्लेख किया है।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उससे बात करते समय अपनी आवाज़ ऊँची न करो} यानी: उसे 'ऐ मुहम्मद' या 'ऐ अहमद' कहकर संबोधित न करो। बल्कि: 'ऐ अल्लाह के नबी' या 'ऐ अल्लाह के रसूल', उनके सम्मान में (५)। यह भी कहा गया है: मुनाफिक (पाखंडी) नबी ﷺ की मौजूदगी में अपनी आवाज़ें ऊँची करते थे ताकि कमज़ोर मुसलमान उनका अनुसरण करें, इसलिए मुसलमानों को ऐसा करने से मना किया गया (६)। यह भी कहा गया है: {उससे बात करते समय आवाज़ ऊँची न करो} यानी: उसके सामने आवाज़ ऊँची न करो, जैसे कहा जाता है: 'वह अपने मुँह के बल गिरा' (सकता लि-फीहि), यानी अपने मुँह पर। {जैसे तुम आपस में एक-दूसरे के साथ ऊँची आवाज़ में बात करते हो} यहाँ 'का' उपमा का 'का' है जो कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है, यानी: उसके सामने वैसी आवाज़ ऊँची न करो जैसी तुम आपस में एक-दूसरे के साथ करते हो। और इसमें इस बात का प्रमाण है [कि] उन्हें पूरी तरह से ऊँची आवाज़ में बोलने से मना नहीं किया गया था, कि उनके लिए फुसफुसाहट या धीमी आवाज़ के अलावा बात करना जायज़ न हो; बल्कि उन्हें एक विशेष प्रकार की ऊँची आवाज़ से मना किया गया था।

(१) उनका कहना: 'यस्तन्नु', यानी: वह अपनी मस्ती और उत्साह में बिना किसी सवार के एक या दो चक्कर लगाता है। 'अल-तुवल': वह लंबी रस्सी जिसका एक सिरा खूँटे या किसी और चीज़ से बँधा होता है, और दूसरा सिरा घोड़े के हाथ (पैरों के पास) में होता है ताकि वह उसके चारों ओर घूम सके, चर सके और कहीं और न चला जाए। अल-निहाया (सुनन) और (तुवल)। (२) अल-बुरमह: सामान्य रूप से एक हांडी (बर्तन), इसका बहुवचन 'बिराम' है। मूल रूप से, यह हिजाज़ और यमन में प्रसिद्ध पत्थर से बने बर्तनों को संदर्भित करता है। अल-निहाया (बरम)। (३) अल-मुफ्हिम ७/३९९ - ४००। (४) अल-इस्तियाब अल-इसाबा के हाशिये पर २/७५ - ७८, और इसे इब्न अबी आसिम ने अल-अहाद वल-मथानी (१९२१) में, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (१३२०) में, और अल-हाकिम ने ३/२३५ में उद्धृत किया है। (५) अल-मुफ्हिम ७/४००। (६) देखें अल-कशशाफ ३/५५५।

سورہ الحجرات، آیت ۲ ۳٦۰

...مسلمانوں میں جبکہ وہ سو رہا تھا؛ ثابت اس کے خواب میں آیا اور اس سے کہا: 'میں تمہیں ایک وصیت کرتا ہوں، تو اس بات سے بچنا کہ تم کہو کہ یہ ایک خواب ہے اور اسے ضائع کر دو۔ جب میں کل شہید ہوا تو مسلمانوں میں سے ایک شخص میرے پاس سے گزرا، اس نے میری زرہ لے لی، اور اس کا گھر لوگوں کے آخری سرے پر ہے۔ اس کے خیمے کے پاس ایک گھوڑا اپنی لمبی رسی (۱) میں اچھل کود کر رہا ہے، اور اس نے زرہ پر پتھر کی ایک ہانڈی (۲) اوندھی کر رکھی ہے، اور ہانڈی کے اوپر زین رکھی ہے۔ پس تم خالد کے پاس جاؤ اور ان سے کہو کہ وہ میری زرہ کی طرف کسی کو بھیجیں اور اسے لے لیں۔ اور جب تم مدینہ پہنچو اور رسول اللہ ﷺ کے خلیفہ - یعنی ابوبکر - سے ملو، تو ان سے کہو: مجھ پر اتنا اتنا قرض ہے، اور میرا فلاں فلاں غلام آزاد ہے۔' پس وہ شخص خالد کے پاس آیا اور انہیں خبر دی، انہوں نے زرہ کی طرف کسی کو بھیجا اور وہ لائی گئی۔ اس نے ابوبکر کو اپنے خواب کے بارے میں بتایا، تو انہوں نے اس کی وصیت کو نافذ کر دیا۔ انہوں نے کہا: 'ہم ثابت کے علاوہ کسی اور کو نہیں جانتے جس کی وفات کے بعد اس کی وصیت نافذ کی گئی ہو، اللہ ان پر رحم کرے' (۳)۔ ابو عمر نے اس کا تذکرہ الاستیعاب (٤) میں کیا ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ} (اور ان کے حضور بات کرتے ہوئے اپنی آواز بلند نہ کرو) یعنی: انہیں 'اے محمد' یا 'اے احمد' کہہ کر مخاطب نہ کرو۔ بلکہ: 'اے اللہ کے نبی'، 'اے اللہ کے رسول' کہو؛ ان کی توقیر کی خاطر (٥)۔ اور کہا گیا ہے: منافقین نبی ﷺ کی موجودگی میں اپنی آوازیں بلند کیا کرتے تھے؛ تاکہ مسلمانوں کے کمزور لوگ ان کی پیروی کریں، تو مسلمانوں کو اس سے منع کر دیا گیا (٦)۔ اور کہا گیا ہے: {لَا تَجْهَرُوا لَهُ} یعنی: ان کے سامنے آواز

بلند نہ کرو، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'سقط لفیہ' (وہ اپنے منہ کے بل گرا)، یعنی اپنے منہ پر۔ {كَجَهرِ بَعضِكُم لِبَعضٍ} (جیسے تم آپس میں ایک دوسرے کے ساتھ اونچی آواز میں بات کرتے ہو) یہاں 'کاف' تشبیہ کا ہے جو محلِ نصب میں ہے، یعنی: ان کے حضور ایسی بلند آواز سے بات نہ کرو جیسی تم آپس میں ایک دوسرے کے ساتھ کرتے ہو۔ اور اس میں اس بات کی دلیل ہے [کہ] انہیں مطلقاً بلند آواز سے منع نہیں کیا گیا تھا کہ ان کے لیے سرگوشی یا دھیمی آواز کے سوا بات کرنا جائز نہ ہو؛ بلکہ انہیں ایک مخصوص قسم کی بلند آواز سے منع کیا گیا تھا۔

(١) ان کا قول: 'یستن'، یعنی: وہ اپنی مستی اور چستی میں بغیر سوار کے ایک یا دو چکر لگاتا ہے۔ 'الطول': وہ لمبی رسی جس کا ایک سرا کھونٹے یا کسی اور چیز سے بندھا ہوتا ہے، اور دوسرا سرا گھوڑے کے ہاتھ (پاؤں) میں ہوتا ہے تاکہ وہ اس کے گرد گھومے، چرے اور کہیں نکل نہ جائے۔ النہایہ (سنن) اور (طول)۔ (٢) البرمۃ: مطلقاً ہانڈی (برتن)، اور اس کی جمع 'برام' ہے، اور یہ اصل میں حجاز اور یمن میں معروف پتھر سے بنی ہوتی ہے۔ النہایہ (برم)۔ (٣) المفہم ٧ / ٣٩٩ - ٤٠٠۔ (٤) الاستیعاب، الاصابہ کے حاشیہ پر ٢ / ٧٥ - ٧٨، اور اسے ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (١٩٢١) میں، اور طبرانی نے الکبیر (١٣٢٠) میں، اور حاکم نے ٣ / ٢٣٥ میں روایت کیا ہے۔ (٥) المفہم ٧ / ٤٠٠۔ (٦) دیکھیے الکشاف ٣ / ٥٥٥۔

Surah Al-Hujurat: Verse 2 (Page 361)

... restricted by a quality, meaning the loudness described as similar to what they were accustomed to from him (1) among themselves, which is the absence of observing the grandeur of prophethood, the majesty of its status, and the lowering of all other ranks, however great they may be, compared to its rank (2). "Lest your deeds become null while you perceive not" [Quran 49:2], meaning: for fear that they become null, i.e., void (3); this is the opinion of the Basrans. The Kufans said: meaning: so that your deeds do not become null while you do not perceive (4). Third: The meaning of the verse is a command to honor the Messenger of Allah ﷺ and revere him, and to lower the voice in his presence and when addressing him. That is: if he speaks and you speak, you must not let your voices exceed the limit reached by his voice, and you should lower them so that his speech is superior (5) to yours, and his loudness is overpowering to your loudness, so that his distinction (6) over you is manifest, his precedence clear, and his excellence over the generality of you is like the markings of a piebald horse. Do not drown out his voice with your chatter, or overwhelm his speech with your clamor (7). In the recitation of Ibn Mas'ud: "Do not raise your voices" (8). Some scholars disliked raising the voice near his grave, peace and blessings be upon him. Some scholars disliked raising the voice in the gatherings of scholars out of honor for them, as they are the heirs of the Prophets (9). Fourth: Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi said (10): The sanctity of the Prophet ﷺ in death is like his sanctity in life.

(1) In (Z) and (M): from them. (2) Al-Kashshaf 3/555, and what is between brackets is an addition required by the context. (3) Al-Mufhim 7/400. (4) His saying: "while you perceive not", is not in (M). (5) In (Z), (Zha), and (M): "predominant", and what is established is from (Kha) and (Q), which is consistent with what is in Al-Kashshaf 3/554 and the speech is from it. This part is missing from (F). (6) In (Kha) and (Z): "his rank", and in (M): "his distinction". (7) In (Zha): "with your noise". (8) Ibn Mas'ud's reading was cited by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/555, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/145. (9) See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/208, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/145. (10) In Ahkam al-Qur'an 4/1702 - 1703.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 2 (पृष्ठ 361)

...एक विशेषता द्वारा प्रतिबंधित, यानी वह ऊँचा स्वर जिसे उनके बीच एक-दूसरे के साथ अभ्यस्त होने के समान बताया गया है (1), जो कि नबूवत (पैगंबरी) के वैभव, इसके दर्जे की महिमा और अन्य सभी श्रेणियों की गिरावट को नजरअंदाज करना है, चाहे वे इसके दर्जे की तुलना में कितनी भी महान क्यों न हों (2)। "ताकि तुम्हारे कर्म निष्फल न हो जाएँ और तुम्हें पता भी न चले" [क़ुरआन 49:2], अर्थात: इस डर से कि वे निष्फल हो जाएँ यानी शून्य हो जाएँ(3); यह बसरा वालों (बसरी) का मत है। कुफा वालों (कूफी) ने कहा: अर्थात: ताकि तुम्हारे कर्म निष्फल न हों और तुम्हें इसका एहसास न हो (4)। तीसरा: आयत का अर्थ अल्लाह के रसूल ﷺ का सम्मान करने और उनका आदर करने, और उनकी उपस्थिति में और उनसे बात करते समय आवाज़ धीमी रखने का आदेश है। अर्थात: यदि वे बोलें और आप बोलें, तो आपको अपनी आवाज़ को उस सीमा से आगे नहीं ले जाना चाहिए जहाँ तक उनकी आवाज़ पहुँचती है, और आपको उन्हें इतना धीमा करना चाहिए कि उनका बोलना आपके बोलने से ऊपर (5) हो, और उनकी बुलंद आवाज़ आपकी बुलंद आवाज़ पर हावी हो, ताकि आप पर उनकी विशिष्टता (6) प्रकट हो, उनकी अग्रता स्पष्ट हो, और आप में से अधिकांश पर उनकी श्रेष्ठता एक चितकबरे घोड़े के निशान की तरह हो। अपनी बकबक से उनकी आवाज़ को न दबाएं और अपने शोर-शराबे से उनके बोलने को प्रभावित न करें (7)। इब्न मसूद के पाठ (क़िराअत) में है: "अपनी आवाज़ें बुलंद न करो" (8)। कुछ विद्वानों ने उनकी कब्र (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आवाज़ उठाने को नापसंद किया है। और कुछ विद्वानों ने विद्वानों की सभाओं में उनके सम्मान में आवाज़ उठाने को नापसंद किया है, क्योंकि वे पैगंबरों के वारिस हैं (9)। चौथा: अल-कादी अबू बकर इब्न अल-अरबी ने कहा (10): नबी ﷺ की पवित्रता मृत्यु के बाद भी वैसी ही है जैसी उनके जीवित रहते समय थी।

(1) 'ज़' और 'म' में: "उनमें से"। (2) अल-कश्शाफ 3/555, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह संदर्भ द्वारा अपेक्षित वृद्धि है। (3) अल-मुफ्हिम 7/400। (4) उनका कथन: "और तुम्हें पता भी न चले", 'म' में नहीं है। (5) 'ज़', 'ज़्हा' और 'म' में: "प्रभावी", और जो प्रमाणित है वह 'ख' और 'क़' से है, जो अल-कश्शाफ 3/554 में दी गई जानकारी के अनुरूप है। यह हिस्सा 'फ़' से लुप्त है। (6) 'ख' और 'ज़' में: "उनका पद", और 'म' में: "उनकी विशिष्टता"। (7) 'ज़्हा' में: "तुम्हारे शोर से"। (8) अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ 3/555 में इब्न मसूद की क़िराअत उद्धृत की है, और इब्न अतिय्या ने

अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/145 में। (9) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/208, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/145 देखें। (10) अहकाम अल-कुरान 4/1702 - 1703 में।

سورہ الحجرات: آیت 2 (صفحہ 361)

...ایک صفت کے ساتھ مقید ہے، یعنی وہ بلند آواز جس کی صفت ان کے آپس میں ایک دوسرے کے ساتھ عادت کے مشابہ دی گئی ہے (1)، جو کہ نبوت کی عظمت، اس کے مرتبے کی جلالت اور دیگر تمام درجات کی گراوٹ کو ملحوظ نہ رکھنا ہے، خواہ وہ اپنے مرتبے کے اعتبار سے کتنے ہی بلند کیوں نہ ہوں (2)۔ "تاکہ تمہارے اعمال ضائع نہ ہو جائیں اور تمہیں خبر بھی نہ ہو" [قرآن 49:2]، یعنی: اس ڈر سے کہ وہ ضائع ہو جائیں، یعنی باطل ہو جائیں (3)؛ یہ بصریوں کا قول ہے۔ اور کوفیوں نے کہا: یعنی: تاکہ تمہارے اعمال ضائع نہ ہوں اور تمہیں اس کا احساس نہ ہو (4)۔ تیسرا: آیت کا مفہوم رسول اللہ ﷺ کی تعظیم و توقیر کا حکم ہے، اور آپ ﷺ کی موجودگی میں اور آپ ﷺ سے مخاطب ہوتے وقت آواز کو نیچا رکھنا ہے۔ یعنی: اگر آپ ﷺ کلام فرمائیں اور تم بھی کلام کرو تو تمہاری آواز اس حد سے آگے نہیں بڑھنی چاہیے جہاں تک آپ ﷺ کی آواز پہنچتی ہے، اور تمہیں اپنی آوازوں کو اتنا پست کرنا چاہیے کہ آپ ﷺ کا کلام تمہارے کلام پر بلند (5) رہے، اور آپ ﷺ کی جہر (بلند آواز) تمہاری جہر پر غالب رہے، یہاں تک کہ تم پر آپ ﷺ کی فضیلت (6) نمایاں ہو جائے، آپ ﷺ کی سبقت واضح ہو، اور عام لوگوں پر آپ ﷺ کا امتیاز ایسا ہو جیسے چتکبرے گھوڑے کا نشان ہوتا ہے۔ اپنی بک بک سے آپ ﷺ کی آواز کو نہ دبائیں، اور اپنے شور و غل سے آپ ﷺ کی گفتگو کو مغلوب نہ کریں (7)۔ ابن مسعود کی قرأت میں ہے: "اپنی آوازوں کو بلند نہ کرو" (8)۔ بعض علماء نے آپ ﷺ کی قبر مبارک کے پاس آواز بلند کرنے کو ناپسند کیا ہے۔ اور بعض علماء نے علماء کی مجلسوں میں ان کی تعظیم کی خاطر آواز بلند کرنے کو ناپسند کیا ہے، کیونکہ وہ انبیاء کے وارث ہیں (9)۔ چوتھا: القاضی ابوبکر بن العربی نے کہا (10): نبی ﷺ کی حرمت وفات کے بعد بھی ویسی ہی ہے جیسی آپ ﷺ کی زندگی میں تھی۔

(1) نسخہ 'ز' اور 'م' میں: "ان میں سے"۔ (2) الکشاف 3/555، اور قوسین کے درمیان جو کچھ ہے وہ سیاق و سباق کے تقاضے کے مطابق اضافہ ہے۔ (3) المفہم 7/400۔ (4) ان کا قول: 'وأنتم لا تشعرون'، نسخہ 'م' میں نہیں ہے۔ (5) نسخہ 'ز'، 'ظ' اور 'م' میں: "غالباً"، اور جو ثابت ہے وہ نسخہ 'خ' اور 'ق' سے ہے، جو الکشاف 3/554 کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ یہ مقام نسخہ 'ف' سے ساقط ہے۔ (6) نسخہ 'خ' اور 'ز' میں: "ان کا مرتبہ"، اور نسخہ 'م' میں: "ان کی خوبی/مزیت"۔ (7) نسخہ 'ظ' میں: "تمہارے شور سے"۔ (8) زمخشری نے الکشاف 3/555 میں ابن مسعود کی قرأت نقل کی ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/145 میں۔ (9) نحاس کی اعراب القرآن 4/208 اور المحرر الوجیز 5/145 دیکھیں۔ (10) احکام القرآن 4/1702 - 1703 میں۔

Surah Al-Hujurat: Verse 2 362 His reported words after his death are equal in loftiness to (1) his words heard directly from his utterance. Thus, if his words are recited, it is mandatory for everyone present not to raise their voice over it, and not to turn away from it, just as it was mandatory for them in his presence when he uttered them. Allah the Exalted has alerted us to the permanence of the aforementioned sanctity over the passage of time by His saying: "So, when the Quran is recited, listen to it and be silent" [Al-A'raf: 204]. The Prophet's (PBUH) words are from revelation, and they possess wisdom (2) similar to that of the Quran, except for specific meanings whose clarification is in the books of jurisprudence. Fifth: The purpose of raising the voice or speaking loudly is not what is intended as disparagement or disdain; because that is disbelief, and those addressed are believers. Rather, the purpose refers to a voice that, in itself and as heard from its tone (3), is inappropriate for the awe due to the great and the reverence due to the eminent. Thus, one must take care to lower it and bring it to a level that demonstrates the commanded glorification and respect. The prohibition also did not include raising the voice in a way that did not annoy (4) the Messenger of Allah (PBUH), such as what occurred in war, arguing with a recalcitrant person, intimidating an enemy, or similar situations. In the Hadith, he (Peace and Blessings be upon him) said to Abbas ibn Abd al-Muttalib when people were defeated on the day of Hunayn: "Cry out to the people" (5). Abbas had the loudest voice among people (6). It is narrated that a raid came upon them one day, and Abbas shouted: "O morning raid!" and pregnant women miscarried due to the intensity of his voice (7). Regarding this, Nabigha of Banu Ja'dah says:

---

(1) In (Z), (Kh), (Q), and (M): "example". (2) In 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi: "and it possesses sanctity". (3) Al-Jaras: The sound, also pronounced with a kasra. Al-Qamus (Jaras). (4) In (F), (Q), and (M): "which annoys". The established version is from (Kh), (Z), and (Zha), which agrees with Al-Kashshaf 3/555, and the discussion until the end of the matter is from it. (5) Narrated by Muslim (1775): (76) with the wording: "O Abbas, call the companions of the Samurah tree..." and it preceded with Muslim's wording 10/145. (6) Ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shaff regarding the extraction of Al-Kashshaf's Hadiths, p. 155: "I did not find it." End of quote. And it preceded 10/145. (7) Ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shaff regarding the extraction of Al-Kashshaf's Hadiths, p. 155: "I did not find it."

सूरा अल-हुजुरात: आयत 2 362 उनकी मृत्यु के बाद उनकी कथित बातें अपनी महानता में वैसी ही हैं (1) जैसी कि उनके शब्दों से सुनी गई बातें थीं। इसलिए, यदि उनकी बातें पढ़ी जा रही हों, तो उपस्थित प्रत्येक व्यक्ति के लिए अनिवार्य है कि वह अपनी आवाज़ उनके ऊपर न उठाए, और न ही उनसे मुँह मोड़े, ठीक वैसे ही जैसे उनके बोलते समय उनकी सभा में उनके लिए अनिवार्य था। अल्लाह सुब्हानहू व ताला ने समय बीतने के साथ उक्त पवित्रता के बने रहने की ओर अपने इस कथन के माध्यम से संकेत दिया है: "और जब कुरान पढ़ा जाए, तो उसे सुनो और चुप रहो" [अल-अराफ: 204]। नबी ﷺ की बातें वह्य (रहस्योद्घाटन) से हैं, और उनमें वैसा ही हिकमत (बुद्धिमत्ता) (2) है जैसा कुरान में है, सिवाय उन विशिष्ट अर्थों के जिनका स्पष्टीकरण न्यायशास्त्र की पुस्तकों में है। पाँचवाँ: आवाज़ ऊँची करने या ज़ोर से बोलने का उद्देश्य वह नहीं है जिससे अपमान या अनादर का इरादा हो; क्योंकि वह कुफ्र (अविश्वास) है और जिन्हें संबोधित किया जा रहा है वे मोमिन (आस्तिक) हैं। बल्कि, उद्देश्य उस आवाज़ से है जो अपने आप में और अपने स्वर (3) में उन लोगों के लिए अनुचित है जिनसे महान लोगों का भय माना जाता है और बड़ों का सम्मान किया जाता है। अतः व्यक्ति को इसे कम करने का प्रयास करना चाहिए और इसे उस स्तर तक लाना चाहिए जो आदेशित महिमा और सम्मान को स्पष्ट करता हो। मनाही में वह आवाज़ ऊँची करना भी शामिल नहीं था जिससे अल्लाह के रसूल ﷺ को कोई तकलीफ (4) न पहुँचती हो; जैसे कि युद्ध में, किसी ज़िद्दी व्यक्ति के साथ बहस में, दुश्मन को डराने में, या इसी तरह की अन्य स्थितियों में। हदीस में है कि हुनैन के दिन जब लोग हार गए तो उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) अब्बास इब्न अब्द अल-मुत्तलिब से कहा: "लोगों को पुकारो" (5)। अब्बास लोगों में सबसे बुलंद आवाज़ वाले थे (6)। यह रिवायत है कि एक दिन उन पर एक हमला हुआ, तो अब्बास ने चिल्लाकर कहा: "या सबाहा!" (हे सुबह का हमला!), तो उनकी आवाज़ की तीव्रता के कारण गर्भवती महिलाओं का गर्भपात हो गया (7)। इसी के बारे में बनू जादा के नाबिघा कहते हैं:

---

(1) (ज़), (ख), (क़) और (म) में: "मिसाल" (उदाहरण)। (2) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' में: "और इसमें वही हुरमत (पवित्रता) है"। (3) अल-जरास: आवाज़। अल-कामूस (जरास)। (4) (फ़), (क़) और (म) में: "जिससे तकलीफ होती है"। पुष्ट पाठ (ख), (ज़) और (ज़ौ) से है जो अल-कशशाफ़ 3/555 के अनुरूप है, और यहाँ से मसले के अंत तक की बात उसी से है। (5) इसे मुस्लिम (1775): (76) ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "ऐ अब्बास, सामराह के साथियों को बुलाओ..." और यह मुस्लिम 10/145 के शब्दों के साथ पहले आ चुका है। (6) इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ में

अल-कशशाफ की हदीसों के निष्कर्षण में पृष्ठ 155 पर कहा: "मुझे यह नहीं मिला।" उद्धरण समाप्त। और यह 10/145 में पहले आ चुका है। (7) इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ में अल-कशशाफ की हदीसों के निष्कर्षण में पृष्ठ 155 पर कहा: "मुझे यह नहीं मिला।"

سورة الحجرات: آیت ۲ ۳٦۲ آپؐ کی وفات کے بعد آپ کی مروی باتیں عظمت میں ویسی ہی ہیں (۱) جیسی آپ کے لفظ سے سنی گئی باتیں تھیں۔ لہٰذا، جب آپؐ کی باتیں پڑھی جائیں تو ہر حاضر شخص پر واجب ہے کہ وہ ان پر اپنی آواز بلند نہ کرے، اور ان سے اعراض نہ کرے، جیسا کہ آپؐ کی موجودگی میں ان کی مجلس میں ان پر لازم تھا۔ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے اس قول کے ذریعے گزرتے وقت کے ساتھ مذکورہ حرمت کے دوام پر متنبہ فرمایا ہے: "اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو" [الاعراف: ۲۰٤]۔ اور نبی ﷺ کا کلام وحی سے ہے، اور اس میں قرآن کی طرح ہی حکمت (۲) ہے، سوائے ان مستثنیٰ معانی کے جن کا بیان کتبِ فقہ میں ہے۔ پانچویں بات: آواز بلند کرنے یا بلند آواز میں بولنے سے وہ مقصد نہیں ہے جس سے تذلیل یا توہین مراد ہو؛ کیونکہ یہ کفر ہے اور مخاطبین مومن ہیں۔ بلکہ اس سے مراد وہ آواز ہے جو اپنی ذات میں اور اپنی گونج (۳) میں ان لوگوں کے لیے نامناسب ہے جن سے بڑوں کی ہیبت اور بزرگوں کی توقیر کی جاتی ہے۔ چنانچہ انسان کو اسے کم کرنے کی کوشش کرنی چاہیے اور اسے اس حد تک لانا چاہیے جس سے حکم دیا گیا احترام اور وقار ظاہر ہو۔ ممانعت میں وہ آواز بلند کرنا بھی شامل نہیں تھا جس سے رسول اللہ ﷺ کو اذیت (٤) نہ پہنچتی ہو؛ جیسے کہ جنگ میں، کسی ضدی شخص سے بحث میں، دشمن کو ڈرانے میں، یا اس جیسی دیگر صورتوں میں۔ حدیث میں ہے کہ جب حنین کے دن لوگ پسپا ہوئے تو آپ (علیہ الصلوٰۃ والسلام) نے عباس بن عبدالمطلب سے فرمایا: "لوگوں کو پکارو" (٥)۔ اور عباس لوگوں میں سب سے بلند آواز والے تھے (٦)۔ روایت ہے کہ ایک دن ان پر چھاپہ پڑا تو عباس نے چیخ کر کہا: "یا صباحاہ!" (ہائے صبح کا حملہ!)، تو ان کی آواز کی شدت کی وجہ سے حاملہ خواتین کے حمل گر گئے (۷)۔ اسی بارے میں نابغہ بنی جعدہ کہتا ہے:

(١) (ز)، (خ)، (ق) اور (م) میں: "مثال" ہے۔ (٢) ابن العربی کی 'احکام القرآن' میں: "اور اس کے لیے وہی حرمت ہے"۔ (٣) الجرس: آواز۔ القاموس (جرس)۔ (٤) (ف)، (ق) اور (م) میں: "جس سے اذیت ہوتی ہے"۔ ثابت شدہ عبارت (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے جو الکشاف ٣/ ٥٥٥ کے مطابق ہے، اور یہاں سے مسئلے کے آخر تک کی بات اسی سے ہے۔ (٥) اسے مسلم (١٧٧٥): (٧٦) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "اے عباس، اصحاب السمرہ کو پکارو..." اور یہ مسلم ١٠/ ١٤٥ کے الفاظ کے ساتھ پہلے گزر چکا ہے۔ (٦) ابن حجر نے الکافی الشاف میں احادیثِ کشاف کی تخریج میں صفحہ ١٥٥ پر کہا: "مجھے یہ نہیں ملی۔" انتہیٰ۔ اور ١٠/ ١٤٥ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٧) ابن حجر نے الکافی الشاف میں احادیثِ کشاف کی تخریج میں صفحہ ١٥٥ پر کہا: "مجھے یہ نہیں ملی۔"

Surah Al-Hujurat: Verses 2-3 363 Abu 'Uzwa's shouting at the beasts if he feared they would mix with the sheep. (1) Narrators claimed that he used to shout at the beasts to keep them away from the sheep, causing the predator's gall bladder to burst in its belly. (2) Sixth: Al-Zajjaj said: {lest your deeds become worthless} The estimation is: so that they become worthless, meaning: thus your deeds will become worthless. The estimated 'lam' is the 'lam of consequence' (3). His saying: {lest your deeds become worthless while you perceive not} does not imply that a person becomes a disbeliever without knowing. Just as a disbeliever does not become a believer except by choosing faith over disbelief, a believer does not become a disbeliever from a perspective where he does not intend disbelief and does not choose it by consensus. Likewise, a disbeliever does not become a disbeliever from a perspective where he does not know. The Almighty's saying: {Indeed, those who lower their voices in the presence of the Messenger of Allah - they are the ones whose hearts Allah has tested for righteousness. For them is forgiveness and a great reward (3)}. The Almighty's saying: {Indeed, those who lower their voices in the presence of the Messenger of Allah} means: they lower their voices in his presence when they speak out of reverence for him, or when they speak to someone else in his presence out of reverence for him. Abu Hurairah said: When {do not raise your voices} was revealed, Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: By Allah, I will not raise my voice except like the brother of secrets [whispering]. (4) Sunayd mentioned: 'Abbad bin al-'Awwam told us, from Muhammad bin 'Amr, from Abu Salama, who said: When {do not put [yourselves] before Allah and His Messenger} was revealed, Abu Bakr said: By Him who sent you with the truth, I will not speak to you after this except like the brother of secrets. (5) Abdullah bin al-Zubayr said: When {do not raise your voices} was revealed, Umar did not speak in the presence of...

(1) Diwan al-Nabigha al-Ja'di p. 158, and in it: "yaltabisna" instead of "yakhtalitna". (2) Ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shaf regarding the extraction of Al-Kashaf's hadiths p. 155: I did not find it. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 5/32. (4) Narrated by Al-Hakim 2/462, and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (1521). (5) We did not come across it from the hadith of Abu Salama; it was narrated by Al-Bazzar (56), Al-Hakim 3/74, and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 408 from the hadith of Abu Bakr (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-हुजुरात: आयतें 2-3 363 अबू उज़वा का दरिंदों को डांटना जब उन्हें डर होता था कि वे भेड़ों के साथ मिल जाएंगे। (1) रावियों का दावा है कि वह भेड़ों से दरिंदों को डांट कर दूर भगाते थे, जिससे शिकारी की पित्त की थैली उसके पेट में ही फट जाती थी। (2) छठा: अल-ज़ज्जाज ने कहा: {ताकि तुम्हारे कर्म निष्फल न हो जाएं} अनुमान है: ताकि वे निष्फल हो जाएं यानी: इस प्रकार तुम्हारे कर्म निष्फल हो जाएंगे। अनुमानित 'लाम' 'परिणाम का लाम' (लाम अल-सैरुरा) है (3)। उनका यह कहना: {ताकि तुम्हारे कर्म निष्फल न हो जाएं और तुम्हें पता भी न चले} यह नहीं दर्शाता कि कोई व्यक्ति अनजाने में काफ़िर (अविश्वासी) बन जाता है। जिस तरह कोई काफ़िर तब तक मोमिन (विश्वासी) नहीं बनता जब तक कि वह कुफ्र (अविश्वास) पर ईमान (विश्वास) को नहीं चुनता, उसी तरह एक मोमिन उस दृष्टिकोण से काफ़िर नहीं होता जहां उसका इरादा कुफ्र का नहीं होता और वह सर्वसम्मति से इसे नहीं चुनता। इसी तरह, एक काफ़िर उस दृष्टिकोण से काफ़िर नहीं होता जहाँ वह नहीं जानता। अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक जो लोग अल्लाह के रसूल के सामने अपनी आवाज़ें धीमी रखते हैं, यही वे लोग हैं जिनके दिलों को अल्लाह ने परहेज़गारी के लिए परख लिया है। उनके लिए मग़फ़िरत (क्षमा) और बड़ा अज्र (प्रतिफल) है (3)}। अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक जो लोग अल्लाह के रसूल के सामने अपनी आवाज़ें धीमी रखते हैं} का अर्थ है: जब वे उनके सम्मान में बात करते हैं, या उनके सामने किसी और से उनके सम्मान में बात करते हैं, तो वे उनके सामने अपनी आवाज़ धीमी कर लेते हैं। अबू हुरैरा ने कहा: जब आयत {अपनी आवाज़ें ऊंची न करो} उतरी, तो अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: खुदा की कसम, मैं अपनी आवाज़ किसी भेदी (फुसफुसाने वाले) की तरह ही निकालूँगा। (4) सुनैद ने उल्लेख किया कि: अब्बाद बिन अल-अव्वम ने हमसे मुहम्मद बिन अम्र से, अबू सलमा से रिवायत की, उन्होंने कहा: जब आयत {अल्लाह और उसके रसूल से आगे न बढ़ो} उतरी, तो अबू बक्र ने कहा: उस ज़ात की कसम जिसने आपको हक के साथ भेजा है, मैं इसके बाद आपसे केवल एक भेदी की तरह बात करूँगा। (5) अब्दुल्लाह बिन अल-जुबैर ने कहा: जब आयत {अपनी आवाज़ें ऊंची न करो} उतरी, तो उमर ने उनके सामने बात नहीं की...

(1) दीवान अल-नाबग़ा अल-जादी पृ. 158, और इसमें: "यल्तबिस्ना" के बजाय "यख़्तलिना" है। (2) इब्न हजर ने अल-काफ़ी अल-शाफ़ में अल-कश्शाफ़ की हदीसों की निकासी के बारे में पृ. 155 पर कहा: मुझे यह नहीं मिला। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/32। (4) अल-हाकिम 2/462 और अल-बैहक़ी द्वारा अल-शुअब (1521) में रिवायत किया गया। (5) हमें अबू सलमा की हदीस से

यह नहीं मिला; इसे अल-बज्ज़ार (56), अल-हाकिम 3/74, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 408 में अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है।

سورہ الحجرات: آیات ۲ - ۳ ۳٦۳ ابو عُزوہ کا درندوں کو ڈانٹنا جب اسے ڈر ہوتا کہ وہ بھیڑوں میں گھل مل جائیں گے۔ (۱) راویوں کا دعویٰ ہے کہ وہ درندوں کو بھیڑوں سے ڈانٹ کر بھگاتا تھا، جس سے شکاری درندے کا پتہ اس کے پیٹ میں پھٹ جاتا تھا۔ (۲) چھٹا: الزجاج نے کہا: {کہیں تمہارے اعمال ضائع نہ ہو جائیں} تقدیر ہے: تاکہ ضائع ہو جائیں، یعنی: پس تمہارے اعمال ضائع ہو جائیں گے۔ مقدر 'لام' 'لامِ صیرورت' (نتیجہ کا لام) ہے (۳)۔ ان کا یہ فرمان: {کہیں تمہارے اعمال ضائع نہ ہو جائیں اور تمہیں شعور بھی نہ ہو} اس کا یہ مطلب نہیں کہ انسان بے خبری میں کافر ہو جاتا ہے۔ جس طرح ایک کافر اس وقت تک مومن نہیں بنتا جب تک کہ وہ کفر پر ایمان کو ترجیح نہ دے، اسی طرح ایک مومن اس حیثیت سے کافر نہیں ہوتا جہاں اس کا کفر کا ارادہ نہ ہو اور وہ باہمی اتفاق رائے سے اسے نہ چنے۔ اسی طرح، ایک کافر اس حیثیت سے کافر نہیں ہوتا جہاں اسے علم نہ ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک جو لوگ اللہ کے رسول کے پاس اپنی آوازیں دھیمی رکھتے ہیں، یہی وہ لوگ ہیں جن کے دلوں کو اللہ نے تقویٰ کے لیے آزما لیا ہے۔ ان کے لیے مغفرت اور اجرِ عظیم ہے (۳)}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک جو لوگ اللہ کے رسول کے پاس اپنی آوازیں دھیمی رکھتے ہیں} یعنی: وہ ان کے سامنے بات کرتے وقت ان کی تعظیم میں اپنی آوازیں پست کر لیتے ہیں، یا ان کے سامنے کسی دوسرے سے ان کی تعظیم میں بات کرتے ہیں۔ ابو ہریرہ نے کہا: جب آیت {اپنی آوازیں بلند نہ کرو} نازل ہوئی، تو ابوبکر رضی اللہ عنہ نے کہا: خدا کی قسم، میں اپنی آواز رازدار کی طرح (سرگوشی میں) ہی نکالوں گا۔ (٤) سنید نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں عباد بن العوام نے، محمد بن عمرو سے، انہوں نے ابوسلمہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب آیت {اللہ اور اس کے رسول سے آگے نہ بڑھو} نازل ہوئی، تو ابوبکر نے کہا: اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، میں اس کے بعد آپ سے صرف

رازدار کی طرح بات کروں گا۔ (٥) اور عبداللہ بن زبیر نے کہا: جب آیت {اپنی آوازیں بلند نہ کرو} نازل ہوئی، تو عمر نے ان کے پاس بات نہیں کی...

(١) دیوان النابغہ الجعدی ص ١٥٨، اور اس میں: "یلتبسن" کی جگہ "یختلطن" ہے۔ (٢) ابن حجر نے الکافی الشاف میں الکشاف کی احادیث کی تخریج میں ص ١٥٥ پر کہا: مجھے یہ نہیں ملی۔ (٣) معانی القرآن للزجاج ٣٢/٥۔ (٤) اسے الحاکم ٤٦٢/٢ اور البیہقی نے الشعب (١٥٢١) میں روایت کیا ہے۔ (٥) ہمیں ابوسلمہ کی حدیث سے اس کا علم نہیں ہوا؛ اسے البزار (٥٦)، الحاکم ٣/٧٤، اور الواحدی نے اسباب النزول ص ٤٠٨ میں ابوبکر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

364 Surah Al-Hujurat: Verses 3 - 4

The Prophet (PBUH) after that heard his speech even to the point of asking for clarification because he lowered [his voice]; so it was revealed: {Verily, those who lower their voices in the presence of the Messenger of Allah, they are the ones whose hearts Allah has tested for piety}(1).

Al-Farra' said: Meaning: He purified them for piety(2). Al-Akhfash said: Meaning: He singled them out for piety(3). Ibn Abbas said: "Allah has tested their hearts for piety": He purified them from every ugly thing, and placed in their hearts the fear of Allah and piety. Omar (may Allah be pleased with him) said: He removed desires from their hearts(4).

And 'Al-Imtihan' (testing/trying) is a form of 'ifti'al' from 'mahantu al-adeem mahnan' meaning until I expanded it(5). So the meaning of 'Allah tested their hearts for piety' is: He expanded them and opened them for piety. According to the preceding sayings: He tested their hearts and purified them, like saying: I tested the silver, meaning: I tried it until it became pure. So in the speech there is an omission indicated by the context, which is 'purity' (sincerity). Abu Amr said: Everything you have exerted effort on, you have 'mahantahu' (tested/tried it).

And he recited: Weak ones came with their fatigue apparent Having been tried and their flanks agitated(6)

{For them is forgiveness and a great reward}.

The Almighty's saying: {Verily, those who call out to you from behind the private rooms, most of them do not understand 4}

Mujahid and others said: It was revealed regarding the Bedouins of Banu Tamim(7); a delegation of them came to the Prophet (PBUH), entered the mosque and called the Prophet (PBUH) from behind his room saying: "Come out to us, for indeed our praise is an adornment and our blame is a disgrace."

(1) Tafsir al-Baghawi 4/210, which is similar to the previous Hadith of al-Bukhari regarding the first issue of the previous verse without the saying: So it was revealed {Verily, those who lower their voices...}. (2) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 3/70. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/327. (4) Az-Zamakhshari cited the saying of Omar in al-Kashshaf 3/557, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajeez 5/145. (5) In Tahdhib al-Lughah 5/121: I tested the leather 'mahnan': if I stretched it until I expanded it. (6) Cited with the saying of Abu Amr and az-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/557. His saying: 'radhaya' plural of 'radhiyyah': which is the weak of everything. And 'al-atal' plural of 'itl' which is the flank, and 'al-kalal': fatigue. Al-Qamus (radhy) and (atl). (7) Tafsir Mujahid 2/606, and reported by al-Tabari 21/346 - 347.

364 सूरह अल-हुजुरात: आयत 3 - 4

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसके बाद उनकी बात सुनी यहाँ तक कि उसे स्पष्ट करने के लिए कहा क्योंकि उन्होंने [अपनी आवाज़] धीमी कर ली थी; तब यह आयत उतरी: {बेशक, जो लोग अल्लाह के रसूल की उपस्थिति में अपनी आवाज़ें धीमी रखते हैं, यही वे लोग हैं जिनके दिलों को अल्लाह ने परहेज़गारी (तक़वा) के लिए परख लिया है}(1)।

अल-फर्रा ने कहा: यानी: उन्होंने उन्हें तक़वा के लिए शुद्ध कर दिया(2)। अल-अखफश ने कहा: यानी: उन्होंने उन्हें तक़वा के लिए विशिष्ट किया(3)। इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह ने उनके दिलों को तक़वा के लिए परखा है": उसने उन्हें हर बुरी चीज़ से पाक कर दिया, और उनके दिलों में अल्लाह का डर और तक़वा डाल दिया। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: उसने उनके दिलों से इच्छाओं को दूर कर दिया(4)।

और 'अल-इम्तिहान' (परखना) 'महनतुल अदीम महनन' से 'इफ़्तिआल' का एक रूप है जिसका अर्थ है जब तक कि मैंने इसे विस्तृत न कर दिया हो(5)। तो 'अल्लाह ने तक़वा के लिए उनके दिलों को परखा' का अर्थ है: उसने तक़वा के लिए उन्हें विस्तृत और खोल दिया। पिछले कथनों के अनुसार: उसने उनके दिलों को परखा और उन्हें शुद्ध किया, जैसे यह कहना: मैंने चाँदी को परखा, यानी: मैंने इसे तब तक आज़माया जब तक कि यह शुद्ध न हो गई। इसलिए भाषण में एक विलोपन है जो संदर्भ द्वारा इंगित किया गया है, जो कि 'शुद्धता' (इखलास) है। अबू अम्र ने कहा: हर वह चीज़ जिस पर आपने मेहनत की है, आपने उसे 'महनतहु' (परखा) है।

और उन्होंने कविता पढ़ी: वे कमज़ोर होकर आए उनकी थकान ज़ाहिर थी उन्हें परखा गया था और उनकी कोखें हिल रही थीं(6)

{उनके लिए क्षमा और बड़ा प्रतिफल है}।

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक, जो लोग आपको कमरों के पीछे से पुकारते हैं, उनमें से अधिकांश समझ नहीं रखते 4}

मुजाहिद और अन्य ने कहा: यह बनू तमीम के बद्दूओं के बारे में उतरी थी(7); उनका एक प्रतिनिधिमंडल नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया, वे मस्जिद में दाखिल हुए और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को उनके कमरे के पीछे से पुकारा कि: "हमारे पास बाहर आएं, क्योंकि वास्तव में हमारी प्रशंसा एक आभूषण है और हमारी निंदा एक कलंक है।"

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/210, जो पिछली आयत के पहले मुद्दे के संबंध में अल-बुखारी की पिछली हदीस के समान है, बिना इस कथन के तो यह उतरी {बेशक, जो लोग अपनी आवाज़ें धीमी रखते हैं...}। (2) अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 3/70। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/327। (4) अज़-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 3/557 में उमर के कथन को उद्धृत किया, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/145 में। (5) तहज़ीब अल-लुग़ह 5/121 में: मैंने चमड़े को 'महनन' परखा: यदि मैंने इसे तब तक खींचा जब तक कि इसे विस्तृत न कर दिया। (6) इसे अबू अम्र और अज़-ज़मखशरी के कथन के साथ अल-कश्शाफ 3/557 में उद्धृत किया गया है। उनका कहना: 'रधाया' 'रधिय्या' का बहुवचन है: जो हर चीज़ का कमज़ोर भाग है। और 'अल-आताल' 'इत्ल' का बहुवचन है जिसका अर्थ कोख है, और 'अल-कलात': थकान। अल-क़ामूस (रधी) और (अत्ल)। (7) तफ़सीर मुजाहिद 2/606, और अल-तबरी 21/346 - 347 द्वारा रिपोर्ट किया गया।

364 سورہ الحجرات: آیات 3 - 4

نبی ﷺ نے اس کے بعد ان کی گفتگو سنی یہاں تک کہ ان سے اسے سمجھنا چاہا اس وجہ سے جو وہ آواز دھیمی کر لیتے تھے؛ پس نازل ہوا: {بے شک وہ لوگ جو اللہ کے رسول کے حضور اپنی آوازیں نیچی رکھتے ہیں، یہی وہ لوگ ہیں جن کے دلوں کو اللہ نے تقویٰ کے لیے آزما لیا ہے}(1)۔

الفراء نے کہا: یعنی: انہیں تقویٰ کے لیے خالص کر دیا(2)۔ الاخفش نے کہا: یعنی: انہیں تقویٰ کے لیے مخصوص کر دیا(3)۔ ابن عباس نے کہا: "اللہ نے ان کے دلوں کو تقویٰ کے لیے آزمایا": انہیں ہر قبیح (بری) چیز سے پاک کر دیا، اور ان کے دلوں میں اللہ کا خوف اور تقویٰ ڈال دیا۔ حضرت عمر ؓ نے فرمایا: ان کے دلوں سے خواہشات کو دور کر دیا(4)۔

اور 'الامتحان' 'مَحنتُ الأَديمَ مَحناً' سے افتعال کا وزن ہے جس کا مطلب ہے یہاں تک کہ میں نے اسے وسیع کر دیا(5)۔ پس اللہ کے ان کے دلوں کو تقویٰ کے لیے آزمانے کا مفہوم یہ ہے: انہیں تقویٰ کے لیے کشادہ اور وسیع کر دیا۔ گزشتہ اقوال کی روشنی میں: ان کے دلوں کو آزمایا پس انہیں خالص کر دیا، جیسے تمہارا یہ کہنا: میں نے چاندی کو آزمایا، یعنی: اسے پرکھا یہاں تک کہ وہ خالص ہو گئی۔ پس کلام میں ایک حذف ہے جس پر کلام دلالت کرتا ہے، اور وہ 'اخلاص' (خالص کرنا) ہے۔ ابو عمرو نے کہا: ہر وہ چیز جس پر تم نے محنت کی، تم نے اسے 'محنتہ' (آزمایا)۔

اور انہوں نے شعر پڑھا: وہ کمزور ہو کر آئے ان کی تھکان ظاہر تھی وہ آزمائے گئے تھے اور ان کی کوکھیں کانپ رہی تھیں(6)

{ان کے لیے مغفرت اور بڑا اجر ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک جو لوگ آپ کو حجروں کے پیچھے سے پکارتے ہیں ان میں سے اکثر عقل نہیں رکھتے 4}

مجاہد اور دیگر نے کہا: یہ بنو تمیم کے بدوؤں کے بارے میں نازل ہوئی(7)؛ ان کا ایک وفد نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا، وہ مسجد میں داخل ہوئے اور نبی ﷺ کو آپ کے حجرے کے پیچھے سے پکارا کہ: ہمارے پاس باہر آئیے، کیونکہ ہماری تعریف باعثِ زینت اور ہماری برائی باعثِ عیب ہے۔

(1) تفسیر البغوی 4/210، اور یہ پچھلی آیت کے پہلے مسئلے میں بخاری کی سابقہ حدیث کی طرح ہے سوائے اس قول کے: پس نازل ہوا {بے شک وہ لوگ جو اپنی آوازیں نیچی رکھتے ہیں...}۔ (2) معانی القرآن للفراء 3/70۔ (3) النکت والعیون 5/327۔ (4) الزمخشری نے الکشاف 3/557 میں حضرت عمر کا قول نقل کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/145 میں۔ (5) تہذیب اللغہ 5/121 میں ہے: 'محنتُ الادیم محناً': جب میں نے اسے کھینچا یہاں تک کہ اسے وسیع کر دیا۔ (6) اسے ابو عمرو کے قول کے ساتھ الزمخشری نے الکشاف 3/557 میں نقل کیا ہے۔ ان کا قول: 'رذایا' 'رذیہ' کی جمع ہے: یعنی ہر چیز کا کمزور حصہ۔ اور 'الآطال' 'إطل' کی جمع ہے جو کوکھ ہے، اور 'الکلال': تھکن۔ القاموس (رذی) اور (أطل)۔ (7) تفسیر مجاہد 2/606، اور اسے طبری نے 21/346 - 347 میں روایت کیا ہے۔

Page 365 Surah Al-Hujurat: Verse 4

...disgrace. They were seventy men who came to ransom their offspring; the Prophet ﷺ was sleeping for a midday nap. It is narrated that the one who called out was Al-Aqra' bin Habis, and that he was the one who said: "Indeed, my praise is an adornment and my criticism is a disgrace." The Prophet ﷺ said: "That is Allah"(1). At-Tirmidhi mentioned it from Al-Bara' bin 'Azib as well(2). Zaid bin Arqam narrated: People came to the Prophet ﷺ and some of them said to others: "Let's go to this man; if he is a prophet, we will be the happiest people in following him, and if he is a king, we will live under his protection." So they came to the Prophet ﷺ and started calling him while he was in his chamber: "O Muhammad, O Muhammad," so Allah the Almighty revealed this verse(3). It was said: They were from Banu Tamim. Muqatil said: They were nine(4) individuals: Qais bin 'Asim, Al-Zibriqan bin Badr, Al-Aqra' bin Habis, Suwayd bin Hisham(5), Khalid bin Malik, 'Ata bin Habis, Al-Qa'qa' bin Ma'bad, Waki' bin Waki', and 'Uyaynah bin Hisn, who was the "obeyed fool," and he was one of the "pullers," pulling ten thousand spears(6), meaning they followed him. His name was Hudhayfah, and he was named 'Uyaynah because of an eyelid deformity (Shatar) (7) that was in his eyes. Abd al-Razzaq mentioned regarding this 'Uyaynah: that he is the one about whom the verse was revealed: "And do not obey one whose heart We have made heedless of Our remembrance" (8) [Al-Kahf: 28]. And it has been mentioned at the end...

(1) Narrated by Ahmad (15991), Ibn Abi 'Asim in Al-Ahad wal-Mathani (1178), Al-Tabari 21/346, and Al-Tabarani in Al-Kabir (878). (2) Number (3267) and he said: This is a Hasan Gharib Hadith. He did not name the man who called the Prophet (3) ﷺ. Narrated by Al-Tabari 21/ 345 - 346, and Al-Tabarani in Al-Kabir (5123), and it includes Dawud bin Rashid Al-Tufawi, whose Hadith is weak as Ibn Hajar said in At-Taqrib. And in Al-Tabari and Al-Tabarani it appeared as: "janahu" (his side) instead of "janabuhu" (his protection). (4) In the manuscripts except for (Z) and (Za): "ten", and what is established is from them, which matches what is in An-Nukat wal-'Uyun 5/328, and the text is from it. (5) In the manuscripts: "Suwayd bin Hashim", and what is established is from An-Nukat wal-'Uyun, and Zad Al-Masir 7/459, and the saying is attributed to Ibn Ishaq, and Al-Isabah 4/304. (6) Al-Qanah: the spear, meaning ten thousand fighters followed him. (7) Ash-Shatar: Inversion of the eyelid from top and bottom. Al-Qamus (shatar). (8) Previously mentioned 13/ 260.

पृष्ठ 365 सूरह अल-हुजुरात: आयत 4

...कलंक है। वे सत्तर आदमी थे जो अपनी संतानों की फिरौती के लिए आए थे; और नबी ﷺ दोपहर की नींद (क़ैलाह) सो रहे थे। वर्णित है कि पुकारने वाला अल-अक़रा बिन हाबिस था, और वही वह व्यक्ति था जिसने कहा था: "वास्तव में, मेरी प्रशंसा एक अलंकार है और मेरी निंदा एक कलंक है।" नबी ﷺ ने फरमाया: "वह अल्लाह है"(1)। इसे तिर्मिज़ी ने अल-बरा बिन आज़िब से भी उल्लेख किया है(2)। जैद बिन अरकम ने वर्णन किया: कुछ लोग नबी ﷺ के पास आए और उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: "चलो इस आदमी के पास चलते हैं, यदि वह नबी है, तो हम उनके पीछे चलने में सबसे सुखी लोग होंगे, और यदि वह राजा है, तो हम उनके संरक्षण में रहेंगे।" तो वे नबी ﷺ के पास आए और उन्हें पुकारने लगे जबकि वह अपने कमरे में थे: "ऐ मुहम्मद, ऐ मुहम्मद," तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल फरमाई(3)। कहा गया: वे बनू तमीम से थे। मुक़ातिल ने कहा: वे नौ(4) व्यक्ति थे: क़ैस बिन आसिम, अज़-ज़िब्रिक़ान बिन बद्र, अल-अक़रा बिन हाबिस, सुवैद बिन हिशाम(5), खालिद बिन मलिक, अता बिन हाबिस, अल-क़ाक़ा बिन माबद, वकी बिन वकी, और उयैना बिन हिसन जो "आज्ञाकारी मूर्ख" था, और वह "खींचने वालों" में से था जो दस हजार भालों(6) को खींचता था, अर्थात: उसके पीछे चलते थे। उसका नाम हुज़ैफा था, और उयैना नाम उसकी आँखों में पलक की एक खराबी (शतर)(7) के कारण रखा गया था। अब्द अल-रज्ज़ाक ने इस उयैना के बारे में उल्लेख किया है: कि यह वही है जिसके बारे में आयत नाजिल हुई: ﴿وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَن ذِكْرِنَا﴾ (8) [अल-कहफ़: 28]। और यह अंत में बीत चुका है...

(1) इसे अहमद (15991), इब्न अबी आसिम ने अल-आहाद वल-मथानी (1178) में, अल-तबरी 21/346 और अल-तबरानी ने अल-कबीर (878) में उद्धृत किया है। (2) संख्या (3267) के तहत और उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है। और उन्होंने नबी ﷺ को पुकारने वाले आदमी का नाम नहीं बताया। (3) इसे अल-तबरी 21/ 345 - 346, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (5123) में उद्धृत किया है, और इसमें दाऊद बिन राशिद अल-तुफावी हैं जिनकी हदीस कमजोर है जैसा कि इब्न हजर ने तक़रीब में कहा है। और अल-तबरी और अल-तबरानी के यहाँ "जनाबाहु" (उनके संरक्षण) के बजाय "जनाहु" (उनका पहलू) आया है। (4) प्रतियों में (ज़) और (ज़ॉ) के अलावा: "दस", और उनसे जो पुष्ट है वह वह है जो अन-नुकत वल-उयून 5/328 में है और बात वहीं से है। (5) प्रतियों में: "सुवैद बिन हाशिम", और पुष्ट अन-नुकत वल-उयून से है, और ज़ाद अल-मसीर 7/459 और इस कथन को इब्न इशाक की ओर अनुबंधित किया गया है, और अल-इसाबा 4/304। (6) अल-क़नाह:

भाला, अर्थात दस हज़ार लड़ाके उसके पीछे चलते थे। (7) अश-शतर: ऊपर और नीचे से पलक का उलट जाना। अल-क़ामूस (शतर)। (8) पहले बीत चुका है 13/ 260।

صفحہ 365 سورۃ الحجرات: آیت 4

...رسوائی ہے۔ اور وہ ستر آدمی تھے جو اپنی اولادوں کے فدیے کے لیے آئے تھے؛ اور نبی ﷺ دوپہر کے وقت آرام فرما (قیلولہ) تھے۔ اور مروی ہے کہ جس نے آواز دی تھی وہ الاقرع بن حابس تھا، اور وہی یہ کہنے والا تھا کہ: "بیشک میری تعریف زینت ہے اور میری برائی رسوائی ہے۔" تو نبی ﷺ نے فرمایا: "وہ تو اللہ ہے"(1)۔ اسے ترمذی نے براء بن عازب سے بھی ذکر کیا ہے(2)۔ اور زید بن ارقم نے روایت کیا، انہوں نے کہا: کچھ لوگ نبی ﷺ کے پاس آئے تو ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: چلو ہمیں اس شخص کے پاس لے چلو، اگر وہ نبی ہوئے تو ہم ان کی پیروی کرنے میں سب سے خوش نصیب لوگ ہوں گے، اور اگر وہ بادشاہ ہوئے تو ہم ان کے سائے میں (عیش سے) رہیں گے۔ پس وہ نبی ﷺ کے پاس آئے، اور آپ کو پکارنے لگے جبکہ آپ اپنے حجرے میں تھے: اے محمد، اے محمد، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی(3)۔ کہا گیا: وہ بنو تمیم میں سے تھے۔ مقاتل نے کہا: وہ نو(4) افراد تھے: قیس بن عاصم، الزبرقان بن بدر، الاقرع بن حابس، سوید بن ہشام(5)، خالد بن مالک، عطا بن حابس، القعقاع بن معبد، وکیع بن وکیع، اور عیینہ بن حصن جو کہ "بیوقوف مطاع" (جس کی بات مانی جائے) تھا، اور وہ "جرارین" (لشکر کھینچنے والوں) میں سے تھا جو دس ہزار نیزے(6) کھینچتا تھا، یعنی: اتنے لوگ اس کے پیچھے چلتے تھے، اور اس کا نام حذیفہ تھا، اور اس کا نام عیینہ اس کی آنکھوں میں ایک خرابی (شتر) (7) کی وجہ سے رکھا گیا تھا۔ عبد الرزاق نے اس عیینہ کے بارے میں ذکر کیا ہے: کہ یہ وہی ہے جس کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَن ذِكْرِنَا﴾ (8) [الکہف: 28]۔ اور یہ آخر میں گزر چکا ہے...

(1) اسے احمد (15991)، اور ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (1178) میں، اور طبری 346/21، اور طبرانی نے الکبیر (878) میں روایت کیا ہے۔ (2) نمبر (3267) کے تحت اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ اور اس آدمی کا نام نہیں لیا جس نے نبی ﷺ کو پکارا تھا۔ (3) اسے طبری 345/21 - 346، اور طبرانی نے الکبیر (5123) میں روایت کیا ہے اور اس میں داؤد بن راشد الطفاوی ہیں جن کی حدیث میں نرمی (کمزوری) ہے جیسا کہ ابن حجر نے التقریب میں کہا ہے۔ اور طبری اور طبرانی کے ہاں "جنابہ" کی جگہ "جناحہ" واقع ہوا ہے۔ (4) نسخوں میں (ز) اور (ظ) کے علاوہ: "दस" ہے، اور جو ان سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو النکت والعیون 328/5 میں ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (5) نسخوں میں: "سوید بن ہاشم" ہے، اور ثابت النکت والعیون سے ہے، اور زاد المسیر 459/7 اور اس قول کو ابن اسحاق کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور الاصابہ 304/4۔ (6) القناۃ: نیزہ، یعنی دس ہزار جنگجو اس کے پیچھے چلتے تھے۔ (7) الشتر: پلک کا اوپر اور نیچے سے الٹ جانا۔ القاموس (شتر)۔ (8) پہلے گزر چکا ہے 13/ 260۔

366 Surah Al-Hujurat: Verse 4

"Al-A'raf" from his saying to 'Umar (may Allah be pleased with him) is sufficient (1). Mentioned by Al-Bukhari (2). It is narrated that they arrived at noon while the Messenger of Allah (peace be upon him) was sleeping, and they began calling out to him: O Muhammad (3), come out to us. So he woke up and came out, and [this verse] was revealed. The Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about them (4) and he said: "They are the uncivilized people of Banu Tamim. Were it not that they are among the fiercest people in fighting against the False Messiah (Ad-Dajjal), I would have prayed to Allah against them to destroy them" (5).

And 'al-Hujurat' (the rooms) is the plural of 'hujrah' (a room), just as 'al-ghurufat' is the plural of 'ghurfah' (a room), and 'al-zulumat' is the plural of 'zulmah' (darkness). It is also said: 'al-Hujurat' is the plural of 'al-Hujar', and 'al-Hujar' is the plural of 'hujrah', so it is a plural of a plural. There are two linguistic forms for it: with a dammah (u-sound) on the letter 'Jeem' and with a fathah (a-sound). [A poet] said: "When they saw us, with our knees (rukubatina) exposed, in a situation where we do not mix seriousness with jesting" (6).

And 'Al-Hujrah' is a plot of land sequestered by a wall surrounding it. A camel pen is also called a 'hujrah', and it is on the weight of 'fu'lah' with the meaning of 'maf'ulah' (that which is sequestered) (7).

(1) 9/421 - 422. The summary is that 'Uyaynah said to his brother Al-Hurr ibn Qays ibn Hisn: Do you have influence with this leader, so you can ask permission for me to see him? He said: I will ask permission for you, so he asked for 'Uyaynah. When he entered, he said: O son of Al-Khattab, by Allah, you do not give us much, nor do you judge between us with justice. 'Umar became so angry that he was about to strike him... (2) Number (7286). (3) Followed by in (m): O Muhammad. (4) The word: 'about them', is not in (z) and (m). (5) Al-Kashshaf 3/558, and Al-Tha'labi extracted it as in 'Takhrij Ahadith al-Kashshaf' p. 156 through Ya'la ibn al-Ashdaq from Sa'd ibn Abdullah. Regarding Ya'la ibn al-Ashdaq, Al-Bukhari said: His Hadith is not recorded, and Ibn Hibban said: They fabricated hadiths for him, so he narrated them without knowing. Al-Mizan 4/456 - 457. Al-Bukhari extracted (2543) - and the wording is his - and Muslim (2525) from the hadith of Abu Hurairah who said: I have continued to love Banu Tamim since three things I heard from the Messenger of Allah (peace be upon him) saying about them, I heard him say: "They are the strongest of my Ummah against the Dajjal." (6) Al-Kitab 3/579, Tafsir Gharib al-Qur'an p. 415, and Al-Muhtasib

1/56. His saying: 'rukbat': is the plural of 'rukbah' (knee), and it is the evidence in the verse for the fathah of the 'Jeem' in 'hujurat'. The editor of the book said: The appearance of the knee is a metaphor for preparing for war. (7) Al-Kashshaf 3/558.

366 सूरह अल-हुजुरात: आयत 4

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के प्रति उनके कथन में "अल-आराफ़" से संबंधित पर्याप्त जानकारी है (1)। इसका उल्लेख अल-बुखारी ने किया है (2)। यह वर्णित है कि वे दोपहर के समय आए जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सो रहे थे, और उन्होंने पुकारना शुरू कर दिया: ऐ मुहम्मद (3), हमारे पास बाहर आएं। तो वह जाग गए और बाहर आए, और [यह आयत] उतरी। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उनके बारे में पूछा गया (4) तो उन्होंने कहा: "वे बनू तमीम के असभ्य लोग हैं। यदि यह न होता कि वे दज्जाल (झूठा मसीहा) के खिलाफ लड़ने वाले लोगों में सबसे उग्र हैं, तो मैं अल्लाह से उनके विनाश की दुआ करता" (5)।

और 'अल-हुजुरात' (कमरे) 'हुजरा' (एक कमरा) का बहुवचन है, जैसे 'अल-ग़ुरुफ़ात' 'ग़ुरफ़ा' का बहुवचन है, और 'अज़-ज़ुलुमात' 'ज़ुलुमा' का बहुवचन है। यह भी कहा जाता है: 'अल-हुजुरात' 'अल-हुजर' का बहुवचन है, और 'अल-हुजर' 'हुजरा' का बहुवचन है, इसलिए यह बहुवचन का बहुवचन है। इसके लिए दो भाषाई रूप हैं: 'जीम' अक्षर पर धम्मा (उ-ध्वनि) के साथ और फतह (अ-ध्वनि) के साथ। [कवि ने] कहा: "जब उन्होंने हमें देखा, हमारे घुटने (रुकबातिना) खुले हुए थे, एक ऐसी स्थिति में जहाँ हम गंभीरता को मज़ाक के साथ नहीं मिलाते" (6)।

'हुजरा': जमीन का वह टुकड़ा है जिसे चारों ओर दीवार बनाकर अलग कर दिया गया हो। ऊंटों के बाड़े को भी 'हुजरा' कहा जाता है, और यह 'मफऊला' (जिसे अलग कर दिया गया हो) के अर्थ में 'फुअला' के वजन पर है (7)।

(1) 9/421 - 422. इसका सारांश यह है कि उयैना ने अपने भाई अल-हुर्र इब्न क़ैस इब्न हिसन से कहा: क्या इस अमीर के पास आपका कोई प्रभाव है, जिससे आप मेरे लिए उनसे मिलने की अनुमति माँग सकें। उसने कहा: मैं तुम्हारे लिए अनुमति माँगूँगा, तो उसने उयैना के लिए अनुमति माँगी। जब वह अंदर गया, तो उसने कहा: ऐ इब्न अल-खत्ताब, अल्लाह की कसम, आप हमें बहुत कुछ नहीं देते हैं, और न ही आप हमारे बीच न्याय के साथ फैसला करते हैं। उमर इतने क्रोधित हुए कि वे उसे मारने ही वाले थे... (2) नंबर (7286)। (3) (म) में इसके बाद है: ऐ मुहम्मद। (4) शब्द: 'उनके बारे में', (ज़) और (म) में नहीं है। (5) अल-कश्शाफ़ 3/558, और अल-सालाबी ने इसे 'तखरीज़ अहादीथ अल-कश्शाफ़' पृष्ठ 156 में यला इब्न अल-अशदक के माध्यम से साद इब्न अब्दुल्लाह से निकाला है। यला इब्न अल-अशदक के बारे में, अल-बुखारी ने कहा: उनकी हदीस नहीं लिखी जाती है, और इब्न

हिब्बान ने कहा: लोगों ने उनके लिए हदीसें गढ़ीं, और उन्होंने उन्हें बिना जाने बयान किया। अल-मीज़ान 4/456 - 457। अल-बुखारी ने (2543) निकाला - और शब्द उनके हैं - और मुस्लिम (2525) ने अबू हुरैरा की हदीस से कहा: मैं बनू तमीम से तब से प्यार करता हूँ जब से मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को उनके बारे में तीन बातें कहते सुना, मैंने उन्हें कहते सुना: "वे दज्जाल के खिलाफ मेरी उम्मत में सबसे मजबूत हैं।" (6) अल-किताब 3/579, तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृष्ठ 415, और अल-मुहतासिब 1/56। उनका कहना है: 'रुकबात': यह 'रुकबा' (घुटना) का बहुवचन है, और यह कविता में 'हुज़ुरात' के'जीम' के फतह का प्रमाण है। पुस्तक के संपादक ने कहा: घुटने का दिखना युद्ध की तैयारी के लिए एक रूपक है। (7) अल-कश्शाफ़ 3/558।

عمر رضی اللہ عنہ سے ان کے قول میں "الاعراف" کی بات کافی ہے (١)۔ اسے بخاری نے ذکر کیا ہے (٢)۔ اور روایت ہے کہ وہ دوپہر کے وقت آئے جب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سو رہے تھے، تو وہ انہیں پکارنے لگے: اے محمد (٣)، ہمارے پاس باہر آئیں۔ تو آپ بیدار ہوئے اور باہر آئے، اور [یہ آیت] نازل ہوئی۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے ان کے بارے میں پوچھا گیا (٤) تو آپ نے فرمایا: "وہ بنو تمیم کے گنوار لوگ ہیں، اگر یہ نہ ہوتا کہ وہ دجال کے خلاف لڑنے میں سب سے سخت لوگ ہیں، تو میں اللہ سے ان کی ہلاکت کی دعا کرتا" (٥)۔

اور 'الحجرات' حجرہ کی جمع ہے، جیسے غرفات غرفہ کی جمع ہے، اور ظلمات ظلمہ کی جمع ہے۔ اور کہا گیا ہے: الحجرات 'الحجر' کی جمع ہے، اور 'الحجر' حجرہ کی جمع ہے، تو یہ جمع الجمع (جمع کی جمع) ہے۔ اس میں دو لغات ہیں: جیم پر ضمہ اور فتحہ کے ساتھ [شاعر نے] کہا: "جب انہوں نے ہمیں دیکھا کہ ہمارے گھٹنے (رکباتنا) ظاہر ہو رہے ہیں، ایک ایسے مقام پر جہاں ہم سنجیدگی کو مذاق کے ساتھ نہیں ملاتے" (٦)۔

اور حجرہ: زمین کا وہ ٹکڑا ہے جسے دیوار کے ذریعے گھیر کر الگ کر دیا گیا ہو۔ اونٹوں کے باڑے کو بھی حجرہ کہا جاتا ہے، اور یہ 'مفعولہ' کے معنی میں 'فُعلہ' کے وزن پر ہے (٧)۔

(١) ٤٢١/٩ - ٤٢٢۔ اس کا خلاصہ یہ ہے کہ عیینہ نے اپنے بھائی الحر بن قیس بن حصن سے کہا: کیا تمہارا اس امیر کے پاس کوئی اثر و رسوخ ہے کہ تم میرے لیے ان سے اجازت مانگو۔ اس نے کہا: میں تمہارے لیے اجازت مانگوں گا، چنانچہ اس نے عیینہ کے لیے اجازت مانگی۔ جب وہ داخل ہوا تو اس نے کہا: اے ابن الخطاب، اللہ کی قسم تم ہمیں زیادہ نہیں دیتے، اور نہ ہی ہمارے درمیان انصاف کے ساتھ فیصلہ کرتے ہو۔ عمر رضی اللہ عنہ کو غصہ آیا یہاں تک کہ انہوں نے

اسے مارنے کا ارادہ کیا۔۔ (٢) نمبر (٧٢٨٦)۔ (٣) (م) میں اس کے بعد ہے: اے محمد۔ (٤) لفظ: 'عنہم' (ان کے بارے میں)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٥) الکشاف ٣/ ٥٥٨، اور اسے الثعلبی نے نکالا جیسا کہ 'تخریج احادیث الکشاف' ص ١٥٦ میں یعلی ابن الاشدق کے واسطے سے سعد بن عبداللہ سے مروی ہے۔ یعلی بن الاشدق کے بارے میں بخاری نے کہا: اس کی حدیث نہیں لکھی جاتی، اور ابن حبان نے کہا: لوگوں نے اس کے لیے حدیثیں گھڑیں اور اس نے انہیں نادانستہ بیان کر دیا۔ المیزان ٤/ ٤٥٦ - ٤٥٧۔ اور بخاری نے (٢٥٤٣) نکالا - اور الفاظ ان کے ہیں - اور مسلم نے (٢٥٢٥) ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں بنو تمیم سے تین باتوں کی وجہ سے محبت کرتا ہوں جو میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے ان کے بارے میں سنی ہیں، میں نے انہیں فرماتے سنا: "وہ دجال کے خلاف میری امت کے سب سے سخت لوگ ہیں۔" (٦) الکتاب ٣/ ٥٧٩، اور تفسیر غریب القرآن ص ٤١٥، اور المحتسب ٥٦/١۔ ان کا قول: 'رکبات': یہ رُکبہ (گھٹنا) کی جمع ہے، اور یہ بیت میں 'حجرات' کے جیم کے فتحہ پر شاہد (دلیل) ہے۔ اور کتاب کے محقق نے کہا: گھٹنے کا ظاہر ہونا جنگ کی تیاری سے کنایہ ہے۔ (٧) الکشاف ٣/ ٥٥٨۔

٣٦٧ Surah Al-Hujurat: Verses 4 - 6

Abu Ja'far bin al-Qa'qa' read: «al-Hujarat» with a fatha on the Jeem, finding the succession of two dhammas heavy (1). It was also read: «al-Hujrat» with a sukun on the Jeem for lightness (2). The root of the word is restriction (al-man'), and anything you are prevented from reaching is something you have restricted (hajarta) it. It is also possible that the caller was one from a group, which is why He said: {most of them do not understand}, meaning: those who call you are part of a people among whom ignorance prevails.

Allah the Almighty's saying: {And if they had been patient until you [O Prophet] came out to them, it would have been better for them. And Allah is Forgiving and Merciful. (5)} Meaning: If they had waited for your exit, it would have been better for them in their religion and worldly affairs. The Prophet ﷺ would not hide from the people except during times when he was occupied with personal matters, so disturbing him in that state was poor etiquette. It was said: they had come as intercessors for the captives of Bani 'Anbar, so the Messenger of Allah ﷺ freed half of them and accepted ransom for the other half. Had they been patient, he would have freed all of them without ransom (3). {And Allah is Forgiving and Merciful}.

Allah the Almighty's saying: {O you who have believed, if there comes to you a disobedient person with information, investigate, lest you harm a people out of ignorance and become, over what you have done, regretful. (6)} In it are seven matters: The first: Allah the Almighty's saying: {O you who have believed, if there comes to you a disobedient person with information}. It was said: This verse was revealed concerning al-Walid bin 'Uqbah bin Abi Mu'ayt. The reason for this is what Sa'id narrated from Qatadah that the Prophet ﷺ sent al-Walid bin 'Uqbah as a collector of charity (4) to the Bani al-Mustaliq. When they saw him, they approached him, and he became afraid of them -

(1) Al-Nashr 2/376, and it is from the ten readings. (2) Mentioned by Ibn Khalawayh in the anomalous readings p. 143 and attributed it to Ibn Abi 'Ablah. (3) Similar to it is in Tafsir al-Baghawi 4/211. (4) Al-Musaddiq: The collector of charities. Al-Qamus (S-D-Q).

३६७ सूरह अल-हुजुरात: आयतें ४ - ६

अबू जाफ़र बिन अल-क़ाक़ा ने «अल-हुजुरात» (कमरे) को 'जीम' पर 'फ़तह' के साथ पढ़ा क्योंकि दो 'धम्मा' का एक साथ होना भारी माना गया था (१)। एक अन्य पठन है: «अल-हुजरात» जिसमें 'जीम' पर 'सुकून' है, उच्चारण की सुगमता के लिए (२)। शब्द का मूल अर्थ 'रोकना' (मना करना) है। जिस चीज़ तक पहुँचने से आपको रोक दिया जाए, उस पर आपने 'हजरत' (प्रतिबंध) लगा दिया है। फिर यह संभव है कि पुकारने वाला किसी समूह का हिस्सा था, इसीलिए अल्लाह ने कहा: {उनमें से अधिकांश नहीं समझते}, अर्थात: जो लोग आपको पुकारते हैं, वे ऐसे लोगों में से हैं जहाँ अज्ञानता प्रबल है।

अल्लाह का कथन: {और यदि वे धैर्य रखते यहाँ तक कि आप [ऐ नबी] स्वयं उनके पास निकलकर आते, तो यह उनके लिए बेहतर होता। और अल्लाह अत्यंत क्षमाशील, दयावान है। (५)} अर्थ: यदि वे आपके बाहर आने का इंतज़ार करते, तो यह उनके लिए उनके धर्म और दुनिया दोनों के लिए बेहतर होता। पैगंबर ﷺ लोगों से तभी ओझल होते थे जब वे अपने निजी कार्यों में व्यस्त होते थे, इसलिए उस स्थिति में उन्हें परेशान करना अशोभनीय व्यवहार था। यह भी कहा गया है: वे बनी अंबर के कैदियों की सिफारिश के लिए आए थे, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनमें से आधे को मुक्त कर दिया और बाकी आधे के लिए फिरौती स्वीकार की। यदि वे धैर्य रखते, तो वह उन सभी को बिना किसी फिरौती के मुक्त कर देते (३)। {और अल्लाह अत्यंत क्षमाशील, दयावान है}।

अल्लाह का कथन: {ऐ ईमान वालो! यदि कोई अवज्ञाकारी तुम्हारे पास कोई समाचार लेकर आए, तो उसकी जाँच-पड़ताल कर लिया करो, कहीं ऐसा न हो कि तुम अज्ञानता के कारण किसी कौम को कष्ट पहुँचा दो और फिर अपने किए पर पछताने लगो। (६)} इसमें सात मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {ऐ ईमान वालो! यदि कोई अवज्ञाकारी तुम्हारे पास कोई समाचार लेकर आए}। कहा गया है कि: यह आयत अल-वलीद बिन उकबा बिन अबी मुअैत के बारे में उतरी थी। इसका कारण वह है जो सईद ने कतादा से रिवायत किया है कि नबी ﷺ ने अल-वलीद बिन उकबा को बनी अल-मुस्तलिक के पास सदका (ज़कात) वसूल करने वाले के रूप में भेजा था (४)। जब उन्होंने उसे देखा, तो वे उसकी ओर बढ़े, जिससे वह उनसे डर गया -

(१) अन-नश्र २/३७६, और यह दस किरातों (पठनों) में से एक है। (२) इब्न खालवैय ने "अश-शवाज़" पृष्ठ १४३ में इसका उल्लेख किया है और इसे इब्न अबी अब्लह से जोड़ा है। (३) इसी तरह तफ़सीर अल-बग़वी ४/२११ में है। (४) अल-मुसद्दिक: सदका (ज़कात) लेने वाला। अल-क़ामूस (स-द-क)।

۳۶۷ سورة الحجرات: آیات ۴ - ۶

ابو جعفر بن القعقاع نے «الحُجَرات» جیم کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، دو ضمہ کے ایک ساتھ ثقیل (بھاری) ہونے کی وجہ سے (۱)۔ اور ایک قراءت «الحُجْرات» جیم کے سکون کے ساتھ ہے تخفیف کے لیے (۲)۔ لفظ کی اصل "منع" (روکنا) ہے، اور ہر وہ چیز جس تک پہنچنے سے آپ کو روک دیا جائے، تو گویا آپ نے اس پر "حجر" (پابندی) لگا دی۔ پھر یہ احتمال ہے کہ پکارنے والا کسی گروہ کا ایک فرد ہو، اسی لیے اللہ نے فرمایا: {ان میں سے اکثر عقل نہیں رکھتے} یعنی: وہ لوگ جو آپ کو پکارتے ہیں، اس قوم کا حصہ ہیں جن پر جہالت غالب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر وہ صبر کرتے یہاں تک کہ آپ خود ان کی طرف نکل آتے، تو یہ ان کے حق میں بہتر ہوتا۔ اور اللہ بہت بخشنے والا، بڑا مہربان ہے (۵)} یعنی: اگر وہ آپ کے باہر آنے کا انتظار کرتے تو یہ ان کے دین اور دنیا کے لیے زیادہ بہتر ہوتا۔ اور نبی ﷺ لوگوں سے صرف ان اوقات میں پردہ فرماتے جب وہ اپنے ضروری کاموں میں مشغول ہوتے، لہذا اس حالت میں آپ کو تنگ کرنا بدتمیزی اور آداب کے خلاف تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ بنو عنبر کے قیدیوں کی سفارش کے لیے آئے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان میں سے آدھے آزاد کر دیے، اور باقی آدھوں کا فدیہ لیا، اگر وہ صبر کرتے تو آپ ان سب کو بغیر فدیہ کے آزاد کر دیتے (۳)۔ {اور اللہ بہت بخشنے والا، نہایت مہربان ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! اگر کوئی فاسق تمہارے پاس کوئی خبر لائے تو تحقیق کر لیا کرو، کہیں ایسا نہ ہو کہ تم نادانی میں کسی قوم کو نقصان پہنچا بیٹھو، پھر تمہیں اپنے کیے پر پشیمان ہونا پڑے (۶)} اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! اگر کوئی فاسق تمہارے پاس کوئی خبر لائے} کہا گیا ہے کہ: یہ آیت ولید بن عقبہ بن ابی معیط کے بارے میں

نازل ہوئی۔ اس کا سبب وہ ہے جو سعید نے قتادہ سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے ولید بن عقبہ کو صدقات وصول کرنے والا (۴) بنا کر بنو المصطلق کی طرف بھیجا، پس جب انہوں نے اسے دیکھا تو وہ اس کی طرف بڑھے، تو وہ ان سے ڈر گیا -

(۱) النشر ۳۷۶/۲ ، اور یہ عشرہ قراءات میں سے ہے۔ (۲) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ ۱۴۳ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابن ابی عبلہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) اسی طرح کی بات تفسیر بغوی ۲۱۱/۴ میں ہے۔ (۴) المصدق: صدقات (زکوٰۃ) وصول کرنے والا۔ القاموس (صدق)۔

368 Surah Al-Hujurat: Verse 6

In a narration: [it was] due to a grudge that existed between him and them—so he returned to the Prophet ﷺ and informed him that they had apostatized from Islam. So the Prophet of Allah ﷺ sent Khalid bin Al-Walid and commanded him to verify and not be hasty. Khalid set out until he reached them at night, then he sent out his scouts. When they returned, they informed Khalid that they were adhering to Islam, and they had heard their Adhan (call to prayer) and their prayers. When morning came, Khalid went to them and saw the truth of what they had mentioned. He returned to the Prophet of Allah ﷺ and informed him, and then this verse was revealed. The Prophet of Allah ﷺ used to say: "Deliberation is from Allah, and haste is from Satan."(1)

In another narration: The Prophet ﷺ sent him to Banu Al-Mustaliq after their conversion to Islam. When they heard about him, they rode out to meet him. When he heard about them, he feared them and returned to the Messenger of Allah ﷺ and informed him that the people intended to kill him and withheld their Zakat. The Messenger of Allah ﷺ intended to raid them. While they were in this state, their delegation arrived before the Messenger of Allah ﷺ and said: "O Messenger of Allah, we heard of your messenger, so we went out to him to honor him and pay him the charity (Zakat) we owed. But he kept retreating, and it reached us that he claims to the Messenger of Allah that we went out to fight him. By Allah, we did not go out for that." So Allah the Almighty revealed this verse (2); and Al-Walid was named a "fasiq" (transgressor), meaning: a liar.

Ibn Zayd, Muqatil, and Sahl bin Abdullah said: The "fasiq" is the liar. Abu Al-Hasan Al-Warraq (3) said: He is the one who openly commits sin. Ibn Tahir said: The one who is not ashamed before Allah. Hamzah and Al-Kisa'i recited it as: "fatathabbatu" (verify) from verification. The rest recited it as: "fatabayyanu" (ascertain) (4) from ascertainment (4); meaning: so as not to...

(1) An-Nukat wa Al-'Uyun 5/328, 329; Ahkam Al-Qur'an by Ibn Al-Arabi 4/1703; and recorded by Al-Tabari 21/351-352. In his version: "Ascertainment is from Allah," instead of "Deliberation is from Allah," and it is a Mursal (broken chain) narration. (2) Recorded by Ibn Ishaq as in As-Sirah An-Nabawiyyah 2/296, and Al-Tabari 21/352-353 from Yazid bin Ruman as a Mursal narration; see Hadith of Ahmad (18459). Ibn Abd Al-Barr said in Al-Isti'ab regarding the biography of Al-Walid bin 'Uqbah: There is no disagreement among the people of knowledge regarding the interpretation of the

Qur'an—as far as I know—that the saying of Allah Almighty: {If a fasiq comes to you with news} was revealed concerning Al-Walid bin 'Uqbah... etc., and he mentioned the report. (3) He is Abd Al-Wahhab bin Abd Al-Hakam bin Nafi', Abu Al-Hasan Al-Baghdadi Al-Warraq. He was of great stature among the close companions of Imam Ahmad. He died in Dhu Al-Qa'dah in the year two hundred and fifty-one. Siyar A'lam Al-Nubala 12/323-324. (4) Al-Sab'ah p. 236, and Al-Taysir p. 97. In [manuscripts] (F) and (M) it appeared as: "At-Tabyeen" instead of "At-Tabayyun".

३६८ सूरह अल-हुजुरात: आयत ६

एक वृत्तांत में: [यह] एक पुरानी रंजिश के कारण था जो उसके और उनके बीच थी—इसलिए वह पैगंबर ﷺ के पास लौटा और उन्हें सूचित किया कि वे इस्लाम से विमुख हो गए हैं। तो अल्लाह के नबी ﷺ ने खालिद बिन अल-वलीद को भेजा और उन्हें आदेश दिया कि वे पुष्टि करें और जल्दबाजी न करें। खालिद तब तक चले जब तक कि वह रात में उनके पास नहीं पहुँच गए, फिर उन्होंने अपने जासूस भेजे। जब वे लौटे, तो उन्होंने खालिद को सूचित किया कि वे इस्लाम पर अडिग हैं, और उन्होंने उनकी अज़ान और उनकी नमाज़ें सुनी हैं। जब सुबह हुई, तो खालिद उनके पास गए और जो उन्होंने बताया था उसकी सच्चाई देखी। वह अल्लाह के नबी ﷺ के पास लौटे और उन्हें सूचित किया, और तब यह आयत उतरी। अल्लाह के नबी ﷺ कहा करते थे: "ठहराव अल्लाह की ओर से है, और जल्दबाजी शैतान की ओर से है।"(१)

दूसरे वृत्तांत में: पैगंबर ﷺ ने उन्हें इस्लाम लाने के बाद बनू अल-मुस्तलिक के पास भेजा। जब उन्होंने उनके बारे में सुना, तो वे उनसे मिलने के लिए निकल पड़े। जब उसने उनके बारे में सुना, तो वह उनसे डर गया और अल्लाह के रसूल ﷺ के पास लौटा और उन्हें सूचित किया कि लोगों ने उसे मारने का इरादा किया है और अपनी ज़कात रोक दी है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन पर छापा मारने का इरादा किया। जब वे इसी स्थिति में थे, तो उनका प्रतिनिधिमंडल अल्लाह के रसूल ﷺ के पास पहुँचा और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, हमने आपके दूत के बारे में सुना, इसलिए हम उनका सम्मान करने और उन्हें वह दान (ज़कात) देने के लिए निकले जो हम पर बकाया था। लेकिन वह पीछे हटते रहे, और हमें यह खबर मिली कि वह अल्लाह के रसूल से दावा करते हैं कि हम उनसे लड़ने के लिए निकले हैं। अल्लाह की कसम, हम इसके लिए नहीं निकले थे।" इसलिए अल्लाह तआला ने यह आयत (२) उतारी; और अल-वलीद का नाम "फासिक" (पापी/अवज्ञाकारी) रखा गया, जिसका अर्थ है: झूठा।

इब्न ज़ैद, मुक़ातिल और सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: "फासिक" झूठा है। अबू अल-हसन अल-वर्राक (३) ने कहा: वह वह है जो खुलेआम पाप करता है। इब्न ताहिर ने कहा: वह जो अल्लाह के सामने शर्म नहीं करता। हमजा और अल-किसाई ने इसे पढ़ा: "फ़तथब्बतु" (पुष्टि करो) पुष्टि करने से। बाकी लोगों ने इसे पढ़ा: "फ़तबैयनु" (स्पष्ट करो/पता लगाओ) (४) स्पष्ट करने से (४); यानी: ताकि ऐसा न हो कि...

(१) अन-नुकात वल-उयून ५/३२८, ३२९; अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी ४/१७०३; और अल-तबरी २१/३५१-३५२ द्वारा दर्ज। उनके संस्करण में: "स्पष्टीकरण अल्लाह की ओर से है," के बजाय "ठहराव अल्लाह की ओर से है," और यह एक मुरसल (अपूर्ण श्रृंखला) हदीस है। (२) इब्न इशाक द्वारा दर्ज किया गया जैसा कि अल-सीराह अल-नबविया २/२९६ में है, और अल-तबरी २१/३५२-३५३ द्वारा यज़ीद बिन रूमान से मुरसल हदीस के रूप में; अहमद की हदीस (१८४५९) देखें। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-वलीद बिन उकबा की जीवनी के संबंध में अल-इस्तिआब में कहा: कुरआन की व्याख्या करने वाले विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है—जहाँ तक मुझे पता है—कि अल्लाह तआला का यह कहना: {यदि कोई फासिक तुम्हारे पास कोई खबर लेकर आए} अल-वलीद बिन उकबा के बारे में उतरा... आदि, और उन्होंने रिपोर्ट का उल्लेख किया। (३) वह अब्द अल-वहाब बिन अब्द अल-हकम बिन नाफी, अबू अल-हसन अल-बगदादी अल-वर्राक हैं। वह इमाम अहमद के करीबी साथियों में बड़े कद के व्यक्ति थे। उनकी मृत्यु सन् २५१ हिजरी के ज़ुल-क़ादा में हुई। सियर अलाम अल-नुबाला १२/३२३-३२४। (४) अल-सबआ पृ. २३६, और अल-तयसीर पृ. ९७। [पांडुलिपियों] (फ) और (म) में यह "अत-तबयीन" के रूप में आया है, "अत-तबय्युन" के स्थान पर।

ایک روایت میں ہے: [یہ] ایک رنجش کی وجہ سے تھا جو اس کے اور ان کے درمیان تھی—پس وہ نبی ﷺ کے پاس واپس آیا اور انہیں خبر دی کہ وہ اسلام سے پھر گئے ہیں۔ چنانچہ اللہ کے نبی ﷺ نے خالد بن ولید کو بھیجا اور انہیں حکم دیا کہ وہ تحقیق کر لیں اور جلدی نہ کریں۔ خالد روانہ ہوئے یہاں تک کہ وہ رات کے وقت ان کے پاس پہنچے، پھر انہوں نے اپنے جاسوس بھیجے۔ جب وہ واپس آئے تو انہوں نے خالد کو بتایا کہ وہ اسلام پر قائم ہیں، اور انہوں نے ان کی اذانیں اور ان کی نمازیں سنی ہیں۔ جب صبح ہوئی تو خالد ان کے پاس گئے اور جو انہوں نے ذکر کیا تھا اس کی سچائی دیکھی۔ وہ اللہ کے نبی ﷺ کے پاس واپس آئے اور انہیں مطلع کیا، پھر یہ آیت نازل ہوئی۔ اللہ کے نبی ﷺ فرمایا کرتے تھے: "بردباری اللہ کی طرف سے ہے، اور جلد بازی شیطان کی طرف سے ہے۔"(۱)

اور ایک روایت میں ہے: کہ نبی ﷺ نے انہیں اسلام لانے کے بعد بنو المصطلق کی طرف بھیجا۔ جب انہوں نے ان کے بارے میں سنا تو وہ ان سے ملنے کے لیے سوار ہو کر نکلے۔ جب اس نے ان کے بارے میں سنا تو وہ ان سے ڈر گیا اور رسول اللہ ﷺ کی طرف واپس لوٹ آیا اور انہیں بتایا کہ ان لوگوں نے اسے قتل کرنے کا ارادہ کیا ہے اور اپنی زکوٰۃ روک لی ہے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے ان پر حملہ کرنے کا ارادہ کیا۔ پس وہ اسی حالت میں تھے کہ ان کا وفد رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کی: "اے اللہ کے رسول، ہم نے آپ کے قاصد کے بارے میں سنا تو ہم ان کے اعزاز کے لیے نکلے اور جو صدقہ (زکوٰۃ) ہم پر واجب تھا وہ ادا کرنے کے لیے، لیکن وہ پیچھے ہٹتے رہے، اور ہمیں یہ خبر ملی کہ وہ رسول اللہ سے دعویٰ کر رہے ہیں کہ ہم ان سے

لڑنے کے لیے نکلے ہیں۔ اللہ کی قسم، ہم اس مقصد کے لیے نہیں نکلے تھے۔" تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی (۲)؛ اور ولید کا نام "فاسق" رکھا گیا، یعنی: جھوٹا۔

ابن زید، مقاتل اور سہل بن عبداللہ نے کہا: "فاسق" جھوٹا ہے۔ اور ابو الحسن الوراق (۳) نے کہا: وہ جو گناہ کا اعلان کرنے والا ہو۔ اور ابن طاہر نے کہا: وہ جو اللہ سے حیا نہ کرے۔ اور حمزہ اور کسائی نے اسے "فتثبتوا" (تحقیق کرو) پڑھا، تثبت سے۔ باقی سب نے اسے "فتبینوا" (۴) (واضح کرو/پتہ لگاؤ) پڑھا، تبین (۴) سے؛ یعنی: تاکہ ایسا نہ ہو کہ...

(۱) النکت والعیون ۵/۳۲۸، ۳۲۹؛ اور احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۰۳، اور اسے طبری نے ۲۱/۳۵۱-۳۵۲ میں روایت کیا ہے۔ اور ان کے ہاں "التبین من اللہ" آیا ہے بجائے "التأنی من اللہ" کے، اور یہ مرسل روایت ہے۔ (۲) اسے ابن اسحاق نے سیرت نبویہ ۲/۲۹۶ میں روایت کیا ہے، اور طبری نے ۲۱/۳۵۲-۳۵۳ میں یزید بن رومان سے مرسل کے طور پر؛ اور احمد کی حدیث (۱۸۴۵۹) دیکھیں۔ اور ابن عبد البر نے الاستیعاب میں ولید بن عقبہ کے تذکرے میں کہا: اہل علم کے درمیان قرآن کی تاویل میں کوئی اختلاف نہیں ہے—جہاں تک میں جانتا ہوں—کہ اللہ عزوجل کا قول: {اگر کوئی فاسق تمہارے پاس کوئی خبر لے کر آئے} ولید بن عقبہ کے بارے میں نازل ہوا... الخ اور خبر کا ذکر کیا۔ (۳) وہ عبد الوہاب بن عبد الحکم بن نافع ابو الحسن البغدادی الوراق ہیں، وہ امام احمد کے خواص میں سے بڑے مرتبے والے آدمی تھے۔ ان کی وفات ذوالقعدہ سن دو سو اکیاون میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ۱۲/۳۲۳-۳۲۴۔ (۴) السبعۃ ص ۲۳۶، اور التیسیر ص ۹۷، اور نسخہ (ف) اور (م) میں "التبیین" واقع ہوا ہے، بجائے "التبین" کے۔

...you might harm (1), so "an" (that) is in the accusative case by the removal of the preposition. {a people in ignorance} meaning: by mistake. {and become, over what you have done, regretful} for the haste and lack of deliberation.

Second Point: In this verse is evidence for accepting the report of a single person if he is upright (2), because it only commands verification when the report of a transgressor (fasiq) is conveyed. And whoever's transgression is established, his word in reports is void by consensus; because a report is a trust, and transgression is evidence of their invalidity (3). Consensus has excluded from that total what relates to claims and denials, and establishing a targeted right against another, such as saying: "This is my slave," for his word is accepted. And if he says: "So-and-so has sent this to you as a gift," that is accepted. Likewise, the report of a non-believer is accepted in similar cases (4). Similarly, if he confesses a right for another against himself, it is not void by consensus. As for initiation (5) over another, Al-Shafi'i and others said: He shall not be a guardian in marriage. Abu Hanifa and Malik said: He shall be a guardian; because he oversees her property, so he oversees her person (vagina); like an upright person, and even if he is a transgressor in his religion, his protective jealousy (ghayrah) is ample, and through it he protects the harem, and he may spend money and safeguard sanctity, and if he oversees property, then marriage is more deserving (6).

Third Point: Ibn al-Arabi said (7): It is strange that Al-Shafi'i and his peers allow the leadership (imamate) of a transgressor. How can someone who is not trusted with a grain of money be trusted with a quintal of religion? This was originally because when the rulers who used to lead the people in prayer became corrupt in their religion and it was not possible to stop praying behind them, nor were they able to be removed, people prayed with them and behind them, as Uthman said: Prayer is the best thing people do, so if they do well, do well [with them], and if they do badly, avoid [their bad deeds].

---

(1) Al-Wasit 4/152. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/329. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1703. (4) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 4/381-382. (5) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1703 and the speech and what follows it: "As for humans." (6) It is stated in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi: "So the person (vagina) is more deserving." (7) In Ahkam al-Quran 4/1703-1704, and what follows in brackets is from it.

...तुम नुकसान पहुँचाओ (1), तो "अन" (कि) शब्द कारक लोप के कारण कर्म कारक में है। {अज्ञानता में एक जाति को} यानी: गलती से। {और तुम अपने किए पर पछताने लगो} जल्दबाजी और धैर्य की कमी के लिए।

दूसरा बिंदु: इस आयत में एक अकेले व्यक्ति की खबर स्वीकार करने का प्रमाण है यदि वह न्यायप्रिय (आदिल) हो (2), क्योंकि इसमें केवल फासिक (दुराचारी) की खबर आने पर पुष्टि करने का आदेश दिया गया है। और जिसकी फासिकी (दुराचार) सिद्ध हो जाए, उसकी बात खबरों में सर्वसम्मति (इज्मा) से अमान्य हो जाती है; क्योंकि खबर एक अमानत है और फासिकी उनके अमान्य होने का संकेत है (3)। इज्मा ने उन सभी चीजों को इससे बाहर रखा है जो दावों और इनकार से संबंधित हैं, और दूसरों के खिलाफ किसी लक्षित अधिकार को स्थापित करने से संबंधित हैं, जैसे कि कहना: "यह मेरा गुलाम है," तो उसकी बात स्वीकार की जाएगी। और यदि वह कहे: "फलां व्यक्ति ने यह तुम्हें उपहार के रूप में भेजा है," तो उसे स्वीकार किया जाएगा। इसी प्रकार, इसी तरह के मामलों में काफिर की खबर भी स्वीकार की जाती है (4)। इसी तरह, यदि वह अपने खिलाफ किसी दूसरे के अधिकार को स्वीकार करता है, तो वह इज्मा से अमान्य नहीं होता है। जहाँ तक दूसरे पर अधिकार (इन्शा) (5) की बात है, तो अल-शफीई और अन्य ने कहा: वह विवाह में वली (अभिभावक) नहीं होगा। अबू हनीफा और मलिक ने कहा: वह वली होगा; क्योंकि वह उसके धन की देखरेख करता है, इसलिए वह उसके सतीत्व (निकाह के अधिकार) की भी देखरेख करेगा; जैसे कि एक न्यायप्रिय व्यक्ति, और भले ही वह अपने धर्म में फासिक हो, लेकिन उसकी गैरत (मर्यादा की रक्षा की भावना) प्रचुर है, और उसी के माध्यम से वह घर की महिलाओं की रक्षा करता है, और वह धन खर्च कर सकता है और सम्मान की रक्षा कर सकता है, और यदि वह धन का वली है, तो विवाह का वली होना अधिक उचित है (6)।

तीसरा बिंदु: इब्न अल-अरबी ने कहा (7): यह आश्चर्य की बात है कि अल-शफीई और उनके समकक्ष एक फासिक की इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) की अनुमति देते हैं। जिसे एक दाने के बराबर धन के लिए भरोसा नहीं किया जा सकता, उस पर धर्म के ढेर (कंतार) के लिए कैसे भरोसा किया जा सकता है? इसका मूल कारण यह था कि जो शासक लोगों को नमाज पढ़ाते थे, जब उनके धर्म में बिगाड़ आ गया और उनके पीछे नमाज छोड़ना संभव नहीं था, और न ही उन्हें हटाया जा सकता था, तो उनके साथ और उनके पीछे नमाज पढ़ी गई, जैसा कि उस्मान (रजि.) ने कहा: नमाज वह सबसे अच्छी चीज

है जो लोग करते हैं, इसलिए यदि वे अच्छा करें, तो तुम भी [उनके साथ] अच्छा करो, और यदि वे बुरा करें, तो उनसे बचो।

---

(1) अल-वसीत 4/152। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/329। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1703। (4) अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरान 4/381-382। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1703 में और आगे आने वाली बात: "जहाँ तक इंसान की बात है।" (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में आया है: "तो सतीत्व अधिक उचित है।" (7) अहकाम अल-कुरान 4/1703-1704 में, और कोष्ठक के बीच आने वाली बात इसी से है।

...تم تکلیف پہنچاؤ (1)، تو «أن» یہاں گرا دینے والے حرفِ جر کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ ﴿قَوْمًا بِجَهَالَةٍ﴾ یعنی: غلطی سے۔ ﴿فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَدِمِينَ﴾ جلد بازی اور تحمل نہ کرنے پر۔

دوسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ خبرِ واحد قبول کی جائے گی بشرطیکہ وہ عادل ہو (2)، کیونکہ اس میں صرف فاسق کی خبر لانے پر تحقیق کا حکم دیا گیا ہے۔ اور جس کا فسق ثابت ہو جائے، اس کی بات خبروں میں بالاتفاق باطل ہے؛ کیونکہ خبر ایک امانت ہے اور فسق ان کے باطل ہونے کا قرینہ ہے (3)۔ اور اجماع نے اس میں سے ان چیزوں کو مستثنیٰ کیا ہے جن کا تعلق دعوے اور انکار سے ہے، اور دوسرے پر کسی حق کو ثابت کرنے سے ہے، جیسے وہ کہے: "یہ میرا غلام ہے،" تو اس کی بات قبول کی جائے گی۔ اور اگر وہ کہے: "فلاں نے تمہارے لیے یہ ہدیہ بھیجا ہے،" تو اسے قبول کیا جائے گا۔ اور اسی طرح کے معاملات میں کافر کی خبر بھی قبول کی جاتی ہے (4)۔ اور اسی طرح اگر وہ اپنے خلاف کسی دوسرے کے حق کا اقرار کرے تو وہ بالاتفاق باطل نہیں ہوتا۔ رہا دوسرے پر انشاء (5) کا معاملہ، تو امام شافعی اور دیگر نے فرمایا: وہ نکاح میں ولی نہیں ہو سکتا۔ اور امام ابو حنیفہ اور امام مالک نے فرمایا: وہ ولی ہو سکتا ہے؛ کیونکہ وہ اس کے مال کا ولی ہے، تو اس کے بضع (نکاح کے معاملے) کا بھی ولی ہو گا؛ عادل کی طرح، اور وہ اگرچہ اپنے دین میں فاسق ہے لیکن اس کی غیرت پوری ہے، اور اسی کے ذریعے وہ حرم کی حفاظت کرتا ہے، اور بسا اوقات مال خرچ کرتا ہے اور حرمت کی حفاظت کرتا ہے، اور جب وہ مال کا ولی ہے تو نکاح کا بدرجہ اولیٰ ہو گا (6)۔

تیسری بات: ابن العربی نے کہا (7): تعجب کی بات ہے کہ شافعی اور ان کے ہم عصر فاسق کی امامت کو جائز قرار دیتے ہیں۔ اور جس پر مال کے ایک ذرے کا بھروسہ نہ کیا جا سکے،

[کیسے] درست ہے کہ اس پر دین کے قنطار کا بھروسہ کیا جائے؟ اور اس کی اصل وجہ یہ تھی کہ وہ حکام جو لوگوں کو نماز پڑھاتے تھے، جب ان کے دین بگڑ گئے اور ان کے پیچھے نماز چھوڑنا ممکن نہ رہا، اور نہ ہی انہیں ہٹایا جا سکا، تو ان کے ساتھ اور ان کے پیچھے نماز پڑھی گئی، جیسا کہ حضرت عثمان نے فرمایا: نماز سب سے بہترین عمل ہے جو لوگ کرتے ہیں، پس جب وہ اچھا کریں تو تم بھی [ان کے ساتھ] اچھا کرو، اور جب وہ برا کریں تو اجتناب کرو۔

---

(1) الوسیط 152/4۔ (2) النکت والعیون 329/5۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1703/4۔ (4) احکام القرآن للکیا الطبری 381/4 - 382۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 1703/4 میں اور کلام اور جو اس کے بعد آئے گا: "وأما في الإنسان"۔ (6) احکام القرآن لابن العربی میں آیا ہے: "فالبضع أولی"۔ (7) احکام القرآن 1703/4 - 1704 میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah al-Hujurat: Verse 6 Page 370

...their harm (1). Then there were some among the people who, if they prayed with them out of Taqiyyah (precautionary dissimulation), would repeat (2) the prayer for Allah's sake, and among them were those who would make it their actual prayer. And I say that repeating it is obligatory; thus, it is not appropriate for anyone to abandon prayer with an imam they do not approve of, but they should repeat it secretly within themselves, and this should not affect others.

Fourth: As for his rulings if he is a ruler, whatever among them conforms to the truth is to be implemented, and whatever opposes it is to be rejected. His ruling that he has passed should not be overturned under any circumstances. Do not pay attention to any other saying reported from a [narrated] account or a spoken word, for there is much talk, and the truth is manifest (3).

Fifth: There is no disagreement that it is valid for one to be a messenger for another in conveying a statement, delivering something, or making a permission known, as long as it does not depart from the rights of the sender and the conveyor. If a right of a third party is attached to it, his word is not accepted. This is permissible due to the necessity calling for it, for if only upright ('Adul) people were to handle such matters among people, nothing (4) would get done because of their scarcity. And Allah knows best.

Sixth: In the verse, there is evidence for the invalidity of the statement of those who said: "All Muslims are upright until their integrity is impugned," because Allah, the Exalted, commanded verification before acceptance, and there is no meaning to verification after the execution of a ruling. For if a judge rules before verification, he has struck the one judged against out of ignorance.

Seventh: If he judges based on what is most probable (Ghalabat al-Zann), that is not considered acting out of ignorance, like judging based on two upright witnesses, and accepting the word of a mujtahid scholar. Acting out of ignorance is accepting the word of someone whose statement does not lead to a preponderance of probability (5). Al-Qushayri mentioned this issue, and Al-Mahdawi mentioned the one before it.

---

(1) Narrated by Al-Bukhari (695). On the authority of Ubaydullah bin Adi bin Khiyar that he entered upon Uthman while he was besieged and said: "You are the leader of the masses, and what we see has befallen you, and an imam of tribulation is leading us in prayer and we feel uneasy," Uthman replied: "Prayer is the best [of deeds]..."

etc. (2) In the copies except (F), and Al-Ahkam: "they repeated", and what is established is from (F). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1704, and what is between brackets is from it. (4) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1704, and the text from it is: "nothing was achieved from them". (5) In (M): "by accepting him".

सूरह अल-हुजुरात: आयत ६ पृष्ठ ३७०

...उनकी बुराई (१)। फिर लोगों में से कुछ ऐसे थे जो यदि 'तकिया' (सावधानी) के तौर पर उनके साथ नमाज़ पढ़ते, तो अल्लाह के लिए नमाज़ दोहराते (२), और उनमें से कुछ इसे ही अपनी नमाज़ बना लेते थे। और मेरा कहना है कि नमाज़ दोहराना अनिवार्य है; अतः किसी के लिए यह उचित नहीं है कि वह उस इमाम के साथ नमाज़ छोड़ दे जिसे वह पसंद नहीं करता, बल्कि उसे चुपचाप अपने मन में उसे दोहराना चाहिए, और इसका दूसरों पर कोई प्रभाव नहीं पड़ना चाहिए।

चौथा: जहाँ तक उसके फैसलों का सवाल है यदि वह शासक है, तो उनमें से जो सत्य के अनुरूप हो उसे लागू किया जाना चाहिए, और जो उसके विपरीत हो उसे खारिज कर दिया जाना चाहिए। उसके द्वारा दिए गए किसी भी फैसले को किसी भी स्थिति में बदला नहीं जाना चाहिए। किसी [वर्णित] विवरण या कही गई बात से इतर किसी अन्य कथन पर ध्यान न दें; क्योंकि बातें बहुत हैं, और सत्य स्पष्ट है (३)।

पाँचवाँ: इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि किसी संदेश को पहुँचाने, किसी चीज़ को सुपुर्द करने, या किसी अनुमति की जानकारी देने में दूसरे का दूत होना वैध है, जब तक कि वह भेजने वाले और पहुँचाने वाले के अधिकारों से बाहर न हो। यदि इसमें किसी तीसरे पक्ष का अधिकार जुड़ा हो, तो उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी। यह आवश्यकता के कारण जायज़ है, क्योंकि यदि लोगों के बीच इन कार्यों को केवल 'अदुल' (सदाचारी) लोग ही करते, तो उनकी कमी के कारण इनमें से कुछ भी (४) संपन्न नहीं होता। और अल्लाह बेहतर जानता है।

छठा: आयत में उन लोगों के कथन की अमान्यता का प्रमाण है जिन्होंने कहा: "सभी मुसलमान तब तक सदाचारी हैं जब तक कि उनका दोष सिद्ध न हो जाए"; क्योंकि अल्लाह तआला ने स्वीकार करने से पहले सत्यापन का आदेश दिया है, और फैसला लागू होने के बाद सत्यापन का कोई अर्थ नहीं है। यदि कोई न्यायाधीश सत्यापन से पहले फैसला सुनाता है, तो उसने अज्ञानता के कारण फैसला सुनाया है।

सातवाँ: यदि वह प्रबल संभावना (ग़लत-अज़-ज़न्न) के आधार पर फैसला करता है, तो उसे अज्ञानता में किया गया कार्य नहीं माना जाएगा, जैसे कि दो विश्वसनीय गवाहों के आधार पर फैसला करना, और एक मुजतहिद विद्वान की बात स्वीकार करना। अज्ञानता में कार्य करना उस व्यक्ति की बात स्वीकार

करना है जिसके कथन से प्रबल संभावना उत्पन्न नहीं होती (५)। अल-कुशैरी ने इस मुद्दे का उल्लेख किया है, और अल-महदवी ने इससे पिछले वाले का।

---

(१) अल-बुखारी (६९५) द्वारा वर्णित। उबैदुल्लाह बिन अदी बिन खियार से कि वह उस्मान के पास गए जब वह घेरे हुए थे, और कहा: "आप जनसमूह के नेता हैं, और जो हम देख रहे हैं वह आप पर आ पड़ा है, और एक फितने का इमाम हमें नमाज़ पढ़ा रहा है और हम झिझक महसूस कर रहे हैं," उस्मान ने उत्तर दिया: "नमाज़ सबसे अच्छा [कार्य] है..." आदि। (२) प्रतियों में (फ़) को छोड़कर, और अल-अहकाम: "उन्होंने दोहराया", और जो स्थापित है वह (फ़) से है। (३) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान ४/१७०४, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (४) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान ४/१७०४ में, और उससे संबंधित पाठ है: "उनमें से कुछ भी प्राप्त नहीं हुआ"। (५) (म) में: "उसे स्वीकार करने से"।

سورة الحجرات: آیت ۶ صفحہ ۳۷۰

...ان کی برائی (۱)۔ پھر لوگوں میں سے کچھ ایسے تھے جو اگر تقیہ کے طور پر ان کے ساتھ نماز پڑھتے تو اللہ کے لیے نماز لوٹاتے (۲)، اور ان میں سے کچھ اسے ہی اپنی نماز قرار دیتے۔ اور میں نماز لوٹانے کے وجوب کا قائل ہوں؛ چنانچہ کسی کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ ایسے امام کے ساتھ نماز چھوڑ دے جسے وہ پسند نہ کرتا ہو، بلکہ وہ خاموشی سے اپنے دل میں اسے لوٹائے، اور اس کا اثر دوسروں پر نہ پڑنے دے۔

چوتھا: جہاں تک اس کے احکامات کا تعلق ہے اگر وہ حکمران ہو، تو ان میں سے جو حق کے موافق ہو اسے نافذ کیا جائے گا، اور جو اس کے خلاف ہو اسے مسترد کر دیا جائے گا۔ اس کے نافذ کردہ حکم کو کسی بھی حال میں منسوخ نہیں کیا جائے گا، اور کسی [منقول] روایت یا قول کی طرف توجہ نہ دیں؛ کیونکہ باتیں بہت ہیں، اور حق ظاہر ہے (۳)۔

پانچواں: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ کسی قول کو پہنچانے، کسی چیز کو پہنچانے، یا کسی اجازت کی اطلاع دینے میں دوسرے کا قاصد ہونا صحیح ہے، جب تک کہ وہ بھیجنے والے اور پہنچانے والے کے حق سے باہر نہ ہو۔ اگر اس کے ساتھ کسی تیسرے کا حق وابستہ ہو تو اس کی بات قبول نہیں کی جائے گی۔ یہ ضرورت کے پیش نظر جائز ہے، کیونکہ اگر لوگوں کے درمیان ان معاملات میں صرف عادل (دیانتدار) لوگ ہی تصرف کرتے تو ان کی کمی کی وجہ سے ان میں سے کچھ بھی (۴) حاصل نہ ہوتا۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

چھٹا: آیت میں ان لوگوں کے قول کے باطل ہونے کی دلیل ہے جنہوں نے کہا: "تمام مسلمان عادل ہیں جب تک کہ ان کی جرح (عیب) ثابت نہ ہو جائے"؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے قبول کرنے سے پہلے

تحقیق کا حکم دیا ہے، اور حکم نافذ ہونے کے بعد تحقیق کا کوئی معنی نہیں۔ اگر قاضی تحقیق سے پہلے فیصلہ کر دے تو اس نے نادانی میں فیصلہ سنایا ہے۔

ساتواں: اگر وہ غالب گمان کی بنیاد پر فیصلہ کرے، تو یہ نادانی پر مبنی عمل نہیں ہوگا، جیسے دو عادل گواہوں کی بنیاد پر فیصلہ کرنا، اور عالم مجتہد کے قول کو قبول کرنا۔ نادانی پر مبنی عمل تو اس شخص کے قول کو قبول کرنا ہے جس کی بات سے غالب گمان حاصل نہ ہو (۵)۔ القشیری نے اس مسئلہ کا ذکر کیا ہے، اور اس سے پچھلے کا المہدوی نے۔

---

(۱) اسے بخاری (۶۹۵) نے روایت کیا ہے۔ عبید اللہ بن عدی بن خیار سے کہ وہ عثمان رضی اللہ عنہ کے پاس گئے جب وہ محصور تھے، اور کہا: "آپ عام مسلمانوں کے امام ہیں، اور جو ہم دیکھ رہے ہیں وہ آپ پر آپڑا ہے، اور ایک فتنے کا امام ہمیں نماز پڑھا رہا ہے اور ہمیں تنگی محسوس ہوتی ہے،" تو عثمان نے فرمایا: "نماز بہترین عمل ہے..." الخ۔ (۲) (ف) کے علاوہ دیگر نسخوں اور الاحکام میں ہے: "انہوں نے لوٹائی"، اور جو متن میں ہے وہ (ف) سے ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۰۴ اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۰۴ میں ہے اور وہاں عبارت یہ ہے: "ان سے کچھ حاصل نہ ہوا"۔ (۵) (م) میں ہے: "اس کے قبول کرنے سے"۔

The Almighty said: {And know that among you is the Messenger of Allah. If he were to obey you in much of the matter, you would surely be in difficulty, but Allah has endeared to you the faith and has made it pleasing in your hearts and has made hateful to you disbelief, defiance and disobedience. Those are the [rightly] guided. (7) [It is] as bounty from Allah and favor. And Allah is Knowing and Wise. (8)}

His saying: {And know that among you is the Messenger of Allah}: So do not lie, for Allah informs him of your news and you will be exposed (1). {If he were to obey you in much of the matter, you would surely be in difficulty}: Meaning, if he had hastened to what you wanted before the matter became clear, hardship and sin would have befallen you. For if he had killed the people against whom Al-Walid bin Uqbah had rushed to him [with news], it would have been a mistake, and whoever wanted to bring destruction upon those people due to an enmity between them would have suffered difficulty/sin.

The meaning of the Messenger's obedience to them is: complying with what they command him (2) regarding what they report about people and listening to them.

And 'Al-Anat' means sin; it is said: 'Anita ar-rajul' (the man sinned). 'Al-Anat' also means immorality and adultery, as in Surah An-Nisa (3).

'Al-Anat' also means falling into a difficult matter; a more extensive discussion on 'anittum' was already mentioned at the end of [Surah] Bara'ah (4).

{But Allah has endeared to you the faith}: This is an address to the sincere believers (5) who do not lie to the Prophet ﷺ nor report falsehoods. Meaning: He made faith the most beloved of religions to you.

{And has made it pleasing} by His success {in your hearts}: Meaning: He beautified it for you until you chose it. In this is a refutation of the Qadariyyah, Imamiyyah, and others, as previously mentioned in other places. For He, Glory be to Him, is the only Creator of the essences of creation and the creation of their actions, attributes, and the diversity of their languages and colors. He has no partner.

---

(1) In (Z) and (Th): "then you would be exposed". (2) In (Z): "they command them", and in (Q) and (M): "he commands it". (3) 6 / 228. (4) 10 / 441. (5) Followed in (Z) by: "the truthful ones".

अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जान लो कि तुम्हारे बीच अल्लाह के रसूल हैं। यदि वह बहुत से मामलों में तुम्हारी बात मान लेते, तो तुम बड़ी कठिनाई में पड़ जाते, लेकिन अल्लाह ने तुम्हारे लिए ईमान को प्रिय बना दिया और उसे तुम्हारे दिलों में सुशोभित कर दिया, और कुफ़्र (अविश्वास), अवज्ञा और नाफ़रमानी को तुम्हारे लिए अप्रिय बना दिया। वही लोग सीधे मार्ग पर हैं। (7) यह अल्लाह की ओर से उदारता और अनुग्रह है। और अल्लाह सब कुछ जानने वाला, तत्वदर्शी है। (8)}

उनका कथन: {और जान लो कि तुम्हारे बीच अल्लाह के रसूल हैं}: तो झूठ मत बोलो, क्योंकि अल्लाह उन्हें तुम्हारे समाचारों से अवगत कराता है और तुम अपमानित हो जाओगे (1)। {यदि वह बहुत से मामलों में तुम्हारी बात मान लेते, तो तुम बड़ी कठिनाई में पड़ जाते}: अर्थात: यदि वह मामले के स्पष्ट होने से पहले तुम्हारी इच्छा के अनुसार जल्दबाज़ी करते, तो तुम्हें कठिनाई और पाप का सामना करना पड़ता। क्योंकि यदि उन्होंने उन लोगों को मार डाला होता जिनके विरुद्ध अल-वलीद बिन उकबा ने उनके पास दौड़कर सूचना दी थी, तो यह एक गलती होती, और जो कोई उनके बीच पुरानी दुश्मनी के कारण उन लोगों पर विनाश लाना चाहता था, उसे कठिनाई/पाप का सामना करना पड़ता।

रसूल की उनकी आज्ञाकारिता का अर्थ है: जो वे लोगों के बारे में रिपोर्ट करते हैं और उनसे जो सुनते हैं, उसमें उनके आदेशों का पालन करना (2)।

और 'अल-अनत' का अर्थ है पाप; कहा जाता है: 'अनिता अर-रजुल' (आदमी ने पाप किया)। 'अल-अनत' का अर्थ अनैतिकता और व्यभिचार भी है, जैसा कि सूरह अन-निसा (3) में है।

'अल-अनत' का अर्थ किसी कठिन मामले में पड़ना भी है; और 'अनित्तुम' पर विस्तार से चर्चा [सूरह] बरात (अत-तौबा) (4) के अंत में पहले ही हो चुकी है।

{लेकिन अल्लाह ने तुम्हारे लिए ईमान को प्रिय बना दिया}: यह उन निष्ठावान विश्वासियों (5) के लिए संबोधन है जो नबी ﷺ से झूठ नहीं बोलते और न ही झूठ की खबर देते हैं। अर्थात: उसने ईमान को तुम्हारे लिए सबसे प्रिय धर्म बना दिया।

{और उसे सुशोभित कर दिया} अपनी सफलता (तौफ़ीक़) से {तुम्हारे दिलों में}: अर्थात: उसने इसे तुम्हारे लिए इतना सुंदर बना दिया कि तुमने इसे चुन लिया। इसमें क़दरिया, इमामिया और अन्य

लोगों का खंडन है, जैसा कि पहले अन्य स्थानों पर बताया गया है। क्योंकि वह, उसकी महिमा हो, सृष्टि की मूल इकाइयों और उनके कार्यों, गुणों और उनकी भाषाओं और रंगों की विविधता का एकमात्र सृष्टिकर्ता है। उसका कोई साझीदार नहीं है।

---

(1) (ज़) और (ज़) में: "तो तुम अपमानित हो जाओगे"। (2) (ज़) में: "वे उन्हें आदेश देते हैं", और (क़) और (म) में: "वह इसका आदेश देता है"। (3) 6 / 228। (4) 10 / 441। (5) (ज़) में इसके बाद: "सच्चे लोग"।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ ۚ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ ۚ أُولَٰئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ ﴿٧﴾ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَنِعْمَةً ۚ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٨﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ﴾ تو تم جھوٹ نہ بولو، کیونکہ اللہ تعالیٰ انہیں تمہاری خبروں سے آگاہ کر دیتا ہے تو تم رسوا ہو جاؤ گے(۱)۔ ﴿لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ﴾ یعنی: اگر وہ معاملہ واضح ہونے سے پہلے تمہاری خواہش کے مطابق جلدی کرتے تو تمہیں مشقت اور گناہ کا سامنا کرنا پڑتا، کیونکہ اگر وہ ان لوگوں کو قتل کر دیتے جن کے خلاف ولید بن عقبہ نے ان کے پاس دوڑ کر اطلاع دی تھی، تو یہ ایک غلطی ہوتی، اور جو کوئی ان کے درمیان پرانی دشمنی کی وجہ سے ان لوگوں پر ہلاکت لانا چاہتا تھا، اسے گناہ/مشقت کا سامنا کرنا پڑتا۔

رسول کی ان کی اطاعت کا معنی یہ ہے کہ وہ لوگوں کے بارے میں جو رپورٹیں دیتے ہیں اور جو وہ ان سے سنتے ہیں، اس میں ان کے حکم کی تعمیل کرنا (۲)۔

'العَنَت' (مشقت/گناہ): اس کا مطلب گناہ ہے۔ کہا جاتا ہے: 'عَنِتَ الرجل' (آدمی گناہ میں پڑ گیا)۔

'العَنَت' کا مطلب بدکاری اور زنا بھی ہے، جیسا کہ سورہ نساء (۳) میں ہے۔

'العَنَت' کا مطلب کسی مشکل معاملے میں پڑ جانا بھی ہے۔ اور 'عَنِتُّمْ' پر اس سے زیادہ تفصیلی بات سورہ براءت (التوبہ) (۴) کے آخر میں گزر چکی ہے۔

﴿وَلَٰكِنَّ اللَّهَ حَبَّبَ إِلَيْكُمُ الْإِيمَانَ﴾ یہ ان مخلص مومنوں (۵) سے خطاب ہے جو نبی ﷺ سے جھوٹ نہیں بولتے اور نہ ہی جھوٹی خبریں دیتے ہیں، یعنی: اللہ نے ایمان کو تمہارے نزدیک تمام ادیان سے زیادہ محبوب بنا دیا۔

﴿وَزَيَّنَهُ﴾ اپنی توفیق سے ﴿فِي قُلُوبِكُمْ﴾ یعنی: اسے تمہارے لیے اتنا خوبصورت بنا دیا کہ تم نے اسے منتخب کر لیا۔ اس میں قدریہ، امامیہ اور دیگر کا رد ہے، جیسا کہ پہلے مختلف مقامات پر گزر چکا ہے۔ پس وہ سبحان اللہ ہی مخلوق کی ذات، ان کے افعال، ان کی صفات، اور ان کی زبانوں اور رنگوں کے اختلاف کو پیدا کرنے میں منفرد ہے۔ اس کا کوئی شریک نہیں۔

---

(۱) (ز) اور (ظ) میں: "فتفتضحوا" (پس تم رسوا ہو جاؤ گے)۔ (۲) (ز) میں: "يأمرونهم"، اور (ق) اور (م) میں: "يأمر به"۔ (۳) ۶ / ۲۲۸ ۔ (۴) ۱۰ / ۴۴۱ ۔ (۵) (ز) میں اس کے بعد ہے: "الصادقين"۔

372 Surah al-Hujurat: Verses 7 - 8

{And has made hateful to you disbelief, defiance, and disobedience} Ibn Abbas said: He means by it lying specifically (1). And Ibn Zayd said it too (2). It was also said: Everything that exits (3) from obedience, derived from 'fasaqat al-rutaba': it emerged from its peel, and the mouse from its hole. The discussion on this was fully completed in [Surah] "Al-Baqarah" (4). And 'al-isyan' refers to all sins (5). Then He moved from addressing to reporting and said: {Those} meaning they (6) are the ones whom Allah guided, so He made faith beloved to them and made disbelief hateful to them, i.e., He made it ugly in their eyes {are the [rightly] guided} like the Almighty's saying: {And whatever you give for interest to increase within the wealth of people will not increase with Allah} [Ar-Rum: 39]. Al-Nabigha said: O dwelling of Mayya at al-Alyaa and al-Sanad, it has become desolate and a long time has passed over it (7). And 'al-rashad' (guidance/right conduct): is steadfastness on the path of truth with firmness in it, from 'al-rashada' (8) which is the rock. Abu al-Wazi' said: Every rock is a 'rashada'. And he recited: And [remnants] other than [those] adorned with ropes (tent-pegs) and [stones] marked [by fire], which faced the light from solid rocks (9).

(1) Al-Wasit 4/153, and Tafsir Al-Baghawi 4/212. (2) Narrated by Al-Tabari 21/356 at length. (3) In (m), and An-Nukat wa al-Uyun 5/329, and this saying from it: Everything that exited. (4) 1/368. (5) Al-Wasit 4/153. and Tafsir Al-Baghawi 4/212, and it occurred in (m): 'jam'' (collection), instead of: 'jami'' (all), which is a mistake. (6) Thus in the copies, and perhaps the word: "hum" (they) is extra, for the context of the speech is: Those - meaning those whom Allah guided, so He made faith beloved to them... etc. - are the [rightly] guided. (7) Diwan Al-Nabigha Al-Dhubyani p. 30, and previously 10/474. (8) In (m): Al-Rashad. (9) Al-Kashshaf 3/562, its commentator on its poetic evidence said p. 37: It appears that the poet is describing the dwellings as having nothing left in them except the tent peg tied with a rope, and those whose color has been changed by fire. 'Al-washm' and 'al-tawshim': changing color, meaning those which were burnt by its light, i.e., its heat, and 'min summ al-rashad' is an explanation for it, and 'al-summ' is plural of 'sammaa', i.e., solid.

३७२ सूरह अल-हुजुरात: आयत ७ - ८

{और उसने तुम्हारे लिए कुफ़्र (अविश्वास), अवज्ञा और नाफ़रमानी को अप्रिय बना दिया} इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य विशेष रूप से झूठ से है (१)। और इब्न ज़ैद ने भी यही कहा (२)। और यह भी कहा गया है: हर वह चीज़ जो आज्ञाकारिता से बाहर निकल जाए (३), यह 'फ़सक़त अर-रुतबा' से निकला है: जब खजूर अपने छिलके से बाहर निकल आती है, और चूहा अपने बिल से। इसके बारे में विस्तार से "अल-बक़रह" (४) में चर्चा की जा चुकी है। और 'अल-इसयान' का अर्थ है सभी पाप (५)। फिर वह संबोधन से सूचना की ओर मुड़ा और कहा: {वे ही लोग} यानी वे (६) जिन्हें अल्लाह ने सफलता दी, तो उनके लिए ईमान (आस्था) को प्रिय बना दिया और उनके लिए कुफ़्र को अप्रिय बना दिया, यानी: उनके नज़दीक उसे घृणित बना दिया {वही सीधे रास्ते पर चलने वाले हैं} जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जो तुम ब्याज पर देते हो ताकि लोगों के माल में बढ़ोत्तरी हो, तो अल्लाह के यहाँ उसमें कोई बढ़ोत्तरी नहीं होती} [अर-रूम: ३९]। अन-नाबग़ा ने कहा: ऐ अल-अलिया और अल-सनद में मय्या के घर, यह वीरान हो गया और इस पर पुराना ज़माना बीत गया (७)। और 'अर-रशद' (सही रास्ता): सच्चाई की राह पर अडिग रहना और उसमें मज़बूती रखना है, जो 'अर-रशादा' (८) से निकला है जिसका अर्थ चट्टान है। अबू अल-वाज़ी ने कहा: हर चट्टान रशादा है। और उन्होंने ये पंक्तियाँ पढ़ीं: और बिना हार वाले और बिना नक़्क़ाशी वाले, उन्होंने सख्त पत्थरों की रोशनी सही (९)।

(१) अल-वसीत ४/१५३, और तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२१२। (२) इसे अत्-तबरी ने २१/३५६ में विस्तार से उल्लेख किया है। (३) (म) में, और अन-नुकात वल-उयून ५/३२९ में, और यह बात उससे है: हर वह चीज़ जो बाहर निकली। (४) १/३६८। (५) अल-वसीत ४/१५३। और तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२१२, और (म) में 'जमा' शब्द आया है 'जमी' की जगह, जो कि एक गलती है। (६) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद शब्द: "हुम" (वे) अतिरिक्त है, क्योंकि कलाम का संदर्भ यह है: वे - यानी जिन्हें अल्लाह ने तौफ़ीक़ दी, तो उनके लिए ईमान को प्रिय बनाया... आदि - वही सीधे रास्ते वाले हैं। (७) दीवान अन-नाबग़ा अज़-ज़ुबयानी पृष्ठ ३०, और पहले १०/४७४। (८) (म) में: अल-रशाद। (९) अल-कश्शाफ़ ३/५६२, इसके उदाहरणों के व्याख्याकार ने पृष्ठ ३७ पर कहा: ज़ाहिर है कि कवि घरों का वर्णन इस तरह कर रहा है कि उनमें रस्सी से बंधे तंबू की मेख के अलावा कुछ नहीं बचा, और जिनका रंग आग से बदल गया है। अल-वाश्म और अल-तौशीम: रंग बदलना, यानी वे जो उसकी रोशनी यानी उसकी

तपिश से जल गए, और 'मिन सुम्म अल-रशाद' उसकी व्याख्या है, और 'अस्-सुम्म', 'सम्मा' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है: ठोस।

۳۷۲ سورہ الحجرات: آیات ۷ - ۸

﴿ وَكَرَّهَ إِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ ﴾ (اور اس نے تمہارے نزدیک کفر، نافرمانی اور معصیت کو ناپسندیدہ بنا دیا) ابن عباس نے کہا: اس سے ان کی مراد خاص طور پر جھوٹ ہے (۱)۔ اور یہی بات ابن زید نے کہی (۲)۔ اور کہا گیا: ہر وہ چیز جو اطاعت سے باہر نکال دے (۳)، یہ 'فسقت الرطبۃ' سے مشتق ہے: جب کھجور اپنے چھلکے سے نکل آئے، اور چوہا اپنے سوراخ سے۔ اس کے بارے میں "البقرہ" (۴) میں مفصل بات ہو چکی ہے۔ اور 'العصیان' سے مراد تمام گناہ ہیں (۵)۔ پھر خطاب سے خبر کی طرف منتقل ہوتے ہوئے فرمایا: ﴿ أُولَٰئِكَ ﴾ (وہی لوگ) یعنی وہ (۶) جنہیں اللہ نے توفیق دی، پس ان کے لیے ایمان کو محبوب بنا دیا اور ان کے لیے کفر کو ناپسندیدہ بنا دیا، یعنی: ان کے نزدیک اسے برا بنا دیا ﴿ هُمُ الرَّاشِدُونَ ﴾ (وہی راہِ راست پر چلنے والے ہیں) جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَمَا آتَيْتُم مِّن رِّبًا لِّيَرْبُوَا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِندَ اللَّهِ ﴾ [الروم: ۳۹] (اور جو تم سود پر دیتے ہو تاکہ لوگوں کے مال میں اضافہ ہو، تو اللہ کے ہاں اس میں اضافہ نہیں ہوتا)۔ نابغہ نے کہا: اے علیاء اور سند میں میہ کے گھر، یہ ویران ہو گیا اور اس پر طویل زمانہ بیت گیا (۷)۔ اور 'الرَّشَد' (راست روی): حق کے راستے پر استقامت اور اس میں مضبوطی ہے، یہ 'الرَّشادۃ' (۸) سے ہے جس کا مطلب چٹان ہے۔ ابو الوازع نے کہا: ہر چٹان 'رشادۃ' ہے۔ اور انہوں نے پڑھا: اور بغیر ہار والے اور بغیر نقش و نگار والے، انہوں نے ٹھوس پتھروں کی روشنی (تپش) سہی (۹)۔

(۱) الوسیط ۴/۱۵۳، اور تفسیر البغوی ۴/۲۱۲۔ (۲) اسے طبری نے ۲۱/۳۵۶ میں تفصیل سے بیان کیا ہے۔ (۳) (م) میں، اور النکت والعیون ۵/۳۲۹ میں، اور یہ قول اس سے ہے: ہر وہ چیز جو نکلی۔ (۴) ۱/۳۶۸۔ (۵) الوسیط ۴/۱۵۳۔ اور تفسیر البغوی ۴/۲۱۲، اور (م) میں 'جمع' واقع ہوا ہے

'جمیع' کے بجائے، جو کہ غلطی ہے۔ (۶) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور شاید لفظ: "ہم" زائد ہے، کیونکہ کلام کا سیاق یہ ہے: وہ لوگ - یعنی جنہیں اللہ نے توفیق دی، پس ان کے لیے ایمان کو محبوب بنایا... الخ - وہی راہِ راست والے ہیں۔ (۷) دیوان النابغہ الذبیانی ص ۳۰، اور ماقبل ۱۰/۴۷۴۔ (۸) (م) میں: الرشاد۔ (۹) الکشاف ۳/۵۶۲، اس کے اشعار کے شارح نے ص ۳۷ پر کہا: ظاہر ہے کہ شاعر گھروں کی یہ حالت بیان کر رہا ہے کہ وہاں خیمے کی اس میخ کے علاوہ کچھ باقی نہیں رہا جسے رسی سے باندھا گیا ہو، اور جن کا رنگ آگ نے بدل دیا ہو۔ الوشم والتوشیم: رنگ کا بدلنا، یعنی وہ جو اس کی روشنی یعنی اس کی تپش سے جل گئے، اور 'من صم الرشاد' اس کا بیان ہے، اور 'الصم'، 'صماء' کی جمع ہے، یعنی: ٹھوس۔

Surah Al-Hujurat: Verses 8 - 9 373

“As a favor from Allah and a blessing” means: Allah did that for you as a favor, i.e., out of bounty and blessing (1), so it is an object of reason. “And Allah is All-Knowing, All-Wise” — “All-Knowing” of what is good for you, “All-Wise” in His management of your affairs.

The Almighty's saying: “And if two factions among the believers should fight, then make settlement between the two. But if one of them oppresses the other, then fight against the one that oppresses until it returns to the ordinance of Allah. And if it returns, then make settlement between them in justice and act justly. Indeed, Allah loves those who act justly. (9)”

It contains ten issues: First: The Almighty's saying: “And if two factions among the believers should fight, then make settlement between the two.” Al-Mu'tamir ibn Sulayman narrated [from his father] from Anas bin Malik who said: I said (2): O Prophet of Allah, if only you would go to Abdullah bin Ubayy. So the Prophet (PBUH) went to him, riding a donkey, and the Muslims went walking. It was a salty, barren land. When the Prophet (PBUH) reached him, he said: “Stay away from me! By Allah, the stench of your donkey has offended me.” A man from the Ansar replied: “By Allah, the donkey of the Messenger of Allah (PBUH) has a better scent than you.” Then a man from Abdullah's people became angry for him, and the companions of each of them became angry. A fight broke out between them (3) with palm branches, hands, and sandals. We were informed that this verse was revealed concerning them (4).

Mujahid said: It was revealed concerning the Aws and the Khazraj. Mujahid said: Two tribes of the Ansar fought with sticks and sandals, and the verse was revealed (5). Similar is narrated from Sa'id bin Jubayr: That the Aws and Khazraj had [between them...]

(1) In the manuscripts: “Al-Fadl” (The Favor), and what is established is from 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 5/35, and it was quoted by an-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 4/211. (2) Thus in the manuscripts, and it occurred in Ahmad, al-Bukhari, and Muslim as: “It was said.” Al-Hafiz Ibn Hajar said in 'al-Fath' 5/298: I did not come across the name of the speaker. (3) In (Z) and (Q): “between the two of them.” (4) Narrated by Ahmad (12607), al-Bukhari (2691), and Muslim (1799) and what is between brackets is from it. His saying: “Sabikhah” (salty/barren); Al-Hafiz Ibn Hajar said in 'al-Fath' 5/298: It is the land that does not grow anything, and that was the description of the land that the

Prophet (PBUH) passed through at that time. (5) Tafsir Mujahid 2/606, and narrated by at-Tabari 21/361.

सूरह अल-हुजुरात: आयतें 8 - 9 373

﴿فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَنِعْمَةً﴾ यानी: अल्लाह ने तुम्हारे साथ यह कृपा के रूप में किया, यानी: कृपा और अनुग्रह के लिए (1), तो यह 'मफ़ऊल लह' है। ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ "अलीम" (सब कुछ जानने वाला) जो तुम्हारी भलाई के लिए है, "हकीम" (तत्वदर्शी) तुम्हारी योजना बनाने में।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और यदि ईमानवालों के दो गिरोह आपस में लड़ पड़ें, तो उनके बीच मेल-मिलाप करा दो। फिर यदि उनमें से एक दूसरे पर ज़्यादती करे, तो उस (गिरोह) से लड़ो जो ज़्यादती करता है, यहाँ तक कि वह अल्लाह के आदेश की ओर पलट आए। फिर यदि वह पलट आए, तो उनके बीच न्याय के साथ सुलह करा दो और इन्साफ़ करो। निश्चय ही अल्लाह इन्साफ़ करने वालों को पसंद करता है। (9)"

इसमें दस मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "और यदि ईमानवालों के दो गिरोह आपस में लड़ पड़ें, तो उनके बीच मेल-मिलाप करा दो।" मोतमिर बिन सुलेमान ने [अपने पिता से] उन्होंने अनस बिन मालिक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने कहा (2): ऐ अल्लाह के नबी, काश आप अब्दुल्ला बिन उबय के पास जाते। तो नबी ﷺ उसकी ओर चल पड़े, आप ﷺ एक गधे पर सवार थे और मुसलमान पैदल चल रहे थे, वह खारी (बंजर) ज़मीन थी। जब नबी ﷺ उसके पास पहुँचे, तो उसने कहा: "मुझसे दूर रहो! अल्लाह की कसम, तुम्हारे गधे की दुर्गंध ने मुझे परेशान कर दिया है।" तो अंसार में से एक व्यक्ति ने कहा: "अल्लाह की कसम, रसूलुल्लाह ﷺ का गधा तुमसे कहीं अधिक सुगंधित है।" तो अब्दुल्ला की तरफ़ से उसकी कौम का एक आदमी गुस्से में आ गया, और उन दोनों में से प्रत्येक के साथी गुस्से में आ गए। उनके बीच (3) खजूर की टहनियों, हाथों और जूतों से लड़ाई हुई, तो हमें पता चला कि उनके बारे में यह आयत नाज़िल (अवतरित) हुई थी (4)।

मुजाहिद ने कहा: यह औस और खज़रज के बारे में नाज़िल हुई। मुजाहिद ने कहा: अंसार के दो कबीले लाठियों और जूतों से लड़ पड़े तो आयत नाज़िल हुई (5)। और इसी तरह सईद बिन जुबैर से रिवायत है: कि औस और खज़रज के बीच [...]

(1) प्रतियों में: "अल-फ़ज़्ल" है, और जो स्थापित है वह ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरआन' 5/35 से है, और नह्हास ने 'एराब अल-कुरआन' 4/211 में इसे उनसे उद्धृत किया है। (2) प्रतियों में इसी तरह है, और अहमद, बुखारी और मुस्लिम में "क़ील" (कहा गया) आया है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-फ़तह' 5/298 में कहा है: मुझे कहने वाले का नाम नहीं पता चला। (3) (ज़) और (क़) में:

"बैनाहुमा" (उन दोनों के बीच) है। (4) इसे अहमद (12607), बुखारी (2691) और मुस्लिम (1799) ने रिवायत किया है और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। और उनका कहना: "सबीखह"; हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-फ़तह' 5/298 में कहा है: यह वह भूमि है जिसमें कुछ नहीं उगता, और यह उस भूमि की विशेषता थी जिससे उस समय नबी ﷺ गुज़रे थे। (5) तफ़्सीर मुजाहिद 2/606, और इसे ţबरी ने 21/361 में रिवायत किया है।

سورہ الحجرات: آیات 8 - 9 373

﴿فَضْلًا مِّنَ اللَّهِ وَنِعْمَةً﴾ یعنی: اللہ نے تمہارے ساتھ یہ فضل کے طور پر کیا، یعنی: فضل اور نعمت کے لیے (1)، تو یہ مفعول لہ ہے۔ ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ «علیم» اس چیز کا جو تمہاری اصلاح کرے، «حکیم» تمہاری تدبیر میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اگر مومنوں کے دو گروہ آپس میں لڑ پڑیں تو ان کے درمیان صلح کرا دو، پھر اگر ان میں سے ایک دوسرے پر زیادتی کرے تو اس (گروہ) سے لڑو جو زیادتی کرتا ہے یہاں تک کہ وہ اللہ کے حکم کی طرف لوٹ آئے، پھر اگر وہ لوٹ آئے تو ان کے درمیان عدل کے ساتھ صلح کرا دو اور انصاف کرو، بے شک اللہ انصاف کرنے والوں کو پسند کرتا ہے۔ (9)﴾

اس میں دس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر مومنوں کے دو گروہ آپس میں لڑ پڑیں تو ان کے درمیان صلح کرا دو﴾ معتمر بن سلیمان نے [اپنے والد سے] انہوں نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے کہا (2): اے اللہ کے نبی، کاش آپ عبداللہ بن ابی کے پاس تشریف لے جاتے۔ چنانچہ نبی کریم ﷺ اس کی طرف روانہ ہوئے، آپ ﷺ گدھے پر سوار تھے اور مسلمان پیدل چل رہے تھے، وہ شور زدہ (بنجر) زمین تھی۔ جب نبی ﷺ اس کے پاس پہنچے تو اس نے کہا: مجھ سے دور رہو! اللہ کی قسم، تمہارے گدھے کی بو نے مجھے اذیت دی ہے۔ تو انصار میں سے ایک شخص نے کہا: اللہ کی قسم، رسول اللہ ﷺ کا گدھا تم سے زیادہ خوشبودار ہے۔ تو عبداللہ کی خاطر اس کی قوم کا ایک شخص غصے میں آ گیا، اور ان دونوں میں سے ہر ایک کے ساتھی غصے میں آ گئے، پس ان کے درمیان (3) کھجور کی ٹہنیوں، ہاتھوں اور جوتوں سے لڑائی ہوئی، تو ہمیں یہ خبر ملی کہ ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی (4)۔

اور مجاہد نے کہا: یہ اوس اور خزرج کے بارے میں نازل ہوئی۔ مجاہد نے کہا: انصار کے دو قبیلے لاٹھیوں اور جوتوں سے لڑ پڑے تو یہ آیت نازل ہوئی (5)۔ اور اسی طرح سعید بن جبیر سے مروی ہے: کہ اوس اور خزرج کے درمیان [...]

(1) نسخوں میں: "الفضل" ہے، اور جو ثابت ہے وہ زجاج کی 'معانی القرآن' 5/35 سے ہے، اور اسے نحاس نے 'اعراب القرآن' 4/211 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (2) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور احمد، بخاری اور مسلم میں "قیل" (کہا گیا) واقع ہوا ہے، حافظ ابن حجر نے 'الفتح' 5/298 میں کہا ہے: میں قائل کے نام پر مطلع نہیں ہو سکا۔ (3) (ز) اور (ق) میں: "بینهما" (ان دونوں کے درمیان) ہے۔ (4) اسے احمد (12607)، بخاری (2691) اور مسلم (1799) نے روایت کیا ہے اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ اور ان کا قول: "سَبِخَة"؛ حافظ ابن حجر نے 'الفتح' 5/298 میں کہا ہے: یہ وہ زمین ہے جس میں کچھ نہیں اگتا، اور یہ اس زمین کی صفت تھی جس سے اس وقت نبی ﷺ گزرے تھے۔ (5) تفسیر مجاہد 2/606، اور اسے طبری نے 21/361 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 9 374

between them during the time of the Messenger of Allah (PBUH) a fight with palm branches, sandals and the like; so Allah revealed this verse concerning them (1).

Qatada said: It was revealed concerning two men from the Ansar who had a dispute (2) over a right between them. One of them said: "I will surely take my right from you (3) by force" because of his many kinsmen. The other called him to have the matter judged by the Messenger of Allah (PBUH), but he refused to follow him. The matter continued between them until they fell upon each other (4), and they attacked one another with hands, sandals, and swords, so this verse was revealed (5).

Al-Kalbi said: It was revealed concerning the war of Sumayr and Hatib. Sumayr had killed Hatib, so the Aws and the Khazraj fought until the Prophet (PBUH) came to them, and it was revealed (6). Allah commanded His Prophet (PBUH) and the believers to reconcile between them.

Al-Suddi said: There was a woman from the Ansar called "Umm Zayd" married to a man from other than the Ansar. She had a dispute with her husband; she wanted to visit her people, but her husband detained her and put her in an upper room where no one from her family could enter. The woman sent for her family (7), so her people came and brought her down to take her away. The man came out and sought help from his family, and his paternal cousins came (8) to stand between...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/330, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1704. His saying: Al-Sa'af is the plural of sa'afah - with the vowel on the 'ain - and they are palm branches. Al-Nihayah (sa'af). (2) Al-Mudara'ah: Disagreement and pushing back. Al-Lisan (dara'a). In (Kh): Muwalaat, and in (Z): Mumara'at. (3) The word: 'from you', is not in (M). (4) In (Kh), (Z), (Th), and (F): 'they fell upon each other' (plural). (5) Narrated by al-Tabari 21/361 at length. (6) The war of Sumayr and the war of Hatib: two wars that took place between the Aws and the Khazraj. Victory in the war of Sumayr was for the Aws, and the war of Hatib for the Khazraj. Between them were about a hundred years, according to what Ibn al-Athir mentioned in al-Kamil 1/671. He said: The war of Hatib was the last battle between them except for the Day of Bu'ath until Allah brought Islam. (7) In (Z) and (M): 'her people'. (8) In (M): 'so he came out'.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 9 374

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय में उनके बीच खजूर की टहनियों, जूतों और इसी तरह की चीज़ों से लड़ाई हुई थी; तब अल्लाह ने उनके बारे में यह आयत नाज़िल की (1)।

क़तादा ने कहा: यह अंसार के दो व्यक्तियों के बारे में नाज़िल हुई थी जिनके बीच किसी अधिकार को लेकर विवाद (2) था। उनमें से एक ने कहा: "मैं निश्चित रूप से अपनी बड़ी बिरादरी के कारण तुमसे जबरन (3) अपना अधिकार ले लूँगा।" दूसरे ने उसे मामला अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास ले जाने के लिए बुलाया, लेकिन उसने उसका अनुसरण करने से इनकार कर दिया। उनके बीच मामला तब तक चलता रहा जब तक कि वे एक-दूसरे से भिड़ नहीं गए (4), और वे हाथों, जूतों और तलवारों से एक-दूसरे पर हमला करने लगे, तो यह आयत नाज़िल हुई (5)।

अल-कल्बी ने कहा: यह सुमैर और हातिब के युद्ध के बारे में नाज़िल हुई थी। सुमैर ने हातिब की हत्या कर दी थी, जिससे औस और खज़राज के बीच युद्ध छिड़ गया, यहाँ तक कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उनके पास आए, और यह आयत नाज़िल हुई (6)। अल्लाह ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और ईमान वालों को उनके बीच सुलह कराने का आदेश दिया।

अस-सुद्दी ने कहा: अंसार की एक महिला थी जिसे "उम्म ज़ैद" कहा जाता था, वह अंसार के अलावा किसी अन्य व्यक्ति की पत्नी थी। उसका अपने पति से झगड़ा हो गया; वह अपने लोगों से मिलने जाना चाहती थी, लेकिन उसके पति ने उसे रोक लिया और उसे ऊपरी कमरे में बंद कर दिया जहाँ उसके परिवार का कोई सदस्य प्रवेश नहीं कर सकता था। उस महिला ने अपने परिवार को संदेश भेजा (7), तो उसके लोग आए और उसे साथ ले जाने के लिए नीचे उतारा। उस आदमी ने बाहर निकलकर अपने परिवार से मदद मांगी, और उसके चचेरे भाई (8) बीच में आने के लिए आ गए...

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/330, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1704। उनका कहना: अल-सफ़ 'सफ़ा' का बहुवचन है - 'ऐन' पर ज़बर के साथ - और वे खजूर की टहनियाँ हैं। अल-निहाया (सफ़)। (2) अल-मुदाराअत: असहमति और बचाव। अल-लिसान (दरा)। (ख) में: मुवालात, और (ज़) में: मुमारात। (3) शब्द: 'तुमसे', (म) में नहीं है। (4) (ख), (ज़), (ज़) और (फ़) में: 'वे भिड़ गए' (बहुवचन)। (5) अल-तबरी 21/361 द्वारा विस्तार से वर्णित। (6) सुमैर का युद्ध और हातिब का युद्ध: दो युद्ध जो औस और खज़राज के बीच हुए थे। सुमैर के युद्ध में विजय औस की हुई थी, और हातिब के युद्ध में खज़राज की। उनके बीच लगभग सौ वर्ष का अंतराल था, जैसा कि इब्न अल-अथिर

ने अल-कामिल 1/671 में उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: हातिब का युद्ध यौम-ए-बुआस को छोड़कर उनके बीच आखिरी लड़ाई थी जब तक कि अल्लाह इस्लाम नहीं ले आया। (7) (ज़) और (म) में: 'उसके लोग' । (8) (म) में: 'तो वह निकला' ।

سورہ الحجرات: آیت 9 374

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد میں ان کے درمیان کھجور کی ٹہنیوں، جوتوں اور اس جیسی چیزوں سے لڑائی ہوئی؛ تو اللہ نے ان کے بارے میں یہ آیت نازل فرمائی (1)۔

قتادہ نے کہا: یہ انصار کے دو آدمیوں کے بارے میں نازل ہوئی جن کے درمیان کسی حق پر جھگڑا (2) تھا؛ ان میں سے ایک نے کہا: میں اپنا حق تم سے زبردستی (3) لے کر رہوں گا؛ اپنی کثیر برادری کی وجہ سے۔ دوسرے نے اسے بلایا کہ وہ اپنا معاملہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس لے جائے، لیکن اس نے انکار کیا؛ پس معاملہ ان کے درمیان چلتا رہا یہاں تک کہ وہ ایک دوسرے سے بھڑ گئے (4)، اور انہوں نے ایک دوسرے پر ہاتھوں، جوتوں اور تلواروں سے حملہ کیا، تو یہ آیت نازل ہوئی (5)۔

الکلبی نے کہا: یہ سُمیر اور حاطب کی جنگ کے بارے میں نازل ہوئی، اور سُمیر نے حاطب کو قتل کر دیا تھا، تو اوس اور خزرج آپس میں لڑ پڑے یہاں تک کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم ان کے پاس تشریف لائے، تو یہ آیت نازل ہوئی (6)۔ اور اللہ نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم اور مومنین کو حکم دیا کہ ان کے درمیان صلح کرائیں۔

السدی نے کہا: انصار کی ایک عورت تھی جسے "ام زید" کہا جاتا تھا، وہ غیر انصاری مرد کے نکاح میں تھی، تو اس کا اپنے شوہر سے جھگڑا ہو گیا، اس نے اپنے میکے والوں سے ملنے کا ارادہ کیا، تو اس کے شوہر نے اسے روک لیا اور اسے ایک بالا خانے میں بند کر دیا جہاں اس کے گھر والوں میں سے کوئی داخل نہیں ہو سکتا تھا، اور اس عورت نے اپنے گھر والوں کو پیغام

بھیجا (7)، تو اس کی قوم کے لوگ آئے اور اسے اتار کر لے جانے لگے، تو وہ آدمی نکلا اور اپنی قوم سے فریاد کی، تو اس کے چچا زاد بھائی (8) رکاوٹ بننے کے لیے آئے...

(1) النکت والعیون 5 / 330 ، اور احکام القرآن لابن العربی 4 / 1704 ، اور ان کا قول: السَّعَف، سَعَفَہ کی جمع ہے - متحرک عین کے ساتھ - اور وہ کھجور کی ٹہنیاں ہیں۔ النہایۃ (سعف)۔ (2) المدارأۃ: مخالفت اور دفاع۔ اللسان (درأ)۔ اور (خ) میں: مولاۃ، اور (ز) میں: مماراۃ واقع ہوا ہے۔ (3) لفظ: "منک" (تم سے)، (م) میں نہیں ہے۔ (4) (خ)، (ز)، (ظ) اور (ف) میں: تواقعوا (جمع)۔ (5) اسے طبری نے 21 / 361 میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (6) جنگِ سمیر اور جنگِ حاطب: دو جنگیں تھیں جو اوس اور خزرج کے درمیان ہوئیں، جنگِ سمیر میں فتح اوس کی تھی، اور جنگِ حاطب خزرج کی، اور ان کے درمیان تقریباً سو سال کا عرصہ تھا جیسا کہ ابن الاثیر نے الکامل 671/1 میں ذکر کیا ہے اور کہا: یومِ بعاث کے سوا ان کے درمیان آخری جنگ حاطب کی تھی یہاں تک کہ اللہ نے اسلام کو غالب کر دیا۔ (7) (ز) اور (م) میں: قومہا (اس کی قوم)۔ (8) (م) میں: فخرج (پس وہ نکلا)۔

Page 375 Surah Al-Hujurat: Verse 9

...the woman and her family, so they pushed each other and struck each other with sandals(1), then the verse was revealed(2).

The term 'group' (Ta'ifah) can refer to one man, a group, or two. Thus, it is understood according to the meaning rather than the literal word; because two groups carry the meaning of people or folk. In the recitation of Abdullah [ibn Mas'ud]: "until they return to the command of Allah; if they return, then judge between them with justice." Ibn Abi Ablah recited: "iqtataltā" (the two fought) referring to the wording of the two groups(3). This was previously discussed at the end of [Surah] Bara'ah (At-Tawbah)(4). Ibn Abbas said regarding the verse of the Almighty: {And let a group of the believers witness their punishment} [An-Nur: 2]: It means one or more(5). A 'Ta'ifah' of something is a piece of it.

{Then make peace between them} by calling them to the Book of Allah, whether for them or against them. {And if one of them oppresses the other}: transgresses and does not respond to the ruling of Allah and His Book. 'Baghy' (oppression/ transgression) is arrogance and corruption. {Then fight against the one that oppresses until it returns to the command of Allah} i.e., returns to His Book. {Then if it returns}: comes back, {make peace between them with justice} i.e., lead them to fairness. {And act justly} O people, do not fight each other. It is said: 'Aqsitu' means be just. {Indeed, Allah loves those who act justly} i.e., the fair and truthful ones.

The second [point]: Scholars said: Two groups of Muslims in their fighting are never without one of two situations; either they both fight out of mutual transgression or not.

If it is the first, the duty in that case is to mediate between them in a way that reconciles their relationship and results in mutual restraint and truce. If they do not desist, do not reconcile, and persist in transgression, then fighting them is resorted to.

But if it is the second - which is that one of them is transgressing against the other - then the duty is...

---

(1) In (M): and they fought with swords. (2) An-Nukat wal-'Uyun 5/330, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1705, and recorded by al-Tabari 21/360 in a similar manner.

(3) Al-Kashshaf 3/563, and Ibn al-Jawzi also mentioned the recitation of Ibn Abi Ablah in Zad al-Masir 7/463. (4) 10 / 429. (5) Previously mentioned 15 / 114.

पृष्ठ 375 सूरह अल-हुजुरात: आयत 9

...स्त्री और उसके परिवार वाले, तो उन्होंने एक-दूसरे को धकेला और जूतों से मारा(1), तब यह आयत उतरी(2)।

और 'ताइफा' (समूह) शब्द एक व्यक्ति, समूह या दो लोगों के लिए आता है, इसलिए इसे शाब्दिक अर्थ के बजाय भावार्थ के अनुसार लिया जाता है; क्योंकि दो समूहों का अर्थ कौम और लोग हैं। अब्दुल्ला [इब्न मसूद] के पाठ (क़िरात) में है: "जब तक वे अल्लाह के आदेश की ओर न लौट आएं; यदि वे लौट आएं तो उनके बीच न्याय के साथ फैसला करो"। इब्न अबी अबला ने "इक़्ततलत़ा" (दो ने लड़ाई की) पढ़ा, जो दो समूहों के शब्दों के अनुसार है(3)। इसके बारे में [सूरह] 'बरात' (तौबा) के अंत में चर्चा हो चुकी है(4)। इब्न अब्बास ने सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {और उनके दंड का गवाह मोमिनों का एक समूह होना चाहिए} [अन-नूर: 2]: उन्होंने कहा: एक या उससे अधिक(5)। किसी चीज़ का 'ताइफा' उसका एक टुकड़ा (हिस्सा) होता है।

{तो उन दोनों के बीच संधि करा दो} अल्लाह की किताब की ओर बुलाकर; चाहे वह उनके पक्ष में हो या विरुद्ध। {फिर यदि उनमें से एक दूसरे पर ज़्यादती (सरकशी) करे}: सीमा लांघ जाए और अल्लाह के आदेश और उसकी किताब को न माने। 'बग़्य' (ज़्यादती/सरकशी) का अर्थ है घमंड और बिगाड़। {तो उस (गिरोह) से लड़ो जो ज़्यादती करता है यहाँ तक कि वह अल्लाह के आदेश की ओर पलट आए} यानी: उसकी किताब की ओर लौट आए। {फिर यदि वह पलट आए}: लौट आए, {तो उन दोनों के बीच न्याय के साथ सुलह करा दो} यानी: उन्हें निष्पक्षता पर लाओ। {और इंसाफ़ करो} हे लोगो, आपस में न लड़ो। कहा गया है: 'अक़्सित़ू' (इंसाफ करो) का अर्थ है न्याय करो। {निस्संदेह अल्लाह इंसाफ करने वालों से प्रेम करता है} यानी: न्यायप्रिय और सत्यनिष्ठ लोग।

दूसरी बात: विद्वानों ने कहा: मुसलमानों के दो समूहों का आपस में लड़ना दो स्थितियों से खाली नहीं है; या तो वे दोनों ही सरकशी (ज़्यादती) के तौर पर लड़ रहे हों या नहीं।

यदि पहली स्थिति हो, तो कर्तव्य यह है कि उनके बीच ऐसी सुलह कराई जाए जो आपसी संबंधों को सुधारे और जिसका परिणाम आपसी संयम और युद्धविराम के रूप में निकले। यदि वे अलग नहीं होते, सुलह नहीं करते और सरकशी पर डटे रहते हैं, तो उनसे लड़ने का रास्ता अपनाया जाएगा।

लेकिन अगर दूसरी स्थिति हो - यानी उनमें से एक दूसरे पर ज़्यादती करने वाला हो - तो कर्तव्य है कि...

(1) (म) में है: और उन्होंने तलवारों से लड़ाई की। (2) अन-नुकत वल-उयून 5/330, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1705, और अल-तबरी ने इसे 21/360 में इसी तरह उद्धृत किया है। (3) अल-कशाफ 3/563, और इब्न अल-जौज़ी ने भी ज़ाद अल-मसीर 7/463 में इब्न अबी अबला के पाठ का उल्लेख किया है। (4) 10 / 429। (5) पहले बीत चुका है 15 / 114।

صفحہ ۳۷۵ سورة الحجرات: آیت ۹

...عورت اور اس کے گھر والے، تو انہوں نے ایک دوسرے کو دھکیلا اور جوتوں سے مارا(۱)، تب یہ آیت نازل ہوئی(۲)۔

اور 'طائفہ' (گروہ) ایک شخص، جماعت اور دو پر بولا جاتا ہے، پس یہ ان چیزوں میں سے ہے جنہیں لفظ کے بجائے معنی پر محمول کیا جاتا ہے؛ کیونکہ دو گروہ، قوم اور لوگوں کے معنی میں ہیں۔ اور عبداللہ [بن مسعود] کی قرات میں ہے: «حتی یفیئوا الی امر اللہ فان فاؤوا فخذوا بینھم بالقسط» (یہاں تک کہ وہ اللہ کے حکم کی طرف لوٹ آئیں، پھر اگر وہ لوٹ آئیں تو ان کے درمیان انصاف کے ساتھ فیصلہ کرو)۔ اور ابن ابی عبلہ نے «اقتتلتا» (دو لڑ پڑے) پڑھا، جو دو گروہوں کے لفظ کے مطابق ہے(۳)۔ اس کے بارے میں [سورہ] «براءت» (توبہ) کے آخر میں بات ہو چکی ہے(۴)۔ اور ابن عباس نے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [النور: ۲]: انہوں نے کہا: ایک یا اس سے زیادہ(۵)۔ اور کسی چیز کا 'طائفہ' اس کا ایک ٹکڑا (حصہ) ہوتا ہے۔

﴿فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا﴾ (پس ان دونوں کے درمیان صلح کرا دو) اللہ کی کتاب کی طرف بلا کر؛ ان کے حق میں ہو یا ان کے خلاف۔ ﴿فَإِن بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى﴾ (پھر اگر ان میں سے ایک دوسرے پر زیادتی کرے): حد سے بڑھ جائے اور اللہ کے حکم اور اس کی کتاب کو قبول نہ کرے۔ اور 'بغی' کا معنی سرکشی اور فساد ہے۔ ﴿فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللهِ﴾ (تو اس (گروہ) سے لڑو جو زیادتی کرتا ہے یہاں تک کہ وہ اللہ کے حکم کی طرف لوٹ آئے) یعنی: اس کی کتاب کی طرف رجوع کرے۔ ﴿فَإِن فَاءَتْ﴾ (پھر اگر وہ لوٹ آئے): واپس آ جائے، ﴿فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ﴾ (تو ان دونوں کے درمیان انصاف کے ساتھ صلح کرا دو) یعنی: انہیں برابری اور انصاف پر لاؤ۔

﴿وَأَقْسِطُوا﴾ (اور عدل کرو) اے لوگو، آپس میں نہ لڑو۔ اور کہا گیا: «اقسطوا» یعنی انصاف کرو۔ ﴿إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ یعنی: عادل اور حق پر رہنے والے۔

دوسری بات: علماء نے کہا: مسلمانوں کے دو گروہ اپنی لڑائی میں دو حال سے خالی نہیں؛ یا تو وہ دونوں ہی بغاوت (زیادتی) کے طور پر لڑ رہے ہوں یا نہیں۔

اگر پہلی صورت ہو، تو اس میں واجب یہ ہے کہ ان کے درمیان ایسی صلح کی کوشش کی جائے جو باہمی تعلقات کو درست کرے اور جس کا نتیجہ باہمی رک جانے اور صلح پر نکلے۔ پھر اگر وہ باز نہ آئیں اور صلح نہ کریں اور بغاوت پر قائم رہیں، تو ان سے لڑنے کا رخ کیا جائے گا۔

رہی بات دوسری صورت کی - اور وہ یہ ہے کہ ان میں سے ایک دوسرے پر زیادتی کرنے والا ہو - تو واجب ہے کہ...

---

(١) (م) میں ہے: اور انہوں نے تلواروں سے لڑائی کی۔ (٢) النكت والعيون ٥ / ٣٣٠، اور أحكام القرآن لابن العربي ٤ / ١٧٠٥، اور الطبري نے اسے ٢١ / ٣٦٠ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٣) الكشاف ٣ / ٥٦٣، اور ابن الجوزي نے بھی زاد المسير ٧ / ٤٦٣ میں ابن أبي عبلة کی قرات کا ذکر کیا ہے۔ (٤) ١٠ / ٤٢٩۔ (٥) پہلے گزر چکا ہے ١٥ / ١١٤۔

376 Surah Al-Hujurat: Verse 9

The transgressing party should be fought until it desists and repents. If it does so, then make peace between it and the party transgressed against with justice and fairness.

If fighting broke out between them due to an ambiguity that entered both of them, and both considered themselves in the right, then the duty is to remove the ambiguity with luminous evidence and decisive proofs of the paths of truth. If they persist in stubbornness and do not act according to what they were guided to and advised with regarding following the truth after it became clear to them, then they have joined the two transgressing parties. And Allah knows best(1).

Third: This verse is evidence of the obligation to fight the transgressing party whose transgression is known, against the Imam (leader) or against any of the Muslims. It also proves the falsity of the statement of those who prohibited fighting believers, citing his saying (peace and blessings be upon him): "Fighting a believer is disbelief"(2). If fighting a transgressing believer were disbelief, then Allah Almighty would have commanded disbelief—exalted is Allah above that! And As-Siddiq (Abu Bakr) (may Allah be pleased with him) fought those who held onto Islam but refused to pay Zakat(3), and he commanded not to pursue those who flee, nor to finish off the wounded. Their properties were not made lawful, unlike what is obligatory regarding disbelievers. Al-Tabari said: If the duty in every dispute between two parties were to flee from it and stay at home, no legal punishment (Hadd) would be established and no falsehood would be invalidated. Hypocrites and profligates would find a way to permit everything Allah has forbidden for them, from the wealth of Muslims, the taking of their women as captives, and the shedding of their blood, by forming factions against them while Muslims restrain their hands from them. This is contrary to his saying (peace and blessings be upon him): "Restrain the hands of your foolish ones"(4).

Fourth: Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said(5): This verse is a fundamental principle in fighting [between] Muslims,

---

(1) Al-Kashshaf 3 / 564. (2) Narrated by Ahmad (3647), Al-Bukhari (48), and Muslim (64): (116) from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (3) Narrated by Ahmad (117), Al-Bukhari (1399), and Muslim (20) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) with the wording: "By Allah, I will surely fight those who

separate prayer and Zakat." (4) Previously cited 7 / 204. (5) In Ahkam al-Quran 4/ 1705 - 1706, and what follows in brackets is from him.

३७६ सूरा अल-हुजुरात: आयत ९

विद्रोही समूह से तब तक लड़ा जाना चाहिए जब तक कि वह रुक न जाए और तौबा (पश्चात्ताप) न कर ले। यदि वह ऐसा कर ले, तो उसके और जिसके साथ ज्यादती हुई है, उनके बीच न्याय और निष्पक्षता के साथ सुलह करा दें।

यदि उनके बीच किसी संदेह के कारण युद्ध छिड़ गया और दोनों ही स्वयं को सही मान रहे थे, तो कर्तव्य यह है कि स्पष्ट प्रमाणों और सत्य के निर्णायक सबूतों के साथ उस संदेह को दूर किया जाए। यदि वे हठधर्मी पर अड़े रहें और सत्य के स्पष्ट होने के बाद उस पर चलने की दी गई सलाह और मार्गदर्शन के अनुसार कार्य न करें, तो वे दोनों विद्रोही समूहों में शामिल हो गए हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है(१)।

तीसरा: यह आयत उस विद्रोही समूह से लड़ने की अनिवार्यता का प्रमाण है जिसका विद्रोह इमाम (शासक) या किसी भी मुसलमान के विरुद्ध ज्ञात हो। यह उन लोगों के कथन की असत्यता को भी सिद्ध करती है जिन्होंने मोमिनों (विश्वासियों) से लड़ने को प्रतिबंधित किया और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन को प्रमाण बनाया: "एक मोमिन से लड़ना कुफ्र (अविश्वास) है"(२)। यदि विद्रोही मोमिन से लड़ना कुफ्र होता, तो अल्लाह तआला ने कुफ्र का आदेश दिया होता—अल्लाह इससे बहुत ऊँचा और महान है! और सिद्दीक (अबू बक्र) रज़ियल्लाहु अन्हु ने उन लोगों से युद्ध किया जिन्होंने इस्लाम को तो माना लेकिन ज़कात देने से मना कर दिया(३), और उन्होंने आदेश दिया कि पीठ दिखाकर भागने वाले का पीछा न किया जाए और न ही घायल को मारा जाए। उनकी संपत्ति हलाल (वैध) नहीं की गई, जो कि काफिरों के मामले में अनिवार्य है। अल-तबरी ने कहा: यदि दो समूहों के बीच हर मतभेद में कर्तव्य उससे भागना और घरों में बैठना होता, तो न कोई दंड (हद) लागू होता और न ही कोई असत्य मिटाया जाता। और पाखंडी और दुराचारी लोग उन सभी चीज़ों को हलाल करने का रास्ता पा लेते जो अल्लाह ने उन पर हराम की हैं, जैसे मुसलमानों का धन, उनकी महिलाओं को बंदी बनाना और उनका खून बहाना, यह सब वे उन पर गुट बनाकर करते और मुसलमान अपने हाथ रोके रखते। यह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के विरुद्ध है: "अपने मूर्खों के हाथ पकड़ लो (उन्हें रोको)"(४)।

चौथा: काज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा(५): यह आयत मुसलमानों के[आपसी] युद्ध में एक आधारभूत सिद्धांत है,

(१) अल-कश्शाफ़ ३ / ५६४। (२) इसे अहमद (३६४७), बुखारी (४८), और मुस्लिम (६४): (११६) ने इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है। (३) इसे अहमद (११७), बुखारी (१३९९), और मुस्लिम (२०) ने अबू हुरायरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से इन शब्दों में रिवायत किया है: "अल्लाह की कसम, मैं उन लोगों से ज़रूर लड़ूँगा जो नमाज़ और ज़कात के बीच फर्क करेंगे।" (४) पूर्ववर्ती ७ / २०४। (५) अहकाम अल-कुरान ४/ १७०५ - १७०६ में, और जो आगे कोष्ठक में आएगा वह उन्हीं से है।

باغی گروہ سے اس وقت تک لڑا جائے گا جب تک کہ وہ باز نہ آجائے اور توبہ نہ کر لے، پس اگر وہ ایسا کر لے تو اس کے اور جس پر زیادتی ہوئی ہے، ان کے درمیان انصاف اور عدل کے ساتھ صلح کرا دو۔

پس اگر ان کے درمیان کسی ایسے شبہ کی وجہ سے لڑائی چھڑ گئی جو دونوں میں پیدا ہوا اور دونوں ہی خود کو حق پر سمجھ رہے تھے، تو واجب یہ ہے کہ واضح دلیل اور حق کے راستوں پر مبنی قاطع ثبوتوں کے ساتھ اس شبہ کو دور کیا جائے۔ پھر اگر وہ دونوں ہٹ دھرمی پر اڑے رہیں اور سچائی واضح ہو جانے کے بعد اس پر عمل نہ کریں جس کی انہیں ہدایت اور نصیحت کی گئی تھی، تو وہ دونوں باغی گروہوں میں شامل ہو گئے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے(۱)۔

تیسری بات: اس آیت میں اس باغی گروہ سے لڑنے کے واجب ہونے کی دلیل ہے جس کی بغاوت امام (حاکم) یا مسلمانوں میں سے کسی کے خلاف معلوم ہو۔ اور یہ ان لوگوں کے قول کے فاسد ہونے کی بھی دلیل ہے جنہوں نے مومنوں سے لڑنے سے منع کیا اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کیا: "مومن سے لڑنا کفر ہے"(۲)۔ اگر باغی مومن سے لڑنا کفر ہوتا تو اللہ تعالیٰ کفر کا حکم دیتا، اللہ کی ذات اس سے بہت بلند ہے! اور صدیق (ابوبکر) رضی اللہ عنہ نے ان لوگوں سے جنگ کی جنہوں نے اسلام کو تھامے رکھا لیکن زکوۃ دینے سے انکار کر دیا(۳)، اور آپ نے حکم دیا کہ پیٹھ پھیر کر بھاگنے والے کا پیچھا نہ کیا جائے، اور نہ ہی کسی زخمی کو قتل کیا جائے۔ ان کے اموال حلال نہیں کیے گئے، برخلاف اس کے جو کفار کے معاملے میں واجب ہے۔ طبری نے کہا: اگر دو گروہوں کے درمیان ہر اختلاف میں واجب اس سے بھاگنا اور گھروں میں بیٹھ رہنا ہوتا تو نہ کوئی حد قائم ہوتی اور نہ ہی باطل مٹایا جاتا، اور اہل نفاق و فجور اللہ کی

حرام کردہ ہر چیز کو حلال کرنے کا راستہ پا لیتے، خواہ وہ مسلمانوں کا مال ہو، ان کی عورتوں کو قید کرنا ہو یا ان کا خون بہانا ہو، اس طرح کہ وہ ان پر جتھہ بندی کریں اور مسلمان اپنے ہاتھ ان سے روک لیں۔ یہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کے خلاف ہے: "اپنے بیوقوفوں کے ہاتھ پکڑ لو (انہیں روکو)"(۴)۔

چوتھی بات: قاضی ابوبکر بن العربی نے کہا(۵): یہ آیت مسلمانوں کی [آپس کی] لڑائی میں ایک اصل (بنیادی اصول) ہے،

---

(۱) الکشاف ۳ / ۵۶۴۔ (۲) اسے احمد (۳۶۴۷)، بخاری (۴۸)، اور مسلم (۶۴) : (۱۱۶) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۱۷)، بخاری (۱۳۹۹)، اور مسلم (۲۰) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "بخدا، میں ان لوگوں سے ضرور لڑوں گا جو نماز اور زکوۃ کے درمیان فرق کریں گے۔" (۴) سابقہ ۷ / ۲۰۴۔ (۵) احکام القرآن ۴/ ۱۷۰۵ - ۱۷۰۶ میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) میں آئے گا وہ انہی سے ہے۔

The mainstay in the war against those who misinterpret [religious texts], and upon which the Companions relied, and to which the prominent members of the religion resorted, is the saying of the Prophet (peace be upon him): "The rebellious group will kill Ammar."(1) and his saying (peace be upon him) regarding the Khawarij: "They will emerge during a time(2) of division" or "from the best(3) of divisions," and the first narration is more authentic, due to his saying (peace be upon him): "The one of the two groups closest(4) to the truth will kill them."(5) And the one who killed them was Ali bin Abi Talib and those who were with him. Thus, it was established among the scholars of the Muslims and proven by evidence that Ali (may Allah be pleased with him) was the Imam, and that anyone who rebelled against him was a rebel, and that fighting him was an obligation until he returned to the truth and submitted to the reconciliation; because Uthman (may Allah be pleased with him) was killed while the Companions were innocent of his blood, because he prevented anyone from fighting those who rebelled against him and said: "I will not be the first of those who succeeded the Messenger of Allah (peace be upon him) in his Ummah by killing." So he was patient with the affliction and surrendered to the ordeal and sacrificed himself for the Ummah. Then it was not possible to leave the people in disarray, so it was presented to the rest of the Companions whose names were mentioned [Umar] in the Shura, and they pushed it away [from themselves], and Ali (may Allah honor him) was the most worthy of it, so he accepted it out of concern for the Ummah lest their blood be shed in chaos and falsehood, or its matter be torn apart to what cannot be rectified. Perhaps the religion would change and the pillar of Islam would break. So when he was pledged allegiance to, the people of Sham requested a condition in the pledge of allegiance...

(1) In the manuscript versions: "Uthman," and the confirmed version is from (m), which is correct, and the Hadith is in Ahmad (26563), and Muslim (12916): (73) on the authority of Umm Salama (may Allah be pleased with her). (2) In (q) and (m) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi: "Khayr" (Best), and the confirmed version is from the rest of the copies. (3) In (q) and (m) and Ahkam al-Qur'an: "Hayan" (Time), and it appeared in a copy of Ahkam al-Qur'an: "Khayr" (Best), and the confirmed version is from (kh) and (z) and (z) and (f), which is what the author intended as will be seen, and it is what Al-Nawawi also preferred in the explanation of Sahih Muslim 166/7, and Al-Hafiz Ibn Hajar in Fath al-Bari 12/295; because of his saying in another narration: "They emerge during a division of the people" and: "at a division," meaning: at the

time of the Muslims' division, which was between Ali and Muawiyah (may Allah be pleased with them both). As for the narration of "Khayr" (Best); Al-Qadi Iyad quoted Al-Nawawi as saying that the intended meaning is the best of centuries, and they are the first generation, or that the intended meaning is Ali and his companions, so they were their true exit; because the Imam was then Ali. The Hadith is in Ahmad (11018) and Bukhari (3610) and (6933), and Muslim (1064) on the authority of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). (4) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi and the speech from him: "To kill them," instead of: "The one of the two groups closest to the truth will kill them." (5) Narrated by Ahmad (11018), and Muslim (1064): (150) from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him).

उन लोगों के विरुद्ध युद्ध में मुख्य आधार जिन्होंने धार्मिक ग्रंथों की गलत व्याख्या की, और जिस पर सहाबा (साथियों) ने भरोसा किया, और जिसकी ओर उम्मत के गणमान्य लोगों ने शरण ली, वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है: "अम्मार को एक विद्रोही समूह मारेगा।"(1) और ख्वारिज के बारे में उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कथन: "वे विभाजन के समय (2) निकलेंगे" या "विभाजनों में से सर्वश्रेष्ठ (3) में से," और पहली रिवायत अधिक प्रामाणिक है, क्योंकि उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कथन है: "दोनों समूहों में से जो सत्य के सबसे अधिक निकट (4) होगा, वह उन्हें मारेगा।"(5) और जिसने उन्हें मारा वह अली बिन अबी तालिब और उनके साथ के लोग थे। अतः मुस्लिम विद्वानों के बीच यह स्थापित हो गया और प्रमाणों से सिद्ध हो गया कि अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) इमाम थे, और जो कोई उनके विरुद्ध खड़ा हुआ वह विद्रोही था, और उनसे युद्ध करना तब तक अनिवार्य था जब तक कि वह सत्य की ओर न लौट आए और सुलह को स्वीकार न कर ले; क्योंकि उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) शहीद हुए जबकि सहाबा उनके खून से बेगुनाह थे, क्योंकि उन्होंने किसी को भी अपने खिलाफ विद्रोह करने वालों से लड़ने से मना किया था और कहा था: "मैं उम्मत में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का उत्तराधिकारी बनने वालों में हत्या के द्वारा पहला व्यक्ति नहीं बनूँगा।" इसलिए उन्होंने विपत्ति पर धैर्य रखा और परीक्षा के सामने आत्मसमर्पण कर दिया और उम्मत के लिए अपना बलिदान दे दिया। फिर लोगों को अव्यवस्था में छोड़ना संभव नहीं था, इसलिए इसे शेष सहाबा के सामने प्रस्तुत किया गया जिनके नाम शूरा में उल्लिखित थे [उमर], और उन्होंने इसे [स्वयं से] दूर धकेल दिया, और अली (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) इसके सबसे योग्य थे, इसलिए उन्होंने उम्मत की चिंता में इसे स्वीकार कर लिया ताकि उनका खून अराजकता और झूठ में न बहे, या इसका मामला उस हद तक न बिगड़ जाए जिसे सुधारा न जा सके। शायद धर्म बदल जाए और इस्लाम का स्तंभ टूट जाए। फिर जब उनके प्रति निष्ठा की शपथ (बैअत) ली गई, तो शाम के लोगों ने बैअत में एक शर्त रखी...

(1) पांडुलिपि प्रतियों में: "उस्मान," और पुष्ट संस्करण (म) से है, जो सही है, और हदीस अहमद (26563) और मुस्लिम (12916): (73) में उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के अधिकार पर है। (2) (क़) और (म) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान में: "ख़ैर" (सर्वश्रेष्ठ), और पुष्ट संस्करण बाकी प्रतियों से है। (3) (क़) और (म) और अहकाम अल-क़ुरान में: "ह़यन" (समय), और अहकाम अल-क़ुरान की एक प्रति में आया है: "ख़ैर" (सर्वश्रेष्ठ), और पुष्ट संस्करण (ख़) और (ज़) और (ज़) और

(फ़) से है, जो लेखक का उद्देश्य था जैसा कि देखा जाएगा, और इसे अन-नववी ने सहीह मुस्लिम 166/7 की व्याख्या में भी प्राथमिकता दी है, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने फ़तह अल-बारी 12/295 में; क्योंकि एक अन्य रिवायत में उनका कथन है: "वे लोगों के विभाजन के दौरान निकलते हैं" और: "विभाजन पर," अर्थात: मुसलमानों के विभाजन के समय, जो अली और मुआविया (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के बीच था। जहाँ तक "ख़ैर" की रिवायत का सवाल है; अल-क़ादी अयाज़ ने अन-नववी से उद्धृत किया कि इससे तात्पर्य सदियों में सबसे अच्छा समय है, और वे पहली पीढ़ी हैं, या कि इसका अर्थ अली और उनके साथी हैं, इसलिए उनका निकलना उनके खिलाफ ही था; क्योंकि इमाम तब अली थे। हदीस अहमद (11018) और बुखारी (3610) और (6933), और मुस्लिम (1064) में अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अधिकार पर है। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में और उनसे बात: "उन्हें मारने के लिए," इसके बजाय: "दोनों समूहों में से जो सत्य के सबसे करीब होगा वह उन्हें मारेगा।" (5) इसे अहमद (11018), और मुस्लिम (1064): (150) द्वारा अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया गया है।

تاویل کرنے والوں کے خلاف جنگ میں بنیاد، اور جس پر صحابہ کرام نے بھروسہ کیا، اور جس کی طرف امت کے اکابرین نے رجوع کیا، وہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ فرمان ہے: «عمار کو ایک باغی گروہ قتل کرے گا۔»(1) اور خوارج کے بارے میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان: «وہ تفریق کے وقت(2) نکلیں گے» یا «بہترین(3) گروہ میں سے،» اور پہلی روایت زیادہ صحیح ہے، کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: «انہیں وہ گروہ قتل کرے گا جو دونوں میں سے حق کے زیادہ قریب(4) ہوگا۔»(5)۔ اور وہ جنہوں نے انہیں قتل کیا وہ علی بن ابی طالب اور ان کے ساتھی تھے۔ پس مسلمانوں کے علماء کے نزدیک یہ طے پا گیا اور دلیل سے ثابت ہو گیا کہ علی رضی اللہ عنہ امام تھے، اور یہ کہ جس کسی نے ان کے خلاف خروج کیا وہ باغی تھا، اور ان سے لڑنا واجب تھا یہاں تک کہ وہ حق کی طرف لوٹ آئے اور صلح کے لیے سر تسلیم خم کر دے؛ کیونکہ عثمان رضی اللہ عنہ شہید ہوئے جبکہ صحابہ ان کے خون سے بری تھے، کیونکہ انہوں نے کسی کو بھی اپنے خلاف لڑنے والوں سے لڑنے سے روک دیا تھا اور فرمایا تھا: «میں امت میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے جانشینوں میں سے پہلا شخص نہیں بنوں گا جو قتل کے ذریعے آئے۔» پس انہوں نے آزمائش پر صبر کیا اور مصیبت کے سامنے سر تسلیم خم کر دیا اور اپنی جان امت پر قربان کر دی۔ پھر لوگوں کو بے یار و مددگار چھوڑنا ممکن نہ تھا، چنانچہ اسے باقی صحابہ کے سامنے پیش کیا گیا جن کے نام شوریٰ میں مذکور تھے [عمر]، تو انہوں نے اسے [اپنے سے] دور دھکیل دیا، اور علی (اللہ ان کے چہرے کو مکرم کرے) اس کے سب سے زیادہ مستحق تھے، پس انہوں نے امت کی خیر خواہی میں اسے قبول کر لیا مبادا ان کا خون انتشار اور باطل میں بہہ جائے، یا اس کا معاملہ اس حد تک بگڑ جائے جس کی تلافی نہ ہو سکے۔ شاید دین

بدل جائے اور اسلام کا ستون ٹوٹ جائے۔ پھر جب ان کی بیعت کر لی گئی تو اہل شام نے بیعت کی شرط میں مطالبہ کیا...

(1) خطی نسخوں میں: «عثمان»، اور ثابت شدہ ورژن (م) سے ہے جو کہ درست ہے، اور حدیث احمد (26563)، اور مسلم (12916): (73) میں ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے ہے۔ (2) (ق) اور (م) اور ابن العربی کی احکام القرآن میں: «خیر»، اور ثابت شدہ ورژن باقی نسخوں سے ہے۔ (3) (ق) اور (م) اور احکام القرآن میں: «حین»، اور احکام القرآن کے ایک نسخے میں آیا ہے: «خیر»، اور ثابت شدہ ورژن (خ)، (ز)، (ظ) اور (ف) سے ہے، اور یہی وہ ہے جس کا مصنف ارادہ رکھتے ہیں جیسا کہ آگے آئے گا، اور اسے امام نووی نے شرح صحیح مسلم 7/166 میں اور حافظ ابن حجر نے فتح الباری 12/295 میں بھی ترجیح دی ہے؛ کیونکہ ایک اور روایت میں آپ کا قول ہے: «وہ لوگوں کے اختلاف کے وقت نکلتے ہیں» اور: «ایک اختلاف پر»، یعنی: مسلمانوں کے فرقہ بندی کے وقت، جو کہ علی اور معاویہ رضی اللہ عنہما کے درمیان تھا۔ جہاں تک روایت «خیر» کا تعلق ہے؛ تو قاضی عیاض نے امام نووی سے نقل کیا ہے کہ اس سے مراد بہترین زمانہ ہے، اور وہ پہلی صدی ہے، یا یہ کہ مراد علی اور ان کے اصحاب ہیں، پس ان کا خروج حقیقت میں ان کے خلاف تھا؛ کیونکہ امام تب علی تھے۔ حدیث احمد (11018)، بخاری (3610) اور (6933)، اور مسلم (1064) میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے ہے۔ (4) ابن العربی کی احکام القرآن میں ان کا کلام ہے: «ان کو قتل کرنے کے لیے»، بجائے اس کے: «ان کو وہ گروہ قتل کرے گا جو حق کے زیادہ قریب ہوگا۔» (5) اسے احمد (11018)، اور مسلم (1064): (150) نے ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 9 378 Being able to capture the killers of Uthman and taking retribution (Qisas) from them. Ali (may Allah be pleased with him) said to them: "Enter into the pledge of allegiance (bay'ah) and seek the truth, and you will reach it." They replied: "We do not deserve to give allegiance while the killers of Uthman are with you, whom we see morning and evening." Ali’s opinion in this was more sound and his words more correct; because if Ali had taken retribution from them, their tribes would have reacted fanatically for them, and a third war would have broken out. So, he waited for the matter to be consolidated, for the pledge of allegiance to be firmly established, and for the demand for justice to come from the guardians in the court of judgment; then judgment would be carried out according to the truth.

There is no disagreement among the Ummah that it is permissible for the leader to delay retribution if it leads to stirring up strife (fitnah) or dividing the ranks. This was also the case with Talha and Zubair; they did not remove Ali from his leadership, nor did they object to him in matters of religion, but they thought (1) that starting (2) with the execution of Uthman's associates was more appropriate.

I say: This is an opinion regarding the cause of the war that took place between them. A group of scholars said: The battle in Basra between them was not intentional on their part, but rather sudden, and in the manner of each group defending themselves; thinking that the other side had betrayed them, because matters had been settled between them, and peace and separation had occurred with mutual satisfaction. Then the killers of Uthman (may Allah be pleased with him) feared being captured and surrounded, so they gathered, consulted, and disagreed. Then their opinions converged on splitting into two groups and starting the battle at dawn in both camps, with arrows flying between them. The group in Ali's camp would shout: "Talha and Zubair have betrayed!" and the group in Talha and Zubair's camp would shout: "Ali has betrayed!" They succeeded in what they plotted, and war broke out. Each side was defending itself against what it perceived as deceit and preventing the wasting (3) of its blood. This was correct on the part of both sides and an act of obedience to Allah Almighty, as the fighting and refusal to fight occurred in this manner. This is the correct and famous view. And Allah knows best.

(1) In the manuscripts except (Zah), where it is unclear: they saw (ra'aw), and what is confirmed is from (M), which corresponds to what is in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi, and the words are from him. (2) In (M): the beginning (al-bida'). (3) Al-Ishatah: destruction, and "shata damuhu" (his blood was shed/wasted) and "ashata damuhu":

he caused his blood to be shed or wasted, and "ashata fulanun fulanan" if he destroyed him. Lisan (Shayt).

सूरह अल-हुजुरात: आयत 9 378 उस्मान के हत्यारों को पकड़ने और उनसे बदला (क़िसास) लेने में सक्षम होना। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उनसे कहा: "निष्ठा की प्रतिज्ञा (बैत) में शामिल हों और सत्य की तलाश करें, तो आप उस तक पहुँच जाएंगे।" उन्होंने उत्तर दिया: "जब तक उस्मान के हत्यारे आपके साथ हैं, जिन्हें हम सुबह और शाम देखते हैं, हम निष्ठा के पात्र नहीं हैं।" इस मामले में अली का विचार अधिक तर्कसंगत और उनकी बात अधिक सही थी; क्योंकि यदि अली उनसे बदला लेते, तो उनके कबीले उनके लिए कट्टर हो जाते और तीसरा युद्ध छिड़ जाता। इसलिए, उन्होंने मामले के मजबूत होने, निष्ठा की प्रतिज्ञा के मजबूती से स्थापित होने और न्याय के दरबार में अभिभावकों की ओर से मांग आने का इंतज़ार किया; फिर सत्य के अनुसार फैसला सुनाया जाता।

उम्मत के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि यदि प्रतिशोध में देरी करने से फितना भड़कता हो या एकता भंग होती हो, तो इमाम के लिए ऐसा करना जायज़ है। यही बात तलहा और ज़ुबैर के साथ भी हुई; उन्होंने अली को उनके नेतृत्व से नहीं हटाया, और न ही उन्होंने धर्म के मामलों में उन पर आपत्ति जताई, बल्कि उन्होंने सोचा (1) कि शुरुआत (2) उस्मान के साथियों की हत्या से करना अधिक उचित था।

मैं कहता हूँ: यह उनके बीच हुए युद्ध के कारण के बारे में एक राय है। विद्वानों के एक समूह ने कहा: उनके बीच बसरा में हुई लड़ाई उनकी ओर से युद्ध का कोई इरादा नहीं था, बल्कि अचानक हुई थी, और प्रत्येक पक्ष द्वारा अपना बचाव करने के तरीके के रूप में हुई थी; यह सोचकर कि दूसरे पक्ष ने उनके साथ विश्वासघात किया है, क्योंकि उनके बीच मामला सुलझ गया था, और आपसी सहमति से शांति और अलगाव हो गया था। तब उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के हत्यारों को पकड़े जाने और घेर लिए जाने का डर सताया, इसलिए वे एकत्र हुए, परामर्श किया और असहमत हुए। फिर उनके विचार दो समूहों में विभाजित होने और दोनों शिविरों में भोर में युद्ध शुरू करने पर सहमत हुए, और उनके बीच तीर चलने लगे। अली के खेमे का समूह चिल्लाया: "तलहा और ज़ुबैर ने धोखा दिया है!" और तलहा और ज़ुबैर के खेमे का समूह चिल्लाया: "अली ने धोखा दिया है!" उन्होंने जो साजिश रची थी उसमें वे सफल रहे और युद्ध छिड़ गया। प्रत्येक पक्ष अपनी नज़र में धोखे के खिलाफ खुद का बचाव कर रहा था और अपने खून को बर्बाद (3) होने से रोक रहा था। यह दोनों पक्षों की ओर से सही था और अल्लाह तआला की आज्ञाकारिता थी, क्योंकि लड़ाई और उससे इनकार इसी तरह हुआ था। यही सही और प्रसिद्ध विचार है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

(1) (ज़ह) को छोड़कर हस्तलिखित प्रतियों में, जहाँ यह स्पष्ट नहीं है: उन्होंने देखा (राओ), और जो (एम) से पुष्ट है, वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" में जो है उसके अनुरूप है, और शब्द उन्हीं के हैं। (2) (एम) में: शुरुआत (अल-बिदा)। (3) अल-इशातह: विनाश, और "शाता दमुहू" (उसका खून बहाया गया/बर्बाद हुआ) और "अशाता दमुहू": उसने उसका खून बहने या बर्बाद होने का कारण बना, और "अशाता फुलानुन फुलानन" यदि उसने उसे नष्ट कर दिया। लिसान (शैत)।

سورۃ الحجرات: آیت 9 378 قاتلانِ عثمان پر قابو پانا اور ان سے قصاص لینا۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے ان سے فرمایا: "بیعت میں داخل ہو جاؤ اور حق کو تلاش کرو تم اس تک پہنچ جاؤ گے۔" انہوں نے کہا: "ہم بیعت کے مستحق نہیں ہیں جبکہ قاتلانِ عثمان آپ کے ساتھ ہیں، جنہیں ہم صبح و شام دیکھتے ہیں۔" اس معاملے میں حضرت علی کی رائے زیادہ پختہ اور قول زیادہ درست تھا؛ کیونکہ اگر حضرت علی ان سے قصاص لیتے تو ان کے قبائل ان کے لیے تعصب برتتے اور تیسری جنگ چھڑ جاتی، چنانچہ انہوں نے اس بات کا انتظار کیا کہ معاملہ مستحکم ہو جائے اور بیعت پختہ ہو جائے، اور اولیاء کی جانب سے عدالت میں مطالبہ پیش کیا جائے؛ پھر حق کے مطابق فیصلہ جاری ہو۔

امت کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ امام کے لیے قصاص میں تاخیر جائز ہے اگر اس سے فتنہ بھڑکنے یا اتفاق رائے کے بکھرنے کا خدشہ ہو۔ اور یہی معاملہ طلحہ اور زبیر کے ساتھ ہوا، انہوں نے حضرت علی کو ولایت سے معزول نہیں کیا تھا، اور نہ ہی دین کے معاملے میں ان پر کوئی اعتراض کیا تھا، بلکہ ان کا خیال (1) تھا کہ ابتدا (2) قاتلانِ عثمان کے قتل سے کرنا زیادہ بہتر ہے۔

میں کہتا ہوں: یہ ان کے درمیان ہونے والی جنگ کے سبب کے بارے میں ایک قول ہے۔ اور اہل علم کی ایک بڑی جماعت نے کہا ہے: ان کے درمیان بصرہ کا واقعہ جنگ کے ارادے سے نہیں تھا بلکہ اچانک ہوا تھا، اور ہر فریق کا اپنے آپ کو بچانے کے طور پر تھا؛ اس گمان میں کہ دوسرے فریق نے اس کے ساتھ دھوکہ کیا ہے، کیونکہ ان کے درمیان معاملہ طے پا چکا تھا اور رضامندی پر صلح اور علیحدگی ہو چکی تھی۔ پھر قاتلانِ عثمان رضی اللہ عنہ کو پکڑے جانے اور گھر جانے کا خوف ہوا، تو وہ جمع ہوئے، مشورہ کیا اور ان میں اختلاف ہوا، پھر ان کی رائے اس

بات پر متفق ہوئی کہ وہ دو گروہوں میں بٹ جائیں اور دونوں لشکروں میں صبح سویرے جنگ شروع کر دیں اور ان کے درمیان تیروں کا تبادلہ ہو، اور حضرت علی کے لشکر والا گروہ چیخے: "طلحہ اور زبیر نے دھوکہ دیا!" اور طلحہ اور زبیر کے لشکر والا گروہ چیخے: "علی نے دھوکہ دیا!" پس انہوں نے جو منصوبہ بنایا تھا وہ پورا ہوا اور جنگ چھڑ گئی، اور ہر فریق اپنی نظر میں دھوکے کا دفاع کر رہا تھا اور اپنے خون کو ضائع (3) ہونے سے روک رہا تھا۔ اور یہ دونوں فریقوں کی طرف سے درست تھا اور اللہ تعالیٰ کی اطاعت تھی، کیونکہ لڑائی اور اس سے رکنا اسی طرح واقع ہوا تھا۔ اور یہی صحیح اور مشہور بات ہے۔ اللہ ہی بہتر جاننے والا ہے۔

(1) (ظ) کے علاوہ خطی نسخوں میں یہ واضح نہیں ہے: "رأوا" (انہوں نے دیکھا)، اور (م) سے جو ثابت ہے وہی ہے جو ابن العربی کی "احکام القرآن" میں ہے اور کلام انہی کا ہے۔ (2) (م) میں: "البداء" (ابتدا)۔ (3) الإشاطة: ہلاکت، اور "شاط دمه" اور "أشاط دمه و بدمه": اس کا خون بہا دیا/ ضائع کر دیا، اور "أشاط فلان فلاناً" اگر اس نے اسے ہلاک کر دیا۔ اللسان (شیط)۔

379 Surah Al-Hujurat: Verse 9

Fifthly: The Almighty's saying: {Then fight the one that oppresses until it returns to the command of Allah} is a command to fight. It is a collective duty (Fard al-Kifayah); if some perform it, the obligation falls from the rest. For this reason, a group of the companions (may Allah be pleased with them) stayed back from these situations, such as Sa'd ibn Abi Waqqas, Abdullah ibn Umar (1), Muhammad ibn Maslamah, and others. Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) considered their action correct, and each of them offered an excuse to him which he accepted.

It is narrated that when Mu'awiyah (may Allah be pleased with him) came to power, he censured Sa'd for what he did, saying to him: "You were not among those who reconciled between the two factions when they fought, nor were you among those who fought the oppressive faction." Sa'd said to him: "I regretted leaving the fight against the oppressive faction." Thus it became clear that there is no blame (Darak) (2) on everyone for what they did, rather it was an action based on independent reasoning (Ijtihad) and implementation of the requirements of the Sharia. And Allah knows best.

Sixthly: The Almighty's saying: {Then if it returns, reconcile between them with justice}. Part of the justice in their reconciliation is that they should not be held accountable for any blood or property that transpired between them, for it is loss based on interpretation (Ta'wil). Demanding it from them would repel them from peace and exacerbate (3) the rebellion. This is a fundamental principle of public interest (Maslaha) (4). The "Tongue of the Ummah" (5) said: "Allah's wisdom in the war between the companions was to teach the rulings of fighting the people of interpretation (Ahl al-Ta'wil), as the rulings for fighting the people of polytheism were already known through the words and actions (6) of the Messenger (peace and blessings be upon him)."

Seventhly: If a rebellious group rises against a just Imam without any valid argument, the Imam fights them.

(1) In copies other than (F): Amr; what is established from (F) matches what is in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 4/1707 and the speech is from him. (2) Al-Darak: consequence / liability. Al-Qamus (d-r-k). (3) Meaning: worsening / exacerbating. Al-Qamus (sh-r-y). (4) After it in (Z): "and he reconciled in general". (5) He is Abu Bakr Ibn al-Tayyib al-Baqillani, given this title by Judge Iyad in "Tartib al-Madarik" 4/585, and

his biography preceded in 1/64. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1708 and what is between brackets is from it.

३७९ सूरा अल-हुजुरात: आयत ९

पांचवां: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कहना है: {तो उस समूह से लड़ो जो अत्याचार करता है जब तक कि वह अल्लाह के आदेश की ओर न लौट आए} यह युद्ध का आदेश है। यह एक सामूहिक कर्तव्य (फर्ज़-ए-किफ़ाया) है; यदि कुछ लोग इसे पूरा करते हैं, तो शेष से यह जिम्मेदारी हट जाती है। इसी कारण से, सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के एक समूह ने इन स्थितियों से दूरी बनाई, जैसे साद इब्न अबी वक़्क़ास, अब्दुल्लाह इब्न उमर (१) और मुहम्मद इब्न मशलमा और अन्य। अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उनके इस कार्य को सही माना, और उनमें से प्रत्येक ने उनके समक्ष एक बहाना पेश किया जिसे उन्होंने स्वीकार कर लिया।

यह वर्णित है कि जब मुआविया (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) सत्ता में आए, तो उन्होंने साद को उनके किए के लिए फटकार लगाई और उनसे कहा: "तुम उन लोगों में से नहीं थे जिन्होंने दो समूहों के बीच सुलह कराई जब वे लड़ रहे थे, और न ही तुम उन लोगों में से थे जिन्होंने अत्याचारी समूह से लड़ाई की।" साद ने उनसे कहा: "मुझे अत्याचारी समूह के खिलाफ लड़ाई छोड़ने पर पछतावा हुआ।" इस प्रकार यह स्पष्ट हो गया कि उन्होंने जो कुछ किया उसमें सभी पर कोई दोष (दरक) (२) नहीं है, बल्कि यह स्वतंत्र तर्क(इजतिहाद) और शरिया की आवश्यकताओं के कार्यान्वयन के आधार पर किया गया कार्य था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

छठा: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कहना है: {फिर यदि वह लौट आए, तो उनके बीच न्याय के साथ सुलह कराओ}। उनकी सुलह में न्याय का एक हिस्सा यह है कि उनसे उस खून या संपत्ति की मांग न की जाए जो उनके बीच (युद्ध के दौरान) हुई, क्योंकि यह व्याख्या (तावील) के आधार पर हुआ नुकसान है। उनसे [इसकी] मांग करना उन्हें शांति से विमुख कर देगा और विद्रोह को और बढ़ा (३) देगा। यह जनहित (मसलहा) (४) का एक मूल सिद्धांत है। "उम्मत की ज़ुबान" (५) ने कहा है: "सहाबा के बीच युद्ध में अल्लाह की हिकमत व्याख्या करने वालों (अहल अल-तावील) से लड़ने के नियमों को सिखाना था, क्योंकि मुशरिकों से लड़ने के नियम रसूल (अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो) के शब्दों और कार्यों (६) से ज्ञात थे।"

सातवां: यदि कोई विद्रोही समूह किसी न्यायप्रिय इमाम के खिलाफ बिना किसी वैध तर्क के खड़ा हो जाता है, तो इमाम उनसे लड़ता है।

(१) प्रतियों (फ़) के अलावा अन्य में: 'अम्र'; (फ़) से जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" ४/१७०७ के अनुरूप है और यह कथन उन्हीं का है। (२) अद-दरक: परिणाम / दायित्व। अल-क़ामूस (द-र-क)। (३) अर्थात: बिगड़ना / बढ़ना। अल-क़ामूस (श-र-य)। (४) इसके बाद (ज़) में है: "और उसने सामान्य रूप से सुलह की"। (५) वह अबू बक्र इब्न अल-तैयब अल-बाक़िलानी हैं, जिन्हें काज़ी अयाज़ ने "तरतीब अल-मदारिक" ४/५८५ में यह उपाधि दी थी, और उनकी जीवनी १/६४ में आ चुकी है। (६) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" ४/१७०८ और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تو اس گروہ سے لڑو جو زیادتی کرتا ہے یہاں تک کہ وہ اللہ کے حکم کی طرف لوٹ آئے} یہ قتال (جنگ) کا حکم ہے۔ اور یہ فرض کفایہ ہے؛ جب کچھ لوگ اسے انجام دے لیں تو باقیوں سے ساقط ہو جاتا ہے، اسی لیے صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کی ایک جماعت ان مقامات سے پیچھے رہی، جیسے سعد بن ابی وقاص، عبداللہ بن عمر (١) اور محمد بن مسلمہ وغیرہ۔ اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے ان کے اس فعل کو درست قرار دیا، اور ان میں سے ہر ایک نے ان کے سامنے عذر پیش کیا جسے انہوں نے قبول کر لیا۔

اور روایت ہے کہ جب معاویہ رضی اللہ عنہ کے سپرد معاملہ ہوا، تو انہوں نے سعد کو ان کے فعل پر ملامت کی، اور ان سے کہا: تم ان لوگوں میں سے نہ تھے جنہوں نے دو گروہوں کے درمیان صلح کرائی جب وہ لڑ رہے تھے، اور نہ ان میں سے تھے جنہوں نے باغی گروہ سے قتال کیا۔ تو سعد نے ان سے کہا: مجھے باغی گروہ سے قتال چھوڑنے پر ندامت ہوئی۔ تو واضح ہوا کہ ان کے فعل پر سب کے لیے کوئی گرفت (درک) (٢) نہیں ہے، بلکہ یہ اجتہاد کے حکم اور شرعی تقاضوں پر عمل کی بنا پر ایک تصرف تھا۔ واللہ اعلم۔

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ لوٹ آئے تو ان کے درمیان عدل کے ساتھ صلح کرا دو} اور ان کی صلح میں عدل کا ایک حصہ یہ ہے کہ ان سے کسی ایسے خون یا مال کا مطالبہ نہ کیا جائے جو ان کے درمیان ضائع ہوا، کیونکہ وہ تاویل کی بنا پر ہونے والا نقصان ہے، اور ان سے [اس کا] مطالبہ کرنا انہیں صلح سے متنفر کرے گا اور بغاوت میں زیادتی (٣) کا سبب بنے گا، اور یہ مصلحت (٤) کی بنیاد ہے۔ اور لسان الامہ (٥) نے کہا ہے: صحابہ کی جنگ میں اللہ تعالیٰ کی

حکمت ان کی طرف سے اہل تاویل سے قتال کے احکام کی پہچان کرانا تھی، کیونکہ مشرکین سے قتال کے احکام رسول اللہ ﷺ کی زبان اور آپ کے فعل (۶) سے معلوم ہو چکے تھے۔

ساتواں: جب کسی عادل امام کے خلاف کوئی باغی گروہ نکل کھڑا ہو اور اس کے پاس کوئی دلیل نہ ہو، تو امام ان سے قتال کرے گا۔

(۱) نسخوں میں (ف) کے علاوہ 'عمرو' ہے، اور (ف) سے ثابت شدہ وہی ہے جو ابن العربی کی "احکام القرآن" ۱۷۰۷/۴ کے موافق ہے اور یہ عبارت وہیں سے ہے۔ (۲) الدَّرَک: عاقبت یا ذمہ داری۔ القاموس (درک)۔ (۳) یعنی: بڑھ جانا۔ القاموس (شری)۔ (۴) اس کے بعد (ظ) میں ہے: "اور اس نے جملے میں صلح کی"۔ (۵) وہ ابوبکر ابن الطیب الباقلانی ہیں، قاضی عیاض نے "ترتیب المدارک" ۴ / ۵۸۵ میں انہیں اس لقب سے نوازا، اور ان کا تذکرہ ۱ / ۶۴ میں گزر چکا ہے۔ (۶) ابن العربی کی "احکام القرآن" ۱۷۰۸/۴ اور قوسین (بریکٹ) کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 9 380

...with all Muslims, or with those sufficient for the task. They should be called to obedience and to enter the community before that. If they refuse to return and make peace, they are to be fought. Their prisoners shall not be killed, their retreating ones shall not be pursued, and their wounded shall not be finished off(1). Their offspring and wealth shall not be taken as spoils. If a just person kills a rebel, or a rebel kills a just person who is his relative, they do not inherit from each other. A deliberate killer does not inherit under any circumstances. It has been said: The just person inherits from the rebel, by analogy with Qisas (retaliation)(2).

Eighth: Whatever blood or property the rebels and Kharijites(3) consumed and then repented, they are not held accountable for it(4). Abu Hanifa said: They are liable. Al-Shafi'i has two opinions. The reasoning for Abu Hanifa's view is that it is destruction through transgression, so liability is necessary. What is relied upon for us in this is that the Companions (may Allah be pleased with them) in their wars(5) did not pursue a retreating person, nor did they finish off a wounded person, nor did they kill a prisoner, nor did they guarantee (for compensation) life or property; and they are the examples. Ibn Umar said: The Prophet (ﷺ) said: "O Abdullah, do you know how Allah has ruled regarding those who rebel from this Ummah?" He said: "Allah and His Messenger know best." He said: "The wounded shall not be finished off, the prisoner shall not be killed, the runaway shall not be sought, and their spoils shall not be divided."(6) As for what was standing [existing property], it is returned in kind. This all applies to someone who goes out with an interpretation that is permissible for him.

Al-Zamakhshari mentioned in his Tafsir(7): If the rebellious group was so few in number that it had no power, it is liable for what it committed after returning to obedience. If it was numerous, possessing power and strength, it is not liable, except according to Muhammad ibn al-Hasan, may Allah have mercy on him, for he used to issue a fatwa that liability is required of it when it returns. As for before gathering and mobilizing, or when they disperse when the war lays down its burdens, then what it committed is liable according to...

(1) Meaning: he is not finished off. (2) Al-Kafi 1/486. (3) In (Z) and (Zha): and what the rebels from the Kharijites consumed; and in (F): and what the Kharijites or the rebels consumed. (4) Al-Kafi 1/486. (5) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1710, and the wording from him is: their coming out. (6) Narrated by al-Bazzar as in Kashf al-Astar (1849), al-Hakim 2/155, and al-Bayhaqi 8/182. It contains Kauthar bin Hakim who

alone narrated it as said by al-Bazzar. Ibn Ma'in said about him: He is nothing. Ahmad said: His hadiths are falsehoods, they are nothing. Mizan al-I'tidal 3/416. (7) 3/564, and the wording from him is until the end of the issue.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 9 380

...सभी मुसलमानों के साथ, या उनके साथ जो कार्य के लिए पर्याप्त हों। उन्हें उससे पहले आज्ञापालन और समुदाय में शामिल होने के लिए बुलाया जाना चाहिए। यदि वे लौटने और शांति बनाने से इनकार करते हैं, तो उनसे लड़ा जाना चाहिए। उनके कैदियों को नहीं मारा जाएगा, उनके पीछे हटने वालों का पीछा नहीं किया जाएगा, और उनके घायलों को खत्म नहीं किया जाएगा(1)। उनकी संतानों और धन को युद्ध की लूट के रूप में नहीं लिया जाएगा। यदि एक न्यायप्रिय व्यक्ति एक विद्रोही को मारता है, या एक विद्रोही एक न्यायप्रिय व्यक्ति को मारता है जो उसका रिश्तेदार है, तो वे एक-दूसरे के उत्तराधिकारी नहीं बनते। जानबूझकर हत्या करने वाला किसी भी परिस्थिति में उत्तराधिकारी नहीं होता। यह कहा गया है: न्यायप्रिय व्यक्ति विद्रोही का उत्तराधिकारी होता है, 'किसास' (प्रतिशोध) के साथ सादृश्य द्वारा(2)।

आठवां: विद्रोहियों और खारिजीयों(3) ने जिस किसी रक्त या संपत्ति का उपभोग किया और फिर पश्चाताप किया, उन्हें इसके लिए जवाबदेह नहीं ठहराया जाता है(4)। अबू हनीफ़ा ने कहा: वे उत्तरदायी हैं। अल-शाफ़ई के दो विचार हैं। अबू हनीफ़ा के दृष्टिकोण का तर्क यह है कि यह उल्लंघन के माध्यम से विनाश है, इसलिए उत्तरदायित्व आवश्यक है। हमारे लिए इसमें जिस बात पर भरोसा किया गया है वह यह है कि सहाबा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने अपने युद्धों(5) में पीछे हटने वाले व्यक्ति का पीछा नहीं किया, न ही उन्होंने घायल व्यक्ति को खत्म किया, न ही उन्होंने किसी कैदी को मारा, और न ही उन्होंने जीवन या संपत्ति की गारंटी (मुआवजे के लिए) दी; और वे आदर्श हैं। इब्न उमर ने कहा: नबी (ﷺ) ने कहा: "हे अब्दुल्ला, क्या तुम जानते हो कि अल्लाह ने इस उम्मत में विद्रोह करने वालों के बारे में क्या फैसला सुनाया है?" उसने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल सबसे अच्छी तरह जानते हैं।" उन्होंने कहा: "घायल को खत्म नहीं किया जाएगा, कैदी को नहीं मारा जाएगा, भगोड़े की तलाश नहीं की जाएगी, और उनकी लूट का बंटवारा नहीं किया जाएगा।"(6) जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जो मौजूद थी [मौजूदा संपत्ति], उसे उसी रूप में वापस कर दिया जाता है। यह सब उस व्यक्ति पर लागू होता है जो ऐसी व्याख्या के साथ बाहर निकलता है जो उसके लिए स्वीकार्य है।

अल-ज़मख़्शरी ने अपनी तफ़सीर(7) में उल्लेख किया है: यदि विद्रोही समूह संख्या में इतना कम था कि उसके पास कोई शक्ति नहीं थी, तो वह आज्ञापालन में लौटने के बाद जो कुछ भी उसने किया, उसके लिए उत्तरदायी है। यदि वह संख्या में अधिक था, शक्ति और प्रभाव वाला था, तो वह उत्तरदायी नहीं है; सिवाय मुहम्मद इब्न अल-हसन (अल्लाह उन पर दया करे) के अनुसार, क्योंकि वे

फतवा देते थे कि जब वह वापस लौटता है तो उस पर दायित्व आवश्यक है। जहाँ तक इकट्ठा होने और लामबंद होने से पहले की बात है, या जब युद्ध अपना बोझ उतार देता है तो वे बिखर जाते हैं, तो उसने जो कुछ भी किया वह उत्तरदायी है...

(1) अर्थात: उसे खत्म नहीं किया गया है। (2) अल-काफी 1/486। (3) (ज़) और (ज़) में: और विद्रोहीयों ने खारिजीयों में से जो उपभोग किया; और (फ़) में: और खारिजीयों या विद्रोहीयों ने जो उपभोग किया। (4) अल-काफी 1/486। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1710 में, और शब्द उनसे हैं: उनका बाहर निकलना। (6) अल-बज्ज़ार द्वारा वर्णित जैसा कि कश्फ़ अल-अस्तर (1849) में है, अल-हाकिम 2/155, और अल-बैहकी 8/182। इसमें कौसर बिन हाकिम है जिसने अकेले ही इसे वर्णित किया जैसा कि अल-बज्ज़ार ने कहा। इब्न मुईन ने उसके बारे में कहा: वह कुछ भी नहीं है। अहमद ने कहा: उसकी हदीसें झूठ हैं, वे कुछ भी नहीं हैं। मिज़ान अल-इतिदाल 3/416। (7) 3/564, और उनसे शब्द मुद्दे के अंत तक हैं।

سورہ الحجرات: آیت ۹ ۳۸۰

...تمام مسلمانوں کے ساتھ، یا ان لوگوں کے ساتھ جو اس کام کے لیے کافی ہوں۔ انہیں اس سے پہلے اطاعت اور جماعت میں داخل ہونے کی دعوت دی جانی چاہیے۔ پھر اگر وہ رجوع کرنے اور صلح کرنے سے انکار کر دیں تو ان سے لڑائی کی جائے۔ ان کے قیدی کو قتل نہیں کیا جائے گا، ان کے پیٹھ پھیر کر بھاگنے والے کا پیچھا نہیں کیا جائے گا، اور ان کے زخمی کو ختم نہیں کیا جائے گا(۱)۔ ان کی اولاد اور ان کے مال کو مالِ غنیمت نہیں بنایا جائے گا۔ اگر عادل (حق پر رہنے والا) باغی کو قتل کر دے، یا باغی عادل کو قتل کر دے اور وہ اس کا وارث ہو، تو وہ ایک دوسرے کے وارث نہیں بنیں گے۔ عمداً (جان بوجھ کر) قتل کرنے والا کسی حال میں وارث نہیں ہوتا۔ اور یہ کہا گیا ہے: عادل باغی کا وارث ہوتا ہے، قصاص پر قیاس کرتے ہوئے(۲)۔

آٹھویں بات: باغیوں اور خارجیوں(۳) نے جو خون یا مال تلف کیا اور پھر توبہ کر لی، تو ان سے اس کا مواخذہ نہیں کیا جائے گا(۴)۔ ابو حنیفہ نے کہا: وہ ضامن ہوں گے۔ امام شافعی کے دو قول ہیں۔ ابو حنیفہ کے قول کی وجہ یہ ہے کہ یہ زیادتی کے ساتھ ہلاک کرنا ہے، لہٰذا ضمان (تاوان) لازم آئے گا۔ اور اس بارے میں ہمارے ہاں قابل اعتماد بات یہ ہے کہ صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نے اپنی جنگوں(۵) میں نہ کسی بھاگنے والے کا پیچھا کیا، نہ کسی زخمی کو ختم کیا، نہ کسی قیدی کو قتل کیا، اور نہ ہی کسی جان یا مال کا ضمان لیا؛ اور وہ ہمارے لیے نمونہ ہیں۔ ابن عمر نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اے عبداللہ، کیا تم جانتے ہو کہ اللہ نے اس امت کے باغیوں کے بارے میں کیا حکم دیا ہے؟" انہوں نے کہا: "اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کے زخمی کو ختم نہ کیا جائے، اس کے قیدی کو قتل نہ کیا جائے، اس کے بھاگنے والے کو تلاش نہ کیا جائے، اور اس کا مالِ فئے تقسیم نہ کیا جائے"(۶)۔ رہا وہ مال جو اپنی حالت

پر موجود ہو، تو اسے بعینہ واپس کیا جائے گا۔ یہ سب اس شخص کے بارے میں ہے جو ایسی تاویل کے ساتھ نکلا ہو جو اس کے لیے گنجائش رکھتی ہو۔

زمخشری نے اپنی تفسیر(۷) میں ذکر کیا ہے: اگر باغی گروہ تعداد میں اتنا کم ہو کہ اس کی کوئی قوت (منعہ) نہ ہو، تو وہ رجوع کرنے کے بعد اپنے کیے کا ضامن ہوگا۔ اور اگر وہ کثیر ہو اور قوت و شوکت والا ہو، تو وہ ضامن نہیں ہوگا؛ سوائے محمد بن الحسن رحمہ اللہ کے، وہ یہ فتویٰ دیتے تھے کہ جب وہ رجوع کر لے تو اس پر ضمان لازم ہے۔ رہا اجتماع اور لشکر کشی سے پہلے، یا جب جنگ اپنے ہتھیار ڈال دے اور وہ منتشر ہو جائیں، تو اس وقت جو کچھ وہ ضائع کریں گے اس کے ضامن ہوں گے...

(۱) یعنی: اسے ختم نہیں کیا جائے گا۔ (۲) الکافی ۱/ ۴۸۶۔ (۳) (ز) اور (ظ) میں: "باغیوں نے خارجیوں میں سے جو تلف کیا"، اور (ف) میں: "خارجیوں یا باغیوں نے جو تلف کیا"۔ (۴) الکافی ۱/ ۴۸۶۔ (۵) ابن العربی کی احکام القرآن ۴/ ۱۷۱۰ میں، اور یہ الفاظ انہی کے ہیں: ان کا نکلنا۔ (۶) اسے بزار نے روایت کیا جیسا کہ کشف الاستار (۱۸۴۹) میں ہے، اور حاکم ۲/ ۱۵۵، اور بیہقی ۸/ ۱۸۲، اس میں کوثر بن حکیم ہے جو اس کی روایت میں منفرد ہے جیسا کہ بزار نے کہا، اور ابن معین نے اس کے بارے میں کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے۔ اور احمد نے کہا: اس کی حدیثیں باطل ہیں، وہ کچھ بھی نہیں ہے۔ میزان الاعتدال ۳/ ۴۱۶۔ (۷) ۳/ ۵۶۴، اور کلام وہاں سے لے کر مسئلہ کے آخر تک انہی کا ہے۔

...everyone. Thus, understanding (1) reconciliation with justice in His saying: {So make peace between them with justice} according to the school of Muhammad [al-Shaybani] is clear and applicable to the wording of the Revelation. According to the opinion of others, its aspect is that it refers to the transgressing group being few in number. And that which they mentioned—that the purpose is to extinguish grudges and uproot hatreds without guaranteeing compensation for injuries—is not a good conformity with the commanded acts of justice and observance of equity.

Al-Zamakhshari said: If you say: Why was the second reconciliation coupled with justice and not the first? I said: Because what is meant by fighting in the beginning of the verse is that they fight as two transgressing groups or two groups acting upon a doubt. Whichever it may be, what is obligatory upon Muslims regarding them is to reconcile between the two parties and pacify the bloodletting (3) by showing the truth, giving healing admonitions, and removing doubt, unless they persist, in which case fighting becomes obligatory. As for compensation, it is not applicable. It is not the same if one of them transgresses; for then compensation is applicable in both aforementioned aspects.

Ninth: If they [rebels] take over a city, collect alms (zakat), establish legal punishments (hudud), and rule among them with judgments, then the alms and punishments are not repeated for them. None of their judgments are overturned except what was contrary to the Book, the Sunnah, or consensus (Ijma), just as [some] judgments of the people of justice and Sunnah are overturned (4). This was said by Mutarrif and Ibn al-Majishun. Ibn al-Qasim said: It is not permissible in any case. It is narrated from Asbagh that it is permissible. It is also narrated from him that it is not permissible, like the saying of Ibn al-Qasim. Abu Hanifa said this; because it is an action without right from someone whose appointment is not permissible, so it was not permissible just as if they were not rebels (5). Our reliance is on what we previously presented: that when the tribulation ended and the disagreement was resolved through truce and peace, the Sahaba (Companions), may Allah be pleased with them, did not interfere with anyone's judgment. Ibn al-Arabi (6) said: What I have is that this is not appropriate;

---

(1) In (Z) and (M): "so he carried". (2) In Al-Kashshaf: "and those who". (3) In (M): "the masses". (4) Al-Kafi 1/486, and what is between brackets is from it. (5) It occurred in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1710 and the text from him is: "so it was not

permissible just as if they were rebels." And it came in a copy of it corresponding to what the author mentioned. (6) In Ahkam al-Quran 4/1710.

...सभी। इस प्रकार, अल्लाह के इस कथन में न्याय के साथ मेल-मिलाप (1) को समझना: {अतः उनके बीच न्याय के साथ सुलह करा दो} मुहम्मद [अल-शयबानी] के मत के अनुसार स्पष्ट है और वह्य (प्रकाशना) के शब्दों पर लागू होता है। दूसरों की राय में, इसका पहलू यह है कि इसे विद्रोही समूह की संख्या कम होने पर समझा जाए। और उन्होंने जो उल्लेख किया है कि उद्देश्य चोटों के मुआवजे की गारंटी के बिना द्वेष को समाप्त करना और नफरत को मिटाना है, वह न्याय के आदेशित कार्यों और निष्पक्षता के पालन के साथ अच्छे तालमेल में नहीं है।

अल-ज़मख़्शरी ने कहा: यदि आप कहें: दूसरे मेल-मिलाप को न्याय के साथ क्यों जोड़ा गया, पहले को क्यों नहीं? मैंने कहा: क्योंकि आयत के आरंभ में लड़ाई का अर्थ यह है कि वे दो विद्रोही समूहों या संदेह पर कार्य करने वाले दो समूहों के रूप में लड़ें। वे जो भी हों, मुसलमानों पर उनके मामले में जो अनिवार्य है, वह उनके बीच सुलह कराना और सच्चाई दिखाकर, उपकारी उपदेश देकर और संदेह को दूर करके रक्तपात को शांत करना (3) है, जब तक कि वे अड़े न रहें, जिस स्थिति में युद्ध अनिवार्य हो जाता है। जहाँ तक मुआवजे का प्रश्न है, वह लागू नहीं होता। यदि उनमें से एक विद्रोह करता है तो स्थिति वैसी नहीं रहती; क्योंकि तब उल्लिखित दोनों पहलुओं में मुआवजा लागू होता है।

नौवां: यदि वे [विद्रोही] किसी शहर पर अधिकार कर लेते हैं, ज़कात एकत्र करते हैं, दंड (हुदूद) स्थापित करते हैं और लोगों के बीच निर्णय देते हैं, तो उनसे न तो ज़कात दोबारा ली जाएगी और न ही दंड दोबारा दिए जाएंगे। उनके किसी भी निर्णय को तब तक नहीं बदला जाएगा जब तक कि वह किताब (कुरान), सुन्नत या आम सहमति (इज्मा) के विपरीत न हो, ठीक वैसे ही जैसे न्याय और सुन्नत वाले लोगों के कुछ निर्णय बदल दिए जाते हैं (4)। मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशून ने यही कहा है। इब्न अल-कासिम ने कहा: यह किसी भी स्थिति में जायज़ नहीं है। असबग से वर्णित है कि यह जायज़ है। उनसे यह भी वर्णित है कि यह जायज़ नहीं है; जैसा कि इब्न अल-कासिम का कथन है। अबू हनीफ़ा ने भी यही कहा; क्योंकि यह उस व्यक्ति द्वारा बिना अधिकार के किया गया कार्य है जिसकी नियुक्ति जायज़ नहीं है, इसलिए यह जायज़ नहीं था जैसे कि वे विद्रोही न हों (5)। हमारा आधार वह है जो हमने पहले प्रस्तुत किया था: कि जब फितना (अशांति) समाप्त हो गया और सुलह और शांति के माध्यम से मतभेद दूर हो गए, तो सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने किसी के भी कानूनी फैसले में हस्तक्षेप नहीं किया। इब्न अल-अरबी (6) ने कहा: मेरे विचार में, यह उचित नहीं है;

(1) (ज़) और (म) में: "तो उसने वहन किया"। (2) अल-कशाफ में: "और वे जो"। (3) (म) में: "आम जनता"। (4) अल-काफी 1/486, और कोष्ठक के बीच का अंश उसी से है। (5) यह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1710 में आया है और उनके शब्द हैं: "तो यह जायज़ नहीं था जैसे कि वे विद्रोही हों।" और इसकी एक प्रति में लेखक द्वारा उल्लिखित बात के अनुरूप आया है। (6) अहकाम अल-कुरान 4/1710 में।

سب۔ چنانچہ اللہ کے اس ارشاد میں عدل کے ساتھ اصلاح (1) کو محمول کرنا: {پس ان دونوں کے درمیان عدل کے ساتھ صلح کرا دو} محمد [الشیبانی] کے مذہب کے مطابق واضح ہے اور وحی کے الفاظ پر منطبق ہوتا ہے۔ اور دوسروں کے قول کے مطابق اس کی وجہ یہ ہے کہ اسے باغی گروہ کی تعداد کم ہونے پر محمول کیا جائے۔ اور انہوں نے جو ذکر کیا ہے کہ مقصد زخموں کے بدلے کی ضمانت کے بغیر کینہ نکالنا اور دشمنیوں کو ختم کرنا ہے، یہ عدل کے ان اعمال اور انصاف کی رعایت کے ساتھ حسنِ مطابقت نہیں رکھتا جن کا حکم دیا گیا ہے۔

زمخشری نے کہا: اگر تم کہو: دوسری صلح کو عدل کے ساتھ کیوں جوڑا گیا ہے، پہلی کو کیوں نہیں؟ میں نے کہا: کیونکہ آیت کے آغاز میں لڑائی سے مراد یہ ہے کہ وہ دو باغی گروہوں یا شبہ میں مبتلا دو گروہوں کی حیثیت سے آپس میں لڑیں۔ ان میں سے جو بھی صورت ہو، مسلمانوں پر ان کے بارے میں جو واجب ہے وہ آپس میں صلح کرانا، حق کو واضح کر کے اور مؤثر نصیحتوں کے ذریعے خونریزی کو روکنا (3) اور شبہ کو دور کرنا ہے، سوائے اس کے کہ وہ اصرار کریں، تو اس وقت لڑنا واجب ہو جائے گا۔ جہاں تک ضمانت کا تعلق ہے، تو وہ لاگو نہیں ہوتی۔ اگر ان میں سے ایک گروہ زیادتی کرے تو پھر معاملہ ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ پھر مذکورہ دونوں صورتوں میں ضمانت لاگو ہوتی ہے۔

نواں مسئلہ: اگر وہ (باغی) کسی شہر پر غالب آ جائیں، زکوٰۃ وصول کریں، حدود قائم کریں اور لوگوں کے درمیان فیصلے کریں، تو ان سے نہ زکوٰۃ دوبارہ لی جائے گی اور نہ حدود دوبارہ نافذ ہوں گی، اور ان کے فیصلوں میں سے کسی کو نقض نہیں کیا جائے گا سوائے اس کے جو کتاب، سنت یا اجماع کے خلاف ہو، جیسا کہ اہل عدل و سنت کے [بعض] فیصلے نقض کیے جاتے ہیں

(4)۔ یہ بات مطرف اور ابن الماجشون نے کہی ہے۔ ابن القاسم نے کہا: یہ کسی حال میں جائز نہیں ہے۔ اصبغ سے مروی ہے کہ یہ جائز ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ جائز نہیں ہے؛ جیسا کہ ابن القاسم کا قول ہے۔ امام ابوحنیفہ نے بھی یہی کہا؛ کیونکہ یہ ایک ایسے شخص کا ناحق عمل ہے جس کا تقرر جائز نہیں ہے، لہذا یہ ایسے ہی جائز نہیں جیسے کہ وہ باغی نہ ہوتے (5)۔ ہمارا بنیادی استدلال وہ ہے جو ہم پہلے بیان کر چکے ہیں کہ جب فتنہ ختم ہو گیا اور صلح و آشتی سے اختلاف دور ہو گیا، تو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نے کسی کے فیصلے سے تعرض نہیں کیا۔ ابن العربی (6) نے کہا: میرے نزدیک یہ بات درست نہیں ہے؛

---

(1) (ز) اور (م) میں: "فَحَمَلَ" (چنانچہ اس نے محمول کیا)۔ (2) الکشاف میں: "وَالَّذِينَ"۔ (3) (م) میں: "الدهماء" (عام لوگ)۔ (4) الکافی 1/486، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (5) یہ ابن العربی کی احکام القرآن 4/1710 میں آیا ہے اور ان کی عبارت یہ ہے: "پس یہ جائز نہ ہوا جیسے کہ وہ باغی ہوں"۔ اور اس کے ایک نسخے میں مصنف کے ذکر کردہ قول کے مطابق آیا ہے۔ (6) احکام القرآن 4/1710 میں۔

Because when the strife cleared, the Imam was the one who was transgressed against, and there was no one to oppose him. And Allah knows best. Tenth: It is not permissible to attribute a definitive error to any of the Sahaba (Companions), as they all exercised ijtihad (independent legal reasoning) in what they did, and they intended it for the sake of Allah, Mighty and Majestic. They are all leaders for us, and we have been commanded to refrain from discussing what occurred between them and to only mention them in the best manner, due to the sanctity of companionship and the Prophet's ﷺ prohibition against insulting them (1), and because Allah has forgiven them and informed us of His pleasure with them. This is in addition to what has been reported from various paths from the Prophet ﷺ that Talha is a martyr walking on the face of the earth (2). If his involvement in the war had been an act of disobedience, he would not have become a martyr by being killed in it. Likewise, if his involvement had been a mistake in interpretation or a failure in his duty, because martyrdom only occurs by being killed in an act of obedience. Thus, it is necessary to interpret their actions according to what we have explained. Among the proofs of this is what has been authentically and widely reported from Ali's statement that the killer of Al-Zubayr is in the Fire. And his saying: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Give tidings of the Fire to the killer of the son of Safiyyah" (3). Since that is the case, it has been established that Talha and Al-Zubayr were neither disobedient nor sinful in fighting; for if that were the case, the Prophet ﷺ would not have said of Talha: "a martyr." And not...

(1) The prohibition against insulting them has been mentioned in many hadiths, including the hadith narrated by Al-Bukhari (3673) and Muslim (2541) on the authority of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) that the Prophet ﷺ said: "Do not insult my companions, for if one of you were to spend the equivalent of Mount Uhud in gold, it would not reach a mudd (a small measure) of one of them, nor even half of it." See previously 5/261 and p. 348 of this volume. Refer to the second section for the verses and hadiths mentioned by the author which include praise for them and a stern warning for those who insult them or belittle their status. (2) Narrated by Al-Tirmidhi (3739) and Ibn Majah (125) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith that we only know from the hadith of Al-Salt. Some scholars have spoken about Al-Salt ibn Dinar and Salih ibn Musa regarding their memory. (3) Narrated by Al-Khatib al-Baghdadi in "Al-Fasl lil-Wasl al-Mudraj fi al-Naql" (1/190) through Zayd ibn Akhzam

from Ali as a marfu' (attributed to the Prophet) report. He said: This narrator, and I think it is Zayd ibn Akhzam, made the statement "Give tidings of the Fire to the killer of the son of Safiyyah" as the words of the Prophet ﷺ, and that is a mistake; it is actually the words of Ali ibn Abi Talib. This was narrated by Abu Salama al-Tabudhakhi... and similarly narrated by Za'idah ibn Qudamah and Shayban... etc. It was also narrated as a mawquf (attributed to a companion) report from Ali (may Allah be pleased with him) by Ahmad (681), Ibn Abi Asim in "Al-Ahad wal-Mathani" (196), and Al-Tabarani in "Al-Kabir" (243). However, Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in "Al-Fath" (6/229) that Ali raised it to the Prophet ﷺ as narrated by Ahmad and others through Zirr ibn Hubaysh from Ali with a sound chain of narration. etc. And we have not found it as a marfu' report in Ahmad.

क्योंकि जब फितना (अशांति) समाप्त हुआ, तो इमाम वही थे जिनके खिलाफ विद्रोह किया गया था, और उनके विरोध में कोई नहीं था। और अल्लाह बेहतर जानता है। दसवीं बात: सहाबा (पैगंबर के साथियों) में से किसी को भी निश्चित गलती का श्रेय देना जायज नहीं है, क्योंकि उन सभी ने अपने कार्यों में इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) किया था, और उनका इरादा अल्लाह के लिए था, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है। वे सभी हमारे लिए मार्गदर्शक हैं, और हमें उनके बीच हुए विवादों पर चर्चा करने से बचने और उनके साथियों की पवित्रता के कारण केवल बेहतरीन तरीके से उनका उल्लेख करने का आदेश दिया गया है। साथ ही पैगंबर ﷺ ने उन्हें अपमानित करने से मना किया है (१), और अल्लाह ने उन्हें माफ कर दिया है और हमें उनसे अपनी प्रसन्नता की सूचना दी है। इसके अतिरिक्त पैगंबर ﷺ से विभिन्न माध्यमों से यह रिपोर्ट मिली है कि तलहा पृथ्वी पर चलने वाले एक शहीद हैं (२)। यदि युद्ध में उनकी भागीदारी अवज्ञा का कार्य होती, तो उसमें मारे जाने पर वे शहीद नहीं होते। इसी प्रकार, यदि उनकी भागीदारी व्याख्या में गलती या उनके कर्तव्य में विफलता होती; क्योंकि शहादत केवल आज्ञाकारिता के कार्य में मारे जाने से होती है। इसलिए, उनके कार्यों की व्याख्या उसी तरह करना आवश्यक है जैसा हमने स्पष्ट किया है। इसका एक प्रमाण वह है जो अली के इस कथन से प्रामाणिक और व्यापक रूप से प्रसारित हुआ है कि अल-जुबैर का हत्यारा आग में है। और उनका कहना है: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "सफिय्या के बेटे के हत्यारे को आग की खुशखबरी दो" (३)। चूंकि ऐसा है, तो यह सिद्ध हो गया है कि तलहा और अल-जुबैर युद्ध में न तो अवज्ञाकारी थे और न ही पापी; क्योंकि यदि ऐसा होता, तो पैगंबर ﷺ तलहा के बारे में "शहीद" नहीं कहते। और नहीं...

(१) उन्हें अपमानित करने के विरुद्ध निषेध कई हदीसों में आया है, जिनमें अल-बुखारी (३६७३) और मुस्लिम (२५४१) द्वारा अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के माध्यम से वर्णित हदीस शामिल है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "मेरे साथियों को अपमानित न करो, क्योंकि यदि तुम में से कोई उहुद पर्वत के बराबर सोना खर्च करे, तो वह उनमें से किसी एक के 'मुद्द' (एक छोटा माप) या उसके आधे तक भी नहीं पहुँचेगा।" और इसी खंड के पृष्ठ ५/२६१ और ३४८ देखें। लेखक द्वारा उल्लिखित उन आयतों और हदीसों के लिए दूसरा खंड देखें जिनमें उनकी प्रशंसा की गई है, और उनके लिए कड़ी चेतावनी दी गई है जो उन्हें अपमानित करते हैं या उनकी स्थिति को कम करते हैं। (२) इसे अल-तिर्मिज़ी (३७३९) और इब्न माजह (१२५) ने जाबिर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से

उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक अजीब (गरीब) हदीस है जिसे हम केवल अल-सल्त की हदीस से जानते हैं। कुछ विद्वानों ने अल-सल्त इब्न दीनार और सालेह इब्न मूसा की याददाश्त के बारे में बात की है। (३) अल-खतीब अल-बगदादी ने "अल-फसल लिल-वसल अल-मुदराज फी अल-नकल" (१/१९०) में ज़ैद इब्न अख़ज़म के माध्यम से अली से मरफू(पैगंबर के लिए जिम्मेदार) रिपोर्ट के रूप में उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: इस कथावाचक ने, और मुझे लगता है कि वह ज़ैद इब्न अख़ज़म है, "सफिय्या के बेटे के हत्यारे को आग की खुशखबरी दो" कथन को पैगंबर ﷺ के शब्द बना दिया, और वह एक गलती है; यह वास्तव में अली इब्न अबी तालिब के शब्द हैं। इसे अबू सलमा अल-तबुदकी ने रिपोर्ट किया है... और इसी तरह ज़ायदा इब्न कुदामा और शैबान ने भी... इत्यादि। इसे अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से मौकूफ़ (किसी साथी के लिए जिम्मेदार) रिपोर्ट के रूप में अहमद (६८१), इब्न अबी आसिम ने "अल-अहाद वल-मथानी" (१९६) में और अल-तबरानी ने "अल-कबीर" (२४३) में उद्धृत किया है। हालांकि, अल-हाफिज़ इब्न हजर ने "अल-फतह" (६/२२९) में उल्लेख किया है कि अली ने इसे पैगंबर ﷺ तक पहुँचाया जैसा कि अहमद और अन्य लोगों ने ज़र्र इब्न हुबैश के माध्यम से अली से एक सहीह (सही) सनद के साथ रिपोर्ट किया है। इत्यादि। और हमें अहमद के पास यह मरफू रिपोर्ट के रूप में नहीं मिली।

کیونکہ جب فتنہ ختم ہوا تو امام ہی وہ تھے جن کے خلاف بغاوت کی گئی، اور ان کی مخالفت کرنے والا کوئی نہ تھا۔ واللہ اعلم۔ دسویں بات: صحابہ کرام میں سے کسی کی طرف قطعی طور پر غلطی منسوب کرنا جائز نہیں ہے، کیونکہ ان سب نے جو کچھ کیا اس میں اجتہاد کیا تھا، اور ان کا ارادہ اللہ عزوجل کی رضا تھا، اور وہ سب ہمارے لئے امام و پیشوا ہیں۔ ہمیں ان کے درمیان ہونے والے اختلافات پر خاموشی اختیار کرنے اور ان کا تذکرہ صرف بہترین طریقے سے کرنے کا حکم دیا گیا ہے، صحبت کی حرمت کی وجہ سے، اور نبی کریم ﷺ کی جانب سے انہیں برا بھلا کہنے کی ممانعت کی وجہ سے (۱)، اور اس لئے کہ اللہ نے انہیں معاف کر دیا ہے اور ہمیں ان سے اپنی رضا کی خبر دی ہے۔ یہ ان خبروں کے علاوہ ہے جو نبی ﷺ سے مختلف طریقوں سے مروی ہیں کہ طلحہ زمین پر چلتے پھرتے شہید ہیں (۲)۔ اگر جنگ کے لیے ان کا نکلنا نافرمانی ہوتا، تو اس میں قتل ہونے سے وہ شہید نہ ہوتے۔ اسی طرح، اگر ان کا نکلنا تاویل میں غلطی یا واجب کی ادائیگی میں کوتاہی ہوتی؛ کیونکہ شہادت صرف اطاعت کے کام میں قتل ہونے سے حاصل ہوتی ہے۔ لہذا، ان کے معاملے کو اسی پر محمول کرنا ضروری ہے جو ہم نے بیان کیا ہے۔ اس کی دلیل وہ بھی ہے جو حضرت علیؓ سے صحیح اور مشہور طور پر مروی ہے کہ زبیر کا قاتل آگ میں ہے۔ اور ان کا یہ قول: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "ابن صفیہ کے قاتل کو آگ کی خوشخبری دے دو" (۳)۔ جب صورتحال ایسی ہے، تو یہ ثابت ہو گیا کہ طلحہ اور زبیر نہ تو نافرمان تھے اور نہ ہی لڑائی میں گناہگار؛ کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو نبی ﷺ طلحہ کے بارے میں "شہید" نہ فرماتے۔ اور نہ...

(۱) صحابہ کرام کو برا بھلا کہنے کی ممانعت بہت سی احادیث میں آئی ہے، جن میں سے وہ حدیث ہے جسے بخاری (۳۶۷۳) اور مسلم (۲۵۴۱) نے ابو سعید خدریؓ سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "میرے صحابہ کو برا نہ کہو، کیونکہ اگر تم میں سے کوئی احد پہاڑ کے برابر سونا بھی خرچ کرے، تو وہ ان کے ایک 'مد' (ایک پیمانہ) یا اس کے آدھے تک بھی نہیں پہنچ سکتا۔" اور اسی جلد کا صفحہ ۵/۲۶۱ اور ۳۴۸ دیکھیں۔ مصنف کی ذکر کردہ ان آیات اور احادیث کے لئے دوسرا مقام دیکھیں جن میں ان کی تعریف کی گئی ہے، اور ان لوگوں کے لئے سخت وعید ہے جو انہیں برا بھلا کہتے ہیں یا ان کی شان میں کمی کرتے ہیں۔ (۲) اسے ترمذی (۳۷۳۹) اور ابن ماجہ (۱۲۵) نے حضرت جابرؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے جسے ہم صرف الصلت کی حدیث سے جانتے ہیں۔ بعض اہل علم نے الصلت بن دینار اور صالح بن موسیٰ کی یادداشت کے حوالے سے گفتگو کی ہے۔ (۳) اسے خطیب بغدادی نے "الفصل للوصل المدرج في النقل" (۱/۱۹۰) میں زید بن اخزم کے واسطے سے حضرت علی سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: اس راوی نے، اور میرا خیال ہے کہ وہ زید بن اخزم ہے، "ابن صفیہ کے قاتل کو آگ کی خوشخبری دے دو" کو نبی ﷺ کا کلام بنا دیا، اور یہ وہم ہے؛ دراصل یہ علی بن ابی طالب کا قول ہے۔ اسے ابو سلمہ تبوذکی نے روایت کیا ہے... اور اسی طرح اسے زائدہ بن قدامہ اور شیبان نے بھی روایت کیا ہے... الخ۔ اسے حضرت علیؓ پر موقوف روایت کے طور پر احمد (۶۸۱)، ابن ابی عاصم نے "الآحاد والمثاني" (۱۹۶) اور طبرانی نے "الکبیر" (۲۴۳) میں روایت کیا ہے۔ لیکن حافظ ابن حجر نے "الفتح" (۶/۲۲۹) میں ذکر کیا ہے کہ حضرت علیؓ نے اسے نبی ﷺ تک پہنچایا (مرفوع کیا) جیسا کہ احمد اور دیگر نے زر بن حبیش کے واسطے سے حضرت علی سے صحیح سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ الخ۔ اور ہمیں یہ احمد کے پاس مرفوع روایت کے طور پر نہیں ملی۔

He informs that the killer of Al-Zubayr is in the Fire. Likewise, those who refrained from fighting are not wrong in interpretation (ta'wil), but rather God saw their effort (ijtihad) as correct. Since it was like that, it does not necessitate cursing them, declaring them disobedient, disassociating from them, or nullifying their virtues and jihad, and their great contribution in religion.

Some of them were asked about the blood shed between them, so he said: {That was a nation that has passed. It will have [the consequence of] what it earned, and you will have what you have earned. And you will not be asked about what they used to do} [Al-Baqarah: 134]. Another was asked about it and said: "Those are bloods from which God has kept my hands clean; so I will not stain my tongue with them." Meaning in caution against falling into error, and judging some of them by what would not be correct.

Ibn Furak said: Some of our companions said: The path of what happened among the companions in disputes is like the path of what happened between Joseph's brothers with Joseph, peace be upon him. Then they did not go beyond the limit of guardianship (wilayah) and prophethood; likewise, the matter is in what happened among the companions.

Al-Muhasibi said: As for the bloods, the statement about them has become problematic for us due to their differences. Al-Hasan Al-Basri was asked about their fighting, so he said: "A fight witnessed by the companions of Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him, while we were absent; they knew while we were ignorant; they gathered and we followed, and they differed and we stopped." Al-Muhasibi said: So we say as Al-Hasan said, and we know that the people were more knowledgeable about what they entered into than us, and we follow what they agreed upon, and we stop where they differed, and we do not innovate an opinion from ourselves, and we know that they made efforts (ijtihad) and intended Allah, the Mighty and Sublime, since they were not accused in the religion, and we ask Allah for success.

Allah Almighty's saying: {The believers are but brothers, so make settlement between your brothers. And fear Allah that you may receive mercy} (10)

In it are three issues: First: His saying: {The believers are but brothers} i.e., in religion and sacredness, not in lineage. That's why it is said: Brotherhood in religion is firmer

than brotherhood in lineage, for brotherhood in lineage is severed by difference in religion, while brotherhood in religion is not severed by difference in lineage. And in the Sahihayn, from Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, he said: The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said: "Do not envy one another, do not hate one another, do not spy on one another, do not..."

वह खबर देते हैं कि जुबैर का कातिल आग में है। इसी तरह जो लोग लड़ाई से अलग रहे, वे तावील (व्याख्या) में गलत नहीं थे, बल्कि अल्लाह ने उनके प्रयास (इजतिहाद) को सही देखा। और जब मामला ऐसा था, तो यह उन पर लानत भेजने, उनसे संबंध विच्छेद करने, उन्हें फासिक़ (पापी) घोषित करने, या उनके गुणों और जिहाद को शून्य करने और धर्म में उनके महान योगदान को कम करने की आवश्यकता नहीं पैदा करता।

उनमें से कुछ से उनके बीच बहने वाले खून के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: {वह एक समुदाय था जो गुजर चुका। उसके लिए वह है जो उसने कमाया, और तुम्हारे लिए वह है जो तुमने कमाया। और तुमसे उनके कार्यों के बारे में नहीं पूछा जाएगा} [अल-बकराह: 134]। किसी अन्य से भी इसके बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "ये वे खून हैं जिनसे अल्लाह ने मेरे हाथों को पाक रखा है, इसलिए मैं अपनी जुबान को उनसे नहीं रंगूंगा (अर्थात चर्चा नहीं करूँगा)।" यानी गलती में पड़ने और उनमें से कुछ पर ऐसा फैसला देने से बचने के लिए जो सही न हो।

इब्न फूरक ने कहा: हमारे कुछ साथियों का कहना है कि सहाबा (साथियों) के बीच जो विवाद हुए, उनकी मिसाल वैसी ही है जैसे यूसुफ (अलैहिस्सलाम) के भाइयों के बीच हुआ था। फिर वे विलायत और नबूवत की सीमा से बाहर नहीं निकले; इसी तरह सहाबा के बीच का मामला भी है।

अल-मुहासिबी ने कहा: जहाँ तक उन रक्तपात का सवाल है, उनके मतभेदों के कारण उन पर कुछ कहना हमारे लिए कठिन हो गया है। हसन बसरी से उनकी लड़ाई के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "ऐसी लड़ाई जिसमें मुहम्मद ﷺ के साथी मौजूद थे और हम अनुपस्थित थे; वे जानते थे और हम अज्ञानी थे; वे इकट्ठा हुए तो हमने पालन किया, और जब उनमें मतभेद हुआ तो हम रुक गए।" अल-मुहासिबी ने कहा: तो हम वही कहते हैं जो हसन ने कहा, और हम जानते हैं कि वे लोग जिस मामले में शामिल हुए, उसे हमसे बेहतर जानते थे, और हम उसका पालन करते हैं जिस पर वे सहमत हुए, और जहाँ उन्होंने मतभेद किया वहाँ रुक जाते हैं, और हम अपनी ओर से कोई नई राय नहीं बनाते, और हम जानते हैं कि उन्होंने इजतिहाद किया और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की रज़ा चाही, क्योंकि वे दीन (धर्म) में संदिग्ध नहीं थे, और हम अल्लाह से सफलता माँगते हैं।

अल्लाह तआला का वचन: {मोमिन तो आपस में भाई-भाई हैं, तो अपने दो भाइयों के बीच सुलह करा दो, और अल्लाह से डरो ताकि तुम पर रहम किया जाए} (10)

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {मोमिन तो आपस में भाई-भाई हैं} यानी दीन और पवित्रता में, वंश में नहीं। इसीलिए कहा गया है: दीन का भाईचारा वंश के भाईचारे से अधिक मजबूत है, क्योंकि वंश का भाईचारा धर्म के अंतर से टूट जाता है, जबकि दीनी भाईचारा वंश के अंतर से नहीं टूटता। और सहीहैन में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "एक-दूसरे से ईर्ष्या न करो, एक-दूसरे से द्वेष न रखो, एक-दूसरे की जासूसी न करो, और न..."

وہ خبر دیتے ہیں کہ زبیر کا قاتل آگ میں ہے۔ اسی طرح وہ جو لڑائی سے الگ رہے، وہ تاویل میں غلط نہیں تھے، بلکہ اللہ نے ان کی رائے یعنی اجتہاد کو درست پایا۔ اور جب معاملہ ایسا تھا تو یہ ان پر لعنت کرنے، ان سے برأت کے اظہار، انہیں فاسق قرار دینے، ان کے فضائل اور جہاد کو باطل کرنے اور دین میں ان کی عظیم خدمات کو ختم کرنے کا تقاضا نہیں کرتا۔

ان میں سے بعض سے ان کے درمیان بہنے والے خون کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: {یہ ایک امت تھی جو گزر چکی۔ اس کے لیے وہ ہے جو اس نے کمایا، اور تمہارے لیے وہ ہے جو تم نے کمایا۔ اور تم سے ان کے کاموں کے بارے میں سوال نہیں کیا جائے گا} [البقرہ: 134]۔ کسی دوسرے سے بھی اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "یہ وہ خون ہیں جن سے اللہ نے میرے ہاتھوں کو پاک رکھا ہے، اس لیے میں اپنی زبان کو ان سے آلودہ نہیں کروں گا۔" یعنی غلطی میں پڑنے اور ان میں سے بعض پر ایسا حکم لگانے سے بچنے کے لیے جو درست نہ ہو۔

ابن فورک نے کہا: ہمارے بعض اصحاب کا کہنا ہے کہ صحابہ کے درمیان ہونے والے تنازعات کی مثال یوسف علیہ السلام اور ان کے بھائیوں کے درمیان پیش آنے والے واقعے کی طرح ہے۔ پھر وہ ولایت اور نبوت کی حد سے باہر نہیں نکلے؛ اسی طرح صحابہ کے درمیان پیش آنے والا معاملہ بھی ہے۔

المحاسبی نے کہا: جہاں تک ان خون ریزیوں کا تعلق ہے، ان کے اختلاف کی وجہ سے ان پر کلام کرنا ہم پر مشکل ہو گیا ہے۔ حسن بصری سے ان کی لڑائی کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے

فرمایا: "وہ لڑائی تھی جس میں محمد ﷺ کے صحابہ موجود تھے اور ہم غائب تھے؛ وہ جانتے تھے اور ہم جاہل تھے؛ وہ جمع ہوئے تو ہم نے پیروی کی، اور جب انہوں نے اختلاف کیا تو ہم رک گئے۔" المحاسبی نے کہا: پس ہم وہی کہتے ہیں جو حسن نے کہا، اور ہم جانتے ہیں کہ وہ لوگ جس معاملے میں داخل ہوئے اسے ہم سے زیادہ جانتے تھے، اور ہم اس کی پیروی کرتے ہیں جس پر وہ متفق ہوئے، اور جہاں انہوں نے اختلاف کیا وہاں رک جاتے ہیں، اور ہم اپنی طرف سے کوئی نئی رائے ایجاد نہیں کرتے، اور ہم جانتے ہیں کہ انہوں نے اجتہاد کیا اور اللہ عزوجل کی رضا چاہی، کیونکہ وہ دین میں متہم (مشکوک) نہیں تھے، اور ہم اللہ سے توفیق مانگتے ہیں۔

اللہ تعالی کا قول: {مؤمن تو آپس میں بھائی بھائی ہیں، تو اپنے دو بھائیوں کے درمیان صلح کرا دو، اور اللہ سے ڈرو تاکہ تم پر رحم کیا جائے} (10)

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ کا فرمان: {مؤمن تو آپس میں بھائی بھائی ہیں} یعنی دین اور احترام میں، نسب میں نہیں۔ اسی لیے کہا گیا ہے: دین کی بھائی چارگی نسب کی بھائی چارگی سے زیادہ پختہ ہے، کیونکہ نسب کا بھائی چارہ دین کے اختلاف سے کٹ جاتا ہے، جبکہ دینی بھائی چارہ نسب کے اختلاف سے نہیں کٹتا۔ اور صحیحین میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک دوسرے سے حسد نہ کرو، ایک دوسرے سے بغض نہ رکھو، ایک دوسرے کی جاسوسی نہ کرو، اور نہ..."

...do not spy on one another, and do not practice 'Najash' (artificially inflating prices), and be servants of Allah, brothers."(1). In another narration: "Do not envy one another, do not practice 'Najash', do not hate one another, do not turn your backs on each other, and do not undersell one another, and be servants of Allah, brothers. A Muslim is the brother of a Muslim; he does not wrong him, he does not fail him, and he does not despise him. Piety is here" - pointing to his chest three times - "It is enough evil for a person to despise his Muslim brother. Everything of a Muslim is sacred to another Muslim: his blood, his property, and his honor." Narration of Muslim(2).

In sources other than the Sahihayn (Bukhari and Muslim), on the authority of Abu Hurayrah; the Prophet (peace be upon him) said: "A Muslim is the brother of a Muslim; he does not wrong him, nor does he find fault with him, nor does he fail him. He should not build his house taller than his brother's such that he blocks the wind from him except with his permission. Nor should he harm him with the aroma of his cooking pot unless he gives him a scoop of it. Nor should he buy fruit for his children and let them go out with it to his neighbor's children and not give them any." Then the Prophet (peace be upon him) said: "Preserve [these duties], for only a few among you will preserve them."(3).

Second: Allah's saying: {So make peace between your brothers} meaning: between any two Muslims who have quarreled(4). It was said: between the Aws and the Khazraj, as mentioned before(5). Abu Ali said: By 'the two brothers', He meant the two groups; because the dual form is used, but the meaning is plurality; as in Allah's saying: {Nay, both His hands are spread out} [Al-Ma'idah: 64]. Abu Ubaydah said: meaning: make peace between every two brothers, and it follows...

(1) Sahih Al-Bukhari (6066), and Sahih Muslim, the wording is his (2563): (30), and it is also with Ahmad (7858), and the meaning of 'do not spy' will come in the interpretation of Allah's saying: {And do not spy}. (2) Sahih Muslim (2564): (32), and it is also with Ahmad (7727). 'Najsh' is to praise a commodity to promote it, or to increase its price while not intending to buy it so that someone else falls for it. Al-Nihayah (Najsh). A part of it was previously mentioned in 14/389. (3) Reported by Al-Tha'labi as in Al-Kafi Al-Shaf in the extraction of the Hadiths of Al-Kashshaf p. 156 on the authority of Abu Hurayrah. Ibn Hajar said: Its chain of narration is weak. Al-Qutar is the smell of the cooking pot and grilling and the like. Al-Nihayah (Qatr). (4) Al-Wasit

4/154. (5) In the first issue of the previous verse. (6) Al-Hujjah by Abu Ali 6/209, and he said: His saying: {Nay, both His hands are spread out} means rather His blessings, and these blessings are not just two; rather the blessings of this world and the blessings of the Hereafter are intended.

सूरा अल-हुजुरात: आयत 10 | 384

...एक-दूसरे की टोह में न रहो, और न ही 'नजश' (कीमतें कृत्रिम रूप से बढ़ाना) करो, और अल्लाह के बंदे, भाई-भाई बन जाओ।" (1)। एक अन्य रिवायत में है: "एक-दूसरे से ईर्ष्या न करो, 'नजश' न करो, एक-दूसरे से नफ़रत न करो, एक-दूसरे से पीठ न फेरो, और एक-दूसरे के सौदे पर सौदा न करो, और अल्लाह के बंदे, भाई-भाई बन जाओ। एक मुस्लिम दूसरे मुस्लिम का भाई है; वह उस पर ज़ुल्म नहीं करता, उसे असहाय नहीं छोड़ता और उसे हिकारत की नज़र से नहीं देखता। तक़वा (परहेजगारी) यहाँ है" - तीन बार अपने सीने की ओर इशारा करते हुए - "किसी व्यक्ति के लिए इतना ही बुरा काफी है कि वह अपने मुस्लिम भाई को हिकारत की नज़र से देखे। एक मुस्लिम का सब कुछ दूसरे मुस्लिम के लिए हराम (पवित्र) है: उसका खून, उसकी संपत्ति और उसका सम्मान।" मुस्लिम के शब्द (2)।

'सहीहैन' (बुखारी और मुस्लिम) के अलावा अन्य स्रोतों में अबू हुरैरा से रिवायत है; नबी ﷺ ने फरमाया: "मुस्लिम मुस्लिम का भाई है, न वह उस पर ज़ुल्म करता है, न उसकी बुराई करता है, न उसे असहाय छोड़ता है, और न ही अपनी इमारत को उसके ऊपर इतना ऊंचा करता है कि उसकी हवा रोक दे सिवाय उसकी अनुमति के। और न ही उसे अपनी हांडी की महक से परेशान करता है, सिवाय इसके कि वह उसे एक कड़छी दे दे। और न ही अपने बच्चों के लिए फल खरीदता है कि वे उसे लेकर अपने पड़ोसी के बच्चों के पास बाहर निकलें और उनमें से उन्हें न खिलाएं।" फिर नबी ﷺ ने फरमाया: "इन बातों का ध्यान रखो, और तुममें से बहुत कम लोग ही इनका ध्यान रखेंगे।" (3)।

दूसरा: अल्लाह का कथन: {तो अपने भाइयों के बीच सुलह करा दो} यानी: किसी भी दो मुसलमानों के बीच जो झगड़ पड़े हों (4)। और कहा गया है: 'औस' और 'ख़ज़रज' के बीच, जैसा कि पहले बताया गया है (5)। अबू अली ने कहा: 'दो भाइयों' से उनका तात्पर्य दो समूहों से था; क्योंकि द्विवचन शब्द का प्रयोग हुआ है, लेकिन अर्थ बहुवचन है; जैसा कि अल्लाह का कथन है: {बल्कि उसके दोनों हाथ खुले हुए हैं} [अल-माइदा: 64]। अबू उबैदा ने कहा: यानी: हर दो भाइयों के बीच सुलह करा दो, तो यह आता है...

(1) सहीह अल-बुखारी (6066), और सहीह मुस्लिम, शब्द उसके हैं (2563): (30), और यह अहमद (7858) के पास भी है, और 'टोह न लो' का अर्थ अल्लाह के कथन: {और जासूसी न करो} की व्याख्या में आएगा। (2) सहीह मुस्लिम (2564): (32), और यह अहमद (7727) के पास भी है।

'नजश' किसी वस्तु की प्रशंसा करना है ताकि वह बिक जाए, या उसकी कीमत बढ़ाना है जबकि उसे खरीदने का इरादा न हो ताकि कोई दूसरा उसमें फंस जाए। अन-निहाया (नजश)। इसका एक हिस्सा पहले 14/389 में आ चुका है। (3) इसे अल-थलाबी ने अल-काफी अल-शाफ में अल-कशाफ की हदीसों के निष्कर्षण में पृष्ठ 156 पर अबू हुरैरा से उद्धृत किया है। इब्न हजर ने कहा: इसकी सनद (रिवायत की श्रृंखला) कमजोर है। 'कुतार' हांडी और कबाब आदि की खुशबू है। अन-निहाया (क़त्र)। (4) अल-वसीत 4/154। (5) पिछली आयत के पहले मसले में। (6) अबू अली द्वारा अल-हुज्जह 6/209, और उन्होंने कहा: उनका कथन: {बल्कि उसके दोनों हाथ खुले हुए हैं} का अर्थ है बल्कि उनकी नेमतें (वरदान), और ये नेमतें सिर्फ दो नहीं हैं, बल्कि दुनिया की नेमतें और आख़िरत की नेमतें मुराद हैं।

...ٹوہ میں نہ رہو، اور نہ ہی 'نجش' (مصنوعی طور پر قیمتیں بڑھانا) کرو، اور اللہ کے بندے بھائی بھائی بن جاؤ" (۱)۔ اور ایک روایت میں ہے: "ایک دوسرے سے حسد نہ کرو، اور نہ نجش کرو، اور نہ ایک دوسرے سے بغض رکھو، اور نہ ایک دوسرے سے پیٹھ پھیرو، اور نہ ہی تم میں سے کوئی دوسرے کے سودے پر سودا کرے، اور اللہ کے بندے بھائی بھائی بن جاؤ۔ مسلمان مسلمان کا بھائی ہے؛ وہ اس پر ظلم نہیں کرتا، اسے بے یار و مددگار نہیں چھوڑتا اور اسے حقیر نہیں سمجھتا۔ تقویٰ یہاں ہے" - تین بار اپنے سینے کی طرف اشارہ کرتے ہوئے - "کسی شخص کے لیے اتنی ہی برائی کافی ہے کہ وہ اپنے مسلمان بھائی کو حقیر سمجھے۔ ایک مسلمان کا سب کچھ دوسرے مسلمان پر حرام (مقدس) ہے: اس کا خون، اس کا مال اور اس کی عزت۔" الفاظِ مسلم (۲)۔

اور 'صحیحین' کے علاوہ میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے؛ نبی ﷺ نے فرمایا: "مسلمان مسلمان کا بھائی ہے، نہ وہ اس پر ظلم کرتا ہے، نہ اس کی عیب جوئی کرتا ہے، نہ اسے بے یار و مددگار چھوڑتا ہے، اور نہ ہی اپنی عمارت کو اس کے مقابلے میں اتنا بلند کرتا ہے کہ اس کی ہوا روک دے سوائے اس کی اجازت کے۔ اور نہ ہی اسے اپنی ہنڈیا کی خوشبو سے تکلیف دیتا ہے سوائے اس کے کہ وہ اسے ایک چمچہ دے دے۔ اور نہ ہی اپنے بچوں کے لیے پھل خریدتا ہے کہ وہ اسے لے کر اپنے پڑوسی کے بچوں کے پاس باہر نکلیں اور انہیں اس میں سے کچھ نہ کھلائیں۔" پھر نبی ﷺ نے فرمایا: "ان باتوں کی حفاظت کرو، اور تم میں سے بہت کم ہی ان کی حفاظت کریں گے" (۳)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾ یعنی: ہر دو مسلمانوں کے درمیان جو آپس میں جھگڑ پڑے ہوں (۴)۔ اور کہا گیا: اوس اور خزرج کے درمیان، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے

(۵)۔ ابو علی نے کہا: 'دو بھائیوں' سے مراد دو گروہ ہیں؛ کیونکہ تثنیہ کا لفظ بولا گیا ہے، اور مراد کثرت (جمع) ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ﴾ [المائدہ: ۶۴]۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: یعنی: ہر دو بھائیوں کے درمیان صلح کرا دو، تو یہ آنے والا ہے...

(۱) صحیح البخاری (۶۰۶۶)، اور صحیح مسلم اور الفاظ اسی کے ہیں (۲۵۶۳) : (۳۰)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۷۸۵۸)، اور "ٹوہ نہ لگاؤ" کا معنی اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿وَلَا تَجَسَّسُوا﴾ کی تفسیر میں آئے گا۔ (۲) صحیح مسلم (۲۵۶۴) : (۳۲)، اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (۷۷۲۷)۔ اور 'نجش' یہ ہے کہ سامان کی تعریف کی جائے تاکہ وہ بک جائے، یا اس کی قیمت میں اضافہ کیا جائے جبکہ اسے خریدنے کا ارادہ نہ ہو تاکہ کوئی دوسرا اس میں پھنس جائے۔ 'النہایہ' (نجش)۔ اور اس کا ایک حصہ ۳۸۹/۱۴ میں گزر چکا ہے۔ (۳) اسے ثعلبی نے جیسا کہ 'الکافی الشاف فی تخریج احادیث الکشاف' ص ۱۵۶ میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے کہا: اس کی سند ضعیف ہے۔ اور 'قتار' ہنڈیا اور کباب وغیرہ کی خوشبو کو کہتے ہیں۔ 'النہایہ' (قتر)۔ (۴) الوسیط ۴ / ۱۵۴ ۔ (۵) پچھلی آیت کے پہلے مسئلے میں۔ (۶) ابو علی کی 'الحجہ' ۶ / ۲۰۹، اور انہوں نے کہا: ان کا قول: ﴿بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ﴾ سے مراد بلکہ اس کی نعمتیں ہیں، اور یہ نعمتیں محض دو نہیں ہیں، بلکہ اس سے دنیا کی نعمتیں اور آخرت کی نعمتیں مراد ہیں۔

385 Surah Al-Hujurat: Verses 10 - 11

...by all. Ibn Sirin, Nasr bin Asim, Abu al-Aliyah, al-Jahdari, and Yaqub recited it as: "bayna ikhwatikum" (between your brothers) with the 'ta' in the plural form (1). Al-Hasan recited it as: "ikhwanikum" (2). The rest recited it as: "akhawaykum" (between your two brothers) with the 'ya' in the dual form.

Third: In this verse and the one preceding it, there is evidence that rebellion (al-baghi) does not remove the name of faith (iman); because Allah Almighty called them believing brothers even though they were rebels. Al-Harith al-A'war said: Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) - who is a leader to be followed - was asked about fighting the rebels among the people of Al-Jamal and Siffin: Are they polytheists? He said: No, they fled from polytheism. It was said to him (3): Are they hypocrites? He said: No, because hypocrites only remember Allah a little. It was said to him: Then what is their state? He said: Our brothers who rebelled against us (4).

The words of the Almighty: {O you who have believed, let not a people ridicule [another] people; perhaps they may be better than them; nor let women ridicule [other] women; perhaps they may be better than them. And do not insult one another and do not call each other by [offensive] nicknames. Wretched is the name of disobedience after [one has] faith. And whoever does not repent - then it is those who are the wrongdoers. 11}

The words of the Almighty: {O you who have believed, let not a people ridicule [another] people; perhaps they may be better than them; nor let women ridicule [other] women; perhaps they may be better than them.} There are four issues concerning this:

First: The words of the Almighty: {O you who have believed, let not a people ridicule [another] people; perhaps they may be better than them.} It is said: with Allah. And it is said: "better than them" meaning in belief and more sound inwardly (5). Ridicule (as-sukhriyah) means mockery. I ridiculed (sakhirtu) him, I ridicule (askharu) him ridicule (sakharan) with 'fatha' on the 'kha', and 'maskharan' and 'sukhran' with 'damma' on the 'sin'. Abu Zaid narrated: 'sakhirtu bihi' (I ridiculed at him) (6), which is the lesser of the two linguistic usages. Al-Akhfash said: 'sakhirtu minhu' (I ridiculed him) and 'sakhirtu bihi' (I ridiculed at him).

(1) The recitation of Yaqub - who is one of the ten - in Al-Nashr 2/376, and Ibn Al-Jawzi mentioned it from Abu Al-Aliyah in Zad Al-Masir 7/464. (2) Al-Muhtasib 2/278, and it is

an anomalous (shadh) recitation. (3) The word: 'to him' is not in (m). (4) Tafsir al-Baghawi 4/213, and it was narrated by Ibn Abi Shaybah 15/256, and al-Bayhaqi 8/173 on the authority of Abu al-Bakhtari. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/332. (6) After it in (z): "and I laughed at him and mocked him".

पृष्ठ ३८५ सूरह अल-हुजुरात: आयत १० - ११

...सबके द्वारा। इब्न सीरीन, नसर बिन आसिम, अबू अल-आलिया, अल-जहदरी और याकूब ने इसे इस प्रकार पढ़ा है: "बयना इख्वतिकुम" (तुम्हारे भाइयों के बीच) बहुवचन रूप में 'ता' के साथ (१)। अल-हसन ने पढ़ा: "इख्वानिकुम" (२)। बाकी लोगों ने पढ़ा: "अखवयकुम" (तुम्हारे दो भाइयों के बीच) द्विवचन रूप में 'या' के साथ।

तीसरा: इस आयत और इससे पहले वाली आयत में इस बात का प्रमाण है कि विद्रोह (बग़ी) ईमान (ईमान) के नाम को समाप्त नहीं करता; क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें बागी होने के बावजूद मोमिन भाई कहा है। अल-हारिस अल-अव्वर ने कहा: अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) - जो एक आदर्श हैं - से ऊंट की लड़ाई (अल-जमल) और सिफ्फीन के लोगों के बीच बागियों से लड़ने के बारे में पूछा गया: क्या वे मुशरिक (बहुदेववादी) हैं? उन्होंने कहा: नहीं, वे शिर्क से भागे हैं। उनसे कहा गया (३): क्या वे मुनाफ़िक़ (पाखंडी) हैं? उन्होंने कहा: नहीं, क्योंकि मुनाफ़िक़ अल्लाह को बहुत कम याद करते हैं। उनसे पूछा गया: फिर उनकी स्थिति क्या है? उन्होंने कहा: हमारे भाई जिन्होंने हमारे खिलाफ विद्रोह किया (४)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान लाने वालो! कोई कौम किसी कौम का मज़ाक न उड़ाए, मुमकिन है कि वे उनसे बेहतर हों, और न औरतें दूसरी औरतों का मज़ाक उड़ाएँ, मुमकिन है कि वे उनसे बेहतर हों। और अपने लोगों को ताना न मारो और न एक-दूसरे को (बुरे) नामों से पुकारो। ईमान लाने के बाद गुनाह का नाम ही बुरा है। और जो तौबा न करे, तो ऐसे ही लोग अत्याचारी हैं। ११}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान लाने वालो! कोई कौम किसी कौम का मज़ाक न उड़ाए, मुमकिन है कि वे उनसे बेहतर हों, और न औरतें दूसरी औरतों का मज़ाक उड़ाएँ, मुमकिन है कि वे उनसे बेहतर हों।} इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान लाने वालो! कोई कौम किसी कौम का मज़ाक न उड़ाए, मुमकिन है कि वे उनसे बेहतर हों।} कहा गया: अल्लाह के नज़दीक। और कहा गया: "उनसे बेहतर" यानी विश्वास में और आंतरिक रूप से अधिक शुद्ध (५)। मज़ाक (अल-सुख़्रियाह) का अर्थ है उपहास। 'सख़िर्तु मिन्हु' (मैंने उसका मज़ाक उड़ाया), 'असख़रु सख़रन' (मैं मज़ाक उड़ाता हूँ), 'मसख़रन' और 'सुख़रन'। अबू ज़ैद ने वर्णन किया: 'सख़िर्तु बिही' (६), जो कि दो भाषाई प्रयोगों में से कमतर है। अल-अख्फश ने कहा: 'सख़िर्तु मिन्हु' और 'सख़िर्तु बिही'।

(१) याकूब का क़िरात - जो दस में से एक है - अल-नश्र २/३७६ में, और इब्न अल-जौज़ी ने इसे जाद अल-मसीर ७/४६४ में अबू अल-आलिया से उद्धृत किया है। (२) अल-मुहतासिब २/२७८, और यह एक शाज़ (दुर्लभ/अनियमित) क़िरात है। (३) शब्द: 'उससे' (m) में नहीं है। (४) तफ़सीर अल-बगवी ४/२१३, और इसे इब्न अबी शायबा १५/२५६ और अल-बैहकी ८/१७३ ने अबू अल-बख्तरी के अधिकार से निकाला है। (५) अल-नुकात व अल-उयून ५/३३२। (६) इसके बाद (ज़) में है: "और मैं उस पर हंसा और उसका मज़ाक उड़ाया"।

صفحہ ۳۸۵ سورۃ الحجرات: آیات ۱۰ - ۱۱

...سب پر۔ ابن سیرین، نصر بن عاصم، ابو العالیہ، الجحدری اور یعقوب نے اسے یوں پڑھا ہے: «بَيْنَ إِخْوَتِكُمْ» جمع کے صیغے میں 'تا' کے ساتھ (۱)۔ حسن بصری نے پڑھا: «إِخْوَانِكُمْ» (۲)۔ باقی قرآء نے پڑھا: «أَخَوَيْكُمْ» تثنیہ کے صیغے میں 'یا' کے ساتھ۔

تیسری بات: اس آیت اور اس سے پہلی آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ بغاوت ایمان کا نام زائل نہیں کرتی؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں باغی ہونے کے باوجود مومن بھائی کہا ہے۔ حارث الاعور کہتے ہیں: حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے - جو کہ ایک نمونہ عمل ہیں - اہل جمل اور صفین میں سے باغیوں کے خلاف لڑائی کے بارے میں پوچھا گیا: کیا وہ مشرک ہیں؟ آپ نے فرمایا: نہیں، وہ شرک سے بھاگے ہیں۔ ان سے کہا گیا (۳): کیا وہ منافق ہیں؟ فرمایا: نہیں، کیونکہ منافق اللہ کو بہت کم یاد کرتے ہیں۔ ان سے پوچھا گیا: پھر ان کا کیا حال ہے؟ آپ نے فرمایا: ہمارے بھائی ہیں جنہوں نے ہمارے خلاف بغاوت کی (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے لوگو جو ایمان لائے ہو! نہ مرد دوسرے مردوں کا مذاق اڑائیں، ہو سکتا ہے کہ وہ ان سے بہتر ہوں، اور نہ عورتیں دوسری عورتوں کا مذاق اڑائیں، ہو سکتا ہے کہ وہ ان سے بہتر ہوں۔ اور ایک دوسرے کو طعنے نہ دیا کرو اور نہ ایک دوسرے کو برے القاب سے پکارو۔ ایمان لانے کے بعد گناہ کا نام بہت برا ہے۔ اور جو توبہ نہ کریں، تو وہی لوگ ظالم ہیں۔ ۱۱﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اے لوگو جو ایمان لائے ہو! نہ مرد دوسرے مردوں کا مذاق اڑائیں، ہو سکتا ہے کہ وہ ان سے بہتر ہوں، اور نہ عورتیں دوسری عورتوں کا مذاق اڑائیں، ہو سکتا ہے کہ وہ ان سے بہتر ہوں۔﴾ اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے لوگو جو ایمان لائے ہو! نہ مرد دوسرے مردوں کا مذاق اڑائیں، ہو سکتا ہے کہ وہ ان سے بہتر ہوں۔﴾ کہا گیا: اللہ کے نزدیک۔ اور کہا گیا: «خَيْرًا مِّنْهُمْ» یعنی عقیدے میں اور اندرونی طور پر زیادہ پاک (٥)۔ 'السخریۃ' کا مطلب ہے استہزاء (مذاق اڑانا)۔ 'سَخِرتُ منه أسْخَرُ سَخَرًا' 'خا' کی زبر کے ساتھ، اور 'مَسْخَرًا' اور 'سُخْرًا' 'سین' کے پیش کے ساتھ۔ ابو زید نے روایت کیا ہے: 'سَخِرت به' (٦)، اور یہ دو لغتوں میں سے کمزور تر ہے۔ الاخفش نے کہا: 'سَخِرتُ منه' اور 'سَخِرتُ به'۔

(١) یعقوب کی قرأت - جو کہ دس قرآء میں سے ایک ہیں - النشر ٢/ ٣٧٦ میں، اور ابن الجوزی نے اسے زاد المسیر ٧/ ٤٦٤ میں ابو العالیہ سے ذکر کیا ہے۔ (٢) المحتسب ٢/ ٢٧٨، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے۔ (٣) لفظ: 'لہ' (اس سے)، (م) میں نہیں ہے۔ (٤) تفسیر البغوی ٤/ ٢١٣، اور اسے ابن ابی شیبہ ١٥/ ٢٥٦، اور بیہقی ٨/ ١٧٣ نے ابو البختری سے روایت کیا ہے۔ (٥) النکت والعیون ٥/ ٣٣٢۔ (٦) اس کے بعد (ظ) میں ہے: "اور میں اس پر ہنسا اور اس کا مذاق اڑایا"۔

Surah Al-Hujurat: Verse 11 386 "I laughed at him and I was laughed at because of him, and I mocked him and I was mocked because of him; all of this is said." (1) The nouns are 'al-sukhriyyah', 'al-sukhriyy', and 'al-sikhriyy' (2); and both readings were recited for the saying of the Almighty: "that some of them may take others in service (sukhriyya)" [Az-Zukhruf: 32], and it has been mentioned before (3). And so-and-so is 'sukhrah': he is subjected to work. It is said: a servant of 'sukhrah', and a man of 'sukhrah' also: he is mocked. And 'sakharah' - with a fatha on the kha - mocks people. The second point: They differed regarding the reason for its revelation. Ibn Abbas said: It was revealed regarding Thabit ibn Qays ibn Shammas, who had deafness in his ear. When people preceded him to the Prophet's ﷺ gathering, they would make space for him when he arrived so he could sit next to him to hear what he was saying. One day, he arrived having missed a rak'ah of the Fajr prayer with the Prophet ﷺ. When the Prophet ﷺ finished, his companions took their seats around him; each man settled firmly in his place (4), and clung to it (5), so that hardly anyone would make space for another, until a man might remain unable to find a seat and remain standing. When Thabit finished praying, he stepped over people's necks saying: "Make room, make room!" So they made room for him until he reached the Prophet ﷺ, and between him and the Prophet was a man. He said to him: "Make room." The man replied: "You have found a place, so sit down." Thabit sat behind him angrily, then said: "Who is this?" He said: "So-and-so." Thabit said: "Son of so-and-so!" shaming him by it, referring to a mother of his from the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah). The man felt ashamed, and so it was revealed (6). And Al-Dahhak said: It was revealed regarding the delegation of Banu Tamim mentioned at the beginning of the Surah (7) who mocked the poor companions, such as Ammar, Khabbab, Ibn Fuhayrah, Bilal, Suhayb, and Salman.

---

(1) The word "that" is from (Z) and al-Sihah (S-Kh-R), and what will follow from it. (2) In (Z) and (M): The name is al-sukhriyyah and al-sikhriyy. (3) Page 37 of this volume. (4) Meaning: he stuck to it and remained constantly in it. See Lisan al-Arab (R-B-D). (5) Meaning: each of them adhered to his seat. (6) Tafsir al-Baghawi 4/214; al-Wahidi cited it in Asbab al-Nuzul p. 415 in brief without attribution. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shafi, checking the hadiths of Al-Kashshaf p. 157: Al-Tha’labi mentioned it and those who followed him from Ibn Abbas without a chain of narration. (7) In the first issue of each of the first and second verses.

सूरह अल-हुजरात: आयत 11 386 "मैं उस पर हँसा और मुझ पर उसकी वजह से हँसा गया, और मैंने उसका उपहास किया और मेरा उसकी वजह से उपहास किया गया; यह सब कहा जाता है।" (1) संज्ञाएँ'अल-सुख्रिय्यह', 'अल-सुख्रिय्य', और 'अल-सिख्रिय्य' (2) हैं; और सर्वशक्तिमान के इस कथन के लिए दोनों पाठ पढ़े गए हैं: "ताकि उनमें से कुछ दूसरों को सेवा (सुख्रिय्या) में लगा सकें" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 32], और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (3)। और फलां व्यक्ति 'सुख्रह' है: उसे काम में लगाया जाता है। कहा जाता है: 'सुख्रह' का सेवक, और 'सुख्रह' का आदमी भी: उसका उपहास किया जाता है। और 'सखरह' - 'खा' पर ज़बर (फतह) के साथ - लोगों का उपहास करता है। दूसरा बिंदु: इसके अवतरण (नुज़ूल) के कारण के बारे में मतभेद है। इब्न अब्बास ने कहा: यह साबित बिन कैस बिन शम्मास के बारे में उतरी थी, जिनके कान में बहरापन था। जब लोग पैगंबर ﷺ की सभा में उनसे पहले पहुँच जाते, तो उनके आने पर वे उनके लिए जगह बना देते थे ताकि वे उनके पास बैठकर उनकी बातें सुन सकें। एक दिन, वे आए जबकि पैगंबर ﷺ के साथ फज्र की नमाज़ की एक रकात उनकी छूट गई थी। जब पैगंबर ﷺ फारिग हुए, तो उनके साथियों ने उनके इर्द-गिर्द अपनी जगहें ले लीं; उनमें से हर आदमी अपनी जगह पर जम गया (4), और उससे चिपक गया (5), यहाँ तक कि शायद ही कोई किसी के लिए जगह बनाता, यहाँ तक कि एक आदमी को बैठने की जगह नहीं मिलती और वह खड़ा ही रहता। जब साबित नमाज़ से फारिग हुए, तो वे लोगों की गर्दनों को फांदते हुए यह कहते हुए आगे बढ़े: "जगह दो, जगह दो!" तो उन्होंने उनके लिए जगह बना दी यहाँ तक कि वे पैगंबर ﷺ तक पहुँच गए, और उनके और पैगंबर के बीच एक आदमी था। उन्होंने उससे कहा: "जगह दो।" उस आदमी ने कहा: "तुम्हें बैठने की जगह मिल गई है, तो बैठ जाओ।" साबित गुस्से में उनके पीछे बैठ गए, फिर पूछा: "यह कौन है?" उसने कहा: "फलां।" साबित ने कहा: "फलां औरत का बेटा!" उसे शर्मिंदा करते हुए, यानी जाहिलियत के दौर की उसकी एक माँ का नाम लेकर। वह आदमी शर्मिंदा हो गया, और तब यह आयत उतरी (6)। और अल-दह्हाक ने कहा: यह बनी तमीम के प्रतिनिधिमंडल के बारे में उतरी थी जिसका उल्लेख सूरह की शुरुआत में किया गया है (7) जिन्होंने गरीब सहाबा, जैसे अम्मार, खब्बाब, इब्न फुहैरा, बिलाल, सुहैब और सलमान का मजाक उड़ाया था।

---

(1) शब्द "वह" (ज़) और अल-सिहाह (स-ख-र) से है, और जो इसके बाद आएगा। (2) (ज़) और (म) में: नाम 'अल-सुख्रिय्यह' और 'अल-सिख्रिय्य' है। (3) इस भाग का पृष्ठ 37। (4) अर्थात: वह उससे चिपक गया और वहीं जमा रहा। 'लिसान अल-अरब' (र-ब-द) देखें। (5) अर्थात: उनमें से प्रत्येक

अपनी जगह पर बना रहा। (6) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/214; अल-वाहिदी ने इसे अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 415 में बिना किसी संदर्भ के संक्षेप में उद्धृत किया है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफी (तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ) पृ. 157 में कहा: अल-थालाबी और उनके अनुयायियों ने इसे इब्न अब्बास से बिना किसी सनद (श्रृंखला) के वर्णित किया है। (7) पहली और दूसरी दोनों आयतों के पहले मुद्दे में।

سورة الحجرات: آیت ۱۱ ۳۸۶ "میں اس پر ہنسا اور مجھ پر اس کی وجہ سے ہنسا گیا، اور میں نے اس کا مذاق اڑایا اور میرا اس کی وجہ سے مذاق اڑایا گیا؛ یہ سب کہا جاتا ہے۔"(۱)۔ اور اسم 'السُّخْرية'، 'السُّخْرِيّ' اور 'السِّخْرِيّ' (۲) ہیں؛ اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے لیے دونوں قراتیں پڑھی گئی ہیں: ﴿لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا﴾ [الزخرف: ۳۲] اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۳)۔ اور فلاں 'سُخْرَة' ہے: اسے کام میں لگایا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'خادم سُخْرَة'، اور 'رجل سُخْرَة' بھی: اس کا مذاق اڑایا جاتا ہے۔ اور 'سَخَرَة' - خا کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - لوگوں کا مذاق اڑاتا ہے۔ دوسری بات: اس کے نزول کے سبب میں اختلاف ہے، پس ابن عباس نے کہا: یہ ثابت بن قیس بن شماس کے بارے میں نازل ہوئی جن کے کان میں بوجھ (بہرہ پن) تھا، پس جب لوگ نبی ﷺ کی مجلس میں ان سے پہلے پہنچ جاتے، تو ان کے آنے پر ان کے لیے جگہ کشادہ کر دیتے یہاں تک کہ وہ آپ ﷺ کے پہلو میں بیٹھ جاتے تاکہ جو آپ فرما رہے ہیں اسے سن سکیں، پس وہ ایک دن آئے جب کہ ان کی نبی ﷺ کے ساتھ فجر کی نماز کی ایک رکعت فوت ہو چکی تھی، پس جب نبی ﷺ فارغ ہوئے تو آپ کے صحابہ نے آپ کے پاس اپنی نشستیں سنبھال لیں؛ پس ان میں سے ہر شخص اپنی جگہ پر جم کر بیٹھ گیا(۴)، اور اس سے چمٹ گیا(۵)، پس قریب نہ تھا کہ کوئی کسی کے لیے جگہ کشادہ کرے یہاں تک کہ آدمی باقی رہ جاتا جسے جگہ نہ ملتی تو وہ کھڑا رہتا۔ پس جب ثابت نماز سے فارغ ہوئے، تو وہ لوگوں کی گردنیں پھلانگتے ہوئے یہ کہتے ہوئے چلے: جگہ دو جگہ دو، تو انہوں نے ان کے لیے جگہ بنا دی یہاں تک کہ وہ نبی ﷺ تک پہنچ گئے اور ان کے اور آپ ﷺ کے درمیان ایک آدمی تھا تو انہوں نے اس سے کہا: جگہ دو۔ تو اس آدمی نے ان سے کہا: تمہیں جگہ مل گئی ہے پس بیٹھ جاؤ۔ تو ثابت غصے کی حالت میں اس کے پیچھے بیٹھ گئے، پھر پوچھا: یہ کون ہے؟ اس نے کہا: فلاں، تو ثابت نے کہا: فلاں عورت کا بیٹا! اسے اس کے

ذریعے عار دلائی، یعنی جاہلیت میں اس کی ایک ماں کی طرف اشارہ کیا، پس وہ آدمی شرما گیا، تو یہ آیت نازل ہوئی(۶)۔ اور ضحاک نے کہا: یہ بنی تمیم کے اس وفد کے بارے میں نازل ہوئی جس کا ذکر سورت کے شروع میں گزر چکا ہے(۷) جنہوں نے غریب صحابہ، جیسے عمار، خباب، ابن فہیرہ، بلال، صہیب اور سلمان کا مذاق اڑایا تھا۔

---

(۱) لفظ: 'ذلک'، (ظ) اور الصحاح (سخر) سے ہے، اور جو اس میں سے آگے آئے گا۔ (۲) (ظ) اور (م) میں: اور اسم 'السخرية' اور 'السخري' ہے۔ (۳) اس پارے کا ص ۳۷۔ (۴) یعنی: اس سے چمٹ گیا اور وہیں مقیم ہو گیا۔ لسان العرب (ربض) دیکھیں۔ (۵) یعنی: ان میں سے ہر ایک اپنی جگہ پر رہا۔ (۶) تفسیر البغوی ۴/ ۲۱۴، اور اسے واحدی نے اسباب النزول ص ۴۱۵ میں بغیر کسی نسبت کے مختصراً ذکر کیا ہے۔ حافظ ابن حجر نے الکافی الشافی (تخریج احادیث الکشاف) ص ۱۵۷ میں کہا: اسے ثعلبی اور ان کے متبعین نے ابن عباس سے بغیر سند کے ذکر کیا ہے۔ (۷) پہلی اور دوسری دونوں آیتوں کے پہلے مسئلے میں۔

387 Surah Al-Hujurat: Ayah 11 ...and Salim, the freed slave of Abu Hudhayfah, and others, because they saw the wretchedness of their condition; so it was revealed regarding those among them who believed (1). Mujahid said: It refers to the rich mocking the poor (2). Ibn Zaid said: Let not one whose sins Allah has concealed mock one whose sins Allah has exposed; for perhaps exposing his sins in this world is better for him in the Hereafter (3). It was also said: It was revealed concerning Ikrimah bin Abu Jahl when he came to Medina as a Muslim. When the Muslims saw him, they would say: "Son of the Pharaoh of this nation." He complained about this to the Messenger of Allah (peace be upon him), and so it was revealed (4). In short, no one should dare to mock someone they disdain when seeing them in a wretched state, or with a physical ailment, or unrefined in speech. Perhaps they have a more sincere conscience and a purer heart (5) than the one who is opposite to them in quality. Thus, one wrongs themselves by belittling someone whom Allah has honored, and mocking someone whom Allah has magnified. The predecessors' extreme caution and protection from this reached such a point that Amr bin Shurahbil said: "If I saw a man suckling a goat and I laughed at him, I would fear that I might do exactly what he did" (6). And from Abdullah bin Mas'ud: "Trial is tied to speech; if I were to mock a dog, I would fear being transformed into a dog" (7). And the word "Qawm" (people) in the language refers specifically to males. Zuhair said: "I do not know, and soon I think I shall know, whether the people of Al-Hisn are men or women" (8). They were called "Qawm" because they stand (yaqumuna) with their caller in times of hardship. It is also said that it is the plural of "Qa'im" (one who stands), then...

(1) Meaning from Banu Tamim, and the discussion is in Tafsir al-Baghawi 4/214. (2) Tafsir Mujahid 2/606-607 similarly. (3) Narrated by al-Tabari 21/365 similarly. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/149. (5) In Al-Kashshaf 3/565-566, and the wording from it is: purer (atqa). (6) Ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shaf fi Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 157: I did not find it from him, and in Ibn Abi Shaybah [8/577] from Abu Musa a similar saying. (7) Narrated by Ibn Abi Shaybah 8/578. (8) Diwan Zuhair p. 136, and previously 2/109.

387 सूरह अल-हुजुरात: आयत 11 ...और सालिम, अबू हुजैफा के आजाद किए गए गुलाम, और अन्य लोगों के बारे में, क्योंकि उन्होंने उनकी दयनीय स्थिति देखी थी; तो यह उनमें से ईमान लाने वालों के बारे में नाजिल हुई (1)। मुजाहिद ने कहा: यह अमीर का गरीब का मजाक उड़ाना है (2)। इब्न ज़ैद ने कहा: जिसे अल्लाह ने उसके पापों को छुपा लिया है, वह उसे नीचा न दिखाए जिसके पापों को अल्लाह ने प्रकट कर दिया है; क्योंकि शायद इस दुनिया में उसके पापों का प्रकट होना उसके लिए परलोक में बेहतर हो (3)। यह भी कहा गया है: यह इकरीमा बिन अबी जहल के बारे में नाजिल हुई जब वह मुसलमान होकर मदीना आए। जब मुसलमानों ने उन्हें देखा, तो वे कहते: "इस उम्मत के फिरौन का बेटा।" उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसकी शिकायत की, तो यह नाजिल हुई (4)। संक्षेप में, किसी को भी उस व्यक्ति का उपहास करने का साहस नहीं करना चाहिए जिसे वह उसकी दयनीय स्थिति, या शारीरिक दोष, या बातचीत में अकुशलता के कारण तुच्छ समझता है। शायद उनका अंतःकरण अधिक ईमानदार और हृदय अधिक पवित्र (5) हो उस व्यक्ति की तुलना में जो उनके विपरीत गुणों वाला है। इस प्रकार, मनुष्य अल्लाह द्वारा सम्मानित व्यक्ति का तिरस्कार करके और अल्लाह द्वारा महिमामंडित व्यक्ति का उपहास करके अपने आप पर अन्याय करता है। पूर्वजों (सलफ) की इससे बचने की सावधानी इस हद तक थी कि अम्र बिन शूरहबील ने कहा: "अगर मैं किसी आदमी को बकरी का दूध पीते हुए देखूं और उस पर हंसूं, तो मुझे डर लगेगा कि कहीं मैं भी वही न करने लगूं जो उसने किया" (6)। और अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत है: "बला (मुसीबत) बोलने से जुड़ी है; अगर मैं किसी कुत्ते का मजाक उड़ाता, तो मुझे डर लगता कि कहीं मैं कुत्ते में न बदल जाऊं (7)। और भाषा में "कौम" शब्द विशेष रूप से पुरुषों के लिए उपयोग किया जाता है। जुहैर ने कहा: "मैं नहीं जानता, और जल्द ही मुझे लगता है कि मैं जान जाऊंगा, कि अल-हिसन के लोग पुरुष हैं या महिलाएं' (8)। उन्हें "कौम" इसलिए कहा जाता है क्योंकि वे कठिनाई के समय अपने पुकारने वाले के साथ खड़े होते हैं (यकुमुना)। यह भी कहा गया है कि यह "कादिम" (खड़ा होने वाला) का बहुवचन है, फिर...

(1) यानी बनू तमीम से, और चर्चा तफ़सीर अल-बगवी 4/214 में है। (2) तफ़सीर मुजाहिद 2/606-607 इसी तरह। (3) इसे तबरी ने 21/365 में इसी तरह उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/149। (5) अल-कश्शाफ 3/565-566 में, और वहां के शब्द हैं: अधिक परहेजगार (अतका)। (6) इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ में कहा, पेज 157: मैंने इसे उनसे नहीं पाया, और

इब्न अबी शैबा [8/577] में अबू मूसा से इसी तरह का कथन है। (7) इसे इब्न अबी शैबा 8/578 ने उद्धृत किया है। (8) दीवान जुहैर पेज 136, और पहले 2/109।

387 سورۃ الحجرات: آیت 11 اور سالم مولیٰ ابی حذیفہ اور دیگر کے بارے میں؛ کیونکہ انہوں نے ان کی خستہ حالی دیکھی تھی؛ تو یہ ان میں سے ایمان لانے والوں کے حق میں نازل ہوئی [1]۔ اور مجاہد نے کہا: یہ غنی کا فقیر سے تمسخر کرنا ہے [2]۔ اور ابن زید نے کہا: جس کے گناہوں پر اللہ نے پردہ ڈال دیا ہے، وہ اس کا مذاق نہ اڑائے جس کے گناہ اللہ نے ظاہر کر دیے ہیں، کیونکہ شاید اس کے گناہوں کا دنیا میں ظاہر ہونا اس کے لیے آخرت میں بہتر ہو [3]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ عکرمہ بن ابی جہل کے بارے میں نازل ہوئی جب وہ مسلمان ہو کر مدینہ آئے، اور مسلمان جب انہیں دیکھتے تو کہتے: "اس امت کے فرعون کا بیٹا"۔ انہوں نے اس کی شکایت رسول اللہ ﷺ سے کی، تو یہ نازل ہوئی [4]۔ خلاصہ کلام یہ کہ کسی کو اس شخص کا مذاق اڑانے کی جرات نہیں کرنی چاہیے جسے وہ اس کی حالت کی خستہ حالی، یا جسمانی نقص، یا گفتگو میں بے ڈھنگے پن کی وجہ سے حقیر سمجھتا ہے، کیونکہ ہو سکتا ہے کہ وہ اپنے مخالف صفت والے شخص سے زیادہ مخلص ضمیر اور پاکیزہ [5] دل کا مالک ہو۔ پس وہ شخص اللہ کے معزز بندے کی تحقیر کر کے اور اللہ کے نزدیک عظیم شخص کا مذاق اڑا کر اپنی جان پر ظلم کرتا ہے۔ سلف کا اس معاملے میں احتیاط اور پرہیز اس حد تک تھا کہ عمرو بن شرحبیل نے کہا: "اگر میں کسی آدمی کو بکری کا دودھ پیتے ہوئے دیکھوں اور اس پر ہنس پڑوں، تو مجھے اندیشہ ہو گا کہ میں بھی وہی کام کرنے لگوں جو اس نے کیا" [6]۔ اور عبداللہ بن مسعود سے مروی ہے کہ: "بلاء (آزمائش) گفتگو کے ساتھ وابستہ ہے؛ اگر میں کسی کتے کا مذاق اڑاؤں تو مجھے ڈر ہو گا کہ میں کتا بنا دیا جاؤں گا" [7]۔ اور لغت میں لفظ «قوم» خاص طور پر مردوں کے لیے بولا جاتا ہے۔ زہیر نے کہا: "میں نہیں جانتا، اور عنقریب میرا خیال ہے کہ میں جان لوں گا، کہ آلِ حصن مرد ہیں یا عورتیں" [8]۔

انہیں قوم اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ مصائب میں اپنے پکارنے والے کے ساتھ کھڑے ہوتے ہیں (یقومون)، اور کہا گیا ہے کہ یہ "قائم" کی جمع ہے، پھر...

(۱) یعنی بنو تمیم سے، اور یہ کلام تفسیر بغوی 214/4 میں ہے۔ (۲) تفسیر مجاہد 606/2 - 607 اسی طرح۔ (۳) اسے طبری نے 365/21 میں اسی طرح نقل کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز 149/5۔ (۵) الکشاف 565/3 - 566 میں، اور وہاں کے الفاظ ہیں: زیادہ پرہیزگار (اتقٰی)۔ (۶) ابن حجر نے الکافی الشاف فی تخریج احادیث الکشاف ص 157 میں کہا: میں نے ان سے یہ روایت نہیں پائی، اور ابن ابی شیبہ [577/8] میں ابو موسیٰ سے ان جیسا قول مروی ہے۔ (۷) اسے ابن ابی شیبہ نے 578/8 میں روایت کیا ہے۔ (۸) دیوان زہیر ص 136، اور اس سے پہلے ا109/2

It is used for every group even if they are not standing. Women may be included in the term "qawm" (folk/people) metaphorically, and its explanation was previously given in Surah "Al-Baqarah" (1).

Third: His, the Almighty's, saying: {Nor let women [ridicule] women; perhaps they may be better than them}. He singled out women for mention because mockery among them is more frequent. Allah the Almighty said: {Indeed, We sent Noah to his people} [Nuh: 1], and it included everyone.

The commentators said: It was revealed concerning two of the wives of the Prophet (peace be upon him) who mocked Umm Salama. This was because she tied a *sabiba* around her waist—which is a white garment, similar to a *sibb* (2)—and let its ends hang behind her, so she was dragging them. Aisha said to Hafsa (may Allah be pleased with them both): "Look at what she is dragging behind her; it is like a dog's tongue." This was their mockery (3).

Anas and Ibn Zayd said: It was revealed concerning the wives of the Prophet (peace be upon him) who taunted Umm Salama for her shortness (4). It was also said: It was revealed regarding Aisha; she pointed with her hand towards Umm Salama, saying: "O Prophet of Allah, she is short" (5).

Ikrimah reported from Ibn Abbas: Safiyyah bint Huyayy ibn Akhtab came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and said: "O Messenger of Allah, the women taunt me and say (6): 'O Jewess, daughter of two Jews!'" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Why did you not say: 'My father is Aaron, my uncle is Moses, and my husband is Muhammad'?" (7). So Allah revealed this verse.

---

(1) 108/2 - 109. (2) It appeared in the margin of (Q): *Al-sibb*: the veil and the turban, and it has been mentioned before. (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 416, and what is between brackets is from it. (4) Al-Wahidi cited it from Anas in Asbab al-Nuzul p. 416, and al-Baghawi in his tafsir 4/214, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/566. (5) See Tafsir Abi al-Layth 3/264, and Zad al-Masir 7/466. (6) After it in (M): to me. (7) Asbab al-Nuzul p. 416, and al-Kashshaf 3/566. Ibn Hajar said in al-Kafi al-Shaf fi Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 157: Al-Tha'labi mentioned it from Ikrimah from Ibn Abbas without a chain of narration. End quote. And al-Tirmidhi (3892) reported it from Safiyyah bint Huyayy in a similar fashion. Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith; we only

know it as a hadith of Safiyyah from the report of Hashim al-Kufi, and its chain of narration is not that strong.

३८८ सूरह अल-हुजुरात: आयत ११

इसका उपयोग हर समूह के लिए किया जाता है, भले ही वे खड़े न हों। "कौम" (लोग) शब्द में रूपक के रूप में महिलाएं शामिल हो सकती हैं, और इसका स्पष्टीकरण पहले सूरह "अल-बकराह" (१) में दिया जा चुका है।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और न ही स्त्रियाँ स्त्रियों का [उपहास करें]; हो सकता है कि वे उनसे बेहतर हों}। उन्होंने विशेष रूप से महिलाओं का उल्लेख किया क्योंकि उनके बीच उपहास अधिक आम है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, हमने नूह को उसकी कौम के पास भेजा} [नूह: १], और इसमें सभी शामिल थे।

टीकाकारों (मुफस्सिरों) ने कहा: यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की दो पत्नियों के बारे में उतरा था जिन्होंने उम्म सलमा का मजाक उड़ाया था। इसका कारण यह था कि उन्होंने अपनी कमर के चारों ओर एक सबीबा बांधी थी - जो एक सफेद कपड़ा है, सिब्ब (२) के समान - और उसके सिरों को अपने पीछे लटका दिया था, इसलिए वह उन्हें खींच रही थी। आयशा ने हफसा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से कहा: "देखो वह अपने पीछे क्या खींच रही है; यह कुत्ते की जीभ जैसा है।" यह उनका मजाक था (३)।

अनस और इब्न जैद ने कहा: यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की पत्नियों के बारे में उतरा था, जिन्होंने उम्म सलमा को उनके छोटे कद के लिए ताना मारा था (४)। यह भी कहा गया है कि यह आयशा के बारे में उतरा था; उन्होंने उम्म सलमा की ओर अपने हाथ से इशारा करते हुए कहा, "हे अल्लाह के नबी, वह छोटी है" (५)।

इकरीमा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: सफ़िय्या बिंत हुयै इब्न अख़्तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आईं और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, औरतें मुझे ताना मारती हैं और कहती हैं (६): 'हे यहूदिन, दो यहूदियों की बेटी!'" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "तुमने यह क्यों नहीं कहा: 'मेरे पिता हारून हैं, मेरे चाचा मूसा हैं, और मेरे पति मुहम्मद हैं?" (७)। तब अल्लाह ने यह आयत नाजिल की।

---

(१) २/१०८ - १०९। (२) (क़) के हाशिये में आया है: सिब्ब: घूंघट और पगड़ी, और यह पहले आ चुका है। (३) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ४१६, और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है। (४)

अल-वाहिदी ने इसे अनस से अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ४१६ में उद्धृत किया, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/२१४ में, और अल-ज़मख़्शारी ने अल-कश्शाफ़ ३/५६६ में। (५) देखें तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/२६४, और ज़ाद अल-मसीर ७/४६६। (६) (म) में इसके बाद है: मुझसे। (७) अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ४१६, और अल-कश्शाफ़ ३/५६६। इब्न हजर ने अल-काफ़ी अल-शाफ़ फ़ी तख़रीज अहादीथ अल-कश्शाफ़ पृ. १५७ में कहा: अल-थालाबी ने इसे इकरीमा से इब्न अब्बास के हवाले से बिना सनद (कड़ी) के उल्लेख किया है। समाप्त। और अल-तिर्मिज़ी (३८९२) ने इसे इसी तरह सफ़िय्या बिंत हुयै से रिवायत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब हदीस है; हम इसे सफ़िय्या की हदीस के रूप में केवल हाशिम अल-कूफ़ी की रिवायत से जानते हैं, और इसकी सनद उतनी मजबूत नहीं है।

یہ ہر جماعت کے لیے استعمال ہوتا ہے خواہ وہ کھڑے نہ ہوں۔ "قوم" میں عورتیں مجازاً داخل ہو سکتی ہیں، اور اس کی وضاحت سورۃ "البقرہ" (۱) میں گزر چکی ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا نِسَاءٌ مِّن نِّسَاءٍ عَسَىٰ أَن يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ﴾ اور نہ عورتیں عورتوں کا (تمسخر اڑائیں)، ہو سکتا ہے کہ وہ ان سے بہتر ہوں۔ عورتوں کا الگ ذکر اس لیے کیا گیا کیونکہ ان میں تمسخر زیادہ پایا جاتا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِۦٓ﴾ [نوح: ۱] "بے شک ہم نے نوح کو ان کی قوم کی طرف بھیجا"، تو اس میں سب شامل تھے۔

مفسرین نے کہا: یہ نبی کریم ﷺ کی ازواج مطہرات میں سے دو خواتین کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے ام سلمہ کا مذاق اڑایا تھا۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ انہوں نے اپنی کمر پر ایک 'سبیبہ' باندھی ہوئی تھی - جو کہ ایک سفید کپڑا ہے، اور اسی طرح 'سِبّ' بھی (۲) ہے - اور اس کے دونوں سرے پیچھے لٹکا دیے تھے جنہیں وہ گھسیٹ رہی تھیں۔ حضرت عائشہ نے حضرت حفصہ رضی اللہ عنہما سے کہا: دیکھو وہ اپنے پیچھے کیا گھسیٹ رہی ہے؛ گویا یہ کتے کی زبان ہے۔ تو یہ ان کا تمسخر تھا (۳)۔

انس اور ابن زید نے کہا: یہ نبی کریم ﷺ کی ازواج کے بارے میں نازل ہوئی، جنہوں نے ام سلمہ کو پست قد ہونے کا طعنہ دیا (۴)۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ حضرت عائشہ کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے ام سلمہ کی طرف اپنے ہاتھ سے اشارہ کر کے کہا: اے اللہ کے نبی، وہ پست قد ہے (۵)۔

عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ حضرت صفیہ بنت حیی بن اخطب رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئیں اور عرض کیا: یا رسول اللہ، عورتیں مجھے طعنہ دیتی ہیں اور کہتی ہیں

(۶): اے یہودن، دو یہودیوں کی بیٹی! رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم نے یہ کیوں نہ کہہ دیا کہ میرے باپ ہارون ہیں، اور میرے چچا موسیٰ ہیں، اور میرے شوہر محمد ہیں" (۷)۔ تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔

---

(۱) ۲/۱۰۸ - ۱۰۹۔ (۲) (ق) کے حاشیے میں ہے: 'السِّبّ': اوڑھنی اور عمامہ، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) اسباب النزول للواحدی ص ۴۱۶، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (۴) اسے واحدی نے انس سے اسباب النزول ص ۴۱۶ میں ذکر کیا، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۲۱۴ میں، اور زمخشری نے الکشاف ۳/ ۵۶۶ میں۔ (۵) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۶۴، اور زاد المسیر ۷/ ۴۶۶۔ (۶) (م) میں اس کے بعد ہے: میرے۔ (۷) اسباب النزول ص ۴۱۶، اور الکشاف ۳/ ۵۶۶، ابن حجر نے الکافی الشاف فی تخریج احادیث الکشاف ص ۱۵۷ میں کہا: اسے ثعلبی نے عکرمہ سے بحوالہ ابن عباس بغیر کسی سند کے ذکر کیا ہے۔ اھ اور اسے ترمذی (۳۸۹۲) نے صفیہ بنت حیی سے اسی طرح کی روایت سے نکالا ہے، ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صفیہ کی حدیث کے طور پر صرف ہاشم کوفی کی روایت سے جانتے ہیں، اور اس کی سند اتنی مضبوط نہیں ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 11 [Page] 389

Fourth: In Sahih al-Tirmidhi, on the authority of Aisha, who said: I imitated a man before the Prophet ﷺ, and he said: "It does not please me that I should imitate a man, even if I were to have such and such." She said: Then I said: O Messenger of Allah, Safiyyah is a woman; and she gestured with her hand like this, meaning that she is short. He said: "You have mixed in a word (1) that if it were mixed with the sea, it would have mixed it [changed its color or taste]" (2).

In Al-Bukhari (3), on the authority of Abdullah bin Zam'ah, he said: The Prophet ﷺ forbade a man from laughing at what comes out of humans [like flatulence]. And he said: "Why does one of you beat his wife like a stallion is beaten, and then perhaps he embraces her?"

In Sahih Muslim, on the authority of Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah does not look at your appearances or your wealth, but He looks at your hearts and your deeds" (4). This is a great Hadith from which it follows that one should not judge someone's inner state (5) based on the outward forms of obedience or disobedience one sees in them. For perhaps someone who maintains outward deeds, Allah knows a blameworthy quality in their heart that makes those deeds invalid. And perhaps someone whom we see as negligent or sinful, Allah knows a praiseworthy quality in their heart because of which He forgives them. So, deeds are probabilistic indications, not definitive proofs. It follows from this not to be excessive in glorifying someone in whom we see righteous deeds, and not to despise a Muslim in whom we see bad deeds. Rather, that bad state is despised and blamed, not that sinful person. So, ponder this, for it is a subtle insight, and with Allah is success.

Allah Almighty's saying: {And do not insult yourselves} contains three issues:

First: Allah Almighty's saying: {And do not insult yourselves} Al-Lamz: means defaming/finding fault, and it has already been mentioned in...

---

(1) In [manuscript] (Z): "You have said a word". (2) Sunan al-Tirmidhi (2502), and it is with Ahmad (25560), and Abu Dawood (4875). Her saying: "and she gestured with her hand", i.e., signaled with it. His saying: "You have mixed in a word", i.e., mixed your deeds with a word. Tuhfat al-Ahwadhi 209/7. (3) Number (6042). (4) Sahih Muslim (2564): (34), and it is with Ahmad (7827). (5) In (Kh) and (M): "with a fault", and in (Z)

and (Q): "with a fault", and the established version is from (Kh) which agrees with what is in Al-Mufhim 539/6 and the discourse is from it.

सूरत अल-हुजुरात: आयत ११ [पृष्ठ] ३८९

चौथा: सहीह अल-तिर्मिज़ी में आयशा से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ के सामने एक व्यक्ति की नकल उतारी, तो उन्होंने कहा: "मुझे यह पसंद नहीं है कि मैं किसी व्यक्ति की नकल उतारूँ भले ही मुझे इसके बदले में ऐसा और वैसा मिले।" उन्होंने कहा: फिर मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, सफिया एक ऐसी महिला है; और उन्होंने अपने हाथ से इस तरह इशारा किया, जिसका अर्थ था कि वह छोटे कद की है। उन्होंने कहा: "तुमने ऐसी बात (१) मिला दी है कि यदि उसे समुद्र के पानी में मिला दिया जाता, तो वह उसे भी बदल देता [उसका रंग या स्वाद]" (२)।

और अल-बुखारी (३) में अब्दुल्ला बिन ज़मअह से वर्णित है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने किसी व्यक्ति को उस चीज़ पर हँसने से मना किया जो मनुष्यों से निकलती है [जैसे हवा निकलना]। और उन्होंने कहा: "तुम में से कोई अपनी पत्नी को नर घोड़े की तरह क्यों पीटता है, और फिर शायद वह उससे गले मिलता है?"

और सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक, अल्लाह तुम्हारे चेहरों और तुम्हारे धन को नहीं देखता, बल्कि वह तुम्हारे दिलों और तुम्हारे कर्मों को देखता है" (४)। यह एक महान हदीस है जिससे यह निष्कर्ष निकलता है कि किसी के आंतरिक अवस्था (५) के बारे में उसके द्वारा किए गए आज्ञाकारिता या अवज्ञा के बाहरी रूपों के आधार पर कोई निश्चित निर्णय नहीं लेना चाहिए। क्योंकि शायद कोई ऐसा व्यक्ति जो बाहरी कर्मों को बनाए रखता है, अल्लाह उसके दिल में एक निंदनीय गुण जानता हो जिसके कारण वे कर्म अमान्य हो जाते हैं। और शायद वह व्यक्ति जिसे हम लापरवाह या पापी देखते हैं, अल्लाह उसके दिल में एक प्रशंसनीय गुण जानता हो जिसके कारण वह उसे क्षमा कर दे। अत; कर्म संभावित संकेत हैं, निश्चित प्रमाण नहीं। इसका परिणाम यह है कि उस व्यक्ति के महिमामंडन में अति न की जाए जिसमें हम नेक कर्म देखते हैं, और उस मुसलमान को तुच्छ न समझा जाए जिसमें हम बुरे कर्म देखते हैं। बल्कि, उस बुरी स्थिति का तिरस्कार और निंदा की जानी चाहिए, न कि उस पापी व्यक्ति की। अतः, इस पर विचार करें, क्योंकि यह एक सूक्ष्म दृष्टि है, और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

अल्लाह तआला का कथन: {और अपने आप को ताना न मारो} इसमें तीन मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और अपने आप को ताना न मारो} अल-लमज़: का अर्थ है दोष निकालना/बुराई करना, और इसका उल्लेख पहले हो चुका है...

(१) (ज़) में: "तुमने एक शब्द कहा है"। (२) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२५०२), और यह अहमद (२५५६०) और अबू दाऊद (४८७५) के पास भी है। उनका कहना: "और उन्होंने अपने हाथ से इशारा किया", अर्थात उससे संकेत किया। उनका कहना: "तुमने एक शब्द मिला दिया", अर्थात अपने कर्मों में एक शब्द मिला दिया। तोहफ़त अल-अहवज़ी २०९/७। (३) संख्या (६०४२)। (४) सहीह मुस्लिम (२५६४): (३४), और यह अहमद (७८२७) के पास भी है। (५) (ख) और (म) में: "दोष के साथ", और (ज़) और (क) में: "दोष के साथ", और स्थापित पाठ (ख) से है जो अल-मुफ़्हिम ५३९/६ में मौजूद चीज़ों के अनुरूप है और चर्चा उसी से है।

چوتھی بات: صحیح ترمذی میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نبی کریم ﷺ کے سامنے ایک شخص کی نقل اتاری تو آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھے یہ پسند نہیں کہ میں کسی شخص کی نقل اتاروں خواہ مجھے اس کے بدلے میں اتنا اتنا مال ملے"۔ انہوں نے کہا کہ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! صفیہ ایسی عورت ہے؛ اور اپنے ہاتھ سے اس طرح اشارہ کیا، یعنی وہ پست قد ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم نے ایسی بات (۱) کہی ہے کہ اگر اسے سمندر کے پانی میں ملا دیا جاتا تو وہ اس کا رنگ و ذائقہ بدل دیتا" (۲)۔

اور بخاری (۳) میں عبداللہ بن زمعہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے اس بات سے منع فرمایا کہ کوئی شخص اس بات پر ہنسے جو انسانوں (کے پیٹ) سے نکلتی ہے [جیسے ریاح]۔ اور فرمایا: "تم میں سے کوئی اپنی بیوی کو سانڈ کی طرح کیوں مارتا ہے، پھر شاید وہ اس سے معانقہ کرے؟"

اور صحیح مسلم میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تمہاری صورتوں اور تمہارے مالوں کو نہیں دیکھتا، بلکہ وہ تمہارے دلوں اور تمہارے اعمال کو دیکھتا ہے" (۴)۔ یہ ایک عظیم حدیث ہے جس سے یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ کسی شخص کی پوشیدہ حالت (۵) کے بارے میں اس کے ظاہری اطاعت یا نافرمانی کے اعمال دیکھ کر کوئی حتمی فیصلہ نہ کیا جائے، کیونکہ ہو سکتا ہے کہ جو شخص ظاہری اعمال کی پابندی کر رہا ہو، اللہ اس کے دل میں کوئی ایسی مذموم صفت جانتا ہو جس کی وجہ سے وہ اعمال درست نہ رہیں، اور ہو سکتا ہے کہ جس شخص میں ہم کوئی کوتاہی یا گناہ دیکھیں، اللہ اس کے دل میں کوئی ایسی محمود صفت جانتا ہو جس کی وجہ سے اسے معاف کر دے۔ پس اعمال ظنی علامات ہیں،

قطعی دلیلیں نہیں۔ اور اس پر یہ بات مرتب ہوتی ہے کہ جس شخص میں ہم نیک اعمال دیکھیں اس کی تعظیم میں غلو نہ کریں، اور جس مسلمان میں ہم برے اعمال دیکھیں اسے حقیر نہ سمجھیں۔ بلکہ اس بری حالت کی تحقیر اور مذمت کی جائے، نہ کہ اس گناہ گار ذات کی۔ پس اس میں غور و فکر کرو کیونکہ یہ ایک باریک نکتہ ہے، اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَلْمِزُوا أَنفُسَكُمْ﴾ (اور اپنے آپ کو طعنہ نہ دو) اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا تَلْمِزُوا أَنفُسَكُمْ﴾ اللمز کا مطلب ہے: عیب نکالنا، اور یہ پہلے گزر چکا ہے...

---

(١) (ظ) میں ہے: "تم نے ایک کلمہ کہا ہے"۔ (٢) سنن ترمذی (٢٥٠٢) اور یہ احمد (٢٥٥٦٠) اور ابو داؤد (٤٨٧٥) کے ہاں بھی ہے، اور ان کا قول: "اور اپنے ہاتھ سے اشارہ کیا" یعنی اس کے ذریعے اشارہ کیا۔ اور آپ کا قول: "تم نے ایک کلمہ ملایا ہے" یعنی اپنے اعمال میں ایک کلمہ شامل کر لیا ہے۔ تحفۃ الاحوذی ٢٠٩/٧۔ (٣) نمبر (٦٠٤٢)۔ (٤) صحیح مسلم (٢٥٦٤): (٣٤)، اور یہ احمد (٧٨٢٧) کے ہاں بھی ہے۔ (٥) (خ) اور (م) میں ہے: "عیب کے ساتھ"، اور (ظ) اور (ق) میں ہے: "عیب کے ساتھ"، اور ثابت شدہ متن (خ) سے ہے جو "المفہم" ٥٣٩/٦ میں موجود عبارت کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 11 390 "Bara'ah" (1) regarding the words of Allah Almighty: {And among them are some who criticize you concerning the charities} [Verse: 58]. Al-Tabari said: Al-Lamz (criticizing/finding fault) is with the hand, the eye, the tongue, and gesturing. Al-Hamz (slander/backbiting) is only with the tongue. And this verse is like the words of Allah Almighty: {And do not kill yourselves} [An-Nisa: 29] meaning: do not kill one another; because the believers are like a single soul, so it is as if by killing his brother, he has killed himself. And like His saying: {greet yourselves} [An-Nur: 61] meaning greet one another (2). And the meaning is: do not find fault with one another. Ibn Abbas, Mujahid, Qatadah, and Sa'id ibn Jubayr said: Let not some of you attack [the character of] others (3). Ad-Dahhak said: Let not some of you curse others (4). It was also read: "wa la talmuzu" with a dammah [on the mim] (5). And in His saying: "yourselves" is a reminder that a wise person does not find fault with himself, so he should not find fault with others because they are like himself. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The believers are like a single body (6); if one limb of it suffers, the rest of the body responds to it with wakefulness and fever" (7). Bakr bin Abdullah al-Muzani said: If you want to see defects in abundance, then look at a fault-finder; for he only finds fault in people due to the excess of defects within himself. And the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "One of you sees the speck in his brother's eye and forgets the log in his own eye" (8). It was said: From a person's happiness is that he occupies himself with his own faults rather than the faults of others.

---

(1) 10/243. (2) Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 4/383. (3) Reported from Ibn Abbas, Mujahid, and Qatadah by al-Tabari 21/367. (4) An-Nukat wal-Uyun 5/332. (5) Yaqub - who is one of the ten [readers] - read it this way, as in An-Nashr 2/279-280. (6) In (Z), (F), and (Q): "like a man". (7) Reported by al-Bukhari (6011) and Muslim (2586) from the hadith of Nu'man bin Bashir, and previously 10/333. (8) Reported by al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (592), and Ibn Hibban (5761) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). 'Al-Qadhah' is what falls into the eye, water, or drink such as dust, straw, dirt, or otherwise. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used this hadith as a metaphor for someone who sees small faults in people and shames them for it, while they possess faults whose proportion to them is like that of a tree trunk to a speck. An-Nihayah (Jadh').

सूरह अल-हुजुरात: आयत 11 390 "बरात" (1) अल्लाह तआला के इस फरमान के पास: {और उनमें से कुछ वे हैं जो सदक़ात के मामले में आप पर ऐब लगाते हैं} [आयत: 58]। अत्तबरी ने कहा: 'अल-लमज़' (ऐब जोई) हाथ, आँख, ज़बान और इशारे से होती है। और 'अल-हमज़' (चुगली) केवल ज़बान से होती है। और यह आयत अल्लाह तआला के इस फरमान की तरह है: {और अपने आप को कत्ल न करो} [अन-निसा: 29] अर्थात: एक-दूसरे को कत्ल न करो; क्योंकि मोमिन एक जान की तरह हैं, तो गोया उसने अपने भाई को कत्ल करके खुद को कत्ल कर लिया। और जैसे अल्लाह का फरमान है: {अपने आप पर सलाम किया करो} [अन-नूर: 61] अर्थात एक-दूसरे को सलाम किया करो (2)। और अर्थ यह है कि: एक-दूसरे में ऐब न निकालो। इब्ने अब्बास, मुजाहिद, क़तादाह और सईद बिन जुबैर ने कहा: तुममें से कोई दूसरे पर कटाक्ष न करे (3)। अज़-ज़ह्हाक ने कहा: तुममें से कोई दूसरे पर लानत न भेजे (4)। और इसे 'व ला तलमुज़ू' (मीम पर ज़म्मा के साथ) भी पढ़ा गया है (5)। और अल्लाह के फरमान 'अन्फुसकुम' (अपने आप) में इस बात की ओर संकेत है कि बुद्धिमान व्यक्ति अपने आप में ऐब नहीं निकालता, इसलिए उसे दूसरों में भी ऐब नहीं निकालना चाहिए क्योंकि वे भी उसकी अपनी जान की तरह हैं। नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम ने फरमाया: "मोमिन एक शरीर (6) की तरह हैं, अगर उसके किसी एक अंग में तकलीफ होती है, तो पूरा शरीर जागकर और बुखार के साथ उसका साथ देता है" (7)। बक्र बिन अब्दुल्लाह अल-मुज़नी ने कहा: यदि तुम ऐबों को बहुतायत में देखना चाहते हो, तो किसी ऐब निकालने वाले को देखो; क्योंकि वह लोगों में ऐब तभी निकालता है जब उसमें खुद ऐबों की अधिकता होती है। और नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम ने फरमाया: "तुममें से कोई अपने भाई की आँख में तिनका तो देख लेता है, लेकिन अपनी आँख में शहतीर को भूल जाता है" (8)। कहा गया है: मनुष्य के सौभाग्य में से यह है कि वह दूसरों के ऐबों के बजाय अपने ऐबों में व्यस्त रहे।

---

(1) 10/243। (2) अहकामुल कुरान लिल किया अत्तबरी 4/383। (3) इसे इब्ने अब्बास, मुजाहिद और क़तादाह से अत्तबरी ने 21/367 में उद्धृत किया है। (4) अन-नुकत वल-उयून 5/332। (5) इसे याकूब ने पढ़ा है - जो दस [क़ारियों] में से एक हैं - जैसा कि अन-नश्र 2/279-280 में है। (6) (ज़), (फ़) और (क़) प्रतियों में: "एक आदमी की तरह"। (7) इसे बुखारी (6011) और मुस्लिम (2586) ने नुमान बिन बशीर की हदीस से उद्धृत किया है, और पहले 10/333। (8) इसे बुखारी ने 'अल-अदब अल-मुफ़रद' (592) में और इब्न हिब्बान (5761) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। 'अल-कज़ाह' वह चीज़ है जो आँख, पानी या पेय में गिरती है जैसे मिट्टी, भूसा, गंदगी

या अन्य कुछ। नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम ने यह हदीस उस व्यक्ति के लिए उदाहरण के रूप में दी है जो लोगों के छोटे-छोटे ऐब देखता है और उन्हें इसके लिए शर्मिंदा करता है, जबकि उसमें खुद ऐसे ऐब होते हैं जिनका अनुपात उससे वैसा ही है जैसा कि शहतीर का तिनके से। अन-निहाया (जज़)।

سورہ الحجرات: آیت ۱۱ ۳۹۰ «براءة» (۱) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿وَمِنْهُم مَّن يَلْمِزُكَ فِي الصَّدَقَاتِ﴾ [آیت: ۵۸]۔ اور طبری نے کہا: اللمز ہاتھ، آنکھ، زبان اور اشارے کے ساتھ ہوتا ہے۔ اور الہمز صرف زبان سے ہوتا ہے۔ اور یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَلَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ﴾ [النساء: ۲۹] یعنی: ایک دوسرے کو قتل نہ کرو؛ کیونکہ مومنین ایک جان کی مانند ہیں، تو گویا اس نے اپنے بھائی کو قتل کر کے اپنی ہی جان کو قتل کیا۔ اور جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَسَلِّمُوا عَلَى أَنفُسِكُمْ﴾ [النور: ۶۱] یعنی ایک دوسرے کو سلام کرو (۲)۔ اور معنی یہ ہے کہ: ایک دوسرے میں عیب نہ نکالو۔ اور ابن عباس، مجاہد، قتادہ اور سعید بن جبیر نے کہا: تم میں سے کوئی دوسرے پر طعن نہ کرے (۳)۔ اور ضحاک نے کہا: تم میں سے کوئی دوسرے پر لعنت نہ کرے (۴)۔ اور اسے «ولا تَلْمُزُوا» میم پر پیش کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے (۵)۔ اور اللہ کے قول «أَنفُسَكُمْ» (اپنے آپ کو) میں اس بات پر تنبیہ ہے کہ عقل مند آدمی اپنے آپ میں عیب نہیں نکالتا، لہٰذا اسے دوسروں میں بھی عیب نہیں نکالنا چاہیے کیونکہ وہ اس کی اپنی جان کی طرح ہیں؛ نبی ﷺ نے فرمایا: «مومنین ایک جسم (۶) کی مانند ہیں، جب اس کا کوئی عضو تکلیف میں ہوتا ہے، تو سارا جسم بیداری اور بخار کے ذریعے اس کا ساتھ دیتا ہے» (۷)۔ اور بکر بن عبد اللہ المزنی نے کہا: اگر تم عیبوں کو کثرت سے دیکھنا چاہتے ہو تو کسی عیب نکالنے والے کو دیکھو؛ کیونکہ وہ لوگوں میں عیب صرف اس لیے نکالتا ہے کہ اس میں خود عیبوں کی بہتات ہوتی ہے۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: «تم میں سے کوئی اپنے بھائی کی آنکھ میں تنکا تو دیکھ لیتا ہے لیکن اپنی آنکھ میں شہتیر چھوڑ دیتا ہے» (۸)۔ اور کہا گیا ہے: انسان کی سعادت میں سے یہ ہے کہ وہ دوسروں کے عیبوں کے بجائے اپنے عیبوں میں مشغول رہے۔

(۱) ۱۰/۲۴۳۔ (۲) احکام القرآن للکیا الطبری ۴ / ۳۸۳۔ (۳) اسے ابن عباس، مجاہد اور قتادہ سے طبری نے ۲۱ / ۳۶۷ میں روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳۳۲/۵۔ (۵) اسے یعقوب نے پڑھا ہے - اور وہ دس قراء میں سے ہیں - جیسا کہ النشر ۲ / ۲۷۹ - ۲۸۰ میں ہے۔ (۶) (ظ) اور (ف) اور (ق) کے نسخوں میں: «ایک آدمی کی طرح»۔ (۷) اسے بخاری (۶۰۱۱) اور مسلم (۲۵۸۶) نے نعمان بن بشیر کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور سابقہ ۱۰ / ۳۳۳۔ (۸) اسے بخاری نے الادب المفرد (۵۹۲) میں، اور ابن حبان (۵۷۶۱) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور 'القذاۃ' وہ چیز ہے جو آنکھ، پانی یا مشروب میں گرتی ہے جیسے مٹی یا بھس یا گندگی وغیرہ۔ اور یہ حدیث نبی ﷺ نے اس شخص کے لیے بطور مثال بیان فرمائی ہے جو لوگوں کے چھوٹے چھوٹے عیوب دیکھتا ہے اور انہیں اس پر عار دلاتا ہے، حالانکہ اس میں ایسے عیوب ہوتے ہیں جن کی نسبت اس سے وہی ہے جو شہتیر کی تنکے سے ہے۔ النہایہ (جذع)۔

Surah Al-Hujurat: Verse 11 391

Other's faults, the poet said: If a man is wise and pious, his piety distracts him from his own flaws. Just as the sick person is distracted from the pain of all people by his own pain. (1)

Another said: Do not uncover the faults of people that they have hidden, lest Allah tear away the veil from your own faults. (2) And mention the good qualities in them when they are mentioned, and do not criticize anyone among them for what is in you. (3)

The second point: The saying of Allah the Almighty: {and do not call each other by [offensive] nicknames}. 'An-nabaz' (with the vowel a) is the nickname, and its plural is 'anbaz'. 'An-nabz' (with a sukun/quiescence) is the verbal noun; you say: he nicknamed him 'nabzan', meaning: he gave him a nickname. And someone 'yunabbizu' children, meaning: he gives them nicknames; the shadda (stress) is for frequency. It is said: 'An-nabaz' and 'an-nazab' mean an evil nickname. {and do not call each other by nicknames} means: some of you should not nickname others. (4)

And in Tirmidhi from Abu Jabirah bin al-Dahhak, he said: A man among us used to have two (5) or three names, and he would be called by one of them, then perhaps he would dislike it. So this verse was revealed: {and do not call each other by [offensive] nicknames}. He (Tirmidhi) said: This is a 'hasan' (good) hadith. This Abu Jabirah is the brother of Thabit bin al-Dahhak bin...

(1) Ibn Abd al-Barr cited them in Bahjat al-Majalis 1/162 among four verses, and attributed them to Bishr bin al-Harith. The first half of the first verse appeared there as: "And everyone who was a pious Muslim." It also contains: "their faults" instead of "his faults". (2) In (ظ): "from" (min). (3) Ibn Abd al-Barr cited them in Bahjat al-Majalis 3/256 and attributed them to Mahmoud al-Warraq. Ibn Qutayba cited them without attribution in Uyun al-Akhbar 2/18, and Ibn Abd Rabbuh in al-Iqd al-Farid 2/335, and al-Mawardi in Adab al-Dunya wa al-Din p. 242. In Bahjat al-Majalis, Uyun al-Akhbar, and Adab al-Dunya wa al-Din, it occurred as: "Do not seek out from", instead of: "Do not uncover". In al-Iqd al-Farid: "Do not tear", instead of: "Do not uncover". (4) Al-Sahah (nbz) without his saying: "It is said: An-nabaz and an-nazab are evil nicknames", and Al-Zamakhshari mentioned it in Al-Kashshaf 3/566. (5) Thus in the copies, and in the copy of al-Mubarakfuri 9/153: "al-asman" (two names).

सूरह अल-हुजुरात: आयत 11 391

दूसरों के दोष, कवि ने कहा: यदि एक व्यक्ति बुद्धिमान और धर्मपरायण है, तो उसकी धर्मपरायणता उसे उसके अपने दोषों से विचलित कर देती है। जिस प्रकार एक बीमार व्यक्ति अपने स्वयं के दर्द के कारण सभी लोगों के दर्द से विचलित हो जाता है। (1)

एक अन्य ने कहा: लोगों के उन दोषों को उजागर न करें जिन्हें उन्होंने छुपाया है, कहीं ऐसा न हो कि अल्लाह आपके दोषों से पर्दा हटा दे। (2) और जब उनका उल्लेख किया जाए तो उनके अच्छे गुणों का उल्लेख करें, और उनमें से किसी की भी उस चीज़ के लिए आलोचना न करें जो आप में है। (3)

दूसरा बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {और एक-दूसरे को (बुरे) नामों से न पुकारो}। 'अल-नबज़' (ब पर ज़बर के साथ) उपनाम है, और इसका बहुवचन 'अनबाज़' है। 'अल-नबज़' (ब पर सुकूँ के साथ) क्रियावाचक संज्ञा है; आप कहते हैं: उसने उसे 'नबज़न' उपनाम दिया, यानी: उसे एक उपनाम दिया। और कोई बच्चों को 'यूनब्बिज़ु' करता है, यानी: उन्हें उपनाम देता है, शद्दा (द्वित्व) अधिकता के लिए है। कहा जाता है: 'अल-नबज़' और 'अल-नज़ब' का अर्थ बुरा उपनाम है। {और एक-दूसरे को उपनामों से न पुकारो} का अर्थ है: आप में से कुछ लोग दूसरों को उपनाम न दें। (4)

और तिर्मिज़ी में अबू जबीरा बिन अल-दहाक से रिवायत है, उन्होंने कहा: हममें से एक आदमी के दो (5) या तीन नाम होते थे, और उसे उनमें से किसी एक से पुकारा जाता था, तो शायद वह उसे नापसंद करता था। अतः यह आयत उतरी: {और एक-दूसरे को (बुरे) नामों से न पुकारो}। उन्होंने (तिर्मिज़ी ने) कहा: यह एक 'हसन' (अच्छी) हदीस है। और यह अबू जबीरा, साबित बिन अल-दहाक बिन के भाई हैं...

(1) इब्न अब्द अल-बर ने बहजत अल-मजालिस 1/162 में चार छंदों के बीच उनका उल्लेख किया है, और उन्हें बिश्र बिन अल-हारिस को जिम्मेदार ठहराया है। पहले छंद का पहला आधा हिस्सा वहां इस प्रकार आया है: "और हर कोई जो एक परहेज़गार मुस्लिम था।" इसमें यह भी है: "उनके दोष", बजाय: "उसके दोष"। (2) (ظ) में: "से" (मिन)। (3) इब्न अब्द अल-बर ने बहजत अल-मजालिस 3/256 में उनका उल्लेख किया और उन्हें महमूद अल-वर्राक को जिम्मेदार ठहराया। इब्न कुतैबा ने उयून अल-अखबर 2/18 में बिना किसी श्रेय के उनका उल्लेख किया, और इब्न अब्द रब्बुह ने अल-इक़्द अल-फ़रीद 2/335 में, और अल-मावर्दी ने अदब अद-दुनिया व अद-दीन पृष्ठ 242 पर। बहजत अल-मजालिस, उयून अल-अखबर और अदब अद-दुनिया व अद-दीन में यह इस रूप में आया:

"तलाश मत करो", बजाय: "उजागर मत करो"। अल-इक़्द अल-फ़रीद में: "मत फाड़ो", बजाय: "उजागर मत करो"। (4) अल-सहाह (नबज़) उनके इस कथन के बिना: "कहा जाता है: अल-नबज़ और अल-नज़ब बुरे उपनाम हैं", और अल-ज़मखशारी ने अल-कश्शाफ 3/566 में इसका उल्लेख किया है। (5) प्रतियों में ऐसा ही है, और मुबारकपुरी की प्रति 9/153 में: "अल-अस्मान" (दो नाम)।

سورة الحجرات: آیت ۱۱ ۳۹۱

دوسروں کے عیوب، شاعر نے کہا: انسان اگر عقل مند اور پرہیزگار ہو، تو اس کا تقویٰ اسے اس کے اپنے عیوب سے بے نیاز کر دیتا ہے۔ جیسے بیمار شخص کو اپنی تکلیف تمام لوگوں کے درد سے بے خبر کر دیتی ہے۔ (۱)

دوسرے نے کہا: لوگوں کی ان برائیوں کو ظاہر نہ کرو جنہیں انہوں نے چھپایا ہے، کہیں ایسا نہ ہو کہ اللہ تمہاری برائیوں سے پردہ ہٹا دے۔ (۲) اور جب ان کا ذکر ہو تو ان کی خوبیوں کا ذکر کرو، اور ان میں سے کسی کی اس بات پر مذمت نہ کرو جو خود تم میں موجود ہے۔ (۳)

دوسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ایک دوسرے کو (برے) ناموں سے نہ پکارو}۔ 'النَّبَزُ' (ب کی زبر کے ساتھ) لقب کو کہتے ہیں، اور اس کی جمع 'الأنباز' ہے۔ اور 'النَّبْزُ' (ب کے سکون کے ساتھ) مصدر ہے، آپ کہتے ہیں: اس نے اسے 'نبزا' لقب دیا، یعنی: اسے لقب دیا، اور فلاں بچوں کو 'يُنبِّزُ' کرتا ہے، یعنی: انہیں القاب دیتا ہے، کثرت کی وجہ سے مشدد لایا گیا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'النَّبَزُ' اور 'النَّزَبُ' برے لقب کو کہتے ہیں۔ {اور ایک دوسرے کو القاب سے نہ پکارو} یعنی: تم میں سے کوئی دوسرے کو لقب نہ دے۔ (۴)

اور ترمذی میں ابو جبیرہ بن الضحاک سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم میں سے ایک شخص کے دو (۵) یا تین نام ہوا کرتے تھے، تو اسے ان میں سے کسی ایک سے پکارا جاتا، تو شاید وہ اسے ناپسند کرتا، چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی: {اور ایک دوسرے کو (برے) ناموں سے نہ پکارو}۔ انہوں نے (ترمذی نے) کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ اور یہ ابو جبیرہ، ثابت بن الضحاک بن... کے بھائی ہیں۔

(١) ابن عبد البر نے انہیں 'بہجۃ المجالس' ١/١٦٢ میں چار اشعار کے ضمن میں نقل کیا ہے، اور انہیں بشر بن الحارث کی طرف منسوب کیا ہے، وہاں پہلے شعر کا پہلا مصرعہ اس طرح آیا ہے: "اور ہر وہ شخص جو پرہیزگار مسلمان تھا۔" اور اس میں "عیوبہ" کی جگہ "عیوبہم" بھی ہے۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: "عن" کی جگہ "من" ہے۔ (٣) ابن عبد البر نے 'بہجۃ المجالس' ٣/٢٥٦ میں انہیں نقل کر کے محمود الوراق کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ابن قتیبہ نے 'عیون الأخبار' ١٨/٢، اور ابن عبد ربہ نے 'العقد الفرید' ٣٣٥/٢، اور الماوردی نے 'أدب الدنیا والدین' ص ٢٤٢ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ اور بہجۃ المجالس، عیون الأخبار اور أدب الدنیا والدین میں "لا تکشفنّ" کی جگہ "لا تلتمس من" آیا ہے۔ اور العقد الفرید میں "لا تکشفنّ" کی جگہ "لا تہتکنّ" آیا ہے۔ (٤) الصحاح (نبز) میں ان کے اس قول کے بغیر کہ: "اور کہا جاتا ہے: النبز اور النزب برے لقب ہیں"، اور زمخشری نے اسے 'الکشاف' ٥٦٦/٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور مبارکپوری کے نسخے ١٥٣/٩ میں: "الاسمان" ہے۔

392 Surah Al-Hujurat: Verse 11

...Khalifa al-Ansari. And Abu Zaid Saeed bin al-Rabi', the author of al-Harawi, is trustworthy (1).

In the compilation of Abu Dawood, it is narrated from him that he said: This verse was revealed regarding us, the Banu Salama: "And do not insult one another by nicknames. Wretched is the name of disobedience after [one has attained] faith." He said: The Messenger of Allah (peace be upon him) came to us, and there was not a man among us except that he had two or three names. So the Messenger of Allah (peace be upon him) began to say: "O so-and-so," and they would say: "Stop, O Messenger of Allah, for he gets angry at this name." Then this verse was revealed: "And do not insult one another by nicknames" (2). This is one view.

A second view: Al-Hasan and Mujahid said: A man used to be taunted for his disbelief after his conversion to Islam: "O Jew, O Christian." So it was revealed (3). This is also narrated from Qatadah, Abu al-Aliyah, and Ikrimah.

Qatadah said: It is a man saying to another man: "O wicked one, O hypocrite." Mujahid (4) and Al-Hasan said the same.

"Wretched is the name of disobedience after [one has attained] faith," meaning: It is wretched for a man to be called a disbeliever or an adulterer after his conversion to Islam and repentance. This was said by Ibn Zaid (5). And it was said: The meaning is that whoever nicknames his brother or mocks him is a transgressor. In the Sahih [hadith]: "Whoever says to his brother: 'O disbeliever,' then one of them has incurred it; if it is as he said, otherwise it returns to him" (6). Whoever does what Allah has forbidden of mockery, backbiting, and name-calling, that is transgression, and that is not permissible. WWW.NAFSEISLAM.COM

It has been narrated that Abu Dharr (may Allah be pleased with him) was with the Prophet (peace be upon him), and a man disputed with him. Abu Dharr said to him: "O son of a Jewish woman!" The Prophet (peace be upon him) said: "Whatever you see here of (7) red or black, you are not better than him."

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3268). In its printed version it says: This is a good authentic (hasan sahih) hadith, with the addition of "sahih", which al-Mizzi did not mention in al-Tuhfa 9/138. And Abu Jubayrah is a companion mentioned by Ibn Hajar in al-Isaba 11/59 in the first section, and he said: It was said: He was not a companion. (2) Sunan

Abi Dawud (4962), and it is with Ahmad (8288), and Sunan Ibn Majah (3741). (3) Narrated from Al-Hasan by Al-Tabari 21/371 similarly. (4) Narrated from Qatadah and Mujahid by Al-Tabari 21/370 similarly. (5) See Al-Nukat wal-Uyun 5/333, and Zad al-Masir 7/468. (6) Narrated by Al-Bukhari (6104), Muslim (60), and Ahmad (5035) from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). (7) The word "from" (min) is not in version (M).

३९२ सूरा अल-हुजरात: आयत ११

...खलीफा अल-अंसारी। और अबू ज़ैद सईद बिन अल-रबी, अल-हरवी के लेखक, विश्वसनीय हैं (१)।

अबू दाऊद के संकलन में उनसे वर्णित है कि उन्होंने कहा: यह आयत हमारे बारे में, बनू सलमा के बीच अवतरित हुई: "और एक-दूसरे को बुरे नामों से न पुकारो। ईमान लाने के बाद अवज्ञा का नाम ही बुरा है।" उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हमारे पास आए, और हममें से कोई भी आदमी ऐसा नहीं था जिसके दो या तीन नाम न हों। तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कहने लगे: "ऐ फलां," और वे कहने लगे: "रुकिए, ऐ अल्लाह के रसूल, वह इस नाम से क्रोधित होता है।" तब यह आयत अवतरित हुई: "और एक-दूसरे को बुरे नामों से न पुकारो" (२)। यह एक विचार है।

दूसरा विचार: अल-हसन और मुजाहिद ने कहा: एक व्यक्ति को उसके इस्लाम स्वीकार करने के बाद उसके कुफ्र (अविश्वास) के लिए ताना मारा जाता था: "ओ यहूदी, ओ ईसाई।" तो यह अवतरित हुई (३)। यह कतादा, अबू अल-आलिया और इक्रमा से भी वर्णित है।

कतादा ने कहा: यह एक आदमी का दूसरे आदमी से कहना है: "ऐ पापी, ऐ पाखंडी।" मुजाहिद (४) और अल-हसन ने भी यही कहा।

"ईमान लाने के बाद अवज्ञा का नाम ही बुरा है," अर्थात: किसी व्यक्ति के इस्लाम और पश्चाताप के बाद उसे काफिर या व्यभिचारी कहा जाना बुरा है। यह इब्न ज़ैद (५) ने कहा था। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ यह है कि जो कोई अपने भाई को उपनाम देता है या उसका मजाक उड़ाता है, वह पापी है। सहीह [हदीस] में है: "जो कोई अपने भाई से कहता है: 'ऐ काफिर,' तो उनमें से एक पर यह बात लौट आती है; यदि वह वैसा ही है जैसा उसने कहा, अन्यथा वह उसी पर लौट आती है" (६)। अतः जिसने भी अल्लाह द्वारा वर्जित उपहास, कटाक्ष और नामकरण किया, वह पाप है और वह जायज़ नहीं है। WWW.NAFSEISLAM.COM

यह वर्णित है कि अबू धर्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास थे, और एक आदमी ने उनसे झगड़ा किया। अबू धर्र ने उससे कहा: "ऐ यहूदी औरत के बेटे!" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "तुम यहाँ जो कुछ भी (७) लाल या काला देखते हो, तुम उससे बेहतर नहीं हो।"

(१) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३२६८)। इसके मुद्रित संस्करण में है: यह एक हसन सहीह हदीस है, "सहीह" की वृद्धि के साथ, जिसका अल-मिज़ी ने अल-तुहफ़ा ९/१३८ में उल्लेख नहीं किया। और अबू जुबैराह एक सहाबी (साथी) हैं जिनका उल्लेख इब्न हजर ने अल-इसाबा ११/५९ के पहले भाग में किया है, और उन्होंने कहा: यह कहा गया है कि वह सहाबी नहीं थे। (२) सुनन अबी दाऊद (४९६२), और यह अहमद (८२८८) और सुनन इब्न माजा (३७४१) में भी है। (३) इसे अल-तबरी २१/३७१ द्वारा अल-हसन से इसी तरह वर्णित किया गया है। (४) इसे अल-तबरी २१/३७० द्वारा कतादा और मुजाहिद से इसी तरह वर्णित किया गया है। (५) देखें अल-नुकत वल-उयून ५/३३३, और ज़ाद अल-मसीर ७/४६८। (६) अल-बुखारी (६१०४), मुस्लिम (६०), और अहमद (५०३५) द्वारा इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित। (७) शब्द "से" (من) प्रति (M) में नहीं है।

...خلیفہ الانصاری۔ اور ابوزید سعید بن الربیع صاحبِ الہروی ثقہ ہیں (۱)۔

اور ابوداؤد کی مصنف میں ان سے مروی ہے، انہوں نے کہا: یہ آیت ہمارے بارے میں، بنو سلمہ میں نازل ہوئی: ﴿وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ﴾ (اور ایک دوسرے کو برے القاب سے نہ پکارو، ایمان کے بعد گناہ کا نام ہی برا ہے)۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے اور ہم میں سے کوئی ایسا شخص نہ تھا جس کے دو یا تین نام نہ ہوں۔ چنانچہ رسول اللہ ﷺ فرمانے لگے: "اے فلاں!" تو لوگ کہتے: "اے اللہ کے رسول، ٹھہر جائیے، وہ اس نام سے ناراض ہوتا ہے"۔ تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ﴾ (۲)۔ تو یہ ایک قول ہے۔

اور دوسرا قول: حسن اور مجاہد نے کہا: ایک شخص کو اس کے اسلام لانے کے بعد اس کے کفر کا طعنہ دیا جاتا تھا: "اے یہودی، اے نصرانی"۔ تو یہ آیت نازل ہوئی (۳)۔ اور یہ قتادہ، ابوالعالیہ اور عکرمہ سے بھی مروی ہے۔

قتادہ نے کہا: یہ ایک آدمی کا دوسرے آدمی کو کہنا ہے: "اے فاسق، اے منافق"۔ مجاہد (۴) اور حسن نے بھی یہی کہا ہے۔

﴿بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ﴾ یعنی: کتنا برا ہے کہ کسی آدمی کو اس کے اسلام اور توبہ کے بعد کافر یا زانی پکارا جائے۔ یہ ابن زید (۵) نے کہا۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ جس نے اپنے بھائی کو کوئی لقب دیا یا اس کا مذاق اڑایا، وہ فاسق ہے۔ اور صحیح [حدیث] میں ہے: "جس نے اپنے بھائی سے کہا: 'اے کافر'، تو ان دونوں میں سے ایک پر یہ بات صادق آ گئی؛ اگر وہ ویسا ہی تھا جیسا اس نے کہا، ورنہ وہ اسی پر لوٹ آئی" (۶)۔ پس جس نے وہ کام کیا جس سے اللہ نے منع

فرمایا ہے جیسے تمسخر، طعنہ زنی اور برے القاب سے پکارنا، تو یہ فسق ہے اور یہ جائز نہیں ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

اور مروی ہے کہ ابوزر رضی اللہ عنہ نبی ﷺ کے پاس تھے، تو ایک آدمی نے ان سے جھگڑا کیا، ابوزر نے اس سے کہا: "اے یہودی عورت کے بیٹے!" تو نبی ﷺ نے فرمایا: "تم یہاں جو کچھ بھی (۷) سرخ اور سیاہ دیکھ رہے ہو، تم اس سے بہتر نہیں ہو"۔

---

(۱) سنن ترمذی (۳۲۶۸)، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں ہے: یہ حدیث حسن صحیح ہے، لفظ "صحیح" کی زیادتی کے ساتھ، اور مزی نے التحفہ ۱۳۸/۹ میں اس زیادتی کا ذکر نہیں کیا۔ اور ابوجبیرہ صحابی ہیں جن کا ذکر ابن حجر نے الاصابہ ۵۹/۱۱ کے پہلے حصے میں کیا ہے، اور فرمایا: کہا گیا ہے کہ وہ صحابی نہیں تھے۔ (۲) سنن ابی داؤد (۴۹۶۲)، اور یہ احمد (۸۲۸۸) اور سنن ابن ماجہ (۳۷۴۱) میں بھی ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۳۷۱/۲۱ میں حسن سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۳۷۰/۲۱ میں قتادہ اور مجاہد سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۵) دیکھیے النکت والعیون ۳۳۳/۵، اور زاد المسیر ۴۶۸/۷۔ (۶) اسے بخاری (۶۱۰۴)، مسلم (۶۰)، اور احمد (۵۰۳۵) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۷) لفظ "مِن" (سے) نسخہ (م) میں نہیں ہے۔

393 Surah Al-Hujurat: Verse 11

...meaning by piety. And [it] was revealed: {and do not call each other by [offensive] nicknames} (1). Ibn Abbas said: Calling each other by offensive nicknames [means]: a man might have committed bad deeds and then repented, so Allah forbade that he be shamed for what has passed (2). This is supported by what was narrated that the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever shames a believer for a sin they repented for, it is a right upon Allah to test him with it and disgrace him for it in this world and the hereafter" (3). Third: An exception to this is someone for whom a [nickname] based on a dominant physical characteristic has become common usage, such as 'the lame' or 'the hunchback', and he had no choice in it, [yet] finds no resentment within himself towards it. So the Ummah (community) permitted it, and the people of the religion agreed upon saying it (4). Ibn al-Arabi said (5): And there has appeared - by the life of Allah - in their books what I do not approve of, [such as their saying] regarding Salih: 'Jazarah' (carrot); because he misread 'Kharzah' (bead) (6), so he was nicknamed with it (7). Similarly, their saying regarding Muhammad ibn Sulayman al-Hadrami: 'Mutayyin' (soiled with clay); because he fell into clay, and similar things that became prevalent among later scholars, and I do not see it as permissible in religion. And Musa ibn Ali ibn Rabah al-Masri...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1711, and narrated by Ahmad (21407) from Abu Dharr that the Prophet (pbuh) said to him: "Look, you are not better than a red or black person except by surpassing them in piety." Al-Ghazali mentioned in Al-Ihya 3/175 that Abu Dharr said to a man: "O son of a red woman" - during a quarrel between them - so that reached the Messenger of Allah (pbuh) and he said: "O Abu Dharr, lift your head and look, then know that you are not better than any red or black person except by surpassing them in action." Al-Iraqi said in 'Al-Mughni 'an Haml al-Asfar fi al-Asfar': Narrated by Ibn Abi ad-Dunya in 'Pardon and Condemnation of Anger' with a sound chain of narration. (2) Tafsir al-Baghawi 4/215, and narrated by al-Tabari 21/371. (3) Narrated by al-Tirmidhi (2505) from Mu'adh ibn Jabal as a marfu' (attributed to the Prophet) narration with the wording: "Whoever shames his brother for a sin, he will not die until he commits it." Ahmad ibn Mani' (al-Tirmidhi's teacher) said: "From a sin he has repented from." Al-Tirmidhi said: "This is a strange (gharib) hadith and its chain is not connected, and Khalid ibn Ma'dan did not meet Mu'adh ibn Jabal (RA). End." Ibn al-Jawzi said in 'Al-Mawdu'at' 2/275: "This is a hadith that is not authentic from the Messenger of Allah (pbuh) and the one suspected of it is Muhammad ibn al-Hasan." Ahmad ibn Hanbal said: "I don't think it

is worth anything," and Yahya said: "He was a liar," and al-Nasa'i said: "Abandoned in hadith," and al-Daraqutni said: "Nothing." (4) In (Z), (F), and (Q): "the language", and what is established is from (M), which corresponds to what is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1711, and the speech is from him. (5) In Ahkam al-Quran 4/1711-1712 and what will follow in brackets is from it. (6) In Ahkam al-Quran: "Zajarah", instead of: "Kharzah", which is a distortion. (7) Tarikh Baghdad 9/322-323.

393 सूरह अल-हुजुरात: आयत 11

...यानी तक़वा (परहेज़गारी) से। और यह आयत नाज़िल हुई: {और एक-दूसरे को बुरे उपनामों (उपाधियों) से न पुकारो} (1)। इब्न अब्बास ने कहा: उपनामों से एक-दूसरे को पुकारने का अर्थ है: एक व्यक्ति ने बुरे काम किए और फिर तौबा (पश्चाताप) कर ली, तो अल्लाह ने उसे उन बातों के लिए शर्मिंदा करने से मना किया है जो बीत चुकी हैं (2)। इसका प्रमाण वह हदीस है जिसमें वर्णित है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जो किसी मोमिन को ऐसे गुनाह के लिए शर्मिंदा करे जिससे उसने तौबा कर ली हो, तो अल्लाह पर यह हक़ है कि वह उसे उसी गुनाह में मुब्तला करे और दुनिया और आख़िरत में उसे रुसवा (अपमानित) करे" (3)। तीसरी बात: इसमें से अपवाद वह व्यक्ति है जिसके लिए कोई ऐसा नाम मशहूर हो गया हो जो उसके शारीरिक दोष के आधार पर हो, जैसे 'लंगड़ा' या 'कूबड़ा', और इसमें उसका अपना कोई हाथ न हो, और वह अपने मन में इससे बुरा न मानता हो। तो उम्मत ने इसकी अनुमति दी है, और धर्म के जानकारों का इस पर सहमति है (4)। इब्न अल-अरबी (5) कहते हैं: और खुदा की कसम - उनकी किताबों में ऐसी बातें आई हैं जिन्हें मैं पसंद नहीं करता, [जैसे कि उनका कहना] सालेह के बारे में: 'जज़राह' (गाजर); क्योंकि उन्होंने 'खर्ज़ह' (मनका) को गलत पढ़ लिया था (6), इसलिए उन्हें इसी नाम से पुकारा जाने लगा (7)। इसी तरह मुहम्मद बिन सुलेमान अल-हज़रमी के बारे में उनका कहना: 'मुतय्यिन' (मिट्टी में सना हुआ); क्योंकि वह मिट्टी में गिर गए थे, और इसी तरह की अन्य बातें जो बाद के विद्वानों में प्रचलित हो गईं, और मैं इसे धर्म में जायज़ नहीं मानता। और मूसा बिन अली बिन रबाह अल-मिसरी...

(1) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1711, और अहमद (21407) ने अबू ज़र से रिवायत की है कि नबी ﷺ ने उनसे कहा: "देखो, तुम किसी लाल या काले रंग के व्यक्ति से बेहतर नहीं हो सिवाय इसके कि तुम परहेज़गारी में उससे बढ़ जाओ।" अल-ग़ज़ाली ने 'अल-इहया' 3/175 में उल्लेख किया है कि अबू ज़र ने एक आदमी से कहा: "ऐ लाल औरत के बेटे" - उनके बीच झगड़े के दौरान - तो यह बात रसूलुल्लाह ﷺ तक पहुँची तो आपने फरमाया: "ऐ अबू ज़र, अपना सिर उठाओ और देखो, फिर जान लो कि तुम किसी लाल या काले से बेहतर नहीं हो सिवाय इसके कि तुम कर्म में उससे बेहतर हो।" अल-इराकी ने 'अल-मुगनी' में कहा: इब्न अबी अद-दुनिया ने इसे 'अल-अफ़्व व ज़म अल-ग़ज़ब' में सही सनद के साथ रिवायत किया है। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/215, और अत-तब्री 21/371 ने इसे रिवायत किया है। (3) अत-तिर्मिज़ी (2505) ने मुआज़ बिन जबल से मरफ़ूअ रूप में इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: "जिसने अपने भाई को किसी ऐसे गुनाह पर

शर्मिंदा किया, वह तब तक नहीं मरेगा जब तक कि वह खुद उसे न कर ले।" अहमद बिन मनीअ (तिर्मिज़ी के उस्ताद) ने कहा: "ऐसे गुनाह पर जिससे उसने तौबा कर ली हो।" तिर्मिज़ी ने कहा: "यह हदीस ग़रीब है और इसकी सनद जुड़ी हुई नहीं है, और खालिद बिन मदान ने मुआज़ बिन जबलؓ को नहीं पाया। समाप्त।" इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौज़ूआत' 2/275 में कहा: "यह हदीस रसूलुल्लाह ﷺ से साबित नहीं है और इस पर आरोपित व्यक्ति मुहम्मद बिन अल-हसन है।" अहमद बिन हंबल ने कहा: "मुझे नहीं लगता कि इसकी कोई कीमत है," और यह्या ने कहा: "वह झूठा था," और अन-नसाई ने कहा: "हदीस में त्याग दिया गया है," और अद-दारकुतनी ने कहा: "कुछ नहीं।" (4) (ज़), (फ़) और (क़) प्रतियों में: "भाषा", और जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 4/1711 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है। (5) अहकाम अल-क़ुरान 4/1711-1712 में और जो कोष्ठक में आएगा वह उसी से है। (6) अहकाम अल-क़ुरान में: "ज़जरह", के स्थान पर: "खर्ज़ह", जो कि एक गलती है। (7) तारीख़ बग़दाद 9/322 - 323।

۳۹۳ سورہ الحجرات: آیت ۱۱

...یعنی تقویٰ کے ساتھ اور نازل ہوئی: {اور ایک دوسرے کو برے القاب سے نہ پکارو} (۱)۔ اور ابن عباس نے کہا: القاب سے پکارنے کا مطلب یہ ہے کہ ایک آدمی نے برے کام کیے ہوں پھر توبہ کر لی ہو، تو اللہ تعالیٰ نے اسے ان گزشتہ باتوں پر عار دلانے سے منع فرمایا ہے (۲)۔ اس کی دلیل وہ روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی مومن کو ایسے گناہ پر عار دلائی جس سے وہ توبہ کر چکا ہو، تو اللہ پر یہ حق ہے کہ وہ اسے اسی گناہ میں مبتلا کرے اور دنیا اور آخرت میں اسے رسوا کرے" (۳)۔ تیسری بات: اس حکم سے وہ شخص مستثنیٰ ہے جس پر کوئی لقب استعمال کے غلبے کی وجہ سے پڑ گیا ہو، جیسے لنگڑا یا کبڑا، اور اس میں اس کا اپنا کوئی عمل دخل نہ ہو، اور وہ اپنے دل میں اس کی وجہ سے کوئی ناگواری محسوس نہ کرتا ہو، تو امت نے اس کی اجازت دی ہے، اور اہل ملت نے اس کے کہنے پر اتفاق کیا ہے (۴)۔ ابن العربی (۵) نے کہا: اور خدا کی قسم - ان کی کتابوں میں ایسی باتیں وارد ہوئی ہیں جن سے میں راضی نہیں ہوں، [جیسے ان کا کہنا] صالح کے بارے میں: 'جزرہ' (گاجر)؛ کیونکہ اس نے 'خرزہ' (موتی) کی تصحیف کی (غلط پڑھا) (۶)، تو اسی لقب سے پکارا جانے لگا (۷)۔ اسی طرح محمد بن سلیمان الحضرمی کے بارے میں ان کا کہنا: 'مطین'؛ کیونکہ وہ مٹی میں گر گئے تھے، اور اس جیسی دیگر باتیں جو متاخرین پر غالب آگئیں، اور میں اسے دین میں جائز نہیں سمجھتا۔ اور موسیٰ بن علی بن رباح المصری...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۷۱۱/۴، اور اسے احمد (۲۱۴۰۷) نے ابو ذر سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "دیکھو، تم کسی سرخ یا سیاہ سے بہتر نہیں ہو سوائے اس کے کہ تم تقویٰ میں اس سے بڑھ جاؤ"۔ اور غزالی نے الاحیاء ۱۷۵/۳ میں ذکر کیا ہے کہ ابو ذر نے ایک

آدمی سے کہا: "اے سرخ عورت کے بیٹے" - ان دونوں کے درمیان جھگڑے میں - تو یہ بات رسول اللہ ﷺ تک پہنچی تو آپ نے فرمایا: "اے ابو ذر اپنا سر اٹھاؤ اور دیکھو، پھر جان لو کہ تم کسی سرخ یا سیاہ سے بہتر نہیں ہو سوائے اس کے کہ تم عمل میں اس سے افضل ہو"۔ عراقی نے 'المغنی عن حمل الاسفار فی الاسفار' میں کہا: اسے ابن ابی الدنیا نے 'العفو وذم الغضب' میں صحیح سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۲۱۵، اور اسے الطبری ۲۱/۳۷۱ نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ترمذی (۲۵۰۵) نے معاذ بن جبل سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "جس نے اپنے بھائی کو کسی گناہ پر عار دلائی، وہ نہیں مرے گا جب تک کہ خود وہ گناہ نہ کر لے"۔ احمد بن منیع (جو ترمذی کے استاد ہیں) نے کہا: "ایسے گناہ سے جس سے وہ توبہ کر چکا ہو"۔ ترمذی نے کہا: "یہ حدیث غریب ہے اور اس کی سند متصل نہیں ہے، اور خالد بن معدان نے معاذ بن جبلؓ کو نہیں پایا"۔ انتہیٰ۔ ابن الجوزی نے الموضوعات ۲/۲۷۵ میں کہا: "یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے اور اس کے متعلق متہم شخص محمد بن الحسن ہے"۔ احمد بن حنبل نے کہا: "میں اسے کچھ بھی نہیں سمجھتا"، اور یحییٰ نے کہا: "وہ جھوٹا تھا"، اور نسائی نے کہا: "متروک الحدیث ہے"، اور دارقطنی نے کہا: "کچھ نہیں ہے"۔ (۴) (ظ)، (ف) اور (ق) نسخوں میں ہے: "اللغة" (لغت)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو کہ ابن العربی کی احکام القرآن ۴/۱۷۱۱ کے موافق ہے اور کلام انہی کا ہے۔ (۵) احکام القرآن ۴/۱۷۱۱ - ۱۷۱۲ میں اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۶) احکام القرآن میں ہے: 'زجرہ'، بجائے 'خرزہ' کے، جو کہ تحریف ہے۔ (۷) تاریخ بغداد ۹/۳۲۲ - ۳۲۳۔

Surah Al-Hujurat: Verse 11 394

He says: I do not excuse anyone who diminishes my father's name in permissibility, and the prevalent form of his name was the diminutive (tasghir) with a dammah on the 'ayn. What governs all this is that everything a person dislikes to be called by is not permissible because it causes offense. And Allah knows best.

I said: Based on this meaning, Al-Bukhari (may Allah have mercy on him) titled a chapter in the Book of Manners (Kitab al-Adab) of Al-Jami' al-Sahih: "Chapter on what is permissible in mentioning people, such as saying: the tall and the short, when it is not intended to dishonor the man." He said: And the Prophet ﷺ said: "What does Dhu al-Yadayn say?"(2)

Abu Abdullah bin Khuwayzimandad said: The verse includes the prohibition of calling a person by a nickname they dislike, while it is permissible to nickname them with what they love. Do you not see that the Prophet ﷺ nicknamed Umar as 'Al-Faruq', Abu Bakr as 'Al-Siddiq', Uthman as 'Dhu al-Nurayn', Khuzaymah as 'Dhu al-Shahadatayn', and Abu Hurayrah as 'Dhu al-Shimalayn' and 'Dhu al-Yadayn'(3), and similar titles.

Al-Zamakhshari(4): It was narrated from the Prophet ﷺ: "It is a right of a believer over another believer to call him by the names he loves most."(5) For this reason, giving honorific nicknames (kunya) is part of the Sunnah and good manners. Umar (may Allah be pleased with him) said:

---

(1) At-Tirmidhi recorded his statement after hadith (773) and said: The people of Iraq say: Musa bin 'Ulay bin Rabah - with the diminutive form as in Tuhfat al-Ahwadhi 3/484 - and the people of Egypt say: Musa bin 'Ali. (2) Al-Bukhari mentioned it before hadith (6051) and included his statement: "And what is not intended as a dishonor for the man," after saying: "What does Dhu al-Yadayn say." It was connected by Ahmad (7201), Al-Bukhari (482), and Muslim (573): (97) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). Dhu al-Yadayn was a companion named: Khirbaq, and it was said: Umayr, and the former is correct as in Nuzhat al-Albab fi al-Alqab by Ibn Hajar 1/313. He also mentioned him in Al-Isabah 3/222, saying: It is said he is Khirbaq, and Ibn Hibban distinguished between them. (3) Thus in the copies, and perhaps there is an omission in the text. Ibn Hajar mentioned in Nuzhat al-Albab 1/296 that Dhu al-Shimalayn is Umayr bin Abd Amr, a companion who was martyred at Badr, and he is other than Dhu al-Yadayn. (4) In Al-Kashshaf 3/566. (5) Ibn Hajar

said in Al-Kafi al-Shaf fi Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 157: I did not find it like this. Al-Bayhaqi narrated in Shu'ab al-Iman in the sixty-first branch [8772] from Uthman bin Talha in a marfu' report: "Three things purify your brother's love for you... and calling him by the names he loves most." It contains Musa bin Abd al-Malik bin Umayr, who is weak. Abu Ya'la and Al-Tabarani (3499) narrated from Hanzalah bin Jadhim who said: The Messenger of Allah ﷺ used to like for a man to be called by the names he loved most.

सूरा अल-हुजुरात: आयत 11 394

वह कहते हैं: मैं अपने पिता के नाम को छोटा करने की अनुमति किसी को नहीं देता [अनुमति में] (1), और उनके नाम पर 'ऐन' पर पेश (ज़म्मा) के साथ तस्गीर (छोटा रूप) का बोलबाला था। और जो इन सबको नियंत्रित करता है वह यह है: कि हर वह चीज़ जिसे पुकारे जाने पर इंसान नापसंद करता है, वह दुख पहुँचाने के कारण जायज़ नहीं है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मैंने कहा: इसी अर्थ पर बुखारी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने अल-जामी अल-सहीह की 'किताब अल-अदब' में 'उस अध्याय के बारे में जो लोगों के उल्लेख से जायज़ है, जैसे उनका कहना: लंबा और छोटा, जिससे आदमी की बुराई का इरादा न हो' शीर्षक के तहत लिखा है। उन्होंने कहा: और नबी ﷺ ने फरमाया: 'ज़ुल-यदैन क्या कहता है'(2)।

अबू अब्दुल्ला बिन खुवैज़िमनदाद ने कहा: इस आयत में इंसान को उस चीज़ से उपनाम देने की मनाही शामिल है जिसे वह नापसंद करता है, और उसे उस चीज़ से उपनाम देना जायज़ है जिसे वह पसंद करता है। क्या आप नहीं देखते कि नबी ﷺ ने उमर को 'अल-फारूक', अबू बक्र को 'अल-सिद्दीक', उस्मान को 'ज़ुल-नूरैन', खुज़ैमा को 'ज़ुल-शहादतैन' और अबू हुरैरा को 'ज़ुश-शुमालैन' और 'ज़ुल-यदैन'(3) तथा इसके समान उपनाम दिए थे।

अल-ज़मख़्शारी(4): नबी ﷺ से रिवायत है: 'एक मोमिन का दूसरे मोमिन पर यह हक है कि वह उसे उसके सबसे प्यारे नामों से पुकारे'(5)। इसी वजह से कुन्नियत (उपनाम) रखना सुन्नत और अच्छे अदब में से है, हज़रत उमर ؓ ने फरमाया:

---

(1) अत-तिर्मिज़ी ने हदीस (773) के बाद उनका बयान दर्ज किया और कहा: इराक के लोग कहते हैं: मूसा बिन 'उलै बिन रबाह - तस्गीर (छोटे रूप) के साथ जैसा कि 'तुहफत अल-अहवज़ी' 3/484 में है - और मिस्र के लोग कहते हैं: मूसा बिन 'अली। (2) बुखारी ने इसे हदीस (6051) से पहले उल्लेख किया और इसमें उनका बयान शामिल किया: "और जिससे आदमी की बुराई का इरादा न हो," यह कहने के बाद कि: "ज़ुल-यदैन क्या कहता है।" इसे अहमद (7201), बुखारी (482), और मुस्लिम (573): (97) ने अबू हुरैरा ؓ की हदीस से जोड़ा है। ज़ुल-यदैन एक सहाबी थे जिनका नाम था: खिरबाक, और कहा गया: उमैर, और पहला वाला सही है जैसा कि इब्न हजर की 'नुज़हत अल-अल्बाब फी अल-अलकाब' 1/313 में है। उन्होंने 'अल-इसाबा' 3/222 में भी उनका ज़िक्र किया है, जिसमें कहा गया है: कहा जाता है कि वह खिरबाक हैं, और इब्न हिब्बान ने उनके बीच अंतर किया

है। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद पाठ में कुछ कमी है। इब्न हजर ने 'नुज़हत अल-अल्बाब' 1/296 में उल्लेख किया है कि 'जुश-शुमालैन' उमैर बिन अब्द अम्र हैं, जो बद्र में शहीद हुए सहाबी थे, और वह 'जुल-यदैन' से अलग हैं। (4) अल-कश्शाफ 3/566 में। (5) इब्न हजर ने 'अल-काफी अल-शाफ फी तखरीज़ अहादीस अल-कश्शाफ' पृष्ठ 157 में कहा: मुझे यह इस तरह नहीं मिला। अल-बैहकी ने 'शुआब अल-ईमान' की इकसठवीं शाखा [8772] में उस्मान बिन तल्हा से मरफू रिवायत में बयान किया: "तीन चीज़ें तुम्हारे भाई के प्यार को तुम्हारे लिए शुद्ध करती हैं... और उसे उन नामों से पुकारना जो उसे सबसे प्रिय हों।" इसमें मूसा बिन अब्द अल-मलिक बिन उमैर हैं, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं। अबू याला और अल-तबरानी (3499) ने हंज़ला बिन जधीम से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ को यह पसंद था कि किसी आदमी को उसके सबसे प्यारे नामों से पुकारा जाए।

وہ کہتا ہے: میں اپنے والد کے نام کی تصغیر (چھوٹا نام) کی کسی کو [اجازت] نہیں دیتا(۱) ، اور ان کے نام پر عین کے ضمہ کے ساتھ تصغیر غالب تھی۔ اور جو ان سب کا ضابطہ ہے وہ یہ ہے: کہ ہر وہ چیز جسے انسان پکارے جانے پر ناپسند کرتا ہو، تو اذیت کی وجہ سے وہ جائز نہیں ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

میں نے کہا: اسی معنی پر بخاری رحمہ اللہ نے الجامع الصحیح کی کتاب الادب میں اس باب میں ترجمہ کیا ہے 'لوگوں کے ذکر میں سے جو جائز ہے جیسے ان کا کہنا: لمبا اور چھوٹا، جس سے آدمی کی برائی مراد نہ ہو'۔ انہوں نے کہا: اور نبی ﷺ نے فرمایا: 'ذوالیدین کیا کہتا ہے'(۲)۔

ابو عبداللہ بن خویز منداد نے کہا: آیت اس ممانعت پر مشتمل ہے کہ انسان کو ایسے لقب سے پکارا جائے جسے وہ ناپسند کرتا ہے، اور اسے اس لقب سے پکارنا جائز ہے جسے وہ پسند کرتا ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ نبی ﷺ نے عمر کو 'الفاروق'، ابوبکر کو 'الصدیق'، عثمان کو 'ذی النورین'، خزیمہ کو 'ذی الشہادتین'، اور ابوہریرہ کو 'ذی الشمالین' اور 'ذی الیدین'(۳) وغیرہ جیسے القاب سے نوازا۔

الزمخشری(۴): نبی ﷺ سے مروی ہے: 'ایک مومن کا دوسرے مومن پر حق ہے کہ وہ اسے اس کے پسندیدہ ترین ناموں سے پکارے'(۵)۔ اسی وجہ سے کنیت رکھنا سنت اور حسنِ ادب میں سے ہے، حضرت عمر ؓ نے فرمایا:

---

(۱) امام ترمذی نے حدیث (۷۷۳) کے بعد ان کا قول نقل کیا اور کہا: اہل عراق کہتے ہیں: موسی بن عُلی بن رباح - تصغیر کے ساتھ جیسا کہ تحفۃ الاحوذی ۳/ ۴۸۴ میں ہے - اور اہل مصر کہتے

ہیں: موسی بن علی۔ (۲) امام بخاری نے اسے حدیث (۶۰۵۱) سے پہلے ذکر کیا اور اس میں ان کا یہ قول شامل ہے: "اور جس سے آدمی کی برائی مراد نہ ہو"، ان کے اس قول کے بعد: "ذوالیدین کیا کہتا ہے"۔ اسے امام احمد (۷۲۰۱)، بخاری (۴۸۲) اور مسلم (۵۷۳): (۹۷) نے حضرت ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ذوالیدین ایک صحابی ہیں جن کا نام خرباق ہے، اور کہا گیا: عمیر، اور پہلا قول ہی درست ہے جیسا کہ ابن حجر کی 'نزہۃ الالباب فی الالقاب' ۱/ ۳۱۳ میں ہے۔ انہوں نے 'الاصابہ' ۳/ ۲۲۲ میں بھی ان کا ذکر کیا ہے، جہاں کہا گیا ہے: کہا جاتا ہے کہ وہ خرباق ہیں، اور ابن حبان نے ان کے درمیان فرق کیا ہے۔ (۳) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور شاید عبارت میں کچھ حذف ہو گیا ہے۔ ابن حجر نے 'نزہۃ الالباب' ۱/ ۲۹۶ میں ذکر کیا ہے کہ ذوالشمالین عمیر بن عبد عمرو ہیں، جو بدر میں شہید ہونے والے صحابی تھے، اور وہ ذوالیدین کے علاوہ کوئی اور ہیں۔ (۴) الکشاف ۳/ ۵۶۶ میں۔ (۵) ابن حجر نے 'الکافی الشاف فی تخریج احادیث الکشاف' ص ۱۵۷ میں کہا: مجھے یہ اس طرح نہیں ملا۔ بیہقی نے 'شعب الایمان' کی اکسٹھویں شاخ [۸۷۷۲] میں عثمان بن طلحہ سے مرفوعاً روایت کیا: "تین چیزیں تمہارے بھائی کی محبت کو تمہارے لیے خالص کرتی ہیں... اور اسے ان ناموں سے پکارنا جو اسے سب سے زیادہ پسند ہوں"۔ اس کی سند میں موسی بن عبد الملک بن عمیر ہیں جو ضعیف ہیں۔ ابو یعلیٰ اور طبرانی (۳۴۹۹) نے حنظلہ بن جذیم سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ کو یہ پسند تھا کہ کسی شخص کو اس کے پسندیدہ ترین ناموں سے پکارا جائے۔

395 Surah Al-Hujurat, Verses 11 - 12

Spread the use of kunyas (honorific nicknames), for they are ennobling(1). Indeed, Abu Bakr was titled 'Al-Atiq' and 'Al-Siddiq', Umar 'Al-Faruq', Hamza 'The Lion of Allah', and Khalid 'The Sword of Allah'. Few famous people in the pre-Islamic era (Jahiliyya) or Islam did not have a title. These good titles have always been used among all nations—both Arabs and non-Arabs—in their communications and correspondence without disapproval. Al-Mawardi said(2): As for desirable and commendable titles, they are not disliked. The Messenger of Allah (peace be upon him) described a number of his companions with attributes that became some of their most noble titles. I say: As for those whose outward appearance might suggest dislike, if they are intended as a description and not a flaw, then that is common. Abdullah bin al-Mubarak was asked about a man saying: Hamid the Tall, Sulayman the Bleary-eyed (Al-A'mash), Hamid the Lame (Al-A'raj), and Marwan the Yellow(3). He said: If you intend it as a description and do not intend it as a flaw, there is no harm in it(4). In Sahih Muslim, from Abdullah bin Sarjis, he said: I saw the bald man—meaning Umar—kissing the Stone. In another narration: the slightly bald man (Al-Usayli')(5). His Almighty's saying: {And whoever does not repent} meaning from these nicknames which hurt the listeners. {then those are the wrongdoers} to themselves by committing these prohibitions. His Almighty's saying: {O you who have believed, avoid much [negative] assumption. Indeed, some assumption is sin. And do not spy or backbite each other. Would one of you like to eat the flesh of his brother when dead? You would detest it. And fear Allah; indeed, Allah is Accepting of repentance and Merciful.} It contains ten issues:

(1) In (Z): "for it is a Sunnah." (2) In "Al-Nukat wa al-'Uyun" 5 / 333. (3) In (F) and (M): "Al-Asghar" (the smaller). And it is a mistake. Marwan al-Asfar: he is Abu Khalaf al-Basri, among the men of Tahdhib. (4) Narrated by Al-Bayhaqi in "Al-Shu'ab" (6797), and Al-Khatib Al-Baghdadi in "Al-Jami' li Akhlaq al-Rawi wa Adab al-Sami'" (1273). (5) Sahih Muslim (1270) : (250), and it is with Ahmad (229).

कुन्या (सम्मानजनक उपनामों) का प्रयोग फैलाएं क्योंकि वे सम्मानजनक होते हैं(1)। वास्तव में, अबू बक्र को 'अल-अतीक' और 'अल-सिद्दीक', उमर को 'अल-फारूक', हमजा को 'अल्लाह का शेर' और खालिद को 'अल्लाह की तलवार' की उपाधि दी गई थी। जाहिलिया (इस्लाम पूर्व काल) या इस्लाम के प्रसिद्ध लोगों में शायद ही कोई ऐसा था जिसका कोई खिताब न हो। ये अच्छे खिताब सभी जातियों में —अरब और गैर-अरब दोनों में—बिना किसी आपत्ति के उनके संवादों और पत्राचार में हमेशा उपयोग किए जाते रहे हैं। अल-मावर्दी ने कहा(2): जहाँ तक वांछनीय और सराहनीय उपाधियों की बात है, वे नापसंद नहीं की जाती हैं। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने कई साथियों का वर्णन ऐसे गुणों के साथ किया जो उनके सबसे महान खिताब बन गए। मैं कहता हूँ: जहाँ तक उन उपाधियों की बात है जो बाहर से नापसंदगी का संकेत देती हैं, यदि वे वर्णन के उद्देश्य से हों न कि किसी दोष को उजागर करने के लिए, तो यह सामान्य बात है। अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक से पूछा गया कि कोई व्यक्ति कहता है: हमीद लंबा (हमीद अल-तवील), सुलेमान धुंधली आँखों वाला (सुलेमान अल-आमश), हमीद लंगड़ा (हमीद अल-आरज), और मरवान पीला (मरवान अल-असफ़र) (3)। उन्होंने कहा: यदि आप इसे एक वर्णन के रूप में उपयोग कर रहे हैं और आपका इरादा किसी दोष को उजागर करना नहीं है, तो इसमें कोई बुराई नहीं है(4)। सहीह मुस्लिम में अब्दुल्ला बिन सरजिस से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने गंजे आदमी को—यानी उमर को—पत्थर (हज्र-ए-अस्वद) चूमते देखा। एक अन्य वर्णन में: थोड़े गंजे आदमी (अल-उसायली')(5)। अल्लाह तआला का कथन: {और जो तौबा नहीं करते} यानी इन उपनामों से जिनसे सुनने वालों को दुख होता है। {तो वही ज़ालिम हैं} इन मनाही को करके अपने आप पर ज़ुल्म करने वाले। अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! बहुत ज़्यादा गुमान (अनुमान) करने से बचो, बेशक कुछ गुमान गुनाह हैं। और टोह न लगाओ (जासूसी न करो) और न तुम में से कोई किसी की गीबत (पीठ पीछे बुराई) करे। क्या तुम में से कोई यह पसंद करेगा कि अपने मरे हुए भाई का मांस खाए? तो तुम इससे घृणा करोगे। और अल्लाह से डरो, बेशक अल्लाह तौबा क़बूल करने वाला, अत्यंत दयावान है।} इसमें दस मुद्दे हैं:

(1) (ज़) में: "क्योंकि यह सुन्नत है।" (2) 'अल-नुकत वल-उयून' 5 / 333 में। (3) (फ़) और (म) में: "अल-असगर" (छोटा)। और यह एक गलती है। मरवान अल-असफ़र: वह अबू खलफ़ अल-बसरी है, जो 'तहज़ीब' के व्यक्तियों में से है। (4) इसे अल-बैहकी ने 'अल-शुअब' (6797) में और अल-खतीब

अल-बगदादी ने 'अल-जामि' लि अख़लाक़ अल-रावी व आदाब अल-सामि' (1273) में उल्लेख किया है। (5) सहीह मुस्लिम (1270) : (250), और यह अहमद (229) के पास भी है।

کنیتوں کو عام کرو کیونکہ یہ باعثِ شرف ہیں(۱)۔ اور بیشک ابوبکر کو 'العتیق' اور 'الصدیق'، عمر کو 'الفاروق'، حمزہ کو 'اسد اللہ' اور خالد کو 'سیف اللہ' کا لقب دیا گیا۔ جاہلیت اور اسلام کے مشہور لوگوں میں سے بہت کم ایسے ہیں جن کا کوئی لقب نہ ہو۔ یہ اچھے القاب تمام امتوں—عرب اور عجم—میں بغیر کسی ناگواری کے ان کی خط و کتابت اور گفتگو میں ہمیشہ سے جاری ہیں۔ الماوردی نے کہا(۲): جہاں تک پسندیدہ اور مستحسن القاب کا تعلق ہے، تو انہیں ناپسند نہیں کیا جاتا۔ رسول اللہ ﷺ نے اپنے متعدد صحابہ کو ایسی صفات سے نوازا جو ان کے عظیم ترین القاب بن گئے۔ میں کہتا ہوں: جہاں تک ان القاب کا تعلق ہے جن کا ظاہر ناپسندیدہ ہو، اگر ان سے صفت مراد ہو نہ کہ عیب جوئی؛ تو یہ کثیر ہیں۔ عبداللہ بن المبارک سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو کہتا ہے: حمید الطویل (لمبا حمید)، سلیمان الاعمش (دھندلی آنکھوں والا سلیمان)، حمید الاعرج (لنگڑا حمید)، اور مروان الاصفر (زرد مروان)(۳)۔ انہوں نے کہا: اگر تمہاری مراد اس کی صفت بیان کرنا ہے اور تم عیب نکالنا نہیں چاہتے، تو اس میں کوئی حرج نہیں ہے(۴)۔ صحیح مسلم میں عبداللہ بن سرجس سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے گنجے شخص کو—یعنی عمر کو—حجر (اسود) کو چومتے دیکھا۔ ایک روایت میں ہے: تھوڑے گنجے شخص (الاصیلع)(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جو توبہ نہ کریں﴾ یعنی ان القاب سے جن سے سننے والوں کو تکلیف پہنچتی ہے۔ ﴿تو وہی لوگ ظالم ہیں﴾ ان ممنوعہ کاموں کے ارتکاب سے اپنی جانوں پر ظلم کرنے والے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اے ایمان والو! بہت زیادہ گمان کرنے سے بچو، بیشک بعض گمان گناہ ہیں، اور جاسوسی نہ کرو، اور تم میں سے کوئی کسی کی غیبت نہ کرے۔ کیا تم میں سے کوئی یہ پسند کرے گا کہ اپنے

مردہ بھائی کا گوشت کھائے؟ تو تم اسے ناپسند کرو گے۔ اور اللہ سے ڈرو، بیشک اللہ توبہ قبول کرنے والا نہایت رحم والا ہے﴾ اس میں دس مسائل ہیں:

(۱) (ظ) میں ہے: "کیونکہ یہ سنت ہے"۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۳۳۳ میں۔ (۳) (ف) اور (م) میں: "الاصغر"۔ اور یہ غلطی ہے۔ مروان الاصفر: یہ ابوالخلف البصری ہیں، جو رجالِ تہذیب میں سے ہیں۔ (۴) اسے بیہقی نے 'الشعب' (۶۷۹۷) میں اور خطیب بغدادی نے 'الجامع لاخلاق الراوی و آداب السامع' (۱۲۷۳) میں روایت کیا ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۱۲۷۰) : (۲۵۰)، اور یہ احمد (۲۲۹) کے پاس بھی ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 12 396 The first: His Almighty's saying: {O you who have believed, avoid much [negative] assumption} It was said: It was revealed concerning two men from among the companions of the Prophet ﷺ who backbit their companion. This was because the Prophet ﷺ, when traveling, would join a needy man with two well-off men so he could serve them. He joined Salman with two men, and Salman went ahead to the house, but sleep overcame him and he slept without preparing anything for them. They arrived and found no food or condiment. They said to him: "Go and ask the Prophet ﷺ for food and condiment." He went, and the Prophet ﷺ said to him: "Go to Usama bin Zayd and tell him: 'If you have any extra food, let him give it to you'". Usama was the treasurer of the Prophet ﷺ. He went to him, but Usama said: "I have nothing." He returned to them and informed them, so they said: "He had some, but he was stingy." Then they sent Salman to a group of companions, but he found nothing with them. They said: "If we sent Salman to the well of Samihah (1), its water would vanish." Then they went spying to see if Usama had anything. The Prophet ﷺ saw them and said: "Why do I see the greenness of meat in your mouths?" They said: "O Prophet of Allah, by Allah, we have not eaten meat or anything else today." He said: "But you both did wrong by eating the flesh of Salman and Usama." So it was revealed: {O you who have believed, avoid much [negative] assumption; indeed, some assumption is sin} (2) Mentioned by Al-Tha'labi. Meaning: Do not think ill of good people if you know good from their outward behavior. WWW.NAFSEISLAM.COM The second: It is established in the Two Sahihs (Bukhari and Muslim) on the authority of Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "Beware of suspicion, for suspicion is the worst of false tales; and do not look for other's faults and do not spy, and do not compete with one another, and do not envy one another, and do not hate one another, and do not desert one another. And O servants of Allah, be brothers." This is the wording of Al-Bukhari (3). Our scholars said: Suspicion here and in the verse is accusation. The place of warning and prohibition is accusation for which there is no cause.

(1) It is a well in Medina with abundant water. Al-Qamus (samah). (2) Tafsir Al-Baghawi 4/215, and Al-Zamakhshari cited it in Al-Kashshaf 3/569 briefly on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. Ibn Hajar said in Al-Kafi Al-Shaf fi Takhrij Ahadith Al-Kashshaf p. 158: Thus it was mentioned by Al-Tha'labi and Rabi'ah without a chain of narration or a narrator. And in Al-Targhib by Abu Al-Qasim Al-Asbahani through Hammad bin Salama, on the authority of Thabit, on the authority of Abd Al-Rahman bin Abi Laila similarly. (3) Number (6066), and it is in

Muslim (2563): (28) and it was mentioned previously in the first issue of the tenth verse.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 12 396 पहला: अल्लाह ताला का फरमान है: {ऐ ईमान वालों! बहुत गुमान करने से बचो} कहा गया है कि यह नबी ﷺ के दो सहाबा के बारे में नाजिल हुई जिन्होंने अपने एक साथी की गीबत की थी। बात यह थी कि नबी ﷺ जब सफर करते थे, तो एक जरूरतमंद आदमी को दो मालदार आदमियों के साथ कर देते थे ताकि वह उनकी सेवा कर सके। उन्होंने सलमान को दो आदमियों के साथ कर दिया। सलमान पहले घर पहुँच गए, लेकिन उनकी आँख लग गई और वह सो गए और उनके लिए कुछ तैयार नहीं किया। वे आए तो उन्हें खाना और सालन नहीं मिला। उन्होंने उनसे कहा: "जाओ और नबी ﷺ से हमारे लिए खाना और सालन मांगो।" वह गए, तो नबी ﷺ ने उनसे कहा: "ओसामा बिन ज़ैद के पास जाओ और उनसे कहो: 'अगर तुम्हारे पास कुछ फालतू खाना हो, तो वह तुम्हें दे दे'।" ओसामा नबी ﷺ के खजांची थे। वह उनके पास गए, लेकिन ओसामा ने कहा: "मेरे पास कुछ नहीं है।" वह उन दोनों के पास वापस आए और उन्हें बताया, तो उन्होंने कहा: "उनके पास था लेकिन उन्होंने कंजूसी की।" फिर उन्होंने सलमान को सहाबा की एक जमात के पास भेजा, लेकिन उन्हें वहां भी कुछ नहीं मिला। उन्होंने कहा: "अगर हम सलमान को समीहा (1) के कुएं पर भेजते, तो उसका पानी सूख जाता।" फिर वे जासूसी करने लगे कि क्या ओसामा के पास कुछ है। नबी ﷺ ने उन्हें देखा तो फ़रमाया: "क्या बात है कि मैं तुम्हारे मुँह में गोश्त की हरियाली देख रहा हूँ?" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, अल्लाह की कसम, आज हमने न गोश्त खाया है और न ही कुछ और।" उन्होंने फ़रमाया: "लेकिन तुम दोनों ने ज़ुल्म किया, तुम सलमान और ओसामा का गोश्त खा रहे हो।" तब यह आयत नाजिल हुई: {ऐ ईमान वालों! बहुत गुमान करने से बचो, बेशक कुछ गुमान गुनाह हैं} (2) इसे अल-थलाबी ने जिक्र किया है। मतलब यह कि: नेक लोगों के बारे में बुरा मत सोचो अगर तुम उनके बाहरी तौर-तरीकों से खैर जानते हो। WWW.NAFSEISLAM.COM दूसरा: सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में अबू हुरैरा से साबित है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "गुमान से बचो, क्योंकि गुमान सबसे झूठी बात है, और न तो दूसरों के दोष ढूँढो और न ही जासूसी करो, और न ही एक-दूसरे से मुकाबला करो, और न ही एक-दूसरे से हसद (ईर्ष्या) करो, और न ही एक-दूसरे से नफरत करो, और न ही एक-दूसरे से पीठ फेरो। और ऐ अल्लाह के बंदों, भाई-भाई बन जाओ।" यह बुखारी (3) के शब्द हैं। हमारे विद्वानों ने कहा: यहाँ और आयत में 'गुमान' से मुराद तोहमत (आरोप) है। और चेतावनी और मनाही का स्थान वह तोहमत है जिसका कोई कारण न हो।

(1) यह मदीना का एक कुआँ है जिसमें बहुत पानी है। अल-क़ामूस (समह)। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/215, और अल-ज़मखशरी ने इसे अल-कश्शाफ 3/569 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के

हवाले से संक्षेप में उद्धृत किया है। इब्न हजर ने 'अल-काफी अल-शाफ फी तखरीज़ अहादीस अल-कश्शाफ' पृष्ठ 158 में कहा है: इसे अल-थलाबी और रबीआ ने बिना सनद या रावी के इसी तरह ज़िक्र किया है। और अबू अल-कासिम अल-असबहानी की 'अल-तरगीब' में हम्माद बिन सलमा के ज़रिए, साबित से, अब्दुर रहमान बिन अबी लैला से इसी तरह रिवायत है। (3) नंबर (6066), और यह मुस्लिम (2563): (28) में है और आयत 10 के पहले मसले में गुजर चुका है।

سورۃ الحجرات: آیت ۱۲ ۳۹۶ پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! بہت سے گمانوں سے بچو} کہا گیا ہے کہ یہ نبی ﷺ کے دو صحابہ کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے اپنے ایک ساتھی کی غیبت کی تھی۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ نبی ﷺ جب سفر فرماتے تو ایک ضرورت مند آدمی کو دو مالدار آدمیوں کے ساتھ کر دیتے تھے تاکہ وہ ان کی خدمت کر سکے۔ آپ ﷺ نے حضرت سلمان کو دو آدمیوں کے ساتھ کر دیا۔ حضرت سلمان گھر پہلے پہنچ گئے، لیکن ان کی آنکھ لگ گئی اور وہ سو گئے اور ان کے لیے کچھ تیار نہ کر سکے۔ وہ دونوں آئے تو کھانا اور سالن نہ پایا۔ انہوں نے ان سے کہا: "جاؤ اور نبی ﷺ سے ہمارے لیے کھانا اور سالن مانگو۔" وہ گئے تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "اسامہ بن زید کے پاس جاؤ اور ان سے کہو: 'اگر تمہارے پاس کچھ زائد کھانا ہو تو وہ تمہیں دے دیں'۔" حضرت اسامہ نبی ﷺ کے خزانچی تھے۔ وہ ان کے پاس گئے تو حضرت اسامہ نے کہا: "میرے پاس کچھ نہیں ہے۔" وہ ان دونوں کے پاس واپس آئے اور انہیں بتایا، تو انہوں نے کہا: "ان کے پاس تھا لیکن انہوں نے بخل (کنجوسی) سے کام لیا۔" پھر انہوں نے حضرت سلمان کو صحابہ کی ایک جماعت کے پاس بھیجا، لیکن انہیں وہاں بھی کچھ نہ ملا۔ انہوں نے کہا: "اگر ہم سلمان کو سمیحہ (۱) کے کنویں پر بھیجتے تو اس کا پانی خشک ہو جاتا۔" پھر وہ تجسس کرنے لگے کہ کیا اسامہ کے پاس کچھ ہے، تو نبی ﷺ نے انہیں دیکھا اور فرمایا: "کیا بات ہے کہ میں تمہارے منہ میں گوشت کی رنگت دیکھ رہا ہوں؟" انہوں نے کہا: "اے اللہ کے نبی، اللہ کی قسم، آج ہم نے نہ گوشت کھایا ہے اور نہ ہی کچھ اور۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "لیکن تم دونوں نے ظلم کیا، تم سلمان اور اسامہ کا گوشت کھا رہے ہو۔" تب یہ آیت نازل ہوئی: {اے ایمان والو! بہت سے گمانوں سے بچو، بیشک بعض گمان گناہ ہیں} (۲) اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ یعنی: نیک لوگوں کے بارے میں برا گمان نہ کرو اگر تم ان کے ظاہری احوال سے بھلائی ہی جانتے ہو۔

WWW.NAFSEISLAM.COM دوسری بات: صحیحین میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "گمان سے بچو، کیونکہ گمان سب سے جھوٹی بات ہے، اور نہ ٹوہ لگاؤ، اور نہ تجسس کرو، اور نہ ہی ایک دوسرے سے بڑھ چڑھ کر بولیاں لگاؤ (دھوکہ دہی کے لیے)، اور نہ ہی ایک دوسرے سے حسد کرو، اور نہ ہی ایک دوسرے سے بغض رکھو، اور نہ ہی ایک دوسرے سے پیٹھ پھیرو۔ اور اے اللہ کے بندو، بھائی بھائی بن جاؤ۔" یہ بخاری کے الفاظ ہیں (۳)۔ ہمارے علماء نے کہا: یہاں اور آیت میں گمان سے مراد تہمت ہے۔ اور انتباہ اور ممانعت کا مقام ایسی تہمت ہے جس کی کوئی وجہ نہ ہو۔

(۱) یہ مدینہ میں ایک کثیر پانی والا کنواں ہے۔ القاموس (سمح)۔ (۲) تفسیر بغوی ۴ / ۲۱۵، اور اسے زمخشری نے الکشاف ۳ / ۵۶۹ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مختصراً نقل کیا ہے۔ ابن حجر نے الکافی الشاف فی تخریج احادیث الکشاف ص ۱۵۸ میں کہا ہے: ثعلبی اور ربیعہ نے اسے اسی طرح بغیر سند اور راوی کے ذکر کیا ہے۔ اور ابوالقاسم اصبہانی کی الترغیب میں حماد بن سلمہ کے واسطے سے، ثابت سے، عبدالرحمن بن ابی لیلیٰ سے اسی طرح مروی ہے۔ (۳) نمبر (۶۰۶۶)، اور یہ مسلم (۲۵۶۳): (۲۸) میں ہے اور آیت دہم کے پہلے مسئلہ میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 12 / 397

...it necessitates it, such as one who is accused of indecency or drinking wine, for example, while no signs necessitating such an accusation appear on him. The evidence that "zann" (conjecture) here means "accusation" is His statement after this (1): "And do not spy." This is because an initial thought of accusation might occur to a person, leading him to want to spy for information about it, search for it, look closely, and listen to confirm (2) what occurred to him regarding that accusation. Thus, the Prophet ﷺ forbade that.

And if you wish, you could say: What distinguishes the conjectures that must be avoided from others is that anything for which no correct indicator or apparent reason is known is forbidden and mandatory to avoid. This applies when the person suspected is someone observed to be modest and righteous, and whose trustworthiness is outwardly felt. In such a case, suspecting them of corruption or betrayal is forbidden. This is in contrast to one who is well-known among people (3) for engaging in suspicious activities and openly committing evil deeds.

It is narrated from the Prophet ﷺ: "Indeed, Allah has forbidden the blood and honor of a Muslim, and that one should harbor ill thoughts of him" (4). And from Al-Hasan: We lived in a time when harborng ill thoughts about people was forbidden, but today you are in a time where you should act, remain silent, and think of people whatever you wish.

Third: Conjecture (Zann) has two states: a state that is known and strengthened by some form of evidence, so it is permissible to judge by it. Most rulings of the Sharia are based on the preponderance of conjecture (ghalabat al-zann), such as analogy (qiyas), the solitary report (khabar al-wahid), and other matters like the value of damaged goods and the indemnities for injuries.

(1) In (M): "The statement of Allah, Exalted is He," instead of: "His statement after this." (2) In (Z): "to verify," and in (M): "for verification," and what is established is from (F) and (Q), which matches what is in Al-Mufhim 6/534, and the text is taken from it. (3) In Al-Kashshaf 3/567 (and the text is from it): "is famous among people." (4) Ibn Hajar said in Al-Kafi Al-Shaf p. 157: Ibn Majah (3932) reported it from the hadith of Ibn Umar with a chain that has some weakness, and its wording is: I saw the Messenger of Allah ﷺ circumambulating the Kaaba... "By the One in whose hand is the soul of Muhammad, the sanctity of a believer is greater with Allah than your sanctity: his property, his blood, and that only good should be thought of him." And

Ibn Abi Shaybah narrated from Ibn Abbas that the Prophet ﷺ looked at the Kaaba and said: "How great you are and how great is your sanctity, yet the Muslim has greater sanctity than you; Allah has forbidden his blood, property, and honor, and that one should harbor ill thoughts of him." End. Al-Bukhari and Muslim reported from Abu Hurairah in a marfu' form: "Everything of a Muslim is forbidden to another Muslim: his blood, his property, and his honor." This was previously discussed in the first issue of the tenth verse.

सूरा अल-हुजुरात: आयत १२ / ३९७

...उसे अनिवार्य करता है, जैसे कोई व्यक्ति जिस पर व्यभिचार या शराब पीने का आरोप लगाया जाता है, उदाहरण के लिए, जबकि उसमें ऐसा कुछ भी नहीं दिखता जो इसकी आवश्यकता हो। और यहाँ "ज़न्न" (अनुमान) का अर्थ "आरोप" होने का प्रमाण इसके बाद अल्लाह का यह कथन (१) है: "और जासूसी न करो"। ऐसा इसलिए है क्योंकि शुरू में उसके मन में आरोप का विचार आ सकता है, इसलिए वह उस खबर की जासूसी करना चाहता है, उसकी तलाश करना चाहता है, गौर से देखना और सुनना चाहता है ताकि वह उस आरोप की पुष्टि (२) कर सके जो उसके मन में आया था। तो पैगंबर ﷺ ने इससे मना किया।

और यदि आप चाहें, तो कह सकते हैं: जो उन अनुमानों के बीच अंतर करता है जिनसे बचना अनिवार्य है और अन्यों के बीच: वह यह है कि जिसके लिए कोई सही संकेत और स्पष्ट कारण ज्ञात नहीं है, वह हराम (वर्जित) और उससे बचना अनिवार्य था। यह तब होता है जब जिस व्यक्ति पर संदेह किया जा रहा है वह उन लोगों में से हो जिनसे पर्दा (गोपनीयता) और सदाचार देखा गया हो, और जाहिरी तौर पर उससे अमानतदारी (विश्वसनीयता) महसूस की गई हो। इसलिए उसके बारे में भ्रष्टाचार और विश्वासघात का विचार करना हराम है; उस व्यक्ति के विपरीत जो लोगों में (३) संदिग्ध कार्यों में लिप्त होने और बुराइयों को खुलेआम करने के लिए जाना जाता है।

और पैगंबर ﷺ से रिवायत है: "बेशक अल्लाह ने एक मुसलमान के खून और उसकी इज़्ज़त को हराम किया है, और यह भी कि उसके बारे में बुरा गुमान (संदेह) किया जाए" (४)। और हसन से रिवायत है: हम एक ऐसे समय में थे जब लोगों के बारे में बुरा गुमान करना हराम था, और आज आप एक ऐसे समय में हैं जहाँ काम करो, चुप रहो और लोगों के बारे में जो चाहो गुमान करो।

तीसरा: गुमान (अनुमान) की दो स्थितियाँ हैं: एक ऐसी स्थिति जो ज्ञात है और साक्ष्यों के किसी रूप से प्रबल होती है, तो उसके आधार पर निर्णय लेना जायज़ है। शरीयत के अधिकांश नियम प्रबल अनुमान (ग़लबा-ए-ज़न्न) पर आधारित हैं, जैसे क़ियास (सादृश्य) और ख़बर-ए-वाहिद (एकल रिपोर्ट), और इसके अलावा नष्ट हुई चीज़ों के मूल्य और चोटों के हर्जाने जैसे मामले।

(१) (म) में: "अल्लाह का कथन", इसके बजाय: "इसके बाद उनका कथन"। (२) (ज़) में: "पुष्टि करने के लिए", और (म) में: "पुष्टि के लिए", और जो स्थापित है वह (फ़) और (क़) से है, जो अल-मुफ़हिम ६/५३४ में मौजूद चीज़ों के अनुकूल है और पाठ उसी से है। (३) अल-कश्शाफ़ ३/५६७ में (और पाठ

उसी से है): "लोगों के बीच प्रसिद्ध है"। (४) इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ़ पृ. १५७ में कहा: इसे इब्न माजह (३९३२) ने इब्न उमर की हदीस से एक ऐसी सनद के साथ रिवायत किया है जिसमें कुछ कमज़ोरी है, और इसके शब्द हैं: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को काबा का तवाफ़ करते देखा... "और उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, अल्लाह के नज़दीक एक मोमिन की हुरमत (पवित्रता) तुम्हारी हुरमत से बड़ी है: उसका माल, उसका खून और यह कि उसके बारे में सिवाय खैर (भलाई) के कुछ न सोचा जाए"। और इब्न अबी शयबा ने इब्न अब्बास से रिवायत किया कि नबी ﷺ ने काबा की ओर देखा और कहा: "तू कितना महान है और तेरी हुरमत कितनी महान है, और मुसलमान तुझसे ज़्यादा हुरमत वाला है, अल्लाह ने उसका खून, माल और इज़्ज़त हराम कर दी है, और यह भी कि उसके बारे में बुरा गुमान किया जाए" समाप्त। और बुखारी और मुस्लिम ने अबू हुरैरा से मरफू रिवायत किया है: "हर मुसलमान का दूसरे मुसलमान पर उसका खून, माल और इज़्ज़त हराम है" और यह दसवीं आयत के पहले मसले में गुज़र चुका है।

...اسے واجب کرتا ہے، جیسے کوئی شخص جس پر بدکاری یا شراب پینے کی تہمت لگائی جائے، مثال کے طور پر، جبکہ اس میں ایسی کوئی چیز ظاہر نہ ہو جو اس کا تقاضا کرے۔ اور یہاں "ظن" (گمان) کا معنی "تہمت" ہونے کی دلیل اس کے بعد اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد (1) ہے: ﴿وَلَا تَجَسَّسُوا﴾ (اور جاسوسی نہ کرو)۔ اور وہ اس لیے کہ بسا اوقات اس کے دل میں ابتداً تہمت کا خیال آ جاتا ہے، تو وہ چاہتا ہے کہ اس خبر کی جاسوسی کرے، اسے تلاش کرے، غور سے دیکھے اور سنے تاکہ اس تہمت کی تحقیق (2) کر سکے جو اس کے دل میں آئی تھی۔ تو نبی ﷺ نے اس سے منع فرمایا۔

اور اگر آپ چاہیں تو یوں کہیں: وہ چیز جو ان گمانوں کے درمیان فرق کرتی ہے جن سے بچنا واجب ہے اور دوسروں کے درمیان وہ یہ ہے: کہ ہر وہ چیز جس کے لیے کوئی صحیح علامت اور ظاہر سبب معلوم نہ ہو، وہ حرام اور اس سے بچنا واجب تھا۔ اور یہ اس صورت میں ہے جب جس شخص کے بارے میں گمان کیا جا رہا ہو وہ ان لوگوں میں سے ہو جن سے پردہ پوشی اور نیکی دیکھی گئی ہو، اور ظاہری طور پر اس سے امانت داری محسوس کی گئی ہو، تو اس کے بارے میں بگاڑ اور خیانت کا گمان کرنا حرام ہے؛ برخلاف اس شخص کے جو لوگوں میں (3) شکوک و شبہات میں ملوث ہونے اور کھلے عام برائیاں کرنے میں مشہور ہو۔

اور نبی ﷺ سے مروی ہے: «بے شک اللہ نے مسلمان کے خون اور اس کی عزت کو حرام قرار دیا ہے، اور یہ کہ اس کے بارے میں برا گمان کیا جائے» (4)۔ اور حسن بصری سے مروی ہے: ہم ایک ایسے زمانے میں تھے جس میں لوگوں کے بارے میں برا گمان کرنا حرام تھا، اور آج تم ایک ایسے زمانے میں ہو کہ کام کرو، خاموش رہو اور لوگوں کے بارے میں جو چاہو گمان کرو۔

تیسری بات: ظن (گمان) کی دو حالتیں ہیں: ایک ایسی حالت جو معلوم ہو اور دلائل کی کسی نہ کسی صورت سے قوی ہو، تو اس کے مطابق حکم لگانا جائز ہے، اور شریعت کے اکثر احکام غلبۂ ظن پر مبنی ہیں، جیسے قیاس، خبرِ واحد، اور اس کے علاوہ تلف شدہ چیزوں کی قیمتیں اور زخموں کے تاوان (ارش الجنایات) وغیرہ۔

(1) (م) میں: "اللہ تعالیٰ کا قول"، بجائے اس کے: "اس کے بعد ان کا قول"۔ (2) (ظ) میں: "تاکہ تحقیق ہو"، اور (م) میں: "تحقیق کے لیے"، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (ف) اور (ق) سے ہے، جو "المفہم" 6/534 کے مطابق ہے اور عبارت اسی سے ہے۔ (3) "الکشاف" 3/567 میں (اور عبارت اسی سے ہے): "لوگوں کے درمیان مشہور ہو"۔ (4) ابن حجر نے "الکافی الشاف" ص 157 میں کہا: اسے ابن ماجہ (3932) نے ابن عمر کی حدیث سے ایسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے جس میں کچھ کمزوری ہے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: میں نے رسول اللہ ﷺ کو کعبہ کا طواف کرتے دیکھا... "اور اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں محمد کی جان ہے، اللہ کے نزدیک ایک مومن کی حرمت تیری حرمت سے کہیں زیادہ ہے: اس کا مال، اس کا خون اور یہ کہ اس کے بارے میں سوائے خیر کے کچھ نہ سوچا جائے"۔ اور ابن ابی شیبہ نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے کعبہ کی طرف دیکھا اور فرمایا: "تو کتنا عظیم ہے اور تیری حرمت کتنا عظیم ہے، اور مسلمان تجھ سے زیادہ حرمت والا ہے، اللہ نے اس کا خون، مال اور عزت حرام کر دی ہے، اور یہ کہ اس کے بارے میں بدگمانی کی جائے" اھ اور بخاری و مسلم نے ابوہریرہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے: "ہر مسلمان کا دوسرے مسلمان پر خون، مال اور عزت حرام ہے" اور یہ دسویں آیت کے پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔

The second case: when something occurs in the mind without evidence, so it is no more likely than its opposite. This is doubt, so it is not permissible to judge by it, and it is what is forbidden based on what we established earlier. A group of innovators rejected worshipping Allah through conjecture (dhann) and the permissibility of acting upon it, as an arbitrary claim in religion and a claim in reason (1). There is no reliable basis for this, as the Creator, Exalted is He, did not condemn all of it; rather, condemnation was reported (2) for some of it. They might rely on the hadith of Abu Hurayrah: "Beware of suspicion (conjecture)," but this is no argument because conjecture in Sharia is of two types: praiseworthy and blameworthy. The praiseworthy type is that which preserves the religion of the person holding the suspicion and the person suspected when it reaches them; the blameworthy type is its opposite, as indicated by the saying of Allah Almighty: "Indeed, some suspicion is sin" [Al-Hujurat: 12], and His saying: "Why, when you heard it, did not the believing men and believing women think good of themselves" [An-Nur: 12], and His saying: "and you thought an evil thought, and you were a people ruined" [Al-Fath: 12]. The Prophet ﷺ said: "If any of you must praise his brother, let him say: I think such and such, and I do not vouch for anyone before Allah" (3). And he said: "When you have a suspicion, do not confirm it; when you feel envy, do not act upon it; and when you feel an omen, proceed," reported by Abu Dawood (4). Most scholars agree that evil suspicion towards one whose outward appearance is good is not permissible, and there is no harm in evil suspicion towards one whose outward appearance is evil, as stated by al-Mahdawi. Fourth: The saying of Allah Almighty: "And do not spy" [Al-Hujurat: 12]. Abu Raja' and Al-Hasan read it with a variation, as did others:

(1) It appears in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1712, and the speech is from him: arbitrary claim in religion and a claim in the intellects. (2) In (m): "was mentioned". (3) Reported by Ahmad (20422), Al-Bukhari (6061), and Muslim (3000) on the authority of Abu Bakra (RA), and the commentary is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, and what is between brackets is from him. (4) We did not find it in Abu Dawood. It was narrated by Ibn Abi 'Asim in Al-Ahad wal-Mathani (1962), Al-Tabarani in Al-Kabir (3227), and Abu al-Shaykh in Al-Tawbikh wal-Tanbih (152) and (237) from the hadith of Haritha bin al-Nu'man (RA). It appeared there as: "when you are envious, seek forgiveness," instead of "when you are envious, do not act upon it." In the chain of narrators is Ismail bin Qais al-Ansari; Al-Bukhari and al-Daraqutni said: his hadith is rejected

(munkar), Al-Nasa'i said: weak, and Ibn Adi said: most of what he narrates is rejected. Mizan al-I'tidal 1/245.

सूरा अल-हुजुरात: आयत 12 398

दूसरी स्थिति: जब मन में बिना किसी प्रमाण के कोई बात आए, तो वह अपने विपरीत से अधिक प्रबल नहीं होती। यह संदेह (शक) है, इसलिए इसके आधार पर निर्णय लेना जायज नहीं है, और यही वह बात है जिसे हमने पहले मना किया था। नवाचारियों (बिदअतियों) के एक समूह ने अनुमान (ज़न्न) के माध्यम से अल्लाह की इबादत करने और उस पर अमल करने की अनुमति को खारिज कर दिया है; यह धर्म में मनमानी और बुद्धि का दावा है (1)। इसका कोई विश्वसनीय आधार नहीं है, क्योंकि निर्माता, जो सर्वोच्च है, ने इसके पूरे हिस्से की निंदा नहीं की है; बल्कि, इसके कुछ हिस्से की निंदा की गई है (2)। वे शायद अबू हुरैरा की हदीस पर भरोसा करते हैं: "संदेह (अटकलबाज़ी) से बचो," लेकिन यह कोई दलील नहीं है क्योंकि शरीयत में अनुमान दो प्रकार के होते हैं: प्रशंसनीय और निंदनीय। प्रशंसनीय वह है जिसमें संदेह करने वाले और जिस पर संदेह किया जा रहा है, दोनों का धर्म सुरक्षित रहता है जब वह उन तक पहुँचता है; निंदनीय इसके विपरीत है, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन से संकेत मिलता है: "बेशक कुछ संदेह पाप हैं" [अल-हुजुरात: 12], और उसका कथन: "जब तुमने इसे सुना, तो मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों ने अपनों के बारे में अच्छा क्यों न सोचा?" [अन-नूर: 12], और उसका कथन: "और तुमने बुरा गुमान किया, और तुम एक बर्बाद होने वाली कौम बन गए" [अल-फतह: 12]। पैगंबर ﷺ ने कहा: "यदि तुममें से किसी को अनिवार्य रूप से अपने भाई की प्रशंसा करनी हो, तो उसे कहना चाहिए: मैं ऐसा समझता हूँ, और मैं अल्लाह के सामने किसी की पवित्रता का दावा नहीं करता" (3)। और उन्होंने कहा: "जब तुम्हें संदेह हो, तो उसकी पुष्टि न करो; जब तुम्हें ईर्ष्या हो, तो उस पर अमल न करो; और जब तुम्हें अपशकुन महसूस हो, तो आगे बढ़ो," अबू दाऊद द्वारा उद्धृत (4)। अधिकांश विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि उस व्यक्ति के प्रति बुरा संदेह करना जिसका बाहरी आचरण अच्छा है, जायज नहीं है, और उस व्यक्ति के प्रति बुरा संदेह करने में कोई हर्ज नहीं है जिसका बाहरी आचरण बुरा है, जैसा कि अल-महदवी ने कहा है। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "और जासूसी न करो" [अल-हुजुरात: 12]। अबू रजा और अल-हसन ने इसे अलग तरह से पढ़ा है, और अन्यों ने भी:

(1) यह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 4/1712 में मिलता है, और यह कथन उन्हीं का है: धर्म में मनमानी और बुद्धि का दावा। (2) (m) में: "उल्लेख किया गया है"। (3) इसे अहमद (20422), अल-बुखारी (6061), और मुस्लिम (3000) ने अबू बकरा (रजि.) के हवाले से उद्धृत किया है, और टिप्पणी इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' में है, और कोष्ठक के बीच की

सामग्री उन्हीं की है। (4) हमें यह अबू दाऊद में नहीं मिला। इसे इब्न अबी आसिम ने 'अल-अहाद वल-मथानी' (1962), अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (3227), और अबू अल-शेख ने 'अल-तौबीख वल-तन्बीह' (152) और (237) में हारिथा बिन अल-नुमान (रजि.) की हदीस से उद्धृत किया है। इसमें यह शब्द हैं: "जब तुम्हें ईर्ष्या हो, तो क्षमा मांगो," इसके बजाय: "जब तुम्हें ईर्ष्या हो, तो उस पर अमल न करो।" वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में इस्माइल बिन कैस अल-अंसारी है; अल-बुखारी और अल-दरकुतनी ने कहा: उसकी हदीस अस्वीकार्य (मुनकर) है, अल-नसाई ने कहा: कमजोर, और इब्न अदी ने कहा: वह जो कुछ भी बयान करता है उसका अधिकांश हिस्सा अस्वीकार्य है। 'मिज़ान अल-इतिदाल' 1/245।

سورة الحجرات: آیت ۱۲ ۳۹۸

اور دوسری صورت یہ ہے: کہ نفس میں بلا دلیل کوئی بات پیدا ہو، تو وہ اپنی ضد سے زیادہ اولیٰ نہیں ہوتی، پس یہی شک ہے، اس کے مطابق فیصلہ کرنا جائز نہیں، اور یہی وہ ممانعت ہے جس کا ذکر ہم نے ابھی پہلے کیا ہے۔ اور اہل بدعت کی ایک جماعت نے اللہ کی عبادت میں ظن (گمان) کی پیروی کرنے اور اس پر عمل کے جواز کا انکار کیا ہے؛ یہ دین میں زبردستی اور عقل کا دعویٰ ہے (۱)۔ اس میں کوئی ایسی اصل نہیں جس پر بھروسہ کیا جائے، کیونکہ باری تعالیٰ نے اس (ظن) کے تمام حصے کی مذمت نہیں کی ہے، بلکہ اس کے بعض حصے کی مذمت وارد (۲) ہوئی ہے۔ ہو سکتا ہے کہ انہوں نے ابوہریرہ کی حدیث: "گمان سے بچو" کا سہارا لیا ہو، حالانکہ اس میں کوئی دلیل نہیں؛ کیونکہ شریعت میں ظن کی دو قسمیں ہیں: محمود (پسندیدہ) اور مذموم (ناپسندیدہ)۔ محمود وہ ہے جس کے ساتھ ظن رکھنے والے اور جس کے بارے میں ظن رکھا گیا ہو، دونوں کا دین محفوظ رہے جب وہ ان تک پہنچے؛ اور مذموم اس کی ضد ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ظاہر ہے: ﴿إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾ (بے شک بعض گمان گناہ ہیں) [الحجرات: ۱۲]، اور اللہ کا قول: ﴿لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا﴾ (جب تم نے اسے سنا تھا تو مومن مردوں اور مومن عورتوں نے اپنوں کے بارے میں نیک گمان کیوں نہ کیا) [النور: ۱۲]، اور اللہ کا قول: ﴿وَظَنَنتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَكُنتُمْ قَوْمًا بُورًا﴾ (اور تم نے برا گمان کیا اور تم ہلاک ہونے والی قوم بن گئے) [الفتح: ۱۲]۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "اگر تم میں سے کوئی اپنے بھائی کی تعریف کرنا ہی چاہے [لا محالہ] تو اسے کہنا چاہیے: میں ایسا سمجھتا ہوں، اور میں اللہ کے سامنے کسی کی پاکبازی کا دعویٰ نہیں کرتا" (۳)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "جب تم گمان کرو تو اسے سچ نہ مانو (تحقیق نہ کرو)، اور جب تم حسد کرو تو سرکشی نہ کرو، اور جب تم بدشگونی

محسوس کرو تو اپنا کام جاری رکھو" اسے ابوداؤد (٤) نے روایت کیا ہے۔ اور اکثر علماء اس بات پر متفق ہیں کہ جس شخص کا ظاہر نیک ہو اس کے بارے میں برا گمان رکھنا جائز نہیں، اور جس کا ظاہر برا ہو اس کے بارے میں برے گمان میں کوئی حرج نہیں، یہ مہدوی نے کہا ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تَجَسَّسُوا﴾ (اور جاسوسی نہ کرو)۔ اسے ابورجاء اور حسن نے اختلاف کے ساتھ پڑھا ہے اور دوسروں نے بھی:

(١) یہ ابن العربی کی 'احکام القرآن' ١٧١٢/٤ میں ہے، اور یہ کلام ان کا ہے: دین میں زبردستی اور عقل کا دعویٰ۔ (٢) (م) میں: "اورد" (ذکر کیا گیا ہے)۔ (٣) اسے احمد (٢٠٤٢٢)، بخاری (٦٠٦١)، اور مسلم (٣٠٠٠) نے ابوبکرہ ؓ سے روایت کیا ہے، اور کلام ابن العربی کی 'احکام القرآن' میں ہے، اور بریکٹ کے درمیان کی بات انہی کی ہے۔ (٤) ہمیں یہ ابوداؤد کے ہاں نہیں ملی، اسے ابن ابی عاصم نے 'الآحاد والمثانی' (١٩٦٢) میں، طبرانی نے 'الکبیر' (٣٢٢٧) میں، اور ابو الشیخ نے 'التوبیخ والتنبیہ' (١٥٢) اور (٢٣٧) میں حارثہ بن نعمان ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور وہاں یہ الفاظ ہیں: "جب تم حسد کرو تو استغفار کرو"، بجائے اس کے کہ: "جب تم حسد کرو تو سرکشی نہ کرو"۔ اور اس کی سند میں اسماعیل بن قیس الانصاری ہے، بخاری اور دارقطنی نے کہا: یہ منکر الحدیث ہے، اور نسائی نے کہا: ضعیف ہے، اور ابن عدی نے کہا: اس کی اکثر روایات منکر ہیں۔ میزان الاعتدال ٢٤٥/١۔

Surah Al-Hujurat: Verse 12 [Page] 399

"And do not spy" (wa la tahassasu) with the letter 'Ha' (1). There is a difference of opinion as to whether they (tahassus and tajassus) have one meaning or two meanings. Al-Akhfash said: One is not far from the other; because 'tajassus' is searching for what is hidden from you, and 'tahassus' - with 'Ha' - is seeking news and searching for it (2). It was also said: 'tajassus' - with 'Jeem' - is the act of searching; from which it is said: a man is a 'jasoos' (spy) if he searches into matters. And with 'Ha', it is what a person perceives with some of his senses. A second opinion on the difference: that with 'Ha', he seeks it (3) for himself, and with 'Jeem', he is a messenger for another. This was said by Tha'lab. The first opinion is more well-known (4). I 'jasastu' the news and 'tajassastu' it, meaning: I examined it, and from it comes the word 'jasoos' (spy) (5).

The meaning of the verse is: Take what is apparent, and do not follow the private matters/faults of Muslims, meaning: let none of you search for his brother's fault to discover it after Allah has concealed it.

In the book of Abu Dawud (6), on the authority of Mu'awiyah, he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "If you follow the private faults of people, you will corrupt them, or you will nearly corrupt them." Abu al-Darda said: [This is] a word that Mu'awiyah heard from the Messenger of Allah ﷺ, which Allah Almighty benefited him with.

On the authority of al-Miqdam ibn Ma'di Karib, on the authority of Abu Umamah, on the authority of the Prophet ﷺ who said: "If the leader seeks suspicion among the people, he corrupts them" (7).

On the authority of Zayd ibn Wahb, he said: A man was brought to Ibn Mas'ud and it was said: "This is so-and-so, his beard is dripping with wine." He said...

(1) Reading of Al-Hasan in 'Al-Qira'at Al-Shadhdhah' p. 143, and reading of Abu Raja' in 'Al-Muharrar Al-Wajiz' 5/151, and 'Zad al-Masir' 7/471. (2) 'Majma' al-Bayan' 26/95. (3) In [manuscripts] (Q) and (M): 'tatlubuh' (you seek it). (4) 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5/334, and see 'Al-Mufhim' 6/535. (5) 'Al-Sihah' (jassasa). (6) Number (4888). (7) Narrated by Abu Dawud (4889) from al-Miqdam ibn Ma'di Karib and Abu Umamah, both from the Prophet ﷺ. And narrated by Ahmad (13815) from al-Miqdad ibn al-Aswad and Abu Umamah from the Prophet ﷺ.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 12 [पृष्ठ] 399

"और टोह न लगाओ" (wa la tahassasu) 'हा' के साथ (1)। इसमें मतभेद है कि क्या इन दोनों (तहस्सुस और तजस्सुस) का एक ही अर्थ है या दो अलग अर्थ? अल-अखफश ने कहा: एक दूसरे से दूर नहीं है; क्योंकि 'तजस्सुस' उस चीज़ की खोज करना है जो आपसे छिपी हुई है। और 'तहस्सुस' - 'हा' के साथ - समाचार मांगना और उनकी खोज करना है (2)। और यह भी कहा गया है: 'तजस्सुस' - 'जीम' के साथ - खोज करना है; जिससे कहा जाता है: एक आदमी 'जासूस' है: यदि वह मामलों की खोज करता है। और 'हा' के साथ: यह वह है जिसे मनुष्य अपनी कुछ इंद्रियों के साथ महसूस करता है। अंतर पर एक दूसरा विचार: यह कि 'हा' के साथ वह इसे अपने लिए खोजता है (3), और 'जीम' के साथ वह दूसरे के लिए एक दूत होता है। यह सा'लब ने कहा था। पहला विचार अधिक प्रसिद्ध है (4)। मैंने समाचारों की 'जसस्तु' और 'तजस्सस्तु' की, यानी: मैंने उनकी जाँच की, और इसी से 'जासूस' शब्द आया है (5)।

आयत का अर्थ है: जो प्रकट है उसे लें, और मुसलमानों के निजी मामलों/दोषों का पीछा न करें, यानी: आप में से कोई भी अपने भाई के दोष की खोज न करे ताकि उसे जान सके जब अल्लाह ने उसे छुपाया हो।

अबू दाऊद (6) की किताब में मुआविया के हवाले से है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: "यदि तुम लोगों के गुप्त दोषों के पीछे पड़ोगे, तो तुम उन्हें भ्रष्ट कर दोगे, या तुम उन्हें लगभग भ्रष्ट कर दोगे।" अबू अल-दर्दा ने कहा: [यह] एक शब्द जिसे मुआविया ने अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना, जिससे अल्लाह तआला ने उन्हें लाभ पहुँचाया।

अल-मिकदाम इब्न मा'दी करिब से, अबू उमामा के हवाले से, पैगंबर ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "यदि शासक लोगों में संदेह की तलाश करता है, तो वह उन्हें भ्रष्ट कर देता है" (7)।

ज़ैद इब्न वहब के हवाले से, उन्होंने कहा: इब्न मसूद के पास एक आदमी को लाया गया और कहा गया: "यह फलां आदमी है, उसकी दाढ़ी से शराब टपक रही है।" तो उन्होंने कहा...

(1) अल-हसन की पाठ 'अल-किराअत अल-शाद्दाह' पृ. 143 में, और अबू रजा' की पाठ 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/151 में, और 'ज़ाद अल-मसीर' 7/471 में। (2) 'मजमा' अल-बयान' 26/95। (3) [पांडुलिपियों] (क) और (म) में: 'ततलुबुहु' (आप इसे खोजें)। (4) 'अल-नुकात वल-'उयून' 5/334, और 'अल-मुफ़हिम' 6/535 देखें। (5) 'अल-सिहाह' (जस्सस)। (6) संख्या (4888)। (7) इसे अबू

दाऊद (4889) ने अल-मिकदाम इब्न मा'दी करिब और अबू उमामा दोनों से पैगंबर ﷺ के हवाले से निकाला है। और इसे अहमद (13815) ने अल-मिकदाद इब्न अल-असवद और अबू उमामा से पैगंबर ﷺ के हवाले से निकाला है।

سورہ الحجرات: آیت ۱۲ [صفحہ] ۳۹۹

"اور ٹوہ نہ لگاؤ" (ولا تَحَسَّسُوا) 'حا' کے ساتھ (۱)۔ اس میں اختلاف ہے کہ کیا یہ دونوں (تحسس اور تجسس) ایک ہی معنی میں ہیں یا دو الگ معنوں میں؟ الاخفش نے کہا: ایک دوسرے سے دور نہیں ہے؛ کیونکہ 'تجسس' اس چیز کی تلاش ہے جو آپ سے پوشیدہ رکھی گئی ہے۔ اور 'تحسس' - 'حا' کے ساتھ - خبریں طلب کرنا اور ان کی تلاش کرنا ہے (۲)۔ اور کہا گیا ہے: 'تجسس' - 'جیم' کے ساتھ - تلاش کرنا ہے؛ اسی سے کہا جاتا ہے: آدمی 'جاسوس' ہے: جب وہ معاملات کی تلاش کر رہا ہو۔ اور 'حا' کے ساتھ: وہ ہے جسے انسان اپنے بعض حواس سے محسوس کرے۔ فرق کے بارے میں دوسرا قول: یہ کہ 'حا' کے ساتھ وہ اسے اپنے لیے طلب کرتا ہے (۳)، اور 'جیم' کے ساتھ وہ دوسرے کے لیے قاصد ہوتا ہے۔ یہ ثعلب نے کہا۔ اور پہلا قول زیادہ معروف ہے (۴)۔ میں نے خبروں کی 'جسستُ' اور 'تجسستُ' کی، یعنی: میں نے ان کی تفتیش کی، اور اسی سے 'جاسوس' ہے (۵)۔

اور آیت کا معنی ہے: جو ظاہر ہے اسے لو، اور مسلمانوں کے عیوب (پوشیدہ باتوں) کے پیچھے نہ پڑو، یعنی: تم میں سے کوئی بھی اپنے بھائی کے عیب کی تلاش نہ کرے تاکہ وہ اس پر مطلع ہو جائے اس کے بعد کہ اللہ نے اسے چھپا رکھا ہے۔

اور ابو داؤد (۶) کی کتاب میں معاویہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "اگر تم لوگوں کے عیوب کے پیچھے پڑو گے تو تم انہیں بگاڑ دو گے، یا قریب ہے کہ تم انہیں بگاڑ دو۔" ابو الدرداء نے کہا: [یہ] ایک کلمہ ہے جسے معاویہ نے رسول اللہ ﷺ سے سنا، اللہ تعالیٰ نے انہیں اس سے نفع پہنچایا۔

اور المقدام بن معدی کرب سے، ابو امامہ کے واسطے سے، نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "امیر جب لوگوں میں شک و ریبہ تلاش کرتا ہے تو وہ انہیں بگاڑ دیتا ہے" (۷)۔

اور زید بن وہب سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ابن مسعود کے پاس ایک آدمی لایا گیا اور کہا گیا: "یہ فلاں ہے، اس کی داڑھی سے شراب ٹپک رہی ہے۔" تو انہوں نے کہا...

(۱) قراءت الحسن 'القراءات الشاذة' ص ۱۴۳ میں، اور قراءت ابو رجاء 'المحرر الوجيز' ۱۵۱/۵ میں، اور 'زاد المسير' ۴۷۱/۷۔ (۲) 'مجمع البيان' ۹۵/۲۶۔ (ع) (ق) اور (م) میں: 'تطلبہ'۔ (۴) 'النكت والعيون' ۳۳۴/۵، اور دیکھئے 'المفہم' ۵۳۵/۶۔ (۵) 'الصحاح' (جسس)۔ (۶) نمبر (۴۸۸۸)۔ (۷) اسے ابو داؤد (۴۸۸۹) نے المقدام بن معدی کرب اور ابو امامہ دونوں سے نبی ﷺ کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ اور اسے احمد (۱۳۸۱۵) نے المقداد بن الاسود اور ابو امامہ سے نبی ﷺ کے واسطے سے روایت کیا ہے۔

٤٠٠ Surah Al-Hujurat: Verse 12

Abdullah said: "We have been forbidden from spying, but if something becomes apparent to us, we take action according to it (1)."

On the authority of Abu Barzah al-Aslami, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O you who have believed with your tongues but faith has not entered your hearts, do not backbite the Muslims, and do not pursue their private affairs, for indeed (2) whoever pursues their private affairs, Allah will pursue his private affairs, and whomever Allah pursues his private affairs, He will expose him in his own home (3)."

Abd Al-Rahman bin Awf said: "I stood guard one night with Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) in Medina, when a lamp in a house appeared to us, its door closed on people who had loud voices and noise. Umar said: 'This is the house of Rabi'ah bin Umayyah bin Khalaf, and they are now drinking (4), what do you think?' I said: 'I think that we have come upon what Allah has forbidden, for Allah Almighty said: {And do not spy}, and we have spied.' So Umar turned away and left them (5)."

Abu Qilaba said: "Umar bin Al-Khattab was informed that Abu Mihjan al-Thaqafi was drinking wine with some companions in his house. Umar went until he entered upon him, and found no one with him but one man. Abu Mihjan said: 'This is not permissible for you! Allah has forbidden you from spying.' So Umar went out and left him (6)."

Zaid bin Aslam said: "Umar and Abd Al-Rahman went out patrolling at night (7), when a fire appeared to them. They asked permission, and the door was opened. There was a man and a woman singing, and in the man's hand was a cup. Umar said: 'And you are in this state, O so-and-so?' He replied: 'And you are in this state, O Commander of the Faithful!' Umar asked: 'Who is this woman to you?' He said: 'My wife.' He asked: 'What is in this cup?' He said: 'Cool, clear water.' Then he said to the woman: 'And what are you singing?' She said: ...

(1) Narrated by Abu Dawud (4890). (2) In (m): "Indeed". (3) Narrated by Ahmad (19776), and Abu Dawud (4880). (4) Al-Shurb, with a fatha on the shin: the group drinking. Al-Qamus (shurb). (5) Narrated by Abd Al-Razzaq (18943), Al-Tabarani in Musnad al-Shamiyyin (1806), Al-Hakim 4/377, and Al-Bayhaqi 8/333. (6) Narrated by Abd Al-Razzaq (18944). (7) Meaning: they were patrolling at night. See Al-Lisan (ass).

४०० सूरा अल-हुजुरात: आयत १२

अब्दुल्ला ने कहा: "हमें जासूसी करने से मना किया गया है, लेकिन अगर हमारे सामने कुछ ज़ाहिर हो जाए, तो हम उसके अनुसार कार्रवाई करते हैं (१)।"

अबू बरज़ाह अल-असलमी से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ऐ लोगों! जो अपनी ज़बान से ईमान लाए हो लेकिन ईमान तुम्हारे दिलों में दाखिल नहीं हुआ है, मुसलमानों की ग़ीबत न करो और उनके ऐब न ढूंढो, क्योंकि (२) जो उनके ऐब ढूंढता है, अल्लाह उसके ऐबों का पीछा करता है, और अल्लाह जिसके ऐबों का पीछा करता है, उसे उसके अपने घर में ही रुसवा कर देता है (३)।"

अब्दुर्रहमान बिन औफ़ ने कहा: "मैं एक रात मदीना में उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के साथ पहरा दे रहा था, तभी हमें एक घर में चिराग़ जलता दिखाई दिया, जिसका दरवाज़ा एक ऐसी जमात पर बंद था जिसकी आवाज़ें ऊँची थीं और शोर-शराबा हो रहा था। उमर ने कहा: 'यह रबीआ बिन उमैया बिन खलफ़ का घर है, और वे इस समय शराब पी रहे हैं (४), तुम्हारा क्या ख्याल है?' मैंने कहा: 'मेरा ख्याल है कि हमने वह काम किया है जिससे अल्लाह ने मना किया है, अल्लाह ताला का फ़रमान है: {और जासूसी न करो}, और हमने जासूसी की है।' तब उमर वहां से पलट गए और उन्हें छोड़ दिया (५)।"

अबू किलाबा ने कहा: "उमर बिन अल-खत्ताब को ख़बर मिली कि अबू मिहजन अल-सक़फ़ी अपने घर में अपने कुछ साथियों के साथ शराब पी रहे हैं। उमर वहां गए और उनके पास दाखिल हुए, तो वहां उनके सिवा एक और आदमी था। अबू मिहजन ने कहा: 'यह आपके लिए जायज़ नहीं है! अल्लाह ने आपको जासूसी करने से मना किया है।' तो उमर बाहर निकल गए और उन्हें छोड़ दिया (६)।"

ज़ैद बिन असलम ने कहा: "उमर और अब्दुर्रहमान रात के पहरे पर निकले (७), तभी उन्हें आग दिखाई दी। उन्होंने इजाज़त मांगी, और दरवाज़ा खोला गया। वहां एक आदमी और एक औरत गा रही थी, और आदमी के हाथ में एक प्याला था। उमर ने कहा: 'और तुम इस हाल में हो, ऐ फुलां?' उसने जवाब दिया: 'और आप इस हाल में हैं, ऐ अमीरुल मोमिनीन!' उमर ने पूछा: 'यह औरत तुम्हारी कौन है?' उसने कहा: 'मेरी पत्नी।' उमर ने पूछा: 'इस प्याले में क्या है?' उसने कहा: 'निर्मल जल।' फिर उन्होंने औरत से कहा: 'और तुम क्या गा रही हो?' तो उसने कहा: ...

(१) अबू दाऊद (४८९०) द्वारा संकलित। (२) (m) में: "तो वास्तव में"। (३) अहमद (१९७७६) और अबू दाऊद (४८८०) द्वारा संकलित। (४) 'शुरब' (Shurb), शिन पर फतह के साथ: शराब पीने वाली जमात। अल-कामूस (शुरब)। (५) अब्द अल-रज्जाक (१८९४३), अल-तबरानी ने मसनद अल-शामियीन (१८०६) में, अल-हाकिम ४/३७७, और अल-बैहकी ८/३३३ ने इसे संकलित किया है। (६) अब्द अल-रज्जाक (१८९४४) द्वारा संकलित। (७) अर्थात: वे रात में चक्कर लगा रहे थे। देखें अल-लिसान (अस्स)।

عبداللہ نے کہا: "ہمیں تجسس سے روکا گیا ہے، لیکن اگر ہمارے سامنے کوئی چیز ظاہر ہو جائے تو ہم اس پر گرفت کرتے ہیں(١)۔"

اور ابو برزہ اسلمی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے وہ لوگو جو اپنی زبانوں سے ایمان لائے ہو لیکن ایمان تمہارے دلوں میں داخل نہیں ہوا، مسلمانوں کی غیبت نہ کرو، اور ان کے عیبوں کی ٹوہ میں نہ رہو، کیونکہ (٢) جو ان کے عیبوں کے پیچھے پڑے گا، اللہ اس کے عیب کے پیچھے پڑ جائے گا، اور اللہ جس کے عیب کے پیچھے پڑ جائے، اسے اس کے گھر میں ہی رسوا کر دیتا ہے (٣)۔"

اور عبدالرحمن بن عوف نے کہا: "میں نے ایک رات مدینہ میں عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کے ساتھ پہرا دیا، تب ہمیں ایک گھر میں چراغ دکھائی دیا، جس کا دروازہ ایک ایسی قوم پر بند تھا جن کی آوازیں بلند تھیں اور وہ شور و غل کر رہے تھے، تو عمر نے کہا: 'یہ ربیعہ بن امیہ بن خلف کا گھر ہے، اور وہ اس وقت پی رہے ہیں (٤)، تمہارا کیا خیال ہے؟' میں نے کہا: 'میرا خیال ہے کہ ہم نے وہ کام کیا ہے جس سے اللہ نے منع فرمایا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اور تجسس نہ کرو} اور ہم نے تجسس کیا ہے، چنانچہ عمر واپس مڑ گئے اور انہیں چھوڑ دیا (٥)۔"

اور ابو قلابہ نے کہا: "عمر بن خطاب کو بتایا گیا کہ ابو محجن ثقفی اپنے گھر میں اپنے کچھ ساتھیوں کے ساتھ شراب پی رہے ہیں، چنانچہ عمر روانہ ہوئے یہاں تک کہ ان کے پاس پہنچے، تو وہاں ان کے پاس ایک شخص کے سوا کوئی نہ تھا۔ ابو محجن نے کہا: 'یہ آپ کے لیے جائز نہیں ہے! اللہ نے آپ کو تجسس سے منع فرمایا ہے'۔ تو عمر باہر نکل آئے اور انہیں چھوڑ دیا (٦)۔"

اور زید بن اسلم نے کہا: "عمر اور عبدالرحمن رات کے گشت پر نکلے (٧)، تب انہیں ایک آگ دکھائی دی، انہوں نے اجازت مانگی، تو دروازہ کھولا گیا، وہاں ایک مرد اور ایک عورت گا رہی تھی، اور مرد کے ہاتھ میں ایک پیالہ تھا۔ عمر نے کہا: 'اور تم اس حال میں ہو اے فلاں؟' اس نے کہا: 'اور آپ اس حال میں ہیں اے امیر المؤمنین!' عمر نے پوچھا: 'یہ عورت تمہاری کیا لگتی ہے؟' اس نے کہا: 'میری بیوی ہے'۔ انہوں نے پوچھا: 'اس پیالے میں کیا ہے؟' اس نے کہا: 'صاف ستھرا پانی ہے'۔ پھر انہوں نے عورت سے پوچھا: 'اور تم کیا گا رہی ہو؟' تو اس نے کہا: ...

(١) اسے ابو داؤد (٤٨٩٠) نے روایت کیا ہے۔ (٢) (م) میں ہے: "فإن" (بے شک)۔ (٣) اسے احمد (١٩٧٧٦) اور ابو داؤد (٤٨٨٠) نے روایت کیا ہے۔ (٤) "الشَّرْب"، شین پر زبر کے ساتھ: پینے والی جماعت۔ القاموس (شرب)۔ (٥) اسے عبدالرزاق (١٨٩٤٣)، طبرانی نے مسند الشامیین (١٨٠٦) میں، حاکم ٤/ ٣٧٧ اور بیہقی ٨/ ٣٣٣ میں روایت کیا ہے۔ (٦) اسے عبدالرزاق (١٨٩٤٤) نے روایت کیا ہے۔ (٧) یعنی: وہ رات کو گشت کر رہے تھے۔ لسان العرب (عسس) دیکھیں۔

Surat Al-Hujurat: Verse 12 401

This night has grown long and its sides have darkened, And it kept me awake that there is no lover to play with. By Allah, were it not for Allah whom I watch, The sides of this bed would have been shaken. But my reason and modesty restrain me, And I honor my husband lest his mount be taken.(1)

Then the man said: "O Commander of the Faithful, we were not commanded to do this! Allah Almighty said: 'And do not spy'." He said: "You have spoken the truth"(2).

I say: It is not to be understood from this report that the woman was other than the man's wife; for Umar would not condone adultery. Rather, she sang those verses in memory of her husband, and she said them during his absence from her. And Allah knows best.

Amr ibn Dinar said: There was a man from the people of Medina who had a sister. She fell ill, and he used to visit her. Then she died, and he buried her. He was the one who went down into her grave, and a bag containing dinars fell from his sleeve. He sought help from some of his family, so they dug up her grave, and he took the bag. Then he said: "I shall certainly uncover [it] until I see what has become of my sister's state." So he uncovered her, and behold, the grave was aflame with fire. He came to his mother and said: "Tell me, what was my sister's deed?" She said: "Your sister has died, so why do you ask about her deed?" He did not leave her until she said to him: "Among her deeds was that she used to delay the prayer past its proper times, and when the neighbors slept, she would go to their houses, place her ear to their doors, spying on them and revealing their secrets." He said: "By this she perished!"(3)

Fifth: His Almighty's saying: {And do not backbite one another} He, the Mighty and Sublime, forbade backbiting, which is to mention a man by what is in him. If you mention him by what is not in him, then it is slander. Its meaning was established in Sahih Muslim from Abu Hurayrah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Do you know what backbiting is?" They said: "Allah and His Messenger [know best]..."

(1) These verses preceded in 4/30 with a slight difference from what is here and in a different context. (2) Al-Tabarsi cited it in Majma' al-Bayan 26/92-93 and did not attribute it, nor have we found it in the sources of documentation. (3) We have not found it, and there is doubt in its text.

सूरा अल-हुजुरात: आयत 12 401

यह रात लंबी हो गई है और इसके किनारे काले पड़ गए हैं, और मुझे इस बात ने जगाए रखा कि कोई साथी नहीं जिसके साथ मैं खेलूँ। अल्लाह की कसम, अगर अल्लाह न होता जिसका मैं ध्यान रखती हूँ, तो इस बिस्तर के किनारे हिल गए होते। लेकिन मेरी बुद्धि और हया मुझे रोकती है, और मैं अपने पति का सम्मान करती हूँ कि उसकी सवारी पर कोई और बैठे।(1)

फिर उस आदमी ने कहा: "हे अमीरुल् मोमिनीन, हमें इसका हुक्म नहीं दिया गया था! अल्लाह तआला ने फरमाया है: 'और जासूसी न करो'।" उन्होंने कहा: "तुमने सच कहा"(2)।

मैंने कहा: इस खबर से यह नहीं समझना चाहिए कि वह महिला उस आदमी की पत्नी के अलावा कोई और थी; क्योंकि उमर व्यभिचार (ज़िना) को बर्दाश्त नहीं करते थे। बल्कि, उसने वे छंद अपने पति की याद में गाए थे, और उसने उन्हें उसकी अनुपस्थिति में कहा था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अम्र इब्न दीनार ने कहा: मदीना के लोगों में से एक आदमी था जिसकी एक बहन थी। वह बीमार पड़ गई, और वह उसकी देखभाल करता था। फिर उसकी मृत्यु हो गई और उसने उसे दफना दिया। वही उसकी कब्र में उतरा था, और उसकी आस्तीन से दीनारों वाला एक थैला गिर गया। उसने अपने परिवार के कुछ लोगों से मदद ली, तो उन्होंने उसकी कब्र खोदी, और उसने थैला ले लिया। फिर उसने कहा: "मैं तब तक परदा नहीं हटाऊंगा जब तक कि मैं यह न देख लूँ कि मेरी बहन का क्या हाल हुआ है।" तो उसने उसे उघाड़ा, और देखा कि कब्र आग से दहक रही थी। वह अपनी माँ के पास आया और कहा: "मुझे बताओ, मेरी बहन का क्या काम था?" उसने कहा: "तेरी बहन मर गई है, तो तू उसके काम के बारे में क्यों पूछता है!" वह उसके पीछे पड़ा रहा यहाँ तक कि उसने उससे कहा: "उसके कामों में से एक यह था कि वह नमाज को उसके सही समय से टाल देती थी, और जब पड़ोसी सो जाते थे, तो वह उनके घरों में जाती थी, अपने कान उनके दरवाजों पर लगाती थी, उनकी जासूसी करती थी और उनके राज़ फाश करती थी।" उसने कहा: "इसी कारण वह नष्ट हुई!"(3)

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {और एक-दूसरे की गीबत न करो} उसने, जो पराक्रमी और महान है, गीबत (पीठ पीछे बुराई) से मना किया है, और वह यह है कि किसी आदमी का ज़िक्र उस चीज़ के साथ करना जो उसमें है। यदि तुम उसका ज़िक्र उस चीज़ के साथ करते हो जो उसमें नहीं है, तो वह 'बुहतान' (झूठा आरोप) है। इसका अर्थ सही मुस्लिम में अबू हुरैरा से सिद्ध है कि अल्लाह

के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या तुम जानते हो कि गीबत क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल [बेहतर जानते हैं]..."

(1) ये छंद 4/30 में यहाँ से थोड़े अंतर के साथ और एक अलग संदर्भ में आ चुके हैं। (2) अल-तबरसी ने इसे मजमा अल-बयान 26/92-93 में उद्धृत किया है और इसे किसी के नाम नहीं किया, न ही हमें यह शोध के स्रोतों में मिला। (3) हमें यह नहीं मिला, और इसके पाठ (मतन) में संदेह है।

سورة الحجرات: آیت ۱۲ ۴۰۱

یہ رات لمبی ہو گئی اور اس کے پہلو سیاہ ہو گئے اور مجھے اس بات نے بے خواب کر دیا کہ کوئی دوست نہیں جس کے ساتھ میں کھیلوں پس اللہ کی قسم اگر اللہ نہ ہوتا جس کا میں لحاظ رکھتی ہوں تو اس بستر کے پہلو ہلا دیے جاتے لیکن میری عقل اور حیا مجھے روکتی ہے اور میں اپنے شوہر کی عزت کرتی ہوں کہ اس کی سواری پر کوئی اور بیٹھے (۱)

پھر اس شخص نے کہا: اے امیر المومنین! ہمیں اس کا حکم نہیں دیا گیا تھا! اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: «وَلَا تَجَسَّسُوا» (اور جاسوسی نہ کرو)۔ آپ نے فرمایا: تم نے سچ کہا (۲)۔

میں کہتا ہوں: اس خبر سے یہ نہیں سمجھنا چاہیے کہ وہ عورت اس شخص کی بیوی کے علاوہ کوئی اور تھی؛ کیونکہ عمر رضی اللہ عنہ زنا پر خاموش نہیں رہ سکتے تھے، بلکہ اس نے وہ اشعار اپنے شوہر کی یاد میں گائے تھے، اور اس نے وہ اس کی غیر موجودگی میں کہے تھے۔ واللہ اعلم۔

عمرو بن دینار نے کہا: اہل مدینہ میں سے ایک شخص تھا جس کی ایک بہن تھی، وہ بیمار ہوئی تو وہ اس کی عیادت کرتا تھا، پھر وہ فوت ہو گئی تو اس نے اسے دفن کیا۔ وہی اس کی قبر میں اترا تھا، تو اس کی آستین سے ایک تھیلی گر گئی جس میں دینار تھے، اس نے اپنے کچھ گھر والوں سے مدد مانگی، انہوں نے اس کی قبر کھودی، اس نے تھیلی لے لی، پھر کہا: میں ضرور پردہ ہٹاؤں گا یہاں تک کہ دیکھ لوں کہ میری بہن کا کیا حال ہوا۔ پس اس نے اسے کھولا تو دیکھا کہ قبر آگ سے دہک رہی ہے، وہ اپنی ماں کے پاس آیا اور کہا: مجھے بتائیے کہ میری بہن کا کیا عمل تھا؟ اس نے کہا: تمہاری بہن مر چکی ہے، اب اس کے عمل کے بارے میں تمہارا کیا سوال! وہ

مسلسل اصرار کرتا رہا یہاں تک کہ اس نے اسے بتایا: اس کے اعمال میں سے یہ تھا کہ وہ نماز کو اس کے اوقات سے تاخیر سے پڑھتی تھی، اور جب پڑوسی سو جاتے تو ان کے گھروں کی طرف جاتی، اپنے کان ان کے دروازوں پر لگاتی، ان کی جاسوسی کرتی اور ان کے راز فاش کرتی تھی۔ اس نے کہا: اسی وجہ سے وہ ہلاک ہوئی (۳)!

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًا﴾ (اور تم میں سے کوئی کسی کی غیبت نہ کرے) اللہ عزوجل نے غیبت سے منع فرمایا ہے، اور وہ یہ ہے کہ تم کسی شخص کا ذکر اس بات کے ساتھ کرو جو اس میں موجود ہے، اگر تم نے اس کا ذکر اس بات کے ساتھ کیا جو اس میں نہیں ہے، تو وہ بہتان ہے۔ اس کا معنی صحیح مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم جانتے ہو غیبت کیا ہے؟" صحابہ نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول [بہتر جانتے ہیں]---

(۱) یہ اشعار پہلے ۴ / ۳۰ میں یہاں سے تھوڑے فرق کے ساتھ اور کسی اور سیاق میں گزر چکے ہیں۔ (۲) اسے طبرسی نے مجمع البیان ۹۲/۲۶ - ۹۳ میں نقل کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا اور نہ ہی ہمیں یہ تخریج کے مصادر میں ملا۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا، اور اس کے متن میں نظر (شک) ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 12 / 402

[He (the Prophet)] said: "To mention about your brother that which he dislikes." He (a companion) said (1): "What if what I say is actually in my brother?" He said: "If what you say is in him, you have backbitten him, and if it is not in him, then you have slandered him" (2).

It is said: He backbit him backbiting: if he disparaged him, and the noun is backbiting (Ghibah) (3), which is mentioning a defect in someone's absence. Al-Hasan said: Backbiting is of three types, all of which are in the Book of Allah Almighty: backbiting (Ghibah), falsehood (Ifk), and slander (Buhtan). As for backbiting: it is to say about your brother what is in him. As for falsehood: it is to say about him what has reached you concerning him. As for slander: it is to say about him what is not in him (4).

And from Shu'bah who said: Mu'awiyah - meaning Ibn Qurrah - said to me: "If a man with a severed limb passed by you, and you said: 'This man has a severed limb'; that would be backbiting." Shu'bah said: "So I mentioned it to Abu Ishaq, and he said: 'He spoke the truth'" (5).

Abu Hurairah narrated that [Ma'iz] Al-Aslami came to the Prophet ﷺ and testified against himself for adultery, so the Messenger of Allah ﷺ had him stoned. Then the Prophet of Allah ﷺ heard two of his companions, one of whom was saying to the other: "Look at this person whom Allah had screened, but his soul did not let him go until he was stoned like a dog." He remained silent about them. Then he traveled for an hour until he passed by the carcass of a donkey with its legs raised, and he said: "Where are so-and-so and so-and-so?" They said: "Here we are, O Messenger of Allah." He said: "Get down and eat from the carcass of this donkey." They said: "O Prophet of Allah, who would eat from this!" He said: "What you both took from your brother's honor is more severe than eating from this. By Him in Whose Hand is my soul, he is now diving in the rivers of Paradise" (6).

---

(1) In (m): It was said. (2) Sahih Muslim (2589), and previously 7/122. (3) Al-Sihah (Ghayb). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/334-335. (5) Narrated by al-Tabari 21/379, and Abu Ishaq is al-Hamadani. (6) Narrated by Abu Dawud (4428), and Ibn Hibban (4399) in detail, and in it is Abdul Rahman bin al-Samit. Al-Bukhari said - as in Tahdhib al-Tahdhib - : He is not known except through this hadith. Al-Dhahabi said in al-Mizan 2/569-570: He has one hadith about the testimony of al-Aslami against himself for

adultery, narrated exclusively from him by Abu al-Zubayr, and from him by Ibn Jurayj, so it is not known who this is. End.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 12 / 402

[पैगंबर ने] कहा: "अपने भाई का उस बात के साथ ज़िक्र करना जिसे वह नापसंद करता है।" उसने (एक साथी ने) कहा (1): "आपका क्या विचार है यदि मेरे भाई में वह बात हो जो मैं कह रहा हूँ?" उन्होंने कहा: "यदि उसमें वह बात है जो तुम कह रहे हो, तो तुमने उसकी पीठ पीछे बुराई (गीबत) की है, और यदि उसमें वह बात नहीं है, तो तुमने उस पर तोहमत (बोहतान) लगाई है" (2)।

कहा जाता है: उसने उसकी गीबत की: यदि उसने उसमें नुक्स निकाला, और संज्ञा गीबत (पीठ पीछे बुराई) है (3), और यह पीठ पीछे किसी दोष का ज़िक्र करना है। अल-हसन ने कहा: गीबत के तीन रूप हैं, ये सभी अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक में हैं: गीबत, इफ़्क (झूठ), और बोहतान (तोहमत)। जहाँ तक गीबत का सवाल है: तो वह यह है कि तुम अपने भाई के बारे में वह कहो जो उसमें है। जहाँ तक इफ़्क का सवाल है: तो वह यह है कि तुम उसके बारे में वह कहो जो तुम तक उसके बारे में पहुँचा है। और जहाँ तक बोहतान का सवाल है: तो वह यह है कि तुम उसके बारे में वह कहो जो उसमें नहीं है (4)।

और शुअबा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मुआविया - यानी इब्न कुर्रा - ने मुझसे कहा: "अगर कोई हाथ-पैर कटा हुआ व्यक्ति तुम्हारे पास से गुज़रे और तुम कहो: 'यह हाथ-पैर कटा हुआ है'; तो यह गीबत होगी।" शुअबा ने कहा: "तो मैंने इसका ज़िक्र अबू इसहाक से किया, तो उन्होंने कहा: 'उसने सच कहा'" (5)।

अबू हुरैरा ने रिवायत की है कि अल-अस्लमी मा'इज़ पैगंबर ﷺ के पास आए और अपने खिलाफ ज़िना (व्यभिचार) की गवाही दी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें संगसार (पत्थरों से मारना) करवा दिया। फिर अल्लाह के नबी ﷺ ने अपने दो साथियों को सुना, जिनमें से एक दूसरे से कह रहा था: "इस व्यक्ति को देखो जिसे अल्लाह ने ढका हुआ था, लेकिन उसके जी ने उसे तब तक नहीं छोड़ा जब तक कि उसे कुत्ते की तरह संगसार नहीं कर दिया गया।" आप ﷺ उनके बारे में खामोश रहे। फिर आप ﷺ कुछ देर चले यहाँ तक कि एक मरे हुए गधे के पास से गुज़रे जिसके पैर ऊपर की ओर थे, तो आपने कहा: "फलां और फलां कहाँ हैं?" उन्होंने कहा: "हम यहाँ हैं, ऐ अल्लाह के रसूल।" आपने कहा: "उतरो और इस गधे की लाश में से खाओ।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, इसमें से कौन खाएगा!" आपने कहा: "तुम दोनों ने अपने भाई की इज़्ज़त से जो कुछ लिया है (उसकी बुराई

करके), वह इसमें से खाने से ज़्यादा बुरा है। उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, वह इस वक्त जन्नत की नहरों में गोते लगा रहा है" (6)।

---

(1) (m) में: कहा गया। (2) सहीह मुस्लिम (2589), और पिछला 7/122. (3) अल-सिहाह (ग़ैब)। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/334-335. (5) इसे अल-तबरी 21/379 ने निकाला है, और अबू इसहाक अल-हमदानी हैं। (6) इसे अबू दाऊद (4428) और इब्न हिब्बान (4399) ने विस्तार से निकाला है, और इसमें अब्दुल रहमान बिन अल-सामित हैं। अल-बुखारी ने कहा - जैसा कि तहज़ीब अल-तहज़ीब में है - : वह इस हदीस के अलावा नहीं जाने जाते। अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 2/569-570 में कहा: उनकी अल-अस्लमी की अपने खिलाफ ज़िना की गवाही के बारे में एक ही हदीस है, जिसे अकेले अबू अल-जुबैर ने उनसे रिवायत किया है, और उनसे इब्न जुरैज ने, इसलिए यह नहीं पता कि यह कौन है। समाप्त।

سورة الحجرات: آیت ۱۲ / ۴۰۲

[آپ ﷺ نے] فرمایا: "تمہارا اپنے بھائی کا اس طرح ذکر کرنا جسے وہ ناپسند کرے۔" اس نے (ایک صحابی نے) کہا (۱): "آپ کا کیا خیال ہے اگر میرے بھائی میں وہ بات ہو جو میں کہہ رہا ہوں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر اس میں وہ بات ہے جو تم کہہ رہے ہو تو تم نے اس کی غیبت کی، اور اگر اس میں وہ بات نہیں ہے تو تم نے اس پر بہتان لگایا" (۲)۔

کہا جاتا ہے: اس نے اس کی غیبت کی: جب اس نے اس میں عیب نکالا، اور اسم غیبت ہے (۳)، اور یہ پیٹھ پیچھے عیب کا ذکر کرنا ہے۔ حسن بصری نے کہا: غیبت کی تین قسمیں ہیں، یہ سب اللہ تعالیٰ کی کتاب میں موجود ہیں: غیبت، افک اور بہتان۔ پس غیبت یہ ہے کہ تم اپنے بھائی کے بارے میں وہ کہو جو اس میں موجود ہے۔ اور افک یہ ہے کہ تم اس کے بارے میں وہ کہو جو تم تک اس کے بارے میں پہنچا ہے۔ اور بہتان یہ ہے کہ تم اس کے بارے میں وہ کہو جو اس میں نہیں ہے (۴)۔

اور شعبہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: معاویہ - یعنی ابن قرہ - نے مجھ سے کہا: "اگر کوئی لنگڑا یا معذور شخص تمہارے پاس سے گزرے اور تم کہو: 'یہ لنگڑا ہے'؛ تو یہ غیبت ہوگی۔" شعبہ نے کہا: "میں نے اس کا ذکر ابو اسحاق سے کیا تو انہوں نے کہا: 'اس نے سچ کہا'" (۵)۔

اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ اسلمی (ماعز بن مالک) نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے خلاف زنا کی گواہی دی، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں سنگسار کر دیا۔ پھر اللہ کے نبی ﷺ نے اپنے دو ساتھیوں کو سنا، جن میں سے ایک دوسرے سے کہہ رہا تھا: "اس شخص کو دیکھو جس پر اللہ نے پردہ ڈالا تھا، مگر اس کے نفس نے اسے چین نہ لینے دیا یہاں تک کہ اسے کتے کی طرح سنگسار کر دیا گیا۔" آپ ﷺ ان کے بارے میں خاموش رہے۔ پھر کچھ دیر چلے

یہاں تک کہ ایک مردہ گدھے کے پاس سے گزرے جس کی ٹانگیں اٹھی ہوئی تھیں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "فلاں اور فلاں کہاں ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہم یہاں ہیں اے اللہ کے رسول!" آپ ﷺ نے فرمایا: "اترو اور اس مردار گدھے میں سے کھاؤ۔" انہوں نے کہا: "اے اللہ کے نبی! اسے کون کھائے گا؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "تم دونوں نے اپنے بھائی کی عزت کے ساتھ جو کچھ کیا ہے (اس کی برائی کر کے)، وہ اس کے کھانے سے بھی زیادہ سنگین ہے۔ اس ذات کی قسم جس کے قبضۂ قدرت میں میری جان ہے، وہ اس وقت جنت کی نہروں میں غوطے لگا رہا ہے" (۶)۔

---

(۱) (م) میں ہے: کہا گیا۔ (۲) صحیح مسلم (۲۵۸۹)، اور سابقہ ۷/۱۲۲۔ (۳) الصحاح (غیب)۔ (۴) النکت والعیون ۳۳۴/۵ - ۳۳۵۔ (۵) اسے طبری نے ۲۱/۳۷۹ میں نکالا ہے، اور ابو اسحاق ہمدانی ہیں۔ (۶) اسے ابو داؤد (۴۴۲۸) اور ابن حبان (۴۳۹۹) نے تفصیل سے بیان کیا ہے، اور اس کی سند میں عبد الرحمن بن الصامت ہیں، بخاری نے کہا - جیسا کہ تہذیب التہذیب میں ہے - : وہ صرف اسی حدیث سے پہچانے جاتے ہیں۔ اور ذہبی نے المیزان ۲/۵۶۹-۵۷۰ میں کہا: اسلمی کی اپنے خلاف زنا کی گواہی کے بارے میں ان کی ایک ہی حدیث ہے، جسے تنہا ابو الزبیر نے ان سے روایت کیا ہے، اور ان سے ابن جریج نے، پس معلوم نہیں کہ یہ کون ہے۔ اھ

٤٠٣

Surah Al-Hujurat: Verse 12

Sixth: The Almighty's saying: {Would one of you like to eat the flesh of his brother when dead?} Allah likened backbiting (Ghibah) to eating a dead animal; because the dead person does not know about the eating of his flesh, just as the living person does not know about the backbiting of the one who backbites him. Ibn Abbas said: Allah only struck this parable for backbiting; because eating the flesh of the dead is prohibited and filthy, and likewise backbiting is prohibited in religion, and ugly in souls. Qatadah said: As one of you refrains from eating his brother's flesh when dead, so too should he refrain from backbiting him when alive. Eating flesh was used instead of backbiting; because the custom of the Arabs in that regard is current. The poet said: "If they eat my flesh, I have saved their flesh, and if they destroy my glory, I build glory for them." (1) And he ﷺ said: "He who spends his time eating the flesh of people has not fasted." (2). So he likened falling into people's [dishonor] to eating their flesh. So whoever belittles a Muslim or tarnishes his honor, he is like one who eats his flesh while alive, and whoever backbites him, he is like one who eats his flesh while dead.

In the book of Abu Dawud, on the authority of Anas bin Malik, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When I was taken up [on the night journey]; I passed by a people who had copper nails with which they were scratching their faces and chests, so I said: Who are these, O Gabriel? He said: These are the ones who eat the flesh of people, and fall into their honors." (3). On the authority of Al-Mustawrid, the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever eats a meal at the expense of a Muslim man, Allah will feed him the like of it from Hell, and whoever is clothed in a garment at the expense of a Muslim man, Allah will clothe him with the like of it from Hell, and whoever stands (4) with a man in a position of reputation and hypocrisy, Allah will stand him in a position of reputation and hypocrisy on the Day of Resurrection." (5). His ﷺ saying has already been mentioned: "O assembly of those who have believed with their tongues while faith has not entered their hearts, do not backbite...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/335, and it was also cited by Ibn Qutaybah in Ash-Shi'r wash-Shu'ara' 2/739, Ibn Abd Rabbih in Al-'Iqd al-Farid 2/368, and Ibn al-Athir in Al-Mathal al-Sa'ir 2/174, and they attributed it to Al-Muqanna' al-Kindi. (2) Reported by Ibn Abi Shaybah 3/4 on the authority of Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, and in it is Yazid bin Aban; and he is weak. And Al-Rabi' bin Sabih; and he is truthful but

poor in memorization. As the Hafiz Ibn Hajar mentioned in At-Taqrib. (3) Sunan Abi Dawud (4878), and it is with Ahmad (13340). (4) Fixed from (Q), and it matches the sources, and in others: 'aqama' (established). (5) Sunan Abi Dawud (4881), and it is with Ahmad (18011).

४०३

सूरह अल-हुजुरात: आयत १२

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुममें से कोई अपने मृत भाई का मांस खाना पसंद करेगा?} अल्लाह ने चुगली (गीबत) की तुलना मुर्दार खाने से की है; क्योंकि मृत व्यक्ति को अपना मांस खाए जाने का पता नहीं चलता, ठीक उसी तरह जैसे जीवित व्यक्ति को उसकी पीठ पीछे की जाने वाली बुराई का पता नहीं चलता। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने चुगली के लिए यह उदाहरण केवल इसलिए दिया है; क्योंकि मुर्दे का मांस खाना हराम और गंदा है, और इसी तरह धर्म में चुगली करना हराम है, और आत्माओं के लिए घृणित है। कतादा ने कहा: जैसे तुम में से कोई अपने भाई का मृत मांस खाने से रुकता है, वैसे ही उसे उसके जीवित रहते हुए उसकी चुगली करने से भी रुकना चाहिए। मांस खाने का प्रयोग चुगली के स्थान पर किया गया; क्योंकि इस संबंध में अरबों का रिवाज प्रचलित था। कवि ने कहा: "अगर वे मेरा मांस खाते हैं, तो मैंने उनके मांस को बचाया है, और अगर वे मेरे गौरव को नष्ट करते हैं, तो मैं उनके लिए गौरव बनाता हूँ।" (१) और उन्होंने ﷺ ने कहा: "वह उपवास नहीं करता जो लोगों का मांस खाने में समय बिताता है" (२)। तो उन्होंने लोगों की बुराई करने को उनका मांस खाने के समान बताया। अतः जो कोई किसी मुसलमान को नीचा दिखाता है या उसके सम्मान को ठेस पहुँचाता है, वह जीवित अवस्था में उसका मांस खाने वाले के समान है, और जो उसकी चुगली करता है, वह मृत अवस्था में उसका मांस खाने वाले के समान है।

अबू दाऊद की पुस्तक में, अनस बिन मालिक के अधिकार पर, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जब मुझे ऊपर (मेराज पर) ले जाया गया; मैं ऐसे लोगों के पास से गुजरा जिनके नाखून तांबे के थे जिनसे वे अपने चेहरों और सीनों को नोंच रहे थे, तो मैंने कहा: ऐ जिब्रील, ये कौन हैं? उन्होंने कहा: ये वे लोग हैं जो लोगों का मांस खाते हैं, और उनके सम्मान को ठेस पहुँचाते हैं।" (३)। अल-मुस्तवरिद के अधिकार पर, अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जिसने किसी मुसलमान व्यक्ति (के सम्मान) की कीमत पर एक भोजन खाया, अल्लाह उसे नरक से उसके समान खिलाएगा, और जिसे किसी मुसलमान व्यक्ति (के सम्मान) की कीमत पर एक कपड़ा पहनाया गया, अल्लाह उसे नरक से उसके समान पहनाएगा, और जो कोई प्रसिद्धि और पाखंड के स्थान पर किसी आदमी के साथ खड़ा हुआ (४), अल्लाह उसे कयामत के दिन प्रसिद्धि और पाखंड के स्थान पर खड़ा करेगा।" (५)। उनका ﷺ यह कथन पहले ही उल्लेख किया जा चुका है: "ऐ उन लोगों के समूह जो अपनी जुबान से ईमान लाए हो जबकि ईमान तुम्हारे दिलों में दाखिल नहीं हुआ है, चुगली न करो...

(१) अल-नुकत वल-'उयून ५/३३५, और इसे इब्न कुतैबा ने अल-शि'र वश-शुअरा २/७३९ में, इब्न अब्द रब्बिह ने अल-'इक्द अल-फरीद २/३६८ में, और इब्न अल-असीर ने अल-मसल अल-सा'िर २/१७४ में भी उद्धृत किया है, और उन्होंने इसे अल-मुकन्ना अल-किंदी की ओर संकलित किया है। (२) इसे इब्न अबी शैबा ३/४ ने अनस बिन मालिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के अधिकार पर रिपोर्ट किया है, और इसमें यज़ीद बिन अबान है; जो कमजोर है। और अल-रबी बिन सबीह; जो सच्चा है लेकिन याददाश्त में कमजोर है। जैसा कि हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में उल्लेख किया है। (३) सुनन अबी दाऊद (४८७८), और यह अहमद (१३३४०) के पास है। (४) (क़ा) से तय किया गया, और यह स्रोतों से मेल खाता है, और अन्य में: 'अकाम' (स्थापित किया)। (५) सुनन अबी दाऊद (४८८१), और यह अहमद (१८०११) के पास है।

٤٠٣

سورة الحجرات: آیت ١٢

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ کیا تم میں سے کوئی یہ پسند کرے گا کہ وہ اپنے مردہ بھائی کا گوشت کھائے ﴾ اللہ نے غیبت کو مردار کھانے سے تشبیہ دی ہے؛ کیونکہ مردہ اپنے گوشت کھانے کو محسوس نہیں کرتا، جیسے زندہ شخص اپنی پیٹھ پیچھے ہونے والی غیبت کو نہیں جانتا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اللہ نے غیبت کے لیے یہ مثال اس لیے دی ہے؛ کیونکہ مردار کا گوشت کھانا حرام اور گھناؤنا ہے، اور اسی طرح غیبت دین میں حرام ہے اور انسانی طبیعت میں ناپسندیدہ ہے۔ قتادہ رحمہ اللہ نے فرمایا: جس طرح تم میں سے کوئی اپنے بھائی کا مردہ گوشت کھانے سے پرہیز کرتا ہے، اسی طرح اسے اس کی زندگی میں اس کی غیبت سے بھی پرہیز کرنا چاہیے۔ گوشت کھانے کا استعارہ غیبت کے لیے استعمال کیا گیا ہے کیونکہ اہل عرب میں یہ رواج عام تھا۔ شاعر نے کہا: "اگر وہ میرا گوشت کھائیں تو میں نے ان کے گوشت کو بچایا ہے، اور اگر وہ میری عزت کو ڈھائیں تو میں ان کے لیے عزت بناتا ہوں۔" (١) اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اس شخص نے روزہ نہیں رکھا جو لوگوں کا گوشت کھانے میں وقت گزارتا ہے" (٢)۔ چنانچہ لوگوں کی عیب جوئی کو ان کا گوشت کھانے سے تشبیہ دی۔ پس جو کسی مسلمان کی تنقیص کرے یا اس کی عزت پر حرف لائے، وہ ایسا ہے جیسے اس کا گوشت زندگی میں کھایا، اور جس نے اس کی غیبت کی، وہ ایسا ہے جیسے اس کا گوشت مردہ حالت میں کھایا۔

اور ابوداؤد کی کتاب میں انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب مجھے معراج کرائی گئی تو میرا گزر ایسے لوگوں پر ہوا جن کے ناخن تانبے کے تھے جن سے وہ اپنے چہروں اور سینوں کو نوچ رہے تھے، میں نے پوچھا: اے جبرئیل! یہ

کون لوگ ہیں؟ انہوں نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو لوگوں کا گوشت کھاتے ہیں (غیبت کرتے ہیں) اور ان کی عزتوں پر حملہ کرتے ہیں" (۳)۔ اور مستورد رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی مسلمان کے بدلے ایک لقمہ کھایا، اللہ اسے جہنم سے اس کی مانند کھلائے گا، اور جسے کسی مسلمان کے بدلے ایک کپڑا پہنایا گیا، اللہ اسے جہنم سے اس کی مانند پہنائے گا، اور جو کسی آدمی کے ساتھ شہرت اور دکھاوے کے مقام پر کھڑا ہوا (٤)، اللہ اسے قیامت کے دن شہرت اور دکھاوے کے مقام پر کھڑا کرے گا" (٥)۔ اور آپ ﷺ کا فرمان پہلے گزر چکا ہے: "اے وہ لوگو جو زبان سے ایمان لائے ہو اور ایمان ان کے دلوں میں داخل نہیں ہوا، غیبت نہ کرو...

---

(١) النکت والعیون ٥/٣٣٥، اور اسے ابن قتیبہ نے الشعر والشعراء ٢/٧٣٩ میں، ابن عبد ربہ نے العقد الفرید ٢/٣٦٨ میں، اور ابن الاثیر نے المثل السائر ٢/١٧٤ میں بھی ذکر کیا ہے اور اسے المقنع الکندی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) اسے ابن ابی شیبہ نے ٣/٤ میں انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور اس میں یزید بن ابان ہے؛ جو ضعیف ہے۔ اور الربیع بن صبیح؛ جو صدوق ہے لیکن حافظہ کمزور ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ (٣) سنن ابی داؤد (٤٨٧٨)، اور یہ احمد (١٣٣٤٠) کے ہاں بھی ہے۔ (٤) (ق) سے ثابت ہے جو کہ مصادر کے موافق ہے، اور دیگر میں 'أقام' (قائم کیا) ہے۔ (٥) سنن ابی داؤد (٤٨٨١)، اور یہ احمد (١٨٠١١) کے ہاں بھی ہے۔

Muslims"(1). And his saying to the two men: "Why is it that I see the greenness of meat in your mouths?"(2). Abu Qilaba al-Raqashi said: I heard Abu 'Asim saying: I have not backbitten anyone since I learned what backbiting is(3). Maimun ibn Siyah never used to backbite anyone, nor would he let anyone backbite anyone in his presence; he would forbid them; if they stopped, well and good; otherwise, he would stand up and leave(4). Al-Tha'labi mentioned from the hadith of Abu Hurairah that he said: A man stood up from the presence of the Prophet ﷺ, and the people noticed a weakness in his standing, so they said: O Messenger of Allah, how weak so-and-so is! He said: "You have eaten your brother's meat and backbitten him"(5). From Sufyan al-Thawri, who said: The least of backbiting is for you to say: So-and-so has very curly hair(6), provided that he dislikes that. Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) said: Beware of mentioning people, for it is a disease, and keep to the remembrance of Allah, for it is a cure. Ali ibn al-Husayn (may Allah be pleased with them both) heard a man backbiting another and said: Beware of backbiting, for it is the seasoning of the dogs of the people(7). It was said to Amr ibn Ubayd: So-and-so has fallen into [disparaging] you until we felt pity for you. He said: Have pity on him instead. A man said to al-Hasan: It has reached me that you backbite me! He replied: Your status with me has not reached the point where I would give you control over my good deeds. Seventh: A group of scholars were of the opinion that backbiting only occurs regarding religious matters, not regarding physical appearance.

---

(1) Previously mentioned in the fourth issue. (2) Previously mentioned in the first issue. (3) Reported by al-Bukhari in 'At-Tarikh al-Kabir' (4/336) similarly from Abu 'Asim, who is al-Dhahhak ibn Makhlad; narrated from him by the group. (4) Reported by Abu al-Sheikh in 'At-Tawbih wal-Tanbih' (177), and Abu Nu'aym in 'Al-Hilya' (3/107). Maimun ibn Siyah al-Basri, his kunya is Abu Bahr, is among the narrators of al-Bukhari and an-Nasa'i. (5) Reported by Abu Ya'la al-Mawsili (6151), at-Tabari (21/379), and at-Tabarani in 'Al-Awsat' (461), and in it is Muhammad ibn Abi Hamid, also called Hammad, and he is weak as in 'Al-Mizan' (3/531) and 'At-Taqrib'. (6) Al-Qatat: Short and very curly hair. (7) Reported by Ibn Abi al-Dunya in 'As-Samt' (297), and Ibn 'Asakir in 'Tarikh Dimashq' (41/399).

मुसलमानों"(1)। और उनका दो आदमियों से यह कहना: "क्या बात है कि मैं तुम्हारे मुँह में गोश्त का हरापन देख रहा हूँ?"(2)। अबू किलाबा अल-रकशी ने कहा: मैंने अबू असीम को कहते सुना: जब से मैंने जाना कि ग़ीबत (पीठ पीछे बुराई करना) क्या है, मैंने कभी किसी की ग़ीबत नहीं की(3)। मैमुन बिन सियाह न खुद किसी की ग़ीबत करते थे, और न ही अपने पास किसी को किसी की ग़ीबत करने देते थे; वह उसे मना करते थे; अगर वह मान जाता तो ठीक, वरना वह वहाँ से उठ जाते थे(4)। अल-सा'लाबी ने अबू हुरैरा की हदीस से ज़िक्र किया है कि उन्होंने कहा: एक आदमी नबी ﷺ के पास से उठा, तो लोगों ने उसके उठने में कुछ कमज़ोरी महसूस की और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, फलां कितना कमज़ोर है! तो आपने फ़रमाया: "तुमने अपने भाई का गोश्त खाया और उसकी ग़ीबत की है"(5)। सुफ़यान अल-सौरी से रिवायत है, उन्होंने कहा: ग़ीबत का अदना (न्यूनतम) स्तर यह है कि तुम कहो: फलां के बाल बहुत घुंघराले हैं(6), जबकि वह इसे नापसंद करता हो। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: लोगों के ज़िक्र (बुराई) से बचो, क्योंकि यह एक बीमारी है, और अल्लाह के ज़िक्र को लाज़िम पकड़ो, क्योंकि यह शिफा (इलाज) है। अली बिन अल-हुसैन (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने एक आदमी को दूसरे की ग़ीबत करते हुए सुना, तो फ़रमाया: ग़ीबत से बचो, क्योंकि यह इंसानी कुत्तों का सालन है(7)। अम्र बिन उबैद से कहा गया: फलां ने आपके बारे में इतना कुछ कहा कि हमें आप पर रहम आ गया। उन्होंने कहा: उसी पर रहम करो। एक आदमी ने अल-हसन से कहा: मुझे पता चला है कि आप मेरी ग़ीबत करते हैं! उन्होंने जवाब दिया: मेरे नज़दीक आपका मर्तबा इतना नहीं पहुँचा कि मैं अपनी नेकियाँ आपके हवाले कर दूँ। सातवाँ: एक समूह का विचार था कि ग़ीबत केवल दीन के मामलों में होती है, शारीरिक बनावट के मामले में नहीं।

---

(1) चौथे मसले में पहले बताया जा चुका है। (2) पहले मसले में पहले बताया जा चुका है। (3) इसे अल-बुखारी ने 'अत-तारीख अल-कबीर' (4/336) में अबू असीम के हवाले से इसी तरह बयान किया है, और वह अल-ज़ह्हाक बिन मखलद हैं; उनसे जमाअत ने रिवायत की है। (4) इसे अबू अल-शेख ने 'अत-तौबीह वल-तन्बीह' (177) में, और अबू नुऐम ने 'अल-हिलया' (3/107) में बयान किया है। मैमुन बिन सियाह अल-बसरी, जिनकी कुनियत अबू बह्र है, अल-बुखारी और अन-नसाई के रावी (वर्णनकर्ता) हैं। (5) इसे अबू या'ला अल-मौसिली (6151), अत-तबरी (21/379), और अत-तबरानी ने 'अल-औसत' (461) में बयान किया है, और इसमें मुहम्मद इब्न अबी हमीद हैं, जिन्हें हम्माद भी कहा जाता है, और वह कमज़ोर हैं जैसा कि 'अल-मीज़ान' (3/531) और 'अत-तक़रीब' में है। (6) अल-

क़तत: छोटे और बहुत घुंघराले बाल। (7) इसे इब्न अबी अल-दुनिया ने 'अस-समत' (297) में और इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' (41/399) में बयान किया है।

مسلمانوں"(۱)۔ اور آپ ﷺ کا دو آدمیوں سے یہ کہنا: "کیا بات ہے کہ میں تمہارے منہ میں گوشت کی سبزی دیکھ رہا ہوں؟"(۲)۔ ابو قلابہ الرقاشی کہتے ہیں: میں نے ابو عاصم کو کہتے سنا: جب سے میں نے غیبت کی حقیقت کو جانا ہے، میں نے کسی کی غیبت نہیں کی(۳)۔ میمون بن سیاہ نہ خود کسی کی غیبت کرتے تھے اور نہ اپنے پاس کسی کو کسی کی غیبت کرنے دیتے تھے، وہ اسے روکتے تھے؛ اگر وہ باز آ جاتا تو ٹھیک؛ ورنہ وہ اٹھ کر چلے جاتے(۴)۔ ثعلبی نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ایک شخص نبی ﷺ کے پاس سے اٹھ کر گیا، تو لوگوں نے اس کے اٹھنے میں کمزوری محسوس کی اور کہا: اے اللہ کے رسول، فلاں کتنا کمزور ہے! آپ ﷺ نے فرمایا: "تم نے اپنے بھائی کا گوشت کھایا اور اس کی غیبت کی"(۵)۔ سفیان ثوری سے روایت ہے، انہوں نے کہا: غیبت کا کم ترین درجہ یہ ہے کہ تم کہو: فلاں کے بال بہت گھنگھریالے ہیں(۶)، بشرطیکہ وہ اسے ناپسند کرتا ہو۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: لوگوں کے تذکرے (برائی) سے بچو، کیونکہ یہ ایک بیماری ہے، اور اللہ کے ذکر کو لازم پکڑو کیونکہ یہ شفا ہے۔ علی بن حسین رضی اللہ عنہما نے ایک شخص کو دوسرے کی غیبت کرتے ہوئے سنا تو فرمایا: غیبت سے بچو، کیونکہ یہ لوگوں کے کتوں کا سالن ہے(۷)۔ عمرو بن عبید سے کہا گیا: فلاں شخص آپ کی برائی کرتا رہا یہاں تک کہ ہمیں آپ پر رحم آگیا، انہوں نے کہا: اسی پر رحم کرو۔ ایک شخص نے حضرت حسن بصری سے کہا: مجھے معلوم ہوا ہے کہ آپ میری غیبت کرتے ہیں! انہوں نے جواب دیا: میرے نزدیک تمہاری اتنی قدر و قیمت نہیں کہ میں اپنی نیکیاں تمہارے حوالے کر دوں۔ ساتویں بات: ایک گروہ کا خیال ہے کہ غیبت صرف دین کے معاملات میں ہوتی ہے، جسمانی ساخت یا حلیے میں نہیں۔

(۱) چوتھے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) پہلے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) اسے بخاری نے 'التاریخ الکبیر' (۴/۳۳۶) میں ابو عاصم سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور وہ ضحاک بن مخلد ہیں؛ ان سے جماعت نے روایت کی ہے۔ (۴) اسے ابو الشیخ نے 'التوبیخ والتنبیہ' (۱۷۷) میں اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' (۳/۱۰۷) میں روایت کیا ہے۔ میمون بن سیاہ البصری کی کنیت ابو بحر ہے، وہ بخاری اور نسائی کے راویوں میں سے ہیں۔ (۵) اسے ابو یعلی الموصلی (۶۱۵۱)، طبری (۲۱/۳۷۹)، اور طبرانی نے 'الاوسط' (۴۶۱) میں روایت کیا ہے، اس میں محمد بن ابی حمید ہے جسے حماد بھی کہا جاتا ہے، اور وہ ضعیف ہے جیسا کہ 'المیزان' (۳/۵۳۱) اور 'التقریب' میں ہے۔ (۶) القطط: چھوٹے اور سخت گھنگھریالے بال۔ (۷) اسے ابن ابی الدنیا نے 'الصمت' (۲۹۷) اور ابن عساکر نے 'تاریخ دمشق' (۴۱/۳۹۹) میں روایت کیا ہے۔

...and lineage. And they said: That is what Allah has done to him. Others went to the opposite of this and said: Backbiting (Ghibah) only occurs regarding physical creation, character, and lineage, and backbiting regarding physical creation is more severe; because whoever finds fault with a handiwork has indeed found fault with its maker. And all of this is rejected. As for the first, it is refuted by the hadith of Aisha when she said regarding Safiyyah: She is a short woman. So the Prophet ﷺ said to her: "You have said a word which, if mixed with the sea, would have contaminated it." It was recorded by Abu Dawud. At-Tirmidhi said about it: A good and authentic hadith (1); and whatever is in its meaning according to what has preceded. And the consensus of scholars from old is that this is backbiting if fault-finding was intended by it. As for the second, it is also rejected by all scholars; because scholars from the beginning of time, from the companions of the Messenger of Allah ﷺ and the followers after them, did not consider backbiting in anything to be greater than backbiting regarding religious practice (Deen); because a flaw in religion is the greatest flaw, for every believer hates to be mentioned regarding his religion more than he hates it regarding his body. Sufficient as a rebuttal to whoever said this statement is the saying of him (peace and blessings be upon him): "If you say about your brother what he dislikes, then you have backbitten him..." (2) the hadith. So whoever claims that this is not backbiting has indeed rejected what the Prophet ﷺ explicitly stated. Sufficient is the generality of the Prophet's ﷺ saying: "Your blood, your property, and your honor are sacred to you" (3), and that is general for both religion and worldly matters. And the Prophet's ﷺ saying: "Whoever has done a wrong against his brother's honor or wealth, let him seek his forgiveness for it" (4). Thus, it generalized every honor; so whoever specifies anything of that without another has indeed contradicted what the Prophet ﷺ said. Eighth: There is no disagreement that backbiting is among the major sins (Kabā'ir), and that it is incumbent upon whoever has backbitten anyone to repent (5) to Allah, Mighty and Majestic. And should the one who was backbitten be asked for forgiveness? There is disagreement regarding it:

---

(1) Sunan Abi Dawud (4875), and Sunan at-Tirmidhi (2502) and (2503), and it preceded in the fourth issue in the interpretation of the verse before it. (2) Preceded in the fifth issue. (3) It is a part of the hadith of Amr ibn al-Ahwas recorded by at-Tirmidhi (2159) and he said: A good authentic hadith. (4) It will come in the next issue at length. (5) In (m): And that whoever backbites anyone must repent.

सूरह अल-हुजुरात: आयत १२ ४०५

...और वंश। और उन्होंने कहा: यह अल्लाह ने उसके साथ किया है। दूसरों ने इसके विपरीत कहा और कहा: पीठ पीछे बुराई (गीबत) केवल शारीरिक रचना, चरित्र और वंश के बारे में होती है, और शारीरिक रचना के बारे में गीबत अधिक गंभीर है; क्योंकि जिसने किसी रचना में दोष निकाला, उसने वास्तव में उसके निर्माता में दोष निकाला। और यह सब खारिज है। जहाँ तक पहले का सवाल है, इसे आयशा की हदीस से झुठलाया जाता है जब उन्होंने सफ़ियाह के बारे में कहा था: वह एक छोटे कद की महिला है। तो नबी ﷺ ने उनसे कहा: "तुमने ऐसी बात कही है कि अगर उसे समुद्र में मिला दिया जाए, तो वह उसे भी दूषित कर दे।" इसे अबू दाऊद ने संकलित किया है। अल-तिर्मिज़ी ने इसके बारे में कहा: एक हसन सहीह हदीस (१); और जो कुछ इसके अर्थ में है, जैसा कि पहले बताया गया है। और प्राचीन समय से विद्वानों की आम सहमति है कि यह गीबत है यदि इसका उद्देश्य दोष निकालना हो। जहाँ तक दूसरे का सवाल है, तो वह भी सभी विद्वानों द्वारा खारिज है; क्योंकि समय की शुरुआत से ही विद्वानों, अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों और उनके बाद आने वाले ताबिईन के बीच, धर्म (दीन) के मामले में गीबत से बढ़कर किसी चीज़ में गीबत नहीं थी; क्योंकि धर्म में दोष सबसे बड़ा दोष है, क्योंकि हर आस्तिक अपने शरीर के बारे में चर्चा किए जाने से ज़्यादा अपने धर्म के बारे में चर्चा किए जाने को नापसंद करता है। इस कथन को कहने वाले के लिए नबी ﷺ का यह कहना ही पर्याप्त खंडन है: "यदि तुम अपने भाई के बारे में वह कहो जो उसे नापसंद हो, तो तुमने उसकी गीबत की..." (२) हदीस। तो जो कोई यह दावा करता है कि यह गीबत नहीं है, उसने वास्तव में नबी ﷺ द्वारा स्पष्ट रूप से कही गई बात को खारिज कर दिया है। और नबी ﷺ का यह सामान्य कथन ही पर्याप्त है: "तुम्हारा रक्त, तुम्हारी संपत्ति और तुम्हारा सम्मान तुम्हारे लिए पवित्र (हराम) हैं" (३) और यह धर्म और दुनिया दोनों के लिए सामान्य है। और नबी ﷺ का कथन: "जिसके पास अपने भाई के सम्मान या धन के संबंध में कोई अन्याय (मज़लिमा) हो, उसे चाहिए कि वह उससे माफ़ी माँग ले" (४)। अतः इसने हर प्रकार के सम्मान को शामिल किया; तो जिसने इसमें से किसी चीज़ को विशेष किया और किसी को नहीं, उसने वास्तव में नबी ﷺ की कही हुई बात का विरोध किया है। आठवां: इसमें कोई मतभेद नहीं है कि गीबत बड़े पापों (कबा'इर) में से एक है, और यह कि जिसने भी किसी की गीबत की है, उस पर अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल से तौबा (५) करना अनिवार्य है। और क्या उस व्यक्ति से माफ़ी माँगी जानी चाहिए जिसकी गीबत की गई है? इसमें मतभेद है:

(१) सुनन अबू दाऊद (४८७५), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (२५०२) और (२५०३), और इससे पहले वाली आयत की व्याख्या में चौथे मसले में बीत चुका है। (२) पाँचवें मसले में बीत चुका है। (३) यह अम्र इब्न अल-अहवास की हदीस का एक हिस्सा है जिसे तिर्मिज़ी (२१५९) ने संकलित किया है और कहा है: हसन सहीह हदीस। (४) अगले मसले में विस्तार से आएगा। (५) (म) में है: और यह कि जिसने किसी की गीबत की हो उसे तौबा करनी चाहिए।

سورہ الحجرات: آیت ۱۲ ۴۰۵

اور حسب و نسب۔ اور انہوں نے کہا: یہ اللہ نے اس کے ساتھ کیا ہے۔ دوسروں نے اس کے برعکس رائے دی اور کہا: غیبت صرف جسمانی ساخت، اخلاق اور حسب و نسب میں ہوتی ہے، اور جسمانی ساخت میں غیبت زیادہ سخت ہے؛ کیونکہ جس نے کسی صنعت (تخلیق) میں عیب نکالا تو درحقیقت اس نے اس کے بنانے والے میں عیب نکالا۔ اور یہ سب مردود (مسترد) ہے، جہاں تک پہلی بات ہے تو اسے حضرت عائشہ کی حدیث رد کرتی ہے جب انہوں نے حضرت صفیہ کے بارے میں کہا: وہ پست قد خاتون ہیں۔ تو نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: "تم نے ایسی بات کہی ہے کہ اگر اسے سمندر میں ملا دیا جائے تو وہ اس کے (ذائقے اور رنگ کو) بدل دے"۔ اسے ابوداؤد نے روایت کیا ہے۔ اور امام ترمذی نے اس کے بارے میں فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۱)؛ اور جو کچھ اس کے معنی میں ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ اور قدیم زمانے سے علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ اگر اس سے عیب نکالنا مقصود ہو تو یہ غیبت ہے۔ رہی دوسری بات، تو وہ بھی تمام علماء کے نزدیک مردود ہے؛ کیونکہ شروع زمانے سے ہی علماء، صحابہ کرام ﷺ اور انکے بعد آنے والے تابعین کے نزدیک دین کے معاملے میں غیبت سے بڑھ کر کسی چیز میں غیبت نہ تھی؛ کیونکہ دین کا عیب سب سے بڑا عیب ہے، پس ہر مومن اس بات کو زیادہ ناپسند کرتا ہے کہ اس کے دین کے بارے میں (برا) ذکر کیا جائے بہ نسبت اس کے کہ اس کے بدن کے بارے میں ذکر کیا جائے۔ اور اس قول کے قائل کے لیے آپ ﷺ کا یہ فرمان ہی بطور رد کافی ہے: "جب تم اپنے بھائی کے بارے میں وہ بات کہو جو اسے ناپسند ہو تو تم نے اس کی غیبت کی..." (۲) حدیث۔ پس جس نے یہ گمان کیا کہ یہ غیبت نہیں ہے، اس نے نبی کریم ﷺ کے نصاً بیان کردہ فرمان کو رد کر دیا۔ اور نبی کریم ﷺ کا یہ عمومی فرمان ہی کافی ہے: "تمہارے خون، تمہارے مال اور تمہاری

عزتیں تم پر حرام ہیں" (۳) اور یہ دین اور دنیا دونوں کے لیے عام ہے۔ اور نبی ﷺ کا فرمان ہے: "جس شخص نے اپنے بھائی کی عزت یا مال میں اس پر کوئی زیادتی کی ہو، تو اسے چاہیے کہ وہ اس سے معافی مانگ لے" (۴)۔ پس اس نے ہر عزت کو عام کر دیا؛ تو جس نے اس میں سے کسی چیز کو خاص کیا اور کسی को نہیں، تو اس نے نبی کریم ﷺ کے ارشاد کی مخالفت کی۔ آٹھویں بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ غیبت کبیرہ گناہوں میں سے ہے، اور یہ کہ جس نے کسی کی غیبت کی ہو اس پر اللہ عزوجل کے حضور توبہ (۵) لازم ہے۔ اور کیا جس کی غیبت کی گئی اس سے معافی مانگنا ضروری ہے؟ اس میں اختلاف ہے:

---

(۱) سنن ابی داؤد (۴۸۷۵)، اور سنن ترمذی (۲۵۰۲) اور (۲۵۰۳)، اور اس سے پہلی آیت کی تفسیر میں چوتھے مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ (۲) پانچویں مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ (۳) یہ عمرو بن الاحوص की حدیث کا ٹکڑا ہے جسے ترمذی نے روایت کیا (۲۱۵۹) اور کہا: حدیث حسن صحیح ہے۔ (۴) آئندہ مسئلہ میں تفصیل سے آئے گا۔ (۵) (م) میں ہے: اور یہ کہ جس نے کسی کی غیبت کی ہو اس پر توبہ لازم ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 12 406 One group said: He does not need to seek his forgiveness (from the person backbitten), rather it is a sin between him and his Lord. They argued that he did not take from his wealth nor did he afflict his body with anything that diminishes it, so it is not a grievance (mazlamah) for which he must seek forgiveness. A grievance is only that which has an exchange or compensation in wealth or body. Another group said: It is a grievance, and its expiation is to seek forgiveness for the companion whom he backbited. They argued with a hadith narrated from Al-Hasan, who said: "The expiation for backbiting is to seek forgiveness for the one you backbited" (1). Another group said: It is a grievance, and he must seek forgiveness for it. They argued with the statement of the Prophet ﷺ: "Whoever has a grievance for his brother regarding his honor or wealth, let him seek his forgiveness for it before a day comes when there is neither dinar nor dirham. If he has good deeds, they will be taken from him. If he has no good deeds, some of the bad deeds of his companion will be taken and added to his bad deeds." Narrated by Al-Bukhari from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever has a grievance for his brother regarding his honor or anything else, let him seek his forgiveness for it today before there is no (2) dinar or dirham. If he has righteous deeds, they will be taken from him according to the extent of his grievance, and if he has no good deeds, some of the bad deeds of his companion will be taken and placed upon him" (3). This meaning has already been mentioned in Surah Al-Imran (4) regarding the Almighty's saying: {And never think of those who have been killed in the cause of Allah as dead. Rather, they are alive} [Al-Imran: 169]. It has been narrated from the hadith of Aisha that a woman entered upon her, and when she left, a woman said: "How long her train is!" Aisha said to her: "You have backbited her, so seek her forgiveness" (5). The traditions from the Prophet ﷺ indicate that it is a grievance for which the backbiter must seek forgiveness.

(1) We did not find it, though Al-Harith narrated it in his Musnad (1080 - Bugyat al-Bahith), and Al-Khatib Al-Baghdadi in his history 7/303 from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). Al-Munawi said in Fayd al-Qadir 5/7: Al-Ghazali said: This hadith is used as evidence for Al-Hasan in his saying: It is sufficient for you to seek forgiveness for backbiting without seeking to be absolved. (2) After it in (M): for him. (3) Sahih Al-Bukhari (2449), and previously 2/76. (4) 5/413 - 414. (5) Narrated by Abu Ash-Shaykh in At-Tawbeeq wal-Tanbeeh (193), and Al-Bayhaqi in Ash-Shu'ab (6768) similarly.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 12 406 एक समूह ने कहा: उसे उससे माफ़ी माँगने की ज़रूरत नहीं है, बल्कि यह उसके और उसके रब के बीच का गुनाह है। उन्होंने तर्क दिया कि उसने न तो उसका धन लिया और न ही उसके शरीर को कोई नुकसान पहुँचाया जिससे उसमें कमी आए, इसलिए यह कोई ऐसी 'मज़लमा' (जुल्म) नहीं है जिसके लिए उससे माफ़ी माँगी जाए। मज़लमा केवल वही है जिसका धन या शरीर के बदले मुआवज़ा हो। एक अन्य समूह ने कहा: यह एक मज़लमा है, और इसका प्रायश्चित उस व्यक्ति के लिए क्षमा की प्रार्थना करना है जिसकी उसने पीठ पीछे बुराई (गीबत) की है। उन्होंने हसन से वर्णित एक हदीस का तर्क दिया, जिन्होंने कहा: "गीबत का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) यह है कि तुम उसके लिए क्षमा माँगो जिसकी तुमने गीबत की है" (1)। एक तीसरे समूह ने कहा: यह एक मज़लमा है, और उसे उससे माफ़ी माँगना अनिवार्य है। उन्होंने नबी ﷺ के इस कथन से तर्क दिया: "जिस किसी का अपने भाई के सम्मान या धन के संबंध में कोई मज़लमा हो, तो वह आज ही उससे माफ़ी माँग ले, इससे पहले कि वह दिन आए जब न कोई दीनार होगा और न ही दिरहम। यदि उसके पास नेकियाँ होंगी, तो वे उससे ले ली जाएँगी। और यदि उसके पास नेकियाँ नहीं होंगी, तो उसके साथी के गुनाह उससे लेकर इस पर डाल दिए जाएँगे।" इसे बुखारी ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिस किसी का अपने भाई के सम्मान या किसी चीज़ के संबंध में कोई मज़लमा हो, तो वह आज ही उससे माफ़ी माँग ले, इससे पहले कि न (2) कोई दीनार हो और न ही दिरहम। यदि उसके पास नेक अमल होंगे, तो उसके मज़लमा के बराबर उससे ले लिए जाएँगे, और यदि उसके पास नेकियाँ नहीं होंगी, तो उसके साथी के गुनाह उससे लेकर इस पर बोझ डाल दिए जाएँगे" (3)। यह अर्थ सूरह आल-इमरान (4) में अल्लाह ताला के इस फरमान के पास पहले आ चुका है: {और जो लोग अल्लाह की राह में मारे गए हैं, उन्हें मुर्दा न समझो, बल्कि वे जीवित हैं} [आल-इमरान: 169]। और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से वर्णित है कि एक महिला उनके पास आई, और जब वह उठी, तो एक महिला ने कहा: "उसका दामन कितना लंबा है!" तो आयशा ने उससे कहा: "तुमने उसकी गीबत की है, इसलिए उससे माफ़ी माँगो" (5)। नबी ﷺ से प्राप्त रिवायतें इस बात की दलील हैं कि यह एक मज़लमा है जिसके लिए गीबत करने वाले पर माफ़ी माँगना अनिवार्य है।

(1) हमें यह नहीं मिला, हालांकि अल-हारिस ने इसे अपनी मसनद (1080 - बुग़्यात अल-बाहिथ) में और अल-ख़तीब अल-बग़दादी ने अपने इतिहास 7/303 में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। अल-मुनावी ने 'फ़ैज़ अल-क़दीर' 7/5 में कहा: अल-ग़ज़ाली ने कहा: यह हदीस हसन के

पक्ष में उनके इस कथन के लिए दलील है कि: गीबत के लिए इस्तग़फ़ार (क्षमा प्रार्थना) ही काफी है, माफ़ी माँगने की ज़रूरत नहीं। (2) इसके बाद (म) में है: उसके लिए। (3) सहीह अल-बुखारी (2449), और पहले 2/76। (4) 5/413 - 414। (5) इसे अबू अल-शेख ने 'अत-तौबीक वत-तन्बीह' (193) में और अल-बैहक़ी ने 'अश-शुअब' (6768) में इसी तरह निकाला है।

سورہ الحجرات: آیت ۱۲ ۴۰۶ ایک گروہ نے کہا: اس پر اس سے معافی مانگنا لازم نہیں ہے، بلکہ یہ اس کے اور اس کے رب کے درمیان ایک گناہ ہے۔ انہوں نے دلیل دی کہ اس نے نہ تو اس کا مال لیا اور نہ ہی اس کے بدن کو کوئی نقصان پہنچایا، اس لیے یہ ایسا ظلم (مظلمہ) نہیں جس کی اس سے معافی مانگی جائے، مظلمہ تو وہی ہے جس کا مال یا جان میں کوئی بدلہ یا عوض ہو۔ ایک اور گروہ نے کہا: یہ مظلمہ ہے، اور اس کا کفارہ اس شخص کے لیے مغفرت کی دعا کرنا ہے جس کی اس نے غیبت کی ہے۔ انہوں نے حسن بصری سے مروی ایک حدیث سے استدلال کیا کہ انہوں نے کہا: "غیبت کا کفارہ یہ ہے کہ تم اس کے لیے بخشش مانگو جس کی تم نے غیبت کی ہے" (۱)۔ ایک اور گروہ نے کہا: یہ مظلمہ ہے، اور اس پر اس سے معافی مانگنا واجب ہے۔ انہوں نے نبی ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: "جس کسی کا اپنے بھائی کی عزت یا مال کے حوالے سے کوئی مظلمہ (حق) ہو، تو وہ آج ہی اس سے معافی مانگ لے، اس سے پہلے کہ وہ دن آئے جب نہ کوئی دینار ہوگا اور نہ ہی درہم۔ اگر اس کے پاس نیکیاں ہوں گی تو وہ اس سے لے لی جائیں گی، اور اگر اس کے پاس نیکیاں نہ ہوں گی تو اس کے ساتھی کے گناہ لے کر اس کے گناہوں میں ڈال دیے جائیں گے"۔ اسے بخاری نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس کا اپنے بھائی کی عزت یا کسی چیز میں کوئی حق (مظلمہ) ہو تو وہ آج ہی اس سے معافی مانگ لے، اس سے پہلے کہ نہ (۲) کوئی دینار ہو اور نہ ہی درہم۔ اگر اس کا کوئی نیک عمل ہوا تو اس کے حق کے برابر اس سے لے لیا جائے گا، اور اگر اس کی نیکیاں نہ ہوئیں تو اس کے صاحب (مظلوم) کے گناہ اس سے لے کر اس پر لاد دیے جائیں گے" (۳)۔ یہ مفہوم سورہ آل عمران (۴) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس گزر چکا ہے: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ﴾ [آل عمران: ۱۶۹]۔ اور حضرت

عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مروی ہے کہ ایک عورت ان کے پاس آئی، جب وہ چلی گئی تو ایک عورت نے کہا: "اس کا پلو کتنا لمبا ہے!" تو حضرت عائشہ نے اس سے فرمایا: "تم نے اس کی غیبت کی ہے، اب اس سے معافی مانگو" (۵)۔ پس نبی ﷺ سے مروی آثار اس بات کی دلیل ہیں کہ یہ ایک ایسا مظلمہ ہے جس پر غیبت کرنے والے کو معافی مانگنا واجب ہے۔

(۱) ہمیں یہ حدیث نہیں ملی، حالانکہ حارث نے اپنی مسند (۱۰۸۰ - بغیۃ الباحث) میں اور خطیب بغدادی نے اپنی تاریخ ۳۰۳/۷ میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسے روایت کیا ہے۔ مناوی نے فیض القدیر ۷/۵ میں کہا: غزالی نے کہا: یہ حدیث حسن (بصری) کے قول کے لیے دلیل ہے کہ: غیبت کے لیے استغفار کافی ہے، معافی مانگنے کی ضرورت نہیں۔ (۲) (م) کے نسخے میں اس کے بعد "لہ" کا لفظ ہے۔ (۳) صحیح البخاری (۲۴۴۹)، اور پہلے گزر چکا ۷۶/۲۔ (۴) ۴۱۳/۵ - ۴۱۴۔ (۵) اسے ابوالشیخ نے التوبیخ والتبنیہ (۱۹۳) میں اور بیہقی نے الشعب (۶۷۶۸) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Page 407 Surah al-Hujurat: Verse 12

As for the saying of those who said: "Backbiting is only regarding wealth and body," the scholars have agreed that the slanderer owes a grievance (mathlamah) to the one slandered; he is held to the prescribed punishment (Hadd) until it is established against him, and that is neither in the body nor in wealth. This is proof that injustice (dhulm) can be in honor, body, and wealth. Allah Almighty said regarding the slanderer: "And since they do not produce witnesses, then it is they, in the sight of Allah, who are the liars." [An-Nur: 13]. And the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever slanders a believer with something that is not in him, Allah will confine him in the mud of al-Khabal" (1). All of that is other than wealth and body.

As for those who said: "It is a grievance, and the expiation for the grievance is to seek forgiveness for the person," they have contradicted themselves. Since they called it a grievance, and then said its expiation is to seek forgiveness for him; because saying "grievance" establishes the injustice against the victim. If the injustice is established, nothing removes it from the oppressor except the forgiveness of the victim. As for Al-Hasan's saying, it is not an argument. The Prophet (peace be upon him) said: "Whoever has a grievance against his brother regarding his honor or wealth, let him seek his forgiveness for it."

Some have gone so far as to refuse forgiveness to whoever asks for it, seeing that what Allah has forbidden for him cannot be made lawful for him. Among them is Said ibn al-Musayyib, who said: "I do not forgive whoever has wronged me." It was said to Ibn Sirin: "O Abu Bakr, this man asks you to forgive him for a grievance of yours that he holds." He replied: "I did not forbid it to him so that I should make it lawful. Indeed, Allah has forbidden backbiting for him, and I would never make lawful what Allah has forbidden him" (2).

And the report of the Prophet (peace be upon him) indicates seeking forgiveness (at-tahlil), and it is the proof and the clarifier. Seeking forgiveness indicates mercy, and it is a form of pardon. Allah Almighty said: "But whoever pardons and makes reconciliation - his reward is [due] from Allah." [Ash-Shura: 40].

Ninthly: Backbiting a sinner who openly and publicly commits sins is not part of this category, for in the report:

(1) Narrated by al-Tabarani in al-Kabir (13435), Abu Nu'aym in al-Hilyah (10/219), al-Bayhaqi in al-Shu'ab (6736), and al-Khatib al-Baghdadi in his Tarikh (8/200) from the

hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, in length and similarly. Al-Khabal: It is the discharge of the people of Hellfire - al-Nihayah (khabal). (2) Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an (4/215).

पृष्ठ ४०७ सूरा अल-हुजुरात: आयत १२

जहाँ तक उनका कहना है जिन्होंने कहा: "पीठ पीछे बुराई (गीबत) केवल धन और शरीर के मामले में होती है," तो विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि तोहमत लगाने वाले पर तोहमत झेलने वाले का एक हक (मज़लमा) होता है; उसे तब तक सज़ा दी जाती है जब तक कि वह उस पर लागू न हो जाए, और वह न तो शरीर में है और न ही धन में। इसमें इस बात का प्रमाण है कि अन्याय (ज़ुल्म) सम्मान (इज़्ज़त), शरीर और धन में हो सकता है। अल्लाह तआला ने तोहमत लगाने वाले के बारे में फरमाया: "और जब वे गवाह नहीं लाए, तो अल्लाह के नज़दीक वे ही झूठे हैं।" [अन-नूर: १३]। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जिसने किसी मोमिन पर ऐसी बात की तोहमत लगाई जो उसमें नहीं है, अल्लाह उसे टीनत अल-ख़बाल (जहन्नुमियों की पीप और पसीने) में रोक रखेगा" (१)। यह सब धन और शरीर के अलावा है।

और जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने कहा: "यह एक अन्याय (मज़लमा) है, और इसका प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) यह है कि उसके लिए माफ़ी माँगी जाए," तो उन्होंने विरोधाभास किया है; क्योंकि उन्होंने इसे अन्याय कहा, और फिर कहा कि इसका प्रायश्चित उसके लिए माफ़ी माँगना है; क्योंकि "अन्याय" कहना पीड़ित के साथ हुए अन्याय को सिद्ध करता है। यदि अन्याय सिद्ध हो जाए, तो पीड़ित की माफ़ी के बिना वह अत्याचारी से दूर नहीं होता। जहाँ तक अल-हसन के कथन की बात है, वह दलील नहीं है। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जिसका अपने भाई पर उसके सम्मान या धन के संबंध में कोई हक (मज़लमा) बकाया हो, उसे चाहिए कि वह उससे माफ़ी मांग ले।"

उनमें से कुछ लोग ऐसे भी थे जो माफ़ी माँगने वाले को माफ़ करने से मना कर देते थे, यह मानते हुए कि जिसे अल्लाह ने उसके लिए हराम (निषिद्ध) कर दिया है, उसे वह हलाल (वैध) नहीं कर सकता। उनमें सईद इब्न अल-मुसय्यब भी थे, जिन्होंने कहा: "मैं उसे माफ़ नहीं करता जिसने मुझ पर ज़ुल्म किया है।" इब्न सीरीन से कहा गया: "ऐ अबू बक्र, यह आदमी आपसे उस ज़ुल्म के लिए माफ़ी मांग रहा है जो उसने आपके साथ किया है।" उन्होंने कहा: "मैंने इसे उस पर हराम नहीं किया था कि मैं इसे हलाल करूँ। दरअसल अल्लाह ने उस पर पीठ पीछे बुराई (गीबत) को हराम किया है, और मैं उसे कभी हलाल नहीं करूँगा जिसे अल्लाह ने उस पर हराम किया है" (२)।

और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की हदीस माफ़ी (तहलील) की ओर इशारा करती है, और वही प्रमाण और स्पष्ट करने वाली है। माफ़ी माँगना दया का संकेत है, और यह क्षमा का एक रूप है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "तो जिसने माफ़ कर दिया और सुधार किया, तो उसका बदला अल्लाह के ज़िम्मे है।" [अश-शूरा: ४०]।

नौवाँ: खुलेआम और सार्वजनिक रूप से पाप करने वाले फासिक (पापी) की पीठ पीछे बुराई करना इस श्रेणी में नहीं आता, क्योंकि हदीस में है:

(१) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (१३४३५) में, अबू नुऐम ने अल-हिल्या (१०/२१९) में, अल-बैहकी ने अल-शुआब (६७३६) में, और अल-खतीब अल-बगदादी ने अपने तारीख (८/२००) में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की लंबी हदीस से इसी तरह उद्धृत किया है। अल-ख़बाल: यह नरक वासियों का रस है - अल-निहाया (ख़बल)। (२) अल-नहस ने इराब अल-कुरान (४/२१५) में इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ۴۰۷ سورۃ الحجرات: آیت ۱۲

اور جہاں تک ان لوگوں کے قول کا تعلق ہے جنہوں نے کہا: "غیبت صرف مال اور بدن میں ہے،" تو علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ تہمت لگانے والے پر اس شخص کا حق (مظلمہ) ہے جس پر تہمت لگائی گئی؛ وہ حد کے ذریعے اسے پکڑتا ہے یہاں تک کہ اس پر حد قائم کر دی جائے، اور وہ نہ بدن میں ہے اور نہ مال میں۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ ظلم آبرو (عزت)، بدن اور مال میں ہوتا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے تہمت لگانے والے کے بارے میں فرمایا: "پھر جب وہ گواہ نہ لا سکے تو اللہ کے نزدیک وہی جھوٹے ہیں" [النور: ۱۳]۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی مومن پر ایسی بات کی تہمت لگائی جو اس میں نہیں ہے، اللہ اسے طینۃ الخبال (جہنمیوں کے پیپ اور پسینے) میں قید رکھے گا"(۱)۔ اور یہ سب مال اور بدن کے علاوہ ہے۔

اور جس نے کہا کہ: "یہ ایک مظلمہ (حق تلفی) ہے، اور مظلمہ کا کفارہ یہ ہے کہ اس شخص کے لیے بخشش طلب کی جائے،" تو اس نے تضاد پیدا کیا؛ اس لیے کہ اس نے اسے مظلمہ کہا، پھر کہا کہ اس کا کفارہ اس کے لیے استغفار کرنا ہے؛ کیونکہ اس کا قول 'مظلمہ' مظلوم کی حق تلفی کو ثابت کرتا ہے، اور جب حق تلفی ثابت ہو گئی تو اسے ظالم سے کوئی چیز دور نہیں کرتی سوائے اس کے کہ مظلوم اسے معاف کر دے۔ رہی بات حسن کے قول کی تو وہ حجت نہیں ہے، اور نبی ﷺ نے فرمایا ہے: "جس کا اپنے بھائی پر اس کی آبرو یا مال کے سلسلے میں کوئی حق (مظلمہ) ہو، تو اسے چاہیے کہ اس سے معاف کروا لے"۔

اور بعض لوگ ان لوگوں کو معاف نہ کرنے کی طرف گئے جنہوں نے ان سے معافی مانگی، ان کی رائے یہ تھی کہ جو اللہ نے ان پر حرام کیا ہے اسے وہ حلال نہیں کر سکتے، ان میں سعید بن المسیب بھی تھے، انہوں نے کہا: "میں اسے معاف نہیں کرتا جس نے مجھ پر ظلم کیا"۔ اور ابن

سیرین سے کہا گیا: "اے ابوبکر، یہ شخص آپ سے اس حق تلفی کی معافی مانگ رہا ہے جو اس نے آپ کے ساتھ کی تھی،" تو انہوں نے کہا: "میں نے اسے اس پر حرام نہیں کیا تھا کہ میں اسے حلال کر دوں، بے شک اللہ نے اس پر غیبت حرام کی ہے، اور میں اسے کبھی حلال نہیں کروں گا جو اللہ نے اس پر حرام کر دیا ہے"(۲)۔

اور نبی ﷺ کی خبر معافی (تحلیل) پر دلالت کرتی ہے، اور وہی حجت اور واضح کرنے والی ہے۔ اور تحلیل (معافی مانگنا) رحمت پر دلالت کرتی ہے، اور یہ عفو (درگزر) کی ایک قسم ہے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "تو جس نے معاف کر دیا اور اصلاح کر لی، تو اس کا اجر اللہ پر ہے" [الشوریٰ: ۴۰]۔

نویں بات: اس باب میں اس فاسق کی غیبت داخل نہیں ہے جو کھلم کھلا اور اعلانیہ گناہ کرتا ہے، کیونکہ حدیث میں ہے:

(۱) اسے طبرانی نے الکبیر (۱۳۴۳۵) میں، ابونعیم نے الحلیہ (۱۰/۲۱۹) میں، بیہقی نے الشعب (۶۷۳۶) میں، اور خطیب بغدادی نے اپنی تاریخ (۸/۲۰۰) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے طویل اور اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور الخبال: جہنمیوں کا نچوڑ (پیپ وغیرہ) ہے - النہایہ (خبل)۔ (۲) اسے النحاس نے اعراب القرآن (۴/ ۲۱۵) میں ذکر کیا ہے۔

“Whoever casts off the garment of modesty, there is no backbiting for him”(1). And he ﷺ said: “Mention the transgressor with what is in him so that people may beware of him”(2). Backbiting, therefore, is regarding a person who conceals himself.

It was narrated from Al-Hasan that he said: Three have no sanctity: the follower of whims, the manifest wrongdoer, and the unjust ruler(3). Al-Hasan said when Al-Hajjaj died: O Allah, You caused his death, so cut off his sunnah from us - and in a narration: his ugliness - for he came to us squint-eyed and weak-sighted, stretching out a hand with short fingertips, by Allah, no dust ever sweated in it in the way of Allah, combing his locks, strutting in his gait, and ascending the pulpit to roar until he missed the prayer, neither fearing Allah nor being ashamed before people, Allah above him, and below him a hundred thousand or more, and no one said to him: The prayer, O man. Then Al-Hasan said: Alas! The sword and the whip prevented that(4).

Al-Rabi' bin Sabih narrated from Al-Hasan who said: There is no backbiting for the people of innovation(5).

Similarly, your statement to the judge seeking his help to take your right from someone who wronged you, by saying: So-and-so wronged me, or: usurped from me(6), or: betrayed me, or: struck me, or: slandered me, or: mistreated me, is not backbiting. The scholars of the Ummah are unanimous on that. And the Prophet ﷺ said regarding that: “The owner of the right has a say.”

(1) Reported by Al-Bayhaqi 10/210, and Al-Khatib Al-Baghdadi in his history 8/438 from the hadith of Anas رضي الله عنه. Ibn Hajar said in Al-Kafi Al-Shaf p. 157: Its chain of narration is weak. And Ibn Adi reported it in Al-Kamil 1/377, and Al-Khatib Al-Baghdadi in his history 4/171 through the path of Al-Rabi' bin Badr, from Aban, from Anas رضي الله عنه. Ibn Hajar said: Its chain of narration is weaker than the first. (2) Reported by Al-Uqayli in Al-Du'afa' 1/202, Ibn Adi in Al-Kamil 2/595, Al-Bayhaqi 1/210, and Al-Khatib Al-Baghdadi in his history 3/283 through the path of Al-Jarud bin Yazid, from Bahz bin Hakim, from his father, from his grandfather. Al-Uqayli said: It has no basis from the hadith of Bahz, nor from the hadith of anyone else, and it is not followed. Al-Bayhaqi said: A group of weak narrators stole it from him - i.e., from Al-Jarud bin Yazid - and narrated it from Bahz bin Hakim, and nothing in it is authentic. (3) Reported by Ibn Abi Al-Dunya in Al-Samt (235), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (9669). (4) Al-Kashaf 3/566. Al-Ukhayfish is the diminutive of Akhfash, which is from Khafash, with Fatha: smallness of the eye and congenital weakness of sight, or an ailment in

the eyelids without pain. Al-U'aymish is the diminutive of A'mash, which is from Amash, with Fatha: weakness of sight with tearing most of the time. Al-Qamus (Khafash) and (Amash). (5) Reported by Al-Lalika'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl Al-Sunnah wal-Jama'ah (280), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (9675). (6) In (f) and (m): enraged me, and in (q): gave me, and the confirmed version is from (z).

४०८ सूरह अल-हुजुरात: आयत १२

"जिसने हया (लज्जा) की चादर उतार फेंकी, उसके लिए कोई ग़ीबत (पीठ पीछे बुराई करना) नहीं है"(१)। और उन्होंने ﷺ कहा: "पापी का उल्लेख उस चीज़ के साथ करो जो उसमें है ताकि लोग उससे सावधान रहें"(२)। तो ग़ीबत उस व्यक्ति के बारे में है जो स्वयं को छुपाता है।

और अल-हसन से रिवायत है कि उन्होंने कहा: तीन लोगों का कोई सम्मान नहीं है: अपनी इच्छाओं का पालन करने वाला, खुलेआम पाप करने वाला, और अत्याचारी शासक(३)। अल-हसन ने अल-हज्जाज की मृत्यु पर कहा: ऐ अल्लाह, तूने उसे मौत दी, तो हमसे उसकी सुन्नत (परंपरा) काट दे - और एक रिवायत में: उसकी बुराई - क्योंकि वह हमारे पास छोटी आँखों वाला और कमज़ोर दृष्टि वाला आया था, छोटी उंगलियों वाले हाथ फैलाते हुए, अल्लाह की कसम, अल्लाह की राह में उसमें कभी धूल से पसीना नहीं आया, अपने बालों को संवारता था, अपनी चाल में इठलाता था, और मिम्बर पर चढ़कर डकारता था यहाँ तक कि नमाज़ निकल जाती थी, न अल्लाह से डरता था, न लोगों से शर्माता था, उसके ऊपर अल्लाह था, और उसके नीचे एक लाख या उससे अधिक लोग थे, और कोई उससे कहने वाला नहीं था: ऐ आदमी, नमाज़! फिर अल-हसन कहते हैं: अफ़सोस! तलवार और कोड़े ने उसे रोक दिया था(४)।

और अर-रबी बिन सबीह ने अल-हसन से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: बिदअत (नवाचार) वालों के लिए कोई ग़ीबत नहीं है(५)।

इसी प्रकार काज़ी से आपका यह कहना कि आप उससे अपना हक लेने में मदद माँगें जिसने आप पर ज़ुल्म किया है, यह कहना कि: फलां ने मुझ पर ज़ुल्म किया, या: मुझसे छीना(६), या: मुझे धोखा दिया, या: मुझे मारा, या: मुझ पर झूठा आरोप लगाया, या: मेरे साथ बुरा व्यवहार किया, यह ग़ीबत नहीं है। उम्मत के उलेमा इस पर एकमत हैं। और नबी ﷺ ने इस बारे में कहा: "हक वाले को अपनी बात कहने का हक है"।

(१) इसे अल-बैहकी २१०/१० और अल-खतीब अल-बगदादी ने अपनी तारीख ४३८/८ में अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। इब्न हजर ने अल-काफी अल-शाफ पृष्ठ १५७ में कहा: इसकी सनद (सूत्र) कमज़ोर है। और इसे इब्न अदी ने अल-कामिल ३७७/१ और अल-खतीब अल-बगदादी ने अपनी तारीख १७१/४ में रबी बिन बद्र के माध्यम से, अबान से, अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से निकाला है। इब्न हजर ने कहा: इसकी सनद पहली वाली से भी कमज़ोर है। (२) इसे अल-उकैली ने

अल-ज़ुआफ़ा २०२/१, इब्न अदी ने अल-कामिल ५९५/२, अल-बैहकी २१०/१ और अल-खतीब अल-बगदादी ने अपनी तारीख २८३/३ में अल-जारूद बिन यज़ीद के माध्यम से, बहज़ बिन हकीम से, उनके पिता से, उनके दादा से निकाला है। अल-उकैली ने कहा: बहज़ की हदीस में इसका कोई आधार नहीं है, न ही किसी और की हदीस में, और इसका कोई समर्थन नहीं किया गया है। अल-बैहकी ने कहा: कमज़ोरों के एक समूह ने इसे उससे - यानी अल-जारूद बिन यज़ीद से - चुरा लिया, और उन्होंने इसे बहज़ बिन हकीम से रिवायत किया, और इसमें कुछ भी सही नहीं है। (३) इसे इब्न अबी अल-दुनिया ने अस-समत (२३५) और अल-बैहकी ने अल-शुअब (९६६९) में निकाला है। (४) अल-कशफ ५६६/३। अल-उखैफिश 'अखफश' का लघु रूप है, जो 'खफश' से है: आँखों का छोटा होना, और दृष्टि की जन्मजात कमजोरी, या पलकों में बिना दर्द के विकार। अल-उआईमिश 'अअमश' का लघु रूप है, जो 'अमश' से है: अधिकांश समय आंसू बहने के साथ दृष्टि की कमजोरी। अल-कामूस (खफश) और (अमश)। (५) इसे अल-लालिकाई ने शरह उसूल एतेक़ाद अहल अस-सुन्नत वल-जमाअत (२८०) और अल-बैहकी ने अल-शुअब (९६७५) में निकाला है। (६) (फ) और (म) में: मुझे गुस्सा दिलाया, और (क) में: मुझे दिया, और जो साबित है वह (ज़) से है।

«جس نے حیا کی چادر اتار پھینکی، اس کے لیے کوئی غیبت نہیں ہے»(۱)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «فاجر کا ذکر ان باتوں کے ساتھ کرو جو اس میں ہیں تاکہ لوگ اس سے بچیں»(۲)۔ پس غیبت تو اس شخص کے بارے میں ہے جو خود کو چھپاتا ہے۔

اور حسن سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: تین لوگوں کی کوئی حرمت نہیں ہے: خواہشات کا پیروکار، علانیہ گناہ کرنے والا، اور ظالم حکمران(۳)۔ حسن نے کہا جب حجاج فوت ہوا: اے اللہ، تو نے اسے مارا، تو اس کی سنت (طریقہ) ہم سے منقطع کر دے - اور ایک روایت میں: اس کی برائی - کیونکہ وہ ہمارے پاس چھوٹی آنکھوں والا اور کمزور بینائی والا آیا تھا، چھوٹے پوروں والے ہاتھ پھیلاتے ہوئے، اللہ کی قسم، اللہ کی راہ میں اس میں کبھی غبار آلود پسینہ نہیں آیا، وہ اپنی زلفوں میں کنگھی کرتا، اپنی چال میں اکڑ کر چلتا، اور منبر پر چڑھ کر غرغراتا یہاں تک کہ اس سے نماز قضا ہو جاتی، نہ اللہ سے ڈرتا اور نہ لوگوں سے حیا کرتا، اس کے اوپر اللہ تھا، اور اس کے نیچے ایک لاکھ یا اس سے زیادہ لوگ تھے، اور کوئی اسے کہنے والا نہ تھا: اے شخص، نماز! پھر حسن کہتے ہیں: افسوس! تلوار اور کوڑے نے اسے اس سے روک دیا تھا(۴)۔

اور ربیع بن صبیح نے حسن سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: بدعت والوں کے لیے کوئی غیبت نہیں ہے(۵)۔

اسی طرح آپ کا قاضی سے یہ کہنا کہ آپ اس سے اپنا حق لینے میں مدد چاہیں جس نے آپ پر ظلم کیا ہے، یہ کہنا کہ: فلاں نے مجھ پر ظلم کیا، یا: مجھ سے چھین لیا(۶)، یا: مجھ سے خیانت کی، یا: مجھے مارا، یا: مجھ پر تہمت لگائی، یا: میرے ساتھ برا سلوک کیا، یہ غیبت نہیں ہے۔ امت کے

علماء اس پر متفق ہیں۔ اور نبی ﷺ نے اس بارے میں فرمایا: «صاحب حق کو بات کہنے کا حق ہے»۔

(۱) اسے بیہقی ۲۱۰/۱۰ اور خطیب بغدادی نے اپنی تاریخ ۴۳۸/۸ میں انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ ابن حجر نے الکافی الشاف ص ۱۵۷ میں کہا: اس کی سند ضعیف ہے۔ اور اسے ابن عدی نے الکامل ۳۷۷/۱ اور خطیب بغدادی نے اپنی تاریخ ۱۷۱/۴ میں ربیع بن بدر کے واسطے سے، ابان سے، انس رضی اللہ عنہ سے نکالا ہے۔ ابن حجر نے کہا: اس کی سند پہلی سے زیادہ ضعیف ہے۔ (۲) اسے عقیلی نے الضعفاء ۲۰۲/۱، ابن عدی نے الکامل ۵۹۵/۲، بیہقی ۲۱۰/۱ اور خطیب بغدادی نے اپنی تاریخ ۲۸۳/۳ میں جارود بن یزید کے واسطے سے، بہز بن حکیم سے، ان کے والد سے، ان کے دادا سے نکالا ہے۔ عقیلی نے کہا: بہز کی حدیث میں اس کی کوئی اصل نہیں ہے، اور نہ ہی کسی اور کی حدیث میں، اور اس کی متابعت نہیں کی گئی۔ بیہقی نے کہا: ضعیف راویوں کی ایک جماعت نے اسے اس سے - یعنی جارود بن یزید سے - چرا لیا، اور انہوں نے اسے بہز بن حکیم سے روایت کیا، اور اس میں کچھ بھی صحیح نہیں ہے۔ (۳) اسے ابن ابی الدنیا نے الصمت (۲۳۵) اور بیہقی نے الشعب (۹۶۶۹) میں نکالا ہے۔ (۴) الکشاف ۵۶۶/۳۔ الاخیفش 'اخفش' کی تصغیر ہے، جو 'خفش' سے ہے: آنکھ کا چھوٹا ہونا، اور پیدائشی طور پر بینائی کی کمزوری، یا پلکوں میں بغیر درد کے خرابی۔ الاعیمش 'اعمش' کی تصغیر ہے، جو 'عمش' سے ہے: اکثر اوقات آنسوؤں کے بہنے کے ساتھ بینائی کی کمزوری۔ القاموس (خفش) اور (عمش)۔ (۵) اسے لالکائی نے شرح اصول اعتقاد اہل السنۃ والجماعۃ (۲۸۰) اور بیہقی نے الشعب (۹۶۷۵) میں نکالا ہے۔ (۶) (ف) اور (م) میں: مجھے غصہ دلایا، اور (ق) میں: مجھے دیا، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔

saying"(1). And he said: "Delay in payment by a wealthy person is injustice"(2). And he said: "The procrastination of one who has means makes his reputation and punishment lawful"(3). Among this is seeking a fatwa (legal opinion); like the statement of Hind to the Prophet ﷺ: "Indeed, Abu Sufyan is a stingy man; he does not give me what suffices for me and my children, so should I take without his knowledge?" The Prophet ﷺ said: "Yes, so take [what is sufficient]"(4). She mentioned him with stinginess and injustice towards her and her children, and he did not consider her to be backbiting; because he did not object to her, but rather he, peace and blessings be upon him, answered her with a fatwa. Likewise, if there is a benefit in mentioning someone unfavorably; like his saying ﷺ: "As for Mu'awiyah, he is a poor man who has no wealth, and as for Abu Jahm, he does not put down his staff from his shoulder"(5). So this is permissible, and his intention was that Fatimah bint Qais should not be deceived by them. All of this was said by Al-Muhasibi, may Allah have mercy on him. Tenth: The Almighty's saying: {dead [meat]} (Maytan), and it was read as "Mayyitan"(6), and it is in the accusative case as a state (hal) of the meat. It is also permissible for it to be in the accusative as referring to the brother. And when the Almighty established for them that none of them would like to eat the carcass of his brother, He followed that with His saying: {and you would detest it}(7). There are two interpretations of this: First: You detested eating the dead [carcass], so likewise detest backbiting. This meaning was narrated from Mujahid. Second: You detested that people should backbite you, so detest backbiting people(8).

(1) It is part of a hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) recorded by Ahmad (9390), Al-Bukhari (2306), and Muslim (1601): (120). (2) Recorded by Ahmad (8938), Al-Bukhari (2287), and Muslim (1564) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and previously mentioned in 7/201. (3) Previously mentioned in 3/256, and it is from the hadith of Al-Sharid ibn Suwayd (may Allah be pleased with him). (4) Recorded by Al-Bukhari (5364), and Muslim (1714) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), and previously mentioned in 3/249. (5) It is part of a hadith of Fatimah bint Qais (may Allah be pleased with her) recorded by Ahmad (27327), and Muslim (1480): (36). The second part of it was previously mentioned in 6/288. (6) Among the Seven, Nafi' read it with shaddah. Al-Sab'ah p. 606, and Al-Taysir p. 106. (7) Al-Kashshaf 3/568. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/335.

कहना"(1)। और उन्होंने कहा: "एक धनी व्यक्ति द्वारा भुगतान में देरी करना अन्याय है"(2)। और उन्होंने कहा: "साधन संपन्न व्यक्ति द्वारा टालमटोल करना उसकी प्रतिष्ठा और दंड को वैध बना देता है"(3)। इसमें फतवा (कानूनी राय) मांगना भी शामिल है; जैसे नबी ﷺ से हिंद का कथन: "निश्चित रूप से, अबू सुफियान एक कंजूस व्यक्ति है; वह मुझे वह नहीं देता जो मेरे और मेरे बच्चों के लिए पर्याप्त है, तो क्या मैं उसकी जानकारी के बिना ले लूँ?" नबी ﷺ ने कहा: "हाँ, तो ले लो [जो पर्याप्त हो]"(4)। उसने उसके और उसके बच्चों के प्रति कंजूसी और अन्याय के साथ उसका उल्लेख किया, और उन्होंने उसे गीबत (पीठ पीछे बुराई करना) नहीं माना; क्योंकि उन्होंने उसे नहीं रोका, बल्कि उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) उसे फतवा देकर उत्तर दिया। इसी तरह, अगर किसी का बुराई के साथ उल्लेख करने में कोई लाभ हो; जैसे उनका कहना ﷺ: "जहाँ तक मुआविया का सवाल है, वह एक गरीब आदमी है जिसके पास कोई धन नहीं है, और जहाँ तक अबू जहम का सवाल है, वह अपने कंधे से अपनी लाठी नहीं उतारता"(5)। तो यह जायज़ है, और उनका इरादा यह था कि फातिमा बिंत क़ैस उनके द्वारा धोखे में न आएँ। यह सब अल-मुहासिबी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा था। दसवाँ: सर्वशक्तिमान का कहना: {मृत [मांस]} (मैतान), और इसे "मय्यितन" (6) भी पढ़ा गया है, और यह मांस की स्थिति (हाल) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है। यह भी संभव है कि यह भाई के संदर्भ में कर्म कारक में हो। और जब सर्वशक्तिमान ने उनके लिए यह स्थापित कर दिया कि उनमें से कोई भी अपने भाई के शव को खाना पसंद नहीं करेगा, तो उन्होंने इसके बाद अपना यह कथन कहा: {और आप इससे घृणा करेंगे}(7)। इसके दो पहलू (व्याख्याएँ) हैं: पहला: आपने मृत [शव] खाने से घृणा की, इसलिए इसी तरह गीबत से घृणा करें। यह अर्थ मुजाहिद से वर्णित है। दूसरा: आपने घृणा की कि लोग आपकी गीबत करें, इसलिए लोगों की गीबत करने से घृणा करें(8)।

(1) यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा है जिसे अहमद (9390), बुखारी (2306) और मुस्लिम (1601): (120) ने उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद (8938), बुखारी (2287) और मुस्लिम (1564) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और पहले 7/201 में आ चुका है। (3) पहले 3/256 में आ चुका है, और यह शरीद बिन सुवैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (4) इसे बुखारी (5364) और मुस्लिम (1714) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है, और पहले 3/249 में आ चुका है। (5) यह फातिमा बिंत क़ैस (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस का एक हिस्सा है जिसे अहमद (27327) और मुस्लिम (1480): (36)

ने उद्धृत किया है। इसका दूसरा हिस्सा पहले 6/288 में आ चुका है। (6) सात [क़ारी] में से नाफ़े ने इसे शद्दा के साथ पढ़ा है। अल-सबअह पृष्ठ 606, और अल-तयसीर पृष्ठ 106। (7) अल-कशशाफ 3/568। (8) अल-नुकत वल-उयून 5/335।

کہنا"(١)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "مالدار کا (ادائیگی میں) ٹال مٹول کرنا ظلم ہے"(٢)۔ اور فرمایا: "صاحبِ حیثیت کا ٹال مٹول کرنا اس کی آبرو اور سزا کو حلال کر دیتا ہے"(٣)۔ اور اس (جائز غیبت) میں سے استفتاء (فتویٰ طلب کرنا) ہے؛ جیسے ہند کا نبی ﷺ سے کہنا: "بے شک ابو سفیان ایک بخیل آدمی ہیں، وہ مجھے اتنا نہیں دیتے جو میرے اور میرے بچوں کے لیے کافی ہو، تو کیا میں ان کے علم کے بغیر لے لیا کروں؟" تو نبی ﷺ نے فرمایا: "ہاں، تو لے لیا کرو (جو کافی ہو)"(٤)۔ چنانچہ انہوں نے ان (ابو سفیان) کا ذکر بخل اور اپنے اور اپنے بچوں پر ظلم کے ساتھ کیا، اور آپ ﷺ نے اسے غیبت نہیں سمجھا؛ کیونکہ آپ ﷺ نے ان پر نکیر نہیں فرمائی، بلکہ آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے انہیں فتویٰ دے کر جواب دیا۔ اور اسی طرح جب کسی کے برائی کے ساتھ ذکر کرنے میں کوئی فائدہ ہو؛ جیسے آپ ﷺ کا قول: "رہی بات معاویہ کی تو وہ ایک غریب آدمی ہے جس کے پاس مال نہیں، اور رہے ابو جہم تو وہ اپنے کندھے سے لاٹھی نہیں اتارتے"(٥)۔ تو یہ جائز ہے، اور آپ ﷺ کا مقصد یہ تھا کہ فاطمہ بنت قیس ان دونوں سے دھوکہ نہ کھائیں۔ یہ سب المحاسبی رحمہ اللہ نے کہا ہے۔ دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَيْتًا﴾ اور اسے "مَيِّتًا" (٦) بھی پڑھا گیا ہے، اور یہ "اللحم" (گوشت) سے حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "الأخ" (بھائی) سے حال ہونے کی بنا پر منصوب ہو۔ اور جب اللہ عزوجل نے ان کے لیے یہ بات طے کر دی کہ ان میں سے کوئی بھی اپنے بھائی کا مردار کھانا پسند نہیں کرتا، تو اللہ نے اس کے بعد اپنا یہ فرمان ذکر کیا: ﴿فَكَرِهْتُمُوهُ﴾ (پس تم اسے ناپسند کرتے ہو)(٧)۔ اور اس میں دو پہلو ہیں: پہلا: تم نے مردار کھانے کو ناپسند کیا، تو اسی طرح تم غیبت کو بھی ناپسند کرو۔ اس کا مفہوم

مجاہد سے مروی ہے۔ دوسرا: تم نے اس بات کو ناپسند کیا کہ لوگ تمہاری غیبت کریں، پس تم لوگوں کی غیبت کرنے کو ناپسند کرو(۸)۔

(۱) یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۹۳۹۰)، بخاری (۲۳۰٦) اور مسلم (۱٦۰۱) : (۱۲۰) نے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۸۹۳۸)، بخاری (۲۲۸۷) اور مسلم (۱٥٦٤) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ص ۲۰۱/۷ پر گزر چکا ہے۔ (۳) ص ۲٥٦/۳ پر گزر چکا ہے، اور یہ الشرید بن سوید رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (٤) اسے بخاری (٥۳٦٤) اور مسلم (۱۷۱٤) نے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ص ۲٤۹/۳ پر گزر چکا ہے۔ (٥) یہ فاطمہ بنت قیس رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۲۷۳۲۷) اور مسلم (۱٤۸۰): (۳٦) نے روایت کیا ہے۔ اور اس کا دوسرا حصہ ص ۲۸۸/٦ پر گزر چکا ہے۔ (٦) سبعہ قراء میں سے نافع نے اسے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعہ ص ٦۰٦، اور التیسیر ص ۱۰٦۔ (۷) الکشاف ۳ / ٥٦۸۔ (۸) النکت والعیون ٥ / ۳۳٥۔

Page 410, Surah Al-Hujurat: Verses 12 - 13

Al-Farra' said: Meaning: "Since you disliked it, do not do it" (1). And it was said: Its wording is a statement, but its meaning is a command, i.e.: "Dislike it." "And fear Allah" is coordinated with it. And it was said: Coordinated with His saying: "Avoid (suspicion)... and do not spy." "Indeed, Allah is Accepting of Repentance and Merciful." His saying, the Almighty: "O mankind, indeed We have created you from male and female and made you peoples and tribes that you may know one another. Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you. Indeed, Allah is Knowing and Acquainted (13)."

It contains seven matters: First: His saying, the Almighty: "O mankind, indeed We have created you from male and female," meaning Adam and Eve. And the verse was revealed concerning Abu Hind; Abu Dawud mentioned it in "Al-Marasil": 'Amr ibn 'Uthman and Kathir ibn 'Ubayd narrated to us, they said: Baqiyyah ibn al-Walid narrated to us [Al-Zubaydi narrated to me] saying: Al-Zuhri narrated to me, saying: The Messenger of Allah ﷺ ordered the tribe of Banu Bayadah to marry Abu Hind to a woman from among them. They said to the Messenger of Allah ﷺ: "Shall we marry our daughters to our freed slaves (Mawali)?!" Then Allah, the Almighty and Majestic, revealed: "Indeed, We have created you from male and female and made you peoples..." the verse. Al-Zuhri said: It was revealed concerning Abu Hind specifically (2).

It was also said: It was revealed concerning Thabit ibn Qays ibn Shammas, and his words about the man who did not make room for him: "Son of so-and-so (a woman's name)." The Prophet ﷺ said: "Who mentioned so-and-so?" Thabit said: "It was I, O Messenger of Allah." The Prophet ﷺ said: "Look at the faces of the people." He looked and He (the Prophet) said: "What did you see?" He said: "I saw white, black, and red." He (the Prophet) said: "Indeed, you do not excel over them except by piety (Taqwa)." So this verse was revealed concerning Thabit (3).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 3/73. (2) Al-Marasil (230) and what is between brackets is from it. It will come at the end of the seventh matter from the Hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (3) Mentioned by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 417, and Al-Baghawi in his Tafsir 4/217 and they attributed it to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and it appeared before in verse (11) in the second matter, the story of Thabit ibn Qays with this man at length, but without the saying of the Prophet ﷺ.

पृष्ठ ४१०, सूरा अल-हुजुरात: आयतें १२ - १३

अल-फर्रा ने कहा: अर्थात: "चूंकि तुम इसे नापसंद करते हो, इसलिए इसे मत करो" (१)। और यह भी कहा गया: इसके शब्द एक कथन हैं, लेकिन इसका अर्थ एक आदेश है, अर्थात: "इससे घृणा करो।" "और अल्लाह से डरो" इसे इस पर जोड़ा गया है। और यह भी कहा गया: यह उनके इस कथन पर आधारित है: "बचो (संदेह से)... और जासूसी मत करो।" "बेशक, अल्लाह तौबा कुबूल करने वाला और अत्यंत दयावान है।" अल्लाह तआला का कथन: "हे लोगो! हमने तुम्हें एक पुरुष और एक स्त्री से पैदा किया और तुम्हें राष्ट्रों और कबीलों में बाँट दिया ताकि तुम एक-दूसरे को पहचान सको। वास्तव में, अल्लाह के पास तुम में सबसे अधिक सम्मानित वह है जो तुम में सबसे अधिक अल्लाह से डरने वाला (परहेजगार) है। निस्संदेह, अल्लाह सब कुछ जानने वाला और खबर रखने वाला है (१३)।"

इसमें सात बातें हैं: पहली: अल्लाह तआला का कथन: "हे लोगो! हमने तुम्हें एक पुरुष और एक स्त्री से पैदा किया," अर्थात आदम और हव्वा। और यह आयत अबू हिंद के बारे में उतरी; अबू दाऊद ने इसे "अल-मरासील" में उल्लेख किया है: हमसे अम्र इब्न उस्मान और कसीर इब्न उबैद ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे बकिया इब्न अल-वलीद ने [मुझसे अल-जुबैदी ने बयान किया] कहा: मुझसे अल-ज़ुहरी ने बयान किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने बनू बयादा के लोगों को आदेश दिया कि वे अपनी एक महिला का विवाह अबू हिंद से कर दें। उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा: "क्या हम अपनी बेटियों का विवाह अपने दासों (मवाली) से कर दें?!" तब अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने उतारा: "निश्चित ही, हमने तुम्हें एक पुरुष और एक स्त्री से पैदा किया और तुम्हें राष्ट्र बनाया..." पूरी आयत। अल-ज़ुहरी ने कहा: यह विशेष रूप से अबू हिंद के बारे में उतरी थी (२)।

यह भी कहा गया है: यह साबित इब्न क़ैस इब्न शम्मास के बारे में उतरी थी, और एक व्यक्ति के बारे में उनके शब्द जिसने उनके लिए जगह नहीं बनाई थी: "फलां महिला का बेटा।" नबी ﷺ ने कहा: "फलां महिला का जिक्र किसने किया?" साबित ने कहा: "मैंने किया, हे अल्लाह के रसूल।" नबी ﷺ ने कहा: "लोगों के चेहरों को देखो।" उन्होंने देखा और नबी ने कहा: "तुमने क्या देखा?" उन्होंने कहा: "मैंने गोरे, काले और लाल देखे।" नबी ने कहा: "वास्तव में, तुम्हें उन पर केवल तक़वा (अल्लाह का डर) के कारण ही श्रेष्ठता प्राप्त है।" तो यह आयत साबित के बारे में उतरी (३)।

---

(१) मआनी अल-कुरान, अल-फर्रा ३/ ७३। (२) अल-मरासील (२३०) और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। यह सातवें मामले के अंत में आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) की हदीस से आएगा। (३) अल-

वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ४१७ में, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर ४/ २१७ में इसका उल्लेख किया है और इसे इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की ओर संकेत किया है, और यह पहले आयत (११) में दूसरे मामले में साबित इब्न क़ैस की इस आदमी के साथ लंबी कहानी के रूप में आ चुका है, लेकिन नबी ﷺ के शब्दों के बिना।

صفحہ 410، سورۃ الحجرات: آیات 12 - 13

الفراء نے کہا: یعنی: جب تم نے اسے ناپسند کیا تو اسے نہ کرو (1)۔ اور کہا گیا ہے کہ اس کا لفظ خبر ہے اور اس کا معنی امر (حکم) ہے، یعنی: اس سے نفرت کرو۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان "اور اللہ سے ڈرو" اس پر عطف ہے۔ اور کہا گیا: یہ ان کے قول "اجتناب کرو... اور تجسس نہ کرو" پر عطف ہے۔ "بے شک اللہ توبہ قبول کرنے والا نہایت رحم کرنے والا ہے۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اے لوگو! ہم نے تمہیں ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا کیا اور تمہیں قوموں اور قبیلوں میں تقسیم کر دیا تاکہ تم ایک دوسرے کو پہچان سکو۔ یقیناً اللہ کے نزدیک تم میں سب سے زیادہ معزز وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار ہے۔ بے شک اللہ جاننے والا اور باخبر ہے (13)۔"

اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے لوگو! ہم نے تمہیں ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا کیا" یعنی آدم اور حوا۔ اور یہ آیت ابو ہند کے بارے میں نازل ہوئی؛ ابو داؤد نے اسے "المراسیل" میں ذکر کیا ہے: ہمیں عمرو بن عثمان اور کثیر بن عبید نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں بقیہ بن ولید نے [مجھ سے الزبیدی نے بیان کیا] کہا: مجھ سے الزہری نے بیان کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے بنو بیاضہ کو حکم دیا کہ وہ ابو ہند کا نکاح اپنی ایک عورت سے کر دیں، تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے کہا: "کیا ہم اپنی بیٹیوں کا نکاح اپنے آزاد کردہ غلاموں (موالی) سے کر دیں؟!" اس پر اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: "بے شک ہم نے تمہیں ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا کیا اور تمہیں قومیں بنایا..." آخر آیت تک۔ زہری نے کہا: یہ خاص طور پر ابو ہند کے بارے میں نازل ہوئی (2)۔

اور کہا گیا ہے: کہ یہ ثابت بن قیس بن شماس کے بارے میں نازل ہوئی، اور اس شخص کے بارے میں ان کا قول جس نے ان کے لیے جگہ نہیں چھوڑی تھی: "فلاں عورت کا بیٹا،" تو نبی کریم ﷺ

نے فرمایا: "فلاں کا تذکرہ کرنے والا کون ہے؟" ثابت نے کہا: "میں ہوں اے اللہ کے رسول،" تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "لوگوں کے چہروں کی طرف دیکھو،" انہوں نے دیکھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تم نے کیا دیکھا؟" انہوں نے کہا: "میں نے سفید، سیاہ اور سرخ دیکھے،" تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہیں ان پر کوئی فضیلت حاصل نہیں ہے سوائے تقویٰ کے۔" پس یہ آیت ثابت کے بارے میں نازل ہوئی (3)۔

---

(1) معانی القرآن للفراء 3/ 73۔ (2) المراسیل (230) اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ یہ ساتویں مسئلے کے آخر میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے آئے گا۔ (3) الواحدی نے اسباب النزول ص 417، اور البغوی نے اپنی تفسیر 4/ 217 میں اسے نقل کیا ہے اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے، اور آیت (11) میں دوسرے مسئلے میں ثابت بن قیس کا اس شخص کے ساتھ قصہ طویل گزر چکا ہے، لیکن نبی کریم ﷺ کے ارشاد کے بغیر۔

411 Surah Al-Hujurat: Verse 13

Regarding the man for whom no space was made: {O you who have believed, when you are told, "Space yourselves" in assemblies...} [Al-Mujadila: 11] the verse (1).

Ibn Abbas said: When the day of the conquest of Mecca came, the Prophet (PBUH) commanded Bilal to climb onto the roof of the Kaaba and call the Adhan. Attab bin Asid bin Abi Al-Ays said: "Praise be to Allah Who took my father's soul so he would not see this day." Al-Harith bin Hisham said: "Could Muhammad not find anyone other than this black crow to be a Muadhin?" Suhayl bin Amr said: "If Allah wants something, He changes it." Abu Sufyan said: "I will say nothing, for I fear that the Lord of Heaven will inform him about it." Then Gabriel came to the Prophet (PBUH) and informed him of what they had said. He summoned them and asked them about what they said, and they confessed. So Allah Almighty revealed this verse, rebuking them for boasting about lineage, accumulating wealth, and despising the poor. For the criterion is piety (2). That is: everyone is from Adam and Eve; superiority is only through piety.

In Al-Tirmidhi, from Ibn Umar, that the Messenger of Allah (PBUH) gave a sermon in Mecca and said: "O people, Allah has taken away from you the arrogance (3) of the Jahiliyyah (Pre-Islamic period) and its boasting of ancestors. People are of two types: a righteous, pious man who is honorable in the sight of Allah, and a wicked, miserable man who is insignificant in the sight of Allah. People are the children of Adam, and Allah created Adam from dust. Allah Almighty said: {O mankind, indeed We have created you from male and female and made you peoples and tribes that you may know one another. Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you. Indeed, Allah is Knowing and Acquainted.}" This was narrated from the Hadith of Abdullah bin Ja'far, the father of Ali bin al-Madini, and he is weak; Yahya bin Ma'in and others weakened him (4).

Al-Tabari narrated in the book "Adab al-Nufus": Yaqub bin Ibrahim told me, saying:

---

(1) It will be mentioned in the interpretation of the mentioned verse in the first issue. (2) Cited by Al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul' p. 417, and Al-Baghawi in his exegesis 4/217, attributing it to Muqatil. (3) In (Z): 'Ghibah', in (Q) and (M): 'Aibah', which is an error. 'Ubbiyyah' with a damma or kasra on the 'Ayn, and kasra on the 'Ba' and fatha on the doubled 'Ya', means arrogance. Al-Nihayah (Abb). (4) Sunan al-Tirmidhi (3270) and he said: This is a strange (gharib) hadith, we only know it from the hadith of Abdullah bin

Dinar, from Ibn Umar in this way. End. It has a corroborating narration from Abu Huraira, recorded by Ahmad (8736), Abu Dawood (5116), and Al-Tirmidhi (3955) and (3956).

411 सूरह अल-हुजुरात: आयत 13

उस व्यक्ति के बारे में जिसके लिए जगह नहीं छोड़ी गई थी: {हे ईमान वालो! जब तुमसे कहा जाए कि सभाओं में जगह बनाओ...} [अल-मुजादिला: 11] आयत (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: जब मक्का विजय का दिन आया, तो नबी (स.अ.व.) ने बिलाल को आदेश दिया कि वे काबा की छत पर चढ़ें और अज़ान दें। अत्ताब बिन असिद बिन अबी अल-आइस ने कहा: "अल्लाह का शुक्र है जिसने मेरे पिता को पहले ही उठा लिया ताकि वे यह दिन न देख सकें।" अल-हारिस बिन हिशाम ने कहा: "क्या मुहम्मद को इस काले कौवे के अलावा कोई और मुअज़्ज़िन नहीं मिला?" सुहैल बिन अम्र ने कहा: "यदि अल्लाह कुछ चाहता है, तो वह उसे बदल देता है।" अबू सुफियान ने कहा: "मैं कुछ नहीं कहूँगा, क्योंकि मुझे डर है कि आसमानों का रब उन्हें इसके बारे में बता देगा।" फिर जिब्रील (अ.स.) नबी (स.अ.व.) के पास आए और उन्हें उनके द्वारा कही गई बातों की जानकारी दी। उन्होंने उन्हें बुलाया और उनके द्वारा कही गई बातों के बारे में पूछा, और उन्होंने स्वीकार कर लिया। तब अल्लाह तआला ने यह आयत अवतरित की। उन्हें वंश पर घमंड करने, धन-दौलत के संचय और गरीबों का तिरस्कार करने से रोका गया। क्योंकि आधार तो तक़वा (ईश्वर-भय/परहेज़गारी) पर है (2)। अर्थात: सभी आदम और हव्वा की संतान हैं, श्रेष्ठता केवल तक़वा से है।

तिर्मिज़ी में इब्न उमर से वर्णित है कि रसूलुल्लाह (स.अ.व.) ने मक्का में उपदेश दिया और कहा: "हे लोगो, अल्लाह ने तुमसे जाहिलियत (अज्ञानता के युग) के अहंकार (3) और पूर्वजों पर गर्व करने को दूर कर दिया है। लोग दो प्रकार के होते हैं: एक नेक, परहेज़गार आदमी जो अल्लाह की दृष्टि में सम्मानित है, और एक दुष्ट, अभागा आदमी जो अल्लाह की दृष्टि में तुच्छ है। लोग आदम की संतान हैं, और अल्लाह ने आदम को मिट्टी से बनाया है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {हे लोगो! हमने तुम्हें एक पुरुष और एक स्त्री से पैदा किया और तुम्हें जातियों और कबीलों में बाँटा ताकि तुम एक-दूसरे को पहचान सको। वास्तव में, अल्लाह की दृष्टि में तुममें सबसे अधिक सम्मानित वह है जो तुममें सबसे अधिक परहेज़गार है। निस्संदेह अल्लाह सब कुछ जानने वाला और खबर रखने वाला है।}" इसे अब्दुल्ला बिन जाफ़र, जो अली बिन अल-मदीनी के पिता हैं, की हदीस से निकाला गया है और वह कमज़ोर हैं; याह्या बिन मईन और अन्य लोगों ने उन्हें कमज़ोर कहा है (4)।

और अल-तबरी ने अपनी पुस्तक 'आदाब अल-नुफुस' में उल्लेख किया है: याकूब बिन इब्राहिम ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा:

(1) यह पहली समस्या में उल्लिखित आयत की व्याख्या में आएगा। (2) अल-वाहिदी ने 'असबब अल-नुज़ूल' पृ. 417 में, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/217 में इसका उल्लेख किया है और इसे मुक़ातिल की ओर संदर्भित किया है। (3) (ज़): 'ग़ीबा', (क़) और (म): 'ऐबा' में, जो कि एक गलती है। 'उब्बिया' (عُبِّيَة) ऐन पर दम्मा या कसरा के साथ, और बा पर कसरा और या पर फतहा के साथ, इसका अर्थ अहंकार है। अल-निहाया (अब्ब)। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3270) और उन्होंने कहा: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है, हम इसे इब्न उमर से अब्दुल्ला बिन दीनार की हदीस के अलावा किसी और तरीके से नहीं जानते। समाप्त। इसके साक्षी के रूप में अबू हुरैरा की एक हदीस है जिसे अहमद (8736), अबू दाऊद (5116), और तिर्मिज़ी (3955, 3956) ने संकलित किया है।

٤١١ سورہ الحجرات: آیت ١٣

اس شخص کے بارے میں جس کے لیے جگہ نہیں چھوڑی گئی تھی: ﴿اے ایمان والو! جب تم سے کہا جائے کہ مجلسوں میں جگہ کشادہ کر دو...﴾ [المجادلہ: ١١] آیت (١)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب مکہ کی فتح کا دن آیا تو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے بلال رضی اللہ عنہ کو حکم دیا کہ وہ کعبہ کی چھت پر چڑھ کر اذان دیں۔ عتاب بن اسید بن ابی العیص نے کہا: "اللہ کا شکر ہے جس نے میرے باپ کی روح قبض کر لی تاکہ وہ یہ دن نہ دیکھ سکے۔" حارث بن ہشام نے کہا: "کیا محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کو اس کالے کوے کے سوا کوئی اور مؤذن نہیں ملا؟" سہیل بن عمرو نے کہا: "اگر اللہ کچھ کرنا چاہے تو اسے بدل دیتا ہے۔" ابو سفیان نے کہا: "میں کچھ نہیں کہوں گا، مجھے ڈر ہے کہ آسمانوں کا رب انہیں اس کی خبر کر دے گا۔" پھر جبرائیل علیہ السلام نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس آئے اور انہیں ان کی باتوں کی اطلاع دی۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے انہیں بلایا اور ان سے ان کی باتوں کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے اعتراف کر لیا۔ تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ انہیں حسب و نسب پر فخر کرنے، مال کی کثرت پر اترانے اور فقراء کی تحقیر کرنے سے روکا گیا، کیونکہ اصل مدار تو تقویٰ پر ہے (٢)۔ یعنی: سب آدم اور حوا سے ہیں، فضیلت صرف تقویٰ سے ہے۔

اور ترمذی میں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے مکہ میں خطبہ دیا اور فرمایا: "اے لوگو! اللہ نے تم سے جاہلیت کا تکبر (٣) اور باپ دادا پر فخر کرنا ختم کر دیا ہے۔ لوگ دو طرح کے ہیں: ایک نیک، پرہیزگار جو اللہ کے نزدیک معزز ہے، اور دوسرا گناہگار، بدبخت جو اللہ کے نزدیک ذلیل ہے۔ لوگ آدم کی اولاد ہیں اور اللہ نے آدم کو مٹی سے پیدا کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اے لوگو! ہم نے تمہیں ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا

کیا اور تمہیں قوموں اور قبیلوں میں تقسیم کیا تاکہ تم ایک دوسرے کو پہچان سکو۔ یقیناً اللہ کے نزدیک تم میں سب سے زیادہ عزت والا وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار ہے۔ بے شک اللہ جاننے والا اور خبردار ہے﴾۔" اسے عبد اللہ بن جعفر سے روایت کیا گیا ہے جو علی بن المدینی کے والد ہیں اور وہ ضعیف ہیں، یحییٰ بن معین اور دیگر نے انہیں ضعیف قرار دیا ہے (٤)۔

اور طبری نے اپنی کتاب "آداب النفوس" میں روایت کیا ہے: اور مجھ سے یعقوب بن ابراہیم نے بیان کیا، انہوں نے کہا:

---

(١) اس کا ذکر مذکورہ آیت کی تفسیر میں پہلے مسئلہ میں آئے گا۔ (٢) اسے واحدی نے 'اسباب النزول' ص ٤١٧ میں، اور بغوی نے اپنی تفسیر ٤/ ٢١٧ میں ذکر کیا ہے اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) (ظ) میں: غیبہ، اور (ق) و (م) میں: عیبہ ہے، جو کہ غلطی ہے۔ 'عُبِّيَّة' عین کے پیش یا زیر کے ساتھ، اور با کے زیر اور یا کی شد اور زبر کے ساتھ، اس کا مطلب تکبر ہے۔ النہایہ (عبب)۔ (٤) سنن ترمذی (٣٢٧٠) اور انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے عبد اللہ بن دینار عن ابن عمر کی روایت کے علاوہ نہیں جانتے۔ انتہیٰ۔ اور اس کی شاہد حدیث ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے ہے جسے احمد (٨٧٣٦)، ابوداؤد (٥١١٦)، اور ترمذی (٣٩٥٥) اور (٣٩٥٦) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hujurat: Ayah 13 412

Ismail narrated to us: Sa'id al-Jurairi narrated to us, from Abu Nadra who said: Someone who witnessed the sermon of the Messenger of Allah (peace be upon him) at Mina in the middle of the Days of Tashriq while he was on a camel, narrated to me or told us that he said: "O people, verily your Lord is One, and your father is one. Verily, there is no merit for an Arab over a non-Arab, nor for a non-Arab (1) over an Arab, nor for a black person over a red (white) person, nor for a red person over a black person, except by piety (taqwa). Have I conveyed the message?" They said: "Yes." He said: "Let those who are present convey it to those who are absent." (2)

And in it, from Abu Malik (3) al-Ash'ari, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Verily, Allah does not look at your social statuses (4), nor at your bodies, nor at your wealth, but He looks at your hearts. Whoever has a righteous heart, Allah will show compassion towards him. You are all but children of Adam, and the most beloved of you to Him is the most pious among you." (5)

And by Ali (may Allah be pleased with him) regarding this meaning, and it is famous from his poetry: People in terms of physical resemblance are equals; their father is Adam and their mother is Eve. One soul like another, and spirits that are similar; and bones and limbs created within them. If they have a noble lineage from their origin to boast about, then it is just clay and water. Merit belongs only to the people of knowledge, for they are guides on the right path for those who seek guidance. The value of every man is what he excels in, and for men, their actions are their distinguishing marks.

---

(1) In (m): nor a non-Arab. (2) Reported by Ahmad (23489), and Abu Nu'aym in Al-Hilya 3/100 through the path of Sa'id al-Jurairi. (3) In (m): from Malik, which is an error. (4) Followed in (m) by: nor your lineages. (5) Reported by Al-Tabarani in Al-Kabir (3456), and in Musnad al-Shamiyyin (1678) from Abu Malik al-Ash'ari, and in its chain is Muhammad bin Ismail bin Abbas from his father. Abu Hatim said - as in Tahdhib al-Tahdhib -: He did not hear anything from his father, they prompted him to narrate so he narrated. Ibn Hajar said in Al-Taqrib: They criticized him for narrating from his father without hearing it. End. And in Sahih Muslim (2564) from Abu Huraira that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Verily, Allah does not look at your forms and your wealth, but He looks at your hearts and your actions," and this was previously mentioned in the fourth issue of the interpretation of Ayah (11). (6) In (m): from.

सूरह अल-हुजुरात: आयत १३ ४१२

इस्माइल ने हमसे कहा: सईद अल-जुरैरी ने हमसे अबू नदरा के हवाले से कहा, जिन्होंने कहा: मुझसे या हमसे उस व्यक्ति ने वर्णन किया जो अय्याम-ए-तश्रीक़ के मध्य में मिना में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के खुतबे (प्रवचन) में मौजूद था, जबकि वह एक ऊंट पर सवार थे। उन्होंने कहा: "ऐ लोगों! सुन लो, तुम्हारा रब एक है, और तुम्हारा पिता (आदम) एक है। सुन लो, किसी अरब को किसी गैर-अरब (अजमी) पर कोई श्रेष्ठता प्राप्त नहीं है, और न ही किसी गैर-अरब (१) को किसी अरब पर, और न ही किसी काले को किसी गोरे (लाल) पर, और न ही किसी गोरे को किसी काले पर; सिवाय तक़वा (परहेजगारी) के। क्या मैंने संदेश पहुँचा दिया?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "जो यहाँ मौजूद है, वह उसे पहुँचा दे जो यहाँ मौजूद नहीं है।" (२)

और इसमें अबू मालिक (३) अल-अशअरी से है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह तुम्हारी शान-ओ-शौकत (४), और न ही तुम्हारे शरीरों, और न ही तुम्हारे धन-दौलत को देखता है, बल्कि वह तुम्हारे दिलों को देखता है। जिसका दिल नेक होता है, अल्लाह उस पर दया करता है। तुम सब आदम की संतान हो और तुममें से अल्लाह को सबसे प्रिय वह है जो सबसे अधिक परहेजगार (मुत्तक़ी) है।" (५)

और इसी संदर्भ में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की प्रसिद्ध कविता है: शारीरिक बनावट के मामले में सभी मनुष्य समान हैं; उनके पिता आदम हैं और माता हव्वा हैं। एक जैसी जान और एक जैसी रूहें; और हड्डियाँ और अंग भी एक जैसे ही बनाए गए हैं। यदि उनके पास गर्व करने के लिए अपनी उत्पत्ति से कोई खानदान है, तो वह केवल मिट्टी और पानी ही है। श्रेष्ठता तो केवल ज्ञान वालों के लिए है, वे हिदायत चाहने वालों के लिए सही रास्ते के मार्गदर्शक हैं। हर व्यक्ति का मूल्य वही है जिसमें वह निपुण है, और पुरुषों के लिए उनके कर्म ही उनकी पहचान के चिन्ह हैं।

---

(१) (म) में: और न ही कोई गैर-अरब। (२) इसे अहमद (२३४८९) ने और अबू नुऐम ने अल-हिल्या ३/१०० में सईद अल-जुरैरी के माध्यम से उद्धृत किया है। (३) (म) में: "मालिक से," और यह गलत है। (४) (म) में इसके बाद है: और न ही तुम्हारे वंशों को। (५) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (३४५६) में, और मुसनद अल-शामिय्यीन (१६७८) में अबू मालिक अल-अशअरी से उद्धृत किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में मुहम्मद बिन इस्माइल बिन अब्बास अपने पिता से हैं। अबू हातिम ने कहा - जैसा कि तहजीब अल-तहजीब में है -: उन्होंने अपने पिता से कुछ नहीं सुना, लोगों ने उन्हें

वर्णन करने के लिए प्रेरित किया तो उन्होंने कर दिया। इब्ने हजर ने अल-तक़रीब में कहा: लोगों ने उनकी इस बात पर आलोचना की कि उन्होंने बिना सुने अपने पिता से वर्णन किया। अंत। और सहीह मुस्लिम (२५६४) में अबू हुरैरा से है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह तुम्हारे रूपों और तुम्हारे धन को नहीं देखता, बल्कि वह तुम्हारे दिलों और तुम्हारे कर्मों को देखता है," और यह आयत (११) की व्याख्या के चौथे विषय में पहले आ चुका है। (६) (म) में: से।

سورة الحجرات: آیت ۱۳ ۴۱۲

اسماعیل نے ہمیں بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں سعید الجریری نے ابو نضرہ سے بتایا، انہوں نے کہا: مجھ سے یا ہم سے اس شخص نے بیان کیا جو ایامِ تشریق کے درمیانی دنوں میں منیٰ میں رسول اللہ ﷺ کے خطبے میں حاضر تھا، جبکہ آپ ﷺ ایک اونٹ پر سوار تھے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «اے لوگو، سنو! تمہارا رب ایک ہے، اور تمہارا باپ ایک ہے، خبردار! کسی عربی کو کسی عجمی پر کوئی فضیلت حاصل نہیں، اور نہ کسی عجمی (۱) کو کسی عربی پر، اور نہ کسی سیاہ فام کو کسی سرخ فام (گورے) پر، اور نہ کسی سرخ فام کو کسی سیاہ فام پر؛ سوائے تقویٰ کے، کیا میں نے پیغام پہنچا دیا؟» انہوں نے کہا: ہاں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «تو جو موجود ہے وہ غیر موجود تک پہنچا دے» (۲)۔

اور اس میں ابو مالک (۳) اشعری سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ تمہارے حسب و نسب (۴) کو نہیں دیکھتا، نہ تمہارے جسموں کو، اور نہ تمہارے مالوں کو، بلکہ وہ تمہارے دلوں کو دیکھتا ہے، پس جس کا دل نیک ہو، اللہ اس پر مہربانی فرماتا ہے، اور تم سب تو آدم کی اولاد ہو اور تم میں سے اللہ کے نزدیک سب سے زیادہ محبوب وہ ہے جو سب سے زیادہ پرہیزگار ہے» (۵)۔

اور اسی معنی میں حضرت علیؓ کا مشہور کلام ہے: انسانیت کی مثال کے اعتبار سے تمام لوگ برابر ہیں، ان کے باپ آدمؑ اور ماں حواؑ ہیں۔ ایک جیسی جان اور ایک جیسی روحیں ہیں، اور ہڈیاں اور اعضاء بھی ایک جیسے ہی بنائے گئے ہیں۔ اگر ان کے پاس اپنے اصل کی نسبت فخر کرنے کے لیے کوئی حسب و نسب ہے، تو وہ تو صرف مٹی اور پانی ہی ہے۔ فضیلت تو صرف علم والوں کے لیے ہے، وہ ہدایت چاہنے والوں کے لیے ہدایت کے راستے بتانے والے ہیں۔ ہر انسان

کی قدر و قیمت وہی ہے جس میں وہ مہارت رکھتا ہے، اور مردوں کی پہچان ان کے افعال سے ہوتی ہے۔

---

(۱) (م) میں: اور نہ کوئی عجمی۔ (۲) اسے احمد (۲۳۴۸۹) نے اور ابونعیم نے الحلیہ ۳/۱۰۰ میں سعید الجریری کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ (۳) (م) میں: مالک سے، اور یہ غلط ہے۔ (۴) (م) میں اس کے بعد ہے: اور نہ تمہارے نسبوں کو۔ (۵) اسے طبرانی نے الکبیر (۳۴۵۶) میں اور مسند الشامیین (۱۶۷۸) میں ابو مالک اشعری سے روایت کیا ہے، اور اس کی اسناد میں محمد بن اسماعیل بن عباس اپنے والد سے ہیں، ابو حاتم نے کہا - جیسا کہ تہذیب التہذیب میں ہے -: انہوں نے اپنے والد سے کچھ نہیں سنا، لوگوں نے ان سے روایت کرنے کی فرمائش کی تو انہوں نے کر دی۔ ابن حجر نے التقریب میں کہا: لوگوں نے ان پر یہ عیب لگایا کہ انہوں نے اپنے والد سے بغیر سماع کے روایت کی۔ انتہیٰ۔ اور صحیح مسلم (۲۵۶۴) میں حضرت ابوہریرہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ تمہاری صورتوں اور تمہارے مالوں کو نہیں دیکھتا، بلکہ تمہارے دلوں اور اعمال کو دیکھتا ہے» اور یہ مسئلہ چہارم میں آیت (۱۱) کی تفسیر میں گزر چکا ہے۔ (۶) (م) میں: من (سے۔)

Surah Al-Hujurat: Verse 13 | 413

"A person is an enemy of what he is ignorant of, and the ignorant are enemies to the people of knowledge."(1)

Second: Allah Almighty explained in this verse that He created the creation from male and female, as also mentioned at the beginning of Surah An-Nisa(2). Had He willed, He could have created without both; like His creation of Adam, or without a male; like His creation of Jesus, peace be upon him, or without a female; like His creation of Eve from one of the sides. This possibility in divine power has not occurred in existence. It has been reported that Allah created Eve from Adam from a rib He extracted from his ribs; perhaps it is this category. Ibn al-Arabi said this(3).

Third: Allah created the creation between male and female as lineages, relations through marriage, tribes, and nations, and created for them through this mutual recognition, and established for them through it communication; for the wisdom He ordained, and He knows best. Thus, everyone possesses their lineage, so if a man denies it from him, he deserves the prescribed punishment for slander [qadhf], such as denying him from his kin and status(4), by saying to an Arab: 'O non-Arab,' and to a non-Arab: 'O Arab'; and similar things by which actual denial occurs, end of quote.

Fourth: A group of the ancients held the view that the fetus is only from the man's fluid alone, and it grows in the mother's womb, and derives from the blood that is in it. They argued with His saying: "Did We not create you from a fluid disdained? And placed it in a firm lodging" [Al-Mursalat: 20-21]. And His saying: "Then He made his progeny from an extract of a fluid disdained" [Al-Sajdah: 8]. And His saying: "Was he not a drop of fluid emitted?" [Al-Qiyamah: 37]. This indicated that creation is from one fluid.

And the correct view is that creation is only from the fluid of the man and the woman because of this verse, for it...

(1) It occurred in the Diwan of Ali p. 5, the first, third, and fourth verses, and another verse fabricated from the first half of the fifth and the second half of the sixth. Likewise, Al-Khatib Al-Baghdadi mentioned it in his History 4/391 saying: Abu Abdul Rahman, the muezzin of Al-Ma'mun, recited it. And Al-Jurjani in Asrar al-Balaghah p. 229 and attributed it to Muhammad bin al-Rabee' al-Mawsili. (2) 6/6. (3) In Ahkam al-Quran 4/1713 and what follows it. (4) It occurred in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1713: and his kind.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 13 | 413

"मनुष्य उस चीज़ का शत्रु है जिससे वह अनभिज्ञ है, और अज्ञानी ज्ञानवानों के शत्रु होते हैं।"(1)

दूसरा: अल्लाह तआला ने इस आयत में स्पष्ट किया है कि उसने सृष्टि को पुरुष और महिला से बनाया है, जैसा कि सूरह अन-निसा की शुरुआत में भी है(2)। यदि वह चाहता तो दोनों के बिना भी पैदा कर सकता था; जैसे उसने आदम को पैदा किया, या बिना पुरुष के, जैसे ईसा अलैहिस्सलाम को पैदा किया, या बिना महिला के, जैसे हव्वा को एक बाजू से पैदा किया। ईश्वरीय शक्ति में यह संभावना वास्तविकता में घटित नहीं हुई। यह बताया गया है कि अल्लाह ने आदम से हव्वा को उनकी एक पसली से बनाया जिसे उसने उनकी पसलियों से निकाला था; शायद यह वही श्रेणी है। इब्न अल-अरबी ने यह कहा है(3)।

तीसरा: अल्लाह ने पुरुष और महिला के बीच वंश, वैवाहिक संबंध, कबीले और राष्ट्र बनाए, और उनके लिए इनके माध्यम से आपसी पहचान बनाई, और उनके बीच संचार स्थापित किया; उस हिकमत (बुद्धिमत्ता) के लिए जो उसने निर्धारित की है और वह उसे बेहतर जानता है। इस प्रकार, हर कोई अपना वंश रखता है, इसलिए यदि कोई व्यक्ति उससे इसका खंडन करता है, तो वह उस पर आरोप (क़ज़फ़) लगाने की सज़ा का पात्र होगा, जैसे उसे उसके परिवार और प्रतिष्ठा से वंचित करना(4), किसी अरब को यह कहकर: 'हे गैर-अरब', और गैर-अरब को: 'हे अरब'; और इसी तरह की बातें जिनसे वास्तविक खंडन होता है, समाप्त।

चौथा: पूर्वजों के एक समूह का मानना था कि भ्रूण केवल पुरुष के वीर्य से होता है, और माँ के गर्भाशय में पलता है, और उसमें मौजूद रक्त से पोषण प्राप्त करता है। उन्होंने अल्लाह के इस कथन से तर्क दिया: "क्या हमने तुम्हें एक तुच्छ जल से पैदा नहीं किया? फिर हमने उसे एक सुरक्षित स्थान (गर्भाशय) में रखा" [अल-मुर्सलात: 20-21]। और उसका कथन: "फिर उसकी संतति एक तुच्छ जल के सत्व से बनाई" [अस-सजदा: 8]। और उसका कथन: "क्या वह वीर्य की एक बूंद नहीं था जो टपकाई जाती है?" [अल-क़ियामा: 37]। इससे संकेत मिला कि सृष्टि एक ही जल से है।

और सही बात यह है कि इस आयत के कारण सृष्टि पुरुष और महिला दोनों के जल से होती है, क्योंकि यह...

(1) यह अली के दीवान पृ. 5, पहली, तीसरी और चौथी आयत में आया है, और एक अन्य आयत जो पांचवीं के पहले आधे और छठी के दूसरे आधे हिस्से से गढ़ी गई है। इसी तरह अल-खतीब अल-

बगदादी ने अपने इतिहास 4/391 में इसका उल्लेख किया है: अल-मामून के मुअज्जिन अबू अब्दुर रहमान ने इसे सुनाया। और अल-जुरजानी ने असरार अल-बलागा पृ. 229 में इसे मुहम्मद बिन अल-रबी अल-मूसली से संबंधित किया है। (2) 6/6। (3) अहकाम अल-कुरान 4/1713 और उसके बाद में। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1713 में आया है: और उसकी जाति।

"انسان جس چیز سے ناواقف ہوتا ہے اس کا دشمن ہوتا ہے، اور جاہل لوگ اہل علم کے دشمن ہوتے ہیں۔"(۱)

دوسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں واضح فرمایا کہ اس نے مخلوق کو مرد اور عورت سے پیدا کیا، جیسا کہ سورۃ النساء کے آغاز میں بھی ہے(۲)۔ اور اگر وہ چاہتا تو ان دونوں کے بغیر بھی پیدا فرما دیتا؛ جیسا کہ اس نے آدم کو پیدا کیا، یا بغیر مرد کے؛ جیسا کہ عیسیٰ علیہ السلام کو پیدا کیا، یا بغیر عورت کے؛ جیسا کہ حوا کو ایک پہلو سے پیدا کیا۔ قدرت میں یہ جائز ہونا وجود میں نہیں آیا۔ اور یہ منقول ہے کہ اللہ نے آدم سے حوا کو ان کی ایک پسلی سے پیدا کیا جسے ان کی پسلیوں سے نکالا تھا؛ تو شاید یہ یہی قسم ہے۔ ابن العربی نے یہ کہا ہے(۳)۔

تیسرا نکتہ: اللہ نے مرد اور عورت کے درمیان نسب، سسرالی رشتے، قبیلے اور قومیں بنائیں، اور ان کے لیے اس میں تعارف رکھا، اور ان کے لیے اس کے ذریعے باہمی رابطہ بنایا؛ اس حکمت کے تحت جو اس نے مقدر فرمائی اور وہ اسے بہتر جانتا ہے، پس ہر کوئی اپنا نسب رکھتا ہے، چنانچہ اگر کوئی شخص اس سے اس کے نسب کی نفی کرے تو وہ اس پر تہمت (قذف) کی حد کا مستحق ہوگا، جیسے اسے اس کے خاندان اور حسب و نسب سے خارج کرنا(۴)، کسی عربی کو یہ کہہ کر: 'اے عجمی'، اور عجمی کو: 'اے عربی'؛ اور اسی طرح کی باتیں جن سے حقیقت میں نفی واقع ہوتی ہے، ختم شد۔

چوتھا نکتہ: اگلوں میں سے ایک گروہ اس طرف گیا ہے کہ جنین صرف مرد کے پانی سے ہوتا ہے، اور ماں کے رحم میں پرورش پاتا ہے، اور وہاں موجود خون سے غذا حاصل کرتا ہے۔ انہوں

نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: "کیا ہم نے تمہیں ایک حقیر پانی سے پیدا نہیں کیا؟ پھر ہم نے اسے ایک محفوظ ٹھکانے میں رکھا" [المرسلات: ۲۰-۲۱]۔ اور اس کا قول: "پھر اس کی نسل ایک حقیر پانی کے خلاصے سے بنائی" [السجدہ: ۸]۔ اور اس کا قول: "کیا وہ منی کا ایک قطرہ نہ تھا جو ٹپکایا جاتا ہے؟" [القیامہ: ۳۷]۔ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ تخلیق ایک ہی پانی سے ہے۔

اور صحیح یہ ہے کہ اس آیت کی روشنی میں تخلیق مرد اور عورت دونوں کے پانی سے ہوتی ہے، کیونکہ یہ...

(۱) یہ دیوانِ علی ص ۵، پہلے، تیسرے اور چوتھے شعر میں واقع ہوا ہے، اور ایک اور شعر پانچویں کے پہلے مصرعے اور چھٹے کے دوسرے مصرعے سے جوڑ کر بنایا گیا ہے۔ اسی طرح الخطیب البغدادی نے اپنی تاریخ ۳۹۱/۴ میں ذکر کیا ہے: اسے مامون کے مؤذن ابو عبد الرحمن نے پڑھا تھا۔ اور الجرجانی نے اسرار البلاغہ ص ۲۲۹ میں اسے محمد بن الربیع الموصلی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) ۶/۶۔ (۳) احکام القرآن ۴/ ۱۷۱۳ اور اس کے بعد کے صفحات میں۔ (۴) ابن العربی کی احکام القرآن ۱۷۱۳/۴ میں واقع ہوا ہے: اور اس کی جنس۔

414 Surat Al-Hujurat, Ayah 13

A text that does not bear interpretation. And His, the Exalted's, saying: "He was created from a fluid, ejected, emerging from between the backbone and the ribs" [At-Tariq: 6-7]. What is meant by it are the backbones of men and the ribs (breastbones) of women, according to what will follow in its explanation.

As for what they argued with, there is nothing more in it than that Allah, the Exalted, mentioned the creation of man from water, extract (sulalah), and a drop (nutfah), and He did not attribute them to one of the parents to the exclusion of the other. This indicates that the water and extract belong to both of them, and the drop is from both of them based on what we mentioned. And that the woman emits fluid just as the man emits fluid, and from that similarity arises, as previously explained at the end of "Ash-Shura"(1). And He said in the story of Noah: "So the waters met for a matter [already] predestined" [Al-Qamar: 12], meaning the water of the sky and the water of the earth; because a meeting only occurs between two things. So it cannot be denied that "Then He made his offspring from an extract of a humble fluid" [As-Sajda: 8] and His, the Exalted's, saying: "Did We not create you from a humble fluid?" [Al-Mursalat: 20] refers to two fluids. And Allah knows best.

Fifth: His, the Exalted's, saying: "and made you peoples and tribes that you may know one another" [Al-Hujurat: 13]. Peoples (shu'ub) are the main divisions of tribes, such as Rabi'a and Mudar, and Al-Aws and Al-Khazraj. Its singular is "sha'b" with a fatha on the shin; they were called so because of their branching out and gathering like the branches of a tree. "Sha'b" is one of the words with opposite meanings (2); it is said: "sha'abtuhu" when you gather it, and from it comes "al-mish'ab" - with a kasra on the mim - which is the awl (3); because things are gathered and joined with it. He said:

"One falling on the side of his forehead, and another guarding with a horn as if it were a sharp awl" (4)

And "sha'abtuhu": if you separated it, and from it death was named "Sha'ub" (5), because it separates. As for "al-shi'b" - with a kasra - it is the path in the mountain; the plural is "al-shi'ab".

(1) At the commentary of verse (48) of it. (2) Tafsir al-Baghawi 4/217. (3) Al-ishfa: the awl, what is used to pierce. Al-Qamus (shafa). (4) The verse is by Imru' al-Qais, in his Diwan p. 52. "Al-kabi" means falling on his face. "Al-madriya" is the horn. "Dhalaq" of everything is its edge. Meaning that some bulls were felled, and some are fended off

with a sharp iron horn like the edge of an awl. Sharh al-Diwan. (5) In (m): "shu'uban", which is an error. "Sha'ub" is a proper noun for death, indeclinable. See Al-Qamus (sha'b).

ऐसा पाठ जो व्याख्या सहन नहीं करता। और अल्लाह तआला का कहना है: "वह एक उछलते हुए पानी से पैदा किया गया है, जो पीठ और पसलियों के बीच से निकलता है" [अत-तारिक: ६-७]। इससे तात्पर्य पुरुषों की रीढ़ और महिलाओं की पसलियाँ हैं, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा।

जहाँ तक उनके तर्क का सवाल है, इसमें इसके अलावा और कुछ नहीं है कि अल्लाह तआला ने पानी, निचोड़ (सुलाला) और बूंद (नुतफा) से इंसान की रचना का उल्लेख किया है, और उसने उन्हें एक माता-पिता के लिए दूसरे को छोड़कर नहीं जोड़ा। इससे पता चलता है कि पानी और निचोड़ उन दोनों के लिए है, और बूंद उन दोनों से है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। और यह कि स्त्री भी पुरुष की तरह ही द्रव उत्सर्जित करती है, और उसी से समानता पैदा होती है, जैसा कि "अश-शूरा"(१) के अंत में पहले बताया जा चुका है। और उसने नूह की कहानी में कहा: "तो पानी एक ऐसे काम के लिए मिल गया जो तय किया गया था" [अल-क़मर: १२], इसका अर्थ आकाश का पानी और पृथ्वी का पानी था; क्योंकि मिलन केवल दो के बीच ही होता है। इसलिए यह नकारा नहीं जा सकता कि "फिर उसकी नस्ल को तुच्छ पानी के निचोड़ से बनाया" [अस-सजदा: ८] और अल्लाह तआला का कहना: "क्या हमने तुम्हें तुच्छ पानी से पैदा नहीं किया?" [अल-मुर्सलात: २०] का तात्पर्य दो पानी (द्रवों) से है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कहना: "और हमने तुम्हें जातियों और कबीलों में बनाया ताकि तुम एक-दूसरे को पहचानो" [अल-हुजुरात: १३]। जातियाँ (शू'ब) कबीलों के मुख्य भाग हैं, जैसे रबीअ और मुदर, और अल-औस और अल-खजरज। इसका एकवचन "शअब" (शीन पर फतह के साथ) है। उनका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि वे पेड़ की शाखाओं की तरह फैलते और इकट्ठा होते हैं। "शअब" विपरीत अर्थों वाले शब्दों में से एक है (२), कहा जाता है: "शअबतुहू" जब आप इसे इकट्ठा करते हैं, और इसी से "अल-मिशअब" निकला है - मीम पर कसरा के साथ - जो कि 'सुतारी' (इश्फी) (३) है; क्योंकि इससे चीजों को जोड़ा और शाखाबद्ध किया जाता है। उसने कहा:

"एक अपने माथे के बल गिर रहा है, और दूसरा एक सींग के साथ रक्षा कर रहा है जैसे कि वह एक तेज़ सुतारी हो" (४)

और "शअबतुहू": यदि आपने इसे अलग कर दिया, और इसी से मृत्यु का नाम "शऊब" (५) रखा गया, क्योंकि यह अलग करती है। जहाँ तक "अल-शिअब" - कसरा के साथ - का सवाल है, यह पहाड़ का रास्ता है; बहुवचन "अल-शिआब" है।

(१) उसकी आयत (४८) की व्याख्या में। (२) तफ़सीर अल-बघवी ४/२१७। (३) अल-इश्फी: सुतारी, जिससे छेद किया जाता है। अल-क़ामूस (शफ़ा)। (४) यह पद इम्रुल क़ैस का है, उनके दीवान पृष्ठ ५२ में। "अल-काबी" का अर्थ है मुँह के बल गिरना। "अल-मद्रिया" सींग है। हर चीज़ का "धलक़" उसका किनारा है। अर्थ यह है कि कुछ बैल धराशायी हो गए थे, और कुछ को सुतारी के किनारे जैसी लोहे की पैनी सींग से रोका जाता है। शरह अल-दीवान। (५) (म) में: "शऊबन", जो एक त्रुटि है। "शऊब" मृत्यु का नाम है, अपरिवर्तनीय। अल-क़ामूस (शअब) देखें।

ایسا متن جو تاویل کا متحمل نہیں۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿خُلِقَ مِن مَّاءٍ دَافِقٍ . يَخْرُجُ مِن بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ﴾ [الطارق: ۶-۷]۔ اور اس سے مراد مردوں کی پیٹھ اور عورتوں کے سینے کی ہڈیاں ہیں، جیسا کہ اس کی وضاحت آگے آئے گی۔

رہی وہ بات جو انہوں نے بطور دلیل پیش کی، تو اس میں اس سے زیادہ کچھ نہیں کہ اللہ تعالیٰ نے انسان کی تخلیق پانی، نچوڑ (سلالہ) اور نطفہ سے ذکر کی ہے، اور اسے والدین میں سے کسی ایک کے ساتھ دوسرے کے بغیر منسوب نہیں کیا۔ تو اس نے اس بات پر دلالت کی کہ پانی اور نچوڑ ان دونوں کے لیے ہے، اور نطفہ ان دونوں سے ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور اس سے کہ عورت بھی مرد کی طرح مادہ خارج کرتی ہے، اور اسی سے مشابہت پیدا ہوتی ہے، جیسا کہ "الشوریٰ"(۱) کے آخر میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے۔ اور اس نے نوح کے قصے میں فرمایا: ﴿فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَىٰ أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ﴾ [القمر: ۱۲]، اور اس سے اس کی مراد آسمان کا پانی اور زمین کا پانی تھی؛ کیونکہ ملاقات صرف دو کے درمیان ہوتی ہے، تو اس بات کا انکار نہیں کیا جا سکتا کہ ﴿ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِن سُلَالَةٍ مِّن مَّاءٍ مَّهِينٍ﴾ [السجدہ: ۸] اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَمْ نَخْلُقكُّم مِّن مَّاءٍ مَّهِينٍ﴾ [المرسلات: ۲۰] سے مراد دو پانی ہیں۔ واللہ اعلم۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا﴾۔ شعوب قبائل کے بڑے حصے ہیں، جیسے ربیعہ اور مضر، اور اوس اور خزرج۔ اس کا واحد "شَعب" ہے شین کے فتحہ کے ساتھ، ان کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کہ وہ درخت کی شاخوں کی طرح پھیلتے اور اکٹھے ہوتے ہیں۔ اور "الشعب" اضداد (متضاد الفاظ) میں سے ہے (۲)، کہا جاتا ہے: "شعبتہ" جب تم نے اسے جمع

کیا، اور اسی سے "المِشعب" ہے - میم کے کسرہ کے ساتھ - اور وہ "اشفیٰ" (سوا/آری) ہے (۳)؛ کیونکہ اس کے ذریعے جمع کیا اور جوڑا جاتا ہے۔ اس نے کہا:

"ایک اپنی پیشانی کے بل گرنے والا ہے، اور ایک سینگ سے بچاؤ کرنے والا ہے گویا وہ ایک تیز دھار آلہ (مشعب) ہو" (۴)

اور "شعبتہ": جب تم نے اسے جدا کیا، اور اسی وجہ سے موت کا نام "شعوب" (۵) رکھا گیا، کیونکہ وہ جدا کرنے والی ہے۔ رہا "الشِّعب" - کسرہ کے ساتھ - تو وہ پہاڑی راستہ ہے؛ اور اس کی جمع "شِعاب" ہے۔

(۱) اس کی آیت (۴۸) کی تفسیر کے وقت۔ (۲) تفسیر البغوی ۴ / ۲۱۷۔ (۳) الإشفیٰ: آری یا سوا، جس سے سوراخ کیا جاتا ہے۔ القاموس (شفی)۔ (۴) یہ شعر امراء القیس کا ہے، جو ان کے دیوان صفحہ ۵۲ پر موجود ہے۔ الکابی کا مطلب ہے: منہ کے بل گرنے والا۔ المدرية: سینگ۔ ہر چیز کا ذلق: اس کی دھار۔ اور معنی یہ ہے کہ کچھ بیل گر چکے ہیں، اور کچھ سے لوہے کی تیز دھار والے سینگ کے ذریعے بچاؤ کیا جاتا ہے جیسے کہ آری کی دھار۔ شرح الدیوان۔ (۵) نسخہ (م) میں: شعوباً، جو کہ غلطی ہے۔ اور شعوب: موت کا نام ہے، غیر منصرف۔ دیکھیے القاموس (شعب)۔

Al-Jawhari said: Ash-Sha'b (the nation/branch): what branched out from the tribes of Arabs and non-Arabs, and the plural is Ash-Shu'ub. And Ash-Shu'ubiyyah: a sect that does not prefer Arabs over non-Arabs. As for what is in the Hadith: that a man from the Shu'ub (nations) embraced Islam (1); it means from the non-Arabs. And Ash-Sha'b: the great tribe, and it is the father of the tribes to whom they are attributed, meaning: it gathers them and brings them together (2). Ibn Abbas said: Ash-Shu'ub: the mass, like Mudar, and the tribes (al-qaba'il): the sub-clans (al-afkhadh) (3). Mujahid said: Ash-Shu'ub is the distant lineage, and the tribes are less than that (4). It was also narrated from him: that Shu'ub is the closer lineage. Qatada said this (5). Al-Mahdawi mentioned the first from him, and Al-Mawardi mentioned the second (6). A poet said: I saw Sa'ds from many nations (Shu'ub) But I did not see a Sa'd like Sa'd bin Malik (7) And another said: Tribes from nations among whom there is No noble person who can be counted nor an elite (8) It was said: Indeed, Ash-Shu'ub are the Arabs of Yemen from Qahtan, and Al-Qaba'il are from Rabi'ah, Mudar, and the rest of Adnan. And it was said: Ash-Shu'ub are the bellies (subdivisions) of the non-Arabs; and Al-Qaba'il are the bellies of the Arabs (9). Ibn Abbas said...

(1) Narrated by Abu Ubaid in Al-Amwal (122), and Al-Bayhaqi 9/199 from the hadith of Masruq, and the rest of the hadith: so the jizya was taken from him, then he came to Omar (may Allah be pleased with him) and told him, so he wrote that the jizya should not be taken from him. (2) Al-Sihah (Sha'b). (3) Tafsir Abi Al-Layth 3/266, and Al-Suyuti attributed it in Al-Durr Al-Manthur 6/98 to Abd bin Hamid and Ibn Mardawayh. And Al-Tabari narrated it 21/384 with the wording: Ash-Shu'ub Al-Jamma'... and Al-Jamma': the great tribes as explained by one of the narrators. And Al-Bukhari narrated (3489) from Ibn Abbas with the wording: Ash-Shu'ub are the great tribes, and Al-Qaba'il are the subdivisions (Al-Butun). (4) Tafsir Mujahid 2/608. (5) Narrated by Al-Tabari 21/385. (6) In Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/336 the first saying is from Mujahid and Qatada, not the second. (7) The verse is by Tarafa bin Al-Abd and it is in his Diwan p. 72, and in it: "my eye did not see", instead of: "I did not see a Sa'd". (8) Reported by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/336. (9) The previous source.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 13 415

अल-जौहरी ने कहा: 'अश-शअ्ब' (राष्ट्र/शाखा): वह जो अरबों और गैर-अरबों के कबीलों से अलग होकर बना है, और इसका बहुवचन 'अश-शुअूब' है। और 'अश-शुअूबिय्याह': एक ऐसा संप्रदाय जो अरबों को गैर-अरबों पर तरजीह नहीं देता। जहाँ तक हदीस में इसका ज़िक्र है: कि 'शुअूब' में से एक आदमी इस्लाम लाया (1); तो इसका मतलब गैर-अरबों में से है। और 'अश-शअ्ब': बड़ा कबीला, और वह कबीलों का मूल है जिनसे वे संबंधित हैं, यानी: वह उन्हें इकट्ठा करता है और साथ लाता है (2)। इब्न अब्बास ने कहा: 'अश-शुअूब': जनसमूह, जैसे मुदर, और 'अल-क़बायल': उप-कुल (अल-अफ़ख़ाध) (3)। मुजाहिद ने कहा: 'अश-शुअूब' दूर का वंश है, और कबीले उससे कम हैं (4)। उनसे यह भी रिवायत है: कि 'शुअूब' निकट का वंश है। क़तादा ने यह कहा (5)। अल-महदवी ने उनके बारे में पहला उल्लेख किया, और अल-मावर्दी ने दूसरा (6)। एक कवि ने कहा: मैंने कई राष्ट्रों (शुअूब) के कई सअ्दों को देखा, लेकिन मैंने सअ्द बिन मालिक जैसा कोई सअ्द नहीं देखा (7) और दूसरे ने कहा: उन राष्ट्रों के कबीले जिनमें कोई भी गिनने लायक शरीफ़ या कुलीन नहीं है (8) कहा गया है: वास्तव में 'अश-शुअूब' कहतान से यमन के अरब हैं, और 'अल-क़बायल' रबीअ़ह, मुदर और शेष अदनान से हैं। और यह भी कहा गया है: 'अश-शुअूब' गैर-अरबों के पेट (उप-विभाग) हैं; और 'अल-क़बायल' अरबों के पेट हैं (9)। इब्न अब्बास ने कहा...

(1) अबू उबैद ने अल-अमवाल (122) में और अल-बैहकी ने 9/199 में मसरूक की हदीस से निकाला है, और हदीस का शेष हिस्सा: तो उससे जजिया लिया जाता था, फिर वह उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास आया और उन्हें बताया, तो उन्होंने लिखा कि उससे जजिया न लिया जाए। (2) अस-सिहाह (शअ्ब)। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/266, और अस-सुयूती ने इसे अल-दुर्र अल-मन्सूर 6/98 में अब्द बिन हमीद और इब्न मरदवेह की ओर मंसूब किया है। और अल-तबरी ने इसे 21/384 में इन शब्दों के साथ निकाला: 'अश-शुअूब अल-जम्माअ़'... और 'अल-जम्माअ़': बड़े कबीले जैसा कि एक रावी ने इसकी व्याख्या की है। और अल-बुखारी ने (3489) इब्न अब्बास से इन शब्दों के साथ निकाला: 'अश-शुअूब' बड़े कबीले हैं, और 'अल-क़बायल' पेट (उप-विभाग) हैं। (4) तफ़सीर मुजाहिद 2/608। (5) अल-तबरी 21/385 द्वारा निकाला गया। (6) अन-नुकत वल-उयून 5/336 में पहली बात मुजाहिद और क़तादा की है, दूसरी नहीं। (7) यह शेर तरफ़ा बिन अल-अब्द का है और यह उनके दीवान पृष्ठ 72 में है, और उसमें है: "मेरी आँख ने नहीं देखा", इसके बजाय: "मैंने सअ्द नहीं देखा"। (8) अल-मावर्दी द्वारा अन-नुकत वल-उयून 5/336 में उल्लेखित। (9) पिछला स्रोत।

سورة الحجرات: آیت ۱۳ ٤١٥

جوہری نے کہا: الشَّعب: وہ جو عرب اور عجم کے قبائل سے الگ ہو کر بنا ہے، اور جمع شعوب ہے۔ اور الشُعوبیہ: ایک ایسا فرقہ ہے جو عربوں کو عجم پر فضیلت نہیں دیتا۔ رہی وہ بات جو حدیث میں ہے: کہ ایک آدمی شعوب میں سے اسلام لایا (١)؛ تو اس سے مراد عجم میں سے ہے۔ اور الشَّعب: بڑا قبیلہ، اور وہ قبائل کا جدِ امجد ہے جس کی طرف وہ منسوب ہوتے ہیں، یعنی: وہ انہیں جمع کرتا اور سمیٹتا ہے (٢)۔ ابن عباس نے کہا: الشُّعوب: جمہور، جیسے مضر، اور قبائل: افخاذ (شاخیں) (٣)۔ مجاہد نے کہا: الشُّعوب دور کی نسبت ہے، اور قبائل اس سے کم ہیں (٤)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: کہ شعوب قریبی نسبت ہے۔ اور قتادہ نے یہی کہا ہے (٥)۔ المہدوی نے ان سے پہلا قول ذکر کیا، اور الماوردی نے دوسرا (٦)۔ شاعر نے کہا: میں نے بہت سی قوموں (شعوب) میں سعد نامی بہت سے لوگ دیکھے، لیکن میں نے سعد بن مالک جیسا کوئی سعد نہیں دیکھا (٧) اور دوسرے نے کہا: ان قوموں کے قبائل جن میں کوئی بھی قابلِ شمار معزز یا شریف نہیں ہے (٨) کہا گیا ہے: بیشک الشُّعوب قحطان کے یمنی عرب ہیں، اور القبائل ربیعہ، مضر اور بقیہ عدنان سے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: الشُّعوب عجم کے بطون (ذیلی قبیلے) ہیں؛ اور القبائل عربوں کے بطون ہیں (٩)۔ ابن عباس نے کہا...

(١) اسے ابو عبید نے الاموال (١٢٢) میں، اور البیہقی نے ٩ / ١٩٩ میں مسروق کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور حدیث کا بقیہ حصہ یہ ہے: تو اس سے جزیہ لیا جاتا تھا، پھر وہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے پاس آیا اور انہیں بتایا، تو انہوں نے لکھا کہ اس سے جزیہ نہ لیا جائے۔ (٢) الصحاح (شعب)۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ٣ / ٢٦٦، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ٦ / ٩٨ میں عبد بن حمید اور ابن مردویہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور طبری نے ٢١ / ٣٨٤ میں ان الفاظ کے ساتھ

روایت کیا ہے: الشعوب الجَمَّاع ... اور الجماع: بڑے قبائل جیسا کہ ایک راوی نے اس کی تفسیر کی ہے۔ اور بخاری نے (٣٤٨٩) ابن عباس سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: الشعوب بڑے قبائل ہیں، اور القبائل بطون (ذیلی قبائل) ہیں۔ (٤) تفسیر مجاہد ٢ / ٦٠٨۔ (٥) اسے طبری نے ٢١ / ٣٨٥ میں روایت کیا ہے۔ (٦) النکت والعیون ٥ / ٣٣٦ میں پہلا قول مجاہد اور قتادہ کا ہے نہ کہ دوسرا۔ (٧) یہ شعر طرفہ بن العبد کا ہے اور یہ ان کے دیوان ص ٧٢ میں ہے، اور اس میں ہے: "میری آنکھ نے نہیں دیکھا"، بجائے: "میں نے سعد نہیں دیکھا"۔ (٨) اسے الماوردی نے النکت والعیون ٥ / ٣٣٦ میں ذکر کیا ہے۔ (٩) پچھلا ماخذ۔

In one narration: "Al-Shu'ub" (nations) refers to the non-Arabs (Al-Mawali), and "Al-Qaba'il" (tribes) refers to the Arabs (1). Al-Qushayri said: Based on this, "Al-Shu'ub" are those whose origin and lineage are unknown, such as Indians, Ethiopians (2), and Turks, while "Al-Qaba'il" are from the Arabs. Al-Mawardi said: It is possible that "Al-Shu'ub" are those attributed to regions and mountain passes, while "Al-Qaba'il" are those who share common lineages. A poet said: "They split into branches (Shu'ab), so every island has a Commander of the Faithful and a pulpit." (3)

Abu 'Ubayd narrated from Ibn al-Kalbi from his father: "Al-Sha'b" is larger than "Al-Qabilah", then "Al-Fasilah", then "Al-'Imarah", then "Al-Batn", then "Al-Fakhidh" (4). It was also said: "Al-Sha'b", then "Al-Qabilah", then "Al-'Imarah", then "Al-Batn", then "Al-Fakhidh", then "Al-Fasilah" (5), then "Al-'Ashirah". Some writers put this into verse, saying: "Aim for the Sha'b, for it is the tribe greatest in number in the plains (Al-Jiwa') (6), then the Qabilah, Followed by the 'Imarah, then the Batn, then the Fakhidh, and after it the Fasilah, Then after that comes the 'Ashirah, but it is small compared to what we have mentioned."

Another said: "A Qabilah preceded by a Sha'b, and after them an 'Imarah, then a Batn followed by a Fakhidh. Nothing shelters a young man but his Fasilah, just as an arrow has no direction without its fletching (qudadh)." (7)

---

(1) Al-Wasit 4/158. (2) In manuscript (Zha): Al-Khayl, and in (Fa) and (Mim): Al-Jabal. In Al-Wasit by Al-Wahidi 4/158 - the text there without attribution -: Al-Jil. What is established is from (Qaf), and what is in brackets is from Al-Wasit. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/336. (4) Al-Sihah (Sha'b). (5) Al-Kashshaf 3/569, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/153. (6) Al-Jiwa': A group of people's houses when they are close together. The Arabs say for a collection of houses in a neighborhood: Muhtawa, Mahwa, and Hawa'. See Al-Lisan (Hawa). (7) Al-Alusi cited these five verses in Ruh al-Ma'ani 26/162. "Al-Qudadh" is the plural of "quddah", which is the feather of an arrow. Al-Qamus (Qadhdh).

एक रिवायत में है: 'अश-शुऊब' (राष्ट्र) से मुराद गैर-अरब (अल-मवाली) हैं, और 'अल-क़बायल' (कबीले) से मुराद अरब हैं (1)। अल-कुशैरी ने कहा: इस आधार पर, 'अश-शुऊब' वे लोग हैं जिनका मूल और वंश ज्ञात नहीं है, जैसे भारतीय, इथियोपियाई (2) और तुर्क, जबकि 'अल-क़बायल' अरबों में से हैं। अल-मावर्दी ने कहा: यह संभव है कि 'अश-शुऊब' वे हों जिन्हें क्षेत्रों और पहाड़ी दर्रों से जोड़ा जाता है, और 'अल-क़बायल' वे हैं जो साझा वंश के हैं। एक कवि ने कहा है: "वे शाखाओं (शुअब) में बंट गए, इसलिए हर द्वीप में एक अमीरुल मोमिनीन और एक मिंबर है।" (3)

अबू उबैद ने इब्न अल-कल्बी से, उन्होंने अपने पिता से रिवायत की: 'अश-शअ्ब' क़बीले से बड़ा है, फिर 'अल-फ़सीला', फिर 'अल-इमारा', फिर 'अल-बत्न', फिर 'अल-फ़खिध' (4)। यह भी कहा गया है: 'अश-शअ्ब', फिर 'अल-क़बीला', फिर 'अल-इमारा', फिर 'अल-बत्न', फिर 'अल-फ़खिध', फिर 'अल-फ़सीला' (5), फिर 'अल-अशीरा'। कुछ साहित्यकारों ने इसे छंद में पिरोया है: "शअ्ब का इरादा करो, क्योंकि वह मैदानों (अल-जिवा) में संख्या में सबसे बड़ा कबीला है (6), फिर क़बीला, उसके बाद 'इमारा', फिर 'बत्न' और उसके बाद 'फ़खिध' और फिर 'फ़सीला' आती है, फिर उसके बाद 'अशीरा' है, लेकिन जो हमने ज़िक्र किया है उसके मुक़ाबले में वह कम है।"

एक अन्य ने कहा: "एक क़बीला जिससे पहले एक शअ्ब है, और उन दोनों के बाद एक 'इमारा' है, फिर एक 'बत्न' जिसके पीछे'फ़खिध' है। एक युवक को उसके'फ़सीला' के सिवा कोई शरण नहीं देता, जैसे तीर के पंखों के बिना तीर का कोई निशाना नहीं होता।" (7)

---

(1) अल-वसीत 4/158. (2) (ज़) में: अल-खैल, और (फ़) और (म) में: अल-जबल। अल-वाहिदी की अल-वसीत 4/158 में - जहाँ पाठ बिना संदर्भ के है - : अल-जील। जो स्थापित है वह (क़) से है, और जो कोष्ठक में है वह अल-वसीत से है। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/336. (4) अस-सिहाह (शअ्ब)। (5) अल-कश्शाफ 3/569, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/153। (6) अल-जिवा: लोगों के घरों का समूह जब वे एक-दूसरे के करीब हों। अरब बस्ती के घरों के समूह को मुहतवा, महवा और हवा कहते हैं। लिसान (हवा) देखें। (7) अल-आलूसी ने रूह अल-मानी 26/162 में ये पाँच शेर उद्धृत किए हैं। 'अल-कुदध' कुद्दा का बहुवचन है, जिसका अर्थ तीर का पंख है। अल-क़ामूस (कधध)।

416 سورة الحجرات، آیت 13

ایک روایت میں ہے: شعوب سے مراد عجمی (موالی) ہیں اور قبائل سے مراد عرب ہیں (1)۔ قشیری کہتے ہیں: اس بنا پر شعوب وہ لوگ ہیں جن کی اصل اور نسب معلوم نہیں، جیسے ہند، حبش (2) اور ترک، جبکہ قبائل عربوں میں سے ہیں۔ ماوردی کہتے ہیں: یہ بھی احتمال ہے کہ شعوب سے مراد وہ لوگ ہوں جو علاقوں اور گھاٹیوں کی طرف منسوب ہوں، اور قبائل وہ ہیں جو مشترکہ نسب رکھتے ہوں۔ شاعر نے کہا ہے: "وہ شاخوں (شعب) میں تقسیم ہو گئے، چنانچہ ہر جزیرے میں ایک امیر المؤمنین اور ایک منبر ہے۔" (3)

ابو عبید نے ابن الکلبی سے، انہوں نے اپنے والد سے نقل کیا ہے کہ: شعب قبیلے سے بڑا ہے، پھر فصیلہ، پھر عمارہ، پھر بطن، پھر فخذ (4)۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: شعب، پھر قبیلہ، پھر عمارہ، پھر بطن، پھر فخذ، پھر فصیلہ (5)، پھر عشیرہ۔ بعض اہل ادب نے اسے نظم میں پرویا ہے: "شعب کا رخ کرو کیونکہ وہ میدانوں (الجواء) میں تعداد کے لحاظ سے سب سے بڑا قبیلہ ہے (6)، پھر قبیلہ، پھر اس کے بعد عمارہ ہے، پھر بطن اور اس کے بعد فخذ اور پھر فصیلہ، پھر اس کے بعد عشیرہ ہے لیکن جو ہم نے ذکر کیا اس کے سامنے وہ تھوڑی ہے۔"

ایک اور شاعر نے کہا: "ایک قبیلہ جس سے پہلے شعب ہے، اور ان دونوں کے بعد عمارہ ہے، پھر بطن جس کے پیچھے فخذ ہے۔ نوجوان کو اس کے فصیلہ کے سوا کوئی پناہ نہیں دیتا، اور اس تیر کا کوئی نشانہ نہیں جس کے پر (قذذ) نہ ہوں۔" (7)

---

(1) الوسیط 4/158۔ (2) (ظ) میں ہے: الخیل، اور (ف) و (م) میں ہے: الجبل، اور واحدی کی الوسیط 4/158 میں - جہاں کلام بغیر نسبت کے ہے -: الجیل۔ جو ثابت ہے وہ (ق) سے ہے، اور

بریکٹ کے درمیان والا حصہ الوسیط سے ہے۔ (3) النکت والعیون 5/336۔ (4) الصحاح (شعب)۔ (5) الکشاف 3/569، اور المحرر الوجیز 5/153۔ (6) الجواء: لوگوں کے گھروں کا گروہ جب وہ ایک دوسرے کے قریب ہوں۔ اہل عرب بستی کے گھروں کے مجموعے کو محتوی، محوی اور حواء کہتے ہیں۔ لسان (حوا) دیکھیں۔ (7) آلوسی نے روح المعانی 26/162 میں یہ پانچ اشعار نقل کیے ہیں۔ قذذ، قذہ کی جمع ہے: اور یہ تیر کے پر کو کہتے ہیں۔ القاموس (قذذ)۔

Surah Al-Hujurat: Verse 13 417

Sixth: His Almighty's saying: {Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you}. This was mentioned before in Surah Az-Zukhruf (1) regarding His Almighty's saying: {And indeed, it is a reminder for you and your people} [Az-Zukhruf: 44].

And in this verse, there is evidence that piety (taqwa) is what is observed by Allah Almighty and His Messenger, not lineage and ancestry.

It was also read: "an" (أَنَّ) with a fatha. As if it were asked: Why should one (2) not boast about lineage? It was said: Because the most noble among you in the sight of Allah is the most pious among you, not the one with the highest lineage (3).

And in Al-Tirmidhi, on the authority of Samura, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), he said: "Lineage is wealth, and nobility is piety." He said: This is a good, rare, and authentic hadith (4). That goes back to His Almighty's saying: {Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you}. It was explicitly stated by him (peace and blessings be upon him): "Whoever would like to be the most noble of people, let him fear Allah" (5). Piety means observing the boundaries of Allah Almighty in commands and prohibitions, embodying what He commanded you to embody, and abstaining from what He forbade you. This has been mentioned previously in other places.

And in the report from the narration of Abu Hurairah from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Indeed, Allah Almighty says on the Day of Resurrection: I made a lineage and you made a lineage. I made the most noble of you the most righteous among you, but you refused except to say: 'So-and-so, son of so-and-so.' Today I raise my lineage and lower your lineages. Where are the righteous? Where are the righteous?" (6).

Al-Tabari narrated from the hadith of Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, my allies are the righteous on the Day of Resurrection, even if some lineages are closer than others. People do not [not] come with deeds; and you come..."

---

(1) P. 53 of this part. (2) The word: 'not' (la), from (f) and (q). (3) Al-Kashshaf 3/569. (4) Sunan al-Tirmidhi (3271), and previously 3/360. (5) A part of a long hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) cited by al-'Uqayli in al-Du'afa' 4/340,

and Abu Nu'aym in al-Hilya 3/218. Al-'Uqayli said: This hadith has no established path.
(6) Cited by al-Hakim 2/464, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (5139).

सूरह अल-हुजुरात: आयत 13 417

छठा: अल्लाह तआला का कहना है: {बेशक तुममें से अल्लाह के नज़दीक सबसे इज़्ज़तदार वह है जो सबसे ज़्यादा परहेज़गार है}। और यह पहले सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़ (1) में अल्लाह तआला के इस कथन के संबंध में आ चुका है: {और बेशक वह तुम्हारे लिए और तुम्हारी क़ौम के लिए एक ज़िक्र (उपदेश) है} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 44]।

और इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह तआला और उसके रसूल के नज़दीक तक़वा (परहेज़गारी) ही वह चीज़ है जिसका लिहाज़ रखा जाता है, न कि हसब और नसब (वंश और खानदान)।

और "أَنَّ" (अन्ना) फ़तह के साथ पढ़ा गया है। मानो यह पूछा गया हो: वंश के बारे में गर्व क्यों नहीं (2) करना चाहिए? कहा गया: क्योंकि अल्लाह के नज़दीक तुममें से सबसे इज़्ज़तदार वह है जो सबसे ज़्यादा परहेज़गार है, न कि वह जिसका वंश सबसे ऊँचा है (3)।

और तिर्मिज़ी में समुरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "हसब (वंश) माल है, और करम (इज़्ज़त) तक़वा है।" उन्होंने कहा: यह हदीस हसन ग़रीब सहीह है (4)। और यह अल्लाह तआला के इस कथन की ओर लौटता है: {बेशक तुममें से अल्लाह के नज़दीक सबसे इज़्ज़तदार वह है जो सबसे ज़्यादा परहेज़गार है}। और आप ﷺ से साफ़ तौर पर नक़ल किया गया है: "जो शख़्स यह चाहे कि वह लोगों में सबसे ज़्यादा इज़्ज़तदार हो, तो उसे चाहिए कि वह अल्लाह से डरे" (5)। और तक़वा का मतलब है: अल्लाह तआला की सीमाओं का पालन करना, चाहे वह आदेश हों या निषेध, उन चीज़ों को अपनाना जिनका उसने आदेश दिया है, और उन चीज़ों से दूर रहना जिनसे उसने मना किया है। यह बात पहले भी कई जगहों पर आ चुकी है।

और रिवायत में अबू हुरैरा से नबी ﷺ के हवाले से है: "बेशक अल्लाह तआला क़यामत के दिन फ़रमाएगा: मैंने एक नसब (वंश) बनाया और तुमने एक नसब बनाया। मैंने तुममें से सबसे इज़्ज़तदार उसे बनाया जो सबसे ज़्यादा परहेज़गार था, लेकिन तुमने मानने से इनकार कर दिया और सिवाय इसके कुछ न कहा कि: 'फ़लां इब्ने फ़लां'। आज मैं अपना नसब ऊँचा करता हूँ और तुम्हारे नसब नीचा करता हूँ। कहाँ हैं परहेज़गार? कहाँ हैं परहेज़गार?" (6)।

और तबरी ने अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक क़यामत के दिन मेरे दोस्त वही होंगे जो परहेज़गार हैं, चाहे किसी का नसब दूसरे के नसब से ज़्यादा नज़दीक ही क्यों न हो। लोग नेक अमल लेकर [नहीं] आएंगे; और तुम आओगे..."

---

(1) इस भाग का पृष्ठ 53। (2) शब्द: 'नहीं' (ला), (फ़) और (क़) से। (3) अल-कशाफ़ 3/569। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3271), और पहले 3/360। (5) इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की एक लंबी हदीस का हिस्सा, जिसे अल-उक़ैली ने अल-ज़ुआफ़ा 4/340 में और अबू नुएम ने अल-हिल्या 3/218 में निकाला है। अल-उक़ैली ने कहा: इस हदीस का कोई पुख़्ता रास्ता नहीं है। (6) इसे अल-हाकिम 2/464 और अल-बैहक़ी ने अल-शुअब (5139) में निकाला है।

سورہ الحجرات: آیت ۱۳ ۴۱۷

چھٹی: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ (بیشک اللہ کے نزدیک تم میں سب سے زیادہ معزز وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار ہے)۔ اور یہ پہلے سورہ الزخرف (۱) میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے ذیل میں گزر چکا ہے: ﴿وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ﴾ [الزخرف: ۴۴] (اور بیشک وہ آپ کے لیے اور آپ کی قوم کے لیے نصیحت ہے)۔

اور اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ اللہ تعالیٰ اور اس کے رسول کے نزدیک تقویٰ ہی وہ چیز ہے جس کا لحاظ رکھا جاتا ہے، نہ کہ حسب اور نسب۔

اور «أَنَّ» فتحہ کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے۔ گویا یہ کہا گیا ہو: نسب پر فخر کیوں نہ (۲) کیا جائے؟ کہا گیا: اس لیے کہ اللہ کے نزدیک تم میں سب سے زیادہ معزز وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار ہے، نہ کہ تمہارے نسب والا (۳)۔

اور ترمذی میں سمرہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: ”حسب مال ہے، اور کرم (عزت) تقویٰ ہے۔“ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے (۴)۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرف لوٹتا ہے: ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾۔ اور آپ ﷺ سے صاف طور پر مروی ہے: ”جو یہ پسند کرے کہ وہ لوگوں میں سب سے زیادہ معزز ہو، تو اسے چاہیے کہ اللہ سے ڈرے“ (۵)۔ اور تقویٰ کا مطلب ہے: اللہ تعالیٰ کے احکامات اور منہیات میں اس کی حدود کا لحاظ رکھنا، ان صفات کو اپنانا جن کا اس نے حکم دیا ہے، اور ان چیزوں سے بچنا جن سے اس نے منع کیا ہے۔ یہ بات پہلے بھی کئی جگہوں پر گزر چکی ہے۔

اور روایت میں ابوہریرہ سے نبی ﷺ کے حوالے سے ہے: "بیشک اللہ تعالیٰ قیامت کے دن فرمائے گا: میں نے ایک نسب بنایا اور تم نے ایک نسب بنایا۔ میں نے تم میں سب سے زیادہ معزز اسے بنایا جو سب سے زیادہ پرہیزگار تھا، لیکن تم نے ماننے سے انکار کر دیا اور یہی کہتے رہے کہ: 'فلاں کا بیٹا فلاں'۔ آج میں اپنا نسب بلند کرتا ہوں اور تمہارے نسبوں کو پست کرتا ہوں، کہاں ہیں پرہیزگار؟ کہاں ہیں پرہیزگار؟" (۶)۔

اور طبری نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک قیامت کے دن میرے دوست پرہیزگار ہی ہوں گے، چاہے کوئی نسب دوسرے نسب سے کتنا ہی قریب کیوں نہ ہو۔ لوگ نیک اعمال لے کر [نہیں] آئیں گے؛ اور تم آؤ گے..."

---

(۱) اس حصہ کا صفحہ ۵۳۔ (۲) لفظ: 'لا' (نہیں)، (ف) اور (ق) سے۔ (۳) الکشاف ۳/ ۵۶۹۔ (۴) سنن ترمذی (۳۲۷۱)، اور پہلے ۳/ ۳۶۰۔ (۵) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی ایک طویل حدیث کا حصہ ہے جسے عقیلی نے الضعفاء ۴/ ۳۴۰ میں، اور ابونعیم نے الحلیہ ۳/ ۲۱۸ میں روایت کیا ہے۔ عقیلی نے کہا: اس حدیث کی کوئی مستند سند نہیں ہے۔ (۶) اسے حاکم نے ۲/ ۴۶۴، اور بیہقی نے الشعب (۵۱۳۹) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Hujurat: Verse 13 418

...with the world, you carry it on your necks, saying: 'O Muhammad,' and I say this and that. And he turned away in both his directions (1).

In Sahih Muslim, from the hadith of Abdullah bin Amr, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) openly, not secretly, saying: "The family of my father [so-and-so] are not my allies; rather, my ally is Allah and the righteous believers" (2).

On the authority of Abu Hurayrah, the Prophet (peace be upon him) was asked: "Who are the most honorable of people?" He said: "Joseph, son of Jacob, son of Isaac, son of Abraham." They said: "We are not asking you about this." He said: "Then the most honorable of them in the sight of Allah is the most pious of them." They said: "We are not asking you about this." He said: "[Are you asking] about the origins of the Arabs? The best of them in the pre-Islamic period are the best of them in Islam if they gain understanding [of the religion]" (3). And they recited regarding this: What does a servant do with the glory of wealth, when all glory belongs to the pious? Whoever knows Allah, and knowledge of Allah does not suffice him, then he is the wretched one (4).

Seventh: Al-Tabari mentioned: Umar bin Muhammad told me, he said: Ubayd bin Ishaq al-Attar told us, he said: Mandal bin Ali told us, from Thawr bin Yazid, from Salim bin Abi al-Ja'd, he said: A man from the Ansar married a woman, and her lineage was criticized. The man said: "I did not marry her for her lineage; I only married her for her religion and character." So the Prophet (peace be upon him) said: "It does not harm you that she is not from the family of Hajib bin Zurara." Then the Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, Allah, Blessed and Exalted be He, brought Islam and by it raised the lowly, completed the deficient, and removed meanness. So there is no blame on a Muslim; meanness is only the meanness of disbelief."

---

(1) We did not find it in Al-Tabari, and it was narrated by Al-Bukhari in 'Al-Adab Al-Mufrad' (897), and Ibn Abi Asim in 'Al-Sunnah' (213), and what is between brackets is from them. It occurred in (Zha) and (Fa) as: 'kulli' (as such), and perhaps it is: 'kullan' (with an extended Alif) as it occurred in 'Al-Adab Al-Mufrad': 'in both his directions'. 'Al-itf' means the side, and the 'itfa' of anything are its two sides. Al-Qamus (Atf). (2) Sahih Muslim (215), and it is in Al-Bukhari (5990), and previously 81/2. (3) Narrated by Ahmad (9568), Al-Bukhari (3353), and Muslim (2378). (4) We did not find them.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 13 418

...दुनिया के साथ जिसे तुम अपनी गर्दन पर लादते हो और कहते हो: ऐ मुहम्मद, तो मैं ऐसा और वैसा कहता हूँ। और उसने अपने दोनों पहलुओं को फेर लिया (1)।

सहीह मुस्लिम में अब्दुल्लाह बिन अम्र की हदीस से है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को खुलेआम, बिना किसी रहस्य के कहते सुना: "मेरे पिता का खानदान [अमुक] मेरे वली (मित्र/संरक्षक) नहीं हैं; मेरा वली तो केवल अल्लाह और नेक मोमिन हैं" (2)।

अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा गया: "लोगों में सबसे सम्मानित कौन है?" आपने कहा: "यूसुफ बिन याकूब बिन इसहाक बिन इब्राहीम।" उन्होंने कहा: "हम आपसे इसके बारे में नहीं पूछ रहे हैं।" आपने कहा: "तो अल्लाह के पास उनमें सबसे सम्मानित वह है जो सबसे अधिक परहेजगार है।" उन्होंने कहा: "हम आपसे इसके बारे में नहीं पूछ रहे हैं।" आपने कहा: "[क्या तुम] अरबों के खानदानों के बारे में पूछ रहे हो? उनके वे लोग जो जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में बेहतरीन थे, इस्लाम में भी बेहतरीन हैं यदि वे धर्म की समझ हासिल कर लें" (3)। और इसके बारे में यह शेर पढ़े गए: एक बंदा धन की शान का क्या करेगा, जबकि सारी शान तो परहेजगारों के लिए है। जिसने अल्लाह को पहचान लिया और अल्लाह की पहचान उसे काफी नहीं हुई, तो वह अभागा है (4)।

सातवीं: अल-तब़री ने उल्लेख किया: उमर बिन मुहम्मद ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: उबैद बिन इसहाक अल-अत्तार ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मन्दल बिन अली ने हमें बताया, सौर बिन यजीद से, सालिम बिन अबी अल-जाद से, उन्होंने कहा: अंसार के एक व्यक्ति ने एक महिला से शादी की, और उसके वंश पर आक्षेप लगाया गया। उस व्यक्ति ने कहा: "मैंने उससे उसके वंश के कारण शादी नहीं की; मैंने उससे केवल उसके दीन (धर्म) और नैतिकता के कारण शादी की।" तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "तुम्हें इससे कोई नुकसान नहीं कि वह हाजिब बिन ज़ुरारा के परिवार से नहीं है।" फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "निस्संदेह अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, इस्लाम को लाया और उसके माध्यम से नीचता को ऊपर उठाया, कमियों को पूरा किया और कमीनेपन को दूर किया। इसलिए किसी मुसलमान पर कोई दोष नहीं है; कमीनापन तो केवल कुफ्र (अविश्वास) का कमीनापन है।"

(1) हमें यह अल-तब़री में नहीं मिला, और इसे अल-बुखारी ने 'अल-अदब अल-मुफ़्रद' (897) में, और इब्न अबी आसिम ने 'अल-सुन्ना' (213) में उद्धृत किया है। (ज़) और (फ़) के संस्करणों में यह 'कुल्ली' के रूप में आया है, और शायद यह 'कुल्लन' है जैसा कि 'अल-अदब अल-मुफ़्रद' में आया है। 'अल-इत्फ़' का अर्थ है पक्ष, और 'इत्फ़ा' किसी भी चीज़ के दो पक्ष होते हैं। अल-कामूस (अत्फ़)। (2) सहीह मुस्लिम (215), और यह अल-बुखारी (5990) में है, और पहले 81/2। (3) अहमद (9568), अल-बुखारी (3353), और मुस्लिम (2378) द्वारा वर्णित। (4) हमें ये नहीं मिले।

سورة الحجرات: آیت ۱۳ ٤١٨

...دنیا کے ساتھ جسے تم اپنی گردنوں پر اٹھائے پھرتے ہو اور کہتے ہو: اے محمد، تو میں ایسا اور ایسا کہتا ہوں۔ اور اس نے اپنے دونوں پہلو پھیر لیے (١)۔

صحیح مسلم میں عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو کھلم کھلا، بغیر کسی پوشیدگی کے فرماتے سنا: "میرے باپ کی آل [فلاں] میرے ولی (دوست/مددگار) نہیں ہیں؛ میرا ولی تو صرف اللہ اور نیک مومن ہیں" (٢)۔

ابو ہریرہ سے روایت ہے کہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے پوچھا گیا: "لوگوں میں سب سے زیادہ معزز کون ہے؟" آپؐ نے فرمایا: "یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم۔" انہوں نے کہا: "ہم آپ سے اس بارے میں نہیں پوچھ رہے۔" آپؐ نے فرمایا: "پھر اللہ کے نزدیک ان میں سب سے زیادہ معزز وہ ہے جو سب سے زیادہ پرہیزگار ہے۔" انہوں نے کہا: "ہم آپ سے اس بارے میں نہیں پوچھ رہے۔" آپؐ نے فرمایا: "[کیا تم] عربوں کے معدن (اصل و نسل) کے بارے میں پوچھ رہے ہو؟ ان کے جو جاہلیت میں بہترین تھے، وہی اسلام میں بھی بہترین ہیں بشرطیکہ وہ دین کی سمجھ حاصل کر لیں" (٣)۔ اور اس بارے میں یہ اشعار پڑھے گئے: بندہ مال و دولت کی عزت کا کیا کرے گا، جبکہ اصل عزت تو صرف پرہیزگار کے لیے ہے۔ جس نے اللہ کو پہچان لیا اور اللہ کی معرفت اسے کافی نہ ہوئی، تو وہی بدبخت ہے (٤)۔

ساتویں بات: طبری نے ذکر کیا: مجھ سے عمر بن محمد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں عبید بن اسحاق العطار نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں مندل بن علی نے ثور بن یزید سے، انہوں نے سالم بن ابی الجعد سے بیان کیا، انہوں نے کہا: انصار کے ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا، تو اس کے حسب و نسب پر طعن کیا گیا۔ اس شخص نے کہا: "میں نے اس سے اس کے حسب و نسب

کی وجہ سے نکاح نہیں کیا، بلکہ اس کے دین اور اخلاق کی وجہ سے نکاح کیا ہے۔" تو نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تمہیں اس بات سے کوئی نقصان نہیں کہ وہ حاجب بن زرارہ کی آل میں سے نہیں ہے۔" پھر نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بے شک اللہ تبارک و تعالیٰ اسلام کو لایا، پس اس کے ذریعے اس نے پستی کو بلندی بخشی، کمی کو پورا کیا، اور کمینگی کو دور کر دیا، لہٰذا کسی مسلمان پر کوئی ملامت نہیں، کمینگی تو صرف کفر کی کمینگی ہے"۔

---

(١) ہمیں یہ طبری کے ہاں نہیں ملا، اسے بخاری نے الادب المفرد (٨٩٧) میں اور ابن ابی عاصم نے السنۃ (٢١٣) میں روایت کیا ہے۔ (ظ) اور (ف) کے نسخوں میں 'کلی' آیا ہے، شاید یہ 'کلاً' ہو جیسا کہ الادب المفرد میں ہے۔ العطف کے معنی پہلو کے ہیں۔ القاموس (عطف)۔ (٢) صحیح مسلم (٢١٥)، اور یہ بخاری (٥٩٩٠) میں بھی ہے، اور سابقہ ٨١/٢۔ (٣) اسے احمد (٩٥٦٨)، بخاری (٣٣٥٣)، اور مسلم (٢٣٧٨) نے روایت کیا ہے۔ (٤) ہمیں یہ (اشعار) نہیں ملے۔

Surah al-Hujurat: Verse 13 419 Jahiliyyah (ignorance)." (1) And the Prophet ﷺ said: "I hope that I am the most God-fearing among you and the most knowledgeable about what I avoid." (2) Therefore, he was the most honored of mankind in the sight of God Almighty. Ibn al-Arabi said: This is what Malik noted regarding suitability (kafa'ah) in marriage. Abdullah narrated from Malik: A freed slave (mawla) may marry an Arab woman, and he argued using this verse. Abu Hanifa and al-Shafi'i said: Lineage (hasab) and wealth are taken into account. In the Sahih from Aisha, Abu Hudhayfah bin Utbah bin Rabi'ah—who was among those who witnessed Badr with the Prophet ﷺ—adopted Salim and married him to Hind, the daughter of his brother al-Walid bin Utbah bin Rabi'ah, and he was a freed slave of a woman from the Ansar (3). And Dubaa'ah bint al-Zubayr was married to al-Miqdad bin al-Aswad (4). I say: And the sister of Abdul-Rahman bin Awf was married to Bilal, and Zaynab bint Jahsh was married to Zayd bin Harithah (5). This indicates the permissibility of freed slaves marrying Arab women, and that suitability is only considered in religion (piety). Further evidence is what Sahl bin Sa'd narrated in Sahih al-Bukhari that a man passed by the Prophet ﷺ and he said: "What do you say about this man?" They said: "He is worthy that if he proposes, he should be married; if he intercedes, his intercession should be accepted; and if he speaks, he should be listened to." He said: Then he remained silent. Then a man from the poor Muslims passed by and he said: "What do you say about this man?" They said: "He is worthy that if he proposes, he should not be married; if he intercedes, his intercession should not be accepted; and if he speaks, he should not be listened to." The Messenger of Allah ﷺ said: "This one is better than an earth-full of the likes of that one." (6) And he ﷺ said: "A woman is married for her wealth, her beauty, and her religion - and in one narration: and for her lineage - so choose the one who is religious, may your hands be rubbed with dust (an expression of encouragement)." (7) Salman proposed to Abu Bakr for his daughter, and he agreed. He proposed to Umar for his daughter, but he hesitated.

---

(1) We did not find it. (2) Part of a hadith narrated by Ahmad (24385) and Muslim (1110) from Aisha, may Allah be pleased with her. (3) Sahih al-Bukhari (4000). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1713 - 1714. (5) This statement preceded on 17/152. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1714, and the hadith is in Sahih al-Bukhari (5091). (7) Narrated by al-Bukhari (5090) and Muslim (1466) from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him, and it preceded on 5/45.

सूरा अल-हुजुरात: आयत 13 419 जाहिलियत (अज्ञानता)।" (1) और नबी ﷺ ने फरमाया: "मुझे आशा है कि मैं तुम सब में अल्लाह से सबसे अधिक डरने वाला और जिससे मैं बचता हूँ उसके बारे में सबसे अधिक जानने वाला हूँ।" (2) इसलिए, वह अल्लाह तआला की नज़रों में मानवजाति के सबसे सम्मानित व्यक्ति थे। इब्न अल-अरबी ने कहा: यही वह बात है जिसे मालिक ने निकाह में कुफ़ु (बराबरी/उपयुक्तता) के संबंध में नोट किया था। अब्दुल्ला ने मालिक से रिवायत की है: एक आज़ाद किया हुआ गुलाम (मौला) एक अरबी महिला से निकाह कर सकता है, और उन्होंने इसी आयत से दलील दी। अबू हनीफ़ा और अल-शाफ़ई ने कहा: वंश (हसब) और धन का ध्यान रखा जाता है। सहीह में आयशा से रिवायत है कि अबू हुजैफा बिन उत्बा बिन रबीआ ने - जो नबी ﷺ के साथ बद्र में शामिल होने वालों में से थे - सालिम को गोद लिया था और उनका निकाह अपने भाई अल-वलीद बिन उत्बा बिन रबीआ की बेटी हिंद से कर दिया था, जबकि वह अंसार की एक महिला के मौला (आज़ाद गुलाम) थे (3)। और दुबाआ बिन्त अल-ज़ुबैर अल-मिक़दाद बिन अल-असवद के निकाह में थीं (4)। मैंने कहा: और अब्दुल रहमान बिन औफ की बहन बिलाल के निकाह में थीं, और ज़ैनब बिन्त जहश ज़ैद बिन हारिसा के निकाह में थीं (5)। यह अरबी महिलाओं के साथ मौलाओं के निकाह की अनुमति को दर्शाता है, और यह कि कुफ़ु (बराबरी) केवल धर्म (परहेज़गारी) में देखी जाती है। इसका प्रमाण वह भी है जो सहल बिन साद ने सहीह अल-बुखारी में रिवायत किया है कि एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास से गुज़रा तो आपने पूछा: "इस व्यक्ति के बारे में तुम क्या कहते हो?" उन्होंने कहा: "वह इस लायक है कि अगर वह निकाह का पैगाम दे तो उसका निकाह कर दिया जाए, अगर वह सिफारिश करे तो उसकी सिफारिश मान ली जाए, और अगर वह बोले तो उसकी बात सुनी जाए।" उन्होंने कहा: फिर आप खामोश हो गए। फिर मुसलमानों के गरीबों में से एक व्यक्ति गुज़रा तो आपने पूछा: "इस व्यक्ति के बारे में तुम क्या कहते हो?" उन्होंने कहा: "वह इस लायक है कि अगर वह निकाह का पैगाम दे तो उसका निकाह न किया जाए, अगर वह सिफारिश करे तो उसकी सिफारिश न मानी जाए, और अगर वह बोले तो उसकी बात न सुनी जाए।" तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यह व्यक्ति ज़मीन भर के उस जैसे लोगों से बेहतर है।" (6) और आपने ﷺ फरमाया: "एक महिला से उसके धन, उसकी सुंदरता और उसके धर्म के लिए निकाह किया जाता है - और एक रिवायत में: उसके हसब (कुलीनता) के लिए - तो तुम धर्म वाली को चुनो, तुम्हारे हाथ खाक आलूदा हों (यानी तुम सफल हो)।" (7) और सलमान ने अबू बक्र की बेटी के लिए निकाह का पैगाम दिया तो उन्होंने स्वीकार कर लिया, और उमर की बेटी के लिए पैगाम दिया तो उन्होंने टालमटोल की।

(1) हमें यह नहीं मिला। (2) अहमद (24385) और मुस्लिम (1110) द्वारा आयशा (रज़ि.) से वर्णित हदीस का एक हिस्सा। (3) सहीह अल-बुखारी (4000)। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 4/1713 - 1714। (5) यह बात 17/152 पर पहले आ चुकी है। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 4/1714, और हदीस सहीह अल-बुखारी (5091) में है। (7) इसे अल-बुखारी (5090) और मुस्लिम (1466) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से निकाला है, और यह 5/45 पर पहले आ चुका है।

سورة الحجرات: آیت ۱۳ ۴۱۹ جاہلیت».(۱) اور نبی ﷺ نے فرمایا: «بیشک میں امید کرتا ہوں کہ میں تم میں اللہ سے سب سے زیادہ ڈرنے والا اور جس سے میں بچتا ہوں اس کا سب سے زیادہ علم رکھنے والا ہوں»(۲) اور اسی وجہ سے آپ ﷺ اللہ تعالیٰ کے نزدیک تمام انسانوں میں سب سے زیادہ معزز تھے۔ ابن العربی نے کہا: یہی وہ نکتہ ہے جسے مالک نے نکاح میں کفاءت (برابری) کے سلسلے میں ملحوظ رکھا۔ عبداللہ نے مالک سے روایت کی ہے کہ: مولیٰ (آزاد کردہ غلام) عربی عورت سے نکاح کر سکتا ہے، اور انہوں نے اسی آیت سے استدلال کیا ہے۔ اور ابو حنیفہ اور شافعی نے کہا: حسب اور مال کی رعایت کی جائے گی۔ اور صحیح میں عائشہ سے مروی ہے کہ ابو حذیفہ بن عتبہ بن ربیعہ نے - جو نبی ﷺ کے ساتھ بدر میں شریک ہونے والوں میں سے تھے - سالم کو متبنیٰ (منہ بولا بیٹا) بنایا تھا، اور ان کا نکاح اپنے بھائی ولید بن عتبہ بن ربیعہ کی بیٹی ہند سے کیا تھا، حالانکہ وہ انصار کی ایک عورت کے مولیٰ تھے(۳)۔ اور ضباعہ بنت زبیر، مقداد بن اسود کے نکاح میں تھیں(۴)۔ میں نے کہا: اور عبدالرحمن بن عوف کی بہن بلال کے نکاح میں تھیں، اور زینب بنت جحش زید بن حارثہ کے نکاح میں تھیں(۵)۔ پس یہ عربی عورتوں کے ساتھ موالی کے نکاح کے جواز پر دلالت کرتا ہے، اور یہ کہ کفاءت کی رعایت صرف دین میں کی جائے گی۔ اور اس پر دلیل وہ بھی ہے جو سہل بن سعد نے صحیح بخاری میں روایت کی ہے کہ نبی ﷺ کے پاس سے ایک شخص گزرا تو آپ ﷺ نے پوچھا: «تمہارا اس کے بارے میں کیا خیال ہے؟» انہوں نے کہا: «یہ اس قابل ہے کہ اگر نکاح کا پیغام دے تو اس کا نکاح کر دیا جائے، اور اگر سفارش کرے تو اس کی سفارش قبول کی جائے، اور اگر بات کرے تو اس کی بات سنی جائے»۔ آپ ﷺ نے فرمایا: پھر آپ خاموش ہو گئے۔ پھر مسلمانوں کے فقراء میں سے ایک شخص گزرا تو آپ ﷺ نے پوچھا: «اس کے بارے میں کیا کہتے ہو؟» انہوں نے کہا: «یہ اس قابل ہے کہ

اگر نکاح کا پیغام دے تو اس کا نکاح نہ کیا جائے، اور اگر سفارش کرے تو اس کی سفارش قبول نہ کی جائے، اور اگر بات کرے تو اس کی بات نہ سنی جائے»۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «یہ شخص زمین بھر کے اس جیسے لوگوں سے بہتر ہے»(۶)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «عورت سے اس کے مال کی وجہ سے، اس کی خوبصورتی کی وجہ سے اور اس کے دین کی وجہ سے نکاح کیا جاتا ہے - اور ایک روایت میں ہے: اس کے حسب کی وجہ سے - تو تم دین دار کو لازم پکڑو، تیرے ہاتھ خاک آلود ہوں (کامیاب ہو جاؤ)»(۷)۔ اور سلمان نے ابوبکر رضی اللہ عنہ کی بیٹی کا رشتہ مانگا تو انہوں نے قبول کر لیا، اور عمر رضی اللہ عنہ کی بیٹی کا رشتہ مانگا تو انہوں نے پس و پیش کیا۔

---

(۱) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۲) احمد (۲۴۳۸۵) اور مسلم (۱۱۱۰) کی عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی حدیث کا ایک حصہ۔ (۳) صحیح بخاری (۴۰۰۰)۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۱۳ - ۱۷۱۴۔ (۵) یہ کلام ۱۷/۱۵۲ پر گزر چکا ہے۔ (۶) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۱۴، اور حدیث صحیح بخاری (۵۰۹۱) میں ہے۔ (۷) اسے بخاری (۵۰۹۰) اور مسلم (۱۴۶۶) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ۵/۴۵ پر گزر چکا ہے۔

Then he asked him to marry her, but Salman did not. Bilal proposed to the daughter of Al-Bukayr, but her brothers refused. Bilal said: "O Messenger of Allah, what have I met from Banu Al-Bukayr! I proposed to their sister, but they refused me and harmed me." So the Messenger of Allah (peace be upon him) became angry for Bilal's sake. The news reached them, so they went to their sister and said: "What have we faced because of you?" Their sister said: "My matter is in the hand of the Messenger of Allah (peace be upon him)." So they married her [to Bilal] (1).

And the Prophet (peace be upon him) said about Abu Hind when he cupped him: "Marry off Abu Hind and marry from him." And he was a freed slave of Banu Bayadah (2).

Al-Daraqutni (3) narrated from the Hadith of Al-Zuhri from Urwah from Aisha that Abu Hind, the freed slave of Banu Bayadah, was a cupper. He cupped the Prophet (peace be upon him), and the Prophet (peace be upon him) said: "Whoever is pleased to look at one in whose heart Allah has fashioned faith, let him look at Abu Hind." And the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Marry him and marry from him."

Abu Nasr Al-Qushayri said: Lineage may be considered in compatibility (Kafa'ah) for marriage, which is connection to the tree of prophecy, or to the scholars who are the heirs of the prophets, or to those prominent in asceticism and righteousness. The pious believer is better than the dissolute person of noble lineage. If both are pious, then the one with noble lineage is preferred, just as an older person is preferred over a younger one (4) in prayer if they are equal in piety.

Allah Almighty says: {The bedouins say, "We have believed." Say, "You have not [yet] believed; but say [instead], 'We have submitted,' for faith has not yet entered your hearts. And if you obey Allah and His Messenger, He will not deprive you from your deeds of anything. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful."} [Al-Hujurat: 14]

It was revealed regarding bedouins from Banu Asad bin Khuzaymah; they came to the Messenger of Allah (peace be upon him) in a year of drought, and they openly declared the two testimonies of faith, but they were not believers in secret, and they spoiled the roads of Medina.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1714, and what is between the brackets is from it. In it, it appeared as: "He married her off" instead of "They married her off", and we did not find this report in the sources of Takhrij. (2) The previous source, and it was narrated by Abu Dawud (2102) and Ibn Hibban (4067) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and something similar preceded from Al-Zuhri as Mursal. In the first issue. (3) In his Sunan (3793). (4) In (M): Just as the young is preferred over the old!

फिर उन्होंने उनसे उसका विवाह करने को कहा, लेकिन सलमान ने ऐसा नहीं किया। बिलाल ने अल-बुकैर की बेटी का हाथ मांगा, लेकिन उसके भाइयों ने मना कर दिया। बिलाल ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मुझे बनू अल-बुकैर से क्या मिला है! मैंने उनकी बहन का हाथ मांगा, लेकिन उन्होंने मुझे मना कर दिया और मुझे प्रताड़ित किया।" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बिलाल की खातिर क्रोधित हो गए। यह खबर उन तक पहुंची, तो वे अपनी बहन के पास गए और बोले: "तुम्हारी वजह से हमें क्या झेलना पड़ा है?" उनकी बहन ने कहा: "मेरा मामला अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हाथ में है।" तो उन्होंने उसकी शादी [बिलाल से] कर दी (1)।

और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अबू हिंद के बारे में कहा जब उन्होंने उन्हें हिजामा (कपिंग) किया: "अबू हिंद का निकाह कर दो और उससे निकाह करो।" और वह बनू बयादह के एक आजाद गुलाम थे (2)।

अल-दाराकुतनी (3) ने अल-जुहरी की हदीस से उरवा से और उन्होंने आयशा से रिवायत की है कि बनू बयादह के आजाद गुलाम अबू हिंद एक हज्जाम (पछना लगाने वाला) थे। उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को पछना लगाया, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जिसे यह देखकर खुशी हो कि अल्लाह ने किसके दिल में ईमान पैदा किया है, उसे अबू हिंद को देखना चाहिए।" और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "उसका निकाह कर दो और उससे निकाह करो।"

अबू नसर अल-कुशैरी ने कहा: निकाह में बराबरी (कफ़ात) के लिए वंश पर भी विचार किया जा सकता है, जो नबुवत के पेड़ से संबंध है, या उन विद्वानों से जो नबियों के वारिस हैं, या उन लोगों से जो ज़ुहद और नेकी में प्रमुख हैं। एक परहेज़गार मोमिन उस बदचलन व्यक्ति से बेहतर है जो ऊंचे वंश का हो। यदि दोनों परहेज़गार हों, तो उनमें से ऊंचे वंश वाले को प्राथमिकता दी जाती है, जैसे नमाज़ में बुजुर्ग को जवान (4) पर प्राथमिकता दी जाती है यदि वे तक़वा (परहेज़गारी) में बराबर हों।

अल्लाह तआला का फरमान है: {देहाती कहते हैं, "हम ईमान ले आए।" कह दो, "तुम ईमान नहीं लाए; बल्कि कहो, 'हमने आज्ञापालन स्वीकार कर लिया है,' क्योंकि अभी ईमान तुम्हारे दिलों में प्रविष्ट नहीं हुआ है। और यदि तुम अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करोगे, तो वह तुम्हारे

कर्मों में से कुछ भी कम नहीं करेगा। निस्संदेह अल्लाह बड़ा क्षमाशील, अत्यंत दयावान है।"} [अल-हुजुरात: 14]

यह आयत बनू असद बिन खुजैमा के देहातियों के बारे में अवतरित हुई; वे अकाल के वर्ष में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए, और उन्होंने सार्वजनिक रूप से दो गवाहियां (कलिमा) दीं, लेकिन वे गुप्त रूप से मोमिन नहीं थे, और उन्होंने मदीना के रास्तों को खराब कर दिया था।

---

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1714, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। इसमें "उन्होंने उसकी शादी कर दी" के बजाय "उसने उसकी शादी कर दी" लिखा है, और हमें तख़रीज के स्रोतों में यह रिपोर्ट नहीं मिली। (2) पिछला स्रोत, और इसे अबू दाऊद (2102) और इब्न हिब्बान (4067) ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और अल-जुहरी से मुरसल के रूप में ऐसा ही पहले आ चुका है। पहले मामले में। (3) उनकी सुनन (3793) में। (4) (म) में: जैसे जवान को बुजुर्ग पर प्राथमिकता दी जाती है!

پھر انہوں نے اس سے نکاح کرنے کو کہا تو سلمان نے ایسا نہیں کیا۔ اور بلال نے بنت البکیر کو پیغام نکاح دیا تو اس کے بھائیوں نے انکار کر دیا، بلال نے کہا: یا رسول اللہ، مجھے بنی البکیر سے کیا پہنچا ہے! میں نے ان سے ان کی بہن کا رشتہ مانگا تو انہوں نے مجھے روک دیا اور ایذا پہنچائی، تو رسول اللہ ﷺ بلال کی خاطر ناراض ہوئے، پس یہ خبر انہیں پہنچی، تو وہ اپنی بہن کے پاس آئے اور کہا: تیری وجہ سے ہم نے کیا کچھ نہیں جھیلا؟ ان کی بہن نے کہا: میرا معاملہ رسول اللہ ﷺ کے ہاتھ میں ہے؛ تو انہوں نے اس کا نکاح [بلال سے] کر دیا (1)۔

اور نبی ﷺ نے ابو ہند کے بارے میں فرمایا جب انہوں نے آپ ﷺ کے پچھنے لگائے: «ابو ہند کا نکاح کر دو اور اس سے نکاح کرو»۔ اور وہ بنی بیاضہ کے آزاد کردہ غلام تھے (2)۔

اور دارقطنی (3) نے زہری کی حدیث سے، عروہ سے، عائشہ سے روایت کیا ہے کہ بنی بیاضہ کے مولیٰ ابو ہند حجام تھے، انہوں نے نبی ﷺ کے پچھنے لگائے، تو نبی ﷺ نے فرمایا: «جسے یہ دیکھ کر خوشی ہو کہ اللہ نے کس کے دل میں ایمان کی صورت بنائی ہے، تو وہ ابو ہند کی طرف دیکھے»۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اس کا نکاح کر دو اور اس سے نکاح کرو»۔

ابو نصر قشیری نے کہا: اور نکاح میں کفاءت (برابری) میں نسب کا اعتبار کیا جا سکتا ہے، اور وہ شجرہ نبوت سے تعلق ہے، یا ان علماء سے جو انبیاء کے وارث ہیں، یا زہد و صلاح میں معروف لوگوں سے۔ اور پرہیزگار مومن بدکار عالی نسب سے بہتر ہے، پس اگر دونوں پرہیزگار ہوں؛ تو اس وقت ان میں سے عالی نسب کو مقدم کیا جائے گا، جیسا کہ نماز میں بوڑھے کو جوان (4) پر مقدم کیا جاتا ہے جب وہ تقویٰ میں برابر ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ دیہاتی کہتے ہیں، "ہم ایمان لائے۔" کہہ دیجیے، "تم ایمان نہیں لائے؛ بلکہ کہو، 'ہم نے اطاعت قبول کر لی ہے،' اور ابھی ایمان تمہارے دلوں میں داخل نہیں ہوا۔ اور اگر تم اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرو گے تو وہ تمہارے اعمال میں سے کچھ بھی کم نہیں کرے گا۔ بے شک اللہ بڑا بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے" ﴾ [الحجرات: 14]

یہ بنی اسد بن خزیمہ کے اعراب (دیہاتیوں) کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ قحط کے سال میں رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے، اور کلمہ شہادت کا اظہار کیا، حالانکہ وہ باطن میں مومن نہیں تھے، اور انہوں نے مدینہ کے راستوں کو گندہ کر دیا تھا۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 4/1714، اور خطوط وحدانی میں دی گئی بات اسی سے ہے، اور اس میں "اس نے نکاح کر دیا" کی جگہ "انہوں نے نکاح کر دیا" واقع ہوا ہے، اور ہمیں تخریج کے مصادر میں اس خبر کا علم نہیں ہوسکا۔ (2) پچھلا مصدر، اور اسے ابو داؤد (2102) اور ابن حبان (4067) نے ابو ہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور زہری سے اسی طرح کی مرسل روایت گزری ہے۔ پہلے مسئلے میں۔ (3) اپنی سنن (3793) میں۔ (4) (م) میں: جیسا کہ جوان کو بوڑھے پر مقدم کیا جاتا ہے!

Surah Al-Hujurat: Verse 14 421 ...with excuses, and they raised their prices, and they used to say to the Messenger of Allah ﷺ: "We have come to you with heavy burdens and families, and we did not fight you as the sons of so-and-so fought you, so give us from the charity," and they began to favor him, so Allah Almighty revealed this verse about them (1).

Ibn Abbas said: It was revealed concerning Bedouins who wanted to be called by the name of Migration (Hijra) before they had migrated, so Allah informed them that they have the names of Bedouins, not the names of the Emigrants (Muhajireen) (2).

Al-Suddi said: It was revealed concerning the Bedouins mentioned in Surah Al-Fath: [and they are] the Bedouins of Muzaynah, Juhaynah, Aslam, Ghifar, Ad-Dil, and Ashja'; they said: "We believe," to be safe for themselves and their wealth. Then, when they were called to mobilize for Al-Hudaybiyyah (3), they lagged behind.

So it was revealed. In summary, the verse is specific to some Bedouins; because among them are those who believe in Allah and the Last Day, as Allah Almighty described (4).

The meaning of {But say, 'We have submitted'} i.e.: We surrendered for fear of killing and captivity, and this is the characteristic of the hypocrites; because they submitted in the outward appearance of their faith, while their hearts did not believe, and the reality of faith is the confirmation in the heart. As for Islam, it is the acceptance of what the Prophet ﷺ brought in outward appearance, and that saves lives (literally: preserves blood).

{And if you obey Allah and His Messenger} means if you are sincere in faith {He will not diminish for you} i.e.: He will not decrease for you {anything of your deeds}. 'Latahu yalituhu' and 'lawatahu': decreased it.

Abu Amr read: "la ya'latkum" with a hamza (5), from 'alata ya'litu altan' (6), and it is the choice of Abu...

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 419. (2) See Al-Nukat wa al-'Uyun 5/337, and it was narrated by Al-Tabari 21/390 similarly. (3) In the copies: Medina, and what is confirmed is from the tafsir of Al-Baghawi 4/218 and the speech and what preceded in brackets is from it, and see Zad al-Masir 7/476. (4) The author refers to the words of the Almighty in Surah At-Tawbah: {And among the Bedouins are those who believe in Allah and the Last Day and take what they spend as means of nearness} [Verse:

99]. (5) Al-Sab'ah p. 606, and Al-Taysir p. 202. (6) See Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/284, and Al-Wasit 4/160.

सूरह अल-हुजुरात: आयत 14 421 ...बहाने बनाकर, और उन्होंने अपनी कीमतें बढ़ा दीं, और वे अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा करते थे: "हम आपके पास भारी बोझ और परिवारों के साथ आए हैं, और हमने आपसे वैसे नहीं लड़ा जैसे अमुक के पुत्रों ने आपसे लड़ा था, इसलिए हमें दान (सदक़ा) में से कुछ दें," और वे उन पर एहसान जताने लगे, तो अल्लाह तआला ने उनके बारे में यह आयत नाज़िल की (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: यह उन बदुओं के बारे में नाज़िल हुई जो हिजरत करने से पहले 'मुहाजिर' (हिजरत करने वाले) नाम से पुकारे जाना चाहते थे, तो अल्लाह ने उन्हें सूचित किया कि उनके पास बदुओं के नाम हैं, मुहाजिरों के नाम नहीं (2)।

अल-सुद्दी ने कहा: यह सूरह अल-फत्ह में वर्णित बदुओं के बारे में नाज़िल हुई: [और वे हैं] मुजैना, जुहैना, असलम, ग़िफ़ार, अल-दील और अशजा के बद्दू उन्होंने कहा: "हम ईमान लाए," ताकि वे अपनी जान और माल के लिए सुरक्षित रहें। फिर, जब उन्हें अल-हुदैबिया (3) के लिए लामबंद होने के लिए बुलाया गया, तो वे पीछे रह गए।

तो यह नाज़िल हुई। संक्षेप में, यह आयत कुछ बदुओं के लिए विशिष्ट है; क्योंकि उनमें से वे भी हैं जो अल्लाह और अंतिम दिन पर विश्वास करते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने वर्णन किया है (4)।

और {लेकिन कहो, 'हम इस्लाम लाए हैं'} का अर्थ है: हमने हत्या और कैद के डर से आत्मसमर्पण कर दिया, और यह मुनाफिकों (पाखंडियों) की विशेषता है; क्योंकि वे अपने ईमान के ज़ाहिरी रूप में इस्लाम लाए जबकि उनके दिलों ने विश्वास नहीं किया, और ईमान की वास्तविकता दिल से पुष्टि करना है। जहाँ तक इस्लाम का सवाल है, तो वह ज़ाहिरी तौर पर नबी ﷺ जो कुछ लाए हैं उसे स्वीकार करना है, और इससे जान बचती है (शाब्दिक रूप से: खून सुरक्षित रहता है)।

{और यदि तुम अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानोगे} अर्थात यदि तुम ईमान में सच्चे रहोगे {तो वह तुम्हारे लिए कम नहीं करेगा} यानी: वह तुम्हारे लिए कमी नहीं करेगा {तुम्हारे कर्मों में से कुछ भी}। 'लातहु यलीतुहु' और 'लौतहु': उसमें कमी की।

और अबू अम्र ने पढ़ा: "ला याअलतकुम" हमज़ा के साथ (5), 'अलत याअलितु अलतन' (6) से, और यह अबू का चुनाव है...

(1) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ 419। (2) देखें अल-नुकात वल-'उयून 5/337, और इसे अल-तबरी 21/390 द्वारा इसी तरह वर्णित किया गया है। (3) प्रतियों में: मदीना, और जो पुष्ट है वह अल-बग़वी की तफ़सीर 4/218 से है और कोष्ठक के बीच की बात उसी से है, और देखें ज़ाद अल-मसीर 7/476। (4) लेखक सूरह अत-तौबा में सर्वशक्तिमान के शब्दों की ओर इशारा करता है: {और बदुओं में से कुछ वे हैं जो अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान रखते हैं और जो वे खर्च करते हैं उसे निकटता का साधन मानते हैं} [आयत: 99]। (5) अल-सब'ह पृष्ठ 606, और अल-तयसीर पृष्ठ 202। (6) देखें अल-कशफ़ 'अन वुजुह अल-क़िरात 2/284, और अल-वसीत 4/160।

سورة الحجرات: آیت 14 421 بہانوں کے ساتھ، اور انہوں نے اپنی قیمتیں بڑھا دیں، اور وہ رسول اللہ ﷺ سے کہا کرتے تھے: "ہم آپ کے پاس بوجھ اور بال بچوں کے ساتھ آئے ہیں، اور ہم نے آپ سے اس طرح جنگ نہیں کی جس طرح فلاں کے بیٹوں نے آپ سے جنگ کی تھی، لہذا ہمیں صدقہ میں سے کچھ دیں،" اور وہ ان پر احسان جتانے لگے، تو اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں یہ آیت نازل فرمائی (1)۔

ابن عباس نے کہا: یہ ان اعرابیوں (دیہاتیوں) کے بارے میں نازل ہوئی جو ہجرت کرنے سے پہلے ہجرت کے نام سے موسوم ہونا چاہتے تھے، تو اللہ نے انہیں مطلع کیا کہ ان کے نام اعرابیوں کے ہیں، مہاجرین کے نام نہیں (2)۔

سدی نے کہا: یہ سورہ فتح میں مذکور اعرابیوں کے بارے میں نازل ہوئی: [اور وہ ہیں] مزینہ، جہینہ، اسلم، غفار، الدیل اور اشجع کے اعرابی؛ انہوں نے کہا: "ہم ایمان لائے"؛ تاکہ وہ اپنی جانوں اور مالوں پر مامون ہو جائیں۔ پھر جب انہیں حدیبیہ (3) کی طرف کوچ کرنے کے لیے کہا گیا، تو وہ پیچھے رہ گئے۔

پس یہ نازل ہوئی۔ خلاصہ کلام یہ کہ، یہ آیت بعض اعرابیوں کے لیے خاص ہے؛ کیونکہ ان میں سے وہ بھی ہیں جو اللہ اور یوم آخرت پر ایمان رکھتے ہیں جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے بیان فرمایا (4)۔

اور {لیکن کہو کہ ہم اسلام لائے} کا مطلب ہے: ہم نے قتل اور قید کے خوف سے سر تسلیم خم کر دیا، اور یہ منافقین کی صفت ہے؛ کیونکہ انہوں نے اپنے ایمان کے ظاہر میں اسلام قبول کیا جبکہ ان کے دل ایمان نہیں لائے تھے، اور ایمان کی حقیقت دل سے تصدیق کرنا ہے۔ جہاں تک اسلام کا

تعلق ہے تو وہ ان چیزوں کو ظاہری طور پر قبول کرنا ہے جو نبی ﷺ لے کر آئے، اور اس سے خون کی حفاظت ہوتی ہے۔

{اور اگر تم اللہ اور اس کے رسول کی فرمانبرداری کرو گے} یعنی اگر تم ایمان کو خالص کر لو گے {تو وہ تمہارے لیے کمی نہیں کرے گا} یعنی: وہ تمہارے لیے کم نہیں کرے گا {تمہارے اعمال میں سے کچھ بھی}۔ 'لاتہ یلیتہ' اور 'لوتہ': اس میں کمی کی۔

اور ابو عمرو نے پڑھا: "لا یاألتکم" ہمزہ کے ساتھ (5)، 'ألت یألت ألتا' (6) سے، اور یہ ابو کا انتخاب ہے...

(1) اسباب النزول للواحدی ص 419۔ (2) دیکھئے النکت والعیون 337/5، اور اسے طبری نے 390/21 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) نسخوں میں: مدینہ، اور جو ثابت ہے وہ تفسیر بغوی 218/4 سے ہے اور بریکٹ کے درمیان کی بات اسی سے ہے، اور دیکھئے زاد المسیر 476/7۔ (4) مصنف سورہ توبہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرف اشارہ کر رہے ہیں: {اور اعرابیوں میں سے کچھ وہ ہیں جو اللہ اور یوم آخرت پر ایمان رکھتے ہیں اور جو خرچ کرتے ہیں اسے قربت کا ذریعہ سمجھتے ہیں} [آیت: 99]۔ (5) السبعہ ص 606، اور التیسیر ص 202۔ (6) دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات 2/ 284، اور الوسیط 4/ 160۔

Hatim; considering the words of the Almighty: "And We will not deprive them of anything of their deeds" [At-Tur: 21]. The poet said: Convey from me to Bani Tha'l a far-reaching message, an earnest communication, neither diminishing nor false.(1) Abu Ubaid chose the former. Ru'bah said: And on a dewy night I traveled, and no obstacle (layt) held me back from its nocturnal journey.(2) Meaning: nothing prevented me from its journey, and likewise 'alatahu' from his direction, 'fa'ala' and 'af'ala' carry the same meaning. It is also said: "He did not 'alatuhu' anything of his work," meaning: he did not decrease it, just like 'alatahu'. Al-Farra' said this and recited: And they eat what the later rain (al-wali) produced and did not diminish (lam yalith), as if the farms were on the edges of the ponds (al-niha').(3) His saying: "lam yalith," meaning: did not decrease anything from it. And "aghna": means sprouted; it is said: "the land did not 'aghnat' anything," meaning: it did not sprout anything. And "al-wali": is the rain after the "al-wasmi"(4) rain, it was called 'wali' because it follows (yali) the 'wasmi' rain. And He did not say: "He will not diminish you (la yaltakum)"(5); because obedience to Allah the Almighty is obedience to the Messenger. His (Allah's) words: "The believers are only those who have believed in Allah and His Messenger and then doubt not but strive with their properties and their lives in the cause of Allah. It is those who are the truthful. (15) Say, 'Would you inform Allah of your religion while Allah knows whatever is in the heavens and whatever is in the earth, and Allah is Knowing of all things?' (16)" His (Allah's) words: "The believers are only those who have believed in Allah and His Messenger and then doubt not," meaning: they believed truthfully.

---

(1) The verse is by Hatim al-Ta'i and is in his Diwan p. 74, and in it: "neither stubbornness nor falsehood," instead of: "neither diminishing nor false." It was cited by the author Al-Farra' in Ma'ani al-Quran 3/92, and Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 14/320. "Al-mughalghala": is a message carried from one country to another. Al-Qamus (Ghalal). (2) We did not find it in his Diwan, and it was previously mentioned in 6/13. (3) Ibn al-Sikkit cited it in Islah al-Mantiq p. 209 and attributed it to Adi, and in it: "yalith" instead of "yalt". And his saying: "al-niha'" is the plural of "nahy" - with kasra and fatha - meaning: the pool. Al-Qamus (Naha). (4) "Al-wasmi": is the first spring rain, so named because it marks (yasm) the earth with plants. See Al-Lisan (Wasm). (5) In (M): "And He will not diminish you (wa la ya'altakum)".

हातिम; सर्वशक्तिमान के शब्दों को ध्यान में रखते हुए: "और हम उनके कर्मों में से कुछ भी कम नहीं करेंगे" [अत-तूर: २१]। कवि ने कहा: बनी थल तक मेरा एक दूरगामी संदेश पहुँचाओ, एक गंभीर संचार, न तो कमी करने वाला और न ही झूठ। (१) अबू उबैद ने पहले वाले को चुना। रुबाह ने कहा: और ओस वाली रात में मैंने यात्रा की, और किसी बाधा (लत) ने मुझे उसकी रात की यात्रा से नहीं रोका। (२) अर्थात्: उसकी यात्रा से मुझे किसी चीज़ ने नहीं रोका, और इसी तरह 'अलाताहू' उसकी दिशा से, 'फ़अला' और 'अफ़अला' का एक ही अर्थ है। यह भी कहा जाता है: "उसने उसके काम में से कुछ भी 'अलाताहू' नहीं किया," अर्थात: उसे कम नहीं किया, जैसे 'अलाताहू'। अल-फर्रा ने यह कहा और सुनाया: और वे खाते हैं जो बाद की बारिश (अल-वली) ने उगाया और कम नहीं किया (लम यलिथ), जैसे कि खेत तालाबों (अल-निहा) के किनारों पर हों। (३) उनका कहना: "लम यलिथ," अर्थात्: उसमें से कुछ भी कम नहीं किया। और "अघना": का अर्थ है अंकुरित होना; कहा जाता है: "भूमि ने कुछ भी 'अघनात' नहीं किया," अर्थात्: कुछ भी नहीं उगाया। और "अल-वली": "अल-वस्मी" (४) बारिश के बाद वाली बारिश है, इसे 'वली' कहा जाता है क्योंकि यह 'वस्मी' बारिश के बाद (यली) आती है। और उन्होंने यह नहीं कहा: "वह तुम्हें कम नहीं करेगा (ला यल्ताकुम)" (५); क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता रसूल की आज्ञाकारिता है। उनका (अल्लाह का) कथन: "ईमान वाले केवल वे हैं जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए और फिर संदेह नहीं किया बल्कि अल्लाह की राह में अपने धन और अपने प्राणों से जिहाद किया। वही लोग सच्चे हैं। (१५) कहो, 'क्या तुम अल्लाह को अपने धर्म की जानकारी दे रहे हो जबकि अल्लाह जानता है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ पृथ्वी में है, और अल्लाह हर चीज़ का ज्ञाता है?' (१६)" उनका (अल्लाह का) कथन: "ईमान वाले केवल वे हैं जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए और फिर संदेह नहीं किया," अर्थात्: उन्होंने सच मान लिया।

---

(१) यह छंद हातिम अल-ताई का है और उनके दीवान पृष्ठ ७४ में है, और इसमें: "न तो हठ और न ही असत्य", इसके बजाय: "न तो कमी और न ही झूठ"। इसे लेखक अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान ३/९२ में और अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा १४/३२० में उद्धृत किया है। "अल-मुगलघला": एक देश से दूसरे देश ले जाया जाने वाला संदेश है। अल-कामूस (गलल)। (२) हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला, और इसका उल्लेख पहले ६/१३ में किया गया था। (३) इब्न अल-सिक्किट ने इसे इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ २०९ में उद्धृत किया और इसे अदी को जिम्मेदार ठहराया, और इसमें: "यलिथ" के

बजाय "यल्त" है। और उनका कहना: "अल-निहा" "नह्य" का बहुवचन है - कसरा और फतह के साथ - अर्थात्: तालाब। अल-कामूस (नहा)। (४) "अल-वस्मी": वसंत की पहली बारिश है, इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह पौधों के साथ पृथ्वी को चिन्हित (यस्म) करती है। अल-लिसान (वस्म) देखें। (५) (M) में: "और वह तुम्हें कम नहीं करेगा (वा ला याअल्ताकुम)"।

حاتم؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پیش نظر: ﴿وَمَا أَلَتْنَهُم مِّنْ عَمَلِهِم مِّن شَيْءٍ﴾ [الطور: ٢١]۔ شاعر نے کہا: میری طرف سے بنی ثعل تک ایک دور رس پیغام پہنچا دو، ایک بھرپور کوشش والی رسالت، نہ جس میں کمی ہو اور نہ جھوٹ۔(١) ابو عبید نے پہلے قول کو اختیار کیا۔ رؤبہ نے کہا: اور شبنم والی ایک رات میں نے سفر کیا، اور کسی رکاوٹ (لیت) نے مجھے اس کے رات کے سفر سے نہیں روکا۔(٢) یعنی: مجھے اس کے سفر سے کسی مانع نے نہیں روکا، اور اسی طرح 'ألاته عن وجهه' (اسے اس کے رخ سے پھیر دیا)، 'فَعَلَ' اور 'أَفْعَلَ' ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور یہ بھی کہا جاتا ہے: "اس کے عمل میں سے کچھ 'ألاته' نہیں کیا"، یعنی: اس میں کمی نہیں کی، جیسے 'ألته'۔ یہ الفراء نے کہا اور شعر پڑھا: اور وہ اسے کھاتے ہیں جسے بعد کی بارش (الولی) نے اگایا اور اس میں کچھ کمی نہ کی (لم یلث)، گویا تالابوں (النہاء) کے کناروں پر کھیتیاں ہوں۔(٣) ان کا قول: "فلم يَلِثْ"، یعنی: اس میں سے کچھ کم نہیں کیا۔ اور "أغنى": اگانے کے معنی میں ہے؛ کہا جاتا ہے: "زمین نے کچھ 'أغنت' نہیں کیا"، یعنی: کچھ نہیں اگایا۔ اور "الولی": وہ بارش ہے جو "الوَسْمي" (٤) بارش کے بعد آتی ہے، اسے 'ولی' اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ 'وسمی' کے پیچھے آتی (یلی) ہے۔ اور یہ نہیں فرمایا: "لا يلتاكم" (٥)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کی اطاعت رسول کی اطاعت ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ ءَامَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُوْلَئِكَ هُمُ الصَّدِقُونَ ١٥ قُلْ أَتُعَلِّمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ١٦﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ ءَامَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا﴾ یعنی: انہوں نے سچ مانا۔

(١) یہ شعر حاتم الطائی کا ہے اور ان کے دیوان صفحہ ٧٤ میں ہے، اور اس میں: "نہ ہٹ دھرمی اور نہ باطل"، بجائے: "نہ کمی اور نہ جھوٹ"۔ اور اسے مصنف الفراء نے معانی القرآن ٣/ ٩٢ میں، اور الازہری نے تہذیب اللغۃ ١٤/ ٣٢٠ میں روایت کیا ہے۔ اور "المُغلغلة": وہ پیغام ہے جو ایک ملک سے دوسرے ملک لے جایا جائے۔ القاموس (غلل)۔ (٢) ہمیں ان کے دیوان میں یہ نہیں ملا، اور یہ پہلے ٦/ ١٣ پر گزر چکا ہے۔ (٣) ابن السکیت نے اسے اصلاح المنطق صفحہ ٢٠٩ میں ذکر کیا اور اسے عدی کی طرف منسوب کیا، اور اس میں: "یلث" کی جگہ "یلت" ہے۔ اور ان کا قول: "النَّهاء" یہ "نہی" کی جمع ہے - کسرہ اور فتحہ کے ساتھ - یعنی: تالاب۔ القاموس (نہی)۔ (٤) "الوسميُّ": موسم بہار کی پہلی بارش ہے، اس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ زمین کو نباتات کے ساتھ نشان زد (يَسِمُ) کرتی ہے۔ دیکھیے اللسان (وسم)۔ (٥) نسخہ (م) میں: "ولا يألتاكم" ہے۔

And they did not doubt, and they fulfilled that through Jihad and righteous deeds. {Those are the truthful ones} in their faith, not those who submitted out of fear of being killed or in hope of gain. When it was revealed, the Bedouins swore that they were believers in secret and in public, but they lied. So it was revealed: {Say: Would you inform Allah of your religion} which you follow? {And Allah knows whatever is in the heavens and whatever is on the earth; and Allah is All-Knower of everything} (1).

The words of the Almighty: {They regard it as a favor to you that they have submitted. Say, "Do not consider your Islam a favor to me. Rather, Allah has conferred a favor upon you that He has guided you to the faith, if you should be truthful." (17) Indeed, Allah knows the unseen [aspects] of the heavens and the earth. And Allah is Seeing of what you do. (18)}

His words: {They regard it as a favor to you that they have submitted} is a reference to their saying: "We have come to you with our burdens and families." And "that" (an) is in the accusative case, with the implicit meaning: "because they submitted." {Say, "Do not consider your Islam a favor to me"} meaning: your submission. {Rather, Allah has conferred a favor upon you that He has guided you to the faith} (2) "that" (an) is in the accusative case, its estimation being: "by that." It is also said: "because." In the codex of Abdullah [ibn Mas'ud]: "when He guided you" (3). {if you should be truthful} that you are believers. Asim read it as: "if He guided you" (4) with the Kasra (in), but this is remote; because of His saying: {if you should be truthful}. It is not said: He confers favor upon you that He guides you if you are truthful. The apparent reading is "that He guided you" (an hadākum). This does not prove that they were believers, because the estimation of the speech is: "If you believe, then that is a favor from Allah upon you."

{Indeed, Allah knows the unseen of the heavens and the earth. And Allah is Seeing of what you do} Ibn Kathir and Ibn Muhaysin (5) read it with the "ya" (ya'malūna - they do) as a report, in response to His saying: "The Bedouins say". The rest read it with "ta" (ta'malūna - you do) as direct address.

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/267, and similarly in Tafsir al-Baghawi 4/219, and Zad al-Masir 7/477. (2) The word "in" (fi) is from (f) and (q) [manuscripts]. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 144. (4) An anomalous reading, mentioned by al-Zamakhshari 3/572 without attribution, and Asim's reading is like the group's reading: "an hadākum". (5)

Followed in (f), (q), and (m) by: "and Abu Amr," which is an error, see Al-Sab'ah p. 606, and Al-Taysir p. 202.

पृष्ठ 423 | सूरा अल-हुजुरात: आयतें 15-18

और उन्होंने संदेह नहीं किया, और उन्होंने जिहाद और नेक कर्मों के माध्यम से इसे पूरा किया। {वे ही सच्चे लोग हैं} अपने ईमान में, वे नहीं जिन्होंने मारे जाने के डर से या लाभ की आशा में इस्लाम स्वीकार किया। जब यह उतरी, तो बद्दुओं ने कसम खाई कि वे गुप्त रूप से और खुले तौर पर आस्तिक हैं, लेकिन उन्होंने झूठ बोला। तब यह उतरी: {कह दीजिए: क्या तुम अल्लाह को अपने धर्म के बारे में सूचित कर रहे हो} जिस पर तुम हो? {जबकि अल्लाह जानता है जो कुछ आकाशों में है और जो कुछ धरती में है; और अल्लाह हर चीज़ का पूरा ज्ञान रखने वाला है} (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {वे आप पर एहसान जताते हैं कि वे मुसलमान हो गए। कह दीजिए, "मुझ पर अपने इस्लाम का एहसान न जताओ। बल्कि अल्लाह तुम पर एहसान जताता है कि उसने तुम्हें ईमान का मार्ग दिखाया, यदि तुम सच्चे हो।" (17) निस्संदेह अल्लाह आकाशों और धरती की परोक्ष बातों को जानता है। और अल्लाह देख रहा है जो तुम करते हो। (18)}

उनका कथन: {वे आप पर एहसान जताते हैं कि वे मुसलमान हो गए} उनके इस कहने की ओर संकेत है: "हम बोझ और परिवार के साथ आपके पास आए हैं।" और "कि" (अन्) यहाँ कर्म कारक की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: "क्योंकि वे मुसलमान हुए।" {कह दीजिए, "मुझ पर अपने इस्लाम का एहसान न जताओ"} अर्थात: अपने इस्लाम का। {बल्कि अल्लाह तुम पर एहसान जताता है कि उसने तुम्हें ईमान का मार्ग दिखाया} (2) "कि" (अन्) कर्म कारक की स्थिति में है, इसका अर्थ है: "कि उसने"। और यह भी कहा गया है: "क्योंकि"। अब्दुल्ला [इब्न मसूद] के मुसहफ़ (पाण्डुलिपि) में है: "जब उसने तुम्हें मार्ग दिखाया" (3)। {यदि तुम सच्चे हो} कि तुम आस्तिक हो। आसिम ने इसे "इन् हदाकुम" (4) कसरा के साथ पढ़ा है, लेकिन यह दूर की बात लगती है; क्योंकि उनका कथन है: {यदि तुम सच्चे हो}। यह नहीं कहा जाता है: वह तुम पर एहसान करता है कि वह तुम्हें मार्ग दिखाता है यदि तुम सच्चे हो। प्रत्यक्ष पाठ "अन् हदाकुम" है। यह इस बात का प्रमाण नहीं है कि वे आस्तिक थे, क्योंकि कथन का तात्पर्य है: यदि तुम ईमान लाओ, तो वह तुम पर अल्लाह का एहसान है।

{निस्संदेह अल्लाह आकाशों और धरती की परोक्ष बातों को जानता है। और अल्लाह देख रहा है जो तुम करते हो} इब्न कसीर और इब्न मुहयसिन (5) ने इसे 'या' (यामलून - वे करते हैं) के साथ एक समाचार के रूप में पढ़ा है, जो "बद्दू कहते हैं" के प्रत्युत्तर में है। बाकी लोगों ने इसे 'ता' (तामलून - तुम करते हो) के साथ प्रत्यक्ष संबोधन के रूप में पढ़ा है।

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/267, और तफ़्सीर अल-बग़वी 4/219 में इसी तरह, और ज़ाद अल-मसीर 7/477। (2) शब्द: "में" (फ़ी), (फ़) और (क़) [पाण्डुलिपियों] से। (3) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ 144। (4) एक असामान्य पाठ, अल-ज़मखशरी द्वारा 3/572 में बिना श्रेय के उल्लेख किया गया है, और आसिम का पाठ समूह के पाठ की तरह है: "अन् हदाकुम"। (5) इसके बाद (फ़), (क़) और (म) में: "और अबू अम्र", जो एक त्रुटि है, देखें अल-सबआ पृष्ठ 606, और अल-तयसीर पृष्ठ 202।

اور انہوں نے شک نہیں کیا، اور جہاد اور نیک اعمال کے ذریعے اس کی تصدیق کی۔ {وہی لوگ سچے ہیں} اپنے ایمان میں، وہ نہیں جنہوں نے قتل کے خوف یا نفع کی امید میں اسلام قبول کیا۔ پس جب یہ نازل ہوئی تو اعرابیوں (بدیوں) نے قسمیں کھائیں کہ وہ پوشیدہ اور علانیہ مومن ہیں لیکن انہوں نے جھوٹ بولا، تو نازل ہوا: {کہہ دیجئے: کیا تم اللہ کو اپنے دین سے باخبر کرتے ہو} جس پر تم ہو؟ {اور اللہ جانتا ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے، اور اللہ ہر چیز کا خوب جاننے والا ہے} (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ آپ پر احسان جتاتے ہیں کہ وہ مسلمان ہو گئے ہیں، آپ کہہ دیجئے کہ تم اپنے اسلام کا مجھ پر احسان نہ جتاؤ بلکہ اللہ تم پر احسان جتاتا ہے کہ اس نے تمہیں ایمان کی ہدایت دی اگر تم سچے ہو۔ (17) بے شک اللہ آسمانوں اور زمین کی غیب کی باتیں جانتا ہے اور اللہ ان کاموں کو دیکھ رہا ہے جو تم کرتے ہو۔ (18)}

اللہ کا قول: {وہ آپ پر احسان جتاتے ہیں کہ وہ مسلمان ہو گئے} یہ ان کے اس قول کی طرف اشارہ ہے کہ: "ہم بوجھ اور بال بچوں سمیت آپ کے پاس آئے۔" اور «أَنْ» یہاں محلِ نصب میں ہے، اس تقدیر کے ساتھ: "اس لیے کہ وہ اسلام لائے"۔ {آپ کہہ دیجئے کہ تم اپنے اسلام کا مجھ پر احسان نہ جتاؤ} یعنی: اپنے اسلام لانے کا۔ {بلکہ اللہ تم پر احسان جتاتا ہے کہ اس نے تمہیں ایمان کی ہدایت دی} (2) «أَنْ» محلِ نصب میں ہے، اس کا مفہوم ہے: "بوجہ اس کے"۔ اور کہا گیا: "اس لیے کہ"۔ اور عبداللہ [بن مسعود] کے مصحف میں ہے: «إذ هداكم» (3)۔ {اگر تم سچے ہو} کہ تم مومن ہو۔ اور عاصم نے پڑھا: «إنْ هداكم» (4) کسرہ کے ساتھ، لیکن یہ بعید ہے؛ کیونکہ اللہ کا قول ہے: {اگر تم سچے ہو}۔ اور یہ نہیں کہا جاتا: وہ تم پر احسان کرتا ہے کہ وہ تمہیں ہدایت دے گا اگر تم

سچے ہو۔ اور ظاہر قرات «أَنْ هَدَاكُمْ» ہے۔ اور یہ اس بات پر دلالت نہیں کرتا کہ وہ مومن تھے، کیونکہ کلام کا مفہوم یہ ہے: اگر تم ایمان لاؤ تو یہ تم پر اللہ کا احسان ہے۔

{بے شک اللہ آسمانوں اور زمین کی غیب کی باتیں جانتا ہے اور اللہ ان کاموں کو دیکھ رہا ہے جو تم کرتے ہو} ابن کثیر اور ابن محیصن (5) نے اسے 'یا' کے ساتھ (یعملون - وہ کرتے ہیں) بطور خبر پڑھا ہے، ان کے اس قول کے جواب میں: «اعرابی کہتے ہیں»۔ باقیوں نے 'تا' کے ساتھ (تعملون - تم کرتے ہو) بطور خطاب پڑھا ہے۔

---

(1) تفسیر ابی اللیث 3/ 267 ، اور اسی طرح تفسیر البغوی 4/ 219 ، اور زاد المسیر 7/ 477 میں۔ (2) لفظ: "فی"، (ف) اور (ق) سے۔ (3) القراءات الشاذة ص 144 ۔ (4) شاذ قرات ہے، اور زمخشری نے اسے 3/ 572 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور عاصم کی قرات جماعت کی قرات کی طرح ہے: «أن هداكم»۔ (5) اس کے بعد (ف) اور (ق) اور (م) میں ہے: "اور ابو عمرو"، جو کہ غلطی ہے، دیکھئے السبعۃ ص 606، اور التیسیر ص 202۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Surah Qaf And it consists of forty-five verses

It is entirely Meccan according to the opinion of Al-Hasan, 'Ata', 'Ikrimah, and Jabir. Ibn Abbas and Qatadah said: Except for one verse, which is the word of Allah Almighty: {And We did indeed create the heavens and the earth and all between them in six days, and nothing of fatigue touched Us.} [Verse: 38] (1).

In Sahih Muslim, from Umm Hisham bint Haritha bin al-Nu'man, she said: "Our oven and the oven of the Messenger of Allah (peace be upon him) were one for two years, or one year and part of a year, and I did not learn {Qaf. By the Glorious Qur'an} except from the tongue of the Messenger of Allah (peace be upon him); he used to recite it every Friday on the pulpit when he addressed the people." (2).

And from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him), he asked Abu Waqid al-Laythi: "What did the Messenger of Allah (peace be upon him) used to recite in [the prayers of] al-Adha and al-Fitr?" He said: "He used to recite in both of them {Qaf. By the Glorious Qur'an} and {The Hour has come near, and the moon has split [in two]} [Al-Qamar: 1]." (3).

And from Jabir ibn Samurah that the Prophet (peace be upon him) used to recite {Qaf. By the Glorious Qur'an} in the Fajr prayer, and his (4) prayer after that was light (brief) (5).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/339. (2) Sahih Muslim (873) : (52), and also narrated by Ahmad (27456). (3) Narrated by Muslim (891) : (14). (4) In (Q) and (M): "And it was". (5) Narrated by Ahmad (20854) (21003), and Muslim (458).

परम कृपालु, अत्यंत दयालु अल्लाह के नाम से

सूरह क़ाफ़ इसमें पैंतालीस आयतें हैं

अल-हसन, अता, इकरीमा और जाबिर की राय में यह पूरी तरह मक्की है। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: एक आयत को छोड़कर, जो अल्लाह तआला का कथन है: {और हमने वास्तव में आकाशों और पृथ्वी को और जो कुछ उनके बीच है छह दिनों में बनाया, और हमें कोई थकान नहीं हुई।} [आयत: 38] (1)।

सहीह मुस्लिम में, उम्म हिशाम बिन्त हारिसा बिन अल-नुमान से रिवायत है, उन्होंने कहा: "हमारा चूल्हा और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का चूल्हा दो साल तक, या एक साल और साल के कुछ हिस्से तक एक ही था, और मैंने {क़ाफ़। और महिमामय क़ुरआन की क़सम} केवल अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ज़ुबान से सीखी; वह इसे हर शुक्रवार को मिंबर पर पढ़ते थे जब वे लोगों को संबोधित करते थे।" (2)।

उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, उन्होंने अबू वाकिद अल-लैथी से पूछा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ईदुल अदहा और ईदुल फित्र (की नमाज़ों) में क्या पढ़ते थे?" उन्होंने कहा: "वह इन दोनों में {क़ाफ़। और महिमामय क़ुरआन की क़सम} और {क़यामत निकट आ गई और चाँद फट गया} [अल-क़मर: 1] पढ़ते थे।" (3)।

और जाबिर बिन समुराह से रिवायत है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फज्र की नमाज़ में {क़ाफ़। और महिमामय क़ुरआन की क़सम} पढ़ते थे, और उसके बाद (4) उनकी नमाज़ हल्की (مختसर) होती थी (5)।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/339। (2) सहीह मुस्लिम (873) : (52), और इसे अहमद (27456) ने भी रिवायत किया है। (3) इसे मुस्लिम (891) : (14) ने रिवायत किया है। (4) (क़) और (म) में: "और वह थी"। (5) इसे अहमद (20854) (21003) और मुस्लिम (458) ने रिवायत किया है।

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سورۃ ق اور یہ پینتالیس آیات پر مشتمل ہے

حسن، عطا، عکرمہ اور جابر کے قول کے مطابق یہ مکمل مکی ہے۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے ایک آیت کے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِن لُّغُوبٍ﴾ [الآية: 38] (1)۔

اور صحیح مسلم میں ام ہشام بنت حارثہ بن نعمان سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "ہمارا تندور اور رسول اللہ ﷺ کا تندور دو سال تک، یا ایک سال اور سال کا کچھ حصہ ایک ہی تھا، اور میں نے ﴿ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ﴾ صرف رسول اللہ ﷺ کی زبان مبارک سے حاصل کی؛ آپ اسے ہر جمعہ کو منبر پر پڑھتے تھے جب آپ لوگوں کو خطبہ دیتے۔" (2)۔

اور عمر بن الخطاب ؓ سے مروی ہے، انہوں نے ابو واقد لیثی سے پوچھا: "رسول اللہ ﷺ عید الاضحی اور عید الفطر میں کیا پڑھتے تھے؟" انہوں نے کہا: "آپ ان دونوں میں ﴿ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ﴾ اور ﴿اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانشَقَّ الْقَمَرُ﴾ [القمر: 1] پڑھتے تھے۔" (3)۔

اور جابر بن سمرہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ فجر میں ﴿ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ﴾ پڑھتے تھے، اور اس کے بعد (4) آپ کی نماز ہلکی (مختصر) ہوتی تھی (5)۔

---

(1) النکت والعیون 339/5۔ (2) صحیح مسلم (873) : (52)، اور اسے احمد (27456) نے بھی روایت کیا ہے۔ (3) اسے مسلم (891) : (14) نے روایت کیا ہے۔ (4) (ق) اور (م) میں ہے: "وکانت"۔ (5) اسے احمد (20854) (21003) اور مسلم (458) نے روایت کیا ہے۔

Surah Qaf: Verses 1 - 5 425

The Almighty says: {Qaf. By the glorious Quran. (1) But they wonder that there has come to them a warner from among themselves, and the disbelievers say, "This is an amazing thing. (2) When we have died and become dust, [will we return to life]? That is a distant return." (3) We know what the earth diminishes of them, and with Us is a guarded record. (4) But they denied the truth when it came to them, so they are in a confused state. (5)}

His saying, Exalted is He: {Qaf. By the glorious Quran}. The majority recited: "Qaf" with jazm (sukun/vowelless). Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, and Nasr bin Asim recited: "Qafi" with a kasra on the 'fa'(1); because kasra is the sister of jazm, so when its end became silent, they moved it with the movement of reduction (khafd). Isa al-Thaqafi recited it with a fatha on the 'fa'(2), moving it to the lightest of movements. Harun and Muhammad bin al-Samaifa' recited: "Qafu" with a damma(3); because in most cases, it is the movement of construction (bina'), such as: mundhu (since), qattu (ever), qablu (before), and ba'du (after).

Opinions differed on the meaning of "Qaf". Yazid(4), Ikrimah, and al-Dahhak said: It is a mountain surrounding the earth made of green emerald, from which the sky turned green, and the edges of the sky rest upon it, and the sky is vaulted over it. Whatever emerald people find was what fell from that mountain(5). Abu al-Jawza narrated this from Abdullah bin Abbas.

Al-Farra' said: Based on this, grammatical inflection (I'rab) should have appeared in "Qaf"; because it is a name and not just an alphabetical letter. He said: Perhaps only the 'Qaf' was mentioned from its name, as the speaker said(6): I said to her, "Stop (qifi)," and she said, "Qaf." Meaning: I am stopping (waqifa)(7). This is a good view. This was previously discussed at the beginning of "Al-Baqarah"(8).

---

(1) The recitation of Al-Hasan and Ibn Abi Ishaq in Al-Muhtasib 2/281. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 144, and Al-Muhtasib 2/281. (3) See Al-Bahr al-Muhit 8/120. (4) In (F), (Q), and (M): Ibn Zaid, and what is established is from (Z), which is consistent with Al-Muharrar al-Wajiz. (5) See their saying in Tafsir al-Baghawi 4/220, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/155. (6) He is Al-Walid bin 'Uqbah bin Abi Mu'ayt, as mentioned previously 1/239. (7) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 3/75. (8) 1/239.

सूरा काफ़: आयत १ - ५ ४२५

अल्लाह का फरमान है: {काफ़। गौरवशाली क़ुरआन की शपथ। (१) बल्कि उन्हें आश्चर्य हुआ कि उनके पास उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला आया, तो काफ़िरों ने कहा, "यह एक अद्भुत बात है। (२) क्या जब हम मर जाएँगे और मिट्टी हो जाएँगे, [तो क्या हम दोबारा जीवित होंगे]? यह तो बहुत दूर की वापसी है।" (३) हमें मालूम है कि धरती उनमें से क्या कम करती है, और हमारे पास एक सुरक्षित रिकॉर्ड है। (४) बल्कि उन्होंने सत्य को झुठला दिया जब वह उनके पास आया, तो वे एक उलझन भरी स्थिति में हैं। (५)}

अल्लाह का कथन: {काफ़। गौरवशाली क़ुरआन की शपथ}। आम लोगों ने इसे जज़्म (सुकून) के साथ 'काफ़' पढ़ा है। अल-हसन, इब्न अबी इसहाक और नस्र बिन आसिम ने फ़ा के नीचे कस्र (ज़ेर) के साथ 'काफ़ि' पढ़ा है(१); क्योंकि कस्र जज़्म का भाई है, इसलिए जब इसका अंत शांत हो गया, तो उन्होंने इसे खफ़्द (ज़ेर) की हरकत दी। ईसा अल-थक़फ़ी ने इसे फ़ा पर फ़तह (ज़बर) के साथ पढ़ा(२), इसे सबसे हल्की हरकतों की ओर ले गए। हारून और मुहम्मद बिन अल-समैफ़ा ने इसे दम्मा (पेश) के साथ 'काफ़ु' पढ़ा(३); क्योंकि अक्सर मामलों में, यह बिना (निर्माण) की हरकत होती है, जैसे: मुन्ज़ु, क़त्तु, क़ब्लु और बअदु।

"काफ़" के अर्थ के बारे में मतभेद है। यजीद(४), इकरामा और अल-दह्हाक ने कहा: यह हरे पन्ने (एमराल्ड) का बना पृथ्वी के चारों ओर का एक पर्वत है, जिससे आकाश हरा हो गया है, और आकाश के किनारे उसी पर टिके हैं, और आकाश उस पर गुंबद की तरह है। लोगों को जो भी पन्ना मिला है, वह उसी पर्वत से गिरा हुआ था(५)। अबू अल-जौज़ा ने इसे अब्दुल्ला इब्न अब्बास से रिवायत किया है।

अल-फ़र्रा ने कहा: इसके आधार पर "काफ़" में व्याकरणिक विभक्ति (इराब) प्रकट होनी चाहिए थी; क्योंकि यह एक नाम है न कि केवल वर्णमाला का अक्षर। उन्होंने कहा: शायद इसके नाम से केवल 'काफ़' का उल्लेख किया गया है, जैसा कि कवि ने कहा है(६): मैंने उससे कहा "ठहरो (क़िफी)", तो उसने कहा "काफ़"। अर्थात्: मैं ठहर रही हूँ (वाक़िफ़ा)(७)। यह एक अच्छा विचार है। इसकी चर्चा पहले "अल-बक़रह" की शुरुआत में हो चुकी है(८)।

---

(१) अल-मुहतासिब २/२८१ में अल-हसन और इब्न अबी इसहाक की क़िरअत। (२) अल-क़िरआत अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ १४४, और अल-मुहतासिब २/२८१। (३) अल-बहर अल-मुहीत ८/१२० देखें। (४) (फ़), (क़), और (म) में: इब्न ज़ैद, और (ज़) से जो साबित है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुकूल

है। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२२०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१५५ में उनकी बात देखें। (६) वह अल-वलीद बिन उकबा बिन अबी मुईत है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है १/२३९। (७) अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन ३/७५। (८) १/२३९।

سورۃ ق: آیات ۱ - ۵ ۴۲۵

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {قٓ ۚ وَٱلۡقُرۡءَانِ ٱلۡمَجِيدِ ۝١ بَلۡ عَجِبُوٓاْ أَن جَآءَهُم مُّنذِرٞ مِّنۡهُمۡ فَقَالَ ٱلۡكَٰفِرُونَ هَٰذَا شَيۡءٌ عَجِيبٌ ۝٢ أَءِذَا مِتۡنَا وَكُنَّا تُرَابٗاۖ ذَٰلِكَ رَجۡعُۢ بَعِيدٞ ۝٣ قَدۡ عَلِمۡنَا مَا تَنقُصُ ٱلۡأَرۡضُ مِنۡهُمۡۖ وَعِندَنَا كِتَٰبٌ حَفِيظُۢ ۝٤ بَلۡ كَذَّبُواْ بِٱلۡحَقِّ لَمَّا جَآءَهُمۡ فَهُمۡ فِيٓ أَمۡرٖ مَّرِيجٍ ۝٥ } ترجمہ: ق۔ بزرگ قرآن کی قسم۔ (1) بلکہ انہیں اس بات پر تعجب ہوا کہ ان کے پاس خود انہی میں سے ایک ڈرانے والا آیا، تو کافروں نے کہا کہ یہ بڑی عجیب بات ہے۔ (2) کیا جب ہم مر جائیں گے اور مٹی ہو جائیں گے (تو دوبارہ زندہ کیے جائیں گے)؟ یہ واپسی عقل سے بعید ہے۔ (3) زمین ان (کے جسموں) میں سے جو کچھ کم کرتی ہے، ہمیں اس کا پورا علم ہے، اور ہمارے پاس ایک محفوظ کتاب (لوحِ محفوظ) ہے۔ (4) بلکہ جب ان کے پاس حق آیا تو انہوں نے اسے جھٹلا دیا، چنانچہ وہ ایک الجھن کی حالت میں ہیں۔ (5)

فرمانِ الٰہی: {قٓ ۚ وَٱلۡقُرۡءَانِ ٱلۡمَجِيدِ}۔ عام قراء نے اسے جزم (سکون) کے ساتھ "قاف" پڑھا ہے۔ جبکہ حسن، ابن ابی اسحاق اور نصر بن عاصم نے اسے فاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "قافِ" پڑھا ہے(۱)؛ کیونکہ کسرہ جزم کا بھائی ہے، چنانچہ جب اس کا آخر ساکن ہوا تو اسے حرکتِ خفض (زیر) دے دی۔ عیسیٰ الثقفی نے اسے فاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا(۲)، یعنی اسے سب سے ہلکی حرکت کی طرف منتقل کیا۔ ہارون اور محمد بن السمیفع نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ "قافُ" پڑھا ہے(۳)؛ کیونکہ اکثر صورتوں میں مبنی ہونے کی حرکت ضمہ ہوتی ہے، جیسے: منذُ، قطُّ، قبلُ اور بعدُ۔

اور "ق" کے معنی کے بارے میں اختلاف ہے کہ یہ کیا ہے؟ چنانچہ یزید(۴)، عکرمہ اور ضحاک نے کہا: یہ زمین کے گرد گھیرا ڈالنے والا ایک پہاڑ ہے جو سبز زمرد کا ہے، اسی سے آسمان

سبز نظر آتا ہے، اور آسمان کے دونوں کنارے اسی پر ہیں، اور آسمان اس پر گنبد کی طرح ہے، اور لوگوں کو جو بھی زمرد ملتا ہے وہ اسی پہاڑ سے گرا ہوا حصہ ہوتا ہے(۵)۔ ابو الجوزاء نے اسے عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔

فراء نے کہا: اس (قول) کی بنیاد پر تو "ق" میں اعراب ظاہر ہونا چاہیے تھا کیونکہ یہ ایک نام ہے نہ کہ حروفِ تہجی۔ انہوں نے کہا: شاید اس کے نام سے صرف "قاف" ذکر کیا گیا ہے؛ جیسا کہ کہنے والے کا قول ہے(۶): میں نے اسے کہا "قفی" (ٹھہر جا)، تو اس نے کہا "قاف"۔ یعنی: "أنا واقفة" (میں ٹھہری ہوئی ہوں)(۷)۔ اور یہ ایک اچھی توجیہ ہے۔ اس کا ذکر پہلے "البقرہ" کے شروع میں گزر چکا ہے(۸)۔

---

(۱) المحتسب ۲۸۱/۲ میں حسن اور ابن ابی اسحاق کی قرأت۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۱۴۴، اور المحتسب ۲۸۱/۲۔ (۳) دیکھیے البحر المحیط ۱۲۰/۸۔ (۴) (ف) (ق) اور (م) کے نسخوں میں "ابن زید" ہے، جبکہ "ظ" کے نسخے میں جو ثابت ہے وہی درست ہے جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (۵) دیکھیے ان کا قول تفسیر البغوی ۲۲۰/۴ اور المحرر الوجیز ۱۵۵/۵ میں۔ (۶) وہ ولید بن عقبہ بن ابی محیط ہیں جیسا کہ ۲۳۹/۱ پر گزر چکا ہے۔ (۷) معانی القرآن للفراء ۷۵/۳۔ (۸) ۲۳۹/۱۔

And Wahb said: Dhul-Qarnayn looked down upon Mount Qaf and saw small mountains beneath it. He said to it: What are you? It said: I am Qaf. He asked: What are these mountains around you? It replied: They are my veins, and there is no city but has a vein from my veins. If Allah wants to cause an earthquake in a city, He commands me and I move that vein of mine, and that land quakes. He said to it: O Qaf, tell me something about the greatness of Allah. It said: Our Lord's matter is indeed great. Behind me is a land, a journey of five hundred years by five hundred years, of mountains of ice crushing each other; were it not for them, I would have burned from the heat of Hell. He said: Tell me more. It said: Gabriel, peace be upon him, stands before Allah with his limbs trembling. From every tremble, Allah creates a hundred thousand angels. Those angels stand before Allah Almighty, their heads bowed. When Allah permits them to speak, they say: "There is no god but Allah." This is what Allah Almighty says: {The Day that the Spirit and the angels will stand in rows, they will not speak except for one whom the Most Merciful permits and he says what is correct} [An-Naba: 38], meaning the saying: "There is no god but Allah"(1).

Az-Zajjaj(2) said: His saying: "Qaf" means: the matter is decided (qudiya al-amr), just as it was said about "Ha Mim" meaning: the matter is predetermined (humma al-amr). Ibn Abbas said: "Qaf" is one of the names of Allah Almighty by which He swore(3). It was also narrated from him that it is one of the names of the Quran. This is the view of Qatada(4). Al-Qurtubi said: It is the opening of Allah's names: Qadir (All-Powerful), Qahir (All-Subduer), Qarib (Ever-Near), Qadi (The Judge), and Qabid (The Withholder)(5). Ash-Sha'bi said: It is the opening of the Surah(6). And Abu Bakr said...

---

(1) Ibn Kathir said in his Tafsir 7/394: It seems these are from the myths of the Children of Israel taken from them by some people, due to what was seen of the permissibility of narrating from them in matters that are neither believed nor disbelieved. In my view, this and its likes are inventions of their heretics, confusing people about their religion... The Lawgiver only permitted narrating from them... in what the intellect may allow. As for what the intellect deems impossible and judges to be false, and whose falsehood is most likely, it is not of this category. And Allah knows best. (2) In Ma'ani al-Quran 5/41. (3) Narrated by at-Tabari 21/400. (4) Mentioned from Ibn Abbas by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/155, and narrated from Qatada by at-Tabari 21/400. (5) Tafsir al-Baghawi 4/220, and al-Muharrar al-Wajiz 5/156. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/155, and it says: the name of the Surah.

426 सूरह काफ़: आयतें 1 - 5

और वहब ने कहा: ज़ुल-क़रैन ने कोह-ए-काफ़ (काफ़ पर्वत) को देखा, तो उसके नीचे छोटे-छोटे पहाड़ देखे। उसने उससे कहा: तुम क्या हो? उसने कहा: मैं काफ़ हूँ। उसने पूछा: तुम्हारे आस-पास ये पहाड़ क्या हैं? उसने कहा: ये मेरी नसें हैं, और ऐसा कोई शहर नहीं है जिसकी एक नस मेरी नसों में से न हो। जब अल्लाह किसी शहर में भूकंप लाना चाहता है, तो वह मुझे आदेश देता है और मैं अपनी उस नस को हिलाता हूँ, और वह ज़मीन कांपने लगती है। उसने उससे कहा: ऐ काफ़, मुझे अल्लाह की महानता के बारे में कुछ बताओ। उसने कहा: हमारे रब का मामला वास्तव में महान है। मेरे पीछे पाँच सौ साल की यात्रा जितनी लंबी और चौड़ी ज़मीन है, जो बर्फ के पहाड़ों से भरी है जो एक-दूसरे को कुचल रहे हैं; अगर वे न होते, तो मैं जहन्नुम की गर्मी से जल जाता। उसने कहा: और बताओ। उसने कहा: जिब्रील अलैहिस्सलाम अल्लाह के सामने खड़े होते हैं और उनके अंग कांपते हैं। हर कंपन से अल्लाह एक लाख फ़रिश्ते पैदा करता है। वे फ़रिश्ते अल्लाह तआला के सामने सिर झुकाए खड़े रहते हैं। जब अल्लाह उन्हें बोलने की अनुमति देता है, तो वे कहते हैं: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है।" यही अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जिस दिन रूह और फ़रिश्ते कतारों में खड़े होंगे, वे नहीं बोलेंगे सिवाय उसके जिसे रहमान अनुमति देगा और वह सही बात कहेगा} [अन-नबा: 38], यानी कहना: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है"(1)।

और ज़ज्जाज(2) ने कहा: उनका कथन: "काफ़" का अर्थ है: मामला तय हो गया (क़ुदिय अल-अम्र), जैसा कि "हा मीम" के बारे में कहा गया है जिसका अर्थ है: मामला पूर्व निर्धारित है (हुम्म अल-अम्र)। इब्न अब्बास ने कहा: "काफ़" अल्लाह तआला के नामों में से एक नाम है जिसकी उसने कसम खाई है(3)। उनसे यह भी वर्णित है कि यह कुरान के नामों में से एक नाम है। यही क़तादा(4) का विचार है। अल-कुर्तुबी ने कहा: यह अल्लाह के नामों की शुरुआत है: क़ादिर (सर्वशक्तिमान), क़ाहिर (सब पर प्रभुत्व रखने वाला), क़रीब (अत्यंत निकट), क़ाज़ी (न्याय करने वाला) और क़ाबिज़ (रोकने वाला) (5)। अश्-शाबी ने कहा: यह सूरह की शुरुआत है(6)। और अबू बक्र ने कहा...

---

(1) इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 7/394 में कहा: ऐसा लगता है कि ये बनी इसराइल के अंधविश्वासों में से हैं जिन्हें कुछ लोगों ने उनसे लिया है, क्योंकि उन्होंने उनके बारे में रिवायत करने की अनुमति देखी थी उन मामलों में जिन्हें न तो सच माना जाए और न ही झूठ। मेरे विचार में यह और इसके जैसे अन्य उनके विधर्मियों (ज़िनदीक़ों) की गढ़ी हुई बातें हैं, जो लोगों को उनके दीन के बारे में भ्रमित

करते हैं... शरीयत ने केवल उन बातों की रिवायत करने की अनुमति दी है... जिन्हें बुद्धि स्वीकार कर सके। जहाँ तक उन बातों का सवाल है जिन्हें बुद्धि असंभव मानती है और उनके झूठा होने का फैसला करती है, और जिनके झूठ होने का प्रबल अनुमान हो, वे इस श्रेणी में नहीं आतीं। और अल्लाह बेहतर जानता है। (2) मआनी अल-कुरान 5/41 में। (3) अत्तबरी 21/400 द्वारा वर्णित। (4) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/155 में इब्न अब्बास के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और अत्तबरी 21/400 ने क़तादा के हवाले से इसे उद्धृत किया है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/220, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/156। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/155, और इसमें है: सूरह का नाम।

۴۲۶ سورہ ق: آیات ۱ - ۵

اور وہب نے کہا: ذوالقرنین نے جبلِ قاف پر نظر ڈالی، تو اس کے نیچے چھوٹے چھوٹے پہاڑ دیکھے۔ اس نے اس سے پوچھا: تو کیا ہے؟ اس نے کہا: میں قاف ہوں؛ اس نے کہا: تیرے گرد یہ پہاڑ کیا ہیں؟ اس نے کہا: یہ میری رگیں ہیں، اور کوئی شہر ایسا نہیں جس میں میری رگوں میں سے ایک رگ نہ ہو، پس جب اللہ کسی شہر میں زلزلہ لانا چاہتا ہے، تو مجھے حکم دیتا ہے اور میں اپنی وہ رگ ہلاتا ہوں، تو وہ زمین لرزنے لگتی ہے۔ اس نے اس سے کہا: اے قاف، مجھے اللہ کی عظمت کے بارے میں کچھ بتا؛ اس نے کہا: ہمارے رب کی شان بڑی عظیم ہے، اور میرے پیچھے پانچ سو سال کی مسافت کی زمین ہے، برف کے پہاڑوں کی جو ایک دوسرے کو کچل رہے ہیں، اگر وہ نہ ہوتے تو میں جہنم کی گرمی سے جل جاتا۔ اس نے کہا: مزید بتاؤ، اس نے کہا: جبرائیل علیہ السلام اللہ کے حضور کھڑے ہوتے ہیں اور ان کے اعضاء کانپتے ہیں، اللہ ہر لرزش سے ایک لاکھ فرشتے پیدا کرتا ہے، پس وہ فرشتے اللہ تعالیٰ کے سامنے سر جھکائے کھڑے رہتے ہیں، جب اللہ انہیں بات کرنے کی اجازت دیتا ہے تو وہ کہتے ہیں: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں؛ اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿جس دن روح اور فرشتے صف بستہ کھڑے ہوں گے، وہ کلام نہیں کریں گے سوائے اس کے جسے رحمان اجازت دے اور وہ ٹھیک بات کہے﴾ [النبأ: ۳۸] یعنی یہ کہنا: لا الہ الا اللہ(۱)۔

اور زجاج(۲) نے کہا: اس کا قول: «ق» یعنی: معاملہ طے پا گیا (قُضِی الأمر)، جیسا کہ «حم» کے بارے میں کہا گیا کہ معاملہ مقدر ہو گیا (حُمّ الأمر)۔ اور ابن عباس نے کہا: «ق» اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام ہے جس کی اس نے قسم کھائی ہے(۳)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ قرآن کے ناموں میں سے ایک نام ہے۔ اور یہی قتادہ(۴) کا قول ہے۔ اور قرطبی نے کہا: اللہ تعالیٰ

کے ناموں کا افتتاح ہے: قدیر، قاہر، قریب، قاضی اور قابض(۵)۔ اور شعبی نے کہا: یہ سورت کا آغاز ہے(۶)۔ اور ابوبکر نے کہا...

---

(۱) ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۷ / ۳۹۴ میں کہا: گویا یہ بنی اسرائیل کی خرافات میں سے ہیں جو بعض لوگوں نے ان سے لے لیں، جب انہوں نے ان سے ایسی باتوں کی روایت کا جواز دیکھا جن کی نہ تصدیق کی جائے اور نہ تکذیب۔ اور میرے نزدیک یہ اور اس جیسی باتیں ان کے زندیقوں کی من گھڑت ہیں، وہ لوگوں پر ان کے دین کا معاملہ مشتبہ کرتے ہیں... شارع نے صرف ان باتوں کی روایت کی اجازت دی ہے... جنہیں عقل جائز قرار دے، رہی وہ باتیں جنہیں عقل محال قرار دے اور ان کے باطل ہونے کا حکم لگائے، اور ان کے جھوٹ ہونے کا گمان غالب ہو، تو وہ اس قبیل سے نہیں ہیں۔ واللہ اعلم۔ (۲) معانی القرآن ۵ / ۴۱ میں۔ (۳) اسے طبری نے ۲۱ / ۴۰۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ابن عباس کے حوالے سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵ / ۱۵۵ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے قتادہ سے ۲۱ / ۴۰۰ میں روایت کیا ہے۔ (۵) تفسیر بغوی ۴ / ۲۲۰، اور المحرر الوجیز ۵ / ۱۵۶۔ (۶) المحرر الوجیز ۵ / ۱۵۵، اور اس میں ہے: سورت کا نام۔

Surah Qaf: Verses 1 - 5 | Page 427

Al-Warraq: Its meaning is: Stop at Our command and prohibition and do not exceed them (1). Muhammad ibn Asim al-Antaki said: It is God's closeness to His servants, as explained in His saying: "And We are closer to him than [his] jugular vein." Ibn Ata' said: God swore by the strength of the heart of His beloved Muhammad (peace and blessings be upon him), as he bore the speech, and it did not affect him due to the loftiness of his state (2).

"And the Glorious Qur'an" means: of high status. It is said: noble; this was stated by al-Hasan. It is also said: abundant; derived from the greatness of its rank and status, not from numerical abundance, as in the saying: "So-and-so is much" (3) in the souls; and from it is the common Arab proverb: "In every tree there is fire, but the Markh and the 'Afar are glorious/abundant" (4)(5). Meaning: these two types have taken more fire, surpassing other trees; stated by Ibn Bahr (6).

And the response to the oath (jawab al-qasam) is said to be: "We already know what the earth diminishes of them" with the intention of the particle 'la'; i.e., "Indeed, We have known." And it is said: it is "Indeed in that is a reminder" [Qaf: 37], which is the choice of al-Tirmidhi Muhammad ibn Ali. He said: "Qaf" is an oath by a name that is the greatest of names that were manifested to the servants: and it is Power (al-Qudrah). He also swore by the Glorious Qur'an, then recounted what emerged from Power in the creation of the heavens and the earths, the sustenance of servants, the creation of humans, and the description of the Day of Resurrection, Paradise, and Hell. Then He said: "Indeed in that is a reminder for whoever has a heart" [Qaf: 37]. So the oath fell upon this word, as if He said: "Qaf", i.e., by Power and the Glorious Qur'an, I have sworn that in what I have recounted in these...

(1) Zad al-Masir 5/8. (2) Abu Hayyan mentioned in al-Bahr 8/120 that commentators differed on the meaning of "Qaf" with eleven conflicting views, with no evidence for the correctness of any of them. (3) In al-Nukat wal-Uyun - the wording is: so-and-so is much. (4) The word "laha" (for it) is not in manuscript (m). (5) Al-Markh and al-'Afar are two trees that are the fastest trees to ignite fire. Al-istimjad means seeking abundance in glory, which is much honor. This proverb is used to show preference of some people over others when they are all people of goodness, but some have a distinction and precedence that others do not. Al-Mustaqsa fi Amthal al-Arab 2/183-184. (6) Al-Nukat wal-Uyun 5/340.

सूरह काफ: आयत १ - ५ | पृष्ठ ४२७

अल-वर्राक: इसका अर्थ है: हमारे आदेश और निषेध पर रुकें और उनसे आगे न बढ़ें(१)। मुहम्मद बिन असीम अल-अंताकी ने कहा: यह अपने सेवकों के प्रति ईश्वर की निकटता है, जिसका वर्णन इस आयत में है: "और हम उसके गर्दन की नस से भी अधिक उसके निकट हैं।" इब्न अता ने कहा: ईश्वर ने अपने प्रिय मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के हृदय की शक्ति की शपथ ली, क्योंकि उन्होंने अल्लाह के कलाम का बोझ उठाया, और उनकी उच्च अवस्था के कारण इसका उन पर कोई नकारात्मक प्रभाव नहीं पड़ा (२)।

"और गौरवशाली कुरान की शपथ" का अर्थ है: उच्च पद वाला। कहा गया है: महान; यह अल-हसन ने कहा है। यह भी कहा गया है: प्रचुर; यह पद और स्थिति की प्रचुरता से लिया गया है, न कि संख्या की प्रचुरता से, जैसा कि कहावत है: "फलां व्यक्ति बहुत है" (३) लोगों के दिलों में; और इसी से अरबों की प्रसिद्ध कहावत है: "प्रत्येक वृक्ष में अग्नि है, और मर्ख और अफ़ार प्रचुर अग्नि वाले हैं" (४)(५)। अर्थात: इन दो प्रकार के वृक्षों ने अधिक अग्नि ली है, अन्य वृक्षों से अधिक; इब्न बहर ने यह कहा (६)।

शपथ का उत्तर (जवाब अल-कसम) कहा गया है कि यह है: "निश्चित ही हम जानते हैं कि पृथ्वी उनमें से क्या कम करती है" 'ला' के इरादे के साथ; यानी: "बेशक हमने जान लिया है।" और कहा गया है: यह "बेशक इसमें एक अनुस्मारक है" [काफ: ३७] है, जो अल-तिर्मिज़ी मुहम्मद बिन अली की पसंद है। उन्होंने कहा: "काफ" एक ऐसे नाम की शपथ है जो सेवकों पर प्रकट हुए नामों में सबसे महान है: और वह है 'कुदरत' (शक्ति)। उन्होंने गौरवशाली कुरान की भी शपथ ली, फिर उस कुदरत से जो कुछ निकला उसका वर्णन किया, जैसे आकाशों और पृथ्वी का निर्माण, सेवकों का रिज़्क़, मनुष्यों का निर्माण, और कयामत के दिन, जन्नत और जहन्नम का वर्णन। फिर उन्होंने कहा: "बेशक इसमें उसके लिए एक नसीहत है जिसके पास दिल हो" [काफ: ३७]। तो शपथ इस शब्द पर हुई, जैसे कि उन्होंने कहा: "काफ" यानी कुदरत और गौरवशाली कुरान की कसम, मैंने शपथ ली है कि जो कुछ मैंने इसमें बयान किया है...

(१) ज़ाद अल-मसीर ५/८। (२) अबू हय्यान ने अल-बहर ८/१२० में उल्लेख किया है कि व्याख्याकार "काफ" के अर्थ पर ग्यारह परस्पर विरोधी विचारों में भिन्न थे, उनमें से किसी की भी सत्यता का कोई प्रमाण नहीं है। (३) अल-नुक़त वल-उयून में - और शब्द वहीं से है - : फलां व्यक्ति बहुत है। (४) शब्द: "लहा" (उसके लिए) पांडुलिपि (म) में नहीं है। (५) मर्ख और अफ़ार दो ऐसे पेड़ हैं जो आग निकलने

में सबसे तेज़ हैं। अल-इस्तिम्जाद का अर्थ है महिमा में प्रचुरता, जो बहुत सम्मान है। यह कहावत तब दी जाती है जब कुछ लोगों को दूसरों पर प्राथमिकता दी जाती है जब वे सभी अच्छे होते हैं, लेकिन उनमें से कुछ के पास ऐसी विशेषता और प्रधानता होती है जो दूसरों के पास नहीं होती। अल-मुस्तक्सा फी अमसाल अल-अरब २/१८३-१८४। (६) अल-नुक़त वल-उयून ५/३४०।

الورّاق: اس کا مطلب ہے: ہمارے حکم اور ممانعت پر رک جاؤ اور ان سے تجاوز نہ کرو (۱)۔ محمد بن عاصم الانطاکی نے کہا: یہ اپنے بندوں سے اللہ کا قرب ہے، اس کا بیان یہ ہے: ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾۔ اور ابن عطا نے کہا: اللہ نے اپنے حبیب محمد ﷺ کے دل کی قوت کی قسم کھائی، جہاں آپ نے خطاب (وحی) کا بوجھ اٹھایا، اور آپ کے حال کی بلندی کی وجہ سے اس نے آپ پر کوئی اثر نہیں ڈالا (۲)۔

﴿وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ﴾ یعنی: بلند مرتبہ۔ اور کہا گیا: کریم (باعزت)؛ یہ حسن بصری نے کہا۔ اور کہا گیا: کثیر؛ یہ مرتبے اور منزلت کی کثرت سے لیا گیا ہے، نہ کہ تعداد کی کثرت سے، جیسے ان کا قول ہے: فلاں بہت ہے (۳) لوگوں کے دلوں میں؛ اور اسی سے عربوں کی مشہور مثل ہے: "ہر درخت میں آگ ہے، لیکن مرخ اور عفار نے آگ میں فضیلت پالی" (۴)(۵)۔ یعنی: ان دونوں درختوں میں آگ بہت زیادہ ہے، انہوں نے باقی درختوں پر سبقت حاصل کی؛ یہ ابن بحر نے کہا (۶)۔

اور جوابِ قسم کے بارے میں کہا گیا کہ وہ ہے: ﴿قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ﴾ لام کے ارادے کے ساتھ؛ یعنی: بے شک ہم نے جان لیا۔ اور کہا گیا: وہ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ﴾ [ق: ۳۷] ہے اور یہ ترمذی محمد بن علی کا پسندیدہ قول ہے۔ انہوں نے کہا: «ق» اس نام کی قسم ہے جو ان تمام ناموں میں سب سے عظیم ہے جو بندوں پر ظاہر کیے گئے: اور وہ 'قدرت' ہے۔ اور انہوں نے قرآن مجید کی بھی قسم کھائی، پھر اس قدرت سے جو کچھ نکلا اس کا تذکرہ کیا جیسے آسمانوں اور زمینوں کی تخلیق، بندوں کے رزق، انسانوں کی پیدائش، اور قیامت کے دن، جنت اور دوزخ کی صفت۔ پھر فرمایا: ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾ [ق: ۳۷] پس قسم اس کلمہ پر واقع ہوئی، گویا کہ فرمایا:

«ق» یعنی قدرت اور قرآن مجید کی قسم، میں نے قسم کھائی ہے کہ جو کچھ میں نے اس میں بیان کیا ہے...

(۱) زاد المسیر ۵/۸۔ (۲) ابو حیان نے البحر ۸/ ۱۲۰ میں ذکر کیا ہے کہ مفسرین نے «ق» کے معنی میں گیارہ متعارض اقوال پر اختلاف کیا ہے، ان میں سے کسی کی صحت پر کوئی دلیل نہیں۔ (۳) النکت والعیون میں - اور عبارت اسی سے ہے - : فلان کثیر۔ (۴) لفظ: لها۔ (م) میں نہیں ہے۔ (۵) المرخ اور العفار دو ایسے درخت ہیں جو آگ نکالنے میں سب سے تیز ہیں، اور الاستمجاد کا مطلب ہے مجد (بزرگی) کی کثرت، جو کہ شرافت کی کثرت ہے؛ اور یہ مثال لوگوں کی ایک دوسرے پر فضیلت بیان کرنے کے لیے دی جاتی ہے جب وہ سب خیر والے ہوں، لیکن ان میں سے کچھ کو دوسروں پر ایک خاص امتیاز اور برتری حاصل ہو۔ المستقصی فی امثال العرب ۲/ ۱۸۳-۱۸۴۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۳۴۰۔

The Surah [is] "a reminder for whoever has a heart or who listens while he is present [in mind]." Ibn Kisan said: Its response is "He does not utter a word." The people of Kufa said: The response to this oath is "Nay, they wonder" (1). Al-Akhfash (2) said: Its response is omitted, as if he said: "Qaf. By the glorious Quran" you will indeed be resurrected; this is indicated by: "When we are dead and have become dust." Allah Almighty's saying: "Nay, they wonder that there has come to them a warner from among themselves." "An" (that) is in the position of accusation (nasb) based on the estimation: because there has come to them a warner from among themselves, meaning Muhammad (PBUH). The pronoun refers to the disbelievers, and it was said: to both believers and disbelievers together (3). Then He distinguished between them by saying: "So the disbelievers say," and He did not say: "So they said," but rather He condemned their condition and their action (4) and described them with disbelief, just as you would say: So-and-so came to me and made me hear something hateful, and the wicked one said to me: You are so-and-so. "This is a strange thing." Al-'ajeeb: the matter at which one wonders, and likewise al-'ujaab (with damma), and al-'ujjaab (with tashdid) is more than that, and likewise al-u'jubah (5). Qatada said: Their wonder was that they were called to one God. And it was said: from their warning about the resurrection and the return (6). And what the Quran has explicitly stated is better. Allah Almighty's saying: "When we are dead and have become dust," [will we be] resurrected? So there is an omission (idmar) in it. "That is a far return." Al-raj': the return, i.e., it is a remote return, i.e., impossible. It is said: raj'atuhu arji'uhu raj'an (I returned it), and raja'a huwa yarji'u ruju'an (he returned). And there is another omission in it, i.e.: and they said: shall we be resurrected when we die. And the mention of resurrection, even if it did not occur here, it occurred in other places, and the Quran is like one Surah. Also, the mention of resurrection is folded under His saying: "Nay, they wonder that there has come to them a warner from among themselves," because he only warns of punishment and reckoning in the Hereafter.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/155. (2) In Ma'ani al-Quran for him 2/696 similarly. See Al-Muharrar al-Wajiz 5/155. (3) See Al-Muharrar al-Wajiz 5/156. (4) His saying: and their action. From (m). (5) Al-Sihah (ajab). (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/340.

सूरह है "निस्संदेह इसमें उसके लिए एक अनुस्मारक है जिसके पास दिल है या जो कान लगाता है और वह उपस्थित है।" इब्न किसान ने कहा: इसका उत्तर है "वह कोई बात ज़बान से नहीं निकालता।" कूफ़ा के लोगों ने कहा: इस शपथ का उत्तर है "बल्कि उन्होंने आश्चर्य किया" (1)। अल-अखफश (2) ने कहा: इसका उत्तर लुप्त है, जैसे कि उसने कहा हो: "क़ाफ़। गरिमामय क़ुरआन की शपथ" तुम अवश्य ही फिर से जीवित किए जाओगे; इसका प्रमाण है: "क्या जब हम मर जाएंगे और मिट्टी हो जाएंगे।" अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "बल्कि उन्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि उनके पास उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला आया।" "अन" (कि) यहाँ इस अनुमान पर नसब (accusative) की स्थिति में है: क्योंकि उनके पास उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला आया, जिसका अर्थ है मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)। सर्वनाम काफ़िरों (अविश्वासियों) के लिए है, और कहा गया है: मोमिनों (विश्वासियों) और काफ़िरों दोनों के लिए एक साथ (3)। फिर उसने उनके बीच अंतर करते हुए कहा: "तो काफ़िरों ने कहा," और यह नहीं कहा: "तो उन्होंने कहा," बल्कि उनकी स्थिति और उनके कार्य (4) की निंदा की और उन्हें कुफ़्र (अविश्वास) के साथ वर्णित किया, जैसे कि आप कहें: अमुक मेरे पास आया और मुझे अप्रिय बात सुनाई, और उस दुष्ट ने मुझसे कहा: तुम ऐसे और ऐसे हो। "यह एक अजीब बात है।" अल-अजीब: वह मामला जिस पर आश्चर्य किया जाए, और इसी तरह अल-उजाब (दम्मा के साथ), और अल-उज्जाब (तशदीद के साथ) उससे भी अधिक है, और इसी तरह अल-उजूबा (5)। क़तादा ने कहा: उनका आश्चर्य यह था कि उन्हें एक ईश्वर की ओर बुलाया गया। और कहा गया: उनके पुनरुत्थान और प्रलय की चेतावनी से (6)। और जिसे क़ुरआन ने स्पष्ट रूप से बताया है वह अधिक बेहतर है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "क्या जब हम मर जाएंगे और मिट्टी हो जाएंगे," [क्या हम] फिर से जीवित किए जाएंगे? तो इसमें एक विलोप (इज़मार) है। "वह एक दूर की वापसी है।" अल-राज': वापसी, यानी, वह एक दूर की वापसी है, यानी, असंभव है। कहा जाता है: 'रजअतुहु अरजिउहु रजअन' (मैंने उसे वापस कर दिया), और 'रजअ हुवा यरजिउ रुजूअन' (वह वापस आया)। और इसमें एक और विलोप है, यानी: और उन्होंने कहा: क्या हम मर जाने पर फिर से जीवित किए जाएंगे। और पुनरुत्थान का ज़िक्र भले ही यहाँ न हुआ हो, लेकिन यह अन्य स्थानों पर हुआ है, और क़ुरआन एक ही सूरह की तरह है। इसके अलावा, पुनरुत्थान का ज़िक्र उसके इस कथन के तहत अंतर्निहित है: "बल्कि उन्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि उनके पास उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला आया," क्योंकि वह केवल परलोक में दंड और हिसाब की चेतावनी देता है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/155। (2) उनके लिए मा'नी अल-कुरान में 2/696 इसी तरह। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/155 देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/156 देखें। (4) उसका कहना: और उनके कार्य। (म) से। (5) अस-सिहाह (अजब)। (6) अन-नुकत वल-उयून 5/340।

سورہ ﴿اس میں نصیحت ہے اس کے لیے جس کا دل (بیدار) ہو یا جو ہمہ تن گوش ہو کر سنے﴾۔ ابن کیسان نے کہا: اس کا جواب ﴿وہ کوئی بات زبان سے نہیں نکالتا﴾ ہے۔ اہل کوفہ نے کہا: اس قسم کا جواب ﴿بلکہ انہوں نے تعجب کیا﴾ (۱) ہے۔ الاخفش (۲) نے کہا: اس کا جواب محذوف ہے، گویا اس نے کہا: ﴿ق، قسم ہے قرآنِ مجید کی﴾ کہ تم ضرور اٹھائے جاؤ گے، اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿کیا جب ہم مر جائیں گے اور مٹی ہو جائیں گے﴾۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بلکہ انہوں نے تعجب کیا کہ ان کے پاس ان ہی میں سے ایک ڈرانے والا آیا﴾۔ یہاں "أن" نصب کے مقام پر ہے اس تقدیر پر: کہ ان کے پاس ان ہی میں سے ایک ڈرانے والا آیا، یعنی محمد ﷺ۔ ضمیر کفار کے لیے ہے، اور کہا گیا: مومنین اور کفار سب کے لیے (۳)۔ پھر اللہ نے اپنے اس قول سے ان کے درمیان تمیز کی: ﴿تو کافروں نے کہا﴾ اور یہ نہیں کہا: "تو انہوں نے کہا"، بلکہ ان کے حال اور ان کے فعل (۴) کی مذمت کی اور انہیں کفر کے ساتھ موصوف کیا، جیسے تم کہو: فلاں میرے پاس آیا اور مجھے ناگوار بات سنائی، اور اس فاسق نے مجھ سے کہا: تم ایسے اور ایسے ہو۔ ﴿یہ ایک عجیب بات ہے﴾ العجیب: وہ معاملہ جس پر تعجب کیا جائے، اور اسی طرح العُجاب (پیش کے ساتھ)، اور العُجَّاب (تشدید کے ساتھ) اس سے بھی زیادہ ہے، اور اسی طرح الأعجوبة (۵)۔ قتادہ نے کہا: ان کا تعجب اس بات پر تھا کہ انہیں ایک معبود کی طرف بلایا گیا۔ اور کہا گیا: ان کے بعث اور نشور (دوبارہ جی اٹھنے) کے ڈراوے سے (۶)۔ اور جس کی قرآن نے صراحت کی وہ زیادہ بہتر ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کیا جب ہم مر جائیں گے اور مٹی ہو جائیں گے﴾ اٹھائے جائیں گے؛ پس اس میں ایک پوشیدہ لفظ (اضمار) ہے۔ ﴿وہ ایک بعید واپسی ہے﴾ الرجع: واپسی، یعنی وہ بعید واپسی ہے، یعنی محال ہے۔ کہا جاتا ہے: "رَجَعته أَرْجِعه رَجْعًا" (میں نے اسے لوٹایا)، اور "رَجَع هو يَرجِعُ رُجُوعاً"

(وہ لوٹا)۔ اور اس میں ایک اور اضمار ہے، یعنی: اور انہوں نے کہا کہ کیا ہم مرنے کے بعد اٹھائے جائیں گے۔ اور بعث (دوبارہ اٹھنا) کا ذکر اگرچہ یہاں نہیں ہوا، مگر یہ کئی مقامات پر ہوا ہے، اور قرآن ایک ہی سورت کی طرح ہے۔ نیز بعث کا ذکر اس کے قول: ﴿بلکہ انہوں نے تعجب کیا کہ ان کے پاس ان ہی میں سے ایک ڈرانے والا آیا﴾ کے تحت لپٹا ہوا ہے کیونکہ وہ تو آخرت میں عذاب اور حساب سے ہی ڈراتا ہے۔

(١) المحرر الوجيز ٥ / ١٥٥ ۔ (٢) معانی القرآن میں ان کے لیے ٢ / ٦٩٦ اسی طرح۔ اور دیکھئے المحرر الوجيز ٥ / ١٥٥ ۔ (٣) دیکھئے المحرر الوجيز ٥ / ١٥٦ ۔ (٤) اس کا قول: اور ان کا فعل۔ (م) سے۔ (٥) الصحاح (عجب)۔ (٦) النكت والعيون ٥ / ٣٤٠ ۔

429 Surah Qaf: Verses 1 - 5

His Almighty's saying: {We know what the earth consumes of them} meaning: what it eats of their bodies, so nothing is lost to Us such that restoration would be impossible for Us. And in the revelation: {He said: "What then is the state of the previous generations?" He said: "The knowledge of them is with my Lord in a Record; my Lord does not err, nor does He forget."} [Taha: 51-52].

And in the Sahih: "Every son of Adam is consumed by the earth except for the tailbone; from it he was created and in it he is assembled." and this has been mentioned before (1).

And it is established that the prophets, saints, and martyrs, the earth does not consume their bodies; Allah has forbidden the earth from eating their bodies. We have explained this in the book "Al-Tadhkirah," and it was also mentioned previously in this book (2).

Al-Suddi said: The "decrease" (nuqs) here is death; he says: We have known from them who dies and who remains (3); because whoever dies is buried, so it is as if the earth is decreasing [the number] of people.

And from Ibn Abbas: It refers to those who enter Islam from among the polytheists (4).

{And with Us is a Record, guarded (Hafiz)} meaning: with their number and their names, so it is "Fa'eel" in the sense of "Fa'il" (active participle). And it was said: The Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz) (5), meaning: protected from the devils, or everything is preserved in it. And it was said: The book is an expression for knowledge and enumeration; as you say: "I wrote this against you," meaning: I memorized/recorded it. And this is leaving the apparent meaning without necessity. And it was said: meaning: and with Us is a book guarding the deeds of the children of Adam, to hold them accountable for them.

His Almighty's saying: {Nay, but they deny the truth} meaning: the Quran according to the consensus of all; narrated by...

(1) Sahih Muslim (2955) : (142), and its meaning was previously mentioned in 17 / 490. (2) Al-Tadhkirah 1/ 163-164, and previously in 5 / 409. (3) Tafsir al-Baghawi 4 / 220. (4) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/ 157, quoting from al-Tha'labi.

Then he said: And this is a view foreign to the meaning before and after it. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 4 / 163.

पृष्ठ ४२९ सूरा काफ: आयत १-५

अल्लाह तआला का कथन: {हमें मालूम है कि धरती उनमें से क्या कम करती है} अर्थात्: वह उनके शरीरों में से क्या खाती है, तो हमसे कोई चीज़ ओझल नहीं होती कि हमारे लिए पुनर्निर्माण असंभव हो जाए। और वहि में है: {उसने कहा: "तो पिछली नस्लों का क्या हाल है?" उसने कहा: "उनका ज्ञान मेरे रब के पास एक किताब में है; मेरा रब न चूकता है और न भूलता है।"} [ता-हा: ५१-५२]।

और सहीह में है: "आदम के हर बेटे को मिट्टी खा जाती है, सिवाय रीढ़ की हड्डी के अंतिम सिरे (पुच्छल हड्डी) के, उसी से उसे बनाया गया था और उसी में उसे फिर से जोड़ा जाएगा।" और यह पहले गुज़र चुका है (१)।

और यह साबित है कि पैग़म्बरों, वलियों और शहीदों के शरीरों को धरती नहीं खाती; अल्लाह ने धरती पर उनके शरीरों को खाना हराम कर दिया है। हमने इसे अपनी किताब "अल-तज़किरा" में स्पष्ट किया है, और इस किताब में भी पहले इसका उल्लेख हो चुका है (२)।

अल-सुद्दी ने कहा: यहाँ 'कमी' से तात्पर्य मृत्यु है, वह कहते हैं: हमें उनमें से उनका पता है जो मर जाते हैं और जो बाकी रहते हैं (३); क्योंकि जो मर जाता है उसे दफना दिया जाता है, तो ऐसा लगता है जैसे धरती लोगों को कम कर रही है।

इब्न अब्बास से रिवायत है: इसका मतलब वे मुशरिक (बहुदेववादी) हैं जो इस्लाम में दाखिल होते हैं (४)।

{और हमारे पास एक सुरक्षित किताब है} अर्थात्: उनकी संख्या और उनके नामों के साथ, तो यह 'फा'इल' के अर्थ में 'फ़ईल' है। और कहा गया है: लौहे महफ़ूज़ (५), यानी: शैतानों से सुरक्षित, या इसमें हर चीज़ सुरक्षित है। और कहा गया है: किताब ज्ञान और गणना की एक अभिव्यक्ति है; जैसे आप कहते हैं: "मैंने यह आपके खिलाफ लिखा," यानी: मैंने इसे याद/दर्ज कर लिया। और यह बिना किसी आवश्यकता के प्रत्यक्ष अर्थ को छोड़ना है। और कहा गया है: अर्थात्: और हमारे पास आदम की औलाद के कर्मों को सुरक्षित रखने वाली एक किताब है, ताकि हम उनका हिसाब ले सकें।

अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि उन्होंने सत्य को झुठलाया} अर्थात्: सभी के मत के अनुसार कुरान; इसे बयान किया है...

(१) सहीह मुस्लिम (२९५५) : (१४२), और इसका अर्थ १७ / ४९० में पहले आ चुका है। (२) अल-तज़किरा १/ १६३-१६४, और पहले ५ / ४०९। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ४ / २२०। (४) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/ १५७ में अल-सा'लबी के हवाले से इसका उल्लेख किया है। फिर उन्होंने कहा: और यह पहले और बाद के अर्थ से अलग एक विचार है। (५) अल-वाहिदी की अल-वसीत ४ / १६३।

صفحہ ۴۲۹ سورہ ق: آیات ۱ - ۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ﴾ یعنی: وہ (زمین) ان کے جسموں میں سے جو کھاتی ہے، تو ہم سے کوئی چیز پوشیدہ نہیں رہتی یہاں تک کہ ہمارے لیے دوبارہ پیدا کرنا ناممکن ہو جائے۔ اور وحی الہی میں ہے: ﴿قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَىٰ . قَالَ عِلْمُهَا عِندَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَّا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسَى﴾ [طه: ۵۱-۵۲] (فرعون نے کہا: پھر پہلی امتوں کا کیا حال ہے؟ موسیٰ نے کہا: ان کا علم میرے رب کے پاس ایک کتاب میں ہے؛ میرا رب نہ چوکتا ہے اور نہ بھولتا ہے)۔

اور صحیح (حدیث) میں ہے: "ابنِ آدم کے ہر حصے کو مٹی کھا جاتی ہے، سوائے ریڑھ کی ہڈی کے آخری مہرے (عجب الذنب) کے، اسی سے اسے پیدا کیا گیا اور اسی میں اسے دوبارہ جوڑا جائے گا" اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔

اور یہ ثابت ہے کہ انبیاء، اولیاء اور شہداء کے جسموں کو زمین نہیں کھاتی؛ اللہ نے زمین پر ان کے جسموں کو کھانا حرام کر دیا ہے۔ ہم نے اس کی وضاحت اپنی کتاب "التذکرہ" میں کر دی ہے، اور اس کتاب میں بھی اس کا ذکر پہلے آ چکا ہے (۲)۔

السدی نے کہا: یہاں "نقص" سے مراد موت ہے، وہ کہتے ہیں: ہم نے ان میں سے جان لیا جو مر جاتے ہیں اور جو باقی رہتے ہیں (۳)؛ کیونکہ جو مر جاتا ہے وہ دفن کر دیا جاتا ہے، گویا زمین لوگوں میں کمی کر رہی ہے۔

اور ابن عباس سے مروی ہے: اس سے مراد وہ مشرکین ہیں جو اسلام میں داخل ہوتے ہیں (۴)۔

﴿وَعِندَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ﴾ یعنی: ان کی تعداد اور ناموں کے ساتھ، تو یہ "فعیل" کے وزن پر "فاعل" کے معنی میں ہے۔ اور کہا گیا: لوحِ محفوظ (۵)، یعنی: شیطانوں سے محفوظ، یا اس میں ہر چیز محفوظ

ہے۔ اور کہا گیا: کتاب سے مراد علم اور شمار کرنا ہے؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: "میں نے یہ تمہارے خلاف لکھ لیا"، یعنی: میں نے اسے یاد/محفوظ کر لیا۔ اور یہ بغیر کسی ضرورت کے ظاہر (معنی) کو چھوڑنا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: اور ہمارے پاس بنی آدم کے اعمال کے لیے ایک محفوظ کتاب ہے، تاکہ ہم ان کا محاسبہ کریں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ﴾ یعنی: تمام کے قول کے مطابق قرآن؛ اسے حکایت کیا ہے...

(۱) صحیح مسلم (۲۹۵۵) : (۱۴۲)، اور اس کا مفہوم پہلے ۱۷ / ۴۹۰ میں آ چکا ہے۔ (۲) التذکرہ ۱/ ۱۶۴-۱۶۳، اور پہلے ۵ / ۴۰۹۔ (۳) تفسیر البغوی ۴ / ۲۲۰۔ (۴) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵/ ۱۵۷ میں الثعلبی کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے۔ پھر کہا: اور یہ ایک ایسا قول ہے جو پہلے اور بعد کے معنی سے الگ ہے۔ (۵) الوسیط للواحدی ۴ / ۱۶۳۔

Al-Mawardi (1). Al-Tha'labi said: "with the truth" refers to the Qur'an. It is also said: Islam. It is also said: Muhammad ﷺ. {They are in a confused state} meaning: mixed up. They say at times: a sorcerer; at other times: a poet; and at other times: a soothsayer; as stated by al-Dahhak and Ibn Zayd. Qatada said: differing. Al-Hasan said: ambiguous; the meanings are close. Abu Hurayra said: corrupted (2), and from it: "the people's trusts became corrupted," i.e., spoiled; and "the religion and the matter became confused": mixed up. Abu Du'ad said: The religion became confused, so I prepared for it [a horse] with a high wither and a well-knit back (3) Ibn Abbas said: "al-marij" means the reprehensible matter (4). Imran ibn Abi Ata narrated from him: "marij" means mixed up (5). And he recited: So she circled around and sought him in her innermost, and he fell as if he were a swaying branch (6) "Al-khut" means: the branch. Al-Awfi narrated from him: in a state of misguidance (7), which is their saying: "sorcerer, poet, madman, soothsayer." And it was said: changing.

(1) In Al-Nukat wa al-Uyun 5/341. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/341 without mentioning Ibn Zayd, and Al-Tabari related it from him in 21/408. See also I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/220. (3) Al-Sihah (maraja), and the verse is also in Islah al-Mantiq p. 90, and Amali al-Qali 2/310. Al-Bakri said in Simt al-La'ali 2/957: Al-katad is the junction of the neck in the back, and mahbuk means integrated. End. Al-harik is the top of the withers, and it is said: the harik is the base of the lowest part of the mane to the back that the rider grips when mounting. (4) Related by Al-Tabari 21/406, and Ibn Abbas used the following verse as evidence for it. (5) Al-Tabari related through the path of Ali ibn Abi Talha from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, that marij means: differing. Likewise, Al-Nahhas mentioned it in I'rab al-Qur'an 4/220 without a chain of narration. (6) The verse is by Amr ibn al-Dakhil al-Hudhali, and it is in Diwan al-Hudhaliyin 3/103. In it: "faraghat" instead of "fajalat". Its commentator said: "raghat," meaning: the cow, and the arrow fell as if it were a khut, i.e., a branch. Marij, i.e., easy/swaying. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/220 without mentioning Al-Awfi.

४३० सूरा क़ाफ़: आयत १ - ५

अल-मावर्दी (१)। अल-थालाबी ने कहा: "सत्य के साथ" का अर्थ कुरान है। यह भी कहा गया है: इस्लाम। यह भी कहा गया है: मुहम्मद ﷺ। {वे एक उलझी हुई स्थिति में हैं} अर्थात: मिश्रित। वे कभी कहते हैं: जादूगर; कभी: कवि; और कभी: भविष्यवक्ता; जैसा कि अद-दह्हाक और इब्न ज़ैद ने कहा। क़तादा ने कहा: अलग-अलग। अल-हसन ने कहा: अस्पष्ट; अर्थ समान हैं। अबू हुरैरा ने कहा: भ्रष्ट (२), और इसी से है: "लोगों की अमानतें भ्रष्ट हो गईं," यानी बिगड़ गईं; और "धर्म और मामला उलझ गया": मिश्रित हो गया। अबू दुआद ने कहा: धर्म उलझ गया, तो मैंने उसके लिए एक ऊँचे कंधे और कसी हुई पीठ वाला (घोड़ा) तैयार किया (३) इब्न अब्बास ने कहा: "अल-मरीज" का अर्थ है निंदनीय मामला (४)। इमरान इब्न अबी अता ने उनसे रिवायत किया: "मरीज" का अर्थ है मिश्रित (५)। और उन्होंने ये पंक्तियाँ पढ़ीं: तो वह चारों ओर घूमी और उसे अपने अंतरतम में खोजा, और वह गिर गया जैसे कि वह एक डगमगाती टहनी हो (६) "अल-खुत" का अर्थ है: टहनी। अल-औफ़ी ने उनसे रिवायत किया: पथभ्रष्टता की स्थिति में (७), जो कि उनकी यह बात है: "जादूगर, कवि, पागल, भविष्यवक्ता।" और कहा गया: परिवर्तनशील।

(१) अन-नुकात वल-उयून ३४१/५ में। (२) अन-नुकात वल-उयून ३४१/५ इब्न ज़ैद का उल्लेख किए बिना, और अत-तबरी ने इसे उनसे ४०८/२१ में उद्धृत किया है। देखें अन-नहहास की इराब अल-कुरान ४/२२०। (३) अस-सिहाह (मरज), और यह छंद इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ ९० और अमाली अल-क़ाली २/३१० में भी है। अल-बकरी ने सिम्त अल-लाली २/९५७ में कहा: अल-कतद पीठ में गर्दन का जोड़ है, और महबुक का अर्थ एकीकृत है। समाप्त। हारिक कंधे का ऊपरी हिस्सा है, और कहा गया है: हारिक अयाल के सबसे निचले हिस्से से पीठ तक का आधार है जिसे सवार सवार होते समय पकड़ता है। (४) अत-तबरी ४०६/२१ द्वारा उद्धृत, और इब्न अब्बास ने इसके लिए निम्नलिखित छंद को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया। (५) अत-तबरी ने अली इब्न अबी तल्हा के माध्यम से इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया कि मरीज का अर्थ है: भिन्न। इसी तरह, अन-नहहास ने इसे इराब अल-कुरान ४/२२० में बिना किसी इसनाद (शृंखला) के उल्लेख किया है। (६) यह छंद अम्र इब्न अल-दाखिल अल-हुदाली का है, और यह दीवान अल-हुदालियीन ३/१०३ में है। इसमें: "फजालत" के बजाय "फरागत" है। इसके व्याख्याकार ने कहा: "रागत," अर्थात: गाय, और तीर ऐसे गिरा जैसे वह खूत हो, यानी टहनी। मरीज, यानी आसान/लचीली। (७) अन-नहहास की इराब अल-कुरान ४/२२० में अल-औफ़ी का उल्लेख किए बिना।

الماوردی (١)۔ الثعلبی نے کہا: "حق کے ساتھ" سے مراد قرآن ہے۔ اور کہا گیا: اسلام۔ اور کہا گیا: محمد ﷺ۔ {پس وہ ایک الجھے ہوئے معاملے میں ہیں} یعنی: خلط ملط وہ کبھی کہتے ہیں: جادوگر، کبھی: شاعر، اور کبھی: کاہن؛ یہ ضحاک اور ابن زید نے کہا ہے۔ قتادہ نے کہا: مختلف۔ حسن نے کہا: مشتبہ؛ اور معنی قریب قریب ہیں۔ ابو ہریرہ نے کہا: فاسد (٢)، اور اسی سے ہے: "لوگوں کی امانتیں مریج ہو گئیں،" یعنی: فاسد ہو گئیں؛ اور "دین اور معاملہ مریج ہو گیا": خلط ملط ہو گیا۔ ابو دؤاد نے کہا: دین خلط ملط ہو گیا تو میں نے اس کے لیے اونچی کوہان اور مضبوط پیٹھ والا (گھوڑا) تیار کیا (٣) ابن عباس نے کہا: المریج: ناپسندیدہ امر (٤)۔ عمران بن ابی عطاء نے ان سے روایت کیا: "مریج": خلط ملط (٥)۔ اور انہوں نے پڑھا: پس وہ گھومی اور اسے اپنے جی میں ڈھونڈا، تو وہ اس طرح گرا گویا وہ ایک لچکدار ٹہنی ہو (٦) "الخوط": ٹہنی۔ العوفی نے ان سے روایت کیا: گمراہی کے معاملے میں (٧)، اور یہ ان کا قول ہے: "جادوگر شاعر مجنون کاہن۔" اور کہا گیا: متغیر۔

(١) النکت والعیون ٣٤١/٥ میں۔ (٢) النکت والعیون ٣٤١/٥ میں ابن زید کے ذکر کے بغیر، اور طبری نے اسے ان سے ٤٠٨/٢١ میں روایت کیا ہے۔ اور دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ٤/ ٢٢٠۔ (٣) الصحاح (مرج)، اور یہ شعر اصلاح المنطق ص ٩٠، اور امالی القالی ٣١٠/٢ میں بھی ہے۔ البکری نے سمط اللآلی ٩٥٧/٢ میں کہا: الکتد پیٹھ میں گردن کا جوڑ ہے، اور محبوک: مربوط ختم۔ والحارک: کندھے کا اوپری حصہ، اور کہا گیا: حارک ایال کے نچلے حصے سے پیٹھ تک کی وہ جگہ ہے جسے سوار سوار ہوتے وقت پکڑتا ہے۔ (٤) طبری نے اسے ٤٠٦/٢١ میں نکالا ہے، اور ابن عباس نے اس پر آنے والے شعر سے استدلال کیا۔ (٥) طبری نے علی بن ابی طلحہ کے

واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا کہ مریج: مختلف۔ اسی طرح نحاس نے اعراب القرآن ۴/ ۲۲۰ میں بغیر سند کے ذکر کیا ہے۔ (۶) یہ شعر عمرو بن الداخل الہذلی کا ہے، اور یہ دیوان الہذلیین ۱۰۳/۳ میں ہے۔ اس میں: "فجالت" کی جگہ "فراغت" ہے۔ اس کے شارح نے کہا: "راغت" یعنی: گائے، اور تیر اس طرح گرا گویا وہ خوط ہو، یعنی ٹہنی۔ مریج، یعنی: سہل/ نرم۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۲۲۰ میں العوفی کے ذکر کے بغیر۔

The origin of "al-maraj" is disturbance and anxiety. It is said: "maraja amru al-nas" (people's affairs became confused), and "maraja al-din" (1), and "maraja al-khatamu fi isba'i" (the ring became loose on my finger) when it wobbles due to thinness. In the Hadith: "What will it be like for you, O servant of Allah, if you are among a people whose promises and trusts have become confused (marijat), and they differ, and become like this and like this..." And he intertwined his fingers. Reported by Abu Dawud (2), and we mentioned it in the book "Al-Tadhkirah" (3).

Allah Almighty's saying: {Have they not looked at the heaven above them - how We structured it and adorned it and [how] it has no rifts? (6) And the earth - We spread it out and cast therein firmly set mountains and made grow therein [something] of every beautiful kind (7) Giving insight and a reminder for every servant who turns [to Allah] (8) And We have sent down blessed water from the sky and made grow thereby gardens and grain from the harvest (9) And lofty palm trees having fruit arranged in layers (10) As provision for the servants, and We have given life thereby to a dead land. Thus is the resurrection (11)}.

Allah Almighty's saying: {Have they not looked at the heaven above them} a look of consideration and reflection, and that the One capable of bringing it into existence is capable of restoring [it]. {how We structured it} so We raised it without pillars, {and adorned it} with stars, {and [how] it has no rifts} "furooj" is the plural of "farj": which is a crack; and from it is the saying of Imru' al-Qais: It closes its opening from behind (4).

And Al-Kisa'i said: There is no disparity, nor difference, nor cracks in it (5). {And the earth - We spread it out and cast therein firmly set mountains} Its explanation was previously mentioned in "Ar-Ra'd" (6). {and made grow therein [something] of every beautiful kind} i.e., of every type of plant {beautiful} i.e., goodly, pleasing to the onlookers. Its explanation was previously mentioned in "Al-Hajj" (7).

(1) In (m): and the matter of religion became confused. What is established is in accordance with Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah, p. 417, and the speech is from him. (2) In his Sunan (4342), (4343), and previously in 13/58. (3) 2/551. (4) Diwan Imru' al-Qais, p. 164, and its opening is: "She has a tail like the train of a bride." (5) Majma' al-Bayan 26/103. (6) 12/8. (7) 14/325.

431 सूरा क़ाफ़: आयतें 6 - 11

'अल-मरज' का मूल अर्थ अशांति और व्याकुलता है। कहा जाता है: 'मरजा अम्रुन-नास' (लोगों के मामले उलझ गए), और 'मरजा अद-दीन' (1), और 'मरजा अल-खातमु फ़ी इसबई' (मेरी उंगली में अंगूठी ढीली हो गई) जब वह दुबलेपन के कारण हिलती है। हदीस में है: "ऐ अल्लाह के बंदे, तुम्हारा क्या हाल होगा जब तुम ऐसे लोगों के बीच होगे जिनके वादे और अमानतें गड़बड़ (मरिज़त) हो गई होंगी, और वे आपस में मतभेद करेंगे, और ऐसे और ऐसे हो जाएंगे..." उन्होंने अपनी उंगलियों को एक-दूसरे में डाला। अबू दाऊद (2) द्वारा रिपोर्ट किया गया, और हमने इसे 'अल-तज़किराह' (3) पुस्तक में उल्लेख किया है।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने अपने ऊपर के आकाश को नहीं देखा - हमने उसे कैसे बनाया और सजाया है और उसमें कोई दरार नहीं है? (6) और पृथ्वी - हमने उसे फैलाया और उसमें अटल पहाड़ डाले और उसमें हर सुंदर प्रकार की (चीज़) उगाई (7) अंतर्दृष्टि और एक अनुस्मारक के रूप में हर उस बंदे के लिए जो (अल्लाह की ओर) मुड़ता है (8) और हमने आकाश से बरकत वाला पानी उतारा और उससे बाग़ और कटाई का अनाज उगाया (9) और खजूर के ऊंचे पेड़ जिनकी फलियाँ परतों में सजी होती हैं (10) बंदों के लिए प्रावधान के रूप में, और हमने उसके द्वारा एक मृत भूमि को जीवित किया। इसी प्रकार (क़ब्रों से) निकलना है (11)}।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने अपने ऊपर के आकाश को नहीं देखा} सोच-विचार और चिंतन की दृष्टि से, और कि जो इसे अस्तित्व में लाने में सक्षम है वह [इसे] पुनः उत्पन्न करने में भी सक्षम है। {हमने उसे कैसे बनाया} तो हमने उसे बिना खंभों के उठाया, {और उसे सजाया} सितारों के साथ, {और उसमें कोई दरार नहीं है} 'फ़ुरूज' 'फर्ज' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है दरार; और इसी से इमरुल क़ैस का कथन है: वह पीछे से अपने छिद्र को बंद कर लेती है (4)।

और अल-किसाई ने कहा: इसमें कोई असमानता, न कोई अंतर और न ही कोई दरार है (5)। {और पृथ्वी - हमने उसे फैलाया और उसमें अटल पहाड़ डाले} इसका स्पष्टीकरण पहले 'अर-राद' (6) में दिया जा चुका है। {और उसमें हर प्रकार की (चीज़) उगाई} यानी हर प्रकार के पौधे {सुंदर} यानी अच्छे, देखने वालों को प्रसन्न करने वाले। इसका स्पष्टीकरण पहले 'अल-हज्ज' (7) में दिया जा चुका है।

(1) (म) में: और धर्म का मामला उलझ गया। जो स्थापित है वह इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-कुरान, पृष्ठ 417 के अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है। (2) उनकी सुनन (4342), (4343) में, और पहले 13/58 में। (3) 2/551. (4) दीवान इमरुल क़ैस, पृष्ठ 164, और इसकी शुरुआत है: "उसकी दुल्हन की पोशाक की पूँछ जैसी पूँछ है।" (5) मजमा अल-बयान 26/103. (6) 12/8. (7) 14/325.

'المرج' کی اصل اضطراب اور بے چینی ہے۔ کہا جاتا ہے: 'مرج أمر الناس' (لوگوں کے معاملات گڑبڑ ہو گئے)، اور 'مرج الدين' (1)، اور 'مرج الخاتم في إصبعي' (انگوٹھی میری انگلی میں ڈھیلی ہو گئی) جب وہ کمزوری کی وجہ سے ہلتی ہے۔ حدیث میں ہے: "اے اللہ کے بندے، تمہارا کیا حال ہوگا جب تم ایسے لوگوں میں ہو گے جن کے عہد اور امانتیں گڑبڑ (مرجت) ہو چکی ہوں گی، اور وہ اختلاف کریں گے، اور ایسے اور ایسے ہو جائیں گے..." انہوں نے اپنی انگلیوں کو ایک دوسرے میں پیوست کیا۔ اسے ابو داؤد (2) نے روایت کیا ہے، اور ہم نے اسے کتاب 'التذکرہ' (3) میں ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے اپنے اوپر آسمان کی طرف نہیں دیکھا - کہ ہم نے اسے کیسے بنایا اور اسے آراستہ کیا اور اس میں کوئی دراڑ نہیں ہے؟ (6) اور زمین - ہم نے اسے پھیلایا اور اس میں اٹل پہاڑ ڈالے اور اس میں ہر خوشنما قسم کی (چیزی) اگائی (7) بصیرت اور نصیحت کے طور پر ہر رجوع کرنے والے بندے کے لیے (8) اور ہم نے آسمان سے برکت والا پانی اتارا پھر اس سے باغات اور کٹائی کا اناج اگایا (9) اور کھجور کے بلند و بالا درخت جن کے خوشے تہہ بہ تہہ ہیں (10) بندوں کے رزق کے طور پر، اور ہم نے اس سے مردہ زمین کو زندگی بخشی۔ اسی طرح (قبروں سے) نکلنا ہے (11)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے اپنے اوپر آسمان کی طرف نہیں دیکھا} عبرت اور فکر کی نظر سے، اور یہ کہ جو اسے پیدا کرنے پر قادر ہے وہ [اسے] دوبارہ لوٹانے پر بھی قادر ہے۔ {ہم نے اسے کیسے بنایا} یعنی ہم نے اسے بغیر ستونوں کے بلند کیا، {اور اسے آراستہ کیا} ستاروں سے،

{اور اس میں کوئی شگاف نہیں ہے} 'فروج' 'فرج' کی جمع ہے: اور وہ شگاف ہے؛ اور اسی سے امراء القیس کا قول ہے: وہ پیچھے سے اپنے شگاف کو بند کر لیتی ہے (4)۔

اور الکسائی نے کہا: اس میں کوئی تفاوت، کوئی اختلاف اور نہ ہی کوئی شگاف ہے (5)۔ {اور زمین - ہم نے اسے پھیلایا اور اس میں اٹل پہاڑ ڈالے} اس کا بیان 'الرعد' (6) میں گزر چکا ہے۔ {اور اس میں ہر جوڑے سے اگایا} یعنی ہر قسم کی نباتات سے {خوشنما} یعنی خوبصورت، دیکھنے والوں کو خوش کرنے والی۔ اور اس کا بیان 'الحج' (7) میں گزر چکا ہے۔

(1) (م) میں: اور دین کا معاملہ گڑبڑ ہو گیا۔ اور جو ثابت ہے وہ ابن قتیبہ کی 'غریب القرآن' ص 417 کے مطابق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (2) اپنی سنن (4342)، (4343) میں، اور پہلے 13/58 میں۔ (3) 2/551۔ (4) دیوان امراء القیس ص 164، اور اس کا مصرع اولیٰ ہے: "اس کی دم دلہن کے دامن جیسی ہے۔" (5) مجمع البیان 26/103۔ (6) 8/12۔ (7) 14/325۔

Surah Qaf: Verses 6 - 11

432

﴿تَبْصِرَةً﴾ (As an insight): That is, We made that an insight to indicate the perfection of Our power. Abu Hatim said: it is in the accusative case as an absolute object; meaning: We made that a way of giving insight and a reminder of Our power. ﴿وَذِكْرَى﴾ (And a reminder) is conjoined to it. ﴿لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ﴾ (For every servant who turns [to Allah]): returning to Allah Almighty, contemplating His power (1). His words, Exalted be He: ﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ﴾ (And We have sent down from the sky) meaning: from the clouds ﴿مَاءً مُبَارَكًا﴾ (blessed water) meaning: much blessing. ﴿فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾ (And We produced thereby gardens and grain for harvest): The implied meaning is: and the grain of the harvested plant, which is everything that is harvested. This is the view of the Basrians (2). The Kufans said: It is a case of adding a thing to itself, as is said: Masjid al-Jami' (the congregational mosque), Rabi' al-Awwal, Haqq al-Yaqin (the certain truth), Habl al-Warid (the jugular vein), and the like; as stated by Al-Farra' (3). The original was: Al-habb al-hasid (the harvested grain), so the definite article was omitted, and the described was added to the description. Ad-Dahhak said: Grain for harvest is wheat and barley. It was also said: Every grain that is harvested, stored, and used for food (4). ﴿وَالنَّخْلَ بَاسِقَتٍ﴾ (And tall palm trees): It is in the accusative case (5), referred back (6) to His words: ﴿وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾, and ﴿بَاسِقَتٍ﴾ is an adverbial qualifier (hal). And 'basighat' means: tall; as said by Mujahid, Ikrimah, and Qatadah. Abdullah (7) bin Shaddad said: Their 'busuq' is their straightness in height (8). Said bin Jubayr said: Evenly formed (9). Al-Hasan, Ikrimah also, and Al-Farra' said: Fruit-laden.

(1) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 5/43. (2) See I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 4/221, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/683. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/76. (4) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 5/342 without attribution. (5) In the copies: accusative as an adverbial qualifier, and perhaps the saying "as an adverbial qualifier" was a slip of the pen. The correct thing is to omit it. (6) In (F): conjoined. (7) In (M): said by Mujahid and Ikrimah and said Qatadah and Abdullah... and it is a mistake, and what is confirmed from the manuscripts, and it is in accordance with the Tafsir of Al-Baghawi 4/221, and others. (8) Produced by At-Tabari 21/412. (9) Tafsir Al-Baghawi 4/221.

सूरह क़ाफ़: आयत 6 - 11

432

﴿تَبْصِرَةً﴾ ([एक] अंतर्दृष्टि के रूप में): यानी, हमने उसे अपनी शक्ति की पूर्णता को दर्शाने के लिए एक अंतर्दृष्टि बनाया। अबू हातिम ने कहा: इसे स्रोत के रूप में कर्म कारक (नसब) में रखा गया है; जिसका अर्थ है: हमने इसे अपनी शक्ति की अंतर्दृष्टि और चेतावनी बनाया। ﴿وَذِكْرَىٰ﴾ (और एक याददिहानी) इसके साथ जुड़ा हुआ है। ﴿لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ﴾ (हर उस बंदे के लिए जो [अल्लाह की ओर] झुकता है): अल्लाह तआला की ओर लौटने वाला, उसकी शक्ति पर विचार करने वाला (1)। अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ﴾ (और हमने आसमान से उतारा) यानी: बादलों से ﴿مَاءً﴾ ﴿مُبَارَكًا﴾ (बरकत वाला पानी) यानी: बहुत बरकत वाला। ﴿فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾ (तो हमने उससे बाग और कटाई वाला अनाज उगाया): अनुमानित अर्थ है: और कटाई वाले पौधे का अनाज, और यह वह सब है जिसकी कटाई की जाती है। यह बसरा वालों (बसरियों) का मत है (2)। कूफियों ने कहा: यह किसी चीज़ को स्वयं से जोड़ने का मामला है, जैसा कि कहा जाता है: मस्जिद अल-जामी', रबी उल-अव्वल, हक़्क़-उल-यकीन, हब्ल-उल-वरीद, और इसी तरह के अन्य; यह अल-फर्रा (3) ने कहा है। मूल था: अल-हब्ब अल-हसीद (कटाई वाला अनाज), फिर 'अलिफ़' और 'लाम' को हटा दिया गया, और विशेष्य को विशेषण से जोड़ दिया गया। अद-दहाक ने कहा: कटाई वाला अनाज गेहूँ और जौ है। यह भी कहा गया है: हर वह अनाज जिसकी कटाई की जाती है, जमा किया जाता है और भोजन के रूप में उपयोग किया जाता है (4)। ﴿وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ﴾ (और ऊँचे खजूर के पेड़): यह कर्म कारक (नसब) में है (5), जो उसके कथन ﴿وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾ पर वापस जाता है (6), और ﴿بَاسِقَاتٍ﴾ अवस्था (हाल) को दर्शाता है। और 'बासिक़ात' का अर्थ है: लंबा; जैसा कि मुजाहिद, इकरीमा और क़तादा ने कहा है। अब्दुल्ला (7) बिन शद्दाद ने कहा: उनका 'बसूक़' उनकी लंबाई में सीधापन है (8)। सईद बिन जुबैर ने कहा: एक समान (9)। अल-हसन, इकरीमा और अल-फर्रा ने भी कहा: (फलों से) लदे हुए।

(1) अज़्-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 5/43। (2) अन-नह्हास द्वारा एराब अल-कुरान 4/221, और मुश्किल एराब अल-कुरान 2/683 देखें। (3) मानी अल-कुरान में 3/76। (4) अल-मावर्दी ने अन-नुक़त वल-उयून 5/342 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (5) प्रतियों में: हाल के रूप में नसब, और शायद "हाल के रूप में" कहना कलम की फिसलन थी। इसे हटाना ही सही है। (6) (फ़) में: मा'तूफ (जुड़ा हुआ)। (7) (म) में: मुजाहिद और इकरीमा ने कहा और क़तादा और अब्दुल्ला ने

कहा... और यह गलत है, और जो पांडुलिपियों से पुष्ट है, और यह अल-बगवी 4/221 की तफ़सीर और अन्य के अनुरूप है। (8) अत-तबरी 21/412 द्वारा उद्धृत। (9) तफ़सीर अल-बगवी 4/221।

سورة ق: آیات 6 - 11

432

﴿تَبْصِرَةً﴾ یعنی: ہم نے اس کو اپنی قدرت کے کمال پر دلیل بنانے کے لیے بصیرت (سوجھ بوجھ) بنایا۔ ابو حاتم نے کہا: یہ مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے؛ یعنی: ہم نے اسے اپنی قدرت پر بصیرت اور آگاہی بنایا۔ ﴿وَذِكْرَى﴾ (اور نصیحت) اس پر معطوف ہے۔ ﴿لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ﴾: اللہ تعالیٰ کی طرف رجوع کرنے والا، اس کی قدرت میں غور و فکر کرنے والا (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ﴾ یعنی: بادلوں سے ﴿مَاءً مُبَارَكًا﴾ یعنی: بہت برکت والا پانی۔ ﴿فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾ تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: اور کٹی ہوئی کھیتی کا دانہ، اور یہ وہ سب ہے جو کاٹا جاتا ہے۔ یہ بصریوں کا قول ہے (2)۔ کوفیوں نے کہا: یہ ایک چیز کو خود اپنی طرف مضاف کرنے کے باب سے ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: مسجد الجامع، ربیع الاول، حق الیقین، حبل الورید، اور اس جیسی دیگر مثالیں؛ یہ الفراء (3) نے کہا ہے۔ اصل میں "الحب الحصید" تھا، پھر الف لام حذف کر دیا گیا اور موصوف کو صفت کی طرف مضاف کر دیا گیا۔ ضحاک نے کہا: حب الحصید سے مراد گندم اور جو ہیں۔ اور کہا گیا: ہر وہ غلہ جو کاٹا جائے، ذخیرہ کیا جائے اور بطور غذا استعمال کیا جائے (4)۔ ﴿وَالنَّخْلَ بَاسِقَتٍ﴾ یہ منصوب ہے (5) اس کے قول ﴿وَحَبَّ الْحَصِيدِ﴾ پر رد (6) (عطف) ہونے کی بنا پر، اور ﴿بَاسِقَتٍ﴾ حال ہے۔ اور باسقات کا مطلب ہے: طویل (اونچے)؛ یہ مجاہد، عکرمہ اور قتادہ نے کہا ہے۔ اور عبداللہ (7) بن شداد نے کہا: ان کا "بسوق" ان کا لمبائی میں سیدھا ہونا ہے (8)۔ سعید بن جبیر نے کہا: برابر (ایک جیسی) (9)۔ حسن، عکرمہ اور الفراء نے بھی کہا: (پھلوں سے) لدے ہوئے۔

(1) معانی القرآن للزجاج 5/ 43۔ (2) دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 4/ 221، اور مشکل اعراب القرآن 2/ 683۔ (3) معانی القرآن میں 3/ 76۔ (4) اسے الماوردی نے النکت والعیون 5/ 342 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (5) نسخوں میں ہے: حال ہونے کی بنا پر منصوب، اور شاید ان کا قول "حال ہونے کی بنا پر" سبقتِ قلم ہو۔ صحیح یہ ہے کہ اسے حذف کر دیا جائے۔ (6) (ف) میں: معطوف۔ (7) (م) میں ہے: یہ مجاہد اور عکرمہ نے کہا اور قتادہ اور عبداللہ نے کہا... اور یہ غلط ہے، اور جو قلمی نسخوں سے ثابت ہے وہ یہ ہے، اور یہی تفسیر بغوی 4/ 221 وغیرہ کے موافق ہے۔ (8) اسے طبری نے 21/ 412 میں نکالا ہے۔ (9) تفسیر بغوی 4/ 221۔

Surah Qaf: Verses 6 - 11 (Page 433)

Pregnant; it is said of a sheep: "basaqat" (بَسَقَتْ), when it gives birth (1), a poet said: "When we left the house, it remained (2) lofty in Qarran, containing tall, fruit-bearing palm trees." (3) And the first [meaning] is more common and famous in the language; a palm tree "basuqa" (بسَوقَ) "busuqan" (بسُوقاً) when it grows tall. He said (4): "We have wine, and it is not the wine of grapes, but rather from the produce of the tall [palm trees]; Noble in the sky, they went high, and their fruits escaped the hands of the harvesters." And it is said: So-and-so "basaqa" over his companions, meaning: he rose above them. And "absaqat" (أبسقتِ) the she-camel: when the colostrum (5) appears in her udder before giving birth, she is then called "mubsiq" (مُبسِق), and [the plural is] "mabasiq" she-camels. And Qutbah bin Malik said: I heard the Prophet ﷺ reciting "basigatin" (باصقاتٍ) with the letter 'Sad' (ص); mentioned by Al-Tha'labi (6). I say: That which is in Sahih Muslim on the authority of Qutbah bin Malik who said: I prayed, and the Messenger of Allah ﷺ led us in prayer, and he recited: {Qaf. By the glorious Quran...} until he recited: {and lofty palm trees [basigatin]} (verse 10). He said: I began to repeat it, not knowing what he said (7). However, it is permissible (8) to replace the 'Sin' (س) with 'Sad' (ص) because of the [presence of the] 'Qaf' (ق) (9).

(1) In the manuscript copies: "If it basaqat, it gave birth," and the confirmed version is from (M). And the statement of Ikrimah in "al-Nukat wa al-Uyun" 343/5 is similar. Al-Harbi reported it from him in "Ghareeb al-Hadith" 1123/3 with the wording: its "busuq" is like the "busuq" of a sheep at birth. And Abd bin Humaid and Ibn al-Mundhir reported something similar within a story as in "al-Durr al-Manthur" 102/6. (2) In (Q): "tallat" (طلت). (3) The verse is by Al-Ra'i al-Numayri, in his Diwan p. 111. "When they left the house I said lofty, in Qarran from it..." His saying: "munifah" means: perfect in height and beauty. "Qarran" is a village in Yamama. (4) He is Abu Nuwas, and the two verses are in his Diwan p. 118, and previously mentioned in 169/8. (5) In (Z) and (M): "milk" (al-laban), and the confirmed version is from (F) and (Q), which matches Al-Sihah (entry: basq) and the discussion is from there. "Al-lib'a" (colostrum), like 'anab' (grapes) [in pattern], is the first milk at birth. (6) Al-Tabarani reported it in Al-Awsat (4797) and Al-Saghir (690). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 156/7: It contains Abdullah bin Muhammad bin Sabih, whom I do not know, and the rest of its narrators are trustworthy. End quote. Qutbah bin Malik is Al-Tha'labi, also said Al-Dhubyani. Al-Bukhari and Ibn Abi Hatim said: He was a companion. Al-Isabah 165/8. (7) Sahih Muslim (457), and Ahmad reported it (18903).

(8) Meaning in the language, not in the recitation (of the Quran). And it occurred in (M): "It is not permissible!" (9) Al-Muhtasib 2/282-283 and Al-Kashshaf 5/4.

सूरह क़ाफ़: आयत 6 - 11 (पृष्ठ 433)

गर्भवती; भेड़ के लिए कहा जाता है: "बसाक़त" (بَسَقَتْ), जब वह बच्चे को जन्म देती है (1), कवि ने कहा: "जब हमने घर छोड़ा, तो वह (2) क़र्रान में आलीशान रहा, जिसमें ऊँचे, फल देने वाले खजूर के पेड़ थे।" (3) और भाषा में पहला [अर्थ] अधिक प्रचलित और प्रसिद्ध है: खजूर का पेड़ "बसूक़न" (بسُوقاً) "बसाक़ा" (بسَقَ) होता है जब वह ऊँचा हो जाता है। उसने कहा (4): "हमारे पास शराब है, और यह अंगूर की शराब नहीं है, बल्कि ऊँचे [खजूर के पेड़ों] की पैदावार से है; आसमान में महान, वे ऊँचे चले गए, और उनके फल कटाई करने वालों के हाथों से बच गए।" और यह कहा जाता है: फलां व्यक्ति अपने साथियों पर "बसाक़ा", अर्थात: वह उनसे ऊपर उठ गया। और ऊंटनी "अबसक़त" (أبسقتِ): जब प्रसव से पहले उसके थन में कोलोस्ट्रम (5) आता है, तो उसे "मुबसिक़" (مُبسِق) कहा जाता है, और [बहुवचन] मबासीक़ ऊंटनी। और कुतबा बिन मालिक ने कहा: मैंने पैगंबर ﷺ को 'साद' (ص) अक्षर के साथ "बाासिक़ातिन" (باصقاتٍ) पढ़ते सुना; अल-थलाबी (6) द्वारा उल्लेख किया गया है। मैं कहता हूँ: जो सही मुस्लिम में कुतबा बिन मालिक के अधिकार पर है, उन्होंने कहा: मैंने नमाज़ पढ़ी, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें नमाज़ पढ़ाई, और उन्होंने पढ़ा: {क़ाफ़। महिमामय क़ुरआन की शपथ...} जब तक कि उन्होंने नहीं पढ़ा: {और ऊँचे खजूर के पेड़ [बासिक़ातिन]} (आयत 10)। उन्होंने कहा: मैं इसे दोहराने लगा, यह नहीं जानते हुए कि उन्होंने क्या कहा (7)। हालाँकि, [भाषाई रूप से] 'क़ाफ़' (ق) की उपस्थिति के कारण 'सीन' (س) को 'साद' (ص) से बदलना जायज़ है (8) (9)।

(1) पांडुलिपि प्रतियों में: "यदि वह बसाक़त हुई, तो उसने जन्म दिया," और पुष्ट संस्करण (M) से है। और "अल-नुकात वल-उयून" 343/5 में इक़रिमा का कथन भी इसी प्रकार है। अल-हरबी ने इसे "ग़रीब अल-हदीस" 1123/3 में इन शब्दों के साथ रिपोर्ट किया: इसका "बसूक़" जन्म के समय भेड़ के"बसूक़" जैसा है। और अब्द बिन हुमैद और इब्न अल-मुन्ज़िर ने एक कहानी के भीतर कुछ इसी तरह की रिपोर्ट की जैसा कि "अल-दुर्र अल-मंसूर" 102/6 में है। (2) (Q) में: "तल्लत" (طلت)। (3) यह पद अल-रा'ई अल-नुमैरी का है, उनके दीवान पृष्ठ 111 में। "जब उन्होंने घर छोड़ा तो मैंने कहा आलीशान, वहां से क़र्रान में..." उनका कहना: "मुनीफ़ा" का अर्थ है: ऊँचाई और सुंदरता में पूर्ण। "क़र्रान" यमामा का एक गाँव है। (4) वह अबू नुवास है, और दो पद उनके दीवान पृष्ठ 118 में हैं, और पहले 169/8 में बताए गए हैं। (5) (Z) और (M) में: "दूध" (अल-लबन), और पुष्ट संस्करण (F) और (Q) से है, जो अल-सिहाह (प्रविष्टि: बसक़) से मेल खाता है और चर्चा वहीं से है। "अल-लिबा"

(कोलोस्ट्रम), 'अनब' (अंगूर) [पैटर्न में] की तरह, जन्म के समय पहला दूध है। (6) अल-तबरानी ने इसे अल-औसत (4797) और अल-सग़ीर (690) में रिपोर्ट किया। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 156/7 में कहा: इसमें अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन सबीह शामिल है, जिसे मैं नहीं जानता, और इसके बाकी वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं। उद्धरण समाप्त। कुतबा बिन मालिक अल-थलाबी हैं, जिन्हें अल-ज़ुबयानी भी कहा जाता है। अल-बुखारी और इब्न अभि हातिम ने कहा: वह एक साथी थे। अल-इसाबा 165/8। (7) सही मुस्लिम (457), और अहमद ने इसे रिपोर्ट किया (18903)। (8) अर्थ भाषा में, (क़ुरआन के) पाठ में नहीं। और (M) में ऐसा हुआ: "यह जायज़ नहीं है!" (9) अल-मुहतसिब 2/282-283 और अल-कश्शाफ 5/4।

سورہ ق: آیات 6 - 11 (صفحہ 433)

حاملہ؛ بکری کے لیے کہا جاتا ہے: "بَسَقَتْ" (بَسَقَتْ)، جب وہ بچہ جنتی ہے (1)، شاعر نے کہا: "پس جب ہم نے گھر چھوڑا تو وہ (2) قران میں منیف (بلند) رہا، جس میں پھل دار کھجور کے لمبے درخت تھے۔" (3) اور زبان میں پہلا [معنی] زیادہ عام اور مشہور ہے؛ کھجور کا درخت "بسُوقاً" (بسُوقاً) "بَسَقَ" (بسَقَ) ہوا: جب وہ لمبا ہو گیا۔ اس نے کہا (4): "ہمارے پاس شراب ہے اور وہ انگور کی شراب نہیں ہے، بلکہ لمبے [کھجور کے درختوں] کی پیداوار سے ہے؛ آسمان میں بلند و بالا، وہ بلندی پر چلے گئے اور ان کے پھل توڑنے والوں کے ہاتھوں سے بچ گئے۔" اور کہا جاتا ہے: فلاں اپنے ساتھیوں پر "بَسَقَ" ہوا، یعنی: وہ ان سے بلند ہو گیا۔ اور اونٹنی "أبسقتِ": جب بچے کی پیدائش سے پہلے اس کے تھن میں پہلا دودھ (لبأ) (5) آ جائے، تو وہ "مُبسِق" (مُبسِق) کہلاتی ہے، اور [جمع] مَباسِیق اونٹنیاں۔ اور قطبہ بن مالک نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو 'صاد' (ص) کے ساتھ "باصقاتٍ" پڑھتے سنا؛ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے (6)۔ میں کہتا ہوں: جو صحیح مسلم میں قطبہ بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے نماز پڑھی اور رسول اللہ ﷺ نے ہمیں نماز پڑھائی، تو آپ ﷺ نے پڑھا: {قٓ وَٱلۡقُرۡءَانِ ٱلۡمَجِيدِ} یہاں تک کہ آپ ﷺ نے پڑھا: {وَٱلنَّخۡلَ بَاسِقَٰتٖ} (آیت 10)۔ انہوں نے کہا: پس میں اسے دہرانے لگا اور میں نہیں جانتا تھا کہ آپ ﷺ نے کیا کہا (7)۔ مگر یہ کہ [لغوی طور پر] 'قٓف' (ق) کی وجہ سے 'سین' (س) کو 'صاد' (ص) سے بدلنا جائز ہے (8) (9)۔

(1) قلمی نسخوں میں ہے: "اگر بسقت ہوئی تو اس نے بچہ جنا"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ اور عکرمہ کا قول "النکت والعیون" 343/5 میں اسی طرح ہے، اور حربی نے اسے "غریب الحدیث" 1123/3 میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: اس کا بسوق پیدائش کے وقت بکری کے بسوق کی

طرح ہے۔ اور عبد بن حمید اور ابن المنذر نے ایک قصے کے ضمن میں اسی طرح روایت کیا ہے جیسا کہ "الدر المنثور" 102/6 میں ہے۔ (2) (ق) میں ہے: "طلت"۔ (3) یہ شعر الراعی النمیری کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 111 میں ہے، "پس جب انہوں نے گھر چھوڑا تو میں نے کہا منیفہ (بلند)، اس سے قران میں..." اور ان کا قول: منیفہ، یعنی: مکمل لمبائی اور حسن، اور قران: یمامہ میں ایک گاؤں ہے۔ (4) وہ ابو نواس ہے، اور دونوں شعر ان کے دیوان ص 118 میں ہیں، اور پہلے 169/8 میں گزر چکے ہیں۔ (5) (ظ) اور (م) میں ہے: "اللبن" (دودھ)، اور ثابت شدہ (ف) اور (ق) سے ہے اور وہ "الصحاح" (مادہ: بسق) کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ اور "اللبأ"؛ عنب کے وزن پر: پیدائش کے وقت پہلا دودھ۔ (6) اسے طبرانی نے "الاوسط" (4797) اور "الصغیر" (690) میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے "مجمع الزوائد" 156/7 میں کہا: اس میں عبداللہ بن محمد بن صبیح ہے، میں اسے نہیں جانتا، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں۔ انتہیٰ۔ اور قطبہ بن مالک الثعلبی ہیں، اور انہیں الذبیانی بھی کہا جاتا ہے۔ بخاری اور ابن ابی حاتم نے کہا: ان کو صحبت حاصل تھی۔ الاصابہ 165/8۔ (7) صحیح مسلم (457)، اور اسے احمد نے روایت کیا ہے (18903)۔ (8) یعنی زبان (لغت) میں، تلاوت میں نہیں، اور (م) میں واقع ہوا ہے: "جائز نہیں ہے!" (9) المحتسب 282/2-283 اور الکشاف 5/4۔

434 Surah Qaf: Verses 6 - 15 {having clustered spadices} The 'Tal' (spadix) is the first thing that comes out of the fruit of the palm tree. It is said: the 'Tal' has sprouted (tulu'an), the palm tree has produced its 'Tal', and its 'Tal' is its 'Kufurra' (sheath) before it splits. {clustered (nadid)} i.e., stacked one upon another. In Al-Bukhari: 'An-Nadid' is the 'Kufurra' as long as it is in its sheaths, meaning its parts are arranged one on top of the other. Once it emerges from its sheaths, it is no longer 'nadid'(2). {as provision for the servants} i.e., We have provided them with sustenance, or meaning: We made them grow as sustenance; because growing is in the sense of providing sustenance, or it could be an object of purpose, i.e., We made them grow to provide for them(3). Provision (rizq) is whatever is prepared for benefit. Discussion on this has preceded(4). {and We give life thereby to a dead land. Thus is the resurrection.} i.e., from the graves. Just as Allah gave life to this dead land, so will He bring you out alive after your death. The 'kaf' (in 'kadhalika') is in a state of 'raf' as a subject(5). This meaning has already been discussed in other places(6). He said 'maytan' (dead - masculine) because the intended meaning is the 'place' (makan - masculine), and had he said 'maytatan' (dead - feminine), it would have been permissible.

Allah's saying: {The people of Noah denied before them, and the companions of the Rass and Thamud [12] And 'Aad and Pharaoh and the brothers of Lot [13] And the companions of the thicket and the people of Tubba'. All denied the messengers, so My threat was justly fulfilled. [14] Were We then weary with the first creation? But they are in confusion over a new creation. [15]}

Allah's saying: {The people of Noah denied before them} i.e., just as these [people] denied, those before them also denied, and punishment befell them. He reminded them of the news of those deniers before them and warned them of what overtook them.

(1) Al-Kufurra: It is the sheath of the palm spadix. As-Sihah (k-f-r). (2) Sahih al-Bukhari before Hadith (4848). (3) In (m): for their provision. What is fixed is from the manuscripts, which agrees with Al-Kashshaf 4/5, and the text is from it. (4) 1/ 272. (5) Al-Kashshaf 4/5. (6) 1/ 374.

434 सूरह क़ाफ़: आयत 6 - 15 {जिसके गुच्छेदार गाभे होते हैं} 'तल' (गाभा) वह पहली चीज़ है जो खजूर के फल से निकलती है। कहा जाता है: गाभा फूट पड़ा (तुलूअन), खजूर के पेड़ ने गाभा निकाला, और उसका गाभा फटने से पहले उसका 'कुफुर्रा' (खोल) होता है(1)। {गुच्छेदार (नदीद)} यानी: एक के ऊपर एक तह लगा हुआ। बुखारी में है: 'अन-नदीद' वह 'कुफुर्रा' है जब तक कि वह अपने म्यान (खोल) में रहता है, जिसका अर्थ है: एक-दूसरे पर सजे हुए। जब यह अपने म्यान से बाहर आ जाता है, तो यह 'नदीद' नहीं रहता(2)। {बन्दों के लिए रोज़ी के तौर पर} यानी: हमने उन्हें रोज़ी दी, या इस अर्थ में: हमने उन्हें रोज़ी के रूप में उगाया; क्योंकि उगाना भी रोज़ी देने के अर्थ में है। या यह उद्देश्य के अर्थ में हो सकता है, यानी: हमने उन्हें उन्हें रोज़ी देने के लिए उगाया(3)। रोज़ी (रिज़्क) वह है जो लाभ के लिए तैयार हो। इस पर चर्चा पहले हो चुकी है(4)। {और हमने उसके ज़रिये एक मृत भूमि को जीवित कर दिया। इसी प्रकार (कब्रों से) निकलना होगा।} यानी: कब्रों से। जिस तरह अल्लाह ने इस मृत भूमि को जीवित किया, उसी तरह वह तुम्हें तुम्हारी मृत्यु के बाद जीवित निकालेगा। (कजालिका में) 'काफ़' मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़ की स्थिति में है(5)। यह अर्थ अन्य स्थानों पर भी आ चुका है(6)। उन्होंने 'मैतन' (मृत - पुल्लिंग) कहा क्योंकि इसका उद्देश्य 'स्थान' (मकान - पुल्लिंग) है, और अगर वह 'मैततन' (मृत - स्त्रीलिंग) कहते, तो भी जायज़ होता।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनसे पहले नूह की क़ौम और रस्स वाले और समूद झुठला चुके हैं। [12] और आद और फ़िरऔन और लूत के भाई। [13] और ऐका वाले और तुब्बा की क़ौम। सबने रसूलों को झुठलाया, तो मेरी चेतावनी उन पर सच होकर रही। [14] तो क्या हम पहली बार पैदा करने से थक गए? बल्कि वे नई रचना के बारे में भ्रम में हैं। [15]}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनसे पहले नूह की क़ौम ने झुठलाया} यानी: जिस तरह इन लोगों ने झुठलाया, उसी तरह उन लोगों ने भी झुठलाया और उन पर अज़ाब नाज़िल हुआ। उन्होंने उन्हें पहले के झुठलाने वालों की खबर याद दिलाई और उन्हें उस अंजाम से डराया जिसने उन्हें पकड़ लिया था।

(1) अल-कुफुर्रा: यह खजूर के गाभे का खोल है। अल-सिहह (क-फ़-र)। (2) सहीह अल-बुखारी हदीस (4848) से पहले। (3) (म) में: उनकी रोज़ी के लिए। जो प्रतियों में साबित है, वह अल-कशशाफ 4/5 के अनुरूप है, और इबारत उसी से है। (4) 1/ 272. (5) अल-कशशाफ 4/ 5. (6) 1/ 374.

434 سورہ ق: آیات 6 - 15 {جس کے گچھے دار گابھے ہیں} 'طلع' (گابھا) وہ پہلی چیز ہے جو کھجور کے پھل سے نکلتی ہے؛ کہا جاتا ہے: گابھا نکل آیا (طلوعاً)، کھجور کے درخت نے گابھا نکالا، اور اس کا گابھا پھٹنے سے پہلے اس کا 'کُفُرّی' (غلاف) ہوتا ہے(1)۔ {تہہ بہ تہہ (نضید)} یعنی: ایک کے اوپر ایک چنا ہوا۔ اور بخاری میں ہے: 'النضید' وہ 'کُفُرّی' ہے جب تک وہ اپنے غلافوں میں رہتا ہے، جس کا مطلب ہے: ایک دوسرے پر سجا ہوا؛ چنانچہ جب وہ اپنے غلافوں سے نکل جاتا ہے تو وہ 'نضید' نہیں رہتا(2)۔ {بندوں کے لیے رزق کے طور پر} یعنی: ہم نے انہیں رزق دیا، یا اس معنی میں کہ: ہم نے انہیں رزق بنا کر اگایا؛ کیونکہ اگانا رزق دینے کے معنی میں ہے۔ یا یہ مفعول لہ (مقصد) کے طور پر ہو سکتا ہے، یعنی: ہم نے انہیں اگایا تاکہ انہیں رزق دیں(3)، اور رزق وہ ہے جو نفع حاصل کرنے کے لیے تیار ہو۔ اس پر بات پہلے ہو چکی ہے(4)۔ {اور ہم نے اس کے ذریعے ایک مردہ زمین کو زندہ کر دیا، اسی طرح (قبروں سے) نکلنا ہو گا۔} یعنی: قبروں سے، یعنی: جس طرح اللہ نے اس مردہ زمین کو زندہ کیا؛ اسی طرح وہ تمہیں تمہاری موت کے بعد زندہ نکالے گا، پس (کذلک میں) 'کاف' مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے(5)۔ یہ معنی دوسری جگہوں پر بھی گزر چکا ہے(6)۔ اور فرمایا: 'مَیْتاً' (مردہ - مذکر)؛ کیونکہ مراد 'مکان' (جگہ - مذکر) ہے، اور اگر 'میتۃ' (مردہ - مؤنث) فرماتے تو بھی جائز تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان سے پہلے نوح کی قوم اور رس والے اور ثمود جھٹلا چکے ہیں۔ [12] اور عاد اور فرعون اور لوط کے بھائی۔ [13] اور ایکہ والے اور تبع کی قوم، ان سب نے رسولوں کو جھٹلایا، تو میرا وعید (عذاب کا وعدہ) ان پر ثابت ہو گیا۔ [14] کیا ہم پہلی بار پیدا کرنے سے تھک گئے تھے؟ بلکہ وہ نئی پیدائش کے بارے میں شک میں ہیں۔ [15]}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان سے پہلے نوح کی قوم نے جھٹلایا} یعنی: جس طرح ان لوگوں نے جھٹلایا، اسی طرح ان لوگوں نے بھی جھٹلایا تو ان پر عذاب نازل ہوا؛ انہیں ان سے پہلے جھٹلانے والوں کی خبر یاد دلائی اور انہیں اس انجام سے ڈرایا جس نے انہیں پکڑ لیا تھا۔

(1) الكُفُرَّى: یہ کھجور کے گابھے کا غلاف ہے۔ الصحاح (كفر). (2) صحيح البخاری حدیث (4848) سے پہلے۔ (3) (م) میں: ان کے رزق کے لیے۔ اور جو قلمی نسخوں سے ثابت ہے، وہ الكشاف 4/5 کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (4) 1/ 272. (5) الكشاف 4/ 5. (6) 1/ 374.

435 Surah Qaf: Verses 13 - 19

We have already mentioned their stories elsewhere when they were discussed. "Every one denied the messengers" among these denying nations. "So My threat came true" meaning: My threat and My punishment were rightfully due upon them. Allah the Almighty says: "Were We then worn out by the first creation?" meaning: Were We exhausted by it such that We would be exhausted by resurrection? This is a rebuke to those who deny resurrection, and a response to their saying: "That is a far-off return." It is said: "I was weary of the matter" if you do not know how to proceed with it (1). "But they are in confusion about a new creation" meaning: in doubt regarding the resurrection; some of them are believers and some are deniers (2); it is said: "the matter was confused for him" when it becomes ambiguous. Allah the Almighty says: "And We have already created man and know what his soul whispers to him, and We are closer to him than [his] jugular vein. (16) When the two receivers receive, seated on the right and on the left. (17) Man does not utter any word except that with him is an observer prepared [to record]. (18) And the intoxication of death will bring the truth; that is what you were trying to avoid. (19)" Allah the Almighty says: "And We have already created man" meaning: mankind, and it is said: Adam (3). "and know what his soul whispers to him" meaning: what stirs in his secret, his heart, and his inner consciousness. This is a deterrent against sins committed in secret. Whoever says that "man" refers to Adam, then what his soul whispered was eating from the tree, and then it is general for his offspring. Whispering (waswasah) is the talk of the self, like hidden speech. Al-A'sha said: "You hear a whispering from the jewelry when she turns away... as a dry thistle rustles aided by the wind." And this was previously discussed in [Surah] "Al-A'raf" (4). "and We are closer to him than [his] jugular vein" It is the vein of the shoulder, and it extends from the side of his throat to...

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 5/43. (2) This is the meaning of Qatada's statement reported from him by al-Tabari 21/421. (3) See al-Muharrar al-Wajiz 5/159. (4) 9/175. The verse is in the Diwan of al-A'sha, p. 105. Its explanation has preceded there.

435 सूरह क़ाफ़: आयत 13 - 19

हमने पहले ही उनकी कहानियों का उल्लेख अन्यत्र किया है जहाँ उनका ज़िक्र आया है। "हर एक ने रसूलों को झुठलाया" इन झुठलाने वाली जातियों में से। "तो मेरी चेतावनी सच हो गई" अर्थात्: मेरी चेतावनी और मेरी सज़ा उन पर वाजिब हो गई। अल्लाह तआला का फ़रमान है: "क्या फिर हम पहली बार पैदा करने से थक गए थे?" अर्थात्: क्या हम उससे थक गए थे कि हम दोबारा जीवित करने (क़यामत) से थक जाएँगे? यह क़यामत के इन्कारी लोगों के लिए फटकार है, और उनके इस कथन का उत्तर है: "वह एक बहुत दूर का लौटना है।" कहा जाता है: "मैं काम से थक गया," जब आप उसके तरीके को न जानें (1)। "बल्कि वे नई पैदाइश के बारे में भ्रम में हैं" अर्थात्: पुनरुत्थान के बारे में उलझन में हैं, उनमें से कुछ विश्वास करने वाले हैं और कुछ झुठलाने वाले (2); कहा जाता है: "मामला उस पर उलझ गया" जब वह संदिग्ध हो जाए। अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और निश्चय ही हमने मनुष्य को बनाया है और हम जानते हैं जो उसका जी उसके दिल में डालता है, और हम उससे उसकी शाह-रग से भी अधिक निकट हैं। (16) जब दो लिखने वाले (फ़रिश्ते) जो उसके दाएँ और बाएँ बैठे हैं, लिख लेते हैं। (17) वह कोई शब्द नहीं बोलता मगर उसके पास एक तैनात निगहबान होता है। (18) और मौत की मदहोशी हक़ (सच्चाई) के साथ आ पहुँची; यही वह चीज़ है जिससे तू भागता था। (19)" अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और निश्चय ही हमने मनुष्य को बनाया है" अर्थात्: लोग, और कहा गया है: आदम (3)। "और हम जानते हैं जो उसका जी उसके दिल में डालता है" अर्थात्: जो उसके भेद, उसके हृदय और उसके अंतर्मन में विचार आते हैं, और इसमें उन पापों से रोकना है जिन्हें गुप्त रूप से किया जाता है। जिसने कहा कि मनुष्य से तात्पर्य आदम है; तो उसके दिल ने जो फुसफुसाया वह पेड़ से खाना था, और फिर यह उनकी संतान के लिए सामान्य है। वसवसा (फुसफुसाहट): मन की बात है जो छिपी हुई वाणी के समान है। अल-अशा ने कहा: "जब वह मुड़ती है तो तुम गहनों की फुसफुसाहट सुनते हो... जैसे हवा की मदद से शुष्क झाड़ी की आवाज़ आती है।" और यह पहले "अल-अराफ़" में बीत चुका है (4)। "और हम उससे उसकी शाह-रग से भी अधिक निकट हैं" यह कंधे की नस है और यह उसके गले के किनारे से फैली हुई है...

(1) ज़ज्जाज द्वारा 'माआनी अल-कुरान' 5/43। (2) यह क़तादा के कथन का अर्थ है जिसे अल-तबरी 21/421 ने उनसे उद्धृत किया है। (3) देखें 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/159। (4) 9/175। शेर अल-अशा के दीवान में पृष्ठ 105 पर है। और इसकी व्याख्या पहले वहाँ हो चुकी है।

435 سورہ ق: آیات 13 - 19

ہم ان کے تذکرے کے مقام پر ان کے قصے پہلے ہی بیان کر چکے ہیں۔ ﴿كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ﴾ ان جھٹلانے والی امتوں میں سے ہر ایک نے رسولوں کو جھٹلایا۔ ﴿فَحَقَّ وَعِيدِ﴾ یعنی: تو ان پر میری وعید اور میری سزا ثابت ہو گئی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ﴾ یعنی: کیا ہم پہلی بار پیدا کرنے سے تھک گئے کہ ہم دوبارہ زندہ کرنے (بعث) سے تھک جائیں گے؟ یہ بعث کے منکروں کے لیے زجر و توبیخ ہے، اور ان کے اس قول کا جواب ہے: ﴿ذَٰلِكَ رَجْعٌ بَعِيدٌ﴾ (یہ تو بہت دور کی واپسی ہے)۔ کہا جاتا ہے: "عَيِيتُ بالأمر" (میں اس کام سے عاجز آ گیا)، جب تمہیں اس کا طریقہ معلوم نہ ہو (1)۔ ﴿بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ یعنی: وہ دوبارہ جی اٹھنے کے بارے میں شک و شبہ میں ہیں، ان میں سے کچھ تصدیق کرنے والے ہیں اور کچھ جھٹلانے والے (2)؛ کہا جاتا ہے: "لَبَسَ عليه الأمرُ" یعنی معاملہ اس پر مشتبہ ہو گیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ۝ إِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدٌ ۝ مَّا يَلْفِظُ مِن قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ ۝ وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَٰلِكَ مَا كُنتَ مِنْهُ تَحِيدُ ۝﴾ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ﴾ یعنی: انسانوں کو، اور کہا گیا: آدم (علیہ السلام) کو (3)۔ ﴿وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ﴾ یعنی: جو اس کے بھید، اس کے دل اور اس کے ضمیر میں خیالات پیدا ہوتے ہیں، اور اس میں ان گناہوں سے روکنا ہے جو چھپ کر کیے جاتے ہیں۔ اور جس نے کہا کہ انسان سے مراد آدم ہیں؛ تو جو ان کے نفس نے وسوسہ ڈالا تھا وہ درخت سے کھانا تھا، پھر یہ ان کی اولاد کے لیے عام ہے۔ اور وسوسہ: نفس کی وہ بات ہے جو مخفی کلام کی مانند ہوتی ہے۔ الاعشی نے کہا: تَسمعُ للحَلْيِ وَسواساً إذا انصرفتْ ... كما استعان بريح عِشْرِقٌ زَجِلُ (جب وہ مڑتی ہے تو تم زیورات کی ایک بھنبھناہٹ/آواز سنتے ہو... جیسے ہوا کے ذریعے سے خشک

گھاس کی آواز آتی ہے)۔ اور یہ پہلے "الاعراف" میں گزر چکا ہے (4)۔ ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾ یہ گردن کی رگ (شاہ رگ) ہے جو اس کے حلق کی جانب سے پھیلی ہوئی ہے...

(1) معانی القرآن للزجاج 43/5۔ (2) یہ قتادہ کے قول کا معنی ہے جسے ان سے طبری نے 421/21 میں روایت کیا ہے۔ (3) دیکھئے المحرر الوجیز 159/5۔ (4) 175/9۔ اور یہ شعر دیوان الاعشی ص 105 میں ہے۔ اور اس کی شرح وہاں پہلے گزر چکی ہے۔

436 Surah Qaf: Verses 16 - 19 ...his neck, and they are two veins on the right and left. This meaning was narrated from Ibn Abbas (1) and others, and it is what is known in the language. And "al-habl" (the rope) is the jugular vein; it was added to itself due to the difference in the two terms (2). Al-Hasan said: The jugular vein (al-warid) is the aorta (al-watin), which is a vein attached to the heart (3). And this is a representation of proximity; meaning: We are closer to him than his jugular vein which is part of him, and it is not in terms of physical distance. It was said: meaning, We have more authority over him than his jugular vein, despite its control over him. And it was said: meaning, We are more knowledgeable about what his soul whispers (4) than the jugular vein which is from within himself; because it is a vein that mixes with the heart, so the Lord's knowledge is closer to him than the heart's knowledge. Its meaning was narrated from Muqatil who said: The jugular vein is a vein that mixes with the heart. This proximity is the proximity of knowledge and power; and the parts of a human being block one another, but nothing blocks God's knowledge (5). His words, the Almighty: {When the two receivers receive, seated on the right and on the left} [Qaf: 17], meaning: We are closer to him than his jugular vein when the two receivers receive him, and they are the two angels entrusted with him (6), meaning: We are more knowledgeable of his conditions; so We do not need an angel to inform Us, but they were assigned to him to establish proof, and as an emphasis of the matter upon him. Al-Hasan, Mujahid, and Qatadah said: "The two receivers" are two angels who receive your deeds; one on your right writes your good deeds, and the other on your left writes your bad deeds. Al-Hasan said: Until when you die, your book of deeds is folded, and it is said to you on the Day of Resurrection: {Read your record. Sufficient is your soul today as an accountant against you} [Al-Isra: 14]. By God, He has been just to you by making you your own accountant (7).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/346. (2) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 418, Tafsir al-Tabari 21/421, and Tafsir al-Baghawi 4/222. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/346. (4) After it in (Za): "and closer to him," and what is established is from the rest of the copies, which matches what is in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/346-347, and the speech is from it. (5) See Tafsir al-Baghawi 4/222. (6) Zad al-Masir 8/9. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/347.

436 सूरा क़ाफ़: आयत 16 - 19 ...उसकी गर्दन, और वे दाएं और बाएं दो नसें हैं। यह अर्थ इब्न अब्बास (1) और अन्य लोगों से वर्णित है, और यह भाषा में ज्ञात है। और "अल-हबल" (रस्सी) जुगुलर नस (शह-रग) है; यह दो शब्दों के अंतर के कारण स्वयं के लिए जोड़ा गया था (2)। अल-हसन ने कहा: जुगुलर नस (अल-वरीद) महाधमनी (अल-वतिन) है, जो हृदय से जुड़ी एक नस है (3)। और यह निकटता का एक चित्रण है; यानी: हम उसकी उस जुगुलर नस से भी अधिक उसके निकट हैं जो उसका हिस्सा है, और यह भौतिक दूरी के संदर्भ में नहीं है। कहा गया है: यानी, हम उस पर उसकी जुगुलर नस से अधिक अधिकार रखते हैं, उसके उस पर नियंत्रण के बावजूद। और कहा गया है: यानी, हम उसकी उस जुगुलर नस से अधिक जानते हैं जो उसका जी उसे फुसफुसाता है (4) जो कि उसके स्वयं के भीतर से है; क्योंकि यह एक नस है जो हृदय के साथ घुल-मिल जाती है, इसलिए प्रभु का ज्ञान हृदय के ज्ञान से अधिक उसके निकट है। इसका अर्थ मुक़ातिल से वर्णित है जिन्होंने कहा: जुगुलर नस वह नस है जो हृदय के साथ घुल-मिल जाती है। यह निकटता ज्ञान और शक्ति की निकटता है; और मनुष्य के अंग एक-दूसरे को अवरुद्ध करते हैं, लेकिन ईश्वर के ज्ञान को कुछ भी अवरुद्ध नहीं करता (5)। अल्लाह तआला का कथन: {जब दो प्राप्त करने वाले प्राप्त करते हैं, जो दाएं और बाएं बैठे हैं} [क़ाफ़: 17], यानी: जब वे दो प्राप्त करने वाले प्राप्त करते हैं तो हम उसकी जुगुलर नस से भी अधिक उसके निकट होते हैं, और वे दो फ़रिश्ते हैं जो उसे सौंपे गए हैं (6), यानी: हम उसकी स्थितियों से अधिक अवगत हैं; इसलिए हमें सूचित करने के लिए किसी फ़रिश्ते की आवश्यकता नहीं है, लेकिन उन्हें प्रमाण स्थापित करने के लिए और उस पर मामले की पुष्टि के रूप में उस पर नियुक्त किया गया था। अल-हसन, मुजाहिद और क़तादा ने कहा: "दो प्राप्त करने वाले" दो फ़रिश्ते हैं जो आपके कर्मों को प्राप्त करते हैं; आपके दाईं ओर का एक आपकी नेकियां लिखता है, और आपकी बाईं ओर का दूसरा आपकी बुराइयां लिखता है। अल-हसन ने कहा: यहाँ तक कि जब आप मर जाते हैं, तो आपके कर्मों का पन्ना लपेट दिया जाता है, और आपसे कयामत के दिन कहा जाता है: {अपनी किताब पढ़। आज तेरा अपना आप ही तेरे हिसाब के लिए काफी है} [अल-इसरा: 14]। अल्लाह की कसम, उसने आपको अपना हिसाब खुद करने वाला बनाकर आपके साथ न्याय किया है (7)।

---

(1) अल-नुकात व अल-'उयून 5/346। (2) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 418, तफ़सीर अल-तबरी 21/421, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/222। (3) अल-नुकात व अल-'उयून 5/346। (4) इसके बाद (ज़) में: "और उसके अधिक निकट," और जो स्थापित है वह शेष प्रतियों से

है, जो अल-नुकात व अल-'उयून 5/346-347 में जो है उससे मेल खाता है, और कथन उसी से है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/222 देखें। (6) ज़ाद अल-मसीर 8/9। (7) अल-नुकात व अल-'उयून 5/347।

٤٣٦ سورہ ق: آیات ١٦ - ١٩ ...اس کی گردن، اور یہ دائیں اور بائیں دو رگیں ہیں۔ اس کا مفہوم ابن عباس (1) اور دیگر سے مروی ہے، اور لغت میں یہی معروف ہے۔ اور "الحبل" (رسی) شہ رگ ہے؛ دو لفظوں کے اختلاف کی وجہ سے اس کی اپنی طرف اضافت کی گئی (2)۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: الورید 'الوتین' ہے اور وہ دل سے لٹکی ہوئی ایک رگ ہے (3)۔ اور یہ قرب کی ایک مثال ہے؛ یعنی: ہم اس کی شہ رگ سے بھی زیادہ اس کے قریب ہیں جو اس کا حصہ ہے، اور یہ مسافت کے قرب کے معنی میں نہیں ہے۔ اور کہا گیا: یعنی، ہم اس کی شہ رگ کے اس پر قابو پانے کے باوجود اس پر زیادہ اختیار رکھتے ہیں۔ اور کہا گیا: یعنی، ہم اس کی شہ رگ سے زیادہ جانتے ہیں جو اس کا جی اسے وسوسہ ڈالتا ہے (4) جو کہ اس کے اپنے اندر سے ہے؛ کیونکہ یہ ایک ایسی رگ ہے جو دل کے ساتھ ملی ہوئی ہے، چنانچہ رب کا علم دل کے علم سے بھی زیادہ اس کے قریب ہے، اس کا مفہوم مقاتل سے مروی ہے انہوں نے کہا: الورید وہ رگ ہے جو دل کے ساتھ ملی ہوئی ہے۔ اور یہ قرب، علم اور قدرت کا قرب ہے؛ اور انسان کے اعضاء ایک دوسرے کے لیے حجاب بن جاتے ہیں، لیکن اللہ کے علم سے کوئی چیز نہیں چھپتی (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جب وہ دو لینے والے (فرشتے) لیتے ہیں جو دائیں اور بائیں بیٹھے ہیں} [ق: 17] یعنی: جب وہ دو لینے والے اسے لیتے ہیں تو ہم اس کی شہ رگ سے بھی زیادہ اس کے قریب ہوتے ہیں، اور وہ دو فرشتے ہیں جو اس پر مقرر ہیں (6)، یعنی: ہم اس کے حالات کو بہتر جانتے ہیں؛ پس ہمیں کسی فرشتے کی حاجت نہیں جو ہمیں خبر دے، لیکن وہ حجت قائم کرنے اور اس پر معاملے کی تاکید کے لیے اس پر مقرر کیے گئے ہیں۔ حسن، مجاہد اور قتادہ نے فرمایا: "المتلقیان" دو فرشتے ہیں جو تمہارے عمل وصول کرتے ہیں؛ ان میں سے ایک تمہارے دائیں جانب تمہاری نیکیاں لکھتا ہے، اور دوسرا تمہارے بائیں جانب تمہاری برائیاں لکھتا ہے۔ حسن رحمہ اللہ نے

فرمایا: یہاں تک کہ جب تم مر جاتے ہو تو تمہارے عمل کا صحیفہ لپیٹ دیا جاتا ہے، اور تم سے قیامت کے دن کہا جاتا ہے: {اپنی کتاب پڑھ لے، آج تو خود ہی اپنا حساب لینے کے لیے کافی ہے} [الاسراء: 14]۔ اللہ کی قسم، اس نے تجھے اپنا محاسب بنا کر تیرے ساتھ انصاف کیا ہے (7)۔

---

(1) النکت والعیون 346/5۔ (2) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص 418، وتفسیر الطبري 421/21، وتفسیر البغوي 222/4۔ (3) النکت والعیون 346/5۔ (4) اس کے بعد (ظ) میں ہے: "اور اس کے زیادہ قریب،" اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، جو النکت والعیون 346/5-347 میں موجود کلام کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (5) دیکھئے تفسیر البغوی 222/4۔ (6) زاد المسیر 9/8۔ (7) النکت والعیون 347/5۔

سورة ق: الآيات ١٧ - ١٩ (Surah Qaf: Verses 17 - 19)

437

Mujahid said: Allah has assigned to man - despite His knowledge of his conditions - two angels by night and two angels by day to guard his deeds and record his impact as a binding proof; one of them is on his right recording good deeds, and the other is on his left recording bad deeds. That is the word of Allah Almighty: {On the right and on the left, seated} (1).

Sufyan said: It has reached me that the recorder of good deeds is a supervisor (2) over the recorder of bad deeds; so if the servant (3) commits a sin, he says: Do not hurry, perhaps he will seek forgiveness from Allah.

Its meaning was narrated from the hadith of Abu Umamah; he said: The Prophet ﷺ said: "The recorder of good deeds is on the man's right, and the recorder of bad deeds is on the man's left (4). The recorder of good deeds is a supervisor over the recorder of bad deeds. If he does a good deed, the companion on the right records it as ten. If he does an evil deed, the companion on the right says to the companion on the left: 'Leave him for seven hours, perhaps he will glorify [Allah] or seek forgiveness'" (5).

It was narrated from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah ﷺ said: "The seat of your two angels is on your front teeth, your tongue is their pen, and your saliva is their ink, yet you engage in what does not concern you, feeling no shame before Allah nor before them" (6).

Ad-Dahhak said: Their sitting place is under the hair (7) on the jaw. And it was narrated by 'Awf from Al-Hasan.

---

(1) Narrated by al-Tabari in a similar concise manner 21/425. (2) In the tafsir of al-Tabari 21/426 - and the statement is sourced there -: "commander". (3) His saying: "the servant", from (F) and (M). (4) In (M): on his left. (5) Narrated by al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (7971). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/208: It contains Ja'far bin al-Zubayr, who is a liar. End of quote. It was also narrated by al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (7765) similarly, and al-Iraqi graded it weak in Takhrij Ahadith al-Ihya 4/148-149. (6) Al-Hafiz ibn Hajar said in Al-Kafi al-Shaf p.159: Al-Tha'labi from the narration of Jamil bin al-Hasan from Arta'ah bin al-Ash'ath al-Adawi from Ja'far bin Muhammad from his father from Ali (may Allah be pleased with him) from the

Prophet ﷺ who said: "The seat of your two angels..." and he mentioned it. End of quote. Regarding Arta'ah bin Ash'ath, al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 1/170: "destroyed" (i.e., unreliable). (7) In (M): "the front teeth".

मुजाहिद ने कहा: अल्लाह ने मनुष्य के साथ - उसकी स्थितियों के बारे में अपने ज्ञान के बावजूद - रात में दो फ़रिश्ते और दिन में दो फ़रिश्ते नियुक्त किए हैं जो उसके कर्मों की रक्षा करते हैं और दलील के तौर पर उसके निशान लिखते हैं; उनमें से एक उसके दाईं ओर है जो नेकियाँ लिखता है, और दूसरा उसके बाईं ओर है जो बुराइयाँ लिखता है, और यही अल्लाह तआला का कहना है: {दाईं ओर और बाईं ओर, बैठे हुए} (1)।

सुफ़ियान ने कहा: मुझे यह बात पहुंची है कि नेकियाँ लिखने वाला फ़रिश्ता बुराइयाँ लिखने वाले फ़रिश्ते पर अमीन (निरीक्षक) (2) है, इसलिए जब बंदा (3) कोई पाप करता है, तो वह कहता है: जल्दी मत करो, शायद वह अल्लाह से माफ़ी माँग ले।

इसका अर्थ अबू उमामा की हदीस से वर्णित है; उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "नेकियाँ लिखने वाला आदमी के दाईं ओर होता है, और बुराइयाँ लिखने वाला आदमी के बाईं ओर (4)। नेकियाँ लिखने वाला बुराइयाँ लिखने वाले पर अमीन है। जब वह कोई नेकी करता है, तो दाईं ओर वाला साथी उसे दस लिखता है, और जब वह कोई बुराई करता है, तो दाईं ओर वाला साथी बाईं ओर वाले साथी से कहता है: 'उसे सात घंटे के लिए छोड़ दो, शायद वह तस्बीह (अल्लाह की पाकी बयान) करे या माफ़ी माँग ले।'" (5)।

अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम्हारे दोनों फ़रिश्तों का ठिकाना तुम्हारे सामने के दांतों पर है, तुम्हारी ज़ुबान उनकी कलम है, और तुम्हारा थूक उनकी स्याही है, और तुम उन चीज़ों में लगे रहते हो जो तुमसे संबंधित नहीं हैं, न तुम अल्लाह से शर्माते हो और न ही उन दोनों से।" (6)।

अद-दह्हाक ने कहा: उन दोनों के बैठने का स्थान जबड़े पर बालों (7) के नीचे है। और इसे औफ़ ने हसन से रिवायत किया है।

---

(1) अल-तबरी ने इसे संक्षिप्त रूप में 21/425 में निकाला है। (2) अल-तबरी की तफ़सीर 21/426 में - और वहाँ यह कथन उद्धृत है -: "अमीर" (प्रधान)। (3) उनका कहना: "बंदा", (फ़) और (म) से। (4) (म) में: उसके बाईं ओर। (5) इसे अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (7971) में निकाला है।

अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/208 में कहा: इसमें जाफ़र बिन अल-ज़ुबैर है, और वह झूठा है। अल-तबरानी ने इसे अल-मुअजम अल-कबीर (7765) में भी इसी तरह रिवायत किया है और अल-इराक़ी ने तख़रीज अहादीस अल-इहया 4/148-149 में इसे कमज़ोर बताया है। (6) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-काफ़ी अल-शाफ़ पृ. 159 में कहा: अल-थालाबी ने जमील बिन अल-हसन की रिवायत से अर्तआ बिन अल-अशअस अल-अदवी से, जाफ़र बिन मुहम्मद से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत किया कि उन्होंने फरमाया: "तुम्हारे दो फ़रिश्तों का ठिकाना..." और उन्होंने इसका उल्लेख किया। अर्तआ बिन अशअस के बारे में अल-ज़हबी ने मीज़ान अल-एतेदाल 1/170 में कहा: "हलाक" (नष्ट/अविश्वसनीय)। (7) (म) में: अल-सग़ार (सामने के दाँत)।

مجاہد نے کہا: اللہ نے انسان پر - اس کے حالات کے علم کے باوجود - رات میں دو فرشتے اور دن میں دو فرشتے مقرر کیے ہیں جو اس کے عمل کی حفاظت کرتے ہیں، اور حجت لازم کرنے کے لیے اس کے اثرات لکھتے ہیں؛ ان میں سے ایک اس کے دائیں جانب ہے جو نیکیاں لکھتا ہے، اور دوسرا اس کے بائیں جانب ہے جو برائیاں لکھتا ہے، اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعِيدٌ﴾ (۱)۔

سفیان نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ نیکیوں کا لکھنے والا، برائیاں لکھنے والے پر امین (نگران) (۲) ہے، چنانچہ جب بندہ (۳) گناہ کرتا ہے تو وہ کہتا ہے: جلدی نہ کرو، شاید وہ اللہ سے مغفرت طلب کر لے۔

اس کا مفہوم ابو امامہ کی حدیث سے مروی ہے؛ انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "نیکیوں کا لکھنے والا آدمی کے دائیں جانب ہے، اور برائیوں کا لکھنے والا آدمی کے بائیں جانب (٤)۔ نیکیوں کا لکھنے والا برائیوں کے لکھنے والے پر امین ہے۔ جب وہ کوئی نیکی کرتا ہے، تو دایاں ساتھی اسے دس لکھتا ہے، اور جب وہ کوئی برائی کرتا ہے، تو دایاں ساتھی بائیں ساتھی سے کہتا ہے: 'اسے سات گھنٹے کے لیے چھوڑ دو شاید وہ تسبیح پڑھے یا مغفرت مانگ لے'۔" (٥)۔

اور علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے دونوں فرشتوں کی بیٹھنے کی جگہ تمہارے سامنے کے دانتوں پر ہے، تمہاری زبان ان کا قلم ہے، اور

تمہارا تھوک ان کی سیاہی ہے، اور تم لایعنی باتوں میں مشغول رہتے ہو، پس نہ تم اللہ سے حیا کرتے ہو اور نہ ان دونوں سے" (٦)۔

اور ضحاک نے کہا: ان دونوں کی مجلس جبڑے پر بالوں (٧) کے نیچے ہے۔ اور اسے عوف نے حسن سے روایت کیا ہے۔

---

(١) اسے طبری نے اسی طرح مختصراً ٤٢٥/٢١ میں نکالا ہے۔ (٢) تفسیر طبری ٤٢٦/٢١ میں - اور قول وہاں اسی طرح منقول ہے -: "امیر"۔ (٣) ان کا قول: "العبد"، (ف) اور (م) سے۔ (٤) (م) میں: اس کے بائیں جانب۔ (٥) اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (٧٩٧١) میں نکالا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ٢٠٨/١٠ میں کہا: اس میں جعفر بن زبیر ہے، اور وہ کذاب (بہت بڑا جھوٹا) ہے۔ طبرانی نے اسے المعجم الکبیر (٧٧٦٥) میں بھی اسی طرح روایت کیا ہے اور عراقی نے تخریج احادیث الاحیاء ١٤٨/٤-١٤٩ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (٦) حافظ ابن حجر نے الکافی الشاف ص ١٥٩ میں کہا: ثعلبی نے جمیل بن حسن کی روایت سے ارطاۃ بن اشعث عدوی سے، انہوں نے جعفر بن محمد سے، انہوں نے اپنے باپ سے، انہوں نے علی رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: "تمہارے دو فرشتوں کا ٹھکانا..." پھر اسے ذکر کیا۔ اور ارطاۃ بن اشعث کے بارے میں ذہبی نے میزان الاعتدال ١٧٠/١ میں کہا: "ہالک" (تباہ شدہ/غیر معتبر)۔ (٧) (م) میں: "الثغر" (सामने के दाँत)۔

Surah Qaf: Verses 17 - 19. Page 438.

He said: Al-Hasan used to like cleaning his soul patch (hair below the lip). (1)

He only said: "qa'īd" (sitting) and did not say: "qa'īdān" (two sitting), even though they are two; because the meaning is that on the right there is one sitting, and on the left there is one sitting, so the first was omitted because the second indicates it. Sibawayh said this (2); and from it is the poet's saying:

We are with what we have and you are with what you have satisfied, and opinions differ. (3)

And Al-Farazdaq said:

I guaranteed to whoever came to me what he earned, and he refused, so he was and I was not a traitor. (4)

And he did not say: satisfied (dual) nor traitors (dual).

Al-Mubarrad's view is that what is in the recitation is the first, delayed for expansiveness, and the second was omitted because the first indicates it. The view of Al-Akhfash and Al-Farra' is that what is in the recitation represents the dual and the plural, and there is no omission in the speech (5).

And "qa'īd" is in the sense of "qā'id" (sitter), like "as-Samī'" (the All-Hearing), "al-'Alīm" (the All-Knowing), "al-Qadīr" (the All-Powerful), and "ash-Shahīd" (the Witness). It was also said: "qa'īd" is in the sense of "muqā'id" (companion), like "akīl" and "nadīm" meaning "mu'ākil" (dining companion) and "munādim" (drinking companion) (6).

Al-Jawhari said: "fa'īl" and "fa'ūl" are forms that are the same for singular, dual, and plural; like the words of the Almighty: {Indeed, we are the messengers of the Lord of the worlds} [Al-Shu'ara: 16] and His words: {and the angels thereafter are his assistants} [Al-Tahrim: 4] (7). And the poet said regarding the plural, quoted by Al-Tha'labi:

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/223. (2) See al-Kitab 1/75-76, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 5/224, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/683. (3) The verse is by Qays ibn al-Khatim as attributed by Sibawayh in al-Kitab 1/75. And previously 10/188. (4) Al-Kitab 1/76, and we did not find it in the Diwan of al-Farazdaq. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/696, Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/77, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/684. (6) Similar speech is in Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 418. (7) Al-Sihah (qa'ada).

सूरह क़ाफ़: आयत 17 - 19। पृष्ठ 438।

उसने कहा: अल-हसन को अपने होठ के नीचे के बाल (अनफ़क़ा) को साफ़ करना पसंद था। (1)

उन्होंने केवल "क़ईद" (बैठा हुआ) कहा और "क़ईदान" (दो बैठे हुए) नहीं कहा, जबकि वे दो हैं; क्योंकि इसका अर्थ है कि दाईं ओर एक बैठा है, और बाईं ओर एक बैठा है, इसलिए पहले को हटा दिया गया क्योंकि दूसरा इसकी ओर संकेत करता है। सिबवाय ने यह कहा (2); और उसी में से कवि का कथन है:

हम अपने पास जो है उससे और तुम अपने पास जो है उससे संतुष्ट हो, और विचार अलग-अलग हैं। (3)

और अल-फ़रज़दक़ ने कहा:

मैंने उसके लिए गारंटी दी जो मेरे पास आया जो उसने कमाया, और उसने मना कर दिया, तो वह था और मैं धोखेबाज़ नहीं था। (4)

और उसने यह नहीं कहा: संतुष्ट (द्विवचन) और न ही धोखेबाज़ (द्विवचन)।

अल-मुबर्रद का मत यह है कि जो पाठ में है वह पहला है, जिसे विस्तार के लिए पीछे कर दिया गया है, और दूसरे को हटा दिया गया क्योंकि पहला उस पर संकेत करता है। अल-अख़फ़श और अल-फ़र्रा' का मत है कि जो पाठ में है वह द्विवचन और बहुवचन दोनों का प्रतिनिधित्व करता है, और भाषण में कोई लोप नहीं है (5)।

और "क़ईद" का अर्थ "क़ाद" (बैठने वाला) है, जैसे "अस-समी" (सब कुछ सुनने वाला), "अल-अलीम" (सब कुछ जानने वाला), "अल-क़दीर" (सर्वशक्तिमान), और "अश-शहीद" (गवाह)। यह भी कहा गया है: "क़ईद" का अर्थ "मुक़ाद" (साथ बैठने वाला) है, जैसे "अकील" और "नदीम" का अर्थ "मुआकिल" (भोजन का साथी) और "मुनादिम" (पेय का साथी) है (6)।

अल-जौहरी ने कहा: "फ़ईल" और "फ़ऊल" ऐसे रूप हैं जो एकवचन, द्विवचन और बहुवचन के लिए समान रहते हैं; जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {निस्संदेह, हम संसारों के रब के रसूल हैं} [अश-शुआरा: 16] और उनका कथन: {और उसके बाद फ़रिश्ते सहायक हैं} [अत-तहरीम: 4] (7)। और कवि ने बहुवचन के बारे में कहा, जिसे अल-सालाबी ने उद्धृत किया है:

(1) तफ़सीर अल-बगवी 4/223। (2) देखें अल-किताब 1/75-76, इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 5/224, और मुशकिल इराब अल-कुरान 2/683। (3) यह कविता क़ैस इब्न अल-खतीम की है जैसा कि सिबवाय ने अल-किताब 1/75 में बताया है। और पहले 10/188। (4) अल-किताब 1/76, और हमें यह अल-फ़रज़दक़ के दीवान में नहीं मिला। (5) मानी अल-कुरान अल-अख़फ़श द्वारा 2/696, मानी अल-कुरान अल-फ़र्रा' द्वारा 3/77, और मुशकिल इराब अल-कुरान 2/684। (6) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 418 में इसी तरह की बात कही गई है। (7) अल-सिहाह (क़ादा)।

سورہ ق: آیات ۱۷ - ۱۹۔ صفحہ ۴۳۸۔

کہا: الحسن بصری کو اپنی عنفقہ (نچلے ہونٹ کے نیچے کے بال) صاف کرنا پسند تھا۔ (۱)

اور انہوں نے صرف «قَعِيدٌ» کہا اور «قَعِيدان» نہیں کہا، حالانکہ وہ دو ہیں؛ کیونکہ مراد یہ ہے کہ دائیں جانب سے ایک بیٹھا ہے، اور بائیں جانب سے ایک بیٹھا ہے، تو پہلے کو حذف کر دیا گیا کیونکہ دوسرا اس پر دلالت کرتا ہے۔ یہ بات سیبویہ نے کہی ہے (۲)؛ اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے:

ہم اس پر جو ہمارے پاس ہے اور تم اس پر جو تمہارے پاس ہے راضی ہو، اور رائے مختلف ہے۔ (۳)

اور فرزدق نے کہا:

میں نے اس کے لیے ضمانت دی جو میرے پاس آیا اس کی جو اس نے کمایا، اور اس نے انکار کیا، تو وہ تھا اور میں دھوکہ باز نہیں تھا۔ (۴)

اور اس نے راضیان (تثنیہ) اور نہ ہی غدورین (تثنیہ) کہا۔

اور مبرد کا مذہب یہ ہے کہ جو تلاوت میں ہے وہ پہلا ہے، جسے وسعت کی خاطر موخر کیا گیا، اور دوسرے کو حذف کیا گیا کیونکہ پہلا اس پر دلالت کرتا ہے۔ اور اخفش اور فراء کا مذہب یہ ہے کہ جو تلاوت میں ہے وہ تثنیہ اور جمع دونوں کی نمائندگی کرتا ہے، اور کلام میں کوئی حذف نہیں ہے (۵)۔

اور «قَعِيدٌ» بمعنی قاعد ہے، جیسے سمیع، علیم، قدیر اور شہید۔ اور کہا گیا ہے کہ: «قَعِيدٌ» بمعنی مقاعد ہے، جیسے اکیل اور ندیم بمعنی مؤاکل اور منادم (۶)۔

اور جوہری نے کہا: فعیل اور فعول؛ ان اوزان میں سے ہیں جن میں واحد، تثنیہ اور جمع برابر ہوتے ہیں؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: {إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَلَمِينَ} [الشعراء: ۱۶] اور اس کا قول: {وَالْمَلَٰٓئِكَةُ بَعْدَ ذَٰلِكَ ظَهِيرٌ} [التحریم: ۴] (۷)۔ اور شاعر نے جمع کے بارے میں کہا، جسے ثعلبی نے نقل کیا ہے:

---

(۱) تفسیر البغوی ۴/۲۲۳۔ (۲) دیکھیے الکتاب ۱/۷۵-۷۶، اعراب القرآن للنحاس ۵/۲۲۴، اور مشکل اعراب القرآن ۲/۶۸۳۔ (۳) یہ شعر قیس بن الخطیم کا ہے جیسا کہ سیبویہ نے الکتاب ۱/۷۵ میں اسے منسوب کیا ہے۔ اور پہلے ۱۰/۱۸۸۔ (۴) الکتاب ۱/۷۶، اور ہمیں یہ فرزدق کے دیوان میں نہیں ملا۔ (۵) معانی القرآن للاحفش ۲/۶۹۶، معانی القرآن للفراء ۳/۷۷، اور مشکل اعراب القرآن ۲/۶۸۴۔ (۶) اسی طرح کا کلام ابن قتیبہ کی تفسیر غریب القرآن ص ۴۱۸ میں ہے۔ (۷) الصحاح (قعد)۔

Surah Qaf: Verses 17 - 19 439

"Take my message to her, and the best messenger is the one most knowledgeable about the news (1)." What is meant by "al-qa'id" here is: the constant companion, not the opposite of standing (2). Allah's saying: {He utters no word except that with him is an observer ready [to record]} [Qaf: 18], meaning: he does not speak a single word except that it is written against him; it is derived from "lafaza al-ta'am" (casting out food), which is its removal from the mouth. Regarding "al-raqib" (the observer), there are three views: First: that he is the one who follows (3) affairs. Second: that he is the protector; this was said by Al-Suddi. Third: that he is the witness; this was said by Al-Dahhak. Regarding "al-atid" (ready), there are two views: First: that he is the one present who is never absent. Second: that he is the protector prepared either for safeguarding or for witnessing (4). Al-Jawhari said (5): "al-atid" is the present, prepared thing; he has "at-tadah" (prepared it) thoroughly, and "a'tadah" (prepared it) significantly, meaning: prepared it for a day, and from it is Allah's saying: {and prepared for them a banquet} [Yusuf: 31]. And a horse "atad" or "atid"; with a fatha or kasra on the 'ta', is one prepared for running. I say: All of it relates to the meaning of presence, and among it is the poet's saying: "Even if you are absent from my sight, your memory is ever present in my heart (6)." Abu al-Jawza' and Mujahid said: Everything is written against a person, even the moaning during his illness (7). 'Ikrimah said: Nothing is written against him (8) except what he is rewarded for or burdened with (9). And it was said:

(1) The verse is by Abu Dhu'ayb al-Hudhali, in Diwan al-Hudhaliyyin 1/146. His saying: "Alikni ilayha" means: be my messenger to her. Preceded 15/16. (2) Tafsir al-Baghawi 4/222. (3) In (F): the forbidden, and in al-Nukat wa al-'Uyun - and the speech is from it -: the follower. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/347. (5) In Al-Sihah (atad). (6) We did not find it. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/160. (8) The word "alayhi" is not in (M). (9) Tafsir al-Baghawi 4/222.

सूरह क़ाफ़: आयत 17 - 19 439

"मेरा संदेश उस तक पहुँचा दो, और सबसे अच्छा दूत वही है जो खबरों के पहलुओं को सबसे अच्छी तरह जानता हो (1)।" यहाँ 'क़ईद' (al-qa'id) का अर्थ है: निरंतर साथ रहने वाला, 'खड़े होने' (qa'im) का विपरीत नहीं (2)। अल्लाह का कथन: {वह कोई शब्द नहीं बोलता मगर उसके पास एक तैयार निरीक्षक (रक़ीब अतीद) होता है} [सूरह क़ाफ़: 18], अर्थात: वह जो भी बोलता है उसे लिख लिया जाता है; यह 'लफ़्ज़' (उगलना) शब्द से निकला है जिसका अर्थ मुँह से बाहर निकालना है। 'रक़ीब' (निरीक्षक) के बारे में तीन मत हैं: पहला: वह जो मामलों का अनुसरण (3) करता है। दूसरा: वह जो रक्षक है; यह अल-सुद्दी ने कहा है। तीसरा: वह जो गवाह है; यह अल-दह्हाक ने कहा है। 'अतीद' (तैयार) के बारे में दो मत हैं: पहला: वह जो उपस्थित है और कभी अनुपस्थित नहीं होता। दूसरा: वह रक्षक जो या तो सुरक्षित रखने के लिए या गवाही देने के लिए तैयार है (4)। अल-जौहरी ने कहा (5): 'अतीद' वह उपस्थित वस्तु है जो तैयार हो; उसने उसे पूरी तरह तैयार किया। इसी से अल्लाह का कथन है: {और उनके लिए एक भोज (तकिया) तैयार किया} [यूसुफ़: 31]। और घोड़ा 'अतद' या 'अतिद' (त' पर फत्हा या कसरा के साथ) वह है जो दौड़ने के लिए तैयार हो। मैं कहता हूँ: यह सब उपस्थिति के अर्थ में वापस आता है, और इसी में से कवि का कथन है: "भले ही तुम मेरी आँखों से ओझल हो, पर तुम्हारी याद मेरे दिल में सदा मौजूद (अतीद) है (6)।" अबू अल-जौज़ा और मुजाहिद ने कहा: मनुष्य की हर चीज़ लिखी जाती है, यहाँ तक कि बीमारी के दौरान उसका कराहना भी (7)। इकरीमा ने कहा: उसके विरुद्ध कुछ नहीं लिखा जाता (8) सिवाय उसके जिसके लिए उसे पुरस्कृत किया जाए या जिस पर उसे दंड मिले (9)। और कहा गया है:

(1) यह शेर अबू ज़ुऐब अल-हुज़ली का है, जो दीवान अल-हुज़लिय्यीन 1/146 में है। उनका कहना 'अलिकनी इलैहा' का अर्थ है: मेरे दूत बनो। पहले उल्लेखित 15/16. (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/222. (3) (फ़) में: वर्जित, और अन-नुकात वल-उयून में - और शब्द उसी से है - : अनुसरण करने वाला। (4) अन-नुकात वल-उयून 5/347. (5) अस-सिहाह में (अतद)। (6) हमें यह नहीं मिला। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/160. (8) शब्द 'अलैहि' (M) में नहीं है। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 4/222।

سورہ ق: آیات ۱۷ - ۱۹ ۴۳۹

"میرا پیغام اس تک پہنچا دو، اور بہترین قاصد وہ ہے جو خبروں کے پہلوؤں سے سب سے زیادہ واقف ہو (۱)۔" یہاں 'قعید' سے مراد ہے: مستقل ساتھ رہنے والا، نہ کہ 'کھڑے ہونے' (قائم) کی ضد (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَا يَلْفِظُ مِن قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾ یعنی: وہ جو کچھ بھی بولتا ہے اسے اس کے خلاف لکھ لیا جاتا ہے؛ یہ 'لفظ الطعام' سے لیا گیا ہے، جس کا مطلب منہ سے باہر نکالنا ہے۔ 'رقیب' کے بارے میں تین آراء ہیں: پہلی: کہ وہ معاملات کا پیچھا (۳) کرنے والا ہے۔ دوسری: کہ وہ محافظ ہے؛ یہ سدی نے کہا۔ تیسری: کہ وہ گواہ ہے؛ یہ ضحاک نے کہا۔ 'عتید' کے بارے میں دو آراء ہیں: پہلی: کہ وہ حاضر ہے جو کبھی غائب نہیں ہوتا۔ دوسری: کہ وہ ایسا محافظ ہے جو یا تو حفاظت کے لیے یا گواہی کے لیے تیار کیا گیا ہو (۴)۔ جوہری نے کہا (۵): 'عتید' وہ حاضر چیز ہے جو تیار ہو؛ اس نے اسے اچھی طرح تیار کیا، اور اسی سے اللہ کا قول ہے: ﴿وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً﴾ [یوسف: ۳۱]، اور گھوڑا 'عَتَد' اور 'عَتِد' (ت پر زبر اور زیر کے ساتھ) دوڑنے کے لیے تیار کیا ہوا گھوڑا۔ میں کہتا ہوں: یہ سب حضوری (موجودگی) کے معنی کی طرف لوٹتا ہے، اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے: "اگرچہ تم میری آنکھوں سے اوجھل ہو، لیکن تمہاری یاد میرے دل میں حاضر (عتید) ہے (۶)۔" ابو الجوزاء اور مجاہد نے کہا: انسان کی ہر چیز لکھی جاتی ہے یہاں تک کہ اس کی بیماری کے دوران اس کا کراہنا بھی (۷)۔ عکرمہ نے کہا: اس کے خلاف کچھ نہیں لکھا جاتا (۸) سوائے اس کے جس پر اسے اجر دیا جائے یا جس پر اس کا مواخذہ ہو (۹)۔ اور کہا گیا:

(۱) یہ شعر ابو ذؤیب الہذلی کا ہے، جو دیوان الہذلیین ۱/۱۴۶ میں ہے۔ ان کا قول 'ألكني إليها' یعنی: میرے قاصد بنو۔ گزشتہ ۱۵/۱۶۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۲۲۲۔ (۳) (ف) میں: المنیع، اور النکت

والعیون میں - اور کلام اسی سے ہے - : المتبع (پیچھا کرنے والا)۔ (۴) النکت والعیون ۵/۳۴۷۔ (۵) الصحاح میں (عتد)۔ (۶) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۷) المحرر الوجیز ۵/۱۶۰۔ (۸) لفظ 'علیہ' نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۹) تفسیر البغوی ۴/۲۲۲۔

Everything he speaks is recorded. At the end of the day, what was permissible is erased from it, such as: go, sit, eat—things that carry neither reward nor sin (1). And Allah knows best.

It was narrated from Abu Huraira and Anas that the Prophet (peace be upon him) said: "There are no two guardians who raise to Allah what they have guarded, and Allah sees good at the beginning of the scroll and good at the end of it, except that Allah Almighty says to His angels: 'Bear witness that I have forgiven My servant for what is between the two ends of the scroll'" (2).

Ali (may Allah be pleased with him) said: "Indeed, Allah has angels with white scrolls. So dictate good in their beginning and end, and what is in between will be forgiven for you" (3).

Abu Nu’aym al-Hafiz reported: Abu Tahir Muhammad bin al-Fadl bin Muhammad bin Ishaq bin Khuzaymah narrated to us, he said: My grandfather Muhammad bin Ishaq narrated to us, he said: Muhammad bin Musa al-Harashi narrated to us, he said: Suhayl bin Abdullah narrated to us, he said: I heard al-A'mash narrating from Zaid bin Wahb from Ibn Mas’ud, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When the two guardians descend upon a male or female servant, they have with them a sealed book. They write down whatever the servant utters. When they want to ascend, one says to the other: 'Unseal the sealed book you have.' He unseals it for him, and behold, what is written in it is the same. That is [the meaning of] His Almighty's saying: 'Not a word does he utter but there is with him a watcher, ready' [50:18]." This is a strange (gharib) hadith from al-A'mash from Zaid; none narrated it from him except Suhayl (4).

It is narrated from the hadith of Anas that the Prophet of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, Allah has entrusted two angels with His servant to write down his deeds. When he dies, they say: 'Our Lord, so-and-so has died, so permit us to ascend to heaven.' Allah Almighty says: 'My heavens are full of My angels who glorify Me.' They say: 'Our Lord, we shall remain on earth...'

(1) Ibn Atiyyah mentioned something like this in al-Muharrar al-Wajiz 5/160 from al-Hasan and Qatadah. (2) Narrated by al-Tirmidhi from Anas (981). Its chain includes Tammam bin Najih, who is weak. Ibn al-Jawzi said in al-Ilal al-Mutanahiyah 1/45: "This hadith is not authentic." Ibn Hibban said: "Tammam narrates fabricated things from

trustworthy narrators, as if he does it intentionally." (3) Imam al-Suyuti mentioned something similar in ad-Durr al-Manthur 6/36, attributing it to al-Tabari. (4) Hilyat al-Awliya 4/173, 5/57.

उसके द्वारा बोली जाने वाली हर बात लिखी जाती है। दिन के अंत में, जो बातें जायज़ (मुबाह) थीं, उन्हें मिटा दिया जाता है, जैसे: जाओ, बैठो, खाओ—ऐसी बातें जिनसे न तो कोई सवाब (पुण्य) मिलता है और न ही कोई गुनाह (पाप) (1)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू हुरैरा और अनस से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "कोई भी दो निगहबान (फरिश्ते) ऐसे नहीं हैं जो अल्लाह की तरफ वह सब कुछ ले जाएं जिसकी उन्होंने हिफाज़त की है, और अल्लाह रजिस्टर (आमालनामा) की शुरुआत और अंत में खैर (भलाई) देखे, तो अल्लाह तआला अपने फरिश्तों से कहता है: 'गवाह रहो कि मैंने अपने बंदे के रजिस्टर के दोनों सिरों के बीच जो कुछ है, उसे माफ कर दिया है'" (2)।

हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह के पास सफेद पन्नों वाले फरिश्ते हैं, तो उनकी शुरुआत और अंत में खैर लिखवाओ, तुम्हारे लिए इसके बीच का सब कुछ माफ कर दिया जाएगा" (3)।

अबू नुयैम अल-हाफिज़ ने रिवायत किया कि अबू ताहिर मुहम्मद बिन अल-फदल बिन मुहम्मद बिन इसहाक बिन खुज़ैमा ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: मेरे दादा मुहम्मद बिन इसहाक ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: मुहम्मद बिन मूसा अल-हराशी ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: सुहैल बिन अब्दुल्ला ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: मैंने अल-आमश को ज़ैद बिन वहब के ज़रिए इब्न मसूद से रिवायत करते हुए सुना, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जब दो निगहबान फरिश्ते किसी बंदे या बंदी के पास उतरते हैं, तो उनके साथ एक मुहरबंद किताब होती है। बंदा या बंदी जो कुछ भी बोलता है, वे उसे लिखते हैं। जब वे ऊपर जाना चाहते हैं, तो एक दूसरे से कहता है: 'तुम्हारे पास जो मुहरबंद किताब है उसे खोलो।' वह उसे उसके लिए खोलता है, और उसमें वही कुछ लिखा होता है जो उसने बोला था। यही अल्लाह तआला के इस फरमान का मतलब है: 'वह कोई शब्द अपनी ज़बान से नहीं निकालता मगर उसके पास एक निगहबान तैयार रहता है' (सूरह क़ाफ़: 18)।" यह अल-आमश की ज़ैद से रिवायत एक गरीब हदीस है; सुहैल के अलावा किसी और ने इसे उनसे रिवायत नहीं किया (4)।

अनस की हदीस से रिवायत है कि अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने अपने बंदे पर दो फरिश्ते मुक़र्रर किए हैं जो उसके आमाल लिखते हैं। जब वह

मर जाता है, तो वे कहते हैं: 'ऐ हमारे रब, फुलां शख्स मर गया है, हमें आसमान की तरफ जाने की इजाज़त दे।' अल्लाह तआला फरमाता है: 'मेरे आसमान मेरे उन फरिश्तों से भरे हुए हैं जो मेरी तस्बीह (महिमामंडन) करते हैं।' तो वे कहते हैं: 'ऐ हमारे रब, हम ज़मीन पर रहेंगे...'

(1) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/160 में अल-हसन और कतादा से इस तरह की बात का ज़िक्र किया है। (2) इसे अनस से तिरमिज़ी (981) ने रिवायत किया है। इसकी सनद में तमाम बिन नजीह है, जो ज़ईफ़ (कमज़ोर) है। इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाला अल-मुतनाहिया 1/45 में कहा: "यह हदीस सही नहीं है।" इब्न हिब्बान ने कहा: "तमाम भरोसेमंद राविओं से मनगढ़ंत बातें रिवायत करता है, जैसे कि वह जानबूझकर ऐसा करता हो।" (3) इमाम सुयुति ने अद-दुर्र अल-मनसूर 6/36 में इसी तरह की बात का ज़िक्र किया है और इसे तबरी की तरफ मंसूब किया है। (4) हिलियत अल-औलिया 4/173, 5/57।

440 سورہ ق: آیات 16 - 19

انسان جو کچھ بھی بولتا ہے وہ لکھ لیا جاتا ہے، پھر جب دن کا آخری وقت ہوتا ہے تو اس میں سے وہ باتیں مٹا دی جاتی ہیں جو مباح (جائز) ہوتی ہیں، جیسے: چلو، بیٹھو، کھاؤ، ایسی چیزیں جن پر نہ کوئی اجر ہے اور نہ کوئی گناہ (1)۔ واللہ اعلم۔

اور ابوہریرہ اور انس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”جب بھی دو محافظ فرشتے اللہ کی طرف وہ اعمال نامہ لے کر جاتے ہیں جس کی انہوں نے حفاظت کی ہوتی ہے، اور اللہ تعالی اس کے شروع اور آخر میں نیکی دیکھتا ہے، تو اللہ تعالی اپنے فرشتوں سے فرماتا ہے: گواہ رہو کہ میں نے اپنے بندے کے لیے صحیفے کے دونوں کناروں کے درمیان جو کچھ ہے اسے معاف کر دیا ہے“ (2)۔

حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ”بے شک اللہ کے کچھ فرشتے ہیں جن کے پاس سفید ورق ہیں، تو ان کے شروع اور آخر میں نیکی لکھوایا کرو، تمہارے لیے اس کے درمیان کا سب کچھ معاف کر دیا جائے گا“ (3)۔

اور ابونعیم الحافظ نے روایت کیا، کہا: ہم سے ابوطاہر محمد بن الفضل بن محمد بن اسحاق بن خزیمہ نے بیان کیا، کہا: مجھ سے میرے دادا محمد بن اسحاق نے بیان کیا، کہا: ہم سے محمد بن موسیٰ الحرشی نے بیان کیا، کہا: ہم سے سہیل بن عبد اللہ نے بیان کیا، کہا: میں نے الاعمش کو زید بن وہب کے واسطے سے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے بیان کرتے ہوئے سنا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جب دو محافظ فرشتے کسی بندے یا لونڈی پر نازل ہوتے ہیں، تو ان کے پاس ایک مہر بند کتاب ہوتی ہے، پس وہ جو کچھ بھی بندہ یا لونڈی زبان سے نکالتا ہے اسے لکھ

لیتے ہیں، پھر جب وہ اوپر جانا چاہتے ہیں تو ایک دوسرے سے کہتا ہے: تمہارے پاس جو مہر بند کتاب ہے اسے کھولو، تو وہ اسے کھول دیتا ہے، تو اس میں وہی کچھ لکھا ہوتا ہے جو اس نے بولا ہوتا ہے، پس یہی اللہ تعالی کا فرمان ہے: ﴿مَا يَلْفِظُ مِن قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ﴾ [کوئی لفظ وہ زبان سے نہیں نکالتا مگر اس کے پاس ایک نگہبان تیار رہتا ہے]"۔ یہ اعمش کی زید سے روایت میں ایک غریب حدیث ہے، سہیل کے علاوہ کسی نے اسے ان سے روایت نہیں کیا (4)۔

اور انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ اللہ کے نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے اپنے بندے پر دو فرشتے مقرر کیے ہیں جو اس کے عمل لکھتے ہیں، پس جب وہ مر جاتا ہے تو وہ دونوں کہتے ہیں: اے ہمارے رب، فلاں شخص مر گیا ہے، پس ہمیں اجازت دے کہ ہم آسمان کی طرف چڑھ جائیں، تو اللہ تعالی فرماتا ہے: بے شک میرے آسمان میرے ان فرشتوں سے بھرے ہوئے ہیں جو میری تسبیح بیان کرتے ہیں، تو وہ کہتے ہیں: اے ہمارے رب، ہم زمین ہی میں قیام کرتے ہیں..."۔

(1) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/160 میں حسن اور قتادہ سے اسی طرح کی بات ذکر کی ہے۔
(2) اسے انس سے ترمذی (981) نے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں تمام بن نجیح ہے جو ضعیف ہے۔ ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ 1/45 میں کہا: "یہ حدیث صحیح نہیں ہے"۔ ابن حبان نے کہا: "تمام ثقہ راویوں سے من گھڑت چیزیں روایت کرتا ہے، گویا وہ جان بوجھ کر ایسا کرتا ہے"۔ (3) امام سیوطی نے الدر المنثور 6/36 میں اسی طرح کا تذکرہ کیا ہے اور اسے طبری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) حلیۃ الاولیاء 4/173، 5/57۔

Surah Qaf: Verses 18 - 19 441

Allah Almighty says: "Indeed, my earth is full of My creation who glorify Me." They (the two angels) say: "O Lord, where shall we be?" Allah Almighty says: "Stand (1) over the grave of My servant, and say 'Allahu Akbar' (magnify Me), 'La ilaha illa Allah' (proclaim My oneness), and 'SubhanAllah' (glorify Me) (2), and record that for My servant until the Day of Resurrection (3)."

His words, the Almighty: {And the stupor of death will come in truth} meaning: its overwhelming nature and its intensity. As long as a person is alive, his words and deeds are recorded so that he may be held accountable for them. Then death comes to him, which is what he sees upon witnessing the manifestation of truth in what Allah Almighty had promised and warned him of. It was said: The "Truth" (al-Haqq) is death itself; it is called truth either because it is deserved, or because of the transition to the Abode of Truth. According to this, there is a displacement in the speech (at-taqdim wa al-ta’khir), and its interpretation is: "And the stupor of the Truth came with death" (4). Likewise in the recitation of Abu Bakr and Ibn Mas’ud, may Allah be pleased with them (5); because the stupor is the truth, so it was added to itself due to the difference in the two words.

It was said: It is permissible that "the Truth" in this recitation refers to Allah Almighty; i.e., the stupor of Allah Almighty's command came with death. And it was said: "the Truth" is death, and the meaning is "the stupor of death came with death" (6); mentioned by Al-Mahdawi.

And someone who attacked the Qur'an claimed, saying: "Did the Mushaf (written Qur'an) differ as Abu Bakr (7) differed from it?"

---

(1) In (m): Be (dual form). (2) In (f) and (q): and remember Me; and in (z): and glorify Me and remember Me. (3) Narrated by Abu al-Shaykh in al-Azama (505), and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (9931). Its chain of narrators includes Uthman ibn Matar. Ibn al-Jawzi said in al-Mawdu’at 4/97: "This is not authentic, and they agreed on the weakness of Uthman ibn Matar." Ibn Hibban said: "He narrates fabricated reports from reliable sources; it is not permissible to use him as evidence." (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/347-348. (5) Al-Qira’at al-Shadhah p. 144, and al-Muhtasib 2/283 on the authority of Abu Bakr (RA), and it is on the authority of Ibn Mas’ud in I’rab al-Qur’an by al-Nahhas 4/225, and al-Nukat wa al-'Uyun 5/348. (6) I’rab al-Qur’an by al-Nahhas 4/225. (7) In (m): differed.

सूरा क़ाफ़: आयतें 18 - 19 441

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहते हैं: "निश्चित रूप से, मेरी धरती मेरी रचना से भरी हुई है जो मेरी महिमा करती है।" वे (दो फरिश्ते) कहते हैं: "हे प्रभु, हम कहाँ होंगे?" अल्लाह सर्वशक्तिमान कहते हैं: "मेरे सेवक की कब्र पर खड़े हो जाओ (1), और मेरी बड़ाई करो (अल्लाहु अकबर), मेरी एकता की घोषणा करो (ला इलाहा इल्लल्लाह), और मेरी महिमा करो (सुब्हानअल्लाह) (2), और प्रलय के दिन तक इसे मेरे सेवक के लिए रिकॉर्ड करो (3)।"

उनका वचन, सर्वशक्तिमान: {और मृत्यु की बेहोशी सत्य के साथ आ गई} अर्थात: इसकी प्रबल प्रकृति और इसकी तीव्रता। जब तक मनुष्य जीवित है, उसके वचन और कर्म लिखे जाते हैं ताकि उसे उनके लिए जवाबदेह ठहराया जा सके। फिर उसे मृत्यु आती है, जो वह अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा किए गए वादों और चेतावनियों में सत्य के प्रकट होने पर देखता है। यह कहा गया है: "सत्य" (अल-हक़) मृत्यु ही है; इसे सत्य कहा जाता है क्योंकि यह उचित है, या सत्य के निवास स्थान (परलोक) में संक्रमण के कारण। इसके अनुसार, शब्द क्रम में बदलाव (तक़दीम व ताख़ीर) है, और इसका अनुमानित अर्थ है: "और सत्य की बेहोशी मृत्यु के साथ आई" (4)। इसी प्रकार अबू बक्र और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के पठन में भी है (5); क्योंकि बेहोशी ही सत्य है, इसलिए शब्दों के अंतर के कारण इसे स्वयं से जोड़ा गया है।

यह कहा गया है: यह संभव है कि इस पाठ में "सत्य" से तात्पर्य अल्लाह सर्वशक्तिमान हो; यानी, मृत्यु के साथ अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेश की बेहोशी आई। और कहा गया: "सत्य" मृत्यु है, और अर्थ है "मृत्यु की बेहोशी मृत्यु के साथ आई" (6); अल-महदावी द्वारा उल्लेख किया गया है।

और कुरान पर हमला करने वाले ने दावा किया, "क्या मुसहफ़ (लिखित कुरान) अलग था जैसे अबू बक्र (7) ने इसका विरोध किया था?"

---

(1) (m) में: हो जाओ (द्विवचन)। (2) (f) और (q) में: और मुझे याद करो; और (z) में: और मेरी महिमा करो और मुझे याद करो। (3) इसे अल-अज़मा (505) में अबू अल-शेख ने और शुअ़ब अल-ईमान (9931) में अल-बैहकी ने उद्धृत किया है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में उस्मान बिन मटर शामिल हैं। इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत 4/97 में कहा: "यह सही नहीं है, और वे उस्मान बिन मटर की कमजोरी पर सहमत हुए हैं।" इब्न हिब्बान ने कहा: "वह विश्वसनीय सूत्रों से गढ़ी हुई खबरें सुनाता है; उसे साक्ष्य के रूप में उपयोग करना जायज़ नहीं है।" (4) अल-नुकात वल-उयून

5/347-348। (5) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 144, और अल-मुहतसिब 2/283 अबू बक्र (रज़ि.) के अधिकार पर, और यह अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/225 में इब्न मसूद के अधिकार पर है, और अल-नुकात वल-उयून 5/348। (6) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/225। (7) (m) में: विरोध किया।

سورۃ ق: آیات ۱۸ - ۱۹ ٤٤١

اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "بے شک میری زمین میری مخلوق سے بھری ہوئی ہے جو میری تسبیح بیان کرتی ہے"۔ وہ (دونوں فرشتے) کہتے ہیں: "اے رب، پھر ہم کہاں ہوں گے؟" اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "تم دونوں میرے بندے کی قبر پر کھڑے ہو جاؤ (۱)، پھر میری بڑائی بیان کرو (تکبیر کہو)، میری توحید کا اقرار کرو (تہلیل کہو) اور میری تسبیح کرو (۲)، اور یہ میرے بندے کے لیے قیامت کے دن تک لکھتے رہو (۳)۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ﴾ یعنی: اس کا غلبہ اور اس کی شدت؛ پس انسان جب تک زندہ ہے اس کے اقوال اور افعال لکھے جاتے ہیں، تاکہ ان پر اس کا حساب لیا جائے، پھر اسے موت آتی ہے، اور یہ وہ ہے جو وہ مشاہدے کے وقت اللہ تعالیٰ کے وعدے اور وعید کے مطابق حق کے ظاہر ہونے کو دیکھتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: 'الحق' سے مراد موت ہے، اسے حق اس لیے کہا گیا یا تو اس کے استحقاق کی وجہ سے، یا اس لیے کہ یہ دارِ حق کی طرف منتقلی ہے۔ اس بنا پر کلام میں تقدیم و تاخیر ہوگی، اور اس کی تقدیر (اصل عبارت) یوں ہوگی: 'وجاءت سكرة الحق بالموت' (حق کی مدہوشی موت کے ساتھ آئی) (٤)، اور اسی طرح ابوبکر اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما کی قرأت میں بھی ہے (٥)؛ کیونکہ 'سکرہ' ہی حق ہے، اس لیے لفظوں کے اختلاف کی وجہ سے اسے اپنی طرف مضاف کیا گیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: جائز ہے کہ اس قرأت میں 'الحق' سے مراد اللہ تعالیٰ ہو؛ یعنی: موت کے ساتھ اللہ تعالیٰ کے حکم کی مدہوشی آئی۔ اور کہا گیا: 'الحق' موت ہے، اور معنی یہ ہے کہ 'موت کی مدہوشی موت کے ساتھ آئی' (٦)؛ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے۔

اور جس نے قرآن پر طعن کیا اس نے یہ گمان کرتے ہوئے کہا: کیا مصحف نے اسی طرح اختلاف کیا جس طرح ابوبکر (٧) نے اس سے اختلاف کیا تھا؟

---

(١) (م) میں: کونا (ہو جاؤ)۔ (٢) (ف) اور (ق) میں: اور میرا ذکر کرو، اور (ظ) میں: اور میری تسبیح کرو اور میرا ذکر کرو۔ (٣) اسے ابوالشیخ نے 'العظمة' (٥٠٥) में और بیہقی نے 'شعب الایمان' (٩٩٣١) میں روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں عثمان بن مطر ہے۔ ابن الجوزی نے 'الموضوعات' ٤/ ٩٧ میں کہا: یہ صحیح نہیں ہے، اور وہ عثمان بن مطر کی تضعیف پر متفق ہیں، اور ابن حبان نے کہا: وہ ثقہ راویوں سے من گھڑت روایات نقل کرتا ہے، اس سے احتجاج کرنا جائز نہیں ہے۔ (٤) النکت والعیون ٥/ ٣٤٧-٣٤٨۔ (٥) القراءات الشاذة ص ١٤٤، والمحتسب ٢/ ٢٨٣ حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ سے، اور یہ ابن مسعود سے نحاس کی 'إعراب القرآن' ٤/ ٢٢٥ میں ہے، اور النکت والعیون ٥/ ٣٤٨۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ٤/ ٢٢٥۔ (٧) (م) میں: خالف۔

Surah Qaf: Ayah 19 442

...al-Siddiq, so he read: "And the stupor of truth has come with death." An argument was made against him that two narrations were reported from Abu Bakr: one of them matches the Mushaf (official codex), so it is acted upon, and the other is rejected, taking the course of forgetfulness from him if he said it, or an error from some of those who transmitted the hadith.

Abu Bakr al-Anbari said: Ismail ibn Ishaq al-Qadi narrated to us, Ali ibn Abd Allah narrated to us, Jarir narrated to us, from Mansur, from Abu Wail, from Masruq, who said: When Abu Bakr was dying, he sent for Aisha. When she entered upon him, she said: This is as the poet said:

"When [the soul] rattles one day and the chest tightens with it" (1)

Abu Bakr said to her: Why did you not say as Allah said: {And the stupor of death will come in truth; that is what you were trying to avoid} and he mentioned the hadith (2). "Sakra" (stupor) is the singular of "sakarat".

And in the Sahih on the authority of Aisha that the Messenger of Allah (PBUH) had a small water vessel - or a bowl - containing water. He began to dip his hands into the water, then wipe his face with them, saying: "There is no god but Allah. Truly, death has its stupors." Then he raised his hand and began saying: "To the Highest Companion" until he passed away and his hand tilted. Narrated by al-Bukhari (3).

And it was narrated from the Prophet (PBUH) that he said: "Indeed, the righteous servant undergoes death and its stupors, and indeed his joints bid farewell to each other, saying: 'Peace be upon you, you are parting from me and I am parting from you until the Day of Resurrection'" (4).

---

(1) It is the second half of a verse by Hatim al-Ta'i, and it is in his Diwan p. 50, and in it: "the soul" instead of "one day". Its first half is: "O Mawiya, what avail does wealth give the youth..." And "hashraja" is the rattling sound at death and the recurrence of breath. Al-Sahah (hashraj). (2) Also narrated by Ibn Sa'd in al-Tabaqat al-Kubra 3/195, and Ahmad in al-Zuhd p. 136 through Ismail ibn Abi Khalid from Abd Allah al-Bahi, the freed slave of al-Zubayr, from Aisha, may Allah be pleased with her. (3) In his Sahih (4449), and previously 7/408. (4) We did not come across it.

सूरह क़ाफ़: आयत 19 442

...अल-सिद्दीक, तो उन्होंने पढ़ा: "और मृत्यु के साथ सत्य की बेहोशी (सकरा) आ गई।" उनके खिलाफ यह तर्क दिया गया कि अबू बक्र से दो विवरण मिलते हैं: उनमें से एक मुसहफ (पवित्र कुरान) के अनुकूल है, इसलिए उस पर अमल किया जाता है, और दूसरा अस्वीकार्य है, जो उनकी भूल मानी जाती है यदि उन्होंने ऐसा कहा था, या हदीस को प्रसारित करने वालों में से किसी की गलती है।

अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: इस्माइल इब्न इसहाक अल-क़ादी ने हमें बताया, अली इब्न अब्द अल्लाह ने हमें बताया, जरीर ने हमें बताया, मंसूर से, अबू वाइल से, मसरूक से, जिन्होंने कहा: जब अबू बक्र की मृत्यु का समय निकट आया, तो उन्होंने आयशा को बुलवाया। जब वह उनके पास आईं, तो उन्होंने कहा: यह वैसा ही है जैसा कवि ने कहा है:

"जब [प्राण] किसी दिन गले में अटक जाएं और सीना उससे तंग हो जाए" (1)

अबू बक्र ने उनसे कहा: तुमने वैसा क्यों नहीं कहा जैसा अल्लाह ने कहा है: {और मृत्यु की बेहोशी सत्य के साथ आ गई; यही वह है जिससे तुम भाग रहे थे} और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (2)। "सकरा" (बेहोशी) "सकरात" का एकवचन है।

और सहीह में आयशा से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ के सामने पानी का एक छोटा बर्तन - या एक कटोरा - था जिसमें पानी था। उन्होंने अपने हाथ पानी में डालना शुरू किया, फिर उनसे अपना चेहरा पोंछा और कहा: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है। वास्तव में, मृत्यु की अपनी बेहोशियाँ (सकरात) होती हैं।" फिर उन्होंने अपना हाथ ऊपर उठाया और कहने लगे: "सर्वोच्च साथी के साथ" यहाँ तक कि उनके प्राण निकल गए और उनका हाथ झुक गया। इसे बुखारी (3) ने वर्णित किया है।

और पैगंबर ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "वास्तव में, नेक बंदा मृत्यु और उसकी बेहोशियों का सामना करता है, और वास्तव में उसके जोड़ एक-दूसरे को विदा करते हैं, कहते हैं: 'तुम पर शांति हो, तुम मुझसे अलग हो रहे हो और मैं कयामत के दिन तक तुमसे अलग हो रहा हूँ'" (4)।

---

(1) यह हातिम अल-ताई की एक कविता का दूसरा भाग है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 50 में है, और इसमें "यौमन" (एक दिन) के बजाय "अल-नफ़्स" (प्राण) है। इसका पहला भाग है: "ऐ माविया, धन नौजवान के क्या काम आएगा..." और "हशरजा" का अर्थ मृत्यु के समय गले से निकलने वाली

आवाज़ और सांसों का उतार-चढ़ाव है। अस-सिहाह (हशरज)। (2) इसे इब्न साद ने अल-तबाक़ात अल-कुबरा 3/195 में, और अहमद ने अल-ज़ुहद पृष्ठ 136 में इस्माइल इब्न अबी खालिद के माध्यम से अब्दुल्लाह अल-बही से, जो अल-ज़ुबैर के आज़ाद किए हुए गुलाम थे, आयशा (रज़ि.) से वर्णित किया है। (3) उनकी सहीह (4449) में, और पहले 7/408 में। (4) हमें यह नहीं मिला।

الصدیق، تو انہوں نے پڑھا: "اور موت کے ساتھ حق کی سکرات آگئی"۔ ان کے خلاف یہ دلیل دی گئی کہ ابوبکرؓ سے دو روایتیں مروی ہیں: ایک مصحف کے موافق ہے، تو اسی پر عمل ہوگا، اور دوسری مسترد ہے، جو ان کی بھول مانی جائے گی اگر انہوں نے اسے کہا تھا، یا حدیث نقل کرنے والے بعض لوگوں کی غلطی ہے۔

ابوبکر الانباری نے کہا: ہمیں اسماعیل بن اسحاق القاضی نے حدیث بیان کی، ہمیں علی بن عبد اللہ نے حدیث بیان کی، ہمیں جریر نے منصور سے، انہوں نے ابووائل سے، انہوں نے مسروق سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب ابوبکرؓ کی وفات کا وقت قریب آیا تو انہوں نے عائشہؓ کو بلا بھیجا۔ جب وہ ان کے پاس آئیں تو انہوں نے کہا: یہ ویسا ہی ہے جیسا شاعر نے کہا ہے:

"جب کسی دن [جان] حلق میں اٹک جائے اور اس سے سینہ تنگ ہو جائے" (۱)

ابوبکرؓ نے ان سے کہا: تم نے ویسا کیوں نہ کہا جیسا اللہ نے کہا ہے: ﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَٰلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ﴾ (اور موت کی سختی حق کے ساتھ آ پہنچی، یہی وہ چیز ہے جس سے تو بھاگتا تھا) اور حدیث ذکر کی (۲)۔ "سکرہ" سکرات کی واحد ہے۔

اور صحیح میں عائشہؓ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے سامنے پانی کا ایک برتن - یا پیالہ - تھا جس میں پانی تھا، تو آپ ﷺ اپنے دونوں ہاتھ پانی میں ڈالنے لگے، پھر ان سے اپنے چہرے کا مسح کرتے اور فرماتے: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، یقیناً موت کی سکرات (سختیاں) ہیں"۔ پھر آپ ﷺ نے اپنا ہاتھ اٹھایا اور فرمانے لگے: "رفیقِ اعلیٰ میں" یہاں تک کہ آپ ﷺ کی روح قبض کر لی گئی اور آپ کا ہاتھ جھک گیا۔ اسے بخاری (۳) نے روایت کیا ہے۔

اور نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "بیشک نیک بندہ موت اور اس کی سکرات کا سامنا کرتا ہے، اور بیشک اس کے جوڑ ایک دوسرے کو الوداع کہتے ہیں، کہتے ہیں: تجھ پر سلام ہو، تو مجھ سے جدا ہو رہا ہے اور میں قیامت کے دن تک تجھ سے جدا ہو رہا ہوں" (٤)۔

---

(١) یہ حاتم الطائی کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٥٠ میں ہے، اور اس میں "یوماً" کے بجائے "النفس" ہے۔ اور اس کا پہلا مصرعہ ہے: "اماوی ما یغنی الثراء عن الفتی"۔ اور "حشرجہ" موت کے وقت حلق کی آواز اور سانس کی آمد و رفت ہے۔ الصحاح (حشرج)۔ (٢) اسے ابن سعد نے الطبقات الکبریٰ ١٩٥/٣ میں، اور احمد نے الزہد ص ١٣٦ میں اسماعیل بن ابی خالد کے واسطے سے عبد اللہ البہی (مولیٰ الزبیر) سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ (٣) اپنی صحیح (٤٤٤٩) میں، اور پہلے ٤٠٨/٧ میں۔ (٤) ہم اس پر واقف نہیں ہو سکے۔

443 Surah Qaf: Verses 19 - 22

And Jesus, son of Mary, said: O assembly of the disciples, pray to Allah to make this stupor easy for you. That is, the stupors of death. And it is narrated: Indeed, death is more severe than being struck by swords, being sawn with saws, or being cut with shears (1). {That is what you were trying to avoid} i.e., it is said to the one to whom the stupor of death has come: that is what you were fleeing from and turning away from. It is said: He swerved from the thing, swerves, swerving, a swerve, and a swerving: he inclined away from it and turned away. Its origin is 'Haydoodah' with the movement of the 'Ya', then it became silent; because there is no 'Fa'lool' in speech other than 'Sa'fooq' (2). And you say in reporting about yourself: I swerved from the thing, I swerve, swerving and a place of swerving: if you inclined away from it (3); Tarafa said: O Abu Mundhir, you sought loyalty but feared it, and you swerved as the camel swerves from the slippery mud (4). Allah Almighty's saying: {And the Trumpet will be blown. That is the Day of the Warning (20). And every soul will come, accompanied by a driver and a witness (21). You were certainly in unmindfulness of this, so We have removed from you your cover, and your sight today is sharp (22)}. Allah Almighty's saying: {And the Trumpet will be blown} is the second blowing for the Resurrection. {That is the Day of the Warning}: which Allah promised to the disbelievers to punish them in. And the discussion about blowing the Trumpet has already passed in full. And praise be to Allah (5). Allah Almighty's saying: {And every soul will come, accompanied by a driver and a witness}. There is disagreement regarding the driver and the witness; Ibn Abbas said: The driver is from the angels, and the witness is from itself. Ad-Dahhak said: The driver is from...

(1) Narrated by Ibn Asakir in the History of Damascus 22/416 from the saying of Shaddad bin Aws. (2) As-Sihah (Hayd), and 'as-Sa'fooq' is the mean person. (3) Tafsir al-Baghawi 4/223. (4) Previously 13/312. (5) 8/430-431.

443 सूरह क़ाफ़: आयत 19 - 22

और मरियम के पुत्र ईसा ने कहा: हे हवारियों के समूह, अल्लाह से प्रार्थना करो कि वह तुम्हारे लिए इस बेहोशी (सकरा) को आसान कर दे। अर्थात: मृत्यु की बेहोशी। और वर्णित है: वास्तव में, मृत्यु तलवारों के प्रहार, आरी से चीरे जाने, या कैंची से काटे जाने से भी अधिक गंभीर है (1)। {यह वही है जिससे तुम भागते थे} अर्थात, जिससे मृत्यु की बेहोशी आई, उससे कहा जाता है: यह वही है जिससे तुम भाग रहे थे और जिससे तुम कतराते थे। कहा जाता है: वह वस्तु से हट गया, हटना, हटना, एक विचलन: वह उससे झुक गया और मुड़ गया। इसका मूल 'हयदूडा' है 'या' के हिलने के साथ, फिर वह शांत हो गया; क्योंकि 'सअफ़ूक' (2) के अलावा भाषण में कोई 'फ़'लूल' नहीं है। और आप अपने बारे में रिपोर्ट करने में कहते हैं: मैं चीज़ से हट गया, मैं हटता हूँ, हटना और हटने की जगह: यदि आप उससे झुक गए (3); तरफ़ा ने कहा: ऐ अबू मुनज़िर, तुमने वफ़ादारी चाही लेकिन उससे डर गए, और तुम वैसे ही मुड़ गए जैसे ऊँट फिसलन भरी कीचड़ से मुड़ जाता है (4)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और सूर (नरसिंघा) फूँका जाएगा। यह चेतावनी का दिन है (20)। और हर प्राण आएगा, जिसके साथ एक हाँकने वाला और एक गवाह होगा (21)। तुम निश्चित रूप से इससे गाफ़िल (बेखबर) थे, तो हमने तुमसे तुम्हारा परदा हटा दिया, और आज तुम्हारी दृष्टि पैनी है (22)}। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और सूर फूँका जाएगा} यह पुनरुत्थान के लिए दूसरी फूँक है। {यह चेतावनी का दिन है}: जिसका अल्लाह ने काफिरों से वादा किया था कि वह उसमें उन्हें दंड देगा। और सूर फूँकने के बारे में चर्चा पहले ही पूरी हो चुकी है। और अल्लाह का शुक्र है (5)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हर प्राण आएगा, जिसके साथ एक हाँकने वाला और एक गवाह होगा}। हाँकने वाले और गवाह के बारे में मतभेद है; इब्न अब्बास ने कहा: हाँकने वाला फरिश्तों में से है, और गवाह स्वयं से है। अद-दहाक ने कहा: हाँकने वाला... में से है।

(1) इब्न असाकिर ने दमिश्क के इतिहास 22/416 में शद्दाद बिन औस के कथन से उद्धृत किया है। (2) अस-सिहा (हयद), और 'अस-सअफ़ूक' नीच व्यक्ति है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/223। (4) पहले 13/312। (5) 8/430-431।

۴۴۳ سورة ق: آیات ۱۹ - ۲۲

اور عیسیٰ ابن مریم نے کہا: اے گروہِ حواریین، اللہ سے دعا کرو کہ وہ تم پر اس سکرہ (بیہوشی) کو آسان کر دے۔ یعنی: موت کی غشی۔ اور مروی ہے: بے شک موت تلواروں کی ضرب، آریوں سے چرنے، اور قینچیوں سے کترنے سے بھی زیادہ سخت ہے(۱)۔ ﴿ذٰلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ﴾ یعنی: جس شخص پر موت کی غشی طاری ہو جائے اسے کہا جاتا ہے: یہ وہی ہے جس سے تم بھاگتے تھے، اور اس سے کتراتے تھے۔ کہا جاتا ہے: "حاد عن الشيء يَحيدُ حُيُوداً وحَيْدَةً وحَيْدُودَةً": وہ اس سے مڑ گیا اور ہٹ گیا، اور اس کی اصل: "حَيْدودة" ہے 'یا' کی حرکت کے ساتھ پھر وہ ساکن ہو گئی؛ کیونکہ کلام میں "صَعْفُوق"(۲) کے سوا کوئی "فَعْلُولٌ" نہیں ہے۔ اور آپ اپنے بارے میں خبر دیتے ہوئے کہتے ہیں: "حِدْتُ عن الشيء أحيدُ حَيْداً ومَحيداً": جب آپ اس سے مڑ جائیں(۳)؛ طرفہ نے کہا: اے ابو منذر، تم نے وفاداری کا ارادہ کیا لیکن اس سے ڈر گئے، اور تم ایسے ہی مڑ گئے جیسے اونٹ پھسلن سے مڑ جاتا ہے(۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ذَٰلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ (۲۰) وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ (۲۱) لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَٰذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ (۲۲)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ﴾ یہ بعث (دوبارہ زندہ ہونے) کے لیے دوسری پھونک ہے۔ ﴿ذَٰلِكَ يَوْمُ الْوَعِيدِ﴾: وہ دن جس کا اللہ نے کافروں سے وعدہ کیا تھا کہ وہ انہیں اس میں عذاب دے گا۔ اور صور میں پھونکنے کے بارے میں بحث مکمل ہو چکی ہے۔ والحمد للہ(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ﴾۔ سائق اور شہید کے بارے میں اختلاف ہے؛ چنانچہ ابن عباس نے کہا: سائق فرشتوں میں سے ہے، اور شہید خود اس کا نفس ہے۔ اور ضحاک نے کہا: سائق... میں سے ہے۔

(۱) ابن عساکر نے تاریخ دمشق ۴۱۶/۲۲ میں شداد بن اوس کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۲) الصحاح (حید)، اور الصعفوق کمینہ شخص۔ (۳) تفسیر البغوی ۲۲۳/۴۔ (۴) سابق ۳۱۲/۱۳۔ (۵) ۸/ ۴۳۱-۴۳۰۔

...angels, and the witness (1) is from themselves; the hands and feet (2); narrated by Al-Awfi from Ibn Abbas (3).

And Abu Hurairah said: The driver: the angel, and the witness: the action (4).

And Al-Hasan and Qatadah said: The meaning: a driver driving it, and a witness testifying against it with its deeds (5).

And Ibn Muslim said: The driver is its companion from among the devils; it is called a driver because it follows it even if it does not urge it (6).

And Mujahid said: The driver and the witness are two angels (7).

And on the authority of Uthman ibn Affan (may Allah be pleased with him), he said while on the pulpit: {And every soul will come, accompanied by a driver and a witness}; a driver: an angel driving it to Allah's command, and a witness: an angel (8) testifying against it for its deeds (9).

I say: This is more correct; for in the hadith of Jabir ibn Abdullah, he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Indeed, the son of Adam is in heedlessness of what (10) Allah, the Mighty and Sublime, created for him. Indeed, Allah, there is no god but Him, when He wants to create him, He says to the angel: Write his sustenance, his traces, and his term, and write (11) whether he will be wretched or happy. Then that angel ascends, and Allah sends another angel to protect him until he reaches maturity, then Allah sends two angels who write..."

---

(1) From his saying: from himself. To this place is missing from (M). (2) Al-Tabari reported both sayings 21/430-431. (3) Tafsir al-Baghawi 4/223. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/161. (5) Al-Tabari reported their sayings 21/430-431. (6) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/13 without attribution. (7) Tafsir Mujahid 2/611, and Al-Tabari reported it 21/430. (8) The word: angel. is not in (M). (9) Al-Tabari reported it 21/429. (10) In (M): about what. (11) In (M): and write him.

...फ़रिश्ते, और गवाह (1) उन्हीं में से है; हाथ और पैर (2); अल-औफ़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है (3)।

और अबू हुरैरा ने कहा: हाँकने वाला: फ़रिश्ता है, और गवाह: कर्म (अमल) है (4)।

अल-हसन और कतादा ने कहा: अर्थ यह है: एक हाँकने वाला जो उसे हाँकता है, और एक गवाह जो उसके कर्मों के साथ उसके खिलाफ गवाही देता है (5)।

इब्न मुस्लिम ने कहा: हाँकने वाला शैतानों में से उसका साथी है; उसे हाँकने वाला कहा गया है क्योंकि वह उसके पीछे चलता है भले ही वह उसे प्रेरित न करे (6)।

मुजाहिद ने कहा: हाँकने वाला और गवाह दो फ़रिश्ते हैं (7)।

और उस्मान बिन अफ़्फ़ान (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने मिंबर पर कहा: {और हर आत्मा आएगी, उसके साथ एक हाँकने वाला और एक गवाह होगा}; हाँकने वाला: एक फ़रिश्ता जो उसे अल्लाह के आदेश की ओर ले जाता है, और गवाह: एक फ़रिश्ता (8) जो उसके कर्मों के लिए उसके खिलाफ गवाही देता है (9)।

मैं कहता हूँ: यह अधिक सही है; क्योंकि जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस में है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "निस्संदेह आदम का बेटा उस चीज़ से गाफ़िल है (10) जो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उसके लिए बनाई है। वास्तव में, अल्लाह, उसके अलावा कोई और भगवान नहीं है, जब वह उसे बनाना चाहता है, तो वह फ़रिश्ते से कहता है: उसकी रोज़ी, उसके निशान और उसकी अवधि लिखो, और लिखो (11) कि वह बदनसीब होगा या सौभाग्यशाली। फिर वह फ़रिश्ता ऊपर चला जाता है, और अल्लाह उसकी रक्षा के लिए एक और फ़रिश्ता भेजता है जब तक कि वह परिपक्व न हो जाए, फिर अल्लाह दो फ़रिश्ते भेजता है जो लिखते हैं..."

---

(1) उनके कथन से: अपने आप से। इस स्थान तक (M) में लुप्त है। (2) अल-तबरी ने दोनों कथनों को उद्धृत किया है 21/430-431। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/223। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/161। (5) अल-तबरी ने उनके कथन को उद्धृत किया है 21/430-431। (6) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/13 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (7) तफ़सीर मुजाहिद 2/611, और अल-तबरी ने इसे 21/430 में उद्धृत किया है। (8) शब्द: 'फ़रिश्ता' (M) में नहीं है। (9) अल-तबरी ने

इसे 21/429 में उद्धृत किया है। (10) (M) में: 'अम्मा' (किसके बारे में)। (11) (M) में: 'वाक्तुबहु' (और उसे लिखो)।

...فرشتے، اور گواہ (۱) انہی میں سے ہے؛ ہاتھ اور پاؤں (۲)؛ اسے العوفی نے ابن عباس سے روایت کیا ہے (۳)۔

اور ابوہریرہ نے کہا: ہانکنے والا: فرشتہ ہے، اور گواہ: عمل ہے (٤)۔

الحسن اور قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے: ایک ہانکنے والا جو اسے ہانکتا ہے، اور ایک گواہ جو اس کے عمل کے ذریعے اس پر گواہی دیتا ہے (٥)۔

ابن مسلم نے کہا: ہانکنے والا شیطانوں میں سے اس کا ساتھی ہے؛ اسے ہانکنے والا اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ اس کے پیچھے چلتا ہے اگرچہ وہ اسے نہ بھی اکسائے (٦)۔

مجاہد نے کہا: ہانکنے والا اور گواہ دو فرشتے ہیں (۷)۔

اور عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے منبر پر فرمایا: ﴿وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ﴾؛ ہانکنے والا: ایک فرشتہ جو اسے اللہ کے حکم کی طرف لے جاتا ہے، اور گواہ: ایک فرشتہ (۸) جو اس کے عمل پر اس کے خلاف گواہی دیتا ہے (۹)۔

میں کہتا ہوں: یہ زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ جابر بن عبداللہ کی حدیث میں ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک ابن آدم اس چیز سے غافل ہے (۱۰) جو اللہ عزوجل نے اس کے لیے پیدا کی ہے، بے شک اللہ، اس کے سوا کوئی الٰہ نہیں، جب وہ اس کی تخلیق کا ارادہ کرتا ہے تو فرشتے سے کہتا ہے: اس کا رزق، اس کا اثر اور اس کی مدت لکھ دے، اور لکھ دے (۱۱) کہ وہ بدبخت ہوگا یا خوش بخت، پھر وہ فرشتہ اوپر چلا جاتا ہے، اور اللہ ایک

اور فرشتہ بھیجتا ہے جو بالغ ہونے تک اس کی حفاظت کرتا ہے، پھر اللہ دو فرشتے بھیجتا ہے جو لکھتے ہیں..."

---

(١) اس کے قول سے: اپنے نفس سے۔ یہاں تک (م) سے ساقط ہے۔ (٢) طبری نے دونوں اقوال نقل کیے ہیں ٢١/ ٤٣٠-٤٣١۔ (٣) تفسیر بغوی ٤/ ٢٢٣۔ (٤) المحرر الوجیز ٥/ ١٦١۔ (٥) طبری نے ان دونوں کے قول نقل کیے ہیں ٢١/ ٤٣٠-٤٣١۔ (٦) ابن الجوزی نے زاد المسیر ٨/ ١٣ میں اسے بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (٧) تفسیر مجاہد ٢/ ٦١١، اور طبری نے اسے ٢١/ ٤٣٠ میں نقل کیا ہے۔ (٨) لفظ: ملک (فرشتہ) (م) میں نہیں ہے۔ (٩) اسے طبری نے ٢١/ ٤٢٩ میں نقل کیا ہے۔ (١٠) (م) میں: عما۔ (١١) (م) میں: واکتبہ۔

445 Surah Qaf: Verses 21 - 22

...his good deeds and his bad deeds. When death comes to him, those two angels depart, then (1) the Angel of Death, peace be upon him, comes and takes his soul. When he is placed in his grave, the soul is returned to his body, then the Angel of Death departs. Then the two angels of the grave come to him and examine him, then they depart. When the Hour (of Resurrection) arrives, the Angel of Good Deeds and the Angel of Bad Deeds descend upon him. They unroll a book tied around his neck, then they attend with him, one as a driver and the other as a witness. Then Allah Almighty said: {You were heedless of this, so We have removed from you your cover, and your sight today is sharp}. The Messenger of Allah (peace be upon him) said regarding: {That you shall surely ride from stage to stage} [Al-Inshiqaq: 19], he said: "One state after another". Then the Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, before you is a great matter, so seek help from Allah, the Magnificent."

It was narrated by Abu Nu'aym al-Hafiz from the hadith of [Abu] Ja'far Muhammad (2) bin Ali, from Jabir. He said about it: "This is a strange (gharib) hadith from the hadith of [Abu] Ja'far, and the hadith of Jabir was uniquely narrated from him by Jabir al-Ju'fi, and from him by al-Mufaddal (3)."

Then regarding the verse, there are two opinions: First: it is general for both the Muslim and the disbeliever; this is the opinion of the majority. Second: it is specific to the disbeliever; this was said by Al-Dahhak (4).

The words of the Almighty: {You were heedless of this, so We have removed from you your cover}. Ibn Zayd said: "It refers to the Prophet (peace be upon him); meaning: O Muhammad, you were unaware of the message among the Quraysh in their ignorance (Jahiliyyah)" (5).

Ibn Abbas and Al-Dahhak said: "It refers to the polytheists, meaning: they were heedless of the consequences of their affairs" (6). Most commentators said: "It refers to both the righteous and the wicked. And it is..."

(1) In (M): "came". (2) In the manuscripts: "from the hadith of Ja'far bin Muhammad bin Ali". This is an error, and the corrected version is from the sources. (3) Hilyat al-Awliya' 3/190. It was also narrated by Ibn Abi Hatim as in Tafsir Ibn Kathir 8/361 and ad-Durr al-Manthur 6/106. Ibn Kathir said: "This is a rejected (munkar) hadith, and its chain of narration contains weak narrators, but its meaning is correct." (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/349. (5) Narrated by al-Tabari 21/434, and Ibn Atiyyah weakened it in al-

Muharrar al-Wajiz 5/162. (6) Narrated on the authority of Ibn Abbas by al-Tabari 21/434.

445 सूरह क़ाफ़: आयत 21 - 22

...उसके नेक और बुरे कर्म। जब उसकी मृत्यु आती है, तो वे दो फरिश्ते चले जाते हैं, फिर (1) मलकुल मौत (मौत का फरिश्ता), उन पर शांति हो, आते हैं और उसकी रूह (आत्मा) कब्ज़ कर लेते हैं। जब उसे उसकी कब्र में डाल दिया जाता है, तो रूह उसके शरीर में लौटा दी जाती है, फिर मलकुल मौत चले जाते हैं। फिर कब्र के दो फरिश्ते उसके पास आते हैं और उसकी परीक्षा लेते हैं, फिर वे चले जाते हैं। जब कयामत की घड़ी आएगी, तो नेकियों का फरिश्ता और बुराइयों का फरिश्ता उस पर उतरेंगे। वे उसकी गर्दन में बंधी हुई एक किताब खोलेंगे, फिर वे उसके साथ उपस्थित होंगे, एक हांकने वाला और दूसरा गवाह। फिर अल्लाह तआला ने फरमाया: {निश्चित रूप से तुम इससे बेखबर थे, इसलिए हमने तुम पर से तुम्हारा पर्दा हटा दिया, तो आज तुम्हारी दृष्टि बहुत तेज है}। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने आयत: {कि तुम निश्चित रूप से एक स्थिति से दूसरी स्थिति की ओर बढ़ोगे} [अल-इन्शिकाक़: 19] के बारे में फरमाया: 'एक हालत के बाद दूसरी हालत'। फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: 'बेशक तुम्हारे सामने एक बड़ा मामला है, इसलिए महान अल्लाह से मदद माँगो'।

इसे अबू नुऐम अल-हाफ़िज़ ने [अबू] जाफ़र मुहम्मद (2) बिन अली की हदीस से, जाबिर के हवाले से रिवायत किया है। उन्होंने इसके बारे में कहा: 'यह [अबू] जाफ़र की हदीस से एक गरीब (अपरिचित) हदीस है, और जाबिर की हदीस को उनसे जाबिर अल-जुफ़ी ने और उनसे अल-मुफ़द्दल ने विशेष रूप से रिवायत किया है (3)'।

फिर आयत के बारे में दो विचार हैं: पहला: यह मुसलमान और काफ़िर दोनों के लिए सामान्य है; और यही बहुमत का मत है। दूसरा: यह काफ़िर के लिए विशिष्ट है; यह अल-दह्हाक (4) ने कहा है।

अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से तुम इससे बेखबर थे, इसलिए हमने तुम पर से तुम्हारा पर्दा हटा दिया}। इब्न ज़ैद ने कहा: 'इससे मुराद नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं; यानी: ऐ मुहम्मद, आप कुरैश के बीच उनकी अज्ञानता (जाहिलियत) के समय रिसालत (पैग़ंबरी) से बेखबर थे' (5)।

इब्न अब्बास और अल-दह्हाक ने कहा: 'इससे मुराद मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं, यानी: वे अपने मामलों के परिणामों से बेखबर थे' (6)। अधिकांश मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: 'इससे मुराद नेक और पापी दोनों हैं। और यह...'

(1) (म) में: "आया"। (2) पांडुलिपियों में: "जाफ़र बिन मुहम्मद बिन अली की हदीस से"। यह एक गलती है, और जो प्रमाणित है वह स्रोतों से है। (3) हिल्यत अल-औलिया 3/190, और इसे इब्न अबी हातिम ने भी रिवायत किया है जैसा कि तफ़्सीर इब्न कसीर 8/361 और अल-दुर अल-मंसूर 6/106 में है। इब्न कसीर ने कहा: "यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है, और इसकी सनद (सूत्र) में कमजोर रावी हैं, लेकिन इसका अर्थ सही है।" (4) अल-नुकत व अल-'उयून 5/349। (5) इसे अल-तबरी 21/434 ने रिवायत किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/162 में इसे कमजोर बताया है। (6) इसे इब्न अब्बास के हवाले से अल-तबरी 21/434 ने रिवायत किया है।

٤٤٥ سورة ق: آیات ٢١ - ٢٢

...اس کی نیکیاں اور اس کی برائیاں، پس جب اس کی موت آتی ہے تو وہ دونوں فرشتے چلے جاتے ہیں، پھر (١) ملک الموت علیہ السلام آتے ہیں اور اس کی روح قبض کر لیتے ہیں، پھر جب اسے اس کی قبر میں داخل کیا جاتا ہے تو روح اس کے جسم میں لوٹا دی جاتی ہے، پھر ملک الموت چلے جاتے ہیں، پھر قبر کے دو فرشتے اس کے پاس آتے ہیں اور اس کا امتحان لیتے ہیں، پھر وہ چلے جاتے ہیں، پس جب قیامت قائم ہوگی تو نیکیوں کا فرشتہ اور برائیوں کا فرشتہ اس پر اتریں گے، پھر وہ اس کی گردن میں بندھی ہوئی ایک کتاب کھولیں گے، پھر وہ اس کے ساتھ حاضر ہوں گے، ایک ہانکنے والا اور دوسرا گواہ، پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿یقیناً تو اس سے غفلت میں تھا، سو ہم نے تجھ سے تیرا پردہ ہٹا دیا، تو آج تیری نگاہ بڑی تیز ہے﴾۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ﴿کہ تم یقیناً ایک مرحلے سے دوسرے مرحلے پر چڑھو گے﴾ [الانشقاق: ١٩] فرمایا: 'ایک حال کے بعد دوسرا حال'، پھر نبی ﷺ نے فرمایا: 'بے شک تمہارے سامنے ایک عظیم معاملہ ہے، پس اللہ عظیم سے مدد مانگو'۔

اسے ابو نعیم الحافظ نے [ابو] جعفر محمد (٢) بن علی کی حدیث سے، جابر کے واسطے سے روایت کیا ہے۔ اور اس کے بارے میں کہا کہ یہ [ابو] جعفر کی حدیث سے ایک غریب حدیث ہے، اور جابر کی حدیث ان سے روایت کرنے میں جابر الجعفی اکیلے ہیں اور ان سے المفضل (٣)۔

پھر آیت کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: یہ مسلمان اور کافر دونوں کے لیے عام ہے؛ اور یہی جمہور کا قول ہے۔ دوسرا: یہ کافر کے ساتھ خاص ہے؛ یہ ضحاک (٤) نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿یقیناً تو اس سے غفلت میں تھا، سو ہم نے تجھ سے تیرا پردہ ہٹا دیا﴾ ابن زید نے کہا: اس سے مراد نبی ﷺ ہیں؛ یعنی: اے محمد، آپ قریش کے درمیان ان کی جاہلیت کے دور میں رسالت سے بے خبر تھے (٥)۔

اور ابن عباس اور ضحاک نے کہا: اس سے مراد مشرکین ہیں، یعنی: وہ اپنے امور کے انجام سے غافل تھے (٦)۔ اور اکثر مفسرین نے کہا: اس سے مراد نیک اور بد دونوں ہیں۔ اور یہ...

(١) (م) میں: 'جاء' ہے۔ (٢) نسخوں میں: 'جعفر بن محمد بن علی کی حدیث سے'۔ یہ غلط ہے، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (٣) حلیۃ الاولیاء ٣ / ١٩٠، اور اسے ابن ابی حاتم نے بھی روایت کیا ہے جیسا کہ تفسیر ابن کثیر ٨ / ٣٦١ اور الدر المنثور ٦ / ١٠٦ میں ہے۔ ابن کثیر نے کہا: یہ حدیث منکر ہے، اور اس کی سند میں ضعفاء ہیں، لیکن اس کا معنی صحیح ہے۔ (٤) النکت والعیون ٣٤٩/٥۔ (٥) اسے طبری نے ٤٣٤/٢١ میں روایت کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥ / ١٦٢ میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (٦) اسے ابن عباس کے حوالے سے طبری نے ٢١ / ٤٣٤ میں روایت کیا ہے۔

446 Surah Qaf: Verse 22

Al-Tabari's choice (1).

It was said: Meaning, O human, you were in heedlessness of the fact that every soul has with it a driver and a witness; because this is not known except through divine texts (2).

{So We have removed from you your cover} meaning: your blindness; and in it there are four aspects: First: When he was in his mother's womb and was born; Al-Suddi said this. Second: When he was in the grave and then resurrected. This is the meaning of Ibn Abbas's statement. Third: At the time of presentation on the Day of Judgment; Mujahid said this. Fourth: It is the descent of revelation and the bearing of the message. This is the meaning of Ibn Zayd's statement (3).

{So your sight today is sharp} It was said: It refers to the sight of the heart, as it is said: he is perceptive in jurisprudence; so the sight of the heart and its insight is its viewing of the witnesses of thoughts and the results of reflection, just as the eye sees what is before it of persons and bodies. And it was said: It refers to the sight of the eye, which is the apparent (4), meaning: the sight of your eye today is sharp, i.e., strong and penetrating, seeing what was hidden from you.

Mujahid said: {So your sight today is sharp} meaning: your gaze at the pointer of your scale when your bad deeds and good deeds are weighed (5). Al-Dahhak said this too.

It was said: He sees what he will receive of reward and punishment. And this is the meaning of Ibn Abbas's statement (6). It was said: It means that the disbeliever is gathered with sharp sight, then he turns blue and becomes blind. It was also read as: "laqad kunti", "anki", "fabasaruki"; with the kasra (vowel 'i') addressing the soul (7).

(1) In his Tafsir 21/433. Ibn Atiyyah also chose it in Al-Muharrar 5/162. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/349. (3) The previous source. (4) The previous source. (5) Tafsir al-Baghawi 4/223, and Zad al-Masir 8/14. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 5/350. (7) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 144.

पृष्ठ 446 सूरह क़ाफ़: आयत 22

अल-तबारी का चुनाव (1)।

कहा गया है: यानी, हे मनुष्य, तुम इस बात से ग़ाफ़िल थे कि हर आत्मा के साथ एक हाँकने वाला और एक गवाह होता है; क्योंकि यह केवल दैवीय ग्रंथों के माध्यम से ही ज्ञात होता है (2)।

{तो हमने तुझसे तेरा पर्दा हटा दिया} यानी: तेरा अंधापन; और इसके चार पहलू हैं: पहला: जब वह अपनी माँ के पेट में था और पैदा हुआ; अल-सुद्दी ने यह कहा। दूसरा: जब वह कब्र में था और फिर जीवित किया गया। इब्न अब्बास के कथन का यही अर्थ है। तीसरा: कयामत के दिन पेशी के समय; मुजाहिद ने यह कहा। चौथा: यह वह्य (प्रकाशना) का उतरना और संदेश को वहन करना है। इब्न ज़ैद के कथन का यही अर्थ है (3)।

{तो तेरी निगाह आज तेज़ है} कहा गया है: इससे दिल की निगाह मुराद है, जैसा कि कहा जाता है: वह फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) में समझदार है; तो दिल की निगाह और उसकी अंतर्दृष्टि विचारों के साक्ष्यों और चिंतन के परिणामों का अवलोकन है, ठीक उसी तरह जैसे आँख अपने सामने के व्यक्तियों और शरीरों को देखती है। और कहा गया है: इससे मुराद आँख की दृष्टि है जो प्रकट है (4), यानी: आज तुम्हारी आँख की दृष्टि तेज़ है, यानी शक्तिशाली और भेदने वाली, वह सब कुछ देख रही है जो तुमसे छिपा हुआ था।

मुजाहिद ने कहा: {तो तेरी निगाह आज तेज़ है} यानी: अपनी तराजू की सुई पर तुम्हारी नज़र जब तुम्हारी बुराइयाँ और नेकियाँ तौली जाएँगी (5)। अद-दह्हाक ने भी यही कहा।

कहा गया है: वह देखता है कि उसे क्या सवाब (पुण्य) और सज़ा मिलेगी। और इब्न अब्बास के कथन का यही अर्थ है (6)। कहा गया है: इसका अर्थ है कि काफ़िर (अविश्वासी) को तेज़ निगाह के साथ इकट्ठा किया जाएगा, फिर वह नीला पड़ जाएगा और अंधा हो जाएगा। इसे "लाक़द कुंती", "अंकी", "फ़बसरुकी" भी पढ़ा गया है; आत्मा (नफ़्स) को संबोधित करते हुए कसरा (इ-स्वर) के साथ (7)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) उनकी तफ़सीर 21/433 में। इब्न अतिय्या ने भी अल-मुहर्रर 5/162 में इसे चुना। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/349। (3) पिछला स्रोत। (4) पिछला स्रोत। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/223, और ज़ाद अल-मसीर 8/14। (6) अल-नुकात वल-उयून 5/350। (7) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 144।

صفحہ 446 سورہ ق: آیت 22

طبری کا انتخاب (1)۔

اور کہا گیا: یعنی اے انسان، تو اس بات سے غافل تھا کہ ہر جان کے ساتھ ایک ہانکنے والا اور ایک گواہ ہوتا ہے؛ کیونکہ یہ صرف الٰہی نصوص (تحریروں) کے ذریعے ہی معلوم ہوتا ہے (2)۔

﴿فَكَشَفْنَا عَنكَ غِطَاءَكَ﴾ یعنی: تیرا اندھا پن؛ اور اس میں چار پہلو ہیں: پہلا: جب وہ اپنی ماں کے پیٹ میں تھا اور پیدا ہوا؛ یہ سدی نے کہا۔ دوسرا: جب وہ قبر میں تھا اور پھر اٹھایا گیا۔ ابن عباس کے قول کا یہی مطلب ہے۔ تیسرا: قیامت کے دن پیشی کے وقت؛ یہ مجاہد نے کہا۔ چوتھا: یہ کہ وحی کا نزول اور رسالت کا بوجھ اٹھانا ہے۔ یہ ابن زید کے قول کا مطلب ہے (3)۔

﴿فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾ کہا گیا: اس سے دل کی بصارت مراد ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: وہ فقہ میں بصیر (سمجھ بوجھ رکھنے والا) ہے؛ پس دل کی بصارت اور اس کی بصیرت خیالات کے شواہد اور نتائج کا مشاہدہ ہے، جس طرح آنکھ اپنے سامنے والے اشخاص اور اجسام کو دیکھتی ہے۔ اور کہا گیا: اس سے مراد آنکھ کی بصارت ہے جو ظاہر ہے (4)، یعنی: آج تمہاری آنکھ کی نظر تیز ہے، یعنی قوی اور پارکھ، جو کچھ تم سے چھپا ہوا تھا اسے دیکھنے والی۔

مجاہد نے کہا: ﴿فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾ یعنی: تمہاری نظر تمہاری ترازو کی سوئی پر جب تمہاری برائیاں اور نیکیاں تولی جائیں گی (5)۔ ضحاک نے بھی یہی کہا۔

اور کہا گیا: وہ دیکھ رہا ہے جو اسے ثواب اور عذاب ملنے والا ہے۔ اور یہی ابن عباس کے قول کا مطلب ہے (6)۔ اور کہا گیا: یعنی کافر کو اس حال میں اٹھایا جائے گا کہ اس کی نظر تیز ہوگی،

پھر وہ نیلا پڑ جائے گا اور اندھا ہو جائے گا۔ اور «لَقَدْ كُنتَ»، «عَنْكَ»، «فَبَصَرُكَ» کو زیر (کِ) کے ساتھ پڑھا گیا ہے نفس کو مخاطب کرتے ہوئے (7)۔

حواشی: (1) اپنی تفسیر 21/ 433 میں۔ اور ابن عطیہ نے بھی المحرر 5/ 162 میں اسے پسند کیا۔ (2) النکت والعیون 5/ 349۔ (3) سابقہ حوالہ۔ (4) سابقہ حوالہ۔ (5) تفسیر البغوی 4/ 223، اور زاد المسیر 8/ 14۔ (6) النکت والعیون 5/ 350۔ (7) القراءات الشاذة ص 144۔

Surah Qaf: Verses 23 - 29 447

The Almighty says: {And his companion will say, "This is what is with me, ready." (23) [Allah will say], "Throw into Hell every obstinate disbeliever, (24) Preventer of good, transgressor, and doubter, (25) Who made [as equal] with Allah another deity; so throw him into the severe punishment." (26) His companion will say, "Our Lord, I did not make him transgress, but he [himself] was in extreme error." (27) [Allah] will say, "Do not dispute before Me, while I had already presented to you the warning. (28) The word will not be changed with Me, and I am not a tyrant to [My] servants." (29)}

The Almighty's saying: {And his companion will say} means: the angel entrusted with him, according to the opinion of Al-Hasan, Qatadah, and Al-Dahhak(1). {This is what is with me, ready} means: this is what I have of the writing(2) of his deeds, prepared and preserved. Mujahid said: He says: This one whom you entrusted me with from the children of Adam, I have brought him, and I have brought the record of his deeds(3). And it is said: The meaning is: this is the punishment I have ready. And from Mujahid also: His companion who was assigned to him from among the devils(4). Ibn Zaid said in the narration of Ibn Wahb from him: He is his companion from among humans(5). Then Allah the Almighty says to his companion: {Throw into Hell}. Al-Khalil and Al-Akhfash said: This is correct Arabic speech(6); that you address a single person with a dual form, so you say: "Woe to you, saddle her (dual) and drive her (dual)", and "Take him (dual) and release him (dual)"; addressed to one. Al-Farra'(7) said: You say to one: "Stand (dual) up from us", and the origin of that is that a man's minimum assistants with his camels, sheep, and traveling companions are two. So, a man's speech followed the custom of addressing two companions. From this is their saying to one in poetry: "My two friends"(8), then he says: "O companion". Imru' al-Qais said:

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/350, without mentioning Al-Dahhak. (2) In (Z): Book. (3) Tafsir al-Baghawi 4/223. (4) Tafsir Mujahid 2/611. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/350. (6) In (M): the eloquent. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/78. (8) Similar speech in Tafsir al-Baghawi 4/223-224.

सूरह क़ाफ़: आयतें 23 - 29 447

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उसका साथी कहेगा, "यह है वह जो मेरे पास तैयार है।" (23) [अल्लाह कहेगा], "जहन्नुम में डाल दो हर हठधर्मी काफ़िर को, (24) भलाई से रोकने वाले, सीमा पार करने वाले, सन्देह करने वाले को, (25) जिसने अल्लाह के साथ कोई दूसरा पूज्य बना लिया था; सो उसे कठोर यातना में डाल दो।" (26) उसका साथी कहेगा, "ऐ हमारे रब, मैंने उसे सरकश नहीं बनाया था, बल्कि वह स्वयं ही दूर की गुमराही में था।" (27) [अल्लाह] फ़रमायेगा, "मेरे सामने झगड़ा मत करो, जबकि मैंने पहले ही तुम्हें चेतावनी दे दी थी। (28) मेरे पास बात बदली नहीं जाती, और मैं अपने बंदों पर ज़ुल्म करने वाला नहीं हूँ।" (29)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसका साथी कहेगा} का अर्थ है: वह फ़रिश्ता जो उस पर नियुक्त है, अल-हसन, क़तादा और अद-दह्हाक (1) के कथनानुसार। {यह है वह जो मेरे पास तैयार है} यानी: यह वह है जो मेरे पास उसके कर्मों के लेखन (2) में से है, जो तैयार और सुरक्षित है। मुजाहिद ने कहा: वह कहता है: यह वह है जिसे तूने आदम की संतानों में से मुझे सौंपा था, मैं उसे ले आया हूँ, और मैं उसके कर्मों का रजिस्टर भी ले आया हूँ (3)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: यह वह यातना है जो मेरे पास तैयार है। मुजाहिद से यह भी वर्णित है: उसका साथी वह शैतान है जो उस पर नियुक्त किया गया था (4)। इब्न ज़ैद ने इब्न वहब के माध्यम से उनसे रिवायत की है: वह इंसानों में से उसका साथी है (5)। फिर अल्लाह तआला उसके साथी से कहता है: {तुम दोनों जहन्नुम में डाल दो}। अल-ख़लील और अल-अख़फ़श ने कहा: यह सही अरबी भाषा है (6); कि आप एक व्यक्ति को दो के संबोधन के साथ संबोधित करते हैं, तो आप कहते हैं: "तेरा बुरा हो, तुम दोनों इसे तैयार करो और तुम दोनों इसे हाँको", और "तुम दोनों उसे पकड़ो और तुम दोनों उसे छोड़ दो"; एक व्यक्ति के लिए। अल-फ़र्रा (7) ने कहा: आप एक व्यक्ति से कहते हैं: "तुम दोनों हमारे पास से उठ जाओ", और इसका मूल यह है कि अपने ऊंटों, भेड़ों और यात्रा के साथियों में आदमी के कम से कम दो सहायक होते हैं। इसलिए आदमी की बातचीत उसके दो साथियों के अनुसार चलने लगी। इसी से कविता में एक व्यक्ति के लिए उनका कहना है: "मेरे दो दोस्तों" (8), फिर वह कहता है: "ऐ साथी"। इमरुल क़ैस ने कहा:

(1) अन-नुकत वल-उयून 5/350, अल-दह्हाक के उल्लेख के बिना। (2) (ज़) में: पुस्तक। (3) तफ़सीर अल-बगवी 4/223। (4) तफ़सीर मुजाहिद 2/611। (5) अन-नुकत वल-उयून 5/350। (6)

(म) में: सुस्पष्ट (अल्फ़सीह)। (7) मा'नी अल-क़ुरआन 3/78 में। (8) तफ़सीर अल-बगवी 4/223-224 में इसी तरह की बात है।

سورة ق: آیات ۲۳ - ۲۹ ۴۴۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَقَالَ قَرِينُهُ هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ (٢٣) أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ (٢٤) مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ مُرِيبٍ (٢٥) الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَأَلْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ (٢٦) قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطْغَيْتُهُ وَلَكِنْ كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ (٢٧) قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ (٢٨) مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ (٢٩) ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَقَالَ قَرِينُهُ ﴾ یعنی: وہ فرشتہ جو اس پر مقرر ہے، حسن، قتادہ اور ضحاک(۱) کے قول کے مطابق۔ ﴿ هَذَا مَا لَدَيَّ عَتِيدٌ ﴾ یعنی: یہ وہ ہے جو میرے پاس اس کے اعمال کی تحریر(۲) میں سے ہے، جو تیار اور محفوظ ہے۔ مجاہد نے کہا: وہ کہتا ہے: یہ وہ ہے جسے تو نے بنی آدم میں سے میرے سپرد کیا تھا، میں نے اسے حاضر کر دیا ہے، اور اس کے اعمال کا دفتر بھی حاضر کر دیا ہے(۳)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: یہ وہ عذاب ہے جو میرے پاس حاضر ہے۔ مجاہد سے یہ بھی مروی ہے: اس کا وہ ساتھی جو شیاطین میں سے اس پر مسلط کیا گیا تھا(۴)۔ ابن زید نے ابن وہب کی ان سے روایت میں کہا: وہ انسانوں میں سے اس کا ساتھی ہے(۵)۔ پس اللہ تعالیٰ اس کے ساتھی سے کہتا ہے: ﴿ أَلْقِيَا فِي جَهَنَّمَ ﴾ خلیل اور اخفش نے کہا: یہ عربوں کا صحیح کلام ہے(۶)؛ کہ تم ایک کو تثنیہ (دو) کے لفظ سے مخاطب کرو، پس تم کہو: "تجھ پر افسوس، تم دونوں اسے تیار کرو اور تم دونوں اسے ہانکو"، اور "تم دونوں اسے پکڑو اور تم دونوں اسے چھوڑ دو"؛ ایک کے لیے۔ فراء(۷) نے کہا: تم ایک سے کہتے ہو: "تم دونوں ہمارے پاس سے اٹھ کھڑے ہو"، اور اس کی اصل یہ ہے کہ اونٹوں، بکریوں اور سفر میں رفاقت میں آدمی کے کم از کم دو مددگار ہوتے ہیں، چنانچہ آدمی کا کلام اس کے دو ساتھیوں کے اسلوب پر چل پڑا،

اور اسی میں سے شعر میں ایک کے لیے ان کا قول ہے: "میرے دو دوستو"(٨)، پھر وہ کہتا ہے: "اے ساتھی"۔ امرؤ القیس نے کہا:

(١) النکت والعیون ٥/ ٣٥٠، ضحاک کے ذکر کے بغیر۔ (٢) (ظ) میں: کتاب۔ (٣) تفسیر بغوی ٤/ ٢٢٣۔ (٤) تفسیر مجاہد ٢/ ٦١١۔ (٥) النکت والعیون ٥/ ٣٥٠۔ (٦) (م) میں: الفصیح۔ (٧) معانی القرآن ٣/ ٧٨ میں۔ (٨) اسی طرح کا کلام تفسیر بغوی ٤/ ٢٢٣-٢٢٤ میں ہے۔

Surah Qaf: Verses 24 - 29 448

My two friends, pass by with me to Umm Jundab ... that we may fulfill the needs of the tormented heart (1). And he also said: Stay [you two]! Let us weep over the memory of a beloved and a dwelling ... at the winding sand-dunes between ad-Dakhul and Hawmal (2). And another said: If you two restrain me, O son of Affan, I shall be restrained ... but if you leave me [calling me], I will protect an inviolable honor (3, 4). It was said: It came as such because 'companion' (qarin) can apply to a group or to two people. Al-Mazini said: His saying: "Throw [you two]" (Alqiya) indicates "Throw, throw" (5). Al-Mubarrad said: It is a dual for emphasis; the meaning is: Throw, throw, so "Alqiya" replaced the repetition (6). It is also possible that "Alqiya" is a literal dual address from God Almighty addressing the two angels. It was also said: it is an address to the driver and the witness (7). And it was said: the origin is 'Alqiyan' with the light nun (nun al-khafifah); it is turned into an alif in a pause; so the connected form followed the paused form (8). Al-Hasan recited: "Alqiyan" with the light nun (9), similar to His saying: "and will surely be of those debased" [Yusuf: 32] and His saying: "We will surely drag [him] by the forelock" [Al-Alaq: 15]. "Every obstinate disbeliever" means: stubborn; this was said by Mujahid and Ikrima (10). Some said: 'Anid' (obstinate) means:

(1) Diwan of Imru' al-Qais p. 41. 'Lubanat' is the plural of 'Lubanah', which means a need. (2) Diwan of Imru' al-Qais p. 8, and previously 10/364. (3) In the manuscripts: 'tad'uwani' (you two call me), and what is established is from the sources. (4) The verse is in 'Ma'ani al-Quran' by al-Farra' 3/78, and 'Tafsir al-Tabari' 21/437. (5) Similar speech is in 'I'rab al-Quran' by al-Nahhas 4/228, see also 'Mushkil I'rab al-Quran' 2/684. (6) See 'Al-Kashshaf' 4/8, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/163. (7) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/163, and the last opinion was chosen by al-Zajjaj in 'Ma'ani al-Quran' 5/45. (8) 'Al-Kashshaf' by al-Zamakhshari 4/8. (9) 'Al-Muhtasib' 2/284. (10) See 'Tafsir al-Baghawi' 4/224.

सूरह काफ़: आयतें २४ - २९ ४४८

मेरे दो मित्रों, मेरे साथ उम्म जुन्दाब के पास चलो ... ताकि हम सताए हुए दिल की ज़रूरतों को पूरा कर सकें(१)। और उन्होंने यह भी कहा: ठहरो [तुम दोनों]! आओ हम किसी प्रिय और घर की याद में रोएं... अद-दखुल और हउमल के बीच रेत के टीलों पर (२)। और एक अन्य ने कहा: यदि तुम दोनों मुझे रोकोगे, हे अफ़ान के पुत्र, तो मैं रुक जाऊँगा ... लेकिन यदि तुम मुझे [पुकारते हुए] छोड़ दोगे, तो मैं एक अलंघनीय सम्मान की रक्षा करूँगा (३, ४)। कहा गया है: यह इसी तरह आया है; क्योंकि 'साथी' (क़रीन) समूह और दो लोगों के लिए प्रयुक्त हो सकता है। अल-माज़िनी ने कहा: उनका कहना: "फेंको [तुम दोनों]" (अल्क़िया) "फेंको, फेंको" को दर्शाता है (५)। अल-मुबर्रद ने कहा: यह ज़ोर देने के लिए द्विवचन है; अर्थ है: फेंको, फेंको, इसलिए "अल्क़िया" ने पुनरावृत्ति का स्थान ले लिया (६)। और यह भी संभव है कि "अल्क़िया" अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा दो फरिश्तों को संबोधित करने वाला एक वास्तविक द्विवचन संबोधन हो। और कहा गया: यह चालक और गवाह को संबोधित करना है (७)। और कहा गया: मूल 'अल्क़ियन' है; हल्के'नून' (नून अल-खफीफ़ा) के साथ; जिसे रुकने (वक़्फ़) पर अलिफ़ में बदल दिया जाता है; इसलिए मिलने (वस्ल) को रुकने पर आधारित किया गया (८)। अल-हसन ने 'अल्क़ियन' पढ़ा, हल्के नून के साथ (९), जैसे उनके कथन में है: "तथा वह निश्चय ही अपमानितों में से हो जाएगा" [यूसुफ: ३२] और उनके कथन में: "हम निश्चय ही उसे माथे के बालों से पकड़कर घसीटेंगे" [अल-अलक़: १५]। "प्रत्येक हठी काफ़िर" यानी: ज़िद्दी; यह मुजाहिद और इकरीमा ने कहा (१०)। और कुछ ने कहा: 'अनीद' (हठी) का अर्थ है:

(१) दीवान इमरु अल-क़ैस पृ. ४१। 'लुबनात', 'लुबनाह' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है ज़रूरत। (२) दीवान इमरु अल-क़ैस पृ. ८, और पहले १०/३६४। (३) पांडुलिपियों में: 'तदउवानी' (तुम दोनों मुझे पुकारते हो), और स्रोतों से जो स्थापित है उसे रखा गया है। (४) यह शेर अल-फ़र्रा की 'मानी अल-कुरान' ३/७८ और 'तफ़सीर अल-तबरी' २१/४३७ में है। (५) इसी तरह की बात अल-नहस की 'इराब अल-कुरान' ४/२२८ में है, देखिए 'मुश्किल इराब अल-कुरान' २/६८४। (६) देखिए 'अल-कशशाफ़' ४/८, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ५/१६३। (७) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ५/१६३, और ज़ज्जाज ने 'मानी अल-कुरान' ५/४५ में अंतिम राय चुनी। (८) अल-ज़मखशरी की 'अल-कशशाफ़' ४/८। (९) 'अल-मुहतसिब' २/२८४। (१०) देखिए 'तफ़सीर अल-बगवी' ४/२२४।

سورہ ق: آیات ۲۴ - ۲۹ ۴۴۸

میرے دو دوستو، میرے ساتھ ام جندب کے پاس سے گزرو ... تاکہ ہم اس ستائے ہوئے دل کی ضرورتیں پوری کر لیں (۱)۔ اور انہوں نے یہ بھی کہا: ٹھہرو [تم دونوں]! آؤ ہم کسی محبوب اور گھر کی یاد میں روئیں ... الدخول اور حومل کے درمیان ریت کے ٹیلوں پر (۲)۔ اور ایک اور نے کہا: اگر تم دونوں مجھے روکو گے اے ابن عفان، تو میں رک جاؤں گا ... اور اگر تم مجھے [پکارتے ہوئے] چھوڑ دو گے، تو میں ایک ناقابل تسخیر عزت کی حفاظت کروں گا (۳، ۴)۔ اور کہا گیا: یہ اسی طرح آیا ہے؛ کیونکہ 'قرین' (ساتھی) جماعت اور دو کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے۔ المازنی نے کہا: ان کا قول: «أَلْقِيَا» (پھینکو تم دونوں) دلالت کرتا ہے «أَلْقِ أَلْقِ» (پھینکو، پھینکو) پر (۵)۔ المبرد نے کہا: یہ تاکید کے لیے تثنیہ ہے، معنی ہے: پھینکو، پھینکو، تو «أَلْقِيَا» تکرار کے قائم مقام ہو گیا (۶)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «أَلْقِيَا» حقیقت میں اللہ تعالیٰ کی طرف سے دو فرشتوں کو خطاب کرنے کے لیے تثنیہ ہو۔ اور کہا گیا: یہ ہانکنے والے (سائق) اور گواہ (حافظ) سے خطاب ہے (۷)۔ اور کہا گیا: اصل «أَلْقِيَنْ» ہے؛ نون خفیفہ کے ساتھ؛ جو وقف کی صورت میں الف میں بدل جاتا ہے؛ تو وصل کو وقف پر محمول کیا گیا (۸)۔ الحسن نے «أَلْقِيَنْ» پڑھا، نون خفیفہ کے ساتھ (۹)، جیسے اللہ کے قول میں ہے: ﴿وَلَيَكُونًا مِّنَ الصَّاغِرِينَ﴾ [یوسف: ۳۲] اور ﴿لَنَسْفَعًا﴾ [العلق: ۱۵]۔ ﴿كُلَّ كَفَّارٍ عَنِيدٍ﴾ یعنی: سرکش؛ یہ مجاہد اور عکرمہ نے کہا (۱۰)۔ اور بعض نے کہا: 'عنید' (سرکش) ہے:

(۱) دیوان امرئ القیس ص ۴۱۔ 'اللبانات'، 'لبانة' کی جمع ہے، اور اس کا مطلب حاجت یا ضرورت ہے۔ (۲) دیوان امرئ القیس ص ۸، اور پہلے ۳۶۴/۱۰۔ (۳) قلمی نسخوں میں 'تدعوانی' (تم دونوں مجھے پکارتے ہو) ہے، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے لیا گیا ہے۔ (۴) یہ شعر الفراء کی 'معانی

القرآن' ۷۸/۳ اور 'تفسیر الطبری' ۴۳۷/۲۱ میں ہے۔ (۵) اس کی ہم معنی بات النحاس کی 'اعراب القرآن' ۲۲۸/۴ میں ہے، اور 'مشکل اعراب القرآن' ۲/۶۸۴ دیکھیں۔ (۶) دیکھئے 'الکشاف' ۸/۴، اور 'المحرر الوجیز' ۱۶۳/۵۔ (۷) 'المحرر الوجیز' ۱۶۳/۵، اور آخری قول الزجاج نے 'معانی القرآن' ۴۵/۵ میں اختیار کیا ہے۔ (۸) الزمخشری کی 'الکشاف' ۸/۴۔ (۹) 'المحتسب' ۲۸۴/۲۔ (۱۰) دیکھئے 'تفسیر البغوی' ۲۲۴/۴۔

Surah Qaf: Verses 24 - 29 449 Turning away from the truth. It is said: 'Anada ya'nidu' - with a kasra - 'unudan', meaning: he opposed and rejected the truth while knowing it, so he is 'anid' and 'anid', and the plural of 'anid' is 'unud'(1), like 'raghif' and 'rughuf'. {Hinderer of good} means: the obligatory Zakat, and every mandatory right(2). {Transgressor} in his speech, conduct, and command, an oppressor, {doubter}: doubting in Monotheism; said by Al-Hasan and Qatadah(3). It is said: 'Araba al-rajulu fa-huwa murib': when he brings suspicion(4); and he is the polytheist(5). This is indicated by His words: {Who set up with Allah another deity}. It was said: It was revealed regarding Al-Walid bin Al-Mughirah. And by His saying: "Hinderer of good," He meant that he used to prevent his brother's sons from Islam(6). {So throw him into the severe punishment} reinforcement of the first command. {His companion said, "Our Lord, I did not make him transgress"} meaning: the devil who was appointed for this stubborn disbeliever; he disassociated himself from him and called him a liar. {but he was in far astray} from the truth and was tyrannical by his own choice, and I only invited him and he responded to me. His companion here is his devil without disagreement. Narrated by Al-Mahdawi. Al-Thalabi narrated: Ibn Abbas and Muqatil said: His companion is the angel; that is because Al-Walid bin Al-Mughirah says to the angel who was recording his sins: Lord, he rushed me, so the angel says: Our Lord, I did not make him transgress, meaning: I did not rush him. Said bin Jubayr said: The disbeliever says: Lord, he added more for me in writing, so the angel says: Our Lord, I did not make him transgress, meaning: I did not add more for him in writing; then he says

(1) Al-Sihah (inda). (2) Tafsir Al-Baghawi 4 / 224. (3) Narrated from Qatadah by Al-Tabari 21 / 439. (4) Al-Sihah (rayba). (5) In (Zha): and this is for the polytheist, and in (Qaf): and this polytheist. (6) Mentioned by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5 / 352, and attributed to Al-Dahhak.

सूरा क़ाफ़: आयत 24 - 29 449 सत्य से मुंह मोड़ने वाला। कहा जाता है: 'अनद यअनदु' - कसरा के साथ - 'अनूदन', अर्थात: उसने सत्य का विरोध किया और उसे अस्वीकार कर दिया जबकि वह उसे जानता था, इसलिए वह 'अनीद' (जिद्दी) और 'आनिद' है, और 'अनीद' का बहुवचन 'उनुद'(1) है, जैसे 'रग़ीफ़' और 'रुग़ुफ़' । {भलाई से रोकने वाला} का अर्थ है: अनिवार्य ज़कात, और प्रत्येक अनिवार्य अधिकार(2)। {अतिक्रमणकारी} अपनी वाणी, आचरण और आदेश में, एक अत्याचारी, {संदेह करने वाला}: एकेश्वरवाद (तौहीद) में संदेह करने वाला; यह अल-हसन और क़तादा(3) ने कहा है। कहा जाता है: 'अराब अल-रजुलु फ़हुवा मुरीब': जब वह संदेह पैदा करता है(4); और वह बहुदेववादी (मुशरिक) है(5)। इसका संकेत अल्लाह के इस कथन से मिलता है: {जिसने अल्लाह के साथ कोई दूसरा पूज्य बना लिया}। कहा गया है: यह अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा के बारे में अवतरित हुआ था। और "भलाई से रोकने वाला" कहकर उनका तात्पर्य यह था कि वह अपने भाई के बेटों को इस्लाम से रोकता था(6)। {तो उसे कठोर दंड में डाल दो} पहले आदेश की पुष्टि। {उसके साथी ने कहा, "हमारे रब, मैंने उसे सरकश (विद्रोही) नहीं बनाया"} अर्थात: वह शैतान जो इस जिद्दी काफिर के लिए नियुक्त किया गया था; उसने उससे पल्ला झाड़ लिया और उसे झुठलाया। {लेकिन वह स्वयं ही दूर की गुमराह (भटकाव) में था} सत्य से दूर और अपनी पसंद से अत्याचारी था, और मैंने तो केवल उसे पुकारा था और उसने मेरी पुकार स्वीकार कर ली। यहाँ उसका साथी बिना किसी मतभेद के उसका शैतान है। अल-महदवी ने यही वर्णन किया है। अत-तअलबी ने वर्णन किया है: इब्न अब्बास और मुक़ातिल ने कहा: उसका साथी फरिश्ता है; और वह इसलिए कि अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा उस फरिश्ते से कहता था जो उसके पाप लिख रहा था: मेरे रब, उसने मुझे जल्दी करने पर मजबूर किया, तो फरिश्ता कहता है: हमारे रब, मैंने उसे विद्रोही नहीं बनाया, अर्थात: मैंने उसे जल्दी नहीं कराया। सईद बिन जुबैर ने कहा: काफिर कहता है: मेरे रब, उसने मेरे लिखने में इज़ाफ़ा (बढ़ोतरी) कर दिया, तो फरिश्ता कहता है: हमारे रब, मैंने उसे विद्रोही नहीं बनाया, अर्थात: मैंने उसके लिखने में इज़ाफ़ा नहीं किया; तब वह कहता है

(1) अल-सिहाह (अन्द)। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 4 / 224। (3) अल-तबरी 21 / 439 ने क़तादा से इसे उद्धृत किया है। (4) अल-सिहाह (रैब)। (5) (ज़): में 'और यह मुशरिक के लिए है', और (क़): में 'और यह मुशरिक' है। (6) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 5 / 352 में इसका उल्लेख किया है, और इसे अद-दह्हाक से सम्बद्ध किया है।

سورہ ق: آیات ۲۴ - ۲۹ ۴۴۹ حق سے منہ موڑنے والا۔ کہا جاتا ہے: عَنَد یعند - کسرہ کے ساتھ - عُنُوداً، یعنی: اس نے حق کی مخالفت کی اور اسے رد کر دیا حالانکہ وہ اسے جانتا تھا، تو وہ عَنید اور عاند ہے، اور عَنِید کی جمع عُنُدٌ(۱) ہے، جیسے: رغیف اور رُغُف۔ ﴿مَّنَّاعٍ لِّلْخَيْرِ﴾ یعنی: زکوٰۃ مفروضہ، اور ہر واجب حق(۲)۔ ﴿مُّعْتَدٍ﴾ اپنی گفتگو، سیرت اور معاملے میں، ظالم، ﴿مُّرِيبٍ﴾: توحید میں شک کرنے والا؛ یہ حسن اور قتادہ(۳) نے کہا ہے۔ کہا جاتا ہے: أراب الرجلُ فھو مُریب: جب وہ شک پیدا کرے(٤)؛ اور وہ مشرک ہے(۵)۔ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ﴾۔ اور کہا گیا ہے: یہ ولید بن مغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور اس کے قول: "مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ" سے مراد یہ تھی کہ وہ اپنے بھائی کے بیٹوں کو اسلام سے روکتا تھا(٦)۔ ﴿فَأَلْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ﴾ پہلے حکم کی تاکید ہے۔ ﴿قَالَ قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطْغَيْتُهُ﴾ یعنی: وہ شیطان جو اس ضدی کافر پر مقرر کیا گیا تھا؛ اس نے اس سے برائت کا اظہار کیا اور اسے جھٹلایا۔ ﴿وَلَٰكِن كَانَ فِي ضَلَالٍ بَعِيدٍ﴾ حق سے دور اور وہ اپنی مرضی سے سرکش تھا، اور میں نے تو صرف اسے دعوت دی تھی تو اس نے میری بات مان لی۔ یہاں اس کا ساتھی بالاتفاق اس کا شیطان ہے۔ اسے مہدوی نے بیان کیا ہے۔ اور ثعلبی نے حکایت کی: ابن عباس اور مقاتل نے کہا: اس کا ساتھی فرشتہ ہے؛ اور وہ اس لیے کہ ولید بن مغیرہ اس فرشتے سے کہتا ہے جو اس کی برائیاں لکھ رہا تھا: اے میرے رب اس نے مجھ سے جلدی کرائی، تو فرشتہ کہتا ہے: اے ہمارے رب میں نے اسے سرکش نہیں بنایا، یعنی: میں نے اسے جلدی نہیں کرائی۔ سعید بن جبیر نے کہا: کافر کہتا ہے: اے میرے رب اس نے مجھ پر لکھنے میں زیادتی کی، تو فرشتہ کہتا ہے: اے ہمارے رب میں نے اسے سرکش نہیں بنایا، یعنی: میں نے اس پر لکھنے میں زیادتی نہیں کی؛ تو اس وقت وہ کہتا ہے

(١) الصحاح (عند)۔ (٢) تفسير البغوى ۴ / ٢٢٤۔ (٣) اسے طبری نے قتادہ سے روایت کیا ٢١ / ٤٣٩۔ (٤) الصحاح (ريب)۔ (٥) (ظ) میں ہے: وهذا للمشرك، اور (ق) میں ہے: وهذا المشرك۔ (٦) اسے ماوردی نے النکت والعیون ٥ / ٣٥٢ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ضحاک کی طرف منسوب کیا ہے۔

Page 450 Surah Qaf: Verses 28 - 35

Allah the Almighty said: {Do not dispute in My presence} meaning: the disbelievers and their companions from among the devils (1). Al-Qushayri said: This indicates that the companion is the devil. {And I had already presented to you the warning} i.e.: I sent the messengers. It was said: This is an address to everyone who disputed. It was said: It is for the two, and it came in the plural form. {The word is not changed with Me} It was said: It is His saying: {Whoever comes [on the Day of Judgement] with a good deed will have ten times the like thereof [to his credit], and whoever comes with an evil deed will not be recompensed except the like thereof} [Al-An'am: 160]. It was said: It is His saying: {I will surely fill Hell with jinn and mankind all together} [Hud: 119]. Al-Farra said (2): No one lies before Me, i.e.: nothing is added to the word nor subtracted; because of my knowledge of the unseen. {And I am not unjust to the servants} i.e.: I do not punish those who have not committed a crime; said Ibn Abbas (3). The discussion of its meaning has already passed in "Al-Hajj" and others (4). Allah's saying: {On the Day We will say to Hell, "Have you been filled?" and it will say, "Are there some more?" (30) And Paradise will be brought near to the righteous, not far, (31) [It will be said], "This is what you were promised - for every returner [to Allah] and keeper [of His covenant] (32) Who feared the Most Merciful in the unseen and came with a heart returning [in repentance]. (33) Enter it in peace. This is the Day of Eternity." (34) They will have whatever they wish therein, and with Us is more. (35)} His saying: {On the Day We will say to Hell, "Have you been filled?" and it will say, "Are there some more?"} Nafi' and Abu Bakr read: "On the Day he says" with 'ya' (y-q-u-l) based on His saying: {Do not dispute in My presence}. The rest read with 'nun' (n-q-u-l) as an address from Allah Almighty (5), and it is the 'nun' of magnification (6). Al-Hasan read: "On the Day I say". And from Ibn Mas'ud

(1) See Tafsir al-Baghawi 4/224. (2) In Ma'ani al-Quran 3/79. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/352. (4) 14/329, and in the interpretation of verse 46 of Surah Fussilat. (5) Al-Sab'ah p. 607, and Al-Taysir p. 202. (6) In (m): The Greatness.

पृष्ठ 450 सूरह क़ाफ: आयतें 28 - 35

अल्लाह तआला ने फरमाया: {मेरे सामने झगड़ा न करो} यानी: काफ़िर और उनके शैतान साथी (1)। अल-कुशैरी ने कहा: यह इस बात का प्रमाण है कि साथी शैतान है। {और मैंने तुम्हें पहले ही चेतावनी दे दी थी} यानी: मैंने रसूलों को भेजा था। कहा गया है: यह उन सभी के लिए संबोधन है जिन्होंने झगड़ा किया। कहा गया है: यह दो के लिए है, और बहुवचन रूप में आया है। {मेरे पास बात बदली नहीं जाती} कहा गया है: यह उनका कहना है: {जो कोई एक नेक काम लाएगा उसके लिए उसके जैसा दस गुना बदला है, और जो कोई बुरा काम लाएगा उसे वैसा ही बदला दिया जाएगा} [अल-अनआम: 160]। कहा गया है: यह उनका कहना है: {मैं यकीनन जहन्नुम को जिन्न और इंसानों, सब से भर दूँगा} [हूद: 119]। अल-फ़र्रा ने कहा (2): मेरे सामने कोई झूठ नहीं बोला जाता, यानी: बात में न कुछ बढ़ाया जाता है और न घटाया जाता है; क्योंकि मुझे ग़ैब का ज्ञान है। {और मैं बंदों पर ज़ुल्म करने वाला नहीं हूँ} यानी: मैं उसे सज़ा नहीं देता जिसने कोई गुनाह नहीं किया; इब्न अब्बास ने यह कहा (3)। इसका अर्थ पहले "अल-हज" और अन्य में गुजर चुका है (4)। अल्लाह तआला का फरमान: {जिस दिन हम जहन्नुम से कहेंगे, "क्या तू भर गई?" और वह कहेगी, "क्या कुछ और भी है?" (30) और जन्नत परहेज़गारों के करीब लाई जाएगी, दूर नहीं होगी, (31) [कहा जाएगा], "यह वह है जिसका तुमसे वादा किया गया था - हर उस व्यक्ति के लिए जो [अल्लाह की ओर] पलटने वाला और [उसके आदेशों की] हिफाज़त करने वाला है (32) जो ग़ैब में रहमान (परम कृपालु) से डरा और मुनीब (तौबा करने वाले) दिल के साथ आया। (33) सलामती के साथ इसमें दाखिल हो जाओ। यह हमेशा की ज़िंदगी का दिन है।" (34) उनके लिए उसमें वह सब होगा जो वे चाहेंगे, और हमारे पास और भी बहुत कुछ है। (35)} उनका फरमान: {जिस दिन हम जहन्नुम से कहेंगे, "क्या तू भर गई?" और वह कहेगी, "क्या कुछ और भी है?"} नाफे और अबू बक्र ने पढ़ा: "जिस दिन वह कहेगा" 'या' के साथ, उनके इस कथन के आधार पर: {मेरे सामने झगड़ा न करो}। बाकियों ने अल्लाह तआला की ओर से संबोधन के रूप में 'नूं' के साथ पढ़ा (5), और यह बड़प्पन (ताज़ीम) की 'नूं' है (6)। अल-हसन ने पढ़ा: "जिस दिन मैं कहूँगा"। और इब्न मसूद से

(1) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 4/224। (2) मआनी अल-कुरान 3/79 में। (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/352। (4) 14/329, और सूरह फुस्सिलत की आयत 46 की व्याख्या में। (5) अल-सबआ पृ. 607, और अल-तयसीर पृ. 202। (6) (म) में: अज़मत (महानता)।

صفحہ 450 سورۃ ق: آیات 28 - 35

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ﴾ یعنی: کافر اور ان کے ساتھی شیطان (1)۔ القشیری نے کہا: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ساتھی شیطان ہے۔ ﴿وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُم بِالْوَعِيدِ﴾ یعنی: میں نے رسول بھیج دیے تھے۔ اور کہا گیا: یہ ہر اس شخص سے خطاب ہے جس نے جھگڑا کیا۔ اور کہا گیا: یہ دو کے لیے ہے، اور جمع کے لفظ کے ساتھ آیا ہے۔ ﴿مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ﴾ کہا گیا: یہ اللہ کا قول ہے: ﴿مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَن جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا﴾ [الأنعام: 160]۔ اور کہا گیا: یہ اللہ کا قول ہے: ﴿لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾ [هود: 119]۔ الفراء نے کہا (2): میرے نزدیک جھوٹ نہیں بولا جاتا، یعنی: قول میں نہ اضافہ کیا جاتا ہے اور نہ کمی؛ میرے غیب کے علم کی وجہ سے۔ ﴿وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ﴾ یعنی: میں اسے عذاب نہیں دیتا جس نے جرم نہ کیا ہو؛ یہ ابن عباس کا قول ہے (3)۔ اس کے معنی کے بارے میں بات "الحج" اور دیگر مقامات پر گزر چکی ہے (4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِن مَّزِيدٍ ٣٠ وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ ٣١ هَذَا مَا تُوعَدُونَ لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ ٣٢ مَّنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُّنِيبٍ ٣٣ ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ ٣٤ لَهُم مَّا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ ٣٥﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِن مَّزِيدٍ﴾ نافع اور ابو بکر نے "يَوْمَ يَقُولُ" (یا کے ساتھ) پڑھا ہے، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی بنیاد پر: ﴿لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ﴾۔ باقی قراء نے نون کے ساتھ اللہ تعالیٰ کے خطاب کے طور پر پڑھا ہے (5)، اور یہ نونِ تعظیم ہے (6)۔ الحسن نے "يَوْمَ أَقُولُ" پڑھا ہے۔ اور ابن مسعود سے

(1) دیکھیے تفسیر البغوی 4/ 224۔ (2) معانی القرآن 3/ 79 میں۔ (3) النکت والعیون 5/ 352۔ (4) 14/ 329، اور سورہ فصلت کی آیت 46 کی تفسیر کے وقت۔ (5) السبعة ص 607، اور التیسیر ص 202۔ (6) (م) میں: العظمة (عظمت)۔

And others [said]: "[On] the day it is said"(1). The word "day" (Yawma) is in the accusative case (mansub) based on the meaning: the word is not changed with Me on the day... It was also said: it is governed by a hidden verb meaning: "And warn them of the day We say to Hell, 'Have you been filled?'"(2), because of His previous promise to it that He would fill it. This questioning is by way of confirming His report, fulfilling His promise(3), rebuking His enemies, and alerting all His servants. "And [Hell] says: 'Is there any more?'" meaning: there is no space left in me for addition; like the saying of the Prophet (PBUH): "Has Aqeel left us any quarters or house?"(4) meaning: he has not left anything. So the meaning of the speech is denial. It is also possible that it is a questioning in the sense of seeking more(5); i.e., "Is there any more so that I may be added to?"(6) This was suitable for both interpretations(7); because in questioning there is a type of denial. It was said: there is no actual speech, but it is by way of metaphor, i.e., in its apparent state, it is as if it is speaking; as the poet said: "The basin was filled and it said, 'Enough for me! Stop, wait, you have filled my belly.'" (8) This is the interpretation of Mujahid and others; i.e.: "Is there any path into me? I have been filled."(9) It was also said: Allah will make the fire speak until it says this, just as the limbs speak. This is more correct based on what we explained in Surah Al-Furqan(10).

(1) Reading of Ibn Mas'ud in Al-Muhtasib 2/284, and it was also attributed therein to Al-A'mash and Al-Hasan. (2) See Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 5/46. (3) Tafsir al-Baghawi 4/224. (4) Narrated by Al-Bukhari (3058) from the hadith of Usama bin Zaid (may Allah be pleased with him), and Aqeel is the son of Abu Talib. (5) See Tafsir al-Baghawi 4/224, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/165. (6) In (M): "so I increase". (7) In (Z): "these two interpretations". (8) The verse is in Al-Sahah (Qatat), and previously 2/255. (9) Tafsir Mujahid 2/612. (10) 15/378.

अन्यों ने कहा: "[उस] दिन जब कहा जाएगा"(1)। "दिन" (यौमा) शब्द कर्म कारक (नसब) में है, जिसका अर्थ है: मेरे पास बात नहीं बदली जाती उस दिन... यह भी कहा गया है: यह एक छिपे हुए क्रिया द्वारा संचालित है जिसका अर्थ है: "और उन्हें उस दिन की चेतावनी दें जब हम जहन्नुम (नरक) से कहेंगे, 'क्या तू भर गई?'"(2), क्योंकि उसने उसे भरने का पिछला वादा किया था। यह प्रश्न उसके समाचार की पुष्टि करने, उसके वादे को पूरा करने(3), उसके शत्रुओं को फटकारने और उसके सभी दासों को सचेत करने के लिए है। "और [जहन्नुम] कहती है: 'क्या कुछ और भी है?'" यानी: मुझमें और अधिक के लिए कोई जगह नहीं बची है; जैसा कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा था: "क्या अक़ील ने हमारे लिए कोई इलाका या घर छोड़ा है?"(4) यानी: उसने कुछ नहीं छोड़ा। तो कथन का अर्थ इनकार है। यह भी संभव है कि यह अधिक पाने के अर्थ में एक पूछताछ हो(5); यानी, "क्या और भी है ताकि मुझे और दिया जाए?"(6) यह दोनों व्याख्याओं(7) के लिए उपयुक्त था; क्योंकि पूछताछ में एक प्रकार का इनकार होता है। यह कहा गया था: वहाँ कोई वास्तविक बोलना नहीं है, बल्कि यह रूपक (मिसाल) के रूप में है, यानी, अपनी स्पष्ट स्थिति में, वह ऐसी है जैसे कि वह बोल रही हो। जैसा कि कवि ने कहा: "हौज़ भर गया और उसने कहा, 'मेरे लिए काफी है! रुको, ठहरो, तुमने मेरा पेट भर दिया है।'"(8) यह मुजाहिद और अन्य लोगों की व्याख्या है; यानी: "क्या मेरे अंदर कोई रास्ता है? मैं भर गई हूँ।" (9) यह भी कहा गया है: अल्लाह आग को बोलने वाला बना देगा ताकि वह यह कहे, जैसे अंग बोलते हैं। सूरह अल-फ़ुरकान (10) में हमने जो स्पष्ट किया है, उसके आधार पर यह अधिक सही है।

(1) अल-मुहतासिब 2/284 में इब्न मसूद का पाठ, और इसे अल-अमश और अल-हसन से भी जोड़ा गया है। (2) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 5/46 देखें। (3) तफसीर अल-बग़वी 4/224। (4) बुखारी (3058) ने उसामा बिन ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और अक़ील अबू तालिब के पुत्र हैं। (5) तफसीर अल-बग़वी 4/224, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/165 देखें। (6) (M) में: "तो मैं बढ़ जाऊं। (7) (Z) में: "इन दो पहलुओं"। (8) कविता अल-साह (क़तत) में है, और पहले 2/255 में है। (9) तफसीर मुजाहिद 2/612। (10) 15/378।

سورة ق: آیات ۳۰ - ۳۵ ٤٥١

اور دیگر نے کہا: "جس دن کہا جائے گا"(١)۔ لفظ "یوم" نصب میں ہے، اس معنی پر کہ: میرے ہاں قول بدلا نہیں جاتا اس دن۔ اور کہا گیا: ایک پوشیدہ فعل کے ذریعے جس کا مطلب ہے: اور انہیں اس دن سے ڈراؤ جب ہم جہنم سے کہیں گے: کیا تو بھر گئی ہے؟(٢)، کیونکہ اس سے پہلے اللہ کا وعدہ تھا کہ وہ اسے بھر دے گا۔ اور یہ استفہام اس کی خبر کی تصدیق، اس کے وعدے کی تحقیق(٣)، اس کے دشمنوں کی ملامت اور اس کے تمام بندوں کو آگاہ کرنے کے لیے ہے۔ "اور [جہنم] کہے گی: کیا کچھ اور بھی ہے؟" یعنی: اب مجھ میں اضافے کی کوئی گنجائش باقی نہیں رہی؛ جیسا کہ نبی اکرم ﷺ کا ارشاد ہے: "کیا عقیل نے ہمارے لیے کوئی علاقہ یا گھر چھوڑا ہے؟"(٤) یعنی: کچھ نہیں چھوڑا۔ تو کلام کا مطلب انکار ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ استفہام مزید طلب کرنے کے معنی میں ہو(٥)؛ یعنی: کیا کچھ اور ہے کہ میرا اضافہ کیا جائے؟(٦) اور یہ دونوں صورتوں(٧) کے لیے درست ہے؛ کیونکہ استفہام میں ایک طرح کا انکار ہوتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہاں کوئی قول نہیں ہے، بلکہ یہ تمثیل کے طور پر ہے، یعنی: وہ اپنی ظاہری حالت میں اس طرح ہے جیسے وہ بول رہی ہو؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: "حوض بھر گیا اور اس نے کہا: بس میرے لیے کافی ہے، ٹھہرو ذرا تم نے میرا پیٹ بھر دیا ہے۔"(٨) یہ مجاہد اور دیگر کی تفسیر ہے؛ یعنی: کیا مجھ میں کوئی راستہ ہے؟ میں بھر چکی ہوں(٩)۔ اور کہا گیا ہے: اللہ آگ کو گویا کر دے گا یہاں تک کہ وہ یہ کہے گی؛ جس طرح اعضاء بولیں گے۔ اور یہ زیادہ صحیح ہے جیسا کہ ہم نے سورہ الفرقان(١٠) میں بیان کیا ہے۔

(١) المحتسب ٢/ ٢٨٤ میں ابن مسعود کی قرات، اور اس میں اس کی نسبت الاعمش اور الحسن کی طرف بھی کی گئی ہے۔ (٢) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ٥/ ٤٦۔ (٣) تفسیر البغوی ٤/ ٢٢٤۔ (٤)

اسے بخاری (۳۰۵۸) نے اسامہ بن زید رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور عقیل، ابن ابی طالب ہیں۔ (۵) دیکھیے تفسیر البغوی ٤/ ٢٢٤، اور المحرر الوجیز ٥/ ١٦٥۔ (٦) (م) میں: "فأزداد" (پس میں زیادہ ہو جاؤں)۔ (۷) (ظ) میں: "هذين الوجهين" (ان دو پہلوؤں)۔ (۸) یہ شعر الصحاح (قطط) میں ہے، اور پہلے ۲/ ۲۵۵ پر گزر چکا ہے۔ (۹) تفسیر مجاہد ۲/ ٦١٢۔ (۱۰) ۱۵/ ۳۷۸۔

Surah Qaf: Verses 30 - 35 452 In Sahih al-Bukhari, Muslim, and al-Tirmidhi (1), narrated from Anas bin Malik, the Prophet ﷺ said: “Hell will continue to have people thrown into it and say, ‘Is there any more?’ until the Lord of Might places His Foot in it, and its parts will shrink towards each other, and it will say, ‘Enough, enough (qatt, qatt) (2), by Your Might and Your Generosity. And there will continue to be extra space in Paradise until Allah creates a new creation for it and makes them dwell in the extra part of Paradise.” These are the words of Muslim. In another narration from the Hadith of Abu Hurairah: “As for the Fire, it will not be filled until Allah places His Foot upon it, and it says (3): ‘Enough, enough.’ At that point, it will be filled, and its parts will shrink (4) together, and Allah does not wrong any of His creation. As for Paradise, Allah creates a new creation for it.” (5) Our scholars (may Allah have mercy on them) said: As for the meaning of "Qadam" (foot) here (6), it refers to a group of people whom Allah sends ahead to the Fire, about whom His knowledge has already preceded that they are among the people of the Fire. Similarly, "Rijl" (leg/foot) refers to a large number of people and others. It is said: "I saw a rijl (group) of people" and "a rijl of locusts" (7). A poet said: A group (rijl) of people passed by us and withdrew ... joined by groups from the Yemeni tribe. Tribes from Lakhm, 'Ukl, and Himyar ... gathered in enmity against the two sons of Nizar. (8) This meaning is clarified by what was narrated from Ibn Mas’ud, that he said: “There is no house in the Fire, nor...”

---

(1) Sahih al-Bukhari (7384), Sahih Muslim (2848): (38), Sunan al-Tirmidhi (3272), and it is with Ahmad (13457), and previously under the interpretation of verses (49-50) of Surah ash-Shura. (2) Qatt means 'enough'; it is built on sukun, it may be broken (kasra), and the protective noon is attached to it if added. It is also said with dal, and what is valid for ta' is valid for dal. Al-Mufhim 7/196. (3) In (m) and (z): "It says to it," and what is established is from (f) and (q), which corresponds to the sources. (4) In (m) and (z): "and it shrinks." (5) Recorded by Ahmad (8164), al-Bukhari (4850), and Muslim (2846): (36). In al-Bukhari and Muslim, the word 'qatt' is repeated three times. (6) Followed in (m) by the word: "understanding." (7) See 'Mushkil al-Hadith' by Ibn Furak, pp. 126, 130. (8) The first line of these two was mentioned by Ibn Atiyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/166.

सूरह क़ाफ़: आयत 30 - 35 452 सहीह अल-बुखारी, मुस्लिम और अल-तिर्मिज़ी (1) में अनस बिन मलिक से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जहन्नम में लोगों को फेंका जाता रहेगा और वह कहती रहेगी: 'क्या कुछ और भी है?' यहाँ तक कि इज़्ज़त का रब उसमें अपना क़दम रखेगा, तो उसका एक हिस्सा दूसरे से सिमट जाएगा और वह कहेगी: 'बस, बस' (2), तेरी इज़्ज़त और तेरे करम की कसम। और जन्नत में जगह खाली रह जाएगी, यहाँ तक कि अल्लाह उसके लिए नई मखलूक पैदा करेगा और उन्हें जन्नत के खाली हिस्से में बसा देगा।" यह मुस्लिम के शब्द हैं। अबू हुरैरा की एक और रिवायत में है: "जहाँ तक आग का सवाल है, वह तब तक नहीं भरेगी जब तक अल्लाह उस पर अपना पैर नहीं रखेगा, तब वह कहेगी (3): 'बस, बस'। उस वक्त वह भर जाएगी, और उसके हिस्से एक-दूसरे से सिमट जाएंगे (4), और अल्लाह अपनी मखलूक में से किसी पर ज़ुल्म नहीं करता। रही जन्नत की बात, तो अल्लाह उसके लिए नई मखलूक पैदा करता है।" (5) हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: यहाँ 'क़दम' (पैर) का अर्थ (6) उन लोगों का समूह है जिन्हें अल्लाह आग में पहले भेजेगा, जिनके बारे में उनके इल्म में पहले से है कि वे आग वालों में से हैं। इसी तरह 'रिज्ल' (पैर) का अर्थ लोगों और अन्य की बड़ी संख्या है; कहा जाता है: "मैंने लोगों की एक 'रिज्ल' (समूह) देखी" और "टिड्डियों की एक 'रिज्ल' देखी" (7)। कवि ने कहा है: लोगों का एक समूह (रिज्ल) हमारे पास से गुज़रा और अलग हो गया ... उनके पास यमनी कबीले से कई समूह आए। लख्म, उक्ल और हिम्यार के कबीले ... निज़ार के दो बेटों के खिलाफ दुश्मनी में इकट्ठा हुए। (8) इस अर्थ को इब्न मसूद से रिवायत किया गया यह कथन स्पष्ट करता है कि उन्होंने कहा: "आग में कोई घर नहीं है, और न ही..."

---

(1) सहीह अल-बुखारी (7384), सहीह मुस्लिम (2848): (38), सुनन अल-तिर्मिज़ी (3272), और यह अहमद (13457) के पास है, और सूरह अश-शूरा की आयत (49-50) की तफ़सीर में पहले आ चुका है। (2) 'क़त' का अर्थ है 'काफी', यह सुकून पर आधारित है, इसमें कसरा भी हो सकता है, और अगर जोड़ा जाए तो नून-ए-विक़ाया इसमें लग जाता है। इसे 'दाल' के साथ भी कहा जाता है, और जो 'ता' के लिए सही है वह 'दाल' के लिए भी सही है। अल-मुफ़हिम 7/196। (3) (म) और (ज़) में: "वह उससे कहता है", और जो (फ़) और (क़) से साबित है वही स्रोतों के अनुरूप है। (4) (म) और (ज़) में: "और वह सिमट जाती है"। (5) इसे अहमद (8164), बुखारी (4850), और मुस्लिम (2846): (36) ने निकाला है। बुखारी और मुस्लिम में 'क़त' शब्द की तीन बार पुनरावृत्ति है। (6) (म) में इसके बाद

शब्द है: "समझ"। (7) इब्न फ़ुरक की 'मुश्किल अल-हदीस' देखें, पृष्ठ 126, 130। (8) इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/166 में इन दोनों में से पहले शेर का ज़िक्र किया है।

سورہ ق: آیات ۳۰ - ۳۵ ۴۵۲ صحیح بخاری، مسلم اور ترمذی (۱) میں انس بن مالک سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جہنم میں (لوگ) ڈالے جاتے رہیں گے اور وہ کہتی رہے گی: کیا کچھ اور بھی ہے؟ یہاں تک کہ رب العزت اس میں اپنا قدم رکھے گا، تو اس کا ایک حصہ دوسرے سے سمٹ جائے گا اور وہ کہے گی: بس بس (۲)، تیری عزت اور تیرے کرم کی قسم۔ اور جنت میں جگہ خالی رہے گی، یہاں تک کہ اللہ اس کے لیے نئی مخلوق پیدا فرمائے گا اور انہیں جنت کے خالی حصے میں بسا دے گا» یہ مسلم کے الفاظ ہیں۔ اور ابوہریرہ کی ایک اور روایت میں ہے: «رہی آگ، تو وہ نہیں بھرے گی یہاں تک کہ اللہ اس پر اپنا پاؤں رکھے گا، تو وہ کہے گی (۳): بس بس۔ اس وقت وہ بھر جائے گی، اور اس کا ایک حصہ دوسرے سے سمٹ جائے گا (۴)، اور اللہ اپنی مخلوق میں سے کسی پر ظلم نہیں کرتا، اور رہی جنت، تو بے شک اللہ اس کے لیے نئی مخلوق پیدا فرماتا ہے» (۵)۔ ہمارے علماء رحمہم اللہ نے کہا: یہاں قدم کے معنی (۶) وہ لوگ ہیں جنہیں اللہ آگ میں پہلے بھیجے گا، جن کے بارے میں اس کے علم میں پہلے سے ہے کہ وہ اہل دوزخ میں سے ہیں۔ اسی طرح "رِجْل" (پاؤں) سے مراد لوگوں وغیرہ کی بڑی تعداد ہے؛ کہا جاتا ہے: میں نے لوگوں کی ایک "رِجْل" (جماعت) دیکھی، اور ٹڈیوں کی ایک "رِجْل" دیکھی (۷)، شاعر نے کہا: پس لوگوں کی ایک جماعت (رِجْل) ہمارے پاس سے گزری اور الگ ہو گئی ... یمنی قبیلے کے لوگ ان کی طرف سمٹ آئے۔ لخم، عکل اور حمیر کے قبائل ... نزار کے دو بیٹوں کے خلاف دشمنی میں اکٹھے ہوئے (۸)۔ اور اس معنی کی وضاحت وہ بات کرتی ہے جو ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: آگ میں کوئی گھر نہیں ہے، اور نہ...

---

(۱) صحیح بخاری (۷۳۸۴)، صحیح مسلم (۲۸۴۸): (۳۸)، سنن ترمذی (۳۲۷۲)، اور یہ احمد (۱۳۴۵۷) کے ہاں ہے، اور سورہ شوریٰ کی آیات (۴۹ - ۵۰) کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے۔

(۲) قط کے معنی "حسب" (کافی) کے ہیں، یہ سکون پر مبنی ہے، کبھی اسے زیر بھی دی جاتی ہے، اور اگر مضاف ہو تو نون وقایہ اس کے ساتھ لگتا ہے، اور اسے دال کے ساتھ بھی کہا جاتا ہے، اور جو بات طاء کے لیے درست ہے وہی دال کے لیے بھی درست ہے۔ المفہم ۷/۱۹۶۔ (۳) (م) اور (ظ) میں ہے: "يقول لها" (وہ اسے کہتا ہے)، اور جو (ف) اور (ق) سے ثابت ہے وہی مصادر کے مطابق ہے۔ (۴) (م) اور (ظ) میں ہے "وينزوي" (اور وہ سمٹ جاتی ہے)۔ (۵) اسے احمد (۸۱۶۴)، بخاری (۴۸۵۰)، اور مسلم (۲۸۴۶): (۳۶) نے روایت کیا ہے۔ اور بخاری و مسلم میں لفظ "قط" تین بار دہرایا گیا ہے۔ (۶) اس کے بعد (م) میں لفظ ہے: "فهم"۔ (۷) دیکھئے ابن فورک کی "مشكل الحديث" ص ۱۲۶، ۱۳۰۔ (۸) ان میں سے پہلے شعر کا تذکرہ ابن عطیہ نے "المحرر الوجيز" ۵/۱۶۶ میں کیا ہے۔

Surah Qaf: Verses 30 - 35 453 ...chain, nor mace, nor chest, except that his name is written upon it. Each of the keepers awaits his companion whose name and description he has known. So when each of them has fulfilled what he was commanded(1) with and what he awaits, and none of them remains, the keepers say: "Enough, enough, our sufficiency, our sufficiency," meaning: we are satisfied, we are satisfied. At that time, Hell shrinks over those within it and closes, as no one remains waiting. He expressed that awaiting assembly with 'the man' and 'the foot'; and his saying in the same hadith witnesses to this interpretation(2): "And there will remain extra space in Paradise until Allah creates for it a creation, and He will settle them in the extra space of Paradise." We have further clarified this meaning and established it in the book "Al-Asma wa al-Sifat" from "Al-Kitab al-Asna," and praise be to Allah. An-Nadr ibn Shumayl said regarding the meaning of his saying, peace and blessings be upon him: "Until the Almighty places His foot in it," meaning: those who it was preceded in His knowledge that they are of the people of Fire. His saying, Exalted is He: {And Paradise will be brought near to the righteous, not far} meaning: it is brought close to them. It is said: this is before entering, in this world; meaning: it is brought close to their hearts when they were told: avoid sins. And it is said: after entering; their places in it are brought near to them, so they are not far. "Not far" means: from them, and this is for emphasis. {This is what you were promised} meaning: it is said to them: This is the reward that you were promised in the world through the tongues of the messengers. The general reading is: "tu'adun" (you are promised), with the 'ta' for direct address. Ibn Kathir read it with 'ya' [yu'adun - they are promised] as a report(3); because it came after the mention of the righteous. {For every awwab hafiz} Awwab means: one who constantly returns to Allah from sins, commits a sin(4) then returns, and commits a sin then returns; this was said by al-Dahhak and others. Ibn Abbas and Ata said:

---

(1) In (Zha): So when he fulfilled what he was commanded, and in (Fa) and (Qaf): So when he fulfilled from them what he was commanded. What is established is from (Mim), which matches Al-Mufhim 7/195-196. And the words are from it. (2) Meaning the hadith of Anas - may Allah be pleased with him - mentioned shortly before. (3) Al-Taysir p. 202. (4) His saying: commits a sin. Not in (Mim).

सूरह क़ाफ़: आयतें 30 - 35 453 ...श्रृंखला, न गदा, न संदूक, सिवाय इसके कि उस पर उसके स्वामी का नाम लिखा हो। रखवालों में से हर एक अपने उस साथी की प्रतीक्षा करता है जिसका नाम और गुण वह जानता है। अतः जब उनमें से प्रत्येक ने वह पूरा कर लिया जिसका उसे आदेश(1) दिया गया था और जिसकी वह प्रतीक्षा कर रहा था, और उनमें से कोई शेष नहीं रहा, तो रखवालों ने कहा: "बस, बस, हमारे लिए काफी है, हमारे लिए काफी है," अर्थात: हम संतुष्ट हो गए, हम संतुष्ट हो गए। उस समय, नरक अपने भीतर के लोगों पर सिमट जाता है और बंद हो जाता है, क्योंकि कोई भी प्रतीक्षा में नहीं बचता है। उन्होंने उस प्रतीक्षारत सभा को 'पुरुष' और 'पैर' के रूप में व्यक्त किया; और उसी हदीस में उनका कहना इस व्याख्या का गवाह है(2): "और जन्नत में अतिरिक्त स्थान रहेगा जब तक कि अल्लाह उसके लिए एक रचना नहीं बनाता, और वह उन्हें जन्नत के अतिरिक्त स्थान में बसा देगा।" हमने "अल-किताब अल-अस्मा" की पुस्तक "अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात" में इस अर्थ को और अधिक स्पष्ट किया है और इसे स्थापित किया है, और अल्लाह की प्रशंसा हो। अन-नद्र इब्न शुमायल ने उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन के अर्थ के बारे में कहा: "जब तक कि सर्वशक्तिमान अपना पैर उसमें न रख दे," अर्थात: वे लोग जिनके बारे में उनके ज्ञान में पहले से ही था कि वे अग्नि (नरक) वालों में से हैं। उनका कथन, वह महान है: {और जन्नत को परहेजगारों के निकट लाया जाएगा, जो दूर न होगी} अर्थात: उसे उनके करीब लाया गया है। कहा गया है: यह प्रवेश करने से पहले, दुनिया में है; अर्थात: यह उनके दिलों के करीब लाया गया था जब उनसे कहा गया था: पापों से बचो। और कहा गया है: प्रवेश करने के बाद; उसमें उनके स्थान उनके करीब लाए गए हैं, इसलिए वे दूर नहीं हैं। "दूर नहीं" का अर्थ है: उनसे, और यह पुष्टि के लिए है। {यह वही है जिसका तुमसे वादा किया गया था} अर्थात: उनसे कहा जाता है: यह वही बदला है जिसका वादा तुमसे दुनिया में रसूलों की जुबान से किया गया था। सामान्य पाठ है: "तुअदुन" (तुमसे वादा किया जाता है), संबोधन के लिए 'ता' के साथ। इब्न कसीर ने इसे 'या' [युअदुन - उनसे वादा किया जाता है] के साथ एक विवरण(3) के रूप में पढ़ा; क्योंकि यह परहेजगारों के उल्लेख के बाद आया है। {प्रत्येक अव्वाब हफीज़ के लिए} अव्वाब का अर्थ है: वह जो पापों से अल्लाह की ओर बार-बार लौटता है, पाप करता है(4) फिर लौट आता है, और पाप करता है फिर लौट आता है; ऐसा अल-दह्हाक और अन्य लोगों ने कहा है। इब्न अब्बास और अता ने कहा:

---

(1) (ज़्हा) में: तो जब उसने वह पूरा कर लिया जिसका आदेश दिया गया था, और (फ़ा) और (क़ाफ़) में: तो जब उसने उनमें से वह पूरा कर लिया जिसका आदेश दिया गया था। जो स्थापित है वह (मीम)

से है, जो अल-मुफ़हिम 7/195-196 के अनुरूप है। और शब्द उसी के हैं। (2) अर्थ अनस - रज़ियल्लाहु अन्हु - की हदीस जो अभी पहले गुजरी है। (3) अल-तयसीर पृ. 202। (4) उनका कहना: पाप करता है। (मीम) में नहीं है।

سورہ ق: آیات ۳۰ - ۳۵ ۴۵۳ سلسلہ، نہ مِقمع (ہتھوڑا)، نہ تابوت، مگر یہ کہ اس پر اس کے صاحب کا نام لکھا ہوتا ہے۔ پس پہرے داروں (خزانہ) میں سے ہر ایک اپنے اس صاحب کا انتظار کرتا ہے جس کا نام اور صفت وہ جان چکا ہوتا ہے۔ چنانچہ جب ان میں سے ہر ایک نے وہ پورا کر لیا جس کا اسے حکم(۱) دیا گیا تھا اور جس کا وہ انتظار کر رہا تھا، اور ان میں سے کوئی باقی نہ رہا، تو پہرے داروں نے کہا: قط قط، حسبنا حسبنا، یعنی: ہمیں کافی ہے ہمیں کافی ہے، ہم سیر ہو گئے ہم سیر ہو گئے۔ اس وقت جہنم اپنے اندر موجود لوگوں پر سمٹ جائے گی اور بند ہو جائے گی، کیونکہ اب کوئی انتظار کرنے والا باقی نہیں رہا۔ پس انہوں نے اس منتظر مجمع کو 'رجل' (آدمی) اور 'قدم' سے تعبیر کیا؛ اور اسی حدیث میں ان کا یہ قول اس تاویل کی گواہی دیتا ہے(۲): "اور جنت میں فضل (اضافی جگہ) باقی رہے گی یہاں تک کہ اللہ اس کے لیے ایک مخلوق پیدا فرمائے گا، پس وہ انہیں جنت کے اس فضل (بچی ہوئی جگہ) میں بسا دے گا"۔ اور ہم نے اس معنی کو اپنی کتاب "الاسماء والصفات" (جو الکتاب الاسنیٰ میں سے ہے) میں مزید وضاحت کے ساتھ بیان اور واضح کر دیا ہے، والحمد للہ۔ اور نضر بن شمیل نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کے معنی میں کہا: "یہاں تک کہ جبار اس میں اپنا قدم رکھ دے گا" یعنی: وہ لوگ جن کے بارے میں اس کے علم میں پہلے سے ہے کہ وہ اہل جہنم میں سے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ﴾ یعنی: جنت ان کے قریب کر دی گئی۔ اور کہا گیا ہے: یہ داخلے سے پہلے دنیا میں ہے؛ یعنی: ان کے دلوں کے قریب کر دی گئی، جب ان سے کہا گیا: گناہوں سے بچو۔ اور کہا گیا: داخل ہونے کے بعد؛ ان کے لیے ان کے مقامات قریب کر دیے گئے پس وہ دور نہیں ہیں۔ "غیر بعید" یعنی: ان سے دور نہیں، اور یہ تاکید کے لیے ہے۔ ﴿هَذَا مَا تُوعَدُونَ﴾ یعنی: ان سے کہا جائے گا: یہ وہ جزا ہے جس کا تم سے دنیا میں رسولوں کی زبانی وعدہ کیا گیا تھا۔ اور عام قراءت: "تُوعَدُونَ" ہے، 'تا' کے ساتھ تخاطب کے لیے۔ اور ابن کثیر نے اسے 'یا' کے ساتھ "یُوعَدُونَ" پڑھا

ہے بطور خبر(۳)؛ کیونکہ یہ متقین کے ذکر کے بعد آیا ہے۔ ﴿لِكُلِّ أَوَّابٍ حَفِيظٍ﴾ اوَّاب، یعنی: گناہوں سے اللہ کی طرف بار بار رجوع کرنے والا، گناہ کرتا ہے(۴) پھر رجوع کرتا ہے، اور گناہ کرتا ہے پھر رجوع کرتا ہے، ضحاک اور دیگر نے اسی طرح کہا ہے۔ اور ابن عباس اور عطا نے کہا:

---

(۱) (ظ) میں ہے: جب اس نے وہ پورا کر لیا جس کا حکم دیا گیا، اور (ف) اور (ق) میں ہے: جب اس نے ان میں سے وہ پورا کر لیا جس کا حکم دیا گیا تھا۔ اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے، جو "المفہم" ۱۹۵/۷-۱۹۶ کے موافق ہے۔ اور کلام اسی کا ہے۔ (۲) یعنی انس رضی اللہ عنہ کی حدیث جو ابھی گزری ہے۔ (۳) التیسیر ص ۲۰۲۔ (۴) ان کا قول: "یذنب" (گناہ کرتا ہے)۔ (م) میں نہیں ہے۔

"The Awwab" (The oft-returning to God) is the one who glorifies God; based on the saying: {O mountains, repeat [Our] praises with him} (1) [Saba: 10]. Al-Hakam bin 'Utaybah said: He is the one who remembers God Almighty in seclusion. Al-Sha'bi and Mujahid said: He is the one who remembers his sins in seclusion and asks God's forgiveness for them (2). This is also the opinion of Ibn Mas'ud. 'Ubayd bin 'Umayr said: He is the one who does not sit in a gathering without seeking God Almighty's forgiveness therein (3). He also reported: We used to say that the "Awwab Hafiz" is the one who, when he rises from his seat, says: "Glory and praise be to God. O God, I seek Your forgiveness for what I have done in this gathering of mine" (4).

In the Hadith: "Whoever says when rising from his seat: 'Glory be to You, O God, and praise be to You, there is no deity but You, I seek Your forgiveness and repent to You,' God will forgive him for what happened in that gathering" (5). And this is what the Prophet ﷺ used to say.

Some scholars said: I prefer to say: "I seek Your forgiveness and ask You for repentance," and I do not like to say: "and I repent to You," except in its true sense.

I [the author] say: This is a preference, but following the Hadith is better.

Abu Bakr al-Warraq said: He is the one who relies on God in prosperity and adversity. Al-Qasim said: He is the one who is occupied with nothing but God, the Mighty and Majestic.

{Hafiz} (The Guarding) Ibn Abbas said: He is the one who remembered his sins until he turned (6) away from them. Qatadah said: Guarding what God has entrusted to him of His rights and blessings and what He has placed in his trust (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/166, and the saying of Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 21/450. (2) Al-Tabari recorded their sayings 21/450-451. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/353. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/166. (5) Recorded by Ahmad (10415), al-Tirmidhi (3433), and al-Nasa'i in al-Kubra (10157) from the Hadith of Abu Hurayrah. It will appear on page 542 of this volume. (6) In (M): "He returns". (7) Tafsir al-Tabari 21/452.

454 सूरह क़ाफ़: आयत 32 - 35

"अव्वाब" (बार-बार अल्लाह की ओर पलटने वाला) वह है जो तस्बीह (अल्लाह की महिमा का गुणगान) करता है; जैसा कि अल्लाह का कथन है: {ऐ पहाड़ों, उनके साथ तस्बीह करो} (1) [सबा: 10]। अल-हकम बिन उताइबा ने कहा: वह वह है जो एकांत में अल्लाह तआला को याद करता है। अल-शाबी और मुजाहिद ने कहा: वह वह है जो एकांत में अपने पापों को याद करता है और उनसे अल्लाह की माफ़ी माँगता है (2)। इब्न मसूद का भी यही मत है। उबैद बिन उमैर ने कहा: वह वह है जो किसी सभा में तब तक नहीं बैठता जब तक कि उसमें अल्लाह तआला से क्षमा न माँग ले (3)। उन्होंने यह भी बताया: हम कहा करते थे कि "अव्वाब हफीज़" वह है जो अपनी सभा से उठते समय कहता है: "अल्लाह की महिमा और प्रशंसा हो। ऐ अल्लाह, मैं इस सभा में जो कुछ भी हुआ उसके लिए तुझसे क्षमा माँगता हूँ" (4)।

हदीस में है: "जो अपनी सभा से उठते समय कहता है: 'ऐ अल्लाह, तू पवित्र है और तेरी ही प्रशंसा है, तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं है, मैं तुझसे क्षमा माँगता हूँ और तेरी ओर पलटता हूँ,' तो अल्लाह उस सभा में जो कुछ भी हुआ उसके लिए उसे क्षमा कर देता है" (5)। नबी ﷺ भी यही कहा करते थे।

कुछ विद्वानों ने कहा: मुझे यह कहना पसंद है: "मैं तुझसे क्षमा माँगता हूँ और तुझसे तौबा माँगता हूँ," और मुझे "मैं तेरी ओर पलटता हूँ" कहना पसंद नहीं है, सिवाय इसके वास्तविक अर्थ में।

मैंने (लेखक ने) कहा: यह एक पसंद की बात है, लेकिन हदीस का पालन करना बेहतर है।

अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: वह वह है जो सुख और दुख में अल्लाह पर भरोसा करता है। अल-कासिम ने कहा: वह वह है जो अल्लाह अज़्ज़ व जल के सिवा किसी और चीज़ में व्यस्त नहीं होता।

{हफीज़} (हिफाज़त करने वाला) इब्न अब्बास ने कहा: वह वह है जिसने अपने पापों को याद रखा यहाँ तक कि वह उनसे मुड़ गया (6)। क़तादा ने कहा: अल्लाह ने उसके पास जो भी अपने अधिकार और अनुग्रह रखे और जिस पर उसे अमानतदार बनाया, उसकी रक्षा करने वाला (7)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/166, और इब्न अब्बास के कथन को अल-तबरी 21/450 ने उद्धृत किया है। (2) अल-तबरी 21/450-451 ने उनके कथनों को उद्धृत किया है। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/353। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/166। (5) अहमद (10415), तिरमिज़ी (3433), और

नसाई ने अल-कुबरा (10157) में अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। यह इस खंड के पृष्ठ 542 पर आएगा। (6) (म) में: "वह लौटता है"। (7) तफ़सीर अल-तबरी 21/452।

454 سورہ ق: آیات 32 - 35

"الأوَّاب" (بار بار اللہ کی طرف رجوع کرنے والا) تسبیح کرنے والا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿اے پہاڑو، اس کے ساتھ (تسبیح کے لیے) رجوع کرو﴾ (1) [سبأ: 10]۔ الحکم بن عتیبہ نے کہا: وہ تنہائی میں اللہ تعالیٰ کو یاد کرنے والا ہے۔ شعبی اور مجاہد نے کہا: وہ وہ ہے جو تنہائی میں اپنے گناہوں کو یاد کرتا ہے، پھر ان سے اللہ کی بخشش طلب کرتا ہے (2)۔ ابن مسعود کا قول بھی یہی ہے۔ عبید بن عمیر نے کہا: وہ وہ ہے جو کسی مجلس میں نہیں بیٹھتا مگر یہ کہ اس میں اللہ تعالیٰ سے استغفار کرتا ہے (3)۔ ان سے مروی ہے: ہم یہ تذکرہ کرتے تھے کہ "الأوَّاب الحفیظ" وہ ہے جو جب اپنی مجلس سے کھڑا ہو تو کہے: سبحان اللہ وبحمدہ، اے اللہ، میں اس سے تیری مغفرت چاہتا ہوں جو میں نے اپنی اس مجلس میں کیا (4)۔

حدیث میں ہے: "جس نے اپنی مجلس سے اٹھتے وقت کہا: 'پاک ہے تو اے اللہ اپنی حمد کے ساتھ، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، میں تجھ سے بخشش چاہتا ہوں اور تیری طرف رجوع کرتا ہوں،' تو اللہ اس کے لیے وہ معاف کر دیتا ہے جو اس مجلس میں ہوا" (5)۔ اور نبی ﷺ اسی طرح کہا کرتے تھے۔

بعض علماء نے کہا: میں یہ کہنا پسند کرتا ہوں: "میں تجھ سے مغفرت مانگتا ہوں اور تجھ سے توبہ کا سوال کرتا ہوں،" اور میں یہ کہنا پسند نہیں کرتا: "اور میں تیری طرف توبہ (رجوع) کرتا ہوں،" سوائے اس کی حقیقت کے۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ ایک پسندیدگی ہے، اور حدیث کی اتباع زیادہ اولیٰ ہے۔

ابو بکر الوراق نے کہا: وہ خوشی اور تکلیف میں اللہ پر توکل کرنے والا ہے۔ القاسم نے کہا: وہ وہ ہے جو اللہ عزوجل کے سوا کسی اور کام میں مشغول نہیں ہوتا۔

﴿حَفِيظٌ﴾ (حفاظت کرنے والا) ابن عباس نے کہا: وہ وہ ہے جس نے اپنے گناہوں کو یاد رکھا یہاں تک کہ ان سے رجوع کر لیا (6) (باز آ گیا)۔ قتادہ نے کہا: اللہ نے اس کے پاس اپنے جو حقوق اور نعمتیں ودیعت کی تھیں اور جس کا اسے امین بنایا تھا، ان کی حفاظت کرنے والا (7)۔

---

(1) المحرر الوجیز 5/ 166 ، اور ابن عباس کا قول الطبری 21/ 450 نے نکالا ہے۔ (2) الطبری نے ان کے اقوال نکالے ہیں 21/ 450-451 ۔ (3) النکت والعیون 5 / 353 ۔ (4) المحرر الوجیز 5 / 166 ۔ (5) اسے احمد (10415)، ترمذی (3433)، اور نسائی نے الکبریٰ (10157) میں ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ اس جلد کے صفحہ 542 پر آئے گا۔ (6) (م) میں: "وہ رجوع کرتا ہے"۔ (7) تفسیر الطبری 21 / 452 ۔

Surah Qaf: Verses 32 - 35

455

And from Ibn Abbas as well: He is the one who guards/keeps the command of Allah(1).

Mujahid: He is the one who guards the right of Allah Almighty by recognition/ acknowledgment, and His blessings by gratitude.

Al-Dahhak said: He is the one who guards the will (legacy) of Allah Almighty by acceptance.

Makhul narrated from Abu Huraira, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever observes four rak'ahs from the beginning of the day, he will be an 'awwab' (one who returns often) and 'hafid' (a guard/protector)." Mentioned by Al-Mawardi(2).

Allah's saying: {Who feared the Most Merciful in the unseen}: "Who" (man) is in the genitive case as a substitute (badal) for "every awwab," or it's an adjective for "awwab." It is also permissible for it to be in the nominative case as a new sentence (isti'naf), with the predicate being "Enter it," assuming the answer to the condition is omitted, and the estimation would be "it is said to them: 'Enter it'"(3). Fear in the unseen means to fear Him though you have not seen Him. Al-Dahhak and Al-Suddi said: It means in solitude when no one sees him. Al-Hasan said: When he draws the curtain and closes the door(4).

{And came with a penitent heart}: Turning towards obedience. It was also said: Sincere. Abu Bakr al-Warraq said: The sign of the penitent one is to be aware of His sanctity, loyal to Him, humble before His majesty, and forsaking his own soul's desires.

I say: It is possible that the penitent heart (al-qalb al-munib) is the sound heart (al-qalb al-salim); as Allah Almighty said: {Except him who comes to Allah with a sound heart} [Ash-Shu'ara: 89] according to what has been previously mentioned; and Allah knows best.

{Enter it}: Meaning: It is said to the people of these attributes: {Enter it in peace. That is the Day of Eternity.} Meaning: with safety from punishment. It was also said: With peace from Allah and His angels upon them. It was also said: With safety from the loss of blessings(5).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/225. (2) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/353-354, and Makhul did not hear from Abu Huraira as mentioned by Ibn Hajar in Tahdhib al-Tahdhib 4/149 from Al-Bazzar. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 5/230-231, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/685. (4) Tafsir al-Baghawi 4/225. (5) Tafsir al-Baghawi 4/225.

सूरह क़ाफ़: आयतें 32 - 35

455

इब्न अब्बास से भी रिवायत है: वह अल्लाह के आदेश की रक्षा करने वाला है(1)।

मुजाहिद: वह वह है जो अल्लाह तआला के अधिकार को मान्यता देकर, और उसकी नेमतों को शुक्र के साथ सुरक्षित रखता है।

अद-दह्हाक ने कहा: वह अल्लाह तआला की वसीयत (आदेश) को स्वीकार करके सुरक्षित रखने वाला है।

मखूल ने अबू हुरैरा से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई दिन की शुरुआत में चार रकअत (नमाज़) की पाबंदी करता है, वह 'अववाब' (अक्सर तौबा करने वाला) और 'हफ़ीज़' (हिफाज़त करने वाला) होगा।" इसे अल-मावर्दी ने ज़िक्र किया है(2)।

अल्लाह का फरमान: {जो रहमान से परोक्ष (बिन देखे) में डरा}: यहाँ "जो" (मन्) व्याकरण की दृष्टि से "हर अववाब" का बदल (विकल्प) होने के कारण जार की स्थिति में है, या "अववाब" का विशेषण है। इसे नई शुरुआत (इस्तिनाफ़) के रूप में रफ़ (कर्त्ता कारक) की स्थिति में रखना भी जायज़ है, और इसकी खबर "उसमें प्रवेश करो" होगी, यह मानकर कि शर्त का जवाब हटा दिया गया है, और अनुमान यह होगा कि "उनसे कहा जाएगा: 'उसमें प्रवेश करो'"(3)। परोक्ष (ग़ैब) में डरने का अर्थ है उससे डरना जबकि तुमने उसे देखा नहीं है। अद-दह्हाक और अस-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ एकांत में है जब उसे कोई नहीं देख रहा हो। अल-हसन ने कहा: जब वह पर्दा गिरा दे और दरवाज़ा बंद कर दे(4)।

{और मुनीब (तौबा करने वाले/रुजु करने वाले) दिल के साथ आया}: आज्ञाकारिता की ओर झुकने वाला। यह भी कहा गया: निष्ठावान (मुख़लिस)। अबू बकर अल-वर्राक ने कहा: मुनीब की निशानी यह है कि वह उसकी पवित्रता को जानने वाला, उसका वफादार, उसकी महानता के सामने विनम्र और अपनी नफ्स (इच्छाओं) को छोड़ने वाला हो।

मैं कहता हूँ: यह संभव है कि 'कल्बे मुनीब' (मुनीब दिल) वही 'कल्बे सलीम' (स्वच्छ दिल) हो; जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {मगर वह जो अल्लाह के पास स्वच्छ दिल लेकर आया} [अश-शुआरा: 89] जैसा कि पहले बताया जा चुका है; और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

{उसमें प्रवेश करो} यानी: इन गुणों वाले लोगों से कहा जाएगा: {उसमें शांति के साथ प्रवेश करो। वह अनंत काल का दिन है।} यानी: अज़ाब (दंड) से सुरक्षा के साथ। यह भी कहा गया: अल्लाह और उसके फरिश्तों की ओर से उन पर सलाम (शांति) के साथ। यह भी कहा गया: नेमतों के छिन जाने से सुरक्षा के साथ(5)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/225। (2) अन-नुकातु वल-उयून 5/353-354 में, और मखूल ने अबू हुरैरा से सीधे नहीं सुना जैसा कि इब्न हजर ने तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/149 में अल-बज्ज़ार के हवाले से ज़िक्र किया है। (3) इराब अल-कुरान अन-नह़्ह़ास 5/230-231, और मुश्किल इराब अल-कुरान 2/685। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/225। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/225।

سورۃ ق: آیات ۳۲ - ۳۵

۴۵۵

ابن عباس سے بھی منقول ہے: وہ اللہ کے حکم کی حفاظت کرنے والا ہے(۱)۔

مجاہد: وہ اللہ تعالیٰ کے حق کو تسلیم کر کے، اور اس کی نعمتوں کا شکر ادا کر کے حفاظت کرنے والا ہے۔

ضحاک نے کہا: وہ اللہ تعالیٰ کی وصیت کو قبول کر کے اس کی حفاظت کرنے والا ہے۔

مکحول نے ابوہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے دن کے شروع میں چار رکعتوں کی پابندی کی، وہ 'اوّاب' اور 'حفیظ' ہو گیا" اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ﴾ "مَنْ" (جو) یہاں "ہر اوّاب" کے بدل کے طور پر محلِ جر میں ہے، یا "اوّاب" کی صفت کے طور پر۔ اور اسے جملہ مستانفہ (نئی بات کا آغاز) کے طور پر رَفَع (پیش) دینا بھی جائز ہے، اور خبر "ادخلوھا" ہوگی، اس تقدیر پر کہ شرط کا جواب حذف ہے، اور اس کی تقدیر یوں ہوگی: "ان سے کہا جائے گا: 'اس میں داخل ہو جاؤ'"(۳)۔ غیب میں خشیت (ڈر) کا مطلب ہے کہ تو اس سے ڈرے حالانکہ تو نے اسے نہیں دیکھا۔ ضحاک اور سدی نے کہا: یعنی تنہائی میں جب اسے کوئی نہ دیکھ رہا ہو۔ حسن بصری نے کہا: جب وہ پردہ گرا دے اور دروازہ بند کر لے(۴)۔

﴿وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ﴾: اطاعت کی طرف راغب۔ اور کہا گیا: مخلص۔ ابوبکر الوراق نے کہا: منیب (رجوع کرنے والے) کی نشانی یہ ہے کہ وہ اس کی حرمت کو پہچانتا ہو، اس کا وفادار ہو، اس کی عظمت کے سامنے عاجز ہو، اور اپنے نفس کی خواہشات کو چھوڑنے والا ہو۔

میں کہتا ہوں: ممکن ہے کہ قلب منیب سے مراد قلب سلیم ہو؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ [الشعراء: ۸۹] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے؛ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔

﴿ادْخُلُوهَا﴾ یعنی: ان صفات کے حامل لوگوں سے کہا جائے گا: ﴿ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ﴾ یعنی: عذاب سے سلامتی کے ساتھ اور کہا گیا: اللہ اور اس کے فرشتوں کی طرف سے سلامتی کے ساتھ اور کہا گیا: نعمتوں کے زوال سے سلامتی کے ساتھ(۵)۔

---

(۱) تفسیر بغوی ۴/ ۲۲۵۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۳۵۳-۳۵۴ میں، اور مکحول نے ابوہریرہ سے نہیں سنا جیسا کہ ابن حجر نے تہذیب التہذیب ۴/ ۱۴۹ میں بزار کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۵/ ۲۳۰-۲۳۱، اور مشکل اعراب القرآن ۲/ ۶۸۵۔ (۴) تفسیر بغوی ۴/ ۲۲۵۔ (۵) تفسیر بغوی ۴/ ۲۲۵۔

Surah Qaf: Verses 34 - 35 | 456

And He said: {Enter it} and at the beginning of the speech: {Who feared}; because "who" can be in the sense of a collective (plural). The Almighty's saying: {They shall have what they wish therein} meaning: what their souls desire (1) and their eyes find delight in. {And with Us is more} of the blessings that did not cross their minds. Anas and Jabir said: "More" is looking at the face of Allah Almighty without modality (how) (2). And this has been mentioned in reports attributed to the Prophet ﷺ regarding the Almighty's saying: {For those who have done good is the best reward and more} [Yunus: 26], he said: "The 'more' is looking at the face of Allah, the Most Generous" (3). Ibn al-Mubarak and Yahya bin Salam both said: Al-Mas'udi told us, on the authority of Al-Minhal bin Amr, on the authority of Abu Ubaidah bin Abdullah bin Utbah, on the authority of Ibn Mas'ud, who said: Hasten to Friday (prayer), for Allah, Blessed and Exalted be He, reveals Himself to the people of Paradise every Friday, on a dune of white camphor, and they will be close to Him. Ibn al-Mubarak said: According to the extent of their haste to Friday (prayer) in this world. Yahya bin Salam said: Like their haste (4) to Friday (5) in this world, and added: "Then Allah bestows upon them some honor they had not seen before that" (6). Yahya said: I heard someone other than Al-Mas'udi add to it: And it (7) is the Almighty's saying: {And with Us is more}.

(1) In (M), (F), and (Q): "tastaheehi" (desire it). What is established is from (Zah) and An-Nukat wa Al-'Uyun 5/354. And the speech is from it. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/166. (3) Narrated with this wording by Ibn Adi in Al-Kamil 3/1173, and in it is Sallam bin Salim al-Balkhi, who is weak, and Nuh ibn Abi Maryam, who is a liar. The hadith of Suhayb in Muslim (181) suffices for it: "When the people of Paradise enter Paradise..." and at its end: "He will lift the veil. They will not have been given anything more beloved to them than looking at their Lord, Mighty and Sublime," and the two preceding hadiths are 10/482-483. (4) In (M) and (Q): "limusara'atihim" (to their haste). It was not found in (F). (5) In the manuscripts except (Q): "Al-Jumu'" (The Friday). (6) It is with Ibn al-Mubarak in Az-Zuhd (436 - Zawa'id Nu'aym). It was also narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (9169) and Abu Nu'aym in Sifat al-Jannah (396) from the saying of Abdullah bin Utbah. Ibn Furak said in Mushkil al-Hadith: Al-Minhal bin Amr was unique in narrating it, and he is weak. End. We say: Al-Mas'udi became confused at the end of his life. Al-Mizan 2/574. (7) The word: "wa huwa" (and it). Is not in (F) and (M).

सूरह क़ाफ़: आयत 34 - 35 | 456

और उसने कहा: {इसमें प्रवेश करो} और भाषण की शुरुआत में: {जो डरा}; क्योंकि "जो" बहुवचन के अर्थ में हो सकता है। अल्लाह तआला का कथन: {उनके लिए उसमें वह होगा जो वे चाहेंगे} अर्थात्: वह जो उनके मन की इच्छा (1) है और उनकी आँखों को भाता है। {और हमारे पास और भी है} उन नियामतों में से जो उनके मन में भी नहीं आईं। अनस और जाबिर ने कहा: "और भी" (मजीद) का अर्थ अल्लाह तआला के चेहरे का दर्शन करना है बिना यह पूछे कि कैसे (2)। यह पैगंबर ﷺ से संबंधित खबरों में अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में आया है: {जिन लोगों ने भलाई की उनके लिए भलाई है और अधिक भी} [यूनुस: 26] उन्होंने कहा: "अधिक का अर्थ अल्लाह करीम के चेहरे का दर्शन है" (3)। इब्न अल-मुबारक और यहया बिन सलाम ने कहा: हमें अल-मसऊदी ने बताया, अल-मिन्हाल बिन अम्र के माध्यम से, अबू उबैदा बिन अब्दुल्लाह बिन उतबा के माध्यम से, इब्न मसूद से कि उन्होंने कहा: जुमे की ओर दौड़ो, क्योंकि अल्लाह तबारक व तआला स्वर्ग के निवासियों के लिए हर जुमे को सफेद कपूर के टीले पर प्रकट होता है, और वे उसके निकट होंगे। इब्न अल-मुबारक ने कहा: दुनिया में जुमे के लिए उनकी जल्दी के अनुसार। यहया बिन सलाम ने कहा: दुनिया में जुमे (5) की ओर उनकी जल्दबाजी (4) की तरह, और जोड़ा: "फिर अल्लाह उनके लिए कुछ ऐसा सम्मान पैदा करता है जो उन्होंने पहले कभी नहीं देखा था" (6)। यहया ने कहा: मैंने अल-मसऊदी के अलावा किसी और को इसमें जोड़ते हुए सुना: और वह (7) अल्लाह तआला का यह कथन है: {और हमारे पास और भी है}।

(1) (M), (F), और (Q) में: "तश्तहीहि" (उसकी इच्छा करते हैं)। जो स्थापित है वह (Zah) और अन-नुकात व अल-उयून 5/354 से है। और बात उसी से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 5/166। (3) इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1173 में इन शब्दों के साथ इसे निकाला है, और इसमें सल्लम बिन सालिम अल-बल्खी हैं, जो कमजोर हैं, और नूह इब्न अबी मरियम हैं, जो झूठे हैं। मुस्लिम (181) में सुहैब की हदीस इसके लिए काफी है: "जब स्वर्ग के लोग स्वर्ग में प्रवेश करेंगे..." और इसके अंत में: "वह पर्दा हटा देगा। उन्हें उनके रब, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, के दर्शन से अधिक प्रिय कुछ भी नहीं दिया गया होगा" और पिछली दो हदीसें 10/482-483 हैं। (4) (M) और (Q) में: "लिमुसाराअतिहिम"। (F) में नहीं मिला। (5) (Q) के अलावा अन्य प्रतियों में: "अल-जुमु'"। (6) यह अज़-जुहद (436 - ज़वैद नुअैम) में इब्न अल-मुबारक के पास है। इसे अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (9169) में और अबू नुअैम ने सिफत अल-जन्ना (396) में अब्दुल्लाह बिन उतबा के कथन

से भी निकाला है। इब्न फुरक ने मुश्किल अल-हदीस में कहा: अल-मिन्हाल बिन अम्र इसे बताने में अकेले थे और वह कमजोर हैं। समाप्त। हमने कहा: अल-मसऊदी अपने जीवन के अंत में भ्रमित हो गए थे। अल-मीज़ान 2/574। (7) शब्द: "व हुवा" (और वह)। (F) और (M) में नहीं है।

اور اس نے کہا: ﴿ادْخُلُوهَا﴾ (اس میں داخل ہو جاؤ) اور کلام کے آغاز میں ہے: ﴿مَنْ خَشِيَ﴾ (جو ڈرا)؛ کیونکہ «مَنْ» یہاں جمع کے معنی میں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ فِيهَا﴾ (ان کے لیے اس میں وہ ہوگا جو وہ چاہیں گے) یعنی: وہ جس کی ان کے جی (1) خواہش کریں گے اور ان کی آنکھیں لذت پائیں گی۔ ﴿وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ﴾ (اور ہمارے پاس مزید ہے) ان نعمتوں میں سے جو ان کے وہم و گمان میں بھی نہ تھیں۔ انس اور جابر نے کہا: 'مزید' سے مراد اللہ تعالیٰ کے چہرے کا دیدار ہے بغیر کسی کیفیت کے (2)۔ اور یہ بات نبی کریم ﷺ سے مروی مرفوع روایات میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں آئی ہے: ﴿لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ﴾ [یونس: ۲۶] (جن لوگوں نے نیکی کی ان کے لیے بھلائی ہے اور زیادتی بھی) آپ ﷺ نے فرمایا: «زیادتی سے مراد اللہ کریم کے چہرے کا دیدار ہے» (3)۔ ابن المبارک اور یحییٰ بن سلام نے بیان کیا، ان دونوں نے کہا: ہمیں المسعودی نے المنہال بن عمرو سے، انہوں نے ابی عبیدہ بن عبد اللہ بن عتبہ سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کی، انہوں نے کہا: جمعہ کی طرف جلدی کرو، کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ ہر جمعہ کے دن اہل جنت کے لیے سفید کافور کے ٹیلے پر ظاہر ہوتا ہے، تو وہ اس کے قرب میں ہوں گے۔ ابن المبارک نے کہا: دنیا میں جمعہ کی طرف ان کے جلدی کرنے کی مقدار کے مطابق۔ اور یحییٰ بن سلام نے کہا: جیسے ان کی دنیا میں جمعہ (5) کی طرف جلدی (4) تھی، اور مزید کہا: «تو اللہ ان کے لیے ایسی عزت و کرامت پیدا فرماتا ہے جو انہوں نے اس سے پہلے نہیں دیکھی ہوتی» (6)۔ یحییٰ نے کہا: میں نے المسعودی کے علاوہ کسی اور سے سنا جو اس میں یہ اضافہ کر رہا تھا: اور وہ (7) اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ﴾۔

(1) (م)، (ف) اور (ق) میں: 'تشتہیہ' (اس کی خواہش کریں گے)۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور 'النکت والعیون' ۵/۳۵۴ سے ہے۔ اور کلام اسی سے ہے۔ (2) المحرر الوجیز ۵/۱۶۶۔ (3) اسے انہی الفاظ کے ساتھ ابن عدی نے 'الکامل' ۳/۱۱۷۳ میں روایت کیا ہے، اور اس میں سلم بن سالم البلخی ہے، جو ضعیف ہے، اور نوح بن ابی مریم ہے، جو کذاب (بہت جھوٹا) ہے۔ اور مسلم (۱۸۱) میں صہیب کی حدیث اس سے کفایت کرتی ہے: «جب اہل جنت جنت میں داخل ہو جائیں گے...» اور اس کے آخر میں ہے: «پس پردہ ہٹا دیا جائے گا۔ تو انہیں اپنے رب عز وجل کے دیدار سے بڑھ کر کوئی چیز محبوب نہیں دی گئی ہوگی» اور اس سے پہلے کی دو حدیثیں ۱۰/۴۸۲-۴۸۳ ہیں۔ (4) (م) اور (ق) میں: 'لمسارعتھم'۔ اور (ف) میں نہیں ملی۔ (5) (ق) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: 'الجمع'۔ (6) یہ ابن المبارک کی 'الزہد' (۴۳۶ - زوائد نعیم) میں ہے۔ اور اسے طبرانی نے 'المعجم الکبیر' (۹۱۶۹) میں اور ابو نعیم نے 'صفت الجنہ' (۳۹۶) میں عبد اللہ بن عتبہ کے قول سے روایت کیا ہے۔ ابن فورک نے 'مشکل الحدیث' میں کہا: المنہال بن عمرو اس کی روایت میں اکیلے ہیں اور وہ ضعیف ہے۔ انتہیٰ۔ ہم کہتے ہیں کہ المسعودی آخر عمر میں خلط ملط کرنے لگے تھے۔ 'المیزان' ۲/۵۷۴۔ (7) لفظ: 'وہو' (اور وہ)۔ (ف) اور (م) میں نہیں ہے۔

I said: His saying: "on a sand-hill" means the people of Paradise, i.e., they are on a sand-hill; as in the Mursal (hadith) of Al-Hasan, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, the people of Paradise will look at their Lord every Friday, on a sand-hill of camphor" the Hadith. And we have mentioned it in the book "Al-Tadhkirah"(1). And it was said: The "increase" (al-mazeed) is what they are married to of the Al-Hoor al-Ayn (fair ones with wide, beautiful eyes); narrated by Abu Sa'id al-Khudri as a Marfu' (elevated) hadith(2). His saying, the Exalted: "And how many a generation We have destroyed before them who were stronger than them in power and they explored throughout the lands. Is there any place of escape? (36) Indeed in that is a reminder for whoever has a heart or who listens while he is present [in mind]. (37) And We did certainly create the heavens and the earth and what is between them in six days, and there touched Us no weariness. (38)" His saying, the Exalted: "And how many a generation We have destroyed before them" means: How many nations, O Muhammad, We have destroyed before your people, who were stronger than them in power and strength. "and they explored throughout the lands" means: they traveled through them seeking a way out(3). And it was said: they made an impact in the lands; said by Ibn Abbas. Mujahid said: they struck and wandered(4). Al-Nadr ibn Shumayl said: they circled around. Qatadah said: they wandered about(5). Al-Mu'arrij said: they went far away; from it is the saying of Imru' al-Qais(6): "And I have explored the horizons until ** I was satisfied from the booty with returning." Then it was said: they wandered in the far ends of the lands seeking trade, and did they find any escape from death? And it was said: they wandered through the lands seeking an escape from death. Al-Harith bin Hilliza said:

---

(1) p. 497-498. (2) Narrated by Ahmad (11715) at length. (3) Al-Sihah (Naqaba). (4) Al-Tabari narrated both sayings of Ibn Abbas and Mujahid 21 / 460. (5) See Al-Nukat wal-'Uyun 5 / 355. (6) His Diwan p. 99, and previously 5 / 57.

मैंने कहा: उनका कहना: "रेतीले टीले पर" का अर्थ स्वर्ग के लोग हैं, यानी वे एक रेतीले टीले पर हैं; जैसा कि अल-हसन की मुरसल (हदीस) में है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "निस्संदेह, स्वर्ग के लोग हर शुक्रवार को अपने रब को कपूर के एक रेतीले टीले पर देखेंगे" हदीस। और हमने इसका उल्लेख पुस्तक "अत-तदकिरा"(1) में किया है। यह कहा गया: "अतिरिक्त" (अल-मज़ीद) वह है जिससे उनका विवाह अल-हूर अल-ऐन (सुंदर आंखों वाली परियां) से किया जाता है; इसे अबू सईद अल-खुदरी द्वारा मरफू हदीस(2) के रूप में वर्णित किया गया है। अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उनसे पहले कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया जो उनसे अधिक शक्तिशाली थीं, फिर उन्होंने शहरों को छान मारा, क्या कोई भागने की जगह है? (36) निस्संदेह इसमें उस व्यक्ति के लिए एक नसीहत है जिसके पास दिल है या जो कान लगाता है और वह उपस्थित है। (37) और हमने आकाशों और पृथ्वी को और जो कुछ उनके बीच है, छह दिनों में बनाया, और हमें कोई थकान नहीं हुई। (38)" अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उनसे पहले कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया" यानी: ऐ मुहम्मद, हमने आपकी कौम से पहले कितनी ही ऐसी उम्मतों को नष्ट कर दिया है जो उनसे भी अधिक शक्तिशाली और ताकतवर थीं। "फिर उन्होंने शहरों को छान मारा" यानी: वे पलायन की तलाश में उनमें घूमे(3)। और कहा गया: उन्होंने देशों में प्रभाव छोड़ा; यह इब्न अब्बास ने कहा। मुजाहिद ने कहा: उन्होंने मारा और चक्कर लगाया(4)। अन-नद्र इब्न शुमैल ने कहा: उन्होंने चक्कर लगाया। क़तादा ने कहा: वे चारों ओर घूमे(5)। अल-मुआररिज ने कहा: वे दूर चले गए; इसी से इम्रुल क़ैस(6) का कथन है: "और मैंने क्षितिजों में छानबीन की यहाँ तक कि ** मैं लूट के बदले लौटने से ही संतुष्ट हो गया।" फिर कहा गया: वे व्यापार की तलाश में देशों के दूर-दराज के इलाकों में घूमे, और क्या उन्हें मौत से कोई बचाव मिला? और कहा गया: वे मौत से बचने के लिए देशों में इधर-उधर भटकते रहे। अल-हारिस बिन हिल्लिज़ा ने कहा:

---

(1) पृष्ठ 497-498। (2) इसे अहमद (11715) ने विस्तार से उद्धृत किया है। (3) अल-सिहाह (नकब)। (4) अल-तबरी 21/460 ने इब्न अब्बास और मुजाहिद के दोनों कथनों को उद्धृत किया है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/355 देखें। (6) उनका दीवान पृष्ठ 99, और पूर्व 5/57।

میں نے کہا: ان کا قول: «فی کثیب» (ایک ریتلے ٹیلے پر) سے مراد اہل جنت ہیں، یعنی: وہ ایک ریتلے ٹیلے پر ہوں گے؛ جیسا کہ حسن کی مرسل روایت میں ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «بے شک اہل جنت ہر جمعہ کے دن اپنے رب کو کافور کے ایک ٹیلے پر دیکھیں گے» الحدیث۔ اور ہم نے اس کا ذکر کتاب «التذکرہ»(۱) میں کیا ہے۔ اور کہا گیا: «المزید» (اضافہ) وہ ہے جس سے ان کا حور العین کے ساتھ نکاح کیا جائے گا؛ اسے ابو سعید خدری نے مرفوعاً(۲) روایت کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ان سے پہلے ہم نے کتنی ہی امتیں ہلاک کر دیں جو ان سے زیادہ قوت والی تھیں، تو انہوں نے شہروں کو چھان مارا، کیا کہیں بھاگنے کا ٹھکانہ ہے؟ (۳۶) بے شک اس میں اس شخص کے لیے نصیحت ہے جس کے پاس دل ہو یا جو کان لگائے اور وہ حاضر ہو (۳۷) اور بیشک ہم نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے چھ دنوں میں پیدا کیا، اور ہمیں کوئی تھکن نہیں پہنچی (۳۸)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ان سے پہلے ہم نے کتنی ہی امتیں ہلاک کر دیں﴾ یعنی: اے محمد! ہم نے آپ کی قوم سے پہلے کتنی ہی ایسی امتیں ہلاک کیں جو ان سے زیادہ طاقتور اور قوی تھیں۔ ﴿تو انہوں نے شہروں کو چھان مارا﴾ یعنی: وہ جائے پناہ کی تلاش میں ان میں پھرے(۳)۔ اور کہا گیا: انہوں نے ملکوں میں اثرات چھوڑے؛ یہ ابن عباس نے کہا۔ مجاہد نے کہا: انہوں نے چکر لگائے اور گھومے(۴)۔ نضر بن شمیل نے کہا: انہوں نے چکر لگائے۔ قتادہ نے کہا: انہوں نے خوب طواف کیا(۵)۔ اور مؤرّج نے کہا: وہ دور نکل گئے؛ اسی سے امرؤ القیس کا قول ہے(۶): اور میں نے آفاق میں چھان بین کی یہاں تک کہ ** میں مال غنیمت کے بجائے واپسی پر ہی راضی ہو گیا۔ پھر کہا گیا: وہ تجارت کی تلاش میں ممالک کے دور دراز علاقوں میں پھرتے تھے، اور کیا انہوں نے موت سے کوئی راہ

فرار پائی؟ اور کہا گیا: وہ موت سے بچاؤ کی تلاش میں ملکوں میں پھرتے تھے۔ حارث بن حلزہ نے کہا:

---

(۱) ص ۴۹۷-۴۹۸۔ (۲) اور اسے احمد (۱۱۷۱۵) نے مفصل روایت کیا ہے۔ (۳) الصحاح (نقب)۔ (۴) ابن عباس اور مجاہد کے دونوں اقوال کو طبری نے ۴۶۰/۲۱ میں نقل کیا ہے۔ (۵) دیکھیے النکت والعیون ۳۵۵/۵۔ (۶) ان کا دیوان ص ۹۹، اور گزشتہ ۵۷/۵۔

Surah Qaf: Verses 36 - 38 458

“They searched/probed through the lands out of fear of death and roamed throughout the earth in every direction.” (1) Al-Hasan and Abu al-Aliyah read: «fa-naqabū» with a fatha on the qaf and without doubling (shadda) (2). And "al-naqb" is piercing and entering into a thing. It is said: al-naqb is a path in a mountain, and likewise al-manqab and al-manqabah; according to Ibn al-Sikkit. “Naqaba al-jidara naqban” means he bored through the wall, and the name of that hole is also naqb (3). The plural of naqb is nuqub, meaning: they breached the lands and traveled through their paths. It is also said: they left an impact on it like the impact of iron on what it pierces.

Al-Sulami and Yahya bin Ya'mar read: «fa-naqqibū» with a kasra on the qaf and doubling as a command (4); for threat (5) and warning, meaning: go around the lands and travel in them, then see if there is any place of escape or refuge from death? (6) Mentioned by Al-Tha'labi.

Al-Qushayri related: «fa-naqibū» with a kasra on the qaf with thinning (without doubling) (7), meaning: they traveled extensively in it, until their beasts became weary/hoof-worn. Al-Jawhari: “naqiba al-ba'iru” with a kasra: when its hooves become thin. And “anqaba al-rajulu” when his camel's hooves are worn out. And “naqiba al-khuffu al-malbus” means it became torn (8).

And “al-mahis” is a verbal noun of “hasa 'anhu yahisu haysan”, “huyusan”, “mahisan”, “mahasan”, and “hayasanan”, meaning: he turned away and deviated. It is said: “ma 'anhu mahis”, meaning: there is no place to turn aside or escape. And “al-inhiyas”...

(1) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 4/11, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/167. (2) Attributed in Al-Qira'at al-Shadhah p. 144 to Ibn Abbas and Ubayd on the authority of Abu Amr. (3) Al-Sihah (n-q-b). (4) Mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasab 2/285 on the authority of Yahya bin Ya'mar. (5) In (Zh) and (M): with threat. (6) In (Zh) and (M): and escape. (7) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 4/11. (8) Al-Sihah (n-q-b).

सूरह काफ़: आयतें 36 - 38 458

“उन्होंने मृत्यु के भय से शहरों में छान-बीन की और धरती पर हर ओर घूमे।” (1) अल-हसन और अबू अल-आलिया ने पढ़ा है: «फ़-नक़बू» (fa-naqabū) क़ाफ़ पर फ़तहा और तख़फ़ीफ़ के साथ (2)। और 'नक़ब' का अर्थ है किसी चीज़ में छेद करना और प्रवेश करना। कहा गया है: 'नक़ब' पहाड़ में रास्ता है, और इसी प्रकार 'मन्क़ब' और 'मन्क़बह' भी; इब्न अल-सिक्किट से रिवायत है। “नक़ब अल-जिदारा नक़बन” यानी उसने दीवार में छेद किया, और उस छेद का नाम भी नक़ब है (3)। नक़ब का बहुवचन नुक़ूब है, जिसका अर्थ है: उन्होंने धरती को चीर दिया और उसके रास्तों पर चले। यह भी कहा गया है: उन्होंने उस पर ऐसा प्रभाव छोड़ा जैसे लोहे का प्रभाव उस चीज़ पर होता है जिसमें वह छेद करता है।

अल-सुलमी और यह्या बिन यामर ने पढ़ा है: «फ़-नक़्क़िबूं» (fa-naqqibū) क़ाफ़ पर कसरा और तशदीद के साथ, आज्ञा (अम्र) के रूप में (4); धमकी (5) और चेतावनी के लिए, अर्थात्: शहरों में घूमो और उनमें सैर करो, फिर देखो कि क्या मृत्यु से कोई बचने की जगह या भागने का मार्ग है? (6) अल-तलाबी ने इसका उल्लेख किया है।

अल-कुशैरी ने उल्लेख किया है: «फ़-नक़िबूं» (fa-naqibū) क़ाफ़ पर कसरा और तख़फ़ीफ़ के साथ (7), अर्थात्: उन्होंने उसमें अत्यधिक यात्रा की, यहाँ तक कि उनके पशु थक गए (खुर घिस गए)। अल-जौहरी: “नक़िबा अल-बईर” कसरा के साथ: जब उसके खुर पतले हो जाएँ। और “अनक़बा अल-रजुलु” जब उसके ऊँट के खुर घिस जाएँ। और “नक़िबा अल-ख़ुफ़्फ़ु अल-मलबूस” का अर्थ है कि वह फट गया (8)।

और 'अल-महीस' मस्तर (क्रियात्मक संज्ञा) है 'हासा' का, जिसका अर्थ है: वह मुड़ गया और हट गया। कहा जाता है: “मा अन्हु महीस”, अर्थात्: उससे मुड़ने या भागने की कोई जगह नहीं है। और 'अल-इन्हियास'...

(1) अज़-ज़मख़्शरी ने 'अल-कशशाफ़' 4/11 में और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/167 में इसका उल्लेख किया है। (2) 'अल-क़िराआत अल-शाज़ाह' पृष्ठ 144 में इब्न अब्बास और उबैद से अबू अम्र के हवाले से इसे संबद्ध किया गया है। (3) अल-सिहाह (न-क़-ब)। (4) इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसब' 2/285 में यह्या बिन यामर के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (5) (ज़) और (म) में:

'धमकी के साथ'। (6) (ज़) और (म) में: 'और पलायन'। (7) अज़-ज़मख़्शरी ने 'अल-कशशाफ़' 4/11 में इसका उल्लेख किया है। (8) अल-सिहाह (न-क़-ब)।

سورة ق: آیات ۳۶ - ۳۸ ۴۵۸

”انہوں نے موت کے ڈر سے شہروں میں چھان بین کی اور زمین میں ہر جگہ گھوم پھر کر دیکھ لیا۔“ (۱) حسن اور ابو العالیہ نے اسے «فنَقَّبُوا» (قاف کے فتحہ اور تخفیف کے ساتھ) پڑھا ہے (۲)۔ اور 'نقب' کے معنی ہیں کسی چیز میں سوراخ کرنا اور داخل ہونا۔ اور کہا گیا ہے: 'نقب' پہاڑ میں راستہ ہے، اور اسی طرح 'منقب' اور 'منقبہ' بھی؛ ابن السکیت سے منقول ہے۔ ”نقب الجدار نقباً“ یعنی اس نے دیوار میں سوراخ کیا، اور اس سوراخ کا نام بھی نقب ہے (۳)۔ نقب کی جمع نقوب ہے، یعنی: انہوں نے ملکوں کو چیر ڈالا اور ان کے راستوں میں چلے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ انہوں نے اس میں ایسا اثر چھوڑا جیسے لوہے کا اثر اس چیز میں ہوتا ہے جس میں وہ سوراخ کرے۔

سلمی اور یحییٰ بن یعمر نے «فنَقِّبُوا» (قاف کے کسرہ اور تشدید کے ساتھ، امر کے طور پر) پڑھا ہے (۴)؛ تہدید (۵) اور وعید کے لیے، یعنی: شہروں میں گھومو پھرو اور ان میں سیر کرو، پھر دیکھو کہ کیا موت سے کوئی بچنے کی جگہ یا جائے پناہ ہے؟ (۶) اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

قشیری نے حکایت کی ہے: «فنَقِبُوا» (قاف کے کسرہ اور تخفیف کے ساتھ) (۷)، یعنی: انہوں نے اس میں بہت زیادہ سفر کیا، یہاں تک کہ ان کے جانور تھک گئے (سم گھس گئے)۔ جوہری: ”نَقِب البعیر“ کسرہ کے ساتھ: جب اس کے سم پتلے ہو جائیں۔ اور ”أنقب الرجل“ جب اس کے اونٹ کے سم گھس جائیں۔ اور ”نَقِب الخف الملبوس“ یعنی وہ پھٹ گیا (۸)۔

اور 'المحیص' مصدر ہے 'حاص عنہ یحیص' کا، جس کے معنی ہیں: وہ مڑ گیا اور ہٹ گیا۔ کہا جاتا ہے: ”ما عنہ محیص“، یعنی: اس سے بچنے یا بھاگنے کی کوئی جگہ نہیں ہے۔ اور 'الانحیاص'...

(١) اسے زمخشری نے الکشاف ١١/٤ میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ١٦٧/٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) اسے القراءات الشاذة ص ١٤٤ میں ابن عباس اور عبید سے ابو عمرو کے حوالے سے منسوب کیا گیا ہے۔ (٣) الصحاح (نقب)۔ (٤) اسے ابن جنی نے المحتسب ٢٨٥/٢ میں یحییٰ بن یعمر کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (٥) (ظ) اور (م) میں: تہدید کے ساتھ۔ (٦) (ظ) اور (م) میں: اور مہرِب (بھاگنے کا راستہ)۔ (٧) اسے زمخشری نے الکشاف ١١/٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٨) الصحاح (نقب)۔

٤٥٩ سورة ق: الآيات ٣٦ - ٣٨ مثله؛ يقال للأولياء: حاصوا عن العدو، وللأعداء انهزموا (١). قوله ﴿تعالى: ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ﴾ أي: فيما ذكرناه في هذه السورة تذكرة وموعظة ﴿لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ أي: عقل يتدبر به؛ فكنى بالقلب عن العقل؛ لأنه موضعه؛ قال معناه مجاهد وغيره. وقيل: لمن كان له حياة ونفس مميزة، فعبر عن النفس الحيّة بالقلب؛ لأنه وطنها ومعدن حياتها؛ كما قال امرؤ القيس (٢): أغركِ منِّي أنَّ حبّكِ قاتلي ... وأنّكِ مهما تأمري القلب يفعلِ وفي التنزيل: ﴿لِيُنذِرَ مَن كَانَ حَيًّا﴾ [يس: ٧٠]. وقال يحيى بن معاذ: القلب قلبان؛ قلب محتشٍ بأشغال الدنيا، حتى إذا حضر أمر من الأمور الآخرة، لم يدرِ ما يصنع، وقلب قد احتشى بأهوال الآخرة، حتى إذا حضر أمر من أمور الدنيا، لم يدرِ ما يصنع، لذهاب قلبه في الآخرة. ﴿أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ﴾ أي: استمع القرآن. تقول العرب: ألقِ إليَّ سمعك، أي: استمع (٣). وقد مضى في «طه» كيفية الاستماع وثمرته (٤). ﴿وَهُوَ شَهِيدٌ﴾ أي شاهد القلب؛ قال الزجاج (٥): أي: قلبه حاضر فيما يسمع. وقال سفيان: أي: لا يكون حاضراً وقلبه غائب (٦). ثم قيل: الآية لأهل الكتاب؛ قاله مجاهد وقتادة. وقال الحسن: إنها في اليهود والنصارى خاصة. وقال محمد بن كعب وأبو صالح: إنَّها في أهل القرآن خاصة (٧). (١) الصحاح (حيص). (٢) في ديوانه ص ١٣، والكلام في النكت والعيون ٣٥٦/٥. (٣) معاني القرآن للزجاج ٤٩/٥. (٤) ١٤ / ٢٦. (٥) في معاني القرآن ٤٩/٥. (٦) تفسير الطبري ٤٦٤/٢١ بنحوه. (٧) النكت والعيون ٣٥٦/٥ دون ذكر مجاهد.

English Translation: 459 Surah Qaf: Verses 36 - 38 Like it; it is said to the allies: they avoided (hasiu) the enemy, and to the enemies: they were defeated (1). His Almighty's saying: {Verily in this is a reminder} meaning: in what we mentioned in this Surah is a reminder and an exhortation {for him who has a heart} meaning: an intellect to ponder with; thus He used the heart as a metaphor for the intellect; because it is its seat; this meaning was stated by Mujahid and others. And it was said: for him who has life and a discerning soul, so the living soul was expressed as the heart; because it is its homeland and the source of its life; as Imru' al-Qais said (2): "Does it deceive you about me that your love is killing me... and that whatever you command the heart, it does." And in the revelation: {To warn whoever is alive} [Ya-Sin: 70]. And Yahya bin Mu'adh said: The heart is of two types: a heart stuffed with the preoccupations of the world, so that when a matter of the Hereafter arrives, it does not know what to do; and a heart that has been stuffed with the terrors of the Hereafter, so that when a matter of the world arrives, it does not know what to do, because its heart has gone to the Hereafter. {Or gives ear} meaning: listens to the Quran. The Arabs say: "Give me your ear," meaning: listen (3). And the manner of listening and its fruit has already been discussed in [Surah] "Taha" (4). {While he is a witness} meaning: a witness with the heart; Al-Zajjaj said (5): meaning: his heart is present in what he hears. And Sufyan said: meaning: he should not be physically present while his heart is absent (6). Then it was said: The verse refers to the People

of the Book; this was said by Mujahid and Qatada. And Al-Hasan said: It is specifically regarding the Jews and Christians. And Muhammad bin Ka'ab and Abu Salih said: It is specifically regarding the people of the Quran (7). (1) Al-Sihah (Hays). (2) In his Diwan, p. 13, and the discussion is in Al-Nukat wa Al-Uyun 5/356. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 5/49. (4) 14/26. (5) In Ma'ani al-Quran 5/49. (6) Tafsir al-Tabari 21/464 similarly. (7) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/356 without mentioning Mujahid.

459 सूरह क़ाफ़: आयतें 36 - 38 उसी की तरह; वलियों (मित्रों) के बारे में कहा जाता है: वे दुश्मन से कतरा कर निकल गए (हासु), और दुश्मनों के बारे में: वे हार गए (1)। अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक इसमें एक नसीहत है} यानी: इस सूरह में हमने जो कुछ ज़िक्र किया है वह एक याददिहानी और नसीहत है {उसके लिए जिसके पास दिल हो} यानी: वह अक़्ल जिससे वह ग़ौर-ओ-फ़िक्र कर सके यहाँ दिल का इस्तेमाल अक़्ल के लिए किया गया है; क्योंकि दिल ही उसका स्थान है; मुजाहिद और दूसरों ने यही कहा है। और कहा गया: उस व्यक्ति के लिए जिसके पास जीवन और समझने वाला प्राण (नफ़्स) हो, तो जीवित प्राण को दिल से व्यक्त किया गया; क्योंकि यह उसका घर और जीवन का स्रोत है; जैसा कि इमरुल क़ैस ने कहा (2): "क्या तुम्हें मेरी इस बात ने धोखे में डाल दिया है कि तुम्हारा प्यार मुझे मार डालेगा... और यह कि तुम दिल को जो भी आदेश दोगी, वह वही करेगा।" और कुरान में है: {ताकि वह उसे चेतावनी दे जो जीवित है} [या-सीन: 70]। और याह्या बिन मुआज़ ने कहा: दिल दो तरह के होते हैं; एक वह दिल जो दुनिया के कामों में मशगूल हो, यहाँ तक कि जब आख़िरत (परलोक) का कोई मामला आए, तो उसे पता न चले कि क्या करना है, और एक वह दिल जो आख़िरत के डर से भरा हो, यहाँ तक कि जब दुनिया का कोई मामला सामने आए, तो उसे समझ न आए कि क्या करना है, क्योंकि उसका दिल आख़िरत में खो चुका होता है। {या कान लगाता है} यानी: कुरान को ध्यान से सुनना। अरब कहते हैं: "अपना कान मेरी ओर लगाओ", यानी: सुनो (3)। और "ता-हा" में सुनने के तरीके और उसके लाभ का ज़िक्र हो चुका है (4)। {और वह गवाह है} यानी: दिल से गवाह; ज़ज्जाज ने कहा (5): यानी: जो कुछ वह सुन रहा है उसमें उसका दिल मौजूद हो। और सुफ़यान ने कहा: यानी: ऐसा न हो कि वह शरीर से तो मौजूद हो लेकिन उसका दिल कहीं और हो (6)। फिर कहा गया: यह आयत अहले-किताब के लिए है; यह मुजाहिद और क़तादा का कथन है। और हसन ने कहा: यह विशेष रूप से यहूदियों और ईसाइयों के बारे में है। और मुहम्मद बिन काब और अबू सालेह ने कहा: यह विशेष रूप से कुरान वालों के लिए है (7)।

---

(1) अल-सिहाह (हयस)। (2) उनके दीवान पृ. 13 में, और चर्चा 'अल-नुकात वल-उयून' 5/356 में है। (3) मआनी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 5/49। (4) 14 / 26। (5) मआनी अल-कुरान 5/49 में। (6) तफ़्सीर अल-तबरी 21/464 इसी तरह। (7) अल-नुकात वल-उयून 5/356 बिना मुजाहिद के ज़िक्र के।

459 سورہ ق: آیات 36 - 38 اسی کی طرح؛ اولیاء (دوستوں) کے بارے میں کہا جاتا ہے: وہ دشمن سے کترا کر نکل گئے (حاصوا)، اور دشمنوں کے بارے میں: وہ شکست کھا گئے (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک اس میں نصیحت ہے} یعنی: اس سورت میں جو کچھ ہم نے ذکر کیا ہے وہ ایک یاد دہانی اور نصیحت ہے {اس کے لیے جس کے پاس دل ہو} یعنی: وہ عقل جس سے وہ تدبر کر سکے؛ پس دل سے مراد عقل لی گئی ہے؛ کیونکہ یہ اس کا مقام ہے؛ مجاہد اور دوسروں نے یہی کہا ہے۔ اور کہا گیا: اس شخص کے لیے جس میں زندگی اور تمیز کرنے والا نفس ہو، پس زندہ نفس کو دل سے تعبیر کیا گیا؛ کیونکہ یہ اس کا وطن اور زندگی کا معدن ہے؛ جیسا کہ امرؤالقیس نے کہا (2): "کیا تمہیں میری اس بات نے دھوکے میں ڈال رکھا ہے کہ تمہاری محبت مجھے مار ڈالے گی... اور یہ کہ تم دل کو جو بھی حکم دو گی وہ وہی کرے گا۔" اور قرآن میں ہے: {تاکہ وہ اسے ڈرائے جو زندہ ہے} [یس: 70]۔ اور یحییٰ بن معاذ نے کہا: دل دو طرح کے ہوتے ہیں؛ ایک وہ دل جو دنیا کے کاموں میں بھرا ہوا ہو، یہاں تک کہ جب آخرت کا کوئی معاملہ آئے تو اسے پتہ نہیں چلتا کہ کیا کرے، اور ایک وہ دل جو آخرت کے ہولناک منظروں سے بھرا ہوا ہو، یہاں تک کہ جب دنیا کا کوئی معاملہ سامنے آئے تو اسے سمجھ نہیں آتی کہ کیا کرے، کیونکہ اس کا دل آخرت میں کھو چکا ہوتا ہے۔ {یا کان لگائے} یعنی: قرآن کو غور سے سننا۔ عرب کہتے ہیں: "اپنا کان میری طرف ڈالو"، یعنی: سنو (3)۔ اور "طٰہٰ" میں سننے کی کیفیت اور اس کے ثمرہ کا ذکر گزر چکا ہے (4)۔ {اور وہ گواہ ہو} یعنی: دل سے گواہ؛ زجاج نے کہا (5): یعنی: جو کچھ وہ سن رہا ہے اس میں اس کا دل حاضر ہو۔ اور سفیان نے کہا: یعنی: ایسا نہ ہو کہ وہ حاضر تو ہو لیکن اس کا دل غائب ہو (6)۔ پھر کہا گیا: یہ آیت اہل کتاب کے لیے ہے؛ یہ مجاہد اور

قتادہ کا قول ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: یہ خاص طور پر یہودیوں اور عیسائیوں کے بارے میں ہے۔ اور محمد بن کعب اور ابوصالح نے کہا: یہ خاص طور پر اہل قرآن کے بارے میں ہے (7)۔

---

(1) الصحاح (حیص)۔ (2) ان کے دیوان ص 13 میں، اور کلام 'النکت والعیون' 356/5 میں ہے۔ (3) معانی القرآن للزجاج 49/5۔ (4) 14 / 26۔ (5) معانی القرآن 49/5 میں۔ (6) تفسیر طبری 464/21 اسی طرح۔ (7) النکت والعیون 356/5 بغیر ذکرِ مجاہد۔

460 Surah Qaf: Verses 38 - 40

His (Exalted is He) saying: {And We did certainly create the heavens and the earth and what is between them in six days, and there touched Us no fatigue.} This was previously mentioned in "Al-A'raf"(1) and others. "Al-Lughub" (اللغوب) means: tiredness and exhaustion. You say: "laghuba yalghubu" (لغُب يَلْغُب) with damma for fatigue (lughuban), and "laghiba yalghabu" (لغِب يَلْغَب) with kasra is a weak dialect for it. And "alghabtuhu ana" (ألغبته أنا), meaning: I fatigued him (2).

Qatadah and Al-Kalbi said: This verse was revealed regarding the Jews of Madinah; they claimed that Allah (Exalted is He) created the heavens and the earth in six days, the first of which was Sunday and the last was Friday, and He rested on Saturday; so they made it a day of rest, and Allah (Exalted is He) belied them in that(3).

His (Exalted is He) saying: {So be patient over what they say and exalt [Allah] with praise of your Lord before the rising of the sun and before its setting (39) And [in part] of the night exalt Him and after prostration (40)}.

In it are five issues: The First: His (Exalted is He) saying: {So be patient over what they say} is an address to the Prophet ﷺ; He ordered him to be patient over what the polytheists say, meaning: make their matter easy for yourself. It was revealed before the command for fighting; so it is abrogated. It was also said: it is established for the Prophet ﷺ and his Ummah. And it was said: its meaning is: be patient over what the Jews say regarding their claim that Allah rested on Saturday(4).

The Second: His (Exalted is He) saying: {And exalt [Allah] with praise of your Lord before the rising of the sun and before its setting}. It was said: He intended by it the five prayers. Abu Salih said: before the rising of the sun: the Subh (Fajr) prayer, and before the setting: the 'Asr prayer. Jarir bin Abdullah narrated it as a marfu' hadith (5); he said: We were sitting with the Prophet ﷺ when he looked at the moon on the night of the full moon, and said: "Verily, you will see your Lord as you see this..."

---

(1) 9/237-238. (2) Al-Sihah (Lughub). (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/356. (4) See Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 3/20-21, Al-Kashshaf 4/12, and Al-Muharrar Al-Wajiz 5/168. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/357.

460 सूरह काफ़: आयतें 38 - 40

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने आकाशों और पृथ्वी को और जो कुछ उनके बीच है, छह दिनों में बनाया, और हमें कोई थकान नहीं हुई।} इसका उल्लेख पहले "अल-अराफ़"(1) और अन्य में किया जा चुका है। "अल-लुगुब" (اللغوب) का अर्थ है: थकान और शिथिलता। इसके भाषाई रूपों में "लघुब यलग़ुबु" (لَغُبَ يَلْغُبُ) और "लघिब यलग़बु" (لَغِبَ يَلْغَبُ) शामिल हैं। "अल्ग़ब्तुहु अना" (ألغبته أنا) का अर्थ है: मैंने उसे थका दिया (2)।

क़तादा और अल-कलबी ने कहा: यह आयत मदीना के यहूदियों के बारे में उतरी थी; उन्होंने दावा किया था कि अल्लाह तआला ने छह दिनों में आकाश और पृथ्वी की रचना की, जिनमें से पहला दिन रविवार और अंतिम शुक्रवार था, और शनिवार को विश्राम किया; इसलिए उन्होंने इसे विश्राम का दिन बना लिया, तो अल्लाह तआला ने उन्हें इस बात में झुठला दिया(3)।

अल्लाह तआला का कथन: {तो जो कुछ वे कहते हैं उस पर धैर्य रखें, और सूर्य निकलने से पहले और उसके डूबने से पहले अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (महिमा गान) करें (39) और रात के एक भाग में भी उसकी तस्बीह करें और सजदों के बाद भी (40)}।

इसमें पाँच मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {तो जो कुछ वे कहते हैं उस पर धैर्य रखें} नबी ﷺ को संबोधित है; उन्हें मुशरिकों की बातों पर सब्र करने का आदेश दिया गया, यानी: उनके मामले को अपने लिए हल्का समझें। यह आयत जिहाद के आदेश से पहले उतरी थी; इसलिए यह निरस्त (मन्सूख़) है। कुछ का कहना है कि यह नबी ﷺ और उनकी उम्मत के लिए स्थिर है। और यह भी कहा गया कि इसका अर्थ है: यहूदियों की उन बातों पर धैर्य रखें जिसमें वे कहते हैं कि अल्लाह ने शनिवार को विश्राम किया था(4)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और सूर्य निकलने से पहले और उसके डूबने से पहले अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह करें}। कहा गया है कि इससे तात्पर्य पाँचों नमाज़ें हैं। अबू सालेह ने कहा: सूर्य निकलने से पहले: सुबह (फ़ज्र) की नमाज़, और डूबने से पहले: अस्र की नमाज़। जरीर बिन अब्दुल्ला ने इसे मरफ़ूअ हदीस के रूप में वर्णित किया है(5); उन्होंने कहा: हम नबी ﷺ के पास बैठे थे कि उन्होंने पूर्णिमा की रात चाँद को देखा और कहा: "सुनो, तुम अपने रब को वैसे ही देखोगे जैसे इसे देख रहे हो..."

(1) 9/237-238. (2) अल-सिहाह (लुगुब)। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/356. (4) देखें अल-नासिह वल-मन्सूख़ (नहहास द्वारा) 3/20-21, अल-कशफ़ 4/12, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/168. (5) अल-नुकात वल-उयून 5/357।

460 سورہ ق: آیات 38 - 40

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور بے شک ہم نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے چھ دنوں میں پیدا کیا، اور ہمیں کوئی تھکن نہیں پہنچی۔} اس کا ذکر پہلے "الاعراف"(1) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔ "اللغوب" کا معنی ہے: تھکن اور ماندگی۔ کہا جاتا ہے: "لغُب يَلْغُب" (پیش کے ساتھ) اور "لغِب يَلْغَب" (زیر کے ساتھ) اس کی ایک کمزور لغت ہے۔ اور "ألغبته أنا" یعنی: میں نے اسے تھکا دیا (2)۔

قتادہ اور کلبی نے کہا: یہ آیت مدینہ کے یہودیوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے دعویٰ کیا تھا کہ اللہ تعالیٰ نے زمین و آسمان کو چھ دنوں میں پیدا کیا، جن میں سے پہلا دن اتوار اور آخری جمعہ تھا، اور ہفتے کے دن آرام کیا؛ چنانچہ انہوں نے اسے آرام کا دن بنا لیا، تو اللہ تعالیٰ نے اس بات میں ان کی تکذیب فرمائی(3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس آپ ان کی باتوں پر صبر کریں اور سورج نکلنے سے پہلے اور غروب سے پہلے اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کریں (39) اور رات کے کچھ حصے میں بھی اس کی تسبیح کریں اور سجدوں کے بعد بھی (40)}۔

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس آپ ان کی باتوں پر صبر کریں} نبی ﷺ سے خطاب ہے؛ آپ کو مشرکین کی باتوں پر صبر کا حکم دیا گیا، یعنی: ان کے معاملے کو اپنے اوپر ہلکا لیں۔ یہ آیت جہاد کے حکم سے پہلے نازل ہوئی تھی؛ چنانچہ یہ منسوخ ہے۔ اور کہا گیا: یہ نبی ﷺ اور آپ کی امت کے لیے ثابت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس کا معنی ہے: یہودیوں کی ان باتوں پر صبر کریں کہ اللہ نے ہفتے کے دن آرام کیا تھا(4)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور سورج نکلنے سے پہلے اور غروب سے پہلے اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کریں}۔ کہا گیا کہ اس سے مراد پانچوں نمازیں ہیں۔ ابو صالح نے کہا: سورج نکلنے سے پہلے: صبح کی نماز، اور غروب سے پہلے: عصر کی نماز۔ اسے جریر بن عبداللہ نے مرفوعاً روایت کیا ہے(5)؛ انہوں نے کہا: ہم نبی ﷺ کے پاس بیٹھے تھے کہ آپ نے چودھویں رات کے چاند کی طرف دیکھا اور فرمایا: "خبردار، تم عنقریب اپنے رب کو دیکھو گے جیسا کہ تم اسے دیکھ رہے ہو..."

---

(1) 237/9-238. (2) الصحاح (لغب)۔ (3) النکت والعیون 356/5. (4) دیکھیے الناسخ والمنسوخ (نحاس) 20/3-21، الکشاف 12/4، اور المحرر الوجیز 168/5. (5) النکت والعیون 357/5.

...the moon, you will not be crowded in seeing it, so if you can avoid being overcome in a prayer before sunrise and before sunset"—meaning: the Asr and Fajr prayers. Then Jarir recited: "And celebrate the praise of your Lord before the rising of the sun and before its setting" [Taha: 130]. Agreed upon, and the wording is according to Muslim (1).

And Ibn Abbas said: "Before the setting": Dhuhr and Asr, and "And during part of the night glorify Him" means: the two evening prayers (Maghrib and Isha) (2).

It was also said: What is meant is glorifying Him with words of exaltation before sunrise and before sunset; this was said by Ata al-Khurasani and Abu al-Ahwas (3).

Some scholars said regarding the words of Allah Almighty: "Before the rising of the sun," he said: the two rak'ahs of Fajr, and "and before the setting," the two rak'ahs before Maghrib (4).

Thumama ibn Abdullah ibn Anas (5) said: The people of understanding among the companions of Muhammad ﷺ used to pray two rak'ahs before Maghrib.

In Sahih Muslim, on the authority of Anas ibn Malik, he said: We were in Medina, and when the Mu'adhin called for the Maghrib prayer, they (the companions) would hasten to the pillars and pray two rak'ahs, until a stranger entering the mosque would think that the prayer had already been performed because of the many people praying them (6).

Qatada said: I did not find anyone praying the two rak'ahs before Maghrib (7) except Anas and Abu Barza al-Aslami.

---

(1) Sahih al-Bukhari (554), and Sahih Muslim (633). Previously 180/4. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/168. (3) Mentioned from Abu al-Ahwas al-Mawardi in "Al-Nukat wal-'Uyun" 5/357. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/169. (5) Ibn Malik al-Ansari, narrated from his grandfather Anas ibn Malik and al-Bara' ibn 'Azib (may Allah be pleased with them). He was one of the sincere scholars, held the position of judge in Basra, and used to say: I accompanied my grandfather for thirty years. Al-Siyar 5/204. The report was recorded by Abd al-Razzaq in "Al-Musannaf" (3982). (6) Sahih Muslim (837), and the first part of it is in Ahmad (13983), and al-Bukhari (503) (625). (7) His saying: "before Maghrib" is not in (M), and what is established is from the manuscripts, which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 5/169, and the speech is from it.

...चाँद, तुम इसे देखने में भीड़ नहीं लगाओगे, इसलिए यदि तुम सूर्योदय से पहले और सूर्यास्त से पहले की प्रार्थना में पराजित होने से बच सको"—अर्थात्: अस्र और फज्र की नमाज़। फिर जरीर ने पढ़ा: "और अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (महिमा का गान) करो सूर्य के उदय होने से पहले और उसके अस्त होने से पहले" [ताहा: 130]। मुत्तफकुन अलैह (बुखारी और मुस्लिम द्वारा सहमत), और शब्द मुस्लिम के हैं (1)।

और इब्न अब्बास ने कहा: "सूर्यास्त से पहले" से तात्पर्य ज़ुहर और अस्र है, और "और रात के कुछ भाग में उसकी तस्बीह करो" से तात्पर्य दो शाम की नमाज़ें (मगरिब और इशा) हैं (2)।

यह भी कहा गया है: इसका अर्थ सूर्योदय से पहले और सूर्यास्त से पहले उसकी पवित्रता का वर्णन करना है; यह अता अल-खुरासानी और अबू अल-अहवास ने कहा है (3)।

कुछ विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: "सूरज निकलने से पहले," उन्होंने कहा: फज्र की दो रकात, और "और सूरज डूबने से पहले," मगरिब से पहले की दो रकात (4)।

थुमामा इब्न अब्दुल्लाह इब्न अनस (5) ने कहा: मुहम्मद ﷺ के साथियों में से समझदार लोग मगरिब से पहले दो रकात पढ़ते थे।

सहीह मुस्लिम में अनस इब्न मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम मदीना में थे, और जब मुअज़्ज़िन मगरिब की नमाज़ के लिए अज़ान देता, तो वे (सहाबा) खंभों की ओर दौड़ते और दो रकात पढ़ते, यहाँ तक कि मस्जिद में प्रवेश करने वाला कोई अजनबी समझता कि नमाज़ हो चुकी है, क्योंकि उन्हें पढ़ने वाले लोगों की संख्या बहुत अधिक होती थी (6)।

क़तादा ने कहा: मैंने अनस और अबू बरज़ा अल-असलामी के अलावा किसी को मगरिब से पहले दो रकात पढ़ते नहीं देखा (7)।

---

(1) सहीह अल-बुखारी (554), और सहीह मुस्लिम (633)। पूर्वोक्त 4/180। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/168। (3) "अल-नुकात वल-उयून" 5/357 में अबू अल-अहवास अल-मावर्दी के हवाले से उल्लेख किया गया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/169। (5) इब्न मालिक अल-अंसारी, उन्होंने अपने दादा अनस इब्न मालिक और अल-बरा इब्न आज़िब (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत की। वह सच्चे विद्वानों में से थे, बसरा में न्यायाधीश का पद संभाला, और कहा करते थे: मैं तीस साल

तक अपने दादा के साथ रहा। अल-सियर 5/204। यह रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक ने "अल-मुसन्नफ" (3982) में दर्ज की है। (6) सहीह मुस्लिम (837), और इसका पहला हिस्सा अहमद (13983) और बुखारी (503) (625) में है। (7) उनका यह कहना: "मगरिब से पहले" (M) में नहीं है, और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/169 में है, और कथन उसी से है।

سورہ ق: آیات 39 - 40 461

...چاند، تم اسے دیکھنے میں دھکم پیل نہیں کرو گے، پس اگر تم استطاعت رکھو کہ تم سورج طلوع ہونے سے پہلے اور اس کے غروب ہونے سے پہلے کی نماز پر مغلوب نہ ہو جاؤ"—یعنی: عصر اور فجر۔ پھر جریر نے پڑھا: "اور اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کیجیے سورج طلوع ہونے سے پہلے اور اس کے غروب ہونے سے پہلے" [طہٰ: 130]۔ متفق علیہ، اور لفظ مسلم کے ہیں (1)۔

اور ابن عباس نے کہا: ﴿قَبْلَ الْغُرُوبِ﴾: ظہر اور عصر اور ﴿وَمِنَ الَّيْلِ فَسَبِّحْهُ﴾ یعنی: عشاءین (مغرب اور عشاء) کی نماز (2)۔

اور کہا گیا: اس سے مراد سورج طلوع ہونے سے پہلے اور غروب سے پہلے تسبیح کے کلمات کے ساتھ اس کی پاکی بیان کرنا ہے؛ یہ عطاء الخراسانی اور ابو الاحوص نے کہا ہے (3)۔

بعض علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ﴾ انہوں نے کہا: فجر کی دو رکعتیں اور ﴿وَقَبْلَ الْغُرُوبِ﴾ مغرب سے پہلے کی دو رکعتیں (4)۔

اور ثُمامہ بن عبد اللہ بن انس (5) نے کہا: محمد ﷺ کے صحابہ میں سے عقل و دانش والے لوگ مغرب سے پہلے دو رکعتیں پڑھتے تھے۔

اور صحیح مسلم میں انس بن مالک سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم مدینہ میں تھے، پس جب موذن مغرب کی نماز کے لیے اذان دیتا، تو وہ (صحابہ) ستونوں کی طرف لپکتے اور دو رکعتیں پڑھتے، یہاں تک کہ کوئی اجنبی شخص مسجد میں داخل ہوتا تو وہ سمجھتا کہ نماز ہو چکی ہے، ان لوگوں کی کثرت کی وجہ سے جو انہیں پڑھ رہے ہوتے تھے (6)۔

اور قتادہ نے کہا: میں نے انس اور ابو برزہ الاسلمی کے علاوہ کسی کو مغرب سے پہلے دو رکعتیں پڑھتے نہیں پایا (7)۔

---

(1) صحیح بخاری (554)، اور صحیح مسلم (633)۔ اور گزشتہ 180/4۔ (2) المحرر الوجیز 168/5۔ (3) اسے ابو الاحوص الماوردی سے "النکت والعیون" 357/5 میں ذکر کیا گیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 169/5۔ (5) ابن مالک الانصاری، انہوں نے اپنے دادا انس بن مالک اور البراء بن عازب رضی اللہ عنہما سے روایت کی، اور وہ سچے علماء میں سے تھے، بصرہ کی قضا سنبھالی، اور کہا کرتے تھے: میں تیس سال تک اپنے دادا کے ساتھ رہا۔ السیر 204/5۔ اور اس اثر کو عبد الرزاق نے "المصنف" (3982) میں روایت کیا ہے۔ (6) صحیح مسلم (837)، اور اس کا پہلا حصہ احمد (13983) اور بخاری (503) (625) کے ہاں ہے۔ (7) ان کا قول: "مغرب سے پہلے" (م) میں نہیں ہے، اور جو نسخہ خطیہ میں ثابت ہے وہی ہے، اور یہ المحرر الوجیز 169/5 کے موافق ہے، اور یہ کلام وہیں سے ہے۔

Surah Qaf: Verse 40

462

Third: His saying (Almighty): {And during the night glorify Him, and [also] at the ends of prayer.} There are four opinions regarding it: First: It is the glorification of Allah Almighty at night, said by Abu al-Ahwas. Second: It is the prayer of the whole night, said by Mujahid. Third: It is the two rak'ahs of Fajr, said by Ibn Abbas. Fourth: It is the later Isha prayer, said by Ibn Zayd (1).

Ibn al-Arabi said: Whoever said: It is glorification at night, is supported by the Sahih hadith: "Whoever wakes up at night and says: None has the right to be worshipped but Allah alone, He has no partners, to Him belongs the dominion and to Him belongs the praise, and He is over all things powerful, Glory be to Allah, Praise be to Allah, None has the right to be worshipped but Allah, and Allah is Greatest, and there is no power or might except with Allah (2)." As for those who said: It is the prayer at night, for prayer is called 'tasbih' (glorification) because of the glorification of Allah it contains, such as 'Subhat al-Duha' (the Duha prayer). As for those who said: It is the Fajr and Isha prayers, it is because they are part of the night prayers, and Isha is more apparent.

Fourth: His saying (Almighty): {and [also] at the ends of prayer.} Umar, Ali, Abu Hurairah, Al-Hasan ibn Ali, Al-Hasan al-Basri, Al-Nakha'i, Al-Sha'bi, Al-Awza'i, and Al-Zuhri said: The ends of prayer are the two rak'ahs after Maghrib, and 'the ends of the stars' are the two rak'ahs before Fajr. This was narrated by Al-Awfi from Ibn Abbas (3), and Ibn Abbas raised it [to the Prophet], saying: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Two rak'ahs after Maghrib are 'the ends of prayer'", mentioned by Al-Tha'labi. The wording of Al-Mawardi is: It was narrated from Ibn Abbas who said: I spent a night with the Prophet (peace be upon him), and he prayed two rak'ahs before Fajr, then he went out for prayer and said: "O Ibn Abbas, two rak'ahs before Fajr are 'the ends of the stars', and two rak'ahs after Maghrib are 'the ends of prayer'" (4).

---

(1) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/357. (2) After it in (F) and (M): The Most High, the Magnificent. The complete hadith as in Ahkam al-Quran 4/1715: His sins were expiated and forgiven. Similarly narrated by Ahmad (22673) and Al-Bukhari (1154) from the hadith of Ubadah bin Al-Samit (may Allah be pleased with him). And it will come on page 543 of this part. (3) Tafsir al-Baghawi 4/227, see Tafsir al-Tabari

21/469-472, 608-610, and I'rab al-Quran by Al-Nahhas 4/232-233, and Al-Nukat wa'l-Uyun 5/357. (4) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/357, and narrated by Al-Tirmidhi (3275), and it will come on page 546 of this part.

सूरा क़ाफ़: आयत 40

462

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और रात के समय उसकी महिमा करो और सजदे के बाद भी।} इसमें चार मत हैं: पहला: यह रात में अल्लाह सर्वशक्तिमान की तस्बीह (महिमा गान) है, यह अबू अल-अहवास ने कहा है। दूसरा: यह पूरी रात की नमाज़ है, यह मुजाहिद ने कहा है। तीसरा: यह फ़ज्र की दो रकात हैं, यह इब्न अब्बास ने कहा है। चौथा: यह ईशा की नमाज़ है, यह इब्न ज़ैद ने कहा है (1)।

इब्न अल-अरबी ने कहा: जिसने कहा: यह रात में तस्बीह है, तो सहीह हदीस उसका समर्थन करती है: "जो रात में जागे और कहे: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, वह अकेला है, उसका कोई साझी नहीं, उसी का साम्राज्य है और उसी की प्रशंसा है, और वह हर चीज़ पर सक्षम है। अल्लाह की महिमा है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, और अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, और अल्लाह सबसे बड़ा है, और अल्लाह के बिना कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है (2)।" जहाँ तक उनका सवाल है जिन्होंने कहा: यह रात की नमाज़ है, तो नमाज़ को 'तस्बीह' कहा जाता है क्योंकि इसमें अल्लाह की महिमा (तस्बीह) की जाती है, जैसे 'सुभत अल-दुहा' (चाश्त की नमाज़)। और जहाँ तक उनका सवाल है जिन्होंने कहा: यह फ़ज्र और ईशा की नमाज़ है, तो ऐसा इसलिए है क्योंकि वे रात की नमाज़ों में से हैं, और ईशा तो स्पष्ट ही है।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और सजदे के बाद भी।} उमर, अली, अबू हुरैरा, अल-हसन बिन अली, अल-हसन अल-बसरी, अल-नखई, अल-शाबी, अल-औज़ाई और अल-ज़ुहरी ने कहा: 'सजदे के बाद' से तात्पर्य मगरिब के बाद की दो रकात हैं, और 'सितारों के बाद' से तात्पर्य फ़ज्र से पहले की दो रकात हैं। इसे अल-औफी ने इब्न अब्बास (3) से रिवायत किया है, और इब्न अब्बास ने इसे पैगंबर तक पहुँचाया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मगरिब के बाद की दो रकात 'सजदे के बाद' हैं," इसका उल्लेख अल-सालाबी ने किया है। अल-मावरदी के शब्द हैं: इब्न अब्बास से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने एक रात नबी ﷺ के पास बिताई, तो उन्होंने फ़ज्र से पहले दो रकात पढ़ीं, फिर नमाज़ के लिए निकले और कहा: "ऐ इब्न अब्बास, फ़ज्र से पहले की दो रकात 'सितारों के बाद' हैं, और मगरिब के बाद की दो रकात 'सजदे के बाद' हैं" (4)।

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/357। (2) इसके बाद (फ़) और (म) में है: सर्वोच्च, महान। पूरी हदीस जैसा कि अहकाम अल-कुरान 4/1715 में है: उसके पाप मिटा दिए गए और उसे क्षमा कर दिया गया। इसी तरह अहमद (22673) और बुखारी (1154) ने उबादा बिन अल-सामित (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। और यह इस भाग के पृष्ठ 543 पर आएगा। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/227, और देखें तफ़सीर अल-तबरी 21/469-472, 608-610, और इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/232-233, और अल-नुकात वल-उयून 5/357। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/357, और अल-तिर्मिज़ी (3275) ने इसे उद्धृत किया है, और यह इस भाग के पृष्ठ 546 पर आएगा।

سورہ ق: آیت 40

462

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور رات کے کسی حصے میں اس کی تسبیح کر اور سجدوں کے بعد بھی۔} اس میں چار اقوال ہیں: پہلا: یہ رات میں اللہ تعالیٰ کی تسبیح ہے، یہ ابو الاحوص نے کہا۔ دوسرا: یہ پوری رات کی نماز ہے، یہ مجاہد نے کہا۔ تیسرا: یہ فجر کی دو رکعتیں ہیں، یہ ابن عباس نے کہا۔ چوتھا: یہ عشاء کی نماز ہے، یہ ابن زید نے کہا (1)۔

ابن العربی نے کہا: جس نے کہا: یہ رات میں تسبیح ہے، تو صحیح حدیث اس کی تائید کرتی ہے: "جو رات کو بیدار ہو اور کہے: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ اکیلا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں، بادشاہی اسی کی ہے اور تعریف بھی اسی کے لیے ہے، اور وہ ہر چیز پر قادر ہے۔ اللہ پاک ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں، اور اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اللہ سب سے بڑا ہے، اور گناہوں سے بچنے کی طاقت اور نیکی کرنے کی قوت اللہ ہی کی طرف سے ہے (2)۔" اور جہاں تک ان کا تعلق ہے جنہوں نے کہا: یہ رات کی نماز ہے، تو نماز کو تسبیح کہا جاتا ہے کیونکہ اس میں اللہ کی تسبیح ہوتی ہے، جیسا کہ 'سبحۃ الضحیٰ' (چاشت کی نماز)۔ اور جنہوں نے کہا: یہ فجر اور عشاء کی نماز ہے، تو اس لیے کہ یہ دونوں رات کی نمازوں میں سے ہیں، اور عشاء زیادہ واضح ہے۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور سجدوں کے بعد بھی۔} عمر، علی، ابو ہریرہ، حسن بن علی، حسن بصری، نخعی، شعبی، اوزاعی اور زہری نے کہا: 'ادبار السجود' (سجدوں کے بعد) سے مراد مغرب کے بعد کی دو رکعتیں ہیں، اور 'ادبار النجوم' (ستاروں کے ڈھلنے کے بعد) سے مراد فجر سے پہلے کی دو رکعتیں ہیں۔ اسے العوفی نے ابن عباس (3) سے روایت کیا ہے، اور ابن عباس

نے اسے نبی کریم ﷺ تک پہنچایا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مغرب کے بعد کی دو رکعتیں 'ادبار السجود' ہیں،" اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ ماوردی کے الفاظ ہیں: ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ایک رات نبی ﷺ کے پاس گزاری، تو آپ نے فجر سے پہلے دو رکعتیں پڑھیں، پھر نماز کے لیے نکلے اور فرمایا: "اے ابن عباس، فجر سے پہلے کی دو رکعتیں 'ادبار النجوم' ہیں، اور مغرب کے بعد کی دو رکعتیں 'ادبار السجود' ہیں" (4)۔

---

(1) النکت والعیون 5/357۔ (2) اس کے بعد (ف) اور (م) میں ہے: العلی العظیم۔ پوری حدیث جیسا کہ احکام القرآن 4/1715 میں ہے: اس کے گناہ مٹا دیے گئے اور اسے بخش دیا گیا۔ اسی طرح احمد (22673) اور بخاری (1154) نے عبادہ بن صامت ؓ کی حدیث سے اسے روایت کیا ہے۔ اور یہ اس جلد کے صفحہ 543 پر آئے گا۔ (3) تفسیر بغوی 4/227، اور دیکھیں تفسیر طبری 21/469-472، 608-610، اور اعراب القرآن نحاس 4/232-233، اور النکت والعیون 5/357۔ (4) النکت والعیون 5/357، اور اسے ترمذی (3275) نے روایت کیا ہے، اور یہ اس جلد کے صفحہ 546 پر آئے گا۔

Surah Qaf: Verse 40

463

Anas said: The Prophet ﷺ said: "Whoever prays two rak'ahs after Maghrib before speaking, his prayer is recorded in 'Illiyyin" (1). Anas said: In the first rak'ah he recited: {Say: O you disbelievers} and in the second: {Say: He is Allah, [who is] One}. Muqatil said: Its time is as long as the red twilight has not disappeared (2).

It is also narrated from Ibn Abbas: It is the Witr (3). Ibn Zayd said: It is the voluntary prayers after the obligatory prayers (4), two rak'ahs after every prescribed prayer. Al-Nahhas said: The apparent meaning points to this, but it is better to follow the majority view, which is soundly narrated from Ali bin Abi Talib ؓ(5).

Abu Al-Ahwas said: It is the glorification (tasbih) at the end of prostrations. Ibn Al-Arabi said: This is the strongest view based on reasoning. In the Sahih Hadith: The Prophet ﷺ used to say at the end of the prescribed prayer: "There is no god but Allah alone, without partner; to Him belongs dominion and to Him belongs praise, and He is over all things powerful. O Allah, none can withhold what You give, and none can give what You withhold, and the wealth of a wealthy person will not benefit him against You" (6).

It was also said: It is abrogated by the obligatory prayers, so no more than five prayers are mandatory for anyone. This was reported by the group (7).

Fifth: Nafi', Ibn Kathir, and Hamza recited: "wa-idbāra as-sujūd" with a kasra on the hamza as a verbal noun (masdar), from: the thing turned back (adbara) a turning back (idbaran): when it turns away. The others recited it with a fatha (adbāra), the plural of 'dubur' (back/end) (8). This is the reading...

(1) Reported by Al-Daraqutni in Ghara'ib Malik and he said: This is fabricated. Al-Hafiz Ibn Hajar said so in Al-Kafi Al-Shafi p. 159, and said in Al-Lisan 2/248: A false report. (2) His words: Al-Ahmar (the red), from (m). (3) Al-Kashshaf 4/12. (4) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/357. (5) Al-Nasikh wa Al-Mansukh 3/23-24. (6) Ahkam al-Qur'an 4/1716, and the hadith was recorded by Ahmad (18139), al-Bukhari (844), and Muslim (593) on the authority of al-Mughirah bin Shu'bah ؓ. (7) Al-Nasikh wa Al-Mansukh 3/24. (8) Al-Sab'a p. 607, and Al-Taysir p. 202.

सूरह काफ़: आयत 40

463

अनस ने कहा: पैगंबर ﷺ ने कहा: "जिसने मग़रिब के बाद बात करने से पहले दो रकात नमाज़ पढ़ी, उसकी नमाज़ 'इल्लीयिन' में दर्ज की जाती है" (1)। अनस ने कहा: उन्होंने पहली रकात में पढ़ा: {कहो: ऐ काफ़िरों} और दूसरी में: {कहो: वह अल्लाह एक है}। मुक़ातिल ने कहा: इसका समय तब तक है जब तक लाल गोधूलि (शफ़क़) गायब न हो जाए (2)।

इब्न अब्बास से भी रिवायत है: यह वित्र है (3)। इब्न ज़ैद ने कहा: यह नमाज़ों के बाद के नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ें हैं (4), हर फ़र्ज़ नमाज़ के बाद दो रकात। अन-नह्हास ने कहा: ज़ाहिरी तौर पर यही अर्थ निकलता है, लेकिन बेहतर यही है कि बहुमत का अनुसरण किया जाए, और यह अली बिन अबी तालिब ؓ से सही तौर पर रिवायत है (5)।

अबू अल-अह्वस ने कहा: यह सजदों के अंत में तस्बीह (अल्लाह की महिमा का गान) है। इब्न अल-अरबी ने कहा: विचार करने पर यही सबसे प्रबल मत है। सहीह हदीस में है: पैगंबर ﷺ फ़र्ज़ नमाज़ के अंत में कहा करते थे: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, वह अकेला है, उसका कोई साझी नहीं, उसी की बादशाहत है और उसी की प्रशंसा है, और वह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है। ऐ अल्लाह, जो तू दे उसे कोई रोक नहीं सकता, और जो तू रोक ले उसे कोई दे नहीं सकता, और किसी भाग्यशाली का भाग्य तेरे मुक़ाबले में उसके काम नहीं आएगा" (6)।

यह भी कहा गया है: यह फ़र्ज़ नमाज़ों द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया है, इसलिए किसी पर पाँच नमाज़ों के अलावा कुछ भी अनिवार्य नहीं है। यह जमात द्वारा रिपोर्ट किया गया है (7)।

पाँचवाँ: ना़फ़े़ इब्न कसीर और हमज़ा ने पढ़ा: "व-इद्बारास-सुजूद" हमज़ा पर कसरा (इ) के साथ मस्तर के तौर पर, 'अदबारा' से: जब कोई चीज़ पीछे मुड़ती है (इद्बारन)। अन्य लोगों ने इसे फ़तह़ (अ) के साथ 'अदबारा' पढ़ा, जो 'दुबुर' (पीछे का भाग) का बहुवचन है (8)। और यह किरअत है...

(1) इसे अल-दारक़ुत्नी ने 'ग़राइब मालिक' में उद्धृत किया और कहा: यह मनगढ़ंत है। हाफ़िज़ इब्न हज़र ने 'अल-काफ़ी अल-शाफ़ी' पृष्ठ 159 में ऐसा कहा है, और 'अल-लिसान' 2/248 में कहा: यह एक झूठी ख़बर है। (2) उनके शब्द: अल-अह़मर (लाल), (म) से। (3) अल-कश़्शाफ़ 4/12। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/357। (5) अल-नासीख़ वल-मन्सूख़ 3/23-24। (6) अह़काम अल-कुरआन

4/1716, और हदीस को अहमद (18139), बुखारी (844), और मुस्लिम (593) ने अल-मुग़ीरा बिन शुबा ؓ के हवाले से दर्ज किया है। (7) अल-नासीख़ वल-मन्सूख़ 3/24। (8) अल-सबआ पृष्ठ 607, और अल-तयसीर पृष्ठ 202।

سورہ ق: آیت 40

463

انس رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس نے مغرب کے بعد بات کرنے سے پہلے دو رکعتیں پڑھیں، اس کی نماز علیین میں لکھی گئی" (1)۔ انس نے کہا: آپ نے پہلی رکعت میں ﴿قُلْ يَٰٓأَيُّهَا ٱلْكَٰفِرُونَ﴾ اور دوسری میں ﴿قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ﴾ پڑھی۔ مقاتل نے کہا: اس کا وقت وہ ہے جب تک کہ سرخی (شفق احمر) غائب نہ ہو جائے (2)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی مروی ہے: یہ وتر ہے (3)۔ ابن زید نے کہا: یہ نمازوں کے بعد کے نوافل ہیں (4)، ہر فرض نماز کے بعد دو رکعتیں۔ نحاس نے کہا: ظاہر اسی پر دلالت کرتا ہے، مگر بہتر یہی ہے کہ جمہور کی پیروی کی جائے، اور یہ علی بن ابی طالب ؓ سے صحیح طور پر مروی ہے (5)۔

ابو الاحوص نے کہا: یہ سجدوں کے بعد تسبیح پڑھنا ہے۔ ابن العربی نے کہا: غور و فکر کے اعتبار سے یہی سب سے قوی قول ہے۔ صحیح حدیث میں ہے: نبی کریم ﷺ فرض نماز کے آخر میں فرمایا کرتے تھے: «لا إله إلا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد، وهو على كلِّ شيءٍ قدير، اللهم لا مانع لما أعطيت، ولا معطي لما منعتَ، ولا ينفعُ ذا الجَدِّ منك الجَدُّ» (6)۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہ فرائض کے ذریعے منسوخ ہے، لہذا کسی پر پانچ نمازوں کے علاوہ کوئی نماز واجب نہیں، اسے جماعت نے نقل کیا ہے (7)۔

پانچویں بات: نافع، ابن کثیر اور حمزہ نے «وَإِدْبَارَ السُّجُودِ» ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ بطور مصدر پڑھا ہے، 'أدبر' سے: جب کوئی چیز پیٹھ پھیر لے۔ باقیوں نے اسے ہمزہ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، جو 'دبر' کی جمع ہے (8)۔ اور یہ قرأت ہے...

(1) اسے دارقطنی نے 'غرائب مالک' میں روایت کیا اور کہا: یہ موضوع (من گھڑت) ہے، حافظ ابن حجر نے 'الکافی الشاف' ص 159 میں یہی کہا، اور 'اللسان' 2/248 میں کہا: باطل خبر ہے۔ (2) ان کا قول: الاحمر، (م) سے۔ (3) الکشاف 4/12۔ (4) النکت والعیون 5/357۔ (5) الناسخ والمنسوخ 3/23-24۔ (6) احکام القرآن 4/1716، اور حدیث کو احمد (18139)، بخاری (844) اور مسلم (593) نے مغیرہ بن شعبہ ؓ سے روایت کیا ہے۔ (7) الناسخ والمنسوخ 3/24۔ (8) السبعة ص 607، والتیسیر ص 202۔

...Ali and Ibn Abbas, and its examples are: 'tunub' and 'atnab', or 'dubur' like 'qufl' and 'aqfal'. They used it as an adverb, such as: 'I came to you in the back of the prayer' and 'in the backs of the prayers'. There is no disagreement regarding the end of [Surah] 'Al-Tur': {and at the setting of the stars} [Verse: 49] that it is with a 'kasra' as a verbal noun (1), which is the fading of their light when the second dawn rises, which is the whiteness splitting from the blackness of the night. The Almighty's saying: {And listen on the Day when the Caller will call out from a place that is near. (41) The Day they will hear the blast in truth: that is the Day of coming forth. (42) Indeed, it is We who give life and cause death, and to Us is the destination. (43) The Day the earth breaks away from them, [and they emerge] rapidly; that is a gathering easy for Us. (44) We are most knowing of what they say, and you are not over them a tyrant. But remind by the Qur'an whoever fears My threat. (45)} The Almighty's saying: {And listen on the Day when the Caller will call out from a place that is near} The object of 'listen' is omitted; meaning: listen to the call, the sound, or the blast, which is the blast of Resurrection, and it is the second blow, and the caller is Gabriel. And it was said: Israfil. Al-Zamakhshari (2): And it was said: Israfil blows [the trumpet], and Gabriel calls out, calling for the gathering and saying: Come to the reckoning. So the call in this case is at the gathering. And it was said: And listen to the call of the disbelievers with woe and destruction from a near place, i.e., everyone hears it, so no one is far from that call. Ikrima said: A caller from the Most Merciful calls out, as if he were calling into their ears. And it was said: The near place is the Rock of the Holy House (Bayt al-Maqdis). It is said that it is the center of the earth, and the part of the earth closest to heaven by twelve miles. Ka'b said: by eighteen miles. Al-Qushayri and Al-Zamakhshari (2) mentioned the first, and Al-Mawardi (3) mentioned the second. So Gabriel or Israfil stands on the Rock and calls for the gathering: O decayed bones, and severed joints, and crumbling bones, and decaying shrouds, and hollow hearts, and rotten bodies, and weeping eyes, rise for the presentation before the Lord of the worlds. Qatada said:

(1) Similar to it in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 4/ 233. (2) In 'al-Kashshaf' 4/ 12. (3) In 'al-Nukat wa al-'Uyun' 5/ 358, and recorded by al-Tabari 21/ 475.

४६४ सूरा क़ाफ़: आयत ४० - ४५

...अली और इब्न अब्बास, और इसके उदाहरण हैं: 'तनुब' और 'अतनाब', या 'दुबुर' जैसे 'कुफ़्ल' और 'अक़फ़ाल'। उन्होंने इसे एक क्रिया-विशेषण के रूप में इस्तेमाल किया है, जैसे: 'मैं नमाज़ के बाद तुम्हारे पास आया', और 'नमाज़ों के बाद'। 'अत-तूर' के अंत में {और तारों के डूबने के समय} [आयत: ४९] के बारे में कोई मतभेद नहीं है कि यह 'कसरा' के साथ एक संज्ञा (مصدر) है (१), जिसका अर्थ है उनकी रोशनी का जाना जब दूसरी भोर उदय होती है, जो रात की सफेदी है जो रात के अंधेरे को चीर देती है। अल्लाह का कथन: {और उस दिन सुनो जब पुकारने वाला पास की जगह से पुकारेगा। (४१) जिस दिन वे वास्तव में उस भयानक आवाज़ को सुनेंगे: वही निकलने का दिन होगा। (४२) निस्संदेह हम ही जीवित करते हैं और हम ही मृत्यु देते हैं, और हमारी ही ओर लौट कर आना है। (४३) जिस दिन धरती उनके ऊपर से फट जाएगी और वे दौड़ते हुए निकलेंगे; यह इकट्ठा करना हमारे लिए बहुत आसान है। (४४) वे जो कुछ कहते हैं हम उसे भली-भांति जानते हैं, और तुम उन पर ज़बरदस्ती करने वाले नहीं हो। अतः कुरआन के माध्यम से उसे याद दिलाओ जो मेरी चेतावनी से डरता है। (४५)} अल्लाह का कथन: {और उस दिन सुनो जब पुकारने वाला पास की जगह से पुकारेगा} 'सुनो' का कर्म (object) हटा दिया गया है; अर्थात: पुकार या आवाज़ या गर्जना को सुनो, जो कयामत की गर्जना है, और वह दूसरी फूंक है, और पुकारने वाला जिब्रील है। और कहा गया है: इसराफ़ील। अज़-ज़मखशरी (२): और कहा गया है: इसराफ़ील फूँकेगा, और जिब्रील पुकारेगा, तो वह हश्र (एकत्रित होने) के लिए पुकारेगा और कहेगा: हिसाब के लिए आओ, तो इस आधार पर पुकार हश्र के मैदान में है। और कहा गया है: और काफ़िरों की तबाही और बर्बादी की पुकार को पास की जगह से सुनो, यानी: हर कोई सुनेगा और कोई भी उस पुकार से दूर नहीं होगा। इकरिमा ने कहा: रहमान का एक पुकारने वाला पुकारेगा, जैसे कि वह उनके कानों में पुकार रहा हो। और कहा गया है: पास की जगह बैतुल-मक़दिस की चट्टान है। कहा जाता है कि: यह पृथ्वी का केंद्र है, और आकाश से पृथ्वी का सबसे निकटतम स्थान बारह मील की दूरी पर है। काब ने कहा: अठारह मील, और अल-कुशैरी और अज़-ज़मखशरी (२) ने पहले का उल्लेख किया, और अल-मावर्दी (३) ने दूसरे का। तो जिब्रील या इसराफ़ील चट्टान पर खड़े होंगे, और हश्र के लिए पुकारेंगे: हे पुरानी हड्डियों, और कटे हुए जोड़ों, और खोखली हड्डियों, और नष्ट होने वाले कफ़नों, और खाली दिलों, और सड़े हुए शरीरों, और बहती आँखों, संसार के पालनहार के सामने पेश होने के लिए खड़े हो जाओ। क़तादा ने कहा:

(१) नह्हास की इ'राब अल-कुरआन ४/ २३३ में इसी तरह। (२) अल-कश्शाफ़ ४/ १२ में। (३) अल-नुकत वल-'उयून ५/ ३५८ में, और अल-तब़री ने इसे २१/ ४७५ में उद्धृत किया है।

464 سورة ق: آيات 40 - 45

...علی اور ابن عباس، اور اس کی مثالیں ہیں: 'طنب' اور 'اطناب'، یا 'دبر' جیسے 'قفل' اور 'اقفال'۔ انہوں نے اسے ظرف کے طور پر استعمال کیا ہے، جیسے: 'میں تمہارے پاس نماز کے پیچھے آیا'، اور 'نمازوں کے پیچھے'۔ 'سورۃ الطور' کے آخر میں {اور ستاروں کے ڈوبنے کے وقت} [آیت: 49] کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ یہ کسرہ کے ساتھ مصدر ہے (1)، جس سے مراد ان کی روشنی کا جانا ہے جب دوسری فجر طلوع ہوتی ہے، اور یہ وہ سفیدی ہے جو رات کی تاریکی سے پھٹ کر نکلتی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور سنو جس دن پکارنے والا قریب کی جگہ سے پکارے گا۔ (41) جس دن وہ برحق چیخ سنیں گے: وہی نکلنے کا دن ہو گا۔ (42) بے شک ہم ہی زندگی دیتے ہیں اور ہم ہی موت دیتے ہیں، اور ہماری ہی طرف لوٹ کر جانا ہے۔ (43) جس دن زمین ان پر سے پھٹ جائے گی (اور وہ) تیزی سے نکلیں گے؛ یہ جمع کرنا ہم پر بہت آسان ہے۔ (44) ہم خوب جانتے ہیں جو وہ کہتے ہیں، اور آپ ان پر زبردستی کرنے والے نہیں ہیں۔ پس قرآن کے ذریعے اسے نصیحت کریں جو میری وعید سے ڈرتا ہے۔ (45)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور سنو جس دن پکارنے والا قریب کی جگہ سے پکارے گا} 'سنو' کا مفعول محذوف ہے؛ یعنی: پکار یا آواز یا چیخ کو سنو، اور یہ قیامت کی چیخ ہے، اور یہ دوسری پھونک ہے، اور پکارنے والا جبرئیل ہے۔ اور کہا گیا: اسرافیل۔ زمخشری (2): اور کہا گیا: اسرافیل پھونکیں گے، اور جبرئیل پکاریں گے، تو وہ حشر کے لیے پکاریں گے اور کہیں گے: حساب کی طرف آؤ، تو اس بنا پر پکار حشر میں ہے۔ اور کہا گیا: اور کافروں کی ہلاکت و بربادی کی پکار کو قریب کی جگہ سے سنو، یعنی: ہر کوئی اسے سنے گا اور کوئی اس پکار سے دور نہیں ہوگا۔ عکرمہ نے کہا: رحمان کا پکارنے والا پکارے گا، گویا وہ ان کے کانوں میں پکار رہا ہو۔ اور کہا گیا: قریب کی

جگہ بیت المقدس کی چٹان ہے۔ کہا جاتا ہے کہ: یہ زمین کا مرکز ہے، اور آسمان سے زمین کا قریب ترین مقام بارہ میل کی دوری پر ہے۔ کعب نے کہا: اٹھارہ میل، اور پہلے کا تذکرہ قشیری اور زمخشری (2) نے کیا، اور دوسرے کا ماوردی (3) نے۔ پس جبرئیل یا اسرافیل چٹان پر کھڑے ہوں گے، اور حشر کے لیے پکاریں گے: اے بوسیدہ ہڈیو، اور کٹے ہوئے جوڑو، اور گلی سڑی ہڈیو، اور فنا ہونے والے کفنو، اور خالی دلو، اور بوسیدہ بدنو، اور بہتی آنکھو، رب العالمین کی بارگاہ میں پیشی کے لیے کھڑے ہو جاؤ۔ قتادہ نے کہا:

(1) نحاس کی اعراب القرآن 4/ 233 میں اسی طرح ہے۔ (2) الکشاف 4/ 12 میں۔ (3) النکت والعیون 5/ 358 میں، اور اسے طبری نے 21/ 475 میں روایت کیا ہے۔

Surah Qaf: Verses 42 - 45 (Page 465)

He is Israfil, the master of the Trumpet (Sur).

"The Day they will hear the blast in truth" (42), meaning: the blast of the Resurrection. And the meaning of "the coming forth" (Al-Khurooj) is gathering for the Reckoning. "That is the Day of Coming Forth," meaning: the day of coming out from the graves.

"Indeed, it is We who give life and cause death" (43): We cause the living to die and bring the dead to life; He affirmed the reality here.

"The Day the earth breaks away from them, [and they emerge] rapidly" (44) towards the herald, the master of the Trumpet; towards Jerusalem. "That is a gathering easy for Us." Meaning: light and simple. The Kufans read: "tashaqqaqu" with a lightened 'shin' by omitting the first 'ta'. The rest read it with the assimilation (idgham) of the 'ta' into the 'shin'. Ibn Muhaysin, Ibn Kathir, and Ya'qub affirmed the 'ya' of "al-Munadi" (the herald) in both cases (continuing and stopping) based on the original form. Nafi' and Abu 'Amr affirmed it only when continuing (wasl), while the rest omitted it in both cases(1).

I say: The Sunnah has added further clarification to this verse. At-Tirmidhi(2) narrated from Mu'awiya ibn Haydah, from the Prophet ﷺ in a hadith he mentioned, saying—and he pointed with his hand towards Sham (Greater Syria): "Here to here you will be gathered, riding and walking, and dragged on your faces on the Day of Resurrection; over your mouths shall be a muzzle (fidaam). You will complete seventy nations; you are the best of them and the most honorable to Allah. And indeed, the first thing that will speak for one of you is his thigh(3)." In another narration(4): "his thigh and his palm."

Ali ibn Ma'bad narrated from Abu Huraira, from the Prophet ﷺ in a hadith he mentioned: Then He says - meaning Allah the Almighty - to Israfil: "Blow the blast of Resurrection." So he blows, and the souls come out like...

(1) Al-Sab'a p. 607, Al-Taysir p. 202, and Al-Nashr 376/2. Abu 'Amr al-Basri from the seven agreed with the Kufans in lightening the 'shin' in His saying: "tashaqqaqu". (2) In (Q): Al-Mahdawi. (3) At-Tirmidhi reported it separately (2424), (3001), (3143). Al-Nasa'i reported it with the author's wording in Al-Kubra (11367), and Ahmad reported it (20011) similarly. Al-Fidaam: a piece of cloth tied over the mouth of a jug or pitcher to filter the drink inside it, meaning that they are prevented from speaking with their

mouths until their limbs speak. Al-Nihayah (fadm). It was previously mentioned in the commentary of verse (65) of Surah Ya-Sin. (4) Reported by Ahmad (20043).

सूरह क़ाफ़: आयत 42 - 45 (पृष्ठ 465)

वह इसराफ़ील हैं, सूर (शहनाई) के स्वामी।

"जिस दिन वे सचमुच की चिंघाड़ सुनेंगे" (42), अर्थात: पुनरुत्थान की चिंघाड़। और "निकलने" (खुरुज) का अर्थ हिसाब के लिए इकट्ठा होना है। "वह निकलने का दिन है," अर्थात: कब्रों से निकलने का दिन।

"निस्संदेह, हम ही जीवन देते हैं और मृत्यु देते हैं" (43): हम जीवितों को मारते हैं और मुर्दों को जीवित करते हैं; यहाँ वास्तविकता को सिद्ध किया गया है।

"जिस दिन धरती फटकर उनसे अलग हो जाएगी और वे तेज़ी से निकलेंगे" (44) पुकारने वाले (सूर के स्वामी) की ओर; बैतुल मुक़द्दस (यरूशलेम) की ओर। "यह इकट्ठा करना हमारे लिए बहुत आसान है।" अर्थात: हल्का और सुगम। कूफ़ा वालों ने "तशक्क़कु" (tashaqqaqu) में पहली 'ता' को हटाकर 'शीन' को हल्का पढ़ा है। बाकियों ने 'ता' को 'शीन' में मिलाकर (इदग़ाम) पढ़ा है। इब्न मुहयसिन, इब्न कसीर और याकूब ने मूल रूप के आधार पर दोनों स्थितियों (रुकने और चलने) में "अल-मुनादी" की 'या' को बरकरार रखा। नाफ़े और अबू अम्र ने इसे केवल जोड़कर पढ़ने (वस्ल) में बरकरार रखा, जबकि बाकियों ने दोनों स्थितियों में इसे हटा दिया(1)।

मैं कहता हूँ: सुन्नत ने इस आयत की व्याख्या को और स्पष्ट किया है। तिरमिज़ी(2) ने मुआविया बिन हैदाह से, उन्होंने पैगंबर ﷺ से एक हदीस में उल्लेख किया है, उन्होंने कहा—और अपने हाथ से शाम (सीरिया) की ओर इशारा करते हुए कहा: "यहाँ से यहाँ तक तुम इकट्ठा किए जाओगे, सवार होकर और पैदल चलकर, और कयामत के दिन तुम अपने चेहरों के बल घसीटे जाओगे; तुम्हारे मुँह पर मुहाने (फ़िदाम) होंगे। तुम सत्तर उम्मतें (समुदाय) पूरी करोगे, तुम उनमें सबसे बेहतर और अल्लाह के नज़दीक सबसे सम्मानित हो। और वास्तव में, पहली चीज़ जो तुममें से किसी की ओर से बोलेगी वह उसकी जांघ होगी(3)।" एक अन्य वर्णन(4) में: "उसकी जांघ और उसकी हथेली।"

अली बिन मा'बद ने अबू हुरैरा से, पैगंबर ﷺ से एक हदीस में रिवायत किया है: फिर वह (अर्थात अल्लाह तआला) इसराफ़ील से कहता है: "पुनरुत्थान की फूँक फूँको।" तो वह फूँकता है, और रूहें (आत्माएं) बाहर निकलती हैं जैसे...

(1) अल-सबआ पृष्ठ 607, अल-तयसीर पृष्ठ 202, और अल-नश्र 376/2। सात क़ारियों में से अबू अम्र अल-बसरी ने 'तशक्क़ुक में 'शीन' को हल्का पढ़ने में कूफ़ा वालों का साथ दिया। (2) (क़ाफ़) में: अल-महदवी। (3) तिरमिज़ी ने इसे अलग-अलग (2424), (3001), (3143) में उद्धृत किया है। अल-नसाई ने 'अल-कुबरा' (11367) में लेखक के शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है, और अहमद ने (20011) में इसी तरह उद्धृत किया है। 'अल-फ़िदाम': वह कपड़ा जो जग या सुराही के मुँह पर पेय पदार्थ को छानने के लिए बाँधा जाता है, जिसका अर्थ है कि उन्हें अपने मुँह से बोलने से रोक दिया जाएगा जब तक कि उनके अंग न बोलें। अल-निहाया (फ़दम)। इसका उल्लेख सूरह या-सीन की आयत (65) की व्याख्या में पहले किया जा चुका है। (4) अहमद (20043) द्वारा उद्धृत।

سورہ ق: آیات 42 - 45 (صفحہ 465)

وہ اسرافیل علیہ السلام ہیں، صور والے۔

"جس دن وہ سچی چنگھاڑ سنیں گے" (42)، یعنی: بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کی چنگھاڑ۔ اور "خروج" کے معنی حساب کے لیے جمع ہونا ہے۔ "وہی نکلنے کا دن ہے،" یعنی: قبروں سے نکلنے کا دن۔

"بے شک ہم ہی زندگی دیتے ہیں اور موت دیتے ہیں" (43): ہم زندوں کو موت دیتے ہیں اور مردوں کو زندہ کرتے ہیں؛ یہاں حقیقت کو ثابت کیا گیا ہے۔

"جس دن زمین ان سے پھٹ جائے گی (اور وہ نکلیں گے) تیزی کے ساتھ" (44) پکارنے والے (صاحبِ صور) کی طرف؛ بیت المقدس کی طرف۔ "یہ اکٹھا کرنا ہم پر بہت آسان ہے۔" یعنی: ہلکا اور سہل۔ کوفیوں نے "تَشَقَّقُ" میں پہلی 'تا' کو حذف کر کے 'شین' کی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے 'تا' کا 'شین' میں ادغام کیا ہے۔ ابن محیصن، ابن کثیر اور یعقوب نے اصل کے مطابق دونوں حالتوں (وصل و وقف) میں "المنادی" کی 'یا' کو ثابت رکھا، اور نافع اور ابو عمرو نے اسے صرف وصل کی حالت میں ثابت رکھا، جبکہ باقیوں نے دونوں حالتوں میں اسے حذف کر دیا(1)۔

میں کہتا ہوں: سنت نے اس آیت کی مزید وضاحت کی ہے، چنانچہ ترمذی(2) نے معاویہ بن حیدہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے ایک حدیث میں ذکر کیا ہے، آپ ﷺ نے فرمایا—اور اپنے ہاتھ سے شام کی طرف اشارہ کیا: "یہاں سے یہاں تک تم جمع کیے جاؤ گے، سوار اور پیدل، اور قیامت کے دن تم اپنے چہروں کے بل گھسیٹے جاؤ گے؛ تمہارے منہ پر کپڑا (فدام) بندھا ہوگا، تم ستر امتوں کی

گنتی پوری کرو گے، تم ان میں سب سے بہتر اور اللہ کے نزدیک سب سے زیادہ معزز ہو، اور بے شک سب سے پہلی چیز جو تم میں سے کسی کے بارے میں بولے گی وہ اس کی ران ہوگی(3)۔"

ایک دوسری روایت(4) میں ہے: "اس کی ران اور اس کی ہتھیلی۔"

اور علی بن معبد نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے نبی ﷺ سے ایک حدیث میں روایت کیا ہے: پھر اللہ تعالیٰ اسرافیل علیہ السلام سے فرماتا ہے: "دوبارہ زندہ کرنے کا صور پھونکیں،" تو وہ پھونکتے ہیں، اور روحیں نکلتی ہیں جیسے...

(1) السبعہ ص 607، التیسیر ص 202، اور النشر 376/2۔ اور کوفیوں کی "تشقق" میں شین کی تخفیف میں سبعہ قراء میں سے ابو عمرو البصری نے موافقت کی ہے۔ (2) (ق) میں: المہدوی۔ (3) اسے ترمذی نے متفرق مقامات پر (2424)، (3001)، (3143) میں روایت کیا ہے۔ اور نسائی نے الکبریٰ (11367) میں مصنف کے الفاظ میں روایت کیا ہے، اور احمد نے (20011) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ الفدام: وہ کپڑا جو صراحی یا کوزے کے منہ پر اس میں موجود مشروب کو چھاننے کے لیے باندھا جاتا ہے، یعنی انہیں ان کے منہ سے بولنے سے روک دیا جائے گا یہاں تک کہ ان کے اعضاء کلام کریں۔ النہایہ (فدم)۔ اور اس کا ذکر سورہ یٰسین کی آیت (65) کی تفسیر میں گزر چکا ہے۔ (4) اسے احمد (20043) نے روایت کیا ہے۔

...bees, they have filled what is between the heaven and the earth. Then Allah, Mighty and Majestic, says: 'By My Might and My Majesty, every soul shall return to its body.' So the souls enter the earth to reach the bodies, then they enter through the nostrils, and they travel through the bodies as poison travels through the one who is bitten. Then the earth splits open for you, and I am the first for whom the earth splits open. You will emerge from it as young men, all of you thirty-three years old, and the language on ㄱ day will be Syriac.' He mentioned the Hadith (1), and we have mentioned all of this and more in 'Al-Tadhkirah' (2) in full, and praise be to Allah.

His saying, the Exalted: {We know best what they say} i.e., of their denial and insults of you {and you are not a tyrant over them} i.e., one empowered to force them into Islam; thus the verse was abrogated by the command to fight (3).

And 'Al-Jabbar' (the tyrant/compeller) comes from 'Jabriyyah' (compulsion) and 'Tasallut' (dominance), as it is not said 'Jabbar' in the sense of 'Mujbir' (compeller), just as 'Kharraj' is not said in the sense of 'Mukhrij' (producer/remover); as narrated by Al-Qushayri.

Al-Nahhas (4) said: It was said: The meaning of 'Jabbar' is 'you do not compel them', which is an error; because the form 'Fa'al' does not come from 'Af'ala'. Al-Tha'labi narrated: Tha'lab said: Some words have come where 'Fa'al' means 'Muf'il', and they are anomalous (irregular): 'Jabbar' meaning 'Mujbir', 'Darrak' meaning 'Mudrik' (perceiver), 'Surra' meaning 'Musri' (quickener), 'Bakka' meaning 'Mubki' (one who makes others cry), and 'Adda' meaning 'Mu'di' (contagious/harmful). It has been recited: {And I do not guide you except to the path of Al-Rashshad} (5) [Ghafir: 29] with a shadda on the 'shin', meaning 'the guide' (Al-Murshid), referring to Moses.

And it was said: He is Allah, Mighty and Majestic (6).

---

(1) We did not find the narration of Ali bin Ma'bad, and it was recorded by Al-Tabarani in 'Al-Ahadith al-Tiwal' (36, Al-Mu'jam al-Kabir 25/266), and Abu al-Shaykh in 'Al-Azamah' (388) from Muhammad bin Ka'b, from Abu Hurayrah. It was also recorded by Al-Bayhaqi in 'Al-Ba'th wa al-Nushur' (669) from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, from a man of the Ansar, from Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. Ibn Kathir said in the Tafsir of Surah Al-An'am, verse (73): 'This is a famous hadith, but it is very strange.' (2) Pp. 202, 207, and onwards. (3) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/172, and Zad al-Masir 8/26. (4) In 'I'rab al-Qur'an' 4/234. (5) This is the recitation of Mu'adh bin Jabal,

may Allah be pleased with him, as in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 132. (6) In 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5/358: meaning 'By my Lord', as said by Al-Dahhak; because the Jabbar is Allah the Exalted, His sovereignty.

सूरा क़ाफ़: आयत 44 - 45 | 466

...मधुमक्खियाँ, उन्होंने आकाश और पृथ्वी के बीच की जगह को भर दिया है। फिर अल्लाह, जो महाशक्तिशाली और महिमामय है, कहता है: 'मेरे प्रताप और मेरी महिमा की सौगंध, प्रत्येक आत्मा अपने शरीर में वापस लौटेगी।' तो आत्माएँ शरीरों तक पहुँचने के लिए पृथ्वी में प्रवेश करती हैं, फिर वे नथुनों के माध्यम से प्रवेश करती हैं, और वे शरीरों में उसी तरह चलती हैं जैसे ज़हर डसे हुए व्यक्ति के शरीर में चलता है। फिर तुम्हारे लिए ज़मीन फट जाएगी, और मैं वह पहला व्यक्ति हूँ जिसके लिए ज़मीन फटेगी। तुम उससे युवा होकर निकलोगे, तुम सभी तैंतीस साल के होगे, और उस दिन की भाषा सीरियाई (सुरयानी) होगी।' उन्होंने हदीस (1) का उल्लेख किया, और हमने 'अल-तज़किराह' (2) में यह सब और बहुत कुछ विस्तार से बताया है, और अल्लाह की स्तुति हो।

परमेश्वर का कथन: {हम सबसे अच्छी तरह जानते हैं जो वे कहते हैं} अर्थात, आपके झुठलाने और अपमान के बारे में {और आप उन पर कोई ज़बरदस्ती करने वाले नहीं हैं} अर्थात, उन्हें इस्लाम के लिए मजबूर करने के लिए सशक्त नहीं हैं; अतः यह आयत युद्ध के आदेश (3) द्वारा निरस्त (मनसूख) कर दी गई थी।

और 'अल-जब्बार' (ज़बरदस्ती करने वाला) 'जबरिया' (मजबूरी) और 'तसल्लुत' (प्रभुत्व) से आता है, क्योंकि 'मुजबिर' (मजबूर करने वाला) के अर्थ में 'जब्बार' नहीं कहा जाता है, जैसे 'मुख्रिज' के अर्थ में 'खर्राज' नहीं कहा जाता है; जैसा कि अल-कुशैरी ने वर्णन किया है।

अल-नहस (4) ने कहा: यह कहा गया था: 'जब्बार' का अर्थ है 'आप उन्हें मजबूर नहीं करते', जो कि एक त्रुटि है; क्योंकि 'फ़आल' (Fa'al) रूप 'अफ़अला' (Af'ala) से नहीं आता है। अल-थलाबी ने वर्णन किया: थलब ने कहा: कुछ शब्द ऐसे आए हैं जहाँ 'फ़आल' का अर्थ 'मुफ़इल' है, और वे असामान्य (अपवाद) हैं: 'जब्बार' का अर्थ 'मुजबिर', 'दर्राक' का अर्थ 'मुद्रिक' (समझने वाला), 'सर्रा' का अर्थ 'मुसरी' (तेज़ करने वाला), 'बक्का' का अर्थ 'मुबकी' (रुलाने वाला), और 'अद्दा' का अर्थ 'मुदी' (संक्रामक/हानिकारक)। यह पढ़ा गया है: {और मैं तुम्हें 'अल-रश्शाद' के मार्ग के अलावा किसी और मार्ग पर नहीं ले जाता} (5) [ग़ाफ़िर: 29] 'शीन' पर तशदीद के साथ, जिसका अर्थ है 'मार्गदर्शक' (अल-मुर्शिद), जो मूसा हैं।

और यह कहा गया: वह अल्लाह है, महाशक्तिशाली और महिमामय (6)।

(1) हमें अली बिन मा'बद का वर्णन नहीं मिला, और इसे अल-तबरानी ने 'अल-अहादीथ अल-तिवाल' (36, अल-मुअजम अल-कबीर 25/266) में उद्धृत किया है, और अबू अल-शेख ने 'अल-अज़माह' (388) में मुहम्मद बिन काब से, अबू हुरैरा के माध्यम से उद्धृत किया है। इसे अल-बैहकी ने 'अल-बअथ वल-नुशूर' (669) में मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी से, अंसार के एक व्यक्ति के माध्यम से, अबू हुरैरा (रज़ि.) से उद्धृत किया है। इब्न कथीर ने सूरा अल-अनाम की आयत (73) की तफ़सीर में कहा: 'यह एक प्रसिद्ध हदीस है, लेकिन यह बहुत ही अजीब है।' (2) पृष्ठ 202, 207, और आगे। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 4/172, और ज़ाद अल-मसीर 8/26। (4) 'इराब अल-क़ुरआन' 4/234 में। (5) यह मुआज़ बिन जबल (रज़ि.) का पाठ है जैसा कि 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ 132 में है। (6) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/358 में: यानी 'मेरे रब द्वारा', जैसा कि अल-दहॉक ने कहा; क्योंकि जब्बार अल्लाह तआला है, उसकी संप्रभुता है।

...شہد کی مکھیاں، انہوں نے آسمان اور زمین کے درمیان کے حصے کو بھر دیا ہے، تو اللہ عزوجل فرماتا ہے: 'میری عزت اور میرے جلال کی قسم، ہر روح اپنے جسم کی طرف ضرور لوٹے گی۔' چنانچہ روحیں زمین میں جسموں تک پہنچنے کے لیے داخل ہوتی ہیں، پھر وہ نتھنوں میں داخل ہوتی ہیں، اور وہ جسموں میں اس طرح چلتی ہیں جیسے ڈسے ہوئے شخص میں زہر چلتا ہے، پھر تمہارے لیے زمین پھٹ جائے گی، اور میں پہلا شخص ہوں گا جس سے زمین شق ہوگی۔ تم اس سے جوان ہو کر نکلو گے، تم سب تینتیس سال کے ہو گے، اور اس دن کی زبان سریانی ہوگی۔' اس نے حدیث (1) کا ذکر کیا، اور ہم نے یہ سب اور اس کے علاوہ 'التذکرہ' (2) میں مفصل ذکر کیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہم خوب جانتے ہیں جو وہ کہتے ہیں} یعنی آپ کی تکذیب اور آپ کو برا بھلا کہنے کے بارے میں {اور آپ ان پر کوئی زبردستی کرنے والے نہیں ہیں} یعنی ایسے مسلط نہیں ہیں کہ انہیں اسلام پر مجبور کریں؛ چنانچہ یہ آیت قتال کے حکم (3) سے منسوخ ہوگئی۔

اور 'الجبار' جبر اور تسلط سے ہے، کیونکہ 'مجبر' (مجبور کرنے والے) کے معنی میں 'جبار' نہیں کہا جاتا، جس طرح 'مخرج' کے معنی میں 'خراج' نہیں کہا جاتا؛ جیسا کہ قشیری نے بیان کیا ہے۔

النحاس (4) نے کہا: کہا گیا ہے: 'جبار' کے معنی ہیں 'آپ انہیں مجبور نہیں کرتے'، اور یہ غلط ہے؛ کیونکہ 'افعل' سے 'فعال' کا وزن نہیں آتا۔ اور ثعلبی نے حکایت کی کہ ثعلب نے کہا: کچھ الفاظ آئے ہیں جہاں 'فعال' بمعنی 'مفعل' ہے، اور وہ شاذ (غیر معمولی) ہیں: 'جبار' بمعنی 'مجبر'،

'دراک' بمعنی 'مدرک' (پانے والا)، 'سراع' بمعنی 'مسرع' (جلدی کرنے والا)، 'بکاء' بمعنی 'مبکی' (رولانے والا)، اور 'عداء' بمعنی 'معدی' (تکلیف دینے والا)۔ اور یہ بھی پڑھا گیا ہے: {اور میں تمہیں سوائے الرشاد کے راستے کے کسی اور کی طرف رہنمائی نہیں کرتا} (5) [غافر: 29] شین کی تشدید کے ساتھ بمعنی 'المرشد' (رہنما)، اور وہ موسیٰ علیہ السلام ہیں۔

اور کہا گیا: وہ اللہ عزوجل ہے (6)۔

---

(1) ہمیں علی بن معبد کی روایت نہیں ملی، اور اسے طبرانی نے 'الاحادیث الطوال' (36، المعجم الکبیر 266/25) میں روایت کیا ہے، اور ابو الشیخ نے 'العظمہ' (388) میں محمد بن کعب سے، انہوں نے ابو ہریرہ سے روایت کیا۔ اور بیہقی نے 'البعث والنشور' (669) میں محمد بن کعب القرظی سے، انہوں نے انصار کے ایک آدمی سے، انہوں نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا۔ ابن کثیر نے سورہ الانعام کی آیت (73) کی تفسیر میں کہا: 'یہ حدیث مشہور ہے، لیکن بہت ہی غریب (نادر) ہے۔' (2) ص 202، 207، اور اس کے بعد۔ (3) الوسیط للواحدي 172/4، اور زاد المسیر 26/8۔ (4) اعراب القرآن 234/4 میں۔ (5) یہ معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ کی قرات ہے جیسا کہ 'القراءات الشاذہ' ص 132 میں ہے۔ (6) 'النکت والعیون' 358/5 میں: یعنی 'برب' (اپنے رب کی قسم)، یہ ضحاک نے کہا؛ کیونکہ جبار اللہ تعالیٰ ہے، اس کی سلطنت ہے۔

467 Surah Qaf: Verse 45

Similarly, it was recited: "As for the ship, it belonged to poor people (masakin)" [Al-Kahf: 79] meaning: those who hold back (mumsikin). Abu Hamid Al-Kharezنجي said: The Arabs say: A 'saqqat' sword, meaning one that makes things fall.

It was said: "as a tyrant (jabbar)": as a controller (musaytir), as in Al-Ghashiyah: "You are not over them a controller" [Verse: 22].

Al-Farra' (1) said: I heard from the Arabs those who say: 'Jabara-hu' on a matter, meaning: he coerced him, so 'Al-Jabbar' in this language in the sense of coercion is correct. It was said: 'Al-Jabbar' is from their saying: I forced him (jabartuhu) on the matter, i.e., I compelled him (ajbartuhu). It is a Kinani dialect, and they are two dialects.

Al-Jawhari (2): 'Ajbartuhu' on a matter: I coerced him to do it, and 'ajbartuhu' also means I attributed him to 'jabr' (predestination), just as you say: 'akfartuhu' if you attribute him to 'kufr' (disbelief).

"So remind with the Qur'an whoever fears My warning." Ibn Abbas said: They said: O Messenger of Allah, if only you would frighten us. So it was revealed: "So remind with the Qur'an whoever fears My warning," meaning: what I have prepared for those who disobey Me of punishment (3); warning (wa'id) is punishment, and promise (wa'd) is reward. The poet said (4): And I, if (5) I have threatened him or promised him ... I am one who breaks my threat and fulfills my promise.

Qatadah used to say: O Allah, make us among those who fear Your warning and hope for Your promise (6).

Ya'qub established the 'ya' in "wa'idi" in both cases (continuing and stopping), Warsh established it in continuing but not in stopping, and the rest deleted it in both cases (7). And Allah knows best.

The interpretation of Surah "Qaf" is completed, and praise be to Allah.

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 3 / 81. (2) In al-Sihah (jabr). (3) Reported by al-Tabari 21 / 478. (4) He is 'Amir ibn al-Tufayl, and the verse is in his Diwan p. 58. (5) The confirmed text from (Q), which matches the Diwan, and in other than (Q): and if. And previously 5 / 478. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 359. (7) Al-Taysir p. 202, and al-Nashr 2 / 376.

467 सूरह क़ाफ़: आयत 45

इसी प्रकार इसे पढ़ा गया: "जहाँ तक उस नाव का संबंध है, वह कुछ निर्धनों (मसाकीन) की थी" [अल-कहफ़: 79] अर्थात: वे जो रोकते हैं। अबू हामिद अल-खारज़न्जी ने कहा: अरब कहते हैं: 'सक्काṭत' तलवार, जिसका अर्थ है गिराने वाली।

कहा गया है: "जब्बार" का अर्थ है: नियंत्रण करने वाला (मुसैतिर), जैसा कि अल-गाशिया में है: "आप उन पर कोई दारोगा (नियंत्रण करने वाले) नहीं हैं" [आयत: 22]।

अल-फ़र्रा (1) ने कहा: मैंने अरबों से सुना है जो कहते हैं: 'जबरा-हू' किसी मामले पर, यानी: उसने उसे विवश किया, इसलिए इस भाषा में 'जब्बार' का अर्थ विवश करने वाला सही है। कहा गया: 'जब्बार' उनके इस कहने से है: मैंने उसे मामले पर मजबूर किया (जबर्तुहू), अर्थात मैंने उसे विवश किया (अजबर्तुहू)। यह किनानी भाषा है, और ये दो बोलियाँ हैं।

अल-जौहरी (2): 'अजबर्तुहू' किसी मामले पर: मैंने उसे उसके लिए विवश किया, और 'अजबर्तुहू' का एक अर्थ उसे 'जब्र' (पूर्वनिर्धारण) की ओर संबधित करना भी है, जैसे आप कहते हैं: 'अकफ़र्तुहू' यदि आप उसे 'कुफ़्र' (अविश्वास) की ओर संबधित करते हैं।

"अतः तुम क़ुरआन के द्वारा उसे याद दिलाओ जो मेरी चेतावनी (वईद) से डरता हो।" इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, काश आप हमें डराते। तो यह आयत उतरी: "अतः तुम क़ुरआन के द्वारा उसे याद दिलाओ जो मेरी चेतावनी से डरता हो," अर्थात: मैंने मेरे अवज्ञाकारियों के लिए जो दंड (3) तैयार किया है; 'वईद' का अर्थ दंड है और 'वअद' का अर्थ पुरस्कार है। कवि ने कहा (4): और मैं, यदि (5) मैंने उसे धमकी दी है या वादा किया है... तो मैं अपनी धमकी को टालने वाला और अपने वादे को पूरा करने वाला हूँ।

क़तादा कहते थे: ऐ अल्लाह, हमें उनमें से बना जो तेरी चेतावनी से डरते हैं और तेरे वादे की आशा रखते हैं (6)।

याक़ूब ने "वईदी" में 'या' को दोनों स्थितियों (चलने और रुकने) में स्थिर रखा, वर्श ने इसे जोड़ने (वस्ल) में स्थिर रखा न कि रुकने (वक़्फ़) में, और बाकी लोगों ने दोनों स्थितियों में इसे हटा दिया (7)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सूरह "क़ाफ़" की व्याख्या पूरी हुई, और अल्लाह का शुक्र है।

(1) मानी अल-क़ुरआन 3 / 81 में। (2) अल-सिहाह (जब्र) में। (3) तबरी द्वारा उद्धृत 21 / 478। (4) वह आमिर बिन अल-तुफ़ैल है, और पद उसके दीवान पृष्ठ 58 में है। (5) (क़) से पुष्ट, जो दीवान के अनुरूप है, और (क़) के अलावा अन्य में: 'व इन'। और पहले 5 / 478। (6) अल-नुकत वल-उयून 5 / 359। (7) अल-तयसीर पृष्ठ 202, और अल-नश्र 2 / 376।

467 سورة ق: آیت 45

اور اسی طرح پڑھا گیا: «أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ» [الكهف: 79] یعنی : روکنے والے (ممسکین)۔ اور ابو حامد الخارزنجی نے کہا: عرب کہتے ہیں: سیف سَقَّاط یعنی گرانے والی تلوار۔

اور کہا گیا: «بِجَبَّارٍ»: مسلط ہونے والا (مسیطر) جیسے کہ الغاشیہ میں ہے: ﴿ لَسْتَ عَلَيْهِم بِمُصَيْطِرٍ ﴾ [آیت: 22]۔

اور الفراء (1) نے کہا: میں نے عربوں سے سنا جو کہتے ہیں: ’جَبَرَہ‘ کسی معاملے پر، یعنی: اسے مجبور کیا، تو اس لغت میں ’الجبار‘ کا معنی جبر و قہر کرنا درست ہے۔ اور کہا گیا: ’الجبار‘ ان کے قول ’جبرتُہ‘ سے ہے یعنی میں نے اسے معاملے پر مجبور کیا (اجبرتُہ)۔ اور یہ کِنانی لغت ہے، اور یہ دو لغتیں ہیں۔

الجوہری (2): اور ’أجبرتہ‘ کسی معاملے پر: میں نے اسے اس پر مجبور کیا، اور ’أجبرتہ‘ کا ایک معنی اسے ’جبر‘ کی طرف منسوب کرنا بھی ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: ’أکفرتہ‘ جب تم اسے کفر کی طرف منسوب کرتے ہو۔

﴿ فَذَكِّرْ بِالْقُرْءَانِ مَن يَخَافُ وَعِيدِ ﴾ ابن عباس نے کہا: لوگوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کاش آپ ہمیں ڈراتے، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿ فَذَكِّرْ بِالْقُرْءَانِ مَن يَخَافُ وَعِيدِ ﴾ یعنی: جو میں نے نافرمانوں کے لیے عذاب (3) تیار کر رکھا ہے؛ تو ’وعید‘ عذاب ہے اور ’وعد‘ ثواب ہے۔ شاعر (4) نے کہا: اور میں اگر (5) اسے ڈرا دوں یا اس سے وعدہ کر لوں... تو میں اپنی دھمکی ٹال دینے والا اور اپنا وعدہ پورا کرنے والا ہوں۔

اور قتادہ کہتے تھے: اے اللہ ہمیں ان لوگوں میں سے بنا جو تیری وعید سے ڈرتے ہیں اور تیرے وعدے کی امید رکھتے ہیں (6)۔

اور یعقوب نے «وَعِيدِي» میں 'یا' کو دونوں حالتوں (وصل و وقف) میں برقرار رکھا، ورش نے اسے وصل میں ثابت رکھا نہ کہ وقف میں، اور باقیوں نے دونوں حالتوں میں اسے حذف کر دیا (7)۔ واللہ اعلم۔

سورہ «ق» کی تفسیر مکمل ہوئی، والحمد للہ۔

---

(1) فی معانی القرآن 3 / 81۔ (2) فی الصحاح (جبر)۔ (3) اسے طبری نے روایت کیا 21 / 478۔ (4) وہ عامر بن الطفیل ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان صفحہ 58 میں ہے۔ (5) (ق) میں ثابت شدہ، جو دیوان کے موافق ہے، اور (ق) کے علاوہ میں: 'و ان' ہے۔ اور پہلے 5 / 478۔ (6) النکت والعیون 5 / 359۔ (7) التیسیر صفحہ 202، اور النشر 2 / 376ا

Surah Ad-Dhariyat It is Meccan according to the consensus (1), and it consists of sixty verses (2). In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

The Almighty's saying: {By the [winds] scattering [dust] (1) And those [clouds] carrying a load [of water] (2) And those [ships] sailing with ease (3) And those [angels] apportioning [each] matter (4) Indeed, what you are promised is true (5) And indeed, the Recompense is to occur (6)}

Regarding the Almighty's saying: {By the [winds] scattering [dust]}, Abu Bakr Al-Anbari said: Abdullah bin Najiya narrated to us, Yaqub bin Ibrahim narrated to us, Makki bin Ibrahim narrated to us, Al-Ju'ayd bin Abdul Rahman narrated to us, from Yazid bin Khusayfah, from Al-Sa'ib bin Yazid: that a man said to Umar (may Allah be pleased with him): "I passed by a man who asks about the interpretation of the difficult [passages] of the Quran." Umar said: "O Allah, give me power over him." Then one day the man entered upon Umar while he was wearing clothes and a turban, and Umar was reciting the Quran. When he finished, the man stood up to him and said: "O Commander of the Faithful, what are {the scattering [winds] scattering}?" So Umar stood up, bared his arms, and began to lash him. Then he said: "Clothe him, carry him on a camel saddle, and take him to his tribe. Then let a speaker stand and say: Sabigh sought knowledge and erred in it." Thus, he remained lowly among his people after having been a leader among them (3).

And from 'Amir bin Wathila: that Ibn al-Kawwa asked Ali (may Allah be pleased with him), saying: "O Commander of the Faithful, what are {the scattering [winds] scattering}?" He said to him: "Woe to you! Ask for understanding, and do not ask for obstinacy; {the scattering [winds] scattering} are the winds, {those [clouds] carrying a load} are the clouds, {those [ships] sailing with ease} are the ships, and {those [angels] apportioning [each] matter} are the angels (4).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/171, and Zad al-Masir 8/27. (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/173, Tafsir Al-Baghawi 4/228, and Al-Kashshaf 4/13. (3) Mentioned by Ibn Hajar in Al-Isaba 5/169. It was previously mentioned from another angle in 5/23-24. (4) Previously mentioned in 1/61 similarly.

सूरह अद-धारियात सबके मत के अनुसार यह मक्की है (1), और इसमें साठ आयतें हैं (2)। परम कृपालु, अत्यंत दयालु अल्लाह के नाम से।

अल्लाह तआला का कथन है: {उन (हवाओं) की कसम जो उड़ा ले जाने वाली हैं (1) फिर उन (बादलों) की जो बोझ उठाने वाले हैं (2) फिर उन (नौकाओं) की जो सुगमता से चलने वाली हैं (3) फिर उन (फ़रिश्तों) की जो मामलों का बँटवारा करने वाले हैं (4) निःसंदेह जिसका तुमसे वादा किया जा रहा है, वह सच है (5) और निःसंदेह बदला (कयामत) अवश्य घटित होने वाला है (6)}

अल्लाह तआला के कथन {उन (हवाओं) की कसम जो उड़ा ले जाने वाली हैं} के बारे में अबू बक्र अल-अम्बारी ने कहा: हमें अब्दुल्ला बिन नाजिया ने बताया, हमें याकूब बिन इब्राहिम ने बताया, हमें मक्की बिन इब्राहिम ने बताया, हमें अल-जुआैद बिन अब्दुल रहमान ने यजीद बिन खुसैफा से, साहिब बिन यजीद से बताया: कि एक व्यक्ति ने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कहा: "मैं एक ऐसे व्यक्ति के पास से गुज़रा जो कुरान के कठिन हिस्सों की व्याख्या के बारे में पूछता है।" उमर ने कहा: "ऐ अल्लाह, मुझे उस पर काबू दे।" फिर एक दिन वह व्यक्ति उमर के पास आया, जबकि वह कपड़े और पगड़ी पहने हुए थे, और उमर कुरान पढ़ रहे थे। जब वे पढ़ चुके तो वह व्यक्ति उनके पास खड़ा हुआ और कहा: "हे अमीरल मोमिनीन, {उड़ा ले जाने वाली जो उड़ाती हैं} क्या हैं?" तो उमर खड़े हो गए, अपनी बाँहें ऊपर उठाईं और उसे कोड़े मारना शुरू कर दिया। फिर कहा: "इसे इसके कपड़े पहनाओ, इसे ऊँट की काठी पर बिठाओ और इसे इसके कबीले तक पहुँचा दो। फिर एक वक्ता खड़ा होकर कहे: सबीग ने ज्ञान की तलाश की और उसमें गलती कर बैठा।" इसके बाद वह अपने लोगों के बीच तुच्छ बना रहा, जबकि पहले वह उनमें एक नेता था (3)।

और आमिर बिन वाथिला से रिवायत है: कि इब्न अल-कव्वा ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से पूछा: "हे अमीरल मोमिनीन, {उड़ा ले जाने वाली जो उड़ाती हैं} क्या हैं?" उन्होंने उससे कहा: "तेरा विनाश हो! समझने के लिए पूछो, हठधर्मिता के लिए नहीं; {उड़ा ले जाने वाली जो उड़ाती हैं} हवाएं हैं, {बोझ उठाने वाले} बादल हैं, {सुगमता से चलने वाली} जहाज (नौकाएं) हैं, और {मामलों का बँटवारा करने वाले} फरिश्ते हैं (4)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/171, और जाद अल-मसीर 8/27। (2) अल-वसीत लिल-वाहिदी 4/173, तफ़सीर अल-बग़वी 4/228, और अल-कश्शाफ़ 4/13। (3) इब्न हजर ने अल-इसाबा 5/169

में इसका उल्लेख किया है। यह पहले किसी अन्य दृष्टिकोण से 5/23-24 में आ चुका है। (4) इसी तरह पहले 1/61 में आ चुका है।

سورۃ الذاریات سب کے نزدیک یہ مکی ہے (1)، اور اس کی ساٹھ آیات ہیں (2)۔ اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور بہت رحم فرمانے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {قسم ہے اڑانے والی ہواؤں کی (1) پھر بوجھ اٹھانے والیوں (بادلوں) کی (2) پھر سہولت سے چلنے والیوں (کشتیوں) کی (3) پھر کاموں کو تقسیم کرنے والے (فرشتوں) کی (4) بے شک جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے وہ سچ ہے (5) اور بے شک جزا (قیامت) ضرور ہونے والی ہے (6)}

اللہ تعالیٰ کے ارشاد {وَالذَّارِيَاتِ ذَرْوًا} کے بارے میں ابوبکر الانباری نے کہا: ہمیں عبداللہ بن ناجیہ نے حدیث بیان کی، ہمیں یعقوب بن ابراہیم نے حدیث بیان کی، ہمیں مکی بن ابراہیم نے حدیث بیان کی، ہمیں الجعید بن عبدالرحمن نے یزید بن خصیفہ سے، انہوں نے السائب بن یزید سے روایت کی کہ ایک آدمی نے عمر رضی اللہ عنہ سے کہا: میں ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرا جو قرآن کے مشکل مقامات کی تفسیر کے بارے میں پوچھتا ہے، تو عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اے اللہ، مجھے اس پر قابو دے۔ پھر ایک دن وہ شخص عمر رضی اللہ عنہ کے پاس آیا جب کہ وہ کپڑے اور عمامہ پہنے ہوئے تھے، اور عمر قرآن پڑھ رہے تھے۔ جب وہ فارغ ہوئے تو وہ آدمی کھڑا ہوا اور کہا: اے امیر المؤمنین، {الذَّارِيَاتِ ذَرْوًا} کیا ہیں؟ تو عمر کھڑے ہو گئے، اپنی آستینیں چڑھائیں اور اسے کوڑے مارنا شروع کر دیے، پھر فرمایا: اسے اس کے کپڑے پہناؤ، اسے کجاوے پر لادو اور اس کے قبیلے تک پہنچا دو، پھر ایک خطیب کھڑا ہو کر کہے: صبیغ نے علم تلاش کیا لیکن اس میں ٹھوکر کھا گیا۔ چنانچہ وہ اپنی قوم میں ذلیل ہو کر رہا جبکہ اس سے پہلے وہ ان میں سردار تھا (3)۔

اور عامر بن واثلہ سے روایت ہے کہ ابن الکواء نے علی رضی اللہ عنہ سے پوچھا: اے امیر المؤمنین، {الذَّارِيَاتِ ذَرْوًا} کیا ہیں؟ تو آپ نے اس سے فرمایا: تیرا ناس ہو! سمجھنے کے لیے پوچھ، ضد کے لیے نہ پوچھ؛ {الذَّارِيَاتِ ذَرْوًا} ہوائیں ہیں، {فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا} بادل ہیں، {فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا} کشتیاں ہیں، اور {فَالْمُقَسِّمَاتِ أَمْرًا} فرشتے ہیں (4)۔

---

(1) المحرر الوجيز 5/171، اور زاد المسير 8/27۔ (2) الوسيط للواحدي 4/173، اور تفسير البغوي 4/228، اور الكشاف 4/13۔ (3) ابن حجر نے الاصابہ 5/169 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور پہلے ایک دوسری جہت سے 5/23-24 میں گزر چکا ہے۔ (4) پہلے 1/61 میں اسی طرح گزر چکا ہے۔

Al-Harith narrated from Ali (may Allah be pleased with him): "By the [winds] scattering [dust] dispersingly" (51:1) He said: The winds. "And those [clouds] carrying a load [of water]" (51:2) He said: The clouds carrying water as four-legged beasts carry a heavy load. "And those [ships] sailing with ease" (51:3) He said: Ships. And His saying(1): "And those [angels] apportioning [each] matter" (51:4) He said: The angels who come with various matters; Gabriel with severity, Michael the one with mercy, and the Angel of Death who comes with death. Al-Farra(2) also said this. It was said: They come with different matters like fertility and drought, rain and death, and events. It is said: The wind scattered (dharat) the dust (tadhruhu dharwan), and (tadhrihi dhar-yan)(3). Then it was said: "By the scattering [winds]" and what follows are oaths, and when the Lord swears by something, He affirms its honor. It was said: The meaning is: "By the Lord of the scattering [winds]"(4), and the response [to the oath] is: "Indeed, what you are promised" i.e., what you are promised of good and evil, reward and punishment "is true" (51:5): there is no lie in it; and the meaning of 'la-sadiq' (true) is 'la-sidq' (truth), where the noun takes the place of the infinitive. "And indeed, the Recompense is to occur" (51:6), meaning: the reward/punishment is descending upon you. Then He started another oath, saying: "By the heaven containing paths. Indeed, you are in differing speech." It was said: The "scattering ones" (al-dhariyat) are fertile women; because in their ribcages(5) is the scattering of creation; because they scatter children, so they became scatterers. He swore by them because of the best of His righteous servants within their ribcages. He specified women for this rather than men, even though each is a "scatterer", for two reasons: First, because they are vessels, unlike men; so because of the coming together of the two scatterings in them, they were specified for mention. Second: the scattering stays in them for a longer time(6), and they are closer in contact with it.

(1) In (Z): and reading, instead of: and His saying, and in (M): moqira (heavily laden). The confirmed version is from the rest of the copies. (2) In (Z) and (M): and he said. The words of Al-Farra are in Ma'ani al-Quran 3/82 without attribution. (3) In (F) and (Q): and I scattered it (adhraytuhu tadhrihi dhar-yan), and in (Z): and I scattered it (adhraytuhu dhar-yan), and the confirmed is from (M). Az-Zajjaj said in Ma'ani al-Quran 5/51: the wind scattered (dharat and adhrat) with the same meaning, and similarly in the interpretation of Al-Tabari 21/479, and the syntax of the Quran by Al-Nahhas 4/235, and the interpretation of Al-Baghawi 4/228, and Zad al-Masir 8/27. (4) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 5/51, and the interpretation of Abu Al-Layth 3/275. (5) In

(Z) and (M): their scattering, and the confirmed is from the rest of the copies, which corresponds to what is in An-Nukat wa al-Uyun 5/360, and the speech is from it. (6) In (Z) and (F): for a length of time, and in (Z) and (Q): a longer time. The confirmed is from (M), which corresponds to what is in An-Nukat wa al-Uyun 5/361.

सूरा अध-धारियात: आयतें 1 - 6 469

अल-हारिस ने अली (उन पर अल्लाह की कृपा हो) से रिवायत की है: "(उन हवाओं की शपथ) जो धूल उड़ाकर बिखेरने वाली हैं" (51:1) उन्होंने कहा: हवाएं। "(उन बादलों की शपथ) जो बोझ (पानी) उठाने वाले हैं" (51:2) उन्होंने कहा: बादल जो पानी ढोते हैं जैसे चौपाया भारी बोझ ढोता है। "(उन जहाज़ों की शपथ) जो सुगमता से चलने वाले हैं" (51:3) उन्होंने कहा: जहाज़। और अल्लाह का कथन(1): "(उन फ़रिश्तों की शपथ) जो कार्यों का बँटवारा करने वाले हैं" (51:4) उन्होंने कहा: फ़रिश्ते जो अलग-अलग आदेश लेकर आते हैं; जिब्रील कठोरता के साथ, मीकाईल रहमत वाले, और मौत का फ़रिश्ता जो मौत लेकर आता है। अल-फ़र्रा(2) ने भी यही कहा है। यह कहा गया है: वे अलग-अलग मामलों जैसे उर्वरता और सूखे, बारिश और मृत्यु, और घटनाओं के साथ आते हैं। कहा जाता है: हवा ने धूल उड़ाई (धारत-अत-तुराबा), तध्रुहु धरवन और तध्रिही धर्यान(3)। फिर कहा गया: "धूल उड़ाने वालों की शपथ" और उसके बाद जो कुछ है वे शपथ हैं, और जब रब किसी चीज़ की शपथ लेता है, तो वह उसका सम्मान पुख्ता करता है। कहा गया: इसका अर्थ है: "धूल उड़ाने वालों के रब की शपथ"(4), और जवाब (शपथ का उत्तर) है: "निस्संदेह जिसका तुमसे वादा किया जाता है" यानी भलाई और बुराई, सवाब और सज़ा का वादा "सत्य है" (51:5): इसमें कोई झूठ नहीं है; और 'ला-सादिक़' (सत्य) का अर्थ है 'ला-सिदक़' (सच्चाई), जहाँ संज्ञा ने भाववाचक संज्ञा (मस्दर) का स्थान लिया है। "और निस्संदेह बदला (न्याय) होकर रहेगा" (51:6) यानी: प्रतिफल आप पर आने वाला है। फिर उन्होंने एक और शपथ शुरू की और कहा: "रास्तों वाले आकाश की शपथ। तुम एक विरोधाभासी बात में हो।" यह कहा गया है: "धूल उड़ाने वाली" (अध-धारियात) बच्चे जनने वाली स्त्रियाँ हैं; क्योंकि उनकी पसलियों(5) में सृष्टि का बिखराव है; क्योंकि वे बच्चों को बिखेरती (जन्म देती) हैं, इसलिए वे धारियात (बिखेरने वाली) बन गईं। और अल्लाह ने उनकी शपथ उनके अंदर मौजूद अपने नेक बंदों की वजह से ली। पुरुषों के बजाय विशेष रूप से महिलाओं का उल्लेख दो कारणों से किया गया है, जबकि दोनों ही "बिखेरने वाले" हैं: पहला: क्योंकि वे पुरुषों के विपरीत पात्र (बर्तन) हैं; इसलिए उनमें दो बिखरावों के मिलन के कारण, उन्हें विशेष रूप से उल्लेख किया गया है। दूसरा: उनमें बिखराव अधिक समय तक रहता है(6), और वे इसके सीधे संपर्क में अधिक समय तक रहती हैं।

(1) (ज़) में: और पढ़ना, इसके बजाय: और उसका कहना, और (म) में: मोकिरा। अन्य प्रतियों से पुष्टि की गई है। (2) (ज़) और (म) में: और उन्होंने कहा। अल-फ़र्रा के शब्द मानी अल-क़ुरआन 3/82 में

बिना श्रेय के हैं। (3) (फ़) और (क़) में: और मैंने उसे बिखेर दिया (अधरायतुहु तध्रीही धर्यान), और (ज़) में: और मैंने उसे बिखेर दिया (अधरायतुहु धर्यान), और पुष्ट किया हुआ (म) से है। अज़-ज़ज्जाज ने मानी अल-क़ुरआन 5/51 में कहा: हवा ने बिखेरा (धारत और अधरात) एक ही अर्थ में, और इसी तरह अल-तबरी की व्याख्या 21/479, और अल-नहस द्वारा कुरान का वाक्य विन्यास 4/235, और अल-बग़वी की व्याख्या 4/228, और ज़ाद अल-मसीर 8/27 में। (4) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 5/51, और अबू अल-लैथ की व्याख्या 3/275। (5) (ज़) और (म) में: उनका बिखराव, और पुष्ट अन्य प्रतियों से है, जो अन-नुक़त वल-उयून 5/360 में है, और भाषण उसी से है। (6) (ज़) और (फ़) में: समय की लंबाई के लिए, और (ज़) और (क़) में: लंबे समय तक। पुष्ट (म) से है, जो अन-नुक़त वल-उयून 5/361 में है।

سورة الذاريات: آیات ۱ - ۶ ۴۶۹

اور حارث نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کی: (وَالذَّارِيَاتِ ذَرْواً) فرمایا: ہوائیں، (فَالْحَامِلَاتِ وِقْراً) فرمایا: وہ بادل جو پانی اٹھاتے ہیں جیسا کہ چوپائے بوجھ اٹھاتے ہیں، (فَالْجَارِيَاتِ يُسْراً) فرمایا: کشتیاں، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان(۱): (فَالْمُقَسِّمَاتِ أَمْراً) فرمایا: وہ فرشتے جو مختلف احکام لاتے ہیں؛ جبرائیل سختی کے ساتھ، میکائیل رحمت والے، اور ملک الموت جو موت لے کر آتا ہے۔ اور یہی بات(۲) فراء نے بھی کہی ہے۔ اور کہا گیا: وہ مختلف امور لاتے ہیں جیسے کہ شادابی اور قحط، بارش اور موت اور واقعات۔ اور کہا جاتا ہے: ذَرَتِ الرِّيحُ التراب (ہوا نے مٹی اڑائی) تَذْرُوه ذَرْواً ، وتَذْرِيه ذَرْياً(۳)۔ پھر کہا گیا: (وَالذَّارِيَاتِ) اور اس کے بعد کی آیات قسمیں ہیں، اور جب پروردگار کسی چیز کی قسم کھاتا ہے تو اس کے لیے شرف ثابت کرتا ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: 'ذاریات کے رب کی قسم'(۴) اور جواب (قسم کا جواب) ہے: (إِنَّ مَا تُوعَدُونَ) یعنی خیر و شر اور ثواب و عذاب کا جو تم سے وعدہ کیا جاتا ہے (لَصَادِقٌ) اس میں کوئی جھوٹ نہیں ہے؛ اور 'لصادق' کے معنی 'لصدق' کے ہیں، یہاں اسم مصدر کی جگہ واقع ہوا ہے۔ (وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ) یعنی جزا تم پر نازل ہونے والی ہے۔ پھر ایک اور قسم شروع کی اور فرمایا: (وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ. إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ)۔ اور کہا گیا: ذاریات سے مراد بچہ جننے والی عورتیں ہیں؛ کیونکہ ان کی پسلیوں(۵) میں تخلیق کا پھیلاؤ ہے؛ کیونکہ وہ بچوں کو جنتی ہیں، اس لیے وہ ذاریات (پھیلانے والی) ہو گئیں، اور ان کی قسم ان کے اندر موجود اللہ کے بہترین اور نیک بندوں کی وجہ سے کھائی گئی۔ اور مردوں کے بجائے عورتوں کو اس کے ساتھ خاص کیا گیا اگرچہ ہر ایک 'ذاری' (پھیلانے والا) ہے؛ دو وجوہات کی بناء پر: اول: کیونکہ وہ مردوں کے برعکس برتن (مخزن) ہیں؛ تو ان میں دو پھیلاؤ (نطفوں) کے جمع ہونے کی وجہ سے انہیں ذکر کے ساتھ خاص کیا گیا۔

دوم: ان میں وہ پھیلاؤ طویل زمانے تک رہتا ہے(۶)، اور وہ براہ راست تعلق کے لحاظ سے زیادہ قریب ہیں۔

(۱) (ز) میں: وقراءة، بجائے: وقولہ، اور (م) میں: موقرة۔ باقی نسخوں سے اس کی تصدیق ہوتی ہے۔ (۲) (ز) اور (م) میں: وقال۔ فراء کا قول معانی القرآن ۳/ ۸۲ میں بغیر نسبت کے ہے۔ (۳) (ف) اور (ق) میں: وأذرتہ تذریہ ذریاً، اور (ظ) میں: وأذرتہ تذریہ وذریاً، اور (ز) میں: وأذرتہ ذریاً، اور (م) سے ثابت شدہ۔ زجاج نے معانی القرآن ۵/ ۵۱ میں کہا: ذرت الریح اور أذرت ایک ہی معنی میں ہے، اور اسی طرح تفسیر طبری ۲۱/ ۴۷۹، اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۲۳۵، تفسیر بغوی ۴/ ۲۲۸، اور زاد المسیر ۸/ ۲۷ میں ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۵/ ۵۱، اور تفسیر ابی اللیث ۳/ ۲۷۵۔ (۵) (ظ) اور (م) میں: ذرایتہن، اور باقی نسخوں سے ثابت شدہ، جو النکت والعیون ۵/ ۳۶۰ کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (۶) (ز) اور (ف) میں: لطول زمان، اور (ظ) اور (ق) میں: اطول زمان۔ (م) سے ثابت شدہ، جو النکت والعیون ۵/ ۳۶۱ کے موافق ہے۔

Surah Ad-Dhariyat, Verses 2 - 6 | 470

{And those that bear a load} (Al-Hamilaati Wiqran): The clouds. It is also said: The women who bear children when they become heavy with pregnancy. "Wiqr", with a kasra on the 'waw' (وِقر): means the heaviness of a load on the back or in a womb (1). It is said: "He came carrying his wiqr", and "he loaded his camel heavily" (awqara ba'irahu). "Wiqr" is most commonly used for the load of a mule or donkey, while "Wasq" is for the load of a camel. And this woman is "Muqara" (مُوقَرَة) - with a fatha on the 'qaf' - when she carries a heavy load. And "Awqarat al-nakhla" (the palm tree became loaded) means its fruit became abundant; it is said: "nakhlatun muqaratun, wa muqarun, wa muqarah". It is narrated as: "Muqir", which is irregular, because the action is not for the palm tree itself. It was only said "Muqir" - with a kasra on the 'qaf' - following the analogy of saying: "a pregnant woman" (imra'atun hamil), because the bearing of trees is compared to the pregnancy of women. As for "Muqar" - with a fatha - it is rare. It has been narrated in the words of Labid describing palm trees: Bunches dipping into the canal of Muhallim, some of them are heavily laden and covered. The plural is "Mawaqir". As for "Waqar" (الوَقْرُ) - with a fatha - it refers to heaviness in the ear (deafness). One says: "waqarat udhnuhu tawqaru waqran", meaning it became deaf. The analogy of its verbal noun is with vocalization (vowels), but it came with stillness (sukun) (2). Discussion on this has already passed in "Al-An'am" (3).

{And those that move with ease} (Fal-Jariyati Yusran): Ships sailing easily with the winds to wherever they are directed. It is also said: The clouds; and in their easy movement according to this view, there are two aspects: One: To wherever God Almighty directs them in the lands and regions. Second: It is the ease of their movement; and that is known among the Arabs, as Al-A'sha said: It is as if her gait from her neighbor's house is like the movement of a cloud, neither slow nor hurried (4).

(1) The previous source. (2) Al-Sihah (wa-qa-ra) and what is between brackets is from it. The verse is in the commentary of Diwan Labid p. 120, and the narration there is: "Palm trees dipping...". Its commentator said: He likened the traveling women to palm trees. "Kuwari'": he meant those in the water. "Muhallim": a river in Bahrain, and its "khalij" is what branched off from it. "Makmum": covered with a mask/ envelope from cold or disease. (3) 8/345. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/361. And the verse previously appeared in 16/16.

सूरा अद्-धारियात, आयतें 2 - 6 | 470

{और बोझ उठाने वालियाँ} (फ़ल-हामिलाती विक़्रन): बादल। यह भी कहा जाता है: वे स्त्रियाँ जो गर्भवती होने पर भारी हो जाती हैं। "विक़्र" (Wiqr), 'वाव' पर कसरा के साथ: पीठ पर या पेट में बोझ की भारीपन को कहते हैं (1)। कहा जाता है: "वह अपना बोझ (विक़्र) उठाकर आया", और "उसने अपने ऊँट को भारी लाद दिया" (अवकारा बईरहू)। "विक़्र" शब्द का प्रयोग अधिकतर खच्चर और गधे के बोझ के लिए किया जाता है, जबकि ऊँट के बोझ के लिए "वस्क़" (Wasq) का प्रयोग होता है। एक स्त्री को "मुवक़्राह" (Muqarah) - 'क़ाफ़' पर फ़तहा के साथ - तब कहा जाता है जब वह भारी बोझ उठाए हुए हो। और "अवक़रत अल-नखलह" (खजूर का पेड़ लद गया) का अर्थ है: उसके फल बहुत अधिक हो गए; कहा जाता है: "नखलतुन मुवक़रतून, व मुवक़रुन, व मुवक़रह"। इसे "मुवक़िर" (Muqir) भी कहा गया है, जो व्याकरण के नियम के विरुद्ध है, क्योंकि क्रिया खजूर के पेड़ की नहीं है। "मुवक़िर" - 'क़ाफ़' पर कसरा के साथ - इसलिए कहा गया जैसा कि "गर्भवती स्त्री" (इमरातून हामिल) कहा जाता है, क्योंकि पेड़ों के फलने की तुलना स्त्रियों की गर्भावस्था से की गई है। जहाँ तक "मुवक़र" - फ़तहा के साथ - का सवाल है, तो यह विरल (shadh) है। लबीद के शब्दों में खजूर के पेड़ों का वर्णन करते हुए वर्णित है: "मुहल्लिम की नहर में झुकते हुए गुच्छे, उनमें से कुछ भारी लदे हुए और ढके हुए हैं।" इसका बहुवचन "मवाक़िर" है। जहाँ तक "वक़र" (Waqar) - फ़तहा के साथ - की बात है, तो इसका अर्थ कान का भारीपन (बहरापन) है। कहा जाता है: "वक़रत उजनुहू तवक़रु वक़रन", अर्थात वह बहरा हो गया। इसके क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) का नियम हरकत (स्वर) के साथ है, लेकिन यह सुकुन (स्थिरता) के साथ आया है (2)। "अल-अनाम" में इस पर चर्चा हो चुकी है (3)।

{और सरलता से चलने वालियाँ} (फ़ल-जारियाती युसरन): वे जहाज़ जो हवाओं के साथ आसानी से वहाँ चलते हैं जहाँ उन्हें ले जाया जाता है। यह भी कहा गया है: बादल; और इस विचार के अनुसार उनके आसानी से चलने के दो पहलू हैं: पहला: जहाँ अल्लाह तआला उन्हें देशों और क्षेत्रों में ले जाता है। दूसरा: यह उनके चलने की सुगमता है; और यह अरबों के बीच प्रसिद्ध है, जैसा कि अल-आशा ने कहा: "जैसे उसका अपनी पड़ोसन के घर से चलना बादल की चाल जैसा है, न धीमी और न तेज़" (4)।

(1) पिछला स्रोत। (2) अल-सिहाह (व-क़-र) और कोष्ठकों के बीच का अंश उसी से है। यह शेर दीवान लबीद की व्याख्या पृष्ठ 120 में है, और वहाँ पाठ है: "खजूर के पेड़ झुकते हुए..."। इसके व्याख्याकार ने कहा: उसने यात्रा करने वाली महिलाओं की तुलना खजूर के पेड़ों से की है। "कुवारी": उसका अर्थ

पानी में रहने वाली स्त्रियाँ हैं। "मुहल्लिम": बहरीन की एक नदी, और उसकी 'खलीज' वह है जो उससे निकली हो। "मकमूम": ठंड या बीमारी से ढकने वाली चीज़ से ढका हुआ। (3) 8/345। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/361। और यह शेर पहले 16/16 में आ चुका है।

﴿ فَالْحَمِلَتِ وقرًا ﴾ : بادل۔ اور کہا گیا ہے: وہ عورتیں جو حاملہ ہونے کی وجہ سے بوجھل ہو جائیں۔ اور "وِقر"، واؤ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ: پیٹھ پر یا پیٹ میں بوجھ کی سنگینی (١)، کہا جاتا ہے: وہ اپنا وِقر اٹھائے ہوئے آیا، اور اس نے اپنے اونٹ کو لاد دیا۔ اور وِقر کا استعمال زیادہ تر خچر اور گدھے کے بوجھ کے لیے ہوتا ہے، اور "وَسق" اونٹ کے بوجھ کے لیے۔ اور یہ عورت "مُوقَرہ" ہے - قاف کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - جب اس نے بھاری بوجھ اٹھا رکھا ہو۔ اور "أوقرت النخلة": اس کا پھل کثیر ہو گیا؛ کہا جاتا ہے: نخلہ موقرہ اور موقر اور موقرہ، اور حکایت ہے: "مُوقِر"، اور یہ خلافِ قیاس ہے، کیونکہ فعل کھجور کے درخت کے لیے [نہیں] ہے۔ اور "مُوقِر" - قاف کے کسرہ کے ساتھ - صرف آپ کے قول "امرأة حامل" (حاملہ عورت) کے [قیاس] پر کہا گیا، کیونکہ درختوں کے بوجھ کو عورتوں کے حمل سے تشبیہ دی گئی ہے؛ رہا "مُوقَر" - فتحہ کے ساتھ - تو وہ شاذ ہے، اور لبید کے قول میں کھجور کے درختوں کا وصف بیان کرتے ہوئے مروی ہے: عُصُبٌ كوارعُ في خليجٍ مُحَلِّمٍ حَمَلَتْ فمنها مُوقَرٌ مَكْمُومُ اور جمع ہے: مَواقِر۔ رہا "وَقَر" - فتحہ کے ساتھ - تو وہ کان کا بوجھ (بہرہ پن) ہے، اور اس کا کان بہرہ ہو گیا، یعنی: وہ سن نہیں سکتا، اور اس کے مصدر کا قیاس تحریک (حرکت) ہے، سوائے اس کے کہ وہ تسکین (جزم) کے ساتھ آیا ہے (٢)۔ اور "الانعام" میں اس پر بات ہو چکی ہے (٣)۔

﴿ فَالْجَرِيَتِ يُسْرًا ﴾ : وہ کشتیاں جو ہواؤں کے ساتھ آسانی سے وہاں چلتی ہیں جہاں انہیں چلایا جائے۔ اور کہا گیا: بادل؛ اور اس قول کے مطابق ان کے آسانی سے چلنے کی دو جہتیں ہیں: ایک: جہاں اللہ تعالیٰ انہیں شہروں اور خطوں میں چلاتا ہے۔ دوسری: یہ ان کے چلنے کی سہولت ہے؛ اور یہ

عربوں کے ہاں معروف ہے، جیسا کہ اعشیٰ نے کہا: كأنَّ مَشِيَتها مِن بَيتِ جارتِها مَشيُ السَّحابَةِ لا رَيثٌ ولا عَجَلُ (۴)

(۱) مصدرِ سابق۔ (۲) الصحاح (وقر) اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، اور شعر دیوانِ لبید کی شرح ص ۱۲۰ میں ہے، اور اس میں روایت ہے: نخل کوارع... اس کے شارح نے کہا: اس نے کوچ کرنے والی عورتوں کو کھجور کے درختوں سے تشبیہ دی۔ کوارع: اس سے مراد پانی میں موجود عورتیں ہیں۔ محلم: بحرین میں ایک نہر ہے، اور اس کا خلیج وہ ہے جو اس سے نکلا ہو۔ مکموم: سردی یا بیماری سے ڈھانپنے والی چیز سے ڈھکا ہوا۔ (۳) ۳۴۵/۸۔ (۴) النکت والعیون ۳۶۱/۵۔ اور یہ شعر پہلے ۱۶/۱۶ میں گزر چکا ہے۔

Allah the Almighty's saying: {And [by] the heaven containing pathways} (7) {Indeed, you are in differing speech.} (8) {Deluded away from it is he who is deluded.} (9) {Cursed are the liars,} (10) {Who are in a flood [of confusion] and heedless.} (11) {They ask, "When is the Day of Recompense?"} (12) {[It is] the Day they will be tormented over the Fire,} (13) {Taste your trial. This is what you were impatient for.} (14)

Regarding the Almighty's saying: {And [by] the heaven containing pathways}, it was said: what is meant by heaven here are the clouds (1) that shade the earth. And it was said: it is the raised heaven (2). Ibn Umar said: it is the seventh heaven; mentioned by Al-Mahdawi, Al-Thalabi, Al-Mawardi and others (3).

And regarding "Al-Hubuk" there are seven opinions: First: Ibn Abbas, Qatadah, Mujahid, and Al-Rabi' said: it means of beautiful, even creation. And Ikrimah said (4): Have you not seen the weaver when he weaves a garment and masters its weaving? It is said: 'Habaka' (wove) the garment - with a kasra on the 'ba' - 'Habkan', meaning he perfected its weaving. Ibn al-A'rabi said: "Everything you have perfected and done well, you have 'ihtabaktahu' (perfected it)" (5). Second: Of adornment; said by Al-Hasan and Sa'id ibn Jubayr. And from Al-Hasan also: of stars. And this is the third. Fourth: Al-Dahhak said: of tracks/paths; it is said for what you see in water and sand when the wind hits it: 'hubuk' (6). Similar to this is Al-Farra's saying (7); he said: 'Al-Hubuk' is the rippling/breaking of everything, like sand when a calm wind passes over it, and still water when the wind passes over it, and a coat of chainmail has 'hubuk',

---

(1) In the manuscripts: 'Al-Sahab' (the cloud), and what is established is from (M), and the saying is in 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5/362. 'Al-Sahab', 'al-suhub', and 'al-saha'ib' are plurals of 'sahabah' (cloud). Al-Sihah (shb). (2) Al-Mawardi said in 'Al-Nukat wa al-'Uyun': and it is the well-known opinion. (3) Ibn Umar's saying was narrated by Al-Tabari 21/489 - 490. (4) These narrations - except for Al-Rabi's saying - were narrated by Al-Tabari 21/486 - 489. (5) Al-Sihah (hbk). (6) These narrations - except for Al-Hasan's first saying - were narrated by Al-Tabari 21/487, 489. (7) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/82.

अल्लाह का कथन: {और रास्तों वाले आसमान की कसम} (7) {बेशक तुम एक अलग ही बात में पड़े हो।} (8) {उस (क़ुरआन) से वही फेरा जाता है जो फेरा गया हो।} (9) {झूठ बोलने वाले हलाक हों,} (10) {जो ग़फ़लत और बेहोशी में डूबे हुए हैं।} (11) {वे पूछते हैं कि जज़ा (बदले) का दिन कब होगा?} (12) {(यह) वह दिन है जब वे आग पर तपाए जाएँगे।} (13) {अपने अज़ाब का मज़ा चखो, यह वही है जिसके लिए तुम जल्दी मचाया करते थे।} (14)

अल्लाह के इस कथन के बारे में: {और रास्तों वाले आसमान की कसम}, कहा गया है: यहाँ आसमान से मुराद वे बादल (1) हैं जो ज़मीन पर छाया करते हैं। और कहा गया: इससे मुराद बुलंद आसमान (2) है। इब्न उमर ने कहा: यह सातवाँ आसमान है; अल-महदवी, अल-थलाबी, अल-मावर्दी और अन्य ने इसका ज़िक्र किया है (3)।

और 'अल-हुबुक' (Al-Hubuk) के बारे में सात राय हैं: पहली: इब्न अब्बास, क़तादा, मुजाहिद और रबी' ने कहा: इसका अर्थ है सुंदर और बराबर बनावट वाला। इकरिमा (4) ने कहा: "क्या तुमने जुलाहे को नहीं देखा जब वह कपड़ा बुनता है और उसे बहुत अच्छे से बुनता है? कहा जाता है: 'हबका अल-थौब' (उसने कपड़ा बुना) - 'बा' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ - 'हब्कन', यानी उसने उसकी बुनाई में महारत दिखाई।" इब्न अल-अरबी ने कहा: "जिस भी चीज़ को तुमने मज़बूत बनाया और उसे अच्छी तरह से अंजाम दिया, तुमने उसे 'इहताबकताहु' (मज़बूत किया) है।" (5) दूसरी: ज़ीनत वाला; हसन और सईद इब्न जुबैर ने यह कहा। हसन से यह भी रिवायत है: सितारों वाला। और यह तीसरी राय है। चौथी: अज़-ज़हहाक ने कहा: रास्तों (लहरों) वाला; पानी और रेत में हवा लगने पर जो निशान (लहरें) नज़र आते हैं, उन्हें 'हुबुक' कहा जाता है (6)। अल-फ़र्रा (7) का कहना भी इसी तरह है; उन्होंने कहा: 'अल-हुबुक' हर चीज़ का टूटना (लहरदार होना) है, जैसे रेत जब उस पर शांत हवा गुज़रती है, और ठहरा हुआ पानी जब उस पर हवा गुज़रती है, और लोहे की ज़िरह (कवच) में भी 'हुबुक' (कड़ियाँ) होती हैं।

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अल-सहाब', और जो प्रमाणित है वह (म) से है, और यह बात 'अल-नुकत व अल-उयून' 5/362 में है। 'अल-सहाब', 'अल-सुहुब' और 'अल-सहाइब' बादल (सहाबा) के बहुवचन हैं। अल-सिहाह (सहब)। (2) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत व अल-उयून' में कहा: और यही प्रसिद्ध राय है। (3) इब्न उमर के कथन को अल-तबरी 21/489 - 490 ने उद्धृत किया है। (4) रबी'

के कथन को छोड़कर ये सभी रिवायतें अल-तबरी 21/486 - 489 ने उद्धृत की हैं। (5) अल-सिहाह (हबक)। (6) हसन की पहली राय को छोड़कर ये सभी रिवायतें अल-तबरी 21/487, 489 ने उद्धृत की हैं। (7) 'मआनी अल-क़ुरआन' 3/82 में।

ارشادِ باری تعالیٰ: {اور قسم ہے راستوں والے آسمان کی} (7) {بے شک تم مختلف بات میں (پڑے ہوئے) ہو۔} (8) {اس (قرآن) سے وہی پھیرا جاتا ہے جو (حق سے) پھر چکا ہو۔} (9) {غارت ہوئے وہ جو اٹکلیں دوڑانے والے (جھوٹے) ہیں} (10) {جو اپنی غفلت (بے ہوشی) میں بھولے ہوئے ہیں۔} (11) {پوچھتے ہیں کہ بدلے کا دن کب ہوگا؟} (12) {(یہ) وہ دن ہے جب وہ آگ پر تپائے جائیں گے۔} (13) {چکھو اپنا عذاب، یہ وہی ہے جس کی تم جلدی مچاتے تھے۔} (14)

اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں: {اور قسم ہے راستوں والے آسمان کی}، کہا گیا ہے: یہاں آسمان سے مراد وہ بادل (1) ہیں جو زمین پر سایہ فگن رہتے ہیں۔ اور کہا گیا: اس سے مراد بلند آسمان (2) ہے۔ ابن عمر نے فرمایا: یہ ساتواں آسمان ہے؛ المہدوی، الثعلبی، الماوردی اور دیگر نے اس کا ذکر کیا ہے (3)۔

اور لفظ "الْحُبُكِ" کے بارے میں سات اقوال ہیں: پہلا: ابن عباس، قتادہ، مجاہد اور ربیع نے فرمایا: اس کا مطلب ہے خوبصورت اور متوازن بناوٹ والا۔ عکرمہ (4) نے کہا: "کیا تم نے جولاہے کو نہیں دیکھا جب وہ کپڑا بنتا ہے اور اس کی بنائی عمدہ طریقے سے کرتا ہے؟ کہا جاتا ہے: 'حَبَكَ الثوب' - 'با' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ - 'حَبْكاً'، یعنی اس نے کپڑے کی بنائی عمدہ کی۔" ابن الاعرابی نے کہا: "ہر وہ چیز جسے تم نے مضبوط بنایا اور اس کا کام اچھی طرح کیا، تم نے اسے 'احتبکتہ' (مکمل اور مضبوط کیا) ہے" (5)۔ دوسرا: زینت والا؛ حسن اور سعید بن جبیر نے یہی کہا۔ حسن سے یہ بھی منقول ہے: ستاروں والا۔ اور یہ تیسرا قول ہے۔ چوتھا: ضحاک نے کہا: راستوں (لہروں) والا؛ پانی اور ریت میں جب ہوا چلتی ہے تو جو نشانات (لہریں) نظر آتے ہیں، انہیں 'حُبُك' کہا جاتا ہے (6)۔ اسی طرح الفراء (7) کا قول ہے؛ انہوں نے کہا: 'الحُبُك' ہر چیز کا

ٹوٹنا (لہر دار ہونا) ہے، جیسے ریت جب اس پر سکون سے ہوا گزرتی ہے، اور ٹھہرا ہوا پانی جب اس پر ہوا گزرتی ہے، اور لوہے کی زرہ کی بھی کڑیاں (حُبُک) ہوتی ہیں۔

---

(1) قلمی نسخوں میں: السحاب، اور (م) سے جو ثابت ہے، اور یہ قول 'النکت والعیون' 5/ 362 میں ہے۔ السحاب، السحب اور السحائب: سحابہ (بادل) کی جمع ہیں۔ الصحاح (سحب)۔ (2) ماوردی نے 'النکت والعیون' میں کہا: اور یہی مشہور قول ہے۔ (3) ابن عمر کا قول طبری 21/ 489 - 490 نے روایت کیا ہے۔ (4) ربیع کے قول کے علاوہ یہ تمام آثار طبری 21/ 486 - 489 نے روایت کیے ہیں۔ (5) الصحاح (حبک)۔ (6) حسن کے پہلے قول کے علاوہ یہ آثار طبری 21/ 487، 489 نے روایت کیے ہیں۔ (7) 'معانی القرآن' 3/ 82 میں۔

...and the curly hair, its waves are called 'hubuk'. In the Hadith about the Dajjal: "Indeed, his hair is 'hubuk hubuk'" (1). Zuhair said: Crowned with the roots of the 'najm' (plants), woven for the clear surface of its water are 'hubuk' (ripples) by a fierce wind (2). But it is far from the servants, so they do not see it. The fifth [meaning]: Of strength. This was said by Ibn Zaid, and he recited: "And We built above you seven strong [heavens]" [An-Naba: 12] (3). And 'al-mahbuk' means of strong build in horses and others (4). Imru' al-Qais said: It started carrying me in its 'nose' (early rain), lean-flanked, strongly built, and firm (5). Another poet said (6): The faith had become confused, so I prepared for it [a horse] with high withers and strong shoulders. In the Hadith: Aisha (may Allah be pleased with her) used to wear a waistcloth under her garment during prayer; meaning she would tie the waistcloth and make it firm (7). The sixth [meaning]: Of density; said by Khusaif (8). From it comes: 'Thawb safeeq' (dense cloth) and 'Wajh safeeq' (a thick-skinned/shameless face): clearly dense/ shameless (9).

(1) As-Sihah (hubuk). The report is a portion of the hadith of Uqbah bin Amir, may Allah be pleased with him, narrated by Ahmad (16260) from him with the wording: "Indeed, the head of the Dajjal from behind is hubuk hubuk...". (2) Sharh Diwan Zuhair, p. 176. Its commentator said: Al-Asma'i said: An-najm: the plant called 'ath-thayl'. Others said: the water is crowned with 'najm', which is every plant that has no stem and grows around water like a crown. It is said: 'najama al-baql' when it sprouts. 'Reeh khareeq': it is said 'habbat ash-shamalu khareeqan' when it blows strongly. 'Lidahi ma'ihi': what is exposed to the sun of the water. 'Dahiya yadh-ha dahan' and 'dahiya yadh-ha': it emerged to the sun. (3) Narrated by At-Tabari 21/489. (4) As-Sihah (hubuk). (5) His Diwan p. 146. It is in the description of rain. Its commentator said: 'yahmiluni fi anfihi': meaning in the beginning of this rain. 'Lahiq al-itlayn': meaning a horse with lean flanks. 'Al-mahbuk': of compact, strong build. 'Al-mumarr' is similar to it in meaning. (6) He is Abu Du'ad, and he was mentioned on p. 430 of this part. (7) As-Sihah (hubuk). The hadith was narrated by Al-Bayhaqi 2/235. (8) An-Nukat wal-'Uyun 5/362. (9) As-Sihah (safaqa) and his saying: 'thawb safeeq', meaning: thick-woven. 'Wajh safeeq', meaning: shameless. Al-Qamus (safaqa).

472 सूरह अज़-ज़ारियात: आयतें 7 - 14

...और घुंघराले बालों में जो लहरें होती हैं उन्हें 'हुबुक' कहा जाता है। दज्जाल की हदीस में है: "बेशक उसके बाल 'हुबुक हुबुक' हैं" (1)। ज़ुहैर ने कहा: पौधों की जड़ों से ताज पहनाया गया, तेज़ हवा से इसके साफ़ पानी की सतह पर 'हुबुक' (लहरें) बुनी गईं (2)। लेकिन वह बंदों से दूर है, इसलिए वे उसे देख नहीं पाते। पाँचवाँ [अर्थ]: मज़बूती वाली। यह इब्न ज़ैद ने कहा है, और उन्होंने पढ़ा: ﴿وَبَنَيْنَا﴾ ﴿فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا﴾ [अन-नबा: 12] (3)। और 'अल-महबूक' का अर्थ घोड़ों और अन्य में मज़बूत बनावट वाला होता है (4)। इमरुल क़ैस ने कहा: वह मुझे अपनी 'नाक' (शुरुआती बारिश) में ले जाने लगा, जो पतली कोख वाला, मज़बूत बनावट वाला और सख़्त था (5)। एक अन्य कवि ने कहा (6): दीन में खलल आ गया था, तो मैंने उसके लिए एक ऊँचे कंधे और मज़बूत पीठ वाले (घोड़े) को तैयार किया। हदीस में है: आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) नमाज़ में अपनी कमीज़ के नीचे तहबंद बांधती थीं; यानी वे तहबंद को कसकर और मज़बूती से बांधती थीं (7)। छठा [अर्थ]: सघनता वाली; यह ख़ुसैफ़ ने कहा है (8)। इसी से बना है: 'सौब सफ़ीक़' (घना कपड़ा) और 'वजह सफ़ीक़' (बेशर्म चेहरा): साफ़ तौर पर सघन/बेशर्म (9)।

(1) अल-सिहाह (हुबुक)। यह रिवायत उकबा बिन आमिर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस का एक हिस्सा है जिसे अहमद (16260) ने इन शब्दों के साथ निकाला है: "बेशक दज्जाल का सिर पीछे से हुबुक हुबुक है..."। (2) शरह दीवान ज़ुहैर पृ. 176। इसके व्याख्याकार ने कहा: अल-अस मई ने कहा: अन-नज्म: वह पौधा जिसे 'थैल' कहा जाता है। दूसरों ने कहा: पानी 'नज्म' से ढका हुआ है, और यह हर वह पौधा है जिसका तना नहीं होता और वह पानी के चारों ओर मुकुट की तरह उगता है। कहा जाता है: 'नजमल बक्ल' जब वह उगता है। 'रीह खरीक', कहा जाता है: 'हब्बत अश-शमालू खरीकन' जब वह बहुत तेज़ चलती है। 'लिदाही माईही': पानी का वह हिस्सा जो सूरज के सामने हो। 'दहिया यद-हा' यानी सूरज की रोशनी में निकलना। (3) इसे अत-तबरी ने 21/489 में निकाला है। (4) अल-सिहाह (हुबुक)। (5) उनका दीवान पृ. 146। यह बारिश के वर्णन में है। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'यहमिलुनी फी अन्फिही': यानी इस बारिश की शुरुआत में। 'लाहिक अल-इतलैन': यानी पतली कोख वाला घोड़ा। 'अल-महबूक': गठीले शरीर वाला, मज़बूत। और 'अल-मुमर' का अर्थ भी इसी के समान है। (6) वह अबू दुआद हैं, और इसी भाग के पृष्ठ 430 पर उनका उल्लेख हो चुका है। (7) अल-सिहाह (हुबुक)। हदीस को अल-बैहकी 2/235 ने निकाला है। (8) अन-नुकत वल-'उयून 5/362। (9)

अल-सिहाह (सफ़क) और उनका कहना: 'सौब सफ़ीक़', यानी: बहुत बुना हुआ। 'वजह सफ़ीक़', यानी: बेशर्म। अल-कामूस (सफ़क)।

472 سورة الذاريات: آيات 7 - 14

...اور گھنگھریالے بالوں کے پیچ و خم کو 'حبک' کہتے ہیں۔ دجال کی حدیث میں ہے: "بے شک اس کے بال 'حبک حبک' ہیں" (1)۔ زہیر نے کہا: وہ پودوں کی جڑوں سے ڈھکا ہوا ہے، تند و تیز ہوا نے اس کے صاف پانی کی سطح پر لہریں (حبک) بن دی ہیں (2)۔ لیکن وہ بندوں سے دور ہے اس لیے وہ اسے نہیں دیکھتے۔ پانچواں [معنی]: مضبوطی والی، یہ ابن زید نے کہا ہے، اور انہوں نے پڑھا: ﴿وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا﴾ [النبأ: 12] (3)۔ اور 'المحبوک' گھوڑے وغیرہ کی مضبوط بناوٹ کو کہتے ہیں (4)۔ امرؤ القیس نے کہا: وہ مجھے بارش کے ابتدائی حصے میں اٹھائے ہوئے تھا، جو پتلی کوکھ والا، مضبوط بناوٹ والا اور سخت تھا (5)۔ ایک اور شاعر نے کہا (6): دین میں انتشار پیدا ہو گیا تھا تو میں نے اس کے لیے بلند کندھوں اور مضبوط پشت والے (گھوڑے) کو تیار کیا۔ حدیث میں ہے: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نماز میں قمیص کے نیچے تہبند باندھتی تھیں؛ یعنی تہبند کو کس کر مضبوط باندھتی تھیں (7)۔ چھٹا [معنی]: گنجانیت (کثافت) والی؛ یہ خصیف نے کہا ہے (8)، اسی سے ہے: 'ثوب صفیق' (گنجان بنا ہوا کپڑا) اور 'وجہ صفیق' (بے حیا چہرہ): واضح گنجانیت/بے حیائی (9)۔

(1) الصحاح (حبک)۔ یہ روایت عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے جسے احمد (16260) نے ان الفاظ میں نکالا ہے: "بے شک دجال کا سر پیچھے سے حبک حبک ہے..."۔ (2) شرح دیوان زہیر ص 176۔ اس کے شارح نے کہا: اصمعی نے کہا: النجم: وہ پودا جسے 'ثیل' کہا جاتا ہے۔ دوسروں نے کہا: پانی 'نجم' سے ڈھکا ہوا ہے، اور یہ ہر وہ پودا ہے جس کا تنا نہیں ہوتا اور وہ پانی کے گرد تاج کی طرح اگتا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'نجم البقل' جب وہ اگتا ہے۔ 'ریح خریق'، کہا جاتا ہے: 'ہبت الشمال خریقاً' جب وہ بہت تیز چلے۔ 'لضاحی مائہ': پانی کا وہ

حصہ جو دھوپ میں ہو۔ 'ضحی یضحی ضحی' اور 'ضحی یضحی': یعنی سورج کے سامنے ظاہر ہونا۔ (3) اسے طبری نے 21/489 میں نکالا ہے۔ (4) الصحاح (حبک)۔ (5) ان کا دیوان ص 146۔ یہ بارش کے بیان میں ہے۔ اس کے شارح نے کہا: 'یحملنی فی انفہ': یعنی اس بارش کے شروع میں۔ 'لاحق الاطلین': یعنی دبلی کوکھ والا گھوڑا۔ 'المحبوک': گٹھیلے بدن والا، مضبوط اور 'الممر' بھی معنی میں اسی کے قریب ہے۔ (6) وہ ابو دواد ہیں، اور اس حصے کے ص 430 پر ان کا ذکر گزر چکا ہے۔ (7) الصحاح (حبک)۔ حدیث کو بیہقی نے 2/235 میں نکالا ہے۔ (8) النکت والعیون 5/362۔ (9) الصحاح (صفق) اور ان کا قول: 'ثوب صفیق' یعنی: کثیف بنا ہوا کپڑا۔ 'وجہ صفیق' یعنی: بے حیا۔ القاموس (صفق)۔

Surat ad-Dhariyat: Verses 7 - 14 473 The seventh [interpretation]: that what is meant by 'paths' (turuq) is the Milky Way in the sky; it was named so because it is like the trail of the *majar*(1). And "al-hubuk" is the plural of *hibak*. The Rajiz (poet) said: *As if the weaver had covered it with a carpet, in its patterns are paths (hibak)* (2). *Al-hibak* and *al-habika* refer to the track in sand and similar things. The plural of *al-hibak* is *hubuk*, and the plural of *al-habika* is *haba'ik*(3). *Al-habka* is like *al-abka*, which is a grain of parched barley (sawiq), according to al-Jawhari(4). It was narrated from al-Hasan regarding the saying [of Allah]: "Dhat al-Hubuk" (Possessed of paths): "al-Hubk", "al-Hubuk", "al-Habak", "al-Habk" and "al-Hubuk" like 'al-jama'ah'(5). It was narrated from 'Ikrimah and Abu Mijlaz: "al-Habk"(6). And "al-hubuk" its singular is *habika*; and "al-hubk" is a shortened form of it. And "al-habak" its singular is *habaka*(7). Whoever recites "al-hubak", then *al-habka* is singular like *burqa* and *burq*, or *habaka* like *zulmah* and *zulam*. Whoever recites "al-hibik", it is like *ibil* and *itil*. And "al-hibk" is a shortened form of it. And whoever recites "al-hibuk", it is anomalous (shadh); there is no weight 'fi'il' in the Arabic language, and it is attributed to the overlapping of dialects, as if he broke the *ha* to break...

(1) See as-Sahah and al-Lisan (j-r-r). Al-majar: it is the wooden beam transverse between two walls on which the ends of rafters are placed. (2) Tafsir al-Tabari 21/486, and an-Nukat wa al-Uyun 5/362, and al-Muharrar al-Wajiz 5/172. Al-tanfasa: the carpet, and al-numruqa above the camel-saddle. Al-Mu'jam al-Wasit (t-n-f). (3) And *hubuk* also as in Ma'ani al-Qur'an for al-Farra 3/82, Tafsir al-Tabari 21/486, and Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 5/52. The author will mention it later. (4) In as-Sahah (h-b-k). (5) We have meticulously recorded the anomalous readings from al-Hasan in this word as mentioned by Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/172, where he specified them with letters, and mentioned that breaking the *ha* (kasra) and joining the *ba* (damma) in it is an unfounded dialect, and that this structure does not exist in Arabic speech. (6) Al-Muhtasib 2/286 without mentioning Abu Mijlaz. (7) Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/172 attributed the recitation "al-Habak" with fatha on the *ha* and *ba* to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/28 attributed it to Ibn Mas'ud and 'Ikrimah.

सूरह अज़-ज़ारियात: आयतें 7 - 14 473 सातवां: यह कि 'रास्तों' (तुरुक़) से मुराद आकाश में 'मजर्रह' (आकाशगंगा) है; इसे ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि यह 'मजर' (एक शहतीर) के निशान जैसा है(1)। और "अल-हुबुक" (الْحُبُكِ) हिबाक का बहुवचन है, राजिज़ (कवि) ने कहा: मानो बुनकर ने उसे कालीन से ढंक दिया हो, जिसकी कसीदाकारी में रास्ते (हिबाक) हों (2)। 'अल-हिबाक' और 'अल-हबीका' रेत आदि में बने रास्ते को कहते हैं। 'हिबाक' का बहुवचन 'हुबुक' है, और 'हबीका' का बहुवचन 'हबायक'(3) है। 'हबका' 'अब्का' की तरह है, जो जौ के सत्तू का दाना है, अल-जौहरी(4) के अनुसार। अल-हसन से अल्लाह के इस कथन "ज़ात अल-हुबुक" (रास्तों वाली) के बारे में रिवायत है: "अल-हुब्क", "अल-हुबुक", "अल-हबक", "अल-हब्क" और "अल-हुबुक" जैसे 'अल-जमाआ'(5)। और इक्रिमा और अबू मिज्लाज़ से रिवायत है: "अल-हबक"(6)। और "अल-हुबुक" का एकवचन 'हबीका' है; और "अल-हुब्क" इसी का संक्षिप्त रूप है। और "अल-हबक" का एकवचन 'हबका'(7) है। जिसने "अल-हुबक" पढ़ा, तो 'हुबका' का एकवचन 'हुबका' है, जैसे 'बुरक़ा' और 'बुरक़', या 'हुबका' जैसे 'ज़ुलमा' और 'ज़ुलम'। और जिसने "अल-हिबिक" पढ़ा, वह 'इबिल' और 'इतिल' जैसा है। और "अल-हिबिक" इसी का संक्षिप्त रूप है। और जिसने "अल-हिबुक" पढ़ा, वह शाज़ (असामान्य) है; अरबी भाषा में 'फिउल' का कोई वज़न नहीं है, और इसे बोलियों के मेल-जोल का परिणाम माना जाता है, मानो उसने 'हा' को कसरा दिया ताकि...

(1) अस-सहाह और अल-लिसान (ज-र-र) देखें। अल-मजर: वह लकड़ी का शहतीर है जो दो दीवारों के बीच आड़ा रखा जाता है जिस पर बल्लियों के सिरे रखे जाते हैं। (2) तफ़सीर अल-तबरी 21/486, और अन-नुकात वल-उयून 5/362, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/172। तन्फसा: कालीन, और नम्रुक़ा जो काठी के ऊपर होती है। अल-मुअजम अल-वसीत (त-न-फ)। (3) और 'हुबुक' भी जैसा कि फर्रा की मआनी अल-क़ुरान 3/82, तफ़सीर अल-तबरी 21/486, और ज़ज्जाज की मआनी अल-क़ुरान 5/52 में है। लेखक आगे इसका उल्लेख करेंगे। (4) अस-सहाह (ह-ब-क) में। (5) हमने अल-हसन से इस शब्द में असामान्य किराअतों को सावधानीपूर्वक दर्ज किया है जैसा कि इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/172 में उल्लेख किया है, जहाँ उन्होंने उन्हें अक्षरों के साथ स्पष्ट किया है, और उल्लेख किया है कि इसमें 'हा' को कसरा और 'बा' को धम्मा देना एक बेबुनियाद बोली है, और अरबी भाषा में यह संरचना मौजूद नहीं है। (6) अल-मुह्तसिब 2/286 में अबू मिज्लाज़ के उल्लेख के बिना। (7) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/172 में "अल-हबक" (हा और बा पर फतह के

साथ) की किराअत को इब्न अब्बास (रज़ि.) की ओर मनसूब किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/28 में इसे इब्न मसूद और इक्रिमा की ओर मनसूब किया है।

سورة الذاريات: آیات ۷ - ۱۴ ۴۷۳ ساتواں: یہ کہ 'طرق' (راستوں) سے مراد آسمان میں کہکشاں (Milky Way) ہے؛ اسے اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ یہ 'مجر' (ایک شہتیر) کے نشان کی طرح ہے(۱)۔ اور «الْحُبُكِ» حباك کی جمع ہے، راجز (شاعر) نے کہا: گویا بننے والے نے اسے ایک قالین سے ڈھانپ دیا ہو، جس کے نقش و نگار میں راستے (حباک) ہوں (۲)۔ 'الحباك' اور 'الحبيكة': ریت وغیرہ میں پڑنے والے راستے کو کہتے ہیں۔ 'الحباك' کی جمع 'حبك' ہے، اور 'الحبيكة' کی جمع 'حبائك' ہے(۳)۔ 'الحبكة' 'العبكة' کی طرح ہے، اور یہ ستو کا دانہ ہے، جوہری(۴) سے منقول ہے۔ اور حسن بصری سے اللہ کے ارشاد «ذات الحبك» کے بارے میں مروی ہے: «الحبك» اور «الحبك» اور «الحبك» اور «الحبك» جیسے 'الجماعۃ'(۵)۔ اور عکرمہ اور ابو مجلز سے مروی ہے: «الحبك» (۶)۔ اور «الحبك» کا واحد 'حبيكة' ہے؛ اور «الحبك» اسی کی تخفیف ہے۔ اور «الحبك» کا واحد 'حبكة'(۷) ہے۔ اور جس نے «الحبك» پڑھا، تو اس کا واحد 'حُبكة' ہے، جیسے 'برقة' اور 'برق'، یا 'حبكة' جیسے 'ظلمة' اور 'ظلم'۔ اور جس نے «الحبك» پڑھا، تو یہ 'إبل' اور 'إطل' کی طرح ہے۔ اور «الحبك» اسی کی تخفیف ہے۔ اور جس نے «الحبك» پڑھا، تو یہ شاذ ہے؛ کلامِ عرب میں 'فِعُل' کا کوئی وزن نہیں ہے، اور اسے زبانوں کے آپس میں گھل مل جانے پر محمول کیا گیا ہے، گویا اس نے 'حا' کو کسرہ دیا تاکہ...

(۱) دیکھیے الصحاح اور اللسان (جرر)۔ اور 'المجر': وہ آڑی لکڑی ہے جو دو دیواروں کے درمیان رکھی جاتی ہے جس پر شہتیروں کے سرے رکھے جاتے ہیں۔ (۲) تفسیر الطبری ۴۸۶/۲۱، اور النکت والعیون ۳۶۲/۵، اور المحرر الوجیز ۱۷۲/۵۔ اور 'الطنفسة': قالین، اور 'النمرقة' جو کجاوے کے اوپر ہوتی ہے۔ المعجم الوسیط (طنف)۔ (۳) اور 'حُبك' بھی جیسا کہ معانی القرآن للفراء ۳/۸۲، تفسیر الطبری ۴۸۶/۲۱، اور معانی القرآن للزجاج ۵۲/۵ میں ہے۔ مصنف اسے

آگے ذکر کریں گے۔ (۴) الصحاح (حبك) میں۔ (۵) ہم نے اس لفظ میں حسن بصری سے مروی شاذ قرأتوں کو بعینہٖ ضبط کیا ہے جیسا کہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱۷۲/۵ میں ان کا ذکر کیا ہے، جہاں انہوں نے انہیں حروف کے ساتھ مقید کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ اس میں 'حا' کو کسرہ اور 'با' کو ضمہ دینا غیر معروف لغت ہے، اور کلامِ عرب میں یہ بنا (ساخت) موجود نہیں ہے۔ (۶) المحتسب ۲۸۶/۲ بغیر ذکرِ ابو مجلز۔ (۷) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱۷۲/۵ میں «الحبک» (حا اور با پر فتحہ کے ساتھ) کی قرأت کو ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۲۸/۸ میں اسے ابن مسعود اور عکرمہ کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Ad-Dhariyat, Verses 7 - 14 474 ...the 'Ba', then he conceived of 'al-Hubuk' (the tracks) so he gave the 'Ba' a damma (a short vowel 'u'). All of this was said by al-Mahdawi (1). The Almighty's saying: {Indeed, you are in differing speech} - This is the response to the oath, which is "By the heaven", meaning: O people of Mecca, you are "in differing speech" regarding Muhammad and the Quran; some believe and some disbelieve (2). It is said: It was revealed regarding the dividers (3). It is also said: Their difference lies in their saying: He is a magician, rather a poet, rather he fabricated it, rather he is possessed, rather he is a priest, rather these are legends of the former peoples (4). It is also said: Their difference is that some of them denied the Resurrection, while some of them doubted it. It is also said: It refers to the worshippers of idols and images; they admit that Allah is their Creator yet they worship others (5). The Almighty's saying: {Deluded away from it is he who is deluded} - That is: Whoever is turned away from faith in Muhammad and the Quran is indeed turned away; narrated from al-Hasan and others (6). It is said the meaning is: Whoever desired faith is turned away from it by their saying: It is magic, soothsaying, and legends of the former peoples (7). It is also said: The meaning is: Whoever Allah protects is turned away from that disagreement (8). 'Afakahu, ya'fikuhu, afkan' means: he turned him or diverted him from something; and from it is the Almighty's saying: {They said, "Have you come to us to delude us away...} (9) [Al-Ahqaf: 22]. Said Mujahid: The meaning of {Deluded away from it is he who is deluded} is: whoever is deprived of reason is turned away, and 'al-afn' is the corruption of the mind (10).

---

(1) It is similarly in 'al-Muhtasab' 2/286-287, and 'al-Muharrar al-Wajiz' 5/172-173. (2) Al-Tabari (21/490) reported this view similarly from Qatadah. (3) It will be mentioned in the interpretation of the verse following it, see what preceded in the interpretation of verse (90) of Surah al-Hijr 12/255-256. (4) Al-Tabari (21/490) reported this view similarly from Ibn Zayd. (5) 'al-Nukat wal-Uyun' 5/363. (6) Reported from al-Hasan by al-Tabari 21/491. (7) 'I'rab al-Quran' by al-Nahhas 4/236 similarly. (8) 'al-Muharrar al-Wajiz' 5/173 in meaning, and he said: This is a good aspect that should not be overlooked, except that usage of 'afaka' is known for turning from good to evil; consider that and you will always find it used for the blameworthy ones who are turned away. (9) 'al-Sihah' (afak). (10) 'al-Nukat wal-Uyun' 5/363, and reported by al-Tabari 21/491 similarly.

सूरा अद-धारियात, आयतें 7 - 14 474 ...अक्षर 'बा', फिर उन्होंने 'अल-हुबुक' की कल्पना की और 'बा' पर दम्मा (छोटा 'उ' स्वर) लगा दिया। यह सब अल-महदवी (1) द्वारा कहा गया था। अल्लाह का फरमान है: {बेशक, तुम एक मतभेद वाली बात में (पड़े) हो} - यह उस कसम का जवाब है जो "आसमान की कसम" है, यानी: ऐ मक्का वालो, तुम मुहम्मद और कुरान के बारे में "मतभेद वाली बात में" हो; कोई मानता है और कोई झुठलाता है (2)। कहा गया है: यह बांटने वालों के बारे में उतरी (3)। और कहा गया है: उनका मतभेद उनके इस कहने में है कि: वह जादूगर है, बल्कि शायर है, बल्कि उसने इसे खुद बना लिया है, बल्कि वह पागल है, बल्कि वह भविष्यवक्ता है, बल्कि ये पहले के लोगों की कहानियां हैं (4)। यह भी कहा गया है: उनका मतभेद यह है कि उनमें से कुछ ने पुनरुत्थान (कयामत) से इनकार किया, जबकि कुछ ने इसमें संदेह किया। यह भी कहा गया है: इससे मुराद मूर्तियों और बुतों के पूजने वाले हैं; वे स्वीकार करते हैं कि अल्लाह उनका पैदा करने वाला है फिर भी वे दूसरों की इबादत करते हैं (5)। अल्लाह का फरमान है: {उससे वही फेरा जाता है जो फेर दिया गया} - यानी: जिसे मुहम्मद और कुरान पर ईमान से फेर दिया गया, वह फेर दिया गया; अल-हसन और अन्य लोगों से रिवायत है (6)। कहा गया है कि अर्थ यह है: जो ईमान लाना चाहता है उसे उनके इस कहने से फेर दिया जाता है कि: यह जादू, भविष्यवक्ता की बातें और पहले के लोगों की कहानियां हैं (7)। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: जिसे अल्लाह बचा ले वह उस मतभेद से फेर दिया जाता है (8)। 'अफ़कहु, यअफ़िकुहु, अफ़कन' का अर्थ है: उसने उसे किसी चीज़ से पलट दिया या फेर दिया; और इसी से अल्लाह का फरमान है: {उन्होंने कहा, "क्या तुम हमारे पास हमें फेरने के लिए आए हो...} (9) [अल-अहकाफ: 22]। मुजाहिद ने कहा: {उससे वही फेरा जाता है जो फेर दिया गया} का अर्थ है: जिसे अक्ल से वंचित कर दिया गया उसे फेर दिया गया, और 'अल-अफ़्न' का अर्थ अक्ल का खराब होना है (10)।

---

(1) यह 'अल-मुहतासिब' 2/286-287, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/172-173 में इसी तरह है। (2) अल-तबरी (21/490) ने इस विचार को कतादह से इसी तरह रिपोर्ट किया है। (3) इसका उल्लेख इसके बाद वाली आयत की व्याख्या में आएगा, देखें कि सूरा अल-हिज्र की आयत (90) की व्याख्या में 12/255-256 में क्या पहले आया है। (4) अल-तबरी (21/490) ने इस विचार को इब्न ज़ैद से इसी तरह रिपोर्ट किया है। (5) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/363। (6) अल-तबरी 21/491 द्वारा अल-हसन से रिपोर्ट किया गया। (7) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 4/236 इसी तरह। (8) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/173 अर्थ में, और उन्होंने कहा: यह एक अच्छा पहलू है जिसे नजरअंदाज नहीं किया

जाना चाहिए, सिवाय इसके कि 'अफ़का' का उपयोग अच्छाई से बुराई की ओर फेरने के लिए जाना जाता है; इस पर विचार करें और आप इसे हमेशा उन निंदनीय लोगों के लिए पाएंगे जो फेर दिए गए हैं। (9) 'अल-सिहाह' (अफ़क)। (10) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/363, और अल-तबरी 21/491 द्वारा इसी तरह रिपोर्ट किया गया।

سورہ الذاریات، آیات 7 - 14 474 الباء، پھر انہوں نے «الحُبُك» کا تصور کیا تو 'ب' پر پیش (ضمہ) لگا دیا۔ یہ سب مہدوی (1) نے کہا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بیشک تم ایک اختلافی بات میں ہو} - یہ اس قسم کا جواب ہے جو «والسَّمَاء» ہے، یعنی: اے اہل مکہ، تم محمد اور قرآن کے بارے میں «اختلافی بات میں» ہو؛ کوئی تصدیق کرنے والا ہے اور کوئی جھٹلانے والا (2)۔ کہا گیا ہے: یہ تقسیم کرنے والوں کے بارے میں نازل ہوئی (3)۔ اور کہا گیا ہے: ان کا اختلاف ان کا یہ کہنا ہے کہ: وہ جادوگر ہے، بلکہ شاعر ہے، بلکہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے، بلکہ وہ مجنون ہے، بلکہ وہ کاہن ہے، بلکہ یہ اگلوں کے افسانے ہیں (4)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: ان کا اختلاف یہ ہے کہ ان میں سے بعض نے قیامت کا انکار کیا، اور بعض نے اس میں شک کیا۔ یہ بھی کہا گیا ہے: اس سے مراد بتوں اور مورتیوں کے پجاری ہیں؛ وہ اقرار کرتے ہیں کہ اللہ ان کا خالق ہے پھر بھی وہ دوسروں کی عبادت کرتے ہیں (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اس سے وہی پھیرا جاتا ہے جو پھیرا گیا} - یعنی: جسے محمد اور قرآن پر ایمان سے پھیر دیا گیا وہ پھیر دیا گیا؛ حسن بصری وغیرہ سے مروی ہے (6)۔ کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: جو ایمان لانا چاہتا ہے اسے ان کے اس قول سے پھیر دیا جاتا ہے کہ: یہ جادو، کہانت اور اگلوں کے قصے ہیں (7)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: جسے اللہ بچا لے اسے اس اختلاف سے پھیر دیا جاتا ہے (8)۔ 'أَفَكه يأفِكُه أفكاً' کے معنی ہیں: اس نے اسے کسی چیز سے پلٹ دیا یا پھیر دیا؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {انہوں نے کہا، "کیا تم ہمارے پاس ہمیں پھیرنے کے لیے آئے ہو...} (9) [الاحقاف: 22]۔ مجاہد نے کہا: {اس سے وہی پھیرا جاتا ہے جو پھیرا گیا} کا معنی ہے: جسے عقل سے محروم کر دیا گیا اسے پھیر دیا گیا، اور 'الأفْن' کا مطلب عقل کا فساد ہے (10)۔

(1) یہ اسی طرح 'المحتسب' 2 / 286 - 287، اور 'المحرر الوجیز' 5 / 172 - 173 میں ہے۔ (2) طبری (21 / 490) نے یہ قول قتادہ سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ (3) اس کا ذکر اس کے بعد والی آیت کی تفسیر میں آئے گا، اور جو سورہ الحجر کی آیت (90) کی تفسیر 12 / 255-256 میں گزر چکا ہے اسے دیکھیں۔ (4) طبری (21 / 490) نے یہ قول ابن زید سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5 / 363۔ (6) طبری نے اسے حسن بصری سے نقل کیا ہے 21 / 491۔ (7) نحاس کی 'إعراب القرآن' 4 / 236 اسی طرح۔ (8) المحرر الوجیز 5 / 173 معنی میں، اور انہوں نے کہا: یہ ایک اچھا پہلو ہے جسے نظر انداز نہیں کرنا چاہیے، سوائے اس کے کہ «أفك» کا استعمال خیر سے شر کی طرف پھیرنے میں مشہور ہے، اس پر غور کریں تو آپ اسے ہمیشہ ان مذموم لوگوں کے بارے میں پائیں گے جنہیں پھیر دیا گیا ہے۔ (9) الصحاح (أفك)۔ (10) النکت والعیون 5 / 363، اور طبری نے اسے 21 / 491 میں اسی طرح نقل کیا ہے۔

Surah adh-Dhariyat: Verses 9 - 14 475

Al-Zamakhshari (1): It is read as: "He is turned away from it who is turned away," meaning: he is deprived of it who is deprived; from "afana ad-dar'a" (exhausted the udder), when he drains it of milk. Qutrub said: Whoever is deceived is deceived from it. Al-Yazidi said: Whoever is repelled is repelled from it (2). The meaning is one, and it all goes back to the sense of turning away/aversion.

His Almighty's saying: {Woe to (or cursed be) the liars} [Qutila al-kharrasun]: In tafsir, it means: cursed be the liars (3). Ibn Abbas said: meaning: woe to the doubters; namely the soothsayers (4). Al-Hasan said: They are those who say: "We will not be resurrected." The meaning of "qutila" is: these are among those against whom prayer for death at the hands of the believers should be made.

Al-Farra' said: The meaning of "qutila" is: cursed; he said: and "al-kharrasun" are the liars who speculate (takharros) about what they do not know (5); they say: "Indeed Muhammad is insane, a liar, a magician, a poet"; and this is an invocation against them; because whoever Allah curses is in the position of the slain, the perished.

Ibn al-Anbari said: He taught us the invocation against them, meaning say: "Qutila al-kharrasun." It is the plural of "kharis" (speculator/liar), and "al-khars" is lying, and "al-kharras" is the liar. He lied (kharasa yakhrusu) - with damma - kharsan, meaning: he lied; it is said: kharasa and akhtarasa, khalaqa and akhtalaqa, bashaka and abtashaka, sarraja and astarraja, and mana, all in the sense of lying; related by an-Nahhas.

And "al-khars" is also estimating the amount of dates on palm trees while they are fresh. I estimated (kharastu) the palm trees, and the noun is "al-khirs" with kasra; it is said: How much is the estimate (khirs) of your palm trees (6)? And "al-kharras" is the one who estimates them; so it is a homonym (shared term).

The origin of "al-khars" is cutting, as previously explained in "al-An'am" (7). From it comes "al-kharis".

---

(1) In al-Kashshaf 4/15. (2) An-Nukat wa al-Uyun 5/363. (3) Attributed in An-Nukat wa al-Uyun 5/363 to Al-Hasan. (4) Reported by al-Tabari 21/492 with the wording: Cursed be the doubters. (5) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 3/83, and Zad al-Masir 8/30, similarly. (6) Confirmed from (Q), which matches what is in as-Sihah (khars), and the wording is from it; in others: khars. (7) 9/7.

सूरह अद-धरियात: आयत 9 - 14 475

अल-ज़मख़्शारी (1): इसे पढ़ा गया है: "उससे वही फेरा जाता है जो फेरा गया हो," यानी: जिसे वंचित किया गया हो, उसे वंचित कर दिया जाता है; "अफना अद-दर'आ" (स्तन को निचोड़ना) से, जब वह उसे दूध से खाली कर देता है। कुत्रुब ने कहा: जिसे धोखा दिया गया, वह उससे धोखा खा गया। अल-यज़ीदी ने कहा: जिसे हटाया गया, उसे उससे हटा दिया गया (2)। अर्थ एक ही है, और यह सब 'फेरे जाने' के अर्थ में वापस आता है।

अल्लाह तआला का कथन: {झूठ गढ़ने वाले नष्ट हों (या उन पर लानत हो)} [कुतिला अल-ख़र्रासून]: तफ़सीर में इसका अर्थ है: झूठों पर लानत हो (3)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: संदेह करने वाले नष्ट हों; अर्थात भविष्यवक्ता (4)। हसन ने कहा: वे वे हैं जो कहते हैं: "हमें दोबारा जीवित नहीं किया जाएगा।" और "कुतिला" का अर्थ है: ये वे लोग हैं जिनके लिए विश्वासियों के हाथों मारे जाने की प्रार्थना की जानी चाहिए।

अल-फ़र्रा ने कहा: "कुतिला" का अर्थ है: लानत की गई; उन्होंने कहा: और "अल-ख़र्रासून" वे झूठे हैं जो उन बातों के बारे में अटकलें (तख़र्रस) लगाते हैं जिन्हें वे नहीं जानते (5); वे कहते हैं: "निश्चित रूप से मुहम्मद पागल, झूठे, जादूगर, कवि हैं"; और यह उनके विरुद्ध एक बददुआ है; क्योंकि अल्लाह जिस पर लानत करता है वह मरे हुए, विनाश हुए व्यक्ति के समान है।

इब्न अल-अंबारी ने कहा: उन्होंने हमें उनके विरुद्ध बददुआ करना सिखाया, यानी कहो: "कुतिला अल-ख़र्रासून।" यह "ख़ारिस" का बहुवचन है, और "अल-ख़र्स" का अर्थ झूठ है, और "अल-ख़र्रास" का अर्थ झूठा है। उसने झूठ बोला (ख़रसा यख़रुसु) - 'ज़म्म' के साथ - 'ख़र्सन', जिसका अर्थ है: उसने झूठ बोला; कहा जाता है: 'ख़रसा' और 'अख़तरसा', 'ख़लाक़ा' और 'अख़तलाक़ा', 'बशाका' और 'अबताशाका', 'सर्रजा' और 'अस्तर्रजा', और 'माना', सभी झूठ बोलने के अर्थ में हैं; यह अन-नह्हास द्वारा वर्णित है।

और "अल-ख़र्स" का अर्थ खजूर के पेड़ों पर लगी ताज़ा खजूरों का अनुमान लगाना भी है। मैंने पेड़ों का अनुमान लगाया (ख़रस्तु), और संज्ञा "अल-ख़िर्स" (कसरा के साथ) है; कहा जाता है: आपके खजूर के पेड़ों का अनुमान (ख़िर्स) कितना है (6)? और "अल-ख़र्रास" वह है जो उनका अनुमान लगाता है; तो यह एक उभयलिंगी (साझा) शब्द है।

"अल-ख़र्स" का मूल अर्थ 'काटना' है, जैसा कि "अल-अनआम" (7) में पहले बताया जा चुका है। इसी से "अल-ख़रीस" बना है।

---

(1) अल-कश्शाफ 4/15 में। (2) अन-नुकत वल-उयून 5/363। (3) अन-नुकत वल-उयून 5/363 में इसे हसन से जोड़ा गया है। (4) अल-तबरी 21/492 द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत: 'संदेह करने वालों पर लानत हो'। (5) अल-फ़र्रा द्वारा 'मा'आनी अल-क़ुरान' 3/83, और 'ज़ाद अल-मसीर' 8/30 में; इसी तरह। (6) (Q) से पुष्ट, जो 'अस-सिह़ाह़' (ख़रस) में है उसके अनुरूप है, और शब्द उसी के हैं; दूसरों में: 'ख़रस' है। (7) 9/7।

سورہ الذاریات: آیات 9 - 14 475

الزمخشری(1): اور پڑھا گیا ہے: «يُؤْفَنُ عَنْهُ مَنْ أُفِنَ» یعنی: اسے اس سے محروم کر دیا جاتا ہے جو محروم کیا گیا؛ «أَفَنَ الضَّرْعَ» سے، جب وہ اسے دودھ سے نچوڑ کر خالی کر دے۔ اور قطرب نے کہا: اس سے وہی دھوکہ کھاتا ہے جو دھوکہ دیا گیا۔ اور یزیدی نے کہا: اس سے وہی ہٹایا جاتا ہے جو ہٹایا گیا(2)۔ اور معنی ایک ہی ہے، اور یہ سب 'پھیرنے' کے معنی کی طرف لوٹتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ﴾ تفسیر میں ہے: جھوٹ بولنے والوں پر لعنت ہو(3)۔ اور ابن عباس نے کہا: یعنی: شک کرنے والے ہلاک ہوں؛ مراد کاہن ہیں(4)۔ اور حسن نے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو کہتے ہیں: ہم دوبارہ نہیں اٹھائے جائیں گے۔ اور «قُتِلَ» کا معنی یہ ہے کہ: یہ وہ لوگ ہیں جن کے خلاف مومنوں کے ہاتھوں قتل کیے جانے کی دعا کی جانی چاہیے۔

اور الفراء نے کہا: «قُتِلَ» کا معنی ہے: لعنت کی گئی؛ انہوں نے کہا: اور «الخَرَّاصُونَ»: وہ جھوٹے لوگ ہیں جو ان باتوں کے بارے میں اٹکل پچو (تخرص) کرتے ہیں جن کا انہیں علم نہیں(5)؛ وہ کہتے ہیں: بیشک محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) مجنون، جھوٹے، جادوگر، شاعر ہیں؛ اور یہ ان کے خلاف بددعا ہے؛ کیونکہ جسے اللہ لعنت کرے وہ مقتول اور ہلاک ہونے والے کے درجے میں ہے۔

ابن الانباری نے کہا: ہمیں ان کے خلاف بددعا سکھائی، یعنی کہو: «قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ»۔ اور یہ «خارص» کی جمع ہے، اور «الخرص» جھوٹ ہے، اور «الخَرَّاص» جھوٹا ہے، اور «خَرَص يَخْرُص» - ضمہ کے ساتھ - «خَرْصاً»، یعنی: اس نے جھوٹ بولا؛ کہا جاتا ہے: «خَرَص» اور «اختَرَص»، «خَلَق» اور «اختلق»، «بَشَك» اور «ابْتَشَك»، «سرَّج» اور «استرج»، اور «مان»، سب جھوٹ بولنے کے معنی میں ہیں؛ اسے النحاس نے نقل کیا ہے۔

اور «الخرص» - یہ بھی ہے کہ - کھجور کے درخت پر لگی ترو تازہ کھجوروں کا خشک کھجوروں کی صورت میں اندازہ لگانا۔ اور میں نے کھجوروں کا اندازہ لگایا «خَرصْتُ النخل»، اور اسم «الخِرْص» ہے کسرہ کے ساتھ؛ کہا جاتا ہے: تمہاری کھجوروں کا اندازہ (خِرص) کتنا ہے(6)؟ اور «الخرَّاص» وہ ہے جو ان کا اندازہ لگاتا ہے؛ پس یہ لفظ مشترک المعانی ہے۔

اور «الخرص» کی اصل کاٹنا ہے، جیسا کہ «الانعام»(7) میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے۔ اور اسی سے «الخریص» ہے۔

---

(1) الکشاف 15/4 میں۔ (2) النکت والعیون 363/5۔ (3) النکت والعیون 363/5 میں اسے حسن کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 492/21 میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: شک کرنے والوں پر لعنت ہو۔ (5) معانی القرآن للفراء 3/ 83، اور زاد المسیر 30/8۔ اسی طرح۔ (6) (ق) سے ثابت ہے اور یہی 'الصحاح' (خرص) کے موافق ہے، اور عبارت اسی سے ہے، اور دوسروں میں: «خَرص» ہے۔ (7) 7/9۔

Surat Ad-Dhariyat: Verses 10 - 14 476 ...to the gulf; because the water is cut off to it. Al-khars is the bead of an earring when it is solitary; because it is cut off from its counterparts. Al-khars is the wood; because it is cut off from its peers by its pleasant scent. Al-khars is he who has hunger and cold; because he is cut off by it. It is said: "Kharisa al-rajul" (the man was kharisa) - with a kasra - so he is "kharis", meaning: hungry and cold. One does not say "kharis" for hunger without cold, and for cold without hunger, one says "khasira" (1). Al-khurs - with damma and kasra - is the ring of gold or silver, and the plural is "khursan". The saying of astrologers and everyone who claims conjecture and guesswork is included in Al-khars. Ibn Abbas said: They are the dividers who divided the mountain passes (2) of Mecca, and they divided their speech concerning the Prophet of Allah ﷺ; to turn people away from believing in him. The Almighty's saying: {Who are in a deep cloud of ignorance, heedless.} Al-Ghamra (deep cloud/deluge): what covers a thing and shrouds it. From it comes "nahr ghamr" (a deep river), i.e., it submerges whoever enters it, and from it comes "ghamarat al-mawt" (the agonies of death). "Sahun" (heedless) means: distracted and unaware of the matter of the Hereafter. The Almighty's saying: {They ask, "When is the Day of Judgment?"} i.e., when is the Day of Account; they say that mockingly and doubting the Resurrection (3). {The Day they will be tried over the Fire.} "Yawma" (The Day) is in the accusative case based on the estimation of recompense, meaning: this recompense is "the day they will be tried over the Fire," meaning: they will be burned. This is from their saying: "fatantu al-dhahab" (I tested the gold), i.e., I burned it to test it; and the origin of "fitnah" is testing. And it was said: it is indeclinable (mabni); built due to its addition to an unestablished term, and its position is accusative on the previous estimation, or nominative as a substitute for "Yawm ad-Din" (the Day of Judgment) (4). Al-Zajjaj said (5): You say: "Ya'jubuni yawmu anta qa'im" (the day you are standing pleases me) and "yawmu anta taqum", and if you wish you can put it in the accusative (fathah), and it is in the position of nominative (raf'), so it was only put in the accusative while its meaning is nominative. (1) Al-Sihah (Khars). (2) In (Z), (T), and (M): aqab (heels), and what is established is from (F) and (Q), and it is similar in the Tafsir of Abu al-Layth 3/276, and Tafsir al-Baghawi 4/229. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 4/174, and Tafsir al-Baghawi 4/229. (4) Ibn Abi Abla read it in the nominative (raf') as in al-Kashshaf 4/15. (5) In Ma'ani al-Qur'an 5/52. See also I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/237-238, and al-Muharrar al-Wajiz 5/173.

सूरा अद-धारियात: आयतें 10 - 14 476 ...खाड़ी के लिए; क्योंकि पानी उसमें कट जाता है। अल-खर्स (al-khars): बाली का मोती है जब वह अकेला होता है; क्योंकि वह अपने साथियों से कटा होता है। अल-खर्स: लकड़ी है; क्योंकि यह अपनी सुखद गंध के कारण अपने साथियों से कटी होती है। अल-खर्स: वह है जिसे भूख और ठंड लगी हो; क्योंकि वह इसके कारण कट जाता है। कहा जाता है: "खरिस अल-रजुल" (आदमी खरिस हो गया) - कसरा के साथ - तो वह "खरिस" है, जिसका अर्थ है: भूखा और ठंडा। ठंड के बिना भूख के लिए "खरिस" नहीं कहा जाता है, और भूख के बिना ठंड के लिए "खसीरा" (1) कहा जाता है। अल-खुरस (al-khurs) - दम्मा और कसरा के साथ - सोने या चांदी की अंगूठी है, और इसका बहुवचन "खुरसान" है। ज्योतिषियों और हर उस व्यक्ति की बात जो अटकलबाजी और अनुमान का दावा करता है, अल-खर्स में शामिल है। इब्न अब्बास ने कहा: वे विभाजक हैं जिन्होंने मक्का के पहाड़ी रास्तों (2) को विभाजित किया था, और उन्होंने अल्लाह के नबी ﷺ के बारे में अपनी बात को विभाजित किया था; ताकि लोगों को उन पर विश्वास करने से दूर कर सकें। सर्वशक्तिमान का कथन: {जो अज्ञानता के गहरे बादल में हैं, बेखबर हैं।} अल-गमरा (गहरा बादल/प्लावन): वह जो किसी चीज़ को ढकता और ओझल कर देता है। इसी से "नहर गम्र" (एक गहरी नदी) आता है, यानी, जो इसमें प्रवेश करता है उसे डुबो देता है, और इसी से "गमरात अल-मौत" (मृत्यु की यंत्रणा) आता है। "साहून" (बेखबर) का अर्थ है: विचलित और परलोक के मामले से अनजान। सर्वशक्तिमान का कथन: {वे पूछते हैं, "न्याय का दिन कब है?"} यानी, हिसाब का दिन कब है; वे ऐसा उपहास करते हुए और कयामत (3) में संदेह करते हुए कहते हैं। {जिस दिन उन्हें आग पर तपाया जाएगा।} "यौमा" (उस दिन) बदले के अनुमान के आधार पर कर्म कारक (अक्यूसेटिव) में है, जिसका अर्थ है: यह बदला "उस दिन है जब उन्हें आग पर तपाया जाएगा," जिसका अर्थ है: उन्हें जलाया जाएगा। यह उनके इस कथन से है: "फतनतु अद-धहब" (मैंने सोने का परीक्षण किया), यानी, मैंने इसे परखने के लिए जलाया; और "फ़ितना" का मूल परीक्षण है। और यह कहा गया: यह अविकारी (मबनी) है; एक अस्थिर शब्द के साथ जुड़ने के कारण बना है, और इसका स्थान पिछले अनुमान पर कर्म कारक है, या "यौम अद-दीन" (न्याय के दिन) (4) के विकल्प के रूप में कर्ता कारक (नॉमिनेटिव) है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (5): आप कहते हैं: "यअजुबुनी यौमु अंता काइम" (जिस दिन आप खड़े होते हैं वह मुझे प्रसन्न करता है) और "यौमु अंता तकूम", और यदि आप चाहें तो इसे कर्म कारक (फ़तह) में रख सकते हैं, और यह कर्ता कारक (रफ़) की स्थिति में है, इसलिए इसे केवल कर्म कारक में रखा गया है जबकि इसका अर्थ कर्ता कारक है। (1) अल-सिहाह (खर्स)। (2) (ज़), (त), और (म) में: अकब (एड़ी), और जो स्थापित है वह (फ़) और (क़) से है, और यह अबू अल-लैथ की

तफ़सीर 3/276 और तफ़सीर अल-बग़वी 4/229 में इसी तरह है। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 4/174, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/229। (4) इब्न अबी अबला ने इसे कर्ता कारक (रफ़) में पढ़ा जैसा कि अल-कश्शाफ़ 4/15 में है। (5) मानी अल-क़ुरान 5/52 में। अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरान 4/237-238, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/173 को भी देखें।

سورة الذاريات: آیات ۱۰ - ۱۴ ۴۷۶ خلیج کے لیے؛ کیونکہ اس میں پانی منقطع ہو جاتا ہے، اور الخَرص: بالی کا موتی ہے جب وہ اکیلا ہو؛ اپنے ساتھیوں سے الگ ہونے کی وجہ سے۔ اور الخَرص: لکڑی ہے؛ اپنی خوشبو کی وجہ سے اپنے جیسی دوسری چیزوں سے الگ ہونے کی وجہ سے۔ اور الخَرص: وہ شخص جسے بھوک اور سردی لگی ہو؛ کیونکہ وہ اس کی وجہ سے کٹ کر رہ جاتا ہے، کہا جاتا ہے: خَرِصَ الرجل - زیر کے ساتھ - تو وہ خَرِص ہے یعنی: بھوکا اور سردی زدہ، اور سردی کے بغیر صرف بھوک کے لیے خَرِص نہیں کہا جاتا، اور بھوک کے بغیر صرف سردی کے لیے خَصِر کہا جاتا ہے (۱)۔ اور الخُرص - پیش اور زیر کے ساتھ - سونے یا چاندی کا حلقہ ہے، اور اس کی جمع خُرصان ہے۔ نجومیوں کی بات اور ہر وہ شخص جو اٹکل اور تخمینے کا دعویٰ کرتا ہے وہ الخَرص میں شامل ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ وہ تقسیم کرنے والے ہیں جنہوں نے مکہ کی گھاٹیوں (۲) کو تقسیم کیا تھا، اور انہوں نے اللہ کے نبی ﷺ کے بارے میں اپنی بات کو تقسیم کر لیا تھا؛ تاکہ لوگوں کو آپ پر ایمان لانے سے پھیر سکیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي غَمْرَةٍ سَاهُونَ﴾ الغمرة: وہ چیز جو کسی شے کو چھپا لے اور ڈھانپ لے۔ اسی سے "نہرِ غمر" ہے، یعنی: جو اس میں داخل ہو اسے ڈبو دے، اور اسی سے "غمرات الموت" (موت کی سختیاں) ہے۔ "سَاهُونَ" یعنی: غافل اور آخرت کے معاملے سے بے خبر۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَسْأَلُونَ أَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِ﴾ یعنی: حساب کا دن کب ہے؛ وہ یہ بات بطور مذاق اور قیامت (۳) میں شک کرتے ہوئے کہتے ہیں۔ ﴿يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ﴾ "یوم" کو جزا کی تقدیر پر زبر (نصب) دیا گیا ہے، یعنی: یہ جزا "جس دن وہ آگ پر تپائے جائیں گے" یعنی: جلائے جائیں گے، اور یہ ان کے قول "فتنت الذهب" سے ہے، یعنی: میں نے سونے کو جلایا تاکہ اسے آزماؤں؛ اور فتنہ کی اصل آزمائش ہے۔ اور کہا گیا: یہ مبنی ہے؛ غیر متمکن کی طرف اضافت کی وجہ سے، اور اس کا مقام گزشتہ تقدیر پر نصب ہے، یا "یوم الدین" سے بدل ہونے کی وجہ سے رفع ہے (۴)۔ زجاج (۵) نے

کہا: تم کہتے ہو: "یعجبنی یومٌ انت قائم" اور "یومٌ انت تقوم"، اور اگر تم چاہو تو زبر دے دو، اور وہ رفع کے مقام پر ہے، تو یہ صرف اس لیے منسوب ہوا جبکہ معنی میں یہ مرفوع ہے۔ (۱) الصحاح (خرص)۔ (۲) (ز) اور (ط) اور (م) میں: اعقاب، اور جو ثابت ہے وہ (ف) اور (ق) سے ہے، اور یہ ابو اللیث کی تفسیر ۳/۲۷۶ اور بغوی کی تفسیر ۴/۲۲۹ میں اسی طرح ہے۔ (۳) واحدی کی الوسیط ۴/۱۷۴ اور تفسیر بغوی ۴/۲۲۹۔ (۴) ابن ابی عبلہ نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا ہے جیسا کہ الکشاف ۴/۱۵ میں ہے۔ (۵) معانی القرآن ۵/۵۲ میں۔ اور دیکھئے اعراب القرآن للنحاس ۴/۲۳۷ - ۲۳۸ ، اور المحرر الوجیز ۵/۱۷۳۔

Ibn Abbas said: "yufthanoon" (they are tried/tested) means they are punished (1). From this is the poet's saying: Every man among the servants of Allah is oppressed, in the heart of Mecca, overcome and "maftoon" (tested/punished) (2). The word of Allah Almighty: {Taste your trial} means: it is said to them: taste your punishment; this was said by Ibn Zayd. Mujahid: Your burning. Ibn Abbas: meaning: your denial (3). That is, your recompense. Al-Farra' (4): means: your punishment {that which you used to seek to hasten} in the worldly life. He said: "This" (haza), and did not say "hazihi" (feminine this); because "fitna" (trial/test) here has the meaning of punishment (which is masculine).

The word of Allah Almighty: {Indeed, the righteous will be among gardens and springs, (15) Accepting what their Lord has given them. Indeed, they were before that doers of good (16)}.

The word of Allah Almighty: {Indeed, the righteous will be among gardens and springs} When He mentioned the fate of the disbelievers, He mentioned the fate of the believers, meaning: they are in gardens containing flowing springs at the peak of what one can take pleasure in. {Accepting} is in the accusative case (mansub) as a 'hal' (circumstance/state). {what their Lord has given them} means: what He has granted them of reward and various honors; this was said by Ad-Dahhak (5). Ibn Abbas and Sa'id bin Jubayr said: "Accepting what their Lord has given them" means: acting according to the obligatory duties (6). {Indeed, they were before that} meaning: before their entry into Paradise, in the worldly life {doers of good} through the obligatory duties. Ibn Abbas said: The meaning is: they were, before the obligatory duties were imposed (7) upon them, doers of good in their deeds (8).

(1) Narrated by At-Tabari 21/495. (2) An-Nukat wal-'Uyun 5/364. It is in a poem by Abdullah bin Al-Harith bin Qais bin Adi mentioning the migrants to Abyssinia, as in As-Sirah An-Nabawiyyah 1/330-331, and before it: O rider, convey on my behalf a "mughalghala" message, to whoever hopes for the reaching of Allah and the religion. "Al-mughalghala": A message carried from one land to another. Al-Sahah (Ghalal). (3) These reports were narrated by At-Tabari 21/499-500. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/83. (5) An-Nukat wal-'Uyun 5/365 similarly. (6) The saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by At-Tabari 21/501. (7) In (m): "impose" (active voice). (8) Narrated by At-Tabari 21/501.

सूरह अद-धारियात: आयतें 13 - 16 477

इब्न अब्बास ने कहा: "युफ़तनून" (उनकी परीक्षा ली जाती है) का अर्थ है उन्हें दंडित किया जाता है (1)। इसी से कवि का कथन है: अल्लाह के बंदों में से हर व्यक्ति उत्पीड़ित है, मक्का के हृदय में, अभिभूत और "मफ़तून" (परीक्षित/दंडित) है (2)। अल्लाह तआला का कथन: {अपनी परीक्षा का स्वाद चखो} का अर्थ है: उनसे कहा जाता है: अपने दंड का स्वाद चखो; यह इब्न ज़ैद ने कहा है। मुजाहिद: तुम्हारा जलना। इब्न अब्बास: अर्थात: तुम्हारा झुठलाना (3)। यानी तुम्हारा प्रतिफल। अल-फ़र्रा' (4): अर्थ है: तुम्हारा दंड {जिसके लिए तुम जल्दी मचाते थे} दुनिया के जीवन में। उन्होंने कहा: "यह" (हाज़ा - पुल्लिंग), और "यह" (हाज़िही - स्त्रीलिंग) नहीं कहा; क्योंकि यहाँ "फ़ितना" (परीक्षा) का अर्थ दंड है (जो पुल्लिंग माना गया है)।

अल्लाह तआला का कथन: {बेशक, परहेज़गार बागों और चश्मों में होंगे, (15) लेते हुए जो कुछ उनके रब ने उन्हें दिया होगा। बेशक, वे इससे पहले नेक काम करने वाले थे (16)}।

अल्लाह तआला का कथन: {बेशक, परहेज़गार बागों और चश्मों में होंगे} जब उन्होंने काफिरों के अंत का उल्लेख किया; तो उन्होंने मोमिनों के अंत का उल्लेख किया, अर्थात: वे बागों में होंगे; जिनमें बहते चश्मे होंगे जो आनंद की पराकाष्ठा पर होंगे। {लेते हुए} हाल (अवस्था) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है। {जो कुछ उनके रब ने उन्हें दिया होगा} अर्थात: उन्होंने उन्हें जो पुरस्कार और विभिन्न प्रकार के सम्मान दिए हैं; यह अद-दह्हाक (5) ने कहा है। इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर ने कहा: "लेते हुए जो कुछ उनके रब ने उन्हें दिया होगा" का अर्थ है: अनिवार्य कर्तव्यों (फ़राएज़) के अनुसार कार्य करने वाले (6)। {बेशक, वे इससे पहले} अर्थात: जन्नत में प्रवेश करने से पहले, दुनिया में {नेक काम करने वाले थे} अनिवार्य कर्तव्यों के साथ। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: वे, उन पर अनिवार्य कर्तव्य लागू किए जाने (7) से पहले, अपने कार्यों में नेक थे (8)।

(1) अत-तबरी 21/495 द्वारा उल्लेखित। (2) अन-नुक़त वल-उयून 5/364। यह अब्दुल्ला बिन अल-हारिस बिन क़ैस बिन अदी की एक कविता में है जिसमें हबशा के प्रवासियों का उल्लेख है, जैसा कि अस-सीरह अन-नबवियाह 1/330-331 में है, और इससे पहले: ऐ सवार, मेरी ओर से एक "मुग़ल ग़ला" संदेश पहुँचा दो, उसे जो अल्लाह और दीन के पहुँचने की आशा रखता हो। "मुग़ल ग़ला": एक देश से दूसरे देश ले जाया गया संदेश। अस-सिहाह (ग़लल)। (3) इन प्रभावों को अत-तबरी 21/499-500 द्वारा निकाला गया है। (4) मआनी अल-क़ुरआन 3/83 में। (5) अन-नुक़त वल-उयून

5/365 इसी तरह। (6) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का कथन अत-तबरी 21/501 द्वारा निकाला गया है। (7) (म) में: "लागू करना" (सक्रिय वाच्य)। (8) अत-तबरी 21/501 द्वारा उल्लेखित।

سورہ الذاریات: آیات ۱۳ - ۱۶ ۴۷۷

اور ابن عباس نے کہا: «يُفْتَنُونَ»: یعنی انہیں عذاب دیا جاتا ہے(۱)۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: اللہ کے بندوں میں سے ہر شخص مظلوم ہے، مکہ کے وسط میں، مقہور اور مفتون (آزمائش/عذاب میں مبتلا) ہے(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ﴾ یعنی: ان سے کہا جاتا ہے: اپنا عذاب چکھو؛ یہ ابن زید نے کہا۔ مجاہد: تمہارا جلنا۔ ابن عباس: یعنی: تمہارا جھٹلانا(۳)۔ یعنی تمہاری جزا۔ الفراء(۴): یعنی: تمہارا عذاب ﴿الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ﴾ جس کی تم دنیا میں جلدی مچاتے تھے۔ اور انہوں نے کہا: «هذا» (یہ - مذکر)، اور «هذه» (یہ - مؤنث) نہیں کہا؛ کیونکہ یہاں "فتنہ" عذاب کے معنی میں ہے (جو مذکر ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ (١٥) آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ (١٦)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾ جب کافروں کے انجام کا ذکر کیا؛ تو مومنوں کے انجام کا ذکر فرمایا، یعنی: وہ باغات میں ہیں؛ جن میں جاری چشمے ہیں جو سیر و تفریح کی انتہا پر ہیں۔ ﴿آخِذِينَ﴾ حالت (حال) ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ ﴿ما آتاهُمْ رَبُّهُمْ﴾ یعنی: جو ان کے رب نے انہیں ثواب اور مختلف قسم کی عزتیں عطا کیں؛ یہ ضحاک(۵) نے کہا۔ اور ابن عباس اور سعید بن جبیر نے کہا: «آخِذِينَ مَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ» یعنی: فرائض پر عمل کرنے والے(۶)۔ ﴿إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ﴾ یعنی: جنت میں داخل ہونے سے پہلے دنیا میں ﴿مُحْسِنِينَ﴾ فرائض کے ساتھ (نیکوکار تھے)۔ اور ابن عباس نے کہا: معنی یہ ہے کہ: وہ فرائض کے فرض ہونے(۷) سے پہلے ہی اپنے اعمال میں محسن (نیکوکار) تھے(۸)۔

(۱) اسے طبری نے ۴۹۵/۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۳۶۴/۵۔ اور یہ عبداللہ بن الحارث بن قیس بن عدی کے اس قصیدے میں ہے جس میں حبشہ کے مہاجرین کا ذکر ہے، جیسا کہ السیرۃ النبویہ ۱/ ۳۳۰ - ۳۳۱ میں ہے، اور اس سے پہلے: اے سوار، میری طرف سے ایک پیغام (مغلغلہ) پہنچا دے، اسے جو اللہ اور دین کی تبلیغ کی امید رکھتا ہو۔ اور "المغلغلہ": وہ پیغام جو ایک ملک سے دوسرے ملک لے جایا جائے۔ الصحاح (غلل)۔ (۳) طبری نے ان آثار کو ۴۹۹/۲۱ - ۵۰۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن میں ۳/ ۸۳۔ (۵) النکت والعیون ۳۶۵/۵ میں اسی طرح ہے۔ (۶) ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول طبری نے ۵۰۱/۲۱ میں نکالا ہے۔ (۷) (م) میں: یفرض (وہ فرض کرتا ہے)۔ (۸) اسے طبری نے ۵۰۱/۲۱ میں روایت کیا ہے۔

Surah Adh-Dhariyat: Verses 17 - 19 478

The Almighty says: {They used to sleep but little by night ۝١٧ And in the hours before dawn they would ask forgiveness ۝١٨ And in their wealth there was a right for the beggar and the deprived ۝١٩}

In it are five issues:

First: The Almighty's saying: {They used to sleep but little by night}. The meaning of "yahja'un" (يَهْجَعُونَ) is: they sleep. "Huju'" (الهجوع) is sleeping at night, and "tahja'" (التَّهْجاع) is a light nap. Abu Qais bin al-Aslat said: "The helmet has pressed my head, so I taste no sleep except a light nap."(1) And Amr bin Ma'di Karib said, longing for his sister who had been captured by al-Simma Abu Duraid bin al-Simma: "Does the call of Rayhana reach me, keeping me awake while my companions are in deep sleep?"(2) It is said: "haja'a yahja'u huju'an" (هَجَعَ يَهْجَعُ هُجُوعاً), and "habagha yahbaghu hubughan" (هَبَغَ يَهْبَغُ هُبُوغاً), with the letter Ghain (غ): if he slept. Al-Jawhari said this.(3)

There is a difference of opinion regarding the word "ma" (ما). It is said: it is an extra connective (silah za'idah), said Ibrahim al-Nakha'i. The underlying meaning is: "They used to sleep little during the night," meaning: they slept a little during the night and prayed most of it. 'Ata said: This was when they were commanded to pray the night prayer. Abu Dharr used to tie a belt around his waist, then take a stick and lean on it, until the concession was revealed: {Arise [to pray] the night, except for a little} verse. (4)

And it was said: "ma" is not a connective, but rather the pause is at His saying: "little" (قليلاً), then starting "From the night they do not sleep" (مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ). Thus "ma" is for negation, and it is a negation of sleep from them entirely.(5) Al-Hasan said: They did not sleep...

---

(1) Al-Sihah (h-j-'). The verse was mentioned previously in 11/374. (2) There is another narration saying that Rayhana was his divorced wife, as in Al-Aghani 15/225-226, and Al-Khizana 8/181-182. The verse is also in Al-Asma'iyyat p. 172, and Al-Kamil 1/261. (3) In Al-Sihah (h-b-gh). (4) Ibn Abi Shaybah reported the two narrations in 2/238. (5) Al-Shawkani weakened this view in Fath al-Qadir 5/84, and Ibn al-Anbari rejected it in Al-Bayan 2/390 and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 4/16, saying: because the negative "ma" does not allow what comes after it to act upon what comes before it. You say: "Zaidan lam adrib" (Zaid I did not hit), but you do not say: "Zaidan ma darabtu".

सूरह अज़-ज़ारियात: आयतें 17 - 19 478

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {वे रात को बहुत कम सोया करते थे ﴿١٧﴾ और वे सहर (भोर) के समय क्षमा माँगते थे ﴿١٨﴾ और उनके माल में माँगने वाले और वंचित का अधिकार था ﴿١٩﴾}

इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे रात को बहुत कम सोया करते थे}। "य्हजऊन" (يَهْجَعُونَ) का अर्थ है: वे सोते हैं; और "हुजूअ" (الهجوع) रात की नींद है, और "तहजाअ" (التَّهْجُّع) हल्की नींद है; अबू क़ैस बिन अल-अस्लत ने कहा: "टोप ने मेरे सिर को दबा दिया है, इसलिए मुझे हल्की नींद के अलावा कोई नींद नहीं आती।"(1) और अम्र बिन मादी करीब ने अपनी बहन की याद में कहा, जिसे अस्मअ अबू दुरैद बिन अल-सिम्मा ने बंदी बना लिया था: "क्या रायहाना की पुकार मुझ तक पहुँचती है, जो मुझे जगाए रखती है जबकि मेरे साथी गहरी नींद में हैं?"(2) कहा जाता है: "हज-अ यहज-उ हुजू-अन" (هَجَعَ يَهْجَعُ هُجُوعاً), और "हब-ग़ यहब-गु हुबू-ग़न" (هَبَغَ يَهْبَغُ هُبُوغاً), ग़ैन (غ) के साथ: जब वह सो जाए; यह अल-जौहरी ने कहा है।(3)

"मा" (ما) के बारे में मतभेद है, तो कहा गया: यह एक अतिरिक्त जोड़ (सिला ज़ायदा) है, यह इब्राहीम अल-नख़ई ने कहा है, और अर्थ यह होगा: "वे रात के थोड़े हिस्से में सोया करते थे", यानी: वे रात को थोड़ा सोते थे और उसका अधिकांश हिस्सा नमाज़ में बिताते थे। अता ने कहा: यह तब था जब उन्हें तहज्जुद (रात की नमाज़) का आदेश दिया गया था। अबू ज़र अपनी कमर बाँध लेते थे, फिर लाठी लेकर उस पर सहारा लेते थे, यहाँ तक कि छूट की आयत नाज़िल हुई: {रात को [नमाज़ के लिए] खड़े रहो, सिवाय थोड़े के} आयत।(4)

और कहा गया: "मा" जोड़ (सिला) नहीं है, बल्कि ठहराव (वक़्फ़) "क़लीलन" (قَلِيلاً) पर है, फिर "रात से वे नहीं सोते हैं" (مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ) से शुरू होता है। तो "मा" निषेध (नफ़ी) के लिए है, और यह उनसे नींद का पूरी तरह से निषेध है।(5) अल-हसन ने कहा: वे बिलकुल नहीं सोते थे...

---

(1) अल-सिहाह (ह-ज-अ)। और शेर का पिछला हिस्सा 11/374 में है। (2) एक दूसरी रिवायत है कि रायहाना उनकी तलाक़शुदा पत्नी थी, जैसा कि अल-अग़ानी 15/225-226 और अल-ख़िज़ाना 8/181-182 में है। और यह शेर अल-अस्मइय्यात पृ. 172 और अल-कामिल 1/261 में भी है। (3) अल-सिहाह (ह-ब-ग़) में। (4) इब्न अबी शैबा ने दोनों रिवायतों को 2/238 में दर्ज किया है। (5) अल-

शौकानी ने 'फ़तह अल-क़दीर' 5/84 में इस राय को कमज़ोर बताया है, और इब्न अल-अंबारी ने 'अल-बयान' 2/390 में और अल-ज़मख़्शारी ने 'अल-कश्शाफ़' 4/16 में इसे खारिज कर दिया है और कहा: क्योंकि निषेधवाचक "मा" अपने बाद आने वाले को अपने से पहले आने वाले पर कार्य करने की अनुमति नहीं देता है, आप कह सकते हैं: "ज़ैदन लम अद्रिब" (ज़ैद को मैंने नहीं मारा), लेकिन आप "ज़ैदन मा ज़रबतु" नहीं कह सकते।

سورہ الذاریات: آیات ۱۷ - ۱۹ ۴۷۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ كَانُوا قَلِيلاً مِّنَ الَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ ﴿١٧﴾ وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴿١٨﴾ وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ ﴿١٩﴾ ﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ كَانُوا قَلِيلاً مِّنَ الَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ ﴾ ۔ «يَهْجَعُونَ» کے معنی ہیں: وہ سوتے ہیں؛ اور «الهجوع» رات کی نیند ہے، اور «التَّهْجاع» ہلکی نیند کو کہتے ہیں؛ ابو قیس بن الاسلت نے کہا: میرے سر کو خود (ہیلمٹ) نے دبا دیا ہے، پس میں ہلکی نیند کے سوا کوئی نیند نہیں چکھتا۔ (۱) اور عمرو بن معدی کرب نے اپنی بہن کے شوق میں کہا جسے الصمہ ابو درید بن الصمہ نے قید کر لیا تھا: کیا ریحانہ کی پکار مجھ تک پہنچتی ہے جو مجھے بیدار رکھتی ہے جبکہ میرے ساتھی گہری نیند میں ہیں۔ (۲) کہا جاتا ہے: «هَجَعَ يَهْجَعُ هُجُوعاً» ، اور «هَبَغَ يَهْبَغُ هُبُوغاً» ، غین معجمہ (غ) کے ساتھ: جب وہ سو جائے؛ یہ جوہری نے کہا ہے۔ (۳)

اور «ما» کے بارے میں اختلاف ہے، پس کہا گیا: یہ صلہ زائدہ ہے، یہ ابراہیم النخعی نے کہا ہے، اور تقدیر یہ ہے: «وہ رات کا تھوڑا حصہ سوتے تھے»، یعنی: وہ رات کو تھوڑا سوتے تھے اور اس کا اکثر حصہ نماز میں گزارتے تھے۔ عطا نے کہا: یہ اس وقت تھا جب انہیں قیامِ لیل کا حکم دیا گیا تھا۔ اور ابو ذر اپنی کمر باندھ لیا کرتے تھے، پھر لاٹھی پکڑ کر اس کا سہارا لیتے تھے، یہاں تک کہ رخصت نازل ہوئی: ﴿ قُمِ الَّيْلَ إِلَّا قَلِيلاً ﴾ والی آیت۔ (۴)

اور کہا گیا: «ما» صلہ نہیں ہے، بلکہ وقف «قلیلاً» پر ہے، پھر ابتداء «مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ» سے ہوتی ہے۔ تو «ما» نفی کے لیے ہے، اور یہ ان سے بالکل نیند کی نفی ہے۔ (۵) حسن نے کہا: وہ بالکل نہیں سوتے تھے...

---

(۱) الصحاح (هجع)۔ اور شعر کا پچھلا حصہ ۱۱/۳۷۴ میں گزر چکا ہے۔ (۲) ایک دوسری روایت ہے کہ ریحانہ ان کی مطلقہ بیوی تھی، جیسا کہ الاغانی ۱۵/۲۲۵-۲۲۶، اور الخزانہ ۸/۱۸۱-۱۸۲ میں ہے۔ اور یہ شعر الاصمعیات ص ۱۷۲، اور الکامل ۱/۲۶۱ میں بھی ہے۔ (۳) الصحاح (هبغ) میں۔ (۴) ابن ابی شیبہ نے دونوں اثرات ۲/۲۳۸ میں نکالے ہیں۔ (۵) الشوکانی نے فتح القدیر ۵/۸۴ میں اس قول کو ضعیف قرار دیا، اور ابن الانباری نے البیان ۲/۳۹۰ میں اور الزمخشری نے الکشاف ۴/۱۶ میں اسے رد کیا اور کہا: کیونکہ نفی والا «ما» اپنے بعد والے کو اپنے سے پہلے والے میں عمل کرنے نہیں دیتا، آپ کہتے ہیں: «زيداً لم أضرب» (میں نے زید کو نہیں مارا)، لیکن آپ یہ نہیں کہتے: «زيداً ما ضربت»۔

Surah Al-Dhariyat: Verses 17 - 19 479

...from the night except a little, and perhaps they were active and strove until dawn(1). It was narrated from Yaqub al-Hadrami that he said: They differed in the interpretation of this verse. Some said: "THEY WERE FEW" means: their number was small, then it started saying: "OF THE NIGHT THEY WOULD SLEEP"(2). Ibn al-Anbari said(3): This is invalid; because the verse only indicates the small amount of their sleep, not the smallness of their number. Furthermore, if we were to start "of the night they sleep" on the meaning: from the night they sleep, there would be no praise for them in this; because all people sleep at night, unless "ma" is a negation. I say: And according to what some people interpreted - which is the saying of al-Dahhak(4) - that their number was small, the speech would be connected to what preceded it from the saying: {Indeed, they were before that doers of good}, meaning: the doers of good were few, then it resumed saying: {OF THE NIGHT THEY WOULD SLEEP}(5). According to the first and second interpretation, "THEY WERE A LITTLE OF THE NIGHT" would be a resumed address after the completion of what preceded it, and the pause would be on "MA YAHJA'UN" (what they sleep). Likewise, if you make "QALILAN" (little) the predicate of "KANA" (were), and put "MA" in the nominative case with the meaning of little(6); as if it said: their sleeping of the night was little. So "MA" can be a negation, and it can be an infinitive (masdar) with the verb, and it can be in the nominative case as a substitute (badal) for the subject of "KANA". The estimation is: their sleeping was a little from the night(7). The accusative case of the word "QALILAN" - if you consider "MA" as an extra emphatic particle for "YAHJA'UN", based on the estimation: they were for a little time or a little sleep they would sleep. If you do not consider "MA" as extra, the word "QALILAN" would be the predicate of "KANA", and it would not be permissible to put it in the accusative case by "YAHJA'UN"; because if its being in the accusative were estimated...

---

(1) Reported by Al-Tabari 21/504-505. (2) After it in (M): on the meaning that they sleep from the night. (3) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/906, and what precedes it is from it. (4) Al-Tabari reported his saying 21/507. (5) After it in the manuscripts: and it is the saying of al-Dahhak. (6) In (M): with little, and what is confirmed is from the manuscripts, and it matches what is in Idah for Ibn al-Anbari 2/905. (7) It is a 'badal ishtimal' (substitute of inclusion) as in al-Durr al-Masun 10/45.

सूरह अद-धारियात: आयतें 17 - 19 479

...रात का बहुत कम हिस्सा ही सोते थे, और शायद वे सक्रिय होकर भोर (सहर) तक मेहनत करते थे(1)। याकूब अल-हद्रमी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: इस आयत की व्याख्या में मतभेद था। कुछ ने कहा: "वे थोड़े थे" का अर्थ है: उनकी संख्या कम थी, फिर आगे कहा गया: "रात के समय वे सोते थे"(2)। इब्न अल-अंबारी ने कहा(3): यह गलत है; क्योंकि आयत केवल उनकी नींद की कमी की ओर इशारा करती है, न कि उनकी संख्या की कमी की ओर। इसके अलावा, अगर हम यह मानकर शुरू करें कि "रात में वे सोते हैं" का अर्थ है कि वे रात को सोते हैं, तो इसमें उनकी कोई प्रशंसा नहीं होगी; क्योंकि सभी लोग रात में सोते हैं, सिवाय इसके कि "मा" (ما) नकारात्मक (नफी) हो। मैं कहता हूँ: और जैसा कि कुछ लोगों ने व्याख्या की है - जो अल-दह्हाक का कथन है(4) - कि उनकी संख्या कम थी, तो यह कथन उससे पहले वाले कथन से जुड़ा होगा: {बेशक वे इससे पहले नेकी करने वाले थे}, यानी: नेकी करने वाले थोड़े थे, फिर आगे कहा: {रात के समय वे थोड़े ही सोते थे}(5)। पहली और दूसरी व्याख्या के अनुसार, "वे रात का थोड़ा हिस्सा ही" एक नया वाक्य होगा जो पहले वाले के पूरा होने के बाद आएगा, और ठहराव (वक्फ) "मा यहजऊन" पर होगा। इसी प्रकार, यदि आप "क़लीलन" (थोड़ा) को "काना" की खबर (विधेय) मानते हैं, और "मा" को थोड़े के अर्थ में रफ़ा (पेश) करते हैं(6); तो मानो यह कहा गया हो: रात में उनकी नींद थोड़ी थी। तो "मा" नकारात्मक हो सकता है, और क्रिया के साथ मस्दर (भाववाचक संज्ञा) हो सकता है, और यह "काना" के कर्ता के बदले (बदल) के रूप में पेश की स्थिति में हो सकता है। अनुमान यह है: उनकी नींद रात में थोड़ी थी(7)। "क़लीलन" शब्द का कर्म कारक (नसब) - यदि आप "मा" को "यहजऊन" के लिए एक अतिरिक्त ज़ोर देने वाला शब्द मानते हैं, तो इस अनुमान पर कि: वे थोड़े समय के लिए या थोड़ी नींद सोते थे। यदि आप "मा" को अतिरिक्त नहीं मानते हैं, तो "क़लीलन" "काना" की खबर होगी, और इसे "यहजऊन" द्वारा कर्म कारक में लाना जायज़ नहीं होगा; क्योंकि यदि इसका नसब माना जाता...

---

(1) अल-तबरी 21/504-505 द्वारा उद्धृत। (2) इसके बाद (म) में है: जिसका अर्थ है वे रात को सोते हैं। (3) ईदाह अल-वक्फ व अल-इब्तिदा 2/906 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (4) अल-तबरी ने उनके कथन को 21/507 में उद्धृत किया है। (5) पांडुलिपियों में इसके बाद है: और यह अल-दह्हाक का कथन है। (6) (म) में: 'बिक़लील' (بِقَلِيلٍ), और जो पांडुलिपियों से प्रमाणित है, वह इब्न अल-अंबारी के ईदाह 2/905 के अनुरूप है। (7) यह 'बदल इश्तमाल' है जैसा कि अल-दुर्र अल-मसून 10/45 में है।

سورہ الذاریات: آیات ۱۷ - ۱۹ ۴۷۹

رات کا بہت کم حصہ، اور شاید وہ چست ہو کر سحر تک محنت کرتے تھے(۱)۔ یعقوب الحضرمی سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: اس آیت کی تفسیر میں اختلاف ہوا، بعض نے کہا: «كَانُوا قَلِيلًا» کا معنی ہے: ان کی تعداد تھوڑی تھی، پھر ابتدا کی تو کہا: «مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ» (۲)۔ ابن الانباری نے کہا(۳): یہ فاسد (غلط) ہے؛ کیونکہ آیت صرف ان کی نیند کی کمی پر دلالت کرتی ہے نہ کہ ان کی تعداد کی کمی پر۔ مزید یہ کہ اگر ہم «من اللیل ما یہجعون» سے اس معنی میں شروع کریں کہ وہ رات کو سوتے ہیں، تو اس میں ان کی کوئی تعریف نہ ہوگی؛ کیونکہ تمام لوگ رات کو سوتے ہیں، سوائے اس کے کہ «ما» نفی کے لیے ہو۔ میں کہتا ہوں: اور جس پر بعض لوگوں نے اس کی تاویل کی ہے - اور یہ ضحاک کا قول ہے(۴) - کہ ان کی تعداد کم تھی، تو کلام اپنے ما قبل قول سے متصل ہوگا: {إِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذَلِكَ مُحْسِنِينَ} یعنی: نیکوکار تھوڑے تھے، پھر نئے سرے سے کہا: {مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ} (۵)۔ اور پہلی اور دوسری تاویل کے مطابق «كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ» ما قبل کے تمام ہونے کے بعد ایک نیا خطاب ہوگا، اور وقف «مَا يَهْجَعُونَ» پر ہوگا۔ اسی طرح اگر آپ «قلیلاً» کو «کان» کی خبر بنائیں، اور «ما» کو قلیل کے معنی میں رفع دیں(۶)؛ گویا اس نے کہا: رات میں ان کا سونا کم تھا۔ پس «ما» نافیہ بھی ہو سکتا ہے، اور فعل کے ساتھ مصدر بھی ہو سکتا ہے، اور «کان» کے اسم سے بدل ہونے کی وجہ سے مرفوع بھی ہو سکتا ہے، تقدیر (مراد) یہ ہے: ان کا سونا رات میں تھوڑا تھا(۷)۔ اور لفظ «قلیلاً» کا منسوب ہونا - اگر آپ «ما» کو «یہجعون» کے ساتھ زائدہ موکدہ مانیں، اس تقدیر پر کہ: وہ تھوڑا وقت یا تھوڑا سا سونا سوتے تھے، اور اگر آپ «ما» کو زائدہ نہ مانیں، تو لفظ «قلیلاً» «کان» کی خبر ہوگی، اور اس کا «یہجعون» کے ذریعے نصب جائز نہ ہوگا؛ کیونکہ اگر اس کے نصب کی تقدیر کی جائے...

(١) اسے طبری نے ٥٠٤/٢١ - ٥٠٥ میں روایت کیا ہے۔ (٢) اس کے بعد (م) میں ہے: اس معنی پر کہ رات کو سوتے ہیں۔ (٣) ایضاح الوقف والابتداء ٩٠٦/٢ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (٤) طبری نے ان کا قول ٥٠٧/٢١ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) اس کے بعد قلمی نسخوں میں ہے: اور یہ ضحاک کا قول ہے۔ (٦) (م) میں: بقلیل، اور جو قلمی نسخوں سے ثابت ہے، وہ ابن الانباری کی ایضاح ٩٠٥/٢ کے موافق ہے۔ (٧) یہ بدلِ اشتمال ہے جیسا کہ الدر المصون ٤٥/١٠ میں ہے۔

With the word "yahja'un" (they sleep) and considering "ma" as a gerundive (Masdar), the relative clause (Sila) is placed before the relative pronoun (Mawsul) (1).

Anas and Qatadah said regarding the interpretation of the verse: Meaning, they used to pray between the two evening prayers: Maghrib and Isha (2). Abu al-Aliyah said: They did not sleep between the two evening prayers (3). This was also stated by Ibn Wahb. Mujahid said (4): It was revealed concerning the Ansar; they used to pray the two evening prayers in the Prophet's Mosque ﷺ, then proceed to Quba. Muhammad ibn Ali ibn al-Husayn said: They would not sleep until they had prayed 'Atama (late night prayer) (5). Al-Hasan said: It is as if he counted their sleep as little compared to their staying awake for prayer. Ibn Abbas and Mutarrif said: Hardly a night passes without them praying to Allah in it, either at its beginning or in its middle (6).

Second: It was narrated from some of those who perform night prayers (Tahajjud) that a visitor came to him in his sleep and recited to him: How can a content eye sleep through the night ... when it does not know into which assembly it will descend?

It was narrated from a man from the Azd tribe that he said: I used to stay awake at night, then I slept at the end of the night. Suddenly, I saw two young men, the handsomest I had ever seen, and they had robes (Hulal) with them. They stood over every praying person and clothed them with a robe. Then they came to the sleeping ones and did not clothe them. I said to them: "Clothe me with one of your robes." They said to me: "This is not a robe for wearing; it is the pleasure (Ridwan) of Allah descending upon every praying person."

It is narrated from Abu Khallad that he said: A companion of mine told me, saying: While I was sleeping one night, the Resurrection was represented before me. I looked at groups of my brothers whose faces were illuminated and radiant...

---

(1) Similar wording in Al-Bayan 2/389, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/686 - 687. (2) Narrated by Abu Dawood (1321) and (1322) through Qatadah from Anas (may Allah be pleased with him). (3) Narrated by Al-Tabari 21/503. (4) The word: "Mujahid", is not found in the manuscripts. (5) Narrated by Al-Tabari 21/502. (6) Al-Wahidi mentioned their statement in Al-Wasit 4/175, and Al-Baghawi in his Tafsir 4/230. Al-Tabari narrated the statement of Mutarrif in 21/502.

शब्द "यहजऊन" (वे सोते हैं) के साथ और "मा" को क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) मानते हुए, संबंधित वाक्यांश (सिला) को सर्वनाम (मौसूल) से पहले रखा गया है (1)।

अनस और कतादा ने आयत की व्याख्या में कहा: यानी, वे दो शाम की नमाज़ों (मगरिब और ईशा) के बीच नमाज़ पढ़ते थे (2)। अबू अल-अलियाह ने कहा: वे दो शाम की नमाज़ों के बीच नहीं सोते थे (3)। इब्न वहब ने भी यही कहा। मुजाहिद ने कहा (4): यह अंसार के बारे में अवतरित हुई थी; वे पैगंबर ﷺ की मस्जिद में दो शाम की नमाज़ें पढ़ते थे, फिर कुबा चले जाते थे। मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन ने कहा: वे तब तक नहीं सोते थे जब तक कि ईशा की नमाज़ (अतमा) न पढ़ लेते (5)। अल-हसन ने कहा: ऐसा लगता है कि उन्होंने उनकी नींद को नमाज़ के लिए उनके जागने की तुलना में बहुत कम गिना है। इब्न अब्बास और मुतारीफ ने कहा: ऐसी कोई रात नहीं बीतती थी जिसमें वे अल्लाह के लिए नमाज़ न पढ़ते हों, चाहे उसके शुरू में या उसके बीच में (6)।

दूसरा: तहज्जुद पढ़ने वाले एक व्यक्ति से रिवायत है कि उनके सपने में कोई आया और उन्हें सुनाया: एक संतुष्ट आँख रात भर कैसे सो सकती है... जबकि उसे पता नहीं कि वह किस सभा में उतरेगी?

अज़द के एक व्यक्ति से रिवायत है कि उसने कहा: मैं रात भर नहीं सोता था, फिर रात के अंत में सो गया। अचानक मैंने दो युवकों को देखा, जो सबसे सुंदर थे जिन्हें मैंने कभी देखा था, और उनके पास पोशाकें(हुलल) थीं। वे हर नमाज़ पढ़ने वाले के पास खड़े हुए और उन्हें एक पोशाक पहनाई। फिर वे सोने वालों के पास पहुंचे और उन्हें नहीं पहनाया। मैंने उनसे कहा, "मुझे अपनी इन पोशाकों में से एक पहना दो।" उन्होंने मुझसे कहा, "यह पहनने वाली पोशाक नहीं है; यह अल्लाह की प्रसन्नता (रिज़वान) है जो हर नमाज़ पढ़ने वाले पर उतरती है।"

अबू खल्लाद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मेरे एक साथी ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: एक रात जब मैं सो रहा था, तो मेरे सामने कयामत का दृश्य प्रस्तुत हुआ। मैंने अपने भाइयों के समूहों को देखा जिनके चेहरे चमक रहे थे और रोशन थे...

---

(1) अल-बयान 2/389 और मुश्किल ए'राब अल-कुरान 2/686 - 687 में इसी तरह के शब्द हैं। (2) अबू दाऊद (1321) और (1322) द्वारा कतादा के माध्यम से अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है। (3) अल-तबरी 21/503 द्वारा रिवायत। (4) शब्द: मुजाहिद, पांडुलिपियों में नहीं है। (5) अल-तबरी

21/502 द्वारा रिवायत। (6) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/175 में उनके कथन का उल्लेख किया है, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/230 में। अल-तबरी ने 21/502 में मुतारीफ के कथन को उद्धृत किया है।

لفظ «يَهْجَعُونَ» (وہ سوتے ہیں) کے ساتھ «ما» کو مصدریہ فرض کرتے ہوئے، صلہ کو موصول پر مقدم کیا گیا ہے(۱)۔

انس اور قتادہ نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: یعنی وہ مغرب اور عشاء کی دونوں نمازوں کے درمیان نماز پڑھا کرتے تھے(۲)۔ ابوالعالیہ نے کہا: وہ عشاء کی دونوں نمازوں کے درمیان نہیں سوتے تھے(۳)۔ ابن وہب نے بھی یہی کہا۔ مجاہد نے کہا(٤): یہ آیت انصار کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ نبی ﷺ کی مسجد میں مغرب و عشاء کی نماز پڑھتے تھے، پھر قباء چلے جاتے تھے۔ محمد بن علی بن الحسین نے کہا: وہ تب تک نہیں سوتے تھے جب تک عشاء (عتمہ) نہ پڑھ لیں(٥)۔ حسن بصری نے کہا: گویا انہوں نے نماز کے لیے ان کے جاگنے کے مقابلے میں ان کی نیند کو بہت تھوڑا شمار کیا ہے۔ ابن عباس اور مطرف نے کہا: ایسی کوئی رات نہیں گزرتی تھی جس میں وہ اللہ کے لیے نماز نہ پڑھتے ہوں، خواہ رات کے شروع میں یا اس کے درمیان میں(٦)۔

دوسری بات: بعض تہجد گزاروں سے مروی ہے کہ ان کے خواب میں کوئی آنے والا آیا اور اس نے یہ اشعار پڑھے: وہ پرسکون آنکھ رات کو کیسے سو سکتی ہے... جسے یہ معلوم نہ ہو کہ اسے کس مجلس میں اترنا ہے۔

قبیلہ ازد کے ایک شخص سے مروی ہے کہ اس نے کہا: میں رات کو نہیں سوتا تھا، پھر رات کے آخری حصے میں سو گیا، تو اچانک میں نے دو نہایت خوبصورت نوجوان دیکھے، ان کے پاس بہترین لباس (حلے) تھے۔ وہ ہر نماز پڑھنے والے کے پاس کھڑے ہوئے اور اسے ایک حلہ پہنایا، پھر وہ سونے والوں کے پاس پہنچے اور انہیں کچھ نہ پہنایا۔ میں نے ان سے کہا: مجھے بھی اپنے

ان حلوں میں سے ایک پہنا دو۔ انہوں نے مجھ سے کہا: یہ پہننے والا لباس نہیں ہے، یہ تو اللہ کی خوشنودی (رضوان) ہے جو ہر نماز پڑھنے والے پر اترتی ہے۔

ابو خلاد سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میرے ایک ساتھی نے مجھے بتایا کہ ایک رات جب میں سو رہا تھا تو میرے سامنے قیامت کا منظر پیش کیا گیا، میں نے اپنے بھائیوں کی کچھ جماعتوں کو دیکھا جن کے چہرے دمک رہے تھے اور روشن تھے...

---

(١) الكلام بنحوه في البيان ٢/ ٣٨٩، ومشكل إعراب القرآن ٢/ ٦٨٦ - ٦٨٧. (٢) اسے ابو داؤد (١٣٢١) اور (١٣٢٢) نے قتادہ کے واسطے سے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (٣) اسے طبری نے ٢١/ ٥٠٣ میں روایت کیا ہے۔ (٤) لفظ: مجاہد، قلمی نسخوں میں موجود نہیں ہے۔ (٥) اسے طبری نے ٢١/ ٥٠٢ میں روایت کیا ہے۔ (٦) واحدی نے ان دونوں کے اقوال 'الوسیط' ٤/ ١٧٥ میں اور بغوی نے اپنی 'تفسیر' ٤/ ٢٣٠ میں نقل کیے ہیں۔ طبری نے ٢١/ ٥٠٢ میں مطرف کا قول نقل کیا ہے۔

...their colors, and they wear robes unlike any other creatures. I asked: What is the matter with these who are dressed while people are naked, and their faces are radiant while people's faces are dusty! Someone said to me: Those you saw dressed (1) are those who pray between the Adhan and the Iqamah, and those whose faces are radiant are the companions of staying up late and night prayer (Tahajjud). He said: And I saw groups on noble camels, so I asked: What is the matter with these riding while people are walking barefoot? He said to me: These are the ones who stood on their feet seeking closeness to Allah Almighty, so Allah gave them the best reward for that. He said: Then I shouted in my sleep: O for the worshipers, how noble is their station! Then I woke up from my sleep afraid.

The third point: His words, the Almighty: "And in the hours before dawn they would ask forgiveness": A second praise; meaning: they ask forgiveness for their sins, as said by Al-Hasan (2). As-Sahar (the pre-dawn time) is a time when the answering of prayers is hoped for. The discussion about it has passed in "Aal Imran" (3).

Ibn Umar and Mujahid said: meaning: they pray at the time of Sahar; so they called the prayer seeking forgiveness. Al-Hasan said regarding His words, the Almighty: "They used to sleep but little of the night": they extended the prayer from the beginning of the night until Sahar, then they asked forgiveness at Sahar (4).

Ibn Wahb: It is about the Ansar; meaning they used to leave from Quba in the morning and pray in the Prophet's mosque (peace be upon him). Ibn Wahb, on the authority of Ibn Lahiya, on the authority of Yazid ibn Abi Habib, said: they used to give sincere advice to people from the Ansar with buckets for the fruits, then they would sleep for a little while, then they would pray at the end of the night.

Ad-Dahhak: Fajr prayer.

Al-Ahnaf ibn Qays said: I compared my deeds to the deeds of the people of Paradise; and I found a people who had...

---

(1) Thus in the copies. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/366 similarly. (3) 5/59. (4) Al-Tabari reported their sayings 21/505, 510.

सूरह अध-धारियात: आयतें 17 - 19 481

...उनके रंग, और वे उन पर ऐसे वस्त्र पहने हुए हैं जो अन्य प्राणियों के पास नहीं हैं। मैंने पूछा: इन लोगों का क्या मामला है जो कपड़े पहने हुए हैं जबकि लोग नग्न हैं, और उनके चेहरे चमक रहे हैं जबकि लोगों के चेहरे धूल भरे हैं! तो मुझसे किसी ने कहा: जिन्हें आपने कपड़े पहने हुए देखा (1) वे अज़ान और इकामत के बीच नमाज़ पढ़ने वाले हैं, और जिनके चेहरे चमक रहे हैं वे रात में जागने और तहज्जुद वाले हैं। उन्होंने कहा: और मैंने कुछ लोगों को उत्तम ऊंटों पर सवार देखा, तो मैंने पूछा: इन सवारों का क्या मामला है जबकि लोग नंगे पैर चल रहे हैं? उन्होंने मुझसे कहा: ये वे लोग हैं जो अल्लाह सर्वशक्तिमान की निकटता प्राप्त करने के लिए अपने पैरों पर खड़े हुए, इसलिए अल्लाह ने उन्हें इसके बदले में सबसे अच्छा इनाम दिया। उन्होंने कहा: फिर मैं अपनी नींद में चिल्लाया: इबादत करने वालों के लिए वाह, उनका स्थान कितना ऊंचा है! फिर मैं अपनी नींद से डर कर जाग गया।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का यह कहना: "और सहर के समय वे क्षमा माँगते थे": एक दूसरी प्रशंसा; यानी: वे अपने पापों की क्षमा माँगते हैं, जैसा कि हसन (2) ने कहा है। सहर (भोर से पहले का समय) वह समय है जिसमें दुआओं की स्वीकारोक्ति की आशा की जाती है। इस बारे में चर्चा "आल इमरान" (3) में बीत चुकी है।

इब्न उमर और मुजाहिद ने कहा: यानी: वे सहर के समय नमाज़ पढ़ते थे; इसलिए उन्होंने नमाज़ को 'इस्तिगफ़ार' (क्षमा याचना) कहा। हसन ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: "वे रात को कम ही सोया करते थे": उन्होंने रात की शुरुआत से सहर तक नमाज़ को लंबा किया, फिर सहर के समय क्षमा मांगी (4)।

इब्न वहब: यह अंसार के बारे में है; यानी वे कुबा से सुबह निकलते थे और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की मस्जिद में नमाज़ पढ़ते थे। इब्न वहब ने इब्न लहिया से, उन्होंने यज़ीद इब्न अबी हबीब से रिवायत की, उन्होंने कहा: वे अंसार के लोगों को फलों पर डोल (बाल्टियों) के साथ नसीहत करते थे, फिर वे थोड़ा सोते थे, फिर वे रात के आखिरी हिस्से में नमाज़ पढ़ते थे।

अद-दहाक: फ़ज्र की नमाज़।

अल-अहनफ़ बिन क़ैस ने कहा: मैंने अपने कर्मों की तुलना जन्नत वालों के कर्मों से की; तो मैंने एक ऐसी कौम को पाया जो...

(1) प्रतियों में ऐसा ही है। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/366 इसी प्रकार। (3) 5/59। (4) अल-तबरी ने उनके कथनों को 21/505, 510 में उद्धृत किया है।

سورہ الذاریات: آیات ۱۷ - ۱۹ ۴۸۱

...ان کے رنگ، اور ان پر ایسی پوشاکیں (حُلل) ہیں جو دیگر مخلوقات کے پاس نہیں ہیں۔ میں نے پوچھا: ان لوگوں کا کیا حال ہے کہ یہ لباس پہنے ہوئے ہیں جبکہ لوگ برہنہ ہیں، اور ان کے چہرے چمک رہے ہیں جبکہ لوگوں کے چہرے غبار آلود ہیں! تو مجھ سے ایک کہنے والے نے کہا: جنہیں آپ نے لباس پہنے ہوئے دیکھا (۱) وہ اذان اور اقامت کے درمیان نماز پڑھنے والے ہیں، اور جن کے چہرے روشن ہیں وہ راتوں کو جاگنے اور تہجد گزارنے والے ہیں۔ اس نے کہا: اور میں نے کچھ لوگوں کو عمدہ اونٹنیوں پر سوار دیکھا، تو میں نے پوچھا: ان سواروں کا کیا معاملہ ہے جبکہ لوگ ننگے پاؤں پیدل چل رہے ہیں؟ تو اس نے مجھ سے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو اللہ تعالیٰ کا قرب حاصل کرنے کے لیے اپنے قدموں پر کھڑے ہوئے، تو اللہ نے انہیں اس کے بدلے بہترین ثواب عطا فرمایا۔ اس نے کہا: پھر میں اپنی نیند میں چیخ اٹھا: عبادت گزاروں کے لیے کیا ہی خوشخبری ہے، ان کا مقام کتنا بلند ہے! پھر میں ڈرتے ہوئے اپنی نیند سے بیدار ہو گیا۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور پچھلی رات کے وقتوں میں وہ معافی مانگا کرتے تھے": ایک دوسری مدح (تعریف) ہے؛ یعنی: وہ اپنے گناہوں کی معافی مانگتے ہیں، یہ حسن (۲) نے کہا ہے۔ اور سحر وہ وقت ہے جس میں دعا کی قبولیت کی امید کی جاتی ہے۔ اور اس بارے میں گفتگو "آل عمران" (۳) میں گزر چکی ہے۔

ابن عمر اور مجاہد نے کہا: یعنی: وہ سحر کے وقت نماز پڑھتے تھے؛ چنانچہ انہوں نے نماز کا نام استغفار رکھا۔ اور حسن نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں کہا: "وہ رات کو بہت کم سوتے تھے": انہوں نے اولِ رات سے سحر تک نماز کو دراز کیا، پھر سحر میں استغفار کیا (۴)۔

ابن وہب: یہ انصار کے بارے میں ہے؛ یعنی وہ قباء سے صبح سویرے نکلتے تھے اور مسجد نبوی ﷺ میں نماز پڑھتے تھے۔ ابن وہب نے ابن لہیعہ سے، انہوں نے یزید بن ابی حبیب سے روایت کی، انہوں نے کہا: وہ انصار کے کچھ لوگوں کو پھلوں پر ڈولوں کے ساتھ (پانی دینے کی) نصیحت کرتے تھے، پھر تھوڑی دیر سوتے تھے، پھر رات کے آخری حصے میں نماز پڑھتے تھے۔

ضحاک: نماز فجر۔

اور احنف بن قیس نے کہا: میں نے اپنے عمل کو اہل جنت کے اعمال پر پیش کیا؛ تو اچانک ایک ایسی قوم ملی جو...

---

(۱) نسخوں میں اسی طرح ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵/۳۶۶ اسی طرح۔ (۳) ۵/۵۹۔ (۴) طبری نے ان کے اقوال ۲۱/۵۰۵، ۵۱۰ میں نقل کیے ہیں۔

...between us a great distance that we do not reach their deeds; "They used to sleep but little of the night." And I presented my deeds against the deeds of the people of Fire, and behold, a people in whom there is no good, they deny the Book of Allah, and His Messenger, and the Resurrection after death. Then we found those of us in the best position to be a people who mixed a righteous deed with another that was evil.

Fourth: The Almighty's saying: {And in their wealth is a right for the beggar and the deprived} is a third praise. Muhammad ibn Sirin and Qatadah said: The "right" here is the obligatory Zakat. It was said: It is a right other than Zakat; by which one maintains kinship ties, or honors a guest, or carries a burden for someone, or enriches a deprived person. Ibn Abbas said this (1); because the Surah is Meccan, and Zakat was made obligatory in Madinah (2).

Ibn al-Arabi (3): The strongest view regarding this verse is that it refers to Zakat; because of the Almighty's saying in Surah "Sa'ala Sa'il": {And those in whose wealth is a known right * For the beggar and the deprived} [Al-Ma'arij: 24-25]. The "known right" is the Zakat whose amount, type, and timing the Sharia has clarified. As for anything else for those who claim it, it is not "known" because it is not predetermined, categorized, or timed.

Fifth: The Almighty's saying: {For the beggar and the deprived}; the "beggar" is the one who asks people due to his poverty; this was said by Ibn Abbas, Sa'id ibn al-Musayyib, and others. The "deprived" is the one who has been denied wealth. There was disagreement in identifying him; Ibn Abbas, Sa'id ibn al-Musayyib, and others said: The deprived is the "muharif" (unfortunate) who has no share in Islam (4). Aisha (may Allah be pleased with her) said: The deprived is the "muharif" whose livelihood is not made easy for him (5); it is said: a man is "muharaf" - with a fatha on the 'ra' - meaning: restricted and deprived, which is the opposite of saying: "mubarak" (blessed). And "someone's earning was restricted" (hurifa kasbu fulan): when his living was made difficult for him; as if his provision was turned away from him (6). Qatadah and Az-Zuhri said: The deprived is the modest one who does not ask people for anything.

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 5/366. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/175. (3) In Ahkam al-Qur'an 4/1718. (4) Their saying was narrated by At-Tabari 21/511-514. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/366. (6) As-Sahah (letter).

४८२ सूरा अज़-ज़रियात: आयतें १८ - १९

...हमारे बीच एक बड़ी दूरी है कि हम उनके कर्मों तक नहीं पहुँच सकते; "वे रात को कम ही सोया करते थे।" और मैंने अपने कर्मों को नरक वालों के कर्मों के सामने रखा, तो पाया कि वे ऐसे लोग थे जिनमें कोई भलाई नहीं थी, वे अल्लाह की किताब, उसके रसूल और मृत्यु के बाद पुनरुत्थान को झुठलाते थे। फिर हमने पाया कि हममें से सबसे अच्छी स्थिति वाले वे लोग थे जिन्होंने एक नेक काम को दूसरे बुरे काम के साथ मिला दिया।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और उनके धनों में माँगने वाले और वंचित का हक़ है} यह तीसरी प्रशंसा है। मुहम्मद इब्न सिरीन और क़तादा ने कहा: यहाँ "हक़" से तात्पर्य अनिवार्य ज़कात है। और कहा गया: यह ज़कात के अलावा एक हक़ है; जिसके ज़रिए कोई रिश्तेदारों से संबंध जोड़ता है, या मेहमान की मेज़बानी करता है, या किसी का बोझ उठाता है, या किसी वंचित को धनी बनाता है। इब्न अब्बास ने यह बात कही (१); क्योंकि यह सूरा मक्की है, और ज़कात मदीना में अनिवार्य की गई थी (२)।

इब्न अल-अरबी (३): इस आयत के बारे में सबसे प्रबल विचार यह है कि यह ज़कात है; क्योंकि सूरा "सअला साइल" में अल्लाह तआला का कथन है: {और जिनके धनों में एक निश्चित हक़ है * माँगने वाले और वंचित के लिए} [अल-मआरिज: २४-२५]। "निश्चित हक़" वह ज़कात है जिसकी मात्रा, प्रकार और समय शरीयत ने स्पष्ट कर दिया है। जहाँ तक इसके अलावा किसी और चीज़ का सवाल है जो इसका दावा करते हैं, तो वह "निश्चित" नहीं है; क्योंकि वह न तो निर्धारित है, न वर्गीकृत है और न ही समयबद्ध है।

पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {माँगने वाले और वंचित के लिए}; "माँगने वाला" वह है जो अपनी दरिद्रता के कारण लोगों से माँगता है; यह इब्न अब्बास, सईद इब्न अल-मुसय्यिब और अन्य लोगों ने कहा है। और "वंचित" वह है जिसे धन से वंचित कर दिया गया हो। उसकी पहचान करने में मतभेद है; इब्न अब्बास, सईद इब्न अल-मुसय्यिब और अन्य ने कहा: वंचित वह "मुहारिफ़" (अभागा) है जिसका इस्लाम में कोई हिस्सा नहीं है (४)। आइशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: वंचित वह "मुहारिफ़" है जिसकी आजीविका उसके लिए आसान नहीं होती (५); कहा जाता है: एक आदमी "मुहारफ़" है - 'रा' पर ज़बर के साथ - यानी: सीमित और वंचित, और यह "मुबारक" कहने के विपरीत है। और "फ़लाँ की कमाई सीमित कर दी गई": जब उसके जीवन निर्वाह में सख्ती की गई;

जैसे कि उसकी रोज़ी उससे फेर ली गई हो (६)। क़तादा और अज़-ज़ुहरी ने कहा: वंचित वह स्वाभिमानी व्यक्ति है जो लोगों से कुछ नहीं माँगता।

(१) अन-नुकात वल-उयून ५/३६६। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१७५। (३) अहकामुल-क़ुरआन ४/१७१८ में। (४) अल-तबरी ने उनकी बात उद्धृत की है २१/५११-५१४। (५) अन-नुकात वल-उयून ५/३६६। (६) अस्-सिहाह़ (अक्षर)।

۴۸۲ سورة الذاريات: آيات ۱۸ - ۱۹

...ہمارے درمیان ایک بہت بڑا فاصلہ ہے کہ ہم ان کے اعمال تک نہیں پہنچ سکتے؛ "وہ رات کو کم ہی سویا کرتے تھے۔" اور میں نے اپنے عمل کو اہل نار (دوزخیوں) کے اعمال پر پیش کیا، تو پایا کہ وہ ایسی قوم ہے جس میں کوئی خیر نہیں، وہ اللہ کی کتاب، اس کے رسول اور موت کے بعد جی اٹھنے کو جھٹلاتے ہیں۔ پھر ہم نے اپنے میں سے بہترین مرتبے والے ان لوگوں کو پایا جنہوں نے ایک نیک عمل کو دوسرے برے عمل کے ساتھ ملا دیا تھا۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان کے مالوں میں مانگنے والے اور محروم کا حق ہے} یہ تیسری تعریف ہے۔ محمد بن سیرین اور قتادہ نے کہا: یہاں "حق" سے مراد فرض زکوٰۃ ہے۔ اور کہا گیا: یہ زکوٰۃ کے علاوہ ایک حق ہے؛ جس کے ذریعے انسان صلہ رحمی کرتا ہے، یا مہمان کی تواضع کرتا ہے، یا کسی کا بوجھ اٹھاتا ہے، یا کسی محروم کو غنی کرتا ہے۔ یہ بات ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہی (۱)؛ کیونکہ یہ سورت مکی ہے اور زکوٰۃ مدینہ میں فرض ہوئی تھی (۲)۔

ابن العربی (۳): اس آیت میں سب سے مضبوط قول یہ ہے کہ یہ زکوٰۃ ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا سورۃ "سأل سائل" میں ارشاد ہے: {اور جن کے مالوں میں ایک معلوم حق ہے * مانگنے والے اور محروم کے لیے} [المعارج: ۲۴-۲۵]۔ اور "معلوم حق" وہ زکوٰۃ ہے جس کی مقدار، جنس اور وقت شریعت نے واضح کر دیا ہے۔ رہا اس کے علاوہ ان لوگوں کے لیے جو اس کے قائل ہیں، تو وہ "معلوم" نہیں ہے؛ کیونکہ وہ نہ تو مقرر ہے، نہ ہی مخصوص ہے اور نہ ہی اس کا کوئی وقت متعین ہے۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مانگنے والے اور محروم کے لیے}؛ مانگنے والا وہ ہے جو اپنی حاجت مندی کی وجہ سے لوگوں سے سوال کرتا ہے؛ یہ ابن عباس، سعید بن المسیب اور دیگر نے کہا ہے۔ اور "محروم" وہ ہے جو مال سے محروم کر دیا گیا ہو۔ اس کے تعین میں اختلاف ہے؛ چنانچہ ابن عباس، سعید بن المسیب اور دیگر نے کہا: محروم وہ "محارف" (بد نصیب) ہے جس کا اسلام میں کوئی حصہ نہ ہو (۴)۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: محروم وہ "محارف" ہے جس کے لیے اس کی کمائی آسان نہ ہو (۵)؛ کہا جاتا ہے: آدمی "محارف" ہے - را کے زبر کے ساتھ - یعنی: تنگ دست اور محروم، اور یہ تمہارے قول "مبارک" کی ضد ہے۔ اور "فلاں کی کمائی تنگ کر دی گئی" (حورف کسب فلان): جب اس کے معاش میں اس پر سختی کی جائے؛ گویا اس کا رزق اس سے پھیر دیا گیا ہو (۶)۔ قتادہ اور زہری نے کہا: محروم وہ خوددار (متعفف) شخص ہے جو لوگوں سے کسی چیز کا سوال نہیں کرتا۔

(۱) النکت والعیون ۵ / ۳۶۶۔ (۲) المحرر الوجیز ۵ / ۱۷۵۔ (۳) احکام القرآن میں ۴ / ۱۷۱۸۔ (۴) ان کا قول طبری نے نقل کیا ہے ۲۱ / ۵۱۱ - ۵۱۴۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۳۶۶۔ (۶) الصحاح (حرف)۔

...and his need is not known. Al-Hasan and Muhammad ibn al-Hanafiyyah said: The 'deprived' (al-mahroom) is the one who arrives after the spoils of war have been divided and has no share in them (1). It was narrated that the Prophet (peace be upon him) sent a military detachment, and they gained spoils. Then a group of people came after they had finished, so this verse was revealed: {And in their wealth...} (2). Ikrimah said: The deprived is the one who has no wealth left (3). Zaid ibn Aslam said: It is the one whose fruit, crops, or livestock offspring have been afflicted. Al-Qurtubi said: The deprived is the one afflicted by a natural disaster. Then he recited: {Indeed, we are laden with debt, rather, we are deprived} (4) [Al-Waqi'ah: 67], similar to the story of the owners of the garden where they said: {Rather, we are deprived} [Al-Qalam: 27]. Abu Qilabah said: There was a man from the people of Yamama who had wealth, then a flood came and took it away. A man from the companions said: This is the deprived one, so divide for him [a share] (5). It was also said: He is the one who seeks worldly things but they turn away from him. This is also narrated from Ibn Abbas. Abdul Rahman ibn Humayd said: The deprived is the slave. It was also said: It is the dog; it was narrated that Umar ibn Abdul Aziz was on the way to Mecca, and a dog came. Umar (may Allah have mercy on him) pulled away the shoulder of a sheep and threw it to him, saying: They say he is the deprived one. It was also said: It is the one whose maintenance is obligatory due to poverty among relatives; because he has been deprived of earning for himself until his maintenance became obligatory from another's wealth (6). Ibn Wahb narrated from Malik: It is the one who is deprived of sustenance (rizq) (7), and this is a good opinion; because

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/366 without mentioning Al-Zuhri. His statement and the statement of Qatadah were cited by Al-Tabari 21/514 - 515. (2) Narrated by Abu Ubayd in Al-Amwal (1756), and Al-Tabari 21/515 - 516 from Al-Hasan bin Muhammad ibn al-Hanafiyyah, and it is a mursal narration. (3) Narrated by Al-Tabari 21/517. (4) Tafsir al-Baghawi 4/231 similarly. The statement of Zaid bin Aslam was narrated by Al-Tabari 21/517. (5) Narrated by Al-Tabari 21/513 similarly. (6) Al-Mawardi mentioned these opinions in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/366 - 367. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1718.

४८३ सूरह अध-धारियात: आयत १९

...और उसकी ज़रूरत के बारे में नहीं जाना जाता। अल-हसन और मुहम्मद इब्न अल-हनफ़िया ने कहा: 'महरूम' (वंचित) वह है जो गनीमत (युद्ध में प्राप्त धन) के बँटवारे के बाद आता है और उसमें उसका कोई हिस्सा नहीं होता (१)। यह रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक सैन्य दल भेजा, और उन्होंने गनीमत हासिल की। फिर जब वे फारिग हो गए तो कुछ लोग आए, तब यह आयत नाजिल हुई: {और उनके मालों में...} (२)। इकरामा ने कहा: महरूम वह है जिसके पास कोई माल बाकी न रहे (३)। ज़ैद बिन असलम ने कहा: यह वह व्यक्ति है जिसके फल, फसल या मवेशियों की नस्ल को नुकसान पहुँचा हो। अल-कुर्तुबी ने कहा: महरूम वह है जिसे किसी प्राकृतिक आपदा ने प्रभावित किया हो। फिर उन्होंने पढ़ा: {बल्कि हम तो क़र्ज़ के बोझ तले दब गए, बल्कि हम तो महरूम (वंचित) हैं} (४) [अल-वाकिया: ६७], जैसा कि बाग़ वालों की कहानी में है जहाँ उन्होंने कहा: {बल्कि हम तो महरूम (वंचित) हैं} [अल-क़लम: २७]। अबू किलाबा ने कहा: यमामा के लोगों में से एक आदमी था जिसके पास माल था, फिर बाढ़ आई और उसका माल बहा ले गई। सहाबा में से एक आदमी ने कहा: यह महरूम है, तो इसके लिए हिस्सा निकालो (५)। यह भी कहा गया है: वह वह है जो दुनिया चाहता है पर वह उससे पीठ फेर लेती है। यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है। अब्दुर रहमान बिन हुमैद ने कहा: महरूम गुलाम है। यह भी कहा गया है: यह कुत्ता है; यह रिवायत है कि उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ मक्का के रास्ते में थे, तो एक कुत्ता आया। उमर (रह.) ने भेड़ का एक कंधा निकाला और उसकी ओर फेंक दिया और कहा: वे कहते हैं कि यह महरूम है। यह भी कहा गया है: यह वह है जिसका ख़र्च रिश्तेदारों में गरीबी के कारण अनिवार्य हो गया हो; क्योंकि वह अपनी कमाई से वंचित हो गया है यहाँ तक कि उसका ख़र्च दूसरों के माल में अनिवार्य हो गया है (६)। इब्न वाहब ने मालिक से रिवायत की: वह वह है जिसे रिज़्क़ (रोजी) से वंचित कर दिया गया हो (७), और यह एक अच्छी बात है; क्योंकि

---

(१) अल-नुकात वल-उयून ५/३६६ ज़ुहरी का उल्लेख किए बिना। उनके और कतादा के कथन को तबरी ने ५१४/२१ - ५१५ में उद्धृत किया है। (२) इसे अबू उबैद ने अल-अमवाल (१७५६) में, और तबरी ने ५१५/२१ - ५१६ में अल-हसन बिन मुहम्मद इब्न अल-हनफ़िया से उद्धृत किया है, और यह एक मुरसल रिवायत है। (३) तबरी ५१७/२१ द्वारा उद्धृत। (४) तफ़सीर अल-बघवी ४/२३१ इसी तरह। ज़ैद बिन असलम का कथन तबरी ५१७/२१ द्वारा उद्धृत है। (५) तबरी ५१३/२१ द्वारा इसी तरह

उद्धृत। (६) अल-मावर्दी ने इन मतों का उल्लेख अल-नुकात वल-उयून ५/३६६ - ३६७ में किया है। (७) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन ४/१७१८।

...اور اس کی ضرورت کا علم نہیں ہوتا۔ الحسن اور محمد ابن الحنفیہ نے کہا: محروم وہ ہے جو غنیمت کی تقسیم کے بعد آئے اور اس میں اس کا کوئی حصہ نہ ہو (۱)۔ روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے ایک سریة (لشکری دستہ) بھیجا، انہیں غنیمت حاصل ہوئی۔ پھر جب وہ فارغ ہو گئے تو کچھ لوگ آئے، تو یہ آیت نازل ہوئی: {وَفِي أَمْوَالِهِمْ} (۲)۔ عکرمہ نے کہا: محروم وہ ہے جس کے پاس کوئی مال باقی نہ رہے (۳)۔ زید بن اسلم نے کہا: یہ وہ ہے جس کے پھل، فصل یا مویشیوں کی نسل کو نقصان پہنچا ہو۔ القرطبی نے کہا: محروم وہ ہے جسے کوئی آسمانی آفت یا مصیبت پہنچی ہو، پھر انہوں نے پڑھا: {إِنَّا لَمُغْرَمُونَ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ} (۴) [الواقعہ: ۶۷]، اسی طرح باغ والوں کے قصے میں جہاں انہوں نے کہا: {بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ} [القلم: ۲۷]۔ ابو قلابہ نے کہا: یمامہ کے لوگوں میں سے ایک شخص تھا جس کے پاس مال تھا، پھر سیلاب آیا اور اس کا مال بہا لے گیا، تو صحابہ میں سے ایک شخص نے کہا: یہ محروم ہے، پس اس کے لیے حصہ مقرر کرو (۵)۔ اور کہا گیا: یہ وہ ہے جو دنیا طلب کرتا ہے اور وہ اس سے پیٹھ پھیر لیتی ہے۔ یہ ابن عباس سے بھی مروی ہے۔ اور عبدالرحمن بن حمید نے کہا: محروم غلام ہے۔ اور کہا گیا: یہ کتا ہے؛ روایت ہے کہ عمر بن عبدالعزیز مکہ کے راستے میں تھے، ایک کتا آیا تو عمر رحمہ اللہ نے بکری کا ایک دستہ (کندھا) نکالا اور اس کی طرف پھینک دیا اور فرمایا: لوگ کہتے ہیں کہ یہ محروم ہے۔ اور کہا گیا: یہ وہ ہے جس کا نفقہ (خرچہ) رشتہ داروں میں غربت کی بنا پر واجب ہو؛ کیونکہ وہ خود کمانے سے محروم ہو گیا یہاں تک کہ اس کا خرچہ دوسروں کے مال میں واجب ہو گیا (۶)۔ ابن وہب نے مالک سے روایت کی: کہ وہ وہ ہے جسے رزق سے محروم کر دیا گیا ہو (۷)، اور یہ قول حسن (اچھا) ہے؛ کیونکہ

(۱) النکت والعیون ۵/۳۶۶ بغیر ذکرِ زہری۔ اور ان کا اور قتادہ کا قول الطبری ۲۱/۵۱۴ - ۵۱۵ میں منقول ہے۔ (۲) اسے ابو عبید نے الاموال (۱۷۵۶) میں، اور الطبری نے ۲۱/۵۱۵ - ۵۱۶ میں الحسن بن محمد ابن الحنفیہ سے روایت کیا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ (۳) الطبری ۲۱/۵۱۷۔ (۴) تفسیر البغوی ۴/۲۳۱ اسی طرح۔ اور زید بن اسلم کا قول الطبری ۲۱/۵۱۷ میں منقول ہے۔ (۵) الطبری ۲۱/۵۱۳ اسی طرح۔ (۶) ان اقوال کا ذکر الماوردی نے النکت والعیون ۵/۳۶۶ - ۳۶۷ میں کیا ہے۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۷۱۸۔

It encompasses all opinions. Al-Sha'bi said: I have been seventy years old today, and since I reached puberty, I have been asked about the deprived (al-mahrum), but today I am no more knowledgeable about him than I was then. Narrated by Shu'bah from 'Asim al-Ahwal, from al-Sha'bi.(1) Its linguistic root: The forbidden (al-mamnu'); from deprivation (al-hirman) which is prevention (al-man'). Alqamah said:(2) "One who provides for the sheep on the day of grazing... wherever he turns, the deprived remains deprived." And on the authority of Anas that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Woe to the rich from the poor on the Day of Resurrection; they will say: 'O our Lord, they wronged us of our rights that You made obligatory upon them.' Then Allah, the Exalted, will say: 'By My honor and My majesty, I will surely bring you close and I will surely distance them.'" Then the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) recited: "And in their wealth was a right for the beggar and the deprived." Mentioned by al-Tha'labi.(3) His saying, the Exalted: {And in the earth are signs for those of certain faith (20) And in yourselves; do you not then see? (21) And in the heaven is your provision and what you are promised (22) So by the Lord of the heaven and the earth, indeed, it is truth - just as [it is truth] that you are speaking (23)} His saying, the Exalted: {And in the earth are signs for those of certain faith} When He mentioned the situation of the two groups, He explained that in the earth are signs indicating His power over resurrection and gathering. Among them is: the return of vegetation after it has become dry stalks. Among them is: that He distributed provisions in it as sustenance for animals. Among them is: traveling through lands where they see the traces of destruction that befell the denying nations. The "certain ones" (al-muqinun) are: the gnostics who have verified the oneness of their Lord and the truth of their prophet's message; He singled them out for mention because they are the ones who benefit from those signs and contemplate them. His saying, the Exalted: {And in yourselves; do you not then see?} It was said: The underlying meaning is: and in the earth and in yourselves are signs for the certain ones. Qatadah said: The meaning is: whoever travels in the earth sees signs and lessons, and in...

(1) Similarly in Zad al-Masir 8/33, and Al-Tabari narrated it 21/518 from the path of Ibn 'Ulayyah from Ibn 'Awn from Al-Sha'bi who said: It wearied me to know who the deprived is. (2) He is Alqamah al-Fahl, and the verse is in his Diwan p. 66, and in Salaf 5/10. (3) Narrated by al-Tabarani in al-Saghir (693), and al-Awsat (4810). Al-Haythami said in al-Majma' 3/62: In it is Al-Harith ibn al-Nu'man, and he is weak.

यह सभी मतों को समाहित करता है। अल-शाबी ने कहा: आज मुझे सत्तर साल हो गए हैं, और जब से मैं बालिग हुआ हूँ, मुझसे वंचित (अल-महरूम) के बारे में पूछा गया है, लेकिन आज मैं उसके बारे में उतना ही जानता हूँ जितना तब जानता था। इसे शुबाह ने असीम अल-अहवाल से, उन्होंने अल-शाबी से रिवायत किया है।(1) इसकी भाषाई जड़: वर्जित (अल-ममनू); वंचितता (अल-हिरमान) से जिसका अर्थ है रोक (अल-मन)। अल्कामह ने कहा:(2) "जो भेड़ों को चरने के दिन भोजन कराता है... वह जहाँ भी मुड़ता है, वंचित व्यक्ति वंचित ही रहता है।" और अनस से रिवायत है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "क़यामत के दिन अमीरों के लिए गरीबों के कारण तबाही है; वे कहेंगे: 'ऐ हमारे रब, उन्होंने हमारे उन हक़ों में हमारे साथ ज़ुल्म किया जो आपने उन पर फ़र्ज़ किए थे।' फिर अल्लाह तआला फरमाएगा: 'मेरी इज़्ज़त और मेरे जलाल की कसम, मैं तुम्हें ज़रूर करीब करूँगा और उन्हें ज़रूर दूर कर दूँगा।'" फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तिलावत की: "और उनके माल में मांगने वाले और वंचित का हक था।" इसे अल-थलाबी ने ज़िक्र किया है।(3) अल्लाह तआला का फरमान है: {और धरती में यक़ीन रखने वालों के लिए निशानियाँ हैं (20) और स्वयं तुम्हारे भीतर भी; क्या फिर तुम देखते नहीं? (21) और आकाश में तुम्हारी रोज़ी है और वह भी जिसका तुमसे वादा किया जाता है (22) तो आकाश और धरती के रब की कसम, निस्संदेह यह सच है - ठीक वैसे ही जैसे तुम बोल रहे हो (23)} अल्लाह तआला का फरमान: {और धरती में यक़ीन रखने वालों के लिए निशानियाँ हैं} जब उन्होंने दोनों समूहों की स्थिति का उल्लेख किया, तो उन्होंने स्पष्ट किया कि धरती में ऐसी निशानियाँ हैं जो पुनरुत्थान और एकत्रीकरण पर उनकी शक्ति को दर्शाती हैं। उनमें से है: वनस्पतियों का सूख जाने के बाद फिर से जीवित होना। उनमें से है: कि उसने इसमें जानवरों के पोषण के रूप में आहार निर्धारित किया। उनमें से है: देशों की यात्रा करना जहाँ वे उन विनाशों के अवशेष देखते हैं जो झुठलाने वाली कौमों पर आए। "यक़ीन रखने वाले" (अल-मुकिनून) वे हैं: वे आरिफ़ जिन्होंने अपने रब की एकता और अपने नबी के संदेश की सच्चाई की पुष्टि की है; उसने विशेष रूप से उनका उल्लेख किया क्योंकि वे ही उन निशानियों से लाभान्वित होते हैं और उन पर विचार करते हैं। अल्लाह तआला का फरमान: {और स्वयं तुम्हारे भीतर भी; क्या फिर तुम देखते नहीं?} कहा गया: इसका अर्थ है: और धरती में और स्वयं तुम्हारे भीतर यक़ीन रखने वालों के लिए निशानियाँ हैं। कतादाह ने कहा: अर्थ यह है कि: जो कोई धरती में यात्रा करता है वह निशानियाँ और सबक देखता है, और...

(1) इसी तरह ज़ाद अल-मसीर 8/33 में, और अल-तबरी ने इसे 21/518 में इब्न उलैय्या के माध्यम से इब्न औन से और उन्होंने अल-शाबी से रिवायत किया है जिन्होंने कहा: इसने मुझे थका दिया कि मैं जानूँ कि वंचित कौन है। (2) वह अल्कामह अल-फ़हल हैं, और शेर उनके दीवान पृ. 66 में और सलफ़ 5/10 में है। (3) इसे अल-तबरानी ने अल-सगीर (693) और अल-अवसत (4810) में रिवायत किया है। अल-हयथमी ने अल-मजमा 3/62 में कहा: इसमें अल-हारिस इब्न अल-नुमान है, और वह कमज़ोर है।

یہ تمام اقوال کو محیط ہے۔ الشعبی نے کہا: آج مجھے ستر سال ہو گئے ہیں، اور جب سے میں بالغ ہوا ہوں مجھ سے محروم کے بارے میں پوچھا گیا، لیکن آج میں اس کے بارے میں اس سے زیادہ نہیں جانتا جتنا اس دن جانتا تھا۔ اسے شعبہ نے عاصم الاحول سے، انہوں نے الشعبی سے روایت کیا ہے۔(١) اس کی لغوی اصل: الممنوع (روکا ہوا)؛ الحرمان سے جس کا معنی ہے روکنا (المنع)۔ علقمہ نے کہا:(٢) "بھیڑوں کو چرانے کے دن کھلانے والا... وہ جدھر بھی رخ کرے، محروم محروم ہی رہتا ہے۔" اور انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ”قیامت کے دن فقراء کی وجہ سے مالداروں کے لیے ہلاکت ہے؛ وہ کہیں گے: 'اے ہمارے رب، انہوں نے ہمارے ان حقوق کے بارے میں ہم پر ظلم کیا جو آپ نے ان پر فرض کیے تھے۔' تو اللہ تعالیٰ فرمائے گا: 'میری عزت اور میرے جلال کی قسم، میں تمہیں ضرور قریب کروں گا اور انہیں ضرور دور کر دوں گا۔'“ پھر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے تلاوت فرمائی: ”اور ان کے مالوں میں مانگنے والے اور محروم کا حق تھا۔“ اسے الثعلبی نے ذکر کیا ہے۔(٣) اللہ تعالیٰ کا قول: {اور زمین میں یقین رکھنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں (20) اور خود تمہارے اندر بھی؛ کیا پھر تم دیکھتے نہیں ہو؟ (21) اور آسمان میں تمہارا رزق ہے اور وہ بھی جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے (22) پس آسمان اور زمین کے رب کی قسم، بیشک یہ حق ہے - بالکل ویسے ہی جیسے تم کلام کر رہے ہو (23)} اللہ تعالیٰ کا قول: {اور زمین میں یقین رکھنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں} جب اس نے دونوں گروہوں کے حال کا ذکر کیا، تو واضح کیا کہ زمین میں ایسی نشانیاں ہیں جو بعث و نشور پر اس کی قدرت پر دلالت کرتی ہیں۔ ان میں سے ہے: خشک ہو جانے کے بعد پودوں کا دوبارہ اگنا۔ ان میں سے ہے: کہ اس نے اس میں حیوانات کی خوراک کے طور پر رزق مقرر

کیا۔ ان میں سے ہے: ملکوں کی سیر جہاں وہ جھٹلانے والی امتوں پر نازل ہونے والے عذاب کے آثار دیکھتے ہیں۔ ”موقنون“ (یقین رکھنے والے) وہ ہیں: وہ عارفین جنہوں نے اپنے رب کی وحدانیت اور اپنے نبی کی نبوت کی سچائی کی تصدیق کی؛ اللہ نے انہیں خاص طور پر ذکر کیا کیونکہ وہی ان آیات سے فائدہ اٹھاتے اور ان میں تدبر کرتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور خود تمہارے اندر بھی؛ کیا پھر تم دیکھتے نہیں ہو؟} کہا گیا: تقدیر (مراد) یہ ہے کہ: زمین میں اور خود تمہارے اندر یقین رکھنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں۔ قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: جو زمین میں چلتا ہے وہ نشانیاں اور عبرتیں دیکھتا ہے، اور...

(۱) اسی طرح زاد المسیر ۸/۳۳ میں ہے، اور الطبری نے اسے ۲۱/۵۱۸ میں ابن علیہ کے طریق سے ابن عون سے، انہوں نے الشعبی سے روایت کیا جنہوں نے کہا: میں عاجز آ گیا یہ جاننے سے کہ محروم کون ہے۔ (۲) وہ علقمہ الفحل ہیں، اور شعر ان کے دیوان ص ۶۶، اور سلف ۵/۱۰ میں ہے۔ (۳) اسے الطبرانی نے الصغیر (۶۹۳) اور الاوسط (۴۸۱۰) میں روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے المجمع ۳/۶۲ میں کہا: اس میں الحارث بن النعمان ہے، اور وہ ضعیف ہے۔

Whoever reflects on himself knows that he was created to worship Allah. Ibn al-Zubayr and Mujahid: What is meant is the path of feces and urine(1). Al-Sa'ib bin Sharik said: Man eats and drinks from one place and exits from two places; and if he were to drink pure milk, water would come out of it and feces would come out of it; that is the sign within the self. Ibn Zaid said: The meaning is: He created you from dust, and made for you hearing, sight, and hearts {Then, as soon as you are human beings, you spread out} [Ar-Rum: 20]. Al-Suddi: "And within yourselves" means: in your life and your death, and in what enters and exits of your food. Al-Hasan: In old age after youth, and weakness after strength, and gray hair after blackness(2). It was said: The meaning: And in the creation of yourselves from a sperm-drop, then a clinging clot, then a lump of flesh, then flesh and bone, until the breathing of the soul, and in the difference of tongues, colors, and forms, and other hidden and apparent signs(3). It is enough for you to consider the hearts and what has been planted(4) in them of intellects, and what they have been distinguished with of various types of meanings and arts, and the tongues, speech, and articulation points of letters, and the sights, limbs, and all other organs, and their functioning for what they were created for, and what has been balanced in the limbs of joints for bending and folding, for if any of them becomes stiff(5), disability comes, and if it becomes limp, humiliation sets in, {So blessed be Allah, the best of creators} [Al-Mu'minun: 14].

{Do you not then see?} means: the sight of the heart so that they may recognize the perfection of His power.

And it was said: It is the success of the helpless and the deprivation of the resolute(6).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/367, and the saying of Ibn al-Zubayr was extracted by al-Tabari 21/519. (2) Al-Mawardi mentioned these sayings - except for the saying of Al-Sa'ib - in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/367. And the saying of Ibn Zaid was extracted by al-Tabari 21/519 - 520. (3) Al-Baghawi mentioned it in a similar brief way in his Tafsir 4/231, and Al-Wahidi in Al-Wasit 4/176, and they attributed it to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (4) In the manuscripts: "mentioned", and what is confirmed is from (m), which is consistent with what is in Al-Kashshaf 4/16 - 17, and the text is from it. (5) Meaning: became hard. Al-Qamus (Jasu). (6) This is one of the sayings in the interpretation of His saying: "And within yourselves, do you not then see?", as mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/367.

जो कोई अपने बारे में सोचता है उसे पता चलता है कि उसे अल्लाह की इबादत करने के लिए बनाया गया था। इब्न अल-जुबैर और मुजाहिद: इसका अर्थ मलमूत्र का मार्ग है(1)। अल-साइब बिन शरीक ने कहा: मनुष्य एक ही स्थान से खाता-पीता है और दो स्थानों से बाहर निकलता है; और यदि वह शुद्ध दूध पीता है, तो उसमें से पानी निकलता है और उसमें से मल निकलता है; वह स्वयं में एक संकेत है। इब्न ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ है: उसने तुम्हें मिट्टी से बनाया, और तुम्हारे लिए कान, आँखें और हृदय बनाए {फिर अचानक तुम मनुष्य बनकर फैल जाते हो} [अर-रुम: 20]। अल-सुद्दी: "और तुम्हारे स्वयं के भीतर" का अर्थ है: तुम्हारे जीवन और तुम्हारी मृत्यु में, और तुम्हारे भोजन में जो प्रवेश करता है और बाहर निकलता है। अल-हसन: जवानी के बाद बुढ़ापे में, और ताकत के बाद कमजोरी में, और काले बालों के बाद सफेदी में(2)। यह कहा गया है: अर्थ: और एक बूंद से स्वयं के निर्माण में, फिर जमे हुए खून का लोथड़ा, फिर मांस का टुकड़ा, फिर मांस और हड्डी, रूह फूँकने तक, और ज़बानों, रंगों और रूपों के अंतर में, और अन्य छिपे हुए और स्पष्ट संकेतों में(3)। तुम्हारे लिए दिलों और उनमें बसी(4) बुद्धियों पर विचार करना ही काफी है, और उनमें विभिन्न प्रकार के अर्थों और कलाओं की जो विशेषता दी गई है, और ज़बानों, वाणी और अक्षरों के उच्चारण स्थानों, और दृष्टि, अंगों और अन्य सभी इंद्रियों पर, और वे जिसके लिए बनाई गई हैं उसके अनुसार कार्य करना, और मोड़ने और झुकने के लिए जोड़ों के अंगों में जो संतुलन बनाया गया है, क्योंकि यदि उनमें से कोई कठोर(5) हो जाए, तो अक्षमता आ जाती है, और यदि वह शिथिल हो जाए, तो अपमान का कारण बनता है, {तो अल्लाह बहुत बरकत वाला है, जो सबसे अच्छा पैदा करने वाला है} [अल-मुमिनून: 14]।

{तो क्या तुम देखते नहीं?} अर्थात: हृदय की दृष्टि ताकि वे उसकी शक्ति की पूर्णता को पहचान सकें।

और यह कहा गया है: यह असहाय की सफलता और दृढ़ निश्चयी का वंचित रहना है(6)।

---

(1) अल-नुकात व अल-'उयुन 5/367, और इब्न अल-जुबैर का कथन अल-तबरी 21/519 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) अल-मावर्दी ने इन कथनों का उल्लेख किया है - अल-साइब के कथन को छोड़कर - अल-नुकात व अल-'उयुन 5/367 में। और इब्न ज़ैद का कथन अल-तबरी 21/519 - 520 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/231 में इसी तरह संक्षेप में इसका उल्लेख किया है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/176 में, और उन्होंने इसे इब्न अब्बास (रज़ि.) से सम्बद्ध किया है। (4) पांडुलिपियों में: "उल्लेख", और जो पुष्ट है वह (म) से है, जो अल-कश्शाफ़

4/16-17 में जो है उसके अनुरूप है, और पाठ उसी का है। (5) अर्थात: कठोर हो जाना। अल-क़ामूस (जसु)। (6) यह उनके इस कथन की व्याख्या में से एक है: "और तुम्हारे स्वयं के भीतर, तो क्या तुम देखते नहीं?", जैसा कि अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-'उयुन 5/367 में उल्लेख किया है।

سورہ الذاریات: آیات ۲۱ - ۲۳ ۴۸۵

جس نے اپنے آپ میں غور و فکر کیا، اسے معلوم ہو گیا کہ وہ اللہ کی عبادت کے لیے پیدا کیا گیا ہے۔ ابن زبیر اور مجاہد: اس سے مراد پاخانہ اور پیشاب کا راستہ ہے(۱)۔ اور سائب بن شریک نے کہا: انسان ایک ہی جگہ سے کھاتا پیتا ہے اور دو جگہوں سے نکلتا ہے؛ اور اگر وہ خالص دودھ پیئے تو اس سے پانی نکلے گا اور اسی سے فضلہ؛ پس وہ نفس میں ایک نشانی ہے۔ ابن زید نے کہا: معنی یہ ہے کہ اس نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا، اور تمہارے لیے کان، آنکھیں اور دل بنائے {پھر اچانک تم انسان بن کر پھیل جاتے ہو} [الروم: ۲۰]۔ السدی: "اور تمہارے اپنے نفسوں میں" یعنی: تمہاری زندگی اور تمہاری موت میں، اور تمہارے کھانے میں جو داخل ہوتا ہے اور جو نکلتا ہے۔ الحسن: جوانی کے بعد بڑھاپے میں، اور طاقت کے بعد کمزوری میں، اور سیاہی کے بعد سفیدی میں(۲)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اور تمہارے نفسوں کی تخلیق میں نطفہ، پھر علقہ، پھر مضغہ، پھر گوشت، اور ہڈی سے لے کر روح پھونکنے تک، اور زبانوں، رنگوں اور صورتوں کے اختلاف میں، اس کے علاوہ دیگر باطنی اور ظاہری نشانیوں میں(۳)۔ اور تمہارے لیے دل اور ان میں پیوست(۴) عقلیں ہی کافی ہیں، اور ان میں جو مختلف قسم کے معانی اور فنون خاص کیے گئے ہیں، اور زبانوں، کلام اور حروف کے مخارج، اور بصارت، اعضاء اور دیگر تمام حواس، اور ان کا ان کاموں کی طرف آنا جن کے لیے وہ پیدا کیے گئے ہیں، اور اعضاء میں جو جوڑ مڑنے اور لچک کے لیے بنائے گئے ہیں، کیونکہ اگر ان میں سے کوئی چیز سخت(۵) ہو جائے تو عاجزی آ جاتی ہے، اور اگر ڈھیلی ہو جائے تو ذلت چھا جاتی ہے، {پس بڑی برکت والا ہے اللہ، جو بہترین پیدا کرنے والا ہے} [المؤمنون: ۱۴]۔

{تو کیا تم دیکھتے نہیں؟} یعنی: دل کی بصیرت تاکہ وہ اس کی قدرت کے کمال کو پہچان سکیں۔

اور کہا گیا: یہ عاجز کی کامیابی اور پختہ ارادے والے کی محرومی ہے(۶)۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۳۶۷، اور ابن زبیر کا قول طبری ۲۱/۵۱۹ نے نقل کیا ہے۔ (۲) الماوردی نے ان اقوال کا ذکر - سوائے سائب کے قول کے - النکت والعیون ۵/ ۳۶۷ میں کیا ہے۔ اور ابن زید کا قول طبری ۲۱/۵۱۹ - ۵۲۰ نے نقل کیا ہے۔ (۳) البغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۲۳۱ میں اسے اسی طرح اختصار کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور الواحدی نے الوسیط ۴/ ۱۷۶ میں اور ان دونوں نے اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) قلمی نسخوں میں: "ذکر" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو الکشاف ۴/ ۱۶ - ۱۷ کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۵) یعنی: سخت ہو جانا۔ القاموس (جسو)۔ (۶) یہ اللہ تعالیٰ کے قول: "وفی انفسکم افلا تبصرون" کی تفسیر میں سے ایک قول ہے، جیسا کہ الماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۳۶۷ میں ذکر کیا ہے۔

I say: Everything mentioned is intended for consideration. We have already presented in the verse of monotheism from Surah Al-Baqarah that there is nothing in the human body - which is the microcosm - except that it has a counterpart in the macrocosm, and we mentioned there enough considerations for those who reflect (1).

His, the Almighty's, saying: {And in the heaven is your provision and whatever you are promised} Sa'id ibn Jubayr and Al-Dahhak said: Provision here is what descends from the sky of rain and snow by which crops are established and creation is brought to life (2). Sa'id ibn Jubayr said: Every standing spring is from the snow. From Al-Hasan, it was reported that when he saw clouds, he would say to his companions: By Allah, in it is your provision, but you are deprived of it due to your sins (3).

Scholars of meanings (linguists) said: {And in the heaven is your provision} means: And in the rain is your provision; rain was called "heaven" because it descends from the sky. The poet said (4): If the heaven (rain) falls on a people's land, we graze our flocks on it even if they are angry.

Ibn Kaisan said: It means: And upon the Lord of the heaven is your provision; its equivalent is: {And there is no creature on earth but that upon Allah is its provision} [Hud: 6]. Sufyan al-Thawri said: "And in the heaven is your provision" meaning: your provision is with Allah in heaven. It was said: The meaning is: And in heaven is the decree of your provision, and what is for you in it is written in the Mother of the Book (5).

From Sufyan - also - he said: Wasil al-Ahdab (6) read: {And in the heaven is your provision} and said: Do I not see my provision in heaven while I seek it on earth! So he entered a ruin and stayed for three days not getting anything...

(1) 2 / 504 - 506. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/367. Reported by Al-Tabari 21 / 520 - 521 in brief. (3) Al-Kashshaf 4/17. Their saying was reported by Al-Tabari 21 / 520 - 521. (4) He is Mu'awiyah ibn Malik (Mu'awwid al-Hukama'), and the predecessor of the verse 1/327. (5) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 5/368. (6) He is Wasil ibn Hayyan al-Ahdab al-Asadi al-Kufi. Died in year 120 or 129. Tahdhib al-Tahdhib 4/301.

४८६ सूरह अज़-ज़ारियात: आयतें २१ - २३

मैंने कहा: जो कुछ भी उल्लेख किया गया है वह विचार के लिए अभिप्रेत है। हमने सूरह अल-बकरा की तौहीद की आयत में पहले ही प्रस्तुत किया है कि मानव शरीर में - जो सूक्ष्म जगत है - ऐसी कोई चीज़ नहीं है जिसका स्थूल जगत में समकक्ष न हो, और हमने वहां विचार करने वालों के लिए पर्याप्त विचार उल्लेख किए हैं (१)।

अल्लाह तआला का कथन है: {और आकाश में तुम्हारी रोज़ी है और वह भी जिसका तुमसे वादा किया जाता है} सईद बिन जुबैर और अल-दह्हाक ने कहा: यहाँ रोज़ी से तात्पर्य वह है जो आकाश से बारिश और बर्फ के रूप में गिरता है जिससे फसलें उगती हैं और सृष्टि जीवित होती है (२)। सईद बिन जुबैर ने कहा: हर बहने वाला चश्मा बर्फ से है। अल-हसन से रिवायत है कि जब वे बादलों को देखते थे तो अपने साथियों से कहते थे: अल्लाह की कसम, इसमें तुम्हारी रोज़ी है, लेकिन तुम अपने गुनाहों के कारण इससे वंचित रह जाते हो (३)।

अर्थ के विद्वानों ने कहा: {और आकाश में तुम्हारी रोज़ी है} का अर्थ है: और बारिश में तुम्हारी रोज़ी है; बारिश को "आकाश" कहा गया है क्योंकि यह आकाश से गिरती है। कवि ने कहा (४): यदि आकाश (बारिश) किसी कौम की ज़मीन पर गिरता है, तो हम अपने मवेशियों को वहां चराते हैं चाहे वे नाराज़ ही क्यों न हों।

इब्न कैसान ने कहा: इसका अर्थ है: और आकाश के रब पर तुम्हारी रोज़ी है; इसका उदाहरण है: {और धरती पर चलने वाला कोई ऐसा जीव नहीं जिसकी रोज़ी अल्लाह के ज़िम्मे न हो} [हूद: ६]। सुफियान अल-थौरी ने कहा: "और आकाश में तुम्हारी रोज़ी है" यानी: तुम्हारी रोज़ी आकाश में अल्लाह के पास है। कहा गया है: इसका अर्थ है: और आकाश में तुम्हारी रोज़ी का निर्धारण है, और तुम्हारे लिए जो कुछ इसमें है वह उम्मुल किताब (मूल पुस्तक) में लिखा है (५)।

सुफियान से यह भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: वासिल अल-अहदब (६) ने पढ़ा: {और आकाश में तुम्हारी रोज़ी है} और कहा: क्या मैं अपनी रोज़ी आकाश में नहीं देखता जबकि मैं उसे धरती पर तलाश करता हूँ! फिर वे एक खंडहर में चले गए और तीन दिन तक वहीं रहे, उन्हें कुछ प्राप्त नहीं हुआ...

(१) २ / ५०४ - ५०६। (२) अल-नुकात वल-उयून ५/३६७। अल-तबरी २१ / ५२० - ५२१ द्वारा संक्षेप में उद्धृत। (३) अल-कशाफ ४/१७। उनका कथन अल-तबरी २१ / ५२० - ५२१ द्वारा उद्धृत किया गया।

(४) वे मुआविया बिन मलिक (मुअव्विद अल-हुकमा) हैं, और शेर का पिछला हिस्सा १/३२७ है। (५) अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून ५/३६८ में इसका उल्लेख किया है। (६) वे वासिल बिन हयान अल-अहदब अल-असदी अल-कूफी हैं। सन् १२० या १२९ में उनकी मृत्यु हुई। तहजीब अल-तहजीब ४/३०१।

۴۸۶ سورة الذاریات: آیات ۲۱ - ۲۳

میں نے کہا: جو کچھ بھی ذکر کیا گیا ہے وہ عبرت کے لیے مراد ہے۔ ہم نے سورہ بقرہ کی آیت توحید میں پہلے ہی یہ بیان کیا ہے کہ انسانی جسم میں - جو کہ عالمِ صغیر ہے - ایسی کوئی چیز نہیں ہے جس کا عالمِ کبیر میں ہم پلہ نہ ہو، اور ہم نے وہاں غور و فکر کرنے والوں کے لیے کافی عبرتیں ذکر کی ہیں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اور آسمان میں تمہارا رزق ہے اور وہ بھی جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے} سعید بن جبیر اور ضحاک نے کہا: یہاں رزق سے مراد وہ بارش اور برف ہے جو آسمان سے گرتی ہے جس سے فصلیں اگتی ہیں اور مخلوق زندہ رہتی ہے (۲)۔ سعید بن جبیر نے کہا: ہر جاری چشمہ برف سے ہے۔ حسن بصری سے مروی ہے کہ وہ جب بادلوں کو دیکھتے تو اپنے ساتھیوں سے کہتے: اللہ کی قسم، اس میں تمہارا رزق ہے، لیکن تم اپنے گناہوں کی وجہ سے اس سے محروم کر دیے جاتے ہو (۳)۔

اہلِ معانی نے کہا: {اور آسمان میں تمہارا رزق ہے} کا مطلب ہے: اور بارش میں تمہارا رزق ہے؛ بارش کو "سما" (آسمان) کہا گیا کیونکہ وہ آسمان سے گرتی ہے۔ شاعر نے کہا (۴): جب آسمان (بارش) کسی قوم کی زمین پر گرتا ہے، تو ہم اس میں چرائی کرتے ہیں چاہے وہ ناراض ہی کیوں نہ ہوں۔

ابن کیسان نے کہا: یعنی: اور آسمان کے رب پر تمہارا رزق ہے؛ اس کی مثال یہ ہے: {اور زمین پر چلنے والا کوئی جانور ایسا نہیں جس کا رزق اللہ کے ذمے نہ ہو} [ہود: ۶]۔ سفیان ثوری نے کہا: "اور آسمان میں تمہارا رزق ہے" یعنی: اللہ کے پاس آسمان میں تمہارا رزق ہے۔ کہا گیا: معنی

یہ ہے: اور آسمان میں تمہارے رزق کی تقدیر ہے، اور تمہارے لیے جو کچھ اس میں ہے وہ ام الکتاب میں لکھا ہوا ہے (۵)۔

سفیان سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: واصل الاحدب (۶) نے پڑھا: {اور آسمان میں تمہارا رزق ہے} تو کہا: کیا میں اپنا رزق آسمان میں نہیں دیکھتا حالانکہ میں اسے زمین میں تلاش کرتا ہوں! پس وہ ایک کھنڈر میں داخل ہوئے اور تین دن تک وہاں رہے، انہیں کچھ نہ ملا...

(۱) ۲ / ۵۰۴ - ۵۰۶۔ (۲) النکت والعیون ۵/۳۶۷۔ الطبری ۲۱ / ۵۲۰ - ۵۲۱ نے اسے مختصراً نقل کیا ہے۔ (۳) الکشاف ۴/۱۷۔ ان کا قول الطبری ۲۱ / ۵۲۰ - ۵۲۱ نے نقل کیا ہے۔ (۴) وہ معاویہ بن مالک (معوذ الحکماء) ہیں، اور بیت کا حوالہ ۱/۳۲۷ ہے۔ (۵) ماوردی نے النکت والعیون ۵/۳۶۸ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۶) وہ واصل بن حیان الاحدب الاسدی الکوفی ہیں۔ سن ۱۲۰ یا ۱۲۹ میں وفات پائی۔ تہذیب التہذیب ۴/۳۰۱۔

- **Header:** Surah Adh-Dhariyat: Verses 22 - 23 (Page 487)
- **Body:** ...nothing, then in the third time he found a basket of fresh dates (1). He had a brother with better intentions than him, so he entered with him, and they became two baskets. They continued in this manner until God separated them by death (2). Ibn Muhaysin and Mujahid read: "And in the heaven is your Provider (Raziqakum)" with an Alif (3), and similarly at the end: "Indeed, God is the Provider (Ar-Razzaq)". "And what you are promised" Mujahid said: meaning of good and evil. Others said: specifically good. It was said: specifically evil. And it was said: Paradise; on the authority of Sufyan ibn 'Uyaynah (4). Ad-Dahhak said: "And what you are promised" is of Paradise and Hell (5). Ibn Sirin said: "And what you are promised" is concerning the Hour (of Judgment). And Al-Rabi' said the same (6). The Almighty's saying: "So by the Lord of the heaven and the earth, indeed, it is truth" emphasized what He informed them of regarding the Resurrection and the provision He created in the heaven. He swore by it: "indeed, it is truth", then He further emphasized it by saying: "just as you are speaking." He specified speech from among the other senses because other senses can be subject to resemblance (7), such as what is seen in a mirror, the impossibility of taste when yellow bile or its like prevails, the ringing and buzzing in the ear, but speech is free from that. Echo is not an objection, because it only occurs after the speech has been produced by the speaker, unmixed with anything that might confuse it. Some wise men said: Just as every person speaks for themselves and cannot speak with someone else's tongue, so every person eats their own provision and cannot eat the provision of another (8).
- **Footnotes:** (1) Ad-Dawkhala; with a doubled 'lam' or a single one: what is woven from palm leaves and used to hold fresh dates, As-Sihah (dakhal). (2) Reported by At-Tabari 21/521. (3) In the non-canonical readings p. 145, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/176 on the authority of Ibn Muhaysin. (4) Reported by At-Tabari 21/523 on the authority of Sufyan al-Thawri. He also reported the saying of Mujahid 21/522, see I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 4/240-241. (5) Reported by At-Tabari 21/522. (6) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/368, and the saying of Ibn Sirin was mentioned by Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/176. (7) In (Z), (F), and (M): resemblance, and what is established is from (Zha). (8) Tafsir al-Baghawi 4/231.

- **शीर्षक:** सूरा अद-धारियात: आयतें 22 - 23 (पृष्ठ 487)
- **मुख्य पाठ:** ...कुछ भी नहीं, फिर तीसरी बार में उसे ताज़ा खजूरों की एक टोकरी मिली (1), और उसका एक भाई था जिसकी नीयत उससे बेहतर थी, तो वह उसके साथ शामिल हो गया, और वे दो टोकरियाँ हो गईं। वे इसी तरह करते रहे यहाँ तक कि अल्लाह ने मौत के ज़रिए उन्हें अलग कर दिया (2)। इब्न मुहयसिन और मुजाहिद ने पढ़ा: "और आसमान में तुम्हारा रिज़्क़ देने वाला (राज़िक़ुकुम) है" अलिफ़ के साथ (3), और इसी तरह इसके अंत में: "बेशक अल्लाह ही रिज़्क़ देने वाला (अर-रज्ज़ाक) है"। "और जिसका तुमसे वादा किया जाता है" मुजाहिद ने कहा: यानी भलाई और बुराई में से। दूसरों ने कहा: विशेष रूप से भलाई। कहा गया: विशेष रूप से बुराई। और कहा गया: जन्नत; सुफियान इब्न उययना के हवाले से (4)। अद-दहाक ने कहा: "और जिसका तुमसे वादा किया जाता है" जन्नत और जहन्नम में से है (5)। इब्न सिरीन ने कहा: "और जिसका तुमसे वादा किया जाता है" क़यामत के मामले में से है। और रबी ने भी यही कहा (6)। अल्लाह तआला का फरमान: "तो आसमान और ज़मीन के रब की कसम, बेशक यह हक़ है" उन्होंने पुनरुत्थान और आसमान में पैदा किए गए रिज़्क़ के बारे में जो खबर दी थी, उसकी पुष्टि की, और उस पर कसम खाई: "बेशक यह हक़ है", फिर इसे अपने इस कौल से और पुख्ता किया: "जैसे कि तुम बोलते हो।" उन्होंने अन्य इंद्रियों के बीच बोलने को विशेष रूप से चुना; क्योंकि बोलने के अलावा अन्य इंद्रियों में समानता (भ्रम) पैदा हो सकती है (7), जैसे कि दर्पण में दिखाई देने वाली चीज़, पीत (yellow bile) आदि की अधिकता के कारण स्वाद का बदल जाना, और कान में गूँज और भिनभिनाहट, जबकि बोलना इन सब से मुक्त है। गूँज (echo) पर कोई आपत्ति नहीं की जा सकती; क्योंकि यह बोलने वाले के बोलने के बाद ही होता है, बिना किसी ऐसी चीज़ के मिले जो उसे उलझा दे। कुछ बुद्धिमानों ने कहा: जिस तरह हर इंसान खुद बोलता है और किसी दूसरे की ज़बान से नहीं बोल सकता, उसी तरह हर इंसान अपना रिज़्क़ खाता है और किसी दूसरे का रिज़्क़ नहीं खा सकता (8)।
- **पाद टिप्पणियाँ:** (1) अद-दौखला; 'लाम' पर तशदीद के साथ या उसके बिना: वह जो खजूर के पत्तों से बुना जाता है और जिसमें ताज़ा खजूर रखे जाते हैं, अस-सिहाह (दखल)। (2) इसे अल-तबरी 21/521 ने उद्धृत किया है। (3) शाज़ किरातों में पृष्ठ 145, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/176 इब्न मुहयसिन के हवाले से। (4) इसे अल-तबरी 21/523 ने सुफियान अल-थौरी के हवाले से उद्धृत किया है। और मुजाहिद का कौल 21/522 उद्धृत किया, और अन-

नह़्हास द्वारा इराब अल-कुरआन 4/240 - 241 देखें। (5) इसे अल-तबरी 21/522 ने उद्धृत किया है। (6) अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख अल-नुकात वल-उयून 5/368 में किया है, और इब्न सिरीन का कौल इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/176 में उल्लेख किया है। (7) (ज़), (फ़) और (म) में: सादृश्य, और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है। (8) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/231।

• **سرخی:** سورة الذاريات: آيات ٢٢ - ٢٣ (صفحہ ۴۸۷)

• **متن:** ...کچھ نہیں، تو تیسری بار وہ تازہ کھجوروں کی ایک ٹوکری (۱) کے ساتھ تھا، اور اس کا ایک بھائی تھا جس کی نیت اس سے بہتر تھی، تو وہ اس کے ساتھ داخل ہوا، پس وہ دو ٹوکریاں بن گئیں، اور ان کا یہی معمول رہا یہاں تک کہ اللہ نے موت کے ذریعے ان کے درمیان جدائی ڈال دی (۲)۔ اور ابن محیصن اور مجاہد نے پڑھا: «وفي السَّماء رِازقُكُمْ» الف کے ساتھ (۳)، اور اسی طرح اس کے آخر میں: «إنَّ الله هو الرَّازقُ»۔ ﴿وَمَا تُوعَدُونَ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی خیر اور شر میں سے۔ اور دوسروں نے کہا: خاص طور پر خیر۔ اور کہا گیا: خاص طور پر شر۔ اور کہا گیا: جنت؛ سفیان بن عیینہ سے روایت ہے (۴)۔ ضحاک نے کہا: ﴿وَمَا تُوعَدُونَ﴾ جنت اور دوزخ میں سے (۵)۔ اور ابن سیرین نے کہا: ﴿وَمَا تُوعَدُونَ﴾ قیامت کے معاملے میں سے ہے۔ اور یہی بات ربیع نے کہی (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ﴾ اس نے انہیں جو بعثت (دوبارہ جی اٹھنے) اور آسمان में पैदा کردہ رزق کی خبر دی تھی اس کی تاکید فرمائی، اور اس پر قسم کھائی: ﴿إِنَّه لحقٌّ﴾، پھر اس کی تاکید اپنے اس قول سے فرمائی: ﴿مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ﴾۔ اور تمام حواس میں سے نطق (بولنے) کو خاص کیا؛ کیونکہ اس کے علاوہ دیگر حواس میں شبہ (۷) داخل ہو سکتا ہے، جیسے وہ چیز جو آئینے میں دیکھی جاتی ہے، اور صفرا وغیرہ کے غلبہ کے وقت چکھنے کی قوت کا محال ہونا، اور کان میں گونج اور سنسناہٹ، جبکہ نطق (بولنا) ان چیزوں سے سلامت ہے، اور صدائے بازگشت (ایکو) پر اعتراض نہیں کیا جا سکتا؛ کیونکہ وہ ناطق کے کلام کرنے کے بعد ہی ہوتی ہے، بغیر کسی ایسی چیز کی آمیزش کے جس سے وہ مشکوک ہو جائے۔ اور بعض حکماء نے کہا: جس طرح ہر انسان خود بولتا ہے اور اس کے لیے یہ ممکن نہیں کہ وہ کسی

دوسرے کی زبان سے بولے، اسی طرح ہر انسان اپنا رزق کھاتا ہے، اور اس کے لیے یہ ممکن نہیں کہ وہ کسی دوسرے کا رزق کھائے (۸)۔

• **حواشی:** (۱) الدَّوْخَلة؛ لام کی تشدید اور تخفیف کے ساتھ: وہ جو کھجور کے پتوں سے بُنا جاتا ہے اور اس میں تازہ کھجوریں رکھی جاتی ہیں، الصحاح (دخل)۔ (۲) اسے طبری نے ۵۲۱/۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۳) القراءات الشاذة ص۱۴۵، اور المحرر الوجیز ۱۷۶/۵ میں ابن محیصن سے۔ (۴) اسے طبری نے ۵۲۳/۲۱ میں سفیان ثوری سے روایت کیا ہے۔ اور مجاہد کا قول ۵۲۲/۲۱ میں روایت کیا، اور نحاس کی إعراب القرآن ۴/ ۲۴۰ - ۲۴۱ دیکھیں۔ (۵) اسے طبری نے ۵۲۲/۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۶) ماوردی نے اسے النکت والعیون ۳۶۸/۵ میں ذکر کیا ہے، اور ابن سیرین کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱۷۶/۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) (ز)، (ف) اور (م) میں: التشبیه، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۸) تفسیر بغوی ۲۳۱/۴۔

Surah Adh-Dhariyat, Verse 23 488

Al-Hasan said: I heard that the Prophet of Allah (peace be upon him) said: "May Allah curse people to whom their Lord swore by Himself, and yet they did not believe Him." (1) Allah the Almighty said: {So by the Lord of the heaven and the earth, indeed, it is truth}.

Al-Asma'i said: I once came out of the Basra mosque when an uncouth, dry Bedouin appeared on a young camel (2) of his, girt with his sword and holding his bow. He approached, greeted me, and asked: "Where is the man from?" I said: "From the tribe of Asma'." He said: "Are you Al-Asma'i?" I said: "Yes." He asked: "And from where have you come?" I said: "From a place where the word of the Most Merciful is recited." He said: "Does the Most Merciful have words that human beings recite?" I said: "Yes." He said: "Recite some of it to me." So I recited: {By the scattering winds} until his words: {And in the heaven is your provision}. He said: "O Asma'i, that is enough for you!!" Then he went to his she-camel, slaughtered it, and cut it up with its skin, and said: "Help me distribute it." So we distributed it among those who came and went. Then he took his sword and bow, broke them, and put them under the saddle, and turned towards the desert saying: {And in the heaven is your provision and whatever you are promised}. I felt a sense of self-loathing and blamed myself. Then I performed Hajj with Al-Rashid, and while I was circumambulating (the Kaaba), I heard a thin voice. I turned around and saw the Bedouin, thin and pale. He greeted me and took my hand, saying: "Recite the word of the Most Merciful to me." He sat me behind the Maqam (Station of Abraham), and I recited: {By the scattering winds}, until I reached the words of Allah the Almighty: {And in the heaven is your provision and whatever you are promised}. The Bedouin said: "We have found what our Lord promised us to be true." Then he asked: "Is there anything else?" I said: "Yes; Allah, Blessed and Exalted is He, says: {So by the Lord of the heaven and the earth, indeed, it is truth, just as it is true that you are speaking}." The Bedouin cried out and said: "SubhanAllah! Who has angered the Majestic One so much that He swore an oath! Did they not believe Him in His word so that they forced Him to take an oath?" He said it three times and his soul departed (3).

Yazid ibn Marthad (4) said: A man became hungry in a place where there was nothing, so he said: "O Allah, Your provision..."

(1) Reported by Al-Tabari 21/523. (2) Al-Qa'ood: with a fatha, a camel from the camels, and it is the young camel when it can be ridden, meaning: his back allows riding. The

minimum age is two years until it becomes a 'thani' (starts shedding front teeth), and when it becomes a 'thani' it is called a 'jamal' (mature camel). Al-Sihah (Qa'ad). (3) Reported by Al-Bayhaqi in Ash-Shu'ab (1337). (4) Abu Uthman al-Hamdani, the Shami from San'a (a village near Damascus). A Tabi'i, mentioned by Ibn Hibban among the trustworthy narrators. He used to weep a lot. Tahdhib al-Kamal 32/239.

सूरह अध-धारियत, आयत 23 488

अल-हसन ने कहा: मुझे पता चला है कि अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अल्लाह उन लोगों को हलाक करे जिनके लिए उनके रब ने अपनी कसम खाई और फिर भी उन्होंने उनका यकीन नहीं किया" (1) अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तो आसमान और ज़मीन के रब की कसम, बेशक यह सच है}।

अल-असमी ने कहा: मैं एक बार बसरा की मस्जिद से बाहर निकला, तो एक गँवार और रूखा बदू (रेगिस्तानी अरब) अपनी एक जवान ऊँटनी (2) पर सवार होकर आया, जिसके गले में तलवार लटकी हुई थी और हाथ में कमान थी। वह पास आया और सलाम किया और पूछा: "आप कहाँ से हैं?" मैंने कहा: "अस्मा कबीले से।" उसने पूछा: "क्या आप अल-असमी हैं?" मैंने कहा: "हाँ।" उसने पूछा: "और आप कहाँ से आ रहे हैं?" मैंने कहा: "उस जगह से जहाँ रहमान (परम दयालु) का कलाम (वाणी) पढ़ा जाता है।" उसने पूछा: "क्या रहमान का कोई कलाम है जिसे इंसान पढ़ते हैं?" मैंने कहा: "हाँ।" उसने कहा: "मुझे इसमें से कुछ पढ़कर सुनाओ।" तो मैंने पढ़ा: {बिखरने वाली हवाओं की कसम} यहाँ तक कि उनके कलाम: {और आसमान में तुम्हारी रोज़ी है} तक पहुँचा। उसने कहा: "ऐ असमी, तुम्हारे लिए इतना ही काफी है!!" फिर वह अपनी ऊँटनी के पास गया, उसे ज़बह किया और उसकी खाल के साथ ही उसके टुकड़े कर दिए और कहा: "इसे बांटने में मेरी मदद करो।" तो हमने उसे आने-जाने वालों में बांट दिया। फिर उसने अपनी तलवार और कमान उठाई, उन्हें तोड़ दिया और उन्हें काठी के नीचे रख दिया, और रेगिस्तान की तरफ यह कहते हुए चल दिया: {और आसमान में तुम्हारी रोज़ी है और वह भी जिसका तुमसे वादा किया गया है}। मुझे अपने आप से नफरत महसूस हुई और मैंने खुद को कोसा। फिर मैंने (खलीफा) रशीद के साथ हज किया, और जब मैं तवाफ़ कर रहा था, तो मैंने एक कमज़ोर आवाज़ सुनी। मैंने मुड़कर देखा तो वही बदू था, जो दुबला और पीला पड़ गया था। उसने मुझे सलाम किया और मेरा हाथ पकड़ लिया और कहा: "मुझे रहमान का कलाम सुनाओ।" उसने मुझे मक़ाम-ए-इब्राहिम के पीछे बैठाया, और मैंने पढ़ा: {बिखरने वाली हवाओं की कसम}, यहाँ तक कि मैं अल्लाह तआला के इस कलाम पर पहुँचा: {और आसमान में तुम्हारी रोज़ी है और वह भी जिसका तुमसे वादा किया गया है}। बदू ने कहा: "हमने अपने रब के वादे को सच पाया।" फिर उसने पूछा: "क्या इसके अलावा भी कुछ है?" मैंने कहा: "हाँ; अल्लाह तबारक व तआला फरमाता है: {तो आसमान और ज़मीन के रब की कसम, बेशक यह सच है, वैसा ही जैसा कि तुम बोल रहे हो}।" बदू चिल्लाया और कहा: "सुभानअल्लाह! किसने उस महान हस्ती (अल्लाह) को इतना

नाराज़ कर दिया कि उन्हें कसम खानी पड़ी! क्या उन्होंने उनकी बात का यकीन नहीं किया कि उन्हें कसम खाने पर मजबूर कर दिया?" उसने यह तीन बार कहा और उसके प्राण निकल गए (3)।

यज़ीद इब्न मर्शद (4) ने कहा: एक आदमी एक ऐसी जगह भूखा हो गया जहाँ कुछ नहीं था, तो उसने कहा: "ऐ अल्लाह, तेरी रोज़ी..."

(1) इसे अल-तबरी 21/523 ने रिवायत किया है। (2) अल-क़ऊद: ज़बर (फत्हा) के साथ, ऊंटों में से एक ऊंट, और यह जवान ऊंट है जब इसे सवारी के लिए इस्तेमाल किया जा सके, यानी: इसकी पीठ सवारी के काबिल हो। इसकी कम से कम उम्र दो साल होती है जब तक कि वह 'थनी' (दाँत तोड़ने वाला) न हो जाए, और जब वह 'थनी' हो जाता है तो उसे 'जमल' कहा जाता है। अल-सिहाह (क़अद)। (3) इसे अल-बैहकी ने अल-शुआब (1337) में रिवायत किया है। (4) अबू उस्मान अल-हम्दानी, शामी सनआनी, दमिश्क के सनआ (एक गाँव) से। एक ताबिई, जिन्हें इब्न हिब्बान ने विश्वसनीय रावीयों में गिना है। वह बहुत रोया करते थे। तहज़ीब अल-कमाल 32/239।

سورہ الذاریات، آیت ۲۳ ۴۸۸

اور حسن بصریؒ نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ اللہ کے نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہ ان لوگوں کو ہلاک کرے جن کے لیے ان کے رب نے اپنی قسم کھائی اور پھر بھی انہوں نے ان کی تصدیق نہیں کی" (۱) اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس آسمان اور زمین کے رب کی قسم، یقیناً یہ حق ہے}۔

اور اصمعیؒ کہتے ہیں: میں ایک بار بصرہ کی مسجد سے نکلا، تو اچانک ایک جاہل اور اکھڑ بدو اپنی ایک نوجوان اونٹنی (۲) پر سوار ہو کر سامنے آیا، جس نے اپنی تلوار لٹکائی ہوئی تھی اور ہاتھ میں اس کی کمان تھی، وہ قریب آیا اور سلام کیا، اور پوچھا: "مرد (آپ) کہاں سے ہے؟" میں نے کہا: "بنو اصمع سے۔" اس نے پوچھا: "کیا تم اصمعی ہو؟" میں نے کہا: "جی ہاں۔" اس نے پوچھا: "اور تم کہاں سے آ رہے ہو؟" میں نے کہا: "ایسی جگہ سے جہاں رحمان کا کلام پڑھا جاتا ہے۔" اس نے پوچھا: "کیا رحمان کا کوئی کلام ہے جسے انسان پڑھتے ہیں؟" میں نے کہا: "جی ہاں۔" اس نے کہا: "مجھے اس میں سے کچھ سناؤ۔" تو میں نے پڑھا: {والذّٰرِیٰتِ ذروا} سے لے کر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد تک: {اور آسمان ہی میں تمہارا رزق ہے}۔ اس نے کہا: "اے اصمعی، تمہارے لیے یہی کافی ہے!!" پھر وہ اپنی اونٹنی کی طرف اٹھا، اسے ذبح کیا اور اس کی کھال سمیت اس کے ٹکڑے کر دیے، اور کہا: "اسے تقسیم کرنے میں میری مدد کرو۔" تو ہم نے اسے آنے جانے والوں میں تقسیم کر دیا۔ پھر اس نے اپنی تلوار اور کمان اٹھائی، انہیں توڑ دیا اور انہیں کٹھی کے نیچے رکھ دیا، اور یہ کہتے ہوئے صحرا کی طرف چل دیا: {اور آسمان ہی میں تمہارا رزق ہے اور وہ بھی جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے}۔ مجھے اپنے آپ سے نفرت ہوئی اور میں نے خود کو ملامت کی۔ پھر میں نے (خلیفہ) رشید کے ساتھ حج کیا، تو جب میں طواف کر رہا تھا، اچانک مجھے ایک نحیف آواز سنائی دی، میں مڑا تو دیکھا کہ وہی بدو ہے جو دبلا پتلا اور زرد

پڑا ہوا تھا۔ اس نے مجھے سلام کیا اور میرا ہاتھ پکڑ لیا، اور کہا: "مجھے رحمان کا کلام سناؤ۔" اس نے مجھے مقامِ ابراہیم کے پیچھے بٹھا دیا، تو میں نے پڑھا: {والذّٰریٰتِ}، یہاں تک کہ میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد پر پہنچا: {اور آسمان ہی میں تمہارا رزق ہے اور وہ بھی جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے}۔ تو بدو نے کہا: "ہم نے وہ پا لیا جس کا ہمارے رب نے ہم سے سچا وعدہ کیا تھا۔" پھر اس نے پوچھا: "کیا اس کے علاوہ بھی کچھ ہے؟" میں نے کہا: "جی ہاں؛ اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: {پس آسمان اور زمین کے رب کی قسم، یقیناً یہ حق ہے جیسا کہ تم بول رہے ہو}۔" بدو چیخا اور کہا: "سبحان اللہ! کس نے اس جلیل (عظمت والے) کو اتنا ناراض کیا کہ انہیں قسم کھانی پڑی! کیا انہوں نے ان کی بات کی تصدیق نہیں کی تھی کہ انہیں قسم کھانے پر مجبور کر دیا؟" اس نے یہ بات تین بار کہی اور اس کی جان نکل گئی (۳)۔

اور یزید بن مرثدؒ (۴) نے کہا: ایک شخص ایسی جگہ بھوکا ہوا جہاں کچھ نہیں تھا، تو اس نے کہا: "اے اللہ، تیرا رزق..."

(۱) اسے طبری نے ۲۱/۵۲۳ میں روایت کیا ہے۔ (۲) القعود؛ زبر (فتحہ) کے ساتھ: اونٹوں میں سے ایک اونٹ، اور یہ وہ جوان اونٹ ہے جب اس پر سواری کی جا سکے، یعنی: اس کی پیٹھ سواری کے قابل ہو جائے۔ اس کی کم از کم عمر دو سال ہوتی ہے یہاں تک کہ وہ 'ثنی' (دو دانتا) ہو جائے، اور جب وہ 'ثنی' ہو جاتا ہے تو اسے 'جمل' (اونٹ) کہا جاتا ہے۔ الصحاح (قعد)۔ (۳) اسے بیہقی نے الشعب (۱۳۳۷) میں روایت کیا ہے۔ (۴) ابوعثمان الہمدانی، شامی صنعانی، دمشق کے صنعاء (ایک بستی) سے۔ تابعی ہیں، انہیں ابن حبان نے ثقہ راویوں میں ذکر کیا ہے۔ وہ بہت زیادہ رونے والے تھے۔ تہذیب الکمال ۳۲/۲۳۹۔

Surah adh-Dhariyat: Ayah 23 489

...that which You promised me, so bring it to me; and he was satiated and quenched without food or drink. On the authority of Abu Sa'id al-Khudri, he said: The Prophet ﷺ said: "If one of you were to flee from his provision, it would follow him just as death follows him." It was attributed by al-Tha'labi, may Allah have mercy on him (1). In Sunan Ibn Majah, on the authority of Habba and Sawa', the sons of Khalid, who said: We entered upon the Prophet ﷺ while he was fixing something, so we helped him with it. He said: "Do not despair of provision as long as your heads are moving; for indeed, a human being is born of his mother red, without any covering on him, then Allah provides for him" (2). It was narrated that a group of Bedouins planted a crop and it was struck by a disaster, so they grieved for it. A Bedouin woman came out to them and said: "Why do I see you with your heads bowed and your chests constricted? He is our Lord and Knows us, our provision is upon Him, He brings it to us from wherever He wills!" Then she began to recite: If it were in a rock anchored in the sea ... solid, rounded, and smooth (3) on its sides, Provision for a soul created by Allah, it (the rock) would split open ... until it delivered to it everything within it. Or if its path were between the layers of the seven [heavens] ... Allah would facilitate the paths in the ascent, Until it attains what was written for it in the Tablet ... if it does not attain it, then it will surely come to it (4). I say: In this context is the story of the Ash'aris when they sent their messenger to the Prophet ﷺ,

(1) Ibn 'Adi also attributed it in al-Kamil (6/2045) via Fudayl bin Marzuq, from 'Atiyyah, from Abu Sa'id ؓ. He said: Fudayl has good (hasan) hadiths, and I hope there is no harm in him. (2) Sunan Ibn Majah (4165), and it is with Ahmad (15855). His saying: "your heads are moving," i.e., moved; a metaphor for life. His saying: "red," i.e., like meat with no skin on it, and it is possible that "skin" refers to clothing. In al-Zawa'id: its chain is authentic, and Sallam bin Shurahbil was mentioned by Ibn Hibban in al-Thiqat, and I did not see anyone who spoke [critically] of him, and the rest of the men in the chain are reliable. Sharh Sunan Ibn Majah by al-Sindi (2/541). (3) In (M): "malsa'an". And her saying: "mulamlama", meaning: round and hard. al-Sihah (lamm). (4) Ibn Hibban said in Rawdat al-'Uqala' (p. 154): 'Abd al-'Aziz bin Sulayman al-Abrash recited to me, then he mentioned the verses. Ibn 'Abd al-Barr said in Bahjat al-Majalis (1/138): Among what is narrated to 'Ali bin Abi Talib ؓ, and there is some doubt in it, then he mentioned the verses.

सूरह अध-धारियात: आयत 23 489

...जिसका तूने मुझसे वादा किया था, वह मेरे पास ला; तो वह बिना भोजन और जल के तृप्त हो गया। अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "यदि तुममें से कोई अपनी रोजी (जीविका) से भागे, तो वह उसका उसी तरह पीछा करेगी जैसे मौत उसका पीछा करती है।" इसे अल-थलाबी (रह.) ने वर्णित किया है (1)। सुनन इब्न माजाह में हब्बा और सवा' (खालिद के दो पुत्रों) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: हम पैगंबर ﷺ के पास गए जब वह किसी चीज़ की मरम्मत कर रहे थे, तो हमने उसमें उनकी मदद की। उन्होंने फरमाया: "रोजी से निराश न हो जब तक तुम्हारे सिर हिल रहे हैं; क्योंकि मनुष्य को उसकी माँ लाल रंग का जन्म देती है जिस पर कोई छिलका (आवरण) नहीं होता, फिर अल्लाह उसे रोजी देता है" (2)। वर्णित है कि बद्दुओं के एक समूह ने फसल बोई और उस पर कोई आपदा आ गई, जिससे वे दुखी हो गए। तब एक बद्दू महिला उनके पास आई और कहा: "क्या बात है कि मैं तुम्हें सिर झुकाए और सीना तंग किए हुए देख रही हूँ? वह हमारा रब है और हमें जानता है, हमारी रोजी उसी के ज़िम्मे है, वह जहाँ से चाहे हमारे पास लाता है!" फिर उसने ये पंक्तियाँ गुनगुनानी शुरू कीं: यदि वह समुद्र में स्थित किसी चट्टान में होता ... ठोस, गोल और चिकनी (3) जिसके किनारे हों, अल्लाह द्वारा रचित किसी जीव की रोजी, तो वह (चट्टान) फट जाती ... जब तक कि वह उसे वह सब न दे देती जो उसके भीतर है। या यदि उसका मार्ग सातों आसमानों की परतों के बीच होता ... तो अल्लाह चढ़ाई के रास्तों को आसान कर देता, जब तक कि वह उसे प्राप्त न कर ले जो उसके लिए पट्टिका (लौह-ए-महफूज) में लिखा गया है ... यदि वह उसे प्राप्त नहीं करता, तो वह स्वयं उसके पास आएगी (4)। मैंने कहा: इसी संदर्भ में अशअरियों की कहानी है जब उन्होंने अपना दूत पैगंबर ﷺ के पास भेजा था,

(1) इब्न अदी ने भी अल-कामिल (6/2045) में फुदैल बिन मरज़ूक, अतिया, अबू सईद ؓ के माध्यम से इसे वर्णित किया है। उन्होंने कहा: फुदैल की हदीसें अच्छी (हसन) हैं, और मुझे आशा है कि इसमें कोई बुराई नहीं है। (2) सुनन इब्न माजाह (4165), और यह अहमद (15855) के पास भी है। उनका कहना: "तुम्हारे सिर हिल रहे हैं", यानी: चलते हैं; जीवन के लिए एक रूपक। उनका कहना: "लाल", यानी: मांस की तरह जिस पर कोई त्वचा नहीं होती, और यह संभव है कि "त्वचा" का अर्थ कपड़े हो। अल-ज़वाइद में: इसकी श्रृंखला (इसनाद) सही है, और सल्लाम बिन शुरहबील का उल्लेख इब्न हिब्बान ने अल-थिकात में किया है, और मैंने किसी को नहीं देखा जिसने उनके बारे में [आलोचनात्मक] बात की हो, और श्रृंखला के बाकी पुरुष विश्वसनीय हैं। शरह सुनन इब्न माजाह अल-

सिंदी (2/541) द्वारा। (3) (M) में: "मलसान"। और उनका कहना: "मुलमलमा", यानी: गोल और कठोर। अल-सिहह (लम)। (4) इब्न हिब्बान ने रौदत अल-उकाला (पृष्ठ 154) में कहा: अब्दुल अजीज बिन सुलेमान अल-अबरश ने मुझे सुनाया, फिर उन्होंने छंदों का उल्लेख किया। इब्न अब्द अल-बर्र ने बहजत अल-मजालिस (1/138) में कहा: जो अली बिन अबी तालिब ؓ से वर्णित है, और इसमें कुछ संदेह है, फिर उन्होंने छंदों का उल्लेख किया।

سورہ الذاریات: الآیہ ۲۳ ٤٨٩

...جس کا تو نے مجھ سے وعدہ کیا تھا وہ مجھے عطا کر؛ چنانچہ وہ بغیر کھانے پینے کے سیر اور سیراب ہو گیا۔ اور حضرت ابو سعید خدری ؓ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اگر تم میں سے کوئی اپنے رزق سے بھاگے تو رزق اس کا پیچھا اسی طرح کرے گا جس طرح موت اس کا پیچھا کرتی ہے۔" اسے ثعلبی رحمہ اللہ نے روایت کیا ہے (1)۔ اور سنن ابن ماجہ میں حبہ اور سواء (خالد کے بیٹوں) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے جبکہ آپ کسی چیز کی مرمت فرما رہے تھے، تو ہم نے اس میں آپ کی مدد کی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب تک تمہارے سر ہل رہے ہیں رزق سے مایوس نہ ہو؛ کیونکہ انسان کو اس کی ماں سرخ رنگ کا جنم دیتی ہے جس پر کوئی غلاف (لباس) نہیں ہوتا، پھر اللہ اسے رزق عطا فرماتا ہے" (2)۔ مروی ہے کہ اعرابیوں (دیہاتیوں) کی ایک جماعت نے کھیتی باڑی کی تو اس پر کوئی آفت آگئی، جس سے وہ غمزدہ ہو گئے۔ ان کے پاس ایک اعرابی عورت آئی اور کہنے لگی: "کیا بات ہے کہ میں تمہیں سر لٹکائے اور سینہ تنگ کیے ہوئے دیکھ رہی ہوں؟ وہ ہمارا رب ہے اور ہمیں جاننے والا ہے، ہمارا رزق اسی کے ذمہ ہے، وہ جہاں سے چاہے ہمارے پاس لے آتا ہے!" پھر اس نے یہ اشعار پڑھے: اگر وہ سمندر میں جمی ہوئی کسی چٹان کے اندر ہو ... جو ٹھوس، گول اور چکنی (3) اطراف والی ہو، اللہ کی پیدا کردہ کسی جان کا رزق، تو وہ (چٹان) پھٹ جائے ... یہاں تک کہ جو کچھ اس کے اندر ہے وہ اسے پہنچا دے۔ یا اگر اس کا راستہ ساتوں آسمانوں کے طبقوں کے درمیان ہو ... تو اللہ چڑھنے کے راستوں کو آسان کر دے، یہاں تک کہ وہ اس چیز کو پا لے جو اس کے لیے لوح (محفوظ) میں لکھی گئی ہے ... اگر وہ اسے نہ پا سکا تو وہ

(رزق) خود اس کے پاس آئے گا (4)۔ میں کہتا ہوں: اسی مفہوم میں اشعریین کا قصہ ہے جب انہوں نے اپنا قاصد نبی کریم ﷺ کی طرف بھیجا تھا،

(1) اور اسے ابن عدی نے الکامل (6/2045) میں فضیل بن مرزوق کے واسطے سے عطیہ سے اور انہوں نے ابو سعید ؓ سے روایت کیا ہے۔ اور کہا: فضیل کی احادیث حسن ہیں، اور مجھے امید ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں۔ (2) سنن ابن ماجہ (4165)، اور یہ احمد (15855) کے ہاں بھی ہے۔ آپ ﷺ کا قول: "تمہارے سر ہل رہے ہیں"، یعنی: حرکت کر رہے ہیں؛ زندگی سے کنایہ ہے۔ آپ ﷺ کا قول: "سرخ"، یعنی: گوشت کی طرح جس پر کوئی کھال نہ ہو، اور یہ بھی ممکن ہے کہ قشر (کھال) سے مراد لباس ہو۔ الزوائد میں ہے: اس کی سند صحیح ہے، اور سلام بن شرحبیل کا ذکر ابن حبان نے الثقات میں کیا ہے، اور میں نے کسی کو نہیں دیکھا جس نے ان پر کلام کیا ہو، اور سند کے باقی تمام راوی ثقہ ہیں۔ شرح سنن ابن ماجہ للسندی (2/541)۔ (3) (م) میں: "ملساً" ہے۔ اور اس کا قول: "ململمة" یعنی: گول اور سخت۔ الصحاح (لمم)۔ (4) ابن حبان نے روضة العقلاء (ص 154) میں کہا: مجھے عبدالعزیز بن سلیمان الابرش نے یہ اشعار سنائے، پھر انہوں نے اشعار کا ذکر کیا۔ اور ابن عبدالبر نے بہجة المجالس (1/138) میں کہا: اور جو کچھ حضرت علی بن ابی طالب ؓ سے مروی ہے، اور اس میں کلام ہے، پھر انہوں نے اشعار کا ذکر کیا۔

He heard the words of the Almighty: "And there is no creature on earth but that upon Allah is its provision," so he returned and did not speak to the Prophet ﷺ, and said: The Ash'arites are not less significant to Allah than the creatures; and we have mentioned this in Surah Hud (1). And Luqman said: "O my son, indeed if it should be the weight of a mustard seed and should be within a rock or [anywhere] in the heavens or in the earth, Allah will bring it forth" [Luqman: 16]. And this has already been discussed in "Luqman" (2). We have fully covered this chapter in the book "Suppressing Greed through Asceticism and Contentment," and praise be to Allah. And this is the true reliance (Tawakkul) that is untainted by anything, which is the emptiness of the heart with the Lord; may Allah grant it to us, and not make us dependent on anyone else but Him, by His grace and generosity. His words, the Almighty: {just as [the fact that] you are speaking} [Adh-Dhariyat: 23]. The general reading is: "mithla" in the accusative case (nasb), meaning: like what you are, so it is in the accusative based on the estimation of a deleted 'kaf', i.e., "like your speaking," and "ma" is extra (za'idah); this was said by some of the Kufans (3). Al-Zajjaj and Al-Farra' said: It is permissible for it to be in the accusative case for emphasis (tawkid), i.e., "it is truly true, just like your speaking" (4); so it is as if it is an adjective for a deleted infinitive noun. And Sibawayh's view is: it is indeclinable (mabni); it was made indeclinable when it was annexed to an inflexible noun (5), and "ma" is extra for emphasis. Al-Mazini said: "mithla" with "ma" is like one single thing, so it was built on the fatha (accusative case ending) for that reason (6). Abu Ubayd and Abu Hatim chose this; he said: because there are some among the Arabs who always make "mithl" in the accusative; they say: "a man like you said to me," and "I passed by a man like you," using the accusative. And Abu Bakr, Hamzah, Al-Kisa'i, and Al-A'mash read it as: "mithlu" in the nominative case (raf') as an adjective for "haqq" (7);

---

(1) 11/73 - 74. (2) 16/476 and thereafter. (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/688 similarly. Al-Samin al-Halabi said in al-Durr al-Masun 10/49: There is a point of consideration here, what need is there for the 'kaf' to enter when 'mithl' serves its purpose? (4) The confirmed version is from (z), and in others: "your speaking," and the discussion is in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 5/54, and for al-Farra' 3/85. (5) Al-Nahhas mentioned his view in I'rab al-Qur'an 4/241. (6) Abu Ali mentioned his view in al-Hujjah 6/218, and Makki in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/687. (7) Al-Sab'ah p. 609, and al-Taysir p. 203. It is from al-A'mash in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 3/85, and al-Muharrar al-Wajiz 5/176.

सूरा अज़-ज़रियात: आयत २३ | ४९०

उन्होंने सर्वशक्तिमान के शब्दों को सुना: "और पृथ्वी पर कोई ऐसा जीव नहीं है जिसका रिज़्क़ (रोज़ी) अल्लाह के ज़िम्मे न हो," तो वह वापस लौट आए और नबी ﷺ से बात नहीं की, और कहा: अश्अरी लोग अल्लाह के लिए जीवों से कम महत्वपूर्ण नहीं हैं; और हमने इसका उल्लेख सूरा हूद (१) में किया है। और लुक़मान ने कहा: "हे मेरे बेटे, यदि वह राई के दाने के बराबर भी हो और किसी चट्टान में हो या आकाशों में हो या धरती में, अल्लाह उसे ला उपस्थित करेगा" [लुक़मान: १६]। और यह "लुक़मान" (२) में बीत चुका है। हमने इस अध्याय को "क़मुल हिर्स बिज़-ज़ुहदि वल-क़ना'ह" (ज़ुहद और संतोष के माध्यम से लालच का दमन) पुस्तक में पूरी तरह से कवर किया है, और अल्लाह की प्रशंसा है। और यही वह सच्चा तवक्कुल (भरोसा) है जिसमें कुछ भी मिलावट नहीं है, जो कि रब के साथ हृदय का खालीपन है; अल्लाह हमें यह प्रदान करे, और अपने अनुग्रह और उदारता से हमें अपने सिवा किसी और पर निर्भर न करे। उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {जैसे तुम बात करते हो} [अज़-ज़रियात: २३]। आम पाठ है: "मिस्ला" नसब (accusative) के साथ, यानी: जैसे तुम हो, तो यह 'काफ़' (तुलना के लिए) के लोप के अनुमान पर नसब में है, यानी: "तुम्हारी बातचीत की तरह," और "मा" अतिरिक्त (ज़ाएदा) है; यह कुछ कूफ़ियों (३) ने कहा है। अल-ज़ज्जाज और अल-फर्रा' ने कहा: ताकीद (ज़ोर देने) के लिए नसब में होना जायज़ है, यानी: "निश्चित रूप से सच, तुम्हारी बातचीत की तरह" (४); तो यह मानो किसी लुप्त क्रिया-विशेषण (मस्दर) का विशेषण है। और सिबावैह का मत है: यह मबनी (अपरिवर्तनीय) है; इसे तब मबनी बनाया गया जब इसे एक गैर-मुतमक्किन संज्ञा के साथ जोड़ा गया (५), और "मा" ताकीद के लिए अतिरिक्त है। अल-माज़िनी ने कहा: "मा" के साथ "मिस्ला" एक ही चीज़ के समान है, इसलिए इसे उस कारण से फ़तहा पर मबनी किया गया (६)। अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना; उन्होंने कहा: क्योंकि अरबों में कुछ ऐसे हैं जो हमेशा "मिस्ल" को नसब में रखते हैं; वे कहते हैं: "मुझसे तुम्हारी तरह के एक आदमी ने कहा," और "मैं तुम्हारी तरह के एक आदमी के पास से गुज़रा," नसब के साथ। और अबू बक्र, हमज़ा, अल-किसाई और अल-अ'मश ने इसे पढ़ा: "मिस्लु" रफ़' (nominative) के साथ "हक़्क़" (७) के विशेषण के रूप में;

---

(१) ११/७३ - ७४। (२) १६/४७६ और उसके बाद। (३) मुश्किल ए'राबुल-क़ुरआन २/६८८ उसी तरह। अस-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून १०/४९ में कहा: इसमें एक विचार करने वाली बात है, यानी 'काफ़' के प्रवेश की क्या आवश्यकता है जब 'मिस्ल' ही उसका लाभ दे रहा है? (४) (ज़) से पुष्ट संस्करण, और अन्य में: "तुम्हारी बातचीत", और चर्चा अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-क़ुरआन

५/५४ में है, और अल-फ़र्रा' ३/८५ के लिए। (५) अन-नहस ने ए'राबुल-क़ुरआन ४/२४१ में उनके विचार का उल्लेख किया। (६) अबू अली ने अल-हुज्जाह ६/२१८ में उनके विचार का उल्लेख किया, और मक्की ने मुश्किल ए'राबुल-क़ुरआन २/६८७ में। (७) अस-सब'अह पृष्ठ ६०९, और अत-तयसीर पृष्ठ २०३। यह अल-फ़र्रा' ३/८५ द्वारा मा'आनी अल-क़ुरआन में अल-अ'मश से है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१७६ में।

پس اس نے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد سنا: ﴿وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾ (اور زمین پر چلنے والا کوئی جاندار ایسا نہیں ہے جس کا رزق اللہ کے ذمے نہ ہو)، تو وہ واپس لوٹ گیا اور نبی ﷺ سے بات نہ کی، اور کہا: اشعری لوگ اللہ کے نزدیک چوپایوں سے کم تر نہیں ہیں؛ اور ہم نے اس کا ذکر سورہ ہود (۱) میں کیا ہے۔ اور لقمان نے کہا: ﴿يَبُنَيَّ إِنَّهَا إِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ فَتَكُن فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ﴾ (اے میرے پیارے بیٹے! اگر وہ (عمل) رائی کے دانے کے برابر بھی ہو، پھر وہ کسی چٹان میں ہو یا آسمانوں میں ہو یا زمین میں، اللہ اسے لا حاضر کرے گا) [لقمان: ۱۶]۔ اور یہ "لقمان" (۲) میں گزر چکا ہے۔ اور ہم نے اس باب کو کتاب "قمع الحرص بالزہد والقناعة" (زہد اور قناعت کے ذریعے حرص کا خاتمہ) میں مکمل طور پر بیان کیا ہے، والحمد للہ۔ اور یہی وہ حقیقی توکل ہے جس میں کوئی آمیزش نہیں ہے، اور وہ رب کے ساتھ دل کا فارغ ہونا ہے؛ اللہ ہمیں یہ نصیب فرمائے، اور اپنے فضل و کرم سے ہمیں اپنے سوا کسی کا محتاج نہ کرے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ مِثْلَ مَا أَنَّكُمْ تَنطِقُونَ﴾ (جیسا کہ تم بولتے ہو) [الذاریات: ۲۳]۔ عام قراءت: "مثلَ" زبر (نصب) کے ساتھ ہے، یعنی: جیسا کہ تم ہو، پس یہ کاف (تشبیہ) کے حذف کے تقدیر پر منصوب ہے، یعنی: "تمہارے بولنے کی طرح"، اور "ما" زائدہ ہے؛ یہ بعض کوفیوں (۳) نے کہا ہے۔ اور زجاج اور فراء نے کہا: یہ تاکید پر منصوب ہونا جائز ہے، یعنی: "حقاً مِثْلَ نطقكم" (بالکل سچ تمہارے بولنے کی طرح) (۴)؛ تو گویا یہ ایک محذوف مصدر کی صفت ہے۔ اور سیبویہ کا قول ہے: یہ مبنی ہے؛ جب اسے غیر متمکن کی طرف مضاف کیا گیا تو یہ مبنی ہو گیا (۵)، اور "ما" تاکید کے لیے زائدہ ہے۔ مازنی نے کہا: "مثلَ" "ما" کے ساتھ مل کر ایک چیز کے درجے میں ہے، اس لیے اسے فتحہ (زبر) پر مبنی کیا گیا (۶)۔ اور اسے

ابو عبید اور ابو حاتم نے پسند کیا؛ اس نے کہا: اس لیے کہ عربوں میں وہ بھی ہیں جو "مثلاً" کو ہمیشہ منصوب رکھتے ہیں؛ وہ کہتے ہیں: "قال لي رجلٌ مثلك" (مجھ سے تمہاری طرح کے ایک آدمی نے کہا)، اور "مررت برجل مثلك" (میں تمہاری طرح کے ایک آدمی کے پاس سے گزرا)، نصب کے ساتھ اور ابو بکر، حمزہ، کسائی اور اعمش نے اسے: "مثلُ" پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے "حق" کی صفت ہونے کی بنا پر (۷)؛

---

(۱) ۱۱/۷۳ - ۷۴۔ (۲) ۱۶/۴۷۶ اور اس کے بعد۔ (۳) مشکل إعراب القرآن ۲/۶۸۸ اسی طرح۔ سمین حلبی نے الدر المصون ۱۰/۴۹ میں کہا: اس میں نظر ہے، یعنی کاف کے داخل ہونے کی کیا ضرورت ہے جبکہ "مثل" اس کا فائدہ دے رہا ہے؟ (۴) (ز) سے ثابت شدہ، اور دوسروں میں: "نطقك"، اور گفتگو زجاج کی معانی القرآن ۵/۵۴ اور فراء ۳/۸۵ میں ہے۔ (۵) نحاس نے إعراب القرآن ۴/۲۴۱ میں ان کے قول کا ذکر کیا ہے۔ (۶) ابو علی نے الحجہ ۶/۲۱۸ میں ان کے قول کا ذکر کیا، اور مکی نے مشکل إعراب القرآن ۲/۶۸۷ میں۔ (۷) السبعہ ص ۶۰۹، اور التیسیر ص ۲۰۳۔ اور یہ فراء کی معانی القرآن ۳/۸۵ میں اعمش سے منقول ہے، اور المحرر الوجیز ۵/۱۷۶ میں۔

491 Surah Ad-Dhariyat: Verses 23 - 28 Because it is indefinite even if it is added to a definite noun, since it is not restricted by addition; due to the large number of things that fall under similarity between similar things. And "mithla" is added to "annakum," and "ma" is extra (za'idah), and it is not, with what follows it, in the position of a verbal noun (masdar); since there is no verb with it to form a verbal noun (1). And it is permissible for it to be a substitute (badal) for "la-haqq." Allah Almighty's saying: {Has there reached you the story of Ibrahim's honored guests? When they entered upon him and said, "Peace." [He] said, "Peace, [you are] a people unknown." Then he went to his family and brought a fat calf. And placed it near them; he said, "Will you not eat?" And he felt from them apprehension. They said, "Fear not," and gave him good tidings of a learned boy.} [Verses 24-28] Allah Almighty's saying: {Has there reached you the story of Ibrahim's honored guests?}. He mentioned the story of Abraham, peace be upon him, to clarify through it that He destroyed those who denied His signs, just as He did with the people of Lot. "Has there reached you" (Hal ataka) means: Has it not reached you? It was also said: "Hal" has the meaning of "qad" (indeed) (2); as in Allah Almighty's saying: {Has there [not] come upon man a period of time...} [Al-Insan: 1]. The discussion regarding Ibrahim's guests has already passed in "Hud" and "Al-Hijr" (3). {The honored ones} (al-mukramin) means: with Allah (4); the evidence for this is Allah Almighty's saying: {Nay, but [they are] honored servants} [Al-Anbiya: 26]. Ibn Abbas said: He means Gabriel, Michael, and Israfil (5); Uthman bin Muhsin (6) added: and Raphael, peace be upon them all (7). Muhammad bin Ka'b said: It was Gabriel...

---

(1) Similar speech is in Al-Hujjah 6/216. (2) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/77 from Ibn Abbas and Muqatil. (3) 11/157 onwards, 12/221 onwards. (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/177, Al-Nukat wal-'Uyun 5/369, Tafsir al-Baghawi 4/232, Al-Muharrar al-Wajiz 5/177, and Zad al-Masir 8/35. (5) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/177. (6) In (m): Husayn, which is an error. And Uthman bin Muhsin narrated from Ibn Abbas, mursal. Noah bin Qays al-Haddani narrated from him. Al-Jarh wa al-Ta'dil 6/167. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 5/369, and narrated by Ibn Abi Hatim 6/2054 (11012).

४९१ सूरह अज़-ज़ारियात: आयतें २३ - २८ क्योंकि यह अनिश्चित (नकिरा) है भले ही इसे एक निश्चित संज्ञा के साथ जोड़ा जाए, क्योंकि यह जुड़ने से विशिष्ट नहीं हो जाता; उन चीजों की अधिकता के कारण जो समान चीजों के बीच समानता के अंतर्गत आती हैं। और "मिस्ला" को "अन्नकुम" के साथ जोड़ा गया है, और "मा" अतिरिक्त (ज़ायदा) है, और यह अपने बाद वाले के साथ मिलकर एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) के स्थान पर नहीं है; क्योंकि इसके साथ कोई क्रिया नहीं है जिसके साथ यह भाववाचक संज्ञा बन सके(१)। और यह "ल-हक़्क़" के लिए एक विकल्प (बदल) हो सकता है। अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुम्हारे पास इब्राहीम के सम्मानित अतिथियों का समाचार पहुँचा है? जब वे उनके पास आए और कहा, "सलाम।" [इब्राहीम ने] कहा, "सलाम, [तुम तो] अनजाने लोग हो।" फिर वे अपने घरवालों की ओर गए और एक मोटा बछड़ा ले आए। और उसे उनके पास रखा; कहा, "क्या तुम खाते नहीं?" तो वे उनसे डरे। उन्होंने कहा, "डरो नहीं," और उन्हें एक ज्ञानवान लड़के की शुभ सूचना दी।} [आयतें २४-२८] अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुम्हारे पास इब्राहीम के सम्मानित अतिथियों का समाचार पहुँचा है?} उन्होंने इब्राहीम अलैहिस्सलाम की कहानी का उल्लेख इसलिए किया ताकि इसके माध्यम से यह स्पष्ट किया जा सके कि उन्होंने उनकी निशानियों को झुठलाने वालों को नष्ट कर दिया, जैसा कि उन्होंने लूत की कौम के साथ किया था। "हल अताका" (क्या तुम्हारे पास पहुँचा) का अर्थ है: क्या तुम्हारे पास नहीं पहुँचा? और यह भी कहा गया है: "हल" का अर्थ "क़द" (वास्तव में) है (२); जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या मनुष्य पर समय का एक ऐसा काल नहीं बीता...} [अल-इन्सान: १]। इब्राहीम के अतिथियों के बारे में चर्चा "हूद" और "अल-हिज्र" में पहले ही हो चुकी है (३)। {सम्मानित लोग} (अल-मुकरमीन) का अर्थ है: अल्लाह के पास (४); इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह फरमान है: {बल्कि [वे तो] सम्मानित बंदे हैं} [अल-अंबिया: २६]। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य जिब्रील, मीकाईल और इसराफ़ील से है (५); उस्मान बिन मुहसिन (६) ने बढ़ाया: और रफ़ाईल, उन सभी पर शांति हो (७)। मुहम्मद बिन काब ने कहा: वह जिब्रील थे...

---

(१) अल-हुज्जह ६/२१६ में इसी तरह की बात है। (२) अल-वासित (वाहिदी द्वारा) ४/७७ इब्न अब्बास और मुक़ातिल से। (३) ११/१५७ के बाद, १२/२२१ के बाद। (४) अल-वासित ४/१७७, अल-नुक़त वल-उयून ५/३६९, तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२३२, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१७७, और ज़ाद अल-मसीर ८/३५। (५) अल-वासित ४/१७७। (६) (म) में: हुसैन, जो एक गलती है। और उस्मान बिन मुहसिन ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, मुरसल। नूह बिन क़ैस अल-हद्दानी ने उनसे रिवायत की है। अल-जरह

व अल-तादील ६/१६७। (७) अल-नुक़त वल-उयून ५/३६९, और इब्न अबी हातिम द्वारा उद्धृत ६/२०५४ (११०१२)।

۴۹۱ سورہ الذاریات: آیات ۲۳ - ۲۸ کیونکہ یہ نکرہ ہے اگرچہ اسے معرفہ کی طرف مضاف کیا جائے، کیونکہ یہ اضافت سے مخصوص نہیں ہوتا؛ ان چیزوں کی کثرت کی وجہ سے جو مماثل چیزوں کے درمیان مماثلت کے تحت آتی ہیں۔ اور "مثل" مضاف ہے "أَنَّكُمْ" کی طرف، اور "ما" زائدہ ہے، اور یہ اپنے بعد والے کے ساتھ مل کر مصدر کے درجے میں نہیں ہے؛ کیونکہ اس کے ساتھ کوئی فعل نہیں ہے جس کے ساتھ یہ مصدر بن سکے (۱)۔ اور یہ "لَحَقٌّ" سے بدل ہونا جائز ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا آپ کے پاس ابراہیم کے معزز مہمانوں کی خبر پہنچی ہے؟ جب وہ ان کے پاس آئے اور کہا، "سلام۔" [ابراہیم نے] کہا، "سلام، [تم تو] اجنبی لوگ ہو۔" پھر وہ اپنے گھر والوں کی طرف گئے اور ایک موٹا بچھڑا لے آئے۔ اور اسے ان کے قریب رکھا؛ کہا، "کیا تم کھاتے نہیں؟" تو وہ ان سے ڈر گئے۔ انہوں نے کہا، "ڈرو نہیں،" اور انہیں ایک علم والے لڑکے کی خوشخبری دی۔﴾ [آیات ۲۴-۲۸] اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا آپ کے پاس ابراہیم کے معزز مہمانوں کی خبر پہنچی ہے؟﴾ انہوں نے ابراہیم علیہ السلام کا قصہ اس لیے ذکر کیا تاکہ اس کے ذریعے واضح کیا جائے کہ اللہ نے ان کی آیات کو جھٹلانے والوں کو ہلاک کر دیا جیسے اس نے قومِ لوط کے ساتھ کیا تھا۔ "ہَلْ أَتَاكَ" یعنی: کیا آپ کے پاس نہیں پہنچی؟ اور کہا گیا ہے: "ہَلْ" بمعنی "قَدْ" ہے (۲)؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا انسان پر زمانے کا ایک ایسا وقت گزرا...﴾ [الإنسان: ۱]۔ اور ابراہیم کے مہمانوں کے بارے میں کلام "ہود" اور "الحجر" میں گزر چکا ہے (۳)۔ ﴿الْمُكْرَمِينَ﴾ یعنی: اللہ کے نزدیک (۴)؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿بلکہ [وہ تو] معزز بندے ہیں﴾ [الأنبياء: ۲۶]۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد جبرائیل، میکائیل اور اسرافیل ہیں (۵)؛ عثمان بن مُحْصن (۶) نے اضافہ کیا: اور رفائیل، ان سب پر صلوٰۃ و سلام ہو (۷)۔ محمد بن کعب نے کہا: وہ جبرائیل تھے...

(۱) اسی طرح کی گفتگو الحجہ ۶/۲۱۶ میں ہے۔ (۲) الوسیط للواحدی ۴/۷۷ بحوالہ ابن عباس اور مقاتل۔ (۳) ۱۱/۱۵۷ کے بعد، ۱۲/۲۲۱ کے بعد۔ (۴) الوسیط للواحدی ۴/۱۷۷، والنکت والعیون ۵/۳۶۹، وتفسیر البغوی ۴/۲۳۲، والمحرر الوجیز ۵/۱۷۷، وزاد المسیر ۸/۳۵۔ (۵) الوسیط للواحدی ۴/۱۷۷۔ (۶) (م) میں: حصین، جو کہ غلطی ہے۔ اور عثمان بن محصن نے ابن عباس سے روایت کی، مرسل۔ ان سے نوح بن قیس الحدانی نے روایت کی۔ الجرح والتعدیل ۶/۱۶۷۔ (۷) النکت والعیون ۵/۳۶۹، اور اسے ابن ابی حاتم نے نکالا ہے ۶/۲۰۵۴ (۱۱۰۱۲)۔

...and with him were nine (1). Ata and a group said: They were three: Gabriel, Michael, and another angel with them (2). Ibn Abbas said: He called them honored (Mukramin) because they were not invited (uninvited guests) (3). Mujahid said: He called them honored because Abraham served them himself (4).

Abdul Wahhab said: Ali ibn Iyad said to me (5): I have some Harisa (a type of porridge/dish), what do you think of it? I said: How excellent is my opinion of it! He said: Come with us; so I entered the house, and he called the boy, but he was absent. Then nothing surprised me but him coming with the kettle and the basin, with a towel on his shoulder. I said: To Allah we belong and to Him we shall return, if I had known, O Abu al-Hasan, that the matter was like this. He said: Take it easy; for you are honored with us, and the honored is only served personally. Look at the word of the Most High: "Has the story reached you of the honored guests of Abraham?" [Quran 51:24].

His word, the Most High: "When they entered upon him and said, 'Peace' [Salama]" - this was mentioned previously in [Surah] Al-Hijr (6). "He said, 'Peace' [Salamun]", meaning: peace be upon you. It is also permissible to mean: my matter is peace, or: my response to you is peace (7).

The people of Kufa, except for Asim, recited it as: "Silmun" with a kasra (short 'i' vowel) on the letter Seen (8).

"A people unknown [munkarun]" means: you are a people unrecognized, i.e., strangers whom we do not know (9). And it was said: because he saw them in a form other than that of humans, and other than the form of the angels he used to know, so he did not recognize them.

(1) Majma' al-Bayan 15/27. (2) Mentioned in Al-Kashshaf 17/4 without attribution. (3) In (Z) and (M): 'madh'urin' (frightened), which is an error; see Tafsir al-Baghawi 4/232. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 5/369, and at-Tabari recorded it in 21/525 similarly. (5) In (Z): Iyad said to me. Ali ibn Iyad was mentioned by Ibn Asakir in his History 16/5 among those who narrated from Ahmad ibn Ata al-Rudhabari the Sufi; he said: The Judge Abu al-Hasan Ali ibn Iyad ibn Ahmad ibn Ayyub ibn Abi Aqil al-Suri. (6) 12/222. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/243 similarly. (8) Al-Sab'a p. 337, and al-Taysir p. 125. (9) Tafsir al-Baghawi 4/232.

सूरह अज़-ज़ारियात: आयतें 24 - 28 | 492

...और उनके साथ नौ थे (1)। अता और एक समूह ने कहा: वे तीन थे: जिब्रील, मीकाईल और उनके साथ एक और फरिश्ता (2)। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने उन्हें 'मुकरमीन' (सम्मानित) कहा क्योंकि वे बिना बुलाए आए थे (3)। मुजाहिद ने कहा: उन्होंने उन्हें सम्मानित इसलिए कहा क्योंकि इब्राहिम ने खुद उनकी सेवा की थी (4)।

अब्दुल वहाब ने कहा: अली बिन इयाज़ ने मुझसे कहा (5): मेरे पास हरीसा (एक व्यंजन) है, इसके बारे में आपकी क्या राय है? मैंने कहा: इसके बारे में मेरी राय कितनी अच्छी है! उन्होंने कहा: हमारे साथ चलिए; तो मैं घर में दाखिल हुआ, और उन्होंने लड़के को पुकारा, लेकिन वह अनुपस्थित था। फिर मुझे किसी चीज़ ने नहीं चौंकाया सिवाय इसके कि वह खुद केतली और तस्त (बेसिन) लेकर आए, और उनके कंधे पर तौलिया था। मैंने कहा: 'इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन' (हम अल्लाह के हैं और हमें उसी की ओर लौटना है), ऐ अबू अल-हसन, अगर मुझे पता होता कि मामला ऐसा है। उन्होंने कहा: सहज रहें; क्योंकि आप हमारे पास सम्मानित हैं, और सम्मानित व्यक्ति की सेवा स्वयं ही की जाती है। अल्लाह तआला के इस कथन को देखें: "क्या इब्राहिम के सम्मानित मेहमानों की खबर आप तक पहुँची है?" [क़ुरआन 51:24]

अल्लाह तआला का कथन: "जब वे उसके पास आए और कहा, 'सलाम' [सलमा]" - यह पहले 'अल-हिज्र' (6) में आ चुका है। "उसने कहा, 'सलाम' [सलामुन]", यानी: आप पर शांति हो। इसका अर्थ यह भी हो सकता है: मेरा मामला शांति है, या: मेरा जवाब आपको सलाम है (7)।

आसिम को छोड़कर कूफ़ा वालों ने इसे सीन के नीचे ज़ेर (कसरह) के साथ 'सिल्मुन' पढ़ा है (8)।

"अपरिचित लोग [मुनकरून]" यानी: आप ऐसे लोग हैं जिन्हें हम नहीं पहचानते, यानी अजनबी (9)। और यह कहा गया: क्योंकि उसने उन्हें इंसानों के रूप के अलावा और उन फरिश्तों के रूप के अलावा देखा था जिन्हें वह जानता था, इसलिए उसने उन्हें नहीं पहचाना।

(1) मजमा अल-बयान 15/27। (2) अल-कशशाफ 4/17 में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया गया है। (3) (ज़) और (म) में: 'मज़ऊरीन' (डरे हुए), जो गलत है; देखें तफ़सीर अल-बग़वी 4/232। (4) अन-नुकातु वल-उयून 5/369, और तबरी ने इसे 21/525 में इसी तरह से उद्धृत किया है। (5) (ज़) में: इयाज़ ने मुझसे कहा। अली बिन इयाज़ का उल्लेख इब्न असाकिर ने अपनी 'तारीख़' 5/16 में उन लोगों में किया है जिन्होंने सूफी अहमद बिन अता अल-रुज़बारी से रिवायत की है;

उन्होंने कहा: काज़ी अबू अल-हसन अली बिन इयाज़ बिन अहमद बिन अय्यूब बिन अबी अकील अल-सूरी। (6) 12/222। (7) नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान 4/243 इसी तरह। (8) अल-सबा पृ. 337, और अल-तयसीर पृ. 125। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 4/232।

...اور ان کے ساتھ نو تھے (۱)۔ عطا اور ایک جماعت نے کہا: وہ تین تھے: جبریل، میکائیل، اور ان کے ساتھ ایک اور فرشتہ (۲)۔ ابن عباس نے کہا: انہوں نے انہیں مکرمین (معزز) کہا کیونکہ وہ بن بلائے مہمان تھے (۳)۔ مجاہد نے کہا: انہوں نے انہیں مکرمین اس لیے کہا کیونکہ ابراہیم نے خود ان کی خدمت کی تھی (۴)۔

عبدالوہاب نے کہا: علی بن عیاض نے مجھ سے کہا (۵): میرے پاس ہریسہ (ایک پکوان) ہے، اس کے بارے میں آپ کی کیا رائے ہے؟ میں نے کہا: اس کے بارے میں میری رائے بہت اچھی ہے! انہوں نے کہا: ہمارے ساتھ چلیے؛ تو میں گھر میں داخل ہوا، اور انہوں نے لڑکے کو پکارا، لیکن وہ غائب تھا۔ پھر مجھے کسی چیز نے حیران نہیں کیا سوائے اس کے کہ وہ خود کیتلی اور تسلا (برتن) لے کر آئے، اور ان کے کندھے پر تولیہ تھا۔ میں نے کہا: 'انا للہ وانا الیہ راجعون'، اے ابو الحسن، اگر مجھے معلوم ہوتا کہ معاملہ ایسا ہے (تو میں نہ آتا)۔ انہوں نے کہا: پریشان نہ ہوں؛ کیونکہ آپ ہمارے نزدیک معزز ہیں، اور معزز کی خدمت خود اپنے ہاتھوں سے کی جاتی ہے۔ اللہ تعالیٰ کے اس قول کو دیکھیں: "کیا آپ کے پاس ابراہیم کے معزز مہمانوں کی خبر پہنچی ہے؟" [قرآن ۵۱:۲۴]

اللہ تعالیٰ کا قول: "جب وہ اس کے پاس آئے اور کہا، 'سلام' [سلما]" - یہ پہلے 'الحجر' (۶) میں گزر چکا ہے۔ "اس نے کہا، 'سلام' [سلامٌ]"، یعنی: آپ پر سلامتی ہو۔ اس کا مطلب یہ بھی ہو سکتا ہے: میرا معاملہ سلامتی ہے، یا: میرا جواب آپ کے لیے سلام ہے (۷)۔

اہلِ کوفہ نے سوائے عاصم کے اسے 'سِلمٌ' پڑھا ہے، سین کے نیچے زیر کے ساتھ (۸)۔

"اجنبی لوگ [منکرون]" یعنی: آپ ایسے لوگ ہیں جنہیں ہم نہیں پہچانتے، یعنی اجنبی (۹)۔ اور کہا گیا: کیونکہ اس نے انہیں انسانوں کی صورت کے علاوہ اور ان فرشتوں کی صورت کے علاوہ دیکھا تھا جنہیں وہ جانتا تھا، اس لیے اس نے انہیں نہیں پہچانا۔

(۱) مجمع البیان ۱۵/۲۷۔ (۲) الکشاف ۱۷/۴ میں بغیر نسبت کے اس کا ذکر کیا گیا ہے۔ (۳) (ظ) اور (م) میں: 'مذعورین' (خوفزدہ)، جو غلط ہے؛ دیکھئے تفسیر البغوی ۲۳۲/۴۔ (۴) النکت والعیون ۳۶۹/۵، اور طبری نے اسے ۵۲۵/۲۱ میں اسی طرح نکالا ہے۔ (۵) (ز) میں: عیاض نے مجھ سے کہا۔ علی بن عیاض کا ذکر ابن عساکر نے اپنی تاریخ ۱۶/۵ میں ان لوگوں میں کیا ہے جنہوں نے صوفی احمد بن عطا الروذباری سے روایت کی ہے؛ انہوں نے کہا: القاضی ابو الحسن علی بن عیاض بن احمد بن ایوب بن ابی عقیل السوری۔ (۶) ۲۲۲/۱۲۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲۴۳/۴ اسی طرح۔ (۸) السبعۃ ص ۳۳۷، اور التیسیر ص ۱۲۵۔ (۹) تفسیر البغوی ۲۳۲/۴۔

He said: "[You are] a people unknown" (1). It is said: He did not recognize them because they entered upon him without permission. Abu Al-Aliyah said: He did not recognize their greeting in that time and in that land (2). And it is said: He was afraid of them; it is said: I "ankartuhu" (did not recognize him) if I feared him, the poet said: She did not recognize me, and what she failed to recognize from the events was nothing but gray hair and baldness (3). The Almighty's saying: "Then he slipped away to his family," Az-Zajjaj said (4): That is: he turned aside to his family. This has already passed in "As-Saffat" (5). It is said: "aragha" and "irtagha" meaning sought, and what do you "turigh", i.e., want and seek, and "ragha" (6) to such and such, i.e., inclined to it secretly and turned away. Based on this, "ragha" and "aragha" are two linguistic forms with the same meaning (7). "And brought a fat calf," meaning: he brought his guests a calf that he had roasted for them, as in "Hud": "and he did not delay in bringing a roasted calf" [Verse: 69]. It is said: Ibrahim went to his house like one hiding from his guests, so that they would not see what food he intended to prepare for them. The Almighty's saying: "And placed it before them," meaning the calf. "He said, 'Will you not eat?'" Qatadah said: Most of Ibrahim's wealth was cattle. He chose a fat one for them as an extra honor for them (8). It was said: the calf (al-ijl) in some languages is the sheep; mentioned by Al-Qushayri. In "As-Sahhah": the calf is the offspring of the cow, and "al-ajool" is like it, the plural is "al-ajajeel," and the female is "ajalah," according to Abu Al-Jarrah, and "baqarah mu'jil" is a cow with a calf, and "Ijl" is a tribe from Rabi'ah. The Almighty's saying: "And felt a fear of them," meaning: he felt a fear of them within himself. And it was said: he harbored [fear].

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/370. (2) Tafsir al-Baghawi 4/232. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/370, and the verse is in Diwan al-A'sha p. 151, and there is discussion about it; mentioned before 11/163. (4) In Ma'ani al-Qur'an 5/54, and the author quoted it from him via Al-Nukat wa al-'Uyun 5/370. (5) 5/18/53. (6) In the copies: "and aragha", and what is established is from As-Sahhah and others. (7) We did not find it in the language books. (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/370, and Qatadah's statement was recorded by At-Tabari 21/526.

सूरह अध-धरियात: आयत 25 - 28 493

उसने कहा: "[तुम] अपरिचित लोग [हो]" (1)। कहा गया है: उसने उन्हें नहीं पहचाना क्योंकि वे बिना अनुमति के उसके पास आए थे। अबू अल-आलिया ने कहा: उसने उस समय और उस भूमि में उनके सलाम (अभिवादन) को नहीं पहचाना (2)। और कहा गया है: वह उनसे डरा; कहा जाता है: मैंने "अंकर्तुहू" (उसे नहीं पहचाना) यदि मैं उससे डरा, कवि ने कहा: उसने मुझे नहीं पहचाना, और घटनाओं में से उसने जो नहीं पहचाना वह सफेद बालों और गंजेपन के अलावा और कुछ नहीं था (3)। ईश्वर का कथन: "फिर वह अपने घर वालों की ओर खिसक गया," अल-ज़ज्जाज ने कहा (4): अर्थात: वह अपने घर वालों की ओर मुड़ गया। यह पहले "अस-साफ़्फ़ात" (5) में बीत चुका है। कहा जाता है: "अरागा" और "इरतागा" का अर्थ है खोजना, और तुम क्या "तुरीघ" (चाहते और खोजते) हो, और "रागा" (6) अमुक की ओर, अर्थात: गुप्त रूप से उसकी ओर झुकना और मुड़ जाना। इस आधार पर, "रागा" और "अरागा" एक ही अर्थ वाले दो भाषाई रूप हैं (7)। "और एक मोटा बछड़ा लाया," अर्थात: वह अपने मेहमानों के लिए एक बछड़ा लाया जिसे उसने उनके लिए भूना था, जैसा कि "हूड" में है: "और उसने एक भुना हुआ बछड़ा लाने में देर नहीं की" [आयत: 69]। कहा जाता है: इब्राहिम अपने घर इस तरह गए जैसे अपने मेहमानों से छिप रहे हों, ताकि वे यह न देख सकें कि वे उनके लिए क्या भोजन तैयार करना चाहते हैं। ईश्वर का कथन: "और उसे उनके सामने रखा," अर्थात बछड़ा। "उसने कहा, 'क्या तुम नहीं खाओगे?'" कतादा ने कहा: इब्राहिम की अधिकांश संपत्ति गायें थीं। उन्होंने उनके अतिरिक्त सम्मान के रूप में उनके लिए एक मोटा बछड़ा चुना (8)। कहा गया: कुछ भाषाओं में बछड़ा (अल-इज्ल) भेड़ है; अल-कुशैरी द्वारा उल्लेख किया गया है। "अस-सहह" में: बछड़ा गाय की संतान है, और "अल-अजूल" इसके समान है, बहुवचन "अल-अजाजील" है, और मादा "अजलाह" है, अबू अल-जर्राह के अनुसार, और "बकरह मुइज्ल" बछड़े वाली गाय है, और "इज्ल" रबीआ का एक कबीला है। ईश्वर का कथन: "और उनसे डर महसूस किया," अर्थात: उसने अपने मन में उनसे डर महसूस किया। और कहा गया: उसने [डर] मन में रखा।

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/370। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/232। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/370, और यह शेर दीवान अल-अशा पृ. 151 में है, और इसमें चर्चा है; पूर्व 11/163। (4) मा'नी अल-क़ुरान 5/54 में, और लेखक ने इसे अन-नुकात वल-उयून 5/370 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (5) 5/18/53। (6) प्रतियों में: "और अरागा", और जो स्थापित है वह अस-सहह और अन्य

से है। (7) हमें यह भाषा की पुस्तकों में नहीं मिला। (8) अन-नुकात वल-उयून 5/370, और कतादा का कथन अत-तबरी 21/526 द्वारा निकाला गया था।

سورة الذاريات: آيات ۲۵ - ۲۸ ۴۹۳

پس اس نے کہا: ﴿قَوْمٌ مُّنكَرُونَ﴾ (۱)۔ اور کہا گیا: اس نے انہیں اجنبی سمجھا کیونکہ وہ بلا اجازت اس کے پاس داخل ہوئے تھے۔ اور ابو العالیہ نے کہا: اس نے اس زمانے اور اس زمین میں ان کے سلام کو نہیں پہچانا (۲)۔ اور کہا گیا: وہ ان سے ڈرا؛ کہا جاتا ہے: میں نے "انکرتہ" (اسے ناپسند کیا یا اجنبی سمجھا) جب میں اس سے ڈرا، شاعر نے کہا: اس نے مجھے نہیں پہچانا، اور حادثات میں سے اس نے جس چیز کو نہیں پہچانا وہ بڑھاپے کی سفیدی اور سر کے گنجے پن کے سوا کچھ نہ تھا (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَرَاغَ إِلَى أَهْلِهِ﴾ زجاج نے کہا (۴): یعنی: وہ اپنے گھر والوں کی طرف مڑ گیا۔ اور یہ پہلے "والصافات" (۵) میں گزر چکا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "اراع" اور "ارتاع" کے معنی تلاش کرنے کے ہیں، اور تم کیا "تریع" (چاہتے اور تلاش کرتے) ہو، اور "راغ" (۶) فلاں چیز کی طرف، یعنی: پوشیدہ طور پر اس کی طرف مائل ہوا اور مڑا۔ پس اس بنا پر "راغ" اور "اراغ" ایک ہی معنی کے دو لغوی روپ ہیں (۷)۔ ﴿فَجَاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍ﴾ یعنی: وہ اپنے مہمان کے لیے ایک بچھڑا لایا جسے اس نے ان کے لیے بھونا تھا، جیسا کہ سورہ "ہود" میں ہے: ﴿فَمَا لَبِثَ أَن جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ﴾ [آیت: ۶۹]۔ اور کہا جاتا ہے: ابراہیم علیہ السلام اپنے مہمانوں سے چھپ کر اپنے گھر کی طرف چلے گئے تاکہ وہ یہ نہ دیکھ سکیں کہ وہ ان کے لیے کیا کھانا تیار کرنا چاہتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ﴾ یعنی بچھڑا۔ ﴿فَقَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ﴾ قتادہ نے کہا: ابراہیم علیہ السلام کا زیادہ تر مال گائے بیل تھے۔ انہوں نے ان کی زیادہ عزت افزائی کے لیے ان کے لیے موٹا تازہ بچھڑا منتخب کیا (۸)۔ اور کہا گیا: بعض زبانوں میں بچھڑا (العجل) بھیڑ کو کہتے ہیں؛ قشیری نے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور "الصحاح" میں ہے: العجل گائے کا بچہ ہے، اور "العجول" بھی اسی طرح ہے، اور اس کی جمع "العجاجیل" ہے، اور مادہ "عجلة" ہے، یہ ابو الجراح سے

منقول ہے، اور "بقرة معجل" بچھڑے والی گائے ہے، اور "عجل" ربیعہ کا ایک قبیلہ ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةً﴾ یعنی: اس نے اپنے دل میں ان سے خوف محسوس کیا۔ اور کہا گیا: اس نے [خوف] چھپایا۔

(١) النکت والعیون ٥ / ٣٧٠۔ (٢) تفسیر البغوی ٤ / ٢٣٢۔ (٣) النکت والعیون ٥ / ٣٧٠ ، اور یہ شعر دیوان الاعشی ص ١٥١ میں ہے، اور اس میں کلام ہے؛ پہلے گزر چکا ١١ / ١٦٣۔ (٤) معانی القرآن ٥ / ٥٤ میں، اور مصنف نے اسے النکت والعیون ٥ / ٣٧٠ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (٥) ٥ / ١٨ / ٥٣۔ (٦) نسخوں میں: "وأراغ" ہے، اور درست وہی ہے جو الصحاح وغیرہ میں ہے۔ (٧) ہمیں لغت کی کتابوں میں یہ نہیں ملا۔ (٨) النکت والعیون ٥ / ٣٧٠ ، اور قتادہ کے قول کو طبری نے ٢١ / ٥٢٦ میں روایت کیا ہے۔

...because they did not feel forbidden by his food(1). It is among the character of people that whoever feels forbidden by someone's food feels safe from him. And Amr ibn Dinar said: The angels said: "We do not eat except for a price." He said: "Eat and pay its price." They asked: "What is its price?" He said: "Mention the name of Allah when you eat, and praise Him when you finish." They looked at each other and said: "For this, Allah took you as a close friend (Khalil)." This was mentioned before in "Hud"(2). And when they saw the fear in Ibrahim, {they said: "Do not fear"} and they informed him that they were the angels of Allah and His messengers. {And they gave him glad tidings of a knowing [son]} i.e., of a boy to be born to him from Sarah, his wife. It is said: when they informed him that they were angels, he did not believe them, so they prayed to Allah, and He brought the calf to life that he had brought to them. Awn ibn Abi Shaddad narrated: that Jibril stroked the calf with his wing, and it stood up and walked until it joined its mother, and the mother of the calf was in the house(3). The meaning of "knowing" ('alim) is: he will be, after reaching maturity, among those of knowledge of Allah and His religion. The majority are of the opinion that the one promised is Ishaq. Mujahid alone said: he is Isma'il, and it is nothing; for Allah Almighty says: {And We gave him glad tidings of Ishaq} [As-Saffat: 112]. And this is a textual evidence(4). Allah Almighty's saying: {And his wife approached with a cry [of alarm] and struck her face and said, "[I am] a barren old woman!" (29) They said, "Thus has said your Lord; indeed, He is the Wise, the Knowing." (30)} Allah Almighty's saying: {And his wife approached with a cry [of alarm]} i.e., in a shout and clamor; from Ibn Abbas and others. From it is derived 'sarir al-bab' (squeaking of the door), which is its sound(5). Ikrimah and Qatadah said: it is the moan and sigh(6). This approaching was not from one place to another; Al-Farra said(7): but it is...

(1) Al-Kashshaf 4/18, and his saying: they felt forbidden by his food, i.e., what they intended of harm becomes forbidden for them because of it. (2) 11/166. See An-Nukat wa al-'Uyun 5/370, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/177 - 178. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 5/370. (4) Speech like it in An-Nukat wa al-'Uyun 5/371, Al-Kashshaf 4/18, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/178. Mujahid's saying was recorded by At-Tabari 21/527 and he preferred its contrary. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/371 similarly, and At-Tabari recorded the saying of Ibn Abbas 21/528-529 from him and others. (6) Al-Zamakhshari mentioned Ikrimah's saying in Al-Kashshaf 4/18, and Al-Mawardi mentioned Qatadah's saying in An-Nukat wa al-'Uyun 5/371, and At-Tabari recorded it 21/528-529 from Qatadah. (7) In Ma'ani al-Qur'an 3/87.

४९४ सूरह अज़-ज़ारियात: आयतें २८ - ३०

...क्योंकि उन्होंने उसके भोजन से स्वयं को प्रतिबंधित महसूस नहीं किया(१)। लोगों के स्वभाव में यह है कि जो किसी के भोजन से सुरक्षा महसूस करता है, वह उससे सुरक्षित रहता है। अम्र बिन दीनार ने कहा: फरिश्तों ने कहा: "हम बिना कीमत के नहीं खाते।" उन्होंने कहा: "खाओ और इसकी कीमत चुकाओ।" उन्होंने पूछा: "इसकी कीमत क्या है?" उन्होंने कहा: "जब आप खाएं तो अल्लाह का नाम लें, और जब आप समाप्त करें तो उसकी प्रशंसा करें।" उन्होंने एक-दूसरे की ओर देखा और कहा: "इसीलिए अल्लाह ने तुम्हें अपना मित्र (खलील) बनाया है।" यह पहले सूरह "हूद"(२) में आ चुका है। जब उन्होंने इब्राहिम में डर देखा, तो उन्होंने {कहा: "डरो मत"} और उन्हें सूचित किया कि वे अल्लाह के फरिश्ते और रसूल हैं। {और उन्होंने उन्हें एक ज्ञानी [पुत्र] की शुभ सूचना दी} अर्थात, उनकी पत्नी सारा से पैदा होने वाले लड़के की। कहा जाता है: जब उन्होंने उसे बताया कि वे फरिश्ते हैं, तो उन्होंने उनका विश्वास नहीं किया, इसलिए उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की, और उसने उस बछड़े को जीवित कर दिया जो उन्होंने उन्हें अर्पित किया था। औन बिन अबी शद्दाद ने वर्णन किया है: जिब्रिल ने बछड़े को अपने पंख से सहलाया, और वह उठकर चलने लगा यहाँ तक कि वह अपनी माँ के पास पहुँच गया, और बछड़े की माँ घर में थी(३)। "ज्ञानी" ('अलीम) का अर्थ है: परिपक्व होने के बाद वह अल्लाह और उसके धर्म के ज्ञान रखने वालों में से होगा। अधिकांश का मत है कि जिसकी शुभ सूचना दी गई है वह इसहाक है। मुजाहिद ने अकेले कहा: वह इस्माइल है, लेकिन यह कुछ भी नहीं है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और हमने उसे इसहाक की शुभ सूचना दी} [अस-साफ़्फ़ात: ११२]। यह स्पष्ट पाठ है(४)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उनकी पत्नी शोर मचाती हुई आई और उसने अपना चेहरा (माथा) पीट लिया और कहा, "[मैं तो] एक बांझ बुढ़िया हूँ!" (२९) उन्होंने कहा, "तुम्हारे पालनहार ने ऐसा ही कहा है; निस्संदेह वह तत्वदर्शी, सर्वज्ञ है।" (३०)} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उनकी पत्नी शोर मचाती हुई आई} अर्थात, चीख और चिल्लाहट के साथ; इब्न अब्बास और अन्य से वर्णित। इसी से "सरीर अल-बाब" (दरवाजे की चरचराहट) लिया गया है, जो उसकी आवाज़ है(५)। इकरामा और कतादा ने कहा: यह कराह और आह है(६)। यह आना एक स्थान से दूसरे स्थान तक नहीं था; अल-फर्रा ने कहा(७): बल्कि यह है...

(१) अल-कश्शाफ़ ४/१८, और उनका कहना है: उन्होंने उसके भोजन से स्वयं को प्रतिबंधित महसूस किया, अर्थात, वे जो बुराई करना चाहते थे, वह उसके कारण उन पर प्रतिबंधित हो गई। (२) ११/१६६। देखिए अन-नुकात व अल-उयून ५/३७०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१७७ - १७८। (३)

अन-नुकात व अल-उयून ५/३७०। (४) इसी तरह की बात अन-नुकात व अल-उयून ५/३७१, अल-कश्शाफ़ ४/१८, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१७८ में है। मुजाहिद का कथन अल-तबरी २१/५२७ द्वारा उद्धृत किया गया है और उन्होंने इसके विपरीत को प्राथमिकता दी है। (५) अन-नुकात व अल-उयून ५/३७१ इसी प्रकार, और अल-तबरी २१/५२८-५२९ ने इब्न अब्बास का कथन उनसे और दूसरों से उद्धृत किया है। (६) अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ़ ४/१८ में इकरामा के कथन का उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अन-नुकात व अल-उयून ५/३७१ में कतादा के कथन का उल्लेख किया है, और अल-तबरी २१/५२८-५२९ ने इसे कतादा से उद्धृत किया है। (७) मआनी अल-कुरआन ३/८७ में।

494 سورة الذاريات: آيات 28 - 30

...کیونکہ انہوں نے اس کے کھانے سے اپنے آپ کو ممنوع محسوس نہیں کیا(1)۔ لوگوں کے اخلاق میں سے ہے کہ جو کسی کے کھانے سے امان محسوس کرے وہ اس سے مامون ہو جاتا ہے۔ اور عمرو بن دینار نے کہا: فرشتوں نے کہا: "ہم قیمت کے بغیر نہیں کھاتے۔" انہوں نے کہا: "کھاؤ اور اس کی قیمت ادا کرو۔" انہوں نے پوچھا: "اس کی قیمت کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "جب تم کھاؤ تو اللہ کا نام لو، اور جب فارغ ہو تو اس کی حمد کرو۔" تو انہوں نے ایک دوسرے کی طرف دیکھا اور کہا: "اسی لیے اللہ نے تمہیں اپنا خلیل بنایا ہے۔" اور یہ بات سورہ "ہود"(2) میں گزر چکی ہے۔ جب انہوں نے ابراہیم میں خوف کو دیکھا تو {کہا: "ڈرو نہیں"} اور انہیں بتایا کہ وہ اللہ کے فرشتے اور رسول ہیں۔ {اور انہوں نے اسے ایک باخبر (علم والے) لڑکے کی بشارت دی} یعنی: ایک ایسا لڑکا جو ان کی بیوی سارہ سے پیدا ہوگا۔ کہا گیا ہے: جب انہوں نے انہیں بتایا کہ وہ فرشتے ہیں تو انہوں نے ان کا یقین نہیں کیا، چنانچہ انہوں نے اللہ سے دعا کی، تو اللہ نے اس بچھڑے کو زندہ کر دیا جسے انہوں نے ان کے سامنے پیش کیا تھا۔ عون بن ابی شداد سے روایت ہے کہ: جبرائیل علیہ السلام نے اپنے پر سے بچھڑے پر مسح کیا تو وہ کھڑا ہو کر چلنے لگا یہاں تک کہ اپنی ماں سے جا ملا، اور بچھڑے کی ماں گھر میں تھی(3)۔ اور "علیم" کا معنی ہے: یعنی وہ بلوغ کے بعد اللہ اور اس کے دین کے جاننے والوں میں سے ہوگا۔ اور جمہور کا اس بات پر اتفاق ہے کہ جس کی بشارت دی گئی وہ اسحاق علیہ السلام ہیں۔ اور صرف مجاہد نے کہا: وہ اسماعیل علیہ السلام ہیں، اور یہ قول وزنی نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور ہم نے اسے اسحاق کی خوشخبری دی} [الصافات: 112]۔ اور یہ نص ہے(4)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر اس کی بیوی چیختی ہوئی آگے بڑھی اور اپنا چہرہ پیٹ لیا اور کہنے لگی: ایک بانجھ بڑھیا! (29)

انہوں نے کہا: تیرے رب نے اسی طرح فرمایا ہے، بے شک وہ حکمت والا، علم والا ہے (30)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس اس کی بیوی ایک چیخ میں آگے آئی} یعنی: ایک چیخ اور شور میں؛ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے۔ اسی سے دروازے کی چڑچڑاہٹ (سریر الباب) ماخوذ ہے، جو اس کی آواز ہے(5)۔ اور عکرمہ و قتادہ نے کہا: یہ گریہ و زاری اور آہ و فغاں ہے(6)۔ اور یہ آنا ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہونا نہیں تھا؛ الفراء نے کہا(7): بلکہ یہ تو...

(1) الکشاف 18/4 ، اور ان کا قول: اس کے کھانے سے ممنوع محسوس کریں، یعنی: اس کی وجہ سے وہ ان پر حرام ہو جائے جو وہ ان کے ساتھ برائی چاہتے تھے۔ (2) 166/11 . اور دیکھیے النکت والعیون 370/5 ، والمحرر الوجیز 177/5 - 178 . (3) النکت والعیون 370/5 . (4) اسی طرح کی گفتگو النکت والعیون 371/5 ، والکشاف 18/4 ، والمحرر الوجیز 178/5 میں ہے۔ اور مجاہد کا قول الطبری 527/21 نے نقل کیا ہے اور اس کے خلاف کو ترجیح دی ہے۔ (5) النکت والعیون 371/5 اسی طرح، اور ابن عباس کا قول الطبری 528/21 - 529 نے ان سے اور دوسروں سے نقل کیا ہے۔ (6) عکرمہ کا قول الزمخشری نے الکشاف 18/4 میں ذکر کیا ہے، اور قتادہ کا قول الماوردی نے النکت والعیون 371/5 میں ذکر کیا ہے، اور اسے الطبری 528/21 - 529 نے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (7) فی معانی القرآن 87/3 .

Surah Al-Dhariyat: Verses 29 - 30, Page 495.

Like your saying: "He came abusing me," meaning: "He started abusing me." And it was said: "She came in a 'sarrah' (cry/clamor)," meaning: "In a group of women listening to the speech of the angels." (1)

Al-Jawhari said: "Al-sarrah" (الصَّرَّة) means clamor and shouting. "Al-sarrah" also means a group. And "Al-sarrah" means intensity of distress or other things. Imru' al-Qais said:

"He joined it with the leading ones, while behind it its stragglers were in a group that did not disperse."

This verse could bear all three meanings. And "sarrah of summer" means the intensity of its heat. (2)

When Sarah heard the glad tidings, "she struck her face" (صَكَّت وجهها), meaning: she slapped her hand against her face, as is the custom of women when surprised; this was stated by Sufyan al-Thawri and others. (3) Ibn Abbas said: "she struck her face" means she slapped it. (4) The root of "al-sakk" (الصَّك) is striking; "sakkahu" means he struck him; a poet (Rajiz) said:

"O Karawan (bird), you were struck so crouch down." (5)

Al-Amawi said: "kaban al-zabi" means when the deer hugs the ground, and "ikba'anna" means it contracted. (6)

{And she said: "An old woman, barren!"} meaning: Can an old barren woman give birth?! (7)

(1) Mentioned by Al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 4 / 244. (2) Al-Sihah (s-r-r). And the verse of Imru' al-Qais is in his Diwan p. 22, and its narration: "We joined..." Its commentator said: His saying: "We joined it with the leading ones" means we joined the horse with the leading cows. "Al-jawahir": those that remained behind. "Al-sarrah": the group. And the meaning of "did not disperse" is: it did not separate, meaning the horse gathered between its rear and its front, and nothing of it escaped. (3) Narrated by Al-Tabari 21 / 530 from Al-Thawri and others. (4) Narrated by Al-Tabari 21 / 529. (5) Al-Sihah (s-k-k), and see (k-b-n). The verse is by Mudrik bin Hisn, and it is in 'Islah al-Mantiq' p. 96, 'Al-Ma'ani al-Kabir' 1 / 294, 'Al-Lisan' (k-b-n), and 'Al-Khizana' 3 / 187 (Dar Sadir). "Al-Karawan": a bird, said to be the bustard: Al-Sihah (k-r-y). What is meant here is the zakat collector who was mocked by it, as if he said: O

Karawan-like man, meaning: O you who are like the Karawan in its weakness. Al-Khizana. (6) Al-Sihah (k-b-n). (7) 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5 / 371 from Mujahid and Al-Suddi.

सूरह अज़-ज़ारियात: आयत 29 - 30, पृष्ठ 495।

जैसे आपका कहना: "वह मुझे गाली देते हुए आया," अर्थात: "वह मुझे गाली देने लगा।" और कहा गया है: "वह 'सर्रह' (शोर/भीड़) में आई," अर्थात: "फरिश्तों की बात सुनती महिलाओं के एक समूह में।" (1)

अल-जौहरी ने कहा: 'अल-सर्रह' (الصَّرَّة) का अर्थ है शोर-शराबा और चिल्लाना। 'अल-सर्रह' का अर्थ समूह भी है। और 'अल-सर्रह' का अर्थ संकट या अन्य चीज़ों की तीव्रता भी है। इमरुल क़ैस ने कहा:

"उसने उसे आगे चलने वालों से मिला दिया, जबकि उसके पीछे उसके पीछे रहने वाले एक ऐसे समूह में थे जो अलग नहीं हुए।"

यह छंद तीनों अर्थों की संभावना रखता है। और "गर्मी की सर्रह" का अर्थ है उसकी प्रचंड गर्मी। (2)

जब सारा ने शुभ समाचार सुना, "तो उसने अपना चेहरा पीटा" (صَكَّت وجهها), अर्थात: उसने आश्चर्य होने पर महिलाओं की आदत के अनुसार अपना हाथ अपने चेहरे पर मारा; यह सुफ़यान अल-थौरी और अन्य लोगों ने कहा है। (3) इब्न अब्बास ने कहा: "अपना चेहरा पीटा" का अर्थ है उसने उसे थप्पड़ मारा। (4) 'अल-सक्क' (الصَّك) का मूल अर्थ प्रहार करना है; 'सक्कहु' अर्थात उसने उसे मारा; एक कवि (राजिज़) ने कहा:

"हे करवान (पक्षी), तुम्हें मारा गया तो तुम दुबक जाओ।" (5)

अल-अमवी ने कहा: "कबन अल-ज़बी" का अर्थ है जब हिरण ज़मीन से चिपक जाता है, और "इकबा'अन्ना" का अर्थ है वह सिकुड़ गया। (6)

{और उसने कहा: "एक बूढ़ी औरत, बांझ!"} अर्थात: क्या एक बूढ़ी बांझ औरत जन्म दे सकती है?! (7)

(1) अल-नहहास ने 'इराब अल-क़ुरान' 4/244 में इसका उल्लेख किया है। (2) अल-सिहाह (सर्र)। और इमरुल क़ैस का छंद उनके दीवान पृ. 22 में है, और उसका वर्णन है: "हमने मिला दिया..." उनके टीकाकार ने कहा: उनका कहना: "हमने उसे आगे चलने वालों से मिला दिया" का अर्थ है कि हमने घोड़े को आगे चलने वाली गायों से मिला दिया। "अल-जवाहिर": जो पीछे रह गए। "अल-सर्रह": समूह। और "अलग नहीं हुए" का अर्थ है: वह अलग नहीं हुआ, अर्थात घोड़े ने अपने पिछले और अगले हिस्सों को एक साथ रखा, और उसका कुछ भी हिस्सा नहीं छूटा। (3) अल-तबरी 21/530 ने

अल-थौरी और अन्य से इसे उद्धृत किया है। (4) अल-तबरी 21/529 द्वारा उद्धृत। (5) अल-सिहाह (सक्क), और देखें (कबन)। यह छंद मुद्रिक बिन हिसन का है, और यह 'इलाह अल-मंतिक' पृ. 96, 'अल-मानी अल-कबीर' 1/294, 'अल-लिसान' (कबन), और 'अल-खिजाना' 3/187 (दार सादिर) में है। "अल-करवान": एक पक्षी, कहा जाता है कि वह हबारा है: अल-सिहाह (करी)। यहाँ इसका अर्थ ज़कात वसूलने वाला है जिसका मज़ाक उड़ाया गया था, जैसे कि उसने कहा हो: हे करवान जैसे आदमी, अर्थात: हे तुम जो अपनी कमज़ोरी में करवान के समान हो। अल-खिजाना। (6) अल-सिहाह (कबन)। (7) 'अल-नुकात व अल-उयून' 5/371 मुजाहिद और अल-सुद्दी से।

سورۃ الذاریات: آیات 29 - 30، صفحہ 495۔

جیسا کہ آپ کا قول ہے: "وہ مجھے گالی دیتے ہوئے آیا،" یعنی: "وہ مجھے گالی دینے لگا۔" اور کہا گیا ہے: "وہ 'صَرَّة' (چیخ/شور) میں آئی،" یعنی: "فرشتوں کی گفتگو سننے والی عورتوں کی ایک جماعت میں۔" (1)

جوہری نے کہا: 'الصَّرَّة' کا مطلب شور و غل اور چیخ پکار ہے۔ اور 'الصَّرَّة' کا مطلب جماعت بھی ہے۔ اور 'الصَّرَّة' کا مطلب دکھ یا کسی اور چیز کی شدت بھی ہے۔ امرؤ القیس نے کہا:

"اس نے اسے آگے چلنے والوں سے ملا دیا، جبکہ اس کے پیچھے رہنے والے ایک ایسی جماعت میں تھے جو منتشر نہیں ہوئی تھی۔"

یہ شعر تینوں صورتوں کا احتمال رکھتا ہے۔ اور "گرمی کی صرہ" کا مطلب اس کی تپش کی شدت ہے۔ (2)

پس جب سارہ نے خوشخبری سنی تو "اس نے اپنا چہرہ پیٹا" (صَكَّت وجهها)، یعنی: اس نے تعجب کے وقت عورتوں کی عادت کے مطابق اپنا ہاتھ اپنے چہرے پر مارا؛ یہ سفیان ثوری اور دیگر نے کہا ہے۔ (3) ابن عباس نے کہا: "اپنا چہرہ پیٹا" کا مطلب ہے اسے طمانچہ مارا۔ (4) اور 'الصَّك' کی اصل ضرب (مارنا) ہے؛ 'صَكَّه' یعنی اسے مارا؛ ایک شاعر (راجز) نے کہا:

"اے کروان (پرندے)! تجھے مارا گیا تو تو دبک کر بیٹھ جا۔" (5)

اموی نے کہا: "كبن الظبي" کا مطلب ہے جب ہرن زمین سے چمٹ جائے، اور "اكبانَّ" کا مطلب ہے وہ سمٹ گیا۔ (6)

{اور اس نے کہا: "ایک بوڑھی بانجھ عورت!"} یعنی: کیا ایک بوڑھی بانجھ عورت بچہ جنے گی؟! (7)

(1) نحاس نے 'اعراب القرآن' 4 / 244 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (2) الصحاح (صرر)۔ اور امرؤ القیس کا شعر ان کے دیوان ص 22 میں ہے، اور اس کی روایت ہے: "ہم نے ملا دیا..." ان کے شارح نے کہا: ان کا قول: "ہم نے اسے آگے چلنے والوں سے ملا دیا" یعنی ہم نے گھوڑے کو آگے چلنے والی گایوں سے ملا دیا۔ "الجواحر": جو پیچھے رہ گئیں۔ "الصرة": جماعت۔ اور "منتشر نہیں ہوئی" کا مطلب ہے: وہ الگ نہیں ہوا، یعنی گھوڑے نے اپنے پچھلے اور اگلے حصوں کو جمع کر لیا، اور اس کا کچھ بھی فوت نہیں ہوا۔ (3) طبری 21 / 530 نے اسے ثوری وغیرہ سے نقل کیا ہے۔ (4) طبری 21 / 529 نے اسے نقل کیا ہے۔ (5) الصحاح (صکک) ، اور (کبن) دیکھیں۔ اور یہ شعر مدرک بن حصن کا ہے، اور یہ 'اصلاح المنطق' ص 96، 'المعانی الکبیر' 1 / 294، 'اللسان' (کبن) اور 'الخزانہ' 3 / 187 (دار صادر) میں ہے۔ "الکَرَوَان": ایک پرندہ، کہا گیا ہے کہ وہ حُبارٰی ہے: الصحاح (کری)۔ اور یہاں اس سے مراد زکوٰۃ وصول کرنے والا ہے جس کی ہجو کی گئی، گویا اس نے کہا: اے کروان جیسے آدمی، یعنی: اے وہ جو اپنی کمزوری میں کروان کی طرح ہو۔ الخزانہ۔ (6) الصحاح (کبن)۔ (7) 'النکت والعیون' 5 / 371 مجاہد اور سدی سے۔

Surah Adh-Dhariyat, Verses 30 - 37 496 Az-Zajjaj (1): That is, she said: I am a barren old woman, so how can I give birth?! Just as she said: {Alas for me! Shall I bear a child while I am an old woman?} [Hud: 72]. {They said: Even so} That is: just as we told you and informed you {your Lord has said} so do not doubt it. There was a year between the glad tidings and the birth. Sarah had not given birth before that, so she gave birth when she was ninety-nine years old, and Ibrahim on that day was one hundred years old, and this has already been mentioned (2). {Indeed, He is the Wise, the Knowing} Wise in what He does, Knowing of what is in the best interest of His creation. His (Exalted) saying: {He said, "Then what is your business [here], O messengers?" (31) They said, "Indeed, we have been sent to a people of criminals (32) To send down upon them stones of clay (33) Marked from your Lord for the transgressors." (34) So We brought out whoever was in it of the believers. (35) And We did not find within it other than one house of Muslims. (36) And We left therein a sign for those who fear the painful punishment. (37)} His (Exalted) saying: {He said, "Then what is your business [here], O messengers?"} When Ibrahim, peace be upon him, became certain that they were angels by the revival of the calf and the glad tidings, he said to them: "Then what is your business" meaning: What is your matter and your story, "O messengers?" {They said, "Indeed, we have been sent to a people of criminals"} referring to the people of Lot. {To send down upon them stones of clay} meaning: to stone them with it. {Marked} meaning: branded. It was said: they were striped with black and white. And it was said: with black and red. And it was said: "marked" meaning known as stones of punishment. And it was said: on each stone is the name of the one who will perish by it. And it was said: upon them are markings like seals. All of this has already passed in [Surah] "Hud" (3). So the stones began to follow their travelers and those isolated (4), and not a single informant escaped from them. {From your Lord} meaning: with Allah, He has prepared them for stoning whomever He has decreed to be stoned. Then it was said: they were cooked like the cooking of bricks, he said

---

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 5/55. (2) 11 / 168 - 169. (3) 11 / 187 - 189. (4) Verified from (m), and in others: 'shidadihim'. In Al-Qamus: 'Ash-Shudhadh': those who were not in their neighborhood and homes.

सूरह अद-धारियात, आयत 30 - 37 496 अज़-ज़ज्जाज (1): यानी, उसने कहा: मैं एक बाँझ बुढ़िया हूँ, तो मैं कैसे जन्म दे सकती हूँ?! जैसा कि उसने कहा: {हाय मेरा दुर्भाग्य! क्या मैं बच्चे को जन्म दूँगी जबकि मैं एक बुढ़िया हूँ?} [हूद: 72]। {उन्होंने कहा: इसी तरह} यानी: जैसा कि हमने आपसे कहा और आपको सूचित किया {आपके रब ने कहा है} इसलिए इसमें संदेह न करें। खुशखबरी और जन्म के बीच एक साल का अंतर था। सारा ने उससे पहले बच्चे को जन्म नहीं दिया था, इसलिए उन्होंने निन्यानबे वर्ष की आयु में जन्म दिया, और इब्राहिम उस दिन सौ वर्ष के थे, और यह पहले बीत चुका है (2)। {निस्संदेह, वह तत्वदर्शी (हकीम), सर्वज्ञ है} वह जो करता है उसमें तत्वदर्शी है, अपनी रचना के हितों को जानने वाला है। अल्लाह का फरमान: {उसने कहा, "तो हे संदेशवाहकों! तुम्हारा क्या मामला है?" (31) उन्होंने कहा, "निश्चित रूप से हमें एक अपराधी कौम की ओर भेजा गया है (32) ताकि हम उन पर मिट्टी के पत्थर बरसाएँ(33) जो आपके रब की ओर से सीमा पार करने वालों के लिए चिह्नित हैं।" (34) फिर हमने उन मोमिनों (ईमान वालों) को बाहर निकाल लिया जो उसमें थे। (35) तो हमने वहाँ मुसलमानों के एक घर के अलावा और कोई घर न पाया। (36) और हमने वहाँ उन लोगों के लिए एक निशानी छोड़ दी जो दर्दनाक अज़ाब (यातना) से डरते हैं। (37)} अल्लाह का फरमान: {उसने कहा, "तो हे संदेशवाहकों! तुम्हारा क्या मामला है?"} जब इब्राहिम (उन पर शांति हो) को बछड़े के जीवित होने और खुशखबरी से यकीन हो गया कि वे फरिश्ते हैं, तो उन्होंने उनसे कहा: "तुम्हारा क्या मामला है" यानी: तुम्हारा क्या मामला और तुम्हारी क्या कहानी है, "हे संदेशवाहकों?" {उन्होंने कहा, "निश्चित रूप से हमें एक अपराधी कौम की ओर भेजा गया है"} इससे मुराद लूत की कौम है। {ताकि हम उन पर मिट्टी के पत्थर बरसाएँ} यानी: ताकि हम उनके ज़रिए उन्हें पथराव (रज़म) करें। {चिह्नित (मुसव्वमह)} यानी: निशान लगे हुए। कहा गया: वे काले और सफेद धारियों वाले थे। और कहा गया: काले और लाल। और कहा गया: "मुसव्वमह" यानी सजा के पत्थरों के रूप में जाने जाने वाले। और कहा गया: प्रत्येक पत्थर पर उस व्यक्ति का नाम था जो उससे नष्ट होगा। और कहा गया: उन पर मुहरों जैसे निशान थे। यह सब "हूद" (3) में बीत चुका है। तो पत्थर उनके मुसाफिरों और उनके अलग-थलग रहने वालों (4) का पीछा करने लगे, और उनमें से कोई भी खबर देने वाला नहीं बचा। {आपके रब के पास} यानी: अल्लाह के पास, उसने उन्हें उन लोगों के पथराव के लिए तैयार किया है जिनके पथराव का उसने फैसला किया है। फिर कहा गया: वे ईंटों की तरह पकाए गए थे, उसने कहा

(1) 'मा'नी अल-कुरान' 5/55 में। (2) 11 / 168 - 169। (3) 11 / 187 - 189। (4) (म) से प्रमाणित, और अन्यों में: 'शिदादिहिम्'। और अल-क़ामूस में: 'अश-शुद्धाध': वे जो अपने मोहल्ले और घरों में नहीं थे।

سورہ الذاریات، آیات ۳۰ - ۳۷ ۴۹۶ الزجاج (۱): یعنی: اور اس نے کہا: میں ایک بانجھ بڑھیا ہوں تو میں کیسے جنوں گی؟! جیسا کہ اس نے کہا: {ہائے میری کم بختی! کیا میں بچوں گی درآنحالیکہ میں بڑھیا ہوں} [ہود: ۷۲]۔ {انہوں نے کہا: ایسا ہی ہے} یعنی: جیسا کہ ہم نے آپ سے کہا اور آپ کو خبر دی {آپ کے رب نے فرمایا ہے} پس اس میں شک نہ کریں، اور بشارت اور ولادت کے درمیان ایک سال کا عرصہ تھا، اور سارہ نے اس سے پہلے جنم نہیں دیا تھا، پس انہوں نے جنم دیا جبکہ وہ ننانوے برس کی تھیں، اور ابراہیم اس دن سو سال کے تھے، اور یہ (ذکر) گزر چکا ہے (۲)۔ {بے شک وہ حکمت والا، علم والا ہے} جو کچھ وہ کرتا ہے اس میں حکمت والا ہے، اپنی مخلوق کے مفادات کو جاننے والا ہے۔ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {کہا (ابراہیم نے): اے بھیجے گئے (فرشتو)! تمہارا کیا مقصد ہے؟ (۳۱) انہوں نے کہا: بے شک ہم ایک مجرم قوم کی طرف بھیجے گئے ہیں (۳۲) تاکہ ہم ان پر مٹی کے پتھر برسائیں (۳۳) جو آپ کے رب کے پاس حد سے گزرنے والوں کے لیے نشان زدہ ہیں (۳۴) پس ہم نے ان مومنوں کو نکال لیا جو اس میں تھے (۳۵) تو ہم نے وہاں مسلمانوں کے ایک گھر کے سوا کوئی نہ پایا (۳۶) اور ہم نے وہاں ان لوگوں کے لیے ایک نشانی چھوڑ دی جو دردناک عذاب سے ڈرتے ہیں (۳۷)}۔ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: {کہا (ابراہیم نے): اے بھیجے گئے (فرشتو)! تمہارا کیا مقصد ہے؟} جب ابراہیم علیہ السلام کو بچھڑے کے زندہ ہونے اور بشارت سے یقین ہو گیا کہ وہ فرشتے ہیں، تو انہوں نے ان سے کہا: "تمہارا کیا مقصد ہے" یعنی: تمہارا معاملہ اور تمہارا قصہ کیا ہے "اے بھیجے گئے (فرشتو)؟" {انہوں نے کہا: بے شک ہم ایک مجرم قوم کی طرف بھیجے گئے ہیں} اس سے مراد قومِ لوط ہے۔ {تاکہ ہم ان پر مٹی کے پتھر برسائیں} یعنی: تاکہ ہم ان کے ذریعے ان کو سنگسار کریں۔ {نشان زدہ} یعنی: نشان لگے ہوئے۔ کہا گیا: وہ سیاہ اور سفید دھاریوں والے تھے۔ اور کہا گیا: سیاہ اور سرخ۔ اور کہا گیا: "مسومہ" یعنی عذاب کے پتھروں کے طور پر معروف۔ اور کہا گیا: ہر پتھر پر اس شخص کا

نام تھا جو اس سے ہلاک ہوگا۔ اور کہا گیا: ان پر مہروں کی طرح کے نشانات تھے۔ اور یہ سب "ہود" (۳) میں گزر چکا ہے۔ پس وہ پتھر ان کے مسافروں اور ان کے اکیلے دکیلے (شُذَّاذ) (۴) لوگوں کا پیچھا کرنے لگے، پس ان میں سے کوئی خبر دینے والا بھی نہ بچ سکا۔ {آپ کے رب کے پاس} یعنی: اللہ کے پاس، اس نے ان پتھروں کو ان لوگوں کو سنگسار کرنے کے لیے تیار کر رکھا ہے جن کے سنگسار ہونے کا اس نے فیصلہ کر دیا ہے۔ پھر کہا گیا: وہ پکی ہوئی اینٹوں کی طرح پکائے گئے تھے، یہ قول ہے

---

(۱) معانی القرآن ۵/۵۵ میں۔ (۲) ۱۱ / ۱۶۸ - ۱۶۹۔ (۳) ۱۱ / ۱۸۷ - ۱۸۹۔ (۴) (م) سے ثابت ہے، اور دوسروں میں: شدادہم۔ اور القاموس میں ہے: الشُّذَّاذ: وہ لوگ جو اپنی بستی اور گھروں میں نہیں تھے۔

Ibn Zayd said: and it is the meaning of His Almighty's saying: {stones of baked clay} [Hud: 82] based on what was previously explained in 'Hud' (1). It was said: they are the stones we see, and their origin is clay, and they only become stones by the sun burning them over ages. He only said: {of clay} so that it may be known that they are not stones of water, which is hail; narrated by Al-Qushayri (2).

His Almighty's saying: {Then We brought out whoever was in it of the believers} meaning: when We intended to destroy the people of Lot, We brought out those among his people who were believers; so that the believers would not perish, and that is His Almighty's saying: {So travel with your family} [Hud: 81]. {And We did not find therein other than a single house of Muslims} meaning Lot and his two daughters, and there is an ellipsis in it; meaning: so We did not find therein other than the people of a house. It may be said: an honorable house, meaning the family. And His saying: 'therein' is a metaphor for the village, and no mention of it preceded; because the meaning is understood (3). Also, His Almighty's saying: {Indeed, We have been sent to a people of criminals} indicates the village; because the people only inhabit a village. It was said: the pronoun in 'therein' refers to the group (4), and believers and Muslims here are the same, so the term was varied so as not to repeat, as He said: {I only complain of my suffering and my grief to Allah} [Yusuf: 86]. It was said: faith (Iman) is the heart's belief, and Islam is outward submission, so every believer is a Muslim but not every Muslim is a believer. So He called them believers in the first verse; because there is no believer except that he is a Muslim (5). Discussion on this meaning has passed in 'Al-Baqarah' and others (6). And His saying: {The bedouins say, "We have believed." Say, "You have not [yet] believed"} [Al-Hujurat: 14] indicates the difference between faith and Islam, which is the requirement of the Hadith of Gabriel, peace be upon him, in Sahih Muslim (7) and others. We have explained it elsewhere.

His Almighty's saying: {And We left therein a sign} meaning: a lesson and a sign for the people of that time and those after them;

---

(1) 11/ 168-169. (2) Narrated by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/ 178. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/ 245, and al-Kashshaf 4/ 19. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/ 245. (5) Al-Wasit by al-Wahidi 4/ 178, and Tafsir al-Baghawi 4/ 233. (6) 2/ 396, 407-408 and 5/ 68. (7) Number (8) and (9). And previously 5/ 68.

सूरा अज़-ज़रियात: आयतें 33 - 37 497

इब्न ज़ैद; और यह अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: {पकी हुई मिट्टी के पत्थर} [हूद: 82] जैसा कि 'हूद' (1) में पहले बताया जा चुका है। कहा गया: ये वे पत्थर हैं जिन्हें हम देखते हैं, और उनका मूल मिट्टी है, और वे केवल सदियों तक सूरज द्वारा जलाए जाने से पत्थर बन जाते हैं। उसने केवल यह कहा: {मिट्टी का} ताकि यह ज्ञात हो सके कि वे पानी के पत्थर नहीं हैं, जो ओले हैं; अल-कुशैरी (2) द्वारा वर्णित।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उसमें से उन लोगों को निकाल लिया जो ईमान वाले थे} यानी: जब हमने लूत की कौम को नष्ट करने का इरादा किया, तो हमने उनकी कौम के ईमान वालों को निकाल लिया; ताकि ईमान वाले नष्ट न हों, और वह अल्लाह तआला का कथन है: {अतः अपने परिवार के साथ रात में निकल जाओ} [हूद: 81]। {तो हमने उसमें मुसलमानों के एक घर के अलावा और कोई नहीं पाया} यानी लूत और उनकी दो बेटियाँ, और इसमें एक छिपाव है; यानी: तो हमने उसमें एक घर के लोगों के अलावा और कोई नहीं पाया। यह भी कहा जा सकता है: एक सम्मानित घर, जिसका अर्थ परिवार है। और उसका कहना: 'उसमें' गांव के लिए एक उपमा है, और इसका पहले कोई उल्लेख नहीं किया गया है; क्योंकि अर्थ समझ में आता है (3)। इसके अलावा, अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, हमें अपराधियों की एक कौम की ओर भेजा गया है} गांव की ओर इशारा करता है; क्योंकि लोग केवल गांव में ही रहते हैं। कहा गया है: 'उसमें' सर्वनाम समूह (4) के लिए है, और यहाँ मोमिन और मुस्लिम एक ही हैं, इसलिए शब्द को अलग किया गया ताकि पुनरावृत्ति न हो, जैसा कि उसने कहा: {मैं केवल अपनी पीड़ा और अपने दुख की शिकायत अल्लाह से करता हूँ} [यूसुफ: 86]। कहा गया: ईमान दिल की तस्दीक है, और इस्लाम ज़ाहिरी आज्ञाकारिता है, इसलिए हर मोमिन मुस्लिम है लेकिन हर मुस्लिम मोमिन नहीं है। तो उसने पहली आयत में उन्हें मोमिन कहा; क्योंकि ऐसा कोई मोमिन नहीं है जो मुस्लिम न हो (5)। इस अर्थ पर चर्चा 'अल-बकराह' और अन्य (6) में हो चुकी है। और उसका कहना: {बद्दू कहते हैं, 'हम ईमान ले आए।' कहो, 'तुम ईमान नहीं लाए'} [अल-हुजुरात: 14] ईमान और इस्लाम के बीच अंतर को दर्शाता है, जो सहीह मुस्लिम (7) और अन्य में जिब्रील अलैहिस्सलाम की हदीस की आवश्यकता है। हमने इसे अन्य स्थानों पर स्पष्ट किया है।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उसमें एक निशानी छोड़ दी} यानी: उस समय के लोगों और उनके बाद आने वालों के लिए एक सबक और संकेत;

(1) 11/ 168-169. (2) इसे इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वाजीज 5/ 178 में वर्णित किया है। (3) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/ 245, और अल-कश्शाफ 4/ 19। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/ 245। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 4/ 178, और तफसीर अल-बगवी 4/ 233। (6) 2/ 396, 407-408 और 5/ 68। (7) नंबर (8) और (9)। और पहले 5/ 68।

سورة الذاريات: آيات 33 - 37 497

ابن زید؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿حِجَارَةً مِّن سِجِّيلٍ﴾ [ہود: 82] جیسا کہ پہلے 'ہود' (1) میں بیان ہو چکا ہے۔ کہا گیا: یہ وہ پتھر ہیں جنہیں ہم دیکھتے ہیں، اور ان کی اصل مٹی ہے، اور وہ صرف صدیوں تک سورج کے جلانے سے پتھر بن جاتے ہیں۔ اس نے صرف یہ کہا: ﴿مِن طِينٍ﴾ تاکہ معلوم ہو جائے کہ وہ پانی کے پتھر نہیں ہیں، جو کہ اولے ہیں؛ اسے قشیری (2) نے روایت کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَخْرَجْنَا مَن كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: جب ہم نے قومِ لوط کو ہلاک کرنے کا ارادہ کیا، تو ہم نے ان کی قوم میں سے جو ایمان لانے والے تھے انہیں نکال لیا؛ تاکہ مومن ہلاک نہ ہوں، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ﴾ [ہود: 81]۔ ﴿فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِّنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ یعنی لوط اور ان کی دو بیٹیاں، اور اس میں ایک پوشیدگی ہے؛ یعنی: پس ہم نے اس میں ایک گھر والوں کے سوا اور کسی کو نہ پایا۔ یہ بھی کہا جا سکتا ہے: ایک معزز گھر، جس سے مراد اہل و عیال ہیں۔ اور اس کا قول: 'فیھا' (اس میں) بستی کے لیے کنایہ ہے، اور اس کا پہلے ذکر نہیں ہوا؛ کیونکہ معنی سمجھ آ رہا ہے (3)۔ نیز اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَى قَوْمٍ مُّجْرِمِينَ﴾ بستی پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ قوم بستی ہی میں بستی ہے۔ کہا گیا: اس میں ضمیر جماعت (4) کے لیے ہے، اور مومن اور مسلم یہاں برابر ہیں، پس لفظ کو تبدیل کیا گیا تاکہ تکرار نہ ہو، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا أَشْكُوا بَثِّي وَحُزْنِي إِلَى اللَّهِ﴾ [یوسف: 86]۔ کہا گیا: ایمان دل کی تصدیق ہے، اور اسلام ظاہری اطاعت ہے، پس ہر مومن مسلمان ہے لیکن ہر مسلمان مومن نہیں ہے۔ تو اس نے پہلی آیت میں انہیں مومن کہا؛ کیونکہ کوئی مومن ایسا نہیں ہے مگر وہ مسلمان بھی ہے (5)۔ اس معنی پر کلام 'البقرہ' اور دیگر (6) میں گزر چکا ہے۔ اور اس کا قول: ﴿قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُل لَّمْ

تُؤْمِنُوا﴾ [الحجرات: 14] ایمان اور اسلام کے درمیان فرق پر دلالت کرتا ہے، اور یہی صحیح مسلم (7) وغیرہ میں حدیثِ جبریل علیہ السلام کا تقاضا ہے۔ ہم نے اسے دوسری جگہ واضح کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَتَرَكْنَا فِيهَا آيَةً﴾ یعنی: اس زمانے کے لوگوں اور ان کے بعد والوں کے لیے ایک عبرت اور نشانی؛

---

(1) 11/ 169-168. (2) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/ 178 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 4/ 245، اور الکشاف 4/ 19۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 4/ 245۔ (5) الوسیط للواحدی 4/ 178، اور تفسیر البغوی 4/ 233۔ (6) 2/ 396، 407-408 اور 5/ 68۔ (7) نمبر (8) اور (9)۔ اور سابقہ 5/ 68۔

Page 498 Surah Adh-Dhariyat: Verses 37 - 40

Its counterpart: {And We have left thereof a clear sign for a people who understand} [Al-Ankabut: 35]. Then it was said: The sign left is the ruined village itself (1). And it was said: The layered stones with which they were stoned are the sign. {For those who fear} because they are the ones who benefit.

The Almighty's saying: {And in Moses, when We sent him to Pharaoh with manifest authority (38) But he turned away with his supporters and said, "A magician or a madman." (39) So We took him and his hosts and cast them into the sea while he was blameworthy (40)}.

The Almighty's saying: {And in Moses} meaning: And We also left in the story of Moses a sign. Al-Farra said: It is coupled with His saying: "And in the earth are signs" "and in Moses" (2). {When We sent him to Pharaoh with manifest authority} meaning: with a clear proof, which is the staff. And it was said: meaning: with miracles; from the staff and others.

The Almighty's saying: {But he turned away with his supporters} meaning: Pharaoh; he turned away from faith "with his side" meaning: with his whole group and his armies; said by Ibn Zayd. And it is the meaning of Mujahid's saying (3). And from it is His saying: "or that I might take refuge in a strong support" [Hud: 80] meaning protection and tribe. Ibn Abbas and Qatadah said: with his strength (4). From it is Antara's saying: War's practice did not weaken my support (strength), but rather what has passed of my time (age) (5).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 3/87, similarly. (2) We did not find al-Farra's words; al-Zajjaj mentioned the two aspects in Ma'ani al-Qur'an 5/65, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 4/19. (3) Narrated by Ibn Zayd in al-Tabari 21/534 - 535. (4) In (Zha): "for his people" (sic), and the report was mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 5/372 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them, and al-Tabari narrated it from him 21/534 with doubt, saying: with his strength or with his people. Abu Ja'far doubts, i.e., al-Tabari. As for Qatadah, he [al-Tabari] narrated from him 21/535 his saying: with his people, and likewise Abd al-Razzaq narrated it 2/244, and al-Nahhas mentioned it in I'rab al-Qur'an 4/246, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/180. (5) Al-Mubarrad also attributed it to Antara in al-Kamil 1/285, and it is not in the printed version of his Diwan. The discussion is in al-Nukat wal-'Uyun 5/372.

पृष्ठ ४९८ सूरह अज़-ज़ारियात: आयतें ३७ - ४०

इसका समकक्ष: {और हमने उसमें से एक स्पष्ट निशानी उन लोगों के लिए छोड़ दी है जो अकल रखते हैं} [अल-अनकबूत: ३५]। फिर कहा गया: छोड़ी गई निशानी स्वयं उजड़ा हुआ गाँव ही है (१)। और कहा गया: जिन परतों वाले पत्थरों से उन्हें पत्थर मार कर मार डाला गया था, वही निशानी हैं। {उनके लिए जो डरते हैं} क्योंकि वे ही लाभान्वित होने वाले हैं।

अल्लाह का कथन: {और मूसा (के वृत्तांत) में भी (एक निशानी है), जब हमने उसे फिरौन के पास एक स्पष्ट प्रमाण के साथ भेजा (३८) तो उसने अपने बल-बूते के साथ मुँह फेर लिया और कहा, "जादूगर है या दीवाना।" (३९) अतः हमने उसे और उसकी सेनाओं को पकड़ लिया और उन्हें समुद्र में फेंक दिया, जबकि वह निंदा का पात्र था (४०)}।

अल्लाह का कथन: {और मूसा में} अर्थात: और हमने मूसा की कहानी में भी एक निशानी छोड़ी। अल-फर्रा ने कहा: यह उसके कथन "और पृथ्वी में निशानियाँ हैं" पर आधारित है "और मूसा में" (२)। {जब हमने उसे फिरौन के पास स्पष्ट प्रमाण के साथ भेजा} अर्थात: एक स्पष्ट दलील के साथ, जो लाठी है। और कहा गया: अर्थात: चमत्कारों के साथ; लाठी और अन्य चीज़ों से।

अल्लाह का कथन: {तो उसने अपने बल-बूते के साथ मुँह फेर लिया} अर्थात: फिरौन ने; उसने "अपने पहलू के साथ" ईमान से मुँह मोड़ लिया अर्थात: अपने पूरे समूह और अपनी सेनाओं के साथ; यह इब्न ज़ैद ने कहा है। और यही मुजाहिद के कथन (३) का अर्थ है। और इसी से उसका कथन है: "या मैं किसी मज़बूत सहारे की शरण लेता" [हूद: ८०] जिसका अर्थ है बचाव और कबीला। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: अपनी शक्ति के साथ (४)। इसी से अंतरा का कथन है: युद्ध के अभ्यास ने मेरे सहारे (शक्ति) को कमज़ोर नहीं किया, बल्कि मेरे समय (उम्र) के बीतने ने ऐसा किया (५)।

---

(१) अल-फर्रा की मआनी अल-कुरान ३/ ८७, इसी प्रकार। (२) हमें अल-फर्रा के शब्द नहीं मिले; अल-ज़ज्जाज ने मआनी अल-कुरान ५/ ६५ में और अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ ४/ १९ में दो पहलुओं का उल्लेख किया है। (३) इब्न ज़ैद द्वारा अल-तबरीत २१/ ५३४ - ५३५ में वर्णित। (४) (झा) में: "अपने लोगों के लिए" (यथावत), और इस वृत्तांत का उल्लेख अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून ५/ ३७२ में इब्न अब्बास (रज़ि.) के हवाले से किया है, और अल-तबरी ने उनसे २१/ ५३४ पर संदेह के साथ इसे उद्धृत किया और कहा: अपनी शक्ति से या अपने लोगों से। अबू जाफ़र संदेह करते हैं, यानी अल-तबरी। जहाँ तक क़तादा का प्रश्न है, उन्होंने [अल-तबरी] उनसे २१/ ५३५ पर उनका यह

कथन उद्धृत किया है: अपने लोगों के साथ, और इसी तरह अब्द अल-रज्जाक ने इसे २/ २४४ में उद्धृत किया है, और अल-नहहास ने इसे इराब अल-कुरान ४/ २४६ में और इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज ५/ १८० में उल्लेख किया है। (५) अल-मुबर्रद ने इसे अल-कामिल १/ २८५ में अंतरा के नाम से भी उल्लेख किया है, और यह उनके दीवान के मुद्रित संस्करण में नहीं है। चर्चा अल-नुकत वल-उयून ५/ ३७२ में है।

صفحہ 498 سورۃ الذاریات: آیات 37 - 40

اس کی نظیر: {اور بلاشبہ ہم نے اس بستی کی ایک کھلی نشانی ان لوگوں کے لیے چھوڑ دی ہے جو عقل رکھتے ہیں} [العنکبوت: 35]۔ پھر کہا گیا: چھوڑی ہوئی نشانی وہ اجڑی ہوئی بستی خود ہے (1)۔ اور کہا گیا: تہ بہ تہ وہ پتھر جن سے انہیں سنگسار کیا گیا تھا، وہی نشانی ہیں۔ {ان لوگوں کے لیے جو ڈرتے ہیں} کیونکہ وہی فائدہ اٹھانے والے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور موسیٰ (کے واقعے) میں بھی (نشانی ہے)، جب ہم نے اسے فرعون کی طرف واضح دلیل کے ساتھ بھیجا (38) تو اس نے اپنے جتھے کے ساتھ پیٹھ پھیرا لی اور کہا، "جادوگر ہے یا دیوانہ" (39) چنانچہ ہم نے اسے اور اس کے لشکروں کو پکڑ لیا اور انہیں سمندر میں پھینک دیا جبکہ وہ ملامت زدہ تھا (40)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور موسیٰ میں} یعنی: اور ہم نے موسیٰ کے قصے میں بھی ایک نشانی چھوڑی۔ الفراء نے کہا: اس کا عطف اللہ کے اس قول پر ہے: "اور زمین میں نشانیاں ہیں" اور "موسیٰ میں" (2)۔ {جب ہم نے اسے فرعون کی طرف واضح دلیل کے ساتھ بھیجا} یعنی: ایک روشن دلیل کے ساتھ، اور وہ لاٹھی ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: معجزات کے ساتھ؛ لاٹھی اور دیگر معجزات۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو اس نے اپنے جتھے کے ساتھ پیٹھ پھیرا لی} یعنی: فرعون؛ اس نے ایمان سے منہ موڑ لیا "اپنے پہلو کے ساتھ" یعنی: اپنی جماعت اور اپنے لشکروں کے ساتھ؛ یہ ابن زید نے کہا ہے۔ اور یہی مجاہد کے قول (3) کا مطلب ہے۔ اور اسی سے اللہ کا قول ہے: "یا میں کسی مضبوط سہارے کی پناہ لیتا" [ہود: 80] یعنی دفاع اور قبیلہ۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: اپنی قوت

کے ساتھ (4)۔ اسی سے عنترہ کا قول ہے: جنگ کی مشق نے میرے سہارے (قوت) کو کمزور نہیں کیا، بلکہ وہ میرے گزرے ہوئے وقت (عمر) نے کیا ہے (5)۔

---

(1) معانی القرآن للفراء 3/ 87 بنحوہ۔ (2) ہمیں الفراء کا کلام نہیں ملا، اور الزجاج نے معانی القرآن 5/ 65 میں اور الزمخشری نے الکشاف 4/ 19 میں دو پہلوؤں کا ذکر کیا ہے۔ (3) اسے ابن زید نے الطبری 21/ 534 - 535 میں روایت کیا ہے۔ (4) نسخہ (ظ) میں ہے: "لقومہ" (اسی طرح)، اور اس اثر کا ذکر الماوردی نے النکت والعیون 5/ 372 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے کیا ہے، اور اسے الطبری نے ان سے 21/ 534 میں شک کے ساتھ روایت کیا اور کہا: اپنی قوت سے یا اپنی قوم سے۔ ابو جعفر شک کرتے ہیں۔ یعنی: الطبری۔ جہاں تک قتادہ کا تعلق ہے، تو الطبری نے ان سے 21/ 535 میں ان کا قول روایت کیا ہے: اپنی قوم کے ساتھ، اور اسی طرح عبد الرزاق نے اسے 2/ 244 میں روایت کیا ہے، اور النحاس نے اسے اعراب القرآن 4/ 246 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/ 180 میں ذکر کیا ہے۔ (5) اور المبرد نے الکامل 1/ 285 میں اسے عنترہ کی طرف بھی منسوب کیا ہے، اور یہ ان کے دیوان کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ہے۔ اس کلام کا ذکر النکت والعیون 5/ 372 میں ہے۔

It was said: with himself. Al-Akhfash said (1): by his side; like the words of the Almighty: {He turned away and withdrew his side} [Al-Isra: 83], and Al-Mu'arrij said it. Al-Jawhari (2): The "rukn" (pillar/corner) of a thing is its strongest side, and he takes refuge in a strong pillar, meaning: might and protection. Al-Qushayri: The pillar is the side of the body. This is an expression of exaggeration in turning away from something. {AND SAID: A MAGICIAN OR A MADMAN}: "Or" means "and" because they said both of them (3). This was said by Al-Mu'arrij and Al-Farra, and the verse of Jarir was recited (4): Is it Tha'laba of the horsemen or Riyah? You compared them with Tahya and Al-Khashab. Sometimes "or" is used to mean "and", like the words of the Almighty: {And obey not among them a sinner or an ungrateful one} [Al-Insan: 24]. And "and" can mean "or", like the words of the Almighty: {marry those that please you of [other] women, two or three or four} [An-Nisa: 3]. All this has been mentioned before (5). {SO WE TOOK HIM AND HIS SOLDIERS} for their disbelief and turning away from faith. {THEN WE CAST THEM}, i.e., we threw them, {INTO THE SEA, AND HE WAS BLAMEWORTHY}, meaning Pharaoh, because he did what deserves blame. The words of the Almighty: {AND IN 'AD, WHEN WE SENT AGAINST THEM THE BARREN WIND (41) IT SPARED NOTHING THAT IT CAME UPON, BUT RENDERED IT LIKE ASHES (42)} The words of the Almighty: {AND IN 'AD} i.e.: and We left in 'Ad a sign for whoever reflects. {WHEN WE SENT AGAINST THEM THE BARREN WIND}, which is that which does not pollinate clouds nor trees, and there is no mercy in it, nor blessing, nor benefit;

(1) Previous source. (2) In Al-Sahah (Rukn). (3) Majaz al-Quran 2/227. Al-Nahhas weakened it in I'rab al-Quran 4/246, and Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 5/180. (4) Recited by Abu Ubaidah in Majaz al-Quran. And it preceded 17/313. (5) 1/325, 6/33 - 35.

और कहा गया: अपने आप से। अल-अखफश ने कहा (1): अपने पहलू से; जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: {उसने मुँह मोड़ लिया और अपने पहलू को हटा लिया} [अल-इसरा: 83], और अल-मुआरिज ने भी यही कहा। अल-जौहरी (2): किसी चीज़ का 'रुकन' (खंभा/कोना) उसका सबसे मज़बूत हिस्सा होता है, और वह एक मज़बूत आधार (रुकन) की शरण लेता है, जिसका अर्थ है: शक्ति और सुरक्षा। अल-कुशैरी: रुकन शरीर का बाजू (पहलू) है। यह किसी चीज़ से विमुख होने में अतिशयोक्ति की अभिव्यक्ति है। {और कहा: जादूगर है या पागल}: यहाँ 'या' (औ) का अर्थ 'और' (वाव) है, क्योंकि उन्होंने ये दोनों बातें कही थीं (3)। यह अल-मुआरिज और अल-फर्रा ने कहा है, और उन्होंने जरीर का यह शेर पढ़ा (4): क्या वह घुड़सवारों का सालाबाह है या रियाह? तुमने उनकी तुलना तहिया और अल-खशब से की। कभी-कभी 'या' (औ) का प्रयोग 'और' (वाव) के अर्थ में होता है, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उनमें से किसी पापी या कृतघ्न की बात न मानना} [अल-इंसान: 24]। और 'और' (वाव) का अर्थ 'या' (औ) भी हो सकता है, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: {तो जो औरतें तुम्हें पसंद हों उनमें से दो-दो, तीन-तीन, चार-चार से निकाह कर लो} [अन-निसा: 3]। यह सब पहले बताया जा चुका है (5)। {तो हमने उसे और उसकी सेनाओं को पकड़ लिया} उनके कुफ्र और ईमान से मुँह मोड़ने के कारण। {फिर हमने उन्हें फेंक दिया} यानी: हमने उन्हें डाल दिया, {समुद्र में, और वह निंदा के योग्य था}, यानी फिरौन, क्योंकि उसने ऐसा काम किया था जिस पर उसकी निंदा की जाए। अल्लाह का फरमान: {और आद (जाति) में भी (एक निशानी है), जब हमने उन पर बांझ हवा भेजी (41) वह जिस चीज़ पर भी गुज़रती थी, उसे छोड़े बिना चूरा-चूरा किए बिना न रहती थी (42)} अल्लाह का फरमान: {और आद में} यानी: और हमने आद में विचार करने वालों के लिए एक निशानी छोड़ी। {जब हमने उन पर बांझ हवा भेजी}, और यह वह हवा है जो न तो बादलों को और न ही पेड़ों को उपजाऊ बनाती है, और न ही इसमें कोई दया है, न बरकत और न ही कोई लाभ;

(1) पिछला स्रोत। (2) अल-सिहाह (रुकन) में। (3) मजाज़ अल-कुरान 2/227। अल-नहहास ने इराब अल-कुरान 4/246 में और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/180 में इसे कमज़ोर माना है। (4) अबू उबैदा ने मजाज़ अल-कुरान में इसे उद्धृत किया है। और यह 17/313 पर आ चुका है। (5) 1/325, 6/33 - 35।

سورة الذاريات: آيات 39 - 42 499

اور کہا گیا: خود سے۔ اور الاخفش نے کہا (1): اپنے پہلو سے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اس نے منہ پھیر لیا اور اپنا پہلو ہٹا لیا} [الاسراء: 83] اور یہی بات المورج نے کہی۔ الجوہری (2): کسی چیز کا 'رکن' اس کا سب سے مضبوط پہلو ہوتا ہے، اور وہ ایک مضبوط رکن کی پناہ لیتا ہے، یعنی: عزت اور تحفظ۔ القشیری: رکن بدن کا پہلو ہے اور یہ کسی چیز سے منہ پھیرنے میں مبالغہ کی ایک تعبیر ہے۔ {اور کہا جادوگر ہے یا دیوانہ}: "او" (یا) یہاں "واؤ" (اور) کے معنی میں ہے، کیونکہ انہوں نے یہ دونوں باتیں کہی تھیں (3)۔ یہ بات المورج اور الفراء نے کہی ہے، اور جریر کا یہ شعر پڑھا (4): کیا وہ شہسواروں کا ثعلبہ ہے یا ریاح؟ تم نے ان کا مقابلہ طہیہ اور الخشاب سے کر دیا کبھی "او" (یا) "واؤ" (اور) کے معنی میں استعمال ہوتا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور ان میں سے کسی گناہگار یا ناشکرے کا کہنا نہ ماننا} [الانسان: 24]۔ اور "واؤ" (اور) "او" (یا) کے معنی میں ہو سکتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {تو جو عورتیں تمہیں پسند ہوں ان میں سے دو دو، تین تین اور چار چار سے نکاح کر لو} [النساء: 3]۔ یہ سب کچھ پہلے گزر چکا ہے (5)۔ {تو ہم نے اسے اور اس کے لشکروں کو پکڑ لیا} ان کے کفر اور ایمان سے منہ موڑنے کی وجہ سے۔ {پھر ہم نے انہیں پھینک دیا} یعنی: ہم نے انہیں ڈال دیا {سمندر میں اور وہ قابل ملامت تھا} یعنی فرعون، کیونکہ اس نے وہ کام کیا جس پر ملامت کی جاتی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور عاد میں بھی (نشانی ہے) جب ہم نے ان پر بانجھ ہوا بھیجی (41) وہ جس چیز پر بھی گزرتی اسے ریزہ ریزہ کیے بغیر نہ چھوڑتی (42)} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور عاد میں} یعنی: اور ہم نے عاد میں غور کرنے والوں کے لیے ایک نشانی چھوڑی۔ {جب ہم نے ان پر

بانجھ ہوا بھیجی} اور یہ وہ ہوا ہے جو نہ بادلوں کو سیراب کرتی ہے اور نہ درختوں کو، اور نہ اس میں کوئی رحمت ہے، نہ برکت اور نہ کوئی فائدہ؛

(1) گذشتہ مصدر۔ (2) الصحاح (ركن) میں۔ (3) مجاز القرآن 2/227۔ اور النحاس نے اعراب القرآن 4/246 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/180 میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (4) اسے ابو عبیدہ نے مجاز القرآن میں نقل کیا ہے۔ اور یہ 17/313 پر گزر چکا ہے۔ (5) 1/325، 6/33 - 35۔

Surah Adh-Dhariyat: Verses 41 - 42 | Page 500

And from it: a barren woman who does not conceive and does not give birth. Then it was said: It is the south wind (Al-Janoub); Ibn Abi Dhi'b narrated from Al-Harith bin Abd al-Rahman, from the Prophet ﷺ who said (1): "The barren wind is the south wind." Muqatil said: It is the west wind (Al-Dabour) (2), as in the Sahih from the Prophet ﷺ: "I was aided by the east wind (Al-Saba), and the people of ʻAad were destroyed by the west wind (Al-Dabour)" (3). Ibn Abbas said: It is the Al-Nakba wind (4). Ubayd bin Umayr said: Its dwelling is the fourth earth, and only an amount equal to a bull's nostril was opened against ʻAad. Ibn Abi Najih narrated from Mujahid that it is the east wind (Al-Saba) (5); and Allah knows best.

His words, Exalted be He: {It spared nothing that it came upon, but made it like decayed bones} i.e., like something frail and crushed; it is said of plants when they dry up and crumble: 'ramim' and 'hashim'. Ibn Abbas said: Like something perished and worn out; Mujahid said the same (6). From it is the poet's saying (7):

She left me when time had dimmed my sight --- and when I remained like a decayed bone of a corpse

Qatadah said: It is that which has been trampled of dry plants. Abu al-Aliyah and al-Suddi said: Like pulverized dust. Qutrub: 'Al-Ramim' means ashes (8). Yaman said: What the livestock rejects of fodder with its mouth (miramma). The lip is called 'al-miramma' and 'al-miqamma', with a kasra, and 'al-maramma' - with a fatha - is a linguistic variant. The root of the word is from: 'ramma al-adhm' (the bone decayed): if it is worn out; you say: the bone decays ('yarimmu' - with a kasra) 'rimmatan', so it is 'ramim' (decayed),

(1) Thus in 'Al-Nukat wa al-Uyun' 5/373, and narrated by Al-Tabari 21/538, and Abu al-Sheikh in 'Al-Azama' (851) with this chain of narration from Saeed bin al-Musayyib from his words. (2) 'Al-Nukat wa al-Uyun' 5/373. And Al-Dabour: the wind that opposes Al-Saba. 'Al-Nihayah' (d-b-r). (3) Sahih Al-Bukhari (1035), and Sahih Muslim (900). And previously 2/499. (4) This saying was mentioned by Al-Zamakhshari in 'Al-Kashshaf' 4/19, and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar' 5/180 from Ali (may Allah be pleased with him), and likewise narrated by Al-Faryabi and Ibn al-Mundhir as in 'Al-Durr al-Manthur' 6/115. (5) 'Al-Nukat wa al-Uyun' 5/373. (6) Al-Tabari narrated their words 21/540. And the saying of Mujahid is in 'Al-Nukat wa al-Uyun'. (7) He is Jarir, and the verse is in the commentary of his 'Diwan' 2/584 with a slight difference, and it is

according to the author's narration in 'Al-Nukat wa al-Uyun'. (8) 'Al-Nukat wa al-Uyun' 5/373 without mentioning Abu al-Aliyah, and his saying is in 'Tafsir al-Baghawi' 4/233.

सूरा अद-धरियात: आयतें 41 - 42 | पृष्ठ 500

इसी से: एक बांझ महिला जो गर्भ धारण नहीं करती और न ही जन्म देती है। फिर कहा गया: यह दक्षिणी हवा (अल-जनूब) है; इब्न अबी धीब ने अल-हारिस बिन अब्द अल-रहमान के माध्यम से पैगंबर ﷺ से रिवायत की है जिन्होंने कहा (1): "बांझ हवा दक्षिणी हवा है।" मुक़ातिल ने कहा: यह पश्चिमी हवा (अद-दबूर) है (2), जैसा कि सहीह में पैगंबर ﷺ से वर्णित है: "मेरी सहायता पूर्वी हवा (अस-सबा) से की गई, और आद की जाति पश्चिमी हवा (अद-दबूर) से नष्ट कर दी गई" (3)। इब्न अब्बास ने कहा: यह अन-नक़बा हवा है (4)। उबैद बिन उमैर ने कहा: इसका निवास चौथी पृथ्वी है, और आद के विरुद्ध केवल बैल के नथुने के बराबर हिस्सा खोला गया था। इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की है कि यह पूर्वी हवा (अस-सबा) है (5); और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वह जिस चीज़ पर भी गुज़री उसे न छोड़ा मगर उसे सड़ी-गली चीज़ों जैसा कर दिया} यानी: एक जीर्ण-शीर्ण चीज़ की तरह; जब पौधे सूख जाते हैं और बिखर जाते हैं तो उनके लिए कहा जाता है: 'रमीम' और 'हशीम'। इब्न अब्बास ने कहा: एक नष्ट और पुरानी चीज़ की तरह; और मुजाहिद ने भी यही कहा (6)। इसी से कवि का कथन है (7):

उसने मुझे छोड़ दिया जब समय ने मेरी दृष्टि मंद कर दी --- और जब मैं एक शव की सड़ी-गली हड्डी की तरह रह गया

क़तादा ने कहा: यह वह सूखे पौधे हैं जिन्हें रौंदा गया हो। अबू अल-आलिया और अल-सुद्दी ने कहा: पीसी हुई धूल की तरह। क़ुतरुब: 'अल-रमीम' का अर्थ है राख (8)। यमन ने कहा: वह चारा जिसे मवेशी अपने मुँह (मिरम्मा) से फेंक देते हैं। होंठ को 'अल-मिरम्मा' और 'अल-मिक़म्मा' (कसरा के साथ) कहा जाता है, और 'अल-मरम्मा' (फ़त्हा के साथ) इसकी एक भाषाई विविधता है। शब्द का मूल है: 'रम्मा अल-अज़म' (हड्डी सड़ गई): यदि वह घिस गई हो; आप कहते हैं: हड्डी सड़ती है ('यरिम्मु' कसरा के साथ) 'रिम्मतन', तो वह 'रमीम' (सड़ी-गली) है।

(1) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/373 में इसी तरह, और अल-तबरी 21/538 द्वारा वर्णित, और अबू अल-शेख ने 'अल-अज़मा' (851) में सईद बिन अल-मुसय्यब के शब्दों से इस सूत्र के साथ रिवायत किया है। (2) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/373. और अद-दबूर: वह हवा जो अस-सबा के विपरीत होती है। 'अल-निहाया' (द-ब-र)। (3) सहीह अल-बुखारी (1035), और सहीह मुस्लिम (900)। और पहले 2/499। (4) इस कथन का उल्लेख अल-ज़मखशरी ने 'अल-कशाफ़' 4/19 में, और इब्न अतिया ने

'अल-मुहर्रर' 5/180 में अली (रज़ि.) से किया है, और इसी तरह अल-फ़र्याबी और इब्न अल-मुन्ज़िर ने 'अल-दुर्र अल-मन्सूर' 6/115 में रिवायत किया है। (5) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/373. (6) अल-तबरी ने 21/540 में उनके शब्दों को उद्धृत किया है। और मुजाहिद का कथन 'अल-नुकात वल-उयून' में है। (7) वह जरीर हैं, और यह पद्य उनके'दीवान' की व्याख्या 2/584 में थोड़े अंतर के साथ है, और यह 'अल-नुकात वल-उयून' में लेखक की रिवायत के अनुसार है। (8) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/373 अबू अल-आलिया का उल्लेख किए बिना, और उनका कथन 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/233 में है।

سورة الذاريات: آيات 41 - 42 | صفحہ 500

اسی سے ہے: بانجھ عورت جو حاملہ نہیں ہوتی اور نہ ہی جنم دیتی ہے۔ پھر کہا گیا: یہ جنوبی ہوا (الجنوب) ہے؛ ابن ابی ذئب نے حارث بن عبد الرحمن سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا (1): «بانجھ ہوا جنوبی ہوا ہے»۔ مقاتل نے کہا: یہ مغربی ہوا (الدبور) ہے (2)، جیسا کہ صحیح میں نبی ﷺ سے مروی ہے: «میری مدد صبا (مشرقی ہوا) کے ذریعے کی گئی، اور قومِ عاد کو دبور (مغربی ہوا) کے ذریعے ہلاک کیا گیا» (3)۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ نکباء ہوا ہے (4)۔ عبید بن عمیر نے کہا: اس کا ٹھکانہ چوتھی زمین ہے، اور عاد پر اس کا صرف اتنا حصہ کھولا گیا جتنا بیل کا نتھنا ہوتا ہے۔ ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کی ہے کہ وہ صبا ہے (5)؛ اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَا تَذَرُ مِن شَيْءٍ أَتَتْ عَلَيْهِ إِلَّا جَعَلَتْهُ كَالرَّمِيمِ﴾ یعنی: بوسیدہ چیز کی طرح؛ پودوں کے بارے میں جب وہ خشک ہو کر ٹکڑے ٹکڑے ہو جائیں تو کہا جاتا ہے: رمیم اور ہشیم۔ ابن عباس نے فرمایا: ہلاک شدہ اور پرانی چیز کی طرح؛ اور مجاہد نے بھی یہی کہا (6)۔ اسی سے شاعر کا قول ہے (7):

اس نے مجھے چھوڑ دیا جب زمانے نے میری بصارت چھین لی --- اور جب میں مردے کی بوسیدہ ہڈی کی طرح باقی رہ گیا

قتادہ نے کہا: یہ وہ خشک نباتات ہیں جنہیں پامال کر دیا گیا ہو۔ ابو العالیہ اور سدی نے کہا: کٹی ہوئی مٹی کی طرح۔ قطرب: الرمیم: راکھ (8)۔ یمان نے کہا: وہ چارہ جسے مویشی اپنے منہ (مِرَمَّہ) سے چھوڑ دیں۔ ہونٹ کو 'المِرَمَّۃ' اور 'المِقَمَّۃ' (بکسر المیم) کہا جاتا ہے، اور 'المَرَمَّۃ' (بفتح

الميم) اس کی ایک لغت ہے۔ لفظ کی اصل ہے: 'رَمَّ العظمُ' (ہڈی کا بوسیدہ ہونا): جب وہ گل سڑ جائے؛ آپ کہتے ہیں: 'رَمَّ العظمُ يَرِمُّ' (بکسر الراء) 'رِمَّةً'، تو وہ 'رميم' (بوسیدہ) ہے۔

(1) 'النكت والعيون' 5/373 میں اسی طرح ہے، اور اسے الطبری نے 21/538 میں، اور ابو الشیخ نے 'العظمۃ' (851) میں سعید بن المسیب کے قول سے اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (2) 'النكت والعيون' 5/373۔ اور الدبور: وہ ہوا جو صبا کے مقابل ہو۔ 'النهاية' (دبر)۔ (3) صحیح البخاری (1035)، اور صحیح مسلم (900)۔ اور پہلے گزر چکا ہے 2/499۔ (4) اس قول کو الزمخشری نے 'الكشاف' 4/19 میں، اور ابن عطیہ نے 'المحرر' 5/180 میں حضرت علی رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے، اور اسی طرح الفریابی اور ابن المنذر نے 'الدر المنثور' 6/115 میں روایت کیا ہے۔ (5) 'النكت والعيون' 5/373۔ (6) الطبری نے 21/540 میں ان دونوں کا قول روایت کیا ہے۔ اور مجاہد کا قول 'النكت والعيون' میں ہے۔ (7) وہ جریر ہے، اور یہ شعر اس کے 'دیوان' کی شرح 2/584 میں تھوڑے اختلاف کے ساتھ ہے، اور یہ 'النكت والعيون' میں مصنف کی روایت کے مطابق ہے۔ (8) 'النكت والعيون' 5/373 بغیر ابو العالیہ کے ذکر کے، اور ان کا قول 'تفسير البغوی' 4/233 میں ہے۔

The poet said: "He saw the consequences of breaking his promise as a reproach, that remains upon him even when the bones are decayed." (1) *Ar-rimmah* - with a *kasra* - means decayed bones; the plural is *rimam* and *rimam* (2). A parallel to this verse is: {Destroying everything} [Al-Ahqaf: 25] according to what has preceded (3).

The Almighty's saying: {And in Thamud, when it was said to them, "Enjoy yourselves for a time." (43) But they were insolent toward the command of their Lord, so the thunderbolt struck them while they were looking on. (44) And they were unable to arise, nor were they aided. (45)}

The Almighty's saying: {And in Thamud} means: and in them also is a lesson and a sign when it was said to them: Live enjoying the worldly life {for a time} meaning: until the time of destruction, which is three days as in Surah Hud: {Enjoy yourselves in your homes for three days} [Verse: 65]. And it was said: the meaning of "Enjoy yourselves" is: submit (to Islam) and enjoy until the expiration of your life spans. {But they were insolent toward the command of their Lord} meaning: they disobeyed Allah's command, so they hamstrung the she-camel. {so the thunderbolt struck them} meaning: death. And it was said: it is every destructive punishment (4). Al-Husayn (5) bin Waqid said: Every "sa'iqah" (thunderbolt/blast) in the Quran is punishment.

Umar ibn al-Khattab, Humaid, Ibn Muhaysin, Mujahid, and al-Kisa’i recited it as: "as-sa'qah" (the blast/swoon) (6); it is said: "sa'iqa ar-rajulu sa'qatan wa tas'aqan", meaning: he fainted. And "sa'aqathum as-sama'" (the sky struck them): when it casts a thunderbolt upon them. "As-sa'iqah" is also the cry of punishment (7). This has already been discussed in "Al-Baqarah" (8) and elsewhere.

(1) We did not find its source. (2) Al-Sihah (ramm). (3) Pp. 214-215 of this part. (4) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/179, and Tafsir Al-Baghawi 4/234, and the first opinion they attributed to Ibn Abbas. (5) In the manuscripts: Al-Hasan. (6) Narrated from Umar by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 3/88, and Al-Tabari in his Tafsir 21/542, and it is from Al-Kisa'i in al-Sab'ah p. 609, and al-Taysir 203. (7) Al-Sihah (sa'aq). (8) 1/330 - 332.

५०१ सूरह अध-धरियात: आयतें ४२ - ४५

कवि ने कहा: "उसने वादे को तोड़ने के परिणामों को तिरस्कार के रूप में देखा, जो उस पर तब भी बना रहता है जब हड्डियाँ गल जाती हैं।" (१) 'अर-रिमह' - कसरा के साथ - का अर्थ है गली हुई हड्डियाँ; बहुवचन 'रिमम' और 'रिमाम' है (२)। इस आयत के समांतर है: {वह हर चीज़ को नष्ट कर रही है} [अल-अहकाफ़: २५] जैसा कि पहले बताया जा चुका है (३)।

ईश्वर का कथन: {और समूद में भी, जब उनसे कहा गया, "एक समय तक आनंद लो।" (४३) परन्तु उन्होंने अपने पालनहार की आज्ञा के विरुद्ध विद्रोह किया, तो बिजली की कड़क ने उन्हें आ दबोचा और वे देखते रह गए। (४४) फिर वे खड़े न हो सके और न ही उनकी सहायता की गई। (४५)}

ईश्वर का कथन: {और समूद में} का अर्थ है: और उनमें भी एक शिक्षा और संकेत है जब उनसे कहा गया: सांसारिक जीवन का आनंद लेते हुए जीवित रहो {एक समय तक} अर्थात: विनाश के समय तक, जो कि तीन दिन है जैसा कि सूरह हूद में है: {अपने घरों में तीन दिनों तक आनंद लो} [आयत: ६५]। और यह भी कहा गया है: "आनंद लो" का अर्थ है: इस्लाम स्वीकार करो और अपने जीवन काल की समाप्ति तक आनंद लो। {परन्तु उन्होंने अपने पालनहार की आज्ञा के विरुद्ध विद्रोह किया} अर्थात: उन्होंने अल्लाह की आज्ञा की अवहेलना की, और ऊंटनी के पैर काट दिए। {तो बिजली की कड़क ने उन्हें आ दबोचा} अर्थात: मृत्यु। और कहा गया है: यह हर विनाशकारी दंड है (४)। अल-हुसैन (५) बिन वाक़िद ने कहा: क़ुरआन में हर 'साइका' (बिजली की कड़क/धमाका) अज़ाब (दंड) है।

उमर बिन अल-खत्ताब, हमीद, इब्न मुहयसिन, मुजाहिद और अल-किसाई ने इसे "अस-सअक़ा" (धमाका/मूर्च्छा) के रूप में पढ़ा है (६); कहा जाता है: "सइक़ा अर-रजुलु सअक़तन व तसआक़न", अर्थात: वह बेहोश हो गया। और "सअक़तहुम अस-समा" (आसमान ने उन्हें मारा): जब उसने उन पर बिजली गिराई। "अस-साइका" दंड की चीख भी है (७)। इसका वर्णन "अल-बक़रा" (८) और अन्य स्थानों पर हो चुका है।

(१) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (२) अल-सिहाह (रम्म)। (३) इस भाग के पृष्ठ २१४-२१५। (४) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत ४/१७९, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/२३४, और पहले मत को उन्होंने इब्न अब्बास से जोड़ा है। (५) पांडुलिपियों में: अल-हसन। (६) इसे अल-फर्रा ने मआनी अल-क़ुरआन ३/८८ में उमर से उद्धृत किया है, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर २१/५४२ में, और यह अल-

किसाई से अस-सबा पृ. ६०९ और अत-तयसीर २०३ में है। (७) अल-सिहाह (सअक़)। (८) १/३३० - ३३२।

۵۰۱ سورہ الذاریات: آیات ۴۲ - ۴۵

شاعر نے کہا: ورأى عواقب خُلف ذاك مذمّةً تبقى عليه والعظامُ رَميمُ (۱) (اس نے وعدہ خلافی کے نتائج کو ایسی مذمت کے طور پر دیکھا جو ہڈیاں بوسیدہ ہو جانے کے بعد بھی اس پر باقی رہتی ہے۔) 'الرِّمَّةُ' - کسرہ کے ساتھ - بوسیدہ ہڈیوں کو کہتے ہیں، اور اس کی جمع 'رِمَم' اور 'رِمام' ہے (۲)۔ اس آیت کی نظیر یہ ہے: ﴿تُدَمِّرُ كُلَّ شَيْءٍ﴾ [الاحقاف: ۲۵] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَفِي ثَمُودَ إِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتَّى حِينٍ ﴿٤٣﴾ فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَهُمْ يَنظُرُونَ ﴿٤٤﴾ فَمَا اسْتَطَاعُوا مِن قِيَامٍ وَمَا كَانُوا مُنتَصِرِينَ ﴿٤٥﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَفِي ثَمُودَ﴾ یعنی: اور ان میں بھی عبرت اور نشانی ہے جب ان سے کہا گیا: دنیا سے فائدہ اٹھاتے ہوئے زندگی گزارو ﴿حَتَّى حِينٍ﴾ یعنی: ہلاکت کے وقت تک، اور وہ تین دن ہیں جیسا کہ سورہ ہود میں ہے: ﴿تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ﴾ [آیت: ٦٥]۔ اور کہا گیا ہے کہ "تَمَتَّعُوا" کا معنی ہے: اسلام لے آؤ اور اپنی مدتِ حیات ختم ہونے تک فائدہ اٹھاؤ۔ ﴿فَعَتَوْا عَنْ أَمْرِ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: انہوں نے اللہ کے حکم کی مخالفت کی اور اونٹنی کی کونچیں کاٹ دیں۔ ﴿فأخذتهم الصاعقة﴾ یعنی: موت۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ ہر ہلاک کرنے والا عذاب ہے (٤)۔ حسین (٥) بن واقد نے کہا: قرآن میں ہر صاعقہ عذاب ہی ہے۔

حضرت عمر بن الخطاب، حمید، ابن محیصن، مجاہد اور کسائی نے اسے "الصَّعْقَة" پڑھا ہے (٦)؛ کہا جاتا ہے: "صَعِق الرجلُ صَعْقَةً وتَصْعاقاً"، یعنی وہ بے ہوش ہو گیا۔ اور "صَعَقَتهم السماء": جب آسمان نے ان پر بجلی گرائی۔ "الصاعقة" عذاب کی چیخ کو بھی کہتے ہیں (٧)۔ یہ بحث "البقرہ" (٨) اور دیگر مقامات پر گزر چکی ہے۔

(١) ہمیں یہ شعر نہیں ملا۔ (٢) الصحاح (رمم)۔ (٣) اس جلد کے صفحات ٢١٤-٢١٥۔ (٤) الوسیط للواحدی ۴/۱۷۹، اور تفسیر البغوی ۴/۲۳۴، اور پہلا قول ان دونوں نے ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) قلمی نسخوں میں: الحسن۔ (٦) الفراء نے اسے 'معانی القرآن' ۳/۸۸ میں حضرت عمر سے نقل کیا ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر ۲۱/۵۴۲ میں، اور یہ کسائی سے 'السبعة' ص ۶۰۹ اور 'التیسیر' ۲۰۳ میں مروی ہے۔ (٧) الصحاح (صعق)۔ (٨) ١ / ٣٣٠ - ٣٣٢۔

"While they looked on" [at it] by day [1].

"Then they were not able to rise up." It is said to mean: to stand up [2]. And it was said: they could not endure the punishment of Allah and bear it, stand up to it, and repel it from themselves; you say: "I do not stand for this matter," meaning: I cannot bear it [3]. Ibn Abbas said: Meaning: their bodies perished and their souls remained in the punishment. "Nor were they helped" meaning: prevented from the punishment when they were destroyed, i.e., they had no helper.

Allah says: "And the people of Noah before. Indeed, they were a defiantly disobedient people. (46)"

Allah says: "And [He destroyed] the people of Noah before." Hamza, Al-Kisa'i, and Abu Amr read: "wa qawmi Nuhin" with the genitive case (khafd), meaning: And in the people of Noah is also a sign. The rest read it with the accusative case (nasb) [4] meaning: And We destroyed the people of Noah, or it could be conjoined to the [object pronoun] 'them' in "took them," or the 'him' in "We took him," i.e., the thunderbolt took them and took the people of Noah, or: "We cast them into the sea" and We cast the people of Noah [5], or it could mean: "Mention" [the people of Noah] [6].

Allah says: "And the heaven We constructed with strength, and indeed, We are [its] expander. (47) And the earth We have spread out, and excellent is the preparer. (48) And of all things We created two mates; perhaps you will remember. (49)"

Allah says: "And the heaven We constructed with strength." After explaining these verses He said: In the heaven are signs and lessons indicating that the Maker is capable of perfection, so He conjoined the matter of the heaven to the story of the people of Noah.

---

(1) Al-Kashshaf 4/19. (2) Al-Tabari related this view in 21/543 on the authority of Qatadah. (3) Al-Farra' mentioned it with this meaning in Ma'ani al-Qur'an 3/88. (4) Al-Sab'ah p. 609, and Al-Taysir p. 203. (5) This is the view preferred by Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 5/57, and he said: Because the meaning is: So We drowned him and his hosts and We drowned the people of Noah before. (6) Al-Farra' disliked this interpretation in his Ma'ani 3/88-89, and also disliked the accusative case with the

meaning: "And We destroyed the people of Noah," and the conjunction to 'them' in "took them." Makki mentioned these views in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/689.

सूरह अध-धारियत: आयतें 44 - 49 | 502

"जबकि वे देख रहे थे" दिन के उजाले में [इसे] (1)।

"फिर वे खड़े होने में समर्थ न हो सके।" कहा गया है: इसका अर्थ है: उठने में (2)। और कहा गया: वे अल्लाह के अज़ाब (दंड) को सहने, उसे उठाने, उसके साथ खड़े होने और उसे खुद से दूर करने की शक्ति नहीं रखते थे; आप कहते हैं: "मैं इस काम के लिए खड़ा नहीं होता," यानी: मैं इसे सह नहीं सकता (3)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: उनके शरीर चले गए और उनकी आत्माएं अज़ाब में रह गईं। "और न ही उनकी सहायता की गई" यानी: जब वे नष्ट किए गए तो उन्हें अज़ाब से नहीं बचाया गया, यानी: उनका कोई मददगार नहीं था।

अल्लाह तआला का फरमान है: "और नूह की कौम को इससे पहले [नष्ट किया]। बेशक वे नाफरमान लोग थे। (46)"

अल्लाह तआला का फरमान है: "और नूह की कौम को इससे पहले।" हमज़ा, अल-किसाई और अबू अम्र ने इसे "व क़ौमि नूहिन" (मजरूर/नीचे के स्वर के साथ) पढ़ा है, यानी: और नूह की कौम में भी एक निशानी है। बाक़ी लोगों ने इसे नसब (ज़बर/ऊपर के स्वर) के साथ पढ़ा है (4) जिसका अर्थ है: और हमने नूह की कौम को नष्ट कर दिया, या यह "उनको पकड़ लिया" (अख़ज़तहुम) में 'हुम' पर, या "हमने उसे पकड़ लिया" (अख़ज़नाहु) में 'हु' पर मातूफ़ (जुड़ा हुआ) हो सकता है, यानी: कड़क ने उन्हें पकड़ लिया और नूह की कौम को भी पकड़ लिया, या: "हमने उन्हें समुद्र में फेंक दिया" और नूह की कौम को भी फेंक दिया (5), या इसका अर्थ हो सकता है: "याद करो" [नूह की कौम को] (6)।

अल्लाह तआला का फरमान है: "और आकाश को हमने सामर्थ्य से बनाया, और निश्चित रूप से हम विस्तार करने वाले हैं। (47) और धरती को हमने बिछाया, तो हम कितने अच्छे बिछाने वाले हैं। (48) और हर चीज़ से हमने दो जोड़े बनाए ताकि तुम नसीहत हासिल करो। (49)"

अल्लाह तआला का फरमान है: "और आकाश को हमने सामर्थ्य से बनाया।" जब इन आयतों को स्पष्ट कर दिया गया तो उसने कहा: आकाश में ऐसी निशानियाँ और सबक हैं जो दर्शाते हैं कि निर्माता पूर्णता पर सक्षम है, इसलिए उसने आकाश के मामले को नूह की कौम की कहानी के साथ जोड़ दिया।

(1) अल-कश्शाफ 4/19. (2) अल-तबरी ने कतादा से 21/543 में यह बात उद्धृत की है। (3) अल-फर्रा ने मानी अल-कुरआन 3/88 में इसे इसी अर्थ में उल्लेख किया है। (4) अल-सबआ पृष्ठ 609, और अल-तयसीर पृष्ठ 203. (5) यह वह पहलू है जिसे अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरआन 5/57 में बेहतर बताया है और कहा: क्योंकि अर्थ यह है: तो हमने उसे और उसकी सेनाओं को डुबो दिया और नूह की कौम को भी पहले डुबो दिया था। (6) अल-फर्रा ने अपनी 'मानी' 3/88-89 में इस अनुमान को नापसंद किया, और "हमने नूह की कौम को नष्ट कर दिया" के अर्थ में नसब को भी नापसंद किया, और "अख़ज़तहुम" में 'हुम' पर जोड़ने को भी। मक्की ने 'मुश्किल एराब अल-कुरआन' 2/689 में इन पहलुओं का ज़िक्र किया है।

"جبکہ وہ دیکھ رہے تھے" دن کی روشنی میں اس [عذاب] کی طرف [1]۔

"پھر وہ اٹھنے کی طاقت نہ رکھ سکے" کہا گیا: اس کا مطلب ہے: کھڑے ہونا [2]۔ اور کہا گیا: وہ اللہ کے عذاب کو برداشت کرنے اور اس کے سامنے کھڑے ہونے اور اسے اپنے آپ سے دفع کرنے کی سکت نہیں رکھتے تھے؛ آپ کہتے ہیں: "میں اس کام کے لیے نہیں اٹھ سکتا،" یعنی: میں اس کی طاقت نہیں رکھتا [3]۔ ابن عباس نے کہا: یعنی: ان کے جسم چلے گئے اور ان کی روحیں عذاب میں باقی رہ گئیں۔ "اور نہ وہ مدد پانے والے تھے" یعنی: جب وہ ہلاک کیے گئے تو عذاب سے بچنے والے نہ تھے، یعنی: ان کا کوئی مددگار نہ تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور اس سے پہلے قوم نوح کو [ہلاک کیا]، بے شک وہ نافرمان لوگ تھے۔ (46)"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور قوم نوح کو اس سے پہلے" حمزہ، کسائی اور ابو عمرو نے اسے زیر (جر) کے ساتھ "وَقَوْمِ نُوحٍ" پڑھا ہے، یعنی: اور قوم نوح میں بھی ایک نشانی ہے۔ باقی لوگوں نے زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا ہے [4] جس کا مطلب ہے: اور ہم نے قوم نوح کو ہلاک کیا، یا یہ "أخذتهم" (ان کو پکڑ لیا) میں 'ہم' کی ضمیر پر معطوف ہے، یا "أخذناه" (ہم نے اسے پکڑ لیا) میں 'ہ' پر، یعنی: کڑک نے انہیں پکڑ لیا اور قوم نوح کو بھی پکڑ لیا، یا: "ہم نے انہیں سمندر میں پھینک دیا" اور قوم نوح کو بھی پھینک دیا [5]، یا اس کا مطلب ہو سکتا ہے: "ذکر کرو" [قوم نوح کا] [6]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور آسمان کو ہم نے قوت سے بنایا اور ہم ہی وسعت دینے والے ہیں۔ (47) اور زمین کو ہم نے بچھایا، پس کیا ہی اچھے بچھانے والے ہیں۔ (48) اور ہر چیز سے ہم نے جوڑے پیدا کیے تاکہ تم نصیحت حاصل کرو (49)"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "اور آسمان کو ہم نے قوت سے بنایا" جب ان آیات کو بیان کر دیا گیا تو فرمایا: اور آسمان میں ایسی نشانیاں اور عبرتیں ہیں جو اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ خالق کمال پر قادر ہے، پس آسمان کے معاملے کو قوم نوح کے قصے پر معطوف کیا۔

---

(1) الکشاف 4/19۔ (2) طبری نے اسے قتادہ سے 21/543 میں روایت کیا ہے۔ (3) الفراء نے اسے معانی القرآن 3/88 میں اسی مفہوم میں ذکر کیا ہے۔ (4) السبعہ ص 609، اور التیسیر ص 203۔ (5) یہ وہ رخ ہے جسے الزجاج نے معانی القرآن 5/57 میں پسند کیا ہے اور کہا: کیونکہ معنی یہ ہے: تو ہم نے اسے اور اس کے لشکروں کو غرق کر دیا اور اس سے پہلے قوم نوح کو غرق کیا تھا۔ (6) الفراء نے اپنے 'معانی' 3/88-89 میں اس تقدیر کو ناپسند کیا ہے، اور "ہم نے قوم نوح کو ہلاک کیا" کے معنی میں نصب کو بھی ناپسند کیا، اور "أخذتهم" میں ضمیر پر عطف کو بھی۔ مکی نے 'مشکل اعراب القرآن' 2/689 میں ان وجوہ کو ذکر کیا ہے۔

٥٠٣

Surah Adh-Dhariyat: Verses 47 - 49

Because they are two signs. And the meaning of "with power" (bi-aydin) means: with strength and capability. From Ibn Abbas and others(1).

"And indeed, We are its expander" (wa inna la-musi'un). Ibn Abbas said: we are capable. It was said: i.e., and We are possessors of vastness, through its creation and the creation of others; nothing We intend is too narrow for Us. It was said: i.e., and We are expanding the provision for Our creation. Also from Ibn Abbas. Al-Hasan said: We are able. And also from him: We are expanding the provision through rain. Ad-Dahhak said: We have enriched you; the evidence for this is: "the wealthy according to his capability"(2) [Al-Baqarah: 236]. Al-Qutaybi said: possessor of vastness for our creation(3). The meanings are similar. It was also said: We made a vast space between it and the earth(4). Al-Jawhari said: A man expanded, meaning he became possessed of vastness and wealth, and from it is the saying of the Almighty: "And the heaven We constructed with strength, and indeed, We are [its] expander" meaning: wealthy and capable(5). So it encompasses all the sayings.

"And the earth We have spread" (wal-arda farashnaha) means: We spread it out like a bed on the surface of the water and extended it. "And how excellent a spreader [are We]" (fa-ni'ma al-mahidun) means: how excellent are We as spreaders for them. The meaning of the plural is for glorification; you spread the bed (mahadta al-firash mahdan): you spread it and smoothed it out, and the preparation of matters: their leveling and rectification(6).

His saying, the Almighty: "And of all things We created two mates" (wa min kulli shay'in khalaqna zawjayn) means: two categories and two different types. Ibn Zayd said: i.e., male and female(7), sweet and sour, and the like. Mujahid(8): means male and female, heaven and earth, sun and moon, night and day, light and darkness, plain and mountain, jinn and mankind, good and evil, morning and evening, and like things of different colors of tastes, smells, and sounds. Meaning: We made this thus(9) as an indication...

(1) Reported from him and others by Al-Tabari 21/545-546. (2) These sayings are in Al-Nukat wa Al-Uyun 5/373-374, and Tafsir Al-Baghawi 4/234. (3) Tafsir Gharib Al-Qur'an p. 422, and in Zad Al-Masir 8/41 quoting him: meaning they are capable. (4) Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/57. (5) Al-Sihah (w-s-'). (6) Al-Sihah (m-h-d). (7) Reported by Al-

Tabari 21/548, see Ma'ani Al-Qur'an by Al-Farra' 3/89. (8) Al-Tabari reported his saying 21/547 similarly. (9) In (m): like this.

५०३

सूरा अद-धारियात: आयतें 47 - 49

क्योंकि वे दो संकेत (आयात) हैं। और "शक्ति के साथ" (बि-ऐदिन) का अर्थ है: शक्ति और सामर्थ्य के साथ। इब्न अब्बास और अन्य से (1)।

"और निश्चित रूप से हम विस्तार देने वाले हैं" (वा इन्ना ला-मूसी'ऊन)। इब्न अब्बास ने कहा: हम सक्षम हैं। यह कहा गया था: यानी, और हम विस्तार वाले हैं, इसके निर्माण और दूसरों के निर्माण के माध्यम से; जो हम चाहते हैं वह हमारे लिए संकीर्ण नहीं है। यह कहा गया था: यानी, और हम अपनी सृष्टि के लिए प्रावधान (रिज़क) का विस्तार कर रहे हैं। इब्न अब्बास से भी। अल-हसन ने कहा: हम समर्थ हैं। और उनसे यह भी: हम बारिश के माध्यम से प्रावधान का विस्तार कर रहे हैं। अद-दहाक ने कहा: हमने आपको समृद्ध बनाया है; इसका प्रमाण है: "सामर्थ्यवान पर उसकी क्षमता के अनुसार" (2) [अल-बक़रह: 236]। अल-कुतैबी ने कहा: हमारी सृष्टि के लिए विस्तार वाला (3)। अर्थ करीब हैं। यह भी कहा गया: हमने इसके और पृथ्वी के बीच एक विस्तार बनाया (4)। अल-जौहरी ने कहा: एक व्यक्ति ने विस्तार किया, यानी वह विस्तार और धन का स्वामी हो गया, और उसी से सर्वशक्तिमान का वचन है: "और आकाश को हमने शक्ति के साथ बनाया, और वास्तव में हम विस्तारक हैं" जिसका अर्थ है: समृद्ध और सक्षम (5)। तो इसमें सभी कथन शामिल हैं।

"और पृथ्वी को हमने बिछाया" (वल-अरदा फरशनाहा) का अर्थ है: हमने इसे पानी की सतह पर बिस्तर की तरह फैलाया और इसे विस्तारित किया। "और कितना उत्कृष्ट बिछाने वाले [हम हैं]" (फ-निअमल माहिदून) का अर्थ है: हम उनके लिए कितने उत्कृष्ट बिछाने वाले हैं। बहुवचन का अर्थ महिमा के लिए है; आपने बिस्तर बिछाया (महत अल-फिराश महदन): आपने इसे फैलाया और समतल किया, और मामलों की तैयारी: उनका समतलीकरण और सुधार (6)।

सर्वशक्तिमान का वचन: "और हर चीज़ से हमने दो जोड़े बनाए" (वा मिन कुल्ली शैइन खलक़ना ज़ौदैन) का अर्थ है: दो श्रेणियां और दो अलग-अलग प्रकार। इब्न ज़ैद ने कहा: यानी नर और मादा (7), मीठा और खट्टा, और इसी तरह। मुजाहिद (8): इसका अर्थ है नर और मादा, आकाश और पृथ्वी, सूर्य और चंद्रमा, रात और दिन, प्रकाश और अंधेरा, मैदान और पहाड़, जिन्न और मनुष्य, अच्छाई और बुराई, सुबह और शाम, और स्वाद, गंध और ध्वनियों के विभिन्न रंगों की चीज़ें। यानी: हमने इसे इस तरह बनाया (9) एक प्रमाण के रूप में...

(1) अल-तबरी 21/545-546 द्वारा उनसे और अन्य से उद्धृत। (2) ये कथन अल-नुकत वा अल-उयुन 5/373-374 और तफ़सीर अल-बग़वी 4/234 में हैं। (3) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 422, और ज़ाद अल-मसीर 8/41 में उन्हें उद्धृत करते हुए: अर्थात वे सक्षम हैं। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 5/57। (5) अल-सिहाह (व-स-')। (6) अल-सिहाह (म-ह-द)। (7) अल-तबरी 21/548 द्वारा उद्धृत, अल-फर्रा' द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 3/89 देखें। (8) अल-तबरी ने उनका कथन 21/547 इसी तरह उद्धृत किया है। (9) (म) में: इस तरह।

٥٠٣

سورة الذاريات: آيات 47 - 49

کیونکہ وہ دو نشانیاں ہیں۔ اور ﴿بِأَيْدٍ﴾ کا معنی ہے: قوت اور قدرت کے ساتھ۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے(1)۔

﴿وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ﴾ ابن عباس نے کہا: ہم قادر ہیں۔ اور کہا گیا: یعنی، اور ہم وسعت والے ہیں، اس کی تخلیق اور دیگر کی تخلیق کے ذریعے؛ ہم جو چاہتے ہیں وہ ہم پر تنگ نہیں ہوتا۔ اور کہا گیا: یعنی، اور ہم اپنی مخلوق پر رزق کی وسعت کرنے والے ہیں۔ ابن عباس سے بھی مروی ہے۔ حسن نے کہا: ہم طاقت رکھنے والے ہیں۔ اور ان سے یہ بھی ہے: ہم بارش کے ذریعے رزق کو وسعت دینے والے ہیں۔ اور ضحاک نے کہا: ہم نے تمہیں غنی کر دیا؛ اس کی دلیل: ﴿عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ﴾(2) [البقرة: 236]۔ اور القتبی نے کہا: ہماری مخلوق پر وسعت والا(3)۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ اور کہا گیا: ہم نے اس کے اور زمین کے درمیان وسعت پیدا کی(4)۔ جوہری نے کہا: آدمی نے وسعت کی، یعنی وہ وسعت اور غنا والا ہو گیا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ﴾ یعنی: غنی اور قادر ہیں(5)۔ پس یہ تمام اقوال کو شامل ہے۔

﴿وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا﴾ یعنی: ہم نے اسے پانی کی سطح پر فرش کی طرح بچھا دیا اور اسے پھیلا دیا۔ ﴿فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ﴾ یعنی: ہم ان کے لیے کیا ہی اچھے بچھانے والے ہیں۔ اور جمع میں معنی تعظیم کے لیے ہے؛ آپ نے فرش بچھایا (مَهَدْتَ الفراش مَهْداً): اسے بچھایا اور ہموار کیا، اور معاملات کی تمہید: ان کی درستی اور اصلاح ہے(6)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمِن كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ﴾ یعنی: دو اصناف اور دو مختلف قسمیں۔ ابن زید نے کہا: یعنی نر اور مادہ(7)، اور میٹھا اور کھٹا، اور اسی طرح۔ مجاہد(8) کا قول ہے: یعنی نر اور مادہ، آسمان اور زمین، سورج اور چاند، رات اور دن، روشنی اور اندھیرا، میدان اور پہاڑ، جن اور انس، خیر اور شر، صبح اور شام، اور ذائقوں، خوشبوؤں اور آوازوں کے مختلف رنگوں کی طرح کی چیزیں۔ یعنی: ہم نے اسے اس طرح بنایا(9) دلالت کے طور پر...

(1) اسے ان سے اور دیگر سے الطبری نے 21/ 545 - 546 میں روایت کیا ہے۔ (2) یہ اقوال 'النكت والعيون' 5/ 373 - 374، اور 'تفسير البغوي' 4/ 234 میں ہیں۔ (3) 'تفسير غريب القرآن' ص 422، اور 'زاد المسير' 8/ 41 میں ان کے حوالے سے ہے: یعنی قادر ہیں۔ (4) زجاج کی 'معاني القرآن' 5/ 57۔ (5) الصحاح (وسع)۔ (6) الصحاح (مهد)۔ (7) الطبری نے اسے 21 / 548 میں نکالا ہے، اور فرا کی 'معانی القرآن' 3 / 89 دیکھیں۔ (8) الطبری نے ان کا قول 21 / 547 میں اسی طرح نکالا ہے۔ (9) (م) میں: اس طرح۔

Surah Adh-Dhariyat: Verses 49 - 55 504

...upon Our power, and whoever is capable of this is capable of the restoration (resurrection).

It was said: "And of everything We have created pairs" so that you may know that the Creator of pairs is One (Unique). In His attribute, there is no movement or stillness, no light or darkness, no sitting or standing, no beginning or end; for He, Exalted and Majestic, is Witr (One/Odd) [1], "There is nothing like unto Him", "that you may remember."

His saying, Exalted is He: {So flee to Allah. Indeed, I am to you from Him a clear warner. (50) And do not make [as equal] with Allah another deity. Indeed, I am to you from Him a clear warner. (51) Similarly, there came not to those before them any messenger except that they said, 'A magician or a madman.' (52) Did they suggest it to them? Rather, they [themselves] are a transgressing people. (53) So turn away from them, for you are not to be blamed. (54) And remind, for indeed, the reminder benefits the believers. (55)}

His saying, Exalted is He: {So flee to Allah. Indeed, I am to you from Him a clear warner.} Because of what preceded regarding the denial of nations to their prophets and their destruction; therefore, Allah the Almighty said to His Prophet (peace be upon him): Say to them O Muhammad, i.e., say to your people: "So flee to Allah. Indeed, I am to you from Him a clear warner," meaning: flee from His disobedience to His obedience. Ibn Abbas said: Flee to Allah with repentance from your sins. Also from him: Flee from Him to Him, and act in His obedience [2]. Muhammad ibn Abdullah ibn Amr ibn Uthman ibn Affan [3] said: "So flee to Allah," meaning go out to Mecca. Al-Husayn [4] bin al-Fadl said: Be wary of everything besides Allah; for whoever flees to other than Him will not be protected from it. Abu Bakr al-Warraq said: Flee from the obedience of Satan to the obedience of the Merciful (Ar-Rahman). Al-Junayd said: Satan is a caller to falsehood; so flee to Allah, He will protect you from him. Dhul-Nun al-Misri said: Flee from ignorance to knowledge, and from ingratitude (Kufr) to gratitude (Shukr). Amr bin ...

---

(1) His saying: He, Mighty and Majestic, is Witr (One), is part of a hadith from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) reported by Ahmad (7623, 8146), Bukhari (6410), and Muslim (2677). Regarding this topic, from Ali (may Allah be pleased with him), reported by Ahmad (877), Abu Dawud (1416), Al-Tirmidhi (453), An-Nasa'i

3/288-229, and Ibn Majah (1169). (2) Al-Baghawi mentioned his second saying in his Tafsir 4/234. (3) He is Abu Abdullah al-Uthmani al-Madani, nicknamed 'Ad-Dibaj' for his beauty. He was generous, chivalrous, dignified, and respectable. He died in the year 145 AH. As-Siyar 6/224. (4) In (Z): Al-Hasan.

सूरा अज़-ज़रियात: आयतें 49 - 55 504

...हमारी शक्ति पर, और जो इस पर सक्षम है, वह पुनरुत्थान पर भी सक्षम है।

कहा गया है: "और हमने हर चीज़ के जोड़े बनाए हैं" ताकि तुम जान सको कि जोड़ों का सृष्टा अकेला (अद्वितीय) है। उसके गुण में न गति है न ठहराव, न प्रकाश है न अंधकार, न बैठना है न खड़ा होना, न शुरुआत है न अंत; क्योंकि वह, अत्यंत शक्तिशाली और राजसी, 'वित्र' (अकेला/विषम) है [1], "उसके जैसा कुछ भी नहीं है", "ताकि तुम याद रखो।"

अल्लाह तआला का कथन: {अतः अल्लाह की ओर भागो। वास्तव में, मैं तुम्हारी ओर उसकी ओर से एक स्पष्ट चेतावनी देने वाला हूँ। (50) और अल्लाह के साथ किसी अन्य देवता को न बनाओ। वास्तव में, मैं तुम्हारी ओर उसकी ओर से एक स्पष्ट चेतावनी देने वाला हूँ। (51) इसी प्रकार, उनसे पहले के लोगों के पास कोई भी रसूल नहीं आया सिवाय इसके कि उन्होंने कहा, 'एक जादूगर या एक पागल आदमी।' (52) क्या उन्होंने एक-दूसरे को इसकी वसीयत की थी? बल्कि, वे एक सरकश लोग हैं। (53) अतः उनसे मुँह मोड़ लो, तुम दोषी नहीं ठहराए जाओगे। (54) और याद दिलाते रहो, क्योंकि वास्तव में याद दिलाना मोमिनों को लाभ पहुँचाता है। (55)}

अल्लाह तआला का कथन: {अतः अल्लाह की ओर भागो। वास्तव में, मैं तुम्हारी ओर उसकी ओर से एक स्पष्ट चेतावनी देने वाला हूँ।} चूँकि पिछली कौमों द्वारा अपने नबियों को झुठलाने और उनकी तबाही का ज़िक्र हुआ है; इसलिए अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा: ऐ मुहम्मद, उनसे कह दो, यानी अपनी कौम से कहो: "अतः अल्लाह की ओर भागो। वास्तव में, मैं तुम्हारी ओर उसकी ओर से एक स्पष्ट चेतावनी देने वाला हूँ," अर्थात्: उसकी नाफरमानी से उसकी आज्ञाकारिता की ओर भागो। इब्न अब्बास ने कहा: अपने गुनाहों से तौबा के साथ अल्लाह की ओर भागो। उनसे यह भी रिवायत है: उसी (के गज़ब) से उसी (की पनाह) की ओर भागो, और उसकी आज्ञाकारिता में अमल करो [2]। मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अम्र बिन उस्मान बिन अफ़्फ़ान [3] ने कहा: "अतः अल्लाह की ओर भागो," यानी मक्का की ओर निकल जाओ। अल-हुसैन [4] बिन अल-फ़ज़्ल ने कहा: अल्लाह के सिवा हर चीज़ से बचो; क्योंकि जो उसके सिवा किसी और की ओर भागता है, वह उससे बच नहीं पाता। अबू बक्र अल-वर्रक ने कहा: शैतान की आज्ञाकारिता से रहमान की आज्ञाकारिता की ओर भागो। अल-जुनैद ने कहा: शैतान बातिल (झूठ) की ओर बुलाने वाला है;

अतः अल्लाह की ओर भागो, वह तुम्हें उससे बचा लेगा। ज़ुन-नुन अल-मिस्री ने कहा: अज्ञानता से ज्ञान की ओर, और कुफ़्र (अकृतज्ञता) से शुक्र (कृतज्ञता) की ओर भागो। अम्र बिन ...

---

(1) उनका कहना: वह अत्यंत शक्तिशाली और महान, वित्र है, अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा है जिसे अहमद (7623), (8146), बुखारी (6410) और मुस्लिम (2677) ने संकलित किया है। इस विषय पर अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी रिवायत है, जिसे अहमद (877), अबू दाऊद (1416), तिर्मिज़ी (453), नसाई 3/288-229 और इब्न माजाह (1169) ने संकलित किया है। (2) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/234 में उनके दूसरे कथन का उल्लेख किया है। (3) वह अबू अब्दुल्ला अल-उस्मानी अल-मदनी हैं, जिन्हें उनकी सुंदरता के कारण 'अद-दीबाज़' उपनाम दिया गया था। वह उदार, वीर, गरिमावान और सम्मानित व्यक्ति थे। उनकी मृत्यु 145 हिजरी में हुई। अस-सियार 6/224। (4) (ज़) में: अल-हसन।

سورة الذاريات: آيات 49 - 55 504

...ہماری قدرت پر، اور جو اس پر قادر ہے وہ دوبارہ پیدا کرنے پر بھی قادر ہے۔

اور کہا گیا: ﴿وَمِن كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ﴾ (اور ہر چیز کے ہم نے جوڑے بنائے) تاکہ تم جان لو کہ جوڑوں کا پیدا کرنے والا اکیلا (یکتا) ہے، اس کی صفت میں نہ حرکت ہے نہ سکون، نہ روشنی ہے نہ اندھیرا، نہ بیٹھنا ہے نہ کھڑا ہونا، نہ ابتدا ہے نہ انتہا؛ کیونکہ وہ عزوجل وتر (اکیلاً/طاق) ہے [1] ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ (اس جیسی کوئی چیز نہیں) ﴿لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ (تاکہ تم نصیحت حاصل کرو)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَفِرُّوٓاْ إِلَى ٱللَّهِۖ إِنِّي لَكُم مِّنۡهُ نَذِيرٞ مُّبِينٞ ٥٠ وَلَا تَجۡعَلُواْ مَعَ ٱللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَۖ إِنِّي لَكُم مِّنۡهُ نَذِيرٞ مُّبِينٞ ٥١ كَذَٰلِكَ مَآ أَتَى ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِهِم مِّن رَّسُولٍ إِلَّا قَالُواْ سَاحِرٌ أَوۡ مَجۡنُونٌ ٥٢ أَتَوَاصَوۡاْ بِهِۦۚ بَلۡ هُمۡ قَوۡمٞ طَاغُونَ ٥٣ فَتَوَلَّ عَنۡهُمۡ فَمَآ أَنتَ بِمَلُومٖ ٥٤ وَذَكِّرۡ فَإِنَّ ٱلذِّكۡرَىٰ تَنفَعُ ٱلۡمُؤۡمِنِينَ ٥٥ ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَفِرُّوٓاْ إِلَى ٱللَّهِۖ إِنِّي لَكُم مِّنۡهُ نَذِيرٞ مُّبِينٞ ﴾ چونکہ پہلے امتوں کے اپنے انبیاء کو جھٹلانے اور ان کی ہلاکت کا ذکر ہو چکا ہے؛ اس لیے اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ سے فرمایا: اے محمد، ان سے کہہ دیجئے، یعنی اپنی قوم سے کہو: "پس اللہ کی طرف بھاگو، میں تمہارے لیے اس کی طرف سے صاف ڈرانے والا ہوں" یعنی: اس کی معصیت سے اس کی اطاعت کی طرف بھاگو۔ ابن عباس نے فرمایا: اپنے گناہوں سے توبہ کے ساتھ اللہ کی طرف بھاگو۔ اور ان سے مروی ہے: اس سے اسی کی طرف بھاگو، اور اس کی اطاعت پر عمل کرو [2]۔ محمد بن عبداللہ بن عمرو بن عثمان بن عفان [3] نے فرمایا: "اللہ کی طرف بھاگو" یعنی مکہ کی طرف نکل جاؤ۔ حسین [4] بن فضل نے فرمایا: اللہ کے سوا ہر چیز سے بچو؛ کیونکہ جو اس کے سوا کسی اور کی طرف بھاگا وہ اس سے بچ نہیں سکا۔ ابوبکر الوراق نے فرمایا: شیطان کی اطاعت سے رحمان کی اطاعت کی

طرف بھاگو۔ جنید نے فرمایا: شیطان باطل کی طرف بلانے والا ہے؛ پس اللہ کی طرف بھاگو وہ تمہیں اس سے بچا لے گا۔ ذوالنون مصری نے فرمایا: جہالت سے علم کی طرف، اور کفر سے شکر کی طرف بھاگو۔ اور عمرو بن...

---

(1) ان کا قول: وہ عزوجل وتر ہے، ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (7623)، (8146)، بخاری (6410) اور مسلم (2677) نے روایت کیا ہے۔ اور اس باب میں علی رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے، جسے احمد (877)، ابوداؤد (1416)، ترمذی (453)، نسائی 3/288-229 اور ابن ماجہ (1169) نے روایت کیا ہے۔ (2) بغوی نے اپنی تفسیر 4/234 میں ان کا دوسرا قول ذکر کیا ہے۔ (3) وہ ابوعبداللہ العثمانی المدنی ہیں، حسن و جمال کی وجہ سے 'الدیباج' کے لقب سے مشہور تھے، سخی، با مروت اور پروقار شخصیت تھے۔ وفات سن 145ھ میں ہوئی۔ السیر 6/224۔ (4) (ز) میں ہے: الحسن۔

Surah Ad-Dhariyat: Verses 50 - 55 505

Uthman: "Flee from yourselves to your Lord." He also said: "Flee to what has preceded for you from Allah, and do not rely on your movements." Sahl bin Abdullah said: "Flee from everything other than Allah to Allah."(1)

"Indeed, I am to you from Him a clear warner." Meaning: I warn you of His punishment for disbelief and disobedience.

His saying, the Exalted: "And do not make [as equal] with Allah another deity." He commanded Muhammad (peace be upon him) to say this to the people, and he is the warner. It is also said: It is a discourse from Allah to the creation. "Indeed, I am to you from Him" - meaning: from Muhammad and his swords - "a warner" - meaning: I warn you of His might and His sword if you associate partners with Me; this was said by Ibn Abbas.

His saying, the Exalted: "Similarly, there came not to those before them any messenger..." This is consolation for the Prophet (peace be upon him), meaning: just as your people belied you and said: "A sorcerer or a madman," those before them belied and said the same as they said.

The 'kaf' in 'kadhalika' (similarly) can be in the accusative case (nasb) based on the estimation: "I warn you with a warning like the warning of those messengers before me who warned their people," or in the nominative case (raf') based on the estimation: "The matter is like that," meaning: like the first. The first is a warning for those who disobey Him among the monotheists, and the second for those who associate partners with Him among the atheists/deviants.(2) The completion is at His saying: "kadhalika"(3), from Yaqub and others.

His saying, the Exalted: "Did they suggest it to them?" Meaning: the first of them enjoined the last of them with denial. And they conspired upon it! The 'alif' is for rebuke and amazement. "Rather, they are a transgressing people." Meaning: they did not enjoin one another, but rather tyranny brought them together, which is exceeding the limit in disbelief.

His saying, the Exalted: "So turn away from them," meaning: turn away from them and forgive them, "for you are not to be blamed" in the sight of Allah; because you have fulfilled what was required of you in conveying the message. Then this was abrogated by His saying, the Exalted: "And remind, for indeed, the reminder benefits the believers." And it is said: it was abrogated by the verse of the sword. The first is

the saying of Ad-Dahhak; because he was commanded to approach them with preaching/admonition.(4)

(1) Al-Baghawi mentioned his saying in his Tafsir 4/234. (2) Similar speech is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/250. (3) Al-Muktafa fi al-Waqf wa al-Ibtida' p. 538. (4) Similar speech is in al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa Mansukhihi p. 419, and al-Nasikh wa al-Mansukh by al-Nahhas 3/28, and al-Muharrar al-Wajiz 5/182.

सूरा अज़-ज़ारियात: आयतें 50 - 55 505

उस्मान: "अपने आप से अपने रब की ओर भागो।" उन्होंने यह भी कहा: "उसकी ओर भागो जो अल्लाह की ओर से तुम्हारे लिए पहले से तय हो चुका है, और अपने कार्यों पर भरोसा न करो।" सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: "अल्लाह के अलावा सब कुछ छोड़कर अल्लाह की ओर भागो।" (1)

"मैं तुम्हारी ओर से उसकी ओर से एक स्पष्ट चेतावनी देने वाला हूँ।" अर्थात: मैं तुम्हें कुफ्र (अविश्वास) और अवज्ञा पर उसकी सजा से डराता हूँ।

अल्लाह तआला का कथन: "और अल्लाह के साथ किसी अन्य को पूज्य न बनाओ।" उसने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को आदेश दिया कि वे लोगों से यह कहें, और वे चेतावनी देने वाले हैं। कहा गया है कि: यह अल्लाह की ओर से सृष्टि के लिए संबोधन है। "मैं तुम्हारी ओर से उसकी ओर से" - अर्थात: मुहम्मद और उनकी तलवारों से - "चेतावनी देने वाला हूँ" - अर्थात: यदि तुम मेरे साथ किसी को शरीक करोगे तो मैं तुम्हें उसकी शक्ति और उसकी तलवार से डराता हूँ; यह इब्न अब्बास ने कहा है।

अल्लाह तआला का कथन: "इसी तरह, उनसे पहले जो लोग आए थे, उनके पास कोई रसूल नहीं आया..." यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए सांत्वना है, अर्थात: जिस प्रकार तुम्हारी कौम ने तुम्हें झुठलाया और कहा: "जादूगर या पागल," उनसे पहले के लोगों ने भी झुठलाया और वही कहा जो उन्होंने कहा था।

'कज़ालिका' (इसी तरह) में 'काफ' को 'नस्ब' (accusative) माना जा सकता है इस अनुमान पर: "मैं तुम्हें वैसी ही चेतावनी देता हूँ जैसी मुझसे पहले आए रसूलों की चेतावनी थी जिन्होंने अपनी कौम को डराया था," या 'रफ़' (nominative) माना जा सकता है इस अनुमान पर: "मामला ऐसा ही है," अर्थात: पहले जैसा। पहला उन लोगों के लिए डराना है जो एकेश्वरवादियों में से उसकी अवज्ञा करते हैं, और दूसरा उन लोगों के लिए है जो नास्तिकों/विपथगामियों में से उसके साथ शरीक करते हैं। (2) और पूर्णाहुति उनके कथन "कज़ालिका" पर है (3), याकूब और अन्य से।

अल्लाह तआला का कथन: "क्या उन्होंने एक-दूसरे को इसकी वसीयत की थी?" अर्थात: उनमें से पहले वालों ने बाद वालों को झुठलाने की वसीयत की थी। और उन्होंने इस पर मिलीभगत की! यहाँ 'अलिफ़' फटकार और आश्चर्य के लिए है। "बल्कि वे तो सरकश लोग हैं।" अर्थात: उन्होंने एक-दूसरे को वसीयत नहीं की, बल्कि सरकशी ने उन्हें एकजुट किया, जो कि कुफ्र में सीमा पार करना है।

अल्लाह तआला का कथन: "तो उनसे मुँह मोड़ लो," अर्थात: उनसे किनारा कर लो और उन्हें माफ़ कर दो, "तो तुम पर कोई दोष नहीं" अल्लाह के पास; क्योंकि तुमने संदेश पहुँचाने की अपनी ज़िम्मेदारी पूरी कर दी है। फिर इसे अल्लाह तआला के इस कथन से मंसूख (निरस्त) कर दिया गया: "और याद दिलाते रहो, क्योंकि याद दिलाना मोमिनों को लाभ पहुँचाता है।" और कहा जाता है: इसे तलवार की आयत से मंसूख किया गया। पहला ज़ह्हाक का कथन है; क्योंकि उन्हें नसीहत के साथ उनके पास जाने का आदेश दिया गया था। (4)

(1) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/234 में उनकी बात का उल्लेख किया है। (2) अल-नहहास की एराब अल-कुरान 4/250 में भी इसी तरह की बात है। (3) अल-मुक्ताफ़ा फ़ि अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा पृष्ठ 538। (4) अल-ईदाह ली-नाि़सिख अल-कुरान वा मंसूखिहि पृष्ठ 419, और अल-नहहास की अल-नाि़सिख व अल-मंसूख 3/28, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 5/182 में इसी तरह की बात है।

سورہ الذاریات: آیات 50 - 55 505

عثمان: "اپنے نفسوں سے اپنے رب کی طرف بھاگو۔" اور یہ بھی فرمایا: "اللہ کی طرف سے جو تمہارے لیے مقدر ہو چکا ہے اس کی طرف بھاگو، اور اپنی حرکات (اعمال) پر بھروسہ نہ کرو۔" سہل بن عبداللہ نے کہا: "اللہ کے سوا ہر چیز سے بھاگ کر اللہ کی طرف آؤ۔" (1)

"بے شک میں تمہارے لیے اس کی طرف سے واضح ڈرانے والا ہوں۔" یعنی: میں تمہیں کفر اور نافرمانی پر اس کے عذاب سے ڈراتا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اللہ کے ساتھ کوئی دوسرا معبود نہ بناؤ۔" اللہ نے محمد ﷺ کو حکم دیا کہ لوگوں سے یہ کہیں اور وہ ڈرانے والے ہیں۔ اور کہا گیا: یہ اللہ کی طرف سے مخلوق کے لیے خطاب ہے۔ "بے شک میں تمہارے لیے اس کی طرف سے" یعنی: محمد اور ان کی تلواروں کی طرف سے "ڈرانے والا ہوں" یعنی: میں تمہیں اس کی گرفت اور اس کی تلوار سے ڈراتا ہوں اگر تم نے میرے ساتھ شرک کیا؛ یہ ابن عباس کا قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اسی طرح ان سے پہلے جو لوگ گزرے ان کے پاس کوئی رسول نہیں آیا..." یہ نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے، یعنی: جس طرح تمہاری قوم نے تمہیں جھٹلایا اور کہا: "جادوگر یا دیوانہ،" ان سے پہلے والوں نے بھی جھٹلایا اور وہی کہا جو انہوں نے کہا۔

'کذلک' میں 'کاف' اس تقدیر پر 'نصب' ہو سکتا ہے: "میں تمہیں ایسا ہی ڈراتا ہوں جیسا مجھ سے پہلے رسولوں نے اپنی قوموں کو ڈرایا،" یا اس تقدیر پر 'رفع' ہو سکتا ہے: "معاملہ اسی طرح ہے،" یعنی: پہلے کی طرح۔ پہلا ان لوگوں کے لیے ڈراوا ہے جو موحدین میں سے نافرمانی کریں،

اور دوسرا ان لوگوں کے لیے ہے جو ملحدین (بے دینوں) میں سے شرک کریں۔ (2) اور کلام "کذلک" پر مکمل ہوتا ہے (3)، یعقوب اور دیگر سے مروی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "کیا انہوں نے ایک دوسرے کو اس کی وصیت کی تھی؟" یعنی: ان کے اگلوں نے پچھلوں کو جھٹلانے کی وصیت کی۔ اور اس پر سب متفق ہو گئے! اور 'الف' ملامت اور تعجب کے لیے ہے۔ "بلکہ وہ تو سرکش لوگ ہیں۔" یعنی: انہوں نے ایک دوسرے کو وصیت نہیں کی تھی، بلکہ سرکشی نے انہیں اکٹھا کر دیا، اور وہ کفر میں حد سے تجاوز کرنا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "پس ان سے اعراض کرو،" یعنی: ان سے منہ موڑ لو اور ان سے درگزر کرو، "تو تم ملامت زدہ نہیں ہو" اللہ کے نزدیک؛ کیونکہ تم نے پیغام پہنچانے کی اپنی ذمہ داری پوری کر دی۔ پھر اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ کر دیا گیا: "اور نصیحت کرتے رہو، کیونکہ نصیحت مومنوں کو فائدہ دیتی ہے۔" اور کہا گیا ہے: یہ تلوار والی آیت سے منسوخ ہوا۔ پہلا ضحاک کا قول ہے؛ کیونکہ انہیں نصیحت کے ساتھ ان کی طرف متوجہ ہونے کا حکم دیا گیا تھا۔ (4)

(1) البغوی نے اپنی تفسیر 234/4 میں ان کا قول ذکر کیا ہے۔ (2) اسی طرح کی بات النحاس کی اعراب القرآن 250/4 میں ہے۔ (3) المکتفی فی الوقف والابتداء ص 538۔ (4) اسی طرح کی بات الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ ص 419، اور النحاس کی الناسخ والمنسوخ 28/3، اور المحرر الوجیز 182/5 میں ہے۔

Mujahid said: "So turn away from them" (1): i.e., ignore them. "You are not to be blamed," meaning: your Lord does not blame you for any shortcoming on your part. (2) "And remind," meaning: with admonition; for indeed admonition "benefits the believers." Qatadah said: "And remind" with the Qur'an (3) "for indeed the reminder" through it "benefits the believers." It was also said: Remind them of the punishment and the days of Allah (4). He specifically mentioned the believers because they are the ones who benefit from it.

Allah Almighty says: {And I did not create the jinn and mankind except to worship Me. (56) I do not want from them any provision, nor do I want them to feed Me. (57) Indeed, it is Allah who is the [continual] Provider, the possessor of power, the Mighty. (58) And indeed, for those who have wronged is a portion [of punishment] like the portion of their companions, so let them not impatiently urge Me. (59) So woe to those who have disbelieved from their Day which they are promised. (60)}

Regarding His words: {And I did not create the jinn and mankind except to worship Me}, it was said: This is specific to those whom Allah knew beforehand would worship Him. It came in general terms but has a specific meaning. The meaning is: I did not create the people of bliss among the jinn and mankind except to declare My Oneness. Al-Qushayri said: This verse definitely contains specification; because the insane and children are not commanded to worship, such that it could be said He intended worship from them. And Allah Almighty said: {And We have certainly created for Hell many of the jinn and mankind} [Al-A'raf: 179]. Whoever is created for Hell is not among those created for worship. Thus, the verse is understood to refer to the believers among them; similar to His saying: {The bedouins say, "We have believed"} [Al-Hujurat: 14], when only a group of them did so. This was mentioned by Ad-Dahhak, Al-Kalbi, Al-Farra, and Al-Qutbi (5).

And in the recitation of Abdullah: "And I did not create the jinn and the mankind from among the believers except to worship Me" (6).

---

(1) Narrated by al-Tabari 21/551. (2) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 3/29. (3) An-Nukat wal-Uyun 5/374, and the first was mentioned from Mujahid. (4) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj similarly 5/58. (5) Their opinion was mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 4/181, and the opinion of al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 3/89, and the opinion of al-Qutbi in Ta'wil Mushkil al-Qur'an pp. 117-118. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 145.

मुजाहिद ने कहा: "तो उनसे मुँह मोड़ लो" (1): यानी उनसे किनारा कर लो। "तुम पर कोई दोष नहीं है," यानी: तुम्हारा रब तुम पर तुम्हारी किसी कमी के लिए दोष नहीं लगाता। (2) "और याद दिलाओ," यानी: उपदेश के साथ; क्योंकि वास्तव में उपदेश "मोमिनों (ईमान वालों) को लाभ पहुँचाता है।" क़तादा ने कहा: "और याद दिलाओ" क़ुरआन के साथ (3) "क्योंकि निश्चित रूप से याद दिलाना" उसके माध्यम से "मोमिनों को लाभ पहुँचाता है।" यह भी कहा गया है: उन्हें सज़ा और अल्लाह के दिनों की याद दिलाओ (4)। उन्होंने विशेष रूप से मोमिनों का उल्लेख किया क्योंकि वही इससे लाभ उठाने वाले हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और मैंने जिन्न और मनुष्यों को केवल अपनी इबादत (पूजा) के लिए पैदा किया है। (56) मैं उनसे कोई जीविका नहीं चाहता और न ही यह चाहता हूँ कि वे मुझे खिलाएँ। (57) बेशक, अल्लाह ही रिज़्क़ (जीविका) देने वाला है, बड़ी शक्ति वाला और मज़बूत है। (58) तो बेशक, उन लोगों के लिए जिन्होंने ज़ुल्म किया, उनके साथियों के हिस्से जैसा ही (सज़ा का) हिस्सा है, इसलिए वे मुझसे जल्दी न करें। (59) तो उन लोगों के लिए तबाही है जिन्होंने कुफ़्र किया, उनके उस दिन से जिसका उनसे वादा किया गया है। (60)}

अल्लाह के इस कथन के संबंध में: {और मैंने जिन्न और मनुष्यों को केवल अपनी इबादत के लिए पैदा किया है}, कहा गया है: यह विशेष रूप से उनके लिए है जिनके बारे में अल्लाह के ज्ञान में पहले से था कि वे उसकी इबादत करेंगे। यह आम शब्दों में आया है लेकिन इसका अर्थ विशिष्ट है। अर्थ यह है: मैंने जिन्न और मनुष्यों में से सौभाग्यशाली लोगों को केवल अपनी तौहीद (एकता) के लिए पैदा किया है। अल-कुशैरी ने कहा: इस आयत में निश्चित रूप से विशिष्टता (तख़सीस) शामिल है; क्योंकि पागलों और बच्चों को इबादत का हुक्म नहीं दिया गया है, ताकि यह कहा जा सके कि उसने उनसे इबादत का इरादा किया था। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमने बहुत से जिन्नों और मनुष्यों को जहन्नुम (नरक) के लिए पैदा किया है} [अल-अराफ़: 179]। जो जहन्नुम के लिए पैदा किया गया है, वह उन लोगों में से नहीं हो सकता जो इबादत के लिए पैदा किए गए हैं। इसलिए आयत को उनमें से मोमिनों पर महमूल (लागू) किया गया है; जैसे कि अल्लाह का फ़रमान है: {बद्दू कहते हैं, "हम ईमान ले आए"} [अल-हुजुरात: 14], जबकि उनके केवल एक समूह ने ऐसा कहा था। इसे अज़-ज़हक, अल-कल्बी, अल-फर्रा और अल-कुतबी ने उल्लेख किया है (5)।

और अब्दुल्ला की क़िरात (पाठ) में है: "और मैंने मोमिनों में से जिन्नों और मनुष्यों को केवल अपनी इबादत के लिए पैदा किया है" (6)।

---

(1) अल-तबरी 21/551 द्वारा उल्लेखित। (2) अन-नहहास द्वारा अन-नादिख वल-मंसूख 3/29। (3) अन-नुकत वल-उयून 5/374, और पहला मुजाहिद से वर्णित है। (4) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरआन 5/58। (5) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/181 में उनकी राय का उल्लेख किया है, और अल-फर्रा ने मआनी अल-कुरआन 3/89 में, और अल-कुतबी ने तावील मुश्किल अल-कुरआन पृ. 117-118 में। (6) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 145।

مجاہد نے کہا: «فَتَوَلَّ عَنْهُمْ» (۱) : یعنی ان سے اعراض کر لیں۔ «فَمَا أَنْتَ بِمَلُومٍ» یعنی: آپ کا رب آپ پر آپ کی کسی کوتاہی پر ملامت نہیں کرتا۔ (۲) «وَذَكِّرْ» یعنی: نصیحت کے ساتھ؛ کیونکہ نصیحت «مومنوں کو نفع دیتی ہے»۔ قتادہ: «وَذَكِّرْ» قرآن کے ذریعے (۳) «کیونکہ نصیحت» اس کے ذریعے «مومنوں کو نفع دیتی ہے»۔ اور کہا گیا: انہیں عذاب اور اللہ کے دنوں کی یاد دلائیں (۴)۔ اور مومنوں کو خاص کیا کیونکہ وہی اس سے نفع پانے والے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور میں نے جنوں اور انسانوں کو نہیں پیدا کیا مگر اپنی عبادت کے لیے (۵۶) میں ان سے کسی رزق کا ارادہ نہیں رکھتا اور نہ یہ ارادہ رکھتا ہوں کہ وہ مجھے کھلائیں (۵۷) بے شک اللہ ہی رزق دینے والا، بڑی قوت والا، نہایت مضبوط ہے (۵۸) پس بے شک ان لوگوں کے لیے جنہوں نے ظلم کیا (عذاب کا) ایک حصہ ہے ویسا ہی جیسا ان کے ساتھیوں کا حصہ تھا، پس وہ مجھ سے جلدی نہ کریں (۵۹) پس تباہی ہے ان لوگوں کے لیے جنہوں نے کفر کیا ان کے اس دن سے جس کا ان سے وعدہ کیا جاتا ہے (۶۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور میں نے جنوں اور انسانوں کو نہیں پیدا کیا مگر اپنی عبادت کے لیے﴾ کہا گیا: یہ ان لوگوں کے لیے خاص ہے جن کے بارے میں اللہ کے علم میں پہلے سے تھا کہ وہ اس کی عبادت کریں گے، پس یہ لفظِ عموم کے ساتھ آیا ہے اور اس کا معنی خصوص ہے، اور معنی یہ ہے کہ: میں نے جن و انس میں سے سعادت مندوں کو نہیں پیدا کیا مگر اپنی توحید کے لیے۔
قشیری نے کہا: آیت میں قطعی طور پر تخصیص داخل ہے؛ کیونکہ دیوانوں اور بچوں کو عبادت کا حکم نہیں دیا گیا یہاں تک کہ یہ کہا جائے کہ ان سے عبادت کا ارادہ کیا گیا، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿اور یقیناً ہم نے جہنم کے لیے بہت سے جن اور انسان پیدا کیے ہیں﴾ [الاعراف: ۱۷۹]

اور جو جہنم کے لیے پیدا کیا گیا ہو وہ ان میں سے نہیں ہو سکتا جو عبادت کے لیے پیدا کیے گئے، پس آیت کو ان میں سے مومنوں پر محمول کیا جائے گا؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿دیہاتیوں نے کہا: ہم ایمان لائے﴾ [الحجرات: ۱۴] حالانکہ ان میں سے صرف ایک گروہ نے ایسا کہا تھا۔ اسے ضحاک، کلبی، فراء اور قتبی نے ذکر کیا ہے (۵)۔

اور عبداللہ کی قرات میں ہے: «اور میں نے مومنوں میں سے جنوں اور انسانوں کو نہیں پیدا کیا مگر اپنی عبادت کے لیے» (۶)۔

---

(۱) اسے طبری نے ۲۱/۵۵۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۳/۲۹۔ (۳) النکت والعیون ۵/۳۷۴، اور پہلا قول مجاہد سے نقل کیا گیا ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج اسی طرح ۵/۵۸۔ (۵) ان کے اقوال واحدی نے الوسیط ۴/۱۸۱ میں، فراء نے اپنی کتاب معانی القرآن ۳/۸۹ میں، اور قتبی نے تاویل مشکل القرآن ص ۱۱۷ - ۱۱۸ میں ذکر کیے ہیں۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۱۴۵۔

Ali (may Allah be pleased with him) said: That is, "And I did not create the jinn and mankind except to command them to worship." Az-Zajjaj relied on this view (1), and it is supported by the Almighty's saying: "They were not commanded except to worship one God" [At-Tawbah: 31].

If it is asked: How did they disbelieve when He created them to acknowledge His Lordship and humble themselves to His command and will? It was said: They have humbled themselves to His decree upon them; because His decree applies to them and they cannot avoid it, and only the one who disbelieves (2) in action contradicts it, but as for humbling oneself to His decree, it is not possible to avoid it.

It was also said: "except to worship Me," meaning: except to acknowledge worship for Me willingly or unwillingly; narrated by Ali bin Abi Talha from Ibn Abbas (3). Unwillingness is what is seen in them from the effect of craftsmanship. Mujahid: "except to know Me." Al-Tha'labi: This is a good view; because if He had not created them, His existence and oneness would not have been known. The evidence for this interpretation is the Almighty's saying: "And if you asked them who created them, they would surely say, 'Allah'" [Az-Zukhruf: 87] "And if you asked them who created the heavens and the earth, they would surely say, 'The Exalted in Might, the Knowing created them'" [Az-Zukhruf: 9], and similar verses. From Mujahid also: "except to command them and forbid them." Zaid bin Aslam: It is what they were fashioned upon of misery and happiness (5); so He created the happy ones from the jinn and mankind for worship, and created the miserable ones among them for disobedience. From Al-Kalbi also: "except to declare My oneness"; as for the believer, he declares His oneness in hardship and ease, while the disbeliever declares His oneness in hardship and trial but not in blessing and ease; evidenced by the Almighty's saying: "And when waves cover them like canopies, they supplicate Allah, sincere to Him in religion" [Luqman: 32] the verse. Ikrimah said: "except to worship and obey Me, so I reward the worshiper and punish the denier." And it was said the meaning is: "except that I make them servants." The meanings are close; you say: a servant manifest in servitude.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 5/58, and the saying of Ali (may Allah be pleased with him) in Tafsir al-Baghawi 4/235, and al-Muharrar al-Wajiz 5/182. (2) In (m): "contradicted them", and what is established is from the manuscripts, which matches what is in Tafsir al-Tabari 21/555. (3) Narrated by al-Tabari 21/554. (4) Tafsir al-

Baghawi 4/235. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/374, and the saying of Zaid bin Aslam narrated by al-Tabari 21/553-554. (6) Tafsir al-Baghawi 4/235 without attribution.

अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: यानी: "और मैंने जिन्नों और इंसानों को केवल इसलिए पैदा किया कि उन्हें इबादत (पूजा) का आदेश दूँ।" अज़-ज़ज्जाज ने इसी राय पर भरोसा किया है (1), और अल्लाह तआला का यह फरमान इसका प्रमाण है: "उन्हें केवल एक ही ईश्वर की इबादत करने का आदेश दिया गया था" [अत-तौबा: 31]।

यदि यह पूछा जाए: उन्होंने कुफ्र (अविश्वास) कैसे किया जबकि उसने उन्हें अपनी रूबूबियत (प्रभुत्व) स्वीकार करने और अपनी आज्ञा और इच्छा के सामने झुकने के लिए पैदा किया था? तो कहा गया: वे उसके फैसले के आगे झुक चुके हैं; क्योंकि उसका फैसला उन पर लागू होता है और वे उससे बच नहीं सकते, और केवल वही व्यक्ति क्रिया में उसका विरोध करता है (2) जिसने कुफ्र किया, लेकिन उसके फैसले के आगे झुकने की जहाँ तक बात है, तो उससे बचना मुमकिन नहीं है।

और यह भी कहा गया है: "ताकि वे मेरी इबादत करें" यानी: ताकि वे स्वेच्छा से या मजबूरी में मेरे लिए इबादत का इकरार करें; इसे अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास (3) से रिवायत किया है। मजबूरी वह है जो उनमें अल्लाह की कारीगरी के प्रभाव के रूप में देखी जाती है। मुजाहिद: "ताकि वे मुझे पहचानें।" अल-सालबि: यह एक अच्छा विचार है; क्योंकि यदि उसने उन्हें पैदा न किया होता, तो उसका अस्तित्व और उसकी एकता नहीं जानी जाती। इस व्याख्या का प्रमाण अल्लाह तआला का यह फरमान है: "और यदि आप उनसे पूछें कि उन्हें किसने पैदा किया है, तो वे अवश्य कहेंगे, 'अल्लाह'" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 87] "और यदि आप उनसे पूछें कि आकाश और पृथ्वी को किसने पैदा किया है, तो वे अवश्य कहेंगे, 'उन्हें बड़े प्रभुत्व वाले, सर्वज्ञ ने पैदा किया है'" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 9], और इसी तरह की आयतें। मुजाहिद से यह भी वर्णित है: "ताकि मैं उन्हें आदेश दूँ और उन्हें मना करूँ।" ज़ैद बिन असलम: यह वह है जिस पर वे दुख और सुख (5) के आधार पर बनाए गए हैं; इसलिए उसने जिन्नों और मनुष्यों में से सौभाग्यशाली लोगों को इबादत के लिए पैदा किया, और उनमें से अभागे लोगों को अवज्ञा के लिए पैदा किया। अल-कल्बी से यह भी है: "ताकि वे मेरी एकता (तौहीद) बयान करें"; जहाँ तक आस्तिक की बात है, वह कठिनाई और सुख में उसकी एकता बयान करता है, जबकि अविश्वासी कठिनाई और मुसीबत में उसकी एकता बयान करता है, सुख में नहीं; जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: "और जब उन्हें लहरें सायबानों की तरह ढँक लेती हैं, तो वे अल्लाह को पुकारते हैं, दीन को उसके लिए शुद्ध करते हुए" [लुक़मान: 32] पूरी आयत। इकरिमा ने कहा: "ताकि वे मेरी इबादत और आज्ञाकारिता करें, ताकि मैं इबादत करने वाले को इनाम दूँ और इनकार

करने वाले को सज़ा दूँ।" और यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: "ताकि मैं उन्हें अपना दास (ग़ुलाम) बना लूँ।" और अर्थ एक-दूसरे के निकट हैं; आप कहते हैं: एक दास जो दासता में स्पष्ट है।

---

(1) अज़-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 5/58, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/235 में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/182। (2) (एम) में: "उनका विरोध किया", और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों से है, जो तफ़सीर अल-तबरी 21/555 में है। (3) इसे अल-तबरी 21/554 ने रिवायत किया है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/235। (5) अल-नुकत व अल-उयून 5/374, और ज़ैद बिन असलम का कथन जिसे अल-तबरी 21/553-554 ने रिवायत किया है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/235 बिना किसी संदर्भ के।

حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یعنی: "اور میں نے جنوں اور انسانوں کو صرف اس لیے پیدا کیا ہے کہ انہیں عبادت کا حکم دوں۔" زجاج نے اسی قول پر اعتماد کیا ہے (1)، اور اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد اس پر دلالت کرتا ہے: "اور انہیں حکم نہیں دیا گیا تھا مگر یہ کہ وہ ایک ہی معبود کی عبادت کریں" [التوبہ: 31]۔

اگر یہ کہا جائے کہ: انہوں نے کفر کیسے کیا حالانکہ اس نے انہیں اپنی ربوبیت کے اقرار اور اپنے حکم و مشیت کے سامنے عاجزی کے لیے پیدا کیا تھا؟ تو جواب دیا گیا کہ: وہ اس کے فیصلے کے سامنے عاجز ہو چکے ہیں؛ اس لیے کہ اس کا فیصلہ ان پر جاری ہے اور وہ اس سے بچنے پر قادر نہیں ہیں، اور جس نے کفر کیا اس نے صرف عمل میں اس کی مخالفت کی (2)، رہی بات اس کے فیصلے کے سامنے عاجزی کی تو وہ اس سے رکنے والا نہیں ہے۔

اور کہا گیا: "تاکہ وہ میری عبادت کریں" یعنی: تاکہ وہ خوشی سے یا ناخوشی سے میرے لیے عبادت کا اقرار کریں؛ اسے علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس (3) سے روایت کیا ہے۔ پس ناخوشی وہ ہے جو ان میں اللہ کی کاریگری کے اثر کی صورت میں نظر آتی ہے۔ مجاہد: "تاکہ وہ مجھے پہچانیں۔" ثعلبی: یہ ایک اچھا قول ہے؛ کیونکہ اگر وہ انہیں پیدا نہ کرتا تو اس کا وجود اور اس کی توحید نہ پہچانی جاتی۔ اس تاویل کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اور اگر آپ ان سے پوچھیں کہ انہیں کس نے پیدا کیا ہے تو وہ ضرور کہیں گے کہ اللہ نے" [الزخرف: 87] "اور اگر آپ ان سے پوچھیں کہ آسمانوں اور زمین کو کس نے پیدا کیا ہے تو وہ ضرور کہیں گے کہ انہیں زبردست، جاننے والے نے پیدا کیا ہے" [الزخرف: 9]، اور اس جیسی دیگر آیات۔ مجاہد سے یہ بھی مروی ہے: "تاکہ میں انہیں حکم دوں اور منع کروں۔" زید بن اسلم: یہ وہ ہے جس پر ان کی فطرت شقاوت

(بدبختی) اور سعادت (نیک بختی) پر رکھی گئی ہے (5)؛ چنانچہ جنوں اور انسانوں میں سے سعادت مندوں کو عبادت کے لیے پیدا کیا، اور ان میں سے بدبختوں کو نافرمانی کے لیے پیدا کیا۔ کلبی سے بھی مروی ہے: "تاکہ وہ میری توحید بیان کریں"، پس مومن تو سختی اور آسانی دونوں میں اس کی توحید بیان کرتا ہے، اور کافر صرف سختی اور مصیبت میں اس کی توحید بیان کرتا ہے نہ کہ نعمت اور خوش حالی میں؛ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد دلالت کرتا ہے: "اور جب انہیں موجیں سائبانوں کی طرح ڈھانپ لیتی ہیں تو وہ اللہ کو پکارتے ہیں، اسی کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے" [لقمان: 32] پوری آیت۔ عکرمہ نے کہا: "تاکہ وہ میری عبادت اور اطاعت کریں، پس میں عبادت گزار کو جزا دوں اور منکر کو سزا دوں۔" اور کہا گیا کہ معنی یہ ہے: "تاکہ میں انہیں اپنا بندہ بنا لوں۔" اور معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں؛ تم کہتے ہو: ایک بندہ جو بندگی میں ظاہر ہے۔

---

(1) معانی القرآن للزجاج 58/5، اور قولِ علی رضی اللہ عنہ تفسیر البغوی 235/4 میں، اور المحرر الوجیز 182/5۔ (2) (م) میں ہے: "خالفهم" (ان کی مخالفت کی)، اور جو متن میں ہے وہ قلمی نسخوں سے ہے، اور یہی تفسیر طبری 555/21 کے موافق ہے۔ (3) اسے طبری نے 554/21 پر روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر البغوی 235/4۔ (5) النکت والعیون 374/5، اور زید بن اسلم کا قول اسے طبری نے 553/21 - 554 پر روایت کیا ہے۔ (6) تفسیر البغوی 235/4 بغیر کسی نسبت کے۔

Surah Adh-Dhariyat: Verses 56 - 60, 508

...and servitude, and the essence of servitude is submission and humility. And at-ta'beed means subjugation; it is said: a paved [mu'abbad] road (1). He said (2): "Step by step over a well-trodden, level path." And at-ta'beed also means enslavement, which is to take him as a slave, and likewise al-i'tibad. Worship (al-'ibadah) is obedience, and at-ta'abbud is asceticism (3). Thus, the meaning of {that they may worship Me} is: that they may humble themselves, submit, and worship. {I do not want from them any provision}: "min" is extra, meaning: provision, rather I am the Provider and the Giver. Ibn Abbas and Abu al-Jawza' said: meaning: I do not want them to provide for themselves nor to feed them (4). And it was said: the meaning is: I do not want them to provide for My servants nor to feed them (5). {Indeed, Allah is the Provider}: Ibn Muhaysin and others read it as: "the Giver of Provision" (6). {The Possessor of Strength, the Firm [Al-Matin]}: meaning: the intense, the strong. Al-A'mash, Yahya bin Waththab, and al-Nakha'i read it as: "al-Matini" with the genitive case (jar) as an adjective for "Strength" (7). The rest read it with the nominative case (raf') as an adjective for "the Provider" [al-Razzaq], or for "Possessor" [dhu] from the phrase: "Possessor of Strength," or it could be the predicate of a deleted subject; or an adjective for the subject of "inna" based on position, or a second predicate (8). He said...

(1) Al-Sihah (Abd). (2) He is Tarafa, and the verse is in his Diwan p. 22, and mentioned previously 1/341. (3) Al-Sihah (Abd). (4) Al-Tabari recorded it similarly 21/555 from Abu al-Jawza', from Ibn Abbas, and al-Mawardi attributed it in al-Nukat wa al-Uyun 5/375 to Abu al-Jawza'. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/375. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 145. (7) Mentioned from al-A'mash and Yahya bin Waththab by Ibn Jinni in al-Muhtasab 2/289, and mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 145 from Yahya bin Waththab. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/252.

सूरा अध-धारियात: आयतें 56 - 60, 508

...और दासता, और दासता का मूल अर्थ अधीनता और विनम्रता है। 'तअबीद' का अर्थ है वश में करना; कहा जाता है: 'तरीक़ मुअब्बद' (एक सुगम/पक्का रास्ता) (1)। कहा (2): "कदम दर कदम एक अच्छी तरह से चले हुए, समतल रास्ते पर।" तअबीद का अर्थ गुलामी भी है, जो कि उसे दास बनाना है, और इसी तरह 'इअतिबाद' भी है। 'इबादत' आज्ञाकारिता है, और 'तअब्बुद' तपस्या/भक्ति है (3)। इस प्रकार, {ताकि वे मेरी इबादत करें} का अर्थ है: कि वे विनम्र बनें, अधीन हों और पूजा करें। {मैं उनसे कोई रिज़्क (जीविका) नहीं चाहता}: "मिन" अतिरिक्त (सिलह) है, यानी: कोई जीविका, बल्कि मैं ही रिज़्क देने वाला (रज़्ज़ाक) और देने वाला हूँ। इब्न अब्बास और अबू अल-जौज़ा ने कहा: यानी: मैं यह नहीं चाहता कि वे स्वयं को रिज़्क दें और न ही यह कि वे स्वयं को खिलाएं(4)। और यह कहा गया: अर्थ यह है: मैं यह नहीं चाहता कि वे मेरे सेवकों को रिज़्क दें और न ही यह कि वे उन्हें खिलाएं(5)। {निश्चय ही अल्लाह ही रज़्ज़ाक (अत्यधिक रिज़्क देने वाला) है}: इब्न मुहैसिन और अन्य लोगों ने इसे पढ़ा: "अल-राज़िक़" (6)। {ज़ुल क़ुव्वतिल मतीन (बड़ी शक्ति वाला, अत्यंत सुदृढ़)}: यानी: तीव्र, शक्तिशाली। अल-अमश, यह्या बिन वत्थाब और अन-नखई ने पढ़ा: "अल-मतीनि" जेर (कसरा) के साथ "अल-कुव्वह" के विशेषण के रूप में (7)। बाकी लोगों ने इसे पेश (ज़म्मा) के साथ "अल-रज़्ज़ाक" के विशेषण के रूप में पढ़ा, या "ज़ू" के विशेषण के रूप में: "ज़ुल कुव्वह" से, या यह एक लुप्त उद्देश्य (मुब्तदा) का विधेय (ख़बर) हो सकता है; या स्थान के आधार पर "इन्ना" के इस्म का विशेषण, या एक ख़बर के बाद दूसरी ख़बर (8)। उसने कहा...

(1) अस-सिहह (अब्द)। (2) वह तरफ़ा है, और शेर उसके दीवान पृष्ठ 22 में है, और पहले 1/341 में आ चुका है। (3) अस-सिहह (अब्द)। (4) अत-तबरी ने इसे अबू अल-जौज़ा से, इब्न अब्बास के हवाले से 21/555 में इसी तरह उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने इसे 'अन-नुकत वल-उयून' 5/375 में अबू अल-जौज़ा की ओर सम्बद्ध किया है। (5) अन-नुकत वल-उयून 5/375. (6) अल-क़िरात अश-शाज़ह पृष्ठ 145. (7) इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासब' 2/289 में अल-अमश और यह्या बिन वत्थाब के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और इब्न खालवैह ने 'अल-क़िरात अश-शाज़ह' पृष्ठ 145 में यह्या बिन वत्थाब के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (8) इराब अल-क़ुरआन ली-नहहास 4/252।

سورہ الذاریات: آیات 56 - 60، 508

...اور عبودیت، اور عبودیت کی اصل عاجزی اور بندگی ہے۔ 'تعبید' کا مطلب ذلیل و خوار کرنا ہے؛ کہا جاتا ہے: 'طریق معبد' (ہموار راستہ) (1)۔ کہا (2): "قدم بہ قدم ایک کچی پگڈنڈی پر جو کثرتِ چلنے سے ہموار ہو گئی ہو۔" تعبید سے مراد غلام بنانا بھی ہے، اور وہ یہ کہ اسے بندہ بنا لے، اور اسی طرح 'اعتباد' ہے۔ اور عبادت: فرمانبرداری ہے، اور 'تعبد' زہد و تقویٰ ہے (3)۔ پس {لیعبدون} (تاکہ وہ میری عبادت کریں) کا معنی ہے: تاکہ وہ عاجزی کریں، جھکیں اور بندگی کریں۔ {میں ان سے کسی رزق کا طالب نہیں}: "من" زائد (صلہ) ہے، یعنی: کوئی رزق، بلکہ میں ہی رزاق اور عطا کرنے والا ہوں۔ ابن عباس اور ابو الجوزاء نے کہا: یعنی: میں یہ نہیں چاہتا کہ وہ خود کو رزق دیں اور نہ یہ کہ وہ خود کو کھلائیں (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: میں یہ نہیں چاہتا کہ وہ میرے بندوں کو رزق دیں اور نہ یہ کہ وہ انہیں کھلائیں (5)۔ {بے شک اللہ ہی رزاق (بہت رزق دینے والا) ہے}: ابن محیصن اور دیگر نے اسے "الرازق" پڑھا ہے (6)۔ {ذو القوۃ المتین} (بڑی قوت والا، نہایت مضبوط): یعنی: سخت، قوی۔ اور الاعمش، یحییٰ بن وثاب اور النخعی نے پڑھا: "المتینِ" (زیر کے ساتھ) بطور صفت 'القوۃ' کے لیے (7)۔ باقی حضرات نے اسے پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے بطور صفت 'الرزاق' کے لیے، یا "ذو" کے لیے قول: "ذو القوۃ" میں، یا یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے؛ یا 'انّ' کے اسم کی صفت ہے محل کے اعتبار سے، یا خبر کے بعد دوسری خبر ہے (8)۔ کہا...

(1) الصحاح (عبد)۔ (2) وہ طرفہ ہے، اور شعر اس کے دیوان صفحہ 22 میں ہے، اور اس کا ذکر پہلے 341/1 میں آ چکا ہے۔ (3) الصحاح (عبد)۔ (4) اسے طبری نے 555/21 میں ابو الجوزاء سے، ابن عباس کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور ماوردی نے النکت والعیون 375/5 میں اسے

ابو الجوزاء کی طرف منسوب کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 375/5۔ (6) القراءات الشاذہ صفحہ 145۔ (7) اسے ابن جنی نے المحتسب 289/2 میں الاعمش اور یحییٰ بن وثاب سے نقل کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ 145 میں یحییٰ بن وثاب سے نقل کیا ہے۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 252/4۔

Al-Farra (1) said: Its right form should have been 'al-mateenah' (feminine); but he mentioned it as masculine because he referred it to something firmly twisted and well-crafted; it is said: a firm (mateen) rope. Al-Farra recited: For every age I have worn clothes, until my head put on a grey veil of a fine cloth (rayta) and a Yemeni striped garment (mu'assab) (2). He used 'al-mu'assab' (masculine) because 'al-yumnah' is a type of clothing. Similarly, the Almighty's saying: {Whoever receives an admonition (maw'idhah - feminine)...} [Al-Baqarah: 275] meaning 'wa'dh' (admonition - masculine), and {And the blast (as-sayhah - feminine) overtook those who wronged...} [Hud: 67] meaning 'as-siyah' (shouting) and 'as-sawt' (sound). His saying (Allah's): {For those who have wronged...} meaning the disbelievers of Mecca (3), {a portion (thanuban) like the portion of their companions,} meaning a share of the punishment like the share of the disbelievers of previous nations. Ibn al-A'rabi said: It is said, 'a long day' (yawm thanub), i.e., long in evil and does not end. The origin of 'thanub' in language is a large bucket (4). They used to draw water and divide it into shares; thus 'thanub' was called a 'share' because of this (5). The Rajiz poet said: We have a share (thanub) and you have a share, and if you refuse, the well is ours (6). And 'Alqamah said:

(1) In Ma'ani al-Qur'an 3 / 90. (2) The first and third verses are in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 3 / 90, and Tafsir al-Tabari 21 / 556. The verses are part of an urjuza attributed to Ma'ruf ibn Abd al-Rahman, as mentioned by the editor of the Diwan of Humayd ibn Thawr, p. 61. Al-Rayta: a garment made of one piece. Al-Yumnah, with damma or fatha on 'ya': a Yemeni mantle. Al-Mu'assab: a type of mantle whose yarn is dyed then woven. Sharh al-Diwan. (3) Tafsir al-Baghawi 4 / 236. (4) Tahdhib al-Lugha 14 / 440, 439. (5) Similar words are in Tafsir Gharib al-Qur'an p. 423, and al-Kashshaf 4 / 21. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 3 / 90, Tafsir al-Tabari 21 / 557, al-Kashshaf 4 / 21, and al-Lisan (article 'thanab') without attribution.

सूरा अज़-ज़ारियात: आयतें 58 - 60 509

अल-फर्रा (1) ने कहा: इसका उचित रूप 'अल-मतीनह' (स्त्रीलिंग) होना चाहिए था; लेकिन उन्होंने इसे पुल्लिंग के रूप में उल्लेख किया क्योंकि उन्होंने इसे किसी मज़बूती से मरोड़ी हुई और पक्की चीज़ की ओर संदर्भित किया; कहा जाता है: एक मज़बूत (मतीन) रस्सी। अल-फर्रा ने काव्य सुनाया: हर युग के लिए मैंने कपड़े पहने हैं, यहाँ तक कि मेरे सिर ने सफ़ेद घूँघट ओढ़ लिया है एक महीन कपड़े (रैता) और एक यमनी धारीदार वस्त्र (मुअस्सब) का (2)। उन्होंने 'मुअस्सब' (पुल्लिंग) का उपयोग किया क्योंकि 'यमनह' कपड़ों की एक किस्म है। इसी तरह, अल्लाह का कथन: {जिसके पास उसके रब की ओर से नसीहत (मऊइज़ह - स्त्रीलिंग) पहुँची...} [अल-बक़रह: 275] जिसका अर्थ है 'वअज़' (नसीहत - पुल्लिंग), और {और ज़ालिमों को एक भयानक आवाज़ (सय्हह - स्त्रीलिंग) ने आ पकड़ा...} [हूद: 67] जिसका अर्थ है 'सय़ाह' (चिल्लाहट) और 'सौत' (आवाज़)। अल्लाह का कथन: {निश्चय ही उन लोगों के लिए जिन्होंने ज़ुल्म किया...} यानी मक्का के काफ़िर (3), {एक हिस्सा (ज़नूबन) है वैसा ही जैसा उनके साथियों का हिस्सा था,} यानी पिछले समुदायों के काफ़िरों के हिस्से की तरह अज़ाब का एक हिस्सा। इब्न अल-अराबी ने कहा: कहा जाता है, 'एक लंबा दिन' (यौम ज़नूब), यानी बुराई में लंबा जो समाप्त नहीं होता। भाषा में 'ज़नूब' का मूल अर्थ एक बड़ी बाल्टी है (4)। वे पानी खींचते थे और उसे हिस्सों में बाँटते थे; इसलिए 'ज़नूब' को इसके कारण 'हिस्सा' कहा गया (5)। राज़िज़ कवि ने कहा: हमारा एक हिस्सा है और तुम्हारा एक हिस्सा है, और यदि तुम मना करते हो, तो कुआँ हमारा है (6)। और अलक़मह ने कहा:

(1) मआनी अल-क़ुरआन 3 / 90 में। (2) पहला और तीसरा शेर अल-फर्रा की मआनी अल-क़ुरआन 3 / 90 और तफ़सीर अल-तबरी 21 / 556 में है। ये शेर मारूफ़ बिन अब्द अल-रहमान की ओर संकेतित एक अर्जुज़ा का हिस्सा हैं, जैसा कि हुमैद बिन थौर के दीवान के संपादक ने पृ. 61 पर उल्लेख किया है। अल-रैता: एक टुकड़े से बना कपड़ा। अल-युमनह, या पर ज़म्मा या फ़त्हा के साथ: एक यमनी चादर। अल-मुअस्सब: एक प्रकार की चादर जिसके धागे को बुनने से पहले रंगा जाता है। शरह अल-दीवान। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 236। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 14 / 440, 439। (5) इसी तरह की बात तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 423 और अल-कश्शाफ़ 4 / 21 में है। (6) अल-फर्रा की मआनी अल-क़ुरआन 3 / 90, तफ़सीर अल-तबरी 21 / 557, अल-कश्शाफ़ 4 / 21, और अल-लिसान (शब्द 'ज़नब') बिना किसी श्रेय के।

سورة الذاريات: آيات ۵۸ - ۶۰ ۵۰۹

الفراء (۱) نے کہا: اس کا حق یہ تھا کہ 'المتينة' (مونث) ہوتا؛ لیکن انہوں نے اسے مذکر ذکر کیا کیونکہ ان کی مراد وہ چیز تھی جو مضبوطی سے بٹی ہوئی اور پختہ ہو؛ کہا جاتا ہے: حبل متین (مضبوط رسی)۔ الفراء نے یہ شعر پڑھا: ہر زمانے میں مَیں نے کپڑے پہنے ہیں، یہاں تک کہ سر نے سفید چادر اوڑھ لی باریک کپڑے (ریطہ) اور یمنی دھاری دار چادر (معصب) کی (۲)۔ پس 'المعصب' کو مذکر ذکر کیا؛ کیونکہ 'یمنہ' کپڑوں کی ایک قسم ہے۔ اور اسی باب سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {جس کسی کے پاس اس کے رب کی طرف سے نصیحت (موعظة - مونث) پہنچی...} [البقرة: ۲۷۵] یعنی 'وعظ' (مذکر)، اور {اور ظالموں کو ایک چنگھاڑ (الصيحة - مونث) نے آ لیا...} [هود: ۶۷] یعنی 'صیاح' (چخنا) اور 'صوت' (آواز)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس ان لوگوں کے لیے جنہوں نے ظلم کیا...} یعنی اہل مکہ کے کافر (۳) {ایک حصہ (ذنوباً) ہے جیسا ان کے ساتھیوں کا حصہ تھا،} یعنی گزشتہ امتوں کے کافروں کے حصے کی طرح عذاب کا ایک حصہ۔ ابن الاعرابی نے کہا: کہا جاتا ہے: 'يومٌ ذنوب' یعنی شر میں لمبا دن جو ختم نہ ہو۔ اور زبان میں 'ذنوب' کی اصل 'بڑا ڈول' ہے (۴)، اور وہ پانی بھرتے تھے پھر اسے حصوں میں تقسیم کرتے تھے؛ پس 'ذنوب' کو اسی وجہ سے 'حصہ' کہا جانے لگا (۵)۔ راجز نے کہا: ہمارا ایک حصہ ہے اور تمہارا ایک حصہ ہے، اور اگر تم انکار کرو گے تو کنواں ہمارا ہے (۶)۔ اور علقمہ نے کہا:

(۱) معانی القرآن ۳ / ۹۰ میں۔ (۲) پہلا اور تیسرا شعر الفراء کی معانی القرآن ۳ / ۹۰ اور تفسیر الطبری ۲۱ / ۵۵۶ میں ہے۔ اور یہ اشعار معروف بن عبد الرحمن کی منسوب ارجوزہ میں ہیں، جیسا کہ دیوان حمید بن ثور کے محقق نے ص ۶۱ پر ذکر کیا ہے۔ الریطہ: ایک ٹکڑے کی چادر۔ والیمنہ، یاء کے ضمہ اور فتحہ کے ساتھ: یمنی چادر۔ والمعصّب: ایک قسم کی چادر جس کا سوت

پہلے رنگا جاتا ہے پھر بنا جاتا ہے۔ شرح الدیوان۔ (۳) تفسیر البغوی ۴ / ۲۳۶۔ (۴) تہذیب اللغۃ ۱۴ / ۴۴۰ ، ۴۳۹۔ (۵) اس طرح کی کلام تفسیر غریب القرآن ص ۴۲۳ اور الکشاف ۴ / ۲۱ میں ہے۔ (۶) معانی القرآن للفراء ۳ / ۹۰، تفسیر الطبری ۲۱ / ۵۵۷، الکشاف ۴ / ۲۱، اور اللسان (مادہ ذنب) بغیر نسبت کے۔

510 Surah Adh-Dhariyat: Verses 59 - 60

And every day you have bestowed a blessing, so for Sha's from your generosity, there is a portion (dhanub). (1) And another said (2): By your life, while deaths are visitors, for every person (son of a father) there is a portion (dhanub) from them.

Al-Jawhari said: "Al-Dhanub" means a horse with a long tail; "Al-Dhanub" also means a share or portion; "Al-Dhanub" is the flesh at the bottom of the back; and "Al-Dhanub" is a bucket full of water. Ibn al-Sikkit said: It contains water close to being full, it can be feminine or masculine, and it is not called "dhanub" when it is empty. The plural for a small number is "adhniyah," and for a large number it is "dhana'ib," like "qalus" and "qala'is." (3)

{So let them not ask Me to hasten it} meaning: let them not hasten the descent of punishment upon them; because they said: "O Muhammad, 'Bring us what you threaten us with, if you are of the truthful'" [Al-A'raf: 70]. So, what Allah Almighty promised them came true on the day of Badr, and He hastened His vengeance (4). Then for them in the Hereafter is the permanent punishment and the continuous disgrace that has no end, no depletion, no limit, and no finality.

The interpretation of Surah Adh-Dhariyat is completed, and praise be to Allah.
WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(1) Diwan of Alqama al-Fahl, p. 48. And Sha's is his brother. (2) He is Abu Dhu'ayb al-Hudhali, and the verse is in the Diwan of the Hudhalis 1/92. (3) Al-Sihah (Dhanab). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/375.

और हर दिन तुम एक वरदान से टकराए हो, इसलिए तुम्हारे उदार दान से श'स के लिए एक हिस्सा (धनूब) है। (१) और दूसरे ने कहा (२): तुम्हारे जीवन की कसम, जबकि मौतें आने वाली हैं, हर पिता की संतान के लिए उनमें से एक हिस्सा (धनूब) है।

अल-जौहरी: "अद-धनूब" का अर्थ है: लंबी पूंछ वाला घोड़ा; "अद-धनूब" का अर्थ है: हिस्सा या भाग; "अद-धनूब" पीठ के निचले हिस्से का मांस है; और "अद-धनूब" पानी से भरी बाल्टी है। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: इसमें पानी भरने के करीब है, यह स्त्रीलिंग या पुल्लिंग हो सकता है, और खाली होने पर इसे "धनूब" नहीं कहा जाता है। कम संख्या के लिए बहुवचन "अधनियाह" है, और अधिक के लिए "धनाइब" है, जैसे "कलूस" और "कलैइस" (३)।

{तो वे मुझ से जल्दी न मांगें} यानी: वे उन पर अज़ाब (दंड) उतारने में जल्दी न करें; क्योंकि उन्होंने कहा था: "हे मुहम्मद, 'जो तुम हमसे वादा करते हो उसे हमारे पास लाओ, यदि तुम सच बोलने वालों में से हो'" [अल-आराफ़: ७०]। तो बद्र के दिन उन पर वह आया जिसे अल्लाह तआला ने अपने वादे के साथ पूरा किया, और अपने बदले में जल्दी की (४)। फिर उनके लिए परलोक में स्थायी दंड है, और निरंतर अपमान है जिसका कोई अंत नहीं, कोई समाप्ति नहीं, कोई सीमा नहीं और कोई अनंत काल नहीं है।

सूरा अज़-ज़रियात की व्याख्या पूरी हुई, और अल्लाह का शुक्र है। WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(१) दीवान अलक़मा अल-फ़हल पृ. ४८। और श'स उसका भाई है। (२) वह अबू जुऐब अल-हुज़ली है और श्लोक दीवान अल-हुज़लीयन १/९२ में है। (३) अस-सिहाह (ज़ैनब)। (४) अन-नुकातु वल-उयून ५/३७५।

٥١٠ سورة الذاريات: آيات ٥٩ - ٦٠

اور ہر دن آپ کسی نہ کسی نعمت سے بہرہ ور ہوئے ہیں، پس شأس کے لیے آپ کی بخشش سے ایک حصہ (ذنوب) لازم ہے۔ (١) اور دوسرے (شاعر) نے کہا (٢): تیری زندگی کی قسم، جبکہ موتیں اچانک آنے والی ہیں، ہر باپ کی اولاد کے لیے ان میں سے ایک حصہ (ذنوب) مقدر ہے۔

الجوہری: "الذَّنُوب" کے معنی ہیں: لمبی دُم والا گھوڑا؛ "الذَّنُوب" کے معنی ہیں: حصہ یا نصیب؛ "الذَّنُوب" کمر کے نچلے حصے کا گوشت ہے؛ اور "الذَّنُوب" پانی سے بھرا ہوا ڈول ہے۔ ابن السکیت نے کہا: اس میں پانی بھرنے کے قریب ہوتا ہے، یہ مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے، اور اسے خالی ہونے کی حالت میں "ذنوب" نہیں کہا جاتا۔ کم تعداد کے لیے جمع "أذنية" ہے، اور زیادہ کے لیے "ذنائب" ہے، جیسے "قَلُوص" اور "قَلائِص" (٣)۔

﴿فَلَا يَسْتَعْجِلُونِ﴾ یعنی: وہ مجھ سے عذاب کے نزول میں جلدی نہ کریں؛ کیونکہ انہوں نے کہا تھا: "اے محمد! جس (عذاب) کا تو ہم سے وعدہ کرتا ہے اسے لے آ، اگر تو سچوں میں سے ہے" [الأعراف: ٧٠]۔ پس جنگِ بدر کے دن ان پر وہ نازل ہوا جس کے ذریعے اللہ تعالیٰ نے اپنا وعدہ پورا کیا، اور اپنا انتقام لینے میں جلدی کی (٤)۔ پھر آخرت میں ان کے لیے دائمی عذاب اور وہ رسوائی ہے جو قائم رہنے والی ہے، جس کا نہ کوئی انقطاع ہے، نہ فنا، نہ کوئی انتہا اور نہ کوئی حد۔

سورۃ الذاریات کی تفسیر مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) دیوان علقمہ الفحل ص ۴۸۔ اور شأس اس کا بھائی ہے۔ (۲) وہ ابو ذؤیب الہذلی ہے اور یہ شعر دیوان الہذلیین ۹۲/۱ میں ہے۔ (۳) الصحاح (ذنب)۔ (۴) النکت والعیون ۳۷۵/۵۔

Surah "At-Tur" (The Mount) It is entirely Meccan according to everyone's opinion, and it consists of forty-nine (1) verses. The Imams narrated from Jubayr ibn Mut'im, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) reciting At-Tur during the Maghrib prayer. Agreed upon (2).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

The Almighty says: {By the Mount (1) And [by] a Book inscribed (2) In parchment spread open (3) And [by] the frequented House (4) And [by] the roof raised high (5) And [by] the sea set on fire (6) Indeed, the punishment of your Lord will occur (7) Of it there is no preventer (8)}

The Almighty's saying: {By the Mount} At-Tur is the name of the mountain upon which Allah spoke to Moses (3). Allah swore by it to honor it, glorify it, and as a reminder of the signs it contains. It is one of the mountains of Paradise. Ismail ibn Ishaq narrated, saying: Ismail ibn Abi Uwais told us, saying: Kathir ibn Abdullah ibn Amr ibn Awf narrated from his father, from his grandfather, that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Four mountains are from the mountains of Paradise, four rivers are from the rivers of Paradise, and four epic battles (malahim) are from the epic battles of Paradise." It was asked: Which are the mountains? He said: "Mount Uhud, it loves us and we love it; At-Tur is a mountain from the mountains of Paradise; Lebanon is a mountain from the mountains of Paradise; and Al-Judi is a mountain from the mountains of Paradise." (4)

---

(1) In the manuscript copies: eight. Az-Zamakhshari mentioned this opinion in Al-Kashshaf 4/22 in a weak form, and what is established from (M) is what matches what is in the commentaries (tafasir). (2) Sahih al-Bukhari (765), Sahih Muslim (463), and it is in Ahmad (16735). (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5/61, Tafsir al-Baghawi 4/236, and Al-Kashshaf 4/22. (4) Narrated by Ibn Shabbah in Tarikh al-Madinah 1/80-81, Ibn Adi in al-Kamil 6/2080, and al-Tabarani in al-Kabir 17/18 (19) through the path of Kathir ibn Abdullah. Ibn Adi and al-Tabarani did not mention Mount Al-Judi; instead, it appeared in Ibn Shabbah as: Warqan, and its chain of narration is very weak. Kathir ibn Abdullah was weakened by Ibn Ma'in and Ahmad =

सूरा "अत-तूर" (पहाड़) सभी के मत के अनुसार यह पूरी तरह से मक्का में उतरी (मक्की) है, और इसमें उनचास (1) आयतें हैं। इमामों ने जुबैर बिन मुतइम से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मग़रिब की नमाज़ में सूरा अत-तूर पढ़ते हुए सुना। बुखारी और मुस्लिम में दर्ज (2)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {शपथ है तूर (पहाड़) की (1) और लिखी हुई किताब की (2) फैले हुए काग़ज़ (चर्मपत्र) पर (3) और आबाद घर की (4) और ऊँची छत की (5) और उबलते हुए समुद्र की (6) बेशक तुम्हारे रब का अज़ाब (दंड) होकर रहने वाला है (7) उसे कोई टालने वाला नहीं (8)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {शपथ है तूर की} 'तूर' उस पहाड़ का नाम है जिस पर अल्लाह ने मूसा (अ़लहिस्सलाम) से कलाम (बात) किया था (3)। अल्लाह ने उसकी प्रतिष्ठा और सम्मान बढ़ाने के लिए और उसमें मौजूद निशानियों की याद दिलाने के लिए उसकी शपथ खाई है, और यह जन्नत के पहाड़ों में से एक है। इस्माईल बिन इसहाक ने रिवायत की है, कहा: हमसे इस्माईल बिन अबी उवैस ने बयान किया, कहा: हमसे कसीर बिन अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन औफ़ ने अपने पिता से, उन्होंने उनके दादा से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "चार पहाड़ जन्नत के पहाड़ों में से हैं, चार नदियाँ जन्नत की नदियों में से हैं, और चार महायुद्ध (मल्हामे) जन्नत के महायुद्धों में से हैं।" पूछा गया: वे पहाड़ कौन से हैं? आपने फ़रमाया: "ओहद का पहाड़, वह हमसे प्यार करता है और हम उससे प्यार करते हैं; और तूर जन्नत के पहाड़ों में से एक पहाड़ है; और लुबनान जन्नत के पहाड़ों में से एक पहाड़ है; और जूदी जन्नत के पहाड़ों में से एक पहाड़ है।" (4)

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: आठ। अज़-ज़मख़्शरी ने 'अल-कश्शाफ़' 4/22 में इस राय का ज़िक्र कमज़ोर रूप में किया है, और (म) से जो साबित है वही तफ़सीरों में मौजूद बात के अनुरूप है। (2) सहीह बुखारी (765), और सहीह मुस्लिम (463), और यह अहमद (16735) में भी है। (3) अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरआन' 5/61, तफ़सीर अल-बगवी 4/236, और अल-कश्शाफ़ 4/22। (4) इसे इब्न शब्बा ने 'तारीख़ अल-मदीना' 1/80-81 में, इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 6/2080 में, और अत्-तबरानी ने 'अल-कबीर' 17/18 (19) में कसीर बिन अब्दुल्लाह के माध्यम से निकाला है। इब्न अदी और अत्-तबरानी ने जूदी पहाड़ का ज़िक्र नहीं किया है, बल्कि इब्न शब्बा के यहाँ इसके बदले

'वक़ान' आया है, और इसकी सनद बहुत कमज़ोर है। कसीर बिन अब्दुल्लाह को इब्न मुईन और अहमद ने कमज़ोर करार दिया है =

سورہ «والطور» سب کے قول کے مطابق یہ مکمل طور پر مکی ہے، اور اس کی انچاس (1) آیات ہیں۔ آئمہ نے جبیر بن مطعم سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو مغرب کی نماز میں سورہ طور کی تلاوت کرتے ہوئے سنا۔ متفق علیہ (2)۔

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَالطُّورِ (١) وَكِتَٰبٍ مَّسْطُورٍ (٢) فِى رَقٍّ مَّنشُورٍ (٣) وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ (٤) وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ (٥) وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ (٦) إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ (٧) مَّا لَهُۥ مِن دَافِعٍ (٨) ﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَالطُّورِ﴾ الطور اس پہاڑ کا نام ہے جس پر اللہ نے موسیٰ (علیہ السلام) سے کلام کیا (3)۔ اللہ نے اس کی تشریف و تکریم کے لیے اور اس میں موجود نشانیوں کی یاد دہانی کے لیے اس کی قسم کھائی ہے، اور وہ جنت کے پہاڑوں میں سے ایک ہے۔ اسماعیل بن اسحاق نے روایت کیا، کہا: ہمیں اسماعیل بن ابی اویس نے حدیث بیان کی، کہا: ہمیں کثیر بن عبداللہ بن عمرو بن عوف نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جنت کے پہاڑوں میں سے چار پہاڑ ہیں، جنت کی نہروں میں سے چار نہریں ہیں، اور جنت کے معرکوں (ملاحم) میں سے چار معرکے ہیں۔" پوچھا گیا: وہ پہاڑ کون سے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اُحد کا پہاڑ، وہ ہم سے محبت کرتا ہے اور ہم اس سے محبت کرتے ہیں؛ اور طور جنت کے پہاڑوں میں سے ایک پہاڑ ہے؛ اور لبنان جنت کے پہاڑوں میں سے ایک پہاڑ ہے؛ اور جودی جنت کے پہاڑوں میں سے ایک پہاڑ ہے۔" (4)

---

(1) خطی نسخوں میں: آٹھ۔ زمخشری نے الکشاف 4/22 میں اس قول کا ذکر صیغہ تضعیف کے ساتھ کیا ہے، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ تفاسیر میں موجود بات کے موافق ہے۔ (2) صحیح

بخاری (765)، اور صحیح مسلم (463)، اور یہ احمد (16735) کے ہاں بھی ہے۔ (3) زجاج کی معانی القرآن 5/61، اور تفسیر بغوی 4/236، اور الکشاف 4/22۔ (4) اسے ابن شبہ نے تاریخ المدینہ 1/80-81 میں، ابن عدی نے الکامل 6/2080 میں، اور طبرانی نے الکبیر 17/18 (19) میں کثیر بن عبداللہ کے طریق سے نکالا ہے۔ ابن عدی اور طبرانی نے جبل جودی کا ذکر نہیں کیا، بلکہ ابن شبہ کے ہاں اس کے بدلے 'ورقان' آیا ہے، اور اس کی اسناد بہت ضعیف ہے۔ کثیر بن عبداللہ کو ابن معین اور احمد نے ضعیف قرار دیا ہے =

He mentioned the hadith, and we have discussed it fully in the book 'Al-Tadhkirah' (1). Mujahid said: 'At-Tur' in Syriac means 'the mountain' (2), and it refers to Mount Sinai. Al-Suddi also said this (3). Muqatil bin Hayyan said: There are two mountains; one is called Mount Sinai, and the other is Mount Zayta (4); because they both grow figs and olives (5). It is also said: It is a mountain in Madyan, and its name is Zabir (6). Al-Jawhari said: Al-Zabir is the mountain on which Allah spoke to Moses, peace be upon him (7). I say: Madyan is in the Holy Land, and it is the village of Shu'ayb, peace be upon him. It is also said: 'At-Tur' is every mountain that grows [plants], and whatever does not grow is not a 'Tur'. This was said by Ibn Abbas (8). It has already been discussed in detail in 'Al-Baqarah' (9). Allah the Almighty's saying: {And [by] a Book inscribed} means: written, referring to the Quran which the believers read from the mushafs (volumes), and the angels read it from the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz), as Allah the Almighty said: {Indeed, it is a noble Quran}.

= And Abu Hatim and An-Nasa'i, and Al-Daraqutni and others said: [He is] abandoned (matruk). Ibn Hibban said: He has a fabricated manuscript from his father from his grandfather. Ibn Adi said: Most of what he narrates is not followed. [End]. His father Abdullah bin Amr is unknown, as his son Kathir was the only one to narrate from him. Mizan al-I'tidal 2/467 and 3/406-407. (1) p. 445-446. (2) Tafsir Mujahid 2/623, and Al-Tabari cited it in 21/561. Ibn Atiyyah related that Al-Tabari cited Mujahid's saying, then followed it by saying: This is weak because what is related in Arabic overrides this, and there is no dispute that in the Levant there is a mountain called At-Tur, which is Mount Sinai. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/377. (4) Tur Zayta: It is a mountain near Ras al-Ayn at the bridge of Al-Khabur. On its top are olive trees watered by rain, which is why it is called Tur Zayta. Mu'jam al-Buldan 4/47-48. (5) Muqatil's saying in Al-Muharrar al-Wajiz 5/185 summarized as: "They are two mountains." (6) Marah Labid 2/327. In Al-Nukat wal-'Uyun from Muqatil: This Tur is called Zabir. (7) We did not find it in his words. Ibn al-Athir mentioned it in Al-Nihayah under 'Zbr' without attribution. Al-Zabidi also cited it in Taj al-Arus without attribution and said: The commentators are unanimous that the Mountain of Conversation (Jabal al-Munajah) is At-Tur. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 5/376. (9) 2/164.

उन्होंने हदीस का उल्लेख किया, और हमने इसे 'अल-तज़किराह' पुस्तक में पूरी तरह से स्पष्ट किया है (1)। मुजाहिद ने कहा: सीरियाई भाषा में 'अत-तूर' का अर्थ 'पहाड़' है (2), और इससे तात्पर्य तूर सिना (सिनाई पर्वत) है। अस-सुद्दी ने भी यही कहा (3)। मुक़ातिल बिन हय्यान ने कहा: वे दो पर्वत हैं; एक को तूर सिना कहा जाता है, और दूसरे को तूर ज़ैता (4); क्योंकि उन दोनों पर अंजीर और जैतून उगते हैं (5)। यह भी कहा गया है: यह मदयन में एक पर्वत है, और इसका नाम ज़बीर है (6)। अल-जौहरी ने कहा: अज़-ज़बीर वह पर्वत है जिस पर अल्लाह ने मूसा (उन पर शांति हो) से बात की थी (7)। मैं कहता हूँ: मदयन पवित्र भूमि में है, और यह शुऐब (उन पर शांति हो) का गाँव है। यह भी कहा गया है: 'अत-तूर' हर वह पहाड़ है जिस पर वनस्पतियां उगती हैं, और जो कुछ नहीं उगता वह 'तूर' नहीं है। इब्न अब्बास ने यह कहा है (8)। इसे 'अल-बक़रह' में विस्तार से पहले ही बताया जा चुका है (9)। अल्लाह तआला का कथन: {और लिखी हुई किताब की कसम} अर्थात: लिखी हुई, यानी कुरान जिसे मोमिन मुसहफों से पढ़ते हैं, और फ़रिश्ते इसे लौह-ए-महफूज़ (सुरक्षित पट्टिका) से पढ़ते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {निस्संदेह, यह एक सम्मानित कुरान है}।

= और अबू हातिम और अन-नसाई, और अद-दाराकुतनी और अन्य ने कहा: वह त्याज्य (मतरूक) है। इब्न हिब्बान ने कहा: उसके पास अपने पिता से अपने दादा के माध्यम से एक मनगढ़ंत संस्करण है। इब्न आदि ने कहा: वह जो कुछ भी बयान करता है उसका अधिकांश पालन नहीं किया जाता है। [समाप्त]। उसके पिता अब्दुल्ला बिन अम्र अज्ञात (मजहूल) हैं, क्योंकि उनके पुत्र कसीर ने ही उनसे वर्णन किया है। मीज़ान अल-इतिदाल 2/467 और 3/406-407। (1) पृष्ठ 445-446। (2) तफ़सीर मुजाहिद 2/623, और इसे अल-तबरी ने 21/561 में उद्धृत किया है। इब्न अतिय्या ने अल-तबरी से मुजाहिद के कथन को उद्धृत किया, फिर उसके बाद कहा: यह कमज़ोर है क्योंकि अरबी में जो कुछ बताया गया है वह इस पर हावी है, और इस बात में कोई विवाद नहीं है कि शाम (लेवेंट) में एक पहाड़ है जिसे अत-तूर कहा जाता है, और वह तूर सिना है। (3) अन-नुकत वल-उयून 5/377। (4) तूर ज़ैता: यह रास अल-ऐन के पास अल-खाबुर पुल के पास एक पहाड़ है, जिसके शीर्ष पर जैतून के पेड़ हैं, जिन्हें बारिश से पानी मिलता है, इसीलिए इसे तूर ज़ैता कहा जाता है। मुअजम अल-बुल्दान 4/47-48। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/185 में मुक़ातिल का कथन संक्षेप में है: "वे दो पहाड़ हैं।" (6) मराह लबीद 2/327, और मुक़ातिल से अन-नुकत वल-उयून में: इस तूर को ज़बीर कहा जाता है। (7) हमें यह उनके शब्दों में नहीं मिला। इब्न अल-असीर ने इसे अल-निहाया में बिना किसी श्रेय के

(ज़बर के तहत) उल्लेख किया है। अज़-ज़बीदी ने भी इसे ताज अल-अरूस में बिना किसी श्रेय के उद्धृत किया और कहा: मुफस्सिरों (टीकाकारों) का इस बात पर आम सहमति है कि 'मुनाजात का पहाड़' (जबल अल-मुनाजाह) ही अत-तूर है। (8) अन-नुकत वल-उयून 5/376। (9) 2/164।

۵۱۲ سورة الطور: آیات ۱ - ۸

اور حدیث کا ذکر کیا گیا ہے، اور ہم نے اسے کتاب «التذکرہ» میں مکمل طور پر بیان کیا ہے(۱)۔ مجاہد نے کہا: 'الطور' سریانی زبان میں 'پہاڑ' ہے(۲)، اور اس سے مراد طورِ سینا ہے۔ اور سُدّی نے بھی یہی کہا ہے(۳)۔ اور مقاتل بن حیان نے کہا: وہ دو طور (پہاڑ) ہیں؛ ایک کو طورِ سینا کہا جاتا ہے، اور دوسرے کو طورِ زیتا(۴)؛ کیونکہ ان دونوں پر انجیر اور زیتون اگتے ہیں(۵)۔ اور کہا گیا ہے: یہ مدین میں ایک پہاڑ ہے، اور اس کا نام: زبیر ہے۔(۶) جوہری نے کہا: اور زبیر وہ پہاڑ ہے جس پر اللہ تعالیٰ نے موسیٰ علیہ السلام سے کلام فرمایا تھا(۷)۔ میں کہتا ہوں: اور مدین ارضِ مقدسہ میں ہے، اور وہ شعیب علیہ السلام کی بستی ہے۔ اور کہا گیا ہے: طور ہر وہ پہاڑ ہے جس پر نباتات اگتی ہوں، اور جو نہ اگائے وہ طور نہیں ہے۔ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا ہے(۸)۔ اور یہ «البقرہ» میں مفصل گزر چکا ہے(۹)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكِتَٰبٖ مَّسۡطُورٖ﴾ یعنی: لکھا ہوا، مراد قرآن ہے جسے مومنین مصاحف (کتابوں) سے پڑھتے ہیں، اور فرشتے اسے لوحِ محفوظ سے پڑھتے ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّهُۥ لَقُرۡءَانٞ كَرِيمٞ﴾۔

= اور ابو حاتم اور نسائی، اور دارقطنی وغیرہ نے کہا: متروک ہے، اور ابن حبان نے کہا: اس کے پاس اپنے باپ سے اپنے دادا کے واسطے سے ایک موضوع (من گھڑت) نسخہ ہے، اور ابن عدی نے کہا: اس کی مرویات کی اکثریت کی پیروی نہیں کی جاتی۔ انتہیٰ۔ اور اس کا باپ عبداللہ بن عمرو مجہول ہے، کیونکہ اس سے روایت کرنے میں اس کا بیٹا کثیر منفرد ہے۔ میزان الاعتدال ۴۶۷/۲ اور ۴۰۶/۳-۴۰۷۔ (۱) ص ۴۴۵ - ۴۴۶۔ (۲) تفسیر مجاہد ۶۲۳/۲، اور اسے طبری نے ۵۶۱/۲۱ میں نقل کیا ہے، اور ابن عطیہ نے طبری سے مجاہد کا قول نقل کرنے کے بعد کہا ہے: یہ ضعیف ہے کیونکہ عربی میں جو کچھ منقول ہے وہ اس پر حاکم ہے، اور اس میں کوئی اختلاف

نہیں کہ شام میں ایک پہاڑ ہے جسے طور کہا جاتا ہے، اور وہ طورِ سینا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳۷۷/۵۔ (۴) طورِ زیتا: یہ راسِ عین کے قریب قنطرہ خابور کے پاس ایک پہاڑ ہے، جس کی چوٹی پر زیتون کے درخت ہیں، جنہیں بارش سیراب کرتی ہے، اسی لیے اسے طورِ زیتا کہا گیا۔ معجم البلدان ۴۷/۴ - ۴۸۔ (۵) المحرر الوجیز ۱۸۵/۵ میں مقاتل کا قول مختصراً ان الفاظ میں ہے: وہ دو طور ہیں۔ (۶) مراح لبید ۳۲۷/۲، اور النکت والعیون میں مقاتل سے منقول ہے: اس طور کا نام زبیر ہے۔ (۷) ہمیں ان کے کلام میں یہ نہیں ملا، اور ابن اثیر نے اسے النہایہ میں (زبر کے تحت) بلا نسبت ذکر کیا ہے۔ اور زبیدی نے بھی اسے تاج العروس میں بلا نسبت ذکر کیا اور کہا: مفسرین کا اس پر اتفاق ہے کہ جبلِ مناجات طور ہی ہے۔ (۸) النکت والعیون ۳۷۶/۵۔ (۹) ۱۶۴/۲۔

“in a hidden Book” [Al-Waqi'ah: 78]. It was said: meaning all the other books revealed to the prophets. Every book was on parchment (raqq) that its people would unroll to read. Al-Kalbi said: It is what Allah wrote for Moses with His own hand of the Torah, and Moses heard the scratching of the pen (1). Al-Farra' said: It refers to the records of deeds; some will receive their records in their right hand, and some in their left (2). Its parallel is: {And on the Day of Resurrection We shall bring out for him a book which he will find wide open} [Al-Isra: 13], and His saying: {And when the records are spread out} [At-Takwir: 10]. It was also said: It is the book that Allah Almighty wrote for His angels in heaven, in which they read what was and what will be (3). It was also said: What is meant is what Allah has written in the hearts of the saintly believers; its clarification is: {Those - He has written faith in their hearts} [Al-Mujadilah: 22]. I say: In this statement there is a metaphorical usage, because he expressed “parchment” as “hearts”. Al-Mubarrad said: ‘Ar-Raqq’ is skin that has been thinned for writing, and ‘Al-Manshur’ means outspread. Al-Jawhari said the same in As-Sihah (4); he said: ‘Ar-Raqq’ - with a fatha [on the ra] - is what is written on, which is thin skin; from this is Allah Almighty's saying: {on outspread parchment}. ‘Ar-Raqq’ also means a large turtle. Abu Ubaid said (5): Its plural is ‘ruquq’. The intended meaning is what Al-Farra' said, and Allah knows best. Every sheet is a ‘raqq’ because of the thinness of its edges. From this is the saying of Al-Mutalammis: It is as if, due to the antiquity of its age, it is a parchment whose writing has been made manifest and inscribed (6). As for ‘Ar-Riqq’ - with a kasra [on the ra] - it means ownership/slavery (7). It is said: ‘abdun marquq’ (an enslaved servant). Al-Mawardi related this (8).

---

(1) Reported by Al-Baghawi in his Tafsir 4/236. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 3/91, and cited by the author via Al-Mawardi in An-Nukat wa al-'Uyun 5/377. (3) An-Nukat wa al-'Uyun 5/377. (4) Entry (r-q-q). (5) In (D) and (M): Abu 'Ubaydah. (6) An-Nukat wa al-'Uyun 5/377. (7) As-Sihah (r-q-q). (8) In An-Nukat wa al-'Uyun 5/377.

"एक गुप्त पुस्तक में" [अल-वाक़िआ: 78]। यह कहा गया है: इसका अर्थ है नबियों पर अवतरित अन्य सभी पुस्तकें। हर किताब चर्मपत्र (रक़्क़) पर थी जिसे उसके लोग पढ़ने के लिए फैलाते थे। अल-कल्बी ने कहा: यह वह है जो अल्लाह ने मूसा के लिए तौरात से अपने हाथ से लिखा था, और मूसा ने कलम की चरमराहट सुनी थी (1)। अल-फर्रा ने कहा: यह कर्मों के अभिलेख हैं; कुछ लोग अपना रिकॉर्ड अपने दाहिने हाथ में लेंगे, और कुछ अपने बाएं हाथ में (2)। इसका समांतर है: {और क़ियामत के दिन हम उसके लिए एक किताब निकालेंगे जिसे वह खुला हुआ पाएगा} [अल-इसरा: 13], और उसका कथन: {और जब अभिलेख फैला दिए जाएंगे} [अत-तक्वीर: 10]। यह भी कहा गया है: यह वह पुस्तक है जो अल्लाह तआला ने स्वर्ग में अपने स्वर्गदूतों के लिए लिखी है, जिसमें वे पढ़ते हैं कि क्या हुआ था और क्या होगा (3)। यह भी कहा गया है: इसका तात्पर्य वह है जो अल्लाह ने विश्वासियों के बीच से औलिया (अल्लाह के मित्रों) के दिलों में लिखा है; इसका स्पष्टीकरण है: {ये वे लोग हैं जिनके दिलों में अल्लाह ने ईमान लिख दिया है} [अल-मुजादिला: 22]। मैंने कहा: इस कथन में रूपक का प्रयोग है, क्योंकि उन्होंने 'चर्मपत्र' को 'दिलों' के रूप में व्यक्त किया है। अल-मुबर्रद ने कहा: 'रक़्क़' वह चमड़ा है जिसे लिखने के लिए पतला किया गया है, और 'मंशूर' का अर्थ है फैला हुआ। अल-जौहरी ने अस-सिहाह (4) में भी यही कहा है; उन्होंने कहा: 'रक़्क़' - 'रा' पर ज़बर (फ़तह) के साथ - वह है जिस पर लिखा जाता है, जो कि पतली खाल होती है; इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {फैले हुए चर्मपत्र पर}। 'रक़्क़' का अर्थ विशाल कछुआ भी होता है। अबू उबैद ने कहा (5): इसका बहुवचन 'रुक़ूक़' है। अभिप्रेत अर्थ वही है जो अल-फर्रा ने कहा है, और अल्लाह बेहतर जानता है। हर पन्ना अपने किनारों के पतलेपन के कारण एक 'रक़्क़' है। मुतलम्मिस का कहना है: मानो अपनी पुरातनता के कारण, वह एक चर्मपत्र है जिसका लेखन स्पष्ट और अंकित कर दिया गया है (6)। जहाँ तक 'रिक़्क़' का प्रश्न है - 'रा' के नीचे ज़ेर (कस्र) के साथ - इसका अर्थ स्वामित्व/गुलामी है (7)। कहा जाता है: 'अब्दुन मरक़ूक़' (एक गुलाम सेवक)। अल-मावर्दी ने इसे उद्धृत किया है (8)।

---

(1) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/236 में इसे उद्धृत किया है। (2) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 3/91, और अल-मावर्दी के माध्यम से अन-नुक़त वल-'उयून 5/377 में लेखक द्वारा उद्धृत। (3) अन-नुक़त वल-'उयून 5/377. (4) शब्द (र-क़-क़)। (5) (द) और (म) में: अबू उबैदाह। (6) अन-नुक़त वल-'उयून 5/377. (7) अस-सिहाह (र-क़-क़)। (8) अन-नुक़त वल-'उयून 5/377 में।

"ایک چھپی ہوئی کتاب میں" [الواقعہ: ۷۸]۔ اور کہا گیا: یعنی انبیاء پر نازل ہونے والی تمام دیگر کتب۔ ہر کتاب ایک رق (چرمی کاغذ) پر ہوتی تھی جسے اس کے اہل پڑھنے کے لیے پھیلاتے تھے۔ الکلبی نے کہا: یہ وہ ہے جو اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کے لیے تورات میں سے اپنے ہاتھ سے لکھا اور موسیٰ علیہ السلام نے قلم کی چڑچڑاہٹ سنی (۱)۔ الفراء نے کہا: یہ اعمال نامے ہیں، چنانچہ کوئی اپنا نامہ اعمال اپنے دائیں ہاتھ میں لے گا اور کوئی اپنے بائیں ہاتھ میں (۲)، اس کی نظیر ہے: ﴿اور ہم اس کے لیے قیامت کے دن ایک کتاب نکالیں گے جسے وہ کھلا ہوا پائے گا﴾ [الاسراء: ۱۳]، اور اللہ کا قول: ﴿اور جب صحیفے پھیلا دیے جائیں گے﴾ [التکویر: ۱۰]۔ اور کہا گیا: یہ وہ کتاب ہے جو اللہ تعالیٰ نے آسمان میں اپنے فرشتوں کے لیے لکھی ہے، جس میں وہ پڑھتے ہیں کہ کیا ہوا اور کیا ہوگا (۳)۔ اور کہا گیا: مراد وہ ہے جو اللہ نے مومنین میں سے اولیاء کے دلوں میں لکھ دیا ہے، اس کا بیان یہ ہے: ﴿یہی وہ لوگ ہیں جن کے دلوں میں اللہ نے ایمان لکھ دیا ہے﴾ [المجادلہ: ۲۲]۔ میں کہتا ہوں: اس قول میں مجاز ہے؛ کیونکہ اس نے 'رق' (چرمی کاغذ) کی جگہ 'دلوں' کا لفظ استعمال کیا ہے۔ المبرد نے کہا: 'الرَّقّ' وہ کھال ہے جسے لکھنے کے لیے باریک کیا گیا ہو، اور 'المنشور' کا مطلب ہے پھیلا ہوا۔ جوہری نے 'الصحاح' (۴) میں اسی طرح کہا ہے؛ انہوں نے کہا: 'الرق' - را کے زبر کے ساتھ - وہ ہے جس پر لکھا جاتا ہے اور وہ باریک کھال ہوتی ہے، اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿پھیلے ہوئے چرمی کاغذ میں﴾۔ 'الرق' کے معنی بڑے کچھوے کے بھی ہیں۔ ابو عبید نے کہا (۵): اس کی جمع 'رُقُوق' ہے۔ اور مراد وہی معنی ہے جو الفراء نے کہا ہے، واللہ اعلم۔ ہر صحیفہ اپنے کناروں کی باریکی کی وجہ سے 'رق' ہے، اسی سے متلمس کا قول ہے: گویا وہ اپنی قدامت کی وجہ سے ایک چرمی کاغذ ہے جس کی تحریر

لکھی اور نمایاں کی گئی ہے (۶)۔ رہا 'الرِّق' - را کے زیر کے ساتھ - تو وہ ملکیت (غلامی) ہے (۷)، کہا جاتا ہے: 'عبد مرقوق' (غلام) اور اسے ماوردی نے نقل کیا ہے (۸)۔

---

(۱) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/۲۳۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۳/۹۱، اور مصنف نے اسے ماوردی کے واسطے سے 'النکت والعیون' ۵/۳۷۷ میں نقل کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵/۳۷۷۔ (۴) مادہ (رقق)۔ (۵) (د) اور (م) میں: ابو عبیدہ۔ (۶) النکت والعیون ۵/۳۷۷۔ (۷) الصحاح (رقق)۔ (۸) النکت والعیون ۵/۳۷۷ میں۔

From Ibn Abbas: "Ar-Raqq" - with 'fatha' - is what is between the East and the West. His saying (Exalted is He): "And [by] the much-frequented House" [Al-Bayt Al-Ma'mur]. Ali, Ibn Abbas, and others said: It is a house in heaven directly above the Kaaba, entered every day by seventy thousand angels, then they leave it and never return to it (1). Ali said: It is a house in the sixth heaven (2). And it was said: in the fourth heaven (3). Anas bin Malik narrated from Malik bin Sa'sa'ah that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I was taken to the fourth heaven, and the Much-Frequented House was raised for us, and it is directly above the Kaaba; if it were to fall, it would fall upon it. Seventy thousand angels enter it every day, and once they leave, they never return to it." Al-Mawardi mentioned it (4). Al-Qushayri narrated from Ibn Abbas: It is in the lowest heaven. Abu Bakr Al-Anbari said: Ibn al-Kawwa' asked Ali: "What is the Much-Frequented House?" He said: "A house above seven heavens below the Throne, called Al-Durah" (5). Likewise in "Al-Sihah": And Al-Durah - with 'damma' - is a house in heaven, which is the Much-Frequented House, from Ibn Abbas (6). Its prosperity [Imran] is the large number of angels who frequent it. Al-Mahdawi said about it: Opposite the Throne. And what is in Sahih Muslim, from Malik bin Sa'sa'ah from the Prophet (peace be upon him) in the Hadith of the Night Journey (Isra): "Then the Much-Frequented House was raised for me (7), so I said: O Gabriel, what is this? He said: This is the House...

(1) Tafsir Abi Al-Layth 3/282, and Al-Nukat wal-'Uyun 5/377, and Al-Tabari narrated it from them in 21/564. (2) Narrated by Al-Tabari 21/563. (3) Tafsir Abi Al-Layth 3/282, and reported by Al-Bukhari (3207) and (3887) and Muslim (164) from the hadith of Anas bin Malik from Malik bin Sa'sa'ah that it is in the seventh heaven. (4) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/377, and in it: the seventh heaven instead of the fourth heaven, and it is a narration from Anas as mentioned by Al-Hafiz in Al-Fath 6/309, and he said: Most narrations say it is in the seventh heaven. (5) Narrated by Al-Tabari 21/563, and Al-Suyuti cited it in Al-Durr Al-Manthur 6/117 and attributed it to Ibn Al-Anbari in Al-Masahif. (6) Al-Sihah (Durh), and Al-Bayhaqi narrated it in Shu'ab Al-Iman (3997) from Ibn Abbas with the wording: "Indeed, in heaven there is a house called Al-Durah, and it is above the Ancient House directly..." (7) In (D) and (M): "to me".

५१४ | सूरह अत-तूर: आयत ३ - ८

इब्न अब्बास से: "अर-रक्क" - 'फतह' के साथ - वह है जो पूर्व और पश्चिम के बीच है। अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَٱلْبَيْتِ ٱلْمَعْمُورِ﴾ (और आबाद घर की)। अली, इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: यह स्वर्ग में काबा के ठीक ऊपर एक घर है, जिसमें हर दिन सत्तर हजार फरिश्ते प्रवेश करते हैं, फिर वे उससे बाहर निकल जाते हैं और कभी वापस नहीं लौटते (१)। अली ने कहा: यह छठे आसमान में एक घर है (२)। और कहा गया: चौथे आसमान में (३)। अनस बिन मलिक ने मलिक बिन साअसाह से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुझे चौथे आसमान पर ले जाया गया, और बैत-उल-मामूर हमारे सामने लाया गया, और वह काबा के ठीक ऊपर है; अगर वह गिरता, तो उसी पर गिरता। हर दिन इसमें सत्तर हजार फरिश्ते प्रवेश करते हैं, जब वे इससे बाहर निकलते हैं, तो फिर कभी वापस नहीं आते।" अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (४)। अल-कुशैरी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: यह दुनिया के आसमान (सबसे निचले आसमान) में है। अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: इब्न अल-कव्वा ने अली से पूछा: "बैत-उल-मामूर क्या है?" उन्होंने कहा: "सात आसमानों के ऊपर अर्श के नीचे एक घर है जिसे 'अद-दुरुह' (५) कहा जाता है।" इसी तरह "अस-सिहाह" में भी है: और 'अद-दुरुह' - 'दम्मा' के साथ - स्वर्ग में एक घर है, जो इब्न अब्बास के अनुसार बैत-उल-मामूर है (६)। इसकी आबादी [उमरान] वहाँ आने वाले फरिश्तों की बड़ी संख्या है। अल-महदवी ने इसके बारे में कहा: अर्श के सामने। और जो सहीह मुस्लिम में है, मलिक बिन साअसाह से नबी ﷺ के बारे में मेराज (इसरा) की हदीस में: "फिर मेरे लिए (७) बैत-उल-मामूर लाया गया, तो मैंने पूछा: ऐ जिब्रील, यह क्या है? उन्होंने कहा: यह वह घर है...

(१) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/२८२, और अल-नुकात वल-'उयुन ५/३७७, और अल-तबरी ने उनसे २१/५६४ में रिवायत की है। (२) अल-तबरी २१/५६३ द्वारा रिवायत किया गया। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/२८२ और अल-बुखारी (३२०७) और (३८८७) और मुस्लिम (१६४) ने अनस बिन मलिक की हदीस से मलिक बिन साअसाह से रिवायत की कि यह सातवें आसमान में है। (४) अल-नुकात वल-'उयुन ५/३७७ में, और इसमें: चौथे आसमान के बजाय सातवां आसमान, और यह अनस से एक रिवायत है जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह ६/३०९ में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: अधिकांश रिवायतें कहती हैं कि यह सातवें आसमान में है। (५) अल-तबरी २१/५६३ द्वारा रिवायत किया गया, और अल-सुयुती ने इसे अद-दुर अल-मंसूर ६/११७ में उद्धृत किया और इसे अल-मसाहिफ़ में इब्न अल-अंसारी से जोड़ा। (६) अल-सिहाह (दरह), और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान

(३९९७) में इब्न अब्बास से इस शब्द के साथ रिवायत किया: "निश्चित रूप से स्वर्ग में एक घर है जिसे अद-दुरुह कहा जाता है, और यह प्राचीन घर (काबा) के ठीक ऊपर है..." (७) (द) और (म) में: "मेरी ओर"।

ابن عباس سے مروی ہے کہ: "الرَّق" - فتح کے ساتھ - مشرق اور مغرب کے درمیان کی جگہ ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ﴾ (اور آباد گھر کی)۔ علی، ابن عباس اور دیگر نے کہا: یہ آسمان میں کعبہ کے بالکل سامنے ایک گھر ہے، جس میں ہر روز ستر ہزار فرشتے داخل ہوتے ہیں، پھر وہ وہاں سے نکل جاتے ہیں اور دوبارہ کبھی واپس نہیں آتے (١)۔ علیؓ نے فرمایا: یہ چھٹے آسمان میں ایک گھر ہے (٢)۔ اور کہا گیا: چوتھے آسمان میں ہے (٣)۔ انس بن مالک نے مالک بن صعصعہ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے چوتھے آسمان تک لے جایا گیا، تو بیت المعمور ہمارے سامنے بلند کیا گیا، تو وہ کعبہ کے بالکل سامنے ہے، اگر وہ گرتا تو اسی پر گرتا، اس میں ہر روز ستر ہزار فرشتے داخل ہوتے ہیں، جب وہ اس سے نکل جاتے ہیں تو دوبارہ واپس نہیں آتے۔" اسے الماوردی نے ذکر کیا (٤)۔ القشیری نے ابن عباس سے نقل کیا ہے کہ: یہ آسمانِ دنیا میں ہے۔ اور ابو بکر الانباری نے کہا: ابن الکواء نے علیؓ سے پوچھا: بیت المعمور کیا ہے؟ فرمایا: سات آسمانوں کے اوپر عرش کے نیچے ایک گھر ہے جسے "الضُّراح" (٥) کہا جاتا ہے۔ اسی طرح "الصحاح" में है: اور الضُّراح - ضمہ کے ساتھ - آسمان میں ایک گھر ہے، اور ابن عباس سے مروی ہے کہ یہی بیت المعمور ہے (٦)۔ اس کی آبادی سے مراد فرشتوں کی کثرت سے وہاں آمد و رفت ہے۔ المهدوی نے اس کے بارے میں کہا: عرش کے بالمقابل۔ اور جو صحیح مسلم میں مالک بن صعصعہ سے نبی ﷺ کی اسراء کی حدیث में है: "پھر میرے لیے (٧) بیت المعمور بلند کیا گیا، تو میں نے پوچھا: اے جبرئیل، یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: یہ وہ گھر ہے...

(١) تفسیر ابی اللیث ٣/ ٢٨٢، والنکت والعیون ٣٧٧/٥، اور الطبری نے ان سے ٢١/ ٥٦٤ میں اسے نقل کیا ہے۔ (٢) اسے الطبری نے ٢١/ ٥٦٣ میں روایت کیا ہے۔ (٣) تفسیر ابی اللیث ٣/ ٢٨٢

اور بخاری (۳۲۰۷) و (۳۸۸۷) اور مسلم (۱۶۴) نے انس بن مالک کی حدیث سے مالک بن صعصعہ سے روایت کی کہ یہ ساتویں آسمان میں ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳۷۷/۵ میں ہے: چوتھے آسمان کے بجائے ساتواں آسمان، اور یہ انس سے ایک روایت ہے جیسا کہ الحافظ نے الفتح ۳۰۹/۶ میں ذکر کیا، اور کہا: اکثر روایات یہی ہیں کہ یہ ساتویں آسمان میں ہے۔ (۵) اسے الطبری نے ۲۱/ ۵۶۳ میں روایت کیا، اور السیوطی نے الدر المنثور ۱۱۷/۶ میں اسے نقل کیا اور اسے ابن الانباری کی طرف المصاحف میں منسوب کیا۔ (۶) الصحاح (ضرح)، اور البیہقی نے شعب الایمان (۳۹۹۷) میں ابن عباس سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: آسمان میں ایک گھر ہے جسے الضراح کہا جاتا ہے، اور وہ بیت عتیق کے بالکل اوپر ہے... (۷) (د) اور (م) میں ہے: "میری طرف"۔

...[Al-Bayt] al-Ma'mur, every day seventy thousand angels enter it, when they exit, they never return to it again (1). He mentioned the Hadith.

And in the hadith of Thabit from Anas bin Malik, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I was brought Al-Buraq..." the hadith, and in it: "Then we were ascended to the seventh heaven (2), so Gabriel (peace be upon him) asked for it to be opened. It was said: 'Who is this?' He said: 'Gabriel.' It was said: 'And who is with you?' He said: 'Muhammad (peace be upon him).' It was said: 'Has he been sent for?' He said: 'He has been sent for.' So it was opened for us, and there I found Ibrahim (peace be upon him) leaning his back against Al-Bayt al-Ma'mur, and every day seventy thousand angels enter it and do not return to it" (3).

And from Ibn Abbas also, he said: Allah has fifteen houses in the heavens and the earths, seven in the heavens, seven in the earths, and the Kaaba, and all of them are opposite to the Kaaba.

Al-Hasan said: Al-Bayt al-Ma'mur is the Kaaba; the Sacred House; which is populated by people. Allah populates it every year with six hundred thousand, and if people are unable to do so, Allah completes it with angels, and it is the first house that Allah established for worship on earth (4).

Al-Rabi' bin Anas said: The Frequented House (Al-Bayt al-Ma'mur) was on earth at the site of the Kaaba in the time of Adam (peace be upon him). In the time of Noah (peace be upon him), he commanded them to perform Hajj, but they refused and disobeyed him. When the water flooded, it was raised up and placed opposite to its site in the lowest heaven. Seventy thousand angels populate it every day, and then they do not return to it until the Trumpet is blown. He said: So Allah, the Mighty and Majestic, established for Ibrahim the site of the House where it had been. Allah Almighty said: {And [mention, O Muhammad], when We designated for Abraham the site of the House}.

(1) Sahih Muslim (164) : (264), and Al-Bukhari mentioned it in Mu'allaq form (3207), and it is with Ahmad (17836). See the commentary of Al-Hafiz Ibn Hajar 7/215 on the narration of Qatadah. His words: 'the last that is upon them'; Al-Nawawi said in the explanation of Sahih Muslim 2/225: It was narrated with the 'ra' being marfu' (nominative) and mansub (accusative). Accusative is as an adverb of time/place, and nominative is on the estimation of: that is the last of their entry into it, and the

nominative is more appropriate. (2) The word: 'the heaven', is not in (D) and (M). (3) Narrated by Ahmad (12505), and Muslim (162) : (259) and the wording is his. (4) Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/378 from him with the wording: Al-Bayt al-Ma'mur is Al-Bayt al-Haram.

...[अल-बेत] अल-मा'मूर, हर दिन सत्तर हजार फ़रिश्ते इसमें प्रवेश करते हैं, जब वे इससे बाहर निकलते हैं, तो वे दोबारा कभी इसमें नहीं लौटते (1)। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

और अनस बिन मालिक से साबित की हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मेरे पास अल-बुर्राक लाया गया..." हदीस, और उसमें है: "फिर हमें सातवें आसमान (2) पर ले जाया गया, तो जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने उसे खोलने के लिए कहा। पूछा गया: 'यह कौन है?' उन्होंने कहा: 'जिब्रील।' पूछा गया: 'और आपके साथ कौन है?' उन्होंने कहा: 'मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)।' पूछा गया: 'क्या उन्हें बुलाया गया है?' उन्होंने कहा: 'हाँ, उन्हें बुलाया गया है।' तो हमारे लिए इसे खोल दिया गया, और वहाँ मैंने इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) को अल-बेत अल-मा'मूर से पीठ टिकाए हुए पाया, और हर दिन इसमें सत्तर हजार फ़रिश्ते प्रवेश करते हैं और फिर कभी नहीं लौटते" (3)।

और इब्न अब्बास से भी रिवायत है, उन्होंने कहा: आसमानों और ज़मीनों में अल्लाह के पंद्रह घर हैं, सात आसमानों में, सात ज़मीनों में, और काबा, और ये सभी काबा के सामने हैं।

अल-हसन ने कहा: अल-बेत अल-मा'मूर काबा ही है; वह पवित्र घर; जो लोगों से आबाद है। अल्लाह हर साल इसे छह लाख लोगों से आबाद करता है, और अगर लोग ऐसा करने में असमर्थ होते हैं, तो अल्लाह फ़रिश्तों के ज़रिए इसे पूरा करता है, और यह पहला घर है जिसे अल्लाह ने ज़मीन पर इबादत के लिए स्थापित किया (4)।

अल-रबी' बिन अनस ने कहा: अल-बेत अल-मा'मूर आदम (अलैहिस्सलाम) के ज़माने में ज़मीन पर काबा के स्थान पर था। जब नूह (अलैहिस्सलाम) का समय आया, तो उन्होंने उन्हें हज करने का आदेश दिया, लेकिन उन्होंने इनकार कर दिया और उनकी अवज्ञा की। जब बाढ़ का पानी चढ़ा, तो इसे ऊपर उठा लिया गया और निचले आसमान में इसके स्थान के सामने रख दिया गया। हर दिन सत्तर हजार फ़रिश्ते इसे आबाद करते हैं, और फिर वे तब तक नहीं लौटते जब तक कि सूर (शंख) न फूँक दिया जाए। उन्होंने कहा: तो अल्लाह ज़ुल-जलाल ने इब्राहीम के लिए घर का स्थान वहीं नियुक्त किया जहाँ वह पहले था। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जब हमने इब्राहीम के लिए घर का स्थान नियत किया}।

(1) सहीह मुस्लिम (164) : (264), और बुखारी ने इसे मुअल्लाक़ रूप में उल्लेख किया है (3207), और यह अहमद के पास है (17836)। कतादा की रिवायत पर अल-हाफ़िज़ इब्न हजर 7/215 का कथन देखें। उनके शब्द: 'आख़िरी जो उन पर है'; अल-नवावी ने सहीह मुस्लिम की व्याख्या 2/225 में कहा है: इसे 'रा' के रफ़' (पेश) और नसब (ज़बर) के साथ रिवायत किया गया है। नसब ज़र्फ़ (क्रिया विशेषण) के रूप में है, और रफ़' इस अनुमान पर है कि: वह उनके प्रवेश का आख़िरी समय है, और रफ़' अधिक उपयुक्त है। (2) शब्द: 'आसमान', (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। (3) इसे अहमद (12505), और मुस्लिम (162) : (259) ने रिवायत किया है और शब्द उन्हीं के हैं। (4) अल-मावर्दी ने इसे 'अल-नुकत वल-उयून' 5/378 में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: अल-बेत अल-मा'मूर पवित्र घर (अल-बेत अल-हराम) ही है।

...المعمور، ہر روز ستر ہزار فرشتے اس میں داخل ہوتے ہیں، جب وہ وہاں سے نکل جاتے ہیں تو دوبارہ کبھی اس کی طرف نہیں لوٹتے (١) اور حدیث ذکر کی۔

اور ثابت کی حضرت انس بن مالک سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «میرے پاس براق لایا گیا» حدیث، اور اس میں ہے: «پھر ہمیں ساتویں آسمان (٢) کی طرف لے جایا گیا، تو جبریل علیہ السلام نے دروازہ کھلوانا چاہا، پوچھا گیا: یہ کون ہے؟ انہوں نے کہا: جبریل۔ پوچھا گیا: اور آپ کے ساتھ کون ہے؟ انہوں نے کہا: محمد ﷺ۔ پوچھا گیا: کیا انہیں بلایا گیا ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں انہیں بلایا گیا ہے، تو ہمارے لیے (دروازہ) کھول دیا گیا، تو کیا دیکھتا ہوں کہ حضرت ابراہیم علیہ السلام بیت المعمور سے اپنی پیٹھ ٹیکے ہوئے بیٹھے ہیں، اور اس میں ہر روز ستر ہزار فرشتے داخل ہوتے ہیں جو پھر کبھی واپس نہیں آتے» (٣)۔

اور ابن عباس سے بھی روایت ہے، انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے لیے آسمانوں اور زمینوں میں پندرہ گھر ہیں، سات آسمانوں میں، سات زمینوں میں، اور کعبہ، اور یہ سب کعبہ کے سامنے ہیں۔

اور حسن نے کہا: بیت المعمور کعبہ ہی ہے؛ بیت الحرام؛ جو لوگوں سے آباد ہے، اللہ تعالیٰ اسے ہر سال چھ لاکھ لوگوں سے آباد فرماتا ہے، اگر لوگ ایسا کرنے سے عاجز آ جائیں تو اللہ اسے فرشتوں کے ذریعے پورا فرماتا ہے، اور یہ پہلا گھر ہے جسے اللہ نے زمین پر عبادت کے لیے بنایا (٤)۔

اور ربیع بن انس نے کہا: بیت المعمور حضرت آدم علیہ السلام کے زمانے میں زمین پر کعبہ کی جگہ پر تھا، پھر جب حضرت نوح علیہ السلام کا زمانہ آیا تو انہوں نے انہیں حج کا حکم دیا، مگر

انہوں نے انکار کیا اور نافرمانی کی، پھر جب پانی کا طوفان آیا تو اسے اٹھا لیا گیا، اور آسمانِ دنیا میں اس کی جگہ کے سامنے رکھ دیا گیا، پس ہر روز ستر ہزار فرشتے اسے آباد کرتے ہیں، پھر وہ اس وقت تک واپس نہیں آتے جب تک کہ صور نہ پھونک دیا جائے، انہوں نے کہا: پھر اللہ جل وعز نے حضرت ابراہیم کے لیے بیت اللہ کی جگہ مقرر فرمائی جہاں وہ پہلے تھی، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ﴾ (اور جب ہم نے ابراہیم کے لیے اس گھر کی جگہ مقرر کر دی)۔

(١) صحيح مسلم (١٦٤) : (٢٦٤) ، اور بخاری نے اسے تعلیقاً (٣٢٠٧) ذکر کیا ہے اور یہ احمد کے ہاں بھی ہے (١٧٨٣٦)۔ اور قتادہ کی روایت پر حافظ ابن حجر کی کلام ٧/ ٢١٥ دیکھیں۔ اور ان کا قول : «آخر ما عليهم»؛ نووی نے شرح صحیح مسلم ٢/ ٢٢٥ میں کہا ہے: یہ راء کے رفع اور نصب کے ساتھ روایت کیا گیا ہے، نصب ظرف ہونے کی وجہ سے ہے، اور رفع اس تقدیر پر ہے کہ: یہ ان کے داخل ہونے کا آخری وقت ہے، اور رفع زیادہ موزوں ہے۔ (٢) لفظ: «السماء»، (د) اور (م) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (٣) اسے احمد (١٢٥٠٥) اور مسلم (١٦٢) : (٢٥٩) نے روایت کیا ہے اور الفاظ اسی کے ہیں۔ (٤) ماوردی نے النکت والعیون ٣٧٨/٥ میں ان سے ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: بیت المعمور سے مراد بیت الحرام ہے۔

"...that you associate nothing with Me and purify My House for those who perform Tawaf and those who stand [in prayer] and those who bow and prostrate." (1) [Al-Hajj: 26]. "And [by] the ceiling uplifted," meaning the sky; He called it a ceiling because it is to the earth like a ceiling is to a house. Its explanation: "And We made the sky a protected ceiling" [Al-Anbiya: 32]. Ibn Abbas said: It is the Throne, and it is the ceiling of Paradise. "And [by] the sea filled [with fire]," Mujahid said: Kindled (2). It has been mentioned in a report: "Indeed, the sea will be kindled on the Day of Resurrection and become fire" (3). Qatadah said: Full (4). Grammatians recited the poetry of Al-Namr bin Tawlab: Whenever he wishes, he looks upon a filled [well], around which you see the nab' and sasam trees (5). Meaning a mountain goat looking upon a filled, overflowing spring. So it is possible that "filled" means "filled with fire," thus it matches the previous saying. Ad-Dahhak, Shamir bin Atiyyah, Muhammad bin Ka'b, and Al-Akhfash (6) said: It is (7) the kindled, heated [sea], like a kindled oven. From this, it was said of the kindler: "misjar" (stoker). Evidence for this interpretation is Allah's saying: "And when the seas are set on fire" [At-Takwir: 6], i.e., kindled. I stoked (sajartu) the oven, I stoke (asjuruhu) it with stoking (sajran), i.e., I heated it (8).

Footnotes: (1) Al-Nukat wal-Uyun 5/378. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Tafsir Mujahid 2/624, and recorded by Al-Tabari 21/568. (3) We did not find it with this exact wording, but Al-Wahidi cited it in Al-Wasit 4/185, Al-Baghawi in his Tafsir 4/237, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 4/22-23 - and the wording is his - and Ibn Al-Jawzi in Zad al-Masir 8/48: "Indeed, Allah Almighty on the Day of Resurrection will turn all the seas into fire with which the fire of Hell will be fueled." (4) Recorded by Al-Tabari 21/568. (5) Cited by Abu Ubaydah in Majaz al-Qur'an 2/230, Al-Tabari 21/570, and Al-Baghdadi in Al-Khizanah 11/95. His saying: "Al-Nab'": It is a tree used for bows and arrows. "Al-Sasam": A tree from which bows are made. Al-Qamus (n-b-') and (s-m-m). Mentioned previously in the interpretation of verse (72) of Surah Ghafir. (6) Al-Baghawi cited the saying of Ad-Dahhak and Muhammad bin Ka'b in his Tafsir 4/237, and Al-Tabari cited Shamir's saying 21/568, and Al-Tabarsi cited Al-Akhfash's saying in Majma' al-Bayan 27/27. (7) In (m): that it is. (8) Al-Sihah (s-j-r).

सूरह अत-तूर: आयतें 4 - 8 | 516

"...कि मेरे साथ किसी को साझी न ठहराना और मेरे घर को तवाफ़ करने वालों, क़ियाम करने वालों और रुकूअ और सजदा करने वालों के लिए पाक-साफ़ रखना।" (1) [अल-हज्ज: 26]। "और बुलंद छत की क़सम," यानी आसमान; उसने इसे छत कहा क्योंकि यह ज़मीन के लिए वैसी ही है जैसी घर के लिए छत। इसका स्पष्टीकरण: "और हमने आसमान को एक सुरक्षित छत बनाया" [अल-अंबिया: 32]। इब्न अब्बास ने कहा: यह अर्श (सिंहासन) है, और यह जन्नत की छत है। "और उबलते हुए (आग से भरे) समुद्र की क़सम," मुजाहिद ने कहा: सुलगाया हुआ (2)। हदीस में आया है: "बेशक क़यामत के दिन समुद्र सुलगा दिया जाएगा और वह आग बन जाएगा" (3)। क़तादा ने कहा: भरा हुआ (4)। व्याकरणविदों ने अन-नम्र बिन तौलब का शेर पढ़ा: जब वह चाहता है, तो एक भरी हुई [बावली] को देखता है, जिसके चारों ओर तुम नब्अ और सासम के पेड़ देखते हो (5)। इसका अर्थ है एक जंगली बकरा जो पानी से लबालब भरे चश्मे को देखता है। तो मुमकिन है कि "भरा हुआ" से मुराद "आग से भरा हुआ" हो, तो यह पिछली बात के समान होगा। अद-दह्हाक, शमीर बिन अतियाह, मुहम्मद बिन काब और अल-अख़फ़श (6) ने कहा: यह (7) सुलगाया हुआ, गर्म किया हुआ [समुद्र] है, जैसे सुलगाया हुआ तंदूर। इसी से सुलगाने वाले को 'मिसजर' (ईंधन झोंकने वाला) कहा गया है। इस व्याख्या का प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: "और जब समुद्र आग की तरह भड़का दिए जाएँगे" [अत-तक्वीर: 6], यानी सुलगा दिए जाएँगे। मैंने तंदूर को सुलगाया (सजरतु), मैं उसे सुलगाता हूँ (असजुरुहु), यानी मैंने उसे गर्म किया (8)।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अन-नुकत वल-उयून 5/378। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) तफ़सीर मुजाहिद 2/624, और अत-तब़री ने इसे उद्धृत किया है 21/568। (3) हमें इन शब्दों में यह नहीं मिला, लेकिन अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/185 में, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/237 में, और अज़-ज़मख़शरी ने अल-कश्शाफ़ 4/22-23 में—और ये शब्द उनके हैं—और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/48 में उल्लेख किया है: "बेशक अल्लाह तआला क़यामत के दिन सभी समुद्रों को आग बना देगा जिससे जहन्नम की आग सुलगाई जाएगी।" (4) अत-तब़री ने इसे उद्धृत किया है 21/568। (5) इसे अबू उबैदा ने मजाज़ अल-क़ुरआन 2/230 में, अत-तब़री ने 21/570 में, और अल-बग़दादी ने अल-ख़िज़ाना 11/95 में उल्लेख किया है। उनका कहना है: "नब्अ": यह धनुष और बाण बनाने का एक पेड़ है। "सासम": एक पेड़ जिससे धनुष बनाए जाते हैं। अल-क़ामूस (न-ब-अ) और (स-म)। सूरह ग़ाफ़िर की आयत (72) की व्याख्या में पहले उल्लेख किया जा चुका है। (6) अल-बग़वी ने

अपनी तफ़सीर 4/237 में अद-दह्हाक और मुहम्मद बिन काब का कथन उद्धृत किया है, और अत-तब़री ने शमीर का कथन 21/568, और अत-तब्रसी ने मजमा अल-बयान 27/27 में अल-अख़फ़श का कथन उद्धृत किया है। (7) (म) में: 'कि वह'। (8) अस-सिहाह (स-ज-र)।

"أَن لَّا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ" (1) [الحج: 26]۔ "وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ" یعنی آسمان؛ اسے چھت کا نام دیا کیونکہ یہ زمین کے لیے ویسے ہی ہے جیسے گھر کے لیے چھت ہوتی ہے۔ اس کی وضاحت: "وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَّحْفُوظًا" [الانبیاء: 32]۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ عرش ہے، اور وہ جنت کی چھت ہے۔ "وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ" مجاہد نے کہا: سلگایا ہوا (2)۔ حدیث میں آیا ہے: "بے شک قیامت کے دن سمندر سلگا دیا جائے گا اور وہ آگ بن جائے گا" (3)۔ قتادہ نے کہا: بھرا ہوا (4)۔ ماہرینِ نحو نے النمر بن تولب کا یہ شعر پڑھا ہے: إذا شاء طالعَ مَسْجُورَةً تَرَى حَوْلَها النَّبْعَ والسَّاسَمَا (5) اس سے مراد وہ جنگلی بکرا ہے جو پانی سے لبریز چشمے کو دیکھتا ہے۔ تو ممکن ہے کہ "بھرا ہوا" سے مراد "آگ سے بھرا ہوا" ہو، تو یہ پہلے قول کے مطابق ہوگا۔ اسی طرح ضحاک، شمر بن عطیہ، محمد بن کعب اور اخفش (6) نے کہا ہے: وہ (7) سلگایا ہوا، گرم کیا ہوا [سمندر] ہے، جو سلگائے ہوئے تندور کی مانند ہے۔ اسی سے سلگانے والے کو 'مسجر' کہا گیا ہے، اور اس تاویل کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: "وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ" [التکویر: 6] یعنی سلگا دیے جائیں گے۔ میں نے تندور سلگایا (سجرتُ)، میں اسے سلگاتا ہوں (اسجرُہ)، یعنی میں نے اسے گرم کیا (8)۔

حواشی: (1) النکت والعیون 378/5۔ (2) WWW.NAFSEISLAM.COM تفسیر مجاہد 624/2، اور اسے طبری نے 568/21 میں نقل کیا ہے۔ (3) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ حدیث نہیں ملی، اور واحدی نے الوسیط 185/4 میں، بغوی نے اپنی تفسیر 237/4 میں، اور زمخشری نے الکشاف 22/4 - 23 میں - اور یہ الفاظ ان کے ہیں - اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 48/8 میں نقل کیا ہے: "بے شک اللہ تعالیٰ قیامت کے دن تمام سمندروں کو آگ بنا دے گا جس سے جہنم کی آگ

سلگائی جائے گی۔" (4) اسے طبری نے 568/21 میں نقل کیا ہے۔ (5) اسے ابو عبیدہ نے مجاز القرآن 230/2 میں، طبری نے 570/21 میں، اور بغدادی نے الخزانہ 95/11 میں نقل کیا ہے۔ ان کا قول ہے: "النبع": یہ کمانوں اور تیروں کے لیے ایک درخت ہے۔ "الساسم": ایک درخت جس سے کمانیں بنائی جاتی ہیں۔ القاموس (نبع) اور (سم)۔ اور یہ سورہ غافر کی آیت (72) کی تفسیر میں گزر چکا ہے۔ (6) بغوی نے اپنی تفسیر 237/4 میں ضحاک اور محمد بن کعب کا قول نقل کیا ہے، اور طبری نے 568/21 میں شمر کا قول، اور طبرسی نے مجمع البیان 27/27 میں اخفش کا قول نقل کیا ہے۔ (7) (م) میں: "کہ وہ"۔ (8) الصحاح (سجر)۔

Sa'id ibn al-Musayyib said: Ali (may Allah be pleased with him) said to a Jewish man, "Where is Hell?" He replied, "The sea." Ali said, "I believe you are speaking the truth," and recited: "And [by] the overflowing sea" and "And when the seas are set on fire" [At-Takwir: 6], with the lightened pronunciation (1). Abdullah ibn Amr said: One should not perform ablution with sea water because it is the lid of Hell (2). Ka'b said: The sea will be set on fire tomorrow and added to the fire of Hell (3). This is one opinion.

Ibn Abbas said: "al-Masjur" (the overflowing/set on fire) refers to that from which the water has gone. Abu al-Aliya also said this (4). Atiyyah and the poet Dhu al-Rumma narrated from Ibn Abbas: A female servant went out to fetch water and said, "The cistern is 'masjur'," meaning empty (5). Ibn Abi Dawud said: Dhu al-Rumma has no narration except this one. It was also said: "al-Masjur" means "the gushing forth/ bursting," based on the verse: "And when the seas are erupted" [Al-Infitar: 3], meaning the earth dries them up until no water remains in them.

A third opinion was voiced by Ali (may Allah be pleased with him) and Ikrimah. Abu Makin said: I asked Ikrimah about the "al-Bahr al-Masjur," and he said: It is a sea below the Throne. Ali (may Allah be pleased with him) said: It is under the Throne; it contains thick water called (6) the Sea of Life. The servants will be rained upon from it after the first blast for forty mornings, and they will grow in their graves (7). Al-Rabi' ibn Anas said: "al-Masjur" means the mixing of fresh water with salt water (8).

I say: This relates back to the meaning of "fujjirat" (erupted) in one of the two interpretations, i.e., its fresh water was gushed into [the salt water].

---

(1) Reported by Al-Tabari 21/568. Ibn Kathir and Abu Amr, from the seven reciters, read "sujirat" with lightened pronunciation. See Al-Sab'ah p. 673, and Al-Taysir p. 220. (2) Ibn Amr's statement about the sea being fire was previously mentioned 15/442, and it is in Al-Tirmidhi (69). (3) Reported by Abu al-Shaykh in Al-Azamah (932), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 5/375 similarly. (4) Ibn Abbas's statement was reported by Al-Tabari 21/569. Abu al-Aliya's statement was mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/237, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/48. (5) Al-Suyuti mentioned it in Al-Durr al-Manthur 6/118 from Dhu al-Rumma from Ibn Abbas, and attributed it to Al-Shirazi in Al-Alqab. (6) In (m): and it is said. (7) Al-Wasit 4/185, and Al-Baghawi's Tafsir 4/237 similarly. Al-Tabari 21/570 reported from Ali: ("And the overflowing sea") he said: a sea

in the sky under the Throne. Abu Makin: he is Nuh ibn Rabi'ah al-Basri, reported by Abu Dawud, Al-Nasa'i, and Ibn Majah. Tahdhib al-Kamal. (8) Tafsir Al-Baghawi 4/237, and Zad al-Masir 8/48.

सूरह अत-तूर: आयत 6 - 8 517

सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक यहूदी व्यक्ति से पूछा: जहन्नुम (नरक) कहाँ है? उसने कहा: समुद्र। अली ने कहा: मेरा मानना है कि तुम सच बोल रहे हो। और उन्होंने पढ़ा: "और उमड़ते हुए समुद्र की कसम" (वल्-बह्रिल मस्जूर) और "और जब समुद्रों को भड़का दिया जाएगा" [अत-तक्वीर: 6], हल्के उच्चारण के साथ (1)। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा: समुद्र के पानी से वज़ू नहीं करना चाहिए क्योंकि वह जहन्नुम का ढक्कन है (2)। काब ने कहा: कल समुद्र भड़काया जाएगा और जहन्नुम की आग में मिला दिया जाएगा (3)। तो यह एक विचार है।

इब्न अब्बास ने कहा: "मस्जूर" वह है जिसका पानी चला गया हो। यही बात अबू अल-आलिया ने भी कही (4)। अतिय्याह और कवि ज़ुल-रुम्मा ने इब्न अब्बास से रिवायत की कि: एक दासी पानी भरने निकली तो उसने कहा: हौज़ 'मस्जूर' है, यानी खाली है (5)। इब्न अबी दाऊद ने कहा: ज़ुल-रुम्मा की इसके अलावा कोई हदीस नहीं है। और यह भी कहा गया: "मस्जूर" का अर्थ है "फट जाना", इसका प्रमाण है: "और जब समुद्र फाड़ दिए जाएंगे" [अल-इनफितार: 3], यानी पृथ्वी उन्हें सुखा देगी और उनमें पानी नहीं बचेगा।

तीसरा विचार अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) और इकरिमा का है। अबू मकीन ने कहा: मैंने इकरिमा से "बह्र-ए-मस्जूर" के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: वह अर्श (सिंहासन) के नीचे एक समुद्र है। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: अर्श के नीचे; उसमें गाढ़ा पानी है जिसे (6) "बह्र-ए-हैवान" (जीवन का समुद्र) कहा जाता है। पहली फूंक के बाद बंदों पर उससे चालीस सुबह तक बारिश बरसाई जाएगी, और वे अपनी कब्रों से उग आएंगे (7)। अल-रबी बिन अनस ने कहा: "मस्जूर" का अर्थ मीठे और खारे पानी का मिश्रण है (8)।

मैं कहता हूँ: और "फुज्जिरात" का अर्थ दो व्याख्याओं में से एक में इसी ओर लौटता है, यानी उसका मीठा पानी [खारे में] बहा दिया गया।

---

(1) इसे अल-तबरी 21/568 ने उद्धृत किया है। सात क़ारियों में से इब्न कसीर और अबू अम्र ने इसे "सुज्ज़िरत" (हल्के उच्चारण के साथ) पढ़ा है। देखें अल-सबआ पृ. 673, और अल-तयसीर पृ. 220। (2) समुद्र के आग होने के बारे में इब्न अम्र का कथन पहले 15/442 में आ चुका है और यह तिरमिज़ी (69) में है। (3) इसे अबू अल-शेख ने अल-अज़मह (932) में और अबू नुएम ने अल-हिलिया 5/375 में इसी तरह उद्धृत किया है। (4) इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 21/569 द्वारा उद्धृत है। अबू

अल-आलिया का कथन अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 4/237 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/48 में उल्लेख किया है। (5) अल-सुयुती ने अल-दुर अल-मंसूर 6/118 में ज़ुल-रुम्मा से इब्न अब्बास के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-अलक़ाब में अल-शीराज़ी की ओर समर्पित किया है। (6) (म) में: और कहा जाता है। (7) अल-वसीत 4/185, और अल-बघवी की तफ़सीर 4/237 इसी तरह। अल-तबरी 21/570 ने अली से इन शब्दों में उद्धृत किया है: ("वल्-बह्रिल मस्जूर") उन्होंने कहा: आकाश में अर्श के नीचे एक समुद्र। अबू मकीन: वह नूह बिन रबीआ अल-बसरी हैं, उनसे अबू दाऊद, नसाई और इब्न माजाह ने रिवायत की है। तहज़ीब अल-कमाल। (8) तफ़सीर अल-बघवी 4/237, और ज़ाद अल-मसीर 8/48।

سورہ الطور: آیات ٦ - ٨ ٥١٧

سعید بن المسیب نے کہا: علی رضی اللہ عنہ نے ایک یہودی شخص سے پوچھا: جہنم کہاں ہے؟ اس نے کہا: سمندر۔ آپ نے فرمایا: میرا خیال ہے تم سچ کہہ رہے ہو۔ اور تلاوت کی: ﴿وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ﴾، اور ﴿وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ﴾ [التکویر: ٦] تخفیف کے ساتھ(١)۔ عبد اللہ بن عمرو نے کہا: سمندر کے پانی سے وضو نہیں کیا جاتا کیونکہ وہ جہنم کا ڈھکن ہے(٢)۔ کعب نے کہا: کل سمندر کو بھڑکایا جائے گا اور اسے جہنم کی آگ میں شامل کر دیا جائے گا(٣)۔ پس یہ ایک قول ہے۔

ابن عباس نے کہا: المسجور وہ ہے جس کا پانی ختم ہو گیا ہو۔ اور یہی ابوالعالیہ نے بھی کہا(٤)۔ عطیہ اور شاعر ذوالرمہ نے ابن عباس سے روایت کیا کہ ایک لونڈی پانی بھرنے نکلی تو اس نے کہا: حوض مسجور ہے، یعنی خالی ہے(٥)۔ ابن ابی داؤد نے کہا: ذوالرمہ کی اس کے سوا کوئی حدیث نہیں ہے۔ اور کہا گیا ہے: المسجور یعنی پھٹ جانے والا، اس کی دلیل ہے: ﴿وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ﴾ [الانفطار: ٣]، یعنی زمین اسے جذب کر لے گی اور اس میں پانی نہیں رہے گا۔

تیسرا قول علی رضی اللہ عنہ اور عکرمہ کا ہے۔ ابومکین نے کہا: میں نے عکرمہ سے بحر مسجور کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: وہ عرش کے نیچے ایک سمندر ہے۔ اور علی رضی اللہ عنہ نے کہا: عرش کے نیچے ہے؛ اس میں گاڑھا پانی ہے جسے (٦) بحرِ حیوان کہا جاتا ہے۔ پہلی پھونک کے بعد بندوں پر اس سے چالیس صبح تک بارش برسائی جائے گی، تو وہ اپنی قبروں سے اگ آئیں گے(٧)۔ ربیع بن انس نے کہا: المسجور: میٹھے اور نمکین پانی کا آمیزہ(٨)۔

میں کہتا ہوں: اور اسی کی طرف ﴿فُجِّرَتْ﴾ کا معنی لوٹتا ہے دو میں سے ایک تاویل میں، یعنی اس کا میٹھا پانی اس میں بہا دیا گیا۔

(١) اسے طبری نے ٥٦٨/٢١ میں نکالا ہے، اور سات قراء میں سے ابن کثیر اور ابو عمرو نے اسے "سُجرت" تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے۔ دیکھئے السبعة ص ٦٧٣، اور التیسیر ص ٢٢٠۔ (٢) ابن عمرو کا سمندر کے بارے میں قول کہ وہ آگ ہے، پہلے ٤٤٢/١٥ میں گزر چکا ہے اور یہ ترمذی (٦٩) میں ہے۔ (٣) اسے ابوالشیخ نے العظمة (٩٣٢) میں اور ابونعیم نے الحلیة ٣٧٥/٥ میں اسی طرح نکالا ہے۔ (٤) ابن عباس کا قول طبری ٥٦٩/٢١ نے نکالا ہے۔ اور ابوالعالیہ کا قول بغوی نے اپنی تفسیر ٢٣٧/٤ اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٤٨/٨ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) اسے سیوطی نے الدر المنثور ١١٨/٦ میں ذوالرمہ سے بحوالہ ابن عباس ذکر کیا ہے، اور اسے القاب میں شیرازی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٦) (م) میں: "ویقال" (اور کہا جاتا ہے) ہے۔ (٧) الوسیط ١٨٥/٤، اور تفسیر بغوی ٢٣٧/٤ میں اسی طرح ہے، اور طبری نے ٢١/٥٧٠ میں علی سے ان الفاظ میں نکالا ہے: (والبحر المسجور) آپ نے فرمایا: آسمان میں عرش کے نیچے ایک سمندر ہے۔ اور ابومکین: یہ نوح بن ربیعہ البصری ہیں، ان سے ابوداؤد، نسائی اور ابن ماجہ نے روایت کی ہے۔ تہذیب الکمال۔ (٨) تفسیر بغوی ٢٣٧/٤، اور زاد المسیر ٤٨/٨۔

... its saltiness, and Allah knows best. It will come later (1). Ali bin Abi Talha narrated from Ibn Abbas, who said: Al-Masjur: the confined (2).

{Verily, the torment of your Lord will surely come to pass}: This is the response to the oath, meaning: occurring to the polytheists. Jubayr bin Mut'im said: I came to Medina to ask the Messenger of Allah (PBUH) about the prisoners of Badr, and I found him reciting in the Maghrib prayer: "By the Mount (At-Tur)" until his saying: {Verily, the torment of your Lord will surely come to pass. There is none that can avert it}. It was as if my heart was split open, so I embraced Islam out of fear of the descent of punishment, and I did not think I would rise from my place until the punishment befell me (3).

Hisham bin Hassan said: Malik bin Dinar and I went to Al-Hasan, and there was a man with him who was reciting: "By the Mount" until he reached: {Verily, the torment of your Lord will surely come to pass. There is none that can avert it}, then Al-Hasan wept and his companions wept, and Malik began to tremble until he fainted.

When Bakkar was appointed to the judiciary, two men came to him in dispute. An oath was directed against one of them, so he (Bakkar) desired to reconcile between them, and that he would give his opponent compensation from himself instead of his oath. But he (the opponent) refused anything except the oath. So he made him swear by the beginning of "By the Mount" until he said (4) to him: Say: {Verily, the torment of your Lord will surely come to pass} if I am a liar. He said it, and he went out and was broken (stricken) instantly (5).

His (Exalted) saying: {The Day when the heaven will shake with a dreadful shaking (9) And the mountains will move away with a (horrible) movement (10) Then woe that Day to the deniers (11) Who are playing in (falsehood) (12) The Day they will be pushed down by force to the Fire of Hell (13) "This is the Fire which you used to deny" (14) "Is this magic, or do you not see?" (15) "Burn therein, and whether you are patient or impatient, it is all the same for you. You are only being requited for what you used to do" (16)}.

His (Exalted) saying: {The Day when the heaven will shake with a dreadful shaking}: the agent for the word "Day" is His saying: "come to pass", meaning: it will occur.

(1) In the commentary of verse (6) of Surah At-Takwir, and verse (3) of Surah Al-Infitar. (2) Narrated by Al-Tabari 21/569. (3) Tafsir al-Baghawi 4/237, al-Nukat wal-Uyun 5/379, and al-Kashaf 4/23. Mentioned earlier at the beginning of the Surah in brief. (4) In (M): he said it. (5) We did not find the two reports. Bakkar: he is Ibn Qutayba, Abu Bakra, the Chief Judge of Egypt. He died in the year (270 AH). Siyar A'lam al-Nubala' 12/599.

... इसकी नमकीनता, और अल्लाह बेहतर जानता है। और यह बाद में (1) आएगा। अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल-मस्जूर: कैद किया हुआ (2)।

{निसंदेह तुम्हारे पालनहार का दंड अवश्य घटित होने वाला है}: यह शपथ का उत्तर है, अर्थात: बहुदेववादियों पर घटित होने वाला। जुबैर बिन मुतइम ने कहा: मैं मदीना आया ताकि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) से बद्र के कैदियों के बारे में पूछूँ, तो मैंने उन्हें मगरीब की नमाज़ में "अत-तूर" (पर्वत की कसम) पढ़ते हुए पाया यहाँ तक कि उनके इस कथन तक: {निसंदेह तुम्हारे पालनहार का दंड अवश्य घटित होने वाला है। उसे कोई टालने वाला नहीं}। ऐसा लगा जैसे मेरा दिल फट गया हो, इसलिए मैंने अज़ाब (दंड) के उतरने के डर से इस्लाम स्वीकार कर लिया, और मुझे नहीं लगता था कि मैं अपनी जगह से खड़ा हो पाऊँगा जब तक कि मुझ पर दंड न आ जाए (3)।

हिशाम बिन हसन ने कहा: मैं और मालिक बिन दीनार अल-हसन के पास गए और उनके पास एक व्यक्ति था जो पढ़ रहा था: "अत-तूर" यहाँ तक कि वह पहुँचा: {निसंदेह तुम्हारे पालनहार का दंड अवश्य घटित होने वाला है। उसे कोई टालने वाला नहीं}, तो अल-हसन रोने लगे और उनके साथी भी रोने लगे, और मालिक कांपने लगे यहाँ तक कि वे बेहोश हो गए।

जब बक्कार को न्यायपालिका नियुक्त किया गया, तो दो व्यक्ति उनके पास विवाद लेकर आए। उनमें से एक पर शपथ का दायित्व आया, तो उन्होंने (बक्कार ने) उनके बीच सुलह की इच्छा जताई और यह कि वह अपने पास से अपने प्रतिद्वंद्वी को उसकी शपथ के बदले मुआवज़ा देंगे। लेकिन उन्होंने शपथ के बिना मानने से इनकार कर दिया। तो उन्होंने उसे "अत-तूर" की शुरुआत से शपथ दिलाई यहाँ तक कि उन्होंने (4) उससे कहा: कहो: {निसंदेह तुम्हारे पालनहार का दंड अवश्य घटित होने वाला है} यदि मैं झूठा हूँ। उसने यह कहा, और वह बाहर निकला, और उसी समय टूट (बर्बाद हो) गया (5)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {जिस दिन आकाश थरथराकर कांपने लगेगा (9) और पहाड़ अपनी जगह से चल पड़ेंगे (10) तो उस दिन उन झुठलाने वालों के लिए तबाही है (11) जो व्यर्थ की बातों में खेल रहे हैं (12) जिस दिन वे धक्के मार-मारकर नरक की आग की ओर ले जाए जाएँगे (13) "यही वह आग है जिसे तुम झुठलाया करते थे" (14) "तो क्या यह जादू है, या तुम्हें दिखाई नहीं देता?" (15)

"इसमें प्रवेश करो, फिर चाहे तुम धैर्य रखो या धैर्य न रखो, तुम्हारे लिए बराबर है। तुम्हें केवल उसी का बदला दिया जा रहा है जो तुम किया करते थे" (16)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {जिस दिन आकाश थरथराकर कांपने लगेगा}: "यौम" (जिस दिन) शब्द का कारक (governing word) उनका कथन: "लवाकि'" (घटित होने वाला) है, अर्थात: घटित होगा।

---

(1) सूरह अत-तक़ीर की आयत (6) और सूरह अल-इन्फ़ितार की आयत (3) की व्याख्या में। (2) अल-तबरी 21/569 द्वारा उद्धृत। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/237, अल-नुकात वल-उयून 5/379, और अल-कशफ़ 4/23। सूरह की शुरुआत में संक्षिप्त रूप में दिया गया है। (4) (M) में: उसने कहा। (5) हमें दोनों खबरें नहीं मिलीं, और बक्कार: वह इब्न कुतैबा, अबू बकरा, मिस्र के मुख्य न्यायाधीश हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (270 हिजरी) में हुई। सियार आलम अल-नुबला 12/599।

... اس کی نمکینی، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور یہ آگے آئے گا (۱)۔ علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: المسجور: مقید کیا ہوا (۲)۔

﴿إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ﴾ (بے شک تیرے رب کا عذاب ضرور واقع ہونے والا ہے): یہ قسم کا جواب ہے، یعنی: مشرکین پر واقع ہونے والا ہے۔ جبیر بن مطعم نے کہا: میں مدینہ آیا تاکہ رسول اللہ ﷺ سے بدر کے قیدیوں کے بارے میں دریافت کروں، تو میں نے آپ ﷺ کو مغرب کی نماز میں «وَالطُّورِ» پڑھتے ہوئے پایا یہاں تک کہ آپ کے اس ارشاد تک پہنچے: ﴿ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ . مَا لَهُ مِن دَافِعٍ ﴾ گویا میرا دل پھٹ گیا، تو میں عذاب کے نازل ہونے کے خوف سے اسلام لے آیا، اور مجھے نہیں لگتا تھا کہ میں اپنی جگہ سے اٹھ سکوں گا یہاں تک کہ مجھ پر عذاب واقع ہو جائے (۳)۔

ہشام بن حسان نے کہا: میں اور مالک بن دینار حسن کے پاس گئے، ان کے پاس ایک شخص تھا جو پڑھ رہا تھا: «وَالطُّورِ» یہاں تک کہ پہنچا: ﴿إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ، مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ﴾، تو حسن رونے لگے اور ان کے ساتھی بھی رو پڑے، اور مالک کانپنے لگے یہاں تک کہ وہ بے ہوش ہو گئے۔

جب بکار کو قضا (عدلیہ) کا عہدہ دیا گیا، تو دو آدمی ان کے پاس جھگڑا لے کر آئے، ان میں سے ایک پر قسم واجب ہوئی، تو انہوں نے (بکار نے) ان کے درمیان صلح کی خواہش کی، اور یہ کہ وہ اپنے پاس سے اپنے فریق مخالف کو اس کی قسم کے بدلے معاوضہ دے دیں گے، لیکن اس نے قسم کے علاوہ ماننے سے انکار کر دیا۔ تو انہوں نے اسے «وَالطُّورِ» کے شروع سے قسم دلائی

یہاں تک کہ (۴) اسے کہا: کہو: ﴿إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ﴾ اگر میں جھوٹا ہوں۔ اس نے یہ کہہ دیا، پھر وہ نکلا اور اسی وقت ہلاک ہو گیا (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا ٩ وَتَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا ١٠ فَوَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ١١ الَّذِينَ هُمْ فِي خَوْضٍ يَلْعَبُونَ ١٢ يَوْمَ يُدَعُّونَ إِلَى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّا ١٣ هَذِهِ نَارُ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ ١٤ أَفَسِحْرٌ هَذَا أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ ١٥ اصْلَوْهَا فَاصْبِرُوا أَوْ لَا تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ١٦﴾ (جس دن آسمان سخت لرزے گا (۹) اور پہاڑ تیزی سے چل پڑیں گے (۱۰) تو اس دن جھٹلانے والوں کے لیے بڑی تباہی ہے (۱۱) جو بیہودہ باتوں میں کھیل رہے ہیں (۱۲) جس دن وہ دوزخ کی آگ کی طرف دھکے دے کر دھکیلے جائیں گے (۱۳) یہ وہی آگ ہے جسے تم جھٹلایا کرتے تھے (۱۴) تو کیا یہ جادو ہے یا تمہیں نظر نہیں آتا؟ (۱۵) اس میں جھلس جاؤ، اب صبر کرو یا نہ کرو تمہارے لیے برابر ہے، تمہیں بس تمہارے اعمال کا بدلہ دیا جا رہا ہے (۱۶))۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا﴾: لفظ "یوم" میں عمل کرنے والا ان کا قول "واقع" ہے، یعنی: واقع ہوگا۔

---

(۱) سورۃ التکویر کی آیت (۶) اور سورۃ الانفطار کی آیت (۳) کی تفسیر کے پاس۔ (۲) اسے طبری نے ۵۶۹/۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۳) تفسیر بغوی ۲۳۷/۴، النکت والعیون ۳۷۹/۵، اور الکشاف ۲۳/۴۔ اور سورۃ کے شروع میں اختصاراً گزرا۔ (۴) (م) میں: کہا۔ (۵) ہم ان دونوں خبروں پر واقف نہیں ہو سکے، اور بکار: یہ ابن قتیبہ ہیں، ابو بکرہ، مصر کے قاضی القضاۃ۔ ان کا انتقال سال (۲۷۰ھ) میں ہوا۔ سیر اعلام النبلاء ۵۹۹/۱۲۔

Surah At-Tur: Verses 9 - 16 519

The punishment will befall them on the Day of Resurrection, which is the day the sky will sway (1). Linguists said: Something "maara" (sways/stirs) "mawran", meaning: it moved, came, and went; like a tall palm tree swaying, i.e., long, and "al-tumur" is like it. Al-Dahhak said: parts of it surge into each other. Mujahid: it revolves in a cycle (2). Abu Ubaidah (3) and Al-Akhfash: it sways/tilts, and Al-A'sha (4) recited: As if her gait from her neighbor's house / is the swaying of a cloud, neither slow nor hurried.

It was said: it flows, and from it is Jarir's saying: And the slain ones' blood continued to flow / in the Tigris until the water of the Tigris became Ashkal (5)

Ibn Abbas said: The sky will sway that day with what is in it and be agitated (6). It was said: its inhabitants will revolve in it and surge into each other.

"Al-Mawr" also means: the road. From it is Tarafa's saying: ... over a paved road (7)

"Al-Mawr" means: the wave. And a "mawwarat al-yad" she-camel, i.e., fast. And a camel's shoulders "yamur": if they move back and forth along its side. The poet said: On the back of a fast-moving, strong-shouldered horse.

---

(1) See Mushkil I'rab al-Qur'an 2/690. (2) Al-Tabari (21/572-573) recorded the sayings of Al-Dahhak and Mujahid. (3) In Majaz al-Qur'an 1/231. (4) In (Z), (T), and (F): Al-A'sha, and what is confirmed is from (D) and (M), which agrees with what is in Al-Sihah (Mawr) and the speech is from him, and the verse is in the Diwan of Al-A'sha p. 105, and in it: "mar" instead of "mawr". (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/379, and the verse is in the Diwan of Jarir p. 367, and "Ashkal" is what has mixed redness and whiteness. Al-Qamus (shakl). (6) Al-Tabari 21/572 recorded it with the wording: {The Day when the heaven will sway with a [circular] swaying} he said: It means: moving. (7) Diwan of Tarafa p. 22, and the complete verse: It competes with noble, escaping [camels] and followed shank by shank over a paved road. And previously 1/341.

सूरह अत-तूर: आयत 9 - 16 519

क़यामत के दिन उन पर अज़ाब (दंड) होगा, और यह वह दिन है जिसमें आसमान चक्कर काटेगा (1)। भाषाविदों ने कहा: "मार अल-शय' यमूर मौरन", यानी: वह हिला, आया और गया; जैसे एक लंबा खजूर का पेड़ झुकता है, यानी: लंबा, और "अल-तुमूर" भी उसी तरह है। अल-दह्हाक ने कहा: इसका कुछ हिस्सा दूसरे में लहरें मारेगा। मुजाहिद: यह एक चक्र में घूमता है (2)। अबू उबैदाह (3) और अल-अखफश: यह झुकता/हिलता है, और अल-आ'शा (4) ने सुनाया: जैसे कि उसकी चाल उसकी पड़ोसन के घर से / एक बादल के हिलने जैसी है, न धीमी और न ही तेज़।

कहा गया: यह बहता है, और इसी से जरीर का कथन है: और मारे गए लोगों का खून बहता रहा / दजला में यहाँ तक कि दजला का पानी 'अशकल' हो गया (5)

इब्न अब्बास ने कहा: आसमान उस दिन उसमें जो कुछ है उसके साथ हिलेगा और अशांत होगा (6)। कहा गया: इसके निवासी इसमें घूमेंगे और एक-दूसरे में लहरें मारेंगे।

"अल-मौर" का अर्थ "रास्ता" भी है। इसी से तरफ़ा का कथन है: ... एक पक्के रास्ते के ऊपर (7)

"अल-मौर" का अर्थ "लहर" है। और एक ऊंटनी "मव्वारत अल-य़द" है, यानी: तेज़। और ऊंट के कंधे "यमूर" करते हैं: यदि वे उसके बगल में आगे-पीछे हिलते हैं। कवि ने कहा: एक तेज़ चलने वाले, मज़बूत कंधों वाले घोड़े की पीठ पर।

---

(1) देखें मुश्किल इ'राब अल-क़ुरान 2/690। (2) अल-तबरी (21/572-573) ने अल-दह्हाक और मुजाहिद के कथनों को दर्ज किया है। (3) मजाज़ अल-क़ुरान 1/231 में। (4) (ज़), (त), और (फ़) में: अल-आ'शा, और जो पुष्टि की गई है वह (द) और (म) से है, जो अल-सिहाह (मौर) में जो कुछ है उससे सहमत है और भाषण उन्हीं का है, और शेर अल-आ'शा के दीवान पृष्ठ 105 में है, और इसमें: "मौर" के बजाय "मर" है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/379, और शेर जरीर के दीवान पृष्ठ 367 में है, और 'अशकल' वह है जिसमें मिश्रित लालिमा और सफेदी हो। अल-क़ामूस (शक्ल)। (6) अल-तबरी 21/572 ने इन शब्दों के साथ दर्ज किया है: {जिस दिन आसमान चक्कर काटेगा} उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: हिलना। (7) तरफ़ा का दीवान पृष्ठ 22, और पूरा शेर: वह कुलीन, भागते हुए [ऊंटों] के साथ प्रतिस्पर्धा करता है और एक पक्के रास्ते पर कदम के पीछे कदम रखता है। और पहले 1/341।

سورہ الطور: آیات 9 - 16 519

قیامت کے دن ان پر عذاب ہوگا، اور یہ وہ دن ہے جس میں آسمان لرزے گا (1)۔ اہل لغت نے کہا: "مار الشيء يمور موراً"، یعنی: وہ متحرک ہوا، آیا اور گیا؛ جیسے ایک لمبا کھجور کا درخت جھکتا ہے، یعنی: لمبا، اور "التمور" بھی اسی کی طرح ہے۔ الضحاک نے کہا: اس کا کچھ حصہ دوسرے میں موجیں مارے گا (ٹکرائے گا)۔ مجاہد: یہ ایک چکر میں گھومتا ہے (2)۔ ابو عبیدہ (3) اور الاخفش: یہ جھکتا/ہلتا ہے، اور الاعشی (4) نے شعر پڑھا: گویا اس کی چال اس کی پڑوسن کے گھر سے / بادل کے لرزنے کی طرح ہے، نہ سست اور نہ تیز۔

کہا گیا: یہ بہتا ہے، اور اسی سے جریر کا قول ہے: اور مقتولوں کا خون بہتا رہا / دجلہ میں یہاں تک کہ دجلہ کا پانی 'اشکل' ہو گیا (5)

ابن عباس نے فرمایا: آسمان اس دن اس میں جو کچھ ہے اس کے ساتھ لرزے گا اور مضطرب ہوگا (6)۔ کہا گیا: اس کے رہنے والے اس میں گھومیں گے اور ایک دوسرے میں موجیں ماریں گے۔

"المور" کا مطلب "راستہ" بھی ہے۔ اسی سے طرفہ کا قول ہے: ... ایک پکے ہوئے راستے کے اوپر (7)

"المور": لہر۔ اور "ناقة موارة اليد"، یعنی: تیز رفتار اونٹنی۔ اور اونٹ کے شانے "یمور" کرتے ہیں: جب وہ اس کے پہلو میں آگے پیچھے حرکت کرتے ہیں۔ شاعر نے کہا: ایک تیز رفتار، مضبوط شانوں والے گھوڑے کی پیٹھ پر۔

---

(1) دیکھئے مشکل اعراب القرآن 2/690۔ (2) الطبری (21/572-573) نے الضحاک اور مجاہد کے اقوال نقل کیے ہیں۔ (3) مجاز القرآن 1/231 میں۔ (4) (ز)، (ط)، اور (ف) میں: الاعشی، اور

جو ثابت ہے وہ (د) اور (م) سے ہے، جو الصحاح (مور) میں موجود مواد کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے، اور شعر الاعشی کے دیوان ص 105 میں ہے، اور اس میں: "مور" کی جگہ "مر" ہے۔ (5) النکت والعیون 5/379، اور شعر جریر کے دیوان ص 367 میں ہے، اور 'اشکل' وہ ہے جس میں سرخی اور سفیدی ملی ہوئی ہو۔ القاموس (شکل)۔ (6) الطبری 21/572 نے ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: ﴿يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا﴾ فرمایا: یعنی: حرکت کرنا۔ (7) دیوان طرفہ ص 22، اور پورا شعر: وہ اصیل، نجات پانے والے [اونٹوں] سے مقابلہ کرتا ہے اور ایک پکے ہوئے راستے پر پاؤں کے پیچھے پاؤں رکھتا ہے۔ اور گزشتہ 1/341۔

Surah At-Tur: Verses 9 - 16

520

Al-Malat: the side. And their saying: "I do not know if he went to the lowlands (Aghara) or returned to the highlands (Marra)" (1), i.e., went to a lowland or turned around and returned to Najd. Al-Mur - with a damma - is dust blown by the wind (2).

It was said: Heaven here means the celestial sphere, and its 'mawr' (swaying) is the disturbance of its systems and the variation of its motion. This was said by Ibn Bahr (3).

{And the mountains shall move with a [terrible] movement} Muqatil said: they move from their places until they are level with the ground. And it was said: they move like the movement of the clouds today in this world, explained by: {And you see the mountains, thinking them rigid, while they pass as the passing of clouds} [An-Naml: 88], and this meaning has already passed in "Al-Kahf" (4).

{Woe, that Day, to the deniers} "Wayl" (Woe): a word said to the one who perishes, and the [letter] 'fa' was added because the speech contains the meaning of recompense (5). {Who are in [empty] discourse amusing themselves} i.e., in wavering in falsehood, which is their engagement in the matter of Muhammad by denial. And it was said: in engagement in the affairs of the world they play, not remembering an account nor a recompense. And this has already passed in "Bara'ah" (6).

His saying, Exalted is He: {The Day they are thrust} "Yawma" (The Day) is a substitute for "yawma'idhin" (that Day) (7). And "yuda'una" (they are thrust): means they are pushed into Hell with force and violence. It is said: "da'atuhu adu'uhu da'an", i.e., I pushed him. From it is His saying, Exalted is He: {That is the one who repels the orphan} (8) [Al-Ma'un: 2]. In the interpretation: The keepers of Hell will shackle their hands to their necks, and gather their forelocks to their feet, then they will push them into the Fire forcefully.

(1) Majma' al-Amthal by al-Maydani 2/293. (2) Al-Sihah (Mawr) and (Malat). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/380. (4) 13/294 - 295. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/254. (6) 10/296. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/254, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/690. (8) Al-Sihah (Da'a).

सूरह अत-तूर: आयतें 9 - 16

520

अल-मलात: पार्श्व या बाजू। और उनकी कहावत: "मुझे नहीं पता कि वह तराई में गया (अग़ारा) या वापस लौटा (मर्रा)" (1), यानी: वह तराई की ओर गया या मुड़ा और नजद लौट आया। अल-मूर - दम्मा के साथ - हवा के साथ उड़ने वाली धूल है (2)।

कहा गया है: यहाँ आकाश का अर्थ खगोलीय पिंड (आकाश) है, और उसके'मौर' (अस्थिरता) का अर्थ है उसकी व्यवस्थाओं का अस्त-व्यस्त होना और उसकी गति का भिन्न होना। यह इब्न बहर (3) ने कहा है।

{और पहाड़ [भयानक] गति से चलेंगे} मुक़ातिल ने कहा: वे अपने स्थानों से हट जाएँगे यहाँ तक कि वे ज़मीन के बराबर हो जाएँगे। और कहा गया है: वे आज दुनिया में बादलों की चाल की तरह चलेंगे, जैसा कि स्पष्ट किया गया है: {और तुम पहाड़ों को देखोगे और उन्हें जमा हुआ समझोगे, जबकि वे बादलों की तरह चल रहे होंगे} [अन-नमल: 88], और यह अर्थ "अल-कह्फ़" (4) में पहले ही आ चुका है।

{उस दिन झुठलाने वालों के लिए तबाही है} "वैल" (तबाही): एक शब्द जो नष्ट होने वाले के लिए कहा जाता है, और 'फ़ा' अक्षर इसलिए जोड़ा गया क्योंकि भाषण में प्रतिफल का अर्थ है (5)। {जो व्यर्थ की बातों में खेल रहे हैं} यानी: असत्य में डगमगा रहे हैं, जो मुहम्मद के मामले को झुठलाने में उनकी व्यस्तता है। और कहा गया है: दुनिया के मामलों में वे खेलते हैं, न हिसाब याद रखते हैं और न बदला। और यह "बराअह" (6) में बीत चुका है।

अल्लाह का कथन: {जिस दिन उन्हें धकेला जाएगा} "यौम" (जिस दिन) "यौमइज़िन" (उस दिन) का विकल्प है (7)। और "युदअ्ना" (धकेले जाएंगे): का अर्थ है उन्हें ज़ोर और हिंसा के साथ जहन्नम (नरक) में धकेला जाना। कहा जाता है: "दअ़तुहू अदुअुहू दअ़न", यानी: मैंने उसे धकेल दिया। इसी से अल्लाह का कथन है: {वही है जो अनाथ को धकेलता है} (8) [अल-माऊन: 2]। तफ़्सीर (व्याख्या) में है: जहन्नम के दरोग़ा उनके हाथों को उनकी गर्दन से जकड़ देंगे, और उनके माथे के बालों को उनके पैरों से मिला देंगे, फिर उन्हें आग में ज़ोर से धकेल देंगे।

(1) मजमा अल-अमशाल, अल-मैदानी 2/293। (2) अस-सिहाह (मौर) और (मलात)। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/380। (4) 13/294 - 295। (5) इ'राब अल-क़ुरआन, अल-नहहास 4/254। (6) 10/296। (7) इ'राब अल-क़ुरआन, अल-नहहास 4/254, और मुश्किल इ'राब अल-क़ुरआन 2/690। (8) अस-सिहाह (दअ़अ़)।

سورہ الطور: آیات 9 - 16

520

الملاط: پہلو۔ اور ان کا قول: "مجھے نہیں معلوم کہ وہ نشیب میں گیا (اغارا) یا واپس ہوا (مارا)" (1)، یعنی: کسی نشیبی علاقے میں گیا، یا مڑا اور نجد کی طرف واپس آگیا۔ اور المُور - پیش کے ساتھ - وہ غبار ہے جو ہوا کے ساتھ اڑتا ہے (2)۔

اور کہا گیا ہے: یہاں آسمان سے مراد فلک ہے، اور اس کے 'مور' سے مراد اس کے نظام کا درہم برہم ہونا اور اس کی چال کا بدل جانا ہے۔ یہ ابن بحر (3) کا قول ہے۔

﴿وَتَسِيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا﴾ مقاتل نے کہا: پہاڑ اپنی جگہوں سے چل پڑیں گے یہاں تک کہ زمین کے برابر ہو جائیں گے۔ اور کہا گیا ہے: وہ آج کی دنیا میں بادلوں کی طرح چلیں گے، اس کی وضاحت یوں ہے: ﴿وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ﴾ [النمل: 88] (اور تم پہاڑوں کو دیکھو گے تو انہیں جما ہوا خیال کرو گے حالانکہ وہ بادلوں کی طرح اڑتے پھرتے ہوں گے)، اور یہ معنی "الکہف" (4) میں گزر چکا ہے۔

﴿فَوَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾ «وَيْلٌ»: ہلاک ہونے والے کے لیے کہی جانے والی بات ہے، اور حرف 'فا' اس لیے داخل ہوا کہ کلام میں جزا کا معنی ہے (5)۔ ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي خَوْضٍ يَلْعَبُونَ﴾ یعنی: باطل میں غوطہ زنی کرتے ہوئے، جو کہ ان کا محمد (ﷺ) کے معاملے میں تکذیب کرنا ہے۔ اور کہا گیا: دنیا کے اسباب میں مشغول ہو کر کھیل رہے ہیں، نہ حساب کو یاد رکھتے ہیں اور نہ جزا کو۔ اور یہ "برائت" (6) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَوْمَ يُدَعُّونَ﴾ «يَوْمَ» بدل ہے 'يومئذ' سے (7)۔ اور «يُدَعُّونَ»: اس کا معنی ہے انہیں سختی اور تشدد کے ساتھ جہنم کی طرف دھکیلا جائے گا، کہا جاتا ہے: "دَعَعْتُه أدُعُّه دَعًّا"، یعنی: میں نے اسے دھکا دیا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَذَٰلِكَ الَّذِي يَدُعُّ الْيَتِيمَ﴾ (8) [الماعون: 2] (تو وہی ہے جو یتیم کو دھکے دیتا ہے)۔ اور تفسیر میں ہے: جہنم کے داروغہ ان کے ہاتھوں کو ان کی گردنوں سے جکڑ دیں گے، اور ان کی پیشانیوں کو ان کے قدموں سے ملا دیں گے، پھر انہیں آگ میں زور سے دھکا دیں گے۔

(1) مجمع الامثال للميداني 2/293۔ (2) الصحاح (مور) اور (ملط)۔ (3) النكت والعيون 5/380۔ (4) 13/294 - 295۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 4/254۔ (6) 10/296۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 4/254، اور مشكل اعراب القرآن 2/690۔ (8) الصحاح (دعع)۔

٥٢١ Surah At-Tur: Verses 13 - 20

...on their faces, and by pushing (1) them by their necks until they reach the Fire (2). Abu Raja al-Utaridi and Ibn al-Samayfa' recited: {The day they are called to the fire of Hell with a call} with the lightened form, from du'a (invocation) (3). When they approach the Fire, the keepers say to them: {This is the Fire which you used to deny} in the worldly life (4).

The Almighty's saying: {Is this magic?} is an interrogative meaning rebuke and scolding, i.e., it is said to them: Is this which you see now with your own eyes magic {or do you not see}? It was said: 'am' (or) means 'bal' (rather), i.e., rather you were not seeing in the worldly life and not reasoning.

The Almighty's saying: {Enter it [to burn]} i.e., the keepers say to them: Taste its heat by entering it. {Whether you are patient or impatient, it is all the same for you} i.e., whether you have patience in it or not. Thus 'sawa'un' [subject] has a deleted predicate, i.e.: anguish and patience are the same for you (5), nothing will benefit you, just as He reported about them that they say: {It is all the same to us whether we show intolerance or are patient} [Ibrahim: 21]. {You are only being recompensed for what you used to do}.

The Almighty's saying: {Indeed, the righteous will be in gardens and pleasure (17) enjoying what their Lord has given them, and their Lord protected them from the punishment of Hellfire (18) [They will be told], "Eat and drink in satisfaction for what you used to do" (19) Reclining on thrones lined up, and We will marry them to fair women with large, [beautiful] eyes (20)}

The Almighty's saying: {Indeed, the righteous will be in gardens and pleasure} after mentioning the state of the disbelievers, He also mentioned the state of the believers. {Enjoying (fakihin)} i.e., possessors of much fruit; it is said: a 'fakih' man, i.e., possessor of...

---

(1) In the manuscripts: 'zajjan', and what is established is from (m), and it is said: 'zakhkhahu' in the back of his neck, i.e., pushed him. (2) Tafsir al-Baghawi 4/238, al-Kashshaf 4/23, and this speech was attributed to Muqatil al-Wahidi in al-Wasit 4/185, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/49. (3) Mentioned on the authority of Abu Raja al-Utaridi by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/187, and mentioned by al-Zamakhshari 4/23 from Zayd ibn Ali. Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 27/30: 'Du'an' is an adverbial phrase, meaning: they are called to it being summoned. (4) al-Wasit 4/185,

Tafsir al-Baghawi 4/238, and Zad al-Masir 8/49. (5) What is between brackets is for clarification, and the speech is similar in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 4/255 and 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 5/62.

५२१ सूरह अत-तूर: आयतें १३ - २०

...उनके चेहरों के बल, और उनकी गर्दन के पीछे से धक्का देकर(१) यहाँ तक कि वे आग तक पहुँच जाएँ(२)। अबू रजा अल-उतारिदी और इब्न अल-समयफ़ा' ने पढ़ा: "जिस दिन उन्हें जहन्नम की आग की ओर पुकारा जाएगा" 'दा'अन्' के साथ हल्के रूप में, दुआ (पुकारने) से(३)। जब वे आग के पास पहुँचेंगे, तो उसके रखवाले उनसे कहेंगे: {यह वही आग है जिसे तुम झुठलाया करते थे} दुनिया में(४)।

अल्लाह तआला का कहना: {तो क्या यह जादू है?} यह एक सवाल है जिसका अर्थ झिड़की और डाँट है, यानी उनसे कहा जाता है: क्या यह जिसे तुम अब अपनी आँखों से देख रहे हो, जादू है {या तुम्हें सूझ नहीं रहा}? और कहा गया है कि 'अम' (या) 'बल' (बल्कि) के अर्थ में है, यानी बल्कि तुम दुनिया में देखते नहीं थे और न ही अक्ल से काम लेते थे।

अल्लाह तआला का कहना: {उसमें प्रविष्ट हो जाओ} यानी रखवाले उनसे कहते हैं: इसमें दाखिल होकर इसकी तपिश चखो। {फिर तुम सब्र करो या न करो, तुम्हारे लिए बराबर है} यानी चाहे तुम इसमें सब्र करो या न करो। तो 'सवाउन' [विषय] का विधेय लुप्त है, यानी: तुम्हारे लिए बेचैनी और सब्र दोनों बराबर हैं(५), तुम्हें कुछ भी लाभ नहीं पहुँचाएगा, जैसा कि अल्लाह ने उनके बारे में बताया कि वे कहेंगे: {हमारे लिए बराबर है चाहे हम बेचैनी दिखाएँ या सब्र करें} [इब्राहिम: २१]। {तुम्हें केवल उसी का बदला दिया जा रहा है जो तुम किया करते थे}।

अल्लाह तआला का कहना: {बेशक परहेज़गार बाग़ों और नेमतों में होंगे (१७) लुत्फ उठा रहे होंगे उस चीज़ का जो उनके रब ने उन्हें दी, और उनके रब ने उन्हें जहन्नम के अज़ाब से बचा लिया (१८) [उनसे कहा जाएगा], "खाओ और पीओ मजे के साथ उन कामों के बदले जो तुम करते थे" (१९) वे कतार में लगे तख्तों पर तकिया लगाए होंगे, और हम उनका निकाह बड़ी आँखों वाली हूरों से कर देंगे (२०)}

अल्लाह तआला का कहना: {बेशक परहेज़गार बाग़ों और नेमतों में होंगे} जब काफिरों का हाल बयान कर दिया, तो ईमान वालों का हाल भी बयान फरमाया। {लुत्फ उठाने वाले (फ़ाकिहीन)} यानी बहुत से फलों वाले; कहा जाता है: 'फ़ाकिह' आदमी, यानी वाला...

---

(१) पांडुलिपियों में: 'ज़ज्जन', और जो स्थापित है वह (म) से है, और कहा जाता है: 'ज़ख़्ख़हु' उसकी गर्दन के पीछे, यानी उसे धक्का दिया। (२) तफ़सीर अल-बगवी ४/२३८, अल-कश्शाफ़ ४/२३, और इस बात का श्रेय अल-वसीत ४/१८५ में मुक़ातिल अल-वाहिदी को दिया गया है, और ज़ाद अल-मसीर

८/४९ में इब्न अल-जौज़ी को। (३) इसे अबू रजा अल-उतारिदी के हवाले से इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१८७ में ज़िक्र किया है, और अल-ज़मख़्शरी ने ४/२३ में ज़ैद बिन अली से ज़िक्र किया है। अल-अलुसी ने रूह अल-मआनी २७/३० में कहा है: 'दा'अन्' हाल (अवस्था) है, यानी: उन्हें बुलाते हुए उसकी ओर पुकारा जाता है। (४) अल-वसीत ४/१८५, तफ़सीर अल-बगवी ४/२३८, और ज़ाद अल-मसीर ८/४९। (५) कोष्ठक के बीच की बात स्पष्टीकरण के लिए है, और इसी तरह की बात नहहास की 'एराब अल-कुरान' ४/२५५ और ज़ज्जाज की 'मआनी अल-कुरान' ५/६२ में है।

۵۲۱ سورة الطور: آیات ۱۳ - ۲۰

...ان کے چہروں کے بل، اور ان کی گردنوں سے دھکا دے کر (۱) یہاں تک کہ وہ آگ تک پہنچ جائیں (۲)۔ ابو رجاء العطاردی اور ابن السمیفع نے پڑھا: «يَوْمَ يُدْعَوْنَ إِلَى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًا» (جس دن وہ جہنم کی آگ کی طرف بلائے جائیں گے) تخفیف کے ساتھ 'دعا' سے (۳)۔ جب وہ آگ کے قریب پہنچیں گے تو اس کے نگران ان سے کہیں گے: ﴿هَذِهِ النَّارُ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾ (یہ وہ آگ ہے جسے تم دنیا میں جھٹلایا کرتے تھے) (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَفَسِحْرٌ هَذَا﴾ (تو کیا یہ جادو ہے؟) استفہام ہے جس کا معنی ملامت اور ڈانٹ ڈپٹ ہے، یعنی ان سے کہا جاتا ہے: کیا یہ جسے تم اب اپنی آنکھوں سے دیکھ رہے ہو جادو ہے ﴿أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ﴾ (یا تمہیں سوجھتا نہیں)؟ اور کہا گیا ہے کہ 'أم' (یا) 'بل' (بلکہ) کے معنی میں ہے، یعنی بلکہ تم دنیا میں دیکھتے نہیں تھے اور نہ عقل سے کام لیتے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَصْلَوْهَا﴾ (اس میں داخل ہو جاؤ) یعنی نگران ان سے کہتے ہیں: اس میں داخل ہو کر اس کی تپش چکھو۔ ﴿فاصبروا أو لا تصبروا سواء عليكم﴾ (اب تم صبر کرو یا نہ کرو، تمہارے لیے برابر ہے) یعنی چاہے تم اس میں صبر کرو یا نہ کرو۔ پس 'سواء' [مبتدا] کی خبر محذوف ہے، یعنی: تم پر بے چینی اور صبر کرنا برابر ہے (۵)، پس تمہیں کوئی چیز فائدہ نہیں دے گی، جیسا کہ اللہ نے ان کے بارے میں خبر دی کہ وہ کہیں گے: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا﴾ (ہمارے لیے برابر ہے خواہ ہم بے صبری کریں یا صبر کریں) [ابراہیم: ۲۱]۔ ﴿إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ (تمہیں صرف انہی کاموں کا بدلہ دیا جا رہا ہے جو تم کیا کرتے تھے)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَعِيمٍ (١٧) فَاكِهِينَ بِمَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ وَوَقَاهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ (١٨) كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ (١٩) مُتَّكِئِينَ عَلَى سُرُرٍ مَّصْفُوفَةٍ وَزَوَّجْنَاهُم بِحُورٍ عِينٍ (٢٠)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَعِيمٍ﴾ جب کفار کا حال ذکر کر دیا، تو مومنین کا حال بھی ذکر فرمایا۔ ﴿فَاكِهِينَ﴾ یعنی بہت سے میووں والے، کہا جاتا ہے: 'رجل فاکہ' یعنی وہ شخص جس کے پاس کثیر مقدار میں پھل ہوں...

---

(١) خطی نسخوں میں 'وزجاً' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور کہا جاتا ہے: 'زخہ فی قفاہ' یعنی اسے پیچھے سے دھکا دیا۔ (٢) تفسیر البغوی ٤/ ٢٣٨، الکشاف ٤/ ٢٣، اور اس قول کی نسبت مقاتل الواحدی کی طرف 'الوسیط' ٤/ ١٨٥ میں اور ابن الجوزی کی طرف 'زاد المسیر' ٨/ ٤٩ میں کی گئی ہے۔ (٣) اسے ابو رجاء العطاردی کے حوالے سے ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ٥/ ١٨٧ میں ذکر کیا ہے، اور زمخشری نے ٤/ ٢٣ میں زید بن علی سے ذکر کیا ہے۔ آلوسی نے 'روح المعانی' ٢٧/ ٣٠ میں کہا ہے: 'دعاً' حال ہے، یعنی: وہ اس کی طرف بلائے ہوئے پکارے جا رہے ہیں۔ (٤) الوسیط ٤/ ١٨٥، تفسیر البغوی ٤/ ٢٣٨، اور زاد المسیر ٨/ ٤٩۔ (٥) قوسین کے درمیان کی عبارت وضاحت کے لیے ہے، اور اسی طرح کی کلام نحاس کی 'اعراب القرآن' ٤/ ٢٥٥ اور زجاج کی 'معانی القرآن' ٥/ ٦٢ میں ہے۔

Surah At-Tur: Verses 18 - 20 522

Fruit (Fakiha), just as it is said: 'Labin' (possessor of milk) and 'Tamir' (possessor of dates), meaning: one who has milk and dates (1). He said: "You deceived me and claimed that you... are Labin in summer and Tamir" (2) Meaning: one with milk and dates.

Al-Hasan and others read: "Fakihin" without the Alif (3), and its meaning is: admiring and enjoying in comfort, according to the statement of Ibn Abbas and others. It is said: "The man fakiha" - with a kasra - so he is "fakih": if he is of good soul and humorous. And "Al-fakih" also means: the arrogant and insolent (4). This has already been discussed in "Ad-Dukhan" (5). {With what their Lord gave them} meaning: He bestowed upon them {And their Lord protected them from the punishment of the Hellfire}.

{Eat and drink} meaning: this is said to them. {Pleasantly (Hani'an)}: "Al-Hani'" is that which has no annoyance, distress, or turbidity. Al-Zajjaj (6) said: meaning: may what you have become be pleasant for you (7). And it was said: meaning: you enjoyed the bliss of Paradise in a pleasant enjoyment. And it was said: meaning: eat and drink, you have been blessed pleasantly. So it is an adjective in the place of a verbal noun (Masdar). And it was said: pleasantly, meaning: lawfully. And it was said: there is no harm or evil in it. And it was said: pleasantly, meaning: you will not die, for what does not remain—or what man does not remain with—is distressing and not pleasant.

His words, the Almighty: {Reclining on couches} "Surur" is the plural of "sarir" (couch), and in the speech there is an omission whose estimation is: reclining on cushions upon (8) couches. {Arranged in rows (Masfufah)} Ibn Bahr (9) said: meaning: joined to one another until they form a row. And in the reports, it is said that they are lined up in the sky with such and such length, then if...

(1) Similar to it in "Al-Nukat wal-Uyun" 5/380. (2) The verse is by Al-Hutai'ah, and it is in his Diwan p. 168, and in it: "Aghrartani" instead of "Wa-gharartani." (3) This is the recitation of Abu Ja'far Yazid bin al-Qa'qa', and he is among the ten reciters. "Al-Nashr" 2/354. (4) "Al-Sihah" (Fakah). (5) Page 118 of this part. (6) In "Ma'ani al-Quran" 5/63. (7) In (m): "Liyuhanni'akum." (8) The word "ala" (upon) is not in (m), and the speech is similar in "Tafsir al-Tabari" 21/578, and "Zad al-Masir" 8/50. (9) In (d) and (m): Ibn al-A'rabi, and the statement of Ibn Bahr is in "Al-Nukat wal-Uyun" 5/381.

सूरा अत-तूर: आयतें 18 - 20 522

फल (फ़ाकिहा), जैसा कि कहा जाता है: 'लबिन' (दूध वाला) और 'तामिर' (खजूर वाला), अर्थात: जिसके पास दूध और खजूर हो (1)। कवि ने कहा है: "तूने मुझे धोखा दिया और दावा किया कि तू.. गर्मियों में लबिन और तामिर है" (2) अर्थात: दूध और खजूर वाला।

अल-हसन और अन्यों ने इसे बिना अलिफ़ के"फ़किहीन" पढ़ा है (3), जिसका अर्थ इब्न अब्बास और अन्यों के अनुसार: प्रसन्न और विलासिता में रहने वाले हैं। कहा जाता है: "आदमी फ़किह हो गया" - कसरा के साथ - तो वह "फ़किह" है: यदि वह खुशमिजाज और मजाक करने वाला हो। और "अल-फ़किह" का अर्थ अहंकारी और उदंड भी होता है (4)। इस पर पहले ही "अद-दुखान" (5) में चर्चा हो चुकी है। {उसके साथ जो उनके रब ने उन्हें दिया} अर्थात: उन्हें प्रदान किया {और उनके रब ने उन्हें जहन्नम के अज़ाब से बचा लिया}।

{खाओ और पियो} अर्थात: उनसे यह कहा जाएगा। {खुशगवारी के साथ (हनीअन्)}: 'अल-हनी' वह है जिसमें कोई परेशानी, दुःख या कड़वाहट न हो। अज़-ज़ज्जाज (6) ने कहा: अर्थात: तुम्हें वह मुबारक हो जो तुम्हें प्राप्त हुआ है (7)। और कहा गया: अर्थात: तुमने जन्नत की नेमतों का खुशगवार आनंद लिया। और कहा गया: अर्थात: खाओ और पियो, तुम्हें खुशगवारी दी गई। तो यह मसदर के स्थान पर एक विशेषण है। और कहा गया: खुशगवार, अर्थात: हलाल। और कहा गया: इसमें कोई नुकसान या बुराई नहीं है। और कहा गया: खुशगवार, अर्थात: तुम मरोगे नहीं, क्योंकि जो चीज़ बाकी नहीं रहती - या जिसके साथ इंसान बाकी नहीं रहता - वह कष्टदायक है, खुशगवार नहीं।

अल्लाह तआला का कथन: {तख्तों पर टेक लगाए हुए} 'सुरुर्' 'सरीर' (तख्त) का बहुवचन है, और इस वाक्य में कुछ शब्द छिपे हैं जिसका अनुमान है: तख्तों के ऊपर कालीनों पर टेक लगाए हुए (8)। {कतारों में सजे हुए (मसफ़ूफ़ाह)} इब्न बहर (9) ने कहा: अर्थात: एक-दूसरे से जुड़े हुए जब तक कि वे एक कतार न बन जाएं। और हदीसों में आता है कि वे आसमान में इतनी-इतनी लंबाई में कतारबद्ध हैं, फिर जब...

(1) इसी तरह "अल-नुकात वल-उयून" 5/380 में। (2) यह शेर अल-हुतैया का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 168 में है, और उसमें: "अग्ररतनी" है, न कि "व-गररतनी"। (3) यह अबू जाफ़र यज़ीद बिन अल-काक़ा की क़िरअत है, और वह दस क़ारियों में से एक हैं। "अन-नश्र" 2/354। (4) "अल-सिहह" (फ़कह)। (5) इस भाग का पृष्ठ 118। (6) "मआनी अल-कुरान" 5/63 में। (7) (म) प्रति में:

"लियुहन्निअकुम"। (8) शब्द: 'अला' (पर), (म) प्रति में नहीं है, और इसी तरह की बात "तफ़सीर अल-तबरी" 21/578 और "ज़ाद अल-मसीर" 8/50 में है। (9) (द) और (म) प्रति में: इब्न अल-आरबी, और इब्न बहर की बात "अल-नुकात वल-उयून" 5/381 में है।

سورہ الطور: آیات ۱۸ - ۲۰ ۵۲۲

فاکہہ (پھل)، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'لابنٌ' اور 'تامرٌ'، یعنی: دودھ اور کھجور والا (۱)۔ شاعر کہتا ہے: وغَرَّرْتَنِي وزعمتَ أَنـــــــكَ لابنُ بالصَّيْفِ تـَامِـرُ(۲) ترجمہ: تم نے مجھے دھوکہ دیا اور دعویٰ کیا کہ تم... گرمیوں میں دودھ اور کھجور والے ہو۔

حسن بصری اور دیگر نے اسے الف کے بغیر "فَكِهِينَ" پڑھا ہے (۳)، اور اس کا معنی ابن عباس اور دیگر کے نزدیک: خوش و خرم اور نعمتوں میں رہنے والے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "فَكِه الرجل" - کسرہ کے ساتھ - تو وہ "فَكِه" ہے: جب وہ خوش طبع اور مزاح کرنے والا ہو۔ اور "الفَكِه" کے معنی متکبر اور اترانے والے کے بھی ہیں (۴)۔ اس بارے میں کلام "الدخان" (۵) میں گزر چکا ہے۔ {بِمَا ءاتَىٰهُمْ} یعنی: جو کچھ ان کے رب نے انہیں عطا کیا۔ {وَوَقَىٰهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ} اور ان کے رب نے انہیں دوزخ کے عذاب سے بچا لیا۔

{كُلُواْ وَاشْرَبُواْ} یعنی: ان سے یہ کہا جائے گا۔ {هَنِيٓـًٔا}: 'ہنئ' وہ ہے جس میں کوئی ناگواری، تنگی اور کدورت نہ ہو۔ زجاج (۶) نے کہا: یعنی: جو تمہیں حاصل ہوا وہ تمہیں مبارک ہو (۷)۔ اور کہا گیا: یعنی تم جنت کی نعمتوں سے خوب لطف اندوز ہوئے۔ اور کہا گیا: یعنی کھاؤ اور پیو، تمہیں خوشگواری دی گئی۔ پس یہ مصدر کی جگہ صفت ہے۔ اور کہا گیا: ہنئاً بمعنی حلال۔ اور کہا گیا: اس میں کوئی تکلیف اور نقصان نہیں ہے۔ اور کہا گیا: ہنئاً یعنی تم مرو گے نہیں، کیونکہ جو چیز باقی نہ رہے - یا انسان اس کے ساتھ باقی نہ رہے - وہ مکدر ہے، خوشگوار نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {مُتَّكِـِٔينَ عَلَىٰ سُرُرٍ} 'سُرُر' سریر (تخت) کی جمع ہے، اور کلام میں ایک لفظ پوشیدہ ہے جس کی تقدیر یہ ہے: تختوں پر بچھے ہوئے قالینوں (۸) پر ٹیک لگائے ہوئے۔

{مَّصْفُوفَةٍ} ابن بحر (۹) نے کہا: یعنی ایک دوسرے سے جڑے ہوئے یہاں تک کہ وہ ایک صف بن جائیں۔ اور روایات میں ہے کہ وہ آسمان میں اتنی اتنی لمبائی میں صف بستہ ہیں، پھر جب...

(۱) اسی طرح النکت والعیون ۵ / ۳۸۰ میں ہے۔ (۲) یہ شعر حطئیہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۶۸ میں ہے، اور اس میں: أغررتني، کے بجائے: وغررتني ہے۔ (۳) یہ ابوجعفر یزید بن القعقاع کی قرأت ہے، اور وہ دس قرآء میں سے ہیں۔ النشر ۲ / ۳۵۴۔ (۴) الصحاح (فکہ)۔ (۵) اس جز کا ص ۱۱۸۔ (۶) معانی القرآن ۵ / ۶۳ میں۔ (۷) نسخہ (م) میں: لِيُهنِّئكم۔ (۸) لفظ: 'علی'، نسخہ (م) میں نہیں ہے، اور اسی طرح کا کلام تفسیر طبری ۲۱ / ۵۷۸ اور زاد المسیر ۸ / ۵۰ میں ہے۔ (۹) نسخہ (د) اور (م) میں: ابن الأعرابی، اور ابن بحر کا قول النکت والعیون ۵ / ۳۸۱ میں ہے۔

The servant intends to sit on them, so they humble themselves for him, and when he sits on them, they return to their [original] state (1). Ibn Abbas said: They are couches made of gold, adorned with emeralds, pearls, and rubies (2), and the couch is [as wide as the distance] between Mecca and Ayla (3).

"And We will marry them to fair women with large, [beautiful] eyes" meaning: We joined them with them. Yunus bin Habib said: The Arabs say: "I married him to a woman" and "I married a woman," and it is not from the speech of the Arabs to say "I married *with* a woman." He said: And the word of Allah Almighty: "And We will marry them to fair women with large, [beautiful] eyes" means: We joined them with them (4), from the word of Allah the Exalted: "Gather those who committed wrong and their associates [literally: their pairs]" [As-Saaffat: 22], meaning: their companions. Al-Farra' said: "Married with a woman" is a dialect in Azd Shanu'ah (5). The discussion on the meaning of "Al-Hur al-In" (fair women with large eyes) has already passed (6).

Allah Almighty says: "And those who believed and whose offspring followed them in faith - We will join with them their offspring, and We will not deprive them of anything of their deeds. Every person, for what he earned, is a pledge. (21) And We will provide them with fruit and meat from whatever they desire. (22) They will pass among themselves therein a cup [of wine] wherein there is no ill speech or commission of sin. (23) And there will circulate among them [servant] boys of theirs as if they were pearls well-protected. (24)"

Allah's saying: "And those who believed and whose offspring followed them" [52:21]. The general public [reciters] read: "wattaba'athum" (and followed them) with a joined alif, doubled taa, open 'ayn, and silent taa. Abu Amr read: "wa-atba'nahum" (and We made follow them) with a cut alif, and silent taa and 'ayn, and a nun, considering His saying: "We will join with them"; so that the speech is consistent.

(1) It will be mentioned in the interpretation of Surat Al-Waqi'ah, verse (16), from the saying of Al-Kalbi. (2) Tafsir al-Baghawi 4/479, Zad al-Masir 9/98, and Tafsir al-Razi 31/156. (3) We did not find it. And Ayla: a mountain between Mecca and Medina near Yanbu. Ayla is also a town between Yanbu and Egypt. Al-Qamus (Ayl). (4) Tahdhib al-Lugha by Al-Azhari 11/152, and this saying is attributed to Ibn al-Sikkit. (5) Previous source. (6) Page 137 of this volume and onwards.

जब बंदा उन पर बैठने का इरादा करता है, तो वे उसके लिए झुक जाते हैं, और जब वह उन पर बैठ जाता है, तो वे अपनी मूल स्थिति में वापस आ जाते हैं (1)। इब्न अब्बास ने कहा: वे सोने के पलंग हैं, जो पन्ने, मोतियों और माणिकों से जड़े हुए हैं (2), और पलंग मक्का और आयला के बीच की दूरी के बराबर है (3)।

"और हमने उनका निकाह (जोड़ा) कर दिया बड़ी आँखों वाली गोरी स्त्रियों से" यानी: हमने उन्हें उनके साथ मिला दिया। यूनुस बिन हबीब ने कहा: अरब कहते हैं: "मैंने उसकी शादी एक महिला से कर दी" और "मैंने एक महिला से शादी की," और अरबों की भाषा में यह नहीं कहा जाता कि "मैंने एक महिला के साथ शादी की।" उन्होंने कहा: और अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और हमने उनका निकाह कर दिया बड़ी आँखों वाली गोरी स्त्रियों से" का अर्थ है: हमने उन्हें उनके साथ मिला दिया (4), अल्लाह के इस कथन से: "उन लोगों को इकट्ठा करो जिन्होंने ज़ुल्म किया और उनके साथियों (जोड़ों) को" [अस-साफ़ात: 22] यानी: उनके साथियों को। अल-फर्रा ने कहा: "एक महिला के साथ शादी की" अज़द शानुआ की एक बोली है (5)। "अल-हूर अल-ईन" के अर्थ पर चर्चा पहले हो चुकी है (6)।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: "और जो लोग ईमान लाए और जिनकी संतानों ने ईमान में उनका अनुसरण किया, हम उनकी संतानों को भी उन्हीं के साथ मिला देंगे, और हम उनके कर्मों में से कुछ भी कम नहीं करेंगे। प्रत्येक व्यक्ति अपने किए हुए कर्मों के बदले गिरवी है। (21) और हम उन्हें प्रचुर मात्रा में फल और मांस देंगे जिसे वे पसंद करेंगे। (22) वे वहाँ एक-दूसरे से प्याला (शराब का) लेंगे, जिसमें न कोई व्यर्थ की बात होगी और न ही कोई गुनाह का काम। (23) और उनके इर्द-गिर्द उनके (सेवा के लिए) किशोर लड़के चक्कर लगा रहे होंगे मानो वे सुरक्षित रखे हुए मोती हों। (24)"

अल्लाह का कथन: "और जो लोग ईमान लाए और जिनकी संतानों ने उनका अनुसरण किया" [52:21]। आम लोग (क़ारी) इसे "वत्तब-अतहुम" (और उनकी संतानों ने उनका अनुसरण किया) पढ़ते हैं। अबू अम्र ने "व-अत्ब-अनाहुम" (और हमने उनके पीछे लगा दिया उनकी संतानों को) पढ़ा है, अल्लाह के इस कथन "हमने उनके साथ मिला दिया" के आधार पर; ताकि बातचीत एक ही शैली में हो।

(1) अल-कल्बी के कथन से सूरह अल-वाकिया की आयत (16) की व्याख्या में इसका उल्लेख किया जाएगा। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/479, ज़ाद अल-मसीर 9/98, और तफ़सीर अल-राज़ी 31/156। (3) हमें यह नहीं मिला। और आयला: मक्का और मदीना के बीच यनबू के पास एक पहाड़ है। आयला यनबू और मिस्र के बीच का एक शहर भी है। अल-क़ामूस (ऐल)। (4) अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा 11/152, और यह कथन इब्न अल-सिक्किट का बताया गया है। (5) पिछला स्रोत। (6) इस भाग का पृष्ठ 137 और उसके बाद।

سورة الطور: آیات 20 - 24 523

جب بندہ ان پر بیٹھنے کا ارادہ کرتا ہے تو وہ اس کے لیے جھک جاتے ہیں، اور جب وہ ان پر بیٹھ جاتا ہے تو وہ اپنی اصلی حالت پر واپس آ جاتے ہیں(1)۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ سونے کے تخت ہیں، جو زمرد، موتی اور یاقوت سے مرصع ہیں(2)، اور تخت مکہ اور ایلہ کے درمیان کی مسافت کے برابر ہے(3)۔

﴿وَزَوَّجْنَٰهُم بِحُورٍ عِينٍ﴾ یعنی: ہم نے ان کا جوڑا ان سے بنا دیا۔ یونس بن حبیب کہتے ہیں: عرب کہتے ہیں: "زوجتہ امرأة" اور "تزوجت امرأة"، اور عربوں کے کلام میں "تزوجت بامرأة" نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: اور اللہ عزوجل کا قول: ﴿وَزَوَّجْنَٰهُم بِحُورٍ عِينٍ﴾ یعنی: ہم نے انہیں ان کے ساتھ ملا دیا(4)، اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: ﴿احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَٰجَهُمْ﴾ [الصافات: 22] یعنی: اور ان کے ساتھیوں کو۔ اور الفراء نے کہا: "تزوجت بامرأة"، ازد شنوءہ کی لغت ہے(5)۔ اور حور عین کے معنی میں کلام گزر چکا ہے(6)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور وہ لوگ جو ایمان لائے اور ان کی اولاد نے ایمان میں ان کی پیروی کی، ہم ان کی اولاد کو بھی (جنت میں) ان کے ساتھ ملا دیں گے اور ہم ان کے عمل میں سے کچھ بھی کم نہیں کریں گے۔ ہر شخص اپنے عمل کے بدلے گروی ہے (21) اور ہم انہیں بکثرت میوے اور گوشت دیں گے جس کی وہ خواہش کریں گے (22) وہ وہاں ایک دوسرے سے (شراب کا) جام چھینیں گے جس میں نہ بیہودہ گوئی ہوگی اور نہ کوئی گناہ کا کام (23) اور ان کے ارد گرد انہی کے (خدمتگار) لڑکے پھر رہے ہوں گے گویا وہ چھپا کر رکھے ہوئے موتی ہیں (24)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُم﴾۔ عام قراء نے "وَاتَّبَعَتْهُمْ" پڑھا ہے الف کے وصل، تا کی تشدید، عین کے فتحہ اور تا کے سکون کے ساتھ اور ابو عمرو نے "وَأَتْبَعْنَاهُمْ" پڑھا ہے الف

کے قطع، تا اور عین کے سکون اور نون کے ساتھ، اللہ کے اس قول "أَلْحَقْنَا بِهِمْ" کے اعتبار سے؛ تاکہ کلام ایک ہی اسلوب پر رہے۔

(1) سورہ واقعہ کی آیت (16) کی تفسیر میں کلبی کے قول سے آئے گا۔ (2) تفسیر بغوی 4/479، زاد المسیر 9/98، اور تفسیر رازی 31/156۔ (3) ہمیں یہ نہیں ملا۔ اور ایلہ: مکہ اور مدینہ کے درمیان ینبوع کے قریب ایک پہاڑ ہے۔ اور ایلہ ینبوع اور مصر کے درمیان ایک شہر بھی ہے۔ القاموس (ایل)۔ (4) تہذیب اللغہ از ازہری 11/152، اور یہ قول ابن السکیت کی طرف منسوب ہے۔ (5) مصدر سابق۔ (6) اس جلد کا صفحہ 137 اور اس کے بعد۔

Surah At-Tur: Ayat 21 - 24 524

As for His saying: "ذُرِّيَّتَهُمْ" (their offspring) the first [occurrence], Ibn 'Amir, Abu 'Amr, and Ya'qub read it in plural form, and it was narrated from Nafi', except that Abu 'Amr put a kasra on the 'ta' as an object, while the rest put a damma. The others read it as "ذُرِّيَّتَهُمْ" in the singular form with a damma on the 'ta', which is the famous narration from Nafi'. As for the second [occurrence], Nafi', Ibn 'Amir, Abu 'Amr, and Ya'qub read it with a kasra on the 'ta' in the plural form. The rest read: "ذُرِّيَّتَهُمْ" in the singular form with a fatha on the 'ta' (1). There is disagreement regarding its meaning. Four narrations were reported from Ibn Abbas: the first is that he said: Indeed, Allah will raise the offspring of a believer with him to his degree in Paradise (2), even if they are below him in deeds, so that his eyes may be cooled by them. And he recited this verse (3). An-Nahhas reported it as a marfu' narration in his work 'Al-Nasikh wal-Mansukh' from Sa'id ibn Jubayr from Ibn Abbas that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Indeed, Allah, Almighty and Majestic, will raise the offspring of the believer with him to his degree in Paradise (4), even if they have not reached it by their deeds, so that his eyes may be cooled by them." Then he recited: "And those who believed and whose offspring followed them in faith..." the verse (5). Abu Ja'far said (6): Thus the hadith became marfu' from the Prophet (peace and blessings be upon him). And so it must be, because Ibn Abbas would not say this except from the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), for it is news from Allah, Almighty and Majestic, regarding what He does, meaning that He, Most Exalted in Praise, revealed it. Al-Zamakhshari (7) said: So Allah gathers for them types of joy through their own happiness and through marriage with the fair maidens (Hooris) of Paradise,

(1) Al-Sab'ah p. 612, Al-Taysir p. 203, Al-Nashr 2/273, 377, and we did not find a narration of the plural from Nafi' in the first word. (2) In the manuscripts: Indeed, Allah will raise the offspring of the believer to Him, and what is established is from (M), which corresponds to the following sources. (3) Reported by Al-Tabari 21/579, Al-Tahawi in Sharh Mushkil Al-Athar 3/105, and Al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh (848). (4) His saying: in Paradise, from (F) and (M). (5) Al-Nasikh wal-Mansukh (849), and it was also reported by Al-Tahawi in Sharh Mushkil Al-Athar 3/106 (1075), both through Sufyan Al-Thawri from Sama'ah... and it is broken, as Al-Bukhari mentioned in Al-Tarikh Al-Kabir 4/214. (6) In Al-Nasikh wal-Mansukh 3/38. (7) In Al-Kashshaf 4/24.

सूरा अत-तूर: आयतें 21 - 24 524

जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: "धुर्रियतहुम" (उनकी संतान) पहली बार, इब्न आमिर, अबू अम्र और याकूब ने इसे बहुवचन के रूप में पढ़ा, और इसे नाफी से वर्णित किया गया है, सिवाय इसके कि अबू अम्र ने कर्म के रूप में 'ता' पर कसरा लगाया, जबकि बाकी ने धम्मा लगाया। दूसरों ने इसे एकवचन रूप में "धुर्रियतहुम" पढ़ा, जिसमें 'ता' पर धम्मा है, जो नाफी से प्रसिद्ध वर्णन है। जहाँ तक दूसरी बार का सवाल है, नाफी, इब्न आमिर, अबू अम्र और याकूब ने बहुवचन रूप में 'ता' पर कसरा के साथ पढ़ा। बाकी ने पढ़ा: "धुर्रियतहुम" एकवचन रूप में 'ता' पर फतह के साथ (1)। इसके अर्थ के संबंध में मतभेद है। इब्न अब्बास से चार वर्णन बताए गए हैं: पहला यह कि उन्होंने कहा: वास्तव में, अल्लाह एक मोमिन की संतान को स्वर्ग में उसके दर्जे तक उसके साथ उठाएगा (2), भले ही वे कर्मों में उससे नीचे हों; ताकि उसकी आँखें उनसे ठंडी हों, और उन्होंने इस आयत की तिलावत की (3)। अल-नहस ने इसे अपनी पुस्तक 'अल-नासिख वल-मंसूख' में सईद इब्न जुबैर के माध्यम से इब्न अब्बास से मरफू(पैगंबर से जुड़ा हुआ) के रूप में वर्णित किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "वास्तव में अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, मोमिन की संतान को स्वर्ग में उसके दर्जे तक उसके साथ उठाएगा (4), भले ही वे अपने कर्मों से वहाँ न पहुँचे हों; ताकि उसकी आँखें उनसे ठंडी हों।" फिर उन्होंने पढ़ा: "और जो लोग ईमान लाए और जिनकी संतान ने ईमान के साथ उनका अनुसरण किया..." आयत (5)। अबू जाफ़र ने कहा (6): इस प्रकार हदीस नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मरफू हो गई। और ऐसा ही होना चाहिए; क्योंकि इब्न अब्बास यह बात अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अलावा किसी और से नहीं कह सकते थे; क्योंकि यह अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी की ओर से खबर है कि वह क्या करता है, जिसका अर्थ है कि उन्होंने ही इसे उतारा है। अल-ज़मखशरी (7): तो अल्लाह उनके लिए अपनी खुशी और हूरों के साथ विवाह के माध्यम से विभिन्न प्रकार के आनंद एकत्रित करता है,

(1) अस-सबा पृ. 612, अत-तयसीर पृ. 203, अन-नश्र 2/273, 377, और हमें पहले शब्द में नाफी से बहुवचन का वर्णन नहीं मिला। (2) पांडुलिपियों में: वास्तव में अल्लाह मोमिन की संतान को अपनी ओर उठाएगा, और जो स्थापित है वह (एम) से है, जो निम्नलिखित स्रोतों के अनुरूप है। (3) इसे अल-तबरी 21/579, अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार 3/105 में, और अल-नहस ने अल-नासिख वल-मंसूख (848) में उद्धृत किया है। (4) उनका कथन: स्वर्ग में, (एफ) और (एम) से। (5) अल-नासिख वल-मंसूख (849), और इसे अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-आसार 3/106 (1075) में भी

उद्धृत किया है, दोनों सुफ़यान अल-थौरी के माध्यम से समाआ से... और यह खंडित है, जैसा कि अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर 4/214 में उल्लेख किया है। (6) अल-नासिख वल-मंसूख 3/38 में। (7) अल-कशशाफ़ 4/24 में।

سورة الطور: آیات ۲۱ - ۲٤ ٥۲٤

جہاں تک ان کے قول "ذُرِّيَّتَهُمْ" (ان کی اولاد) پہلی جگہ کا تعلق ہے، تو اسے ابن عامر، ابو عمرو اور یعقوب نے جمع کی صورت میں پڑھا ہے، اور اسے نافع سے روایت کیا گیا ہے، سوائے اس کے کہ ابو عمرو نے مفعول کی بنا پر 'تاء' پر کسرہ پڑھا، اور باقیوں نے ضمہ پڑھا۔ دوسروں نے اسے واحد کی صورت میں "ذُرِّيَّتَهُمْ" پڑھا جس میں 'تاء' پر ضمہ ہے، اور یہی نافع سے مشہور روایت ہے۔ جہاں تک دوسری جگہ کا تعلق ہے، تو اسے نافع، ابن عامر، ابو عمرو اور یعقوب نے جمع کی صورت میں 'تاء' کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے اسے واحد کی صورت میں "ذُرِّيَّتَهُمْ" پڑھا جس میں 'تاء' پر فتحہ ہے (۱)۔ اس کے معنی میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ ابن عباس سے چار روایتیں منقول ہیں: پہلی یہ کہ انہوں نے کہا: بے شک اللہ تعالیٰ مومن کی اولاد کو جنت میں اس کے درجے تک بلند فرمائے گا (۲) اگرچہ وہ عمل میں اس سے کم ہوں؛ تاکہ ان کی وجہ سے اس کی آنکھیں ٹھنڈی ہوں، اور انہوں نے یہ آیت تلاوت فرمائی (۳)۔ اسے النحاس نے اپنی کتاب "الناسخ والمنسوخ" میں سعید بن جبیر کے واسطے سے ابن عباس سے مرفوعاً روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ عزوجل مومن کی اولاد کو جنت میں اس کے درجے تک بلند فرمائے گا (٤) اگرچہ وہ اپنے عمل سے وہاں نہ پہنچے ہوں؛ تاکہ ان کی وجہ سے اس کی آنکھیں ٹھنڈی ہوں"۔ پھر انہوں نے پڑھا: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُم بِإِيمَانٍ﴾ الخ آیت (٥)۔ ابو جعفر نے کہا (٦): پس یہ حدیث نبی ﷺ سے مرفوع ہو گئی۔ اور ایسا ہی ہونا چاہیے؛ کیونکہ ابن عباس یہ بات رسول اللہ ﷺ کے بغیر نہیں کہہ سکتے تھے؛ کیونکہ یہ اللہ عزوجل کی طرف سے خبر ہے اس بارے میں جو وہ کرتا ہے، اور اس معنی میں کہ اس نے اسے نازل فرمایا ہے۔ الزمخشری (۷):

پس اللہ تعالیٰ ان کے لیے ان کی اپنی خوشی اور حور عین کے ساتھ نکاح کے ذریعے طرح طرح کی مسرتیں جمع فرما دے گا،

(١) السبعہ ص ٦١٢، التیسیر ص ٢٠٣، النشر ٢٧٣/٢، ٣٧٧، اور ہمیں پہلے لفظ میں نافع سے جمع کی روایت نہیں ملی۔ (٢) خطی نسخوں میں ہے: بے شک اللہ تعالیٰ مومن کی اولاد کو اپنی طرف بلند فرمائے گا، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو کہ درج ذیل مصادر کے موافق ہے۔ (٣) اسے الطبری ٥٧٩/٢١، اور الطحاوی نے شرح مشکل الآثار ١٠٥/٣، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ (٨٤٨) میں روایت کیا ہے۔ (٤) ان کا قول: جنت میں، (ف) اور (م) سے۔ (٥) الناسخ والمنسوخ (٨٤٩)، اور اسے الطحاوی نے بھی شرح مشکل الآثار ١٠٦/٣ (١٠٧٥) میں روایت کیا ہے، دونوں سفیان ثوری کے طریق سے سماعہ سے... ، اور یہ منقطع ہے، جیسا کہ بخاری نے تاریخ الکبیر ٢١٤/٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٦) الناسخ والمنسوخ ٣٨/٣ میں۔ (٧) الکشاف ٢٤/٤ میں۔

Surah At-Tur: Verses 21 - 24 525

And by the companionship of fellow believers, and by gathering their children and offspring with them. And on the authority of Ibn Abbas also that he said: Indeed, Allah joins with the believer his young offspring who have not reached the age of faith(1). Al-Mahdawi said this. 'Offspring' (Dhurriyah) can refer to both the young and the old. If 'offspring' here is taken for the young, then Allah's saying: 'with faith' (bi-iman) is in the state (hal) position from the objects, and the estimation would be: 'with faith from the fathers'. If 'offspring' is taken for the old, then His saying: 'with faith' is a state (hal) from the subjects(2). The third saying from Ibn Abbas: That what is meant by 'those who believed' are the Muhajirun and the Ansar, and 'the offspring' are the Followers (Tabi'un). In a narration from him: If the parents are in a higher degree, Allah raises the children to the parents. And if the children are in a higher degree, Allah raises the parents to the children. Thus, parents are included under the name 'offspring', as in His saying: {And a sign for them is that We carried their offspring in the laden ship} [Ya-Sin: 41]. And on the authority of Ibn Abbas also, attributing it to the Prophet (ﷺ), he said: "When the people of Paradise enter Paradise, one of them will ask about his parents, his wife, and his child. It will be said to them: 'They did not reach what you have reached.' He will say: 'O Lord, I worked for myself and for them.' So, it is ordered that they be joined with him"(3). Khadijah (may Allah be pleased with her) said: I asked the Prophet (ﷺ) about two of my children who died in the Pre-Islamic Period (Jahiliyyah). He said to me: "They are both in the Fire." When he saw the dislike in my face, he said: "If you saw their place, you would have hated them." She said: O Messenger of Allah, what about my child from you? He said: "In Paradise." Then he said: "Indeed, the believers and their children are in Paradise, and the polytheists and their children are in the Fire." Then he recited: {And those who...

(1) See Tafsir al-Baghawi 4/239, and narrated by al-Tabari 21/580-581 similarly. (2) Al-Hujjah by Abu Ali al-Farsi 6/224-225. (3) Narrated by al-Tabarani in al-Kabir (12248), al-Haythami said in al-Majma' 7/114: It contains Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Ghazwan, and he is weak.

सूरह अत-तूर: आयतें 21 - 24 525

और साथी ईमान वालों के साथ रहने से, और उनके बच्चों और उनकी संतान को उनके साथ इकट्ठा करने से। और इब्न अब्बास से भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: बेशक अल्लाह मोमिन के साथ उसकी छोटी संतान को मिला देता है जो ईमान तक नहीं पहुँचे थे(1)। अल-महदवी ने यही कहा है। 'संतान' (धुर्रिय्या) का शब्द छोटों और बड़ों दोनों के लिए आता है। यदि यहाँ 'संतान' से तात्पर्य छोटे बच्चों से है, तो अल्लाह का यह कहना: 'ईमान के साथ' (बि-ईमान) मफ़ऊल (कर्म) की हालत में है, और इसका अर्थ होगा: 'पिताओं के ईमान के साथ'। और यदि 'संतान' से तात्पर्य बड़े हैं, तो उनका कहना 'ईमान के साथ' फ़ाइल (कर्ता) की हालत में होगा(2)। इब्न अब्बास से तीसरा कथन: कि 'जो ईमान लाए' से मुराद मुहाजिर और अंसार हैं, और 'संतान' से मुराद ताबिईन (अनुयायी) हैं। उनसे एक रिवायत में है: यदि पिता ऊंचे दर्जे पर हों, तो अल्लाह बच्चों को पिता के दर्जे तक उठा देता है, और यदि बच्चे ऊंचे दर्जे पर हों, तो अल्लाह पिता को बच्चों के दर्जे तक उठा देता है। अत; माता-पिता भी 'संतान' नाम में शामिल हैं, जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उनके लिए एक निशानी यह है कि हमने उनकी संतान को भरी हुई कश्ती में सवार किया} [यासिन: 41]। और इब्न अब्बास से ही मरफ़ूअ़न रिवायत है कि नबी (ﷺ) ने फ़रमाया: "जब जन्नत वाले जन्नत में दाखिल होंगे, तो उनमें से कोई अपने माता-पिता, अपनी पत्नी और अपने बच्चे के बारे में पूछेगा। उनसे कहा जाएगा: 'वे उस मक़ाम तक नहीं पहुँचे जहाँ तुम पहुँचे हो।' वह कहेगा: 'ऐ रब, मैंने अपने लिए और उनके लिए (नेक) अमल किए थे।' तो उन्हें उसके साथ मिलाने का हुक्म दिया जाएगा"(3)। और खदीजा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: मैंने नबी (ﷺ) से अपने उन दो बच्चों के बारे में पूछा जो जाहिलियत के दौर में मर गए थे। आपने मुझसे फ़रमाया: "वे दोनों आग में हैं।" जब आपने मेरे चेहरे पर नापसंदगी देखी, तो फ़रमाया: "अगर तुम उनकी जगह देख लेतीं, तो तुम उनसे नफरत करतीं।" उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, और आपसे होने वाली मेरी संतान? आपने फ़रमाया: "जन्नत में।" फिर आपने फ़रमाया: "बेशक मोमिन और उनकी औलाद जन्नत में हैं, और मुशरिक और उनकी औलाद आग में हैं।" फिर आपने पढ़ा: {और वे लोग जो...

(1) देखिए तफ़्सीर अल-बगवी 4/239, और अल-तबरी ने 21/580-581 में इसी तरह रिवायत किया है। (2) अल-हुज्जाह, अबू अली अल-फ़ारसी 6/224-225। (3) इसे अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (12248) में रिवायत किया है, अल-हेशमी ने 'अल-मजमा' 7/114 में कहा है: इसमें मुहम्मद बिन अब्दुर रहमान बिन ग़ज़वान हैं और वह ज़ईफ़ (कमज़ोर) हैं।

سورة الطور: آیات ۲۱ - ۲۴ ۵۲۵

اور مومن بھائیوں کی رفاقت سے، اور ان کی اولاد اور نسل کو ان کے ساتھ جمع کرنے سے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: بے شک اللہ تعالیٰ مومن کے ساتھ اس کی چھوٹی اولاد کو ملا دیتا ہے جو ایمان (کے شعور) تک نہیں پہنچے تھے(۱)۔ یہ مہدوی نے کہا ہے۔ اور 'ذریت' (اولاد) کا لفظ چھوٹوں اور بڑوں دونوں پر صادق آتا ہے۔ پس اگر یہاں ذریت سے مراد چھوٹے بچے ہوں، تو اللہ تعالیٰ کا قول: 'بایمان' (ایمان کے ساتھ) مفعولین سے حال کے مقام پر ہوگا، اور تقدیر (مفہوم) یہ ہوگا: 'آباء کے ایمان کے ساتھ'۔ اور اگر ذریت سے مراد بڑے ہوں، تو اللہ کا قول: 'بایمان'، فاعلین سے حال ہوگا(۲)۔ ابن عباس سے دوسرا قول یہ ہے: کہ 'جو لوگ ایمان لائے' سے مراد مہاجرین اور انصار ہیں، اور 'ذریت' سے مراد تابعین ہیں۔ انہی سے ایک روایت میں ہے: اگر باپ بلند درجے پر ہوں تو اللہ بچوں کو باپ کے درجے تک بلند کر دیتا ہے، اور اگر بچے بلند درجے پر ہوں تو اللہ باپ کو بچوں کے درجے تک بلند کر دیتا ہے۔ پس آباء بھی لفظ 'ذریت' میں داخل ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور ان کے لیے ایک نشانی یہ ہے کہ ہم نے ان کی ذریت کو بھری ہوئی کشتی میں سوار کیا﴾ [یس: ۴۱]۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما ہی سے روایت ہے جو وہ نبی کریم ﷺ سے مرفوعاً بیان کرتے ہیں، آپ ﷺ نے فرمایا: "جب اہل جنت جنت میں داخل ہو جائیں گے، تو ان میں سے کوئی اپنے والدین، اپنی بیوی اور اپنی اولاد کے بارے میں پوچھے گا۔ تو ان سے کہا جائے گا: کہ وہ اس مقام کو نہیں پہنچ سکے جہاں تم پہنچے ہو۔ وہ کہے گا: اے رب، میں نے اپنے لیے اور ان کے لیے (نیک) عمل کیے تھے، تو انہیں اس کے ساتھ ملا دینے کا حکم دیا جائے گا"(۳)۔ اور حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: میں نے نبی کریم ﷺ سے اپنے ان دو بچوں کے بارے میں پوچھا جو جاہلیت میں وفات پا گئے تھے، تو

آپ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "وہ دونوں آگ میں ہیں"۔ پس جب آپ ﷺ نے میرے چہرے پر ناگواری دیکھی تو فرمایا: "اگر تم ان کا ٹھکانہ دیکھ لیتیں تو تم خود ان سے بیزاری کا اظہار کرتیں"۔ انہوں نے پوچھا: اے اللہ کے رسول، اور میری وہ اولاد جو آپ سے ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جنت میں"۔ پھر فرمایا: "بے شک مومن اور ان کی اولاد جنت میں ہیں، اور مشرکین اور ان کی اولاد جہنم میں ہیں"۔ پھر آپ ﷺ نے یہ آیت پڑھی: ﴿اور وہ لوگ جو...

(۱) دیکھئے تفسیر البغوی ۲۳۹/۴، اور اسے الطبری نے ۵۸۰/۲۱ - ۵۸۱ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) الحجہ لابی علی الفارسی ۲۲۴/۶ - ۲۲۵۔ (۳) اسے الطبرانی نے الکبیر (۱۲۲۴۸) میں روایت کیا ہے، الہیثمی نے المجمع ۱۱۴/۷ میں کہا ہے: اس میں محمد بن عبدالرحمن بن غزوان ہے اور وہ ضعیف ہے۔

Surah At-Tur: Verses 21 - 24

Page 526

"...believed and whose offspring followed them in faith..." the verse (1).

"And We will not deprive them of anything of their deeds" means: We did not decrease the reward of the children's deeds due to the shortness of their lives, nor did We decrease the reward of the fathers' deeds at all by joining their offspring with them. The suffix "-hum" (them) refers back to the words of the Almighty: "And those who believed."

Ibn Zaid said: The meaning is: "and their offspring followed them in faith," We joined with the offspring their young children who had not reached the age of performing deeds (2). Thus, the suffix "-hum" according to this saying refers to the offspring.

Ibn Kathir recited: "wa ma alitnahum" with a kasra on the 'lam'. The rest recited it with a fatha (3). It is narrated from Abu Hurairah: "ālatnāhum" with prolongation (4). Ibn al-A'rabi said: "alatahu ya'lituhu altan", "alatahu yu'lituhu ilatan", and "latahu yalituhu laytan", all mean if he diminished it. In 'al-Sihah': "latahu 'an wajhihi yalutuhu wa yalitihi", meaning: he held him back from his direction and diverted him, and likewise "alatahu 'an wajhihi". The forms 'fa'ala' and 'af'ala' have the same meaning. It is also said: "ma alatahu min 'amalihi shay'an", meaning: he did not diminish anything of his work, like "alatahu" (5). This was previously mentioned in "Al-Hujurat" (6).

"Every person, for what he earned, is a pledge" It was said: it refers to the people of the Fire (7). Ibn Abbas said: "is held in pledge".

---

(1) Narrated by Abdullah bin Ahmad bin Hanbal in 'Zawa'id al-Musnad' (1131), and Ibn Abi 'Asim in 'al-Sunnah' (213) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). It contains Muhammad bin Uthman. Al-Dhahabi said in 'al-Mizan' (3/642): "It is not known who he is; I searched for him in several places, and he has a rejected report." Then he cited this hadith through him. Ibn al-Jawzi said in 'Jami' al-Masanid' - as in 'Kanz al-Ummal' (2/512): "In its chain is Muhammad bin Uthman whose hadith is not accepted, and no hadith regarding the punishment of children is authentic." (2) Narrated by al-Tabari (21/581) similarly. (3) Al-Sab'ah p. 612, and al-Taysir p. 203. (4) In manuscript (Z): Ibn Hurmuz, nicknamed al-A'raj, and his recitation is in 'The Anomalous Recitations' p. 146, and 'al-Muhtasib' (2/290). We did not find who

attributed it to Abu Hurairah; perhaps it is a corruption of Ibn Hurmuz. Ibn al-Jawzi attributed the recitation in 'Zad al-Masir' (8/51) to Ibn al-Sumayfa'. (5) Al-Sihah (lyt). (6) P. 421 - 422 of this volume. (7) See 'Zad al-Masir' (8/51).

सूरह अत-तूर: आयतें 21 - 24

पृष्ठ 526

"...ईमान लाए और जिनकी संतान ने ईमान के साथ उनका अनुसरण किया..." आयत (1)।

"और हम उनके कर्मों में से कुछ भी कम नहीं करेंगे" का अर्थ है: हमने बच्चों के कर्मों के प्रतिफल में उनकी छोटी आयु के कारण कोई कमी नहीं की, और न ही हमने पिताओं के कर्मों के प्रतिफल में उनकी संतानों को उनके साथ मिलाकर कोई कमी की। शब्द "-हुम" (उन्हें/उनके) सर्वशक्तिमान के शब्दों: "और जो लोग ईमान लाए" की ओर संकेत करता है।

इब्न ज़ैद ने कहा: अर्थ है: "और उनकी संतान ने ईमान के साथ उनका अनुसरण किया," हमने संतान के साथ उनके छोटे बच्चों को मिला दिया जो कर्म करने की आयु तक नहीं पहुँचे थे (2)। इस प्रकार, इस कथन के अनुसार "-हुम" संतान के लिए है।

इब्न कसीर ने 'लाम' पर कसरा के साथ "व मा अलितनाहुम" पढ़ा। बाकी लोगों ने इसे फत्हा के साथ पढ़ा (3)। अबू हुरैरा से वर्णित है: "आलतनाहुम" मद (दीर्घ स्वर) के साथ (4)। इब्न अल-अरबी ने कहा: "अलतहु यल्तिहु अल्तन", "अलतहु युल्तिहु ईलातन", और "लातहु यलीतुहु लैतन", इन सबका अर्थ है यदि उसने उसमें कमी की। 'अल-सिहाह' में: "लातहु अन वजहिही यलूतहु व यलीतहु", अर्थात: उसने उसे उसके मार्ग से रोक दिया और उसे मोड़ दिया, और इसी तरह "अलतहु अन वजहिही"। 'फअला' और 'अफअला' रूप एक ही अर्थ रखते हैं। यह भी कहा जाता है: "मा अलतहु मिन अमलिही शैअन", अर्थात: उसने उसके कार्य में कुछ भी कम नहीं किया, जैसे "अलतहु" (5)। यह पहले "अल-हुजुरात" (6) में बीत चुका है।

"प्रत्येक व्यक्ति अपने किए हुए कर्मों के बदले बंधक है" कहा गया है: यह नरक के लोगों को संदर्भित करता है (7)। इब्न अब्बास ने कहा: "बंधक बनाया गया"।

---

(1) इसे अब्दुल्ला बिन अहमद बिन हंबल ने 'ज़वाइद अल-मुसनद' (1131) में, और इब्न अबी आसिम ने 'अल-सुन्नत' (213) में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इसमें मुहम्मद के उस्मान है। अल-ज़हबी ने 'अल-मीज़ान' (3/642) में कहा: "पता नहीं वह कौन है; मैंने कई जगहों पर उसकी तलाश की, और उसके पास एक अस्वीकार्य रिपोर्ट है।" फिर उन्होंने उनके माध्यम से इस हदीस का उल्लेख किया। इब्न अल-जौज़ी ने 'जामे अल-मसानिद' में कहा - जैसा कि 'कंज अल-

उम्माल' (2/512) में है: "इसके इसनाद (सूत्र) में मुहम्मद बिन उस्मान है जिसकी हदीस स्वीकार्य नहीं है, और बच्चों को दंडित करने के संबंध में कोई भी हदीस सही नहीं है।" (2) अल-तबरी (21/581) ने इसी तरह उद्धृत किया है। (3) अल-सबआ पृ. 612, और अल-तयसीर पृ. 203। (4) (ज़) में: इब्न हुरमुज़, जिनका उपनाम अल-आरज है, और उनका पाठ 'असामान्य पाठों' पृ. 146, और 'अल-मुहतासिब' (2/290) में है। हमें यह नहीं मिला कि इसे अबू हुरैरा से किसने जोड़ा; शायद यह इब्न हुरमुज़ का विकृत रूप है। इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' (8/51) में पाठ को इब्न अल-सुमैफा से जोड़ा है। (5) अल-सिहाह (लीत)। (6) इस खंड के पृष्ठ 421 - 422। (7) देखें 'ज़ाद अल-मसीर' (8/51)।

سورہ الطور: آیات 21 - 24

صفحہ 526

﴿ءَامَنُوا وَٱتَّبَعۡنَٰهُمۡ ذُرِّيَّتُهُم بِإِيمَٰنٍ﴾ الآية (١)۔

﴿وَمَا أَلَتۡنَاهُم مِّنۡ عَمَلِهِم مِّن شَيۡءٖ﴾ یعنی: ہم نے بچوں کے اعمال کے ثواب میں ان کی مختصر عمر کی وجہ سے کوئی کمی نہیں کی، اور نہ ہی ہم نے باپوں کے اعمال کے ثواب میں ان کے ساتھ ان کی اولاد کو ملا کر کچھ کمی کی۔ لفظ "-ہم" (ان کو) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرف لوٹتا ہے: "اور وہ لوگ جو ایمان لائے"۔

ابن زید نے کہا: معنی یہ ہے: "اور ان کی اولاد نے ایمان کے ساتھ ان کی پیروی کی،" ہم نے اولاد کے ساتھ ان کے چھوٹے بچوں کو ملا دیا جو عمل کی عمر کو نہیں پہنچے تھے (2)۔ پس، اس قول کے مطابق "-ہم" اولاد کے لیے ہے۔

ابن کثیر نے 'لام' کے زیر (کسرہ) کے ساتھ "وَمَا أَلِتْنَاهُمْ" پڑھا۔ باقی سب نے اسے زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا (3)۔ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے: "اَلَتْنَاهُمْ" مد کے ساتھ (4)۔ ابن الاعرابی نے کہا: "اَلَتَہ یَالِتُہ اَلْتاً"، "اَلَتَہ یُؤْلِتُہ اِیلاتاً"، اور "لَاتَہ یَلِیتُہ لَیْتاً"، ان سب کا مطلب ہے کہ جب اس نے اس میں کمی کی۔ اور 'الصحاح' میں ہے: "لَاتَہ عَن وَجْہِہ یَلُوتُہ وَ یَلِیتُہ"، یعنی: اس کو اس کے رخ سے روک دیا اور پھیر دیا، اور اسی طرح "اَلَاتَہ عَن وَجْہِہ"۔ 'فَعَلَ' اور 'اَفْعَلَ' ایک ہی معنی میں ہیں۔ یہ بھی کہا جاتا ہے: "مَا اَلَاتَہ مِن عَمَلِہ شَیْئاً"، یعنی: اس کے عمل میں سے کچھ بھی کم نہیں کیا، جیسے "اَلَتَہ" (5)۔ یہ "الحجرات" (6) میں گزر چکا ہے۔

﴿كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ﴾ کہا گیا ہے: یہ اہل جہنم کی طرف لوٹتا ہے (7)۔ ابن عباس نے کہا: "گروی رکھا گیا"۔

---

(١) اسے عبد اللہ بن احمد بن حنبل نے 'زوائد المسند' (١١٣١) میں، اور ابن ابی عاصم نے 'السنہ' (٢١٣) میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں محمد بن عثمان ہے، الذہبی نے 'المیزان' ٣/ ٦٤٢ میں کہا: "معلوم نہیں وہ کون ہے؛ میں نے کئی جگہوں پر اس کی تلاش کی، اور اس کی ایک منکر روایت ہے۔" پھر انہوں نے اسی کے واسطے سے یہ حدیث نقل کی۔ ابن الجوزی نے 'جامع المسانید' میں کہا - جیسا کہ 'کنز العمال' ٢/ ٥١٢ میں ہے: "اس کی سند میں محمد بن عثمان ہے جس کی حدیث قبول نہیں کی جاتی، اور بچوں کو عذاب دینے کے بارے میں کوئی حدیث صحیح نہیں ہے۔" (٢) اسے الطبری نے ٢١ / ٥٨١ اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٣) السبعہ ص ٦١٢، اور التیسیر ص ٢٠٣۔ (٤) نسخہ (ظ) میں ہے: ابن ہرمز، اور ان کا لقب الاعرج ہے، اور ان کی قرات 'القراءات الشاذہ' ص ١٤٦، اور 'المحتسب' ٢/ ٢٩٠ میں ہے۔ ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے ابوہریرہ کی طرف منسوب کیا ہو؛ شاید یہ ابن ہرمز سے تحریف ہو گیا ہے۔ ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ٥١/٨ میں اس قرات کو ابن السمیفع کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) الصحاح (لیت)۔ (٦) اس جلد کا صفحہ ٤٢١ - ٤٢٢۔ (٧) دیکھئے 'زاد المسیر' ٥١/٨۔

The people of Hell are there because of their deeds, and the people of Paradise have gone to their bliss. Therefore, He said: {Every soul, for what it has earned, will be retained. Except the companions of the right} [Al-Muddathir: 38-39]. It was said: This is general for every human being who is held hostage by his work, so no one’s reward for his work is diminished. As for the increase over the reward of the work, it is a favor from Allah. It is possible that this is regarding the offspring who did not believe; they do not join their believing fathers, but rather are held hostage by their disbelief.

The Almighty's saying: {And We will provide them with fruit and meat from whatever they desire} means: We increased that for them as an addition from Allah, providing them with more than what they already had.

The Almighty's saying: {They pass to one another therein a cup} means: they take it from one another, namely the believer, his wives, and his servants in Paradise. The "cup" (ka's) is a vessel for wine, and every vessel full (1) of drink or otherwise. If it is empty, it is not called a "cup". The evidence for "passing" (tanaazu') and "cup" (ka's) in the language is the saying of Al-Akhtal: And many a profitable drinker shared a cup with me, neither a miserly one, nor one easily intoxicated. I shared with him the fine, all-encompassing wine, while the roosters crowed and the time for the night traveler’s halt arrived. (2)

And Imru' al-Qais said: When we shared conversation and she became yielding, I bent towards a branch with swaying clusters. (3) This was previously mentioned in "As-Saffat" (4).

{No ill speech therein} means: in the cup, i.e., no vain talk occurs between them {nor commission of sin} nor what contains...

(1) In "An-Nukat wal-'Uyun" 5/382 - the wording is from it -: The cup is a full vessel. (2) Diwan Al-Akhtal p. 116, Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, said in his commentary on "Tabaqat Fuhul al-Shu'ara" 2/501: "Murbih" (profitable): from their saying: he gave him profit for his goods or commodity: he gave him a profit. Al-Akhtal meant that he does not care if he overpays for it so the vintner gets a large profit from it, praising him for his love of leisure and generosity. "Al-Hasoor": the stingy, withholding, denying one. "As-Sawwar": one whose head the wine quickly rushes into. (3) Diwan Imru' al-Qais p. 32, the commentator of the Diwan said: His saying: "when we shared conversation": meaning I spoke to her and she spoke to

me. The meaning of "asmahat": she became submissive and easy. And his saying: "hasartu": meaning I pulled and stretched. (4) 18/30.

सूरह अत-तूर: आयतें 21 - 24 527

जहन्नमी अपने कर्मों के कारण वहाँ हैं, और जन्नत वाले अपने सुख-चैन में चले गए हैं। इसीलिए अल्लाह ने फरमाया: {प्रत्येक प्राणी अपने किए के बदले बंधक है। सिवाय दाहिने हाथ वालों के} [अल-मुद्दस्सिर: 38-39]। कहा गया है: यह हर उस इंसान के लिए सामान्य है जो अपने काम का बंधक है, इसलिए किसी के काम के फल में कोई कमी नहीं की जाती। जहाँ तक काम के फल से अधिक की बात है, तो वह अल्लाह की ओर से कृपा है। यह संभव है कि यह उन संतानों के बारे में हो जो ईमान नहीं लाए, इसलिए वे अपने मोमिन पिताओं के साथ नहीं मिलते, बल्कि अपने कुफ्र (अविश्वास) के कारण बंधक रहते हैं।

अल्लाह तआला का कथन: {और हम उन्हें फल और मांस प्रदान करेंगे जिससे वे चाहेंगे} का अर्थ है: हमने उनके लिए इसे अल्लाह की ओर से अतिरिक्त वृद्धि के रूप में बढ़ा दिया, उन्हें वह प्रदान किया जो उनके पास पहले से था उससे अधिक।

अल्लाह तआला का कथन: {वे वहां एक-दूसरे को जाम थमाते होंगे} का अर्थ है: वे इसे एक-दूसरे से लेते होंगे, यानी जन्नत में मोमिन, उसकी पत्नियाँ और उसके सेवक। "कास" (जाम) शराब का बर्तन है, और हर वह बर्तन जो पेय या किसी और चीज से भरा (1) हो। यदि वह खाली हो, तो उसे "कास" नहीं कहा जाता। भाषा में "तनाज़ु" (छीनना/साझा करना) और "कास" (जाम) का प्रमाण अल-अख़्तल का यह कथन है: और कई एक लाभप्रद पीने वाले ने मेरे साथ जाम साझा किया, न तो वह कंजूस था और न ही जल्दी मदहोश होने वाला। मैंने उसके साथ उत्तम, सर्व-व्यापक शराब साझा की, जब मुर्गों ने बांग दी और रात के मुसाफ़िर के रुकने का समय आ गया। (2)

और इम्रुल क़ैस ने कहा: जब हमने आपस में बातचीत साझा की और वह नरम पड़ गई, तो मैं झुकी हुई गुच्छों वाली एक टहनी की ओर झुक गया। (3) यह "अस-साफ़्फ़ात" (4) में पहले आ चुका है।

{न उसमें कोई बेकार बात होगी} अर्थात: जाम में, यानी उनके बीच कोई व्यर्थ बात नहीं होगी {और न कोई गुनाह की बात} और न ही ऐसी कोई बात जिसमें...

(1) "अन-नुकत वल-उयून" 5/382 में - और शब्द उसी से हैं -: कास एक भरा हुआ बर्तन है। (2) दीवान अल-अख़्तल पृ. 116, शेख महमूद शाकिर (रह.) ने "तबाक़त फुहुल अल-शुअरा" 2/501 पर अपनी टिप्पणी में कहा: "मुर्बिह": उनके इस कथन से: उसने उसे उसके माल या वस्तु पर लाभ दिया: उसने उसे लाभ दिया। अल-अख़्तल का मतलब था कि उसे इसकी परवाह नहीं है कि वह इसकी

ऊंची कीमत चुकाता है ताकि शराब बेचने वाले को इससे बड़ा लाभ मिले, वह उसे मौज-मस्ती के प्यार और उदारता के लिए सराह रहा है। "अल-हासूर": कंजूस, रोक कर रखने वाला। "अस-सव्वार": वह व्यक्ति जिसके सिर में शराब जल्दी चढ़ जाती है। (3) दीवान इम्रुल क़ैस पृ. 32, दीवान के टीकाकार ने कहा: उनका कहना: "जब हमने बातचीत साझा की": यानी मैंने उससे बात की और उसने मुझसे। "अस्माहत" का अर्थ है: वह आज्ञाकारी और सहज हो गई। और उनके कथन: "हसर्तु" का अर्थ है: मैंने खींचा और फैलाया। (4) 18/30.

سورہ الطور: آیات 21 - 24 527

اہلِ جہنم اپنے اعمال کی وجہ سے وہاں ہیں، اور اہل جنت اپنی نعمتوں کی طرف چلے گئے، اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ . إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ﴾ [المدثر: 38-39]۔ اور کہا گیا ہے: یہ ہر اس انسان کے لیے عام ہے جو اپنے عمل کے بدلے گروی ہے، پس کسی کے عمل کے ثواب میں کوئی کمی نہیں کی جائے گی، رہا عمل کے ثواب سے زیادہ ملنا تو وہ اللہ کا فضل ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ ان اولادوں کے بارے میں ہو جو ایمان نہیں لائے، پس وہ اپنے مومن آبا و اجداد کے ساتھ نہیں ملیں گے، بلکہ اپنے کفر کی وجہ سے گروی رہیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَمْدَدْنَاهُم بِفَكِهَةٍ وَلَحْمٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ﴾ یعنی: ہم نے اللہ کی طرف سے ان کے لیے اس میں مزید اضافہ کر دیا، انہیں اس کے علاوہ دیا جو ان کے پاس تھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَتَنَازَعُونَ فِيهَا كَأْسًا﴾ یعنی: جنت میں مومن، اس کی بیویاں اور اس کے خادم ایک دوسرے سے اسے پکڑیں گے۔ "کاس" شراب کا برتن ہے، اور ہر وہ برتن جو مشروب یا کسی اور چیز سے بھرا (1) ہو، پس جب وہ خالی ہو جائے تو اسے "کاس" نہیں کہا جاتا۔ لغت میں "تنازع" اور "کاس" کی گواہی الاخطل کا یہ قول ہے: اور کتنے ہی نفع بخش پینے والے نے میرے ساتھ جام بانٹا، نہ وہ بخیل تھا اور نہ ہی جلد مست ہونے والا۔ میں نے اس کے ساتھ عمدہ اور ہمہ گیر شراب میں حصہ لیا، جب مرغوں نے اذان دی اور رات کے مسافر کے ٹھہرنے کا وقت آ گیا۔ (2)

اور امرؤ القیس نے کہا: پھر جب ہم نے آپس میں گفتگو کی اور وہ نرم پڑ گئی، میں جھکے ہوئے خوشوں والی ٹہنی کی طرف مائل ہوا۔ (3) یہ بات "والصافات" (4) میں گزر چکی ہے۔

﴿لَّا لَغْوٌ فِيهَا﴾ یعنی: جام میں، یعنی ان کے درمیان کوئی بیہودہ گفتگو نہیں ہو گی ﴿وَلَا تَأْثِيمٌ﴾ اور نہ کوئی ایسی بات جس میں...

(1) النکت والعیون 382/5 میں - اور یہ عبارت اسی کی ہے - : کاس بھرا ہوا برتن ہے۔ (2) دیوان الاخطل ص 116، شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے طبقات فحول الشعراء 501/2 پر اپنے حاشیے میں کہا: "مربح": ان کے قول سے ہے: اس نے اسے اس کے سامان یا مال پر نفع دیا: یعنی اسے نفع دیا۔ الاخطل کی مراد یہ تھی کہ اسے اس بات کی پرواہ نہیں کہ وہ اس کی مہنگی قیمت ادا کرتا ہے تاکہ شراب بیچنے والا اس سے وافر نفع حاصل کرے، وہ لہو و لعب کی محبت اور سخاوت کی بنا پر اس کی تعریف کر رہا ہے۔ "الحصور": بخیل اور روک کر رکھنے والا۔ اور "السوار": وہ جس کے سر میں شراب جلدی چڑھ جائے۔ (3) دیوان امرؤ القیس ص 32، دیوان کے شارح نے کہا: ان کا قول: "فلما تنازعنا الحدیث": یعنی میں نے اس سے بات کی اور اس نے مجھ سے۔ اور "أسمحت" کے معنی ہیں: وہ فرمانبردار اور سہل ہو گئی۔ اور ان کا قول: "هصرت": یعنی میں نے کھینچا اور پھیلایا۔ (4) 18/30۔

Surah At-Tur: Verses 23 - 24 528 ...sin. And 'ta'theem' is a verbal noun from 'ithm' (sin), meaning: that cup does not make them sinners (1) because it is permissible for them. And it was said: "there is no idle talk therein" meaning: in Paradise (2). Ibn 'Ata said: What idle talk could be in a gathering whose place is the Garden of Eden, where their cup-bearers are the angels, their drinking is accompanied by the remembrance of Allah, their fragrance and greeting are from Allah, and the people are the guests of Allah (3). "and no sin" means: and no lying. This was said by Ibn Abbas (4). Ad-Dahhak: It means they do not lie to each other (5). Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, and Abu 'Amr recited: "lā laghwa fīhā wa-lā ta'thīma" with the fatha (short 'a' sound) at the end. The rest recited it with the nominative case (dhamma) and nunation (6). This was previously mentioned in "Al-Baqarah" (7) regarding the Almighty's saying: "no friendship and no intercession" [Verse: 254], and praise be to Allah. The Almighty's saying: "And there will circulate among them [servant] boys of theirs" meaning: with fruits, gifts, food, and drink. The evidence for this is: "There will be circulated among them trays of gold" [Az-Zukhruf: 71], "[And] there will be circulated among them a cup from a flowing spring" [As-Saffat: 45]. Then it was said: They are the children from among their offspring who preceded them, so Allah Almighty delighted their eyes with them. And it was said: They are those whom Allah Almighty made their servants from the children of others (8). And it was said: They are boys created in Paradise. Al-Kalbi said: They never grow old, "[as if] they were" in beauty and whiteness "pearls well-protected" in shells, and 'maknoon' means: preserved. And the Almighty's saying: "There will circulate among them young boys made eternal" [Al-Waqi'ah: 17]. It was said: They are the children of the polytheists and they are the servants of the people of Paradise, though there is no exhaustion in Paradise nor a need for service, but He informed that they are at the height of bliss.

(1) Al-Waseet 4/188, and Zad al-Masir 8/52. (2) An-Nukat wal-'Uyun 5/383 and attributed it to Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) Ath-Tha'alibi attributed it in his Tafsir 4/217 to Ath-Tha'labi. (4) Narrated by At-Tabari 21/588. (5) Al-Mawardi mentioned it in An-Nukat wal-'Uyun 5/382 in a similar manner. (6) As-Sab'ah p. 612, and At-Taysir p. 82. (7) 4/261-262. (8) Al-Mawardi attributed the two sayings in An-Nukat wal-'Uyun 5/383 to Ibn Bahr.

सूरह अत-तूर: आयतें 23 - 24 528 ...पाप। और 'ता'सीम' (ta'theem) 'इस्म' (ithm - पाप) से बना एक शब्द है, जिसका अर्थ है: वह प्याला उन्हें पापी नहीं बनाता (1) क्योंकि वह उनके लिए जायज़ है। और कहा गया है: "वहां कोई व्यर्थ की बातें नहीं होंगी" यानी: जन्नत में (2)। इब्न अता ने कहा: उस महफ़िल में व्यर्थ की बातें कैसे हो सकती हैं जिसका स्थान अदन का बाग है, जहाँ उनके पिलाने वाले फ़रिश्ते हैं, उनका पीना अल्लाह की याद के साथ है, उनकी सुगंध और अभिवादन अल्लाह की ओर से है, और वे लोग अल्लाह के मेहमान हैं (3)। "और न कोई गुनाह" का अर्थ है: और न कोई झूठ। यह इब्न अब्बास ने कहा (4)। अद-दह्हाक: इसका अर्थ है कि वे एक-दूसरे से झूठ नहीं बोलेंगे (5)। इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन और अबू अम्र ने अंत में फतह (ज़बर) के साथ "ला लग़वा फ़ीहा वला ता'सीमा" पढ़ा। बाकियों ने इसे रफ़' (पेश) और तनवीन के साथ पढ़ा (6)। यह पहले "अल-बक़रह" (7) में अल्लाह के इस कथन के संबंध में आ चुका है: "न कोई दोस्ती और न कोई शफ़ाअत (सिफ़ारिश)" [आयत: 254], और अल्लाह का शुक्र है। अल्लाह का कथन: "और उनके पास उन्हीं के किशोर लड़के चक्कर लगाएँगे" यानी: फल, उपहार, भोजन और पेय के साथ। इसका प्रमाण है: "उनके चारों ओर सोने की थालियाँ घुमाई जाएँगी" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 71], "उनके चारों ओर बहते हुए चश्मे का प्याला घुमाया जाएगा" [अस-साफ़्फ़ात: 45]। फिर कहा गया: वे उनके अपने बच्चों में से बच्चे हैं जो उनसे पहले चले गए थे, तो अल्लाह तआला ने उनके ज़रिए उनकी आँखें ठंडी कीं। और कहा गया: वे वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह तआला ने दूसरों के बच्चों में से उनका सेवक बनाया (8)। और कहा गया: वे जन्नत में पैदा किए गए लड़के हैं। अल-कल्बी ने कहा: वे कभी बूढ़े नहीं होते, "[मानो] वे हों" सुंदरता और सफेदी में "छिपे हुए मोती" सीपियों में, और 'मक्नून' का अर्थ है: सुरक्षित। और अल्लाह का कथन: "उनके चारों ओर हमेशा रहने वाले किशोर लड़के चक्कर लगाएँगे" [अल-वाक़िआ: 17]। कहा गया: वे मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बच्चे हैं और वे जन्नत वालों के सेवक हैं, हालाँकि जन्नत में न तो कोई थकान है और न ही सेवा की ज़रूरत है, लेकिन उन्होंने यह बताया कि वे सुख की चरम सीमा पर हैं।

(1) अल-वसीत 4/188, और ज़ाद अल-मसीर 8/52। (2) अन-नुक़त वल-उयून 5/383 और इसे इब्न अब्बास (रज़ि.) से संबद्ध किया गया है। (3) अस्-सालबी ने अपनी तफ़सीर 4/217 में इसे अस्-सालबी से संबद्ध किया है। (4) अत-तबरी 21/588 द्वारा उद्धृत। (5) अल-मावर्दी ने इसे अन-नुक़त वल-उयून 5/382 में इसी तरह उल्लेख किया है। (6) अस-सबा पृ. 612, और अत-तयसीर पृ. 82।

(7) 4/261-262। (8) अल-मावर्दी ने अन-नुक़त वल-उयून 5/383 में दोनों कथनों को इब्न बहर से संबद्ध किया है।

سورہ الطور: آیات 23 - 24 528 گناہ۔ اور 'تاثیم' اسم (گناہ) سے تفعیل کا وزن ہے، یعنی: وہ پیالہ انہیں گناہ گار نہیں بنائے گا (1) کیونکہ وہ ان کے لیے مباح (جائز) ہے۔ اور کہا گیا: "لَا لَغْوٌ فِيهَا" یعنی: جنت میں (2)۔ ابن عطا نے کہا: ایسی محفل میں بھلا کیا لغو بات ہوگی جس کا مقام جنت عدن ہے، ان کے ساقی فرشتے ہیں، ان کا پینا اللہ کے ذکر پر ہے، ان کی خوشبو اور سلام اللہ کی طرف سے ہے، اور وہ لوگ اللہ کے مہمان ہیں (3)۔ "وَلَا تَأْثِيمٌ" یعنی: اور نہ کوئی جھوٹ۔ یہ بات ابن عباس نے کہی (4)۔ ضحاک: یعنی وہ ایک دوسرے سے جھوٹ نہیں بولیں گے (5)۔ ابن کثیر، ابن محیصن اور ابو عمرو نے آخر میں فتحہ (زبر) کے ساتھ "لَا لَغْوَ فِيهَا وَلَا تَأْثِيمَ" پڑھا ہے۔ باقیوں نے رفع (پیش) اور تنوین کے ساتھ پڑھا (6)۔ یہ بات پہلے "البقرہ" (7) میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکی ہے: "وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ" [آیت: 254] اور اللہ کا شکر ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَّهُمْ" یعنی: پھلوں، تحائف، کھانے اور پینے کے ساتھ، اور اس کی دلیل ہے: "يُطَافُ عَلَيْهِم بِصِحَافٍ مِّن ذَهَبٍ" [الزخرف: 71]، "يُطَافُ عَلَيْهِم بِكَأْسٍ مِّن مَّعِينٍ" [الصافات: 45]۔ پھر کہا گیا: وہ ان کی اولاد میں سے وہ بچے ہیں جو ان سے پہلے فوت ہو گئے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے ان کے ذریعے ان کی آنکھیں ٹھنڈی کیں۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہیں جنہیں اللہ تعالیٰ نے دوسروں کی اولاد میں سے ان کا خادم بنایا (8)۔ اور کہا گیا: وہ ایسے لڑکے ہیں جو جنت ہی میں پیدا کیے گئے ہیں۔ کلبی نے کہا: وہ کبھی بوڑھے نہیں ہوتے "كَأَنَّهُمْ" حسن اور سفیدی میں "لُؤْلُؤٌ مَّكْنُونٌ" صدف (سیپی) میں چھپے موتی کی طرح، اور مکنون کا مطلب ہے: محفوظ۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: "يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ" [الواقعة: 17] کہا گیا: وہ مشرکین کے بچے ہیں اور وہ اہل جنت کے خادم ہیں، حالانکہ جنت میں نہ کوئی تھکن ہے اور نہ ہی خدمت کی حاجت، لیکن اللہ نے خبر دی کہ وہ انتہائی نعمتوں میں ہیں۔

(1) الوسیط 4 / 188، اور زاد المسیر 8 / 52۔ (2) النکت والعیون 5 / 383 اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) ثعالبی نے اپنی تفسیر 4 / 217 میں اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 21 / 588 میں روایت کیا ہے۔ (5) اسے ماوردی نے النکت والعیون 5 / 382 میں اس کی مانند ذکر کیا ہے۔ (6) السبعة ص 612 ، اور التیسیر ص 82۔ (7) 4 / 261 - 262۔ (8) ماوردی نے النکت والعیون 5 / 383 میں ان دونوں اقوال کو ابن بحر کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Tur: Verses 24 - 28. Page 529.

And from Aisha (may Allah be pleased with her): That the Prophet of Allah (peace be upon him) said: "The lowest ranking of the people of Paradise is the one who calls one of his servants, and a thousand respond to him; all of them saying: 'At your service, at your service'." (1)

And from Abdullah bin Umar, he said: The Prophet (peace be upon him) said: "There is no one among the people of Paradise but a thousand youths strive for him, each youth performing a task that his companion is not doing." (2)

And from Al-Hasan that they said: O Messenger of Allah, if the servant is like a pearl, then what is the served like? He said: "The difference between them is like the difference between the moon on the night of the full moon and the smallest of the stars." (3)

Al-Kisa'i said: 'Kannantu ash-shay' (I concealed the thing): I covered it and protected it from the sun, and 'aknantuhu fi nafsi' (I kept it in my soul): I kept it secret. Abu Zaid said: 'Kannantuhu' and 'aknantuhu' are both used for 'in the shelter' and 'in the soul' alike. You say: 'Kannantu al-'ilm' and 'aknantuhu', so it is 'maknun' and 'mukun'. And 'kannantu al-jariya' and 'aknantuhu', so she is 'maknuna' and 'mukunnah'. (4)

Allah Almighty says: {And they will approach one another, inquiring of each other. (25) They will say, "Indeed, we were before among our people fearful [of Allah's punishment]. (26) So Allah conferred favor upon us and protected us from the punishment of the Scorching Fire. (27) Indeed, we used to supplicate Him before. Indeed, it is He who is the Beneficent, the Merciful." (28)}

Allah Almighty says: {And they will approach one another, inquiring of each other.} Ibn Abbas said: When they are resurrected from their graves, they will ask each other. (5) And it was said: They ask each other in Paradise, meaning: they remember what they were in during the worldly life of fatigue and fear of the outcome, (6) and they praise Allah Almighty for the disappearance of fear.

---

(1) Reported by Al-Daylami in Musnad al-Firdaws 1/217, and narrated by Al-Tha'labi in a similar way as in Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 160. (2) Tafsir al-Baghawi 4/240, and narrated by Ibn al-Mubarak in Az-Zuhd (1580), both from Abdullah bin 'Amr (may Allah be pleased with both). (3) Narrated by Al-Tha'labi as in Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 160. (4) Al-Sihah (knn), and his saying: 'al-kinn', meaning: the cover/

shelter. (5) Narrated by al-Tabari 21/590 similarly. Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 27/35: I do not see it as correct from him because it is very far-fetched. (6) Reported by al-Wahidi in al-Wasit 4/188, al-Baghawi in his Tafsir 4/240, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/52-53 and they attributed it to Ibn Abbas (may Allah be pleased with both).

सूरह अत-तूर: आयतें 24 - 28. पृष्ठ 529.

और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जन्नत वालों में सबसे निचले दर्जे का व्यक्ति वह है जो अपने सेवकों में से एक सेवक को पुकारेगा, तो हज़ार उसे उत्तर देंगे; वे सभी कहेंगे: 'लब्बैक लब्बैक' (मैं हाज़िर हूँ, मैं हाज़िर हूँ)।" (1)

और अब्दुल्लाह बिन उमर से वर्णित है कि उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जन्नत वालों में से कोई ऐसा नहीं है जिसके लिए एक हज़ार किशोर सेवा न कर रहे हों, प्रत्येक किशोर ऐसा कार्य कर रहा होगा जो उसका साथी नहीं कर रहा होगा।" (2)

और अल-हसन से वर्णित है कि लोगों ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यदि सेवक मोती के समान है, तो जिसका सेवा की जा रही है (मालिक) वह कैसा होगा? तो उन्होंने फ़रमाया: "उन दोनों के बीच का अंतर वैसा ही है जैसा पूर्णिमा की रात के चाँद और सबसे छोटे सितारों के बीच होता है।" (3)

अल-किसाई ने कहा: 'कन्ननतुश-शै' (मैंने चीज़ को छिपाया): मैंने उसे ढँक दिया और सूरज से उसकी रक्षा की, और 'अकनंतुहु फ़ी नफ़्सी': मैंने उसे अपने मन में गुप्त रखा। और अबू ज़ैद ने कहा: 'कन्ननतुहु' और 'अकनंतुहु' दोनों का अर्थ 'शरण में' और 'मन में' समान रूप से होता है। आप कहते हैं: 'कन्ननतुल-इल्म' और 'अकनंतुहु', तो वह 'मक्नुन' और 'मुकुन' है। और 'कन्ननतुल-जारिया' और 'अकनंतुहु', तो वह 'मक्नुना' और 'मुकुन्ना' है। (4)

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और वे एक-दूसरे की ओर मुख करके आपस में पूछताछ करेंगे। (25) वे कहेंगे, "निस्संदेह, हम इससे पहले अपने घरवालों के बीच (अल्लाह के दंड से) डरते थे। (26) तो अल्लाह ने हम पर कृपा की और हमें झुलसाने वाली आग के अज़ाब से बचा लिया। (27) निस्संदेह, हम इससे पहले उसी को पुकारते थे। वास्तव में वही उपकारी, दयावान है।" (28)}

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और वे एक-दूसरे की ओर मुख करके आपस में पूछताछ करेंगे।} इब्न अब्बास ने कहा: जब उन्हें उनकी कब्रों से उठाया जाएगा, तो वे एक-दूसरे से पूछेंगे। (5) और कहा गया है: वे जन्नत में आपस में पूछताछ करेंगे, अर्थात्: वे दुनिया में जिस थकान और परिणाम के डर में थे, उसे याद करेंगे, (6) और वे डर के दूर होने पर अल्लाह तआला की प्रशंसा करेंगे।

---

(1) अद-दैलामी ने मुस्नद अल-फ़िरदौस 1/217 में इसे उद्धृत किया है, और अथ-थलाबी ने इसी तरह से तखरीज अहादीथ अल-कश्शाफ़ पृ. 160 में इसका उल्लेख किया है। (2) तफ़सीर अल-

बग़वी 4/240, और इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (1580) में इसे उद्धृत किया है, दोनों अब्दुल्लाह बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित हैं। (3) अथ-थलाबी ने इसका उल्लेख तखरीज अहादीथ अल-कश्शाफ़ पृ. 160 में किया है। (4) अस-सिहाह (क-न-न), और उनका कथन: 'अल-किन्न', अर्थात्: आवरण/पर्दा। (5) अत-तबरी 21/590 ने इसी तरह इसका उल्लेख किया है। अल-आलूसी ने रूह अल-मआनी 27/35 में कहा: मैं इसे उनसे सही नहीं मानता क्योंकि यह बहुत दूर की बात है। (6) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/188 में, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/240 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/52-53 में इसे उद्धृत किया है और उन्होंने इसे इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की ओर सम्बद्ध किया है।

سورہ الطور: آیات ٢٤ - ٢٨۔ صفحہ ٥٢٩۔

اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے کہ اللہ کے نبی ﷺ نے فرمایا: "اہلِ جنت میں سب سے ادنیٰ درجے کا شخص وہ ہے جو اپنے خادموں میں سے کسی کو پکارے گا، تو ہزار اسے جواب دیں گے؛ وہ سب کہیں گے: 'لبیک لبیک' (میں حاضر ہوں، میں حاضر ہوں)۔"(١)

اور عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "اہلِ جنت میں سے کوئی ایسا نہیں ہے جس کی خدمت کے لیے ہزار لڑکے نہ دوڑتے ہوں، ہر لڑکا ایسے کام پر مامور ہوگا جو اس کا ساتھی نہیں کر رہا ہو گا۔"(٢)

اور حضرت حسن سے مروی ہے کہ لوگوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! جب خادم موتی کی طرح (خوبصورت) ہے، تو مخدوم (جس کی خدمت کی جا رہی ہے) کیسا ہو گا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ان دونوں کے درمیان وہی فرق ہے جو چودھویں رات کے چاند اور سب سے چھوٹے ستاروں کے درمیان ہوتا ہے۔"(٣)

الکسائی نے کہا: 'کننتُ الشیء' (میں نے چیز کو چھپایا): میں نے اسے ڈھانپ دیا اور سورج سے بچایا، اور 'أکننته في نفسي': میں نے اسے اپنے دل میں پوشیدہ رکھا۔ ابو زید نے کہا: 'کننتہ' اور 'أکننتہ' دونوں پناہ گاہ میں ہونے اور دل میں ہونے کے معنی میں ایک ہی طرح مستعمل ہیں، تم کہتے ہو: 'کننتُ العلم' اور 'أکننتہ'، پس وہ 'مکنون' اور 'مُکنّ' ہے۔ اور 'کننتُ الجاریہ' اور 'أکننتها'، پس وہ 'مکنونہ' اور 'مُکنّہ' ہے (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَساءَلُونَ ٢٥ قالوا إِنّا كُنّا قَبْلُ فِي أَهْلِنا مُشْفِقِينَ ٢٦ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَينا وَوَقانا عَذابَ السَّمُومِ ٢٧ إِنّا كُنّا مِن قَبْلُ نَدْعُوهُ إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ ٢٨﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب وہ اپنی قبروں سے اٹھائے جائیں گے تو ایک دوسرے سے پوچھیں گے(٥)۔ اور کہا گیا: جنت میں ایک دوسرے سے پوچھیں گے، یعنی: دنیا میں جس تھکن اور برے انجام کے خوف میں تھے اسے یاد کریں گے(٦)، اور خوف کے ختم ہونے پر اللہ تعالیٰ کا شکر ادا کریں گے۔

---

(١) الدیلمی نے مسند الفردوس ٢١٧/١ میں اسے روایت کیا ہے، اور الثعلبی نے اسی طرح تخریج احادیث الکشاف ص ١٦٠ میں نکالا ہے۔ (٢) تفسیر البغوی ٤ / ٢٤٠، اور ابن المبارک نے الزہد (١٥٨٠) میں اسے نکالا ہے، دونوں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما سے مروی ہیں۔ (٣) الثعلبی نے اسے تخریج احادیث الکشاف ص ١٦٠ में ذکر किया ہے۔ (٤) الصحاح (کنن)، اور ان کا قول: 'الکنّ'، یعنی: پردہ/اوٹ۔ (٥) الطبری ٥٩٠/٢١ نے اسے اسی طرح روایت کیا ہے۔ آلوسی نے روح المعانی ٣٥/٢٧ میں کہا: میں اسے ان سے صحیح ثابت نہیں سمجھتا کیونکہ یہ بات حقیقت سے بہت بعید ہے۔ (٦) الواحدی نے الوسیط ٤ / ١٨٨ میں، البغوی نے اپنی تفسیر ٤ / ٢٤٠ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٨ / ٥٢ - ٥٣ میں اسے روایت کیا ہے اور اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah At-Tur: Verses 25 - 28, 530

...from them. And it is said: some of them say to others: "How did you reach this high rank(1)?"

{They said: "We used to be before, among our families, fearful"} meaning: each of those questioned said to his questioner: "We used to be before," meaning: in this world, fearing and trembling at Allah's punishment. {So Allah has been gracious to us} with Paradise and forgiveness. And it is said: with success and guidance(2). {And protected us from the punishment of the scorching wind (Samum)} Al-Hasan said: As-Samum is one of the names of Hellfire, and a level among the levels of Hell(3). And it is said: it is the Fire itself, as you say: Gehenna. And it is said: the punishment of the fire of As-Samum(4). As-Samum is the hot wind, it is feminine. It is said: 'Summa yawmuna' (our day became poisoned), so it is 'masmum' (poisoned), and the plural is 'sama'im'. Abu Ubaidah said: As-Samum is by day, and it can be by night, and Al-Harur is by night, and it can be by day(5). Sometimes As-Samum is used for the biting cold, though it is more frequent for the scorching heat and the sun. The poet said:

"Today is a day whose cold is a scorching wind ... I do not blame whoever is distressed today."(6)

The words of the Almighty: {Indeed, we used to call upon Him before} meaning: in this world, that He might bestow upon us forgiveness for our shortcomings. And it is said: "We call upon Him" means: we worship Him(7). {Indeed, He is the Beneficent, the Merciful}. Nafi' and Al-Kisa'i read it as: "Annahu" with a fatha on the hamza, meaning: because He. The rest read it with a kasra as a commencement(8). And "Al-Barr" (The Beneficent)...

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 5 / 64. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 5 / 383. (3) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 4 / 188, Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 190, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8 / 53 from Al-Hasan with the wording: As-Samum is a name from the names of Hell. (4) In (d) and (m): 'nar adhab as-samum', and this passage was omitted from (f), and the established version is from (z) and (zha). (5) As-Sihah (s-m-m). (6) An-Nukat wa al-'Uyun 5 / 383. Al-Azhari also cited the verse in Tahdhib al-Lugha 12 / 320, and Al-Maydani in Majma' al-Amthal 1 / 105. (7) Ibn Atiyya mentioned this saying in Al-Muharrar al-Wajiz 5 / 190. (8) As-Sab'ah p. 613, and At-Taysir p. 203.

सूरह अत-तूर: आयतें 25 - 28, 530

...उनसे। और कहा गया है: उनमें से कुछ एक-दूसरे से कहते हैं: "तुम इस उच्च पद पर कैसे पहुँचे(1)?"

{उन्होंने कहा: "हम पहले अपने परिवारों के बीच (अल्लाह से) डरते थे"} अर्थात: उनमें से प्रत्येक पूछे जाने वाले ने अपने पूछने वाले से कहा: "हम पहले थे", अर्थात: दुनिया में अल्लाह के अज़ाब (दंड) से डरते और कांपते थे। {तो अल्लाह ने हम पर कृपा की} जन्नत और क्षमा के साथ। और कहा गया है: तौफ़ीक़ (सफलता) और हिदायत (मार्गदर्शन) के साथ(2)। {और हमें लू (समूम) के अज़ाब से बचा लिया} अल-हसन ने कहा: अस-समूम जहन्नुम के नामों में से एक नाम है, और जहन्नुम के स्तरों में से एक स्तर(3)। और कहा गया है: यह स्वयं आग है, जैसा कि आप कहते हैं: जहन्नुम। और कहा गया है: समूम की आग का अज़ाब(4)। अस-समूम गर्म हवा है, यह स्त्रीलिंग है। कहा जाता है: 'सुम्मा यौमुना' (हमारा दिन ज़हरीला हो गया), तो यह 'मसमूम' है, और बहुवचन 'समायम' है। अबू उबैदा ने कहा: अस-समूम दिन में होती है, और रात में भी हो सकती है, और अल-हरूर रात में होती है, और दिन में भी हो सकती है(5)। कभी-कभी अस-समूम का उपयोग कड़ाके की ठंड के लिए किया जाता है, हालांकि यह भीषण गर्मी और सूरज के लिए अधिक आम है। कवि ने कहा है:

"आज एक ऐसा दिन है जिसकी ठंड एक लू के समान है ... जो आज व्याकुल हो, मैं उसे दोष नहीं देता।" (6)

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह हम इससे पहले उसे ही पुकारते थे} अर्थात: दुनिया में, ताकि वह हमारी कमियों के लिए हम पर क्षमा की कृपा करे। और कहा गया है: "हम उसे पुकारते थे" का अर्थ है: हम उसकी इबादत (पूजा) करते थे(7)। {निस्संदेह वह बड़ा परोपकारी (अल-बर्र), अत्यंत दयावान है}। नाफ़े और अल-किसाई ने इसे पढ़ा है: हमज़ा पर फ़त्हा के साथ "अन्नहू", अर्थात: क्योंकि वह। शेष ने इसे इब्तिदा (आरंभ) के रूप में कसरा के साथ पढ़ा है(8)। और "अल-बर्र"...

(1) मआनी अल-कुरआन, अज़्-ज़ज्जाज 5 / 64. (2) अन-नुकत वल-उयून 5 / 383. (3) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4 / 188 में, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5 / 190 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8 / 53 में अल-हसन से इन शब्दों में उद्धृत किया है: अस-समूम जहन्नुम के नामों में से एक नाम है। (4) (द) और (म) में: 'नार अज़ाब अस-समूम', और यह अंश (फ़) से छूट गया है, और स्थापित पाठ (ज़) और (ज़ॉ) से है। (5) अस-सिहाह (स-म-म). (6) अन-नुकत वल-उयून 5 / 383,

और अल-अज़हरी ने भी तहज़ीब अल-लुग़ा 12 / 320 में इस शेर को उद्धृत किया है, और अल-मैदानी ने मजमा अल-अमसाल 1 / 105 में। (7) इब्न अतिय्या ने इस कथन का उल्लेख अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5 / 190 में किया है। (8) अस-सबा'ह पृ. 613, और अत-तयसीर पृ. 203.

سورة الطور: آیات ۲۵ - ۲۸ ، ۵۳۰

ان سے۔ اور کہا گیا ہے: ان میں سے بعض بعض سے کہتے ہیں: تم اس بلند مرتبے پر کیسے پہنچے (۱)؟

﴿قَالُوا إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ﴾ یعنی: ان میں سے ہر مسئول نے اپنے سائل سے کہا: «إِنَّا كُنَّا قَبْلُ» یعنی: دنیا میں اللہ کے عذاب سے خوفزدہ اور ڈرنے والے تھے۔ ﴿فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا﴾ جنت اور مغفرت کے ساتھ اور کہا گیا ہے: توفیق اور ہدایت کے ساتھ (۲)۔ ﴿وَوَقَنَا عَذَابَ السَّمُومِ﴾ حسن نے کہا: السَّمُوم دوزخ کے ناموں میں سے ایک نام ہے، اور جہنم کے طبقوں میں سے ایک طبقہ (۳)۔ اور کہا گیا ہے: یہ آگ ہی ہے جیسا کہ تم کہتے ہو: جہنم۔ اور کہا گیا ہے: عذابِ نارِ سموم (۴)۔ اور السَّمُوم: گرم ہوا ہے، یہ مؤنث استعمال ہوتی ہے، کہا جاتا ہے: «سُمَّ یومُنا» (ہمارا دن زہریلا ہو گیا) تو وہ «مسموم» ہے، اور جمع «سَمائم» ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: السموم دن میں ہوتی ہے، اور کبھی رات میں بھی ہوتی ہے، اور الحرور رات میں ہوتی ہے، اور کبھی دن میں بھی ہوتی ہے (۵) ، اور کبھی السموم کا استعمال سردی کی لپیٹ کے لیے بھی ہوتا ہے، اور یہ گرمی اور سورج کی تپش کے لیے زیادہ مستعمل ہے، شاعر نے کہا ہے:

الیومَ یومٌ باردٌ سَمُومُه ... مَنْ جَزِعَ الیومَ فلا ألومُه (۶)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّا كُنَّا مِن قَبْلُ نَدْعُوهُ﴾ یعنی: دنیا میں اس لیے کہ وہ ہماری کوتاہیوں پر مغفرت کے ساتھ ہم پر احسان فرمائے۔ اور کہا گیا ہے: «نَدْعُوهُ» یعنی: ہم اس کی عبادت کرتے تھے (۷)۔ ﴿إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ﴾ اور نافع اور کسائی نے اسے ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ «أَنَّه» پڑھا ہے، یعنی: اس لیے کہ وہ۔ باقیوں نے ابتدا کی بنا پر کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے (۸)۔ اور «البَرُّ»...

(١) معانی القرآن للزجاج ٥ / ٦٤۔ (٢) النکت والعیون ٥ / ٣٨٣۔ (٣) اسے الواحدی نے الوسیط ۴ / ١٨٨ میں، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥ / ١٩٠ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٨ / ٥٣ میں حسن سے ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: السموم جہنم کے ناموں میں سے ایک نام ہے۔ (۴) (د) اور (م) میں: نار عذاب السموم، اور یہ جگہ (ف) سے ساقط ہے، اور ثابت شدہ (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (٥) الصحاح (سمم)۔ (۶) النکت والعیون ٥ / ٣٨٣، اور اس رجز کو الازہری نے تہذیب اللغۃ ١٢ / ٣٢٠ اور المیدانی نے مجمع الامثال ١ / ١٠٥ میں بھی نقل کیا ہے۔ (٧) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٥ / ١٩٠ میں اس قول کا ذکر کیا ہے۔ (٨) السبعۃ ص ۶١٣، اور التیسیر ص ٢٠٣۔

Surah At-Tur: Verses 28 - 34 531

...The Subtle (Al-Latif). Ibn Abbas said this (1). It is also reported from him: He is truthful in what He promised. Ibn Jurayj said it too (2).

His (the Almighty's) saying: {So remind [O Muhammad], for you are not, by the favor of your Lord, a soothsayer or a madman (29). Or do they say, "[He is] a poet for whom we await a misfortune of time"? (30) Say, "Wait, for indeed I am, with you, among those who wait" (31). Or do their minds command them to this, or are they a transgressing people? (32) Or do they say, "He has made it up"? Rather, they do not believe (33). Then let them produce a statement like it, if they should be truthful (34).}

His (the Almighty's) saying: {So remind} means: remind your people, O Muhammad, with the Qur'an. {For you are not, by the favor of your Lord} means by the message of your Lord (3) {a soothsayer} who invents speech and reports what is in tomorrow without revelation (4) {or a madman}. This is a refutation of what they said about the Prophet ﷺ; for Uqbah bin Abi Mu'ayt said: He is a madman, and Shaybah bin Rabi'ah (5) said: He is a magician, and others said: a soothsayer. So Allah Almighty belied them and responded to them. Then it was said: the meaning of "by the favor of your Lord" is an oath, meaning: By the grace of Allah, you are not a soothsayer or a madman. And it was said: It is not an oath, but rather it is as you say: You are not, by the praise of Allah, ignorant, meaning: Allah has cleared you of that (6).

His (the Almighty's) saying: {Or do they say, "[He is] a poet"} means: rather, they say: Muhammad is a poet. Sibawayh said: People were addressed with what occurred in their speech (7). Abu Ja'far an-Nahhas said: This is good speech, except that it is not clear nor explained; Sibawayh means that "Am" (or) in the speech of the Arabs is for exiting from...

---

(1) Narrated by at-Tabari 21/591. (2) Ibn al-Jawzi mentioned the saying of Ibn Abbas in Zad al-Masir 8/53, and the saying of Ibn Jurayj, al-Mawardi in an-Nukat wa al-Uyun 5/383. (3) An-Nukat wa al-Uyun 5/384. (4) Al-Wasit by al-Wahidi 4/189. (5) In an-Nukat wa al-Uyun 5/384: Utbah bin Rabi'ah. (6) See Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 425. (7) See al-Kitab 3/172-173.

सूरह अत-तूर: आयतें 28 - 34 531

...लतीफ़ (सूक्ष्म)। इब्न अब्बास ने यह कहा (1)। उनसे यह भी वर्णित है: वह अपने वादे में सच्चा है। इब्न जुरैज ने भी यही कहा (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {तो आप याद दिलाते रहें (ऐ मुहम्मद), क्योंकि आप अपने रब की कृपा से न तो कोई काहिन (भविष्यवक्ता) हैं और न ही कोई पागल (29)। क्या वे कहते हैं, "[वह] एक कवि है जिसके लिए हम काल के दुर्भाग्य की प्रतीक्षा कर रहे हैं"? (30) कह दीजिए, "प्रतीक्षा करो, क्योंकि मैं [भी] तुम्हारे साथ प्रतीक्षा करने वालों में से हूँ" (31)। क्या उनकी बुद्धि उन्हें इसका आदेश देती है, या वे एक सरकश (विद्रोही) जाति हैं? (32) क्या वे कहते हैं, "उसने इसे स्वयं गढ़ा है"? बल्कि वे विश्वास नहीं करते (33)। तो वे भी इसके जैसा कोई कलाम (वाणी) ले आएँ यदि वे सच्चे हैं (34)।}

अल्लाह तआला का कथन: {तो आप याद दिलाते रहें} यानी: ऐ मुहम्मद, अपनी कौम को कुरान के जरिए याद दिलाते रहें। {क्योंकि आप अपने रब की कृपा से} यानी आपके रब के संदेश के कारण (3) {न तो कोई काहिन हैं} जो अपनी ओर से बातें गढ़े और बिना किसी वह्य (प्रकाशना) के कल की बातें बताए (4) {और न ही कोई पागल}। यह नबी ﷺ के बारे में उनकी कही बातों का खंडन है; क्योंकि उकबा बिन अबी मुअैत ने कहा: वह पागल है, और शैबा बिन रबीआ (5) ने कहा: वह जादूगर है, और दूसरों ने कहा: काहिन; तो अल्लाह तआला ने उन्हें झुठलाया और उन्हें जवाब दिया। फिर कहा गया: "अपने रब की कृपा से" का अर्थ शपथ है, यानी: अल्लाह की कृपा की कसम, आप न तो काहिन हैं और न ही पागल। और यह भी कहा गया: यह शपथ नहीं है, बल्कि यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: आप अल्लाह की प्रशंसा से अज्ञानी नहीं हैं, यानी: अल्लाह ने आपको इससे बरी कर दिया है (6)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या वे कहते हैं, "[वह] एक कवि है"} यानी: बल्कि वे कहते हैं: मुहम्मद एक कवि हैं। सिबवैह ने कहा: लोगों को वैसी ही भाषा में संबोधित किया गया जो उनकी बोलचाल में प्रचलित थी (7)। अबू जाफर अन-नह़्ह़ास ने कहा: यह एक अच्छी बात है, सिवाय इसके कि यह स्पष्ट या व्याख्यायित नहीं है; सिबवैह का मतलब है कि अरबों की बातचीत में "अम" (या) का प्रयोग किसी बात से निकलने के लिए...

---

(1) इसे अल-तब़री ने 21/591 में उद्धृत किया है। (2) इब्न अल-जौज़ी ने इब्न अब्बास के कथन को ज़ाद अल-मसीर 8/53 में, और इब्न जुरैज के कथन को अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 5/383 में उद्धृत किया है। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/384. (4) अल-वासित (अल-वाहिदी द्वारा) 4/189.

(5) अल-नुकत वल-उयून 5/384 में: उत्बा बिन रबीआ। (6) देखें इब्न कुतैबा की तफ़सीर गरीब अल-कुरान, पृष्ठ 425. (7) देखें अल-किताब 3/172-173।

سورة الطور: آیات ۲۸ - ۳۴ ۵۳۱

اللطیف (نہایت مہربان)۔ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا (۱)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: وہ جو وعدہ کرتا ہے اس میں سچا ہے۔ اور ابن جریج نے بھی یہی کہا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس تم نصیحت کرتے رہو، کہ اپنے رب کے فضل سے نہ تو تم کاہن ہو اور نہ دیوانے (۲۹)۔ کیا وہ کہتے ہیں کہ یہ ایک شاعر ہے جس کے حق میں ہم زمانے کے حوادث کا انتظار کر رہے ہیں؟ (۳۰) کہہ دو کہ تم بھی انتظار کرو، میں بھی تمہارے ساتھ انتظار کرنے والوں میں ہوں (۳۱)۔ کیا ان کی عقلیں انہیں یہی حکم دیتی ہیں یا یہ لوگ سرکش ہی ہیں؟ (۳۲) یا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے خود گھڑ لیا ہے؟ بلکہ وہ ایمان نہیں لانا چاہتے (۳۳)۔ تو اگر وہ سچے ہیں تو اس جیسا کلام لے آئیں (۳۴)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس تم نصیحت کرتے رہو} یعنی: اے محمد! اپنی قوم کو قرآن کے ذریعے نصیحت کرتے رہو۔ {کہ اپنے رب کے فضل سے} یعنی اپنے رب کی رسالت کی وجہ سے (۳) {نہ تو تم کاہن ہو} جو اپنی طرف سے باتیں گھڑتا ہو اور بغیر وحی کے آنے والے کل کی خبریں دیتا ہو (۴) {اور نہ دیوانے}۔ اور یہ نبی کریم ﷺ کے بارے میں ان کے قول کی تردید ہے؛ کیونکہ عقبہ بن ابی معیط نے کہا: وہ مجنون ہے، اور شیبہ بن ربیعہ (۵) نے کہا: وہ جادوگر ہے، اور دوسروں نے کہا: کاہن؛ تو اللہ تعالیٰ نے ان کو جھٹلایا اور ان کا رد کیا۔ پھر کہا گیا: "فما أنت بنعمة ربك" میں حرف با قسم کے لیے ہے، یعنی: اللہ کی نعمت کی قسم، آپ نہ کاہن ہیں اور نہ مجنون۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ قسم نہیں ہے، بلکہ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: "ما أنت بحمد الله بجاهل" (اللہ کی حمد سے تم جاہل نہیں ہو)، یعنی: اللہ نے آپ کو اس سے بری کر دیا ہے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ کہتے ہیں کہ شاعر ہے} یعنی: بلکہ وہ کہتے ہیں: محمد شاعر ہیں۔ سیبویہ نے کہا: بندوں سے اسی زبان میں خطاب کیا گیا جو ان کے کلام میں رائج تھی (۷)۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: یہ کلام تو اچھا ہے، مگر یہ واضح یا تشریح شدہ نہیں ہے؛ سیبویہ کا مقصد یہ ہے کہ اہل عرب کے کلام میں "أَمْ" کا استعمال کسی بات سے نکلنے کے لیے...

---

(۱) اسے طبری نے ۵۹۱/۲۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ابن الجوزی نے ابن عباس کا قول "زاد المسیر" ۵۳/۸ میں نقل کیا ہے، اور ابن جریج کا قول الماوردی نے "النکت والعیون" ۳۸۳/۵ میں نقل کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳۸۴/۵۔ (۴) الوسیط للواحدي ۱۸۹/۴۔ (۵) النکت والعیون ۳۸۴/۵ میں ہے: عتبہ بن ربیعہ۔ (۶) دیکھیے ابن قتیبہ کی "تفسیر غریب القرآن" ص ۴۲۵۔ (۷) دیکھیے الکتاب ۱۷۲/۳ - ۱۷۳۔

٥٢٢ Surah At-Tur: Verses 30 - 34

Transitioning from one subject to another; as the poet said: "Do you abandon a beautiful lady or visit briefly?" Then the speech ended, then he moved to something else and said: "Or is the rope weak and severed?" (1) What comes in the Book of Allah Almighty of this, its meaning is affirmation and reprimand, and transitioning from one subject to another, and grammarians represent it with: 'Nay' (Bal). {We await for him some calamity of time (death)} Qatada said: A group of disbelievers said: Wait for Muhammad to die; it will suffice you as it sufficed (2) the poet of such-and-such tribe. Al-Dahhak said: These are Banu Abd al-Dar; they attributed to him that he is a poet (3); i.e., he will perish soon as those poets before him perished, and that his father died young, so perhaps he will die as his father died (4). Al-Akhfash said: We wait for him until the calamity of death, so the preposition was omitted, just as you say: "I intended Zaid," and "I intended to Zaid" (5). And "Al-Manun" is death according to the saying of Ibn Abbas (6). Abu al-Ghul al-Tahwi said: They protected the sanctuary of Al-Waqba with a strike That brings together the fragments of death (7) Meaning: deaths; he says: Indeed, the strike (battle) gathers people from different places; if their deaths had come to them in their respective places, they would have come separately, but they gathered in one place, so deaths came to them collectively.

(1) The verse is by Al-A’sha, and it is in his Diwan p. 85. His saying: "Tulimm", it is said: "Alamma bil-qawm": he visited them for a short visit, as stated by its commentator. (2) In Tafsir al-Tabari 21/593, and al-Nukat wa al-Uyun 5/384: "Kafakum" (sufficed you). (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/384. (4) See Tafsir Abi al-Layth 3/285, and Tafsir al-Baghawi 4/240. (5) Ma'ani al-Qur'an 2/697 by al-Akhfash similarly. (6) Narrated by al-Tabari 21/592-593. (7) Kitab al-Hayawan 3/107, and al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/429, and al-Amali 1/260, and al-Khizana 6/434. Al-Baghdadi said: Al-Waqba, with fatha on the waw and qaf: a place near Basra.

५३२ सूरह अत-तूर: आयतें ३० - ३४

एक विषय से दूसरे विषय की ओर संक्रमण; जैसा कि कवि ने कहा: "क्या आप एक सुंदरी को त्याग देते हैं या थोड़ी देर के लिए आते हैं?" फिर बात समाप्त हुई, फिर वह दूसरी चीज़ की ओर बढ़ा और कहा: "या रस्सी कमज़ोर और कटी हुई है?" (१) अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक में जो कुछ भी इस तरह का आया है, उसका अर्थ पुष्टि और फटकार है, और एक विषय से दूसरे विषय की ओर जाना है, और व्याकरणविद् इसे 'बल्कि' (बल) से दर्शाते हैं। {हम उसके लिए काल की आपदा (मृत्यु) की प्रतीक्षा कर रहे हैं} क़तादा ने कहा: काफिरों के एक समूह ने कहा: मुहम्मद की मृत्यु की प्रतीक्षा करो; यह आपके लिए वैसे ही पर्याप्त होगा जैसे फलां कबीले के कवि के लिए पर्याप्त (२) था। अल-दहक ने कहा: ये बनू अब्द अल-दार हैं; उन्होंने उन्हें एक कवि (३) बताया; यानी, वह जल्द ही नष्ट हो जाएगा जैसे उससे पहले के कवि नष्ट हो गए थे, और यह कि उसके पिता की युवावस्था में मृत्यु हो गई थी, इसलिए शायद वह वैसे ही मर जाएगा जैसे उसके पिता की मृत्यु हुई थी (४)। अल-अखफश ने कहा: हम मृत्यु की आपदा तक उसकी प्रतीक्षा करते हैं, इसलिए पूर्वसर्ग को हटा दिया गया, जैसे आप कहते हैं: "मैंने ज़ैद का इरादा किया," और "मैंने ज़ैद की ओर इरादा किया" (५)। और इब्न अब्बास (६) के अनुसार "अल-मनून" मृत्यु है। अबू अल-घुल अल-तहावी ने कहा: उन्होंने प्रहार के साथ अल-वक़बा के अभयारण्य की रक्षा की जो मृत्यु के बिखरे हुए टुकड़ों को एक साथ लाता है (७) अर्थात्: मौतें; वह कहता है: वास्तव में, प्रहार (युद्ध) अलग-अलग स्थानों के लोगों को इकट्ठा करता है; यदि उनकी मौतें उनके संबंधित स्थानों पर आतीं, तो वे अलग-अलग आतीं, लेकिन वे एक स्थान पर एकत्र हो गए, इसलिए मौतें उनके पास सामूहिक रूप से आईं।

(१) यह आयत अल-आशा की है, और यह उनके दीवान पृष्ठ ८५ में है। उनका कहना: "तुलिम", कहा जाता है: "अलम्मा बिल-क़ौम": वह थोड़े समय के लिए उनसे मिलने गया, जैसा कि इसके व्याख्याकार ने कहा है। (२) तफ़सीर अल-तबरी २१/५९३, और अल-नुक़ात व अल-उयून ५/३८४ में: "कफाकुम" (तुम्हें पर्याप्त था)। (३) अल-नुक़ात व अल-उयून ५/३८४। (४) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/२८५ और तफ़सीर अल-बग़वी ४/२४० देखें। (५) मा'नी अल-कुरान २/६९७ अल-अखफश द्वारा इसी तरह। (६) अल-तबरी २१/५९२-५९३ द्वारा उद्धृत। (७) किताब अल-हयवान ३/१०७, और अल-शि'र व अल-शु'आरा १/४२९, और अल-अमाली १/२६०, और अल-खिज़ाना ६/४३४। अल-बग़दादी ने कहा: अल-वक़बा, वाव और क़ाफ़ पर फ़तह के साथ: बसरा के पास एक स्थान।

۵۳۲ سورة الطور: آیات ۳۰ - ۳۴

ایک بات سے دوسری بات کی طرف جانا؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: "کیا تم کسی حسین جمیلہ کو چھوڑ دیتے ہو یا تھوڑی دیر کے لیے آتے ہو؟" پھر کلام ختم ہوا، پھر وہ دوسری چیز کی طرف نکلا اور کہا: "یا رسی کمزور ہو کر کٹ گئی ہے؟" (۱) اللہ تعالیٰ کی کتاب میں اس سے جو کچھ آیا ہے، اس کا مطلب اقرار اور ملامت ہے، اور ایک بات سے دوسری بات کی طرف نکلنا ہے، اور ماہرینِ نحو اسے 'بل' (بلکہ) سے تعبیر کرتے ہیں۔ {ہم اس کے بارے میں زمانے کے حوادث (موت) کا انتظار کر رہے ہیں} قتادہ نے کہا: کافروں کی ایک جماعت نے کہا: محمد کی موت کا انتظار کرو؛ وہ تمہیں اسی طرح کافی ہوگا جس طرح فلاں قبیلے کے شاعر کے لیے کافی (۲) ہوا تھا۔ ضحاک نے کہا: یہ بنو عبد الدار ہیں؛ انہوں نے اسے شاعر (۳) قرار دیا؛ یعنی: وہ عنقریب ہلاک ہو جائے گا جیسے اس سے پہلے کے شعراء ہلاک ہوئے، اور یہ کہ اس کے والد جوانی میں فوت ہو گئے تھے، تو شاید وہ بھی ویسے ہی مر جائے جیسے اس کے والد فوت ہوئے تھے (۴)۔ اخفش نے کہا: ہم موت کے حادثے تک اس کا انتظار کرتے ہیں، چنانچہ حرفِ جر کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "میں نے زید کا ارادہ کیا،" اور "میں نے زید کی طرف ارادہ کیا" (۵)۔ اور ابن عباس (۶) کے قول میں "المنون" موت ہے۔ ابو الغول الطہوی نے کہا: انہوں نے ضرب لگا کر وقبٰی کی چراگاہ کی حفاظت کی جو موت کے بکھرے ہوئے ٹکڑوں کو جوڑ دیتی ہے (۷) یعنی: موتیں؛ وہ کہتا ہے: بے شک ضرب (لڑائی) مختلف جگہوں کے لوگوں کو جمع کر دیتی ہے؛ اگر ان کی موتیں ان کی جگہوں پر آتیں تو وہ الگ الگ آتیں، لیکن وہ ایک جگہ جمع ہو گئے، تو موتیں ان کے پاس اکٹھی آگئیں۔

(۱) یہ شعر الاعشی کا ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ۸۵ میں ہے۔ اس کا قول: "تُلِمّ"، کہا جاتا ہے: "ألمَّ بالقوم": یعنی ان کی مختصر ملاقات کی، یہ اس کے شارح نے کہا ہے۔ (۲) تفسیر الطبری ۵۹۳/۲۱، اور النکت والعیون ۳۸۴/۵ میں: "کفاکم" (تمہیں کافی ہوا)۔ (۳) النکت والعیون ۳۸۴/۵۔ (۴) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ۲۸۵/۳، اور تفسیر البغوی ۲۴۰/۴۔ (۵) معانی القرآن ۶۹۷/۲ از اخفش اسی طرح۔ (۶) اسے الطبری نے ۵۹۲/۲۱ - ۵۹۳ میں روایت کیا ہے۔ (۷) کتاب الحیوان ۱۰۷/۳، والشعر والشعراء ۴۲۹/۱، والآمالی ۲۶۰/۱، والخزانة ۴۳۴/۶۔ بغدادی نے کہا: الوقبی، واؤ اور قاف کے فتحہ کے ساتھ: بصرہ کے قریب ایک جگہ ہے۔

Surah At-Tur: Verses 30 - 34 533

As-Suddi said: from Abu Malik, from Ibn Abbas (1): “Rayb” in the Quran means doubt, except in one place in At-Tur: “Rayb al-Manun,” meaning: accidents of events; and the poet said (2): She waits for the accidents of fate (Rayb al-Manun) for her, Hoping she might be divorced one day or her husband dies. Mujahid said: “Rayb al-Manun”: refers to the accidents of time (3), and “al-Manun” is time itself; Abu Dhu'ayb said (4): Are you in pain because of fate and its accidents? While time does not show favor to those who despair. Al-A'sha said (5): Is it because she saw a man with poor vision (A'sha) harmed by The accidents of fate and a destructive, confusing time? Al-Asma'i said: “Al-Manun”: night and day; they are named so because they diminish lifespans and cut short terms. It was reported from him that time is called “Manun” because it takes away the “Minna” (strength) of an animal, i.e., its power, and likewise is death (Al-Maniyah). Abu Ubaidah said: Time is called “Manun” because it is a weakener, from their saying: “Habl Manin,” meaning a weak rope, and “Al-Manin” is weak dust. Al-Farra said: “Al-Manun” is feminine and can be singular or plural. Al-Asma'i said: “Al-Manun” is singular with no plural. Al-Akhfash said: it is plural with no singular (6). “Al-Manun” can be masculine or feminine; whoever makes it masculine refers to time or death, and whoever makes it feminine refers to fate (Al-Maniyah).

The Almighty's saying: ﴿قُلْ تَرَبَّصُوا﴾ meaning: Say to them, O Muhammad: wait, i.e., wait and see. ﴿فَإِنِّي مَعَكُم مِّنَ الْمُتَرَبِّصِينَ﴾ meaning: among those waiting for punishment to befall you, so they were punished on the day of Badr with the sword (7).

(1) Reported from him by Ibn al-Anbari in Al-Waqf wal-Ibtida' as in Al-Durr al-Manthur 6/120. (2) In the copies: "Ibn Abbas said," which is a mistake; the poet is Firas bin Utbah al-Azdi, and the verse was mentioned previously in 4/29. (3) Reported by Al-Tabari 21/592. (4) Diwan al-Hudhaliyyin 1/1, and mentioned on page 164 of this part. (5) His Diwan page 105, and mentioned in 5/174. (6) The opinions of Al-Asma'i and Al-Akhfash are in Al-Muharrar al-Wajiz 5/191, and Al-Farra's opinion is in As-Sihah (mnn). (7) Al-Wasit by Al-Wahidi 4/189, and Tafsir al-Baghawi 4/241.

सूरा अत-तूर: आयतें 30 - 34 533

अस-सुद्दी ने कहा: अबू मलिक के माध्यम से, इब्न अब्बास (1) से: कुरान में "रैब" का अर्थ संदेह है, सिवाय अत-तूर में एक स्थान के "रैब अल-मनून," जिसका अर्थ है: घटनाओं की दुर्घटनाएँ और एक कवि ने कहा (2): वह उसके लिए भाग्य की दुर्घटनाओं (रैब अल-मनून) की प्रतीक्षा करती है, शायद वह किसी दिन तलाक ले ले या उसका पति मर जाए। मुजाहिद ने कहा: "रैब अल-मनून" से तात्पर्य समय की दुर्घटनाओं (3) से है, और "अल-मनून" स्वयं समय है; अबू ज़ुऐब ने कहा (4): क्या आप भाग्य और उसकी दुर्घटनाओं के कारण दर्द में हैं? जबकि समय उन लोगों पर कृपा नहीं करता जो निराश होते हैं। अल-आशा ने कहा (5): क्या इसलिए कि उसने एक कमज़ोर नज़र वाले व्यक्ति (आशा) को देखा जिसे भाग्य की दुर्घटनाओं और एक विनाशकारी, भ्रमित करने वाले समय ने नुकसान पहुँचाया है? अल-अस्मई ने कहा: "अल-मनून": रात और दिन; उन्हें ऐसा इसलिए कहा जाता है क्योंकि वे जीवनकाल को कम करते हैं और अवधियों को छोटा करते हैं। उनसे यह भी बताया गया है कि समय को "मनून" कहा जाता है क्योंकि यह जानवर की "मिन्ना" (शक्ति) को छीन लेता है, यानी उसकी शक्ति, और मृत्यु (अल-मनिया) भी वैसी ही है। अबू उबैदा ने कहा: समय को "मनून" कहा जाता है क्योंकि यह कमज़ोर करने वाला है, उनके इस मुहावरे से: "हब्ल मनिन," जिसका अर्थ है एक कमज़ोर रस्सी, और "अल-मनिन" कमज़ोर धूल है। अल-फर्रा ने कहा: "अल-मनून" स्त्रीलिंग है और एकवचन या बहुवचन हो सकता है। अल-अस्मई ने कहा: "अल-मनून" एकवचन है जिसका कोई बहुवचन नहीं है। अल-अखफश ने कहा: यह बहुवचन है जिसका कोई एकवचन नहीं है (6)। "अल-मनून" पुल्लिंग या स्त्रीलिंग हो सकता है; जो इसे पुल्लिंग बनाता है वह समय या मृत्यु का उल्लेख करता है, और जो इसे स्त्रीलिंग बनाता है वह भाग्य (अल-मनिया) का उल्लेख करता है।

सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿قُلْ تَرَبَّصُوا﴾ अर्थात: हे मुहम्मद, उनसे कहो: प्रतीक्षा करो, यानी रुको और देखो। ﴿فَإِنِّي مَعَكُم مِّنَ الْمُتَرَبِّصِينَ﴾ अर्थात: तुम्हारे लिए दंड की प्रतीक्षा करने वालों में से, अतः बद्र के दिन उन्हें तलवार से दंडित किया गया (7)।

(1) इसे इब्न अल-अन्बारी ने अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा में रिपोर्ट किया है जैसा कि अल-दुर अल-मन्शूर 6/120 में है। (2) प्रतियों में: "इब्न अब्बास ने कहा," जो एक गलती है; कवि फिरास बिन उतबा अल-अज़दी हैं, और यह पद पहले 4/29 में उल्लेखित था। (3) इसे अल-तबरी 21/592 द्वारा रिपोर्ट किया गया है। (4) दीवान अल-हुज़ालिय्यीन 1/1, और इस भाग के पृष्ठ 164 पर उल्लेखित है। (5) उनका दीवान पृष्ठ 105, और 5/174 में उल्लेखित है। (6) अल-अस्मई और अल-अखफश की राय अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ 5/191 में है, और अल-फर्रा की राय अस-सिहाह (mnn) में है। (7) अल-वाहिदी द्वारा अल-वासित 4/189, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/241।

سورة الطور: آیات 30 - 34 533

السدی نے کہا: ابو مالک سے، انہوں نے ابن عباس (1) سے روایت کی: قرآن میں "ریب" کا مطلب شک ہے، سوائے سورہ طور میں ایک جگہ کے: "ریب المنون،" جس کا مطلب ہے: معاملات کے حادثات؛ اور شاعر نے کہا (2): وہ اس کے لیے حوادثِ زمانہ (ریب المنون) کا انتظار کرتی ہے، شاید وہ کسی دن طلاق پا جائے یا اس کا شوہر مر جائے۔ مجاہد نے کہا: "ریب المنون": زمانے کے حوادث (3) ہیں، اور "المنون" خود زمانہ ہے؛ ابو ذویب نے کہا (4): کیا تم زمانے اور اس کے حوادث کی وجہ سے تکلیف میں ہو؟ جبکہ زمانہ مایوس ہونے والوں پر مہربان نہیں ہوتا۔ الاعشیٰ نے کہا (5): کیا اس لیے کہ اس نے ایک کمزور نظر والے آدمی (اعشیٰ) کو دیکھا جسے حوادثِ زمانہ اور تباہ کن، پریشان کن وقت نے نقصان پہنچایا ہے؟ الاصمعی نے کہا: "المنون": رات اور دن؛ انہیں اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ وہ عمروں کو گھٹاتے ہیں اور مدتوں کو ختم کرتے ہیں۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ زمانے کو "منون" کہا جاتا ہے کیونکہ یہ جانور کی "منہ" (قوت) کو ختم کر دیتا ہے، یعنی اس کی طاقت، اور اسی طرح موت (المنیہ) بھی ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: زمانے کو "منون" کہا جاتا ہے کیونکہ یہ کمزور کرنے والا ہے، ان کے قول سے: "حبل منین،" یعنی کمزور رسی، اور "المنین" کمزور مٹی ہے۔ الفراء نے کہا: "المنون" مؤنث ہے اور واحد و جمع دونوں کے لیے آتا ہے۔ الاصمعی نے کہا: "المنون" واحد ہے اس کی کوئی جمع نہیں۔ الاخفش نے کہا: یہ جمع ہے جس کا کوئی واحد نہیں (6)۔ "المنون" مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے؛ جس نے اسے مذکر کہا اس نے اس سے زمانہ یا موت مراد لی، اور جس نے اسے مؤنث کہا اس نے اس سے منیہ (موت/تقدیر) مراد لی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ تَرَبَّصُوا﴾ یعنی: اے محمد، ان سے کہو: انتظار کرو، یعنی ٹھہرو اور دیکھو۔ ﴿فَإِنِّي مَعَكُم مِّنَ الْمُتَرَبِّصِينَ﴾ یعنی: تمہارے لیے عذاب کا انتظار کرنے والوں میں سے۔ چنانچہ انہیں جنگِ بدر کے دن تلوار کے ذریعے عذاب دیا گیا (7)۔

(1) اسے ابن الانباری نے الوقف والابتداء میں روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور 6/120 میں ہے۔ (2) نسخوں میں ہے: "ابن عباس نے کہا،" جو کہ غلطی ہے؛ شاعر فراص بن عتبہ الازدی ہے، اور یہ شعر 4/29 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (3) اسے الطبری نے 21/592 میں روایت کیا ہے۔ (4) دیوان الہذلیین 1/1، اور اس حصے کے صفحہ 164 پر گزر چکا ہے۔ (5) ان کا دیوان صفحہ 105، اور 5/174 میں گزر چکا ہے۔ (6) الاصمعی اور الاخفش کے اقوال المحرر الوجیز 5/191 میں ہیں، اور الفراء کا قول الصحاح (منن) میں ہے۔ (7) الواحدی کی الوسیط 4/189، اور تفسیر البغوی 4/241۔

Surah At-Tur: Verses 32 - 34 534

Allah says: {Or do their minds command them this?} Meaning: their intellects. {this?} Meaning: lying against you. {Or are they a transgressing people?} Meaning: or did they transgress without intellect? It was also said: "Am" (or) means: "Bal" (nay), meaning: nay, they disbelieved out of transgression even though the truth became clear to them.

It was said to Amr ibn al-Aas: "What is the matter with your people that they did not believe when Allah described them as having intellect?" He said: "Those are intellects that Allah caused to fail," meaning: they were not accompanied by success (from Allah)(1).

It was said: "Their minds" (ahlamuhum) means: their minds (adhanuhum); because intellect is not given to the disbeliever, for if he had intellect, he would have believed. Rather, the disbeliever is given a mind, so it becomes an argument against him. The mind accepts knowledge as a whole, while the intellect distinguishes knowledge and estimates proportions for the limits of commands and prohibitions.

It was narrated from the Prophet ﷺ that a man said: "O Messenger of Allah, how intelligent so-and-so the Christian is!" He said: "Stop! Indeed, the disbeliever has no intellect. Have you not heard the words of Allah Almighty: {And they will say, 'If only we had been listening or reasoning, we would not be among the companions of the Blaze.'} [Al-Mulk: 10]?" In the hadith of Ibn Umar: the Prophet ﷺ rebuked him, then said: "Stop, for the intelligent one is he who acts in obedience to Allah." Narrated by al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah with his chain of transmission(2).

{Or do they say, "He has fabricated it"?} Meaning: he invented it and forged it, meaning the Qur'an. And "taqawwul" is to burden oneself with speech, and it is mostly used in lying. It is said: "You said about me what I did not say!" and "You attributed to me what I did not say," meaning: you claimed it against me. And "taqawwala 'alayhi" means: he lied about him. And "aqtala 'alayhi" means: he acted arbitrarily. He said:

And a position in a house of truth and envy, And no physician has ruled arbitrarily over me.(3)

So the first "Am" is for denial, and the second is for affirmation, meaning: it is not as they say. {But they...

(1) Zad al-Masir 8/54 - 55, and it says: success did not accompany them. (2) We did not find it. Al-Harith narrated it in his Musnad (836 Bugyat al-Bahith). Ibn Hajar said in Al-Matalib al-Aliyah 3/214-215: a fabricated hadith. (3) Al-Sihah (qawl), and the verse is by Ka'b bin Sa'd al-Ghanawi, and it is in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/222, and Al-Hayawan 3/57.

सूरह अत-तूर: आयतें 32 - 34 534

अल्लाह तआला का कथन है: {या क्या उनकी बुद्धि उन्हें इसका आदेश देती है?} अर्थात्: उनकी अक्ल। {इसका?} अर्थात्: आप पर झूठ बोलने का। {या वे एक विद्रोही लोग हैं?} अर्थात्: या उन्होंने बुद्धि के बिना विद्रोह किया। और कहा गया है: "अम" (या) का अर्थ है: "बल" (बल्कि), यानी: बल्कि उन्होंने विद्रोह के कारण कुफ़्र किया जबकि सत्य उनके सामने स्पष्ट हो गया था।

अम्र इब्न अल-आस से कहा गया: "तुम्हारे लोगों का क्या मामला है कि उन्होंने ईमान नहीं लाया जबकि अल्लाह ने उन्हें बुद्धिमान बताया है?" उन्होंने कहा: "वे ऐसी बुद्धियाँ थीं जिन्हें अल्लाह ने विफल कर दिया," अर्थात्: उन्हें अल्लाह की ओर से सफलता (तौफीक) प्राप्त नहीं हुई(1)।

कहा गया है: "अहलामुहुम" (उनकी बुद्धि) का अर्थ है: उनके मन; क्योंकि अक्ल काफिर को नहीं दी जाती, यदि उसके पास अक्ल होती तो वह ईमान ले आता। काफिर को केवल ज़हन (दिमाग) दिया जाता है, ताकि वह उसके विरुद्ध प्रमाण बन जाए। ज़हन ज्ञान को समग्र रूप में स्वीकार करता है, जबकि अक्ल ज्ञान में अंतर करती है और आदेशों और निषेधों की सीमाओं के लिए मात्राओं का आकलन करती है।

नबी ﷺ से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, फलाँ ईसाई कितना बुद्धिमान है!" आपने फ़रमाया: "रुको! वास्तव में काफिर की कोई अक्ल नहीं होती। क्या तुमने अल्लाह तआला का कथन नहीं सुना: {और वे कहेंगे, 'यदि हम सुनते या बुद्धि से काम लेते, तो हम दहकती आग वालों में न होते।'} [अल-मुल्क: 10]?" इब्न उमर की हदीस में है: नबी ﷺ ने उसे डांटा, फिर फ़रमाया: "रुको, बुद्धिमान तो वह है जो अल्लाह की आज्ञाकारिता में कार्य करता है।" इसे तिरमिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्ला ने अपनी सनद के साथ उल्लेख किया है(2)।

{या वे कहते हैं, 'उसने इसे स्वयं गढ़ लिया है'?} अर्थात्: उसने इसे गढ़ा और इसका आविष्कार किया, यानी कुरान का। और "तक़व्वुल" का अर्थ है बोलने में कष्ट उठाना, और इसका प्रयोग अधिकतर झूठ बोलने में किया जाता है। कहा जाता है: "तुमने मेरी ओर से वह कहा जो मैंने नहीं कहा!" और "तुमने मुझ पर वह मढ़ा जो मैंने नहीं कहा," अर्थात्: तुमने मेरे विरुद्ध इसका दावा किया। और "तक़व्वला अलैहि" का अर्थ है: उसने उस पर झूठ बोला। और "अक़्तला अलैहि" का अर्थ है: उसने मनमानी की। कहा:

और सत्य और ईर्ष्या के घर में एक स्थान, और किसी हकीम ने मुझ पर मनमाना फैसला नहीं किया। (3)

तो पहला "अम" इनकार के लिए है, और दूसरा सकारात्मकता के लिए है, यानी: वैसा नहीं है जैसा वे कहते हैं। {बल्कि वे...

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/54 - 55, और इसमें है: सफलता उनके साथ नहीं थी। (2) हमने इसे नहीं पाया। और अल-हारिस ने इसे अपनी मसनद (836 बुग्यत अल-बाहिथ) में निकाला है। इब्न हजर ने अल-मतालिब अल-अलियाह 3/214-215 में कहा: यह एक गढ़ी हुई हदीस है। (3) अल-सिहाह (क़ौल), और यह शेर काब बिन साद अल-गनवी का है, और यह तक़ात फूहूल अल-शुआरा 1/222 और अल-हयवान 3/57 में है।

سورة الطور: آیات 32 - 34 534

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَحْلَمُهُم﴾ یعنی: ان کی عقلیں ﴿بِهَذَا﴾ یعنی: آپ پر جھوٹ بولنے کا۔ ﴿أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ﴾ یعنی: یا انہوں نے بلا عقل سرکشی کی۔ اور کہا گیا: «أم» بمعنی: «بل»، یعنی: بلکہ انہوں نے سرکشی کی وجہ سے کفر کیا حالانکہ ان پر حق ظاہر ہو چکا تھا۔

اور عمرو بن العاص سے کہا گیا: تمہاری قوم کا کیا حال ہے کہ وہ ایمان نہیں لائے حالانکہ اللہ نے انہیں عقل والا بیان کیا ہے؟ تو انہوں نے کہا: وہ ایسی عقلیں تھیں جنہیں اللہ نے ناکام کر دیا، یعنی: ان کے ساتھ توفیق نہیں تھی(1)۔

اور کہا گیا: «أحلامهم» یعنی: ان کے ذہن؛ کیونکہ عقل کافر کو نہیں دی جاتی، اگر اس کے پاس عقل ہوتی تو وہ ایمان لے آتا۔ کافر کو صرف ذہن دیا جاتا ہے، تاکہ وہ اس پر حجت بن جائے۔ ذہن علم کو جملہ طور پر قبول کرتا ہے، اور عقل علم میں تمیز کرتی ہے اور امر و نہی کی حدود کے لیے مقادیر کا اندازہ کرتی ہے۔

اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ ایک شخص نے کہا: اے اللہ کے رسول، فلاں نصرانی کتنا عقل مند ہے! تو آپ ﷺ نے فرمایا: «مہ (رک جاؤ)! بیشک کافر کی کوئی عقل نہیں ہوتی، کیا تم نے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان نہیں سنا: ﴿وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ [الملک: 10]؟»۔ اور ابن عمر کی حدیث میں ہے: تو نبی ﷺ نے اسے ڈانٹا، پھر فرمایا: «مہ (رک جاؤ)! بیشک عقل مند وہ ہے جو اللہ کی اطاعت پر عمل کرے» اسے ترمذی الحکیم ابو عبد اللہ نے اپنی اسناد کے ساتھ ذکر کیا ہے(2)۔

﴿أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُۥ﴾ یعنی: اس نے اسے خود گھڑ لیا اور افتراء کیا، یعنی قرآن کو۔ اور «التقول» قول میں تکلف کرنا ہے، اور یہ غالباً جھوٹ کے بارے میں استعمال ہوتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: «قوَّلتني ما لم أقل!» (تو نے میری طرف وہ بات منسوب کی جو میں نے نہیں کہی!) اور «أقوّلتني ما لم أقل»، یعنی: تم نے مجھ پر اس کا دعویٰ کیا۔ اور «تقوَّل عليه»، یعنی: اس پر جھوٹ بولا۔ اور «اقتال عليه»: یعنی اس نے من مانی کی، شاعر نے کہا:

وَمَنْزِلَةٍ في دار صدقٍ وغِبْطَةٍ وما افْتَالَ مِن حُكْمٍ عليَّ طبيبُ(3)

پس پہلی «أم» انکار کے لیے ہے، اور دوسری ایجاب کے لیے، یعنی: ویسا نہیں ہے جیسا وہ کہتے ہیں۔ ﴿بَل لَّا

(1) زاد المسير 8/54 - 55، اور اس میں ہے: ان کے ساتھ توفیق نہیں تھی۔ (2) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ اور اسے حارث نے اپنی مسند (836 بغية الباحث) میں روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے المطالب العالیہ 3/214-215 میں کہا: یہ من گھڑت (موضوع) حدیث ہے۔ (3) الصحاح (قول)، اور یہ شعر کعب بن سعد الغنوی کا ہے، اور یہ طبقات فحول الشعراء 1/222، اور الحیوان 3/57 میں ہے۔

535 Surah At-Tur: Verses 33 - 43

'They believe not' out of denial and arrogance. 'Then let them produce a statement like it' i.e., a Quran resembling it from their own selves 'if they are truthful' in claiming that Muhammad fabricated it. Al-Jahdari recited: 'Then let them produce a statement of his like' with iḍāfa (possession). The pronoun 'hi' in 'mithlihi' refers to the Prophet ﷺ, and the 'statement' intended as the Quran was attributed to him because he was the one sent with it. According to the congregation's recitation, the pronoun refers to the Quran (1). Allah Almighty says: {Or were they created by nothing, or were they the creators [of themselves]? (35) Or did they create the heavens and the earth? Rather, they are not certain. (36) Or have they the depositories [of the provision] of your Lord? Or are they the controllers [of them]? (37) Or have they a stairway [into the heaven] upon which they listen? Then let their listener produce a clear authority. (38) Or has He daughters while you have sons? (39) Or do you ask of them a payment, so they are burdened by debt? (40) Or have they [knowledge of] the unseen, so they write [it] down? (41) Or do they intend a plan? But those who disbelieve - they are the object of a plan. (42) Or have they a deity other than Allah? Exalted is Allah above whatever they associate with Him. (43)} Allah's saying: {Or were they created by nothing} 'Am' is a redundant particle (silah), and the meaning is: were they created from nothing? Ibn Abbas said: without a Lord who created them and ordained them. It was also said: without a mother or a father (2); thus they would be like inanimate objects, unable to reason and Allah would have no proof against them; but they are not like that! Were they not created from a drop, a clot, and a lump? Ibn Ata said this. Ibn Kaysan said: were they created in vain and left neglected? 'By nothing' (3) i.e., for no purpose, so 'min' (from) here is in the sense of 'lam' (for) (4). {Or were they the creators [of themselves]} i.e., do they say that they created themselves so they do not submit to Allah's command? They do not say (5) that. If they admit that there is a creator other than them, what prevents them from acknowledging worship for Him alone instead of idols?

---

(1) Similar discussion in Al-Muhtasib 2/292, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/192. (2) Tafsir al-Tabari 21/596 similarly, and Ibn Abbas's statement in Tafsir al-Baghawi 4/241, see Al-Kashshaf 4/29. (3) Al-Wahidi mentioned his saying in Al-Wasit 4/189, and Al-Baghawi in his Tafsir 4/241. (4) Similar discussion in Tafsir al-Tabari 21/596, and Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 5/65. (5) In version (Zh): 'they admit'.

535 सूरा अत-तूर: आयतें 33 - 43

'वे विश्वास नहीं करते' इनकार और अहंकार के कारण। 'तो वे इसके समान कोई बात ले आएं अर्थात: अपनी ओर से इसके जैसा कोई कुरान 'यदि वे सच्चे हैं' इस दावे में कि मुहम्मद (सल्ल.) ने इसे स्वयं गढ़ा है। अल-जहद़री ने इसे 'फलीयातू बिहदीसि मिस्लिही' (तो वे उसके जैसे बयान को लाएं) इज़ाफ़त के साथ पढ़ा है। 'मिस्लिही' में 'ही' (वह) सर्वनाम पैगंबर ﷺ के लिए है, और 'बयान' (हदीस) जिसका अर्थ कुरान है, उनकी ओर इसलिए जोड़ा गया है क्योंकि वे इसे लेकर भेजे गए थे। सामूहिक पाठ (क़िरात अल-जमाअह) के अनुसार, सर्वनाम कुरान की ओर संकेत करता है (1)। अल्लाह तआला का कथन है: {क्या वे बिना किसी चीज़ के पैदा किए गए हैं या वे स्वयं सृष्टा हैं? (35) या उन्होंने आकाशों और पृथ्वी को पैदा किया है? बल्कि वे विश्वास नहीं रखते। (36) क्या उनके पास तुम्हारे रब के खजाने हैं? या वे (उन पर) हावी हैं? (37) या उनके पास कोई सीढ़ी है जिस पर चढ़कर वे सुनते हैं? तो उनका सुनने वाला कोई स्पष्ट प्रमाण लाए। (38) क्या उसके लिए बेटियाँ हैं और तुम्हारे लिए बेटे? (39) या क्या तुम उनसे कोई प्रतिफल मांगते हो कि वे कर्ज के बोझ से दबे जा रहे हैं? (40) या उनके पास परोक्ष (ग़ैब) का ज्ञान है जिसे वे लिख रहे हैं? (41) या क्या वे कोई चाल चलना चाहते हैं? तो जो लोग काफिर हैं, वही चाल का शिकार होने वाले हैं। (42) क्या अल्लाह के अलावा उनका कोई और पूज्य है? पाक है अल्लाह उस चीज़ से जिसे वे साझी ठहराते हैं। (43)} अल्लाह का कथन है: {क्या वे बिना किसी चीज़ के पैदा किए गए हैं} यहाँ 'अम' एक अतिरिक्त शब्द (सिलाह) है, और भाव यह है: क्या वे बिना किसी चीज़ से पैदा हुए? इब्न अब्बास ने कहा: बिना किसी रब के जिसने उन्हें पैदा किया और भाग्य निर्धारित किया। यह भी कहा गया: बिना माँ और बाप के(2); तो वे बेजान चीज़ों के समान होते जो समझ नहीं रखते और अल्लाह का उन पर कोई तर्क(हुज्जत) न होता; वे ऐसे नहीं हैं! क्या वे एक बूंद, जोंक (अलक़ा) और मांस के लोथड़े से पैदा नहीं हुए? यह बात इब्न अता ने कही। इब्न कैसान ने कहा: क्या वे व्यर्थ पैदा किए गए और बिना किसी उद्देश्य के छोड़ दिए गए? 'बिना किसी चीज़ के (3) अर्थात: बिना किसी उद्देश्य के यहाँ 'मिन' का अर्थ 'लाम' (के लिए) के समान है (4)। {या वे स्वयं पैदा करने वाले हैं} अर्थात: क्या वे कहते हैं कि उन्होंने स्वयं को पैदा किया है इसलिए वे अल्लाह के आदेश का पालन नहीं करते? जबकि वे ऐसा नहीं कहते (5)। और यदि वे स्वीकार करते हैं कि उनके अलावा कोई और सृष्टा है, तो फिर मूर्तियों को छोड़कर केवल उसी की इबादत को स्वीकार करने से उन्हें क्या चीज़ रोकती है?

(1) इसी तरह की बात अल-मुहतासिब 2/292, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/192 में है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 21/596 इसी तरह, और इब्न अब्बास का कथन तफ़सीर अल-बग़वी 4/241 में, देखें अल-कशशाफ़ 4/29। (3) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 4/189 में और बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/241 में उनका कथन उल्लेख किया है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 21/596 और अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-क़ुरान 5/65 में समान चर्चा। (5) प्रति (ज़): 'वे स्वीकार करते हैं' ।

535 سورة الطور: آیات 33 - 43

'وہ ایمان نہیں لاتے' انکار اور تکبر کی بنا پر۔ 'تو وہ اس جیسی کوئی بات لے آئیں' یعنی: اپنی طرف سے اس کے مشابہ کوئی قرآن 'اگر وہ سچے ہیں' اس بات میں کہ محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) نے اسے خود گھڑ لیا ہے۔ الجحدری نے اسے 'فلیأتوا بحدیثِ مثلِہ' اضافت کے ساتھ پڑھا ہے۔ 'مثلِہ' میں ہاء کی ضمیر نبی ﷺ کے لیے ہے، اور جس کلام (حدیث) سے مراد قرآن ہے، اسے آپ ﷺ کی طرف اس لیے منسوب کیا گیا کیونکہ آپ ہی اسے دے کر بھیجے گئے۔ اور جماعت کی قراءت کے مطابق ضمیر کا مرجع قرآن ہے (1)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کیا وہ بغیر کسی چیز کے پیدا کیے گئے ہیں یا وہ خود پیدا کرنے والے ہیں؟ (35) یا انہوں نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا ہے؟ بلکہ وہ یقین نہیں رکھتے (36) کیا ان کے پاس تمہارے رب کے خزانے ہیں؟ یا وہ ان پر مسلط ہیں؟ (37) یا ان کے پاس کوئی سیڑھی ہے جس پر وہ چڑھ کر سنتے ہیں؟ تو ان کا سننے والا کوئی واضح دلیل لائے (38) کیا اللہ کے لیے بیٹیاں ہیں اور تمہارے لیے بیٹے؟ (39) یا کیا تم ان سے کوئی اجر مانگتے ہو کہ وہ تاوان کے بوجھ سے دبے جا رہے ہیں؟ (40) یا ان کے پاس غیب کا علم ہے جسے وہ لکھ رہے ہیں؟ (41) یا وہ کوئی چال چلنا چاہتے ہیں؟ تو وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا وہی چال کا شکار ہونے والے ہیں (42) کیا اللہ کے علاوہ ان کا کوئی اور الٰہ ہے؟ پاک ہے اللہ اس شرک سے جو وہ کرتے ہیں (43)}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ بغیر کسی چیز کے پیدا کیے گئے ہیں} یہاں 'اَم' زائدہ (صلہ) ہے، اور تقدیرِ کلام یہ ہے: کیا وہ بغیر کسی چیز سے پیدا ہوئے؟ ابن عباس نے کہا: بغیر کسی رب کے جس نے انہیں پیدا کیا اور ان کی تقدیر بنائی۔ اور یہ بھی کہا گیا: بغیر ماں باپ کے (2)؛ تو وہ جمادات کی طرح ہوتے جو عقل نہیں رکھتے اور اللہ کی ان پر کوئی حجت قائم نہ ہوتی؛ حالانکہ وہ ایسے نہیں ہیں! کیا وہ نطفہ، علقہ اور مضغہ سے پیدا

نہیں ہوئے؟ یہ قول ابن عطاء کا ہے۔ اور ابن کیسان نے کہا: کیا وہ فضول پیدا کیے گئے اور بے مقصد چھوڑ دیے گئے؟ 'بغیر کسی چیز کے' (3) یعنی کسی مقصد کے بغیر، پس یہاں 'مِن' بمعنی 'لام' ہے (4)۔ {یا وہ خود پیدا کرنے والے ہیں} یعنی: کیا وہ کہتے ہیں کہ انہوں نے خود کو پیدا کیا ہے اس لیے وہ اللہ کے حکم کے پابند نہیں ہیں، جبکہ وہ ایسا نہیں کہتے (5)۔ اور جب وہ اقرار کرتے ہیں کہ ان کے علاوہ کوئی اور خالق ہے، تو پھر بتوں کو چھوڑ کر صرف اسی کی عبادت کے اقرار سے انہیں کیا چیز روکتی ہے؟

---

(1) اس جیسی بات المحتسب 2/292 اور المحرر الوجیز 5/192 میں ہے۔ (2) تفسیر طبری 21/596 اسی کی مانند، اور ابن عباس کا قول تفسیر بغوی 4/241 میں ہے، اور دیکھئے الکشاف 4/29۔ (3) الواحدی نے الوسیط 4/189 اور بغوی نے اپنی تفسیر 4/241 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (4) کلام اسی طرح تفسیر طبری 21/596 اور الزجاج کی معانی القرآن 5/65 میں ہے۔ (5) نسخہ (ظ) میں: یقرون (اقرار کرتے ہیں)۔

Surah At-Tur: Verses 35 - 43 536

...And from the acknowledgment that He is capable of resurrection. {Or did they create the heavens and the earth?} meaning: the matter is not so, for they did not create anything, {rather, they are not certain} of the truth. {Or have they the depositories of your Lord?} Or do they have that, so they can dispense with Allah and turn away from His command? Ibn Abbas said: The depositories of your Lord are rain and provision (1). It was also said: the keys of mercy (2). Ikrimah said: Prophethood. Meaning: do they have the keys of your Lord for the message, placing it wherever they wish? The analogy of depositories was given because a depository is a house prepared for collecting different types of treasures; and the Lord's decrees are like depositories containing all kinds, and they have no end. {Or are they the controllers?} Ibn Abbas said (3): The dominant tyrants. Also from him: the falsifiers. Ad-Dahhak said it too (4). Also from Ibn Abbas: or are they the governors? Ata said: or are they conquering lords (5). Ata said (6): It is said: 'Tasayarta 'alayya', meaning: you have taken me as a servant for yourself. Abu Ubaydah also said it (7). In 'As-Sihah': 'Al-Musaytir' and 'Al-Musaitir' mean the one empowered over something to oversee it, monitor its conditions, and record its actions. Its origin is from 'As-Satr' (line/writing) because a book is lined, and the one who does it is a 'Musattir' or 'Musaytir'. It is said: 'Saytarta 'alayna' (You controlled us) (8). Ibn Bahr: "{Or are they the controllers?}" meaning: are they the keepers? Taken from the lining of a book.

---

(1) Zad al-Masir 8/56. (2) An-Nukat wal-Uyun 5/385. And Ikrimah's statement follows in Tafsir al-Baghawi 4/241, and Zad al-Masir 8/56. (3) At-Tabari narrated his statement 21/597. (4) In (z), (zha), and (fa): 'he said it' without 'and'. (5) Ata's statement is in Tafsir al-Baghawi 4/241, and Ibn Abbas's statement is in An-Nukat wal-Uyun 5/385. (6) Thus in the copies, and perhaps his statement: (Ata said) is an interpolation, for Ata's statement is the previous one, and no speech was mentioned after it from him. (7) In Majaz al-Qur'an 2/233. And 'Al-Khawal': a name applied to male and female slaves. (Mukhtar al-Sihah). (8) As-Sihah (Satr).

सूरा अत-तूर: आयतें 35 - 43 536

...और इस स्वीकारोक्ति से कि वह पुनरुत्थान में सक्षम है। {या उन्होंने ही आकाशों और धरती को पैदा किया है?} अर्थात्: मामला ऐसा नहीं है, क्योंकि उन्होंने कुछ भी पैदा नहीं किया है, {बल्कि वे विश्वास नहीं करते} सत्य पर। {या उनके पास तुम्हारे रब के खज़ाने हैं?} या उनके पास वे हैं, ताकि वे अल्लाह से बेनयाज़ हो सकें और उसके आदेश से मुँह मोड़ सकें? इब्न अब्बास ने कहा: तुम्हारे रब के खज़ाने: बारिश और रिज़्क़ (आजीविका) हैं (1)। और कहा गया: रहमत (दया) की कुंजियाँ (2)। इक्रिमा ने कहा: नबूवत (पैगंबरी)। अर्थात्: क्या उनके हाथों में रिसालत (संदेश) के लिए तुम्हारे रब की कुंजियाँ हैं जिन्हें वे जहाँ चाहें वहाँ रख दें? खज़ानों का उदाहरण इसलिए दिया गया क्योंकि खज़ाना एक ऐसा घर है जो विभिन्न प्रकार के भंडारों को इकट्ठा करने के लिए तैयार किया जाता है; और रब की सामर्थ्य उन खज़ानों की तरह है जिनमें हर प्रकार की चीज़ें हैं, जिनका कोई अंत नहीं है। {या वे ही हाकिम (नियंत्रक) हैं?} इब्न अब्बास ने कहा (3): प्रभुत्व रखने वाले अत्याचारी। उनसे यह भी वर्णित है: असत्यवादी। ज़हाक ने भी यही कहा (4)। इब्न अब्बास से यह भी है: या वे संरक्षक हैं? अता ने कहा: या वे विजयी स्वामी हैं (5)। अता ने कहा (6): कहा जाता है: 'तसय्यरता अलैय्या', अर्थात्: तुमने मुझे अपना दास बना लिया है। अबू उबैदा ने भी यही कहा (7)। 'अस-सिहाह' में है: 'अल-मुसयतिर' और 'अल-मुसैतिर': किसी चीज़ पर अधिकार रखने वाला ताकि वह उसकी देखरेख करे, उसकी स्थितियों की निगरानी करे और उसके कार्यों को लिखे, और इसका मूल 'अस-सत्र' (रेखा/लेखन) से है; क्योंकि पुस्तक रेखाबद्ध की जाती है, और जो इसे करता है वह 'मुसत्तिर' या 'मुसयतिर' कहलाता है। कहा जाता है: 'सय्यरता अलैना' (तुमने हम पर नियंत्रण कर लिया) (8)। इब्न बहर: "{या वे ही हाकिम हैं?}" अर्थात्: क्या वे रक्षक हैं? पुस्तक के रेखांकन (सतरबंदी) से लिया गया है।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 8/56. (2) अन-नुक़त वल-उयून 5/385. और इक्रिमा का कथन बग़वी की तफ़सीर 4/241 में आता है, और ज़ाद अल-मसीर 8/56. (3) अत्तबरी ने उनका कथन उद्धृत किया है 21/597. (4) (ज़), (ज़), और (फ़) प्रतियों में: 'कहा' बिना 'और' के। (5) अता का कथन बग़वी की तफ़सीर 4/241 में है, और इब्न अब्बास का कथन अन-नुक़त वल-उयून 5/385 में है। (6) प्रतियों में इसी तरह है, और शायद उनका कहना: (अता ने कहा) बाद में जोड़ा गया है, क्योंकि अता का कथन पिछला वाला ही है, और उनके बाद कोई बात नहीं कही गई। (7) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/233 में। और 'अल-खवल': दास और दासी के लिए इस्तेमाल होने वाला नाम। (मुख्तार अल-सिहाह)। (8) अल-सिहाह (सत्र)।

سورہ الطور: آیات 35 - 43 536

...اور اس اقرار سے کہ وہ دوبارہ زندہ کرنے پر قادر ہے۔ {کیا انہوں نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا ہے؟} یعنی: معاملہ ایسا نہیں ہے، کیونکہ انہوں نے کچھ بھی پیدا نہیں کیا، {بلکہ وہ یقین نہیں رکھتے} حق پر۔ {یا کیا ان کے پاس تمہارے رب کے خزانے ہیں؟} یا کیا ان کے پاس وہ ہیں تو وہ اللہ سے بے نیاز ہو جائیں اور اس کے حکم سے اعراض کریں؟ ابن عباس نے فرمایا: تمہارے رب کے خزانے: بارش اور رزق ہیں (1)۔ اور کہا گیا: رحمت کی چابیاں (2)۔ عکرمہ نے کہا: نبوت۔ یعنی: کیا ان کے ہاتھوں میں رسالت کے لیے تمہارے رب کی چابیاں ہیں کہ وہ جہاں چاہیں انہیں رکھ دیں؟ خزانوں کی مثال اس لیے دی گئی کیونکہ خزانہ وہ گھر ہے جو مختلف قسم کے ذخائر جمع کرنے کے لیے تیار کیا جاتا ہے؛ اور رب کی قدرتیں ان خزانوں کی طرح ہیں جن میں ہر قسم کی چیزیں ہیں، جن کی کوئی انتہا نہیں ہے۔ {یا وہی حاکم (مسلط) ہیں؟} ابن عباس نے کہا (3): غلبہ رکھنے والے جابر۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: باطل پرست۔ ضحاک نے بھی یہی کہا (4)۔ ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: یا وہی نگران ہیں؟ عطا نے کہا: یا وہی غالب مالک ہیں (5)۔ عطا نے کہا (6): کہا جاتا ہے: 'تصیرت علی'، یعنی: تم نے مجھے اپنا غلام بنا لیا۔ ابو عبیدہ نے بھی یہی کہا (7)۔ 'الصحاح' میں ہے: 'المسیطر' اور 'المصیطر': کسی چیز پر مسلط وہ شخص جو اس کی نگرانی کرے، اس کے احوال کی دیکھ بھال کرے اور اس کے عمل کو لکھے، اور اس کی اصل 'السطر' (لکیر/لکھائی) سے ہے؛ کیونکہ کتاب لکیروں والی (سطر بند) ہوتی ہے، اور جو ایسا کرتا ہے وہ 'مسطر' یا 'مسیطر' کہلاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'سیطرت علینا' (تم نے ہم پر تسلط جما لیا) (8)۔ ابن بحر: "{یا وہی مسلط ہیں}" یعنی: کیا وہ نگہبان ہیں؟ کتاب کی سطر بندی سے ماخوذ ہے۔

(1) زاد المسیر 8/56۔ (2) النکت والعیون 5/385۔ اور عکرمہ کا قول بغوی کی تفسیر 4/241 میں آتا ہے، اور زاد المسیر 8/56۔ (3) طبری نے ان کا قول نقل کیا ہے 21/597۔ (4) (ز)، (ظ) اور (ف) نسخوں میں: 'قالہ' (اس نے کہا)؛ واؤ کے بغیر۔ (5) عطا کا قول تفسیر بغوی 4/241 میں ہے، اور ابن عباس کا قول النکت والعیون 5/385 میں ہے۔ (6) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور شاید ان کا قول: (عطا نے کہا) اضافی ہے، کیونکہ عطا کا قول وہی سابقہ ہے، اور ان کے بعد ان سے کوئی بات منقول نہیں۔ (7) مجاز القرآن 2/233 میں۔ اور 'الخول': ایک نام ہے جو غلام اور لونڈی پر بولا جاتا ہے۔ (مختار الصحاح)۔ (8) الصحاح (سطر)۔

٥٣٧ Surat At-Tur: Verses 37 - 43

...who preserves what is written in it; so 'Al-Musaytir' here became a preserver of what Allah wrote in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz)(1).

There are three linguistic variations for it: with 'Sad', which is the general recitation; with 'Sin', which is the recitation of Ibn Muhaysin, Humayd, Mujahid, Qunbul, Hisham, and Abu Haywah(2); and with 'Ishmam' of the 'Sad' into 'Zay', which is the recitation of Hamza, as previously mentioned in 'As-Sirat'(3).

His Almighty's saying: {Or have they a stairway} means: do they claim to have a ladder to the sky, an ascent, and a means {by which they listen} i.e., upon it they receive news and reach the knowledge of the unseen, just as Muhammad ﷺ reaches it through revelation. {Then let their listener produce a clear authority} i.e., with a clear proof that what they follow is truth.

The 'Sullam' (stairway/ladder) is one of the ladders used for climbing. Sometimes the 'Gharz' (stirrup) is called that; Abu Ar-Ra'is Al-Tha'labi(4) said describing his camel: A swift-hearted one, if the man who is her master pulls her... with a stirrup ladder in a resting place she hastens him(5)

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 5/385. (2) Hafs also recited it with 'Sin' as a variation from him. Al-Sab'a p. 363, and At-Taysir p. 204. (3) 1/228. (4) He is an Islamic poet, and sources have differed regarding his name and lineage. It was said: 'Abbad bin Tuhfa, or 'Ubada, or Habbad bin 'Abbas, or 'Abbad bin Tuhma. It was said regarding his lineage: Al-Tha'labi, or Al-Taghlibi. Az-Zubaydi said in At-Taj (r-b-s): He is from the tribe of Tha'laba bin Sa'd bin Dhubyan, as stated by As-Saghani. In Al-Lisan: Abu Ar-Ra'is Al-Taghlibi is from the poets of Taghlib. This is a misspelling, and As-Saghani is correct. See As-Sahah (s-l-m), Al-Ikmal by Ibn Makula 4/123-124, Al-Lisan (r-b-s), (s-l-m), and (l-w-y), Al-Qamus (r-b-s), Al-Khizana 6/89-90, and At-Taj (r-b-s). (5) As-Sahah (s-l-m), and Sharh Diwan al-Hamasa by al-Marzuqi 3/1256, and Al-Lisan (s-l-m). Al-Marzuqi said: It means she is sharp-hearted, spirited, as if due to her energy and intelligence, a madness flew her heart away and removed its restraint. His saying: 'Tu'ajiluhu', its origin is 'tu'ajiluhu', the 'lam' is silent for the jussive, but the vowel of the 'ha' was transferred to it, and it is a pronoun referring to her master (rabbaha). And 'Al-Gharz': the stirrup, she hastened him so she rose with him before he could settle into riding her and stabilizing on her back.

५३७ सूरा अत-तूर: आयतें ३७ - ४३

...जो उसमें लिखा गया है उसे सुरक्षित रखता है; तो यहाँ 'अल-मुसैतिर' अल्लाह ने 'लौह-ए-महफ़ूज़' (सुरक्षित पटिया) में जो कुछ लिखा है उसका रक्षक बन गया(१)।

इसमें तीन भाषाई विविधताएँ हैं: 'साद' के साथ, जिससे आम जनता पढ़ती है; 'सीन' के साथ, जो इब्न मुहयसिन, हुमैद, मुजाहिद, कुनबुल, हिशाम और अबू हयवा का पाठ है(२); और 'ज़ै' की ध्वनि के साथ 'साद' का उच्चारण (इश्माम), जो हमजा का पाठ है जैसा कि 'अस-सिरात'(३) में पहले बताया जा चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उनके पास कोई सीढ़ी है} यानी: क्या वे दावा करते हैं कि उनके पास आकाश तक पहुँचने का कोई रास्ता, चढ़ने का साधन और ज़रिया है {जिसके द्वारा वे सुनते हैं} यानी: जिस पर वे खबरें सुनते हैं और उसके ज़रिए परलोक के ज्ञान तक पहुँचते हैं, जैसे मुहम्मद ﷺ वह्य (प्रकाशना) के ज़रिए पहुँचते हैं। {तो उनका सुनने वाला कोई स्पष्ट प्रमाण लाए} यानी: एक स्पष्ट दलील के साथ कि वे जिस पर हैं वह सत्य है।

'सुल्लम' उन सीढ़ियों में से एक है जिन पर चढ़ा जाता है। कभी-कभी 'ग़र्ज़' (रकाब) को भी यह कहा जाता है; अबू अर-रईस अल-था'लाबी(४) ने अपनी ऊँटनी का वर्णन करते हुए कहा है: तेज़ दिल वाली, अगर वह आदमी जो उसका मालिक है उसे मोड़े... रकाब की सीढ़ी के साथ, रुकने के स्थान पर वह उसे जल्दी करा देती है(५)

(१) अन-नुकत वल-उयून ५/३८५। (२) हफ़्स ने भी अपने एक मत के विरुद्ध 'सीन' के साथ पढ़ा है। अल-सब'आ पृष्ठ ३६३, और अत-तयसीर पृष्ठ २०४। (३) १/२२८। (४) वह एक इस्लामी कवि हैं, और उनके नाम और वंशावली के संबंध में स्रोतों में मतभेद रहा है। कहा गया: 'अब्बाद बिन तोहफ़ा, या 'उबादा, या हब्बाद बिन अब्बास, या 'अब्बाद बिन तोहमा। उनकी वंशावली के बारे में कहा गया: अल-था'लाबी, या अल-तग़लिबी। अल-ज़ुबैदी ने अत-ताज (र-ब-स) में कहा है: वह बनू था'लाबा बिन साद बिन ज़ुबयान से हैं, ऐसा अस-साग़ानी ने कहा है। अल-लिसान में: अबू अर-रईस अल-तग़लिबी तग़लिब के कवियों में से हैं। यह एक लिखने की त्रुटि है, और अस-साग़ानी की बात सही है। देखिए अस-सहाह (स-ल-म), इब्न माकूला की अल-इकमाल ४/१२३-१२४, अल-लिसान (र-ब-स), (स-ल-म) और (ल-वी), अल-क़ामूस (र-ब-स), अल-ख़िज़ाना ६/८९-९०, और अत-ताज (र-ब-स)। (५) अस-सहाह (स-ल-म), और अल-मरज़ूक़ी द्वारा दीवान अल-हमासा की व्याख्या ३/१२५६, और अल-लिसान (स-

ल-म)। अल-मरज़ूक़ी ने कहा: इसका अर्थ है कि वह तेज़ दिमाग और बहादुर है, जैसे कि उसकी फुर्ती और बुद्धिमत्ता के कारण पागलपन ने उसके दिल को उड़ा दिया हो और उसके संयम को हटा दिया हो। उनका कहना: 'तुआजिलुहु' (वह उसे जल्दी कराती है), इसका मूल 'तुआजिलुहु' है, 'लाम' जज्म के कारण सुकन है, लेकिन 'हा' की हरकत उस पर स्थानांतरित कर दी गई, और यह एक सर्वनाम है जो उसके मालिक की ओर वापस जाता है। और 'ग़र्ज़': रकाब, वह उसे जल्दी कराती है इसलिए वह उसके सवार होने और उसकी पीठ पर स्थिर होने से पहले ही उसे लेकर उठ खड़ी होती है।

...جو کچھ اس میں لکھا گیا ہے اسے محفوظ رکھتا ہے؛ تو یہاں 'المسیطر' اللہ کی طرف سے لوحِ محفوظ میں لکھی گئی باتوں کا حافظ بن گیا (۱)۔

اور اس میں تین لغتیں (قراءتیں) ہیں: 'صاد' کے ساتھ، اور اسی کے ساتھ عام لوگ پڑھتے ہیں؛ اور 'سین' کے ساتھ، جو ابن محیصن، حمید، مجاہد، قنبل، ہشام، اور ابی حیوۃ کی قراءت ہے (۲)؛ اور 'صاد' کو 'زای' کی آواز کے ساتھ ملا کر پڑھنا (اشمام)، جو حمزہ کی قراءت ہے جیسا کہ 'الصراط' (۳) میں پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ} یعنی: کیا وہ یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ ان کے پاس آسمان تک پہنچنے کا کوئی راستہ، چڑھنے کی جگہ اور ذریعہ ہے {يَسْتَمِعُوْنَ فِيْهِ} یعنی: جس پر بیٹھ کر وہ خبریں سنتے ہیں اور اس کے ذریعے غیب کے علم تک پہنچتے ہیں، جیسا کہ محمد ﷺ وحی کے راستے سے پہنچتے ہیں۔ {فَلْيَاْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطٰنٍ مُّبِيْنٍ} یعنی: کسی واضح دلیل کے ساتھ کہ وہ جس پر ہیں وہ حق ہے۔

اور 'سلم' ان سیڑھیوں میں سے ایک ہے جن پر چڑھا جاتا ہے۔ اور بسا اوقات 'غرز' (رکاب) کو بھی یہی کہا جاتا ہے؛ ابو الرئیس الثعلبی (۴) نے اپنی اونٹنی کی تعریف کرتے ہوئے کہا ہے: تیز دل والی، اگر وہ آدمی جو اس کا مالک ہے اسے روکے... تو وہ رکاب کی سیڑھی کے ساتھ، پڑاؤ کی جگہ پر اسے جلد بازی کراتی ہے (۵)

(۱) النکت والعیون ۵ / ۳۸۵۔ (۲) اور حفص نے بھی ایک روایت کے مطابق اسے 'سین' کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعۃ ص ۳۶۳ ، والتیسیر ص ۲۰۴۔ (۳) ۱ / ۲۲۸۔ (۴) وہ ایک اسلامی شاعر ہیں، اور

ان کے نام و نسب کے بارے میں مصادر میں اختلاف پایا جاتا ہے، پس کہا گیا: عباد بن طہفہ، اور کہا گیا: عبادہ، اور کہا گیا: ہباد بن عباس، اور کہا گیا: عباد بن طہمہ۔ اور ان کے نسب کے بارے میں کہا گیا: الثعلبی، اور کہا گیا: التغلبی۔ زبیدی نے 'التاج' (ربس) میں کہا ہے: وہ بنو ثعلبہ بن سعد بن ذبیان سے ہیں، صاغانی نے ایسا ہی کہا ہے۔ اور 'اللسان' میں ہے: ابوالرئیس التغلبی تغلب کے شعراء میں سے ہیں۔ اور یہ تصحیف (لکھنے کی غلطی) ہے، اور صاغانی کی بات درست ہے۔ دیکھیے: الصحاح (سلم)، اور الاکمال لابن ماکولا ۴/ ۱۲۳ - ۱۲۴، اور اللسان (ربس) و(سلم) و(لوی)، والقاموس (ربس)، والخزانۃ ۶ / ۸۹ - ۹۰، والتاج (ربس)۔ (۵) الصحاح (سلم)، اور شرح دیوان الحماسۃ للمرزوقی ۳ / ۱۲۵۶ ، واللسان (سلم)۔ مرزوقی نے کہا: اس سے مراد یہ ہے کہ وہ تیز فہم اور دلیر ہے، گویا اس کی چستی اور ذہانت کی وجہ سے کسی جنون نے اس کے دل کو اڑا دیا ہے، اور اس کی روک تھام کو ختم کر دیا ہے۔ ان کا قول: 'تعاجلہ'، اس کی اصل 'تعاجلُہ' ہے، 'لام' جزم کی وجہ سے ساکن ہے، لیکن 'ہ' کی حرکت اس کی طرف منتقل کر دی گئی، اور یہ ایک ضمیر ہے جو اس کے مالک کی طرف لوٹتی ہے۔ اور 'الغرز': رکاب، وہ اس کے ساتھ جلدی کرتی ہے پس وہ اس کے سوار ہونے اور اس کی پیٹھ پر جم کر بیٹھنے سے پہلے ہی اسے لے کر اٹھ کھڑی ہوتی ہے۔

Surah At-Tur: Verses 38 - 43 538

Zuhair said (1): "Whoever fears the means of death shall meet it, even if he seeks the means to heaven with a ladder."

And another said: "You fabricated a sin for me that I did not commit, so that you could take an excuse for desertion as a ladder (2)."

Ibn Muqbil said regarding the plural: "The regions of the lands do not protect a man, nor are ladders built for him in the heavens (3)."

"Al-Ahjaa" (regions): the directions, like "Al-Arjaa", its singular is "Hajan" and "Rajan", shortened (Maqsur). It is also narrated: "A'naa" of the land, and "Al-Aghnaa" - also - the sides and directions, its singular is: "Inw", with a Kasra. Ibn al-A'rabi said: its singular is: "Anan", shortened. "A'naa of people" came to us, singular: "Inw", with a Kasra, and they are a group of various tribes (4).

{They listen therein} means: upon it; like the Almighty's saying: {in the trunks of palm trees} [Taha: 71] meaning: upon them; as Al-Akhfash said. Abu Ubaidah said (5): they listen with it. Al-Zajjaj said (6): meaning: inspired like Gabriel who comes to the Prophet ﷺ with revelation!

The Almighty's saying: {Or has He daughters while you have sons?} He ridiculed their minds as a rebuke and reprimand to them, meaning: do you attribute daughters to Allah despite your disdain for them? And whoever's mind is like this, then denying the Resurrection is not far-fetched from him.

{Or do you ask them for a reward} meaning: for conveying the Message. {so they are burdened with debt} meaning: they are from...

(1) His Diwan p. 30, and previously 11/83. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5 / 385. (3) Diwan Ibn Muqbil p. 273 narrated as: "It does not prevent a man...", and it is in the narration of the author in "Al-Sihah" (Haja). (4) Al-Sihah (Haja), (Ana). (5) In Majaz al-Qur'an 2 / 233. (6) In Ma'ani al-Qur'an 5 / 67.

सूरा अत-तूर: आयतें 38 - 43 538

और ज़ुहैर ने कहा (1): "जो मौत के साधनों से डरेगा वह उससे मिल ही जाएगा, चाहे वह सीढ़ी लेकर आसमान के साधनों की तलाश करे।"

और दूसरे ने कहा: "तुमने मुझ पर ऐसा पाप लगाया जो मैंने नहीं किया, ताकि तुम अलगाव का बहाना बनाने के लिए इसे एक सीढ़ी बना सको (2)।"

इब्न मुक़बिल ने बहुवचन के संबंध में कहा: "देशों के क्षेत्र किसी व्यक्ति की रक्षा नहीं करते, और न ही उसके लिए आकाश में सीढ़ियाँ बनाई जाती हैं (3)।"

"अल-अहजा" (क्षेत्र): दिशाएँ जैसे "अल-अरजा", इसका एकवचन "हजा" और "रजा" है। यह भी वर्णित है: देश की "अ'ना", और "अल-अघना" - भी - पक्ष और दिशाएँ इसका एकवचन है: "इन्व", कसरा के साथ। इब्न अल-अराबी ने कहा: इसका एकवचन है: "अना"। हमारे पास "लोगों की अ'ना" आई, एकवचन: "इन्व", कसरा के साथ, और वे विभिन्न कबीलों के लोग हैं (4)।

{वे उसमें सुनते हैं} यानी: उस पर; जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: {खजूर के पेड़ों के तनों में} [ताहा: 71] यानी: उन पर; जैसा कि अल-अखफश ने कहा। अबू उबैदा ने कहा (5): वे इसके साथ सुनते हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): यानी: जिब्रील की तरह प्रेरित जो पैगंबर ﷺ के पास वह्य (प्रकाशना) लेकर आते हैं!

सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या उसके लिए बेटियाँ हैं और तुम्हारे लिए बेटे?} उन्होंने उन्हें फटकारने और झिड़कने के लिए उनकी बुद्धि का मज़ाक उड़ाया, यानी: क्या तुम अल्लाह के लिए बेटियाँ बताते हो जबकि तुम खुद उनसे नफरत करते हो? और जिसकी बुद्धि ऐसी हो, तो उससे पुनरुत्थान के इनकार की उम्मीद की जा सकती है।

{क्या तुम उनसे कोई बदला माँगते हो} यानी: संदेश पहुँचाने के लिए। {तो वे कर्ज के बोझ तले दबे हुए हैं} यानी: वे...

(1) उनका दीवान पृ. 30, और पहले 11/83. (2) अल-नुकत वल-उयून 5 / 385. (3) दीवान इब्न मुक़बिल पृ. 273 इस वर्णन के साथ: "यह किसी व्यक्ति को नहीं रोकता...", और यह "अल-सिहाह" (हजा) में लेखक के वर्णन में है। (4) अल-सिहाह (हजा), (अना)। (5) मजाज़ अल-कुरान 2 / 233 में। (6) मानी अल-कुरान 5 / 67 में।

سورہ الطور: آیات 38 - 43 538

اور زہیر نے کہا (1): "جو موت کے اسباب سے ڈرتا ہے وہ اس سے جا ملتا ہے، اگرچہ وہ سیڑھی کے ذریعے آسمان کے اسباب تلاش کرے۔"

اور دوسرے نے کہا: "تم نے مجھ پر ایسا گناہ منسوب کیا جو میں نے نہیں کیا، تاکہ تم جدائی کا عذر تلاش کرنے کے لیے اسے ایک سیڑھی بنا سکو (2)۔"

ابن مقبل نے جمع کے بارے میں کہا: "علاقے کسی شخص کی حفاظت نہیں کرتے اور نہ ہی اس کے لیے آسمانوں میں سیڑھیاں بنائی جاتی ہیں (3)۔"

"الاحجاء" (علاقے): اطراف، جیسے "الارجاء"، اس کا واحد "حجا" اور "رجا" ہے، مقصور۔ اور روایت ہے: "اعناء البلاد"، اور "الاغناء" - بھی - اطراف و نواحی، اس کا واحد: "عِنو"، کسرہ کے ساتھ ابن الاعرابی نے کہا: اس کا واحد: "عنا"، مقصور ہے۔ اور ہمارے پاس "اعناء من الناس" (مختلف گروہ) آئے، ان کا واحد: "عِنو"، کسرہ کے ساتھ، اور وہ مختلف قبائل کے لوگ ہیں (4)۔

{وہ اس میں سنتے ہیں} یعنی: اس پر؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کھجور کے تنوں میں} [طٰہٰ: 71] یعنی: ان پر؛ یہ الاخفش نے کہا۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (5): وہ اس کے ذریعے سنتے ہیں۔ اور الزجاج نے کہا (6): یعنی: انہیں الہام کیا گیا جیسے جبریل جو نبی ﷺ کے پاس وحی لاتے ہیں!

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا اس کے لیے بیٹیاں ہیں اور تمہارے لیے بیٹے؟} انہوں نے ان کی عقلوں کو توبیخ اور ملامت کے طور پر بے وقوف قرار دیا، یعنی: کیا تم اللہ کے لیے بیٹیاں تجویز کرتے ہو باوجود اس کے کہ تم ان سے نفرت کرتے ہو؟ اور جس کی عقل ایسی ہو، اس سے قیامت کا انکار بعید نہیں۔

{کیا آپ ان سے کوئی اجر مانگتے ہیں} یعنی: رسالت پہنچانے پر۔ {تو وہ تاوان کے بوجھ سے دبے ہوئے ہیں} یعنی: وہ...

(1) ان کا دیوان ص 30، اور پہلے 11/83۔ (2) النکت والعیون 5 / 385۔ (3) دیوان ابن مقبل ص 273 اس روایت کے ساتھ: "لا تمنع المرء..."، اور یہ صحاح (حجا) میں مصنف کی روایت میں ہے۔ (4) الصحاح (حجا)، (عنا)۔ (5) مجاز القرآن 2 / 233 میں۔ (6) معانی القرآن 5 / 67 میں۔

Surah At-Tur: Verses 40 - 46 Page 539

The debt you demand from them burdens them, exhausting them for what you have charged them with. "Or have they the Unseen, so they write [it down]?" Meaning: they write down for people what they want from the knowledge of the Unseen. It is said: it means, do they have knowledge of what is hidden from people so that they know that what the Messenger ﷺ informed them of concerning the Day of Judgment, Paradise, Hellfire, and Resurrection is false? Qatadah said: When they said: "We await for him some calamity of time," Allah the Almighty said: "Or have they the Unseen," so they know when Muhammad will die, or what his end will be. Ibn Abbas said: Or do they have the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz), so they write what is in it and inform people of what is in it. Al-Qutabi said: "they write" means "they judge," and "the book" means "the judgment"; from it is the saying of Allah the Almighty: "Your Lord has prescribed for Himself mercy" [Al-An'am: 54], meaning: He judged. And the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "By Him in Whose hand is my soul, I will surely judge between you by the Book of Allah," meaning: by the judgment of Allah (1). Allah's saying: "Or do they intend a plot?" Meaning: a plot against you in Dar al-Nadwa. "But those who disbelieve - they are the object of the plot," meaning: the ones plotted against. "And the evil plot does not encompass except its authors" [Fatir: 43], and that is because they were killed at Badr (2). "Or have they a deity other than Allah? Exalted is Allah above whatever they associate with Him." He declares Himself free from having a partner. Al-Khalil said: Everything mentioned in Surah At-Tur with "am" (or) is a word of interrogation and not a conjunction (3). Allah's saying: "And if they were to see a fragment from the sky falling, they would say, '[It is merely] clouds heaped up.' (44) So leave them until they meet their Day in which they will be struck down (45) The Day their plot will not avail them at all, nor will they be helped (46)." Allah's saying: "And if they were to see a fragment from the sky falling," He said that in response to their saying: "So cause to fall..."

---

(1) Al-Baghawi mentioned these sayings in his Tafsir 4/242, and the Hadith was recorded by Ahmad (17038), Al-Bukhari (2314 - 2315), and Muslim (1697 - 1698), on the authority of Abu Hurayrah and Zayd bin Khalid (may Allah be pleased with them both), and it is a part of it, and previously mentioned 6/145. (2) Al-Waseet by Al-Wahidi 4/190, Tafsir Al-Baghawi 4/242, and Al-Kashshaf 4/26. (3) Tafsir Al-Baghawi 4/242.

सूरह अत-तूर: आयतें 40 - 46 पृष्ठ 539

वह ऋण जिसकी तुम उनसे माँग करते हो, उन्हें बोझिल कर रहा है, जो तुमने उन्हें सौंपा है उससे वे थक गए हैं। "या उनके पास परोक्ष (का ज्ञान) है, जिसे वे लिखते हैं?" अर्थात्: वे लोगों के लिए वह लिखते हैं जो वे परोक्ष के ज्ञान से चाहते हैं। और कहा गया है: अर्थात्, क्या उनके पास उस चीज़ का ज्ञान है जो लोगों से छिपी हुई है ताकि वे जान सकें कि रसूल ﷺ ने उन्हें कयामत, जन्नत, जहन्नम और पुनरुत्थान के बारे में जो जानकारी दी है वह गलत है? कतादा ने कहा: जब उन्होंने कहा: "हम उसके लिए समय की विपदा की प्रतीक्षा करते हैं," तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "या उनके पास परोक्ष है," ताकि वे जान सकें कि मुहम्मद कब मरेंगे, या उनका अंत क्या होगा। इब्न अब्बास ने कहा: या उनके पास लौह-ए-महफूज़ (सुरक्षित पट्टिका) है, इसलिए वे उसमें जो है उसे लिखते हैं और लोगों को सूचित करते हैं कि उसमें क्या है। अल-कुतबी ने कहा: "वे लिखते हैं" का अर्थ है "वे फैसला करते हैं," और "किताब" का अर्थ है "फैसला"; उसी से अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: "तुम्हारे रब ने अपने आप पर दया करना अनिवार्य कर लिया है" [अल-अनाम: 54], अर्थात्: उसने फैसला किया। और पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कथन: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मैं निश्चित रूप से तुम्हारे बीच अल्लाह की किताब के अनुसार फैसला करूँगा," अर्थात्: अल्लाह के फैसले के अनुसार (1)। अल्लाह का कथन: "या वे कोई चाल चलना चाहते हैं?" अर्थात्: दार अल-नदवा में आपके विरुद्ध कोई साज़िश। "तो जिन्होंने इनकार किया, वही चाल के शिकार हैं," अर्थात्: जिनके विरुद्ध साज़िश रची गई। "और बुरी चाल अपने ही चलने वालों को घेर लेती है" [फातिर: 43], और वह इसलिए क्योंकि वे बद्र में मारे गए (2)। "या अल्लाह के सिवा उनका कोई और पूज्य है? अल्लाह पवित्र है उन चीज़ों से जिन्हें वे उसका साझी ठहराते हैं।" वह खुद को किसी भी साझेदार से पाक घोषित करता है। अल-खलील ने कहा: सूरह अत-तूर में "अम" (या) का जहाँ भी उल्लेख है, वह प्रश्नवाचक शब्द है न कि संयोजक (3)। अल्लाह का कथन: "और यदि वे आकाश से कोई टुकड़ा गिरता हुआ देखें, तो कहेंगे, '[यह तो] तह-दर-तह बादल हैं।' (44) अतः उन्हें छोड़ दो यहाँ तक कि वे अपने उस दिन से जा मिलें जिसमें वे अचेत होकर गिर पड़ेंगे (45) जिस दिन उनकी चाल उनके कुछ काम न आएगी और न उन्हें कोई सहायता दी जाएगी (46)।" अल्लाह का कथन: "और यदि वे आकाश से कोई टुकड़ा गिरता हुआ देखें," उन्होंने यह उनके इस कथन के उत्तर में कहा: "तो गिरा दो..."

(1) अल-बगवी ने इन कथनों का उल्लेख अपनी तफसीर 4/242 में किया है, और हदीस अहमद (17038), अल-बुखारी (2314 - 2315), और मुस्लिम (1697 - 1698) द्वारा अबू हुरैरा और ज़ैद बिन खालिद (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के अधिकार पर उद्धृत की गई है, और यह उसका एक हिस्सा है, और पहले 6/145 में उल्लेख किया गया है। (2) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 4/190, तफसीर अल-बगवी 4/242, और अल-कशफ़ 4/26। (3) तफसीर अल-बगवी 4/242।

سورہ الطور: آیات 40 - 46 صفحہ 539

وہ تاوان جس کا آپ ان سے مطالبہ کرتے ہیں، انہیں بوجھ تلے دبائے ہوئے ہے، وہ اس کام سے تھک گئے ہیں جس کا آپ نے انہیں مکلف کیا ہے۔ "أَمْ عِندَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ" یعنی: وہ لوگوں کے لیے غیب کے علم سے جو چاہتے ہیں لکھتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یعنی کیا ان کے پاس اس چیز کا علم ہے جو لوگوں سے پوشیدہ ہے یہاں تک کہ انہیں معلوم ہو گیا کہ رسول ﷺ نے انہیں قیامت، جنت، دوزخ اور دوبارہ جی اٹھنے کے بارے میں جو خبر دی ہے وہ باطل ہے؟ قتادہ نے کہا: جب انہوں نے کہا: "نتربص به رَيْبَ المَنُون"، تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "أَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ"، یہاں تک کہ انہیں معلوم ہو جائے کہ محمد کب فوت ہوں گے، یا ان کا انجام کیا ہوگا۔ ابن عباس نے فرمایا: یا ان کے پاس لوحِ محفوظ ہے، پس وہ اس میں سے لکھتے ہیں اور لوگوں کو اس کے بارے میں بتاتے ہیں۔ اور القتبی نے کہا: "یکتبون" کا مطلب ہے "وہ فیصلہ کرتے ہیں،" اور "الکتاب" سے مراد "فیصلہ" ہے؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ" [الانعام: 54] یعنی: اس نے فیصلہ کیا، اور نبی کریم ﷺ کا ارشاد ہے: "والذي نفسي بيده لأَحْكُمَنَّ بينكم بكتاب الله" یعنی: اللہ کے فیصلے کے مطابق (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا" یعنی: دار الندوہ میں آپ کے خلاف کوئی مکر۔ "فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَكِيدُونَ" یعنی: جن کے خلاف مکر کیا گیا، "وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ" [فاطر: 43] اور وہ اس لیے کہ وہ بدر میں قتل ہوئے (2)۔ "أَمْ لَهُمْ إِلَٰهٌ غَيْرُ اللَّهِ ۚ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ" وہ اپنی ذات کو کسی شریک کے ہونے سے پاک قرار دیتا ہے۔ الخلیل نے کہا: سورہ الطور میں "أَمْ" کا جہاں بھی ذکر ہے، وہ کلمہ استفہام ہے، عطف نہیں ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "وَإِن يَرَوْا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَّرْكُومٌ 44 فَذَرْهُمْ حَتَّىٰ يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ 45 يَوْمَ لَا يُغْنِي عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ 46"۔ اللہ تعالیٰ کا

ارشاد: "وَإِن يَرَوْا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطًا" آپ نے یہ ان کے اس قول کے جواب میں فرمایا: "فأسقط..."

---

(1) بغوی نے ان اقوال کا ذکر اپنی تفسیر 4 / 242 میں کیا ہے، اور حدیث کو احمد (17038)، بخاری (2314 - 2315)، اور مسلم (1697 - 1698) نے حضرت ابوہریرہ اور زید بن خالد رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور یہ اس کا ایک حصہ ہے، اور پہلے 6 / 145 میں گزرا ہے۔ (2) الوسیط للواحدی 4 / 190، تفسیر البغوی 4 / 242، اور الکشاف 4 / 26۔ (3) تفسیر البغوی 4 / 242

...upon us pieces from the sky" [Ash-Shu'ara: 187] and their saying: "Or you cause the sky to fall upon us in pieces as you have claimed" [Al-Isra: 92]. So He informed that if He had done that, they would have said: "A heap of clouds," meaning: one part above another, fell upon us and it is not the sky. This is the act of a stubborn person or the act of one overcome by blind following, and both types were among the polytheists(1).

'Kisaf' (pieces) is the plural of 'kisfah', which is a piece of something. It is said: Give me a 'kisfah' of your garment. It is also said for its plural: 'kisaf'. And it is said: 'al-kisaf' and 'al-kisfah' are the same. Al-Akhfash said: Whoever reads it as 'kisafan' (with sukun on the 's') made it singular, and whoever reads it as 'kisafan' (with fatha on the 's') made it plural(2). This has already been discussed in [Surah] 'Subhan' (Al-Isra) and others, and praise be to Allah(3).

His, the Almighty's, saying: {So leave them} is abrogated by the Verse of the Sword(4). {Until they meet their Day in which they will be struck down} with the 'ya' having a fatha (yus'aqun) is the reading of the general public, and Ibn 'Amir and 'Asim read it with a damma (yus'aqun)(5). Al-Farra'(6) said: They are two linguistic variations: 'sa'iqa' and 'su'iqa', like 'sa'ida' and 'su'ida'.

Qatadah said: The day they die(7). It was also said: It is the Day of Badr. And it was said: The day of the first blast (of the Trumpet). And it was said: The Day of Resurrection, in which such punishment comes to them as removes their intellects. It was said: 'yus'aqun' with a damma on the 'ya', from: Allah struck him down.

---

(1) The speech is similar in 'Tafsir Gharib al-Qur'an' p. 426, 'Tafsir al-Tabari' 21/601, 'Tafsir al-Baghawi' 4/242, and 'al-Kashshaf' 4/29. (2) Al-Sihah (k-s-f). The ten [readers] agreed in this place on the sukun of the 'sin'. (3) 13/175. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/193. Ibn al-Jawzi said in 'Zad al-Masir' 8/59: The exegetes mentioned that this verse is abrogated by the Verse of the Sword, and it is not correct, because the meaning of the verse is a threat. (5) Al-Sab'ah p. 613, and Al-Taysir p. 204. (6) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/94. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/386, and the following opinions are in it and in 'al-Kashshaf' 4/26, 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/194, and 'Zad al-Masir' 8/59.

५४० सूरह अत-तूर: आयतें ४४ - ४६

...हम पर आसमान से टुकड़े" [अश-शुआरा: १८७] और उनका कहना: "या आप आसमान को हम पर टुकड़ों में गिरा दें जैसा कि आपने दावा किया है" [अल-इसरा: ९२]। तो उन्होंने बताया कि यदि उन्होंने ऐसा किया होता, तो वे कहते: "ढेर बादल," यानी: एक हिस्सा दूसरे के ऊपर, हम पर गिर गया और यह आसमान नहीं है। यह एक हठधर्मी व्यक्ति का कार्य है या उस व्यक्ति का कार्य है जो अंधानुकरण से वशीभूत हो, और मुशरिकों में ये दोनों प्रकार के लोग थे(१)।

'किसफ़' (kisaf) 'किसफ़ह' (kisfah) का बहुवचन है, जिसका अर्थ है किसी चीज़ का टुकड़ा। कहा जाता है: मुझे अपने कपड़े का एक 'किसफ़ह' दें। इसके बहुवचन के लिए भी 'किसफ़' कहा जाता है। और कहा जाता है: 'अल-किसफ़' और 'अल-किसफ़ह' एक ही हैं। अल-अख़फ़श ने कहा: जिसने इसे 'किसफ़न' (स पर सुकून के साथ) पढ़ा, उसने इसे एकवचन बनाया, और जिसने इसे 'किसफ़न' (स पर फ़त्हा के साथ) पढ़ा, उसने इसे बहुवचन बनाया(२)। इसके बारे में पहले 'सुब्हान' (अल-इसरा) और अन्य में बात की जा चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है(३)।

उनका, सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उन्हें छोड़ दें} तलवार की आयत (आयत-उस-सैफ़) द्वारा निरस्त (मन्सूख़) है(४)। {यहाँ तक कि वे अपने उस दिन से मिलें जिसमें वे बेहोश कर दिए जाएंगे (struck down)} सामान्य पाठकों द्वारा 'या' पर फ़त्हा (युस'अक़ून) के साथ पढ़ा जाता है, और इब्न आमिर और आसिम ने इसे दम्मा (युस'अक़ून) के साथ पढ़ा(५)। अल-फ़र्रा(६) ने कहा: वे दो भाषाई रूप हैं: 'सइक़ा' और 'सुइक़ा', जैसे 'सईदा' और 'सुईदा'।

क़तादा ने कहा: जिस दिन वे मरेंगे(७)। और कहा गया: वह बद्र का दिन है। और कहा गया: पहली फूँक (नफ़ख़ा) का दिन। और कहा गया: कयामत का दिन, जिसमें उन पर ऐसी सज़ा आएगी जो उनकी बुद्धि को नष्ट कर देगी। कहा गया: 'युस'अक़ून' 'या' पर दम्मा के साथ, इससे है: अल्लाह ने उसे बेहोश कर दिया।

---

(१) इसी तरह की बात 'तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन' पृष्ठ ४२६, 'तफ़सीर अल-तबरी' २१/६०१, 'तफ़सीर अल-बग़वी' ४/२४२ और 'अल-कश्शाफ़' ४/२९ में है। (२) अस-सिहाह (क-स-फ़)। दसों [क़ारियों] ने इस स्थान पर 'सीन' के सुकून पर सहमति व्यक्त की है। (३) १३/१७५। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१९३। इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ८/५९ में कहा: मुफ़स्सिरों ने उल्लेख किया है कि यह आयत तलवार की आयत द्वारा निरस्त है, और यह सही नहीं है, क्योंकि आयत का अर्थ

धमकी है। (५) अस-सबअह पृष्ठ ६१३, और अत-तयसीर पृष्ठ २०४। (६) 'मआनी अल-क़ुरआन' ३/९४ में। (७) अन-नुकत वल-उयून ५/३८६, और निम्नलिखित राय इसमें और 'अल-कश्शाफ़' ४/२६, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ५/१९४ और 'ज़ाद अल-मसीर' ८/५९ में हैं।

...ہم پر آسمان سے ایک ٹکڑا" [الشعراء: ۱۸۷] اور ان کا قول: "یا تو آسمان کو ہم پر ٹکڑے ٹکڑے کر کے گرا دے جیسا کہ تو نے دعویٰ کیا ہے" [الإسراء: ۹۲]۔ تو اللہ نے بتایا کہ اگر وہ ایسا کر بھی دیتا تو وہ کہتے: "تہ بہ تہ بادل ہیں،" یعنی: اس کا کچھ حصہ دوسرے کے اوپر ہے، ہم پر گرا ہے اور یہ آسمان نہیں ہے۔ اور یہ ہٹ دھرم کا فعل ہے یا اس شخص کا فعل ہے جس پر تقلید غالب آ گئی ہو، اور مشرکین میں یہ دونوں قسمیں تھیں(۱)۔

اور 'كِسَف' 'كِسْفہ' کی جمع ہے، اور وہ کسی چیز کا ٹکڑا ہوتا ہے؛ کہا جاتا ہے: مجھے اپنے کپڑے کا ایک 'كِسْفہ' (ٹکڑا) دے، اور اس کی جمع میں بھی 'كِسَف' کہا جاتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'الكِسَف' اور 'الكِسْفہ' ایک ہی ہیں۔ اور الاخفش نے کہا: جس نے 'كِسَفًا' (سین کے سکون کے ساتھ) پڑھا اس نے اسے واحد قرار دیا، اور جس نے 'كِسَفًا' (سین کے فتحہ کے ساتھ) پڑھا اس نے اسے جمع قرار دیا(۲)۔ اور اس بارے میں قول 'سبحان' (سورہ بنی اسرائیل) وغیرہ میں گزر چکا ہے، والحمد للہ(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَذَرْهُمْ﴾ (پس انہیں چھوڑ دیجئے) آیتِ سیف سے منسوخ ہے(۴)۔ ﴿حَتَّىٰ يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصْعَقُونَ﴾ 'یا' کے فتحہ (يَصْعَقُونَ) کے ساتھ عام قراءت ہے، اور ابن عامر اور عاصم نے اسے ضمہ (يُصْعَقُونَ) کے ساتھ پڑھا ہے(۵)۔ فراء(۶) نے کہا: یہ دو لغتیں ہیں: 'صَعِق' اور 'صُعِق'، جیسے: 'سَعِد' اور 'سُعِد'۔

قتادہ نے کہا: جس دن وہ مریں گے(۷)۔ اور کہا گیا: وہ بدر کا دن ہے۔ اور کہا گیا: وہ پہلے صور پھونکے جانے کا دن ہے۔ اور کہا گیا: قیامت کا دن جس میں ان پر ایسا عذاب آئے گا جو ان کی

عقلوں کو زائل کر دے گا۔ اور کہا گیا: 'يُصْعَقون' 'یا' کے ضمہ کے ساتھ، اس سے ہے: 'أصعقه الله' (اللہ نے اسے بے ہوش کر دیا/ہلاک کر دیا)۔

---

(١) اسی طرح کی کلام 'تفسیر غریب القرآن' ص ۴۲۶، 'تفسیر طبری' ۲۱/۶۰۱، 'تفسیر بغوی' ۴/۲۴۲، اور 'ککشاف' ۴/۲۹ میں ہے۔ (٢) الصحاح (کسف)۔ اور دس قراء نے اس جگہ سین کے سکون پر اتفاق کیا ہے۔ (٣) ۱۳/۱۷۵۔ (٤) المحرر الوجیز ۵/۱۹۳۔ ابن الجوزی نے زاد المسیر ۸/۵۹ میں کہا: مفسرین نے ذکر کیا ہے کہ یہ آیت آیتِ سیف سے منسوخ ہے، اور یہ صحیح نہیں ہے، کیونکہ آیت کا معنی وعید (دھمکی) ہے۔ (٥) السبعہ ص ۶۱۳، اور التیسیر ص ۲۰۴۔ (٦) معانی القرآن ۳/۹۴ میں۔ (٧) النکت والعیون ۵/۳۸۶، اور آنے والے اقوال اس میں اور کشاف ۴/۲۶، المحرر الوجیز ۵/۱۹۴، اور زاد المسیر ۸/۵۹ میں ہیں۔

Surah At-Tur: Verses 46 - 49 541

The Almighty's saying: {The Day their plan will not avail them at all} meaning: what they plotted against the Prophet ﷺ in this world. {nor will they be helped} from Allah. And "The Day" (yawma) is in the accusative case as a substitution for "their Day in which they will be struck" (1).

The Almighty's saying: {And indeed, for those who have wronged is a punishment before that, but most of them do not know (47) And be patient, [O Muhammad], for the decision of your Lord, for indeed, you are in Our eyes. And exalt [Allah] with praise of your Lord when you arise (48) And of the night exalt Him and after [the setting of] the stars (49)}.

The Almighty's saying: {And indeed, for those who have wronged} meaning: disbelieved {is a punishment before that}. It was said: before their death. Ibn Zayd said: the calamities of this world such as pains, illnesses, trials, and the loss of wealth and children. Mujahid said: it is hunger and hardship for seven years. Ibn Abbas said: it is being killed. And from him: the punishment of the grave. This was also said by Al-Bara' bin 'Azib and Ali, may Allah be pleased with them. "Before" (duna) here means: other than [that]. It was also said: a punishment lighter than the punishment of the Hereafter (2). {but most of them do not know} that the punishment is descending upon them. And it was said: "but most of them do not know" what they will become.

The Almighty's saying: {And be patient for the decision of your Lord, for indeed, you are in Our eyes}.

It contains two matters:

The first: {And be patient for the decision of your Lord} It was said: for the decree of your Lord in what He has burdened you with of His message. And it was said: for His trial in what He has tested you with from your people (3); then it was abrogated by the Verse of the Sword (4).

The second: The Almighty's saying: {for indeed, you are in Our eyes} meaning: in Our sight and view; We see and hear what...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/263. (2) These sayings are in the Tafsir of al-Tabari 21/603-604, al-Nukat wa al-'Uyun 5/386, al-Wasit by al-Wahidi 4/191, Tafsir al-Baghawi 4/243, al-Kashshaf 4/26, and Tafsir al-Razi 28/273. (3) al-Nukat wa al-'Uyun 5/387. (4) Ibn al-Jawzi said in Zad al-Masir 8/60: The commentators mentioned that the

meaning of patience was abrogated by the Verse of the Sword, but it is not correct; because there is no contradiction.

सूरा अत-तूर: आयतें 46 - 49 541

अल्लाह तआला का फरमान: {उस दिन उनकी चाल उनके किसी काम न आएगी} यानी: जो कुछ उन्होंने दुनिया में नबी ﷺ के खिलाफ साज़िश की। {और न उनकी मदद की जाएगी} अल्लाह की तरफ से। और "यौमा" (उस दिन) बदल के तौर पर मंसूब है उस आयत से "उनका वह दिन जिसमें वे बेहोश होकर गिरेंगे" (1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और बेशक ज़ालिमों के लिए इसके अलावा भी एक अज़ाब है, लेकिन उनमें से अक्सर नहीं जानते (47) और आप अपने रब के फैसले के लिए सब्र करें, क्योंकि आप हमारी आँखों के सामने हैं। और अपने रब की तस्बीह (महिमा) बयान करें जब आप उठें (48) और रात के कुछ हिस्से में भी उसकी तस्बीह करें और सितारों के डूबने के बाद भी (49)}।

अल्लाह तआला का फरमान: {और बेशक ज़ालिमों के लिए} यानी: काफ़िरों के लिए {इसके अलावा भी एक अज़ाब है}। कहा गया: उनकी मौत से पहले। इब्न ज़ैद ने कहा: दुनिया की मुसीबतें जैसे दर्द, बीमारियाँ, बलाएँ और धन और बच्चों का जाना। मुजाहिद ने कहा: यह सात साल की भूख और तंगी है। इब्न अब्बास ने कहा: यह कत्ल किया जाना है। और उनसे यह भी रिवायत है: कब्र का अज़ाब। यही बात अल-बरा बिन आज़िब और अली रज़ियल्लाहु अन्हुमा ने भी कही है। तो "दुन" का अर्थ है: "सिवा"। और यह भी कहा गया: आखिरत के अज़ाब से हल्का अज़ाब (2)। {लेकिन उनमें से अक्सर नहीं जानते} कि अज़ाब उन पर उतरने वाला है। और कहा गया: "लेकिन उनमें से अक्सर नहीं जानते" कि उनका क्या अंजाम होने वाला है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और आप अपने रब के फैसले के लिए सब्र करें, क्योंकि आप हमारी आँखों के सामने हैं}।

इसमें दो मसले हैं:

पहला: {और आप अपने रब के फैसले के लिए सब्र करें} कहा गया: आपके रब के उस फैसले पर जो उसने आप पर अपनी रिसालत (सन्देश) की ज़िम्मेदारी डाली है। और कहा गया: उसकी आज़माइश पर जो उसने आपकी कौम के ज़रिए आपकी ली (3); फिर इसे "तलवार की आयत" द्वारा निरस्त (मंसूख) कर दिया गया (4)।

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {क्योंकि आप हमारी आँखों के सामने हैं} यानी: हमारी नज़र और निगरानी में हैं; हम देख रहे हैं और सुन रहे हैं जो...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/263। (2) ये बातें तबरी की तफ़सीर 21/603-604, अल-नुकत वल-उयून 5/386, अल-वासित लिल-वाहिदी 4/191, तफ़सीर अल-बगवी 4/243, अल-कश्शाफ 4/26, और तफ़सीर अल-राज़ी 28/273 में हैं। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/387। (4) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 8/60 में कहा: मुफ़स्सिरों ने उल्लेख किया है कि सब्र का अर्थ तलवार की आयत से निरस्त हो गया है, लेकिन यह सही नहीं है; क्योंकि कोई विरोध (तज़ाद) नहीं है।

سورہ الطور: آیات 46 - 49 541

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن ان کی چال ان کے کچھ کام نہ آئے گی} یعنی: جو کچھ انہوں نے دنیا میں نبی ﷺ کے خلاف سازش کی۔ {اور نہ ان کی مدد کی جائے گی} اللہ کی طرف سے۔ اور "یوم" (اس دن) بدل کے طور پر منسوب ہے اس سے "ان کا وہ دن جس میں وہ بے ہوش ہو کر گریں گے" (1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بے شک ان لوگوں کے لیے جنہوں نے ظلم کیا اس کے علاوہ بھی ایک عذاب ہے لیکن ان کے اکثر لوگ نہیں جانتے (47) اور آپ اپنے رب کے فیصلے کے لیے صبر کریں کیونکہ آپ ہماری آنکھوں کے سامنے ہیں۔ اور اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح بیان کریں جب آپ اٹھیں (48) اور رات کے کچھ حصے میں بھی اس کی تسبیح کریں اور ستاروں کے ڈوبنے کے بعد بھی (49)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بے شک ان لوگوں کے لیے جنہوں نے ظلم کیا} یعنی: کفر کیا {اس کے علاوہ بھی ایک عذاب ہے}۔ کہا گیا: ان کی موت سے پہلے۔ ابن زید نے کہا: دنیا کی مصیبتیں جیسے درد، بیماریاں، بلائیں، اور مال و اولاد کا جانا۔ مجاہد نے کہا: یہ سات سال کی بھوک اور تنگی ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ قتل کیا جانا ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: قبر کا عذاب۔ یہی بات البراء بن عازب اور علی رضی اللہ عنہما نے کہی ہے۔ تو "دون" کا مطلب ہے: "علاوہ"۔ اور یہ بھی کہا گیا: آخرت کے عذاب سے ہلکا عذاب (2)۔ {لیکن ان کے اکثر لوگ نہیں جانتے} کہ عذاب ان پر اترنے والا ہے۔ اور کہا گیا: "لیکن ان کے اکثر نہیں جانتے" کہ ان کا کیا انجام ہونے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور آپ اپنے رب کے فیصلے کے لیے صبر کریں کیونکہ آپ ہماری آنکھوں کے سامنے ہیں}۔

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: {اور آپ اپنے رب کے فیصلے کے لیے صبر کریں} کہا گیا: آپ کے رب کے اس فیصلے پر جو اس نے آپ پر اپنی رسالت کا بوجھ ڈالا ہے۔ اور کہا گیا: اس کی آزمائش پر جو اس نے آپ کی قوم کے ذریعے آپ کی لی (3)؛ پھر اسے "آیتِ سیف" (تلوار کی آیت) سے منسوخ کر دیا گیا (4)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیونکہ آپ ہماری آنکھوں کے سامنے ہیں} یعنی: ہماری نظر اور منظر میں ہیں؛ ہم دیکھ رہے ہیں اور سن رہے ہیں جو...

(1) اعراب القرآن للنحاس 263/4۔ (2) یہ اقوال طبری کی تفسیر 603/21 - 604، النکت والعیون 386/5، الوسیط للواحدی 191/4، تفسیر البغوی 243/4، الکشاف 26/4، اور تفسیر الرازی 273/28 میں ہیں۔ (3) النکت والعیون 387/5۔ (4) ابن الجوزی نے زاد المسیر 60/8 میں کہا: مفسرین نے ذکر کیا ہے کہ صبر کا معنی آیتِ سیف سے منسوخ ہو گیا، لیکن یہ صحیح نہیں؛ کیونکہ کوئی تضاد نہیں ہے۔

542 Surat At-Tur: Verses 48 - 49

...you say and do. It was also said: such that We see you, protect you, surround you, guard you, and care for you. The meaning is the same. An example of this is the Almighty's saying to Moses, peace be upon him: {And that you may be reared under My eye} [Taha: 39], meaning: with My protection and guard(1), and this was previously mentioned(2). The Almighty's saying: {And glorify the praise of your Lord when you stand up. And in the night glorify Him and at the setting of the stars.} There are two issues in it: The first: The Almighty's saying: {And glorify the praise of your Lord when you stand up.} There was disagreement in interpreting His saying: "when you stand up"; 'Awf ibn Malik(3), Ibn Mas'ud, 'Ata, Sa'id ibn Jubayr, and Sufyan al-Thawri(4) said: He glorifies Allah when he stands up from his gathering; so he says: "Glory be to Allah and His praise", or: "Glory be to You, O Allah, and with Your praise"; If the gathering was good, you increase in good praise, and if it was otherwise, it would be an expiation for it. The evidence for this interpretation is what al-Tirmidhi(5) narrated from Abu Hurayra, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever sits in a gathering where much clamor (idle talk) occurs, and says before standing up from his seat: 'Glory be to You, O Allah, and with Your praise, I bear witness that there is no god but You, I seek Your forgiveness and repent to You,' except that what was in that gathering of his will be forgiven for him." He said: A fair, singular, authentic (Hasan Gharib Sahih) Hadith. And in it(6) from Ibn Umar, who said: We used to count for the Messenger of Allah ﷺ in a single gathering a hundred times before he stood up: "Lord, forgive me and accept my repentance, indeed You are the Oft-Relenting, All-Forgiving." He said: A fair, authentic, singular (Hasan Sahih Gharib) Hadith.

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/387, see also Tafsir Abi al-Layth 3/287, Tafsir al-Baghawi 4/243, Ma'ani al-Quran for al-Zajjaj 5/68, and I'rab al-Quran for al-Nahhas 4/263. (2) 14/58 - 59. (3) In (d) and (m): 'Awn ibn Malik, which is a mistake; the narration was recorded by al-Tabari 21/605-606 from 'Awf ibn Malik Abi al-Ahwas. (4) After it in the manuscripts except (f): and Abu al-Ahwas, who is the aforementioned 'Awf ibn Malik. Ibn Mas'ud's statement is in Ahkam al-Quran for al-Kiya 4/391, and the statements of 'Ata and Sa'id ibn Jubayr are in Tafsir al-Baghawi 4/243. (5) In his Sunan (3433), and it is with Ahmad (10415), and previously on page 454 of this volume. (6) Number (3434), and it is with Ahmad (4726).

542 सूरत अत-तूर: आयतें 48 - 49

...जो आप कहते और करते हैं। और कहा गया: कि हम आपको देखते हैं, आपकी रक्षा करते हैं, आपको घेरे हुए हैं, आपका पहरा देते हैं और आपकी देखभाल करते हैं। सबका अर्थ एक ही है। इसका एक उदाहरण मूसा (उन पर शांति हो) के लिए अल्लाह तआला का कथन है: {और ताकि तुम मेरी आँखों के सामने पाले जाओ} [ता-हा: 39], यानी: मेरी सुरक्षा और निगरानी में(1), और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है(2)। अल्लाह तआला का कथन: {और अपने रब की प्रशंसा के साथ महिमा गान (तस्बीह) करो जब तुम उठो। और रात के समय भी उसकी तस्बीह करो और तारों के डूबते समय भी।} इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और अपने रब की प्रशंसा के साथ महिमा गान करो जब तुम उठो।} उनके इस कथन "जब तुम उठो" की व्याख्या में मतभेद है; 'औफ़ बिन मलिक(3), इब्न मसूद, अता, सईद बिन जुबैर और सुफ़ियान अल-थौरी(4) ने कहा: जब वह अपनी सभा (मजलिस) से उठता है तो अल्लाह की महिमा करता है; वह कहता है: "सुब्हानअल्लाह व बि-हम्दिही" (अल्लाह महिमावान है और उसकी प्रशंसा है), या: "सुब्हानकल्लाहुम्मा व बि-हम्दिका" (ऐ अल्लाह! तू महिमावान है और तेरी ही प्रशंसा है); यदि सभा अच्छी थी, तो प्रशंसा में वृद्धि होती है, और यदि इसके विपरीत थी, तो यह उसके लिए प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) होगा। इस व्याख्या का प्रमाण वह है जिसे अल-तिर्मिज़ी(5) ने अबू हुरैरा से उद्धृत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो व्यक्ति किसी ऐसी सभा में बैठा जहाँ बहुत अधिक शोर (फालतू बातें) हुई, और उसने अपनी सभा से उठने से पहले कहा: 'ऐ अल्लाह! तू महिमावान है और तेरी ही प्रशंसा है, मैं गवाही देता हूँ कि तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं है, मैं तुझसे क्षमा माँगता हूँ और तेरी ओर तौबा करता हूँ', तो उसके लिए उस सभा में जो कुछ हुआ उसे क्षमा कर दिया जाएगा।" उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन गरीब सहीह है। और इसमें(6) इब्न उमर से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए एक ही सभा में उनके उठने से पहले सौ बार गिनते थे: "ऐ मेरे रब! मुझे क्षमा कर दे और मेरी तौबा स्वीकार कर ले, बेशक तू तौबा स्वीकार करने वाला और बहुत क्षमाशील है।" उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह गरीब है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/387, और देखें तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/287, तफ़्सीर अल-बग़वी 4/243, मआनी अल-क़ुरआन ज़ज्जाज के लिए 5/68, और एराब अल-क़ुरआन नहहास के लिए 4/263। (2) 14/58 - 59। (3) (द) और (म) में: औन बिन मलिक, जो कि गलत है; यह रिवायत तबरी 21/605-606 द्वारा 'औफ़ बिन मलिक अबी अल-अहवास से उद्धृत की गई है। (4) प्रतियों में (फ़)

को छोड़कर इसके बाद: और अबू अल-अहवास, जो पूर्वोक्त 'औफ़ बिन मलिक हैं। इब्न मसूद का कथन अल-किया की अहकाम अल-क़ुरआन 4/391 में है, और अता और सईद बिन जुबैर का कथन तफ़्सीर अल-बग़वी 4/243 में है। (5) उनकी सुनन (3433) में, और यह अहमद (10415) के पास है, और इस खंड के पृष्ठ 454 पर पहले आ चुका है। (6) संख्या (3434) के अंतर्गत, और यह अहमद (4726) के पास है।

تقول وتفعل. وقيل: بحيث نراك ونحفظك ونحوطك ونَحْرُسك ونرعاك. والمعنى واحد. ومنه قوله تعالى لموسى عليه السلام: ﴿وَلِتُصْنَعَ عَلَى عَيْنِي﴾ [طه: ٣٩] أي: بحفظي وحراستي(١)، وقد تقدَّم(٢). قوله تعالى: ﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ . وَمِنَ الَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ﴾ فيه مسألتان: الأولى: قوله تعالى: ﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ﴾ اختلف في تأويل قوله: «حين تقوم»؛ فقال عوف بن مالك(٣) وابن مسعود وعطاء وسعيد بن جبير وسفيان الثوري(٤): يسبِّح الله حين يقوم من مجلسه؛ فيقول: سبحان الله وبحمده، أو: سبحانك اللهم وبحمدك؛ فإن كان المجلس خيرًا ازددت ثناءً حسنًا، وإن كان غير ذلك كان كفارةً له؛ ودليل هذا التأويل ما خرَّجه الترمذي(٥) عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: «من جلس في مجلس فكثُر فيه لَغَطُه، فقال قبل أن يقوم في مجلسه: سبحانك اللهم وبحمدك، أشهد أن لا إله إلا أنت، أستغفرك وأتوب إليك، إلَّا غُفِر له ما كان في مجلسه ذلك» قال: حديث حسن غريب صحيح. وفيه(٦) عن ابن عمر قال: كنَّا نَعُدُّ لرسول الله ﷺ في المجلس الواحد مئة مرةٍ من قبل أن يقوم: «ربِّ اغفر لي وتب عليَّ، إنك أنت التوَّاب الغفور» قال حديث حسن صحيح غريب.

(١) النكت والعيون ٣٨٧/٥، وينظر تفسير أبي الليث ٣/ ٢٨٧، وتفسير البغوي ٤/ ٢٤٣، ومعاني القرآن للزجاج ٦٨/٥، وإعراب القرآن للنحاس ٤/ ٢٦٣. (٢) ١٤/ ٥٨ - ٥٩. (٣) في (د) و (م): عون بن مالك، وهو خطأ، والأثر أخرجه الطبري ٢١/ ٦٠٥ - ٦٠٦ عن عوف بن مالك أبي الأحوص. (٤) بعدها في النسخ عدا (ف): وأبو الأحوص، وهو عوف بن مالك السالف. وقول ابن مسعود في أحكام القرآن للكيا ٤/ ٣٩١، وقول عطاء وسعيد بن جبير في تفسير البغوي ٤/ ٢٤٣. (٥) في سننه (٣٤٣٣)، وهو عند أحمد (١٠٤١٥)، وسلف ص ٤٥٤ من هذا الجزء. (٦) برقم (٣٤٣٤)، وهو عند أحمد (٤٧٢٦).

Muhammad bin Ka'b, Al-Dahhak, and Al-Rabi' (1) said: The meaning is: when you stand up for prayer. Al-Dahhak said: He says: Allah is the Greatest, very Great, and praise be to Allah, much, and glory be to Allah, morning and evening (2). Al-Kiya al-Tabari (3) said: This is far-fetched; for His saying: "when you arise" does not indicate glorification (tasbih) after the takbir (saying Allahu Akbar), for the takbir is what happens after standing, and the glorification is after that. So it indicates that what is meant is: when you arise from any place, as Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) said. Abu al-Jawza' and Hassan bin Atiyyah said: The meaning is: when you arise from your sleep. Hassan said: So that he may open his work with the remembrance of Allah (4). Al-Kalbi said: And remember Allah with the tongue when you arise from your bed until you enter the prayer (5). And it is the Fajr prayer. Regarding this, there are various authentic narrations; among them is the hadith of 'Ubadah from the Prophet ﷺ who said: "Whoever wakes up at night and says: 'None has the right to be worshipped but Allah alone, Who has no partner, His is the dominion and His is the praise, and He is over all things powerful. Praise be to Allah, and glory be to Allah, and there is no god but Allah, and Allah is the Greatest, and there is no power nor strength except with Allah,' then says: 'O Allah, forgive me,' or supplicates, it will be responded to him. If he performs ablution and prays, his prayer will be accepted." Narrated by Al-Bukhari (7). A man "ta'arra" (wakes up) at night: if he starts from his sleep with a sound; from it: the ostrich "ara" "ya'aru" "iraran", which is its sound; and some say: the ostrich "arra" "ya'urru" "iraran", just as they say: the ostrich "zamara" "yazmiru" "zimaran" (8). And from Ibn Abbas: That the Messenger of Allah ﷺ used to say when he stood for prayer in the middle of the night:

---

(1) The saying of Al-Dahhak and Al-Rabi' was mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/243. (2) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/249. (3) In Ahkam al-Quran 4/391. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/387 from Hassan bin Atiyyah. (5) Tafsir Al-Baghawi 4/243. (6) What is established from (Z) and (Zha), and in others: "And the praise". (7) In his Sahih (1154) and what is between brackets is from it. And it preceded on page 462 of this volume. (8) Al-Sihah (arr).

सूरह अत-तूर: आयतें 48 - 49 543

मुहम्मद बिन काब, अल-दह्हाक और अर-रबी (1) ने कहा: इसका अर्थ है: जब आप नमाज़ के लिए खड़े हों। अल-दह्हाक ने कहा: वह कहता है: अल्लाह सबसे बड़ा है, बहुत बड़ा है, और अल्लाह की बहुत स्तुति है, और सुबह और शाम अल्लाह की महिमा है (2)। अल-किया अल-तबरी (3) ने कहा: यह दूर की बात है; क्योंकि उसका कहना: "जब तुम उठते हो" तकबीर के बाद तस्बीह (महिमा गान) का संकेत नहीं देता है, क्योंकि तकबीर खड़े होने के बाद होती है, और तस्बीह उसके बाद होती है। इसलिए यह इंगित करता है कि इसका अर्थ है: जब आप किसी भी स्थान से उठते हैं, जैसा कि इब्न मसूद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा था। अबू अल-जौज़ा और हसन बिन अतियाह ने कहा: इसका अर्थ है: जब आप अपनी नींद से उठते हैं। हसन ने कहा: ताकि वह अपने काम की शुरुआत अल्लाह के ज़िक्र (स्मरण) से करे (4)। अल-कल्बी ने कहा: और अपनी ज़ुबान से अल्लाह को याद करो जब तुम अपने बिस्तर से उठो जब तक कि तुम नमाज़ में शामिल न हो जाओ (5)। और वह फज्र की नमाज़ है। इस बारे में विभिन्न सही हदीसें हैं; उनमें से नबी ﷺ से उबादा की हदीस है, जिन्होंने कहा: "जो कोई रात में जागता है और कहता है: 'अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, जो अकेला है, उसका कोई साथी नहीं है, उसी का राज्य है और उसी की स्तुति है, और वह हर चीज़ पर शक्तिशाली है। अल्लाह की स्तुति है, और अल्लाह की महिमा है, और अल्लाह के अलावा कोई ईश्वर नहीं है, और अल्लाह सबसे बड़ा है, और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है,' फिर कहता है: 'ऐ अल्लाह, मुझे क्षमा कर दे,' या दुआ करता है, तो उसकी बात मान ली जाएगी। यदि वह वज़ू करता है और नमाज़ पढ़ता है, तो उसकी नमाज़ स्वीकार कर ली जाएगी।" इसे बुखारी (7) ने उद्धृत किया है। रात में आदमी का "तअर्रा" (जागना): यदि वह अपनी नींद से आवाज़ के साथ जागता है; इसी से है: शुतुरमुर्ग "आरा" "यआरु" "इरारन", जो उसकी आवाज़ है; और कुछ कहते हैं: शुतुरमुर्ग "अर्रा" "यउर्रू"इरारन", जैसे वे कहते हैं: शुतुरमुर्ग "ज़मरा" "यज़मिरु" "ज़िमारन" (8)। और इब्न अब्बास से: कि अल्लाह के रसूल ﷺ जब रात के बीच में नमाज़ के लिए खड़े होते थे तो कहते थे:

---

(1) अल-दह्हाक और अर-रबी के कथन का उल्लेख अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/243 में किया है। (2) अब्द अल-रज़्ज़ाक द्वारा अत-तफ़सीर 2/249 में उद्धृत। (3) अहकाम अल-क़ुरान 4/391 में। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/387 हसन बिन अतियाह से। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/243। (6) (ज़)

और (ज़ा) से जो सिद्ध है, और अन्य में: "और स्तुति"। (7) उनकी सहीह (1154) में और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। और इस खंड के पृष्ठ 462 पर पहले आ चुका है। (8) अल-सिहाह (अरर)।

سورة الطور: آیات 48 - 49 543

محمد بن کعب، ضحاک اور ربیع (1) نے کہا: اس کا مطلب ہے: جب آپ نماز کے لیے کھڑے ہوں۔ ضحاک نے کہا: وہ کہتا ہے: اللہ سب سے بڑا ہے، بہت بڑا، اور اللہ کے لیے بہت زیادہ تعریف ہے، اور صبح و شام اللہ کی پاکیزگی بیان کرتا ہوں (2)۔ الکیا الطبری (3) نے کہا: یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ اس کا قول: "جب تم اٹھو" تکبیر کے بعد تسبیح پر دلالت نہیں کرتا، کیونکہ تکبیر وہ ہے جو قیام کے بعد ہوتی ہے، اور تسبیح اس کے بعد ہوتی ہے، پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس سے مراد ہے: جب تم کسی بھی جگہ سے اٹھو، جیسا کہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے کہا۔ ابو الجوزاء اور حسان بن عطیہ نے کہا: مطلب ہے: جب تم اپنی نیند سے اٹھو۔ حسان نے کہا: تاکہ وہ اپنے کام کا آغاز اللہ کے ذکر سے کرے (4)۔ کلبی نے کہا: اور زبان سے اللہ کا ذکر کرو جب تم اپنے بستر سے اٹھو یہاں تک کہ تم نماز میں داخل ہو جاؤ (5)۔ اور وہ نماز فجر ہے۔ اس بارے میں مختلف صحیح روایات ہیں؛ ان میں سے نبی ﷺ سے عبادہ کی حدیث ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص رات کو بیدار ہوا اور اس نے کہا: 'اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ اکیلا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں، بادشاہی اسی کی ہے اور تعریف اسی کے لیے ہے، اور وہ ہر چیز پر قادر ہے، اللہ کے لیے سب تعریف ہے، اور اللہ پاک ہے، اور اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اللہ سب سے بڑا ہے، اور اللہ کی مدد کے بغیر نہ گناہوں سے بچنے کی طاقت ہے اور نہ نیکی کرنے کی قوت،' پھر کہا: 'اے اللہ! مجھے معاف کر دے'، یا دعا مانگی تو اس کی دعا قبول کی جائے گی، پھر اگر اس نے وضو کیا اور نماز پڑھی تو اس کی نماز قبول ہوگی" اسے بخاری (7) نے روایت کیا ہے۔ رات کو آدمی کا "تعار" (بیدار ہونا): جب وہ اپنی نیند سے آواز کے ساتھ بیدار ہو؛ اسی سے ہے: شتر مرغ "عار یعار عرارا"، جو اس کی آواز ہے؛ اور بعض کہتے ہیں: شتر مرغ "عر یعر عرارا"،

جیسے کہتے ہیں: شتر مرغ "زمر یزمر زمارا" (8)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب رات کے پہر نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو فرماتے:

---

(1) ضحاک اور ربیع کا قول بغوی نے اپنی تفسیر 4/243 میں ذکر کیا ہے۔ (2) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 2/249 میں روایت کیا ہے۔ (3) احکام القرآن 4/391 میں۔ (4) النکت والعیون 5/387 از حسان بن عطیہ۔ (5) تفسیر البغوی 4/243۔ (6) جو (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے، اور دوسروں میں: "والحمد"۔ (7) ان کی صحیح (1154) میں اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ اور اس جلد کے صفحہ 462 پر گزر چکا ہے۔ (8) الصحاح (عرر)۔

544 Surah At-Tur: Verses 48 - 49

"O Allah, to You belongs all praise. You are the light of the heavens and the earth and whoever is in them. To You belongs all praise. You are the Sustainer of the heavens and the earth and whoever is in them. To You belongs all praise. You are the Lord of the heavens and the earth and whoever is in them. You are the Truth, Your promise is true, Your word is true, meeting You is true, Paradise is true, Hellfire is true, the Hour is true, the Prophets are true, and Muhammad is true. O Allah, to You I have submitted, in You I have put my trust, in You I have believed, to You I have turned in repentance, for Your sake I have disputed, and to You I have come for judgment. So forgive me what I have sent forth and what I have kept back, what I have kept secret and what I have declared. You are the Advancer, and You are the Delayer. There is no god but You, and there is no god besides You." Agreed upon (1).

And from Ibn Abbas also: that he (peace and blessings be upon him), when he woke up at night, would wipe the sleep from his face; then he would read the last ten verses of Surah Al-Imran (2).

Zaid bin Aslam said: The meaning is: when you get up from the midday nap (qailulah) for the Dhuhr prayer (3). Ibn al-Arabi said (4): As for the midday nap, there is no specific report about it, and it is appended to night sleep.

Ad-Dahhak said: It is the glorification (tasbih) in prayer when one stands for it (5). Al-Mawardi (6) said: There are two views regarding this tasbih: First: which is saying: "Glory be to my Lord the Most Great" in bowing (ruku'), and "Glory be to my Lord the Most High" in prostration (sujud). Second: that it is the opening supplication (tawajjuh) in prayer, saying: "Glory be to You, O Allah, and with Your praise, blessed is Your name, and exalted is Your majesty, and there is no god besides You."

Ibn al-Arabi said (7): Whoever says: It is the tasbih for prayer, then this is the best of it, and the reports regarding that ...

(1) Sahih al-Bukhari (1120), Sahih Muslim (769), and its previous documentation 10 / 492. (2) Reported by Ahmad (3372), al-Bukhari (183), and Muslim (763): (182) in a similar but longer version. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/387. (4) In Ahkam al-Qur'an 4/1721. (5) Reported by al-Tabari 21/606 in a similar way. (6) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/387. (7) In Ahkam al-Qur'an 4/1721.

544 सूरा अत-तूर: आयतें 48 - 49

"ऐ अल्लाह, सब प्रशंसा तेरे लिए है। तू ही आसमानों और ज़मीन और जो कुछ उनमें है, उनका नूर है। सब प्रशंसा तेरे लिए है। तू ही आसमानों और ज़मीन और जो कुछ उनमें है, उनका थामने वाला (क़य्यूम) है। सब प्रशंसा तेरे लिए है। तू ही आसमानों और ज़मीन और जो कुछ उनमें है, उनका रब है। तू सच है, तेरा वादा सच है, तेरी बात सच है, तुझसे मिलना सच है, जन्नत सच है, जहन्नम सच है, क़यामत सच है, नबी सच हैं और मुहम्मद (सल्ल.) सच हैं। ऐ अल्लाह, मैं तेरे ही आगे झुका, तुझ ही पर मैंने भरोसा किया, तुझ ही पर मैं ईमान लाया, तेरी ही तरफ़ मैंने रुजू किया, तेरे ही लिए मैं झगड़ा और तुझ ही को मैंने फ़ैसला करने वाला बनाया। अतः मेरे उन गुनाहों को माफ़ कर दे जो मैंने पहले किए और जो बाद में किए, और जो मैंने छुपाकर किए और जो खुलेआम किए। तू ही आगे करने वाला है और तू ही पीछे करने वाला है। तेरे सिवा कोई माबूद (इलाह) नहीं है, और तेरे सिवा कोई माबूद नहीं।" मुत्तफ़िक़ अलैह (1)।

और इब्न अब्बास से भी रिवायत है: कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब रात को जागते थे, तो अपने चेहरे से नींद के आसार मिटाते थे; फिर सूरा आल-इमरान की आख़िरी दस आयतें पढ़ते थे (2)।

और ज़ैद बिन असलम ने कहा: इसका अर्थ है: जब आप दोपहर की नींद (क़ैलूला) से ज़ुहर की नमाज़ के लिए उठें(3)। इब्न अल-अरबी ने कहा (4): जहाँ तक दोपहर की नींद का सवाल है, तो इसके बारे में कोई विशेष उल्लेख नहीं है, और यह रात की नींद के साथ जुड़ा हुआ है।

और अद-दह्हाक ने कहा: यह नमाज़ के लिए खड़े होते समय की जाने वाली तस्बीह (महिमामंडन) है (5)। अल-मावर्दी ने कहा (6): इस तस्बीह के बारे में दो मत हैं: पहला: जो कहना है: "सुब्हान रब्बी अल-अज़ीम" रुकू में, और "सुब्हान रब्बी अल-आला" सजदे में। दूसरा: यह नमाज़ में "तवज्जुह" (प्रारंभिक दुआ) है, कहना: "सुब्हानकल्लाहुम्मा व बिहम्दिका, व तबारकस्मुका व ताला जद्दुका, व ला इलाहा ग़ैरुक"।

इब्न अल-अरबी ने कहा (7): जिसने कहा: यह नमाज़ के लिए तस्बीह है, तो यह सबसे उत्तम है, और इस बारे में आसार...

(1) सहीह अल-बुखारी (1120), सहीह मुस्लिम (769), और इसका पिछला हवाला 10 / 492। (2) अहमद (3372), बुखारी (183), और मुस्लिम (763): (182) ने विस्तार से इसी तरह रिवायत किया है। (3) अल-नुकात वल-उयून 5 / 387। (4) अहकाम अल-क़ुरआन 4 / 1721 में। (5) अल-तबरी

21 / 606 ने इसी तरह रिवायत किया है। (6) अल-नुकात वल-उयून 5 / 387 में। (7) अहकाम अल-क़ुरआन 4 / 1721 में।

544 سورة الطور: آیات 48 - 49

«اے اللہ، تیرے ہی لیے تمام تعریفیں ہیں، تو آسمانوں اور زمین اور جو کچھ ان میں ہے، ان کا نور ہے۔ تیرے ہی لیے تمام تعریفیں ہیں، تو آسمانوں اور زمین اور جو کچھ ان میں ہے، ان کا قائم رکھنے والا (قیوم) ہے۔ تیرے ہی لیے تمام تعریفیں ہیں، تو آسمانوں اور زمین اور جو کچھ ان میں ہے، ان کا رب ہے۔ تو حق ہے، تیرا وعدہ حق ہے، تیرا قول حق ہے، تیری ملاقات حق ہے، جنت حق ہے، آگ حق ہے، قیامت حق ہے، انبیاء حق ہیں، اور محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) حق ہیں۔ اے اللہ، میں تیرے ہی لیے فرمانبردار ہوا، تجھی پر میں نے بھروسہ کیا، تجھی پر میں ایمان لایا، تیری ہی طرف میں نے رجوع کیا، تیرے ہی ذریعے میں نے جھگڑا کیا، اور تجھی کو میں نے حاکم مانا۔ پس میرے ان گناہوں کو معاف فرما جو میں نے پہلے کیے اور جو میں نے بعد میں کیے، اور جو میں نے چھپا کر کیے اور جو میں نے علانیہ کیے، تو ہی آگے کرنے والا ہے اور تو ہی پیچھے کرنے والا ہے، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، اور تیرے سوا کوئی معبود نہیں»۔ متفق علیہ (1)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی روایت ہے کہ: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم جب رات کو بیدار ہوتے تو اپنے چہرے سے نیند (کے اثر) کو پونچھتے؛ پھر سورہ آل عمران کی آخری دس آیات تلاوت فرماتے (2)۔

اور زید بن اسلم نے کہا: اس کا معنی ہے: جب تم دوپہر کے قیلولہ سے نماز ظہر کے لیے اٹھو (3)۔ ابن العربی نے کہا (4): جہاں تک قیلولہ کا تعلق ہے تو اس کے بارے میں کوئی (خاص) اثر نہیں ہے، اور یہ رات کی نیند کے ساتھ ملحق ہے۔

اور ضحاک نے کہا: یہ نماز میں تسبیح ہے جب اس کے لیے کھڑا ہو (5)۔ ماوردی نے کہا (6): اس تسبیح میں دو قول ہیں: پہلا: اور وہ یہ کہنا ہے: "سبحان ربی العظیم"؛ رکوع میں، اور "سبحان ربی الاعلی"؛ سجدے میں۔ دوسرا: یہ نماز میں توجہ (ثنا) ہے، وہ کہتا ہے: "سبحانك اللهم وبحمدك، وتبارك اسمك وتعالى جدك، ولا إله غيرك"۔

ابن العربی نے کہا (7): جس نے کہا: یہ نماز کے لیے تسبیح ہے، تو یہ سب سے افضل ہے، اور اس بارے میں آثار ...

(1) صحیح البخاری (1120) ، وصحیح مسلم (769) ، اور اس کی سابقہ تخریج 10 / 492 ۔ (2) اسے احمد (3372) ، اور بخاری (183) ، اور مسلم (763) : (182) نے اسی طرح طویل روایت کیا ہے ۔ (3) النکت والعیون 5 / 387 . (4) احکام القرآن 4 / 1721 میں ۔ (5) اسے طبری نے 21 / 606 میں اسی طرح روایت کیا ہے ۔ (6) النکت والعیون 5 / 387 میں ۔ (7) احکام القرآن 4 / 1721 میں ۔

٥٤٥

Surah At-Tur: Verses 48 - 49

...many, the greatest of which is what was established from Ali bin Abi Talib, may Allah be pleased with him, from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him: that when he stood up for prayer, he said: "I have turned my face..." until the end of the Hadith. And we mentioned it and others at the end of Surah Al-An'am (1).

And in Al-Bukhari (2) from Abu Bakr As-Siddiq, may Allah be pleased with him, that he said: I said: O Messenger of Allah, teach me a supplication to pray with in my prayer; so he said: «Say: O Allah, indeed I have wronged myself much, and none forgives sins except You, so forgive me with a forgiveness from You, and have mercy on me, indeed You are the Oft-Forgiving, the Most Merciful».

Second: His Almighty saying: {And of the night glorify Him, and at the setting of the stars} preceded in "Qaf" fully explained at His Almighty saying: {And of the night glorify Him, and after the prostrations} [Verse: 40] (3).

As for "the setting of the stars" (idbaar an-nujoom), Ali, Ibn Abbas, Jabir, and Anas said: It means the two rak'ahs of Fajr. So some scholars interpreted the verse according to this saying as a recommendation (nadb), and considered it abrogated by the five daily prayers.

And from Ad-Dahhak and Ibn Zayd: that His saying: "and at the setting of the stars" refers to the morning prayer (Fajr), which is the choice of Al-Tabari (4).

And from Ibn Abbas: it is the glorification (tasbih) at the ends (5) of the prayers.

And with the kasra of the hamza in "Idbaar an-nujoom", the Seven (canonical reciters) recited it, as a verbal noun (masdar) according to what we explained in "Qaf". Salem bin Abi al-Ja'd and Muhammad bin as-Samayfa' recited: "wa adbaar" with fat-ha (6), and similar was narrated from Yaqub (7), Salam, and Ayyub; it is the plural of dubur and dubr. And "dubur al-amr" and "dubruhu" is its end.

---

(1) 9/140, and the Hadith was recorded by Ahmad (729), and Muslim (771). (2) No. (834), and it is with Ahmad (8), and Muslim (2705). (3) Page 462 of this part. (4) In his Tafsir 21/609, and it contains the aforementioned reports except for the saying of Jabir and Anas, may Allah be pleased with them both. (5) In (m): the end of, and the report was mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-Uyun 5/388. (6) Al-Muhtasib

2/292, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/194 from Salem. (7) Mentioned from him by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/194, and what is famous from him is like the general public.

٥٤٥

सूरह अत-तूर: आयतें ४८ - ४९

...अनेक हैं, जिनमें सबसे महान वह है जो अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से प्रमाणित है: कि जब वे नमाज़ के लिए खड़े होते थे, तो कहते थे: "वज्जहतु वज्ही..." (मैंने अपना चेहरा मोड़ा...) हदीस के अंत तक। हमने इसे और अन्य को सूरह अल-अनाम (१) के अंत में उल्लेख किया है।

और बुखारी (२) में अबू बक्र अस-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे ऐसी दुआ सिखाएं जिसे मैं अपनी नमाज़ में पढ़ूँ; तो आपने कहा: «कहो: ऐ अल्लाह, मैंने अपने आप पर बहुत ज़ुल्म किया है, और तेरे सिवा कोई गुनाहों को नहीं बख्शता, इसलिए अपनी ओर से मुझे क्षमा प्रदान कर, और मुझ पर दया कर, बेशक तू ही बहुत क्षमा करने वाला, अत्यंत दयालु है»।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और रात के एक हिस्से में उसकी तस्बीह (महिमागान) करो और तारों के डूबते समय भी} सूरह "क़ाफ़" में विस्तार से बताया गया है, अल्लाह तआला के इस कथन पर: {और रात के कुछ भाग में उसकी तस्बीह करो और सजदों के बाद भी} [आयत: ४०] (३)।

जहाँ तक "तारों के डूबने" (इद्बार अन-नजुम) की बात है, तो अली, इब्न अब्बास, जाबिर और अनस ने कहा: इसका अर्थ है फज्र की दो रकअतें। इसलिए कुछ विद्वानों ने इस आयत को इस कथन के आधार पर मुस्तहब (पसंदीदा) माना है, और इसे पाँच नमाज़ों द्वारा निरस्त (मंसूख) माना है।

अद-दह्हाक और इब्न ज़ैद से वर्णित है कि: उनके इस कथन "तारों के डूबते समय" से तात्पर्य सुबह की नमाज़ (फज्र) है, और यही अल-तबरी (४) का चुनाव है।

इब्न अब्बास से वर्णित है कि: यह नमाज़ों के बाद (५) की तस्बीह है।

"इद्बार अन-नजुम" में हमज़ा के नीचे जेर (कसरा) के साथ सातों (प्रमुख पाठकों) ने पढ़ा है, जैसा कि हमने "क़ाफ़" में स्पष्ट किया है कि यह मस्दर (क्रियावाचक संज्ञा) है। सालेम बिन अबी अल-जाद और मुहम्मद बिन अस-समेफा ने "अदबार" (जबर/फतह के साथ) (६) पढ़ा है, और याकूब (७), सलाम और अय्यूब से भी ऐसा ही वर्णित है; यह 'दुबुर' और 'दुब्र' का बहुवचन है। 'दुबुरुल अम्र' का अर्थ है किसी काम का अंत।

(१) ९/१४०, और हदीस अहमद (७२९) और मुस्लिम (७७१) द्वारा संकलित है। (२) संख्या (८३४), और यह अहमद (८) और मुस्लिम (२७०५) के पास है। (३) इस भाग का पृष्ठ ४६२। (४) उनकी तफ़सीर २१/६०९ में, और इसमें जाबिर और अनस (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के कथन को छोड़कर पिछले प्रभाव शामिल हैं। (५) (म) में: अंत में, और इस प्रभाव का उल्लेख अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' ५/३८८ में किया है। (६) अल-मुहतासिब २/२९२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१९४ सालेम से। (७) इसका उल्लेख इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/१९४ में किया है, और उनके बारे में जो प्रसिद्ध है वह आम लोगों की तरह है।

٥٤٥

سورة الطور: آیات ۴۸ - ۴۹

بہت سی ہیں، ان میں سب سے عظیم وہ ہے جو علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے حوالے سے ثابت ہے: کہ آپ جب نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو فرماتے: "وجہت وجہی" (میں نے اپنا رخ موڑا...) آخرِ حدیث تک۔ اور ہم نے اس کا اور دیگر کا ذکر سورہ الانعام (۱) کے آخر میں کیا ہے۔

اور بخاری (۲) میں ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، مجھے کوئی دعا سکھائیں جو میں اپنی نماز میں مانگوں؛ تو آپ نے فرمایا: «کہو: اے اللہ، بے شک میں نے اپنی جان پر بہت ظلم کیا ہے، اور تیرے سوا کوئی گناہوں کو نہیں بخشتا، پس تو اپنی طرف سے میری مغفرت فرما، اور مجھ پر رحم کر، بے شک تو ہی بہت بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے»۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنَ الَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَرَ النُّجُومِ﴾ (اور رات کے کچھ حصہ میں اس کی تسبیح کرو اور ستاروں کے ڈوبنے کے وقت بھی) یہ بات سورہ «ق» میں اللہ تعالیٰ کے اس فرمان پر مکمل طور پر گزر چکی ہے: ﴿وَمِنَ الَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَأَدْبَرَ السُّجُودِ﴾ آیت: ۴۰۔

رہا «إِدْبَارَ النُّجُومِ» کا معاملہ، تو علی، ابن عباس، جابر اور انس نے کہا: اس سے مراد فجر کی دو رکعتیں ہیں۔ چنانچہ بعض علماء نے اس قول کی بنا پر آیت کو استحباب پر محمول کیا ہے، اور اسے پانچ نمازوں سے منسوخ قرار دیا ہے۔

ضحاک اور ابن زید سے مروی ہے کہ: آپ کا قول: «وإدبار النجوم» اس سے مراد صبح کی نماز ہے، اور یہی طبری (۴) کا اختیار کردہ قول ہے۔

ابن عباس سے مروی ہے کہ: یہ نمازوں کے بعد (۵) کی تسبیح ہے۔

اور «إدبار النجوم» میں ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ ساتوں (قراء) نے پڑھا ہے، مصدر کی بنیاد پر جیسا کہ ہم نے سورہ «ق» میں بیان کیا ہے۔ اور سالم بن ابی الجعد اور محمد بن السمیفع نے «وأدبار» فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (۶)، اور اسی طرح یعقوب (۷)، سلام اور ایوب سے مروی ہے؛ اور یہ دُبُر اور دُبُر کی جمع ہے۔ اور دُبُر الامر سے مراد اس کا آخری حصہ ہے۔

---

(۱) ۱۴۰/۹، اور حدیث کو احمد (۷۲۹) اور مسلم (۷۷۱) نے روایت کیا ہے۔ (۲) نمبر (۸۳۴)، اور یہ احمد (۸) اور مسلم (۲۷۰۵) کے ہاں ہے۔ (۳) اس پارے کا صفحہ ۴۶۲۔ (۴) ان کی تفسیر ۶۰۹/۲۹ میں، اور اس میں جابر اور انس رضی اللہ عنہما کے قول کے علاوہ سابقہ آثار موجود ہیں۔ (۵) (م) میں: آخر، اور اس اثر کا ذکر ماوردی نے النکت والعیون ۳۸۸/۵ میں کیا ہے۔ (۶) المحتسب ۲۹۲/۲، اور المحرر الوجیز ۱۹۴/۵ از سالم۔ (۷) اس کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱۹۴/۵ میں کیا ہے، اور ان سے مشہور عام قراء کی طرح ہی ہے۔

546 Surah At-Tur, Ayah 49

Al-Tirmidhi (1) narrated from the Hadith of Muhammad bin Fudayl, from Rushdin bin Kurayb, from his father, from Ibn Abbas, from the Prophet (peace be upon him) who said: "The setting of the stars refers to the two rak'ahs before Fajr, and the end of prostrations refers to the two rak'ahs after Maghrib." He said: A strange (gharib) hadith that we do not know as marfu' except from this route, from the hadith of Muhammad bin Fudayl, from Rushdin bin Kurayb. And I asked Muhammad bin Isma'il [al-Bukhari] about Muhammad bin Fudayl and Rushdin bin Kurayb: which of them is more reliable? He said: How close they are, and Muhammad is more preferable in my view. He said: And I asked Abdullah bin Abdul-Rahman (2) [al-Darimi] about this, and he said: How close they are; and Rushdin bin Kurayb is more preferable in my view. Al-Tirmidhi said: In my opinion, the correct view is what Abu Muhammad said, and Rushdin bin Kurayb is more preferable than Muhammad and earlier, and Rushdin met Ibn Abbas and saw him.

In Sahih Muslim (3) on the authority of Aisha (may Allah be pleased with her), she said: The Prophet (peace be upon him) was not more regular in observing any of the voluntary prayers than he was in observing the two rak'ahs before the morning prayer. And on her authority (4), from the Prophet (peace be upon him), he said: "The two rak'ahs of Fajr are better than this world and everything in it."

The commentary on Surah At-Tur is completed, praise be to Allah.

The nineteenth part of Tafsir al-Qurtubi is completed, followed by the twentieth part, beginning with the commentary on Surah An-Najm.

---

(1) In his Sunan (3275), and something similar was mentioned on p. 462 of this part. (2) He is Abu Muhammad al-Darimi. (3) No. (724): (94), and it is with Ahmad (24167), and Al-Bukhari (1169). (4) No. (725), and it is with Ahmad (24241) and (26286).

546 सूरा अत-तूर, आयत 49

अल-तिर्मिज़ी (1) ने मुहम्मद बिन फ़ुदैल की हदीस से, रुशदीन बिन कुरैब से, उनके पिता से, इब्न अब्बास से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "सितारों का छिपना फज्र से पहले की दो रकात है, और सजदों के बाद मगरीब के बाद की दो रकात है।" उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है जिसे हम इस मार्ग के अलावा मरफू (नबी से संबद्ध) के रूप में नहीं जानते, मुहम्मद बिन फ़ुदैल की हदीस से, रुशदीन बिन कुरैब से। और मैंने मुहम्मद बिन इस्माइल से मुहम्मद बिन फ़ुदैल और रुशदीन बिन कुरैब के बारे में पूछा: इन दोनों में से कौन अधिक विश्वसनीय है? उन्होंने कहा: वे कितने करीब हैं, और मुहम्मद मेरे पास अधिक पसंदीदा हैं। उन्होंने कहा: और मैंने अब्दुल्लाह बिन अब्दुर रहमान (2) से इसके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: वे कितने करीब हैं; और रुशदीन बिन कुरैब मेरे पास अधिक पसंदीदा हैं। तिर्मिज़ी ने कहा: और मेरे पास वही बात सही है जो अबू मुहम्मद ने कही, और रुशदीन बिन कुरैब मुहम्मद से अधिक पसंदीदा और पुराने हैं, और रुशदीन ने इब्न अब्बास को पाया और उन्हें देखा।

और सहीह मुस्लिम (3) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सुबह की नमाज़ से पहले की दो रकातों की तुलना में किसी भी नफ्ल नमाज़ के बारे में इतने अधिक पाबंद नहीं थे। और उन्हीं से (4) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वर्णित है, आपने फ़रमाया: "फज्र की दो रकातें दुनिया और उसमें जो कुछ भी है उससे बेहतर हैं।"

सूरा अत-तूर की व्याख्या पूरी हुई, और अल्लाह ही के लिए सब प्रशंसा है।

तफ़सीर अल-कुर्तुबी का उन्नीसवां भाग पूरा हुआ, इसके बाद बीसवां भाग आता है, और यह सूरा अन-नज्म की व्याख्या के साथ शुरू होता है।

---

(1) उनकी सुनन (3275) में, और इसी तरह का वर्णन इस भाग के पृष्ठ 462 पर पहले आ चुका है। (2) वे अबू मुहम्मद अल-दारिमी हैं। (3) नंबर (724): (94), और यह अहमद (24167) और अल-बुखारी (1169) के पास है। (4) नंबर (725), और यह अहमद (24241) और (26286) के पास है।

٥٤٦ سورة الطور، آیت ٤٩

امام ترمذی (١) نے محمد بن فضیل کی حدیث سے، وہ رشدین بن کریب سے، وہ اپنے والد سے، وہ ابن عباس سے، وہ نبی اکرم ﷺ سے روایت کرتے ہیں کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "ستاروں کا پیٹھ پھیرنا (غروب ہونا) فجر سے پہلے کی دو رکعتیں ہیں، اور سجدوں کے بعد (کی تسبیح) مغرب کے بعد کی دو رکعتیں ہیں"۔ امام ترمذی فرماتے ہیں: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے مرفوع جانتے ہیں، محمد بن فضیل کی حدیث سے، وہ رشدین بن کریب سے روایت کرتے ہیں۔ اور میں نے محمد بن اسماعیل (بخاری) سے محمد بن فضیل اور رشدین بن کریب کے بارے میں پوچھا کہ ان دونوں میں سے کون زیادہ ثقہ ہے؟ تو انہوں نے کہا: وہ دونوں (ثقاہت میں) ایک دوسرے کے کتنے قریب ہیں، اور محمد میرے نزدیک زیادہ راجح ہیں۔ وہ (ترمذی) کہتے ہیں: اور میں نے عبداللہ بن عبدالرحمن (٢) سے اس کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: وہ دونوں کتنے قریب ہیں؛ اور رشدین بن کریب میرے نزدیک ان میں سے زیادہ راجح ہیں۔ ترمذی کہتے ہیں: اور میرے نزدیک وہی قول درست ہے جو ابو محمد (دارمی) نے کہا کہ رشدین بن کریب، محمد سے زیادہ راجح اور مقدم ہیں، اور رشدین نے ابن عباس کو پایا اور انہیں دیکھا ہے۔

اور صحیح مسلم (٣) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نفل نمازوں میں سے کسی پر اتنی سختی سے پابندی نہیں فرماتے تھے جتنی صبح (فجر) سے پہلے کی دو رکعتوں پر فرماتے تھے۔ اور ان ہی سے (٤) نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "فجر کی دو رکعتیں دنیا اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہیں"۔

سورہ والطور کی تفسیر مکمل ہوئی، والحمد للہ۔

تفسیر قرطبی کا انیسواں جز مکمل ہوا، اس کے بعد بیسواں جز ہے، اور وہ سورہ النجم کی تفسیر سے شروع ہوتا ہے۔

---

(۱) اپنی سنن (۳۲۷۵) میں، اور اس کی مانند اسی جز کے ص ٤٦٢ پر گزر چکا ہے۔ (۲) وہ ابو محمد الدارمی ہیں۔ (۳) رقم (۷۲۴) : (۹۴)، اور یہ احمد (۲۴۱٦۷) اور بخاری (۱۱٦۹) کے پاس ہے۔ (۴) رقم (۷۲۵)، اور یہ احمد (۲۴۲٤۱) اور (۲٦۲۸٦) کے پاس ہے۔

547 Index of the Nineteenth Part

Index of the Nineteenth Part - Tafsir of Surah Az-Zukhruf - Saying of the Almighty: {Ha, Meem. By the clear Book. Indeed, We have made it an Arabic Qur'an that you might understand} [1-3] .... 5 - Saying of the Almighty: {And indeed it is, in the Mother of the Book with Us, exalted and full of wisdom} [4] .... 6 - Saying of the Almighty: {Should We then take away the message from you, disregarding [you] because you are a transgressing people?} [5] .... 7 - Saying of the Almighty: {And how many a prophet We sent among the former peoples...} [6-9] .... 9 - Saying of the Almighty: {[It is He] who has made for you the earth as a bed and made for you therein ways that you may be guided...} [10-11] .... 10 - Saying of the Almighty: {And who created the species, all of them, and has made for you of ships and animals those which you mount...} [12-14] .... 11 - Saying of the Almighty: {But they have attributed to Him from His servants a portion...} [15] .... 16 - Saying of the Almighty: {Or has He taken, out of what He has created, daughters and chosen you for [having] sons?} [16] .... 17 - Saying of the Almighty: {And when one of them is given good tidings of that which he attributes to the Most Merciful in comparison, his face becomes black, and he suppresses grief} [17] .... 18 - Saying of the Almighty: {So is one brought up in ornaments while being during conflict unconvincing [to be attributed to Allah]?...} [18-19] .... 19 - Saying of the Almighty: {And they said, 'If the Most Merciful had willed, we would not have worshipped them'...} [20-21] .... 23 - Saying of the Almighty: {Rather, they say, 'Indeed, we found our fathers upon a religion'...} [22-23] .... 24 - Saying of the Almighty: {He said, 'Even if I brought you better guidance than that [religion] upon which you found your fathers?'...} [24] .... 25 - Saying of the Almighty: {So We took retribution from them; then see how was the end of the deniers...} [25-27] .... 26 - Saying of the Almighty: {And he made it a word remaining among his descendants that they might return [to it]} [28] .... 27 - Saying of the Almighty: {Rather, I have allowed these [people] and their fathers to enjoy [life] until there came to them the truth and a clear Messenger} [29-32] .... 35 - Saying of the Almighty: {And if it were not that the people would become one community [of disbelievers], We would have made for those who disbelieve in the Most Merciful, for their houses, ceilings of silver...} [33] .... 37 - Saying of the Almighty: {And for their houses - doors and couches upon which they recline...} [34-35] .... 42 - Saying of the Almighty: {And whoever is blinded from remembrance of the Most Merciful - We appoint for him a devil, and he is to him a companion...} [36-38] .... 45 - Saying of the Almighty: {And it will never benefit you that Day, when you have wronged, that you

are [all] sharing in the punishment} [39] .... 49 - Saying of the Almighty: {Then will you make the deaf hear, or guide the blind and him who is in manifest error?...} [40-42] .... 50 - Saying of the Almighty: {So adhere to that which is revealed to you. Indeed, you are on a straight path...} [43-44] .... 51 - Saying of the Almighty: {And ask those We sent before you of Our messengers; have We made besides the Most Merciful deities to be worshipped?} [45] .... 54 - Saying of the Almighty: {And certainly We sent Moses with Our signs to Pharaoh and his establishment, and he said, 'Indeed, I am the messenger of the Lord of the worlds'...} [46-52] .... 57 - Saying of the Almighty: {Then why were there not cast upon him bracelets of gold or angels come with him in conjunction?} [53] .... 62 - Saying of the Almighty: {So he bluffed his people, and they obeyed him...} [54] 63

५४७ उन्नीसवें भाग की अनुक्रमणिका

उन्नीसवें भाग की अनुक्रमणिका - सूरा अज़-ज़ुख़्रुफ़ की तफ़सीर - अल्लाह तआला का कथन: {हा, मीम। स्पष्ट किताब की शपथ। वास्तव में हमने इसे अरबी कुरान बनाया है ताकि तुम समझ सको} [१-३] .... ५ - अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही यह हमारे पास मूल किताब में है, जो अत्यंत उच्च और बुद्धिमत्ता से पूर्ण है} [४] .... ६ - अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या हम तुमसे इस उपदेश को विमुख कर दें केवल इसलिए कि तुम मर्यादा का उल्लंघन करने वाले लोग हो?} [५] .... ७ - अल्लाह तआला का कथन: {और हमने पूर्वजों में कितने ही नबी भेजे...} [६-९] .... ९ - अल्लाह तआला का कथन: {[वही है] जिसने तुम्हारे लिए पृथ्वी को बिछौना बनाया और उसमें तुम्हारे लिए मार्ग बनाए ताकि तुम राह पा सको...} [१०-११] .... १० - अल्लाह तआला का कथन: {और जिसने सभी प्रकार के जोड़े पैदा किए और तुम्हारे लिए नौकाएं और पशु बनाए जिन पर तुम सवार होते हो...} [१२-१४] .... ११ - अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने उसके बंदों में से उसके लिए एक अंश ठहरा दिया...} [१५] .... १६ - अल्लाह तआला का कथन: {क्या उसने अपनी सृष्टि में से बेटियां चुनीं और तुम्हें बेटों से नवाज़ा?} [१६] .... १७ - अल्लाह तआला का कथन: {और जब उनमें से किसी को उस (बेटी) की शुभ सूचना दी जाती है जिसकी उपमा वह रहमान के लिए देता है, तो उसका चेहरा काला पड़ जाता है और वह दुःख से भर जाता है} [१७] .... १८ - अल्लाह तआला का कथन: {क्या वह ज़ेवर-गहनों में पाली-पोसी जाए और वह झगड़े के समय अपनी बात स्पष्ट न कर सके?...} [१८-१९] .... १९ - अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने कहा, 'यदि रहमान चाहता, तो हम उनकी इबादत न करते'...} [२०-२१] .... २३ - अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि उन्होंने कहा, 'हमने अपने पूर्वजों को एक धर्म पर पाया है'...} [२२-२३] .... २४ - अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, 'क्या तब भी यदि मैं तुम्हारे पास उससे बेहतर मार्गदर्शन लेकर आऊं जिस पर तुमने अपने पूर्वजों को पाया है?'...} [२४] .... २५ - अल्लाह तआला का कथन: {तो हमने उनसे बदला लिया; फिर देखो झुठलाने वालों का कैसा अंत हुआ...} [२५-२७] .... २६ - अल्लाह तआला का कथन: {और उसने इसे अपनी संतान में एक बाक़ी रहने वाली बात बना दिया ताकि वे लौटें} [२८] .... २७ - अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि मैंने इन लोगों और इनके पूर्वजों को जीवन का लाभ उठाने दिया यहाँ तक कि उनके पास सत्य और एक स्पष्ट रसूल आ गया} [२९-३२] .... ३५ - अल्लाह तआला का कथन: {और यदि यह डर न होता कि सब लोग एक ही समुदाय बन जाएंगे, तो हम रहमान का इनकार करने वालों के घरों की छतें चांदी की बना देते...} [३३] .... ३७ - अल्लाह तआला का कथन: {और उनके घरों के द्वार

और तख्त भी, जिन पर वे टेक लगाकर बैठते...} [३४-३५] .... ४२ - अल्लाह तआला का कथन: {और जो कोई रहमान के स्मरण से आँखें फेर ले, हम उस पर एक शैतान मुसल्लत कर देते हैं, फिर वह उसका साथी बन जाता है...} [३६-३८] .... ४५ - अल्लाह तआला का कथन: {और जब तुम ज़ुल्म कर चुके तो आज यह बात तुम्हें कोई लाभ न पहुँचाएगी कि तुम सब अज़ाब में साझी हो} [३९] .... ४९ - अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या तुम बहरों को सुनाओगे या अंधों को और उन्हें राह दिखाओगे जो स्पष्ट गुमराह हों?...} [४०-४२] .... ५० - अल्लाह तआला का कथन: {अतः तुम उस चीज़ को मज़बूती से थामे रहो जो तुम्हारी ओर प्रकाशना की गई है। निस्संदेह तुम सीधे मार्ग पर हो...} [४३-४४] .... ५१ - अल्लाह तआला का कथन: {और उन रसूलों से पूछो जिन्हें हमने तुमसे पहले भेजा था, क्या हमने रहमान के सिवा और भी पूज्य ठहराए थे जिनकी इबादत की जाए?} [४५] .... ५४ - अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मूसा को अपनी निशानियों के साथ फ़िरऔन और उसके दरबारियों के पास भेजा, तो उसने कहा, 'मैं रब्बुल आलमीन का रसूल हूँ'...} [४६-५२] .... ५७ - अल्लाह तआला का कथन: {तो फिर उस पर सोने के कंगन क्यों नहीं उतारे गए या उसके साथ फ़रिश्ते कतारें बांधे हुए क्यों नहीं आए?} [५३] .... ६२ - अल्लाह तआला का कथन: {अतः उसने अपनी क़ौम को मूर्ख बनाया, तो उन्होंने उसकी बात मान ली...} [५४] ६३

٥٤٧ فهرست الجزء التاسع عشر

فهرست الجزء التاسع عشر - تفسير سورة الزخرف - قوله تعالىٰ: ﴿حم . وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ . إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَّعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ [١-٣] .... ٥ - قوله تعالىٰ: ﴿وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ﴾ [٤] .... ٦ - قوله تعالىٰ: ﴿أَفَنَضْرِبُ عَنكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا أَن كُنتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِينَ﴾ [٥] .... ٧ - قوله تعالىٰ: ﴿وَكَمْ أَرْسَلْنَا مِن نَّبِيٍّ فِي الْأَوَّلِينَ...﴾ [٦-٩] .... ٩ - قوله تعالىٰ: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَّعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ...﴾ [١٠-١١] .... ١٠ - قوله تعالىٰ: ﴿وَالَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ الْفُلْكِ وَالْأَنْعَامِ مَا تَرْكَبُونَ...﴾ [١٢-١٤] .... ١١ - قوله تعالىٰ: ﴿وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا...﴾ [١٥] .... ١٦ - قوله تعالىٰ: ﴿أَمِ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَأَصْفَاكُم بِالْبَنِينَ﴾ [١٦] .... ١٧ - قوله تعالىٰ: ﴿وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ﴾ [١٧] .... ١٨ - قوله تعالىٰ: ﴿أَوَمَن يُنَشَّأُ فِي الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِي الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ...﴾ [١٨-١٩] .... ١٩ - قوله تعالىٰ: ﴿وَقَالُوا لَوْ شَاءَ الرَّحْمَنُ مَا عَبَدْنَاهُم...﴾ [٢٠-٢١] .... ٢٣ - قوله تعالىٰ: ﴿بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ...﴾ [٢٢-٢٣] .... ٢٤ - قوله تعالىٰ: ﴿قَالَ أَوَلَوْ جِئْتُكُم بِأَهْدَى مِمَّا وَجَدتُّمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ...﴾ [٢٤] .... ٢٥ - قوله تعالىٰ: ﴿فَانتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ...﴾ [٢٥-٢٧] .... ٢٦ - قوله تعالىٰ: ﴿وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ [٢٨] .... ٢٧ - قوله تعالىٰ: ﴿بَلْ مَتَّعْتُ هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى جَاءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُّبِينٌ﴾ [٢٩-٣٢] .... ٣٥ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلَوْلَا أَن يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَّجَعَلْنَا لِمَن يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِّن فِضَّةٍ...﴾ [٣٣] .... ٣٧ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلِبُيُوتِهِمْ أَبْوَابًا وَسُرُرًا عَلَيْهَا يَتَّكِئُونَ...﴾ [٣٤-٣٥] .... ٤٢ - قوله تعالىٰ: ﴿وَمَن يَعْشُ عَن ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ...﴾ [٣٦-٣٨] .... ٤٥ - قوله تعالىٰ: ﴿وَلَن يَنفَعَكُمُ الْيَوْمَ إِذ ظَّلَمْتُمْ أَنَّكُمْ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ﴾ [٣٩] .... ٤٩ - قوله تعالىٰ: ﴿أَفَأَنتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ وَمَن كَانَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ...﴾ [٤٠-٤٢] .... ٥٠ - قوله تعالىٰ: ﴿فَاسْتَمْسِكْ

بِالَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ إِنَّكَ عَلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ...﴾ [٤٣-٤٤] .... ٥١ - قولہ تعالیٰ: ﴿وَاسْأَلْ مَنْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رُّسُلِنَا أَجَعَلْنَا مِن دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ﴾ [٤٥] .... ٥٤ - قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَقَالَ إِنِّي رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ...﴾ [٤٦-٥٢] .... ٥٧ - قولہ تعالیٰ: ﴿فَلَوْلَا أُلْقِيَ عَلَيْهِ أَسْوِرَةٌ مِّن ذَهَبٍ أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنِينَ﴾ [٥٣] .... ٦٢ - قولہ تعالیٰ: ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ...﴾ [٥٤] ٦٣

Index of Part Nineteen 548

- Allah says: {So when they angered Us, We took retribution from them and drowned them all...} [55-56] 64
- Allah says: {And when the son of Mary was presented as an example, immediately your people laughed [in ridicule].} [57] 65
- Allah says: {And they said, "Are our gods better, or is he?" They did not present the comparison except for [mere] argument...} [58] 67
- Allah says: {He was not but a servant upon whom We bestowed favor and We made him an example for the Children of Israel...} [59-60] 68
- Allah says: {And indeed, it is a knowledge of the Hour, so be not in doubt about it, and follow Me...} [61-62] 69
- Allah says: {And when Jesus brought clear proofs, he said, "I have come to you with wisdom and to make clear to you some of that over which you differ..."} [63-64] 73
- Allah says: {But the factions from among them differed...} [65-66] 74
- Allah says: {Close friends, that Day, will be enemies to each other, except for the righteous.} [67] 75
- Allah says: {O My servants, no fear shall be on you this Day, nor will you grieve.} [68] 76
- Allah says: {Those who believed in Our verses and were Muslims...} [69-70] 77
- Allah says: {Circulated among them will be plates and cups of gold...} [71] 78
- Allah says: {And that is Paradise which you are made to inherit for what you used to do...} [72-73] 83
- Allah says: {Indeed, the criminals will be in the punishment of Hell, abiding eternally...} [74-77] 84
- Allah says: {We had certainly brought you the truth, but most of you were averse to the truth...} [78-79] 87
- Allah says: {Or do they think that We hear not their secrets and their private conversations?...} [80-82] 88
- Allah says: {So leave them to converse vainly and amuse themselves until they meet their Day which they are promised...} [83-84] 91

- Allah says: {And blessed is He to whom belongs the dominion of the heavens and the earth and whatever is between them and with whom is knowledge of the Hour...} [85-86] 92
- Allah says: {And if you asked them who created them, they would surely say, "Allah"...} [87] 94
- Allah says: {And [his] plea, "O my Lord, indeed these are a people who do not believe."} [88] 95
- Allah says: {So turn away from them and say, "Peace." But they are going to know.} [89] 97
- Exegesis of Surah Ad-Dukhan
- Allah says: {Ha, Meem. By the clear Book...} [1-3] 98
- Allah says: {On that night is made distinct every precise matter.} [4] 100
- Allah says: {[As] a command from Us. Indeed, We were to send [a messenger].} [5-6] 103
- Allah says: {Lord of the heavens and the earth and whatever is between them...} [7-9] 104
- Allah says: {Then watch for the Day when the sky will bring a visible smoke...} [10-11] 105
- Allah says: {Our Lord, remove from us the torment; indeed, we are believers.} [12] 108
- Allah says: {How will there be for them a reminder [at that time]? And there had already come to them a clear Messenger...} [13-15] 109
- Allah says: {The Day We will strike with the greatest assault, indeed, We will take retribution.} [16] 110
- Allah says: {And We had already tried before them the people of Pharaoh, and there came to them a noble messenger...} [17-19] 111
- Allah says: {And indeed, I have sought refuge in my Lord and your Lord lest you stone me...} [20] 112
- Allah says: {And if you believe me not, then leave me alone.} [21-22] 113

उन्नीसवें भाग की अनुक्रमणिका ५४८

- अल्लाह का कथन है: {फिर जब उन्होंने हमें क्रोधित किया, तो हमने उनसे बदला लिया और उन सबको डुबो दिया...} [५५-५६] ६४
- अल्लाह का कथन है: {और जब मरियम के बेटे का उदाहरण पेश किया गया, तो तुम्हारी कौम उससे खिलखिला उठी।} [५७] ६५
- अल्लाह का कथन है: {और उन्होंने कहा, "क्या हमारे आराध्य बेहतर हैं या वह?" उन्होंने यह उदाहरण आपके सामने केवल बहस के लिए दिया है...} [५८] ६७
- अल्लाह का कथन है: {वह केवल एक बंदा था जिस पर हमने अनुग्रह किया और हमने उसे बनी इसराइल के लिए एक उदाहरण बनाया...} [५९-६०] ६८
- अल्लाह का कथन है: {और निस्संदेह, वह (ईसा) कयामत का एक ज्ञान (نیشانی) है, इसलिए इसमें संदेह न करो और मेरा अनुसरण करो...} [६१-६२] ६९
- अल्लाह का कथन है: {और जब ईसा स्पष्ट प्रमाण लेकर आए, तो उन्होंने कहा, "मैं तुम्हारे पास हिकमत (बुद्धिमत्ता) लेकर आया हूँ और ताकि मैं तुम्हारे लिए कुछ ऐसी बातें स्पष्ट कर दूँ जिनमें तुम मतभेद करते हो..."} [६३-६४] ७३
- अल्लाह का कथन है: {परन्तु उनके बीच के समूहों ने मतभेद किया...} [६५-६६] ७४
- अल्लाह का कथन है: {उस दिन गहरे मित्र एक-दूसरे के शत्रु होंगे, सिवाय धर्मपरायण लोगों के।} [६७] ७५
- अल्लाह का कथन है: {ऐ मेरे बंदों, आज तुम पर न कोई भय है और न तुम दुखी होगे।} [६८] ७६
- अल्लाह का कथन है: {जिन्होंने हमारी आयतों पर विश्वास किया और मुस्लिम (आज्ञाकारी) रहे...} [६९-७०] ७७
- अल्लाह का कथन है: {उनके बीच सोने की थालियां और प्याले घुमाए जाएंगे...} [७१] ७८
- अल्लाह का कथन है: {और यह वह जन्नत है जिसके तुम अपने कर्मों के बदले वारिस बनाए गए हो...} [७२-७३] ८३

• अल्लाह का कथन है: {निस्संदेह, अपराधी जहन्नम के अज़ाब में सदैव रहेंगे...} [७४-७७] ८४
• अल्लाह का कथन है: {हम तुम्हारे पास सत्य लेकर आए थे, किन्तु तुममें से अधिकांश सत्य को नापसंद करने वाले थे...} [७८-७९] ८७
• अल्लाह का कथन है: {क्या वे समझते हैं कि हम उनके गुप्त भेदों और उनकी कानाफूसी को नहीं सुनते?...} [८०-८२] ८८
• अल्लाह का कथन है: {अतः उन्हें छोड़ दो कि वे व्यर्थ की बातों में पड़े रहें और खेलते रहें यहाँ तक कि वे अपने उस दिन से जा मिलें जिसका उनसे वादा किया जाता है...} [८३-८४] ९१
• अल्लाह का कथन है: {और बहुत बरकत वाला है वह जिसके पास आकाशों और पृथ्वी और जो कुछ उनके बीच है, उसका साम्राज्य है और उसी के पास कयामत का ज्ञान है...} [८५-८६] ९२
• अल्लाह का कथन है: {और यदि आप उनसे पूछें कि उन्हें किसने पैदा किया, तो वे अवश्य कहेंगे, "अल्लाह ने"...} [८७] ९४
• अल्लाह का कथन है: {और (पैगंबर का) यह कहना, "ऐ मेरे रब, निस्संदेह ये ऐसे लोग हैं जो ईमान नहीं लाते"।} [८८] ९५
• अल्लाह का कथन है: {अतः उन्हें क्षमा कर दो और कहो, "सलाम"। शीघ्र ही उन्हें पता चल जाएगा।} [८९] ९७
• सूरा अद-दुखान की व्याख्या
• अल्लाह का कथन है: {हा, मीम। इस स्पष्ट किताब की शपथ...} [१-३] ९८
• अल्लाह का कथन है: {उसी में हर हिकमत वाले मामले का फैसला किया जाता है।} [४] १००
• अल्लाह का कथन है: {हमारे पास से एक आदेश के रूप में। निस्संदेह हम ही भेजने वाले थे।} [५-६] १०३
• अल्लाह का कथन है: {आकाशों और पृथ्वी और जो कुछ उनके बीच है, उसका रब...} [७-९] १०४
• अल्लाह का कथन है: {अतः उस दिन की प्रतीक्षा करो जब आकाश प्रत्यक्ष धुआं लेकर आएगा...} [१०-११] १०५

- अल्लाह का कथन है: {ऐ हमारे रब, हमसे अज़ाब को दूर कर दे; निस्संदेह हम ईमान लाने वाले हैं।} [१२] १०८
- अल्लाह का कथन है: {उन्हें शिक्षा कहाँ प्राप्त होगी जबकि उनके पास एक स्पष्ट रसूल आ चुका है...} [१३-१५] १०९
- अल्लाह का कथन है: {जिस दिन हम बहुत बड़ी पकड़ पकड़ेंगे, निस्संदेह हम बदला लेने वाले हैं।} [१६] ११०
- अल्लाह का कथन है: {और हमने उनसे पहले फिरौन की कौ़म को आज़माया था और उनके पास एक सम्मानित रसूल आया था...} [१७-१९] १११
- अल्लाह का कथन है: {और मैंने अपने रब और तुम्हारे रब की शरण ली है कि तुम मुझे पत्थर मारो...} [२०] ११२
- अल्लाह का कथन है: {और यदि तुम मुझ पर ईमान नहीं लाते, तो मुझसे अलग हो जाओ।} [२१-२२] ११३

فہرست انیسواں پارہ ۵۴۸

- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَلَمَّا ءَاسَفُونَا انتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ... ﴾ [۵۵-۵۶] ۶۴
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ ﴾ [۵۷] ۶۵
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَقَالُوا ءَآلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا... ﴾ [۵۸] ۶۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ إِنْ هُوَ إِلَّا عَبْدٌ أَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ... ﴾ [۵۹-۶۰] ۶۸
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَإِنَّهُ لَعِلْمٌ لِّلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَاتَّبِعُونِ... ﴾ [۶۱-۶۲] ۶۹
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَلَمَّا جَاءَ عِيسَى بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُم بِالْحِكْمَةِ وَلِأُبَيِّنَ لَكُم بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ... ﴾ [۶۳-۶۴] ۷۳
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ... ﴾ [۶۵-۶۶] ۷۴
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ ﴾ [۶۷] ۷۵
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَا أَنتُمْ تَحْزَنُونَ ﴾ [۶۸] ۷۶
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ الَّذِينَ آمَنُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِمِينَ... ﴾ [۶۹-۷۰] ۷۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ يُطَافُ عَلَيْهِم بِصِحَافٍ مِّن ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ... ﴾ [۷۱] ۷۸
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ... ﴾ [۷۲-۷۳] ۸۳
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ إِنَّ الْمُجْرِمِينَ فِي عَذَابِ جَهَنَّمَ خَالِدُونَ... ﴾ [۷۴-۷۷] ۸۴
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ لَقَدْ جِئْنَاكُم بِالْحَقِّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَكُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ... ﴾ [۷۸-۷۹] ۸۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ أَمْ يَحْسَبُونَ أَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوَاهُمْ... ﴾ [۸۰-۸۲] ۸۸
- اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ... ﴾ [۸۳-۸۴] .....

۹۱

- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ وَتَبَارَكَ الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَعِندَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ... ﴾ [٨٥-٨٦] ٩٢
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ وَلَئِن سَأَلْتَهُم مَّنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ... ﴾ [٨٧] ٩٤
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ وَقِيلِهِ، يَا رَبِّ إِنَّ هَؤُلَاءِ قَوْمٌ لَّا يُؤْمِنُونَ ﴾ [٨٨] ٩٥
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴾ [٨٩] ٩٧
- تفسير سورة الدخان
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ حم . وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ... ﴾ [١-٣] ٩٨
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ ﴾ [٤] ١٠٠
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ أَمْرًا مِّنْ عِندِنَا إِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ ﴾ [٥-٦] ١٠٣
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا... ﴾ [٧-٩] ١٠٤
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُّبِينٍ... ﴾ [١٠-١١] ١٠٥
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ إِنَّا مُؤْمِنُونَ ﴾ [١٢] ١٠٨
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ أَنَّى لَهُمُ الذِّكْرَى وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُّبِينٌ... ﴾ [١٣-١٥] ١٠٩
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَى إِنَّا مُنتَقِمُونَ ﴾ [١٦] ١١٠
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ... ﴾ [١٧-١٩] ١١١
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ وَإِنِّي عُذْتُ بِرَبِّي وَرَبِّكُمْ أَن تَرْجُمُونِ... ﴾ [٢٠] ١١٢
- الله تعالىٰ كا قول: ﴿ وَإِن لَّمْ تُؤْمِنُوا لِي فَاعْتَزِلُونِ... ﴾ [٢١-٢٢] ١١٣

Index of the Nineteenth Part - 549

- Allah the Almighty says: {Depart with My servants by night, for indeed, you will be pursued.} [23] 114
- Allah the Almighty says: {And leave the sea at rest. Indeed, they are an army to be drowned.} [24] 115
- Allah the Almighty says: {How many gardens and springs they left behind...} [25-27] 117
- Allah the Almighty says: {Thus [it was]. And We caused another people to inherit them.} [28] 118
- Allah the Almighty says: {And the heaven and earth wept not for them, nor were they given respite.} [29] 119
- Allah the Almighty says: {And We certainly delivered the Children of Israel from the humiliating punishment...} [30-32] 123
- Allah the Almighty says: {And We gave them of signs that in which was a clear trial.} [33] 124
- Allah the Almighty says: {Indeed, these [people] say: "It is not but our first death, and we will not be resurrected..."} [34-36] 125
- Allah the Almighty says: {Are they better or the people of Tubba' and those before them? We destroyed them...} [37-39] 126
- Allah the Almighty says: {Indeed, the Day of Judgment is the appointed time for them all.} [40] 130
- Allah the Almighty says: {The Day when no relation will avail a relation in anything, nor will they be helped...} [41-42] 131
- Allah the Almighty says: {Indeed, the tree of zaqqum [is] food for the sinful...} [43-46] 132
- Allah the Almighty says: {Seize him and drag him into the midst of the Hellfire...} [47-48] 134
- Allah the Almighty says: {Taste! Indeed, you are the mighty, the noble...!} [49-50] 135
- Allah the Almighty says: {Indeed, the righteous will be in a secure place...} [51-53] 136
- Allah the Almighty says: {Thus [it will be]. And We will marry them to fair women with large, [beautiful] eyes.} [54] 137
- Allah the Almighty says: {They will call therein for every [kind of] fruit, safe and secure...} [55-57] 140

- Allah the Almighty says: {So, We have only made it easy in your tongue that they may be reminded...} [58-59] 141
- Interpretation of Surah Al-Jathiyah
- Allah the Almighty says: {Ha, Meem. The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Wise.} [1-2] 143
- Allah the Almighty says: {Indeed, in the heavens and the earth are signs for the believers...} [3-5] 144
- Allah the Almighty says: {These are the verses of Allah which We recite to you in truth...} [6] 145
- Allah the Almighty says: {Woe to every sinful liar...} [7-8] 146
- Allah the Almighty says: {And when he knows anything of Our verses, he takes them in ridicule...} [9-10] 147
- Allah the Almighty says: {This is guidance. And those who have disbelieved in the verses of their Lord will have a punishment of a painful scourge.} [11] 148
- Allah the Almighty says: {Allah is He who subjected the sea for you so that ships may sail upon it by His command and that you may seek of His bounty; and perhaps you will be grateful...} [12-13] 149
- Allah the Almighty says: {Say, [O Muhammad], to those who have believed that they [should] forgive those who expect not the days of Allah...} [14] 150
- Allah the Almighty says: {Whoever does a good deed - it is for himself; and whoever does evil - it is against it...} [15-17] 152
- Allah the Almighty says: {Then We put you, [O Muhammad], on an ordained way concerning the matter [of religion]; so follow it and do not follow the inclinations of those who do not know...} [18] 153
- Allah the Almighty says: {Indeed, they will never avail you against Allah at all...} [19-20] 155
- Allah the Almighty says: {Or do those who commit evils think that We will make them like those who have believed...} [21] 156
- Allah the Almighty says: {And Allah created the heavens and the earth in truth and so that every soul may be recompensed for what it has earned, and they will not be wronged...} [22-23] 158

उन्नीसवें भाग का अनुक्रमणिका - ५४९

- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ मेरे दासों को रात में ले निकलो, निश्चय ही तुम्हारा पीछा किया जाएगा। ﴾ [२३] ११४
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ और समुद्र को स्थिर छोड़ दो। निःसंदेह वे एक ऐसी सेना हैं जिसे डूबना ही है। ﴾ [२४] ११५
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ वे कितने ही बाग और चश्मे छोड़ गए... ﴾ [२५-२७] ११७
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ ऐसा ही हुआ। और हमने दूसरे लोगों को उनका उत्तराधिकारी बना दिया। ﴾ [२८] ११८
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ तो न उन पर आकाश रोया और न धरती, और न उन्हें मोहलत ही दी गई। ﴾ [२९] ११९
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ और हमने इस्राईल की संतान को अपमानजनक यातना से छुटकारा दिलाया... ﴾ [३०-३२] १२३
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ और हमने उन्हें ऐसी निशानियाँ दीं जिनमें स्पष्ट परीक्षा थी। ﴾ [३३] १२४
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ निश्चय ही ये लोग कहते हैं: 'हमारी पहली मृत्यु के सिवा कुछ नहीं, और हमें पुनर्जीवित नहीं किया जाएगा...' ﴾ [३४-३६] १२५
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ क्या वे बेहतर हैं या तुब्बा की कौम और जो उनसे पहले थे? हमने उन्हें नष्ट कर दिया... ﴾ [३७-३९] १२६
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ निश्चय ही फैसले का दिन उन सबके लिए निर्धारित समय है। ﴾ [४०] १३०
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ जिस दिन कोई मित्र किसी मित्र के काम न आएगा, और न उनकी मदद की जाएगी... ﴾ [४१-४२] १३१
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ निश्चय ही ज़क़्क़ूम का पेड़ अपराधियों का भोजन है... ﴾ [४३-४६] १३२
- अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿ उसे पकड़ो और नरक के बीचों-बीच खींच ले जाओ... ﴾ [४७-४८] १३४

• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ चखो! निश्चय ही तुम बड़े बलवान और प्रतिष्ठित हो...! ﴿ [४९-५०] १३५
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ निश्चय ही डर रखने वाले सुरक्षित स्थान में होंगे... ﴿ [५१-५३] १३६
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ ऐसा ही होगा। और हम बड़ी आँखों वाली हूरों से उनका विवाह कर देंगे। ﴿ [५४] १३७
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ वहाँ वे बड़े चैन से हर प्रकार के मेवों की माँग करेंगे... ﴿ [५५-५७] १४०
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ तो हमने इसे तुम्हारी भाषा में आसान कर दिया है ताकि वे नसीहत हासिल करें... ﴿ [५८-५९] १४१
• सूरह अल-जासिया की व्याख्या
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ हा, मीम। इस किताब का अवतरण अल्लाह की ओर से है, जो अत्यंत प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है। ﴿ [१-२] १४३
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ निश्चय ही आकाशों और धरती में ईमान वालों के लिए निशानियाँ हैं... ﴿ [३-५] १४४
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ ये अल्लाह की आयतें हैं जो हम आपको सच्चाई के साथ सुनाते हैं... ﴿ [६] १४५
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ विनाश है हर बड़े झूठे गुनहगार के लिए... ﴿ [७-८] १४६
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ और जब उसे हमारी आयतों में से किसी बात का पता चलता है, तो वह उसका मज़ाक उड़ाता है... ﴿ [९-१०] १४७
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ यह मार्गदर्शन है। और जिन्होंने अपने रब की आयतों का इनकार किया, उनके लिए अत्यंत दुखद कठोर यातना है। ﴿ [११] १४८
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ अल्लाह ही है जिसने समुद्र को तुम्हारे वश में कर दिया ताकि उसके आदेश से उसमें नावें चलें और ताकि तुम उसका अनुग्रह तलाश करो, और शायद तुम कृतज्ञ बनो... ﴿ [१२-१३] १४९
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴾ ईमान वालों से कह दो कि वे उन लोगों को क्षमा कर दें जो अल्लाह के दिनों की आशा नहीं रखते... ﴿ [१४] १५०

• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿जो कोई नेक काम करे तो वह अपने ही भले के लिए करता है, और जो बुराई करे तो उसका फल उसी पर है...﴾ [१५-१७] १५२
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿फिर हमने आपको दीन के एक स्पष्ट मार्ग (शरीअत) पर रखा, तो आप उसी पर चलें और उन लोगों की इच्छाओं का पालन न करें जो ज्ञान नहीं रखते...﴾ [१८] १५३
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿निश्चय ही वे अल्लाह के मुकाबले में आपके किसी काम नहीं आ सकेंगे...﴾ [१९-२०] १५५
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿क्या बुराइयाँ करने वालों ने यह समझ रखा है कि हम उन्हें उन लोगों के समान कर देंगे जो ईमान लाए...﴾ [२१] १५६
• अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿और अल्लाह ने आकाशों और धरती को हक के साथ पैदा किया और ताकि प्रत्येक जीव को उसकी कमाई का बदला दिया जाए, और उनके साथ अन्याय नहीं किया जाएगा...﴾ [२२-२३] १५८

انیسویں پارے کی فہرست - ۵۴۹

- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ پس میرے بندوں کو راتوں رات لے کر نکل جاؤ، یقیناً تمہارا پیچھا کیا جائے گا ﴾ [۲۳] ۱۱۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اور سمندر کو ٹھہرا ہوا چھوڑ دو، بے شک وہ ایسا لشکر ہے جو غرق کیا جائے گا ﴾ [۲۴] ۱۱۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وہ کتنے ہی باغات اور چشمے چھوڑ گئے... ﴾ [۲۵-۲۷] ۱۱۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اسی طرح ہوا، اور ہم نے ان کا وارث دوسری قوم کو بنا دیا ﴾ [۲۸] ۱۱۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ تو نہ ان پر آسمان رویا اور نہ زمین، اور نہ انہیں مہلت دی گئی ﴾ [۲۹] ۱۱۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اور بیشک ہم نے بنی اسرائیل کو ذلت آمیز عذاب سے نجات دی... ﴾ [۳۰-۳۲] ۱۲۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اور ہم نے انہیں ایسی نشانیاں دیں جن میں کھلی آزمائش تھی ﴾ [۳۳] ۱۲۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ بیشک یہ لوگ کہتے ہیں: 'ہماری پہلی موت کے سوا کچھ نہیں اور ہم دوبارہ نہیں اٹھائے جائیں گے...' ﴾ [۳۴-۳۶] ۱۲۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ کیا یہ بہتر ہیں یا تبع کی قوم اور وہ جو ان سے پہلے تھے؟ ہم نے انہیں ہلاک کر دیا... ﴾ [۳۷-۳۹] ۱۲۶

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ بیشک فیصلے کا دن ان سب کے لیے مقررہ وقت ہے ﴾ [۴۰] ۱۳۰

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ جس دن کوئی دوست کسی دوست کے کچھ کام نہ آئے گا اور نہ ان کی مدد کی جائے گی... ﴾ [۴۱-۴۲] ۱۳۱

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ بیشک زقوم کا درخت گناہگار کا کھانا ہے... ﴾ [۴۳-۴۶] ۱۳۲

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اسے پکڑو پھر اسے جہنم کے بیچوں بیچ گھسیٹ کر لے جاؤ... ﴾ [۴۸-۴۷] ۱۳۴

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ چکھ! بیشک تو ہی بڑا زبردست اور عزت والا ہے... ﴾ [۵۰-۴۹] ۱۳۵

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ بیشک متقی لوگ امن والے مقام میں ہوں گے... ﴾ [۵۱-۵۳] ۱۳۶

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اسی طرح ہوگا، اور ہم ان کا نکاح بڑی آنکھوں والی حوروں سے کر دیں گے ﴾ [۵۴] ۱۳۷

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وہاں وہ اطمینان سے ہر قسم کے میوے طلب کریں گے... ﴾ [۵۷-۵۵] ۱۴۰

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ تو ہم نے اس قرآن کو تمہاری زبان میں آسان کر دیا ہے تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں... ﴾ [۵۸-۵۹] ۱۴۱

• تفسیر سورۃ الجاثیہ

• اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ حم۔ اس کتاب کا نازل ہونا اللہ کی طرف سے ہے جو زبردست حکمت والا ہے ﴾ [۱-۲] ۱۴۳

- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ بیشک آسمانوں اور زمین میں مومنوں کے لیے نشانیاں ہیں... ﴾ [۳-۵] ۱۴۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ یہ اللہ کی آیات ہیں جو ہم آپ کو حق کے ساتھ سناتے ہیں... ﴾ [۶] ۱۴۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ ہلاکت ہے ہر جھوٹے گناہگار کے لیے... ﴾ [۷-۸] ۱۴۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اور جب اسے ہماری آیات میں سے کسی بات کا پتہ چلتا ہے تو وہ اسے مذاق بنا لیتا ہے... ﴾ [۹-۱۰] ۱۴۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ یہ ہدایت ہے، اور جن لوگوں نے اپنے رب کی آیات کا انکار کیا ان کے لیے دردناک سخت عذاب ہے ﴾ [۱۱] ۱۴۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اللہ ہی ہے جس نے تمہارے لیے سمندر کو مسخر کر دیا تاکہ اس کے حکم سے اس میں کشتیاں چلیں اور تاکہ تم اس کا فضل تلاش کرو اور شاید تم شکر گزار بنو... ﴾ [۱۲-۱۳] ۱۴۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ آپ مومنوں سے کہہ دیں کہ وہ ان لوگوں کو معاف کر دیں جو اللہ کے دنوں کی توقع نہیں رکھتے... ﴾ [۱۴] ۱۵۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ جس نے نیک کام کیا تو اپنے بھلے کے لیے کیا، اور جس نے برائی کی تو اس کا وبال اسی پر ہے... ﴾ [۱۵-۱۷] ۱۵۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ پھر ہم نے آپ کو دین کے ایک واضح راستے (شریعت) پر قائم کر دیا، سو آپ اسی کی پیروی کریں اور ان لوگوں کی خواہشات کے پیچھے نہ چلیں جو علم نہیں رکھتے... ﴾ [۱۸] ۱۵۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ بیشک وہ اللہ کے مقابلے میں آپ کے کچھ کام نہ آ سکیں گے... ﴾ [۱۹-۲۰] ۱۵۵

- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ کیا برائیاں کرنے والوں نے یہ سمجھ رکھا ہے کہ ہم انہیں ان لوگوں جیسا کر دیں گے جو ایمان لائے... ﴾ [۲۱] ۱۵۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ اور اللہ نے آسمانوں اور زمین کو حق کے ساتھ پیدا کیا اور تاکہ ہر جان کو اس کی کمائی کا بدلہ دیا جائے اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا... ﴾ [۲۲-۲۳] ۱۵۸

550 Index of Part Nineteen - His words (Exalted): "And they say, 'There is not but our worldly life, we die and live, and nothing destroys us but time...'" [24] ..... 163 - His words (Exalted): "And when Our verses are recited to them as clear proofs, their argument was only that they said, 'Bring [back] our forefathers, if you should be truthful.'" [25-26] ..... 167 - His words (Exalted): "And to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth. And the Day the Hour is established - that Day the falsifiers will lose." [27-28] .. 168 - His words (Exalted): "This, Our record, speaks about you in truth. Indeed, We were having transcribed whatever you used to do." [29] ..... 170 - His words (Exalted): "So as for those who believed and did righteous deeds, their Lord will admit them into His mercy..." [30-32] ... 172 - His words (Exalted): "And the evil of what they did will appear to them, and they will be enveloped by what they used to ridicule..." [33-35] ..... 173 - His words (Exalted): "Then, to Allah belongs [all] praise, Lord of the heavens and Lord of the earth, Lord of the worlds..." [36-37] ..... 174 - Commentary on Surah Al-Ahqaf ..... 175 - His words (Exalted): "Ha, Meem. The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Wise..." [1-3] ..... 175 - His words (Exalted): "Say, 'Have you considered that which you invoke besides Allah? Show me what they have created of the earth...'" [4] ..... 176 - His words (Exalted): "And who is more astray than he who invokes besides Allah those who will not respond to him until the Day of Resurrection..." [5] ... 181 - His words (Exalted): "And when the people are gathered [on the Day of Judgment], they will be enemies to them and will be deniers of their worship." [6-8] ..... 182 - His words (Exalted): "Say, 'I am not something newly-devised among the messengers, and I do not know what will be done with me or with you...'" [9] ..... 183 - His words (Exalted): "Say, 'Have you considered: if the Qur'an was from Allah, and you disbelieved in it while a witness from the Children of Israel has testified to something similar and believed while you were arrogant...'" [10] ..... 188 - His words (Exalted): "And those who disbelieve say of those who believe, 'If it had been [anything] good, they would not have preceded us to it...'" [11] ..... 190 - His words (Exalted): "And before it was the scripture of Moses to lead and as a mercy. And this is a confirming Book in an Arabic tongue..." [12] . 192 - His words (Exalted): "Indeed, those who have said, 'Our Lord is Allah,' and then remained on a right course - there will be no fear concerning them, nor will they grieve..." [13-15] 193 - His words (Exalted): "Those are the ones from whom We will accept the best of what they did and overlook their misdeeds..." [16] ..... 199 - His words (Exalted): "But he who says to his parents, 'Uff to you! Do you promise me that I will be brought forth [from the grave] when generations before me have already

passed?...'" [17-18] . 200 - His words (Exalted): "And for all there are degrees [of reward and punishment] for what they have done, and that He may fully compensate them for their deeds, and they will not be wronged." [19] ..... 203 - His words (Exalted): "And the Day those who disbelieved are exposed to the Fire, [it will be said], 'You exhausted your pleasures during your worldly life...'" [20] ..... 204 - His words (Exalted): "And mention, [O Muhammad], the brother of 'Aad, when he warned his people in [the region of] al-Ahqaf, and warners had already passed before him..." [21] .... 209 - His words (Exalted): "They said, 'Have you come to us to turn us away from our gods? Then bring us what you promise us, if you should be of the truthful.'" [22-25] .. 212 - His words (Exalted): "And We had certainly established them in such as We have not established you, and We made for them hearing and vision and hearts..." [26] .. 217 - His words (Exalted): "And We have already destroyed what surrounds you of cities, and We have diversified the signs that perhaps they might return..." [27-28] ... 218 - His words (Exalted): "And [mention, O Muhammad], when We directed to you a few of the jinn listening to the Qur'an. And when they attended it, they said, 'Listen quietly...'" [29] ... 220 - His words (Exalted): "They said, 'O our people, indeed we have heard a [recited] Book revealed after Moses confirming what was before it which guides to the truth and to a straight path.'" [30-31] ..... 229 - His words (Exalted): "And he who does not respond to the caller of Allah will not cause failure [to Him] upon earth, and he will not have besides Him any protectors..." [32-33] 231 - His words (Exalted): "And the Day those who disbelieved are exposed to the Fire, [it will be said], 'Is this not the truth?...'" [34-35] ..... 233 - Commentary on Surah Al-Qital [Surah Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him] - His words (Exalted): "Those who disbelieve and avert [people] from the way of Allah - He will waste their deeds." [1] 239

५५० उन्नीसवें भाग की अनुक्रमणिका - अल्लाह का कथन: "और उन्होंने कहा, 'हमारा सांसारिक जीवन ही सब कुछ है, हम मरते हैं और जीते हैं और समय के सिवा हमें कोई और नष्ट नहीं करता...'" [24] ..... 163 - अल्लाह का कथन: "और जब उनके सामने हमारी स्पष्ट आयतें पढ़कर सुनाई जाती हैं, तो उनके पास इसके सिवा कोई तर्क नहीं होता कि वे कहते हैं, 'अगर तुम सच्चे हो तो हमारे बाप-दादाओं को ले आओ।'" [25-26] ..... 167 - अल्लाह का कथन: "और आकाशों और धरती का राज्य अल्लाह ही के लिए है। और जिस दिन क़यामत आएगी, उस दिन बातिल (असत्य) पर चलने वाले घाटे में रहेंगे।" [27-28] .. 168 - अल्लाह का कथन: "यह हमारा रिकॉर्ड है जो तुम्हारे विरुद्ध सच-सच बोल रहा है। हम तुम्हारे कृत्यों को लिखवाते रहते थे।" [29] ..... 170 - अल्लाह का कथन: "अतः जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनका रब उन्हें अपनी दयालुता में प्रविष्ट करेगा..." [30-32] ... 172 - अल्लाह का कथन: "और उनके द्वारा किए गए कर्मों की बुराइयाँ उन पर प्रकट हो जाएँगी, और वे उसी चीज़ से घिर जाएँगे जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे..." [33-35] ..... 173 - अल्लाह का कथन: "अतः सारी प्रशंसा अल्लाह ही के लिए है जो आकाशों का रब, धरती का रब और सारे संसार का रब है..." [36-37] ..... 174 - सूरा अल-अहक़ाफ़ की व्याख्या ..... 175 - अल्लाह का कथन: "हा. मीम. इस किताब का अवतरण अल्लाह की ओर से है, जो प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है..." [1-3] ..... 175 - अल्लाह का कथन: "कहो, 'क्या तुमने उन पर विचार किया जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो? मुझे दिखाओ कि उन्होंने धरती में क्या पैदा किया है...'" [4] ..... 176 - अल्लाह का कथन: "और उस व्यक्ति से अधिक कौन गुमराह होगा जो अल्लाह के सिवा उन्हें पुकारता है जो क़यामत के दिन तक उसे जवाब नहीं दे सकते..." [5] ... 181 - अल्लाह का कथन: "और जब लोग एकत्र किए जाएँगे, तो वे उनके शत्रु होंगे और उनकी इबादत का इनकार करेंगे।" [6-8] ..... 182 - अल्लाह का कथन: "कहो, 'मैं कोई अनोखा रसूल नहीं हूँ, और मैं नहीं जानता कि मेरे साथ क्या किया जाएगा और न ही तुम्हारे साथ...'" [9] ..... 183 - अल्लाह का कथन: "कहो, 'क्या तुमने सोचा कि यदि यह अल्लाह की ओर से हुआ और तुमने इसका इनकार कर दिया, जबकि बनी इस्राईल का एक साक्षी वैसी ही बात की गवाही दे चुका और वह ईमान लाया जबकि तुमने अहंकार किया...'" [10] ..... 188 - अल्लाह का कथन: "और जिन लोगों ने कुफ़्र किया वे ईमान लाने वालों के बारे में कहते हैं, 'यदि यह (दीन) कोई अच्छी चीज़ होती तो ये लोग इसकी ओर हमसे पहले न बढ़ते...'" [11] ..... 190 - अल्लाह का कथन: "और इससे पहले मूसा की किताब मार्गदर्शक और दया के रूप में थी। और यह एक पुष्ट करने वाली किताब है जो अरबी भाषा में है..." [12] . 192 - अल्लाह का कथन:

"निस्संदेह जिन लोगों ने कहा, 'हमारा रब अल्लाह है,' फिर वे अटल रहे, तो उनके लिए न कोई भय होगा और न वे दुखी होंगे..." [13-15] 193 - अल्लाह का कथन: "यही वे लोग हैं जिनके बेहतरीन कर्मों को हम स्वीकार करेंगे और उनकी बुराइयों से दरगुज़र करेंगे..." [16] ..... 199 - अल्लाह का कथन: "और जिस व्यक्ति ने अपने माता-पिता से कहा, 'धिक्कार है तुम पर! क्या तुम मुझे डराते हो कि मैं (क़ब्र से) निकाला जाऊँगा जबकि मुझसे पहले कितनी ही पीढ़ियाँ गुज़र चुकी हैं?...'" [17-18] . 200 - अल्लाह का कथन: "और प्रत्येक के लिए उनके कर्मों के अनुसार श्रेणियाँ हैं, ताकि अल्लाह उन्हें उनके कर्मों का पूरा बदला दे और उनके साथ अन्याय नहीं किया जाएगा।" [19] ..... 203 - अल्लाह का कथन: "और जिस दिन काफ़िर आग के सामने लाए जाएँगे (तो कहा जाएगा), 'तुमने अपने सांसारिक जीवन में ही अपनी सुख-सामग्रियों का आनंद उठा लिया...'" [20] ..... 204 - अल्लाह का कथन: "और आद के भाई (हूद) को याद करो, जब उन्होंने अपनी क़ौम को अहक़ाफ़ में डराया था, और उनसे पहले भी डराने वाले गुज़र चुके थे...'" [21] .... 209 - अल्लाह का कथन: "उन्होंने कहा, 'क्या तुम हमारे पास इसलिए आए हो कि हमें हमारे ईष्टों से फेर दो? तो ले आओ वह चीज़ जिसका तुम हमसे वादा करते हो यदि तुम सच्चों में से हो।'" [22-25] .. 212 - अल्लाह का कथन: "और हमने उन्हें उन चीज़ों में सामर्थ्य दिया था जिसमें तुम्हें सामर्थ्य नहीं दिया, और हमने उन्हें कान, आँखें और दिल दिए थे...'" [26] .. 217 - अल्लाह का कथन: "और हमने तुम्हारे आस-पास की बस्तियाँ विनष्ट कर दीं, और हमने तरह-तरह से अपनी निशानियां स्पष्ट कीं ताकि वे लौट आएँ.." [27-28] ... 218 - अल्लाह का कथन: "और (याद करो) जब हमने जिन्नों के एक गिरोह को तुम्हारी ओर मोड़ा जो क़ुरआन सुन रहे थे। फिर जब वे वहाँ पहुँचे तो उन्होंने कहा, 'चुप रहो...' [29] ... 220 - अल्लाह का कथन: "उन्होंने कहा, 'हे हमारी क़ौम! हमने एक ऐसी किताब सुनी है जो मूसा के बाद उतारी गई है, जो अपने से पहले वाली किताबों की पुष्टि करती है, वह सत्य और सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन करती है।'" [30-31] ..... 229 - अल्लाह का कथन: "और जो अल्लाह की ओर बुलाने वाले की बात नहीं मानेगा, वह धरती में अल्लाह को विवश नहीं कर सकेगा, और न ही अल्लाह के सिवा उसका कोई संरक्षक होगा..." [32-33] 231 - अल्लाह का कथन: "और जिस दिन काफ़िर आग के सामने लाए जाएँगे (तो पूछा जाएगा), 'क्या यह सत्य नहीं है?...'" [34-35] ..... 233 - सूरा अल-क़िताल [सूरा मुहम्मद (सल्ल.)] की व्याख्या - अल्लाह का कथन: "जिन लोगों ने कुफ़्र किया और अल्लाह की राह से रोका, अल्लाह ने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया।" [1] 239

۵۵۰ انیسویں پارے کی فہرست - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور انہوں نے کہا کہ ہماری زندگانی تو صرف یہی دنیا کی زندگی ہے، ہم مرتے ہیں اور جیتے ہیں اور زمانہ ہی ہمیں مار ڈالتا ہے...﴾ [۲۴] ..... ۱۶۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جب ان کے سامنے ہماری کھلی ہوئی آیتیں پڑھی جاتی ہیں تو ان کے پاس سوائے اس کے کوئی دلیل نہیں ہوتی کہ وہ کہتے ہیں کہ اگر تم سچے ہو تو ہمارے باپ دادوں کو لے آؤ﴾ [۲۵-۲۶] ..... ۱۶۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور آسمانوں اور زمین کی بادشاہی اللہ ہی کے لیے ہے، اور جس دن قیامت برپا ہوگی، اس دن اہل باطل خسارے میں ہوں گے﴾ [۲۷-۲۸] .. ۱۶۸ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یہ ہمارا نوشتہ ہے جو تمہارے مقابلہ میں سچ سچ بول رہا ہے، ہم تمہارے اعمال لکھواتے رہتے تھے﴾ [۲۹] ..... ۱۷۰ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پس جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے، تو ان کا رب انہیں اپنی رحمت میں داخل فرمائے گا...﴾ [۳۰-۳۲] ... ۱۷۲ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور ان کے برے اعمال ان پر ظاہر ہو جائیں گے، اور جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے وہ انہیں گھیر لے گا...﴾ [۳۳-۳۵] ..... ۱۷۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿پس تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جو آسمانوں کا رب اور زمین کا رب اور تمام جہانوں کا رب ہے...﴾ [۳۶-۳۷] ..... ۱۷۴ - سورہ الاحقاف کی تفسیر ..... ۱۷۵ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حم۔ اس کتاب کا اتارا جانا اللہ زبردست حکمت والے کی طرف سے ہے...﴾ [۱-۳] ..... ۱۷۵ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿آپ فرما دیجیے: بھلا دیکھو تو جن کو تم اللہ کے سوا پکارتے ہو، مجھے دکھاؤ کہ انہوں نے زمین کا کون سا حصہ پیدا کیا ہے...﴾ [۴] ..... ۱۷۶ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اس سے بڑھ کر گمراہ کون ہوگا جو اللہ کے سوا ایسوں کو پکارتا ہے جو قیامت کے دن تک اسے جواب نہ دے سکیں...﴾ [۵] ... ۱۸۱ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جب لوگ جمع کیے جائیں گے تو وہ (معبود) ان کے دشمن ہوں گے اور ان کی عبادت کا انکار کرنے والے ہوں گے﴾ [۶-۸] ..... ۱۸۲ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿آپ فرما دیجیے: میں کوئی انوکھا رسول نہیں

ہوں، اور مجھے معلوم نہیں کہ میرے ساتھ کیا کیا جائے گا اور نہ تمہارے ساتھ...﴾ [۹] .....

۱۸۳ - اللہ تعالیٰ का قول: ﴿آپ فرما دیجیے: بھلا دیکھو تو اگر یہ (قرآن) اللہ کی طرف سے ہو اور تم اس کا انکار کر دو، جبکہ بنی اسرائیل کا ایک گواہ ایسی ہی چیز پر گواہی دے چکا اور وہ ایمان لے آیا اور تم نے تکبر کیا...﴾ [۱۰] ..... ۱۸۸ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور کافروں نے مومنوں کے بارے میں کہا: اگر یہ دین بہتر ہوتا تو یہ لوگ ہم سے پہلے اس کی طرف نہ لپکتے...﴾ [۱۱] ..... ۱۹۰ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور اس سے پہلے موسیٰ کی کتاب پیشوا اور رحمت تھی، اور یہ کتاب (قرآن) عربی زبان میں اس کی تصدیق کرنے والی ہے...﴾ [۱۲] . ۱۹۲ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بیشک جن لوگوں نے کہا: ہمارا رب اللہ ہے، پھر وہ ثابت قدم رہے، تو ان پر نہ کوئی خوف ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے...﴾ [۱۳-۱۵] ۱۹۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یہی وہ لوگ ہیں جن کے نیک اعمال ہم قبول فرمائیں گے اور ان کی برائیوں سے درگزر فرمائیں گے...﴾ [۱۶] ..... ۱۹۹ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور وہ شخص جس نے اپنے والدین سے کہا: تف ہے تم دونوں پر! کیا تم مجھے ڈراتے ہو کہ میں (قبر سے) نکالا جاؤں گا حالانکہ مجھ سے پہلے بہت سی نسلیں گزر چکیں...﴾ [۱۷-۱۸] . ۲۰۰ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور ہر ایک کے لیے ان کے اعمال کے مطابق درجے ہیں، تاکہ اللہ ان کے اعمال کا پورا پورا بدلہ دے اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا﴾ [۱۹] ..... ۲۰۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جس دن کافر آگ کے سامنے لائے جائیں گے (تو کہا جائے گا): تم اپنی دنیاوی زندگی میں اپنی پاکیزہ چیزیں برباد کر چکے ہو...﴾ [۲۰] ..... ۲۰۴ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور عاد کے بھائی (ہود) کا ذکر کیجیے، جب انہوں نے اپنی قوم کو احقاف میں ڈرایا، اور یقیناً ان سے پہلے بھی ڈرانے والے گزر چکے تھے...﴾ [۲۱] .... ۲۰۹ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿انہوں نے کہا: کیا تم ہمارے پاس اس لیے آئے ہو کہ ہمیں ہمارے معبودوں سے پھیر دو؟ پس جس کا تم ہم سے وعدہ کرتے ہو اسے لے آؤ اگر تم سچوں میں سے ہو﴾ [۲۲-۲۵] .. ۲۱۲ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور یقیناً ہم نے انہیں ان چیزوں میں مقدور دیا تھا جن میں تمہیں مقدور نہیں دیا، اور

ہم نے ان کے کان، آنکھیں اور دل بنائے تھے...﴾ [۲۶] .. ۲۱۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور یقیناً ہم نے تمہارے اردگرد کی بستیاں ہلاک کر دیں، اور ہم نے طرح طرح سے اپنی نشانیاں بیان کیں تاکہ وہ باز آ جائیں...﴾ [۲۷-۲۸] ... ۲۱۸ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور (یاد کیجیے) جب ہم نے آپ کی طرف جنات کی ایک جماعت کو متوجہ کیا جو قرآن سن رہے تھے، پھر جب وہ وہاں پہنچے تو انہوں نے کہا: خاموش رہو...﴾ [۲۹] ... ۲۲۰ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿انہوں نے کہا: اے ہماری قوم! بیشک ہم نے ایک ایسی کتاب سنی ہے جو موسیٰ کے بعد نازل کی گئی ہے، جو اپنے سے پہلی کتابوں کی تصدیق کرتی ہے، وہ حق اور سیدھے راستے کی طرف رہنمائی کرتی ہے﴾

[۳۰-۳۱] ..... ۲۲۹ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جو اللہ کے بلانے والے کا کہنا نہ مانے گا تو وہ زمین میں (اللہ کو) عاجز نہیں کر سکے گا، اور نہ اللہ کے سوا اس کے کوئی مددگار ہوں گے...﴾ [۳۲-۳۳] ۲۳۱ - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جس دن کافر آگ کے سامنے پیش کیے جائیں گے (تو پوچھا جائے گا): کیا یہ حق نہیں ہے؟...﴾ [۳۴-۳۵] ..... ۲۳۳ - سورہ القتال [سورہ محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم] کی تفسیر - اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿جن لوگوں نے کفر کیا اور اللہ کی راہ سے روکا، اللہ نے ان کے اعمال ضائع کر دیے﴾ [۱] ۲۳۹

551 Index of the Nineteenth Part

- Allah, the Exalted, says: {And those who believe and do righteous deeds and believe in what has been sent down upon Muhammad, for it is the truth from their Lord...} [2] .. 240
- Allah, the Exalted, says: {That is because those who disbelieve follow falsehood, and those who believe follow the truth from their Lord...} [3-4] .. 242
- Allah, the Exalted, says: {He will guide them and amend their condition...} [5] .. 250
- Allah, the Exalted, says: {And admit them into Paradise, which He has made known to them...} [6] .. 251
- Allah, the Exalted, says: {O you who have believed, if you support Allah, He will support you and plant firmly your feet.} [7] .. 252
- Allah, the Exalted, says: {But those who disbelieve - for them is misery, and He will waste their deeds.} [8] .. 253
- Allah, the Exalted, says: {That is because they disliked what Allah revealed, so He rendered worthless their deeds.} [9] .. 255
- Allah, the Exalted, says: {Have they not traveled through the land and seen how was the end of those before them?...} [10-11] .. 256
- Allah, the Exalted, says: {Indeed, Allah will admit those who have believed and done righteous deeds into gardens beneath which rivers flow...} [12-13] .. 257
- Allah, the Exalted, says: {So is he who is on clear evidence from his Lord like him to whom the evil of his work has been made attractive and they follow their [own] desires?} [14] .. 258
- Allah, the Exalted, says: {The description of Paradise, which the righteous are promised, wherein are rivers of water unaltered...} [15] .. 259
- Allah, the Exalted, says: {And among them are those who listen to you, until when they depart from you, they say to those who were given knowledge, 'What has he said just now?'...} [16-17] .. 261
- Allah, the Exalted, says: {Then do they await except the Hour - that it should come upon them unexpectedly? But its indications have already come...} [18] .. 264
- Allah, the Exalted, says: {So know, [O Muhammad], that there is no deity except Allah and ask forgiveness for your sin and for the believing men and believing women...} [19] .. 267

- Allah, the Exalted, says: {And those who believe say, 'Why has a surah not been sent down?'...} [20-21] .. 269
- Allah, the Exalted, says: {So would you perhaps, if you turned away, cause corruption on earth and sever your [ties of] relationship?...} [22-24] .. 272
- Allah, the Exalted, says: {Indeed, those who reverted back [to unbelief] after guidance had become clear to them - Satan enticed them and prolonged hope for them...} [25] .. 279
- Allah, the Exalted, says: {That is because they said to those who disliked what Allah sent down, 'We will obey you in part of the matter'} [26] .. 280
- Allah, the Exalted, says: {Then how [will it be] when the angels take them in death, striking their faces and their backs?...} [27-28] .. 281
- Allah, the Exalted, says: {Or do those in whose hearts is disease think that Allah would never expose their hatred?...} [29-30] .. 282
- Allah, the Exalted, says: {And We will surely test you until We make evident those who strive among you and the patient, and We will test your affairs...} [31] .. 285
- Allah, the Exalted, says: {Indeed, those who disbelieve and avert [people] from the way of Allah and oppose the Messenger after guidance has become clear to them...} [32] .. 286
- Allah, the Exalted, says: {O you who have believed, obey Allah and obey the Messenger and do not invalidate your deeds...} [33] .. 287
- Allah, the Exalted, says: {Indeed, those who disbelieve and avert [people] from the way of Allah and then die while they are disbelievers...} [34-35] .. 288
- Allah, the Exalted, says: {This worldly life is only amusement and diversion. And if you believe and fear Allah, He will give you your rewards and not ask you for your properties...} [36-37] .. 290
- Allah, the Exalted, says: {Here you are - those invited to spend in the cause of Allah...} [38] .. 291
- Interpretation of Surah Al-Fath
- Allah, the Exalted, says: {Indeed, We have given you, [O Muhammad], a clear conquest} [1] .. 295

551 उन्नीसवें भाग की अनुक्रमणिका

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए और उस पर ईमान लाए जो मुहम्मद पर उतारा गया, और वही उनके रब की ओर से हक़ है...} [2] .. 240
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह इसलिए कि जिन लोगों ने कुफ़्र किया उन्होंने बातिल का अनुसरण किया और जो लोग ईमान लाए उन्होंने अपने रब की ओर से हक़ का अनुसरण किया...} [3-4] .. 242
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {वह जल्द ही उन्हें रास्ता दिखाएगा और उनकी दशा सुधार देगा...} [5] .. 250
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्हें उस जन्नत में दाखिल करेगा जिसकी उसने उन्हें पहचान करा दी है...} [6] .. 251
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! यदि तुम अल्लाह (के दीन) की मदद करोगे, तो वह तुम्हारी मदद करेगा और तुम्हारे क़दम जमा देगा।} [7] .. 252
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो काफ़िर हुए, उनके लिए तबाही है और उसने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया।} [8] .. 253
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह इसलिए कि उन्होंने उसे नापसंद किया जो अल्लाह ने उतारा, तो उसने उनके कर्मों को अकारथ कर दिया।} [9] .. 255
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की कि देखते कि उनसे पहले के लोगों का अंजाम कैसा हुआ?...} [10-11] .. 256
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह अल्लाह उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए, ऐसे बाग़ों में दाखिल करेगा जिनके नीचे नहरें बहती होंगी...} [12-13] .. 257
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो क्या वह व्यक्ति जो अपने रब की ओर से एक स्पष्ट प्रमाण पर है, उस व्यक्ति जैसा हो सकता है जिसके लिए उसका बुरा कर्म सुहावना बना दिया गया और वे अपनी इच्छाओं के पीछे चले?} [14] .. 258
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {उस जन्नत की मिसाल जिसका परहेज़गारों से वादा किया गया है, उसमें ऐसे पानी की नहरें हैं जो दूषित नहीं होता...} [15] .. 259

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उनमें से कुछ वे हैं जो तुम्हारी बात सुनते हैं यहाँ तक कि जब वे तुम्हारे पास से बाहर निकलते हैं तो उन लोगों से जिन्हें ज्ञान दिया गया है, कहते हैं कि 'अभी इन्होंने क्या कहा था?'...} [16-17] .. 261
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो क्या वे बस उस क़यामत की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि वह उन पर अचानक आ जाए? जबकि उसके लक्षण तो आ चुके हैं...} [18] .. 264
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {अत: जान लो कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं और अपने गुनाहों के लिए और मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों के लिए क्षमा माँगो...} [19] .. 267
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और ईमान वाले कहते हैं कि 'कोई सूरत क्यों नहीं उतारी गई?'...} [20-21] .. 269
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो क्या तुम से यह भी अपेक्षित है कि यदि तुम पीठ फेरो तो धरती में बिगाड़ पैदा करो और अपने नाते-रिश्ते तोड़ डालो?...} [22-24] .. 272
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह जो लोग अपनी पीठ फेर कर फिर गए इसके बाद कि उनके लिए हिदायत स्पष्ट हो चुकी थी, शैतान ने उन्हें लुभाया और उन्हें लंबी आशाएं दिलाईं...} [25] .. 279
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह इसलिए कि उन्होंने उन लोगों से कहा जिन्होंने अल्लाह के उतारे हुए को नापसंद किया कि 'हम कुछ मामलों में तुम्हारी बात मानेंगे'} [26] .. 280
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो कैसा होगा जब फ़रिश्ते उनके प्राण निकालेंगे, उनके चेहरों और उनकी पीठों पर मारते हुए?...} [27-28] .. 281
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {या उन लोगों ने जिनके दिलों में रोग है, यह समझ रखा है कि अल्लाह उनके द्वेष को कभी ज़ाहिर न करेगा?...} [29-30] .. 282
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हम अवश्य तुम्हारी परीक्षा लेंगे यहाँ तक कि हम तुम में से जिहाद करने वालों और धैर्य रखने वालों को जान लें और तुम्हारी स्थितियों की जाँच कर लें...} [31] .. 285
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह जिन लोगों ने कुफ्र किया और अल्लाह की राह से रोका और रसूल का विरोध किया इसके बाद कि उनके लिए हिदायत स्पष्ट हो चुकी थी...} [32] .. 286
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल की आज्ञा का पालन करो और अपने कर्मों को व्यर्थ न करो...} [33] .. 287

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह जिन लोगों ने कुफ़्र किया और अल्लाह की राह से रोका फिर वे काफ़िर होने की स्थिति में ही मर गए...} [34-35] .. 288
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह सांसारिक जीवन तो केवल खेल और तमाशा है। और यदि तुम ईमान लाओ और डरते रहो तो वह तुम्हें तुम्हारे प्रतिफल देगा और तुम से तुम्हारे माल नहीं मांगेगा...} [36-37] .. 290
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {सुनो! तुम वही लोग हो जिन्हें अल्लाह की राह में खर्च करने के लिए बुलाया जाता है...} [38] .. 291
- सूरह अल-फ़तह की व्याख्या
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह हमने तुम्हें एक स्पष्ट विजय प्रदान की है} [1] .. 295

551 انیسویں پارے کی فہرست

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور وہ لوگ جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے اور اس پر ایمان لائے جو محمدؐ پر نازل کیا گیا اور وہی ان کے رب کی طرف سے حق ہے...} [2] .. 240
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہ اس لیے کہ کافروں نے باطل کی پیروی کی اور ایمان والوں نے اپنے رب کی طرف سے حق کی پیروی کی...} [3-4] .. 242
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہ عنقریب انہیں ہدایت دے گا اور ان کا حال درست کر دے گا...} [5] .. 250
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور انہیں اس جنت میں داخل کرے گا جس کی اس نے انہیں پہچان کرا دی ہے...} [6] .. 251
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! اگر تم اللہ (کے دین) کی مدد کرو گے تو وہ تمہاری مدد کرے گا اور تمہارے قدم جما دے گا۔} [7] .. 252
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو کافر ہوئے، ان کے لیے ہلاکت ہے اور اس نے ان کے اعمال ضائع کر دیے۔} [8] .. 253
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہ اس لیے کہ انہوں نے اس چیز کو ناپسند کیا جو اللہ نے نازل فرمائی، پس اس نے ان کے اعمال اکارت کر دیے۔} [9] .. 255
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کیا انہوں نے زمین میں سیر نہیں کی کہ دیکھتے کہ ان سے پہلوں کا انجام کیسا ہوا؟...} [10-11] .. 256
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بے شک اللہ ان لوگوں کو جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے، ایسی جنتوں میں داخل کرے گا جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں گی...} [12-13] .. 257

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تو کیا وہ شخص جو اپنے رب کی طرف سے روشن دلیل پر ہو، اس شخص کی طرح ہو سکتا ہے جس کے لیے اس کا برا عمل خوشنما بنا دیا گیا ہو اور وہ اپنی خواہشات کے پیچھے چل پڑے ہوں؟} [14] .. 258
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اس جنت کی مثال جس کا پرہیزگاروں سے وعدہ کیا گیا ہے، اس میں ایسے پانی کی نہریں ہیں جو خراب نہیں ہوتا...} [15] .. 259
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان میں سے بعض وہ ہیں جو تمہاری طرف کان لگاتے ہیں یہاں تک کہ جب وہ تمہارے پاس سے باہر نکلتے ہیں تو اہل علم سے کہتے ہیں کہ 'ابھی انہوں نے کیا کہا تھا؟'...} [16-17] .. 261
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تو کیا وہ صرف اس قیامت کا انتظار کر رہے ہیں کہ وہ ان پر اچانک آ جائے؟ حالانکہ اس کی نشانیاں تو آ چکی ہیں...} [18] .. 264
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس جان لو کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور اپنے گناہوں کی معافی مانگو اور مومن مردوں اور مومن عورتوں کے لیے بھی...} [19] .. 267
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ایمان والے کہتے ہیں کہ 'کوئی سورت کیوں نہیں نازل کی گئی؟'...} [20-21] .. 269
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس تم سے یہ بھی بعید نہیں کہ اگر تمہیں حکومت مل جائے تو تم زمین میں فساد برپا کرو اور اپنے رشتے ناتے توڑ ڈالو؟...} [22-24] .. 272
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بے شک جو لوگ اپنی پیٹھ پھیر کر مرتد ہو گئے اس کے بعد کہ ان پر ہدایت واضح ہو چکی تھی، شیطان نے انہیں ورغلایا اور انہیں لمبی امیدیں دلائیں...} [25] .. 279
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہ اس لیے کہ انہوں نے ان لوگوں سے کہا جنہوں نے اللہ کے نازل کردہ (حکم) کو ناپسند کیا کہ 'ہم بعض معاملات میں تمہاری بات مان لیں گے'} [26] .. 280

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس کیا حال ہو گا جب فرشتے ان کی روحیں قبض کریں گے، ان کے چہروں اور ان کی پیٹھوں پر مارتے ہوئے؟...} [27-28] .. 281
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کیا ان لوگوں نے جن کے دلوں میں بیماری ہے، یہ سمجھ رکھا ہے کہ اللہ ان کے کینے ظاہر نہیں کرے گا؟...} [29-30] .. 282
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ہم ضرور تمہیں آزمائیں گے یہاں تک کہ ہم تم میں سے جہاد کرنے والوں اور صبر کرنے والوں کو جان لیں اور تمہارے حالات کی جانچ کر لیں...} [31] .. 285
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بے شک جن لوگوں نے کفر کیا اور اللہ کی راہ سے روکا اور رسول کی مخالفت کی اس کے بعد کہ ان پر ہدایت واضح ہو چکی تھی...} [32] .. 286
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اے ایمان والو! اللہ کی اطاعت کرو اور رسول کی اطاعت کرو اور اپنے اعمال برباد نہ کرو...} [33] .. 287
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بے شک جن لوگوں نے کفر کیا اور اللہ کی راہ سے روکا پھر وہ کافر ہونے کی حالت میں ہی مر گئے...} [34-35] .. 288
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہ دنیا کی زندگی تو محض کھیل اور تماشا ہے۔ اور اگر تم ایمان لاؤ اور تقویٰ اختیار کرو تو وہ تمہیں تمہارے اجر عطا فرمائے گا اور تم سے تمہارے مال نہیں مانگے گا...} [36-37] .. 290
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {دیکھو! تم وہ لوگ ہو جنہیں اللہ کی راہ میں خرچ کرنے کے لیے بلایا جاتا ہے...} [38] .. 291
- سورہ الفتح کی تفسیر
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بے شک ہم نے آپ کو ایک کھلی فتح عطا فرمائی} [1] .. 295

Index of the Nineteenth Part — 552 - Allah's words: "That Allah may forgive for you what preceded of your sin and what will follow and complete His favor upon you and guide you to a straight path..." [2-3] ... 298 - Allah's words: "It is He who sent down tranquility into the hearts of the believers that they would increase in faith along with their [present] faith..." [4-5] .. 301 - Allah's words: "And [that] He may punish the hypocrite men and hypocrite women, and the polytheist men and polytheist women..." [6-7] ..... 302 - Allah's words: "Indeed, We have sent you as a witness and a bringer of good tidings and a warner..." [8-9] ..... 303 - Allah's words: "Indeed, those who pledge allegiance to you, [O Muhammad] - they are actually pledging allegiance to Allah..." [10] ..... 305 - Allah's words: "Those who remained behind of the bedouins will say to you, 'Our properties and our families occupied us...'" [11] ..... 306 - Allah's words: "But you thought that the Messenger and the believers would never return to their families, and that was made pleasing in your hearts..." [12] ... 308 - Allah's words: "And whoever has not believed in Allah and His Messenger - then indeed, We have prepared for the disbelievers a Blaze..." [13-15] ..... 309 - Allah's words: "Say to those who remained behind of the bedouins, 'You will be called to [face] a people of great military might; you may fight them...'" [16] .. 311 - Allah's words: "There is not upon the blind any guilt or upon the lame any guilt or upon the ill any guilt..." [17] . 313 - Allah's words: "Certainly was Allah pleased with the believers when they pledged allegiance to you under the tree..." [18-19] .... 314 - Allah's words: "Allah has promised you much booty that you will take [in the future] and has hastened for you this [victory]..." [20] ..... 320 - Allah's words: "And [He promises] other [victories] that you were [so far] unable to realize which Allah has already encompassed..." [21] ..... 321 - Allah's words: "And if those who disbelieve had fought you, they would have turned their backs [in flight]. Then they would not find a protector or a helper." [22-23] 322 - Allah's words: "And it is He who withheld their hands from you and your hands from them within [the area of] Makkah after He caused you to overcome them..." [24] 323 - Allah's words: "They are the ones who disbelieved and averted you from al-Masjid al-Haram while the offering was prevented from reaching its place of sacrifice..." [25] . 326 - Allah's words: "When those who disbelieved had put into their hearts chauvinism - the chauvinism of the time of ignorance. But Allah sent down His tranquility upon His Messenger..." [26] ... 334 - Allah's words: "Certainly has Allah showed to His Messenger the vision in truth. You will surely enter al-Masjid al-Haram, if Allah wills..." [27] ... 336 - Allah's words: "It is He who sent His Messenger with guidance and the religion of truth to manifest it over all religion..." [28] .. 339 - Allah's words: "Muhammad is the Messenger of Allah;

and those with him are forceful against the disbelievers, merciful among themselves..." [29] ..... 340 - Exegesis of Surah Al-Hujurat ..... 352 - Allah's words: "O you who have believed, do not put [yourselves] before Allah and His Messenger but fear Allah..." [1] ..... 352 - Allah's words: "O you who have believed, do not raise your voices above the voice of the Prophet..." [2] ..... 356 - Allah's words: "Indeed, those who lower their voices before the Messenger of Allah - they are the ones whose hearts Allah has tested for righteousness..." [3] ... 363 - Allah's words: "Indeed, those who call as to you from behind the private chambers - most of them do not use reason." [4] ..... 364 - Allah's words: "And if they had been patient until you [could] come out to them, it would have been better for them..." [5-6] ..... 367 - Allah's words: "And know that among you is the Messenger of Allah. If he were to obey you in much of the matter, you would be in difficulty..." [7-8] ..... 371 - Allah's words: "And if two factions among the believers should fight, then make settlement between the two..." [9] ..... 373 - Allah's words: "The believers are but brothers, so make settlement between your brothers..." [10] 383

उन्नीसवें भाग की अनुक्रमणिका — 552 - अल्लाह के शब्द: "ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दे और आप पर अपना इनाम पूरा कर दे और आपको सीधे रास्ते पर चलाए..." [2-3] ... 298 - अल्लाह के शब्द: "वही है जिसने मोमिनों के दिलों में सुकून उतारा ताकि उनके ईमान के साथ ईमान में और बढ़ोतरी हो..." [4-5] .. 301 - अल्लाह के शब्द: "और ताकि वह मुनाफ़िक़ मर्दों और मुनाफ़िक़ औरतों और मुशरिक मर्दों और मुशरिक औरतों को अज़ाब दे..." [6-7] ..... 302 - अल्लाह के शब्द: "बेशक हमने आपको गवाह, खुशख़बरी देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है..." [8-9] ..... 303 - अल्लाह के शब्द: "बेशक जो लोग आपसे बैअत (प्रतिज्ञा) करते हैं, वे दरअसल अल्लाह से बैअत करते हैं..." [10] ..... 305 - अल्लाह के शब्द: "बददुओं में से पीछे रह जाने वाले आपसे कहेंगे, 'हमारे माल और हमारे घरवालों ने हमें मसरूफ़ कर दिया था...'" [11] ..... 306 - अल्लाह के शब्द: "बल्कि तुमने तो यह समझा था कि रसूल और मोमिन अपने घर वालों की तरफ़ कभी नहीं लौट सकेंगे और यह बात तुम्हारे दिलों को भली लगी..." [12] ... 308 - अल्लाह के शब्द: "और जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान न लाए, तो हमने काफ़िरों के लिए दहकती आग तैयार कर रखी है..." [13-15] ..... 309 - अल्लाह के शब्द: "पीछे रह जाने वाले बददुओं से कह दो, 'जल्द ही तुम्हें एक सख्त लड़ने वाली कौम की तरफ़ बुलाया जाएगा, जिनसे तुम लड़ोगे...'" [16] .. 311 - अल्लाह के शब्द: "अंधे पर कोई हर्ज नहीं, और न लंगड़े पर कोई हर्ज है, और न बीमार पर कोई हर्ज है..." [17] . 313 - अल्लाह के शब्द: "यक़ीनन अल्लाह मोमिनों से राज़ी हो गया जब वे दरख़्त के नीचे आपसे बैअत कर रहे थे..." [18-19] .... 314 - अल्लाह के शब्द: "अल्लाह ने तुमसे बहुत सी ग़नीमतों का वादा किया है जिन्हें तुम हासिल करोगे, तो उसने तुम्हारे लिए इसे जल्दी कर दिया..." [20] ..... 320 - अल्लाह के शब्द: "और एक दूसरी (जीत) जिस पर तुम काबू न पा सके थे, अल्लाह ने उसे अपने घेरे में ले रखा है..." [21] ..... 321 - अल्लाह के शब्द: "और अगर काफ़िर तुमसे लड़ते तो ज़रूर पीठ फेर लेते, फिर वे न कोई हिमायती पाते और न कोई मददगार।" [22-23] 322 - अल्लाह के शब्द: "वही है जिसने मक्का की घाटी में उनके हाथ तुमसे और तुम्हारे हाथ उनसे रोक दिए, इसके बाद कि उसने तुम्हें उन पर जीत दे दी थी..." [24] 323 - अल्लाह के शब्द: "वही वे लोग हैं जिन्होंने कुफ़्र किया और तुम्हें मस्जिदे-हराम से रोका और कुर्बानी के जानवरों को उनकी जगह पहुँचने से रोक दिया..." [25] . 326 - अल्लाह के शब्द: "जब काफ़िरों ने अपने दिलों में हठधर्मी—जाहिलियत वाली हठधर्मी—पैदा कर ली, तो अल्लाह ने अपने रसूल पर अपनी तसल्ली (सकीना) उतारी..." [26] ... 334 - अल्लाह के शब्द: "बेशक अल्लाह ने अपने रसूल को सचमुच हक़ के साथ ख़्वाब दिखाया।

तुम मस्जिदे-हराम में इंशाअल्लाह ज़रूर दाखिल होगे..." [27] ... 336 - अल्लाह के शब्द: "वही है जिसने अपने रसूल को हिदायत और दीन-ए-हक़ के साथ भेजा ताकि उसे तमाम दीनों पर ग़ालिब कर दे..." [28] .. 339 - अल्लाह के शब्द: "मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं; और जो उनके साथ हैं वे काफ़िरों पर सख्त हैं और आपस में रहमदिल हैं..." [29] ..... 340 - सूरह अल-हुजुरात की व्याख्या ..... 352 - अल्लाह के शब्द: "ऐ ईमान वालो! अल्लाह और उसके रसूल से आगे न बढ़ो और अल्लाह से डरो..." [1] ..... 352 - अल्लाह के शब्द: "ऐ ईमान वालो! अपनी आवाज़ें नबी की आवाज़ से ऊँची न करो..." [2] ..... 356 - अल्लाह के शब्द: "बेशक जो लोग अल्लाह के रसूल के पास अपनी आवाज़ें धीमी रखते हैं, यही वे लोग हैं जिनके दिलों को अल्लाह ने तक़्वे के लिए आज़मा लिया है..." [3] ... 363 - अल्लाह के शब्द: "बेशक जो लोग आपको कमरों के पीछे से पुकारते हैं, उनमें से अक्सर बे-अक्ल हैं।" [4] ..... 364 - अल्लाह के शब्द: "और अगर वे सब्र करते यहाँ तक कि आप निकलकर उनकी तरफ़ आते, तो यह उनके लिए बेहतर होता..." [5-6] ..... 367 - अल्लाह के शब्द: "और जान लो कि तुम्हारे दरमियान अल्लाह के रसूल हैं। अगर वह बहुत से मामलों में तुम्हारी बात मान लेते तो तुम मुश्किल में पड़ जाते..." [7-8] ..... 371 - अल्लाह के शब्द: "और अगर मोमिनों के दो गिरोह आपस में लड़ पड़ें, तो उनके बीच सुलह करा दो..." [9] ..... 373 - अल्लाह के शब्द: "मोमिन तो आपस में भाई-भाई हैं, लिहाज़ा अपने भाइयों के बीच सुलह कराओ..." [10] 383

فهرست الجزء التاسع عشر ـــ ٥٥٢ - قوله تعالى: ﴿لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيَكَ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا...﴾ [٢-٣] ... ٢٩٨ - قوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِي أَنزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَّعَ إِيمَانِهِمْ...﴾ [٤-٥] .. ٣٠١ - قوله تعالى: ﴿وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ...﴾ [٦-٧] ..... ٣٠٢ - قوله تعالى: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا ...﴾ [٨-٩] ..... ٣٠٣ - قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ...﴾ [١٠] ..... ٣٠٥ - قوله تعالى: ﴿سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا...﴾ [١١] ..... ٣٠٦ - قوله تعالى: ﴿بَلْ ظَنَنتُمْ أَن لَّن يَنقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَىٰ أَهْلِيهِمْ أَبَدًا وَزُيِّنَ ذَٰلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ...﴾ [١٢] ... ٣٠٨ - قوله تعالى: ﴿وَمَن لَّمْ يُؤْمِن بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا...﴾ [١٣-١٥] ..... ٣٠٩ - قوله تعالى: ﴿قُل لِّلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ إِلَىٰ قَوْمٍ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ تُقَاتِلُونَهُمْ...﴾ [١٦] .. ٣١١ - قوله تعالى: ﴿لَّيْسَ عَلَى الْأَعْمَىٰ حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ...﴾ [١٧] . ٣١٣ - قوله تعالى: ﴿لَّقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ...﴾ [١٨-١٩] .... ٣١٤ - قوله تعالى: ﴿وَعَدَكُمُ اللَّهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هَٰذِهِ...﴾ [٢٠] ..... ٣٢٠ - قوله تعالى: ﴿وَأُخْرَىٰ لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا قَدْ أَحَاطَ اللَّهُ بِهَا...﴾ [٢١] ..... ٣٢١ - قوله تعالى: ﴿وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوُا الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا...﴾ [٢٢-٢٣] ٣٢٢ - قوله تعالى: ﴿وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ عَنْهُم بِبَطْنِ مَكَّةَ مِن بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ...﴾ [٢٤] ٣٢٣ - قوله تعالى: ﴿هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا أَن يَبْلُغَ مَحِلَّهُ...﴾ [٢٥] . ٣٢٦ - قوله تعالى: ﴿إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ...﴾ [٢٦] ... ٣٣٤ - قوله تعالى: ﴿لَّقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِن شَاءَ اللَّهُ...﴾ [٢٧] ... ٣٣٦ - قوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ...﴾ [٢٨] .. ٣٣٩ - قوله تعالى: ﴿مُّحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ

أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ...﴾ [٢٩] ..... ٣٤٠ - تفسير سورة الحجرات ..... ٣٥٢ - قولہ تعالٰی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ...﴾ [١] ..... ٣٥٢ - قولہ تعالٰی: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ...﴾ [٢] ..... ٣٥٦ - قولہ تعالٰی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِندَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَىٰ...﴾ [٣] ... ٣٦٣ - قولہ تعالٰی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِن وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ [٤] ..... ٣٦٤ - قولہ تعالٰی: ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّىٰ تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ...﴾ [٥-٦] ..... ٣٦٧ - قولہ تعالٰی: ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ فِيكُمْ رَسُولَ اللَّهِ لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ...﴾ [٧-٨] ..... ٣٧١ - قولہ تعالٰی: ﴿وَإِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا...﴾ [٩] ..... ٣٧٣ - قولہ تعالٰی: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ...﴾ [١٠] ٣٨٣

Index of Part Fifteen 553

- Words of the Almighty: "O you who have believed, let not a people ridicule [another] people; perhaps they may be better than them..." [Verse 11] ... 385
- Words of the Almighty: "O you who have believed, avoid much [negative] assumption. Indeed, some assumption is sin..." [Verse 12] ... 395
- Words of the Almighty: "O mankind, indeed We have created you from male and female..." [Verse 13] ... 410
- Words of the Almighty: "The bedouins say, 'We have believed.' Say, 'You have not [yet] believed; but say [instead], "We have submitted"..." [Verse 14] ... 420
- Words of the Almighty: "The believers are only the ones who have believed in Allah and His Messenger and then doubt not..." [Verses 15-16] ... 422
- Words of the Almighty: "They consider it a favor to you that they have accepted Islam. Say, 'Do not consider your Islam a favor to me'..." [Verses 17-18] ... 423
- Tafsir of Surah Qaf
- Words of the Almighty: "Qaf. By the honored Qur'an..." [Verses 1-5] ... 425
- Words of the Almighty: "Have they not looked at the heaven above them - how We structured it and adorned it and [how] it has no rifts?" [Verses 6-11] ... 431
- Words of the Almighty: "The people of Noah denied before them, and the companions of the well and Thamud..." [Verses 12-15] ... 434
- Words of the Almighty: "And We have already created man and know what his soul whispers to him..." [Verses 16-19] ... 435
- Words of the Almighty: "And the Horn will be blown. That is the Day of [carrying out] the threat." [Verses 20-22] ... 443
- Words of the Almighty: "His companion will say, 'This [record] is what is with me, ready.'" [Verses 23-29] ... 447
- Words of the Almighty: "The Day We will say to Hell, 'Have you been filled?' and it will say, 'Are there some more?'" [Verses 30-35] ... 450
- Words of the Almighty: "And how many a generation before them did We destroy who were greater than them in [striking] power and had explored throughout the lands. Is there any place of escape?" [Verses 36-38] ... 457
- Words of the Almighty: "So be patient over what they say and exalt [Allah] with praise of your Lord before the rising of the sun and before its setting" [Verses 39-40] ... 460
- Words of the Almighty: "And listen on the Day when the Caller will call out from a place that is near..." [Verses 41-45] ... 464

- Tafsir of Surah Adh-Dhariyat
- Words of the Almighty: "By those [winds] scattering [dust] dispersing. And those [clouds] carrying a load [of water]..." [Verses 1-6] ... 468
- Words of the Almighty: "By the heaven containing pathways. Indeed, you are in differing speech..." [Verses 7-14] ... 471
- Words of the Almighty: "Indeed, the righteous will be among gardens and springs..." [Verses 15-16] ... 477
- Words of the Almighty: "They used to sleep but little of the night..." [Verses 17-19] ... 478
- Words of the Almighty: "And on the earth are signs for the certain [in faith]..." [Verses 20-23] ... 484
- Words of the Almighty: "Has there come to you the story of the honored guests of Abraham?" [Verses 24-28] ... 491
- Words of the Almighty: "And his wife approached with a cry [of alarm] and struck her face and said, '[I am] a barren old woman!'" [Verses 29-30] ... 494
- Words of the Almighty: "[Abraham] said, 'Then what is your business [here], O messengers?'" [Verses 31-37] ... 496
- Words of the Almighty: "And in Moses [was a sign], when We sent him to Pharaoh with clear authority." [Verses 38-40] ... 498
- Words of the Almighty: "And in 'Aad [was a sign], when We sent against them the barren wind." [Verses 41-42] ... 499
- Words of the Almighty: "And in Thamud, when it was said to them, 'Enjoy yourselves for a time.'" [Verses 43-45] ... 501
- Words of the Almighty: "And the people of Noah before; indeed, they were a people defiantly disobedient." [Verses 46-49] ... 502
- Words of the Almighty: "So flee to Allah. Indeed, I am to you from Him a clear warner." [Verses 50-55] ... 504
- Words of the Almighty: "And I did not create the jinn and mankind except to worship Me." [Verses 56-60] ... 506

पंद्रहवें भाग की सूची ५५३

- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान वालों! कोई गिरोह दूसरे गिरोह का उपहास न करे, हो सकता है कि वे उनसे बेहतर हों..." [11] ... 385
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान वालों! बहुत ज़्यादा गुमान (संदेह) करने से बचो, बेशक कुछ गुमान गुनाह हैं..." [12] ... 395
- अल्लाह तआला का कथन: "ऐ लोगो! हमने तुम्हें एक पुरुष और एक स्त्री से पैदा किया है..." [13] ... 410
- अल्लाह तआला का कथन: "बददुआओं (देहातियों) ने कहा कि بم ईमान लाए، आप कह दीजिये कि تم ईमान नहीं लाए بلكہ यूँ कहो कि हम اسلام लाए..." [14] ... 420
- अल्लाह तआला का कथन: "मोमिन तो वही हैं जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए फिर उन्होंने शक नहीं किया..." [15-16] ... 422
- अल्लाह तआला का कथन: "वे आप पर एहसान जताते हैं कि वे इस्लाम लाए हैं, कह दीजिये कि अपने इस्लाम का मुझ पर एहसान न जताओ..." [17-18] ... 423
- सूरह 'क़ाफ़' की तफ़सीर
- अल्लाह तआला का कथन: "क़ाफ़। महिमामय क़ुरआन की क़सम..." [1-5] ... 425
- अल्लाह तआला का कथन: "क्या उन्होंने अपने ऊपर आसमान की ओर नहीं देखा कि हमने उसे कैसे बनाया और उसे संवारा और उसमें कोई दरार नहीं है?" [6-11] ... 431
- अल्लाह तआला का कथन: "उनसे पहले नूह की कौम, रस वाले और समूद झुठला चुके हैं..." [12-15] ... 434
- अल्लाह तआला का कथन: "और बेशक हमने इंसान को पैदा किया और हम जानते हैं जो उसके दिल में वसवसा (विचार) आता है..." [16-19] ... 435
- अल्लाह तआला का कथन: "और सूर फूँका जाएगा, यही डराने वाला दिन है।" [20-22] ... 443
- अल्लाह तआला का कथन: "और उसका साथी कहेगा कि यह जो मेरे पास है तैयार है।" [23-29] ... 447
- अल्लाह तआला का कथन: "जिस दिन हम जहन्नम से कहेंगे क्या तू भर गई? और वह कहेगी क्या कुछ और भी है?" [30-35] ... 450

- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उनसे पहले कितनी ही नस्लों को हलाक कर दिया जो उनसे ज़्यादा शक्तिशाली थीं, फिर उन्होंने शहरों में छान मारा कि कहीं भागने की जगह है?" [36-38] ... 457
- अल्लाह तआला का कथन: "अतः आप उन बातों पर सब्र कीजिये जो वे कहते हैं और अपने रब की हम्द (प्रशंसा) के साथ तस्बीह (महिमागान) कीजिये सूरज निकलने से पहले और डूबने से पहले" [39-40] ... 460
- अल्लाह तआला का कथन: "और ध्यान से सुनो जिस दिन पुकारने वाला पास की जगह से पुकारेगा..." [41-45] ... 464
- सूरह 'अज़-ज़ारियात' की तफ़सीर
- अल्लाह तआला का कथन: "क़सम है उन हवाओं की जो उड़ा ले जाने वाली हैं। फिर उन बादलों की जो बोझ उठाने वाले हैं..." [1-6] ... 468
- अल्लाह तआला का कथन: "क़सम है रास्तों वाले आसमान की। बेशक तुम मुख़्तलिफ़ (अलग-अलग) बातों में हो..." [7-14] ... 471
- अल्लाह तआला का कथन: "बेशक परहेज़गार बागों और चश्मों में होंगे..." [15-16] ... 477
- अल्लाह तआला का कथन: "वे रात को कम ही सोया करते थे..." [17-19] ... 478
- अल्लाह तआला का कथन: "और ज़मीन में यक़ीन करने वालों के लिए निशानियाँ हैं..." [20-23] ... 484
- अल्लाह तआला का कथन: "क्या आपके पास इब्राहीम के सम्मानित मेहमानों की खबर आई है?" [24-28] ... 491
- अल्लाह तआला का कथन: "तो उनकी बीवी चीखती हुई आई और अपना चेहरा पीट लिया और कहा कि (मैं तो) बाँझ बुढ़िया हूँ..." [29-30] ... 494
- अल्लाह तआला का कथन: "कहा कि ऐ रसूलों! तुम्हारा क्या काम है?" [31-37] ... 496
- अल्लाह तआला का कथन: "और मूसा (के वाकये) में भी जब हमने उन्हें वाज़ेह (स्पष्ट) دلیل के साथ फ़िरऔन के पास भेजा।" [38-40] ... 498
- अल्लाह तआला का कथन: "और आद (की कौम) में भी जब हमने उन पर बाँझ हवा भेजी।" [41-42] ... 499
- अल्लाह तआला का कथन: "और समूद में भी जब उनसे कहा गया कि एक वक़्त तक फायदा उठा लो।" [43-45] ... 501

- अल्लाह तआला का कथन: "और इससे पहले नूह की कौम को भी (हलाक किया), बेशक वे नाफरमान कौम थे।" [46-49] ... 502
- अल्लाह तआला का कथन: "अतः अल्लाह की तरफ भागो, बेशक मैं उसकी तरफ से तुम्हारे लिए साफ़ डराने वाला हूँ।" [50-55] ... 504
- अल्लाह ت आला का कथन: "और मैंने जिन्नों और इंसानों को सिर्फ अपनी इबादत (पूजा) के लिए पैदा किया है।" [56-60] ... 506

فہرست پارہ پانزدہم (پندرہواں) ۵۵۳

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے لوگو جو ایمان لائے ہو، نہ مذاق اڑائیں ایک قوم دوسری قوم کا، ہو سکتا ہے کہ وہ ان سے بہتر ہوں...﴾ [۱۱] ... ۳۸۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے لوگو جو ایمان لائے ہو، بہت سے گمانوں سے بچو، بیشک بعض گمان گناہ ہوتے ہیں...﴾ [۱۲] ... ۳۹۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے لوگو! بیشک ہم نے تمہیں ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا کیا ہے...﴾ [۱۳] ... ٤١٠
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بدویوں نے کہا کہ ہم ایمان لائے، آپ کہہ دیجئے کہ تم ایمان نہیں لائے بلکہ یوں کہو کہ ہم اسلام لائے...﴾ [١٤] ... ٤٢٠
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مومن تو وہی ہیں جو اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لائے پھر انہوں نے شک نہیں کیا...﴾ [١٥-١٦] ... ٤٢٢
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہ آپ پر احسان جتاتے ہیں کہ وہ اسلام لائے ہیں، آپ کہہ دیجئے کہ اپنے اسلام کا مجھ پر احسان نہ جتاؤ...﴾ [١٧-١٨] ... ٤٢٣
- تفسیر سورہ ق
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ق، قرآنِ مجید کی قسم...﴾ [١-٥] ... ٤٢٥
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا انہوں نے اپنے اوپر آسمان کی طرف نہیں دیکھا کہ ہم نے اسے کیسا بنایا اور اسے سجایا اور اس میں کوئی دراڑ نہیں؟﴾ [٦-١١] ... ٤٣١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ان سے پہلے قومِ نوح، اصحاب الرس اور ثمود نے جھٹلایا...﴾ [١٢-١٥] ... ٤٣٤

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بیشک ہم نے انسان کو پیدا کیا اور ہم جانتے ہیں جو اس کا نفس وسوسہ ڈالتا ہے...﴾ [١٦-١٩] ... ٤٣٥
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور صور پھونکا جائے گا، یہی وعید کا دن ہے۔﴾ [٢٠-٢٢] ... ٤٤٣
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اس کا ساتھی کہے گا کہ یہ جو میرے پاس ہے تیار ہے۔﴾ [٢٣-٢٩] ... ٤٤٧
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جس دن ہم جہنم سے کہیں گے کہ کیا تو بھر گئی؟ اور وہ کہے گی کہ کیا کچھ اور بھی ہے؟﴾ [٣٠-٣٥] ... ٤٥٠
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے ان سے پہلے کتنی ہی نسلیں ہلاک کر دیں جو ان سے قوت میں زیادہ تھیں، پھر انہوں نے شہروں میں چھان مارا کہ کہیں بھاگنے کی جگہ ہے؟﴾ [٣٦-٣٨] ... ٣٥٧
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس آپ ان کی باتوں پر صبر کیجئے اور اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کیجئے سورج نکلنے سے پہلے اور غروب سے پہلے﴾ [٣٩-٤٠] ... ٤٦٠
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور کان لگا کر سنو جس دن پکارنے والا قریب کی جگہ سے پکارے گا...﴾ [٤١-٤٥] ... ٤٦٤
- تفسیر سورہ الذاریات
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قسم ہے اڑانے والی ہواؤں کی... پھر بوجھ اٹھانے والیوں کی...﴾ [١-٦] ... ٤٦٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قسم ہے راستوں والے آسمان کی... بیشک تم مختلف باتوں میں پڑے ہوئے ہو...﴾ [٧-١٤] ... ٤٧١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بیشک پرہیزگار باغوں اور چشموں میں ہوں گے...﴾ [١٥-١٦] ... ٤٧٧
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہ رات کے تھوڑے حصے میں سوتے تھے...﴾ [١٧-١٩] ... ٤٧٨

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور زمین میں یقین کرنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں...﴾ [۲۰-۲۳] ... ٤٨٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کیا آپ کے پاس ابراہیم کے معزز مہمانوں کی خبر آئی ہے؟﴾ [٢٤-٢٨] ... ٤٩١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس ان کی بیوی چلاتی ہوئی آئی اور اپنا چہرہ پیٹ لیا اور کہا کہ (میں تو) بانجھ بڑھیا ہوں...﴾ [٢٩-٣٠] ... ٤٩٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہا کہ اے رسولوں! تمہارا کیا کام ہے؟﴾ [٣١-٣٧] ... ٤٩٦
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور موسیٰ (کے واقعے) میں بھی، جب ہم نے انہیں واضح دلیل کے ساتھ فرعون کی طرف بھیجا۔﴾ [٣٨-٤٠] ... ٤٩٨
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور عاد (کی قوم) میں بھی، جب ہم نے ان پر بانجھ ہوا بھیجی۔﴾ [٤١-٤٢] ... ٤٩٩
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ثمود میں بھی، جب ان سے کہا گیا کہ ایک وقت تک فائدہ اٹھا لو۔﴾ [٤٣-٤٥] ... ٥٠١
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور قومِ نوح کو بھی اس سے پہلے (ہلاک کیا)، بیشک وہ نافرمان لوگ تھے۔﴾ [٤٦-٤٩] ... ٥٠٢
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس اللہ کی طرف بھاگو، بیشک میں اس کی طرف سے تمہارے لیے واضح ڈرانے والا ہوں۔﴾ [٥٠-٥٥] ... ٥٠٤
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور میں نے جنوں اور انسانوں کو صرف اپنی عبادت کے لیے پیدا کیا ہے۔﴾ [٥٦-٦٠] ... ٥٠٦

554

- Interpretation of Surah At-Tur
- Allah the Almighty's saying: {By the Mount, and a Scripture inscribed...} [1-8] 511
- Allah the Almighty's saying: {On the day the sky sways with a [great] swaying, and the mountains move with a [great] moving...} [9-16] 518
- Allah the Almighty's saying: {Indeed, the righteous will be in gardens and pleasure...} [17-20] 521
- Allah the Almighty's saying: {And those who believed and whose descendants followed them in faith - We will join with them their descendants...} [21-24] 523
- Allah the Almighty's saying: {And they will approach one another, inquiring of each other...} [25-28] 529
- Allah the Almighty's saying: {So remind [them, O Muhammad], for you are not, by the favor of your Lord, a soothsayer or a madman...} [29-34] 531
- Allah the Almighty's saying: {Were they created by nothing, or were they the creators [of themselves]?...} [35-43] 535
- Allah the Almighty's saying: {And if they were to see a fragment from the sky falling, they would say, "[It is merely] clouds heaped up."...} [44-46] 539
- Allah the Almighty's saying: {And indeed, for those who have wronged is a punishment before that, but most of them do not know...} [47-49] 541
- Index 547

५५४

- सूरा अत-तूर की व्याख्या
- अल्लाह का कथन: {तूर (पर्वत) की शपथ, और लिखी हुई किताब की...} [१-८] ५११
- अल्लाह का कथन: {जिस दिन आकाश डगमगाकर हिलने लगेगा, और पहाड़ चलने लगेंगे...} [९-१६] ५१८
- अल्लाह का कथन: {निस्संदेह परहेज़गार बाग़ों और नेमतों में होंगे...} [१७-२०] ५२१
- अल्लाह का कथन: {और जो लोग ईमान लाए और उनकी संतान ने भी ईमान के साथ उनका अनुसरण किया, हम उनकी संतान को उन्हीं के साथ मिला देंगे...} [२१-२४] ५२३
- अल्लाह का कथन: {और वे एक-दूसरे की ओर रुख करके आपस में सवाल करेंगे...} [२५-२८] ५२९
- अल्लाह का कथन: {अतः आप उपदेश देते रहें, क्योंकि आप अपने पालनहार की कृपा से न तो ज्योतिषी हैं और न ही पागल...} [२९-३४] ५३१
- अल्लाह का कथन: {क्या वे बिना किसी चीज़ के पैदा किए गए हैं, या वे स्वयं ही पैदा करने वाले हैं?...} [३५-४३] ५३५
- अल्लाह का कथन: {और यदि वे आकाश का कोई टुकड़ा गिरता हुआ देखें, तो वे कहेंगे: "यह तो तह-ब-तह बादल हैं।"...} [४४-४६] ५३९
- अल्लाह का कथन: {और निस्संदेह अत्याचारियों के लिए इसके अलावा भी दंड है, किंतु उनमें से अधिकतर नहीं जानते...} [४७-४९] ५४१
- अनुक्रमणिका ५४७

۵۵۴

- تفسیر سورۃ الطور
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {قسم ہے طور کی، اور لکھی ہوئی کتاب کی...} [۱-۸] ۵۱۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن آسمان لرزنے لگے گا، اور پہاڑ چلنے لگیں گے...} [۹-۱۶] ۵۱۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک متقی لوگ باغوں اور نعمتوں میں ہوں گے...} [۱۷-۲۰] ۵۲۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو لوگ ایمان لائے اور ان کی اولاد نے ایمان میں ان کی پیروی کی، ہم ان کی اولاد کو ان کے ساتھ ملا دیں گے...} [۲۱-۲۴] ۵۲۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہو کر آپس میں سوال کریں گے...} [۲۵-۲۸] ۵۲۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس آپ نصیحت کرتے رہیں، کیونکہ آپ اپنے رب کے فضل سے نہ کاہن ہیں اور نہ مجنون...} [۲۹-۳۴] ۵۳۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا وہ بغیر کسی چیز کے پیدا کیے گئے ہیں، یا وہ خود ہی پیدا کرنے والے ہیں؟...} [۳۵-۴۳] ۵۳۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر وہ آسمان کا کوئی ٹکڑا گرتا ہوا دیکھیں، تو کہیں گے کہ یہ تو تہہ بہ تہہ بادل ہیں...} [۴۴-۴۶] ۵۳۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بے شک ظالموں کے لیے اس کے علاوہ بھی عذاب ہے، لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے...} [۴۷-۴۹] ۵۴۱

• فهرست ۵۴۷